

DAMAGE BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_176586

UNIVERSAL
LIBRARY

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग पहिला

अ-ऐ

आधीं यास्क निरुक्तवृत्ति रचिती ज्या बोलती वैदिक ।
झाले शाश्वतमेदिनीअमरही त्या मागुतीं लौकिक ॥
निर्मी नंतर हेमचंद्र सुमती कोशाप्रति प्राकृत ।
आतां मंडळ हें रची नव महाराष्ट्रीय-कोशाप्रत ॥

कोशमंडळांतील व बाहेरील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केलेला.

प्रकाशक—महाराष्ट्र कोशमंडळ लिमिटेड, पुणे; तर्फे मॅनेजिंग डायरेक्टर यशवंत रामकृष्ण दाते, ४९५ शनिवार, पुणे १
मुद्रक—यशवंत रामकृष्ण दाते, महाराष्ट्र कोशमंडळाचा शारदा प्रेस, ४९५ शनिवार, पुणे २.

किंमत १० रुपये

इ. सन १९३२]

पुणे

[शा. शक १८५४

संपादकमंडळ.

श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एल्.एल्. बी. (प्रमुख)

श्री. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

श्री. आबा चांदोरकर,

श्री. चिंतामण शंकर दातार.

प्रमुख शाखा-साहाय्यक संस्था

विदर्भसाहित्यसंघ (वऱ्हाडी बोली); गोमंतकसाहित्यसेवकमंडळ (गोमंतकी);

वाङ्मयचर्चामंडळ (कर्नाटकी. बेळगांव); शारदोपासकमंडळ (कोंकणी.

मालवण); महाराष्ट्र शब्दकोशमंडळ (कुडाळी. पेडणे); पुणे

.भाषाशास्त्रमंडळ (व्युत्पत्ति); शारदाश्रम (महानुभावी.

यवतमाळ); हेटकरी भंडारीमंडळ (दादर);

साहित्यसेवामंडळ (कऱ्हाड). इ. इ.

संपादकीय निवेदन

अनंतपारं किल शब्दशास्त्रम् ।

बारा वर्षे चाललेला महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश पुरा होत आला असतं त्याच्या संपादकवर्गाने ज्ञानकोशासारखेच संघशाकीने पार पन्नाचे सुसंस्कृत विकाश केले परंतु अत्यंत आवश्यक काम अंगावर घ्यावे अशाबद्दल ज्या खासगी आणि जाहीर सूचना आल्या त्यापैकी ती. सरदार मेहेंदळे, प्रो. पोतवार, श्री. द. वि. आपटे प्रभृति संघकीर्ती केंसरीतून प्रसिद्ध केलेली (२३-११-१९२६) वृहत्कोशाची सूचना महत्वाची होती. ती सूचना ज्ञानकोशमंडळाला पठून त्या संस्थेने हे शब्दकोशाचे कार्य केले असते तर ती संस्था अखंड टिकून जास्त स्पृहणीय व अनुकरणीय होती व ते आम्हाला इष्ट होते. पण त्या मंडळामार्फत हे वृहत्कोश अजून अत्यावश्यक कार्य होत नाही असे पाहून प्रस्तुत शब्दकोशाच्या संपादकवर्गाने ता. १ एप्रिल १९२८ पासून स्वतंत्रपणे आणि उघड रीतीने या कार्यास आपणाला बाहून घेतले.

शब्दकोशाचनेला थोडा आरंभ यापूर्वीच म्हणजे शके १८४९ च्या दसऱ्यापासून झाला होता. त्या शुभदिनी ज्ञान-वेदींतील 'ॐ नमो जी आया ।' या पहिल्या ओंवांतीतील पहिला शब्द पहिल्या शब्दपत्रावर उतरण्यांत आला व अशा रीतीने या कार्याचे पुण्याहवाचन झाले. १९२८ सालच्या उत्तरार्धात रीतसर कंपनीची उभारणी करून प्रत्यक्ष संपादन आणि प्रचार कार्याला जोराने आणि जोमाने सुरुवात झाली. प्राथमिक, प्रांतिक, पारिभाषिक व धंदेबाईक शब्द जमा करण्यासाठी संपादकवर्गाने कसकसे प्रयत्न केले याची समग्र माहिती वेळोवेळी वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध करण्यांत आलेलीच आहे व शेवटच्या खंडांत ती थोडक्यांत नमूद्वि करण्यांत येईल. सुमारे पंचवीस संस्था व दीडशे व्यक्ती यांचा विशेष हातभार शब्दसंग्रहाच्या अवघड कामाला लागल्यामुळेच इतक्या लवकर हा प्रथमखंड प्रसिद्ध होत आहे.

माहितीला एकूणच सर्व शब्दांची प्रथम सूची तयार करवून नंतर एकेक शब्दाची व्याकरण, अर्थ, अवतरण, व्युत्पत्ति, प्रचार इ. श्रेणींनी माहिती गोळा करावयाची व नंतरच प्रकाशनास आरंभ व्हावयाचा, अशी आधुनिक कोशाशास्त्रीय पद्धत संपादकांना पूर्ण अवगत आहे. पण आपल्या महाराष्ट्रातील थोड्याशा अधिशिक्षित पाठारपेक्षा जनतेच्या सांपातिक बळावर अवलंबून वरील तऱ्हेच्या सर्वोपरिपणे पण २५ वर्षांपेक्षांहि अधिक काल लागणाऱ्या प्राथमिक प्रयत्नाला हात घालणे अशक्य होते. बरे, या दीर्घकालाच्या प्राथमिक अवस्थेनंतर प्रकाशनसंस्काराची दुसरी पंचवीस वर्षांची पायरी चढणे तर त्यापेक्षांहि अवघड होते; असे अग्राह्य दोन विष्ठा काम चालून हा संपूर्ण शब्दकोश बाहेर पडणार तोच तिसऱ्या पिढीला तो अर्ध वाटणार ! तेव्हा, आपल्या-मध्ये भाषाशास्त्र विद्वानांचा असणारा तुटवडा व जे थोडे असतील त्यांची सहकारिता लाभण्याची अशक्यता, चांगल्या सुशिक्षितां-मध्येहि अशा मराठी-मराठी वृहत्कोशाच्या उपयुक्ततेसंबंधी असलेली सांशकृति, बहुसंख्याक साक्षर जनतेची धार्मिक किंवा ललितवाङ्मयाकडेच विशेष आढळून येणारी प्रवृत्ति, व साकार, विधापीठे, संस्थांनिक आणि धनिक यांच्या ठिकाणी लागेल तितका पैसा खर्च करून अशी राष्ट्रोपयोगी कामे वडवून आणण्याच्या सुबुद्धीच्या जाणुतीचा प्रस्तुतकालीन अभाव, अशा विकट परिस्थितीत शक्य तितक्या थोड्या अवधीत शक्य तितकी मेहनत आणि मदत घेऊन व आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीचा यावत्शक्य अवलंब करून तयार केलेला कोश लोकांपुढे ठेवणे हेच इतिक्रम्य ठरविणे आम्हांस भाग होते व तेच आम्ही प्रस्तुत करीत आहो. एका पिढीला जरी हा कोश पुरला तरी बावने नाही. या कोशाच्या उणीवा पुढल्या पिढीने भरून काढून नवीन सुधारलेली आकृति प्रसिद्ध करावी. शिवाय तेव्हाहि, कितीहि प्रयत्न केला तरी सवेष्टाः पूर्ण असा कोश होणे अशक्य. मराठी भाषा संपादकाने दररोज वाढत व बदलत आहे. अनेक समाज, उद्योग, विद्या, शास्त्रे आणि संस्कृति यांची सारखी चाललेल चालली आहे. तेव्हा अंतर्भाव परिस्थिती लक्षांत घेऊन पाहतां यापेक्षां अधिक पूर्ण कोश तयार होणे आज शक्य नाही हे दिसून येईल. असो.

वर या कोशाच्या मानीव अपुरेपणाचे समर्थन केले असले तरी याच्या सिद्धीला सर्व तात्त्विक आणि शास्त्रीय साधनांना उपयोग केलेला दिसून येईल. जुनी शास्त्री पद्धत व नवी शास्त्रीय पद्धत यांचा मेळ बसवून याची रचना केली आहे. हा कोश रचण्यासाठी काय काय गोष्टी केल्या कृतज्ञतापूर्वक आभार मानण्याचे स्थल वेळोवेळी प्रस्तावनेत येईलच. मराठी भाषा व वाङ्मयाला यामुळे काय महत्त्व येणार आहे याची कल्पना खऱ्या विद्वानांना येईलच, यांतील उणीवांची तीव्र जाणीव इतरांपेक्षां संपादकांना अधिक आहे व अनुकूल परिस्थिती लाभल्यास त्या पूर्ण भरून काढण्यासहि ते समर्थ आहेत. यापेक्षां अधिक प्रस्तावाची जरूरी नाही.

या कोशाच्या संपादनाला अनेकांचे कमीअधिक प्रमाणाने मोठे साहाय्य झाले आहे व ग्रंथ संपूर्ण होईपर्यंत अधिक व्हावयाचेहि काय. त्याचे नांविशीवार कृतज्ञतापूर्वक आभार मानण्याचे स्थल वेळोवेळी प्रस्तावनेत येईलच. मराठी भाषा व वाङ्मयाला यामुळे काय महत्त्व येणार आहे याची कल्पना खऱ्या विद्वानांना येईलच, यांतील उणीवांची तीव्र जाणीव इतरांपेक्षां संपादकांना अधिक आहे व अनुकूल परिस्थिती लाभल्यास त्या पूर्ण भरून काढण्यासहि ते समर्थ आहेत. यापेक्षां अधिक प्रस्तावाची जरूरी नाही.

शेवटी, केवळ कल्पनावर्धक कोश असताना त्याचे विशेष महत्त्व पटून ज्यांनी त्यासाठी दहा हजार रुपये देण्याची तरतूद केली आहे हा खंड ज्यांच्या या मदतीमुळेच इतक्या लवकर प्रसिद्ध होत आहे त्या शीतल सयाजीरावमहाराज गायकवाड यांचा आभारपूर्वक उल्लेख करण्याबाबत राहणार नाही. हा कोश त्यांनाच अर्पण होणे योग्य होते व तसा योगहि आला आहे.

आतां यापुढचे पांच खंड सर्व साहाय्यकांच्या मदतीने, दरसहा महिन्यांनी एक एक असे बाहेर पडतील अशी आशा आहे.

यशवंत रामकृष्ण दाते

रचनापरिचय

अक्षरावुक्कम—कोशांतील शब्दाक्षरावुक्कम कसा ठेवावा, यासंबंधी पूर्वीचे कोश काढून व काही विद्वानांशी विचार-विनिमय करून एक प्रथमप्रिका काढून ती अनेक विद्वान् आणि भाषाकोविद यांकडे पाठविण्यांत आली होती. त्यांच्याकडून आलेल्या सूचनांचा जाहीर विचार केल्यानंतरच पुढील पद्धति अवलंबिण्यांत आली.

कोशांतील शब्दांचा आधाक्षरावुक्कम मराठी वर्षमासेप्रमाणेंच ठेवण्यांत आला आहे. म्हणजे अं, झ व ह यांना स्वतंत्र स्थान दिलें आहेत. शब्दांतील सानुस्वार अक्षरापुढे व्यंजन असल्यास ते एवढे अनुक्रम लावतांना अनुस्वार नाही असे समजून लावले आहेत. परसवर्णाप्रमाणें अनुक्रम धरला नाही. उदा० ईगळा, ईगा हे शब्द 'इग' ये आरंभ होणाऱ्या शब्दांतच घेतले आहेत 'इ' ह्या पुढे लावले नाहीत. या क्रमानुसार सानुनासिक व निरनुनासिक शब्द जवळ जवळ आल्यास बहुधा प्रथम निरनुनासिक शब्द घेऊन नंतर सानुनासिक घेण्यांत आला आहे. उदा० उच्चट, उच्चट. विसर्गाच्या बाबतींतहि विसर्ग नाही असे धरून शब्दावुक्कम लाविला आहे. उदा० उषः-काल-पान नंतर उषा शब्द घेतला आहे. अं, आ हीं अक्षरे अ, आ सारणीच धरलेली आहेत. संस्कृत तत्सम शब्द संस्कृत रूपाप्रमाणें दिले आहेत. उदा० आह्लाद, यांत ह प्रथम आहे. अरि, आपत्ति येथे अंत्यस्वर न्हस्व आहे.

शब्दाचीं अनेक रूपे—एका शब्दाचीं दोन किंवा अधिक रूपे जेव्हां असतील तेव्हां शब्दाचा जेवढा भाग या सर्व रूपांना सामान्य आहे तेवढा ठेवून त्यापुढे वैकल्पिक भाग दिले आहेत. उदा० अफिमी-भ्यां (अफिमी, अफिम्या), अपयो-जक-जिक, उडवणे-घिणे. केव्हां केव्हां वैकल्पिक अक्षर रंसांत दाखविले आहे. उदा० अपक(ख)रा.

पोटांतील शब्द—सामासिक शब्दांतील उत्तरपदे, तसेच वाक्प्रचारांत शब्दांना लागणारी क्रियापदे हीं मूळ शब्दाबद्दल पोळक टिब (०) देऊन पुढे लिहिलीं आहेत. उदा. अमुल शब्दाच्या पोटांत फळ, ममहाल इ० उत्तरपदे व आंकडा शब्दाच्या येथळणे, मोडणे हीं क्रियापदे दिली आहेत. ज्या ठिकाणी मूळ शब्दाला दुसरा शब्द लागतांना सामान्यरूप किंवा बदल होतो त्या ठिकाणी जेथून बदल होतो ते रूप - देऊन लिहिले आहे. उदा० ईश्वर शब्दाच्या पोटांत 'राचा लाळ' (ईश्वराचा लाळ), अनागोंदीच्या पोटांत 'चा राजा.' असे लिहिले आहे. असे शब्द किंवा वाक्प्रचार या प्रकारे लिहिण्याने कळण्यास कठिण पडतील असे जेथे वाटले तेथे ते संबंध लिहिले आहेत.

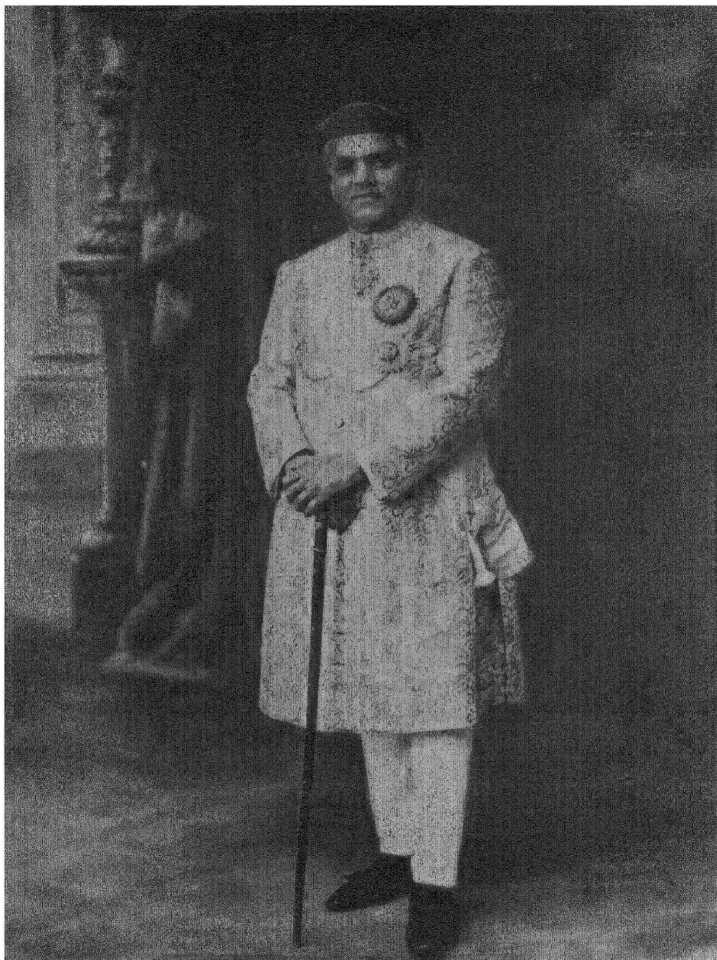
हवाले—जेथे शब्द दोन तीन प्रकारांनी उच्चारिले जातात तेथे साधारणतः एकाच शब्दाचे विवरण केले असून बाकीच्या पुढे त्या शब्दाचा हवाला दिला आहे. उदा० अनस्ता-अनास्था पहा. अ आणि आ यांनी आरंभ होणारे शब्द कचित् एकाच ठिकाणी पण बहुधा असे एकमेकांचे हवाले देऊन लिहिले आहेत. साधारणतः शब्दाचे अपभ्रष्टरूपापुढे न देता शिष्ट रूपापुढे देण्याचा प्रघात ठेवला आहे.

गाळलेले शब्द—जुन्या कोशांतून किंवा परंपरेने जे चुकीचे शब्द आलेले आहेत किंवा सुगुणदोषामुळे भलतेच शब्द बनले आहेत ते बहुधा गाळण्याचा क्रम अवलंबिला आहे. उदा० हुणावनी (हंसकोश-वीचप्ररोहण+अवनी. -हा १८.१०). असले बद्दल अशले, उपेगेबद्दल उपणे इ०. काही शब्दांथेहि चुकीचे जे वाटले ते बदलले आहेत. पूर्वीच्या ग्रंथकारांच्या काल्पनिक अर्थाचीहि शाहानिशा करून व्युत्पत्तिपद्धत्या पटणारे अथे तेवढेच ठेवले आहेत.

प्रांतिक-परकी शब्द—प्रांतिक बोलींतील अगदी रूढ व विशेष परिचयाचे तेवढेच शब्द घेतले आहेत. भोवपाफाः फारकाने इकडल्याच शब्द असेल तर तो स्वतंत्र घेतला नाही. इंग्रजी शब्दहि जास्त प्रचारांतले तेवढेच घेतले आहेत. शास्त्रीय परिभाषा देखील लेखनिविष्ट जी आढळते तीच संगृहीत करण्यांत आली आहे. नवीन परिभाषा पुरवणीविभागांत देण्याचा विचार आहे.

अवतरणे—अवतरणे होतां होईत जीं जुनीं व कालानुक्रमाने देण्यांत आली आहेत. पण ज्ञानेश्वरीसारख्या फार परिष्कृत ग्रंथांतील अवतरणांपुढे अज्ञात पण परिचययोग्य प्रांतीतील अवतरणे वागळलीं जाऊं नयेत म्हणून कोठे कोठे त्यांना प्राधान्य दिलेले आढळेल. एका शब्दाला विविध अवतरणे सहज देतां येण्यासारखीं असुनहि स्थलसंकोचास्तव तसे करण्याचा मोह आवरेल्ले दिसून येईल. तथापि चांगलीं अवतरणे निवडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

व्युत्पत्ति—एका शब्दाचे अनेक अर्थ असतां ते व्युत्पत्तिपद्धत्या वेगवेगळाले फोडून स्वतंत्र शब्दांपुढे देण्यांत आहे आहेत. उदा. आर्ष=मूलव्याध (सं. अर्ष), आर्ष=कृषीसंबंधी (सं. कृषि). आन (सं. अन्य), आन (आण) उंबर (वृक्ष) उंबर (उमर), इ०. बहुतेक शब्दांची व्युत्पत्ति काही निश्चित, काही संभाव्य तर काही संशयित दिलेली आढळेल. काही संस्कृत शब्दांचे मूळ धातुहि दाखविले आहेत. कोठे कोठे पाश्चात्य शब्दांशीहि तुलना केली आहे. द्राविडी शब्दांपासून काही मराठी शब्द कसे साधले आहेत हे दाखविण्याचा यांत केलेला प्रयत्न व्युत्पत्तिपद्धतिना नवीन वाटेल. एकदां व्युत्पत्ति दिली असल्यास पुढे ती साधित किंवा सामासिक शब्दांपुढे पुनर्गठ टाळण्यासाठी दिलेली नाही.

श्रीमंत महाराज सर सयाजीराव गायकवाड, बडोद्रे.

श्री

श्रीमंत महाराज सर सयाजीराव गायकवाड

सेनावासखेल, समशेर बहादुर,

फर्जे - इ - खास - इ - दौलत - इ - इंग्लिश आ;

जी. सी. एस् आय; जी. सी. आय. ई; एलएल. डी.

सरकार, संस्थान बडोदे, यांचे सेवेसी

क्षात्रकुलभूषण, पतितपावन, महाराज साहेब,

आपली प्रजाहितदक्षता, सर्वव्यापी विद्वत्ता, गुणग्रहणतत्परता, आणि कर्णसारखी

दानशूरता, आपले अखिल समाजावद्दल सहानुभूतिपूर्ण अंतःकरण, साहित्य

सेवकांचा स्वयंम्फूर्त व अयाचित सत्कार, देशी भाषांचा सक्रिय पुरस्कार,

भारतवर्षात एकभाषाप्रचार करण्यास उत्तेजन व विशेषतः

या मराठी कोशरचनाकार्यावद्दल आपण आरंभीच

दाखविलेली आत्मीय भावना आणि तत्प्रसिध्यर्थे

दिलेली मोठी मदत, इत्यादि सद्गुण-

समुच्चयावर आणि महनीय कृतींवर

लुब्ध होऊन आम्ही

संपादिलेला हा

महाराष्ट्र शब्दकोश

अत्यंत आदराने व कृतज्ञता बुद्धीने

सविनय अर्पण करीत

आहों.

आपले नम्र,

संपादक

प्रस्तावना

कोशरचनाशास्त्र व कोशवाङ्मय

शब्दकोश—हा शब्द शब्द+कोश या दोन शब्दांचा समास होऊन बनलेला आहे. यावरून एखाद्या भाषेतील शब्दांचा संग्रह असा बोध होतो. यांतील पहिला अवयव शब्द हा तृतीय गणातील शप् धातूपासून झालेला दिसतो. यापासून शब्दायते असा नामधातु बनतो. याचा अर्थ प्रथम ध्वनि, आवाज असा असून पुढे अर्थयुक्त ध्वनि असा झाला. अशा अर्थयुक्त ध्वनीचा म्हणजे शब्दांचा जो संग्रह तो शब्दकोश होय. कोश हा शब्द कुक्षि किंवा कोष्ठ या शब्दांतील कुक्ष किंवा कुष्ठ धातूपासून निघाला असून त्याचे अर्थ पात्र, पेटी, संग्रहस्थान, शब्दकोश इत्यादि आढळतात. आरंभी हा शब्द कोश याच स्वरूपात आढळतो; पण पुढे पुढे कोश व कोष अशी दोन्ही रूपे आढळतात. कोश शब्दाचा कळा अथवा बीजपेटिका (पुष्पकोश, बीजकोश) असाहि अर्थ आहे; आणि त्याच अर्थी व तत्सदृश हिज्ज व ग्रीक भाषांत अनुक्रमे युकाग व कोकास असे शब्द आढळतात, व याच ग्रीक शब्दावरून पुढे कोकून म्हणजे रेशमाच्या किड्याचा कोश हा इंग्रजी शब्द निघाला आहे. असो. सध्या कोश अथवा शब्दकोश याने एखाद्या भाषेतील शब्दांचा संग्रह असा बोध होतो.

कोशाची कल्पना—भरतखंडामध्ये शब्दकोशाची कल्पना फार प्राचीन काळीच उद्भूत झालेली दिसून येते. भाषेतील शब्दांचा एकत्र संग्रह करण्याची ही कल्पना आपणांस प्रथम वेदांगग्रंथांमध्ये आढळणाऱ्या ' निषण्ड ' या ग्रंथात दृष्टीस पडते. वास्तविक ' निषण्ड ' हा शब्दसंग्रह शब्दकोश ह्या संज्ञेस पात्र नाही. त्यास केवळ शब्दमालिका हें नांव अन्वर्थक होईल. असा शब्दसंग्रह करण्याची आवश्यकता जेव्हा एखादा विषय दुर्बोध होऊन लागतो किंवा एखादा विषय दुसऱ्यास शिक्षनावयाचा असतो त्यावेळी उत्पन्न होते. जोपर्यंत एखाद्या विषयाची परंपरा मुळापासून फारशी दूर गेलेली नसेल व त्या विषयाचे अध्ययन चालू असेल तेव्हा साधारण टीका, भाष्ये, टिप्पणी किंवा कठिण शब्दांवरील अर्थबोधक टीपा यांची आवश्यकता नसते. परंतु जसजसे ग्रंथकर्ता व वाचक किंवा अभ्यासक यामधील अंतर वाढू लागते तसतशी या उपसाहित्याची गरज भासू लागते. त्याप्रमाणेच एखाद्या भाषेचे स्वरूप हळू हळू बदलत जात असतां जेव्हा अशी स्थिति प्राप्त होते की एका स्वरूपातील भाषा अथवा शब्द उत्तरकालीन भाषेपासून व शब्दांपासून विशेष पृथक्कृत पावून दुर्बोध होतात तेव्हा भाषेतील पूर्वस्वरूपातील शब्दांच्या अर्थांचे ज्ञान निश्चित होण्याकरिता त्या स्वरूपातील शब्दांवर टिप्पणी किंवा निर्वचन लिहिणे जरूर होते व असे निर्वचन करण्याकरिता त्या स्वरूपातील शब्दांचा-निदान दुर्बोध शब्दांचा-संग्रह करणे जरूर पडते. तेव्हा शब्दकोशाची प्रथमावस्था म्हणजेच कठिण व दुर्बोध शब्दांचा संग्रह ही होय. अशाच रीतीने वेदाभ्यासाकडच्या उपयोगार्थे प्रथम दुर्बोध व अप्रिय शब्द व वचने यांचा संग्रह करण्यांत आला. तथापि आरंभी यावर स्वतंत्र भाष्याची जरूर वाटत नव्हती; कारण वेदाभ्यासाची परंपरा अव्याहत चालू होती व अभ्यासकांस केवळ या यादीवरून आपले अभ्यासान्वये कार्य करता येत असे. परंतु कालांतराने या शब्दायादीवर लिखित टिपणे तयार झाली. निष्काचा उगम प्रथम या काळी झाला असला पाहिजे व यानंतर त्यावरील भाष्यांची परंपरा सुरू झाली असावी.

पाश्चात्यः—ग्रीसमध्येहि आपणांस अशीच स्थिति आढळते. ग्रीसमध्ये आरंभी होमरचे ग्रंथ एवढेच काय ते विशेष ज्ञान देणारे ग्रंथ होते व तेथील विद्यार्थ्यांत होमरच्याच ग्रंथांचे अध्ययन करीत असत. त्यामुळे व्याकरण व इतर शास्त्रांचा उदयहि होमरच्या ग्रंथांच्या अभ्यासासोबतच झालेला आपणांस दिसून येतो. भरतखंडांत ज्याप्रमाणे वेद हे सर्व विद्यांचा उगम आहेत त्याप्रमाणेच ग्रीसमध्ये होमरचे ग्रंथ हेच सर्व विद्यांच्या मुळाशी आहेत. शिवाय वेदांचा धर्माशी संबंध असल्यामुळे त्यांचा अभ्यास भरतखंडामध्ये विशेष आस्थापूर्वक व परिश्रमपूर्वक होत असे आणि त्यामुळेच व्याकरणाचा अभ्यास भरतखंडांत ग्रीसपेक्षा प्राचीनकाळीच सुरू होऊन त्या शास्त्रांत भरतखंडाची फार प्राचीनकाळीच अत्यंत प्रगति झाली होती, व ज्याप्रमाणे वेदांचे उपयोग म्हणून निषण्ड तयार झाले त्याप्रमाणे ग्रीसमध्ये पेरिक्लीजच्या काळी होमरच्या ग्रंथावर ग्लोसरीज = शब्द-टिप्पणी तयार झाल्या (ख्रि. ७०० ते ६००). या बाबतीत दोन्ही देशांत विद्येची वाढ एकाच दिशेने चाललेली आपणांस आढळते. परंतु यापुढे भरतखंडांत वेदांचा अभ्यास पुरोहितवर्गातच चालू राहिल्यामुळे त्या अभ्यासांत सायण किंवा मदी-परंपराप्रमाणे फारशी प्रगति आपणांस झालेली दिसत नाही. उलट होमरचे ग्रंथ हे लौकिक असल्यामुळे पेरिक्लीजपासून अलेक्झांडरच्या काळापर्यंतच होमरच्या ग्रंथांच्या अभ्यासांत आपणांस बरीच वाढ झालेली दृष्टीस पडते.

भरतसंज्ञामध्ये धार्मिक वृत्तींचे प्राबल्य विशेष ज्ञात्ययासुलें व प्रत्येक गोष्टीस वेदधर्मांत आधार पहावयाच्या प्रवृत्तीसुलें या धर्मांचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति नष्ट झाली व शब्दांच्या व भाषेच्याच अभ्यासाकडे अधिक लक्ष लागून व्याकरणशास्त्राची मात्र फार संपादनांने वाढ झाली व या बाबतींत मात्र भारतीय पंडितांनीं ग्रीक पंडितांवर ताण केली.

त्यासुलें आरंभी, आपणांस सध्या उपलब्ध असलेल्या निष्पट्टप्रमाणें, दुसरोहि शब्दसंग्रह अस्तित्वांत असणें शक्य आहे. तथापि सध्यांच्या निष्पट्टच्या उत्कृष्टतेसुलें त्याची परंपरा कायम राहिली असावी व बाकीचे छस झाले असावे; त्याचप्रमाणें ऋग्वेदाप्रमाणेंच इतर संहितांचेहि निष्पट्टग्रंथ कदाचित् प्रथम तयार झाले असतील पण ऋग्वेदसंहितेला जें महत्त्व आहे व त्या संहितेचा अभ्यास जो अधिक सूक्ष्मपणें व मोठ्या प्रमाणावर करण्याची परंपरा दिसून येत तीसुलें त्या संहितेच्या निष्पट्टसंग्रह महत्त्व येऊन बाकीचे छस झाले असावे व त्याचाच अभ्यास परंपरेनें चालू राहिला असावा.

निष्पट्ट—या 'निष्पट्ट' ग्रंथाचा कर्ता कोण असावा याबद्दल कांहींच निश्चितपणें सांगतां येत नाही. प्रत्यक्ष 'निष्पट्ट' मध्ये तत्कर्तृत्वबोधक असे गमक कांहींच नाही व त्याबद्दल केवळ कल्पनेवरच विसंबून रहावे लागतें. महाभारताच्या मोक्षधर्म-पर्वामध्ये (३४२, ८६-८७) पुढील दोन श्लोक आढळतात:—'ब्रूषोहि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत । निष्पट्टपदाख्याने विद्धि मां ह्यमुत्तमम् । कर्षिर्वाराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च ब्रूष उच्यते । तस्मात् ब्रूषाकपि प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ।' या श्लोकांमध्ये 'निष्पट्ट' वा कर्ता महर्षि कश्यप होता असे म्हटलें आहे. परंतु या उल्लेखास ऐतिहासिक महत्त्व काडीचेहि देतां येत नाही. असाहि संभव आहे की, प्रस्तुत 'निष्पट्ट' हा शब्दसंग्रह एकाच वेळीं बनलेला नसून त्यामध्ये अनेक वेळां भर पडलेली असावी व सध्यांचे उपलब्ध स्वरूप हें त्याचें अंतिमस्वरूप असावे. या संग्रहाचे पांच अध्याय आहेत. पहिल्या अध्यायांत भौतिक वस्तूंचीं नांवें दिलेलीं आहेत. उदा० पृथिवी, हिरण्य, उषा, इ० सतरा विषयांचीं नांवें आहेत. दुसऱ्या अध्यायांत मनुष्य, त्याचे निरनिराळे अवयव व मनुष्यसंबद्ध संपत्ति, राग, युद्ध वगैरे गोष्टींचीं नांवें असून त्यांत वावीस विषय आहेत. उदा० कर्मनामानि, अपत्यनामानि, बाहुनामानि, धननामानि इ०. तिसऱ्या अध्यायांत गुणधर्म अथवा भाववाचक शब्दांचा संग्रह आहे. यांत तीस विषय आहेत. उदा० बहुनामानि, न्हस्वनामानि, सुखनामानि, रूपनामानि इ०. या पहिल्या तीन अध्यायांस 'नैष्ठिककांड' असें नांव आहे व त्यांत समानार्थक शब्दांचा संग्रह केला आहे. चौथ्या अध्यायास 'नैगमकांड' असें नांव असून त्यांत वेदांतील अनेकाधिवाचक व कठिण शब्दांचा संग्रह आहे व पांचव्या अध्यायास 'देवतकांड' असें नांव असून त्यांत निरनिराळ्या देवतांचीं नांवें दिलेलीं आहेत.

यास्क-निरुक्त—या निष्पट्टवर यास्काचें निरुक्त या नांवांचे भाष्य उपलब्ध आहे. यास्काचार्यबद्दल आपणांस फारशी माहिती उपलब्ध नाही. तैत्तिरीय संहितेच्या काण्डानुक्रमांत (५.३) त्यास पैपि असें संबोधिलें आहे व वैशंपायनांने ती संहिता प्रथम यास्कास देऊन यास्कानें तित्तिरीस दिथो असें म्हटलें आहे. पिंगळूचीच उल्लेख आश्वलायन श्रौतसूत्रांत (१२.१२) आढळतो व तो आंगिरस होता असें तेथें म्हटलें आहे. तेव्हां यास्क आंगिरसगोत्रांतील असावा. परंतु त्याच ठिकाणीं ऋग्वेदामध्ये यास्क ऋषीचा उल्लेख असून त्याचा वंशज यास्क होता असें म्हटलें आहे. त्याप्रमाणेंच महाभारत मोक्षधर्मपर्वामध्ये 'यास्को मासृषिर्व्यगोऽनेक यज्ञेषु गीतवान् । शिपिविष्ट इतिवस्माद् गुह्य नामपरो ह्ययम् ॥ स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिस्त्वदारधीः । मत्प्रसादादगो नष्टं निरुक्तमयिजगद्गमान् ॥' (३.४२. ७०-७१) याप्रमाणें यास्काचार्यांचा निरुक्तकार म्हणून उल्लेख आहे. निरुक्ताच्या शेवटीं 'नमः पारस्कराय नमो यास्काय' असें म्हटलेलें आढळतें. यावरून यास्क हा निरुक्ताचा कर्ता ही गोष्ट जी आपणास परंपरागत माहिती आहे ती महाभारतकालापासून निर्विवाद आहे असे स्पष्ट होतें. आतां यास्कास पारस्कर म्हटलें आहे व पाणिनीनें 'पारस्करप्रवृत्तिनि संज्ञायाम्' (६.१.१५७) असें एका सूत्रांत प्रथित केले आहे व त्यावरील पतञ्जलीच्या भाष्यांत 'पारस्करो देशः इति' असें स्पष्टीकरण दिलें आहे यावरून यास्क हा पारस्करदेशीय असावा असें दिसतें. तसेंच शयषथ ब्राह्मणांतील वंशक्रमामध्ये 'भारद्वाजाचक्षुरायणाच्च यास्काच्च' व बृहदारण्यकांतील वंशक्रमामध्ये 'जातुकण्ये असुरायणाच्च यास्काच्च' असा उल्लेख आहे. परंतु हे सर्व उल्लेख निरुक्तकार यास्काबद्दलच आहेत काय याबद्दल अनिश्चितता आहे त्यासुलें यास्काबद्दल किंवा त्याचा देश, काल, गोत्र इत्यादीबद्दल आपणांस निश्चित कांहींच सांगतां येत नाही. निरुक्ताशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथाचे कर्तृत्व यास्काकडे आढळत नाही. मात्र पिंगळाच्या छंदःसूत्रामध्ये 'उरोबृहती यास्कस्य' म्हणून यास्कानां उरोबृहती हें नांव एका छंदास दिल्याचा उल्लेख आढळतो. तेव्हां यास्काचा छंदःशास्त्रावर ग्रंथ होता किंवा काय अशी शंका येते पण यास प्रत्यक्ष पुरावा दुसरा कोठें आढळत नाही. यास्कानें वेदांतील निरनिराळ्या शब्दांवर अधिवेचक व व्युत्पत्तिदर्शक टीपा दिलेल्या असून तत्तदर्थ-बोधक अवतरणेंहि दिलेलीं आहेत; परंतु यास्काचार्यांचें निरुक्त हेंच पहिलें निरुक्त नसून यास्काचार्यांपैकीहि अनेक निरुक्तकार होऊन गेलेले असावेत. छद्म यास्काचार्यांनीं आपल्या निरुक्तामध्ये पूर्वीच्या निर्वचनकारांचाच केवळ नव्हे तर निरनिराळ्या

भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासकांच्या संप्रदायांचा उल्लेख केलेला आपणांस आढळून येतो. यास्काचार्यांनी नैरुक्ताः (१.१२; २.१४; १६ इ०) म्हणून व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांच्या संप्रदायांचा उल्लेख केलेला आहे. तसेच व्याकरणः (१.१२; १.५); म्हणून व्याकरणशास्त्रज्ञांच्या संप्रदायांचा; पूर्वयाज्ञिकाः (७.२३;), याज्ञिकाः (५.११; ७.४ इ०) म्हणून यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासकांच्या संप्रदायांचा; ऐतिहासिकाः (२.१६; १२.१ इ०) म्हणून कथाम्यासकांचा व नैदानाः (६.९; ७.१२) म्हणून आद्यकारणसंशोधकांच्या संप्रदायांचा उल्लेख केलेला आहे. यावरून पूर्वी शब्दांचा अनेक अंगांनी अभ्यास होत असून यास्काचार्य हे अशाच एका अभ्यासकांच्या संप्रदायातून तयार झालेले पंडित असले पाहिजेत. यास्काचार्यांनी वरील संप्रदायांप्रमाणेच पूर्वीच्या अनेक विवेचकांचा किंवा आचार्यांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत केलेला आपणांस आढळून येतो. उदा० आप्रायण (१०.८), आप्रायण (१.९; ६.१३;), आचार्याः (७.२२), औदुंबरायण (१.१), औपमन्यव (१.१, २.२), औषेवाभ (२.२६; ६.१३), कात्थक्य (८.५; ६), कौत्स (१.१५), कौष्टुकी (८.२), गार्ग्य (१.३; १२), गालव (४.३), चर्मशिरस (३.१५), तैट्ठीकी (४.३; ५.२७), वाष्पार्याणि (१.२), शतबलाक्ष (११.६), शाकटायन (१.३, १२), शाकपुत्रि (२.८; ३.११), शाकल्य (६.२.८), स्थौलाष्टि (७.१४; १०.१). याप्रमाणे निरनिराळ्या पण्डितांचे अथवा त्यांच्या संप्रदायांचे उल्लेख निरुक्तांत आढळतात.

व्युत्पत्तिशास्त्र—तसेच यास्काने जे देवतांचे त्यांच्या प्रभावानुसार पृथ्वीवरील, अंतरिक्षातील व स्वर्गातील असे वर्गीकरण केले आहे तेहि इतरत्र आढळणाऱ्या पुराणाभ्यासकांपेक्षा विशेष आहे. तसेच त्याने समानार्थक व अनेकार्थक शब्दांचे जे विवेचन केले आहे तेहि शास्त्रशुद्ध आहे व विशिष्ट शब्दांचा विशिष्ट अर्थ निश्चित करीत असतां आपल्या विवेचनास त्याने उदाहरणे देऊन पुष्टि आणली आहे; एवढेच नव्हे तर शब्दांचा अर्थ निश्चित करण्याकरितां व्युत्पत्तीचे महत्त्व किती आहे हे त्याने पुढे दिल्याप्रमाणे दिग्दर्शित केले आहेः—१. वैदिक ऋचांचा अर्थ समजण्याकरितां व्युत्पत्तिज्ञान अवश्य आहे. २. व्युत्पत्ति ही व्याकरणास पूरक आहे. ३. व्युत्पत्ति ही संहितेचा पदपाठ करण्याच्या कामी व सामासिक शब्दांचे पृथक्करण करण्याच्या कामी अवश्य आहे. ४. विशिष्ट मंत्राची मूळ देवता शोधून काढून यज्ञाची प्रतीता करण्याच्या कामी व्युत्पत्तीचे ज्ञान आवश्यक आहे. ५. तसेच व्युत्पत्ति हे शास्त्र असून त्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. याप्रमाणे यास्काचार्यांनी व्युत्पत्तिज्ञानाचे महत्त्व दिग्दर्शित केले आहे. [अथापी-दन्तरेण मन्त्रेष्वथैत्रयस्यो न विद्यते । ... । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्तव्यं स्वाध्यासाधकं । ... । अथापीदन्तरेण पद-विभागो न विद्यते । ... । तेचेद्ब्रह्मपुलिङ्गज्ञा अत्र स्म इति । ... । नि. १.१५—१७.]

वरील विवेचनावरून यास्ककांर्ली शब्दांचा अभ्यास करण्याचे शास्त्र कोठपर्यंत वाढले होते हे आपणांस कळून येईल. यास्काचार्यांचा काल ख्रिस्तपूर्व ७०० पासून ५०० पर्यंत धरावयास हरकत नाही असे पाश्चात्य पंडितांचे मत आहे, तथापि यास्क पाणिनीपूर्व असला पाहिजे व पाणिनीचा काल जर रा. राजवाडे यांच्या मताप्रमाणे ख्रि. पू. ७०० च्या पूर्वी असेल तर यास्काचार्य ख्रि. पू. १००० च्या पूर्वी होऊन गेले असले पाहिजेत.

निरुक्ताभ्यास—यानंतर आपणांस यास्काचार्यांच्या निरुक्तावर निरनिराळ्या टीका अथवा भाष्ये झालेली आढळतात. त्यांतील प्रमुख भाष्यकार म्हणजे अथ, स्कंदस्वामी व दुर्गाचार्य हे होत. यांपैकी दुर्गाचार्य हा १३ व्या शतकांत होऊन गेला असावा. याने निरुक्तांतील सर्वे वचने आपल्या भाष्यांत घेऊन त्यांचे विस्तृत विवेचन केले आहे.

इ. स. पंधराव्या किंवा सोळाव्या शतकांत रंगेशपुरी येथे होऊन गेलेल्या यज्ञेश्वरपुत्र देवराजयज्ञा नांवाच्या अत्रि-गोत्रोत्पन्न पंडिताने नैषधक कांडावर एक टीका लिहिली आहे. त्याने त्या टीकेच्या उपोद्घातांत असे म्हटले आहे की, यास्काने आपल्या निरुक्ताभ्यास नैषधकाण्ड व दैवतकाण्ड यांतील प्रत्येक शब्दावर भाष्य केले आहे व तत्पुष्टयर्थे अवतारणे दिली आहेत; परंतु नैषधक कांडातील एकंदर १३४१ शब्दांपैकी फक्त कांही शब्दांवरच भाष्य केले आहे व उतारे दिले आहेत. यानंतर स्कंदस्वामीने यास्काचार्यांनी केवळ सामान्यतः विवेचन केलेल्या कांही शब्दांची विस्तृत चर्चा केली आहे (जे. १.४; ३.१३; ३.२९). परंतु बरेच शब्द चर्चा करावयाचे राहिलेले आहेत व सांप्रत कलियुगांत वेदाभ्यासाची परंपरा नुष्टित होऊ लागली असून केवळ कोशावरून पुरेसा बोध होणे अशक्य आहे व ग्रंथामध्ये लेखकप्रमादांसुळे व पाठभेदांसुळे शब्द गळण्याचा अथवा विकृत होण्याचा संभव आहे, याकरितां शुद्ध पाठ प्रचलित रहावा व अभ्यास सुलभ व्हावा म्हणून त्याने यास्क व स्कंदस्वामी यांनी सोबळल्या शब्दांवरहि भाष्य लिहून व अवतारणे देऊन चर्चा केली आहे व ही चर्चा यास्कांनी इतस्ततः विवेचन केलेल्या सुमारे ३५० शब्दांवरील टीपा व स्कंदस्वामीने विवेचिलेले सुमारे २०० शब्द यांचे साहाय्य घेऊन व इतरांनीहि निरनिराळ्या प्रसंगानुसार इतर शब्दांचे जे विवेचन केले आहे ते आधारास घेऊन साक्षेपाने केली आहे व पाठ कायम केले आहेत. खेरीज त्याच्या कुलामध्ये जी अन्ययानाची परंपरा अस्तित्वात चाळू होती तिचेहि साहाय्य त्यास झाले आहे व त्याने अनेक हस्तलिखित

प्रतीचे, वैकटाचार्येयुत्र माधव यांनी आप्य केलेल्या नामानुक्रमणी, आख्यातानुक्रमणी, स्वराानुक्रमणी, निपातानुक्रमणी, निबन्धना-नुक्रमणी इत्यादि अनुक्रमणींचे साहाय्य घेतल्याचें नमूद केलें आहे. तसेंच यांनी आपल्या आधारग्रंथांत निरुक्त, स्कंदस्वामिकृत निरुक्तीकार, स्कंदस्वामि-अवस्वामि-राहुदेव-श्रीनिवास-माधवदेव-उवटभट्ट-मास्करमित्र-भरतस्वाम्यादि विरचित वेदभाष्ये, पाणिनीय व्याकरण, विशेषतः उणादि, त्याची वृत्ति, धीरस्वामि-अंताचार्यादिकृत निघण्डुव्याख्या, भोजराजीय व्याकरण, भमल-नयनीय, निखिलपदसंस्कार यांचा उल्लेख केला आहे.

देवराजयज्वाने केवळ वैष्णुदुक्त काण्डावरून टीका लिहिली आहे. तथापि त्याने ऋग्वेदामधीलहि अवतरेणें सर्वे शब्दांस दिल्लीं नाहींत व 'वचन शोधावयाचें आहे.' ('निगमो अन्वेषणीयः') ही पुस्ती त्यास अनेक शब्दांस जोडावी लागली आहे. तथापि त्याने बऱ्याच विस्तृत प्रमाणावर वैदिक वाङ्मयाचा आपल्या टीकांलेखनांत उपयोग केला आहे.

निघण्डु व संस्कृत भाषाकोश—वैदिक निघण्डु व पुढील संस्कृत भाषेचे कोश यांची तुलना केली असतां फक्त 'महाभ्युत्पत्ति' या यौद्ध कोशासारख्या कांहीं कोशांचेच बरील निघण्डूशी साम्य दिसते. परंतु उत्तरकालीन कोश व निघण्डु यांमध्ये फार अंतर असून त्यांचा निघण्डूशी फारसा संबंध असावा असे वाटत नाहीं. त्याप्रमाणे जसे वैदिक निघण्डु हे विशिष्ट ग्रंथांशी संबंध असे आढळतात व विशिष्ट ग्रंथांतीलच शब्दांचा संग्रह करतात (अथर्वनिघण्डु, निगमपरिशिष्ट इ०) तसे संस्कृत कोश हे .विशिष्ट ग्रंथांशी संबंध असलेले आढळत नाहींत. जरी कांहीं शब्दांचे अर्थ विशिष्ट ग्रंथांतील वचनांस अनुसरून दिलेले आढळतात तरी विशिष्ट ग्रंथांतील शब्दांस अनुसरूनच एखादा कोश झालेला आहे, असे आढळत नाहीं. तथापि हे कोश म्हणजे केवळ शब्दांच्या याद्याच नसून त्यांत इतरहि माहिती उद्भूत केल्ली मधून मधून आढळते. निघण्डुमध्ये नामे व अव्यये, यांप्रमाणेच धातूहि संगृहीत केलेले आढळतात. परंतु कोशामध्ये फक्त नामे व अव्यये यांचाच संग्रह केलेला दिसून येतो. यावरून नामपारायण आणि धातुपारायण अथवा कोश आणि धातुपाठ अशी विभागणी पूर्वीच झालेली असावी असे दिसून येते. निघण्डूची रचना गद्य असून कोशांची रचना पद्यमय असते व बहुधा ती अनुष्टुप् छंदांत आढळते. मधून मधून आर्यांहि दिसून येतात; व अभिधानरत्नमाला या कोशांत तर अनेक प्रकारचीं वृत्ते आढळतात. तसेंच निघण्डूची रचना वैदिक शब्दांचा अर्थनिश्चय करण्याकरितां केलेली आढळते, तर कोशांचा मुख्य उद्देश जरी शब्दांपींचेच विवरण करण्याचा असला तरी पुष्कळशा कोशांत केवळ महत्वाचे अथवा कचित् योजने जाणारे शब्द संगृहीत केलेले असून त्यांचा उपयोग मुख्यतः कर्तृकृतिरांत असावा. उदा० 'कुबीनां हित-काम्यया' (धनंजय), 'कवीनां सुखहेतवे' (धरणीकोश), 'कृपांमुपेत्य सतां कवीनां' (महेश्वर), 'कवेः शीघ्रकवित्वाय' (शीघ्रबो-धिनी), 'कविचंठभूषणार्थ' (हलायुध), 'संवितीनां भूषणसत्कवीनां' (वैजयंती) इ०. अभिधानकोशांचे ज्ञान हे एक काव्याभ्यासाचें अंग समजले जात असे. याप्रमाणे कोश हे निघण्डूहून रचना, स्वरूप व हेतु या तिन्ही बाबतींत भिन्न होते असे दिसून येते. तसेंच त्यांमध्ये कालाचेहि बरेच अंतर दृष्टीस पडते. अमरकोश तयार झाल्यानंतर पूर्वीचे कोश बहुतेक सर्वे मागे पडून नष्टपण झाले असावे, व अमरकोशापूर्वीच्या कोशांचा आपणांस कोठे कोठे आलेल्या उल्लेखांवरून व त्यांच्या अपरिपक्व स्वरूपावरून मात्र बोध होतो (शाश्वत-हलायुध).

संस्कृत भाषेत पूर्वी शब्दकोशास कोश, अभिधानकोश, नाममाला, नामपारायण (धातुपारायण याच्या उलट) व निघण्डु (निघण्डु, निघण्ट, जैन प्राकृत निघण्ट) इत्यादि नावे आढळतात. सायणाचार्यांनी आपल्या ऋग्वेदभाष्यांत एका ठिकाणी निघण्डु शब्दानें एकाथवाचक शब्दांच्या संग्रहाचा बोध होतो असे म्हणले आहे. 'एकाथवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्डु शब्दः प्रसिद्धः; तादृशेषु अमरसिंह-वैजयन्ती-हलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात् । (ऋग्वेद-गणपत कृष्णभाष्य-उपोद्घात. पृ. ३३.)

निघण्डु शब्द दक्षिणेकडे विशेष प्रचारांत आहे व वैजयन्ती कोशाचा कर्ता आपल्या कोशास प्रशस्तीमध्ये वैजयन्तीनिघण्डु असे म्हणतो व सांप्रतहि दक्षिणेकडे ग्रंथांच्या यादीमध्ये सर्वे कोश निघण्डु या सदराखाली नमूद केलेले आढळतात. परंतु निघण्डु शब्दानें वैदिक कोशांचा बोध होतो व सध्यां निघण्डु हा शब्द विशेषकरून वैयकीय कोशांस लावलेला आढळतो. उदाहरणार्थ धन्वन्तरिनिघण्डु, निघण्टुशेष, राजनिघण्टु इ०.

संस्कृत शब्दकोशांमध्ये मुख्यतः आपणांस दोन वर्ग आढळून येतात.—एक एकाथवाचक किंवा समानार्थवाचक शब्दांचा म्हणजे ज्या शब्दांचा एकच किंवा सारखा अर्थ आहे असे शब्द एकत्र देणारा व दुसरा अनेकाथवाचक किंवा नानार्थवाचक म्हणजे ज्या एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ होतात ते सर्वे अर्थ एकत्र देणारा. तथापि अशा तऱ्हेचे अगदीं एकमेकांपासून स्वतंत्र असे कोश फारसे उपलब्ध नाहींत व पहिल्या प्रकारच्या बहुतेक महत्त्वाच्या कोशांत (अमर, वैजयन्ती) नानार्थवाचक शब्दहि एखाद्या

प्रकरणांत किंवा परिशिष्टरूपांत दिलेले आढळतात. हेमचंद्राने मात्र पहिल्या प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह ‘अभिधानचिन्तामणि’ या कोशांत व दुसऱ्या प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह ‘अनेकाथेसंग्रह’ या नांवाने स्वतंत्र केला आहे.

अमरपूर्वे कोशकार—आतां अमरसिंहापूर्वी कोणते कोशकार होऊन गेले ते पाहू. अमरसिंह आपल्या कोशाच्या प्रशस्तींत पूर्वीच्या कोशकारांचा उल्लेख करीत नाही. तर केवळ ‘समाहृत्यान्यतन्त्राणि’ असे म्हणतो. म्हणजे पूर्वीच्या कोशांचा याने उपयोग केला होता एवढेच दिग्दर्शित करतो. तथापि अमरकोशावरील टीकेमध्ये काही जुन्या कोशकारांची नावे आपल्याच आढळतात. या जुन्या कोशकारांपैकी काय हा सर्वांत जुना असावा. याच्या कोशाचे नांव ‘नाममाला’ (‘हे कदाचित सर्वसामान्य नांवहि असे शकेल’) असे होतं. कारण काव्यालंकारवृत्ति (१.२.६) व काव्यानुशासन (१.१६) यांमध्ये जे ‘नाममालाप्रतीक’ उल्लेखिलेले आढळते ते कात्यायने असावे असे मंथन कवीच्या आधारावरून मईद्रसूरीने विधान केले आहे. अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेला कात्यायन व हा कात्याय हे एकच असावे. कात्याय आणि कात्यायन यांचा अर्थ कोशकार एकच वेतात. तसेच क्षीरस्वामीने आपल्या टीकेमध्ये मुनि म्हणून ज्याचा उल्लेख केलेला आहे तो कात्याय किंवा कात्यायनच असावा असे प्रो. सकारिया म्हणतात. परंतु रा. कृ. गो. ओक आपल्या क्षीरस्वामीवृत्त टीकावृत्त अमरकोशाच्या प्रतीत मुनि हा व्याडि असावा असे मत वेतात.

“धन्वतरिनिगुट्ट” या वैजकीय कोशाचा कर्ता धन्वंतरि हाहि अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेला असावा. कारण धन्वंतरीच्या चुका अमरसिंहाने दाखविल्या आहेत असे क्षीरस्वामी आपल्या टीकेत म्हणतो. तसेच क्षीरस्वामीने वारंवार उल्लेख केलेला भागुरि हाहि त्याच्या मताप्रमाणे अमरसिंहापूर्वी होऊन गेला असावा. हलायुधाने भागुरीचा प्रमाण म्हणून उल्लेख केलेला आहे (१.२). याच्या कोशाचे नांव “त्रिकांड” होते, असे रायमुकुंद म्हणतो. व त्रिकांड नांवाच्या ग्रंथाचा उल्लेख अमरामध्ये आढळतो. प्रत्यक्ष अमरकोशाचाहि त्रिकांड अथवा त्रिकांडी या नांवाने उल्लेख केलेला दृष्टीस पडतो (उदा. पुरुषोत्तम-त्रिकांडशेष). अमरसिंहाने आपली त्रिकांडात्मक वर्गीकरणपद्धति कदाचित् भागुरीपासून घेतली असावी. ऑपट्रेच्या म्हणण्याप्रमाणे भागुरीचा त्रिकांडकोश दक्षिणहिंदुस्थानांत अद्यापि उपलब्ध आहे (ऑपट्रे संस्कृत ग्रंथ यादी २.४७९०). तसेच रंति अथवा रंतिदेव आणि रमस अथवा रमसपाल हेहि अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेले असावे, असे म्हणतात.

कोल्लुक व बुद्धसन यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अमरसिंहाने आपल्या आधारग्रंथांत रमस याचा उल्लेख केला असावा. वरहचि या वैज्याकरण व कोशकाराचाहि अंतर्भाव काही टीकाकार अमरसिंहाच्या आधारग्रंथांत करतात. व रायमुकुंद याच्या म्हणण्याप्रमाणे “लिंगविशेषविधि” या वरहचीच्या तंत्राचा उल्लेख तन्त्र या शब्दांत अभिप्रेत असावा. परंतु प्रत्यक्ष अमराने याचा उपयोग कितपत केला असेल हा स्वतंत्र प्रश्न आहे.

वाचस्पति हाहि एक प्राचीन कोशकार असावा. याचा उल्लेख पुरुषोत्तमदेवाने आपल्या “हारावली”च्या अखेरीस केला आहे. तसेच हेमचंद्राने आपल्या अभिधानचिन्तामणीवरील टीकेच्या आरंभी केला आहे. वाचस्पतीचा आधार यादवप्रकाशाने आपल्या “वैजयंती” कोशाकरिताहि घेतला असावा. त्यातील अनेक अवतरणांवरून हा कोश वैजयंती कोश वगडून इतर सर्व कोशांपेक्षा मोठा व अधिक माहितीने भरलेला असा असावा.

विक्रमादित्य (कदाचित साहसक) व बोपाळित (बोपाळित ? पट्टकोशसंग्रहांत गोपाळित असे रूप आढळते. याचा आधार हलायुधाने घेतलेला आहे) हेहि दोन जुने कोशकार दिसतात.

व्याडि हाहि निःसंशय एक प्राचीन कोशकार असावा. याचा “लिंगानुशासन” या नांवाचा एक ग्रंथ असून त्याचा अभिधानचिन्तामणि टीकेच्या प्रस्तावनेमध्ये हेमचंद्राने एक महत्त्वाचा आधारग्रंथ म्हणून उल्लेख केला आहे. पुरुषोत्तमदेवाने आपल्या हारावली कोशाच्या अखेरीसहि याचा निर्देश केला आहे. लिंगवैजयंतीकार यादवप्रकाश यानेहि बहुधा याचा उपयोग केला असावा. व्याडि व विज्यवासी हे बहुधा एकच असावे. ह्याचा ग्रंथ बराच मोठा असावा. यास बौद्धधर्माचे चांगले ज्ञान असावे, हे त्याने चौतरीस जातकांचा उल्लेख केला आहे यावरून दृष्टीस पडते.

हुमा हाहि एक जुना कोशकार दिसतो. याचा दुर्ग या नांवाशी नेहमी जोडाळा करण्यांत येतो.

उत्पल्लिनी, शब्दार्णव व संसाराणव या कोशांचा उल्लेख हारावली व मेदिनी कोशांत आढळतो. उत्पल्लमाला म्हणजेच उत्पल्लिनीकोश असावा. कामसूत्रावरील आपल्या टीकेमध्ये यशोधर, अभिधानकोश म्हणजे उत्पल्लमालादि असे विवेचन करतो. उत्पल्लमाला हा कोश दक्षिणहिंदुस्थानांत अद्यापि अस्तित्वांत असावा असे ऑपट्रेच्या यादीवरून दिसते (१६१.४१०९).

हारावलीत खालील श्लोक आढळून येतो (५.२७.५, सुबर्दे १८८९ द्वादशकोशसंग्रह २७३) “शब्दार्णव उत्पल्लिनी संसारावर्ते इत्यपि । कोशा वाचस्पतिक्याडिक्रमादित्यनिर्मिताः ॥” याचा अर्थ असा लावतां येईल की, शब्दार्णव हा वाचस्पतीचा, उत्पल्लिनी व्याडीच्या व संसारावर्ते विक्रमादित्याचा होय. उत्पल्लिनी हा व्याडीचाच आहे ह्याबद्दल अमरचंद्राचा पुरावा

आढळतो. आपल्या काव्यकल्पतावृत्तिपरिमलांत दोन ठिकाणी उत्पत्तीतील अवतरणे घेतांना तो 'व्याडिङ्कृतोत्पत्तिनीमध्यात्' असे शब्द घालतो. याविषय अमरावर टीका करतांना (५.२) रायमुकुट हा उत्पत्तिनी व व्याडि यांचा भिन्न संबंध दाखवितो. 'त्रिकाण्डोत्पत्तिन्यादीनि नाममात्रतन्त्राणि व्याडिबरुच्यादिप्रणितानि लिगमात्रतन्त्राणि।' तथापि लिगानुशासन हे व्याडिङ्कृत आहे अशी काही खरीखोटी समजूत प्रचलित आहे, तिला उद्देशून रायमुकुटांने असे लिहिण्याचा संभव आहे.

शब्दांश्व हे वाचस्पतिकोशाचे दुसरे नांव आहे. याला पुरावा असा देता येईल की, अमर १, १, २२ वर टीका करतांना रायमुकुट 'सौरीश्रीवत्स दैत्यादिर्विष्यकमेजननादेनाः ॥' हे शब्द शब्दार्णावृत्तीत असल्याचे लिहितो. परंतु रामनाथ आपल्या त्रिकाण्डविवेकांत तेच शब्द वाचस्पतिकोशातील अवतरण म्हणून देतो.

कोशरचना—प्रस्तुत उपलब्ध असलेल्या कोशांकडे वळण्यापूर्वी कोशरचनेसंबंधी जरूर ती माहिती सांगितली पाहिजे. कोशांचा उपयोग करण्यापूर्वी, त्यांची-विशेषतः नानार्थकोशांची-रचना कशी असते हे समजावून घेणे अगत्याचे आहे. बहुशः त्या त्या कोशांतील विषयांचा अनुक्रम व त्यांतील शब्दांचे स्थान बगैरे संबंधी माहिती प्रस्तावनेत म्हणजे परिभाषांतून देण्याची कोशकारांची बहिवाट आहे. शब्दकोश समजण्यास या परिभाषांचा उपयोग कितीसारखा होत असतो.

समानार्थ अथवा एकाच कोश बहुधा विषयवारी रचलेले असतात. यांतील पुढक भागांची तुलना लहान लहान कोशाबरोबर करता येईल. उदा. अमरसिंह आपला शब्दकोश तीन काण्डांत विभागतो. प्रत्येक कांडांत पुन्हा बरे केलेले असतात. पहिल्या कांडांत स्वर्ग, देवता, देवशत्रु, जलचर व जलवनस्पतीकरितां शब्द सांगितलेले आहेत. दुसरे कांड सर्वांत मोठे आहे. त्यांत पृथ्वी, चार वर्ण व त्यांचीं कर्मां यांसंबंधी शब्द दिले आहेत. तिसरे सामान्य कांड. त्यांत विशेषेकरून मिश्रशब्द, व तीन परिशिष्टे आहेत. दुसऱ्या खंडात एका कोशांतून हाच किंवा अगदी याचसारखा अनुक्रम आढळतो. विशेष सांगण्यासारखे इतकेच की, ज्या विषयाला अमरांने अडीच कांडे खर्ची घातली आहेत त्यालाच हलानुधाने अभिधानरत्नामालेत चार, यादवाने वैजयंतीत पांच व हेमचंद्राने अभिधानचिंतामणीत सहा अशीं कांडे खर्ची घातली आहेत.

एकार्थवाचक शब्दांचा अनुक्रम वर्णानुसार देण्याची पद्धति आढळत नाही. फक्त नानार्थकोशांतून ही पद्धति आढळते. ती सुद्धा जुन्या काळांत नाहीच. तथापि यांत काही कमीपणा आहे असे नाही. कारण कोशांचा उपयोग अर्थप्रतिपादनाकडे नव्हे तर महत्त्वाच्या व विरळ सांप्रदायान्या शब्दांचे समूह तोंडपाठ करण्याच्या कामी होत असे. शिवाय केवळ विषयवारी रचने-व्यतिरिक्त आणखी एक बाह्यस्वरूपावरून व अत्यंत प्राचीनकाळापासून प्रचारांत असलेले असे रचनानतत्त्वहि आढळून येते. ते असे की, एकाच किंवा अनेकांचे शब्दांच्या स्पष्टीकरणाचा विस्तार जसा असेल त्याप्रमाणे म्हणजे मुख्य विषयाला लागणाऱ्या समानार्थक शब्दांची संख्या किंवा एका शब्दांचे जे निरनिराळे अर्थ असतील त्यांची संख्या किंवा थोडक्यांत सांगण्याचे म्हणजे विषयविवेचनाचा विस्तार जसा असेल त्याप्रमाणे-त्याचा अनुक्रम ठरत असे. उदा. हारावलीत स्पष्टीकरणांच्या विस्ताराबुद्ध शब्दांचा अनुक्रम दिलेला आहे. प्रथम पूर्ण श्लोकांची स्पष्टीकरणे, नंतर अर्धश्लोकांची व नंतर पादस्पष्टीकरणे. (द्वादशांशोत्तर. ७) प्राकृत कोश 'पादअलच्छी' (इ. स. १७२) यांत सुद्धा याप्रमाणेच म्हणजे प्रथम 'एक गाहा, नंतर गाहक व नंतर गाहाचलण'-विस्ताराची स्पष्टीकरणे अनुक्रमाने दिली आहेत.

नानार्थकोशांतूनहि विषयविस्तारानुरूप अनुक्रम धरण्याची पद्धति यापेक्षा अधिक प्रमाणांत आढळते. सर्वांत मोठी वर्णने प्रथम व नंतर लहान लहान अशा नियम आढळतो. उदा. शाश्वत कोश, अनेकार्थस्वनिमेजरी, हारावलीतील नानार्थकोशविभाग व अजयकोश (यांत ३, ४ श्लोकांची वर्णने सुद्धा आढळतात). याचे विरुद्ध धरणीकोशांत लहान वर्णने आणी दिलेली आहेत. 'पादेः पादद्वयेः श्लोकर्नेकाथसमुच्चयः।' जे कोशकार अनेकार्थशब्द अर्थसंख्येच्या अनुक्रमाने देतात, त्यांना तसे करण्यांत असा एक फायदा मिळतो की, जे शब्द अर्थाने, व्युत्पत्तीने अगर दुसऱ्या काही कारणांनी परस्परांशी संबद्ध असतात ते सर्व एका ठिकाणी आणतां येतात. उदा. शाश्वत १४६. 'हुताशने निशानांथे सहस्रकिरणे तथा । तमोदुः समौ दृष्टौ विरोचनतमोपहौ ॥' याचे उलट अमरांने अलंकरणानुसार शब्दांचा अनुक्रम लावल्याने त्याला तमोनुद, विरोचन व तमोपह हे शब्द तीन निरनिराळ्या जागी वर्णाचे लागले आहेत. धरणीकोशासंबंधी सांगतांना त्याच्या प्रस्तावनेतील सातवा श्लोक येथे दिला म्हणजे पुरे. या श्लोकांत विपर्यासाचा स्पष्ट निदर्श आहे. 'क्वचिदंश विपर्यासो लिङ्गवैक्यानुरोधतः । यथेह भोगिभोगिन्योथैथा विवरत्नप्रयोः।' अक्षरसंख्येनुसार शब्दानुक्रम ज्यांत दिलेला आहे अशा यादवकृत वैजयंतीच्या नानार्थविभागांत विषय विस्ताराचे (विषयाक्षराः) अनेकार्थ शब्द पांच निरनिराळ्या विभागांत घातले आहेत (पान २६९, २७२. २७४, २७६, २८०; उदा. 'वृक्षेऽद्वौ शिखर्यगनागमाः' २७०, २)

कोशांतील एकार्थवाचक शब्द अथवा नानार्थवाचक शब्दांचे अर्थ ज्यावेळीं अमुक एका श्लोकविभागांत घालावयाचे असतात त्यावेळीं जागा शिष्टक असल्यास ती खालीलसारख्या शब्दांनी भरून काढतात. 'मतः, मता, मतम्, स्यात्, भवेत्, उच्यते, इति कथ्यते सद्भिः, प्राहुः सन्तः, प्रक्षते प्राज्ञाः वर्गैः, ज्या शब्दाचा अर्थ यावयाचा त्याला 'शब्द' 'ध्वनि,' 'आख्या,' असा शब्द जोडतात; उदा. उणा. सू. १३०. २ वर उज्ज्वलदत्तः—“ माः शब्द ”; शाश्वत ६६ प्रतिस्पर्ध्वनि, ३६ करणाख्या. शाश्वत व हलायुध यांच्या ग्रंथांत हे वारंवार आढळून येते. एकार्थवाचक शब्द किंवा अर्थ यांची संख्या नमूद करण्याचाहि एक प्रगत दृष्टीस पडतो; उदा. 'त्रयः' अमर ३.३.१४९, १९४. शाश्वत, २००. हलायुध १, ६६, १४९. पंचसव्येषु शाश्वत ६६. 'द्वयो दश' हला. ५. ७०. वर्गैः. शाश्वत व हलायुधामध्ये अनेक उदाहरणे सांपडतात. अनेक कोशकारांना एका शब्दाचा अर्थ देण्याकरितां संबंध वाक्येच्यवाक्ये लागतात. उदा. शाश्वत १२१, हलायुध १, ९०. या पाह्याळपद्धतीचे अवशेष अर्वाचीनांच्या ग्रंथांतूनहि दिसून येतात. सामान्यतः असा नियम बांधतां येईल कीं, शब्दार्थ देण्यांत जितका पाह्याळ अधिक तितका तो कोशकार अधिक प्राचीन असला पाहिजे.

अमरसिंहप्रमुख अनेक कोशकारांनी विवेचनाची मर्यादा अमुक एक श्लोकविभागावर ठरवावयाची हे तत्त्व सोडून देऊन विषयाची मांडणी थोडक्यांत करी करतां येईल याकडेच लक्ष दिलेले आहे व तसें करण्यांत त्यांना यशहि आलेले आहे. यादव व हेमचंद्र हे पादपूर्णाधिक शब्द कमी करून टाकण्याचे बाबतींत सर्वांत पुढे गेलेले आहेत. संक्षेप करण्याचे एक मोठे साधन म्हणजे समानार्थक शब्द व शब्दार्थ एका समासांत वेगळे होय. उदा. “ आकाशविहायसी ” (अमर); “ पवित्रं कुसुमतयोः ” (शाश्वत); द्वादशौ (हलायुध). नानार्थकोशांतून एकशेषद्वंद्व समास फार दृष्टीस पडतो. ज्या शब्दांचे दोन अर्थ असतील ते प्रथमेच्या द्विवचनांत, तीन अमर अधिक अर्थ असतील ते प्रथमेच्या अनेकवचनांत व त्या शब्दांचे अर्थ त्या त्या विभक्तिवचनासहित द्वंद्वसमासांत घातलेले असतात. “ गणाः प्रमयसंख्यौषा प्रावाणौ पर्वतोत्पलौ ” (वैजयंतीच्या नानार्थविभागांतून). शाश्वत (५९५—६२७) वर्गैरेतून हे एकशेष पुष्कळच आढळतात. अमरांनी शब्द व अर्थ यांविषया त्यांचीं लिहिले दिल्ली आहेत. त्यांनी पूर्वपद्धति सोडून देऊन जेथे एखाद्या शब्दाचे सर्व अर्थ एकलिंगीच असतील त्या ठिकाणीच फक्त एकशेषाचा उपयोग केलेला आहे उदा० “ सुरमत्स्यावनिमपौ ” किंवा “ खत्रावणौ नभसौ ” असें न म्हणतां “ नभः खं श्रावणो नभः ” (शाश्वत ६३० प्रमाणे) शब्दांची पुनरावृत्ति असें म्हटले आहे. यांविषया समानार्थवाचक शब्द जेव्हा एकलिंगी असतील तेव्हाच त्यांचा समास केला जातो. उदा. “ स्वर्गनाकत्रिविद्विदशालयाः ” (सर्व पुलिंगी शब्द). याविषयी आणखी खास्तीकमी माहिती अमरकोशाच्या टीकाकारांनी दिलेली आढळते.

एका शब्दाचे अनेक अर्थ निरनिराळे न सांगतां समासपद्धतीने सांगितल्यामुळे चुका व गैरसमजुती यांना जागा रहात असे. उदा. हे समास पदा. “ (सुभ्रा) गङ्गोष्ठिकास्तुहीमर्वापीयुपेषु, — (शाश्वत), “ (वली) मध्यमरेखोर्मिजीणित्वगृहदाणु ” — (वैजयंती), “ (निमित्तं) हेतुचिह्नगान्तुदेवादेशपवेषु, — (त्रिकां.) यांपैकी पहिल्या समासांत गङ्गोष्ठिका हा एक शब्द कीं गंगा व इष्टिका (बीट) असे दोन शब्द समाजावयाचे याबद्दल संशय राहतो. तथापि ही समासपद्धति त्याच्याहि समजत असत असे आपणांस प्राचीन काळीहि आढळते. अजयकोशातील प्रस्तावनेंत ग्रंथकर्त्यांनी असें म्हटले आहे कीं, “ तीन अर्थोपर्यंतची द्वंद्वसमास करून बहुवचन लिहिले आहे. चार अगर अधिक अर्थांचा समास केलेला नाही ” (“ त्रिवेद बहुवचन कृतं न चतुर्वादु । ”). यावरून अजय जेव्हा सुभागाङ्गोष्ठिकाचूर्णस्तुहीषु ” असे लिहितो तेव्हा त्या ठिकाणी गङ्गा व इष्टिका असे निरनिराळे शब्द घेतां येत नाहीत हे उघड आहे. असो.

जे शब्द समानार्थक नाहीत ते एकमेकांपासून वेगळे करतां यावेत व त्यांचा अनेकांथांप्रमाणे अर्थ लावूं नये म्हणून दोन साधनांचा उपयोग करीत. अशा ठिकाणीं अथ (अथो) व तु (आत्ति पुनर्) हीं अवयवे योजीत. ज्या शब्दाच्या पूर्वी अथ असेल किंवा ज्याच्या मागून तु येईल तो शब्द पूर्वशब्दाबरोबर घेतां कामा नये. “ त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ” (अमर), “ न पूर्व शब्दभागप्रपुनस्त्वंन्तमाधितः ” (वैजयंती), “ त्वन्ताथादि न पूर्वगौ ” (हेमचंद्र). एका विषयाचा ठराविक जागा पुरत असेल म्हणजे त्या विषयाचा आरंभ व समाप्ति श्लोकाच्या पादार्भाबरोबर अथवा पादसमाप्तीबरोबर उल्लेख असेल तर तेथे स्वाभाविकपणे विरामचिन्ह असतेंच. तशीच अथ व तु हीं एक तऱ्हेची क्रत्रिम विरामचिन्हे होत. ही पद्धत कदाचित् अमरसिंहाने प्रथमच उपयोगांत आणली असेल.

नानार्थकोशांतून असा एक नियम आढळतो कीं, अनेकार्थवाचक शब्द प्रथम व त्यानंतर त्याचे अर्थ दिलेले असतात. विश्वकोशाच्या प्रस्तावनेंत (२२) असें म्हटलें आहे—“ नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रदशितः । सप्तम्यन्तेषु शब्देषु वर्तमानः सुनिमित्तः । ” येदिविनीकोशाची (११) परिभाषा जवळ जवळ याच शब्दांत दिलेली आहे. अनेकार्थसंग्रहांत (२) हेमचंद्र लिहितोः—“ उद्देश्यवचनं पूर्व पद्याद्वेषेकाशानम् । ”. पूर्वी “ निधौ भूपे प्रजापतिः ” असा प्रयोग करीत (त्रिकांडशेषांत) सुधां हा

आढळतो, ३.३, १६७). नंतर फक्त “प्रजापतिर्विधौ भूषे” (विश्वकोश) असे आढळते. अमरकोशात व वैजयंतीत हा नियम आढळत नाही. तथापि या व इतर कोशांतून अनेकार्थवाचक शब्द वर्णानुक्रमाने लावल्याने असल्या चुका होत नाहीत. नंतरच्या कोशकारांनी—उदा. हेमचंद्राने—वर्णनपद्धतीत अधिक संक्षिप्तता आणली इतकेच नव्हे तर गैरसमजुती राहू नयेत म्हणून विशिष्ट साधने उपयोगात आणिली. तशांतूनहि नवीनांनी त्यांचा अर्थ लावण्यात चुका केल्या आहेत, त्याचीं कारणे परिभाषांकडे दुर्लक्ष, टीकांचा अभाव व सदोप हस्तलिखिते व प्रकाशने हीच असली पाहिजेत. नंतरच्या कोशकारांनी जुने कोश वापरतांना चुका केल्या असणे संभावनीय व साहजिक आहे. त्यांची टीकात्मक परीक्षण पुढे होणे जरूर आहे. सध्या हे काम होणेच मुश्किलीचे आहे. कारण काही काही महत्त्वाच्या कोशांचे विश्वासार्ह पद्धतीने प्रकाशनहि अजून झालेले नाही.

नानार्थशब्दकोशांची वरील वर्णनांत ओळखी अशी काही विशिष्ट लक्षणे थोडक्यांत सांगितली पाहिजेत. वर्णनपद्धती विषयी सांगायच्याच म्हणजे अगदी प्राचीन ग्रंथांत अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ एकमेकांजवळ प्रथमाविभक्तीत (किंवा- “विद्: कृष्णां पिपलीं द्रौपदीमपि” शाश्वत २८ अशा ठिकाणी द्वितीयें) ठेवित असत असे वाटते. असे करतांना अनेकार्थवाचक शब्दाची पुनरुक्ति करण्याची चाल होती. उदा “बले शक्तिर्वैलं सैन्यं बलं स्यौल्यम्” वगैरे. शाश्वतांत (६२८-६३५) अशी पुनरुक्ति पुष्कळच आढळते. इतर ठिकाणीहि असली शब्दावृत्ति अथवा पुनरुक्ता फार येते. उदा. प्राचीन असलेल्या अनेकार्थव्यभिचरिणीत तिचा उपयोग केलेला आहे. अनेकार्थवाचकाची पुनरुक्ति अनेकार्थवाचक अमुकच शब्द होय हे दाखविण्याकरितां करीत हे उघड आहे. ज्या ग्रंथांतून अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ प्रथमाविभक्तीत एकमेकांजवळ दिलेले असतात व शब्दांचा अनुक्रम वर्णानुरूप वगैरेहि नसतो अशा ग्रंथांत या गोष्टीची जरूरी भासते. शाश्वतांत (६३२) जर “क्षीरमम्बु पयः क्षीरम्” असे न लिहितां “क्षीरमम्बु पयः” इतकेच लिहिले असत तर कोशकाराच्या मनांत कोणत्या शब्दाचे स्पष्टीकरण करावयाचे होतें याविषयी संशय उत्पन्न झाला असता. परंतु हा प्रश्न अमरकोशांतील “ वणिक्पयः पुरं वेदो निगमः ” या उदाहरणाच्या बाबतीत संभवतच नाही. येथे निगम हा अनेकार्थवाचक शब्द होय. कारण अमर हा अन्त्यव्यंजनांनुसार शब्दानुक्रम देतो व वरील अवतरण “ म-अन्त ” विभागांतील आहे. तथापि अनेकार्थवाचक शब्द निरनिराळ्या रूपांत म्हणजे निरनिराळ्या लिंगी वगैरे असतांना त्यांचे अर्थ सोप्या रीतीने सांगायच्याच असल्यास ही युक्ति अवलंबितां येते. उदा. “सद्वा मासः सहो बलम् । ” (शाश्वत), “सहो बलं सदा मारिः” (अमर). अर्वाचीन कोशकार फक्त लिंगभेद दाखविण्यापुरताच शब्दानुवृत्तीचा उपयोग करतात. उदा. महेश्वराचा विश्वकोश २३. “ स्पष्टाय लिंगभेदाय काप्यत्र पुनरुक्ता । ” त्याचप्रमाणे धर्णीदास “ स्पष्टाय लिंगभेदाय कचिदावृत्तिरित्युते । ” अजयपालाचे शब्द यापेक्षाहि निश्चित स्वरूपाचे आहेत “ विना लिंगविशेषेण नैवात्र पुनरुक्ता ”. तसेच मेदिनीकार “ शब्दावृत्तिर्नै लिंगैक्ये. ”

अनेकार्थवाचक शब्द व त्याचे अर्थ जवळजवळ देणे हीच सर्वांत जुनी वर्णनपद्धति समजली पाहिजे; कारण ती सर्वांत स्वाभाविक आहे. तथापि उपलब्ध असलेल्या अति प्राचीन कोशांतून अर्थवाचक शब्द पुष्कळदां सप्तमीत दिलेले आढळतात. या पद्धतीत अर्थ अधिक स्पष्ट होतो यांत शंका नाही व अनेकार्थवाचक शब्दांची पुनरावृत्ति (प्रथमेचीं रूपे निरनिराळीं असतील तेवढ्या बाबतीत सोडून) करण्याचे कारणहि रहात नाही. असे असतां हि प्रथमेचीं समानरूपेहि जेथे पुनरुच्चारित आढळतात (उदा. “परिमृदः परिजने शपमेच परिमृदः । ” शाश्वत ३१) तेथे त्यांना पूर्वकडीच्या निरर्थक अवशेषांवांचून दुसरी किंमत देतां येत नाही. नंतरच्या कोशकारांनी अनेकार्थवाचक शब्द प्रथमतः व त्यांचे अर्थ सप्तमीत असा नियम केलेला आढळतो (विश्व. २२ ह.; मथुरेश- “नानार्थः प्रथमान्तः स्यात्सप्तम्यन्ते तु वर्तते । ”). अजयपालाने हा नियम कडक रीतीने पाळला आहे. हेमचंद्राने तसा पाळलेला नाही; अर्थात त्यामुळेच केवळ त्याच्या अनेकार्थकोशास कमीपणा आलेला आहे असे नाही.

शब्दरचना करतांना काही तत्त्वे—बहुतेक सवे तत्त्वे—एकाच वेळी पाळलीं आढळतात. एकार्थशब्दकोशांतून आढळणारा जो विषयविस्तारानुरूप शब्दानुक्रम त्याविषयी पूर्वी लिहिलेच आहे. या आद्यतत्त्वाखेरीज आणखी खालील तत्त्वे नमूद करता येतील.

वर्णानुक्रमाने रचना करणे, मग ती अन्त्यव्यंजनांनुसार असो, प्रथमवर्णास (स्वर अथवा व्यंजनास) अनुसरून असो किंवा एकाच वेळी अन्त्यव्यंजन व प्रथमवर्ण या दोहीनुसार असो. सर्वांत जुनी पद्धति अन्त्यव्यंजनांनुसार रचना करण्याची होय. अमरकोशांतील मानार्थवर्गांत (३, ३) ह एकच तत्त्व अनुसरलेले आढळते.

या ठिकाणी लक्षांत घेण्यासारखी अशी एक गोष्ट आहे की, काही कोशकार मध्ययुगीन वर्णमालेस प्रमाण मानतात, म्हणजे क्ष हे नेहमीच्या वर्णमालेच्या शेवटीं आणखी एक निराक्षर समजतात. उदा. विश्वकोशा व मंखकोशा यांतून “ अक्ष ” सारखे शब्द “ वान्त ” खालीं न पाहतां ते “ हान्त ” नंतरच्या एका निराळ्या सदराखालीं “ क्षान्त ” वर्गांत सोडिले पाहिजेत.

प्रथमवर्णानुसार शब्दरचना वैजयन्ती, देशीनाममाला व अजयकोश (यांत क्ष ने आरंभ झालेले शब्द शेवटी आहेत) यांतून आढळते. एकाच वेळी अत्य व्यंजन व प्रथम वर्ण या दोहीनुसार शब्दरचना—उदा. त्रिकांडशेष्ठीतील नानार्थवर्ग, अनेकार्थ-संग्रह व मेदिनीकोश यांतून आढळते. वर्णानुक्रमाने शब्दरचना करण्याचे वावर्तीत भारतीय त्यावेळीं फारसे पुढे गेलेले दिसत नाहीत. म्हणून प्रथमाक्षरानुसार शब्दरचना करतांना त्याचे पुढील स्वर किंवा व्यंजनने यांचकडे लक्ष दिले जात नाही. उदा. अजयकोशात एकामासून एक “गो, गौर, गुरु, गुण, ग्रहण, गर्भव, ग्राह, गव्य, गोधा,” असे शब्द येतात. फक्त अनेकार्थसंग्रह, देशीनामाला व मेदिनीकोश एवढेच या वावर्तीत अपवाद आहेत, या कोशांतून स्वरक्रमाकडे म्हणजे प्रथम व्यंजनापुढे जोडून अगर निराळ्या येणाऱ्या स्वराकडेहि लक्ष पुरविलेले आढळते. उदा. अनेकार्थसंग्रहात (२. १७४-१७८) ‘त’ने संपणारे व ‘पू’ने आरंभ होणारे शब्द खालील क्रमाने दिलेले आहेत:—पक्ति, पंक्ति, पत्ति, प्राप्ति, पित्सत, पीत, पीप्ति, प्रीति, पुस्त, लुप्त, पूर्ते, पृष्ठ, प्रेत, पोत, प्रोत.

शब्दांच्या अक्षरसंख्येनुसार त्यांचा अनुक्रम ठेवण्याचाहि प्रघात फार आढळतो. अमरकोशांत हा नाही. याविषयी लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट अशी की, शेवटचे व्यंजन असणाऱ्या शब्दांत ते व्यंजन विश्व व मेदिनीकोश (धरणीकोशांतहि) पूर्ण अक्षरा-प्रमाणे धरतात. उदा. ककुब् (विश्व) यक्षत्री शब्दांखाली सांपडतो व यक्षराज चतुरश्रखाली सांपडतो.

वैजयंतीत अक्षरसंख्या व प्रथमवर्ण शिवाय करून लिंग हेहि एक आणखी रचनातत्त्व मानले आहे.

विश्वप्रकाशात अन्त्यव्यंजन व अक्षरसंख्या यांशिवाय शब्दांचे प्रत्यय लायूब जे तयार झाले असेल त्यासहि अनुसरून शब्दरचना केली आहे.

लिंगनिर्देश:—अनेक कोशांतून अर्थाबरोबरच लिंगहि दाखविलेले असते म्हणजे नामानुशासन व लिंगानुशासन एकत्र केलेली असतात. उदा. अमरसिंहाच्या कोशाचे नांव ‘नामलिंगानुशासन’ म्हणजे नाम व लिंग यांचे अनुशासन (नामाच्या लिंगाचे अनुशासन नव्हे) असे आहे. कित्येक कोशकार लिंगाचा अंतर्भाव नामांबरोबरच न करता त्यांचा निराळा विभाग करून (लिंगभेद किंवा लिंगसंग्रह असा) ग्रंथाच्या शेवटी जोडतात. ज्या कोशांतून लिंगानुसार शब्दरचना केली आहे असेहि कोश पूर्वी होते. उदा. वैजयंतीचा नानार्थविभाग. ही कोशाच्या रूपांत दिलेली लिंगानुशासनेच होत. अर्था उदाहरण बोपावित याचा कोश, अमरमाला व रत्नकोश यांचीं देतां येतील.

लिंगनिर्देश कोणत्या पद्धतीने केलेला आहे यासंबंधी कोशांच्या परिभाषांतून माहिती दिलेली असते. महत्त्वाच्या परिभाषा अमरकोश, वैजयन्ती, व मेदिनीकोश या कोशांच्या होत. तदनुसार लिंग हे रूपभेदाने अथवा लिंगविशेषविधीने (म्हणजे स्पष्ट लिंगनिर्देश करून) दाखविले जाते. साधारणमानाने व्याकरणाच्या रूपावधाने (म्हणजे बहुतेक प्रथमेच्या एकवचनावरून) “प्रायशो रूपभेदेन” लिंग ओळखले जाते. नानार्थकोशांतून अनेकाथैवाचक शब्दाचे निरनिराळ्या लिंगी निरनिराळे अर्थ जेथे असतील तेथे त्या शब्दाची पुनरावृत्ति करतात. उदा. विश्व “मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के” किंवा “पुमान्, ना, पुंसि, नरि, स्त्री, स्त्रियाम्, योषिति, नपुंसक, क्लीबे, षंडे” इ० शब्दांनी लिंगांचा स्पष्ट निर्देश करतात. वैजयंतीत षण् (षंड, षंड), क्ली (क्लीब), नपुम् (नपुंसक) अशीं संक्षिप्त रूपे आढळतात. ज्या शब्दाला अमुक एक लिंग निष्पन्न सांगितले असेल तेथे तो शब्द इतरलिंगी असतो. (‘निषिद्दलिंगं शेषार्थम्’ उदा. ‘वज्रमस्त्री’ म्हणजे वज्र हे पुढिर्णी व नपुंसकलिंगी आहे. जेथे ‘द्रयोः’ म्हटले असेल तेथे पुढिर्णी किंवा स्त्रीलिंगी समजावयाचे, अर्थात द्विहीन किंवा द्वयहीन म्हणजे नपुंसकलिंगी.

तीनलिंगी शब्द (उ. स्फुलिग, मंडल वगैरे नामे व विशेषणे) त्रिषु अशा शब्दाने निर्दिशतात. ज्या कोशांतून लिंगभेद रूपभेदाने दर्शविला जातो तेथे ‘त्रिषु’ याच्यापुढे लिंगेषु ने समजतां ‘अयेषु’ समजावयाचे असते (तुल. शाश्वत १.५.१, १.८५; इत्यु. ५.६०) “त्रिलिग्यां त्रिज्वित पदम्” हा नियम अमराने पूर्वीच्या कोशकारांच्या पद्धतीला विरुद्ध म्हणून प्रथमच केला असावा. वैजयंतीत जे शब्द “स्वतो न वाच्यवशात” त्रिलिगी आहेत (उदा. मण्डल) त्यांच्यामध्ये व विशेषणामध्ये भेद दाखविला आहे. पहिल्यांना त्रिलि व दुसऱ्यांना वाच्यलिंग असे म्हणतात (परिभाषा. ७) “त्रिज्वित्युक्तित्वाच्चलिंगे त्रयीशब्दस्त्रिलिगके।” उ. ‘त्रिलिगं’ मण्डलम् २६२, १३०; “त्रयीस्फुलिगाः” ११, ६१ (अमर-त्रिषुस्फुलिगा) “जीवः प्राणे त्रयी, नातु जन्तावात्पनि गीष्पती, त्रिषुजीवति” २३२, ६६.) इतर अनेक कोशांत विशेषणात्मक शब्दांना ‘त्रिलिगं’ व ‘वाच्यलिगं’ दोन्ही लावतात. याशिवाय अन्यलिग, अर्थवाङ्मि, भेयगामित, अन्यवत्, अभिधेयवत्, वाच्यवत् वगैरेहि लावतात.

अमरकोश—अमरसिंह या ग्रंथकत्यांच्या नांवावरून तो रजपूत असावा. ग्रंथाचे खरे नांव ‘नामलिंगानुशासन’ असून त्याला त्रिकांड अथवा त्रिकाण्डी सुद्धा म्हणतात. यांत १५०० श्लोक असून बहुतेक अनुष्टुप् छंदांत आहेत. तीन काडांपैकी प्रत्येकाचे बर्ग केलेले आहेत.

अमर हा निःशंय बौद्ध होता. मंगलाचरणानुसारून हे स्पष्ट होते (बुद्धाचा स्पष्ट निवेदन बौद्धांना न दुःखविषयाकरितांच येला नसावा). बुद्धाचीं नांवे ब्राह्मणी देवतांच्या नांवांच्या अगोदर दिलेली आहेत यावरूनहि हेच सिद्ध होते. बाकी व्याहीप्रमाणे शाखेरीज फारसे बौद्धनिर्देशक अमरांत नाहीं. अशी एक आख्यायिकाहि आहे की, शंकराचार्यांच्या काळी बौद्धांचा जो छळ झाला त्यांत अमरकोशासहित त्याचे सर्व ग्रंथ यांचा नाश करण्यांत आला.

अमरकोशाचा काळ निश्चित करणे-विशेषतः तो आपल्या; पूर्वीच्या ग्रंथकारांचीं नांवे देत नाहीं म्हणून-फार अवघड आहे. या प्रश्नासंबंधीं अनेकांनी लिहिले आहे. कृष्णाजी गोविंद आंक यांनी आपल्या प्रस्तावनेत 'द्वौ द्वौ माषादिमासोऽस्याहस्तुत्तरयनं त्रिभिः' या काव्यगतीतील श्लोकावरून क्षीरस्वामीन 'माषायुषकमस्ततोयनारम्भात्' असे विवेचन केले आहे व उत्तरायन माघांत होत असे असे सांगितले आहे; तसेच " हेमन्तादि वत्सरस्यारंभः " या क्षीरस्वामीच्या विधानावरून अमरसिंह पंधरा सोळाशे वर्षांपूर्वी होऊन गेला असावा असे म्हंटले आहे. रा.सच दुसरे प्रमाण त्यांनी असे दिले आहे की, अमर हा चंद्रगोमीच्या व्याकरणाचा अनुयायी नसून पाणिनीच्या व्याकरणास अनुसरतो म्हणून तो चंद्रगोमीच्या पूर्वी होऊन गेला असावा. अर्थात् अमरसिंहाचा काल इ. स. चवथे शतक होय. यासंबंधी प्रा. शंकरिया म्हणतात:

दंतकथेनुसार विक्रमादित्य नांवाच्या राजाच्या दरबारांत नऊ रत्ने होती. अमरसिंह, कालिदास व ब्राह्मिहर ही त्यांत होती. यांपैकी ब्राह्मिहर हा सहाव्या श. कांतील आहे. म्हणून अमरकोशाहि ५५० च्या सुमारास झाला असावा. अर्थात् ही दंतकथा किती विश्वासार्ह आहे, त्याच्यावर व सवे अवलंबून आहे गद्या येथील १४८ सालच्या लेखांत विक्रमादित्याच्या दरबारांतील नऊ रत्नांपैकी जो अमरदेव त्याने गेवला एका बुद्ध मूर्तीची स्थापना केली व एक देऊळ बांधले असा उल्लेख आहे म्हणतात. त्यांत अमरसिंहाला अमरदेव म्हंटले आहे तसे इतरत्र कोठेहि म्हंटलेले आढळून येत नाहीं. त्यांतून जरी हा लेख खरा व त्याचे भाषांतर खरे मानले तरी त्यावरून फार तर १४८ साली लोक काय समजत होते याचा बोध होऊ शकेल.

अमरकोशाचे चिनी भाषेत ५५० च्या सुमारास भाषांतर झालेले होते अशी एक समजूत होती. वुनयुं नजिओ याने ही चुकीची आहे असे दाखविले आहे. एवंच ब्राह्मिहर व अमरसिंह हे समकालीन होते या अनिश्चित दंतकथेपासून फारसा बोध होत नाहीं. अमरसिंहाचे महत्त्व जाणून व त्याजविषयी आदरभाव असल्यामुळे नंतरच्या लोकांनी त्याला प्राचीन काळीं घातले असावे हे मात्र शक्य आहे. कारण त्याच्या ग्रंथांतून तशा काळाचीं चिन्हे दिसत नाहीं. ज्याचा काळ काहीशा खात्रीने अनुमानितां येतो असा जो ह्यायुषाचा प्राचीन कोश तो अमरकोशापेक्षा पुष्कळच प्राचीन असल्याचे स्पष्ट दिसते. बाकी भारतीय वाङ्मयांत साधी व क्लृप्त रचनापद्धति एकाच वेळी प्रचलित असलेली आढळून येते, हे विसरून चालणार नाहीं.

वैष्णवग्रंथकारांत ज्याप्रमाणे पाणिनी त्याचप्रमाणे जवळ जवळ कोशकारांमध्ये अमर समजतात. त्याच्या पूर्वीचे ग्रंथ (कदाचित शशत सोडून) नाहींसे झालेले दिसतात. अमरकोशाचा हिंदुस्थानांत व इतरत्र हिंदुस्थानाबाहेरहि प्रसार झालेला आढळतो. या कोशाची अनेक पुरातन हस्तलिखिते सगळीकडे आढळतात. ग्रंथकर्ता बहुतेक उत्तरहिंदुस्थानांतील असल्यामुळे त्या प्रांतात त्याचा ग्रंथ विशेष प्रतिष्ठीत आला. ११८५ सालच्या नेपाळत सांपडलेल्या एका हस्तलिखितांत प्रत्येक कांडाच्या शेवटचे श्लोक गाळलेले आढळतात. नेपाळतील कीर्तिभद्राने केलेल्या अमरकोशाच्या तिबेटी भाषांतराचाहि येथे उल्लेख करणे जरूर आहे. बोधलिगंन त्याची प्रस्तावना व पहिल्या स्वर्गवर्गातील दहा श्लोक जर्मन भाषांतरासहित दिलेले आहेत. अमरकोशाची नकळ मागाहून पुष्कळ झाली. कांहीं कांहीं कोश तर अमरकोशाच्याच वाढविलेल्या आवृत्त्या आहेत. मोगलानाचा " अभिधानपदीपिका " हे अमरकोशाचेच एक निराळें स्वरूप होय. अग्निपुराणातील कोशविभाग (अध्याय ३५९-३६६)-अमरकोशांतल्या प्रमाणेच वर्णानुक्रम असणारा-हा अमरकोशांतूनच घेतलेला असावा.

अमरकोशावरील टीका-प्राचीन कोशकारांनी स्वतःच आपल्या ग्रंथांवर टीका लिहिल्या असतील हे म्हणणे मान्य होण्यासारखे नाहीं. तसे असते तर उदा. अमर २.१.५८ येथील पादबंधनमूचे जागी " यादवं धनम् " असा पाठभेद आला नसता, व पेशीकोश हा रमास मानणे अथवा पेशी व कोश असे दोन शब्द मानणे (अमर. २.५.३८) अशा प्रकारच्या नंतरच्या टीकाकारांत मतभेद राहिला नसता. तथापि अमरकोशावरील टीका एकंदरीत महत्त्वाच्या होत. स्वतः कोशकारांनी स्पष्टार्थक लिहिण्याची खबरदारी घेतली असली तरी कांहीं कांहीं ठिकाणी त्यांच्या सांगण्यांत अस्पष्टता राहिलीच. एकार्थकोशात एका अर्थाने शब्द कोठेथेत समजावयाचे यासंबंधी शंका राहू शकते, व अनेकार्थकोशात कोणता शब्द अनेकार्थाचाच आहे यासंबंधी व त्यापेक्षांहि खूब अनेकार्थाचाच शब्दावृत्तकेच अनेक अर्थ असणारे त्यांचे अर्थ कसकसे समजावयाचे यासंबंधी शंका राहते.

अमरकोशावरील सुमारे ५० टीकांचीं नांवें उपलब्ध आहेत. टीकाकार भट्ट क्षीरस्वामी हा दाक्षिणात्य आत्मा, "स्वामिन्" या उपाधीवरून हा पुष्कळ जुना असणे शक्य आहे व राजतरंगिणीतील (४.४८९) कादमीच्या जयापीड रागाच्या कारकीर्दीत (८ व्या शतकात) राहणारा जो शब्दविशोपाध्याय 'क्षीर' तो व हा एकूच असे एक मत आहे. क्षीरस्वामीने भोज उद्धृत केला आहे व गणरत्नमहोदधीचा कर्ता वर्षमान (इ. स. ११४०) याने क्षीरस्वामीमधील अवतरणे दिली आहेत, म्हणून त्या दोघांमध्ये (अकरावें शतक) क्षीरस्वामीचा काल असावा असे अंमिकट म्हणतो. त्याच्या टीकेचे नांव 'अमरकोशोद्वाह्य' असे आहे व रायमुकुटाच्या टीकेप्रमाणे अवतरणांनी भरून काढलेली नाही. तथापि ही मूल्यवान आहे. अमरकोशासह ही टीका क. गो. आंक यांनी तपासिली आहे. या टीकेत कात्य, सुनि, भागुरि, माला अथवा मालाकार, निवण्डु, शाश्वत, अमरमाल, अभिधानकार, अभिधानशेष, अनेकार्थे, श्रीहर्ष, तुर्ग, भोज, रुद्र या कोशांचा अथवा कोशाकारांचा उल्लेख व उपाध्याय, गौड, भोज, आचार्याः, नारायण इत्यादि टीकांचा उल्लेख आढळतो. या ग्रंथाच्या शेवटी क्षीरस्वामीने उल्लेखिलेल्या सुमारे २४० ग्रंथांची यादी व टीकेतील व मूळातील शब्दांच्या सूची दिल्या आहेत त्या महत्त्वाच्या आहेत.

सुसूति (सुसूतिचंद्र) या बौद्ध टीकाकाराचा काल अनिश्चित आहे. तथापि तो रायमुकुटाच्या आधीचा आहे. कारण रायमुकुटाने याचे उल्लेख केले आहेत. सुसूतीच्या 'कामधेनु' नांवाच्या या टीकेचे निवेदी भाषांतर उपलब्ध आहे. चंद्र व्याकरणचो पुरी करणार व त्यावर टीका करणार जे बौद्ध पूर्णचंद्र व रत्नमति, त्यांचे ग्रंथ इतर काही ग्रंथांबरोबर या टीकेत उल्लेखिलेले आहेत.

पूर्वीच्या दहा टीकांचा सारांश आपल्या 'टीकासर्वस्वांत' वेणारा (दशटीकाविद्) सर्वानंद वनघण्टीय हा सुद्धा रायमुकुटाच्या पूर्वीचा असून दाक्षिणहिंदुस्थानचा होता.

बृहस्पति रायमुकुटमणीची 'अमरकोश पंजिका पदचंद्रिका' ही टीका त्रिस्तुत व विद्वत्पूर्ण आहे. आपल्या प्रस्तावनेला हा स्वतःस गोविंदाचा मुलगा व बंगालमधील राठाचा रहिवाशी असल्याचे लिहिले. व आपली टीका पूर्वीच्या सोळा टीकांचे सार असल्याचे सांगतो. टीकेतील एका ज्योतिषशास्त्रविषयक उल्लेखावरून (१.४, २१) टीकेचा साल इ. स. १४३१ निघते. या टीकेचा उल्लेख रायमुकुटी (टीका) असा सुद्धा केलेला आढळतो. तदनुसार तिचा कर्ता 'रायमुकुटीकार' या नावाने उल्लेखिला जातो. रायमुकुटाने २७० ग्रंथ व ग्रंथकारांचा उल्लेख केला आहे.

भट्टोजी दीक्षिताचा मुलगा भानुजी दीक्षित (१७ वे शतक) याच्या 'व्याख्यासुधा' अथवा 'रामाभ्रमी' नामक टीकेची एक शिलाप्रसूची प्रत (कलंड-झेडडी एम डी. २५-१९०) आढळते. पंडित शिवदत्ताने पत्राक्षित केली (सुंबई १८८९) व उत्तम छापलेली एक प्रत आहे. तींतील विशेषेकरून अवतरणे विनचूक नाहीत; परंतु यांतील दोन सूची-दुसरी टीकेतील शब्दांची आहे-फार उपयुक्त आहेत. याखेरीज पुढील टीकांचा अंमिकटच्या ग्रंथ सूचीत उल्लेख आढळतो. •

टीकाः-अमरविश्वेक-महेश्वर; बृहद्भूति; व्याख्याप्रदीप-अच्युत उपाध्याय; क्रियाकलाप-आशापत्र; कशिका-काशीनाथ; अमरकोशोद्वाह्य-क्षीरस्वामिन्; शालवोधिनी-गोस्वामी; कौमुदी-नयनानंदशर्मेन व रामचंद्रशर्मेन; अमरकोशपंजिका अ० पदार्थकौमुदी-नारायणशर्मेन; अमरकोशमाला-परमानंद (सूचिपत्र); अमरकोशपंजिका-बृहस्पति; सुखालप्रवोधिनी-भानुदीक्षित; बुधमनोहरा-महादेव; पदचंद्रिका-रायमुकुट; कामधेनु-सुसूतिचंद्र; शब्दाथेयसंदीपिका-नारायण विद्याविनोद; सुवोधिनी-नीलकंठशर्मेन; मुखवोधिनी-भरतसेन; व्याख्यासुधा अ० सुवोधिनी-भानुजी दीक्षित; सारसुंदरी-मथुरेश विद्यालंकार; अमरपदपरिजात-मल्लिनाथ; विद्वन् मनोहरा अ० बुधमनोहरा-महादेवतीर्थ (वर पहा); अमरकोशविश्वेक-महेश्वर (वर पहा); त्रिकांडचिंतामणि-रघुनाथ चक्रवर्ती; त्रिकांडविश्वेक-रामनाथ; वैपम्यकौमुदी-रामपदमत्त; प्रदीपसंजरी-रामेश्वरशर्मेन; पदसंजरी-लोचननाथ; व्याख्यामृत-श्रीकर आचार्य; टीकासर्वस्व-सर्वानंद; बृहदमरकोश-उल्लेख रायमुकुट. पुढील ग्रंथकारांनीही अमरकोशावर टीका लिहिल्या आहेत. अपव्य दीक्षित; मंजु भट्ट; रंगाचार्य; रामकृष्ण दीक्षित; लिंगयसुरि; (लिंगभट्ट?); वैकुण्ठाचार्य; कल्लि; उल्लेख उज्ज्वलवदत व रायमुकुट; मुकुंदशर्मेन; राधवैद; रामशर्मेन; रामस्वामी; रामाश्रम (भानुजी); लक्ष्मणाश्रम; श्रीधर.

अमरोत्तर कोश--पुरुषोत्तमदेवाचे शब्दकोश--पुरुषोत्तमदेवाने अनेक व्याकरण व कोशविषयक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांपैकी या टीकाणीं विशेषेकरून त्रिकांडशेष व हारावलीचा विचार करावयाचा आहे.

पुरुषोत्तमदेवाचा काल पूर्णपणे निश्चित करतो येत नाही. बुद्धसंनच्या म्हणण्याप्रमाणे पुरुषोत्तमदेव सुमारे १००० साला ११ व्या शतकातील असावा. आनंददास बडशा यांच्या म्हणण्याप्रमाणे लक्ष्मणसेनाचा प्रधान हलायुध याचा हा वेगळ समजात, म्हणून १३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापूर्वी हा असू शकणार नाही. हा बंगाली होता याविषयी शंका दिसत नाही. बुद्धसंनने याला जैन

म्हटले आहे ते बरोबर नाही. स्वतःच समकालीन व सहकारी म्हणून पुरुषोत्तम आपल्या हारावलीच्या प्रशस्तीत भूतिसिंह आणि जनमेजय यांची नावे व त्याच ठिकाणी आपले आधार ग्रंथ म्हणून 'शब्दार्णव', 'उत्पत्तिनी' (त्रिकाण्डशेषाच्या शेवटी सुद्धा) व 'संसारवृत्ते' ही नावे देतो.

त्रिकाण्डशेष हे अमरकोशाचे परिशिष्ट आहे, हे त्याच्या नांवावरून उघड होते. यांत १०५० श्लोक असून त्यांत अमरांत व नेहमीं न येणाऱ्या शब्दांची फार महत्त्वाची व एकंदर चित्ताकर्षक स्वरूपाची अशी यादी आहे. विषयरचना अगदी अमरकोशासारखीच आहे. मात्र नानार्थवर्गांत अमरापेक्षांहि सुधारणा करून वर्णानुक्रमानेहि शब्दरचना केली आहे. (स्वरकायादिकाद्यन्तकमात्) विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे काहीं क्वचित् आढळणारीं बुध्द नांवें, प्रज्ञाधारमिता नांवाच्या बौद्ध ग्रंथाचे नांव व बौध्द संस्कृतांतील अनेक शब्द यांत आले आहेत. हे ज्ञान यानें वडिलांपासून घेतलें असण्याचा संभव आहे. आणखी विशेष म्हणजे रिचोली=ओठ वगैरे सारखे फक्त प्राकृतांत आढळणारे कित्येक शब्द आपल्या कोशांत यानें दिले आहेत.

हारावलींत १७० श्लोक असून तिचे दोन भाग—एकाथे व अनेकाथे असे—पडतात. दुसऱ्या भागांत फक्त ४५ श्लोक आहेत व १२६ अनेकाथेवाचक शब्द अर्थोपसहित दिले आहेत. एकाथेविभागांतील विषय बहुतेक त्रिकाण्डशेषांतील प्रमाणेच आहेत परंतु हारावलींत आणखी बरेच क्वचित् आढळणारे शब्द दिले आहेत. हा ग्रंथ तयार करण्याकरतां पुरुषोत्तमदेवाला १२ वर्षे लागल्याचे लिहिले आहे. याचा अर्थ क्वचित् आढळणारे शब्द शोधण्याकरितां त्याने १२ वर्षे ग्रंथावचनांत घालविलीं असा समजता येईल. याचा एक एकाक्षरकोश व एक द्विरूपकोश अथवा शब्दभेदप्रकाश असे आणखी दोन कोश प्रसिध्द आहेत.

शाश्वतकोशः—शाश्वताचा “अनेकाथेसमुच्चय” हा ८०४ श्लोकांचा असून त्यांत १८०० शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. शाश्वतकोशाची रचना व वर्णनपद्धति प्राथमिक स्वरूपाची असल्याचे वर सांगितलेच आहे. शाश्वताचा काल अनिश्चित आहे. कोशाच्या प्राथमिक स्वरूपावरून हा बराच प्राचीन असावासे दिसते. परंतु नंतरच्या कोशांतून सुद्धा शाश्वतांत दिसून येणारीं विशिष्ट लक्षणे थोड्याफार प्रमाणांत दिसून येतात. शाश्वत हा सर्वोत जुना म्हणजे अमराच्याहि पूर्वीचा असावा. शाश्वताने आपल्या प्रशस्तीत (५, ८०६-७) आपले सहकारी म्हणून दिलेल्या चार व्यक्ती (खडुल, विद्याविलास, महाबल, वराह) माहीत झाल्या तर त्याचा काल निश्चित होईल.

त्याच किंवा दुसऱ्या शाश्वताच्या नांवावर एक औषधीवनस्पतीचा कोश सरस्वतीनिधं दुर्गा नांवाचा—कोलंबो (१८६५ व १८८४) येथे प्रसिध्द झाला आहे.

अनेकाथेध्वनिमंजरिः—कादमीरच्या महाक्षपणकानें केलेल्या अनेकाथे अथवा नानार्थध्वनिमंजरीचा शाश्वतकोशाशी जरी फार जवळचा संबंध असला तरी ती त्यांतील केवळ बरेच घेऊन लिहिली आहे असें नाही. शाश्वतांत नसलेले अनेक शब्द व अर्थ यांत आहेत. याची रचना हुबहुच शाश्वतप्रमाणे आहे. एक अनेकाथेवाचक अव्ययांचे प्रकरण मात्र गाळले आहे. त्याऐवजी काहीं काहीं हस्तलिखितांतून शेवटीं तर परिशिष्ट एकाक्षरनिधं म्हणून मुख्य ग्रंथाच्या तीन विभागांना (श्लोकाधिकार, अर्थश्लोकाधिकार व पादाधिकार) जोडलेले आढळतात.

उपलब्ध ग्रंथ संदोष आहे. हस्तलिखितांच्या वर्णनावरून निरनिराळ्या प्रतींतील ग्रंथविस्तार इतका भिन्न आहे कीं त्या एकाच ग्रंथाच्या निरनिराळ्या आवृत्ति असल्यात असे वाटते. याशिवाय हाच किंवा यासारखाच एक ग्रंथ गडसिंह अथवा दुर्गासिंह याच्या नांवावर आहे.

महाक्षपणकाचा काल तूत निश्चित करता येत नाही. जुन्या टीकाकारांना (रायमुकुटाश्रयां) याचा ग्रंथ माहीत असल्याचे दिसत नाही. कदाचित् हा महाक्षपणक व उणादिसूत्रांचा टीकाकार क्षणपक हे एकच असतील.

विषय व विस्तार या बाबतींत शाश्वतकोशाशी बरोबरी करणारे अजयपाल व धरणीदास यांचे दोन नानार्थकोश छापलेले नाहीत.

अजयपालः—याच्या नानार्थसंग्रहांत सुमारे १७३० शब्द आहेत. त्यांपैकी बहुतेक शब्द शाश्वतांत आलेले आहेत. यांची रचना वर्णानुक्रमाने अक्षरसंख्येकडे लक्ष न देतांना व वर्णविस्तारानुरूप केली आहे. प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटीं अव्यये दिली आहेत. इतर त्रिकाण्डशेषाप्रमाणे त्यांचे स्वतंत्र प्रकरण करून शेवटीं जोडले नाही. शब्दांचे अर्थ देण्याची अजयाची पद्धति फार कौशल्याची आहे. पूर्वीच्या कोशाग्रंथांत ज्याप्रमाणे गैरसमजुती होण्यास जागा राहते तशी राहू नये म्हणून यानें खबरदारी घेतली आहे.

अजयपालाचा काल सुमारे ११०० च्या नंतरचा नसावा. कारण बघेमानाच्या गणारत्नमहोदधीत (११४० त रचलेल्या) याचा उल्लेख सांपडतो. हेमचंद्र व त्याचा शिष्य महेंद्रसूरि यांनाहि याची माहिती असावी असे दिसते. रायमुकुट याचा उल्लेख बारंवार करतो.

धरणीकोशः—धरणीदासाच्या अनेकाथैसाराचा उल्लेख बहुधा धरणीकोश अथवा नुसता धरणी (मेदिनी पहा) असा केलेला आढळतो. याची रचना अन्वयव्यजन व अध्वरसंस्थेनुसार केली आहे. “क्षान्त” शब्द “हान्त” शब्दाच्या नंतर दिले आहेत. रायमुकुटांनी याचा उल्लेख केलेला असून याची हस्तलिखिते फार दुर्मिळ आहेत. ग्रंथकर्ता बुद्धसन्ध्याच्या म्हणण्याप्रमाणे कनोजचा ब्राह्मण असून बहानं त्याला तेराव्या शतकात घातले आहे.

हलायुधः—जुन्या कोशांपैकी हलायुधाच्या अभिधानरत्नमालेचाच काल काय तो काहीसा निश्चयपूर्वक अनुमानितो येतो. डॉ. भांडारकरांशी जुळणाऱ्या लुडविग हेल्सच्या या बाबतीतील काळजीपूर्वक संशोधनानुसार हलायुध १० व्या शतकाच्या मध्यास झाला असावा. त्याने तीन ग्रंथ लिहिले. अभिधानरत्नमाला, कविरहस्य व मृतसंजीवनी. यांपैकी कोश सर्वात पूर्वीचा असावा. कविरहस्य हे १५० त मान्यखेदच्या तिसऱ्या कृष्णराजाच्या दरबारी व मृतसंजीवनी धारचा मुंजवाक्यत याच्या दरबारी लिहिली गेली. हलायुध आपल्या पूर्वीचे म्हणून अमरदत्त, वररुचि व भागुरि आणि बोपालित यांची नांवे देतो. “इयममरदत्त वररुचि भागुरि बोपालितादि शास्त्रेभ्यः । अभिधानरत्नमाला कविकण्ठविभूषणार्थमुद्रियते” ॥ १२ ॥ पूर्वीच्या कोशांतून याने पुष्कळ भाग शब्दशः घेतले असणे संभवनीय आहे. ३५८ ओंकांतील दुसरी ओळ अभिधानचिंतामणीच्या टीकेंत हेमचंद्राने म्हटल्याप्रमाणे भागुरीची आहे. अभिधानरत्नमालेचे स्वरूप जुनं दिसते. शब्द व अर्थ सोप्या पद्धतीने व पाल्हाळिकपणे दिलेले आहेत. लिंमे स्पष्टपणे पुढिगी वगैरे शब्दांनी सांगितलेली नाहीत. फक्त रूपभेद मात्र दर्शविला आहे. मोठ्या कोशांच्या आरंभी येणारी परिभाषाहि नाही. यांत सुमारे १०० ओळ आहेत (अमरकोश याच्या जवळ जवळ दुप्पट आहे) व त्याची पांच कांडे केली आहेतः—स्वर्ग, भूमि, पाताल, सामान्य व अनेकाथैकांड. आज्ञा टीकाकारांनी वगैरे यांनी लिहिले आहेत.

हलायुधकोशाची ऑफिकरने (लंडन १८६१, ग्लॉसरीसह) प्रकाशित केलेली प्रत उत्तम आहे. पदकोशसंग्रहात (बनारस १८७३) दुसरी एक प्रत आहे. याची तिलक नांवाची एक टीका बुल्हर्ने आपल्या गुजराथ हस्तलिखितांच्या कॅटलॉगला उल्लेखिली आहे (३. पृ. ३४). स्वतःस त्रिभुवनपालाचा मुळ्या व डाल्यणिपृथ्वीपाल (डाहण ?) चा नातू म्हणविणाऱ्या श्रीमदाजडाची (श्रीमहाजडाची ?) टीका आहे. या टीकेंत भागुरि, शाश्वत, अमरकोश, क्षीरस्वामी, बुद्धिसागर, विश्वप्रकाश, शब्दभेद, भोज व अमरमाला इतक्यांचा उल्लेख आहे. अभिधानचिंतामणीच्या सारोपशारांत पुन्हा पुन्हा उल्लेखिलेली हलायुधटीका व आजडाची टीका या कदाचित एकच असतील. डेलर (कॅ. १. ३९५) व क्रिंटेल (इ. अँ. ४. १७) यांनी हलायुधाच्या एका कानडी टीकेचा उल्लेख केलेला आहे.

यादवः—हलायुधाच्या अभिधानरत्नमालेपेक्षां सुमारे शंभर वर्षांनी अलीकडील यादवप्रकाशाची वैजयन्ती होय. यापेक्षां अधिक खात्रीचा काल निश्चित करता येत नाही. यादव हा दंतकथेवरून रामानुजाचा समकालीन प्रथम शिक्षक, नंतर शिष्य होता. कांजीपुरम् जवळील एका लेखांत याचा जन्म झाला होता व हा कांजीपुरम् येथेच वैष्णवसंन्यासी होऊन मेलाला. हलायुधकोश व पुढे वर्णिलेला धनंजयकोश यांच्याप्रमाणे वैजयंती ही दक्षिण हिंदुस्थानातील होती.

आपण कोणत्या मूळ ग्रंथाचा आधार घेतला याविषयी यादवाने काही सांगितलेले नाही. तथापि बहुधा त्याच्या आधी हलायुध व वाचस्पति आणि व्याडि हेहि होऊन गेले असावेत.

अभिधानरत्नमाला व वैजयंती यांच्या कालामध्ये फारसे अंतर नसले तरी दुसऱ्याने पहिल्याच्यापुढे पुष्कळच प्रगति केली आढळते. शब्दांचे अर्थ, रचना व लिपिनिर्देश विनवृक असून कौशल्याने मांडले आहेत. ग्रंथ लावण्याची किडी परिभाषेत सांगितली आहे, त्यासंबंधी वर उल्लेख आलाच आहे.

वैजयंतीचा विस्तार बराच मोठा आहे. या बाबतीत तिची, इतकाच विषय देणाऱ्या सर्व जुन्या—व कदाचित नव्याहि—कोशांवर ताण आहे. वैजयंतीतील आठ कांडांपैकी १—४ त एकार्थवाचक शब्द व ५—८ त नानार्थवाचक शब्द आहेत. ग्रंथाचे शेवटी अव्ययांचे एक प्रकरण, एक लिगसंग्रह व पर्यायसंयोगन्यायप्रदर्शनाध्याय नांवाचा एक नानार्थवाचक शब्दांचा संग्रह आहे.

धनंजयः—के. बी. पाठक व डॉ० भांडारकर यांनी धनंजयकवीची नाममाला ही प्राचीन कोशांपैकी आहे असे सांगितले नसते तर तिचा येथे निर्देश करण्याचेहि कारण नव्हते. या ग्रंथाच्या पहिल्या परिच्छेदाच्या शेवटी दोन श्लोक आहेत. त्यांत धनंजय स्वतःला कवि व द्विसंधानकाव्याचा कर्ता म्हणवितो. हे काव्य—याचे दुसरे नांव राघवपांडवीय—काव्यमालेत (१८९५) छापले आहे व गणरत्नमहोदधीत (११४० तील) यांतील चार अवतरणे सांपडतात. यावरून धनंजय कवि—अर्थात नाममालेचा कर्ता—जास्तीत जास्त बाराव्या शतकाच्या आरंभीचा असेल. डॉ. भांडारकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे कविराज (सुमारे १०००) याने राघवपांडवीयाची बहुतेक नककल केली असल्यामुळे तो कविराजाच्या पूर्वीचा असावा. पाठकांच्या म्हणण्याप्रमाणे धनंजयाला धृतकीर्ति त्रैविध्य म्हणत असत व राघवपांडवीयाची रचना त्याने इ. स. ११२३ नंतर लवकरच केली. याशिवाय आपल्या एका प्रशस्तीमध्ये राजेशेखराने

धनंजयाची स्तुति केलेली आहे. क्लेटन म्हटल्याप्रमाणे हा राजशेखर व नाटककार राजशेखर एकच असल्यास धनंजयाचा काल पुष्कळच मागे न्यावा लागेल.

धनंजय हा दिगंबर जैन असून कर्नाटकचा रहिवासी होता. नाममालेची—हिचैच नांव निवण्टसमय—अनेक संस्करणे झाली. त्यांत एकाथैवाचक शब्दांचे २०० श्लोक आहेत. रचना घोडी चमत्कारिक आहे तथापि बुद्धसैन याला कोणत्याहि विशिष्ट पध्दतीने न बांधलेला समानाधिक शब्दांचा हा अगरी लहान गट आहे असे म्हणतो, ते थोडे अतिशयोक्तीचे आहे. मूळ नाममालेच्या शेवटी पांच श्लोकांची प्रशस्ति आहे. त्यांत स्वतःच्या काव्याखेरीज अकलंक व पूज्यपाद यांची नांवे तो उल्लेखितो. शिवाय नाममाला “ शतद्रय श्लोकानाम् ” आहे असेहि तो स्पष्ट म्हणतो. (“ प्रमाणमकलंकस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् । द्विःसंधानंकवेःकाव्ये रत्नत्रयम् पश्चिमम् ॥ ३ ॥ कवेर्धनंजयस्यैव सत्कवीनां शिरोमणेः । प्रमाणं नाममालेति श्लोकानांच शतद्रयम् ॥ ४ ॥ ”) म्हणून ही शिलाप्रत बहुतेक मूळच्या ग्रंथाचीच असावी. परंतु काही हस्तलिखितांतून नानाथैवाचक शब्दांचाहि एक ५० श्लोकांचा दुसरा परिच्छेद आढळतो. त्यांत पहिल्या परिच्छेदास शब्दसंकीर्णप्ररूपण व दुसऱ्यास शब्दसंकीर्णस्वरूपनिरूपण असे म्हटले आहे (उदा. प्रो. याकोवीकडे असलेल्या एका हस्तलिखितांत). दुसऱ्या हस्तलिखितांत (उदा. ईंडिया ऑफिसमधील) निराळीच नांवे आहेत. बर्नेलने थोडक्यांत वर्णिलेल्या एका हस्तलिखितांत ग्रंथाचे तीन परिच्छेद केले आहेत. टेस्टरच्या कॅटलागांत कानडी टीकेसहित असलेल्या हस्तलिखितांचा निर्देश आहे.

धनंजयाचा टीकाकारांनी उल्लेख फार कमी केलेला आढळतो. रायमुकुटाने एकदां व हेमाद्रीने रघुवंशदर्पणांत काही वेळा याचा उल्लेख केला आहे.

धनंजयाच्या नाममालेमध्यें सामासिक शब्द मुख्य शब्दाजवळच ग्रंथ्याचा—इतर कोशांत न आढळणारा—विशेष प्रकार आढळतो. उदा. “ कुंमिनीलोबेराचोवीं जगतीगोवैसुंधरा ॥६॥ तत्पर्यायधरः शैलस्तपस्यायपतिर्नुपः । तत्पर्यायकहो वृक्षः शब्दमन्यंच योजयेत् ॥ ७ ॥ ... ॥ तत्पर्यायचरो ज्ञेयो हरिवैलिमुखः कपिः । वानराः उवगथेव गोलंगुलोऽथ मकंदः ॥ १२ ॥ ... कान्तारमटवीं दुर्गं तच्चरः स्यादनेचरः ॥ १३ ॥ ... शरं वनं कुंशं नीरं तोयं जीवनमतिवपम् । तत्पर्यायचरोमत्स्यस्तपस्यायप्रदोपनः । तत्पर्यायोद्भवं पदं तत्पर्यायचरोमुचिः ॥ १६ ॥ ”

महेश्वर—महेश्वरकवीचा विश्वप्रकाश नामक २२४० श्लोकांचा नानार्थकोश ग्रंथकृत्यांच्याच उल्लेखावरून १११९ त रचिला गेला. मूळ कोशाला २३ श्लोकांची प्रस्तावना असून त्यांत महेश्वराने आपले पूर्वज व उपयोग केलेले ग्रंथ याविषयी माहिती दिली आहे. ग्रंथाच्या कुलांत याचा जन्म झाला होता. व चरकतंत्रावर टीका लिहिणारा व साहसाडकराच्या दरबारी राजवंश असलेल्या हरिचंद्राचा हा मुलगा होता. महेश्वराने स्वतःहि एक साहसाडकरित लिहिले आहे (साहसाडकरित, प्रस्तावना ५, १२). पूर्वजांपैकी गांधीपुरच्या राजाच्या दरबाराचा वैद्य कृष्ण, दामोदर, मल्हण, व त्याचा पुतण्या केशव (कृष्ण) यांची नांवे सांगितली आहेत. शेवटचा मुलगा श्रीब्रह्म हाच महेश्वराचा बाप होय. ग्रंथाच्या शेवटी ग्रंथकृत्यांला “ सकलवैद्यराजचक्रराजशेखर ” अशी (किंवा अशासारखी) पदवी लावलेली आढळते.

आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्यापैकी महेश्वराने भोगींद्र, कात्यायन, साहसांक, वाचस्पति, व्याडि, विश्वरूप, अमरमंगल, शुभांग, बोपालित, व भागुरि यांचा उल्लेख केलेला आहे. “ भोगीन्द्र कात्यायन साहसांक वाचस्पति व्याडिपुरःसाराणां । सविश्वरूपामरमंगलां शुभांगं बोपालितं भागुराणां । कोशावकाशात्प्रकटप्रभावं संभावितानर्घ्यगुणः स एवः ॥ ”

प्रस्तावनेनेच ग्रंथाचा मुख्य भाग—मुखखंड—सुरू होतो (विश्वप्रकाश प्रस्तावना ५, १४). शब्दरचनेसंबंधी वर सांगितलेच आहे. मुखखंडाच्या शेवटी नानार्थग्रंथग्रंथे आहेत, नंतर आणखी थोडे श्लोक आहेत. त्यांतील शेवटच्या श्लोकांत ग्रंथाचा काल दिला आहे. “ रामानलक्यमरुपेः शककालेभिलखिते (१०३३) । कांशं विश्वप्रकाशाख्ये निरमाच्छ्रीमहेश्वरः ॥ ”

वल्हमणीने सारोद्वारांत एका लुप्त विश्वटीकेचा उल्लेख केला आहे. त्या टीकाणां दिलेल्या अवतणावरून असे दिसते की, या टीकेत शब्दार्थेस्पष्ट करण्याकरितां वाङ्मयांतून उदाहरणे दिली आहेत. उदा. “ मोहमिच्छन्ति मूच्छंयामविधायीच सूरयः ” या स्थळी मूच्छंते उदाहरण (कुमारसंभव ४. १) व अविचेचे (= विषयय) : भट्टहरीतील “ न मुंचामः कामानहं गहनो मोह-महिमा ” असे दिले आहे.

मंखः—११३५ ते ११४५ च्या सुमारास श्रीकण्ठचरित लिहिणारा कादमीरी मंख व अनेकाथैकोशाचा कर्ता मंख हे एकच असल्यास मंखाचा काल १२ व्या शतकांत पडेल. हे दोघे एकच याविषयी जवळ जवळ शंका नाहीच. काही झाले तरी हा मंख ११५० च्या फारसा अलीकडचा असणे शक्य नाही. कारण हेमचंद्राचा शिष्य हेमचंद्रसुरि हा त्याचा उल्लेख वारंवार करतो. मंखकोशांत सुमारे १००० श्लोक आहेत. रचनेत सांगण्यासारखा विशेष असा काही नाही. अनेकाथै व त्यांची स्पष्टीकरणे यापैकी काही केवळ मंखांतच सांपडणारी आहेत. परंतु साधारणपणे अनर्थाचा नानार्थवर्ण व शाश्वत यांच्यांतील विषयच

यांत आहेत. या दोहोंचा उल्लेख तो आपल्या प्रमाणग्रंथांत करतोहि. याशिवाय भागुरी, कात्य, हलायुध, हुग व धन्वंतरीचा निबंध हे याचे आणखी प्रमाणग्रंथ होत.

मंखकोशाला इतकें महत्त्व येण्याला त्याची एक टीका कारणीभूत झालेली आहे. तिचा पहिला दोनतृतीयांशच भाग उपलब्ध आहे. हिचा कर्ता स्वतः मंखच असावा. यांत त्याने शब्दार्थांचे विवरण वाङ्मयांतील उदाहरणे देऊन केले आहे. त्याला हे बहुतेक बाबतींत चांगले साधले आहे. ज्या बाबतींत त्याला उदाहरण माहीत नसेल त्यावेळी तो आपले अज्ञान स्पष्टपणे कबूल करून “उदाहरणसन्वेद्यम्” असे सांगतो.

काश्मीरच्या बाहेर मंखकोश फारसा प्रसिद्ध नाही. स्तुतिकुमुमांजलीच्या व युधिष्ठिरविजय काव्याच्या आपल्या टीकांत राजानक रत्नकंठ यांने व अनेकार्थसंग्रहाच्या टीकेत मंदाने याचा वारंवार उल्लेख केला आहे. स्तुतिकुमुमांजली टीका १.५; २.१४; ५.१२ या ठिकाणी मंखांतील अवतरणे बरोबर दिलीं असल्यामुळे मंखाने आणखी एक एकार्थकोशमुद्रां रचिला असावा असे वाटते.

हेमचंद्राचे शब्दकोशः—(१०८८-११०२) हे भारतीय कोशशास्त्राच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहेत. हेमचंद्राच्या व्याकरणप्रमाणेच त्याचे शब्दकोशहि भारतीय संशोधनाचे व्यापक व पूर्ण स्वरूप दर्शवितात. हेमकोश फार चांगल्या स्वरूपांत आज उपलब्ध आहेत. आज उपलब्ध नसलेल्या साधनांचा हेमचंद्राने उपयोग केलेला होता व आज उपलब्ध असलेल्या हस्त-लिखितांपेक्षा त्याचे वेळचीं हस्तलिखिते अधिक खात्रीलायक होती. याशिवाय त्याच्या कोशावर त्याने स्वतः, त्याच्या शिष्यांनीं अगर नंतरच्यानीं टीकाहि लिहिलेल्या आहेत. व्याकरणशास्त्राच्या इतिहासाला ज्याप्रमाणे हेमचंद्राच्या शब्दशास्त्रासनांच्या टीकांचे महत्त्व आहे त्याप्रमाणेच शब्दकोशशास्त्राला या टीकांचे महत्त्व आहे.

हेमचंद्राने चार शब्दकोश लिहिले आहेत. एक एकार्थः “अभिधानचिंतामणिनाममाला,” दुसरा अनेकार्थः “अनेकार्थसंग्रह,” तिसरा अत्यंत महत्त्वाचा प्राकृत शब्दकोशः “दशोनाममाला अथवा रत्नावलि” व चौथा “निघण्टुशतः.” दशोनाममालेच्या शेवटी म्हटल्याप्रमाणे “वायरासेसलेतो” (८) हे चारी कोश त्याच्या व्याकरणाचे परिशिष्ट म्हणूनच समाजवाच्ये. कोशांचा व त्यावरील टीकांचा काळ कोणता यासंबंधी बुद्धरच्या म्हणण्याला अनुसरून खालील गोष्टी सांगतां येतील—व्याकरणाची रचना समाप्त झाल्यावर व राजा जयसिंहाचे मरणाच्या अगोदर (११४१ ते ११४३ चे दरम्यान) बहुतेक एकार्थकोश व अनेकार्थकोश तयार झाले असावेत. जयसिंहाचा मृत्यु (११४३) व राजा कुमारपालासीं हेमचंद्राचा परिचय झाला ती वेळ (सुमारे ११५८) या दोहोंच्यामधील काळांत प्राकृत कोश व निघण्टुकोश यांची रचना झाली. अभिधानचिंतामणीचीं परिशिष्टे (“शेषाः”) याच काळांत तयार झालीं असणे शक्य आहे. याचे स्वतंत्र नांव शेषाख्यनाममाला अथवा शेषसंग्रह असे आढळते. व हीं अभिधानचिंतामणीलाच जोडलेली, टीकेच्या किंतेज हस्तलिखितांतून आढळतात. यावरून हीं अभिधानचिंतामणीबरोबरच म्हणजे हेमचंद्राच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं रचिलीं असावीत. अभिधानचिंतामणीची टीका ह्या निःसंशय हेमचंद्राचा शेवटचा ग्रंथ होय. अनेकार्थसंग्रहाची टीका त्याच्या एका शिष्याने लिहिलेली आहे.

अभिधानचिंतामणि सहा कांडांचा असून त्यांत १५४२ श्लोक आहेत. प्रस्तावनेत (१-२३) ग्रंथकारानें आपल्या नाममालेंत कोणकोणत्या प्रकारचे शब्द (रुढ, यौगिक व मिश्र) दिले आहेत त्याविषयीं सविस्तर लिहिले आहे. रूपभेद दाखविला आहे. परंतु अमर वंगप्रमाणे लिगभेद हेमचंद्राने दाखविला नाही. “ लिगंतु ज्ञेयं लिगावुशासनात् ” (१९) असें म्हणून आपल्या (स्तोत्र) “ लिगावुशासना”वर हवाला दिला आहे. ही गोष्ट हेमचंद्राच्या इतर कोशांसहि लागू आहेच. प्रस्तावनेच्या शेवटच्या चार श्लोकांत प्रत्येक कांडाची विषयसूची दिली आहे. पहिल्या कांडांत जैनांच्या अधिदेवतांचे सांग वगैरे, दुसऱ्यांत राहिलेल्या ब्राह्मण देवतांचे वगैरे, तिसऱ्यांत मुमुक्षु, ज्योतिषांत पशु, पांचव्यांत पाताळवासी, सहाव्यांत भाववाचक, विशाखे व अन्ये यांचे वर्णन आहे. प्रस्तावनेची समाप्ति संक्षिप्त परिभाषांनीं केली आहे “ त्वन्ताथादि न पूर्वगौ. ”

ज्या ग्रंथांचा साधनाप्रमाणे उपयोग केला असेल त्यांचेविषयीं हेमचंद्राने एका शब्दानेहि उल्लेख केलेला नाही. तथापि अमरकोशाशिवाय हलायुधकोश व वैजयन्ती या बाबतींत उपकारक झाली असावी.

अभिधानचिंतामणीतील उतांर घेऊन शुभशीलगणीने (१५ व्या शतकाचा उत्तरार्ध) एक “ पंचवर्गनामसंग्रह ” म्हणून ग्रंथ तयार केला. ह्या ग्रंथ अभिधानचिंतामणीचेच एक तऱ्हेचे रूपांतर असावे असे दिसते. ग्रंथकर्ता अकबराच्या कारकीर्दीत (१५५६-१६०५) होऊन गेला. साधु सुंदरगणीच्या शब्दरत्नाकरांत (१७ व्या शतकाचा आरंभ) अभिधानचिंतामणीप्रमाणेच विषयविभाग आहेत, व त्याच्याशी याचा अगदीं जवळचा संबंध आहे.

अभिधानचिंतामणीच्या टीका अनेक आहेत—पहिली हेमचंद्राची स्वतःची. या टीकेच्या (विवृत्तीच्या) प्रस्तावना—श्लोकांत व्याधि, धनपाल व वाचस्पति यांना प्रमाण मानले आहे. या टीकेत ज्या ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा उल्लेख आलेला आहे

त्यांचा संग्रह बोयलिंग्मने आपल्या अभिधानचिंतामणीच्या प्रतीत केला आहे. हमचंद्राच्या टीकेचा एक सारांश (अवचूरी, अवचूर्णिका) एका हस्तलिखितांत असावासे वाटते.

दुसरी एक टीका वाचनाचार्ये वादिश्रीवह्म (वह्मभगणी) याची योधपुरचा राजा सूर्यसिंह याच्या कारकीर्दीत (१६११ त) लिहिलेली 'सारोदार' ही टीकाकाराच्या स्वतःच्या म्हणण्याप्रमाणे 'नामनिर्णय' नांवाच्या एका मोठ्या ग्रंथाचा सारांश आहे 'निर्णयादि मया नाम्नां निर्णयो नामनिर्णयः' तिच्या नांवावरून हे स्पष्ट दिसते. १६३० त झालेली देवसामरणीची 'व्युत्पत्तिरत्नाकर' नांवाची एक तिसरी टीका आहे.

अभिधानचिंतामणीचे 'शेषाः' ('शेषसंग्रह परिशिष्ट') बोयलिंग्म आपल्या अभिधानचिंतामणीच्या प्रतीत शेवटी (पृष्ठ ४२१-४३ मध्ये) दिले आहेत. अभिधानसंग्रहांतही ते छापले आहेत. अप्रिक्तच्या म्हणण्याप्रमाणे बल्लभगणीने रामदास मालेच्या अभिधानचिंतामणीच्या प्रतीत (पृ. २१९-२१) व अभिधानसंग्रहांत (२ नं. ११) एका जिनदेवमुनीश्वराने अभिधानचिंतामणीचे काढलेले वेंचे (शिलोछ) छापलेले आहेत.

अनेकार्थसंग्रहांत ७ काण्डे व १८२९ श्लोक आहेत. पहिल्या; पट्टकांडांत खरा अनेकार्थसंग्रहाचा भाग असून त्यांत एक-दोन-तीन-चार-पाच व सहा अक्षरी शब्द (नामं व विशेषणं) ओळीने दिलेले आहेत. सातव्या काण्डांत अनेकार्थअन्यथे असून ते षट्काण्डाच्या शेवटच्या प्रमाणे आहे. त्यांचे नांव हस्तलिखितांतूनही 'अनेकार्थसंग्रह' असे आढळते.

अभिधानचिंतामणीच्या प्रस्तावनेतल्याप्रमाणे याही कोसाला साधनीभूत झालेल्या ग्रंथाचा उल्लेख याच्या प्रस्तावनेत नाही. विश्वकोश हे बहुतेक मुख्य साधन असावे. तसे नसेल तर विश्व व अनेकार्थे यांमध्ये जो निकट संबंध दिसून येतो तो दोघांनीही एकच जुन्या साधनांचा उपयोग केल्यामुळे उत्पन्न झाला असेल. अनेकार्थसंग्रह हा शब्दरचनेशिवाय इतर बाबतीत विश्वकोशाची हुबेहुब प्रतिकृति आहे. व म्हणून तो नंतर कोणी तरी अभिधानचिंतामणीला पुढती म्हणून तयार केला असावा. या विस्तारच्या विलक्षण विधानाचे वैयर्थ्य गोल्लड्टकरने (१८५० तच आपल्या संस्कृत डिक्शनरी पृ. २४५ त) आपल्या कोशाच्या प्रस्तावनेत असे दाखविले आहे की, हे उपयुक्त अनेकार्थकोश सारखे सारखे आहेत परंतु एक नव्हत.

अनेकार्थसंग्रहांत ३९०० शब्द थोडक्यांत परंतु स्पष्टपणे सांगितले आहेत. शब्दरचनाही उत्तम आहे. हेमचंद्राने अक्षरसंख्याच केवळ नव्हे तर आधाक्षर व अर्ध्याक्षर, शिवाय प्रथम व्यंजनापुढचा स्वर या सर्वांचा विचार वर्णानुक्रमरचनेत केला आहे.

या कोशावर 'अनेकार्थकैवलाकरकीमुदी' नांवाची टीका आहे. हेमचंद्राने स्वतः लिहिल्याप्रमाणे हिचा आरंभ आहे. 'निजानेकार्थसंग्रहे वक्ष्येटीका' टीकेला आरंभ करून दुसरा श्लोक पुरा होण्याच्या पूर्वीच त्याला मृत्यूने गाळले असावे हेहि असंभवनीय नाही. हस्तलिखितांत २ न्या, ३ न्या व ७ कांडाच्या शेवटी आढळणाऱ्या प्रशस्तीत महेंद्रसूर नांवाचा त्याचा शिष्य स्वतःस टीकेचा कर्ता अथवा प्रकाशक म्हणवितो. आपल्या गुरूने स्वमुखाने सांगितलेल्या अर्थानुसार लिहून त्याच्या नांवानेच ही टीका प्रसिध्द केल्याचे तो लिहितो. यापेक्षा अधिक सूक्ष्म माहिती लागत नाही. टीकेचे आधार प्रस्तावनेत सांगितले आहेत ते -विश्व-प्रकाश, शाश्वत, रभस, अमरसिंह, मंख, व्याडि, धनपाल, भागुरि, वाक्स्पति, यादव, व धन्वंतरिनिघंट. बाकी या यादीवर फारसा अर्थवास ठेवण्याचे कारण नाही.

निघंटुशेषः—हा वनस्पतिशब्दकोश ३९६ श्लोकांचा असून त्याच्या नांवावरून हा अभिधानचिंतामणीतील ज्याला 'शेषाः' लिहिले नाहीत अशा वनस्पतिकोपांचे (श्लो. ११३१-१२०१) परिशिष्टच होय. या पुस्तकाची सहा कांडे आहेत व त्यांत ओळीने वृक्ष, गुल्म, लता, शाक, तृण, व धान्य असे विषय आहेत. कमळाच्या जाती (३. ३२३-३१) व संबंध धान्यकांड अभिधानचिंतामणीतील त्या त्या भागाशी (११६० पुढे, ११६८ पुढे) तंतोतंत जुळते. डॉ. भाऊ राजर्षीच्या तोंडी सांगण्यावरून बुद्धरने म्हटल्याप्रमाणे मात्र रत्नविभाग निघंटुशेषाच्या उपलब्ध प्रतीत सांपडत नाहीत. या प्रतीत (अभिधान-संग्रह २ नं. ९) पहिल्या कांडाच्या आरंभी एक मोठा व इतर कांडांत लहान लहान खंड पडलेले आढळून येतात. पीटरसनच्या ५ व्या रिपोर्टांत पृ. २३ वर हेमचंद्राच्या मरणानंतर सुमारे ५० वर्षांनी लिहिलेले निघंटुशेषाचे हस्तलिखित उल्लेखिले आहे. या हस्तलिखिताच्या आधारांने मुंबई प्रतीपेक्षा अधिक शुध्द व संपूर्ण नवी प्रत काढणे अशक्य नाही. निघंटुशेषावर टीका नसावीसे दिसते.

मेदिनीकराचा नानार्थशब्दकोशः—याचा मेदिनीकोश अथवा मेदिनी या नांवाने उल्लेख करितात. कलकत्ता आवृत्ती-प्रमाणे हा २३०० श्लोकांचा आहे. ग्रंथकर्ता स्वतःस प्राणकर (पण्डनकर?) म्हणवितो. त्याच्याविषयी अधिक माहिती नाही. आंधारकरांच्या हिशोबाने (माळीमाधवाच्या [१८७६] प्रस्तावनेतील पृ. १३) मेदिनीकराचा काळ १४ व्या शतकाच्या अखेरचा असावा.

मेदिनीला आरंभ परिभाषांनीं होतो, त्यांत मुख्यतः लिंगनिर्देश कसा केला आहे यासंबंधी वर्णन दिले आहे. मुख्य कोशाचे वर्ग केले आहेत (कान्तवर्ग वगैरे). शब्दरचना उत्तम आहे. अनेक कार्यसंग्रहांच्या रचनेतून फारसा फरक नाही. शब्दटच्या श्लोकांत साधनीसुत प्रयांची व कोशकारांची यादी आहे. या यादीत अनेक कोशकारांचा उल्लेख आहे म्हणून ती येथे उद्धृत करतोः—
 “उत्पत्तिनी शब्दार्णव संसारवर्त नाममालाख्याम् । भागुरि वररुचि शाश्वत वोपाखित रंतिदेव हरकोषान् ॥ अमर शुभांक हलायुध गोवर्धन रत्नसंपालकृतकोषान् । रुद्रामरदत्ताजयगंगापरशरर्णिकोशाथ ॥ २ ॥ हारावलयविधानं त्रिकांडशेषेच रत्नमालांच । अपि बहुदोषे विश्वप्रकाशकोषेच सुविचार्ये ॥ ३ ॥ वाग्मय मातव वाचस्पति धनंजयडितारपालकषान् । अपि विश्वरूप विक्रमादित्य नामलिंगानि सुविचार्ये ॥ ४ ॥ कालायनवामनचंद्रगोमरचितानि लिंगशास्त्राणि । पाणिनिपदानुशासनपराणकाव्यादिकंच सुनिरूप्य ॥ ५ ॥ षट्गत गायत्रिकोश प्रणयन विख्यात कौशलनार्य । मेदिनिकेच कोशः प्राणकरसमुना रचितः ॥ ६ ॥” यांत विश्वप्रकाश कोश आहे परंतु त्याला ‘बहुदोष’ असे विशेषण लावले आहे. विश्वांत शब्दरचना सोपी व लिंगनिर्देश बिनचूक नाही म्हणूनच हे विशेषण लावले असावे. तथापि विश्वाचा उपयोग मेदिनीकरांनी चांगलाच करून घ्यावयास कमी केले नाही. इतकेच नव्हे तर हा ‘बहुदोष’ विश्वच त्याचा मुख्य आधार असणे संभवनीय आहे. बाकी मेदिनीकर स्वतंत्रपणे पाठभेद देतो हे हि सांगितले पाहिजे. उदा. हा कृतलचा अर्थ चपक असा देतो; तर महेश्वर लांगल असा देतो, असो.

मेदिनीची एक टीका आहे म्हणतात. पंगु त्यासंबंधी सविस्तर माहिती नजून मिळाली नाही.

अलीकडील शब्दकोशः—मेदिनीची गणना यांतच व्हावयाची. त्याशिवाय आणखी काही येथे सांगवयाचे आहेत. त्यांपैकी काहींचा काळ निश्चित आहे. हे शब्दकोश जुन्या कोशांतीलच विषय परंतु अधिक शुद्ध रूपांत देतात म्हणून यांचा उपयोग जुने अशुद्ध हस्तलिखितांतून मिळालेले शब्दकोशां शुद्ध करण्याकडे होतो.

केशवाचा कल्पद्रु (शब्दकल्पद्रु)ः—अ. नामकल्पद्रुम हा तीन स्कंधांचा एकावशब्दकोश भगूर माहितीचा असून मखिनाथ व दिनकर (१३८५ त लिहिणारा) या टीकाकारांनी हि याचा उल्लेख केला आहे.

महीपाचा शब्दरत्नाकरः—या कोशाच्या नानार्थविभाग्याचे नांव नानार्थ किंवा अनेकार्थितलक असे असून त्याचा काल १३७४ दिला आहे.

नानार्थरत्नमालाः—याचा कर्ता इरुणप दण्डाधिनाथ उर्फ भास्कर हा १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात विजयानगरच्या दुसऱ्या हरिहराच्या कारकीर्दीत होऊन गेला. याचे नांव निरुपम अथवा मिरुण असे हि दिले आहे. याचा कोश बहुतेक वेजयंतीवर उभारलेला असावा.

जटाधराचे अभिधानतंत्र (नामलिंगानुशासन)ः—ही एक तऱ्हेची अमरकोशाचीच वाढविलेली आवृत्ति आहे. कर्ता चाटि अथवा चट्टग्रामचा (चितागांव-बेगावा) होता. ऑफेकटच्या म्हणण्याप्रमाणे हा रायसुकुटाच्या पूर्वीचा असावा.

रूपचंद्रः—याची लहानशी रूपमंजरी नाममाला ही १५८८ त रचिली गेली. याच सुमारास पुंडरीक विदलाने श्रीश्री-बोधिनीनाममाला रचिली.

हर्षकोटीची शारदीयाख्या नाममालाः—ही १६ व्या शतकाच्या अखेरीस तयार झाली. हा ग्रंथ षट्कोशसंग्रहांत शिला-प्रेसवर छापला आहे. यांत प्रथम शारदधी नावे दिली आहेत, त्यावरूनच याचे नांव वरीलप्रमाणे असावे. हा श्रीमालागुपुत्रीचा जैन रहिवाशी होता. “श्रीमालागुपुत्रीयकाव्ये तपागच्छापिः पूज्यपात्सुरि धीप्रपंचंद्रकीर्तिशुर्वक्तेषां पदानुग्रहात् भूमाभाविजोचितां लघुतरां श्रीनाममालाभिर्मां चके पाठक हर्षकीरित्खिलां अतावरं ग्रामणीः ॥”

अपत्यदीक्षिताची नामसंग्रहमाला (सुमारे १६ वे शतक)ः—हा एकार्थकोश असून यावरील टीकेत जुन्या कोशांतील अनेक अवतरणे दिली आहेत.

पद्मनाभाचा भूरिप्रयोगः—यांत एक लहान एकार्थकोश व सोडा अनेकार्थकोश असे कोश असून अमरकोशाचा टीकाकार नारायणधर्मन या ग्रंथकर्त्याचा उल्लेख करतो.

रामेश्वराची शब्दमालाः—ही भूरिप्रयोगासारखीच आहे. काळ माहीत नाही.

वेणीदत्ताचा पंचलत्त्वप्रकाशः—हा १५४४ त झाला. याची शिलाप्रत षट्कोशसंग्रहांत आहे. यांत बरंच अर्वाचीन शब्द आहेत. उदा. “आरोहयंत्रपट्याणं ॥ जीन ॥ तत्त्वारिस्तीव्रमार्गः कृपाणः कोषमंदिरः । तलवार । दिक्षीपतिः सावैभौमोधीशोभूपपुरंदरः । पातिसाहः शाककर्ता । सवैभौमस्य” याचे भूमिभानु, जलभानु, तेजोभानु, वायुभानु, आकाशभानु असे पांच भाग असून त्यांत मनुष्यमरीचिः, शैलमरीचिः, दिक्पालमरीचिः शब्दमरीचिः अशीं पोठ प्रकारेण आहेत. याचा काल ‘क्षितिगणन तुरंगक्षोणिसंख्येक वर्षे (१७०१) शुक्लिधवल सुषुप्तां भानुवारेच हस्ते ।’ असा दिला आहे. ग्रंथकर्त्याने आपले वर्णन ‘श्रीयाज्ञिकवंशावतंस नीलकंठा-त्पत्र जगज्जीवनसु वेणीदत्त’ असे दिले आहे.

मथुरेश विद्यालंकारः—याची शब्दरत्नावलि ही बरबाच्या म्हणण्याप्रमाणे अलीकडील सर्व कोशांत उत्तम असून १६६६ त रचली असावी.

अथेन्सचा हेसेट्रिअस गॅलनास याची १७८६-१८३३ च्या दरम्यान रचलेली संस्कृत एकार्थशब्दसूची (शॅलसरी) यासंबंधी वेबरने माहिती दिली आहे. व तदनुसार एकार्थकोश रचण्याची भारतीय पद्धति व युरोपियन शास्त्राच्या आकांक्षा यांचा मेळ या सर्वांत घातला गेला आहे. यांत मुख्य शब्द प्रथम षष्ठी विभक्तीत दिला असून त्याचे समानार्थक शब्द (सुमारे २५,०००) त्यापुढे प्रथमेंत दिले आहेत. गॅलनासच्या प्रस्तावानुसार ही सूची त्याच्या एखाद्या ब्राह्मण मित्राने तयार केली असावीसे वाटते. वेबरने याचे काही उतारे दिले आहेत. योथर्मिगच्या लहान शब्दकोशांत या कोशातील अवतरणे घेतली आहेत. यांत काही काही ठिकाणी मूळ साधनें सदाप असल्यामुळे अथवा तीं वापरण्यांत चूक झाल्याने चुका झालेल्या आहेत.

विशिष्ट विषयांचे शब्दकोश—या प्रकारच्या शब्दकोशांच्या जाती व त्यांतील मुख्य ग्रंथ पुढे दिले आहेत.

एकाक्षरकोशः—या तद्देश्या कोशांतून एकाक्षरी नामे ख, गो, भ वगैरे सारखीं किंवा समसारखीं अव्यये अथवा निरनिराळ्या अर्थाने वापरलीं जाणारीं कांहीं सुवार्थव्यंजक वर्णे किंवा अक्षरे दिलेलीं असतात यामुळे या कोशाचा तंत्रवाङ्मयाच्या मातृकाकोशाशी संबंध लागतो. असे कांहीं ग्रंथ खालीं दिले आहेत.

पुरुषोत्तमदेवाचा एकाक्षरकोशः—हा द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर व अभिधानसंग्रहांत (१ नं. ४) व मुंबईस सदाशिव बजाबा अमरापुरकर शास्त्री यांनी १८५४ मध्ये छापला आहे. याची श्लोकसंख्या ३८ असून वर्णानुक्रमानें ह नंतर क्ष घेतला आहे. अशाच नांवाचा एकाक्षराभिधान अ्या पंढरनिघंटु वररूपीच्या नांवावर प्रसिद्ध आहे.

‘ संस्कृत कोशपुष्प ’ मध्ये छापलेली निघंतांसूची ‘ एकाक्षरतुलनाममाला ’ ११५ श्लोकांची आहे. बळभगणीने या ग्रंथकर्त्याचा उल्लेख वारंवार केला आहे. याशिवाय अधिक माहिती नाही. सुधाकलशाची एकाक्षरनामालिका ही १४ व्या शतकांतील व भरतसेनाचा एकवर्णिसंग्रह हा १८ व्या शतकांतील आहे.

मातृकाकोशांपैकी द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर छापलेला महादीपासाचा मातृकानिघंटु उल्लेखतां येईल.

द्वादशकोशसंग्रहांतील महादेवाचा अव्ययकोश हा या प्रकारचा असा एकच स्वतंत्र दिसतो. मोठ्या कोशांतून—एकार्थ व अनेकार्थ कोशांतून—अव्ययासंबंधी विभाग असतोच.

द्विरूपकोश (शब्दभेद)—या लेखनपद्धतीविषयक सुचींपैकी सर्वांत महत्त्वाचा व बहुतेक सर्वांत जुना म्हणजे महेश्वराचा शब्दभेदप्रकाश होय. अभिधानसंग्रहांत (१ नं. ५) पुरुषोत्तमदेवाचा द्विरूपकोश छापला आहे त्यांत ७५ श्लोक आहेत. द्वादशकोशसंग्रहांत याचीच एक निराळी प्रत ५५॥ श्लोकांची व एक द्विरूपकोश ५५॥ श्लोकांचा निनावी छापला आहे. आणखी येथे निदेश करण्यासारखे कोश म्हणजे भारतेनाचा द्विरूपव्यनिसंग्रह व कचण बिल्हणकवीचा त्रिरूप कोश हे होत.

उणादिकोशः—शिवरामाचा लक्ष्मीनिवासाभिधानकोश (१८ व्या शतकांतील) पदकोशसंग्रहांत प्रसिद्ध झालेला आहे. यांने आपल्या प्रस्तावनेत “ नालेखितत्ववोनित्यां योर्थः शब्दरंशेश्चर मनोरमायां व्याख्यात्रा सोप्यत्र लिखितोमया ” असे म्हटले आहे. व स्वतःची माहिती शब्दां “ श्रीमन्नित्रपाठुपनामक त्रिलोक्यंश्रामतृकुणरामसुतु शिवरामकुटी ” अशी दिली आहे. रामशर्मन्त्याचा उणादिकोशासंबंधी ऑफ्रेन्टने आपल्या उज्ज्वलरत्नाच्या प्रस्तावनेत (पृ. २१) लिहिले आहे. शुभशीलगणीची उणादिनाममाला १५ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील आहे रामनोविदच्या शब्दशब्दितरीचे वर्णन एमिलने दिले आहे (कें. पृ. २४५). कालिदासाच्या नानाथेशब्दरत्नकोशावर निवुलयोगीन्द्राने टीका लिहिली असून इंडियन अँडिक्तीतील (१.३४१) वर्णनावरून तो कोश याच सदराखाली येईलसे दिसते.

वैद्यशास्त्रविषयक वनस्पतिकोश—या कोशांतून वनस्पति, पशु, अने, सर्वे तद्देश्या औषधी यांचीं वर्णने—म्हणजे जवळ जवळ औषधीविद्याच—दिलेली असतात. व यांचे विशिष्ट नांव म्हणजे निघंटु. सर्वांत जुना म्हणजे धन्वंतरीनिघंटु. याची ९ प्रकरणे आहेत आणि क्षीरस्वामीच्या म्हणण्याप्रमाणे हा अमरकोशाच्या आधीचा आहे. आनंदाश्रमप्रयावलीत (नं. ३३) हा महत्त्वाचा कोश छापला आहे. शाश्वताचा या सदराखाली येणारा एक कोश व हेमचंद्राचा निघंटुशेष यासंबंधी वर लिहिलेच आहे. एका अज्ञात ग्रंथकर्त्याची मझिनाथानें उल्लिखलेली अभिधानरत्नमाला (षड्रसनिघंटु), १३७४ त रचलेला मदनपालाचा मदनविनोद, ऑफ्रेन्टच्या म्हणण्याप्रमाणे यापेक्षां अलीकडचा असलेला नरहरीचा राजनिघंटु, चक्रपाणिदत्ताची शब्दचंद्रिका व १६७३ त झालेला शिवदत्ताचा शिवप्रकाशटीकेसहित असलेला शिवकोश नांवाचा नानाथेकोश इतक्यांचा येथें आणखी निदेश करण्यासारखा आहे.

ज्योतिष व ज्योतिषशास्त्रविषयक कोशांपैकीं हरिदत्ताची गणितनाममाला (द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर छापलेली), वेदांगरायाचा १६६३ त रचलेला इराणी—अरबी—संस्कृत पारसीप्रकाश व ब्रह्मपणाचा त्याच सुमारास रचलेला पारसीविनोद यांचा उल्लेख करता येईल.

क्षेमेंद्राच्या लोकप्रकाशावर बुद्धरने काश्मीररिपोर्टांत (पृ. ७५) लिहिले आहे. कोशवाङ्मयांत याचें स्थान विशिष्ट नापाचें असून वेबरच्या मतें तो १७ व्या शतकातील आहे.

कोशसंग्रह—अमरकोश—त्रिकांडकोश—हारावली—मेदिनी यांचा संग्रह कोलब्रूकच्या प्रयत्नांन (कलकत्ता १८७७) ग्रपला गेला. ही प्रत फार सधोप आहे. सदाशिव बजाबाखाखी अमरापुरकर यांनी कोशचतुष्टय (त्रिकांड, मेदिनी, हारावली, एकाक्षरी (सुंबई १८५४) या चार कोशांच्या संग्रहाची शिळ्यांस प्रत छापली आहे. 'संस्कृतकोशयुग्मम्' (कराची १८६७) यांचे वंशरोनु व महाशुपणक यांचे कोश आहेत. बनारसचे शिळ्यांसवरचे 'षट्कोशसंग्रह' व 'द्वादशकोशसंग्रह' हे त्यापेक्षा महत्त्वाचे आहेत. यांपैकी पहिले १८७३ (संवत् १९३०) साली प्रकाशित असून त्यांत हेमचंद्राचे एकांश व अनेकांश कोश, शिवरामाचा ण्यादिकोश, पद्मवत्सप्रकाश, शारदीयानाममाला आणि विश्व आणि हलायुध हे आहेत. विश्वाचें प्रकाशन अगदीच सरासरी आहे. तंतु दुसरी प्रत उपलब्ध नसल्यामुळे त्याशिवाय चालणार नाही. द्वादशकोशसंग्रहांत (१८७३ संवत् १९२९) मेदिनी, एकाक्षर-कोश (पुरुषोत्तमाचा), दोन द्विरूपकोश, त्रिकांडशेष, अनेकांशध्वनिमञ्जरी, हारावली, धनंजयकोश, वररश्मिकोश, गणितनामाला, मातृकाकोश (महीधराचा) व महादेवाचा अजयकोश इतके आहेत.

आनंदराम बरुआच्या नानार्थसंग्रहांत (संस्कृत भाषेचे व्याकरण ग्रंथ ३, भाग १, कलकत्ता १८८४) महत्त्वाच्या अनेकांश-कोशांतील कोशासाधनें एक ठिकाणी केलेली आहेत. त्यांत अमर, हलायुध, त्रिकांडशेष व हारावलीतील नानार्थविभाग व अनेकांश-संग्रह, विश्वकोश, मेदिनी व आगखी काहीं लहान कोश आहेत. बरुआने नानार्थवाचक शब्द वर्णानुक्रमानें—हल्लींच्या पद्धतीप्रमाणें—ग्रहले आहेत. प्रत्येक शब्दाच्याही अनेकांशकोशांतील शब्दशः अवतरणें दिली आहेत. पुस्तकाच्या शेवटी महेश्वराचा 'शब्दभेद-प्रकाश' जोडला आहे. हा 'नानार्थसंग्रह' संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोगी आहे. बाकी नितक्या काळजीपूर्वक तयार केलेला नसल्यामुळे जें विश्वासाहें नाही.

अभिधानसंग्रह या प्राचीन कोशसंग्रहाचे दोन विभाग बाहेर पडले आहेत. (सुंबई १८८९, १८९६) त्यांतील पहिल्या भागांत अमरकोश; पुरुषोत्तमाचे त्रिकांडशेष, हारावली, एकाक्षरी व द्विरूप; व हेमचंद्रकोश व टीका आहेत. दुसऱ्या भागांत विश्व-कोश आणि शब्दभेदप्रकाश हे आहेत. 'संस्कृत कोशवाङ्मयाचें मूलग्रंथ' ही सर्वांत महत्त्वाची ग्रंथमाला असून तिच्या पहिल्या वेभागांत (१८९३) हेमचंद्राच्या अनेकांशसंग्रहाचे महेश्वराच्या टीकेतील पुष्कळ उतारे देऊन प्रो. शकारियानें प्रकाशन केले आहे. दुसऱ्या विभागांत (१८९५) हेमचंद्राची उणाद्वि ण्याविवृति प्रकाशित केली आहे. तिसऱ्या विभागांत संस्कृत कोश यावयाचा आहे. याखेरीज ओम्बिकच्या ग्रंथसूचीवरून केलेली एकंदर संस्कृत कोशांची यादी शेवटी दिली आहे.

याप्रमाणें संस्कृत वाङ्मयांतील कोशांभांडारांचे थोडक्यांत समालोचन केलें. यावरून आपणांस हें स्पष्ट होतें कीं संस्कृत शब्दकोश हे कवीस अथवा ग्रंथकारास योग्य शब्द गुचविण्याकरितां किंवा एकाच शब्दाचे श्लेषादि उपयोगाकरितां अनेकांश सुच-वेण्याकरितां उपयुक्त होत. अर्थात् टीकाकार या कोशांचा अर्थ लावण्याच्या कामांहि उपयोग करीत हें त्यांनी आपल्या टीकांत आरवार कोशांचे आधार दिले आहेत यावरून दृष्टीस पडतें. परंतु भाषेतील सर्व शब्दांचा संदर्भसुलभसंग्रह करून त्या शब्दांचे अर्थ सुपत्ति वगैरे देऊन स्पष्टीकरण करण्याचें काम या कोशांकडून होत नव्हतें व ही कोशकारांची दृष्टीहि नव्हती. वर्णानुक्रमरचनेच्या आर्ततीत नानार्थ किंवा अनेकांश कोशांनीं काहीं प्रगति केलेली दिसून येते. या कोशांत विशिष्ट अक्षर शेवटी असलेले शब्द वर्णानु-क्रमानें लावून त्यामध्ये पुन्हा त्यांतील अक्षरसंस्थेनुसार एकापुढे एक लावलेले आढळतात व हे लावतांना काहीं कोशकारांनीं आद्य अक्षर व काहींनीं आद्य अक्षर व त्या पुढील स्वर एवढे लावत घेतलेले आढळतात पण पुढील अक्षराकडे कोणीच लक्ष दिलेले आढ-ळत नाही. सामासिक मुख्य शब्द शब्दाच्या पोटांत देण्याचा प्रयत्न एका कोशकारानेंच (धनंजय) केलेला आढळतो. व्युत्पत्ति तैरे स्पष्टीकरण करण्याचें काम टीकाकारांचे समजण्यांत येई व कोश हा मुखोद्गत कार्याचा असल्यामुळे तो पद्यात्मक आणि श्लिष्ट करण्याकडे प्रवृत्ति असे. काहीं कोशांवरील टीकांत अर्थ स्पष्टीकरणार्थे अवसरणें घेतलेलीं आढळतात. पण या सर्वांचा अंशभाव करून संदर्भसुलभ कोशरचना करण्याकडे पुर्वीच्या ग्रंथकारांचें लक्ष्य गेलें नव्हतें; व हे कार्य पाश्चात्यांचा संवेध आल्यानंतर आपल्या-द्वे होई लागले आणि आवाचीन संपूर्ण कोशाची कल्पना आपण पाश्चात्यांकडून घेतली. तेव्हां या कोशरचना शास्त्रामध्ये पाश्चात्यांच्यांत कशी प्रगति होत गेली त्याचें आतां अवलोकन करूं.

पाश्चात्यकोश, उगम—पाश्चात्य देशांमध्ये कोशरचनापद्धतीचा विकास कसा झाला याचें आपणांस ज्ञान करून यावयाचें झाल्यास आपणांस परिचित अशी जी इंग्रजी भाषा तीमध्ये कोशरचनेची परिणति कशी झाली हें पाहिले असतां पुरें होईल. सर्व युरोपप्रमाणें इंग्लंडमध्येहि ग्रीक व लॅटिन या भाषांचें बवस्थे दीर्घकालपर्यंत होतें. विशेषतः धार्मिक ग्रंथांची भाषा लॅटिन नसल्यामुळे व पुस्तकलेखनाचें काम बहुधा धर्मोपदेशकांकडेच असल्यामुळे बहुतेक ग्रंथ धार्मिक विषयावर व लॅटिनमध्येच लिहिले गेले व त्यांचा अभ्यासहि बहुधा नवशिके धर्मापेक्षक करीत असत. या अभ्यासाकडे जेव्हां एखाद्या ग्रंथातील लॅटिन शब्दाचा

अर्थ समजण्यास अडचण पडे किंवा कठिण वाटे तेव्हा त्या शब्दाचा अर्थ कळल्यावर ते आपल्या पुस्तकामध्ये तो अर्थ बाजूस लिहून ठेवीत असत. हा अर्थ लॅटिन भाषेतील दुसऱ्या सोप्या शब्दांच्या रूपाने किंवा देशी भाषेतील शब्दांमध्ये लिहिलेला असे. अशा तऱ्हेने लॅटिन ग्रंथांतील शब्दांवर ग्रंथांतल्याग्रंथांतच प्रथम टिप्पणी लिहिल्या जात. पुढे अशा टीपांचा उपयोग इतरहि ग्रंथ वाचतांना व्हावा म्हणून या टीपा स्वतंत्र कागदावर लिहिल्या जाऊ लागल्या व अशा तऱ्हेने लॅटिन शब्दांचे सुलभ अर्थ देणाऱ्या काही याथा तयार झाल्या.

कालांतराने या याथा एकत्र करून त्यांचा उपयोग आपले लॅटिन शब्दांचे ज्ञान वाढविण्याकडे व विद्यार्थ्यांस लॅटिन शिकविण्याकडे करण्याची कल्पना कोणास तरी सुचली असावी; व अशा याथा एकत्र करतांना त्यांतील शब्द शोधून काढणे सोपे जावे म्हणून प्रथम सर्व याथांतील A अक्षरांने आरंभ होणारे शब्द एकत्र आणून नंतर B अक्षरांने आरंभ होणारे शब्द, नंतर C आयाक्षर असणारे शब्द अशा रीतीने आयवर्णानुक्रमाने रचलेली एक यादी त्याने तयार केली असावी. यानंतर आणखी एखाद्या लेखकाने अशा अनेक याथांचा संग्रह करून त्या एकत्र करण्याची खटपट केली असावी, व ती करतांना पहिल्या दोन वर्णांच्या अनुक्रमाने तिची रचना केली असावी.

या वरील तिन्ही स्वरूपांतील याथा आपणांस इंग्लंडमध्ये पहावयास सांपडतात. उदा. लीडन येथील शब्दयादीं-तील शब्द जसे निरनिराळ्या ग्रंथांतील टीपा उपलब्ध झाल्या तसेच ग्रंथवार एकत्र केलेले आढळतात. एपिनॉल शब्दयादीमधील शब्द अनेक याथा एकत्र करून जमविलेले व आयवर्णानुक्रमाने लावलेले आढळतात. या यादीत "A" अक्षरांत ५५० शब्द दिलेले आहेत व कोणताहि एक शब्द हुडकून काढण्यास हे ५५० शब्द डोक्याखालून घालावे लागतात. कॉपॅस ग्लोसरी नांवाच्या तिसऱ्या यादीमध्ये Aa, Ab, Ac, अशा तऱ्हेने पहिल्या दोन वर्णानुक्रमाने शब्द लावलेले आढळतात. दहाव्या शतकातील एका यादीत तिसऱ्या वर्णापर्यंत अनुक्रम लक्षांत घेऊन शब्द लाविलेले आढळतात. ही यादी ब्रिटिश म्युझियममध्ये उपलब्ध आहे (एच. ए. भार. एल्. ३३७९). या बाबतीत यापुढे मात्र प्रगति झालेली आढळत नाही. वरील याथांपैकी कॉपॅस यादी ही आठव्या शतकातील असून एपिनॉल व लीडन या तीपेशां जुन्या आहेत; म्हणजे इंग्रजी कोशरचनेचा आरंभ ख्रिस्त शकाच्या सातव्या शतकात जातो.

पहिले इंग्रजी कोश—या याथांत प्रथम प्रथम लॅटिन शब्दांचे लॅटिन भाषेमध्येच अर्थ देण्याची प्रवृत्ति विशेष दिसून येते; परंतु हळू हळू ही प्रवृत्ति कमी होत जाऊन इंग्रजी भाषेमध्ये अर्थ देण्याची प्रवृत्ति वाढत चाललेली आढळते. मध्यंतरी नॉर्मन विजयामुळे फ्रेंच भाषेचा पगडा इंग्रजी भाषेवर पडून इंग्रजी भाषेची प्रगति खेडल्यासारखी झाली होती. परंतु चौदाव्या शतकाचे अखेरीस इंग्रजी भाषा पुन्हा प्रगतीच्या मार्गास लागली. याच सुमारास छापण्याची कलाहि वाढीस लागली होती व पंधराव्या शतकांत आपणांस एक पंचवीसशे शब्दांचा पूर्णपणे वर्णानुक्रमाने लाविलेला इंग्रजी कोश आढळतो. पंधराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारासच 'मेडगुलाप्रॅमट्रिसेस' नांवाचा पहिला लॅटिन-इंग्रजी शब्दकोश तयार झाला. आतांपर्यंत तयार झालेले सर्व शब्दकोश अर्थात लॅटिन शब्दांचे इंग्रजीत अर्थ देणारे लॅटिन-इंग्रजी कोश होते. व या कोशांना नावेहि निरनिराळ्या प्रकारचीं असत. आपल्या शब्दकोशाला डिकनरी हे नांव प्रथम सन टॉमस इलियट याने दिले.

जरी वर्णानुक्रमरचनापद्धति रूढ होत चालली होती तथापि विषयवार शब्दरचनापद्धति पूर्णपणे लोप पावली होती असे नाही. उदा० १५५४ साली जे. बियोर्लस याने प्रसिद्ध केलेल्या शब्दकोशामध्ये शब्दांचा अनुक्रम विषयवारीने असून ते पुढे दिलेल्या सारख्या काही मथळ्याखाली दिलेले आढळतात:-आकाश, राशी, प्रह, काल, ऋतु, वारे, जगाचे विभाग, पक्षी, माशा, मासे, गळत, धातु, सपे, कीटक, सरपटणारे प्राणी, चतुष्पाद प्राणी वगैरे. पहिला इंग्रजी-लॅटिन शब्दकोश जॉफ्रे या वेण्याकरणाने इ. स. १४४० मध्ये लिहिला. त्यामध्ये १० हजार शब्द असून त्यांचे नांव 'प्रॉम्टोरियन' असे होते. याच्या पुढे अनेक आवृत्ती निघाल्या व त्याची पहिली छापील सन १४९९ मध्ये प्रसिद्ध झालेली आढळते. यानंतर नांव घेण्यासारखे इंग्रजी कोश म्हटले म्हणजे विल्फ्रम हॉर्मेन याचा 'व्हर्ल्सरिया' (१५१९) नांवाचा कोश व रिचर्ड हॉव्लेट याचा 'अँबिसिडरियम' (१५५२) आणि जॉन बॅरेट याचा 'अल्फेरी' (१५७३) हे होत. यांतील पहिल्या कोशांत वाक्प्रचार व म्हणी असून त्याची रचना विषयवारी आहे. दुसऱ्या कोशांत मात्र इंग्रजी शब्दांचे लॅटिनबरोबर इंग्रजीतहि अर्थ दिलेले आढळतात. याच सुमारास पीटर लेबिन्स (१५७०) याने 'इंग्लिश-ट्रायमिंग डिकनरी' नांवाचा शब्दांच्या अंत्यासारक्यानुक्रमाने लाविलेला यमक कोश तयार केला.

वरील सर्व कोशांत आपणांस लॅटिन भाषेस विशेष महत्त्व दिलेले आढळते. याच सुमारास इंग्रजी राजघराण्याचा संबंध फ्रेंच राजघराण्याशी आल्यामुळे (आठव्या तेन्वीची बहीण मेरी द्वितीया फ्रांसच्या बाराव्या लुईशी झाल्यामुळे) इंग्रजी-फ्रेंच कोशाहि तयार झाले. त्याचप्रमाणे या सुमारास इटॅलियन-इंग्लिश कोश (जान फ्लोरियो १५९९) व स्पॅनिश-इंग्लिश कोश

(रिचर्ड पर्सिव्हल १५९९) हेहि प्रसिद्ध झाले. याचीच परिणति म्हणजे १६१७ मध्ये जॉन मिन्सो यानें एक बहुभाषाकोश तयार केला. यामध्ये इंग्रजी, वेल्श, लो डच, हाय डच, फ्रेंच, इटॅलियन, स्पॅनिश, पोर्तुगीज, ग्रीक, लॅटिन, हिब्रू इत्याख्या भाषांचा अंतर्भाव केलेला आढळतो. तथापि अद्यापपर्यंत या निरनिराळ्या कोशांमध्ये जरी त्या वेळच्या इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा संग्रह आढळून येतो तथापि इंग्रजी भाषेचे स्वतंत्र ज्ञान होण्यास इंग्रजी भाषेचा स्वतंत्र कोश असण्याची भावना प्रदीप्त झालेली दिसत नव्हती. त्या वेळच्या विद्यापुनरुज्जीवनाच्या काळांतील पंडितांस ही कल्पना बाष्कळ वाटत असे व १९ व्या शतकांतीलहि काहीं पंडितांस ती तशीच वाटत होती. तथापि या काळांत वियेच्या वसाराबरोबर पुष्कळच लॅटिन, ग्रीक, हिब्रू, अरबी या भाषांतील पंडीती शब्द इंग्रजी भाषेंत प्रविष्ट झाले होते व त्यांचे शुद्ध स्वरूप व अर्थ स्पष्ट करण्याची मात्र आवश्यकता सर्वोस भासू लागली होती. त्यामुळे अशा कठिण शब्दांचे कोश १७ व्या शतकांत प्रथम तयार होऊं लागले. असा १२० पृष्ठांचा एक कोश रॉबर्ट कॉन्ट्रे नांवाच्या शाळा-मास्तरानें १६०४ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यांत ३००० कठिण शब्द वर्णानुक्रमानें लावलेले आढळतात. या कोशाच्या १६१२ पर्यंत ३ आवृत्ती निघाल्या. असाच एक कोश डॉ. जॉन ब्युलेकर यानें १६१६ मध्ये प्रसिद्ध केला. याच्याहि १६८४ पर्यंत अनेक आवृत्ती निघत होत्या. तथापि 'दि इंग्लिश डिक्शनरी' असे नांव धारण करणारा पहिला शब्दकोश १६२३ मध्ये हेन्री कॉकेनम यानें प्रसिद्ध केला. याचे तीन भाग असून पहिल्या भागांत कठिण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. व दुसऱ्या भागांत सोप्या शब्दांना कठिण प्रतिशब्द दिले आहेत. याचा उद्देश लेखकाला प्रौढ शब्दयोजना करण्यास सुलभ पडणें हा होता. तिसऱ्या भागांत देव-देवता, स्त्री-पुरुष, राक्षस, युद्ध, पक्षी, पशु, वनस्पती, दगड, झाडे, कुत्रे, मासे वगैरेबद्दल माहिती असून ऐतिहासिक व पौराणिक उतारे दिले आहेत. या कोशाच्याहि पुढे अनेक आवृत्ती निघाल्या. अशाच तऱ्हेचा हिब्रू, ग्रीक, लॅटिन वगैरे भाषांतील जे शब्द इंग्रजीत आले होते त्यांचा कोश १६५६ मध्ये टॉमस ब्लेड यानें प्रसिद्ध केला.

व्युत्पत्तिकोश—परंतु अद्यापपर्यंत इंग्रजी शब्दकोशामध्ये सर्वे इंग्रजी शब्द आले पाहिजेत ही कल्पना कोणास सुचली नसावी किंवा निदान ती कोणीहि अमळांत आणली नव्हती हें मात्र खरे. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न प्रथम नॅथॅनियल बेली नांवाच्या इंग्रज दूरदृष्ट्याने करून आपली “युनिव्हर्सल इटिमॉलॉजिकल इंग्लिश डिक्शनरी” १७२१ त प्रसिद्ध केली. या कोशांत शब्दांचे केवळ अर्थेच स्पष्ट केलेले नसून त्यांची व्युत्पत्तीहि दिलेली होती. या कोशाच्या पुढील वीस वर्षांत दहा आवृत्ती निघाल्या. यांचेच अनुकरण पुढे डाडक आणि पाडें (१७३५) ए. एन्. डिफो (१७३५) आणि बेजामिन मार्टिन (१७४९) यानीं केले.

जॉन्सनकोश—अठराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास इंग्रजी भाषेचा एक अधिकृत कोश असावा अशी कल्पना अनेक विद्वान लोकांच्या मनांत घोळू लागली. ही कल्पना इंग्लंडबाहेरहि याच सुमारास उद्भूत झालेली दिसते; व इटली व फ्रांस ह्या देशांमध्ये याच कार्याकरितां विद्यापीठें (ॲकेडमीज) स्थापन करण्यांत आलीं होती. इंग्लंडमध्ये अशा तऱ्हेची ॲकेडमी नव्हती. तथापि ह्या देशांतील विद्वानांनीं ही कल्पना पार पाडली. अशा तऱ्हेच्या कोशाची कल्पना प्रथम अलेक्झेंडर पोपपुढे मांडण्यांत आली होती व त्यास ती पसंत होती. परंतु तो १७४४ त मृत्यु पावल्यानंतर ही कल्पना संस्थुअल जॉन्सन यापुढे मांडण्यांत आली व १७४७ मध्ये लंडन मधील ५५६ प्रकाशकांनीं ३ वर्षांत असा कोश १५०० गिनीमध्ये करून देण्याचा करार त्याज-पार्शी केला. तथापि प्रत्यक्ष त्या कार्यास तिप्पट काल लागला; व ठरलेली रक्कमहि कधीच उडून गेली. अखेरीस १७५५ मध्ये प्रसिद्ध जॉन्सनचा कोश दोन भागांत बाहेर पडला. या कोशाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं वापरलेली अवतरणे होत. या कोशामुळे इंग्रजी भाषेतील कोशरचनेस मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. शब्दांतील कोणत्या अवयवावर जोर द्यावयाचा हें देण्याची पद्धत बेलीने आपल्या कोशांत समाविष्ट केली होती. परंतु अद्याप शब्दांचा प्रत्यक्ष उच्चार कसा करावयाचा ही गोष्ट कोशामध्ये दिग्दर्शित केली जात नव्हती. ते कार्य डॉ. लुइस्यु केन्ट्रिक यानें प्रथम आपल्या ‘न्यू डिक्शनरी’ (१७७३) या कोशांत केले; व तेच कार्य जॉन वॉकर यानें १७९१ मध्ये पूर्ण केले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादापर्यंत जॉन्सनचा कोश हाच आधारभूत मानला जात असे व यालाच पुरवणी म्हणून अनेक लहान लहान कोश प्रसिद्ध करण्यांत येत होते. इ. स. १८१८ मध्ये ‘टॉड्स-जॉन्सन’ नांवाची या कोशाची पुसरी वाढविलेली आवृत्ति आर्चबिशप टॉड यानें प्रसिद्ध केली. याच सुमारास इंग्रजी कोशांमध्ये दोन महत्त्वाच्या कोशांची भर पडली. त्यांपैकी एक नोहा वेब्सटर याचा अमेरिकन कोश व दुसरा डॉ. चार्ल्स रिचर्डसन याचा इंग्रजी कोश होय. वेब्सटर याचा इंग्लिशनल कोश हा सध्यां एक अधिकृत कोश समजला जातो. परंतु त्याच्या पहिल्या आवृत्तींत मनःकल्पित व्युत्पत्ती फार दिलेल्या होत्या, त्या अलीकडे अधिक शास्त्रशुद्ध केलेल्या आढळतात. रिचर्डसन यानें अवतरणें देण्याचे महत्त्व ओळखून अनेक अवतरणें छंदाखून आपल्या कोशांत समाविष्ट केलीं; व इ. स. १३०० पासून प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांतील अवतरणें त्यानें प्रथमच प्रकाशांत आणलीं. याचा उद्देश अवतरणावरूनच शब्दाचा अर्थ वाचकांनीं समजून घ्यावा असा होता, परंतु कितीहि अवतरणें दिलीं

तरी तीं पुरेशीं होत नाहीत व वाचकांस त्यांतून अर्थ घुंडाडून काढणे दुरापास्त होते. तथापि अवतरणांच्या दृष्टीने हा कोश अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

विविध प्रकारचे कोश—परंतु हे सर्व भाषेतील शब्दांच्या संबंधी झाले. परंतु ज्ञानाची वाढ जसजशी झपाट्याने होऊ लागली तसतशी पदार्थांची किंवा काही व्यक्तींची, स्थानांची नावे वगैरेहि शब्दच असून इतर शब्दांप्रमाणे त्यांचा अर्थ देण्याची जरूरी जास्त भासू लागली त्यामुळे कोशामध्ये बराचसा अशा शब्दांचा भरणा केला जाऊ लागला. कालांतराने स्वतंत्र विषयांकरिता स्वतंत्र संक्षेप्ये होऊ लागले व अशा तऱ्हेच्या स्वतंत्र ग्रंथांची वाढ पुष्कळच झाली. व इहवीं तर शब्दकोशापेक्षा या इतर कोशांचीच संख्या व आकारहि फार वाढत गेले आहेत. सध्या आपणांस चरित्रकोश, ऐतिहासिककोश व वास्तविक किंवा काल्पनिक निरनिराळ्या देशांसंबंधी व व्यक्तींसंबंधी विशिष्ट अथवा सामान्य गोष्टी, पंदे वगैरेचे कोश आढळतात. याचे मोठे उदाहरण म्हणजे इंग्रजी राष्ट्रीयचरित्रकोश हा ग्रंथ होय. तसेच विशिष्ट देशांसंबंधी किंवा ग्रंथांसंबंधी संक्षेप्यकोश; सर्व जग किंवा विशिष्ट देश, प्रांत, शहर, ग्राम, किले, मठ वगैरेचे स्थलकोश; तत्त्वज्ञानकोश; बायबलकोश; गणितकोश; सृष्टिशास्त्रकोश; प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, पक्षी, वृक्ष, वनस्पती, पुष्पे इ.चे कोश; रसायन, भूस्तर, खनिखोदन इ. शास्त्रांचे कोश; वास्तुसौंदर्य, चित्रकला, गायन इ.चे कोश; औषधि, शस्त्रक्रिया, शारीर, चिकित्सा, इंद्रियक्रिया, राजकारण, विवाणी-फौजदारी, धार्मिक इ. कायदे, राजनीति व समाजनीति यांचीं शास्त्रे, शेती, वृक्षसंवर्धन, व्यापार, नौकानयन, अश्वशास्त्र, युद्धशास्त्र, ग्रंथशास्त्र, हस्तव्यवसाय इ. कला, यांचे कोश तयार होत आहेत. तसेच पुराणवस्तु, शक, सन, वंशवृक्ष, राजनीति, शब्दसंक्षेप, औषधांच्या साणी, नामसंक्षेप इ. अनेक तऱ्हेचे कोश निरनिराळ्या भाषांतून तयार होत आहेत. व सर्व शास्त्रे, विद्या, कला इ. ची माहिती देणारे ज्ञानकोशांहि बाहेर पडत आहेत. परंतु हे सर्व कोश स्वतंत्र असून आपणांस सध्या फक्त शब्दकोशाविषयीच विचार करतच्य आहो. शब्दकोश व ज्ञानकोश यांमध्ये हा मोठा फरक आहे की, ज्ञानकोशामध्ये विशिष्ट शब्दांने प्रतीत होणाऱ्या विषयाची पूर्ण माहिती शब्दाची असते तर शब्दकोशामध्ये केवळ त्या शब्दाची माहिती यावयाची असते. तथापि इंग्रजी भाषेतील संचरी डिक्शनरीप्रमाणे काही कोश शब्दकोश व ज्ञानकोश यांच्या संयुक्त स्वरूपाचेहि तयार होऊ लागले आहेत.

गजेप्रमाणे कोशांचे स्वरूपहि निरनिराळ्या प्रकारचे असावे असे वाद लागते. उदाहरणार्थ, जेव्हा एखाद्या शब्दाचा आपणांस पूर्णतः अभ्यास करावयाचा असतो किंवा एखाद्या शब्दाचा अथवा वाक्याचाचा अर्थ निश्चित करण्याच्या कामी शंका उत्पन्न होते तेथे मोठ्या कोशाचा उपयोग होतो. परंतु विशिष्ट तऱ्हेच्या अभ्यासास विशिष्ट कोश जास्त उपयोगी पडतात. उदा. एका शब्दास अनेक पर्यायशब्द पाहिजे असतील तर समानार्थ कोश जास्त उपयोगी पडेल. तसेच बरेचबरो कोश पहावयाचा असता किंवा एखाद्या अपरिचित भाषेतील मजकुरांचे भाषांतर करावयाचे असेल तर लहान कोश जास्त उपयुक्त ठरतो. कारण त्यांतून शब्द लोकर शोभून काढता येतो. आणि त्यांत अर्थहि थोडक्यांत दिलेले असतात. काही कोश अनेक भाषांमध्ये असतात. उदा. काही कोशामध्ये एका भाषेतील शब्दाचा अर्थ दुसऱ्या भाषेतील शब्दांमध्ये दिलेला असतो. अशा तऱ्हेच्या काही कोशामध्ये—उदा. जाल्फ्या नाविक कोशांत—समुद्रपर्यटनासंबंधी अनेक भाषांतील शब्दांचा संग्रह असून त्यांचा अर्थ फ्रेंच भाषेत दिला आहे. तसेच एका लॅटिन कोशामध्ये (Clepini Octoglotton) लॅटिन शब्दांचे लॅटिनमध्ये व इतर सात भाषांमध्ये अर्थ दिले आहेत. पॉथिपरच्या अनामी कोशांत अनामी शब्द चिनी लिपीमध्ये लिहून त्यांचे चिनी व अनामी उच्चार दिले असून अर्थ फ्रेंच भाषेत दिला आहे. अशा तऱ्हेचे व्युत्पत्तिकोश, परभाषाकोश, उवभाषाकोश, सुप्तभाषाकोश, ग्राम्य शब्दकोश, असंस्कृत शब्दकोश, अशुद्धप्रयोगकोश, निवडक शब्दकोश, वृत्तकोश, शब्दोच्चारकोश, शब्दमातृकाकोश, वक्तृत्वकोश, काव्यकोश, कायदेकोश, गानकोश, विशेषनामकोश, विशिष्टप्रयत्नकारकोश, नामकोश, क्रियापदकोश, अव्ययकोश, द्विरूपकोश, कटिण शब्दकोश इ. अनेक प्रकारचे कोश अलीकडे तयार होऊ लागले आहेत. एका कोशामध्ये (फिक्) तर इंडो-युरोपियन लोक जव्हां एकत्र होते त्यावेळी ते जी भाषा बोलत असावे अशी कल्पना करता येते अशा शब्दांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. तसेच एकाच (पॉट) 'इंडो-युरोपियन धातूचाहि' (१२२६, छेडे ५१४०) तुलनात्मक कोश तयार केला आहे.

अभिजातकोश—कोशासंबंधी प्राथमिक कल्पना अशी होती की, कोशकाराने अभिजात शब्दांचाच संग्रह करून त्यांचा अभियुक्त उपयोग तेव्हाच दिग्दर्शित करावा. निदान तत्कालीन भाषेमध्ये अभिजात शब्द कोणते व त्यांचा योग्य अर्थाने उपयोग कसा करावा हे दिग्दर्शित करणे हे कोशकाराचे काम समजले जात होते; म्हणजे कोशकाराने शब्दांची निवड करून शुद्ध स्वरूप देऊन त्यांचा योग्य उपयोग कोणता यासंबंधी अधिकारपूर्वक सर्व प्रश्नांचा निर्णय करून त्या वेळच्या लोकाभिर्मुखाप्रमाणे भाषेचे स्वरूप निश्चित करावयाचे असे. या उद्देशास अनुसरून इटलीमध्ये सोळाव्या शतकांत "अक्रेडेमिया डेलकुल्का" नांवाचे विशा-पीठ स्थापन करून इटॅलियन भाषेचे स्वरूप शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्याचा आला; आणि त्या संस्थेमाफत १६१२ मध्ये त्या

भाषेचा अभिजात कोश प्रसिद्ध करण्यात आला. फ्रान्समध्येहि फ्रेंच अँकेडेमी स्थापन इ. सन १६९४ मध्ये जो फ्रेंच भाषेचा कोश प्रसिद्ध करण्यात आला त्याचाहि उद्देश हाच होता. अशा तऱ्हेचा इंग्रजी भाषेचा कोश करण्याची कल्पना अठराव्या शतकाच्या आरंभी उत्पन्न झाली व त्या वेळच्या विद्वानांची—विशेषतः अलेक्झांडर पोपसारख्या कवींची—अशी कल्पना होती की, इंग्रजी भाषेची त्या वेळी पूर्ण वाढ झालेली असून जर एखाद्या कोशाच्या रूपाने तिचे स्वरूप निश्चित केले गेले नाही तर तिच्या अवनतीस लवकरच प्रारंभ होईल. व ज्याअर्थी इंग्लंडमध्ये अँकेडमीसारखी संस्था नव्हती त्या अर्थी ज्या ग्रंथकाराची भाषा प्रमाणभूत मानण्यात येत असे अशा ग्रंथकारांचेच हे काम करणे अवघड होते. तेव्हा हे काम संयुक्त जॉन्सन याजकडे आले. व त्याने १७५५ मध्ये आपला कोश दोन भागांत प्रसिद्ध केला हे वर सांगितलेच आहे. तो जरी अनेक दृष्टींनी चांगला होता तरी त्या वेळच्या भाषेचे अभिजात स्वरूप निश्चित करण्याच्या कामी तो समर्थ नव्हता. एखाद्या भाषेच्या स्वाभाविक वाढीला नियंत्रण घालता येईल या कल्पनेवर जॉन्सनचा स्वतःचाहि विश्वास नव्हता. तथापि त्याचा कोश पुढे एक शतकभर तरी प्रमाणभूत मानला जात असे. वरील समजुती-विरुद्ध पहिली घोषणा डीन ट्रेच याने फिलॉलॉजिकल सोसायटीपुढे १८५७ साली “ सध्याच्या इंग्रजी कोशांतील कांही दोष ” अशा अर्थाचा एक निबंध वाचून केली. त्याचे म्हणणे असे होते की, कोश म्हणजे केवळ भाषेतील शब्दांचा संग्रह असावा. कोश-काराचे काम शब्दांची निवड करून त्यांतील चांगले शब्द शोधून काढणे हे नव्हे. त्याचे काम केवळ भाषेतील बरेवाईट सर्व शब्द एकत्र करून व्यवस्थित मांडण्याचे आहे; मग त्यांतील कांही शब्द त्यास पसंत असोत वा नसोत. तो भाषेचा टीकाकार नसून इतिहासकार होय ! याचा थोडक्यांत अर्थ असा की, कोशाचे ध्येय जे भाषेचे अभिजात स्वरूप दिग्दर्शित करावयाचे ते बदलून त्याच्या जागी शास्त्रीय व व्युत्पत्तिदर्शक ध्येय ठेवावयाचे हा होय. जर्मनीमध्ये हे काम जेकब व गुडहिल्फम प्रिम या बंधूद्वारे जर्मन भाषेच्या बाबतीत यापूर्वीच केले होते. व त्यांच्या कोशाचा पहिला भाग १८५४ मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. थोडक्यांत सांगायचाच म्हणजे एखाद्या भाषेचा कोश करायच्या म्हणजे त्या भाषेतील प्रचलित अथवा लुप्त सर्व शब्द व त्यांचे अर्थ आणि उपयोग यांचा संग्रह करावयाचा अशी समजूत आहे. हे करीत असतांना विशिष्ट शब्दांचा अभिजात उपयोग कोणता हे केवळ अप्रत्यक्ष रीतीने दर्शविण्यास हरकत नाही. परंतु ते कोशकाराचे मुख्य काम नव्हे. हल्लींच्या समजुतीप्रमाणे अभिजात कोश ही कल्पना बाळकळपणाची नसली तरी अशक्य मात्र मानली जाते.

नवीन ऑक्सफोर्डकोश—वर सांगितल्याप्रमाणे ‘एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास वेस्ट मिन्स्टर येथील डीन डॉ. ट्रेच याने लंडन येथील फिलॉलॉजिकल सोसायटी (भाषाशास्त्रमंडळ)पुढे इंग्रजी कोशांतील कांही दोष या विषयावर दोन निबंध वाचले. त्यांत विशेषतः त्याने उपलब्ध कोशांत शब्दांचा इतिहास सांपडत नाही हे दिग्दर्शित केले व ‘विशिष्ट शब्द’ प्रथम केव्हा प्रचारांत आला, त्याचा कोणता अर्थ प्रथम रूढ होता व त्यांतून निरनिराळ्या अर्थांची वाढ कशी होत गेली व विशिष्ट शब्द केव्हा लुप्त झाले हे उपलब्ध कोशांतून सुळीच आढळून येत नाही, व लुप्त शब्द तर बहुधा कोशांतून गाळलेलेच असतात तेव्हा अशा तऱ्हेचा शब्दांचा इतिहास देणारा कोश या संस्थेने हाती घ्यावा अशी त्याने सूचना केली. यांतूनच पुढे वर्णन केलेला ‘एन्सु इंग्लिश डिक्शनरी ऑन हिस्टॉरिकल प्रिन्सिपल्स’ किंवा ‘ऑक्सफोर्ड इंग्लिश डिक्शनरी’ या नांवाचा कोश तयार झाला. फिलॉलॉजिकल सोसायटीने प्रथम सामान्य कोशाच्या कल्पनेचा विचार करून अखेरीस ७ जानेवारी १८५८ रोजी संपूर्ण नवीन इंग्रजी कोश करण्यासंबंधी ठराव केला. या ठरावाप्रमाणे कोलरिज आणि फर्निव्हल याजकडे या कोशाच्या प्रकाशनाची व्यवस्था ठरविण्याचे काम मॉर्गविले. व पुढे नोव्हेंबर १८५९ मध्ये कोलरिज याची संपादक म्हणून नेमणूक केली. त्याने १८६० मध्ये दोन वर्षांत आपण पहिला भाग प्रसिद्ध करू असे प्रसिद्ध केले. प्रथम त्याने कोशाकरिता जे खणाळे तयार केले होते त्यांत ६० हजार चिड्या मावतील इतकी व्यवस्था होती. परंतु प्रत्यक्ष कोश तयार होतांना भाषेतील अनेकी कमी महत्त्वाच्या अक्षरासमुदायां त्यापेक्षा जास्त चिड्या लागल्या. कोलरिज १८६१ मध्ये मरण पावल्यानंतर संपादकीय काम फर्निव्हल याजकडे आले व त्यास प्रथम कच्ची माहिती गोळा करण्याचेच काम बरेच दिवस चालू ठेवले पाहिजे असे वाद लागले, व माहिती जमविण्याचे व स्वयंसेवक, उपसंपादक नेमण्याचे काम त्याने चालू ठेवले. यानंतर या डिक्शनरीसंबंधी बरीच वर्षेपर्यंत फारशी माहिती उपलब्ध नाही. पुढे कोशसंपादनाचे काम डॉ. जे. ए. एन्. मेरे याजकडे आले. त्याने १८७९ मध्ये फिलॉलॉजिकल सोसायटी-तर्फे क्लारंडनप्रेसबरोबर कोश छापण्याचा करार केला. या वेळची कोशाची कल्पना सध्या प्रसिद्ध झालेल्या कोशाच्या सुमारे निम्म्या इतकी होती. प्रत्यक्ष कोशाच्या छपाईस सुरुवात १८८२ मध्ये झाली आणि पहिल्या ग्रंथाचा पहिला भाग १ फेब्रुवारी १८८४ मध्ये बाहेर पडला. व पहिला ग्रंथ १८८८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यावेळी सर्व कोश सुमारे ११ वर्षांत बाहेर पडेल असा डॉ. मेरे याचा अंदाज होता. परंतु प्रत्यक्ष हा कोश पुरा होण्यास १९२८ सन उजाडला ! म्हणजे कोश छापवा असा मूळ ठराव १८५८ मध्ये करण्यात आल्यानंतर ७० वर्षांनी हा कोश प्रत्यक्ष बाहेर पडला !

या कोशाचे स्वरूप:—या कोशामध्ये ४१४८२५ शब्द आहेत. त्यांपैकी २४०१६५ मुख्य शब्द असून ६७१०५ दुय्यम प्रतीचे शब्द, ४७८०० विशेष संयुक्तशब्द, ५१७५५ सामान्य संयुक्त शब्द आहेत. यांत सुमारे ५००००० शब्दांच्या व्याख्या असून १८२७३०६ अवतरणे आहेत. या कोशांत सुमारे १२ शतकांत प्रचलित असलेल्या शब्दांचा समावेश केलेला आहे. या कोशांत प्रत्येक पानांत सुमारे ११२ ओळींचे तीन रकाने आहेत असे एकंदर रकाने ४६४६४ असून ते एकापुढे एक मांडल्यास त्यांची लांबी ९ मैल होईल व त्यांतील ओळी एकापुढे एक मांडल्यास त्यांची लांबी १७८ मैल होईल व या ओळींत सुमारे ५ कोटी शब्दसंख्या असून २२ कोटी अक्षरसंख्या आहे. यांतील २४०१६५ मुख्य शब्दांपैकी १७७७० प्रचलित असून ५२४६४ छुप्त आहेत व १७३११ परकीय आहेत. 'एस्' या अक्षरांत सर्वांत जास्त म्हणजे ५७४२८ शब्द आहेत. यानंतर 'पी' ३७६८९ व 'सी' मध्ये २९९१५ आहेत. या कामांत शब्द जमविण्याच्या कार्यां सुमारे ४०००० स्वयंसेवक लोकांचे भ्रम खर्ची पडले आहेत. इ. स. १८५७ मध्ये शब्दसंग्रहाचे काम छत्र शाल्याबरोबरच ७६ स्वयंसेवक मदत करण्यास पुढे आलेले दिसून येतात. ही संख्या पुढे १८८१ मध्ये ८००, तर अखेरीस दीडहजार जवळ गेलेली आढळते. यांत फक्त मुख्य शब्दसंग्रहाकांचाच अंतर्भाव केलेला आहे. या खेरीज किरकोळ मदत करणारे असंख्य लोक होते. या लोकांमध्ये अमेरिकेपासून व्हिएनापर्यंत सर्व प्रदेशांतील लोक आढळतात. यामस ऑस्टिन, आर. जे. व्हिटवेल, व टी. हेंडरसन यांसारख्या लोकांनी लाखों अवघरांच्या चिठ्ठ्या करून पाठविल्या. काहींनी शास्त्रीय व पारिभाषिक शब्द लिहून पाठविले. ए. क्यालेड नांवाचा एह्रस्व तर हॉलंडमध्ये राहून अनेक वर्षे भुफे तपासण्याचे काम करीत होता. याखेरीज प्रत्यक्ष उपसंपादकाचे कामहि विनामूल्य करणारे अनेक लोक होते. तसेच भुफे तपासणारे व संदर्भ तपासणारेहि अनेक स्वयंसेवक ठिकठिकाणी काम करीत असलेले आढळतात. या कोशाच्या संपादक-वर्गांत पुढील नांवें आढळतात:—डॉ. जे. ए. एच्. मरे (१८३७-१९१५), हेनरी ब्राडले (१८४५-१९२३), विल्फ्रम फ्रेग व चार्लस ओनियन्स. ह्या कोशाचा पहिला भाग १८८४ मध्ये बाहेर पडल्यामुळे त्यावेळी भाषेमध्ये प्रचलित नसलेले अनेक शब्द आज इंग्रजी भाषेत रूढ झालेले आहेत. त्या वेळी अपडिझाइट्स (आंतपुच्छदाह) ह्या रोग किंवा अँब्लिएशन अथवा विमान-विषा हे शब्द अज्ञात होते; त्यामुळे हा कोश पुरा झाला नाही तोच त्यास पुरवणीची जग भराला व अशा तऱ्हेची पुरवणी तयार करण्याचे काम चालू असून प्रत्येक शब्दाचा सर्वांत जुन्यांत जुना उल्लेख शोधून काढण्याचे काम चालू आहे. या कोशाचा विशेष हा आहे की, प्रत्येक शब्दाचा प्राचीनतम उल्लेख दाखविणारे अवतरण प्रथम दिलेले असून नंतर त्या शब्दाच्या रूपांत किंवा अर्थांत कसकसा फेरफार होत गेला आहे हे निरनिराळ्या काळच्या ग्रंथांतील अवतरणे देऊन दाखविलेले आहे. यामुळे या कोशांत प्रत्येक शब्दाचा इतिहास आपणास पहावयास सांपडतो; व आजची शब्दकोशाबद्दलची सर्वांत परिणत कल्पना म्हणजे प्रत्येक शब्दाचा इतिहास देणे हीच होय.

संपूर्ण कोशाच्या अडचणी, शब्दसंग्रह:—तथापि वर सांगितलेली कोशाची निरनिराळी अंगे पूर्णपणे उपयोगांत आणणे व्यवहारतः जवळ जवळ अशक्य होतें, व त्यामुळे सोईप्रमाणे आपले क्षेत्र आंखून घ्यावें लागतें. आपल्याला ज्या भाषेचा कोश करावयाचा त्या भाषेचा आरंभकाळ कोणता धरावयाचा किंवा शब्दसंग्रहास आद्य मर्यादा कोणती घालावयाची हे कोशकारास स्वतःच निश्चित करून घ्यावें लागतें. कारण विशिष्ट कालापूर्वीचे शब्द साधनांच्या अभावी संप्रतिही करणेच अशक्य असतें. उदाहरणार्थ मराठी भाषेतील जुने वाङ्मय अद्यापि प्रकाशांत यावयाचेंच आहे. महाउभावी वाङ्मयप्रकाशनास आतां कोठे आरंभ होत आहे. तसेच अनेक संतकींचे ग्रंथ अद्यापि अनुपलब्ध असून उपलब्ध हस्तलिखित ग्रंथांचेहि योग्य प्रकाशन किंवा सुचवीकरण झाले नाही. तसेच प्राचीन किंवा अर्वाचीन लिखाणामध्ये आढळणारे एकूण एक सर्व शब्द कोशत्याहि संपूर्ण म्हणविल्या जाणाऱ्या कोशांतहि अंतर्भूत करणे अशक्य होतें. एखाद्या भाषेतील वाङ्मयामध्ये किंवा ग्रंथांमध्ये आढळणारे बरेचसे शब्द कोशरचनेच्या दृष्टीने त्या भाषेतील शब्द म्हणून धरतां येत नाहीत. तसेच काही शब्द कोशकाराच्या दृष्टीनेहि त्या विशिष्ट भाषेच्या कक्षेबाहेरील समजले जाण्याचा संभव आहे. इंग्रजी किंवा मराठी भाषेच्या बाबतींत ही गोष्ट आपणांस विशेष स्पष्टपणे दिसून येते.

सध्यां इंग्रजी बोलणाऱ्या लोकांच्या भाषणांत आढळणाऱ्या अनेक शब्दांभोवतीं कोशकाराच्या दृष्टीने तेजोमेधाप्रमाणे एक अस्पष्ट भुके पसरलेले असते. विशिष्ट शब्द कोशांत समाविष्ट करावे किंवा नाही याबद्दल त्याला नेहमी संशय उत्पन्न होत असतो. उदा. सृष्टिशास्त्रातील लॅटिन भाषेवरून बनविलेल्या हजारों संज्ञा; प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, इ. शास्त्रांतील वर्गीकरण-विषयक रोज नवीन नवीन उत्पन्न होणाऱ्या लॅटिन नांवें; रासायनिक संयुक्त द्रव्ये, खनिज पदार्थ इ. ची नांवें; अथेवट रूढ झालेले परकीय भाषांतील शब्द; निरनिराळ्या पोटभाषांतील किंवा बोलींतील शब्द; प्राग्य शब्द; व्यापारी लोकांत रूढ असलेले सांकेतिक शब्द; बिशेषनाम; बंगीरे अनेक शब्दांचे असे प्रकार आहेत की, जे सर्वतः पूर्ण म्हटल्या जाणाऱ्या कोशामध्येहि समाविष्ट होण्याचे कारण नाही. याखेरीज इतर सर्व शब्दांचा मात्र कोशांत समावेश झाला पाहिजे. परंतु या दोषांमध्ये विभागणीची रेखा कोठे मारावी याबद्दल नेहमी मतभेदच राहण्याचा संभव आहे.

यानंतर प्रत्यक्ष शब्दसंकलनाचे कार्य करणाऱ्या ज्या अनेक अडचणी येतात व ज्यामुळे कोणत्याहि कार्यकर्त्याच्या क्षेत्रास मर्यादा उत्पन्न होतात त्या निराळ्याच. हे कार्य एकट्या दुकट्याचे नसून त्यांत अनेकांचे सहकार्य अवश्य लागते व ते ज्या प्रमाणांत मिळेल त्या प्रमाणांत शब्दसंप्रदाहचे कार्य पूर्ण किंवा अपूर्ण राहते. कोशाचे शब्दसाहित्य जमविण्याच्या कार्यां किती अडचणी येतात व बाहेरून सहकार्य कसे नियमितच मिळते याचे एक उदाहरण देण्यासारखे आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या 'कोट ऑफ डायरेक्टर्स' यांच्या आज्ञेने एच्. एच्. विल्सन याने एक हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत व भाषांत न्याय आणि जमाबंदी खात्यांत वापरल्या जाणाऱ्या पारिभाषिक शब्दांचा कोश इ. स. १८५५ मध्ये प्रसिद्ध केला. तो तयार करीत असताना शब्द जमविण्याच्या कार्यां त्यास काय अडचणी आल्या त्या त्याने प्रस्तावनेत नमूद करून ठेवल्या आहेत. तो म्हणतो:—या कार्यां हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत जे कंपनीचे नोकर आहेत, त्यांचे साहाय्य मिळाल्याशिवाय असा कोश होणे शक्य नाही असे दृष्टीस पडल्यावर हिंदुस्थानसरकारकडे असा हुकूम पाठविण्यांत आला की त्यांनी निरनिराळ्या इलाख्यांतील कामदारांस या कार्यां साहाय्य करण्याकरितां हुकूम काढावे. या कामदारांस कामाची दिशा समजावी म्हणून एक वर्णानुक्रमाने रचलेल्या छपील यादीच्या शकडें प्रती हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या कामदारांय वांटण्याकरितां पाठविण्यांत आल्या. आणि त्यांस त्या याथा त्या त्या ठिकाणी प्रचारांत असेल्ले अधिक शब्द मधून मधून घालून पूर्ण करून व स्पष्टीकरणे देऊन परत पाठविण्यास सांगण्यांत आले. या याथा अशा तऱ्हेने छापण्यांत आल्या होत्या की, त्यांत मध्यंतरी नवीन शब्द, स्पष्टीकरणे व मूळ शब्दांचे अर्थ देण्यास पुरेशी जागा सोडली होती. या याथा सहा महिन्यांनी भरून परत येतील अशी अपेक्षा होती.

परंतु सहा महिन्यांपेक्षाहि अधिक काळ वाट पाहून झाल्यावर बंगाल व मद्रास प्रांतांतून काही याथा परत आल्या; मुंबई इलाख्यांतून एकहि यादी परत आली नाही. परंतु ज्या याथा आल्या त्यांपैकी बऱ्याच कोऱ्याच परत आल्या व काहींनी तर पातळी कापली नव्हती. काहींमध्ये अगदी सामान्य यांच्या मागोंत किती अडचणी असतील याचा विचार बाचकांनीच करावा ! अमोन, डेप्युटी कलेक्टर वंगरे सारख्या कामदारांना देण्यांत आल्या होत्या त्यांनी काही शब्द भरून पाठविल्या. हे बहुतेक कंपनीच्या सनदी नोकरांबेरीज होते. परंतु यांतहि पुष्कळांना मूळ उद्देश न समजल्यामुळे काही तरी शब्दांचा भरणा केलेला आढळून आला व काहींनी तर शेक्सपिअरच्या हिंदुस्थानी कोशासारख्या कोशांतीलच शब्द उतरून दिले.

एकंदरीत कंपनीच्या सनदी नोकरांचा सार्वजनिक कार्य करण्याचा उत्साह व भाषाशास्त्रीय विद्वत्ता यांस ही गोष्ट सुळीच भूषणावह नाही असे उद्गार शेवटीं विल्सन यांनी काढले आहेत. तेव्हां सरकारी व इंग्लंड मधून हुकूम सुटून होणाऱ्या प्रयत्नाची जर ही दशा तर खासगी रीतीने कार्य करण्याऱ्यांच्या मागोंत किती अडचणी असतील याचा विचार बाचकांनीच करावा !

कोशांत शब्दऐतिहासः—ट्रेंचने आपल्या निबंधांत दुसरी एक गोष्ट विशेष प्रामुख्याने नमूद केली होती ती म्हणजे 'अर्वाचीन शास्त्रीय दृष्टीने तयार होणाऱ्या कोशांमध्ये केवळ शब्दांची सुसती नोंद करून भागणार नाही, तर ती नोंद ऐतिहासिक पाहिजे.' प्रत्येक शब्दाच्या रूपाची वाढ कसकशी होत गेली हे कोशामध्ये नमूद होणे जरूर आहे. पूर्वीच्या कोशांत शब्दांच्या धावत्यांपासून त्याची व्युत्पत्ति लावण्याचा प्रघात असं व त्याचे इतर अर्थ पुढे ऐतिहासिक क्रमाकडे दुल्लेख करून कोणत्या तरी क्रमाने दिलेले असत. परंतु व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांना भाषेमध्ये प्रत्येक शब्द, त्याचे प्रत्येक रूप व अर्थ हीं प्रथम केव्हां आढळतात, तसेच तो शब्द लुप्त झाला असल्यास तो केव्हां लुप्त झाला व त्या शब्दाच्या रूपांमध्ये किंवा अर्थामध्ये फरक कसकसा होत गेला या सवें गोष्टींचा ऐतिहास ज्ञातव्य असतो. त्यामुळे त्याची अशी अपेक्षा असते की, कोशकाराने विशिष्ट शब्दांचा जो अर्थ सर्वांत कालदृष्ट्या प्रथम आढळेल तो प्रथम देऊन पुढील अर्थ कालानुक्रमाने दिल पाहिजेत. थोडक्यांत सांगायचाच म्हणजे कोशांतील प्रत्येक शब्दावरचा लेख म्हणजे त्या शब्दाचे पूर्ण चरित्र असले पाहिजे व त्याचे निरनिराळे अर्थ प्रथम प्रचारांत कसकसे येत गेले किंवा ते किती काल अस्तित्वांत राहिले व केव्हां लुप्त झाले ते सवें नमूद व्हावयास पाहिजे. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत याहि बाबतींत विशिष्ट मर्यादितच कार्य करता येणे शक्य असते व निरनिराळ्या कालाच्या लेखांचा अभाव ही ह्या गोष्टींतील मुख्य अडचण होय. तसेच काही शब्दांच्या ऐतिहासाचे महत्त्व इतकें अल्प असतं की, तो लुप्तविण्याच्या कार्यां लागणारा वेळ व स्थळ ह्यांचा अपव्यय होतो.

कोशांत अवतरणेः—कोशांतील शब्दांचे अर्थ ऐतिहासिक दृष्टीने यावयाचे म्हणजे त्या मानाने अवतरणांची संख्या वाढविणे जरूर होतें. अवतरणांचे अर्थनिश्चयाच्या कार्यां प्रतीत होणारे महत्त्व निदर्शनास आणण्याचे श्रेय इंग्रजी भाषेच्या बाबतींत डॉ. जॉन्सन यास आहे, व त्याच्या कोशाचा सर्वांत हाच भाग जास्त महत्त्वाचा आहे. डॉ. जॉन्सन् रिचर्डसन याने आपल्या कोशांत (न्यू डिक्शनरी ऑफ इंग्लिश ग्लेजिब, १८३५-३६) अवतरणे अधिक प्रमाणांत उपयोगांत आणली व त्याचा कोश म्हणजे अवतरणांचा संग्रह असं मानिले जातें. तथापि अवतरणांचा उपयोग अद्यापपर्यंत केवळ विशिष्ट अर्थास प्रत्यंतर पुरावा म्हणून करण्यांत येत असे. ऐतिहासिक पुरावा म्हणून त्याकडे पाहण्याची प्रवृत्ति नव्हती; आणि म्हणून हीं अवतरणे बहुधा उत्तम

ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून घेतलेली असत. परंतु ऐतिहासिक दृष्टीने शब्दांचे विवेचन करावयाचे म्हणजे सर्व वाङ्मयांतून अशी उदाहरणे निवडली पाहिजेत व जर अवतरणांची निवड व रचना व्यवस्थितपणे करता आली तर शब्दांचा व्याख्यारूप अथे देण्याचे काम बरेचसे हलके होईल; अर्थात् अशा वेळीं प्रत्येक शब्दांचे सर्वांत जुन्यांत जुने अवतरण प्रथम देऊन शब्दांचीं सर्वांत अर्थाचीं अवतरण दिले पाहिजे व विशेष महत्त्वाच्या शब्दांच्या बाबतीत निरनिराळ्या काळांतील अवतरणे देणे अवश्य होईल व ऐतिहासिक दृष्टीने उपयुक्त असलेले अवतरण वाङ्मयदृष्टीने निरूपयोगी असले तरी गाढून चालावयाचे नाही. अर्थात् जेथे उत्कृष्ट ग्रंथकारांचे तितक्याच महत्त्वाचे अवतरण उपलब्ध असेल तेथे वर्तमानपत्रासारख्या कमी दर्जाच्या लिखाणांतील अवतरण गाळण्यास हरकत नाही. मात्र ही अवतरणे देताना ती शब्दांच्या ज्या स्वरूपांत असतील त्याच स्वरूपांत त्यांचा काल, स्थल, (ग्रंथकार, ग्रंथनाम, विभाग, पृष्ठ, आश्रुति इ.) पूर्णपणे देऊन नमूद केली पाहिजेत.

अवतरणे देण्याच्या कामांत जीं त्रुटिवाण्यांचा एक मोठा प्रश्न आहेच, परंतु त्याखेरीज त्यामुळे कोशाचा वाढणारा आकार हीहि एक अडचणीची बाब आहे. तेव्हा जीं अगदी जरूरच असतील तेवढ्या अवतरणांस प्रथम स्थान देऊन केवळ पद्धतीच्या दृष्टीने घालावी लागणारीं अवतरणे जितकी कमी करता येतील तितकी करावी. तथापि कितीहि अवतरणे घातली तरी कोशात नमूद केलेल्या आद्य अवतरणापेक्षा पूर्वीचे किंवा शब्दच्या अवतरणानंतरचे सांपडणाऱ्याच नाही असे केव्हाहि म्हणतां यावयाचे नाही. म्हणजे अवतरणाच्या अभावावरून आपणांस कोणतेच अनुमान काढतां येणार नाही.

व्युत्पत्तीचे महत्त्व:—शब्दकोशाचे एक महत्त्वाचे उपांग म्हणजे शब्दांची व्युत्पत्ति होय. अलीकडे व्युत्पत्तिशास्त्राची वाढ झपाट्याने होत आहे. यामुळे विशिष्ट भाषेमध्ये एखादा शब्द प्रविष्ट झाल्यानंतर त्याच्या स्वरूपांत पडणारा फरक आणि त्यापूर्वी त्याचे स्वरूप कसकसे बनत गेले या दोन गोष्टींतील संबंध ही एक महत्त्वाची बाब मानली जाऊ लागली आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे म्हणजे शब्दांची व्युत्पत्ति म्हणजे तो शब्द भाषेत समाविष्ट होण्यापूर्वीच्या त्याच्या स्वरूपाचा इतिहास होय. व्युत्पत्तिज्ञानामुळे विशिष्ट शब्दांशी संबंध असलेल्या इतर शब्दांशी त्याचे असलेले नाते निश्चित करता येते. आणि एकाच स्वरूपाच्या परंतु भिन्न मार्गांनी व्युत्पन्नित शब्दांमध्ये फरक स्पष्ट करता येतो. यामुळे शब्दांचा वार्षिक इतिहास आपणांस उपलब्ध होतो. अलीकडील महत्त्वाच्या कोशामध्ये ह्या अंगास विशेष महत्त्व दिले जाते. शब्दाचा मूळ धातु किंवा उगम दाखविण्याबरोबरच त्या शब्दाच्या स्वरूपांत किंवा उच्चारानंतर फरक किंवा अपभ्रंश कसकसे होत गेले किंवा चुकीने त्यांचे संबंध भलत्याच शब्दांशी जोडले गेले असल्यास ते कसे जोडले गेले हे दाखविता येते. यामुळे शब्दांच्या बाबतीत अनेक महत्त्वाचे शोध व उपयुक्त माहिती कोशकाराला प्रकाशांत आणता येते.

अर्थात् वरील सर्व अंगांचा अंशतःहि परामर्श घेणे हे नवीन ऑक्सफोर्ड कोश ज्या परिस्थितीत निर्माण झाला तशी परिस्थिती असल्यासच शक्य होते. या कार्यास लागणारे परिश्रम बरेच मोठे असून अशा रीतीने तयार होणाऱ्या कोशाचा आकारहि फार मोठा होणे अपरिहार्य आहे. परंतु अशा तऱ्हेच्या एका मोठ्या कोशामध्ये एखाद्या भाषेतील शब्दांचा इतिहास पूर्णपणे नमूद करून देवळा गेल्यास त्यावरून आपल्या निरनिराळ्या गरजांप्रमाणे लहान लहान कोश निर्माण करणे फार सुलभ होतं. एखाद्या भाषेच्या ज्ञानकोशामध्येहि निदान शब्दांचा अथे देण्याच्या बाबतीमध्ये वरील पद्धति अनुसरणे इष्ट आहे.

कोशाचे साहित्यसंशोधन:—अशा तऱ्हेने सर्वांगपरिपूर्ण कोश तयार करावयाचा म्हणजे त्याला लागणारे साहित्य प्रथम गोळा केले पाहिजे. आणि हे साहित्य गोळा करावयाचे म्हणजे भाषेतील सर्व लिखाण तपासून पाहिले पाहिजे. याकरितां वाङ्मयाचे किंवा लेखनाचे सर्व प्रकार संशोधिले पाहिजेत व भाषेच्या वाढीतील प्रत्येक कालखंडातील लिखाण आपणांस उपलब्ध असले पाहिजे. अशा रीतीने अनेक ग्रंथ, चोपडी, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे, बखरी, कागदपत्रे वगैरे हजारों कागद वाचून काढून त्यांतील अवतरणे घेतली पाहिजेत. ऑक्सफोर्ड कोशांत अशीं अवतरणे लक्षावधि आहेत. अर्थात् हे काम एकदयादुकटया व्यक्तीचे नसून याला अनेक लेखांचे साहाय्य पाहिजे. यामुळे असा कोश करावयाचा म्हणजे पूर्वी जेथे १०१२ उपसंपादक पुरत असत तेथे आतां शेंपन्नास अपुरे पडू लागतात. एवंच शेंकडो किंवा हजारों लोकांनी हातभार लावल्याशिवाय कोणत्याहि भाषेचा संपूर्ण स्वरूपाचा कोश होणे शक्य नाही. ऑक्सफोर्ड कोशामध्ये अशा तऱ्हेचे साहाय्य त्यास किती मिळाले हे वर दिलेच आहे. तथापि या कोशांतहि दुय्यम किंवा तिसर्या दर्जाच्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील अवतरणे बरीचशी घेतलेली दिसतात, त्यापेक्षा त्या जागी पहिल्या प्रतीच्या ग्रंथांतील अवतरणे त्याच अर्थाचीं घेतां आलीं असतीं. तसेच या कोशांतील अथे संचरीकोशांतील अथार्थस्तके चांगले व स्पष्ट दिलेले दिसत नाहीत असे काही टीकाकारांचे मत आहे. तथापि 'या कोशांत समाविष्ट केलेल्या वाङ्मयाची व्यापकता, शब्दांच्या उगमाचा काळजीपूर्वक लावलेला छडा व कालनिदर्शन, तसेच त्यांच्या स्वरूपांत आणि अर्थात

पवलेला निरनिराळ्या काळीं फरक, एकंदरीत इंग्रजी भाषेच्या स्वरूपाचे पूर्णपणे केलेले दिग्दर्शन या गोष्टीतच ऑक्सफोर्ड कोशाचे महत्त्व आहे ' हे काटेरी रित्याने केलेले त्याचे वगैरे सवैया योग्य आहे.

जर्मनकोश—जेकब आणि बुल्हर्न्स ग्रिम यांनी संपादिलेला जर्मनकोशहि याच पद्धतीने तयार केलेला आहे. जर्मनीमध्ये ही कल्पना प्रथम लिचनटुस व दुसऱ्या कांदी अशांच्या शतकांतील पंडितांस सुचली होती. परंतु ग्रिमबंधूंना हा कोश करण्याची प्रवृत्ति न्युत्पत्तिशास्त्राच्या वाढलेल्या अभ्यासासुद्धे झाली. यांनी पंधराव्या शतकाच्या अखेरीपासून आजतागायतचे शब्द आपल्या कोशात समाविष्ट केले आहेत, व त्यांची व्युत्पत्ति आणि इतिहास देऊन पोटाभाषांतील व बोलीतील त्यांचीं रूपं हि दिली आहेत व त्यांचा उपयोग अनेक अवतरणे देऊन दिग्दर्शित केला आहे. या कोशाचा पहिला भाग १८५४ साली प्रसिद्ध झाला. तथापि या कोशात शब्दांचे उच्चार दिलेले नाहीत व हा ऑक्सफोर्ड कोशाइतका न्युत्पत्तिदृष्ट्या पद्धतशीरहि नाही. या कोशाचे एकंदर नऊ भाग व दहाव्याचा कांदी अंश म्हणजे सर्व कोशाचा पांचव्यांश भाग प्रसिद्ध व्हावयास पाउणेंच वर्षे लागलीं. ऑक्सफोर्डकोशाच्या मानाने या भागांची एकंदर छेे सुमारे ११००० भरतील.

फ्रेंचकोश—ई. लित्रे यांने संपादिलेला फ्रेंच भाषेचा कोशहि महत्त्वाचा असला तरी तितका पद्धतशीर रीतीने तयार झालेला नाही. यांत प्रथम सर्वांत मूळचा अर्थ देऊन पुढील अर्थे ऐतिहासिक म्हणण्यापेक्षा तर्कशास्त्रदृष्ट्या एकापुढे एक येणारे असे ओळीने मांडले आहेत. त्यांतील अवतरणेहि केवळ वाङ्मयदृष्ट्या महत्त्वाची आहेत. पुष्कळ ठिकाणी तर त्यांचा अभावच दिसतो. सोळाव्या शतकाच्या पूर्वीच्या शब्दांचा इतिहास देताना मात्र ऐतिहासिक पद्धति वापरली आहे. एकट्या मनुष्याने केलेला असा हा सर्वांत मोठा कोश म्हणता येईल. हा प्रसिद्ध करण्यास १८६३ पासून १८७२ पर्यंत नऊ वर्षे लागलीं.

लॅटिनकोश—बर्लिन, गॅटिज्जेन, म्युनिच व व्हिएन्ना येथील जर्मन अॅकॅडमींनी तयार केलेला लॅटिन कोश हा कोश रचनेच्या बाबतींतील सहकाऱ्यांचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. या कोशामध्ये दुसऱ्या शतकापर्यंतच्या लॅटिन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करणारी अवतरणे संगृहीत केली आहेत व सातव्या शतकापर्यंतच्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील महत्त्वाचे उतारे घेतले आहेत व या साहित्याच्या साहाय्याने लॅटिन भाषेचा नवा कोश तयार करावयाचा आहे.

नेदरलँड्दांतील भाषेचा कोश—या कोशाच्या कार्यास आरंभ १८५०-१ मध्ये झाला व पहिला भाग १८६४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. एकंदर ६१ वर्षांत अकरा भाग प्रसिद्ध झाले व त्यांत डच भाषेतील शब्दांपैकी सुमारे चारपंचमांश शब्दांचा समावेश केला गेला. या कोशाची ऑक्सफोर्डकोशाच्या मानाने सुमारे ६००० छेे होतील.

अमेरिकनकोश—वर उल्लेखिलेल्या मोठमोठ्या कोशांमध्ये पंडितांची व सामान्यतः लोकांची गरज भागविणे हा मुख्य हेतु दृष्टीस पडतो. तथापि लोकांच्या आवडीकडे दृष्टि दिल्यास त्यांस शब्दकोश व ज्ञानकोश यांचे स्वरूप एकत्र केलेला कोश अधिक आवडतो असे दिसते. अशा तऱ्हेच्या कोशांचे उदाहरण म्हणजे पायरी लाहस यांने केलेल्या फ्रेंच कोशांचे होय. यामध्ये शब्द व त्यांच्या व्याख्या देऊन शिवाय विशेषनाम, चरित्रे, भौगोलिक, ऐतिहासिक व इतर लेख दिलेले आहेत. वास्तविक या इतर गोष्टींचा शब्दकोशाशी काहीहि संबंध नाही. परंतु त्यांत अनेक दोष असले तरी सुद्धा तो फार लोकप्रिय आहे, असे दिसून येते. अमेरिकेमध्ये प्रो. डब्ल्यु. डी. ब्रिट्टन यांने तयार केलेला सेंचरीकोशहि याच प्रकारचा आहे. याचे सहा भाग असून पृष्ठसंख्या सात हजारांहि आहे. यामध्ये शब्दांची व्युत्पत्ति दिली असली तरी प्रत्येक शब्दाचा इतिहास दिला नाही. यामध्ये बरेचसे शास्त्रीय व पारिभाषिक शब्द संगृहीत केले असून अवतरणेहि भरपूर दिली आहेत. या कोशात शब्दांचे अर्थ विस्तृतपणे व स्पष्टपणे दिलेले असून या बाबतीत ऑक्सफोर्ड कोशापेक्षांहि हा कोश अधिक महत्त्वाचा आहे असे त्रिातनिका म्हणतो. परंतु या कोशात विशेषनाम गाळलेली आहेत. या कोशाच्या संपादनतऱ्हा अनेक पंडितांनी सहकार्य केले आहे. ऑक्सफोर्ड कोशानंतर ईंग्रजीभाषेतील विशेष महत्त्वाचा असा हाच कोश होय.

कोशांचे प्रकार—एकंदर भाषेची व वाङ्मयाची जसजशी वाढ होत जाते तसतसा त्याचा अभ्यासहि विशेष रीतीने व विशिष्ट प्रयोजनाकरिता होऊ लागतो व त्यासुद्धे विशिष्ट संदर्भासाठी व निरनिराळ्या उपयोगासाठी विविध प्रकारची कोशारचना जसुरीची वाढ लागल्यामुळे साहाय्यक त्यांचे वेगवेगळे प्रकार आढळतात. या निरनिराळ्या प्रकारांचे सामान्य दिग्दर्शन पूर्वी केलेच आहे. आतां या प्रकारांपैकी कांदी कोशांची माहिती पुढे दिली आहे.

ग्रंथ-ग्रंथकारांचे कोश—एखाद्या ग्रंथात ग्रंथकाराचे अनेक ग्रंथ असून त्यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे मानिले जाते अशा वेळीं फक्त त्याच ग्रंथकाराच्या ग्रंथांत आढळणाऱ्या शब्दांचे अथवा भाषा व वाक्प्रचारांचे स्पष्टीकरण करणारे कोश तयार होत असतात. उदा. लुई स्पेन्सने केलेला मध्ययुगीन रोमान्स ग्रंथकारांचा कोश (१९१३), एन्थु शेम्सपीरियन डिकनरी (कोनॉलिफ क्लब, १९१०), प्रसिद्ध ग्रंथकारकोशमालेतील डिकन्स (फिलिप्), थॉमस हाईडी (संक्षेपस्वी), थॅकॉरे (मज), ओस्कार

वाइल्ड (मेसन), इ. कोश. वायबलचेहि अनेक कोश आढळतात (उदा. स्मिथकृत, १८८४), तसेंच निरनिराळ्या ग्रंथांची माहिती देणाराहि कोश उपयुक्त वाटतो. उदा. 'हेलेन रेक्स केलर'ने १९२३ त 'दी रीडर्स डायजेस्ट ऑफ बुक्स' असा एक कोश रचला आहे. यांत निरनिराळ्या ग्रंथांचे सारांश दिले आहेत. 'डिक्शनरी ऑफ युरोपियन लिटरेचर' (युरोपीय साहित्यकोश) या सारखे व्यापक माहितीचेहि कोश दिसतील. लॅरी मॅन्स यांने संपादिलेल्या या कोशांत युरोपखंडांतील महत्त्वाच्या ग्रंथां-विषयी माहिती दिली आहे. मराठींतहि ज्ञानेश्वरी, तुकारामगाथा, यांच्या शेवटी शब्दकोश दिलेले असतात. त्यांचा त्या त्या ग्रंथापुरता उपयोग होतो. मराठी वैदिक कोश हा अशा प्रकारचाच कोश आहे.

चरित्रकोशः—या कोशांची व्याप्ति वाढत तितकी लहान किंवा मोठी असू शकते. एखाद्या विशिष्ट काळांतील किंवा ग्रंथांतील व्यक्तींपासून तो सार्वकालिक, सार्वराष्ट्रीय व्यक्तीपर्यंत या कोशांत माहिती दिलेली आढळते. डिक्शनरी ऑफ नॅशनल बायोग्राफी (राष्ट्रीय चरित्रकोश) यांत इंग्रजी एवढ्या वीं चरित्रे असून याचे अनेक विभाग आहेत. चेबर्स बायॉग्राफिकल डिक्शनरींत सर्व प्रमुख व्यक्तींचीं चरित्रे आहेत; तर ' डिक्शनरी ऑफ नोटेड नेम्स ऑफ फिक्शन ' या व्होलरच्या कोशांत कादंबऱ्यांतून आढळणाऱ्या पात्रांची माहिती आढळेल. तथापि व्यापक जागतिक चरित्रकोश करण्याकडे आजकाल विशेष प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. वाटकिन्सकृत, ' दि युनिव्हर्सल बायॉग्राफिकल डिक्शनरी ', ' कॉमेकृत 'ट्रेसरी ऑफ मॉडर्न बायॉग्राफी' यांत १९ व्या शतकांतील प्रसिद्ध वाङ्मयसेवकांचीं चरित्रे आहेत. आपल्याकडेहि पूर्वीचे र. भा. गोडबोलेकृत प्राचीन व अर्वाचीन कोश असून वैदिक-पौराणिक चरित्रकोश (चित्राव), आधुनिक मराठी वाङ्मयसेवक (खानोलकर) इ. चरित्रपरकोश सध्यां तयार होऊं लागले आहेत.

द्वैभाषिक कोशः—एका भाषेतील शब्दांचा अर्थ दुसऱ्या भाषेत सांगणारा कोश तो द्वैभाषिककोश. उदा. इंग्रजीचे मराठी, कानडी, गुजराथी, हिंदी इ. देशी भाषांत अर्थ देणारे कोश, पाश्चात्य देशांतील प्रमुख भाषांतून दुसऱ्या भाषांतील शब्दांचे अर्थ देणारे अनेक कोश आहेत. किंबहुना जगांतील बहुतेक भाषांचे कोश युरोपियन भाषांतून आहेत, असे निर्विवाद म्हणण्यास हरकत नाही. विल्सन, मोनियर विल्यम्स इ.चे संस्कृत-इंग्रजी कोश व अनेक देशी भाषांचे इंग्रजीतील कोश याच सदरांत येतात. युरोपीय भाषांचे परस्पर अर्थ देणारे अनेक कोश आहेत पण अलीकडे शास्त्रीय ज्ञानाची विशेष वाढ झाल्याने नवीन नवीन शास्त्रीय संज्ञा निरनिराळ्या भाषांत तयार होतात त्यांचे परकीय भाषांत अर्थ देणारे कोश होणे आवश्यक होते. अशा तऱ्हेचे विशेषतः परकीय भाषेतील पारिभाषिक संज्ञाकोश मुद्दाम तयार करण्यांत येतात. उदा. आर्थेजेर स्मायली यांचे जर्मन, फ्रेंच, डच, इटॅलियन या भाषांतील जीविशास्त्रीय परिभाषेचे कोश इंग्रजीत केलेले आहेत. व्यापारासाठीं हि असे कोश लागतात. असा बाईथचा इंग्रजी-जर्मन व जर्मन-इंग्रजी कोश असून १९२० त त्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. डॉल्हॉन्सेन याचा एक फ्रेंच, जर्मन, इंग्रजी भाषां-तील यांत्रिक शब्दकोश आहे.

शास्त्रीय परिभाषाकोशः—शास्त्रीय ज्ञानाची वाढ झाल्यापासून त्याचा अभ्यास सर्वत्र फैलावला आहे. तेव्हां शास्त्री-तील संज्ञा, प्रमेये आणि सुत्रे यांची स्पष्ट माहिती देणारे कोश साहजिकच तयार झाले. त्यांपैकी कांहींचीं नावे वावयाचीं झाल्यास हेडरसनचा ' डिक्शनरी ऑफ सायन्टिफिक टर्म्स ' तसाच १९२८ सालांतील ' दि सायन्टिफिक एन्सायक्लोपिडिया ऑफ फार्म्युल्यज ' इ. सांगतां येतील. शुद्धता बडोदे सरकारने ' थीसयाजी शासनशब्दकल्पतरु ' या नांवाचा राजव्यवहारांतील शब्दांचा (निरनिराळ्या आठ भाषांतील) कोश प्रसिद्ध केला आहे, हा अशा तऱ्हेच्या कोशांमध्ये फार महत्त्वाचा आहे. या कोशांत शासनविषयक इंग्रजी शब्दांना योग्य असे गुजराथी, मराठी, संस्कृत, उर्दू, फारसी, हिंदी, बंगाली या भाषांतील प्रति-शब्द देऊन शेवटच्या रकान्यांत त्यांतील सर्वांत योग्य असा व सर्व भरतखंडभर वापरला जाईल असा शब्द प्रथम देऊन नंतर दुसऱ्या, तिसऱ्या प्रतीचे शब्द एकाखात्री एक दिले आहेत. या कोशामुळे भरतखंडांत शासनशास्त्रविषयक एक परिभाषा लढ होण्यास मदत होऊन निरनिराळ्या प्रांतांतील देशी भाषांतीलहि परिभाषाकोश सहज तयार होणार आहेत. व अनेक भाषांतील शब्द एकापुढे एक मांडल्यामुळे योग्य शब्दाची निवड करण्यास फार मोठे क्षेत्र निर्माण झाले आहे. प्रसिद्ध झालेला या कोशाचा भाग प्रयत्नवजा असून यापेक्षांहि याची रचना व्यापक दृष्टीची ठेवण्यांत आली आहे. हिंदुस्थानांत या दिशेने नागरी प्रचारणी सभा वगैरेकडून प्रयत्न होत आहेत. द्वैभाषिक शास्त्रीय परिभाषाकोशासंबंधानें वर माहिती आलेलीच आहे.

भाषाविषयक कोशः—भाषेची व्युत्पत्ति, रचना, घटना, समानार्थक शब्द, वाक्प्रचार यांची माहिती देणारे कोश या सदरांत येतात. इंग्रजी शब्द आणि भाषणसंप्रदाय यांचा संग्रह करणारा पीटर रॉजेट याचा ' थेवॉर्स ' कोश सुविख्यात असून १९२१ सालापर्यंत त्याच्या २९ आवृत्ती निघाल्या. मराठीत याचे राजकोश नांवाचे रूपंतर चालू होतें, पण पुढे संपादकाच्या मृत्युमुळे तें बंद पडले. रॉजेटसारख्या दुसरा केंबचा इंग्रजी समानार्थक शब्दांचा कोश आहे (१८८२) व ' सिनिकिंड एटिमॉलॉजी '

हा मिचेलबा म्युल्फिन्कोश १९१८ सालांतील आहे. 'ए कॉन्ग्रिहेन्सिव्ह गाइड टु गुड इंग्लिश' (कॅप) यांत वाक्प्रचारांचा योग्य उपयोग दाखविला आहे.

म्हणींचा कोशः—भाषाभ्यासांत वाक्प्रचार व म्हणीहि येतात. यांचेहि कोश बरेच आढळतात. उदा. मुअरबा 'डिक्शनरी ऑफ फ्रेझेस अँड फेबल्स' हा कोश. याच्या बऱ्याच आवृत्ती निघाल्या आहेत. त्यांचेच दुसरे एक निरनिराळ्या गोष्टींचा, नाटकांतील पात्रांचा, कथानकांचा व व्यक्तींचा संदर्भ सांगणारे हँडबुक आहे. आपल्याकडेहि म्हणीचे काही खुने तसेच आपटे व भिडे यांचे नवे कोश आढळतात.

विशिष्ट विषयवार कोशः—अभ्यासाचे अनेक विषय झाल्यामुळे त्या त्या विषयाचा अभ्यास करणाऱ्यांना उपयुक्त असे त्या त्या विषयाचे स्वतंत्र कोश होऊं लागतात. उदा. ऐतिहासिक, रासायनिक, भौतिक, पदार्थविज्ञानविषयक, प्राणिशास्त्रीय इ. कोश यांतच. बालविनचा तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र यांवरील कोश (३ भाग, १९०१) येतो. 'ह्यात अल्लू हयवान' या अरबी बऱ्याच खुन्या प्राणिशास्त्रीय कोशाचे इंग्रजी भाषांतर ले. कर्नेल जयकर यांनी अवल इंग्रजीत केलेले आहे. जॉर्ज वाटचा हिंदुस्थानांतील औद्योगिक द्रव्यांचा कोश (१८८९ साली रचलेला) ६ भागांत असून व्यापारीदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ग्लेझब्रुका 'डिक्शनरी ऑफ अप्लाइड फिजिक्स' हा पांच भागांचा पदार्थविज्ञानाचा व्यावहारिक कोश १९२३ त बाहेर पडला. काही कोशांत अनेक विषयांची माहिती दिलेली असते, ते एका प्रकारे ज्ञानकोशच होत. उदा. बालफोरबा 'एन्सायक्लोपीडिया ऑफ इंडिया अँड ईस्टर्न अँड सर्व्हे एशिया' (औद्योगिक, व्यापारी व शास्त्रीय) हा ज्ञानकोश ३ भागांचा आहे. असाच बॉन लायनरीने (१८४८ त) काढलेला एक राजकीय भौगोलिक माहितीचा ज्ञानकोश आहे.

उपभाषाकोशः—भाषेच्या वाढत्या अभ्यासाबरोबर तिच्यामध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या उपभाषांचेहि कोश आवश्यक होतात. 'चेम्बर्स स्कॉट डायलेक्ट डिक्शनरी' (१९११) अशासारखे प्रांतिक भाषाकोश त्या त्या भाषाभ्यासाला उपयुक्त वाटतात. आपल्याकडे गोमांतकी (कोंकणी) भाषेचे कोश आहेत.

सर्वसंग्रहकोश किंवा ज्ञानकोशः—ज्ञान अतिशय वाढल्याकारणाने ते सर्व मुखोद्गत किंवा डोक्यांत असणे शक्य नसते, तेव्हां त्याचा थोडक्यांत संग्रह एकेठिकाणी हाताशी असावा असे लेखकांना व विद्वानांना वाटू लागते व ही गरज भागविलीहि जाते; म्हणजे विविध माहितीचा संग्रह करणारे कोश तयार होतात. याच्याच मोठ्या स्वरूपाला ज्ञानकोश म्हणतात. मोठ्याला ज्ञानकोशांची माहिती सर्वाना आहेच. असे लहान कोश म्हणजे इतिहास-भूगोल-चरित्रविषयक सर्व माहितीचा ब्रिटनचा कोश (४ भाग), सर रिचर्ड फिलिप्सचा 'मिलियन ऑफ फॅक्ट्स', जर्मेनबर्न भाषांतर केलेला नेटलशिप-सॅंडिस याचा 'डिक्शनरी ऑफ क्लासिकल अँटिक्विटीज' हा कोश (१८९१) इ. आपल्याकडे अस कोश गेल्या शतकांत झाले. तारानाथ तैक्वाचस्पति याचा १० भागांत असलेला 'वाचस्पत्य कोश', राधाकान्तेव बहादुर यांचा 'शब्दकल्पद्रुम' (कलकत्ता शके १८०८) हे मोठे संस्कृत कोश ज्ञानकोशाच्या स्वरूपाचेच असून भारतीय पांडित्यास भूषणभूत आहेत.

याप्रमाणे पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये विशेषतः इंग्रजी भाषेमध्ये शब्दांच्या टिप्पणी व याथापसून इत्यद्वय सर्वांगपरिपूर्ण कोश करण्याकडे कसकशी प्रवृत्ति होत गेली व कोशरचनाविषयक कल्पनांची वाढ कशी झाली याचे थोडक्यांत समालोचन केले आहे. यावरून आजची भाषाविषयक संपूर्ण कोशाची कल्पना म्हणजे भाषेतील प्रचलित अथवा लुप्त असलेल्या प्रत्येक शब्दाचे चरित्र त्याची निरनिराळ्या काळची निरनिराळी रूपे त्याचे निरनिराळ्या काळी बदलत गेलेले अथवा आधारांसह देणे, मूळ तो शब्द कोणत्या भाषेतून व कोणत्या स्वरूपातून आला हे दाखविणे इत्यादि सर्वांगांची परिष्कृता कल्पना देणे हा असून ऑक्सफोर्ड कोश हे त्याचे उत्तमोत्तम आहे ही गोष्ट निर्विवाद केली आहे. तसेच राष्ट्राचे निरनिराळे व्यवहार जसे व्यापक होत जातात व ज्ञानाची वाढ जसजशी विविध अंगांनी होते तसतसे शब्दकोशाबरोबरच इतर अनेक ज्ञानांगीचे संदर्भसुलभ स्पष्टीकरण करणारे अनेक कोश तयार होऊं लागतात व अनेक भाषांचा जेथे संनिर्वाह होतो तेथे द्वैभाषिक, त्रैभाषिक अगर बहुभाषिक कोश कसे तयार होतात त्यांचीहि काही उदाहरणे वर दिली आहेत. इंग्रजी बंगरे युरोपीय भाषांतून असे अनेक प्रकारचे असंख्य कोश दरवर्षी प्रसिद्ध होत आहेत. यापेक्षा या कोशांच्या निरनिराळ्या प्रकारांचे विवरण करण्यास येथे अवकाश नाही. आतां आपल्या मराठी भाषेच्या कोशा-संबंधी आपल्याकडे काय कल्पना दिग्दर्शित झाल्या आहेत व कोशरचनेच्या बाबतीत आजपर्यंत कोणकोणते प्रयत्न झाले आहेत त्यांचे थोडक्यांत समालोचन करूं.

कै. वि. का. राजवाडे यांनी सरस्वतीमंदिर मासिकांत (शक १८२७ श्रावण, पृ. १-१४) 'राष्ट्रीय मराठी कोश' म्हणून एक लेख लिहिला होता. त्यांत त्यांनी आपली संपूर्ण मराठी कोशाची कल्पना नमूद करून ठेवली आहे. तिचा येथे शराराने उद्धार करून विचार करणे अस्थानी होणार नाही.

याप्रमाणे कै. राजवाडे यांनी राष्ट्रीय कोशाची लक्षणे सांगितली आहेत. त्यांतील काहीं लक्षणे सर्वमान्य असून काहीं

मराठी कोश—इतर कोशांप्रमाणे मराठीचेहि एकभाषिक (मराठी-मराठी) व द्वैभाषिक (मराठी-इंग्रजी, इंग्रजी-

मराठी, कानडी-मराठी इ.) असे दोन प्रकार पडतील. एकभाषिककोश द्वैभाषिकापेक्षा संख्येने फार थोडे आहेत. याचे बव्हंशी

कारण ज्ञानाच्या प्राथमिक अवस्थेत स्वतःची भाषा शिकण्याला स्वभाषेचे कोश वापरण्याची फारशी जवळी भासत नसे; केवळ ज्ञानेश्वरी, महानुभावी ग्रंथ, मोरोपंती काव्य इत्यादिकांचा अभ्यास करण्याला अशी शब्दार्थाची फोड करणाऱ्या कोशाची एखादे-वेळेस जवळी भासत असेल, पण पूर्वी धार्मिक ग्रंथांचा परिचय मुखसुखाने होत असल्याने अभ्यासकाला स्वतः कोश शोधण्याची गरजच पडत नसे. असो, सांगावयाचा सुद्धा असा की, ज्याची जी स्वभाषा नाही त्याला ती शिकण्यासाठी, विशेषतः परभाषक राज्यकर्त्यांसाठी द्वैभाषिक कोशांची अत्यंत जवळी अगते व त्यामुळे असे कोश एकसारखे तयार होत असतात. मुखसुखानी अमदानीत फारशी संस्कृत कोश झाले व शिवकालात राजव्यवहार कोश तयार झाला ही गोष्ट याच प्रवृत्तीची थोडक आदि. ईश्वर राज्यकर्त्यांनी मिशनऱ्यांकडून असे द्वैभाषिक कोश देशी भाषा समजण्यासाठी मोठ्या खर्चाने व प्रयत्नांनी तयार करविले. मिशनऱ्यांनाहिये वेशुचा धर्म वाढविण्यासाठी देशी भाषांतून बायबल व प्रवचने भाषांतरावयाचीं असत; त्यांना स्वतः धर्मोपदेशासाठी या भाषा शिकाव्या लागत; तेव्हा देशी भाषांचे ईश्वरी कोश फार लवकर प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या दोन दोन, तीन तीन आठ्ठनीहिये निघाल्या, व उपलब्ध कोशांत तेच मोठे व प्रमाणभूत ठरले. पण त्यांवरच आजपर्यंत आपणास अवलंबून बसावे लागले आहे ही आपल्याला अतिशय लाजिरवाणी गोष्ट आहे यांत शंका नाही.

एकभाषिक मराठी कोश, ब्रिटिश अमदानीपूर्वीः—मराठी भाषा साधारणपणे प्रौढवाङ्मयीन भाषा होण्याचा काळ म्हणजे यादवकाळ होय. या काळात काही शुद्ध मराठी कोश—अर्थात संस्कृतच्या पतीवर—नाथपंथीय, महानुभावी व हेमाद्री संप्रदायी पंडितांनी केलेले असावेत. महानुभाव ग्रंथकारांनी रचलेला एक मध्यकालीन मराठी शब्दांचा कोश कै. वि. का. राजवाडे यांच्या पहिल्यांदा होता असे ते लिहितात (राष्ट्रीय मराठी कोश—सरस्वतीमंदिर, धावण, १८२७). हा गद्य कोश असून यांतील शब्दार्थे सुबोध असल्याचे ते सांगतात. बहुधा हा महानुभावी ग्रंथावरील टिप्पणींचा संग्रह असावा. यानंतरचा एक ज्ञानेश्वरीकोश राजवाड्यांना मिळाला होता. तो तीनशे—सवातीनशे वर्षांचा जुना असून त्यांत ज्ञानेश्वरींतील दुर्बोध शब्द अकारविल्याने दिलेले आहेत व त्यांचे प्रतिशब्द अर्वाचीन मराठीत आहेत. पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यांत दोनचार ठिकाणी याहुन प्राचीन कोशांचा हवाला दिलेला आढळतो, असे ते लिहितात. पण या कोशांचा सत्यां काही मागमूस नाही. असे काही प्राचीन मराठी कोश त्यावेळीं खात्रीने असावेत असे बाराव्या शतकातील मराठी भाषेच्या प्रौढ स्थितीवरून वाटते. तथापि हे सर्व लहानसहान व विशिष्ट मर्यादेचे व उपयोगाचे असावेत.

महाराष्ट्र भाषेचा कोश, ब्रिटिश अमदानीः—या अमदानीत म्हणजे १९ व्या शतकांभापासून आजतागायत कोश या प्रौढ नांवाला शोभणारा पहिला एकभाषिक कोश म्हणजे शास्त्रीमंडळींनी केलेला 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' होय. या कोशाचा प्रथम भाग (अ-न) इ. स. १८२९ त मुंबई शिक्षामंडळीच्या शिळाछापखान्यांत छापला आहे. याचे संपादक (१) जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, (२) बाळशास्त्री घगवे, (३) गंगाधरशास्त्री फडके, (४) रामचंद्रशास्त्री जानवकर, (५) सखाराम जोशी, (६) दाजीशास्त्री शुक्ल आणि (७) परशुरामपंत गोडबोले हे (मुंबईचे शिक्षामंडळीचे आज्ञांकित पंडित) असून यांनी शिक्षामंडळीचे (बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी) आज्ञेवरून हा रचिला.

या कोशाला आधारभूत झालेले ग्रंथ दिले नाहीत. 'महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रवंशी राहणारे जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्यांची बोलायची प्राकृत भाषा' याप्रमाणे या कोशकारांनी मराठी भाषेची व्याख्या केली आहे व कोशाचे कारण पुढीलप्रमाणे दिले आहेः—'आजपर्यंत हा भाषेवर कोश, व्याकरण काराव्यास कोणी प्रवृत्त झाला नाही हे मनांत आणून सर्व लोकांचे कल्याणाथि राजकायधुरंधर प्रजापालनेकरत हानखल मोंट स्तुयुक्त एल्फिंस्टनसाहेब पात्रण आणि गवर्नर यांनी मुंबईतील शिक्षाशाळामंडळीस आज्ञा करून हा ग्रंथ बाळशास्त्री घगवे, गंगाधरशास्त्री फडके, सखाराम जोशी, दाजी शास्त्री शुक्ल आणि परशुरामपंत गोडबोले यांचे हातून काराव्यास आरंभिला. पुढे त्यांचे हातून प्रतापसिंह परमकाणिक हानखल जनरल सिरजान मालक्रमदेव बहादुर पात्रण आणि गव्हर्नर यांनी शेवटास नेला.' कोशांत घेतलेल्या शब्दांबद्दल 'जितका लोकांचा व्यवहार आढळतो अशा तितक्यांचे बुद्धीने वाकळून करून' असा उल्लेख कोशकारांनी केला आहे. प्रारंभिक पोटभाषा व त्यांतील शब्द यांची फोड पुढीलप्रमाणे केली आहेः—'महाराष्ट्रदेशाचा मध्यभाग म्हण्टाला असतां प्रायः पुणे प्रांत होतो. अतएव पुणे प्रांती जे शब्द प्रसिद्ध आहेत ते प्रायः सर्व महाराष्ट्रदेशभर प्रसिद्ध असे समजून ते शब्द प्रांताचे खुणेवाचून लिहिले आहेत.' बाकीचे प्रारंभिक शब्द जे घेतले आहेत त्या प्रांतांचीं नांवे व मर्यादा कोशकारांनी खालीलप्रमाणे दिली आहेतः—(१) देश (गंगधडी धरून पंढरपुरच्या आसपासचा प्रदेश), (२) कोंकण (मुंबईपासून बाणकोटचे खाडीपावेतो), (३) राजपूर (बाणकोटचे खाडीपासून मालवणपर्यंत), ४ बाडी (सावंतवाडीच्या आसपासचा प्रांत). ग्रंथाचा उल्लेख नांवाने न करितां सर्वे ग्रंथोत्तेखनांचा सामान्यत्वे ग्रंथी या नांवाचा संक्षेप 'ग्रं.' असा वापरला आहे. उदा. 'अंतुरी' या शब्दापुढे 'ग्रं.' असा संक्षेप आहे.

व्यवहारांत क्वचित येणाऱ्या संस्कृत शब्दांचा समावेश केला नाही. 'ज्या' ऐवजी ह्या कोशकारांनी 'जा' असे रूप सराईद बापरले आहे. उदा. 'म्हणून जा अर्थाचा वाचक शब्द या भाषेत प्रसिद्ध नाही तो अर्थ प्रतिपादायाचा असतो त्याविषयी संस्कृत शब्द योजितात.'

फारसी, अरबी वगैरे सुलमानी भाषेतील शब्दांवर कोशकारांचा विशेष कटाक्ष आहे. त्यांच्यामते हे शब्द मराठी भाषेत 'राजकीय व्यवहाराचे अनुरोधाने आले, म्हणून राजकीय व्यवहाराचे... शोभतात. इतर साधारण व्यवहारी सरासरी ते बरे दिसतात, परंतु शास्त्रीय व्यवहारादिर्मध्ये प्रौढ म्हणून जी भाषा तीत तर अगदीच शोभत नाहीत, याकरिता प्रौढ भाषेत ते शब्द घेऊं नयेत.'

या कोशाची आंतररचना अशी:—अ' मध्येच 'अं' चा समावेश संस्कृतप्रमाणे केला आहे. पण 'क्ष, झ' हीं वस्तुतः जोड अक्षरे परंतु लोकव्यवहारानुसार हे वर्ग पृथक् मानून या क्रमाने लिहिले.

ह, झ, ङ हीं अक्षरे संस्कृत शब्दांत असतां हकारादिक. आणि प्राकृत शब्दांत अमतां 'न' कार 'म' कारादिक असतात ही व्यवस्था धरून तद्विशिष्ट शब्द वर्गक्रमानुरोधाने त्या त्या स्थानी लिहिले आहेत.

कोंकणी, राजपुत्री, वाडी अशा तीन पोटभाषा, वनस्पती, प्राणी, खाद्य वगैरेचे थोडे थोडे शब्द यांत आहेत. कांहीं संतकवींच्या काव्यांतील शब्द तुरळक आढळतात. व्युत्पत्ति मुळीच दिली नाही (क्वचित् वद्दा—बारा ठिकाणी आढळते). ग्रंथांचा उल्लेख किंवा त्यांतील अवतरणे दिलीं नाहीत. ऐतिहासिक शब्द नाहीत; इंग्रजी रूढ शब्द नाहीत (आज जे रूढ आहेत ते त्यावेळीं रूढ नव्हते). इंग्रजी शाळांतील नवीन पारिभाषिक शब्द तेव्हां रूढ नसल्याने आलेले नाहीत. शब्दांचे अर्थ व्याख्याकरांने पंडिता भाषेत दिले असल्याकारणाने ते क्लृप्त व बोझ झाले आहेत.

कै. राजवाडे याबद्दल जगन्नाथशास्त्री कृमवंतास दोष देतात; पण मोलस्वस्थेच्या इंग्रजी-मराठी कोशाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत या कोशाच्या रचनेचा जो खुलासा आहे त्यावरून असे दिसते की, शास्त्री मंडळी केवळ युरोपियन पंडितांच्या सांगण्याप्रमाणे त्यांना मदत करीत होती.

हंसकोश—हा कोश म्हणजे महाराष्ट्रभाषेच्या कवितांतील कठिण व निवडक शब्दांचा कोश. हा रघुनाथ भास्कर गोडबोले या प्रसिद्ध कोशकाराने सन १८६३ त रचला. याला आधारग्रंथ विवेकसिंघ, परमाष्टन, ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, एकनाथी भागवत, रुक्मिणीस्वयंवर, मुक्तेश्वर, दासबोध, आगमसार, पंचिका, सदाचार, वाक्यवृत्ति, रामविजय, शिवलीलामृत, मोरोपंत—आर्या, वामन—श्लोक, इ. जुने वेदांतपर काव्यग्रंथ होत. यामुळे ते ग्रंथ वाचण्यास याचा फार उपयोग व्हावा हें साहाजिक आहे. या कोशाची रचना थोडक्यांत अशी:—१ एकूण शब्दसंख्या सात हजार आहे. २ मराठी कविंतेतील शब्दास लागणारे प्रत्यय, विशेषण, अव्यय, क्रियापदविचार, अर्थ (विषय्ये वगैरे), यमके, छंद, कविरूढी, संस्कृत-प्राकृत शब्दांचा मराठीतील अपभ्रंश, कवितेबद्दलचे कांही नियम इ. उपयुक्त टिपणे प्रस्तावनेत दिली आहेत. ३ मराठी भाषेतील किंवा व्यवहारांतील शब्द नाहीत. ४ व्युत्पत्ति न देतां फक्त शब्दांचे मूळ (सं, प्रा.) तेवढे दाखविले आहे. ५ अत्यंत आवश्यक अवतरणे दिली आहेत, बाकी नुसते स्थलो-ल्लेख आहेत, ६ "अ" मध्ये "अं" घातला आहे; ६ व झ स्वतंत्र ठेविले आहेत. ७ बहुतेक वेदांतग्रंथांतील शब्द असल्याने संस्कृत शब्दांचा भरणा जास्त आहे. ८ कांही ठिकाणी संस्कृत शब्द तोडण्यांत चुक झाली आहे. ९ 'जय जय देव श्रीगुरो'। अकल्पनाख्य कल्पतरो। स्वसंविदुमयीजीप्रभो—। हणवनी ॥' अशी ज्ञानेश्वरीत (१८.१०) एक ओवी आहे. तींतील हणवनी हा शब्द स्वतंत्र धरून कोशकाराने 'हणवनी' म्हणजे 'गावड' असा अर्थ दिला आहे. अशा कांही चुका आढळतात. यांतील कांही शब्दांचे अर्थहि चुकीचे आढळतात. तरांच 'अ' ने आरंभ होणारे शब्द 'आ' मध्ये व 'आ' ने आरंभ होणारे कांही शब्द 'अ' मध्ये असे जे झालेले दिसते ते अशुद्ध पोथ्यांच्या प्रतांमुळे असावे.

रत्नकोश—कर्ता बालकृष्ण महार बीडकर. हा १८६९ त छापलेला आहे. हा कोश केवळ मराठी शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या उपयोगी पडणाऱ्या म्हणून केला असल्यामुळे यांत फक्त मराठी कृमिक सहा पुस्तकांतील शब्दांचा संग्रह केला आहे. विशिष्ट वर्गासाठीं विशिष्ट मर्यादेचे कोश होण्यास सुरुवात झाली होती हें या व मागील हंसकोश यावरून दिसून येते.

मराठी भाषेचा नवीन कोश—यालाच राजवाडे सुवह कोश म्हणतात. हा १८७० त रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी, मुंबई सरकारच्या विद्याखात्याच्या हुकुमावरून छापला आहे. विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडणाऱ्या एवढीच व्याप्ति यांत ठेविली आहे. याचा मुख्य आधार म्हणजे शास्त्र्यांचा कोश. त्यांच्यांतील 'ज्यांचा नेहमींच्या भाषणांत उपयोग नाही असे फार अवघड जे शास्त्रीय संस्कृत शब्द व ज्यांचा अर्थ सहज मनांत येतो असे साधारण शब्द गाळून' हा कोश केला आहे. तसेंच हंसकोशाहि यांत सामील केला आहे. शिवाय अरबी, फारशी, व्यावहारिक शब्द यांत दिले आहेत. यांत पोटभाषेतील शब्द नाहीत, व्युत्पत्ति नाही, अवतरणे किंवा त्यांचे उल्लेख नाहीत.

गुड मराठी कोश—सन १८९१. कर्ते विष्णु रामचंद्र वापट व बालकृष्ण विष्णु पंडित. प्रकाशक गोंयकरेकर, जगदि-तेच्छु छापखाना, पुणे. याला मोलस्वर्थ, गोडबोले, हंस या कोशांचे साहाय्य घेतले असावे असे वाटते. यांत मूळ शब्दाची व्युत्पत्ति समग्र न देतां शब्दाच्या मूळ भाषेचे नांव तेवढेच दिले आहे. शास्त्रीय पारिभाषिक, पशुपक्षी व वनस्पतिविषयक बरे शब्द यांत आले आहेत. ज्ञानेश्वरी वगैरे जुन्या ग्रंथांतील शब्द व रूढ इंग्रजी शब्द दिलेले नाहीत. हा कोश निव्वळ शालोपयोगी वाटतो.

नामजोशी कोश—हा समग्र अप्रसिद्ध असून याचा उपयोग प्रस्तुत कोशास मात्र करतां आला. लो. टिळकांचे परमस्नेहि व १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील अनेक विधायक चळवळींचे उत्प्रेरक माधवराव नामजोशी यांनी मोठ्या 'मराठी मराठी' कोशाची उणीव जाणून हा कोश तयार करण्यास आरंभ केला व कामाची पहिली पायरी म्हणून मोलस्वर्थच्या 'मराठी-इंग्रजी कोशाचे संपूर्ण शब्दशः भाषांतर करून घेतले; व त्यांत हंसकोशाची भर घातली. याशिवाय शेतकीमासिक, निवेधमाला, शिल्प-विद्या, मोरोपेत, वामन इ. काव्यग्रंथ वाचून त्यांतील अवतरणे घेतलीं. आणखी अनेक ग्रंथ वाचून व धंदे, कला, उपभाषा इत्यादींची भर यांत घालून प्रस्तुत कोशाप्रमाणे हा मोठा मराठी कोश रचण्याचा त्यांचा फार स्तुल्य व अवगड्य प्रयत्न इतर चळवळींप्रमाणे त्यांच्या अकाली मृत्युमुळे अपुरा राहिला. लो. टिळकांचे ज्येष्ठ चिरंजीव रा. रामचंद्र चळवट टिळक यांनी याची 'संपूर्ण प्रत आम्हांस उपयोगास दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत.

मराठी शब्दरत्नाकर—अथवा मराठी शब्दांचा मराठीत अर्थ देणारा कोश (इ. स. १९२२ आशुति १ ली; १९३२ आशुति दुसरी). सुप्रसिद्ध बालमासिक 'आनंद' याचे संपादक व अनेक विषयांवरील लेखक. बापुदेव गोविंद आपटे यांनी हा कोश रचिला. पोथ्या, कागदपत्रे पहात असतां त्यांत अपघात व चुकीचे अर्थ आढळले म्हणून १९०८ पासून त्यांनी या कोशास आरंभ केला. ५७ वर्षे एकट्यानीच काम केले. डॉ. भोंडारकर, रा. व. महाजनी, गणपतराव आगाशे, हरिभाऊ आपटे, जोगबुवा, दी. वि. माडगांवकर वगैरे संघर्षाचा सल्ला घेतला, तुकाराम सोसायटीचे दफ्तर चालले, नेतर अलीकडील शब्द गोळा केले. काहीं संत वाङ्मय, लावण्या, पोवाडे व शास्त्रोक्त, मोलस्वर्थ-कॅडीकोश, गोडबोल्यांचा हंसकोश व मराठी भाषेचा नवीन कोश हे कोश त्यांनी आधारस घेतलेले दिसतात. जुन्या संतावाङ्मयातील एकूण एक कठिण शब्द घेण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. फक्त काहीं दोबळ शब्द घेतले आहेत व हंसकोशाप्रमाणे त्यांचा अर्थ दिला आहे. प्रादेशिक, संख्यावाचक, औषधे, वनस्पती, प्राणी, खाद्य इ. शब्द यांत नाहीत. व्युत्पत्तीकडेहि फारसे लक्ष दिले नाही. परिशिष्टांत राजवाडे वगैरेनीं सुचविलेल्या २००० शब्दांच्या व्युत्पत्ती दिल्या आहेत. अवतरणे नाहीत. काहीं ठिकाणीं-बहुधा हंसकोशांतील-उसता स्थलनिर्देश आहे. ऐतिहासिक कागदपत्रांतील अपरिचित शब्द अजीबात गाळले आहेत. 'मराठी भाषेची शब्दसंपत्ति' नांवाचा एक निबंध कोशाला जोडला आहे, त्यांतील काहीं विधाने जरी वादग्रस्त असली तरी तो परिधमपूर्वक लिहिला आहे एवढे खरे. वाक्प्रचार व म्हणी फारच कमी आहेत. इंग्रजी रूढ शब्द घेतले आहेत. उ. इजिनियर, इंजिन, टेबल, तिफ्ट, कोर्ट, बूट इ. ज्या देशी किंवा मराठी प्रांतिक पोटाभाषेच्या शब्दांचा निर्णय करतां आला नाही त्यांचे मूळ प्राकृत असे दिले आहे. मात्र परभाषांचा (इंग्रजी, अरबी, कानडी, गुजराथी, तामिळ, तेलुगु, फारसी, हिंदी, उर्दू एवढ्यांचा) उल्लेख केला आहे. इंग्रजी शास्त्रीय शब्दांना मराठी पारिभाषिक शब्द नाहीत. शब्दांचा अर्थ बहुधा एका (फार तर तीन) प्रतिशब्दावर भागविला आहे. याची पहिली आशुति फार झपाट्याने खपली. पण विद्यार्थ्यांकरिता 'शब्दार्थचंद्रिका' म्हणून काढली छोटी आशुति मात्र पक्कन राहिली. दुसरी येदाच धी. लेलेशास्त्री यांजकडून सुधारून घेतलेली प्रसिद्ध झाली आहे. पण तीत प्रांतिक शब्द गाळले आहेत. जोड संस्कृत शब्द गाळले आहेत. एकंदर तीन खंड केले आहेत. (१) अ ते न, (२) प ते ष व (३) स ते झ. शिवाय एक पुरवगी (३८ पाने), एक परिशिष्ट, (विशेषतः राजवाडे यांच्या व्युत्पत्तींच्या शब्दांचे, २१ पाने) व प्राकृत ग्रंथांतील जुन्या मराठी भाषेचे स्थूल नियमांचे दुसरे परिशिष्ट (६ पाने) दिले आहे.

मराठी भाषेचा वज्रकाश—संपादक गोपाळ बाबाजी जोशी, महाडकर. हा कोश शालोपयोगी कोशांत मोठा आहे. याची व्याप्ति फार मर्यादित आहे.

मराठी भाषेचा सरस्वतीकोश—(सन १९३०) संपादक विद्यार वामन भिडे, प्रकाशक चित्रशाळा, पुणे. हा कोश शब्दरत्नाकराहून मोठा आहे. आरंभी जें मोठा संपूर्ण कोश करण्याचे धोरण आंखले होतें तें लगेच सोडून दिलेले दिसते. मोलस्वर्थच्या कोशांतीलहि सर्व शब्द यांत घेतलेले नाहीत. संस्कृत शब्दांचे मराठीत न येणारे सर्व अर्थ देऊन उगाच जास्त जागा अडविली आहे. अशिक्षित लोकांच्या तोंडचे शब्द बरचसे घेतले आहेत. याचप्रमाणे जर प्रांतिक भाषांतील घेतले असते तर चांगले होतें. काहीं ठिकाणी व्युत्पत्ति जी उघड आहे ती दिली आहे, पुढी शब्दांच्या बाबतींत जुन्या प्रत्यक्षहि केला नाही. अर्थ-स्फटीकरणार्थ लहान लहान उदाहरणे कोशकारांनी मराठी घेतले. बनावून दिली आहेत. थोडीशी पूर्वीच्या कोशांतून जर्सीच्या तर्शीच,

वेळीं किरकोळ फरक करून घेतलीं आहेत. अनुकरणवाचक शब्द फारच थोडे दिले आहेत, संतकवींनी आपल्या काव्यांत योजिलेले परंतु सध्यां प्रचारांत नसलेले असे शब्द पहिल्या ७५ पानापर्यंत देऊन पुढे प्रकाशकाच्या सांगण्यावरून ते गाळले आहेत: बखरी, ऐतिहासिक कागदपत्र, यांतील शब्द घेतले नाहीत. धर्मांचे व शास्त्रीय शब्दहि समाविष्ट केले नाहीत. 'मराठी भाषेची उत्पत्ति' या नांवाचा एक छोटासा निबंध जोडला आहे त्यांत ऐतिहासिक बाबतींत पुष्कळच चुका आहेत. कोशास परिशिष्टे जोडलीं आहेत त्यांत काव्यांतील वृत्त, ज्योतिषविषयक माहिती व हिंदूंचे सण ही माहिती दिली आहे. हा कोश असावा तसा पूर्ण नाही अशी तक्रार गैरबाजवी नाही.

यांखेरीज काहीं शालोपयोगी कोश आहेत पण ते येथे उल्लेखण्याजोगे महत्त्वाचे नाहीत. शब्दरत्नाकर किंवा सरस्वती-कोश तयार झाले ती वेळ राजवाड्यांच्या योजनेप्रमाणे मोठा 'राष्ट्रीय मराठी कोश' करण्याचीच वास्तविक होती. पण एवढे मोठे अवघड कार्य शिरावर घेण्यास कोणी व्यक्ति किंवा संस्था तयार नव्हत्या यामुळे असे लहान लहान कोश कसेतरी बाहेर पडून पुढे मोठा कोश निघून खपण्याचा मार्गहि थोडा अडवून टाकला.

द्वैभाषिक मराठी कोश. ब्रिटिश अमदानीपूर्वी:—हंमद्रीच्या रघुवंशावरील टीकेंत कित्येक संस्कृत शब्दांना मराठी पर्याय दिलेले आढळतात. तेव्हां मराठी जणूणान्यासाठीच हा प्रयत्न असला पाहिजे हें उघड आहे. यावरून द्वैभाषिक कोशांचे अस्तित्व शक १११० पर्यंत मागे जातें. १३ ते १६ व्या शतकांत महाराष्ट्रांत जेव्हां मुसलमानी अंमल होता तेव्हां राजा-प्रजा यांना परस्परांची भाषा कळण्यासाठी फारसी-मराठी व मराठी-फारसी कोश तयार झाले असेले पाहिजेत. लोकांच्या बोलण्यांतहि हाटवाजार, हुडाबुळज, पांथीकिताब, चीजवस्त इ. समानार्थक मराठी-फारसी सामासिक शब्द आलेले होते. ऐन मुसलमानी अंमलांत मराठीचे फारसीकरण तर ऐन मराठी अमदानींत फारसीचे मराठीकरण चालू होतें. राजव्यवहारकोश हा दुसऱ्या प्रकारचे उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. सरकारी अधिकाऱ्यांजवळ असे द्वैभाषिक हस्तलिखित कोश असत. यांपैकी काहीं इतिहाससंशोधकांना सांपडलेले आहेत. फारसी, इंग्रजी, कानडी, तामिळ, पोर्तुगीज इ. भाषांतील शब्दांचे कोश पेशवे व त्यांचे सरदारांच्या दस्तखान्यांत असत; यांच्या उलट पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज, डच इ. सरकारांच्या दस्तार मराठी शब्दांचे कोश असत.

आतां यापुढे द्वैभाषिक कोशांच्या संस्कृत, इंग्रजी, कानडी, फारसी इ. काहीं प्रकारांचे थोडक्यांत अवलोकन करूं:-

संस्कृत—मराठयांच्या अमदानींत अमरकोशांचे मराठी भाषांतर झालेले राजवाडे यांना मिळाले होतें. ब्रिटिश अमदानीपूर्वी काहीं संस्कृत-प्राकृत कोश संस्कृतच्या अध्ययनासाठी तयार झाले असतील यांत शंका नाही. पण ते याद्यावजा पंडितांच्या वरोवरीं असावेत. ब्रिटिश अमदानीतील पहिला कोश म्हणजे अनंतशास्त्री तळेकर यांनी सरकाराकरितां तयार केलेला संस्कृत-प्राकृत शब्दकोश (१८५३) होय. यांत अमरकोशांतील शब्द वर्णाशुक्रनामने लिहून प्रत्येक शब्दाचा अर्थ मराठींत दिला आहे. प्रस्तावनेत लिपिपरिभाषा दिली आहे. प्रथम शब्द, पुढे व्याकरण, नंतर अर्थ दिला आहे. उदाहरणें दिली आहेत पण तीं फारच थोडीं. यांतील शब्दसंख्या सुमारे पांचसह्य सुमारे असल.

यानंतरचा म्हणजे साधवचंद्रोबा यांचा 'शब्दरत्नाकर' होय. हा १८७० त मुंबई येथे प्रसिद्ध झाला. हा आकाराने बराच मोठा असून आज उपलब्ध असणाऱ्या संस्कृत-प्राकृत कोशांत सर्वांत मोठा म्हणतां येईल. यांत वैद्यक शास्त्रांतील परिभाषा विस्ताराने विवेचिली आहे. यानंतर नारो आपाजी गोंडबोले व गोपाळ जिवाजी वेळकर यांनी संपादिलेला एक 'संस्कृत व प्राकृत कोश' (१८७२) आढळतो. यांचे स्वरूप शालोपयोगीच आहे. यांत 'अमरकोश, त्रिकांशोष, मेदिनी, हारावली व एकाक्षरी कोशांतील कांही ग्रंथांश व शाळेकडील मराठी क्रमिक सहा पुस्तकें व नवनीत आणि हितोपदेश यांतील शब्द घेतले आहेत.' बाबा पदमनजी, बा. गो. आपटे इ. काहीं मंडळींचे कोश आहेत पण ते लहान असून नवीन ग्रंथांचे नाहीत. लोक-शिक्षणाचे संपादक कै. जनार्दन विनायक ओक यांचा 'गीर्वाण लघुकोश' मात्र उल्लेखण्यायोग्य महत्त्वाचा आहे. संपादकांनी स्वतः श्रम करून नवीन धर्तीवर हा तयार केला (शके १८३७). या कोशाचे एकंदर ३ भाग आहेत. पहिल्यांत धातूखेरीज सर्व शब्द आहेत. दुसऱ्यांत धातू आहेत. तिसऱ्यांत विशेषनाम आहेत. यांत देव-मंथर्वे-यक्षादि नावें गाळलीं आहेत. चार परिशिष्टे आहेत. पैकीं पहिल्यांत न्याय, दुसऱ्यांत अलंकार, तिसऱ्यांत वृत्त व चौथ्यांत ज्योतिष (शब्द वगैरे) दिले आहेत. अवतरणे न देतां स्थलनिर्देश दिले आहेत. सामान्यतः पंचतंत्र, रघुवंश, गीता, मनुस्मृति इ. ग्रंथांतील आधार पहिल्याने व ते न मिळाल्यास रामायण, भारत, उपनिषदे वगैरे वरिष्ठ ग्रंथांतील आधार दिले आहेत. काव्यग्रंथांतील उताऱ्यांच्यापुढे प्रथम कोड, स्कंध किंवा पर्व; नंतर अध्याय-श्लोकांचा आंकडा दिला आहे. धातूच्याखालीं उपसर्ग देऊन त्या उपसर्गामुळे होणारे धातूचे अर्थ

दिले आहेत. कोश कसा वापरावा याबद्दलचे २० नियम प्रस्तावनेत दिले आहेत. तसेच धातूंचे अनुबंध व त्यांची कार्ये उद्धृत केली आहेत.

इंग्रजी—यांत इतर द्वैभाषिक कोशांप्रमाणे उलटमुलट (म्हणजे मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी) असे प्रकार पडतील. ब्रिटिश अमदानी महाराष्ट्रांत सुरू होण्यापूर्वीच धीरामातूर येथे क्यारे नांवाच्या मिशनऱ्याने १८१० त एक मराठी शब्दांची यादी प्रसिद्ध केली. हाच क्यारेचा कोश होय. यांत मराठी शब्द मोडी लिपीत देऊन अर्थ इंग्रजीत दिले आहेत. यानंतर मुंबईस कनेल केनेडी याने १८२४ त मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी असा एक लहान कोश प्रसिद्ध केला.

केनेडी कोश—या कोशाचे आधारग्रंथ म्हणजे अमरकोशाचे भाषांतर (एका ब्राह्मणाने करून दिलेले), सरकारी कागदपत्रांतून व अनेक वंगीतून केनेडी याला आढळून आलेले शब्द; याशिवाय आर्थिकनवळ कॅप्टन कॉम्ब या लष्करी अंमलदारासाठी त्याच्या दोन मुत्सद्दींनी तयार करून दिलेल्या कोशाचे दोन हस्तलेख, हे होत. याला मराठी भाषा किंवा तिच्या वाङ्मयाचे मुळीच ज्ञान नव्हते असे दिसते. कारण तो प्रस्तावनेत म्हणतो की, ही नुसती बोली आहे; तीत गद्यपद्य ग्रंथ मुळीच नाहीत व ही कोलगरे, लोक शेतकरी असल्याने शाब्द, धर्म इ. च्या कल्पना दुसऱ्या भाषेतील असल्या आहेत! याला ज्ञानेश्वर, सुकुंदराज, रामदास, एकनाथ वगैरे मागील काळातील कवी जरी ठाऊक नसले तरी होनाजी, निदान त्यांच्यावेळी जिवंत असलेला प्रभाकर शाहीसुद्धा माहीत नसावा हे मोठेच आश्चर्य आहे! ज्याच्या कोशांत घोडागाडी, शेतवाडी, नोकरवाकर असले शब्द आढळत नाहीत त्यास “मराठी भाषेत एकहि सामासिक शब्द नाही,” असे म्हणण्याचा सुखेपाणाच हक्कच आहे. ‘मराठी भाषा शिकणाऱ्या पाठ्यांसाठी हा कोश तयार केला’ असल्याने व तोहि एका लष्करी गडयाने केला असल्यामुळे असा हास्यास्पद होणे साहजिकच आहे.

मोलस्वर्थ कोश—(मराठी-इंग्रजी) संपादक जे. टी. मोलस्वर्थ व कॅंडी. प्रकाशक बॉंबे एज्युकेशन सोसायटी (सुंबई शिक्षामंडळी). याची पहिली आवृत्ति १८३१ मधील असून शास्त्रांच्या कोश व ही आवृत्ति बरोबरच तयार होत होती. पण तो मराठी-मराठी कोश प्रथम (१८२९) बाहेर पडला. कोशाला आधारभूत असे पुढील ग्रंथ घेतल्याचा उल्लेख आहे.—विल्सन-संस्कृत-इंग्रजी डिक्शनरी; एल्. डी. रीड-कॅन्गो शब्द (हस्तलिखित), डॉ. कॅरेचा कोश, वापुदेव-ज्योतिषविषयक संस्कृत शब्द; गणेश मनोहर-वाक्प्रचार व म्हणी; साहज-वनस्पति शब्द; स्टीव्हन्सन-शेतकी शब्द. पहिल्या आवृत्तीचे काम करण्यास सहा वर्षे लागली. हा तयार करण्याला सवैस्वी सरकारी मन्त असल्याने खेडोपाड्यांतून सरकारी हुकुमाने शब्द जमविण्यांत आले. पण प्राचीन काळांतले शब्द मात्र फारसे घेतले नाहीत. शास्त्र्यांनी सांगितलेला अर्थ ऐकून इंग्रजीत तो उतरावयाचा या भागानेहीत समजण्यांत, ऐकण्यांत, लिहिण्यांत अशा बऱ्याच चुका होणे साहजिकच होते.

यांत साधित शब्द, शब्दांचे वाक्प्रचार व म्हणी त्या त्या शब्दांखाली दिले आहेत. व्युत्पत्तिदशक अरबी, फारसी, उर्दू, हिंदी शब्द कंसांत फारसी लिपीत लिहून पुढे अर्थ इंग्रजीत दिला आहे. दुसऱ्या आवृत्तीत प्रांतिक पोटाभाषेतील व देशी शब्दांचा भरणा पहिल्यापेक्षा थोडा जास्त आहे. यांत अवतरणे थोडीं असून ग्रंथातील अवतरणांचा स्थूलोल्लेख नाही. दुसरीमध्ये पहिलीतील अनवश्यक संस्कृत शब्द गाळले आहेत. दुसरी आवृत्ति इ. स. १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली असून तीतील शब्दसंख्या ६० हजार आहे. पहिलीत ४० हजार शब्द होते. इंग्रजी अपभ्रंश शब्द जे पुष्कळ प्रचारांत होते त्यांपैकी काहीं घेतले आहेत; पण रैतूर, सकटारी, प्रमुसर, कलकट असे सोडले आहेत. व्युत्पत्ति जेथे सहज आढळली तेथे दिली आहे. अशिशब्दहि दिले आहेत. कारण खालच्या वर्गातील लोकांच्या तोंडीं ते पुष्कळ आढळतात. शब्दांचा अर्थ देताना प्रथम धातूचे आणि जुना अर्थ व मग त्याचे लाक्षणिक वगैरे इतर अर्थ दिले आहेत. मराठी मूळ शब्द २० हजार असावेत व मग साधारणतः पुढे साधितरूपां किंवा लाक्षणिक रूपांने त्यांचा पुष्कळ विस्तार झाला असावा. असल्या प्रकारचे जितके जमविले तितके शब्द दिले आहेत.

महाराष्ट्रांत टिकठिकाणी ब्राह्मण लोक जेम्हून त्यांच्याकडून त्या त्या ठिकाणचे शब्द गोळा केले; ते पुष्कळ होते. त्यांतील द्विशक्तीचे, विनकामाचे इ. शब्द गाळून एंफंदर शब्द २५ हजार झाले. नंतर त्यावर निरनिराळे संस्कार होऊन (किंवा पदे, विशेषण, साधितशब्द, सामासिकशब्द इ.) त्यांची संख्या ४० हजार झाली. ही संख्या पहिल्या आवृत्तीत होती. दुसरीत ६० हजार झाली. शब्द तपासणीसाठी ३ वेळां शब्दाची छाननी होई. प्रथम शब्दांचे व्याकरण, अर्थ प्रांत वगैरे ठरवीत; नंतर त्याचे आधार, अवतरणे, म्हणी, वाक्प्रचार घेत आणि शेवटीं सवै प्रकारचा मजकूर उचलून जेथील तेथे लिहून काढीत. यासाठीं संपादकांचे तीन वर्ग केले होते. हा अवाढव्य कोश रचण्याचा खरा हेतु शिस्ती धर्मप्रसार (प्रोपेगेशन ऑफ दि गॉस्पेल) असून तो लपविलेला नाही. हा कोश निघून आज जवळ जवळ ७५ वर्षे झाली आहेत, तरी याला अथाप एकमेवाद्वितीयत्वा मान आहे. कारण इतका मोठा मराठी कोश उपलब्धच नाही. या कोशाच्या काहीं संश्लिष्ट आवृत्ती पुढे झाल्या; व त्यांपैकीं महत्त्वाची म्हणजे बाबापदमनजीने लिहिली होय. हा सवै देशी भाषांच्या कोशांत उत्तम आहे असे एच्. एच्. विल्सन याने म्हंटले आहे.

बाबा पदमनजी कोश—(पहिली आ. सन १८६३; दु. आ. १८७५) याला कांहीं सरकारी मदत होती. दुसऱ्या आवृत्तीत ३१ हजार शब्द म्हणजे पहिलीपेक्षा २ हजार जास्त आहेत. यांतील शब्दक्रम शब्दांच्या कुटुंबाप्रमाणे लाविला आहे, म्हणजे एका मूळापासून उत्पन्न झालेले साधित किंवा संयुक्त शब्द एका गुच्छात गुंफिले आहेत. ही रचना शब्द पाहण्यास अवकाश न लागावा व अडचण न पडावी अशा वेतांने वर्णानुक्रमाला जितकी अनुसरून करवले तितकी केली आहे. तथापि ही सर्व प्रकार शब्दांच्या धातुस लागून आहे असे समजू नये, म्हणजे प्रत्येक गुच्छाच्या आरंभी जो शब्द आहे तो त्यांतील शब्दांचे मूळ आहे असे सर्वदां समजू नये. कित्येक शब्द सजातीय, कित्येक एकमेकांचे संबंधी, कांहीं संयुक्त व कांहीं मिश्र आहेत. तरी त्या सर्वांचा परस्परार्थां मूळ धातुच्या योगे संबंध असल्यामुळे त्यांचा एकच गुच्छ बांधावा लागला. या व्यवस्थेने व्युत्पत्ति शिकणारास थोडाफार लाभ होईल (मोलस्वर्थने हीच पद्धत स्वीकारली आहे). या खेरीज १८५१ साली एच. ए. कॅनन याने एक 'मराठी इंग्लिश व्होकॅब्युलरी' म्हणून लहानसा कोश व १८९६ मध्ये अंबाजी कोन्हेरे याने एक कोश प्रसिद्ध केला त्यांत मराठी शब्दांचे मराठीत व इंग्रजीत अर्थ दिले आहेत. शालोपयोगी मराठी-इंग्रजी कोश बरेच झाले आहेत. आतां महत्त्वाच्या इंग्रजी-मराठी कोशाकडे वळे.

कॅंडीकोश—(इंग्रजी-मराठी) हा सुंबई सरकारच्या मदतीने मेजर कॅंडीने १८४७ त प्रसिद्ध केला. याला प्रथम मोलस्वर्थचे साहाय्य होते. याची रचना अशी:—जॉनसनचा इंग्रजी कोश-टोडने प्रसिद्ध केलेला-प्रथम उतरून घेऊन त्यापुढे मोलस्वर्थने आपल्या मराठी-इंग्रजी कोशांतील मराठी शब्द निवडून ते घालून हा कोश तयार केला आहे. क्रियापदांचा अर्थ देतांना तेथे सर्व प्रकारचा अर्थ दिला आहे. नंतर त्याच क्रियापदांची धातुसाधित, नामे, विशेषणे, क्रियाविशेषणे इ. चा अर्थ देतांना प्रथम वरील क्रियापदाचा निरनिराळ्या प्रकारच्या अर्थांचा संबंध देऊन नंतर जरूरीपुरता संक्षिप्त अर्थ दिलेला आहे; त्यामुळे जागेची बचत झाली आहे.

समानार्थक शब्दांपैकीं जो विशेष प्रचारांत आहे त्या टिकाणीं सर्व निरनिराळ्या तऱ्हेचे त्याचे अर्थ देऊन पुढील निरनिराळ्या समानार्थक शब्दांचा अर्थ देतांना त्या पहिल्या शब्दाचा संदर्भ दिला आहे; यामुळेहि बरीच जागा वाचली आहे.

इंग्रजी भाषेत मराठी भाषेतल्या पुष्कळशा वाक्प्रचारांना आणि बोलींतील शब्दांना समानार्थक वाक्प्रचार व शब्द मुदलंतच आडळत नाहीत. परंतु मराठी भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या इंग्रज विद्यार्थ्यांना या मराठीतील खाचाखोचांचा पूर्ण परिचय व्हावा म्हणून त्यांची इंग्रजीत भाषांतर करून सोय केली आहे. मोलस्वर्थच्या मनांत प्रथम थेंबारास (समानार्थक शब्दांच्या) च्या धर्तीवर हा कोश करावयाचा होता, परंतु ते न जमल्याने सांप्रतच्या स्वरूपांत कोश तयार केला आहे. तथापि कोशाचे थेंबारासच स्वरूप बरेचसे कायम राहिले आहे. त्यामुळे ज्या इंग्रजांचा थोडफार तरी पूर्वीच मराठीचे ज्ञान असेल त्यालाच हा कोश उपयोगी पडेल. नाही तर अल्ल्याच अर्थाचा (शेवार्थाचा) शब्द अल्ल्याच टिकाणीं योजण्यांत येण्याचा संभव आहे. यांत आरंभी इंग्रजी आणि मराठी भाषेमधील समान व असमान अशा निरनिराळ्या गोष्टी, प्रकार यांवर एक उत्कृष्ट निबंध रे. डॉ. स्टिव्हन्सन याने लिहिला आहे.

रानडेकोश—(दि ट्वेन्टीएथ सेंचरी इंग्लिश मराठी डिक्शनरी) कॅंडीच्या कोशाला मागे टाकणारा हा कोश प्रो. एन. बी. रानडे यांनी १९०३-१९१६ या अवधीत सुमारे २००० छप्तांत प्रसिद्ध केला. या सुमारे १८ वर्षे चाललेल्या कामाला पाऊण लाख रुपयांपर्यंत खर्च आला. हिंदुस्थान व सुंबई सरकार, संस्थाने व दलित यांच्याकडून मोठ्या वेगमाग मिळाल्या होत्या म्हणून एका माणसाच्याने हे काम शक्य झाले. गेल्या ५० वर्षांतील पाश्चात्य वाङ्मयग्रंथ, शास्त्रीय ग्रंथ, कौडीग्रंथ व कायदा, वैद्यक, इंजिनिअरिंग यांतील विद्वान व मराठी भाषापरिचित व सुतार, लोहार इ० धंदेवाले या सर्वांच्या साहाय्याने हा कोश केला. ५ वर्षे हा अभ्यास केला. डॉ. मरे याचा इंग्रजी मोठा कोश हा मुख्य आधार. खेरीज सधे वाक्प्रचार व म्हणींचे, वैद्यकाचे व्यापाराचे, शास्त्रीय परिभाषेचे, कायद्याचे, ऐतिहासिक, भाषाशास्त्रीय वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे कोश, लेखन व्याकरण इ. ग्रंथ आधारस घेतले. तसेच मोलस्वर्थकॅंडी व शास्त्री (यांचा महाराष्ट्र भाषेचा) यांचे कोश आणि गेल्या ५० वर्षांत निरनिराळ्या विषयांचीं प्रसिद्ध झालेली मराठी पुस्तके व प्राचीन संस्कृत (शास्त्रीय) ग्रंथ घेतले. ह्यांत वाङ्मय, शास्त्र व इतर धंद्यांचेहि शब्द आहेत. मराठी शास्त्रीयपरिभाषा घेतली आहे; त्यासाठी नागरी प्रचारिणी सभेच्या एतद्विषयक कोशाचे साहाय्य घेतले आहे. इंग्रजी शब्दशास्त्राचा अभ्यास संपादकाने केला होता. पदार्थविज्ञान व रसायन यांतले बहुतेक शब्द बडोद्याच्या कलाभुवनमध्यें रूढ असलेले घेतले आहेत. नाविक शब्द प्रत्यक्ष गोळात, जाऊन मजुरांच्या तोंडचे, घेतले आहेत. इंग्रजी खेळांतील शब्दांना एक संस्कृत व एक मराठी असे प्रतिशब्द दिले आहेत.

फारसी—मराठ्यांच्या अमदानीत काही फारसी कोशवजा याचा कशा हाताशी असत हे मागे सांगितलेच आहे पण ब्रिटिश अमदानीत फारसीचा मराठीत कोश करण्यास कोण सरसावणार ? पण आनंदाची गोष्ट ही की खासगी एकट्याच्या प्रयत्नांनी एक फारसी-मराठी कोश सुकताच तयार झाला आहे. प्रो. माधव त्र्यंबक पटवर्धन यांनी भारत इ. सं. मंडळाच्या साहाय्याने शके १८४७ त हा फारसी-मराठी कोश प्रसिद्ध केला. याला अवतरणासाठी आधार म्हणून बहुतेक मराठीतील ऐतिहासिक लिखाण घेऊन हा इतिहासवाचनाला-किंबहुना संशोधनाला-उपयुक्त असा कोश तयार केला आहे. यांत फारसी, अरबी, तुर्की, शब्दांचे मराठी उच्चार दिले आहेत. ऐतिहासिक साधनांतील अवतरणे व त्यांची ठिकाणेहि दिली आहेत. शेवटी फारसी-अरबी शब्दांचे मूळ फारसी अक्षरांत दिले आहे. देवताळय अक्षरांच्याखाली उच्चारानुसार सोयीसाठी टिब दिले आहे. शब्दांची व्युत्पत्ति दिलेली आहे. उपोद्धातांत फारसीचा मराठीवर झालेला निरनिराळ्या रूपांचा परिणाम दिला आहे. त्यांत फारसीतून मराठीत आलेल्या व्याकरणविशेष व शब्दसिद्धि ही दोन विषये महत्त्वाची आहेत. एकंदरीत मराठी वाङ्मयाच्यासाठी हा कोश फार उपयुक्त आहे. तेव्हा या कोशाची भर मराठीत महत्त्वाची समजण्यास हरकत नाही. वाङ्मयाचा सर्वाधीमाधवरावाच्या रोजनिशीस (भाग ४) शेवटी एक फारसी शब्दांची साथे यादी जोडलेली आहे.

बंगाली—अर्वाचीन कथात्मक गद्य वाङ्मयांत बंगालीच्या मराठीत भाषांतर-रूपाने पावलेल्या ग्रंथांचा बराच समावेश झालेला आहे. बंगालीचा अभ्यास बरेच महाराष्ट्रीय लेखक करून लागले आहेत. त्यामुळे बंगाली-मराठी कोशाची गरज भासणे साहजिक होते. ती गरज भागविण्याचे पहिले प्रयत्न श्री. वा. गो. आपटे यांना आहे. यांचा 'बंगाली-मराठी कोश' हा लहान-साच कोश असून तो शके १८४७ त प्रसिद्ध झाला. मराठीतल्या प्रमाणिक बंगालीत संस्कृतचा भरणा जास्त आहे. तेव्हा तत्सम, तद्भव शब्द यांत आहेत. बंगाली वाङ्मयावर दिले आहेत. प्रथम बंगाली शब्द देवनागरीत, मग व्याकरण, नंतर अर्थ असा क्रम आहे. निम्न अर्थने आलेले संस्कृत शब्द दिले आहेत; मूळ अर्थने आलेले दिले नाहीत.

कानडी—कानडी व मराठी भाषा जवळजवळ असल्याने एका भाषेसंबंधीचे ज्ञान दुसऱ्या भाषेत सांपडणे साहजिक आहे. तेव्हा कानडी शब्दांचा अर्थ सांगणारे काही लहान लहान ग्रंथ आढळणे शक्य आहे. तसाच पुढील मराठी कानडी कोश (मराठी व कानडी भाषेचे परिहान) —कर्ता नारायण मोरेश्वर सप्रे (१३०० फाटी साल). हा एक लहान ग्रंथ आहे. यांत नेहमी प्रचारांत येणारे कानडी शब्द दिले आहेत. देवनागरी मूळाखर व लिपी देऊन तिच्याखाली कानडी दिली आहे. प्रथम मराठी व त्याच्यापुढे तद्भाषिक कानडी शब्द, दोन्ही देवनागरीत दिले आहेत. जात, धंरा, आत, अवयव, जनावरे, पक्षी, कीटक, वृक्ष-वेली, भाज्या, फळे, धान्य, रसपदार्थ, रंग, किराणामाल, इमारत, भांडी, लांकडी सामान, हत्यारे, भोजन पदार्थ, वापे, भाजिजे, वस्त्रे, कापड, वस्त्रे, शेतकी, धातू व नाणी, कुमारी सामान, चांभारी सामान, खेळ, रोग, वजन-मापे, स्टेशनरी सामान, क्रिकेट क्रियापद इ. संहितीत केलेली आहेत.

पोर्तुगीज—मराठीची पोर्तुगीज गोमंतकी (कोंकणी) हिचा संबंध पोर्तुगीज भाषेशी असल्याने असे कोश तयार होणे क्रमप्राप्तच आहे. 'महाराष्ट्र-पोर्तुगीज कोश' (१८७९) संपादक सूर्याजी आनंदराव राजादिक्ष दळवी (नवीन गोवा), हा मोल-स्वयंसेवक मराठी-इंग्रजी कोशावरबुद्ध मराठी-पोर्तुगीज कोश करावा या उद्देशाने संपादकाने हाती घेतला. त्याचे काम १५ वर्षे चालले होते. धाडसापित नो, गोमंतीतील प्रामस्याचे व्यवहारोपयोगी शब्द, तसेच प्राममंडळाच्या व्यवहारोपयोगीतील शब्द, एकूण शब्दसंख्या ५४००० होईल असा अंदाज होता. हा कोश गोवे सरकारच्या खर्चाने छापला आहे. पण हा पुरा झाला नसून फक्त 'अ-घ' पर्यंतचा भाग काय तो प्रसिद्ध झाला आहे.

कोंकणी पोर्तुगीज कोश (१८९३)—दाल्मादोक्रान. याचा प्रथम देवनागरीत कोंकणी शब्द, मग व्याकरण व पोर्तुगीजमध्य अर्थ, शेवटी व्युत्पत्ति असा क्रम आहे. यांत सुमारे १९०० शब्द आहेत. उपलब्ध कोंकणी कोशांत हाच मोठा आहे. **हिंदी**—हिंदी ही राष्ट्रभाषा होऊन पडता असल्याने ती भाषा शिकण्याची पुढळानी जरूरी भासते. काही शाळांतून ही भाषा आवश्यक म्हणून शिकविली जाते. पण हिंदी-मराठी मोठा कोश अद्याप न्हावयाचा आहे. पुढील एक लहान कोश सुकताच तयार झाला आहे. 'हिंदी मराठी कोश' नारायण तंमाजी कातगडे उर्फ पुंडलिक यांनी १९२८ त हा तयार केला व तो अजमीर सत्तासाहित्यसंकेताने प्रसिद्ध केला. हा कामचलाय कोश म्हणून बरा आहे.

गुजराती-मराठी—गुजराती-मराठी किंवा मराठी-गुजराती असा कोश अद्यापि तयार झालेला नाही. मुंबईसारख्या शहरांत या दोन्ही भाषा बोलणारे शेजारी आज इतक्या दिवस रहात असतां असे कोश तयार झाले नाहीत हे आश्चर्य होय; पण या दोन्ही भाषा परस्परांस शिकण्यास फार सुलभ असल्यामुळे व इंग्रजी या भाषेच्या सामान्य माध्यमांमुळे कदाचित असा प्रकार घडला असावा. हीच गोष्ट इतर देशी भाषांच्या बाबतीतहि लायू आहे. यांखेरीज इतर भाषांच्या मराठी द्वैभाषिक कोशासंबंधी विवेचन स्थलाभावी दाखले आहे.

बिशिष्ट प्रकारचे मराठी कोश—कोशांचे कसे कसे प्रकार असतात हे सांगून पाठ्यारथ कोशांची काही उदाहरणे पूर्वी दिली आहेत. तसेच काही प्रकार मराठीतहि आढळतात.

सर्व विषयांचे विश्वकोश—एन्सायक्लोपीडियाप्रमाणे एकंदर सर्वच विषयांनी थोडीफार माहिती देणारे कोश मराठीत महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशापूर्वी जरी झालेले नव्हते तरी ते करण्याचा प्रयत्न चालू होता. १८७८ साली जनादेन हरि आळये यांनी 'विद्यामाला' नांवाचा विश्वकोश छापण्यास सुरुवात केली होती. पण त्याची मजल २०० छत्रांपुढे गेली नाही. बडोद्याचे सांभारे यांनीहि 'विद्याकल्पतरु' रचण्यास हातीं पत्तल पण हाहि प्रयत्न सिद्धीस गेला नाही. फक्त 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' हा २३ भागांचा व सुमारे ११००० पृष्ठांचा विश्वकोश १९२८ त पुरा झाला.

धातु-व्युत्पत्तिकोश—या क्षेत्रांत मराठीचा पहिला प्रयत्न म्हणजे 'विग्रहकोश' होय. हा वेदशास्त्रसंपन्न गोपाळ-शास्त्री घटि यांनी रचिला (१८६७). हा शिळाछापाचा आहे. यांत अमरकोशांतील शब्दांचा विग्रह देऊन त्याची मराठीत फोड केली आहे. उदा. 'नगरं-नगाः संत्यस्यति नगरं=नानाविध वृक्ष आहेत जाच्यो गर्ग्यो तै.' 'दुकूलं-दुष्ट कुलातीति दुकूलं=दुष्ट शरीरावयवांचे आच्छादन करिते जें तें'. विग्रहांनंतर धातु दिल्या असून पुढे शब्दांचे मराठीत सांगितले आहे. यांतील बरेच विग्रह पटणार नाहीत हे खरे पण प्रयत्न प्रशंसनीय आहे. यापूर्वी दोन वर्षे विष्णू परशुराम पंडित यांनी 'संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश' तयार केला होता. यांत संस्कृत धातूंचा सांगोपांग विचार आहे. असेच दुसरे पुस्तक जनादेन हरि आळये व विनायकशास्त्री आगारे यांचे 'शब्दसिद्धिनिबंध' होय. हे १८७५ त मुंबईसरकारच्या विद्याखात्याने प्रसिद्ध केले. यांत 'प्राकृत भाषेत ज्यांचीं वारंवार रूपं येतात असे संस्कृत धातु ७७३ घेतले आहेत.' १८७८ साली प्रभाकर रामचंद्र पंडित यांनी 'अपभ्रंशशब्दचंद्रिका' हे पुस्तक लिहून मराठी व्युत्पत्तिशास्त्रांत चांगली भर टाकली. यामध्ये शब्द अपभ्रंश कसा होतो याबद्दल नियम देऊन संस्कृत, फारसी इ. शब्दांपासून मराठीत अपभ्रंश शब्द कसे आले आहेत याची अकारविल्ह्याने यादी दिली आहे. यावर निबंधमालेत विस्तृत टीका आली आहे.

व्युत्पत्तिप्रदीप (आवृ. ७वी, १९०८)—संपादक गोविंद संकर बापट. मराठी भाषेतील संस्कृतपासून निघालेल्या शब्दांची व्युत्पत्ति यांत सांगितली आहे. प्रस्तावनेत व्याकरणविषयक नियम दिले आहेत. तसेच धातूंस लागणारे उपसर्ग दिले आहेत. अरबी व फारसी शब्दांची यादी शेवटी जोडली आहे. तत्सम, तद्धव, रूपापभ्रंश वगैरेच्या व्याख्या व उदाहरणे दिली आहेत. शब्दावरील व्याकरणविषयक विशेष अर्थाच्या टीपा खाली दिल्या आहेत. देशी नाममालेतील व संस्कृत नाटकांच्या बाल-भाषेतील शब्दांची यादी एका स्वतंत्र परिशिष्टांत दिली आहे. संस्कृत, संद, प्रीक, लॅटिन या भाषांत समान उच्चारारेच व एकाचैवाचक (धोव्या फार फकनें) जे शब्द आहेत त्यांचे एक कोष्टक दिले आहे. शेवटी सर्व शब्दांची सुची दिली आहे. याप्रमाणे हा छोट्या व्युत्पत्तिकोश सर्वांगपरिपूर्ण म्हणता येईल. श्री. य. ग. फके यांनी 'व्युत्पत्तिदीपिका' नांवाचे शालोप-योगी जें पुस्तक केले आहे ते शिक्षकांना कृत्यंत उपयुक्त वाटेल. कै. वि. का. राजवाडे यांनी एक 'मराठी धातुकोश' कच्च्या स्वरूपांत तयार करून ठेवला असून तो धुळेकरांजवळ आहे. त्यांत सुमारे २००० मराठी धातूंची व्युत्पत्ति लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत कोशाला तो जोडण्याची परवानगी धुळेकरांनी दिली नाही, तेव्हा आम्हां तो कधी बाहेर पडेल तो पडो! आमच्या पाहण्यांत ज्या या कोशाच्या पत्रिका आल्या त्यांत फक्त पूर्वे तयारी केली असून संपादकीय टिपणे लिहावयाचे काम व्हावयाचे राहिले आहे.

विशिष्ट शब्द-म्हणी-वाक्प्रचार-यांचे कोश—असे लहान सहान कोश अनेक तयार होतात व त्यांचा काही वेळां चांगला उपयोग होतो. विशेषतः लेखकांना त्वरित सामानार्थक शब्द पाहण्यास किंवा काही संख्यावाचक शब्दांतील अवयवायांची फोड (उदा. पंचप्राण, पदकर्म, इ.) होण्यास ते उपयोगी पडतात. असा पहिला प्रयत्न बाबापदमनजींनी १८६० त 'शब्दरत्नावली' रचून केला. यांत मोलव्यथे-कॅंडी यांच्या मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी कोशांतील निवडक शब्द उतरून घेतले आहेत. या पुस्तकाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागांत मोलव्यथे कोशांतील कित्येक चमत्कारिक, पारिभाषिक, व ज्यांच्या पोटांत बहुत उपविषय किंवा व्याख्या आहेत असे काही शब्द निवडून घेतले आहेत. व दुसऱ्या भागांत कॅंडीकृत कोशांतील ज्या महाराष्ट्रशब्दास बहुत उपाखंड आहेत ते त्या शब्दांसहित निवडून घेतले आहेत. थोडक्यांत हा रॉजेटच्या पेयर्ससारखा एक लहान कोश आहे. रॉजेटच्या कोशावरहुकूम तयार करण्यांत येणारा 'राजकोश' दोन भाग निघून संपादक श्री. अनेत सीताराम काळेले यांच्या मृत्यूपुर्वे वंद पडला (१९३०). वाक्प्रचार-म्हणीचे कोश बरेच आहेत. 'मराठी भाषेतील दुकूल रत्नमाला' (सोळकर), 'मराठी म्हणींचा कोश' (दशपांडे-तारळेकर), 'मराठी व्यवहारांतील म्हणी' (छत्रे), 'मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी' (वा. गो. आपटे), 'मराठी वाक्प्रचार व म्हणी' (वि. वा. मिडे) इ. बरीच पुस्तके म्हणीसंबंधी आहेत. कॅ. मॅनरिंगने मराठी म्हणींचे इंग्रजी भाषांतर केले आहे (१८९९). त्यांत म्हणींचे वेगवेगळ्या-धंदे, शरीरावयव इ. विषयांनुसार वर्गीकरण केले आहे; हे पुस्तक विशेष महत्त्वाचे वाटेल. सदाशिव विश्वनाथ यांचे 'सर्व देशांतील निवडक म्हणी' देणारे एक पुस्तक आहे. रघुनाथ देवजी मुळे यांचा 'हिंदुस्थानांतील संख्यावाचक दुर्बोध कोश' हाहि या विशिष्ट सदरांत येईल.

चरित्र व ऐतिहासिक कोश—रघुनाथ भास्कर गोडबोले या मराठीतील पुरंधर लेखकांने 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' व 'भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश' हे दोन मोठे कोश रचून चरित्रपर कोशांचा चांगला पाया घातला. या कोशांतील काही भाग चमत्कारिक व चुकीची वाटली तरी विशेषतः पुराणांतील व्यक्तीं वी एकत्रित माहिती पाहण्याच्या कामी त्यांचा फार उपयोग होतो; म्हणूनच पहिल्या कोशाची दुसरी आवृत्ति काढणे चित्रशाळेला जरूरीच वाटेल. या कोशाच्या

धर्तीवरूच पण वैदिक व्यक्तींची जास्त माहिती घालून विधानिधि चित्रावशास्त्री यांनी चरित्रकोश (भाग १) मुक्ताच प्रसिध्द केला. साहित्यसेवकांचीं चरित्रे देणारे कोशहि तयार होत आहेत (गं. दे. खानोलकरकृत 'अर्वाचीन वाङ्मयसेवक'). तथापि अनेक क्षेत्रांतून काम केलेल्या व करणाऱ्या थोर व्यक्तींचीं चरित्रे संयुहीत करणारे कोश अद्याप व्हावयाचेच आहेत. इतिहासाचे विविध मराठी साहित्य अम्यासतांना जे अनेक अरबी, फारसी, परकीय, सांकेतिक इ. शब्द येतात त्यांचे अर्थ देणारा 'फार्सी-मराठी कोशा' पेक्षा व्यापक असा कोश महाराष्ट्र शब्दकोशाचे एक संपादक श्री. आबा चांदोरकर यांनी लिहून तयार केला आहे. पण तो अप्रसिध्द आहे. त्याचा उपयोग महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या कामी केलेला आहे.

शास्त्रीय व पारिभाषिक कोशा—आपल्याकडे भौतिक शास्त्रांवरचे वाङ्मय विपुल नसल्याने त्यावरचे कोशहि फार अल्प असणार. वनस्पतीसारख्या काही थोड्या शास्त्रांवरचे व काही शास्त्रीय परिभाषेचे कोश आढळतात. उदा. मेजर कीर्तिकर यांचा छोटा वनस्पतिकोश (संस्कृत-मराठी), वनस्पतिवैद्यक कोश, सयाजी वैज्ञानिक शब्दसंग्रह, विद्युत्कोश, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेल्या काही याद्या, इ. शास्त्रीय ग्रंथांच्या शेवटी किंवा आरंभी बहुधा परिभाषा दिलेली असते. राज-व्यवहाराशास्त्रांतील जुना परिभाषाकोश म्हणजे राके १९१६-१७ मध्ये खुनाय पंडिताने शिवाजीच्या सांगण्यावरून रचिलेला 'राजव्यवहाराकोश' होय. यांत शिवकालीन रूढ दरबारी सुलमानाी शब्दांना जुने संस्कृत प्रतिशब्द दिलेले आहेत. रचना अमर-कोशाच्या पतीवर बघेवार आहे. राज, कायेस्थान, भोग्य, शस्त्र, चतुरंग, सामंत, दुर्ग, लेखन, जनपद व अन्य असे शब्दांचे दहा बघे पाडिले आहेत. असा अर्वाचीन व मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न बडोदे सरकारने 'श्री सयाजीशासनशब्दकल्पतरु' हा राज-व्यवहारांतील शब्दांना अनेक भाषांतील प्रसिध्द सुचवून त्यांतून उत्कृष्ट सर्वमान्य शब्द निवडण्याला मदत होईल अशा रीतीने तयार केला आहे (१९३१). यासंबंधी उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. हा उपयोगांत आणल्याने बरेच परकीय शब्द-आज जे निरुपय म्हणून बापरावे लागतात ते-जातील व भाषा शुद्ध होईल.

सूची-कोश—सूचीग्रंथ हे एकप्रकारचे कोशच होत. कारण कोशाप्रमाणे त्यांचा उपयोग सुलभसंदर्भाला होत असतो. अशा सूचीत महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळाकरितां रा. यशवंत रामकृष्ण दाते यांनी संपादन केलेली 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची' पहिल्या दर्जाची ठेले. १८१० ते १९१६ पर्यंतच्या शंभर वर्षांतील प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची व सुमारे १००-१२५ महत्त्वाच्या मासिकांतील लेखांची यांत नोंद आहे. एवढा मोठा साहित्यावरचा सूचिग्रंथ इतर कोणत्याहि भारतीय भाषांत नाही; ही मराठी भाषेला भूषणावह अशी गोष्ट आहे. बालकृष्ण बाबाजी करकरे व गोपाल बालकृष्ण बघे यांनी १८९६ त केलेला 'स्थलनामकोश' हा भौगोलिक स्थळांची माहिती होण्याला फार उपयोगी आहे. यांत पृथ्वीवरील बहुतेक मोठी शहरे, नद्या, पर्वत, बंदरे इ. उल्लेखित असून हिंदुस्थान आणि मुंबई इलाखा यांतील अधिक स्थळांची माहिती आहे. पण नकाशांच्या पुस्तकाच्या शेवटी असलेल्या सूचीप्रमाणे हा कोश वाटतो. कै. गो. का. चांदोरकर यांनी राजवाडेखंड १-८, १०-१२, १५-१९, यांतील स्थळांच्या उल्लेखांची एक स्थलसूची केलेली आहे. या ऐतिहासिक साधनांपुरती ती पुरी आहे. पण आजचे सर्व ऐतिहासिक लिखाण पाहतां ती फार अपुरी वाटेल. तेव्हां सर्व उपलब्ध ऐतिहासिक ग्रंथांतील स्थळांची सूची तयार होण्याची फार जरूरी भासते. याच गो. का. चांदोरकरांनी संपादन केलेली संतकविकाव्यसूचि ही संतकविवाङ्मयग्रंथांची एक उत्तम निदेशिका आहे. या सूचीत सुदृढ व अमुद्रित अनेक मराठी कवींच्या काव्यांचा निदेश केलेला असून काही कवींची परंपराहि दिलेली आहे त्यामुळे विशिष्ट काव्याचा कात किंवा विशिष्ट कवीचे ग्रंथ व ग्रंथकारांचा परस्परसंबंध ही शोधून घ्याण्यास हें सुलभ साधन झाले आहे.

भारतीय व भारतीयेतर भाषांचे कोश—याप्रमाणे मराठी भाषेत आढळणाऱ्या कोशांचे थोडक्यांत समालोचन केले आहे. यापेक्षा विस्तृत विवेचनास स्थलावकाश नाही. आतां आपणांस परिचित अशा भारतीय व भारतीयेतर भाषांच्या कोशांचे विहंगमावलोकन करूं. त्यांत आपल्या निकटच्या भाषा म्हणजे गुजराथी व कानडी या होत म्हणून त्यांस आद्यस्थान देऊं.

गुजराथी कोश—मराठी भाषेच्या निकटच्या आणि स्वसंस्थानी असलेल्या गुजराथी भाषेतील 'कोशवाङ्मयशकडे आपण जर दृष्टिक्षेप केला तर आपणांस थोडशा तुलनात्मक व उद्बोधक विचार कातां येईल. इंग्रजी अमदानीमध्ये देशी भाषांच्या अम्यासामध्ये प्रगति होऊ लागली, तेव्हां गुजराथी कोश तयार होऊं लागले. कवि नर्मदाशंकर यानें १८५१ मध्ये गुजराथी कोश (नर्मकोश) रचण्याचे काम हातीं घेतले आणि १२ वर्षांत एकटयानें तें पूर्ण केले. ह्या कोशास जॉन्सनच्या कोशाप्रमाणें महत्त्व देण्यांत येतें. यानेंच १८७० मध्ये 'कथाकोश' नांवाचा एक कोश रचला होता; तो सध्यां (१९३२ सालीं) बॅ. देरासरी यांचा 'पौराणिक कथाकोश' पांच भागांमध्ये प्रसिद्ध होईपर्यंत महाभारत, रामायण आणि पुराण यांतील व्यक्तींची माहिती देण्याच्या कामी आधारभूत साधन झाला जात असे. यानंतर आपणास निरनिराळ्या वेळीं पुढे दिल्याप्रमाणें कोश प्रसिद्ध झालेले आढळतात:-रा. ब. छोटालाल सेवकरामकृत 'गुजराथी शब्दमूलदर्शक कोश'. (इ. स. १८७९); यामध्ये शब्दांची व्युत्पत्ति दिलेली आहे. रा. प्रभाकर रामचंद्रशास्त्रीकृत 'अपभ्रंश शब्दप्रकाश'. (इ. स. १८८०); रा. सा. लडुभाई प्राणबळमदास पारेव-कृत 'शब्दार्थसंग्रह'; (१८९१); दलाल विठ्ठल राजारामकृत 'गुजराती शब्दार्थसिंधु'; रा. ब. गोविंदभाई देसाईकृत 'प्रातिक शब्दसंग्रह'; भोगीलाल मिश्राभाई गांधीकृत 'रूढीप्रयोगकोश'; कवि हिराचंद कहानजीकृत 'कोशावली' इ. कोश निरनिराळ्या उद्देशानें रचलेले आढळतात.

गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीने 'गुजरातीभाषाचो कोश' आरंभिलेला असून 'अमर' पर्थतचा भाग प्रसिद्ध झाला आहे, परंतु तो बऱ्याच अंशी अपूर्ण आहे. पटेल लुशालदास यांने 'गुजराथी शब्दकोश' नांवाचा एक कोश रचला आहे. जीवनलाल अमरशी मेहेताकृत 'शब्दार्थचिंतामणी' (१९२५) हा एकंदरीत बरा कोश आहे. गुजराथ विद्यापीठांने केलेला 'साथे गुजराथी कोश' (१९३०) हा ह्या दिशेने केलेला एक शास्त्रज्ञ प्रयत्न आहे. परंतु त्यांत शब्दसिद्धि, व्युत्पत्ति इ. बाबतींत न्युत्ता आहे. गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीने जमीर मिथ्या राक्षशी यांजकडून 'गुजराती-फारसी-अरबी' कोश दोन भागांत तयार केला आहे.

साप्रत गोंडळ राज्यातकें 'गोमंडळ कोश' या नांवाचा एक मोठा कोश तयार करण्याचें काम चालू आहे. यामध्ये शब्दांचें व्याकरण, व्युत्पत्ति, अवतरणें वगैरे यावयाचीं आहेत.

'संस्कृत-गुजराथी' कोशामध्ये सवाईलाल छोटालाल बारा यांचा 'शब्दार्थचिंतामणी' (१९०५), तसाच गिरिजा-शंकरशास्त्रीकृत 'संस्कृत गुजराथी शब्दादर्श' (१९३०) हे दोन कोश नमूद करण्यासारखे आहेत. पंडित गणेशदास शर्मा यांने 'गुजराथी-हिंदी शब्दकोश' तयार केला आहे. 'गुजराथी-इंग्रजी' कोशामध्ये बेलसर यांचा (सुमार १९००) कोश महत्त्वाचा आहे. भगुभाई फत्तेचंद करमारी यांनीहि एक 'गुजराथी-इंग्रजी' कोश रचलेला आहे; याचीच संशोधित नवीन आवृत्ति भातुसुखराम व भरतराम मेहेता यांनी १९२५ त प्रसिद्ध केली आहे. 'इंग्रजी-गुजराथी' कोशामध्ये दि. ब. अंबालाल साकलाल देसाई यांचा कोश शिष्ट व आधारभूत समजला जातो. त्यापूर्वी राणीना यांचा एक कोश प्रसिद्ध झाला होता. त्यानंतर व्यास व पटेल यांनीहि एक 'इंग्रजी-गुजराथी' कोश प्रसिद्ध केला आहे.

विश्वनाथ मानलाल भट्ट यांनी गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीकरता एक पारिभाषिक शब्दांचा कोश दोन भागांत प्रसिद्ध केला आहे. ठ्कर देवजी गोवर्धनदास यांनी एक 'गुजराथी-बंगाली' कोश (१९२८) तयार केला आहे. करीमअली नानजी यांनी एक 'कच्छी-गुजराथी-इंग्रजी' भाषांचा कोश रचला आहे.

वैद्य बाप्पालाल गवैडदास यांनी 'निघण्टु आदर्श' या नांवाचा दोन भागांमध्ये एक 'वनस्पतिकोश' रचला आहे.

अद्यापपर्यंत 'गुजराथी-मराठी' अगर 'मराठी-गुजराथी' शब्दकोश तयार करण्याकडे कोणी लक्ष दिलेले आढळत नाही. तसेंच 'हिंदी-गुजराथी' अगर 'गुजराथी-बंगाली' शब्दकोश तयार व्हावयाचे आहेत. निरनिराळ्या प्रांतांतल्य परस्पर दळणवळण जाणजे वाढत जाईल तसले देशी भाषांमधील कोश तयार होत जातील.

कानडी—शब्दस्मृति-नागवर्माकृत (१२ वे शतक), कानडी पद्यात्मक व्याकरणग्रंथ; वस्तुकोश-नागवर्माकृत (१२ वे शतक) संस्कृत कानडी कोश, यांत अमरकोशाचा उल्लेख आहे; शब्दमणिद्वय-केशिराजकृत (१३ वे शतक), हा प्रमाणभूत व्याकरणग्रंथ आहे, हा डॉ. फिटेलने १८७२ त प्रसिद्ध केला; कर्णाटक शब्दासुशानसनम्-भट्टकल्लेकदेवकृत (१६०४), हा संस्कृत ग्रंथ कानडी व्याकरणावर आहे. यांत ५९२ सूत्रे असून त्यांना वृत्ति व व्याख्या संस्कृतांतच जोडिल्या आहेत, यांत प्रमुख कानडी लेखकांचे उतारे व त्यांचे उल्लेख आहेत; कविकंठाहार (१६१०)—समानार्थिक शब्दांचा छंदोबध्द कोशग्रंथ; अमरकोशाव्याख्यान—नाचिराजकृत (१३ वे शतक), अमरकोशावरील एक टीकाग्रंथ; कर्नाटक शब्दसार (१३५०), १४१६ शब्दांचा पद्यकोश; अभिनव-निघण्टु (१३९८)—अभिनववर्मगराजकृत, संस्कृत शब्दांचा कानडीत अर्थ; चतुरास्यनिघण्टु (१३५०)—बोम्मरसकृत, समानार्थिक शब्द १३० खंडांत दिले आहेत; कविशगर कै-पिंडी (१४६०)—लिङ्गकृत, ९९ पद्यांतील समानार्थिक शब्दकोश. कर्नाटक शब्द-मंजरी (१४८०)—तोडद आर्यकृत, तद्भव व कानडी शब्दांचा कोश; कर्नाटक संजीवन (१६ वे शतक)—शब्दकोश; नानाथैरत्नाकर-वेवोत्तमकृत, संस्कृत पयमय शब्दकोश; रेव्ह. रीव्ह-इंग्लिश कर्नाटक व कर्नाटक इंग्लिश कोश, मद्रास, १८२४-३२, दुसरी आवृत्ति १८५८; रेव्ह. फिटेल-कन्नड इंग्लिश डिक्शनरी, मंगदूर, १८९४, हाच कोश आज प्रमाण समजला जातो. यांत संस्कृत (तद्भव) व शाबिदी असे शब्द वेगळे दाखविलेले आहेत.

हिंदी—अर्बेन-हिंदी डिक्शनरी, कलकत्ता; नागरीप्रचारिणी सभा-हिंदी शब्दसागर, ६ भाग (बनारस १९२८); पॉयसण (दिल्ली, १८४६); मथुराप्रसाद मिश्र-इंग्रजी, ऊर्दू व हिंदी (बनारस, १८६५). **हिंदुस्थानी**—टेलर-हिंदुस्थानी-इंग्रजी कोश २ भाग (कलकत्ता, १८०८); शेक्सपीयर-आवृ. २, (१८२०); हंकर फोर्व्ह-आवृ. २, (लंडन १८५७); फेलन, बनारस १८७६. **सिंधी**—ईस्टविक-सुंदर, १८४३; कॅ. स्टॅक-सुंदर, १८५५.

पंजाबी—स्टार्की, १८५०; लुधियाना मिशन-लुधियाना, १८५४-६०. **काश्मिरी**—एल्मस्लाय-लंडन, १८७२. **पुश्तु**—डॉर्न-सेंटपीटर्सबर्ग, १८४५; रेव्हर्टी-लंडन, १८६०, १८६७.

बंगाली—डॉ. केरी-बंगाली भाषांचा कोश, (१८१५-२५); फॉर्स्टर-बंगाली कोश, कलकत्ता, १७९९-१८०२; रोझारियो-१८३७; रेव्ह. कृष्णमोहन बानर्जी-बंगाली ज्ञानकोश-विद्याकल्पद्रुम १३ भाग, सुरबात १८४६; सुबलचंद्रमिश्र-बंगाली-बंगाली कोश, कलकत्ता १९०९; आदिया-शब्दबुद्धि, कलकत्ता, १८५४; बा. गो. आपटे, बंगाली-मराठी कोश, शके १८४७ **पंजाबी**—मोगलन थेरो (१२ वे शतक) कृत अधिपानपदीपिका, कोलंबोपूर, १८६५; कलौ-कोलंबो १८२४; चार्लडसे-लंडन, १८७२-७५. **भूतानी**—थोटर-आरामपूर, १८२६. **आसामी**—मिसेस कटर-सहपूर, १८४०; ब्रॉन्सन-लंडन, १८७६,

१७७ पां. **उरिया**—मोहनप्रसाद ठाकुर, श्रीरामपुर, १८११; सटन-कटक, १८४१-४८ (३ भाग). **खासिया**—रॉबर्ट्स-कलकत्ता, १८७५.

मलयाळी—बेली-कोट्टयम, १८४६; गुडर्ट-मंगलूर, १८७१. **तामिळ**—रेव्ह. पर्सिवल्लनै इंग्रजी-तामिळ कोश केला आहे (१९००); श्लासमणि निगंडु-मंडलपुष्पकृत (इ. स. ८७५ चा सुमार), डॉ. रोटलर-डिक्शनरी ऑफ दि तामिळ अँड इंग्लिश लॅंग्वेजेस, १८३४, मद्रास. जाफना बुक सोसायटी-जाफना, १८४२, ५८५०० शब्द; विन्स्ले-मद्रास, १८६२, १९२ पां., ६७४५२ शब्द. **तुळू**—रेव्ह. मॅनर-तुळू इंग्लिश डिक्शनरी, १८८६ मंगलूर. **तेलगू**—आंध्रशब्दचिंतामणि (११ वें शतक)—नम्रप्रमहन्त, तेलगू भाषेचे संस्कृत व्याकरण; आंध्रनामसंग्रह-लक्ष्मणकविकृत, तेलगू शब्दकोश. यांत बहुतेक तेलगू शब्द दिले आहेत. कंपबेल-डिक्शनरी ऑफ दि तेलगू लॅंग्वेज, १८२१, मद्रास; ब्राऊन-तेलगू-इंग्लिश डिक्शनरी, १८५२, मद्रास.

ठग्री—स्लीमन, कलकत्ता, १८३०, ६८० रामोशी शब्द. **जिप्सी**—पसपती-कॉस्टेंटिनोपल, १८७८; स्मार्ट आणि कॉफ्टन-लंडन, १८७५.

आशिया खंड-सिंहली—क्लौ-सिंहली-इंग्लिश डिक्शनरी, कोलंबो, १८२१, १८८२. **इंडोचिनी**—लेडन-ब्रिडी, मलायी व थई भाषांचा तोलिक शब्दसंग्रह, श्रीरामपुर, १८१०. **आनामी**—कॅथोलिक मिशनन्यांनी सर्व पुरोस्त्य भाषांत या भाषेचा विशेष अभ्यास केला. न्होडुस-(पोर्तुगीज आणि लॅटिन) रोमाई (१६५१). या पायाचा कोश आता खुप्या वाऱ्या तरी फार महत्त्वाचा आहे. याची लिपि लॅटिन आहे यानंतर बरेच चांगले कोश झाले उ. पॉयियर (चिनी, आनामी, फ्रें. लॅ.)-पॅरिस, १८६७. **ब्रह्मी**—बुडसन-रंगून, १८६६, २ भाग, १६८ पां. ब्रह्मी ग्रंथशांतील काहीं भाषांचा तोलिक शब्दसंग्रह; डॉ. बुच-नन-एशियाटिक रिसर्चेस व्हा. ५; फिनेची पॉकेट डिक्शनरी, १९१७. **कांबोज**—आयमोनियर-सायगांव, १८७४. **करेण**—सौ-कौ-ट (करेण) टण्हाय, १८४७. **मलाय**—डेव्हिड हौक्स याने मलयु-इच कोश प्रथम केला. याचे लॅटिन भाषांतर १६३१ त झाले. या भाषेचे कोश लॅटिन, इच, इंग्लिश व फ्रेंच भाषेत असून सर्वांत जास्त कोश इच आहेत. **मलाया द्वीपसमूहांतील भाषा**—बटक, लुगिस, डाइक, जाव्हानीज, मकासर, सुदा, फोमोसा या भाषांचे कोश युरोपियनांनी बरेले असून ते बहुतेक इच आहेत.

हीब्रू—हीब्रू कोशासंबंधी स्थानिक भाषेत प्रयत्न नवव्या शतकापासून चालू आहेत. इबनसलूकनै दहाव्या शतकांत लिहिलेला मोठा कोश १८५५ त एडिंबरो येथे फिलिपोवस्कीने छापला. काहीं जुने कोश होते पण ते उपभूय नाहीत. लॅटिन, इंग्रजी, इच इ. भाषांतून हीब्रू कोश आहेत. **खालडी, असुरी, समारिटन, सिरिअक**—या भाषांचे कोश प्रसिद्ध झालेले आहेत. सिरिअक भाषेचा कोश फार जुना म्हणजे जोशुआ विन अली याने ८८५ च्या सुमारास केला. हाकमनने याचा काहीं भाग छापला आहे (१८७४). ब्रिटिश म्युझियममध्ये एलिअस शिनया याचा सिरियाक-अरबी कोश १००९ मध्ये लिहिलेला ठेविला आहे. याचे लॅटिन भाषांतर १६३६ त रोम येथे प्रसिद्ध झाले. **अरबी**—अरबांनी केलेले आपले कोश पुष्कळ आणि फार मोठे आहेत. लेन आपल्या अरबी-इंग्लिश कोशांच्या प्रस्तावनेत ३० कोशांची नावे देतो. पहिला 'एन' अलखलीलचा आठव्या शतकांतील आहे. बहुतेक पाश्चात्य व प्राच्य भाषांत अरबी कोश झालेले आहेत. इंग्रजीतील पहिला प्रसिद्ध म्हणजे लेनचा (१८६३-९२) होय. यासाठी लेन सात वर्षे कायरोला जाऊन राहिला होता. व तेथे त्याने अरबी भाषेचा अभ्यास करून बरीच जुनी अरबी लिखाणे जमा केली. अलीकडचा कोश न्युमनचा आहे. हा लंडन येथे १८७२ त प्रसिद्ध झाला. सालमोनेच्या कोशांत सुमारे सव्वा लाख अरबी शब्द आहेत. **आर्मेनियन**—मेकटारकृत, व्हेनिस, १७४९-१७६९, २ भाग; ओबेरकृत, व्हेनिस १८३६-३७. २ भाग. **तुर्की**—रेडहाऊस, लंडन, १८५६; इतर पाश्चात्य भाषांतून बरेच आहेत.

फारसी—रिचर्डसन-पर्सियन आणि अरेबिक डिक्शनरी; अयोध्येचा राजा गाझीउद्दीन हैदर याने हफ्त कुलुश्म नांवाचा कोश ७ भागांत १८२२ त लिखनी येथे प्रसिद्ध केला. बहुतेक पाश्चात्य व काहीं भारतीय भाषांत फारसी कोश झालेले आहेत. प्रो. पटवर्धन यांचा फारसी-मराठी कोश. बंगालीत १८१८ त जगमोपाळाने फारसी कोश थीरामपुर येथे प्रसिद्ध केला. एफ. स्टॅनस-पर्सियन-इंग्लिश डिक्शनरी (डु. आ. १९३०). **पहलवी**—बेस्ट-मुंबई, १८७४. **अवेस्ता**—प्रो. जस्टी-अवेस्ताकोश (जर्मन), १८६४; कांगा-(गुजराथी) मुंबई, १९००.

आंग्लोइंडियन—व्हिटथे-ॲन आंग्लो इंडियन डिक्शनरी, यांत इंग्रजीत उपयोगिले जाणारे हिंदी भाषांतील शब्द व इंग्रजी किंवा इतर भारतीय शब्दांना हिंदुस्थानांत कोणता विशिष्ट अर्थ आला आहे तेहि दिले आहे (१८८५); फेनेलचाहि असा एक इंग्रजी भाषेत आलेल्या परकीय शब्दांचा कोश आहे. त्यांत कारकून, जमादार, गोसाई, हुस्का, चिलीम, हूली (होळी), हुंजी इ. शब्द घेतले आहेत.

चिनी—चिनी लोकांनी आपल्या भाषेत केलेले कोश असंख्य असून त्यांपैकी पुष्कळांच्या आवृत्तीहि निघाल्या आहेत. हू शिनचा थो वन हा कोश ख्रि. पू. १५० त प्रसिद्ध झाला. त्यांत ५४० मूळ शब्दांखाली आणलेले १०,००० शब्द (वर्ण) आहेत. याचे १२ भाग आहेत. त्यानंतर ५३० सालांतील क्यु वंगच्या 'यु पियेन' कोशांत ५४२ मूळ शब्द आहेत. १७११ त बाङ्गचीन वाक्प्रचारांचा एक कोश जो झाला त्याचे १३० भाग आहेत. १७१६ त कोपी राजाच्या आश्रयाखाली ४० भागांचा एक कोश झाला. त्यांत ४९०३२ शब्द आहेत. हाच कोश चीनमध्ये आधारभूत समजला जातो. लॅटिन, इंग्रजी व

फ्रेंच भाषांत चिनी कोश झालेले आहेत. या भाषेवर जितके पाश्चात्य कोश आहेत तितके इतर भाषेवर कचित् आढळतील. लोम्स-चौडच्या चिनी-इंग्रजी कोशांत मूळ शब्दांच्या क्रमानें मांडणी केली आहे.

जपानी—स्थानिक कोश फार थोडे आहेत. बहुतेक पाश्चात्य भाषांतून युरोपियनांनी केलेले आढळतील. जपानी-इंग्रजी कोश हेब्रनचा आहे.

फिलिपाइनस—विकोल, विसय, इबनाक, इलोकन, पंपंग, तगल इ. भाषांचे कोश आहेत.

उत्तर आणि मध्य आशिया—तुरिअन, कालमुक, खुवश, जगताई, मांचू, मोंगोल, ओस्ट्रिक, समोयेद, तातैर, तिबेटी, तुंगुसियन, उइगुर इ. भाषांचे कोश आढळतात. पैकीं मांचू व तिबेटी कोश फार महत्त्वाचे आहेत. बहुतेक कोश जमेन व रशियन आहेत. एच्. ए. जस्चकी यानें केलेला तिबेटी-इंग्रजी कोश आहे. यांत तिबेटी उपभाषांचाहि उल्लेख आहे. नुकताच डॉ. टनेरन एक मोठा तिबेटी-इंग्रजी कोश रचिला आहे. तो व्युत्पत्तिदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे.

कोरिया—या भाषेचे कोश कोरिया, चिनी, जपानी व रशियन भाषांतून आहेत.

आफ्रिका—इजिप्शियन्, कॉप्टिक, एथिओपिक, आम्हारिक, पूर्वे किनाऱ्यावरील, मालागासी, दक्षिण आफ्रिका, पश्चिम आफ्रिका, मध्य आफ्रिका व बबर या भाषांतले कोश फ्रेंच, जमेन आणि इंग्लिश लोकांनी केलेले आहेत.

ऑस्ट्रेलिया, पॅसिफिकशिया—यांतील भाषांचे कोश इंग्रजांनी केलेले आहेत.

अमेरिका—यांतील अनेक स्थानिक भाषांचे (युरोपीय भाषांखेरीज) कोश उपलब्ध आहेत. उदा. एस्किमो, ओटोमी, मय, ग्वारानी, आयमारा इ. भाषांचे कोश. इतर कोशांप्रमाणेच हे सर्व युरोपियन प्रयत्नांनी झालेले आहेत हे सांगायला नकोच.

मागे वगेने केलेल्या कोशासुद्धां आंग्रेजच्या सूचींत आढळणाऱ्या सवें संस्कृत कोशांची यादी पुढे दिली आहे. यांत उ. = उल्लेख असें समजावे.

१ अकारादि निघण्टु. २ अस्त्यनिघण्टु. ३ अनादिकोश. ४ अनेकाक्षरकोश. ५ अनेकार्थ. ६ अनेकार्थकोश-हेमचंद्र. ७ अनेकार्थतिलक, नानाथैरत्नतिलक-महिप. ८ अनेकार्थदीपिका-उ. मल्लोनाथ, (किराताखुनीय) ११.५९. ९ अनेकार्थ-ध्वनिमंजरी-गदासिंह, तसेच-महाक्षपणक. १० अनेकार्थनाममाला. ११ अनेकार्थशेष-हेमचंद्र. १२ अनेकार्थसंग्रह-हेमचंद्र (टीका)-अनेकार्थकैरावाकरकोमुद्री-महेंदसूरि. १३ अनेकार्थसंग्रह-अर्वाचीन. १४ अनेकार्थसमुच्चय-शाश्वत. १५ अभिधानचिंतामणि अथवा अभिधानचिंतामणिनाममाला-हेमचंद्र (टीका-अवचूरी, नामसारोध्दार, व्युत्पत्तिरत्नाकर-देवसागराणि, महेंदसूरि, वादिश्रीवल्लभ, नाम्नाम् सारोद्धार-बल्लभगणि-अभिधानचिंतामणौ शेषसंग्रह, शेषनाममाला, शेषसंग्रहसारोध्दार, बृहदभिधानचिंतामणि). १६ अभिधानतंत्र अथवा नामलिङ्गानुशासन-जटाधर. १७ अभिधानमाला-उ. १८ अभिधानमाला-उ. रायमुकुट व भट्टोजी. १९ अभिधानरत्नमाला-हलायुध (टीका-आजड). २० अमरकोश अथवा नामलिङ्गानुशासन अथवा त्रिकांड-अमरसिंह. २१ अमर-दत्त (कोशकार)-उ. हलायुध, मेदिनीकर, रायमुकुट, भाऊजी. २२ अमरमंगल-उ. महेश्वर, केशव. २३ अमरमाला-उ. क्षीरस्वामी, वधेनाम, रायमुकुट, भरतसेन, भाऊजी. २४ अमरशेष-उ. देवणा (स्मृतिचंद्रिका), त्रिकाण्डशेष-पुरुषोत्तम. २५ अर्धनामश्र (कोशकार)-उ. चारित्रवर्धन (खुवंश). २६ असात्वतप्रकाश (काश्यपीरा राजा असात्वत याच्या आज्ञेन झालेला कोश). २७ उप- (कोशकार), हेमचंद्रावर टीका. २८ उत्पलमाला अथवा उत्पलिनी-उत्पल. उ.-पुरुषोत्तमदेव (द्वारावली), मेदिनीकोश, मल्लिनाथ, रायमुकुट, शिवराम (वासवदत्ता), भाऊजी. २९ एकवर्णार्थसंग्रह-भरतसेन. ३० एकाक्षरकोश-पुरुषोत्तमदेव, महाक्षपणक, महोदधर, वररुचि. ३१ एकाक्षरनाममाला (अमरकृत ?)-अमरकोट, वररुचि, सुधाकलश, हिरण्यनाभ, विश्वशुभ. ३२ एकाक्षरनाममालिका-विश्वशुभ. ३३ एकाक्षरनिघण्टु-इराप दण्डाधिनाथ, वररुचि, शांतवीर, देशिकेंद्र, सदाचार्य. ३४ एकाक्षरमाला. ३५ एकाक्षरनिघण्टुमाला-उ. हेमाद्रि (खुवंश). ३६ एकाक्षरमाधवनिघण्टु. ३७ एकाक्षरमातृकाकोश. ३८ एकाक्षरमालिका-अमरसिंह (?), विश्वशुभमुनि. ३९ एकाक्षररत्नमाला. ४० एकाक्षराभिधान-(वररुचिकृत). ४१ एकाक्षराभिधानमाला-उ. पद्मानभट्ट. ४२ एकाक्षरीकोश-माधव. ४३ एकार्थनाममाला व वधेनाममाला-सोभिर. ४४ ऐननिघण्टु-वररुचि. ४५ औगादिकपदांश-पेद्दभट्ट.

४६ कल्पटु (नाममाला)-केशव. ४७ कविजनशेखरि-आदिनाथ कवि. ४८ कविजीवन-धर्मराज. ४९ कविदीपिका निघण्टु-विक्रमादित्यराज. ५० कविसेवादिनिघण्टु. ५१ काव्य-उ. क्षीरस्वामी, हेमचंद्र, केशव, महेश्वर, रायमुकुट, भाऊजी. ५२ काव्य (कोशकार)-उ. मंथ. ५३ कोशकल्पतह-विश्वनाथ. ५४ कोशसंग्रह-राधाकृष्ण. ५५ कोशसार-उ. शिवराम (वासव-दत्ता). ५६ क्रिया निघण्टु-अष्टमल. ५७ गणनिघण्टु. ५८ गणमंजरी-निहेक कविवल्लभ. ५९ गायिकाशबद्धी. ६० गीर्वाणभाषासू-ण-त्रिक्रमाचार्य. ६१ गोवर्धनकोश-उ. मेदिनीकर. ६२ चंद्रकोश-उ. भट्टोजी. ६३ चन्द्रनंदन (कोशकार)-उ. क्षीरस्वामी (अमरकोश). ६४ जैमिनी निघण्टु. ६५ ताराण (कोशकार)-उ. मेदिनीकर, रायमुकुट, भाऊजी. ६६ त्रिकांडशेष अथवा अमर-शेष-पुरुषोत्तमदेव-उ. मेदिनीकर, खुनंदन, उज्ज्वलरत्न, मल्लिनाथ, शिवदत्त इ. ६७ त्रिरूपकोश-कल्याणविल्हणकवि. ६८ त्रिलिपि-गण्योदाहरण अथवा रत्नकोश. ६९ त्रिविक्रम (कोशकार)-उ. हेमाद्रि, दिनकर ('खुवंश'). ७० दामोदर (कोशकार)-उ. राय-मुकुट. ७१ द्रव्यगुणविचार (कोश ?)-रत्नाकर (सूचीपत्र). ७२ द्वंदादिकोश. ७३ द्विपकोश-(उ. रायमुकुट) पुरुषोत्तमदेव, हर्ष,

महेश्वर. ७४ द्विरूपध्वनिसंग्रह—भरतसेन. ७५ क्षत्रनाममाला—सौभरि. ७६ षष्ठ्यंश—पुष्पोत्तमदेव. ७७ धन्वंतरिनिषण्ड—वैयक. ७८ धरणिशोश—धरणीदास—उ. मेदिनीकर, रायमुकुट, उज्ज्वलदत्त, गदसिंह व आणखी. ७९ धातुकोश (कविकल्पदुम)—बोपदेव. ८० धातुपारायण—जूमरनन्दिन, पूर्णचंद्र, हेमचंद्र. ८१ नक्षत्रकोश. ८२ नक्षत्रनिषण्ड. ८३ नक्षत्राभिधान. ८४ नानार्थकोश—शाश्वत, हेमचंद्र. ८५ नानार्थध्वनिसंजरी—गदसिंह अथवा दुर्गसिंह. ८६ नानार्थपदपेटिका—सर्वज्ञसुजन. ८७ नानार्थमंजरी. ८८ नानार्थस्तैलिक (अनेकार्थतैलिक पद्या). ८९ नानार्थरत्नमाला—हरुणप दंडाधिन्याय अथवा दंडिनाथ, दंडेश अथवा (भास्कर—हरिहर—कालीन). टीका—बंयभट्ट. ९० नानार्थरत्नाकर. ९१ नानार्थशब्दकोश—मथुरेश (शब्दरत्नावली पद्या). ९२ नानार्थशब्दरत्न—कालिदास, टीका—तरला—निबुल कवि योगिचंद्र. ९३ नानार्थशब्दशतुशासन—मंडनमित्र. ९४ नानार्थसंग्रह—अजयपाल उ.—गणरत्नमहोदधि, मेदिनीकर, उज्ज्वलदत्त, रायमुकुट, शिवदास. ९५ नानार्थसंग्रह—हरिश्चंद्र. ९६ नामनिषण्ड (वैदिक)—माधव—उ. देवराज. ९७ नामनिधान—सर्वज्ञपारायण—उ. रायमुकुट, भातुजी. ९८ नामप्रपंच—उ. रायमुकुट. ९९ नाममातृकानिषण्ड—वरदराजाचार्य. १०० नाममाला—दंडिन्. १०१ नाममाला—उ. क्षीरस्वामी (अमरकोश) वामन, हेमचंद्र, मेदिनीकर. १०२ नाममाला (वर्णानुक्रम—चित्तकोश). १०३ नाममाला—धनंजय (धनजयनिषण्ड), धनंजयकोश, प्रमाणनाममालानिषण्डसमय (दोन भाग—एकार्थ व नानार्थ), धनंजयनाममाला. १०४ नाममाला—साधु. १०५ नाममाला—हर्षकौटि (शारदीयाख्यानाममाला). १०६ नाममाला—कोश. १०७ नाममालिका—भोज महिप. १०८ नाममालिका कौमुदी—रामकृष्ण, सूचीपत्र. १०९ नामलिङ्गानुशासन—अमरसिंह. ११० नामसंग्रह—भानुचंद्र. १११ नामसंग्रहनिषण्ड—भार्गवाचार्य. ११२ नामसंग्रहमाला—अपत्यदीक्षित. ११३ नामसारोद्धार—हेमचंद्र (अभिनवचित्तामणीवर टीका). ११४ नामावली—गोवर्धन (?)—धनंजय. ११५ निषण्डशेष—हेमचंद्र. ११६ निहंक कविवल्लभ—गणमंजरी. ११७ निचयिनोद—महादेव वेदान्ती. ११८ नीलकंठकोश—(अमरकोश टीका पद्या). ११९ नैषण्डकै—ध्याय—बाल्हिकयमित्र. १२० न्यायकोश.

१२१ पंचतत्त्वप्रकाश—धर्णीदत्त. १२२ पंचरूपकोश. १२३ पदचंद्रिका—मयूर. १२४ पदमंजरी—कविवल्लभ, भल्लदत्तकवि, १२५ पदार्थकौमुदीकोश. १२६ पदार्थकौमुदीसारकोश. १२७ पदार्थभास्कर. १२८ पद्यकोश—प्रयागदास. १२९ पर्यायपदमंजरी—हम्मीरमित्र. १३० पर्यायरत्नमाला—महेश्वरमित्र. १३१ पर्यायान्व—नीलकंठमित्र. १३२ प्रयुक्तपदमंजरी—ईश्वरकृष्णकालिदास. १३३ बाल्यबोधिका—नत्तिककवि. १३४ बीजकोश. १३५ बीजनिषण्ड. १३६ बृहद्भक्ताकर—वामनभट्ट. १३७ भागुरि—उ. क्षीरस्वामी, हलायुध, महेश्वर, हेमचंद्र, केशव. महिप, मेदिनीकर, रायमुकुट, मल्लिनाथ. १३८ भारतमाला. १३९ भावप्रकाशनिषण्ड. १४० भुवनप्रदीपिका—सावर्भौममित्र. १४१ भूरिप्रयोग—पद्मनाभदत्त—उ. नारायणशर्मा, रामनाथ, भट्टोजी. १४२ मातृकाकोश—चतुर्भुज—शिष्य. १४३ मातृकानिषण्ड—मातृकाक्षरनिषण्ड—महीधर. १४४ मात्राकोशभारविका. १४५ माधवकोश—उ. मेदिनीकर. १४६ मानमंजरी (संस्कृत व भाषाकोश)—नंदकवि. १४७ मालतीमाला—उ. मल्लिनाथ, रामानंद (काशीखंड). १४८ मुक्तावली—उ. रंगनाथ. १४९ मुग्धबोध (इ. स. १३९४). १५० मुनि—व्याडि ? किंवा कात्यायन ? १५१ मेदिनीकोश अथवा नानार्थकोश—मेदिनीकर—उ. शिवकोश, असातलिकोश, भूरिप्रयोग. १५२ यादवकोश—यादवप्रकाश (वैजयंती पद्या). १५३ रघुनंदनकोश—(स्मृतिस्त्वारीय कोश). १५४ रत्नकोश—उ. मल्लिनाथ, रायमुकुट, गदसिंह, शिवराम (वासवदत्ता), भातुजी; रत्नकोश—कालिदास. १५५ रत्नप्रकाश. —उ. मल्लिनाथ (शिखुपाल वध १२, १६). १५६ रत्नमाला—माधव—उ. रायमुकुट. १५७ राजकोशनिषण्ड—राजव्यवहारकोश—रघुनाथपंडित. १५८ राधाकृष्ण कोश—राधाकृष्ण. १५९ रत्नकोश—रत्न—उ. मल्लिनाथ, मेदिनीकर. १६० रूपभेदप्रकाश (शब्दभेदप्रकाश पद्या). १६१ रूपरत्नाकर—उ. रायमुकुट, भातुजी. १६२ लघुनिषण्डसार—केशव. १६३ लघ्वर. १६४ लिङ्गभट्टीय—भातुदीक्षित. १६५ लिङ्गानुशासन. १६६ वररुचिकोश—उ. हलायुध, मेदिनीकर (एकाक्षकोश, एकाक्षर निषण्ड, एकाक्षरनाममाला, एकाक्षराभिधान, ऐन्द्रनिषण्ड). १६७ वर्णनिषण्ड (प्रश्नशास्त्र). १६८ वर्णप्रकाश—कविकर्णपूर. १६९ वस्तुकोश. १७० वाचचित्ता (कोशकार)—उ. हेमचंद्र, महेश्वर, केशव, रायमुकुट, भट्टोजी, भातुजी, पुष्पोत्तमदेव, मेदिनीकर, सुंदरगणि. १७१ वामननिषण्ड—वामन. १७२ विक्रमादित्यकोश (हारावली)—उ. मेदिनीकर, सुंदरगणि, भातुजी. १७३ विचित्रनाममाला. १७४ विधुषोपदेश. १७५ विश्वनिषण्ड—विश्वकवि, परमेश्वरभट्ट (?). १७६ विश्वकोश—विश्वप्रकाश—महेश्वर, रत्नाकर, वाचस्पति. १७७ विश्वमेदिनी—वाचस्पतिमित्र, सारस्वतमित्र. १७८ विश्वप्रकाश—वाचस्पति, महेश्वर. १७९ विश्वरूप (कोशकार)—उ. महेश्वर, मेदिनीकर, भट्टोजी. १८० विश्वलोचन—उ. विश्वप्रकाश. (?). १८१ वेदनिषण्ड—पिंगलाचार्य (?). १८२ वैजयन्ती—यादवकोश—यादवभट्ट—उ. हेमचंद्र, मल्लिनाथ, देवगण.

१८३ शब्दकल्पदुम—केशव. १८४ शब्दकल्पदुम—राधाकांतदेव. १८५ शब्दकल्पदुम—व्यासकेशव. १८६ शब्दकौस्तुभ—भट्टोजी. १८७ शब्दचंद्रिका—भाणकवि. १८८ शब्दचित्तामणि—व्यास विडलाचार्य. १८९ शब्दतरंगिणी—उ. उज्ज्वलदत्त,

१९० शब्दप्रभेद-शिवदीन. १९१ शब्दभेद-उ. जयमंगल (भट्टिकाव्य). १९२ शब्दभेदनिर्देश. १९३ शब्दभेदप्रकाश अथवा शब्दभेदनाममाला-महेश्वर, (टीका-ज्ञानविमलगणि)-पुरुषोत्तमदेव. १९४ शब्दमाला-रामेश्वरशर्मा. १९५ शब्दमुक्तामहाणव-रामचंद्रपुत्र तारामणि (कोलब्रुक करितां कैलेला, अर्वाचीन). १९६ शब्दरत्न. १९७ शब्दरत्नप्रदीप-काशीराम (मधुरादासाचा मुलगा). १९८ शब्दरत्नसमन्वय-शाहाजी राजे, तंजावर. १९९ शब्दरत्नाकर-महिष, वामनभट्ट, अथवा शब्दप्रभेदनाममाला-सुंदरगणि. २०० शब्दरत्नावली. २०१ शब्दरत्नावली-मथुरेश. २०२ शब्दरत्नाथचंद्रिका-उ. वेंकट, मुजन. (टीका-चकोरभट्टा-चार्य, विद्वत्कालेलभट्टाचार्य). २०३ शब्दशब्दार्थमंजूषा-उ. वेंकट. २०४ शब्दसंदर्भसिंधु (शब्दार्णवामिधान)-काशीनाथ भट्टाचार्य. २०५ शब्दसारनिघण्टु. २०६ शब्दस्तोममहानिधि. २०७ शब्दाचिन्-प्राणकृष्णाच्या आशेनुसार केलेली. २०८ शब्दाचिन्-तरि-रामगोविंद. २०९ शब्दार्णव-उ. पुरुषोत्तमदेव (हारावलीमध्ये), मेदिनीकर, उज्ज्वलदत्त, रायमुकुट, मल्लिनाथ, भातुजी, शिवकोश, सुन्दरगणि. २१० शब्दार्थकल्पतरु-वेंकट. २११ शब्दार्थचंद्रिका. २१२ शब्दार्थचिन्तामणि. २१३ शब्दार्थमंजरी. २१४ शब्दार्थमंजूषा (टीका-मुरारिमिश्र). २१५ शब्दार्थरत्नाकर-सुंदरगणि. २१६ शाश्वत-अनेकार्थसमुच्चय-उ. क्षीरस्वामी, वररुचि, गणरत्नमहोदयि, मेदिनीकर, उज्ज्वलदत्त, महिनाथ. २१७ शिवकोश-शिवदत्त (टीका-शिवप्रकाश). २१८ शीघ्रबोधिनी नाममाला-पुंडरीक विठ्ठल २१९ शेष-उ. क्षीरस्वामी. २२० श्रीधर-उ. सुंदरगणि. २२१ ध्रुतशब्दार्थ-समुच्चय-सोमेश्वर. २२२ श्लेषाशेषद्वयसंग्रह-श्रीहरीकवि. २२३ षडर्थनिर्णय-कवि राक्षस. २२४ सज्जन (कोशकार)-उ. महिनाथ. संजीवनी. २२५ सरस्वतीविलास-विद्वत्चक्रभरत, सरिद्धलमिश्र. २२६ सरस्वतामिधान-भावपाद. २२७ सुप्रसिद्ध पदमंजरी-सुरारि श्रीपति सार्वभौम. २२८ हारावली-पुरुषोत्तमदेव-उ. मेदिनीकर, मुरिप्रयोग, असलतिप्रकाश, शिवकोश (टीका-मधुरानाथ शुक्ल), बृहद्दारावली-उ. रायमुकुट, भातुजी.

प्राकृत व फारसी कोश-१ अर्थमागधी कोष-जैनमुनि श्री रत्नचंद्रजी. २ गाथासप्तशती अथवा गाथाकोश-हाल. (टीका)-कुलनाथ, गंगाधर, पीतांबर, प्रेमराज, भुवनाथ; सुक्तावली-साधारणदेव. ३ नाममाला-हमचंद्र (अमिधानचिन्तामणि देशीनाममाला). ४ पादअलच्छिन्नाममाला-धनपाल. ५ पादअसद्व महणवो-हरगोविंददास. ६ पारसीप्रकाश किंवा पारसी कोश-विहारि कृष्णदास (अकबरकालीन). ७ पारसी विनोद-ब्रजभूषण. ८ पारसीप्रकाश-वेदांगराय (ज्योतिषविषयक).

ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कार्या कचेरीतील संपादकवर्गाखीरज ज्यांचे साहाय्य झाले आहे त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. या कार्यात फर्ग्युसन कॉलेजमधील प्रो. डॉ. व्ही. व्ही. गोखले, एम्. ए. पी.एन्. डी. यांनी प्रो. झकारिया यांच्या संस्कृत कोशावाङ्मयावरील जमैन निबंधावरून मराठी टिपणे तयार करून दिली व गुजराथी कोशसहित्यावरील टिपण रा. एम्. आर्. मजमुदार, एम्. ए. एलएल. बी. यांनी करून दिले याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो.

या निबंधाकरिता खालील ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहो.

निरुक्तः—Dr. Laxman Sarup. (Oxford, 1920); जीवानंद विद्यासागर भट्टाचार्य (कलकत्ता, १८९१); ब्यंक्वेटेश्वर प्रेस; Introduction to the Nirukta by Rudolph Roth. translated by Rev. D. Mackichan M. A. D. D. L.L. D. Bombay, 1919.

पट्टकोशसंग्रह—(हेमचंद्र, उणादि, पंचतत्त्वप्रकाश, शारदीनाममाला, विश्व, हलायुध) बाबू वाराणसीप्रसाद, बनारस, संवत् १९३०.

द्वादशकोशसंग्रह—(मेदिनी, एकाक्षरी, द्विरूप, द्विरूप, त्रिकांडशेष, अनेकार्थध्वनिमंजरी, हारावली, धनंजय, वररुचि, गणितनाममाला, भातुकाकोश) बाबू वाराणसीप्रसाद, बनारस संवत् १९२९.

संस्कृत कोश (चतुष्टय)—(त्रिकांडशेष, मेदिनी, हारावली, एकाक्षरी. यांपैकी उपलब्ध प्रतीत हारावलीकोश नाही) सदाशिव बजावा शास्त्री अमरापुरकर, मुंबई १८५४.

अमरकोश (क्षीरस्वामीकृत ' अमरकोशोद्धाटन ' टीकेसह)—कृष्णाजी गोविंद ओक, पुणे १९१३.

Catalogue Catalogorum—Theodor Aufrecht, Leipzig 1891.

Die Indischen Worterbucher—Theodor Zachariae (Grundriss). Strassburg 1897. Encyclopædia Britannica 11th and 14th Edition.

Evolution of English Lexicography by J. A. H. Murray.

The Periodical, 15 February 1928. Oxford University Press.

शास्त्री, मोल्लस्यथे, केनेडी, H. H. Wilson, इत्यादिकांचे विविध कोश व त्यांच्या प्रस्तावना.

राजवाडे लेखसंग्रह भाग २ रा-संपा. शं. ना. जोशी. शक १८५४, चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग पहिला

अ

अ—१ वर्णमालेतील पहिला स्वर. या वर्णाचे सर्वांत जुने स्वरूप अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत सांपडते—ओझा ब्राह्म. २ पु. ब्रह्मा: विष्णु; महेश; सूर्य; अग्नि; वायु; ब्रह्म: मोर. ३ उपमग्न नकाराची प्रकार सात: (अ) त्यामागळे पण ते नव्हे. 'अब्राह्मण' (ब्राह्मणा-सारखा पण ब्राह्मण नव्हे); 'अचक्षुदर्शन'. (आ) अप्राशस्त्य: अयोग्यता; अनुचितपणा. 'अकाल' (अयोग्य काल); 'अवेळ' (अयोग्य वेळ); 'अपथ्य'. (इ) निषेध: प्रतिषेध. 'अदर्शन'. (ई) अभाव. 'अज्ञान'; 'अक्रोध'. (उ) व्याहृत इतर. किंवा 'भेद'. 'अमनुष्य' (मनुष्येतर, जनावर वगैरे). (ऊ) अल्पत्व: कमीपणा. 'अधोल्या'. 'अनुदरा' (कृषोदरी); 'अशिजा' (अर्धवट शिजलेल्या). (ऋ) विरोध: उलटपणा. 'अधर्म'; 'अनीति'. ४ तिर्यक. 'अधोर' (धोर); 'अपरोक्ष' (पाठीमागे). ५ क्रि. मूल स्थितीला जाणे. 'अमुजणे' (सुज उतरणे).

अ—वर्गीकरणांमध्ये उत्तम, प्रथम या अर्थी. 'अर्वा' 'अवगे' इ०.

अइ—क्री. १ आई. २ उद्गा. दु:ख आश्रयादिवाचक उद्गार.

[ध्व. आई पहा.]

अइ, अई—हे व यांनी प्रारंभ होणारे शब्द गं मध्ये पहा.

अइलिया—पु. शेतांतीलमजूर—मादिगंव ६८. [द्रा अलिआ= मजारी शेतकरी जात ?]

अइनी—आयणी पहा.

अइसा—असा पहा.

अई—क्री. १ (कों.) आजी. २ आई. ३ उद्गा. दु:ख-शोकदर्शक उद्गार.

अईन—क्री. १ चांगली कुळी-बाल-वर्तणूक. 'हा अ० चा युस्व'; 'हा अ० ने चाखतो'; 'याची मोठी अ० आहे'. म्ह. १

अ० ला मरावे, खरवडीला छुरावे (जेवणाचे आमंत्रण ऐटीने नाकारण्याचे परंतु त्यांनीच थळ्या तुकड्यांमाठी हपापावयाचे). २ अ० गवणाची व आम लेंडुकाची (रावणाप्रमाणे ऐट पण आकांक्षा भिकार्याची). [फा. आयीन=मार; सत्त्व.]. २ ऐन पहा.

अईन—पु. एक मोठे. लांब पानांचे झाड: याचे लांकूड गलवतें व डमारती यांच्या उपयोगी पडतें व मजबूत असते; काळा आणि पांढरा अशा दोन जाती. काळ्याची साल कोळी लोकांस जाळे रंगविण्यास लागते, तिला सादडा म्हणतात. -वगु. २ ऐन पहा. [१]

अईसभईस—वि. (व.) अद्भुत (गोष्ट). [ऐसपैस ?]

अउटकी, अउटी—अवटकी, अवटी पहा.

अउट (उ), अउट (ड)कें—ओट, ओटकें पहा.

अउडवारा—वारा × ३॥ हात (१ पुरुष); वारा पुरुष. 'कृष्णे वाण मांडिला तिघारां । रुक्मियासी लागला पिसारा । मारें सारिला अउडवारा । शक्ति अंगं उडविला ॥'—एहस्व १२. १२१. [अउड=ओट+वारा]

अउणापाउणा—वि. सुमारे एक किंवा थोडे (पाव) कमी अधिक. 'अउणेपाउणे ५ रुपये ला. ' [सं. अधून + पादोन]

अउल्या—पु. ओत पहा.

अउर—ओर पहा.

अऊ—पुढील खेरीज अऊं आरंभ होणारे शब्द औमध्ये पहा.

अऊन—करी-काठी-पटी-बंदी-भरणा-ओत पहा.

अऊर—पु. (कों.) नदीचा पूर: ओर. ओर पहा. [आ+पूर ?]

अऊस—अवस पहा.

अऊण(णी)—वि. कजे नसलेला. 'अऊणी, अप्रवासी तोच सुखी'. [सं. अ+ऊण]

अक—न. दु:ख; पाप. [सं. अ+नाही+क=सुख]

अकळळ—वि. कासोट्याविरहित: (ल.) मुसलमान. [सं. अ+कळ=कासोटा]

अकंटक—वि. निष्कंटक; (ल.) शत्रु-संकटरहित. [सं. अ+कंटक=कांटा]

अकटचिकट—वि. १ विशेष चिकित्सा करणारा. २ चिकाटी करणारा; हठी; आप्रही. ३ फार वारकाईने शोध घेणारा. ४ चिबट; विशेष चिकित्सा करून सवाविलेला (वेत, योजना वगैरे). [चिकट द्वि.]. **० सोळा**—वि. सोंवळ्यासंबंधी अतिशय चिकित्सा करणारा. सोंवळा पहा.

अकट (रों) चिकट—वि. अतिशय मोठा व ओबडधोबड; भवादव्य; वेदव; अकालविकाळ; अणडवंव; भव्य; भयंकर; (उप.) अत्यल्प; अकटोपासून विकटोपर्यंत (ज्ञान). [चिकट द्वि.]

अकटी—स्त्री. लहान शेगडी; आगटी [सं. अ+मिस्थिति]

अकटेंदुकेड—न. ठिकन्यांच्या खेळांतील घराचे नांव. ठिकन्या हा.

अकड, झकड—स्त्री. १ ऐट; आव; डौल; भिमाख; नखरा; तंक. २ एखाद्या गोष्टीचा भिमाख दाखविणे, मिरविणे, करणे. **० बाळगणे-धरणे-दाखविणे**. [सं. वक्र-अक्र; आकृति; ? हि मकड] **० णे**—अकि. ऐट करणे; डौल मिरविणे; नखरा करणे. **० खोर ० बाज**—वि. ऐट, छानछोकी करणारा; फांकडा; नटवा. **० खोरी ० बाजी-अकडाई**—स्त्री. ऐट करण्याची संवय.

अकडकडवे—न. पाळुपर; आंकणकडे पहा.

अकडंतिकड—न. १ ताळतंत्र नाही असें वोलणे; वायफळ डावड, भाषण. २ टाळाटाळ; चुकवाचुकवी. —किवि. वायफळपणे; इश्याला सोडून; विसंगतपणे (भाषण-किया करणे, वोलणे). [इकडे तेकडे अप. सं. अकडमं=अ, क, ड इ० अवरोधित एक पृष्ठ चकट]

अकडा—वि. १ न कडलेला; अर्धवट कडलेला (पदार्थ). २ वेतलेपर्यंत न तापविलेला (धातु). [अ+कडणे]

अकण—वि. १ कमी नवलेला (तांदूळ वगैरे). २ कणसांत णे नसलेले (मीक); पोल. ३ खावयास धान्य नाही असा; दरिद्री; नेपथ. 'अकणा कण होय, अधना धन होय'. [सं. अ+कण] **० कडवे**—आकण कडे पहा.

अकल्यार—अखल्यार पहा.

अकथित—वि. न सांगितलेले; न वोकलेले. [सं.]

अकथ्य—वि. अकथनीय; न सांगण्यासारखे; अवर्ण्य. [सं.]

अकद—वि. ज्यास आकार नाही असा. [अर. कद = टेवण; गिषा]

अकदस—वि. पुण्यवान; पुण्यशील; धर्मात्मा. —रा १५, १६४. [अर. अकदस्=फार पुण्यशील, अत्यंत पवित्र]

अकपट—वि. १ निष्कपट; सरळ. २ खरा; वास्तविक. न. मोकळेपणा; भिज्याजता; खुले दिल; शुद्ध भाव. [सं. अ+पट]

अकव—किवि. मासून; नंतर. 'अकव अंदाज आशुरा' —पया ३८५. 'अकवन् अझ आशुरा' = आशुन्यानंतर. [फा.]

अकवर—वि. थंड; थोर; मोठा. —उ. एक मोंगळ बादशहा. [अर. अकवर]

अकवरनवीस-नीस—अख्खार पहा.

अकवरशाही—वि. अकवरने चाळू केलेले (रुपया, मोहोर वगैरे नाणे). —स्त्री. अकवराची कारकीर्द; अकवराच्या कारकीर्दी-संबंधी माहिती. —पया ३८५. [फा.]

अकवरावाद—न. आषा शहर. —रा ६५, ८४; पया ४४६ [अर. अकवर+फा. आवाद=वसविलेले गांव]

अकवरी—स्त्री. १ अकवराची मोहोर. २ तांदुळाच्या पिठाचा केलेला एक पदार्थ (रुस). —वि. अकवरासंबंधी (कार्यदे, नाणीं, प्रघात.)

० मोहोर-मोहोर—स्त्री. १ अकवराचे उत्तम मोन्याचे नाणे, १५ रु. किमतीचे. २ या नाण्याची केलेली माळ. ३ (ल.)—चंगल्या प्रतीचा किंवा इश्रतदार (व्यापारी, फायदेशीर धंदा, सुयीक जमीन इ०). [अर. अकवर=प्रेष्ठ + ई]

अकवार—वि. पूर्ण बहारयुक्त. 'केतकी कडीली अकवार' बहु दवटवती' —पला ३.६. [अखान्वहार]

अकवार—अख्खार पहा. [फा.]. उ. **० नवीस-नीस**—अख्खार खाली पहा.

अकमान—उ. (गो.) अपमान. [सं. अप+मान]

अकरकीं—न. अव. अकरापासून वीस पर्यंत अंकांचा परस्पर गुणाकार करून दसविलेले पाडे. 'अकरे अकरे एकविसासे'. [अकरा]

अकरकीं—किवि. अकीं; मोंगळघास येथे अकराच्या घरांत. [अकरा]

अकरण—न. कर्मराहित्य; भिक्षुव्यव; कर्मापासून मुक्तता. 'तरी अकरणाचेनि खेदे'] डा १८. ५५२. [सं.]

अकरणरूप—न. (व्या.) कोणताहि धातु निषेध किंवा नाही या अर्थाने चालविला असता त्याचे होणारे रूपांतर. 'मी नाही'; 'तो करणार नाही'. [सं.]

अकरणीय—वि. करण्यास अयोग्य; निषिद्ध; लाज्य. 'परि-करणिया अकरणीया न देखा' —अर ४५. [सं.]

अकरताळ-ळाया—वि. हठी; माथिक्रु; कजाग; खोडकर; दांडगा (विशेषतः मुळे व ब्रिज्या यांच्या बाबतीत). [सं. अकृत+लु=भाळ; प्रा. द. अकृसाळ=उन्मत्त स्त्री]

अकरनकर—वि. सांगितलेले काम न करतां न सांगितलेले काम करणारा; हठी; दुराग्रही. [सं. अकृ+नकृ]

अकरम—वि. कृपावंत; दयाळु. [अर. अकाम]

अकरमाशा-दी—वि. १ (कचित्) अकरा मासे वजनाचा (तोळा, रुपया इ०). २ अनौरस; जारज; हीन बीजाचा; कमजात;

दासीपुत्र. (बारा मासे नाहीत म्हणून कमी असा). [अकरा+मासे] ३. (ल.) कृतत्र. ४ अकरा महिने पोटांत गर्भ बाळगणारा प्राणी (म्हैस). [अकरा+मास]. ०खरबुज-खरबुजाची एक जात.

अकरमास—यु. (न.) वर्षाद; अक्षरपूरित? [अकरा+मास]
- **अकरमाही**—स्त्री. बारा महिने चाकरी घेऊन अकरा महिन्यांचा पगार देण्याची रीत. ही इंग्रजी अंमलापूर्वी सरकारी व खाजगी नोकरीत बहुतेक हिंदुस्थानांत प्रचलित होती. 'साल अखेर २९ दिवस वजा करून देणे' (११ महिने १ दिवस घटून)—समारा. २. ४९. [अकरा+मा. माह=महिना]

अकरस—आकरस पहा.

अकरा—वि. ११ संख्या. ०ईद्रिये—५ कर्मद्रिये, ५ ज्ञानद्रिये व मन.—एमा १४.१०४. ०नरक—तामिल, अंधतामिल, रौरव, महाराव, सांज, कुंभीपाक, काळसून, तप्तसूर्मि, वतरणी, वज्रकटक व अमिपत्र. नांवाबद्दल एकवाक्यता नाही.—कथा. ६.४.१२७. ०रुद्र—रैवत, अज, भीम, भव, वाम, वृषाकपि, अजेकपाद, उग्र, अहिर्बुध्न्य, बहुरूप व महान.—हंको. वीरभद्र, शंभु, गिरीश, अजेकपाद, अहिर्बुध्न्य, पिनाकी, अपराजित, भुवनाधीश्वर, कपाली, स्थाणु व भव—सत्राको. नांवाविषयी सतभेद आहे. [सं. एकादश; प्रा. एगमारह, एआरह; पा. एकादस, एकारस; अमा. एकास; सिंह. एकोळीस, एकोळह; काश्मी. काह; बं. उरि. एमार; हिं. इगारह, ग्यारह; पं. ग्याराम; सिं. इकारहम, यारहम; गु. अग्यार.]

अकरावा—वि. १ क्रमानें १० नंतरचा. पु. १ मृताच्या ११ व्या दिवशीचा वृषोत्सर्गादि विधि. २ दाट मैत्री, (अकराव्या राशीला गृह आला असतां तो शुभ असतो म्हणून). ०गुरु—दाट मैत्री (बारावा बृहस्पति=शत्रुत्व). ०रुद्र—शिवाचा एक अवतार; मास्ती. (ल.) अतिरागीट माणूस (सर्व हदांत ११ वा जास्त क्र.) [अकरा]

अकलल चिकराळ—वि. भयंकर; भीतिदायक. [सं. कलल द्वि.]

अकरी—सोंगट्यांच्या पटांत विवक्षित घरापासून अकराव्या घरी. 'सोंगटी अकरी—वारी—तेरी आहे.' [अकराची सप्तमी]

अकरीत—अक्रोत पहा.

अकरुण—वि. निर्दय; निष्ठुर. [सं. अ+करुण]

अकरें—न. १ (देवापुढे लावण्याच्या) ११ वार्तीचा समूह. २ आज १, उद्यां २, परवां ३ असे चढत्या क्रमानें ११ पर्यंत व पुन्हां उतरत्या क्रमानें १ पर्यंत देवापुढे लावण्याचे पिठाचे दिवे. ३ अकरकी पहा.

अकरोट (ड)—अक्रोत पहा.

अकतेव्य—वि. करण्यास अयोग्य. [सं. अ+कृ]

अकर्ता—वि. १ करण्यास अपात्र, अयोग्य, २ कांहीच कर्तव्य

न उरलेला; सिद्ध. 'जे अकृत्यांच्या ठायीं वेळीं येती.' झा १३.

२८०. ३ कांही न करणारा (आळशी); स्वस्थ. [सं. अ+कृ]

अकर्तुक—वि. (व्या.) १ ज्यास कर्ता नाही तो प्रयोग; ज्याचा कर्ता क्रियापदापासून मिराला असत नाही असा; 'फावणें, सांजावणें' इ० धातू. २ कृत्यांवांचून असलेले. [सं. अ+कृ]

अकर्तुच—न. नालायकी; असामर्थ्य; करण्यास अपात्रता. [सं. अ+कृ]

अकर्म—न. १ वाईट काम; पाप कृत्य; निषिद्ध कर्म. 'तंव तंव होतो थोराडे। अकर्माचीं तळबुडे ॥' झा १५. १६८. २ ज्यास कर्म नाही असें; कर्मातीत; ब्रह्म. 'जे कर्मांवगेळें सर्वांगें। जेय लावितां हि न लगे। जे नव्हे कर्मजाजोगें। ते जाण सवेगें अकर्म ॥' —एमा ७. ६६. [सं. अ+कर्म]

अकर्मक—वि. (व्या.) ज्यास कर्म नाही तें (क्रियापद). [सं.]

अकर्मकर्तरी—वि. (व्या.) जेथें अकर्मक क्रियापदाचा योग असून कृत्यांच्या अनुरोधानें क्रियापद असतें, तो प्रयोग. उ० 'तो चालतो' 'तो निजतो.' [सं. अकर्म+कर्तृ]

अकर्मा—वि. १ कर्महीन; रिकामा; कर्मातीत; कर्मरहित. 'मी अकर्मा। न करोनि करीं कर्म ॥' —एमा. २. ३९८. २ साहसकर्म करणारा. ०कार—वि. वाईट, पाप, साहस करणारा. 'अंवालयीं यादव वीर। उतरले आहेती अकर्माकार ॥' एस्त्व ६.४१. [सं. अ+कर्म]

अकर्मी—वि. १ अकर्म करणारा. २ दुर्दैवी; अभागी; कमनशिबाचा.

अकल—करा—कन्हा—काडा—काढा—कारा—अकल पहा.

अकल—वि. कटारहित. 'जयजय अकलकलाशून्य।' —यो १.९. [सं.]

अकलं (ळं) क—वि. निष्पाप; निर्दोष; कलंकरहित. [सं. अ+कलं]

अकलदमा, हकलदमा—न. (खि.) रक्षाचें शेत. हें यर-शलेमावाहेर सियोन डोंगराच्या दक्षिणेस आहे. यहुदा इस्कार-योत यास गुरुदोहाचा मोवदला म्हणून जो पैसा मिळाला त्याचें हें शेत विकत घेण्यांत आलें होतें; म्हणून त्यास अकलदमा म्हणजे रक्षाचें शेत हें नांव पडलें. हर्ही त्या ठिकाणास हक-ए-दम असें म्हणतात. 'त्यांच्या भाषेंत त्या शेताला अकलदमा म्हणजे रक्षाचें शेत असें नांव पडलें आहे.' अक्र. १.१९. मत्त. २७.३.१०.

[अंर. हखल+दमा]

अकला—यु. घोड्याचा एक रोग; यापासून घोडा लंगडतो, —अश्वप. २.३१९. [फा.]

अकलाद—वि. (कर.) अह्लाद पहा.

अकल्पन—वि. कल्पनारहित; निरिच्छ. 'अकल्पनाख्य कल्प-
ततो' । हा. १८. १०. **अकल्पनीय**—वि. कल्पना कर्ता येणार
नाहीं असे; अतर्क्य; न सुचणारे. [सं. कल्प]

अकल्पित—वि. १ ज्याची कल्पना होणार नाही असे. 'कि
अकल्पित द्रव्य अपार। दुर्वेद ब्राह्मणां दिधेले ॥' २ ज्याविषयी
पूर्वी कांही योजना, तयारी, वेत, विचार केलेला नाही असे. ३
अकृत्रिम. ४ अनुद्दिष्ट. —क्रि. अकस्मात्. [सं.]

अकल्मस—वि. १ शाहणाः चतुरः ह्यारः बुद्धिमान. विद्वान्
२ (बुकीने) बेअकली; स्वर्ग. [अर. अकल्मस. मन्द]

अकल्मस—वि. निष्पाप; निर्दोष. [सं. अकल्मस]

अकल्याण—वि. अशुभ-वाईट. —न. असंगल. [सं. अ+
कल्याण]

अकलवंत—वि. अकलमंदः बुद्धिमान्. 'हरिपंत फडके वहत
अकलवंत होते.' पया २. [अर. अकल+सं वंत]

अकवि—वि. सर्व्व; अज्ञानी. —हंको. [सं. अ+कवि]

अकस—पु. स्त्री. द्वेय. मत्सरः हेवादावाः चुग्मः अदावन
द्रोह; वैर. 'सर्वे सराफ अकसीने फिरोन कजिया कर्मिना.' —रा
११. ६९. [अर.]. **अखोर, अकसी**—वि. खुनशी. दृष्ट. हेवेखोरः
द्रोह; मत्सरी.

अकसरणे—अकि. आंबुड होणे; अक्रमणे [सं. आ+कृ]

अकसारणे—अकि. प्रसिद्ध होणे. [अस्कार. फा. आशकार]

अकसाठी—स्त्री. कर्नाटकी सोनारांची जात. [सं. अक.
प्रा. अक=मुवणे+शाला=दुकान]

अकसीर—वि. रामबाणः गुणकारक; परिणामकारी. [अर.
इक्सीर=अमृत]

अकस्मात्—वि. १ एकाएकी. अकल्पित २ विचार केल्या-
शिवाय. 'दृष्टि न पहातां अवषा प्रथे। उपाच दोष ठेविजे अक-
स्मात् ॥ तो शतमुखे जाण निश्चित। नव्हे पंडित विवेकी.' [सं
अ+कस्मात्]. **अकस्मात्**—अकस्मात्. अप.

अकळ—वि. अगम्य; न समजणारे. 'अकळ देख लीला लग्नी ॥

—ह. ८. १२०. 'सकळांस आथर्वे वाटले तेव्हां। अकळ माया
देखोनिया ॥' —मक ३६. ९०. 'येर म्हणे जी चक्रपाणी। तुजी तों
अकळ दिसे करणी ॥' —जै. ९२. ८०. [सं. अ+कळ=समजणे,
जाणणे]

अकळणे—अकि. आकळी, जांभई, उचकी, अखेरचा श्वास
येणे—येणे. [सं. आ+कळ=अस्पष्ट ध्वनि करणे] २ आकळणे पहा.

अकळत अकळून, नकळत नकळून—क्रि. न समजतां;
अपेक्षित समजून. 'मी बुद्ध्यां अपराध करणार नाहीं, अकळत नक-
ळत शाळा तर क्षमा करावी.' [सं. अ+कळ=जाणणे]

अकळवणी—न. भलत्याच वेळीं पडणारा पाऊस; आकाल-

वृष्टि. [सं. अकाल+वन= (प्रा.) वण=पाणी]

अकळी—स्त्री. १ अखेरचा भास; उचकी; आंचका. २ जांभई.
अंढेणे—येणे. [ध्व. सं अ+कळ=अस्पष्ट ध्वनि करणे]

अका—अका पहा.

अकाउट—पु. १ हिशेब; जमाखचे. २ हकीकत. **अधुक**—
जमाखर्चाची वही, चोपडी. **अकाउंट**—हिशेवनीस; फडणीस.
[इ]

अकांचन—वि निष्कांचनः निर्धन द्रव्य नसलेला; गरीब;
दरिद्री. [सं. अ+कांचन]

अकांड—डो—वि अकाली. अनपेक्षित 'अकांड प्रळयीं
रक्षणकारी ।' —सप्र ६. २१. 'रामदेवरावाच्या पत्नात.....एकाएकीं
अकांडी पहिला उत्प्रेकाळ आटोपला' —देसा ४. [सं. अ+कांड=

उचितकाळ]. **अंताडव**—न १ व्यथे. भलत्याच वेळीं, अकालीं
बडबड. सोड्याने व गगानें केलेली बडबड. 'युक्ति वाववुनि उदेड।
नाना मने अंकांडतांड (व)। यावा मंथरोनि पाखांड। गर्जत तोंड
महावादां ॥' —एमा १००. १९. २ रागाच्या भरात दुःखावर झाडलेला
तापस्य. ३ मोठे गजवृत्तन सोडणारे कार्य [सं. अकांड+तांडव=
वृत्त्य]

अकांत—पु. प्र आकृत १ कोलाहल आगडाओरड; आक्रोश;
अतिशय शोक २ मोठा अनर्थ [सं. आकंदन] **अंणे—हाणे—**
करणे—मांडणे—मांड्याने शोक करणे. 'अकांतले पृथ्वीचे जेज.'
अवरणे—अनर्थ ओढवणे.

अकांत लांकांत—पु. १ मोठमांड्याने येकांसमोर आक्रोश.
अकरणे—मांडणे २ (गां) घाबरणे.

अकावर—पु. मांड लोकः श्रीमंत. [अर. अकवरचे अव.]

अकावाई—अभाववाई पहा

अकासी—वि. निरुपयोगी. निरुसीः व्यर्थ [अ+काम]

अकाभ्य—वि. निहेलुक तिथींसी. [सं.]. **अकर्म—धर्म—**
भरित—सेवा

अकार—पु. अ हा स्वर्ग [सं.] **अमात्रा**—स्त्री. प्रणवांतील
पहिली अक्षी मात्रा. 'अकार उकार मकार । निन्ही मिलुनि ओंकार ॥'

अकारण—क्रि. वि. १ निमित्तावांचून; विनाकारण; निष्कारण.
२ निरुपयोगी; बेकार्यदाः ज्याची गरज नाही असे; व्यर्थ; मिथ्या.
'म्हणवुनि मज एकेविण । हे त्रयीधर्म अकारण ॥' —हा ९. ३३४;

'आत्महृदये लक्षण । दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन । निन्ही होउनि अका-
रण । परिपुत्री श्रीकृष्ण ॥' —एहसव १३. ८१. **अबुधु**—पु. निरपेक्ष
सहाय्यक; निमित्त नसतांना होणारा मित्र. 'सरकारचे अकारणबंधिह

त्याजिविद्ध आहेत.' —दि. २. २. २७५. [सं.] **आकारणिह**
(णी)—वि. निरुपयोगी.

आकारत (थ)—वि. व्यर्थ; विनाकारण. [सं. अ+ कार्य]

अकारादि वर्ण—पु. अव. अकारापासून सुरू होणारी वर्णांमाला. [सं. अकार+आदि+वर्ण = अ आहे आरंभी ज्यांच्या अर्शा मूलाखेर]

अकारान्त—वि. अ आंत्र शेवटी ज्यांच्या असे. [सं. अकार + अन्त]

अकारीब—पु. १ नातलग; जवळचे लोक २ माहीतगार; भूम्या; जाणता. 'तुम्ही सर्वे त्या प्रांताचे अकारीब, जावे न जावे' —रा. १.२८१: 'दुसरेच अकारीब' —रा. १५.२५. [अर. कर(वचे अव)]

अकापण्य—न. कृपणतेचा अभाव: समृद्धि. [सं. अ+कापण्य]

अकार्य—न. अयोग्य कृत्य; गुन्हा: अपराध; दोष —वि. करण्याची गरज नाही असे: अयोग्य [सं.]

अकाल—पु. १ अयोग्य वेळ. २ दुष्काल. दुर्भिक्ष ३ गोमांचा ईश्वर. 'संत श्री अकाल' [सं. अ+काल]. **अगमन**—न. अवेळी जाणे

अज—वि. अवेळी जन्मलेला. **अजस**—पु. अवेळी जन्म **असरण**

मृत्यु—न. पु. अवेळी मरण **अवृष्टि**—स्त्री. अवेळी पडलेला पाऊस

अकालिक—वि. अवेळी, भलत्यावेळी, अयोग्य वेळी केलेले घडलेले. [सं.]

अकालिफा—न. (कुण० खलिफा) तांबडसर रंगाचे रंगाचे पानांचे बागंतील एक शोभेचे झाड. [इ.]

अकाली—पु. शीखांचा एक पंथ. [सं. अ+काल]

अकालीन—वि. अवेळचा: अप्रासंगिक, अयोग्यवेळी आणलेला, केलेला. [सं. अ+काल]

अकालोत्पन्न—वि. पूर्ण दिवस भरण्यापूर्वी जन्मलेला [सं. अ+काल+उत्पन्न]

अकाल्पनिक—वि. अकृत्रिम; वास्तविक: सत्य वनावट नमलेला; मूळास धरून. [सं. अ+कल्प]

अकाशिया—स्त्री. (सु.) पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून अणारी (भात) जमीन. [सं. आकाश]

अकाल—पु. अयोग्य वेळ. अकाल पहा 'जैमे कां अत्रपटल'. अकालीचे ॥ 'हा. ३.१४१ **अवणी**—अकळवणी पहा **अवृष्टि**—अकाल पहा

अकाल्या—वि. अप्रासंगिक; अवेळी पडलेला (पाऊस). [सं. अकाल]

अकांशा—आकांशा पहा.

अकि—स्त्री. सडीक तांदूळ. [का. अकि]

अकिंचन—वि. अतिशय गरीब; जवळ काही एक नाही असा: दरीरी; कंगाल. 'हा सारा जन्मभर अकिंचन राहिला'. नि. ५.१. [सं. अ+किम्+चन]

अकिंचित्—वि. किंचितही नाही; मुळीच नाही. [सं. अ+किम् +चिन्]. **अकर**—वि. भुळक; भुड. **अज्ञान**—अगदी थोडे ज्ञान. **अप्रद**

बोध—बव.

अकीक—पु. एक तांबूस, कठिण, चांगली जिल्हई वसणारे रत्न —कोर्नेलियन. हे सुडा करण्यास योग्य असून अंगट (गोमेद), रेती किंवा सिलिका (गार) यांचे बनलेले असते. [अर.]

अकीदत—स्त्री निष्ठा: विश्वास. [अर.]

अकीन—पु. खात्री. सात्य. २ मन्याचा बाली [अर. यकीन]

अकीतेनीय—वि. स्तुति करण्यास अपात्र अवस्थे. [सं. अ+कृत]

अकीर्ति—स्त्री. दुष्कीर्ती. दुर्प्रसिद्धि: बदनामी दुर्लोकिक. [सं.]

अकुट्टेदुकुट्टे—ठिकठ्या पहा.

अकुंड-ठित—वि. १ अर्थाति २ दृढ ३ अप्रतिबद्ध अप्रतिहत (भाषण, काव्य) 'तो दणकेंड अकुंड विसां भुजि ते विषकेंड धनु उचरी ॥ —पीरब. ४ अमंड (वाचा गनि कृति, इ०). [सं. अ+कुंड]

अकुतोभय—वि. अप्रचलरूप अक (कु) तोभय १ जो कशा-गडि भीत नाही ज्यास कोणातही भीति नाही असा (पुरुष, वस्तु). २ निमंय धीट मेकडे गहन करण्यास समर्थ: वेडर. मजवृत्त (इमा-र्यांगवंधी) 'मातीची भित घालतां त्यांपेक्षां चिऱ्यांची घातली म्हणजे अकुतोभय होईल.' [सं. अ+कुल+भय]

अकुलज—वि. हीनकुलोत्पन्न. क्षुद्र नीच: प्राम्य. [सं. अ+कुल+ज]

अकुलीन—अकुलज पहा

अकुशल—वि. १ अडाणी, अतज्ञ २ अशुभ ३ (तत्त्व.) अनुसुवेदनीय: दुःखकारक. [सं. अ+कुशल]

अकुळी—वि. कुलरहित; कुळाचा पत्ता नाही असा. 'एक म्हणनी नंदाचा. एक म्हणनी वसुदेवाचा. ठाव नाही बापाचा. अकुळी साचा श्रीकुण ॥' —एरुम्ब २. ३. [सं. अ+कुल]

अकूट—न. विष न पाजलेले (शस्त्र) [सं. अ+कूट=विष]

अकूपार—पु. गमुड २ खडक ३ कांयव. क्रमांतवार. ४ सूर्य. [सं.]

अकूर—पु. धोरणाचा एक गंग-धोरणाने उडी मारली असतां लगडी मोडते तो —अथप ३.०१ [सं. अक+उरम्]

अकृत—वि. न केलेले: न संपादिलेले. [सं. अ+कृत]. —न. वाईट कृत्य. पातक [सं. अ+कृत्य]. **अकाल**—वि. अनिश्चित कालाचे; ज्यास कालाची मर्यादा घातली नाही असे: विनमुदतीचे (कजे, व्याज इ०). [सं.] **अक्ष**—वि. हस्तक्ष: उपकार स्मरणारा. [सं. अ+कृत]

अक्ष—वि. हस्तक्ष: उपकार न स्मरणारा. [सं. अ+कृतक्ष]. **अकृत**—(अकृताकृत) अक्रीताची चुकीने. अक्रीत पहा

अकृताश्रय—वि. आश्रमातीत; वर्णाश्रममार्गापलीकडे गेलेला. 'आत्माश्रयासीं परिश्रम. करुनि निरसिले कर्माकर्म. यालागीं ते अकृताश्रय. निश्चिन्नम स्वयं जाहळ ॥' —एभा २. १६६ [सं. अकृत+आश्रय]

अकृतोभय—(अ.) अकृतोभय पहा.

अकृत्य—न. निषिद्ध कर्म; वाईट काम; पाप. 'अकृत्य कुडे तें लोकीं । बाळोवे गा ।'—शा १६. ४६६. [सं.]

अकृत्रिम—वि. १. कृत्रिम नव्हे तें; सहज; स्वाभाविक. 'कां संदनाची हुती जनी । चंदनीं भजे अपेसी । कां अकृत्रिम शशी । चंद्रिका ते ॥'—शा १८. ११५०. २. स्वयंभू; मनूष्यानें न केलेली (देवता इ०). ३. वास्तविक; खरे. 'तेव शब्दविता प्रगट पोटीं । तेणें अकृत्रिम भजन उठी । ब्रह्मापिण मिठी । श्रवणें पडे ।'—एभा २. २६४. ४. निकपट, प्रामाणिक, मोकळ्या मनाचा. —न. मोकळेपणा, निकपटपणा; निव्याजता. [सं.]

अकलस—वि. ज्याबद्दल पूर्वी कांही योजना केली नाही असें. [सं. अ+कलस]

अकंद—(पाय) 'कन्द्रीसूत न खाल्लें ' नांन न्युकीण्टेड ' [सं. अ+कंद]

अकेला—वि. (हिं.) एकटा. एकटा. एकाकी. [सं. एकल.]

अकोवणें—अकि. संकोचणें; अंग लपवणें. 'मूळ तो लपला भकोतुनी ।'—शक्ति २. २८. [सं. आ+कुव]

अकोटा—न. (कों.) एकोचे मालकीचे गलबत दुसऱ्यास वापरण्यास दिल्याबद्दलचें भोंडे (नोर नव्हे). **०पत्र**—न. वरील वद्दलचें करारपत्र; भाडेपत्र. [?]

अकोताईट—न. एक होमिओपार्थीचे द्विवातप, संधिवात, गोंवर, यांबरील विपारी वनस्पतीपासून तयार केलेले औषध; बचनाग. २. अतिविप. [ग्री. इ.]

अकोल(ळ)—न. कण्ठेरीच्या पानाप्रमाणें लांबट, रंद, वर रेषा असलेल्या पानांचे एक झाड. हे वातिकारक असून विप, कफ, कटि-शूल, कृमी, सूज, यांवर व गुठें, मांजर, उंदीर यांच्या विषावर गुणकारक आहे. याचें वींदि औषधी असून त्याचें नेल त्वग्दोषावर व मंत्रतंत्रामध्ये उपयोगी आहे. —व्युग. [सं.]

अकड—अकड पहा.

अकण—वि. (कों.) चिकट. 'अकण मर्ता चिकण मर्ता'—मसाप २. १. [चिकण द्वि.]

अकरताळा—अकरताळ पहा.

अकल—स्त्री. शहाणपण; चातुर्य; बुद्धि. [अर. अकल]. **०शुंग अकल**—बुद्धि कुटिल होणे. **०जाण**—शहाणपण नाहीतें होणे. **म्ह.** 'आधीं जाते अकल, मग जातें भोंडवळ. ' **०विकत घेणें**—घडा शिकणें; पुष्कळ किंमत देऊन शहाणपण शिकणें; फार महाग पडलेल्या अनुभवांनं शहाणे होणे. **०सांगणें**—सल्ला देणे; युक्ति सांगणे. **०से खुदा पछानना**—शहाणपणानें देवासदि जाणतां येतें; ही झण एखाद्या आपल्या बुद्धीचा उपयोग करावयास सांगण्याकरितां वापरतात. **—लेचा कांदा**—खंदक—गट्टा—अति शहाणा; दीडशहाणा; मूखें. **—लेचा गधडा**—मूख; ड, मतिमंद; बावळट. **—लेचे तारे**

तांडणें—अविचारानें बोलणें. 'लतिके ! ज्या तोंडांनं हे अकळेचे तारे तोंडीत होतीस, त्याच तोंडाला असे खडे चारतांना मला कल्पतापर्यंत सुद्धा देया येणार नाही. '—भा १६५. **—लेचा वेद**—दूरदर्शित्व; शहाणपण; चातुर्य. 'अकळेचा वेद नाही घातला ।'—दा १९. ८. १५.

अकलक(का) डा-ढा-रा-न्हा—उ. एक हात भर उंचीचें झाड. हे बंगाल, अरबस्तान, इजिप्त इकडे फार होतें; झेंडसारखीं पिवळीं फळे येतात, तीं खोकल्यावर घेतात व जिन्हेंसंबंधीं व्यंग असल्यास झाडाची कांठी तोंडांत धरतात, याचा काढा संधिवातावर घेतात. —व्युग. [अर. अकलकन्हा]

अकलखाद—वि. संपूर्ण; समूळ; अगदीं साफ (सर्वनाश दाखविणारें विशेषण). 'येदां शेते अकलखाद बुडालीं. ' [अर. अकल+सं. खाद=खाणे]

अकलदाढ—स्त्री. अगदीं शेवटच्या खालच्या व वरच्या दोन दाटांपैकीं प्रत्येक. या समलयांच्या शेवटीं येतात.

अकलयाज-मंद-मान-चंत-यान—पि शहाणा; चतुर; धूर्त; युक्तिवाज; (उप) मूखें.

अकलबुद्धीन—किवि. विचारपूर्वक; शहाणपणानें.—रा ८. २२४.

अकलबुद्धशरी—स्त्री. पूर्ण खूबी व संमति; सावधानचित्त; राजीखूबी (दुसऱ्यानें सक्ति न करतां अगर न फसवितां) (कागदपत्र, दस्तऐवज वगैरामध्ये वापरतात).

अक्का—स्त्री. वडील वहीण. [सं. अक्का=आई; का. अक्का=वडील वहीण. मूळ द्राविड].

अक्कावाई—स्त्री. लक्ष्मीची वडील वहीण; (ल.) दारिय; दुर्गंधा; दुर्दैव; दुर्बुद्धि; दुष्ट, भांडकदल स्त्री. 'अक्कावाई दोही दारी फुगट्या घाली. ' [का. अक्का]. **०चा पाया**—दुर्दैवाचा पूर्ण चिन्हें. **०चें पोर**—दुर्दैव. 'हे अक्कावाईचें पोर (१९०१ चें शेनवरी विल) सवे इलाखा भिकारी करील. '—टि २. २. २६७. **०चा फेरा**—वाईट दशा; शरिय; दुर्दैवाचे आगमन. **०ची दया**—शरिय. **०चें बाल**—दुर्दैवी मूल.

अक्खा—अक्खा पहा.

अक्खुअरी—उ. विन्याच्या दिशेची कारभारांतला तज्ज्ञ. [इ.]

अंकर—उ. १. कायदा; शासन. २. नाटकांतली अंक. [इ.]

अंकर—उ. नट. [इ.]

अंकिटग—उ. सोंगाची संपादणी; अभिनय; हावभाव. 'बाल गंधवाला मनेकचे अंकिटग साधणार नाही ही गोष्ट साधारण नव्हे. ' नाकु-१७. —वि. दुसऱ्याकरितां तात्पुरतें काम करणारा; बदली; अमानी. [इ.]

अकटोवर—उ. इंग्रजी १० वा महिना—दिवस ३१. मराठी आश्विन—कार्तिकाचा सुमार. [इ.]

अक्दस—अकदस पहा.

अक्वर—अकवर पहा.

अकताळा-ळी, अकस्ताळा-ळी—अकरताळ पहा.

अकृतोभय—(अप) अकृतोभय पहा.

अकवपेनी—वि. पानासारखा टिळा कपाळावर अमणाटा (घोडा).—अक्षप १०४. [उडु]

अक्रम—वि. अव्यवस्थित; कसरति. 'वाचेचें विवृळणें । सावरोनि प्राणें । अक्रमाचें श्रमणें । ठेवोनि ठायीं ॥'—शा १८. १५५७—पु एक पत्त्यांना रंगळ; यांत मने पत्त्यांची किंमत टरविलेली असते. त्यावरून हातांत असलेल्या पानांचे गुण २१ अगर जवळ जवळ २१ होनात असा प्रत्यक्ष खेळाटून केल्या पाहिजे; २१ पेक्षा जास्त गुण जाल्यास नुकसान होतें. [सं. अक्रम]

अकश्य-अक्षय—वि. विवृत घेतां न वेण्यासारखा, विवृत न वेण्यासारखा. [सं. अक्षी]

अकस—वि. रक्त; नीरव; तृपद्भ नसलेले; अगाधिक (अत्र) [सं. अक्ष=जाण+रस ?]. **०नक्रा**—रक्त [अक्रम द्वि.]

अकस्ताळा—अकरताळ पहा.

अक्रा-अक्रावा—अकरा पहा.

अक्राळविक्राळ—अकराळविक्राळ पहा.

अक्रिय—वि. न करणारा; कोणतीही क्रिया न करणारा; निष्कर्म (ईश्वरासंबंधी, जसे—निर्गुण, निराकार); निष्क्रिय; क्रियारहित 'मज अक्रियानीं कर्म ।'—शा ९ १५६. [सं. अक्रिया]

अक्री—अक्षी पहा.

अक्री—अक्षी पहा.

अक्रीत—वि. (हा शब्द व्युत्पत्तिदृष्ट्या बरोबर असून याचा उपयोग मात्र अनियमितपणे होतो.) १ वेसुमार; अतिशय. ०घेणें—देणें—एखादी वस्तु प्रमाणाबाहेर अतिशय किंमत देऊन विकत घेणें, अथवा विक्री, अतिशय जबर व्याज घेऊन रकम देणें. २ भल्ल्याच दरानें; बाजारभावाच्या मानानें अतिशय जास्त भावानें. ३ मोफत; फुकट; मोबदला न घेतां. 'मी अक्रीत खात नाहीं.' 'मी कोणाचें अक्रीत घेणार नाहीं'—मी दुसऱ्याचें कांहीं चुकीने घेणार नाहीं. अक्रीताचा व्यवहार=अग्रामागिक व्यवहार. 'अक्रीत मिळविलेला पैसा ज्यास जात नाहीं.' [सं. अक्षी] **०विक्षया**—वि. भलतीच किंमत घेऊन विकणारा.

अक्रीत—वि. असंभवनीय; न करण्यासारखी (कृति). [अक्ष]

अकुसणें-अकसणें—अकि. मंजुचित होणें; आंखडणें; एकत्र होणें; चढ होणें. [सं. आनकुक्ष]

अकें—अकरे पहा.

अफोट(ड)—पु. हें साड हिमालयाच्या आसमांतात व चीन.

उत्तर हिंदुस्थान, इराण इकडे होतें; याला ३०४० वर्षांनीं फळ येतें; हें पेरणावटें असून कच्च्या फळांचें लोणचें घालतात. याचें तेल खातात व जाळतात; फळ मधुर, पोष्टिक, पित्त, क्षय व रक्त-दोषावर उपयोगी; याचें टरफल व पान स्तंभक; लांकूड सुरेख व मजबूत असल्यानें नदीकांसास चांगलें. [सं. अक्षोट=ड]

अक्रोध—पु. रागाचा अभाव, रागाचें दमन; यतिधर्मापेक्षां एक लक्षण (योगधर्म पहा).—वि. रागरहित. [सं. अक्रोध]

अक्रिय—वि. गुंतागुंत नसलेले; सोपें, सहज होण्याजोगें. **०पणें**—वि. अनायास, त्रासाशिवाय; मोकळेपणानें [सं. अक्रिय]

अक्रुश—द्विवि. द्राय न पडतां, धम, काळजी यांशिवाय. [सं. अक्रुश]

अक्रुश-शी—द्विवि. पूर्णपणे, सर्वथा, अगदी. जितका लाभ व्हावयाचा त्यांत कांहीं कमी न होत; कांहीं बाकी न रहातां (नाश होणे, मरणें, वागणें, नासणे, मरणें, जाणें इ० क्रियापदयोगेवर उपयोग करतात). [सं. अक्रुश=जगण+कृश, क्रिवा अलेश]

अक्षाय्य—अकि १ सरकारी शिक्षा साधननिक कामाकरितां कायद्याच्या सद्व्यवधानें (जमीन वीर) विकत घेणे २ संपादन; कमाविणे. [इ.]

अक्षदान—पु १ खटला; दावा २ कार्य, क्रिया; पाटे; प्रत्यक्ष हालचाल; चलयक. 'या पुढील आपल्या पहिल्या प्रवेशापासून अक्षदाना मुखात करावयाची.'—भा १५०.

अवशा—न दाश. [का.]

अवशा (कसा) बोंबदरी-कसी—आंकसाबोक्की पहा.

अवरी—(कुण.) समुद्र; सर्वांशी; अपरी; पूर्णपणे. 'अक्षि जिड्या धस्तदर्यानीं ममया गांवांत विड काडीन'—वाय ३. १. [सं. अवक्षय]

अक्सिंड—पु. अपघात. [इ.]

अखई—द्विवि. अखंड; अक्षरी. 'करी लागपाड चितवित नको पाहो । अखई तो बुडा तोज भुजई नाहो ॥'—तुगा २८८. [सं. अवक्षय]

अखंगळ—वि. (व.) खोडकर. [सं. अवक्षय]

अखजा-जी-उजी, अखीनी-ज—खी. वैशाख शुद्ध तृतीया, अवश्य तृतीया पहा. [सं. अवक्षय+तृतीया; प्रा. अवक्षय+तद्व्या; पु. अखाजीन; द्वि. अखेतित, अखीन; कादिम. अवक्षय]

अखटा—वि. वाईट; तिरस्करणीय. 'जेथें अशा स्नेहाची जात, तेथे उमयतातें द्वैत अखटा'—दोला ७२. १०५. [सं. उच्छिष्ट; प्रा. ओखट; तुल. का. अफट=दुःखोद्धार]

अखटाईया—खी. (गो.) १ लबाडीचा अभाव. २ (ल.) शहणपण. [सं. अवशद; म. अवखट]

अखडणें—आखडणें पहा.

अखंड(डी)—वि. १ संपूर्ण; मगला; अनुडित. २ तुकडे नसलेला; एकमधी: सलग: तुकडे जोडून न केलेला. —क्रि.व. सतत; अप्रतिवद्ध: न थांबता. निरंतर. 'अखंड बोलो आवडे ।' —झा १५. ४४८. [मं. अ+खंड]. **०क्रम**—पु पत्त्याच्या विजिक (पाट) च्या खेळात हुकमाच्या एकव्यापासून दहिल्यापर्यंतची एकसारखी रांग (सीक्वेन्स); यास २५० मार्क असतात. —पाट १९. **०चोळी**—स्त्री. बाष्पाविना मगं सल्ला अवयवांची-लाग, पखे, छशा (कोरा) व पाट-जोड नसलेली चोळी. **०दंड**—वि. एक-सारखा चालणारा, असणारा. 'शत बेंबें अखंड दंड । पजेन्य वितेंड पै बेंबें ॥' —एभा. ३. १९८. **०देडायमान**—वि. अमर्याद; अनंत: घटका, पळे, दिवस, बेंबें इ० कालवसागाविरहित. **०द्वादशी**—स्त्री. मार्गशीर्ष शुद्ध द्वादशी. **०पद**—(ग) धीजर्गाणांतली मूळ प्रकाशक नसलेले अक्षरणी पद. **०श्रेढी**—स्त्री. (ग) गर्णिनांतले एक श्रेढीप्रकार; यांतिल पद क्रमाने खंड न पडता एकामागच्या अनंतात. **०सोभायन**—न. १ अव्याहत, एकसारखी, सतत अभ्यागत-नेथ्ये-कल्याण २ केव्हाहि वैधव्य प्राप्त न होणें, नवऱ्याच्या आधी मरणें [मं.] **०सोभायनवती**—स्त्री. जिला सतत सोभायनमुल लापले किंवा लाघणार आहे अशी स्त्री; अविधवा. २ (ल.) वेवया. **०स्वारी**—स्त्री. सवें ल्वाज्म्यासहित. 'अखंड स्वारी रायाचा निघाली चौथीच्या अमलावधी'—प्रला. ३०९. **०पहान**—त १ सतत ज्ञानमय स्थिति: स्थिर बुद्धि. २ संयोजीकरणें होणारें ज्ञान खंडज्ञान पहा [मं.]

अखंडनीय—अखंडय पहा

अखंडाकार—क्रि.व. (कवि.) अखंडितपंगव अव्याहत रीतीनें. 'समाधि प्रपंचें माचार । अखंडाकार चाले वै' [मं. अखंड+आकार]

अखंडित—वि. १ अनुडित, अविभक्त, विनतुकव्याचा २ (ल.) पुष्कळ; अपरंपार; अगाध; अतिशय; अमर्याद. २ अपर्याजित: खोडून न टाकलेला; सोडा न टरलेला; रद्द न केलेला. —क्रि.व. अप्रतिवद्ध: निरंतर: सतत. [मं. अ+खंडित] **०आचार-धर्म पराक्रम-बुद्धि-लक्ष्मी-संपत्ति-ज्ञान** इ० ४ **०लक्ष्मी आलं-कृत**—मोटमोटया सत्ताधीश, धनिक लोकांना शिद्दवाचया जुन्या पळालेला आरंभीचा मायना. [सं. अखंडित+लक्ष्मी+अलंकृत=अपार संपत्तीनें युक्त]

अखंडेकरस—पु. पूर्णब्रह्म; परब्रह्म. [सं. अखंड+एक+रस]

अखंड्य—वि. खोडून काढण्यास अशक्य: प्रत्युत्तर देण्यास कठीण. [सं. अ+खंड्य]

अ (आ) खण—न. वेलांच्या पायाखालीं एकदां मळणी मळलेलीं कणें. आकन—मदन पहा. [सं. आ+ईषत+क्षुण्ण=किंचित मळलेलें]

अखणी, अखणें—अंकणी, अंकणें पहा.

अखत(ता)—अखत-ता पहा

अखत्यार—अख्यार पहा.

अखवार—अख्यार पहा.

अखम—वि. पंगु; निर्वैल: अशक्त: रोगी: दुबळा. 'दाते हो दान करा, जाते पंढरपुरा । न्या सज तेथवरी अखमाचा सोयरा ॥' —तुगा ३४९. [सं. अ+क्षम]

अखय—वि. नित्य: अक्षय: सदैव. अखंड; नाशरहित. 'दिलें अखय अमर्यादान गा ।' —तुगा. ३४३ [मं. अ+क्षय]

अखयें—वि. (गो.) विक्षित.

अखर-री—पु. स्त्री. १ गांवाच्या कडेची किंवा सभोवता-लनी जागा; यावरून गुरें एकत्र करण्याची किंवा विसाव्यास बसण्याची जागा: 'बुकले गुरूं अखरास पहावें.' —क्रि.व. शेवट; शेवटीं; अखेरीस. अखर पहा. [अर. आखिर=शेवटचा; शेवट] **०नखर, अखार, नखीर**—क्रि.व. अखेरीस, मरतेशेवटीं. 'अखरनखर मरा-गचाच' [अर. अखीरगखीर]. **०पख**—(व.) भाद्रपद वद्य (सवें) पिवरी अमावास्या: पत्र (श्राद्ध) करावयाचा शेवटचा दिवस [अर. आखीर+सं. पक्ष]

अखर—वि. अविनाशी; अक्षय. [मं. अ+क्षर]

अखरकणें—मत्कि. ओढून आणणें: ताज्यांत देवणें. 'मंजें देव प्रगटलीं.मंजें भुंते अखरकितीं ॥' —दा. ९. ८. ३३. [सं. आ+कृष]

अखरा—? अखाडा: शस्त्रागार. —क्रि.व. (व.) अखेरीस; शेवटी अखर पहा.

अखरी—स्त्री. १ गाडीचा आंरा व साठी यासमळे लांकूड; बुटें [मं. अक्ष; प्रा. अखल: आंख]. २ धान्य संपणें; अखेरी पहा.

अखरीत—अक्षरीत पहा.

अखरें—वि. खरें नव्हेतें; खोटे (नाणें.). 'पारखिया अखरें पडे' —झा १७. ३९५. [अ+खरें]

अखवानजी—पु. पंतोजी: शिक्षक: अखुनजी; अखुंजी; 'आमच्या अखवानजीला व्याकरण येत होतें असें नाही.' —अह २. १०-११ [फा. आखुन = शिक्षक: हि. आखुनजी.]

अखसा—वि. अखला: सवें. [सं. अ+क्षत+सप्त म. अख+सा]

अखळ—वि. अक्षर; शब्द; नांव. 'तुम्ही अखळिच्या राजकुमरी । जाणतुगों तुमची थोरी ।' —शिख. ६७९. [सं. अक्षर]

अखा-खवा-खवें—वि. १ अखंड; अविभक्त; धड; शाबूत; अनुडित: न दुखविलेले. २ एकूण; सर्व; एकंदर (सख्या, रास वेगरे) [मं. अ+क्षत; प्रा. अक्षय: शु. आखलो, आख्; खा. अखळ]

अखाड—पु. आषाढ महिना. [मं. आषाढ]

अखाडा—प. (मूल अर्थ जुगार खेळण्याची जागा, त्यानंतर पुढील अर्थ). १ जमात; एखाद्या विशिष्ट कार्याकरिता किंवा अभ्यासाकरिता एकत्र जमणाऱ्या लोकांची राहण्याची किंवा जमण्याची जागा; विद्यालय; चर्चास्थळ. २ तालीमखाणा किंवा त्यांनील होता. 'देवेंसी कोलकाटी धरं. अखाडा शौबीलोंबी करं ॥'—झा ११. ५४८. ३ राखल; संरक्ष, ऋष किंवा त्याची जागा; रिकामटेकडे लोक बसण्याची जागा; अड्डा; गण्या वगैरे मारणारे कुटाल लोक जमण्याची जागा. ४ संप्रदाय; गोसाव्यांचे पुढील १८ अखाडे किंवा सठ आहेत: अघोरी, अरण्य अवधूत, आनंद, आधम, ईंद्र, उदासी, कानफाटया, कालवेंला, गोदेंद्र, गोरखपंथी अथवा गोरखनाथी, डवरा, नंगागिरी, निरंजनी, निवांणी, पुर्णी, भराडी, भारती, राखल, वन, सरभंगी, पर्वत, सागर, तीर्थ, सरस्वती. यांची संख्या व नावे याहुन निरनिराळीं संपडतात. ५ अड्डा; गाव्या वगैरे उम्या राहण्याची जागा. ६ गुरे, येऊं नयेत म्हणून तातपुने उभे केल्ले कुंपण, फाटक. [सं. अक्षवाटक; प्रा. अक्खाडण-अक्खाडय=खेळण्याची जागा, -अक्खाड. म अखाडा]

अखाडा—पु पालखीचा दांडा [सं. अक्ष-आंख+आड]

अखाडी—वि आपाडी. —भी दुष्काल; आखाडी पहा. [सं. आपाड]

अखात—न. १ स्वाभाविक वनळले तळ, सरोवर. 'असती बहुत अखातहि त्यामाजीं पूर्ण जीं जेले अमले ।'—कुअक ७७. २ जमीनीत घुसलेला समुद्राचा भाग. [सं. अ+खात=खणलेले]

अखाद्य—वि. खाण्यास अयोग्य; निषिद्ध; अभक्ष्य; अमोज्य 'अखाद्याचेनि भोजनं ।'—झा १८ ०६९. [सं. अ+खाद्य]

अखिल (ळ)—वि. १ सर्व; संपूर्ण. 'तूचि अवेष अखिल जन ।'—एहसव १.२ २ अंततः न संपणारे. 'माया पाहतां अमेग । अखिल वाटे ॥'—दा ७.१.५८. —**लार्थ**—पु. मुख्य मुद्रा; सारांश; तात्पर्य. [सं. अ+खिल = अवशिष्ट]

अखुंजी—शिष्टक; अखवानजी पहा.

अखुटणें—आंखटणें पहा.

अखुड—वि. तोटें; आकुंचन पावलेले; लहान, अपुं. [सं. आकुट; प्रा. आकडड]. ०णें—उक्ति. १ लहान होणे, करणे. चरव होणें; संकोच पावणे. खुटणें; आक्रसणें; आंखटणें. अकि. २ थांबणे. ओटणें; हात धरणें. ३ ओढून धरणें (पाऊष). —**शिगी-श्रेणी**—लहान शिंगाची. 'अखुड शिंगी वहुडुशी' (गाय.)

अखुनजी—अखवानजी पहा.

अखुड—अखुड पहा.

अखें—न. कंठाळी, पडशी, मोशी, पखल, माकण, इ. कांची एक बाजू; तसेंच बैलांच्या पाठीवरील तूप, तेल इ. कांचा एका बाजूचा बुदला; अटक. [सं. अर्द्धक]

शको. १. २

अखेतय, अखेती—अखजा पहा.

अखेर—भी. १ शेवट; समाप्ति; अंत. परिणाम. —वि. शेवटिल; शेवटचा—आ; पूर्ण झालेला; संपलेला; मृत. 'मथारनन्हें अखेर झाले'. —क्रि.व. शेवटीं; अंती शेवटाम; सालअखेर. [अर. आखिर; फा.]. —**आटावा**—पु साल अखेर येणें—टणें मसजण्याकरितां मांडलेला जमाखच. —**नौवत(द)**—भी. चौथ्याच्या शेवटी जलद वाजविण्याची एक गतः (ल) शेवटचे यश. —**माल**—न.

१ वर्षाचा शेवट; सुगारंभः उन्हाळ्याचा शेवट व पावसाळ्याचा प्रारंभ म्हणजे ज्येष्ठ महिना 'शेवटीं अखेर साल जहाले'—ना १९. ७६. —स्र १२३१. —पया ६७ २ विशिष्ट वषेचकालील देव. ट्येच वर्ष ३ हिशोबाच्या वर्षाचा शेवट —**चा हुकुमनामा**—पु ज्या हुकुमावरून दाव्याचा निकाल होतो तो

अखेरी—भी समाप्ति; अंत; शेवट (कामाचा). संपर्ग; खलास होणे; आटोपणे (मासुधी, पाच्य) [अर. आखिर] —**मारणें-नाधणें-नांभाळणें**—१ प्रथम फारमा प्रयत्न न करतां शेवटी एकदम जागरा प्रयत्न करून ज्या मिळविणें; शेवटचा तडाखा ल्यावणे. २ दशावतारी गंजफात शेवटचा हात मिळविणें किंवा डाव साधणे. —क्रि.व. अखेरीस. (कों. अखेरीक). —**चे दिवस**—शेतकामांत हंगामाचा शेवटचे दिवस, वैशाख महिन्याचा शेवटचा पंथरवडा. अखेरसाल पहा.

अखोट—अक्रोट पहा

अखोट—वि. नोड (दांप) नसलेले; निटोप; शुद्ध; निर्मळ. [अ+खोट].

अखोटा—पु. १ (एखाद्या काठीचे किंवा खुंटीचे मोर्तबी) दोरी बांधण्याकरितां पाडलेली वाटोळी खांच. खोबण; कंगोरा. खराडी किंवा कर्णी (पुढी) मधील वाटोळी खांच ३ पुढे आलेले टोक; पत. मुळका. —**आंगटणें**—आंगटणें [सं. आ+खन+खात]

अखोर—वि (खा.) आणिक; अधिक [सं. अधिकतर, अधुर]

अख्वा(ख्वें)—अखा पहा.

अख्तर—पु. १ नाग. नक्षत्र २ गुंथव शकुन [फा]

अख्यार—पु १ गौरविलेला अधिकार. दिलेला हक्क, मुख त्यागी; सत्ता. २ निवड. पर्वती. —वि. अख्यथारी [अर. इस्तिफार]

अपत्र—न. प्रतिनिधित्वाचा अधिकार देणारे पत्र —**री**—भी १ अख्यार; अधिकार. सत्ता. २ पु. अधिकार दिलेला प्रतिनिधि; व्यवस्थापक, चालक; अधिकारी; मुख्यांग.

अख्बार—भी. १ बातमी. वर्तमान; वार्ता २ वर्तमानपत्र. ३ पराष्ट्राच्या दरबारी टोबलेल्या आपल्या वकिलाकडून आलेले बातमीपत्र. 'त्याणीं निकडील अख्बार आणिली आहे'

—रा १०. २७३. [अ. खवर अव.]. ०नवीस—उ. १ बातमीप्र पाठविणारा. २ आपला खास बातमीदार. ३ मंत्री. [फा.]

अख्येत—अक्षत पहा. 'ते अख्येतीं न्हातितां'—उपा ३४.

अखरी—(धान्य संपर्ण याअर्थी) अखरी पहा.

अग—उद्गा. १ लक्ष्य वेधण्यासाठी काढलेला संबोधनाथी उद्गार. २ क्रीस उद्देष्टून वापरण्याचे संबोधन. म्ह. —अग अग म्हशी मला कां नेशी! [सं. अग; का. अक]

अग—उ. प्वेत; वृक्ष. [सं. अ+गम्=जाणे]

अगड (ई)—उद्गा. आश्चर्य, आनंद किंवा भय दाखविणारा उद्गार; अगवाई; अगाई; अगग. 'म्हणे अगड! ऐकिलेहि न कथीं असे पाप गा!'—केका १०; 'त्यावरि न देखिले ते दाखविले म्यां कशास अगई! तें'—मोवन ५. ८३. [अग+आई]

अगग—उद्गा. अगाई पहा. [सं. अंगक=अकक अंग?—भाअ १८३४; म. अग+अग]

अगगाई—उद्गा. अगई पहा. [अगग+आई]

अगजाळी—अगजाळी पहा.

अगट—न. (वे.) कोडे. [सं. अघटित?]

अगटचिगत—वि. मंद; चेंगट; आळशी; दिरंगाई लावणारा. अकटचिकट पहा. [चिक्कट=चिगत द्वि.]

अगटी—आगटी पहा.

अगड—उ. १ आड; बांधीव विहीर. २ खंदक; खांच; लवण. 'कृष्ण समुद्राचिया अगडा-माजी दुर्गी वसतसे॥'—एरुव २. ८. ३ तट. 'हा लोकालोक महागड। प्रैलोक्याशी अगड। रचिला असे॥'—क्या ६. ४ १०. ४ पशुंचे (विशेषतः हत्तींचे) खेळ खेळण्यासाठी उंच तट असलेला आवार. (असे आवार बडोदे येथे असून त्यांत पशुंचे खेळ होतात). ५ वि. (गो.) अंगाथ. [सं. अगत; प्रा. अगड=रूप, हौद; का. अगळ = खणगे, खंदक; अगड्डु = खेळ.]

अगडत(द्व)(घ)(ब)गड—न. १ शुष्क वस्तु; अडगळ; सटर-फटर. २ अमर्षाद, शुष्क, निरर्थक बडबड; बांकडेतिकडे बोलणे-करणे—नागणे, वोंरे. ३ शिल्लेपाळे जाडेभरडे अम; गरीबीचे खाणे; भिकार खाणे. —किवि. कसेलरी; वेडेवांकडे; ओवडघोवडघणे. [विचित्र प्रयोग. सं. अ+घट; म. घाट]. **अगडीं दगडीं जीव घालणें—पाडणें**—एखाद्यास अडचणीत घालणे. **अगडीं दगडीं पाडणें**—अडचणीत सापडणे.

अगडधू—वि. लंभारती; लक्ष्मिरेजन; अगडबंब; हत्तीचे पिळगे; धिप्पाड (बी, पुरुष). [सं. अवधूत?]

अगडधूत—उ. गोसावी; बैरागी; लंभारती माणूस. 'देवा. पुढे नृत्य करीत। अगडधूत मिळूनियां॥' [सं. अवधूत]

अगडबंब—वि. लेशेर; फार लळ; अवजड; धिप्पाड. [सं. अगड=असौ बंब=च=निरोपी व लळ. —भाअ १८३४. किंवा अघट+का. बंबल = डींग?]

अगडा—उ. गाडीजें जू व दांडी यांना बांधणारी दोरी; कसणी; धुरेकट. [सं. अग्रताट?]

अगड्डु—अगड पहा. 'तो जीतां अगड्डु देखीलिला। समुद्राचा॥'—शिष्ट ३१३.

अगणनिगण—आकणनिकण पहा.

अगणनीय—अगणित—वि. १ अमोज; असाप; मोजतां येण्यास अशक्य; असंख्य. २ (ल.) शुद्धक. खिसणर्णत नसलेले. [सं. अ+गण = मोजणे]

अगणित—वि. (गो.) अतिरेक; अतिशयोक्ति. 'अगणितच करणे=अतिरेक=अतिशयोक्ति करणे.

अगणये—अगण्य—अगणनीय पहा. अनादि जे 'अगण्य पर-मतत्त्व'—ज्ञा ६. ३२०.

अगत—न. अगत्य; काळजी; आस्था. —किवि. (गो.) अगतून; अगत्यपूर्वक; स्वचित. 'त्येकां अगत योंक सांग=त्याला अगत्य यायला सांग' [म. अगत्य अप.]

अगतिक—वि. १ निरुपाय; अनन्योपाय; निराधार; अस-हाय्य. २ कुटिंगति: मार्ग अडला गेला आहे असा; अवरोधित (कार्य, संस्था वगैरे). ३ गत्यंतर नार्ही असे; अवश्यक; अनिवार्य. 'प्राटे-स्टंटांचा व इंग्लंड देशाचा द्वेष करणे अगतिक वनून राहिले होते.'—ईमू ३०७. **अगति**—स्त्री. १ संकटावस्थेतून किंवा अनेक अडचणीतून पुढे जाणे; संकटांतून निमावून नेणे. २ संकटसमर्थीचा उपाय; अखेरचा उपाय; आणीबाणीच्या वेळची हिकमत. —उ. असहा-य्याला मदत करणारा; अनाथनाथ; वाली; आसरा ('देवता, परमेश्वर वगैरे). —वि. अनन्यगति. [सं.]

अगत्य—न. १ आस्था; कळकळ; पोटाग; आदर. 'या सुभेदा-रास सर्वोपेक्षां शास्त्रीबोवाचें अगत्य फार आहे.' २ अत्यंत अव-श्यकता; फार जरूरी; टाळतां न येण्यासारखी स्थिति. 'मला तेंबा-कूचें अगत्य नाही.' 'जे अगत्य होते तैसे जाळे.'—दावि ३५. —किवि. निर्व्यय करून; अवदयमेव; खात्रीने; कसेहि करून. 'तो तिमा-जीपंतास अगत्य जाले कीं'—माद्रिसंब ५४. [सं. अगति]. **अपूर्वक**—किवि. १ निर्व्ययाने; खात्रीने; अवश्यमेव. २ बुद्धिपुरस्सर; सुदाम.

अरूप—किवि. सुदाम; बुद्धिपुरस्सर; अगत्यपूर्वक. 'सद्रिष्टा... विरक्त पुढें अम्यासाठी. अगत्यरूप॥'—दा २. ८. ३२. **अवुद्धि**—स्त्री. **अवादी**—वि. एखाद्या गांधीवद्दल विशेष तत्पर किंवा उत्सुक

असलेला; अमुक जरूरीचे वाटणारा; त्याची तरफदारी करणारा. यांखेरीज अगलमेव, अगत्याचा, अगल्याने, अगत्यास (निकरास) असे प्रयोग होतात. 'आतां अगत्यास आले.'—यथादी १. २५७.

अगद—न. औषध. 'मद्राक्य तुला न रुचे मरणारा अग-दसे अगा! बापा!'—मोसभा ४. १३. —वि. निरोगी. [सं. अ+गद=रोग]

अगदी—वि. १ सर्व; एकूणएक; तमाम; पूर्ण; निःशेष; समूह; अपवादरहित. 'बरांतील माणसें अगदीं मेलीं'; 'पाऊस अगदीं गेला'; 'तुम्हांस पोथी अगदीं दिली'. २ शेवटच्या पाय-रीवरचा; पहिल्या नंबरचा; पक्का; खरोखर; आत्यंतिक; पूर्ण. 'अगदीं, अंधळा—वेडा—मूर्ख'. ३ पराकाष्ठेचा; अतिशय. 'हे काम सला अगदीं नेहटले, केलेच पाहिजे'. —क्रि.वि. (नकारार्थी) मुळीच, कोठेच किंवा कधीच. 'यांत मूळ अगदीं नाही'; 'असला पदार्थ अगदीं ब्रह्मांडांत नाही'; 'ही गोष्ट अगदीं होत नाही'. [सं. अगति ?]

अगन—पु. (कृण.) अग्नि; विस्तव. [सं. अग्नि अप.]

अगननगन, अगाननगान, अगानीनगानी—क्रि.वि. बुकून, बुकींचे; अन्यायाने; विनाकारण. [फा. ना गहानी=अवेळीं, अस्थानीं—दि.]

अगनवंद—पु. भिलावा; विन्वा. —अधप १३५. [सं. अग्नि+बंध]

अगप—वि. आगप; हळवे; लवकर तयार होणारे (पीक); मागप याच्या उलट. [सं. अग्र+पत.]

अगवाई—उद्गा. (बायकी) भीति, आनंद, आश्चर्य इत्यादि विकार दाखविणारा उद्गार. 'अगवाई! कमायाचाच बाजार किंग सारा!' —पूच. [अगवाई]

अगम—पु. १ वृक्ष; झाड. 'झालें कृतकृत्य तरीं बहु शक्ति न पारिजाताचीं अगमीं'. —मोसमा १. ३६. [सं. अ+गम=जाणे]. २ वि. गुप्त; जाणतां न येणारे. 'आधीं तेआचा जल्मु कवणें जाणि-तला कि होता अगमु' —(खिपु १.१६३) [सं. अगम्य]

अगमनीय—अगम्य पहा.

अगम्य—वि. १ न जातां येण्यासारखे; दुर्गम; प्रवेश होणार नाही असे. २ जेथे जाऊं नये असे; गमनास अयोग्य: (ल.) क्षेत्रे, पवित्र शास्त्रे; (संभोगास अयोग्य) नात्याच्या पायऱ्या. ३ बुद्धीला आकलन करता येणार नाही असे; अतींद्रिय; अतर्क्य. 'अगम्य ते हृदयीच्या पदका'. —एमा ११.१४८१. ४ जेथे पोहोता येणार नाही असे; अप्राप्य; असाध्य; अशक्य; जे करता येणार नाही असे. उ० इंद्रियागम्य, दृष्ट्यागम्य, बुद्ध्यागम्य, इ०. **०पण**—न समजण्यासारखी स्थिति; अज्ञेयता. 'वैससीं सहजासीं! अगम्यपणीं अगोचर' —एमा १.२२. [सं. अ+गम]

अगम्या—स्त्री. विवाहास अयोग्य; जवळच्या नाल्याची, सकुल, सगोत्र, भिन्नवर्णीय, किंवा आपणाहून वडील अशी स्त्री. [सं. अ+गम]. **०गमन**—न. शास्त्राने संभोगास अयोग्य मानलेल्या —अगम्या स्त्रीशी संभोग; व्यभिचार.

अगर—आगर पहा.

अगर-रु—पु. न. आसाम—भूतानकडील एक मोठे व सदां दित हिरवे झाड. पाने अड्डासारखीं, लांकूड नरम सच्छिद्र व राळेसारख्या पदार्थांने भरलेले; या लांकडाच्या माळा करण्याची पूर्वी चाल होती; हा पदार्थ झाडास चोंचे मारून काढतात; लांकडाचे तुकडे पाण्यात कुजवितात तेव्हां त्यास सुगंध येतो; झाड २० वर्षांचे झाल्यावर लापासून ऊद (अगर) काढतात; याचे कृष्णागर काष्ठागर, दाहगर, स्वादगर व मांगल्यागर असें पांच प्रकार आहेत; हा पित्तनाशक, पौष्टिक व केशवर्धक आहे. 'कपूर चंदन अगर ऐसेया सुगंधाचा महामेरु'. —शा १.३११. २ चंदन. [सं. अगर; हि. वं. गु. का. ता. अगर; अर. उदगरकी]. **०चंदन**—सुगंधी धूप; अगरवनी किंवा उदवनी, उटी—वगु.

अगरचे—उभ. अथवा; किंवा; जर; जरी: यद्यपि; जेव्हा. 'हे मुलकाची आब—हवा आम्हास रास्त नाही: अगर हुकूम होईल तर विलायतेस येऊं.' —पदमव १०९. [फा. अगर, अगचेह]

अगरगंड—वि. (व.) हृदी: निष्काळजी; बेफिकीर; आळशी; वेगुमान; मुस्त. 'सून मोटी अगरगंड मिळाली.' [सं. अग्र+गंड=वीर ? का. गंडु=बळशाली, नवरा]

अगरडा—अगारडा—आगरडा—पु. शिखर; टोंक; शेंबट; अग्र; शेंडा. 'दिवसे दिवस गर्भ वाढे। फुटती हातपायांचे आगरे।' —स्वानुदिन २. ३. ४. [सं. अग्र+ड (ड)]

अगरताळ—ळा—ळी—ळ्या—अक्रताळ पहा.

अगरवस्ती—स्त्री. कापूर, ऊद वगैरे सुगंधी द्रव्ये घालून तयार केलेली उदवस्ती; धूपकाडी. [सं. अगर+वस्ति=वात]

अगरवादी—पु. फियादी; वादी. [सं. अग्रवादी]

अगरसाळ—स्त्री. (गो.) देवालयजवळ बांधलेली धर्मशाला; देवळासभोवार मुख्यतः उत्सव प्रसंगीच्या जेवणावळीसाठी बांधलेली इमारत. 'अगरसाळें लोक जेवूंक लागले.' [सं. अग्र+शाला]

अगरी—आगरी पहा.

अगरी—स्त्री. झिरी; कोंब; मोड. **०फुटणे—येणे**. [सं. अग्र] **अगरू**—अगर (झाड) पहा.

अगरू—न. १ गुदगारातून बाहेर आलेले अंग, आंतडे; हगळे २ (गुजराथी) अन्नलिकेस रोग झाल्यामुळे जिभेवर आलेले खरे. [सं. अग्नि किंवा अंग+रू=वाढणे]

अगर्ही—वि. अनिय, निंदा करण्यास अयोग्य. [सं. अ+गर्ही] **अगल—ळा—ली—ल्या**—वि. १ पुढचा; पुढील; अप्रमार्गी असलेला; श्रेष्ठ; प्रमुख; पहिला. 'अगला पडला तर मागला हुशार'. २ नांगराच्या एकापेक्षा अधिक बिलांच्या जोडींतील पुढील (जोडी); ती हांकणारा (गुलगा); सदर जोडी हांकण्यासाठी असलेली बैटक. ३ [कृण.] बाप. [सं. अग्र+ल; प्रा. अगलौ; गु. आगळे, आगळ; सि. आगरो; व. अगेल; हि. आगला; वं. उ. आगलि; जि. अगले] **०मागला**—पुढील व मागील. आगल पहा

अगल्याबगल्या—वि. अप्रिक्त; पदरी किंवा एखाद्यावर अवलंबून असलेला; बगलबग्या; कनिष्ठप्रतीचा. [बगल द्वि.]

अगवड स्त्री. (गु.) अडचण; गैरमोय [मं. अव+पठ्; म. अवषड]

अगवळ-अगळ—पु. स्त्री. न. वेणी घातल्यानंतर केसांची जी टोंक शेवटी राहतात तीं मोकळी राहून वेणी मुटू नये म्हणून शेवट्यास, लोंकर, सांपट वगैरे दारा लावतात तो; अंगवळ. [मं. अग्र+वलय]

अगवाडा—पु. (हि.) घराच्या पुढला भाग; अघाडी. [सं. अग्र+वाट]

अगस-णें—आगस-णें पहा.

अगसाळी—अकसाळी पहा.

अगस्ता-त्या—पु. हद्दगा. (व.) हेटा फुले व शेगा यांची भाजी होत; फुलवस्मन तांबडा व पांढरा असे दोन प्रकार. आंवळीच्या पानासारखी पांजे; हा शीतल, वातुल, व त्रिदोषनाशक आहे. [सं. अगस्त्य. हि. अगधिया-हाधिया; ता. अर्गति; लं. ई. एगटी]

अगस्ताळ—अकरताळ पहा.

अगस्ति—पु. १ एक ऋषि. २ एक दक्षिणेकडील तारा (कॅनोपस). ३ एक वृक्ष. अगस्ता पहा. ४ (ल.) खादाड माणूस (अगस्तीने समुद्र प्राशन केल्यावरून). [सं.]

अगळ—पु. स्त्री. दाराला लावण्याचा अडसर; निर्बंध; कडी; तारखळी; अडणा. [सं. अगळा, प्रा. अगळ; गु. अगळी, आगळी; गर्जना; फा. आगाजाह]

हि. अगल. आगल; का. अगळी; पं. अगल; वं. अगड; सिह. अगुल]

अगळणें—अडविणें. **पण्डणें**—प्रतिबंध होणें.

अगळ—स्त्री. गोठ्या खेळण्याकरितां केलेली खळगी; गल; बदा; विटी कोलण्याची गळी. [का. अगळु=खळा. सांच.] **गोटी-डाव**—स्त्री. ज्या गोठ्यांच्या डावत बंद असतात तो; कोंडडाव याच्यापासून निराळा.

अगळ—न. (गो.) १ कोकवाचा रस ' आज भिडा-अगळाची कडी करची '. २ (ल.) लालभडक पातळ पदार्थ. ' रोस सामको अगळ कसां जाला ! '

अगळ—आगवळ पहा.

अगळा—आगळा पहा.

अगळावणें—सकि. (गो.) (कोकवाचीं सोले ज्यास्त आंवट होण्यासाठीं त्यांना) कोकवाच्या रसाची पुटे देणें. अगळ पहा.

अगळीक-त—आगळीक पहा.

अगा—अग. १ पुष्कळी संशोधन. हें नामाच्या पुर्वी लावितात किंवा ' अ ' गाढून पुढें जोडतात. अर !. अहो !. ' राडी म्हणे तरि अगा ! जा, पूस संभेत तूं असें आयां ! '—भोसभा ४.५५

२ ' अगे ' याचे अव. ३ (गो.) अगे, अगे. अग पहा.

अगा-(ह) (ही)—स्त्री. १ अंदाज; धोरण; अनुसंधान; आशा; अगाळ कल्पना. ' वाघ पाठीवर येईल ही अगा नव्हती'.—ख ६६३५.

' या महिन्यांत पाऊस पडेल याची मला अगा नव्हती '. २ शुद्धि; स्मृति. ' मी चकलें खरा, मला त्या वेळेस अगा राहिली नाही. ' (या शब्दाचा गतकालीन गोष्टीशी संबंध असून पुढें नास्तिरूप येतें.) [फा. आगाह=जाणीव असलेला]. **अगा घेणें**—एखाद्या गोष्टीची व्यवस्था, किंवा जबाबदारी अंगावर घेणें; पुढाकार घेणें. **अगा बांधणें**—पुढील अंदाज, तजवीज, तदतूद करणें.

अगाह(ई)—अगई पहा. ' अगाई ! हा बाई ! त्वरित बरि जाईल पळुनी ! '.—नल ९९.

अगाऊ—वि. आधीचा; अगोदरचा. —क्रिवि. आधी; प्रथम; पहिल्याने; पुर्वी; अगोदर. [सं. अग्र; हि. अगाव; सि. अग्याउं.]

अ(अं) गाकडा—पु. पानगा; रोड; रोडगा. [सं. अंगार+कट ?]

अगाजणें—अकि. १ गाजावाजा होणें; नोहोकेचे प्रसिद्ध होणें; टिमकी वाजणें. २ कीर्ति, लौकिक होणें, प्रसिद्धी होणें. ' हे भीमकी ही नवरी अगाजे. '—रु २.६०. [सं. आ+गर्ज; फा. आगाजाह]

अगाजा—पु. १ ओरड; गलबला; गोंगटा; कळा. २ गाजावाजा; बोभाटा; गवगवा. ' त्या गोष्टीचा अगाजा झाला. ३ कीर्ति; लौकिक; नांव. ' कौरवेंद्र दुर्योधन राजा । ज्याचा महिवरि थोर अगाजा ॥—वत्स. **अचा**—प्रसिद्ध; विश्रुत; लौकिकवान्. [सं. आ+गर्जना; फा. आगाजाह]

अगा (गां) त—न. १ लवकर पिकणारे, हळवे, हंगामाच्या आधींचे पीक—धान्य. मागातच्या उलट. २ वि. अगोदरचे (हंगाम) पुर्वीचे—पेरलेले, पिकलेले. [सं. अग्र+जात]

आगंतु(तु)क—आगंतुक पहा.

अगाध—वि. १ अमर्याद; गंभीर; खोल, गहन; ज्याचा अंत लागत नाही असें (पाणी, ज्ञान, सर्पत इ०); गूढ. ' ऐसें जें अगाध । जेथ वेडावती वेद '—झा १.७३. २ अगम्य; अतक्य. ३ कठीण; असंभाव्य; अशक्य. ' त्याच्याहि पारिपत्यास अगाध आहे असें नाही. '—शारो ३३;—पया १३८. [सं. अ+गाध=खोल; प्री. अगधोस; गों. गोंधस].—न. समुद्र; गंभीर सागर; खोल पाणी. ' अगाधे हीं उंचवळती । ते चंद्रीचि ना शक्ती '—अमृ १०.५. **पण** गूढपणा; (ल) महत्त्व. ' तें अगाधपण जाईल । मग हिणाबो अंगा येईल. '—झा २.२१७.

अगाननगान—अगननगन पहा.

अगाप—अगप पहा.

अगापिछा-च्छा—पु. १ पुढील व मागील भाग; दक्षीन बाजू व मागील बाजू; अघाडी व पिछाडी. २ जवळचें आपत्संबंधी;

नातेवाईक (आई, बाप, मुल्ले इ०). [सं. अग्र+(पि) पुञ्ज-सोपुट].
०पहाणे—सर्व बाजूनीं विचार करणे; मागचा पुढचा विचार करणे;
 शुकायुक्त पाहणे.

अगाव—वि. मजवृत; श्रेष्ठ. [तु. आषा=श्रेष्ठ; अर. अवलक्ष]

अगावानी—स्त्रि. अंगरक्याची मलमल, कापड; याचे अंग
 पांढरें व विणकरीत किंवा कशियांत बुटी असते. [तु. आषा +
 श्रेष्ठ + सं. वर्ग=वाण]

अगार—न. घर; स्थान; मंदिर (समासामध्ये) क्रीडागार
 (खेळण्याची जागा), घनागार, धान्यागार, मांडागार, देवागार,
 शयनागार, शस्त्रागार इ०. ' कां असलासि स्वकें अग्नि कसा लाविसी
 अगारा या । ' —मोसभा ४.१२. [सं.]

अगार—स्त्री. (वं.) श्रीमहूर्त वज्रिवाचे पाऊन पडल्यानंतर
 तळ्याविहिरींतील पाणी आटण्याची क्रिया.

अगारडा—अगरडा पहा

अगारणें—मक्ति. वाढणें; ओगारणें. [सं. उद् + गु]

अगारी—स्त्री. १ कोव; डिरी. [सं. अग्र]. **०फुटणें०येणें**

अगारी—(वं.) तृप्त वाढावयाचें भांडें. [सं. उद् + गु]

अगाव—अगाळ पहा. [हि.]

अगावित—कवि. (गो.) अभावित, एकाएकी. [सं. अभा-
 विन्]

अगाशी—स्त्री. १ खुली असलेली गच्ची; अटाली.
 ' हुसऱ्या मजल्यावर टोकावर । अगाशी गच्ची चौफेर ॥ ' —मापो
 ३६. २ पडवी; सोपा. [सं. आकाशिका; तु०—का. अगशी=वेस.
 हि.]

अगास—न. (कुण.) आकाश. ' घर फिरती अगासी । तिचें
 चित्त फिळापासीं ॥ ' [सं. आकाश]. **०दिवा**—उ. आकाशदिवा.

अगिटी—आगटी पहा. ' क्रोध लोभाची धुपे अगिटी । '—एमा
 १८.२९६.

अगिदवणा—पु. एक प्रकारचा दवणा—वनस्पति. [सं. अग्नि-
 दमन]

अगि (गी) न—पु. (कुण.) आग; (वि. प्र. काव्यंत). [सं.
 अग्नि]. **०गाडा**—पु., **०गाडी**—स्त्री. आगगाडी. ' टोपीवाल्यांचा
 मूख. आगीन गाडीला कूलश । ' **०बंद**—वि. न जळणारें; अग्नीनें
 नाश न पावणारें; अदाय. ' अग्निबंद रक्षीम '.

अगियाळें—आगियाळें पहा.

अगी—स्त्री. (कुण.) आग; [सं. अग्नि]

अगीडगा—पु. (वं.) भाताचा एक प्रकार. याला पाणी फार
 लागत नाही; या भाताचा रंग तोंडडा असतो.

अगीदुगी—आगीदुगी पहा.

अगुण—वि. १ निर्गुण; सगुण याच्या उलट. ' सर्वे तुक्या
 मेली । त्याणें अगुणा आणिला ॥ ' —तुगा २१६. २ गुणरहित;
 थोडे किंवा मुलींच गुण नसलेला; अवगुणी. ' कृष्ण अगुणाचा
 अरूप । कन्या सगुण आणि स्वरूप ॥ ' —एकूस्व १.९६. [सं.
 अ+गुण]

अगुणी—अगुण्या—गुणरहित. अगुण पहा.

अगुदर—(कुण.) अगोदर पहा. ' भिळ० —मरनाच्या अगुदर
 हिला सावरूनस्थानी धरावी ' . —बाय २.२.

अगू, **अगूरू**—अगळें पहा.

अगूळ—अगवळ पहा.

अगे—उद्गा सामान्यतः क्रियांना संबोधून बोलतांना किंवा हांक
 मारतांना योजावयाचें संबोधन. अग पहा. **रह**.—(१) अगे मुजे
 महापाप, सामुवाई तुमनेच माप; (२) अगे माझे वाढले, सर्वे
 तुला वाढिले. [अग; कों. आगे]

अगेरी—स्त्री. १ पारशांची अग्निशाळा; वेळळ. अग्यारी.
 २ रुद्रामध्ये श्राद्धाच्या दिवशीं अग्नीत तुपाची आहुति देतात ती.
०घालणें—करणें. [सं. अग्नि+अगार]

अगेल—वि. (वं.) पहिला. अगल पहा. ' या डावांत मी
 अगेल, तूं दुगेल. '

अगो—उद्गा (कों.) अग; अंगे पहा. ' सदाशिवः—अगो, समज-
 लीस कां ? '—कफा. १. स्त्री. (व्युत्पत्तिवाचक) स्वतःची बायको;
गो असाहि प्रचार आहे. [तु०—वं. अगो]

अगोचर—वि. १ ज्ञानेन्द्रियांना न जाणतां येणारा. न भास-
 णारा; अज्ञात; अगम्य. ' ध्यानासिही जे नागवें । तें अगोचर फावें ॥ '
 —ह्या १५.१६. २ चमत्कारिक, नवीन, पूर्वी ऐकण्यांत न आलेला.
 [सं. अ+गोचर]

अगोचर—वि. १ अडदांड; अविचारी; अघोरच. बाल्य;
 खळाळ. ' काय मेलीं अगोचर पोरें हीं ! '—सुशिलेचा देव २७;
 ' धाकटी नार निघाली अगोचर '—ममाप १.१.२ २ अफाट;
 अवघड. ' नाहीं कवणाचे कटाव दखनेला पडले अगोचर—गेतिपो
 ३४०. [सं. अघोर + चर]

अगोचरी—स्त्री. योगशास्त्रातील चौथी मुद्रा. या मुद्रेंत दृष्टि
 आकाशाकडे असते. ' अगोचरी मुद्रा यांची जानकी । '—सप्र ८.
 १३.८०. [सं. अ+गोचर]

अगोट—उ—स्त्री. १ शेतीच्या हंगामाची सुरुवात. पावसा-
 ल्याचा आरंभकाल; मृगारंभ; (ल.) चातुर्मास; संबंध पावसाळा.
 [सं. अप्रवृष्टि—अगोटी—अगोट]. **०साधणें**—दाखविणें—(मा.)
 मारणें ' कुड्याला अगोट दाखीव. '

अगोतली—आगोतली पहा.

अगोद (घ)र—कवि. विवक्षित क्रियेच्या किंवा कालापूर्वी; आधी; पहिल्यांदा. **०चा, ०रील**—वि. पूर्वीचा; पहिला; प्रथमचा; मागचा. [सं. अग्रतर किंवा आदौकर-आदोगार-अगोदर; सि. अगमरो]

अगोस्ती—स्त्री. (विप्र.) अंगुस्ती पहा. (अंगावरील) शहारे; कांटा. **०येणें-वाटणें**—तिच्या (घोडीच्या) अगास अगोस्ती येऊन ती अंग झाडते. '—अथप १५७. [सं. अंग+उत्+स्था]

अगाड—अगाड पहा.

अगात(द)—(गो.) अगल पहा. ठाम. मुद्दाम. 'हो कागद तेणि माका अगात दिलोसा.'

अग्र—पु. स्त्री. अग्नि; आग; विस्तव. 'अग्र गृहासी लागला आणि सावकाश निजला॥'—दा ११.३७; 'बाळ्यायजादी कोधा आली। जंशी अग्र परजळली।'—तेपो १०. [सं. अग्नि]

अग्नि—पु. १ विस्तव; आग; अनल. २ पंचमहाभूतांतील एक देवता. ३ जट्याभिः (ल.) भूक. ४ आग्नेयी दिशा व तिचा अधिपति. ५ यज्ञीय देवता; गृहपत्य, आहवनीय व दक्षिणाभि असं तीन त्रताभि व सभ्य आणि आवश्यक मिळून पंचाभि. ६ तीन संख्येचा वाचक. ७ चित्रकादि जट्याभि प्रदीप्त करणाऱ्या वनस्पती. [सं.]. **०घेणें**—दारूगोळ्याचा मार सहन करणें. **०देणें**—प्रेत जाळणें; उत्तरक्रिया करणें. **०चा पाऊस पडणें**—अग्निवर्षाव होणें. एकदम अनेक संकटें-जुलूस कोसळणें, गुदगर्ण. **०आराधना**—शत्रूंचीं गांवखेडीं, झोते-भातें जाळणें. —ख २०९९. **०कण**—पु विस्तवाची ठिणगी; स्फुटिया. फुणगी. **०कमळ**—न.योगशास्त्रांतील एक संज्ञा. भुवयांच्यामध्ये अग्निनामक कमळ आहे तें विबुद्धां असून त्याला दोन पाकळ्या आहेत तेथे 'ह' 'क्ष' हीं वीजचिन्हे आहेत. —विउ १.५३. **०कार्य**—न. उपनयनानंतर वट्टेनं ब्रह्मचारी धर्माप्रमाणे करावयाचा होम, अधि-उपासना **०काष्ट**—न. निखारा पेठलेलें लांकूड; विस्तव. **०काष्ट भक्षण**—१ अग्निप्रवेश करणें; अग्नीत उडी टाकून मरणें. 'अजुन म्हणे हेचि शपथ। जमी मोडोनि पडेल मेल। तरी मी अग्निकाष्ठे भक्षीन सत्य।'—ह ३२ १६९. २ सती जाणें. 'आपला पति मृत झाल्याची खबर कानी पडतांच तिने अग्निकाष्ठे भक्षण करण्याची निश्चय केली.' **०काष्ट अंसिड**—(पायगेलिअस अंसिड) हे लाकडांतून कच्च्या स्वरूपांत निघते. —संपू २.४२. **०कुंड**—न. होमाच्या वेळीं अग्नि ठेवण्याकरितां केलेला खड्डा, पात्र; वेदी. **०कुमार**—पु. अजीण, कॉलरा, वातजन्य रोग यांवरील पारा, यंत्रक, वचनांग टांकणखार बोंगरचे केलेले औषध, रसायन. —योर १.५०२. **०क्रीडा**—स्त्री. दारूकाम; आतपवाणी; दारूगोळ्याचा भडिमार; फटाके, दारू उडविणें. **०खांब**—पु. तसलोहस्तंभ; शिक्षेचा एक प्राचीन प्रकार; नरक यातनांपैकी एक; यम लोकांची एक शिक्षा. 'तप्तभूमीवरी चाल-

विती। अग्निखांबासहि कवळविती॥'. **०चक्र**—न. १ पदचक्रांपैकी एक; अग्निचक्र पहा. —एमा १२.३३५. २ शकुन, फलज्योतिष यांतील एक संज्ञा; शांतिकर्मासाठीं अग्नि कोठें आहे हें पहावयाचें चक्र. शुक्र प्रतिपदेपासून चालू तिथीपर्यंत मोजून त्या संख्येत एक मिळवावा व रविवारापासून चालू वारापर्यंतची संख्या मिळवावी व त्या संख्येस ४ नी भागावें. बाकी शून्य किंवा तीन उरल्यास अग्नि पृथ्वीवर असून शुभ होय; २ उरल्यास अग्नि पाताळी व १ उरल्यास अग्नि स्वर्गलोकी होय; हे दोन्ही अग्नि शांतिकर्मास अशुभ होत—धर्षि २८४. [सं.]. **०ज खडक**—पृथ्वीच्या पोटांतील अग्नीनें आंतील पदार्थांचा रस होऊन त्यापासून बनणारा खडक; लाव्हा. —भू ७८. **०ज्वाला**—स्त्री. अग्निशिखा; ज्योत; जाल. **०तीर्थ**—न. तीर्थ पहा. **०दिव्य**—न. दिव्य पहा. **०नाश**—पु. श्रौत स्मार्त अग्नि विष्णु जाणें; अग्निहोत्रांतील अग्नि नष्ट होणें; (याबद्दल प्रायश्चित्त घ्यावें लागतें). **०नौका**—स्त्री. आग-घोट; वाफर; स्टीमर. **०पंचक**—न. फलज्योतिषांतील एक योग; हा पातक असून त्यांत अग्नीपासून भय असतें. यासारखेंच चौरपं०, मृत्युपं०, राजपं० बंगेर योग आहेत. शुक्र प्रतिपदेपासून चालू तिथीपर्यंत मोजून त्यामध्ये चालू लग्न मिळवून त्या संख्येस नवानीं भागून बाकी दोन राहिल्यास ते अग्निपंचक होय. हें सर्व गृहकर्मास वज्रें मानितात. —मुमा. [सं.]. **०परीक्षा**—स्त्री. अग्नि-दिव्य पहा. **०पाक**—न. (शिंपी.) हवी यंत्र; कपडा कडकडीत करण्याचे यंत्र; इस्ती पहा. **०पुट**—न. रसायन, औषधें, मात्रा बोंगर करण्यास त्यांना अग्नीची आंच देऊन जो संस्कार करतात तें. **०प्रद**—वि. पाचक; अग्निवर्धक; अग्निदीपक. **०प्रवेश**—पु. १ स्वतःस जाऊन घेणें. २ सती जाणें; अग्निकाष्ट भक्षण पहा. 'पुत्रवत्त्या श्रिया विशेष। तिहि न करावा अग्निप्रवेश॥' **०वाण**—पु, दारूनें वर उडवावयाचा वाण; दारूचा वाण; अग्न्यक्ष. **०मणी**—पु. एक क्षालपनिक रत्न; सूर्यमणि; रविकांत. सूर्यकांत मणी पहा. **०मांघ**—न. अपचनाचा रोग; जट्याभि प्रदीप्त नसणें; भूक न लागणें. **०मापक**—पु. न. अत्युष्णतामान मोजण्याचे यंत्र; पायरोमीटर. **०मुख**—न. १ हिंग एक भाग, वेखंड २ भाग, पिपळी ३ भाग, सुंड ४ भाग, ओवा ५ भाग, हिरदेदळ ६ भाग, चित्रकमूळ ७ भाग व कोष्ट ८ भाग यांचे चूर्ण. हे अग्निमांघावर देतात. —योर १. ४९३. २ देव. ३ ब्राह्मण. **०संज्ञ**—न. १ बंधूक; तोफ. 'यांच्या अग्नियंत्रांशोड्याची तारीफ व्हायला वेळेनुसार चुकायची नाही.' —नि ८०८. २ दारूकाम; आतपवाणी. 'भरुनी रजतमाचें औषध। करुनी अग्नियंत्र सप्रद। कृष्णापुष्टे अतिविनोद। एक प्रबुद्ध दाखिती॥'—एलख १५.११७. **०रथ**—पु. आगगाडी. **०रोहिणी**—स्त्री. काळपुत्री पहा. **०वर्ण**—वि. अग्नीसारख्या तांबडा लाल (रंग); रक्तकांति. **०वर्धक**—वि. पाचक. **०वर्धन**—न. पचन; जट्याग्नीचें

उद्दीपन. ० **विच्छेद**—उ. अग्निनाश; पत्नी मृत झाली असतां अथवा इतर कारणांनीं अग्निहोत्र बंद पडणे. (याबद्दल प्रायश्चित्त सांगितले आहे). ० **वृद्धि**—स्त्री. अग्निवर्धन; पचनशक्तीची वाढ; जठराग्नि प्रदीप्त होणे; आहाराचे प्रमाण वाढविणे. ० **शस्त्र**—न. वेदूक, तोफ बगैरे दारूनें उडणारे हत्यारा. ० **शाला**—स्त्री. अभ्यागार; अग्निगृह; अग्नि देवण्याची जागा; यज्ञशाला; होमशाला. ० **शिखा**—स्त्री अग्नीची ज्वाळा; अग्निज्वाळा. ० **सुत**—पु (स्त्रि) 'एवर डेज' या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय; राखेचे दिवस; ज्यांची दीक्षा होणारा आहे त्यांच्यासाठीं प्राथेना करण्याचे दिवस. 'उपोषणमंडळाशिवाय या चर्चच्या प्राथेनासंप्रदाहंत अग्निपुत्र, अनुनय व क्रियेक विशिष्ट दिवसाच्या पूर्वी करावयाचीं प्रदोषोपोषण...सांगितली आहेत'. —ना वा. टिळक. उ. सं. ३. [मं. अग्नि+स्तु]. ० **ष्टाम**—पु सप्तशोमसेव्यां (यज्ञा) पैकीं एक; सोमयाग; यज्ञ. ० **प्वान**—पु अव. पितृदेवता, ज्यास मंत्राग्नि मिळालेला आहे असे; ज्यांनीं जिवंतपणीं अग्निहोत्र पाळले नाहीं असं; मर्यादीतपुत्रांपैकीं पितर, जिवंतपणीं श्रोताग्नि ज्यांनीं ठेवला नाहीं (अग्निशोमादि याग केले नाहीत) असे पितर (सायण). ० **सेवा**—स्त्री. अग्नीची उपासना, पूजा. ० **स्थान**—न. अग्निमळ-चक्र पहा. 'आकळलेली योगें । मय्यामा मय्यमांगें । अग्निस्त्वानौनि निगे । ब्रह्मरिप्रा ॥'—शा.उ.९.४. ० **होत्र**—न. १ श्रोता-ग्नीची उपासना; सकाशात्पाकाल अग्नीला होम देव्हन अग्नि सतत राखण्याचे व्रत. २ (श्टेनें) धूपपान; विडी ओढणे. ० **होत्री**—उ. अग्निहोत्र पाळणारा; (यज्ञा) तेवाकू ओढण्याचें व्यसन असणारा. ० **स्नान**—न. (व.) एक तंत्रियाभर पाण्यांत स्नान करणे.

अभ्यायतन—न. अग्निकुंड. [सं. अग्नि+आयतन]

अभ्युत्पत्त—पु. १ वगवा; आगवाड; अगीचा डोंव. २ उल्का [सं. अग्नि+उत्पत्त]

अग्या—वि. म्होरक्या; पुढारी. (मुलांच्या खेळात). —पु. पुढारीपण; पुढाकार. ० **अग्रे-धरणे-पत्करणे**. [सं. अग्र; प्रा. अग्र; यु. अगुवो; हिं-अगवा-ना, आगे; पं. अग्रे; जि. अगोर]

अग्या—पु. १ काजवा. 'अग्या निजतेजसता । अभितेज प्राचूं जाता । तोंड जळे चवी चाखितां ।'—एमा ४.८६. २ एक खाजरी अंगाची आग करणारी वनस्पति (खाजडुयरी). [सं. अग्नि]

अग्या(गे)री—स्त्री. अभिपूजकांचा किंवा पारशांचा पवित्र अग्नि ज्या ठिकाणी असतो ती जागा; पारशांचे देऊळ. [सं. अग्नि+अगार; प्रा. अग्निआर-अग्यारी]

अंग्य—पु. शिवतापाचा एक प्रकार. [इं.]. ० **मिथ्य**—न. या तापावरील औषध. [इं.]

अग्र—न. १ टोंक; शेवट; कळस; बिंदू; शेडा. २ पुढचा भाग; अग्राडी. ३ दिगंश. ४ (समासांत श्रेष्ठाची) ; पहिला; पुढचा; मुख्य;

प्रधान. [मं.]. ० **का-ज्या**—स्त्री दिगंश; पूर्व, तारे किंवा इतर ग्रह हे क्षितिजाच्या ज्या बिंदूत अवतत किंवा मावळतात तो बिंदू आणि क्षितिजावरील पूर्व किंवा पश्चिम बिंदू यांच्यामध्ये जो वंस होतो तो. ० **गण**—वि. श्रेष्ठ, प्रवीण, तरेज. 'हक्मणी अग्र-गणी सकळिकां ।'—एकम्य ६.३०; 'चपळविशई अभगमा'—दा १.२.२२. [मं. अप्रगण्य]. ० **गण्य**—वि. श्रेष्ठ. प्रमुख. पुढे नेणारा. अग्रगण्य, अप्रगण्य अर्थादि रूपें आढळतात. ० **गामी**—वि. पुढे जाणारा; नेता; पुढारी. **अग्रगामिनी**—स्त्री. ० **ज**—वि. प्रथम जन्मलेला—वडील

भाऊ ० **णी**—वि. मुख्य, नायक; म्होरक्या, मुखिया. मार्गदर्शक. ० **त**—क्रि. पुढे; अग्रभावीं ० **धान्य**—न. जोंफळा, अरगडी, भात, वाजरी वगैरे खरीपाचे पीक. खरीप पहा. ० **तलसंचर (पाद)**—वि (नृत्य) नाचण्याम उभे असतां पायाची दांच वर उचलून आंगठ जमीनीला टेकून बाकीच्या पांटांची अंगे वांकडीं करणे.

० **पूजा**—स्त्री. संभेत विश्वा, तार, वगैरेमुळे जो श्रेष्ठ असतो त्याची प्रथम करण्यांत येणारी पूजा—मुख्य मानपान. —**मान**—वरील पूजेचा मान. 'ज्याची अप्रपूजेची मान्यता... । त्या ब्रम्ह्यामिमासी काळ-मत्ता । प्राप्ती सर्वथा ॥'—एमा. १० ६१३. [मं. अग्र+पूजा] ० **फूल**—न. वेणीच्या अग्रांत गुंतविलेले सोन्याचे जोड फूल. वेणी खोवली असतां तिच्या मय्यभावीं हे दोन वाजूनीं दिसते. [अग्र+पुण्य]. ० **भाग**—पु अग्र पहा. १ पुढला भाग २ टोंक; शेवट; कळस; माथा; दिखर; शेडा. ० **भोजन**—न. पहिल्याप्रथम जेवणे; आधीं जेवणे; प्रथम जेवण्याचा मान, सर्वोच्या आधीं जेवणास वसण्याचा मान. [सं. अग्र+भुज्]. ० **भोजी**—वि. अग्रभोजनाचा मान असणारा; आधीं जेवणारा. ० **लेख**—पु वर्तमानपत्रातील मुख्य लेख (लीडर); संपादकीय लेख. [मं. अग्र+लेख]. ० **वन**—न. १ झाडांच्या फांदीला कुठराणीं फिरी. 'अंधं कानु पसरं । अप्रवनें घेतीं थारं ।'—झा १५. १५८. २ अरण्याची सरहद्द. [सं. अग्र+वन]. ० **वर्ण**—पु. श्रेष्ठ जात; (ल.) ब्राह्मण. 'त्याहीं-माजीं उत्तमता नेशी । अप्रवणांसी पं जन्म ॥'—एमा ७.६३५. [सं. अग्र+वर्ण]. ० **वर्ती**—वि. अग्राडी, पुढे असणारा—जाणारा. (स्वतः व काल यांना अनुसरून लाविताने). [सं. अग्र+वृत्]

० **वादी**—पु १ वादी; क्रियादी; वादाचा प्रथम उपक्रम करणारा; प्रतिवादीच्या उलट. २ आपल्या मताचा किंवा पक्षाचा जोरांनीं पुरस्कार करणारा. [सं. अग्रवादिन्]. ० **सर**—वि. १ अग्रेसर; अग्रगण्य; पुढारी; व्यवस्था पहाणारा; नेता. २ प्रमाणान्त असलेल्या दोन संख्यांपैकीं पहिली. ३६:४८ यांतील ३६.—छत्रं १०४. ० **स्कंध**—पु. खांब्यापेठच्या भागाचे माप (शिवणकाम). 'अप्रस्कंध व पाठ-तोल हीं दोन्ही योग्य असतां फांतींकोट पाठींत फार रेंद असतो

यांचे कारण काय ॥'—काप्र. २५. ० **हार**—पु. ब्राह्मणांना किंवा देवस्थानाला निवाहासाठीं दिलेले गांव, जमीन वगैरे इनाम; (अप.)

अप्राहार. 'वापी कूप आराम । अप्रहारें हन महाप्राम ।' —हा १८.११. २ एक दुमाला. एका कुटुंबाहून जास्त कुटुंबांस निवांहाये जो गांव अगर जमीन देतात त्यास अप्रहार दुमाला म्हणतात. —हामा २८. [सं. अप्र+ह]

अप्रा—स्त्री. अप्रका पहा. समांशाचा कोटिकोन पूर्व किंवा पश्चिम समबिंदूपासून ह्यामंडळाचे पातापांवतो मोजला जातो त्यास अप्रा म्हणतात. —सूर्य १७ [सं.]

अप्रार—स्त्री. अप्रहार पहा. 'तीथी अपी जो अपारें ।' —दा २.७.१९. [सं. अप्रहार]

अप्रांगु—पु. प्रकाशकिरणांचा शेवटः केंद्रबिंदु. [सं. अप्र+अंगु=किरण]

अप्रासन—न. समेतील प्रमुख स्थान; मुख्यशसन, अभ्यसपद. [सं. अप्र+आसन]

अप्राह्य, अप्रहणीय—वि. घेण्यास अयोग्य; वाईट; बेकायदेशीर; अमान्य; अप्रमद; नालायक. 'मोट्यु सुभारणा अप्राह्य आहे.' —टि. ३.४२५. [सं. अप्र+ह]

अप्रिस—वि. १ पुढचा; आधीचा. २ पुढारी; मुख्य; प्रमुख; वडील. ३ अप्रज; वडील भाऊ. ०धान्य—न. अप्रधान्य पहा.

अप्रेवन—अप्रवन पहा.

अप्रेसर—अप्रसर पहा.

अप्रो (प्रो)—पु. अप्राह पहा. [सं. अप्राह]

अप्रोदक—न. १ कोणाचाहि स्पर्श होण्यापूर्वी घेतलेले पाणी. २ ताजे पाणी; स्वयंपाकासाठी सोबळ्याने आणलेले पाणी. 'अप्रोदकाचा भरून कलश..... पूजावया परमपुरुष ।' —ह ३४.१८२. [सं. अप्र+उदक]

अग्र्य—वि. प्रमुख; श्रेष्ठ; नेता; पुढारी. [सं.]

अग्र—न. १ पाप. 'म्हणोनिसाडिजे तो अग्रौ' —हा ३.१२३. २ दोष; गुन्हा; अपराध. [सं.] ० गोवा—पातकांचा बंद, नड; गुंता. 'मद्रूजने तोचि निस्तरला अग्रगोवा रे ॥' —शिक १९. [गोंवणे]

अग्रटघटी—वि. अशक्य गोष्ट घडवून आणणारी. 'अघटघटी हरीची माया ।' —एमा ७.५७४. [सं. अ+घट्ट + घट्ट]

अग्रटमान—वि. न घडणारे. असंभाव्य. अशक्य. 'हे चर्चा अग्रटमान पै ।' [सं.]

अघटित—वि. १ असंभाव्य; विलक्षण, चमत्कारिक; लोकोत्तर. 'अघटित वार्ता । कोल्हे गेले तीर्था ॥'; 'हरिच्या दासां चिता । अघटित हे वार्ता ॥' —तुगा २३११. २ अघोर; अति वाईट; भयंकर; राक्षसी; आसुरी. —न. अतकथ्य, अतृप्तपूर्व गोष्ट—प्रसंग. 'अघटित घरे कापसा ॥ कापसानें कपाल फुटे ॥'; 'कमी त्यांचे अघटित ।' —ऐतिपौ १४५. [सं.] ० घटना—स्त्री. विलक्षण गोष्ट; आश्चर्यकारक घनाव, प्रसंग; नवल. [सं.] ० घटी—वि. न घडणारे तें घडवून आण-

णारी. 'ईश्वराची माया पूर्ण । अघटितघटी तिचें लक्षण ॥' —एमा २३. ४२१. [सं.]. ० विदाण—न. विलक्षण किंवा आश्चर्यकारक गोष्ट; नवल; चमत्कार; करणी (काल, देव, ईश्वर यांची). 'कोरडे कागद उदकीं राखणें । हें अघटित विदाम दाविलें ॥'

अघटी—टें—आगटी पहा.

अघड—वि. न घडविलेले; घडीव नसलेले; ओबडधोबड (दगड, वस्तु इ०). [सं. अ+घट्ट]. ० ता—वि. न घडणारा; अशक्य. 'तेथ परिहार बहुये । अघडता कीं ॥' —अमृ ९.३८. 'हे असो मात अघडती ।' —हा १.२३५. 'म्हणाले हे उपदेशिली नीती । आम्हांस तव अघडती ।' —रास १.६४०.

अग्रननघन—अग्राननाग्रान—अग्रानीनाग्रानी—अग्रननग्रान पहा.

अग्रमर्पण—वि. १ पापनाशक. —न. स्नानविधि व संध्या या कर्मांत प्राणस्थित पापपुरुषांचें उच्चाटण करण्यास हातांत उदक घेऊन त्यावर नांकीतीला वायु सोडून त्या पाण्यानें जमीनीवर आघात करणें (म्हणजे पापपुरुषाचा नाश झाला ही भावना). 'येथींच्या अर्धी बुडी देऊन । जे सदां करिति अग्रमर्पण ।' [सं. अग्र+मर्प]

अग्रडा—पु. १ जीभ, नाक, बोट, लेखणी इ० चें टोंक; झाडाचा बोंडा; (सामान्यतः) शेवट; टोंक. [सं. अग्र]. २ अघाडा पहा.

अग्रव-वा, अघा—वि. १ अवघा—घें; पूर्ण; सर्व; एकंदर. 'देवकी उदरीचा आठवा । निजध्यास वैसला कंसभावा । जनीं वर्नी अघवा । आठवा आठवा आठवत ॥' —ह ३. ६०. 'ऐसेनी आपव नोहोंकडे । बैसितें जाळें । —दाव २०३. 'होति अवघियांची विरहिणी ।' —शिशु ७.५४. [सं. अग्रवत्; प्रा. अग्रव—अग्रव]

अग्र (घा)ळणे—उक्ति. पाण्यांत खळवळणें, धुणें (वळ इ०). [का. अगळ, अगुळ=पाण्यांत बुडविणें; सं. आ+गळ]

अग्रळपघळ—वि. १ ऐसपस; मोकळे; सैल; लांबलचक. २ (ल.) स्वतंत्र; अनिविध; निष्कपट; मोकळ्या मनाचा. —किवि मोकळेपणानें; ऐसपस रीतीनें; (बोलणें, वसणें). [सं. प्राग्ल=पघळ द्वि. किंवा का. अगळ=विस्तृत द्वि.]

अग्रळाअग्रळ—स्त्री. (पाण्यांत) पुन्हां पुन्हां खळवळणें. [अग्रळणें]

अघा—पु. १ घनी; यजमान. २ मुसलमान बादशहाचा खास खोजा. ३ तुमकी राज्यांतील सेनापति, मुख्याधिकारी इ० ची पदवी. [सं. अग्र; तु. आघा=श्रेष्ठ]

अघाऊ—अगाऊ पहा.

अघाड—वि. (चंद्र) उंच; मोठें. [सं. अ+घट्ट; किंवा तु. अघा]

अघाडा—पु. १ आघाडांत उत्पन्न होणारे एक औषधि झाड; पांढरा, रक्त व पाण असे तीन प्रकार; दंतधावन, आम, ऋण सांवर

उपयोगी. उंची ४ ते सहा फूट. दांड्यावर रेखा व लव. पानाची वरची बाजू नरम व खालची खडबडीत. राख खाताच्या उपयोगी. क्षाराला उपयोग धोबी लोक कपडे धुण्याकडे करतात. २ बाय कांच्या केशांची अंधे. (कि० बांधणे—विचरणे). [सं. अपज्ज्ञात. प्रा. अघाड; गु. अघेडो]

अघाडी—स्त्री १ पुढला भाग. पिछाडीच्या उलट. २ सैन्याचा पुढला भाग; बिनी. 'रोखिले अघाडी जेजाला.'—पयो ११८ ३ घोड्याच्या गळ्याला बांधावयाची पुढील दोरी; दवासन. —कि.वि. पूर्वी; पुढे; अगोदर. [सं. अप्र.] ० घेणे—पुढे होणे; पुढाकार घेणे. ० **मारणे**—१ पुढे जाणे. 'तोपथेतक काय जी अघाडी असेल ती मारली पाहिजे.'—चेदगुल १२१. २ सैन्याची बिनी कापणे. ० **साधणे**—सुसत्याच्या आधी जालन काम पुढे करणे.

अघाडीपिछाडी—स्त्री. १ घर. सैन्य ड० चा पुढला व मागला भाग. २ घोड्याच्या डोक्याकडील व मागच्या पांयाकडील बांधावयाचे दोर; दवासन आणि पाचवंद. —कि.वि. पुढे मागे; पूर्वी नंतर. [सं. अप्र + पिच्छ. हि.]

अघात—पु. आघात (अप.). संकट. 'हृनिममें प्रह्लाद तरला । नाना अघातापासून मुटला ॥'—दा ८.३ १७. [सं. आघात]

अघेडा—अघाडा पहा.

अघोट—अगोट पहा.

अघोर—वि. १ अघात; फार भयंकर; भीतिप्रद; अमंगल. (वस्तु, क्रिया, स्थान). २ अकालविकाळ; अकटोविकट. ३ निष्कालजी; विनयोर; निमेष; स्वस्थ; बेफिकोर. ४ सौम्य; पोर नाही असा. 'अघोरचक्षुः अपतिष्ठत्येषि।'—ऋग् १०.८५.४४—अंतरपाट काळल्यानंतर 'ही वधू सौम्य दृष्टीची असावी' असे म्हणतात. —पु. १ संकट; पोर. 'माझी हरिली त्यां जरा । आणि दर्दीच्या अघोरा दवाडिले ॥'—कथा २.५.१७७. २ शेकर. यावरून अघोरपंथ निघाला. 'या ते ह्रद शिवा तत्तुघोरा पापकाशिनी।'—तैस० ह्रद. ३ एक नरक. 'जो द्विजवंदांचो वृति हरी...त विष अघोरीं पचिजेति।'—एसा २७.३९३. ० **अरण्य**—न. भयंकर आरण्य. ० **कर्म**—न. मयंकर, भाडसी किंवा अमंगल काम. ० **जप**—पु. पिशाच मंत्राचा जप. ० **दंड**—पु. जबरदस्त दंड. ० **निद्रा**—स्त्री. गाढ झोप. ० **पंथ**—पु. गोसाव्यांचा एक पंथ. 'हे लोक हातांत नरकपाट घेणार व नरमांस भक्षण, मलभक्षण व इतर अघोर (अमंगल) कृत्ये करणार असतात. ० **पंथी**—वि. बरील पंथाचे अनुयायी. [सं. अघोर + पथिन्.] ० **मत**—मार्ग—अघोरपंथ पहा. —**मार्गी**—अघोरपंथी पहा. ० **योग**—स्त्री—पु. अघोरपंथ व त्याच्या अनुयायांचा समाज. 'शाफ आगम आघोरयोगी । कैस ते एकाचे ॥'—दा ४.१.१३. [सं.]

अघोरी—वि. १ अघोरपंथी; साहसादि कर्म करणारा; स्नान संच्यादि आचार न पाळतां अव्यवस्थितपणे वागणारा. 'राखेचा शको. १. ३

योगाणा तोंडांत भरून मेळ्यामाखा पडतो. तिळाची पेठ कुजविरी म्हणजे निशी विज्याम्बो धाण येते ही नकली विद्या व्याप्याची भीति पाटन अघोरी पैसे उकळतो'—मांव १३३ २ तिर्यकग्राय. निय. त्याज्य भयंकर दृष्ट. माझसी अमंगळ. [सं अघोर]

अचकट, **अचकटविचकट**—वि अचरील; वाईट. घाणे. रेंडे बायात वीमत्य; गिनल चावट (भाषण, भाषण करणारा). ० **उच्चारणे**—अपणवट. अचरील वाक्ये उच्चारणे. जतनेद्रियावरून शिच्या देणे. [सं विच=निराले करणे. म विचकट द्वि.]

अचकटोचक—स्त्री गंधदुर्तीने, अस्ताव्यस्तपणे, कसेतरी, अशूनमयून घेणे—उपटणे (शेतातील गवत वगेरे) [वोचक द्वि.]

अचकटोचक, **अचकवचक**—वि.वि अव्यवस्थितपणे; कसेतरी; अस्ताव्यस्त (गवत काढणे, पाने घेणे) निवाया अचट बोचट पदा [वोचक, वचक द्वि.]

अचकय—कि.वि (गो) अजगय, हळब नकळत [सं अ+ जाय. म अजाग]

अचकलदचकल—न. (व) कोणतीही, वाईट, जाडेमरडे अन्न, काहीतीरी अयोग्य खाद्य. 'अचकलदचकल तुला पचणार नाही' [अचकल किंवा अचकूल द्वि.]

अचकलविचकले—अचकलेविचकले पहा.

अचकळ—१ पाणचट; पाचकळ. [सं अचे+कळा ?]

अचकाविचका—पु. गोथळ, गुंतागुंत. निवडविचड; अव्यवस्थितपणा (ल.) नाश, विघाड, दुर्दैवा विचका पहा. [विचका द्वि.]

अचकागचका—पु. १ अपरमार, पेकने वगेरेत शरीराला बसणारा हिसका. २ एकापरी जलाचने ओळणे, टकळणे, टोसा देणे; धक्का मारणे. (कि० देणे). ३ धक्का. दहगत (कि० वमणे). ० **खाणे**—बोलण्यांत अडखळणे [अचका+गचका. सं आ+कृष्ट; प्रा. अंच; का. अचका=खाणे देणे. द्वि.]

अचकी—स्त्री. उचकी किंवा उचकी पहा. (कि० देणे—येणे).

अचकी—वि. सर्व. संपूर्ण; असरी. 'टवरीस (असरी) अचकी रदनात्री ॥'—मागवि ४६. [सं आमाय; म. असमा—गी]

अचकुल—वि. (वे.) १ नाजुक. हळुवार. २ अशफ, फुसका; रोगट; हलकट; निरुपयोगी कुचकामी (ईश्वर, अंग, क्षेत्र वगेरे) ३ मोडलेला; दुखावलेला; व्यर्थ; पंगु [सं अचेकरा ?]

अचंगळ—वि हुरग. १ गः वाईट, गंजला नळेंड तो. [अ+का. चांगु=अंधे ?]

अचंचल—वि. १ न चळणारा न हलणारा. दट. स्थिर २ न बदलणारा; ठाम निश्चयाचा. निश्चळ. [सं.]

अचटबोचट—किंवि कर्मजास्तः विषयः अभ्यर्मुर्धः एक-
सारस्य नवः उत्पत्त्यल रीतीनि (कापणे, माडणे, सारवणे, लावणे).

अचकणोच पहा. [ध्व.]

अचडुबचडु **अचडुबचडु**, **अचडुबचडु**—न. १ लाहें
मूल २ लाच येयापणे; छबला! छबला! 'अचडुबचडु नामें आळ-
बिला।'—अमृतक ५९; 'मासं अचडें ग बचडें! छकडें! ग।' [मं. वस्तः प्रा. वचड. वचच. वचच+डः द्वि. वछड. वचड द्वि.]

अचतुर—वि. अकुशलः वाचळट अडाणीः निबुद्धः जड [मं.]
अचपल—वि. १ स्वीडरः उरवाती. चंचळ. 'अचपल मन
मागे नावें आवरीतां।'—रा. २ चपळः तरंगितः उत्साहीः
दुषार. 'अचपल गुण गुणी भैमली प्रीति दुर्गा।'—दावि १५८.
[मं. अचपल] ०पण—न. स्त्रोड्याळपणा. चपळपणा. 'भारी
तो बारा अचपळपणें देवा पिकती।'—दावि २५५.

अचंब—पु. घोडयाचा एक गंग. —अक्षप ८८.

अचंबा—पु. १ आवयः चमत्कारः कौतुकः नवल. २ माथ
यांची गोष्टः नवलपरी [मं. अत्यंतमुनेः प्रा. अचचभुय—अचंबा—
अचंबाः हि अचंबा गु. अचंबा]

अचंबीत—वि. आवयचंचितः विस्मितः थक्. —किंवि अचा-
नकः एकापकीं. [अचंबा]

अचर—वि. स्थिरः स्मथः गतिरहितः अडळः स्थावर [सं.
अचर]

अचरट—वि. (मूळ आचाराचें जास्त स्तोम माजविणारा
त्यावरून) बाबातः भलतमलतः अद्रातडाः अयोयः अनाम्बत (भापण,
बोळणारा)ः मात्थः अधवटः वाचळटः मुखासारखें वतन करणारा.
'बहिरे गेके तरे' (अळवाची माजी). आणि अचरट मागे मांभागे.
[मं. आचारवतः किंवा अनाही+चहाट+दावे!]

अचरटपचरट—वि. १ कोरडेः भरडः छलः बेचब (अभ)
२ अत्यंतः पालहाळिकः प्रसिद्ध. (भापण बोळणारा). अचरटपचरट
पहा [अचरट द्वि.]

अचरप (ब) चर—अचरटपचरट पहा. [ध्व.]

अचर्य—वि. १ चर्येचा—वादाचा विषय होऊं शकत नाही असा
'देवी देवां म्हणती अचर्यां तें।'—झा ४६९. —पु. (ल.) नवरा
(बायकोने त्याचें नांव घेतां किंवा चर्यां कर्मितां कामां तय म्हणून).
—मनको. [मं. अ+चर्य]

अचल—वि. १ स्थिर. गतिरहित 'अचळ हा शाश्वत।'—झा
८. १४९ २ अक्षयः अचंड. 'बेधू.. अचळचें राज्य करिती.'
—वसा ६९. ३ शांत. थंडः अचंचलः दमदार. निश्चित हेतु अम-
लेला —पु. पवन टंकडी 'तै पापाचा अचळु फिट।'—झा ४५६.
[मं. अ+चल] ०तारा—पु. स्थिर तारका. ०स्वर—पु. (संगीत)
भाषल्या जांगवळन हाळणारा (खालीवर न हाणारा) स्वरः हे
दोन आहतः षड्ज व पंचम.

अचला—पु. हातसाल अचल पहा. [सं. अंचल].

अचला—स्त्री. पृथ्वी. 'केगते भीमाजुन देती अचळेसि
शस्त्रसंगाने।'—मोसांयम ३.३० [मं.] ०और—स्त्री. मकरसंकांतीच्या
दिवशी बायका एका बाईम आयनावर वस्त्रन तिला खाऊं पिऊं
घालतात. मुळांचे हावें देत नाहीत. ती बाई

अचलित—वि. स्थिरः स्थावरः दामः निश्चलः न हललेले. [सं.]

अचल—वि. १ अचल पहा. २ न शिवलेला; न हाललेला,
किंवा हालविलेलाः उपयोग न केलेलाः अस्पृष्ट/वाण्याचा पदार्थ इ.)
३ (ल.) अत्रपः बाकीः शिक्कः —किंवि अलगतः अज्ञातः दमानेः
हळहळ. 'हे नोंडानोंड भाईं भग्ले आर. अचल उचलत देव.' [सं.
अचल]

अचळ, अंचळ—पु. १ पदरः आंघा 'नाहीं अचळ सावराबा
शेते।'—तुगा १११. 'लपविला कृष्ण, अचळ पडव मुखावरी घाली.'
—मज ३५. २ अंचळः आंचळः स्तनः थान (गुराचें) ३ बारीक
वक्रः हातसाल 'सर्वेसि निमेळा आंचळें दाटिले। मेवक जनी ॥'
—क ८८. [मं. अंचल]

अचळपद—न. अडळपद. मोक्ष. [मं.]

अचळय—किंवि. (गो.) १ अलगतः धक्का न लावता. २ (ल.)
सहजः कष्ट न पडतांः अनायामानें 'ताका गिरेन्तकाय अचळय
मेळ्ळी.' [मं. अचल]

अचळवी—वि. १ अचल, अचल पहा. ०वाण—मुकर संकां-
तीला जिचीं सर्वे मुलें जिवेंत आंहेत अशा मुवांमिनीस आधल्या
दिवशी विरजून टवलेले व हात न लावलेले असें दही पात्रामुद्धां.
स्वतःच्या मुलांच्या दीर्घायुच्यासाठी वाण म्हणून वतात ते. [मं.
अचल+वायन]

अचळगांर—स्त्री. अचळवी वाण जिला यावयाचें ती. तिची
न्हाऊलाऊ घालून ओटी भरून प्रजा करतात.

अचळोजी, अचळोबा—पु. आळणीः मंदः मडः लडः गंदीः
लडधुः गुळाचा गणपति. [मं. अचल]

अचळु—वि. ज्याला डोळ नाहीत असाः अंधळा [मं.] ०दर्शन-
न. डोळ सोडून बाकीच्या इंद्रियांनी व मनानें होणारे ज्ञान.
०पण—न चक्षुरहित म्यतिः अंधत्वः आंधळेपणा. 'जयाचेनि
वळे। अचळुपण आंघळे ॥ फिटोनि वस्तु मिळ।'—अष्ट ७. १२०.

अचांगणें—अकि. उमेद, हुशारी, वाड नाहीशी होणेंः कोमजणेंः
वाळणेंः अचांगी भरणेंः आजारी होणें. [अ+का. चांग]

अचांगळी—वि. उणेंः वाईट 'अचांगळी अफिक् शब्द। ऐकून
उठिला वीर गद ॥'—एकसव ९. ४. [अंचंगळ]

अचांगी—स्त्री. आजारः दुबळताः न्हास. ०भरणें—होणें-
आजारी पडणें. 'अचांगी भरली पोर मेला.' ०नें शिची देणें-
बोलणें—तोडांनें वाईट बोलणें, शिब्या देणें. [अ+का. चांग]

अर्चाचल्य—न. स्थिरपणा; निश्चितपणा: अचलता. [सं.]

अचाट—वि. फार: अतिशय; विलक्षण: अक्काट; लोकोत्तर, बहुभार; अपरिमित; अतकथे: यमत्काविक: काजील: अनिचट. 'ने दोन्ही शब्द अचाट.'—ज्ञा १. १६७: 'लाटांबरी अचाट लाटा.'—एभा २. ९४; 'रत्नमुक्तमार्णाक: राशी: दुर्गारादि अचाट.'—नव २१. १०३; (कि० बोलणे, लिहिणे, करणे) म्हा १ अचाट खाणें मसणांत जाणें: २ अचाट बुद्धि खेळावारी बळेच लक्ष्मी सेलवावी. [सं. अन्यर्थ: प्रा. अचल्य अचट=अचाट]

अचाट—वि. चावट: कारील: लुचा: 'कली मुले ही अवधी अचाटें.'—साह १. ६७ [सं. अ+चाट=लबाड]

अचानक—क्रि. १ एकदम: अकल्पितपणे. 'अचानक गर्नाम येउन पडला.' २ तडक: सरळ: बिनहरकत: 'त्या मागिनि अचानक पुण्यास जाशील' ३ हटच: अक्षाट. 'ही कांचेची ईडी अचानक उकलून देव.' ४ सहज: अनायासानें. 'हा ग्रंथ मला अचानक मिळाला.' ५ चोरून: गुपित: 'हा कांही कांही अचानक खानोमि दिसते' ६ अस्पृष्ट: अचळ: जयेंच्या तमै: कमजात न होतो. यागिवाय या शब्दाचे आगव्या बरंच शायिलपणे झालेले शयेंभेट आहत [सं. अज्ञानत: ? हि. अचानक, अचानक.]

अचापल्य—न. स्थिरता: दृढता. अचंचलता: सततपणा [सं.]

अचार—प. आचार: लोणचे [हि यु आचार]

अचाल—स्त्री. खोटी: खोळंबा: अडचण 'तुज्जी अचाल असल्यास दोन दिवस माझी कांयती घेऊन जा.' [अ+चाल=प्रगति]

अचाव(वा)चा. अच्यावच्या—क्रि. १ बोलण्यास भयान्य: निरर्थक: अयंक: अद्वातद्वा: अचकटचिचकट (भाषण). २ गौरवस्त: गर्वापणानें (काम करणें) ३ अव्यवस्थित. कमेंतरी. 'तो अचावचा खातो.' [ध्र. सं. अचाव्य+वाच्य]

अचिकित्सनीय—वि. असाध्य: उपायाबाहेर गेलेला (रोग इ०) [सं.]

अचित—वि. चित्ताद्वित: काळजी नसलेला 'जे अचित्तां भनायांचें मायपोट.'—ज्ञा ८. १९५. [सं. अ+चित=विचार करणें]

अचितित—वि. अकल्पित: ज्याचा विचार मनांतहि आला नाही असे: अतर्कित: अभावित. [सं.]

अचिंत्य—वि. विचाराज्या रूपनेच्या पलीकडील: अतकथे. 'हेतु ज्या निहं. अचिंत्य जें.'—ज्ञा ८. ८८. [सं.]

अचिद—न. चेतना नसलेले: जड (वस्तु, जग इ०): अज्ञान 'अचिदाचेनि नाणें. आलें जें निष्मात्रवशे.'—अष्ट ५. २९. [सं.]

अचिन्ह—न. (गो.) दुषिन्ह: अशुभ गोष्ट [सं.]

अचिन्-अचिरात—क्रि. अचिंचकन: लवकरच: थोड्या वेळांत-दिवसांत: थोड्या अवधीनें. 'सुरवग्दाय कांही न पवे अचिंचे.'—

—आमु ७१. [सं.]. ०काळ—पु. थोडा अवधि वेळ. ०स्थायी—वि. लवकर वाया पावणारे: अल्पकालीन: क्षणभंगुर: पळपुटे. न टिकणारे. **अचिंचकन**—क्रि. लवकरच

अचिरकाय—स्त्री. (गो.) १ अवधान. 'म्हाका नितलीशी अ० उडी ना.' २ आडखण. 'हांवें नितली अ० धुली ना'

अर्चापत्री—स्त्री. (गो.) माणेरगोष्ट्यांप्रमाणें दगड मेलून खेळावयाचा एक खेळ. हा पांचमात खेळानी खेळतान [सं. पंच. पत्री दि.]

अचुक—अचूक पडा

अचुंगळ—वि. अचंगळ पडा

अचुंबित—वि. १ नवीन: गाजूक: 'विशेष भक्तिप्रसन्न अचुंबित'—एभा ११ ६८१. अचुंबित कल्पना गोष्ट=अगदी नवीन कल्पना-गोष्ट. २ अपूर्व: अद्भुत. 'पुढें अचुंबित निरूपण.'—एभा ३०. ६१३ ३ अचूक 'जो परिणामीचा निर्वाळा. अचुंबित ये फळा.'—ज्ञा ५ ७ ४ स्पष्ट न झालेले: अस्पृष्ट. 'जैमै वस्त्रकवच लेइजे. मग प्रभावा वार्पावो साहजे. परी जैमैती उरिजे. अचुंबिता.'—ज्ञा २०३३ ५ निर्भेळ नितैप 'ने ज्ञान पात्रे निश्चित. जयामात्रि अचुंबित. प्राति असे.'—ज्ञा ८१८९ ६ निमळ 'तेणे श्रीकृष्णे स्तविनी भक्ती. परम प्रीती अचुंबित.'—एभा २९. ६६९ ७ मव. अगणित. 'तुज्या विभूती अचुंबिता. हृपेंन. सांग.'—एभा १६. २३८. ८ नासक: निसंग 'परी अचुंबित कर्माणि. अघटमान कर्म करणें.'—एभा ३. २९३ [सं. अ+चुंबित=न चुंबिलेली: न भांगिलेली]

अचुंबित—क्रि. (कों) अकस्मान. अचैवीत [अचंबा]
अचूक—वि. नेमकें. बिनचूक: दोपरहित. निदोष. 'अचूक येन करवेना. म्हणून केलें तें मजेना.'—ज्ञा १० २६. [सं. अच्युत: प्रा. अचूक] ०संधान—न. १ न चुकणारा नेम, क्रिया. गोष्ट. 'अचूक मारुनीचें मंधान। मोडिता झाला असंयक बाण ॥' २ बरोबर घडणारा वंत: न चुकणारी मस्र. ससलत **अचूकसंधानी**—वि. बिनचूक काय करणाग.

अचेत—वि. अचेतन: जड: चितन्यरहित 'अचेत लांडचुंबकें चळ.'—एभा २. ७०२ [सं. अचेतसू]

अचेतन—वि. १ निजीव: प्राणरहित: मृत. जड '...साव-सुत्री. अचेतन पुतळ्या नाचवी यंत्री.'—एकस्र १३ ६८. २ बेइच्छ: मुक्ति. [सं.] ०आर—(ग्या.) निजीव वजन (बड लोच. पळा. वरचे वंगर).

अचेष्ट—न. (पदा.) वातावरणातील वायुघटकपार्षी एक मूलद्रव्य: 'अर्गान'—ज्ञाको अ ६३. [सं.]

अचेतन्य—न. बेइच्छ: निबुद्धि: मुळ्या: निरुत्साहीपणा [सं.]

अचोच—न. आश्चर्य: नवळ 'अचोच हा बलिया भासा.'—निगा १६. [सं. आ+चोच: प्रा. चोचत्र: म. चोच]

अचोष्य—वि. चोषणाय अयोग्य-अशक्य; अप्राशनीय. [सं.]

अच्छलेविच्छले—क्रि. १ अचकटाविवकटः अव्यवस्थितः वशात्. 'कति शक नीं अच्छलेविच्छलेसी ।'—दावि २८४.

२ अचकल पहा. [विचकणें-विचकल द्वि. किंवा अचकल द्वि.]

अचक्रित—क्रि. (गो) अकस्मात्; अकल्पितपणे. 'म्हाका तों अचक्रित वांटेर मॅळळो' [अवचित !]

अचावयचा—अचावया पहा.

अच्छ—वि. १ विमल, रवच्छ 'बहुधा यमार्थिला बहु जन्म श्रीराम अच्छविभवानें ।'—सोर्भास ३.६४ [सं.]. २ श्रेष्ठ, उत्कृष्टः उत्तम —उग्रा. टीक. 'बरोबर ! बरे ! [हि अच्छा]

अच्छा—क्रि. (चि) अवीकडः हद्दीः आतांशां. [आतांशां अप]

अच्छा—वि. १ छान-सुंदर. चांगले —उग्रा. उत्तम. बरे ! टीक. 'होय. [सं. अच्छः हि]

अच्छिद्र—वि. १ भोंकादिवायु, व्यंग्रगरहित २ पूर्ण [सं.]

अच्छिन्न—वि. अखंडः संधं. न कापलेले विभागलेले [सं.]

अच्छेखां, अच्छेखान—वि (व ना) निम्माखान. टिकोर्जा (प्रमाणें), वरिष्ठ, मोठा 'तूं नादी मोठा अच्छेखां आला त (तर) मी डरत नाही.' [हि अच्छा]

अच्छेर—पु. अर्धांशेर (वजनी मापी) [सं. अर्ध+शेरः का अच=अर्धा]. **पावशेर**—पु. अव (कु) कच्चीबच्ची.

अच्छेव—पु. (गो.) उच्छादः धांगडधिया. हैदोसः घुडगूस. 'या भुरग्यांचे मामकां अच्छेव आयला !' [सं. उच्छेद]

अच्युत—पु. १ परमेश्वर (विष्णु)—वि. न पडणारा न टळणाराः स्थिर. अचल नागरहित जमे अच्युतपदवी अच्युताधिकार. 'अच्छु मी अच्युतु !'—झा १८.११४६ [सं.] **फळ**—न आंबा (फळ). [सं. वृत्तफल]

अछंदस्क—वि. कवितावद् नमलेला (गद्य) [सं.]

अछाडा—पु. (गु) कायरा. (चेल्याचा) दार काटणीः चावूक [प्रा. अछोडिअ—अछोड. म. अमांड]

अज—वि. अजातः नित्यः जन्मग्रहित 'मी अजुही परि-सभे ! प्रतियोगी !'—झा ८.४८. —पु. १ ब्रह्मदेव. शिवः विष्णुः चंद्रः कामदेवः सामान्यतः ईश्वर. २ श्रीरामाचा आज्ञा. ३ बोकडः वक्रग. [सं. अ+जन्=जन्मणे]

अज—शभ. १ पासून. मुळें. कडून. २ अनेक सधें वेगळाळीं व्हावीं आणि बंरजांचा ताळा पडावा म्हणून सदरवार बंरजांच्या एकेंदर बंरजांची जी पंक्ति मांडतात ती. [फा. अज्]

अज—आज पहा.

अजकदीम—क्रि. पूर्वीपायन 'अजकदीम इनायत अमे'—बाडमा १.६५. [फा. अज्+अर. कदीम=प्राचीन, जुना.]

अजका—वि. अजिंक्य (?)—शार. [सं. अजय]

अजंगम—वि. स्थावरः न हलणारे (घर, झाड इ०). 'अजंगमाची खाल काडविली ।'—झा १३.२२७. [सं.]

अजगय—क्रि. (गो.) हट्टेंचः नकळत. [सं. अ+जाए]

अजगर—पु. एक प्रचंड सापः (कों) आर. हा बकरीलाहि गिळतो म्हणतात म्हणून अजगर (गिळ) हें नांव. हा हिंदुस्थान, आफ्रिकेंतील दलदलीचे प्रदेश व अमेरिकेंतील उष्ण प्रदेशांत आढळतो. हा फार मुस्त व हालचालीस मेद असतो. विशेषतः अमेरिकेंत १०० फूट लांबीचाहि आढळतो. [सं.].—वि. १ (ल.) छुच दुःखातीत (योगी) ; कर्मासंबंधी कांहीं प्रयत्न न करणारा ; केवळ ईश्वरावर भरवसा ठेवणारा. २ आळशी ; मंद ; जड. उ० अजगरस्वभाव—प्रकृतिचाल-संप्रदाय ; अजगरासारखा पडणें-पसरणें-निजणें-चाळणें-पोसणें.

अजुत्ति—म्हो. आपोआप येऊन पडलेली भिक्षा (खाण्याची) हृति ; आळशीपणाची हृति ; आळशीपणाः अगतिकी करण्याचा स्वभाव ; एंटीपणा.

अजगूल—वि. (कों.) १ अधु नेत्राचा. २ अचकल पहा. [अचकल]

अजगै—क्रि. (गो.) वाजवीपेक्षा अधिक. 'तुजेकडेन अजगै आसल्यार दी म्हाका.'

अजज—पु. घोड्याच्या पायाचा (छुराचा) रोग. —अश्वप २७३.

अजंड—वि. (ना.) अट्टल ; अस्सल ; लफंगा ; ल्हाव. [हि. अजंड=पूर्णपणे तयार].

अजड—वि. १ चैतन्ययुक्त ; जडच्या उलट. 'तो जडाजडातें विरचितु !'—झा ८.१७. २ मंद, मूर्ख नव्हे तो. [सं.]

अजडोश—पु. जडपणा नसणारा, पश्यांचे, गोष्ट इ० ; अमृत, निगाकाय हस्तु (ब्रह्म, आत्मा इ० संबन्धी ज्ञातातः). [सं.]

अजतरफ—अजतरफः—शभ. पासून ; कडून. बाजूनें. (जुन्या पत्रव्यवहारांत बरिष्ठाकडून खालील अधिकाऱ्यांस योजितात)—पया ४००. [फा. अज्+तरफ्]

अजन्म—म्हो. —वि. १ न जन्मलेला ; ज्यास जन्म नाही असा. (ल०) ब्रह्मः ईश्वर. 'अजन्मा होता निजेल ।'—दा. २ शाश्वत ; निरंतरत्वा [सं.]

अजप—अजव पहा.

अजपत्र—न. अभिप्रायपत्र. (?)—शार.

अजपा (जप)—पु. १ एका अहोरात्रांत माणसाचे २१६०० श्वासोच्छ्वास होतात. त्यांवर 'शोह' हें बसवून जो सहज, आयास-विरहित जप करावयाचा तो. श्वासाबरोबर 'स' व उच्छ्वासाबरोबर 'अह' ('तें ब्रह्म मी आहे') म्हणावयाचें ; याला ईसंग्रज असेंहि म्हणतात. 'येकवीस सहस्र स्वार्स जपा । नेमून गेली ते अजपा ।'—शार १७.५.१. (सामान्यतः) श्वासोच्छ्वास. 'पवन विजितसे अजि

पावले. 'मदु असुं गतिने अजपा लवे.'—मंगथा—मक १६२. [मं.]

•गायत्री स्त्री. •मंत्र—पु. बरील जपालाच म्हणतात.

अजपूजाधीसरस्वती—स्त्री. धीसरस्वतीच्या पूजामंदिरांतून: (विजापूरचा दुसरा इमाहीम आदिलशाह हा हिंदुधर्माला मान देणारा असून त्याला हिंदी गायनाची फार आवड होती व त्यासाठी त्याने राजवाड्यांत सरस्वतीची मूर्ति स्थापिली होती. त्या सरस्वतीच्या मंदिरांत त्याने राज्यकारमाची कचेरी करून तेथून तो गवे बादशाही फर्माने काढी. म्हणून असल्या फर्मानांच्या डोक्यावर किता समासांत 'अजपूजा धीसरस्वती' ही अक्षरे लिहिली जात.)—माद्रि-संह ५१; ६८.

अजब—वि. आश्चर्यकारक; विलक्षण; चमत्कारिक. उ.—अजब क्पाल; अजब तऱ्हा इ०. 'कल्पनाशक्तीने काही तरी दारुणी अजब चित्रा काढल्याशिवाय आमच्या पाश्चात्यांना चैन पडत नाही.'—नि ४१६. [अ. अजब.] •खाना—पु. पदार्थसंग्रहालय; म्युझियम; कलाकंसंग्रह.

अजबाई—स्त्री नवल; आश्चर्य; वमत्कार; अलौकिकपणा [अ. अजब; हिं. अजाइब]

अजबाब, अजबाब—पु. स्त्री. १ मालमत्ता; जमीनमुमला; सामानसुमान; चीजवस्त; बरोबरचा संरंजना—शिदि २४४. 'खुन्या कमिटीकडून अजबाब सौंपून घेण्याचे काम मुरु होऊन ते सन १८८६ साली पुरे झाले.'—जनि ३. २ युद्धसाहित्य; युद्धसासुध्री. असबाब पहा.

अजबायेस—शम. कारणांनै. 'अजबायेस विमारी'—आजरा:-पुळे. —पदमक ११४. [फा. अझ+अर. बाईस=कारण]

अजबुनात-द-द्दी—वि. प्राचीन. 'बाछाई तक्त दिद्दी अज बुनात जागा.'—पला ९. [फा. अझ+बुनयाद=स्थापना, प्रारंभ]

अजम—वि. १ श्रेष्ठ; धोर; सन्मात्य; राजशीर्ष; (विशेषतः मुसलमान आणि ब्रिटिश लोक यांना). 'अजम चापलेनमाहेब याणी'—मुंर २३६. मुसलमानां आणि पेशवाईतील पन्थबहारांत कमिष्टांकडून वरिष्ठोस हा शब्द लाविला जात असे. 'अजम अफझल-खान महमदशाही.' परंतु इंग्रजी अमदानींत हा कमिष्टांस लावतात 'अजम पाटील कुळकर्णी.' [अ. अझ्म. तु० —सं. अथैमन=सूर्य, श्रेष्ठ; प्रा. अजमन=अजम ?]. —पु. १ सामर्थ्य; जोर; अभिमान. २ निश्चय; विचार. 'ऐशा समयया नबाब मौसुफ यांनी अजम केल्यास पातशाही दाब ब बहुत कामे पडून येतील.'—दिमरा १.४९

अजमत—स्त्री. धोरवी; श्रेष्ठता; प्रभाव; मोठेपणा; प्राबल्य; करामत. 'काही एक अजमत दाब मला.'—अझाअ १० म्ह० जेथे अजमत तेथे करामत. [अ. अझ्मात्.] •खान-पार—पु. जेजुरीची वेवता; एकदां औरंगजेबाने जेजुरीचा खंडोबा फां डोण्याचा प्रयत्न केला त्यावेळी असंख्य भुंगे त्याच्या पाठीस लागले. तेव्हा त्याने

एक स्तनजडित भुंगा करून खंडोबाज वाहिला. तो भुंगा पुढे उमाजी नाइकांने नेला. अशी अकथ्यायिका आहे

अजमाब-बा—पु. १ प्रयोग. परीक्षा. करोजी २ अजमास: अंदाज: हिशेब. गणती [फा. अझमाइज]. —णे मकि १ प्रयत्न करणे: परीक्षा करणे 'शमनापीरे समय अजमाविले'—सप्र ८३ ७३ २ अजमास पाहणे. हिशेब करणे. अंदाज करणे.

अजमास, अजमास—पु. (गो.) ? अजमाब पहा. 'अजमास घे आणि मांग पुढे मर' २ यालाची जमावंदीची ठरविक रकम. बजेट: जमाखर्च अंदाजपत्रकाचा तत्ता. मामलेदाराने आपल्या ताब्यांत जो प्रांत आडे त्याचा वसूल होणाऱ्या रीतीने करावा व दर एक गांवची कमाल बेरीज किती व प्रांतांपैकी दुसऱ्या गांव किती व नफ खर्च किती याविषी बंधाण करून जो कागद दरसाल दुसऱ्या तयार होऊन मामलेदाराकडे पाठवीत त्यास अजमास म्हणतात— इनाम. ५०. —चित्रगुप्त ८८. —खंर २८१६—पया ९१. [फा. अझमाइश्. गु. आजमायज]. •णे—पकि. अंदाज करणे. कल्पना बांधणे. **अजमासाने खोर्गार खां**—(क) अनुमानाने विधान करणे. **अजमास पंचे दाहांदशे**—अंदाजी विधान.

अजमासी—वि. १ अंदाजी. हिशेब करून काढलेला; गणती केलेला २ (गो.) अंदाज करण्यांत हुशार, पटाईत. 'अजमासी खरो केसाच बुकचोना'—बरोबर सांगेल कधी चुकणार नाही. **अजमासे**—किवि. मगसरी [फा. अझमाइश्]

अजमेरीजोडा—पु. विशिष्ट मारवाडी जोडा. माधी घडण —घाट असलेल्या जोडा [अजमीर].

अजमोदल—न ओक्याचे तेल: शायमाल. १ राजकर्ण, इसब बंगेरवर लावतात. [अजमोदा]

अजमोदा—पु. १ (या नांवाच्या तीन वेगळ्या वनस्पती आहेत. सामान्यत:) आंबा. ओक्याचे झाड अगर त्याचा एक प्रकार. याम पांढऱ्या रंगाची फुले येतात. पांढडुर्वा, गजकणी. अतिसार. अजीर्ण बंगेरवर औषध म्हणून उपयोग. —वयु. १ ८. [मं. अजमोदा; हिं. गु. अजमोद; ऊ. अजमूद=अजमोदा: का. अजमोदा ? तै. आजमोदा]

अजय्य—वि. अजिंक्य [मं.]

अजर—वि. शाश्वत. दृढपणा येत नाही असा. अविनाशी: क्षय न पावणारा: जगास जग प्राप्त होत नाही असा —वेव. [सं.]

अजरस्तखाने—किवि. यांच्याकडून यांच्या कचेरीतून. [फा. अझ=पासून+खनखाना=कचेरी+ई]

अजरामर—वि. अविनाशी: जग व मृत्यु यापासून अम्लित: अक्षय [मं. अज+अमर]

अजरामरा (म्हा) मत—अज्ञानचामत पहा.

अजरये—अजय पहा.

अजवला—पु. काळी तुलस; वैजवंती.

अजवख—(बायबी) अजय पहा

अजवान—अजमोदा पहा. [हि. अजवान]

अजघुंगी—स्त्री. मेशबिगी. मेशघुंगी. काकडबिगी. यद्यात्रि भागांत ही वनस्पति आढळते. रम दुधासारखा; कफ बाहेर काढणाऱा. [सं.]

अजसवब—शभ. कारणाने. 'अजसवब दुर्गगह' = रम्याच्या लांबीमुळे. -पदसव ११२. [फा. अश+सवब]

अजख (ख), अजाख—वि (ल.) मोठा; विस्तृत; प्रचंड; जंगी; धिपाड; राक्षसी. -पु. अमिहोत्राचा एक प्रकार (यांत तिन्ही कुंडले अग्नि कायम देवतात-अजयपक्ष) [सं. अजय= सतत; कायम टिकणारा; शाश्वत]

अजखलख—स्त्री. नृत्यांगली मोठी लयदात्री [सं.]

अजख—पु. प्रतिनिधि; गुस्ता. [अर. बजाहत=रूप; आदर.]
वार—पु. बवली कामगार. [फा.] **सरदेशमुख**—सरदेशमुखाचा प्रतिनिधि (मराठी राज्याचे व मुसलमानी राज्याचेहि सरदेशमुख छापित होते. त्यांनी आपल्यासाठी नेमलेला प्रतिनिधि.)

अजहत्स्वार्थलक्षणा, अजहलक्षणा—स्त्री पदाचा जो वाक्य अर्थ त्याचा त्याग न करता त्याहून काही अधिक विशेषांचे घेतलेला असतो ती लक्षणा; उ० 'पानपत्रावर एक लाख बांगडी फुटली' = एक लाख माणसे मेलेली; 'एक कप आण' = एक कप भर चहा आण; 'कावळ्यापासून दर्हा रक्षण कर' = कावळे, मांजर बोंगर-पासून; 'दोन्हे बाले आले.' इ०. [सं.]

अजा—स्त्री. १ शेळी; बकरी. २ माया. मोह; भास 'अजाची ते अजामाया.' -एमा ३.४८६. [सं.] **कृपाणीयन्याय**—पु. शेळी जावयात व तिच्यावर तत्कार पडण्यास एकच गांठ पडणे. यावरून डोक्यावर तत्कार टांगली असता अथवा अगतिक अवस्था असले तेव्हा यांचा ज्ञात. 'वृत्तमानपत्र-कृत्यांच्या डोक्यावर अस-अंस्टाची तत्कार अजा-कृपाणीयन्यायाने टांगली आहे.'

ग (ल) ल—वि. १ वावळा; कर्तुवहीन; मूर्ख. [सं. अजा-गल] २ निराधार; निरर्थक. **गळस्तन**—न. (शेळीच्या गळ्या जवळचा मांसल अवयव; याचा उपयोग नसतो म्हणून लक्षणेने) कर्तुवहीन. कुचकामाचा पुरव. बेल, इ०. 'धर्मधि-काममोक्षाणां यन्मैकोपि न विद्यते । अजागळस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥' -सुभाषित. **पुत्र**—पु. १ कोंकळ. २ (ल); घालता येत नाही असा. 'तें कीर अनाम अजाती । परी अविद्या-गरीब माणूस. 'अजपुत्र' बलि द्यात=यज्ञात बाकडातच बळी देतात; तद्वतच गरीब निराश्रित माणसास लोक छळतात. [सं.]

पालक—पु. १ धनगर २ मल्लारगड होळकर व त्यांचे वंशज यांना जुन्या कागदपत्रांतून लक्षणेने हा शब्द लावितात. [सं.] **युद्ध**—

न. बकरीं फार बळ मोडत नाहीत नुसता आव आणतात; त्यावरून लक्षणेने पोकळ धमकी—भांडण. [सं.]

अजा—पु. आईचा-बापाचा-बाप; आज्ञा. 'अज्ञास नातु शिकवतो.' [सं. आयें प्रा अज्ज.] **गुरु**—पु. गुरूचा गुरु; शिक्षकाचा शिक्षक.

अजाव, अजावब—पु. आवयचे अजय पहा. 'तुम्ही ऐसा गोष्टी करितां अज्याव आहं.' -ग १.५२. [अर. अजाव]

अजागळी—स्त्री. मगम्बी खोड्या; दोडगाई धिगाणा; भर-वाळी. [सं. अजागल ! प्रा अजुअ=अजुत+आगळी !]

अजाण—वि. १ अज्ञानी नेणता; माहिती नसलेला; अनभ्यस्त. २ उपकाराची जाणीव नसलेला; कृतघ्न; हुरगम. ३ विचार नसणारा; मूर्ख; बुद्धिहीन. [सं. अज्ञान; प्रा. अजाण.] **ता**—वि. गांधामोळा; बावळा; मूर्ख. **पणा**—पु. अज्ञान; नेणतपणा.

अजात—वि. १ उत्पन्न न झालेला; जन्म न पावलेला. काही सामा. शब्दः—अजातदंत-पर्ण-पुत्र-यौवन [सं. अ+जात.] **पक्ष**—वि. पंख न फुटलेला. 'जैशी अजातपक्षांचेनि जीबे । पक्षिणी जिये ॥' -झा १.३३९. [सं. अजात+पक्ष.] **अभय**—वि. कधीहि भीति शिवली नाही असा—माणूस. काही मामा. शब्दः—अजात-काम-कोथ-लोभ-मोह-सद-मत्सर इ०. **व्यवहार**—पु. वयात न आलेला मुलगा; अज्ञान. **शत्रु**—वि. १ ज्याला कोणी शत्रु नाही असा; शत्रुरहित; सान्त्विच; २ गरीब; निर्गुणगधी. ३ पु. युधिष्ठिर. 'यजमानहि गुरुदेव द्विजभक्त अजातशत्रु तजयाय ।' -मोसभा २.२१ [सं.] **स्विद्ध**—वि. स्वयंसिद्ध; स्वयंभु.

अजात—वि. १ अज्ञात जन्माचा किंवा ज्याच्या जन्माचा ठिकाण लागत नाही असा; अकलीन. वाईट लोकांचा. २ (व.) मोठा लुबा. 'अजात दिसते अजाती.' [सं. अजात]

अजात—वि. मुक्त; स्वतंत्र. 'तुम्हांस माथां तल घालोन अजात केले असे.' -बाशाख २१३ —किवि. अलाद; अलगत; कोठें किंवा कसाला न लागता. [फा. आजाद.] **पत्र**—न. मुक्तपत्र; मोकळे कृत्याचा दाखला

अजातप्रकार—न. जेथे जातिभेद पाळीत नाहीत असा आचार, वागणूक, पद्धति. (तुलजापूर. व्यंकटमणि बोंगर ठिकाणी असतो तसा.) [सं. अन्-जाति+प्रकार]

अजाति—वि. १ जातिरहित; कुळहीन. 'हा तों दिसे कृष्ण स्वयं अजाति।' -नंदा २.५७. २ वर्गातीत; कोणत्याहि वर्गात वर्गाचिये राती—। मारजी बोळखवाय अुती । खण केली ते ।' -झा १.१३२९. [सं. अन्-जाति]

अजातुजा—वि. मातातुसा; मी तूं पणाचा आपपर. **कार**—भार-प्रकार-भाव-विचार-संबंध इ०. [दुजा द्वि.]

अज्ञान—स्त्री. नमाजाच्या वेळीं बोलवणें: प्रार्थनेच्या वेळीं निर्मंशणादाखल होणारा पुकारा. [अर. अज्ञान]

अज्ञानबाहु—वि. आजानुबाहु पहा

अज्ञानवृक्ष—पु. आळंदीस ज्ञानोबाच्या देवळांत ज्ञानेश्वरांनी लाविलेल्या फांदीपासून वाढलेला वृक्ष: पृथ्वीवर हा अद्वितीय समजता. 'वृक्ष अज्ञाना देखून वंदी जरि मावें.' -निमा १.९४. [सं. अज्ञात (ल.) = प्राचीन+वृक्ष.]

अजाप—(गो.) अजब पहा. 'मा कां अजाप दिसते'

अजाबा—पु. (कुण.) वृद्ध माणूस. आजोबा.

अजाबाद—क्रि.वि. अचानक. [अजीबाद अप.]

अजामल—न. कॅप्टिफ अॅमिड. हे अम्ल लोणी, खोबरेल वंगणपासून काढतात. -मै. ० [लॅ. कॅप्टिफ=अजा. बकरी.]

अजायब—अजब पहा

अजार—पु. गंग. विषाड: उपद्रव: पीडा: दुःखणें: व्यथा. आजार पहा त्याणीं रग्येस काडीचा आजार थाबया गरज नाहीं. -ता ८२४. [फा. आजार]. -रौ-वि. दुष्काणार्त: व्याधिप्रसन्न: गंगी अजार असणारा

अजार—अजब पहा

अजाहूत—१ बदली किंवा नायब: गांव-कामगार, प्रतिनिधि: पाठील, कुळकर्णी, वतनी, गुमास्ता वगैरेस लावतात २ (ल.) भ्रमाश्रित: अव्याहृत. 'माझी वृत्ति तीन पिढ्या अजाहूत चालत आली.' [अर. वजाहूत=सन्मान: दर्जा. नायब किंवा प्रतिनिधि याला सन्मानानें हा हुद्दा लावितात]

अजाक्षीर—न. बकऱ्यांचे दूध. 'लौरमिधूसीं समपिले अजाक्षीर.' [सं.]

अजि—उत्तरा. अहो' (पुरुषांनां किंवा श्रियांनां लावतात). 'संबोधन प्रसंगी, यामि म्हणेलथिं मधेंत अजि तरणी.' -मोर्गोष्प ३.२१; 'धृतराष्ट्रामि म्हणे मी संजय व्हा सावधान अजि राया.' -मोर्गोष्प १.५. [सं. अजि: हिं अजि-जी]

अजि—क्रि.वि. आज. 'बघिले पांचाळ वृषे वीरनिधन मज न सांगवें अजि ते.' -मोर्गोष्प ३.५.३८ 'आणुनि धर्मोस दिले यश आम्हांलाहि गावया अजि ते.' -मोर्गोष्प १.११५. [सं. अज: प्रा. भज: म. आज]

अजिक—वि. न जिकतां येणारा अजिकय: अजक्य 'तुं तब अजिक गा धडकुडा.' -एकव्य ४ ३८ [सं. अन्जी=जिकणे]

अजिक्य—अजिक पहा. ०पत्र-न. अजितपत्र पहा

अजिजी—स्त्री. दीनता: लीनता: गण्यांबया: आजोब: हाजी: हाजी. 'किती अजिजीनें हातांपायां पडून त्यांनीं माण्याकडून तसें बचन घेतलें.' -मा १५४. ०करणे=आजोब करणे [अर. आजिजी, आजिम्=कमकुवत: असमर्थ: फा. तुल० सं. अजि+अजि: म. अजी+अजी किंवा अजी जी]

अजितन, अजिटेड—पु. एक लळकरी अधिकारी: वरिष्ठ अधिकारी किंवा सेनापति सांगले ते हुकुम काढणें व ग्वाना करणें हे त्याचें काम [ई. अँडज्युटेड]

अजित—वि. ज्याचा कोणा कधी पराभव केल्या नाहीं असा (ईश्वर). 'अजित नाम वरें भल्ल्या मिणें.' सकल पानक भस्म करी: तसे.' -वामन. [सं.]. ०जार्णे=एकाचाला द्वार जाणें: एकाचाले वचस्व करून करणें: -नुकीचा प्रयोग, जित ठेवजी अजित. 'मी क्काला कोणाला अजित जाऊं.' मी काय तुला अजित जाणार कीं काय? ०होणें=(ना.) सेटाकुटीम येणें: रडकुडीस येणें: नुकसान येणें: ०पत्र-न १ पूर्वी पंडित वादविवाद करीत इतर पंडितांस वादांत जिकण्याकरितां फुलत असत त्यावेळीं विशिष्ट व्यक्ति अजिकय उरली असें लिहून दिलेले पत्र: त्याचकरून पुढें उलट अर्थ आला: जितपत्र: वादांत किंवा खळांत पराभूत झाल्यानें तशी कबुली देणें २ खट: त्यांत हरलेल्या खलांनें ज्यावर आपला पराभव लिहून दिला ते पत्र. 'त्या गावच्या ब्राह्मणांनीं त्या विद्वानास अ' धरें.' रामचंद्र काशीस जाऊन अ' घेऊन आला ' (याप्रमाणें हा गब्द द्वयी वापरतात).

अजितेंद्रिय—वि. ज्यानें, आपलीं इंद्रियें, मनोपम किंवा विकार हीं जिकिलीं नाहींत असा: अविचर: अवैराग्यशील. [सं.] **अजिदिल्लखलास**—अ. शुद्ध प्रेम करणाऱ्याकडून: कनिष्ठा-कडून वरिष्ठांला जाणाऱ्या पत्रांतील मायना [फा. अजि+दिल्ल+अर. इच्छलास=स्नेह]

अजिन—न. बमण्यासाठीं किंवा पांघरण्यासाठी (१ बमोषत: हरणाचे) कातडे: सुगन्ध: कृष्णाजिन. [सं.]

अजिनाफुस्की—स्त्री (गो) भित्री भागुबाई: (ल) भ्याड: नामदं 'नाज्यान किजे जाता' नी पेलीं मासकी अजिना-फुस्की' [सं. अजीणे प्रा अजिण्ण+अव. फुस्.]

अजिर—न. अंगण: चौक: खुली जागा. 'होय अमूक खोत: शत वाहे समराजिगी खळखळातें.' -मोर्गोष्प २.२३ [सं.]

अजिसौब—अजीसोब: याकडून: यापासून: यामार्गानें: (वरिष्ठाकडून जाणाऱ्या पत्रांतील मायना), 'अजिसौब जमल' -भोपेयाबाब ८५. [अर. सौब=मार्ग बाजू, तर्फे]

अजी—उत्तरा. अहो' अजि पहा.

अजी—स्त्री. आईची-बापाची आई: सामान्यत: वृद्ध. पोक्त बाई अमाहि अर्थ होतो. म्ह० स्वायया अजी करावयाला शेजी=खाण्याच्या वेळीं अजीनें नातें लावावयाचें. पण कामाच्या वेळीं शेजारीण म्हणून दर गहावयाचें. [सं. आरिका: प्रा अजिजना-अजी].

अजीअजी करणे—लुपमस्करा करणे: आजोब करणे. अजिजी पहा. [अजी+अजी किंवा फा. अजिजी]

अजी—अअ यापासुन; यापुंठ. 'अजीपासुन क्रूर न कीजे'—रा १५.२४८ [किवि. पूर्णपणे अगदी: मुन्दी: मुळीच. 'शिर्गा मोडकी अजी योडकी'—अमृतदाळ ८ [फा. अअ=यासुन+ईन]]
अनसणे—मुळीच नसणे. अगदी नसणे: पूर्णपणे अभाव: (अजात: एकूण वज्रेंत, नसणे). अजी उर्बा नाही. तपकीर कोणीकडे पढावी
अजी माफी—आ सवेध सांग माफ असणारी जमीन. **अजी वास्ते**—याकांती: म्हणून. —डम ६६ [फा. अजी+वासिता]
अजी सबब अजसवब—याकरिता: म्हणून 'अजसवब दूरीराह'—रस्त्याच्या लांबीमुळे—पदमव ११२ **अजीसांव**—अजिणोव हा. यासांग: याकरिता—काप्रहया २७ [अर. सोब=सांग]
अजीज—वि. १ प्रिय: लाडका: प्यार. २ बहुमूल्य: महाग: दुर्मिळ: उत्कृष्ट—पु आभ. [अर. अजीज=नन्माभ्य. प्रिय]
अजीज—वि. १ दीन: लीन. 'सरदार यागी जाऊन ईश्रजोस भजीज केले'—रा १९१०५. २ मोताद: महाग. 'अभाम अजीज माहरो'—इग ५१०३. [अर. आजिज=दीन: दुबल]
अजीजी—अजिजी पहा
अजीबाई—आ (आड) बाजी: वृद्ध बाई (अजीमाखी): मजी पहा.
अजीवात (व), अजीवात (द)—किवि. १ बिलकुल: मगरी: सर्वस्वी: निखालस: समूळ: मुळीच. २ यापुढे: यानंतर 'अजीवात चेनापह्याकडे जाण्यास दिवसमत न लागवी'—रा १०. १६७ **अजीवात करणे, अजी वजा करणे**—मुळीच काढून टाकणे: तपशील काढून विश्वांत घेण्यापूर्वी अजातून बाहेर काढणे. फा. अजीबाद]
अजी याथ (ये)स—किवि. कारणाने: म्हणून. अजबायस हा. 'अजी बायम अजे एमी जे'—पदमव ११२. [फा. अजी+आस]
अजीप—न १ अपचन विकार—वि न फाटलेले: जुने तलेले: स्वराज न झालेले. २ न पचलेले: न जिरलेले [सं.]
अजीप—आ. अजीर्णाचा विकार: अपचन.
अजीर्णाश—पु. १ अवघट पचन २ न पचलेले अन्न [सं.]
अजीर्णा—आ. अपचनाव दैर्घ्यांत येणारा काडा [सं.]
अजीव—वि जीवहित: निजीव: (सजीवच्या उलट): (हं.) अक्षो. 'अजीव सृष्टि'. [सं. तुल० ग्री. हं. अजी]
अजीहून—किवि. आजपासून 'तुज एसे ब्रमे अजीहूनी प्रतापमी'—सप्र २.३१. [सं. अथ. भ. अजि+हून: हि. अजहू.]
अजु—किवि. अजून: अद्यापि. 'अजु ते कृत्य न साधले'—दावि १८०; 'दोणपा वदे तो अजु देवाला'—दावि ३७७ [अजून पहा. यु. हजु]
अजुक—किवि. (व) उजुक: आणखी: पुन्हा एकदा: अजून पहा.

अजुनि—किवि. अद्याप: आतांपावेतो: अजूनपर्यंत: अजून पहा.

अजुरदगी, अजुर्दगी, आजुर्दगी—आ. खिन्नता: नाराजी: रुष्टपणा: स्वभा 'या दिवसांत कोणाची अजुर्दगी नसावी'.—रा १०.६८. [फा. आसुर्दगी]
अजु (जु) रदा, अजुर्दा, आजुर्दा—वि. १ निष्काळजी: निरुत्साही: आस्थाहीन: अनुत्सुक: त्रासेल्ल: खिन्न: उदासीन. २ दु:खी: कष्टी: धर्मी. 'लकरी एकही नाही अजुर्दा'—ऐपो. ३५१ [फा. आसुर्दा=दु:खी]
अजु (जु) रदारी, अजुर्दारी—पु. असुक मुदतीत पत्र पोहोचविण्यास भाळ्याने ठेवलेला माणूस: मोकर: मजूर: जासुद. 'आमचे जासुद काशीद न पावले तर तुम्ही अजुर्दारी करून पत्र पाठविणे'.—रा ३१६३;—खर ३०९२; 'आपली मुलगी व उमेदवार अजुर्दारी या दोघांनी मिळून चोरी केली असे त्याचे मनांत पक्के भरले.'—याको ६६. [अर. अजुरा=मजुरी फा.]

अजु (जु) रदारी, अजु (जु) रा—आ. १ मजुरी: वेतन: 'कासीद पाठवावा त्यामी अजुरा पोचत नाही'.—रा ८.२१२. [अर. अजुरा=मजुरी] २ (बा.) वास: मेहनत: अजोरा पहा.
अजु (जु) रैपणा—अजुर्दगी पहा.
अजु (जु) न्या—अजुर्दार पहा.
अजुरा—वि. (को.) उदर: अनादर करणारा: बेगुमान: भाड-दांड. [सं. अ+पुज-जुग]
अजून-न, अजुनी-नी, अजुनियां—किवि. अद्यापि: आजपावेतो: आतांपर्यंत. [सं. अद्यतन किंवा अद्य+पुन: प्रा. अज्ज+उण: हि. अजहं तुल० फा. हनुस]. **अतरी**—किवि. आतां तरी: निदान यापुढे.
अजुळ—न. अ(आ)जोळ: आईच्या बापाचे घर. [सं. आर्षा-लय-आर्थिकुल: प्रा. अज्जउळ]
अजेक—आ. ममता (१) —मनको.
अजेगुह—अजोगुह पहा.
अजेचौर-वाण—न. नवऱ्या मुलीच्या आजोला वरपक्षाकडून लग्नामन्ये दिलेले मानाचे लुगटे किंवा अहेर. [सं. अजी+चौर=वक्र किंवा वाण]
अजेय—वि अजय्य: अजिक्य. [सं.]
अजेसासरा-सास—सासऱ्या-सासचा बाप किंवा आई. आजसासरा-साप पहा.
अजोगी—वि. (को.) अजंदाळ किंवा वेगटपणा न करणारा: न गमणारा २ अचळवी पहा. [अ+जोगवणे]
अजोडा—वि. धन न मोडणारा: काही न मिळविणारा. [अ+जोडणे]

अजोनी—अजून पहा. 'सुवेच पतिव्रता मुनिकांमिनी। कां जी अजोनी न विसती ॥' —अज २८. २८.

अजोबा—आजोबा पहा.

अजोरा—१. गाय वगैरे जनावराचा गधे. (क्रि. टाकणे—पडणे—येणे). [सं. आ+जरा=गमार्थाय]

अजोरा—२. कटकट; त्रास. 'गप्प बसा राव, टीगच अजोरा कां ?' [फा. आझुदां]

अजोळ—अजुळ पहा.

अज्यम—अजम पहा.

अज्जी, अज्जीबात—अजी पहा. 'हे कायदे अज्जी रई करणेहि धोक्याचे काम झाले असते.' —ईम ३०४.

अज्जरीक मेहेबांनी—कृपापूर्वक. 'अज्जरीक मेहेबांनी, दखास्त कतितात कीं व्याज माफ करावे.' —पया ४००. [फा.]

अज्य—न. तृप. 'कित्येक ते आगिणीं अज्य तले।' —राक १.७७. [सं. आज्य]

अज्या—किवि. (ना.) इकडे. अथज्या पहा.

अज्याइव—अजाइव पहा.

अज्रा—अज्राहे पहा. ०एख्लास—स्नेहपूर्वक. 'पारचे पाठविले असे; अज्रा एख्लास घेतला पाहिजे.' —रा १०.११८. [अर. इख्लास]

अज्राहे—किवि. रस्त्याने; मार्गाने; पूर्वक; रीतीने. [फा. अस्म+राह=स्ता]. ०खानगी—घरोघराच्या रीतीने. 'आम्हाकडे अज्राहे खानगी सांण पाठविले होते.' —रा ५.८५. ०दोस्ती—अप्रीपूर्वक. 'परंतु अज्राहे दोस्ती तुम्हांस गोदगुरावर करून ठेवों हे निमिन उलट येईल.' —रा ५.१६४. ०मेहेरवानगी—किवि. कृपापूर्वक. 'खत अज्राहे मेहेरवानगी पाठविले ते पोहचून खुशी हासल जाहली.' —रा १०. २१२. ०हंरा मजादगी—वेड्यानीने. 'तुम्ही अज्राहे हराम-जादगी स्वाभीच्या पारपत्यकारांसीं रुजू न होउन मोरोपेतासीं रुजू होतो.' —रा. ११.४१.

अज्रा मन्हामत—किवि. कृपेने; कृपादत्त; बक्षीस. 'हे वतन... यास अज्रा मन्हामत वतन करून दिले असे.' —रा ८.४७ [फा. अज्रा राह+अर. मन्हामत=कृपा]

अज्रा (जरा) वळ—खी. लहान मुलीच्या गळ्यांत (दृष्ट लागू नये म्हणून) घालण्याचा एक दागिना; दृष्टमण्यांची माळ. [वज्रा-षळ पहा.]

अज्य—किवि. रीतीने; तऱ्हेने. 'अज्य वाजवीच्या हक्क परस्तीच्या इन्साफाच्या रीतीने हनिफसाल करितील.' —पेअ ६१. [फा. अस्म+ए=मुल्ले; योगाने]

अज्य—अज (पासून) पहा.

अज्यण—णी, अज्यन—अजून पहा.

अट—खी. १ अडथळा; अडचण; अटकाव; हरकत; नड. २ चाक पुढे जाऊ नये म्हणून चाकास लाविलेला दगड किंवा डुणा; शको. १. ४

उटी. ३ (ल.) ठळेल्या गोष्टीविषय आचरण घडू नये म्हणून त्या बद्दल केलेला कारार—शोते; येण्याचेण्याविषयी कुळाकडून जो निर्बंध करून घेतात तो. ४ हठीपणा; हेका; हट्ट; दुराग्रह. ५ घट बसविलेला सांधा उचकटण्याकरितां तरेफेप्रमाणे लावलेला दगड, खिळा, पहार वगैरे; जोर. ६ विषयाची किंवा सतारीची घोडी; सतारीच्या दांडी-वरील हस्तिदंती पडी-हिच्यावरून तारा खुंडीला अडकविलेल्या असतात. ७ दोरीचा गुंता; गुंतवण; पीळ; अडो. ८ (ल.) मनातील गांठ; विपरीत ग्रह. ९ हातमागाच्या परदेशी नांवाच्या छुंठ्यापुढे बांधलेली, कर-कोचे पाडलेली काठी—हिला विणावयाचे धाग्याचे पुंज निरनिराळे बांधलेले असतात. १० गोठ्या खळताना हातास व बोटांस जोर येण्यासाठी आधाराला जमीनीवर टेंकलेला अंगठा; किंवा जेथे असा अंगठा टेंकला जातो ती जागा. [प्रा. का. अड=डू=आडवा, अडथळा.]

अट—खी. मोठ वगैरे थांबल्यानंतर पाठांतून वाहणारे पाणी; (अट अट राहिलेले जे पाणी). 'एवढ्या अटीने वाफा भरेल, मोट उभी कर.' [अटणे]

अटअट—खी. परिश्रम; त्रास. अटाअट, अटापिटा वगैरे पहा. [सं. आते; प्रा. अट; का. अट]

अटक—खी. अट पहा. १ बंदी; अडथळा; अटकाव; प्रतिबंध; मर्यादा. 'जया सोहंभाव हा अटकु।' —झा ६.११५. 'तुला कोठेहि बंद अटक नाही.' —नल १२०. २ बचक; धाक; दबदबा. ३ कैद. 'जवाहरलाल यांना सरकारने अटक केल्याबद्दल मिरवणूक निघाली.' —केसरी ११६. ४.११३०. **अटकेंत घालणे**—कद करणे. **अटकेंत पडणे**—कैदेत पडणे. ५ अडचण; नड; खोबळा. 'तरी उरले असे एक। थोर अटक मजलागीं ॥' —एमा ६.२६७. ५ (करार मोडल्याबद्दल) प्रायश्चित्त; दंड; शिक्षा. ६ कापड विणण्याच्या मार्गांत ज्यावर फगी आपटत ते लोंकू—वीण घट, मनजूत व ठासून बसविण्याच्या कार्यां याचा उपयोग होतो. ७ गाडीचा वेग बंद करण्याकरितां केलेला चाप; डुणा. ८ गाडीची साठी व डुणे यांना जोडणारा दांडा. ९ सिधुनाच्या कोडेचे एक गांव व तेथील सिधुनाच्या भागास दुर्लक्षनीयतेसुल्ले मिळालेले गांव. 'असे सांडाव देत आले अटक उतरून नऊ कोसांवर।' —ऐरोपी १२१. **अटकेवर शेंडे लावणे**—(रापोबा दादाने अटकपेथेत मुळुख काबीज केल्यावरून) शतकृत्य करणे; मोठा दिमिजय मिळविणे. 'अटकेवर शेंडे न्याया यापुढे आगितां कोडुनि भराती (रापोबा)।' —विक ९. सतारीची घोडी; अट. —वि. न गवसणारे; हातीं न लागणारे. 'बाबा शत्रु मरणात्मक। मन मरणासीही अटक ॥' —एमा २३. ७२३. ३ कठिण; अवघड. 'निर्गुणाचा बोध अटक।' —एमा २७. २५१. ३ अशक्य; अगम्य. 'ऐसें जे काही एक। बोला बुद्धीसिद्धी अटक ॥' —झा. १८.१४२०; 'माझे नि हस्ते काय घेणे। जे का अटक सुनरां ॥' —मुवन ६. ३४. [प्रा. का. अड=अड.]

अटकचटक-मटक—स्त्री. १ लीला: चेष्टा; खेळ; नखरा. 'अटकचटक मटक दाउनि मन तुजें मोहिले रे ॥'—अष्ट २३. २५. २ एक खेळ; अटकमाटक पहा. [अटक+चटक. चटक द्वि. तुल० का. अटिग=खेळ्या; अटिके=खेळ; गु. अटकवाळु=चेष्टेखोर]

अटकडी—स्त्री. १ माळवदाची तुळईवरील लहान तुळई. २ छताच्या खालची तुळई, हिच्यार नक्षी काढतात. ३ खिडकीची दारे उघडी राहण्यास केलेली लोखंडी आंकडी. [का. अड-अट+कडी]

अटकण—न. अडकण पहा.

अटकणें—अकि. अडकणें; थांबणें. गुंतून पडणें; अटकाव, अडथळा होणें. 'इतकें बोलून अटकला.'—बाळ २. १७३. [अटक]

अटकर—वि. बांधेसुद; नीटनेटका; आटोपशीर; व्यवस्थित. 'अटकर बांधा.'—क्रि. वि. घड; चोपून चोपून; गच्च; आवळ. [अटणें+कर प्रत्यय]

अटकर—वि. हद्दी; हेंकेखोर; अडखोर; अडल. [प्रा. का. अड]

अटकविणें—उकि. थांबविणें; अडथळा करणें; प्रतिबंध करणें; अटक करणें. [अटक]

अटकळ—स्त्री. १ अजमास; अनुमान; अंदाज; सुमार; तर्क; मत; कल्पना. २ गणित किंवा इतर शास्त्रांतील नियम, सिद्धांत; रूढ किंवा लौकिकांतील चाल, रीत (कुस्ती, दांडपडा खेळण्याची, घोड्यावर बसण्याची किंवा कोणतीही विद्या-कला पार पाडण्याची). [सं. अथे+कळ=मोजकें; सांगणें. हिं. अटकल; गु. अटकल; सि. अटुकल]. ०णें—उकि. १ ज्ञात होणें; माहीत होणें. 'गुप्त कगे सद-संवृक्त तत्काळ दहाजणांस अटकळते ॥'—मोआदि २८. १. २ अंदाज करणें; कल्पना, तर्क करणें; निश्चित करणें-बोलणें सांगणें. 'किर्ता आहं ते मला अटकळत नाहीं.' ०पंचविशी—स्त्री. आधारावांचून बांधलेला तर्क; अनुमान धपका; तर्क; अजमास; कल्पना; तगदमपटी. ०बाज—वि. अंदाज करण्यांत तरबेज. ०बांधणें—कल्पना करणें

अटकळणें—अकि. अडक(ख)ळणें पहा.

अटका—पु. एक तांब्याचे नाणें; अर्धा रुक्का; अडका पहा. म्ह० 'अटक्याची कोंबडी आणि टका फळणावळ.' [सं. अंधक]

अटका—पु. १ प्रहण करण्याची शक्ति; व्यापार; आटोका. २ अंदाज; अजमास; हिशेब; गणना. [सं. अथे+कळ; म. अटकळ]

अटकावा(चा)—पु. १ अटक; अडथळा; प्रतिबंध; प्रतिरोध; विघ्न; अडकाटी. २ कैद; अटक. 'त्यांच्या अटकावापासून...शोध लागेल.'—टि २. २०१ [अटक]. ०ण-णी—स्त्री. अडथळा; हरकत.

अटकविणें—उकि. अटकाविण अटकाव करणें; थांबविणें. [अटक-अटकाव]

अटकाळ—पु. दुष्काळ; महंगात; दुर्मिळ; चणचण (पाऊस, पाणी, धान्य वगैरेची). (कि० पडणें, होणें). [अटणें+काल]

अटकी—स्त्री. एक वनस्पति.

अटकी—स्त्री. अ (आ) ठकी: सागरगोट्यांच्या खेळांत आठ सागरगोट एकदम हातांत घेऊन नववा शेलण्याचा डाव. 'तुमच्यावर अटकी लागली.' [सं. अष्टक प्रा. अडक; म. अटक]

अटकीचा दगड—पु. शेताच्या सरहद्दीचा-बांधावरील दगड. [अटक]

अटकें—न. १ बैलावर लादलेल्या ओझ्याचा पडशीचा-एका बाजूचा भाग. २ कुडतन; अखें (विड्याच्या पानांचें, भाजीचें, फळांचें वगैरे). [सं. अंधक]

अटकें—न. अडथळा; अटकाव. [अटक]

अटकोल—वि. पान्हेचोर; पान्हा चोरणारी; हद्दी (गाय इ०). [अखोर]

अटखोर—वि. हद्दी; हेंकेखोर; अटीबाज. आप्रही. [अड-ट+खोर]

अटंग-अटंग—वि.(गो.)अवाटव्य; अफाट; भयंकर; विस्तीर्ण; घनदाट; निंबिड. 'त्या अटंग रानांत तपाक बसिली एक सांघू ताका दिश्टी पडलें.' [अथांग (अप.) अटव्य?]

अटघाट—पु. स्त्री. अटाघाट; अटाआट; वायफळ श्रम; अटा-पिटा; वाटाघाट; काट्याकूट. 'समेसवे आटघाट. समाधान केचें.'—दा १९. २. ७. [सं. अथे+घाट; प्रा. अटघाट; किंवा सं. आतं+घट?]

अटघोळणा—पु. व्राम; उपद्रव; छळणूक; गांजणूक; हालहाल. (कि० करणें, होणें). [सं. आतं+घोळन; प्रा. अटघोळण]

अटण—न. भ्रमण; भटकणें; हिडणें; 'समयें भरतखंडी अटणें केलीं.'—मस्र ५८. ३. ५. [सं. अट]

अटणावळ—स्त्री. सोपें, चांदी अटविण्याची मजुरी. [अटणें. प्रा. अड=शुष्क होणें, मुकणें; का. अटू=आटविणें, शुष्क करणें]

अटणी—स्त्री. १ मूस. 'जन्म कमांची आटणी.'—दा ३. १. २. २ धातूचें वितळणें; रस होणें. ३ शोष; छुस होणें; सुकणें; वाळणें. 'पजन्यानें धुधवीर उदक जे वाढते तें सूर्यानें शोषणरूप अटणी लाविली आहे त्यामुळे अटलें जातें.' ४ दाब; धाक; जबर; प्रतिरोधन. म्ह० १ दाळ घालावी दाटणीत लेक घालावी अटणीत. २ वरण दाटणी आणि बायको अटणी. ५ शिजणें; श्रम; यत्न 'तेवी लटिकियालागीं अटणी. विषयसाधनीं नरेदेहा ॥'—एभा २. २२६. ६ क्लेश; त्रास. 'तेवी आपलिया आटणिया। सुखें असतया प्राणिया ॥'—ज्ञा १७. २६१. ७ मिश्रण. [अटणें]

अटणी—स्त्री. १ गोणपाटाच्या मार्गातील ताण्याचे धागे खाली-वर होऊन मधून थोडा किंवा आडवा दोरा टाकण्यास जाणा कट्या-कडितां रुळासारखे वाटोळें लांकूड घालतात तें. २ गोणपाटाच्या

माग्यांतील धागे खाली वर करणारी दोन दांडकी; हीं व गोमटे मिळून ओवी किंवा वही होते. [अट]

अटणूक—स्त्री. १ अटणें; कोरडे पडणें; दुर्मिक्षः शोषण. २ (ल.) व्यापारांत उतरती कळा; अवकळा; जातापाय. [अटणें]

अटणें—अकि. १ (उष्णतेनें) घट होणें, कमी होणें (दूध, रस वगैरे). २ आकसणें; आखड होणें; आकुंचन पावणें; आक्रसणें (कापड इ०). ३ कामास पडणें; खपणें; विवक्षित कार्याकडे विनियोग होणें. ' दोन्ही अंगरख्यांचे कापड एका अंगरख्याला भटले. ' (ल.) एकजीव-एकरूप होणें. ' मीचिं होऊनि आटले. उपासिती । ' —झा ८.१२६. ४ सोनें, चांदी वगैरेचा रस होणें; वितळणें. ५ न्हास-क्षय पावणें; खर्च होणें (मात्स्यता, संग्रह वगैरेचा). ' तैसें तुक्याचें धनधान्य समस्त । अटोनि गेलें जेथेंचें तेंथें ॥ ' ६ घट होणें; मजबूत होणें. ' निपट मेहनत केली असतां शरीर अदून बळकट होतें. ' ७ नाश होणें; नुस्त होणें; शुष्क होणें; वाळणें; नाहीसें होणें. ' साहाबी माझी ओवी । साहाही आटली । ' —तुगा ३८४८. ' दुहोत भलनें सर्दां तरी न लेशही आटनी । ' —केका ५८. ८ —उकि. पीळ घालणें; वळणें. ' हें सुम तिपदरी अदून आण. ' ९ त्रास देणें; बेजार करणें; निःपात करणें; निकाल करणें. ' अटीन सकळ त्रिभुवन । जैस प्रल्हादाकरणें संपूर्ण । श्रीरुसिंहिं अटिले ॥ ' १० अटविणें; वितळणें (धातु). [प्रा. अट; का. अट्टु]

अटणें—अकि. भ्रमण करणें; प्रवास करणें; फिरणें; भटकणें; हिंडणें. ' पुढें मृगयामिष अट्यां । गंगातीरा पातळा ॥ ' [मं. अट=भ्रमण करणें]

अटता काळ, अटता पाया—उ. न्हासाचा, उतरता काळ; अवकाळ. ' धंदा करितां नये यश । अटता काळ यासि आला ॥ ' [अटणें+काळ, पाया]

अटदार—अटखोर पहा.

अटन—अटण पहा. उ० देशाटन, तीर्थाटन, शिक्षाटन, इ०. ' तीर्थे अटन विशेषें । हालि चालि करिते मिथुंकी । ' —अ २१.

अटप—उ. १ संकुचित करणें; थोडक्यांत आणणें; आकुंचित-पणा—स्थिति. २ ताबा; वचक; अंमळ; दाब. ३ व्यवस्थितपणा; मुटु-मुटितपणा; आटोप; आबर; उरक. ४ आटणें; गुंठाळणें; बंद करणें; मोडणें. [सं. आटोप ? का. अट्टु ?]

अटपणें—उकि. १ एकत्र करणें; गुरफटणें; अकुंचित करणें. २ व्यवस्थित लावणें (पुस्तकें, हत्यारें वगैरे). ३ ताब्यांत घेणें; हातांत घेणें; गोळा करणें. ' बापाची संपत्ति वडील भावानें अटपली. ' ' बारा पुढ्या आला, शीड लवकर आटप. ' ४ उरकणें; झटपट करणें. ' स्नानसंध्या अपटून पडावयास ये. ' ५ गांठणें; मजल मारणें; मिळणें. ' तूं पुढें गेलास तरी मी धांलत येऊन तुला आटपीन. ' ६ संभाळणें; व्यवस्थितपणें चालविणें. उदा० संसार अटपणें. ७ संपविणें;

खालास करणें. ' भांड्यांतला मूळ अटपला. ' ८ आवरणें; थांबविणें; मर्यादा घालणें; दाबणें. ' धीर धरोनी आटप म्हणुनी बाणें मज-साटीं । ' —केक ४१. —अकि. १ मरणें; नाश पावणें. ' पांच हजार फौज अटपली. ' २ सुकणें; संपणें; नाहीसें होणें. ' या तळ्यांतील पाणी अटोपलें तेव्हां पक्षींन्हाखील गेलें. [सं. आटोप ?]

अटपता, अटपशुद्ध, अटपसार—वि. वेताचा; सुटसुटीत; दुमदार; बांधवूद; लहानसर; सोडसरः (शरीर, इमारत, कपडा). उ० अटपसार अंगारखा. [अटपणें]. **अटपता करणें-घेणें-धरणें**—१ थोडक्यांत आवरणें; संकुचित करणें (काम, धंदा). २ शेवटास नेणें; संपवीत आणणें.

अटपविणें—उकि. १ एकत्र, एक ठिकाणीं, जमा करणें; गुंठाळणें. २ उरकणें; संपविणें; विल्हेवाट लावणें; फत्ता करणें (काम, खाद्यवस्तु वगैरे).

अटपळ, अटफळ—न. पासोडीच्या दोन तुकड्यांपैकीं प्रत्येक; कांबळ्याचा एक पडा. [सं. अटप+पट]

अटपाअटप—स्त्री. अवराअवर; विल्हेवाट; निरवानिग्रह; वारा-सार; विसकटलेल्या वस्तूंची जमवाजमव. [अटप द्वि.]

अटपाट—आटपाट, आठपाट पहा.

अटबाज—वि. हेकेखोर; हद्दी; मानी. [अट+बाज]. **अट-बाजी**—स्त्री. हेका; हद्द.

अटरणें—उकि. १ अक्रसणें; आंखडणें. २ स्नान वसनें; फुगणें; ताठणें. अठरणें, अवटरणें पहा. [का. अट्टु; म. अठी, अठ्र.]

अटरफटर—न. १ सटरफटर; रद्दी; लटरफटर; गेलफ्ल. २ बडबड; वाचाळपणा; वटवट. —वि. अप्रस्तुत; निरुपयोगी. [सं. अ+स्फुट; प्रा. फुट. फुट. द्वि.]

अटवणें, अटविणें—आटवणें पहा. **अटवून टाकणें**—(संघानें मृत, सपें, वगैरेस) बांधून टाकणें; रोधणें.

अटवल—आटवल पहा.

अटवळा—उ. शेताची राखण करण्यासाठीं किंवा धान्य उफणण्यासाठीं किंवा कडवा वगैरे ठेवण्यासाठीं शेतावर बांधलेला माळा; अटोळा. शिवाय अटोली, अटोळा पहा. [सं. अट+गच्छी. माळा+वल]

अटवी—स्त्री. जंगल; अरण्य; वन. ' अटवियेमाजी जैसा । वन्हि रिघांत सहसा ॥ ' —झा १८. १५२१ [सं. तुल० का. अट=गति; ते. अडवी; ' अड ' हा द्विविडी धातु व वी हा प्रत्यय]

अटव्य—वि. घोर; निबिड (रान—अरण्य). ' वनं अटव्यं उद्धं-घूत । ' —मुआदि २.१०. ' बोरान्या अटव्य रानांत नेऊन सांडा । ' —रोज्यू १६२. —न. अण्व्य. ' द्वितिय वर अटव्या राषचा पाळावें । ' —राअ २८. [सं. अटवी]

अटस—वि. अडस; लहान; घट; मजवूत (शरीर, बांधा).
—कि.वि. आषाळ; घट; करकचून (बसणें, जुळणें). [का. अट, अ-
क्षि=अटवणें]

अटहोम, ०पाटी—स्त्री. मिश्रमंडळीना छोटी मेजवानी, फराळ, उपहार. यावेळीं पदार्थ मांडून ठेवलेले असतात. पाहुण्यांनीं खायेल तें खावें. गाणें, नाच, खेळ वगैरे करमणुकीचे प्रकारहि फराळा-सोबत असतात. 'त्यांनां या औपचारिक गोष्टी आवडतच नसत. अँट ०चें नांव काढलें कीं अण्डरसनसाहेबांचें डोकें उठत असे. —नपुक २३. [ई.]

अटळ—वि. न टळणारा; सुकवितां येणार नाहीं असा; न सुटणारा. [सं. अ+टळणे. सं. अटळ=स्थिर, भक्कम; का. तळरू=हालणें, चळणें]

अटा—पु. प्रतिबंध; अडथळा. 'हृदय विकळ जेव्हां देहभावान् अटा कीं ।' —राधा १४८. [का. अड; म. अट]

अटाअट—स्त्री. १ बाण; उणीव; टंचाई (पैसा; धान्य यांची).
२ कोरडे पडणें; वाळून जाणें; शुष्कपणा (विहीरी, नद्या यांचा). अट-अट पडला. [अटणें]

अटाई—स्त्री. १ अडविण्याची मजुरी. २ शुष्कपणा; कोरडेपणा.
अटा-आट-घाट-पीटा-पिटी-पिट, अटाटी—स्त्री. १ छः; गांभयक; नाश; कापाकारी. 'यादवांचेआं कटाकां भीतीरी । पाकां आटाआटीं केळी थोरी ॥'—शिखु १८८. २ त्रास; अनीरव प्रयत्न; खस्त; दगदग. ३ थकवा; भागवटा; शीण. [अटणें, पाटणें, पिटणें. लळरचे लोक गांवीं उतरले असतां तेथील लोकांकडून आटा (पीट) फुकट मळत घेत; तसेंच ऋणकोकडे तगायास आलेला शिपा-ईहि करी. त्यावरून विनाकारण त्रास (सरकारी किंवा सावकारी). भातुसंबु. हि. अटा+म. पीट]. **अटापीट पाडणें**—मेढाकुटीस भाणणें.

अटांक—वि. (गो.) टांक नसलेला. [सं. अ+टंक.]

अटांगपटांग—वि. लांबलचक; लंबाचवडा. 'अटांगपटांग जाता तेवड्या पाहून घ्या.' [पटांग (ण) दि.]

अटाट—स्त्री. श्रम; यातायत. 'प्रथं पूणें लिहून झाल्यावर छापून काढायची अटाट पडली.' —नि ६१०. अटअट पहा. [अट दि.]

अटाटा—पु. खल; गाजवाजा; बोभाटा. 'आधीं उमासास-बाईसारखी सळील बायको, त्यांत त्या खयांचा इतका अटाटा झालेला आणि त्या कशा मागतील.' —मकोषे. [अट दि.]

अटाटी—स्त्री. कष्ट; श्रम; दगदग; हाल. 'टाकिली अटाटी भोगवया'—रावि ३५. [अट दि.]

अटानिमा—पु. नास; अडाअट पहा.

अटारणें अटारणें—उर्जक, अंबटारणें पहा.

अटारन्या घोळणें—(व.) सतावून सोडणें. 'तुम्ही गेल्यावर आमच्या खूप अटारन्या घोळल्या त्यानं.' —

अटारा—पु. १ काबाडकट; होर मेहनत; मेढाकुटीस येणें. २ कटामुळें थकवा, ग्लानि येणें. (किं० पडणें, पाडणें).

अटारे (रो) टा—पु. १ सारा वसूल करणाऱ्या शिपायास (पीठ) रोटी वगैरे शिपा देण्याची रीत. २ किरकोळ काम; हलकीं कामें (दळणकांडण, मोल्सजुरी वगैरे). 'दादला मेल्यापासून मी अटारेटा करून पोटा भरित्ये.' ३ अटापिटा पहा. [सं. अट=अन्न; हि. अटा+रोटी]

अटाला—पु. (क.) घरचीं माणसं, जनावरें, खटला; लळरी तळाचें सामानसुमान, सरंजाम; मंडळी; अवजड सामान इ०. —ख ४७२१.

अटाली—स्त्री. मनोरा; मोठा वाडा; गच्ची; माडी; अटवळा; माळा. 'मोडिल्या गोपूर आटाळीं ।'—सुवन ३:५. 'आटाळाघावर लोकलाज त्यजुनि बाळा उम्या टाकती'—शशिसेना 'वाटाबिही नामसरे अटाळ्या । पौरंगना वाजवितात डाळ्या ॥' —सारह ५.१२. [सं. अटाल, अटालक, अटालिका; प्रा. अटाल्य —य; ते. अटालकुम्—वेशीवरचा मजला; का. अट=माळा; सिं. अट-हलो, आटालो; ई. अँटिक=पोटमाळा.]

अटास—(प.) अडाहास; अट्टास; प्रचंड उद्योग; अत्यंत परिश्रम, मेहनत, कष्ट; अडाभाट. [सं. अट=मोठे, फार+आयास=कष्ट]

अटाळा-ळी-ळें—पु. स्त्री. न. १ अटोळा; अटवळा; अटाली पहा. 'माड्या अटाळ्या आणि उंच भिती ।' —सारह ७.६८. २ (व.) अडगळीचा माळा. 'मोडकी खाट अटाळ्यावर पडली असेल.' [अटाली पहा.]

अटी—स्त्री. १ मोहमांत हातांत घालवयाची पिळदार दोरी; सैली; सुताची किंवा रेशमाची लड; कळी. २ अट—गोटीखेळ पहा. ३ हट; अट. 'ऐसी एका अटी । रितीं शिणती करीती ॥'—मुगा २७८४. ४ कट; श्रम. [अट, अटा]. **०तटीचा सामना**—जुरशीचा सामना. [अट+तट+सामना]

अटीचा—वि. अटील; हुकेखोर; मानी. 'बिडकर खुदैकर आटीचे ।'—देपो २२२. [अट]. **०करार-बोली-खेळ**—पु. जो हरेल त्यानं अमुक शिक्षा भोगावी किंवा दंड यावा असें ठरवून खेळतात तो शर्तीचा खेळ. **—ची चाकरी-काम**—स्त्री. विशेष शर्तीवर करावयाची, चाकरी काम. **अटीबाज-खोर**—वि. मानी; अटदार. [का. अड; म. अट+का. बाज—खोर]

अँटीमनी—स्त्री. अंज धातु; सुरम्याची धातु. याचा मुख्य उपयोग छापखान्यांतील टाईप तयार करण्याकडे करतात. [ई.] **०फूड**—न. एक होमिओपॅथिक औषध; सर्दी व मस्तकदुख्यावर उपयोगी. [ई.]

अटील—वि. हट्टी; मानी; अटीचा. [सं. अटल; म. अट]

अटीली—अटाली पहा.

अटीव—वि. १ उकळून, अटवून घट केलेले (दूध, खीर वगैरे).
२ वितळलेले (सोने). ३ ओतीव; वितळवून तयार केलेले. 'अटीवा लोहाचे खांब जसे ।'—हा १६.३७९. ४ कुस्ती इ० परिश्रमाने घट-मजवून बनविलेले, पिळदार (शरीर). 'जो आटीव जेठिया ऐसा।'—सुरसा ६.१५३.५ संकुचित; अकुंचित; आवूड केलेले. [अटणे. प्रा. अट; का. अटूट]

अटीवाद्—पु. हेकेखोरपणाचा वाद; हट्टीपणाने भांडणे; हट्ट-वाद पहा. [अट+वाद]

अटु—आटु+द पहा.

अटुकमटुक—अटकमटक पहा.

अटुवे—वि. संकुचित; वांकडे. 'अटुवे हियें आषळी ॥'—हा ६.७७. [अटणे]

अटुळणे—आटुळणे पहा.

अटंडन्त—पु. हजिरी. 'अटंडन्त अलावन्त'—हजेरी भत्ता. [हं अटेंदन्त—न. (डिल हुकूम) लक्ष; सावधान. [हं.]

अटोका—पु. शक्तीची किंवा सामर्थ्याची मजल, इयत्ता; योग्यता; आकलनाशक्ति; अवकाश; झेप; पोंच. [का. एटुड=अटो-क्यात येणे; एटिके=अटोका]

अटोका(क)ट—वि. १ अत्यंत; शिकस्तीचा; वरच्या दर्जाचा; अमर्याद; अचाट; (सद्गुण, अत्युच्च गोष्टी इ.). 'त्याचे अटोकाट ज्ञानहि लक्षांत येऊन,'—नि ५७६. २ अटळ; वरचड; अतिशहाणा; योग्य; जहाजवाज; प्रचंड. ३ सर्व; समग्र; पूर्ण; एकूणएक (ल्हान-थोर सर्व दर्जाचे). [सं. अट=उच्च+काष्ठ=सीमा, दिशा: प्रा. अट्कट्टा. सं. आ+कट ?]

अटोप-णे—अटप, अटपणे पहा. 'त्या गुप्त कल्पना कोणास कळाव्या। कोणें येऊन आटोपाव्या ॥'—दा १९.८.१८. —**अटो-पता-सार**—अटपता—अटपसार पहा.

अटोपी—वि. (व्यवस्था करण्यात) हुशार; तरबेज; चपळ; चलाख. [अटपणे]

अटोफळी—स्त्री. आठ फळांचे वाटून; प्रत्येक ब्राह्मणास आठ आठप्रमाणे ६४ फळांचे दान; अठफळी; अष्टफळी. [सं. अष्टफल]

अटोमॅटिक—वि. १ आपोआप चालणारे, होणारे; स्वयंसिद्ध. 'अटोमॅटिक रिझायकल' (विमा)—अपोआप चालू होणारी. २ न कळत घडणारे; केवळ यांत्रिक; बुद्धीच्या-उपयोगशिवाय. [हं.]

अटोळा—अटवळा, अटाली पहा. 'बदोनि अटोळी निजला घोरत।'—दावि ३४७.

अटोळी—स्त्री. १ फणसासारख्या काही (खारीक, जांभूळ इ.) फळांतील बी; अठळी. आंब्याच्या कोयीलाहि म्हणतात. २ पुढ-पाच्या कृष्णांतील दोन गोटांपैकी एक; अंड. [सं. अत्यि-अटि-अभि; प्रा. अटिड=अपरिपक्व फळ; अटी. किंवा सं. अष्टीला, अभि-लिता=गोटी, गोट; अभिलिता—अठळी.]

अट्टरणे—अटरणे पहा. **अट्टरणा पाडणे**—(माण.) जनावरांस खूप दमविणे.

अट्टल—वि. १ निपुण; हुशार; निष्णात. उ० अट्टल पोहणारा-धांवणारा; लिहणारा. २ पक्का; वस्ताद; तरबेज; बेरकी; ल्हाब. उ०—अट्टल चोर [सं. इट्टवौक=वाजारांत चोरी करणारा; प्रा. अट्ट-चोर; अट्ट (ल) चोर. 'ल' स्वाधी प्रत्यय—भा३ १८३५]. अट्टल सोदा, बंगेर. ३ अस्सल; खरा. उ० अट्टलमित्र—स्नेही. ४ स्थिर; अटळ; निथळ. [सं. अटल=स्थिर, अंचंचल; प्रा. अट्ट=निलेज्ज, वेश-रम; का. आटआळी=खेळाडू; हिं. अटल; वं. अटल.]

अट्ट(ट्टा)हास—पु. १ जोराने, मोठ्याने हसणे. २ मोठा आवाज, स्वर; आकाश. 'करि हसन अट्टाहास।'—एमा ३०. २३१. 'अचेतन पडिले शरीर प्रेत। जवळी ली आली धांवत। अट्टाहास शोक करित।'—ह ३३.२०८. [सं. अट्ट=मजला+हास]. अट्टास पहा. ० धरणे—महत्वाकांक्षा बाळगणे; हट्ट धरणे. 'मराठेशाही बुडवि-ण्याचा अट्टाहास धरून आपल्या अफाट सेनेसह महाराष्ट्रांत तळ देऊन बसलेला बादशहा यावेळी कोणती गोष्ट करीत होना?'—स्वप १३३.

अट्टा—पु. (वे.) विहिरीच्या तळाशी बांधकामाच्या खाली वसविलेली चौकट.

अट्टाहास्य—मोठा प्रयत्न; अट्टाहास पहा. 'चोरासाठी रद-बदल अट्टाहास्य। जळो जिणे दास्य बहुतांचे ॥'—तुगा १८१४.

अट्टी—स्त्री. (कनां.) वाहाणा, जोडे यांचा तळ. 'या माझ्या वाहाणा दोन अट्टीच्या आहेत. [का.]

अट्टी—स्त्री. (क.) अट(१०) पहा. 'अट्टी न उचलनां गोटी मार.'

अट्टीखोर-याज—वि. अटखोर पहा.

अट्टीवाद्—पु. हट्ट; दुराधर्ष; ठोक निथर्य. अटीवाद पहा. (किं० करणे, लावणे, धरणे.)

अट्ट—क्रि. (खा.) इथे; येथे; अट्टे पहा.

अट्टगुळा (ळें), अट्टगूळ—अट्टगुळे पहा.

अट्टताल—पु. कर्नाटक संगीतांतल एक ताल. याचे मात्राप्रकाश पांच आहेत; ते असे: १०, १२, १४, १८, २२. अट्टताल पहा.

अट्टतीस—अठतीस पहा.

अटप (फ) ट्टें—अटपळे पहा.

अटफळी अटोफळी पहा.

अटरणे—अटरणे पहा.

अटारा—वि. १ एक संख्याविशेष; १८. २ (सांकेतिक) पुराणे (मुख्य पुराणांची संख्या १८ आहे). 'कृष्ण वर्णुनियां अट्ट। चौथे गजेंताती अट्ट। अट्टा मागध उट्टट्ट। वंशावळी वर्णिती ॥'—एस्स ६.७६. तो हा पंढरीचा राणा। पुरसा सहा चौं अट्टां जणां ॥'—तुगा २५३९. [सं. अष्टादश; प्रा. अट्टळह, अट्टास—ह; हिं. अठारह]

पं. अठारां; वं. आठाराः उ. अठर; गु. अठार, सिं. अठहं.] **अखाडे**—
अखाडा पहा. **०उपधान्ये**—न.अव. सजगुरा, भादली, वरी, नावणी,
मरा, कांग, खपले गहू, मका, करंडे, राजगिरा, मटकी, पावडा,
मूग, वाल, कारळा, देवभात, सातू, अंबाडी. (दुसरी गणना)
सजगुरा, नावणी, वरी, मका, मटकी, राजगिरा, शिरस, पांढर,
फळी, जिरे, मेथी, वेणुबीज, देवभात, कमलबीज, पाकड, अंबाडी;
अंडीबीज, गोवारी, कुडयांचे बीज, यांमध्ये कोठे कोठे खसखस व
पांढरा टाळा घालून ही संख्या विसावर नेण्यांत येते. **०उपपुराणे**—
उपपुराणे पहा. **०उपजा (या) ती**—स्त्री, अव. अठरापगड जाती-
प्रमाणे ज्या अठरा उपजाती आहेत त्या अशा: भिळ, बोळी,
मांग, अंत्यज, चांडाळ, पुल्कस, जिनगर, सलतानगर, चमक, डोहर
(घोर), भाट, वुडड, रजक, दांगट, मोचेकरी, खाटिक, लोणारी व
कैमाडी. —स्वादि ६.५.३५—३८. **०कचेरी**—स्त्री. (म्हं.) राज्य-
कारभारांतील सर्व वरिष्ठ खातीं असणारी मोठी कचेरी; अमेकटेरिण्ट.
०कारखाने—पु.अव. १ राज्यकारभारांतील खातीं (अ) उधर, खबुतर,
मनान, जवाहीर, जामदार, जिंदीर, तालीम, तोफ, धडी, दफतर,
दारू, दिवान, नगार, पील, फरास, बंदी, मोदी व शिकार हे अठरा
कारखाने. (आ) तोप, पील, उधर, फरास, शिकार, रथ, जामदार,
मवाहीर, जिवाईत, नगार, दारू, वैद्य, लकड, इमारती, मुदबख,
कुणबिणी, खाजगत, थडी. (इ) खजीना, दफतर, जामदार, पील,
जेलाईत, अंबर, फरास, मुदबख, नगार, सरबन्, आचदार, शिकार,
तालीम, दारू, उधर, वक्रे, तोप, सराफ. या तीन व आणखीहि
केत्येक निरनिराळ्या याथा सांपडतात. हे सर्व कारखाने सरकारी
मसुन त्यांवर स्वतंत्र अधिकारी असत. सर्वांवर खानगी कारभारी
मुख्य असे. 'त्याच्या अठरा कारखान्यांच्या गेल्या कळा ।'—मुं.पो.
॥२२२ (ल.) मोठ्या संसाराच्या किंवा व्यवहाराच्या गांवा-
बाती. [अठरा+फा. कावांनां.] **०खूम**—न. लोकांच्या अठरा जाती.
वर्षाप्रारचे लोक; अठरापगड जात. 'या गांवांत एक मुकादम नाही,
अठरा खुमाचे अठरा वेगळाले आहेत;' शिवाय—भा.अ. १८३४. ६७.
अर० कौम; फा. खूम=जात.] **०गुणांचा खंडोबा**—पु. (ल.)
'सर्व (दुर)गुणांनी भरलेला, लुच्चा किंवा लबाड इ.मस: अडल मोदा.
ठोडा गुणांच्यार कडी—जसा नाशिककर हा काशीकरपक्षां शीमर
तीनें बरचड तसा हा. २ असडी रोगी: दुखणेकरी; अनेक रोगांनीं-
'खांनीं व्याप्त. **०जानी**—स्त्री, अव. हुंमार, तेली, कासार, तांबोळी,
हावी, परीट, कलाल, कोष्टी, झारा (झारकरी), महार (चांभार),
नं, जकी, दुंदे, गुजर, मारवाडी, मोनार, सुतार, हज्याखोर (कसाब).
—कोको. अठरापगड जाती पहा. **०टोप (पी) कर**—हिंदुस्तानांत
हालेले युरोपियन आपल्या निरनिराळ्या देशांजिवांचाप्रमाणे दोण्या
परतीत; तेव्हां त्यांना टोपकर असें नांव पडले. १८ प्रकरचे (युरो-
पेयन) टोपकर: १ फिंगरी (पोर्तुगीज); २ बलेवेज (हालंड-डच);

३ निविशायान (नॉर्वेजियन); ४ यप्रदोरी; ५ ग्रेग (ग्रीक); ६
रखतार; ७ लतियान (लाटिन); ८ यहुदिन (ज्यू); ९ इंगरे
(इंग्रज); १० फरासीस (फ्रेंच); ११ कसतनयान (सेटलंडियन
केल्टिक); १२ विनेज (व्हेनेजियन); १३ दिनमार्क (डेन्मार्क);
१४ उरस (आयरिश किंवा रशियन); १५ हर्मियान (हर्मियन
किंवा रोमन); १६ तलियान (इटालियन); १७ मुवेस (स्विस);
१८ प्रमरयान (पोमोनियन). —भा.इ. १८३५. दुसरी एक यादी—
फिंगरी इंग्ल्या, फ्रांसीस, सिध, पावलिस्त, क्रिस्त, ब्रम्हेय, डौन,
दुप, फ्राज, मुस्त, नाग, जर्मिनी, कालील, बांक, चीन, युवेर,
दौडी. —कोको. यांत सुसते युरोपियन येत नसून हिंदुस्तानाबाहेरील
चिनी वगैरेहि लोक येतात. 'बडिळांची अठराटोपीकारवार सलाबत
आहे.'—वि.वि. ८.३.५. **०तत्त्वे**—न.अव. महान (बुद्धि), अहं-
कार, मन, दहा इंड्रिये आर्ण पंचतन्मात्रे—मीर १८५. **०धान्ये**—न.
मुख्य धान्ये—माहू, माळ, तुर, जव, जोंबळा, दाणणा, लाख, चणा,
जवम मसुर, मूग, राळा, तीळ, हरीक, कुळीय, सावा, उडीद, चवळी.
०धान्यांचे कडवोळे—न (भाजगी—अठरा धान्ये भाजून केलेल्या
पिडाचा एक खाद्य पदार्थ) (ल.) १ निरनिराळ्या प्रकारच्या गोष्टींचें
मिश्रण. २ अनौरस अपत्य. जारज. ३ भिज जातीचा संकर: संकरजात;
संकर जातीतील व्यक्ति. **०पगडजात**—स्त्री. १ तांबट, पाथरवट,
लोहार, सुतार, सोनार, कासार, हुंमार, देवळक (गुर्व), धनगर, गौळी,
लाडवाणी, जैन, कोष्टी, साळी, चित्तारी, माळी, तेली, रंगारी.
—स्वादि ६.५.३५.३६. जरी युरोपियनांत दोण्यांची—अठरा टोप-
कर—तशी हिंदू लोकांची पगड्या वांधण्याची तन्हा जातीजातींत
वेगळी आहे: तेव्हां जितक्या जाती तितके पगड्यांचे प्रकार; या-
वरून सर्व जाती किंवा जातीचे लोक: एकूण एक लोक. २ अव्य-
वस्थित, मिश्र जनमसूह: नांना धर्माचा जमाव. 'या यात्रेंत
अठरापगड जात मिळाली आहे, तेथे सोंबळें काय पुसतें?'
[अठरा+पगडी किंवा पगडा=फाशावर्गेल मंड्यावाचक चिन्ह]
०पडे वानर—पु.अव. तरुणांचा जमाव, दोळी, सैन्य: वानरसेना.
(रामाच्या मंदरा करणारी १८ पडे वानरे होती). **०पर्वे**—न.अव.
महाभारताचीं मुख्य प्रकरणे:—आदि, सभा, वन, विराट, उद्योग,
भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, सीत्तिक, श्री, शांति, अनुशासन, अश्वमेध,
आश्रमवासी, मौसल, महाप्रस्थानक व स्वर्गारोहण. **०पर्वे भारत**—
न. (ल.) मोठी कंटाळवाणी गोष्ट; लांबलचक, जीत अनेक मारुळे व
दु.खप्रसंग भरले आहेत असे कथन; चन्हाट. **०पुराणे**—पुराणे पहा.
०बाह्य—लबाड किंवा लुच्चा लोकांचीं दोळी; आळशी लोकांचा कपू;
अव्यवस्थित लोकांचे मंडळ; वारभाई. (हल्लीं) कारकून वगैरे, बापू
पहा. [बं. हि. बापू=राजेथी; सन्यास: आंदें; इंग्ली लिव्हिंगर
हिंदू कारकून.] **०भार वनस्पति**—स्त्री. पृथ्वीवरील सर्व वृक्ष-वन-
स्पति यांचा समुदाय. 'अठराभार वनस्पतींची लेखणी ।'—व्यं. ३१.

०षण्—पु. अव. अठरा (पाड) जाती. यांची एक याद अशी. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, सुद्र, कुंभार, गवळी, तेली, पांचाल (सोनार, मुनार, लोहार, तांबट, पाथरबट, हे पांच मिळून), कोट्टी, गंगारी, शिपी, न्हावी, पारधी, महार, धनगर, परीट, मांग व चांभार. ०विसवे (विश्वे)—वि. अतिशय; बहुतेक परिपूर्ण; जास्त प्रमाणाचे. विश्वा, विसवा पहा. [अठरा विसां; वीस विसवांचा एक रुक्का, अठरा विसवे म्हणजे दोन विसवा कमी इतकें: बहुतेक पूर्ण] ०दारिद्र्य (द्विद्र)—न. अतिशय गरिबी. 'त्याच्या परीं अठरा विश्वे द्विद्र आहे.' 'अठराविश्वे द्विद्र पाणी वाहेंतें.' ०विश्वे-पापपुण्य-चौकरी-मुख-धर्म-रोग इ. वाक्प्रचार.

अठलांग—क्रि.वि. (खा.) येथपर्यंत: (व.) अठलांक. 'अठ-लोक आरता !' [सं. अत्र+लगा]

अठव. अठवगिरी—पुत्री. अठवण: स्मृति; स्मरण. आठ-वण पहा. 'अठव देईं सूर्यनंदा !' (किं० दुर्गे, होयें.)

अठवडकरी—पु. आठवड्याच्या आठवड्याला (आठ दिवसांनीं) व्याज मागणारा; पिठून काढणारा खिल्ली, मावकार. [अठवडा+करी]

अठवडा—पु. आठ दिवसांचा काळ (रविवार ते रविवार दोन्ही दिवस धरून); महिन्याचा एकचतुर्थीस भाग. पंधरवड्याचा निम्मा. [सं. अष्टवर्ते-अष्टासर-अष्टार; प्रा. अष्टवाड, अष्टार: स. आठवडा; हि. अठवडा, आठवारा; सि. अठडयो: ते. अठावाड]. —डा-ड्या—वि. १ आठ दिवसांनीं तापानें अजारी पडणारा; कधीं वरा तर कधीं दुखणेकरी (चाकर, मूल, इ०) २ आठ दिवस इथं देऊन मंतर ते देण्याचें धंद करणारी (गाय, रंगन).

अठवडे पा(वा)ईक—क्रि. 'गोडे दिवस चालणारा किंवा टिकणारा; अठवड्याच्या मुदतीचा; (ल.) पोड्या मुदतीचा, लवकरच काढावळून देणें होण्यासारखा (सरकारी कामगार, नोकर, इ०) [अठ वडा+सं. पदाति: प्रा. पाइक: स. पाईक=गांवकामगार वाईक प्रत्यय]

अठवण—स्त्री. ध्यान, स्मरण; स्मृति, धारणा; धारणासक्ति आठवण पहा. 'पूर्वे सुखाची अठवण देती. स्वळे कितकी विपिनीं' ॥—मंसं १.

अठवर—वि. १ अविवाहात: विवाहाचे वय होऊन गेलें आहे असा; घोडनवरा—री. (कातकरी लोक अजून हा शब्द वापरतात). 'पुन मृतकीचेअं रायां अठवरां । माझेयां खांड्याचा करीनि नोबरा ॥'—शिखु ७२७. २ निबर: निबरट. 'तुजवेची कव्हणं बोले. भांगां आडुवरण आले ॥'—शिखु २०८. [सं. अष्टि: प्रा. अष्टी=अठळी; निबर; मोठा. अट+वर. तुल० अष्टवर्षा]

अठवा—वि. आठवा पहा

अठविर्ण—आठविर्णे पहा.

अठवें—न. एक कैली माप: निठवें: अर्धाशेर: पायलीचा ८ वा हिस्सा. [आठ]

अठसटि, अठसट—६८ संख्या: अडुमष्ट पहा. 'अठसटि तीर्थोचा नोडळ !'—शिखु १४.

अठहत्तर—वि. ७८ संख्या: अठचाहत्तर पहा [हि.]

अठळी—अठोळी पहा.

अठांगळें, अठांगुळें, अठांगुळ—न. गर्भाधानसंस्कार योग्य कार्त्ती व्हावयाचा राहिल्यास गर्भाच्या आठव्या महिन्यांत पंगवन व सीमेंतोत्पन्न या दोन संस्कारांसह गर्भाधान संस्कार करतात यांतील सवे त्रिभि गर्भाधानाप्रमाणेंच (ऋतुघातीसह) करावयाचा असतो: अष्टमांगुल्य पहा. 'मग जीवांचिनि मेळें । विकरले पगाचे आठांगुळे केडे ॥'—शिखु ९०: 'तुझ्या भयाने आलों आम्ही आठगुळ कग्या आठ ॥'—होय ३९. [सं. अठांग-अठ्ठांग! अठ+अंगुल ?]

अठार्थी—क्रि.वि. १ अनाठार्थी, भल्या जागीं. एकीकडे. 'अठार्थी टेऊनिया नवनीत । मांजरा कर्णें चाटवीत ॥' धोक्याच्या जागीं. जरीगच्या नाजूक, गुळ भागीं (दिलेला दोसा, धक्का इ०). [सं. अ+स्थान: प्रा. ठाण-ठाय]

अठाविसासुगीं—क्रि.वि अठाविसाव्या सुगांत (ल.) कधींच नाही (चार सुगांची एक आठ सात आठव्या व्हावयाच्या, म्हणजे इतका लांबचा काळ, यावरून लक्षणेन); कडच्या आदितवारीं.

अठिवेठी—स्त्री. घेरझारा: जावे: जाणें-येणें. [सं. अत्र; खा. अठी=ये०. द्वि.]

अठी—स्त्री. कपाळावरील सुरकुती: अठी: वठी 'एक हास पाहतां दृष्टी. कपाळासीं घालती अठी ॥'. २ मनोतील गांठ किंवा विपरीत वाईट प्रह ३ अठी: अठी (१) पहा. ४ मिठी: एक्य. [का. अठ्ठ]. (किं० घुरणें). ०घालणें १ कपाळ संकुचित करणें: नाखुशी-तिरस्कार दाखविणें. २ आठविणें, कवडाळणें. ०कमरेस घालणें-कमरेग विळखा घालणें: मिठी मारणें.

अठी—स्त्री. १ फळातील बी: अठोळी: अठळी. २ (ल.) कठीण चिवट गोष्ट-मुद्दा-प्रसंग: अवपड, भागवडीची बाब. [सं. अष्टि; प्रा. अष्टी]

अठी—क्रि.वि. (खा.व.) इथ: येथे. [सं. अत्र]. ०तठी—क्रि.वि. शकडे तिकडे: येथे तेथे. 'अठीतरी काय फिरतोस' [सं. अत्र+तत्र]

अठीं-अठें—क्रि.वि. आठांनीं गुणिष्ठ असतां. 'एकी अठीं आठ.' [आठ+इ. एं तु०चे प्रत्यय]

अठूर—क्रि.वि. (कं.) पुष्कळ: भरपूर. [सं. आठूय: प्रा. अठ्ठ; का. अठ्ठ=संपन्न, पुष्कळ ?]

अठूळ—अठोळी पहा.

अठे—क्रिवि. (खा.) अठी; एथें; येथें. [सं. अत्र]

अठोक(प) परब्रह्म—न. (ब्रह्मचै एक गुणनाम.) १ असा-मासिक, सिद्ध किंवा असाधित शब्दाला ही उपरोधिक संज्ञा लावितात; मूळ शब्द. २ (ल.) मड; दगड; ठोंब्या; ज्याला शिकविण्याचा काही उपयोग नाही असा; निमग्नसिद्ध बाळ ! [अठोक =अषड, अजात+परब्रह्म]

अठोनीवेठोनी—वि. १ पिळदार; पठीदार. २ (ल.) वेडा-बांकडा; कसातरी. 'अठोनी वेठोनी बांधला मुंडासा. फित्तसे म्हेसा जनामयी ॥'—सुगा ३१७४. [अठीवेठी; अठी+वेष्ठन: किंवा वेठ (=वेष्ठन) द्वि.]

अठापहर—क्रिवि. नेहमी; सतत; कायम; अष्टोपहर पहा. [आठ प्रहर. सं. अष्टोपहर] **०वत्तीस घड्या**—निरंतर; कायमपणे; सारखे चाल.

अठोकळी—अठोकळी (बाण) पहा.

अठोळा-ळी—स्त्री. अठळी; बी; अठळी पहा.

अठ्ठा—उ. १ फांशाच्या खेळांत आठवें दान. २ पत्त्याच्या खेळांत आठ चिन्हांचा पत्ता; अठ्या. [सं. अष्ट; म. आठ]

अठ्ठावन-व—वि. ५८ ही संख्या. [सं. अष्टपंचाशत्+अष्टपंचाश प्रा. अठ्ठावन; सिं. अठ्ठंजाह; हिं. अठवन.]

अठ्ठावीस—वि. २८ ही संख्या. [सं. अष्टविंशति; प्रा. अश्र-वीसट+अठ्ठावीस; सिं. अठ्ठावीह; हिं. अठ्ठाईस.]

अठ्ठी—क्रिवि. (पटाच्या खेळांत) आठव्या घरांत. अठी पहा. [आठ+इ]

अठ्ठाळ-चाळीस, अठ्ठाळ-ताळीस, अठ्ठयेचाळ-चाळीस, अठ्ठयेताळ-ताळीस—वि. ४८ ही संख्या. [सं. अष्टपञ्चाशति; प्रा. अठ्ठत्तालीस; अठ्ठात्तालीस; हिं. अठ्ठालीस; सिं. अठ्ठात्ताह.]

अठ्ठहत्तर, अठ्ठ्याहत्तर, अठ्ठ्येत्तर—वि. ७८ ही संख्या. [सं. अष्टसप्तति+प्रा. अठ्ठत्तरि, अठ्ठहत्तरि; हिं. अठ्ठतर; सिं. अठ्ठहत्तरी]

अठ्ठ्या—उ. गंजिका आणि पत्त्यांच्या खेळांतला आठ-चिन्हांचा पत्ता; अठ्ठा. [आठ]

अठ्ठ्यांशीं-यशीं-अठ्ठ्याशीं—वि. ८८ ही संख्या, [सं. अश्रयाशी; प्रा. अठ्ठासीह, अश्रसि; हिं. सिं.-अश्रसी]

अठ्ठ्याणव—वि. ९८ ही संख्या. [सं. अष्टपञ्चति: प्रा. अठ्ठाणव; हिं. अठ्ठाणवे; सिं. अठ्ठाणवे.] २ (व.) बदमास; लबाड.

अड—अ. कमीपणा, उणेपणा, दुय्यमपणा, न्यूनता, गौणता दशविणारे उपपद. हिं. लागून कित्येक सामासिक शब्द बनतात; जसे अडगोळा, अडपोतार; अडलंङ, अडसर. इ०. अडच्या ऐवजी कधीकधी 'आड' असे रूप येतें सामान्यत: वेष्टावरील लोक

अड असें योजितात; कोंकणांत **आड** असें वापरतात तेव्हां अड आणि आड यांनी आरंभ होणारे शब्द एकमेकांत घुसडले जातात. त्याकरिता इष्ट शब्द एकाखातीं नसल्यास दुसऱ्याखातीं सांपडेल. **आड्या**—संस्कृत अर्थ या शब्दापासून बनलेले व कानडी अड (=अडवा, हट्ट; दुराग्रह) या शब्दापासून बनलेले सामासिक शब्द यांचा घोटाळा होऊं देऊं नये, म्हणून प्रथम अड-अर्थ पासून संभवलेले शब्द दिलेले आहेत; नंतर कानडी अड पासून साधलेले शब्द घेतले आहेत. कांहीं शब्द या दोन्ही वर्गांतहि पडतील; पण ते कोटेंतरी एका ठिकाणी दिले आहेत. ज्यांचा संबंध या दोहों अडशीं नाही किंवा जे महत्त्वाचे वाटेल, ते स्वतंत्रच दिले आहेत. [सं. अर्थ; प्रा. अडह]. **०कणी**—स्त्री. तांदूळ, डाळ, इत्यादिकांची मोठी कणी; प्रदंगविशीं ही तांदूळ-डाळीतहि मोडते; फुटका, अर्धवट दाणा. कणी. 'कापुरांचिआं भांजिनियां। वाटोनि मौक्तिकांचिआं अडकगियां ॥'—शिशु ५९१. **०काष्टा**—पु. धोतर वगैरेचा आड्ड किंवा अपुरा मुडपा, काष्टा. आडकाष्टा पहा. **०कुडतें**—न. लहान कुडतें; कुडतें पहा. **०खंड**—उ. तुकडा; अर्ध-वट, अपुरा भाग. 'माळंत माती नसून अखंड नसावेत.'—मुंठ्या २६. **०खण्या**—वि. १ अंगमेहनतीने कांहीं काम करून पोट भरणारा मुल्ला; पोऱ्या. २ किडोळ काम करणारा नोक; आडकाम्या; बगल्या; दुसऱ्याच्या हाताखातीं काम करणारा. **०खोल**—न. १ बांधून न काढलेली, सारसरी खणलेली विहीर; रताड जमीनींत खणलेली व न बांधलेली विहीर. २ केरकृपा दाकण्याची विहीर, खड्डा; होर-लेली विहीर; अर्धीच खणून टाकलेली विहीर. **०गडी**—उ. काम-कऱ्याच्या हाताखालचा गडी किंवा मनू; मस्तगोस; हस्तक; अड-खण्या. **०गांव**—उ. न. लहान खंडगांव; मोठी बाजार पेट नसलेले पण ज्याच्या जवळपास मोठे रहदारीचे रस्ते नाहीत असा भरस्त्या वर नउलेला गांव; खेडें; वाडी; गांवडे गांव. **०गोखमा**—अडवाण्या; पोसाग; गोखमा पहा. **०गोण**—स्त्री. बेल वगैरेवरून बांधून नेतात ती धान्याची लहान गोणी. **०घर**—न. मुख्य भराजवळ बांधलेले लहानसे घर किंवा छप्पर; शोपडे; सोपा; पडवी. आउट होस **०घोडा**—उ. लहान घोडा; प्रदंग-विशीं मोठ्या घोड्यांचेहि काम करणारा घोडा; तगूड. **०जात**—आडजात पहा. **०जिन**—उ. दुसरा लहान जिना; मागडी जिना; चोर जिना. **०जुना-जून**—वि. अर्ध-वट जुना; उपगोणांन कांहींला नादुस्त झाल्या. वापरलेला; निरुपयोगी. **०दाणा**—उ. घोड्यास खावयास हरभऱ्याव्यतिरिक्त, दिलेले धान्य, दाणा; (घोड्याचा दाणा म्हणजे हरभरा). **०दाळ**—स्त्री. डाळीमधल्या मोठा किंवा जाडा बुरा; अडकणी. **०धोतर**—न. लहान धोतर किंवा मोठा पंचा. अडपंचा पहा. **०नर**—स्त्री. स्त्रीत्व नसणारी; स्त्री-ईश्रिय असून ऋतु प्राप्त होत नाही अशी. **०पंचा**—उ. अगदी लहान पंचा; **०पडवणी**—स्त्री. म्हाताना वेढून घेण्याची लहान पडवणी, बड; जुनेर. **०पन्हाळ**—उ. अडन पहा.

०पेट-म्ही, अडगांव; छोट्यासा बाजारगांव. ०फळे-न.अव. अट-पळे पहा. ०बंदर-न. १ लहान किंवा विशेष व्यापारी महत्त्व नसलेले बंदर. २ गलबतांना तात्पुरते नांगरण्याला पुंगेमे, लहान किंवा सुरक्षित नसणारे बंदर. ०बाप्या-पु. बालपण येले पण अजून बाप्या झाला नाही असा जवान पोऱ्या; तरणा बांड; मोठ्या सतरा वयाचा मुलगा; प्रौढपणा न आलेला माणूस. ०बायको-म्ही. वधूटी; सुकृतीच वयात आलेली मुलगी (बारा-तेरा वर्षीची); अथवा प्रौढ बायको. ०मुलगा-पु. मुलगा; पोऱ्या; छोकरा; अडबाप्या. ०म्हातारा-पु. म्हातरापणांत प्रवेश करणारा; जरा उतार वयाचा माणूस; मध्यमवयस्क. ०शहर-न. लहान शहर. 'देऊळ जवळच होकेवर होतें. आडशहरांतले ते, किती मोठे असणार?'-मुंडे २६. ०सांग-न. नाटकांतील दुय्यम किंवा हलका नट; हलकें, गोण पात्र. ०स्वयंपाक-सैप्याक-पु. चटप्या, कॉनिगिरी भाज्या वगैरे; मुख्य पदार्थांखेरीज इतर किरकोळ स्वयंपाक.

अड-म्ही. १ अडथळा; अटकाव. आडकाठी प्रतिबंध. २ दुराग्रह; द्वेष; हेका. ३ बोली; अट; शर्त वगैरे. इतर सर्वे अर्थी अट पहा. [का. अड-टू=आड, अडविणे, आडवा येणे, अडथळा करणे, विरुद्ध जाणे (तुल०) दि. अड=आंठण] ०कट-कंठ-पु. आडमार्ग; आडवाट; कठीण वाट. 'येई प्राणायामाचेनि अडकंठ' बरोता गा ॥ -ज्ञा ६.५.५. [आड+कट=वाट, +कंठ]. ०कथा-म्ही. १ उपकथा; सहज, ओघाने आलेली गोष्ट; प्रसंगोपात्तकथा. 'आतां असो हे आडकथा ॥ दशरथा लागली अवस्था ॥' -कथा ३.३ १६. २ विषयांतर; अर्थांतर कथा; आंगुलिक गोष्ट. ३ बाह्यात किंवा बाष्पक आपण. ०कर-वि. १ हद्दी; हेकखोर; अडखोर पहा. २ अडून बसणारा; अडेल-(घोडा) ३ गच्च बसणारा; कठीण; जड (कपडा इ०) [अड=अट+कर]. ०काठी-म्ही. आडकाठी पहा. ०काम-न. १ दुसऱ्या कामाच्या अनुषंगिक काम. मुख्य कामात निघालेले किरकोळ काम; बारीक काम. अष्टप अष्टप. २ सडा, मंसाजेन, भाजी चिणे इत्यादि स्वयंपाकाच्या अंगभूत गौण कामे. ०काम-म्या-वि. अडकामाच्या, किरकोळ कामाच्या उपयोगी; बारीक सारीक कामे करणारा. ०कूट-न. कुडण; कुंपण. कांपाउंड. आडकूट पहा. [आड+कूट]. ०खर्च-पु. सेंसारास निवृत्त लागणऱ्या अन्नवसादि जल्मीच्या मुख्य खर्चाखेरीज (प्रसंगविशेषी) उद्धवणाग पानसुपारी. ख्यालीखुशाली वगैरे संवधी) किरकोळ खर्च, किंवा जादा खर्च. ०खर्चा-खुर्चा-पु. म्ही. न. १ अडथळा, अटकाव; व्यत्यय; अडचण; अडगळ. (कि० करणे, घालणे, लावणे). 'कर्मकर्म अव्यक्त मूर्ती' कैशापरी अडखळ ॥' -भवि १६.१५.६. २ उंच लागण्यासारखी, अडथळा होण्याजोगी जागा. [अडखळणे]. ०खाणे-द-द्य-न. जेवणाशिवाय फळफळावळ, मेवाभिडाई, यांसारखे दुय्यम खाणे; फराळ; उपहार; किरकोळ खाणे. ०खोर-वि. अडेल; शको. १. ५

आग्रही; हेकखोर; हद्दी; अडखोर. ०गल्ली-म्ही. बारीक बोल; लहान गाडी; मोठ्या रस्त्याला कुठणारा लहान रस्ता; चिंचळ वाट. ०गाळा-न. (ब.) वेळगाडीचा साटा. [म. गाळा किंवा का. गळे=वेळ, बांधू] ०गिरा(म्हा)इक-की-वि. दुकानदारापासून प्रत्यक्ष विकत न घेतलेला किंवा त्याला विकत न दिलेला. ०गिरा(म्हा)इक-पु. न. दुकानदारापासून प्रत्यक्ष विकत न घेणारा माणूस; दुकानदार नसलेला; निवतदमी. ०गोष्ट-अडकथा पहा. ०प्राई (ह) क-की-अडगिराइक पहा. ०तट्ट-पु. १ अडणारा, अडून राहणारा तट्ट; अडेल तट्ट. २ (ल.) अडून बसणारा; तिरसटपणा, हेकखोरपणा धरून सरळ न वागणारा; अडेल पहा. ०ताळा-पु. १ अडथळा पहा. 'काहीच सद्धतां नसे अडताळा ॥' -दावि ५. [अडथळा अप.] २ दिशेबाचा पडताळा. [अड+ताळा]. (कि० घेणे, पाहणे). ०तळ-पु. १ रहाट्याइश्याच्या कोळव्यापासून मोठ्यापडल्यापर्यंत पाणी जाण्यास घातलेला दोन्ही तोंडे बंद असलेला व एका टोंकास खालच्या बाजून पाणी पडण्यासाठी भोंक असलेला लहान आडवा पन्हाळ. २ दाग लावतांना दारावर बसविण्याची चिमणी ३ पाण्याचा पाट चालू रहावा म्हणून मध्ये घातलेला लहान पन्हाळ. ०पसारा-पु. मरफट; अडगळ; फालतूक वस्तू. ०भित-म्ही. आडवी भित; आडासा. 'अडभित तेथ लुगडे आहे.' -सप्र २.१२. ०मार्ग-पु. आडवाट. ०मिळकत-प्रान्ति-म्ही. जादा मिळकत-नफा; नेह; मीच्या दारविक प्राप्तीशिवाय मिळणारी अधिक मिळकत; नेहमीच्या प्राप्तीच्या मार्गाशिवाय इतर मार्गाने होणारी मिळकत. ०रान-न. १ आडमार्ग; एकीकडची जागा-स्थळ; रस्त्यापासून दूरचा प्रवेश. २ (ल०) वावविवादाप्रसंगी बोलण्याची. सरळ रीत सोडून धरलेली वांकडी रीत. विपणांतर. सरळ मार्ग सोडणे; आडरान पहा. ०वळण-णी-न. राजरम्यांत नसेल्ल्या. एका बाजूस असणारा प्रवेश; एकीकडचे, एकात स्थळ -वि. आडवळणांत असलेला (गांव वगैरे). -किवि मर्यादेपलीकडे एक बाजूस एकीकडे. ०सट्टा-पु. १ अजमास; अंदाज; वेत (कि० पाहणे). २ टप्पा; पोहोच; धांव; आवांका ३ (खा.) अडचण [दि अडसदा; अतिअडो; यु. अडमगो] ०सट्ट्यांत येणे-(व) अडचणीत येणे; कचाटयेंत सांपडणे. ०सर-पु. आडसर पहा.

अड-भाड पहा

अडऊं-न. अग्रय. रान अटवी 'योग्यां रीगता अडऊं ॥ -सिगु १०९. [मं. अटवी; प्रा अडई]

अडक-म्ही. न. आडनंवि. कुलनाम. घराण्याचे नांव. [यु. अडकई-म्ही (कु.) एक ओषधि वनस्पति.

अडकण-न. अडथळा किंवा अडकाव करणारी कोणतीचि वस्तु; उ० घुणा, गाडी थांबविण्यासाठी लावलेला दगड, दाराची खिडी, माळेची गांठ, अडसर. किळा वगैरे. [अडकणे]

अडकणी—स्त्री. अडकवणे; थोपविणे; थांबविणे; अडचण; अडथळा करणारी गोष्ट. [अडकणे]

अडकणे—अकि. गुंतून राहणे; प्रतिबंध होणे; थिक्कले जाणे; पकडले जाणे; कुंठितगति होणे; थांबविले जाणे. [अडक-अडक]

अडकणे—न. पुरुषाचा एक सोन्याचा दागिना —गंगापुर्विक १२६. [अडकण]

अडकवण—स्त्री. ज्यामुळे अडकाव होतो ती वस्तु (गांठ, आंकडा, घोडा, फासा इ०); अडकण. [अडकणे]

अडकविणे—अकि. थांबविणे; थोपविणे; हरकत करणे; अडकाव करणे; प्रतिबंध करणे; बंद करणे. [अडकणे]

अडकळणे—अडखळणे पहा.

अडका—पु. १ अर्थां रुका. २ (सामान्यतः) दाम; पैसा. 'शिप्यास न लाविती साधन । न करविती ईद्रीये दमन । ऐसे गुरु अडक्याचें तीन । मिळाले तरी त्यजावे ॥' —दा ५.२.२१. ३ रुक्याचा चतुर्थी. —शास्त्रीको. म्ह०-१ अडक्याची देवता (किंवा भवानी), मापिक्याचा शेंदूर; २ जळला तुमचा अडका माझा मूलच लाडका. ३ अडक्याची केली वाण, लोणच्याची केली वाण; ४ (व.) अडक्याचें दिवक, पैसाचें सव्वा शेर-ज्याला दिशेच करता येत नाही त्याची अशी समजूत करून देणे; ५ हातीं नाही अडका. वाजारांत चालला धडका. ६ जमीनीच्या मोजमापांत अर्धा रुका (६५ विघे विस्ताराची जमीन). [सं. अर्दे रुका; अर्देक]. **अडक्याचा घोडा**—(ल.) थोडक्या प्रमाणाचे व हलक्या सोलाचे मिळणारी वस्तु.

अडका—न. (गोंडी) मडकें. 'अडका ते अडका कोमाला अडका.'

अडकाअडकी—स्त्री गुंतागुंत; अडकाव; अडथळा; विप्र. [अडकणे]

अडकाव—णी. विणे—अडकाव—णी, —विणे पहा.

अडकिता—पु. १ सुपारी कातरण्याचे, कापण्याचे एक हत्यार-साधन; सरोता. २ (ल.) तांबाचें किंवा प्रतिबंधांत ठेवणारा माणूस-वस्तु. ' वडिलांचा अडकिता असावा '—आपल्यापेक्षा मोठ्या व वरिष्ठ लोकांची भीति धरून वागणूक देवाची; शिस्तहीत रहावे. [का. अडकोचु (अडके=सुपारी; कोहनु=तामरे, कापणे) : तुळु; इडकनि, ते. अडकनु]. **अडकित्यांत घालणे**—धरणे—अडचणीत, पेंचांत धरणे; अनिष्ट स्थितीत अडकावून ठेवणे. **अडकित्यांत सांपडणे**—पडणे—संकटांत, पेंचांत सांपडणे—पडणे.

अडकूल—न. (व.) पोडे; भातकूल. [सं. अंड=शिजविलेले तांदूळ+कूल ?]

अडकें—न. अडथळा; अडकाठी; प्रतिबंध; विप्र; प्रास. [अडकणे]

अडखळण—स्त्री. (अडखळ पहा). १ ठेंककाळून पडण्यासारखी जागा—प्रसंग; अडखळ. २ एखादी वस्तु पडे नये—सांडू नये म्हणून

केलेली योजना (उ० दौतीचा ठोकळा; दाराची खिटी, खोळ; जोडवे पडें नये म्हणून केलेले बल्य, इ०). —णी—स्त्री. ठेंककळणी; अडखळण पहा

अडख (खु) ळणे—अकि. १ ठेंककाळून थांबणे; ठेंककळणे; धडपडणे; गतिगेष होणे; अडणे. ' अडखुळले भयार्ले म्हणती ते पतिव्रते । ' —वसा ४. २ जिह्वादोषासुळे बोलतांना लागणे, अडणे; चावळणे; चांचरणे; गुटमळणे. ' तिनें भिजून अडखळत आपलें वर्तमान सांगितलें. ' —पाव्ह ४८ ३ कामांत कचरणे; धरसोड करणे; कांकू करणे; नातू करणे (अडचणीत) सांपडणे; ४ गुंतणे; हात अडकणे. [सं. अर्ध+खलन; का. अड्ड+खळण]

अडख (क) ळणे—(कां.) आडळणे पहा.

अडखळविणे—अकि. ठेंककाळावयास लावणे; गडबडविणे; अडखळायाम लागणे (जवज. व ल.)

अडगई—स्त्री. महाद्वंद्व सोदून, शिजवून त्यांत वडीं, हिंग, मीठ वंगरे घालून केलेले गोड्या, कोशिंबीर. [?]

अडगव—णी—स्त्री. रचना. लावालाची व्यवस्था यथायोग्य मांडणी. [का. अडकु=रचणे, लावणे]

अडगवणी—स्त्री. (कां.) भाताचे पीक तयार होऊन कापून बाळगे म्हणजे त्याचे भागे बांधून उडवी डाळतात ती कृति. ' काल आमची अडगवणी संपली. ' [का. अडकु=पेजी करणे, रचणे]

अडगव (चि) ळणे—अकि. (कां.) १ योग्य जागी, जागच्या-जागी ठेवणे; व्यवस्था करणे. २ कामधंद्याकडे उपयोगास लाविणे; उपयोगी लावणे. ३ (ल.) मरणांत व्यवस्था करणे; विलेवाट लावणे. ' म्हातारी एवढी अडगवणी म्हणजे मी मोकळा होईन. ' ४ निवडणे. [का. अडकु=रचणे, नीट ठेवणे]

अडगळ—स्त्री. निरुपयोगी, अडचण करणाऱ्या वस्तू-सामान; पमारा; परबड. —पु. (क) अडगर. [सं. अंगला; का. अड=आड+गळणे]

अडगा—वि. (कर. कुण.) अडाणी; अशिक्षित; अज्ञ. ' अडगा माणूस निरुपयोगी आहे. ' ' असा अडग्यासारखा काय करतोस ? '

अडगाई—अडगई । ' चाटाई—लघवपण । ' ' मेसें लडिकेचि अडगाई चाटाईनें बोल्लि । ' —पंच ३. १५.

अडगुणवडगुण—न. (प्रां.) फाल्गुनक वस्तू; सदरफदर सामान; अडगळ. [अडगवणे]

अडगुलेंमडगुलें—वि. खेळकर-बोलेकें(मूळ). गाणे—' अडगुलें मडगुलें । सोन्याचें कडगुलें । रुप्याचा बाळा । तात्मा बाळा । तीट ' (अर्थ) किती बाळ खेळत ! किती बाळ बोलत ! हातांत सोन्याची कडी, पायांत रुप्याचा बाळा घातला आहे. बाळा ! तुला दृष्ट होऊं नये म्हणून तीट लावते. —विज १२. ४११६. [का. आडु=खेळ+कुळी=कर याप्रमाणे प्रत्यय. माडु=बोल, भाषा+गार=कार]

अडघण—वि. (ना.) हद्दी; हेकेखोर; लवकर वळगीस न येणारा.

अडघाली—स्त्री. आडमागी. —मनको. [अडघाली ?]

अडच-ख—क्रि. गच्च; मजबूत ; घट; आवडून, अडून. [अडणें]

अडचण—स्त्री. १ अहंदापणा; चिचोळेपणा; जांघाचा अभाव; आकुंचितपणा; संकोच. २ गर्दी, दाटी यामुळे होणारा त्रास किंवा उपद्रव; गैरसोय. ३ सटफट्टर; कालटूक सामान; अडगळ. ४ (ल.) पंचाईत; निकड; तारंबळ; लगवर्गिचे—घाईचे काम, वेळ, स्थिति; संकट; त्रास; निरुपायदशा. ५ धेगुण्य; टंचाई. [अडच]. **० येणें**—मुतक येणें; रजःस्त्रवा होणें; काहीं वित्त येणें. **० सांगणें**—सबब, खेकटे, नड सांगणें; आपणांस अडथळा करणाऱ्या गोष्टी सांगणें. **अडचणीचें दुःख**—भल्ल्याच किंवा अवघड जागीं [गुगुभागीं] झालेले दुःख, आजार, विकार. म्ह. ० अ. ० आणि जांवाई पैच. **अडचणीची घाट**—घोंटाळ्याचा—अवघड स्थान

अडचणें—अक्रि. गर्दी, दाटी, अडचण होणें; लिमळटे जाणें २ तारंबळ होणें; ओढ, निकड, त्रास लागणें. [अडचण]

अडचणूक—स्त्री. घोंटाळा गैरसोय; अडचण पहा. **० मोडणें**—नड, अडचण नाहीवीं करणें; अडचण काढून टाकणें; विघ्न, संकट निवारणें.

अडचणें—अक्रि. १ आवळ, घट होणें; दाटणें; अडस होणें; (कपडा, वांगडी). २ आवळणें; आवडून बांधणें; धोड्या जागेत समाविष्ट करणें (वस्तू, ओं रीं). ३ (ल.) अडचणीत सांपडणें; संकटांत अगणें. [अडच]

अडची—स्त्री. गाय. म्हस इत्यादिकांचे दूध काढण्याच्या वेळीं त्या हालें नयेत, लाथा मारुन नयेत म्हणून त्यांना अडचण होण्या-जोग जे दोन दांहीकडे वामे बांधतात ते [अडच]

अडचें (जें)—क्रि. (अडचण्या पाडतां) अडीच वेळां. 'पंक्तीस अडचें साडे वासट'. [अडच]

अडजर्न—अक्रि. १ तहकूब करणें; लांबणीवर टाकणें. २ नियमित काम अगुणें राहिल्यास मना पुनः बोलाविणें; दुसऱ्या वेठकीपर्यंत सभा तहकूब ठेवणें. [अ. ड.]. **० मॅट**—स्त्री. तहकूबी.

अडज्यूट—अजितन पहा. [अ. ड.]

अडंडळ—वि. अडळ-विनधोक 'तरगावा भवाब्ध प्रवल। करणाची नाच अडंडळ'। —भा. ५. ३७९. [प्रा. डिडिडि=स्वलित; ढंडळ=ध्रुमित]

अडण—न. १ गाई-म्हजीची ओंटी: कारा अडाण पहा. [तुल. ० इ. अडर]

अडण—स्त्री. १ सुपाच्या कांड्याला मजबुतीसाठी लावलेली कामटी. २ संकट; अडचण. 'धांवसी आडणीं ऐकोनियां पांवा कड्यावरें देवा भक्तांच्या'। —तुगा ८८८. —वि. हद्दी; माफेफिर; स्वेच्छाचारी. [का. अड]

अडणा—णें—पु. न. अडसर. 'पग स्वर्गसुखाच्या मंदिराच्या दाराला हा कोटिंग्या एवढा अडणा नसता तर फारच चांगलें.' —सु. १११. [सं. अंगला; का. अडने=आडवें]

अडणी—स्त्री. १ दिवा, भांडी वगैरे जिस्त ठेवण गकरितां तिची चोरंग. 'अडणीवरि गोल्यांचें ताट'। —सुग. ३४. २ शंखाची वेठक तिची. ३ अडसर. ४ लंकडी पाटास खादून लावलेले दोन लंकडी खुर. ५ (को) दाराची कडी. ६ ठेका; आधार 'घायाळा घालोनि बोडणी। धनुशुयदेडज्या अडणी। उचोचोनि दोधीं दोधीं जणीं। वीर श्रेणी आणिल्या'। —एरूव १२.२६. ७ सुपाची पुढील कामटी: अडणपहा. ८ मर्यादा; सीमा; रंगण. 'इंद्रधनुष्याचिंय अडणी—मार्जी भेष गगनरंगणीं। तैसे आवरिले शाङ्गपाणी वेंजयंतिया।' —झा. ११. ६०२. [का. अडणिगें=तिपाई]. **० वरचा (शंख)**—पु. १ शंख; (ल.) मुख; अशिक्षित माणूस. 'अशा तऱ्हेचे उद्गार अहो-रात्र त्याच्या कार्नाकपाळीं पडल्यामुळे म्हणून पण शिकण्यासवरण्यांत तो अडणीवरचाच झाला.' —यशस. २ उच्च स्थानावर-अधिकारावर असलेला बेअकली माणूस.

अडणूक—स्त्री. १ अडचण; अडथळा; हरकत. 'परांपरीं सिका वणें। आडणुका सांगत जाणें'। —दा. १९.१०.१५. २ अट; हट; विरोध. (किं० घेणें, धरणें). ३ अडवणूक; प्रतिबंध करणें. [का. अड]

अडणें—अक्रि. १ प्रतिबंध-अडथळा होणें; अडकला जाणें; वेढला जाणें; खोळंबूट राहणें. 'तरी मग सांग पां कैसेनि अडे।' —सा. ६. ४०१. २ आवळ, घट बसणें; अडस होणें; जेमतेम जाणें. ३ इनकार करणें; ना म्हणणें; नाकारणें; नडून किंवा रुतून बसणें; हट धरून बसणें. 'दांचांचें (जहाल सवाळ पक्षांचें) जें काहीं अडतें आहे तें काहीं हेतुबद्दल नव्हे, कृतीबद्दल आहे.' —टि. ३.२५. ३ प्रसूतीत अडथळा येणें. ४ दाटणें; संकटांत सांपडणें—पडणें; विमटले जाणें. ५ चालतां चालतां थांबणें, स्तब्ध राहणें; पुढें पाळून टाकणें (गाडी, घोडा इ.). ७ वेढणें; अडविणें; व्यापणें. 'सागरे कवणें ठायीं नाहावें हें गमनांचे आडे आषवें'। —झा. ९.११. म्ह. ० १ अडली गाय फटके खाय. २ अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी—प्रसंगीं थ्रट, शहाण्या माणसास (नारायणास) मुखाचे पाय धरण्याची पाळी येते [का. अड]. **अडतें (ल) धरणें—पाहणें—मोजणें**—संकटांत पडलेल्यास मरत न करतां उलटा आनंद मानणें; किंवा त्याच्या अड चणीचा फायदा घेणें: एकाद्याला नडविणें. **अडला नारायण**—अडचणीत सांपडलेला माणूस (अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी या म्हणीवरून). **अडला भिडला**—संकटांत-अडचणीत पडलेला: त्रस्त. 'अडल्या भिडल्यासी बेगीं पार पाडूं'। —दावि ४२८. (अडणें याच्या रुपापुढें भिडणें याचीं रूपे लागून पुढक शब्द बनतात उ. ० 'अडलेभिडले काम असले तर मग सांग.' 'अडलाभिडला कोण्डी आला तर त्याचा सभावार घ्यावा.').

अडत—स्त्री. १ सराफी किंवा व्यापारी व्यवहारांतला पत्र-व्यवहार किंवा देवघेव. २ त्या कामाबद्दल मिळणारा मोबदला; दलाली. ३ एकथा मालकाचा माल विकण्याकरिता ठेवणें, विकून देणें इ० किया; एजन्सी; मध्यस्थी. ३ दस्तुरी; दुकानची पट्टी. ४ (कायदा) सुनीमपणा; गुमास्तेगिरी. [सं. अट = बाजार; ते. अडति]

अडताल—पु. एकताल, संपाताल पदा. [का. अड. ते० अटतालसु]

अडतीस—स्त्री. १ प्रतिकार; अडवणूक; अडथळा; विरोध. २ सतारीची-वीण्याची खालची घोडी, चौकी. ३ (कां) दाराची खिटी. ० घालणें—मोडता घालणें. [अडणें]

अडतीस—वि. ३८ ही संख्या. [सं. अष्टत्रिंशत्. प्रा. अत्रतीस]

अडत्या—पु. कोणत्याहि व्यापारामध्ये, देवघेवीचीं कामे करण्याकरितां, कारखान्यांत तयार केलेला अगर कोठारांत सांठविलेला माल खपविण्याकरितां, किंवा इतर व्यवहारांत आपल्या तर्फे जबाबदारी भंगार घेऊन (अडत ठेवून) व्यवहार करणारा. मध्यस्थ; दलाल; गुमास्ता; एजंट. [सं. अष्टपति = बाजाराचा मोकदम / अडत]

अडथळणी—(णूक)—स्त्री. हरकत; अडथळा पहा. !

अडथळणें—उक्ति. प्रतिबंध-हरकत-अटकाव करणें; प्रत्यवाय, विघ्न आणणें; बंद पाडणें. [अडथळा]

अडथळा—पु. १ अटकाव; हरकत; अडचण; प्रतिबंध. २ काळंका; खोटी; गुंता. [अडणें (अड + स्थळ)]

अडदर-रा-रू—पु. धाक; भय; भीति. 'तेथ दानवां अडदरूं. नागार्जुनाचा दातारू ॥'—शिशु ३६३; 'ने वेळीं स्वर्गालर्मी आदर. कां सरकाचा अडदरू ॥'—झा १६३१६; 'घाई अडदर-कासीं मुहाडा ॥'—उषा १४०५. [सं. अट = मोठी + दर]

अडदरी—स्त्री. खोल, अडचणीची, एकीकडची दरी, जागा. 'दमनाम तो पाहाडफतर । अडदरीं वातनी पायादि तस्कर ॥'—दावि ७६१. [(अ) ड + दरी]

अडदल—पु. अडली; लष्करी कामगाराचा हुजऱ्या. 'अडदलीचे शिपाई.' [इं. ऑईली]

अडदांड-गा—वि. धससुसल्या. धटिगण; दांडगा व अडाणी; वेसुवत; रानवट. [अड + दांड]

अडदावा—पु. गुलामिप्रित हजरम्याची डाळ. (ही तत्रांस हुराक म्हणून देतात.)—मोको. [हिं.]

अडन—संकट; अडचण; अडण २ पहा. 'पडलियां संमारा चियां अडनीं'—एमा. ११.४.

अडना—अडणा पहा.

अडनाट-ड—वि. अडनीड; अडनेड; अडनीट; नीट किंवा बरोबर, दिशेबाब्या दृष्टीने पूर्ण, समलेला—दहा, वीस, शंभर इ० ठोकळ [अड = आडवा + फांटा]. ० काढणें—वेणें—फोडणें—(कार्यांना संस्थेबा-परिमाणाना नसलेला, अधल्यामधल्याच संस्थेबा-नै-विघाड करणें.

सोयीचा. 'एक रुपयाचें होईल तें भात ने किंवा मणभर ने, अडनीड अकरा पायली नेऊ नको.'—किवि. सोईस्कर नाही, अशावेळीं; अनिश्चितपणें; धड इकडे नाही, धड तिकडे नाही अशा तऱ्हेने. 'आंत तरी बस नाहीतर बाहेर तरी बस, मध्येंच अडनीड बसूं नकोस.' [सं. अथ + नीतः का. नेष्टः ता. मिट्टः म. नीट]

अडनांव—न. १ उपनांव; घराण्याचें-वंशाचें नांव; कुलनाम; आडनांव पहा. २ अर्थार्थ नांव. 'जीम जै आरोग्य जाये । मग रसना हें होये । आडनांव कीं ॥'—अमृत ६.६२; 'तैसें वीसिंगें जें मुख । तें अडनांवासात्र देख ॥'—सुरजु ३६५; [सं. अथेनाम ? का. अड+नांवः तु० का. अडहेसर. अट = मोठें, (अष्ट्र) + नाम. ई. सर (अष्ट्र) + नेम (नांव). हि. अडक]

अडनांवाचा—वि. केवळ नामयागी; फक्त नांवापुरता म्हणजे त्याप्रमाणें कृति-पगकम नसलेला प्राणप. कारकून, शिपाई इ०. 'रामाजीपंत आडनांवांचे कारकून परंतु कागदावर धड ओळ काही ओटांत येत नाही.'—नररत्न तोवि तूंच खीरल उडंड आडनांवाचीं ॥'—मोरो. नलोपाख्यान.

अडनीट-ड, नेड—अडनाट पहा.

अडपझडप—किवि. १ चोरूनमारून; अयोग्य किंवा भल्याच प्रकारें; कपटानें; अनेक उपायांनीं. नाना तऱ्हेने; हराक युक्तीने; (प्राप्ति, डाळा मिळविणें). २ लपुनछपून; गुप्तपणें (शिंदळकी, व्यभिचार करणें). काही नामांशीं विशेषणप्रमाणें उपयोग होतो. त्यावेळीं या शब्दाचे होणारे अर्थः—१ अप्रत्यक्ष; अनिश्चित; जादा (नफा, खर्च). २ लहान; हलकें; किरकोळ (कामें, उद्योग). ३ सकीण; मिश्र; अस्पष्ट (गोष्टी). विनमाहितीचा; जमावातील; किरकोळ; अप्रसिद्ध (इसम, माणूस). 'काही अडपझडप सरदार विशाळगड मोडून पळण्याच्या वेतांत होता.'—स्वप १७३. [अडपडि. हिं. अडपझडप = गराज]

अडपणें—उक्ति. अडचणीत पडणें; दगदगीत पडणें; अडवणें. [का. अड]

अडपताडपता—वि. देखरेख करणारा; ताळयावर आणणारा; निर्यता. दावांत-याकोत-जमवेंत ठेवणारा (आदेबाप, बडील माणूस). 'अडपती नाही सासू दडपता नाही भाका.' [दडपता द्वि.]

अडपडडप—स्त्री. दाव, धाक, बचक.

अडपेजणें—अडपणें पहा. 'आणि मुखाचिया आर्ति । अड पेजेना ॥'—झा २.२९६. [अडपणें यांत ज वा समावेश]

अडप-(फ)-ळ-ळें—अटपट पहा.

अडफांटा—पु. अडथळा; विघ्न; हरकत; आडफांटा पहा. [अड = आडवा + फांटा]. ० काढणें—वेणें—फोडणें—(कार्यांना विघाड करणें.

अडवंक-ग, अडवंगा-गी, अडवांक-वि. १ भसाडा; बांकडातिकडा: होवळ; भोपळयुती: भोगळवार; ओंवड्योवड. २ मुखें; स्वेच्छाचारी; अडमुडा; दुराग्रही: अंडेल (घोडा). ३ टोकळ-आडमाप. [सं. अर्ध + वक: १ + भंग = भम; द्वि. अडवंगा: गु. अडवंग = हंडी, मुखें]

अडवंकी-स्त्री. दाराची खीळ.-शर, अडवंकी पहा

अडवंद-पु. कटिसूत्र, करडोडा. 'नागिले अडवंद कौपिन माळा' - तुगा २८७७; 'कटी अडवंद कौपिन ॥' - दावि २४० [अड+वंद]

अडंबर-अडंबर पहा. [सं. आडंबर]

अडवाजार-पु. वाजाराच्या दिवसावेगीज आडवांगी भरलेला बाजार; लहान, शिला बाजार.

अडवेले-न. गळ्यांत होणारा एक रोग -मनको

अडभंग-अडभंग पहा. [अर्ध + भंग = भम]

अडभरीं भरणें-भुमाकुळ: विगाणा, देगा घालणें [का आडु = खेळ, खेळाच्या भरीं भरणें]

अडमड-स्त्री अडमडा-पु (कों.) लहान मुलाची चळवळ; चुलवूळ: अंगवळा: खोडकरपणा. -ड्या-वि. चपळ. वळवळ्या. ०णें-१ खोडया करणें; चुलवूळ करणें (लहान मुलाबद्दल वापरतात). २ धडपडणें; टेंचाळणें; त्रासांत, संकटांत असणें 'मर! राहा मेल्या-साखा अडमडत' - श्रामू ९. [प्रा अडवडण=चलन का आडु माडु=खेळकर]

अडमाप-न. १ वाजवी, मरळ, खऱ्या मापांपेक्षां कमी अगर जास्त असलेले असें अर्धेमापेले माप (सच्चातीन शेरी किंवा साडेतीन शेरी पायली हें अडमाप). २ दिडके माप! ३ (ल.)खोटे माप. -वि. प्रमाणशीर-बद्द नसलेला; अडवंक. [सं. अर्ध किंवा का. अड=आडवेतिडवे + मापन]. **अडमापणें मोजणें-वेमुमार, गंगिस्त** अंदाज बांधणें, अपेक्षा करणें; फाजील आशा धरणें.

अडमिनिस्ट्रेटर-पु. १ कारभारी; वहिवाटदार; (राज्य) कारभार चालविणारा; व्यवस्थापक. २ (कायदा) मयताच्या इस्टीची व्यवस्था पाहणारा (अधिकारी, इसम). [इं.]

अडमिनिस्ट्रेशन-न कारभार; व्यवस्था. राज्यकारभार. राजशासन. [इं.]

अडमिरल-पु. १ आरमारवाचका मुख्याधिकारी 'जपानचें अडमिरल यांनीं आपल्या जागंका गजीनामा मिला' - के १७-६-२०.

अडमिशन-न प्रवेश (शाळात वगैरें): प्रवेश करण्यास मोकळीक. [इं.]

अडमुठ-स्त्री, डोंगराल शेतांत, जेथें नागर चालत नाही तेथे मुठीने धान्य पेरण्याचा प्रकार. [आड+मुठ]

अडमु (मू)ठी-वि. सुलभ: सहज: अनयायें: न कळत. 'तेम आम्लां तुम्हां जाहजे.' जे आडमुठीं तत्त्व फावले ॥' - झा ६.४

अडमुशी, अडमुसा-वि. १ गुदमरण्याच्या स्थितीत असलेला गुदमरून गेलेला; थाम कोंडल्यामुळे व्याकूळ झालेला २ गडई वळलेला (तापामुळे). (किं० पडणे, होणे). [सं. अर्ध+मुड]

अडमुसणें-अकि. १ गुदमरणें; घावरा होणें; जीव कोंडल्यासारखा होणें. २ (तापामुळे) गडई वळणें. अडमुशी होणें. [सं. अर्ध+मुड]

अडमुळीं-क्रि. अकस्मात, -शर

अडमुठ(उं)-वि. अडमुडा, अडमुशा, अडमुश्या, अडमोड-डई इतर रूपे. १ अद्यापि. अडमोड फुखें गांववळ २ पोऱ्या; आड वाऱ्या. [सं. अर्ध+मुठ का. अडमुठ]

अडमुठ-वि. मुठीत न मावणारा आटपशीर नमणारा वेश्यावांकडा: वोजड अकुटल [अर्ध+मुठि]

अडमोरी-क्रि. वाजून तोंड करून. तोंड फिरवून; आडमोर पहा 'गिवतां नये म्हणून माजपारामे अडमोरी बसले.' - पल ४४ [सं. अर्ध: का अड+मोहग (मुख)]

अडल-स्त्री अडचण. प्रतिबंध; आडल पडा. 'नानापुत्रा चेया अडला.' - उपा ३४. 'दिशा झालिया मासुकल. मधीर गेले माया अडल.' - मयें ३.१. [अड]

अडल-स्त्री अडच. बदकाची एक जात [सं. अडिल: प्रा अडिल]

अडलंड-वि १ (प्रां) प्रमंगी आडवा किंवा विरुद्ध वाचूच होणारा: गरजेच्या वेळीं धोका देणारा. संकटप्रसंगी सोडणारा तोंडपशीं पाडणारा (दमस, घोडा) २ हेकट. हट्टी कटकटया अडनट्ट. [अड+लंड तुळतादेशक प्रत्यय]

अडला, अडलारु-पु. स्त्री.न. (वायकांचे) एक गवळ. विळी कोयती. (गो.) आगोळी. 'वीं प्रमदाचा बळिया। अडलारु तो ॥ - शिशु २८६. (गामान्यतः) गवळ. आडल पडा [सं. अड=हळ करणें]

अडलाओ, अडलाव-पु. संश्रय: पाठीराखेपणा. 'तं धर्मांचा कुडावा। तंरि नियांचा अडलाओ करावा।' - शिशु ४९१. [अ (प्रा) ड+लवांग]

अडली-नोकर: नैनानीतीत मनुष्य: आंडेली (अप.) पहा.

अडलेपण-न. १ हट्ट. 'जीव अति अडलेपण। जे मागे मज कारणें।' - एभा १३.१७३. २ संकटांत मांपडणें. 'जीव अत्यंत अडलेपणे। ईश्वरामि 'धांवधांव' म्हणे।' - एभा ११.१७२

अडव-न. जंगल; अरण्य. 'तंरि बाचाचिये अडवे ॥' - झ १३.७६३. [सं. अडवी: प्रा अडवी]

अडव-न. शेतांत उपटून ठेवलेले हरभऱ्याचे डाहले. रोपे मुठीत मावेळी (हरभऱ्याची) पैठी. [आडवा]

अडव—पु. १. अडवण; अटकाव; प्रतिबंध. २ परीक्षा; कसोटी. —सोहियह. [अडविणे]

अडवंकी-गी—स्त्री. १ अडसर; खीळ. 'नवद्वारांचिया चौचकीं बायुनि-संयतीची आडवंकी ॥'—ज्ञा १२.५२. २ अडवळा. अडकाठी. [का. अडवंकी=आडका]

अडवट-ठ—न. १ बीन तारसंवि-घडीव अन्वड तुळद; तुळईच्या उपयोगी लांकूड; आडवें—सोटे लांकूड; आडवा सोट २ आडवी तुळई लाट, गज. ३ विणलेल्या कापडांनील आडवे धागे; आडवीण. '४ गोणीच्या दोन्ही तोंडांमधील-बैलाच्या पाठीवरील पट्टी. ५ गाडीची खरडी; उतरडीवरून जाताना घसलं नये म्हणून गाडीच्या मागच्या चाकाना घांसण्यासारखी एक आडवी काठी टांगतात ती. —पु. नयेचा मधला भाग—त्यातील दोन मोल्ये. [का. अडड=आडवी+सं. वतं-वट-वट]

अडवण—स्त्री. न. १ अडवणूक. अडवळा. हरकत प्रतिकार २ अडवण; अडथळा; करणारी किंवा थांबविणारी कोणतीहि वस्तु; अडकण; आडकाठी; उठी

अडवण—स्त्री अडवी वीण; आडवीण. पूरण; वाणा (अडवण किंवा ताणा यांच्या उलट). [अड=आडवा+वीण]

अडचणी—स्त्री. (नाविक) १ अव. गलबताच्या दोन फळ्यांना जोडणारे सरळ वळ किंवा ओडव्या रांगा. २ फक्त. समुद्राच्या पाण्याच्या झडीकरिता गलबताच्या दोहों वाजूंस बांधलेली लाकडी साठी. [का. अडड+सं. वती]

अडवणूक, अडवाई—स्त्री. १ अडवण. धोपविणे; थांबविणे; अडथळा; हरकत. प्रतिबंध; अटकाव. २ (विप्र. अडवणूक) वहिष्कार; निःशस्त्र प्रतिकार; मत्स्याग्रह 'अडवणूकीच्या मार्गांनंच मर कारास लोकांनीं वडणीवर आणले पाहिजे.'—दि. ३. १९९. [अडविणे]

अडवण्या—स्त्री. अव ज्येष्ठाने नक्षत्र व त्या नक्षत्राने पडणारा पालस. [अड+ वं वन-वण=पाणी]

अडवण्या, अडवंता—वि. धोपविणारा किंवा अडथळा करणारा; अडविणारा. [अडविणे]

अडवणाचा—वि. आडवणाचा पहा.

अडवा-वें—वि. १ उमा नव्हे तो; तिरपे; क्षितिजसमांतर पातळीतील. २ रेंदू (उमा-लांब याच्या उलट). 'तो अंगाने अडवा आहे.' ३ तिरपा; वांकडा; आड. ४ विरुद्ध; प्रतिकूल; उलटा; दुस्मानकारक असा. 'त्याचें देव अडवें आलें.' ५ प्रतिबंध करणारा. —किवि. बाजूने; बाजूवर; सामोरा. ० **करणे**—आड आणणे; करणे.

० **ठाकरणे**—मध्यें येणे; अडथळा करणे. ० **येण**—१ गांठणे; भेटणे; मार्गातून २ विरुद्ध जाणे; नाउमंड करणे; प्रतिबंध करणे. 'हा आडवा येईल कोण पाहो ॥'—सार ८.२९. ३ (विप्र. अडवें येणे) गमीतील झुलने सरळ न येतां प्रसुतिद्वाराशी वांकडे होणे; अडून रहाणे. म्हं

(ल.) 'आडवें आलें असात कापून काढावें'—मार्गात कोणी जबर दस्त अडथळा आणला तर त्याचा प्रथम नाश केलाच पाहिजे. 'लोक म्हणती आडवें आलें. खांडून काढा ॥'—दा ३.१.४०. ४ सामोरे जाणे; स्वागत करणे. ० **येणे**—१ दोषेकट्टीने पाहणे; वांकडे घेणे; शंका घेणे. २ खरडपट्टी काढणे (विप्र.) आडवातिडवा घेणे. ३ सुखाला पाजणे. ० **जाणे**—१ रस्ता ओलांडून जाणे. २ सामोरे जाणे. ३ हरकत करणे. ० **टाकरणे**—ओलांडणे. 'त्याचें घर आडवे टाकून जा.' ० **झेलणे**—झोकोण-टाकोण-देणे—धोडा. गोळा, वीट, घागर इ.० वस्तु एका रांगेने उभे राहिलेल्या लोकांच्या हातांतून एकाकडून दुसऱ्याकडे अशा देणे, नेणे. (अडवें) **नेसणे**—**लावून घेणे**—(बायकी) लहान वस्त्र, तात्पुरत (स्नान किंवा वस्त्रांतर करताना) गुंडाळणे, वेढून घेणे; उभे घेणे. ० **पडणे**—१ भांडणतंडा तोडण्यास मध्यें पडणे. तडजोड करूं पहाणे. २ लोटांगण घालणे; देणेची याचना करणे; उद्दिष्ट कार्य थांबविण्याविषयी विनंति करणे. ३ विप्र-विरोध करणे. ० **वांळणे**—१ मुद्रा सोडून बोलणे. २ वांकडे बोलणे; लावून बोलणे; विरुद्ध बोलणे. 'म्हणोनि घडले बोलणे आडवें ॥'—दावि १३१. ० **लावणे**—१ पत पाडविणे. २ वस्त्रांतर करताना किंवा स्नान करताना आंखुड वस्त्र नेसणे; वस्त्र अगुरे व सैल नेसणे; उभे-आडवे नेसणे. ३ वांकडा अर्थ घेणे-बोल लावणे; निभेत्सना करणे; अडथळे उपस्थित करणे. ० **हातीं**—१ (अमीनीवर) आंग टाकून लोळणे-निजणे; कळेणे. २ (ल.) खोली पडणे, ३ लड होणे. ४ आड येणे; मध्यें येणे. **अडव्या अंगाचा-काठीचा-वांच्याचा-हा उाचा**—१ लड. २ उंचीपेक्षा जास्त रेंद; आडवा बाढलेला. **अडव्या जिभेचा**—वांकडेंतिकडे बोलणारा; दुर्भाषण करणारा; भांडवोर. **अडव्या मुडक्याची वायको-रांड**—अत्यंत दीन, दुबळ (विषवेबद्दल किंवा एकाचा बाईबद्दल बोलताना प्राम्य शिबी). 'ते लहान झालास तरी पुरुष आणि मी मोठी झाल्ये तरी अ० वायको. माझे हातून काय दरबारांत बोलवेल?' **अडव्या हाताने देण (हातीं देणे)**—लाच देणे. **अडव्या हाताने घेणे**—(ना) खरडपट्टी काढणे. **अडव्यांत शिरणे**—१ वाम मार्गाचा अवलंब करणे; सरळ रस्ता सोडून जाणे. २ वांकडे बोलणे; विषयांतर करणे.

अडवाअडव—स्त्री. १ एकदम जोराने अडथळा करणे. २ त्रास देऊन वेजार करणे; तगादा, निकड लावणे.

अडवा उभा—वि. क्षितिजसमांतर व उर्ध्वाधर; अडवा व उभा; उंच व लांबट; पसरलेला व ताळुभा; वांकडा व सरळ.

अडवाट—आडवाट पहा.

अडवातिडवा—वि.वांकडातिकडा; कांहीसा तिरकम, वांकदार. ० **फुटणे**—वांकडेंतिकडे, कुरूप व बेडोळ वाढणे—होणे—वनणे (शरार, झाड). [का. अड+सं. तिर्यक्]

अडवारा—पु. आडवारा पहा.

अडवाल-ळ, अडिवाल—वि. अडल: हट्टी. हेकखोर (मुलें). [का. अडवाल प्रत्यय. तुल० मस्त-वाल]

अडविणें—मकि. थोपविणें; थांबविणें; हरकत, अडथळा, अडकाव करणें; प्रतिबंध करणें. [अडणें]

अडवी—स्त्री. १ लहान अडणा; आडाखळी; गज. गराद (बाराचा-खिडकीचा). २ अडवा, अडवें पहा. [अडवा]. ३ **पालखी**—स्त्री. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना पालखीच्या दांड्यांचीं टोके करून पालखी आडवी नेण्याचा मान. हा मान शुंगरीच्या शंकरायांचा आहे.

अडवी—स्त्री. अडवी; रान; आडमाग; अरण्य. 'आडवु आडुवें आडवीं मग आडवता जेवीं हारवीं ॥'—शा १३.२०५. [सं. अडवी]

अडवीज—वि. (गो.) बंकार; गिकामटेकडा. 'तूं आंगी राव: तों पडला अडवीज'.

अडवें—न. (कों.) (विप्र.) उडवें; उडवी पहा.

अडवेंउभें—न. वांकड्या मसळी—वेत. ल्याडीचे डाव. कुंवडे. [आडवा+उभा]. **अडवें पाणी**—न. (शेतवागायतीना) नया, विहिरी, तशीं इ०चें पाणी—पावसाचें नळे. अडव्या पाण्याचा—जें असेहि प्रयोग प्रचारांत आढळतात.

अडवेळ—स्त्री. १ सुख वेळ सोडून दुसरा समय; अवळ. २ सूर्यास्तापूर्वी घटिका दोन घटिका दिवस: मध्याकाळीं मुलें जेवतात तो काळ.

अडव्हान्स—पु. पैसे—रकम अगाऊ देणें; आगप; तसलमात; उचल. [इं.]

अडव्होकेट—पु. बकील. [इं.]

अडशेरी, अडिथ्री—स्त्री. १ अडीच शेरांचें माप—वजन: (पूर्वी पांच शेरांची पायळी असे त्याचा अर्थ. २ (हद्दीं) अपोली, अर्धीपायळी. ३ नोकरांस दररोज किंवा महिन्याच्या महिन्याला दिले जाणारे धान्य; मासिक वेतन; मजूरी (एका दिवसाचा २॥ शेर वजनाचा शिधा, भता यावरून). [अडीच+शेर सं. अर्धतुतीय; अडीच]

अडस—वि. १ अडच-च; घट; गच्च; आवळ; मजबूत बसणारी (खुंदी; खिळा वगैरे). २ (ज्यांत खिळा वगैरे गच्च बसतो असें) बारीक; चिबळ (भोंक, बीळ, छिद्र वगैरे). ३ आटोपशीर. 'तेणें परवटा बरिया अडस ॥'—उपा २९; 'स्वधाची अडस ठेवण ॥'—प्र १०५. ४ अडवळा करणारे. 'न संगे त्याचा अतिसो ॥ ग्रंथोची तेज आडसो ॥ घालितासी कां ॥'—शा १३.६३३. [का. अडस—कोंबणें, खेंबणें]. **स्त्री. ० खोर-तट्ट**—वि. हद्दी; दुराग्रही; अडेल-तट्ट.

अडसट—अडसट पहा.

अडसटणें—मकि. (क.) अंदाज करणें; कच्चा खर्चा काढणें; अवसास पाहणें; अडसट पहा.

अडसण—न. पाखडलेले किंवा पाखडण्याकरितां घुपत ठेवलेले धान्य. [ते. का. अडि—अडसु=माती+सण=फेकणें ?].

अडमण—न. खट्याळ गार्डम्हणीची धार काढण्यासारंग तित्या भोंपती बांधलेल्या अडव्या काठ्या. अडची. [अडचण]

अडसणी—स्त्री. (गो.) आच्छादन. 'त्ये तेर अडसणी बालू दवर.'—स्त्याच्यावर आच्छादन घालून ठेव. [अडोसा]

अडसणें—मकि. घुपणें पाखडणें—निवडणें; निवड करणें 'आड मोनी शुद्ध करी वो साजणी ॥'—तुगा २६१ [अडसण]

अडसणें—मकि. १ फांया तोडणें; छाटणें; खडणें. २ आपलें घट बांधणें—कमणें. —अकि. ३ हसून बसणें अडून रहाणें; ह धूणें. ४ आड वसणें लगणें आश्रय करणें. 'आडसुनि अंधारी खयांत दीसिनि घरी.—अमृ ५.२. ५(ब) मानास चढणें; ताडणें; ग धरणें. 'इतका अडसूं नको एवढयांतच.' [अडम]

अडसणें—अकि. अडचणें पहा.

अडसंधी—स्त्री १ जांभ (मांडीच्या मुळाशीं असणारा भाग) (क) कांख, कानाच्या मागील जागा इ० क्षीरावरच्या अडचणीवर जागापैकी. २ अडचणीची जागा. ३ रिकामा वेळ. ४ मकट—आपले ५ (गो.) अडगळ. [अड+संधि]

अडसभडस—वि. १ कांहीतरी चरबट; रक्ष. 'साधुसंत अडभडस ॥ न खाती कां प्रश्न ॥ दावि २७३. २ यथेष्ट; भरपूर. [अड द्वि.]

अडसर—पु. आडसर पहा.

अडसष्ट—वि. ६८ ही संख्या. [सं. अष्टपष्टि: प्रा. अडसट्टी; हि अडसट]

अडसांगड—डी—स्त्री. १ लहान सांगड ताफा—तार. 'मो विस्तीर्ण पात्र तें सुजाडवला यानें अडसांगडीनें रिकामें यावें जावें'—भाव ६४. २ पोहणाच्याकरितां केलेला (दोन जोडलेले ओपणें इ०चा) ताफा. [सं. अर्धे+सांगड]

अडसांगडी—ड्या—वि. अडसांगड चालविणारा. २ सांगड घेतां पोहणारा.

अडसांगडीं—क्रि. सांगड न घेतां सांगडीवाचून: (उतरणें जाणें—पोहणें).

अडसाल—न. (ब.) कुळवाचें आडवें लांकूड (का.).

अडसुडी—पु. (कर.) गुळवल्याच्या हाताखालीं काम करणारा

अडसून खडसून—क्रि. हडसून खडसून; दादून दबकावून स्पष्टपणें; बजावून. [हडसणें—खडसणें]

अडसो—अडस पहा.

अडहतेर-हत्यार—न. किकोळ घाल, (बंदुक, तोफ ३ सारख्या अग्न्यास्त्राखेरीज इतर कोणत्याहि हत्याराला हें नांव कोण लावितात. तयार, बंदूक इ० खेरीज खंजीर, कटथार, पेशकब वगैरे). [सं. अर्धे+हत्यार]

अडहतेरी-हत्यारी—वि. अडहत्यावर वाळगणारा (पूर्वीच्या उगमी (अडाण) लोकांवर बसविलेला कर. अडाण-बाकी-बसुली फौजेत मरकरी चिपायांवेरीज अमे निगळे शिपाई लोक असत) वगैरे अमे सामासिक शब्द अनेक होतात. **अमत्**-न. खडबळ, विल-

अडळ-झ—पु. (नांगन्याने हातात धरण्याची) नांगणाच्या क्षण, मलतेच विचार-समजून-कल्पना वगैरे; हटवादीपणाचे मत; रमणीची खुंटी-दांडा [सं. हट्टी=लांकडाची बंडी]—का. अडू-अडू दांडकमत. **अवस्ती**—स्त्री. बळुगेदार व शेतकरी यांचाचून बाकीच्या (अडाण) लोकांनी खेळांतील अगर त्याच्या एकाद्या भागातील वस्ती.

अडळ—पु. १ अडळ पहा. २ साथ, मदत. ३ पुथकपणा.

४ विकल्प. [अड]

अडळ—पु. शोध; आढळ पहा

अडळ—उ. एक घुसुहूनी. [१]

अडळ—पु. परिमळ !—डा

अडळणे—अभि. अडखळणे [अड-ल]

अडाअड—स्त्री. मोठा अडथळा; मोठेबा; अडचण; अटकवा. —गाथा १०२२ (कि.० कणे=घालणे=ढोणे). [अड+अड]

अडाअड—अडाडी पहा.

अडाअड—पु. अज रेष; हिशेबाच्या कागदावरील आंकड्यावरून ओढलेली रेष अज पहा. [अड+अंक] **आळा**—वेरीज बरोबर आहे की नाही हे पाहण्याची रीत प्रथम आडव्या रकान्यातील रकमांची वेरीज करून ती उभ्या रकान्यातील रकमांच्या बेरजेशी बरोबर आहे किवा नाही हे ताहून पाहणे

अडाखा—पु. १ मेळ; ताळा; टोकताळा. २ धोरण; युक्ति. ३ एक ताळा पाहण्याची रीत. (रकान्यातील सर्व रकमांच्या बेरजेतून शेवटच्या रकमेखेरीज सर्व रकमा एकामागून एक वजा करून राहिलेली संख्या शेवटच्या रकमेशी मिळते की नाही हे पाहणे; मिळत असल्यास वेरीज बरोबर). ४ ताळबंद; तपशीलवार पत्रक. 'तुका म्हणे ताळा घातला अडाखा'—तुगा १२३८. [अडाख]

अडाघडी—स्त्री. जगाची रचना. 'क्षणिक जाणून अडाघडी' बेगे लावी प्रमाची दिडो'—ह १९.७६. [अड+घट्टा]

अडाडी—स्त्री. १ प्रतबंध; अटक; 'तमी दाटती खयांत कोडी'। तेवीं अज्ञानी कमांची आडाडी'—एमा २७.३९. २ उत्प्रेक्षा; पाहणे. 'होत डोळ्या आडाडी'। अभिनव गोडी कृष्णाची'—एमा ३१.३०. ३ गर्दी; पसारा; रगाडा. 'तवे धर्मांची आडाडी'। पायेवया बाणुई निमाली'—एमा ११.११०४. [अड+अड].

अडाण—१ शेतोी सललेले किवा न करणारे गांवकरी; शेतकऱ्यांउलट; बळतेदारांपेक्षा हे निराळे. [सं. अज्ञान. का. अडने]

० **कवाड**—न. अडाण; खेळांतील कारागीर, व्यापारी, मजूर, कामकरी, इ० (शेतकरी नव्हे ते). (अडाणारा; शेतकऱ्यांवर अवलंबून रहाणारा तो अडाणी—गाथा ८). [अडाण+कवाडी]

० **चांटी**—वि. अडाणी; मंदबुद्धीचा; धोडबुड्या करणारा; मद्र. **आत**—स्त्री. अशिक्षित, रानबट, जंगली लोक; रीतिभात माहीत नसणारे. **पट्टी**—स्त्री.

शेतकरी व बळुगेदार या लोकांखेरीज बाकीच्या सर्व धंद्यांच्या व

अडाण—न. कास; आंटी; अडण पहा. [सं. ऊधस्-न. श्री. औधर; ज. युटेर; इ. अडर.]

अडाण—न. पाटबंधारा; बंधारा (डॅम). [अडण-णा]

अडाणा—पु. गायन शास्त्रांतील एक राग. ह्या रागास षड्ज, तीव्र कपम, कोमल गंधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाध हे स्वर लागतात. आगोहांत गंधार वज्ये व अवरोहांत धैवत वज्ये. ह्याची जाति पाडव पाडव आहे वादीतार षड्ज व गंधारी पंचम आहे. गानमय रात्रीचा तिसरा प्रहर हा कानडा रागाचा एक प्रकार आहे.

अडाणा—पु. १ अडवी. अडयण पहा. २ उमाच्या चरकाला वेल जुंपण्याचा दांडा-लाट. ३ दरवाजाचा अडणा; अडसर. [अड]

अडाणी—वि. १ अकुशल, अनिपुण; अनाभ्यस्त; कलाहीन (माणूस); रानटी; ग्राम्य; जंगली; असभ्य; अशिष्ट; उद्धट; खेडवळ (भाषा, रीतमात); ओवडधोवड; वेडीवांकडी (वस्तू, पदार्थ). २ अज्ञानी; न भिकलेला; विद्याहीन. ३ विगार शेतकरी; अडाण. 'थोड्याशा भोंडवलावर व्याजवडा करणारे अडाणी त्यांचे दस्ते वज प्रपंचखंडासाठी होतात.'—गाथा १६०. **म्ह**—१ अडाणी कुणची दुपट (दुणा) रावे. २ अडाण्याचा आला गाडा, वाटे. वरच्या वेशी मोडा **कवाडी**—पु. अव. १ अडाणकवाड पहा. २ (व.) पांढरपेठे; मजूर; कावाडकट करणारे. ३ गांवढळ; टोणपे; 'बडगळ. **आंटा**—बुकीची निगांड; सहज सुटण्याची चांडेगांड. **आत**—स्त्री. रानटी, अजुज जात (पठाण वगैरे) [सं. अज्ञानी]

अडात-थ—पु. १ दरवाजा, फाटक, खिडकी इ० दारावर मजदुरीसाठी खिळे मारून बसविलेला आडवा गज. २ घसा-वयाच्या पाटाखालील आडव्या पट्ट्या किंवा पाय. [का. अड+सं. स्थ]

अडातुटी-डी—किंवि मधून मधून, थोडून; राहून राहून; केव्हांतरी; विसांबा घेत घेत. [सं. अर्द्ध+तुट]

अडांबरी—पु. (कें.) नैर्मल्येकडून वाहणारा वारा. (हा आपाडाच्या सुमारास ४२ दिवस वाहता.) [सं. आडंबर]

अडाव-वा—पु. सालअखेर देणेंघेणें इ० व्यवहाराच्या सर्व हिशेबाचा सर्व साधारण मेळ पाहण्याचा तपास; जमाखर्चाचे पत्रक—झाड—तेरीज—ताळेबंद; अडावबंद, अडावबाकी, अडाववसूल, अडावसूट वगैरे काही सामासिक शब्द. २ खर्चाचा कप्ता खर्चो.

अडावणी—स्त्री. अडविणें; अडवणूक; अडक. 'त्यांचे व आमचे तरांडयाची अडावणी केली.'—वि.वि. ८.३ ५५.

अडाळा—(हे.ट.) चिळी; मोगळी; अडला पहा.

अडिवा—पु. अडसर (दारा-विडकीचा). [का. अडड-अड+?]]

अडिवा—पु. संचार; वाणे; योग 'शुंगाराचा अडिवा.'—आप. १८० [सं. आटोप; प्रा. आडोव=आडवर?]

अडिवाळ—अडवाल पहा.

अडिशेरी-अडिस्त्री—अडशेरी पहा.

अडी—स्त्री (विप्र. अडी). फळे विकविण्यासाठी गवतांत घातलेले फळांचे थर या व उत्तर अर्थोसाठी अडी पहा.

अडी—स्त्री १ (व) जमीन खोडून केल्याी लांब चूल; चर (मेपाकाकसांत) २ अडसर. अट. प्रविंध 'गुडरक्षणा कुळुपें, कडवा, कोयंड, अडी, कडंड, मेदराची आदिकलून. ... सर्व पदांचे लोलेडांचेच करतात'—गाना मोरोजी, विया ३ २२२ [अ (आ) ड]

अडी—स्त्री स्वळें मळणीची जागा.

अडीच—वि. १ दोन आणि अर्धा २ बुद्धिबळाच्या खेळांतील घांडयाची दोन सरळ व एक आडवे घर अशा प्रकारची चाल [सं. अंशुलीय. प्रा. अडदाइरज (अडीच). पं. डाई; गि.-हि अडाई; वं. अडाई]. **०क्री**—न अव उडवणीचा प्रकार; दोभरा-पर्यंत अडचांचा पाडा. **०पेडी वेणी**—स्त्री दोन मोठे व मध्ये एक लहान पेड ठेवून घातलेली वेणी. ही वेणी चांगली रंद व आंबळ येऊन तिच्या मागील बाजूस पंढळ पडतो. **०मासा**—पु. (क. वं.) श्रावण चवथा; हा २॥ महिन्यांनी तयार होतो याला अडीच माशाची दोग असेंहि म्हणतात. [अडीच+मास=महिना].

अडीमोडी—स्त्री. आडमोड पहा.

अडील—वि. १ अडेल, हरी. हेकखोर. स्वेच्छाचारी २ आभयास असणारा; आड दडलेला. —किवि. आड; आभयाचे पुटे. [अड-आड]

अडील—न. कोणी कोणी मनुष्याच्या शरीरांतून रात्रिदिवस एका तऱ्हेचे तेज निघत असते ते—पवि. १२ [४]

अडीथी—अडशेरी पहा.

अडु—स्त्री. १ दोन तुळ्या अगर चिरंबंदी फरशी यांत मजबुतीसाठी मारलेली लोखंडी पट्टी. २ वस्तु अडवून धरून कातरणाऱें यंत्र. ३ (व.) विहीर खणण्याची दीड फूट लांबीची मोठी छिणी. पाथरघटाचे एक हत्यारा. [अड].

अडुक—वि. (कों.) तुरट; कडू.

अडुमाडू—न. माडू नंवाचे एक हत्यारा. माडू पहा. —वि. १ (ल.) सूर; धीट; धाडशी. आडडांड (शिपायी. योद्धा. मारा शको. १. ६

वयास व मरावयास मिळू अगा). (अ.) शेंदराशिपाई; रमाडमळ; वीरवीर; निम्पारखा. २ दांडगा. जवग. अतिहुशार-निपुण (लेखक. वक्ता इत्यादीबद्दल योग्यवर किंवा व्याजोक्तिपुर्वक). —शिर्वाड ४०८. [माडू द्वि.]

अडुमाडू—वि. अलवत्यागलवत्या; कोणीतरी. (माडू=कणें या कानटी शब्दावरून कोणी कानटीसारखे—न समजण्याजोगे बोलणारा). [का. माडू]

अडुसष्ट—अडसष्ट पहा.

अडुळसा—पु. एक वनस्पति औषध, रंग, खत वर्गेने कामा कर्मां याचा उपयोग करतात. जुनाट कफविकार, क्षय, दमा या रोगांवर या वनस्पतीचा चांगला उपयोग होतो याच्या पांढरा व काळा अशा दोन जाती आहेत. फुले पांढरीं. —वगु [सं. अडहयु—अडळस. द्वि. अडसा का आडमोरो गु. अडडुशी—अडुशी. ने. आडसार. आडापाकु; ता. आधडोड लं. आधातोडा-वागिका]

अड्ड—पु. अडु पहा शिवाय १ पिऊन्यातील पक्ष्याची वसा बघ्याची वाडी २ खट: आडकाटी (लोकांनी आंत घुमं नये म्हणून देवळांत लांकडाचे दांडे उभे करून त्याला आडवे लांकूड बसवतात ते). ३ एवढा वस्तुस बांधलेली दोंगी मजकूर वनण्यासाठी किंवा आंबळण्यासाठी जिने पीळ देतात ती काटी ४ तरफ लावतांना उपयोगांत आणलेला दगड किंवा टोकळा; उडाली; टेका —वि. हरी. हेकखोर. अडेल. [अड]

अडून—किवि. १ एकाद्याच्या आड उभे राहून किंवा एकाद्याच्या मार्गे लपून. २ एकाद्याच्या मध्यस्थीने—कवची; मार्फत [आड होऊन] **०गोळी मारणे**—आपण प्रत्यक्ष एकाद्याचे नुकसान न करता परमांर दुसऱ्याकडून करविणे. शिवाय 'अडाइन पहाइन' पहा. **०झडून**—किवि. आडून. लपून छपून 'वोणी अडूनझडून। अडचणीत दडून। कोणी राहाती पडून। खालती ॥'—प्रला २०५ [अडून द्वि] **०वांलणे**—अप्रत्यक्ष रीतीने लागलें छद्मि बोलणे.

अडे—न (ना) नदीकांडाजवळ असलेले बावर

अडेक—वि. (गो) गोंग; वरकरणी [४]

अडेचा—वि. (गो) कृत्रिम; उमना 'निजा ते निजाचे. अडे ते अडेचे.'

अडेजावयेडेजाव—पु. बडेजाव पहा. [बडेजाव द्वि]

अडेयाटको—वि. (गो.) नवशिक्या. [अडेक]

अडेल—वि. अडखोर; हरी; दुग्गप्रदी; हेकखोर; अडून वसणारा; खेलेल [अड]. **०गुण**—पु. अडचणीची—मंकडमय. स्थिति. तारवेळ. 'कोणाचा अडेलमुण पाहूं नये.' ०तट्ट—न हरी. हेकखोर; अडेल माणूस.

अडेशिरी—(गो.) आहार; खाणे; अडशेरी पहा. 'अडेशिरी कितेंय पडल्यावपर तो केशाच हालव्यां ना'

अडेसरी—अडशेरी पहा.

अडोंगी—कि. वि. एका-आडवा जूस; एका बाजून-आडमागाने; सरळ रस्ता सोडून. [का. अडंगुलपणे]

अडोपर—स्त्री. १ अडकाव; अडथळा; प्रतिबंध; विरोध; हरकत; अडवणूक. (किं० करणे-दाखविणे-लावणे). म्ह० महा-राची अडोपर वेशीपशीं (आपणाला जे मागावयाचें ते महार बेस भडवून मागतो) २ आपट करणे-भरणे. पाटीस लागणे; पिच्छा पुरविणे. ३ अडून बसणे; खनपटीस बसणे, एकच धरून बसणे. (किं० दाखविणे-भरणे-लावणे). ४ सबबी, हरकती पुढे आणणे; डाका काढणे; कठिण करून ठेवणे. (किं० धरणे) ५ गरज नसले तर अडेल अशी स्थिति. जसरी. 'आज चांदणे पडले आंज बेदिलाची अडोपर नाही.' ६ (सामान्यतः) गुंता रुढता; प्रतिबद्धता; अतिक्रमण. (किं० पडणे-लागणे-ढोणे). [अड+पर प्रत्यय !]

अडोसीपडोशी—वि. जवळपासचा; शेजारपाजारचा, आस-पासचा. 'गोपाळरात्रांचे अडोशीपडोशी लोक पकडून कैदत घातले तेव्हां त्याचा राग थोडासा शांत झाला.'—विश्वत १.१३. [सं. प्रातिश्लिक; प्रा. पडविसिअ; हिं. पडोसी. पडोशी दि. अडोस-पडोस; गु. अडोसीपडोसी]

अडोशीपडोशी—कि. वि. आसपास; आसमंताव; आजू-बाजूस.

अडोसा—पु. आडपडदा; आच्छादन; आडबाजू करण्याकरिता उभारलेला कूड; दृष्टीस प्रतिबंध करण्यासाठी केलेली पडद्यासारखी योजना; आसरा. (किं० करणे-घेणे-ढेणे). [अड+सं. वस्]

अडोळणे—आळणे पहा

अडोळसा—अडुळसा पहा.

अडोळा—पु. आढे (बराचें). [सं. अडाल; का. अड+ळ]

अडुताल—मंथानाल पहा.

अड्डा—पु. अखाडा पहा १ गुट, संव. एकत्र जमाव समुदाय (गाडीवान, मजूर वगैरे विशिष्ट व्यवसायी लोकांचा); २ तळ; गोठ; नार्के; खूंट-चव्हाटा; अखाडा; वाजारातील देवघेव करण्याची जागा; प्रवासी लोकांची दिसावा घेण्याची-मध्यंतरी उतरण्याची जागा. ३ सतत किंवा मोठ्या प्रमाणावर चालणारा व्यवहार-उद्योग. जमें-माण्याचा-नाचण्याचा-वादाचा अड्डा. ४ आखाडा; तालीम; मंगभूमि वगैरे शोकाची ठिकाणे. ५ आळशी किंवा व्यसनी लोकांची जसण्याची-शिळाण्याच्या गप्पा मारण्याची-जागा. [सं. अड्ड; का. अडमु=जमणे, जमविणे, किंवा सं. अट (हट) =बाजार]

अड्डा—पु. (क) आपट्ट; दड. 'साणें थोडें पण अड्डाच जास्त.' [अड+ट]

अड्डा—पु. आडथता; बाणा; प्रौढी; प्रतिष्ठा; कुशारकी. किं० बाळगणे—'अंर तू शिपाइगिरीचा अड्डा बाळगतास आणि चोर येतांच पळालास कां ?' [सं. आढप; प्रा. अड्ड]

अड्डा—पु. (विणकाम) फगोच्या चोया करण्याची सुरी. ही लांकडी टोकळ्यात बसविलेली असते. [तुल० दं अड्ड=एक कुन्हाड; म. अडला. सं. का. अड=हडा करणे]

अड्डावणे—अकि. ओरडणे; बोवलेणे. [सं. अड+आव]

अड्डितचारी, अड्डितभौमि—स्त्री. (नृत्य) उजवा पाय नुसत्या बोटांवर उचलून तो एकदां डाव्या पायाच्यापुढे व एकदां मागे असा त्याला अमरी चिकटून ठेवणे. [सं.]

अड्डकरी—पु. अड्डा ठेवणारा इसम किंवा अड्ड्याचा मालक.

अड्डाज—वि. अड्डावर जाणारा; अड्ड्यांत पडून असणारा.

अड्डाज, अड्डावक—वि. टेमा-प्रौढी-देखी मिरवणारा. [अड्डा+का. बाळसन=खेळणे]

अड्ड्याल—वि. अलीकडील इकडील.—कि. वि. ह्या बाजूला; अलीकडे; इकडच्या बाजूला-अंगाला. 'आमचें शेत नदीच्या अड्ड्यालच आहे.' [प्रा. अड्ड=हा, ही, हे+ल]. ० **पड्ड्याल**—अलीकडे पलीकडे. [तुल० आयल+पयल]

अड्डाळू—पु. (व.) लांकडी नांगराम मागच्या बाजूस हातीं धरण्याकरितां बीत डीडवीत लांबीचा एक खुटा असतो तो. [अड्डा+आळू प्रत्यय]

अड्डेस—पु. १ भाषण; व्याख्यान. २ पत्ता; मायना. [इं.]

अडंच—वि. मोठा; थोर. 'अडंच अचाट क्षरीदेवघाटे.'—दावि ३३३. [आढय+अंच ?]

अडण—स्त्री गुपाच्या तोंडाशी असणारी कांवटी; अडण २ पहा.

अडळ—वि. अडळ; हुशार; वाकबगार. 'अडळाचे बरकंदाज.'—मसारी २ १८७

अडळ—पु. १ आडळ. धांग; पत्ता; दोष; भेट; उपलब्ध. 'त्या लोकांचा मला पूर्वी अडळ झाला नव्हता.' २ ज्ञानाचें-अनुभवाचें क्षेत्र; आंटीका 'ही गोष्ट माझे अडळीत नाही.' [आडळणे]

अडळ—न. अविनाशपद; स्थिरपद; मोक्ष. 'शरण येती त्यांचे न विचारिनी दोष। न मागतां त्यांस अडळ देसी ॥'—तुगा ८६८—वि. १ अचळ; कायम; स्थिर; दृढ. 'तेंचि प्रमेय एक-वेळ। शिष्यीं होआवया अडळ।'—झा १८.१२३८. २ खरा; खात्रीचा. 'हा बोल तुझा कीर अडळ। मातूं आम्ही ॥'—झा ११.४९१. [सं. अडळ=स्थिर; प्रा. डळ=पडणे; हिं. अडळ]. ० **पड**—न. अचळ, निखळ, कायम असे स्थान; स्थिरपद; कोठल्याहि गोष्टी-मुलें जें जाण्याची-डळण्याची भीति नाही असे स्थान-पद. (ध्रुव-ताऱ्याच्या किंवा नक्षत्रांच्या अचळणाला तसेच स्वर्गातील वैकुंठादि स्थानांना हा शब्द वापरतात).

अढळ—न. १ नगीश. प्राक्न. 'वैष म्हणती तये वेळीं । नव्हे बरे येसि अढळी ।' —गुड ३०.४३. [मं. अढळ]

अढळणें—अकि. अढळ होणें; भेटणें; दिसणें; पाडणें; गव-सणें; आढळणें; ज्ञानगोचर होणें; लक्षांत येणें. [आढळणें]

अढा—प. १ काठी, खांब वंगेरभोवतीं घातलेला दोरीचा वळसा, विळखा. २ दोरीचा फासा. अढी; दुमड; पेंच. 'मी वावडी तूं एक सडा नको मारूं आढा.' —मसा २. ३ अवनी उप-योग—अढे: अढपारडे पहा. [का. अड्ड]

अढाउ(ऊ)—प. १ आढाव: यंत्रणांत एक प्रकारची वरची बाळ-गणारा आड हत्यारी गिपाई: सामान्यत: सैनिक: गिपाई. 'भोतीरी परवडी आढावाची । नव्हे उघडीं होतीं त्यांची ।' —एकूच ६.५१. २ सैन्यांतील परिचारक: जन्मही झालेक्यांची सेवाचकरी करणारा. अँब्युलन्समधील माणूस 'अढाउ—करीं लोदनी नेला । काठीचींय मानेवरी ॥' —उपा १६. [मं. आंधार्मिक अड्डाईस—आढाअ—अढाळ]

अढाऊ—वि. (व) १ वडपाव, लवाड. 'ही जात जात्या फार अढाळ, कितीदि समजुतीच्या गोष्टी सांगा पण डोक्यांत उजेड म्हणून कसा अडणार नाही. ' २ द्राड: उगाड. मूख. ३ न पेरतां आपोआप उगवणारा. मेहनत न करतां उत्पन्न होणारा. 'हीं माझे अढाउच उगवलीं आहेत. [का. अड्ड—अड—अडव]

अढाचौताल—प. एक ताल: आडा चौताल पहा. [हि.]

अढाल—स्त्री हटल: निगाण: अँडा. 'फडकती तडकेचि अढाल ।' —दावि ३७९.

अढाव—अढाळ पहा

अढाव(वा)—प अडाव पहा

अढावेढा—प. १ अढा पहा. २ आळा; प्रतिबंध; आडकाठी. 'जिन्हेला अढावेडा अमला म्हणजे मखांस बरा. [अढा+वेडा].

पायाला अढावेढा—पायांत पाय (घालणें—घुटमळणें).

अढाळ—वि. (कों) अतिशय मोठें (पात्र, गृह इ०)—न. मोट-स्थान (सिंहासन, अर्धासन). 'ज अढरिले अढाळ । राजाधियेचें ।' —शिउ ७२६. [मं. आधा (न) + आल=मोठें किंवा अर्धालय:—अर्धासन]

अढी—स्त्री. कळें पिकविण्यासाठी गवतांत घालून देवण्याची केलेली योजना. अढीत उतरणें—अशा रीतीतें पिकणें [का. अडि=पक्वपणा]

अढी—स्त्री. रास: ढोंग. [का. अडकु—डोंग करणें. ते. अड=ढीग: सं. आढव ?]

अढी—स्त्री. १ पायावर पाय ठेवून. तिडा देऊन बसण्याची रीत. २ फारसून अमावास्याच्या दिवशीं घालून घालून भविष्य सांगण्याची एक रीत (प्रामजोशी त्या दिवशीं देवळांत अठरा

धान्यें निरनिगळ्या भोंकांत घालून त्यावर पायें झांकून घालतो. दुसऱ्या दिवशीं जे पान ओलसर झाले असेल त्या धान्याची पुढील सालीं मुबना होणार असें भाकितां करतां), ३ धान्याच्या राशीवर कडक्याच्या पट्या घालून केलेले छपर. ४ (कों.) गाई, म्हशी यांचें दूध काढतांना त्यांना घालण्यांत येणारा भाळा '५ (गो.) चिर-कामासाठीं केलेली योजना. ६ दोरीचा वेडा, विळखा, दुमड; मुरड, गुंता; अढा पहा. (ल.) अडकण: बांधा. नड. 'गुंगिया निरु-पण घडमोडी । तुजेनि वोलें पडे अढी ।' —एमा २०.५६. (कि० उल्लाङ्गणें, पडणें) ७ तेंड; मनांतील गांठ; विपरीत घट; अनिष्ट शंका—विचार: स्वभा. (कि० धरणें, पडणें). 'कां मनि घुरल अढी ।' ८ कपाळावरील मुरकृती वळी. 'भुकुटिये आढी घालोन ।

—रावि १० ३९. ९ ग्राह्य माडण्यामधील रुक्यांच्या वरील आडवें लांकूड (यावर माळ टाकलेली असते). १० मिठी. 'चरणीं घालनियां अढी । कांयव गजानें पें आढी ॥' —सुआ ५. १०८. ११ (व.) स्वयंपाकासाठी खणलेला चर [का. अड्ड=आडवे: अँडे=धीरा, टेका] ०खोर—वि. मनांत तेंड बाळगणारा; खुनशी. ०मारून निजणें—अकि. डोक्याखालीं व पायाखालून पांघरून दुमडून घेऊन निजणें; पांघरून गुरफटून घेऊन निजणें.

अढी—स्त्री. पूजेचा एक विविध प्रकार (बाशी सोलापुरकडे ब्राह्मणांत दुर्गाणाची पूजा करण्याची चाल आहे; तसेंच संबोबाच्या दुर्गाणाची पूजा करण्याची चाल अजून काही ठिकाणीं आहे असें मानतात). [मं. आधि ?]

अढीच्यादिढीं—किंवि. अवाच्यासवा, अतिशयोक्तीने प्रमाणाबाहेर; उपलव्धपणांत, फाजोल: वेगुमार (कि० वोलणें—वागणें), [दीड दि]

अढें—न. १ पराच्या छपरावरचें दोन्ही पाखांमथले लांब लांकूड; अडोळा (अडगा पहा). 'भरा पंच बासे असे एक आहे ।' —कंचसुच २. २ मानेच्या दोन्ही बाजूचा खांद्यावरील भाग (शरी-राचा, अंगांत घालावयाच्या वस्त्राचा, स्त्रियांच्या बोळीचा). ३ दोन माणसांनीं चालवावयाची करवत. ४ एकादी वस्तु फिरविण्यासाठी त्यांत खुपसलेला गज, दांडा, (जसें उंसाच्या चरकाच्या लाटा फिरविण्याकरितां वयेल जाडण्याकरितां असलेले लांब लांकूड; किंवा नांग उडविण्याच्या यंत्रांत) (कापसा) दांडा. ५ चांभाराची कातडे बाळत घालण्याची आडवी दांडी तुळई. एका अढ्या खालचा—एका परातील कुटुंबातील. अढ्याला पाय लावून निजणें—किंवा क्षोप घेणें=खुशाल. स्वस्थ पडणें: अत्यंत बेफिकिरपणें निजणें असणें. [का. अड-अड]

अढें—न. कांय; मोठी (गाय, म्हस इ० जनावराची).

अढेकड—प. चाकाच्या अन्त्याचीं दोन्ही टोंकें सांभणारा आडवा तुकडा. [का. अड्ड+कड]

अडेपाट—पु. अडपाचें लांकूड, अडे.

अडेपाटडे (ढे) —पु. अव. जमीनीच्या उत्पत्तीतील गांव-पाटल्याचा हिस्सा; पाटलाचि हक्क; पाटलाच्या इनाम जमीनीला 'पामांडी व लक्षांतील त्याचा जो हिस्सा असतो त्याला शेलावादी म्हणतात. सरभारांतून मिळणारा जो त्याचा पगार ती नेमणूक.

अडेवेढे —पु. अव. १ वेसुर आणि वेड्यावांकड्या ताना घेऊन केलेलें गायन. २ वांकडे तिकडे, आड फांटयाचे टाळाटालाचि सुद्धे. हरकती. कांक्षा. ३ अडेपिले; आडवे तिडवे वळसे. **अडेणें**—अकि. कांकें करणे; अडचणी-हरकती उपस्थित करणे. [का. अड्ड-अडा (डी)+मं. वेश्न वेडें]

अड्या—पु. सूत काढण्यासाठी किंवा मांकेलें करण्यासाठी ज्या दोन खुल्याभोवतीं तें गुंडाळतात त्यांपैकी प्रत्येक [अडे]

अड्याकरवत—पु. स्त्री. दोन्ही टोंकांस लाकडी मुदी असलेला दोघांनीं चालवावयाचा मोठा कवत, अडे. [अडे+करवत]

अड्याचीनाल—पु. एक ताल; आडाचीनाल पहा. [दि.]

अणकुची—स्त्री टोंकालीक्षण बिंदु शेंवट. 'त्याच्या (धांड्यांच्या) अणकुच्या अजलया.'—मूव ६१. [सं. अणि+का. कुचि=लघुता']

अणखर—पु. दूध काढताना शेंवटच्या जोरांन पिलाव्या लागणाऱ्या लहान धारा [अणि+क्षर']

अणखर—वि. १ बळकट; मजबूत; टिकाऊ; भक्कम, (लगुडे सणंग-विशेषतः नारायण पेठी कापडास, कारण ते पक्या रंग्याचि व टिकाऊ असतें, भरीव, शुद्ध धातुचें (दागिने). २ कठीण; कठोर; तडका-फडकी; रोख-टोक; निर्भीड (भाषण वर्तन). ३ दु स्तप्रद-समभेरी. खोंचदार भाषण (वर्तमान गोष्ट). ४ विलक्षण; चमत्कारिक; कधीं न घडणारी; अलौकिक [का. १ अणिवर=उत्कृष्टता, मुंढरता. वेतवात २ अणक=चव्हा, निदा]

अणखी—किवि. १ अधिक; जास्त. शिवाय २ पुन्हा; परत. 'एकदां भेटीस गेलों होतों मग अणखी कगाला जाऊं.'—उअ. आणि; व. अणक पहा. [सं. अन्यत्+क=अधिक]

अणखुरणें—अकि. दुधाचा पाव्हा दाटल्यामुळें यड-आंचळ-ओठी ताठणी, तरारणें, कुणणें. 'गाय अणखुरलें.' [मं. अन+क्षर. म. अणखर]

अणगाट—स्त्री. न. १ (अंगापासूनची) फांदी; अणां टोंक; अंडू. 'विशिष्टां प्रतांचि फोक। श्रीराच्या अणगाटीं तिल।'—ज्ञा १५. १९१. [सं. अंग+मत]

अणगें—न. (गो.) तेवाकुची मोठी मोट; अखें; गश्त. 'ताणें पांच अणगीं विकतीं घेतल्यांत.' [का. अंडिंगे=अखें, अर्धी गोंगी]

अणणु—वि. स्पृष्ट, मोठा. 'अणणु मी अणणु।' जे काहि तें मी ।'—ज्ञा १८. १९९१. तुल० 'अणु मी अणु।' जे काहि तें मी ।'—(वं) ज्ञा १८. १९९०. [सं. अन+अणु]

अणणें, अणणावळ, अणवाई, अणाआण—आणणें पहा.

अणदळ—न. (ना.) ताम्हन. [१]

अणबुजणें—अकि. चमत्कारिक-नवल-आश्चर्य वाटणें. [अण बूज]

अणबूज—वि. १ परका; अपरिचित; नवीन. २ चमत्कारिक; आश्चर्यकारक. [सं. अन+बुज; प्रा. अण+बुज्ज]

अणवट—पु. एक तऱ्हेचा हल्याचा दागिना (पायांतील); पायाच्या आंगठ्यांत घालावयाचें जोडवे 'चटपट अणवट जोडव्याची बटपट, दाहीं बोटीं भेदी रंगली ।'—राला ६०. [वैदिक सं. अण्वी=बोट+श्रुत. किंवा अण्=शब्द करणें. का. आणी=वाटोळपणा+वृत्त-वेंढे; गु. अणवट].

अणवा—वि (गो.) १ न शोभणारा-हलक्या-कमी प्रतीचा. 'तां कित्या घेतां! तां सामको अणवां.' २ अवयवहारी; अडाणी; मूर्ख [सं. अणु+वर]

अणवा, अणवाणी, (क.) अणवाई—किवि. अणव्या—उबड्या पायांचें; अनवणी पहा.

अणस—न. (गो.) एक प्रकारचें भात [सं. अणु. तुल० कणिस (कण+स)]

अणस—स्त्री. (गो.) दोखंड्याचा वाळा. वेढे. उ० मुसळाची अणस. [का. आणि=वेतुळपणा].

अणसूट—अनसूट पहा. 'अणसूट निमल चार वाजी।'—जेमी स्व. ८. १०९.

अणा—आहणा पहा.

अणा-णी—पु. स्त्री आणा एक सोळांश हण्या; आणा पहा.

अणि-णी—स्त्री. १ टोंक; शेंवटचा बिंदु; अण. 'कैसाच्या अणी इतकेंमुद्दं हटविणारा प्राणी मला संसारांत दिसत नाहीं.'—पपत्रे १०५. २ अंकुर; अण (श्रुस. पर्ण ड० चा) ३ ऐनवेळ; अणिवाणीची वेळ. 'अणी चुकली बारा वर्षांचा बायरा'—योग्य समय चुकला कीं बारा वर्षे काम होत नाहीं. ४ भोवऱ्याची आर-अरी. ५ जोड्याचि धाकदार मुरडलेले टोंक ६ लग्नामाचें हातांत धरावयाचें टोंक-शेंवट. ७ गाडीच्या आंगांत घालण्याची खोळ-मुंदी. [सं. अणि. ता. अणि=खोळ] **०दार**—वि. अणकुचीदार, टोंक असणारा **०वाणी**—स्त्री. एववेळ.

अणि-णी—उअ. आणि; शिवाय; अणखी. 'कदाचित् त्या देवी, अणि फणिमणीच्या पण मुली।'—केक ३३.

अणिक-ख—उअ. (कवितेत) आणखी, आणि. —वि. वेगळा; भिन्न; विशेषतः दुसरा; अन्य. 'जथील तथें आणिकीं। कामा नयें संवया.'—दा ७. ९. १५. [सं. अन्यत्+क; प्रा. अण+क].

अणिमा—पु. स्त्री. १ अष्टसिद्धींतोळ एक; अणु एवढा लहान; अष्टमहासिद्धि पहा. 'दिले अणिमाचैथंय्ये अष्टगुण गा! या'

मोअनु ६.५१. २ अणुत्वं; अतिशय सूक्ष्मपणा, वारकाई. [सं. अणिमन्].

अणिमाल—अनमोल पहा.

अणिया—वि. अणीदार. 'पृथील अणिया भाले.' —उपा १८.
—स्त्री. (गो.) गलबताच्या पुढचा (अणकुचीदार) भाग [सं. अणि प्रा. अणिय=अप्रभाण].

अणियाळें—वि. अणीदार; अणकुचीदार; टोंकदार; तीक्ष्ण 'अणियाळिया दृष्टि.' —भाण ३६५. 'दीपे नासिक आणियाळे.' —एभा १४. ८७५. [सं. अणि+आलुच]

अणीक, अणीकु—अणिक पहा. उ अणीक प्रकार, अणीक विध.

अणीकसा—वि. विलक्षण; असाधारण असामान्य. चमत्कारिक. [सं. अन्यत्+क+सत्+श; म अणिक+सा]

अणीवाणी—स्त्री. १ रगायी—अंभाची स्थिति. श्रुतता, हसमी—नुमगीवर येण्याची अवस्था (कि० स्थिती) मी सुरुळीत बोलत असतां तुं अणीवाणीवर येतोय हे काय ? २ कार्य मिद होण्याची जवळ आलेली स्थिति. गनप्रमेग. गोक्षमोक्षाचीवेल. 'आमची पंचाईत अणीवाणीस आली.' ३ निकडीचा, कटीण प्रत्यंग—समय. 'लानी अणीवाणी म्यां संभाळली.' [अणी + वाणी. हिंवा वाणी द्वि] **०चा कज्जा—भांडण—लढाई—वाद—**कडाक्याचा, निकराचा, जोराचा कज्जा वंगेर. **०जें काम—**नाजूक काम; गनेवेळेचे, अगदी संपावलेले पाहिजे असे काम **०स येऊन नासणे**—ऐनेवेळीं बिघडणे—बिघाड होणे.

अणु—पु. १ पदार्थांचा स्वतंत्र गतीने अस्तित्व असणारा अतिसूक्ष्म भाग. रज कण (सूर्यकिरणांत के धुळीचे कण दगडांचा होता त्यांच्या पृष्ठांदांने लहान असणारा) (ई) मोलेक्युल. 'जे पाहतां त्रिसुवन.' अणुही नोहे ॥' —ज्ञा १६ ३३१. २ कालाचा एक भाग—मुहुर्ताचा (१८ मिनिटांचा) ५४६ ५५००० वा हिस्सा. ३ (संगीत) पावमात्रा काल. —वि. अति लहान; अल्प; सूक्ष्म 'तुम्हासमक्षि हे गुण अणु उगे नसे नाम हा.' —कळा ७५. [सं.]

अणुआर—पु. वारिक भुग चाराचुरा. 'तथ त्रिवर्गाचा अणु-आर। आडक निघाला जो अपार। नो महाभारतप्राकार। मोवता केला.' —ज्ञा १८१६६. [सं. अणु + अर = अल्प ।]

अणुगुरुत्व—न. (पदा. रसा) वाफेचें विशिष्ट-गुरुत्व. अणु-भार. (मोलेक्युल डेन्सिटी)

अणुभार—अणुगुरुत्व पहा.

अणुमन्दसप्तक—न. (संगीत) मन्द्रनादोपेक्षां ध्वनीने नीच नाद असणारें स्वरसप्तक.

अणुमात्र—वि. अणी वाडे. किचित् ईश्वन्मात्र; किंचिन्मात्र. 'तुज भय नाहीं अणुमात्र।' —रावि ९. ६५.

अणुरेणु—पु. अतिशय लहान कण. सूर्य किरणांत दृष्टीस पडतात असे जे धुळीचे वंगेर अति सूक्ष्म कण त्यांनील एक. (सामान्यतः अ. प्रयोग). 'अणुरेणु सूक्ष्मशब्दा पार. नाहीं। ध्रुवी नेती त्याही बंदरिल्या ॥' —नुगा २००४. [सं. अणु + रेणु=धूळ]
०जाल—न. १ सूर्य किरणांनील अणु परमाणु २ अतिसूक्ष्म कणांचा समुदाय. [सं.]

अणुवाद—पु. (तत्त्व) जगातील सर्व वस्तुमात्राची उत्पत्ति अणुपासून आहे व हे अणु अतंत काल आद्यत असा सिद्धांत [सं.]

अणुसूत्र—अनसूत्र पहा.

अणेगा—स्त्री. अणेगा पहा

अणेगी, अणेकी—वि. अनेकी. अतंत पुष्कळ 'मायासुत्राची क्रीने दोरी। जो ब्रह्मादिकां वेळवी अणेगी पी।' —शिशु १. 'अणे हाचि वेळतुमें अणेकी वेळी।' —रावि ३४०. [सं. अनेक]

अण्णा—पु. १ (मूळ अर्थ) वडील भाऊ २ बहुमानाची टोपण नांव. लहान मुलांनाहि लाडकें नांव म्हणून लावतात [प्रा. अण्ण=अ; का. अण्ण=पोटा भाऊ]

अण्णाटे—न. (गो.) पायलीच्या १६ व्या भागाएवढें एक माप. 'अण्णाटेभर तांदूळ घेवून या.'

अण्वी—वि. अणुरूप, सूक्ष्म. 'अण्वी जीवकळा तथ। पहावी माझी ॥' —एभा २०. १८५. [सं.]

अतः—क्रि.वि. म्हणून. एतदर्थः अतएव, यामुळे, या कारणास्तव [सं.] **०कारणात**—क्रि.वि. अतएव; यामुळे, याकारणास्तव.

०पर—क्रि.वि. म्हणून; यापुढें; पुनः. (नकारार्थी वाक्यात). [सं.]

अतएव—क्रि.वि. याच कारणासाठीं यामाटीं. 'गंक परम-हंसायें लहान। ज्ञानपरिपाकेपरिपूणि । अतएव दांति शोडेंगे अंगण ।' —एभा १८. १८८. [सं. अत एव]

अतस्खानी—वि. (प्रां) मत्सरी. दीपेद्री. [सं.]

अतणं—आतणें पहा

अतन—उदा एकाएकी अचेवा, आर्थय वाटन. असता निघ-णाग उद्वार. 'अबव.' 'अतत केवदा हा नदीस पूर आला.' [सं. हा । आ । नात ।]

अतनता—स्त्री १ सोचने, अडखळत केलेले भाषण; बोल-तांना लागणें २ (ल) दांडू, नाजू करणें, मागे पोणे, कचरणें. (कि० कणें, मांडणे, लावणें.) [ध्व]

अतताई, त्याई-त्याथी—वि. (कोणाच्या भरांत) साहस-कम, प्राणा कणागा. (सोडकर द्राड मुलाचा लावतात.) [सं. आत्तायिन]

अतत्त्वार्थ—वि. अगल अयथार्थ. 'अतत्त्वार्थ भाषणी धावे मोन।' —गुच ५३. ८८८. [सं. अतत्त्व+अर्थ]

अतथ्य—वि. खोटें; असत्य; बनावट. [सं. अ+तथ्य]

अतद्व्यावृत्ति—स्त्री. सर्वे पदार्थेषां निरास करणे; आत्म्या-
शेषास्य सर्वे पदार्थे दूर करणे—वेगळे करणे. 'श्रुति 'नेतिनेति' येणे
शब्द । अतद्व्यावृत्ती निषेधबोधे ।'—एभा ३.६६७. [सं. नतत्=
अतत्+व्यावृत्ति=पृथक् करणे]

अतर—अतर पहा.

अतर्कित—वि. अटकळ, कल्पना, तर्क न केलेले; अनपेक्षित;
अचिंतित; अगोदर लक्षांत न आलेले; आकस्मिक; अकल्पित. [सं.]

अतर्क्य—वि. कल्पनातीत; अचिंत्य; गूढ; तर्क करण्यास कठीण.
अतर्क्य महिमा तुझा गुणहि फार वा हे विधी ।—केका २.७. [सं.]

अतर्पणीय-अतर्प्य—वि. संतुष्ट करण्यास कठिण; समाधान
न पावणारा; तृप्त न होणारा; असोशी. [सं. अ+तृप्]

अतल-ळ—न. सप्त पातालांपैकी पहिले. 'आताळो गळो,
ताताळो गळो । तिथून आणली ... ।'—लोककथा. —वि.
मगाध; अतिखोल. [सं.]. **०स्पर्श**—उ. ज्याचा तळ, टाब लागत
नाही असा; अतिखोल (जोह वंगे) .

अतल(ळ)स—स्त्री. साटीन; रेशमी कापड; गर्भेरसामी
हातड; काळसर लाल साटीण. 'अतळस कुतल्याही साहिव्या रेंद-
गेली ।'—साहू ३.४०. [अर. अतलस]

अतल(ळ)स—उ. परिमळ; स्वाद ?—मनको. 'वेडे धिरडीं
बाद घेती । आतलस आपालांचा ।'—दा १८.१.८.

अतस, अतसिका, अतसी—स्त्री. जवस; अळशी. 'ज्या
शंवळ्या अतसिका कुमुमासमाना ।'—वामन ४.३.९. [सं. अतमी;
है. गु. अळसी; का. अगसी; बं. तिगी; म. अळसी]. **०गुण**—न.
वसाचे फूल. 'नाना अतसगुणधिया परी ।'—रंयोचा ४३.

अतक्षण—क्रि. याचक्षणें; याच वेळेला. [सं. एतलक्षण]

अतज्ञ—वि. अनभिज्ञ; विषयाची पुरी माहिती नसलेला. [सं.
न+तज्ञ]

अता—क्रि. सध्या; यावेळीं; आतां. [सं. अतः प्रा. अतोः
सं. इताम्]. **०शां-शीं-शें-सा**—अलीकडे; हल्ली; सध्या.

अताई-यी—वि. १ शिक्षकाच्या मदतीवाचून. सुसत्या पं-
रेनें शिक्षलेला (गवई, वैद्य); विनाशिक्षक येत असलेली (गाय-
ादि कला). २ (ल.) दक्ष; कुशल; प्रवीण. [तुकी अतालीक
भाजगी शिक्षक; हि. अताई=विनामूल्य गाणारा व नाचणारा; गु.
तप्त गाणारा]

अतातय, अताता—उद्भा. आश्चर्यदर्शक उद्गार; अतत पहा.

अतास्यिक—वि. असत्य; असार; अवास्तविक; पोकळ;
हरे नव्हे तें. [सं.]

अतायन—वि. आजन्म; सहाहयात; मरेपर्यंत. [फा. ता-हयात]

अतार-री—उ. १ सुगंधी अत्तरे करणारा-विकणारा; अतारी;
आतारी; गंधी. २ (ब.) वेगड, भिन्याचे कागद, रंग वगैरे विक-
णारा. [अर. इत्र; फा. अतारी-री]

अति—क्रि. पृष्णळ; फार; अधिक; जास्त; अतिशय. 'हा
अति बोलतो. ' **म्ह** ० १ अति सर्वत्र वज्रयेत=कोणतेहि वाजवीपेक्षां
जास्त करणे टाळावे. २ अति तेथे माती. —राभ. (नामापूर्वी हा
उपसर्ग पुढील काहीं अर्थानीं योजतात.) बरचड; सरस; मागे टाक-
णारा; पलीकडे; वरून. उ० अति कठिन—कांधी—गवे—मिष्ट—मृदु इ०

अतिइच्छा—स्त्री. (विप्र.) अतीच्छा; फार लोभितपणा;
अतिशय लुब्धपणा; अगोशीपणा.

अतिकरणे—सक्रि. ओलांडणे, पलीकडे जाणे; अतिक्रान्त
होणे. 'निपजले अन्न तेंसं । दुपहरीं कां येरें दिवसं । अतिकरें तें
तामसं । घेईजे तें ॥'—ज्ञा १७.१५५. [मं. अति+कृ]

अतिकाल-ळ—उ. उशीर; अवैध; विलंब; योग्य वेळ टाळून
गेलेला काळ. (पेरणी, भोजन वगैरेस योग्य काळ जो वर्षांक्रतु,
मध्यान्ह इ० तो टाळून अनुक्रमे शरद्वृत्त, तृतीयप्रहर इ० पुढचा
काळ). **०ळ्या**—उ. स्थानमध्या, पूजा, भोजन इत्यादि नैमित्तिक
कर्म उशीरां करणारा माणूस; अतिकाळीं वागणारा माणूस [मं.
अति+काल]

अतिक्रमण—उ. १ उल्लंघन; पराभव; अतिक्रान्त करणे; ओलां-
डून जाणे. 'तैसा भेटलियां न करवे । अतिक्रमु ॥'—ज्ञा १३.२५९;
'तेवी असल्याचेनि अतिक्रमं । बाचा प्रकाशे मत्य स्रमं ।'
—एभा ३.५३५. २ (ल.) अमर्यादा; अपमान; अव्हर (गुरु,
शास्त्र इत्यादिकांचा) : अनादर. ३ उल्लंघन; अतिक्रान्तस्थिति. ४
(कायदा) अपराध; गुन्हा (आज्ञा, हक्क उल्लंघन केल्याचा). 'स्थावर
भित्तीवरील अ० केल्याबद्दल नुकसान भरपाई' सामा. सद्ग-आज्ञा-
तिक्रम, गर्वातिक्रम, कालातिक्रम, देणातिक्रम, मार्गानतिक्रम, मर्या-
दातिक्रम, निद्रातिक्रम, भोजनातिक्रम. [सं.]

अतिक्रमणे—अक्रि. १ पलिकड जाणे; उल्लंघणे. २ आज्ञा-
भोडणे, तोडणे; अमर्यादा करणे; अवमानणे; अपराध करणे. 'व्यसनीं
स्वये नव्हे हा आर्थ अतिक्रमिसि कां तुवा ! याला !'—मोसभा
५.३९. ३ पराभव करणे; जिंकणे. ४ व्यापणे.

अतिक्रांत—वि. १ (काल, स्थल, मर्यादा, इ०) ओलांड-
लेला; पलीकडे गेलेला. २ ज्यानें अतिक्रमण केले आहे तो. ३ संप-
विलेली; होऊन गेलेली (गोष्ट). ४ व्यापलेला. ५ जिंकलेला. [सं.]

०करण—(नृत्य) नाचण्याची एक तच्चा (पाय संकुचित करून
एकदम वर उचलून पुढे पसरणे व पुनः उंच करून खाली टाकणे)

अतिक्रान्तशोच—न. सुतकाचा अवधि टाळून गेल्यानंतर सम-

जल्यामुळे धरण्यांत येणारां सुतक. [सं. अतिक्रान्त+अशौच]

अतिगंड—उ. सत्तावीस योगांतील सहावा योग. [सं.]

अतिचर—वि. अतिव्रगवान्; अतिचंचल (ग्रह, मंगळ वगैरे).
अतिचार पहा. [सं.]

अतिचार—पु. १ (ज्यो.) एकाचा ग्रहाने पूर्वे राशीचा शेष शीघ्रगतीने उल्लंघन दुसऱ्या राशीवर (द्वितीय वेळेपूर्वी) जाणे. 'तेथ एकाची ते शीघ्रगती । एक ग्रह मंदगामी होती । अतिचार कां वक्रगती । मंडळभेदे येती एकत्र ॥' —एमा २३. ८२. २ अति वेगवान् माणुस, ग्रह इ० [सं.]

अतिचौकस—वि. फाजील, वाजवीपक्षां जास्त चौकशी करणारा; अति चिकित्सास्त्रो; छडा न छडा काढणारा. [चौकस पहा.]

अतिच्यार—वि. मर्यादबाहेर; फाजील; अतिचार. 'हा भाशा वाणितां जायी अतिच्यारी । तरी रमिकु कोपती ॥' —शिशु ७१९. [अतिचर]

अतिलज्ज(त्रा), अतिलज्जका—१ शत्रु (भात्री). २ 'न, वेळंडासारखा बास येणारे एक प्रकारचे गवत. ३ वडिशेप. [सं.]

अतित—पु. अतिथि पहा. ० **अभ्यागत**—अतिथि; वेगामी गोसावी, इ० पाहुणा. [सं. अतिथि]

अतितत—वि. अतिशय विस्तृत. 'पुरेभागीं जो हा अतितत समावडप असे ।' —साह्य ८. ९२. [सं. अतिमन्तत]

अतितार्ई—स्त्री. अततार्ई पहा.

अतितार सप्तक—न. तार सप्तकापेक्षां उंच सुरांचे सप्तक. [सं.]

अतितुष्णा—स्त्री. अतिशय लोभ; हांबरपणा; अशाशीपणा; लुब्धपणा. 'अतितुष्णा न कर्तव्या'. —मुभापित. [सं.]

अतित्याई—स्त्री. अततार्ई पहा.

अतिथि—पु. १ पाहुणा; पांथस्थ. २ ऐन जेवणाच्या वेळीं आलेल, अनाहूत मनुष्य; अंगानुक पाहुणा. 'असा अतिथि धार्मिक स्तुतपदा । कदा सांपडे ।' —केका १२१. [सं.] ० **काळ**—पु. पाहुणा येण्याची वेळ; (ल.) दोन ग्रह; जेवणाची वेळ. 'अत्र थावेनिर्धार । अतिथिकाळीं परिसेसा ।' —गुच ३२. २. ० **द्वेष**—पु. आलेल्या अतिथी-बहुलचा द्वेष किंवा अनादर. ० **पूजन**—न. अतिथीचा आदरसत्कार, स्वागत; (यहूच्या प्रमांतील एक मुख्य कर्तव्य). ० **भोजन**—न.

अतिथीला आपल्या पंजीला घेऊन करावयाचे भोजन; पाहुण्याला घातलेले जेवण. ० **यज्ञ**—पु. पंचमहायज्ञांपैकी दुसरा—मनुष्य यज्ञ.

० **घेळा**—स्त्री. अतिथिकाळ पहा. ० **संतपण**—न. ब्राह्मण भोजन; अतिथियज्ञ पहा; पंचमहायज्ञांपैकी एक. 'अतिथि संतपण हा मनुष्य यज्ञ ।' —गीर २८८. ० **सत्कार**—पु. अतिथीचे आदरसत्कार, मान-मरातब.

अतिथ्यरीति—स्त्री. अतिथीच्या सत्कारासंबंधी पद्धत-नियम. [सं. आतिथ्यरीति]

अतिविद्ध—आज्ञापित; अतिवेष्ट पहा. [सं.]

अतिदेश—पु. १ प्रस्तुत विषयाच्या बाहेरील विषयास एकादा नियम, मुद्दा, विधान, तत्त्व लागू करणे; लागू पडेल त्या त्या ठिकाणीं लावणे. २ आक्षेप; हक्क; आदेश. [सं. अति+दिश]

अतिनीलकिरण—न. अव. (शाप.) सुर्याच्या वर्णपटातील नील किरणांच्या पलीकडचीं किरणे; 'अल्ट्रा व्हायोलेट' किरणे.

अतिपरमाणुविद्युत्कण—पु. (शाप.) पदार्थाचा विद्युत्कण परमाणूपेक्षां लहान कण; इलेक्ट्रॉन.

अतिपरिचय—पु अति स्नेह, फाजील सलगी. वाजवीपक्षां जास्त संघटण. म्ह० अतिपरिचयादवशा=कुणाकडे अति जाणे येणे असल्यास आपला आदर, मान राहत नाही. [सं.]

अतिपाड—पु १ अतिशय मोल, किंमत. २ (ल.) फार मोठी मीमा, मर्यादा 'ब्रह्मविद्या देतां उदारू । जे अति पाडाचे ॥' —विशि १. १. ८६. [अति+पाड]

अतिपात—पु. (नियम) भंग, उल्लंघन; अतिक्रमण; शास्त्र, रीतिभाती यांना न जुमानणे. [सं.]

अतिप्रसंग—पु. १ पराकाष्ठा; कमाल; अतिगर्वितता, अमर्यादा. २ वाईट परिणाम; अर्थ. 'बोळां बोळां (विश) खेळां खेळां वाद करतां करतां) अ० झाला. ' ३ फार निकट संबंध; सलगी. ४ विषयांतर; अप्रामाणिक भाषण; पाल्हाळ. 'हा असो अतिप्रसंग । न संडी पां कथालागु ।' —भा ५. ६६. [सं.]

अतिबद्ध—वि. अतिक्रमण; चिक्क. 'एकें उदारे अतिबद्धे । कुदें ऐकें ॥' —ज्ञा ११. १२६. [सं. अति+बंध]

अतिबळी—वि. अतिशय ताकदवान, बलिष्ठ. 'अतिबळी बळी छळिला ।' [सं. अति+बलिन]

अतिभर—पु. विपुलता; आत्यंतता, तीव्रता; पुष्कळपणा; फार जोर. चट. 'व्यथचेनि अतिभरे ।' —विमि १. ६. २३. [सं. अति+भर]

अतिमनुष्य—पु. अतिमानुष पहा. ('सुरमन'ला प्रति शब्द) 'ज्यांना अतिमनुष्यकोटीचा दर्जा प्राप्त झाला,' —केले १. १. ८१. [सं.]

अतिमर्याद—वि. मर्यादपलीकडे. सीमपलीकडे; निःसीम; पुष्कळ; अतिशय; वाजवीपक्षां जास्त; फाजील.

अतिमात्र—वि. क्रि. अतिशय; अतीव; अत्यंत; फार; पुष्कळ. 'रस होआवा अतिमात्र ।' —ज्ञा १३. ६३५. 'कलकलती अतिमात्रे ।' वि. ८. ६. ११९. [सं.]

अतिमान—वि. अतिशय; बहुमार; अमर्याद; विवक्षित मर्यादेच्या पलीकडे गेलेला (काम, कोष, वायु, पित इ०.). 'ब्रह्मणोळ अतिमाने कोंदाटला ।' —सप्र ८. २०. १७. [सं. अति+मान]

अतिमानुष—वि. १ मनुष्याला असाध्य असे; असाध्य; अपौरुष; अमानव. २ अलौकिक; मनुष्यापेक्षां गुणाने अधिक,

अतिमुक्ता—स्त्री. १ मधुमाधवी वीरवंती माधवीलता; कस्तुर-मोगरा. २ तिवस. टेभुग्री. [सं.]

अतिरथ—श्री—पु. १ रथान वसून अमरुथ यो दशार्थी लडतो तो; मोठ्या योद्धा; वीर; शूर पुरुष. २ (ल) बादविवादांत हार न जाणारा. [सं. अतिरथ]

अतिरथीसहाराथी—पु. अव. मोठमोठे वीर; एकापेक्षां एक बरचढ. पराक्रमी पुरुष; श्रेष्ठ पुरुष. [सं. अतिरथ-महाराथ]

अतिरस—पु. अतिनीवृता; अतिशयपणा; अत्युष्णता. 'प्रीप्ताच्या अतिरसीं। सखीजें तुणें जैसीं।'—झा ९.१०१. [सं.]

अतिराग—पु. अत्यंत राग-कोष. -वि. अतिशत रागीट; कोथी 'अतिरागा भोक मागा। त्याहून रागा देशा त्यागा.' [सं.]

अतिरिक्त—वि. १ अतिशय; मर्यादेंच्या पलीकडे गेलेला. 'पूर्वीच्या काळीं मराठी व इंग्रजी शाळेंत असतांना मुलें अतिरिक्त अस्यास कमीत होती।'—भावि १०६ २ पलीकडे; शिवाय, वर, निराळा, पुढे या अर्थी समासांत. उ० एतदतिरिक्त—ह्याशिवाय; तदतिरिक्त—त्याहून निराळा. 'हें मला ठाऊक आहे; एतदतिरिक्त ठाऊक नाही.' [सं.]

अतिरुद्र—पु. रुद्राच्या १३३१ एकादश्या. (रुद्राचीं ११ आवर्तने=१ एकादश्याः ११ एकादश्या=१ लघुरुद्र. ११ लघुरुद्र किंवा १२१ एकादश्या=१ महारुद्र; ११ महारुद्र किंवा १३३१ एकादश्या=१ अतिरुद्र). 'अतिरुद्र केले फळदशा।'—युच १९.८९. [सं.]

अतिरंज—पु. भरमसाटपणा; अमर्यादपणा; पराकाष्ठा. विपुलता; आश्चर्य; कळस [सं.]

अतिरंग—पु. कफक्षय रोग. [सं.]

अतिवयस्क—वि. १ वयातीत; म्हातारा; अतिवृद्ध; उतार बयाचा. २ (विवाह; विवाहेन इ० ला) असमये नालायक. [सं. अतिवयस्क प्रत्यय]

अतिवस—वि. पुष्कळ; बहुवस; अतिशय. 'तैसे सकल जीवांचें जीवन। जें अतिवस प्रसन्न।'—अक ३२. [सं. अतिवस]

अतिवादा—पु. १ हेकडपणाचा वाद; वितंडवाद; 'आम्हा-समक्ष कगिची अतिवाद, त्यजुनि लाज आयसीं।'—मोसमा ६.३६. २ निंदा; अपगुह; कटोर भाषण. -द्वी-वि. अतिवाद करणारा. [सं.]

अतिविष—पा—न. (विप्र. अतिविष) एक औषधवनस्पति. ही ज्वरग्र व शक्तिवर्धक आहे. अपचन, उलटी होणें, हगवण व खोकला या विकारांवर हिचा उपयोग होतो. साल पांढरी-तांबडी अगर काळी असते. हें औषध बालयुतींत घालतात. रंग संवर्षण्याच्या कार्मीं सालीचा उपयोग होतो. -बयु १.१९. [सं. अतिविषा; का.

अतिविषा. हि. अतिस; गु. अतवस; वं. आतईच; ते. अतिवासा; लं. अंकोनटम, वं. अंकोनाईट]

अतिवृष्टि—स्त्री. अतिशय पाऊस; अनर्थकारक वृष्टि. [सं.]

अतिव्यय—पु. उधळेपणा (मितव्ययाच्या उलट); बेताल खर्च; उधळपट्टी. [सं.]

अतिव्यापि—स्त्री. १ वाजवीपेक्षां अधिक विस्तार; फाजील गोष्टींचा समावेश; मर्यादेंचे उद्देशन; अतिविस्तृतता. २ (न्याय) अलक्ष्यांवर लक्षणाची व्यापि; व्याख्येय जातीमध्ये ज्या ज्या वस्तूंचा समावेश व्हावा अशी इच्छा असते त्याखेरीज एखाद्या निराळ्या वस्तूंचा समावेश होतो असें दिसले तर त्या व्याख्ये-मध्ये 'अतिव्यापि' हा दोष आहे असे म्हणतात. उ० 'पदार्थांची देवघेव करण्याच्या साधनाय नाणीं म्हणतात,' अशी नाण्याची व्याख्या केल्यास बायका बोहऱ्यापासून भाई घेऊन त्यांबद्दल त्यास जी फाटकी चिरगुटे देतात त्यांसहि नाणें म्हणावें लागेल; म्हणून बरील व्याख्येत अतिव्यापि हा दोष आहे. -मुकौ ४१. [सं.]

अतिशय—पु. १ विपुल; बाहुल्य; विपुलता; भरमसाटपणा. २ अतिरंज; अत्याचा; दांडगई. 'जो हा करूं अतिशय। काहो तुम्हां दया नये।'—तुगा ५.२५. ३ मेजवानींत जेवण्याचा आग्रह. ४ अति प्रसंग; अनर्थ. 'तेवींचि संजयो म्हणे चित्तीं। हा अतिशयो या सुपती।'—झा १७.४३१. ५ निरुद्ध; तक्रार; त्राणा; जिकोर; कुरडा अंमल. 'तथापि अतिशय करतील.'—रा ३.४३६. ६ नेट; मायफोड. 'म्हणे भगवत्सना प्रमाण येथें। सी अतिशय व्यर्थ कां करूं।' (कि० करणें) [सं.]

अतिशय—वि. फार; विपुल; बहुत; वाजनीपेक्षां जास्त; भरमसाट.

अतिशयित—वि. अतिशय; फार; मोठें; पुष्कळ; विपुल. 'अतिशयित भाग्य त्याचें स्वीयहि अतिशयित दुःख कळवोले।'—मोसमा ३.३९. [सं.]

अतिशयेंकरून—क्रि. आग्रहाणें 'अतिशयेंकरून बोलावून'—ख ११९९.

अतिशयसी—क्रि.वि. अत्यंत; विपुलतेने; भरपूरपणने. 'ऐसे आवर्षण आले। तेणें घरचि बुडालें। पुढें देखीं सुभिक्ष जालें। अति-शयसी ॥'—रा ३.५.११.

अतिशयो—अतिशय पहा.

अतिशयोक्ति—स्त्री. १ स्वाभाविक गुणापेक्षां अधिक करून सांगण्याची रीत. २ वाचालता; अति बडबड; चाटाई. ३ एक अर्था-अलंकार. कर्तृचें लोकमर्यादेच्या बाहेर प्रतिपादन केलें म्हणजे हा अलंकार होतो. याच्या प्रकारांत (अ) भेदीं अभेदाची, (आ) अभेदीं मेदाची, (इ) योगीं अयोगाची-संबंधीं असंबंधाची, (ई) अयोगीं

सोगाची-असंबंधी संबंधाची, (उ) कार्यकारणाच्या समकाल्पत्वाची आणि विरोधाची कल्पना केलेली असते. उ० 'शोणित नदीत नेले समदश्रिद वाहवाहून ।' -मोभीष्म ३.६१; 'जो अंबरीं उफळ्यां छुर लागलाहे । तो चंद्रमा निजतनूवरि डाग लाहे ॥' -नल ३१. ०. **करणे**-अकि. फुगवून सांगणे; तिखटमीठ लावून सांगणे; भल्लेंच सांगणे. [सं. अतिशय+उक्ति]

अतिशङ्का-वि. फार मसळ्या, छ्वा; अति धूत; फाजील शङ्का; ज्याची योजना चुकते असा; अन्वयवहारीक; (ल.) मूख. **म्ह०** अतिशङ्का त्याचा बेल रिकामा=वाजवीपेक्षा जास्त चिकित्सा करतो त्यास यश येत नाही. [अति+शङ्का]

अतिशुद्ध-उ. शुद्धजातीपेक्षां हलकी जात; या जातीचा; मनुष्य अस्वस्थ वर्गातले महार, मांग, इ०; चांडाल. [सं. अति+शुद्ध]
अतिशय-अतिशय पहा. 'तूं आधींचि काय नेणसी । कीं हे गोत्रज नोळखसी । वायांचि काय करिमी । अतिशो आतां ॥' -भा २.२४. [अतिशय]

अतिसार-उ. ज्यांत मलविसर्जन अतिशय होतें असा-हृग्वणीचा रोग; या रोगाचे प्रकार-आमातिसार, ज्वरातिसार, पित्तातिसार, रक्तातिसार, श्लेष्मातिसार, सर्वसामान्य अतिसार. यावर पित्तापघ्न गुणकारी असतो म्हणून त्यास 'अतिसार' असें नांव आहे. [सं. अति+सृ-सर्णे]. -री-वि. अतिसारातें पीडित असा.

अतिसूक्ष्मदर्शकयंत्र-न. अत्यंत लहान वस्तू ज्याच्या योगाने पहातां येतात असें यंत्र. (अल्हा मायकोस्कोप). [सं.]

अतिसो-अतिशय पहा. 'सोहरिकेचा अतिसो । पोखितमे । -अध २.६९.

अतिस्नेह-उ. गाढ मैत्री; दाढ स्नेह-मैत्री; दढ प्रेम. [सं.]
ही-जीवध कंठश्च मित्र; जिवल्म मित्र; अतिशय सलगीचा दोस्त. [सं. अति+स्नेह]

अतिस्वार्थ-उ. अतिशय स्वार्थ अगर लोभिश्रृण्णा. आप्पल-पोटपणा; हांवरेपणा. [सं. अति+स्व+अर्थ]. -र्थी-वि. अतिशय हावरा किंवा लोभी; मतलबी; केवळ स्वतःपुरतें पाहणारा; आप्पलपोट्या.

अती-अति पहा. **०. करप**-(गो.) अतिरेक करणे. [गो. करप-करणे]. **०. जावप**-(गो.) फाजील होणे; मस्त होणे. [गो. जावप=जाणे]

अतीत-वि. १ गत; भूत; गेलेला; संपलेला; जवळून गेलेला; अतीतक (काल, मार्ग वगैरे) उ० अतीत काल=गेलेली वेळ. 'देवीं अतीता जन्मायें । जणें जो वाहे ॥' -भा १३.५३७; 'अतीता-गातज्ञानवंत । ऋषीश्वर मनीले समस्त ।' -एभा १.३४४. २ मुक्त झालेला; पळीकडे गेलेला. उ० कालातीत, जरातीत, दुःखातीत, वेदातीत, देशातीत, हृद्यातीत, युद्धातीत, शोधातीत, मोहातीत, लोभातीत, वयातीत, छुटातीत. 'म्हणौनि जन्मसंया' अतीत

शको. १. ७

ते धनंजया ॥ ' -भा १४.५९; 'भोग भोगूनी भोगातीत ।' -एहस्व ७.५९. -यभ. पलीकडे; वेगळा. [सं.]

अनीत (ग्रह)-उ. (संगीत). गायन सुरू झाल्यावर कांहीं वेळानें ताल देण्यास आरंभ करणे. [सं.]

अतीत-उ. १ पाहणा; अतिथि पहा. 'तेथे समर्थी आला अतीत । सन्यासी ब्रह्मचारी अन्नाथे ।' -एभा ८.१५४; 'पाली देव आशा ब्राह्मणांचा मान । अतीतपूजन वैष्णवांचे ।' -तुणा १०२. २ बैरागी; भिकारी; पांयस्थ. 'अतीत वेष्टा देउनि तुजला नेतो मी विपिनंत ।' -रत्न २.२. [सं. अतिथि]. **०. अन्व्यागत**-उ. अतिथि; पाहुणा; आंगतुक. [सं. अतिथि+अन्व्यागत]

अतीतणे-अकि. होऊन जाणे. 'येथे भूतें जिथे अतीतलीं ॥' -भा ७.१६१. [सं. अतीत]

अतींद्रिय-वि. इंद्रियांस आकलन न होणारा; त्यांच्या सामर्थ्या बाहेरचा; इंद्रियांस अगम्य, अगोचर (परमाणु, ईश्वरस्वरूप, इ०.) 'जरी अतींद्रिय लाहिजे । ज्ञानबळ ॥' -भा ६.३३. [सं. अति+इंद्रिय]. **०. विचारसंकांति-संकमण**, **०. सहसंवेदन**-न. दृष्ट्या-दोन इत्सांच्या मनांत एकाच वेळीं एक विचार-भाबना येणे. 'देखि-पयी. **०. ज्ञान**-न. पंच ज्ञानेंद्रियांस आकलन न होणारें ज्ञान; इंद्रियांस अगम्य ज्ञान; भूत भविष्य कालांतर्बधी, तसेंच दुस्त्याच्या मनांत काय विचार चालले आहेत त्यांचें ज्ञान. **०. ज्ञानी**-वि. अतींद्रिय ज्ञान असलेला.

अतीव-किवि. फार; पुष्कळ; अत्यंत; बहुत. [सं. अति+वृ]
अतुट-किवि. सतत; न तुटता; तूट म येतां; अतूट पहा. [अ+तुटणे. सं. अ+वृद्धि]

अतुडणें-आतुडणें पहा.

अतुर-आतुर पहा.

अतुर्वैळ-न. अपार शक्ति; धाडस. -वि. बलाढ्य; शक्तिमान 'यादव करुनि अतुर्वैळ । नाना हुष्ट दमिले सफळ ॥' -एभा १.२२९. [सं. अतुल+वैळ]. -**वैली-ळी**-अतिशय कणखर; मजकृत; बलाढ्य; दांडगा; पराक्रमी; विनजोड; धाडसी. 'ज्ञान-मार्गी अतुर्वैळी । तुमचें दैन्य हरील ॥' -गुच ५.३१. (ल.) फारच मोठा; अवाढव्य; अचाट.

अतुल-वि. (विप्र. अतुल); तुलना नाही असें; विनजोड; असामान्य; अनुपम. 'अतुल बळे अतिप्रबळ । बाढले जें यादव-कुळ ॥' -एभा १.२२७. [सं.]

अतुलनीय, अतुल्य-वि. १ विनजोड; तुलना करावयास योग्य नाही असे. २ असमान; असदृश. अतुल पहा. [सं.]

अतुवट-आंतुवट पहा.

अतुष्ट-वि. असंतुष्ट; नाखूष; असमाधानी; अतृप्त. [सं.]

अट्ट-वि. १ तूट न येणारें; समृद्ध; पुष्कळ; अक्षय (धान्य वगैरे). २ अवघडला न झालेले; अप्रतिबद्ध; सतत; अमंग (दृष्टि

वर्गे. ३ घट; सोडण्यास किंवा तोडण्यास कठिण. 'आलिमनी मैद-पासु। अतूट कंठी शिरकला।'—मुआदि ३५. ८९. ४ अखंड; पूर्ण; अनुवृत्त (अक्षता, तांदूळ—कणी नसलेले वर्गे). [सं. अ+तुट-नुवृत्ति]. ०भाता—ज्यांतील बाण कधी संपत नार्हीत असा भाता; अक्षयतुण्णीर.

अतृप्त—वि. असमाधानी; तृप्तता न झालेले—पावलेले; असंतुष्ट; अपूर्ण; न भरलेले (पोट). [सं.]

अतृप्ति—स्त्री. असमाधान; असोशी; हांब; लोभ; लाहो; वख-वख. [सं.]

अते—किति. (खा.) आतां. [सं. अतः]

अतेव—अतएव पहा.

अतोनात, अतोनास्त—वि. अतिशय; बहुत; पुष्कळ; विपुल. 'यापार्शी अतोनात इत्य आह्ने.' 'नदीस अतोनात पाणी आले.' [सं. अतः +नास्ति]

अतोत-ता-तीं-ते—शब्. आंत; मध्ये. 'तेथे कृष्ण जळा अतोता।'—निगा ४५; 'आणि कोणासहि जगा अतोता। काळी मुठीची बाधा होतो।'—नव ६.५२. आतोता पहा. [सं. अन्तः]

अत्कारी, अदकारी—अधिकारी पहा.

अत्तर—त. सुवासिक फुलंचे अगर पदार्थांचे शुद्ध सुवासिक सत्व, अर्क; सौगंधिक अर्क; पुष्पगंधार्क; निरनिराळे प्रकारः—१ वाळा (हिंदी खस), २ मेदी (हि. हिना), ३ गुलाब (हि.), ४ मोतिया (मोतियाच्या फुलंचे), ५ पाच पानडी, ६ चमेली (जाईखुईच्या फुलंचे), ७ केवडा. वरील पदार्थ एका भांड्यांत पाण्यासह घालून त्याची वाफ करून ती एका नळीद्वारां दुसऱ्या थंड भांड्यांत साठ-वितात. त्या वाफेचे इतरप तें अत्तर. [अ. इत्र. तुल० इ. आटो] ०जाळणें, राचे दिवे लावणें—मूर्खपणांन उघळपट्टी करणें. 'अगो-दर अत्तराचे दिवे जाळून मग काय धुळीचे दिवे खात जावयाचे आहे?' ०गुलाब—सभा बरखास्त होण्यापूर्वी सभासदांस पान-सुपारी, अत्तर, गुलाबपाणी वगैरे देण्याचा विधि; (सामान्यतः) पानसुपारी; संभावना. [फा.]. ०दाणी—नी—अत्तर ठेवण्याचे पान. 'त्यांत फुले अ० लोकांमाजी मिरवतसे।'—नव २०.१०१. [अ. इत्र+फा. दान.]

अत्तां—क्रि. ह्याक्षणी; आतांच; हल्लीं. [सं. अतः; प्रा. अत; म. आतां; खा. अते]

अत्तार-री—गंधी; सुगंधी; आतार पहा.

अत्तुरी—स्त्री. (काव्य) स्त्री; भार्या; बायको. [अत्तुरी, अंतुरी पहा.]

अत्यंत—क्रि. वि. अतिशय; फाजील; फार; मनस्वी; बेसुमार; अमर्यादपणे; बहुत; बेहद्द. [सं.]. ०स्वजन—प. निक

टचा, अगरही जवळचा नातलग; अति प्रीतीचा माणूस. 'दारा पुत्र धन योवन। बंधु सेवक अत्यंतस्वजन।'—

अत्यंताभाव—उ. १ तिन्ही काळीं किंवा कधींहि एकावी वस्तु अस्तित्वांत नसण्याची स्थिति; पूर्ण अभाव. उ० बंधूचेचा पुत्र. २ (न्याय) अभाव्याच्या चार प्रकारांपैकी एक प्रकार; अभाव पहा. [सं.]

अत्यय—उ. १ विध्वंस; शेवट; अखेर; नाश; सुकसान; नार्हीस होणे. सामा. शब्दः धनात्यय, धर्मात्यय, पापात्यय, प्राणात्यय, व्रमात्यय, मोहात्यय, सत्यात्यय. 'जीणे असे अत्यय पातकासी।'—साहू १.३९. २ सोडणे; पलीकडे जाणे; त्याग करणे. (छ.) मरण. उ० गेहात्यय, दारात्यय, देहात्यय, पुत्रात्यय. ३ अतिशय, पराकाष्ठेचे, मर्यादेबाहेर, असंग; अमर्यादता; अतिक्रान्ता. [सं. अति+ह=जाणे]

अत्यर्थ—वि. किति. पुष्कळ; अतिशय; फार; अतोनात. [सं. अति+अर्थ]

अत्यवस्था—वि. मरावयास टेंकलेला; मरावयाच्या बेतांत असलेला; मरणान्मुख. (अत्यावस्थ रूप चुकीचे आहे.) [सं. अति+अवस्था]

अत्यवस्था—स्त्री. वाईट—बिकट दशा (शरीराची). 'माणें काहीं दिवस मदनमंजरीची अत्यवस्था झाली होती.'—ममं १४१. अत्या—आत्या पहा.

अत्यागी—वि. कामुक; वासनायुक्त; फलेच्छा न टाकणारा. 'एवं गौविले संसारें। अत्यागी ते।'—झा १८.२५६. [सं.]

अत्याग्रह—प. अतिशय आग्रह; निकड; माथेफोड. [सं.]—ही—वि. अतिशय आग्रह करणारा—धरणारा.

अत्याचार—प. १ अविहित, व्यवहाराविरुद्ध वतन. २ अधर्माचरण; अनुचित आचार. ३ बलात्कार; जुलूम. 'चाव्ह हिंदवासियांवरचे राज्यकर्त्यांचे अत्याचार आणखी किती दिवस सहन करावयाचे?'—के १६.४.३०. ४ (काष्ठे देखील धुऊन घ्यावीं इ० छाविष्टपणा दिसण्याजोगा) अनवश्यक आचार. ५ बेकायदेशीर राज्यद्रोही, क्रांतिकारक कृत्य. 'हिंदुस्थानांत इतर कोठेहि अत्याचार झाला तरी मी (गंधी) माझा निश्चय पार पाडणार.'—के २५.३.३०. [सं.]. —री—१ विहित आचार—विधि सोडून वागणारा; अतिरिक्ताचारी; नेमाळ्या; फुकून पाऊळ टाकणारा. २ जुलमी; कुकमी; पापी. ३ क्रांतिकारक.

अत्यादर—उ. १ विशेष आदर; सत्कार; स्वीकार; सन्मान; अंगीकार. 'असेल अशि आवडी करिशि कां न अत्यादर।'—केका ६१. २ विशेष प्रेम; श्रद्धा. 'मज हृदयीं सदगुरु। जेणे तारिलो हा संसार पहा. म्हणऊनि विशेषें अत्यादर। विवेकावरी।'—झा १.२२. [सं. अति+आदर]

अव्यावस्थ—अव्यवस्थ पहा.

अव्यासक्त—वि. एखाद्यासंबंधी विशेष आवड गोडी-आसक्ति असलेला; अत्यंत उत्सुक-तत्पर-तल्लीन. [सं.]. —कि.—स्त्री. विशेष ओठा, कल, आवड, शोक; तल्लीनता; तत्परता; अत्यंत प्रेम, भक्ति. [सं. अति+आसक्त]

अव्युक्ति—स्त्री. अतिशयोक्ति पहा. 'अव्युक्ती ही नाही नाही. खरेंच तुजला कथितो ॥' —टिक ३७. २ वाचावळा; बडबड. [सं.]

अव्युद्धार, ०वात—पु. एक प्रकारचा वात; यांत रोग्याला ठेकार फार येतात. [सं. अति+उद्धार, +वात]

अव्युष्ण—वि. अतिशय उष्ण; तप्त. [सं.]

अन्न-त्रे—क्रि. ह्या स्थळी; येथे. 'अन्न गंध सुमनी पूजा करीतसे धर्मराजा ॥' —कथा ६. २१. ४. ('अन्न गंध-पत्र-पुष्प-धूप-दीप' इ० पूजा मंत्र) [सं.]

अन्न—अन्न-ब पहा.

अन्नक—(गो.) प्रतिबंध. 'प्रसिद्ध लेखाने आईकट करून एकत्र राहण्यास अन्नक होत नाही.' —गोमांतक रीतिभाति, पृ ११. [अन्नक]

अन्नय—वि. येथील; या ठिकाणचे; स्थानिक. [सं.]

अन्न-फ-ब—वि. १ अधिक; फालतुक; जास्ती; रिकामा; निराळा. 'तुम्हापशी अन्न अंगरखा असेल तर द्या.' २ जवळचा, शेजारचा, समोवतालचा. [अर. अन्न+फ]

अन्नप-ब—न. अनिश्चितपणा; असंबद्धपणा; दुटप्पीपणा (भाषणाचा, आचरणाचा वगैरे). (क्रि० ठेवणे, राखणे). —वि. अनिश्चित; मोघम. 'चार तेंपदांतून तीन निवडले एक अन्नप राहिला आहे.' —क्रि. असंबद्धपणे; विसंगतपणे; अनिश्चितपणे; दुटप्पीपणाने. [सं. अन्न कः संदेहः याचा संक्षेप ? अर. अन्नाफ ?]

अन्नवीद—वि. (गो.) येसुवतखोर. 'सगल्यांभितर हाँ चड अन्नवीद.' [गोवु. आग्नेहीदु]

अन्नाप-फ—वि. अन्नप पहा. 'बरकडही अन्नाफ शिलेदार वगैरे लोकांस याचप्रमाणे ताकीड आहे.' —रा ७. ५४. [अर. (तरफ अव.) अन्नाफ=बाजू; समोवार. तुल० ते. अन्नापु=जोखारचे]

अत्तलस—रेशमी कापड; साटीण; अतलस पहा. 'अत्तलस हात चौदा.' —रा. ३. १९.

अत्वातत्वा—अद्वातद्वा पहा.

अत्विख-य—अतिविष पहा.

अथ—अ. १ (संस्कृत ग्रंथांरंभी लिहिण्याचा शुभ शब्द) आतां येथून; पुढे; नंतर; अशा रीतीने. २ अथवा. 'आपण अथ असे थिकले मग एक बसो अथ दोन बरी.' —वामन ४. ४. ० पासून

अतिपर्यंत—अंभाभापासून अखेरपर्यंत. आतीपासून अंतापर्यंत; सार्वत. [ग्रंथाच्या आरंभी 'अथ' व शेवटी 'इति' असते म्हणून]

अथय्या—क्रि. (ना.) इकडे. [सं. अत्र+न्य]

अथर्गण—न. (कों.) रानटीपणाची, आडवांड वागणूक; आरडा-ओरड; अडाहास; आडळ आपट; शिवी-गाळ; उतावीळपणा; घाई किंवा आपट; तारोण. [सं. अथर्वेण]

अथर्वेण—पु. १ चौथा वेद. 'अथर्व' वेदाचीं २० कांडे आहेत. त्यांत जारण-मारण यांसंबंधी मंत्र आहेत. याचे वैतानस नांवाचे श्रौतसूत्र असून कौशिक वगैरे गृह्यसूत्रे आहेत व त्या त्या ग्रंथांत अथर्ववेदांतोळ तत्तद्विषयक मंत्रांचे विनियोग दिले आहेत. २ अथर्ववेदाचा द्रष्टा-संपादक ऋषि. ३ आपल्या फायद्यासाठी दुसऱ्याची चहाडी, लावालावी इत्यादि खेळ करणे किंवा जो करतो तो. [सं.] **०विधि**—अथर्ववेदांत सांगितलेले कर्मे; जारणमारण. **अथर्व-वेदी**—अथर्वेण संस्कार ज्याच्या परंपरेत आहेत असा ब्राह्मण; त्या शाखेचा.

अथर्वेण—क्रि. (गो.) अर्थावीण. [अर्थ+विना]

अथवा—उभ. पसंतारबोधक अव्यय; अगर; किंवा; निर-निराळे किंवा विरुद्ध पदांचे, शब्द किंवा गोष्टी अन्ना अगर वेगळे करण्यासाठी योजावयाचा शब्द. साधारण मानाने किंवा, व, अथवा हे शब्द सारख्याच अर्थाने योजतात. [सं. अथ+वा]

अथाक, अथांग—वि. (काव्य) तळ, ठाव, थांग लागत नसलेले; अतिशय खोल; अतलस्पृष्ट. 'क्षमा आणि शांतीचा दुजा अथाक सागर तुं.' —प्रला १७१. [सं. अस्थान=फार खोल; प्रा. अत्थय्य=आगध]

अथापि—उभ. असे असतांहि; तथापि; तरीसुद्धा. 'तो कोपून शिब्या दऊ लागला अथापि मी बोललो नाही.' [सं. अथ+अपि]

अथांबी—क्रि. अथांग; खोल. 'बघू गौतमाची पतीशाप दोही। बुडाली अथांबी शिलारूप होई।' —वामन-बोध ३०. (अककभा २) [अथांगी अप.]

अथारी—स्त्री. १ (व.) (काही बखरबाले मिळून) समाईकीने शेत बखरण्याची अगर नांगरण्याची पाळी. 'आमच्या शेतांत उघां अथारी चालेल. २ एकाद्या शेती कामाच्या मोबदल्यांत गडीमाण-सांना दिलेले जेवण. 'रामाने शेती नांगरल्यानंतर आपल्या सवे गड्यांना अथारी दिली.' [?]

अथाव—वि. १ खोल; ओड; अथांग; आगध. —पु. खोल पाणी. 'पे अथावीं घट बुडाला।' —झा ८. ६५; 'जेवीं अथावीं पडिला चिरा। तेवीं बाहिरा निर्भो न शके।' —एभा ५. २१८. २ खोली. 'तो विषयविषाचा अथावो।' —झा १८. १०५४. [सं. अ+स्थापय; प्रा. अ+ठाव]

अथिमाय—वि. (व.) बायल्या; नामदै. 'इतका कसा अथि-माय तूं ?'

अथिर—वि. चळबळ्या; चळवळ करणारा. —खिपु. [सं. अस्थिर]

अथिल-ला—वि. आध्रय केलेला; योग्य; समर्थ; थोर; भाग्यवान. 'बिद्वाभ्ये अथिल विवेह मिथिलभूषण भूषावली।' —भासी १. अथि-ला पहा. [सं. अस्ति; प्रा. अस्थि+ल]

अथिलीथडी—स्त्री. अलीकहील बाजू: (ल.) आस्तिक्य बुद्धि. [सं. अस्ति+तट]

अथिलेपण—न. धोरपण; सामर्थ्य; आग्य; आथिलेपण पहा अथी—आहे; आथी पहा.

अथेति—अ. आरंभापासून शेवटपर्यंत; अथपासून इतिपर्यंत. [सं. अथ+इति]

अद—वि. अर्धा; निमा; शब्दना हा उपसर्ग म्हणून लागतो. जसे:—अदकोस; अदखंडी; अदगज; अदपडी; अदतोळा; अदधडी; अदपण; अदमण; अदशेर; इ०. [सं. अथे; गु. अद+ध; पं. हि. अद, आद; कों. अद]

अद—न. (शाप.) एक अथातु इत्य; इ. आयोडिन; हे औषधांत व फोटोमाफीत उपयोगांत आणतात.

अदकाव—अदकावाचा—अधकाव पहा.

अदखणा—वि. १ कुरुप; देखणा नव्हे तो. २ ज्यास पाहवत नाही तो; परतकुर्यासहिण्य; दुष्ट; मत्सरी. 'आदत सोड आदखणा.' —दा २.३.२८; 'पंडीत बाबाळी ठकडे अदखणी' घडिघडी करिती निंदा जाचणी ।' —दावि ४५८. [सं. अ+दर्शन, प्रा. अ+दक्खण; म. अ+दक्खणा]

अदगळणे—अकि. (व.) छुरणे; दुःखित होणे; व्यथित होणे; वेदनांनी विव्ध होणे. 'खाडकांन रात्रंदिवस तो अदगळतो.' [सं. अधे+गळ]

अदट—वि. १ दड; निष्कल. 'रुक्मिणीचा भक्तिभावो अदट.' —कथा ४.८.१७३. २ धीट; अजिक्य; पराकामी; सामर्थ्यवान् 'अगवत महाअतुबैली । अदट दैत्यातें निदोली ।' —एमा २.७७६. [सं. दड; प्रा. दळ. तुल० का. अदट=सामर्थ्यवान्]

अदंडनीय—अदंड्य—वि. दंड—शिक्षा—शासन करण्यास अयोग्य. [सं.]

अदत—स्त्री. १ अहल; शासन. 'त्याने आपणास घडलेल्या अस्तीची हकीकत त्यास सांगितली.' —बाळ २.१. २ खोड; संवय; (वाईट) स्वभाव. (कि० धरणे, पडणे, लागणे.) [अर आदत=संवय, चाल]

अदत्त—वि. १ न वेणारा; कृपण; चिक्कू; कवडीचुंबक; कट्ट. 'आदत सोड आदखणा ॥' —दा २.३.२८. २ न दिलेला. [सं. अ+दा.] **०शिखामणी-शिरोमणी**—उ. पराकष्टेचा कृपण. [सं.]

अदना—वि. नीच; कनिष्ठ; अदना पहा. [अर अदना=कनिष्ठ]

अदपाव—उ. अर्धापावशेर; शेरचा आठ्ठा हिस्सा. [सं. अधे+पाव]

अदपुस्तिक—न. (शाप.) अद (आयोडिन) संयुक्तद्रव्य; जस्मा भरून काढण्यास उपयोग. इ. आयडोफॉर्म.

अदब—स्त्री. मर्यादा; विनय; नम्रता; सन्मान; प्रतिष्ठा; मोठेपणा; आदर. (कि० ठेवणे, राखणे, संभालणे, राहणे). **चालविणे**

=सन्मान राखणे. **०धरणे**—सालामी देणे. 'फौजेचा कदम धरि अदम झडतो शिक्षाला.' —ऐपे २४०. **०बजावणे**—छात्रीवर एकावर एक हात ठेवून नम्रतापूर्वक उभे राहणे (मुजरा करणे, मान देणे). [अर. अदब=मर्यादा राखणे; नम्रता; शिष्टाचार]

अदब—उ. १ चिंता; धम; दुःख; नास. (कि० पडणे, पावणे, सोसणे). २ निकड, जरूरी (कामाची, बाबीची). (कि० पडणे). [दबणे]

अदबखाना—उ. तुरुंग; कैदखाना. 'हरदोजणास अदबखाना ठेवले.' —रा १८.१९. 'आठदहा महिने अदबखाना, पार्या बेडी चालून बहुत कष्टी केले.' —वाड सनदा ३४ [अर. अदब]

अदबणे—अकि. १ खालवणे; अशक्त—अधू होणे; खितपत पडणे (आजाराने). २ रेकीला येणे—गांजणे, बेजार होणे (दुःखाने—नासाने, पीडेमुळे). ३ रंजीस येणे; मेटाकटीस येणे; थकून भागून जाणे (भ्रम—मेहनत—कष्ट—काळज्या याने). ४ परिश्रम करणे; कावाकड करणे, अति खटपट करणे; दगदग सोसणे. 'मी लमा-विषयीं अदबलीं तेव्हां तें झाले.' [दबणे]

अदबशीर—किवि. नम्रतापूर्वक; लक्षपूर्वक; काळजीने; कळकळीने. (कि० ठेवणे—राखणे—सरणे—हालणे). —वि. १ पडदा इत्यादिकांन अळ्यादिलेले; सुरक्षित; मर्यादेने राहिलेला. 'ही काचेची भांडीं पेटीत ठेवा म्हणजे अदबशीर राहतील.' २ आदर काळगणारा; सन्मान ठेवणारा. ३ आटोपशीर. [अर. अदब]

अदभागी—वि. हतभागी; कुटक्या कपाळाचा—नशीबाचा; दुःखी व दरिद्रि; उपभोग नशीबांत नसणारा. [सं. हतभागिन]

अदभित्व—न. (काव्य) साधेपणा; नम्रता; आढ्यता नसणे; होम न करण्यात्वा गुण; साधुपणा. 'तरि अदभित्व ऐसें । लोभियाचें मन जैसें ॥' —झा १३.२०२. [सं.]

अदभ्र—बहुत; मोठा; फार. 'अन्योन्य कृताघाते बा मुर्छा पावले अदभ्रा ते ।' —मो. [सं. अ+दभ्र=व्द्वान]

अदमण—णी—उ. स्त्री. अर्धामण (माप- वजन); अर्धामण वजनाचा जितस. [सं. अर्धे+मान]

अदमणाक, अदमणा—वि. अर्ध्या मणाच्या वजनाचे—मापाचे (भोंडे, वजन, दाग इ०).

अदमास(से)—णै—अजमास(से)—णै पहा.

अदसु(मो)र—न. पूर्णपणे न विरजलेले दूध; विरजण लावल्यापासून अजमासे १२ तासांत तयार होणारे दही; गोड दही; थोडा आवटपणा असलेले दही; अर्धे मुरलेले. **०घालणे**—(बायकी) विरजणाची अर्धवट रिथित करून ठेवणे. [सं. अर्धे म. अद+मुरणे]

०चादिणे—कोवळे चांदणे ? 'असमुरे चांदिणे फोडिजे । कैदाचा मकरंदु काडिजे ॥' —शिशु ७७६.

अदभ्य—वि. दमन करण्याला कठिण; ताब्यांत आणण्यास कठिण; वश, अंकित करण्याला अयोग्य. [सं.]

अदय—वि. निर्दय; कठोर; दुष्ट; निष्कृण्ण. [सं.]

अदरून—आदरून पहा.

अदर्शन—न. १ दर्शन न होणे; नाहीसे होणे. २ दिसण्याची स्थिति नसणे; न दिसणे; लोप; तिरोधान; अदृष्टावस्था. [सं.]

अदल—वि. वास्तविक; खरा; रास्त; न्यायी. 'या खटल्यांत अदल इन्साफ झाला.'—विं.सि. १.४०. —पु. इन्साफ करणारा. अदल पहा. [अर. अदल=न्याय]

अदल—अदल पहा.

अदल्लेड मदल्लेड—अधलंङ मधलंङ पहा.

अदलबदल—(कों.) अदलाबदल पहा.

अदला—वि. मातेतील पहिला किंवा सर्वांत पुढचा; आधीचा; अगोदरचा; आरंभीचा; पहिला. [सं. आदि]. —**लें वर्षे—साल**—मागील वर्षे; गतसाल; शुद्धत साल. ० **दिवस**—विवक्षित दिवसाच्या मागचा; अगोदरचा. —**ल्या घरचा** पहिल्या नवऱ्यापासून झालेला (मुलगा). ० **जन्म**—मागील जन्म. ० **मघला**—मधल्या भागांतला. ना पहिला ना शेवटचा; कोठला तरी.

अदलाबदल—**खी**. १ ह्याचें त्याला व त्याचें ह्याला असा फेरफार; येथले तेथें, तेथले येथें; परस्पर देवघेव; बदलाबदल; मोबदला. २ (व्यापार) चढत्या व पडत्या भावांत विक्री; इ. एस्चेंज. [बदल द्वि.]

अदवासुंद—**खी**. आलेंसुंद. 'अदवासुंद चार टाक.' [सं. आर्द्रक; हि. आदरक=आलें; गु. आडु=सुंद]

अदवेचा—आदवेचो पहा.

अदशेर—पु. अर्धशेर (माप किंवा वजन). [सं. अर्ध+शेर]

अदहनीय-अदाख—वि. जाळण्याला किंवा दहन करण्याला कठिण अयोग्य; दहन न करता येण्यासारखें. [सं.]

अदळ—वि. १ अयोग्य; असार; गर किंवा मगज कमी असलेला. २ कबा; हळवा. उ० अदळ पोटाचा किंवा कासोट्याचा = ज्याचें पोटात हलकें आहे किंवा ज्याला लवकर शोचास होतें असा; मृदुकोष्ट अदळकानाचा = ज्याच्या जवळ गुप्त गोष्ट टिकत नाही असा; चहाड-खोर. [सं. अ+दळ]. ० **पण**—असमर्थता; अयोग्यता; असारता. 'जे अदळपण देखिले। तुझिये प्रहे ।'—हा १.१.१४९.

अदळ—पु. **खी**. १ झीज; वापर; बर्दळ; रहदारी; त्रास; जिंकीर; छळ; अदाआद. २ धाव; धका; हेलकावा. (कि० काढणे, लागणे, लावणे) 'दारिद्र्याचा अदळ संपत्तिमानास फार लागतो.' 'ह्या ओढ्यावर सर्वांचा अदळ.' [सं. आ+दळ]. ० **अ(आ)पट**, ० **उपट**, ० **उप(फ)ळ**, ० **धोप**, ० **धोपट**, ० **छा** आदळ—**खी**. रागाच्या मरांत चीज वस्तूंची फेफाफेक; दंगा; धिगामस्ती.

अदळणें—उक्ति. १ कोसळणे; धडकणे; थडकणे; आपटणे.

'आधि नगाईं घाला धैर्यसुख आदळोनियां भ्रम ।'—मोकणे १.१८. 'जैसा पर्वतावरी पडला पर्वत । तैसा सुमिवावरी आदळत. ।' २ चालून जाणे; तुटून पडणे; जोरातें हल्ला करणे. 'एथून फौज उठली ती थेट किड्याच्या माचीस जाऊन अदळली.' ३ (ल.) अपाशी-पणानें खाणे; (दांताखालीं) रगडणे. [सं. आदलन; किंवा अद=खाणे+ल स्वार्थी. —भाज १८३४].

अदा—पु. १ नखरा; नजर फिरविणे, डोळे मोडणे वगैरे शृंगारिक हावभाव; अभिनय; विलास; अंगविक्षेप; चेष्टा; ऐट. 'डबगहिण्यांत उभी होती शयनांत खून अदाची मारी लहारा ।'—पला ७२. 'हसत मुख सदां पाहुन तुझी आदा । मुलजं झुकले ।'—हो १३५. 'त्या मैफलींत त्या नाटकशाळेंत अदा करून लोक-रंजन केले.' २ खूण; शक्ती; चेष्टा. 'जवळ जाऊन पहातो तो कावळा अदा दावितो ।'—अफला ७५. [?]

अदा—१ लाभ; नफा; फायदा. २ संप्रद; साठा; संचय; सुद्ध; भांडवल; मालमत्ता. ३ उत्पन्न; वसूल; मिळकत; प्राप्ति. 'अदा पाहून खर्च करावा.' 'तीन टके अदा त्रेपन टके खर्च.' ४ पूर्ण करणे; भरपाई; फेड. 'आम्ही आपला आमील ठेवून तुमचा पैका अदा करून देऊ.'—दिमरा १.२१४. **करणें**—फेडणे; देणे; वारणे; देऊन टाकणे (मागणी, कर्ज). [अर. आहदा किंवा अदा. तुल० सं. आ+दा=देणे, प. आदाय]

अदाई—**खी**. १ मिळकत; प्राप्ति; उत्पन्न. २ भरपाई; फेड. ३ (ल.) कामाची पूर्णता. —वि. हातीं आलेले; भागविलेले—देऊन टाकलेले-पैसे. [अदा]

अदाता—वि. अनुदार; कृपण; कंजूस. 'अदातयाचें उंच मंदिर ।'—रावि ६.३४.

अदातुल्य—न. कृपणपणा. [सं.]

अदांभित्त—अदंभित्त पहा.

अदालत—**खी**. १ न्यायाकपरी; न्यायसभा; कोडत; कोर्ट. २ खटला; चौकशी; इन्साफ; न्यायव्यवहार. [अर.]

अदावत—**खी**. १ वैर; दुष्टावा; हेवा; भाऊवंदकी; अकस; शत्रुत्व; द्वेष; मत्सर; दावा. उ० अदावतीच्या क्रियादी. २ आळ; दोषारोप. (कि० करणे, घालणे, घेणे, पडणे). ३ दुखापत. ४ संकट. —ती—त्या—वि. द्वेषा; अदावत आणणारा; भांडखोर; कुभांड रचणारा. [अर.]

अदावळ—**खी**. १ खोडसाळपणा; दवाळकी; दांडगाई; चेष्टा; उपद्रव (लहान मुलांचा). २ खोटा आरोप; तोहोमत; दोषारोपण; आळ. (कि० घालणे, टाकणे, येणे.) 'मल्हारावा यांनी पुत्राच्या कटाई हे अदावळ घातली आहे.'—भाब ६. ३ लयांड; संकट; छळ; त्रास. (अदा+वळ; किंवा अदावत्)

अदिति—**खी**. इंद्रादि देवतांची—आदित्यांची माता. [सं.]

अदिनाशंभा—शुकवाचरी रात्र. [फा.]

अदीक—(गो.) अधिक पहा.

अदीचिब (वि.) अदीचिब—आदीचे विदी पहा.

अदीक्षित, दीक्षितेतर—वि. दीक्षा न झालेला; प्राकृत जन; सामान्य जन; 'लेमन' या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय. 'कौसिल्याचे एकाद्या सालाचे अदीक्षित कामदार पुढीलसालीं निवडून न आल्यास त्यांस सदां सालाकरितां कौसिल्याचे समासद समाजाचे.' —ई. वि. १८९. कौ. घ व नि. ९.१३ इ. [सं. अनीक्ष]

अदुःखनवमी—श्री. भाद्रपद शुद्ध नवमी (भावी वर्षातील सर्व दुःख टळावी म्हणून या दिवशीं स्त्रिया देवीची पूजा करितात). [सं.]

अदुगर—(कुण.) अगोदर पहा. ' ए वया, माझा अदुगर कडेलोट कर. ' —वाय २.२.

अदूरदृष्टि—श्री. १ ज्याला दूरचे दिसत नाहीं असा; ' शांटे साईट ' असणारा; अभू डोळ्याचा. २ (ल.) अज्ञात, अप्रबुद्ध; दूरवर विचार न करणारा. [सं.]

अदृश्यणीय-अदृश्य—वि. दोष देतां न येण्यासारखा; अनिर्भेदनीय; अनिष्ट; अवाच्य. [सं.]

अदृशी—वि. अदृश्य; गुप्त; अप्रकट. ' श्रीगुरु जाले अदृशी । ' —गुच ५१.४४६. [अदृश्य अप.]

अदृष्ट—वि. दिसत नाहीं असा; गुप्त; अगोचर; अलक्ष. [सं.]

अदृष्टवाद—उ. ध्येयवाद; काल्पनिक अत्युत्कृष्टपणा; ई. ' आर्याड्याल्लम. ' —रागिणी. [सं.]

अदृष्ट—वि. न दिसलेले; न पाहिलेले; गुप्त. —न. नशीब; दैव; प्राक्तन; कयाळ (शुभाशुभ फल होण्याविषयी प्रयोजक जे आपले प्राक्तन, कर्मे ते —त्याचा ब्रह्मरूप कपाळीं लिहिला असतो); प्रारब्ध; ईश्वरी संकेत. ' होय अदृष्ट आपेंत । तथि वाय्दमि रत्ने परते ॥ ' —ह्या १५.२२; ' समर विधातया दुष्टा । काय अदृष्टा लीहिले ' —एस्व ५. ६९. —**घास येणे**—कि. अनुचित गोष्टी करावी लागणे; नशीबीं येणे, भोगावे लागणे. **अदृष्ट**—उ. दानधर्म, इत्यादि न दिसणारा खर्च; यांचे फल पुढील जन्मी मिळते. **अधनसंजय**—उ. गुप्त धनसंग्रह. **अधुने**—वि. पूर्वी कर्मी न पाहिलेला. **अफल**—न. भविष्य काळीं मिळणारे फल. **अभय**—न. स्वकर्मांच्या परिणामासंबंधाची, कृतकर्माविषयी भीति किंवा काळजी. **अवंत-वान**—उ. ज्याचे नशीब चांगले आहे असा; नशीबवान. **अवशात**—यद्वच्छेद; दैवयोगाने; नशिवाने. **अमत-वाद**, **अदृष्टार्थ-मतवाद**—१ दैववाद किंवा तसे मत; कर्मवाद. २ या जन्मातील पापपुण्यांचे पुढील जन्मी फल मिळते असा विश्वास. **अवादी**, **अदृष्टार्थवादी**—दैववादी; अदृष्ट मताचा पुरस्कर्ता. **अहीन**—दैवहीन; दुर्दैवी; दुष्टका नशीबाचा. ' शक्तिहीन सामर्थ्यहीन, अदृष्टहीन भिकारी । ' —दा २.३.३४. [सं.]

अदेख—वि. १ मत्सरी; असाहिष्णु; दुस्न्याचा उत्कर्ष पाहवत नाहीं असा; वाईटावर असलेला. २ (बायकी) ज्याचे तोंड बघू नये असा. [सं. अ-दृष्ट; प्रा. देख; हि. देखना]

अदेखणा—वि. १ कुरुप; वेडोल; दिसण्यांत वाईट. अदेखणा पहा. २ मत्सरी; हेबेखोर; असाहिष्णु. —**पेण**—दुस्न्याचे बरे न पाहवणे; विप्रसंतोषीपणा; मत्सरी. [अदेख]

अदेखाई—श्री. शत्रुत्व; मत्सरी; हेबा. ' दुस्न्याचे भाग्याची अदेखाई न करावी. ' —सिव ५१.

अदेय—वि. न देतां येण्यासारखे; नहाल न करण्यासारखे. **अदान**—न. अयोग्य देणगी. [सं.]

अदैव—वि. हानिकारक; मारक; विरुद्ध. ' अदैव बडवानड । दानवांसी । ' —शिष्ट ५१६. [सं.]

अदोळणे—भकि. अंदोळणे; आपटणे; आदळणे; हालणे; आंदोलन पावणे. ' हार मळ्यांतील ख्याल कर्तित महिभाळ अदोळित । ' —अमृत ५१. [सं. आ-दोल; आंदोलन]

अदोळसो—उ. (गो.) अडुळसा पहा.

अदळ—श्री. न्याय. (ल.) ठेंब; ठोकर; कृतकर्मांचे प्रायश्चित्त; शासन; शिक्षा; सावधगिरी; ताकीद. **अदळणे**—भकि. शिक्षा मिळणे; ठोकर बसणे; इशारत मिळणे. —वि. नेमके; बरोबर; तितकेच; मोजके (माप, प्रमाण, वजन, हिशेब इ०). ' जी खेळातील मार्कांची सोमा ठरवावी तितकेच अदळ मार्क झाले तरच तो खेळ जिंकतो. ' —पाट २६. [अर. अदळ-न्याय]

अदळ—दुशार; अदळ पहा. (चांगल्या अर्थी) अ० न्हावी—शिपो-कसवी इ०. (वाईट अर्थी) अ० चोर—लबाड—शिनळ—हुराभी.

अदना—वि. नीचतम; कनिष्ठ. ' प्रस्तुतचा रंग तर असा दिसतो जे आला व अदना खाविदापाशीं बराबर. ' —रा ५.९. [अर]

अदभागी—वि. दुर्दैवी; हतभागी; अदभाग्यी पहा. [सं. हत-भागिन]

अद्भुत—वि. अपूर्व; आश्चर्यकारक; पूर्वी न झालेले; चमत्कारिक; विलक्षण; अचंदा वाटण्यासारखे. ' अद्भुत वार्ता आणि कोवले गेले तीर्थां. ' ' तो (सिंहनाद) गाजत असे अद्भुत । ' —ह्या १.१२९.

—न. १ आश्चर्य; उत्पत्त; चमत्कार (चरणीकर्म; उल्कापात; पुरुषास हत्तीचे बळ इ०). २ नगरसापैकी एक रस. अ० रस पहा. ' जेव शांता-चिया घरा । अद्भुत आला आहे पाहुणेरा । आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मातु ॥ ' —ह्या ११.२. **अमांडणे**—विलक्षण गोष्टी करावयास लागणे. **अकौतुक**—न. चमत्कार; आश्चर्यकारक कृत्य.

' अद्भुत कौतुक बतिले जाण । एका तें भाविकहो । ' —**दृष्टि**—श्री. आश्चर्यकारक गोष्टी पाहिल्या असता पाण्याचे केंस (भुंभया) आकृष्टित होतात, बुडुळे व तारका चवतात, अशी कृति करत. ह्या अद्भुत रसाचा अभिनय आहे. **अरस**—उ. काव्यांतील नगरसापैकी

एक रस. ०शांति—स्त्री. (शेडेनक्षत्र, धरणीरूप इ०) भावी अरिमुखक. काहीं अद्भुत झाले असतां त्या अरिखाचे निरसनार्थ जे होमादि क्रमे (विधि) करतात ते.

अद्य—अ. आज; हल्लीं. [सं.]. ०तन—वि. आजचे; चालू दिवसा संबंधाचे. —न. एका मध्यरात्रीपासून दुसऱ्या मध्यरात्रीपर्यंतच्या चौबीस ताखांचा काल; आजचा दिवस. [सं.]

अद्यतनभूत—पु. १ [व्या.] अपूर्ण भूतकाळ (चालू भूतकाळ).

२ सामान्य-अनियमित भूतकाळ. [सं.]

अद्यप्रभृति—आजपासून. [सं.]

अद्यावत्—क्रि. (विप्र. अद्यावत्) आजपर्यंत; आजपावेतो. [सं.]

अद्या—पु. अदा; नफा; मिळकत; लाभ; प्राप्ति (व्यापार, नोकरी यांपासून). [अर. अदा]

अद्यापि—क्रि. अजून; अजूनहि; हा वेळपावेतो; आजपर्यंत; [सं. अद्य+अपि]

अद्यापर्यंत—अर. अजूनपर्यंत; अद्यापि.

अद्यापय—क्रि. (गो.) अद्यापर्यंत; अद्यापहि. 'अद्यापय जेवूक ना ! दोन वरां झाली.' [सं. अद्य+अपि+हि]

अद्यावस्थ—अत्यवस्थ (अप.) पहा.

अद्र—अ. (ब) उलट. 'पाण्यांत उडी टाकून त्यानें सुलीडा तर बाहेर काढले नाहीच अद्र आपणच मेला.' —क्रि. सुदाम; हटकून. 'मला अद्र विटाळ करतो.' [अदरून]

अद्रक—न. आले [सं. आद्रक; हिं. अद्रक]

अद्राव्य—वि. (शाप.) वितळण्यास कठीण; ज्याचा रस होत नाही किंवा जे विरपळत नाही असे. [सं. अ+द्रु]

अद्रि—पु. पर्वत; डोंगर; गिरि. 'नातरी तपस्याबनेलागीं। हुजेपण मांडुनि जगीं। महत्वादीच्या शुर्गीं। बेसावया ॥' —झा १७. २४२. [सं.]

अद्रीण—न. (गो.) अजीर्ण. [सं. अजीर्ण]

अद्रुष्ट—न. (बायकी, कुण.) कपाळ; नशीब; अदृष्ट पहा. 'स्नान शाल्याबरोबर 'अद्रुष्टाला' ऊर्फ कपाळाला काहीं न लावणें हे ब्रह्म जातीतील चांगल्या घराण्यांत चांगले मानीत नाहीत.' —आगर ३.११.

अद्रून—अ—आदरून (अप.) पहा.

अद्रि—क्रि. (खा.) आदरून; सुदाम. [सं. आदर]

अद्रिह—न. सुखदुःख, मान-अपमान इत्यादि द्वंद्वपलीकडील; निर्द्वंद्व पहा. (अप. रूप अद्रद.)

अद्रय—वि. द्वैतिविरहित; एकरूप; अभेद. 'तें आपणचि अद्रय ब्रह्म !' —झा ५.९६. ०युक्ति—स्त्री. अद्रय-अद्वैत तत्त्वज्ञान पद्धति.

'किं प्रेमरसावरून भक्ति। निरपेक्षावरून वरति। किं पावला अद्रय

युक्ति। सहस्रधात्ताप त्यानें जाणिले।' ०वादी—वि. अद्वैतवादी; सर्व वस्तू एकवित्त्वरूप आहेत असें मानणारा; बुद्ध. [सं.]

अद्रातद्रा—क्रि. विसंगत; असंबद्ध; भ्रमसाट; भल्लेंसल्लें; अचकटविचकट; ताळतंत्र सोडून; मनस्वीपणानें; बेतालपणानें (भाषण, वर्तणूक, बोलणें). 'यद्रातद्रा भविष्यति' या म्हणीवरून. 'त्यानें अद्रातद्रा विचार प्रकट केल्यास तो उघ्हासास पात्र होईल.' —टि ४.३१५. [सं. यद् वा तद् वा]

अद्वितीय—वि. ज्यासारखा दुसरा कोणी नाही असा; विलक्षण; निरुपम; बिनजोड; सर्वश्रेष्ठ; लोकोत्तर; असामान्य. 'जे अद्वितीय उतम।' —झा १.४९. [सं.]

अद्वैत—वि. १ जीव व शिव (परमात्मा) एकच असें मत. 'जब-सृष्टि आभासात्मक असल्यामुळे खोटी व ब्रह्म हेच एक सत्य व आत्मतत्त्व आहे, जीव हा परमात्म्यापासून अभिन्न असल्यामुळे तो व शिव एकच होय,' हें शांकर (शंकराचार्यांचें) मत. २ ब्रह्म. ३ (ल.) मत्तैक्य; ऐक्य; दाट परिचय; सलगी; एकोपा. ०कुसरी—स्त्री. (काव्य) अद्वैत मताचें गूढ ज्ञान. 'एक नाम हरी द्वैत नाम दुरी। अद्वैत कुसरी विरळा जाणें ॥' ०भाब, ०तामाब—पु. अद्वैतपण; एकी; ऐक्यमत्तय. ०मत—न. जीवात्मा व परमात्मा यांचा वस्तुतः अभेद असें मत. ०चन—न. महाभारतांत वीण केलेंलें एक वन; (जेथे सर्वे पशु वैश्रमा विस्व आनंदानें राहात.). ०वाद—पु. अद्वैत; अद्वैत मत पहा. ०वादी—वि. अद्वैतमतास अनुसरणारा (शंकराचार्यादि). 'रिपुशर विजयी गमती द्वेतीं अद्वैतवादि पंडितसे।' —मोकरुण ४७. १५. ०सुख—न. अद्वैताच्या साक्षात्कारामुळे मिळणारे सुख-आनंद. [सं.]

अद्वैतानंद—अद्वैतसुख पहा.

अध—क्रि. खाली; तळाचा; समासांत खालचा या अर्थां जसे:—अधःप्रदेश, अधोभाग. 'तेथ अध वसैतें आकुंचे।' —झा ६.२३७. [सं. अधः]

अधकाव—वाचा—वि. अधिक; उरलेला; जास्त; फाल्गूक, फाजील. [सं. अधिक]

अधकुरो—वि. (गो.) अर्धवट; अपूर्ण. [सं. अधे+कृत-कुर-छुर- (खोर); सि. अधोखारो, अधोखो]

अधकोर—पु. नितकोर; आठवा भाग (भाकरीचा). [सं. अधे+ (क्त) कोर; किंवा अष्टकृत-अठकुर-अठकोर-अधकोर]

अधचामधचा—वि. १ अधील मधील; अर्धवट; मधल्या ठिकाणाचा; ना पडिला ना शेवटचा; कोठील तरी. २ कोणत्याहि एका वर्गांत न पडणारा; धड ना शहाणा ना सुखे; न खरे न खोटे; ना शैव ना वैष्णव इत्यादि. [सं. आध+मध्य]

अधडा—आधा पहा.

अधण—आधण पहा.

अधन—वि. निर्धन; दरिद्री; निष्कांचन. **अध्यवहार**—फौजदारी प्रकरण बाब; ज्यांत पैसा किंवा मालमत्ता यांचा संबंध नाही अशी कायद्याची बाब. [सं.]

अधपणें—कि. होरपळणें. 'अधपलीं तवकें। इंद्रियें धरिलीं।' —झा १२.४६. [सं. अध+तपन-अधपन]

अधःपतन—न. १ खाली पडणें; अधःपात. २ पुण्यक्षयामुलें नरकांत पडणें; स्वर्गांतून मृत्युभूमीवर किंवा नरकांत पडणें. ३ नरक-पुरी. 'वेदशास्त्रे पुराणें तया बोली अधःपतन । ज्या नाही परिज्ञान गुरूपरंपरेची ॥' [सं.]

अधःपंथ—उ. नरकांत जाण्याचा मार्ग. [सं. अधःपथ]

अधःपात—अधःपतन पहा. **अहोणें**—हीनावस्थेस पोचणें; नरकांत पडणें. 'करितां ऐके जो निंदा या संताची। तयासि होतोचि अधःपात ॥' **अधःपार्ती**—निराशेच्या-क्लेशाच्या खोल दरींत; दुःखाच्या अविधासामुलें किंवा चुकीमुलें उत्पन्न झालेल्या अहचणी-मध्यें, संकटांत. (कि० घालणें, पडणें).

अधःप्रमाण—वि. (शाप.)—प्रमाणापेक्षां कमी; खालच्या प्रतीतें; कमी तीव्र (मय). ई. अंडरप्रूफ. —सैपू भा. २

अधःप्रवाहीचक्र—न. (शाप.) पाणी जेथून पडतें अशा ठिकाणीं बसविलेलें चक्र; हें पाण्याच्या जोरातें फिरतें. (ई. अंडरवॉट् व्हील).

अधम—वि. १ हलका; कनिष्ठ; क्षुद्र; धुळक. २ (ल.) नीच; वाईट; हलकट; नष्ट; निष्कर्मा; दुष्ट; विरुध्द. 'बर्जीत गंगा। नाही उत्तम अधम जगा ॥' —तुगा ६४२. **अकिडा**—उ. १ वकऱ्याच्या यकृतामधील रक्त ज्या विकारावर सांगितलें आहे असा एक घोडयाचा विकार. २ मनुष्याचें यकृत ज्यावर सांगितलें आहे असा एक रोग (एका रक्तकथेप्रमाणें). ३ काळपुळी (कांहीच्या मते). ४ नेहमीं दुखणे-करी इसम—मुलगा. [सं. अधः+म]

अधमदा (दष्टि)—झी. (नृत्य) खाली बघणें, डोक्यांची उघडझांप करणें; बाहुल्या कधीं दृश्य व कधीं अदृश्य करणें असे प्रकार ज्यांत होतात ती. [सं.]

अधमर्ग—उ. कर्जदार; ऋणी; देणेंदार. [सं. अधम+ऋण]

अधर—वि. खाल्ला, तळवा; हलका. —उ. अधरदिशा; अधःस्वस्तिक; अधोबिंदु. —उ. १ खालचा ओठ. २ (सामान्यतः) ओठ. 'जीवशिव एकाकार। तैसे भिनले दोन्ही अधर ॥' —एल्व १.५०. ३ (नृत्य अभिनय) खालच्या ओठांत (अधरानें) दाखविले जाणारे अभिनय. याचे सहा प्रकार आहेत. विकृणन, कंपन, विसर्ग, विनिगूहन, संदृष्टक व समुद्र. **आघावणें-चाडून खाणें**—कि. पगसणें ओठ चाबणें; अतिशय रगात आसणें. 'रामसंताप बाटला तेव्हां। अधर चाडून खातसे ॥' **पान**—ओठांचें बुंबन; मुका. **पुट**—(काव्य) दोन्ही ओठ. (अंजलिपुटाप्रमाणें शब्द). 'बरीस

हिरकया एकळीनें विराजती अधरपुटी।' —रामतु—न. ओठांच्या बुंबनापासून मिळणारा अमृततुल्य रस (इतका मधुर).

अधर, अधधर—वि. १ अधीर; उतावीळ; दम नसलेला; असहिष्णु. २ निराधार; अधाती असलेला; अंतराळी असलेला. [सं. अनधु-धारण करणें]. —किवि. १ आश्वाद; बरेबवार; अधातीर; हलकेंच; सैलपणें; २ अचळवी; अरळ; अचानक; **अठेवणें-लांबविणें**—अधातीर—कांही आधार नसतां मध्येंच लांबत वेगणें. **असतणें-लांबणें**—आधारावांचून असणें, रहाणें, लांबणें.

अधरोत्तर—न. दुत्तर. 'पंतु अधरोत्तरें करण्यांत भागुरायण मुळीच दुपार नव्हता.' —वे १७९.

अधरोष्ठ—उ. खालचा ओठ.

अधर्म—उ. १ शास्त्रविरुद्ध आचरण, वतन; धर्मबाध आचरण. २ पाप; गुन्हा; वाईट कर्म. [सं.]. **अचारी**—वि. अधर्मांत वागणारा; धर्मबाध वतन करणारा. **अयुद्ध**—न. वेकायदेशीर—अनीतीचें युद्ध; कपटयुद्ध. **अरत**—वि. अधर्माचरण करण्यांत आनंद मानणारा. 'अवधे देखिले अधर्मरात। वरिवरि आचार दाखवित। जैशी शांति मैदाची ॥' **अविपाक**—उ. अधर्माचा अखेरचा (वाईट) परिणाम; अनीतीचें कळ.

अधर्माचरण—न. धर्मविरुद्ध वतन; अनीतीची वागणूक. [सं.] **अधर्मात्मा**—वि. अतिदुष्ट; अनीतिमान मनुष्य. [सं.]

अधर्मिष्ठ—वि. अतिशय अधर्मी माणूस. [सं.]

अधर्मी—वि. अधर्मांत वागणारा. [सं.]

अधलंड—वि. न अधला न मधला असा. **अमधलंड, अधर-लंडमधलंड**—वि. अधचामधचा कोडील तरी. 'याचे गाण्याचा संप्रदाय धड हिंदुल्यानी नव्हे, धड कर्नाटकी नव्हे; अधलंडमधलंड आहे.' —

अधला—वि. पाहिला; आधीचा; प्रथम; अदला पहा. [सं. आध] **अमधला**—वि. मधील भागाचा; अधलीमधील. [सं. आध+मध्य; किंवा मधला द्वि.]

अधवड—वि. अधोड पहा.

अधवडचा—अलीकडचा; ताजा; अर्वाचीन. [सं. अध+वर्त] **अधवणी**—न. आधान येण्यासाठी, उकळण्यासाठी ठेवले पाणी; आधानाचें पाणी. [आधान+सं. वन-वण=पाणी]

अधवरोतें—किवि. खालचा वरती. 'तेथ अधवरोतें आकुंजे।' —झा ६.२२७. [अध+वरोतें=वर्ती. सं. अधः+उपरि; प्रा. उपरि; म. वरि]

अधवा—वि. तिघांत वडील (अधवा, मधवा, धाकटा). [सं. आध]

अधवा—वि. नवीन; अर्वाचीन. [सं. अध ? आध ?]

अधव्याचा—वि. १ उपद्रुस; उपरी; अकस्मात प्राप्त. २ सरळ मार्गांत नसलेला; शिरस्त्त्यांत नसलेला; मध्येंच आढळणारा. **अध**

अध्व्याचा जोडला व पिडीचा मोडला (बरोबर होत नाही). ३ कायमचा नव्हे असा; तात्पुरता. ४ बापआद्यांना माहीत नाहीत अशा गोष्टी करणारा; कधी कुळांत कोणी केले नाही अशा मानगर्भित पडणारा. ५ एकाएकी सत्ताधारी बनलेला. ६ अलीकडील. [सं. अध्वन्-माथे]

अधष्ठणं—सकि. अधिष्ठिणें; अवलंब करणें. 'अधष्ठुनी मायेतें।' —रासप १.३. [सं. अधि+स्था]

अधस्तन—वि. खालचा. [सं.]

अधःस्त(स्थ)ळीं—किवि. (बायकी) १ खाली; अधो-दिशेकडे. २ अबरवशी (पडणें, पाडणें). [सं. अधः + तल किंवा स्थल]. **०पहावयास लावणें**—मानसबना करणें; फजिती करणें; तोंडवशी पाडणें. 'त्या मेल्याने मला अधःस्थळी पाहायला केले.'

अधःस्वस्तिक—न. (ज्यो.) खस्वस्तिकापासून काढलेली लंबरेपा अधोदिशेकडे वाढविली असता आकाशाच्या अदृश्य गोला-धाला ज्या बिंदूत छेदते तो बिंदु; अधोबिंदु; अधर. [सं.]

अधःस्वी—स्त्री. १ दासी. २ टेवलेली बाई; रखेली. 'अधःस्वीगमनी'—रखेली टेवणारा. [सं. अधः + स्वीय किंवा स्वपिति]

अधःस्वी—वि. अधाशी; अधोरी; अतिखादाह. [अधाशी अप.]

अधांटी—अंधाटी पहा.

अधाडा—प. १ तुटलेला कडा. 'मग प्रत्याहाराचा अधाडा। जो बुडीच्याही पाया निसरडा। जेथ हट्टिये सांथिती होटा। कडे-छा।'—हा ६.५६; 'जिये ब्रह्माचर्याचा अधाडा।'—हा ७.६९. २ (ल.) आधार.

अधाडें—शभ. मध्ये; कडे. —वि. अधेवड. [सं. अधे+कड]

अधांतरीं—किवि. हवेंत; अंतराळीं; आकाशांत; वर; निराधार; मध्येच. 'आधांतरीं होती बेडे।'—या ३.७.१५. [सं. अधः+अन्तर]

अधांतरी—वि. निराधार; एकांडा. 'अशा अधांती व सर्वत्र स्वतंत्र लोकांनीं झुत येथील हिंदुसभेच्या निर्णयाकडे पाहून नाकें मुरकानीं खात आशयें नाही.'—सास २.१६४. [सं. अधः+अंतर]

अधातुरूप—वि. (स्ता.) धातुविरहित; ज्यामध्ये धातु नाही असे (मूलव्यं); (इ.) नॉनमेटल.

अधांभी-त्रीं—अधांतरी पहा.

अधाधिणें—अकि. भिबिणें; भेडसावणें; आधाधिणें पहा. [१]

अधाधे—वि. अर्थे अर्थे. 'ब्रीदुख नाममेवें नाई। जग सकळ आधाधे-। पणें जिहीं।'—अमृ १.१७. [सं. अधे+अर्थे]

अधार्मिक—वि. धर्माप्रमाणें न चालणारा; दुराचारी; अन्यायी; पातकी. [सं.]

अधाशी-सी—वि. हावरा; असोशी; अतृप्त; लोभी; खादाह. [सं. अति किंवा अधि+आशी]

सकि. १. ८

अधास—स्त्री. हांव; लोभ; उत्कट इच्छा. [सं. अधि किंवा अधः+आस=खाणारा; प्रा. आस. किंवा अधि+आशा; प्रा. आसा]

अधासा—अधाशी पहा.

अधि—शभ. नेहमीं नामाशी संयुक्त असणारा उपसर्ग. वरः वरवड (स्थल, परिमाण, गुण यांने). उ० अधिपति.

अधिक—वि. १ जास्त; पुष्कळ; फार. (ल.) नकोसा; नावडता. 'मावशींना नेत्रिका जशी अधिक झाली तशी बंडेखोरंना कांढी झाली नव्हती.'—निचं ११८. २ अधिक मोठें; गुह्यतर. ३ वर; पेक्षां जास्त. उ० गुणाधिक=गुणांनीं वरवड; रसाधिक=रसेकरून अधिक, चांगली चव असलेला. ४ जास्त; वर=समासांत संस्कृत संख्यावाचक शब्दांच्या मध्ये. उ० एकाधिक दात. ५ विशेष; पटाईत; निम्णात; अडल; असाधारण (वाईट अर्थी—द्राघ, दांडगा, खोडकर मूल). ६ जादा; वाढीचा (महिमा अधिक=मास). [सं.] **०होणें**—१ संपणें; कमी होणें. 'करंडघांतले कुंकू अधिक झाले.' २ वाजवीपेक्षां जास्त पिकणें; अविकणें (फळ बॅंगर). **०अलंकार**—एक अलंकार; यांत कार्यनिष्पत्तीची साधुची पूर्ण असूनहि कायें होत नाही म्हणून उपरोधपर वणन असतें. उ० 'ज्या उदरांत सकलार्थ लोकत्रय सावकाश राहतसे। त्यांतच सुनिवर्तन होतों आनंद तो न मावतसे ॥'—साच ४४. **०आगळा**—थोडेंसे वर; थोडें जास्त. 'अधिक आगळे चार रुपये लागले तरी चिंता नाही.' **०उणा**—वि. १ कमीजास्त. २ लहानमोठा. ३ बरावाईट. **०उणा शब्द**—प. मर्यादेचे उल्लंघन करण्या. सारखा शब्द; टाकून बोलणें. **०प्रसंग**—प. दंगामस्ती; भांडण; उप-मदे. 'अधिक प्रसंग करतील तर एका क्षणांत तुमं तोंड कायमध्ये बंद करीन.'—अस्तंभा १२४. **०भेट**—स्त्री. साक्षात्कार. —मनको.

०महिना-मास—सूर्यसंक्रातिरहित चंद्रमास; चांद्रवर्षांत सुमारे वर तीन वर्षांनीं येणारा तेरावा महिना. हा महिना ३२ महिने १६ दिवस आणि ४ घटका इतक्या कालानंतर पुनः येतो. इष्ट शकांत ९२८ वजा करून १९ नें भागावें; बाकी १, ४, ६, ७, ९, १०, १२, १४, १५, १७, १८ अशी राहिल्यास अधिक येत माहीं; ०, २, ३, ५, ८, ११, १३, १६ राहिल्यास अनुक्रमें वैशाख, आश्विन, चैत्र, श्रावण, ज्येष्ठ, आषाढ, भाद्रपद, हे महिने अधिक येतात. बारा वर्षांत चैत्र, ज्येष्ठ, श्रावण हे अधिक होतात. अठरा वर्षांनीं आषाढ अधिक. चौथीस वर्षांनीं भाद्रपद अधिक. १४१ वर्षांनीं आश्विन अधिक. ७०० वर्षांनीं अधिक कार्तिक येतो. कार्तिकापुढील चार महिने अधिक होत नाहीत व आश्विनाचे पूर्वी क्षयमास होत माहीं. —ह्राको (अ) १५२. **अधिकस्याधिक** फलम्—अधिक केल्यास अधिक प्राप्ति होते; अधिक प्रयत्न केल्यास अधिक यश मिळते.

अधिकरण—न. १ स्थान याअर्थी व्याकरणातील एक पद (सप्तमीचा अर्थ). २ पाया; विषय; आधार; आश्रयस्थान; ज्यावर उभारले असते ते स्थल. 'जाणिवां पंडितासि अधिकरगु

होए।' -क ६; 'सकळ विषांचें अधिकरण।' -शा १३.१. [सं.]
-जें-आश्रय करणें. 'भूतांतें अधिकरुनि असे।' -शा ८.३२.

अधिकरणी—वि. अधिकरण असलेले; ज्यास काहीं आधार-
आश्रय आहे असा. [अधि+कृ.]

अधिकारि—स्त्री. १ समृद्धि; अधिकपणा; वैपुल्य. २ मोठे-
पणा; श्रेष्ठत्व; वरवढपणा. 'ऐसें अगाध तुजें भजन। अगम्य भज-
नाचें सहमान। भक्तिअधीन तुजें देवपण। मा मोक्षासि कोण अधि-
कारि।' -एमा २९.७३७. [अधिक+ई प्रत्यय]

अधिकरांग—न. एकादा अधिक असलेला अवयव (सहावे
बोट). -वि. ज्यास एकादा अवयव अधिक आहे असा. [सं.
अधिक+अंग]

अधिकाधिक—वि. जास्तजास्तच. 'तों अधिकाधिक वाढे
पुच्छाप्र। जेसा पंडिताचे बुदीचा प्रसर। बहुत बोलतां नसरंचि।' [सं.]

अधिकार—पु. १ सत्तेचें स्थान; जबाबदारीची जागा. २
धनीपणा; वचेत्व, प्रभुत्व; हक्क. ३ कार्यक्षेत्र; मर्यादा; प्रांत. ४
योग्यता. 'अधिकार तैसा करूं उपदेश।' 'जेसा पाहोनि अधि-
कार। तैसे बोलवें उत्तर।' -तुगा ८१७. ५ (व्या.) सर्वे साधा-
रण नियम, विधान, दिग्दर्शक वाक्य; काहीं विशिष्ट गोष्टींना लागू
होणारा सामान्य नियम अथवा मथळा; अशा नियमाचा उपयोग.
६ विषय; प्रकरण; ज्याविषयी विचार केला जातोच. 'ब्रह्मज्ञान
उद्देशून वेदांत प्रवृत्त झाला तत्त्वात् त्यामध्यें ब्रह्मज्ञानाचाच अधि-
कार.' ७ राज्य; अधिसत्ता; अमलदारी. [सं. अधि+कृ.]

अध्युत-भ्रष्ट—वि. (प्रधान, घुमेदार इ० मानाच्या) अधिकारापासून भ्रष्ट; अधि-
कारावरून-नोकरीवरून काढलेला; कमी केलेला. **अध्युति-भ्रंश**-
प्रक्षी. सत्तानाश; पदव्युति; अपकर्ष; न्हास. **अत्याग-विसर्जन**,
अधिकारोत्सर्ग—पु. सत्ता किंवा स्थान सोडणें; अधिकार टाकणें.

अबाजी—स्त्री. अधिकाराची हौस. 'पंटल कमिटीचा रिपोर्टच
अधिक विश्वसनीय ठरत असतां, तो रिपोर्ट सरकारजमा करण्यांत यावा
आणि ज्या अधिकाऱ्यांनी निष्काशन गोळीबार करून संपत्तास इसम
माहक ठार केले ते अधिकारी सरकारच्या दृष्टीने सच्चे ठरून आपली
अधिकारबाजी गाजवीत रहावे, यापेक्षा न्यायदेवतेचा उपमर्द तो
कोणता?' -क १६-९-३०. **अविभागणी**—(इ. डिसेंट्रलायझे-
शन) एकाकडेसच सर्व अधिकार न देवतां काहीं वांढन देणें; मध्य-
वर्ती सरकार व वसाहती किंवा प्रांतिक सरकार यांच्यामधील अधि-
काराची वांटणी. 'जेथे अशी अधिकार विभागणी असेल तेथे
स्वराज्य नांदत नसून गुलामगिरीच वावरत आहे असें खुशाल
म्हणावें.' -क २-१२-३०. **अशिष्टाई**—एकाद्या अधिकाऱ्याच्या
स्थानी असल्यामुळे बाणकुर्तीत दाखवावयाची अवद, गौरव बरीर.
अस्थ—वि. स्थानापन्न; सत्ताधिष्ठित. [सं.]

अधिकारणें—अकि. एकाद्याला उद्देशून करणें-बोळणें (उबड
किंवा मनामध्ये); स्पष्टपणें एकाचास उद्देशून एकादी गोष्ट करणें.
'धनवंतरीसारखे जे मोठेमोठे वैद्य त्यांतें अधिकारून वैद्यस्तुति
केली असतां जितकी केळी तितकी शोभेल.' 'याणें मला अधिका-
रून शिष्या दिल्या.' [सं. अधिकृ]

अधिकारी—पु. १ कामगार; अंमलदार; हुद्देदार. 'अधिका-
रिया रिगतां गांवो। होय जैसा उत्साहो।' -शा १८.७९५. २
विशिष्ट स्थानाबद्दल सत्ता, हक्क, विशिष्ट गुण, पात्रता असलेला;
हक्कदार; वारसदार. ३ अध्यक्ष; चालक; देखरेख करणारा; व्यव-
स्थापक; मॅनेजर. ४ देशमुखाला खालील एक जिल्ह्याकामगार;
गांवकामगार पाटील यासहि हा शब्द लावतात. ५ नियामक; प्रव-
र्तक; उगमस्थान. 'जन्माचे अधिकारी आईबाप, कर्माचा ज्याचा
तो.' ६ एक आडनांव. -वि. अधिकार असलेला; लायकीचा; योग्य
तेचा; पात्र. [सं. अधिकारिन्]. **अवर्ग**—अंमलदार मंडळी; कार्य-
कारी मंडळी; नोकशाही.

अधिकृत—वि. १ विशिष्टस्थानापन्न; सत्ताधिष्ठित. २ अधि-
कार मिळालेला; नेमलेला. 'ठाणेदाराची आपण अधिकृत बातमीदार
आहोंत अशी खात्री पटवावी लागे.' -क १२-७-३०. ३ मनांत
असलेले; उद्दिष्ट; अधिकारलेला; अनुज्ञित. [सं.]

अधिकोत्तर—वि. १ विशेष; अधिक; याहुन जास्त. 'अधि-
कोत्तर काहीं नाही'. २ असामान्य; विच्छेदन; वाजवीपेक्षा जास्त;
लोकोत्तर, वरचढ; एकाहुन एक; अमृतपूर्व; मयकर. 'तेथें न चाले
तंतर मंतर, वतमान हें एक अधिकोत्तर।' -ऐपेपो २१४. [सं.
अधिक+उत्तर]

अधिगत—वि. १ प्राप्त; पांचलेला; २ ज्ञात; जाणलेला; अव-
गत; माहीत. [सं. अधि+गत]

अधिगम—पु. १ बोध; उमज; प्राप्त; ज्ञान. २ (कायदा)
सांपडलेली टेंव, पैसा. [सं.]

अधिगम्य—वि. प्राप्त होण्यासारखे; प्राप्त व्हावयाचे (ज्ञान,
ज्ञानाचा विषय).

अधिदैवता, अधिदैव, अधिदैवत—स्त्री.न. १ मानलेली,
स्थापन केलेली, अधिष्ठित देवता. २ मनुष्याच्या विशिष्ट अवय-
वांत, इंद्रियांत, शक्तींत अधिष्ठित असलेली देवता. उ० सूर्य, नेत्रां-
मध्ये; अग्नि, नाकामध्ये; दिशा, कानांमध्ये; वरुण, तालुममध्ये;
वायु, त्वचमध्ये; इ०. अधिभूत हें ज्ञेय म्हणजे जाणण्याची वस्तु
असते; अध्यात्म हें ज्ञानसाधन म्हणजे जाणण्याचें साधन असतें
व अधिदैवत हें ज्ञाता म्हणजे जाणणारी शक्ति असते. उ० मन
अध्यात्म, जेथें मंतव्य अधिभूत, चंद्रमा अधिदैवता; त्वचा
अध्यात्म, जेथें स्पर्शितव्य अधिभूत, वायु अधिदैवत. 'अधिदैव
अध्यात्म अधिभूत। जिद्दीत बोलिले ते हे येथे।' -एमा २२.
३२६. ३ ग्रहमंडल बरीर कृत्यांत मुख्य देवतेच्या उजव्या बाजूला

स्थापन केलेली देवता. डाव्या बाजूच्या देवतेस प्रत्यधिदेवता म्हणतात. [सं.]

अधिप, अधिपति—उ. स्वामी; मालक; धनी; सत्ताधीश; राजा; अधिराजा. उ० प्रामाधिपति, देशाधिपति, राज्याधिपति. [सं. अधि+प]

अधिभूत—न. साक्षात वस्तु; ज्ञानाचा विषय होण्यासारखी वस्तु; अधिदेवत पहा. [सं.]

अधिमधि—शय. मध्यंतरी; अधेमध्यें; कोठेंतरी मध्येंच. 'नसता अधिमधि उतरा । नसतीच विघ्ने येती घरा ।' —नव १४.१२६. [सं. आदि+मध्य]

अधिमास—उ. अधिकमास पहा.

अधिराज—उ. सार्वभौम राजा; मुख्य. 'तरी सकळ वीराधि-राज । जो सोमवंशी विजयश्रवज ।' —ज्ञा १२.२० —ज्य—न. सार्व-भौमत्व; साम्राज्य. [सं.]

अधिराहण—न. बसणें; चढणें (राज्यावर, सिंहासनावर). उ० राज्याधिराहण. [सं. अधि+रह]

अधिवास—उ. १ राहण्याचें स्थान; वास्तव्य; राहणें. 'यहीं अधिवास धुति ।' —ज्ञा २.१२७. २ रोजार. [सं. अधि+वस्]

अधिवासन—न. १ व्रतोद्यापनादि कतेव्य असतां तत्तत्कर्मोप-देवतांचे पूर्वी विधिपूर्वक सवेतोभद्रादि आसनावर जें स्थापन कर-तात तें; देवतास्थापन. २ देवतेची प्राणपतिष्ठा किंवा स्थापना करण्यापूर्वी आदल्या दिवशीं तिला अक्षतांवर किंवा पाण्यामध्ये ठेवणें. ३ (ल.) कजे वसूल करण्यासाठी किंवा आपली एकादी मागणी मान्य करून घेण्याकरितां एकाद्याच्या दारांत धरणें धरून बसणें. [सं.]

अधिवेशन—न. सभा; बैठक (इ. संघाने याला प्रतिशब्द). 'हे प्रजापरिषदेचे ८ वे अधिवेशन आहे.' —के १६-४-३०. [सं. अधि+विस्]

अधिष्ठणें—अकि. १ (चुकीने अधष्ठणें) आश्रय करणें; रहाणें; असणें; वास करणें; बसणें; पुष्क होणें. 'तैसें देख पां विहंगममते । अधिष्ठनि ज्ञानाती ।' —ज्ञा ३.४३. २ स्वीकारणें; अंगीकारणें; हारती घेणें. 'रहणें जें हा अधिष्ठली । तें आरंभीच यया फळेले ।' —ज्ञा ६.१५१. [सं. अधि+स्था]

अधिष्ठाता-प्रा—उ. १ राहणारा; वास करणारा; आश्रय भूत. 'इंद्रियभौडीसंडळा । शृंगार एकचि निर्मळा । जें अधिष्ठात्रिया कां मेळा । देवतांचा जो ।' —ज्ञा १८.३४९. २ अध्यक्ष; आश्रय-स्थान; नियामक; (परमेश्वर). 'पाशु अधिष्ठात्री तेधिची । मातृका पहा ।' —ज्ञा ६.१२७. ३ ब्रह्मपदीचा अधिष्ठाता. त्यासी देती ब्रह्म-सुखा ।' —एस्त्व १५.१४७. [सं.]

अधिष्ठान—न. १ वास; निवास; राहणें; वास्तव्य. 'या गांवांत आमचें दोन महिने अधिष्ठान आहे.' २ स्थान; ठिकाण; आश्रम; मठ; निवासस्थान; राहण्याचें मुख्य घर. 'येती अधिष्ठानें पहावया ।' —सप्र ८.१०.१३. 'नेत्रांतवेती जो मांसगोलक हें चक्षुरिंद्रियाचें व तदेवतेचें अधिष्ठान.' ३ (ल.) एकाद्याच्या दारां धरणें धरून बसणें (कर्जवसुलीकरतां). ४ दिखाऊ पसारा; आव; अवडंबर; थाटमाट; बडेजाव; बोभाटा; (ज्ञान, विद्वत्ता, संपत्ति, पावित्र्य इ० चा). (कि० माजणें, मांडणें, वाढणें). ५ भ्रामक आश्रयस्थान; आरोपितवस्तु. 'भ्रमविषय तपांचें अधिष्ठान रज्जू.' 'गर्गी चंद्रद्वयसे नसतां ये प्रत्यया अधिष्ठानीं ।' —मोमेभा २. ११४. ६ ब्रह्म; परब्रह्म. 'जय अधिष्ठान प्रगट । डोळां दिसें ।' —ज्ञा ६.१७१. ७ आश्रय; आधार. 'जव प्रकृतीचें अधिष्ठान ।' —ज्ञा ३.५३. ८ प्रभुत्व; सत्ता. ९ आसन; सिंहासन. [सं.]

अधिष्ठित—वि. १ व्यापलेले; ताब्यांत घेतलेले; बास केलेला. २ बसविलेला; स्थापलेला. ३ निश्चित केलेला; नियत. [सं.]

अधिष्ठिति—स्त्री. १ स्थिति; अस्तित्व; वसति; निवास; वास्तव्य. २ वसतिस्थान; निवासस्थान. ३ आधान; निवेश; स्थापना. [सं.]

अधिक्षेप—उ. निंदा; दूषण; आरोप; हेटाळणी. [सं. अधि+क्षिप्=टाकणें, फेकणें]

अधी—किवि. १ पूर्वी; अगोदर. २ प्रथमपासुनच; पूर्वीच; पूर्वीपासुनच. 'अधीच बाई नाचरी तिचे पायांत बांधली घागरी' [सं. आदि.]. **०चा**—अगोदरचा; पूर्वीचा.

अधी—किवि. खाली. 'तेवींचि गा धनेजया । संसारतह यया । अधीचि आथी खांदिया । हेही नाहीं ।' —ज्ञा १५.५९. **०चा**—खालचा. 'आणि अधीचीं हीं मूळे । उपपनीं परिसविलीं सविबळे ।' —ज्ञा १५.२०९. [सं. अधस्]

अधीच बदी-बिदि, अधीं बिदीं—किवि. सर्वांच्या पूर्वी; सगळ्यांत आधीं. आदींचे बिदी पहा. [अधीं द्वि]

अधीत—वि. १ पठण केलेला—वाचलेला (भाग—ग्रंथ). २ ज्याने पठण केलें आहे असा; शिकलेला—पढलेला (माणूस). [सं. अधि+इ=जाणें]

अधीन—वि. १ अवलंबून असलेला; ताब्यांत असलेला; सत्ते-खालीला; वश; हातांनील. विशेषतः समासांत—एतदधीन; कोधाधीन; तदधीन; दैवाधीन; पराधीन; पापाधीन; रोगाधीन; लोभाधीन; स्वाधीन. 'तन्ही दृष्टि बघेजया—अधीन तयाची ।' —ज्ञा १८.८२०: १२.३३. 'प्राप्ताप्राप्तीची गणना अधीन कोणा पै नाही ।' —एस्त्व [सं.] **०पण**—न. ताबा; बचस्व; सत्ता.

अधीनामधी, अधीमधी—किवि. १ मध्याजवळ; आरंभी ना शेवटीं; कोठेंतरी; अल्त्याच ठिकाणीं. 'हे झाड मुळापाशीं तोड;

अधीमधीं तोडू नको. ' २ अग्र्यस्थितपणें. ३ अवेळीं. **अधीमधीं**—**अध्यामपयंत**—**अधेमधे**—**असणें**—**पडणें**—**संबंध ठेवणें**; **सधें** पडणें. [सं. आदि+मध्य]

अधीर—वि. १ उतावीळ; नंचळ; अस्थिर; घोंटाळलेला; धर्मोड्या; अनिश्चित. ' कर्ळां ही आली तयाची जोडी । अल्प रोकडी बुद्धि अधिरा ॥ '—तुगा ७००. २ धीउ नव्हे असा; भ्याड; भेकड. [सं. अ+धीर]. —३ धैर्याचा अभाव; भीति; भ्याडपणा; कमकुवतपणा. ' अधीरें दुणावती कडा '—सुआदि २९. १४३. २ उतावीळपणा, नंचळपणा. [सं.]

अधील—वि. अगोदरचा; पूर्वीचा, पहिला; प्रथम. [सं. आदि+ल]

अधील—वि. खालचा; नीच; क्षुद्र. ' मग आधिर्ली देहानें । '—झा १५. १२. [सं. अध+ल]

अधीलपण—न. १ श्रेष्ठपणा; मुख्यपणा; अग्रता. ' तुका म्हणे अधीलपणें । जेली लांकडें चेंदनें । '—तुगा १०८७. २ मूळ स्वरूप. पूर्वस्वरूप. [सं. आदि+ल+पण]

अधीलमध्या—वि. मध्याजवळचा, पहिला किंवा शेवटचा; नव्हे तो; कोठला तरी. [सं. आदि+मध्य]

अधीश, अधीश्वर—उ. धनी; मालक; राजा; सार्वभौम; स्वामी. [सं. अधि+ईश]

अधुना—किवि. आतां; सध्यां; हल्लीं; अलीकडे. [सं.]

अधुपा, अधुवा—वि. न धुतलेला; (तांदूळ वगैरे रोज धुण्याचा जिप्रम धुतला नसतां वापरतात). [सं. अ+धु=धुणें]

अधुरा—वि. १ अपूर्ण; अध्वत; अपुरा. ' हें काम अधुरें पडलें आहे. ' २ पूर्णपणें तयार नसलेला; कच्चा; अप्रवीण. ' हा पंडित अधुरा आहे. ' गुप्त गोष्ट मनांत न ठेवणारा; [सं. अधे+पूर्ण=पुरा] —किवि. अध्यां मार्गांत.

अधुरी—वि. १ उतावीळ; अधीर. २ कच्ची; अध्वत. ' अशी अधुरी गोष्ट देजं नको बळकट दे. ' ३ अधाशी; ह्यापलेला; हांवरा; अपोरी. [सं. आतुर? अधीर? अधेपुरा=उरा=अधुरा]

अधू—वि. १ व्यंग असलेला; उणीव असलेला; कुरूप; बेडव; लुका अवयव, गात्र, इंद्रिय; अशक्त; विकल; पंपू (इतम). वाय. बोळा अधू, पाय अधू, दातानें अधू, कानानें अधू. २ नीट न चालणारें. ' गिरण अधू आहे. ' ३ कच्चा—विषय, अभ्यास वगैरे. ४ हळवा—मनाचा. [सं. अधे.]

अधृति—स्त्री. अधैर्य; भीति; भय. ' तयासि क्षोभु नाही बुद्धि आणि न पवतां न बाधी । अधृति तयातें ॥ '—झा २. ३६०. [सं. अ+धृति.]

अधे—उ. अभ्याय; प्रकरण. ' वगैरे ऋचा धृति स्मृति । अधे स्वर्गे स्तकधे जाती । प्रसंग मानें समास पोधी । बहुधा नायें ॥ '—दा १२. ५. ४. [सं. अध्याय]

अधेन—न. अध्ययन; पाठ. ' विद्वांसस अधेनप्रीती । '—दा ७. १. ४५. [सं. अध्ययन]

अधेमधे—किवि. प्रशस्त अधीमधीं पहा.

अधेला—उ. १ अर्धा पैसा (पुण्यासुंबईकडे). खानदेशाकडे पाव आणा. ' मज तरि सापनीही हा दिसेना अधेला । अह्मि तरि न लागे आणि यांच्या धुधेला ॥ '—साकळ ४. ६८. [सं. अधे+ल=अधेल=अधल, सि. अधेले.] २ (ना.) भागीदारीने शेती करणारा.

अधेला—उ. एका जातीचा निर्विष साप. हा पिचळट रंगाचा, बराच लांब असून फक्त रविवारें चावल्यास याचे बीष बापटें असें म्हणतात. ' अधेल्याच्या मनीं आदितवार. ' (कों.) ' अधेले '

अधेली—स्त्री. १ अर्धा रुपाया; आठ आणी—माणें. अधेल्याची माळ = ' चोडाच्या गळ्यातील दागिना. २ अर्धा पैसा; अधेला. ' तुम्हासारखे सरदार लोक देतात शिबाराई अधेली. —स्वरापरि. ३०. ३ (व.) जिम्मे हिरणानें शेत करण्याची पध्दति [सं. अधे+ल].

अधेलें—न. (कों.) अधेला साप.

अधैर्य—वि. अस्थिर; नंचळ; अनिश्चित; उतावळा; भिन्ना; भेकड. —न. धैर्याचा अभाव; अनिश्चिता; भीति; भय. [सं.]

अधोक—वि. सुरक्षित; नुकसानीपासून मुक्त—व्यापारा—सावकारीसंबंधीं. —किवि. सुरक्षितपणें; बेशक; भरभराटीने; नुकसानी—शिवाय. [अ + धोका.]

अधोगत—उ. (वृत्त्य) एक अभिनयः डोकें अगदीं खालीं करून पाहणें, लाज दाखविणें, नमस्कार करणें, दुःखानें तोंड खालीं घालणें, ह्या गोष्टी दाखविण्याकरितां हा अभिनय करतात. —स्त्री. अधोगति पहा. —वि. १ खालीं ओल्ला, उतरलेला, गेलेला, राहिलेला. २ हीन स्थितीस, निष्ठुर अवस्थेस गेलेला; पतित. —किवि. १ खालीं; खालच्या बाजूस. २ (ल.) व्यर्थ. ' माझे सांगणें अधोगत गेलें. ' [सं. अध+गत]

अधोगति—स्त्री. १ उच्च प्रदेशाकडून नीच प्रदेशाकडे जी गति ती; वरून खालीं जाण्याची क्रिया; अवपतन; अवतरण. २ नरक; नरकगति. ३ अधःपात; निष्ठुर जन्म; हीन स्थिति; अवनति; हीन अवस्था. ' पुढीले अधोगतीची लाज नेणजे । '—झा ७. १०४. —वि. खालीं उतरणारा; खालीं जाणारा; नीच स्थितीप्रत जाणारा; खालजणारा; खालावत चाललेला. —किवि. खालीं; खालच्या दिशेस; हीनावस्थेस; अवनतीप्रत. ' तैसें मरत्कीं केश झुरल । कृष्णमुखीं विन्मुख सबळ । अधोगती धाविजले । '—एकस्व १. ६३. [सं.]

अधोगमन—न. खालीं जाणें; अवनति; अधःपात; अवपतन; हीनावस्था; निष्ठुरजन्म; फजीती. (ल.) व्यर्थपण. ' या नांव सारथें चरण । इतर संचार तें अधोगमन । '—एमा ११. १२११. [सं.]

अधोगामी—वि. बाईट मार्गाकडे जाणारा; हीनावस्थेस जाणारा; खालावत चाललेला; नरकाकडे जाणारा. 'देओ परात्पफ तह। मी अधोगामिया नितरं॥'—'ज ४७. [सं.]

अधोजिह्वा—झी. पडजीभ; प्रतिजिह्वा; उपजिह्वा. [सं.]

अधोड—वि. धिपाड, खादाड व मडड (म्हूशीबद्दल तिरस्कार निर्दोष शब्द); ओबडधोबड, छड व फार वाडलेल्या अविवाहित मुलीबद्दल योजनात. [धृ १]

अधोड—न. १ अर्थ कातडें; फाकी. २ (म्हूशीचें, बैलाचें) न कमावलेलें कातडें; चामडें; लोथ (किं० कापणें, टांगणें, वेतणें, सालहिरडा भरणें—दोरांच्या धेवांतील शब्दप्रयोग). ३ गुरांचें कातडें घेण्याचा महाराचा हक्क. ० शिवणें—चामडें कमावण्यासाठीं टांगण्याकरितां व त्यांत मसाला भरण्याकरितां पिशवी शिवणें. [मं. अर्थ+डोर; अर्थ+वत्; अर्धतः]

अधोडी—वि. कळ्या कातड्याचा बनविलेला, ढोल, जोडा, बादल बगेर. 'अम्हां अधोडीचे जोडे।'—तुगा ४३५४. २ दांडगा; राकट; (विनकौशल्याच्या कारागिराच्या कामाबद्दल योजनात).

अधोडी—वि. हावरा; लोभी.

अधोडी—झी. (काय) एका खेळाचें नांव.

अधोदंत—उ. खालच्या जबड्यांतील दांत [मं.]

अधोदिशा—झी. अधःस्वित्तिक; अधरदिशा; खालची दिशा. [सं.]

अधोद्वार—न. १ उपस्थ; योनि—सिंग. २ गुदद्वार; मलद्वार. 'चरण आणि अधोद्वार। पायू हे प्रकार।'—हा १३. १००; 'शर्षा करिती अधोद्वारें॥'—एमा २३.५५८. [सं.]

अधोपर—न. शिखर. 'ना तरी कैलासाची अधोपरें। आळंगितु इन्द्रनीलांचीं शिखरें॥'—शिक्ष ६२. [सं. अर्थ+उपरि]

अधोपरी—वि. जन्मजात नव्हेतें; नवीन; स्वकर्तृत्वाचें. अधोपरी शीमंत=स्वकर्तृत्वाचें शीमंत; अधोपरी—अंधळा—इरिंदी—पंगळा—बेडा. म्ह ० १ अधोपरी जोडले पिडीजात तोडले. २ अधोपरी आले राज (राज्य) कोंबडी मागते जानबाज. —किवि. मध्येंच; अध्यावर [सं. अर्थ+उपरि]

अधोपी—अधुपा पहा.

अधोभाग—उ. १ खालचा भाग; तळ; वूड. २ गुदप्रदेश; अधोद्वार. [सं.]

अधोभुवन, अधोलोक—न. उ. पाताळ. [सं.]

अधोभूमि—झी. तळमजल्याची जागा; खालची जागा; खोल जागा. [सं.]

अधोमुख—वि. अधोवदन; खालीं तोंड करून असलेला; (ल.) खिन्न; ओशाळलेला; लाजलेला; शरमलेला. 'तेथे अर्षी झाली पराङ्मुखें। पाठमोरीं निघालीं अधोमुखें॥'—एमा ४.८८. —न. (ल.) मीड. 'अधोमुखें भेद वाडतो।'—दा ०.३.२२. [सं.]

अधोमुख (बाहु)—वि. (कृत्य) कृत्यामध्यें शरीराच्या दोन्ही बाजूस हात स्वभाविकपणें लोंबत ठेवणें. [सं.]

अधोमुखी—वि. खालीं तोंड केलेला. ० गोम—खालीं तोंड करून असलेलें गोमेच्या आकाराचें केसांचें वळण. हें एक घोड्याचें शुभ चिन्ह मानतात. याच्या उलट शब्द ऊर्ध्वमुखी गोम.

अधोयंत्र—न. अर्क काढण्याच्या आसुतिपात्राप्रमाणें जोड-नळ्याचें असलेलें अधःपात्र. दारू—अर्क काढण्याचा भांड्याचा एक भाग. [सं.]

अधोयंत्र—न. अपानद्वार; गुदद्वार. 'अधोयंत्राचेनि वाहे। अपातु हें नाम लोहें।'—हा १८.३३८. [सं.]

अधोरा—री—अधुरा पहा. म्ह ० १ आधोरें (अधेवट) उपासीन जीव टोपल्यापाशीं. २ अधोःच्याका गिण अवकळ्याची चाकरी (कर्षी करूं नये).—मसाप २.३६०.

अधोर्ध्व—किवि. खालीवर. 'अधोर्ध्व अष्टहि दिशा। तिचें उदक करी वळसा॥'—दा ११.७.१९. [सं. अधः+ऊर्ध्व]

अधोर्ध्व—किवि. खालीवर. 'अधोर्ध्व काय नेणों जाहलें।'—हा ११.१८९. —उ. १ क्षासोऋत्वास. २ अस्तित्व; जीवमानता[सं.]

अधोली—झी. १ पायरीच्या अर्थ भागाचें माप; दोन बोंरांचें माप. २ अधोलीच्या आकाराचें दारूचें एक खापरी भांडें; त्यांत नारळाच्या आकाराचे दारू भरलेले कागदी गोळे भरून तोंडाशीं वुतोंड्या बाण ठेवतात व नळा दाखविते. जेव्हां गोळे जोरांन बाहेर येतात व वर उंच जाऊन फुटतात; त्यावेळीं त्यांतून तारे निघतात. [सं. अर्थ]

अधोवदन—वि. अधोमुख; खालीं मान घातलेला; खिन्न; दुःखी; अवमानित. [सं.]

अधोवात, अधोवायु—उ. पादः अपानवायु; पंचभ्राणार्पणी एक; गुदद्वारांतून सरणारा वायु. [सं.]

अधोशाखा—वि. खालीं फांया असलेला. 'तें असो अधोशाखा।'—हा १५.५१९. [सं. अधःशाखा.]

अधोष्ठ—न. अधोष्ठ; स्त्रीजननेंद्रियांतील अधोष्ठसदृश भाग. [सं.]

अध्वर—किवि. अधोर्ध्व; निराधार; अधर पहा. [सं. अधः]

अध्वा—उ. (ताल) तिलवाडा पहा. [सं. अर्थ]

अध्वी—झी. (व.) अर्धशिशी. [सं. अर्थ]

अध्वग्नि—न. लमाच्या वेळीं होमासमोर दिलेलें स्त्रीधन. —याज्ञवल्क्य स्मृति, व्यवहाराध्याय ८.१४३. [सं.]

अध्यन—न. अध्ययन; पठण; अभ्यास. 'ब्राह्मण पुरीत अध्यने करिती।'—सप्र ८.८. [सं. अध्ययन]

अध्ययन—न. १ पठन; वाचन; अभ्यास (विशेषतः धार्मिक ग्रंथाचा). २ शिकलेलें, पठण केलेलें शास्त्र; अधीतशास्त्र. 'अनभ्यासासुळें

मी अध्ययन विसरले. ' [सं. अधि+इ = शिकणे]. ०शील-वि. अध्ययनाची-अभ्यासाची आवड असलेला; अभ्यासिक. [सं.]

अभ्यलङ्घमभ्यलङ्घ—अभ्यलङ्घमधलं पहा.

अध्यवसाय—पु. १ आत्म्याला किंवा स्वतःला जाणीव; आत्मबोध; सदसद्विवेकबुद्धीने केलेला निश्चय; मनोभाव. २ ठराव; निर्धार. ३ दीर्घयोग; प्रयत्न. ४ (तर्क.) तर्काने कार्यकारणसंबंध पाहून एकांदे निश्चित अनुमान किंवा कार्याकार्यनिर्णय करणे. —गीर १३३. [सं. अधि+अव + मो = प्रयत्न करणे]

अध्यवसित—वि. स्वतः किंवा आत्म्याने जाणलेले; निश्चित ठरविलेले; अध्यवसाय पहा. [सं.]

अध्यस्त—वि. १ आरोग्यपित; कल्पित; मानलेले (रज्जूच्या टिकाणी सत्त्व; मृगालाच्या टिकाणी जल्लव इ०). २ चित्तिलेले; चिंतन केलेले; विचार केलेले; मनन केलेले. [सं. अधि+अस्त असू = टाकणे]

अध्यस्थि—स्त्री. घोड्याच्या पायाचा रोग. —अश्वप २ ३८. [सं. अधि+अस्थि]

अध्यक्ष—पु. १ संस्था अगर मंडळ यांचा त्यांच्या नियमाप्रमाणे निवडलेला अगर ठरविलेला मुख्य-नियंता; प्रमुख. —सभा ७१. २ स्वामी; मुख्य; नियंता; वरिष्ठपणाने देखरेख करणारा; दिशा दाखविणारा; नियामक; नियंत्रक. उ० दानाध्यक्ष, धनाध्यक्ष, धर्माध्यक्ष. ' जो इंद्रियदर्शाचा अध्यक्ष. ' —ज्ञा ८.३४. [सं. अधि+अक्षि=डोळा]

अध्यक्षाधिष्ठित—वि. प्रमुखस्थानी अध्यक्ष असलेली एक प्रकारची लोकनियुक्त (अमेरिकेसारखी शासनपद्धति, राज्य). [सं.]

अध्यक्षी—पु. सर्वोच्च पहाणारा; सर्वत्र ज्याची दृष्टि आहे असा; सर्वश्रेष्ठ. ' सर्वोक्षाधी. अध्यक्षी हे नाम त्या ॥ ' —निगा ४१३. [सं. अध्यक्ष]

अध्या—पु. अध्याय; प्रकरण; सर्ग. ' अध्या इतुकें जाला रूप ॥ ' —दावि २.५६. ' वाचा एकोवाचा भागवत अध्या. ' —अमृत ११७. [सं. अध्याय]

अध्यात्म—न. १ आत्म्याबद्दलचे ज्ञान; ब्रह्मज्ञान; अधिभूतापासून परिणाम पावलेली भावना; सामर्थ्य; वेदांत. ' तथ अध्यात्मस्या तत्त्वज्ञानं पुरं ॥ ' —ज्ञा ७.१७३; ' यैर्वर्षी वैश्विही अध्यात्मगातां ॥ ' —ज्ञा १०.१७४. २ शरीरस्थित (त्वंपदवाच्य) आत्मा. ३ प्रत्येक मस्तूचा स्वतःचा जो मूल भाव (स्वभाव). ४ परमात्म्यासंबंधी निरूपण. ' आज पुराणांत कथा नव्हती अ०च निघाले. ' —वि. १ आत्मविषयक; आत्म्यासंबंधी. आत्म्याबद्दलचे; शारीरिक; शरीर, इंद्रिये व प्राण यांपासून होणारे. ' तैसें अधिभूताधिर्दिवां. अध्यात्मादि उपद्रवां. पातलेया पांडवां ॥ मिळनि घावीं ॥ ' —ज्ञा १६. १९५. २ अध्यात्मासंबंधी; वेदांतविषयक. [सं.] ०विद्या-

शास्त्र-ज्ञान-वेदांतशास्त्र; ब्रह्मविद्या; उपनिषदांत सांगितलेले ज्ञान [सं.]

अध्यात्मविज्ञान—न. परलोकविद्या; (इ.) स्फिरिच्युअॅलिझम. ' आपल्या खीच्या मृत्यूच्या शोकांने फार विव्दळ होऊन ते अ०ची चर्चा करू लागले ' —पेलोवि ३६.

अध्यात्मा—पु. १ आत्मा; ईश्वरांस; शरीरांत व्यापून असणारा परमात्म्याचा अंश; चैतन्य. २ आत्मज्ञान. [सं.]

अध्यात्मिक—वि. १ अध्यात्मासंबंधी; आध्यात्मिक पहा. २ (विप्र. अध्यात्मक) दार्मिक; ढोंगी.

अध्यात्मी—पु. वेदांतशास्त्रामध्ये मग; परमार्थी; वेदांती. ' देव-गृहीं अवघे अध्यात्मी जालेती सर्वही ॥ ' —सप्र ८.१०.३०. [सं.]

अध्यापक—पु. शिक्षक; गुरु; (इ.) प्रोफेसर. [सं.]

अध्यापन—न. शिकविणे; पढविणे; अध्यापकाचा व्यवसाय [सं.]. ०शास्त्र—न. शिकविण्याचे शास्त्र; शिक्षणशास्त्र; (इ.) पेडागॉजी.

अध्यामध्यांत—क्रि. अध्यातमध्यांत; भागणईत; कारभारांत.

' कोणाच्या अध्यामध्यांत न पडतां आपले काम बरे कीं आपण बऱ्या अशा प्रकारें त्यांनीं वागणूक केली. ' —मायेचा बाजार. [सं. आव+मध्य]

अध्याय-व—पु. खंड, पर्व, परिच्छेद (पुराणादि ग्रंथांचे); प्रकरण; विभाग. ' एवं जयजयकामावे ॥ अध्यावो अध्यायाते प्रसवे ॥ ' —ज्ञा १८.७५. [सं. अधि+इ=अध्ययन करणे, शिकणे]

अध्यारोप—पु. मिथ्या आरोप; भ्रम; कल्पना; माया. ' सुखद मृष्टिचा आटोप । वेदांत्या अध्यारोप ॥ ' —टिक १६२. [सं.]

अध्यावाहनिक—न. वरातीच्या वेळीं मिळालेले स्त्रीधन. याज्ञवल्क्य स्मृति ८.१४३. [सं.]

अध्यास—पु. १ पूर्ण चिंतन; ध्यास; लक्ष लावून केलेला विचार; निरंतर ध्यान. ' अध्यासबळांने पुण्यपुष्ट ॥ होऊनि तहूणें दिसती ॥ ' —दावि ७७९. २ लुकीची कल्पना, जाणीव; खोटी करपना; मिथ्याग्रह; आरोप; आल; ' देहादि अध्यास आपुल्याठायीं । श्रवणं मननें मिथ्यां कला पाही ॥ ' —एसा ११.६५०. [सं.]

अध्याहार—पु. १ वाक्य पुरे करण्यासाठी एक किंवा अनेक शब्द घेणे; पदरचे घालणे. २ अध्याहृत किंवा गाळलेला शब्द; पद-त्वा घातलेला शब्द. [सं. अधि+आ+ह=घेणे]

अध्याहार्य—वि. अध्याहार करावयाचे (पद); पदत्वा घाला-याचा (शब्द). [सं.]

अध्याहृत—वि. १ मूळांत नसतां अथवाोध व्हावयाकरितां घालावा लागलेला (शब्द-वाक्यखंड). २ तर्कित; गृहीत. [सं.]

अधैमर्धये—अर्धमीस पहा.

अध्रुव—वि. चिरकाल न टिकणारे; अनिश्चित; चंचल; क्षण-भंगुर. [सं.]

अभुषात्मक—वि. (शाप.) प्रबोधन न झालेले. [सं.]

अभ्वपरिमाण, अभ्वमान—न. मार्गे किंवा अंतर मोजण्याचे साधन—माप; कोस, योजन इत्यादि रस्त्याच्या लांबीचे परिमाण. [सं. अभ्वन्+मान.]

अभ्वर—पु. १ यज्ञयाग. ' ऐशी हे आदि परंपरा. संक्षेपे तुज धवुधरा । सांगितली या अभ्वरा. लागीनियां ॥ '—शा ३.१३८. २ अश्वरूपी एक. [सं.]

अभ्वरिअ—अश्वरूपे पहा. ' तेषां होतें अभ्वरिअे उद्गाते । मेळ-ओनि यज्ञ-द्रव्यातें ॥ '—शिष्ट ८५७. [सं. अभ्वर्यु]

अश्वर्यु—पु. १ यज्ञ चालविणारा; उपाध्याय. ' अभ्वर्यु याज्ञ-वल्क्य, ब्रह्मा श्रीव्यास पैल मुनि होता । '—मोसभा २.१८. २ यज्ञां-तील मुख्य ऋत्विज. ३ (ल.) मुख्य व्यवस्थापक; पुढारी; नायक; अध्यक्ष; धुरीण; प्रमुख; मुख्य. [सं.]

अश्वसंक्रमण—न. मार्गसंक्रमण; वाटचाल. [सं.]

अश्वार—पु. रस्ता; मार्ग; पथ. [सं. अभ्वन्]

अश्व्यावरचा—वि. १ मार्गातील; रस्त्यावरील. २ (ल.) तात्पुरता; उपरि; अधव्याचा ५ पहा.

अन—अ. १ नकारार्थी. [सं. न; तुल० इ. अन]

अन—अ. रसायन शास्त्रातील (इ.) अंन उपसर्गाबद्दल; जसे अनहायडाइड=अनार्द्र.

अन, अन—वि. अन्य; इतर; दुसरा. ' लक्षभोजनीं पूज्य ब्राह्मण । आन यातिसि पुसे कोण ॥ '—दा ५.१.१४. [सं. अन्यत्.] —उभ. आणि, व, आणखी. ' या पुढे अन मला मुच्येना । '—किमावि ५५. [सं. अन्यत् तुल० इ. अंड]. —किवि. १ एकूणएक; सर्व. ' बाघाला पाहतांच अन माणसे पडूं लागलीं. २ एन; अति-शये करून. ' अन उन्ह पडले होते तशांत मी शेतांत गेलो '—अनक. ' तंव वेढिले पोंडूके । शस्त्रांहीं सहस्र अनेक । विधितार्ती ॥ '—कथा १.४.६८. [सं. अनीक.]

अनंकपृष्ठ—न. अंक नसलेले पोथीचे पान; ज्यावर पानाचा आंकडा घातला नाही असे पान. [सं.]

अनकरीब—अन्करीब पहा.

अनकट्टी—वि. (व.) आळशी; कष्ट न करणारा माणूस. [सं. अन्कट]

अनकळित—किवि. अडचणीत न पडतां; प्रयासरहित; श्रम विरहित; सहज; न कळतां; अकलेख; निर्वैर. ' मग निघाले अनकळित । निवृत्तिदी ॥ '—शा ७.१०१.

अनकळ—अनुकूल पहा.

अनखर—अणखर ४ पहा.

अनर्ग—वि. अनरहित; निराकार. ' जे अनर्ग तो पेशा । निर-बडा सुखा ॥ '—शा १३.१८०; ' सर्वे कृष्ण देखिला सांग । आंग

जाळनि झाला अनर्ग ॥ '—एहत्त १.७२. —पु. मदन; कामदेव; काम, ०दहन—शंकर; शिव. [सं. अन्+अर्ग.]

अनगड—अणगड पहा.

अनघ—वि. १ निष्पाप; २ निर्मळ; ३ गुंढर. [सं.]

अनघटित—वि. १ अद्भुत; अघटित; न घडणारें. २ अवघड; कठिण, ' तरी हें असे अनघटित । वायां दुःख दुणावत । '—कथा १.८.७९. [सं. अन्+घटित]

अनघड—वि. १ न घडलेला; न घांसलेला; न तासलेला (लांकूड, दगड). ' दगडाची बाजू खाणीतून जशी अनघड येईल तशीच असावी. '—मॅरट तप. ८०. २ अप्रबुद्ध; अज्ञान; अजाण; अडाणी; असंस्कृत. ' अनघड संग प्रसंग तकोरें देवराया । '—दावि १८६. [सं. अन्+घट्]

अनच्छ—पु. अस्वच्छ पदार्थ; चिखल; गाळ ' मग चिखाले गा तो अनच्छ । उपमिल येळारथीं । '—कथा २.१६.१८३. [सं. अन्+च्छ]

अनणु—अणु पहा.

अनंत—वि. ज्यास अंत नाही असा; शाश्वत; अमर्याद; देशकाल-परिच्छेदशून्य; असंख्य; अपार (काळ, स्थळ, संख्या, ब्रह्म). ' मी जैसा अनंतानेटु । '—शा १.४.५३. —पु. १ विष्णूच्या असंख्य नांवां-पैकी एक. ' आपुलिये चाडे श्री अनंता । उमरु नोहे ॥ '—शा ५.३. २ सर्पांचा राजा—नागांपैकी एक—देश. ' नागांमाजीं समस्तां । अनुतु, तो मी । '—शा १०.२४२; ' अनंताशी (देश) म्हणु अनंत (विष्णु). '—ह ३.१४. ३ अनंतचतुर्दशी (संक्षिप्त रूप). ४ भाद्रपद शुद्ध १४ च्या दिवशीं पूजा करून उजव्या हातांत बांधावयाचा चौदा गांठीचा रेशमी गोफ—दोरा. ' तूं आताराकडून अनंत घेउन ये; पूजेची वेळ झाली. ' ५ कानांत घालण्याचा एक दागिना. ६ एक फुल्ल्याड; अनंत तपार; याचीं फुले शोभिवंत, वास मधुर; पांढरा व तांबडा अशा दोन जाती. ७ (गणित) अमर्याद संख्या; अगणित संख्या; अनंतराशि पहा. ८ (सामान्यतः) परमेश्वर; परब्रह्म. ९ जैन लोकां-तील चौदावा तीर्थंकर. [सं. अन्+अंत] ० **ख्याल**—पु. अव. अपार, विनोदी—लहरी—मौजा—गमती—युक्त्या—चाळे. ० **ख्याली**—वि.

अनंतख्याल किंवा अमर्याद, अपार विनोद करणारा. ० **गांध्या**—पु. एक किड्यासारखा यारीक व विळविळीत समुद्रांतोला मासा. ० **चतुर्दशी**—व्रत. न. भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशी या दिवशीं करावयाचे (विष्णु प्रीत्यर्थ) व्रत. चौदा प्रकारचीं फुले, फळे, नैवेद्यास चौदा पकाचे, अनंत दोन्याला चौदा गांठी, व चौदाव्या तिथीला पूजा हा चौदावा मेळ अभ्यसनीय वाटेल. ० **तगर**—पु. एक फूल, अनंत. ० **पाद**—पु. (प्राणि.) घोणवर्गीतील अनेक पाय असणारा प्राणी; (इ.) मिरिआपोडा. ० **पार**—पु. ज्यास अंत किंवा पार नाही असा; अमर्याद; अफाट. ' अनंतापरं किल शब्दशाम्भ्रम । '—च

तत्र. ० **भट्टी**—खी. प्राचीन काळी अनंत नांवाच्या एका विद्वानेने

केलेल्या प्रभावे नांव; यावरून (ल.) विद्वेषेचें किंवा बुद्धीचें खोटे प्रदर्शन; धर्मज्ञ; रिकामा डोल, प्रतिष्ठा. (किं० दाखवणें, मिरवणें).

०मूळ-न. एक वनस्पति; इंग्रजी सासांपरिल्याच्या तोडीचा रफ-शुद्ध करण्याचा गुण हीत आहे. काढा किंवा पाकाच्या स्वरूपात अनंतमूळ देतात. अमिमांष, ज्वर, रक्तदोष, उपदंशादि विकार यांवर हा गुणकारी आहे. पर्यायानामें:- (कों.) उपलसरी, तुणतुणी. (खा.) दुधी. **०राशी**-बी. (गणित.) अगणित संख्या, रक्कम, राशी. **०वात**-बी. चार बोटद्वार १४ दोरे घेऊन केलेली कापसाच्या सुताची वात. ह्या अनंतचतुर्दशीपासून दसरोज दोन वाती अशा वर्षभर लावतात अगर एकदम लख वाती लावतात. [सं. अनंत+नर्ति; प्रा. वरि; म. वात]. २ विदोषजन्य डोळे, भुंवया व आंख या ठिकाणी हांगारा एक विकार-योर २.५१२. **०व्रत**-न. अनंतचतुर्दशीच्या दिवशीं करण्याचें व्रत; अनंतचतुर्दशी पहा. **०ल्लोम**-उ. (प्राणि.) अंगावर पुष्कळ केस असलेला प्राणी. **०श्रेणी**-बी. (बीज.) अंत न पावणारी श्रेणी.

अनंतत्व-न. १ ज्या स्थितीला अंत नाही अशी शाश्वत स्थिति; आनंद्य; अनंतता; अपारता; निरवधिभाव. २ संपूर्णता; अक्षय्यता. ३ (गणित.) अनंत संख्या; अनंतता. [सं. अनंत+त्व]. **अनंतर**-वि. १ मध्यंतरी अंतर न देता, खंड न पडतां येणारा; अगदीं लागून किंवा पाठोपाठ येणारा; आनुक्रमिक. २ अन्याहत; निरंतर; अविच्छिन्न; अखंड; सतत. -क्रि. मागाहून; पथात; नंतर; पाठीमागून; मग. -शब्. मार्ग; मागून; पथात; पाठीमार्ग; नंतर. [सं. अ+अंतर]

अनंती-बी. अंताची बायको. अनंतचतुर्दशीस अनंताबरोबर दुसऱ्या एका लहान रेशमाच्या दोऱ्याची पूजा करतात व तो होरा पूजा करणाऱ्याच्या पत्नीच्या डाव्या दंडांत बांधतात. [सं.]

अनत्याचारी-वि. अत्याचारहित; सार्वत्रिक; अराजक नव्हे असा; सनदशीर. 'अत्याचाराला तोंड देण्याचा प्रसंग अनात्याचारी लोकांस आला आहे.' -के १६.४.३०. [सं. अ+अत्याचारी]

अनंदक-वि. न नांवधारे; अपेक्षी. मृतादि बांधेमुळे ज्यात कुटुंब नांदत नाही असे (वसतीला-राहण्याला अयोग्य घर). [सं. अ+नन्द्]

अनघतनभूत-उ. (व्या.) एक भूतकाळ. -वाल् दिवसासंबंधी नव्हे तो. अघतन पहा. [सं.]

अनधिकारी-वि. १ अधिकार, हक्क, योग्यता, नसलेला; अपात्र; अयोग्य. 'एवढी गीताश्रवण अवसर! आवडों लागता अनधिकारी। परी शेखीं तेचि उजरी। पात लाभली ॥' -हा १५. ५५०. २ (व्यापक.) ज्याचा वारसा -हक्क गेला आहे असा; बेचारसी. ३ साधनचतुष्टयसंपन्न नव्हे असा. [सं.]

अनधिगत-वि. माहीत नसलेले; शोध लावून न काढलेले; अज्ञात; अलब्ध; न संपादिलेले; प्राप्त न झालेले. [सं.]

अनधीत-वि. १ न वाचलेले; न पढलेले (पुस्तक). २ जो पढला नाही किंवा ज्याने वाचले नाही असा; असंरक्षित; न शिकलेला. [सं. अ+धीत]

अनध्याय-उ. (विप्र. अनध्या.) (वेद) पठण करण्यास निविद्ध मानलेला दिवस; (ल.) सुद्धी. (वेद) पठणांत किंवा अभ्यासांत खंड; खळ; अडथळा. अष्टमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा, अमावास्या, प्रतिपदा सूर्यसंक्रांति, मन्वादि, युगादि; कार्तिक, आषाढ, फाल्गुन या महिन्यांच्या कृष्ण पक्षांतील द्वितीया; तूळ व मेष या संक्रांत्या १२ प्रहर हे काल वेदाभ्यास करण्यास अयोग्य व अनध्यायाचे समजतात. या दिवशीं वेदाध्ययन करीत नाहीत. -धर्षि २ 'कीं अनध्यायामाजी रसाळ। वेदाध्ययन राहिले ॥' [सं.]

अनन-न. (गो.) सिताफळ. (लं. पोतू, अनोना स्पेमोसा).

अनन-न. १ अन्न. २ जेवणखाण; भोजनादि व्यापार. 'अर्षी अनन मग तननं' [सं. अन्न]

अनन(ना)स-उ. एक फळ व झाड; हे उष्ण प्रदेशांत होतें; केतकीच्या झाडाप्रमाणे व सुपकेदार; फळे रुचकर व गोड. फळांचा रस औषधि असून पित्ताशक आहे. फळांचा मुरबा होतो; चटणी कोशिंबीरहि करतात. [का. अणस; पेरु. अनन; इ. अनन+स अव. प्रत्यय]. **०भात**-उ. तांदुळांत अननस घालून शिजवून केलेला भात. -ग्रुधि ३७१.

अनन्य-वि. १ एकतृप. 'सोऽहंनोचें तयाच्या ठायीं। अनन्य होय।' -हा १८.१३१७. २ एकमेव; एकठा. 'येणेपरी परिसतांचि तया अनन्या।' -नल. १२१. ३ एकनिष्ठ; दुसऱ्याचा आश्रय न घेतलेला. 'जो मज होय अनन्य शरण।' -हा ९.२८८; 'जाति कुळ नाही तयासी प्रमाण। अनन्या अनन्य तुका म्हणे ॥' -जुगा ६९. ४ अन्योन्य; परस्पर. 'न तुटे अनन्यमिळणी योग। निष्ठ विभाग दाखितां।' -एमा २४.२७. ५ एकाकी; अनाया; ज्यास दुसरा कोणी तारणारा नाही असा; ज्यास दुसरा उपासनाविषय, देव, आश्रयदाता बगिरे नाही असा. 'अनन्यास रक्षीतसे चापपाणी।' -राम ३५. ६ स्वकीय; आपला; स्वतःचा (मुल्ला, मूल). 'पायें अनन्य लोटुनि लावावें काय अन्य धानातें।' -मोभीष्म ४.५. ७ अद्वैत. **०गति**-क्र. वि. एकनिष्ठ; दुसरा मार्ग किंवा उपाय नसलेला; अगदीं अवलंबून असलेला. 'ऐसे अनन्यगतिके चितें। चितितसति मातें।' -हा ९.३३७. 'हे अनन्यगतीचें मज। आयी व्यसन।' -हा १८. १३४९. **०भक्ति**-बी. केवळ एका (देवा) चीच भक्ति. **०भाष**-उ. १ अंतःकरणांत एकच एक विचार असणें; निःसीमभक्ति; कळकळ; आस्था; एकनिष्ठता. २ सरळभाव; प्रामाणिकपणा; साळसूरपणा; कपटराहित्य. (याच्या उलट दुजाभाव). **०विषय**-वि. केवळ एक विषय असलेला; एकचित्त; एकनिष्ठ; एकदिल्ला. **०वृत्ति**, **०मनस्क**-वि. एकाच पदार्थावर विषयावर, मन, ज्यान

किंवा लक्ष असलेला; सावधानचित्त; एकाग्रचित्त. ० **वेद्य**—वि. दुसऱ्याला जाणतां न येण्यासारखें; स्वतःलाच समजणारें; आपल्या अनुभवांचेंच जाणतां येणारें; दुसऱ्यास त्याची जाणीव करून देतां न येण्यासारखें (ब्रह्म, सुख, मनांतली गुप्त गोष्ट इ०). ० **शरण**—वि. दुसरा आसरा किंवा आधार नसलेले; दुसरा ठाव नसलेले; एकाच आश्रयावर अवलंबून असलेले. ० **साधारण**, ० **सामान्य**—इतरत्र न आढळणारें; अलौकिक; सामान्यतः न दिसणारें (धैर्य, शौर्य इ०).

अनन्योदक—न. एकनिरूप पाणी; (ल.) भक्ति. 'अनन्योदकं धुवट्। वासना जे तजिठ।'—ज्ञा १५.३. [सं. अनन्यउदक] **अनन्य**—पु. १ विरंगतपणा; अर्सेबद्धता; अप्रसुतता. २ एक अर्थाकार. एकाच अर्थास उपमानत्व आणि उपमेदत्व करून जो उपमानोपमेभाव वर्गिला असतो तो. ० 'समर्था या लोकीं तुजसम अये तूचि असवी।'—भामन (गंगालहरी); 'समुद्रासा रिखा एक समुद्रच आहे.' [सं. अ+अन्य].

अनन्यित—वि. १ अर्सेबद्ध; विरंगत; अग्रवस्थित; मलमल्लें; (भाषण, ग्रंथ, इ०). २ शास्त्र व लोकव्यवहार यांचा विरुद्ध; अनियमित; अयोग्य (वर्तन, वागणूक, वगैरे). ३ वेताल; अमर्याद; प्रमाणाबाहेर (छळ इ०). [सं. अ+अन्यित].

अनपत्य—वि. अपत्यरहित; संतति नसलेली; वांस्त; वांस्तोटी; (ल.) फटिंग. [सं. अ+अपत्य]

अनपराध—वि. (विप्र. अनपराधी). निर्दोष; निष्पाप; निरपराध. —किवि. दोष-बुद्धी नसताना; विनापराध. [सं.]

अनपाय—वि. १ अपाय न करणारा; अविघ्नकारी. २ अपायरहित; नाश न पावणारी; अविनाशी; अखंड. 'तैसी क्रियाशक्ति पवनी। असे जे अनपायिनी। ते पडिली नानास्थानीं। नाना होय।'—ज्ञा १८.३३३. 'तिष्ठ असो अनपायिनी। न स्मरो विषयादि काहीं।'—रास १.१७. [सं. अ+अपाय] —किवि. अपाय न करता; उपद्रव दिल्याशिवाय, त्रासरहित. तयावर्नी एक तडाग तोयें। तुडुंबलें तामस्तानपायें। नल ३६.

अनपाळणें—सक्ति. (गो.) न पाळणें; (सांगितलेले) न ऐकणें. [सं. अ+पाळ]

अनपेक्ष—वि. १ अपेक्षा नसलेला; निरपेक्ष; निरिच्छ; बेगारू. २ बेफिकीर; उदासीन. [सं. अ+अपेक्षा]

अनपेक्षित—वि. १ अनिच्छित; जहूर नसलेले. २ अनिष्ट. ३ ध्यानींमनीं नसलेले, अकल्पित; अकस्मात उत्पन्न झालेले. [सं.]

अनयनाव—पु. बेवनाव; वैमनस्य; गंमत. [हि. अ+नवाव]

अनबुज—वि. अज्ञानी; बुद्धिरहीन; अज्ञानी. 'तुजें योरपण तुजालीं साजे। येरी अनबुजे होय देवा।'—म ७१०; 'स्वर ऐकून कोकिला दहाल्या गिरिकंदरीं अनबुज।'—पला ५९. [सं. अ+बुज; प्रा. बुज्ज; हि. अनबुज.]

शब्दो. १. ९

अनभग्न—वि. (प्रां.) अभ्यास नसलेले; अनिष्णात; अनिष्ठा; अनव्यस्त; कच्चा. [सं. अ+भग्न]

अनभरंवसा—पु. (ना.) अविश्वास; बेभरंवसा. [अ+भरंवसा]—श्री, अन भरोशी—अविश्वासी.

अनभावार्थी—वि. (गो.) कपटी; धूर्त; बाहेर एक ब मनांत दुसराच हेतु असलेला. [सं. अ+भाव+अर्थ]

अनभिज्ञ—वि. १ परिचय नसलेला; अपरिचित; विन माहितीचा. २ अजाण; अज्ञानी. [सं. अ+अभिज्ञ.]

अनभ्यस्त—वि. न आचरलेला; सराव किंवा परिपाठ नसलेला; अपरिचित; तरबेज किंवा कुदाल नसलेला; माहिती नसलेला. [सं. अ+अभ्यस्त.]

अनभ्यास—पु. १ अभ्यासाचा अभाव; परिपाठाचा अभाव; परिचय नसणे. २ अ+अभ्यास विषय शास्त्रम्। २ (संगीत) एकादा स्वर रागालापांत फार थोडा वेळ घेणे. [सं. अ+अभ्यास]

अनभ्यासी—वि. १ न अभ्यासिलेले; सराव किंवा परिपाठ नसलेले. २ अभ्यास किंवा सराव न करणारा; अभ्यासाच्या कार्भी आढशी; अनभ्यस्त.

अनभिषिक्त—वि. अभिषेक न झालेला (राजा, पुढारी, इ.). 'तुहंग बंगाल उग्याल अ० राजाचा मान देत आहे,'—टि ३.७५. [सं. अ+अभिषिक्त]

अनमान—पु. १ अनादर; दुर्लक्ष; उपेक्षा; अवगणना; हेळसांड; ह्दयय. २ संशय; शंका. 'तैसाचि तो मयूरकृत। पुणें करील मनोरथ। यांत नसे अनमान।'—जै ४६.८५. ३ संकोच, [सं. अ+मान]. ० **करणे**—१ दुर्लक्ष करणे. २ संकोच करणे. ० **टेछणे**—**धरणे**—**पहाणे**—१ संकोच न करणे; ओड न धरणे. २ अवरुध्द; अनादर करणे; दुर्लक्ष करणे; ह्दयय करणे. ० **णें**—सक्ति. ३ **करणे**; अवज्ञा करणे; उपेक्षणे. ४ **अनमान** खागे, चालगे, जेवगे, बोलगे, लिहिगे, वाचगे, उत्तर देगे, इ०.

अनमानधप(ब)का—पु. निव्वळ तर्क; कल्पना; अंदाज; अटकळ; अटकळ पंचविशी, (बहुदां तृतीया विभक्तित उपधोग-अनुमानधपक्यानें=अंदाजानें, टोकळ मानानें). 'त्याला बघितलें विचारून तुजें अनमानधपक्यानें.'—भा १.१. [सं. अनुमान+म. धपका]

अनमानिक—वि. निष्कालजीपगाचें; बेफिकीरपगाचें; अनादराचें; ज्यांत अनमान आहे असें (भाषण वगैरे). [अनमान]

अनमानिक—वि. अनिश्चित; मोघम; संदिग्ध (इसम, भाषण वगैरे). [सं. अनुमान]

अनमानीत—वि. थोड्याव्याचें; संशयित; मोघम; अनिश्चित, संदिग्ध; बुटकी (उद्योग, कारभार, भाषण, वगैरे). [सं. अनुमान]

अनमान्या जाणें—(व.) बेझुद्ध पडणे; घेरी घेणे. 'एक फुकी छाताबावर मारली तर अनमान्या गेला.' [सं. अ+अन-]

अनमार्ग—पु. १ असन्मार्ग; बाईट मार्ग; कुमार्ग. २ दुसरा रस्ता; अन्यमार्ग; विपय; कुपय. 'सन्मार्ग तो जीर्णी धरणें। अनमार्गांचा त्याग करणें।'—दा ५.१०.२. [सं. अ, अन्य+मार्ग.]

अनमोल—वि. विनमोल; बहुमोल; अमोल; अणिमोल. [सं. अ+मूल्य]

अनय—पु. १ अन्याय; अनीति; अप्रामाणिकपणा. २ कष्ट; पाप. [सं. अ+नय]—वि. अनतीर्त; अन्यायाचें.

अनयाळें—अणियाळें पडा.

अनर—स्त्री. न. (कौ.) १ रामफळ. [हिं. एनोना; बं. नोना; लं. अनोना रेडिक्युलाटा]. २ (दारूकाम) अनारनळा: दिगणवेड. [फा. हिं. अनार]

अनरस्ता—पु. तांदुळाच्या आंबलेल्या पिठांत गुळ मिसळून त्याच्यावर खसखस धातूपुत तडून (बंडेघारयासारखे) केलेले पकात्र. [तुल० ते. अरिसे]

अनरस्ता—पु. एक प्रकारचें कापड. [फा. अनार]

अनराहा(हा)टी—स्त्री. गैरीत: कुमार्ग; आडरस्ता. 'अधर्म अनराहाटी शोकसंग्रहो।'—दा २.३.२७. [अनराहटी]

अनरुढा—स्त्री. अनूढा: अविवाहित; कुमारिका. 'जैसी अनरुढा रूपवती।' देखौनि येथे चक्करी।'—झ ५३. [सं. अनूढा]

अनखेण—न. (गो.) (निंदार्थी) पोट.

अनगंगळी—वि. अडकाटी नसलेला; बंकेद; उच्छेखल; स्वेच्छंदी; मनस्वी; स्वेच्छाचारी. 'तू ठायींचा गोवळ। अविचारी अनगंगळ।'—तुगा १८५. —क्रि. वि. मनसोक्त; स्वेच्छाचार. ने; स्वैर; अप्रतिबंध. 'शिष्या मुक्तपणें अनगंगळ। करिमी इंदियें बाष्कळ।'—दा ५.६.६०. [सं. अ+अंगला]. ०त्ता—स्वेच्छदपणा; स्वेच्छाचार; स्वैर वर्तन. 'अनगंगळा कळे नये।'—दा १४.१.२५.

अनगंगळी—स्त्री. स्वेच्छाचारी आचरण: स्वैर वर्तन; खोडया; छंद; चार; चाळे; लहर. [सं. अ+अंगला]

अनर्थ-र्थ—वि. १ अमोल; अंदाज न करता येण्यासारखे; बहुमोल: अतिशय किमतीचें. 'कंठी माळा अनर्थ्यमणी।'—स्त्रीख ४.५७. [सं. अ+अर्थ: अर्थ्य]

अनर्थ—पु. १ अतिशय अनिष्ट गोष्ट; मोठें अरिष्ट. 'आमचें कुटुंब समर्थ। कुंभकर्ण प्रासिले छार। थोर अनर्थ मांडिला।' २ अन्य-वस्तू; यैमान; दंगा किंवा त्यापासून उदभवणारे दु:ख, संकट, विघ्न. 'हैं असो जें सागुरू। अनर्थांचा।'—झा ८.१४९. [सं. अ+अर्थ]

३ निरनिश्चयता; अमर्यादता; अपरंपारता; असामान्यता; अतिशयता. या शब्दाचा उपयोग फार स्वैरचणें केला जातो. उ० (अ) 'एक जाजी सांगती मिते। अन्ये मांडिला तुमिया मुलें।'—भनत लख. (आ) 'वेळळ बांधावयाचा यानें अन्ये मांडिला.'—वेळळ बांधण्याच्या प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली. (इ) 'वंदा

सस्ताईचा अनर्थ झाला. १५ पायल्या तांदुळ रुपयास मिळतात.' (ई) 'त्यानें एका दिवसांत ५०० श्लोक लिहून अनर्थ केला.' बरील अर्थी विशेषण व क्रियाविशेषणाप्रमाणें उपयोग. 'हा अनर्थ बोलतो.' 'त्याची अनर्थ बुद्धि.' ४ अर्थहीनता; अर्थशून्यता; निरर्थकता; (ल.) मूर्खपणा. 'श्लोकांचा अर्थ सोडून अनर्थ केला.' ५ पोकळपणा; नि:सत्त्वता; नि:सारा. 'जडा अनर्थांत समाज साचा। जो अर्थ तो मी प्रियमाणसाचा।' ६ शत्रुत्व; वैर. 'मज सांगा वृत्तांत। बें कृष्णजरासंधा अनर्थ। वाढला कां।'—कथा २.२.११. [सं. अ+अर्थ]

अनर्थक—वि. १ निरर्थक; अर्थशून्य (ग्रंथ पद्य; वाक्य; इ०). २ फिनफायदेशीर; व्यर्थ; पोकळ. ३ अनर्थकारी; उपद्रवी [सं.]

अनर्थभान—न. (ल.) अरिष्टाची दुर्दैवार्था; जाणीव; मानसिक विकल्प; हुरदुर; अनर्थाची पूर्वकल्पना. [सं.]

अनर्थपात—न. १ मोठया अरिष्टाचा आघात; अरिष्ट कोसळणें; संकट वगैरे घेणें. २ अतिशयितता; अतिरेक. अनर्थ पडा. [सं.]

अनल-ळ—पु. १ अग्नि; विस्तव; आग. सामाशब्द: कामानल, कोधानल, तुषानल, धुधानल—विशेष—विह—शोक—अनल, इ. जैसा उद्यानामाजीं अनल ॥'—झा १.२३०. देउनि उपशम अनळा। जाळती कोधाचा भुईनळा।'—एलख १५.१२१. [सं.]

अनलस—वि. आलस नसलेला; तत्पर; दक्ष; उद्योगी; मेहनती. 'अनल समीहित साधी राया वारा महिवरा कामा। अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामहि वराका मा ॥'—मोरो. [सं.]

अनॅलिसिस—न. पु. १ (शाप.) रासायनिक पृथक्करण; मूलद्रव्यशोधन; घटकसंशोधन. २ (व्या.) वाक्यपरिच्छेद; पृथक्करण. ३ (गणित.) पृथक्करणपद्धति. [इं.]

अनदप—वि. पुष्कळ; थोडा नव्हे तो. [सं. अ+अल्प]

अनव—वि. वृद्ध; जुनाट. 'बहु हँहि पदभरिहि जरि सारील अनव करी नवा रणगा ॥'—मोमीष्म ४.१०. [सं. अ+नव]

अनवकारा—वि. १ वेळ, सवड नसेल्ला; विनकुसतीचा. २ स्थल जागा नसलेला. —पु. कालाचा, जागेचा अभाव. [सं. अ+अवकाश]

अनवच्छिन्न—वि. अखंड; अकटित; व्यापक; अभाग. 'ऐसी अनवच्छिन्न समता। मृतमात्रीं सदयता।'—झा २.२९८. [सं. अ+अव+छिद्]

अनवट—पु. पायाच्या अंगळ्यांत घालावयाचा रुपाचा दागिना; 'अणवट' पडा. 'अनवट निटल्या ही जोड त्या जोडव्यांचा।'—साह ६.३१; 'जोडवी अनवट मासोळ्या ॥'—झोर्गीत ६५.

अनवटी—टी—स्त्री. हटवटी. [सं. हट+वट]

अनवघणी—वि. पायांत जोडा बाह्या किंवा कांही पादत्राण न घातलेला; अनवाणी पहा.

अनवधान—न. दुर्लक्ष; अलक्ष; बेसावधपणा. —वि. बेसावध. **०ता**—निष्काळजीपणा; बेसावधपणा. [सं. अ+अव+धा]

अनवधानी—वि. १ स्वतःस वितरणारा; स्वतःची शुध्द नसलेला; ध्यान नसलेला. २ बेसावध; गाफील; दुर्लक्ष असलेला; बेफिकीर. [सं.]

अनवरणे—सकि. त्याग करणे; सोडणे; टाकून देणे. 'लोभ आणि अहंकार आम्ही अनवरला बाई.' —भज ४१. [सं. अ+उ]

अनवरत—वि. अविरत; अविभ्रांत; सतत चालणारे; अखंड. 'जयजय वो शुभे. उदारे प्रसिधे. अनवरत आनंदे. वर्षतिथे.' —हा १२.१. —किवि. न थांबतां; न अडखळतां; एकसारखे; सतत; निरंतर. 'हे पदत्रय अमृत सेविजे अनवरता ॥' [सं.]

अनवल—की. **अनवलें**—**अनोलें**—न. (कों) रामफळाचें झाडफळ; अनर. [बहुधा पाश्चात्य शब्द]

अनवला—उ. (बे.) आवाळ; हेळसांड. [अ+नवल]

अनवलभन—न. सोळा संस्कारांपैकी एक; गर्भिणीच्या तिसऱ्या महिन्यांत हा करावयाचा असतो. अग्रगंथा वनस्पतीचा रस नवऱ्याने गर्भिणीच्या नाकांत पिळावयाचा हा यांत मुख्य विधि असतो. त्या रसामुळे गर्भ सुरक्षित राहतो. [सं. न अवलुप्यते गर्भोऽज्ञेन]

अनवसर—उ. १ अवेळ; अकाल; पुरस्त किंवा सबड नसलेली वेळ; असमय; भलतीच वेळ. 'अथवा अवचट ऐसे घडे । जे अनवसरें देह साडे ।' —हा ८.२०५. २ अनधिकार; अयोग्यता. 'क्षीरमादिकां प्राणिया । (वेद) अनवसर मांडुनिया । राहिला आहे ।' —हा १८.१४५८. ३ वियोग; लोप; अभाव. 'जयाचेनि अनवसरें । म्रष्टा ले हृदयाचें मोहिणें ।' —अमृत २.९. ४ जागेचा अभाव; अकशाचा अभाव. ५ संकट; दुष्काल; वाईट काल; आपत्काल; आपत्ति. **०पतित**—वि. बेहंगामी; अकाली घडणारा-पडणारा-येणारा. [सं. अ+अव+उ]

अनवसरी—की. अकाल; जागेचा अभाव. [सं.]

अनवस्था—की. १ अनिश्चित-चंचल-विस्कलित स्थिति; निराश्रित स्थिति; निराधारता. 'पुरतें वैराग्य न होतां उगीच हट्टांनें विषयवत्पण करच्याने अंतःकरणाची अनवस्था मात्र होईल.' २ अव्यवस्था; चोंटाळा; तारांबळ. ३ अवस्थायतीतत्व; अवस्थेच्या-अस्तित्वाच्या पडीकडील स्थिति; अमूर्त-निराकार स्वरूप, स्थिति. ४ अमर्यादता; असमाप्ति; अनवस्थाप्रसंग; निरवस्थित्व; अनियमितता. 'परमाणुचा अवयव, पुनः त्याचा अवयव अशी कल्पना करीत सुटल्यास अनवस्था होईल.' ५ अनास्था; दुर्लक्ष; हेळसांड (मुलांची, जनावरांची). **०प्रसंग**—उ. निराधार स्थिति; अव्यवस्था; अमर्यादपणा; [सं. अ+अवस्था]

अनवस्थित—वि. १ अनिश्चित; अव्यवस्थित; विस्कलित; बेदाद. २ वास्तव्य नसलेला; मोकळें; रिकामें. [सं.]

अनवस्थिति—की. अनिश्चितपणा; कायम नसलेली अवस्था. (ल.) (कामाचा, मनाचा, स्वभावाचा) चंचलपणा, अस्थिरता. [सं. अ+अवस्थिति]

अनवळखी—अनोळखी पहा.

अनवा—उ. गोरगाह्या जातीचा, फणसाप्रमाणे, खाण्याचा मोठा कंद; गोरगाह्या कंदा.

अनवा—उ. कच्ची नकल; धाईचाईने खरडलेला लेख; मसुदा; कचा खडा. —खरे १८६५. [सं. अव्यय ?]

अनवा—वि. १ सर्वोत्कृष्ट; अमोलिक. 'नवरत्नामयी चंद्र पहिला तेजस्वी आनवा ।' —सला ५३. २ नवीन तऱ्हेचे; विलक्षण; विचित्र; तऱ्हेवाईक. 'आजचे गाणे अ० झाले; 'हे लिहिणे कायहो अनवा.' [अर. अनवा=तच्छा, प्रकार]. **०अपरूप**—(बुकीने अनवल अरूप) नवोनव; विलक्षण; अपूर्व व मनोवैषम्य; आश्चर्यकारक; अप्रतीम. [अनवा+अपूर्व अप.]

अनवाणा-णी, अनवहाणी—वि. किवि. पायांत पादत्राण (बाह्या, जोडा) न घातलेला; उघड्या पायाचा-पायांनी. 'अनवाणी बाई राव हळुदुडु.' —सप्र २.१४. [सं. अ+उपानह]. **०काशीकर**—उ. (पायांत कांहीहि न घालतां आपण काशीस जाऊन आलां अशी बदाई मारणारा. यावरून) पक्का लबाड, लबा; अट्टल सोदा; भामटा. **०पायांनी**—पायांत कांही न घालतां; उघड्या पायांनी.

अनवाळ—वि. उच्छृंखल; बेफिकीर; खोडकर; स्वैर; उनाड. 'दशवर्षी मार्जी बाळ । तारुण्यांत अनवाळ ।' —आप ८१. [अर. बाळ अप ? किंवा सं. अ+आ+विल्=मोडणे, फोडणे]

अन(उ)वाळी—की. टवाळी; चेष्टा; खोड्या. 'तू व्रजपाळकवाळक होउनि हे अनुवाळी, करिशी मुरारी ।' —वामन ४. कात्यावत. [अनवाळ]

अनवाळें—न. (गो.) सोंवळे. [सं. अनाविल = शुध्द]. **०ळयादांडी**—सोवळें वाळत घालावयाची दांडी.

अनवेक्षण—न. अनादर; दुर्लक्ष. 'म्हणे ही तपःसिध्दी तत्त्वा । अनवेक्षणीं रसली ।' —जै २९.२. [सं. अ+अव+ईक्ष=पहाणे]

अनव्यावृत्तिसिध्द—वि. दुसऱ्याच्या निरासानें सिध्द होणारा [सं. अन्यग्यावृत्तिसिध्द]

अनशन—न. उपवास; उपोषण; निराहार (कि० करणे, होणे). [सं. अ+अशन; प्रा. अणखण]. **०व्रत**—न. उपोषण करण्याने व्रत.

अनशावें-अनशिळें-अनशां-अनशो-अनशोय-अव-सोळें पोद—न. रिकामे किंवा अन्न नसलेले पोद. (अनशावें

बंगरे विशेषावा कर्मी प्रश्नाविभक्तीत उपयोग करतात. उ० अन-
शब्दे पोटी पागी प्याले असतां नडांत भरेल. ० **पोटीं**—किवि. काहीं
न खातां; खाल्यावांचून; उपाशी असतां. [सं. अनशित; प्रा. अण-
सिय; म. आनशे—पोटीं]

अनशुद्ध—शुद्ध—सुद्ध—अशुद्ध पहा.

अनश्रुत—वि. १ न ऐकले; अश्रुतपूर्व. २ अपूर्व; अलौकिक;
ज्याविषयी पूर्वी ऐकिले नाहीं असा (विषय). ३ ज्याने पूर्वी
एकाद्या गोष्टीविषयी ऐकिले नाहीं असा (मनुष्य). 'अग्निगर्भेभि-
गमामानश्रुत। जो दिगंबर अवधरहित।' [सं. अ+श्रुत अप.]

अनश्वर—वि. शाश्वत; नेहमी टिकणारा; नाश न पावणारा.
'नश्वरे अनश्वरासी। उत्तीर्णता केवी घडे।'—एकूच ५.९३. [सं.
अ+नश्वर]

अनस—(गो.) अनस पहा. (अनशी=अनससाचे झाड)

अनसबाबा—पु. घोड्याचा एक रोग; ह्यांत सर्दी किंवा गर्मी-
पासून फोड होतात.—अश्वप २९५.

अनसाईपणा—पु. उतावळपणा; असहिष्णुता. 'कीं निरुही
हून मुके। अनसाईपणा।'—अमृ ७.७९. [असहनचा वणविपयांस]

अनसूट—वि. १ चव न घेतले; उठे न केले; न वापरले;
स्पर्श न केले; जसेच्या तसे असणारे. (डुमबे, पाणी, वंगरे).
'म्हजे दधि दूध जे सांचले। अनसूट घरी येथुनी।'—ह ७.२८.
२ खचि न करपाचे; न वापरण्याजोगे; आधीं उठे न करपाचे.
'माता म्हजे आजि मित्रवार। दुग्ध अनसूट असे समप्र।'—ह
९.१९३. ३ (ल.) वांटणीचा भाग ज्यास मिळाला नाहीं असा.

४ वैयक्तिक अनुभव न घेतलेला; ब्रह्मचारी (पुरुष किंवा स्त्री).
'उरों नेदी कोठें अनसूट। पदारी हा कियाभ्रट।'—ह १६.१६.

'आजवर नीट अनसूट राहुन। कसें मन मोहून। घडोघडीं केला
विषय पर्लगावर संघाय सोडून।'—प्रा ७.१७९. ५ चिन बड-
बलेला (बैल); खचवी न केलेला (घोडा); (ल.) वीर्यवान् 'अनसूट
निर्मल क्यारि वाजी।'—सीसू ८.१०९. [सं. अन्नुच्छट]

अनसूट—वि. १ पुणे; अखंड. 'दोरीं दोरण अनसूट'—एमा
२९.२३३. २ (श्राद्ध किंवा पक्ष याशब्दांला जोडून) भरणी श्राद्ध-
भाद्रपद वय पक्षांतले. (न जोडांत) मृताच्या वर्षाश्राद्धाच्या पूर्व
दिवशीचे श्राद्ध. [सं. अनुस्यूत]

अनसूट—स्त्री. (को.) अशुद्ध.

अनसूट—वि. शुद्ध; पवित्र. 'बाचा अनसूट धरजे जाण।'—
एमा १०.२३८. [सं. अ+अशुद्ध—असूत]

अनसूय—वि. मत्सररहित. [सं. अ+असूया]

अनसूया—स्त्री. १ मत्सराह्यत्व. २ अत्रिपत्नी; दत्तमाता.
[सं. अ+असूया]

अनस्ता—अनास्था (अप.) पहा.

अनहित—न. तोटा; अहित; नुकसान अकल्याण. [अन+
सं. सहित]

अनळ—पु. अग्नि; अल पहा. 'कां करुनीसगट परिमळ।
उप्पेसगट अनळ।'—अमृ १.४२. [सं. अनळ]

अनक्षर—वि. १ निरक्षर; खेडबळ; अशिक्षित; जंगली;
अडाणी. २ शब्दातीत (पदब्रह्म). [सं. अ+अक्षर]

अनक्षर—वि. क्षयरहित; कमी न होणारा; न क्षिजणारा. [सं.
अ+क्षर]

अनाइकी—वि. अराजकता; अनायकी पहा. [सं. अ+नायक]

अनाकार—वि. आकाररहित; निराकार. 'तया ऐशी अना-
कार। जे दशा गा।'—झा १५.५०६. [सं.]

अनाक्रोश—वि. आक्रोशरहित; सहज; अक्लेश. ० **क्षमा**—
सहजसाति. [सं.]

अनागत—वि. १ पुढें होणारा; पूर्वी आलेला नव्हे तो. 'जे कां
अतीत अनागत। वर्तमान जे प्रस्तुत। ते अवतार समस्त। इत्ये-
भूत सांगे।'—एमा ४.२४. २ भविष्यकालचे; भावी. 'अति
अनागत वर्तमान। हें तापसांनी उठे प्रपंचज्ञान।'—विउ ४.४२.

० **ग्रह**—पु. (संगीत) ताल देण्यास सुरुवात झाल्यानंतर काहीं वेळाने
गाण्यास आरंभ करणे. ० **चिंता**—स्त्री. पुढील तरतूद, काळजी;
भविष्यकालासंबंधी विचार. ० **दृष्टा**—वि. भविष्य जाणणारा. 'जे
तपसाभ्यर्थ्य समये धोर। अनागतदृष्टे ऋषीधर।'—एमा २२.३२.

० **विधाता**—वि. दूरदर्शी; भविष्य ओळखणारा; धोरणी; पुढील तर-
तूद करणारा. [सं.]

अनागम—वि. ज्याचा आरंभीचा अगर सुरुवातीचा काल
माहीत नाहीं असा; पूर्वापार; अति प्राचीन; स्मृतिकालातीत (वतन,
मालमत्ता, इक्ष, रिवाज). [सं. अ+आ+गम]

अनागम्य—वि. १ दुर्गम; आठोक्यांत न येण्याजोगे. २
अप्राप्य; अवघड; दुरापास्त; असाध्य; दुर्मिळ. [सं.]

अनागामी—वि. न येणारा (ल.) पुनर्जन्मरहित. 'इतर सर्व
कर्मांचे फळ क्षांति, अनागामी (पुनर्जन्मरहित) वृत्ति अथवा अहं-
त्पद प्राप्त केलें असतां बुकवितां येते.'—झाको (क) १३९.

अनागोंदी, अनीगोंदी—न. कर्नाटकांतील विजयानगर
साम्राज्याचे प्राचीन राजधानीचे एक शहर. ० **कारखाना**—

कारभार—जमाखर्च—बक्षिस—बोलणे—खोटा, अव्यवस्थित
गोंधळी, पोळक, रिकामा, कारभार—जमाखर्च, इ०. (विजयानगर
साम्राज्य नष्ट झाल्यानंतरचा कोणी एक राजा आपले वैभव दाख-
विण्यासाठीं पृथ्वीवरील सर्व देशांचा भपकेदार जमाखर्च आपला
म्हणून मांडीत असे; म्हणजे त्यांच्या सर्व उत्पन्नाच्या मोठमोठ्या
रकमा जमेच्या बाजूस मांडून तेवढ्याच रकमा पुन्हा खर्चाच्या बाजूस
मांडीत असे. यावरून वास्तव्यार). [का. अने=हत्ती+मुंदी-
गोंदी=गळी].—चा राजा—पु. मागितलेली वस्तु विचार न करतां

देणारा; भोळा सांब; गबाळी. इहू० 'सर्वेच अनागोदी; 'सगळा अनाकार' = जिकडे तिकडे सर्वे अव्यवस्थित अशा अर्थानेहि वापरतात.

अनाघात—क्रि. अतिशय; प्रमाणाच्या बाहेर; भरमसाट-पणे. 'येदा अनाघात पाऊस पडला.' [सं. अनागत ?]

अनाचार—उ. अनिष्ट, अनियमित वर्तन; विहित आचार सोडून वागणे; आचारभ्रष्टता; अर्थभे; दुराचार. 'विवेकें त्यजावा अनाचार हेवा।'—राम ६९. —री-वि. धर्मलंघ; अनाचार करणारा; स्वैरी; स्वेच्छाचारी; दुराचारी. [सं.]

अनाज—न. धान्य. [सं. अन्न हि.]

अनाजीवंताचा धारा—उ. शिवाजीमहाराजांचा सचीव अनाजी दत्तो यारें जी तत्सर्वेधी कधी ती. —रा २१.७९.

अनाटमी—स्त्री. (शाप.) शागीर; शास्त्रीशाळ; शास्त्रील्यवच्छेदन शाळ. [इं.]

अनाट्याई—क्रि. १ अयोग्य ठिकाणी, स्थळी, जागी; गैर मार्गाने; भयल्याच गोष्टीत. 'न देवाय न धर्माय.' 'द्रव्याचा धर्मविषय करवा किंवा उपभोग तरी करावा उगेच अनाट्याई घालवू नये.' 'दुष्टास हितोपदेश केला म्हणजे अ० जातो.' २ व्यर्थ; कुठट. [सं. अन्य+स्थान, प्रा. अण्+ठाय. सप्तमीत वापरतात]

अनाड—वि. १ अडाणी. 'मी अनाड काहीं कळेना गे ये ये। वेहजड पडली भ्रांति ॥'—पञ्ज २२.५६. २ उनाड; द्वाड; नाडाळ. अप्रमत्तशीळ लातरी। सर्वपरी अनाड।—एमा ११.५.५७. —स्त्री. अडचण; संकट. 'येथ मांडलिया तंतडी। तें प्राण पडेल अनाडी।'—एमा १४.४२५. [सं. अज्ञानी किंवा अडाणी] **अनाड**—अडाण-चोट पहा.

अनाड-ड, अनाडकी, अनाडचाळ, अनाडबाहुला, अनाडमाजी, अनाडझाड, अनाडणें—वगैरे शब्द, उनाड या अर्थी आहेत. त्याकरिता उनाड खाली पहा.

अनाडा—अडाणा पहा.

अनाडी—वि. १ अडाणी; अशिक्षित; मूर्ख; खेडबळ; अनभिज्ञ; गांवबळ; निरक्षर; अजाण. 'अनाडी लोकांचा चौपा वग झाला असेल.'—निमा १०.७४. २ अजाण; वयाने लहान. 'कोणी बढती रे अनाडी छंदरी।'—दावि ३५. [सं. अज्ञानी; हि. यु. अनाडी]

अनात—थ—स्त्री. कृपा; मेहेरबानी; रयात; खैर. **अकरणें**—कृपा करणे. —समास १९.५०. [अ. इनायत.]

अनात्म-त्मा—वि. मायासय; नश्वर; आत्म्याविरहित; आत्मा नसलेला; अशाश्वत; जड. 'आणि अनात्मवर्गीनर। सांनिहि आत्म-स्वायें क्षीर। चरताति हे सविचार। राजहंस ॥'—झा १५. २९६. [सं. अ+आत्मन्]

अनाथ—वि. दीन; निराश्रित; गरीब; पोरका; निरालंब. 'जे अशिता अनाथांचे मायपोट।'—झा ८.१९५. [सं. अनाथ+ऐश्वर्ययुक्त असणे]. **अनाथ**—पु. ईश्वर; साधु; मालक; गरिबांचा बैवारी; अनाथबंदु—पालक. **अप्रेत**—न. बेवारीप्रीत. **अबधु**—पु. निराश्रितांचा सहाय्यक; दीनबंदु. **अविद्यार्थीगृह**—न. निराश्रित विद्यार्थ्यांकरिता बांधलेले वसतिगृह-शाळा—आश्रम. महाराष्ट्रात या नांवाची एक मोठी संस्था आहे. **अवाणी**—क्रि. अनाथाप्रमाणे; केविल्याणी; दीन; असहाय्य. 'झाली असें परिसतांची अनाथवाणी। ठावी नसे जिस कर्षी अशि नाथवाणी।'—बार १८. इतर सामाशब्द: अनाथपालन; अनाथपूजा; अनाथभोजन; अनाथवत्सल; अनाथसमाचार; अनाथसेवा.

अनाद—स्त्री. १ (गो.) अन्न. २ तांदूळ. [सं. अन्न]

अनादर—पु. तिरस्कार; अवहेलना; तुच्छता; अपमान; अवज्ञा; [सं.]. **अण**—न. अवहेलना; धिक्कार. **अणें**—क्रि. अवहेरणे; अपमान करणे; तिरस्कार करणे. **अबुद्धि**—स्त्री. तुच्छता; तिरस्कार.

अनादि—वि. १ आरंभरहित; उत्पत्तिरहित (ईश्वर, माया). 'अनादिमायाप्रभावे।'—झा १७.५६. 'मी आदिची अनादिआदि।'—एमा २.३९७. २ ज्याच्या आरंभकाळाचा थांग लागत नाही तो; चिरंतन. ३ मूळचा; स्वभावतः. 'तैसाच श्रुत स्वर्गादिक। अनादि दोष-युक्त देख।'—एमा १०.४९६. —न. परब्रह्म. **अन्व**—आरंभरहित स्वतः. 'आपुणे अनादिव भेटे।'—झा १७.२२०. **अनिधन**—न. ज्यास आदि—अंत नाही असा; ज्यास आरंभ व शेवट नाही तो; विष्णु. **अपरंपरा**—स्त्री. अति प्राचीन काळापासून चालत आलेली रीति, पद्धति. (कि० असणे—चालत येणे—होणे). **अवनजर**—पु. (छ.) अतिशय जुनाट जंगल; छुड्यांचे रान [अनादि+वनजर]. **असिद्ध**—वि. अनादि-काळापासून असेल्ल्या: स्वयंसिद्ध; अनिर्मित; स्वयंभु (ब्रह्म, ईश्वर इ०). 'जरी भित्ति अनादिसिद्ध।'—झा १५.३२३. **असोयरा**—पु. ईश्वर. 'भेटला तो अनादि सोयरा ॥' [सं. अ+आदि.]

अनादृत—वि. तिरस्कृत; तुच्छतेने वागविलेला; [सं.]

अनाद्यनंत—वि. १ आरंभ व शेवट नाही असा; चिरकाल टिकणारा. २ ईश्वर; शंकर; विष्णु. [सं. अनादि+अनंत]

अनान—वि. वेगवेगळा; निरनिश्चय; पुथक. —पु. पृथक्त्व; वेगळेपणा. 'दोहीही अभिमाने। अथांचेनि अनाने। विष्णुवर्दी।'—अष्ट ८.१३. [सं. अन्य+अन्य.]

अनानस—अननस पहा.

अनापेक्षी—वि. १ अपेक्षेबाहेरचा, कल्पनेबाहेरचा. २ कोण-तोहि अपेक्षा, इच्छा नसलेला; निरिच्छ: निष्काम. 'सुगड संगीत गुण-प्राही। अनापेक्षी लोकसंगीत ॥'—दा २.८.१९. [सं. अ+अपेक्षा]

अनाप्त—वि. परकीय; नातल्या किंवा संबंधी नव्हे तो. 'जे नवमास वाहे उदरत। ते माता करुनि आता। स्त्रियेस मानिति अति आस।'—एमा ३.२३६. [सं. अ+आप्त]

अनाम—न. लोक; जग; मनुष्यमात्र. [अर.]

अनाम—वि. नामरहित असा (ईश्वराचे विशेषण). ' अज अजित पूर्ण अनाम ॥ ' ' यया अनाम्या नामे ठेविती । ' —शा ४.६९. [सं. अनामनाम्]

अनाम—उ. एक प्राचीन राष्ट्र; कोचीन, चीन, आणि टाँकीन या भागास हें नांव आहे.

अनामत—वि. १ विश्वासाने दुसऱ्याजवळ ठेवलेली (ठेव). २ (ल.) आगाऊ विश्वास पटण्यासाठी दिलेली (टेंडर बरोबरची बरेर रक्कम). ३ जन्म; सत्कार जमा ' जयदेवरायास हारामखोरी लावून देशमुखी अनामत केली. ' —हम ३३. [अर. अमानत-वर्णविपर्यास]. ४ तत्सलमात; मोघम; हिशोबत नवाखााँ दाखल न केले. ५ तिन्हाहाकडे ठेवलेली (बांतांतील वस्तु). सामासकः—अनामत खर्च—खाते—जमा—झाडा—रक्कम—हिशेब इ०. —क्रि. १ खर्च न करता; उपभोग न घेता; स्वस्थ करून न बिघडविता; जशीच्यातशी. ' तुम्ही धान्य ठेवून गेलां तें अजून माझे घरां अ० पडले आहे; ' ' सारी जिद्दी बंदून घेतली शेत मात्र अ० राहिली आहेत. ' २ अलगत; अज्ञात; हद्दूच; सावकाश; स्थिरपणे. ' ही भरलेली दळत अनामत उचलून देव. ' इतर अर्थासाठी अचानक पहा. ० वही—कायम निकाल न लावलेल्या अशा अनिश्चित पैशाचुन देवबंदीसंबंधी—तत्सलमात रकमांची ठेवलेली हिशोबाची चोपडी.

अनामय—न. आरोग्य; नितीरीगा; सुडड—निकोप प्रकृति. [सं. अनामय]

अनामिक—वि. १ नांव घेण्याला अयोग्य; अस्तुत्य (मदार, नांग, चमार बोर). ' पवित्राला म्हणून नको हा कंठक. मानिनी आत्मिक अनामिका ॥ ' —तुगा. ४०८. २ ज्याने आपले नांव गुप्त ठेविले आहे असा; निनावी. ३ अनामक, नामरहित असा (ईश्वर). [सं. अनामनाम्]

अनामिका—स्त्री. कंगळीच्या शेजारचे बोट; आंगठीचे बोट. [सं. अनामिक]

अनामल—न. (शाप.) अम्लास निर्गुणत्व (उज्ज्वल; सारता) आणणारा जो पदार्थ त्यास अनामल म्हणतात. भस्म; खगोत्पादक धातु. (ई. बेस.) [सं. अनामल]

अनायक—स्त्री, **अनायेक**—वि. नेता, किंवा सत्ताधारी पुराही नाही असे; बेबंद; निर्णायक; अंदापुंदीचे; अव्यवस्थित. ' सत्यासत्य हारपले. ' अवघे अनायेक जाले. चहुंकडे ॥ ' —दा ११.२.२४; ' या राज्यांत आतां अनायक झाले. येथे राष्ट्रप्राची सोय नाही. ' [सं. अनायक]. ० ता—स्त्री. अराजकता; बेबंदशाही; निर्णायकी.

अनायती—स्त्री. कृपा. ' अनायती नजर ' —कृपादृष्टि. [अर. इनायत.]

अनायस—वि. स्वतंत्र; पराधीन नसलेले; स्वावलंबी. [सं. अनायस]

अनायास—उ. परिश्रमाची किंवा कष्टाची जरूरी नसणे किंवा त्यापासून मुक्ता; (बहुतेककून तृतीया विभक्तीत उपयोग; जसे:—अनायासे, अनायासाने—परिश्रमावाचून; सहज). ० कृत—वि. श्रम न घेतां, पडतां, सहज केलेले. ० साध्य—वि. करण्याला सोपे; सुलभ. [सं. अनायास]

अनार—न. १ डाळिंबाचे झाड; फळ. ' विलायती अनारें या दिवसांत तेथवर गर्मीमुळे न पावतील; ' —दिमरा १.३३. २ (साधारणतः डाळिंबाच्या आकाराचा) दारूचा नळा; हिंगणवेट. याचे प्रकार:— मोतिया, चमेली, सुरू, शेवंती, वैठकी आणि साधा अनार; हे जेवतांना पंगतीत लावतात. ' हवया भुनके चंद्रजोती जळती । अनार जातगी या जागोजागी लाविती । ' —क्रींगीत ३७. [का.]. ० दाणा—उ. डाळिंबाच्या बियांप्रमाणे दिसणारे एक धान्य. —सुंघ्या ११०. [का. अनार+दान]. ० दाणी—वि. डाळिंबाच्या रंगाप्रमाणे किंवा दाण्यासारखे (टिपके) विणकरीने ज्यावर बूट केले आहे असे (पागोटे, शेला, दुपेटा बगैरे). —मराठी तिसरे पुस्तक (१८७३) ६४.

अनारणे—(विप्र. आयनेरणे पहा.) अवयवणे; आळसणे; मुस्त होणे.

अनारत—वि. सततचे; निरंतरचे. —क्रि. सतत; अविरत. [सं. अना+रम्]

अनारब्ध—वि. न आरंभलेले; सुरू न केलेले; भावी; पुढचे. ० कार्य—न. पुढे सुरू करावयाचे काम; भविष्यकालीन कार्य; क्रियमाण असे काम. ' वेदांतमुद्रांत प्रारब्धासच प्रारब्धकार्य आणि जीं प्रारब्ध नाहीत त्यांस अनारब्धकार्य अर्शी नावे दिली आहेत. ' —गीर २६९.

अनारसा—अनरसा पहा.

अनारिसा—सा—वि. १ भिन्न; दुसरा; वेगळा; भलता. ' आपण विसरोनि अनारिसीं । देखे पिसें जयापरी । ' —रंयोबा १.४६३. २ दुसऱ्या जातीचे—रीतीचे; विलक्षण; नवीन; निराळे. ' बाई तुझा नवा शृंगार । अनारिसा दिसतो मुखचंद्र । तरी कोण जोडला वर । सांगे आम्हां । ' —कथा १.१२.९. ३ अपूर्व; अद्वितीय. ' अमृत पाजिले चवी अनारिसी । साक्ष ज्याची त्यासी मनामार्जी । ' —ब २५.१२; ' मागे पुढे झालीं अपारें । स्वघे केर्ली असती धनुषीं । ' १२; ' हें अनारिसे निघें । ' । दिसोनि आले सकळां सती । ' —जै ६६.७७. [सं. अन्यादृश; प्रा. अणारिस]

अनाकी—स्त्री. अंदापुंदी; अनायकी; अराजकता; बेबंदशाही; कांति. —ई. ई. ई. —वि. अराजक; क्रांतिकारक; बंडखोर. [ई.]

अनारते—वि. निरिच्छ; दुःखरहित; सुखी. ' होआल तुम्ही अनारते । ' —शा ३.१०२. [सं. अना+ते]

अनाथ—वि. १ आथे महावंशातील नव्हे तो; द्राविड, मॉंगल बगैरे आथेर वंशातील. २ आथे किंवा श्रेष्ठ नव्हे तो; नीच; दुष्ट.

१ आर्यास अनुचित; अयोग्य; न शोभणारे; अप्रतिष्ठाकारक. ४ असभ्य; गांवळ; प्रतिष्ठा नसलेला. —पु. १ भिळ, कोळी, कात-करी इत्यादि मुन्हेगार जाती. —गांगा २४. २ आर्थ वंशंतील नव्हे तो माणूस; म्हेच्छ, शक, हुण, शूद्र वगैरे लोकांना अनार्थ म्हणत असत; आर्थतर मानववंशातील इसम—द्राविड, मोंगळ, नीग्रो इ. [सं. अ+आर्थ]

अनावड—डी—स्त्री. गोडी, आवड इत्यादींचा अभाव. तिर-स्कार; नावड; चुच्छता; टिटकारा; अप्रीति; अरुचि; अनावर. 'पंतां प्रमेयांची गोडी । अमृता उपजे अनावडी ।'—शिथु १८. 'कुणार् लागलीसे गोडी । अनावडी विषयाची ।'—एरुव ५. ६३. 'द्वेष कांटाळा अनवडी'—यथा ४.८४६. [अ+आवड]

अनाव(वा)र—वि. बेलगाभी; स्वैर; अमर्यादित; वेताल-आटोक्यावाहेरें. 'हें अनावर न विचारितां । वायाचि धिवसा उप-नळा चित्ता ।'—हा १.६७. [सं. अनिवाय]

अनावरण—वि. ज्यावर शांण नाहीं असा; वखांत गुंडाळात न येण्यासारखा; उघडा. 'मज अनावरणा प्रवरण । भूषणातीतासि भूषण ।'—हा ९.१६२. [सं. अ+आ+वृ]. **०समारंभ**—पु. प्रकट करण्याचा—उघडण्याचा समारंभ (तसवीर, पुतळा, इमात वगैरे).

अनावसर—अयोग्य वेळ; अवेळ; अस्थान [सं. अनवसर]

अनावस्था—अनवस्था पदा.

अनावळी—वि. १ अनावळ पहा. —स्त्री. खोडी, चेष्टा; अर बाळी. [अ+आवळ=आवर?]

अनाविल—वि. १ शुद्ध; सोंबळे. —पु. गुजराथी ब्राह्मणांची एक जात; अनाविल ब्राह्मण. [सं. अनाविल]

अनावृत्त—वि. १ आवरण—सांण नाहीं तें; उघडें; जाहीर. प्रकट; बंद न ठेवलेलें; न झांकलेलें. २ अनिप्रहित; अनावर; आटो. क्यापलीकडील; बाहेरचें; अतीत. 'माझे स्वरूप गा असमसहस । गुणमायेसी अनावृत्त ।'—एमा १५.२२७. ३ (ल.) अंसेरक्षित [सं. अ+आ+वृ]. **०एत्र**—वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध होणारे पत्र. **०बीजवर्ण**—ज्यांचे बीज उघडें असतें अशा देवदार वगैरे वृक्ष जातीचा वर्ण.

अनावृत्त—वि. आश्रित नसलेला; पुन्हां न येणारा. [सं. अ+आ+वृत्]

अनावृष्टि—स्त्री. अवर्षण; पावसाचा अभाव. 'किं अनावृष्टि वर्षे वन । मृत्युसमर्पि सुखापान ।' [सं. अ+आ+वृष्=पावस पडणे]

अनाद्य—वि. न बिघडणारे; नाश न पावणारे; क्षय न होणारे; न्हास न पावणारे. [सं. अ+नद्य=नासणे]

अनाधम—मां—वि. सम; वर्तन होऊन विबाह झाला नाहीं असा; चार आश्रमांत जो मोडत नाहीं असा. [सं. अ+आधम]

अनाश्रय—पु. आश्रय; संरक्षण—आधार यांचा अभाव. [सं.] **अनाश्रय—दी, अनाश्रित**—वि. निराधार; आश्रयहीन; निराश्रित. [सं. अ+आश्रय]

अनासक—वि. उदासीन; आसक नसलेला. 'तैसा भूतकर्म अनासकतु मी भूतार् असे ।'—हा ९.१२९. [सं. अ+आसक]

अनास्थ—वि. आस्था किंवा कळकळ नसलेला; निष्कळजी; बेफिकीर. [सं. अ+आ+स्था]

अनास्था—स्त्री. निष्कळजीपणा; बेफिकीरी हयगय; हेळ-सांड; धरसोड; कळकळीचा अभाव. [सं. अ+आस्था]

अनाहत, अनुहत—वि. १ न मारलेला, हाणलेला. २ स्वयमेव; स्वभावतःच उत्पन्न झालेला. ३ कोरें; न धुलेले (वस्त्र). ४ सततचा; अखंड. **०कमळ, ०चक्र**—न. (योग.) शरीरातील पट्टकपैकीं हृद-यामध्ये अनाहत नामक चौथे कमळ आहे. त्याचा रंग अग्नीसारखा असून तें बारा पाकळ्यांचे असतें. क पासून ठ पदैत तेथे बीजाक्षरे प्रत्येक दळावर प्रकाशमान झालेले असतात. 'हृदयें अनाहत कमळ । तें अभिवर्ग द्वादशरत्न । कें पावुनि ठें बीजें करी शळाळ । प्रतिपत्नी ॥'—विउ १.५१. [सं. अ+हृत्=मारणे]. **०गजद, ०ध्वनि**—१ पु. योगसाधनेने ऐकूं येणाऱ्या दश नादाच्या ध्वनीपैकीं एक ध्वा दहाहि. 'हें असो ते कुंडली । हृदयाभांतु आली । तेंव अनाहताचा बोली । चावळे ते ।'—हा ६.२७४. २ एकसारखा अखंड अज्याहत सूर—आवाज. 'जैसा अनुहताचा गजर । तैसीं उरें वाजती अपार ।'—एरुव ६.७२. ३ सोहं शब्दः श्लासोच्छ्वास.

अनाहार—पु. उपवास; उपोषण; अन्नावांचून राहणे. [सं. अ+आ+हृत्=भेणे]. **री**—वि. उपवास करणारा. [सं.]

अनाहत—वि. १ न बोलावलेला; आमंत्रण न दिलेला; आमंत्रण. २ अनपेक्षित; अकल्पित; आकस्मिक. [सं. अ+आ+हृत्=बोलावणे]

अनाक्षर—अनक्षर पदा.

अनिकट—पु. नदीला बांधलेला बंधारा; बांध; धरण. [इ. अनिकट. मूळ द्राविड शब्द—का. अणे=बंधारा+कट्टु=बांधणे. अणेकट्टे=बंधारा; ते. अडकट्टे=बंधारा]

अनिगा—घा—स्त्री. काळजीचा अभाव; हयगय; आबाळ; अनास्था. **०करणे**—निगा न राखणे; अनास्था करणे. [अ+फा. निगाह]

अनिपूत—ती—स्त्री. (प्रां.) आबाळ; हुलेक्ष; अनिगा. 'हा घोडा अनिपूतीने नासला. ' [अ+फा. निगाह; म. निपूती]

अनिचाड—वि. चाड नसणारा; अनुसुक्त; अनास्थ; निघोरी. [अ+चाड]

अनिच्छ—वि. निरिच्छ; इच्छा नसलेला. [सं. अ+इच्छ]

अनिच्छा—स्त्री. निरिच्छता; वेपिकीरपणा; आकांक्षेचा अभाव. 'विषयाची अनिच्छा असावी.' ० प्रारब्ध—न. देवघरात प्राप्त, केवळ इच्छा नसताना घडून आलेली गोष्ट; नको ते नशीबी येणे; परेच्छा प्रारब्ध (स्वेच्छा प्रारब्ध याहुन भिन्न). [सं.]

अनित्य—वि. नित्य, शाश्वत नव्हे तो; नश्वर; विनाशी; क्षणिक. 'अनित्य प्रपंच जो अनात्मा।' [सं. अ+नित्य]

अनित्य—न. अनिती (अप.); वाईट गोष्ट—हेतु. 'अनित्य पोटी धरूं नये।' —दा १४. १. २८. [सं. अ+निति]

अनिन्दक—वि. निन्दा न करणारा. 'जो अनिन्दक अनन्यागती।' —हा ९. ४०. [सं. अ+निन्द=दोष दणे]

अनिन्दित—वि. न निन्दिलेले; दोषरहित; निदोष. [सं.]

अनिय—वि. निन्दा न करण्यायोगे; निन्दकलेक; अवाच्य; उपहास करण्याला अयोग्य; स्तुत्य. [सं.]

अनिपुण—वि. अकुशल; नवशिका; अज्ञानता; तरबेज नसलेला; निष्णात नव्हे तो. [सं. अ+निपुण]

अनिवध्दगान—न. (संगीत.) ज्या गायनाने रागाच्या धोरणाने केवळ स्वरांचे अनेक प्रकारे उच्चारण होते पण त्यात चिजेची अक्षरे बसाल असत नाहीत ते. [सं.]

अनिघ्नत—वि. १ निःसंशय; खात्रीचा; निश्चित; खचित. २ भ्रूतिरहित; विकल्परहित. [सं. अ+निघ्न=विकल्प होणे]

अनिमिषेष—पु. ज्याच्या डोळ्यांच्या पाण्याला खत नाहीत असा; देव किंवा मासा. —वि. न मिष्टाने, लवणाने; उषडे (डोळे); सदां जागृक. —क्रि.वि. डोळे न मिष्टात; डोळ्यांत तेल घालून; टक लावून; सावधानतेने. [वैश. अ+निमिष=मिष्टणे]

अनियत—वि. १ अनिश्चित; अनियमित; अनियंत्रित; पक्के न ठरेल. २ नियमाने न वागणारा. 'अनियतासि सर्वथा योग्यता नाही।' —हा ६. ३४४. [सं. अ+नियत]

अनियंत्रित—वि. १ निर्बंध नसलेले; वेकाम; अमर्याद; स्वैर; झुलमी (सत्ता). 'सीकरने अनियंत्रित सत्ता आपल्या हाती घेतली होती.' —टि २. ४४३. [सं. अ+निन्त्र=निर्बंधात ठेवणे.—यंत्र]

अनियम—पु. अनिश्चितपणा; कायमपणाचा अभाव; कायम न केलेली स्थिति. —वि. अनियमित पडा.

अनियमित—वि. १ अनिश्चित; न ठरेला. २ अमर्याद; अपरिमित; निरंतरचा. 'जीवी अनियम चितवणी।' —हा १६. ३३२. [सं.]

अनियम्य—वि. नियमन किंवा दमन करतां न येण्याजोगे; आवांकांयत न आणण्याजोगे; हुकमत न चालवितां येण्यासारखे; अनिवार. [सं.]

अनियाळें—वि. वांकडे; तिरपे; तिरकस. 'मुरडिबे आंगे झाडी करि। अनियाळां डोळां वेष्ट घेव।' —शिष्ट ७१०; [अनियाळें]

अनिरूप—वि. निरूपण करण्यास कठिण. 'तें अनिरूप कीं निरूपिजे। ऐकतां बुद्धि आणिजे।' —हा १३. १७६. [सं. अ+निरूप=सांगणे]

अनिरूप्य—वि. वर्णन करतां न येण्यासारखे; न सांगण्यासारखे. [सं. अ+निरूप=सांगणे]

अनिर्णय—पु. अनिश्चितता; धरसोड; निश्चित किंवा कायम नसलेली अवस्था; निकालाचा अभाव. —वि. अनिश्चित; अनियत. [सं. अ+निर्णय=ठरविणे]

अनिर्णीत—वि. कायम किंवा निश्चित न केलेले; संशयित. [सं.]

अनिर्दश्य—वि. दाखवितां येत नाही असा. [सं. अ+निर्+दिश=दाखविणे]

अनिर्वचनीय—वि. अनिर्वाच्य पहा. ० ख्याति—वेदांतांतील एक वाद. 'आख्याति अन्यथाख्याति। शून्यख्याति सत्ख्याति। अनिर्वचनीय इत्ये ख्याति। तो वातुनिश्चिती मी उद्धवा।' —एमा १६. २०७.

अनिर्वाच्य—वि. १ अवरुणीय; वर्णन करण्यास कठिण; विवेचन, स्पष्टीकरण करण्यास अवघड (ईश्वर, दुःख, सुख). 'ब्रह्म तें अनिर्वाच्य जाण।' 'आणि इथे अनिर्वाच्यपणातें तुजेंही देवांगण।' —अष्ट ६. ३९. २ सांगण्याला अयोग्य. ३ अवाच्य याअर्थी. [सं. अ+निर्+वच्=सांगणे] ० एण—न. उच्छेदखलपणा.

अनिर्वाह—पु. निर्वाहाचा अभाव; निवड किंवा अनिष्ट अवस्था; निरुपयाची स्थिति; नाहलाज. [सं. अ+निर्+वह=नेणे]

अनिर्वाह्य—वि. आवरणेयला, व्यवस्था करण्याला कठिण; चालवावधास कठिण. [सं.]

अनिल—पु. १ वायु; वारा. 'सहजें मलयानिल मंडु सुगंधु।' —हा ४. २२०. २ अष्टवर्षीकी एक. [वैश. अन्=भास घेणे. तुल० आयरिश अनल]

अनिवड—वि. अतुलनीय; निवड करतां येत नाही असा; प्रचंड; भयंकर. 'अनिवड उडल टाक। अंबरीं नातु येवु।' —गीता १. ७७८. [सं. अ+नि+वृ, प्रा. अनिवड; म. अ+निवड]

अनिवार—वि. १ अतिशय; अमर्याद; प्रमाणाबाहेर; फार मोठा. 'जन्ममरणकोडी अनिवार।' —एमा २. २८४. २ आवरणेयला कठिण; दुर्निवार; खोडकर. 'मूल तुम्हा अनिवार यशोदे।' —राल १८. ३ अनिवार्य; अपरिहार्य; न टाळात येणारी; न झुकविण्यासारखी (आर्पित, विपत्ति; गंडांतर, अरिष्ट इ०). 'आम्हां जन्ममरण अनिवार।' —एमा ३. १११. ४ जाणूत; कडक; पराक्रमी 'दखनदेशी अंबामानी देवत अनिवार।' —ऐरो २७४. [सं+अनिवार्य]

अनिवार्य—वि. निवारण, प्रतिबंध करतां न येण्यासारखे; अपरिहार्य; टाळण्यास कठिण; वाण्यास अवघड. [सं. अ+नि+वृ]

अनिश्चित—वि. कायम अखेर, खात्री, निर्णय न केलेले. [सं.]

अनिष्ट—वि. १ इष्ट नसलेले; अप्रिय; नापसंत. २ प्रतिकूल; अशुभ; वाईट; अकल्याणकारक; अननुकूल. —न. तोटा; नुकसान: अनर्थ; अहित; अकल्याण; अप्रिय, नापसंत गोष्ट, बगैर. **०सूचक**—न. अनिष्ट फल सूचविणार; वाईट गोष्टीचे पूर्वसूचक; अशुभ दक्ष-विणार; दुर्लक्षणी; अभद्र; अमंगल. [सं. अ+इष्ट]

अनिष्टापत्ति—स्त्री. १ अनिष्ट घडणे; संकट येणे; अनर्थ ओढवणे. २ (न्याय.) जे सिद्ध करावयाचे नाही ते सिद्ध करणे—होणे. [सं. अनिष्ट+आपत्ति]

अनिष्टापात—पु. अनिष्ट घडणे; आपत्ति; दुर्दैव; विपत्ति; दुष्ट-टना; संकट कोसळणे—येणे. [सं. अनिष्ट+आपात]

अनिष्टपन्न—वि. १ न संपेलेले; अपुरे; अर्धसुधे. २ ज्यापासून काहीएक उत्पन्न झाले नाही असे. निष्फळ [सं. अ+निष्ठ+पत्त]

अनिष्ठ—पु. बापु; अनिल पहा.

अनी—स्त्री. अणकुची; टोंक; अणी पहा. [सं. अणि]

अनीक—पु. न. १ सैन्य; फौज. २ समुदाय; जमाव. 'पुनरपि परते मागीं माघव हरिसा शिरे गजाअनीकीं.'—मोदोण ११. ३९. [सं.]

अनीकसा—वि. अणीकसा; भिन्न; दुसरा. [सं. अन्यत्क+सदृश म. अणिक+सा]

अनीगा—स्त्री. आण; शपथ; आणेगा पहा. 'मासैं चरित्र कोणी पाहूं नये अशी 'अनीगा' विनायकाचें घातली.'—विक्र. चरित्र. [सं. आज्ञा; प्रा. आणा; म. आण]

अनीति—स्त्री. १ अधर्म; पाप; अनाचार; अन्याय; व्यभिचार. २ असम्यपणा; अशिष्टता; प्राम्यता; वाईट चालीरत. [सं.]

अनीन—स्त्री. लगाम (वादी, दोरी). 'एकदांन घोड्यांच्या अनिना उडवून मोहळाच्या माशा उडतात त्याप्रमाणे सर्वत्रांनी उडी घातली.'—पाव ४५. **अनीनीस अनीन लागणे**—काम अगदीं धाईट येणे. 'ज्यावेळीं अनीनीस अनीन लागेल त्यावेळीं येतील तितके ठेवून घेऊं.'—रा १२.३४. [अर. इनान.]

अनीबानी—अणीबाणी पहा.

अनीमोल—अनमोल पहा. 'सुकु तुरा पंढरी रत्न असं अनीमोल । राजेंद्र भूपती शान सर्वारव डोल ।'—होला ११९.

अनीश्वरभाव—पु. ईश्वर नाही असा भाव; नास्तिक, पाखंडी मत. (याच्या उलट ईश्वरभाव). [सं.]

अनीश्वरवाद—पु. पाखंडमतांचे समर्थन; नास्तिकमताचा पुरस्कार. —व्री-वि. निरीश्वरवादी; पाखंडी, नास्तिक; ईश्वर नाही असे मानणारा. [सं.]

अनु—अ. एक उपसर्ग. अर्थ: १ मारून, पक्षात्, उ० अनुगमन, अनुसर. २ सारखा; प्रमाणे; बरहुकूम. उ० अनुरूप. ३ खाली

घाको. १. १०

(ल.) खालोखाल; दुय्यम प्रकारचा; पेक्षां हलका. उ० अनुकल्प. ४ भिन्न: बगैर. उ० अनुकंपन. [सं.]

अनु—वि. आनु; दुसरा; अन्य. 'मनोरथांचे परिसमा । आरो-गिजनु कां लक्ष वेळ । परि उपवासावेगळ । आनु आधी ।'—अमृ ६.३३. [सं. अन्य].

अनु—क्रि. मुळींदेखील; किंचित सुद्धां. 'मुसळांचे अनु । तुका म्हणे नव्हे धनु ।'—तुगा ३१४५. [सं. अणु]

अनुकंपा—स्त्री. (दुसरा मीतीने कांपत असला म्हणजे आप-णहि दयेने कांपतो म्हणून) दया; करुणा; कृपा; कळवळा; कौंव. 'नच सुंदरी ! करं कोपा । मजवर धरि अनुकंपा ।'—सौभद्र. [सं. अनु+कंप] —**कंपनीय**—वि. दयेस योग्य. —**कंपित**—वि. दया दाखविलेला; ज्याची दया आली आहे असा. —**कंपय**—वि. दयेस पात्र; दया करणाऱ्याजोगे. [सं. अनु+कंप=कांपणे]

अनुकरण—न. १ नकल; दुसऱ्याप्रमाणे वागणे; प्रतिकृति. २ हुबहुच काढलेला आवाज (जमावर, पक्षी इ०चा); ध्वन्यनुकरण; ध्वनिवाचक शब्द उ० धडाधड, धवाधव, पटापट, भडाभड, बगैर. [सं. अनु+कृ] —**धातु**—पु. आवाजाच्या अनुकरणाने बनविलेला धातु; अनुकरणवाचक धातु. जैसे—करकरणे; खरखरणे; चुकचुकणे; चुरचुरणे. —**शब्द**—पु. आवाजावरून बनविलेला शब्द. उ० सपसप, सळसळ.

अनुकरण—अक्रि. अनुकरण करणे; सदृश वागणे—होणे. 'जो आपु लेनि विसरे । सर्वे मुक्तचें अनुकरे । तो आत्मा बोलीज क्षरे । पुरुषनामे ।'—झा १५.४९५. 'जै प्रकृति इंका अनुकरे । ते प्रकृति इंके अवतरे ।'—अमृ ५.३६. २ उत्पन्न करणे. 'तया कर्मासाजी मय । सहरो आपवें जग । अथवा नवें चांग । अनुकरे ।'—झा १८.४३२.

अनुकर्ष—पु. १ आकर्षण. २ कालंतरावर किंवा दिवसगतीवर लोटलेले कर्तव्याचरण; विहित कालानंतर केलेली क्रिया (याउलट-अपकर्ष). ३ (व्या.) पूर्वीच्या नियमांतील शब्द पुढील नियमांत घेणे. [सं.]

अनुकल्प—पु. १ सुखयत्नेकरून जे कर्मादि सांगितले असते त्याच्या अभावीं काहीं गौण कर्मादि करावे अशी जी शास्त्रादिकांत अनुज्ञा असते ती; गौणकल्प. जसे—झुजाच्या ऐवजीं दुर्वां उपयोगांत आणणे; २ प्रतिनिधि; बदली. [सं.]

अनुकार—पु. १ अनुकरण; अनुसरण. 'जातीचेनि अनुकारे । जेणे अवतरे । करणे पावे ॥'—झा ६.४५. २ आकार; स्वरूप. कैवल्ययंत्राचा उच्चार. करावे आं रेखांचा विस्तार । तैसा दिसे अनुकार । वळींयत्रांचा !'—शिष्ट ३९५. ३ संप्रदाय. ४ प्रतिविंब; नकल. 'ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर ।'—झा ५.१३८. ५ साम्य; सारखेपणा; सादृश्य. [सं.] —व्री-वि. १ अनुकरण करणारा. २ सदृश असणारा, दिसणारा. —य्ये—वि. अनुकरण करण्यायोग्य, नकल करण्यायोग्य. [सं.]

अनुकूल-ळ—वि. १ फायदेशीर; उपकारी; सहाय्यक; धार्मिका; शुभ; कल्याणप्रद; हितकर; हितावह; योग्य; मनाच्या आवडीप्रमाणे असलेला. 'पूर्वकडे गमनास पश्चिमवायु अनुकूल होतो.' २ जुळणारा; जमणारा; संमत; अनुसरून असणारा. 'मीमांसासमत धर्मशास्त्रास अनुकूल आहे.' ३ तयार; हाताने, ताक्यात, हुकमतीत असणारा. (पैसे, धान्य बोरें). 'अनुकूल खियापुत्र। अ० मंत्री पवित्र। अ० राज्य सवेत्र। भोगिले विचित्र नानाभोग ॥'—एमा २.१४३. —न. योग्य परिस्थिति; सहाय्यक परिस्थिति; अनुकूलता; सोई-स्करपणा. (प्रतिकूल याच्या उलट). 'यंदा काशीस जाण्याचे आम्हांस अनुकूल नाही; सारीं माणसे परीं दुखणाईत आहेत.' [मं.] —ता.—झी. १ ऐपत; सामर्थ्य. २ संमति. [सं.]

अनुकृति—झी. १ अनुकरण. २ नकल; वांकल्या; विडंबन. [सं.]

अनुकृत—वि. १ अवहित; निषिध्द (शास्त्राने न सांगितलेले म्हणून). २ न बोललेले; न सांगितलेले. ० **संकेत**—उ. प्रत्यक्ष न बोलतां परस्पर समजुतीनें झेल्ली गोष्ट. 'तुम्ही आमच्याकरितां अमुक कराल तर आम्ही तुमच्याकरितां अमुक करूं असा लिखार पक्षांतील पुढाऱ्यांचा अनुकृत संकेत किंवा सुघट करार असतो.'—आगर (अफूचे किमनास). [सं. अ+उक्त]

अनुक्रम—उ. १ परंपरा; ओळ; एकाभाषण एक येणे. २ पद्धति; नियम. ३ विशिष्ट पध्दतीप्रमाणे—किंवा नियमाप्रमाणे—रचना, मांडणी. 'कोशांतील शब्द वर्णानुक्रमाने लावलेले असतात.' 'देखें अनुक्रमाधारे। स्वधर्मे जो आचरे।'—झा ३.८०. [सं. अनु+क्रम]

अनुक्रमणिका—झी. पुस्तकांतील विषयांची, प्रकरणांची आरंभी दिलेली यादी; विषयसूची; प्रकरणसूची. [सं.]

अनुक्रमणे—कि. (काव्य) योग्य काळीं सुरुवात करणे; प्रारंभ करणे; करूं लागणे; हातीं घेणे (काम बोरें). [सं.]

अनुक्रमे—क्रि. १ अनुसृत; अनुसरून. 'जेवीं राजाज्ञा अनुक्रमे।'—एमा ३.५३५. २ ओळीनें; क्रमाने; क्रमवारी. [सं.]

अनुकृति—वि. अनुक्रम लावलेला; अनुक्रमाने मांडणी, विशिष्ट रचना केलेला. [सं. अनु+क्रम]

अनुग—उ. अनुसर; अनुयायी. 'कला त्यांची त्यांना असतिल त्यांचे अनुग जे। योग्यांना, आम्हांला अरसिक जनां काय समजे।'—टिक ८७. [सं. अनु+गम=जाणे]

अनुगत—वि. आसक्त; अनुसरणारा; जोडलेला; पुरवणी लावलेला. [सं.]. ० **धर्म**—नैसर्गिक, जाति-गुण-धर्मे; आनुवंशिक गुण; सहजधर्म. 'गंधवत्त्व हा पृथ्वीच्या ठायीं अनुगत धर्म आहे.' [सं.]

अनुगम—उ. १ एखाद्या विषयाचे संपूर्ण आकलन. २ सर्व शाखांचा विचार करून होणारा अनुगतधर्म किंवा ज्ञान. ३ अनुगमन; मार्ग जाणे; अनुसरणे. [सं.]

अनुगमन—न. १ मार्गून जाणे; अनुसरण; पथाद्रमन. २ सती जाणे; सहगमन; नितारोहण; क्षत्रिय व खालच्या वर्गांतील विधवा नवऱ्याच्या चिंतेत उडी न टाकतां, नवऱ्याच्या पाहुका, बळ इ० वस्तूंसह दुसऱ्या एका चितेवर अरोहण करतात ते; किंवा नवरा परगोर्वा मरण पावल्यास त्याची पलाशप्रतिमा करून सहगमन करतात ते. [सं.]

अनुगामी—वि. १ अनुसरणारा; नोकर; शिष्य; अनुयायी; आश्रित; खिदमतगार. २ मताप्रमाणे वागणारा; सांप्रदायी. 'बहुतेक ते अनुगामी आहेत.'—विक्षित १.१४२. [सं. अनु+गम]

अनुगुण—वि. १ जुळणारा; जमणारा; समानशील; अनुकूल. 'ओषध पाहून तदनुगुणच पथ्य केले पाहिजे.' २ योग्य; सोमणारा; मनाजोगता; सामासक—कर्मअनुगुण; देवानुगुण; पित्र्य-अनुगुण; शास्त्रानुगुण; इ०. ३ एक अर्थलेधार—एकाच्या पूर्वसिद्ध गुणाचा दुसऱ्याच्या गुणसादृश्याने उत्कर्ष वर्णन करणे. 'आधींच मकंद तशांतहि मय प्याला।' [सं. अनु+गुण]

अनुगृहीत—वि. अनुग्रह, कृपा केलेला; कृपावृणणाने, अनुकूलतेने वागविलेला, मानलेला; काळजी घेतलेला; 'तैसा मी अनुगृहीत। साधूचा निरूपित। ते आपुल्य अलेकारित। भलतयापरी ॥'—झा १.८२. [सं. अनु+गृह]

अनुग्रह—उ. १ कृपा; दया; दयावृण्णा; मेहेरबानी; प्रसाद. (देवता, राजा, गुरू इ० चा). 'तुमचा अनुग्रहो गणेश।'—झा १.०६; 'ज्यास परिहीत बहु तो करि धृतराष्ट्री अनुग्रह व्यास।'—मोभीष्म १.१. २ वेदमंत्राचा उपदेश; गुरुपासून उपदेश. (कि० देणे, घेणे). 'आपण धरुनि विप्रवध। यावा तुम्यासी अनुग्रह।' ३ अवलंबन; व्यापन; सहाय्यकारी संबंध. 'अंतःकरणच्या अनुग्रहावांचून ईश्रियांस विषयग्रहणीं सामर्थ्य येत नाही.'—ह्री-वि. ज्यास उपदेश दिला तो; उपदेश; ज्यावर अनुग्रह झाला आहे असा. ० **खाद**—उ. ईश्वराची कृपा संपादन करण्याचे तत्त्व; भक्तिमार्ग. (इं. डोक्ट्रिन ऑफ प्रेम). 'युरोपांतील अनुग्रहवाद आणि आपल्याकडील पुष्टिवाद याची वाचकांना आठवण करून दिली.'—विचावि ८२.

अनुग्राहक—वि. १ अनुग्रह करणारा; दया दाखविणारा. २ उपदेश देणारा; उपदेशा (गुरू). [सं.]

अनुग्राह्य—वि. १ अनुग्रह, दया करण्यास पात्र. २ उपदेश करण्यास योग्य. [सं.]

अनुगृहीत—क्रि. एकसारखी; निरंतर; सतत. 'अमृताची सात बांकुडी। लागो कां अनुगृहीत।'—झा १३.६४०. [सं. अनु+गृह]

अनुगृह—उ. १ आच्छादन; आवरण; कणांची काळोखी. ० **फुटण**—उपडणे; उचळें होणे; आवरण नाहीसे होणे. 'जेव्हा शारदीयेचा अनुगृह फुटे। तेव्हा वनजात आटे।'—झा १.१०२. [अ+उघड]

अनुषङ्ग—**डु**—**श्री**. अङ्गण; अवरोध; (हलचाल बंद पडणे). 'इंद्रियां अनुषङ्ग पडलिया ।' —**झा** ८.१२०. [सं. अनु+ङ्. अनु-षट्=एकत्र जुळणी]

अनुचर, अनुचारी—**पु**. सेवक; आश्रित; अनुयायी; पद-रत्ना. 'श्री श्रीरामाचा अनुचर । हुंमंतनामें वायुकुमर ।' [सं. अनु+चर.]

अनुचरण, अनुचर्या—**न**. अनुसरण; चाकरी; नोकरी; सेवा-शुभ्र्या; हजेरी. [सं.]

अनुचार—**पु**. १ अनुचरण पहा. २ अनुक्रम; अनुसरणक्रिया; पाठीमागून येणे. 'चाप ओढणे व आवाज लाविये अनुचार आहे.' —न्यायपद्धति २६९.

अनुचित—**वि**. १ अयोग्य; अशिष्ट; वावरे; न शोभणारे; अप्रवृत्त. 'तू अनुचिता चित्त नेदसी ।' —**झा** २.८. २ अपात्र; अयोग्य; नालायक; असमर्थ; योग्य गुण नाहीत असा. [सं. अ+उचित]

अनुच्चारणीय—**वि**. बोलण्यास अयोग्य; अशिष्ट; अश्लील. [सं. अ+उच्चार]

अनुच्छिष्ट—**वि**. १ उठे न केलेले; उपभोग न घेतलेले; उपभोगांत न आणलेले; नवीन; न विटाळलेले; सोबळे; सेवन न केलेले; अस्पृष्ट; ताजे (अन्न, पाणी इ.). 'सातही परे अनुच्छिष्टे । नवल आहारी ।' —**झा** ७.१९७. २ (ल.) अप्राप्य; आढोकाबाहेर; शक्तीपलीकडील. 'असो हें अनादि अवित । जो वाक्चातुष्टया अनुच्छिष्ट ।' —**झ** ४३. [सं.]

अनुज, अनुजन्मा—**पु**. पाठीमागून जन्मलेला; धाकटा भाऊ. [सं. अनु+जन्=जन्मणे]

अनुजा—**श्री**. धाकटी बहीण.

अनुजायिनी—**वि**. अनुकुल असणारी; 'पै स्वहिता अनुजा यिनी । मेधा ते गा मी ये जनी ।' —**झा** १०.२१९.

अनुजीवि—**पु**. आश्रित; नोकर; हुजऱ्या; दास. [सं. अनु+जीव्=राहणे]

अनुजिद्—**न**. (पाश.) उज्ज (हायड्रोजन) विहीन (अम्ले); अनाद्रे. (इं.) अनहायड्रड. [सं. अ+उज्ज]

अनुत्पन्न—**वि**. पश्चात्ताप, अनुताप पावलेला; दुःखी; पश्चात्तापी. 'शासुनि होय अं मुनी सतीतें ।' [सं. अनु+त्प=तापणे]

अनुताप—**पु**. पश्चात्ताप; अयोग्य कृत्याबद्दल वाटणारा खेद. 'आठवीन पाय धरुनि अनुताप । बाहे जळ झोप नाही डोळां ।' —**मुगा** १०७६. 'अनुदिनीं अनुतापें तापलों रामराया ।' —**राक**.

अण्—**अकि**. पश्चात्ताप पावणे; खिन्न होणे; दुःखानें व्याप्त होणे. 'ऐसा अनुतापोनि बाह्या । नारदापार्सी पतलोनि आला ॥' —**रावि**, [सं.]

अनुतापी—**वि**. १ आपल्या कृत्याबद्दल लागलाच किंवा नेहम पश्चात्ताप पावतो तो; अशा स्वभावाचा. २ पश्चात्ताप झाला आता; अनुतप्त; खिन्न; दुःखी. [सं.]

अनुताल—**पु**. एक ताल; अनागत पहा. [सं.]

अनुत्तर—**न**. १ उत्तराचा अभाव; विसंगत, भल्ले, अपूर्ण उत्तर म्हणून अनुत्तरम् उत्तरम् । किंवा अनुत्तरम् एव उत्तरम् । 'कोण काही फार मागूं लागला असतां संकोचादि कारणांने कदाचित् अनुत्तर उत्तर कल्पावें लागतें.' २ (कायदा) उत्तर देण्याच्या चार प्रकरांत समावेश न होणारे उत्तर, 'उत्तर' पहा. ३ वचनभंग; कटार; पाळणे; टाळलेल्या गोष्टीप्रमाणें न वागणे, करणे. 'सदरहु लिहिल्या प्रमाणें करीन; ह्यास अनुत्तर करणारा नाही.' —**वि**. १ उत्तर देण्यास असमर्थ; निरुत्तर. २ उत्तम; अद्वितीय; सर्वांत श्रेष्ठ. [सं. अ+उत्तर]

अनुत्पत्ति—**श्री**. निष्प्रतिपत्ति; उत्पन्न न होणे. [सं.]

अनुत्पन्न—**वि**. १ उत्पन्न न झालेला. २ उपजीविकेवै साधन नसलेला. 'श्रीश्री, कुटुंबवत्सल, अनुत्पन्न, असे सद्ब्राह्मण पाहून घाय अथवा भूमि देणें ती यावी.' —**आज्ञाप** २५. 'तर गरीब अं असे ब्राह्मण पुण्यांत असतील...त्यांस शोभर रुपयेपेढत येकास याप्रमाणें धर्मादाव करों.' —**पेद** १८.१३०.

अनुत्साह—**पु**. कोणत्याहि गोष्टीबद्दल आवड, गोडी, किंवा आनंद नसणे; तिरस्कार; उदासीनता; उत्सुकता नसणे. [सं. अ+उत्साह]

अनुदात्त—**पु**. १ वेदांतील तीन स्वरांपैकी (उदात्त, अनुदात्त, स्वतित) उग्याल कोणताहि स्वर नाही असा णीं. [सं. अ+उदात्त]

अनुदार—**वि**. कोण्या मनाचा; उदार नाही असा; छुद्र बुद्धीचा. [सं. अ+उदार]

अनुदिन-नी—**किवि**. दररोज; प्रत्येक दिवशी. 'अनुदिनि अनुतापें तापलों रामराया ।' —**राक** [सं. अनु+दिन]

अनुभूत—**वि**. अप्रकट; अनुत्पन्न; सुप्त. [सं.] **उज्जता**—**श्री**. (शाप.) पदार्थ विरल होतांना त्यांतील उभट्ट उज्जता गुप्त होऊन आपल्या त्वचेस समजनाशी होते—ती उज्जता. (इं. लेन्ट हीट). —**मु** ३१.

अनुद्वाह—**पु**. लम न होणे; अविवाहित अवस्था—स्थिति; ब्रह्मचर्य; कौमार्य. [सं.]

अनुद्वेग—**पु**. संतोष; निर्भयता; आनंद. —**किवि**. निश्चित; बेफिकीर. 'रहावें आपण अनुद्वेग ।' —**एभा** २९.८२३. [सं. अ+द्वेग]

अनुधार—**अ**. न थांबता; सतत; अविरत. [सं. अनु+धार=प्रवाह]

अनुषाबन्ध—**न**. १ मागून पावणे; पाळलाग करणे. २ पूर्ण तपास, शोध, चौकशी; पिच्छा; दीर्घ शोध; अभ्यास; संशोधन. [सं. अनु+धाव्=धावणे]

अनुधावन—न. शुद्धि किंवा स्वच्छता. [सं. अनु+धू=धुणे]

अनुध्यास—उ. पूर्ण चित्तन; एकाग्र मनानें आराधन; पूर्ण लक्षः चित्ताची एकाग्रता; मनन. [सं. अनु+ध्या=मनन करणे]

अनुध्वनि—उ. १ मुख्य आवाजानंतरचा आवाज; प्रतिध्वनि; पडसाद. २ वाद्य बंद केल्यानंतर चातू राहणारा नाद—सूर—कंप. [सं. अनु+ध्वनि]

अनुनय—उ. १ नम्र विनय; विनंति; प्रार्थना. २ आदर-सत्काराची—सन्मानाची—पूज्यतेची नम्रपणाची वृत्ति; विनयशील वागणूक. ३ बरोबर नेणे; अनुसरण्यास लावणे; (ल.) शिकवण; मार्गानें नेणे; शिस्त लावणे; वळण लावणे. ४ प्रियाराधन. (इ. कोटीय.) —यी—वि. १ आदराचा—सन्मानाचा—पूज्य. २ शिकविणारा; वळण लावणारा. [सं. अनु+नी=नेणे]

अनुनय—उ. (श्रि.) मध्यस्थाच्यातर्फे विनंति करण्याचे तीन दिवस. ' रोजेशन डेज ' या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय. ' खिस्ती पंचांगाप्रमाणे खिस्ताच्या स्वर्गारोहणाच्या दिवसापूर्वीचा सोमवार, मंगळवार व बुधवार. —रे. टिळक उपोषणमंडळ ३. [सं. अनु+नी.]

अनुनादक-पेटी—स्त्री. नाद किंवा ध्वनिवधक—पूरक अशी पेटी; आवाज वाढविणारी—मोठा करणारी पेटी. (इ. रेझोनन्स बॉक्स). [सं. अनु+नाद]

अनुनासिक—वि. ज्याचा नाकांतून उच्चार होतो असा. हा उच्चार जाणावयाकरिता वर्णांच्या माथ्यावर अनुस्वार देतात. ज्या वर्णांच्या माथ्यावर हा अनुस्वार असतो त्यास अनुनासिक—सानुस्वार म्हणतात. —न. पंचवर्गातील शेवटचीं व्यंजने:—ङ्, य्, ण्, न्, म्; ह. [सं. अनु+नासिका] —ता—स्त्री. (संगीत) नाकांत गाणे.

अनुनीत—वि. १ नम्रपणाने विनविलेले, प्रार्थिलेले. २ पुढे नेलेले; शिष्टाणू दिलेले; वळण लावलेले. ३ शांत केलेले; मनःपरी कीलेले, संतुष्ट केलेले. [सं.]

अनुनीति—स्त्री. १ समजत काढलेली—सात्वत केलेली अवस्था; संतुष्ट स्थिति; समाधान. २ शिष्टाणू, वळण, शिस्त लावलेली अवस्था [सं]

अनुपकारी—वि. १ उपकाराची फेड न करणारा; उपकार न जाणणारा; कृतघ्न. २ दुसऱ्यावर उपकार न करणारा. ३ (व्यापक) निरुपयोगी; कुक्कामाचा; निरर्थक (पदार्थ—वस्तु). [सं. अ+उप+कार]

अनुपठण—न. दुसऱ्याच्या मागून वाचणे—म्हणणे—पाठ करणे; संथा घेणे. —ठित—वि. दुसऱ्याच्या मागून म्हटलेले; पाठ केलेले. [सं. अनु+पठ्=वाचणे, म्हणणे.]

अनुपत—द. न. **अनुपत्ति**—स्त्री. १ उत्पन्न नसणे; निर्वाहाच्या साधनाचा अभाव. 'अपदा अनुपत्ति कदात्र । या नव आदिभूतिक'—दा ३.४.८१. २ विपत्ति; दारिद्र्य; कंगालपणा; ओढ;

आपत्काल. ' ब्राह्मणासि हिंसाकर्म । तो जाण पां परम अधर्म । लागल्या अनुपत्ती दुर्गम । ते क्षात्रधर्म करावा ॥ '—एमा १७. ४५५. [सं. अ+उत्+पत्=पडणे]

अनुपत—द. न. **अनुपत्ति**—स्त्री. (अनुपत्ति अप.) व्यर्थ. 'अनुपद तुम्रिया मी व्यर्थ पोटास आले ।'—साहू २.१०६. [सं. अ+उत्+पत्]

अनुपद—किवि. पावलोपावली; वरचेवर. 'अनुपद तिस कोणी विज्ञानें जाणवीती ।'—साहू ३.६६. [सं. अनु+पद=पाय]

अनुपपत्ति—स्त्री. १ निर्वाहाच्या साधनाचा अभाव; दारिद्र्य. अनुपत—द. पहा. २ काष्ठ्याकूट; उपपत्तीचा अभाव; कांही निष्पन्न न होणे. ३ अप्रगति; समाप्ति. 'अंगाच्या अनुपपत्ति । आटलिया उपपत्ति ।'—अमृ ५.५५. [सं. अ+उत्+पत्=उपपत्ति]

अनुपपन्न—वि. १ सिध्द न झालेले; स्थापित न झालेले; पोकळ. २ निर्वाहाचे साधन नसलेले; कंगाल. ३ उत्पन्न न झालेले; अनुत्पन्न [सं. अ+उत्+पत्]

अनुपम—वि. (अप. अनुपम्य) १ दुसरी उपमा किंवा तुलना नाही असे; अनुल्य; निरुपम. 'तो सुखसोहळा अनुपम्यरासी ।'—तुंगा ८१. २ प्रतिस्पर्धी नसलेला. ३ सर्वोत्कृष्ट. [सं. अ+उत्+पत्]

अनुपमेय—वि. अनुल्य; अनुपम पहा. [सं.]

अनुपयुक्त—वि. १ निरुपयोगी; निकामी. २ न जमणारा; न जुळणारा; न शोभणारा; विशोभित. [सं. अ+उत्+युज्]

अनुपयोग—उ. निरुपयोग; निरुपयुक्तता; निकामीपणा; निष्फळत्व. [सं.]

अनुपयोग—गी—वि. अनुपयुक्त; निरुपयोगी; निष्फळ.

अनुपरोध—वि. निर्बिकार; स्पष्ट; यथार्थ. 'हें अनुपरोध मत माझे । जिहीं परमादरें स्वीकारिजे ।'—हा ३.११२. [सं. अ+उत्+रुध्]

अनुपस्थित—वि. १ प्रचलित नाही असे; लुप्त; नामशेष झालेले (शाख, कला इ.). २ गैरहजेर; उपस्थित नसेल तो. ३ मागितल्याबरोबर तयार नसलेला; सिध्द नसलेला. ४ स्मरणांत नसलेले; मलिन झालेले; ताजे नसलेले; (संपादित ज्ञान, अभ्यास, इ.) [सं. अ+उत्+पत्]

अनुपस्थिति—स्त्री. १ गैरहजेरी; अभाव; अस्तित्व नसणे. २ विस्मरणामुळे (ज्ञान) जागृत नसणे [सं.]

अनुपलब्ध—वि. प्राप्त न झालेले; न गवसलेले; न मिळालेले. [सं. अ+उत्+पत्]

अनुपात—उ. (गणित) त्रैराशिक; प्रमाणगणित. [सं. अनु+पत्]

अनुपान—न. १ (वैद्यक) औषध घेताना लाबतारे घ्यावयाचा पदार्थ; रसायनादि सिध्द औषध ज्यांत मिसळून घेतात असे पदार्थ (आल्याचा रस, मध इ.). ' भोजना न दावे आन । जेणे बुके अनुपान । तरीच घेतल्याचा गुण । होईल जाण सत्य भाव ॥ '

—तुगा ७२४. २ औषध घेत असतां खावयास योग्य पदार्थ; पथ्य पदार्थ. ३ औषधधार, विषावर किंवा इतर बाबतीत उतारा. उ० पालीचे तेल विंचबावर अनुपात; अजीर्णाचे अनुपात लंघन. ४ भोजन; खाद्य; साहित्य. 'भवानराव प्रतिनिधी आले अनुपात भोगुनि। एक मोर्चा त्यानि रोडुनि।' —पेपो २७८. ५ शेत, मळा वगैरे संबंधींच्या लक्षांत घ्यावयाच्या गौण (अनुषंगिक, तत्संबंधी, बरोबर असणाऱ्या) बाबी किंवा गोष्टी, —क्रि० धरणे, बाळगणे, संभाळणे. ० **जमणे—वसणे—साधणे—होणे**—प्रधान किंवा मुख्य गोष्टीशी गौण गोष्टींचा मेळ वसणे; उतारा लागू पडणे. [सं. अनु+पात]

अनुपाय—उ. निरुपाय; नाइलाज; अगतिकता —वि.—निरुपायाचे; नाइलाजाचे, उपायहीन. [सं. अ+उपाय]

अनुपेग—गी—वि. (कॉ.) निरुपेगी; निष्फळ; निकामी; 'त्यांस ईश्टियांचे बंधन। सर्वथा जाण अनुपेगी.' —एभा २८.३२६. [सं. अनुपयोगी अप.]

अनुप्रवेश—उ. १ मुख्य प्रवेशमागून झालेला—केलेला प्रवेश. २ मागोमाग—कमानें आंत जाणे—शिरणे: उ०. विषयानुप्रवेश. 'मग परस्पर केला अनुप्रवेश।' [सं. अनु+प्र+विश]

अनुप्रास—उ. (काव्य) एक शब्दालंकार. काव्यांत एका किंवा अनेक अक्षरांची पुनः पुनः आश्रुति आनी असतां हा अलंकार होतो. अनुप्रासाचे प्रकार: १ छेक—अनेक व्यंजनांची आश्रुति साधणे. 'नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्रीपति हरि।' —वामन (गजेंद्र मोक्ष). २ वृत्ती—तेंच तेंच व्यंजन पुन्हां पुन्हां येणे 'वंशी नागवटी तिला कडितटी खोबोनि पोटीपटी।' —वामन (वनसुधा). ३ श्रुति—वृत्तादिकव्यादि स्थानांवरिणी कोणत्याहि एकाच स्थानाची अनेक अक्षरे अनेक वेळां येणे. 'अलसश्रुति मागी चाल्तां श्रंत झाली।' —मोडबोले (उत्तरराम). ४ लाट—शब्दासहित अर्थाची आश्रुति होणे. 'जो कल्याणगुणी गुणीच अगुणी भूतें मणी ज्या गुणी।' —आसी (सीत्व). [सं. अनु+प्रास]

अनुफा—उ. विधा; रोजमुद्रा. उल्का पहा. 'जे दिपाईलोक सरकार ईंधजळिडून येतील त्यांस अनुफा अडीशी श्रीमंत महाराज राजे देतील' —पंथा ४०१. [अर. उल्फा]

अनुबंध—उ. १ पात्र; बंधन; बेडी; लोखंडे; अडथळा; कुटुंबा-संबंधी ओढा; जोडणे; काळजी; संसारपाश. २ भाषेचे मूलतत्त्व; जसे धातु, प्रत्यय, कार्य. ३ अवलंब, आश्रय; जवळचा संबंध; उपांग; अंग; आनुषंगिक भाग. ४ गौण—मुख्यम प्रतीची सूचक प्रीति, भाव. ५ संतत प्रवाह; अखंडता; परंपरा. ० **चतुष्टय**—उ. शास्त्रांतील किंवा वादविवादांतील विषयप्रतिपादनाचे चार प्रकार—१ विषय. २ प्रयोजन. ३ संबंध. ४ अधिकारी. [सं. अनु+बंध+वाचणे]

अनुबंधी—वि. १ जवळचा; संबंधी. २ आनुषंगिक; अनुयोगी; अवलंबून असणारा; कार्यकारणसंबंधी. सामान्यतः कर्मानुबंधी, हिता-नुबंधी, नाशानुबंधी. ३ आसक्त. [सं. अनु+बंध]

अनुभव—उ. १ प्रत्यक्ष ज्ञान; प्रचिंत; स्वतः मिळविलेले ज्ञान; अनुमान, शब्द इ० द्वारां मिळालेले ज्ञान; साक्षात्कार. २ (कायदा) उपभोग; कबजा. ३ (ल.) परीक्षा. ४ (तत्त्व.) निरनिराळ्या गोष्टींचे स्मरण. ५ दृष्टांत; दाखला. ६ चव; आस्वाद; ७ (ल.) ईश्वरविषयक ज्ञान. 'गुरुविण अनुभव कैसा ठसे।' [सं. अनु+भू]

म्ह० अनुभवासारखा शिक्षक नाही. ० **घडणे**—आस्वाद मिळणे; 'कवीच्या वाणीचा' अनुभव पडून एकंदर कवितेविषयी कल्पना करता येते. —निमा ४४२. ० **येणे**—प्रचीत मिळणे; प्रत्यक्ष कळणे.

० गम्य—वि. प्रत्यक्ष अनुभवाजें जाणण्याजोगें; अनुभवाजें समजणारें; अनुभवज्ञेय (ब्रह्मज्ञान इ.). ० **जन्य**—वि. अनुभवानें मिळालेले. 'अनुभवजन्य ज्ञानाच्या समुच्चयानें विषयग्राहकता उत्पन्न होते.' —सुकी ९.

० रसिक—वि. उपभोग, चव घेतलेला; अनुभवानें रसिकता प्राप्त झालेला (कविता, अन्न इ० विषयी). ० **शीर**, **० सिध्द**—वि. अनुभवानें किंवा प्रचीतीनें निश्चित किंवा सिध्द झालेले. —**चाट्टैत**—न. प्रचीतीनें जीवाशिकांचे ऐक्य सिध्द करावें असें मत प्रतिपादन करणारें तत्त्वज्ञान. हे मत मद्रासकडे आढळून येतें व ही एक कर्मयोगाचीच नकळ आहे. —गी २१६ पहा.

० चारुड—वि. अनुभवानें माहीत झालेला; प्रचीती घेतलेला. **अनुभव(विणें)**—सकि. १ प्रचीत घेणे; अनुभव घेणे; अनुभवास येणे; चांगले कटून घेणे. 'देव तेही सर्व येती तिये वेळीं। मृत्यु अनुभवेळ तूज तेव्हां।' —व ८६. २ उपभोग घेणे, उपयोग करणे किंवा फायदा घेणे. [सं. अनु+भू]

अनुभवि(वी)क—वि. १ प्रचीत घेतलेले; माहीत झालेले; चव घेतलेले; ज्याचा अनुभव आला आहे असे; अनुभवसिद्ध. २ (ल.) तिखट; तीक्ष्ण; झोबणारें; पटणारें; लागणारें; हृदयस्पर्शी (काव्य वगैरे). ३ (चुकीनें) अनुभवी. [सं. अनु+भू]

अनुभवी—वि. १ अनुभव, प्रचीत घेतलेला; अनुभव आलेला. 'हा बुद्धी जो अनुभविया।' —परमा १४.२५. २ ज्यानें उपभोग घेतला आहे असा; ज्यानें उपयोग केला आहे असा. ० **ज्ञान**—न. अनुभवानें मिळालेले ज्ञान; ग्राहणपण. [सं.]

अनुभाव—उ. १ योग्यता; मान्यता; प्रभाव; महात्म्य; अधिकार; सामर्थ्य; मोठेपणा. २ (साहित्य.) एकभाव; अंतस्थितीचा शरीरावर दिसून येणारा परिणाम किंवा मनोविकाराची चिन्हें; आविर्भाव. भाव पहा. [सं. अनु+भाव]

अनुभाविक—उ. अनुभवणारा; अनुभविक पहा. 'तैसे अनुभाव्य अनुभाविक। इहीं दोहीं अनुभूतिक। तें गेलिया कैचें एक। एकासीच।' —अमृ ५.६१. [सं.]

अनुभाष्य—न. अनुभवण्याचा विषय —अमृ ५.६१. अनुभाषिक पहा.

अनुभूत—वि. चव घेतलेले; प्रत्ययास आलेले; कसोटीस लावलेले; अनुभवसिद्ध. [सं.]

अनुभूति—स्त्री. प्रत्यय; अनुभव. 'अनुभव वेडावला । अनुभूतिपण ।' —हा १८.१२१७. [सं.]

अनुभूतिक—न. प्रत्यय; अनुभव. —अमृ ५.६१; अनुभविक पहा.

अनुभूयमान—वि. (वर्तमानकालीं) प्रचीति येत असलेले; उपभोगित असलेले. [सं.]

अनुमत—न. १ अनुमोदन; संमति; मान्यता; खातरी; अभिमत; कबुली. 'तोचि मागें दावि आम्हांते । तुझिया अनुमते चालू आम्ही ।' २ अनुकूल मत; एकमत; एकभाव. ३ निर्णय; बनलेले मत; निवाडा; फैसला. (न्यायाधीश किंवा पंच यांचे). —वि.—पसंत केलेले; आवडलेले; अनुकूल असलेले. [सं. अनु+मन्]

अनुमति—स्त्री. १ पसंत; कबुली; संमति; मान्यता; अनुज्ञा. २ चतुर्विंशत्युक्त पौर्णिमा तिथि. श्रौत कर्मांत या देवतेस हविर्भाग देतात. [सं.]

अनुमान—न. तर्क; कल्पना; अटकळ; अंदाज, (किं० काढणे—बांधणे). 'एवढी अनुमानाचेनि पैसें । आवडे कीर कळले ऐसें । परि मृगजळाचेनि बोलांशे । काय भूति तिमे ।' —हा ९.१३७. २ ज्ञात गोष्टीवरून अज्ञात गोष्टीबद्दल काढलेला तर्क किंवा निर्णय; (न्यायशास्त्रातील चार प्रमाणांपैकी दुसरे); (सामान्यतः) तर्क; सिद्धांत. ३ (कायदा) तर्कवरून काढलेला पुरावा. ४ (काव्य) (अनमान अप.) दोलायमानवृत्ति; संकोच; धंका; संशय; किंतु. 'मोह दवडूनियां परीता । अनुमाना हागोनियां लला ।' —सुआदि २६. ९१; 'तुका म्हणे आहं ठायीचाचि मान । आतां अनुमान कायसा तो ।' —तुगा १४९३. 'ये गोष्टीस करील अनुमान । तो सिद्धचि पावेल पतन ।' —दा ६.९.३०. ५ एक अर्थालंकार; साधनावरून साध्याचे ज्ञान तर्काने काढलेले असते तो. 'भवन्मतिंस आवडे जरि धनादिकालांगि तें । मदीय गुणकौतैतनश्रवण कांतरी त्यागिते । असेंहि म्हणशील वा ! जरि तरी तुझी मावली । तुज त्यजुनि पाजितां कशि दुधाकडे धांवली ॥' —केका ५२. **गम्य**—वि. तर्काने, धोरणाने जाणण्यासारखे. **धष(ब)का**—उ. अनमान धपका पहा. **सिद्ध**—वि. तर्काने निश्चित केलेले; ठरविलेले; जाणलेले. [सं. अनु+मा=मोजणे]

अनुमानणे—सक्रि. तर्क करणे; तर्काने ताडणे; कल्पना करणे; अन्वयाने. 'मनी अनुमानी पै येथू । कपटाचार दिसतसे ।' —सुआदी. ४.१६०. [सं. अनु+मन्=विचार करणे]

अनुमानी—वि. तर्क करणांत, तर्काने ताडण्यांत कुशल; धोरण बांधण्यांत, अटकळ किंवा अंदाज करणांत कुशल—तरेवज. [सं.]

अनुमानोक्ति—स्त्री. १ तर्काने बोलणे; अंदाज—अटकळ करणे; २ अनुमानाने किंवा तर्काने केलेली मांडणी; अनमानधपका. [सं. अनुमान+उक्ति]

अनुमापक—वि. ज्याच्यावरून अनुमान करता येईल असा; यथायेकल्या देणार; अनुमानाला साधन किंवा जागा करून देणार; तर्क करण्यास आधारभूत (गोष्ट वगैरे). 'प्रतिबिंब विंबा अनुमापक' अमृ. १.२६. [सं.]

अनुमित—वि. अनुमानाने—तर्काने ठरविलेला—जाणलेला. [सं.]

अनुमिति—स्त्री. तर्क; निर्णय; (न्याय) अनुमानाने तर्काने होणारे ज्ञान. [सं.]

अनुमेय—वि. तर्क करता येण्याजोगे; अटकळ करता येण्या सारखे. 'हो कां प्राणानुमेयो । देवो कां हातां घेवो ।' अमृ. ७.२३८. [सं.]

अनुमोदक—वि. संमति देणारा; पसंत दर्शविणारा; अनुकूल मत देणारा, द्रावास करार. [सं. अनु+मुद]

अनुमोदन—सक्रि. १ पसंत करणे; संमति—मान्यता—कबुली—परवानगी—देणे. 'पडतां वानरांचे अनुमोदन । स्वयं पुसे रघुनंदन ।' २ वाहवा करणे; प्रशंसणे. ३ चित्त; लक्ष. 'ध्रुवार्थी पठणीं निजध्यास । आदरें धरावा दिवसेदिवस । अनुमोदन देतां कथेस । सर्व पापास क्षय होय ॥' —शिली. १.६९. ४ सूचनेस हुजोरा. 'बहुधा अनुमोदनाशिवाय सूचना (द्राव) विचारास घेत माहीत; सभापतीने सुचविलेल्या सूचनांस अनुमोदनाची जरूरी नसते' —सभा ७१. ५ उत्सव; अनुष्ठान; उपासना; समारंभ; सांगता. 'माझ्या पर्वतिं अनुमोदन । करी करवी आपण ।' —एमा ११.१२५५. (किं० करणे—येणे—देणे—पडणे.) [सं. अनु+मुद=आनंद पावणे]

अनुमोदित—वि. पसंत केलेले; वाखाणलेले; स्तुति केलेले; मान्यता दिलेले; परवानगी दिलेले.

अनुयान—न. १ अनुसरणे; मागून जाणे; येणे. २ (ल.) निकाळ; निर्णय; परिणाम; शेवट; [सं. अनु+या=जाणे]

अनुयायी—वि. १ अनुसरणारा; मागून येणारा; (ल.) शिष्य; नोकर; हुजवा; अनुचर. २ एखाद्या पक्षाचा, पंथाचा किंवा विशिष्ट मताचा. उ० बौद्धानुयायी; टिळकानुयायी. ३ मागून येणार; मधून निघणार; उद्भवणार; परिणामाचे. [सं.]

अनुयोगी—वि. पूर्वीचा; अगोदर येणारा; मूळचा; आरंभीचा; विषय, आधार, स्थान, उगम इ० होणारा; अधिकरणविषयक; प्रतियोगीच्या उलट. उ० राजाचा चाकर, घोटाचे नख, आणि पापाचे फल. यामध्ये राजा, बोट, आणि पाप हे अनुयोगी व चाकर नख आणि फल प्रतियोगी. २ जोडणारा, संबध. [सं. अनु+युज=जोडणे]

अनुरक्त—वि. न. १ इच्छायुक्त; अनुरागी; प्रेमबद्ध; विषयी; संसारी; प्रेम बसले आहे असा; मन गुंतले आहे असा. २ निष्ठावंत; आसक्त; रत; परायण. [सं. अनु+रक्त्=आनंद पावणे]

अनुरक्ति—स्त्री. प्रीति; आसक्ति; भक्ति; आवड; इच्छा; निष्ठा; स्नेह. [सं.]

अनुरंजक—वि. करमणूक करणारा; मन वेधणारा; संतोष देणारा; सुखादायी. [सं.]

अनुरंजन—न. १ करमणूक; मनोरंजन; विहरण; संतोष; मौन. २ सुखावस्था; आनंदवृत्ति. [सं.]

अनुरणन—न. १ प्रतिध्वनि, पडसाद. २ वाय वातविणें वंद झाल्यानंतर त्यांतून काही वेळ घुमणारा, टिकणारा ध्वनि; आवाजाची धून. ३ सतारीच्या जोराच्या तारांतून निघणारा ध्वनि किंवा कंपन. ४ (साहित्य.) व्यंगार्थ. [सं. अनु+रण=नाद करणे]

अनुरत—वि. आसक्त; लेपट; अनुरक्त. [अनु+रम्]

अनुरति—स्त्री. अनुराग; आसक्ति; प्रेम; प्रीति. [सं. अनु+रम्=आनंद पावणे]

अनुराग—पु. प्रेम; प्रीति; इच्छा; निष्ठा; अंतःकरण वेधणे; विराणाच्या उलट. 'हा अनुराग भोगितां कुमुदिनी जाणें ॥'—हा १.६०. [सं. अनु+रग्]

अनुरागी—वि. प्रेमी; शोकी; आसक्त; इच्छा-प्रेम असलेला; प्रणयी; प्रीतियुक्त; ममताधू; स्नेहाधू. [सं. अनु+रग्=आनंद पावणे]

अनुराधा—स्त्री. कांतिवृत्तांतील सत्तावीस नक्षत्रांपैकी १७ वे नक्षत्र; (राधा=विद्याखा, तेव्हा अनुराधा म्हणजे या नक्षत्राच्या मागून येणारें नक्षत्र; याचे चार तारे असतात.). [सं.]

अनुरूप—वि. १ जुळणारे; शोभणारे; योग्य; यथायोग्य; साजणारे; सयुक्तिक. 'ही स्त्री या पुरुषास सर्व गुणांनी अनुरूप आहे.' २ सद्वा; सारखे; समान. सामाशब्द-आज्ञानुरूप, कालानुरूप, देशानुरूप, सामर्थ्यानुरूप, योग्यतानुरूप. —शब्. अनुसरून; अन्वय; यथावत्, अनुरोधाने. 'तुमची आज्ञा होईल तदनु रूप मी चालेन.' [सं.]

अनुरूपबाजू—स्त्री. (गणित.) सरूप त्रिकोणाच्या समान कोनांसमोरच्या बाजूला परस्परानि अनुरूप बाजू म्हणतात. —महमा १५०.

अनुरोध—पु. १ कल; गति; धोरण; रोंख; लावून दिलेली दिशा; सरणी. 'आतां प्रतीतीनें जो अनुरोध । तो सत्यासि बाधू । कर्ह न शके ॥'—एमा ११.९६. २ माय्यता; संसति; अनुसंधान; सर्णी. ३ हुकमत; वचस्व; आटोका; कक्षांत जाणे; ताबडीत सांप. ४. 'सीपणाचेनि अनुरोधे । गिळिलो होतो मोहमदै.'—एमा १.५५५. हृत्तीया विमर्शात नेहमीं उपयोग. ५ नावेत बसले म्हणजे गावेच्या अनुरोधाने जिंकडे जाणे घडेल तिकडे जाणे प्राप्त. 'ज्याला

शास्त्रज्ञान आहे त्याला तदनुरोधाने बोलावे लागते; '—पृथ्वीच्या उतरतेपणाच्या अनुरोधाने उदक जाते. ' [सं. अनु+रुप्=प्रतिबंध करणे]

अनुरोधी—वि. अनुसरणारा; अनुरूप; यथायोग्य; अनुसरून असलेला; अनुकूल 'तो आझू नोहे अनुरोधी । बोल त्या ॥'—हा १५.२३०. [सं.]

अनुर्वाच्य—वि. बोलतां न येण्यासारखे; अवर्णनीय. 'अनु-र्वाच्य जे शब्दब्रह्म । स्वानंदसुख ।'—स्वादि १.५.३९. [सं. अनु+वाच्=सांगणे अनिर्वाच्य अप.]

अनुलम्बिक—वि. (गो.) जबाबदार; संबंधी. [सं. अनु+ल्भम्]

अनुलक्षन—क्रि. अवधान देऊन; लक्षांत घेऊन; मन लावून; अवलोकन करून; अनुसरून; जेडून. [सं. अनु+लक्ष्]

अनुलक्ष्य—न. लक्ष देऊन केलेली बाणूक; ओडणुसार, अनुकरणपूर्वक, किंवा लक्ष देऊन केलेली गोष्ट; धोरण; अनुबर्तन; अनुरोध पहा. [सं.]

अनुलेख—पु. (जोतिष.) रेषेच्या दोन टोंकांपासून पातळीवर दोन रेंव काढले तर त्यांचे पांये सांधून जी रेषा त्या पातळीत होते ती. —सूर्य ८. (इं.) प्रोजेक्शन.

अनुलेपन—पु. १ माखणे; लेप देणे; उडण्याने शरीरास चोपडणे. (किंवा) 'जयाचे बिलेंप अनुलेपु करी ।'—हा ११.२२५. २ उडी; उदणाचे ब्रव्य; लेप. (पदाचे) ३ माखलेली; चोपडलेली. (लेप लावलेली स्थिति). [सं. अनु+लिप्=लेप देणे]

अनुलोम—वि. योग्य क्रमाने उत्पन्न झालेला किंवा जन्मलेला (विशेषतः संकरजातीविषयी उपयोग); उच्च वर्णाचा ब्राह्मण क्षत्रियादि पुरुष व त्याहून खालच्या वर्णातील स्त्री यांपासून झालेली संतति. —क्रि. योग्यक्रमाने; व्यवस्थित पद्धतीने; नैसर्गिक पद्धती-प्रमाणे किंवा रीतीने; शिस्तवार. २ (ल.) अन्वय. 'अनुलोम प्रतिलोम । विवचना बोदेल दुर्गम । हें न करितां सांख्य धुगम । आकळे ते वर्म सांगेन ।'—एमा २४.६०३. [सं. अनु+लोम=केस]

०ज-पु. अनुलोम विवाहापासून झालेली संतति. 'हीन वर्णाची जे मारी । उत्तम पुरुषाचा गर्भ धरी । ते अनुलोमज संसारी । शास्त्रकारी बोलजे ।'—एमा २०.३२. ०खिलोम—वि. नैसर्गिक पद्धतीने व त्या विरुद्धहि असलेले; योग्य क्रमाने असलेले व नसलेले; उलटधुलट; उरफाटें सुरफाटें. **अनुलोमखिलोमम्लोक**—पु. सुल्टा किंवा उलटा बाचला असतां सारख्या बाचला जाणारा श्लोक. उ० सुवज बंध. 'या माता ममतामाया ।'

अनुलोम विवाह—पु. अनुलोम पद्धतीने झालेले लग्न; उच्च वर्णाचा पुरुष व कनिष्ठ वर्णाची स्त्री यांचा विवाह. [सं. अनु+लोम=केस]

अनुवर्तणे—सकि. १ दुसऱ्याच्या मर्याप्रमाणे वागणे; सेवा करणे. २ एखाद्याच्या मार्गेमार्गे असणे; चिकटून राहणे; धरून बसणे. ३ एखाद्या परंपरेतील प्रत्येक वस्तूला, भागाला किंवा गोष्टीला लागू करणे; संबंध लावणे. [सं. अनु+वृत्त=असणे]

अनुवर्तन—न. अनुकरण; अवलंबन; सेवा; चाकरी; अनुरूपत्व; मागून जाणे; अनुवृत्ति पहा. [सं. अनु+वृत्]

अनुवर्ती—वि. १ सेवा किंवा चाकरी करणारा; कामास किंवा उपयोगास येणारा. २ आश्रय, आधार देणारा. ३ समाविष्ट, अंगभूत असणारा. ४ संबंध धरून असणारा. ५ आह्वानित; मताप्रमाणे वागणारा; मांगोमांग येणारा. [सं. अनु+वृत्त=असणे]

अनुवाअ—उ. (अन्वय अप.) संबंध; संसर्ग. ' चांदिनेयाचेनि अनुवाअे । हे मधुमालती कोमाअे । '—शिशु ६८७. [सं. अन्वय]

अनुवाक—उ. ऋग्वेदसुक्तांचा एक समुच्चय; संहितेच्या अध्यायांतील पोटभाग; प्रकरण; परिच्छेद. [सं. अनु+वच्=बोलणे]

अनुवाद-वादन—उ.न. १ (समेमध्ये) दुसऱ्याचे बोलणे किंवा स्वतःचे म्हणणे पुनःपुनः सांगणे किंवा मांडणे; पुन्हा स्पष्टीकरण; स्पष्टीकरणार्थ पुनरुक्ति. २ एखाद्यावरचा शावीत झालेला आरोप सर्वांस सांगून त्याला दिलेले शासन पुन्हा सांगणे. ३ दुसऱ्याची दुष्कृत्ये उघडकीस आणणे. ४ द्विरुक्ति; वरवरचे तेंच सांगणे. पुनरुक्ति; पाठ. ' हेचि अनुवाद सदासत्काळ । कहुनि गोपाळकाळा सेवू ॥ '—तुगा २४२. (ल.) वर्णन करणे. ' एकां गुणानुवाद कृतितां । उपरति होऊनि चित्ता । '—हा २.१७३. ५ (व्यापक.) संवाद; संलग्न; भाषण. ' दोहींचा अनुवाद परिसाय जे । ' १ (धर्म) प्रायश्चित घेतेवेळीं पातकांचा व प्रायश्चित्ताचा उच्चार करणे. ७ (कायदा) सिद्ध करणे. प्रस्थापित करणे. (जुनी रीत, रिवाज वगैरे) ल.) भाषांतर; नकल (ग्रंथ, काव्य वगैरे) ९ (सत्त्व.) ' अर्थ व वेदांतील वर्णन वस्तुस्थितीस धरून असेल तर त्यास अनुवाद म्हणतात. '—मीर २२. १० दुजोरा. [सं. अनु+वच्=बोलणे]

अनुवादक-अनुवादी—उ. १ अनुवाद करणारा. २ भाषांतर, नकल करणारा. ३ प्रायश्चित घेतेवेळीं, प्रायश्चित्तेनाऱ्याच्या पातकांचा उच्चार करणारा. (संस्कारांस्तुम)—वि. (संगीत) रागांतील वादी, संवादी सोदून बाकीचे स्वर. [सं.]

अनुवादणे—कि. १ पुन्हा पुन्हा सांगणे, म्हणणे; पाठ करणे; पोटपटची करणे. ' त्याचे नाम व्यर्थ वारकर । जेस कीर अनुवादति । ' १ बोलणे; सांगणे. ' तें दुःख मनां वाचेसी । अनुवादवे ना । '—शिशु १०२; ' तो स्वयं सर्वेकप्रत्यक्ष अनुवादला ॥ '—हा १.७२; ' ऐशी शृंगेला अनुवादीती '—रावि १४.१३७. ३ स्पष्ट करणे; ' ऐसे बुद्ध्या निरोपिले । प्रयगामी जे बोलिले । तें अवधेचि अनुवादले । न वचे कि कदा । '—दा १.१.१३. [सं.]

अनुवास—उ. १ उठणे. २ सुवासित करण्याची क्रिया. ३ (वैद्यक.) तैलवस्ति. [सं. अनु+वास]

अनुवाळी—अनवाळ पहा.

अनुवृत्त—वि. १ संबद्ध; निगडित; अनुयायी. ० दर्शन—न. नृत्यामध्ये एकादा पदार्थ निरखून पहाण्याचा अभिनय (नृत्य). [सं. अनु+वृत्]

अनुवृत्ति—स्त्री. १ परंपरेंत चालत आलेला संबंध, क्रम, मालिका रांग. ' याचे सातव्या पुरुषाने यज्ञदीक्षा घेतली होती ती दीक्षितपणाची अनुवृत्ति सात पिढ्या चालत आली. ' ' अर्जुना इयापरी । मिव्यादृष्टीच्या घरी । युगानुवृत्तीची करी । चोज पाडले । '—हा १४.११३. २ सेवा; चाकरी; आज्ञापन; श्रद्धा. ' आम्ही राजाची अनु० कल्प असतो. ' ३ साहचर्य. ' अलंकाराचे ठायीं सुवर्णाची अनु० आहे तशीच जगाचे ठायीं सद्गुरु कल्प ब्रह्माची अनु० आहे. ' ४ अनुकरण; नकल. ५ संसर्ग. ६ (व्याक.) पूर्वागामी नियमांचा प्रभाव चालू नियमावर चालू राहणे. ' आरंभ श्लोकांत राजपद असते त्याची अनु० पुढील सर्व श्लोकांत होते. ' ० पंथ—उ. सुप्रभाजी. ' मग अनुवृत्तिपंथ आणावा । मूर्त्तीवरी । '—हा ८.११४. [सं.]

अनुवेल—ल—क्रि. पुनः पुन्हा; वारंवार; फिरफिरून; अनेकवार. [सं. अनु+वेल]

अनुव्यवसाय—उ. प्रबोध; भान; सारासार विचार; चैतन्य; जाणीव. [सं. अनु+व्यवसाय]

अनुरासन—सकि. १ नियमित, परिमित करणे; बंदोबस्त ठेवणे; राज्यकारभार चालविणे; कायद्याने नियमाने बांधून ठाकणे. २ विवरण, विवेचन, उद्घापोह करणे. [सं. अनु+आस=नियमन करणे]

अनुरासान—न. १ आज्ञा; २ कायदा; नियम; ठराव; ३ निश्चित, मर्यादित, सुयंत्रित करण्याचा व्यापार. ४ व्यवहाराशाख. ५ अनुष्ठान. ' मग मांडिले अनुरासान । आणि ह्मणचे करी चित्त । '—कथा ४.१३.२८. [सं.]

अनुरास्ता—उ. १ अनुरासन, नियम न करणारा; राज्य चालविणारा; बंदोबस्त राखणारा; कारभारी; शिक्षा करणारा नियंता. २ उपदेश करणारा. [सं.]

अनुशीलन—न. १ परिशीलन; पिच्छा; हव्यास; आसक्ति; अनुरक्ति; पाठीस लागणे; पाठपुरावा; सराव; अभ्यास. २ एकनिष्ठ सेवा. [सं. अनु+शीलन]

अनुशोपोट—न. (अनशन) अनशर्चे पोट पहा.

अनुभुत—वि. परंपराप्राप्त; पूर्वापार चालत आलेले. ' अनुभुत हे प्रासादिक । कृपाभीक स्वाभीची । '—तुगा २१३२. [सं. अनु+भृ=एकणे]

अनुपंग—उ. १ संगति; मागीदारी; संसर्ग; सोबत; साहचर्य; सख्य; निकट समागम; संबंध. 'सोधाचे अनुपंगानें भला फसतो.' २ आश्रय, ३ मिश्रण; जोड; मिलाफ. 'ताकाचे अनुपंगानें दुधाचें दही होतें.' ४ एक अलंकार—एका क्रियेपासून अनेक कार्यसिद्धी झाल्याचें वर्णन जेथें असतें तेथें हा अलंकार सापडतो; उ० छळी गुप बळी बळी तरिच तो नसे आठला.'—केका ७६. [सं. अनु+संग]

अनुपंगिक—वि. संबंधी; बरोबरचा; आनुपंगिक पहा.

अनुपद्य—वि. उद्ये न केलेले; (अन्न, पाणी वंगर); अनुच्छिष्ट पहा.

अनुपद्युष-ब-भ—उ. चार चरण, आठ अक्षरें, लघु गुरु अत्रि-
स्थित असा एक छंद. उ० 'मातेंचि मानुनी थोर। कमें सवे नम-
पिती। तरी अद्वैतयोगेंचि। मातें घ्याती उपासती।'—वामन,
गीता १२.६. —न. (वैदिक छंदांत याच्या चरणांत अक्षरें सर्वांत कमी
असल्यामुळे लाक्षणिक अर्थानें) अल्पत्व; अल्पराशि; थेंब; संक्षेप.
'केवळ अनुपद्युष निवेंळ। ऐसे दिसे पांडवदळ।'—जै ४२.३२.
'या तुमच्या कोंकणांत तुपाचें अनुपद्यु दिसतें.' [सं. अनु+स्तुप् ?]

अनुद्युषणें—कि. १ विधिपूर्वक आचरण करणें. 'म्हणोनि आ-
ल्यापरी। शास्त्र अनुद्युषी कुसरी।'—ज्ञा १७.१२. २ अनुष्ठान
करणें. 'जिये कमी हा प्रयोग। अनुद्युषे सद्विनीयासु। तेथ अनु-
ष्ठिला सांगु। वेदुचि जाणा।'—ज्ञा १७.४१३. ३ करणें; संपा-
दणें; साधणें; सिद्ध करणें; शेवटास नेणें; पार पाडणें (पंदा, उद्योग
इ०). 'अन्योक्तीन प्रसंगी चतुरा। धाडुटे काज सांगे असुरा।
त्यावरी अभिमान ये थोरा। कार्य अनुष्ठित ते।'—मुआदि
४.६५. [अनु+स्था]

अनुष्ठाना—वि. अनुष्ठान करणारा.

अनुष्ठान—न. १ विधिपूर्वक धर्मेकृत्य, कर्म यांचें आचरण.
म्ह० यथा अनुष्ठान तथा सिद्धि. 'म्हणोनि स्वधर्मांनुष्ठान। तें
अखंड यज्ञयाजन। जो करी तथा बंधन। कहीच नाही।'—ज्ञा
३.८३. २ देवाप्रीत्यर्थे अभिषेक, पूजा, पाठ, होम, हवन, दान-
धर्म वगैरे कर्म. ३ (ल.) मोठ्या परिश्रमाचें काम; महत्कायें,
अवघड कृत्य. ४ (सामान्यतः) संपादणी; आचरण; करणें; पार
पाडणें. (कि० करणें, चालविणें, बजावणें, मांडणें). **पद्धति-**
को. (जी.) धार्मिक विधि यथासंग करण्याची पद्धति. (ई.)
थार्डर ऑफ अॅडमिनिस्ट्रेशन. 'प्रभुचें भोजन म्हणजे पवित्र सह
भागिता इची अनुष्ठान पद्धति।'—साप्ता ९०.९८.१०५.१२४.
प्रसंगा—उ. अनुष्ठानकर्म. 'या गांवांत कोणाच्यादि घरी अनुष्ठान-
प्रसंग झाला असतां दीक्षितांस आमंत्रण येतें' [अनु+स्था]

अनुष्ठानी—वि. १ अनुष्ठान करणारा. 'जेसे अनुष्ठानिअें लोचनु।
तें बांधवजां कीरल्लु। करिताति धारी तपेणु। मदन लिंगासी।'—
भाको. १. ११

—शिशु ८४९. २ अनुष्ठानामध्ये कुशल, निपुण; यजमानाचें अनु-
ष्ठान चालविणारा; अनुष्ठान-प्रतिनिधि. [सं.]

अनुष्ठित—वि. केलेले; बजावलेले; उरकलेले; आचरलेले; अनु-
ष्ठिलेले; साधलेले. [सं.]

अनुष्ठेय—वि. अनुष्ठान करण्यास योग्य; करणीय; करण्या-
जोगें; आचरणीय; बजावण्यास योग्य. 'हेंचि नित्यनैमित्तिक।
अनुष्ठेय आवश्यक।'—ज्ञा १८.११९. [सं.]

अनुसंग—(विप्र.) अनुपंग पहा. 'तूं अनुसंगाचा ठावो।'—
ज्ञा ४.३०. [सं. अनुपंग]

अनुसद—वि. भोकळा; अनुसूद पहा. 'पुत्रपुत्र संग्राम केला।
निजपुत्र अनुसद राहिला। आतां माझा बुद्धसोहळा। दुसून पाहे
स्वामिया।'—जै ४.१०१. [सं. अनुच्छिष्ट]

अनुसंधान—न. १ जोडणी; जुळणी; मांडणी; संगति;
संगतवार जुळविणें—जोडणें—व्यवस्थित लावणें. (मुद्रा, विषय, अनु-
क्रम इ०). २ लक्ष; अवधान; चित्त; ध्यान. 'कृष्ण चरणीं जडले
मन। यालागीं वाचे पडले मौन। हळ लागले अनुसंधान। सहज-
स्थिति चालली।'—एरस्य ६.६७. ३ हेतु; ध्येय; वेत; योजना;
लागावांचा; वळण; वशिला; मसलत; धोरण; युक्ति. (कि० बांधणें,
लावणें). 'मुख्य जागीं दाद लागायाजोगें मी अनुसंधान बांधून
ठेवले आहे.' 'त्याचें अनुसंधान कोणास कळत नाही.' ४ कथे-
तील आख्यान. 'आज गोसाव्यान (हरिदासानें) हरिश्चंद्राचें अनु-
संधान लाविलें होतें.' 'अवघें पोटासाठीं सांग। तेथे केचा पांडु-
रंग। लावी अनुसंधान। कांही देईल म्हणवून।'—तुगा २८८३.
५ जम; मेळ; समन्वय; मिलाफ; आनुकूल्य. ६ (कर्मी कर्मी) अनु-
रोध या अर्थी. ७ प्रस्ताव; प्रस्तावना; प्रवेश. ८ चौकशी; शोध;
मागोवा. ९ क्रमशः गोष्ट; ओघानें आलेली गोष्ट. 'यांन शिबी
दिली तेव्हां याच्या तोंडांत मारावी हें अनुसंधान आलें.' [सं.]

अनुसंधानी—वि. १ मसलत करण्यांत धूर्त; युक्त्या, वेत
योजण्यांत हुशार; मोठा हिकमती; शकल लढविणारा. २ आख्या-
न लावणारा (हरिदास). ३ (उत्सव वातावरून) मागे काढणारा;
सुगावा लावणारा; पराव्रतवि; परपाकवि. [सं.]

अनुसपोटी—(क.) अनशवें पोटी पहा.

अनुसरण—न. १ अनुकरण; अनुवर्तन; मागोमाग जाणें;
सदसा आचरण; नकल करणें. 'अनावडोचा वर्षावो। तेणें मुगवे
अनुसरन भावो।'—ज्ञाप २४३. २ अंगीकार.

अनुसरणें—कि. १ अनुकरण करणें; सदसा आचरण ठेवणें; अनु-
लक्षण वागणें. २ अनुकूल होणें; संमत होणें; मिलाफ करणें; जुळणें;
जमणें. ३ मताचा स्वीकार करणें; अनुयायी होणें; वधा होणें. ४
स्वरणें; भजणें. 'नारायण भय येऊं नेदी गांवा। तुका म्हणे नांवा
अनुसरें त्या।'—तुगा ८३. ५ अनुकूल होणें. अधीन होणें; बरणें;

‘योजनगंधा मुनिला जसि गंगा संकराशि अनुसरली ।’ —मोआदि ८.३७. [सं. अनु+छ]

अनुसार—वि. प्रमाण; सारखा; सश; अनुरूप; जुळणारा; सामाशब्द—आज्ञेनुसार वैन, पापानुसार कं.श, धर्मानुसार लाभ, कालानुसार, योग्यतेनुसार, इ०. ‘तुम्ही बोळाल तदनुसार मी वैन.’ ‘ओषधानुसार गुण आहे.’ यांखेरीज कसेतो बनलेले व्यापक अर्थाचे अनेक सामाशब्द आढळतात. जसे, कामानुसार, कालानुसार, देशानुसार, छंदानुसार, अज्ञानानुसार बुद्धि, बुद्धिनुसार, मर्जीनुसार, वेळेनुसार इ०. ‘कामानुसार माणसाची गरज लागते. म्ह० अज्ञानानुसार बुद्धि=ज्ञाने अत्र खातो त्याप्रमाणे वागते. —पु. १ अनुसरण; अनुवर्तन, सारखे वागणे. २ क्रम; सरणी; मार्ग. ‘जो दाबिला तुम्ही अनुसारा । तो पळव्याहून पाय उतारा । सोहया जसा ।’ —ज्ञा ५.१६५. —अ. धोरणाने; क्रमाने; अनुरूप. [सं.]

अनुसारी—वि. अनुसरणारा; मानोमाण जाणारा; अनुकरण करणारा; आज्ञेप्रमाणे वतणारा, योग्य जमणारा; अनुसार पहा.

अनुसूट—अनसूट पहा.

अनुसृत—वि. मार्गे गेलेला; अनुसरलेला; अनुयायी झालेला; प्रमाणे वागलेला. [सं.]

अनुस्तरणी—स्त्री. (मूळ वैदिक अर्थ. सूत्राची अग्नि-होत्राच्या उत्तरकिर्चेत गाय मारून तिची वषा काढून तिने अग्नि-होत्राच्या प्रेतांचे अज्जादन करीत त्या गार्दस वैतरणी म्हणत). इहो उत्तरकिर्चेत वैतरणी तरावयासाठी देणघेत येणारी गाय. —आश्वसू ४. [सं.]

अनुस्फटिक—वि. स्फटिकमय. (इं.) क्रिस्टलॉइड. [सं.]

अनुस्यूत—वि. निश्चितपणे, अखंडित जाणारा; अनुष्ठित (उपभोग, कारभार, इति, इ०); सख व न अडखळणाऱ्या गतीचा; एकसारखा; व्यापक. ‘सता अनसूत अवाधिति ।’ —रं.दोवा १.८१. [सं.] **०पण**—न, अखंडितपण; सतत स्थिति; व्याप्ति; एकसारखेपणा. ‘गंधा पासोनि धूवही कटिण । उपजली आणी आपण । देरदरेचे अनुस्यूतपण । सर्वथा जाण भोडेना ।’ —एसा २४. १२५.

अनुसूति—स्त्री. अखंड गति; अनुस्यूतपण पहा. ‘वेगळाल्या मूर्ती । जयाचिचे अनुसूति ।’ —ज्ञा १३.११६. [सं.]

अनुस्वार—पु. १ श, ष, स, ह या अक्षरांच्या पूर्वीच्या अक्षराबरोबर नाकांतून उच्चार दई विपर्यायितां रोज, वराचे टिब. २ पुढे कोणतेहि व्यंजन असून त्यापूर्वी ह, य, ए, न, म यांपैकी कोणतेहि व्यंजन उच्चारवायचे असते म्हणजे येणारे अक्षराबरोबर टिब. ३ नाकांतून होणारा उच्चार व त्याचा प्रतीक शीर्षवितु. [सं.]

अनुह(हा)त-गजर-ध्वनि-चक्र—अनाहत गजर-ध्वनि-चक्र पहा. ‘अनुहताचा हळू गाली ।’ —ज्ञा १२.७. ‘जैसा अनुहताचा गजर । तैसी तुरे बाजली अपार ।’ —एरख ६.७२. ‘जाति-स्पद राखी जागे टिपरिया घाई । अनुहता वाय मांदळा रे ॥’ —तुगा २४६.

अनुक्षणी—क्रि. वि. क्षणोक्षणी; प्रत्येक क्षणी. ‘आनंदाधि अनुक्षणी भरतेसे यांच्छा कृपाईक्षणी ।’ —आसी १६.१८. [सं. अनु+क्षण]

अनुक्षेत्र—न. ल्हान क्षेत्र; किंवा महत् (काशी आदि) क्षेत्र सश-पंढरपूर. **०पाळ**—पंढरपूरचा विठोबा. ‘धन्य येणुनाद अनुक्षेत्र पाळा ।’ [सं. अनु+क्षेत्र]

अनुज्ञा—स्त्री. १ आज्ञा; हुकूम; परवानगी; संमति. ‘बवंडळ जयाचिया । अनुज्ञा कां ।’ —अथ २.१७. २ एक अंकार; दोषांत काही एक गुण आहे या बुद्धीने केलेली दोष रेण्याविषयी प्रादना. ‘तुहा म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हांसी ।’ —तुगा १११३. ‘प्रसाद करणे मनी जरि नेले हें आवरा ।’ —केका १४. [सं. अनु+ज्ञा]

अनुज्ञात—वि. आज्ञापित; हुकूम केलेले; संमत; विहित. [सं.] **अनुज्ञापक**—वि. वि. फारसर करणारे; परवानगी देणारे; (इं.) रेकमेंडंटी. (सं.)

अनुद-ढा—वि. अविवाहित. [सं. अनु+द-ऊट]

अनुप—वि. निरुपम; असाधारण; अलौकिक; विलक्षण; चमत्कारिक; असामान्य; नवलाईचे; आश्चर्यकारक. —प—(शाप.) माशी ग्यास; अनुपवायु पहा. [सं.] —पु. एक देश; जंबूद्वी, वेत, ताड, केळ, वळ इत्यादिकांची युक्त असा खोल प्रदेश यांत डोंगर शाडी फार असून फार पाऊस आणि (कफजन्य) रोग होतात. —थोर १.२८. —अथप २.७. **०वायु**—पु. (इं.) मांश ग्यास, हा कवेचा एक परमाणु उज्जाच्या जास्तीत जास्त चार परमाणूंची संयोग पावून बनतो. सेंद्रियरसायनांखाली यास मधुन (मिथेन) असेहि म्हणतात; दळवायु, मयिल, उदित अशींहि नावे आहेत. दळदीच्या जागेतील कुजेच्या पाण्यातून व इतर पर्यायितून हा निघतो. याच्यामुळे खानिमां अंधकार स्फोट होतात. —ज्ञाको(क) १२८.

अनूराधा—अनूराधा पहा.

अनुत-णी—वि. कडे, रीण नसेल; ऋणमुक्त. [सं.]

अनुत—न. लबाडी; खोटेपणा; असतदाता. —वि. खोटे; लबाड; अतथ्य (भाषण व०). [सं. अनु+त=सत्य]

अनुत्य—अनुत पहा. ‘द्वेषवचनी अनुदवचनी । बाष्कलवचनी धिःकार ।’ —दा २.३.२२.

अनेक—वि. एकापेक्षा अधिक; काही; पुष्कळ, सामाशब्द—अनेकविध, अनेकसंसाक, अनेकवार. **०वर**—वि. संधाने राहणारा,

संचर, समुच्चर, (एकर याच्या उलट). **० छिद्रधारी**—वि. (प्राणि.) शरीरावर अनेक छिद्रे असलेला; (इं.) पोरिफरा. **० जिह्व**—वि. पुष्कळ जिभा असलेला; (ल.) खोटे बोलणारा; बोलणें बदलणारा. **० ज्ञ**—अ. अनेक ठिकाणीं. **० धा-विधा**—अ. पुष्कळ रीतींनीं, प्रकारें. **० मातृक**—वि. पुष्कळ आया असलेला. **० वचन**—न. १ ज्यावरून अनेक वस्तूंचा बोध होतो तें; बहुवचन. २ नामाचें निर- निराळया विभक्तीमधील बहुसंख्याबोधक व क्रियापदाचें त्याच्या पुरा आणि काळ यांमधील बहुसंख्याबोधक कर्तृ रूप. ३ बहु- वचनांतील शब्द. **० वर्गसमीकरण**—न. (बीजग.) दोन किंवा अधिक राशी अव्यक्त असतांना मांडवयाचें समीकरण. **० व्हा-ही**—वि. पांखडीमताचा. **० व्हा-र**—अ. पुष्कळ वेळां; वारंवार; नेहमीं. सतत. **० व्हा**—अ. पुष्कळ प्रकारें. [सं.]

अनेग—अनेक पहा. 'जो स्वयं होय अथर्वे जग। त्यासि लागतां उपद्रव अनेग।'—एमा २३.५३. 'धाविलासी लागवेंगे। बंत्रं पुरविणीं अनेगें ॥'—देवसंत १३.

अनेगा—स्त्री. (प्र.) आण; आणेगा पहा. 'रामसमर्था त्यादी आहे मज अनेगा।'—पला ३८.९९. 'महार लोकांना डुकर खाण्याची अनेगा आहे.'

अनेळी—वि. (कों.) गुळाची एक जात, (एका विशिष्ट पद्धतीनें बनविलेला गुळाचा प्रकार, या गुळाचा उपयोग औषधांत व कांहीं दुखण्यांत करण्यांत येतो.)

अनैकमत्य—न. मतभिन्नता; (ऐकमत्याच्या उलट). [सं.]

अनैक्य—न. १ फरक; भिन्नत्व; एकत्वाभाव. २ एकी नसणें; वैमनस्य; वेगनांव; बिघाड; वाकडे. ३ द्वैत; अर्थ, वचन किंवा संदर्भ, यामधील विरोध, तफावत. [सं.]

अनोठा—वि. नवीन; विलक्षण; असामान्य; चमत्कारिक. 'त्याजि आज दोन राग अनोठे गायले.' [अ+ठावा किंवा सं. अ+उठ=त्या; प्रा. अ+उठड; हि. अनोठा.]

अनोपत—न. आपत्त; अनुपत्त; अनुपत्ति पहा.

अनोल—अनवल पहा.

अनोल—वि. (खा.) आळणी. 'अनोल औसद खायान गुन लब्ध यीन.' =अळण औषध खाल्ल्याने गुण लब्ध होईल [सं. अलक्षण व गैरविपरीत]

अनोवीन्य—अन्योन्य पहा.

अनोशी-इया-रोटी—अनशर्षे पोटी पहा.

अनोळख—वि. १ ओळख नसणारा; नवा; अपरिचित. २ क्लृप्त; (उपकार) न जाणणारा. 'दुष्ट दुरात्मे अनोळख।'—एमा २९.३७५. [अ+ओळख] **० अण**—न. परकेपणा; अपरिचितपणा. 'तया आवयचांचेचि फिटळे। अनोळखपण ॥'—झा १०.१६३.

अनोळखी-अनवळखी—वि. १ न ओळखीचा, न ओळख- पाता; नवखा. २ विन माहितीचा; गैरमाहित; ठाऊक नसलेला. (इसम, बाव, लोक, वस्तु इ.).

अनौचित्य—न. उचितपणा नसणें; अयुक्तपणा; अयोग्य- पणा; गैरधितपणा; चुकी. [अ+औचित्य]

अनौति—वि. दुसरा; आनौति पहा.

अनौरस—वि. औरस नसेल्ले; विवाहसंबंधापासून न झालेली; जारज; अकरमाशी. **० ता**—स्त्री. जारजता; अवधिजन्य. **० संतति**—स्त्री. (कायदा) ज्यांच्या कायदेशीर रीतीने विवाह झालेला नाही अशा स्त्रीपुरुषांची संतति. [सं.]

अन्करीब—क्रि. १ जवळ. 'फिल्हाल मजळ हत्तीचे रोज अ० येऊन पोहचतील.'—पया ३८४. २ लौकरव. 'खर्चाचा मज- कूर तर खर्चासदी येथून अन्करीब पाखळी असो.'—सावंतवाडी संस्थानाचा इतिहास. [अर. अन्करीब]

अन्न—वि. (अन्य अप.); दुसरा—रें. 'देवावांचुनि नेण अन्न।'—दा. १४.५.३०. [सं. अन्य]

अन्न—न. १ धान्य वगैरेचा तयार केलेला खाण्याचा पदार्थ; (विशेषतः भात, भाकरी, भाजी, पकाजें वगैरे नेहमींच्या खाणा- तील जिन्नस); आहार; भक्ष्य; भोज्य. 'मृत्यूचें आश्वेचि अन्न।'—झा १८.५६३. **म्ह०** १ अन्नासारखा लाभ (नाही) मरणासारखी हानि (नाही). २ अन्न तारी, अन्न मारी, अन्नासारखा नाही वैरी. ३ अन्नाची वाण, शरीराची वाण. ४ (सामान्यतः) धान्य. ५ चरितार्थाचें साधन (रोजगार, नोकरी). ६ पकान; जेवण्याचा पदार्थ. 'विचित्र अन्न वाढिलीं पात्री।' **० अंसां लागणें**—पचणें; कामी येणें; उपयोगी पडणें. 'खाहे अन्न अंसां लागत नाही' =केलेल्या कामापासून किंवा संपादलेल्या वस्तूपासून काहीं लाभ होत नाही. **० अन्न करणें-करीत फिरणें**—अन्नाकरितां भिक्षा मागणें, दारोदार फिरणें. 'तुक्याची जेष्ठ कांता। मेली अन्न- अन्न करतां।' **० कडे-कांडास ठेवणें**—भुकेच्या अंदाजाप्रमाणें ताटांत अन्न वाटून घेतल्यानंतर जरूरी लागल्यास घेतां यावें म्हणून वाजूस काढून ठेवणें. **० चारणें**—खाऊं घालणें; जेवूं घालणें; पोसणें. **० जाणें**—भूक असणें; अन्न पचणें; तोडाळा चव असणें. **० परब्रह्म**—न. अन्न हेच परब्रह्म; (ल.) अन्नाशिवाय दुसरें काहीं मह- त्वाचें नाही (असा मान्यत); खादाब. **० पाणी तुटणें-राहणें**;

अन्नावर वासना नसणें; तोडास चव नसणें; भूक कमी होणें. **० पाणी सोडणें**—अन्न न खाणें; अन्नपाणी टाकणें; उपाशी राहणें. **० ख खोबरे बरोबर असणें**—श्रीमंत पण कंजुष माणसाला लावतात. **अन्नावर अन्न, वख. वर वख**—अन्न जिरलें नाही तोच पुन्हा अन्न सेवन करणें व एकाच्या ठिकाणी अन्नकचें पेटवणें. (केव्हाहि अहितकारक आहे; यावरून कोणतीहि वस्तु चांगली असली तरी

मितपणा सोडून एकसारखे अधिक सेवन करूं नये). —आड येणें, —चर उठणें—एकाद्याच्या उदरनिर्वाहाच्या साधनास व्यत्यय आणणें किंवा तें साधन नाहीसें करणें; पोटावर पाय आणणें. —चा, अन्नानें पोसलेला—वाढलेला—‘दास म्हणे तुझ्या अन्नाचा बाढलों साचा ।’ —दावि १७. —चा मारलेला खालीं पाही—(तत्प्राची मारलेला वर पाही)=अन्न खाऊं घातल्यास तो नेहमीं आपल्याशीं नम्र आज्ञाधारक राहतो, परंतु मनुष्यावर प्रहार केल्यास तो उलट प्रतिकार करण्यासाठीं मगस्वरूपें टेंवकासून वर पाहीं लागतो. (ल.) दयेनें, सौम्यतेनें माणूस जिंकला जातो, कठोरतेनें मनुष्य शत्रु बनतो. —चा किडा—उ. १ खादाड; २ सुस्ता खाऊन स्वस्थ बघणारा इसम; वृद्ध इसम किंवा लहान मूल. —चा पिंड—१ पोपणाची योग्य काळजी घेऊन वाढविलेला (इसम—प्राणी); आश्रित; पोष्य; पोसणा. २ अन्न बंद केलें असतां ताबडतोब मरणा—म्हातारा, लहान मूल; अन्नाचा किडा. —ची किरा—स्त्री. १ एखाद्याचें अन्न खाण्यासुद्धें भासणारें त्याबद्दलचें कर्तव्यकर्म; उपकार: (किं० टाकणें, धरणें, सोडणें). २ रापय; भाक. (किं० करणें) —ची लाज धरणें—खाळत्या अन्नाबद्दल उत्तरीं होणें; कृतज्ञता वाटणें. —चें खोबरें होणें—अन्नाची वाण किंवा दुष्काळ होणें—पडणें; (ज्या देशांत खोबरें फार कमी व महाग तेथील लोकांच्या तोंडांत असलेली म्हण.) —चे पाटीं लागणें—निर्वाहाच्या साधनांच्या मार्गे लागणें; नोकरी पहाणें—करणें. —चें पाणी करणें—होणें—अन्नातील पौष्टिकपणाचा व चवीचा नाश करणें, होणें; अन्न निःसत्त्व व बेचक करणें; (खाण्याच्या वेळीं काहींतरी अन्न, अनिष्ट किंवा भीतिप्रद बोलण्यासुद्धें). —च्या गारगोठ्या—(गारगोठ्यांसारखें थंड झालेलें) अगदीं निवालेलें अन्न. —त माती कालविणें—घालणें—एखाद्याच्या निर्वाहाच्या साधनांचा नाश किंवा विघाड करणें; पोटावर पाय आणणें; अन्नाआड येणें; नोकरी घालविणें. —त माशी पडणें—माशी अन्नाबरोबर पोटांत गेली असतां अन्न ओकून पडतें त्यावरून अगदीं सिद्ध होत असलेल्या कामांत अवचित काहीं अनिष्ट गोष्ट घडून कार्यनाश होणें. ‘त्यागमति असो कोटुनि आली या भोजनांत हे मासी ।’ —मोआश्रम ३.२९. —मुळें घालणें—अन्नाच्या अभावासुद्धें रोड किंवा क्लेश होणें; खंगणें. —चर वाढणें—आध्यावर लहानाचें मोठें होणें. ‘पेशक्यांच्या अन्नावर वाढलेली व पेशक्यांसुद्धें नांवारूपान आलेलीं शेंकडीं घराणीं जेथे हयात आहेत तेथे पेशक्यांच्या शेवटला वंश बंडखोर ठरतो तरी आम्हांस विलकुल पर्वा नाही. ’ —ति. ४.१७९. —स जागणें—(पोषिधाला) क्लृप्त राहणें; ऋणी असणें; उपकार स्मरून उत्तरीं होणें. —स महाग—मोताढा—अत्यंत दरीदी; कंगाल; नेहमींच्या सामान्य गरजांची वाण असलेला; बुभुक्षित. —स लावणें—अन्ना लावणें—निर्वाहाचें साधन मिळवून देणें; काम, उद्योग, धंदा देणें.

अन्नई—स्त्री. (व.) लोखंडी अगर पितळी ताट ठेवण्याची तिबई. [सं. अन्न+वाही ?]

अन्नकूट—उ. बलिप्रतिदेव्या दिवशीं गोवर्धनादि देवापुढें ठेवण्याचा अनेक प्रकारच्या अन्नांचा ढीग. [सं.]

अन्नकोश—उ. शरीर; अन्नमयकोश पहा. [सं.]

अन्नगुरु—उ. १ खादाड. २ अन्नाचा किडा—पिंड. [अन्न+गुरु]

अन्नछत्र—अन्नसत्र पहा. ‘नागवुनि यात्रा समप्र। अन्नछत्र घातलें ॥’ [सं. अन्न+सत्र]

अन्नत्याग—उ. प्रायोपवेशन; अन्न वर्ज्य करणें. [सं.]

अन्नदाता—उ. अन्न देणारा; जेवूं घालणारा; पोषण करणारा; यजमान. ‘अन्नदाता सुखी भव=अन्नदात्याचें कल्याण होवो ।’ [सं.]

अन्नदान—न. अन्नस्तपणें; जेवूं घालणें; भोजन देणें. [सं.]

अन्नदेवता—स्त्री. १ खाद्य पदार्थादि उपजीविकेच्या वस्तूंवर अधिष्ठित असलेली देवता; अन्न देणारी देवता; प्रयोजन, जेवणाबद्दल वगैरे प्रसंगीं हिची आराधना करतात. २ (देवतातुल्य) अन्न; धान्य. [सं.]

अन्नद्वेष—उ. १ अन्नाचा वीड, तिटकारा, कंटाळा; असें होणारा विकार. [सं.]

अन्ननलिका—स्त्री. अन्नमार्ग पहा.

अन्नपचन—न. अन्न पचणें, जिरणें; अन्नपरिपाक. (अपचनाच्या उलट) [सं.]

अन्नपाणी—न. १ अन्न आणणें पाणी. २ जीविताला आवश्यक असलेल्या वस्तु; निर्वाह—साधनें. ‘अन्नपाणी तोची देतो । प्रेमें सर्वां सांभाळीतो ॥’ [सं. अन्न+म. पाणी]

अन्नपान—न. (विप्र.) अन्नप्राशन. [सं.]

अन्नपूर्णा—स्त्री. १ दुर्गा; पार्वती, भवानी; अन्नदात्री, अन्नाधिष्ठित देवता; समृद्धि देवता. २ (ल.) जिच्या हाताचा स्वैपाक—अन्न पुरवठ्यास येतें अशी बाई; स्वयंपाकाची. ३ (उप.) भिक्षिणी, मधुकराची झोळी. [सं.]

अन्नपूर्णी—स्त्री. काशीकडील पाणी पिण्याचें भांडें. (काशीच्या अन्नपूर्णा देवीच्या नांवावरून) —येणें—अन्नास पुरवठा देणें.

अन्नप्राशन—न. लहान मुलास प्रथम अन्न खाऊं घालण्याचा उपायणाचा विधि (सोळा संस्कारांपैकी एक). ‘गर्भाधान, सुंसवन । जातकर्म अन्नप्राशन । हीं समस्त कर्म पूर्वी जाण । केलीं संपूर्ण चौलत ॥’ —एमा १७.२७०. [सं.]

अन्नब्रह्म—न. अन्न हेंच ब्रह्म; अन्नपरब्रह्म पहा. ‘अन्नब्रह्मातें आळंकारणें,—दावि ३११. [सं.]

अन्नभूली—स्त्री. अन्नद्वेष. ‘नियतच तुज आली हे असे अन्नभूली ।’ —सारह. २.८०. [अन्न+भूली]

अन्नमय—वि. अन्नापासून—चें बनलेलें, अन्नावर अवलंबून असणारे (प्राण, देह, इंद्रिये इ.) 'कलियुगीं अन्नमय प्राण। पेंसें बोळीं सज्जन ॥' १. 'अन्नमय प्राण, प्राणमय पराक्रम' =अन्न मिळाल्यास प्राण राहतो व प्राण राहिल्यास पराक्रम शक्य होतो. [सं.]

अन्नमयकोश—पु. चैतन्याला आवरण असलेल्या पांच कोशांपैकी पहिला ; स्थूल देह (कारण हा देह अन्नापासून बनलेला असतो). पंचकोश पहा. [सं.]

अन्नमागी—पु. तोंड आणि पकाशय यांच्यामध्ये एक लांब नळी असते ती; अन्ननलिका; ही नलिका स्नायूंची असून घुमारे नळीच लांब असते. [सं.]

अन्नमोड—पु. १ अन्नपचन. २ भुकेचें समाधान, तृप्ताता: अन्नासंबंधी आशामोड. [सं. अन्न+मोड]

अन्नरस—पु. १ अन्नाचे पचन होऊन झालेला रस. २ अन्नांश: 'रोग्याच्या पोटांत कांहीं करून अन्नरस जाईसं कर म्हणजे थंडाचा येईल.' ३ खाणें; आहार; भक्ष्य. [सं.]

अन्नवस्त्र—न. १ मनुष्यास निर्वाहाचे लागणारे अन्न आणि वस्त्र. २ (कायदा) आपल्या पोषणाची तजवीज कार्यदेशीर रीतीने एकाद्या व्यक्तीकडून अगर मालमस्तेंतून करून घेण्याचा हक्क; यास अन्नवस्त्राचा हक्क असे म्हणतात; पोटागी; जितरोटी; खावटी. [सं.]

अन्नविकार-विकृति—पु. स्त्री. १ अपचनानुळे पोटांत-आंत-डयांत झालेला विकार-विधाड. २ अन्नद्रव्य; अन्नावर वांच्छा नसणें. ३ अन्नाचें रूपांतर —एक अवस्था: अन्नापासून बनलेलें (प्राणि, शरीर, अवयव इ.) रूप. ४ अन्नामध्ये होणारा रासायनिक फरक; अन्नाच्या घटकांपासून तयार होणारा एक नवीन पदार्थ. [सं.]

अन्नविकाक—पु. १ अन्नपचन झाल्यानंतरची अवस्था; २ अन्नपचनाची क्रिया. ३ अन्नपचनानंतर बनलेलें द्रव्य (रक्त, मांस इ.) [सं.]

अन्नव्यवहार—पु. रोजीव्यवहार; जेवण; पंक्तिभोजन; एक-मेकांच्या हातचें खाणें; एका ठिकाणी किंवा परस्परचें घरीं भोजन करणें. 'दाक्षिणात्यांचा आणि गुर्जरांचा प्रायः अन्नव्यवहार नाही.' [सं.]

अन्नशांति—स्त्री. १ (विप्र. अन्नशांति) ; भुकेल्यांना, क्षुधिताना अन्नदान करणें. २ ब्राह्मणभोजन. [सं.]

अन्नशुद्ध-शुद्ध, अन्नशुद्धि—अन्नशुद्धि (अप.) पहा.

अन्नशुद्धि—स्त्री. १ अन्न भोजनास योग्य करण्यासाठी किंवा नैवेद्यासाठीं भातावर तूप वाढावयाचें हा विधि. २ तूप; अन्न-छद्मत्वा पदार्थ; 'बर्णभक्तावर तुपाची अं घालतात.' [सं.] अन्न+शुद्धि=पवित्रीकरण]

अन्नशेष—पु. उच्छिष्ट अन्न; उष्टे; जेवण झाल्यावर राहिलेले अन्न. [सं.]

अन्नसंतपण—न. अन्नदान; अन्नशांति. [सं.]

अन्नसत्र—न. (विप्र. अन्नछत्र) १ याचकवरी किंवा ब्राह्मण-लोक यांना भोजन देणें. अन्नदानाचें धर्मकृत्य. २ या कामासाठीं बांधलेली इमारत; अन्नछत्राचें गृह. ३०० अन्नसत्रीं जेवणें आणि मिरपूड मागणें=धर्मादाय मिळालेल्या गोष्टींवरतून त राहून आणखी मागणी करणें; फुकटावर श्रीमंतीचे चोचले करणें. ३ मुक्तद्वार. 'आवोजावो घर तुमारा.' [सं. अन्न+सत्र]

अन्नसंपर्क-संस्कार—पु. जेवण; जेवणें; भोजन करणें. (प्रत्यक्ष जेवणें; उपाहार किंवा अल्पाहार नव्हे); आहार. 'महा-गिरीत वसल्यापासून आठव्या दिवशीं बेदरास लागलीं तेव्हां अन्न-संपर्क झाला.' 'याला पंधरा दिवसांत अन्नसंस्कार नाही कांहीं औषध तरी योजून सांगा.' [सं.]

अन्नाच्छादन—न. अन्नवस्त्र. 'अन्न आच्छादन। हे तो प्रारब्धा आधीन ॥' [सं. अन्न+आच्छादन]

अन्नाठी—स्त्री. (गो.) पावशेर. [अर्धे+निष्ठे]

अन्नाडी—वि. (गो.) अनाडी पहा.

अन्नान्नगत-ति, अन्नान्नदशा—स्त्री. अन्न! अन्न! करीत दारोदार भटकत फिरण्याची अवस्था; अत्यंत विपन्नावस्था; कंगालपणा; घोर दारिद्र्य. [सं. अन्न+अन्न+गत.]

अन्नाभायर—वि. (गो.) (अन्नावेहेर अप.) अन्न खावयास न मिळे असें (करणें). [सं. अन्न+बहिः]

अन्नार्थी—वि. १ अन्नाची जरूरी असलेला; अन्नाच्या मार्गे लागलेला; अन्नासाठीं हुपापलेला. २ जीविताला आवश्यक असलेल्या वस्तूंची जरूरी असलेला किंवा त्या वस्तूंच्या शोषांत असलेला. [सं. अन्न+अर्थीत्]

अन्नावर्णे—अकि. भुकावर्णे; भुकेलेला असणें; भुकेनं व्याकूळ होणें; अन्न न मिळाल्यामुळे दुःस्थितीत असणें. [सं. अन्न]

अन्नाशय—पु. जडर; पोटा; उदर; कोडा; कोथळा. [सं. अन्न+आशय]

अन्नास—अन्नस पहा.

अन्नोदक—न. १ अन्न आणि पाणी. २ योगशेसमृति; उपजीविकासाधन-व्यवस्था. [सं. अन्न+उदक] ० **ऋणानुबंध**—पु. १ अन्नोदक दिल्या घेतल्याने उत्पन्न होणारा संबंध; पूर्वजन्मीं केलेल्या सुकृताची, ऋणाची किंवा उपकाराची या जन्मीं फेड; प्रारब्धाने कारणीभूत झालेला संबंध. [सं. अन्न+उदक+ऋण+अनुबंध] २ अन्नोदक देण्यासारखा जडलेला संबंध, झालेला उपकार.

अन्मागी—पु. असन्मागी; वाईट मार्ग; दुतूत. 'अशुद्ध अन्मागी चालती जव।' २. 'दावि ३. [सं. अ+मागी किंवा अन्य+मागी]

अन्मीख—वि. अनिमिषः पापण्या न हालवितां एकसारखा उपश (होळा). 'अन्मीखे पाहो टेलें। राधा सुरारि तें ॥' -दाब ७३. [सं. अनिमिष अप.]

अन्य—वि. १ दुसरा; इतर. २ एकरूप नसेल्ला; परका; निराळा; भिन्न; वेगळा. ३ अधिक; शिवायचा. [सं.]

अन्यकारणक—वि. ज्याचें कारण वेगळें आहे असा. 'अन्य कारणकाचि तेशिया।' -हा १८.२७७. [सं. अन्य+कारण+क]

अन्यच्च—दुसरें; अधिक. -किवि. पुन्हां; आणखी. [सं. अन्यत्+च]

अन्यजन्माजित—वि. मागील जन्मांत केल्लें किंवा मिळविल्लें (सुकृत, दुष्कृत, पुण्य, पाप.) [सं. अन्य+जन्म+अजित=संपादलें]

अन्यतः—अ. दुसऱ्यामुळे, कडून, पासून, कडे. [सं.]

अन्यतम—वि. दुसरा; अनेकांपैकीं कोणताहि एक; कोणीहि एक; कोणीहि; कोणताहि. [सं.]

अन्यतर—वि. १ दोहोंपैकीं कोणताहि एक. २ दुसरा; वेगळा निराळा; भिन्न. [सं.]

अन्यत्किंचित्—न. १ दुसरें काहीं तरी; वेगळें; निराळें. २ सन्या न दिसणारें; (वर्तमान सुखदुःखास कारणीभूत) पूर्वजन्मांतील पापपुण्याचा शेष; पूर्वजन्माजित; संचित. ३ अन्यत्किंचित् भविष्यति (दुसरें काहीं थोडेंहोईल). [सं. अन्यत्=दुसरा (जन्म)+किंचित्]

अन्यत्र—किवि. १ दुसरीकडे; कोठेहि दुसऱ्या ठिकाणीं; इतर स्थळीं. 'नाना एका ठाऊनि उठी। अन्यत्र नव्हे पैठी।' -अमृ ७.१८८. २ खेरीज; शिवाय; बांचून [सं. अन्यत्र]. ३ ठायीं—किवि. (अशुद्ध प्रयोग) दुसऱ्या ठिकाणीं; अन्यस्थळीं. 'त्या भूमिकेचां वृत्ति सांपडेना ॥ अन्यत्र ठायीं पद्रीं पडेना ॥'

अन्यथा—किवि. १ नाहीतर; नाहीपेक्षां; एवढी; असें नसेल तर. 'हें औषध घ्याल तरच गुण पडेल अन्यथा पडणार नाही.' २ दुसऱ्या रीतीने—प्रकारानें—पद्धतीनें; अन्य प्रकारें; वेगळ्या तऱ्हेनें. 'हें बांधुनि पाहो। राह्यानें नये अन्यथा ॥' -हा ३.१२६. ३ खोटे. असत्य; मिथ्या; अयथार्थ; अतृप्त. 'मी खरें असेल तेंच सांगिन, अन्यथा बोलणार नाही.' ४ विपरीत; व्यर्थ. 'मी इतकी मेहनत केली अन्यथा नेली, काहीं उपयोग झाला नाही.' ५ चुकीनें; अयोग्य पणानें; गैर रीतीनें. [सं.] सामाखंडः—अन्यथाकारी अन्यथाचारी अन्यथाभाषी अन्यथाभोजी, अन्यथावर्ती. ६ ख्याति—की. (तत्त्व), एक प्रकारचें विज्ञान; चुकीचें विज्ञान; 'ख्याति' पहा. 'आख्याति अन्यथाख्याती। शून्यख्याती सत्ख्याती। अनिर्वचनीय जे ख्याती। तो वाद् निश्चितीं मी उद्बधा ॥' -एमा १६.२०७. [सं.] ७ त्व—न. विपरीत प्रकार. 'जे नेमणे माझे प्रकाशनि। अन्यथातचें मातें दाऊनि।' -हा १८.१११४. [सं.] ८ दृष्टि—की. विपरीत ९ ज्ञान. 'अवस्था-

त्रय तिन्ही लोक। प्राकृति अशंख। अन्यथा दृष्टि पांथिक। देव-विलें।' -हा १८.१३००. [सं.] १० बोध—उ. विपरीत ज्ञान, सम-ज्ञत. 'पै अन्यथाबोधु आषवा। मावळोनि तया पांडवा ॥' -हा १८.१६४. [सं.] ११ भाव—उ. पालट; बदल; अवस्थांतर (विशेषतः वाईट). अपकथे; न्हास; अधोगति. [सं.] १२ मति—की. विपरीत ज्ञान, बुद्धि. 'ते वर्यो विश्वस्वप्नासहितें। कोण अन्यथामति निद्रेतें। पांभाळी सुरेचि जेवें। मायाराती ॥' -हा १६.११. १३ सिद्ध—वि. १ इतर काहीं उपायांनीं—मार्गांनीं साधलेलें—स्थापन केलेलें. २ (तकें) जो नसला तर गरज भागवितां येईल असा; ज्याचांचून अडणार नाही असा. अनवश्यक (जसें मडक्याची माती आणावयास गाढवच पाहिजे असें नाही दुसरा आणूं शकिल यावरून व्यापक) कुच-कामाचा; व्यर्थ; फुकट; निरुपयोगी. [सं.] ३ चुकीनें सिद्ध केलेला (योग्य कारण न देतां). ४ सिद्धि—की. १ काहींतरी, निराळ्या उपायानें सिद्ध करणें, साध्य करणें. २ त्याच पूर्वपदावरून वेगळा, भलता निणैय प्रस्थापित करणें. उ० 'तुं लहान मूल आहेस सबब ही गोष्ट तुला सांगतां कामा नये; ह्याला उलट उत्तर असें देतां देईल कीं, मी लहान मूल आहे ना, मग तें मला सांगण्याला हकत नाही.' ३ (ल.) चुकीचें अनुमान. ४ ज्ञान—न. विपरीत ज्ञान. 'आतां अन्यथाज्ञानीं। या दोनी अवस्था जया जनी।' -हा १५.५२५. [सं.]

अन्यदा—किवि. (लु.) दुसऱ्यावेळीं; दुसऱ्यांदा; दुसऱ्या एकाद्या वेळीं; अन्यसमर्थी [सं. अन्यदा]

अन्यदीय—वि. दुसऱ्यासंबंधी; दुसऱ्याचा; इतराचा; पर-तीय [सं.]

अन्यपूर्व—वि. पूर्वी दुसऱ्याचें असलेलें; विवक्षित कालापूर्वी जीवर दुसऱ्याची मालकी होती अशी (भूमि, वृत्ति. इ०). [सं.]

अन्यपूर्वा—की. वि. १ एकाशीं अगोदर बाङ्गिनवय झाला असून मग दुसऱ्याशीं जिच्चें लग्न झालें आहे किंवा होणार आहे अशी मुखली. २ पुनर्विवाहित. [सं.]

अन्यरजो ज—वि. दुसऱ्याच्या पोटाचा; जारज. 'कुलशुद्ध देव विद्या जो शिकवी। त्यासी जो नाठवी अन्यरजो ॥' -ब२५०. [सं.]

अन्यमनस्क, अन्यमना, अन्यमानस—वि. १ मन किंवा विचार इतरत्र संचात असणारा; अनवधानी; दुर्लक्ष असलेला; बेमान; भ्रमिष्ठ; विमनस्क. २ चंचल हृत्तीचा; अविश्वासी; एकनिष्ठ नसणारा. [सं. अन्य+मनस्]

अन्यमूर्ति—वि. दुसऱ्या आकाराचा; रूपतरित; भिन्नरूपी; दुसरा देह धारण केलेला. [सं.]

अन्यरेताचा—वि. अन्यधीन; जारज. (शिबी) 'यः पुत्रो पितरोद्देशी वचन। द्वेषी ब्रह्मविदो जनः दुर्जन। तो अन्यरेताचा

म्हणोन खूण । दाविती पंडित शाखांतरीं ॥ ’—दावि ७६३. [सं. अन्य-मेरुस]

अन्यशास्त्री—वि. दुसऱ्या शाखेचा, पंथाचा (वेद, धर्ममत इ. च्या). [सं. अन्य+शास्त्र]

अन्यसाधारण—वि. सर्वसामान्य लागू पडणारा; सामान्य; सार्वजनिक. [सं.]

अन्याय—पु. १ अपराध; गुन्हा; कायदा सोडून केलेले वर्तन; कायदेभंग. २ अनिति; अधर्म; शास्त्रातिक्रम. ३ जुलूम; जबरदस्ती. ४ चुकीचा निकाल. ० वृत्तेन—न. ० वृत्ति—को. अनितीने वागणे; गैरशिस्त वागणूक; स्वैर वर्तन.—चा प्रति. ध—पु. (कायदा) ज्या दिशेकडे जाण्याचा कोणा मनुष्याचा हक्क आहे त्या दिशेकडे जाण्यास हरकत करणे. (इ. रॉगकुल कन्फाइनमेंट)—याची कैद—को. असुक मर्यादेच्या पलीकडे कोणत्याही दिशेने जाण्यास केलेला प्रतिबंध. [सं.] (इ. रॉगकुल रिस्ट्रिक्ट)

अन्यायी—वि. १ अपराधी; अपराधाचा; गुन्हेगारीचा. दोषी. २ अनितीचा; अधर्मी; अयोग्य आचरण करणारा; पापी. ३ कायदा सोडून वागणारा. [सं.]

अन्यायोपार्जित—वि. अनितीने संपादिलेले; अन्यायाने, अनितीने मिळविलेले (इय वोर). [सं. अन्याय+उपार्जित]

अन्यारदान—न. (व.) भुक्ते. [फा. अना+दान]

अन्यावचो—पु. अन्याय; अपराध; चुकी; गुन्हा, ‘द्रौपदी ब्रह्महर्ण पहादो । मुख्य अन्यावो हा कौरवांचा ॥’—एमा १.११२. ‘अंर अन्यावो करितोसि ।’—पंचतंत्र ३१. [सं. अन्याय अप.]

अन्याविशी—अ. (गो.) १ अन्यायाने; विनापराध. २ विना-कारण. [सं. अन्याय-अन्याव+शी]

अनून—वि. अपुरे नसणारे; उगीव नसेल्ले; पूर्ण; सगळे; अव्यय. [सं. अ+नून]

अन्यो—पु. अन्याय; अपराध. ‘वैसोनियांतक्तां । अन्योविण पिडिती लोका ।’—तुगा २९८४. [सं. अन्याय अप.]

अन्योस्ति—को. १ आडून बोलणे; अप्रत्यक्ष बो. अर्थ. २ एक अर्थालंकार; अपस्तुतप्रशंसा; जेथे अपस्तुत गोष्टीच्या वर्णनाने प्रस्तुत गोष्टीची प्रतीति होते ते. १ कार्यावरून कारणाचे, २ कारणावरून कार्याचे, ३ सामान्यावरून विशेषाचे व ४ विशेषावरून सामान्याचे वर्णन करणे हीं काहीं अन्योकीचीं अंगे आहेत. उ० द्वारी म्हणवति हस्तांतून अहो वीरराय जी मुक्ता । ती सेविजेल इतरे सिंहा-बांचून काय जी मुक्ता ॥’—मोरो. ‘येरें समस्त बहिरें बसतात लोक । कां भाषणे मजुर तूं करिशी अनेक । हे मुखें ज्यांस किमरीहि नसे विवेक । रंगावरून तुजला गणितला काळ ॥’ (हा शब्द श्रीयुक्त कृष्णाचारजी चिपळूणकर यांनीं लढ केला. या अनेकारांला मुक्त संस्कृता-मध्यं अपस्तुतप्रशंसा असे म्हणतात). ३ गूढ अर्थाचे भाषण.

‘परोक्ष वाद वेदव्युत्पत्ती । त्यागमुखेंगा अन्योकी । सांडवी विषया-सकी । ब्रह्मप्राप्ती लागुनी ।’—एमा २१.१५३. [सं. अन्य+वच=बोलणे]

अन्योन्य—वि. १ एकमेक; परस्पर. ‘या उभयतीर्तौ अन्योन्याल शिष्या दिल्या. ’ ‘धावति अन्योन्यावरित ते दोषे आळुनि अपकार ।’ मोकरी ४५.२. २ एक अर्थालंकार. एकाच कियेच्या द्वारे दोन वस्तू परस्परांस उपकारक होतात असे वर्णन. यांत परस्परांनीं परस्परांना भूषविण्याचा प्रकार असतो. उ० श्रीकृष्ण रुक्मिणीला श्रीकृष्ण रुक्मिणी जवी आतां । दमयंतीस नल नला दमयंती आयकें जेनेगातां ॥’—मोवन ४.२१. ‘पागोट्यास डोकें डोक्यास पागोटें. ’ ‘नाकास नथ नगीत नाक. ३ सर्वस्वी. (महिकावती बखर ११.१२) [सं. अन्य द्वि.]

अन्योनभाव—पु. १ परस्परांमधील परस्परांचा अभाव. उ० घट तो पट नव्हे, पट तो घट नव्हे अशा प्रतीतीने समज. २ (न्याय.) पूर्ण भेद. अभाव पहा. [सं.]

अन्योनविण—वि. अनन्वित; मल्लेतल्लें; गैरशिस्त. ‘बोलो नये घडलें ऐसे अन्योनविण । दासीगमन आदिकरुनी ।’—तुगा ४०६५. [सं. अनन्वित अप ?]

अन्योन्यसंपूरक—वि. एकमेकांची पुरवणी. ‘अन्योन्यसंपूरक लेख. ’ ‘सांकेटीस संवाद १६२. [सं.]

अन्योन्यापशय—पु. सत्यावर मिथ्याचा व मिथ्यावर सत्याचा आभास तो. [सं. अन्योन्य+अपशय]

अन्योन्यालंकार—अन्योन्य पहा.

अन्योन्याश्रय—पु. परस्परांचा परस्परांना आधार; परस्परांमधील साहाय्य; परस्परावलंबन; कार्यकारणभावसंबंध. ० ता-पर-स्पराश्रयत्व.—अश्रित-परस्परावर अवलंबून असणारे; परस्परांकडून साहाय्यभूत. [सं.]

अन्योविषयन्य—वि. १ अंतर्बह्य; विचित्र; अर्धवट, विसंगत; गैरशिस्त, (भाषण, लेखन इ.) २ कल्पनातीत; स्वैर; बेकाम; बेकैद (आचरण, वर्तन इ.) ‘जेसा मदिपाराने उमसत । विसरुनि आपुला निजसाथे । मन अन्योविषय अनर्थ । आत्मज्ञात कलं धावे ।’—एमा १३.२२७. ३ भरमसाट, अद्भुतत्वा, ‘पुडें अन्योविषय वर्णनकर । होणार आहे ॥’—दा. ६.४.८६. अन्योन्यविण पहा. [सं. अनन्वित वि. अन्य द्वि. अन्यविषय ?]

अन्यय—पु. १ संबध; अवलंबून असणारे अस्तित्व; आधार; मिलाफ; योग; संयोग; ‘प्रसंग अन्यय राखते ।’—वेतीस्व ३-२३. ‘अंतःकरणाचे अन्ययावांचून सल्लू इंद्रिये विषयप्रधानविषयी जड-प्राप्त आहेत. ’ ‘जितक्या चंद्रकावरे सृष्टीक्रणाचा अन्यय होतो तितक्या कला प्रकाशावर दिसतात. ’ ‘देवीं देवोक्ति न माये । मा देवीं के अन्वयो आहे ।—अमृ १.३८. २ (न्या.) व्याकरणात

अनेक पदे, वाक्ये यांचा परस्पर अर्थाद्वयोधी संबंध (कर्तृकर्मक, क्रियाकारक, विशेषणविशेष्य, इ०) ३ काव्याची गद्यमय सरल रचना; एकाद्या कवितेतील शब्दांची रचना बदलून आपण नेहमी शोळांती त्याप्रमाणे करणे. ४ तर्कपद्धतीस अनुसरून रचना. ५ इंगित; कल; धोरण; मुद्रा; हेतु; उद्दिष्ट; सारांश. 'याचे बोलण्यातील अन्वय माझे ध्यानात येत नाही.' ६ कुळ; जाति; परंपरा; वंश. 'विटंबिला अन्वय मनुजांचा।'—साहज २.२३. ७ (न्याय) विगमनाचा एक मार्ग. न्यायप. १.५५. ८ ओघ; अनुसंधान. पुढे कथेचा अन्वय। सावध एका ॥—दा ५.१०.८. ९ व्याप्ति; अन्वयव्याप्ति पहा. १० (सामा.) कार्यकारणसंबंध. [सं. अनु=मार्गे+इ+जाणे]. ० लावून बोलणे—१ दुसऱ्यास न दुखवितां बोलणे; गोडीने बोलणे. २ (ल.) काम साधणे. ३ लावण लावणे. ० मार्ग—वृत्ता (घडलेल्या गोष्टी)च्या दोन किंवा अधिक उदाहरणांमध्यें आपली एक सर्वसाधारण ग्राह्य दाखविणारे वृत्त ते. —न्याय १३३.१५५. (इ. मेथड ऑफ अॅजिमेंट) ० मुखे—प्रत्यक्ष रीतीने; पदार्थ आहे असे कल्पून अर्थ समर्थन करण्याचा एक प्रकार (व्यतिरेक मुखे याच्या विरुद्ध). 'जडपट व्यतिरेक मुखे हरि। तदपि अन्वय दाखुनि दे हरि ॥' ० योजना—स्त्री. काव्यांतील शब्द सरळ गद्य वाक्यात्म्ये मांडणे; अन्वय करणे. (सामा) वाकपरचना. ० व्याप्ति—(कर्तृ.) आर्वाचे साहचर्य; कार्याकारणसंबंध; अस्तिपक्षी प्रमेयापासून अस्तिपक्षी अनुमान. एकाच्या अस्तित्वावर दुसऱ्याचे अस्तित्व अवलंबून असणे. उदा. धूर असले तेथें अग्नि असतो.

अन्वयव्यतिरेक—य. १ एकी व भेद; ऐक्यभेदाची सांगड. २ (तर्क.) अन्वय म्हणजे अमुक गोष्ट असतां अमुक गोष्ट घडणे आणि व्यतिरेक म्हणजे अमुक गोष्ट न घडलीतर अमुक दोष उत्पन्न होईल अशा प्रकारचा साध्य व साधन यांच्यामधील परस्पर संबंध; भावाभावसंबंध. 'अन्वये आणि वीतरेका। हा शब्दभेद कोणी येक। निशब्दाचा अंतरविवेक। शोधिला पाहिजे ॥'—दा ९.२.२१. 'जे काय अन्वयव्यतिरेकाई सिद्ध त्यांत तुं वस रे।'—मोमभा २.११६. [सं. अन्वय+व्यतिरेक] ० व्याप्ति—स्त्री. (तर्क) अन्वय (अस्ति) व व्यतिरेक (नास्ति) उभयपक्षी संबंध; दोन वस्तूंचा भाव व भाव यांचे साहचर्य. उ० जेथे धूर असतो तेथे विस्तव असतो. ही अन्वयव्याप्ति आणि जेथे विस्तव नसतो तेथे धूर नसतो ही व्यतिरेकव्याप्ति. तेव्हां विस्तव आणि धूर या जोडीसंबंधाने अन्वयव्याप्ति आणि व्यतिरेकव्याप्ति ही आहेत. [सं.]

अन्वयव्यतिरेकी—वि. ज्या विधानांची सत्यता सरळ व उलट दोन्ही पक्षी पडते ते. जेथे अन्वय आणि व्यतिरेक या दोहोंचाहि उपयोग होतो ते. [सं.]

अन्वयी—वि. १ संबंधी. सामाशब्द—अन्वय—अपर—इतर—उत्तर—अन्य—एतत्—तत्—दूर—पुर्वे—अन्वयी. २ दोन गोष्टींचे साहचर्य असणारा. —न्यायप. १७७. [सं.]

अन्वर्थक—वि. १ यथार्थ वर्णनात्मक, गुणदर्शक; सार्थ; यथार्थ; योगिक अर्थ न सोडतां अर्थाची अभिधानता पावलेला (शब्द; नांव इ०) उ० भूपाल—राजा, जलधि=समुद्र; आतपत्र=छत्र; ज्ञान-वल्ली=भाग; इ०. 'मनोभव ही मदनची अन्वर्थक संज्ञा आहे.' [सं. अनु=प्रमाणे+अर्थ=शब्दार्थ] २ वास्तविक; सत्य; आभासात्मक नव्हे तो; खरा. [सं. अनु+अर्थ=सत्यता]. ३ नांवावरहुकूम; लायक; योग्य.

अन्वष्टका—स्त्री. मार्गेशीर्षे, पोष, माघ आणि फाल्गुन यांची वद्य नवमी. —मनु ४.१५०. —व्य—न. त्या दिवशींचे आद्य. [सं.]

अन्वाधान—न. (याज्ञिक) १ अग्नीवर समिधा ठेवणे. २ ज्या देवतांना उद्देशून याग करावयाचा त्यांचा व त्यांच्यासाठी उप-योगांत आणावयाचे होमद्रव्य याचा व आहुतीच्या संस्थेचा उल्लेख करणे. [सं. अनु+आ+धान]

अन्वाधेयक—न. क्रीडन (विवाहानंतर बापाकडून किंवा सासरकडून मिळालेले)—मनु ९.१९५. [सं.]

अन्वारब्ध—वि. एकाच कर्माचे दोन अधिकारी असल्यास एकांने प्रत्यक्ष कर्म करावे व दुसऱ्याने त्याच्या हातास आपला उजवा हात लावावा म्हणजे कर्माचे फल हात लावणारास मिळते. उ० धार्मिक कृत्यांत यजमानाच्या हातास हात लावणे. —संस्कार-कोस्तुभ. —वि.—संबंध, स्पर्श असलेले; अनुसरलेला. [सं. अनु+आरब्ध]

अन्वारंभ—अन्वारब्ध पहा. आचार्य, यजमान, इ० जो मुख्य कर्ता त्यास कर्मकारी इतर ऋत्विज, पत्नी इ० माणसे जो हस्तस्पर्श करतात तो. [सं. अनु+आरंभ]

अन्वारोहण—न. सहगमन; सति जाणे; अनुगमन पहा. [सं. अनु+आरोहण]

अन्वाहायेश्राद्ध—न. दर अमावास्याेला करावयाचे पार्वण श्राद्ध; मासिक पितृश्राद्ध. [सं.]

अन्वाहित—वि. मालकाला देण्याकरितां एकाद्या इतमानावळ ठेवलेली (एखादी वस्तु, ठेव.) उपनिधीच्या पांच प्रकारांपैकी दुसरा प्रकार. [सं. अनु+आहित]

अन्वित—वि. १ संबद्ध; जोडलेला; युक्त. २ युक्त असलेला; आधीन; प्राप्तलेला. उदा. कामान्वित; अकर्मान्वित (दुष्ट कर्मे करणारा). क्रोधान्वित; लोभान्वित; शर्करान्वित. ३ व्याकरणामध्यें किंवा वाक्यरचनेंत संबद्धयुक्त; संबद्ध व अशाच पण अनेक व्यापक अर्थी अलंकारिक रीतींनीं या शब्दाचा उपयोग करण्यांत येतो. उ० मार्या प्रीति; सुख-दुःख; धर्म-अधर्म; पाप-पुण्य; भार्या-पुत्र-मित्र; हृषी-आनंद, शोक-संताप, वगैरे पुढे अन्वित लावितात. [सं. अनु+इ]

अन्वेषण—न. १ शोध; संशोधन; चौकशी; तपास. २ पाठ-लाग; मार्ग काढणे [सं. अनु+इष्ट]

अन्वेषण—सक्र. तपास करणे; शोध करणे; माग काढणे; धुंखळणे. [सं. अनु+इप्]

अन्वेषा-ष्टी—पु. संशोधक; अन्वेषण करणारा. [सं.]

अन्वेषाणी—वि. अनवाणी पहा. 'पळतचि निघाला अन्वेषणी पाई।'—दावि ३०८. 'पदि अन्वेषणी कुंजवनी मी आलें धीरंगा।'—देप ८०.२.

अन्हाड-डी—अनाड पहा.

अन्हित—अनहित पहा. 'हित अन्हित परीक्षिलें । परीक्षा वंती ।'—दा १३.७.२०. [अनु+हित]

अप—अ, एक उपपद किंवा शब्दयोगी अव्यय. याचे अर्थ—१ कमीपणा; हीनता. उ० अपशब्द, अपपाठ, अपकीर्ति. २ अभाव. उ० अपयश, अपमान. ३ वियोग, उ० अपभय, अपकरणा. ४ विरोध. उ० अपसव्य. [सं.]

अप—न. पाणी. [सं. अप्]

अपक(ख)रा—पु. १ करवलीच्या हातांत असलेले (मडके) भांडे त्यास करा म्हणतात; त्यांत पाणी असते म्हणून अपकरा. [सं. अप्+करा; आपस्कर?] २ अपकारा; पाण्याची हारी. 'जिल्हदार अपकरे वाटते आज चरकी धरिले । विष दिसे कलशांत शुद्ध अवयव शरिरावरले ।'—प्रला ११९. ३ पूजेला पाणी घेण्याचे लक्षण भांडे. [पा. अवधुरा; तुल० सं. अप्+करक=करा, भांडे किंवा अपस्कर=गाडीची साठी बैठक. सं. आपस्कर=अप्र, मूल, बैठक]

अपकर्ष—पा—पुन. १ खाली ओढणे; मागे ओढणे. २ कमीपणा घेणे; हीनपणा घेणे; अपमान—अप्रतिष्ठा होणे; हीनस्थितीस पोचणे; न्यूनता; न्हास; अवनति. ३ वेळेपूर्वीच, अगोदर करणे (धर्मकृत्य). ४ (काव्य) पुढे येणाऱ्या एकाचा शब्दाचा अगोदरच अध्याहार करून एकाचा ओळीचा किंवा श्लोकाचा अर्थ पूर्ण करणे. ५ (संगीत) विकर्षण पहा. [सं. अप+कृप्]

अपकर्षक—वि. हीनता आणणारा; अपकर्ष करणारा. [सं.]

अपकर्षणे—उक्रि. १ हीनता आणणे. २ मागे घेणे, ओढणे. ३ अर्थ लावण्याकरितां पुढील शब्द मागे घेणे. अपकर्ष पहा.

अपका—पु. हपका; हाताने केलेला पाण्याचा जोरातें मारा; छिडकाव; (पाणी दूध, शिंपडणे, इ.) जोरातें मारणे. (क्रि० टाकणे, घेणे, मारणे). [ध्व. किंवा सं. अप्]

अपकार—पु. १ इजा; नुकसान; दुःख; उपद्रव; रोग. 'उपकाराची फेड अपकाराने करूं नये.' २ नुकसान, दुखापत वगैरे करण्याची क्रिया. ३ गुन्हा; अन्याय; दोष. 'जो भ्रष्टाचा बैसा अपकार।'—झा १६.२६. [सं. अप+कृ]

अपकारक-कारी-कारीक—वि. अपकार करणारा; इजा, नुकसान करणारा—वेणारा; त्रासदायक; उपद्रवी. 'परी तेथींची नवलपरी । अपकान्या होय उपकारी ।'—एभा १५.१०८.

शब्को. १. १२

अपकीर्ति—झी. (विप्र. अपकीर्त) १ निंदा; अपमान; मान-हानि. २ दुष्कीर्ति; दुर्लौकिक; बदनामी; बदलौकिक. [सं. अप+कीर्ति]

अपकृति—अपकार पहा.

अपकृत्य—पु. १ (कायदा) कायद्याने घालून दिलेला नियम मोडला म्हणून नुकसान भरपाईदाखल कोणातरी व्यक्तीला त्याकरितां कोर्टांत फिर्याद आणतां येते असा विशिष्ट गुन्हा; इ. दोंटे. २ दुष्कृत्य; विघातक कृत्य. 'किचनेर यांनीं लष्करी खर्च वाढविला काय आणि कळोन साहेबांनीं तिबेट भिशनमध्ये पैसे ओतले काय, हिंदु-स्थानांतील लोकांच्या दृष्टीने दोन्हीहि एकसारखींच अपकृत्ये आहेत.'—टि २.५९७. [सं. अप+कृ]

अपकृष्ट—वि. १ खाली ओढलेला; अवनत; अपकर्ष पहा. २ नियमित; ठराविक काळापूर्वी केलेले. इ. मंत्रसाहाय्याने खेचून आणलेला. ४ नीच; हलका; दुष्ट; अधम. [सं. अप+कृष्]

अपेक्ष—वि. (प्र. अपांक) पंक्तीतून—जातीतून बाहेर टाकलेला; वाळीत टाकलेला; जातिबाह्य; बहिष्कृत. [सं. अ+पेक्षित]

अपक्रम—पु. १ उलटा क्रम; व्युत्क्रम; (ल.) उलघापालय; अव्यवस्था. २ अतिक्रम; उदून जाणे; निघून जाणे. ३ (उद्यो.) कांति; अपम (तारे, नक्षत्र इ० चा). [सं. अप+क्रम=पलीकडे जाणे]

अपक्रमण—अपक्रम पहा.

अपकांत—वि. निघून गेलेला; टळलेला; उलटून गेलेला. [सं.]

अकाराचारी—(तुल्य) कुंचित पाय करून गुडघा वक्षस्थळा-इतका वर नेणे व दुसरा पाय उदडित करणे. **अकरण**—(तुल्य) पाय मांडीकडे वळवून वक्षःस्थळाइतका उंच करणे, दुसरा पाय उदडित करणे.

अपक्रिया—झी. १ दुष्कृत्य; बाईट काम. २ (कायदा) मालकाचे नुकसान व्हावे या इराद्याने त्याच्या मालाची नुकसानी—खराबी करणे. इ. भिक्षिफ. [सं. अप+कृ]

अपक्व—वि. १ कच्चा; हिवा; न पिकलेला (फळ). २ न शिजलेला; अशिजा; कच्चा; अर्धवट (भात, स्वयंपाक वगैरे). ३ अननुभविक; कच्चा; अज्ञामी; कोरा. [सं. अप+क्व=शिजणे; पिकणे]

अपखडी—झी. निंदा. [सं. अप+अक्षर?]

अपखयात—ती—झी. अपकीर्ति. 'दयाधर्म स्वकीर्ति लोदून पाये । सखी जोडली म्यां अपखयात माये ।'—सुरामा २.८७. [सं. अप+ख्या]

अपंग—वि. स्वतःचीं कामे स्वतः करावयाला असमर्थ; विक-लांग; व्यंग असलेला; लळा, अंधळा, पांगळा इ०. 'मी तो अपंग अनाथ । तू तो अनाथाचा नाथ ।' [सं. अप+अंग]

अपंगणे—उक्ति. (प्र. आपंगणे) १ संभाळणे; वाढविणे; पालन पोषण करणे; आश्रय देणे; जवळ करणे. 'वैभवहीन जाल्यां अपंगी कोण' । -दावि ७८. 'दिनबंध दिनानाथा । पाहिजे अपंगीले ।' -वेप ५. २ स्वीकारणे. 'गति रीति कैसी अपंगिती । सज्जनाची स्थिति न कळे हो कवणासी ।' -दावि २३०. आपंगणे पहा.

अपंगत—वि. १ दूर केलेला, गेलेला. २ वियुक्त; विभक्त. [सं. अपंगत]

अपंगिता—वि. आश्रयदाता; संभाळणारा; पोसणारा; पोषिदा; आपंगित पहा.

अपंगिस्त—वि. परावलेवी नाही असा; स्वतंत्र. 'जे जे विषांचे सुख । ते ते इंद्रियपंगिस्त देख । अपंगिस्त भक्तिमुख । समाग्य लोक पावती ॥' -एसा १४. २१७. [सं. आत्म-आप+अंग किंवा अ+अंगु] .

अपघात—उ. १ मरणास कारण होणारी आकस्मिक गोष्ट; (सर्वेदश, पाण्यांत बुडणे. इ०). २ आकस्मिक मरण (वरील रीतीने आलेले); अकाली मरण. 'मग प्रसन्न होऊनि शक्तिमणीकांत । बुकविला काळाचा अं० ॥' ३ अपघाताची घागा. 'त्या कुशाचा करी निःपात । तरीच ब्राह्मणाचा होसी अस्त । नातरी कदी अपघात । गुजवरी देवा ।' -कथा २.३.४१. [सं. अप+हन्] .

अपघाती—वि. हद्दी; अडदांड; धाडसी; साहसी. [सं.]

अपघाती—किवि. आकस्मिक; अकस्मात; एकाएकी.

अपचय—उ. न्हास; तोटा; अवनति; क्षय; नाश. [सं. अप+ची=गोळा करणे]

अपचार—उ. १ अपय्य आहार; कुपय्य. २ बांकडा मागे; दुर्बेतन; कुमांगे. ३ उपद्रव; पीडा. [सं. अप+चर]

अपची—स्त्री. गंडमाळा रोग. [सं.]

अपंचीकृत—वि. (पंचमाहभूतांचीं प्रत्येक सूक्ष्मभूत) वेगवेगळीं; अमिश्रित. 'विषय तेच महाभूते । तामस प्रसवला अपंचीकृत ।' -एसा २४. १२३. [सं. अप+च+कृ]

अपच्छाया—स्त्री. १ अशुभ छाया. २ पिशाच; भूत. [सं.]

अपजय—उ. पराजय; पराभव. [सं.]

अपजणे—अक्ति. उपजणे; उत्पन्न होणे. 'कोळचे पांशुरण । रत्ना उ(अ)पजवी कोण ।' -अमृ ७. १६६. [उपजणे अप.]

अपजाल(ल)ळ—न. आज; खोटा आरोप. (क्रि० घालणे, घेणे, टाकणे). 'जो तुझें करील मुखाबलोकांत । त्याबरी येतो अपजाल ।' -ह २५. १४३. [सं. अप+जाल]

अपट—उ. पडदा; आडोसा; अडभित. 'ते रौरव गा तंव बेरि । आइकितति गा अपटतरीं ।' -रासा १६. ४२५. [सं. अपटी=पडदा, कनात.]

अपटचापट—स्त्री. (परयांच्या खळांत) पत्ते पिसणे. [अप. डणे+चापटणे]

अपटणे—उक्ति. १ आदळणे; पाडणे; जोरांनी टाकणे, पडणे; फोडणे; एकदम पुष्कळ वस्तू जोरांनी खाली पडणे. 'धाडधाड माणसें अपटतात.' २ मारणे; हाणणे; हाणमार करणे. ३ (ल.) वादांत पराजय करणे; हरविणे. ४ खाली येणे; आपला हट्ट सोडणे; दुसऱ्याचे म्हणणे (अटी) कबूल करणे; वादांत हरणे. ५ (बे.) खेडणे; शिवणे; स्पर्श करणे. [सं. आपतन; प्रा. आपड]. **आपटोच अपटणे**—(ल.) एकादी गोष्ट दुसऱ्यांनीं विनविने असतांहि न करणे पण ती मग स्वतः होऊन करणे. म्ह० कोण्ही अपटला पोर कोण्ही अपटला मोपळा=एकाने एक मुखपणाची गोष्ट केली म्हणून दुसऱ्यांनीं हि दुसरी वरचढ मुखपणाची गोष्ट करणे. **लठ अपटणे**—(अपल्या शत्रूवर सूड उगविण्याच्या दृष्टीने) हातांतोल काठी, सोडा वगैरे अपटणे.

अपटणे धोपटणे—उक्ति. जोरांनी टाकणे; आदळआपट करणे; निष्ठुरपणे मारणे. [अपटणे]

अपटधोपट, अपटाआपट-टी, अपटा धोपट-टी—स्त्री. जोरांनी मारणे; आदळआपट; हाणमार. [अपटणे]

अपटधोपट, अपटूनधोपटन—किवि. जोरांनी मारून टाकून; बळजबरीने. [अपटणे]

अपटकुटी—स्त्री. एक छुडप; झाडळं.

अपटबार—उ. अपटून आवाज काढण्याचा एक फटाका. [अपटणे]

अपटा—उ. एक झाड. दसऱ्याच्या दिवशीं शमी नसल्यास याची पूजा करून पाने सोनें म्हणून इष्ट मित्रांस देतात. पाने कांच-नाच्यापेक्षा जाड व मोठीं पानांच्या विड्या करतात. यास लांब शेंगा येतात; अंतरमालीचे बंदुकीचे तोंड करतात व दोर करतात. -वसु १. ४१. (सं. नांव अशुभमत.)

अपटांतर—वि. १ मध्ये पडदा नसलेला; आड नसलेला. (ल.) प्रत्यक्ष; जवळचा. २ पडयामागे; आड. अपट पहा. [सं. अप+पट+अंतर; अपटी+अंतर]

अपटी—स्त्री. १ धका; संकट; दुःशहा; (व्यापारांत) चुकताना; तोंडा; घुड. २ (ब.) रस्त्यातील चाकोरीवर पावसाळ्यांत पडलेल्या खड्यावरून जातांना गाडीचे आपटणे. (सामा.) पडणे; टेचकाळणे. (कि० खाणे). [अपटणे. सं. आपत; प्रा. आपड] **अपटणे**—गोत्यांत आपणें; खोटी काढणें. 'काठिण काळ मज प्राप्त जाहला, कपटी हरिनें अपटी दिवली ।' -अमृत ३८.

अपटुडेट—वि. १ आजतागायत २ (ल.) पूर्ण सुधारलेला; अपर्दी फसनेबल. 'त्याची राहणी अ० आहे.' ३ चोख; अपर्दी व्यवस्थेशीर; टापटिपीचा. [इ. अप्=पर्यंत+डेट=आजविषय].

अपड—स्त्री. हसणे; पड न घेणे; ओढून धरणे. 'तव बोलिले दैत्यविभाडे । आतां उसीलें होइलु अपडें ॥' -शिष्ट १८५. [अप+पड]

अपंडित—उ. अविद्वान; न शिकलेला. [सं.]

अपठगीपणा—पु. वाईट बतयूक, चाल. [अप+ठग]

अपण—आपण पहा.

अपतर—वि. (ब.) खोडकर; अचपल. 'सुलगा मोठा अपतर आहे.' अतर पहा. [अ. अवतर=विचाड]

अपतिव्रता—स्त्री. पतिव्रता नव्हे अशी; व्यभिचारी स्त्री; पतीशी वैदमान, बेसुवतखोर स्त्री; पतीची आहान न पाळणारी स्त्री. 'अपतिव्रता मुसळदेवता.' [सं.]

अपत्नीक—वि. पत्नीविरहित (पुरुष); विधुर; कुमार. (ल.) एकटा. [सं.]

अपत्य—न. १ मूल; संतान (पुत्र किंवा कन्या); संतति. 'जैसा स्वभावो मायाबापांचा। अपत्य बोले जरी बोंबडी बाचा। तरी अधिकच तयाचा। संतोष आधी ॥' —झा १.६८. २ वडील माणसास (विशेषतः मातापितरांस) लिहितांना स्वतःस वापरावयाचा शब्द. 'अपत्ये (बालक) वामनाचा शिरसाष्टीय नमस्कार.' **अपात्रक**—वि. (व्या.) मातापित्याच्या किंवा एकाद्या पूर्वजाच्या नांवावरून पडलेले; बांशिक (वंश) नाम. उ० कौशिक, भागव, कौतिल्य, पार्थ, राघव. इ०. **अविक्रय**—पु. मुलाची विक्री (एक महापातक). [सं. अ+पट]

अपत्रपा—स्त्री. १ लाज; भीड; सर्वादा; संकोच. २ गोंधळ; लाज; शरम. (अपराध उपडकीस आल्यामुळे वाटणारी). 'हे कटक सोड तिकडे चाल तुझ्या हृदयाने मोक्षचा खळ तो।' प्राणत्राणपरायण जिकडे निरपत्रपाप्रणी पळतो।' —मोविराट ४.८०. (किं० पावणें येणें). [सं. अप+त्रप्=लाजणें]

अपथ—पु. १ पाखंड; कुमारी. २ अनियमितपणा; रूढमार्गाविरुद्ध आचरण; रीतीवेगळे-बाहेरचे वर्तन. [सं. अप+थ]. **अगमन-वर्तन-संचार**—पु. १ पाखंडमार्ग. २ नियमाविरुद्ध, अशिष्ट वर्तन; दुराचरण; वाईट वर्तन. **अगामी-चारी-वर्ती**—वि. १ पाखंडी; धर्मेबाह्य आचरणाचा. २ नियम, रूढी न मानणारा; दुराचारी; कुमारी.

अपथ्य—न. १ अयोग्य, अपायकारक, रोगशाला वज्य (तेल-कट, तिखट असें) अन्न-पदार्थ; कुपथ्य. 'अपथ्यरुचिद्वान तो कटुक ओखंडे कोण पी।' —केका ८९. २ पथ्याला, नियमांना सोडून वागणूक; नियमच्युति. ३ (ल.) अहित; अकल्याण; अमेगल-वि. अहितकारक; अशुभ; इजा करणारे; न सोसणारे, वज्ये (अन्न किंवा वाणणूक). [सं.] **अशील**—वि. पथ्य न करणारा. 'जरी अपथ्यशील व्याधी। कळे साधूरी दुर्जनाची बुद्धि।' —झा ७.९३.

अपदागिरी-गीर—अवदागिरी पहा.

अपदार्थ—पु. (तर्क.) नास्तित्व; अभाव; अवियमानता. [सं.]

अपदेवता—स्त्री. द्रष्ट देवता; राक्षस, पिशाच, इ०. [सं.]

अपदेव—पु. १ सवह; मिथ; सोंग. २ तोड; युक्ति; वत. ३ गुप्त वेश, छद्मवेश, कपटरूप. [सं.]

अपधाक—पु. १ आकस्मिक भीति; एकाएकी मनावर होणारा भीतीचा परिणाम; धडकी; धसका. 'अपधाकसि ताडिलें। लिं-देहासि विभांडिलें।' —झा ५.९.४३. २ आपलीच आपल्याला वाटणारी भीति. 'तीं अपधाकानीं अधेमेळीं झालीं.' —बाळमित्र १.१. ७०.८०. [आप=आपला किंवा अप=अकस्मात् वाटणारा, अंकोली+धाक=भीति]

अपधाकर्णे—अकि. भीति वाटणें; भिणें; वाबरणें; हाय घेणें धसका बसणें. [अपधाक]

अपनयन—न. डोळे पुमणें; समाधान करणें; सांत्वन करणें. [सं. अप+नयन]

अपनयन—न. अपहार; अन्याय. [सं. अप+नी]

अपन्यास—पु. (संगीत) रागालापात ज्या स्वरान्वर मध्यं-नरीं विभ्रंति घेतात तो स्वर. [सं.]

अपन्हव—पु. (प्र.) अपहव पहा.

अपनुति—स्त्री. (प्र.) अपहनुति पहा.

अपपर—आपप पहा.

अपपाठ—पु. चुकीचा पाठ; अशुद्ध पाठ (अंधादिकांतील); चुकीचा शब्द, तन्हा, सरणी. [सं.]

अपप्रयोग—पु. शब्दाचा अशुद्ध प्रयोग, दुरुपयोग; (एक भाषा-दोष). [सं.]

अपबळ—अ. आपण होऊन; स्वतः होऊन. 'छपन देखिचे गुणीजन येती या जागीं अपबळ।' —होला १८४. [सं. आत्मन्-आप+वळ]

अपमवन—न. (शाप.) प्रकाशकिरण वगैरे सरळ रेषेपासून च्युत होणें. इ. डिफ्रॅक्शन. [सं.]

अपमाषण—न. वाईट भाषण; शिबींवाळ; निंदा; दुर्भाषण; दुरुक्ति; अपशब्द. [सं.]

अपभाषा—स्त्री. मूळ भाषेची अपभ्रष्ट झालेली भाषा; अशुद्ध, गांढळ भाषा. अपभ्रंश पहा. [सं.]

अपभ्रंश—पु. १ मूळ भाषेतील शब्द इतर भाषेत आल्यामुळें झालेली विकृति किंवा रूपांतर. उ० सं. गृह-म. घर; सं. अक्षयतुतीया म. अखेती इ०. २ दूषित होणें; अनुध्द स्वरूप प्राप्त होणें; भ्रष्ट होणें. (ल.) विकार; नाश; हाति. —स्त्री. एक प्राकृत भाषा. (ही मूळ संस्कृत भाषेपासून अपभ्रष्ट झाली म्हणून हें नांव). —वि. भ्रष्ट करणारा; अयोग्यतील नेणारा; मुकविणारा; विघ्नकारी. 'हे असतिये कीर्तीसी नाशु। आणि पारंगिकासि अपभ्रंशु।' —झा २.२०. 'म्हणुनि हा अपभ्रंशु। विषयसंगु ॥' —झा २.११८. [सं.]

अपभ्रष्ट—वि. १ अपभ्रंश-अनुध्द रूप पावलेला. २ नष्ट; अघो-गतीस पोचलेला; दुराचारी; हीन. [सं.]

अपम—पु. (ज्यो.) कांति; अपक्रम पहा.

अपमान—उ. अनादर; मानभंग; मानखंडणा; अप्रतिष्ठा; तेजोभंग; पाणउतारा; बेअज़्ज. [सं.] **० गिल्ले**—पाणझारा, अपमान सहन करणे. 'सायमनसकापुढे व त्याच्या अपमानगिळू सहकाऱ्यां-पुढे कोणीही स्वाभिमानी मनुष्य पुरावा देणार नाही.'—अभ्युदय पत्र ३१-१०-१९२८. [सं.]

अपमानणे—अकि. अपमान-मानखंडणा, अनादर करणे; धिक्कारणे. 'तुमि महिमातु कवण जाणें ॥ जेणें एक शक्तीचेनि गुणें। ब्रह्मा अपमानिला ॥'—दावि ३४१. [अपमान]

अपमानित—वि. अपमान केलेला; धिक्कारलेला. [अपमान]

अपमृत्यु—उ. १ जिवावरचे दुःखणें; (संप्रदेश वगैरे) गंडांतर; कार मोठे संकट. 'हा पोर विहिरीत पडला, आगीत पडून भाजला परंतु साचे दोन्ही अपमृत्यु टळले. म्हणुं अपमृत्युचा एखाद वेळ महामृत्यु होतो. २ आकस्मिक मृत्यु; अपघात; अकाली मृत्यु (किं० बुकणें-निवारणें. टळणें-येणें). [सं.]

अपयश—न. (विप्र. अपेश). पराजय; कार्यनाश; अपकीर्ति. **० रकर**—वि. अपमानकारक; लाजिवाणा; इज्जतखालू. **चा धनी**—उ. **चें खापर कुटणें**—उसऱ्याच्या चुकीकरितां स्वतःवर दोषारोप येणें; दुसऱ्याच्या चुकीकरितां प्रायश्चित्त भोगणें. [सं. अप+यशस्]

अपयशी—वि. दुर्देवी; अयशस्वी; मंदभाग्य; कपालकर्टा. 'तो जन्मोजन्मी अपयशी। यश कर्मी न ये तयाशी ॥'

अपर—वि. १ दुसरा; द्वितीय; अन्य. 'सुंदर तरी अपर मदन। कोषी तरी यमासमान।'—जै २३.४. २ (ल.) अतुल. ३ (समासांत) दूचा; पुढील; मागचा; पलीकडचा; उ० अपराध (दुसरा, पुढला अर्थ), अपरात्र (उत्तरात्र), अपराध-दिवसाचा उत्तरार्ध, सोनप्रहरानंतरचा, पूर्वापर (पहिला व दुसरा) इ०. ४ पवित्रेचा. 'कां पूर्वापर सरिता। भिन दिली पाहाती।'—भा ३.२९. [सं.]

अपरज—किवि. दुसरीकडे. 'एकत्र केशव वसे अपरत्र वैरी।'—नीतिश्लोक १८. [सं. अपर+त्र]

अपरपर्याय—उ. प्रतिशब्द; तद्वाचक दुसरा शब्द. उ० उदक-याचा अ० जल. [सं.]

अपरपक्ष—उ. १ दुसरा पंथवडा; वयपक्ष. २ खटल्यांतील दुसरी बाजू; प्रतिवादी; सामनेवाला. ३ पितृपक्ष. भाद्रपद वद्य पक्ष; पितृपंथवडा. 'आला विप्र महाभनी। अपरपक्ष करणें मनी।'—गुज ३६ २२. [सं.]

अपरपाठ—उ. दुसरा पाठ; इतर पाठ. [सं.]

अपरंपार—वि. अनंत; अमर्याद; असंख्य; अफाट; अगणित (शक्ति, गुण, बुद्धि, पराक्रम, महत्त्व वगैरे). [सं. अपर+पार]

अपरमात-वाद—उ. ठगडा; बोल; माया; मिथ्यादोष; अन्यथा गोष्ट; आळ. 'धुंडी०-हा मात्मावर निव्वळ अपरमात आहे.'—आ ७५. [सं. अपर+मात-वाद]

अपरमाय—की. दुसरी आई; श्रेष्ठ माता. 'जय जय देवी सबेने। सत्यश्रिया श्रीरे। सर्वांतीत निसंगसंगे। अपरमाय तूं।'—स्वादि १.४.५. [सं. अपर=अन्य, सर्वश्रेष्ठ+म. माय=माता]

अपरव—उ. १ मालमतेसंबंधी भांडण. २ (सामा.) भांडण; कच्चा; तंदा; बखेडा. [सं. अपर+व].—वि. निर्विवाद; हक्काबीत (मालमता, वारसा)—मोडो. [सं. अपगत+व]

अपरवड—डी—की. १ कम सोडणें; गिर रीत; पडत नसणें, सोडणें; विरुद्ध. २ (काव्य) विवक्षणपणा; त-हेवाईकपणा; वैचित्र्य; असामान्यपणा; नवलाई. (कि० वाटणें, होणें). ३ अन्याय; गैररीत. 'परी धर्मपत्नी धांगडी। पोसातं जरी एकी बोडी। तरी कां अपरवडी। आणावी आंगा ॥'—झा १८.१४२. ४ अपकीर्ति; गैर चाल; गैरवर्तणूक; आगळीक. 'युष्हीं खांडमिश्रा बोडी। हे अपरवडी तुवां केली।'—एहस्व १३.११. ५ भटकणें; मार्ग सोडून जाणें 'बेधारी ब्या मुंडी। त्याचे संगतीची अति गोडी। जेय अपरवडी विधि-वेदां ॥'—एमा १३.१२१. [सं. अपरिपाठ-ठि; प्रा. अपरिवाडि]

अपरवय—न. वृद्धापकाळ. 'अपरवय होतां काळें। पति तुझा यती होईल ॥'—मुच १३.५४. [सं. अपर+वयस्]

अपरवाद—उ. टपका. अपरमात पहा.

अपरवासी—वि. (व.) विटाळवी; रजस्वला; अस्पृश. 'आई अपरवासी असल्यामुळें स्वयंपाक करावा लागला.' [अप+वास]

अपरसूर्य—उ. सूर्यासारखा; दुसरा सूर्यच. (ल.) अत्यंत विद्वान, तेजस्वी ब्राह्मण; दीदीप्यमान तारा इ० [सं. अपर+सूर्य]

अपरस्वस्तिक—न. (ज्यो.) क्षितिजावरील पश्चिम विमिंदु. [सं.]

अपरा—वि. कनिष्ठ प्रतीची. 'ही अपरा म्हणजे खालच्या प्रतीची (प्रहृति) झाली.'—गीर ७१५. अपर पहा. [सं. अपरा]

अपरा—वि. आपुता; आवड. उ० अपर नाक, अपरा अंगरखा. [सं. अप+र; प्रा. अप+र; म. अपुरा]

अपराजित—वि. अजिंक्य. 'सात्यकि अपराजित'—झा १.१५२. **० अंगहार**—उ. (नृत्य) दंडपाद करून उजवा हात इकडे तिकडे फेकणें, नंतर व्यसितकरण करून त्यांतील डावा हात व डावा पाय पुढे पसरणें; मग दोन वेळ निकटित करून आक्षित उरोमेडल, करिहस्त व कटिच्छिन्न हीं क्रमानें करणें. [सं.]

अपराजिता—की १ (विजयादशमीस जिची पूजा करतात ती) दुर्गा देवी. २ जमीनीवर पसरणारी एक वेडी; दुर्वा; शोफालिका, जयंती, विष्णुक्रांता, रामी वगैरे वनस्पति. ३ ईशान्य दिशा. ४ एक अक्षरण, समवृत्त. यांत प्रत्येक पादांत १४ अक्षरें असतात. उ० 'धन-या मिळण्या द्यजुं निज तत्त्व मी?' स्वहृदयमणि तो न काही मला कमी ॥'—हरं ३३. [सं.]

अपराध—पु. १ दिवसाच्या १९-२४ किंवा २१-२५ या षटका; दिवसाच्या पांच भागांपैकी चौथा भाग; किंवा दिवसाचे दोन भाग केले असता दुसरा, तीन भाग केले असता तिसरा भाग. २ तिसरा प्रहर. [सं. अपर + अहृत्]

अपरात—झ. अपराध; उत्तराध; मध्यरात्रीनंतरचा काल; रात्रीचा शेवट. [सं. अपर + रात्रि]

अपरांत—पु. कोंकण देश. [सं.]

अपराद—पु. (गो.) अपराध (अप.)

अपराध—पु. १ दोष; चुकी; अन्याय; अतिक्रमण: शुद्धा; अधर्माचरण; दुर्वर्तन. २ (कायदा) कायद्याने शिक्षा सांगितलेले एकादं कृत्य, किंवा अकृत्य (कर्तव्याकरण, ह्यगय). (कि० करणे). **पोटांत घालणे**—अपराधाबद्दल क्षमा करणे. ' अपराध सर्व माझे घाली पोटांत जोड मज दे ही । पावे सरी सुराणी, मर्त्यहि दावुनि दया समज देही । ' ' मागां अपराधा केले क्षमा '—सुसभा ७.२. [सं.]

अपराधी—वि. दोषी; गुन्हेगार. [सं.]

अपरापरी—झ. १ दुर्दशा; वाताहत. ' एके घरी कोणी कोणाली न धरी । ऐसी अपरापरी केली अम्हां । '—तुगा ४०७८. [सं. अपरापरण=निःसंतान] २ परंकेपणा. [अपर द्वि.]

अपरिग्रह—पु. १ परिवारशून्यत्व. २ उपाधिराहित्य. उपाधि जवळ न बाळगणे; कोणत्याहि वस्तूचा स्वीकार न करणे. ' साधूनी अपरिग्रहा । परिग्रहो नातले चित्ता । '—एमा ११.९०१. ३ असं-चय; दारिद्र्य; निर्धनता; अकिंचनत्व. [सं.]

अपरिग्रही—वि. संग्रहित; परिवार नसलेला. ' सहज अपरि-ग्रही जे तिहीं लोकीं । तोचि म्हणजनि ॥ '—झा ६.१०६. [सं.]

अपरिचित—वि. ओळख नसलेला; अनोळखी. [सं.]

अपरिच्छिन्न—वि. किंवि. अखंड; सतत; एकासारखा. [सं.]

अपरिणीत—वि. (अप. रूपे—अपणीत—णित) अविवाहित; लग्न न झालेला. [सं.]

अपरितुष्ट—वि. असंतुष्ट; असमाधानी; अतृप्त. [सं. अ + परि + तुष्ट]

अपरितोष—पु. असंतोष. ' तरी तेथिंचेनि अपरितोषे । क्षोभावे ना । '—झा २.२६९. [सं. अपरितोष]

अपरिमित—वि. १ अतिशय; अगणित; असंख्य. २ अनि-यमित; अमर्यादित; अचाट; अवाढ्य. ' हा किंसा अपरिमित मोठा आहे. ' ३ बाजबीपेक्षा अधिक; फाजील. ' जितक्यास तितकें बोलावें, उगीच अपरिमित बोलूं नये. ' [सं.]

अपरिहर—वि. टाळण्यास अशक्य; अपरिहार्य. ' जे जन्म-मृत्यु हे पाही । अपरिहर । '—झा २.१५८. [अ + परिहराये]

अपरिहार्य—वि. अनिवार्य; न टाळता येणारे; परिहार कर-ण्यास अशक्य; अपरिहर; (ल.) असाध्य; अलंघ्य. [सं.]

अपरीति—झ. गैरशिस्त वर्तन; वांकडा मार्ग—रीत—वाल. [सं. अप + रीति]

अपरीक्षित—वि. न तपासलेले; न सिद्ध केलेले; परीक्षा न केलेले. [सं.]

अपरुख—क्रि.वि. (गो.) अपरोक्ष; अभावी. [सं. अ + पर + अक्षि—अपरोक्ष]

अपरूप—व—भ—वि. विचित्र; चमत्कारिक; विलक्षण; अद्भुत. ' अपरूप होये ब्रह्मादिका । '—दावि ८७. [वैदिक सं. अप + रूप = कौतुक, आश्चर्य, आनंद; किंवा सं. अपूर्व]. २ दुर्मिळतेमुळे महत्त्व आलेले; मौल्यवान; दुसऱ्या ऋतूत उत्पन्न होणारे पण सांप्रत मिळालेले. ' हे फळ या दिवसांत अपरूप आहे. ' [सं. अप + ऋतु—अपूर्व—अपरूप—अपरूप]. ३ (ल.) (कर्मा.) दुर्लभ; दुष्प्राप्य. ' देशा-वर कणसागोळी हा जिनस फारच अपरूप आहे. ' (ल.) मुष्किल; मोताद; पारखा. ' अग्न्या अपरूप झाला. ' ४ (ल.) (व.) प्रिय; आवडते. ' त्याला केळ मोठे अपरूप आहे. ' ५ अपूर्व. ' प्रभाकर गाई बुट । अपरूप असुसुट । प्रला ११२. [सं. अपूर्व]. ६ उरूप; वेढब; वेडील. [सं. अप + रूप]

अपरूपमेवा—पु. १ दुर्मिळ खाद्य. २ (ल.) स्वतःचें मूल; अत्यंत. [सं. अपूर्व + फा. मेवा = फळ]

अपरुपाई—वाई—भाई—वाई—झ. १ दुर्मिळता; अपूर्वाधी; नवलई; उच्छ्रिता; बहुमोलपणा. २ दुर्मिळतेमुळे आलेले महत्त्व. ३ अत्यंत, चळ लागल्यासारखे प्रेम; अपरूप पहा.

अपरोध—पु. १ (कों.) अवरोध; विरोध; अडथळा. २ लाजावृण्णा; विनय; संकोच; मर्यादा. [सं. अप + रोध]

अपरोधणे—अक्रि. १ विरोध होणे. २ लज्जित होणे; थोडेसे गोंधळणे; संकोचणे. [सं.]

अपरोक्ष—वि. दृष्टीआड नव्हे, अदृश्य नव्हे असा; दृश्य; दृग्गोचर. —क्रि.वि. १ (चुकीने पण रुढ) गैरहजेरीत; पाठीमागे; दृष्टीआड. ' तो माझ्या अपरोक्ष माझी निंदा करतो. ' २ साक्षात्; समक्ष; प्रत्यक्ष. ' ज्यासि अपरोक्ष पूर्णसाति । तो सद्गुरु मूर्ति निश्चये राया । '—एमा ३.३१५. **० बोध**—पु. प्रत्यक्ष ज्ञान; अपरोक्षानु-भूति. ' स्वामीचे दृष्टि समर्थता । जेथी मिथ्या दोनी जागतां । तेवीं द्वंदवाचेची वार्ता । न बाधे गुरुभक्तां अपरोक्षबोधे ॥ '—एमा ३. ४७१. **० स्थिति**—झ. साक्षात्कार. ' प्राप्ती म्हणजे अपरोक्षस्थिति । भगवंत स्फूर्ती अनिवार । '—एमा २.६०९. **० ज्ञान**—न. १ प्रत्यक्ष ज्ञान; साक्षात्कारपूर्वक ज्ञान. २ आत्म्यासंबंधी किंवा ईश्वरासंबंधी ज्ञान; आत्मज्ञान—प्रतीति. ' अपरोक्षज्ञान प्राप्त । सद्गुरुस्वांचोनि न घडे । '—हु १.५६. [सं. अ + पर + अक्षि]

अपरोक्षानुभव—पु. ब्रह्मसाक्षात्कार. [सं.]

अपर्याप्त—वि. अर्थादित; अफाट; अगणित. —गीर ६०४.
[सं. अ+पर्याप्त]

अपलक्षण—अवलक्ष्य पहा.

अपला—अपला पहा.

अपलाण-णी—वि. अपलाणी; खोगीर न घातेला (घोडा).
[अ+पल्याण-णी. का. पल.न=खोगीर]

अपलाद—अफलाद पहा.

अपलाप—पु. १ सत्य लपविणे—टाळणे; सत्यगोपन. २
अज्ञानप्रदर्शन, उडवाउडवी; विपरीत. 'ह्या रीतीने काही सत्याचा
अपलाप करून कैबिनेटचा कारभार सुरळीत चालवावा लागतो.'
—ईम् ३५२. छेकापन्हुति पहा. [सं. अप+लप्]

अपलाला-ले, अपल्याअपण—आपलाला बंगेर पहा.

अपवर्ग—पु. मोक्ष; चार पुण्याचार्येकी चवथा; मुक्ति. 'ज्या-
चिच गाविचा मागु. चुके साधनाचा बगुं। तो देआवेया अपवगुं।
बावे घरोघरी।' —'॥ ७७. [सं.]

अपवर्त—पु. १ संक्षेप देणे; काढून टाकणे. २ (अंकगणित)
सामान्य-साधारण भाजक. [सं. अप+वृत्]. ०क-पु. वि. ज्याने
संक्षेप देण्यांत येतो तो अंक, संक्षेपक.

अपवर्तन—न. (अंकगणित) १ सामान्य भाजकांने भागणे;
संक्षेप देणे. २ संक्षेप देऊन आलेख रूप. उ० भाज्य ६४ व भाजक
४०. 'तेव्हा अपवर्तक ८ ने अपवर्तन करून ८ (भाज्य) व ५
भाजक) अशा लघुवृत्त राशी होतील. [सं.]

अपवाड—पु. बोलण्यास असमर्थता; अकथनीयत्व. 'वाचेसि
अपवाड।' —'ह्या १३. ५६८. [पं. अ+प्रवाद; प्रा. अपवाड]

अपवाद्—पु. १ अयोग्य, अन्यायमूलक निंदा; दोष. 'हानि
लाज न देखे। पतापवाद् नाहे।' —'ह्या १३. ७९१. २ आळ;
ठपका. 'आतां सांगेन अपवादांतें। सावधचित्तें परियेसी।' —'एभा
९. २८७. ३ नियमाविरुद्ध गोष्ट; नियमास वाध. ०क-**वादी**-
वि. १ अपवाद, नियमन करणारे; भर्थादित करणारे (वचन; वाक्य;
विधि). २ अपवाद काढणारा; निंदक; दोषी. ३ (ल.) वाईट
आपण करणारा. 'भूमीवरी मनुष्य लोक । असत्य निंदा अपवा-
दक।' —'युव २. ६५. [सं.]

अपविद्ध—वि. १ अशुद्ध; अनिमल; गढूळ; अमंगळ;
अस्वच्छ; पाथे रडे. २ विविधाद्या; नीतिबाह्य; भ्रष्ट; अनेतिक; पातकी.
३ सोबळे नव्हे तें; ओंबळे. [सं.]

अपविध्द (पुल)—पु. आईबांमनीं टाकलेला व तिन्हाद्वतांनीं
पुत्राप्रमाणें मानेला मुलगा. मग्नं सगितलेल्या बारा वारसपुत्रां-
पैकी एक. —मनु ९. १७१; —याज्ञ २. १३२

अपविध्द (अंगहार)—पु. (श्रुत्य) हात अपविद्ध, व सुचीविद्ध-
पारणें करून हात उद्देष्टित करणें; त्रिक फिरविणें, व मग उरोमंडल-

हात करून कटिछिन्नकरण करणें; ०करण-न. (श्रुत्य) उजवा हात
शुक्रतुंड करून एकदां वाटोला फिरविणें व मांडीच्या पाठीकडे लावून
ठेवणें व डावा हात वक्षःस्थलावर ठेवणें. ०**बाहु**-पु. (श्रुत्य) छाती-
वरील बाहु तोंडासमोरून डोक्यापधेत नेत असतांची स्थिति. [सं.]

अपविध्द—अपविध्द-पुत्र पहा.

अपव्यय—पु. उधळेपणा; अतिशय खर्च; निरर्थक खर्च;
उधळपटी; दिवाळखोरी. —**यी**-वि. अतिशय खर्च करणारा;
उधळ्या. [सं. अप+व्यय]

अपशकुन—पु. १ अशुभ गोष्ट; दुःखिन्द्. 'सत्यवतं म्हणे
सावित्री । अपशकुन तुज देखा ।' —वसा ५. ९. २ अवलक्षण. [सं.]

अपशब्द—पु. १ (व्या.) अशुद्ध शब्दप्रयोग; अपप्रयोग.
२ दुरुक्ति; शिर्वा; दुर्बचन; दुर्भावण. ३ अशुभ, अपशकुनी शब्द,
वचन. [सं.]

अपशरान—न. १ (कों.) आळ, तुफान (घेणें). २
वाईटपणाची जबाबदारी; अपेश; टपका दोष. [सं. अपसरण]

अपशांच, अपशेंच, अपशां-शी—किवि. आपोआप;
आपसुक; आपण होऊन; आपशांच. [सं. आत्मन्-अप+स्वयमेव]

अपशारण—पु. (गों.) विनाकारण आळ; अपशरान पहा.
[सं. अपसारण]

अपशोषण—न. (शाप.) शोषण; शोषून घेणें; आत्मसात
करणें. [सं.]

अपसंत—द-वि. अप्रिय; न आवडणारे. [सं. अ+का. पसं]

अपसद—वि. दुष्ट; अधम. 'अथ-अरेरे सुतापसदा । तूं माझी
निंदा करतोस काय ?' —गोड. वेणीसंहार अं. ३. [सं.]

अपसथा—किवि. आपोआप; आपसुक; 'उसळीन सर्पोंचीं
वेटाळीं । कुडीं पडलीं अपसथा ।' —मुआदि. ९. ४; 'अपसथा सिद्धि
विचित्र होत ।' —दावि २६. [सं. आत्मन्-अप+स्वयम्य]

अपसर, अपसर, अपसर, अपसर—पु. अधिकारी. [इं.
आप्तिस्तर. (अप.)]

अपसरण—न. १ दूर सरणें, जाणें. २ आळ; टपका; बोल;
दोष. अपशरान पहा [सं. अप+सृ-सरणें]

अपसर्प (अंगहार)—पु. (श्रुत्य) अपकांतचारी करून, उजवा
हात व्यंसितकरणांतील करणें, नंतर तोच हात उद्देष्टित करणें व अर्ध-
सूचीकरण करणें; नंतर विक्षिप्त, कटिछिन्न, उच्छ्रुत, आसित, करि-
हस्त व कटिछिन्न हीं क्रमानें करणें. [सं.]

अपसव्य—वि. १ उजवा, डावा नव्हे. 'सव्य अपसव्य भोवडी
गदा' —एरुव. ९. ४८; 'सव्ये मिनल्या महानदीसी । अपसव्ये
आल्या गांवरासी ।' —एभा ११. ६६२; 'पितरस्वरूपीं तूंचि जना
देन । सव्य तें कवण अपसव्य ।' —तुगा ३७८०. २ विरुद्ध; उलट;
विपरीत. जसें, उजवीकडून डावीकडे लिहित जाणें. (फारसी उल्टे
लिहिणें.) उजव्या बांयावरून जावें घालणें (आद्य इ. मध्ये) [सं.]

अपसांत—क्रि.वि. आपापल्यांत (भांडणे, समजणे); आपसांत पहा.

अपसातुपस्ती—श्री. हमरीतुमरी; विरोध; वादविवाद; कलह; भांडण. [आप (मी) +तु]]

अपसारण—न. दूर करणे; काढून टाकणे. [सं. अप+सृ.]

अपसारित—वि. दूर केलेला; टाकलेला. [सं. अप+सृ.]

अपसिध्दांत—पु. चुकीचा निर्णय; तर्कशास्त्रास सोडून केलेला निकाल. [सं.]

अपसु—(सू), **अपसुख**—खे—क्रि.वि. आपोआप; आपल्या संतोषाने; आपण होऊन; राजीखुशीने. [सं. आत्मसुखेन]

अपसूर—पु. (गाण्यातील आवाज, सुर) षड्जादि स्वरांच्या मर्यादित श्रेणी होऊन जो मल्लाच स्वर निघतो तो; वच्य स्वर लावणे. -वि. बेसूर; स्वरानुस्य, दक्ष. [सं. अपस्वर अप.]

अपसून्या—वि. बेसूर आवाजाचा (गवई, वाद्य)

अपसूर्य—अपसूर्य पहा.

अपसांत—वि. दूर केलेला; दूर अंतरावर गेलेला. अपसारित पहा. **०पाश्वर्य**—न. (तुल्य) एका पायाच्या चवड्यावर उभे राहून कटिविद्ध करीत असता वरचा सर्व भाग फिरवावा लागतो तो फिरवून पुन्हा जगाचा तसा आणण्याची क्रिया. [सं.]

अपसोस—अफसोस पहा.

अपसोशी—सी—वि. दुःख करणारा; दुःखी. [फा. अफसोस]

अपस्फंदित—(भौमीचारी)—वि. (तुल्य) एक पाय दुसऱ्या पायापासून मागच्या बाजूस पांच ताल आडून ठेवणे. [सं.]

अपस्नान—वि. स्नानासाठी उत्तरक्रियेसाठी बरोबर गेल्यामुळे स्नान केलेला. -**स्नान**—न. १ बरील कारणामुळे करावे लागणारे स्नान. २ मृतासंबंधी स्नान. [सं.]

अपस्मार—पु. फेफरे; घुरे; घुरे; मिरगी; मंभोवहोतसामंभील दोष, कालजी व शोका इत्यादिकांनी प्रकृति होऊन स्मृतिनाश करून अपस्मार उत्पन्न करतात. यांत छाती धडबडणे, स्मरणशक्ति नाहीशी होणे, घाम येणे, सूज्या येणे, तोंडातून फेस वगैरे लक्षणे असतात. [सं. अप+स्मृ+स्मरण करणे.] 'अपस्मार एकां आंगी ते भीति पाणिया लागीं.'—गीता १३.२४१३.

अपस्मार—वि. दुष्ट, मृत्युसमान. 'पापी अपस्मार जनीं. राक्षस जाणवे.'—दा १८.६.५. -न. (गो.) १ अपश्य. २ अपस्मरण. **०पण**—न. आवांय्याबाहेर काम करणे. [अप+माण]

अपस्मरी—वि. अपस्मार रोग असलेला. [सं.]

अपस्वर—अपसूर पहा.

अपहृण—न. हिरावून घेणे; छुटणे; छुडावणे; नागवणे. [सं.]

अपहृता—वि. छुटणारा; हिरावून घेणारा; छुडावणारा. [सं.]

अपहस्तकीं, अपहस्ते—आपल्या हातें. आपहस्तक पहा. 'या ब्राह्मणाचे कार्य अपहस्ते परहस्ते होईल तितकें करावें.'

अपहार—पु. १ अन्यायाने घेणे; कपटाने संपादन करणे; लबाडीने मिळविणे. २ अन्यायाने संपादन केलेले वस्तू 'आहेत अपहार. आणुनियां मरी घर.'—तुगा २९.७४. ३ ज्याचे अपहृण झाले आहे त्यास होणारे दुःख. [सं. अप+हृ=हरण करणे]

अपहारकरी—अपहृता पहा. [सं.]

अपहृन्व-अपहृनुति—पु. श्री. १ लपवणूक; लपविणे; दडविणे. 'करीतसें नित्य अपहृन्वाला.'—साहू २.७४. २ एक अर्थालंकार. उपमेय उपमान असल्याचे वर्णन; उपमेयवर त्याच्या वास्तविक स्वरूपाचा अपलाप करून उपमाचा आरोप करणे. हा अलंकार उपमेचाच एक प्रकार आहे. उ० 'नहें नभोमंडल वारि-राशि।' इ०

अपळाण-णी—अपलाण-णी पहा.

अपळे—वि. (व.) पूर्ण दिवस भरण्यापूर्वी जन्म झाल्याने अवयवांची संपूर्ण वाढ न झालेले (मूल). [सं. अ+पूर्ण=पूर्व; प्रा. भण्यउल्लिखन पिकलेले.]

अपक्ष—वि. १ पक्ष नसलेला (मनुष्य, पशु इ.) २ कोण-तीही बाजू नसलेला. **०पात**—पु. १ पक्ष, बज, तर्फे न घेणे; कोण-त्याही बाजूचा केंवार न घेणे. २ लोकांची भीडमुवेत न देणे. [सं.]

अपक्षय—पु. न्हास; उतार; उतरती कळा; क्षय; क्षमजोपणा. 'चंद्रकलांची शुक्रपक्षी वृद्धि आणि कृष्णपक्षी अपक्षय होतो.' [सं. अप+क्षी]

अपक्षित—वि. खाली फेकलेले, टाकलेले. [सं. अप+क्षिप]

अपक्षीण—वि. न्हास पावलेला; अवनत स्थितीत आलेला; उतरती कळा लागलेला; क्षमजोर झालेला. [सं. अप+क्षी]

अपक्षेपण—पु. न. खाली फेकणे, टाकणे.

अपा-प्या—पु. १ थोर किंवा बरील इसमाचे आश्राने व्याव-याचे टोपण नांव. २ लहान मुलास ठेवलेले प्रेमाचे नांव. ३ (बरील अर्थी) नांवाच्या पुढे हा शब्द कित्येक वेळां जोडतात. उ० चिमाजी अप्या. म्ह० सोनार, सिंपी, कुळकर्णी अप्या. तिवांनी संगत नकोर बाप्पा. **०दाही जोडा**—अप्या नांवाच्या कोणा व्यक्तीने वापरलेल्या जोडपाखाळा जोडा. [द्राविडी. प्रा. का. अप्या=बाप. अप्य=बाप]

अपांक—अपंक पहा. [सं.] **०पच**—न. (जात गंगेने) एका-यास जातीबाहेर टाकल्याबद्दलचे निर्णयपत्र.

अपांग—फि. १ डोळ्याच्या बाहेरच्या अंगचा कोण; नेत्रप्रांत २ कदाक्ष; दृष्टिक्षेप. 'ज्याचेन कृपाअपांगीं.'—एमा १.७९. 'कृपा-पांगें अंगें निबिळि करि संसार धिक्का'—सीतालोका १३. [सं.]

०पात—पु. कदाक्षपात. 'ज्याचेनि अपांगपारें.' बंध मोक्षपणीं आते।'—अमृ २.४.

आपांग—वि. १ अवयवांत किंवा इंद्रियांत व्यंग, खोडी असलेला; विकलांग उ०. आंधळा, बहिरा, लंगडा. [सं. अप+अंग] २ (कौ.) स्वतंत्र.

आपांगणे—उक्ति. १ विघ्न उपस्थित होणे; उसळणे; लंगडे होणे; हातपाय मोडल्यासारखे होणे; नडणे. २ आपंगणे पहा. [अपांग]

अपाड-डु-डे—वि. किवि. १ अतिशय; फार. 'एव्हई या लक्षणांचिया निजसारा। मी अपाडे कीर अपुरा।'—हा ६.१४०. 'याच्या बळा ब्रह्मांडगोळा। तुळितां उणा अपाडे।'—मुआदि २७. १८३. २ अप्रतिम. 'जरी चतुर अपाडाचा।'—विपू १.१७. ३ अक्षय; योग्यतेबाहेरचा. 'म्हणजनि अपाडु हे आवषे। निर्धारितां।'—हा १.६९. ४ अंतर; असाधारणत्व; असादृश्य. 'कनका आणि कापूसा। अपाडु कां जैसा।'—हा १३. ११०१. 'आणीकही अपाड तुज आणि देहासी ॥'—रंयोबा ६.३२८. [सं. अ+प्रति; प्रा. अ+पडि].

अपाड—वि. अपक्व; चुकीचे; खोटे. 'तुम्हीं चालिजे हे मत कुड। अपाडू कीं।'—शिशु ४८५. [अ+पड=पाक=पाड]

अपात्र—वि. अयोग्य (दान करण्यास बगैरे); नालायक. 'देतां न म्हणती पात्रापात्र।'—हा ११.५८. [सं. ०दान-न. अयोग्य ठिकाणी दिलेली देणगी. 'अपात्रदाने द्रिष्टं पुनः।' [सं.]

अपाद—वि. ज्यास पाय नाहीत असे. [सं.]

अपादणे—कि. संपादणे. [सं. अप+आ+दा]

अपादान—न. १ पंचमी विभक्तीचा अर्थ. २ दूरीकरण; वियोग ३ पंचमी विभक्तीतील नाम. [सं. अप+आ+दा]

अपान—पु. १ पंचप्राणपैकी दुसरा, अधोगामी वायु; हा शुद्ध प्रवेशी राहतो; पाद. 'मम अपानाग्नीचे मुखीं। प्राणव्रत्ये देखीं।'—हा ४.१४५. 'कंठी उदान गुदीं अपान।'—दा १७.८.१२. 'प्राणानांवाची बुकामुकी। जावली होती बहुकाळ कीं।'—एमा ९. ११८. २ शुद्धदार. ३ अंत देणारा श्वास. 'गीर ६७८. (हा अर्थ नेहमीच्या अर्थाहून भिन्न आहे.) [सं. ०द्वार-न. शुद्धदार, मलद्वार. ०वायु-पु. १ शुद्धद्वारी स्थिर झालेला वायु. २ पाद; अपान पहा. [सं.]. ०रंभ्रद्वय-न. शिश्न व शुद्ध. 'अपानरंभ्रद्वया-माझारीं पनजया।'—हा १८.१०३६. 'अपानीं मेळा मारणे'—गांडीत बुद्धी ठोकणे, पूर्वीच्या शिक्षापैकी एक. 'कार्णीं छुट्या आदळती। अपानीं मेळा मारिती।'—दा ३.७७३. [सं.]

अपाप—न. आपोआप; आपल्याआपण; आपण होऊन. 'जशी त्यांस गरज लागते तशी त्याचीं आच्छादनें अपाप बदलतात'—मराठी ६ वे पु. (१८७५). [सं. आपत्त-आप]

अपाप—वि. निष्पाप; निर्दोष; शुद्ध. [सं. अ+पाप]

अपांपांति—पु. समुद्र. 'मोक्षासकट गती। जेथे बेती विधांति। गपादि अपांपांती। सरिता जेवीं।'—हा १३.१०७४. [सं. अप-आप+पति]

आपांपरी—क्री. अव्यवस्था; दुर्दैशा; अपरापरी पहा. 'इंद्रिये प्रकृति भूल्यीं। वाचा प्राणसि झुकली। ऐसी आपांपरी होती जाली। शरीरमागीं।'—राहा ११.६५५. [सं. अप+प्रति-परि]

आपापला—आपापला पहा.

आपापा—आपापा पहा.

आपापी—आपापी पहा.

आपापामे—अधाडा पहा.

आपाय—पु. इजा; विपत्ति; अनर्थापात; कहर; आपदा; विनाश. 'शिणतां बाह्य उपायीं। जन अपायीं पडताती।'—एमा १३. ५३८. [सं.]. ०यंत्र-न. अपायकारक प्रकार, युक्ति. 'एका-लागी उभारिती। अपाययंत्रे।'—हा १६.३४४.

अपायी—वि. अपायकारक. [सं.]

अपार—वि. १ अमर्याद; अपरिमित; अंत नाही असे. 'हैं अपार कैसेनि कवळावे।'—हा १.७४. २ अतिशय; पुष्कळ; फार; 'तेणें देवयानीच्या चित्ता। स्नेह वाढला अपार।'—मुआदि १७.५५. [सं. अ+पार]

आपारणे—कि. दूर जाणे; कमी होणे; उतार पडणे; ओसरणे (नदी, त्रास, दुःख). [सं. अ+पृ]

अपारदर्शक—वि. ज्याच्यांतून पलीकडचे दिसत नाही असे (मिग बगैरे). [सं.]

अपारस्थासंचारता—क्री. (संगीत) गाताना अनेक रागावयव रचण्याचे ज्ञान असणे. [सं.]

अपारा—अपार पहा.

अपारांतर—वि. अमर्याद अंतराबार असलेले. —न. फार अंतर. 'एवें तपसाधन जें ठेले। अपारांतरे।'—हा ११.६२०. [सं. अपार+अंतर]

आपारू—वि. अपार पहा. 'जो आपारू सुस्वादु। निस्तरुंग आगु।'—कृ. २. [अ+पार]

अपार्थ—वि. निरुपयोगी; निरर्थक. 'जेग सत्य अर्थ नाही। तो अपार्थे म्हणिजे पाही।'—एमा २८.१५९. [सं. अप+अर्थ]

आपालिपा—पु. (छ.) लपटावाचा एक खेळ; आंधळी कोशिंबीर. [सं. लिप-द्वि०]

आपाव—वो—अपाय पहा. 'विकळ जाहिल्या साधनांसी। ये साधकांसी आपावो ॥'—एमा २९.६८.

अपावृत—वि. प्रकट; उघड. 'तेथ अपावृत जाहले। इंद्रिया-नळ।'—हा ४.१२८. [सं. अप+आ+वृ]

अपास्त—वि. दूर अंतरावर टाकलेला, फेंकलेला. [सं. अप+अस्त]

अपितर—न. (न.) बदमाश; खोडक; उनाड. अपार पहा.

अपितार—पु. (क.) अजागळ व्यक्ति. [अ. अन्तर=विषय-
केल; छंदी.]

अपिधान—न. शांकणें; आच्छादन; लपविणें. 'भरलें रति-
सागरीं विषयउद्यान। कसं कुठवर करीं अपिधान।'—मला ३९.
[सं. पिधान]

अपील—न. १ खालच्या न्यायाधिकाऱ्याने दिलेला निकाळ
तपासण्याकरितां बरच्या न्यायाधीशकाबळे अर्ज करणें, स्कार मागणें;
विनिर्णय अर्ज. 'त्या अपिलाचा जो निकाल होईल तो कायमचा वज्र-
लेप समजला जाईल.'—वका १२२. —**लेटकोर्ट**—न. मूळ
दिवाणी किंवा फौजदारी कोर्टांनी दिलेला निकाळांचा फरविचार
करणारे बरच्या दर्जाचे न्यायासन. [इं.].

अपुत—वि. अशुध्द; अपवित्र. 'रुग्नि अपुत केली ते कशी पूत
नारी.'—संराधा ८. [सं. अ+पूत]

अपुत्र-क, अपुत्री-क—वि. निपुत्रिक; संतति नसलेला;
संतानविरहित; अपत्याशिवाय. म्ह० अपुत्रिकाचें अन्न खाऊं नये.
[सं.]

अपुनरावृत्ति, अपुनर्भव—स्त्री. परत येण्याचा अभाव;
अखेती मुक्ति; मोक्ष (जेथून पुन्हां जन्म-मरण लागत नाही);
निर्वाण; जन्ममरणाच्या फेऱ्यापासून आत्म्याची मुक्तता. [सं.]

अपुनर्लभ्य—वि. पुन्हां न मिळणारे, प्राप्त न होणारे. [सं.]

अपुरकीं—किवि. (गो.) पथात; मागे; (म.) अपरोक्ष;
(सं. परोक्ष)

अपुरता-अपुरा—वि. १ पूर्ण न झालेला; न संपलेला; पुरा
न झालेला; कमी असलेला. २ पुरेसा किंवा भरपूर नसलेला; उणा;
बोडा; असमर्थ; अयोग्य. 'मी अपाडे कीर अपुरा।'—हा ६.१४०.
३ अपरिपक्व; अपेक्षित; पोरकट. 'अपुरती बुद्धि पुण्य नाही गांठी।'—
दुगा १८७८. [सं. अपूर्ण]

अपुरबाय, अपुर्बाय—स्त्री. (गो.) १ नवलाई; अपूर्वता.
'त्या गांठीची इतकी अपुरबाय ती कसली?' २ अतिशय ममता;
प्रेम; लाव. 'काय त्या मुलाची अपुरबाय करताय?' [सं. अपूर्व-
अपूर्वाहं]

अपुलिया—(काव्य) आपल्या. 'दाबावें कुशलच त्या अपु-
लिया।'—विचिमासिनी ८६.११९. आपुलिया पहा.

अपुण्यनरूपति—स्त्री. (शा.प.) वनस्पतिशास्त्रातील दोन
मुख्य मार्गांपैकी एक. ही वनस्पति जन्मवेष्टीपासून उत्पन्न होते व
सपुष्प बियांपासूनही होते.—झाको अ २०७. [सं.]

अपूज्य—वि. पूजेस-आदरास पात्र नसलेले, [सं.]

अपूट—वि. १ अस्पृष्ट; हात न लावलेले. (न मोडलेले; न उच-
डलेले वग, अन्न इ.) 'कुंजपुरीयाची वस्ती अपूट होती; लुटहि
मुबलक सांपडली.'—भाब १२१. २ स्वतंत्र शिक्षक राहिलेले; वग-
काको. १. १३

ळलेले. ३ वैयक्तिक समागम झाल्याने दूषित न झालेला (पुरुष,
स्त्री). ४ अशिक्षित; वळणीस न आणलेले (अपेट या अर्थी).

५ (व्यापक.) अचूक, अचानक याअर्थी. [सं. अस्पृष्ट]

अपूप—पु. अनरसा; चारगा. 'निबें नारिणें नारेळे। अपूप
लाहू अमृतफळे।'—एरुव ६.८६. [सं.]

अपूर—स्त्री. उणीव; कमतरता; उणेपणा; भरपूर नसणें. अपुरा
पहा. [सं. अ+पूर्ण]. **०नपूर**—स्त्री. किंचित उणीव असलेले.

अपूर्ण—वि. १ न झालेले; अपुरे; कमतरतेचे; पूर्ण नसलेले;
कमी असलेले. २ निष्णात किंवा तरेबेज न झालेला. ३ अतृप्त;
'आणि पसरिला अभिलाष। अपूर्ण होय तोचि द्वेष।'—हा
१६.३३९. **०अविध्य**—पु. (व्या.) एकाद्या क्रियेस आरंभ होऊन

तिचा व्यापार त्या काळीं चालत राहणार असल, असा बोध ज्या
क्रियापदार्थापासून होतो त्याचा काळ. उ० 'मी करीत असेन.'

०भूत—पु. (व्या.) हा काळ एकादी क्रिया अथवा झालेली असून
पुरी व्हावयाची असते असे दाखवितो. या काळाच्या ठायीं
क्रियेची अपूर्णता दर्शविली जाते. उ० 'मी करीत होतो.'

०मार्फी—स्त्री. सामान्याचा काही भाग भरावी लागणारी जमीन.

[सं. अपूर्ण+अ. मार्फी]. **०वर्तमान**—पु. एकादी क्रिया चाखू

आहे असे दाखविणारा काळ; या काळाचे ठायीं अर्थमेद इतका

आहे कीं याचा प्रयोग असतां कर्ता जो आहे त्याची त्या त्या

क्रियेच्या ठायीं जी तात्कालिक निममता तिचा बोध होतो. उ०

'मी करीत आहे.' [सं. अ+पूर्ण]

अपूर्णिक—पु. पुरा नसलेला अंक; अंकाचा भाग. उ० एक चतु-
र्थीस, सात अष्टमांश **०गणित**—न. अपूर्णाकांचे गणित किंवा उदा-
हरण. [सं.]

अपूर्व—वि. १ पूर्वी कधी न घडलेले, झालेले; प्रथमचें; अगो-

दरचें; आरंभाचें. या गांवांत माझे येणें हें अपूर्वच आहे. २ वि-
क्षण; चमत्कारिक; असाधारण. ३ अद्भुत; आश्चर्यकारक; असा-

मान्य; श्रेष्ठ दर्जाचें; अत्युत्कृष्ट; फार मोलाचें. 'म्हणून तिच्या

निर्मळा। सुख ह्यांनी सजला। अपूर्व ये फळा। सार्वत्रिक तें।'—झीं

१४.२६१. न. चमत्कारिक, आश्चर्यकारक गोष्ट; अद्भुत वस्तु;

नवल. 'येतां देखिलें मार्गांसी। अपूर्व परियेसा।'—गुच ३४.१०२.

—न. (तत्त्व) पूर्वजन्मविरहित इह जन्मांतील कृत्यांपासून होणारे

पापपुण्य; सुखदुःख होण्याविषयी प्रयोजक आत्म्याच्या ठायीं

पापपुण्यात्मक कर्मजन्य जो संस्कार राहिला असतो तें. **०दर्शन**—

न. १ पहिले दर्शन. २ काहीतरी नवीन किंवा चमत्कारिक पाहणें.

[सं.]

अपूर्वाहं—यत्री—स्त्री, अपूर्वाय पहा. विश्लेषणपणा; असाधारण-

पणा; उत्कृष्टपणा; भलाई; अत्यंत चांगलेपणा. **०करणे**—कि. कौतुक

करणें; फार प्रशंसा करणें; फार फार मानणें, [सं. अपूर्व]

अपूर्वाय—स्त्री. (गो.) अर्धवृत्ता; अपुरवार पहा.

अपुस—पु. (गो.) एक उत्कृष्ट जातीचा आंबा. ह्रस्व. [पोतु. आल्फान्सो]

अपुष्टबंधा-बंधीय—पु. (शाप.) पाठीला कणा किंवा मणके नसलेला एक प्राणिजो. (इं.) इन्स्टेक्टेट. [सं.]

अपेट—वि. १ अंडिल; अंड न बडविलेला (बैल, पशु); सांड. 'अपेट वृषभ असती सात। त्यांसी घालील जो नाथ।'—कथा ४.११.११२. २ अंगातली रंग न मोडलेला; वटणीसम आलेला; नरम न झालेला; काम न शिकविलेला; तरेबज न झालेला. ३ अनुभववी. ४ संसारकृत्य इत्यादिकांनीं जर्जर न झालेला; जगलुढीला अनन्यस्त. [सं. अ+पिष्ट; प्रा. पिष्ट-पेट-पेट]

अपेटी—वि. (ब.) १ रस्त्यापासून दूर; आडवळणीं; एका बाजूस. 'तुमचा गांव अपेटी अपेटीस पडला.' [सं. अपेत]

अपेडिक्स—न. १ पुतंगी; परिशिष्ट. २ पोटातील आंतड्याचा शेंपाटासारखा एक लहान भाग; आंवपुच्छ. **अपेडिस्टाइटिस**—आंत्रपुच्छदाह नांवाचा एक रोग. मोठ्या आंतड्यापासून लंबट पोकाळ अर्द अशी अंताकृति एक नळी निघालेली असते. हिचें मोकलें तोंड मोठ्या आंतड्यातील पोकाळीशीं जोडलेलें असते व त्याच्या मुखावर अग्रा पडदा असतो. या नळीच्या पोकाळीत दाह अथवा सूज, प्र उत्पन्न होतो त्यास हें नांव आहे. [इं.]

अपेत—वि. दूर गेलेला; मापेच्छुत—अष्ट. [सं. अ+पेड=जाणें]

अपेप—आपोआप पहा. 'सहस्र वर्षे होतां पूर्ण। अपेपचि-उलेल हें।'—मुआदि ४.३९.

अपेय—वि. पिण्यास अयोग्य; शाल्मान पिण्याला निषिद्ध मानलेलें. (वारु इ०) 'कां बधिराचे नीट कान। अपेया नाम पान।'—हा १८.५००. [सं.]

अपेरण—न. (शाप.) किणांचे अकेंडीभवन; केंद्रांतून न जाणें; अग्रायन. (इं.) अंशेरशन. [सं.]

अपेश—न. अपयश; दुष्कीर्ति; पराभव. 'आणि अपेश तें न बघेल। कल्यांतवरी।'—हा २.२०१. [सं. अपयश]—**शाचें खापर-दोपलें-मोटकुलें**—न. अपमानाचें व लाजेचें (कांहीं अनिष्ट कृत्यामुळे) दुसऱ्यांनीं टाकलेलें-लादलेलें ओझे. (वर किंवा डोक्यावर शब्दाबरोबर आण, दे, घाल, घे, ये, फोड, या क्रियापदांशीं योज. तात.) [अप. रूप अपेश.]

अपेशी—वि. पराभव झालेला; दुष्कीर्ति झालेला. [अपयशी]

अपेष्टा—स्त्री. त्रासदायक, दुःखदायक स्थिति; कष्ट; त्रास; खेडेंत; लबांड; ब्याद; विग्र. [सं. अप+पेष्ट.]

अपेक्षणीय—वि. वाट पाहिलेला; मार्गप्रतीक्षा केलेला; आशाळ-भूतासामाणें पाहिलेला—शोधलेला; आशा बाटवत असलेला; बचन किंवा खात्री दिलेला. २ इच्छा करण्यास योग्य. 'अपेक्षणीय जें कांहीं। तें मीचि केला।'—हा १८.१११८. [सं. अपेक्षणीय]

अपेक्षणे—अकि. इच्छा करणें; वाट पाहणें; जरूर असणें. 'जें अपेक्षिजे विरक्ती। सदां अनुभविजे संती।'—हा १.५३. [सं. अप+ईक्ष्]

अपेक्षया—शब्. पेक्षा. उ० तदपेक्षया=त्यापेक्षां, मदपेक्षया=माझ्यापेक्षां. [सं.]

अपेक्षा—स्त्री. १ इच्छा; वांछा; आकांक्षा; वासना. 'ऐसी अपेक्षा जालिया। बद्ध सुसुद्धते आलिया।'—हा १८.१४४१. २ गरज; कारण; प्रयोजन; जरूरी; मागणी. **०करणे**—(मिळण्याच्या) आशेने किंवा इच्छेने पाहणें, बघणें, शोधणें; मार्गप्रतीक्षा करणें; इच्छा करणें. **०बुद्धि**—स्त्री. आकांक्षा; मनीषा; आशा (कांहीं मिळण्याची). (क्रि० धरणें, ठेवणें, करणें.) [सं.]

अपेक्षित—वि. १ आशेने इच्छिलेले; मार्गप्रतीक्षा केलेले. 'काय अपेक्षित तुमचें चित्त। तें निश्चित मी करीन।'—एकव ३. ४२. २ वांछित; इच्छित. ३ जरूर असलेले. 'मग अपेक्षित जें आपुलें। तेंही सांगती उरिले।'—हा ४.१६८. [सं.]

अपेक्षितव्य—वि. १ अपेक्षा करावयाचें. २ काम्य; स्पृहणीय; इच्छितव्यजोमणें. [सं.]

अपेक्षी—वि. १ अपेक्षा, इच्छा करणारा. २ गरजू. [सं.]

अपेक्षा-तें—वि. स्वाधीन; प्राप्त; वश. [सं. आस]

अपेक्षान-न्य—न. सरलपणा; प्रामाणिकपणा; इमान; दोष टाकून गुण घेण्याची दृष्टि; सोजण्या. 'अग्रा अपेक्षान्याचें लक्षण। अर्जुना हें पुढें जाण।'—हा १६.१५३. [सं. अ+पेक्षान-न्य]

अपेक्षा-सी-सें—आपेसा पहा.

अपोआप—आपोआप पहा.

अपोशन, अपोषण, अपोष्णी, अपूष्णी—न. पाणी पिणें. १ आचमन; ब्राह्मणादि वैवर्णिकांनीं संध्यादि कर्माच्या वेळीं किंवा भोजनाच्या वेळीं चित्राहुती घातल्यानंतर व भोजनांत तीं तळ हातावर धोडें पाणी घेऊन आचमनासारखें एकदांच पिणें. 'शुद्ध-मतीने आपण। कृष्णासीं दिधलें आचमन। तीन वेळां न करी जाण। सर्वांपोशन एकवेळा।'—एकव १५.१४६. २ (कर्ना.) रम्यांत जेवाक्यास बसतांना सासुने आपल्या पतीचें नांव घेऊन जावयाच्या हातावर तूप घालणें. ३ (ल.) त्याग; 'केलें अपोषण कमासीं ॥'—निगा ४२. [सं. आपः+अशान]

अपोस—अपुस पहा.

अपोहन—न. त्याग; दूर करणें; घालवणें. 'सखिलास अवि-यानिस्तन। अपोहन या नांव।'—एमा १३.१८५; 'अग्रा सर्वें मंगाचें अपोहन।'—रंगोबा ३.३६७. [सं. अप+अह्]

अपौरुष—वि. १ मनुष्याने केलेले नव्हे तें; ईश्वरकृत. 'वेद हे अपौरुष वाहेत.' २ मनुष्याच्या आवाक्याबाहेरचें; वैनी; अतिमानुष. ३ भिन्न; भिन्नपणाचें. [सं.]

'अप्—न. पाणी; आप. [सं.]

अन्तर—वि. १ बिघडल्ले; दोषयुक्त; नासल्ले. 'तितका बयान श्रीमंतास लिहिला असतां बाजी अस्तर होती.'—रा.प. ११६.

२ उनाड; उजाड. [अर. अब्तर]

अप्तरी—स्त्री. बिघाड; नुकसान. [अर. अब्तरी]

अप्टी—खी. १ आपत्ति; संकट. २ वाण; उणीव. [सं. आपत्ति
अर. आफ्त]

अप्या—अपा पहा.

अप्पाधप्पा—पु. ल्हान मुलांचा एक खेळ—‘अप्पा धप्पा । वेणी वेणी गप्पा । आणा दोर । बांधा चोर ।’ इत्यादि गाणें म्हणून टाळया वाजवीत फिरावयाचें. अप्पाधोप्पा असेंहि म्हणतात.

अप्रकट—वि. अप. अप्रगट. १ अप्रसिद्ध; विख्यात नसलेला; उघड न केलेला; न दाखविलेला. २ अस्पष्ट; संदिग्ध. [सं. अ+प्रकट]

अप्रकांडकथा—खी. विसंगत भाषण; भाकडकथा; अवांतग
कथा; आडकथा. [सं. अ+प्रकांड=दांडा]

अप्रकृत—वि. १ विषय, प्रसंग सोझून असलेले; विसंगत
२ असंबद्ध; अप्रस्तुत. —न्यायप १३६. —न. (साहित्य) उपमान. [सं.]

अप्रगल्भ—वि. अपक्व; पूर्णावस्था प्राप्त न झालेले; कच्चे; पूर्ण न झालेले (विचार वगैरे). [सं.]

अप्रज—वि. १ संतान नसलेला. २ प्रजा-लोक नसणारा; उजाड (गांव, राज्य वगैरे). [सं. अ+प्रजा]

अप्रणीत—वि. १ न केलेले; न बनविलेले. २ न रचलेले; अप्र-
बंधित. [सं.]

अप्रतर्क्य—वि. तर्क न करतां येण्याजोगें; न जाणण्याजोगें.
(ईश्वर स्वरूप-महात्म्य इ०) [सं.]

अप्रतिबंध—वि. १ अडथळा न केलेले; अटकाव, हरकत नसलेले; २ (कायदा) अनिवार्य; निर्बिवाद; तेंदा, भांडण किंवा वाद नसलेले (वतन वगैरे). **०. द्याय-प.** ज्या मिळकावीर जन्मतःच सत्ता प्राप्त होते म्हणजे सत्ता प्राप्त होण्यास कोणत्याही प्रकारचा अटकाव नसतो ती मिळकत; बापराठी (इं.) अनऑक्स्टेटेड हेरिटेज; याच्या उलट संप्रतिबंध—दाय. **०. व्यापार-प.** खुला व्यापार; आयात वा निर्यात मालावर जकात न घेण्याची वृद्धि. (इं.) फ्री ट्रेड. 'अर्थ-शास्त्रावरील इंग्रजी पुस्तकांत अप्रतिबंध व्यापारांचे ज महत्त्व गাইले असते,' —टि १.११६. [सं.]

अप्रतिभट—पु. दुसरी तोड किंवा जोड नसलेला योद्धा:
दुसरा प्रतिस्पर्धी नाही असा; सेनापति. [सं. अ+प्रति+भट=योद्धा]

अप्रतिम—वि. १ दुसरा बरोबरी करणारा ज्यास नाही असा; जोड किंवा तोड नसलेला. २ अद्वितीय; अनुपम. [सं. अ+प्रतिमा]

अप्रतिमल्ल—पु. बिनजोड पहिल्लवान; अप्रतिभट पहा. 'हे
अप्रतिमल्ल जर्गी। पुस्ता प्रतापु अर्गी।'—ज्ञा १.११०. [सं.]

अप्रतिरघ—वि. अविबाधित मिलकृत; अप्रतिबंधदाय पहा. [सं.]
 अप्रतिष्ठा—स्त्री. १ दुष्कीर्ति; दुर्लौकिक; अपमान; फजीती;
 मानखंडणा. [सं.]

अप्रतिहत—वि. अनिरुद्ध; स्वैर; अनिर्वध; नेद्वर्मी, सदोदित असणारें; अव्याहत. 'कोणत्याहि भाषेची प्रणलभता म्हणजे सर्वत्र तिचा अप्रतिहत संचार सुरू असला पाहिजे.' -दि ४.४.१५७.
[सं.]

अप्रतीत—वि. माहीत नसलेले; अननुभवी; अपरिचित.
[सं.]

अप्रतीति—ली. अनुभावाच्चा अभाव; प्रतीति, अनुभव, माहिती नसणें. [सं.]

अप्रत्यय—पु. अविश्वास; विश्वासाच्चा, भ्रंशशाच्चा अभाव; बेभ-
रंसा. [सं.] —यी—वि. अविश्वासी; बेभरंशशी.

अप्रत्यक्ष—वि.समक्ष नव्हे तो; एकाद्याच्या पाठीमागे. ०कर-पु. प्रत्यक्ष व्यक्तीवर न बसवितां मालावर बसविलेला कर. उ० व्यापारी जिवस, मादक पदार्थ, मीठ वगैरेवरील कर, जकात. (इं.) इंडायरेक्ट टॅक्स. ०पुरावा-उ. अनुमानिक व परिस्थितीचा पुरावा. (इं.) इंडायरेक्ट एव्हिडन्स. ०प्रतीकार-पु. (इं.) पॅसिव्ह रेसिस्टन्स.) सारले मार्गाने अडवणूक करितां अन्य मार्गांने अडवणूक करणे. 'अप्रत्यक्ष प्रतीकार' हे एक बलवान शस्त्र आहे. —टिव्या

अप्रधान—वि. दुय्यम; वरिष्ठ किंवा मुख्य नसलेले; गौण; कमी प्रतीचे, [सं.]

अप्रफुल्ल—वि. अविकसित; न फुल्लेले. [सं.]

अप्रबुध्—वि. १ अज्ञानी; मूढ; मूर्ख; मद्ब. २ अपक्व सम-
जुतीचा; अप्रौढ. ३ माहिती नसलेला; तरबेज नसलेला; विषयाशी
अपरिचित. [सं. अ+प्र+बुध्]

अप्रमाण—**व.** १ पुरावा-आधार नसेल्लें; अविवक्षणीय; निराधार. २ जें प्रमाण होजें शकत नाहीं असें; भरमसाट. 'प्रपंची जो अप्रमाण। तो परमाधी खोटा।'—दा १२.१.१. ३ किमत, महत्त्व नाहीं असें; गैरलागू; आदर्श न मानल्लें. 'मृणोनि भक्ति गा येथ-सरे जाती अप्रमाण।'—झा १.४.५२. [सं. अ+प्रमाण]

अप्रमाणिक—वि. अप्रामाणिक पहा.

अप्रमाद—वि. विनयुक; दोषरहित. 'विहित परी अप्रमादे । अनुज्ञावे ।'—ज्ञा ११.१४३८.—उ. प्रमाद; दोष. (अचपलप्रमाणे रूप). 'कल आवडे अप्रमाद । तो तमोगुण ।'—दा २.६.११. [सं. अ+प्रमाद]

अप्रमेय—वि. १ न मापतां येण्यासारखें; अमर्याद. २ निश्चित करतां न येण्यासारखें; प्रमाणांनीं सिद्ध करतां येत नाहीं असा. 'तरि आतां अप्रमेया । मज धारणागता आपुलिया ।' —भा ११, ५६०. [सं.]

अप्रयास—प. धर्माचा अभाव; कष्टाभाव; कष्टाहित्य; सुल-
भत्ता. 'अप्रयासे नारदेदेवा । मरणापेक्षा मय्य तारी ।'—एमा
२.१०१; 'निधान लाघे अप्रयासी । तरी कां कष्ट सायासी ।'
—सुच १.५८. [सं.]

अप्रयोजक-जिक—वि. १ निरुपयोगी; बेजस्तरीचे; कवडी-
भोल; अनवश्यक. 'परी रात्रीविषयी अप्रयोजिक । जालाचि की ।'
—अष्ट ६.६४. २ गैरवाजवी; विसंगत; अनुचित. 'हा सुधारणेचा
हुतुप अगदी अप्रयोजक होता'—टि ४.२१४. [सं. अप्रयुज्]

अप्रवासी—वि. प्रवास न करणारा; देशाटन न करणारा.
'अकणी अप्रवासी तोच सुखी.' [सं. अप्रवास]

अप्रवाही—वि. (शाप.) न वाहणारा; वन (पदाधे). [सं.]

अप्रवीण—वि. तरबेज नसलेला; अकुशल; वन (पदाधे). [सं.]

अप्रवृत्ति—स्त्री. १ प्रवृत्तीचा अभाव; नावड; मनाचा ओढा
नसणे. २ शास्त्रनिषिद्ध कर्मे; कुमारी. 'जे अप्रवृत्तीचा अव्हाटा ।
सांविनि विधीचिया निघे वाटा ।'—ह्या ७.४८. [सं.]

अप्रशस्त—वि. १ अर्ध; मोठेकें नसलेले; चिंचोळे. २ बेडोलः
विशोभित. ३ अनभिजात; गैर; अशिष्ट; अनभिमत; संप्रदायास
सोडून. [सं. अप्रशस्त]

अप्रशिखा—स्त्री. एकाचा मित्र त्यास ठार करावयास प्रवृत्त
झाला असा तो आपले मृत्युवृत्त वृत्तांत ज्ञात व्हावे म्हणून त्याने
अ-प्र-शि-ख या आद्याक्षरयुक्त रचलेली एक चार चरणांची कविता.
अनेक तब पुत्रेण । प्रभुतत्स्य वनांतरे । शिखामादाय हस्तेन ।
खड्गेनोपहतः शिरः ॥ (त्यावरून) साकेतिक किंवा लाक्षणिक भाषा.

अप्रसन्न—वि. विसंगत; असंबद्ध; अप्रस्तुत; विषय, प्रसंग
सोडून असलेले; अनुचित. [सं.]

अप्रसंग—प. १ अवैक. २ अप्रस्तुत, अयोग्य गोष्ट. 'म्हणौनि
अप्रसंग तेणें । म्हणावा कीं तो ।'—ह्या १८.१६२६. [सं.]

अप्रसन्न—वि. नाखुष; असंतुष्ट; इतराजी झालेला; गैरमजी
असलेला. [सं.]

अप्रसाद—प. अक्कृपा; नाखुषी; इतराजी; गैरमजी. [सं.]

अप्रसिद्ध—वि. १ खरे अस्तित्व नसलेले; विद्यमान नसलेले,
उपलब्ध नसलेले; कर्त्रीच्या अर्साभाव्य कल्पनेतच असलेले. जसे—
खपुष्प, शशविषाण, वंश्यापुत्र वगैरे. ३ प्रचलित, रुढ नसलेला.

४ अप्रकाशित; न छापलेला (ग्रंथ). ५ सांदोकींदीचा; अविख्यात.
कीर्तिमुळे-लौकिकाने प्रसिद्धीस न आलेला. ६ हलका; धुंद; [सं.]

अप्रस्तुत—वि. चालू काळाचा किंवा विषयाला अयोग्य
किंवा न शोभणारे; अप्रासंगिक; अनुचित; विसंगत. [सं.]

अप्रशंसा—स्त्री. एक अर्थालंकार; अन्योक्ति पदा.

अप्रा—अपरा; अपरा पदा.

अप्राकर्णिक—प्रकरणास सोडून; अप्रस्तुत. [सं. अप्रकरण]

अप्राट—वि. (काव्यवडी) अपरंपार. 'अप्राट त्यानें पुण्य केला.'
—मसाप ३२०. [सं. अपराट]

अप्रांत—वि. अमर्याद. 'पृथुरें सरळें । अप्रांतें एकें ।'—ह्या
११.१२४. [सं.]

अप्रास—वि. १ न मिळालेले; अनागत; अलम्ब. २ अकृतार्थ;
(ल.) ज्यास ब्रह्मानंद मिळाला नाही असा. 'परी नेणती ते काय
हीजे । अप्रास देखें ।'—ह्या २.२५३. ० यौवन—न. वयांत न
आलेला; यौवनावस्था प्राप्त न झालेला; कोंवला. ० व्यवहार—प.
गायथाने वयांत न आलेले मूल; अज्ञान; अजातव्यवहार पदा. [सं.]

अप्राप्ति—स्त्री. न मिळणे; प्राप्ति न होणे; (ल.) ब्रह्मानंद-
प्राप्तीचा अभाव. [सं.]

अप्राप्य—वि. अलभ्य; मिळण्यास कठिण. [सं.]

अप्रामाणिक—वि. १ अविश्वसनीय; विश्वासाई नाही असा;
विश्वासास अपात्र. २ लुब्धा; खोटा; शंका येण्यासारखा. [सं. अ-
प्रमाण]

अप्रामाण्य—न. पुराव्याचा-आधाराचा अभाव. ० ग्रह—प.
खोटे मानणे; असत्य मानणे; अविश्वास. [सं.]

अप्रासंगिक—वि. अयोग्यकाळीं, अवैठीं केलेले; विषयाला
किंवा प्रसंगासोडून असलेले; विसंगत; असमयोजित. [सं.]

अप्रास्ताविक—वि. अयोग्य तऱ्हेने, अवैठीं सुत्रवाट केलेले,
सांगितलेले; प्रसंगास न शोभणारे; अप्रासंगिक; अप्रस्तुत. [सं.]

अप्रिय—वि. पसंत न पडणारे; अस्तोषकारक; न आवडणारे;
नावडते. [सं.]

अप्रीति—स्त्री. अस्तोष; नापसंती. 'सरकारचेबद्दल लोकांचे
ननांत अप्रीति किंवा द्वेष उत्पन्न करणें यास राजद्रोह म्हणतात.'
—टि १.६८३.

अप्रुक—वि. (ना.) अलौकिक; नाविन्यपूर्ण; अप्रूप पदा.
[सं. अपूर्व]

अप्रुपाई-बाई—अप्रुपाय पदा.

अप्रुप—वि. (गो.) अपूर्व; प्रिय. [सं. अपूर्व]

अप्रुप—वि. अपूर्व; अपरूप पदा. [सं. अपूर्व किंवा अपरूप]

अप्रै—अपरा पदा.

अप्रैटिस—प. उमेदवार; शिकाक समुच्च. [इं.]

अप्रौक्ष—अपरोक्ष पदा.

अप्रौढ—वि. लहान; वयांत न आलेला 'नाना अप्रौढ
बाळकीं । ताखूण राहें थोकीं ।'—ह्या १३.७८. [सं. अप्रौठ]

अप्स्तकुफलधारी—प. सवे शरीर लाल, कपालावर पांढरा
ठिपका, नाक व बरचा ओंठ पांढरा, डोळे चार, हातांपायांवर काळे,
जदे, पांढरे ठिपके असलेला घोडा. —अथप २९. [उर्दू]

अप्तरण—न. (कर्नी.) दोष; अपरारण पदा. 'जीव देण्याचे
अप्तरण माक्यावर लाडू पाहतोस काय !'—मेनका २८.

अप्सरा—स्त्री. स्वर्गातील लीया, वेदया; (ह्या समुद्रमंथनकाली अपः म्हणजे पाणी यापासून उत्पन्न झाल्या). गंधर्वांना; देव-लोकीच्या नृत्यांगना. यांची प्रख्यात ७ कुळे आहेत. (१ घृताची, २ मेनका, ३ रंभा, ४ ज्वैशी, ५ तिलोत्तमा, ६ सुकेयी, ७ मंजु-बोधा). 'वेडनि बराप्सरा अबलोकी राजन्यसंगरा ज्या जी ।'—मोसीम २.१०. (छ.) सुरर स्त्री. [सं. अप्सरस; अप+सृ]

अफआईश—स्त्री. रुद्धि; वाढ. —पेअ ६१. [फा. अफआईश]

अफट्ट—वि. (गो.) तुडंब.

अफतर—अन्तर पहा.

अफतरी—वि. खराबी; दुःदेशा; दैन्यावस्था; नाश; हानी. [अर. अब्तरी]

अफतरी—अकीर्ति; दुष्कीर्ति; बदनाम; बदलौकिक; 'खराब जन निजकर्म करिती अयमं राजाची अफतरी ।'—ऐपो ३६८ [अर. इफतिरा]

अफतादार—वि. उजाड; ओसाड; न व्यापलेली; पडून राहिलेली (जमीन, घर, मकान). [फा. उफतादह=पडलेला.]

अफताब—पु. सूर्य; सूर्यप्रकाश. 'अफताब अस्तास कां जात नाही?'—मराचिधाशा ६१. [फा० आफ्ताब=सूर्य] **गरि**—स्त्री. अबदागीर पहा. [फा. आफ्ताब+गिरफ्तन=पकडणे].—**गिन्या**—अबदागिन्या पहा.

अफरातफर—रा-री—स्त्री. १ घोडाला; गोंधळ; गडबड पांगपांग (देशांतील). २ परांगदा स्थिति (लोकांनी वगैरे). ३ अव्यवस्थित, विस्कळित स्थिति (वस्तूंची, कामाची). ४ लबाडीने केलेल अपहार. 'किंलथावर लोकांचा ऐवज नक्त वगैरे असेल त्याची अफरातफर होऊं न देतां जस करून ठेवणें.'—वाडसमा ३.६५. [अर. तफरीक=कूट द्वि.]

अफरातफरा—तफरीक—वि. परांगदा; गड; बेपत्ता; 'हिंदू माणूस होते ते ही अफरातफरा जाहले.'—रा १०.२९८; 'असल तहाने विडलसुंदर यांचे गारतीचे वेळेस अफरातफरीक जाले'—रा ७.२२३—री—किवि. १ अव्यवस्थित रीतीने; डिलाईने; गडबडीने ताराबळीने. [अर. तफरीक=कूट द्वि.]

अफराद—पु. १ सेवक. २ एकदा. 'हाली विसाजी राम, कृष्णाजी बायदेऊ याचा फजई हा अफराद देशपांडेगिरीचा वारिसी होय.'—माइसअ. १८३४.५७. [अर. इफ्राद=एकात्री]

अफल—ळ—वि. निष्फल; व्यर्थ; फुकट. [सं.]

अफलाक—ग—किवि. अभांती; फार वरून; अग्राद—घोडयाच्या किंवा माणसाच्या (उडीला लावतात)—[अर. अफलाक=आफास. अर. फलक=आकाश यांचे अव.]

अफलाकांक्षी—वि. बक्षिसाची इच्छा न धरणाऱा; निरिच्छ. [सं.]

अफलाद—अफवाद्—अहफाद्—स्त्री. १ मुलीचा वंश. 'अब्लादअफवाद् (वंशपरंपरा) देविले असे'—रा १५.१५५; 'ब—औलाद व अहफाद् चालविजे'—रा. २०.१४१. २ दलक पुत्राचा वंश. ३ रखेलीची, पाठाच्या बायकोची, किंवा दासीची संतति; लेकवळा. [अर. अहफाद्=नातवंडें]—**दौ**—अफलाद पहा.

अफवा, **अफवाई**—स्त्री. कंडी; बारीत; बाजारगण्य; अवाई; भुमका. 'अफवाई गोष्टीवर मदार नाही.'—रा ५.२९९. [अर. अफवाई=तोंडे; फवाई (तोंड) चें अव. फा. अफवाई]

अफसोस—पु. १ शोक; दुःख. 'नबाबांनीं ऐकोन बहुत अफसोस केला.'—रा ७.१४२. २ (ल.) पथात्ताप. ३ झडा. दुःख-दर्शन उद्गार; अरेरे; हायहाय! 'अफसोस! प्रत्यक्ष आमच्या शत्रूकडे!'—स्वप २२५. [फा. अफसोस=शोक. तुल० सं. अप+शुच् (शोक करणे)]

अफळणे—अकि. १ हिरवें, कच्चे किंवा अपक्व राहणें (फळ). २ अर्धवट शिजणें (अन्न). [सं. अफल्]

अफळणें—उकि. (काव्य) आपटणें; आदळणें; वर जोरांन पडणें. [सं. आ+फल्]

अफाट—वि. १ विस्तीर्ण; विस्तृत (स्थळ, अरण्य, तलाव, समुद्र, इमारत, काम). 'जैसा कां अफाट समीर।'—'ऐसा गाढा आणि अफाट आतां कोण करी यया शेवट।'—ह्या १५.२१३. २ मोठे; अचाट. ३ प्रबळ; अतिशय सामर्थ्यवान्; आश्चर्यकारक; उत्कृष्ट. सामाशब्द—अफाट बुद्धि, अफाटपराक्रम, अफाटसंपत्ति. [सं. अ+फुट; अ+फाट=फाटणें?] **गुरू**—न १ उनाड, मोकाट जनावर. २ (ल.) अशिक्षित; अडाणी; ठेंब्या; धांगड.

अफार—वि. अतृप्त. 'आनंदसुख विमु हा नंदनंदन अफार विचरे घरे।'—आपद ८४. [सं. अपार]

अफारी—वि. फार वेळ समाधान न देणारा; थोडा वेळ भूक शमविणारा. [अफार पहा.]

अफिडेव्हिट—न. (कायदा) शपथपूर्वक लेखी जवानी; प्रतिज्ञा-लेख. [इं.]

अफिण्या, **अफिमी**—म्या—वि. अफू खाण्याचे व्यसन अस-णाऱा; अफीण पहा.

अफीण—म—स्त्री. अफू; खसखसीच्या बोंडांतील वाळलेला मादक किंवा कैफ आणणारा चीक. याचें पीक हिंदुस्थानांत विशेषतः मालव्यांत येतें. हें झाड ३ ते ५ फूट उंच असून, फळास दोडा म्हणतात. त्यांतील बीं तें खसखस होय. अफू खाण्यानें निशा येते. ही अतिसारावर देतात. अफूच्या उतारावर मोहरीचें पीठ, रिठयांचे पाणी देणें. अफू अमिरीपण, पाचक, वीर्यतत्त्वक आहे. [सं. अहिफेन; हि. आफीम—ग; बं. अफेबा; गु. अफे—फीण. अर. अफयून; इ. ऑपियम. प्रीक ऑपियान, ओपोस=वनस्पतीचा चीक]. **०. सारखा जीव ओढणें**—लागणें=अतीशय आवड

किंवा उक्तेडा असणें; ओढा असणें. ०उतरवर्णे-(व.) एकावाची चोलाई खोड जिरविणें. ०चाज-वि. अफूचें व्यसन असणारा. [अफीण + बाध; अर. अफ़्शुन]

अफू-फू—अफीण पहा.

अफुट—वि. न फुटलेलें; अभेय; अद्वैत; अखंड. 'हें सरले अद्वैता अफुटामाजी.'—अमृ ९.७ [सं. अ+स्फुट]

अफू—अफीण पहा.

अफेक—खी. मोटी किंवा प्रबळ इच्छा; उत्कंठा; आशा. आवड; चट; चटक. (कि० धर, बाळग). [सं. अपेक्षा=अपेक्खा=अफेका]

अफू-फू—उद्गा. (व.) धनगराचा बकऱ्या हांकण्याचा शब्द: हॅरॅर.

अफजाईश-अफतर-अफतरी—अफतागीर-गिन्या-अफताब-अफराद-अफलाद-अफया-अफयाई-अफयाद-अफजाईश-अफतर-अफता इत्यादि पहा.

अब—किवि. आतां; सध्यां. सामाशब्द-अबतक, अबतई=आतांपर्यंत. अबतब=तारवार. [सं. अब. हि.]

अबई—खी. १ एक फूल झाड. २ एक वेल; चेवडयाची एक जात; याला खडसंबळ, पठारी, कोयतेवाला, ब्रम्ही अशीं नांवें आहेत. यास आश्रितांत शेगा येतात त्यांची भाजी करतात.

अबक—खी. इटिदांच्या किंवा चेड्या खेळातील शब्द. 'एक' या अर्थी. जसें,—अबक, दुबक; तिबक; अबकी, दुबकी, तिबकी: एक, दोन, तीन.

अबकरा-खरा—अपकरा पहा.

अबका—अपका पहा.

अबकार—पु. एक प्रकारचा फिडा; जो नाचल्यानें आंग मुजलें.

[का.]

अबकारी—आबकारी पहा.

अबखाद—(ना.) अबकात-द पहा.

अबगाल्ला—वि. (व.) आवाळ झालेला; ज्याच्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे असा. [अबगळणें. सं. अवगलित]

अबजब—पु. हमरीतुमरी; अरेतु. [हि. अवे-जावे]

अबजाळ—अपजाळ पहा.

अबजुक—वि. (क.) अवघड.

अबडधोबड—ओबडधोबड पहा.

अबड्ड—न. जाकीट? 'अंगरखे आजून अबड्ड; पाटलोणी, कोट निघाले.'—ज्ञान १८. ९. १८७१.

अबद-पैवन्द—वि. अशाश्वत 'दौलत अबद-पैवन्द'—रा

१०. २८६. [फा. अबद-पैवन्द]

अबदा—खी. १ संकट; विघ्न; अरिध; २ पीडा; त्रास; दुःख. [सं. आपदा]

अबदागि(गीर)—खी. १ राजे वगैरे थोर लोकांच्या डोक्यावर सूर्याचे ऊन निवारणार्थे मिरवणुकीच्या वेळीं धरावयाचें छत्र. हें राजासाठीं किंवा सरदारासाठींहि असे. हा एक मान असून तो सरकार ज्याला देईल त्यानेंच ही वापरवायाची; दुसऱ्यानें वापरल्यास शिक्षा होई. यासाठीं लागण्याच्या गडयाचा पगार व दर तीन वर्षांनीं कापड दांडा वगैरेचा खर्च सरकार देई. ही सालीना ६० ते ७० रुपयांची तैनात असे.—थोमारोजमा २.२७५. 'तोंस हजार अबदागिरी बरोबर चाले डिगारा'—ऐपो १११. [फा. अपस्ताब=सूर्य + गिरपत्न = पकडणें]. ०गिन्या—पु. अबदागीर धरणास सेवक. पगार दरमहा ५ रुपये—समरो २.६०. ०बाळ्या—खी. कानांत घालावयाच्या ३२ बाळ्यांपैकीं एक दागिना. 'नालबाळ्या अबदागिस्ताळ्या तकेवर.'—अफला ५५.

अबदार—पु. जल्माळेवरील पाणी थंड, स्वच्छ करणें वगैरे कामावरचा अधिकारी. [फा. अबदार तुल. सं. अप] ०खाना—पु. पिण्याच्या शुद्ध पाण्याचा खजिना, सांठा; जलशाला; हौद. पाण्याचे खातें व या खात्याचें काम.

अबदारी—खी. अबदाराची कचेरी व काम; अबदारखाना.

अबध—वि. १ न बांधलेलें; सोडले; स्वतंत्र. २ (ल.) असं-बध्द; मूर्खपणाचें; विसंगत—(माषण, वतन वगैरे). 'वेह पांचमौतिक प्रसिद्ध। तो मी म्हणणें हें अबध।'—एमा ९.२८८. 'कुळासी शरीरसंबंध। हा तंव बोलचि अबध।'—एरुस्व २.१. ३ विले; ढिलाईचें; बेकैद; बेवैद; स्वैर; स्वच्छंदी; (वर्तन वागणूक). ४ अशुध्द; बेडवांकडे. 'अबध वांकुडें जैसातिशापरी। वाचेहरिहरि उच्चारारवें।'—तुगा ८०९. 'अबध पोथी ल्होणें नये। पोथीवीण कामा नये। अबध वाचंनये। वाचल्यावीण खोटें।'—दा १४.१.७८. न. लूक; प्रमाद. ०मंत्र-पु. शास्त्रविरुद्ध पिशाच्चावि साधनांचा मंत्र. ०मुख—वि. घाणेरड्या तोंडाचा; शिवराळ; अभद्र बोलणारा; फटकळ. [सं.] अबध—अबध अप. 'रामी रामदास ऐसें अबध बोलतो।' सप्र २.१८१.

अबंध—वि. निर्वधरहित; स्वैर; सोळाट. 'परि अबंधा नित्य ब्रह्मभावा'। बिघड नाही।'—हा २.२५७. [सं. अनबंध]

अबंधका—वि. (कर्ना.) अनागोंदी; अंदाधुंधीचा कारभार. [अबंध+धडका]

अबधाक-णें—अपधाक-णें पहा.

अबना-लाळ—न. तरवारीच्या म्यानाचें वरचे टोपण (चांदीचें अगर सोन्याचें); याच्या उलट तहनाल. [?]

अबब—उद्गा. आबब्योद्गार; अहह! [का. अबब; ते. अबब]

अक्षरगत—स्त्री. (कु.) संकटाची भीति; खोटे संकट; बलागत पहा. [बलागत अप. सं. अवेगति ?]

अक्षरगोबर—क्रि. अव्यवस्थितपणे; दिलाईने; गबाळपणे. (किं० सारवणे, माखणे, वगैरे) [?]

अक्षरचक्र—न. (प्र. अक्षरचक्रवर्त), नि. सत्व, वेचव अन्न; नीरस-रुख खाणे, बोलणे. —क्रि. मुखेपणानें; नीरसपणानें. [मं. चव्. तुल. फा. चव=तेलकट, द्विरुक्ति]

अक्षर—अन्न पहा.

अक्षरगत—वि. (कों.) १ लहान मुलासारखा; अमहाय्य. २ रोगिष्ठ. [सं. अक्षे=लहान मुल+गति किंवा अभैकवत्]

अक्षरक-ख—वि. १ चित्रविचित्र रंगाचा; अनेक रंगांचा; सर्व शरीर लाल असून त्यांत पांढरे, काळे, जेदें पडे असेलला पोडा. हा पोडा फार दुर्मिळ होय. —अथप २९. 'पंचकल्याणी घोडा अबलक.' 'अबलक पंचकल्याणी कुमावत.' —ऐपणे १३९. [अर. अबलक]

अबला—स्त्री. बायको; बाई; स्त्री. 'अबला सांगती बडिली. येणे अभिमान सांडिली.' —एफ्लव १६.६३. 'बाळा खेळती अबला. त्याही विसरल्या.' —तुगा १२५. [सं.]

अबळ—वि. १ ताकद किंवा बळ नसलेला; अशक्त; कमजोर; दुबळ; दौन; 'बळी अबळातें खाय. हेचि बाधित जरी होय.' —शा १६.३०२. [सं. अबला] २ (ल.) अज्ञानी. 'बाळकाहार्ती दिधल्या फळा. खावें हें न कळे त्या अबळा.' —एमा १५.२०. [सं. अबल तुल० अर. अबलह=मुखे, अडाणी.]

अबळ—स्त्री. हुयगय; आबाळ. [आबाळ]

अबा-डवा—उद्ग. अबब पहा.

अबा—पु. १ वडील माणसास आदराची नांव. २ बाप—ख २६८१. [अबा हा शब्द सेमेटिक व इंडोआर्यन या भाषांतून आळतो. याची अग्नी, अब्बा, अत्ता वगैरे रूपे आहेत. लहान मुल प्रथम बापाला या शब्दानें हांक मारतें म्हणून तो तद्वाचक शब्द बनला. इ. अब्बा=बाप; हि. बाप, बाब; अर. अब्बास, अबु=अष्ट; हिब्रू आबा=बाप; खारिडियल-सिरिअक अब्बा=बाप. लॅ. अब्बास=बाप, परमेश्वर; सि. अबो; ते. का. अब्ब=बाप.]

अबाजा—पु. संबोध; अधिकार. 'मठानजीक माती खणावया तुमचे काय अबाजा आहे!' —रा १५.१५९. [अर. इशाफा; अजाबा ?]

अबाट—वि. १ न बाटलेला; जो अष्ट शाला नाही असा; हूषित नसलेला; दोष न देतां येण्यासारखा. २ (क.) जातीबाहेर, वाळीत न टाकलेला. [सं. अ+प्रष्ट]

अबाट—वि. लहान व अपुऱ्या बनलेल्या कोयीचा—अंबा. [अ+बाट]

अबाद-अबादानी—आबाद पहा.

अबादगुणी—वि. (व.) ज्यांत अनेक दुर्गुण मरेले आहेत असा, [आबाद+गुण ?]

अबाध-धित—वि. १ अहूषित; आक्षेप न घेतलेला; शास्त्रादिकोर्ती संमति दिलेला; अविरोध. २ विरोध—प्रतिकार न करतां येण्यासारखे; कायम; नाकबूल करतो न येण्यासारखे. सामाशब्द-अबाधितबुद्धि-कल्पना-परक्रम-सामर्थ्य-चातुर्य-कौशल्य. ३ उत्पत्ति, स्थिति वलय यांची बाधा न होणारें; मुक्त, अत्रिकालाबाधित (भूत, वतमान, भविष्य या तिन्ही कार्त्ती बाध न येणारें). [सं.]

अबाध—पु. १ अबवाव; निरनिराळ्या प्रकारचे सरकारी कर. २ गांवचे हक्कदार यांचा वांटा वजा करून सरकारला साम्याबद्दल जे धान्य, ऐन जितसे यावयाचे ते. ३ (नगर)—अंग्याच्या पिकाचा अंदाज. [अर. अबवाव, बावचे अव.]

अबावय-अबावा—उद्ग. अबब पहा. आश्चर्य; अचंबा. ० करणे, वाटणे—क्रि. अवडंबर माजविणे; कांगवा करणे; धैमान मांडणे; वोंबावोंब करणे. [ध्व.]

अबा(ब्बा)शाई-ही; अब्बाशी—वि. गहिरा—गंदे तांबडा व काळसर—अब्बास फुलासारखा रंग. या रंगाचें वख. [हि.]

अबाव—न. कांगवा; धैमान; वोंबावोंब; अबावा पहा.

अबीर—पु. चंदन, केदार, कापुर, कस्तुरी यांच्या मिश्रणांत केलेला सुगंधी पदार्थ. [अर. अबीर]

अबुज—क्रि. (व.) बुजल्यासारखे; ओळें. **अबुज वाटणे**—न करमणे; चैन न पडणे; न सुचणे; न बुजणे. [सं. अ+बुध्]

अबुध्—वि. माहीत नसलेले; न समजलेले. —**जि-ध-वि.** मुख; समज नसलेला; शहाणा नसलेला. [सं. अ+बुद्धि]

अबुद्धिपूर्वकस्फूर्ति-प्रवृत्ति—स्त्री. (तत्त्व.) उपजतबुद्धि. (इ. इन्स्टिन्क्ट).

अबुध्दया—वि. अजाणता; नकळत; अबुद्धिपुरस्सर. 'यावरून राष्ट्रीय पक्षास 'इंग्रजी साम्राज्यागते स्वराज्य' मान्य नाही असें जें कित्येक बुद्ध्या किंवा अबुध्दया विधान करतात ते सर्वस्वी निमेल होय.' —त्रि. ३.२८३. [सं.]

अबूज—वि. अडाणी; अल्लड; अचमत्कारिक; विचित्र [सं. अबुध्द; हि. अबूज]

अबे—उद्ग. अरे. [हि.]

अबेदबे—स्त्री. १ अरेतुरे; हमरीतुमरी. २ उज्जटपणाची भाषा वापरणे—करणे; वांकडेतिकडे बोलणे. (किं० करणे.) [हि. अबे द्वि.]

अबोट—वि. (प्रां.) बोट न लावलेले; स्पर्श न केलेले; चब न घेतलेले; उद्योगांत न आणलेले; (अन्न, पदार्थ, वगैरे). २ अखंडित लेप (रा.) अनामिका (बं.) 'ते लागलेसे अबोट। चंदनाचें.' —हा १५.३.

अबोध—वि. अज्ञानी; जाणीव नसलेला. —प. अज्ञान; हाना-भाव, 'वस्तुसी अणुला जो अबोध। तो ऊन्ही आडुलैजे कंदु।' —हा १५.८८. **अबोधन**—घ्य—न. सुखांस शिकविणे. —नीय—घ्य—वि. १ सांगण्यास, जाणण्यास, शिकविण्यास कठिण. २ शिकण्याला कठिण; जड; मंद; बुद्धिहीन. [सं. अ+बुध्]

अबोल, अबोलका-णा, अबोल्या—वि. १ मुखस्तंभ; बडबड न करणारा; जास्त बोलवयास नको असलेला; मितभाषी. 'आत्मा अबोलणा स्वयें। परि तोचि बोलतो म्हणावा निथयें।' —ग्यादी ४.३०७. २ गाण्यांतला विशिष्ट स्वरयुक्त जो बोल त्या विरहित असा. 'कों न सज्जितां वीणा। तो नाद जो अबोलणा।' —अश्व ५.४१. ३ मुका; स्वस्थ. 'एक सदां गाती नाचती। एक ते होती अबोलणें।' —एमा २.६३१. [सं. अ+बोलणें]

अबोला—प. १ कोणाच्या चुकीबद्दल रागाडून न बोलणें; कुठपा विनानें राहणें; परस्पर भैर्यांत अंतर पडणें; रसवा किंवा द्वेष इ. कारणांमुळे एकमेकांशीं न बोलणें. २ (सामा.) मौन. 'ब्रह्माचा अबोला फिटवा। अद्वैतत्वे तो भेटवा।' —हा १७.३३२. (कि. धरणें, करणें.) —ल्लण्या—वि. न बोलण्यासारखा. 'तुका म्हणे नष्टा। अबोलण्या तुझ्या चेष्टा।' —तुगा १४१९. [अ+बोलणें]

अब्ज—न. एक संख्या; शंभर कोटी; अवै. [सं. अबुद् ?]

अब्ज—न. कमळ. [सं. अप् = पाणी + ज = जन्मलेले]

अब्जिनी—स्त्री. कमळिणी. 'अद्वयाब्जिनी विकाशु। वंदूं आतां।' —हा १६.१.

अब्जुग—न. नवलविशेष; अद्भुत. [?]

अब्द—प. १ मेघ. ३ वर्ष. ३ सांवत्सरिक धाद. 'प्रयागीं अब्द-चवदा धीरामें सांग सारिले।' —मोरा १३. [सं.]

अब्धकर्णे—कि. धक्का बसणें; भीति वाटणें; अपधाकर्णे पहा. [सं. अप+धाक]

अब्धि—प. १ समुद्र; महासागर. 'नातरी शब्दब्रह्माब्धि। मंथिलेया व्यासबुद्धि।' —हा १.५१. २ (एकंदर समुद्र सात आहेत, त्यांवरून) ७ संख्या. [सं.]

अब्ध-व्या—उद्ग. अहा! ओहो! अबध पहा. (कि० करणें, म्हणें). [ध्व]

अब्धस—स्त्री. निर्भैरुता; फजीती; अपमान. (कि० करणें). 'अब्धस केली.' = फजीती केली. [अबे किंवा अब् + बस = आतांपुरे]

अब्बा—प. (स्त्रि.) बाप; बाबा. 'तो बोलला अब्बा, बापा तुला सर्व साध्य आहे.' —मार्क १४. ३६; रोम ८. १५; गल ४. ६ [अबा पहा]

अब्बाशारी-ही—अबाशारी पहा.

अब्बाशारी—स्त्री. १ अबाशारी. २ (व.) लहर; मज्जास. 'एवढी अब्बाशारी नाही चालणार येथें.' [अब्बा+शारी]

अग्रश—वि. १ घनदयाम; काव्यासावळा. २ ठिपकेदार; कुठी. [अर. अग्रस=कुठी तुल. सं. अभ्रसम]

अग्रहण्य—वि. ब्राह्मणास करण्यास अयोग्य. —न. ब्राह्मण्या-विरुद्ध गोष्ट; पाप; दुष्कृत्य. [सं.] —ज्हा. (ल.) अग्रे । घात झाला ।

अग्राहण—प. ब्राह्मणेंतर हिंदु; शूद्र. [सं.]

अग्र—स्त्री. मान; कीर्ति; लौकिक; प्रतिष्ठा; मान्यता; इज्जत. [अर. आब=पाणी + स=तोंड=तोंडावरील कळा, तेज.] —**गाड्यावरून चालणें**—जाणें—दुष्कीर्ति होणें; बदलौकिक होणें. —बाळ २.११.

अग्राज-घेणा—वि. १ दुसऱ्याची अग्र घालविणारा, घेणारा. २ भ्रष्ट किंवा निष्फळ करणारा; मोडता घालणारा; भोंदणारा; चकविणारा; पेंचांत घालणारा. **अघेणें**—कि. १ अपमान करणें; अप्रतिष्ठा करणें; मानहानि करणें. २ शील भ्रष्ट करणें; (संभोगाचा) बलात्कार करणें.

अचा-दार—वि. प्रतिष्ठित; योग्यतेचा; माननीय; लौकिकवान; इशत-दार. **अची वाड**—स्त्री. प्रतिष्ठेची आत्मा; काळजी. **अचे कांकाडे**—प. अन्नचा नाश. —स्वप २८३. **अजणें**—कि. अपमान होणें; कीर्तिनाश होणें. **अजुक्तानी**—स्त्री. (इ. वि. फेमेशन) (कायदा).

कोणा मनुष्याच्या मनःस्थितीला किंवा बुद्धीला, सदगुणाला, जातीला, धंद्याला कमीपणा येईल असा मजकूर बोलून किंवा लिहून प्रसिध्द करणें; लेखानें, भाषणानें, खुणांनीं अगर चिन्हांनीं एकाचाची बेइज्जत करणें.

अबलक—अबलक पहा.

अभक्त—वि. भक्त नसलेला; पूज्यबुद्धि नसलेला. 'तेवि भक्त-पाळक अभक्त संहार ॥' [सं.]

अभविस्त—स्त्री. १ अप्रीति; श्रद्धेचा अभाव. २ द्वेष; नावड. [सं.]

अभंग—वि. १ अविनाशी; अखंड; अक्षय; निश्चल; निरंतर. 'श्रीकृष्णरंगें सुरंग। अहेवपण तेणें अभंग। तेचि कुंजम पै चांग। मुखचंदी चंद्रमा।' —एल्व ७.१७. २ (ल.) ब्रह्मस्वरूप; अवि-नाशी स्थिति. 'हे करणी केली जनादेन। मज अभंगीं घातले तेणें।' —एमा १८.३९३. ३ न तुटलेले, कुटलेले, उल्लेखलेले; सतत; अवि-रत. 'प्रपंचाची धाडी। अभंग हे।' —हा १३.९९२. 'यालागीं जो निसंग। तोचि अभंग साधक।' —एमा २.१५६. [सं. अ+भंग]

—प. एक मात्रावृत्त. चरण चार. या वृत्ताला धरवेंच फारसा नाही. याला मात्रा वगैरेचा नियम फारसा लावू पडत नाही. चरणांत तीनपासून आठपर्यंत अक्षरे. महाराष्ट्रांत या वृत्ताचा प्रसार वारकरी पंथांतील संतांनीं फार केला. उदा. हुंदर तें ध्याम जमैं विटेबरी। कर कटावरि देवुनिया ॥ तुगा १

अभंग—प. अयोग्य गोष्ट; खोटी रीत. 'तेय न सुवावा अभंगीं। आत्मराख।' —हा १८.२८०. [सं.]

अमंगी—वि. अमंग पहा.

अमंड—न. १ भांड्यातून जिनस तोडून वेण्यापूर्वी त्या भांड्याचे वजन करण्यासाठी वजन किंवा इतर जिनस तराजूतील दुसऱ्या पार-
ज्यात टाकून काढा समतोल करणे. २ अशा तऱ्हेने वजन करण्या-
साठी टाकलेली वजन किंवा इतर पदार्थ. [सं. भडू=परिमाणे=वजन
करणे. -मागिनो]. (किं० करणे). ३ जिनसाचे फार मोठे गळे;
एका गाडीत दोनच डाय जातीला अशा प्रकारचे मालाचे गळे.
४ (व.) संकट; चिंता. 'या लमांचे मला मोठे अमंड पडले आहे.'

अमंड—वि. १ पुष्कळ; अमर्याद; फार. 'यंदा नदीला पाणी
अमंड आले.' सामासिक—अमंड पाऊस—पीठ—धान्य—वार इ०.
'तुका म्हणे काळें काळें केले तांड.' प्रकाश अमंड देखोनियां ।'
'तुगा ३९८६. २ कुमांडी; खोडसाल. ३ जहाजाच; आडसांड;
भांडखोर; कजाग. 'सवती ग सवती नित्य भांडीत नाही कोणाचा
कमजोरा। पति पांगळा कहनि बसविला अमंड नारी शिरजोरा।'—
पला ५.९. [सं. भंडू=पड्डा करणे; भांडणे.]

अमद—न. वाईट गोष्ट; अकल्याण; अरिष्ट. 'अमद व्हावे
शिष्टपाळासी।'—एश्व १३.८२. -वि. १ वाईट; अशुभ; अनिष्ट
—भाषण (मरग, आजारीपण इ० ये); घाणेरडे; अपशब्दाचे—बोलणे;
गबाळ; तिटकारा उत्पन्न करणारे; बीभत्स; द्राड. 'असा जरि नसे
रुचे तरि न तो अमद क्षण।'—केका ९४. २ वाईट नजरेचा; दुष्ट
भाषण करणारा. [सं.]

अमय—न. १ सुरक्षितपणाची, निर्भयतेची खात्री. २ भीति
नसणे; सुरक्षितता. 'अमय असे'—कशाबद्दलहि मिळं नको;
निर्भय रहा. ३ अभयमुद्रा. -वि. निर्भय. 'स्वकमे आचरणारे
अमय जे वळी सर्वां ठाई।'—गंगो ४२०. ०कर—पु. अमय
दखविणारी देवतेची किंवा राजाची हस्तमुद्रा किंवा हात. 'तुझीयेन
अमयबंदी। अनावर माया हे बीसरे।'—दा १.४.९. ०डिडिम—

पु. १ निर्भयता असल्याबद्दल वाजविण्याचा डमरू; दुर्बुभी वंगरे.
२ (ल.) संरक्षणाच्या खात्रीबद्दल स्पष्टपणे जाहीर रीतीने बोलणे;
सुरक्षितपणाबद्दलचे वचन—कौल वंगरे. ०दान—न. सुरक्षिततेबद्दली
देण्यात येणारी खात्री—दुभी, वचन. ०पण—न. अभयदान.
०पन्न—न. सुरक्षितपणाबद्दलचे राजपत्र; कौल; सरकारच्या दहश-
तीने अथवा दुष्काळांने रयत परांगदा झाली असता तिला आश्वा-
सन यावयाचे पत्र, दवंडी, जाहीरनामा. ०मुद्रा—अभयकर पहा.

०लेख—अभयपत्र पहा. 'समुद्रयान करण्याचा जर त्यास प्रसंग आला
तर कपतानाकडून नौकेबद्दल अ० घेतल्यावांचून तो तिजवर पाऊळ
ठेवणार नाही काय?'—नि ८८८. ०वचन—अभयदान पहा.
०हस्त—अभयकर पहा. 'धर्मप्रतिष्ठा तो सिध्दु। अभयहस्तु।'—
भा १.१३.

अभयकर—वि. भीति वाटण्यासारखे नसलेले; सौम्य. [सं.]

घको. १. १४

अभर—स्त्री. आकंटतृप्ति; पूर्णता; विटपर्यंत समाधान. (किं०
करणे, होणे, धरणे). -वि. अतिशय तुप्त झालेला; भरलेला; श्रीमंत.
'विर वता अभर जाले बहुत।'—दावि ८; 'येक लाभे अभर
जाले।'—दा ११.४.२५. [सं. आ+भृ]

अभरवण—स्त्री. १ आकंट भरणे; अधिक घेणे. २ पोटापेक्षां
जास्त जेवणे. (किं० घे, ये). [सं. आ+भृ]

अभरवशी—किवि. १ आपर्तीत; निराशेच्या अवस्थेत;
आशामंगाने ओढवलेल्या संकटात. 'अभरवशी नको टाकु जसे जळ
वळवाचे वाढवले।'—होला ७९. २ वेभरवेसपणाने; विश्वास-
घाताने. [अ+भरवसा]

अभरवशी—वि. अविश्वासी.

अभरवसा—पु. विश्वासाचा अभाव, निराशा; विश्वासघात
'तुमच्या भवेरशावर मी राहिलों, आतां गेते वेळेस अभरवसा करूं
नका.' [अ+भरवसा]

अभराड—वि. (कौं.) गंधेधारणेशिवाय जाणारे बंधू; बाह्य-
काळ (गाय, म्हैस इत्यादींच्या बाबतीत). -न. गंधेधारणेशिवाय
राहाणारे युक्त. [सं. अ+भृ]

अभरतुका—स्त्री. १ विधवा; (प्र.) गतभर्तुका (याच्या उलट
सभर्तुका). २ कुमारी. [सं.]

अभव—पु. संसाराच्या उलट स्थिति (मोक्ष). 'उंनमो
श्रीजनादेना। नाही भवअभवभावना।'—एमा १.१. [सं.]

अभक्षणीय—अमक्ष्य—वि. खाण्यास निषिद्ध—अयोग्य—निरु-
पयोगी (मांस, मद्य इ०). [सं.]

अभागी—अभाग्य—अभाग्यवान—वि. कपालकरंडा; खोख्या
नशिबाचा; दुर्दैवी. 'त्यासी न भजे अभाग्य कोण।'—एमा
२.२९.

अभाग्याची पुतळी—स्त्री. दुर्दैवी, कपालकरंडी स्त्री. 'तिथं-
ही अभाग्याच्या पुतळ्या, कपालकरंड्या गोपिकाबाई.'—तोवड १९.

अभाग्ये—न. (गो.) अभागी माणूस. 'अभाग्ये तूं नशिबान
मेळीक जाय.' [सं. अभागी]

अभांड—अमंड पहा.

अभांडकुभांड—न. तोहमत; आळ; किबाद; कुभांड पहा.
—डी कुभांडी—कुभांडी पहा. [कुभांड द्वि.]

अभाव—न. (खा.) आभाळ.

अभार—आभार पहा.

अभारण—न. निवृत्तक; सोंपवणूक; भार घालणे; टाकणे. 'पांड-
वांचे अभारण घातले कवणासंगे।'—भाए ११६. [सं. आ+भार]

अभाव—पु. १ वाण; सुळीच नसणे; अंसंबध; शुश्रूता; नास्तित्व.
अभावाचे ४ प्रकार.—१ प्रागभाव. २ प्रथ्वसभाव. ३ ज्योत्याभाव.
४ अर्थेताभाव. उ० १ लमापूर्वीचे ब्रह्मचर्य. २ मृत्युने नाश होणे.

१ पुण्याचे ठिकाणी खोल्याचा अभाव. ४ वध्यापुत्र. २ नास्तिकपणा; नास्तिकबुद्धि. 'अभावाची घेतली नरदी। धाकें उदर तडाडी।' —दा. ५.९.४६. [सं. अ+भू=होणे]. —अभावीं—शत्र. १ ऐवजी; नसला तर. २ अयंभव असावा.

अभाव—पु. १ शंका; वहीम; अंदेशा; कल्पना; समज. 'हा श्रीमंत आहे असा लोकांमध्ये अभाव आहे.' २ भयंका; विश्वास. 'भाषेचे तिसरे वसतिस्थान न्यायाधिकाऱ्या कचेऱ्या. या ठिकाणाचा मराठी भाषकच क्वाऱ्यास मोठा अभाव आहे.' —नि ११३. [सं. आ+भाव]

अभावगी—स्त्री. १ पिकाचा अंदाज; कोंकणांत खोत हा दंरक खोताचा पीक उभें असतांना पंचारामक्ष व पाटयासपक्ष पाहणी करून जो पिकाचा अंदाज ठरवितो ती; पिकांची आणेवारी. 'अर्थेलीबद्दल पुढें माणें तकार पडूं नये म्हणून खोतांत उर्मी पिकें असतांनाच एकंदर उत्पन्नाचा अजमास किंवा अभावणी करण्यांत येते' —टि २. ६०७. २ प्रत्येक शेतावर अभावगीचें नोंदणीपत्रक. हें खोताचें नोंदणीपत्रक असून यांत एकंदर कुळाचीं नांवें, जमीन, पीक व खोताचें ध्यावयाचे पीक यांची नोंद असते. यावरूनच खतावणी म्हणून दुसरे एक नोंदणीपत्रक करतात; अंदाजपत्रक. [सं. आ+भू (भाव)]

अभावनीय—वि. १ अतर्क्य; न जाणण्याजोगें; न समजण्यासारखे. २ अचितनीय; मनांत घेण्यास, विचार करण्यास अयोग्य. [सं.]

अभाविक्—वि. १ देवावर विश्वास न ठेवणारा; श्रद्धा नसलेला; भाविक नव्हे तो. २ अतिश्रित; अकल्पित; आकस्मिक; आर्गुनक, विचार न केलेला; चिंतन न केलेला. —न. अल्पच; अल्पराशि; जवळजवळ अभाव. 'त्याचे घरी भोजनास घेलां परंतु तूप साखर यांचे अभाविक् होते.' [सं. अ+भाव]

अभाव ब्रह्मचर्य—न. विषयपूर्वतेचीं साधनें नसल्यामुळे, न मिळाल्यामुळे आपोआप ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्य; तुरंगमह्मचर्य. 'बृहदानोरी पतिता' यासारखा सोंबलेखण.

अभाळ—न. १ आकाश; अस्मान. म्ह० अभाळ फाटले तर शिगाडास काय यावे. २ अग्र; दग; मेघपटल; काळोखी; ढगाने व्यापलेले आकाश; दगालपणा. 'कडकडत अभाळें। येऊनि आकाश झाकोळे।' —एमा ७.४४९. 'गमनीं अभाळ आले। मागुनी सर्वेच उडाले।' —दा २०.७.२६. ३ (ल.) संकट; वेड. 'मोगलांचे पारिपत्य झाले म्हणजे चार अभाळें उडलीं आहेत हीं विस्तील.' [सं. अग्र+भाळ्य, प्रा. अन्न; गु. आभ; क्षे. अन्न; फा. अन्न].

कोसळणे—मोठे अरिष्ठ येणें; गुदरणें. **खराळणे**—(व.) आकाशांत जोराचा गडगडाट होणें. **डोंक्यास टेकणें, लागणें, दोन गांठे उरणें, ठसठसां लागणें, ठेगणें दिसणें**—होणें=अति गांठेंच माणसाबद्दल योजावयाचे प्रयोग. **फाटणें**—मोठे अरिष्ठ गुदरणें; सर्वच बाजूंनी संकटें येणें. **येणें**—कि. संकट येणें. **खर**

अयेणें—एकावर एक संकटें येणें, ओढवणें. **ळाखालीं-तळीं**—पृथ्वीच्या पाठीवर; मृत्तुलोकीं; पृथ्वीवर. **वर धुकणें**—निष्कळ प्रयत्न करणें किंवा आपल्याच अंगावर बाजू ओढवेल असें कृत्य करणें. **नीं भांडणें**—१ अती ऊंच होणें, असणें; गगनचुंबित असणें—झाडें, इमारती वगैरे. २ भयंकर भांडखोर असणें; निष्कारण कलह करणें; वाऱ्याशीं भांडणें. **वर चढणें**—१ वरचढपणानें अधिकाधिक मागणी करणें; एकसारख्या मागण्या करीत राहणें. २ अरेराव होऊं लागणें; आख्यतेखोर वगणें. **स मोक पडणें**—अति श्ट्रीबद्दल योजावयाचा प्रयोग; मुसळधार पाऊस पडणें. संततधार लागणें. **चा गंड**—पु. (शेतकी) =अश्रा ढगांची गर्दी. **चा गाळ**—पु. गंदे दग; मलम; ढगाची काळोखी. **ची सावली**—स्त्री. क्षणमेगुर गोष्ट; पाण्यावरील बुडबुडा; अन्नछाया; ढगाची सावली.

अभि—उपसर्ग व शब्दयोगी अव्यय. १ सारखेपणा, साम्य, सादृश्य. उ. अभिरूप; अभिराम (याप्रमाण, असें). २ साबित्त्व उ० अभ्यभि; अभिचर; अभिमुख; (पुढें; म्हणून). ३ वेगळे पणा; व्युत्कल्य (निरनिराळ्या प्रकारे, वेगवेगळे), ४ संयोग; विवक्षितपणा (संबंधी, विषयी). उ. अभिधान; [सं. अभि; तुल. प्री. अम्भि; लें. ओंब; हेन्द. अह्वि; गां. वि; ओल्ड हाऊसमें. बी.]

अभिकार—गार-धार—पु. १ यज्ञांत हवन करावयाच्या द्रव्यावर किंवा होमाकारितांत घेतलेल्या अवदानावर तूप घालणें. २ (व.) जेवणाच्या सुखातीस वाढावयाचें तूप; अन्नद्रव्य. ३ (ल.) पाहुण्यांच्या पानावर थोडेंसेच तूप ओतणें. ४ सिंचन.[सं. अभिचार] **अभिचारणें**—सक्ति. तृपानें सिंचन करणें. 'नमस्कारावें वाडितां अत्र। अभिचारावें पहिलेंचि जाण।' —गुच। ३७.१२५. [सं. अभिचार]

अभिचार—पु. दुसऱ्याला दुखापत किंवा नाश करण्याचे मंत्र किंवा जादूटोणा; जारणमारण; करणी. 'यालागीं रिचे अभिचारी। ते ममता खरी तामस।' —एमा २५.१३२. 'क्षतहस्तक्षेप द्रुत गज ते अभिचारप्रयोगस फिरले।' —मोभीम १०.६९. २ यासंबंधी होमादिकर्म; अनुष्ठान इ. ३ हिंसा; वध. [सं. अभि+चर]

अभिचारक—रिक्—वि. १ जारणमारण करणारा; अभिचार करणारा; जादूगार. (अभि अभिचारकीं तिहीं। उपद्रविजे जेजुलें कोहीं।' —झा १६.४००. २ जारणमारणसंबंधी; अभिचाराचे; जादुगिरीचें. 'तेशींचा अगम अभिचारक। वेदविरुद्ध मार्ग देख।' —एमा। १३.१२०.

अभिचारी—पु. अभिचार करणारा; मांत्रिक; जादुगार. 'ऐसां कळणी नाहीं अभिचारिकू। जो होमी कोकिळांचा देशिकू।' —शिख ८४३. [सं.]

अभिजन—पुन. १ जन्मभूमि; मातृभूमि; स्वदेश. २ कुटुंब; कुल; वंश. ३ उत्पत्ति. ४ उच्च कुल; सत्कुल. ५ पुर्वज किंवा वंशज.

१ नातळम; परिवार; सेवकजन; अनुचर. [सं.] ० सत्ता—क्षी. जीत सरदार प्रमुख आहेत अशी राज्यपद्धति; उमरावसत्ता; ई. ऑस्ट्रॉकसी. 'परंतु त्यांतील अभिजनसत्तेचें बीज मात्र त्यांनीं जेले नाही.'—पार्लमेंट २७६.

अभिजपणें—तकि. जप करणें; पुनःपुन्हा उच्चार करणें; पठण करणें. 'शब्दशर्मेभंज अभिजपून लतांच्या पानांतील हिरव्या रंगाच्या मनोहारितेला हस्ताळ फांसणार असेल.'—विचावि २. [सं. अभि+जप]

अभिजात-त्य—वि. १ कुलीन; सम्य; थोर मनाचा; प्रतिष्ठित; उच्च दर्जाचा. 'तरी आतां पवित्र तयांचेचि कुळ। अभिजात्य तेंचि निमळ।'—ज्ञा ९.४२१. २ सुयंस्कृत; विदग्ध; ई. क्लासिकल. ० वाङ्मय—न. विदग्धवाङ्मय; उच्च दर्जाचें वाङ्मय; श्रेष्ठ प्रतीचें—पहिल्या प्रतीचें ग्रंथसाहित्य. (ई. क्लासिकल) [सं.]

अभिजाति—क्षी. १ मनाचा थोरपणा; सम्यपणा. २ कुलीनता; उच्च वंश. [सं.]

अभिजित्—न. २८ वें नक्षत्र. उत्तराषाढा नक्षत्राचा शेवटचा (चौथा) भाग व ध्रुवण नक्षत्राचा १५ वा अंश एवढ्या कालास अभिजित् नक्षत्र म्हणतात (ई. लायरा). या नक्षत्राचा फांतिक्ताशी संबंध नाही. ई. फारच उत्तरेस आहे. 'तो मी अभिजित् म्हणे हरी।'—पद्मा १६.२११. —उ. १ दोन प्रहरचे बारा वाजण्याच्या पूर्वी एक घटका व नंतर एक घटका मिळून दोन घटकांचा काळ; सुयोदयापासून आठवा मुहूर्त. 'बीरांच्या अभिमाना झाला अस्त। मध्यान्हीं आला आदित्य। मुहूर्ती मुहूर्त अभिजित। समयो उचित लप्ताचा।'—एहत्त्व ७.६४. २ आगतुक; आकस्मिक; अनपेक्षित (पाहुणा, खर्च, एकादी गोष्ट). 'आम्हीं आहे खटले यास पुरायाजोगी वषांचे खर्चाची वेगमी केली आहे, आतां मध्मेच अभिजित् एकादा खर्च उभा राहिल्यास पुरणार नाही. नवें घेतलें पाहिजे.' [सं.]

अभितः—किवि. समोवारा; सर्व बाजूंनी; सर्व दिशांनी. [सं.] **अभितत्त(दष्टि)**—वि. (नृत्य) पापण्यांची उघडझाप करणें व बाहुल्यांची चमक कमी करणें. हा अभिनय निराशा, पीडा, संकट ० अवस्थादर्शक आहे. [सं. अभितत्त=तापेल्ल, दुःखी]

अभिधा—क्षी. १ संकेतांन शब्दाचा वाच्यार्थ दाखविण्याची शक्ति. २ शब्दशः अर्थ; वाच्यार्थ; यौगिक अर्थ. ३ नांव; पदवी; लक्षण. [सं.] ० वृत्ति—क्षी. शब्द व त्याचा यौगिक अर्थ यांमधील संकेत.

अभिधान—न. १ नांव; नाम. 'आतां विषयाभिधान—। मेदु आह्मकें।'—ज्ञा १३.११६. २ नामनिर्देश; उल्लेख; अर्थबोध. 'घट हा शब्द कंठुभीवादिमत् जो ध्यक्षितविशेष त्याचें अभिधान करतो.' ३ नांव सांगणें; नांव घेणें. ४ व्याख्या करणें; लक्षण

करणें. 'आतां दुःखाची आंतुवट वेळी। दोषकाटयांची जरी भरली। तरी निजाभिधानी घाली। असुरी ते।'—ज्ञा १६.२१३. ५ शब्द. ६ शब्दसंग्रह; शब्दकोश. उ० हेमचंद्राचा अभिधानचिंतामणि हा समानार्थक कोश; हलायुधाचा अभिधानरत्नमाला हा कोश. ७ (व्या.) कल्याणवद्द विधान. [सं. अभि+धा=टवणें]. ० कोश—

५. अनेक कोशांचे ज्ञान; चौंसठ कलांपैकी एक कला. [सं.] **अभिधायक**—वि. नामनिर्देश करणारा; उल्लेख करणारा; कथन करणारा; दर्शविणारा (शब्द, वक्ता). [सं.]

अभिधेय—वि. नांवाचें; उल्लेखिलें; निर्दिष्ट केलेलें; निर्दिष्टिलें; दाखविलेले; कथन केलेले. —न. अर्थ (शब्दाचा); विषय (बोल्याचा). [सं.]

अभिर्नंदन—न. कोणी कांहीं चांगले केल्यास, किंवा कोणाचें कांहीं चांगलें झाल्यास त्याबद्दल आनंदप्रदर्शन, कौतुक, स्तुति. [सं. अभि+नन्द]

अभिनय—उ. १ मुद्रें किंवा अंगविक्षेपांन किंवा इतर हावभाव करून मनांतील भावना व्यक्त करणें. २ (नाट्य) ज्याचें रूप घेतलें असेल त्याचें—चेष्ट, भाषण, चेष्टा, मनोविकार इत्यादि सर्व गोष्टीमध्मे अनुकरण. कवीनं रंगविलेल्या भूमिकेचें ततोतंत ज्ञान, हावभाव व वेष यांनी थोल्यांस बरोबर करून देणें. ३ (नृत्य) हस्तपादादि अवयवांच्या नियमबद्ध हालचालीनं रस व भाव प्रकट करणें. ४ (सामा.) हावभाव; चेष्टा; अंगविक्षेप. [सं. अभि+न=जवळ नेणें]

अभिनव—वि. १ नवीन; नूतन. 'आतां अभिनव वाग्विलासिनी।'—ज्ञा १.२१. २ अपूर्व; आश्चर्यकारक; विलक्षण. 'कृष्ण पहावयाच्या ठोभा. नयनीं नयनासी निघली जिभा। ध्रुवण श्रवणासी बळभा। अभिनव शोभा कृष्णाची।'—एहत्त्व १.७६. —न. नवल; आश्चर्य. 'अभिनव करिती सकळ जन। म्हणली वांटेसी गर्भधारण।'—गुच्छ ३९.३३. [सं.]

अभिनवणें—अकि. अपूर्वतेन प्रकट होणें. 'तो शांतुचि अभिनवेल। ते परिगया मन्हाटे बोल।'—ज्ञा ४.२१४. [सं. अभि+नव]

अभिनविष्ट—वि. १ अभिनिवेशयुक्त; उत्सुकतापूर्वक; लक्ष देणारा; पूर्ण व्यग्र किंवा एकचित्त झालेला; अति आसक्त. २ निगुण; परिचित; निष्णात असलेला. ३ गर्बित; हेकेखोर. [सं. अभि+नि+विष्ट]

अभिनवेश—उ. १ औत्सुक्य; एकचित्ता. २ निश्चय; प्रयत्न; नेट; आग्रह; धीर. ३ दमदारपणा; नेपथ्य; तबखेपणा; प्रगति; परिचय; परिज्ञान. ४ मनावरील परिणाम किंवा ठसा; कल्पना; प्रह. ५ अहंकार; अभिमान. ६ (व्यापक) संचार. (किं० धरणें). [सं.]

अभिनवेशी—वि. १ अभिनवेश बाणलेला. २ हेका धरणाचा; हेकड; हट्ट धरून राहणारा. ३ निमग्न; दमदार; चिवड; पिच्छा धरणाचा. [सं.]

अभिनीत—वि. १ चांगला शिकविलेला; शिक्षण दिलेला; तरबेज केलेला. २ हावभाव करून व्यक्त केलेले किंवा अभिनयाने दर्शविलेले (मनोविचार, भावना). [सं.]

अभिनीति—अभिनय पहा. [सं.]

अभिन्न—वि. १ पृथक् किंवा वेगळे नसलेले; भेदरहित. 'एवं जीवधर्महीनु । जो जीवैसी अभिनु ।'—झा १२.१०६६. २ (ल.) अद्वैत; एकरूप; सरूप. 'अभिन्न मुखसेवेआतु । नारद आनंदें नाचत गातु ।'—एमा १.९३. ३ (गणित) अपूर्णाक नसलेले; पूर्णाक. संकलन (बेरीज), व्यकलन (वजाबाकी), गुणन (गुणाकार), भाजन (भागाकार) या शब्दांशी जोडून उपयोग करतात. ४ अखंड; सगळा. [सं.]. **०परिकर्माष्टक**—न. (गणित) पूर्णाकांची मुख्य आठ कृत्ये (बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वगै, बरोमूळ, घन, घनमूळ); [सं.]

अभिन्नव—अभिनव (अप.) पहा. —नागा ६३०. [सं. अभिनव]

अभिपगट्टी—छो. जादा कर. —शर.

अभिप्राय—व—उ. १ अर्थ; उद्देश; हेतु; भाव. 'तैसा नव्हे हा अभिप्राव ।'—रास १०.८६. 'तुसा अभिप्राय पाहून मला फार खेदवाटो.'—बाळ २.२११. २ भावार्थ; सारांश; मथितार्थ. 'भक्ति जेव्हा योग देव । निश्चय पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव । ईशे प्रथी ।'—दा १.१.४. ३ मत; शेर; सरकारी कामगाराचा शेर किंवा अहवाल; रिपोट. 'मामलतदाराचा अभिप्राय पहावा.' [सं. अभिप्राय]

अभिप्रेत—न. अर्थ; हेतु; उद्देश; योजना; सारांश. —वि. १ उद्देशिलेले; योजिलेले; ठरविलेले. २ इष्ट; प्रिय 'निष्कामासि अभिप्रेत । सवेदा जें ।'—झा ८.१०५. 'प्रार्थना हें या वर्गास अभिप्रेत असलेल्या साधनांपैकी मुख्य साधन आहे'—टि ३.२४३. [सं. अभिप्री]

अभिभव—उ. पराभव; पराजय; मोड; दाणादाण. 'विष्णो अभिभव नव्हे त्यासी । तूं ह्यापैकी रक्षिता ।'—एमा ४.१५५.

अभिभवें—उक्ति. (काव्य) १ पराभव करणे; जिंकणे; धरणे. 'ना तरी रणीं शव सांडिजे । तें चौमेरीं गिरीं विदारिजे । तैसें स्वधर्महीन अभिभविजे । महादोशी ।'—झा २.२००. २ उदय पावणे; पसरणे. 'तेय यजन म्हणिजे स्वयें यज्ञ करावे । जे कां सोमादि अश्वभेदांत बरेवे । अथवा नित्यकमीं अभिभवे । श्रौतस्मार्तोदिक ।'—त्वादि ५.४.४. [सं. अभिभू]

अभिभूत—वि. पराभूत; पराजित; बश. 'देखे कामना—अभिभूत ।'—झा २.२४८. [सं.]

अभिमत—वि. प्रिय; संयत; पसंत. [सं. अभि+मन.]

अभिमंत्रण—न. १ मंत्रणें; मंत्र म्हणून विशिष्ट संस्कार करणे; मुसंस्कृत करणे; मंत्रांन पवित्र करणे; भारणे. २ आमंत्रण; निमंत्रण; बोलावणे; हांक मारणे. [सं. अभि+मन्त्र]

अभिमंत्रणे—कि. मंत्रणें; मंत्र म्हणून शंसंस्कृत—छुद्द करणे.

अभिमंत्रित—वि. १ मंत्रलेले; अभिमंत्रण केलेले; मंत्र म्हणून पवित्र केलेले. २ बोलाविलेले; आमंत्रण दिलेले—केलेले; आमंत्रित. [सं. अभि+मंत्र]

अभिमनस्क—अभिमाना—वि. १ विशिष्ट गोष्टीकडे मन वळले आहे असा; विशिष्ट गोष्ट ज्याच्या मनांत आहे असा; चित्त एकाग्र असलेला; तल्लीन; आसक्त. २ उद्युक्त; तयार; उत्कटित असलेला; सावधान. [सं. अभि+मनस्क]

अभिमर्दे—उ. जोरातें तुडविणे; किंवा मर्दन करणे—मळणे; अतिशय तुडवितुडव—वेदामेदा; नाश; नासवून. [सं. अभि+मृद्]

अभिमान—उ. १ गर्व; ताटा; आड्वता; तोरा; चवेलपण; मगहरी. २ आत्मिक भावना; आपलेपणाची दृष्टि किंवा जाणीव; आपल्या स्वतःविषयी किंवा आपल्या वस्तुसंबंधी हा मात्ता असा असणे; मन व अंतःकरण लावणे किंवा गुंतविणे; जेणेकरून त्या त्या विषयाचे जे बरे वाईट तें तें आपलेच असे वाटणे. सामाशब्द—कुलाभिमान, अधिकाराभिमान, जात्यभिमान, देशाभिमान. ३ एकाद्याकडे ठेवलेला, लावलेला हक्क; हक्क सांगणे; स्वत्व-स्वाभित्व-वाद. ४ मान; योग्य गर्व; उच्चतेवहलची भावना; उदात्त किंवा थोर मनोविचार. (कि० धरणें, भोगणें, वाहणें, मानणें, करणे). काहीं वाक्यप्रचार—**अभिमान धरणें—पडणें**—एकाद्या गोष्टीबद्दल अतिशय काळजी, कळकळ, आस्था बाळगणे. **अभिमानाखालीं जाणें**—१ गर्वासुद्धे नाश पावणे; नुकसान होणे. २ अहंकारानें बोलणे, वागणे. **म्ह०** अभिमानाचें घर खालीं असतें=गर्विष्ठ मनुष्य नेहमीं अवतत स्थितीत असतो, त्याचा कधीं उत्कर्ष होत नाही. **अभिमानानें मरणें**—१ गर्वासुद्धे आपाला जीव, दर्जा किंवा सौख्य नाहीसे करणे. २ काहीं झाले तरी (जिवावर बेतली तरी) आपला ताटा किंवा मत, पक्ष, हेतु कायम ठेवणे; हक्का न सोडणे. **अभिमानास पडणें—पेटणें**—लाजेसुद्धे किंवा केवळ अपमानाच्या कल्पनेसुद्धे मोठ्या खटपटीस लागणे; ईर्ष्येस चढून कार्यायुक्त होणे.

अभिमानानें—उक्ति. (काव्य) अभिमान (सर्व अर्थी) धरणें, बाळगणे. 'निज शरीरचि म्यां अभिमानिलें । प्रभूस गर्वभरें अपमानिलें ।'

अभिमानधन—वि. अभिमानाला महत्त्व देणारा; अभिमान धरणारा; स्वतःच्या शब्दास जागणारा; धीराचा; निश्चयी; दमदार. [सं.]

अभिमानशून्य—वि. अभिमान नसलेला; स्वाभिमान न बाळगणारा; पाणी नसलेला. [सं.]

अभिमानि—वि. १ गर्विष्ठ; मगलर; विमाखी; ताट्याचा. २ योग्य अभिमान वाळणारा. [सं. अभिमानिन]

अभिमुख—वि. १ सामोरा; स्मुख; —कडे तोंड केलेला; रोख असलेला. उ० पूर्वाभिमुख; सूर्याभिमुख; मदभिमुख इ०. २ (ल.) प्रवृत्त; उद्युक्त; सज्ज असलेला; इरादा असलेला; (अमुक एका गोष्टीच्या) चिंतनांत किंवा विचारांत गढून गेलेला. उ० अध्ययनाभिमुख; यज्ञाभिमुख; प्रयाणाभिमुख इ०. ३ अनुह; कायदे-शीर; उत्कर्षकार (नशीब, काल, परिस्थिति). उ० देवाभिमुख. [सं.]

अभियुक्त—वि. १ आरोप असलेला; विवद्वत्कार असलेला; आरोपित; आरोपी. २ पूज्य; पवित्र मानलेला; अधिकारी म्हणून मानलेला (ग्रंथ, ग्रंथकार). ३ अभिजात (ज्ञात्मिक) पदा. 'वरील अभियुक्त (ग्रीक व ल्याटिन) भाषांतले शब्द लोकभाषेत थोडथोड मिसळत चालले होतेच.' —वि. ५:५२. ० **उक्ति**—स्त्री. (अभियुक्तिक) अधिकारयुक्त वचन किंवा बोलणे; अभियुक्त जगांची उक्ति, सूत्र, वचन. ० **प्रयोग**—पु. अधिकारयुक्त प्रयोग; अधिकारी माणसांनीं योजलेला प्रयोग. [सं.]

अभियोग—पु. १ क्रियाद; आरोप; (बादीची) तक्रार; आळ; दोष. २ वाद; युद्ध; भांडण; झगडा. 'श्रीच्या अधिकाऱ्यांसमोर बादी प्रतिवादीच्या अभियागांत झालेला पुरावा कोणत्या तरी संभेपुढें यथेच्छ बाबीत वसण्याचें..... नाकारलें.' —टि. ४.१२७. ३ मनन; अभ्यास; चिकाटी. [सं.]

अभिराम—वि. १ सुंदर; रमणीय. २ आनंददायक; आल्हादकारक; सुखदायक; समाधानकारक. [सं.]

अभिरुचि—स्त्री. १ चव; गोडी; आवड; शोक. [सं.]

अभिरूप—वि. १ सट्टा; सारखें; एकरूपी; साजेसा; शोभेसा. २ सुंदर; रम्य; देखणे; सुरेख. [सं.]

अभिलषित—वि. इच्छित; इष्ट; प्रिय. 'जो अभिलषित मनोरुचि । पुरविता तो ।' —ज्ञा १.२७. [सं. अभि+लप्=इच्छिणे]

अभिलाष—ख—पु. १ प्राप्तीची इच्छा; हेतु. 'स्वधर्म करणे आवश्यक । तेथें सांडणें फळाभिलाष ।' —एमा १८.३६८. 'म्हणे अर्जुना परियेसी । जो हा अभिलाषु प्रौढमनसी ।' —ज्ञा २.२९१. २ लोभ; हांव; हांवरेपणा. ३ दुस्न्याच्या द्रव्ययुक्तिकांचा अपहार करण्याची इच्छा; दुस्न्याचें घिलंछत करणे; अपहार. 'करितां परदारेचा अभिलाष । कोण कवी पावला यश ।' [सं. अभि+लप्=अभिलाष]. ० **बुद्धि**—स्त्री. अपहार करण्याची इच्छा.

अभिलाष(ख)णे—कि. १ इच्छा करणे; अपहार करणे. 'शरीरनिर्वाहाविशीं । कोठें कांहीं नाभिलाखी ।' —एमा ३.५०१. 'माझी अभिलाषिती जननी । म्हणोनि विविधे कामबाणी ।' —एकसव ७.५४.

अभिलाषित—वि. वांछित; मनोगत; इच्छा केलेले; लोभ ठेवलेले; हांव धरलेले; अभिलषित पदा.

अभिलाषी—वि. लुब्ध; लोभित; हांवरा; इच्छा करणारा. 'तेसेनि साहंकारें । फळाभिलाषियें नरें ।' —ज्ञा १८.६०५. [सं. अभिलाषिन्]

अभिवचन—न. वचन; भाक; खात्रीचा शब्द; वाग्दान; हमी. [सं.]

अभिवंदण—सक्ति. नमस्कार करणे. 'तेसा पुढतपुढती तोचि । मियां अभिवंदिला श्रीगुरुचि ।' —ज्ञा १.२७.

अभिवंदन—न. नमस्कार; सर्वशेकहन नमन; नामगोत्रोच्चारपूर्वक वडील, गुरु यांना नमस्कार करणे. [सं. अभि+वन्द्]

अभिवाद्—वि. नमस्कार करणारा; (मी अमुक अमुक असें सांगून) अभिवादन करणारा. [सं. अभि+वद्]

अभिवादन—न. १ नामगोत्रोच्चारपूर्वक वडील-गुरु यांना नमस्कार. २ (सामा.) नमस्कार, प्रणिवादन; करणारे. [सं.]

अभिविधि—पु. समावेश, अंतर्भाव; —पासून-पर्यंतचा सर्वांचा समावेश. उ० रविवारपासून शनिवारपर्यंत अभिविधि विवक्षित असतो सात दिवस पडतात, नाहींतर पांचच होतील. पुण्यापासून नाशिकपर्यंत अभिविधि विवक्षित नसतां मध्ये एकदेखील शहर नाहीं. [सं.]

अभिवृद्धि—स्त्री. वाढ; उत्कर्ष; वृद्धि; भरभराट; चढ; वाढवा; वधेन. उ० आयुष्याभिवृद्धि; ऐश्याभिवृद्धि. [सं.]

अभिव्यक्त—वि. स्पष्ट; स्वच्छ; उघड; उघडे; खुले. [सं. अभि+व्यक्त]

अभिव्यक्ति—स्त्री. खुलासा; स्पष्टपणा; उघडपणा; स्वच्छपणा; पुरें व्यक्त करणे; पूर्ण प्रदर्शन; स्पष्ट रूपरेषा किंवा गुणवर्णन; प्रकट-भाषा. 'तेथें महाभूतांची । अभिव्यक्ति होय ।' —ज्ञा १४.१२. [सं.]

अभिव्यजक—वि. स्पष्ट; उघड व्यक्त करणारे; पूर्ण रूपरेखा, वाढ दर्शविणारे; खुलासा करणारे; गुणादिकांची अभिव्यक्ति करणारे. [सं.]

अभिव्यापक—वि. सर्वत्र वेढणारे-पसरणारे; सर्व कवटाळणारे, व्यापणारे; स्वीकारणारे; आक्रमण करणारे; सर्वव्यापक. [सं.]

अभिव्यापणे—उक्ति. (काव्य) सर्वत्र पसरणे-आक्रमणे-फैलावणे.

अभिव्याप्ति—स्त्री. सर्वत्र विस्तार-फैलाव-प्रसार; विश्वव्यापकत्व; सर्वव्यापकता. 'सर्व लोकांवर आकाशाची अभिव्याप्ति आहे.'

अभिशाप्त—वि. १ खोदा आळ (अभिशाप) ज्याच्यावर आळा असा. २ शाप दिलेला. [सं. अभि+शप्]

अभिशासन—न. १ तुकान; वालंट; अभिशाप; खोदा आरोप; आळ. २ निंदा; अपमान. [सं. अभि+शास्]

अभिशांसी—वि. खोटा आरोप पसरविणारा, फैलावणारा; तुफान घेणारा; निंदक. [सं.]

अभिशास्त—वि. निंदित; आरोपित; अभिशाप पहा. [सं.]

अभिशास्त्री—स्त्री. १ (व.) आळ; आरोप; निमित्त. ' नाहक भामच्यावर अभिशास्त्री आणू नका. ' २ निंदा; अपमान. [सं.]

अभिशाप—पु. विप्र. अभिशाप. १ अन्यायाचें टक्केला आरोप, आळ; खोटा आरोप-ठपका. २ तळतळाट; शाप; निंदा. (किं० देणें). ' अभिशाप होईल माझे माथा । ऐसें सर्वेधान करावें । ' ' असती कीर्ति जाईल । जगचि अभिशापु देईल । ' —झा २. १९८. [सं. अभि + शप]

अभिशास्ती—(व.) अभिशास्ती पहा.

अभिषेक—पु. अभिषेक (अप.) पदा. ' लिंग लाखोली अभिषेक । नामस्मरणी विस्वात । ' —झा २. ७. ७६. [सं. अभिषेक]

अभिष्वचन—न. १ श्राध्दाचे ब्राह्मण जेवावयास वसले असता त्यांना एकावयासाठी म्हणण्यांत येणारे वेदमंत्र. २ असे मंत्र म्हणणें. [सं.]

अभिष्राप—अभिशाप पहा. ' अभिष्राप पूर्ण तुजवरी. ' —सप्त २. ३. [सं. अभिष्राप]

अभिषव—पु. १ धर्मकृत्य करण्यापूर्वीचें स्नान. २ सोमल्लेखा स काढणें; (सामा.) मद्य तयार करणें. ३ यज्ञयाग. ४ अभिषेक. ५ (सामा.) स्नान. —न. —काजी: अंबीला. [सं. अभि + सु]

अभिषिक्त—वि. (विप्र.) अभिषेकी. १ ज्यास अभिषेक केला आहे तो (देव, राजा). २ संस्कारानें स्थापलेला; अधिकारारूढ; पदारूढ. [सं.]

अभिषेक—पु., **अभिषिचन**—**अभिषेचन**—न. १ विधिपूर्वक व संस्कारपूर्वक स्नान घालणें. अभिषेकपात्रांत पाणी, दूध, बगैरे घालून मंत्र म्हणून, पात्रांतील पाणी थेंब थेंब पाडून देवाची मूर्ति, राजा, उपाध्या, आजारी मनुष्य इ० स) स्नान घालणें; देवपूजेतील स्नान; धर्मसंस्कारांत यजमानावर पाणी प्रोक्षण करणें; सतत धार धरणें. ' पय दधि आणि घृत । मधु शकैरा शुद्ध संयुक्त । मूर्ति न्हाणानि पंचामृतें । अ० करिती मग तेव्हां । ' २ सिचन; शिपडणें. ३ राज्यभिषेक. **० पात्र**—न. देवादिंकार अभिषेक करावयास, सतत धार पडण्याजोगें साच्छद्र भांड. [सं. अभि + सिच]

अभिषेक(वर्ण)—उक्ति. संस्कारपूर्वक स्नान घालून प्रतिष्ठापन करणें; पदारूढ करणें: अभिषेक करणें. ' इंद्र स्कंदास आणून । सेना पतित्व दिवले जाण । दिव्यरथी बैसवून । अभिषेकिला आवडीं । ' २ खाली जाणें, सरकणें. (आंतड्यांतील वायु) ३—काडे जाणें—जवळ

अभिष्ट—अभीष्ट पहा.

अभिषंध—न. डोळे येणें—गळती लागणें; एक नेत्ररोग. [सं.]

अभिसंधि—पु. ध्येय; लक्ष; उद्देश; बेत. (किं० ठेवणें) [सं.]

अभिसरण—न. १ धडकेतिकडे धावणें—वाहणें (द्रवपदांचे) २ खाली जाणें, सरकणें. (आंतड्यांतील वायु) ३—काडे जाणें—जवळ

पोहोंवणें; अभिगमन. ४ (शाप.) अ. दोन द्रवरूपी पदार्थांचे एकमेकांत संमिश्रण होणें. —झाको (अ) ३१८. आ. प्रसरण; विक्षेप; इं. डिफ्यूजन. —सामुप ३५. उ० उष्णताभिसरण; वाय्वाभिसरण. [सं. अभि + सु + ण]

अभिसार—पु., **अभिसारण**—न. सांडलवड; इकडेतिकडे पसरणें: विस्कळित पसरणें; वाताहत; दागादाग; सैरांवेरां होणें. [सं.]

अभिसारिका—स्त्री. पूर्वी संकेत करून प्रियकराकडे उल्लेखा जागीं संभोगार्थ जाणारी स्त्री. [सं.]

अभिस्नात—न. तत्का; पगारपत्रक. ' एकां तुकोजीराव महा-राजांनीं त्यांच्या संमतीचांचून एक हुकूम दिला होता म्हणून आफि सांत त्याचें नांव अभिस्नायांत लागत होतें. ' —विक्षिप्त २. ६०. [इं. अंक्लॅक्ट अप.]

अभिहृता—वि. १ वश झालेला; नरम आलेला; वळणीस आलेला: नम्र झालेला. २ मारलेला; पीडलेला; बडविलेला; शोडप-लेला. [सं. अभि + हृत्]

अभिहित—वि. म्हटलेलें; बोललेलें; कथन केलेलें; नामनिर्देश केलेलें. [सं. अभि + धा]

अभिज्ञ—वि. १ जाणणारा; माहितगार. ' कैवल्यमागीचा अभिज्ञ । सांगती हा । ' —झा १६. ९९. २ निपुण; कुशल; तरबेज; निष्णात; पारंगत; मर्मज्ञ. [सं.]

अभिज्ञात—वि. पूर्ण माहीत असलेलें; पूर्णपणें जाणलेलें; अवगत असलेलें; अभिज्ञ पहा. [सं.]

अभिज्ञान—न. १ पूर्ण किंवा खोल ज्ञान; संपूर्ण ज्ञान; माहिती. २ खूण (ओळख पटण्यासाठी केलेली किंवा दिलेली). उ० अभिज्ञानशाकुंतल. [सं.]

अभीप्सित—वि. १ इच्छिलें; प्रिय; आवडलेलें; इच्छित; वांछित; मनोगत. २ अनुकूल; उत्कृष्टकारक; फायदेशीर. —न. कल्याण; हित. [सं. अभि + ईप्स]

अभीर—आभीर पहा.

अभीरी—पु. (संगीत) एक राग; या रागास षड्ज. तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहान् ऋषभ व धैवत स्वर वर्ज्य आहेत व अवरोह संपूर्ण आहे. जाति औडुव—संपूर्ण. वादी स्वर मध्यम व संवादी निषाद. गान्धसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर. [सं. आभेरी = एक रागिणी]

अभीष्ट—वि. अभीप्सित पहा. [सं. अभि + इष्ट]. **० चित्तक**—वि. एकाचाचें कल्याण इच्छणारा; तशी प्रार्थना करणारा. [सं.]. **० चित्तन**—न. कल्याण व्हावें अशी (ईश्वराजवळ) प्रार्थना; इच्छा. [सं.]

अमुक्त—वि. १ ज्याचा उपभोग कोणी घेतला नाही असे; न उपभोगलेले; उपभोग न केलेले; उपभोगांत न आणलेले. २ न जेवलेला; उपाशी; उपभोग न घेणारा. ३ ज्याने उपभोग (संभोग) घेतला नाही असा (मनुष्य). [सं. अ+मुञ्ज्]. ० मूळ—न. ज्येष्ठा नक्षत्राच्या शेवटच्या चार व मूल नक्षत्राच्या पहिल्या चार घटिका असा आठ घटिकांचा काळ. [सं.]

अमुला—वि. न भुलणारा, विसरणारा. [प्रा. अ+मुल म. भूल]

अमुक्—स्त्री. तृप्ति.

अभूट—न. (खा.) अन्न; मळभ. [सं. अभ्र+ट]

अभूत—वि. न झालेला; नसलेला. [सं.]. ० पूर्व—वि. अपूर्व; पूर्वी करी न झालेला; नसलेला. [सं.]. —तोपमा—स्त्री. असंभवनीय कल्पनेपासून घेतलेली उपमा किंवा उदाहरण; जी मोठ संभवनीय नाही, वडलेली नाही तिची उपमा. [सं.]

अभेद—वि. (व.) अडाणी; अळड. [सं. अ+भेद=पठण करणे, शिकणे.]

अभेद—उ. १ अभिज्ञता; फरक नसणे; भेद नसणे; एकरूपता; एकवृत्ता; एकी; एकदृष्टि व एकभावना असणे; ऐक्य. 'आतां अज्ञानाचे नि मारें । ज्ञान अभेदें वावरे ।'—अमृ. ८.१. 'या नामा नाही आश्रयो वेसा । अभेद असे ।'—जा १७.४०३. २ अभेदभाव—मत पहा. [सं. अ+भिद्]. —वि. अभिन्न; भाग करतां न येण्यासारखे अद्वैत; एकरूप. ० भाव, ० मत—उ.न. विश्व व ब्रह्म किंवा जीव व शिव ही एकच आहेत असे मत; तत्त्व: अद्वैतमत. [सं.]. ० भक्ति—स्त्री. आत्मा व ईश्वर (जीवात्मा व परमात्मा) एक होत ही जाणीव; तसेच या भावनेने केली ईश्वराची भक्ति. ० वाद—उ. अभेदमत व त्याची समर्थन. ० वादी—वि. अभेदमताचे अनुकरण करणारा; अभेदमत मानणारा. [सं.]

अभेद्य—वि. १ वेगळे न होणारे; न फुटणारे—मोडणारे—नुटणारे—भंगणारे; भाग न करतां येण्यासारखे. २ भोसकतां न येणारे. [सं.]

अभोगलेले—वि. १ न भोगलेले; हिशोबांत न घेतलेले; अनिश्चित; न टयिलेले; अखेरचा निकाल लागला नाही असे; अज्ञानपूर्वी न स्वीकारलेले किंवा न घेतलेले—केलेले. २ मोघम; अजमासाने घेतलेले; ख ३३११. [सं. अ+भुञ्ज्=अमुक्त]

अभोगतीस जाणे—(अभोगतिचा अपभ्रंश.); अधोगतीस जाणे; फिरडले जाणे; बुराडा होणे; नाश होणे. [सं. अधोगति]

अभोग्य—वि. उपभोग घेण्याला—करण्याला अयोग्य. [सं.]

अभोग्य—वि. न खाण्याजोगें; खाण्यास अपवित्र, अयोग्य; अशुद्ध. [सं.]. ० अन्न—वि. ज्याच्या (पतित, सुतकी इ.) हातक्या अन्न खाण्याला निषिध्द मानले आहे असा. [सं.]

अभोळ—वि. दुर्बल; अशक्त. 'आम्हां सारख्या अभोळां ।'—झा ५.१६६. [सं. अबल]

अभ्यक्त—वि. तेलमर्दन बगेर केलेला; अभ्यंग केलेला.

अभ्यंग—न. (स्नान करण्यापूर्वी) तेल, तूप, अन्न इत्यादि सिनध पदार्थांचा शरीरास करण्यांत येणारा रूपा. माखणे; चोपडणे; उडी लावणे; शरीर मर्दन करणे. 'नाहीं अभ्यंग केश विचरण । तेंपें जटा वळल्या आपण । हें ब्रह्मचारियांस जाण । व्रतधारण नेमस्त ॥'—एमा १७.२८१. ० स्नान—न. अभ्यंग लावून केलेले स्नान; न्हाणे. [सं. अभि+अञ्ज्]

अभ्यंग—उ. (त्रि) 'अंकुशन' या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय; एक्केलियेकड्या वडिलीने प्रभूच्या नावांने जाजगी मनुष्याच्या सर्वांगास विधिपूर्वक आशीर्वादित केलेले तेल लावून त्याच्यासाठी प्रार्थना करणे. 'प्राचीन एक्केलियेमध्ये अभ्यंग करण्याचा प्रघात होता.'—ई. वि. १९६, याकोप ५.१४.१५०. [सं. अभि+अञ्ज्.]

अभ्यंजन—न. तेलमर्दन; अभ्यंग पहा. [सं. अभि+अञ्ज्.]

अभ्यंतर—न. १ आतील भाग; अंतर्भाग; गामा; मध्यभाग; अंतरंग. 'आणि अभ्यंतरिलियेकडे ।'—जा १३.२८४. २ मन; हृदय; अंतःकरण. ३ समाविष्ट झालेली जागा; माजवर; आतील बाजू. ४ अंतःकरणातील हेतु. 'तुका म्हणे यानी । न लावी उशीर । माझे अभ्यंतर जाणोनियां ।'—तुगा १६४४. ५ उदर; अंतरंग; पोटा. 'नित्य निमोल्य मिरवेशिरी । चरणतीर्थे अभ्यंतरी ।'—एमा २.२९६. ० झण—उ. अंतर्ज्ञानी. ० ज्ञान—न. अंतर्ज्ञान पहा. [सं.]

अभ्यर्चणे—क्रि. पूजा करणे.

अभ्यर्चिन—वि. पूजित. [सं. अभि+अर्च्.]

अभ्यर्थना—स्त्री. १ प्रार्थना; विनंति; विनवणी; याचना. २ अर्जी. [सं. अभि+अर्थ्.]

अभ्यस्त—वि. १ निपुण; परिचित; अभ्यास केलेला; वाकबगार; पटाईत. २ ज्याचा अभ्यास, सराव केला आहे तो (शास्त्रादिक). ३ गुणलेला; आवृत्त केलेला. [सं. अभि+अस्=फेकणे; टाकणे.]

अभ्यस्त—वि. सूर्यास्ताच्या वेळी निजलेला. —क्रि. सूर्यास्त—काली; सूर्यास्तासमोर. [सं. अभि+अस्=असणे]

अभ्यागत—उ. १ पाहुणा; अतिथि. २ सत्कार; पाहुणचार 'काई करी अभ्यागता । तुम्ही निजानंदें तृप्त ।'—शिख ७४. [सं. अभि+आ+गम्]

अभ्यास—उ. १ व्यासंग; सराव; परिपाठ; संवय. 'अभ्यासे प्रगट व्हावें । नाही तरी ज्ञांकान असावें ।'—रा १९.७.१७. २ मर्मे जाणण्यासाठी केलेली आवृत्ति; धोकणे; पुनरुक्ति; निदिध्यास. 'मंथांत अभ्यास म्हणजे पुनरुक्ति किंवा बाराबारा काय सांगितले आहे ते पहावें ।'—मी २२. ३ सारावाने मिळविलेले कौशल्य—योग्यता. ४ (अंक) गुणाकार; पट. ५ (संगीत) रागविस्तार करताना एकाचा

स्वराचे पुन्हा पुन्हा उच्चारण करणे. ६ (व्या.) धातूतील पहिल्या अक्षराची पुनरुक्ति (असे पुनरुक्ति अक्षर मूळ धातूत द्विवार अभ्यास करून एक नये क्रियापद सिद्ध करतात. जैसे—मासारं, करकरून; दा-ददाति. 'धक्कन मोस्चे मारी। नाना म्हणे श्रीहरी। बैराकार केला।'—पिंगो १२.)—**साखाळी पडणे**—एकाद्याच्या नेहमीच्या सरावामध्ये असणे; **रहू**—अभ्याससारिणी विद्या अभ्यासासुळे प्राप्त होणारी विद्या. [सं. अवि+अस्=कृणे, टाकणे].—**अगम्य**—वि. अभ्यासास, सरावास प्राप्त होणारे. **सागम्य**—वि. अभ्यासास प्राप्त न होणारे. [अभ्यास+अगम्य]

अभ्यास णे—कि. अभ्यास करणे; शिकणे; सराव करणे; नेहमी परिपाठ ठेवणे. पाठोतर करणे; आश्रुति करणे. 'हेच कायिस्-याची होये। ऐसा जमी संवदो वरत आहे। तरी अभ्यासनि आदी पाहें। मन वगडे तरी कोपे।'—ज्ञा ८.८०. 'ज्याचे (उच्चे. श्रव्याच्या) चरणीं मनपवन। अभ्यासितो चपलता।'—मुआदि ४.४५. [सं. अभि+अस्=कृणे, टाकणे]

अभ्यासन—न. अभ्यास. 'नलगे यापरतें कांहीं करणे। नाना परीचीं अभ्यासने। संकल्पविकल्पात्सक साधने। सवे त्यजो जे।'—परमा २.४. [सं.]

अभ्यासी—वि. १ अभ्यास केलेला; निष्णात; २ अभ्यास करणारा; व्यासंगी; अध्ययनशील. [सं.]

अभ्युत्थान—न. १ भेदाव्यास आलेल्याच्या स्वागताचे उद्वेग; मानसन्मान (कि. देणे, घेणे.). २ उदय; उत्कर्ष. 'अभ्युत्थान-मधर्मस्य'—गीर ७६७. ३ एकाद्या विरुद्ध शस्त्र उचलणे; मोहिमेवर निघणे [सं. अभि+उत्+स्था]

अभ्युदय—प. १ वर येणे; विसू लागणे; उदय; उगवणे (आकाशातील ग्रह—तार इ०). २ (ल.) उत्कर्ष; भरभराट; चालता-काळ; नवीन उषावर्ग—उदयाला येणे; उजितावस्था. 'म्हणीनि जेथ श्री तेथे श्रीमंतु। जेथ तो पांड्या सुतु। तेथ विजय समस्तु। अभ्युदयो तेथ ॥'—ज्ञा १८.१६५५. [सं. अभि+उदय]

अभ्युदित—वि. १ उगवलेला (सूर्य इ.). २ (ल.) नवीन काढलेला; अभ्युदय झाला आहे असा. ३ सूर्योदयाच्या वेळी किंवा त्यानंतर निजलेला. [सं. अभि+समोर+उदित=उगवलेला]

अभ्युपगम—प. १ (विशेषतः प्रतिपक्षाचे म्हणणे पुढे खोडून काढण्यासाठी तृते) गृहीत धरून चालणे, कांही वेळ अनुमति देणे, स्वीकारणे; २ जवळ जाणे—येणे. आगमन; अभिगमन. ३ सारखे-पणा; साम्य; तुल्यभाव; उपमान. [सं.]

अभ्युपेयवाद्—प. पुढे खोडून काढण्यासाठी प्रतिपक्षाचे म्हणणे किंवा बाजू कांही वेळ गृहीत धरून त्यावर भाषण करणे. [सं.]

अग्र—न. १ मेघ; ढग. 'ना तरी अग्रवाते हाले।'—ज्ञा २.२. २ ढगांची काळोखी; आभाळ; मळब. ३ आकाश; अंतरिक्ष. ४ (ल.) संकट. [सं. १ अग्र (अप+अ=पाणी धारण करणारा); २ अग्र=गमन करणे (पाणिनी); फा. अग्र; झेंद अग्र; ग्री. ओग्रॉस, अग्रॉस; लं. इंगेर.]

अग्रक—पुन. पारदर्शक व पापुड्यांनी युक्त असे खडकांत सांप-डणारे एक खनिज द्रव्य. प्रकार चार.—पांढरा, तांबडा, पिवळा, काळा. विजेच्या कारखान्यांत व औद्योगिका कार्मीं विशेषतः याचा उपयोग होतो. [सं. अग्रक. अग्रा—मेघाप्रमाणे]—**अग्रम**—न. धान्याभ्रक करून तें सुकवून रईच्या चिकांत एक दिवस खलून त्याची दामटी करावी व त्याच्या भोवताली रईची पांने गुंडाळून शरावमंपुटांत घालून मातकापड करून गजपुट टावे. अशी ७ पुढे दिल्यानंतर वडाच्या पारंग्याच्या काढ्याची बरीलप्रमाणे ३ पुढे देणे. हे सर्व रोगावर योजतात. **अग्रारणे**—न. (खडीकाम) खडीकामा-वर चकाकी यावी यासाठी अग्रकाचा मुसा वर मारणे.

अग्रछाया—स्त्री. १ ढगाची छाया. २ (ल.) क्षणभंगुरता; पाण्यावरचा बुडबुडा. 'अग्रीची साळणी, जाईल लया।'—**अपटल-पडल**—न. ढगांनी आकाश आच्छादिले जाणे, व्याप्त होणे; किंवा व्याप्त झालेली स्थिति—अवस्था; मेघावरण. [सं. अग्र+पटल=आच्छादन; पडदा.]

अग्रमु—स्त्री. (इंद्राचा हत्ती) ऐरावताची स्त्री. 'त्यासि जयथी न त्यजि तसि जसि ऐरावतासि अग्रमु रे।'—मोसभा ५.८२. [सं.]

अग्रा—प. छत्री, लोड, तक्रा गादी, गालिचा, इ० कांबरील वस्त्रांचे आच्छादन (अग्र आकाशास शक्तिसे त्याप्रमाणे). [सं. अग्र; फा. अग्र.]

अग्रत—वि. भ्रातिरहित; निःसंशय. 'तरी मी धनंजयाधिक होइन तुज जय घडेल अग्रत।'—मोकरुण २०.४१. [सं. अ+अंति]—**अमइ**—अग्रा. आगवाई! आई! (आख्ये—उद्गारावाक.) 'अमइ! निरखिली म्यां चोरटी चौदिसां ने।'—आक १८. [म. अग+माई किंवा अम्मा+इ]

अमका—वि. १ कोणी एक इसम; फलाणा; कोणी विवक्षित मनुष्य; कोणी एक. 'लोक म्हणतील अमक्याचा अमुक. घरोपरी मागतो भीक।'—नव १८.५१. २ (नामावरुवर उपयोग) कोणी; विशिष्ट; विवक्षित (इसम, पदार्थ). [सं. अमुक.]—**तमका-ढमका-धमका**—कोणी तरी; कांहीएक (इसम, वस्तु) [अमका द्विह.]

अमंगल—वि. विप्र. अमंगल. १ अशुभ; मंगल नसणारे; अनु-कूल नसलेले; अहितकारक; अनिष्ट. २ पाणेरडे; खराब; गबाळ; अपवित्र; अंगळ; भ्रष्ट (कांही विधि, आचार, क्रिया, स्थळ,

हसम). ३ (कों.) ओंवेळे. ४ (उप.) ज्याच्या कुंडलीत मंगळ अशुभस्थानी नाही असा.

अमटी—अंबटी पहा.

अमडा—अंबडा पहा.

अमत्र—न. पात्र; भांडें. —मोकृषि ३४.२५. [वैदिक सं. अमत्र=पात्र, भांडें.]

अमंत्र-क—वि. १ ज्यास वेदमंत्रांचा अधिकार नाही तो (जी, सूद); वेदाला अनधिकारी. २ न मंत्ररलेले; वैदिकमंत्र न म्हणतां केलेला (विधि, समारंभ). ३ मंत्रांखेरीज इतर. 'अमंत्र-मक्षरं नास्ति।' [सं. अमन्त्र]

अमंत्रि—वि. ज्याला मंत्री (प्रधान) नाही असा. 'अमंत्रिया राज्याची परी होये. बलासिया।' —राज्ञा १३.५५. [सं.]

अमंद—वि. १ शीघ्र; मंद नव्हे असा. २ पुष्कळ. 'सन्नेह ज्यात अतिसुंदर हास्यमंद।' प्रेमप्रसाद शुभ ज्यात असे अमंद।' —ध्यानमासो. ११. [सं. अमन्द]

अमद(दा)नी—मौ. १ हंगामात उत्पन्न होणाऱ्या वस्तु; विवक्षितकाली बाजारामध्ये येणारा माल. २ हंगाम; मोसम; सुगी; विपुलता. ३ आयात मालावरील जकात; दस्तुरी. ४ (जकाती भाषेत) नव्या रस्त्यावरील, पुलावरील किंवा नदीच्या तरीवरील, रहदारी; व्यापारी वाहतूक. ५ उत्कर्षाचा, भरभराटीचा काळ; ऊर्जित काळ. 'सांप्रत तुझी अमदानी आहे म्हणून मोठ्याल्या गोष्टी सांगतोस.' ६ अवांतर मिलकत; खेरीज प्राप्ति; आर्गदुक्त लाभ; आडमिलकत. ७ कारकीर्द; अंमल. ८ (व.) उत्पन्न; अमदानी. ९ आवक; उत्पन्न; वसूल. 'चवूंकडून गळा येथे येण्याची आमदानी बंद जाली.' —रा ५.४४. [फा. आमदनी=मोसम; येणे; आयात (माल) उत्पन्न]

अमन—वि. मनरहित; निर्विकार. 'व्रत तप यज्ञ दान। त्याहून अधिक हरीचें ध्यान। निमिषामाजी समाधान। अमन मन होऊनि ठाके।' —एरुव ४.२२. [सं. अमन]. ०मन-न. (मन या) उपाधिरहित मन; मनावीचून उत्पन्न झालेला आदि संकल्प. 'इथे प्रकृतिपुल्लेखे दोनी। उपजली ज्याचिया अमनमनी।' —ज्ञा ९. २७२. [सं.]

अमनचमन-चमीन-चैन—जी. १ शांति-समृद्धि; वैपुल्य; सुबलकपणा. २ मौज; मजा; गमंत. —वि. विपुल; अक्कळ; अचकपकळ; अतिशय; उर्दब; यथेच्छ. —किवि. सुरक्षितपणे; शांतिपणे; निर्वास्तपणे; निश्चयपणे; सुखानें; चैनीने. [अर. अमन=सुरक्षितता+चैन=मजा]

अमनचयका-का—अनमनचयका पहा.

अमनसभा—जी. देशावर येऊं पाहणारे संकट डाळण्यासाठी उपाय सुचविणारी सभा; शांतिसभा (असहकारितेच्या चळवळी-पक्ष). १. १५

पासून सरकार अशा सभा भरवितील). [अर. अमन, अमान=सुरक्षितता शांति]

अमनस्क—वि. विमनस्क; मनरहित; स्मृत्यमनाचा; लक्ष नसलेला; व्यग्रचित्त. 'तया अमनस्काचे मन। बुद्धीही होय।' —ज्ञा १३.१००२. [सं. अमनस्क+क]

अमनी—उद्भा. आई! अगबाहे! इ० उदार; अमई पहा. 'मकर केतनोमद्रमणी। सुखि म्हणती अमनी अमनी।' —आमपद ९०.

अमर—वि. न मरणारे; मृत्यूच्या आधीन नसलेले; मृत्युरहित; नाशरहित, 'सहजे दुवेचा दिव। आंगिचि तंव अमर। बरी आला पुर। पीयूषाचा।' —ज्ञा १४.२८. —पु. अमरत्ये; देव; देवता; सुर. 'कृष्णस जे सेवित। तयांसी फिकें होय अमृत। अमर अमृतातें संवित। तेही चरफडित हरिरसा।' —एरुव १.७७. —न.(शो.) करवंद फळ. [सं.]. ०कंद-कांदा-पु. १ या नांवाच्या अनेक प्रकारच्या वनस्पती वा कांदे आहेत. उ० गुळवेळ, कोरफड, निगुंभी इ. २ अमरवेळाचा कांदा-गझा. 'नवसार अमरीसी वाटवु अंजन कोडो' वैद्यकवाड ७७. भाइसमंडळ अहवाल. ३ काल्पनिक सर्व रोगनाशक सुळी. हिच्या सेवेनानें ताशय कायम रहातें अशी कल्पना आहे.

४ महाबळेश्वराकडे मिळणारा एक कांदा. ०काया-जी. १ न मरणारे शरीर; निरोगी व जोरकस शरीर. (आशीर्वाद देताना किंवा औषधोपचार करताना हा शब्द वापरतात.) ०तर-पु. कल्युष्ट; देवांचा वृक्ष; देवदार. ०ता-जी. अमरपणा; चिरंजीवपणा; मृत्यु न येण्याची स्थिति. 'कृष्णाच्या अधरामुते अमरता तत्काळ त्या पावल्या।' ०पट्टा-टा-पु. ०पत्त-न. अमरपणाचा लेख; मृत्युपासून सुटका केल्याचा हुकूम-आज्ञा-ताम्रपट; मरण न येण्याचें आश्वासन.

'तू काय अमरपट्टा घेऊन आलास?' 'तू आपणाला महाराणी म्हणवितेस म्हणून तुला देवाकडून अमरपट्टा थोडाच मिळाला आहे!'

—राक्षसी महत्वाकांक्षा. [सं. अमर+पट=लेख, करारनामा]. ०पण-अमरता पहा. 'सेविली अमृतसरिता। रोगु दवडून पंडुवृत्ता। अमरपण उचिता। देऊनि घाली।' —ज्ञा १५.५८३. ०पाट-अमरपट्टा पहा. ०वेळ-जी. १ सोनवेळ; आकाशवेळ; ही आंब्याच्या झाडावर हि उगवते, ही आम व पित्तनाशक आहे. २ अमृतवल्ली पहा.

०साहित्य-न. मरण न देणारे साधन; अंगांत घालावयाचें चिलखत इ० 'अमरसाहित्य अंगांतील काढोन' —रा ३.१९१.

अमरंथ—न. १ कोरांटी, सुलभलक्ष वगैरे फुलझाड. २ तांदुळजा, माठ, राजांगरा, वगैरे पालेभाजी. [सं. अमरण. तुल० मी. अमरंतोस (अ=नाही+मरत=सुकणे)=कधी न कोमेजणारे एक फूल.]

अमरसा—पु. एका दागिन्याचें (?) नांव. —मोल

अमरार्ह—आंबार्ह पहा.

अमराधिप—पु. (देवांचा राजा) इंद्र. [सं. अमर+अधिप]

अमरावती—स्त्री. १ स्वर्गीतील ईश्राची राजधानी. 'जेथ अमरत्व हेचि सिंहासन । ऐरावतासारिखें वाहन । राजधानी भुवन । अमरावती ॥'—झा ९.३२०. २ मद्रास इलाखा, गंतुर जिल्ह्यातील धरणीकोट नांवाचें सांत्तचें खेडें. हें पूर्वी आंध्र राजांची राजधानी असून तेथे एक प्रेक्षणीय बौद्ध स्तूप (इ. स. १३०) आहे. ३ वन्हा-डांतील उमरावती शहर. [सं.]

अमरेंद्र—अमराधिप पहा.

अमर्यभाव—अमरता पहा.

अमरपीत—न. (गो.) १ आम्बलपित रोग. २ नाकांतून निष्पणारे रक्त. [सं. अम्बलपित अप.]

अमरयाद—वि. १ (लोक, शास्त्र इ० च्या) मर्यादेच्या किंवा योग्य सीमेच्या पलीकडे गेलेला; दराविक मर्यादा उल्लंघन करणारा; स्वैर; स्वेच्छाचारी; मोटाकट; अच्यवस्थित; (ल.) फंदी; अनाचारी; बेचनी. २ अतिशय; अत्यंत; प्रमाणाबाहेर; वेगुमार; कल्पनेच्या-आदोक्ष्याच्या बाहेर; विपुल (क्रिया, रकम, गुण, इसम वगैरे.) [सं. अ+मर्यादा]

अमरयादा—स्त्री. १ सीमा-मर्यादा यांचें उल्लंघन. २ अनादर; अपमान; उद्धटपणा; विनय सोडून वागणें. [सं.]

अमरष—उ. क्रोध; संताप; असहनशीलता. 'जगचि देह जाहले । म्हणति प्रियाप्रिय गेले । हर्षमर्ष ठेले । दुजनविण ॥'—झा १२.१६८. [सं. अ+मृष]

अमल—उ. १ मलरहित; शुद्ध; स्वच्छ. 'उबडी अमल राजीव-मयन ।'—रावि ६.२४८. २ आवळी; शिकेकाई; खडीसाखर. [सं. अ+मल]

अमल—उ. १ अधिकार; स्वाभित्त्व; सत्ता; राज्य; ताबा; हुकूम. २ बजावणी; निवाडा लागू करणें; कृतीत आणणें. 'पुढे अमलांत येईल ते मागाहून विनंती लिहू'—दिमरा १.३७. ३ कैफ; निशा; औषधाचा पताडा. 'दारूच्या अमलांत झमाझम उडूं लागल्या तल-बारा'—गेपो ३२४. ४ पदार्थांतील कैफ आणणारा गुण. ५ दारू, गांजा वगैरे कैफी पदार्थ. 'रुक्यादोरुक्याचा अमल सेउनि'—दावि ४५२. ६ सुमा, मामला इ० जागा; हुद्दा; अधिकार. ७ (अमीन अदर.) जमीनीचा सारा वसूल करणारा सरकारी अधिकारी, कलेक्टर; द्यावून सध्यां खेळांनील सारावसुलीतील एक हक्क. ८ वेळ; काळ. 'साखरा वांदून दीड प्रहरचे अमलांत तोफांचे बार पांचकरविले.'—ख ११.५६१६. 'साठीच्या अमलांत.' [अर. अमल] ० **करणे**—मादक पदार्थ खाऊन कैफात गुंग होणें; दारू वगैरे घेणें. —**च्या जोरानें**—अधिकारामुळे प्राप्त झालेल्या सत्तेने. —**त आणणें**—१ (निवाडा, ठाव, हुकूम वगैरे) लागू करणें. २ (गांव किंवा देस वगैरे) आपल्या सत्तेखाली आणणें; ताब्यांत घेणें. ० **गाजविणे**—अधिकार चालविणें. ० **कलम**—न. क्रियालेख. 'बोलण्यांत गोष्टी

आल्या असतील, परंतु दस्तैबज अथवा वचन, शपथ, क्रिया, अमलकलम असें काहीं झाले नाही.'—रा ५.१५. ० **गहाण**—न. ताबेगहाण (नबर गहाणाच्या उलट) ० **दस्तर**—उ. नियम; कायदा; बटुहुकूम; शासन. ० **दार**—उ. अधिकारी; अखत्यार असलेला सरकारी नोकर; सुभेदार; मामलेदार वगैरे. [अर. अमल+फार. दार]. ० **दारी**—स्त्री. अंमलदाराचें काम—हुद्दा. ० **बजावणी**—स्त्री. कार्ये घडवून आणणें; अधिकार वतविणें; अमलांत आणणें; (हुकूम) प्रमाणें वर्तन करणें; अनुरूप वागणें. ' (रामकालीन) राजा हा फक्त अंमलबजावणी करणारा अधिकारी असून तो प्रजेच्या नियंत्रणाखाली असे.'—मसाप २.११२. ० **मस्त**—वि. सत्ता असल्यामुळे मग्न बनलेला. ० **मस्ती**—स्त्री. सत्तेचा गवे; ताडा.

अमलतास—उ. बहाव्याच्या शेंगांचा मगज. —मुंच्या १५६ [हि.]

अमला—उ. कारकून; अधिकारी; अमलदार. 'तालुक्यास अमला योजून बंदोबस्त करावा.'—रा ७.४५. [अर. अमल; आभिल्लचें अव] ० **फैला**—उ. १ अमल; अधिकार; ताबा. 'त्या वेशावर अ० चांगला बसला.' २ कारकून; पांढरपेशा; इतर लोक; प्रजा. 'दिल्लीतहि अमलाफैला पळावयाचा इरादा करीत आहेत.'—रा १०.३४७. —क्रि. पूर्णपणें; एकंदर; निखालस (विक्री); देव-घेव इ. व्यापाऱ्याच्या कामांत).

अमला—उ. सोन्याचा झूल (कानांतील); लोलक; आंबला. [सं. आमलक]

अमली—वि. १ कवजी; सरकारच्या सत्तेतील (गांव, कसबा, प्रांत वगैरे). उ० सरकार अमली=सरकारचे ताब्यांतील, पर-भार अमली=दुसऱ्याच्या सत्तेखालचें. 'हिंदुस्थान गुजराथ पर्यंतचा मुलूख अगदीं अमली आहे. आम्ही बाटेनें काय खाणें?'—ख १.७९. [अर. अमली]. —उ. १ कैफी; निशा आणणारे. २ निशा करणारा; व्यसनी. ० **पदार्थ**—उ. मादक पदार्थ. (ज्यामुळे अंमल चढतो असे; दारू, भांग इ.). ० **बाब**—स्त्री. जमाबंदीतील एक खातें (दारू, कलाली, अफू, ताडी, माडी, शिंदी इ०); अंमली पदार्थांचे विल्हेवारीचे खातें व त्या खात्यापासून होणारें उत्पन्न. ० **सन**—उ. ओरिसांत प्रचारांत असलेला एक शक. याचा आरंभ भाद्रपद शुद्ध १२ पासून होतो.

अमवाळ—वि. आंबट. 'न साहे रक्ष, क्षार, अमवाळ'—गीता १२.१८१. [सं. अम्ल]

अमर(सं)ल—न. कोकमसाल; रातंबीच्या फळाची सुकविलेली साल. रंग काळसर, चव आंबट, हें हिरवें असतांना वातकारक, उष्ण व अतिशय जड आहे व पिकले म्हणजे हलकें व प्राक्क असून संमहणी, कफ व वातनाशक आहे. ० **तेल**—न. रातंबेल, [सं. अम्ल+छाल—साल]

अमसुल—वि. आंबडसर. 'रसास थोडा कचरा लागला तरी तो अमसुल होतो.'—कृषि ४८०. [सं. अम्ब+सुल]

अमल—सा—वि. थोडा; किंचित; जरासा; काहीसा. —किवि. थोडावेळ; अल्पकाल. [वसं. अम्ल; सं. अम=थोडे; ल्बकर]

अमा—झी. १ अमावास्या; आंबस; सूर्य व चंद्र यांच्या युतीचा दिवस; चंद्राची १५ किंवा १६ वी कला. 'अमारात्रीचें तम केवळ।'—कथा ५.५.४०. [सं. अमा=अमावास्या]

अमा—उ. स्तन; थान. 'बा चे अमा पाजितें'—राला ८ (पोढे). अंगावर दूध पाजणारी दाई. अम्मी=लहान मुलाच्या भायेंत थान.

अमा—झी. (का.) आई; एकाचा खोस आदराची संबोधितात. [सं. मातृ=मा; अर. उम्मा=आई; द्रा. अम्मा=आई]

अमा—अ. परंतु; तरीपण; उलट; इकडे; इतक्यांत. 'कागद घेतला अमा दाम दिला नाही.'—माई (१८३४) १४४. 'अमा पातसाहा खेलेल करविताली. —रामदास रामदासी भाग १५.२११. [अर. अम्मा=परंतु. तुल. ता. अमा=होय, परंतु]

अमाईकपण—न. 'निष्कपटपण. अमाईकपण मनींच सांगशी'—दावि २६३. [सं. अ+माया=कपट+पण]

अमांत—वि. अमावस्येला संपणारा. [सं. अमा+अन्त]
अमास—उ. छद्म प्रतिपदेशासुन अमावास्यापर्यंत असणारा एक चांद्रमास. हा दक्षिणेकडे प्रचारांत आहे.

अमात्य—उ. १ आठ प्रधानांपैकी एक; यानें सर्व राज्यांतील लष्करी आणि मुलकी वसूल व हिशेब ठेवून युद्धावरहि जाण्याचें काम करावयाचें असे; फजिणसीपन्नावर याची निशाणी असे. —हरे २२.४४. —पया ३५५; ३५९-६०. फारशी नांव मन्सुदार. २ (सामा). मंत्री; प्रधान; सहागार; सचीव. [सं. अमा=जवळ+त्य]

अमात्र—वि. १ निर्विषय; अविषय. २ प्रणवातीत. ३ अभौतिक; पंचमहाभूतात्मक नव्हे तो. —उ. परमात्मा. [सं. अ+मात्रा]

अमाथ—किवि. (कर्ना.) अचूक.

अमान—झी. अमान्य करण्याची बुद्धि; अनादरवृत्ति. 'सर्व शक्तिविया सिकवोन कोणी. परिपूर्ण जाले वदतां ऐकुनी. जेले न लेखिली पडोन अमानी।'—दावि २०१. [सं. अ+मन]

अमानार्णे—मकि. न ऐकणे; न मानणे; अनादर करणे. [सं. अ+मन]

अमानत—झी. १ (विरु. अनामत) ठेव; निधि; विश्वस्त वस्तु. २ जात; सत्कारजमा. 'जयदेवरायास हारामखोरी लावून देशमुखी अनामत केली.'—इम ३३. अनामत पहा. [अर. अमानत]. **आदर**—उ. विश्वस्त; ठेव सुरक्षित ठेवणारा; द्रष्टी; अमीन; **अनामा**—उ. विश्वस्तपत्र; देवपत्र; द्रष्टृहीन **अपम**—न. जरीपत्र; बादमस्त वस्तु तात्पुरती सरकारतांच्यांत घेतल्याबद्दल किंवा एकाचा विश्वस्ताजवळ

ठेवल्याबद्दल लिहिलेला लेख. 'एक बादी भोगवटा करतो दुसरा फियाद आला, सबब लिहिणें तें'—भाइअ १८३२.

अमानतपन्हा—उ. श्रेष्ठ याअशी एक पदवी; अमीर (प्रमाणें). —रा ३.५५. [अर. इमारतपन्हा.]

अमानवी—वि. माणसाहून निराळें; अमानुष; दैवी. 'त्यांतून (प्रसंगांतून) पार पडून पुनः आज आपलें पूर्वे कृतव्य करण्यास त्यास जें सामर्थ्य आलें आहे तें त्याच्या टुष्टीनें तरी काहीं अमानवी कारणांमुळे आलें आहे.'—टि २.१. [सं.]

अमानित्व—न. (काव्य) निरभिमानपणा; निगर्वता; अहंभाव नसणें; निगर्वपणा; नम्रता; विनय. 'पैं अमानित्व पुरुषीं। तें जाणावें इहीं विषीं।'—झा १३.२०१. [सं.]

अमानी—झी. १ गैरहजारा; गैरमकतेदारी; रयतबारी (पद्धत). 'ताळक्यावर ताहूद केले तें मोडावें आणि अमानी करावी.'—रा ५.२३. २ ठेव; विश्वस्त वस्तु; अमानत पहा. —वि. १ तात्पुरता कामावर नेमलेला; कायमची नेमणूक न झालेला; बदली; ई० अंकिटय. २ कायम नसेल्ल्या अंमलदारांनै चालविलेले. [अर. अमानी]

अमानुष—व्य—वि. १ मानवी सत्तेबाहेरचें; अमानवी; दैवी; स्वर्गीय; अद्भुत; मनुष्यदेहधर्मरहित. 'तेवि अमातुषा मातुष। मानाल माते॥'—झा १.१४२. २ मनुष्यजातीला अयोग्य—न शोभणारें; राक्षसी; पाशवी. ३ मनुष्यानें न आचरण्यासारखें. [सं.]

अमान्य—वि. १ पतंत—मान्य नसेल्लें; स्वीकारण्याला अयोग्य; नापसंत; अग्रिय; तुच्छ. २ पसंत न पडणारें; मान्य नसणारें. [सं.]

अमान्य—न. कच्चे अन्न; शिधा. 'अयाचित अमान्यें उड्ड आली।'—सप्र ८.११४. [सं. आम=कच्चे+अन्न अप.]

अमाप—य—वि. १ न मापतां येण्यासारखा. २ न मावणारें. ३ (ल.) असंख्य; पुष्कळ. 'अमाय पोरान्ची मिळवीन मांदी।'—दावि २१. [सं. अ+मा]

अमाय—वि. १ मायेचा अभाव; सत्यज्ञान. २ निष्कपटता. [सं. अ+माया]

अमायिकवृत्ति—झी. मायेमध्यें न गुरफटलेली वृत्ति—वर्तन—ज्ञान; निर्विकार स्थिति; निर्लेप वृत्ति. [सं. अ+माया+वृत्ति]

अमारतपन्हा—अमानतपन्हा पहा.

अमार्ग—उ. १ अपथ; आडमार्ग; कुकीचा रस्ता. २ असमंजसपणा. ३ व्यतिक्रम; विलक्षणपणा. (बोलणें—वागणें—न्याय करणें यांमध्यें). ४ कुमार्ग; व्यभिचार. 'मार्गामार्ग येकवटें। करीत चाले।'—भा १८.६२५. [सं.]

अमालत—उ. वर्चस्व; सत्ता. [अर. अमल]

अमा(ब)वास्या, अमावास—झी. कृष्णपक्षाची अक्षरेत्वी तिथि; सूर्य व चंद्र ज्या दिवशीं जवळ जवळ येतात तो दिवसा अंशसेवी तिथि. [सं. अमा=जवळ+वस्=राहणें]

अमांश—पु. आंव; अमांश पहा.

अमास, अमांस—(गो.) अमावास्या.

अमासा—वि. क्वि. (कों.) अल्प; लहान; अमळ-सा पहा. ' तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रस्तुत वोळखाना अमासा । ' —दा १०. १०.३६. —से-क्वि. (व. अमाशांन.) थोड्या वेळानें; अमळ-शांन. ' किंहुना ज्याचें नाम ऐसें । त्याचें स्वरूप असेल कैसें । तें पाहों आद्यंत अमासे । निजनाम सोई । ' —स्वादि १.५.४१. [वैस. अत्रस्त; सं. अम-थोडे]

अमासुस्त—वि. सर्वस्वी थंड; आळशी. ' मोंगलाई कास्मार अमासुस्त । ' —रा १.१४७. [फा. आम+सुस्त]

अमाळ—वि. (अमल अप.) शुद्ध; स्वच्छ; शुभ्र. ' बापेकळ्यांच्या मिरवेत माळा । सुकाफळांच्या दिसती अमाळा । ' —साहू ६.२९.

अमाळसा—अमळसा पहा. ' उभा न राहेच अमाळसा गे । ' —साहू ७.७४.

अमित—वि. १ न मापलेलें, मोजलेलें. २ मोजतां न येण्या-सारखें; अमर्याद; अंशज्ञ किंवा अटकळ न करतां येण्याजोगें; अपरिमित; अपार; पुष्कळ. ' तुज नमो अमितविक्रमा । ' —ज्ञा १.५३३. [सं. अ+मा=मोजणें]

अमित्य—(काव्य) (अमित अप.) पुष्कळ. ' अमित्य सेना यावी होती । ' —वेसीस्व १.९०. [सं. अमित]

अमित्र—पु. शत्रु; स्नेही नसलेला; द्वेषी; वैरी. [सं.]

अमिद—(शाप..) अत्रसंयुक्तद्रव्य. (ई. अमाईड)

अमिदिन—न. (शाप.) इमिदाचें अनाम्ल. हें एकाम्लक मसूण फार स्थिर नसतें. अमिदहरिदें किंवा गंधकिल अमिदें यांवर पत्र किंवा अमिने यांची क्रिया केली म्हणजे अमिदिन तयार होतें. —ज्ञाको अ ३३८ (ई. अमिडाइन)

अमिन—न. (शाप.) अत्र (अमोनिया) मधून उज्ज (हायड्रोजन) परमाणु निःसारित करून होणारें द्रव्य. [ई. अमाइन]

अमिली—न. (इतर रासायनिक द्रव्यांबरोबरच असणाऱ्या तंत्रज्ञां हातून न शकणाऱ्या मूलद्रव्यांपैकी एक. [ई.]

अमिल—अमलदार; अधिकारी. ' चांगलासा आश्रय मिळता र तुमच्या अमिलाचा रंगमहाल टाकून देखील मी ह्या भिकार पांघुलाच्या वाडेर पडतों ' —विजि ८.११.२०६. [अर. आमिल]

अमिली—स्त्री. अमलदारी; कारभार. ' अमिली न शोभे ढे बहु । ' —दावि ७७७. ' यांचे अमिलीचे कारस्थानाचा बयान हल्यावरून ' —रा ७.४५. [अर. आमिल]

अमीन—पु. १ निधिधारक; विश्वस्त; द्रष्टी. ' वारीसदार हजर मसेल तर ती जिनगी अमीन याचे ताब्यांत देऊन ' —ऐस्कु ५८. २ मोगलाईतील पेसावाईतील एक अधिकारी. —याचीं कामे—प्रत्यक्ष झूल जमा करणे, कज्यांना निवाडा करणे, सामान्य राज्यव्यवस्थे-देखरेख ठेवणे इ.; तपासणी अमलदार; तालुकादार; मामलेदार;

तहसीलदार; लबाद; पंच; पगार व काम यांसाठी—योमारो १.३४२. २.१२०, २४१—४२ पहा. आरमार अमीन=आरमाराची पहाणी करणारा. [अर. अमीन]

अमीनचमीन—अमनचमन पहा.

अमीनी—अमिनी—स्त्री. १ अमिनाचें काम. —पया ५७. २ व्यवस्थितपणा; सरकारी अधिकाऱ्याकडून जमीनीची ताबडतोब लागलेली व्यवस्था. [अर. अमीन]

अमीबा—पु. ईंद्रियरहित आदिजीवांचा एकपेशीमय सूक्ष्म जंतु; हा चिखलंत शोषडंतो. हा प्राणी आपल्या पोटांत गेल्यास रक्ताची आंव पडते—घारपुःकृत प्राणी आणि आरोग्य. ' जीव-कोडींतील अगदीं खालच्या दर्जाचा अमीबा नांवाचा जो प्राणी आहे त्याची रचना इतकी साधी...असते ' —वस्व ७९.

अमीर—पु. १ थोर किंवा बडा इसम; सरदार; उमराव; उच्च घराण्यांतील मनुष्य. ' धोर वीर कित अमीर होउनि फकीर भिक मागती । ' —ऐरो ३६७. २ आशा करणारा अधिकारी [अर. अमीर=सरदार; श्रेष्ठमनुष्य. आमिर=आज्ञा करणारा; शास्ता. अम्र=आज्ञा; हुकूम सं. मित्र (सूर्य) किंवा अमर=देव, श्रेष्ठ. फा. मिहिर. ?]. **उमराव**—पु. बडे लोक; सरदारमंडळी. [अमीरउमा अमीरचें अव.]. **उळ-उमरा(व)**—अमीरांतील श्रेष्ठ; सरदारांचा नायक. (मालोजी घोरपडे यास ही पदवी होती.) **उळ-ममालिक**—राज्यांतील श्रेष्ठ अधिकारी. **राचार**—एक पदवी. —मदह १.१२.

अमी(मिराई)—स्त्री. सरदारी; सरदारी वैभव. ' आहे घरी पुरी अमिराई ' —प्रला १३९. [अर. अमीर]

अमी(मिरी)—स्त्री. १ सरदारी; सत्ता; सर्वाधिकारित. २ बडे जाव; मोठा याट. ३ अमिराचा दर्जा. [अर. अमीर]

अमील—अधिकारी; अमलदार. ' अमिलानी हाल व इस्त-कवाली ' =आजचे व भावी अधिकारी. —रा ८.६७. [अर. आमिल]

अमु-मु—वि. (कों) ज्यास वाचा नाही असे (पशुपश्यादि, ल्हान मुल). [सं अ+मुख; अ+मू]

अमु-मु—पु. अमा; स्तन. अमा, आमा पहा.

अमुक—वि. विवक्षित; कोणीएक नांव न घेतां सामान्य रूपांनै सांगण्यास इष्ट असा. ' कोणीतरी करा असें सांगूं नको, अमुकानें करावें असें सांग ' —न. १ विवक्षित वस्तु; इसम. ' तरी अमुकाचि मी स्वयमेव । तो सांग कवण तूं । ' —विउ ३.११. २ फलाणा; कोणीतरी माणूस. अमका पहा. [सं. अमुक, अदस् याचें रूप.] **अमुक**—वि. अमकातमका; विवक्षित; कोणीएक; असातसा. ' मी बाजारांत जातो अं काय जिस्त आणयाचे असतील ते सांग, आणीन. ' —न. काहीं एक वस्तु; ही किंवा कोणतीही वस्तु; सर्व अर्थां अमका तमका पहा. [अमुक द्वि.]

अमुताभरण—न. भाद्रपद शुद्ध सप्तमीस आचरावयाचें देवीचें व्रत. [सं.]

अमुज—उ. परलोक; पुढील जन्म; जन्मांतर. [सं.]

अमुप—वि. अमूप पहा.

अमुपिका—वि. (गो.) अंधवट पिकलेला; न सुरतां पिकलेला.

[अमृ+पिका]

अमृप—वि. प्र. अमाप. मोजतां न येण्याजोगें; असंख्य; अतिशय; फार; पुष्कळ; अपार; अमित: अमाप पहा. 'कुळशीळ धनरूप. विद्यावयसा अतिस्वरूप. शांति कांति तेज अमुप. करिती तप तुजलागीं.'—एरुव ४.९. [अ+मा=मोजणें]

अमुपार—वि. अनंत. [अमुप+अपार]

अमृते—वि. आकार किंवा रूप नसलेलें; आकृति रेखादून रम्यरीकरण किंवा विवरण न करितां येण्यासारखें; अव्यक्त; निराकार; आकाररहित. उ० आकाश, हवा, वेळ, काल, अंतर, आत्मा, ब्रह्म, [सं.]

अमृत्य—वि. किंमत करतां न येण्यासारखें; विनमोल; अमोल; मृत्यवान. [सं. अ+मृत्य]

अमृत-अमोस-अमोशा—स्त्री. अमावास्या, आवस. [सं. अमावास्या]

अमृत—न. १ देवलोकींचें पेय (यांनें बुद्धावस्था किंवा मृत्यु येत नाही) ; समुद्रमंथनांत निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं १४ वें; सुधा; पीयूष; सुधारस. 'जोडे अमृताची सुरसरी. तें प्राणांतें अमर करी.'—हा १७.२१९. २ दूध आटवून त्यांत खडीसाखर, जायफळ, वेळोडे वगैरे पदार्थ घालून रात्री थंडीत उघड्यावर ठेवून दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं तें दूध घुसवून त्यावर फेंस येतो तो. ३ मरणापासून मुक्तता, सुटका; मोक्ष. 'जिणे गरळ पाजिले अमृत पाजिले तीस तां.'—केका ९१. ४ उदक; (ल.) देवाचें चरणतीर्थ. ५ ब्रह्म. 'अमृत म्हणजे अविनाशी ब्रह्म हा अर्थ उघड असून'—गीर ३५८. ६ दूध. 'सपे पोसुनिया दुधाचादि नाश. केलें धीता विष अमृताचें.'—तुगा ३०७३. 'अमृता चवी यावयालायून. साकर घालून पहावी.' 'अमृतें तरिच मरिजे. जरी विखेंसी रेविजे.'—हा २.२२४. ७ पंचमहागुळ करून जें अन्न शिळक राहते तें किंवा यक्षशेष अन्न.—गीर २८८. ८ (उत्तरहिंदुस्थान) रेऊ; जांब. [तुल० फा. अमरूड] ९ शीख पंथांतील एक संस्कार—एका मोठ्या भांड्यांत पाणी व साखर घालून तें मंत्र म्हणत किरपाणांनें ढवळातात व मग तें प्राशन करावयास देतात. सामाशब्द-ज्ञानामृत, गीतामृत, अधरामृत. म्ह० १ अमृताचें जेवण मुताचें आंचवण=भंग्य व चांगला आरंभ केला असून त्याचा शेवट धुद्रपणानें किंवा कमीपणानें झाला असतां योजितात. २ पालावा पाडून अमृत पाजणें=बळजरीनें एकावाय त्याच्या कल्याणाच्या किंवा हिताच्या मार्गास लावणें. ३ अमृत देणाऱ्यास (तें चाख-

ण्यास) जीभ दे असें सांगणें लागत नाही. 'अमृतप्रदा म्हणवें न लगे रसना सुखांत दे खाया.'—मोआश्रम ५.११. ४ अमृत सेवन करूनहि मरण येतें=एकाद्याच्या दुदैवानें त्याला अमृत मिळालें तरी मृत्यु (हानि) येतो. 'अमृत सेवितांचि पावला मृत्य राहो. (राहु). '—दा १.१.२५. [सं. अमृत]. —वि. अमर, मरणाधीन नसलेला; मृत्यूपासून सुटका झालेला. [सं.] ०कर—उ. चंद्र. [सं.] ०कळा—स्त्री. १ गाल; गालफड. २ घशांतल्या गांठी (टॉन्सिल) 'येकांच्या वेंसल्या अमृतकळा. —दा ३.५.४. म्ह० अमृतकळा वसणें=मृत्यूचा काळ जवळ येणें. 'अ० वसल्या आतां वाचणें कठिण.' ३ 'चंद्राची सतरावी कळा'—हा १२.७. ०कुंड—न. स्वर्गातील अमृत भरलेले पात्र—भांडें. ०कुंडली—स्त्री. वाजविण्याचें एक चमत्कार. ०घटका, घडी—वेळ पहा. ०घुटका—घुटिका—उ. १ अमृताचा घोट. २ मजंदार गोष्टीचा चुटका. ३ छोटीशी व सुंदर गाण्याची बीज. ०झोप—स्त्री. पहाटेची साखरझोप. ०धारा—स्त्री. एक वृत्त. ०ध्वनि—उ. एक छंद, वृत्त. ०पाक—उ. रव्याच्या एका प्रकारच्या वड्या. ०पान—प्राशन—न. अमृत पिणें; अमृतसेवन; अमृतघुटका; (ल.) विष पिणें—खाणें 'खुरशेट मोदी यानें अमृतप्राशन केलें.' ०पी—प्राशी—वि. अमृत पिणारा. ०फळ—न. १ जें फळ खाळें असतां मनुष्य अमर होतो तें. एक कात्यनिक फळ. राजा भटुंदरीला असें फळ मिळालें होतें. २ रेऊ, आंबा, द्राक्ष, वेदाणा, खिसिमि वगैरे. ३ एक पद्मस; मोदक. 'की देवाचिचे सन्निधी अमृतफळें. पावतें जाळी.'—ऋ८२. 'निंबे नारिंगे नारेले. अपूप लाडू अमृतफळे.'—एरुव ६.८६. 'तिळवे लाडू अमृतफळे'—वसा २६. ०मंथन—न. अमृतासाठीं देव व दैत्य यांनीं केलेलें समुद्राचें मंथन, घुसळणें. 'एन्ही अमृतमंथना. सारखें होईल अजुना.'—हा १८.१४८२. ०महाल—स्त्री. म्हैसूर राज्यांतील या नांवाच्या महालांतील बॅलांची एक जात. 'खिलारी, अ० व कृष्णाकांठ या जातीचे बैल तयार करणें. ३ एक १८.७.३१. ०वर्षाव—उ. अमृताचा पाऊस, त्यावरून चांगल्या व संतोषकारक गोष्टींचा किंवा पदार्थांचा वर्षाव किंवा देणगी; समृद्धि. ०वल्ली—स्त्री. १ जिच्यामुळे अमरत्व प्राप्त होतें अशी एक कात्यनिक वेळ. '२ (ल.) आंग. ३ अमरवेळ; गुळवेळ. ०वेळ—स्त्री. १ तीस घटकांपैकीं एक शुभ काल. अमरवेळ दिनमानांत व रात्रिमानांत ८ भाग धरून मुख्यतः आठ वेळा कल्पित्या ओहते. ३॥ घटकां हे यांचें मध्यम प्रमाण आहे. दिनमानाप्रमाणें त्यांचा काल कमीजास्त होतो (वेळ पहा). 'अमृत-वेळ प्रसंगज्ञान। केंसे तें ऐकावें.'—दा ४.१.२०. २ करमणूक; विलास व उपभोग यांची योग्य वेळ. ३ औषध देण्याची योग्य वेळ (सकाळ). ४ शांत, खूबीत असण्याचा—स्नेहभावाचा काल. ०संजीवनी—स्त्री. १ मृतास जीवत करणारी विद्या: मृतसंजीवनीचा पर्याय. २ अमृत. ३ (ल.) अद्वैतबोधस्वरूपाची अमृत. 'ते नमस्कृतं अमृत संजीवनी. श्री देववाणी.'—ऋ १. ४ चंद्राची अमृत शिरपणारी १७ वी कळ.

‘सतरावियेचें स्तन्य देसी ।’ —हा १२.७. —वि. मृतास सजीव करणारी. ‘अमृतसजीवनी विजयिनी खाई । अंभें तये ठायीं हार-पलीं ।’ —तुगा ३७८९. ० **सिद्धियोग**—३. रविबारी हस्त, सोमबारी श्रवण किंवा मृग, मंगळबारी अश्विनी, बुधबारी अनुराधा, शुक्रबारी पुष्य, शुक्रबारी रेवती, शनिबारी रोहिणी याप्रमाणें वार व नक्षत्र यांचा योग. हा कोणत्याहि कार्यास शुभ असतो. [सं.]

अमृता—स्त्री. गुळवेळ. [सं.]

अमृती-त्ति—स्त्री. १ वैष्णव लोकांजवळील देवाचें तीर्थ ठेव-ण्याची लहान गिडी. ‘अमृतीमधें आकाश । सगळें साजवतां प्रयास ।’ —दा ७.४.१८. २ पाणी पिण्याचें लहान भांडें. ३ हिरडा, भांवळी, तुळस, दुर्वा इ० वनस्पती. [सं. अमृत]

अमृतोपम—वि. अमृतासारखें—प्रमाणें. [सं.]

अमृत्यु—पु. अमरत्व. —वि. अमर. [सं.]

अमेज—द्व-स्त्री. मिश्रण; गायनातील राग वगैरेंचा मिश्र सूर. —वि. मिसळलेलें; मिश्रित. [फा अमेज=मिसळणें]

अमेध्य—वि. अप. अमेय-शर. १ हवन करण्यास अयोग्य; अपवित्र; घाणेरडें; कुजकें; विषडलेलें (अन्न, वस्त्र इ.). ‘मग केवळ ये वेह खांदां । अमेध्योदकाचा बुडबुडा ।’ —हा १६.३१७. २ विष्टा; मल; गू. [सं.]

अमेय—वि. मोजतां न येण्याजोगें; अमोज. ‘मज अमेया मान ।’ —हा ९.१५९. [सं. अ+मा=मोजणें]

अमोघ—वि. १ योग्य प्रकारें लागू होणारें; अचूक; हटकून काम करणारें. ‘आपल्या मनांत येणारे विचार तसेच काहीं तरी अमोघ असायचे. ’ —चंद्रगुप्त ११९. २ गुणदायी; फलदायक (शक्ति, पराक्रम, औषध, मंत्र, कौशल्य, शास्त्र, वीर्य). ‘मग तेथिचे जे अमोघ । अलौकिक भोग ।’ —हा ६.४४२. ३ (बुकीनें) निसृ-योगी; निकळ; बिनकिफायतीचें; व्यर्थ. [सं. अ+मोघ=व्यर्थ]. ० **घीर्ये**—वि. १ ज्याचें वीर्य (रत) यथे जात नाही असा; प्रजनन-शक्ति बांगली असणारा (मापूस). २ (ल.) पराक्रमी; उत्कर्षकारक; सामर्थ्यवान. ३ नेहमीं गुणकारक असलेलें; रामबाण; हटकून गुण आणणारा (उपाय, मंत्र, औषध). ४

अमोज—वि. १ मोजमाप करतां न येण्यासारखें; गणना न करतां येण्यासारखें; अमाप; असंख्य. २ न मोजलेलें; न गणलेलें. [सं. अ+मा=मोजणें]

अमोड—डो—वि. न मोडलेलें; साप. ‘तळवटीं अमोडी । ह्मांखुर ॥’ —हा ६.१८२. [सं. अ+मृद=मोडणें.]

अमोण—अंबोण; आंबोण पहा.

अमोद—आमोद पहा.

अमोनिया—पु. नत्र व उज्ज यांच्या संयोगानें होणारा वायु. हा तीव्र वासाचा असतो. नवसापरासारख्या क्षारपदार्थापासून उत्पन्न

होतो. पाण्यांत मिसळतो. (आफ्रिकेंतील लिबिया प्रांताचें पूर्वीचें नांव अमोनि होते. तेथें व्यूषपर अमोनीचें देऊळ होतें, तेथें उंटाची लीद जाळी. त्याच्या धुराच्या वासावरून त्या वायूस अमोनिया हें नांव पडलें असें म्हणतात). अमोनियापासून बनणारी संयुक्त द्रव्येः—अमोनिएट (अमो० आयोडाइड); अमोनिकबॅरि (अ० कार्बोनेट); अमोनिंगंधकित (अ० सल्फेट); अमोनिनप्रायित-नत्रित (अ० नायट्राइड-नायट्रेट); अमोनिश्राविद (अ० फ्लुओ-राइड); अमोनिएटिद (अ० ब्रोमाइड); अमोनिएस्फुरित (अ० फॉस्फेट); अमोनिहुरिद (आ० क्लोराइड) इत्यादि. [इं.]

अमोल, अमोलिक, अमोत्य, अमौत्य—वि. १ किंमत न करतां येणारा; बिनमोल; किंमत किंवा महत्त्व, अंदाज करतां न येण्या-सारखें; अमूल्य; अर्थ-न उत्कृष्ट; सुंदर; छानदार; सुरेख. ‘अमोल काया जाइल वाया ।’ ३ (ल.) ज्याची सुर्वीच किंमत नाही असा; कवडी किंमतीचा; कःपदाथें. ‘बापु राजत बेठिला । जीतियां शिशु-पाळाचा मोला ।’ —शिग ५१५. [सं. अ+मूल्य]

अमन—अमोनिया पहा.

अम्मल, अम्मल—दस्तूर-दार-दारी-बजाघणी—अमल पहा.

अम्मली—अमली पहा.

अम्मल-सा—अमळसा पहा.

अम्मा—स्त्री. आई; (सामा) स्त्री; आई (श्राविकी प्रांतांतून हा सरहद्दा आढळतो). ‘अम्माचें उतावीळ चित्त ।’ —दावि ४११. [सं. अंबा; प्रा. अम्माया, अम्मा; द्रा. अम्मा.]

अम्मा—अ. पण; तथापि. अमा पहा. [अर.]

अम्मासा—अ. (व.) अमळसा; अमासा पहा.

अम्माग—वि. (कों.) सौम्य; नरम; म्याड; भेकड; निह-पदवी. [अमम=अमन. अगळ=अमन. आग=अपराध ?]

अम्ल—वि. आम्ल; आंबट. —पुन. १ आंबटपणा. २ रासा-यनिक आंबट द्रव; अॅसिड. ३ महालुंग, निवु, नारिंग, चिंच, आंबळा, कवट वगैरे आंबट फळ. ० **त्प**—न. आंबटपण; (इं.) अॅसिडिटी. [सं.] —**पित्त**—न. एक रोग. हा स्वतंत्र नसून अग्निमांदा किंवा दीर्घकालीन अपचन या रोगांच्या अनेक लक्षणांपैकी एक आहे. यानें आंबट देकरा व अन्नाची आंबट वांती होते. थकवा, छातींत खळावळ सारखी होते, घशांत जळजळ व अर्बुच येते. [सं.]

अम्लान—वि. म्लान नसणारें; न कोमेजणारें; न्हास न पाव-णारें; खिन्न न होणारें; टवटवीत; प्रफुल्ल. [सं.]

अम्ली—स्त्री. चिंच (साड व फळ). [सं. अम्लिका; हिं. इमली]

० **करण, ० भवन**—न. अम्ल(अॅसिड) करणें—होणें.

अय—न. लोखंड. [सं. अयस्]

अयकणें—येकणें पहा.

अथगारकी—**झी.** (कर्ना.) अय्याचा बळत्याचा हक्क. [का. अय्या]

अयट-टा-टी—**झी.** १ ऐट; अकडबाजी; भपका; दिमाख; छानछोकी; डौल; तोरा. २ नखरा; आविर्भाव (मुद्रेचा, वागण्याचा, चालण्याचा, कृतीचा). ३ तडफ. [सं. आकृष्ट; प्रा. आय ड्ड किंवा सं. आयत ? हि. ऐटना = आंखडणे] ०णै-ऐट करणे. ०बाज-वि. भपकेबाज; नखरेबाज; दिमाख दाखविणारा; नखरा, आविर्भाव करणारा; छानछोक; अकडबाज. ०बाजी—**झी.** भपका; छानछोकी; नखरा; डौल.

अयणी-अयणुट—**वि.** (कों., व.) अळणी, अळणुटे; किंचित अळणी असलेले; अळणी पहा. [सं. अलवण-अलयण-अयण]

अयणी—आयणी पहा.

अयता—आयता पहा.

अयलतः-लाने, अयलें—**किवि.** कष्ट, धम, प्रयत्न न करता; अनयासे; सहज; सहजगत्या; सहजासहजी; आपोआप. (किं० सांपडणे, मिळणे). [सं. अ+यलत+तः]

अयलसिद्ध—**वि.** प्रयत्न न करता मिळविलेले-साधलेले-केलेले. [सं.]

अयथाथे—**वि.** १ खरे किंवा खऱ्याप्रमाणे नसलेले; खोटे; असत्य. २ बुद्धीस न पडणारे; अवास्तव; निराधार; अयोग्य. —**किवि.** १ खोटेपणाने; लबाडीने. २ अप्रमाणशीर; निराधारपणे. [सं. अ+यथा+अर्थ]

अयदी—**वि.** सुस्त; भैद; आळशी; जड; ऐदी पहा. [सं. अयत्नी ?]

अयन—अईन पहा.

अयन—**न.** १ सूर्याचे उत्तर किंवा दक्षिण दिशेने गमन. उ० उदगमन-उत्तरायण; =सायनमकरारंभापासून कर्कारंभापर्यंतचा उत्तरायणाचा काळ; दक्षिणायन=कर्कारंभापासून मकरारंभापर्यंतचा दक्षिणायनाचा काळ. २ सहा महिने; अर्ध वर्षे; तीन ऋतू. 'कोटें वर्षे कोटें अयन.' ३ अयनांत; अयनबिंदु; ई. सॉल्टिस. ४ रस्ता; मार्ग; पंथ. 'पौष्याप्रति जातां जो पुरुष वृषारूढ देखिला अयनीं.' —भोआदि २.१२८. ५ (समासांत) जाणे; येणे; गति. ६ प्रवेशद्वार (सैन्याचे); सैन्यप्रवेशमार्ग. —अगवद्गीता १.११; —गीर ६०४. [सं. इ=जाणे]. ०काल-पु. दोन संपातांमधील काल (सूर्याच्या गतीला लागणारा); दोन अयनबिंदूतील काल; अयन पहा. ०चलन-न. धृव्याचे ध्रुव एका बिंदूभोवती फिरत असल्याने ताऱ्यांचे होणारे चलन; क्रांतिपात किंवा क्रांतिसंपातगति; संपाताच्या स्थानाचे मार्ग सरणे. ०चलन-न.

विशिष्ट तान्याच्या क्रांतिवृत्ती स्थानापासून ध्रुव व कर्दब यांवर जाणाऱ्या सूर्यांमधील कोण. ०बायु-पु. एक प्रकारचे नियतकाल वाहणारे वारे; ६।६ महिन्यांनी यांची दिशा बदलते त्यावेळीं मोठमोठी वादळे होतात. मुख्यतः हिंदीमहासागरांत वाहतात. —सृष्टिज्ञान २८. ०वृत्त-न. भवलय; भवत; क्रांतिवृत्त; विषुववृत्तापासून २३।५ अंशांवर उत्तरेस व दक्षिणेस असलेली अक्षवृत्ते. उत्तरेकडील कर्कश्रुत व दक्षिणेकडील मकरश्रुत. या दोन वृत्तांमधील प्रत्येक अंशांशावर एकदां सूर्य अगदीं डोक्यावर येतो. (ई. ट्राॅपिक्स.) [सं.]

अयनक—**न.** चप्पा; उपनेत्र; चाळिशी; आरशी. 'माझ्या अयनकीला भिंग बसवावयाचें आहे.' [अर. आयनक. अयन=डोळा याचें द्विवचन. तुल० सं. नयन; ई. आय]

अयनक—**पु.** आरसा; दर्पण; कांच. **अयनेमहाल**—**पु.** सर्वत्र आरसे असलेला दिवाणखाना. **अयन्याची अंबारी**—**झी.** राजे लोकांची आरसे असलेली अंबारी. 'अयन्याची अंबारी गमनीं तारंगण.' —ऐरोप १०९ [अर. आइना=आरसा]

अयना—**पु.** आरसा; अयनक पहा.

अयनांत—**पु.** १ अयनाचा शेवट; अयनबिंदु; दोन अयनांमधील संधिकाल. २ अयनअर्थ ३ पहा. [सं.]

अयनांरा—**पु.** निरयन गणनेचे आरंभस्थान जी निःशर रेवती योगतारा (सिटारीशियम) तीपासून सायन मेषसंपातापर्यंतचे क्रांतिवृत्ती अंशादि अंतर. [सं.]

अयनी—आयणी पहा.

अयब—**पु.** १ दोष; उणीव; अपुरेपणा; खोड; व्यंग; न्यून. 'नाहींतर शरकती (शरीक, मदतनीस) आहेत म्हणून कमती सरन्यामाची होती तर इंग्रजांचे जवामंदीस अयब लागता.' —ख ८. ४३५४. 'जाणतें नेणतें अनुचित कर्म होत असेल तर ती गोष्ट चित्तांत ठेवून त्याचा अयब इतर लोकांत न बोलतां' —आज्ञापत्र १९. २ दुष्टेण; दुराचार. ३ (ल.) धक्का. [अर. अयब] ०दार-वि. न्यून किंवा दोष असलेला; अपुरेपणाचा.

अयबुगयबु, अयबोगयबो—**पु.** (धों.) कोणी तरी व्यक्ति; कोणीही आला गेला; कोणतेही सामान्य लोक. [सं. आ + या आणि + गम; आया + गया]

अयमुचें—**कि.** (गो.) फुलाची कळी अवधट उमलणे. [सं. अर्थ+मुच; का. मुच्छ=सुरळणे.]

अयय्यो—**छा.** आई! आई! बापरे! आभये किंवा दया, भीति वाटली असतां निषण्णारा उद्गार. [प्रा. अइया=की; किंवा प्रा. अइय=दयाई. का. अय्या द्वि.]

अथराण—**न.** अरण्या; जंगल; रान. [सं. अरण्या. फा. वैरान]

अयल—अयाळ पहा.

अयध नवमी—अविधवानवमी पहा.

अयं विशेषः—प्रथम मान्य झालेली जी गोष्ट, तिच्याबद्दल पुढ्यांकरादि पुन्हां सांगितलें असतां पहिल्यापेक्षां ती जास्त मान्य झाली असतां हें वाक्य म्हणतात. (चुकीनें अहं विशेषः) [सं.]

अयश—न. पराभव; अपकीर्ति; दुर्लौकिक; फजिती; अपमान. [सं. अ+यश्]

अयश—चैन; ऐशआराम. ' पातशाह बंदस्तूर दिल्लींत अयश म्हणून आहेंत. '—दिमरा १.९१. [अर. ऐश=सुख, आनंद]

अयस—न. १ लोखंड ' त्वद्गुरुचे काष्ठायस दंत हिरण्मय तुझे मसोत असें । '—मोआदि २.४८. २ पोलाद. [सं.]

अयस्कांत—पु. लोहबुंबक; लोहकांत. [सं.]

अया-य्या—पु. १ लिमाइत लोकांत सन्मानदर्शक संबोध. २ यांचा गुण—जंगम. ' आकृष्टीनि ऐस्या शुद्ध ज्ञानगोष्ठी । वृत्ती अय्याची झाली उफराती । '—दावि ३.५७. ३ (सामा.) बहुमानार्थी पदवी स्वामी; साहेब याप्रमाणें. ४ गुरव; पुजारी. कर्नाटकांत हा एक लोखंडावर आहे. ५ स्वयंपाकी; आचारी. ' हुजूर मुदबकखान्यांतली गमादी, भालेकरी, अय्या लोकांशीं संवेष येत असे. ' विक्षिप्त १.९५. [सं. आर्य; द्रा. अय्या]—स्त्री. युरोपियन लोकांजवळ रसगारी हिंदू दाई; (सामा.) दासी. [सं. आर्या; पोतु. अइआ दाई. आई=शिक्षक याचें स्त्रीलिपि रूप]

अयाचित—१ वि. याचना न केलेले; न मागतां मिळालेले [सं.]. २ न मागतां इतरांकडून सहज मिळणाऱ्या भिक्षेवर अप्रकाशिकेंकरून ज्याची उपजीविका चालते असा निर्बाध करणारा. धनाचा सद्व्यो खरा । याचें अनाथ प्रेतसंस्कारा । अपांचें दीनांच्या द्वारा । धाडाचें बरा अयाचिताच्या ॥ '—एभा २३.३९६. —किवि. ' मागतां; आपोआप; सहजासहजी (मिळालेले). [सं. अ+याच्]

बाबा—पु. अयाचितपणें येणारा साधु. [अवचित]

व्रत—न. वृत्ति—स्त्री. याचना न करतां जें मिळेल तेवढ्यावर निर्बाध कर. याची वृत्ति. याचना केल्यावांचून ज्या दिवशीं जें अन्न मिळेल तेंच खान करून राहाणें. (ल.) संतोषवृत्ति. **व्रत**—न. वरील तऱ्हेनें ह्मण्याचा केलेला निश्चय.

अयाचित—किवि. (बायकी) अनाहुत; अवचित. ' मी तेंच याचित गेलें. '—रखून—पु. एकाकी केलेली ह्मत्या; मनुष्यवध.

अयाचिती—स्त्री. अयाचितकडे पाठविलेले द्रव्य, भिक्षा-गैर. [सं.]

अयान-आयां—वि. व्यक्त; श्रुत; स्पष्ट. ' मुकदमे इजविहार ले, अयां जाले. '—पया ४५०. [अर. आयां=स्पष्ट. फा.]

अयानम—(गो.) अविधवानवमी पहा.

अयाळ-ळ—स्त्री. घोडा, सिंह वगैरे जनावरांच्या मानेवरचे लांब केस. **०डांडी**—स्त्री. अयाळ आणि शेंपटीचा बुंधा—दांडी. ' घोड्याची अयाळ दांडी धरून चालावें. ' [फा. अयाळ]

अयाळ-ळ—स्त्री. विषेवच्या नांवापुढें नवऱ्याच्या नांवा-पूर्वी (कागदोपरी) लिहिण्यांत येणारा (कोम, भतार याअर्थी) शब्द; जसें—साळू सोळसकरीण अयाळ विठोजी सोळसकर. [अर. इयाळ=कुडुंब. फा. अयाळ=पत्नी, स्त्री.]

अयाव—इतर रूपे—आयव—आयाव (गो.) अहेव; अविधवा; सवाण्ण. [सं. अविधवा]

अयावया—किवि. गद्यांयां; दीनवाणें; रखवें तोंड करून (किं० करणें). [ध्व. गद्यांयां]

अयुक्त—वि. १ न जोडलेले, छळलेले. २ अयोग्य; अनुचित; निरुपयोगी. [सं. अ+युज्] **०पण**—न. विलगता; वेचळता, ' म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें । '—झा २.३४७.

अयुत—न. दहा हजार ही संख्या. ' जो देवाल्याची वृत्ति हरी । जो द्राघण वृत्तीचा लोप करी । तो अयुतायुत वर्षसहस्री । योनीं सूकरीं विष्टा भोगी ॥ '—एभा २७.३९२. [सं.]

अये—उद्ग्रा. हे ! अगे ! (संबोधन). ' अये, ये सुलोकीं कवण तरुणीचें तप फले । '—साराह ७.८२. [सं. अयि]

अयेर, आयेर—(गो.) अहेर पहा.

अयो-अयोनवमी—(कौ.) अविधवानवमी पहा.

अयोगसंभव-असंयोगिक—वि. (शाप.) जीपुरुषसंयो-गाशिवाय झालेली (प्रजा). [सं.] (इ.) असेक्युअल.

अयोग्य—वि. १ न शोभणारें; योग्य, युक्त नसलेले. २ निरुप-योगी; नालायक; अपात्र. [सं.]

अयोनिसंभव—वि. १ शुक्रयोगितसंयोगानें उत्पन्न न झालेला; जारज, अंडज, स्वेदज नव्हे असा. ' जो अयोनिसंभव श्रीहरी । जगनिवास लीलावतारी । '—हृ ५.१५. २ मानसपुत्र. [सं.]

अयौतक—न. स्त्रीधनाचा एक प्रकार; विवाहप्रसंगाशिवाय इतर-वेळीं मिळालेले स्त्रीधन. [सं. अ+यौतक]

अर—(कुण.) अरे पहा.

अर—स्त्री. अलीकडील बाजू. ' अर बांधे तर बांधे '—वैद्यकबाड भाईअह १८२१.८५. [सं. अर=साभिष्य]

अरई—य—स्त्री. विप्र. आई. मांडीवरील खांडुक किंवा गव्द; गुदस्थानांतली गव्द (भंगदर). [सं. अरति. प्रा. अरइ=अस्वस्थता; दुःख.]

अरकरी-बरकरी—स्त्री. कलागत; कचकच; कडकट; घुस-फुस; तोंडातोंडी; हमरीतुमरी. (किं० लागणें, चालणें). [बर्करी. फा. बर+अकस्=घोडण, द्वि.]

अरकस—पु. १ करवत चालविणारा; अरकरी. २ करवत. [फा. अर=करवत; अराकस=करवत्या; का. अर=कानस. दुल.

सं. क्रकच(र)=करवत]. ०काम-न. चिरकाम; (माप-एक गज म्हणजे २४ तसू लांब आणि ६ तसू रुंद; एक दोरी म्हणजे ४ गज किंवा १२ फूट लांब आणि ६ तसू रुंद. अरकसकाम अशा दोरीने किंवा गजाने मोजतात). ०दार-पु. करवत चालविणारा; करवत्या, अरकसी. ०बरकस-स्त्री. १ भिकार, बेचब, सत्वहीन, अन्न; रुस, अत्वादित अन्न; कदम. २ नीरस बोलणे; सुकुशीत भाषण करणे; काही तरी पाणवट बोलणे. ३ भांडाभांडी; तोंडातोंडी; कचकच; अरकसी बरकसी पहा.

अरकसणे—उक्ति. करवतीने कापणे; करवतणे.

अरकसले-बरकसले—न. पचनास कठिण किंवा जड, रुस जाईपर्यंत अन्न; अरकसवरकस अर्थ १ व वरकस पहा.

अरक-सी-शी—पु. करवत चालविणारा; करवत्या; अरकस पहा. -वि. त्याने केलेले (काम); करवतीचे (काम).

अरकाट—न. प्र. अकांट. कर्नाटकातील एक शहर. -वि. अकांटी; अकांट शहरचे (रुपये, नाणे). उ० अरकाट गंजीकोट=अकांटातील एक विशिष्ट रुपया. [अकांट व गंजीकोटकडील]

अरकाट—पु. लुब्धा; भांडखोर; धूर्त; दुषार; अर्थट पहा.

अरकान—पु. १ खांब. २ (ल.) संचालक; आधारस्तंभ; प्रधान. [अर. कन=खांब अर्वा]. ०१ दौलत-स्त्री. राज्याचे मंत्री; राज्याचे आधारस्तंभ. (एक पदवी)

अरखडा—अराखडा पहा.

अर(रा)खणा—स्त्री. (प्रं.) निग्रह; दमन; निरोधन; दाब; प्रतिरोध. [सं. आनखण; प्रा. आखण; म. राखण]

अरखुंडा, अरखुडा—पु. १ चोळवदन, धासदन पडलेली खुण (दोरीने बगैरे); करकोचा. २ खांब, खोबण (दोरी बांधण्यासाठी, काठी-खुंडीला पाडलेली). [अरखडा]

अरगजा—पु. अनेक मसाल्याच्या द्रव्यांनी मिश्रित असलेली पिबवळी घुवासिक पूड; एक सुगंधी, सुवासिक उडीचा पदार्थ. [हि.]

अरगडा-ड—स्त्री. खरीपाच्या पिकापैकी हलकी-तीन महिन्यात येणारी ज्वारी. ही सुगंधी पेरतात. [का. आरु=लहान गणे=वागे, कांवे ?]

अरगळणे—अक्ति. गोंधळणे; अडखळणे; घोटाळणे; कुटित होणे; भांडावणे. [सं. अगला]

अरगाल—न. (कर्ना.) चाकोरी; नेमि.

अरगिन—पु. टांगण्याचा (लौकता) राकेलचा दिवा. [हि. अरगनी=दोर. सं. अलसी-अलगीन. तुल० इ. अगड=वाटोज्या बातीचा दिवा]

अरगीपारगी, अरगोपारगी, पारगीपारगी—स्त्री. १ बाळीपाळी; अदलाबदली; आलट पालट. २ हाताहात देवघेबीची क्रिया. (उ० कौल, विटा बगैरेच्या अरलेल्या टोपल्या एकाच दुष्ट

घडो. १. ११)

न्याच्या, त्याने तिसऱ्याच्या हाती, अशा रीतीने घेऊन जाणे व रिकाम्या परत आणणे. (तृतीया किंवा सप्तमी विभक्त्यात नेहमी उपयोग) अरगीपारगीने, अरगीपारगी. [सं. आर=साक्षिण्य+तसू; प्रा. आरओ; म. अर, आर=अलीकडे+सं. गम्+पार=पलीकडे+सं. गम्=(येणे, जाणे)]

अरजणे—क्ति. (व.) परबडणे; बनणे; चालणे; जमणे; जुळणे. 'ज्याला अरजल तो घेईल पीतांबर.' [सं. अरु=मिळविणे]

अरजल-जली-जेल—वि. एका (किंवा तीन) पायांने पांढरा असलेला (घोडा); चित्रमंगी, हा अशुभकार मानतात. [अर. अरजल; हि. सं. अरु=चकाकणे, पांढरे असणे.]

अरड—स्त्री. ते ५ काढण्यासाठी करडई, एरंडी बगैरेचा भाजून, कुटून तयार केलेला कुडा; करडई बगैरेपासून तेल काढून घेण्याची क्रिया. (कि० घेणे) अरड काढणे-घेणे—१ एकाद्याची खरब काढणे; हजेरी घेणे. २ (जिवाला) सरमरेतोंपर्यंत त्रास देणे किंवा बेजार करणे; दमविणे; शिणविणे; झिजविणे; धीज सोसावयास लावणे; घायकुतीला आणणे; भांडावणे; हाडे घुसळणे. अरड निघणे—जोर गमावणे; सत्वहीन होणे; दमणे; त्रासणे; गळणे; यकणे. [का. अरडु=भाजलेले धान्य. अरि=दळणे; बुरडणे.]

अरड—स्त्री. आरडाओरड; आकोश; बखेडा; गळबला; गलका. [सं. आ+रट; प्रा. आरड]

अरडणे—अक्ति. ओरडणे; आरडणे; रडणे; आकोश करणे; हंबरडा फोडणे. 'तो अरडत कौसल्यामाय.' बरते कोनिया बाहे.' [सं. आ+रट=ओरडणे प्रा. आरड]. ०बरडणे—आरडाओरड करणे [अरडणे दि.]

अरडा—अरड पहा. ०अरड-ओरड-स्त्री. ०ओरडा-पु. एकदम ओरड; कलहोळ; सर्वांनी मिळून केलेला आकोश; गडबड. अरडांवरडी—स्त्री. अवघड जागा; कडा; उतरण वळण; नदीचा कांड. 'जशा भोवत दिसतो अरडीवरडी।' —भा ९.८१. —एभा १९. १००. 'महा अवघड अरडीवरडी। उतरतां कडे कडाडी।' —कथा ६.५.९८. [वरडी दि]

अरडींवरडीं—क्ति. खाचळक्यांत, रानांत-डोंगरांत. 'गाथी राखे अरडींवरडी।' —एभा १४. १५६. [सं. दरी=वरडी. दरड दि.]. जीव अरडींवरडीं घालणे-पाडणे—संकटात घालणे; साहस करणे; त्रास सोसणे; अतिशय कष्ट करणे; —पडणे—संकटात सांपडणे; पेंचात येणे.

अरडीपरडी—स्त्री. परडी (दि.) 'अरडीबाई परडी ग। परडी एवढे फूल ग।'

अरहेल—न. अरड घेऊन काढिलेले तेल, अरड पहा. [अरड+तेल.]

अरड्या—वि. ओरडणारा; बोंबल्या; किकाळणारा; रडणारा.
'तुमचा गडी सुसता अरड्या आहे.' [सं. अ+रड्]

अरणी—स्त्री. १ शेताची बांधवळी; तीव्र; ओटा. २ रणी गण; रणभेदान; युद्धभूमि; रणक्षेत्र. 'पारकियां चिए अरणी । घालित आला लोहा ची गवसनी ।'—शिष्ट १७९. 'तेढूळी प(ख)ळवळलि अरणी ।'—उषा १४१६. ३ (ल.) पुढारी; सेनाब्यूह. 'देवा(खा) मोडलिया अरणी ।'—उषा १६०६. [सं. अ+रण, अरणी; सं. अरण=हिंसा, वैर, किंवा सं. रण]

अरणी—स्त्री. ऐरण; लोखंड वगैरे धातु टोकण्याचा टोकळा.
'जैसी लोहाची अरणी । तैसी मेरूची घडणी ।'—कथा ६.२.२६.
[सं. अरणि]

अरणी—स्त्री. (व.) एक प्रकारच्या फुलाची बेल. ही बहुधा काटिरी कुंपणांत वाढते. फुलाचा वास दुरून चांगला येतो व जवळून वाईट येतो. [सं.]

अरणी-अरणीपात्र—न. अग्न्याधानाच्या वेळीं अग्निहोत्री ज्या लांकडांतून मंथन करून अग्नि पाडतात ते (पिंपळाचें) लांकूड. 'जैसा दो काष्ठ्यांच्या अरणी । मधूनि काडिजे जेवीं अग्नि ।'—एरव्व ५.५. —एमा १९.७४. [सं. अरणि]

अरण्य—संक्रि. (गो.) आवळणें; आखडणें. आरणें पहा.

अरण्य—न. १ ओसाड,निर्जन प्रदेश; मोठे जंगल;वन;झाडी. २ जमीनीची स्थिति, पाण्याची दुर्मिक्षता, आणि अशाच कांहीं दुसऱ्या कारणांनीं जी जमीन लागवडीस व वसाहतीस निरुपयोगी असते ती;वैराण प्रदेश. ३ गोसावी लोकांतील एक पंथ. [सं.]. **०पंडित**—पु. अडाणी लोकांतील दाहाणा, ज्याच्या विद्वत्तेचा व्यवहाराला उप योग नाही असा. (ल.) मुखें. (फक्त अरण्यांतला विद्वान्, तेथें त्याची विद्वत्ता अजमावण्यास कोणी येत नाही.) 'असे अ० इंग्लंडांत गेल्यावर ' एंडोपि दुमायते ' या न्यायासनें तेथें...मान पावतात. '—नि.

०खद-खदिन-रोदन—न. (निर्जन अरण्यांतील निष्फळ रडणें) ज्या हत्तारीचा किंवा विनवणीचा उपयोग होत नाही अशा वेळीं योजावण्याचा शब्द; व्यर्थ श्रम; निरुपयोगी खटपट. 'आपल्या देशबंधूंजी जी काकूळ केली ती केवळ अरण्यरुदितप्रामाणें निष्फळ झाली. '—नि.

०वास—पु. तपत्र्यैकरितां गांव सोडून अरण्यांत राहणें.
०सेवन—न. अरण्यवास. **०सेवी**—वि. अरण्यवासी; अरण्यांत राहणारा.

अरतणेंपरतणें—उक्रि. उलथें पालथें करणें (भाकरी, पोळी).
- [सं. परिवर्तन=परतणें. द्वि. अस्ता+परता]

अरतवण-परतवण—न. नवीन लम झालेल्या मुलीचें सासर

—माहेर करणें. [सं. परिवर्तन=परतणें द्वि. अरतवणें=परतवणें]

अस्ता-ती-सं, अस्ता—क्रि. अलीकडे; इकडे; येथें; ह्या बाजूला, भागाला. याच्या उलट परता. 'देव सारावे परते। संत पुजावे

अरते ।' 'तो गांव नदीचे अस्ता आहे.' (ल.) अधिक प्रिय किंवा आवडता. 'माला लेऊ अस्ता आणि पुतण्या परता, असें नाहीं दोघे सारखेच. [सं. आर=साभिप्य+तत्सु]. **०परता**—क्रि. १ अलीकडे पलीकडे; इकडे तिकडे; दोन्ही बाजूला; सर्व बाजूंनीं; सभोवार. २ तेथेच; आगेंमागें; जवळ; आसपास; कमीअधिक; लवकर किंवा उशीरा. —वि. १ इकडचा तिकडचा या बाजूचा त्या बाजूचा; दोहीकडील; एकाच विवक्षित सदरालाही न येणारें. उ० अरतीपरती मिळकत; जादा आड मिळकत. २ धुप्र; किरकोळ; अर्वांतर; सडफट. 'मी एकच चाकरी करीन अरतें परतें कांहीं करणार नाहीं. '

अरती—स्त्री. १ कंटाळा; तिटकारा; वीट; विरफि. २ असमाधान; अतृप्ति. —वि. कंटाळा करणारा; विरक्त; अतृप्त; असमाधानी. [सं. अमरति]

अरती—आरती पहा.

अरतीर—न. अलीकडची थडी—कांठ वगैरे. 'प्रपंच नगरा-सभोवतीं। कर्मेनदीची महाख्याति । तिचेनि जेथें जीव वसती । उत्पत्तिस्थिती अरतीरी ।'—एमा ११.१०५२. [अर=अलीकडील+तीर=कांठ]

अरति—स्त्री. १ कोपरापासून कांगुळीच्या टोंकापर्यंतचे हाताचे माप; हात. २ किड्ड; लांबी ३४.२ इंच—छ अंक १९९.
[सं.]

अरत्र—क्रि. १ येथें. २ इहलोकांतले, मृत्युलोकचें जीवित; याच्या उलट परत्र. ३ इहलोक; मृत्युलोक. 'तेथें अरत्र ना परत्र । कांहींच नाहीं ।'—दा ५.३.४. [सं. परत्रच्या उलट]. **०ना परत्र**—अ. इकडे नाही व तिकडे नाही अशा प्रकारें; इथें ना तिथें; अर्धांतर.

अरद—वि. (गो.) अर्थे पहा. ज्या सामासिक शब्दांत अर्थ हे पद आहे त्या ठिकाणीं अरद हेहि पद चुकीनें पुष्कळां वापरतात. उ० अरदकच्चा—जेवा—पडा—पिका—वाट. [सं. अर्थ]

अरदळ—तैनातीची अर्धी रक्कम; अर्धली. —ख ३६८०.
[सं. अर्थ]

अरंदळणें—अक्रि. १ ओरडणें; गज्जना करणें; गोंगाट करणें. २ हातपाय आपटणें; चरफडणें; अदळ आपट करणें. [सं. आकंदन किंवा आरद्]

अरद्—वि. आर्दे (अप.) ओले. 'कितेक दिवस अरद् शुष्कपणें'—सप्र ८.२० [सं. आर्दे]

अरंघें—न. संततीचा अभाव; अनपत्यता; निःसंतान. [अ+रांघणें ?]

अरपार—आपार पहा.

अरब—पु. अरबस्तानीतील रहिवासी-माणूस-घोडा. (अरब-दौत अरब-वां हा शब्द घोडा या अर्थी येतो. अरब देश म्हणजे हल्लींचे अरबस्तान असावे). [अर. तुल० सं. अरब=घोडा. प्रा. आरब=अरब]

अरबचरब, अरबट, अरबटचरबट—वि. १ वेचव; नीरस; बेळजतदार; निःसत्व, रक्ष (अन्न). २ धबोट; निळाजरा; उनाड; तोंडासतोंड देणारा; उदंड; राकट; असम्य; जंगली; खेडवळ (इसम, भाषण, चालरीत, संवय, देश, मुखळ, रान, जागा इ०). 'मोठा अरबट दिसतो हा !' —न. बडबड; बकबक; वटवट; बाष्कळ, निष्कारण गप्पा. —किवि. निरर्थकपणे; बाष्कळपणे; काहींचे बाही (बोलणे). [सं. आरभट=साहसी अप. किवा चव्हे, चर्व=चावणे, खाणे द्वि. किंवा ध्वनिवाचक]

अरबट दांड—वि. जंगली; खेडवळ; अडदांड; रानवट; अड-मुठ्या; ठेंव्या. [सं. आरभट]

अरब(स्ता)स्थानी—अरबी पहा.

अरबळ—न. क्षणीत; कासावीस होणे; घाबरणे; कुंथणे. 'तेवि मुडपोनि मुजळ पाये । तरी अरबळ न करिती ।' —दावि १३३. [सं. आ+र=ओरडणे, शब्द करणे.]

अरबळणे—अकि. विप्र. आरबळणे. १ होपेत बरळणे, बड-बडणे; कुंथणे. २ होपेत घेरलेला असणे; येणे. ३ ओरडणे; भ्रमांत बळकणे; आक्रोश करणे; हंबडा फोडणे. ४ निष्कारण किंवा व्यर्थ बडवड करणे. [सं. आ+र किंवा आ+रु=ओरडणे, शब्द करणे]

अरबळणे—अकि. पोलणे, भाजणे.

अरबा—वि. चार संख्या (सुर सन) [अर. अरबाह]

अरबा—पु. १ अरबांची लढाई—हल्ला; युद्ध. (कि० (वर) हल्लाणे). २ शिब्यांचा किंवा धमक्यांचा वर्षाव. ३ कोणतीही तश्फदारी, जोराची क्रिया; सपाटा; तडाखा; धडाका. जसे—रागाचा—जेवणाचा—लिहिण्याचा अरबा. ४ (सोलापूर प्रांत) गांवाची किंवा किल्ल्याची वेस. ५ अराबा पहा. (वर) ० उडणे—रागात—त्वेपात उठणे, उठाव करणे. ० पिडून जाणे—पिणे—सोसणे—त्वेप, राग, आवेश सहन करणे, सोसणे. २ तोफांचा मारा सहन करून अंत घुसणे. [अर. अराबा]

अरबाड—न. (व.) ऊर; कांसळ्या; बरगळ्या किंवा त्यांची बाजू. 'अरबाडावर लाय मारली.' [सं. उर+वर्ति:]

अरबाडी—पु. (व.) विंबू व सर्पदंशावरील मंत्र जाणणारा मंत्रिक. 'अरबळ्याच्याने साप उतरला नाही.' [सं. उर+आर=अजग+भाधा; फा. अरबद=सर्प]

अरबाणा—पु. हुकमत; वचस्व; ताबा; आटोका. [फा. अराबा+बाणा=रीत, चाल; अर+बाणा ? मोको] —ण्यांत असणे—चालणे—राहणे—घागणे—आहेत किंवा कळात असणे. —ण्यांत मसणे—दून जाणे—आहेत नमणे; आटोक्याबाहेर जाणे.

अरबी—वि. अरबस्तानीसंबंधी. (ल.) भाषा, घोडा, वेप, लिपि, फळफळावळ बगैरे. 'मंद हल्ले हल्ले चालतो । चपळ कैसा आटो-पतो । अरबी फिरवणार तो । कैसा असावा ।' —दा १९.७.१८.

० तगादा—पु. अरबी शिपायांनी लाविलेला तगादा. हा अतिशय जुलमी व त्रासाचा असतो. यावरून (ल.) अतिशय निकडीची—सक्तीची—जोराची मागणी; मारवाडी तगादा. ० **पहारा**—पु. अरब लोकांची चौकी. हा फार कडक व जालीम असतो त्यावरून कडक व सख्त पहारा. (कि० करणे, लावणे, मांडणे, बसवणे, लागणे, बसणे). ० **साल**—न. ० **सन**—पु. अरबी वर्ष; मृगसाल; शुद्धरसन (सूर); याची संख्या मांडण्याची रीत पुढीलप्रमाणे. अहद—इहिदे १, इसने २, सल्लास ३, अरबा ४, खम्मस—सिन ५, सीत ६, सब्बा ७, सम्मन ८, तिस्सा ९, अशर १०, अहद अशर ११; इसने अशर १२, सल्लास अशर १३, तिस्सा अशर १९, अशरीन २०, सल्ला-सीन ३०, अरबैन ४०, तिस्सैन ९०, मया १००, मयातिन २००, सल्लासमया ३००, अरबामया ४००, तिस्सामया ९००, मय्या व अलफ ११००, मय्यातिन व अलफ १२००, अशर अलफ १००००. हे उजवीकडून डावीकडे मांडीत जातात. ठोकळ मानाने अरबी सनांत ५९९ मिळविले म्हणजे इसवी सन येतो. कागदपत्रांत हे अक्षरांनी लिहितात. उ० इसने सल्लासीन तिस्सैनमया व अलफ=२+३०+९००+१०००=१९३२.

अरबु(बु)ज-द—वि.(विप्र. अरुबुज) राकट; आडदांड; खेडवळ; मड; रानटी; जंगली; अशाणी; रड्ड; क्रूर; ओबडधोबड. 'अति-सात्विकता दृष्टी पडे । तरी मानी वेडे अरुबुज ।' —एभा १३.२६४. [सं. अ+बुज; प्रा. अ+बुज्ज=अरुबुज]. ० **जात**—रानवट, अडदांड जात; अशा जातीचे लोक—मिळ, पठाण बगैरे. 'इराणी दुराणी, जात अरुबुज. त्यांनी कित्येक तरण स्त्रियांच्या आजू घेतल्या.' —आब ८.

अरबैन—वि. ४० संख्या; अरबी साल पहा. [अर.]

अरब्बा—अरबा पहा.

अरंभ—अरंभिक—(गो.) आरंभ पहा.

अरम(मार)—आरमार पहा.

अरमिन—एक सुंगसाच्या जातीचा, अंगावर लव किंवा लेंकर असलेला प्राणी. य. लेंकरीचे झगे न्यायाधीश, सरदार यांच्या-करितां करितात. [इ. इमिन]

अरर—न. दार; दाराची फळी; कबाड. 'जायळें उघडाय कर देविनि उघडिल्याहि अररा ज्या.' —मोसभा ३.४. [सं. अरर=दार]

अरर—उद्ग. अरं ? दुःख; शोक; आश्चर्य व्यक्त करणारा उद्गार. [सं. आ+र]

अरख—वि. अरब; दहा कोटी संख्या. [सं. अरुबुज]

अरखळ—वि. (गो.) खोडकर; पोरकट; वेवसर. [सं. आ+ख+ल]

अरवा—वि. नाजूक; अरवार; अरवार पहा. 'माशुक मउ सुखचंद्र सडुमार पुण्यातुलित अरवा ।'—प्रला २३०.

अरवा—स्त्री. मर्जी ! शर.

अरवाडी(ळी)—क्रि.वि. (व.) अवैली; अकाली. [येर+वेळी; सं. अपर+वेला]

अरवार—वि. (गो.) खोडकर; खोडसाळ; उनाड; दांड; अरळ (मूळ.) [सं. आ+र+व+लु]

अरवार-ळ—वि. अरवार पहा. १ हलकें; सहज तुकडे पडणारी (भाकरी, पोळी इ.); खुसखुशित (पकात्र). २ मऊ; नरम (अंबि, फेळी, इ.) 'मुळे चांगले अरवार असतात'—बागेची माहिती ३४. ३ (काव्य) नाजूक, सुकुमार. —स्त्री. सुदु शय्या, शेज: अरवार पहा. [का. अरळ=मूळ; ते. अरवरल=काटकुळा, पातळ.]

अरवाळी—स्त्री. खोण्या; दांडपणा (लहान मुलांच्या) चेष्टा; उनाडक्या. —वि. खोडकर.

अरविंद—न. कमल; पद्म, 'नमो विश्वबोधविद्वत्ता । विद्यारविंदप्रबोधा ।'—ह्या १०.१. 'रामाचें वदनारविंद ।' [सं.]

अरशिसि—अर्धशिशू पहा. [का. अर=अर्ध+ सं. शीष=बाले]

अरशी-सी—स्त्री. १ उपनेत्र; चष्मा. २ लहान आरसा; आरशी. 'त्या आरशा घालुनि अंगडयाला'—सारह ६.२७. [सं. आदर्श]

अरस—वि. रसहीन; नीरस. (ल.) बेचव; शुष्क. 'कशासाठी गावीं अरस कवनें मी स्वबदनें'—केक ६ [सं. अ+रस]

अरसट्टा—अडसट्टा पहा.

अरसपरस—क्रि.वि. १ भोंवताली; जवळपास; आसपास; आजूबाजूस. २ (कों.) अवसरचवरस. [सं. परिसर=परस द्वि.]

अरसपरस—क्रि.वि. (बडोदें) परस्पर. 'अरसपरस सलग्न्या होऊनी । परत आले. '—गापो ६७. 'शेवटीं उभयपक्षां अं हळदीकुंकू येण्यांत येतें.'—पेरापुविज १०६. [सं. परस्पर; गु. अरसपरस]

अरसा—आरसा पहा.

अरसा-आरसा—अर्सा पहा.

अरसिक—वि. १ सौंदर्य व मोहकपणा न जागणारा किंवा त्यासंबंधी अडाणी; चव किंवा गोडी नसलेला; मर्म न जाणणारा. ज्याचें ललितकलादि गोष्टीत मन रमत नाही असा 'सेवंतीये अरसिकाही'. आंग पाहतां विशेषु तरी नाही । परी सौरभ्य नेले तिहीं । प्रमर्षी जाणिजे ॥'—ह्या १५.५९४. २ 'बेचव; नीरस. [सं. अ+रसिक]

अरसेनिक—न. सोमल; ताल; रसायनांतील एक मूल द्रव्य होमिओपॅथीत हॅमहामारी, अतिसार, क्षाफ, दमा वगैरेवर औषध. [हं.]

अरस्य—वि. निरस 'बाखों ते तें अरस्य' गीता १.२३१० [सं. अ+रस]

अरळ—न. १ फूल. 'शेजेवरी अरळ सुकले.'—हृ ३०.२७. २ (गो.) मऊ झालेले. —क्रि.वि. (आह्लाद या अर्थी) 'उंच होवोनि ऊर्ध्व हूतें । अरळ काळिका तोडिल्या'—हृ. १७.१०९. [का. अरळ=फुलणे; फूल]—वि. (ल.) नाजूक, सुदु. 'शय्या घालुनी एकांती । अरळ सुमनांनि निगुति ।'—एहस्व ३.२६ अरवार; अरवार, अरवाळ, पहा.

अरळ, अरळतरळ—वि. १ सैल; ढिलें (बोचकें, गाठें.) २ अव्यवस्थित बसविलेले; नीट, सरळ नव्हे; वेढेवांकडे; अयोग्य बसविलेले (धोंडा, खांब, तुळई.) ३ अनिश्चित; घोटाय्याचें; घाल-मेळीचें; मोघम, पिठपिठित (बोलणें, भाषण). ४ अव्यवस्थित; ढिल्याईची; मंदीची (वागणूक, उद्योगधंदा.) —क्रि.वि. ढिलाईनें; सैलपगानें; सरळ नव्हे (बांगणें); अयोग्यरीतीनें (बसविणें, लावणें, रोवणें); सैल; विस्कळित (रचणें, टेवणें); मोघम; पिठपिठित-पणें (बोलणें, करणें.) [अरळ+तरळ]

अरळी—स्त्री. विप्र. अरोळी. (कों.) मोठ्यानें मारलेली हांक; आरोळी; मोठ्यानें ओरडणें—आवाज देणें—करणें. [मं. आ+र=शब्द करणें; रा. रोळ=कोलाहल]

अरळी—स्त्री. घोडयाच्या अंगावरील उलटी गोम (केसांनी); एक अशुभ लक्षण. [१]

अरक्षित—वि. रक्षण न केलेले; अंशरक्षित; न राखलेले—पाळलेले [सं.]

आराहणें—आराहणें पहा.

आराकस—अरकस पहा.

आराखडा—पु. १ टोकळ अंशज, बेतवात; नकाशा; मधुषा; रूपरेषा; छुणा; योजना. [सं. आ+रखा, आलेख] (किं० घालणें; करणें; मांडणें). २ हिशेबाचें अंदाजपत्रक; खांडा. ३ मर्यादा किंवा सीमा; इयत्ता; कार्यक्षेत्र; ४ नकाशा; चित्रें वगैरे काढण्यापूर्वीचा आकृतिपट (आऊट लाईन). ५ ओरखडा; ओरखडा; रेघोटया; खरडलेल्या छुणा. (किं० ओडणें, काडणें, पडणें.)

आराखणा—स्त्री. (कों.) दमन; निग्रह; संयमन; आकलन; दाब; प्रतिरोध; दावांत टेवणें; रोधणें. [आ+रक्षण=राखण]

आराजक—वि. १ राज्यसत्ता नष्ट करूं पाहणारा; बंडखोर; क्रांतिकारक. २ राजसत्ताविरहित, शास्ता नसलेला (देश). [सं.] ३ कृत्य-न. बंडाकडे प्रवृत्ति; अराजकपणा; अराजकता. 'एकाद्री सुधारणा करणें म्हणजे अराजकत्वाकडे पाऊल टाकणें कीं काय असें लोकांस वाटूं लागलें होतें.'—ईशू ३१३.

आराजक-ता, स्त्री. आराज्य—न. (राजाच्या) सिंहासनावर किंवा गादीवर कोणी नसणें. (ल.) निनायकी; अंदाधुंदी; बेवंदशाही; अराजककाल; सरकार या संस्थेचा अभाव. [सं. अ+राज, राज्य]

अराटी—स्त्री. कांटी; एक झुडप; ह्रीं झाडें कंटकयुक्त वेली-प्रमाणे पसरणारी ओहेत. पाने खेराच्या पानासारखीं वात, कास व पित्तगण यांवर गुणकारी. —वसु १.२७. (सामा.) कांटीरी झुडप. 'अराटीलागीं खुदता। कोठोनि असेल कृपावंता।' —व्यं १५ [व. सं. अराटी; सं. आरी?]]

अराठणें, आरठणें—अकि. कावूंत येणें. [सं. आरात्?]

अराणूक—स्त्री. १ विधांति; स्वस्थता; स्वास्थ्य; पुरसुद; रिकामपण. २ शांतता; सौख्य; शांति; तृप्ति; समाधान. 'तुका म्हणें नाहीं। अराणूक तुज कांहीं।' —तुगा ५८२. [सं. आ + रम् + णूक]

अराबा—स्त्री. १ तोफ; तोफेची गाडी. २ बातेरी; तोफांचा मारा; सरबती. अरब लोकांचा सपाटयाचा गोळीबार. अरबा पहा. ३ गराडा; व्यूह. 'देऊनि अराबा भंवती।' —संभ्रामगी ५८ ४ लबाजमा; इतमाम; ताब्यांतील मालमता; प्रापंचिक पसारा-निरिनाळे व्याप (कुटुंबे, गुरेडारे, जमिनी वगैरे). (कि० पडणें, घालणें, मांडणें, पसरणें, उचलणें आटपणें). ५ मोठा बडेजाव; डौल; दिमाख; भपकेदार प्रदर्शन; अवडंबर; (कि० घालणें, घालून बसणें). ६ (घ.) घोंटाळा; गोंधळ. **○पिणें**—शत्रूचा गोळीबार सतत करून शत्रूच्या फौजेत जाणें. —ख ४८६०. 'इंभ्रजांचा अराबा पिऊन मराठी फौजा आंत घुसल्या, हत्याकाळाले. इंभ्रजी लोक बहुतेक कापून काढाडले.' —रा १९.६३. [फा. अराबा=तोफेचा गाडा]

अराम-खाना-शीर—आराम पहा.

अराल—वि. वांकडें 'आम्हांसी सांगाती। होती अराले ते होती। —तुगा. १८०७. [सं. अराल]

अराल—(हस्त) पु. (नृत्य) आंगठ्य अङ्कित करून तर्जनी धनुष्याच्या आकाराप्रमाणे मध्येच बांधून ठेवणें व बाकीचीं बोटे सरळ पसरून ठेवणें. [सं.] **○खटाकामुख** (संयुत हस्त)—पु. (नृत्य) दोन्ही हात उपपद्मक करून पद्मकोष करणें व मग अराल करून खटाकामुख करणें.

अराष-स-स्त्री—स्त्री. आरास; सुंदर रीतीने केलेली मांडणी. सजावट; आरसे, छतें, चित्रे, दिवे इत्यादिकांनीं गुंजारलेले घर. **घाटमाट**; भपका; आराईश —रा १.१९०. 'कलून तेव्हां घरिच्या अरासी।' —साह. ८.३१. [फा. आराह्श]

अराष्ट्रीय—वि. राष्ट्रसंबंधी नव्हे तें; राष्ट्रीयताचें नव्हे असे; विदेशी; परकीय; राष्ट्रीय भावनेच्या विरुद्ध. 'शिक्षणक्रमास जास्तच आराष्ट्रीय स्वरूप आलें आहे.' संपू २.१५. [सं.]

अरालफराळ—न. (क.) अस्त्युत भाषण. अरळतरळ पहा. [विचित्र रूप. फराळ द्वि. किंवा अरळ+फराळ]

अरि—पु. १ शत्रु; वैरी; दुष्मन्. 'मज सर्वांतरातें कसिपती। अरि मित्र गा।' —झा. ९.१६६. २ चक्र. [सं.] **○मर्दन**—वि. शत्रूला ठार मारणारा; नाश करणारा. 'अरिमर्दना उंट आतां।' रावि. —न. शत्रूचें निर्दालन, हनन; शत्रूचा पराजय. 'तेंचि घगधगीत चक्र। अरिमर्दनी उडूट' —एरुव १.२७. **○राय**—पु. अरिवाच; शत्रूचा राजा; शत्रुत्रेड. 'देवाचेनि तेजे बहुक्शें। अरिराए जितिलें अना-यासें ॥' —शिशु ७३५. [सं. अरि+राजन्]

अरिठा—पु. रिठा [सं. अरिष्ठ]

अरिथ-अरथ—पु. (गो.) अर्थ [सं. अर्थ]

अरिष्ट—न. १ अनिष्टकारक, दुःखकारक गोष्ट; अशुभ किंवा त्रास उत्पन्न करणारी गोष्ट. २ त्र्यल्ल, दरोडेखोर, टोळधाड, धूम-केतु, उल्कापात, घरण्णीकंप, नैसर्गिक संकट, किंवा अशा तऱ्हेचा अनिष्टकारक प्रसंग, आपत्ति. ३ खोडया (लहान मुलांच्या). ४ दुर्भाग्य; दुर्भाग्य. ५ अनर्थकारक अतिक्रम; नुकसानीचा जोर उ० पावसाचें पडणें, बारा वाहणें. (कि. ओढवणें; कोसळणें; मांडणें). (सामा-शब्द) अरिष्टनिरसन—कारक—सूचक. ६ आसव; अकें; मय; पाणी आदि करून द्रव पदार्थांत औषधी द्रव्य घालून काढपा-प्रमाणे अग्नीवर तयार करून आसवाप्रमाणे पुरून ठेवून काढतात तें. ७ (वैद्यक) मरणचिन्ह. ८ सुतिकाग्रह; बाळंतिणीची खोटी. 'मेळ-विले देव सकळ जाउनि विधिने स्वयं अरिष्टंत।' [सं.]. —वि. कठिण; अवघड; प्रचंड; प्रयासाचें 'वेद सुखोदत करणें म्हणजे केवळ अरिष्ट काम.' नि. १०५५. **○संतोषी**—वि. दुस-यांवर संकटें आलीं असतां आनंद मानणारा.

अरी—स्त्री. १ आर (चांभाराचें दोचण्याचें हत्यार); टोंचणी. **म्ह०** गांडीखालीं अरी, चांभार पोर मारी = स्वतःजवळ जमस असून तो हरवला असें समजून दोष करणें. २ लोखंडी अण्डकुचि-दार टोंक (भोंवत्याचें, पराणीचें). [सं. आर]

अरी—स्त्री. हारी; ओळ; रंग [सं. अर=चाकाचा आरा]

अरीणी—वि. (गो.) अक्षणी (अप.) कर्ज नसलेला. [सं. अ+क्षणी]

अरीनूतबन्—क्रि.सध्यां. [फा.]

अरीभवन—न. (शाप.) सरळ रेषांत वाहेर पडणें (प्रका-शाचें); किरणरूपांत निघणें; किरणविसर्जन. (इं.) रेडिएशन. [सं.] **अरीस**—स्त्री. मूळव्याधीचे मोड. 'एक बडी संविजे अरीस मरति।' वैद्यकनाड भाइस ४६. [सं. अरी]

अरीळ—वि. न चाखलेले; शुद्ध. 'फळें कंदमूळें जरी ही न मीळे। तरी काळ कमी जळें कीं अरीळें।' —किरुदा २.८. [सं. अलीढ?]

अरुच—वि. (गो.) १ रुचकर नसलेले. २ तुच्छ; न रुचणारे. [सं. अ+रुचि]

अरुचि—स्त्री. १ कंटाळा; तिटकारा; अनावड; अप्रीति; नाप-संती. २ (वैद्यक) पोटांत भूक असूनहि रोगामुळे तोंडांत घातलेले अन्न खावत नाही अशी अवस्था. चव नाहीशी होणे; जिभेला गोडी नसणे. ३ अमान्यता; अनसुकुलता; अनभिमतत्व (प्रतिपादित अर्थासंबंधी). 'या दुसऱ्या उदाहरणावरून पूर्वादाहरणां कांही ग्रंथ-कारांची अरुचि आहे असे दिसते.' [सं.]

अरुचिर—वि. १ वेचव; कंटाळवाणें; नापसेत; तिटकारा उत्पन्न करणारे. २ सुंदर नसलेला. [सं. अ+रुचि]

अरुण—पु. १ सूर्याचा सारथी; करपपुत्र; गरडाचा वडील भाऊ. २ उषःकाल; प्रभात; पहाट; अरुणोदय; (तांबडें फुटणें). —वि. तांबडा; लाल; रक्त; आरक्त. 'रागेजली अरुणकान्ति विराज वीते।' —नल १७ [सं.]. —**गिरमा**—स्त्री. तांबडेपणा; लाली; रक्तिमा. —**णोदय**—उ. तांबडे फुटणें; सूर्योदयापूर्वी पूर्वदिशेकडे रक्तप्रकाश दिसून लागणें; सूर्य उगवण्यापूर्वी तीन घटकांचा काळ; प्रभात; पहाट. 'वनदयाम सुररा धीधरा अरुणोदय झाला।' —होला १६.

अस्ता—क्रि. इकडे; अलीकडे; अस्ता पहा. 'तो बुध्दियोग विवरितां बहुने पाडें पायां। दिसे हा अस्ता। कमयोगु।' —ह्या २.२७४. 'तें अस्तेंचि ठेले।' —दाव १९४. [सं. आर+स्त]

अस्ता-अरु—स्त्री. १ हळू, जागा; योग्यता; योग्य स्थान किंवा धर्मा, उद्योग. २ पूर्ण आवश्यकता—जेवरी (हजेरीची, सत्ताची, येण्याची) अपरिहार्यता; अगत्य. 'त्याच्यापुढे बोलण्याची कांही अस्ता नाही.' —ख ३२०३. (किं० धर; ठेव) 'मी आतां गेलों असतो पण दादाची अस्ता आहे.' 'कुळाची अस्ता न धर्तां जासीनदार खुद्द रुपये देईल.' [सं. अर्हता]

अस्तुद—उ. (शाप.) एक उत्कर्ष; (इं.) अंकिडाइन.

अस्तं—वि (कधी अर्थ.) बंदीला कमी किंवा अपुरे. [अ+रंद्]

अरुंधती—स्त्री. १ वसिष्ठकृष्णीची पत्नी; कर्दमकन्या. २ सप्त-र्षीमधील वसिष्ठाच्या जवळचा तारा; (ज्याला अरुंधती दिसत नाही तो ज्वकर मरतो. कारण दृष्टि इतकी संद झाल्यानंतर आयुष्य फार थोडें उरलेले असतें असा समज आहे.). ३ (योग) जीम; जिह्वा; जिह्वाप. —योर १.२६. **०दर्शनन्याय**—उ. अरुंधती तारा वसिष्ठा-च्या खुणेवरून दाखवितात त्यावरून लक्षणें होणे. ज्योतिषा मोठ्या गोष्टीवरून लहान गोष्टीचा निर्देश करणे. [सं.] **०केरा**—ही राशि उत्तरगोलार्धात सिंह आणि मूलत यांच्या मध्ये आहे. (इं. कोमा-बेरेनिसेत).

अखवार—वि. १ कोमल; नाजूक; मृदु; सुंदर; मऊ; हळु-वार; सुकुमार. 'कीं अखरें करे। विचित्रा धातुचीं सपुंरे।' —हळू ७८. 'कां अख लामें अखारें। रांधितिये उणे।' —ह्या १८. १४२. 'रातोत्पल सुकुमार। त्याहून पदे तुमचीं अखार।' —रावि

१३.५९. 'कीं कमळिणी सुकुमार ... कीं शिरस फूल अखार। क्षणमात्रें कुचुंवे।' —हरि २.१३५. २ खुसखुशीत; हलकी; हळू. 'एक सच्छिरे अखार। नवनीतसदृशं गोडसी।' —सुआदि २९.८४. ३ हलकें. 'वाळण्या अनुतापकाचरिया वैराग्य-तळणें अखारिया।' —एरुव १४.१०८. [हळुवार. का. अख=फूल]. —न मुदु शक्या. 'महा सुखाचे अखारी।' —परमा १२.७. 'तो असे क्षीरसागरी। निद्रिस्त शेषाचे अखारी।' —कथा २.५.१५७. अखार पहा.

अरु(रु)रा-प, अरुसा—वि. १ आर्षे; मूढ; विचित्र; मंद; जड; वेडावाकडा; मंदबुद्धीचा; बोवडा; मूर्ख. 'हा अरुष भक्तिचा भाव। दयाळा धांव घेई धतुकरा।' —देप २८.१. २ विचित्र; विशिष्ट (माणूस). 'येक अरुषे आक्षेपिलें' —सत्र ८.१२२. [सं. आर्षे] **अरूप**—वि. १ आकार किंवा रूप विरहित; निराकार (ब्रह्म, वायु, ध्वनि, इ०) 'अरूप तें रूपास ओले.' २ कुरूप; बेवड; बेडोळ 'कृष्ण अगुणांचा अरूप। कन्या सगुण आणि स्वरूप।' —एरुव १०.९६. [सं. अ+रूप]

अरे—उद्ग. पुरुषाला हांक मारतांना—बोलावतांना सलगीनें अगर तिरस्कारानें बोललेला शब्द; संवोधनेन, ए वगैरे. **म्ह०** अरे तर कोरे अहो तर काहो. कधीं आश्चर्य वाटले असताना अरे! असा उद्गार निघतो. नामापुढे लावतांना अ गाळतात. जसे—रामारे! [सं. अरे] **०अरे करणें**—कलं नको म्हणणें; मना करणें; ताकीद देणें. **०जारे**—(किं० बोलणें—म्हणणें—चालणें—गांणें). उद्दटपणा, उमेदपणा. **०तुरे**—स्त्री. शिष्टाचार सोडून अमर्यादपणें, उद्दटपणानें बोलणें; एकेरीवर येणें; हमरी तुमरी; हातपाई; कजाखीची लढाई. —शिदि १४०. (किं० बोलणें, करणें) **०तुरेनें**—अहमहमिकेनें अधिक उत्साहानें. 'योग्य मनुष्यास उमेद चहून दुसऱ्यानें अ० कामें करीत असावें.' —स्वप २७१. **०तुरेवर येणें**—एकेरीवर येणें; भांडण्यास लागणें. 'बाईसाहेब असें अरेतुरेवर एकदम येऊं नका.' —इंफ १०१. **०बापरे**—आश्चर्याचा—भीतीचा उद्गार.

अरेकस—उ. करवत्या; अरकत पहा. 'अरेकसाच्या कामाला चिरकाम म्हणतात.' —महमा १२६.

अरेराव—उ. अरे! अरे! करण्यांत पटाईत. फुसारीकी मार-णारा; कुकट प्रतिष्ठितपणा दर्शविणारा; खणक्या; धटिंगण; खलेल; टेकोजी; लोकांत मन मानेल तसें वागणारा; रागडमल्ल; अहंमन्य; गर्बित; अल्पधिकारानें प्रमत्त झालेला; तिरमारखान. 'राष्ट्रीय सभा पूर्णपणें राष्ट्रीय हित साधणारी व्हावी, तिचें काम जनतेच्या बहु-मतानें व जाहीर रीतीनें व्हावें, तें एखाद्या अरेरावाच्या खोलीत खासगी रीतीनें होऊं नये असें आमचें म्हणणें आहे.' —टिप्प्या. [अरे+राव] **०वी-घकी**—स्त्री. जुलूम; अहंमन्यता; दडपशाही. —फुसारकी. 'विशाखात्याचें धोरण अरेरावीचें असून.' —केले १.४९. —वि. जुलमी; अहंमन्याचें; धोरण; दांडपणानें; उदद; अन्यायी. 'चार्ल्स

हलियट यांच्या सारख्या अरेरावी अंमलदारास खोल पाण्यांत शिरावयाचें होतें. '—टि १.१६२.

अरेर—उद्ग्रा. दुःखोद्ग्रा; शोक—विस्मय—भय यांचा किंवा महत्त्वाची चूक आठवणी असतां पश्चात्ताप होण्याच्या वेळीं येणारा उद्ग्रा; अररं [अरे]

अरेरल्या—न. एक सुंदर पानांचें बागेतील झाड. [इ.]

अरैट—न. अनर्थ; अरिष्ट पहा. 'शैल्ये थोर अरैट केले। तवरे. तीनि ओतना वाडले।—शिष्ट १८७. [सं. अरिष्ट; प्रा.]

अरोग-गी—वि. निरोगी; आज्ञाही नसलेला; निकोप प्रकृतीचा; धडधाकट; सुदृढ. [सं. अ + रोग]

अरोचक—पु. अरुचि; तोंडाला चव किंवा रुचि नसणें; मूक नसणें. (ल.) कंटाळा; विसारी. 'तेतुलें अरोचक। विषयीं घेईल।'—हा १२.१०६. -वि. न रुचणारा, आवडणारा; कंटाळवाणा. [सं. अ + रुच]

अरोबा—अराबा पहा.

अरोसा—पु. १ अणकुचीदार, निमुळतें टोंक; शेवट (दोरी-दोराचा). २ निमुळत्या शेवटाची दोरी. जीभ. अरुसा पहा.

अरोळी—खी. निखाऱ्यावर भाजलेली चांदकी. अहरोळी पहा. [आहार=विस्तार+पोळी]

अरोळी—खी. १ मोठ्याने मारलेली हांक. २ ओरडणें; मोठ्याने आवाज करणें. [सं. आ+रु=आवाज करणें] **हाकाहाक**—खी. मोठी हाकादी व गोंगाट.

अरोतें—किवि. अलीकडे; अरुता; आरोतें पहा. 'पै परतत्वां अरोतें'—हा १३.१५८. [सं. आर+तस]

अर्क—पु. १ सूर्य; आदित्य. 'तो तंव अर्काचाहि आदि अर्क।'—एरुव ७.६१. २ रईचें झाड; मंदार. ३ बारा ही संख्या (बारा आदित्य असतात म्हणून). [सं.]

अर्क—पु. १ सत्त्वांस; तत्त्वांस (ओपवादिक्वांचा); रस; मय; सार; कस; निष्कष; काढा. २ गड्डा; गाभा; गाळीन सार. (ल.) अड्ड सोदा; चोर; लबाड. 'हा लबाडाचा अर्क; चोराचा अर्क.' तुल ० इ. आर्च. [सं. अर्क; अर. अरक=रस; सत्त्वांस]

अर्क—खी. न. कमन (मितीची, कोनाड्याची). [पोतु. आर्च; इ. अर्क.]

अर्क—पु. बालेकिल्ला. 'याखेरीज येथे किल्ले अर्कांत तोफा पांचसात आहेत.'—रा १.१८. [फा. अर्क=बालेकिल्ला]

अर्कट-कांट—वि. अर्क; वस्ताद; लुच्चा; पटाईत. [अर. अरक इ. आर्च]

अर्कटी—वि. १ लबाड, वस्ताद; वृद्धी. अर्कट पहा. २ अर्काटी; अरकाट पहा.

अर्कट्रेष—पु. उभा दाबा; हाडवैर. [अर्क+ट्रेष]

अर्कमंडळ—न. सूर्यमंडळ. [सं. अर्क=सूर्य+मंडळ]

अर्कविवाह—पु. पुण्याच्या तिसऱ्या लग्नाच्या वेळीं रईशीं प्रथम विवाह करतात तो, कारण लग्नाची तिसरी बायको ही भाग्य-शाली नसून लवकर मरते अशी समजूत. [सं. अर्क=रईचें झाड + विवाह]

अर्कशी-अर्कस—अरकस पहा.

अर्कांनी-दौलतानी—अरकान पहा. -इम २३६.

अर्कांश—पु. (ज्यो.) ग्रहणाचा विस्तार दाखविण्याकरतां सूर्याचे (व्यासाचे) १२ भाग करतात, त्यापैकीं प्रत्येक. [सं.]

अर्का—खी. (काव्य) मंदार; रई. [सं. अर्क]

अर्कुलें-कूल—न. १ रकार किंवा रफार बदलची अर्ध्या रची अक्षराच्या डोक्यावर यावयाची (°) सृण; रेफ. २ इ उ स्वरांना दीर्घत्व येण्याकरिता दिलेलें चिन्ह (°). 'अडव्या मात्रा त्याही नीट। अर्कुलीं वेलांतया।'—दा १९.१.३. [?]

अर्कदुसंगम—पु. अमावस्या; आवस; सूर्य व चंद्र यांची युति, (संगम) या दिवशीं होते. [सं. अर्क + इंदु + संगम]

अर्खणे—पु. अव. (कों.) तांदुळाचे तुकडे; मोठाल्या कण्या. [सं. अर्ध+खंड=किंवा कण]

अर्गजा—अरगजा पहा.

अर्गट—वि. हेकेखोर; अर्कट पहा.

अर्गडी—अरगडी पहा.

अर्गळ (करण)—(तुल्य) उजवा पाय पाठीमागच्या बाजूस दोन ताल उचलून पसरणें; तसेंच उजवा हात पुढच्या बाजूस तित-क्याच अंतरावर पसरणें. [सं.]

अर्गळ-ळा-ळा—खी. १ अडसर; अडणा; कडी; अगळ. 'घेतली द्वाराची अगेळा।'—कथा १.७.३३. २ गृंखला; सांखळी; बेडी; खोडा; पायबेडी; हातकडी. ३ (ल.) दाब; दमन; निग्रह; प्रतिरोध; अडकाटी; प्रतिबंध; नड; अटकाव. (किं० घालणें). [सं. अगेळा]

अर्गानर्गा—पु. वेढा; कोंडमारा. 'मोंगलांचा अर्गानर्गा केला आहे. गळा, वैरण, काडी, कूल बाद जाहली आहे.'—पया २९. [फा. नर्ग=वेढा हि.]

अर्थ्य—न. १ औजर्जीत किंवा लहान पात्रांत पाणी घेऊन त्यांत गंधाक्षता-कुलादि घालून देवादिकांस, ब्राह्मणांस पूजासमयीं जें अर्पण करतात तें. 'भरुनिया पुर्णोजुळी। अर्थ्युं देवीं।'—हा १५.२. २ संध्यावंदनादि कर्मांत सूर्यास उद्देशून जें औजर्जीतून उदक सोडतात तें. -वि. १ पुण्य; पूजनीय; दर्शनीय; सत्माननीय. २ मूल्यवान. [सं.] **० देणें**—वरप्रमाणें पाणी वगैरे देणें. (ल.) उदक सोडणें; नाश करणें; इजा करणें; सत्यनाश घडवून आणणें. **० घेणें**, **० घेऊन उभा**—तयार राहणें—असणें—नाश करण्यासाठीं तयार असणें, टपून बसणें.

अर्चार्थ—पु. अर्च्य देण्याच्या उपयोगाचें एक पात्र. [सं. अर्च्य]

अर्चक—वि. पूजा करणारा; अर्चन करणारा. [सं. अर्च=पूजा करणे]

अर्चणें, अर्चिणें—उक्ति. उपासना, सेवा, पूजा करणें; भजणें; स्तवन करणें. 'देखे मातापितरें अर्चिजती.'—झा २.३२. [सं. अर्च=पूजा करणे]

अर्चन—न. पूजा; अर्चा; उपासना; सेवा; वंदन (देवांना किंवा ब्राह्मण, थोर लोक यांना केलेलें). 'सर्वेहि अर्चनं घडलीं हो.'—सप्र ८.५४. [सं.]. **०पात्र**—न. देवपूजेच्या साहित्याचें भांडें; पूजापात्र. **०पूजन**—न. (व्यापक) पूजाअर्चा; उपासना; सेवा. **०भक्ति**—स्त्री. नवविधभक्तीपैकी पांचवी भक्ति. [सं.]

अर्चनीय, अर्च्य—वि. पूजानीय; वंदनीय; वंघ. [सं.]

अर्चघट—वि. (ल.) अचरट; वेअकली. [आचरट अप.]

अर्चा—स्त्री. १ पूजा; अर्चन; उपासना. २ मूर्तीची स्थापना; प्राणप्रतिष्ठा (नवीन बसविलेल्या मूर्तीची) किंवा पुनःशुद्धि (विटाळल्यामुळे) करण्याचा विधि; अर्चाशुद्धि. ३ स्तुति (वैदिक). ४ देवाची प्रतिमा. —शास्त्रीकोश **०शुद्धि**—अर्चा अर्थ २ पहा. देवाच्या मूर्तीस अपवित्रेचा स्पर्श झाला असतां किंवा नवीन मूर्ति बसविताना होम वगैरे अनुष्ठानां जी शुद्धि करतात ती. [सं.]

अर्चि—स्त्री. ज्वाला; दिव्याची ज्योत. 'दीपकाची अर्ची.'—झा १३.११२३. [सं. अर्चिस]

अर्चिक तान—(संगीत) एकच स्वराची तान (सामगायनांतल एक प्रकार). श्रावकून पूर्वी ऋचा एकाच स्वरांत म्हटल्या जात असल्या. [सं. ऋक्]

अर्चित—वि. पूजित; वंदित; पूजिलेला. [सं.]

अर्चिरादि (मार्ग)—पु. १ ब्रह्मलोकाचा मार्ग. शाला देवयान, उत्तरायण मार्ग असं हि म्हणतात. याच्या उदर धुमादि मार्ग. या मार्गाच्या सवे गोष्टी प्रकाशासंबंधीच आहेत. उ० नित्य दिवस, इत्यर्थी सूर्याचे समीप गमन, चंद्रबलाची शुद्धि इ०. 'यातें अर्चिरा मार्गें दर्शणें.'—झा ८.२२५. —गीर २९२. २ ज्योतिर्मार्ग. ३ (ल.) उत्तम मार्ग. [सं. अर्चिः+आदि+मार्ग]

अर्च्य—अर्चनीय पदा.

अर्च्य शुद्धि—अर्चाशुद्धि पहा.

अर्ज—पु. जमिनीची रुंदी; विस्तार; क्षेत्रमापनांतल रुंदी. **०काठी**—स्त्री. जमीन मोजण्याची काठी. —पया २९. **०भूज**—स्त्री. रुंदी (जमीन मोजणींत). [अर. अर्ज]

अर्ज—पु. १ विनंत; प्रार्थना; निवेदन; अनुरोधना; विज्ञप्ति. २ फिर्दा; दरखास्त. ३ धुत; मारुज. 'हे खबर जीमंत छुदार्बत न्यामत यांस अर्ज होताच.'—पया ४८५. (क्रि० करणें,

टोठावगें, टोकणें, सजविणें, बनविणें). [अर. अर्ज]. **०दार**—पु. विनंति करणारा; याचक; दरखास्त देणारा; फिर्दादी. [फा.] **०दास्त**—स्त्री. लेखी अर्ज; दरखास्त. 'दामाजीपंताच्या नांवें अर्जेदास्त। लिहून खेळती मुद्रा केली.'—तुगा ४४३६. [फा. दास्त]. **०बाब**—स्त्री. तैनातीशिवाय कारणपरत्वे लम वगैरे कार्यप्रसंगी सरकारांतून मिळालेली देणगी. —ऐककुले ७३. [फा.]. **०वेग**—वेगी—पु. अर्जेदाराचा अर्ज हुजुरास—राजास ऐकविणारा (तोडी किंवा लेखी) अधिकारी. 'महाराजांचा भोळा अर्जेवेगी'—दावि [फा.]. **०मात**—स्त्री. १ अर्ज. २ अर्जेदार. 'सर्वे अर्जेमात आले भेटी।'—सप्र २.९६. [फा.]. **०विनंति**—स्त्री. अर्ज पदा.

अर्जक—वि. मिळविणारा; संपादन करणारा. [सं. अर्ज=मिळविणें]

अर्जट—वि. जरूरीचा; तातडीचा. [इ.] **०तार**—स्त्री. तांतडीची तार; निकडोचा संदेश; एक्सप्रेस तार.

अर्जणें, अर्जिणें—क्रि. संपादन करणें; मिळविणें; प्राप्त करून घेणें. 'जरी बहुतां जन्मीं बहुते अर्जिलें छुळतें.'—रासपं. १.७८४. 'अर्जिलें तें भावें जीवीं धलें.'—तुगा ७८३. [सं. अर्ज]

अर्जणें—अर्जिणें—अर्ज करणें; विनंति करणें. 'अर्जिती आम्हा कीजे पावन।'—दावि ४११. [फा. अर्ज]

अर्जन—न. **अर्जना**—स्त्री. मिळवणूक; संपादन; प्राप्ति; संपादणी; सामाशब्द—इच्छाजन, विद्यार्जन. [सं. अर्ज]

अर्जमंद—वि. उत्कटित; उत्सुक [फा. आर्जुमंद=इच्छाकरणे—आर्जुमंद]

अर्जल—वि. अप्रसिद्ध; गैरनामी; किरकोळ. 'सत्तावीस सरदार नामी मारिले; दीडशें सरदार अर्जल जखमी केला.'—जोरा ९०. [अर. अर्जल=अप्रसिद्ध]

अर्जल—अरजल पहा.

अर्जेष—आर्जव पहा.

अर्जनी—वि. हस्तगत; प्राप्त; ताब्यांत असलेलें. 'हाली साहेबासी मुकासा अर्जनी जाला आहे.'—इम. ४४. [फा. अर्जनी=प्राप्त. तुल. सं. अर्ज]

अर्जित—वि. मिळविलेले; संपादिलेले. [सं. अर्ज]

अर्जी—स्त्री. अर्ज पदा. **०इनाम**—न. सरकारास नजराणा देवून घेतलेले इनाम. —भाइअइ १८३२. **०इल्लतमास**—स्त्री. विनंति. 'नबाव राजेबहादुर यांस माघारे फिरल्यावरी अर्जी इल्लतमास लिहवी कीं'—ख २.४७९. [फा. अर्ज+इल्लतमास]. **०मर्जी**—स्त्री. स्नेह; मैत्री. 'अजीमजीमध्ये विलक्य उडवा'—पला १६४. [फा.]

अर्जुन—पु. पांच पांढरापैकी तिसरा; पांथ. २ सहस्रांजुन कावैवीर्य. ३ अर्जुनसदृश—सताडा; पांढरा ऐन, याचा पांढरा रीक ओपथी आहे. हे शब्द कोंकणांत होतें. याच्या सालींचा उपयोग

कातडें कमाविण्यास व औषधास होतो. पानें वीतभर लाव, फुलें पांढरीं. साल पांढरी, लोक्क हरकामास उपयोगी, अद्दन पहा. -वि. पांढरा; श्वेत. [सं.] **वाद्य**-न. बोंब; शंखच्वनि; अर्जुनाचें दुसरें नांव फाल्गुन यावरून फाल्गुनीनांल वाद्य म्हणजे बोंब. 'अजुन बायें केलीं' -ख १९३०. **रुख**-उ. एक झाड; अजुनसादाडा, अजुन (अर्थ ३) पहा. 'जै अजुनाचें रुख सोडिलें।' -दाव ३३६. [सं. अजुन+श्व]

अण्व-उ. समुद्र; सागर. सामाशब्द-शांकार्णव; मोहाणव; दुःखाणव. 'मग मोहाणवमवाक्षें। रिघांनि ठेला।' -ज्ञा ११.६१. [सं.]

अर्ते(स्ते)ण-अकि. अत्यंत उत्सुकतेनें, उतावळेपणानें अधीर, व्याकूल होणें; पीडित होणें. [सं. आर्ते]

अर्ता-ति-किवि. अलीकडे 'तथा अर्ता पर्ता नाहीं काहीं।' -दावि ३५. 'म्हणे राम वीभीषणा येस अर्ता।' -राक १-१७ 'माया अर्ति पार ब्रह्मास नाहीं।' -दा ६.५.१०. अरता पहा. [सं. आर-साप्रिच्य+तस्तु]

अर्ता-ति-म्ही. आवड, इच्छा; आशा 'माझे मनीं अमे जे अर्ता पुढावी ते देवरावा।' -रुच ५.१८. [सं. आर्ति:]

अर्ताण-न. (गो.) अंधं तंग; अदतांग-आठरेसांचें तांब्याचें नाणें. [सं. अर्ध+टंक]

अर्ता-क्वी. अपेक्षा; आवड; इच्छा; उत्कंठा. 'अर्तीन जातो ते सर्तीन जायना' = प्रेमानें होतें ते स्पर्धनें होत नाहीं. [सं. आर्ति:]
अर्तु-उ. दुःखी; रोगी; पीडिलेला. [सं. आर्ते]

अर्थ-उ. १ अभिप्राय; भाव; भावार्थ; तात्पर्य; काम; हेतु; कारण. 'हे आणिकाही एका अर्थी उपकारे।' -ज्ञा ३.१५३ [सं. अर्थ=मागणे.] २ मतलब; आशय; उद्दिष्ट; इंगित; उद्देश; हेतु; ध्येय. 'मग ते तुम्हां ईप्सिता अर्थांत देतो. -ज्ञा ३.९५. 'यास्त्व शोचिसि कीं हतफळ शाले अर्थे जे मनामधिले।' -मोर्कण १.१०. ३ द्रव्य; लाभ; मालत्वाचा; धन. 'अर्थे प्राण देतां न सोडीं सर्वथा।' -सुगा १३०. 'जयांपासोनि होय अर्थेप्राप्ति। ते समर्थे शिष्य आवडती।' -एमा २३.२३३. ४ मिळविण्याची किंवा साध्य वस्तु; संघास्त्रीय गोष्ट-विषय-ध्येय. ५ धर्म; अर्थ, काम, मोक्ष या चार पुरुषार्थांपैकीं दुसरा; कीर्ति, सत्ता व संपत्ति यांपासून मिळणारें सुख. ६ द्रव्य; जड पदार्थ, वस्तु; छत्रपदार्थ; निर्माण केलेला जिन्नस; (व्यापक अर्थानें) अस्तित्व किंवा संबंध, ईर्ज्यांचा विषय. 'तेसि भारतीं सुरवाडले। अर्थेजात।' -ज्ञा १.४०. 'तेमनि तयां संगती। ईदिये आपलाला अर्थी वंतेती।' -ज्ञा १५.३७४. 'तृण जळ नाना अर्थे। तेही परार्थे घरीतसे।' -एमा ७.३७९. ७ फळ; निष्पत्ति परिणाम; बनाव; (ल.) प्रसंग. 'अर्थे तसा आलाहे कां, जी मनुष्यना कपाळाला।' -मोभीम्भ ९.५८. ८ इच्छा; आकांक्षा; श्को. १. १७

अपेक्षा. ९ कस; दम; जोर; सत्त्व; हंशील. 'या शेतांत आतां काहीं अर्थे राहिला नाहीं.' १० (समासांत) आशय, भावाचे याअर्थी विद्वानांचे संभाषण, चर्चा यांतून नेहमीं उपयोग करतात जसे:-लक्ष्यार्थ, वाच्यार्थ, व्यंग्यार्थ. ११ (समासांत) सार्थी, स्वतः, करितां म्हणून, इ. हेतुदर्शक अर्थानें. जणें-शीतनिवाणार्थ, उदर-पोषणार्थ, देवतांचेनार्थ, दानार्थ. 'काममुख कामिनीमेळीं। मुखार्थे छियेतें प्रतिपाळी।' -एमा २३.४२७. १२ जर्करितां, तरकरितां, (त्या) सार्थी, (ज्या) पक्षीं-पेक्षां, (त्या) पक्षीं-पेक्षां ह्या अर्थी. जणें-ज्याअर्थी तुम्ही मागतां त्याअर्थी दिलें पाहिजे. कोणत्याहि अर्थानें तुमचें व्हायें=कोणत्याहि प्रकारानें किंवा तऱ्हेनें किंवा कसेंहि करून कोणत्याहि स्थितीत तुमचें व्हायें. १३ (कायदा) दावा; वाव; फियाद; मिसल; विवादाचा विषय १४ करावयाची-सम-जावयाची-विधासावयाची-ज्येरे कोणतीहि किंवा कोणत्याहि प्रकारची गोष्ट, वाव. 'एवें इया आषवेथा। अर्थी रूप करावया। विषो एथ चौदाविधा अण्यायासी।' -ज्ञा १८.३७. 'दोर्हीतूनएक अर्थे करावा.' -भाव ८. 'वाल्हा जाहाला राददित। म्हणे केसा अर्थे करूं आतां।' १५ काळजी, आस्था, गरज. हितसंबंधाची जाणीव 'सर्वासि सर्वांचा अर्थे असावा.' १६ (व्या.) कर्त्याचा क्रियाविषयक हेतु, १ स्वार्थे, २ आज्ञार्थे, ३ विषयार्थे. ४ संकेतार्थे. ५ संशयार्थे. १७ (ल.) ब्रह्म. 'जेहीं शोधून पाहिला। त्यासी अर्थे सांपडला। येरां असोनि अलभ्य जाला जन्मोन्मनीं।' -दा १.९.१२. १८ (ल.) स्वतःची मत्ता, स्त्री. 'आपुले अर्थे दुस्न्यापासी। आणि दुस्न्याचें अभिळासी।' -दा २.१.६१. १९ बोल; दोष. 'या प्रकरणांत आपलेकडे काही अर्थे नाहीं.' -निघवि २७२. २० (समासांत) प्रभाव; सामर्थ्य; जोर; कारण; अवलंबन; 'जन्मलासि कळायें। धर्मांचेनि।' -ज्ञा १६.४६४. [सं. अर्थे] **० फावणे**-कि. सांपडणे, मिळणे, संगत लागणे. 'एवें सवें शब्दाचा अर्थे फावे।' -यथादी ११.४.५५. **म्ह**-१ अर्थ वा साधयेत देह वा पातयेत=यश मिळवावे किंवा मरावें. २ अर्थांचे तुकडे भागवताच्या विषया=ओहुन ताणून केलेले विचार किंवा टीका; मलताच, काहीतरि अन्नावाद. **अर्थाळा मरणें**=स्वतःच्या फायद्यासाठीं धडपडणे किंवा अति उतावीळ असणे. **अर्थणें**=उकि. मागणें; याचना करणें; निर्मंति करणें; विनवणी करणें; प्रार्थना करणें. 'अर्थी आल्या अर्थांचेयासी। विमुक्त न व्हायें सर्वेस्वेमी।' -एमा ७.४०५. **० अण्वार्थ**-क्वी. (गां.) लाड; कोड; कौतुक. अणुवार्थ पहा. 'त्याचीं अं० बरीं चाळें.' **० गम्य**-न. अर्थाचें ज्ञान, अर्थबोध. 'हा सुलगा श्लोक लावितो परंतु त्यास अर्थगम्य नाहीं.' [सं. अर्थ+गम] **० गौरव**-न अर्थाचा मारदस्तपणा. 'वक्त्याचें वाग मुद्दह अत्यंत। अर्थे गौरव मुख लखलखीत।' [सं.] **० ग्रह**-उ अर्थ जाणणे, समजणे, स्वीकारणे; अर्थबोध होणें; ग्रहणक्षति. **० दर्शक**-वि. अर्थ दाखविणारें;

किमती दाखविणारी. उ० अर्थदर्शक परिमाणें (किमती दाखविणारी, रुपये, आणे, प.)—उभे अंक ६८. ० **दास**—वि. द्रव्याची अति हाव बाळगणारा; कवडीचुंबक; पैशासाठी घडपडणारा; पैशासाठी वाटेल तें करील असा. ० **बुद्धि**—स्त्री. १ गरज; इच्छा; अपेक्षा. २ आवड; कळकळ; हितबुद्धि; पोटाग. ० **भेद**—पु. अर्थातील फरक. 'ना कांहीं आधी अर्थभेद' (तो देव करोतु विशद) ।—ज्ञा १८.८९. ० **घाद**—पु. १ अतिशयोक्तिपूर्वक स्तुति किंवा निंदा; अति प्रशंसा; अति-निंदा; अतिशयोक्तीचें वर्णन. 'कां हा अर्थदातु म्हणती। वाचाळपणें ॥'—ज्ञा ३.१९५. २ (काव्य) स्पर्शिकरणार्थ करण्यांत येणारा युक्तिवाद; फलश्रुति; अर्थगौरव; कविलाख. काल्पनिक मंडन 'बेदीच्या अर्थवादासरिता। मनीं बांघोनि भोगाशा। यज्ञमिपें पशु-हिंसा। भोगलिप्सा करू धांवती ॥'—एमा ५. २६२. ३ मिथ्या-कल्पना; काल्पनिक स्पष्टीकरण; ज्हापोह; चुकीची समजूत. 'चिंचुंदरी मांजराची भाववी म्हणून तिला मांजर खात नाही, हा उगीच अर्थवाद, वस्तुतः पाहिले असतां घाण येते म्हणून खात नाही.' ४ (ल.) (मीमांसा) आगतुक विधान. —गीर २८५. ५ अर्थसंबंधीं वाद—चर्चा; वादविवाद.—डि ४.६३ ० **शास्त्र**—न. १ संपत्तीचें उत्पादन व व्यय यांचे विवेचन ज्यांत केले आहे तें शास्त्र. (इ. इकॉन-मिक्स). 'पण त्या घडवून आणण्याचे खरे उपाय आमचे वृथा देशा-भिमानाी गवडवळ अर्थशास्त्री संगतात ते नव्हत. '—आगर ३.९७. २ ऐहिक सुखागंबंधीं लौकिक; व्यवहाराशास्त्र (धर्मशास्त्राच्या उलट). 'अर्थशास्त्राहून धर्मशास्त्र बलाढ्य. ' ३ राज्यव्यवहारशास्त्र; राजनीति—शासनशास्त्र उ० कौटिलीय अर्थशास्त्र. ४ दंडनीति (याच्या उलट आन्वीक्षिकी). दंडनीति पहा. ० **समर्थता**—स्त्री मनांतील आशय स्पष्ट करण्याची कुवत. 'या भाषेला इतकी म० आलेली आहे कीं कोणत्याहि विषयावर हिच्या द्वारां शिक्षण देतां येईल. ' ० **सिद्ध**—वि. १ अर्थां, सिद्ध; गर्भित, भ्रवित, फरायपित्त. २ सिद्धार्थ; ज्याचा हेतु तडीस गेला आहे असा.

अर्थतः—क्रि. १ अर्थप्रमाणें; अमिप्रायाप्रमाणें, भावार्थ-प्रमाणें; २ अलखत्. अर्थात, खात्रीने; जरूर. [सं.]

अर्थना—स्त्री. याचना, विनंति; मागणी; अन्यर्थना; प्रार्थना. 'हेचि होऊनि अर्थना। मीचि माझ्या अर्थी अजुना।'—ज्ञा १८. ११२०. [सं. अर्थ]

अर्थविणें—सक्रि. अर्थ करणें; अर्थ सांगणें; प्रतीति सांगणें. 'यथायि पूर्ण अर्थवी।'—एमा २.७९३. [सं. अर्थ]

अर्थार्थी—क्रि. कोणत्याहि मार्गांने—रीतीने—पद्धतीने; कांही एक अर्थानें—करारानें—कांहीएक संबंध नसताना; किमपि, यत्किंचि-तहि (नकारार्थी प्रयोग). 'तुमचा खडल तुडला, आतां त्यांचा व तुमचा अ० संबंध नाही.' [सं. अर्थ]

अर्थगळें—वि. अर्थप्रचुर; सार्थ; अन्वर्थक; ज्यापासून कांही बोध होईल असे; सुबोध. 'कवित्व असावें अर्थगळें।'—दा १४. ३.३७. [अर्थ+आगळें]

अर्थात—क्रि. १ कारणामुळे; कारणस्तव; अवश्य परिणामानें. ओघानेंच; साहाजिकच; आपोआप. 'वक्रघृतले असतां अर्थात मळ जाईलच. ' २ वस्तुतः वास्तविक; परिणामी; अंती; फल दृष्टीने पाहतां. [सं. अर्थ+पंचमी विभक्ति]

अर्थांतरन्यास, अर्थांतरोपन्यास—पु. १ एक अर्थालंकार; यांत सामान्य आणि विशेष अशा दोन्ही गोष्टींचें अर्थाच्या साधर्म्यावरून अथवा वैधर्म्यावरून एकाच वेळीं कथन असतें. एखादी विशेष गोष्ट सांगून तिचें समर्थन एखादी सामान्य गोष्ट सांगून केलेले असतें किंवा सामान्य गोष्ट सांगून तिचें समर्थन विशेष गोष्टीने केलेले असतें. याचे चार प्रकार आहेत. १ साधर्म्यावरून सामान्याचें विशेषार्थानें समर्थन. २ साधर्म्यावरून विशेषार्थचें सामान्याने समर्थन. ३ वैधर्म्यावरून सामान्याचें विशेषार्थानें समर्थन. ४ वैधर्म्यावरून विशेषार्थचें सामान्याने समर्थन. उ० 'तदितर खग भेगे वेगळाले पळाले। उपवनजळेली जे कराया मिळाले। स्वजन गवसला जो त्याजवार्थी नसे तो। कठिण समय येतां कोण कामास येतो।'—नल ४४. २ सामान्य गोष्ट—सिध्दांत सांगणें. उ० 'तुम्ही मनावर घेतलेत तर होईल, कां कि थोरास काय अवघड आहे.' [सं. अर्थ+अंतर+न्यास]

अर्थानुसंधान—पु. मागील विधानांचा व पुढील विधानांचा अर्थाच्या दृष्टीने समन्वय; अर्थसंदर्भ; पूर्वापर संबंध, किंवा धागा. (कि० राखणें; ठेवणें). [सं. अर्थ+अनुसंधान]

अर्थान्वय—पु. अर्थाचा संबंध; अर्थाविपर्यय धोरण; संदर्भ; संबंध; वाक्यामधील शब्दांच्या अर्थातील एकसूत्रीपणा. [सं.]

अर्थोपति—स्त्री. १ स्पष्ट न केलेले परंतु गर्भितपणें किंवा ध्रुवित करून समाविष्ट केलेले अनुमान; गर्भितार्थ. २ अनुमान किंवा तर्क कारणें, बांधणें; अनुमानसिध्दांत; कल्पना; तर्क; अटकळ; आनु-बंधिक सिद्ध गोष्ट. 'अर्थोपति उपमान। इतिहास परिशोधादि प्रमाण। तयासिहि स्वतंत्र कवण। प्रमाण तो बोलेल ॥' ३ एक अर्थालंकार. यांत प्रस्तावित अर्थावरून गर्भित अर्थाची व गर्भित अर्थावरून प्रस्तावित अर्थाची उपस्थिति होते. उ० 'दंडापूर्वप्राय, कैमुतिक न्याय. ' बृहस्पती शशी दैत्ययुक्त तिचे तेजहीन तेजीं डुडले। इतर तारे तर लहान केवळ मग दिसतील कोणीकडले।'—प्रला २४. 'काळहिबळें कितीहा न तुमगळें बन्ही होय बप्ड रणी।'—मोआदि ३२.२४. ४ प्रत्यक्षादि जीं सहा प्रमाणें (म्हणजे प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अनुपलब्धि, अर्थोपति) त्यांतील एक प्रमाण. उ० 'देव-दत्त दिवसां न जेवतां घडयुट आंहे-त्याअर्थी रात्रीं जेवतो.' [सं.]

अर्थोभास—पु. अर्थाचा आभास; अर्थसादर्य; चुकीची विचार-सराणी. [सं.]

अर्थोर्था—वि. १ धनाची इच्छा करणारा; द्रव्येच्छू. 'तिजा अर्थोर्था जाणजे | झानिया चौथा ॥' —हा ७.१०९. २ प्रवृत्तिपर चार प्रकारच्या अर्थातील पहिला; सकाम अर्थ [सं.]

अर्थोर्था—अर्थाअर्थी पहा.

अर्थलंकार—पु. अर्थाच्या योगाने काव्यास शोभा आणणारा, अलंकार. (उपमा रूपक इत्यादि). याच्या उलट शब्दालंकार. [सं.]

अर्थिक—वि. १ याचक. २ उपयोगी पडणारा; सेवक. 'कोण कोणा अर्थिकु | कोण जाणें ॥' —हा १८.१५९७. [सं.]

अर्थिल—वि. जरूरी असलेला; गरजू; आस्थेवाईक. [सं. अर्थिन]
—**लें ठिकाण**—न. गरजू ठिकाण, स्थळ; जेथे जरूरी आहे असे स्थळ. 'अर्थिले ठिकाण पाहून सुलगी यावी, माजोऱ्यास देऊ नये.' [सं. अर्थ]

अर्थी—वि. १ अर्ज, याचना, विनंति करणारा; प्रार्थना करणारा. 'अर्थी आल्या अर्थावयासी | विसुख न व्हायें सर्वेस्वेसीं।' —**एमा** ७.४०५. २ (समासांत) इच्छिणारा; आकांक्षा असणारा; गरजू. उ० विद्यार्थी, पुत्रार्थी, मोक्षार्थी, धनार्थी. ३ द्रव्यवान. [सं. अर्थिन]

अर्थीप्रत्यर्थी—वि. परस्परापेक्ष; परस्परांवर अवलंबून असणारा; एकमेकांची गरज लागणारा. 'या प्रकरणीं त्यांचा आमचा थोडसा अर्थीप्रत्यर्थी संबंध आला आहे' —टि ४.६६. [सं.]

अर्थे—किवि. कर्ता; साठी. अर्थे पहा.

अर्थेला—अर्थिल पहा.

अर्देखाप—न. (गो.) प्रत्येक फळीला अर्थी खांच घेऊन फळ्या जोडण्याचा साधा प्रकार. [अर्थ+खाप]

अर्दमापडे—वि. (गो.) अर्थ मापडे; एक माप; पावशेर. [सं. अर्थ+मा; मापडे]

अर्दास्त—अर्जदास्त पहा.

अर्दितवायु—पु. तोंडाचा पक्षवायु; पक्षवायु; अर्धोगवायु. [सं.]

अर्दी—स्त्री. १ पै. २ (गो.) १३ पैमे १ पै किमतीचे नांगे. [अर्धी]

अर्दुक—न. (कु.) अर्धाभाग; नारळाचा अर्धा भाग. [सं. अर्ध]

अर्दुवटो—वि. (गो.) अपुरे; अर्धवट. [सं. अर्धवट]

अर्दी—वि. (गो.) अर्धा. [सं. अर्ध]

अर्धे—न. १ एका पदार्थाचे जे दोन सम विभाग ते प्रत्येकी; निम्मा तुकडा, अर्धा भाग. २ (समासांत) अर्धा; निम्मा. उ० अर्धकोस, अर्धपेटिका इ. [सं.] **०कच्चा**—वि. १ अर्धांमुर्धा फिकलेला, तयार झालेला किंवा शिजलेला (फल, धान्य, विद्या, अन्न); अर्धांमुर्धा; अपूर्ण; २ पूर्ण श्रवदास न जाता अर्धवट राहिलेले (काम). **०कंदरा**—पु. लगामाचा प्रकार. —अथप १८५. [सं. अर्ध+कंधरा]

०काची—वि. अर्धीकच्ची. 'एक अर्धकाचीं तुरटे।' —एस्तव १४. १०६. **०कोर**—स्त्री. अर्धा चतकोर; (गो.) नितकोर (भाकर).

०घबाड—पु.न. एक शुभ सुहृत्, परंतु घबाडापक्षां कमी म्हणताच. घबाड पहा. **०चंद्र**—पु. १ वय किंवा शुद्ध अश्वीचा चंद्र अर्धा चंद्र. २ अर्ध चंद्राच्या आकारासारखी वस्तु. ३ (गवांटी देताना हाताचा आकार अर्धचंद्रासारखा होतो म्हणून); हकालपट्टी. 'या अश्वी मीच्या चंद्राच्या मुहूर्तावर मलाहि अर्धचंद्र मिळाला.' —मूकनायक.

'आणिह म्हणे धृत्यजना | यासी अर्धचंद्राची यावी दक्षिणा | देशाबाहेरी या द्राक्षणा | घाला वहिले ॥' —कथा ५.११.७१. (हा प्रयोग मूळ संस्कृतांतच आहे.) (क्रि० देणे, मारणे, मिळणे, इ०). ४ (नृत्य) हाताची चार बोटे एकमेकांस लागून ताठ ठेवणे व आंगठा दूर पसरून ठेवणे. ५ अर्धचंद्राकृति (फाळाचा) बाण. **०चंद्री, तंद्री**—स्त्री. अर्धवट शोष, मृच्छी. 'बाण भेदिला जिह्वारी | निद्रुथ पडिला धरणीवरी | डोळां लागली अर्धचंद्री | जेवीं खेचारी योगिया।' —एस्तव ९.३२. [सं. अर्ध+तंद्री]. **०चरतीय, जरतीय**—वि. अर्ध किंवा अर्धवट काम; अनिश्चित स्वरूपाचे काम; मोघम किंवा अनिश्चित भाषण. 'येतो म्हण किंवा नाही म्हण-उगीच अर्धचरतीय सांगूं नको.' [सं. अर्ध+जरा—जरित किंवा जर्जरित; अर्ध+चरित]. **०जेवा**—वि. अर्धवट जेवलेला; अर्ध्या जेवणांतून उडलेला; अर्धपोटी. [अर्ध+जिम]. **०देशी कापड**—न. विदेशी सुताचे, हिंदुस्थानात विणलेले कापड. **०धणी**—वि. अर्धहस्त; अर्धपोटी. 'भल्लें करीं परी अर्धधणी | नुर्दी कदा।' —हा १६.३०.

०नार—स्त्री. स्त्रीजातीतील पंड; पंडा; अर्धवट स्त्री; स्त्रीधर्मोपेक्षा काही बाबतीत उणीव असलेली स्त्री. [सं. अर्ध+नारी]. **०नारीनटे-श्वर**—पु. १ अर्ध आपले (पुरुषांचे) व अर्ध पार्वतीचे (स्त्रीचे) असे शंकराचे रूप; अर्धनारीश्वर; शिवशक्ति. मोहिनीराज हे विष्णूचे रूप (यांत अर्धा विष्णु व अर्धा अमृतकलश घेतलेली मोहिनी असे अर्धनारीश्वर स्वरूप असते. नवरासे येथे असा देव आहे). २ अर्धा पुरुष व अर्धी स्त्री एकत्र. 'अर्धनारीनटेश्वरी | जो पुरुष तोचि नारी।' —हा ९.२७०. —**एमा** ११.३६९. ३ प्रकृतिपुरुष; शिवशक्ति. 'प्रकृतिपुरुष शिवशक्ति | अर्धनारीनटेश्वर म्हणती।' —दा २०.३.१०. **०नारीश्वर**—अर्धनारीनटेश्वर पहा. **०निकुट्टक**—(अंगहार) —पु. (नृत्य) उजवा पाय नुपूर करून मग त्याची सोडून भराभर आक्षिप्तचारी त्याच पायाने करणे. नंतर दोन्ही हात फेडून त्रिक वळविणे व शेवटीं निकुट्टक व कट्टिचिन्ह हीं करणे.

०निकुट्टित (करण) —न. (नृत्य) खांद्या आर्कषित करून त्यावर त्या बाजूचा हात ठेवून बोटे हळु हळु टोकांगे व दुसरा हात आपल्या तोंडासमोर बोटे करून ठेवणे. उजवा पाय कुटित करणे व डावा पाय स्तब्ध ठेवणे. **०पड**—डगो. अर्धवट पडलेले—केलेले—बजावलेले—म्हटलेले; अपुरे साधलेले, बजावलेले; वरकरणीपणाने केलेले.

(सामा.) अपुणें; वरवर; सरासरी. [अध+पडणे]. **०पचासन**—न डाव्या पायाची मांडी मोडून बसणें व उजवा पाय मोडून डाव्या पायावर ठेवणें. **०पक्षकीटक**—पु. (प्राणी) एक कीटक. वगैरे यांतील किड्यांचे पुढील अर्धे पंख शिंगी द्रव्यानें कठिण झालेले असतात म्हणून याम हें नांव आहे. —प्राणिमो १०३. **०पिका**—वि. अर्धवट पिकलेला (फल वगैरे) [अध+पिकणे]. **०पुडी**—वि. अर्धवट, अल्पायुषी (अध सोपेत जातें म्हणून). 'थोडे जिणे अर्धपुडी काया। गवे करिती रडायी।' —दा १८.५.३५. [सं. अध+पुट+]. **०पोटी**—क्रि. अर्धच पोटा भरले असतां; पूर्ण न जेवतां; भूक पुरी न भागतां. (किं० जेवणें, जाणें, असणें, उठणें, राहणें). **०फोड**—अर्धवट फोडलेली लांकडे; टोकळ. (बुरूड) बांबू उभा चिरून केलेले दोन भाग. **०बाट-गा**—वि. १ अर्धवट संस्कार झालेला (वाटण्याचा-कृष्ण्याचा-शिजण्याचा इ०); अर्धवट बन झालेला, अर्धबोवडा. २ अर्धवट भ्रष्ट झालेला, बाटलेला; जातीतून विलेवत बाहेर पडलेला; बाळीत टाकलेला ३ ज्याचा बाप एका जातीचा व आई दुसऱ्या जातीची आहे असा. ४ अर्धवट किंवा बरकर ज्याला माहिती-परिचय आहे असा. ५ (ल) अर्धवट शिकलेला (विद्यार्थी, कारागीर, पंडित इ०). कडेचा पोहणारा; अतज्ञ. —क्रि. अर्धसुधें करून; अपुरेपणानें; उणेपणानें. [अध+च=वाट]. **०बाटे पाऊण मराठे**—न. १ संकर; पंचमिसळ; शिचवटी; घेडगुजरी (भाषा, काम, पदार्थ); वारभाई; वज्रवज्रपुरी. २ (ल) उच्छ्वललपणाची वागणूक—आचार. **०धिच**—न. १ अध वतुळ आणि त्यावरील टिब २ (ल) ओंकाराची—प्रणवाची अध मात्रा. 'जेव मात्रात्रय मावळें। अधविची।' —झा ८.११५. **०बुकट-बुकट**—वि. (राजापुरी) अर्धवट पहा. [अध+बुकटी]. **०बोवडा**—वि. १ अर्धवट कुटलेले—चेचलेले—वाटलेले (मिर वगैरे). २ शिजतांना अर्धवट राहिलेला—(भात-डाळ इ० पदार्थ); मऊ न झालेला, बोवचेपा. ३ (ल) कसे तरी ओवडबोवडपणे केलेले काम; विगारी—वेठ काम. **०भरपांशाख**—पु. भर पांशाखांतील फक्त काहीं विशिष्ट वस्तुयुक्त मासुली पांशाख —यडोदे खानगी खाते नियम नोकर पांशाख पा ३. **०मस्तळ(करण)**—न. (तृत्य) पाय अडखळल्यामारसतें करून मागे टाकणे, डावा हात रचित करणे व उजवा हात कर्मवर ठेवणे. **०मत्पेदेनासन**—न योगासनांतील एक प्रकार. —संपूर्ण योगशास्त्र पा. ३२५. **०मागधी**—स्त्री. एक प्राकृत भाषा. जेन धार्मिक ग्रंथ या भाषेत लिहिले आहेत. हिलाच भारतीय वैय्याकरण आर्यभाषा म्हणत. जैरसिनी व मागधी भाषा प्रदेशांच्यामध्ये अधमागधीभाषाप्रदेश होता (म्हणजे हल्लीचा प्रदेश अयोध्या). त्याच्या दक्षिणेकडील मराठी भाषा काहीं अंशी या भाषेवद्दल बनली आहे. प्रचारकाल वि. पू. ४ व्या शतकाचा शेवट —हाको अ ४०५. **०मांडणी**—स्त्री. अधी मांडणी पहा. **०मात्रा**—

स्त्री १ ओंकारांतील अर्धी मात्रा. 'अधमात्रापर तें न सांपडे।' —परमा २.१३. २ एका वेळीं ज्यावयाच्या औषधाच्या प्रमाणाच्या अर्ध्या इतकें. 'अर्धमात्रा रस देकनिया जीव। रोग दूरी सर्व करिताती।' —च २२.२.१; ३ (ल.) औषध; रसायनगुटिका. 'पंचगव्य तेंचि जाण अधमात्रा।' —ब १०४.५. ४ किंचित्; थोडे. 'हे कृष्णकथा अलौकिका महादोषाती दाहक। अवरोणासी छेदक। अधमात्रा सेविलीया।' —एहस्व १८.७५. ५ व्यंजन; अर्धस्वर. ६ संगीतांत स्वर घेतांना घेतलेली विश्रांति; एका मात्रेचा अर्धा काल. **०मुकुल(टिप)**—स्त्री. (तृत्य) अर्धवट डोळा उघडणे; पाण्याचि रेंस एकमेकांस लागतील इतके जवळ आणणे. आल्हादकारक सुगंध, मुखस्पर्श ह्या गोष्टी हा अभिनय दर्शवितो. [सं. मुकुल = किंचित् उमललेली कळी]. **०मेला**—वि. १ अर्धवट मेलेला; थोडासा जिवंत राहिलेला. २ जर्जर; मृतप्राय, व्याकूळ. 'ती मुकुनें अधमेले झाली आहे.' —पावठ २३. **०रथी**—वि. (रथांत बसून) एका रथ्यासह वतमानहि युद्ध करतां येत नाहीं तो; रथीहून अल्पबळी. (ल.) कच्चा योद्धा. 'अतिरथ नव्हे रथ नव्हे हा (कण) केवळ अधरथचि अविदग्ध।' —मोडयोग १२.५८. [सं.]. **०रात्र**—स्त्री. मध्यरात्र. **०रचित(करण)**—न. (तृत्य) उजवा हात तोडासमोर नेऊन डोक्यावर उचलून धरणें व उजव्या पायाकडील भाग किंचित बांकवून तो सूची करून जमिनीवर हलू हलू आपटणे. [सं.]. **०रचित(संयुक्त हस्त)**—पु. (तृत्य) डावा हात चतुर व उजवा हात रचित करणे. [सं.]. **०लंड-मर्चलंड**—पु. अघलंड, अघलंडमघलंड पहा. **०वट**—क्रि. १ अर्धपणानें; अपुरेपणानें; उणीव असलेल्या रीतीनें, वरवर; वरकरणी: मोधमपणें. 'काम पुरतें करावें, अधवट ठेवूं नये.' [सं. अध+वट] २ अर्ध्यात; मध्यमार्गी; दोन्ही टोकाच्या मध्ये. —वि. १ अथलामघला: अपुरा; २ (ल.) वेडा; अप्रबुद्ध; कमी समजून असलेला. 'हा पुरता वेडा नव्हे पुरता साहणा नव्हे, अधवट आहे.' ३ अर्ध वय झालेला; तरणा नव्हे 'आरुटी म्हेस घेतली ती तरणी नाहीं. अधवट आहे.' **०वतुल-ळ**—न. (गणित.) अर्ध वतुळ वतुळाचा निम्मा भाग. व्यास आणि त्यानें कापलेला पन्हाचा भाग यांच्यामध्ये जो वतुळाचा भाग सांपडतो तो —महसा ६. (इं.) मेमि—संज्ञक. —चिराम—पु. १ अर्धी विश्रांति; पूर्ण चिरामापेक्षा कमी थांबण्याची जागा. २ रती दर्शविण्याचें चिन्ह. **०वेडा**—वि. वेसडर; मुखें; अधवट. **०शिजा**—वि. अधवट शिजलेला; पुरता न शिजलेला (भात वगैरे) **०शिशी**—स्त्री. अर्धकपाळ दुखण्याचा रोग; यानें अर्ध्या मस्तकाकडील मानेचा भाग, भुंवई, ओंख, काळ, डोळा व अर्ध कपाळ—या टिकाणीं तरवारीच्या आपातासारखें दुख होतें. यथवर गोकर्णाचें मूळ व फळ पाण्यांत वांदून त्याचें नस्य करावें अथवा मूळ कापतें बांधावें. [सं. अध+शीथे] **०सम(वृत्त)**—न. ज्यांत दोन दोन हात पडिले आणि

तिसरा व दुसरा आणि चौथा हे चरण सारखे असतात ते वृत्त. उ० पुष्पिताम्र; हरिणीप्लुता; वियोगिनी, अपरवक्त्रा. [सं.] ० **मृची** (करण)—न. (नृत्य) उजवा पाव सूची करून उजवा हात उपपद्म करणे व डोक्याच्या वरच्या वाजूस नेऊन ठेवणे ० **स्थित** (स्वर)—पु (संगीत)द्वयार्थ आणि द्विगुण या स्वरांमधील म्हणजे पांचवा, सहावा व सातवा हे स्वर. ० **स्वस्तिक** (करण)—(नृत्य) पु पाय स्वस्तिक ठेवून उजवा हात कमरेवर व डावा हात कक्षःस्थळावर ठेवणे. ० **स्वर**—पु. य, व, र, ल, हीं व्यंजनें स्वरावद्ध योजितात म्हणून त्यांस अर्धस्वर किंवा अंतःस्थ वर्ण म्हणतात. ० **हार**—पु. वारा किंवा चौसठ सरांचा हार; एक दागिना.

अर्धल-ली-अर्धल्या—अर्धल पहा.

अर्धा—वि. एखाद्या वस्तूचे दोन सारखे भाग केले असता त्यांपैकी प्रत्येक; निम्मा. [सं. अर्ध]—**धर्मा जिवाचा**—वि. अर्ध-मेला; अशक. ० **जीव हाणे**—१ आजार, त्रास, काळजी, कष्ट. भीति कोरेली जीव त्रासणे, जबर होणे. २ अर्धीर हाणे. **अर्धा हळडुडाने पिंवळे हाणे**—धोव्याशा लाभाने फुगून जाणे, तादृश जाणे; गर्वित होणे. ० **अधिक**—वि. अर्धा व किचित् जास्त; अध्यापिकां जरा मोठा. ० **अर्ध**—क्रि. (गो.) निम्मेनिम; अर्धार्थ, अर्ध अर्ध करून. ० **कोर**—पु. भाकरीचा आठवा भाग; अदकोर, नितकोर; (काहीच्या मते) अर्धी भाकरी. [कोर=एकचुर्थीश, किंवा लहान तुकडा]

अर्धांग—न. १ अर्ध शरीर; शरीराची एक वाजू; मांडी. 'जग-ज्वननी असे वासभागी। भीमकी शोभली अर्धांगी। जेथी विद्युक्ता झळके मेथी। दर्शने मंगी महा दोष।'—तुंगा ७३३ २ पत्नी; स्वप्नी; गृहस्वामिनी; घरघनीन; अर्धांगी पहा. 'की ते (यमुना) रत्नाकराचे अर्धांग।'—दाव १७८. ३ (ल.) मित्र, सादारण्यक. ४ पक्षवात; पक्षवायु; अर्धांगवायु. ० **वायु**—पु १ अर्धांग; एक वातगंग, जमुशुभे शरीराचा अर्धा भाग निहामी शोतो. २ एक घोड्याचा रोग यास 'लखवा' म्हणतात. [सं. अर्ध+अंग]

अर्धांगी—श्री. पत्नी; भार्या, स्त्री, वायको. 'अर्धांगी पावती सुमनांच्या माळा।' [सं.]

अर्धांगीकार—पु अर्धी अनुमति, अर्धवट संमति; माफक कुबुली. [सं. अर्ध+अंगीकार]

अर्धामर्धा-मुर्धा—वि. जवळ जवळ अर्धा-निम्मा-मरासरी अर्धा; अध्यापिकां कमी किंवा अधिक. [सं. अर्ध दि.]

अर्धार्ध—क्रि. अर्धा अर्ध पहा.

अर्धोला—वि. १ अर्धा (वाटणीचा भाग दर्शवितांना एकंदर संस्थेपैकी प्रत्येकाविशीं बोलण्याचें शालयास). 'सर्वोस अर्धोला भाक्याचे.' 'अर्धोला खाव पुर.' [आकारात विशेषणाना 'ला'

हा विभाग गीवाचक प्रत्यय लागतो. उ० मोठाला, श्वलाला इतकाला, इ० अर्धा+ला]

अर्धासन—न. १ अर्ध आसन, वसावयाच्या आसनाचा अर्धा भाग २ (ल.) सहकारित्वः सहचारित्व (नवरा आणि वायको, दोन मित्र, राजा आणि सामान्य प्रजाजन यांचे). ३ ह्यावरून अध्या आसनावर वसण्याचा दिवेलाला मोठा मानः विशेष घराबा, परिचय, सलगी, जिवलगपणा. **नी**—वि अध्या आसनाच्या वाटणीचा मान उपभोगणारा; अध्या आसनावर वसण्याची पात्रता असणारा; विशेष स्नेह असलेला. [सं. अर्ध+आसन]

अर्धासा—वि अध्यासारखा, जवळजवळ निम्मा. (गो.) अर्धोसो. [सं. अर्ध+स]

अर्धकूमिवाचरी—वि (नृत्य) उजव्या पायामागे डावा पाय ठेवून तो मागच्या वाजूस ओढून घेणे. [सं.]

अर्धी—अर्ध, अर्धी पहा. १ निम्मी—'वडिलांची अर्धी भाकर खाडे घुज।'—पळा ९. १९. म्ह० अर्धी टाकून सगळीला धांव नये. २ (मुंबई) एक पै. ३ (गो.) तीन आणे चार पै किमतीचे एक अर्धदशक परिमाण. (विरु.) अर्धी पहा. ० **कोर**—श्री. अदकोर; अर्ध-कोर पहा. ० **पट्टी**—श्री ओढे लादलेल्या बेलवरील पटी-कर.

अर्धी मांडणी शिरस्ता—पु. शेत करण्यास कुळास देताना शेताचे निम्मेनिम उत्पन्न व निम्मेनिम सारा मालकाने व कुळाने वांटून घेण्याची रीत.

अर्धाम्हेस—श्री चार वेते दिलेली म्हेस (कारण म्हेस सुमारे आठ वेते देते. अर्धवट पहा.

अर्धूक—न. अर्धा भाग अर्धल, निम्मे, निमाई, निमखाई; [सं. अर्ध+क]

अर्धल—श्री. १ (सामा.) निम्मे वाटणी. २ (शेतकी-व्यापार) उत्पन्नाचा वाटणीतील अर्धा हिस्सा; शेतीच्या उत्पन्नातील अर्धा जेतमालकाचा व अर्धा कुळाचा हिस्सा, भांडवल पुरविणाऱ्याचा व अंगमहतत करणाऱ्या इसमाचा—मजुरांचा परस्परत्याचा उत्पन्नातील किंवा त्राणीतील अर्धावाटा. 'शेत अर्धेहीने केले आज.' ३ अशा पद्धतीवर दोन हममांनी झेलली भागीदारी. अर्धे शी ३ लागवड करणाऱ्याने जमीनीच्या मालकास उत्पन्नाचा अर्धा वाटा देण्या-संगंधाने कुळयातपत्र ४ पैशाची, मालकी अर्धी होण्याची स्थिति; मूळ वस्तूचे (पैसा, माल) अर्धे होणे; निम्मेभांडवलादत्ते नुकसान येणे. 'ह्या व्यापारामध्ये मिळकत व्हावी ती तर माहीत आणि पैक्याची अर्धेही लागी.' ६ निम्मे; निमखाई. [सं. अर्ध+ल]

अर्धोला—श्री. १ जमीनीच्या उत्पन्नातील तिसरा हिस्सा; एक-तृतीयांश उत्पन्न २ हे उत्पन्न घेण्याचा खोत बंधनारा हक्क.—टिपले २. ६०६.

अर्धेली-ल्या—वि. अर्धेल करून व्यवहार व तो करणारा (शेतकरी, व्यापारी).

अर्धेवचन—न. तावडतोव फलद्रूप होणारे वजन, वचक किंवा अधिकार. 'तेथे तुजें अर्धेवचन आहे.' **वचनान्त असणें-वागणें**—विनयपूर्वक आज्ञाधारक असणें; अगदीं तत्परतेनें आज्ञा पाळणें.

अर्धोअर्धे—अर्धाअर्धे पहा.

अर्धोत्रा—पु. दरमहा दसरेकडा अर्धा (टक्का) रुपया व्याज किंवा तें घेण्याची पदति. (सं. अर्धे + उत्तर = वर किंवा अधिक) **अर्धोदक**—न. १ कमरे इतकें खोल पाणी. २ (ल.) उपोषण करून अर्धे शरीर खुडे इतक्या गंगेच्या पाण्यांत राहून प्राणत्याग करणें; जलसमाधि. 'कां बुडोनित प्राण गेले । ते अर्धोदकीं निमाले ।' —झा १८.१९४. [सं. अर्धे + उदक]

अर्धोदय—न. १ एक पर्व. पौष वद्य अमावास्येचा प्रथम भोग, रविवार व श्रवण नक्षत्राचा मध्यभाग व व्यतिपाताचा अंश-भाग हे योग असतां ते पर्व असते. याचे पुण्य कोटि सुत्रग्रहणसमान आहे. (धर्मसिंधु) 'हे कृष्ण उदव अर्धे मात्रा । अर्धोदयो महा-यात्रा ।' —एमा ५.५५९. २ आकाशस्थ ग्रहांचा किंवा ताऱ्यांचा अर्धा उदय होणें. [सं.]. **अर्धोदयां पडणें**—आरंभिल्ले काम अर्धवट होणें, लांबणीवर पडणें; भिजत घोंगडें राहणें.

अर्धोन्मीलित—वि. (काव्य) अर्धे उपडलेले (डोळे, कळी इ.) 'तेच अर्धोन्मीलित स्थिती । उपजे तथा ।' —झा ६.२०२. 'निर्विकल्प समाधि प्रवर्तेली । दृष्टि अ० झाली ।' [सं.]

अर्धे—अर्धे अप. पहा.

अर्पण—न. १ देणें; समर्पणें २ वाहणें; बक्षीस देणें; बहाल करणें; दान. [सं. ऋ=जाणें प्रयोजक] **०पत्रिका**—श्री. ग्रंथ ज्यास अणु करावयाचा त्यासंबंधी मजकूर लिहितात ते पुस्तकांतील पहिले पान.

अर्पणीय—वि. देण्यास योग्य; देय. [सं.]

अर्पणें, अर्पणें—उक्ति. १ बक्षीस देणें; इनाम देणें; दान करणें. 'योगी विषय जे त्यामिती । ते भक्त अर्पिती भगवंती ॥' —एमा २.२८९. २ ओंपणें; देणें; वाहणें. अर्पण पहा. [सं. ऋ=जाणें प्रयोजक]

अर्पित—वि. १ उपायन-वायन दिलेले; दान केलेले; बक्षीस दिलेले. २ दिलेला; अर्पण केलेला; वाहिलेला. [सं.]

अर्वा, अर्वा—अशर-मया, अर्बन—अरवा पहा.

अर्बुज—वि. अर्बुद; दशकोटी. 'एका पासोनि एक आगगां । ऐसिमां सैन्यां अर्बुजे सोळां ।' —शिखु ९.२६. [सं. अर्बुद]

अर्बुज—अर्बुज पहा. 'आम्ही तरी भ्रेष्ठ तुझे । तीं गौळिये वसतीं अर्बुजे ।' —कथा ४.६ ५२. 'खेडेगांवच्या वायचा म्हणजे अर्बुजे, त्यास कांहीं कळत नाही. '

अर्बुद—वि. दशकोटी. 'अर्बुद गायी देतों अथवा देतों स्वराज्य भोगाया ।' —मोआदि ३२.१०. [सं.]

अर्भक—न. १ लहान मूल; बालक; लेकर. 'अर्भकाचे साठीं । पंते हातीं धरली पाटी ।' —तुगा २१८०. २ (ल.) सुखें; वेवसर; मतिमंद; असमंजस माणूस —**की**—खी. लहान मुलगी; अज्ञान पोर. [सं.]

अर्भाटी—खी. एक काव्यप्रकार. भाटांचीं गीतें यांत रचिल्लीं असतात; आरभटी. 'नेटें गर्जति भाट भाटिव । महाअर्भाटि आरं-भिले ।' —असी ८१. [सं. भट=बोलणें. आरभटी=विशिष्ट लेखन, कथानक, नाटयविशेष.]

अर्भ(म)र-नी—आमार पहा.

अर्थमा—पु १ सूर्य. २ पितृगणांपैकीं मुख्य. 'आणि पितृ-गणा समस्ता— । माजी अर्थमा जो पितृदेवता ।' —झा १०.२४४-३ उत्तराफल्गुनी नक्षत्र. [सं.]

अन्या—पु. आन्या, बोन्या; फजिती.

अर्थ—वि. दहा कोटी [सं. अर्बुद; हि. अर्थ]

अर्थ—खी. (शाप.) दुर्मिळ मृत्तिकाधातूपैकीं एक धातु. (इं.) अर्थियम. एक रासायनिक मूलद्रव्य; यास गादोलिनाइट असेंहि म्हणतात. [सं.]

अर्थेल—वि. (गो.) फाजील लाडांत वाढलेला; अरवळ पहा. इतर रूपे—आराबाय, आडुबाय.

अर्वाकूच—वि. आर्षीचा; टरलेल्या वेलेच्या अगोदरचा; पूर्वीचा. —किवि अगोदर; आर्षी; अलीकडे. [सं. अर्थ+अं=अर्वांच्]

अर्वाक—अर्वाच्य पहा. 'अर्वाकानें फार बोलत्ये हाचि त्रास जाला ।' —बयाचाई पृ. ९०. पद ७. [सं. अर्वाच्य]

अर्वाचिक—वि. (काव्य) कथा; अनुभवची; निपुण नसलेला; अकुलाल; नवखा; नवशिक्या. [सं. अर्थ+अं=अर्वाचीन]

अर्वाचीन—वि. अलीकडचा; सय-कालीन; आधुनिक, हल्लींचा. याच्या उलट प्राचीन. 'म्हणितलें या ज्ञप्ती । अर्वाचिना ।' —झा १३ ४०. [सं.]. —**लेली**—अलीकडील; अर्वाचीन केलेली; नवीन (भाषा). 'त्याची भाषा अ० आहे' —वैद्यक ७८.

अर्वाच्य—वि. १ नीच; हलकटपणाचें; खेडबा; घाणेरडे, अभद्र (भाषण, माणूस वगैरे). २ खोडकर; खोडसाळ; खट्याळ; उनाड; उच्छृंखल; द्राड. 'आमच्या राववहातुर प्रभृति अर्वाच्य पंडितांनीं आज जो भटांवर इतकीं वर्षे बिचारा सारखा भडिमार चालविला आहे. ' —नि १०५५ [सं. अर्वाच्य]

अर्वाली—खी. अरवाली पहा.

अर्ध—वि. अर्ध; योग्य. 'जाला बहु अर्ध कृपेसी ।' —दाबि ४२८. [सं. अर्ध]

अर्श—पु. चुकीमें अर्ष. १ मूळव्याध. २ वेड, गदं. उ० नसाशै; कणाशै. [सं.]

अर्शग्रहणी—अतिसार; संग्रहणी; कॉलरा. 'एकांति अर्शग्रहणी'—गीता १३.२४८८. [सं.]

अर्सा—पु. १ अंतर; आडपडदा; कालावधि; अवकाश. 'लाड कारण वालीस सहहेस दाखल होण्यास अर्सा फार थोडा'—ख ८. ४४३४. २ फेरा; मैदान; क्षेत्रफल; आंगण. [अर. अर्सा=अंगण, जागा; अवधि]

अर्सेनिक—अरसेनिक पहा.

अर्ह—वि. योग्य; साजणारें; शोभणारें; युक्त; लायक. उ० पूजनाह, दानाह, पटनाह. [सं.]

अर्हळ-तर्हळ—अरळतरल पहा.

अलक—पुन. केंस; कुरळे केंस. [सं.]

अलकट-पालकट—अलखटपालखट पहा.

अलकतरा—पु. राळ आणि तेल यांचे मिश्रण करून वनविलेला पदार्थ. [अर.]

अलंकरण—न. शोभविणें; भूषविणें; नटविणें; अलंकृत करणें. [सं. अलंक]

अलकापुरी—बी. १ आळंदी; ज्ञानेश्वराच्या समाधीचे गांव. (जि. पुणे). २ आळें-ज्ञानेश्वरांचे उद्या रेड्याच्या तोंडून वेद म्हण-विला त्या रेड्याच्या समाधीचे गांव (जि. पुणे). ३ अलका; हिमालयाच्या उत्तरकडील कुवेराची राजधानी.

अलकाब—पु. पत्रांमध्ये लिहिल्याच्या मायन्यांतील पदव्या किंवा मायने. 'हलका अलकाब लिहिल्यामुळे विषम मानितात.'—विमरा १.८ [अर. अलकाब, लकवचे अव.]

अलंकार—पु. १ दागिना; भूषण (पोषाखांतील व दागिन्यांतील), रत्ने, दागदागिने, शोभादायक वस्तू इत्यादि. 'अलंकारात आले । तरी सोनेपण काढ गेले ।'—ज्ञा १४.१२४. २ (भाषेतील) चित्ताकर्षक शब्दरचना, अर्थरचना, उपमा, रूपक, यमक, प्रास, अलुप्रास; इ० मुख्य अलंकार तीन आहेत. त्यांत बाकीचे सवे प्रकार येतात. जसे:-शब्दालंकार, अर्थालंकार, उमायांलंकार. 'अलंकार म्हणजे । काय तें जेने ।'—ज्ञा १८.१०६७. ३ (सामा) शोभणारी-शोभा देणारी वस्तू; गुण. 'क्षमा ही समर्थास अ० होय, जशीं चित्रे हीं भितीस अ०' ४ (संगीत) स्वरांची विशेष व नियमित रचना. अलंकारांची संख्या ६८ आहे. स्थायी वर्णांचे ७, आरोही वर्णांचे १२, अवरोही वर्णांचे १२, संचारी वर्णांचे २५, गीतोपयोगी ७, व रागोपयोगी ५. ५ साहित्य शास्त्र. [सं.]

अलंकारणें—उक्ति. अलंकार घालणें; सुशोभित करणें; आरास करणें. [सं. अलंकर]

अलंकारिक-री—आलंकारिक पहा.

अलंकृत—वि. (व.) नाजूक; कोमल; हलकट. सुकुमार. [सं. अलंकृत. प्रा. अलुक्खि=कोमल]

अलंकृत—वि. एक प्रकारचा मासा.

अलंकृत—वि. शोभविलेले; विसृष्टित; सुशोभित; सजलेले. [सं.]

अलकाल—नवलकोल पहा.

अलकन-क—पु. लाख; अळता; अळिता पहा.

अलख, अलखनिरंजन—पु. १ अलक; ब्रह्म; त्यावरून ईश्वर. 'अलखमो पलख देखलें मौजा । सब घटमो नाथ विराजा ।'—देवनाथ. २ गोसावी लोक भिक्षा मागतांना हा शब्द उच्चारतात. ३ अलक्ष्य. [सं. अलक्ष्य]

अलखट पालखट, अलखंड पालखंड, अलखण पालखण, अलखत-पालखत—न. चाराच्या आंढड्यासारखी पातलेली मांडी, मारलेली बैठक; आसनमांडी. [सं. ळख=पालखी, पाळणा, पालख द्वि]

अलखालक-ख-खालिक—झी. किनारीदार रू भरलेले एक वन. एक प्रकारचा डगल, अंगरखा. —हिल्ह १४६. [तुकी. अर. अलखालक = अंगरखा]

अलग—वि. वेगळे; निराळे; भिन्न; स्वतंत्र. [सं. अ+लग्, लग्न]

अलग, अलगट—कवि. १ निराळ्या प्रकारें; भिन्नपणें; फट-कून; विरळ. २ कथास न लागता, स्वप्ने न होता; सरळ अडथळ्या-शिवाय; तडक (थोंडा, गोळी इ० कोणेक मार्गाने जाणें, उडणें, पाठ म्हणणें वगैरे). ३ पृथक्; दूर. ४ विवक्षित संस्कार-संबंध न होता (कि० असणें, राहणें, ठेवणें). 'माहामारीने सर्वांचा समाचार घेतला, एवढे मात्र घर अलग राहिले.' 'जे प्राप्ती तव अलग टेली ।'—ज्ञा ६.४३५. ५ हलकेंच, अचळ; अगद. ६ स्वतंत्रपणें; मोकळेपणें. ७ लोचकळत; ओलवत; अर्धातरी, एकीकडे; एकलकोंडे. 'आमचे यजमान गेल्यापासून आम्ही येथे उगीच अलग पडलों आहों.' [सं. अ+लग्-लग्न]

अलंग—झी. १ लांबच लांब सोपा; चाळ; गोडा; खंदक; तट; फौजेची पाया; रांग वगैरे. 'इकडील अलंग फोडून पलीकडील तपेल फोडून गोळा का(पा)र झाला.'—होके २०. २ फरा (लडाईतला). 'रास्त्यानी एक अलंग धरून'—पया ५४. —ऐपे २७७. ३ वाजार पेठेतील दुकानांची लांब ओळ, रांग. [सं. अलंय्य; म. अल्य=स्वतंत्र. फा. अलंग्=खंदक. हि. अलंग=वाजू, मार्ग.]

अलंग—अलंबी पहा.

अलगट—वि. १ स्वतंत्र; फाजील. 'अलगट बहु होशी बाळ हें काय केले. १'—साहू ४.६४. 'अहो सत्यभासे अलगटी । सापे जाह्यीस तूं धोटी । परि न मागातं जगजेठी । मणीलागी दीपलीसी ॥'

-कथा ८.१८.११८. ३ हाड; कुमांडी. आलघट पहा. [अलगत.
सं. लग्न; प्रा. लग्न=बळ]

अलगड—स्त्री. घोटाळविणारें, मति कुंठित करणारें काम.
उद्योग; त्रास; अडचण. (किं० पडणें, येणें). २ पेंच; कोंडी; कातरी.
[अडगळचा वर्णव्यत्यास ?]

अलगणें—अकि. १ (पासून) लेंबकळत किंवा लटकत राहणें
(पिकलेलीं फळें वगैरे). २ झुबके, घड किंवा पोंस लटकत राहणें—
(फळांसंबंधीं). ३ (सामा) ओळंबणें; लेंबकळणें. ४ (कों) पूर्ण पिकून गळावयास होणें. (फळ). 'त्यांतून अलगलेले चांगले
चांगले पाड तेवढे भागिरीचे ओटीत पडले.'—बाळमित्र २.६७.
[सं. आनलग्न]

अलगणें-दुलगणें—अकि. (व.) चुकणेंमुकणें; चुकून राहणें.
[अलग द्वि.]

अलगत-द-ज—अलग पहा.

अलगनौबत—स्त्री. इंका-निशाण; पहरा. 'ठणजे चाकरी
अलग-नौबत करून असणें' 'अलग नौबतीची सेवा घेणें.'—शारो
५९३. [अर. अलग=निशाण-अर. नौबत=नगाग]

अलगपीत—किवि. १ एकदम; एकाएकी; अकस्मात. २ साव-
काश; ह्दय; अलगत; न हालवतां-हलतां; वेतांना. ३ चोरून; छपून;
चोरापालानें; नकळत. ४ (इतर अर्थासाठीं) अलग अलगत पहा.
[सं. अकल्पित (अप.) अलगत]

अलगभवरी—स्त्री. पायाच्या एक्या आंगठ्यावर फिरणें.
'हेतां छत्रभवरी अलगभवरी'—भाए ४५९ [अलग+भवरा ?]

अलगरजी—जू, **अलगरदो**—द—वि. १ मंद; हिलाईचा;
निष्काळजी; हलगर्जी; अव्यवस्थित; बेशिस्त; विस्कळित; सैल
(इसम, उद्योगधंद्या). 'परंतु अलगजीपासुळे किंवा दुसऱ्या
एकाद्या कारणामुळे'—साकेस ९. २ (विशेषतः अलगरजी) न्हास
पावलेला; खालावलेला; वय झाल्यामुळे उतरलेला; बुराडा झालेला;
बिनातिकाज; हलगर्जी पहा. ३ आपल्या कामापुरतें दुसऱ्याचे बाह्या-
त्कारी आज्ञेवर करणारा; आपलपोट्या; स्वार्थी. [अर अहल-ई-
गरज.]

अलगरजी-नै—किवि. डिलेपणानें, सैलपणानें (किं० धरणे).

अलगुजें-गुज—नप. १ एक प्रकारचा पांवा. हे वाय वांबूंचें
किंवा धातूच्या नळीचे असतें. लांबी बीतभर व जाडी पायाच्या
आंगठ्याएवढी असते. एक वाजू बंद असून तिला बारीक भोंक टव-
तात. दुसऱ्या बाजूस तिरकस खाप पाडून पायरी करतात व त्यांत
गावडी बसवून वाजविण्यासाठीं चौर ठेवितात. तोंडापासून चार
बोटांवर बाटाण्याच्या आकाराचीं सहा भोंकें समान अंतरावर पाड-
तात. तोंडापासून तीन बोटांवर चौकोनी भोंक ठेवितात. तेथपर्यंत
गावडीचा तुकडा एकचतुर्थांश भोंक शिलक राहील इतका असतो.

विरुद्ध बाजूस पहिल्या व दुसऱ्या भोंकाच्या मध्यावर एक भोंक
ठेवतात. धाग्री तोंडात धरून फुंकवें म्हणजे नळी वाऱ्याने भरते व
हानाचीं बोटे भोंकांवर ठेवून इच्छित स्वर काढून हवें तें गीत वाजवि-
तात. वांसीरी, मुरली हींदि याच जातीतील वाद्ये आहेत. २ खोरी-
राच्या दोन्ही बाजूंना पाठीवर जोडणारं नवारीचे पटे. [फा.
अलुजड]

अलंघन—त (संगीत) रागविस्तार करतांना एकादा स्वर
पूर्णपणे घेणें. [सं.]

अलंघनीय-अलंघ्य—वि. (अक्षरशः किंवा ल.) ओलांडून
जाण्याला कठिण; दुर्लभ्य; उलंघन करण्याला कठिण [सं.]

अलटापालट—स्त्री. मागचें पुढें; आधीचें मग; उलटा पालट
पहा. [प्रा. अलटपळटः पालट द्वि.]

अलड—अलड पहा.

अलतड—स्त्री. ऐलतड; नदीची अलीकडची बाजू; अलत्याड.
[सं. आदि-लततट]

अलतमघा—स्त्री. राजानें दिलेली इनामी जमीन, सनद,
वंशपरंपरागत जहागीर. —पया २३. [तुकी अलतमघा=लांबडा जिंका]

अलताभलता—वि. कोणी तरी; अलखतगालबत्या; गोमाजी
तिमाजी; गैरमाहितीचा; अनोळखी. [भलता द्वि.]

अलंदुनिया—(विप्र.) अलमुदुनिया पहा.

अलप—पु. (व.) बैलांचा सरकी, डेप, वगैरे खुराक. [सं.
अल्प (खाद्य)]

अलपल्लव-हस्त—(नृत्य) उपपद्म पहा.

अलंप्रतीति—स्त्री., **अलंप्रत्यय**—पु. पुरेसेपणाची जाणीव;
समाधान; तृप्तता; शांति. [सं. अलम् + प्रतीति]

अलफ—वि. एक हजार. (अरबी सालाबाबत उपयोग)
[अर. अल्फ=एक हजार]

अलबत्-त्ता—किवि. १ खात्रीने; जरूर; खरोखर; निश्चयायें;
निश्चितपणें; खास; अगत्यपूर्वक; हमखास. 'एथे सुरांचा उपद्रव आहे
तेव्हा अलबत्त कुंपण केले पाहिजे.' 'हे गृहस्थ संभावित, शांत
आणि अलबत्ता जमाखर्चाचे कामांत हुशार असलेच पाहिजेत.'
—विश्रित १.१६८. २ निदानपक्षी; निदान; कर्मतिकमी (रक्षम,
गंख्या). 'अलबत्त दोभर हवये तरी पदरीं अनाजे तर घर बांधावयास
आरंभावे.' [अर. अलबत्ताह]

अलबत्या-गलबत्या—पु. कोणीहि; कोणीतरी; भलता-
सलता; सालकोजीमाळकोजी; गोमाजीसोमाजी. यःकश्चित्, लुड-
बुड्या माणूस; अलमुफालतु; अव. अलबत्तेगलबत्ते 'खुद्द त्याच्या
कुटुंबात चार पांच माणसे आहेत परंतु पंचोली पंचवीस अलबत्ते
गलबत्ते असतात' 'कधीं विशेषणाधीं उपयोग. 'कित्थेक अलबत्तीं
गलबत्तीं माणसें किंहेदारांच्या घरी येऊन रहात.'—कोरकि ८०.
[गफलत-गफलत्याची द्वि. किंवा अलबत्त-त्या द्वि.]

अलक्षम—पु. चित्रवही; चिकटवही; चित्रे, फोटोग्राफ वगैरे एकत्र ठेवण्याचे (संग्रह) पुस्तक; यांत प्रसिध्द पुरुषांचे फोटो, तसेंच स्वदस्तुरचे लेख, गद्यपद्यांतील वेंचे वगैरे ठेवतात. [इ.]

अलबला—अलाईबलाई पहा.

अलबलीत गलबलीत—वि. दिला; मंद; सैल; अव्यवस्थित; विस्कटित [सं. गलित द्वि.]

अलंबी—क्रि. (कौ.) आधारवाचून; निराधारी; अनिश्चित; धोक्याच्या ठिकाणी (फांदीच्या टोंकावर, कड्याच्या कांडावर). [सं. आलंब]

अलंबुद्धि—स्त्री. समाधान; तृप्ति; तृप्ता; तृप्तेची भावना; शिसारी. [सं. अलम्=पूरे+भुद्धि]

अलबेल—स्त्री. सर्वे नीट सुरळीत चालले आहे अशी हमी; अह्वाक; हालद्वाक. ' अलबेलीचे शब्दात । '—संग्रामगीते १५४. ' पालेमंडच्या माहितीकरितां प्रति दहा वर्षी हिंदुस्थानची अलबेल कशी आहे याचा रिपोट असतो. '—टि. १.२२९ [इ. ऑब्ले]

अलबेला—वि. १ हुलका; हुबेथीर; बेफिकीरीचा (कपडा, गति). २ सैल; पोकळ; ढिले (गाठोडे, बोचकें, काम). ३ कमजोर; जुजवी; दिखाऊ (इमारत). ४ अकडबाज; नखरेबाज (इसम). ५ घुरर; रंगेल; प्रिय; लाडका. ' तो जिवबादारा बक्षी अलबेला । '—येपे २८३. ६ मोघम; पुळपुळीत; अनिश्चित (भाषण). ' त्यास खसखसवीत ताकीद कर, उगीच अलबेले सांगत येऊं नको. [हि. अलबे(मे)ल=अकृत्रिम; निरपराध (मूळ अर्थ)]

अलबेली—स्त्री. रंगेल स्त्री; चालक भवानी; चटकचांदणी.

अलबेली—क्रि. सहजासहजी.

अलभ्य—वि. मिळण्याला, लाभण्याला कटिण; संपादन करण्याला कटिण, अशक्य. [सं.] **अलभ**—पु. लाभण्याला अशक्य, अटकळीच्या बाहेर किंवा असंभवनीय असा लाभ; अनपेक्षित फायदा; दुष्प्राप्य मिळकत; केवळ दैवयोगाने झालेला लाभ. [सं.]

अलभ—झेंडा; निशाण. ' भांडीं, फिरंगा; अलभ, निशाण '—मेस्तक—पुस्तक १२९. [अर. अलम्]. **अलबाना**—पु. वायथाळा; छत्र, पालखी, चवरडोल, हौद, निशाणे इ. सामान ठेवण्याचे ठिकाण.

अलभ—पु. लहान पागोटें; बत्ती (मुलांकरितां). [अर. आल=मुल !]

अलभ—१ जग; लोक; जनसमुदाय. २ काळ; स्थिति; अंमल. आलभ पहा. [अर. आलम्=जग] **अगीर**—पु. जगज्जेता; औरंगजेबाची पदवी. **अुनिया**—स्त्री. सर्वजग; मानवी जात. ' तुमच्या शिष्या हे इत्ये झाले माहीं हे मीच काय पण अं न्हायत आहे. ' **अुनिया झुकणें**—(विशिष्ट प्रसंगी) मनुष्याची अलोट, गद्दी होणें. [अर. आलम्+अुन्या=जग] **अन्हा**—वि. जगरक्षक. [अर. आलम्पनाह]

शब्दा. १. १६

अरीशन—वि. जगाला प्रकाशविणारा; जगद्विख्यात. ' त्याचा फायदा तो अलम्-अरीशन आहे. '—पया.

अलम्क—क्रि. (व.) नेमका. [अर. अलामत=खण ?]

अलमगिरी पैसा—पु. औरंगजेबाच्या शिक्याचा पैसा.

अलमदांड—वि. अतिशय उध्दट, दांड; आडदांड; अति मस्त; पिंगाणा घालणारा. [अर. आलम्+म. दांड]

अलमारी—स्त्री. १ खण असलेले कपाट. २ (ल.) सांडा; संचय; तिजोरी. [पोर्तु. अलमारिया. इ. अलमारी; स्कॉच ऑम्री; हि. अलमारी]

अलम्—क्रि. पुरे; बस. [सं.]

अलर्क—पु. १ पिसाळलेला कुत्रा व त्याच्या चावण्यापासून होणारा रोग. २ रईचे झाड. [सं.]

अललळ—उडा. अचंबा—आश्चर्य दर्शविणारा उद्गार; अरर; अबब. —मोर प्रहसन २८. **अुडर**—उद्गार. पौराणिक नाटकांत देव व राक्षस यांची लढाई चालली असतां अललळडुर असे राक्षस ओरडत असत म्हणून पौराणिक नाटकांला अललळडुराची नाटके म्हणत असत. [सं. अल्ले=पिसाचार्दीचा अंधेष्टून्य उद्गार]

अललित—वि. (गो.) इळमलित. [सं. आ+ल्ल=हळणे]

अललहिरोबी—वि. चालू हिरोबी. ' अलल हिरोबी वसूल '—रा २२.७३. [अर. अलहाल=चालू+हिस्बा]

अलवण—णी—वि. बिगरमीड; अळणी; ' एके नुसती अलवणे । बरेवणे मिरवती ॥ '—एरुस १४.१०५. ' हरिप्रासीपण प्रहृतिक प्रथ । काय कविता अलवण ते । '—ह २१.२४. [सं. अ+ल्वण]

अलधर तालधर, अलधार तालधार—न.पु. अब. थोर किंवा सन्माननीय समजून वागविणें; शिष्टाचार करून व सन्मयपणा दाखवून मोठेपणा राखणें किंवा मोठेपणाने वागविणें. (किं० करणें, ठेवणें, राखणें). [अर. तालीबार=नशिबवान्, तालवर द्वि.]

अलबान—स्त्री. न. १ एक प्रकारची शाल. २ एक प्रकारचे तांबडे कापड. [अर. अलबन (ल्वन=रंग. अव.)=अनेक रंगी. तुल० सं. आरकवर्ण; प्रा. आलवण]

अलधार—वि. (व.) कोमल; अस्वार-ल पहा. ' अधिकच ते अलधार जाहले । '—विक ५५.

अलस—आळस पहा.

अलसदा—पु. अळमुंदा; चवळीसारखे मोठे वड्यान्. [का. अलसंदा]

अलसिका—स्त्री. १ पेटके आणणारी सहामारी; कॉलन्याची दुसरी अवस्था; पेटके; विपुचिका पहा. [सं.]

अलक्ष—अलक्ष पहा. ' ते संपीस गोरक्ष जाऊन । अलक्ष आदेस जल्पसते । '—नव ९.११०. [सं. अलक्ष्य]

अलक्षण—(प्र.) अवलक्षण पहा.

अलक्षपण—न. लक्षांत न येण्याजोगी स्थिति; दुर्लभ्यता.
'बोलता ना उगला। अलक्षपण ॥' —झा १३.११११. [सं.]

अलक्षित—वि. अटकळ किंवा अनुमान न केलेले. (बद्दल किंवा विषयी) लक्ष न दिलेले; न शोधलेले; न पाहिलेले; अकस्मात. [सं.]

अलक्ष्मी—स्त्री. दुर्दैव; दुर्भाग्य; दारिद्र्य; विपत्ति; अवलक्ष्मी; अक्काबाई. लक्ष्मी आणि अलक्ष्मी या दोन बहिणी असून त्या समुद्रातून निघाल्या अशी सार्वत्रिक समजूत आहे. पहिलीने विष्णूशी लग्न लाविले व दुसरी नवरा पहात दारोदार भटकते. ज्येष्ठा व कनिष्ठा पहा. [सं.]

अलक्ष्य—न. १ दुर्लक्ष; गैरसावधानता; अनवधानता. २ परमेश्वर; ब्रह्मा. —वि. (अ. अलक्ष); कल्पनातीत; दुर्बोध; अज्ञेय; अतर्क्य. 'ध्वजवज्राकुशरेखा। चरणीची सामुद्रिके दक्षा। न वर्णवर्ती सहस्रमुखा। ब्रह्माविकां अलक्ष्य ॥' —एरुत्व १.२२. ०लेखणे—धरणे—मोर्जे—मानणे—पाहणे—जाणणे—किंमत न देणे; क्षुद्र किंवा क्षुद्रक मानणे; तिरस्कारणे; अनादरणे; अवज्ञा करणे. [सं.]

अलक्ष्या—स्त्री. योग्याची एक मुद्रा. मुद्रा पहा. [सं.]

अला—पु. वैभव; श्रेष्ठता. —वि. सर्वश्रेष्ठ; सर्वज्ञानी. [अ. अला]

अलाईबलाई, अलाय बलाय—स्त्री. सर्व दुःख-आस-पीडा; इजापिडा; सकट; दृष्ट काढण्यासाठी दिवे ओवण्यांना विवा कान-शिलावर बोटें मोडतांना अग्नि निवारण व्हावे म्हणून असे म्हणतात; (यावरून) दृष्ट काढणे. (क्रि० घेणे). 'मातुश्रीनी अलायबलाय घेऊन मरतकीं विजयहस्त ठेवला' —चित्रगुप्त ११. अथ० अलायबलाय. 'तुका म्हाणे वर्णु काय घेतो अलाय बलाय।' [अ. बला=दुर्दैव द्वि. तुल० सं. अलात-अलाय=कालीत]

अलागत—अलगत पहा.

अलाच्छन—वि. कलंकहित. 'चंद्रमे जे अलाच्छन।' —झा १८.१०९८. [सं. अ+लच्छन]

अलाट—सकि. वाढणे (कंपनीचा भाग; पैसे वगैरे). ०मॅट—स्त्री. वाढणी; वांटा; भाग. [इं.]

अलाड—क्रि. अलीकडे; येथे; इकडे; ह्या किंवा जवळच्या बाजूस; अलटड पहा. ०पलाड—क्रि. अलीकडे पलीकडे; इकडे तिकडे; ऐल पैल. [सं. आदिल-अहल+तट]

अलाडाबलाडा—पु. अडथळा; विप्र. 'नसता अ० व जेजे वेडबिगारी मनस्वी बालून तगादा करितात.' —मसाप २.३९६.

अलाणटपू, अलालटपू—पु. १ निष्काळजीपणें, उनाडपणें भटकत राहणारा इसम; उडाणटपू. २ आयतगब्बु; आयता; पेदी.

अलात—न. (नाविक) १ वल्हाचे पातें किंवा फळी. २ तारवें पाण्यातून जमीनीवर ओढण्याची जाड व बळकट दोरी. [सं. अरित्र=वल्हें; प्रा. अलित; अर. आलत=हत्यार, साधन, नावेचा दोर]

अलात—न. कोलीत; मशाल. [सं.] ०चक्र—न. कोलीत गरगर बाटोळी फिरविली असता दिसणारे चक्र; अम्रिचक्र. 'जैसे अ० फिरे। तैसा हनुमंत असुरांत वावरे ॥'

अलात(आकाश-चारी)—स्त्री. (नृत्य) पाय पाठीमागच्या बाजूला वळवून चोहोंकडे आंतल्या आंत फिरवून बाजूस टांचेच्या भाषारावर टाकणे. [सं.]

अलात(करण)—न. (नृत्य) उजवा पाय अलात करणे व उजवा हात वक्षःस्थलावर ठेवून उंच करून खाली सोडणे व ऊर्ध्व-जानुचारी करणे. [सं.]

अलातक(अंगहार)—पु. (नृत्य) स्वस्तिककरण करून व्यंजित-करणाप्रमाणे हात ठेवणे. नंतर क्रमाने अलातक, उर्ध्वजानु, निर्वृ-चित, अधेसुचि, विसित, उद्बुत, आक्षितक, करिहस्त व कटिछिन्न हीं करणे.

अलाद्—स्त्री. गंजीकांतील एक संज्ञा. —मोको

अलाद्, अलादि—अचानक; अलग पहा. 'स्वस्थ गच्छेलीं, अलाद् ठकलीं।' —अमृत पृ. २८.

अलादा—(व.) अलाहिदा पहा. 'वराता तीन अलादा अलादा सावकाराचे नांवें होत्या.' —मदभा २.३४.

अलाप, अलापिणे—आलाप, आलापिणे पहा.

अलाबला—अलाईबलाई पहा. 'अलाबला कुणी घेऊन आनंदें, लिबलोण उतरती। आभंगे कुणी बहुकुन आबराती।' —प्रला २३२. 'मी एकदा मेलें तरी शिवाजी राजे यांची अलाबला गेली; लाख मरावे परंतु लाखांचा पाळणारा कायम रहावा.' —मदग १.५४. 'तेव्हा बाटलें कीं सारी अलाबला ठळळी म्हणून.' —भा १०४.

अलाबु—पु. दुज्या भोपळा. 'बुडतां जों चितेच्या झालें अद्भुत अलाबु ओर्षी तें।' —मोसभा १.७६. [सं.]

अलाभ—पु. १ लाभ, मिळकत न होणे. २ जरूरी; पाहिजे अर्पण; अभाव, वाण. 'तुमच्या भेटीचा अलाभ होता ती प्राप्त झाली।' 'राज्याला कशाचा अलाभ नाही.' [सं. अ+लाभ; लभ=मिळणे]

अलायी—वि. प्रचंड; व्यापक; अलिबाही. ०कारखाना—पु. मोठा कारखाना; फाकटपसारा; प्रचंड तयारी; मोठे प्रदर्शन; डामडौल; व्याप. [अ. अला=मोठा]

अलारसी—आहारी पहा.

अलार्म—उ. १ भयाची हांक; ओरड; सूचना (घोक्याची).
२ गजर. **०कलॉक-वाँच**—न. गजरी घड्याळ. **०बेल**—झी. भय-
सूचक घंटा; हुलीचा नगारा. [इ.]

अलालनामा-हिशेब—उ. १ चालू हिशेब; देण्याघेण्याचा
किंवा अगाऊ दिलेल्या रकमांचा हिशेब; चालू खाते. २ (विशे.
अलालनामा) कच्चा हिशेब, टांचण. —किवि. अशा हिशेबाप्रमाणे—
रीतीने. [अ. अलहाल=चालू, वर्तमान]

अलाघत—झी. (कु.) बायको.

अलाघत लावणे—(व.) एकादा जड पदार्थ ओढण्या-
करिता बिलाच्या जोड्या लावणे.

अलाघन्स—उ. भक्ता; मुशाहिरा. [इ.]

अलाघा—उ. १ मोहरमात डोल्यांच्यापुढे जी खांच खण-
तात ती. या खांचीत आग पेटवून मुसलमान लोक तिच्याभोवतीं
नाचतात. २ आगटी; नगारा, चौघडा तापविण्याची जागा. [सं.
अलात; हिं. अलाव]

अलाहिदा—वि. अलादा; वेगळा; निराळा; भिन्न; पृथक्;
विभक्त; स्वतंत्र. अलादा पहा. —किवि. वेगळेपणे; भिन्नपणे; अल
गणे. [अर.] **०जमा**—झी. स्वतंत्रजमा, जमीन महसूल सोडून
झालेली इतर बाबींपासूनची जमा.

अलि—उ. भुंगा; झमर. 'बोधमदासुत मुनी—अली सेविती ॥'
—हा १.१६. [सं.]

अलिक—न. कपाळ; ललाट; भाल. 'भीमाते वारुनि गुरूनें
नाराच हाणिला अलिकीं.' —मोक्षेण ११.६३. [सं.]

अलिकडचा-ला—अलीकडचा पहा.

अलिखित—वि. लेखी नसलेला (कायदा, ठराव, नियम).
(इ.) अन् रिटन. [सं.]

अलिजाहा, अलिशा—अलीजाही; आलिशा पहा.

अलिता—उ. १ लाळ वगैरे पदार्थांचा रंग; अजिता; याचा
तांबड्या शाईप्रमाणे उपयोग होतो. बायका पायांनाहि लावितात.
२ अलिताच्या रंगत बुडविलेला कापूस. ३ अंधं सुती व अंधं रेशमी
असें कापड. [सं. अलकक. प्रा. अलस. तुल० द्रा. आल=लाळ
कमळ]

अलिद—उ. घराच्या पुढील ओढा; देवडी; महाद्वारावरील
गोपुर. 'अलिदीं नंदाचे घन, रहिर चैतन्य मिरवे।' —साहू
१.५७. [सं.]

अलिनिपेशन ऑफिस—न. इनामासंबंधी तपास करून
निवाडा देणारी कचेरी; इनाम इन्सफ खाते. [इ.]

अलिस—वि. १ न चोपडलेले-माखलेले; प्रष्ट न झालेले; निमळ.
२(ल.) दुष्कृत्यें करून पुन्हा शुद्ध किंवा पवित्र दिसणारे. म्ह० कर्णा-
करून अलिस. ३ संलून, संयुक्त न झालेला; वेगळा; निराळा;

अलग. 'आतां ऐक वो सुंदरी। परमात्मा अलिस कराचरी। संयोग
वियोगाची परी। न धरी संसारीं खंब्या ॥' —एकव १३.६१. [स.
अ+लिप्=माखणे] **०पणा**—उ., **स्थिति**—झी. अलिस असण्याची
अवस्था; अनासक्ता; पवित्रता, 'अलिसपणाचा निश्चय। बोलिला
असे ॥' —दा १.१.७.

अलिब—अळबे पहा.

अलिशान—वि. प्र. आलीशान; उच्च मानाचा, दर्जाचा,
[अर. फा. आली+शान]

अलीक—वि. खोटे; असत्य. —उ. खोटा, लबाड माणूस.
'काय अलीका? सगळी प्रीति लडकी तीं टरली!' —मंमं ३. [सं.]

अलीकडचा, अलीकडील—वि. १ ह्या किंवा जवळच्या
बाजूचा. २ हल्लीचा; थोड्या दिवासांचा; नवा, आधुनिक; अर्वाचीन.
[सं. आदिम—ल; प्रा. आइल्+कड+कड]

अलीकडून—किवि. ह्या किंवा जवळच्या बाजूने; इथून. २
(अमुक—मागील काळापासून) आतापावेतो; अमुक काळापुढे.

अलीकडे-स—किवि. १ ह्या किंवा जवळच्या बाजूला; येथे;
इकडे. २ या काळात; सांप्रत; हल्ली.

अलीगोल—उ. गोलंदाज; तोफची. 'पुण्याहून वारूद आली
त्याजबरोबर अली-गोल दोन्ही नवे माणूस आले.' —ख १२,
६३४४. [फा. अहलिगोल]

अलीजाहा—वि. १ भय; विस्तीर्ण; डौलदार; दिमाखी;
छाप बसविणारा (कारखाना, व्यवहार, कारभार वगैरे). २ थोर
पदवीचा (सरदार). ही पदवी निजामास आहे. [अर. आली+जाह]
०दरबार—उ. **अली जाही**—झी. बाढव्य धाटमाट. २(ल.) अव्य-
वस्थित व अंदापुढीचा कारभार (वैभवशाली). 'जुन्या लोकांच्या
तोडून...मोगलांची तारीफ कधी कधी ऐकू येते ती काय तर अंदा-
पुंध कारभार! अलीजाही कारखाना।' —चिपळूणकर लेखसंग्रह.
'ही अलीजाही आम्हास पुरती भोंवून तिने अगदी अघास मोताद
करून टाकले आहे.' —केसरी. **०बहादूर**—उ. १ एक पदवी. ही शाहा-
अलमने महाद्वारी सिधे यांस दिली. ही ग्वाल्हेरकर सिधे आद्यापि बाप
रतात. २(ल. उप.) थोरगृहस्थ; बडे लोक. [अर. फा. आलीजाह]

अलीक—अ या उच्चारणाचा अर्बो पहिला वणे, पत्राच्या
डोक्यावर मराठीतील श्रीकाराप्रमाणे लिहितात. [अर. तुल० ग्रीक
अल्फा; हिब्रू अलेफ=चैल]

अलीशान—अलिशान पहा.

अलुका—उ., **की**—झी. व्यवन; मूक; आलुका पहा. —वि.
मुकेलेला. [सं. अलुक्.]

अलुता-त्या—उ. तेजी, तांबोळी, साळी, माळी, जंगम,
कळावंत, डोरी, डाकर, बरशी, तराळ, सोनार, बौगुळ व इत्यादींच्या
खालच्या वर्गाचे १२ कामगार होत. ग्रॅन्टडफच्यामते सोनार, जंगम,

शिंपी, कोळी, तराळ, वेसकर, यांचा हक्क महाराष्ट्रापासून निराळा. माळी, डब-यागोसावी, घडशी, रामोशी, तेली, भिळ, तांबोळी, गोंधळी यांना नारुकाराच्या उलट अशी सहा आहे. शेतकऱ्यांकडून यांना जे धान्य हक्क म्हणून मिळते त्याचे प्रमाण ख्राविक नाही. यांतील सोनार सरकारी नाणी पारख करणारा पोतदार होय. तराळ म्हणजे पाटलाजवळ सतत हजर असणारा, सरकारी अधिकाऱ्यांची सरवराई करणारा, त्यांचे सामान वाहणारा महार होय. बाराच्या बारा अलुते कोळ्याहि खेड्यांतून क्वचितच सांपडतात. कोठे कोठे वाजंत्री, गारपगारी बघीर नवीन अलुतेदार आढळतात. बळता पहा. [बळता दि.]

अलुतीबलुती—न.अव. अलुतेदार व बलुतेदार या गांवकामगारांना असणार वतनी हक्क.

अलुदा—वि. १ मिश्रित. २ (ल.) जुळणारा; परिचित. ३ (ल.) दूषितपणे, अपवित्रपणे मिसळलेला. [फा. अलुदा=खाराब झालेला]

अलुबुखार—उ. एक प्रकारचे अंबूस व रुचकर फळ व त्याचे झाड. झाडापासून बाभळीच्या गोंदासारखा डिक निघतो. बियांपासून काढलेल्या तेलाचा उपयोग जाळण्याकडे करतात. झाचे फळ बाहेरून तांबूस व काळसर असते. मेढ, गुळम, अरी, प्वर, वायु यांचा नाश करते. -वयु १.४७. [फा. अलु=गडा + बुखारा. सं. अलुक]

अलुलकी—झी. मोहवत; कृपा; मेहेरबानगी. [फा.]

अलुलित, अलुल—वि. बुजट; नाचरा; बुजरा; रंगेल; कुल्ल्या; मस्त (ठाणबंद घोडा). [सं. आ+लुल=लोळणे]

अल्ले—न. आल्ले; ओली सुंद; अल्ले हें पाचक, सारक, अमिदीपक, रुचिप्रद व कंठास हितकर आहे. सूज, कफ, वायु, कंठरोग, खोकला, दमा, मलमूदता, बांति, शूल यांचा नाश करते. अल्ले हिंदुस्थानांत सर्व प्रदेशांत होते. याच्या झाडाच्या मुळ्यांस देगा-प्रमाणे अल्याची कृडी येतात. **अल्याचा चटका**—उ. अल्ले धुवून बारीक किडून घुतांत परतून त्यांत सैधव, मिर्री किंवा मिरची, जिरें, शहाजिरे यांची पूड घालून हरबऱ्याचे पीठ लावून तुप-दिगाची फोडणी देतात. **अल्याचा**—पु. अल्याचा तयार केलेला एक औषधी पाक. हा श्वास, कास, अमिमांश, अरचि, यावर प्रशस्त आहे. [सं. आल्ले; प्रा. आल्य; अहज; द्रा. अल्ल; हि. अवरल्ल-क; बं. आदा; गुज. आदु]

अलेकमसलाम—उग्रा. तुम्हाला सुखशान्ति लाभो ! असे मुसलमानांत एकमेकांस भेटताना नमनाची म्हणण्याचा प्रवात आहे. [अ. अल्लेकुम्—अस्सलाम]

अलेख—अस्सख पहा.

अल्लेबिक—न. अल्ले काढण्याचे यंत्र; आसुतिपात्र; ऊर्ध्वयंत्र. उ० अल्लेबिक केमिकल कंपनी. [इं. प्री. अल्लेबिक; अर. अल्ल + अल्लिग=अल्लेयंत्र; फ्रें. अल्लेबिक; तुल० सं. अल्ले]

अलेमान—झी. दोन हात लांब व काहीशी बांकदार पात्याची उत्कृष्ट पोलादी तलवार. [अर. अल्ले—अमान=जीवदान मागणे. किंवा अलामान=जर्मन माणूस. लॅ. अलेमशी; जर्मन अल्समिनेर=एक लडाऊ जात]

अल्ले—वि. (कों.) पक्का; अल्ले; अस्सल (सोदा, लुधा, चोरटा, लबाड, शिनळ, बटक्या, मस्त्या या शब्दांबरोबर विशेषतः उप-योग). **०टप्पू**—(ना.) उडाणटप्पू; उनाड; भटक्या. [?]

अल्लेय्या—पु. (संगीत) एक राग. या रागास षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम व पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत मध्यम वष्ये. जाति पाडव संपुर्ण. बादी स्वर धैवत व संवादी गांधार आहे. गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर. अश्वरोहांत कोमल निषाद घेतात. हा एक बिलाबलाना प्रकार आहे. [हि.]

अल्लोचणे—सकि. १ न पाहणे. २ हळूच सांगणे (?). 'सांगतां आपुली गुहागोष्टी । अलोचावाया वेगळा नुडी ।'—एभा ११.१०३६. [सं. अ+लोचन]

अल्लोचन जागरण—न. डोळे न मिटतां रात्रभर केलेले जागरण; अखंड जागर. [सं. अ+लोचन + जागरणम्]

अलोड—वि. १ मार्गे न परतणारा—पडणारा; फरक न पाडणारा; न बदलणारा—उलटणारा—फिरणारा; २ दुर्मिचार; अनिवाय. 'आतां चेई शाप दुर्गम । जो कां अलोड हरिहरां ।' सुआदि १९. ६८; 'मग तिनें शापिलें त्यातें । जो अलोड हरिहरातें ।' ३ अनि-बेचनीय; अचाट; अपरंपार; अतिशय. 'कों गगन चक्र उडावले अलोड । काळरात्रीचे ।'—शिखु ९३१. ४ अचूक; खरे. ५ निश्चित; दृढ. 'जेणे चैतन्य ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केले परमसीमा । तया आत्मा कतां हें प्रमा । अलोड उपजे ॥'—भा १८.३८२;—पभा २०. ११३. ६ अनुबंधनीय; दूर टाकून देतां न येणारा; अतिस्करणीय, 'त्या आह्मा अलोड माते' [सं. अ+लुड=लोडणे]

अलोड—पु. अधिक परिचय किंवा तत्वेखणणा; निपुणता; अनायासाने-संवधीने आलेखा शहाणपणा. [सं. आलोड्य]

अलोडणे—कि. करणे; बजावणे; साधणे, लोडणे. 'हें काम मला अलोडणार नाही' [सं. आलुड]

अलोडणे—सकि. १ आलोडणे; धुंडाळणे; शोधणे. २ सर्वे संदर्भ जमून येणे ?—मनको. ३ परांगत होणे; हस्तगत करणे; आलोडन करणे. [आलोडन. सं. आलुड-ड-ड]

अलोणि—अलवणी पहा. 'अलोणि कीं जाहले क्षारें । झणोनि चाखिले जिह्वाये ।'—कथा ४.१२.८३. [अलवण=अलोण=अलोणी]

अलोपंथी—स्त्री. विषमचिकित्सा; भिन्न किंवा उलट स्थिति होईल अशाप्रकारें औषधोपचार करून व्याधिनाश करणारी पद्धत. याच्या उलट होमिओपंथी. [इ.]

अलोभ—वि. निर्लोभ; लोभ रहित. —पु. प्रेमाचा किंवा प्रीतीचा अभाव. 'तुमचा ऐलीकडे अलोभ दिसतो.' [सं.]

अलोलकी—स्त्री. १ अति चाहा; म्हत्त्व; किंमतवान किंवा अमोलिक समजून अतिशय घेतलेली काळजी; आवड; प्रेमळपणा; भावना; लडिवाळपणा; मान; किंमत. (क्रि० करणें). २ (व.) कौतुक; हौस; लालनपालन; लाड; आवड.

अलोलिक—न. १ अलोलकी पहा. 'सर्वत्रांसी भजनाची अलोलिक ।' —सप्र ८.११. —वि. चमत्कारिक; आश्चर्यकारक; नावीन्याचे; कौतुकास्पद; अपूर्व. 'रामावेगळे अलोलिक । तां मज दिशेले तिन्ही लोक ।' —वेणासील्य १.३८. २ प्रेमळ; आवडते; हृदयंगम; लडिवाळपणाचे (भाषण, चालरीत, वागणूक). 'पुढील कथा अलोलिक ।' —एरव १०.१००. ३ सुंदर; नाजुक; सुकुमार; उत्कृष्ट (मापूस, स्वभाव). 'ते महालाषण्यरूपकळा । शृंगारें आशिली मंगळा । चंद्रवदनी तेजकळा । अलोलिक ॥' —कथा २.११. २०. [सं. आलोलिक]. **अतालोलीक**—न. लाड; लडिवाळपणाची वागणूक; कोड पुरविणे; कौतुक करणे; खुशाभत करणे; मिजास पुरविणे. 'मी नवऱ्याचे अलोलिकालोलीक कोटयते करूं ?' [अलोलीक द्वि.] **अरचना**—स्त्री. अपूर्व रचना—घडण. (विशे. छत्रीची) 'अलोलिक रचना दाखविली ।' —व्यं. १० [सं.]

अलोलुपत्व—न. अनासक्ति; निर्लोभता; लोभ नसणे; निरच्छा; 'अलोलुपत्वदशा ठावकी । जाण ते हे ।' —ज्ञा १६.१६७. [सं.]

अलौकिक—वि. १ चमत्कारिक; जगाविरहित; लोकोत्तर; अद्वितीय; विलक्षण; अपूर्व; असाधारण (इत्थम, किया, गुण, दोष वगैरे). 'विश्व हे मोहरे लावावे । अलौकिक नोहावे । लोकांप्रति ।' —ज्ञा ३.१७१. २ अरण्यावासी; लोकांत (जगांत) न राहणारा. —उ. दुर्लौकिक; दुष्कौति; अपमान; फजिती; सांख्यिक अनादर. [सं.]

अल्—१ अरबी भाषेंतील घडीचा प्रत्यय, चा, ची, चे. उ० अल् बेहिन=बेहलीचा. २ इंप्रजी 'दी' प्रमाणे निश्चितार्थी उपपद. उ० अलेबिक=अल=उपपद+अंबिग=आसुतिपात्र.

अल्क—कल्याण; स्नान; स्नान; अम्लप्रतियोगी. (इं. अल्कली) अल्क पदार्थांचे विशिष्ट गुणधर्म: हे पाण्यात विरघळतात; अम्लाचे निगुणीकरण करतात; सेंद्रिय पदार्थांचा जाळतात वगैरे. अल्क किंवा अनाम्ल याची क्रिया अम्लावर केल्यास अम्लोत्पन्न उज्ज निःसारित होऊन पाणी बनते. [अर. अल् + कल् = भाजणे, राख]

अल्कल, अल्कहल—उ. अल्क; अल्काल; मधार्क. [अर. अल्+कोहल=सुरमा, तुल० सं. कल्या=दारु]

अल्कली—अल्क पहा.

अल्काब—पु. मायना; पदव्या; अल्काब पहा. 'हल्का अल्काब लिहिल्यामुळे विषम मानितात ।' —दिमरा १.७. [अर. अल्काब-लकव्चे अव.]

अल्कोड—पु. वनस्पतिजन्य व फार विषारी अनाम्ल. [इं. अल्कोहल]

अल्कोनेट—न. एक विलायती रंगाची वनस्पती; यांच्या मुळांत एक उत्तम लाल रंग असतो. निरमिराळी तेळे, रोगणे, मये, श्व यांमध्ये उपयोग करतात. (सामा.) एक तांबडा रंग. (इं.) अल्कोनेट. [अर. अल् + हेन्ना = वनस्पति; स्पॅ. अल्कना]

अल्खालक—अल्खालक पहा.

अल्गर्जी—वि. स्वार्थी. अल्गर्जी पहा. 'आतां कशाला जाऊन राहिला पोकर अल्गर्जी ।' —पला १७१. [फा. अहलि-नारस्]

अल्युज—अल्युजे पहा.

अल्युज्रा—पु. बीजगणित. (इं.) [अर. अल् + जवरा = पुन्हा एकत्र करणे.]

अल्लम्मा—बक्षीस सनद; अल्लमचा पहा. 'पवांना अल्लम्मा' —पया २३. [तुर्की अल्लम्मा]

अल्प—वि. १ थोडे; लहान; कोतें म्ह० अल्प मोली बहु-गुणी. सामान्यतः अल्पबुद्धि—बल—व्यापार—लाभ—भाषी—विद्य—व्यय; २ क्षुद्र (जन, पुरुष); दरिद्रि; भिकारी. ३ कृष्णासि भेट-लाहो स्पर्शसुख जर्गी अलन्य अल्या तें ।' —मोकणे. ५०.१६.

३ मूढ; मूर्ख. 'मानिति माया केवळ अल्प समंतील भूमि-तळ—पट हो ।' —मोसभा ५.८७. [सं.] **अकरणी**—स्त्री. थोडे, किंचित किंवा अपुरे करणे. 'अल्प करणी बोभाट बहुत ।' **अकर्ण**—पति—वि. विप्र. अलृकानी. १ हलक्या कानाचा; कानपिडा; सहज विश्वास ठेवणारा; भाविक; भोळा; अद्राक्ष. २ गुप्त गोष्ट ज्याच्याजवळ

छत नाही असा; जिमेचा हल्का. **अकालिक तारे**—पु. अव. क्षणिक दिसणारी नक्षत्रे. **अकोशी**—वि. चिडखोर; शीप्रसंतापी; शीघ्रकोपी.

अखादी—वि. थोडेसे खाणारा. 'अशा प्रकारची आख्खींशिगी, कृष्ण-वर्णी, बहुदुधी, अल्पखादी व अल्पमोली गाय पैदा करावी.' —आगर ३.८४. **अगति**—वि. मेंदगतीचा. **अगुणे**—किंवि. सहज; थोडक्यांत.

'आणिक एक आह्मा देणे । सुफि होय अल्पगुणे ।' —गुच २९.१९०.

अगोष्ट—स्त्री. लहान बाव; क्षुद्रक गोष्ट; विनमहत्वाची बाव. **अग्रह**—पु. किंकोळ ग्रह (आकाशातील). (इं.) अस्टेरोईड. **अजनसत्ताक**—वि. थोडपाशा लोकांची हुकमत असलेली. —नि ८२. **अतुण्या**—स्त्री. थोडीशी तहान, हांव. **अहृष्टि**—वि. १ आकुंचित, कोत्या मनाचा; अदूर-दृष्टीचा. २ बारकाईने व काळजीने पाहणारा; काटेकोर; बारीकसारीक देखील पाहणारा. ३ (ल.) कृपण; चिकट. **अधन**—वि. गरीब; दरिद्री; कंगाल; अपुन्या साधनाचा, ऐपतीचा. **अनिद्रा**—वि. थोडीशी श्रौण

ज्याला पुरते असा; ज्याची सोंप लवकर मोडते असा. ०प्राण-उ. व्यंजनांती एक भेद. जी व्यंजने उच्चारण्याला फार सोपी आहेत ती; ज्यांत हकाराचा ध्वनि येत नाही ती; जोर व देतां सहज उच्चारवयाचा साधा उच्चार किंवा अक्षर उ० क, ग, ङ, च, ज, झ, ढ, ण, त, द, न, प, ब, म, य, व, र, ल, आणि ळ. एकूण २०. महाभाष्य पहा. ०बुद्धि-मति-वि. कोट्याबुद्धीचा; अल्प सम-जुतीचा. ०भाष-भाषी-वि. मितभाषी; अबोलका; वटवट न करणारा; ०मोली-वि. थोडक्या किंमतीचा; हलक्या किंमतीचा; स्वस्त. म्ह० अल्पमोली बहुदुधी. ०वय-वयस्क-वि. लहान उमरीचा; बाल. ०विचार-री-अल्पबुद्धि पहा. विद्य-द्या-वि. थोडके शिकलेला; वरवर ज्ञान असलेला; उथळ ज्ञान असलेला. म्ह० अल्पविद्यो महागर्वी. ०विषय-उ. सुलळ बाब, गोष्ट; हलकें काम; बारीक सारीक प्रकरण. ०वृत्त-न. लहान वृत्तुळ-मंडळ (भौगोलिक किंवा खगोलिक); लघुवृत्त. ०शक्ति-वि. अशक्त; निर्बल; कम-ताकर. ०संख्या-वि. थोड्या प्रमाणांत असलेले (लोक, द्रव्य, वगैरे). अल्पपक्ष. (इं.) मायनॅरीटी. ०संतुष्ट-संतोषी-समा-धानी-वि. ताबडतोब किंवा थोडक्यांत संतुष्ट होणारा, खूष होणारा; कमी महत्त्वाकांक्षी. ०सत्ताकपद्धति-अल्पजनसत्ताक पहा. (इं.) ऑलिगार्ची. ०समजृत-वि. कोट्या समजुतीचा; अडाणी. ०सामर्थ्य-न. थोडिशी शक्ति; अल्पबल. ०सिद्ध-वि. थोडक्या श्रमाने-मोलांने-साधनाने मिळविलेले, मिळालेले, केलेले. ०स्वल्प-वि. काहीसे; थोडेसे; जरासे; किंचित; लहान प्रमाणाचे-रकमेचे; थोडेबहुत. ०ज्ञ-ज्ञान-वि. कोट्या बुद्धीचा, समजुतीचा; अल्पबुद्ध; अल्पसमजृत.

अल्पक-वि. दरिद्री; कंगाल. 'एके दिवसीचेनि परात्रे । अल्पकु जैसा ॥' - ह्या १६.२२७. [सं.]

अल्पत्व-न. १ थोडेपणा; कमीपणा. २ (संगीत) रागा-लाप करताना एखादा स्वर थोडक्या प्रमाणांत घेणे; ह्याचे प्रकार दोन आहेत लघन व अनाभ्यास. [सं.]

अल्पविणे-उक्ति. बुडविणे; आलूविणे (अप.) पहा. 'तिन्ही लोक अल्पावती. -विउ ५.२७. [सं. आल्वन]

अल्पशः-क्रि. किंचित्; थोड्या प्रमाणांत. [सं.]

अल्पाक-न. दक्षिण अमेरिकेंतील पेरू देशांत एक अल्पाका नांवाचे उंटासारखे जनावर असते, त्याच्या अंगावरील लोकर व तिच्यापासून होणारे कापड. अल्पाकाची ब्लेकेट व शग्ने करितात. ०हिचवी-वि. (विणकाम) सवे पोर हिरव्या उभाराचा व आडवण सवे तांबडे, किनार कोणतीहि अशा लुगड्याची एक जात. ०पिचळी-वि. सर्व पिचळा उभार व-आडवण सर्व तांबडी, किनार कोणत्याहि रंगाची या प्रकारचे लुगडे. [अ. अल्-पेल्किअन पको-पेरू देशां-तील एक जनावर.]

अल्पायास-उ. थोडके परिश्रम, कष्ट, मेहनत. षष्ठी किंवा तृतीया विभक्तीत फक्त उपयोग. उ० अल्पायासाचा, अल्पाया-साने. [सं. अल्प+आयास] म्ह० अल्पायास आणि महाफल.

अल्पायु, अल्पायुष-षी-वि. थोड्या, अपुन्या आयुष्याचा, जीविताचा; थोडे दिवस जगणारा. [सं. अल्प+आयुस]

अल्परारंभ-उ. हळुहळु किंवा थोडासा आरंभ, सुरवात; साव-काश व संघ आरंभ; मंद प्रवेश, शिरकाव. [सं. अल्प+आरंभ]

अल्पाहार-वि. मिताहारी; खाणेपिणे नेमस्त, माफक अस-लेला. -उ. थोडेसे खाणे; फराळ; उपाहार. [सं. अल्प+आहार]

अल्पा व ओमेगा-उ. (ख्रि.) १ आदिमाक्षर व अंति-माक्षर. २ आदिअंत. (ख्रिस्त अखिल इतिहासाचा आधार आहे आणि अर्थातच त्या इतिहासाच्या उत्पत्तिस्थितिसाक्षाहून त्याचे अस्तित्व मित्र आहे हे यावरून दर्शविले जाते). 'प्रभु देव... म्हणतो, मी अल्फा व ओमेगा आहे.' - प्रक १.८. [ग्रीक वर्ण-मालेतील पहिले व शेवटले मूळक्षर.]

अल्पवत-ता-अल्वत पहा. 'अल्वता येणे, काही मुलाहिजा न करणे' - रा १७.७.

अल्पिदा-उ. अखेरचा सलाम. ताबूत बुडविल्यानंतर ह्याचा उच्चार करतात. [अ. अल्+विदा=पाठवणूक.]

अल्सारी-अलसारी पहा.

अलमुल्कलिल्लाह-विश्व परमेश्वरासाठी आहे. 'हे वाक्य आदिल्लाही बादशाही फर्मानांचे प्रारंभी नेहमी असे. [अर.]

अल्पाड-पल्पाड-अलाड पहा.

अल्युमिनिअम-न. एक रासायनिक धातुरूप सूक्ष्मद्रव्य; हे शुद्ध स्वरूपात सांपडत नसून सिलिकेट रूपांने इतर पदार्थाशी संयुक्त स्थितीत सांपडते. ही धातु कार हलकी व पांढरी असते. हिचे पातळ पत्रे करून त्यांचीं भांडी करतात. तारहि काढतां येते. हीवर क्षाराचा परिणाम होतो. ही डांकांने जडत नाही. (शाप.) स्फट. [इं.] ०ब्राझ-झी. सोन्यासारखी दिसणारी परंतु सोन्याहून कठिण अल्यु-मिनिअम व तांबे यांची रांमिश्र धातु. ही हलकी असते. हिच्या डब्या, सांळब्या व काही अलंकार करतात. [इं. अल्युमिनिअम+ब्राँझ]

अल्ल-अल्ले पहा.

अल्लख-वि. अलगअलग; स्वतंत्र; अलग पहा. 'झगडे, बोटे, फाकडे अल्लख अल्लख' - ऐपे २४०. [सं. अ+ल्ल्]

अल्लख-अल्लख पहा. ०दादोजी-उ. (गो.) कफळक मनुष्य.

अल्लड, अल्लड-वि. १ अनुभवही; कच्चा; निपुण नसलेला; प्रौढ नसलेला; कुशल नसलेला; अपक्व बुद्धीचा; अज्ञानी (माणूस, विशेषतः तारण). २ अपेक्ष पहा. [हिं. अल्लड. का. अल्ल=दांभाई; अल्लड=दंगेखोर; माल्याळी अल्ले.]

अल्लफ—अलक पहा.

अल्ला, अल्लाह—उ. (मुसलमानांत) ईश्वर; देव; खुदा.

‘अल्ला करे सो होय बाबा करताराक सिरताज ।’—तुगा ३२७.
—उद्दा. (गो.) वा । ओ—हो । एक उद्दार. ० अल्ला—उद्दा. आश्चर्य
किंवा दुःखोद्धार. **अल्लाहो कबर**—ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे.
अल्लाची गाय—(उ.) अत्यंत गरीब निरपद्रवी माणूस. (कारण
मुसलमान खादीक गाईच्या मानेवर घुरी ठेवीत असतां हि ती शांत
व स्वस्थ असते.) [अर. अल्ल+इलाह=देव; अल्लाह; हिन्न एलोहा.
तुल. सं. अल्ला=देवी].

अल्लाद्-दी, अल्लाद्-दी—अलाद पहा. ‘हां! हां! कांचेचें
भांडे आहे, फुटेल, अल्लाद ठेव.’ ‘मी अल्लादीच जाऊन त्याच्या
मागे बसून राहिलों.’ [सं. अल्लप्. तुल. अर. अलकत=लोबणें;
दांगणें]

अल्लारखी—वि. परमेश्वरांनं राखलेला किंवा सुरक्षित ठेवलेला
ज्याला कोणी बाली नाही असा; अनाथ इसम; किंवा कोणी पहात
गाही अशी वाव. [अल्ला+रखी=राखणारा].

अल्लारदा, अल्ला कृषि, अल्लारुपी—वि. १ ढिले;
ढिलाईचें; निष्कालजीपणाचें; गैदीपणाचें; गबाळमंथी, अव्यवस्थित.
(काम, वागणूक). २ नेमळट; माभळभट; भोगळट; ढिला; शिथिल;
सुलत; दुय्ययी; दुर्लक्ष करणारा (माणूस). ‘टोपी कोणीकडे,
जोडा कोणीकडे, अल्लाक्षी आहे.’ [अल्ला+नारसी किंवा कृषि]

अल्लाद्—उ. आनंद; आह्लाद पहा. [सं. आह्लाद]

अल्ले—किवि. लवकर; एकदम. शर. [सं. अल्लुयु-लहु-ल्ले]

अल्लोट—अलोद पहा. ‘पण ते अभंग अल्लोट ।’—उषा
१६७६.

अल्ल्या—उ. ली. (संगीत) एक रागिणी—राग प्रकार.

अव—नाथ, वाहेर; पासून खाली; पासून दूर, लांब. —उपसर्ग
१ न्मत्ता; न्हास; कमीपणा. उ० अवदशा. २ अनादर. उ० अवज्ञा,
अवमान. ३ निश्चय. उ० अवधारण. ४ विस्तार; व्याप; पसारा.
उ० अवकीर्ण. ५ आधार. उ० अवलंब. ६ खाली; खाली जाणें.
उ० अवतार, अवगाह. शिवाय अप पहा. [सं.]

अवई—अवाई पहा.

अवकटा—किवि. (काव्य) एकाएकी; अकस्मात; एकदम;
अचकट पहा.

अवंकण—णी—ली. दुसऱ्या मळणीच्या वेळचें धान्य; अकण
पहा. [सं. अव+अल्प+कण]

अवंकणी—ली. अटकळ; आकलम. ‘तन्ही उन्मेखाचिये
पेदे । गुणा अवंकणी भरीन बुझीचि सांटे ॥’—अर १४. [अवांका
पहा]

अवकर्णे—अकि. विप्र. अविकर्णे. (कॉ.) अधिक पिकून जाणें
व बिघडणें. अल्लगणें पहा. [सं. अति+पञ्]

अवकर्णे—अवांकर्णे पहा.

अवकत—अवकात पहा.

अवकल—वि. १ न आकळलेला; अनावर; दावात नसलेला;
भोडाळ; हद्दी; बेल्गामी. २ आकळण्यास काढणें; दुःसाध्य; दांडगा.
[सं. अव+आकलन]

अवकल—ळ—ली. १ आयुष्यातील उतार, न्हास, अधःपात;
शक्तिहानि; सत्त्वहानि; दुर्बलता; निःसत्त्वता. [सं. अव+कल]
० तवकल—तवकल पहा.

अवकलणे—अकि. उतरती लागणें; कमजोर होणें; न्हास-
पावणें (आयुष्य). [सं. अव+कला]

अवकळडाचक्र—त. (उद्योतिष) मुलाचा जन्म ज्या नक्ष-
त्रावर झाला असेल त्या नक्षत्राचे चार चरण कल्पून त्यास दिलेल्या
संज्ञेवरून नांव (विशे. संध्येतील) ठेवण्याविषयी तयार केलेलें
कोष्टकवजा चक्र. यांत प्रत्येक नक्षत्राच्या चारी चरणांच्या निर-
निराक्या संगा, अत्यं-मध्य इत्यादि नाडी, जाति, गण, योगि-
नक्षत्र, राशि इत्यादि दाखविलेल्या असतात. [अवक मी. आल्फा
बीटा गॅमा इ० अर. अलीफ, बे, पे.]

अवकळवणी—ली. अकाळी पाऊस. [सं. अव+काल+वन=
पाणी]

अवकळा—वि. तेजोहीन; निःसत्त्व. ‘कळईसां अवकला
करीन मी ।’—शिशु २७. —ली. १ तेजोहीन दशा; अवदशा; निस्ते-
जता; न्हास; उतरती कळा; अधःपात. ‘कटाक्षाचा मोसु देखिला ।
तेणें नीलोत्पल जाळी अवकळा ॥’—शिशु ८०६. ‘यमदमा अव-
कळा आणिला ।’—हा ९. १९८. २ दुईसा; अप्रतिष्ठा; फजिती.
‘आणि हे पळतां पळों नेदितो । धरुनि अवकळा करितो ॥’—हा २.
२१८. ‘कृष्ण नेईल भीमकबाळा । यासी अवकळा वरील’—एरुसव
२. ४०. [सं. अव+कला]

अवकात—द्—ली. १ शक्ति; सामर्थ्य; प्राज्ञा; ताकद; बळ;
उपाय; साधन. (शरीर—धनसंबंधी). २ निवाह; सुजारा. (ना.)
अवखाद. ‘अवे चाळ, मले माराची तुही का अवखाद आहे ?’
[अर. औकात=परिस्थिति.]

अवकादा—उ. पृथक् ओझे ?—शर (सोहिमह).

अवकाल—उ. अकाल; अयोग्य काल; अवेळ. अवकाळ
पहा.

अवकाश—उ. १ अवधि; समय; वेळ; प्रसंग. २ फुरतत;
निवांतपणाची वेळ; सवड; रिकामा वेळ. ‘व्योमकेश प्रव्रीकेश ।
स्मरतां नाही ज्या अवकाश ॥’—सुविराट ५. २७. ३ जागा; प्रवेश;

स्थल, 'न त्यांत अवकाश या स्थळ दिले तदा कां दवा।'—केका १७. ४ मणले अंतर-जागा-काळ. 'पाहातं त्रिांही नाहीं अवकाशु। दोही माजी ॥'—हा ६.४०. ५ भेद; वेगळेपणा; अंतर. 'तो आत्मारज्जुसर्गभास। अवकाश हा।'—यथादी २.६४५. ६ विलंब; उशीर; वेळ. ७ सामर्थ्य. 'मातें जाणावया होआवा। अवकाशु या।'—हा १०.७१. ६ शून्य; आकाश; पोकळी; पोकळ जागा; रिक्ती जागा. 'येथून तेथवरी अवकाश'—दा २०.१०. २२. 'कुरु शस्त्रज्ञाळ पसरिति अवकाशा न उरवी नमाच्या तें।'—मोभीष्म १०.४५. ९ सबळ; सोय; संधि. [सं.] ० धरणें—थोडा वेळ थांबणें, वाट पहाणें; दम धरणें.

अवकाळ—प. अकाल; अयोग्य वेळ; भलीच वेळ. —स्त्री दुर्दशा; वाईट काळ. 'फुटली मुठ आवळ्याची राष पडला अवकाळीला।'—ऐपों ४१०. —वि. अकाळी आरेला; योग्य वेळेपूर्वी येणारा. 'एन्ही तरी आकाश मांडी। जो गजोर्जन ब्रह्मां पडो तो अवकाळ येथु काय घडी। राहात आहे ॥'—हा १७.२५१. —क्रि. प्रांत; सध्या; हल्ली; अलीकडे; आतांशी. [सं. अव + काल]

अवकाळ—वि. (व.) पुष्कळ; पोटभर.

अवकाळवणी—अवकाळवणी पहा.

अवकाळी-ळ्या—वि. अयोग्य काळच; बेहंगामी; अयुक्त-वेळचा; अकाली येणारा, घडणारा, पडणारा (पाऊस वगैरे). 'हा पहा, अवकाळ्या बारा आणि पाऊस आला.'—बाळमित्र २.२४.

अवकाराय—स्त्री. (क.) दुखणें; आजार. [सं. अवक्रिया]

अवकीर्ण—वि. पसरलेले; विस्तारलेले; विखुरलेले; वरून आच्छादलेले, माखलेले; व्याप्त, सामागब्द-केशावकीर्ण, जलावकीर्ण, पर्णावकीर्ण, पुष्पावकीर्ण, फलावकीर्ण, मेघावकीर्ण, रक्तावकीर्ण, रजोवकीर्ण. [सं. अव + कृ + पसरणें, ठाकणें]

अवकृपा—स्त्री. गैरमर्जी; द्वेषार्ज; नाखुशी; राग; घेमाभाव. [सं.]

अवक्र—वि. १ वांकडा नव्हे, नसलेला; सरळ. २ प्रामाणिक; निष्कपटी; शुद्धांतःकरणाचा. 'नित्य प्रिया भजति सेत अवक्र हूतें।' [सं. अव + क्र = वांकडा]

अवक्रिया—स्त्री. १ तिरस्कार; निंदा; हेटाळणी; फजिती; उपहास; पाणउतारा. २ अपमान; हुयगय; उपेक्षा; कमी लेखणें. [सं. अव + कृ]

अवखणणें—क्रि. (व.) अवघणीत सांपडणें; आंखडणें; अवघडणें. 'एका पायावर बसून बसून अवखणून गेला आहे.' [सं. अव + खण्]

अवखंद—प. मोठा खडा; मोठा ओहोळ. 'खंदक अवखंदे भवमार। जळें जाती।'—दावि २४४. [सं. अव = खोल + खन्, अवखात = खोल खंदक]

अवखळ—वि. विप्र. अवकळ पहा. १ अनिर्वच; बेल्गामी; आळा नाहीं असा. २ उनाड; दाडगा; खोडकर (मूल). 'देहे-योगासाठी अवखळजनी लोक पडला।'—दावि २२७. [सं. अव + कळ किंवा खल]

अवखळा—स्त्री. कमताई; न्यूनता. 'तेवीं अपेक्षेचा अवखळा। न पडे जयां।'—हा १५.२०३. [सं. अव + कळा]

अवखा—स्त्री. दुखणें; विकार; विकृति; अस्वास्थ्य; असमाधान. [अ. वाकिया = मृत्यु; तुल० सं. अवक्षेप. प्रा. अवक्खेव]

अवखा—प. अवाकाबद्दल चुकीने उपयोग. अवांका पहा.

अवखात-द—अवकात-द पहा.

अवखादणें—अक्रि. (क.) घासणें. [सं. अव + खिद्]

अवखुण—स्त्री. वाईट कृति; खोडी; दोष. 'बाई' हे हरिची अवखुण ये।—आगो ११०. [सं. अव + खुद् = खुण किंवा अवगुण]

अवखुळा—प. आडकाटी; गडबड. [सं. अव + स्खलन]

अवग, अवगम—न. (क.) माशाचे हृदय व फुफ्फुस. [सं. अव + गम ?]

अवगण—प. अनादर; उपेक्षा; त्याग, अवगणना पहा. 'अनंत तपाच्या अवगणा। जोडिलें विदेहनाम भूषणा।—सीत्त्व १०.५८. [अवगणन अय.]

अवगणणें—अक्रि. तिरस्कारानें किंवा उपहासपूर्वक वागविणें; कमी लेखणें; तिरस्कारणें; अर्बहेलणें; अनादरणें; तुच्छ मानणें. 'पिता अवगणुनी तूंत निंदी। होय अपराधी सवैथा।'—एहस्व १२.१४२. [सं. अव + गण]

अवगणन-ना—न. स्त्री. तिरस्कारानें किंवा हेटाळणी करून वागविणें; शिडकारणें; अवमान; अनादर; अपमान; हेटाळणी. 'अतवचनाची अवगणना। देव सवैथा न करीच।'—एहस्व ४. ७१. [सं. अव + गण]

अवगणित—वि. अवमानलेला; अपमान केलेला; तिरस्कृत; अनादृत. [सं.]

अवगणी—स्त्री. (काव्य) वेष; रूप; सादश्य; सौग; ओळखण्याची खुण. 'आत्मा चे नांना शरिराची अवगणी।'—भाए ५१८. 'जो प्रसिद्ध असे पुराणी। कृष्णत्वाची अवगणी। बलि-रामातें पुरःसरोनी। अवतरल येथें।'—रास २.२८९. 'घेऊनि पदयाची अवगणी। जातीची सारंगपक्षिणी। तियेसीं रतला।' [सं. अव + गम्]

अवगणी—स्त्री. खोळंबा; थांबणें; अवगणें पहा.

अवगणें—क्रि. १ दिसणें; सारखे वाटणें; सादश्य असणें; भासणें. 'तो सूत्रधार राज तें अवगला। तो कैसा सांगी।'—शिख ९९८. 'बाणाबरी धावला मृगेन्द्र। तैता अवगला बाधुपुत्र।' १ समजले जाणें; माहीत होणें; ठाऊक होणें; जाणणें. 'वृत्तात

सर्व अवगला' ३ धारण करणे; आचरणे; स्वीकारणे; अंगीकारणे. 'कां अवगे तखरे'. सुमिरसु. ॥—हा १४.२८१. ४ सोंग घेणे, नटणे. 'राजसां तामसां भावाची परी । तेही नटिला तो ॥ ऐसे अवगौनि मुरारी । येतुसें गोकुळा मासारी ।'—दाव २८९-९० [सं. अव+गम्]

अवगणें—अकि. (कॉं.) बाष्कळपणें, स्वच्छंदीपणें वागणें. (कर्ना.) माणसांतून उठणे. [सं. अव+गम्=जाणें]

अवंगणें—अकि. थांबणे; खोळंबणे; तिष्ठत राहणे; वाट पहाणे; मार्गप्रतीक्षा करीत राहणे. [सं. अव+ङ्=जाणें]

अवगत—वि. ठाऊक असलेला; कळलेला; समजलेला; माहीत असलेला. 'प्रणयचंचला, त्या भ्रेलीला । अवगत नव्हत्या कुमारिकेला ।'—नालकवि (फुलराणी). —उ. ज्ञान; माहीत असलेली गोष्ट. 'कोण कधी आला काय तो भाव । नुचारितां अवगतामाजी ठेवी' ।—दावि ७६३. [सं.]

अवगत, अवग—स्त्री. (कु.) गरोदरपणांत मेलेली स्त्री. [सं. अवगत]

अवगति—स्त्री. १ अयोगति; अधःपात (नरकांत, दुस्स्थितता वगैरे). 'युद्ध साडून जे पळाले । ते पावले अवगती ।'—एरुस्व १०.९८. २ (सामा.) खाली येणे; उतार; उतरण. ३ अवगम पहा. [सं.]

अवगण—उ. ज्ञान; जाणीव; आकलन; अवगमिणे; जाणणें. [सं.]

अवगमणें—उकि. वाटणें; भासणें; जाणणें. 'मज अवगम-लिया दोनी मीमांसा धवणस्थानी'—हा १.१६. अवगणें पहा. [सं. अव+गम्]

अवगळणें—कि. १ टाकणे; गाळणे. 'जो मन विकल्पें भरला । अडवीचा अवगळला. कुहा जैसा ।'—हा १३.६७७. २ उकून राहणें 'आणि अभिचारावेगळे । विपायें जे अवगळे ।'—हा १६.४०१. ३ झोबणे; बिलाणें; गळ्यांत पडणे. 'मागत दधिगोळे । न वेतां अवगळे । दापितां चोळी डोळे ।'—अमृत ४४. [सं. अव+गल्=गळणें]

अवगाहणें—अकि. अवगाहन करणे. [सं. अव+गाह्]

अवगाहन—न. १ पाण्यांत डुंबणे; बुडी मारणे; स्नान करणे. 'कां तीर्थें जियें त्रिभुवनी । तियें घडती समुद्रावाहनी ।'—हा १.२६. २ (शास्त्र किंवा विषय) प्रवेश; शिरकाव; संभार; अध्ययन; अभ्यास. [सं.]

अवगाळ—उ. गाळ; चिखल; दलदल; खड्डा. 'प्रांतीचेनि खड्डे । रेवळे आस्येचे अवगाळे ।'—हा ७.७८. [सं. अव+गल्]

अवगाळणें—कि. नि. दुर्लक्ष करणे; अवगळणे पहा.

शका. १. १९

अवगी—स्त्री. घोड्याची ऐटीत थाटाची चाल. (कि० धरणे). 'ज्या ठिकाणीं घोडा हुकूम आनय करील त्या ठिकाणीं अवगीने इशारा करावा'—अंधप १६९. [सं. आ+वल्=नाचणे, धयधय करणे (घोडा); प्रा. आवग]

अवगुंडन—न. लपेटणे; लपविणे; आच्छादणे; गुरफटणे; वेष्टन; बुरखा; धुंगट; ओढणी. [सं.]

अवगुंठित—वि. वेष्टिलेले; लपेटलेले; आच्छादिलेले; लपेटलेले; बुरखा घेतलेली (स्त्री). [सं.]

अवगुण—उ. १ दुर्गुण; वाईट गुण; खोडी; वाईट संवय; दोष. 'सकळ अवगुणामधें अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण ।'—दा १९.८८. २ वाईट परिणाम; अपायकारक प्रयोग; अतिष्ठ किंवा इजा करणारी क्रिया (औषध, उपाय, इत्यादिकांची). [सं.]

अवगुणी—वि. १ दुर्गुणी; दुराचारी. 'मी अवगुणी अन्यायी । किती म्हणोन बसिणें काई । आतां मज पायी । ठाव देई विटले ॥'—गुणा ११८. २ अनिष्ट; अपायकारक; वाईट गुणधर्माचा. ३ स्वीर. ४ अवलक्षणी; अपशकुनी. ५ खोडकर; मात्य. [सं.]

अवगून—किवि. अवगून पहा.

अवग्र—वि. सर्व; सगळे; एकूण एक; एकंदर (रास, गोळा, संघ). 'पणें अवग्र लिहिले ।'—दावि १८२; 'क्रिया घेऊनि सोडून दिले धनी महाराज (अवग्र)'—उपो ३८०. [सं. अवग्र]

अवग्रह—ग्राह—उ. १ थांबणे; विराम. २ पाऊस पडावयाचा थांबणे; अनावृष्टि, अवपेण. ३ परिच्छेद. ४ संधि झाला असतां व पुढच्या शब्दाच्या आरंभी अ असतां त्याचा लोप करून त्या ऐवजीं जें चिन्ह (ऽ) लिहितात ते. [सं. अव+ग्रह]

अवग्रहण—अवग्रहण पहा. 'मस्तक अवग्रहण करी । सप्रम वैसवी अंकावरी ।'

अवघड—वि. १ कठिण; कष्टप्रद; (करण्याला, जाणण्याला, पोहोचण्याला, सोसण्याला किंवा घडण्याला); दुष्ट; जबर; दुष्कर; श्रम-साध्य; अशक्य; असंभाव्य; दुर्ज्ञेय; दुर्गम; दुर्लभ्य; दुष्प्राप्य. 'मिळाळा जो अवघड वर । तो ऐकावा जी विचार ।'—कथा १.३.१३. २ अडचणीचे; अग्रशस्त; अर्ध (स्वध, जाणा). ३ विलक्षण; लोकोत्तर; लोकबाह्य; वाईट; तऱ्हेवाईक (कृत्य). ४ गैर; भलतेंच; चमत्कारिक; गैरसोईचे; घोटाळ्याचे; संकटावह (स्थळ, परिस्थिति, अवस्था). 'अवघड जागीं दुःख व जावई वेय.' ५ कठिण (बहुतेक सर्वे लाक्षणिक अर्थानें) जसे: विलक्षण, चमत्कारिक, अनियमित; बेहिस्त (करणी); दुःखप्रद, त्रास देणारी, पीडा-करणारी (गोष्ट). बुद्धीला न पटणारे, बळजबरीचे; अयोग्य; सक्तीचे; ओढून ताणून आणलेला. 'हे असो दीपाचिचे सिद्धी । अवघड धू आधीं ।'—हा १८.७८०. ६ वेवाकडे; चमत्कारिक; भिन्नभिन्न आकाराचे. 'होतु कां उच्च वाकुडे । परि बोरीचे हे न मोडे ।'

तैसीं भूतें अवघडें । परि वस्तु उजू ।'-ज्ञा १३.१०६१. ७ दुःसाध्यः कठिण (दुखणें) । [सं. अव+घट्] . -न. अडचण; लबांड; संकट; त्रास. 'समर्थंचेनि नामैचि अवघडे निस्तरीजति' -पंचतंत्र ३.९. ० वाटणें, होणें-१ अस्वास्थ्य; असमाधान वाटणें; संकोच वाटणें; कसेसं वाटणें. 'मला त्याच्या घरीं अवघड वाटतें.' २ गोंधळणें; भांवावणें; घोंटाळ्यांत पडणें. ३ असह्य वाटणें; दुःख होणें. 'मुलगी सासरी जावयाला निघाली, तेव्हां तिला अति अवघड वाटले.' ० जागा-जांच वगैरे जागा; अडसंचि. 'अवघड जागीं दुःख आणि जांवई वेध.'

अवघडणें-अक्रि. १ अडचणींत-संकटांत सांपडणें, पडणें. २ पेचांत सांपडणें; गोंधळणें; भांवावणें; घाबरणें; मतिं गुंग होणें. ३ अडकून राहणें; खोड्यांत पडणें; गोत्यांत येणें; अटकेत पडणें; पंचायतींत, तारांढळींत सांपडणें. ४ एखाद्याची निकड लागणें; गैरसोय होणें; नेट लागणें; तगादा लागणें. ५ अडचणें; अडणें; अतिशय ताण बसणें; अडचळा होणें; कोंडमारा होणें; कुचंबणें. 'स्वभाव त्यायोगें अवघडला ।'-विक ३. 'एसा समुतिअंशु घडे । मग सर्वथा खुदि अवघडे ।'-ज्ञा २.३२७. ६ (शरीराचें गात्र) भारावणें; सुंग्या येणें (रक्तप्रवाह बंद झाल्यामुळे); ताणें. 'याला वे, मासा हात अवघडला.' ७ गरोदरपासुळें भारावणें. 'शिव-नेरीवर सडा शिंपला अवघडल्या तो हातीं'-शिवमाय (स्वातंत्र्य-शाब्दिक).

अवघडणें-अक्रि. अडचणींत आणणें; कोंडणें; त्रास देणें. अवघडणें पहा. 'कीं अविद्यादुगीं अवघडीं । अविचिती मोक्षाची धाडी । भणोंनि विषयाचिया नाडकुवाडी । पळतों दीसती ।'-शिशु ३४. [अवघड]

अवघडनाथ-पु. १ अडच्या अंगाचा; स्थूल; गलेलड; डेर-पोट्या मापूस. २ (ल.) ढोण्या; लड्या. ३ अवघड्या. अवघडणी उत्पन्न करणारा; शंका उपस्थित करणारा; कुकुरणारा; अळोटळ करणारा. [अवघड + नाथ]

अवघडपंथ-थी-पु. बैराग्याचा एक पंथ; अधोरपंथ पहा.

अवघा-वि. १ सगळा; सवें. २ स्तब्धकजण. 'अवघाचि काळ जरी सजे । तरी अवघेचि होती राजे ।'-दा १८.१०.४. [सं. अप्रवृत्त; प्रा. अगवा-अषवा-अवघा]

अवघात-खी. (ना.) गैर हंगाम; गैर मोसम. [सं. अव + हन]

अवघाण-न. १ वास घेणें; हुंगणें. २ टाळू हुंगून शुभ्रचित्त करणें. [सं. अव+घ्रा]

अवघात-वि. वास घेतलेला; हुंगलेला. [सं.]

अवचक-वि. अवाच्य; अगणित; अग्रप. 'अवचक धनाचा ठेवा । ओपूनि पाठविले पांथवा ।'-मुआदि २०.१५५. [सं. अ + वच्]

अवंचक-वि. प्रामाणिक; न फसविणारा. 'ऐसा अवंचक बंदीनि नृपाल आला'-नल ४४. [सं. अ + वच्] ० पण-पु.

पणा-न. (काव्य) फसवणुकीचा अभाव; कापट्याचा अभाव; चोख व्यवहार. 'धान्य ठेविलें त्वां सांडवून । तें देवाल्याचे कामा लावून । अवंचकपणें सर्वांचें ॥'-मोको [सं.]

अवचट-वि. १ आकस्मिक; देववशात् प्राप्त. 'अशामध्ये तूसा अवचट मला लाभ घडला ।'-सारह ५.७२. 'अवचट सुकृतें नरेदेहा झाली भेटी ।'-श्रीधर नवनीत ४४३. -न. १ अनपेक्षित, अनिष्ट गोष्ट; अतर्कित अरिष्ट. 'अवचटाचें कवचट झालें' =विलक्षण अनर्थ सुदरला. -क्रि. १ अकस्मात्; एकदम; एकाएकी; अकल्पित-पणें; अवचित; सतत; सहजगत्या. 'तैसें पुरुषांचें दुर्लभ दर्शन । अवचटें कुपाकर लागतों पूर्ण ।'-प्राप्र ५.८०. २ (ना. व.) क्वचित्. इतर रूपें-अवचटी. -प्रा २.५.५५. अवचटें. -ज्ञा २.१९५. [सं. अवचित]

अवचित-ता-तां-तीं-क्रि. १ अकस्मात्; एकाएकी; अकल्पितपणें; सहजगत्या; अवचट. 'वत्पडा जाह्ला अवचितो ।'-ज्ञा ६.१६८. (व.) क्वचित्. [सं. अव+चित; किंवा अयाचित; किंवा आहोस्विन्? तुल० सिं. ओचितो]. ० च्या कवचित-क्वचित्, केव्हांतरी. 'तो आमच्याकडे अवचित्या कवचित येतो.' ० पवे-न. एकाएकी उदभवलेला प्रसंग. 'नारद बरोवर आहे, अग हें अवचित पर्व ।'-त्रिबलेनगंधर्व नाटक २८.

अवचित-फळ-न. मूल होण्यासाठीं गिया एक वत कर-ताततें. मकरसंक्रांतीचे दिवशीं ब्राह्मणाच्या वरांत कोणाला न कळत (पाण्याच्या भांड्यांत वगैरे) नारळ टाकणें; असा टाकलेला नारळ. [सं. अवचित + राव]

अवचितराव-पु. १ मोटेपणाला चढलेला किंवा ज्याचें प्रसन्न वाढलें आत्रे असा; निवाण्या किंवा अज्ञातपितृक मनुष्य. २ पालक बापाच्या जिद्दगीला वासदार झालेला किंवा तिचा उपभोग घेणारा ३ (ल.) उपटपुंग. [अयाचित]

अवचितिया-वि. अकस्मात्, एकाएकी आलेला; अज्ञात. 'अवचितिया वृक्षाचीं अंगें ।'-ज्ञा १८.१५. [अवचित]

अवचिचें, अवचित-न. एका जातीचें हळवे भात. हें फार जलद पिकतें. [अवचित]

अवचित-न. (गो.) दुर्लक्ष; चित्त नसणें. [सं. अव+चित]

अवचित्या-वि. १ उनाड; खोडसाळ. २ अवचित आलेला; अनोळखी; पूर्वीं माहीत नसलेला. 'अवचितयावरी सर्वस्व सांडिजे । मग चोख तरी तोचि भांडारी कोजे ।'-ज्ञा १०.५२. [अवचित]

अवचिद्, अवचिन्न-न. (कौ.) १ अपराधून; दुष्टिन्ह; अवलक्षण; उत्पात; अद्भुत. [सं. अव+चिन्ह]

अवचिन्हा—वि. १ अवलक्षणी; अपशकुनसूचक. २ उनाड; खोडकर (मूल); कमनशिबी; दुर्भागी; दुर्दंभी (हसम). [सं. अव+चिन्ह].

अवचिन्ह—न. दुश्चिन्ह; अशुभ गोष्ट; अपशकुनी, वाईट किंवा दुष्ट लक्षण. —वि. अशुभ; कुलक्षणी, [सं. अवचिन्ह]

अवचीन—वि. (गो.) अवचिन्ह (अप.) पहा. 'तो अवचीन पोर आसा.' 'असां अवचीन बोलीं नको.' [सं. अवचिन्ह]

अवचुकून—क्रि. १ गफलतीने; इच्छा नसतांना, गैरसावधपणे; दुर्लक्षासुळे; चुकून. २ अकस्मात; एकाएकी. [सं. अव+म. चुकून]

अवच्छिन्न—वि. १ तोडलेला; विभागलेला; वेगळा केलेला; अल्पा केलेला; उ० घटावच्छिन्न; पटावच्छिन्न. २ वस्त्रित; विवक्षित; विशिष्ट; परिच्छेद केलेला. अवच्छेद पहा. [सं.]

अवच्छेद—उ. १ तुकडा; विभाग; विभाजन; भित्रीकरण; वेगळे करणे; भिन्न करणे. २ विद्युत्सावस्था; परिच्छेद—पृथकावस्था; (रेषा, चिन्ह, फटी, बंगरेनी किंवा वग—योग्यतेनुसार निरनिराळी सरेंदा पाडून). 'तेमिं सिनानी चारीं पदे.' श्लोक श्लोकावच्छेदे. '—शा १८.५.८. ३ विभागणारी, वेगळे करणारी स्त्री, चिन्ह, जागा; फाड; चौर; छेद; खाप; खाव; खांस; सड; फाट; सड (५) अव-प्रह, (॥) चरणरेष, इत्यादि सामासिक शब्दांचीं पदे किंवा कवि तेच चरण दाखविणारीं चिन्हे. ४ उध्दृत करणे; उतारा. ५ व्यतिरेक; वर्जन; व्यवच्छेद, निष्कारन; अवकर्षण. ६ आक्रमण; व्याप्ति. वस्ती (उ० पृथ्वीमध्ये गंध, अम्रीत उगमता, विश्रान्त ब्रह्म यांची); स्वभावसिद्ध किंवा विनाशशून्य अभिधान (उ० आदिभौतिक पदार्थांच्या ठायीं घटकावयवंचि, सजीव प्राण्याच्या ठायी मृत्यूचें). 'आहारनिद्राभय जीवावच्छेदेकरून ओहरे.' ७ विशेष गुण—धर्म; व्यावर्तक लक्षण; वैशिष्ट्य. ८ सीमा; मर्यादा; अवरोधक पदार्थ किंवा वस्तु. [सं.] **अवच्छेदकावच्छेदेकरून**—सर्वांना (व्यक्ति, जाती, वनी, पंथ वगैरे) घेऊन किंवा त्या सर्वांचा समावेश करून; सर्वांचा (माणसे, प्रकरणे, गोष्टी वगैरेचा) स्वीकार करून किंवा त्यांची गणना करून; कोणतेहि वर्ग्ये केले असता किंवा कोसोहि व्यक्ती केले असता. **एकसमयावच्छेदेकरून**—एकदम; एकाचवेळीं; एकाच खेपेंत; दुसरीकडे लक्ष न देतां; विभ्रान्ति न घेतां (करणे, उरकणे). **पतत्कालावच्छेदेकरून**—फक्त याच वेळीं, समयी. **शक्यवच्छेदेकरून**—(माही, तुष्टी) सर्व शक्ति स्वर्च करून.

अवच्छेदक—वि. तोडणारा; विभागणारा; बाणपारा; अवच्छेद करणारा; अवरोधक; व्यापक; संवध; अघिष्ठित. [सं.]

अवच्छेदकावच्छेद—उ. १ अपवाद, मर्यादा, परिच्छेद नाहीसे करणे; वैशिष्ट्य; समेतत, साधारणपणात आणणे. [सं.]

अवच्छेदणे—क्रि. वेगळे करणे. 'जर ब्रह्म अवच्छेदवे'—भाए ५.००. [सं. अव+च्छेद=तोडणे]

अवजड-जाड-झड—वि. १ फार मोठे; अचाट; अबाधव्य; अफाट; दांडगा; भारी; जड वजनाचा; स्थूल; बोजड. 'संसार-शकट अवजड, पुण्य स्त्री दोन हीं तया चाकें. जरि एक उंच, दुसरें नीच, तरी शकट हा कसा हाके ?'—भा. अ. भि. २. अवघड; कष्टप्रद. [सं. अव+जड.]

अवजणे—अक्रि. (व.) उपयुक्त होणे; वनणे; चालणे; उपयोगी पडणे. 'आईचा हात अवजन नाही आजच्या दिवस.' 'आमच्या हातचें अन्न त्याला अवजन नाही म्हणून तो स्वतः स्वयंपाक करतो.' [सं. आ+वज=जाणे, हालणे; गो. वचणे=जाणे]

अवजतन—न. आबाळ, दुर्लक्षणाची, निष्काळजीपणाची वागणूक; हेळसांड; कळकळीचा अभाव; हुयगय. [सं. अव+वत्=प्रयत्न करणे, म. जतन]

अवजा—उ. वेळ; उशीर; अवधि. 'दासा मनीं तजविजा अवजा न लागे.'—दावि ३२८. [अवधि?]

अवजा ओजा—उ. (कों.) माते लावण्याचा हंगाम. [अवधि?]

अवजार—न. १ मोठे शीड, (सामा.) शीड. २ हत्यार (कारागिरांचे). ३ (ल.) साधन; वस्तु. [अ. औज्जार=गलवताचें साहित्य; मि. ओजाउ]

अवजाली—वि. (कों.) दांडगा; अडदांड; उनाड. [सं. अव+ज्वल किंवा जाल]

अवज्या, अवजता—वि. (व.) ज्याच्या हातचें पाणी वगैरे चालतें व जो घरांत वापर करूं शकतो असा (माणूस). [सं. आ+वज=जाणे; चालणे; अवजणे पहा.]

अवझरता-झडता—(प्र.) ओसरता पहा.

अवझा—की. हिडिस, ओंगळ, रांड; रांडर; घाण, अमंगळ स्त्री. —वि. खराब; टाकाळ; जड. 'असे झाला माझा म्हणून मजला जीव अवझा !'—साहू ६.१६०. [सं. अ+ओज=ओझ=वज्र किंवा सं. अवध; प्रा. अवज्ज=भिंव, पाप]

अवट—उ. १ इमारती लांकडांचा-जळाळ ओंड्यांचा ढीग-रास. [वैदिक अवत=खलगा; सं. वट=बांधणे, रचणे; का. औट्ट, म. ओटा]

अवट-अवटान—ओहोटी पहा.

अवटकी—स्त्री. १ अवटीची कचेरी, नोकरी, मालमत्ता. २ ओटकी पहा.

अवटणे—अक्रि. (कों.) ओहटणे; ओहोटी लागणे. —क्रि. शेतांतील पीक गोळा करून देणे. [सं. आ+वट्ट; प्रा. आवट्ट=तोपणे]

अवटणे—न. वीड; तिटकारा. 'कालिदासाच्या काव्यरूप पंक्त्यांनीं अवटणे ओलेल्या वाचकांच्या जिभेला फिरून शवि उत्पन्न

करण्याकरितां कै. अण्णा किळोस्कर यांनी संगीत सौभद्राचें तिखट करून वाढलें. '—आगर ३. १४५. [विटणें]

अवटरणें—अवटारणें—अवटारणें—उक्ति. १ आकसणें. 'पांन अवटरतात. ' २ संकोच पावणें; आटणें; आखूड होणें (कमावलेलें कातडें, दोरा). ' आंगरुख्याचें कापच अवटारलें ' ३ ताडणें; ताडणें; अवघडणें (कंभर, मान इत्यादि लचक—उचक भरल्यामुळे) ४ (ल.) उदासीनपणें मुग्ध होणें; आखडून बसणें; हसणें; अंग काढून घेणें [सं. आकुक्ल प्रा. आउटण—आउट्ट—अवट]

अवटळणें—अवटालणें—अवटणें पहा.

अवटळा—पु. ताडा; ताडण्या; लचक. अवटळणें—अवटरणें पहा. ' नाहीं तर अवटळा भरेल. ' (किं० भरणें—घेणें—काढणें—निघणें).

अवडा—पु. कुडेपणा; कुरडेपणा; घुमेपणा; ताडता; खुंदून भरणे. खळ घेणें. (किं० धरणें—घेणें). [सं. आकृष्ट किंवा आकृत; प्रा. आवड—माणें खेचलेला. अवटणें पहा.]

अवटाण—न. अयोध वेळ; गैर हंगाम; अवतान पहा. ' भरतीचे ताणावर होईत बस, अवटाण आलें म्हणजे चालणार नाही. ' [सं. अव+तन्]

अवटालणें—उक्ति. १ कवटालणें; मिठी मारणें; धरणें; पकडणें; वेगाटणें; कवडून धरणें. २ (ल.) समावेश करणें; आकळणें; अंतर्भूत करणें. ३ जमविणें; सांडविणें (वाईट प्रकारांनीं किंवा फसवणुकीने पैसा वगैरे). [कवटालणें द्वि. तुल० का. ओडलू=रास, दीग (धातु ओवटु=जमविणें, एकत्र करणें)]

अवटालणें—उक्ति. लांबणीवर टाकणें; दूर ठकलणें; (कपटानें) थोपविणें. [सं. अव+म. टालणें.]

अवटी—स्त्री. १ (सोनारी धंदा) दागिन्याच्या भागावर नक्षी अगर ठसा उमटविण्याचा एक छाप; हत्यार. हा कांशाचा किंवा पंचरसी धातूचा असून चौकोनी किंवा लांबट कांवीसारखा असतो. बहुधा याची लांबी, हंडी व उंची हीं सारखीं असतात व तोंडावर विवक्षित आकार कोरून ठेवलेले असतात. काहीं प्रकारः—१ पेरांची आवटी. २ वावाची आवटी. ३ कांकाण आवटी—हिनें सोन्याच्या बांगडीवर निरनिराळे उदाव उडवितात. ४ करडे—आवटी—ही नक्षी उठविण्यासाठीं लहान व बारीक कंगोरे व वेलबुडी उजवलेली पडी असते; ही लांबट, म-यें जाड व कडेच्या बाजूस पाळळ होत गेलेली असते. २ (तोडावयाच्या किंवा तासावयाच्या) लांकडावर घेतलेली कोरणी सारखी खांच (किं० घालणें, घेणें पाडणें) ० **काम**—न. अवटीचा उपयोग करून करण्याचें छापकाम. [सं. अवटी=खांच.]

अवटी—पु. १ (काखान्यांतून धान्यादिकांचें) मोठया प्रमाणावर माप करणारा; मापारी. २ वजन—मापावर देखरेख ठेवणारा; ज्याच्या स्वाधीन सरकारी वजनमापें असतात असा अधिकारी;

बाजारांत आलेलें धान्य, माल मापणारा अधिकारी. ३ सर्व शेतांतील उत्पन्न मोजून त्या अजुरोधानें सरकारसारा दवविणारा अधिकारी. मोगली अंमलात हा बतनदार असे पण मराठी राजवटींत त्याचें बतन काढून घेतलें. —समारा २. २१५. [सं. आवट; म. अवट ?]

अवटी—स्त्री. (व.) खोल खड्डे असलेला, उंचखळ असा लांबट रस्ता. ० **जमीन**—स्त्री. पिकाची जमीन; डोंगराळ जमीनीच्या उलट. [सं. अवटी=खांच]

अवटी—स्त्री. (कौ.) मोहोटी.

अवठा—पु. अवठण; रुसवपणा; रुसण्याची लहर; घुमा राग. (किं० धरणें, सोडणें, घेणें). [सं. अव+स्थान ?]

अवठाण—न. एक रोग. यांत घोब्याच्या अंगावर गांठी उठतात. अवठाणू पहा. [सं. अव+उत्+स्थान]

अवठाण—न. १ शक्यता. २ जोर, शक्ति. [सं. अवस्थान]

अवठाणू—न. (विरू.) उठाणू पहा. गदं; अवाळू; केसतड; खाडूक.

अवड—आवड पहा. ० **गोड**—वि. १ आवडता म्हणून गोड (देणगी, बडीस, सेवा). २ आवडत्या माणसांने केलेलें म्हणून गोड (चाकरी, देणगी). ० **चतुर**—वि. आवडत्या गोष्टीत चातुर्य, हुषारी दाखविणारा; आवडत्या गोष्टी जाणणारा. ० **चतुराई**—स्त्री. १ आवडत्या गोष्टींत दाखविलेले कौशल्य. २ आवडेल तें तें करणें; स्वेच्छाचार; स्वच्छंदी वर्तन; आवडीची चतुराई.

अवडकचवडक, अवडक/चवडक—स्त्री. १ मुलांचा खेळ. ओडकचोडक पहा. २ पसारा; गोधळ; अव्यवस्था (घरांतील वस्तूंची वगैरे). (किं० करणें, मांडणें, चालवणें). ३ अव्यवस्थित, गोष्टळाची स्थिति, अवस्था. [ध्व. किंवा चिवड द्वि. ?]

अवडचिवड—स्त्री. **अवडाचिवडा**—पु. १ अव्यवस्थितपणें कालवणें, कोळणें, येदायेदा करणें, दाबणें, पिळणें, कुसकरणें. २ चिवडलेली—विरस्कटलेली अवस्था; चिवडाचिवड; विस्कटाविस्कट; लादालगदा. [चिवडणें द्वि.]

अवडणणें—अक्ति. कंटाळा, किळस येणें; अवडणणें पहा.

अवडण—न. १ तोंडाची अहवि; बौट; किळस; कंटाळा; अवटणें पहा. (किं० पडणें). अवडणें पहा. २ आवडणें पहा.

अवडता—आवडता पहा.

अवडंबर, अवडांबर—न. १ भक्ता; डौल; देखावा. ' मोठें अवडंबर रचलें असतां त्याचा शेवटीं एका क्षणांत विध्वंस होऊन जातो ' —नि ६६९. २ आवेश; गर्व; तोरा; ताडा. ३ हुल दाखविणें. आवडंबर पहा. [सं. आवडंबर]

अवडळ—लु.—आवडळ पहा.

अवडा—वि. आवडा; आवडता; लाडका; नावड शब्दाच्या जोडीने उलट अर्थी वापरला जातो. ' मला हा पुत्र अवडा तो नावडा असा नाही, ते दोघे सारखेच. ' [आवड]

अवडादेवडा—वि. अडवातिडवा; बांकडातिकडा; अग्रिय; संतापदायक; अपमानकारक (समुष्य, भाषण, कृत्य इ.). [अडवा-अडवा द्वि.]

अवढंगी—वि. वाईट चालीचा; बेढंगी. [सं. अव+हिं. ङंग.]

अवढणें—अकि. वीट -विळस -शिसारी येणें; अवढणें पडणें; कंटाळा येणें; तिडकारा येणें. [१.]

अवढणें—न. वीट; तिडकारा; शिसारी, कंटाळा. अवढणें पहा. (किं० पडणें, येणें).

अवढा—प. १ मुखांतील द्रव (रस) जो क्षणक्षणी गिळावा लागतो तो. (किं० येणें, जाणें, परतणें, उतरणें, गिळणें). 'मला अवढा जात नाही, दूध कसे गिळें. २ (कॉ.) चिडखोरपणाची किंवा छुम्या रागाची लहर; रागानें किंवा इतर विकारानें मनःक्षोभ होऊन कंठ दादून येणें, (किं० धरणें-सोडणें-येणें इ०). ३ हुंदका.

अवढा, अवढाय, अवढ्या—प. (कॉ.) अरुचि; नावड; अर्भकित; किलस; वीट; कंटाळा. (किं० पडणें-येणें-काढणें). [अवढणें]

अवढाण—वि. (कॉ.) द्राड; ओढाळ; हद्दी; अनावर; मोकाट; मस्त (गुह, डोर). 'ते मज नाटोपे अवढाण।' -दावि ७६७. [सं. अव+स्थान १]

अवढ्यानागनाथ—प. अवढें येथील देवस्थान. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक. अवढें हें परभणी जिल्ह्यांत आहे.

अवण-णी-णें—आवण-णी-णें पहा.

अवणापावणा—क्रि. अउणापाउणा पहा.

अवतण-णें—न., अवता—प. १ आमंत्रण; बोलावणें. (किं० व्हेणें, सांगणें, करणें). 'जन्ममरणासी अवतणें. दीधळें तेणें सर्वथा.' -एरुल १२.३८. २ अक्षता टाकून आव्हान करणें; विधिपूर्वक बोलावणें, अभिमंत्रण करणें. अवतण पहा. म्हणुं अवतण टाकून भीक मागणें=दिलेल्या आमंत्रणाला झिडकारून भीक मागत हिंडणें म्हणजे (ल.) सूखेपणानें वागणें. [सं. आमंत्रण; प्रा. आमंतण-अप्रभ्र आवंतण; द्रा. अउतण]

अवतणें—क्रि. आमंत्रण देणें; बोलावणें; पाचारणें. 'मुजंग-रुहीं जो करी वास। त्याणें अवतिलें मृत्यूस ॥' -अत्र ४१.३. [सं. आ+मंत्र]

अवतरण—न. १ उतरणें, खाली येणें; देवादिकांचे पृथ्वीवर-मृत्युलोकीं जन्मास येणें; अवतार; अवतरण्याची क्रिया, व्यापार. 'पावैती म्हणे माग वरदान। तंव अदिती निववी वचन। कीं त्वां करावें अवतरण। मासे ठाई ॥' -कथा २.११.३७. २ अथःपात; अवतरण; अवपतन. ३ विवरणात्मक भाषण किंवा विधान (श्लोक, वाक्य इ०वर); टीका स्पष्टीकरण; भाष्य; टिप्पणी. ४ उतारा;

उद्भूतवचन; 'अभियुक्त ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून आपल्या मतस पुष्टि आणण्याकरतां किंवा लेखास शोभा आणण्याकरतां घेतलेले वचन'

-नि. १४३. ५ आवेश; वारें; संचार. 'जेणें चैतन्यासी अरे अवतरण।' -विपु ५.३९. ६ मूर्ति; प्रत्यक्षपण; प्रत्यक्ष अवतार. 'तो सहजचि स्नेहाचें अवतरण।' -भा ११.४२. 'ऐसा दडिबेचेनि अवतरणें नाचे।' -भा ६.३४७. १४.४१४. [सं. अव+तृ]

अचिन्ह—न. ग्रंथांतील किंवा भाषणांतील उतारा दाखवितांना प्रारंभी व शेवटी उलटथा व सुलट्या स्वल्पविरामाच्या आकाराचीं चिन्हे (' ') देतात तीं.

अवतरणिका—स्त्री. १ अवतरण; भाष्य; टीका. २ प्रस्त-वना; सूचना. ३ अनुक्रमणिका; विषयसूचि; सारांश. 'ऐसें नाम-धारक विनवीत। सिद्धाचे चरणीं लागत। म्हणे श्रीगुरुचरितामृत। अवतरणिका मज सांगा ॥' -गुच. ५.२.१३. [सं.]

अवतरणें—अकि. १ अवतार घेणें; देहधारी होणें; आका-रास येणें; प्रगट होणें (देवदेवता, देवलोकासाठी). 'तेथ रुद्र-गणांचे संघाट। अवतरत देखे ॥' -भा ११.१४३. २ (काव्य) खाली येणें; उतरणें; अयोगमन करणें; अधःपतन होणें. ३ (ल.) बडबडणें; प्रलापणें; असंबद्ध बोलणें; अस्वरटपणा करूं लागणें; अव्य-वस्थितपणें वागणें. ४ आवेश येणें; संचार होणें; वारें शिरणें. 'जै प्रकृति डंका अनुकरे। ते प्रकृति डंके अवतरे।' -अमृ ५.३६. ५ सरसावणें; पुढें होणें. 'तेथ सुमारी आणि उदोर। रसझ आणि जेवणारे। मिळती मग अवतरे। हातु जैसा ॥' -भा १३.११९. [सं. अव+तृ]

अवतरविणें—सक्रि. प्रगट करणें. 'आत्मा अवतरवितें मंत्र। अक्षरें हवें।' -भा १५.५७६. [सं. अव+तृ]

अवतेंस—न. १ पुढें, रत्ने इत्यादिकांचे केलेले शिगोभूषण; शुभका; गुच्छ; तुरा; सुगुट; किराटी. 'भुजपर्यंत लोळे अवतेंस।' २ कानांतील एक दागिना; कुंडल; कणभूषण. [सं.]

अवताण—न. अयोग्य किंवा भलती वेळ, काळ; अकाल; अवठाण; योग्य हंगामापूर्वीचा काळ, ताण पहा. [सं. अव+म. ताण]

अवताभवता, अवतीभवती—क्रि. समोवती; भोंवताली; समोवार; इकडे तिकडे. [भवता द्वि.]

अवतार—प. १ एकाद्या देवतेचे मनुष्याच्या किंवा पशूच्या रूपानें किंवा इतर कोणत्याहि रूपानें पृथ्वीवर अवतीर्ण होणें. 'कृष्ण हा देवाचा आठवा अवतार आहे.' विष्णूचे मुख्य दहा अवतार-मत्स्य, कूर्म, वराह, वृषिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बौद्ध, कलंकरी. ह्यांपैकी आठ होऊन गेले व नववा चालू आहे; अवतरण. २ (ल.) पवित्र किंवा अशाधारण सुप्रसिद्ध माणूस; देवी अंशाचा माणूस; दवावतार. ३ अधोरकर्म करणारा; महापापी;

राक्षस अवतार. ४ उनाड, उपद्ब्यापी, शिरजोर, बाल माणूस—मुलगा; उत्पातीपणा. ५ अवतरण; वतरणें; खाली येणें. ६ प्रस्ताव; उतारा बगैरे अवतरणाचे अर्थ. अवतरण पहा. ७ (दशावतारांवरून) दहा संख्या. ' अवतार पावेंतों. ' —रा १२.१२.४. ६ आयुष्य; जीवन. ' अवतार जरी संपेल ! ' —संप्रासर्गते ४८. ९ स्वरूप; वेप. ' आज तुमच्या मुलाचा अवतार पाहण्यासारखा होता ! ' १० (खि.) इन्कारनेशन या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय. प्रभु येशू ख्रिस्ताचें देह-धारण. ख्रिस्ताचें स्वतःचें ऐतिहासिक प्रकटीकरण. ' येशू ख्रिस्त... त्याचा अवतार झाल्यापूर्वी जें काम करीत होता तें तीन प्रकारचें होतें. —ईवि ४१. अवतार शब्दापासून बनलेली कांहीं वर्णनात्मक-संकेतवाचक नांवां. १ कर्णावतार=विलक्षण उदार माणूस; अतिशय दानधर्मी. २ धर्मावतार=फार न्यायी, सद्गुणी, स्वभावानें सात्विक असा मनुष्य. ३ कृष्णावतार=अत्यंत खेळाडू, चैनी, विलासी, गमत्या, चेष्टेखोर मनुष्य. ४ बौद्धावतार=ज्ञात, मौनी माणूस. ५ रामावतार=पवित्र, सत्यवादी, निर्मळ, पापभीरू, एकवचनी माणूस. ६ ह्दावतार=यमावतार=संतापी, उग्र, क्रूर, भयंकर माणूस. ७ वामनावतार=डुवा, खुरटा मनुष्य. ० घेणें-धरणें=विशिश्ट काम अतिशय करूं लागणें; उच्छेखलपणें, अव्यवस्थितपणें-दुष्टपणांनं=वेड-गळपणांनं=वागणें. ० आटोपणें-होणें-संपणें—१ उत्कषेदशा जाऊन निष्ठावस्थेस पोचणें; शून्यत्व प्राप्त करणें. २ मरणें. ' पति गेल्यावर आटपला श्वसुराचाही अवतार ' —विक १५. ० कार्य-कृत्य=न. १ अवतार घेण्याचा उद्योग, कारण, विषय; २ (ल.) आयुष्यांतिल मुख्य कृत्य. ' आमुचें अवतारकृत्य जाहलें समग्र ! ' [सं.]

अवतारणा—स्त्री. आश्रय; अवलंबन; अवतार. ' वस्तुस्थितीचें वर्णन संपल्यावर कल्पनेची अवतारणा करून प्रश्न करी ' —प्रे ४३. [सं. अव+तु]

अवतारणें—अक्रि. वेड-चळ लागणें; चळणें; स्वच्छंदी बनणें; पिसाटणें; अव्यवस्थित, बेशिस्तपणें वागणें. [सं. अवतार]

अवतारी—वि. विप्र. अवतारीक. १ पृथ्वीवर देहधारी, प्राणिरूप धारण केलेली (देवता). २ अत्यंत पवित्र किंवा बुद्धिमान; सुप्रसिध्द; असामान्य; दैवी अंशाचा; लोकोत्तर (व्यक्ति). ' परिस्थितीला न जुमानतां राष्ट्राला वळण देणें हें अवतारी माणसाचें कर्तव्य आहे. ' अवतारी पुरुष असा रूढ प्रयोग. ३ धाडसी; अति-दुष्ट; उनाड; आडदांड; उग्र; धोरकमी (इसम, मुलगा). [अवतार]

अवतारू—वि. (गो.) दहा संख्या (व्यापारी भाषेंतील सांकेतिक संज्ञा). अवतार अर्थ ६ पहा.

अवर्तित, अवर्तिका—स्त्री. उज्जनी; सात अतिपवित्र, संस्मरणीय नगरांची एक. ' अयोध्या मद्बुधुरा माया काशी कांची अवर्तिका ! ' इ० ० देश-उ. माळवा. —पया २११. [सं.]

अवतीर्ण—वि. १ मानवी स्वरूप धारण केलेली; अवतार घेतलेली (देवता). २ प्रगट झालेला; पुढें आलेला; जाहीर; ज्ञात झालेला. ३ खाली आलेला; उतरलेला; अधःपात झालेला. [सं.]

अवयण(न)क्रूरू—वि. अवयणलेलें (मूल)

अवयवणें, अवय(था)नणें—अक्रि. १ अंगावर प्यावयाचें बंद केल्यानें (विशेषतः गरोदरपणीं) मुलाची प्रकृति खालावणें; अंगावर पिण्याचें तुटणें. आयनेरणें पहा. [सं. अव+स्तन]

अवथान—न. अंगावर पिण्याचें बंद केल्यामुळे लहान मुलाची झालेली स्थिति (विशेषतः आईच्या गरोदरपणीं); आयनेरें. [सं. अव+स्तन].

अवथिणें—सक्रि. १ इच्छिणें; योजणें. ' प्रतिज्ञेतं भीमं मनि अवथिलें या दडतरे ! ' —वामन (भीम प्रतिज्ञा). ' लाथनें अडुव्या मनीं अवथिलें स्वर्गावरी जावया ! ' —क्रेक ६. [सं. अव+स्था ?]

अवद-दा-ध—उ. अवधि; अवकाश; मध्यंतरीचा काळ. [सं. अवधि]

अवदशा-सा—स्त्री. १ दुर्दैव; दुर्भाग्य; कमनशीब. ' आतुडलों होनां मरणणांचीं ! ते अवदसाचि अवधी ! फेडली आची ! ' —ज्ञा १६.३४. २ विपत्ति; विपन्नावस्था; दारिद्र्य; निकृष्ट स्थिति. ' श्रीमूर्ति देखीनि राउळिनी ! फिटली अवदशा डोळेआची ! ' —क्र ३६. ' तुज आली अवदशा यथाशा ! ' ३ (ल.) कर्कशा; भांडकुडळ स्त्री; जगभांड (शिवी). ' तूं घराण्याचें वाडोळें करायला वसली आहेस. अवदसा नाहीत ! ' अमात्यमाधव (न. चि. केळकर). [सं.] ० **आठवणें**—वाईट, निकृष्ट स्थिति प्राप्त होईल असे भलतेंसलतें घातक विचार ननांत येणें; वाईट वर्तन करणें. ' अहह ! आठवली मजही अशी ! अवदसा, वद साक्षकरी कशी ! ' —लक्ष्मण शास्त्री लेले. [सं.]

अवदसचिन्ह—न. ओढवणाऱ्या दुर्दैवाचे किंवा दारिद्र्याचें चिन्ह, लक्षण, खूण; भावी संकटाची, दारिद्र्याची खूण. **अवदसेची फेरी**—स्त्री. दुर्दैवाची फेरी; अक्काबाईचा फेरा. **अवदसेचें वाळ**—न. दुर्दैवी, अभागी इशम. [अवदशा]

अवंदां—क्रि. (झुण.) १ येदा; चालू सालीं; ओंदा. २ सध्या; सांप्रतकाळीं. ' अवंदांचां काळीं ! मोटकी राणीव सांसी-निली ! ' —शिबु ४८१. ' दाविले दुःखाचे दिवस, ब्या गेलें नवस, सख्यारें अवंदा ! ' —प्रला १७८. ३ (हेट) अवसु पहा. [फा. कुण. आयन्दा=पुढें, भविष्यकाळीं. तुल० सं. आयात्+दा, किंवा अथ]

अवदांडा—उ. (कर.) सूरुड. [सं. अव+म. दांडा]

अवदान—न. १ अमीत टाकावयाच्या एका आहुतीस पुराया-जोगें होमद्रव्य. (सामा.) आहुति. ' तथ पूर्णाहुतीस कारण ! घाळितां जीवभावाचें अवदान ! ' —एभा १९.७७. ' टाकोनि हातीचें

अवदान । '—रावि ३८.६. २ (ल.) लांच, बक्षीस—खाणें—घेणें; अपहार; लबाडीनें केलेला अभिलाष; खाद; खादगी; हरामखोरी. (कि० देणें, मारणें). ' आजपर्यंत किती अवदानं तूं घाला—खालीं घातलीस बोल ! '—तोवें १६४. २६० गृहस्थास अवदान, भिक्षुकास शय्यादान किंवा कारकुनास अवदान, भटास महादान ३ बळी. ' मेदरींहेदरीं देवतें । कोण तीं पूजी मूतेंखतें । आपुल्या पोटा जीं रतें । मागतीं शितें अवदान । '—तुगा ७००. [सं.]

अवधार—न. (नाविक) शीड; अवजार पहा.

अवधिस, अवदिस—पु. १ वाईट दिवस; अनिष्ट दिवस; साधारण दिवस. २ आड दिवस; सण नसणारा दिवस. ३६० सर्णी घुगऱ्या, अवदिशीं पुऱ्या. [सं. अव=वाईट+दिवस]

अवदीप्ति—स्त्री. तेज; प्रकाश; ज्ञान. ' जे श्रीकृष्णाचि अंज-बलि का। अवदीप्ती कुमी कीटकां '—दाब १२२ [सं.]

अवदुंबर—पु. औदुंबर पहा.

अवध—स्त्री. १ शेवट; अखेर; अंत (मुदतीचा); निघून जावयाची वेळ. २ अवधि; वेळ; अवकाश; मधला काळ. ' स्वयं-पाक होण्यास मध्ये चार घटका अवध आहे. ' ३ मधील अंतर; ओलांडावयाची, चालून जावयाची, झळक राहिलेली जागा—जमीन [सं. अवधि: गु. अवध=धी=शेवट, मुदत]

अवधडा—पु. जिंकडे तिंकडे पसरलेले मोठे संकट; फार मोठा अनर्थ, उपाता. जसे: वादळ; सूकणें; टोळधाड इ० [अवधाडा ?] ८३.८७. २ मधला काळ; अवकाश; मुदत, ठराविक अंतर. तुकऱ्या बंधु म्हणे थोडें । अवधि उरली आहे पुढें । '—तुगा २७२. ३ उपमा

देण्याचे प्रमाण; तुलना करण्याचे मोखमाप—इयत्ता; अमुक गोष्टी-हून लहान—मोठे, चांगले—वाईट ठरवितात ती गोष्ट. ४ सुरवातीची जागा—स्थळ—काळ; अवर्तेबलेला उद्दिष्ट मार्ग; आरंभाची किंवा अखेरची गोष्ट. ५ मूलस्थान, उगमस्थान; उत्पत्तिस्थान; आरंभ-स्थान (एकाद्या कामाचे—उद्यवहाराचे) : उत्पादक; जनक. ६ (समा-सांत) शब्दयोगी अवयवप्रमाणें १ पर्यंत, पावेतो या अर्थी उप-योग.—रात्र्यवधि, कालावधि, देशावधि, दिन—मास—वर्ष—अवधि;—ज्ञा ८.९६३. २ कालांत, अंतरांत, भर असतांना या अर्थी. ७ आद्यस्थान; अंतिमस्थान. ' तुजचि अवधि करून । ठेविले असती प्राण । '—रास ३ ५८. ८ अवधारणा पहा. ०शेष—वि.

अवधा—स्त्री. (गणित) शिरोकोनापासून पडलेल्या लंबाच्या योगानें त्रिकोणाच्या पायाचे ज दोन भाग पडतात ते प्रत्येकीं. [सं. अवाधा]

अवधात—वि. उनाड; खोडकर; खोडसाळ; हडी; शिरजोर, अवखळ, दासदायक (मूल). [सं. अव+धा किंवा धातु ?]

अवधातु—वि. ज्यामध्यें कोणताहि धातु नाही असें; अधातु; निष्कृधातुच. ' अथ धातु सायासे । जेवि वेधिजेति स्पर्श । त्रि नोहें ऋदिपुत्र ऐसे । ते तें अवधातुते वेधी । '—ऋ २०. [अव+धातु]

अवधान—न. १ लक्ष; एकाग्रता; ध्यान; भान; सावधगिरी; हुशारी; जागृति. ' यापरी जे निजसज्जन । तिहीं न्हावें साधधान । यावें मज अवधान ॥ '—एमा १.५५. २ मनाचा कल, ओढा, अवसंधान; उद्देश; हेतु; नजर; रोंख; चित्त. [सं.]

अवधानी—वि. पुष्कळ गोष्टींकडे एकाचवेळीं लक्ष पुरविणारा; एकाच वेळीं अनेक मोठ्या व गुंतागुंतीच्या मानसिक क्रिया,

व्यापार करणारा; उ० अश्वधानी, दशावधानी, धावाधानी इ०. [सं. अवाधानि]

अवधारण—न. णा—स्त्री. १ दृढ निश्चय, खात्रीनें, निश्चयानें ठरविणें; स्पष्टपणें निवेदन करणें, मांडणें, धरणें. २ (व्यापक) प्रसंगावधान, आत्मसंयमन; सावधगिरी; हुशारी; देहमान. ३ लक्षांत ठेवणें; स्मरणांत ठेवणें; स्मृति; स्मरण; धारणा. [सं.]

अवधारणें—उक्ति. १ (काव्य) स्पष्टपणें—खात्रीचा निश्चय करणें; निश्चित मत, धोमण ठेवणें; ठाम मत असणें. २ मनांत, लक्षांत, ध्यानांत, स्मरणांत ठेवणें. ' ऐसे अन्यतरी अवधारी । ' ३ ऐकून घेणें; लक्ष्य देणें; ध्यानांत आणणें; लक्ष लावून धरण करणें. ' आतां माझे विणविलें । अवधारिजे । '—शिशु १४६. ' हे माया मूलप्रकृती । परमपुरुषाची निजराक्षी । तिथेसी तेणेंसी संमती । ते अवधारिजो । '—विपु ३.४६. [सं. अव+धृ]

अवधारित—वि. १ निश्चित; ठराविक; खात्री केलेलें; निर्धारित. २ स्मरणांत, आठवणींत असलेलें. [सं.]

अवधि—पु धी—स्त्री. १ मर्यादा; सीमा; कार्याच्या आरंभाची व समाप्तीची वेळ—घटका; पथवसान; शेवट; एखाद्या वस्तूचा अथवा गोष्टीचा परिच्छेद करावयाचा असला म्हणजे जी रेषा काढतात ती. ' तैसी दुलैभ जे सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि । '—ज्ञा २.२४१. ' यद्बुद्धबलनिधिला नसे अवधि राहो । '—मोकर्ण

८३.८७. २ मधला काळ; अवकाश; मुदत, ठराविक अंतर. तुकऱ्या बंधु म्हणे थोडें । अवधि उरली आहे पुढें । '—तुगा २७२. ३ उपमा देण्याचे प्रमाण; तुलना करण्याचे मोखमाप—इयत्ता; अमुक गोष्टी-हून लहान—मोठे, चांगले—वाईट ठरवितात ती गोष्ट. ४ सुरवातीची जागा—स्थळ—काळ; अवर्तेबलेला उद्दिष्ट मार्ग; आरंभाची किंवा अखेरची गोष्ट. ५ मूलस्थान, उगमस्थान; उत्पत्तिस्थान; आरंभ-स्थान (एकाद्या कामाचे—उद्यवहाराचे) : उत्पादक; जनक. ६ (समा-सांत) शब्दयोगी अवयवप्रमाणें १ पर्यंत, पावेतो या अर्थी उप-योग.—रात्र्यवधि, कालावधि, देशावधि, दिन—मास—वर्ष—अवधि;—ज्ञा ८.९६३. २ कालांत, अंतरांत, भर असतांना या अर्थी. ७ आद्यस्थान; अंतिमस्थान. ' तुजचि अवधि करून । ठेविले असती प्राण । '—रास ३ ५८. ८ अवधारणा पहा. ०शेष—वि. उर्वरित. —न. ब्रह्म. [सं.] ०साक्षांश—सापेक्ष—वि. अवधीची आकांक्षा किंवा अपेक्षा असणारें; तुलनात्मक; संबंधी; कांहीं तुलना-त्मक मापार्शी किंवा इत्येत्शी संबंध असणारें.

अवधूत (शीर्ष)—न. डोळे एकदांच वांकडे करून खाली करणें, निरोप पोचविणें, ओळख पटलेली दाखविणें इत्यादींबद्दल हा अभिनय करितात. [सं. अव+धू=हलविणें]

अवधूत—वि. १ टाकलेलें, सोडलेलें. २ विरक्त; विरागी; वैषयिक विकारालस. ' अवधूत निराकारी । तयाची तिन्ही लोकीं

फेरी' १ नम; दिगंबर.—पु. १ दत्तात्रेयाचा अवतार. २ विरक्तावस्थेत फिरणारा गोसावी; गोसावी पंथातील; नम गोसावी. ० गीता—
—स्त्री. भागवतांतील एक प्रकरण. ही अवधूतपंथी तोंडातून म्हणत
फिरतात. ० पंथ—मार्ग—संप्रदाय—चरित्र—दीक्षा—पुनस्त्री. १
अवधूत गोसाव्यांचा संप्रदाय, त्यांची रीतभात, रहाणी. २ (ल.) जात
गोत न पाळणे; वर्णसंकर; भ्रष्टाचार; दुराचरण. ० मूर्ति—वि. दत्तात्रेय.
'सकळ ब्रह्मांडाची दैवत धावती. अवधूत मूर्ति पहावया।' [सं.
अव+धू=धुणे]

अवधूय—वि. १ वधासाठी निरुपयोगी; ज्यास ठार माराव-
याचें नाही असा. २ न मारला जाणारा. [सं.]

अवधंय—वि. लाभदायक; फलदायक; फायदेशीर; नफ्याचा;
मिळकतीचा; हिताचा; उपयोगी. 'दिवस अवधंय करावा, बंध्य जाऊं
देऊं नये.' [सं. अव+बंध्य=नापीक, विकल]

अवन—न. रक्षण; संरक्षण. 'दीनानाविणें क्षण देईल
दयिता दया कशी वर्तु.'—मोसंशयस्त्रनमाला २४. [सं. अवन=
संरक्षण करणे]

अवन—वि. निर्जल. [सं. अव+वन=पाणी]

अवनत—वि. १ लढलेला; बांकलेला; ओपला. २ नम्र; शरण;
वशा; निरहंकार; विनयशील. [सं. अव+नम=नत]

अवनति—स्त्री. १ खाली जाणे. २ अपकवे; दुस्थिति; दुर्दशा;
खालाबलेली स्थिति. [सं. अव+नम=नति]

अवन(ना)स—स्त्री. (कों.) अननस पहा.

अवनि—स्त्री. पृथ्वी; धरित्री; धरणी. ' येरें वायव्याक्ष
लाविलें गुणी । ब्रह्माभारत पृथला रणी । वाऱ्यानें जाऊं पाहें अवनी ।'
—एकूच १२. १०५. [सं.]

अवनिगा—घा—स्त्री. हयगय; निष्काळजीपणाची वागणूक;
काळजीचा अभाव; उपेक्षा; हेळसांड; अवज्ञतन. [अव+फा.
निगा=दृष्टि]

अवनीति—स्त्री. अन्याय. 'अवनीतीनें बर्ती नये. आंगबळें.'
—दा २. २. २२ [सं. अव+नीति]

अवनु—क्रि. (कु. हेड.) चालू साली; अवंदा पहा. 'अवनु
मुपारी बरी पिंकुं ना.' [फा. आवंदा=पुढे]

अवपय—वि. कुपय; पय्यास अहितकारक; विरोधक.
[अपय्य अप.]

अवपीड—पु. १ शिंयांचा बोक्यांत घालण्याचा एक दागिना.
(?) २ शिक आणणारा पदाथे; औषध. [सं.]

अवबाधा—(गणित) अवधा पहा. [सं.]

अवबोध—पु. १ हान; जागृति; जाणीव; बोध पहा. 'हे स्वप्ना-
बोधो डेले।'—झा ३. ५५. [सं. अव+बुध]

अवबोधक—वि. बोधक पहा.

अवभाष—स्त्री. दुस्तर; दुष्ट बोल; मिंदा. [सं. अव+भाष्]
अवभास—पु. भास; अम; आति. 'माया अवियेचिया
अवभासा।'—विपु ७. २६. [सं. अव+भास्]

अवभिताड—न. कुंभाराच्या भट्टीच्या पुढची भित. [अवा+
भिताड; द्रा. आवि=भट्टी+सं. भित्ति=भित]

अवभूत (थ), अवभूत-स्नान—न. यज्ञसमाप्तीच्या वेळीं
करावयाचे स्नान. 'पूर्णहूती पडली हुताशी । तेथ अवभूत समरसी ।
सहजे जाहलें।'—झा ४. १३८. 'अवभूत स्नान केले । तेसे सकळ
लोक सुस्नात जाहले।'—ह ३. १. १४०. [सं.]

अवमत—वि. अपमान केलेला; तिरस्कृत; अवमानित. [सं.]

अवमर्द—न. पुन. १ तुडविणे; चवणे; कुबलणे; कुसकरणे;
दाबणे; मळणी करणे; पिळणे. मर्दन करणे २ (ल.) नासवून; पाय-
मळी. [सं.]

अवमर्यादा—स्त्री. अमर्यादा, अपमान; हेताळणी; मर्या-
देचा अतिक्रम, उद्देग. [सं. अमर्यादा अप.]

अवमान—पु. अपमान; हेल्ना; तुच्छता, अनादर; अवहेलना;
उपेक्षा; दुर्लक्ष. [सं.]

अवमानणे—उक्ति. अपमान करणे; अनादर करणे; तिरस्कार
करणे, वाईट रीतीनें वागविणे. [सं. अव+मन्]

अवमानित—अवमत पहा.

अवमास—वि. १ ढिला; अव्यवस्थित; विस्कळित; गैदी-
पणानें चालविलेला (उद्योग, धंदा). २ उद्धट; बेपर्वा; धाडसी;
हद्दी; अडडांड (इत्तम, जनावर). —क्रि. स्वैरपणानें; मोकाट-
पणें; मोकळेपणानें; स्वेच्छाचारानें; बद्दफली पणानें. (क्रि० असणे,
फिरणे, हिडणे, राहणे). [सं. अव+मस्=मापणे, मोजणे]

अवयव—पु. १ शरीराचा भाग; गात्र, इंद्रिय. २ परस्पर
संबद्ध झालेल्यांतील छुटा; एखाद्या गोष्टीचा भाग, तुकडा; जोडाव
याचा भाग (पंचभूतार्थिकां प्रत्येक भाग; सामान, कपडे यांपैकीं
प्रत्येक). 'सग दोन घटिका स्वस्तिक्षेम । सेविनी ते विप्राम ।
'उपरी अवयव परिधानून । मार्ग कसूं म्हणताती ॥'—नव २३. १. ९.

३ (अनेकवचनी प्रयोग) चिजेचे स्तन. (कि० येणे) 'सुलोल
अवयव आले.' ४ (बीज) युगल; बीजगणितांतील एखाद्या संख्येचे
भाग (इ.) फॅक्टर. ५ (संगीत) चिजेचे निरनिराळे भाग. नांवे:—
उद्ग्राह, मेलोपक, ध्रुव, अंतरा, आभोग, स्थायी, संचार. हे प्र-
धाचे प्राचीन अवयव होत. व स्थायी, अंतरा, संचारी व आभोग
हे आधुनिक चिजांचे अवयव होत. [सं.]

अवयवशाः—क्रि. प्रत्येक भाग घेऊन; पृथक्पणे प्रत्येक
वेगवेगळे करून; भिन्न करून; एकेक (संस्कार करणे). 'हा मंत्र
मी अवयवशा अवलोकन केला.' [सं.]

अवयवार्थ—उ. १ समासादि शब्दांतील प्रत्येक अवयवाचा-
पदाचा अर्थ. २ सरळ वाच्यार्थ. [सं.]

अवयवावयवी भाव—उ. अवयव आणि अवयवी यांचा
जो परस्पर संबंध तो; पदार्थ व त्याचे भाग यांमधील संबंध. उ०
पद व तंतु यांमधील. [सं.]

अवयवी—उ. निरनिराळे भाग, इंद्रिये, उपांगे असलेला—जोड
भाग असलेला पदार्थ, शरीर; शरीरी; देहधारी. 'सांगपा धनंजया ।
अवयवी अवयविया । आच्छादिजे कीं तया । तेंचि रूप ॥'—झा
१४.१२५. [सं.]

अव्याल—न. (हेट) आल्या खांब्यांचे कडवून काढलेले
तेल. अडेल पहा. [गो. अवल=पूर्ण तयार झालेला नारळ]

अवर—क्रि. अलीकडचा; ह्या वाजूचा (कर्षी 'तवर' वीं
जोडून उपयोग). 'म्हणौनि पुरुष क्षराक्षर । दोन्ही देखौनि अवर ॥'
—झा १५.५३८. —वि. १ धाकटा; वयाने लहान. २ पाठीमागचा;
गंतराचा. ३ कनिष्ठ; नीच. ४ पथिकेकडील. [सं.]

अवर—उ. तास. 'नंतर चिकण मानीने त्या मुर्तीचीं तोंडें बंद
करून त्या भंटीत घालून किती एक अवरपर्यंत तापविनात.'—मराठी
६-वें पुस्तक. पृ. १२९ १८७५. [ग्री. लं. होरा = तास; इं. अवर]

अवरंगावादी—वि. १ औरंगाबादसंबंधी—विषयक. २ (उप.)
(काशीकर, नाशिककर याप्रमाणे संकेताने) हुशार; कावेबाज;
भामख्या; धूर्त; सोदा. (अवरंगाबाद शहर मोंगलाईत आहे) [फा.
औरंग+आबाद+ह]

अवरज—उ. धाकटा भाज. ०जा—स्त्री. धाकटी बहीण [सं.
अवरज]

अवरज—न. (प्रां.) मोठे, अपार नुकसान; सर्वप्रकारे नाश;
समूळ, निःशेष नासधूस; नुकसान. जमै—गुरांनीं केलेली शेतांची
नासाडी. [सं. अ-वर्ज्ज]

अवरजा—उ. १ हिशेबाची बही, शायरी, रोजनिशी, खता-
वणी यांतील एक सदर; उतारा; खतावर्णांतील एक स्वतंत्र खाते;
रोखळीतील एकाद्या विशिष्ट बाबीच्या जमाखाचा उतारा. २
(सामा.) हजेरी पत्रक. आवर्जा पहा. [फा. आवर्जा, आवारचह
अवारिज, आवारिजह=रोखळी]

अवरजून—अ. (विरू) आवरजून १ स्पष्टपणे; दृडसून खड-
सून. २ प्रत्यक्ष; सुद्धा; एकदम; तडक; बुद्ध्या. 'अवरजून पंच-
प्राण झड घाल्ति खेग्रे सुधारसा ।'—होला १०७. [सं. अ+
वर्ज्ज, किंवा आर्जव ?]

अवरठा—झा—वि. विवाहाची योग्य वेळ गेल्यानंतरहि विवाह
न होतों राहिलेला अविवाहित; झडचारी. अठवरा पहा. [सं. अ+
वृ+स्था; किंवा अठवरा वगैरेपयांस]

अवरडेपणा—उ. ब्रह्मचर्य; कौमार्य.

शब्को. १. २०

अवरणे—आवरणे पहा.

अवरपर—वि. परोक्षापरोक्ष; दृष्ट्युत—हंको. वाक्य २२६७.
[सं. अवर+पर किंवा अपर]

अवरस—औरस पहा.

अवरस चवरस—औरस चौरस पहा.

अवरा—उ. (कों.) कडेव वाल; कडवा; पावटा; अळमुंया-
सारखा एक धान्याचा प्रकार. [का. अवरी; ता. वेलवरायी; तुर्की
अवेर. तुल० सं. अवारिका.]

अवरात्र—स्त्री. रात्रीचा शेवटचा प्रहर. [अपरात्र अप.]

अवरी—वि. अविवाहित; कुमारी. 'त्याची कन्या वंपक-
मालिनी । ते अवरीच अमे आनुनी ।'—जे ५५.८४. [सं. अ+वृ]

अवरीत—स्त्री. १ दुर्बलते; विरुद्ध वलेन, आचरण. २ अग्नीनि;
खण्णामजी. आवरी पहा. [सं. अव+ग्रीति]

अवरुद्ध—वि. १ अडथळा केलेले; रोधलेले; अटकाव केलेले;
हरकत घेतलेले; थांबविलेले; बंद पाडलेले. २ राखलेली; टेबलेली;
बाळगलेली (राख, रोंड). [गं. अव+रुध्]

अवरोध—उ. १ अडथळा; हरकत; अटकाव; अडकाटी; प्रति-
बंध; कुंठितावस्था; 'कृष्णप्राप्तीर्षी अवरोधु । सबळ कौधु उपजेल ॥'
—एस्तव २.४८. सामासब्द-मलावरोध, सूत्रावरोध, श्वासावरोध,
रक्तावरोध, कंठावरोध, व्यवहारावरोध, गत्यवरोध, मार्गावरोध,
शक्त्यवरोध. २ नातलगच्या मृत्यूच्या श्रवणाने येणारी अशुद्धता;
मुतक, मृताशौच. ३ अंतःपुर; जनानखाना; राणीवसा. 'तदुपरि
अवरोधद्वार किंचिद्विलेंबे । यदुपति मग पात्रे पार्थे हस्तावलेबे ॥'
—सारह ५.४३. —स्त्री. कुलीन स्त्री; औरत. [सं.]

अवरोधणे—उक्रि. (काव्य) अडथळा करणे; हरकत करणे;
आडकाटी करणे; थांबविणे; खोळविणे. 'वदन विपुभयाने ध्वांत
हैं कावगेधे ।'—सारह ६.३२ [सं. अव+रुध्]

अवरोह—ण—पुन. १ खाली उतरणे; अवतरण; अधोगमन;
पासून, खाली, वरून, वाजून जाणे. २ वर चढणे, जाणे; जसे—मंच-
कावरोहण. ३ (संगीत) निषादापासून खाली षड्जाकडे स्वर म्हणत
येणे याच्या उलट आरोह. **अवरोहीवर्ण**—उ. (संगीत) निषादा-
पासून खाली षड्जाकडे येताना लागणारे वर्ण. [सं.]

अवर्गीय—वि. वर्गीकरण, वर्गवारी न केलेले, न करतों येणारे;
संकीर्ण; किरकोळ; ज्यांत निरनिराळे अनेक प्रकार आहेत असा.
व्याकरणांत हा प्रयोग येतो. [सं.]

अवरजून—अधरजून पहा.

अवर्णे—वि. १ विजातोय, आपल्या जाति-वर्णाबाहेरील;
२ (ल.) नियत; दूषणीय; चातुर्वर्ण्याबाहेरील. 'जो खादाड आणि
स्थूलोदर । जो अवर्णेत्रियेचा करी स्वीकार । जो शत्रुगृही राहे
निरंतर । तयाचा विचार नायकाबा ॥'—जे २.११. [सं. अ+वर्ण]

अवर्ण—अवर्णनीय, अवर्ण्य पहा. 'अवर्ण अंवा=या शोभल्या ॥' —नव १३.७५. [सं. अवर्ण]

अवर्णनीय, अवर्ण्य—वि. वर्णन करण्यास कठिण असे; शब्दातीत; अनिरूपणीय. [सं. अवर्ण]

अवर्णपूजा—स्त्री. उपदेवतांची पूजा; मुख्य देवतांखेरीज इतर देवतांची पूजा. 'अभजनाचिया काजा । जेवीं करिती अवर्णपूजा । तेवीं सैन्य रचिलें वोजा ।' —एरुव ६.५४. [सं. आवर्ण]

अवर्षण—न. १ पावसाचा अभाव; वृष्टीचा अभाव. अना-वृष्टि. 'मरतया अमृतपान । कीं अवर्षणी वर्षे घन ।' —एरुव ५.८४. २ दुष्काळ, 'आणि सुखाचें अवर्षण पडिलें ।' —ज्ञा ११.३८१. [सं. अ+वर्ष]

अवल—वि. १ पहिला; उत्तम; प्रमुख. २ (ल.) अतिशय —पया ७२. मोठा; उच्च. ३ (गो.) पूर्णपणे तयार झालेला (नारळ). ४ पहिल्या प्रतीचा, दर्जाचा, (जमीन, रेशीम वगैरे) वर्गवारीत पहिला—सन १७८८ चा पहण खर्डा (कासारीतर्फे कागद). —क्रि.वि. प्रथमतः पहिल्यांदा; प्रारंभी; आदी. —स्त्री. पहिला किंवा आरंभीचा भाग. 'पावसानें अवल सावली, अखेरी घालविली.' [अर. अवल्; अवल्, दूम, सीम=पहिला, दुसरा, तिसरा.] ० **अखेर**—

आखर—क्रि. आरंभापासून अखेरपर्यंत; अथापासून इतिपर्यंत (नकाराची प्रयोगांत) पूर्णपणे; एकंदर; सगळ; विलक्षण; अगदीं; सवेस्वी. [अर. अवल् + आखि = शेवट.] ० **अखेर (आखर) इस्तावा**—

उ. नवीन जमीनीवर दरवर्षी वाढत जाणाऱ्या करापैकी पहिला. ० **अर्ज**—वि. (कायदा) मूळ फिर्याद; तक्रार; अर्ज. ० **आढावा**—

उ. साल आरंभी मागचें येणें—देणें समजण्यासाठी मांडलेला जमा-खर्च. ० **कार्कून**—उ. मुख्य कारकून; फडणीस. ० **कोर्ट**—न. मूळ बावा किंवा फिर्यादीबद्दल ज्या कोर्टांत संपूर्ण चौकशीचें काम चालून

निकाल मिळतो तें कोर्ट; (इ.) ओरीजनल कोर्ट. ० **जपती**—स्त्री. (इ.) अट्रॅचमेंट विफोरे जजमेंट; दावाचा निगण होण्यापूर्वी मिळकत

कोर्टाच्या ताब्यांत घेणें. ० **पुरावा**—उ. (इ.) प्रायमरी एन्विडन्स; पहिल्या प्रतीचा पुरावा; कोर्टानें समक्ष पहावा म्हणून मूर्तिमंत हजर केलेला दस्तऐवज. ० **रिजिस्टर**—न. आजमितीस दरवर्ष गांवांतील

जमीनी कोणाकोणाकडे कोणत्या हक्कानें बहिवाटीस आहित त्यांचें तपशीलवार नोंदपत्रक. ० **दोड-दोड**—वि. बाईटपणांत, द्रावपणांत

अप्रगण्य; बिलंदर; अडल; पक्का. ० **साल**—न. १ वर्षाचा आरंभीचा भाग. २ विवक्षित संरूपेतील—मालिकेतील पहिले वर्ष. ३

दिशोबाच्या सालांतील पहिले साल. ४ सुदुर एका वर्षाच्या काळांत

ज्येष्ठांतील (वैशाखातील सुद्धा) काही मिण्या दोन वेळां येतात

यामुळे त्यांच्या निर्देशांतील संदिग्धता घालविण्यास 'अवलसाल'

'अवरसाल' हे शब्द पुढे आले. 'ज्येष्ठ शुद्ध ४ घटी ५ अवल-साली राजघीची मुंज जाहली' —शिक्षण २७.

अवलकी—स्त्री. पोहे. [का. अवलकी; अवल्=कृटण+अकि=तांदूळ]

अवलणें—उक्ति. बल्हविणें; हांकारणें. 'ज्ञान वैराग्य भक्ति । हेचि अवलें अवलिती ॥' [अवलें=बलें. सं. आ+वल्=बल्हविणें]

अवलंब—पु. १ आसारा; आश्रय; संरक्षण; थारा; आधार. 'म्हणानि तुझा अवलंब केला ।' —साह १.१८. २ लंब; (इ.) परपेडिक्युलर. ३ (ज्योतिष) एखाद्या स्थळाचें खस्त्वित्कापासून स्थस्थ ज्योतीपर्यंत दृग्मंडलावरील अंशात्मक अंतर; कोऋंश; नतांश. [सं. अव+लंब]

अवलंबणें—उक्ति. १ आश्रय करणें; आधार धरून राहणें. २ पकडणें; लोंबकळणें; धरणें; चिकटणें; कवटाळणें. 'प्रवेश मोन्य अवलंबून ।' ३ धारण करणें; उचलणें; स्वीकारणें; अंगीकारणें, त्या बरी युक्ति अवलंबिली पाहिजे ।

अवलंबन—न. प्रहण; स्वीकार; धारण; आश्रयण. 'चित्त अवलंबने वीण ।' —विपु २.९३.

अवलंबित—वि. १ आश्रय दिलेला; संरक्षिलेला; हातीं धरलेला; पोसलेला; बाळगलेला; बैवार घेतलेला. २ घेतलेला; धरलेला; कवटाळलेला; पकडलेला (संरक्षणासाठी). ३ लोंबता; लटकता; हालता.

अवलक्षण—न. १ अशुभ—अनिष्टसूचक चिन्ह, स्मृण, देखावा चेष्टा, कृत्य; दुःखिद. उ० सदांचें बोट; झोपेंत दांत खाणें. इ० २ अपाकून; अरिष्ट; उत्पत्ता. ३ बाईट संबध; खोड. 'बहुतांसी न मने तें अवलक्षण । सहजचि जालें ॥' —दा ११.३.२७. म्ह० हात दाखवून अवलक्षण करणें. [सं. अव+लक्षण]

अवलक्षणी—वि. १ दुर्गुणी; खोडसाळ. २ अरिष्टकारक; दुःखिन्हाचें; अवकृपेचें; औत्पत्तिक. ३ शारीरिक व्यंग असलेला; कुरूप; विदूष. [सं.]

अवलक्ष्मी—स्त्री. कमनशीव; हदैव; दुर्भाग्य; विपत्ति; आपदा. [सं. अव+लक्ष्मी]

अवला—उ. (विप्र.) १ अवलें, वल्लें पहा. २ वल्लेकरी.

अवलाद—स्त्री. १ पुत्रपौत्रादि संतति; वंश; कुळी; प्रजा. 'राम अवलाद दुष्पत्नी धामा । अवलाद देह असे हा ॥' —नव

८.८१. हा शब्द विशेषतः मुलाच्या वंशास लावितात. अफलाव

पहा. (उप.) ग्रात्य; खोडसाळ. [अर. ओलाद; वल्ड अव.] ० **अफलाद खाणें**—वंशपरंपरा उपभोग घेणें.

अवलाहो, अवल्हाओ—पु. अनिष्ट प्राप्ति; अपलाम. 'तैसा कर्माकारा दूजेया । तो करितेपर्णाचा आत्मेया । अवल्हाओ ये तो गेल्या । काहि उरे ॥' —राज्ञा १८.४०९. [सं. अव+लाभ]

अवलित—वि. १ माखलेला; चोपडलेला. २ (ल.) दुष्कृत्यांत संबध असलेला; अनिष्ट कृत्यांत भाग घेणारा; एखाद्या दुष्कर्माचा बोटकरी. [सं. अव+लित्=लित=दुष्कृत्यानें माखलेला]

अवल्या—प. १ साधु; संत; पुण्यात्मा; पुण्यपुरुष; परमे-
श्वराच्या चिंतनांत मग असणारा; विदेही. २ (ल.) लहरी ३ स्वच्छंदी;
छादिष्ट मनुष्य. [अर. अवल्या; बली=साधु यांचे अव.]

अवलीला-ळा, अवलीला-अवलीळा—किवि. १ सहज;
लीलेने; सुलभपणे. 'रामनाम जपमी जरी अंतरीं। अवलीला तरसी
भवसागरीं ॥' 'जे जे जर्गी अग्रात वस्ता ते ते लोथे अवलीळा ॥'
—सुआदि ४०.६६. 'हरि म्हणे ते वेळां। मी बाळक होईन
अवलीळा। परि मज सत्वर गोकुळा। नेऊनिया घालावे ॥'—ह
२.१६६. 'श्रीपादे उठवनि अवलीळा। सांगती गोप्य अवघारा ॥'
—सुच ११.१४. [सं. अवलीला] —स्त्री. खेळ; लीला; कसरत;
उब्या वगैरे. 'ताकिंहांचियां वज्रसांखळा। कीर्ती खांवीं नाळीची
अवलीळा ॥'—शिख २५. [सं. अवलीला]

अवली—स्त्री. आवाडी; प्राथम्य; गुणाधिक्य; वरचप्प्या;
उत्कर्ष; प्रकर्ष. (कि० साधने) [अर. अवल्=पहिला]

अवलीद—प. घोड्याच्या अंगावरील केसांचा भोंवरा-शिंपी-
सारखे अनेक भोंवरे एकत्र असणे. —अश्वप ८५. [सं. अव+लिह्]

अवलुंठन—न. १ लोळण; लोळण्याची क्रिया; लुंठन. २ लुंठणे
या अर्थी चुकीने वापरतात. [सं. अव+लुं]

अवले—न. वल्ले. 'स्वये अवले घेऊनि करीं वेणें। नाव हळु
हळु लोटीत जळासणें ॥'—अंक १.१४२. [सं. आव+वल्=वलविणे;
प्रा. अवल्य; दे. अवलळ]

अवलेकरी, अवल्या—प. १ वलेकरी; वल्ले मारणारा.
'गंगा म्हणतां गीता गंगा सरी न पावे। अवले पोहतां बुडती म्हण-
बुनि सरी न सामावे।'—ब ६२८. २ (ल.) सत्ता गाजविणारा;
सत्ताधीश; दिशा दाखविणारा, नायक. [सं. आव+वल्]

अवलेप-न—पुन. माखणे; सारवण; चोपडणे. [सं. अव+
लिप्]

अवलेह—पु. चाटण; पाक; रसक्रिया, लेह. (इ.) इमल्यान.
[सं. अव+लिह्=चाटणे]

अवलीक—प. १ नजर; दृष्टि. 'करुनि आपुलिये दिटी
चोख। सग घापें अवलीक। तयावरी।'—हा १६.१४०. २ प्रकाश.
'कां घराआतुल एकु। दीपाचा तो अवलीकु।'—हा १८.३२८.
३ दर्शन; निरीक्षण; अवलोकन; पाहणे. 'येथे मी वांचून अव-
लीकीं। आन हेतु असे।'—हा १५.४२८. [सं. अव+लीक]

अवलीकर्णे—उक्ति. पाहणे; बघणे; प्रेक्षण; विलोकणे; न्याहा-
लणे; निराखणे; निराखून पाहणे. 'हें आजुनें तियेवेळीं। अवलीकिले।'—
हा १.१८४. 'कामें नेलें चित नेदी अवलीक मुख।'—तुगा ४५६.
[सं. अव+लीक]

अवलीकन—न. निरीक्षण; चिंतन; विलोकन; पाहणी; कोणक
विषय डोळ्यानें किंवा विचारात्मक बुद्धीनें जाणण्याचा व्यापार.

अवलोक पहा. ०शक्ति-स्त्री. निरीक्षणशक्ति; पाहण्याचें सामर्थ्य.
[सं.]

अवलोकित—वि. १ निरीक्षिलेले; पाहिलेले. २ चित्तिलेले;
ध्यान केलेले. ०दर्शन-न. (वृत्त्य) वृत्त्य करतांना खालील वस्तु
पाहण्याचा अभिनय करणे. [सं.]

अवलोडन—न. पाण्यांत डुबणे; डुबकणे; बुचकळ्या मारणे.
[सं. अव+लुड्]

अवरा—वि. १ स्वतंत्र; दुसऱ्याच्या ताब्यांत नसलेला; वश न
झालेला; न माणसाळलेला. २ पराधीन; परतंत्र, स्वाधीन नसलेला.
—३.५. [सं. अ+वश्]

अवराक्ति—स्त्री. अशक्ता; निर्वलपणा; असमर्थता; मारता-
कद; कमकुवतपणा; दौर्बल्य; शक्तिहीनता. [अशक्ति अप. किंवा
अव=हास+शक्ति]

अवशिष्ट—वि. बाकी; उरलेले; शेष; शिल्लक राहिलेले; उर्व-
रित. [सं. अव+शिप्]

अवशी—स्त्री. पूर्वरात्र; प्रदोषसमय; तिनिसांज. अवस पहा.
'मग अवशीची प्रहरात्र गुररलियावर गुमपणें हत्तीच्या घांटा काढून,
डेरदांडे पाडून शाडून निशाले'—माव ११९. [प्रा. आओस;
म. अवस]

अवशीं, अवशीस—किवि. पूर्वरात्री.

अवशेष—प. १ बाकी; शिल्लक; शेष; अवशिष्ट; उरलेला
भाग. २ राहिलेली रक्कम किंवा संख्या. [सं.]

अवश्य—वि. अनिवार्य; तुःसाध्य; वश न होणारें; न टळणारें.
[सं. अव+वश्]

अवश्य, अवश्यक—किवि. १ आवश्यक बद्दल चुकीनें उप-
योग; जरूर; खचित; खात्रीनें; खास; अलबत; निःसंशय; अगत्य;
निखालस. २ कोणेकानें सांगितलेल्या गोष्टीच्या अंगीकाराचें द्योतक,
रामतिर्दशक होय, बरें या अर्थी अव्यय. [सं. अव+वश्]

अवश्यक—वि. जरूरीचा; अगत्याचा; आवश्यक पहा. [सं.
आवश्यक]

अवश्यकता—स्त्री. जरूरी; अगत्य; अवश्यबुद्धि. [सं.
आवश्यकता]

अवश्यबुद्धि—स्त्री. आस्था; अगत्य; कळकळ; आसक्ति;
अपेक्षाबुद्धि; आवड; अमुक गोष्ट अमुक कार्याचें आवश्यक आहे
अशी समजूत. [सं.]

अवश्यभावी—वि. खचित-खास होणारें; खात्रीचें; खचित;
निश्चित; अचूक. [सं. अवश्य+भू-भावि]

अवश्यमेव—किवि. खात्रीनें; जरूर; अगदीं खचित-खास;
अवश्यच; निःसंशय; निखालस. [सं. अवश्य+एव]

अवष्टब्ध—वि. १ प्रतिबद्धः अडविलेला; थांविनेला; थोपविलेला; अडयळा केलेला २ (शब्दशः व ल.) आधार दिलेला; तोलेलेला. अवष्टंभ पहा. [सं. अव+स्तब्ध]

अवष्टंभ—पु. १ अडथळा; अटकाव; खोलेबा; हरकत. २ टंका, आधार; आश्रय; आसरा. ३ (ल.) कृपादृष्टि; दया; हिमाईत; मदत; पाठिंबा. ४ अहंकार; गर्व; आळ्यता. 'थेर अवष्टंभ जो आधवा । तो आलुहोति मद्भावा ।'—हा ९.४१४. ५ अष्टसात्विक भार्वाच्या उभरी, कुंज. 'आपण पो करुनि स्वयंयु । बुढाविला अवष्टंभु । संजये तेणे ॥'—हा १८.१६२२. ६ मलाबरोध. [सं. अव+स्तंभ]

अवस, ओस—क्वि. अमावास्या. [अमावास्या; अमावसी].

अवसेस (ओसेस) पुनवेस येणे—घडणे—केव्हांतरी प्रसंग-बसात येणे—घडणे; एखाद्या वेळी, अथूनमथून येणे, अनिश्चितपणे येणे, अवसेपुनवेला येणे.

अवस, ओस—क्वि. १ रात्रीचा—मध्यरात्रीचा पूर्वीचा भाग. 'न म्हणे अवसी पाहाटी ।'—हा १२.२९. २ पहाट. उपःकाल; अर्हणोदय. नेहमीं सप्तमींत प्रयोग. अवसपहाट असा सामासिक शब्द लुढ आहे. (कि० करणे). अवनी पहा. [सं. उपसि; प्रा. आओस=प्रदोषसमय]

अवसति—क्रि. अकस्मात्; अवस्तुक; एकाएकी. [सं. आत्मन्+स्वतः म. आपस=आपोआप]

अवसर—पु. १ रिकामा वेळ; अवकाश; कुरसत. २ योग; संधि; प्रसंग; वेळ; काळ. 'अवसर मदनला तोच अत्यंत फावे ।'—साहस २.६४. 'चिंतित होतां चित्तीं तेरा वषं सदा अवसरा ज्या ।'—मोभीष्म १.५७. ३ योग्य काळ; योग्य वेळ, समय; सोईस्कर वेळ (कोणत्याहि कार्याची). हंगाम सामाशब्द—भोजनावसर, स्नानावसर; पूजावसर ४ संचार; वारें; पुमारा. 'मनुष्याच्या अंगांत अवसर येतो'—न्यायप ४४९. 'दुसऱ्या दिवशीं श्री तेजाळाचा अवसर येत असे'—भारतमित्र (फेब्रुवारी १९२५, पृ. ३०) [सं. अव+सृ] **०माता**—क्वि. अंगांत येणारी जाग्रत देवता. 'अवसमाता चोपडाई करी धावणे ।'—ऐपे ३३४.

अवसरणी—क्वि. १ आकाशवाणी. 'अवसरणी वाचा झाली ।—वसा ६३. २ एखादा विचार किंवा बेत करीत असतां दुसऱ्याचे साहजिक बोलणे ऐकून, ते शब्द आपल्या मनातील विचारास लायू करून घेऊन, व आपल्या मनातील कार्यास जोडून शंका निवारण किंवा अनुमान किंवा तद्वस्वरूप वर्तन करतात ते शब्द. ३ लौकिक वार्ता; भाक्ति; होरा. (कि० काढणे; निघणे). [सं. अवसर+वाणी किंवा अशरीरिणी]

अवसरणे—अक्रि. (ना.) झुरणीस लागणे; खंत घेणे. 'मुलांची आई जर गांवाला गेली तर तिचे पन्थाव मुले अवसरतात. ' [सं. अव+सृ]

अवसरी—क्वि. १ अडचण; अडथळा; हरकत; शंका. 'पहावें दिसें तेंवसरी । दिठीतें न सडी दीप जरी । तरी कै आहे अवसरी । वेखावया ॥'—हा १८.१०४४. 'माझी अवसरी ते फेडीं । विजयाची सांगे गुडी ॥'—हा १४.४१०. २ अभाव, उणीव. 'पै मान-सिंचि जरी । अहिसेची अवसरी । तरी कैची बाहेरी । बोसडेला ॥'—हा १३.२९७. ३ अवकाश; जागा; अवस्थिति; स्थान. 'अनुभव हा टाव वरी । आपुनीचि अवसरी ॥'—अम् ५.६२. [सं. अव+सृ]

अवसरी—पु. वेळ दाखविणारा, घडणाली. 'इशानु अवसरी । कुवेळ भांडारी । इंदु हडप धरी । आंगाजवळी ॥'—शिखु ४९. [सं. अव+सृ; अवसर]

अवसरी—क्वि. ज्याच्या अंगांत संचार झाला आहे असा; अंगांत आणणारा—झाड, वेगळी, भगत. [सं. अवसर]

अवसरक—पु. अवसर पहा. 'साक्षात ब्रम्ही घडला । अवसरक त्यातें ।'—रास १.२६१. 'तुका अवसरक जाणवितो पुढें । उघडली महाल मंदिरें कवाडें ।'—तुगा ४६३.

अवसरोचित—वि. समयोचित; यथाकाळ. 'मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ।'—हा ३.१८८. [सं. अवसर+उचित]

अवसांत—क्रि. एकदम; एकाएकी; अकस्मात्. 'पाठी अवसांत ये चेवो । तें तें अवधेचि होय वावो ।'—हा ६.६९. [सं. अव+स्तुतः]

अवसाव—पु. १ थ्रम, थकवा; ग्लानि; कळमळ. २ औदासिन्य; विषाद; खिन्नता. [सं. अव+सद्]

अवसान—न. १ अंतः शेषव; समाप्ति; अखेरी. 'हें कार्य आरंभापासून अवसानपर्यंत निर्विघ्नपणे गेले म्हणजे बरें. ' 'तज्जपरी ज्या ज्ञाना । शिवादि तृणावसान । इया भूतव्यक्तिभिन्ना । नाडली ॥'—हा १८.५३१. 'त्या ध्यानाचें परिस अवसाव । चैतन्यधन पावावें ॥'—एमा १३.९७. आदि-मध्य-अवसान असा वाक्-प्रचार 'आजवतम तुज्या प्रथीं । आदि मध्यावसानक ॥'—गुच ४.२. २ (ल.) मृत्यु; मरण; नाश. 'वैद्याचि कार्ये काय अवसांनीं ।'—मोभीष्म ११.१४९. ३ खंड; विराम; तहकुबी; विप्राति; खाडा; अवसाय. 'एकसारखें काम केले पाहिजे, मध्ये अवसान घेतां नये. ' 'नाट्यनि देह पायांचे चितन । अवसान ते क्षण नाही मधीं. '—तुगा १.५९४. ४ (संगीत) विराम; विश्रांतिस्थान, विरामचिन्हें छणा (पदोवर). 'म्हणतांना अवसानावर दम घ्यावा मध्ये घेऊं नये. ' ६ धैर्य; हिंसत; धाडस; मनोवैर्य; प्रसंगवाधान; आवेश; दम; धमक; उत्साह; हिंया. 'परि हें अनावर आवरितां आवडि । अवसान ते घडी पुरों एकीं देत नाही ॥'—तुगा ४५८. (कि० धरणें, खचणें, मुडणें, गळणें, फुटणें.) ७ जोर; शक्ति; सामर्थ्य; प्रयत्न; परिश्रम; ताण; ओढ; नेड; कष्ट; भर; शक्तिप्रयोग; दम,

‘तू दमल असल्यास बैस, मी एक अवसान मारतो.’ ‘या मतावर धीवरत वारंवार फार अवसान देतील.’ —आगर ३.१४३.८ ऐनवेळ; ऐनप्रसंग; आणीबाणीची वेळ; अडचणीचा प्रसंग. (किं० साधर्णे—संभाळणे) ‘पाऊस पुष्कळ लागून अवसांनी घालवितो त्या पेक्षा अवसाने सांभाळून थोडा थोडा जरी लागला तरी पुरे.’ १ संधि; प्रसंग; योग. १० आवेश; उत्साहाची घटका; विकाराची उत्कटता; मनोवृत्तीचा क्षोभ; माज; मस्ती. ११ खोटा डौल, आव. [सं. हिं. अवसान, औसान] **अवसानांत येणे—असणे**—आटोक्यांत आषांक्यांत असणे. **अवसानांतून जाणे**—सामर्थ्याबाहेर, आटोक्यांतून जाणे; हातांतून निसटणे. **अवसान—तुटणे**—धीर खचणे. ‘ही बातमी ऐकून सर्व मराठ्यांचे अंधे अवसान तुटले’ —स्वप २७

अवसानघातकी—वि. आणीबाणीच्या वेळी निराश करणारा; पाहिजे त्या वेळी काम न करून घात करणारा; गरजेच्या वेळी उपयोगी न पडणारा. म्ह० अवसानघातकी महापातकी. [सं.]

अवसाणी—वि. प्रसंगावधानी; प्रसंगां उपयोगी पडणारा; आणीबाणीच्या वेळी तत्पर, सिद्ध असणारा; धारिष्ट्यान. [सं.]

अवसाफ—स्त्री. स्तुति; प्रशंसा; देणग्या. [अ. असफ् अव.]

अवसाव—उ. (ब.) दराग; धाक; खयाती. ‘त्याचा अवसाव असा होता की गामणी गाम टाकी.’ [अ. अवसाफ ?]

अवसाय—उ. १ बंद होणे; उपरस; विराम; थांबणे. २ अंत; शेवट; अखेरी; समाप्ति. [सं.]

अवसाय—(काव्य)वेळ; प्रसंग; योग अवसर पहा. ‘कानाडी ओढुनि ते अवमार ।’ [अवसर]

अवसी—अवशी पहा

अवसुती—वि. १ गैर; अलंेच; अव्यवस्थित; विस्कळित; सैल; गोंधळलेले; घोटाळ्याचे (काम, कारागिरी). २ ओबडधोबड किंवा अडसुटे काम करणारा; अडाणी; अजागळ; गोंधळ्या. (माणूस) [सं. अव+सुव] —त्या—उ. अवसुती माणूस; अडाणी इसम.

अवसूद—वि. नेमस्त्र, प्रमाणशीर; जेताचा; मर्यादित. [अ. औसत—मध्यम.]

अवसृष्टा—स्त्री. अवस्था; स्थिति. ‘कैसी अवसृष्टा भूतळी वाडु पांता ।’ —शिखु १७१. [सं. अवस्था]

अवस्ता—स्त्री. दुरवस्था; वाईट अवस्था या अर्थी. ‘झाडीन अवस्तेचे विव ।’ —उषा ७. ‘मनोगत राखोन जातां । परस्परं होये अवस्ता ।’ —दा १३.१०.२८. [सं. अवस्था]

अवस्ता, अवस्तू, अवस्तूक, अवस्थ, अवस्था—क्रि. १ एकदम; एकाएकी; अकस्मात; गैरसावध असतां. २ एकदरीने; पूर्णपणे; अगदी; कधींहि; चुकून देखील; बिल्कूल. ‘हा मजशी अं० बोलला नाही.’ अवस्तुक कुडाळी. [सं. अवस्तू, अवस्ता]

अवस्तु—न. १ नास्तित्व; वस्तुचा अभाव. २ अवास्तवत्व; खोटेपणा; भ्रामकपणा; शुष्कपणा; पोकेळपणा. [सं. अ+वस्तु]

अवस्तुत—क्रि. (कों.) अवस्तां पहा.

अवस्था—स्त्री. १ स्थिति; दशा; प्रसंग; प्राप्त काल; हवाल. २ उत्कंठा; आवड; चटका; चिंता; काळजी; हुतुहुर; आशा; छंद; वेध; नाद; तन्मयता. ‘येरीकडे राजकुमारी । अवस्था लागलीसे मारी ।’ —एहस्व ५.४३. ‘अक्रेमाची देवासी होय अवस्था ।’ —सप्र ९.१७. ‘तुका म्हणे त्याचे न कळे अंतर । अवस्था ते फार होते मज ।’ तुगा ५९८. ‘आजि अवस्था लागली मानसी’

—दावि २३८. **चतुर्थ्य**—न. मानवी आयुष्याच्या चार अवस्था, पर्याय, काल (बाल्य, पौर्णंड, तारुण्य. वार्धक्य; किंवा बाल्य, तारुण्य, मध्य, वृद्ध) **चतुर्थ्य**—१ जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति. ‘अवस्थात्रय तिन्ही लोक’ —हा १८.१३०० २ बाल्य, तारुण्य, वृद्धत्व. ३ सात्विक, तामस व राजस, अशा अवस्था. ‘किंबहुना अवस्थात्रया । हें अधिष्ठान धर्मेजया ।’ —हा १८.३२०. गी२ १५५.

द्वय—न. मानवी जीविताच्या दोन अवस्था. १ पूर्वावस्था (बाल्य, यौवन) व उत्तरावस्था (प्रौढता, वार्धक्य). २ जागृतावस्था व सुषुप्त्यवस्था; जागृति—निद्रा ३ आयुष्याच्या दोन स्थिती; सुख दुःख. [सं.]

अवस्थातीत—वि. मानवी जीवितातील अवस्थांच्या पलीकडे गेलेला; मुक्त; ब्रह्मामध्ये विलीन झालेला. [सं.]

अवस्थान—न. १ राहण्याची जागा, ठिकाण; वसतिस्थान; वास. २ राहण्याची, असण्याची रीत. ३ पदांथांची स्थिति; पद. ४ अस्तित्व, वसती, गुप्तवास. ‘न करितां मंथन । काष्टी अवस्थान । जैस कं हुताशन सामर्थ्यांचि ।’ —अष्ट ७.५९. [सं. अव+स्था]

अवस्थापणे—सक्रि ठेवणे. ‘लीलेने द्विडिमांचा न मदअवस्थापिता महात रणी ।’ —मोभीष्म २.२. [सं. अवस्थापन]

अवस्थाभेद—उ. जीवात्म्याच्या निरनिराळ्या अवस्था; जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या तीन अवस्था; पहिली विष्णूची व सत्त्वगुणाची, दुसरी ब्रह्मदेवाची व रजोगुणाची, तिसरी शिवाची व तमोगुणी. ह्यांना अजुंमे निश्च, तेजस व प्राज्ञ अशाहि संज्ञा आहेत. यांखेरीज तुरिया व उत्तमी अशाहि दोन अवस्था आहेत. अवस्था पहा. [सं.]

अवस्थित—वि. १ स्थल—कालव्यापक; वास केलेला; राहिलेला; थांबलेला; बसलेला. २ स्थिर; घट; बळकट; मजबूत; पक्का. ३ अकस्मात शब्दाबद्दल चुकीने वापरतात [सं.]

अवस्थिति—स्त्री. १ राहणे; वास करणे; मुक्काम करणे; नांदणे. २ वसतिस्थान; राहण्याचे ठिकाण; स्थान; स्थळ; स्थिति; अवस्था. [सं.]

अवस्वर—५. वेळ; प्रसंग; क्षण; अवसर पहा, 'प्राणु नाही तिथे अवस्वरी।'—उषा ४३. [सं. अवसर अप.]

अवहार—५. १ एकत्र जमविणे; गोळा करणे; गुंडाळणे. २ उपसंहार; समारोप. ३ तहकुबी; खंड; (युद्धादिकांचा) मुदतीचा-तासुता तह; सावधिक संधि. (इ.) आर्मिस्टिस, दुस. ४ मोठ्या शेंक्याचा आळा—पसारा. [सं. अव+ह]

अवहित—वि. हजर; तत्पर; सावधान; सादर; अवधानी; श्रद्ध दिलेला. [सं.]

अवहित्य (स्थान)—न. (वृत्त्य) एकावाजकडील कटी, तक्षभाग व जंवा किंचित उन्नत करणे, एक हात लताख्य करणे, सुत्रा हात निंदाचे बाजूस सोडणे, उजवा पाय किंचित तिरकस । शवा पाय मागे ओढून सभ ठेवणे. पतीची वाट पहाणे, स्त्रीला बेलास बाहेर भाव दर्शित करण्याच्यावेळी अशा स्थानाचा अंगीकार करतात. [सं.]

अवहित्य (संयुतहस्त)—५. (वृत्त्य) शुक्रतुंड हात वक्षःस्थळसमोर अंचित करून ते हळुहळु अधोमुख ठरणे. [सं.]

अवहित्या—स्त्री. १ शरीरावर हृषीभोधादि विकार—भाव प्रगोचर होत असता ते वळेच लपवून ठेवणे; खरूप झांकून ठेवणे; भाकारगोपन. २ कपटी व्यवहार; ढोंग. [सं.]

अवहेलणे—अकि. हेटाळणी करणे. 'द्विषाची मर्यादा तदपि मवहेल्युं न शके'—साहस ५.००. [सं. अव+हेलन]

अवहेलन—ना—नक्षी. (विरू.) अवहेलणा—हेटाळणी; अन्हेर; तेरस्काराची—अपमानाची वागणूक; अन्यादर; अप्रतिष्ठा. [सं.]

अवळ—वि. १ घट; गच्च; आवटून बसणारे; अटस. २ मरंद; बारीक; आकुंचित; आंखुड; संकुचित (गळा, मनगट, नळी). सं. आ+वळ]

अवळ—वि. (खा.) चांगले; बरे; उत्तम (गोष्ट). [अर. मवळ]

अवळकटी—टी, अवळकाटी—स्त्री. वाळलेले आवळे; उकवून ठेवलेले आवळ्याचे तुकडे. [सं. आसलक+काट]

अवळका—न. अपयश. 'अवळका करुनि सेवटी विटवून माये।'—भाए ३६५. [सं. अ+वळ]

अवळचवळ—किवि. (कर. बयक्ती व कुण.) अर्धवट, अपूर्ण—अव्यवस्थितपणे चावून. 'विडा अवळचवळ खातोस, त्याने तोंड रंगत नाही.' [सं. अर्धे=चर्वित; चवळ द्वि.]

अवळणे—अकि. १ आकसणे; आकुंचित होणे; आंखुड होणे. २ हट होणे; घट होणे; खाली बसणे (चिखलांत बांधलेली इमां. त्र, चित्रा नक्षत्रातील पावसाचे मिजलेली जमीन). ३ गच्च बसणे; मांढळणे (दांत, शिरण्या). ४ भरून येणे; दाढणे; रसरसीत, भर-तार होणे (वेळेवर पडलेल्या पावसासुळे येणारे पीक). ५ लड

होणे; अंग भरून येणे; सुबसुबीत होणे (रोड जनावरांस चांगले खाद्य मिळाल्यासुळे जनावर, गरिबाची स्थिति सुधारल्यासुळे माणूस). वरील काही ठिकाणी सकर्मकहि उपयोग करतात. [सं. अव, आ+वळ]

अवळणे—अकि. १ घट बांधणे—करणे; आवळणे; मजवूत बसविणे; ताठ ओढणे. २ गच्च दाबणे; जोराने पकडणे. ३ दाडणे; दाबणे; चुरणे (अवयव). ४ आवटून धरणे; घट मिटणे (मूठ). ५ लुबाडणे; बळकावणे; जबरदस्तीने ताबा घेणे; हिसकावून घेणे; काबीज करणे. 'अरबांनी किळा अवळला.' ६ फौजेचा व्यूह रचून तयार होणे. आवळणे पहा. [सं. आ+वळ]

अवळवेधा—स्त्री. निवारण; मनाई; आकलन; नियमन; नियंत्रणा; दाब; गवसणी. (किं० करणे, लावणे, मांडणे, होणे). [अव-ळणे व बांधणे. सं. आ+वळ+वंध]

अवळसर—वि. १ किंचित, काहीसे घट; मजबूत. २ किंचित बारीक; अरंद; बिचोळे; किडकिडीत. [अवळ+सर]

अवळसरा—वि. आवळयासारखा; खडे असलेला. —५. गंध-काचा एक प्रकार; खड्यागंधक. [आवळा+सरा=सारखा]

अवळा—५. १ आवळा; एक तुरट फळ. २ समईच्या उभ्या दांब्याला असणारे वाटोळे वेडे. —

अवळाची मोट—स्त्री. तात्कालिक फायद्याकरिता एकत्र जमलेल्या लोकांचा समुदाय, गट. टोळी. म्ह. ० १ अवळा पिकायचा नाही, समुद्र सुकायचा नाही. =चडयास अशक्य अशा गोष्टीबद्दल म्हणतात. २ अवळ्याची मोट बांधणे=(आवळे एकत्र बांधता, जुडविता येत नाहीत, ते निसटून जातात, यावरून) अशक्य गोष्ट करू पाहणे. ३ अवळा देऊन कोहळा (किंवा वेल) काढणे=थोड्याचा बराच फायदा मिळविणे; आपण थोडे देऊन दुसऱ्याकडून अधिक घेणे; थोड्या मोबदल्यावर पुढेकडील आशा करणे. (चे)

अवळे उघडणे—मोठा राग काढणे; अपशब्दांचा भडिमार करणे; टोकणे; चुकलणे; फाडून खाणे (अवळकाटी कर-तांना अवळे उकळतात त्याप्रमाणे). **अवळया येवढे पूज्य**—न. पूर्ण अभाव; शून्य. **अवळे रिजणे**—(कर.) पाचावर धारण बसणे; घावरणे. [सं आसलक; प्रा. आसल-न-य; हि. आमला, आवला; वं. आंमल; गुज. आंवळा; फा. आमलख; अर. अमलूज; पंजा. आमल; लॅ. फिलेथस अंब्लका.]

अवळाअवळी—स्त्री. बांधाबांधी; आवराआवरी; सैन्याची कूच करावयाच्या वेळची, किंवा प्रवासास जाण्याची तयारी. [सं. आ+वळ द्वि.]

अवळी—स्त्री. अवळ्याचे झाड; याचे दोन प्रकार आहेत—एक रायआवळी व दुसरी कृष्ण आवळी. पहिलीची पाने बदामी आका-वर्णीत असतात. कडास करमण्या मग्याप्रमाणे करते असतात. ही फळ फळ खाण्याच्या उपयोगी असते. दुसरीची पाने शमीच्या

पानासारखी असतात; फळ सुपारीयेवढे व आंबट असते; हीं फळे कार्तिकांत येतात व माघ महिन्याच्या सुमारास पक्की होतात. पक्क्या अवळ्यांचा मोरावळा करतात. तो पित्तशामक आहे. तसेच अवळ्यांचे लोणचे करतात. अवळीच्या सालीपासून कात होतो शिवाय सालीचा कातडी रंगविण्यासहि उपयोग होतो. सुकलेले अवळे (अवळकाठी) औषधी आहेत. हिरवा, वेढवा व अवळकाठी यांचे जूणे करतात, त्यास त्रिफळा म्हणतात. अवळीचे लांकूड पाण्यांत टिकाऊ असल्यामुळे विहिरीच्या कामी त्याचा उपयोग करतात. [सं. आमलकी] • **भोजन**—न. कार्तिक शुद्ध चतुर्दशीस कृष्ण अवळीच्या झाडाखाली देवतासमाराधनेनिमित्त केलेले जेवण

अवळीजावळी—आवळीजावळी पहा.

अवळ्या गंधक—अवळसरा पहा.

अवळ्यांची समई—स्त्री. जिच्या मक्क्या दांब्याचे वेढे अवळ्याप्रमाणे वाटोळे, गेंदेबाज असतात अशी समई.

अवळ्यादेव—वि. अगडदेव; गलेल्ल; टोंब्या. [आवळा + देव]

अवक्षर—(प्र.) अवाक्षर पहा.

अवक्षारण—न. उपनयनांतील एक विधि; गुरूने आपल्या ओंजळींतील पाणी बट्ट्या ओंजळींत घालणे व ओंजळ धुणे. [सं.]

अवक्षित—वि. खाली टाकलेला; फेंकलेला. [सं. अव + क्षिप]

अवक्षेपण—पुन. १ खाली टाकणे; फेकणे. २ (ल.) दोमणा; ब्याजस्तुति; औपरोधिक भाषण; मर्मी भाषण. [सं.]

अवज्ञा—स्त्री. आज्ञाभंग; अनादर; अवमान; तिरस्कार; अपमान; हेळण. (किं० करणे). ' जे सामान्यत्वे लेखित । अवज्ञा करुनि देखित । '—ज्ञा ३.१९५. ' पितृवर्चनी घडली अवज्ञा अविचार । कुडित कुचरवादी निरा । '—तुगा २२६०. [सं. अव+ज्ञा]

अवज्ञात—वि. अनादरने—तुच्छतेने वागविलेला; ज्याची अवज्ञा केली आहे असा. [सं. अव+ज्ञा]

अवा—उ. विरु. आवा. १ कुंभाराची भट्टी. २ भाजावयाच्या किंवा भाजलेल्या मडक्यांची रास. ' आवा भाजलियावर । घेऊनि जाई सत्वर । '—अवि ९.१७०. • **लुटण**—आजलेल्या मडक्यांची रास करून तिचे पंचोपचारे पूजन करून खुवासीनीकडून लुटविणे. (खा) • **उत्तरणे**—१ मडक्याची भट्टी नीट भाजून निघणे. २ स्वतःचीं सर्व मुले जगून प्रौढदशेस येणे. ३ उपायसफल होणे. म्हणजे न पाहिला अवा त्याने पाहिला दिवा=अशक्य गोष्टी सांगणे. [का. आवि=कुंभाराची भट्टी. तुल० सं. आपाक; हिं. आवा]

अवा—स्त्री. १ आवा; बाई. अवाजी पहा. २ राख; टेवलेली स्त्री; रक्षा. ३ रंजी; वेदया; व्यभिचारी स्त्री. [का. अवा=अवे=आई, आजी, पोक्त बाई. कु. आवो. तुल० सं. अंबा]

अवाई—स्त्री. १ आवई; कंडी; लोकवार्ता; सुमका; वार्ता; खबर; गप्प; बोलवा; बातमी. ' जनि वनि पसरे राक्षसीची अवाई '—आपू ४३. म्हणू तवाई पुरवते, अवाई पुरवत नाही. २ प्रसिद्धि; प्रख्याति. ' धर्मराज श्रीमंत धन्याची त्रैलोक्यामध्यें अवाई '—ऐपो २०२. • **पडणे**—वातमी पसरणे. ' मोठे वडीस मिळेल अशी अवाई पडल्यावर बक्षिमाचे लालचीने जिंकवून तिकडून तमाशेवाले आले. '—नि १४८; ' अशी लोकांत जिंकडे तिकडे अवाई पडली पाहिजे '—तोवें ५०. [सं. आ+ई; प्रा. आव=येणे; हिं. आवाई]

अवाईतवाई—स्त्री. संकट. ' अवाई तवाई गिपाई लोकांवरी येऊन पडतच आहे. '—ख ४.३२४६. [सं. आपू; प्रा. आवई=संकट; फा. तवाही=नाश]

अवाकू—क्रि. खाली; अधःप्रदेशाकडे; सामाशब्द-अवा-इमुख, अवाग्वदन=लज्जित, स्त्रिवदन, खाली तोंड असलेला. [सं.]

अवांकरणे—अकि. १ विचार करणे; मनन करणे; मनांत आणणे; चिंतन करणे. २ काढू करणे; डगमगणे; आशंकणे. ३ योजणे; वेत करणे; हेतु असणे. ' मनांमाजि अवांकिले मवे कांहीं । '—राक ४.३. ' आमही यंदा लम करायस अवांकिले होते परंतु घडले नाही. ' ४ अंदाज करणे, अटकळ करणे; कल्पना होणे; तर्क बांधणे. ' हा लाख वर्षांचा धनी आहे असे मला अवांकित नाही. ' [सं. अव+अंक; अवांका]

अवांकरणे—अकि (क.) अति पिकणे; अविकणे; [अविकणे]

अवांका—(विरु.) अवांका पहा. —उ. १ सामर्थ्य; शक्ति; ताकद; धैर्य; हिंमत, अवसान. ' विप्र सुंदर नेटका । परी कोडमुखी देखा । तरी तो जाणावा अवांका । सर्वे व्यर्थ ॥ '—ब ६१०. २ आटोका; कवजा; आक्रमण; पकड; डाव. ' तो माझ्या अवाक्यांत आला म्हणजे पाहून घेईन. ' ३ धारणा; अटकळ; धोरण; मनाची गति; आकलन. ४ अभिप्राय; समज; कल्पना; तर्क; अटकळ; संभवनीयेतेचा विचार—ट्टि. ५ आकार, विस्तार. [सं. अव+अंक]

अवांग—न. (सारीराचा) नाजूक भाग; समस्थान. (किं० अवांगी लागणे, पडणे, मारणे). [सं. अव+अंग]

अवागणे—अकि (क.) वाईट मार्गाला लागणे. [सं. अ+वागणे]

अवाची—स्त्री. दक्षिण दिशा. [सं.]

अवाचीन—वि. दक्षिणदिशेकडील-संबंधी. [सं.]

अवाचेसवा-व्यासवा—क्रि. अतिशय; लांबलचक; प्रमाणाबाहेर; वाटेतलितर्क; भल्ले; वास्त; अवाढव्य. ' गोडुळ्यास अवाचेसवा गोष्टी सांगण्याचे अति वेड आहे. '—प्रेमसंन्यास. ' बाजारांत माल थोडा आणि मागणी फार; अशी स्थिति पहातांच

व्यापान्यामी कापसाचा भाव अ० वाढविला. ' (कि० बोलणे, खणणे, वाढणे, खर्च करणे). [सं. सपाद. प्रा. सवाय=सवा द्वि.]

अवाच्य—वि. १ उन्चारण्यास-सांगण्यास कठिण, अयोग्य; बोलण्यास अयोग्य. ' अवाच्य ते टाळी । जीभ नि गा । '—झा १४.२०९. ' तुम्ही जरी अवाच्य व्हाल । तरी हा विप्र तत्काळ जाईल । '—जै ४७.११. २ अवर्णनीय; वर्णन करण्यास कठिण; अकथनीय. ३ विशद बोलतां न येण्यासारखे; अनिय. [सं. अ + वच्]

अवाज-दार-री—आवाज पहा.

अवाजवी—वि. गैरवाजवी; अयोग्य. [अ+वाजवी; अर. वाजिब्=जरूरीचें, योग्य, अगत्याचें]

अवाजी—स्त्री. अवा; शूद्र स्त्रीला सन्मानार्थी बोलवण्याचें संबोधन (बाई, आजी याप्रमाणें). [का. अव्वा+जी]

अवाट—वि. आड मार्गानें जाणारा. [सं. अ+वत्+मैन्=वाट]

अवाटो—पु. (कर्मां.) (मालकीची) मर्यादित केलेली जागा. ओठा. [†]

अवाड—न. घराभोंवतालची वंदिस्त जागा; आवार, अंगण; पटांगण; परसू. [सं. आवार]

अवाडाव—स्त्री. १ अमागी, कुमांगी वतन; सैन्याचा-लुटा-रुंवा हहा; त्यांनी केलेली नासधूस, जुलूम, जबरदस्ती, जळपोळ. २ खोडासळवण्याचें कृत्य, लहान मुलूक्या खोबा. ३ अटोका; पकड; मिठी (सप्तमी विभक्तित प्रयोग). ' हा माझे अवाडावांत आला म्हणजे मी मारीन. ' [अ + वाट + डाव = भळत्या मार्गानें जाणे. आव = कबजा + डाव]

अवाडू—वि. वाव, रीष नाही असें. ' त्यागा भोगा होय अवाडु '—भाए १११. [अवाट]

अवाडावी—अवाडाव अप. ' मुलखांत अवाडावी सर्वथा होऊं न यावी '—मराआ ३७.

अवाडाव्य—वि. फार मोठें; विशाल; अचाट; फार विस्तारानें; राखती; भयंकर; विपुल. (इमारत, शरीर, जंगल, ओवड-धोबड मोठा पदार्थ, वस्तु). [सं. अव+वृश्; प्रा. वृट्=वाढणे]

अवात—वि. निवांत; निवांत. —न. १ शांतता, निवांतता. [सं. अ+वात.] २ मोठें वादळ; जोराचा वारा; तुफान. ३ एकाएकीं प्राप्त झालेले मोठे संकट-अरिष्ट, आपत्ति. [सं. अव+वात.]

अवांतर—वि. १ इतर; दुसरा; बाकीचा; उरलेला (भाग, संस्था). २ मुख्य विषयाला सोडून; किरकोळ. ' माल्ती मग अवांतर काहीं बोद्धे लागली तों काकू वर आल्या. ' ३ गौण; अनिश्चात्मक; विवक्षित सदरांत, प्रकारांत न येणारा, किरकोळ. ' चाकूरीचें शंभर रुपयेलात अवांतर शंभर रुपये मिळतात. ' ० प्राप्ति—स्त्री. किरकोळ मिळकत; आड मिळकत. ० कार्य—न. निराळें काम; किर-

कोळ काम. ० खर्च—पु. आडखर्च. ० भोजन—न. पाहुण्यांना, अतिथींना भोजन; कुटुंबांतील माणसांशिवाय इतरांना भोजन घालणें. [सं. अव+अंतर]

अवाप्त—वि. १ मिळविलेला; संपादन केलेला; ज्यानें मिळविले आहे असा. ० काम—वि. ज्याची इच्छा तृप्त झाली आहे असा. ' श्रीकृष्ण अवाप्तसकल काम । '—एभा १.२९६. [सं.]

अवाप्ति—स्त्री. मिळकत; लाभ; संपादणूक. सामाशब्द-सुखा-वाप्ति; दुःखावाप्ति; आनंदावाप्ति; मोक्षावाप्ति. [सं. अव+आप्]

अवार—कि.वि. (वृण) अलीकडील किंवा जवळच्या बाजूला. ' तवार ' या शब्दाशीं योजितात. [सं. अवार=अलीकडील किनारा, बाजू]

अवार—वि. मोठें; अफाट; अपार. [सं. अपार; प्रा. अवार]

अवार—पुन प्रकार; आवार पहा. ' भवतां वेढिला अवार । '—उंघा ३८. [सं. आ+वृ]

अवारित—वि. प्रतिकार, अडथळा न केलेले; हरकत न केलेले; अप्रतिबद्ध. [सं. अ+वृ=प्रतिबंध करणे]

अवारू—न. साधन. ' मोक्षाचें करुनि अवारू । '—भाए ५.२. [वारू †]

अवारू—वि. येरू; दुसरा. ' ऐसा न लागे त्याचा पार । मग अवारू जोडूनिया कर । '—भवि १८.९३. [सं. अवर=दुसरा]

अवाडू—पु. निवाडा, लवाद निवाडा; पंचांचा निर्णय. [इ.]

अवाडूपाईझ—पु. इंग्रजी वजनार्थी विशिष्ट परिमाण; ओपध, मूल्यवान धातू, याखेरीज गूळ, साखर वगैरेसारखे पदार्थ मापावयाची जी (वजनी) पद्धति. तिचें कोटक जसें—१६ ग्राम=१ औंस. १६ औंस=१ पौंड. २८ पौंड=१ क्वार्टर. ४ क्वार्टर=१ हॅन्ड्रेडवेट. २० हॅन्ड्रेडवेट=१ टन. [इ. फ्रें. अवॉं दे पौंड]

अवाथी—वि. ज्याचें निवारण किंवा ज्याला प्रतिबंध करता यावयाचा नाही असे; अनावर [सं. अ + वृ]

अवालीपन्हा—वि. उच्च पदाचा; पहिल्या प्रतीचा. [अर. अवल्+फा. पन्हाह=आश्रय]

अवालीमजलत—वि. पहिल्या प्रतीचा सामर्थ्यवान्. [अर. अवल्+मजाल्=सामर्थ्य]

अवासवा—अवाचैवसा पहा.

अवाहक—वि. (शाप.) विपुल, उष्णता इ० ज्या पदार्थांतून वाहत नाही असे (पदार्थ) (इ.) नॉन-कंडक्टिवल [सं. अ+वाहक]

अवाहन—आमंत्रण; आवाहन पहा. [सं. आ+वह्]

अवाही—वि. (व.) मशगत न करता लागवड केलेले. अडाज ३ अर्थ पहा. [सं. अ+वह्] ० डांगर—पु. जमिनीची मशगत न करता, न पेरतां, न लावतां आलेखा डांगर-भोपळा.

अवाहू—आवाहू पहा.

अवाक्षर—न. १ वाचन्यांत, बोलण्यांत, लिहिण्यांत निघालेले भल्ले अक्षर; बोलण्यांत, लिहिण्यांत चुकी—प्रमाद; अशुद्ध उच्चार. २ एकवि अक्षर; शब्द; आवाज; ध्वनि; उद्गार; चकाराशब्द (सुप्र-तेच्या उलट अर्थी). 'एक अवाक्षर तोंडांतून काढायची नाही.' —फाटक, नाटपछटा १. 'तू दुसऱ्या कोणाजवळ अवाक्षर बोललास तर ठार मेलास म्हणून समज.' —उषःकाल. ३ अपरब्रह्म; निंदा-युक्त, अभद्र, सिवाराळ, भाषा; पुर्वापण; शेवटच्या दोन अर्थी नकारात्मक उपयोग. [सं. अव+अक्षर]

अवि—प. १ मेढा. २ डुंणण; बई. 'मृतिदायक सापाची छाया मेका, अवीसहि कसापाची.' —मोकृष्णवि ३८.४८. [सं. अवि+स्; लिथु. अविस्; स्लाव्ह. ओव्जस्; लॅ. ओव्हिड्स्; ग्री. ओइस्; गॉयिक. अविज्]

अधिकर्णे—अकि. उत्तरणे; अतिशय पिकणे; पिकून बिचडणे; नाणणे (फळ). [सं. अति+पञ्च]

अविकळ—वि. १ अखंड; संबंध; संपूर्ण. 'तेथे भागवतधर्म हे सकळ शिकावे अविकळ अनन्यधर्मा.' —एमा ३.६१४. 'त्रियांचे यालागीं व्रत सफळ झाले अविकळा.' —कात्यायन व्रत २०. २ व्यवस्थित; निर्दोष. 'त्रिपवण त्रिकाळ. पूजा करितां अविकळ. भजोनि जिकिला कळिकाळ.' —एमा ६.१२१. ३ विकाररहित; स्थिर; दृढ. 'तेसां नाना कर्मे करितां सकळ. सदां अविकळ योगिया.' —एमा ८.४३. ४ अव्यंग; ज्याची गात्रे सुदृढ आहेत असा. [सं. अ+विकळ]

अविकार—वि. विकाररहित; निर्दोष. 'बोलणे जें अविकार. तें सत्य येथें.' —हा १६.१२४. [सं. अ+विकार]

अविकारी, अविकार्य—वि. १ विकृति न पावणारे; फरक, बदल न पावणारे; निर्विकल्प; नित्यसम. २ नाश, न्हास न पावणारे. ३ (ज्या.) अव्यय; ज्यास लिंग, वचन, विभक्ति लागत नाही असा. [सं. अ+विकार]

अविकृत—वि. १ रूपांतररहित. २ विकार न पावणारा; न बदलणारा. 'व्यक्तीसी अतीतु । आनदि अविकृतु । सवैरूप ॥' —हा २.१५०. [सं.]

अविक्रिय—वि. १ विकाररहित. 'म्हणोनि कैचे अंश अवि-क्रिया । एका मज ।' —हा १५.३३७. [सं. अ+वि+कृ]

अविक्रिय—वि. अक्रिय; क्रियाशून्य. [सं. अ+वि+कृ]

अविक्रिया, अविक्री—स्त्री. १ विकार; विकृति; विषाड; दुःखणे; अजातीयपण; असमाधान. २ किडस; वीट; ओकारी; कंटाळा; शिसारी. [सं. अ+वि+कृ]

अविकार—प. अविवेक; विचाराभाव; दुर्लक्ष्य; अज्ञान; बेवे-पणा. —वि. अविचारी पहा. [सं. अ+विवार]

अविचारणीय—वि. १ विचाराच्या आवांक्ष्या बाहेरचे. 'मग अविचारणीय तें आंगा । बडोनि जाय.' —हा ६.४६५. २ अशक्नीय; द्युद्ध. [सं.]

शब्दो. १. २१

अविचारणे—अकि. अविचार करणे. 'मग सुमती बोले प्रधान । राया बरवें पुशिलें वतमान । अश्व धरिला अविचारून । यासी परिहार एक आहे ॥' —जै २३.४१. [सं.]

अविचारशील, अविचारी—वि. विचार न करणारा; लक्ष न घालणारा—वेणारा; अविवेकी; गाफील; असंयमी; तापट. [सं.]

अविचारित—वि. ज्याबद्दल मनन, विचार केलेला नाही असें; अविचाराच्या लहरींतले; पूर्णपणे आकालन न केलेले; 'हे एकलोतें चराचर । अविचारित सुंदर ।' —हा १४.११०. 'तेवीं ह्दामुत्र कामनीय । जें अविचारित रमणीय ।' —एमा १४.३५६. [सं.]

अविच्छिन्न—क्रि. १ निरंतर; अव्याहत; एकसारखें; अखंड; सतत. 'ही वृत्ति आम्हांकडे पांचवी बंपे अं० चालली आहे.' २ तंतोतंत; बरोबर; निवळ; यथास्थित; व्यवस्थितपणे; सुंदर रीतीने. 'येदाचे व्यवहारांत अं० दोन हजार रुपये मिळाले.' —वि. अविभक्त; अनुदित; अखा; संबंध; सगळा. 'सरकारी सभा-सदांचे अविच्छिन्न बहुमत सदैव कायम राहील' —टि ३.२१६. [सं. अ+वि+च्छिद्=कापणे]

अविट—वि. (विरू.) अवीट. १ अविकार्य; उच्छृष्ट. न विट-लेले. 'अविट अमळ अनुपम्य अतिभव्य तेज फांकलें.' —रेप १६३; 'अविट ज्याची करणी ऐकतां देहप्राण होतो थंडा ।' —होला १४. २ सतत कार्य करणारा; न कंटाळतां काम करणारा; दमदार; घूर. 'बापु गोखले केवढे अविट । म्हणे राखुची लागली बिट ।' —गापो १०४. अवीट पहा. [अ+विटणे]

अविद—अविध पहा. 'अविदाचे राज्य बेदरीं असतां । कागद पाहतां तलाव केली ॥' —तुणा ४४३६. [सं. अ+विद]

अविदग्ध—वि. मूर्ख; अज्ञाणी; अकुशल. [सं. अ+विदग्ध]

अविद्ययौनि—वि. अक्षतयौनि; जिला पुरुषाचा संग झाला नाही किंवा जिचा कौमार्यभंग झाला नाही अशी; अनुपपुत्र (विधवा, कुमारी). [सं. अ+विद्व+योनि]

अविद्य—वि. अविद्वान; मूर्ख; अज्ञानी. 'अविद्य सुविद्य न म्हणतां जाण । धरातळीं ब्रह्म ब्राह्मण । त्यांचे करूं जातां छळण । कुळनिर्दलण आवश्यक ॥' —एमा १.३६४. [सं. अ+विद्या]

अविद्यमान—वि. हजर नसणारा; अनुपस्थित; नाहीसा झालेला; निर्गत; विनष्ट; मयत; अवर्तमान. [सं. अ+विद्=असणे]

अविद्या—स्त्री. १ विद्या नसणे; अज्ञान; अजाणपणा. 'हे चिदंश अविद्येमुळे आत्मस्वरूप विसरून आपण जीव असें मानून संसारांत पडले.' —शास्त्रीको. २ माया; अवास्तविक गोष्टी खऱ्या मानणे. 'तेथे मायेच्या प्रपंचासच अविद्या ही संज्ञा आहे' —गीर २०८. 'परमात्म्याचीं दोन आवरणे—स्थूलदेह, लिंगदेह—आहेत या कल्पनेच्या मुळाशीं अविद्या आहे.' —पसारा—प. अज्ञानाचा

प्रसार, व्याप; मायाजाल; मोहजाल. 'स्त्री केवल अविद्याप-
सारा. —द्योपाधि—पु. अविद्या—अज्ञान याची उपाधि; अज्ञानरूपी
आवरण, उपाधि पहा. [सं.]

अविध—वि. छिद्र, भोंक न पाडलेला (मोर्ती, कान). —पु.
मुसलमान; यवन; म्लेच्छ; मुसलमानाच्या कानास हिंदूप्रमाणे भोंके
पाडलेली नसतात म्हणून. (साभा.) अहिंदु. [सं. अ+व्यध्]

अविधवा—स्त्री. जिचा नवरा जिवंत आहे अशी स्त्री; स्वा-
सिनी; सवाण. [सं. अ+वि+धव] **नववमी**—स्त्री. भाद्रपद शुद्ध नवमी;
या दिवशी पिता जिवंत असून माता मृत असेल अशा गृहस्थाने
श्राद्ध करावयाचे असते. हे श्राद्ध सर्पिडक करावे. माता मृत असून
पुढे काही दिवसांनी पिता मृत झाल्यास हे अविधवा नवमी श्राद्ध
करून नये असे काही म्हणतात. —धर्म २.

अविधि—पु. नियमाचा—विधीचा अभाव; शास्त्रविरुद्ध वर्तन;
स्वैराचार; धर्मबाह्य आचार; अनाचार. 'रुक्मिण्या म्हणे लग्न लावू-
नियां । मग कन्या नेऊं अंघाळ्या । राजा म्हणे कुलधर्म टाकोनियां
अविधि केवि करावा ।' —ह २३.२३८. —वि. अव्यवस्थित;
विधिपूर्वक न केलेले; अशास्त्र. —क्रि. अशास्त्रीताने; अव्यव-
स्थितपणे. [सं. अ+विधि]

अविधी—वि. मुसलमानी; यावनी; अहिंदु; विधर्मी (अम-
शानी). [सं. अ+व्यध्]

अविनय—पु. उदटपणा; दांडगेपणा; मस्तवालपणा; विनया-
भाव. —वि. उदट; मस्त; उर्मट; हठी; गर्विष्ठ. [सं.]

अविनाश—पु. नित्यत्व; शाश्वतता; नाशचा अभाव; अन-
श्रवत्व. —वि. नाशरहित असा; शाश्वत; नित्य; अनश्वर. 'पाहती
मज अविनाशातें । तरी कैचा दिसे ।' —ज्ञा ९.१५२. [सं. अ+
वि+नश्] **पद्म**—न. मोक्ष; कैवल्य. 'या देहाचेनि साधनें । अवि-
नाशपद पावणें ।' —एभा ९.२८१. **अभाव**—पु. नित्यत्ववृद्धि;
अविनाशी आहे असा समज. 'तो देखतसे अविनाशभावे । आत्म-
बुद्धि ॥' —ज्ञा ४.१२०.

अविनाशित्व—न. (शाप.) सातत्य; नित्यत्व. (इ.)
कौश्लवेशान. [सं.]

अविनाशी—वि. नाश न पावणारे; अनश्वर; नित्य; शाश्वत;
नष्ट न होणारे. [सं.]

अविनिगमक—वि. (कुस) शास्त्रप्रामाण्य, पुराव्याचा आधार
नसलेला. [सं. अ+वि+निगम+क]

अविनीत—वि. उदट; अनम्र; गर्विष्ठ; अविनय पहा. [सं.]

अविभक्त—वि. समार्द्धक; एकत्र. **कुटुंब**—न. एकत्र राहणारे
हिंदु कुटुंब, घराणे. (इ.) जॉन्ट फॅमिली [सं. अ+विभक्त]

अविभाज्य—वि. १ भाग, वांट, वाटप न करता येणारे; विभाग
न होणारा. २ भाग करण्यास योग्य नाही असा. **अव्यय**—पु.

(गणित) ज्याचे अवयव पुन्हा पडत नाहीत असे अंक. उ० ११,
७, ३. **अमिलकत**—स्त्री. १ जिची वांटणी करून नये असे काय्यानें
ठरविले आहे अशी मिल्कत, राज्य वगैरे. २ कुटुंबातील इतर
इसमांत वांटून न देतां एकाच इसमाकडे चालणारी मालमत्ता. [सं.]

अविमुक्तक्षेत्र—न. काशीक्षेत्र. 'अविमुक्त महात्मशान ।
वाराणसी, आनंदवन । एकासीचि नावे जाण ।' —एभा ३१.५२६;
ख ३६९९. [सं.].

अविरजी—वि. न विरजलेले. 'अविरजी दुधाचे भांडें ।'
—ज्ञा १८.१४७६. [अ+विरजणे]

अविरट्या—अरवटा पहा.

अविरल—वि. १ पातळ नव्हे तो; दाट; घट्ट. २ एकसारखा;
निरंतर. 'जगदुन्मीलनाविरल । केलिप्रिय ॥' —ज्ञा १८.६. [सं.]

अविभवं—आविर्भाव पहा.

अविलंब—पु. शीघ्रता; तोंटडी; उशीराचा अभाव. 'सकळा-
भोंठे साधती । अविलंबेंसी ।' —गुच १.६. —क्रि. जलद; लव-
कर. [सं. अ+विलंब]

अविवक्षित—वि. १ विवक्षित, विशिष्ट, निराळा नसलेला;
विशेषकरून उद्दिष्टिलेला किंवा इच्छिलेला नव्हे तो. २ ज्याचा विचार
किंवा मनन केलेले नाही असा; अचिंतित. ३ अनिश्चित; कोण-
ताहि. [सं.]

अविवाहित—वि. लग्न न झालेला. [सं.]

अविवेक—पु. अविचार; विचाराचा अभाव; तारतम्य नसणे;
मूर्खपणा. 'जरी जाह्ला अविवेक । तरी संतकृपादीपकु । सोज्वळ
असे ।' —ज्ञा १.७६. [सं. अ+विवेक]

अविवेकी—वि. अविचारी; सदसद्विवेकबुद्धीचा उपयोग
न करणारा; तारतम्यज्ञान ज्याला नाही असा; मूर्ख; असमंजस.
'जंसी रांधवणी रससोय निक्की । करुनियां मोलें विकी । तैसा भोगा-
साठीं अविवेकी । धाडिती धर्म ॥' —ज्ञा २.२५४. [सं.]

अविभ्रम—क्रि. एकासारखे; विसावा न घेतां. 'त्या भोगाचे
फल गहन । अविभ्रम जन्ममरण ।' —एभा २८.१५७. [सं. अ+
विभ्राम]

अविभ्रान्त—क्रि. न दमतां, थकतां; विभ्रान्ति घेतल्याशिवाय;
सतत; अखंड; निरंतर. [सं.]

अविश्वासनीय—वि. विश्वास ठेवण्यास अयोग्य; गैरभरंव-
शाचा. [अ+विश्वास]

अविश्वास—पु. बेभरंवसा; विश्वासाचा अभाव. 'तिजवर
माझा अविश्वास आहे. —न्यायप. ३९१. [अ+विश्वास]

अविश्वासी—सू. सूक्ष्म—वि. १ बेभरंवशाचा; साशंक; विश्वास,
श्रद्धा न ठेवणारा. २ सूक्ष्म, भरवंसा ठेवण्याला अयोग्य. [सं.]

अधिष्करण—विप्र. आविष्करण पहा.

अविस्ताळ—न. पड्याचें घट्टें; कोट; कोठार. 'कां महा-
दुर्क्षीं अविस्ताळें। पक्षजातीचीं।'—झा ११.२५८. 'हो कां पक्षिणी
देखोनि पिलें।...सांडोनियां अविस्ताळें। मुख कोवळें जेव्हां पसरी।'—
—एभा ७.१५७. [सं. अविस्+आल्य=आश्रयस्थान]

अविस्त्रां—किवि. एकाएकी; न समजतां. [सं. आ+विस्त्रि=
आ+विस्तर]

अविस्वासेणें—अकि. अविश्वास ठेवणें; विश्वास नसणें. 'भग-
वद्वचनीं अविस्वासे। ऐसा कोण पतित असे।'—दा १.१.२१. [सं.
अ+विश्वास्]

अविहित—वि. शास्त्रामध्ये न सांगितलेले; न आज्ञापिलेले;
शास्त्रविरुद्ध. 'अविहित कामस्थिती। हा स्वभाब ज्याचे वृत्ती। ते
अंत्यजादि प्रकृती। जाण निश्चिती उध्दवा।'—एभा १७.२२३.
[सं.]

अवीक—वि. (गो.) जास्त; फाजील; अधिक. [सं. अधिक]

अवीट—वि. १ न विटणारा; पक्का (रंग); चवदार; न विषडणारें
(अन्न), 'अवीट न विटे परमात्र।'—भज ४२. न विषडणारा; निस्तेज,
खराब न होणारा (रत्न, मणि, धातु); कंटाळा, किलस, शिसारी नस-
णारा (मुद्दाम दुष्टपणा, पापाचरण करणारा इसम); लवकर जीण न
होणारें—न क्षिजणारें—खराब न होणारें, सुटड (दागिने, भांडी, शरीर,
इमारत); उच्छृंखलपणाचें; अमर्याद; अविनयशीलपणाचें (भाषण);
विपुल; समृद्ध (पीक, धान्य); यांखेरीज इतर पुष्कळ निरनिराळ्या
अर्थानें हा शब्द योजतात, पण बहुतेक अक्षय, टिकाळ या अर्थीच
असतात. २ अढळ; अस्थुत; अक्षय्य; अनश्वर (ईश्वराबद्दल योज-
तात.). 'धीटपणेंचि अवीट पदाप्रति नीट करुनि मन सत्वर पावा।'—
—रत्न ८. ३ ऐटदार; आकर्षक. 'धीट सर्भांतरि नीट रिघोनि,
अवीट बसे कणगास न साहे।'—आसी २९. अविट पहा. ० **आवडी**—
खी. अढळ, अक्षय, ध्रुव—प्रेम. 'तैसा तुका वैष्णव वीर। अवीट
आवडी त्याची थोर।' [अ+वीट]

अवील, अवीलचूल—अवेळ व अवेळचूल पहा.

अवीस—न. मांस. [सं. आमिष]

अवृष्टि—खी. अवर्षण. 'जे अवृष्टीचेनि उपदेवें.'—झा १३.
२२१. [सं. अ+वृष्]

अवेक—वि. अव्यक्त (अप.). 'जे अवेक पुरुषाची वेक्ती।
विस्तारें वाढली इच्छाशक्ती।'—दा १.३.११. [सं. अव्यक्त]

अवेप्रता—खी. अव्यप्रता (अप.) एकतानता. 'कीतें अवे-
प्रता घडे। कीतें निश्चये सांपडे.'—दा ४.२.२९. [सं. अव्यप्रता]

अवेच—वि. खर्च बांचविणारा; बचत करणारा; काटकसरी;
कृपण; कंजुष; हाताचा जड. [सं. अ+वि+च; म. अ+वेच]

अवेर—रां—किवि. (गो.) एखादा; पुढे येणाऱ्या किंवा गेल्या
चौथ्या दिवशीं. (काल किंवा उयां), परवां, तेरवां. अवेरां (एखा)
असा अनुक्रम. [सं. अपर, अवर]

अवेळ—खी. अयाळ पहा. ० **केश**—वि. ज्याचें अयाळ छुरा-
पर्यंत पोहोचतें असा (घोडा).

अवेळ(ला)—पु. चुलीच्या बाजूला, ल्हान सहान भांडें ठेव-
ण्याकरितां केलेला एक भाग. (यास स्वतंत्र तोंड नसून चुलीतून
जाळ जावयास जागा असते, असे एक, दोन कविच तीनहि अवेळ
एका चुलीस जोडलेले असतात.); वेल पहा. ० **चूल**—खी. जीस
वईल आहे अशी चूल. [?]

अवेव—पु. अवयव (अप.) शरीराचा भाग. 'कां कुंम जिया-
परी। उवाइला अवेव पसरी'—झा २.३०१. 'हात पाये अवेव
नाना।'—दा १५.७.२४. [सं. अवयव]

अवेव्शरी—किवि. योग्य किंवा या, त्या वेळीं, काळीं, समर्थीं—
प्रसंगीं. 'ह्या अवेव्शरीं त्या अवेव्शरीं।'—शार (शुभा उयो ५.१)
[अवसरी अप.]

अवेळ—खी. १ योग्य वेळ निवृत्त गेल्यानंतरची वेळ; उशीर;
विलंब. २ अयोग्य वेळ—काळ—समय; अनवसर. [सं. अ+वेळ]
० **सवेळ**—खी. योग्य—अयोग्य, अनुकूल—प्रतिकूल वेळ—समय; वेळ—
अवेळ. 'अवेळसवेळ पाहून काम करणें तें करावें भल्लेच्छां करूं नये.'
[सं. अवेळ+सुवेळ]

अवेक्षण—न. १ शोध; तपास; चौकशी; पाहणें. २ लक्ष;
देखरेख; अवलोकन; रक्षण. ३ कृपा; लोभ. ४ काळजी. [सं. अ+
ईक्ष्]

अवो—उद्गा. अहो! अगे! एक संबोधन. 'अवो अवो कुहो-
दरिअे। अडखळसी रत्नांचिअे पायरीअें।'—शिख ६१२. 'अवो तूं
देवाची प्रिय परम अर्धोग हुरिचें।'—सारुह ७.९९. [च्व.]

अवो—पु. आव पहा. [सं. आकार]

अवोज—पु. आवाळ; ओज नसण. 'नातरी होता कृषीचा
अवोज। पेरितां नासे बीज पाहली।'—अ. ६३.२०. [सं. अव+
ओज्]

अवोक्षण—न. औक्षण; अभिषेचन; पाणी शिपडणें (विशेष-
तः विधि, संस्कार यांमध्ये [सं. अव+उक्ष्=शिपडणें]

अक्कात—अवकात पहा.

अब्जार—अवजार पहा

अव्यक्त—वि. ईश्व्यक नव्हे तें; उघड—प्रकट नाही तें; अस्पष्ट;
अदृश्य; दगोचर नसलेले; मानवी दृष्टीला अगम्य (देवता, परमेश्वर,

आत्मा). 'बडिला अव्यक्ताच्या वंशा । उद्योतकार सूर्ये जैसा ।' -अमृ ६.३. २ (गणित) अस्पष्ट; अज्ञात; माहीत नसलेली (बीजगणितांतील राशि, संख्या). ३ अस्पष्टोच्चारित; ककारादि वर्णरहित शुद्ध ध्वन्यात्मक (शब्द.) ४ (ल.) गुळमुळीत (आवाज, ध्वनि.) ५ निराकार. 'आधु मी व्यक्तु । अव्यक्तु ही मी ।' -ह्या १८.११५. ६ अतिसूक्ष्म. -न. माया; ब्रह्म; प्रकृति; कारण. 'विराटाचा विराज पुरुष । तो अव्यक्ती करी प्रवेशु ।' -एमा ३.१७५. [सं.] ७ गणित-न. बीजगणित; यांतील कोही राशी अव्यक्त असतात. ८ गुणन-न. (बीज.) अव्यक्त राशीचा गुणाकार. ९ पक्ष-उ. पिसर्वाच्या वर्गातील प्राणी. याचे पंख दिसत नाहीत. याच्या अनेक जाती आहेत. १० भजन-न (गणित) अव्यक्त संख्यांचा भागाकार. ११ राशी-उ. (बीज) जिची किंमत दिली नाही किंवा माहीत नाही अशी संख्या. संस्कृत बीजगणितांत इंभ्रजी एक्स्, वाय, शेड् प्रमाणे अव्यक्त संख्यादर्शक काही संज्ञा योजिल्या आहेत, उ० कालक, नीलक, पीतक, लोहितक. चित्रक, हरितक, मेचक, श्यामलक, कपिलक, पिंगलक इ० १२ साभ्य-न. (बीज.) अव्यक्त राशीचे समीकरण.

अव्यक्तता—स्त्री. (संगीत) वर्णाच्चार स्पष्ट नसणे [सं.]

अव्यंग—वि. १ उणेपणा नसलेला; सर्व अवयवांनी, घटकांनी परिपूर्ण; सगळा; संपूर्ण; सांग. 'जितला जन्ममरणाचा पांग । सुख अचूक पावले ॥' -एरुस्व १०.८६. २ व्यंग नसलेला; दोषहीन; निर्दोष. 'आदरि जो अव्यंग । संत्यासु तो ।' -ह्या १८.६९. ३ वाण-वि. व्यंगरहित; दोषरहित; पूर्ण. 'तया अव्यंगवाणेया ब्रह्माते ।...जाणोनि स्मरे ।' -ह्या ८.९१. [सं.]

अव्यग्र—वि. (काव्य.) अस्वस्थ नसलेला; न क्षोभिलेला; अनुद्विग्न, शांत; संघ; स्वस्थ; एकाग्रचित्त; पूर्ण लक्ष असलेला; ज्याचे चित्त दुसरीकडे गुंतले नाही असा. 'गुंफेद्वारे लक्ष्मण । बैसला रक्षण अव्यग्र ।' -रावि [सं.]

अव्यत्यय—वि. उपद्रवरहित; एकसारखा; अखंडित. 'मग समाधि अव्यत्यया ।' -ह्या १८.१७५. [सं.]

अव्यभिचार—उ. एकनिष्ठता; अनन्यता; एकाग्रता. 'वणावडी आवडी । अव्यभिचारें चोखडी ।' -ह्या १५.५. **अव्यभिचारित**—वि. सदोदित; अखंडित. -न्यायप. १६८. **अव्यभिचारी**—वि. सर्वसाधारण, सामान्य नव्हे असा; योग्य; बरोबर; आवश्यक; विवक्षित. [सं.]

अव्यय—न. (व्या.) १ अविभक्तिक किंवा अविकारी शब्द; ज्यास लिंग,वचन,विभक्ति,प्रत्यय लागत नाही किंवा ज्याचे रूप बदलत नाही असा शब्द उ० क्रियाविशेषण; उभयान्वयी. -वि. अविनाशी; नशे न होणारे; न विघटणारे; फक्त किंवा बदल न होणारे; शाश्वत; व्यंगरहित; अनश्वर; विकाराक्षम; व्यर्थ न जाणारा. 'व्यया-

मार्जी मी अव्ययो' -एमा २.३९४. २ अमोघ; व्यर्थ न जाणारा, बाण अव्यय काडिला । गुणी अव्ययणाचे जोडिला । अकुरें कानांनी बोडिला । उडविला विदूरय । -एरुस्व ९.३०. ३ व्यंगरहित (ब्रम्ह, स्वर्गलोक). अक्षय 'अन्य पुरुषाची जों बरी सुशिला । नसे, गेली जों न ती अव्ययाला ।' -टिक ७३. [सं.]

अव्ययीभाव—उ. (व्या.) एक समास. ज्या समासांतील पहिले प्रधानपद अव्यय असून सर्वेध समासाचा उपयोग अव्ययासारखा होतो तो समास. उ० यथाशक्ति, हरषडी, दरदिवस, अनुत्प, प्रतिवर्ष. [सं.]

अव्यवस्थ-स्थित—वि. १ योग्य, यथास्थित, जेथल्याथेथे न लावलेले-रचलेले-मांडलेले-ठेवलेले; विस्कटलेले (गोष्ट, काम); गुंतागुतीचे (काम) २ बेशेस्त; अनियमित; टापटीप नसलेला; अजागळ (हसम). [सं.]

अव्यवस्था—स्त्री. व्यवस्थेचा अभाव; बेशेस्तपणा; धोंडाळा; घालमेल; गोंधळ; अनियमितपणा. [अ+व्यवस्था]

अव्यवहार—वि. व्यवहाररहित; अव्यवहारी पहा. -उ. खोटा व्यवहार; चोरी; निधकमे. 'का राजाज्ञा अव्यवहार । कुठरी जेवी ।' -ह्या १८.७३३. [सं.]

अव्यवहारीत—वि. उपयोगांत न आणलेला; व्यवहारांतून गेलेला; रद्द; अनुपलब्ध; अव्यवहारीय पहा. [सं.]

अव्यवहारी-र्य—वि. १ व्यवहारांतील नाही असे; असा-मान्य; ज्यासंबंधाने कोणताही व्यवहार होऊं शकत नाही असे. 'आणि संवादाचेनि मिथे । जे अव्यवहारी वस्तु असे ।' -ह्या १८.८१. २ बहिष्कृत. ३ ज्याला व्यवहार माहीत नाही असा. [अ+व्यवहार]

अव्यवहित—वि. १ अव्याहत; अप्रतिबन्ध; अखंड; अडथळा न केलेले, झालेले; सतत चाललेले. २ जुळलेले; जोडलेले; चिकटून असलेले; लगतचे. ३ एकनिष्ठ; व्यवहित; व्यवधान न पावलेला. 'ते अव्यवहिता भक्ति ।' -यथार्थी १८.२४३८. [सं. अ+वि+धा]

अव्या—उ. (कों.) १ अडथळा, आडकाठी, हरकत. २ खंड, भंग (चालीरीतीचा); दुःखप्रद प्रसंग; अरिष्ट; अनर्थ.

अव्याकुल—वि. अनुद्विग्न; अव्यग्र; एकाग्र; स्थिरचित्त. 'सदा-मदूषे मननशील । अव्याकुल अव्यग्रायी ।' -एमा १३.७३९. [सं. अ+व्याकुल]

अव्याकृत—वि. १ विवरण, स्पष्टीकरण, टीका न केलेले. २ अस्पष्ट; अव्यक्त; गुढ. ३ विकाररहित; अविकृत. 'कारणवेह अव्याकृत । प्रलय अवस्था वतें तेथ ।' -विउ ५.२५. ४ चांगले अगर वाईट असे कोणतेंच फल न देणारे (कर्म). कर्माचे तीन विभाग करितात-कुशल, अकुशल आणि अव्याकृत. -ह्याको (क.) १३८. [सं.]

अव्याकृति—वि. सुंदर; सुरूप. 'शेषशयना अव्याकृति । घन-
शयनं तु लावण्यं जाती ।'—मक ३२.१६२. [सं. अ+वि+आकृति ।

अव्याज—वि. निष्कपट; साधा; सरल; पाचपेच नसलेला. [सं. अ+व्याज=कपट]

अव्यापारेषु व्यापार—उ. नसता उद्योग; भल्लीच गोष्ट; विंक्तभाद्र; ओढवून आणलेली अडचण. (पंचतंत्रांत एक खुंदी उपटणाऱ्या बानराची गोष्ट आहे तींतील एका श्लोकाचा हा आरंभ आहे).

अव्यापी—न व्यापणारे; व्यापक नसणारे. [सं.]

अव्याप्ति—झी. अपुरी व्याख्या; लक्ष्यार्थाचा एकदेश (कांही भाग) लक्षणाने व्याप्त न होता (शिल्पक) राहतो असा दोष तो;—शास्त्रीको. व्याख्येय जातीमध्ये ज्या ज्या व्यक्तींचा समावेश व्हावा अशी इच्छा असते, त्यांपैकी एखाद्या व्यक्तीचा समावेश तीमध्यें होत नाही असे व्याख्येवरून दिसणारा एक दोष, जसे—पदार्थांची किंमत देण्याचेण्याच्या सोयीकरतां राज्यकर्त्यांनी केलेले जे धातूचे तुकडे त्यास नाणीं म्हणवें अशी नाण्याची व्याख्या केली तर ती वस्तुन कवड्या, बदाम इत्यादिकांचा समावेश नाण्यंत होणार नाही. यांत अव्याप्ति हा दोष आहे. —सुको ४१. [सं.]

अव्याप्यवृत्ति—झी. १ (तकैशाळ) कालसंबंधी, स्थिती संबंधी वगैरे अपूर्ण अस्तित्व; जसे—दुःखावस्थेत सुखाभाव, सुखावस्थेत दुःखाभाव पूर्णपणे होत नाही. २ सावधित्व; समयादित्व; हिच्या उलट विश्वव्याप्यवृत्ति, अमयादित्व. [सं.]—वि. (तकैशाळ) १ विश्वव्यापक किंवा सर्वव्यापी नसणारा. २ अकथनीय; अवाच्य; असंभवदुक्तिक. [सं.]

अव्यावस्त, अव्यावेस्त—अव्यवस्थित पहा. 'बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलेंचि नये ।'—दा ४.२.१८. [अव्यवस्थित अ.प.]

अव्याहत—वि. अबाधित; अखंड; अडथळा न होतां चाललेले; अप्रतिहत; अप्रतिबध्द; निर्निवाद; अविच्छिन्न. 'देखसी तो अव्याहत । तामसु कर्ता ॥'—ज्ञा १८.६८८. —किवि. सदोदित; अखंड; खंड न पडतां; सतत. [सं.]

अव्युत्पन्न—वि. १ ज्याची व्युत्पत्ति लावलेली नाही असा; मूळ न बोधलेला (शब्द, नियम); असाधित (शब्द). २ अविद्वान्; अडाणी. [सं.]

अव्रण—वि. १ दुःख, जखम, क्षत, रोग वगैरेंतून मुक्त (इसम, जगापर, फळ). २ निर्दोष; उपेक्षा नाही असे; भंग किंवा तडा, चीर नसलेला (क्लृप्त, पात्र, खापर वगैरे). [सं.]

अव्लाद्—अवलाद पहा. 'लेकराचे लेकरां अव्लाद्-अफ्लाद् मुषां खाणें ।'—रा ८.२६.

अव्लिया—अवल्या पहा.

अव्वल—अवल पहा. 'अव्वलीपासुन जातीनें मनुक्यास धका कोटेहि बसला नव्हता ।'—होके ६. [अर.]

अव्वा—झी. खी, बाई; हुद बाई. अवा पहा. [का. अव्वा=आई; सं. अंबा, प्रा=अव्वा]

अव्हा—वि. १ उजवा;—एमा १३.७५७. ०शेख—उ. दक्षिणावर्ती, उजव्या मुखाचा खंड; हा फार मंगलदायक असतो असे म्हणतात. 'अव्हाशंख अन्वावेळ । गुप्त वनस्पती अमोल ।'—दा ६.९.१२. २ भवता; नियमरहित; अनियमित. ०सव्हा—किवि. उजवाडावा; इकडेतिकडे; हुवेतसे; अवाच्यासवा. 'जो ईंद्रिये अन्हासव्हा । चारी येथ ।'—राज्ञा १३.७६९. 'पालतां अन्हा-सव्हा पाय । शिवयात्राचि होती जाय ।'—मधु ९.५३. [सं. सव्यच्या उलट ?]

अव्हाट—झी. आडवाट; वाममार्ग. —एमा ११.१०७२; 'पूर्वे पाप ओढवले...मन अन्हाटी पहिलें । सर्वकाळ ।'—दा ५.८.१३. 'नीट वाट सांझुनि अन्हाटें जाती'—दावि ४०९. [अ+वाट; सि. अवाट]

अन्हाटणें—अकि. १ आड मार्गानें जाणें. 'अन्हाटल्या आस्थानुद्धि । विषय सुखचि परमावधि ।'—ज्ञा ४.२१. २ (व.) मागील गाडी पुढे काढण्यासाठीं चकारी सोडून बेल हांकणें; रस्ता सोडून बाजूला जाणें; बाजू देणें. 'गाडी अन्हाटली म्हणून चाक मोडले.' [अवाट]

अन्हारणें—सकि. (व.) विस्तारणें; पसारा घालून ठेवणें. 'महालक्ष्म्याच्या सणाची तयारी केली होती, त्या अन्हारल्या कशा टाकाव्या म्हणून पूजा, जेवण त्यानें उरकलें व मग गेला.' [सं. अव+ह-हार ?]

अन्हावणें—अकि. बोलावणें. [सं. आ+अन्=बोलावणें]

अन्हेर—पु. १ हेटागणें; अनादर; अवज्ञा; हेळसांड; अवहेलना; धिक्कार; तिरस्कार. 'तूं करिसी माझा अन्हेर । तरी त्यागीन शरीर ।'—कथा १.५.१०५. २ त्याग. 'जे परदेशीय आचार विचार आपल्या रीतीस जुळत नाहीत त्यांचा या पुस्तकांत अन्हेर केला आहे.'—नि ५४२. [सं.]

अन्हेरणें—अकि. १ अपमान करणें; तिरस्कारानें, तुच्छतेनें वागविणें; अनादर करणें; त्याग करणें. 'तें देखिल्यां दुर्गोधनें । अन्हेरिलें कवणें मांनें ।'—ज्ञा १.९२. 'द्विजगुरु तीर्थे जे अन्हे-रिति । त्या टाकिति नरकमूर्ती ।' २ हेळसांड, उपेक्षा, दुर्लक्ष्य, हुयगय करणें; अव्यवस्थित, धूळखात पडणें; दुर्दशा होणें (मांर्फी, कुंडी, पुस्तकें, खोल्या, जागा वगैरे). [सं. अव+धीर्, प्रा. अवहीर—अवहेरी=अवगणन]

आशकारा—पु. कीर्ति; नांवशौकिक; प्रसिद्धि अस्कारा, अस्कारा आशकारा पहा. [फा. आशकारा]

अशक्त—वि. १ निबल; असमर्थ; दुर्बल; हीनशक्ति. २ नालायक; अयोग्य. ० नी दुर्जन—पु. दुरिंद्री असुन गर्विष्ठ; दुर्बल परंतु दुष्टदुद्धीचा माणूस. [सं.]

अशक्य—वि. शक्य नव्हे तें; असंभवनीय; न घडण्यासारखें; न कर्तार्येणारें. ० स्तनदू—स्त्री. अव्यवहारीक वचन; कधीं अमळांत न येणारी सनद. 'राणीचा आहीरनामा' 'अशक्य सनद' म्हणून बाजूस ठेवण्यास खूद लाईं कर्शन तयार आहेत. —टिळे २. ५७४. [सं.]

अशान—न. १ खाणें; भोजन; भक्षण. २ अन्न; खाद्यपदार्थ. 'अशानाचेनि पावकें । हारपतां प्राणु पोखे ।' —ह्या १८. १०२६. 'अशन अपुनिया स्वसुखालया' [सं.]

अशाना—स्त्री. भूक; छुधा. [सं.]

अशानि—पु. वीज; विद्युत; वज्र. 'एकोन योजनें शत टाकी मयुगापुरींत अशानीची । शक्ति किती' —मोसमा १. ८५. [सं.]

अशाब्द—वि. शब्दरहित; मूक. 'अर्थ नुमजतां ज्या लिहिती । अशाब्दकाव्यें रोज किती ।' —ललितलहरी [सं.]

अशर—वि. दहा संख्या. अरबी सनाबद्द वापरतात. [अ. अशर]

अशरफी—अथकी पहा.

अशरीन—वि. वीस संख्या. अरबी सनाबद्द वापरतात. [अ. इश्तीन]

अशरीरवाक्, अशरीरिणी—वाक्—वाणी, अशरीर- (री)वाणी—स्त्री. आकाशवाणी; देववाणी. —एमा २४. १५५; 'अशरीरिणी अंबरी । वदती क्षाली ।' —कथा. 'तों अशरीरिणी वदली उत्तर । धर्मयुध्द नव्हे हें' —पांप ४५. ३९. अपभ्रष्ट आश्रयणी पहा. [सं.]

अशांत—वि. (गो.) कवित; विरळा.

अशांत—वि. १ क्षुब्ध; अस्वस्थ; खवळलेला (समुद्र, मन, बारा इ०); दमन न केलेला; न जिकिलेला (विषय, विकार). २ भ्रष्टिकार ज्यानें जिकिले नाहीत असा. (विषयी, कोधी, लोभी इ०).

अशाश्वत—वि. (बायकी अशाश्वती) कायम न टिकणारें; क्षणभंगुर; अनित्य; क्षणिक; नश्वर. [सं.]

अशाख—वि. १ शाखविच्छेद केलेले; शाखाला अमान्य; शाखाविहीत; आचाराकडे—नियमाकडे दुर्लक्ष करून किंवा त्यांचा भंग करून केलेले; शाखनिषिद्ध. २ अशुद्ध; अयोग्य; अडाणी. [सं.] ० सिद्ध—वि. शाखाप्रमाणें सिद्ध न झालेले (ई.) इन्व्हॅलिड. [सं.]

अशिरा—वि. अर्धवट शिजलेला; पूर्ण शिजलेला नव्हे असा. [अ+शिरणें]

अशिलता—(प्र.) असिलता. तरवार पहा. 'दळ अशिलता धरून करा पाई ।' —तेपो २६८. [सं. असि+लता]

अशिव—न. अकल्याण. [सं.]

अशिष्ट—वि. १ असभ्य; न शोभणारें; लज्जास्पद; लाजिरवाणें; विचकट; बीभत्स; कुत्सित; अव्यवस्थित; गैरशिस्त; अनंगल (मनुष्य, व्यवहार, चालरीत, मार्ग वगैरे). २ शिष्ट, घोर लोकांना समत नसणारें; रूढ नसणारें; स्वैमान्य नसणारें. [सं.] ० व्यग्रहार—पु. अनुचित, असभ्य चाल—व्यग्रहार (दासीगमन, लावण्या म्हणणें वगैरे).

अशिक्षित—वि. १ न शिकलेला; शिक्षण न घेतलेला. २ कवाईत न दिलेला; तयार न केलेला—शालेला; वळण, शिस्त न लावलेले. [सं. अ+शिक्ष]

अशी—स्त्री. आशीर्वाद. [सं. आशिस्]

अशी—वि. असा याचें स्त्रीलिंग. —क्रिवि. या स्थितींत; याप्रमाणें. **अशी होणें**—विधवा होणें; वैधव्य येणें. 'तिकडच्या मरणांने मी अशी झाले ना !' —अस्तंभा १५८. **अशी राहणें**—वैधव्य आल्यावर सकेसा स्थितीत राहणें. 'ही चांडाळीण अशी राहिली आहे म्हणून मला घरांतलीं किती तरी कामें करावीं लागतात. '—सदाशं [सं. ईदशी]

अशी—स्त्री. १ काशीतील नदी; असी. अशी व वारणा मिळून वाराणशी. २ काशीतील एका टोंकास असलेल्या तीर्थाचें नांव. 'मर्यादा श्वेत वरणा अशी । मध्ये नांदे पंचकोशी ।' —एमा ३१. ५२९. [सं.]

अशीतशी—वि. लहानसहान; किरकोळ; छुल्लक; महत्त्व नसलेले.

अशीर—वि. (कों. गो.) शिरण्याला—शिरकाव होण्याला कठिण; अर्द; चिंचोळें; २ सैल नव्हे असें; आटोपशीर. [अ+शिरणें]

अशीर—बंदीवान; असीर पहा.

अशील—पु. १ खासा; खानदानीचा; अभिजात; असील पहा. २ वकीलाचें कूळ; पक्षकार. [अ. असील]

अशील—वि. जखमी (लडाईतील कैदी). असीर पहा. [अ. असीर]

अशुचि, अशुचिभूत—वि. अशुद्ध; अस्वच्छ, अपवित्र. (शब्दशः व लक्षणेने) 'तया तोंडीं कांठवडें । आंतु नुसतीं हाडे । अशुचि तेणें पाडें । सबाख जो ।' —ह्या १३. ६७८. [सं.]

अशुद्धाळ, अशुद्धाळ, अशुद्धाळ—वि. घाणेरडा; अव्यवस्थित; शोषाळ; अजागळ (माणूस); गिचमिड, चुक्यानीं भरलेला (कागद, लेख); गिचमिड लिहिणारा; अजागळ पणाचें (भाषण, काम); चेंगट; अडाणी; गबाळ्या; मोगळ; अव्यवस्थित. 'कोण अशुद्धाळ माणसें बोवा हीं ?' —सुप्रहण ७७. [का. असडाल=तिरस्कारता, निंदा वर्तन. किंवा का. असड=मूर्खपणा इ. सं. अशुद्ध + आलय]

अशुष—वि. १ शुष्क नसलेले; चुकीचे; सशेष; प्रमादयुक्त. २ धागेरडे; अस्वच्छ; बिघडलेले; अपवित्र; अमंगल; बिटाळलेले.

—धरा—वि. नेहमी चुका करणारा; गोंधळ्या; प्रमादी. —न लूक; चुकी; प्रमाद; दोष (बोलण्यांत-लिहिण्यांत). [सं.]

अशुध्द—न. (काव्य) रक्त. 'परि ते अण्हेरूनि गोचिड। अशुध्द काय नेघती॥'—भा ९.५७. 'धार्यां चूर केलीं हाडे। अशुध्द उडे आकाशी॥'—एहस्व १०.३२. 'अशुध्द पुर वाहों लागले। वीर आटले अपार।'—जै. ७८.८५. [सं.]

अशुभ—न. १ अमंगलपणा; अनिष्ट; दुर्भाग्यता; दुर्दैव; अकल्याण म्हणू अशुभस्य कालहरणं। शुभस्य शीघ्रम्. २ अनिष्ट कार्य; अमंगल कार्य. ३ पातक. 'आमुच्या अशुभाशयाचा घातु। करिता चरणभूसकेतु।'—एमा ६.१११. [सं.]—वि. १ अमंगल; अमंगल; अनिष्ट; प्रतिकूल (देखावा, सूचना, मतलब, अर्थ, योग, क्रिया, शब्द, खुणा, चिन्ह, लक्षण वगैरे). **० कर्म**—न. अमंगल किंवा तिस्करण्याविधि. **० आचार**—उ. १ ज्यांत उत्स्व-सुखसोहळा नाही अशा तऱ्हेचे कार्य किंवा समारंभ; विशेषतः औषधदेहिक क्रिया—उत्तर क्रिया. २ पापाचरण; अनाचार; दुष्कर्म. [सं.] **० चिन्ह**—

० लक्षण—न. १ अमंगल, अनिष्ट, चिन्ह-लक्षण, छाया, व्यंजन; दुश्चिन्ह; अनिष्ट सूचक गोष्ट. 'अशुभचिन्हें अत्यंत। लंकेमाजि होति बडुती।' घोड्याची कांही अशुभलक्षणे—अमुदाळ किंवा अमुपात, शृंगी, अजुता (चांणी), द्रयक्षरी, कुलावते, एकांगुल, त्रिकणी, धनी, हीनदेती, अंडावते, अधिकदंत, काळवदन, विवाक, पंचनखी, कराळ, अहीमुख, नुपपट्टा, वाणिगा, वाशिंग, आसनखळ, सर्पिण, कृष्णांजनी, खानखळ, गोमीपांच, हरिणांग, पितभंजनी, काखावते, सारभूकण (सारभाजन), एकांडी, काळांजनी, अंगावते, दाढशुंखळ, पुसावते, भेतांजनी, लंडावते, शून्यमस्तक, हृदावते, नासावते, पोटावते, तळावते, शिळावते, नेत्रावते, भाळोचन, व्याघ्रकांत, कृष्णादाळ, कपिमुख, जानूवते, आजळ, कर्णमूळ, शिंपला, पंचनखी, मेंढमुख, खसमुख, रावामुख, कौस्तुकी, हयभंग, केरघुण्या, मध्यदेती, खंडीउपाड, अशुभात, सेनाभंजन, दाशी, पोटासळ, खळतो, रातांधळ, लीदखातो, माथेशुळ, पडमुत, रक्तमुततो, पाण्यांत बसतो, चन्हाडे खातो, बसतो, बुजतो. याशिवाय इतर खोडी—उतर, चिमटा, डंकी, बोंबकार, एका अंगावर झुलणे, बसला असता उरतांना गुडचे टेकून उठणे, मगळरी करणे, फार हिंसणे, भिजे पणा, उड्या मारणारा, पळण्याची खोड, लाय मारणे व भांडखोर, पुढे आलेल्या जिनसावरून उठून जाणे, चावणे, दोन पायावर उभे राहणे, नालबंदी करून न देणे, पंचवाख, बांधरीनाख (हरिनाख), उपानयन, जीनपाठक, तंगावते, मांडवते, चित्री, शाखी, दोसीना, कळकती, जंवावते, पंचपत्रे युद्धक, पावपत्रे, घोड्याचे कांही अशुभ भोंवरे—असलि, यकूब, सार्फान, सिपलक, सिंगन, कनहसलि, खडपर-

खट (जनाजा), इतलसार, डंखउजाड, सिंगनमाक, कुंज, सफा-दारा, गातदार, मुरापा, चवडाशुभ, मुतलककूलेदान, मुतलक-लेंगन, मुतलककूलेसार, मुतलककूलेजान, मुलात, चारगुळ, खालदार, चवदस्त, सिकल, गोवस्तान, कच्छि, तबरंगु, तस्मागदन, औसिकम, मदेजान, मोथेवाला, चपरहरी, पोतेअलग, पोपेला, पेस्सोन, अकलपेसानी, माहिल, ढाल, सिकारपेसानी, सिकाल, छुटेउपाड, चांदखुरज, गजदंत, चकावळ, उंटाच्या दांतासारखे दांत असणारा, उंच कपाळाचा, चाळांना बाहेर जीभ काढणारा, पाणी पिताना पाण्यांत फार तोंड बुडविणारा, दाणा खाऊन शिल्लक कांही न ठेवणारा, अंडावर गाईसारखे थान, सड व त्यावर पेंस असणारा, एकाड्या, अंडांत कोय नसणारा, काळ्या जिभेचा, एका अंगास झुलणारा, छातीवर भोंवरा (वेड फोड) असलेला, कुसगोम, किरका-बदाल, अदमचसव, खांडकृहा, हदावळ, विषानेनी, पितानी व वगैरे. —अध्व ९.३-१०.६. या शब्दांच्या अर्थासाठी ते ते शब्द पाहणे. **० वर्तमान**—न. वाईद बातमी; अमंगल, अनिष्ट बातमी. ('विशप-साहेबांच्या') अशुभवर्तमानाने फसून जाण्याइतके मूर्ख आतां आम्ही राहिलो नाही. —टिळे २.५६२. [सं.]

अशुश्रुषु—वि. सेवा न करणारा. 'शट नास्तिक दंभयुक्त। अशुश्रुषु आणि अभक्त।'—एमा २९.५०१. [सं. अशुश्रुषा]

अशो—वि. (गो.) असे.

अशोख—वि. एकंदर; अशेष; निःशेष; सर्व; संपूर्ण. 'गुणरत्नाचा परीक्षक। स्वयं सद्गुण पूर्ण अशोख।'—निमा १.१०४. —अष्ट ७.१४६; —एमा १.१४१. [सं. अशेष]

अशोर, अशोरी, अशोरगड—उ. (ना.) बऱ्हाणपुरावळील दक्षिणची वस या नावाने प्रसिद्ध असलेला किल्ला. याला अहीरगड (अहीर=गवळी राजाने बांधलेला म्हणून) असेंहि नाव आहे. —ख २१९८.

अशोला—वि. (प्र.) असला; अशा प्रकारचा, अशा जातीचा [असा+ला प्रत्यय]

अशेष—वि. ज्याची बाकी-शिल्लक उरत नाही असा; निःशेष; संपूर्ण; सगळा; सर्व; अवघा; अशेष पहा. 'द्विधा केली अशेषे।' [सं.]

अशोक, अशोग—उ. १ एका वृक्षाचे नांव, ह्याची पाने आंब्याच्या पानांपेक्षा लंब व कुळीं असून रोमिबंत असतात; ही झाडे देवळांत, बगीचांत लावतात. दाह, गुल्म, उदर, विष, रक्तरोग, क्रियांचे प्रदर वगैरेवर औषधी म्हणून याची साल उपयोगांत आणतात. संस्कृत काव्यांनुय याचा नेहमी उल्लेख येतो. यास गरोदर व्रीने लताप्रहार केल्याशिवाय फुले येत नाहीत अशी समजूत आहे. २ एक बौद्धकालीन मौखिकशास्त्र (सि. पू. ३७३-२१२). ३ एक अरण्य. 'रावणाने सीतेस अशोकवनांत राक्षसिणीच्या

पाहण्यांत ठेविले होते. 'अशोकचनिकान्याय-एखादी गोष्ट करण्याचे अनेक तुल्य मार्ग असतांना त्यांपैकीं अमुकच कां स्वीकारला याचें कारण सांगतां न येणें. जेस-रावणानें सीतेला अशोक वनांत कां ठेविली तर कोठें तरी ठेवावयाची ती अशोक वनांत ठेविली. [सं. अशोक (अशुब्ध) हिं. अशोग.]

अशोधित-वि. १ अशुद्ध; शुद्ध न केलेला; खाणींतून काढलेला व वर कोणतीहि क्रिया न केलेला (धातु). २ शोधून न काढलेला; अज्ञात. [सं.]

अशौभ-वि. न शोभणारा. [सं. अशुभ]

अशौच-न. (प्र.) आशौच. १ सुतक; अपवित्रस्थिति. आशौच पहा. २ मलिनपणा; अपवित्रस्थिति. 'अशौच तो बाधी आणिकां अक्षरां। नाम निदसुरा घेतां तरे ॥' -तुगा २५१३. -वि. अपवित्र; पतित. 'जालों मी अति अशौच।' -विपू १.९०; -एमा १६.३०४. [सं. आशौच]

अशौचक-वि. अपवित्र, 'तोंडाळ, बोडाळ, पतिनिंदक। ते ब्रियेच्या ऐसे देख। अशौचक सबाह्य।' -एमा १७.२०३.

अशौच्य-वि. अशौच; अशुद्ध. 'कां अशौच्या मंत्रें। बीजें कथिलीं।' -ज्ञा ९.१७७. [सं. अशुचि]

अश्म-उ. दगड; अश्मा पहा. **अयुग**-न. पाषाणयुग; जगाच्या संस्कृतीची पहिली अवस्था. [सं.]

अश्मंतक-उ. अपट्याचें झाड. [सं.]

अश्मरी-झी. १ मूतखडा; मूतरोग, मूतकुळ. [सं.]

अश्मसार-उ. १ लोखंड; लोह. २ हिरा. [सं. अश्मन् + सार]

अश्महृदय-वि. पाषाणहृदयी; निर्दय; निष्ठुर. [सं.]

अश्म-उ. १ दगड; पाषाण. 'लिळा पदें देउनि अश्मा। उडरिला' -न्र ६०. २ उत्तरकियेच्या वेळीं ज्या दगडावर तिलांजलि देतात तो दगड; जीवघोंडा. [सं. अश्मन्]

अश्मभूत-वि. (शाप.) दगडाचें रूप पावलेला; दगडासारखे कठिण झालेले; प्रस्तररूप पावणारी (वनस्पति वगैरे). [सं.]

अश्रणी-अशरीरिणी(वाक्) पहा.

अश्रद्-वि. श्रद्धा नसणारा; भाव, भक्ति नसलेला. [अ + श्रद्धा]

अश्रद्धा-झी. १ श्रद्धेचा अभाव; भ्रंवसा, भक्ति यांचा अभाव (ईश्वराच्या ठिकाणीं). २ अप्रीति; नावड; कंटाळा; तिडकारा. ३ गैरविश्वास; अविश्वास. [सं.]

अश्रद्देश्य-वि. श्रद्धा उघेण्यास अयोग्य-नालायक. [सं.]

अश्रफ-वि. थोर; मोठ्या योग्यतेचा; अत्यंत अविजात; इबारमनाचा (माणूस). [अर. अश्रफ]

अश्रफी-झी. एक सोन्याचें नाणें; मोहोर (किंमत छमरें रु. १५); असफा पहा. 'मी दोन अश्रफी कबूल केल्या.' -सुर्य-ग्रहण ३५०. [फा. अश्रफी]

अश्राफ-फ-वि. १ अश्रफ पहा. अभिजात; सम्य; थोर; खानदानीच्या घराण्यातील (माणसे). २ रोहिलखंड, अयोध्या व बनारस या बाजूस हा शब्द काही विशिष्ट हक्क असलेल्या जमीनदारांस लावतात. ३ गरीब (जनावर). 'जमावर मोठे खरं, पण फार अश्राफ.' -**गाय**-निरुपव्री मनुष्य. [अर. शरीफचें अव.]

अश्रायिण-सक्ति, आश्रय करणें. [आश्रयणें अप.]

अश्राव्य-वि. १ न ऐकुं येणारें. २ ऐकण्याला किंवा श्रवण करण्याला अयोग्य (ईश्वर-साधुनिंदा इ०). ३ बीभत्स; अश्लील. [सं. अश्रु+ऐकणें]

अश्रु-उ. असुं; आसुं; रोदन-हर्षादि समर्थी डोळ्यांत जें पाणी येतें तें; सामाशब्द-प्रेमाश्रु, आनंदाश्रु, शोकाश्रु इ०. [सं. तुल० फ्रें. जिप्सी अश्रु.]

अश्रु-वि. सारखे अश्रु गाळणारा; शोच्याचें एक कुलक्षण. **अश्रा**-झी. अश्रु वाहाणें; एकसारखें रडणें; अश्रूंचा पात-धारा, प्रवाह. 'नयनीं वाहत अश्रुधारा' **अनाली**-झी. व्रण; भंगदर; नासूर. **अपात**-उ. १ अश्रूंचा पात-धार-प्रवाह; सारखें रडणें. (किं० चालणें, वाहणें). 'ऐसें बोलां अश्रुपात। नेत्रीं रायाचे चालले।' २ शोच्याच्या डोळ्यांखालील भोंवरा; शोच्याचें एक अश्रु लक्षण. **अपात्र**-न. कांच किंवा भाजेली तांबडी माती (टेराकोटा) यांपासून केलेले एक प्रकारचे भांडे. हीं भांडीं ग्रीक व रोमन थडग्यांतून सांपडलीं असून शोक करणारीं माणसे त्यांत आपले अश्रु गाळीत असत असें म्हणतात. -ज्ञाको (अ) ६०३.

अपिड-उ. अश्रुत्पादक मांसप्रथि. [सं.]

अश्रुत-वि. १ न ऐकलेले; ठाऊक नसलेले; अज्ञात. 'अश्रुत फळे या वेगळीं। श्रवणीं पडतां त्याही फळीं' -यथादि १.१२४२. २ ज्यानें ऐकलें नाही किंवा ज्याला ठाऊक नाही असा; अशिक्षित. ३ वेद न जाणणारा. ४ वेदविरुद्ध; वेदानें विहित न केलेला; वेदास असंसत असा; अज्ञान; वेदबाह्य. ५ करारानें-क्षपणें-प्रतिज्ञेनें स्वतःला बांधून न घेणारा. [सं.]

अश्रुघनीय-अश्रुघ्न्य-वि. स्तुति करण्याला अयोग्य; प्रशंसा करण्याला अयोग्य; अप्रशंसनीय; निंघ. [सं.]

अश्रुली-वि. १ असम्य; अयोग्य; लज्जास्पद; शरम वाटण्याजोगा; अनीतिसूचक-मूलक. २ असम्य भाषा असलेले (वाङ्मय); शिवराळ; गांढळ. [सं. अश्रीर-लील=बोभित्त]

अश्रव-उ. घोडा. एक चतुष्पाद प्राणी; हा मनुष्यास बसावयाचे व गाडी वगैरे ओढण्याचे उपयोगास येतो. [सं. अश्व (अश्व=व्यापणें; अ=नाहीं + श्रव=कुत्रा ?). केंवू अश्व. का. अश्व; ग्री. ह्यप्स; लॅ. इक्वस; लिथुआन. अस्वव; ओल्ड आयरिश इश.]

० **क्रांत (स्थान)**—न. (हृत्) एक पाय समस्थित ठेवणे, दुसरा पाय असतलसंचर करून पाय अंगठ्यावर टेंकून दुसऱ्या पायाजवळ ठेवणे. अडखळणे, वळ उचलणे, झाडाच्या कांथा ओढणे वगैरे दर्शक हे स्थान आहे. ० **खाद्य**—न. ह्रस्वाः; घोड्याचा; अश्वीन. ० **गति**—स्त्री. घोड्याची चाल—गति. ० **गंधा**—ह्या झाडाच्या कांथास आरुंद म्हणतात. ही फार पौष्टिक औषधि आहे. यास आरुंद, अजर्ण, वल्हाड आणि घाटावर आढळते. उंची दोन फूट. झाड ४१५ वर्षे जगते. पाने कोरांटीसारखी असतात. ह्रस्व्याएवढी लाल फळे येतात. पाक धातुपौष्टिक आहे. इतर अनेक रोगांवर याचा पाक गुळवेलीचे सत्व व मध यांबरोबर देतात. ० **गुण**—उ. १ घोड्याचा गुण—धर्म. २ घोड्याचा विशेष सुलक्षण उल्लेख गुण. ० **गुटिका**—घुट-टि-का—स्त्री. एक विवक्षित बाजीकरण (औषध, मंत्रसिद्धि, ताईत या द्वारे). ० **चिकित्सा**—स्त्री. घोड्याचे औषधी उपचार. ० **चिकित्सक**—उ. शालिहोत्रज्ञ; अश्ववैद्य; घोड्याचा वैद्य. ० **दोष**—अशुभ चिन्ह पहा. घोड्याचे तुरुंग. ० **घाटी**—स्त्री. एक वृत्त. याला मंदारमाला असेहि म्हणतात. उ० ' बाचाळ मी नीट पाचारितीं धीट याचा नयो वीट साचा हरी ।—वृत्तरूप ३२. या दोहोंत फरक म्हणजे अश्वघाटीत बारग्या अक्षरावर पदसमाप्ति, तर मंदार मालेत अकराव्या अक्षरावर अस्तंते. मंदारमाला पहा. ० **घाटीयमक**—न. हे मार्गे व पुढे निराळे व्यंजन असल्यामुळे घोड्याप्रमाणे उड्या मारीत चाल्ले आहे असा भास होतो. उ० ' गाजत वाजत साजत आज तया जतन करुनि आणाहो '—भोविराट ६.७५. ० **परीक्षक**—उ. घोड्याच्या शाखांत प्रवीण. ० **परीक्षा**—स्त्री. १ घोड्यासंबंधाने ज्ञान, परीक्षा. २ घोड्याच्या मांसाचे ज्ञान; अश्वमांसज्ञान. ० **भाष**—उ. १ अश्वतेजा; घोडदळ; घोडेस्वारांचे सैन्य. २ घोड्यांचा जमाव, समूह. [सं.] ० **सूत्राम्ल**—न. (इं.) हिप्पूरिक ॲसिड. हे म्ल वनस्पत्याहारी जनावरांच्या मूत्रांत सांपडते. ० **मेध**—उ. सार्वभौम राजाने करावयाचा यज्ञ. हा यज्ञ केल्याने पुढीचे सार्वभौमत्व मिळते व असे शांभर यज्ञ केल्याने इंद्रपद मिळते, अशी समजूत आहे. [गं.] ० **राती**—स्त्री. एक वनस्पति. हिरितालिका पृथ्वीतल पत्रीपैकी एक. ० **वाहक**—उ. सारथी; घोडे हाकणारा; चावूकस्वार. ' जेथ अश्व वाहक आपण '—ज्ञा १.१४०. [सं.] ० **वैद्य**—उ. घोड्यांचा वैद्य; शालिहोत्रज्ञ; घोडाडाक्टर. ० **शक्ति**—स्त्री. घोड्याचे बल, सामर्थ्य. (इं.) हांसेपावर. ० **शाणी-साहणी**—उ. चावूकस्वार; घोड्यांची परीक्षा करणारा; अश्ववैद्य, परीक्षक. ' बोलवोनिया अश्व शाणी । म्हणती घोडे निवडी गा ये क्षणी । '—कथा ४.९. १५. ' जैसा वार उपलणी । वरय करी अश्वसाहणी '—रुमा २०.२१९. [सं. अश्व+म. शहाणा] ० **शाला**—स्त्री. १ घोड्यांची पागा; तबेला. २ घोड्यावर बसविण्यास जेथ शिकवितात ते गृह. ० **शिक्षक**—

शको. १. २९

सारथी—उ. घोड्यांना शिकविणारा; चावूकस्वार; घोडे हाकणारा. ० **शिक्षा**—स्त्री. घोड्यांना शिकविणे, शिक्षा लावणे (गति, चाल वगैरे). ० **सारथ्य**—न. रथ किंवा त्याला जुंभेले घोडे चालविणे—हृत्स्य किंवा गुप्त गोष्टींचे ज्ञान; अश्वशास्त्र; अश्वविद्या; पाड्यावर बसण्याची विद्या. २ घोड्यांच्या प्रकृतीचे निदान किंवा त्यासंबंधी शास्त्र; शास्त्रोक्त. [सं.]

अश्वत्थ—उ. एक झाड, पिंपळ. हा अतिशय मोठा, फार वर्षे वांचणारा व अनेक औषधिसमीची युक्त असल्यामुळे हिंदू लोक यास पवित्र मानितात. धार्मिक संस्कारांविधीत याच्या समिधा वापरतात. ' कल्पद्रुम हन पारिजात । गुणें चंदमुहि वाड विख्यात । तंरि ययां वृक्षजातांतुं । अथत्तु तो मी ॥ '—ज्ञा १०.२३५. —वि. उवापधेत न टिकणारा. ' आणि अश्वत्थ ऐसें ययाते । म्हणती जे जाणते । '—ज्ञा १५. ११०. ० **नारायण**—उ. देवतारूप मानिलेला अश्वत्थ. मद्रासी—कानडी लोकांत हे नांव असते ' अश्वत्थनारायण सूर्यनारायण '—दा ४.५. १३. ० **स्थोधापन**—न. पिंपळास पार बांधून मंत्रांनी जो संस्कारविशेष करतात तो. [सं. अश्व+स्थ]

अश्वस्थ—वि. अस्वस्थ (अप.) ' अश्वस्थ संसार हा स्वस्थ नाही जणा '—यप ५. २१. अश्वस्थ असेहि रूप आहे.

अश्वारी—नी—स्त्री. (गो.) घोडेस्वारांची पलटण.

अश्वसन—आश्वसन पहा.

अश्विन, अश्वीन—उ. चैत्रापासून सातवा महिना; आश्वीन. अश्विनी—स्त्री. १ घोडी. ' म्हणे अश्व करितां जळपान । अश्विनी केवी जाहली । '—जे २१.८५. २ सत्तावीस नक्षत्रांपैकी पहिले. या दोन किंवा तीन तारका समजतात. [सं.]

अश्विनी—कुमार—पुत्र, अश्विनी, अश्विनोदेव—उ. १ देवांचे वैद्य; अश्विनी नांवाच्या अप्सरेचे दोन जुळे मुलगे. २ (ल.) कुशल वैद्य. ' पे सोम्यतेचा बोलेवा । मितो नेणिजे अश्विनोदेवा । '—ज्ञा ११.१४४. ३ एक औषधि मात्रा—रसायन.

अश्वील—अश्वल—अस्वल पहा.

अश्वेत—वि. पांढरे नव्हे ते. [सं. अश्वेत]

अश्वी—वि. ऐशी पहा. [सं. अशीति]

अपट्टाल—वि. ताळतंत्र (बोलणे, करणे इ० कांमध्य) नसलेला; अशुद्ध पहा.

अपाढ—आपाढ पहा

अष्ट—वि. आठ संख्या: सामाशब्द—अष्टगुण, अष्टादश, अष्टविंशति व पुढील शब्द. [सं. अष्टन्] ० **क**—न. १ आठ पदार्थांचे समुदाय. २ पाणिनीच्या व्याकरणाचे (सूत्रपाठाचे) आठ विभागांत त्यांतील प्रत्येक. ३ ऋग्वेदसंहितेचे षष्ठाच्या सोयीकरत

आठ भाग केले आहेत, त्यांतील प्रत्येक. ४ आठ श्लोकांचा समूह; एक काव्यरचनापद्धति. उ० मंगलाष्टकं, करुणाष्टकं. [सं.]—वि. आठ किंवा आठवा. **०कपाळ्या**—वि. १ अष्टांगे—दोन हात, दोन पाय, दोन गुडघे, वक्षःस्थल आणि कपाळ इतक्यांचा उपयोग करूनहि ज्यास काही मिळत नाही तो. २ (ल.) पूर्णपणे दुर्दैवी; आपत्प्रस्त; भद्रा; कपाळकरंदा. **०कर्णिका**—स्त्री कमळाच्या पाकळ्या. 'साक्षं हृदय दिव्य कमळ । जें तेजोमय परम निर्मळ । अष्टकर्णिका अतिकोमळ । मध्ये घननील विराजे ।'—ह ३५.१. **०कुलाचल**—पु. मेरुच्या चारी दिशांस जे भारतादि वर्षे आहेत त्या प्रत्येकाची मर्यादा करणारे (नील, निपथ, विष्याचल, माल्यवान्, मलय, गंध-मादन, हेमकूट, हिमालय इ०) आठ पर्वत. **अष्टकोन—नी-**
-ण-णी—वि. आठ कोन—वाज्र—असलेली, (वरतु, आकृति) **०गंध**—न. आठ मुंगंधी द्रव्ये (चंदन, अगर, देवदार, कोष्को-रिजिन, कुसुम, शैलज, जटामांसी, मुरगोरचन) एकत्र करून केलेले गंध; (साप्ता.) उद्योगे. **०गुण**—वि. आठपत्र. ४ आठ गुण. ब्राह्मणाचे आठ गुण—द्रया, क्षांति, अनसूया, शौच, अना-यास, मंगल, अकांपय, अस्पृहा. वुद्रीचे आठ गुण—शुश्रूषा श्रवण, ग्रहण, धारण, चिंतन, उद्गाहोह, अर्थविज्ञान, तत्त्वज्ञान. **०गोल—गोली**—वि.—कांडापदरांवर वेलवृद्धी काढलेला (चौपदरी शैल). 'कोणासी पागोटें पस्काळा । कोणी मागणी अखोली शोळा —चंचवि. ३०.४१. [सं. अष्ट+गोल] **०गोळी**—झिवि. सर्वतःहेणे; एकंदर **०घाण**—स्त्री. अतिशय दुर्गंधी—घाण. [अष्ट+घ्राण]. **०ताल**—क्षपाताल पहा. **०दल**—ल—वि. आठ पाकळ्यांचे; आठ पानांचे; अष्टकोनी; अष्टभुज. —न. १ कमळाच्या आकाराची काढलेली आठ पाकळ्यांची किंवा भागांची आकृति. 'गमै रचिली उदंडें । अष्टदळे ।—ऋ ७३. २ एक प्रकारची रंगोळी. ३ (ना.) ताम्हण; संध्या पात्र; 'एक अष्टदल आपणा.' **०दाने**—न. अव. आमाप, उद-कुंभ, भूमि, गोदान, शय्या, वस्त्र, छत्र, आसन हीं आठ वस्तूंचीं दाने औषधेदेहिर्कांत थावयाचीं असतात. **०दिक्पाल**—पु. अंत-रिक्षाच्या आठ दिशा पालन करणाऱ्या देवता. जसे—पूर्वेचा इंद्र, आग्नेयीचा अग्नि, दक्षिणेचा यम, नैऋत्येचा नैऋत, पश्चिमेचा वरुण, वायव्येचा मारुत, उत्तरेचा वुदेर (सोम), ईशान्येचा ईश; अष्ट-दिपाल. 'इथेवरी सप्तसागर । मध्ये मेरु महाधोर । अष्टदिग्पाल तो परिवार । अंतरे वेष्टित राहिले ॥'—दा ४.१०.४. **०दिग्गज**—पु. पुरावत, पुंडरीक, वामन, कुसुद, अंजन, पुष्पदंत, सावेभौम, सुम-नीक असे अष्ट दिशांस पृथ्वीचे आधारभूत आठ हत्ती आहेत. [सं.] **०दिशा**—स्त्री. आठ दिशा; दिक्पक्षाचे आठ भाग—पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैऋत्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर, ईशान्य. **०देह**—पु. देहाचे आठ प्रकार—पहिले चार पिढीं व पुढील चार ब्रह्मांडीं. 'स्थूल, सूक्ष्म, कारण । महाकारण, विराट, हिरण्य । अव्याकृत, मूलप्रकृति

जाण । ऐसे अष्ट देह ।'—दा ८.७.४०. **०धा**—वि. आठ प्रकारचे; 'भूतं गुण मेळविजे । त्याही अष्टधा बोलिजे ।' [सं.] **०धामृति**—स्त्री. आठ प्रकारच्या मूर्ती. 'सौली दासमयी लोही लेण्या लेख्याचं सेक्ती । मनोमयी मणीमयी प्रतिमा अष्टधा स्मृता ॥'—एमा २७.९८-१०३; 'शैली, दासमयी, लेण्या, लेख्या, सेक्ती अथवा सुयमेडळी, जळी, स्थळी, अष्टमूर्तिस्वरूप श्रीहरीती पूजावे ।'—अमृतध्रुव ६. अष्टमूर्ति पहा. **०(देह)प्रकृति**—स्त्री. पृथ्वी, पाणी, अग्नि, वायु, आकाश मन, बुद्धि आणि अहंकार मिळून आठ प्रकारे विभागलेली ... प्रकृति. '—गीर ७१५. **०(विध)प्रकृति**—असाहि वाक्प्रचार आहे. सत्व, रज, तम, व मूल पांच तत्त्वे मिळून आठ प्रकारची प्रकृति. 'पंच भूतें आणि त्रिगुण । ऐसी अष्टधा प्रकृति जाण ।'—दा ६.२.१४. **०धातू**—पु. सोने, रेंपे, तांबें, कथीळ, शिसें, पितळ, लोखंड, तिसें (पोलाद). कोणी पोलादाच्या ऐवजी पारा धर-तात. 'अष्टधातु सायने । जेवि वेधिजति स्पर्श ।'—ऋ २०. **०धार**—वि. आठ धारा असलेले. 'तंव तेणें सायचें एक अष्टधार आड धरिलें ।'—कृमुरा २२.९६. **०नायका—नाईका**—स्त्री. १ अव. श्रीकृष्णाच्या आठ आवडत्या पत्न्या—कृष्णगी, रत्नयामा, जांबवंती, कार्दिली (सूर्यकन्या), मिम्वरा (अर्वातिजम्बुता), गार्वाजिती (यज्ञजितकन्या), भद्रा (वैकेयमुपकन्या), लक्ष्मणा (महेंद्रनाथकन्या), २ ईशान्या आठ नायका—उवेशी, मेनका, रंभा, पूर्वचिती, स्वयंप्रभा, भिसेकेशी, जनवदमा, पुताची (तिलोत्तमा). 'अष्टनायिका येजनि । सर्वां वरीं नृत्य करिती ।'—ह २६.२२८. ३ (साहित्य) वासरुसज्जा, विरहोत्कंठिता, स्वाधीनभर्तुका, कल-हातरिता, खंडिता, विप्रलब्धा, प्रेषितभर्तुका, अभिसारिका. **०नाग**—पु. आठ जातीचे सर्प—अनंत, वासुकी, तक्षक, कर्कोटक, शंख, कुलिक, पद्म, महापुत्र. **०पत्री**—वि. १ कोणत्याही विशिष्ट आका-राच्या (काऊन, डेमी) छापावाक्याच्या कागदाचीं आठ पुंते होतील अशा तऱ्हेने घडी पडणारे छापलेले (पुस्तक) (ई.) ऑक्टव्हो. 'पांच पांचशें पानांचे अष्टपत्री सांचाचे एक एक पुस्तक. **०पद्**—पु. १ कोळी वर्गातील प्राणी—गोचीड, सुतकिडे, विंचू, कातीण वगैरे. (ई.) अर्कनडा. २ आठ पायांचा काल्पनिक प्राणी. **०पद्री**—वि. आठ-पदरांचा (शेला), आठरांचा (माळ), आठ पेडांची, धाग्यांची (दोरी) [सं. अष्ट+पल्लव] **०पद्री**—स्त्री. १ आठ पदांचा समुदाय. २ आठ चरणांचे एक कवन; कविताप्रकार. **०पाकळ**—न. (लुत). आठ पाकळ्यांचे फूल **०पाद**—अष्टपद पहा. **०पुत्रा**—वि. आठ पुत्र आहेत विला अशी (स्त्री). सौभाग्यवती स्त्रीला अशा आशीर्वाद देतात. **०पुत्री**—स्त्री. विवाहामध्ये बघूला, काढाला हळद लावून नेसावयास दिलेले शुभ वक्र. तिला पुकळ अपत्ये व्हावीत या इच्छेचें थोतक. 'फेडिले मायेचें वधूवक्ष । अष्टपुत्रा पीतार । नेसली कृष्णमय स्वतंत्र । तेणें सुंदर होमली ।'—एरव १४.१५. **२४०** अष्टपुत्री

मेहुणीकुत्री. ० पैलू-वि. १ ज्याला आठ पैलू (बाजू) आहेत असा (हिरा, रत्न). २ (ल) हुंकार; कलाभिज्ञ; व्यवहारचतुर हलकें होणें; ४ प्राप्ति=सर्व प्राण्यांच्या इद्रियाशी त्या त्या इंद्रि- (इसम). ० पैलू माळ-(गोफ) स्त्री. घोळाच्या गळ्यांतील दागिना; आठ पैलू असलेल्या मण्यांची माळ किंवा आठ पदर असलेली माळ. ० प्रकृति, ० विषयप्रकृति-अष्टधाप्रकृति पहा. ० प्रधान-पु राज्याकारभारांतील आठ प्रधान-प्रधान, अमात्य, सचीव, मंत्री, डबरी, न्यायाधीश, न्यायशास्त्री, मेनापति. अष्टप्रधानांची पध्दत शिवाजीने सुरू केली. काहीं जण वैद्य, उपाध्याय, सचीव, मंत्री, प्रतिनिधी, राजाज्ञा, प्रधान, अमात्य हे आठ मंत्री समजतात 'प्रधान अमात्य सचीव मंत्री। डबरी न्यायाधिश न्यायशास्त्री ॥ सेनापती त्यांत असं मुजाना। अष्टप्रधानीं नृप सुख्य जाणा ॥' हा श्लोक रूढ आहे. ० फली-छो, ० फळ-फल-स्त्री. अटोफळी पहा. ० भार-पु. ८००० तोळ्यांचा एक भार. अग्रे आठ भार. 'नित्य सर्वे अष्टभार सुवर्ण। सूर्यासम प्रभा परिपूर्ण।' -हृ २५. १५. ० भाव-पु अव. (साहित्य). शरीराचे सत्वगुणाचे आठ भाव, प्रकार-स्तंभ, स्वेद, रोमांच, स्वरभंग किंवा वैखर्य, कंफ किंवा वेपथु, वैषम्य, अश्रुपात, प्रलय. पयां-कंफ, रोमांच, स्फुरण, प्रमाथु, स्वेद, हास्य, लास्य, गायन. -हंको. 'आठवीया दिवशीं नाश अष्टभावा। अद्र्यासुभवासुखें राहो ॥' -व ११०. 'अष्ट-भावे' होऊनित् सद्गद। आनंदसमय जाहला ॥ ० भैरव-पु. भैरव ही शिवगणांतील स्वतंत्र देवता असून तिची पुढील आठ स्वरूपे आहेत-असितांग, संहार, रुद्र, काल, क्रोध, ताम्रवृद्ध, चंद्रवृद्ध, महा. यांतील काहीं नांवांपेवजी कपाल, रुद्र, भीषण, उन्मत्त, कुपति इत्यादि नावे येोजिल्लीं आढळतात. ० भोग-पु. आठ प्रकारचे भोग.-अन्न, उदक, तांबूल, पुष्प, चंदन, वसन, शय्या, अलंकार. ० म-वि. आठवा. -स्त्री. अष्टमा. ० मंगल-वि. (विरु) अष्टमंगल. १ ज्याचे तोंड, शेपट, आठगा, छाती व चार स्तंभ शुभ आहेत असा; कित्येकांच्या मते ज्याचे पाय, शेपट, छाती व दृष्टण शुभ आहेत व जो कठिप्रदेशी भोवऱ्यानी युक्त (नवांफित) असून ज्याच्या कपाळावर कमलाकृति केसांचे वेढेले असते असा (घोडा). २ (सामा.) आठ शुभलक्षणांनी युक्त असा (घोडा). -न. पुढील आठ मंगल वस्तूंचा समुदाय-ब्राह्मण, अग्नि, गाय, सुवर्ण, घृत, सूर्य, जल व राजा. काहींच्या मते सिंह, श्वभ, गज, पूर्णोदककुंड, व्यजन, निशाण, वाघे व दीप (राज्याभिषेकाच्या समर्थी या अष्ट मंगलद्वारक वस्तू लागतात). ० मंगलघृत-न. वेखंड, कोष्ट, ब्राह्मी, मोहऱ्या, उपलसरी, सेंपेलोण, पिंपळी व तुप या औषधांच्या मिश्रणांने विषियुक्त वनविजेले तूप. हे बुद्धिवर्धक आहे. -योर २.६७० ० महारोग-पु. आठ मोठे रोग-वातव्याधि, अस्मरी, कृच्छ्र (किंवा कुष्ठ), मेह, उदर, भयंदर, अग्नी (मुळव्याध), ध्रुव, अर्क, अग्नि, दोष, वसु, विभावसु अर्गी नावे आढळतात. संप्रहणी. महारोग पहा. ० महामसिद्धि-१ अणिमा-शरीर अत्यंत

सूक्ष्म होणें; २ महिमा-शरीर मोठें होणें; ३ लघिमा-शरीर वजनात हलकें होणें; ४ प्राप्ति=सर्व प्राण्यांच्या इद्रियाशी त्या त्या इंद्रि- यांच्या अकिष्ठात्री देवतांच्या रूपाने संबध वडणें; ५ प्राकाश्य=एकून ठाऊक असलेल्या व स्वर्गादि पारलौकिक स्थानी, व दिसण्याजोगे इहलोकच्या स्थानी भोग व दर्शनाचे सामर्थ्य येणें; ६ ईशिता=शक्तीची, मायेची व तिच्या अंशाची ईशाच्या ठिकाणी व इत- रांच्या ठिकाणी असणारी प्रेरणा; ७ वशिता-विषय भोगीत असूनहि त्यांच्या ठिकाणी आसक्त न होणें; ८ प्राकाश्य=ज्या ज्या मुखाची इच्छा करावी तें तें मुख अमयादि प्राप्त होणें. -एमा १५. ६२ ते ६७. ० मयांदागिरी-पु. आठ मोठे पर्वत-हिमालय, हिमकूट, निपथ, गंधमादन, नील, शैल, शृंगवान व सारववान. हे जेवुडीपात असून ते त्यांनील नऊ वर्षां(भाग)च्या मयांदा आहेत. ० मांगलय-न. त्रैवर्णिकांचा एक संस्कार. अठरांगे पहा. ० मातृका-स्त्री. आठ ईश्वरी शक्ती-ब्राह्मी, मांश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इंद्राणी, कौबेरी, चासुंडा. सामान्यतः कौबेरी सोडून या सात असतात. विवाहादि मंगलप्रसंगी यांची प्रजा करतात. 'वेगे आल्या अष्ट मातृका। एकी चडिल्ली वृत्तिका। वाराही ते सुकरमुखा। वन्हाड देखा निघाले ॥' -एकव १४.५.८. ० मांश-पु १ आठवा अंश; भाग. २ (वैद्यक) ज्वर नाहींसा होण्यासाठी आठभाग पाणी-च्छे- सात भाग आठवून एक अंश उरवितात तो काढा. ० मन्थी-पु. चांद्रमासांतील प्रतिपदेपासून आठवी तिथि; या महिन्यातून दोन येतात-शुभ व वय. ० मूर्ति-स्त्री पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, सूर्य, चंद्र व भूतत्त्व या परमेश्वरांच्या आठ मूर्ती; शंकर; महादेव, अष्टधामूर्ति पहा. ० यांगिनी-स्त्री.अव आठ योगिनी; पार्वतीच्या सख्या; या शुभाशुभ फल देणाऱ्या आहेत-मंगला, पिपला, धन्या, ब्रामरी, भद्रिका, उल्का, सिंहा, मेकटा. दुसरा पाठ-माजनी, कपुरा तिलका, मलयगंधिका, कौमुदिका, मेरंडा, माताली, नायकी, जया (शुभाचारा) यांत कधी कधी नृपक्षणा, मुनंदा हींहि नावे आढळतात. ० वक्र-अष्टावक्र पहा. ० वर्ग-पु. १ आठ औष- धांचा समुदाय-क्षपम, जीवक; मेर, महामेर, फ्रिड, वृध्द, काकोली, क्षीरकाकोली. २ सौजीववनांत मातृभोजनांत भोजनाच्या वेळीं आठ मुंज्या मुलांना भोजनास घोलावितात ते क्रमे ० वर्ग-ग्र्यां-पु. अष्टवर्गास जेवणारा वड; उपवनयाच्या दिवशी मातृ- भोजनाच्या वेळीं आठ वड भोजनास घोलावितात ते प्रत्येक. ० वर्ग-ति आठ वेंग वगची (कुमारिका), (त्यावरून लमाला योग्य झालेली) उपवर. ० वसु-पु अव. प्रतिमन्वंतरांतील आठ वस्- चाल मन्वंतरांतील धर्मकृपि व दसकन्या वसु यांचे पुत्र-धर, धुत्र, सोम, आप, अनिल, अनल, प्रत्युष, प्रभास भागवतांत द्रोण, प्राण, ध्रुव, अर्क, अग्नि, दोष, वसु, विभावसु अर्गी नावे आढळतात. 'इंद्र चंद्र वरुण कुबेर। अष्टवसु गंधर्वकिन्नर।' -हृ २५. १४१.

•वायन-न. आठ वस्तूंचें दान; हळकंड, सुपारी, दक्षिणा, खण, सुप, कंकण, धान्य, कांचमणी, या आठ पदार्थांचें वायन (वाण) सोभाग्यसंपादनाथे लक्षांत आठ ब्राह्मणांपैकीं प्रत्येकाला वषुकड्डून दिल्ले जाते. •विध समाधि-स्त्री. समाधियोगाचे आठ प्रकार-यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि.

•विधा शृंगारनायका- (साहित्य) अष्टनायका पहा. •विनायक-पु. अव. गणपतीचीं आठ स्थाने-१ मोरेश्वर गणनाथ, (जेजुरी नजीक मोरगांव जिल्हा पुणे). २ बळाछेत्र (मूळ मुरुड हल्लीं पाली, खोपवली नजीक-जिल्हा कुलाबा). ३ विनायक (कजेंत नजीक मड-जिल्हा कुलाबा). ४ चिंतामणी (लोणी नजीक थेऊर-जिल्हा पुणे). ५ गिरिजात्मक (जुन्नर नजीक लेण्यात्रि-जिल्हा पुणे). ६ विष्णेश्वर (जुन्नरनजीक ओशर-जिल्हा पुणे). ७ गणपति (नगर सडकेवर रॉजगगांव-जिल्हा पुणे). ८ गजमुख (दोंड नजीक सिध्द-टेक-जिल्हानगर). •विवाह-पु. विवाहाचे आठ प्रकार-१ ब्राह्म=सालंकृतनव्यादान; २ गार्ग्य=उभयतांच्या अनुमतीन; ३ राक्षस=जवरीनें कन्या हरण करून; ४ दैव=यज्ञप्रसंगीं कृतिज्ञास कन्यादान करून; ५ आर्ष=गाय, बैल घेऊन कन्यापंग; ६ प्राजापत्य=धर्माचरणार्थे कन्यापंग; ७ असुर=झुल्लू घेऊन; ८ पेशाच=कन्या चोरून आणून पत्नी करणें. सविस्तर माहिती धर्मसिध्द परिकेदर ३ पूर्वांचे पहा.

•सात्विक भाव-अष्टभाव पहा. •सावध-वि. पुळळ गोष्टींकडे एकदम लक्ष पुरविणारा-देणारा; अष्टावधानी. •सिद्धि-अष्टमाहा सिद्धि पहा. 'अष्ट सिद्धि चामरें घेऊनी। वरी वारिती अनुदिनी।' -ह १.१५. •सृष्टि-स्त्री. काल्पनिक, शाब्दिक, प्रत्यक्षा, चित्र-लेपा, स्वप्नी (स्वप्नसृष्टि), गंधर्वा, ज्वरिका (ज्वरसृष्टि), दृष्टि-बंधना. -दा ६.६.५१. [सं.]. •क्षार-पु. पळस, निवडुंग, सज्जी, अघाडा, हई, तीळ, जव व टाकणखार.

अष्टाकपाल-पु. ४ ज्योतिष आठ खापरिच्या तुकड्यांवर भाजलेल्या पुरोडाशाचा हवि देतात तो याग. २ तो पुरोडाश. [सं.]

अष्टांग-पु. १ शरीराचीं आठ अंगां-दोन हात, उर, कपाळ, दोन नेत्र, ग्रीवा, कटि; दुसरा पर्याय-दोन हात, उर, भाल, दोन पाय, दोन गुडघे; तिसरा पर्याय-दोन हात, दोन पाय, दोन गुडघे, वाचा, मन; चौथा पर्याय-हात, पाय, गुडघे, छाती, मस्तक, दृष्टि, मन, वाणी. -एमा २०.२९१ २ (सामा.) सर्व शरीर; संबंध देह. अष्टांगी पहा. 'आरोग्यता तुका पावला अष्टांगी।' -तुगा ३९.५८. ३ अष्टविध समाधि पहा. 'अष्टांग अभ्यासिला योग तेण।' -झा ९. ४२२. ४ आठवट. ५ वैद्यकशास्त्राचे आठ भाग:-शल्य, शालाक्य, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्य, अवदंत, रसायनतंत्र, वाजीकरणतंत्र. ६ स्मृतीचीं अष्टांगं-कायदा, न्यायाधीश, पंच, लेखक, ज्योतिष, सोनं, अग्नि, पाणी. ७ पुंजर्जी अष्टांगं-पाणी, दूध, तूप, दही, दभे, तांदूळ, जव, सपेप. ८ मैथुनाचीं

अष्टांगं-स्मरण, कीर्तन, झोडा, दर्शन, शुभभाषण, चिंतन, निश्चय, संयोग. ९ श्रुतीचीं अष्टांगं-श्रुत्यार, श्रवण, ग्रहण, धारण, चिंतन, उद्घापोह, अष्टविज्ञान, तत्त्वज्ञान. •नमन-पात-प्रणाम-न.पु. हात, पाय, गुडघे, वक्षस्थल, मस्तक, दृष्टि, मन व वाणी हीं आठ अंगं जमीनीवर टेकून नमस्कार करणें. अतिशय आदराचीं नम्रतापूर्वक नमस्कार. -एमा २०.२९१. •योग-अष्टविध समाधि पहा. 'येक सांगती अष्टांगयोग। नाना चक्रे ॥' -दा ५.४.२८. •लवण-न. पादेलाग, ओवा, आमसुलें, आम्लवेतस हीं एकएक भाग, दाल-चिनी, वेलदीरो व मिन्यें हीं अर्धा भाग व साखर सर्वांच्या बरोबर घालून केलेलें चूर्ण. हें अमिदीपक आहे. •साधन-अष्टविध समाधि पहा. 'योगी करिती अष्टांगसाधन। त्यांतीही नव्हे ऐसे दर्शन।' -ह ८.१८२. [सं.]

अष्टांगीं-क्रि.वि. अष्टांग (सप्तमीत प्रयोग) सर्व शरीरांत देहांत (अकरणरूपी प्रयोग). (क्रि० नसणें). 'मी इतका उपदेश केला परंतु त्याचे अष्टांगीं नाही' [अष्टांग]

अष्टादश-वि. अठरा. •धाय्य-पुराण-उपपुराण-अठरा धान्ये वगैरे पहा. •पदं-न.अ. गयस्त्रिंश विष्णुपदाश्रय-कदयप, अगस्ति, कौच, मंतंग, कण्व, दधीच, गणेश, कार्तिकेय, ब्रह्मा रुद्र, इंद्र, सूर्य, चंद्र, व आहवनीय, दक्षिण, गार्हपत्य, सभ्य, आवसथ्य, (हे अग्नि), या अठरा पदांवर पिंडप्रदान करावें लागतें. हीं अठरा पदं म्हणजे खडकावर पावलाच्या आकृतीचे काळे डाग उमळता आहेत. हीं पावले अति सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यासच दिसतात. [सं.]

अष्टाधिकार-पु. अव. १ (अ) जलाधिकार-प्रवाशांना व सरकारी नोकरांना पाणी पुरविण्याचा अधिकार. (आ) स्थलाधिकार-अनेक प्रकारच्या वस्तीच्या जागा ठरविणें व दाखवून देणें. हा पाटलाचा अधिकार. (इ) ग्रामाधिकार-लहान गांवांतील व्यापार व सामान्य धंदे यांची देखरेख करणें. (ई) कुललेखन-रयतेचा सरकारी हिसोब ठेवणें व सरकारी दप्तर सांभाळणें-हें कुळकण्येंचें काम. (उ) ब्रह्मासन-वेलिफाचा अधिकार. (ऊ) दंडविनियोग-मामलेदाराचा अधिकार. (क) पौरोहित्य-ग्रामोपाध्यायाचे किंवा कुलोपाध्यायाचे काम. (कृ) ज्योतिष-ग्रामज्योतिषाचें काम; जोसक्री. या अधिकाऱ्यांचेच रुढ असलेलीं नांवें-कोळीपणा, पाटिलक्री, देशमुखी किंवा महाजनकी, कुळकरण, वर्तकी, धर्माधिकार, उपाधिकार किंवा भटपणा, जोशीपणा. २ (ल) स्नान, शौच, भोजन, निद्रा, वसन वगैरे शरीराच्या दैनिक विधीनाहि धंदें हा शब्द योजितात. 'एका खणाचे सोलीत सगळे अष्टाधिकार कलं म्हणतां ते होतील कसे?' ३ राज्यादिसंबंधीं प्रधानकी, सेनापत्य इ० एक सर्वाधिकार; गडदी, कारकून वगैरेकडून होणारी कामें. 'नारु एक असला म्हणजे दुसरा गडी, कारकून, मोतदार इ० कोणी नको सगळे अष्टाधिकार एकटा सांभाळी' [सं.]

अष्टावक्र, अष्टवक्र—वि. १ या नांवाचा कहोड ऋषीचा मुल्ला; (गभीत असतां बापास अध्ययनांतील चुकीबद्दल यांचे दिणविले म्हणून त्यांच्या शापाने हा आठ ठिकाणी वांकडा झाला. त्यावरून) आठ ठिकाणी वांकडा. २ (ल.) कुहप; विहूप; विलक्षण दिसणारा (इसम, वेढव वस्तु).

अष्टावधानी—वि. अनेक गोष्टींकडे एकदम लक्ष पुरविणारा किंवा अवधान देणारा. अष्टावध पहा. [सं. अष्ट+अवधान]

अष्टासू—न. अष्टकोण-न; अष्टकोनाची आकृति. -वि. अष्टकोनी. [सं. अष्ट+अस=कोन]

अष्टाक्षरी—स्त्री. १ एका छंदाने नांव. काही अंभंग व ओव्या अष्टाक्षरी असतात. गायत्री छंद हाचि अष्टाक्षरी असतो. औट-चरणौ, त्रिचवणी असे अष्टाक्षरीचे काही प्रकार आहेत. 'विरोन जो सुरेलें । भल्यांत तो सुरेल २। विरेचिना सुरेचिना । भल्यांत तो सुरेचिना ॥'—दावि ७७६. २ मद्रास इलाख्यांतील (सातानीची) एक जात. 'ओं नमो नारायणाय' या अष्टाक्षरी मंत्राच्या प्रभावावर त्यांचा विश्वास असतो. **०मंत्र**—पु. १ आठ अक्षरे ज्यांत आहेत असा मंत्र. 'ओं नमो नारायणाय' २ (ल.) 'कसें कहे काय करे' हा आठ अक्षरांचा मंत्र; अतिशय दारिद्र्य, मोठे संकट किंवा अडचण प्राप्त झाली असतां असे शब्द तोडून निघतात. 'त्याला हे उदाहरण सुटत नाही, तो अष्टाक्षरी मंत्र जगीत वसला आहे.' **अष्टदळ**—(व.) अष्टदळ पहा.

अष्टोद्दर्श—वि. (पाठघात) १०८ संख्या. [सं. अष्टोत्तर-शत]

अष्टोपद्वीप—न. पृथ्वीवरील आठ उपद्वीपे—स्वर्णप्रस्थ, चंद्र-शुक्ल, आवर्तन, रमणक, मंदरहरिण, पांचजन्य, सिंहल, लंका.

अष्टोप्रहर, अष्टोप्रहर—किवि. रात्रेदिवस; अखंड; सतत; निरंतर (दिवसाचे आठ प्रहर यावरून).

अष्टोविवाह—अष्टविवाह पहा.

अठ्ठी—स्त्री. गांठ; अठ्ठी; गठोळी. 'जे मागुनी होय गर्भे-इच्छा। गर्भकोश वाढे मासांमासां। तें आठो पडे शुद्धांश। स्तन-क्षीरासी ॥'—कथा ५.७.१२२. [सं. अठ्ठि=बी, अठ्ठी]

असक—असका पहा. 'विवेचुनिया पाहिले असक।'—दावि ८१.

असकट—वि. १ वारंवार. २ (ल.) वारीक. 'कणिक चाळवी असकट पाखडून सांगवें कसपट। होईल परिपाक चोखट। पूर्ण-पुरिया सिध्दलाडू ॥'—एकस १८.५०. [सं. असकृत्]

असका—वि. एकटा. 'कृष्ण असकाचि सापडे।'—उभा २९. [सं. अ+सखिन्-सखा]

असका-के—वि. १ सर्व; सगळे; एकूण एक; एकंदर. 'त्रिलोकीचे पाप असके।'—एभा २७.३९८. २ सर्वांतील प्रत्येक किंवा

सर्व एकदम. 'आतां उठाउठी। असेकेयां ब्रह्मगोलकां देहुन मोठी।'—शिख ९११. 'तो तूं परब्रह्मचि असके। मज देवें दिशलासि हम्नां-दके।—झा १०.३२२. [सं. आसप्त, प्रा. आत्मग, आसका, असका.]

असकृत्—किवि. वारंवार; पुनःपुनः; अनेकवार. [सं.]

असक्त—वि. विरक्त; उदासीन. [सं.]

असंख्य, असंख्याक-त, असंख्येय—वि. १ अगणित; अगण्य. 'आतां शब्दब्रह्मी असंख्याकें।'—झा १०.३०. २ न मोजलेला; न गणलेला. [सं.]

असंग—पु. संग-संगतीचा अभाव. -वि. १ सर्वसंग परित्याग केलेला; संन्यासी; विरक्त. २ एकटा; एकलकोंडा; कोणाची संगत, जोड नसलेला; संगतीला कोणी नसलेला. ३ संगति न करण्याजोगा; संगतीस अयोग्य. म्हणू असंगाशी संग प्राणाशी गांठ. [अ+स+गम्]

असंगडी—असंगडी पहा.

असंगत—वि. १ असंबध्द; विंगमत; संदर्भ जुळत नाही असे (भाषण-विचार). २ अयुक्त; अयोग्य; विपरीत (वतणूक, वतन).

असंगति—स्त्री विसेंगतपणा; असंबध्दता; अयोग्यपणा—भाषण, विचार यांचा. [सं.]

असंगोत्र—वि. भिन्न गोत्राचा; स्वगोत्रातील नव्हे तो; समान गोत्रातील नव्हे तो. [सं.]

असंगंध—पु. अश्वगंधा; आस्कंद. [सं. अश्वगंधा, हि. अस-गंध]

असंगड-डी—पु.स्त्री. अयुक्तता; अशक्यता; विरुद्धपणा. 'प्रकृतिपुरुषांची कुलवाडी। सांघतां देखे असंगडी।'—राज्ञा १३. ५७२. [सं. अ+सम्+घट्]

असंचळ—न. (गो.) स्वेरबुद्धि. [सं. अ+स+चल्]

असंजाळ—पु. (कों.) खोटा, मिथ्या आरोप—आळ. [सं. असत्+जाल]

असट—वि. पातळ; सरवरीत; विलंबिलीत; रबरवीत; पाणी अधिक झाल्यामुळे ज्याचा गोळा बनत नाही असे (पीठ, भात वेगरे) [सं. आ+सक्त] **०भाजी**—स्त्री. पिडाबरोबर दिजविलेली भाजी; गोळाभाजी.

असट—वि. आयकत; गुरफटलेले. 'धरितां इच्छा दुरी पडे। पाठी सोहळे उदासा। म्हणजेन असट मन। नका वृण सांगतो।'—पुणा ३२९३. [सं. आ+सक्त]

असडणें—उक्ति. १ हिसका देऊन ओढणें; हिसकणें; खेचणें (इंद्रिय, अवयव इ.). 'कीं हृदयीं भावि खयोत। असडोनि आदिल खालीं पाडे।'—कीं दुःखयाप्राच्या असडून होटी। माये भेटी केली अस।'—नव २२.५०. २ सुपाने विशिष्ट प्रकारें

हिसक देऊन गदळ काढणें; कणी वंगेरें काढणें; नीट करणें; स्वळ करणें. ३ असडा, हिसडा देऊन-जोरानें आपटणें; (खाली, वर) आदळणें. हांसडणें पहा. ४ एकदम, खाडकन फटकावणें (चावूक वंगेरें). ५ धुतारणें; मुंडणें; भोंदणें; लवाडीनें-ठकवून उपटून नेणें (पैसे, माल वंगेरें). ६ (शाप किंवा अपवाद यांचा) भडिमार करणें. ७ खाली पडणें. [सं. आ+तूट्. आसट् ध्व.].

असडा—पु. १ एकदम-चटकन दिलेला जोराचा हिसका, हिसडा (अवयव-पात्राला); असा हिसका वसल्यासुळें होणारें दु.ख. (किं० देणें, बसणें). एकदम हिसकणें, फटकावणें, उडविणें (चावूक, दोरी वंगेरें); एकदम धरणें, पकडणें. २ पिळवटणारा कप; तिडीक; वेणा; आंचका (बुडणारा, फांशी जाणारा, गुदमरणारा किंवा मरावयास टंकलेला जसें करतो तसा). (किं० देणें, येणें); ३ धक्का; धडकी; तडाखा (व्यापारांत, पिकासंबंधानें) सोसावें लागणारें सुकसान-तोडा; (किं० बसणें). [असडणें]

असडा-डी-डीक—वि. १ न सडलेला; न कांडलेला; उसळतां न कुटलेला; स्वच्छ, पांढरा न केलेला (तांदूळ, धान्य वंगेरें). २ (ल.) अशिक्षित; बेहिसत; बळण नसलेला; असान्य; असंकृत; अशिक्ष; अपेट; अडाणी; गांवढळ; अज्ञानी. 'तुम्ही फार असडी आहांत.'—नामदेव नाटक १०. [असडणें]

असडी, असडी—१. १ जखमेवर वसणाऱ्या माशांनां, केलेली विट्रा; क्षतादिकांवर माशा वसल्यासुळें त्यांत होणारी कृमींची उत्पत्ति; सडण्याची-कुजण्याची क्रिया. (किं० पडणें; घालणें). २ (काहींच्या मते) जखमेंतील कृमी किंवा त्या उत्पन्न करणारी माशी. [सडणें ?]

असण-णा-असणी—पुत्री. असणयाचें भाड. याच्या फांथा मोठ्या व लांबट असून लांकूड इमारतीस उपयोगी पडतें. मूत्र, संप्रगही व कुट इत्यादिकांवर गुणकारी. [सं. आसन]

असणें—अक्रि. १ बर्तणें; अस्तित्वांत असणें; जिवंत असणें; जगणें. २ राहणें; वास्तव्य करणें; मुकाम—बस्ती करणें; म्हणें. १ असून अडचण नसून खोडवा. २ अमल्या दिवशीं दिवाळी नाहीं तेव्हां शिमगा. [सं. अम्-राहणें]

असत—न. असत्यपणा; अविनाशी पदार्थ. [सं. अन्सत्]

असत—वि. असंय; अस्थिर. 'जेस वाहतें पाणी जाय वेणें। तैसेंचि आणिक मिळे मागें। तेवीं असंतचि असिजे जणें। मानिज संत'—झा १५.१३३.

असंत—वि. १ अविद्यमान; खोटी. असत् पहा. 'म्हणोनि हें असंतचि सरें'—परमा १०.२४. २ लबाड; नास्तिक; संत नव्हे तो. ०.पण-ता-नशी. १ नास्तिकपणा; असाधुश्रुति. 'ज्याचेनि वाक्यें असंतता। निःशेष माझे तत्त्वा। त्यासीं फा ग सद्गुहता। वेदशास्त्राची प्रतिपाद्य'—एसा ३.२८७. २ असत्कर्म; मिथ्यात्व;

खोटेपणा. 'तैसे एकचि गुणेंवीण। संतचि परि असंतपण।'—झा १७.३९०. [असत्-संत]

असता—वि. १ असणारा; असलेला. 'कीं असते आपुले डोळे। आपण झाकीं'—झा ६.७३. ज्याच्याजवळ कांही अर्थ आहे असा; संपत्तिमान; गंवबर; ऐतदार; ऐवजदार. म्हणें असल्याचे विकार नसल्याचे घोरंकार=जो श्रीमंत आहे त्यास चैनी कराय्याशा वाटतात व परीवाला काबाडकट करावे लागतात. २ समर्थ; क्षम; योग्य; लायक; उपयोगी; कामाचा. म्हणें अमल्याचा बाप नसल्याची आई=मिळविता किंवा कामाचा मुलगा बापाला आवडतो पण ज्याला कांहीं मिळत नाही, जो कांहीं उद्योग करीत नाही, असा मुलगा फक्त आईलाच आवडतो. ०.करी—(माण.) पैसेवाला.

असती—छी. १ साध्वी किंवा प्रतिपत्ता नव्हे अशी छी; कुलटा; जारिणी. 'हरणार असु ह्रदिनि वसु तदनिर्लपित न गणिका तसी असती।'—मोसभा १.६१.—वि. दुष्ट; नीच; वाईट. 'ज्यांची मति, सोडीना दुराग्रहा असती।'—मोकर्ण. १.२५. [सं.]

असंतुष्ट—वि. १ नाखूष; असमाधानी; अतुष्ट. २ गैरमजी झालेला; रुष्ट. [सं.]

असंतूत—वि. (शाप.) पुर्ण न भरेलें; कणांत कण न विरलेलें; पूर्णपण न मुरलेलें; असंप्रकृत; (इं.) अनसंतुष्टोद. 'हे (आळिडहाईट) असंतूत असल्यानें साक्षात् दोन एकमूल्यतत्त्वांची किंवा मूलकांशी संयोग पावूं शकतात.'—संप्र २.१६. [सं.]

असतेपण—न. अस्तित्व; असणेपणा; जगणें; असणें. 'माझें लपो असतेपण। नांवरूपासी पडो खंडन'—'तेणें असतेपण आह्वाच'—झा ८.३१. [सं. असु]

असंतोष—पु. १ नाखुषी; इतराजी; खेद. 'याचकांनीं किती मागितलें तरी मला असंतोष नाही.' २ असमाधान; अतुष्टता. ३ (राजकीय) प्रजेच्या मनाची अस्वस्थता; अशांताता; कलबिचल—खळबळ होण्याची स्थिति (इं.) अनुरेष्ट. 'असंतोष हा सर्वे भावी उत्कर्षाचें, प्रयत्नांचें, ऐश्वर्याचें व मोक्षाचें बीज आहे. हा जर आणण सर्वोर्नी नष्ट केला तर या जगांत व परलोकांत देखील आपली धडगत लागणार नाही.'—टिप्पू १२. [सं.]—मी—वि. नाखूष; अतुष्ट; असमाधानी; समाधान पावण्याला कटिण; हांवरा; लोभी.

असत्—वि. १ खरें नव्हे तें; खोटें; असत्य; मिथ्या; अवास्तव; विनाशी; ज्याला अस्तित्व नाही तें; काल्पनिक; अस्सल नव्हे तें. 'तसी सत् ना असत् होये।'—झा १५.८१. 'तरी सळख्छें येणें। आदनि असताचें नाणें। दाविजे अव्ययवाणें।'—झा १७. ३८०. [सं.] २ वाईट; दुष्ट; असाधु; खटधाल. ३ अन्याय्य; अयोग्य; सामाशब्द—असन्मित्र=खोटा मित्र, प्रसर्गी उपयोगी न पडणारा मित्र. असद्विधा=ऊविधा; पिशाचविधा; दुःशास्त्र. असन्मार्ग=कुमार्ग, अनिष्ट-वाईट मार्ग; असद्व्यापार=व्यवहार=वाईट-

मूखेपणाची कमें—प्रधात. असद्भाव=दुष्टस्वभाव. असत्कर्म; अम-
त्पथ; असत्यपुत्र; असत्संसर्ग; असद्विचार; असदाचार; असदृष्टि
६० [सं.]

असत्कार—प. अनादर; अवज्ञा; अपमान; असन्मान; अव-
हेलना. [सं.]

असत्काळ—स्त्री. (कों.) अनिष्ट-दुष्ट-अन्यायाचा काळ;
ज्यांत दुरुष्णी पुरुषांची प्रतिष्ठा व सद्गुणी पुरुषांना देन्य असते
अशा तऱ्हेचा विपरीत काळ-दशा. धव्याचार, मचमच, दन्यावस्था,
यांचे प्राबल्य मानल्यामुळे दुःख करतांना हा शब्द योग्यतात.
[सं. अमृत+काल]

असत्प्रायस्वर—(संगीत) विवादी स्वर पहा.

असत्य—वि. खरे नव्हे ते; अनुत; मिथ्या; खोटे; अवान्त-
विक; अवान्तव -न. खोटेपणा; खोटी गोष्ट. **प्रनिष्ठ**—वि वचनभंग
करणाचा; कटार मोडणारा; वेदमानी; अविश्वासी; वभंगवगाचा;
खोटी प्रतिष्ठा करणारा. **अभाषी** **वक्तृता**—वि. असत्य भाषण कर-
णारा; खोटे बोलणारा. [सं.]

असत्संग—प. वाईट, दुष्ट संगति; असन्मैत्री. [सं.]

असदर्थनिदर्शना—स्त्री. निदर्शनालंकाराचा एक भेद.
आपल्या वाईट व्यापाराने दुसऱ्यास त्याच्या वाईट व्यापाराचा व
त्याच्या कल्याणा जेथे बोध करतात तेथे हा अलंकार होतो. उ०
‘ असंगाशी संग आणि प्राणार्थी गांठ. ’ ‘ रामाशी जो द्वेष करी ।
तो जाय यममंदिरां । असे बोधित मारिच । मरे हेममयलच ॥ ’
[सं.]

असदाचार—प. वाईट वर्तन; दुराचरण; दुर्वर्तन. [सं.]

असंदिग्ध—वि. निःसंशय; निश्चित; निःशंक; निर्विवाद. [सं.]

असद्व्यवय—प. मूखेपणाने-अयोग्य रीतीने केलेला खट-
व्यय. [सं.]

असंपन्न—वि. निर्धन; दरिद्र; कंगाल; गरीब. [सं.]

असंपृक्त—असंतुष्ट पहा.

असंप्रज्ञ—वि. निर्विकल्प. **असंप्रज्ञातसमाधि**—स्त्री ज्या
समाधीत सर्व कर्त्तृचा लय होऊन आत्मा केवळ आपल्या स्वहृत्वाचे
टिकाणीं लीन असतो ती; निर्विकल्पसमाधि. -संप्र १८.५६. [सं.]

असफज्या—इ—प. एक पदवी. ही हैदराबादच्या निजामांना
आहे. ‘ नबाब असफज्या ह्याचा विचार दगाबाजीचा. एकास पळ
म्हणावे एकास पाठी लाग म्हणावे ’ -पद्या. [अर. आसफ=सालो
मनव्या वजिराचे नांव. (सामा.) वजीर, दिवाण+ज्याइ=जहाद=
जंग, जगाचा वजीर; असफज्जाल=संस्थानाचा वजीर]

असंगध—वि. १ विसंगत; असंयुक्त; संबंध लक्षांत न घेत-
लेले (भाषण, लेखन); विपरीत; बेढंगी; अनाचारी; अयोग्य;
अयुक्त (कृत्य, आचरण). ‘ जरी भिन्नवि अनादिसिध्द । तरी न

येती हे असंगध १ ’ -झा १५.३२३. २ अलग; वेगळा; तुटक;
निराळा; संबंध तोडलेला. ‘ साधू संसाराचे ठायीं असंगध अस-
तात. ’ ३ चमत्कारिक; असंगध; असमंजसपणाचे; असमपेक;
बुद्दीला न पडणारे; अयुक्त. ‘ पाण्याने घर जळाले म्हणतोम
परंतु हे मला असंगध वाटते. ’ [सं.]

असंबंध—प. संबंधाचा अभाव; मेल किंवा समन्वय यांचा
अभाव. -वि. निराळा; वेगळा. [सं.]

असवस्त, असवस्तास—प. एक तंतुमय खनिज द्रव्य;
यावर विस्तवाचा परिणाम होत नसल्या कारणाने बोंयल व वाफ
नेण्याच्या नळ्यासोबती हे लावतात. तसेच जेथे आगीचे भय त्या
टिकाणीं वापतात. [ई. अंसेबेस्टॉस]

असबाव—स्त्री १ बीजवस्त; मालमत्ता; सामानसुमान; साधन
सामग्री; साहित्य; वस्तू. २ युद्धसामग्री; युद्धोपयोगी सामान.
अजबाव पहा. [अर. अन्बाव, सबबचे अव.]

असबावा—प. धोऱ्याच्या गुडघ्यावर फोड येऊन जो रोग
होतो तो. -अथप २.२२८.

असंभव—प १ संभवाचा-होण्याचा अभाव; २ (ल.) अश-
क्यता; असंभाव्यता; दुर्ब्रता; संशयपणा; अभूत गोष्ट. ३ असं-
ब्रता; असमपेकता; अयुक्तता; वैपरित्य; विजोडपणा. ४ (साहित्य)
एक अलंकार; अशक्य गोष्टीचे वर्णन असते तेथे हा अलंकार होतो.
याला असंभावना अलंकारहि म्हणतात. उ० १ उंदराने मांजरास मारले,
२ गज गोपशी बुडाला हा दैवा सिधु शोपिला सहाके । न शके
सोसाया हे बधिला तो केशरी कमा मशके ॥ -मोडोण ३.२.
५ (साहित्य) व्याख्येय जातीमध्ये ज्या ज्या व्यक्तींचा समा-
वेश व्हावा अशी इच्छा असते त्यांपैकी एकाचाहि समावेश तीमध्ये
होत नाही असे जर व्याख्येवरून दिसेल तर तीमध्ये असंभव हा
दोष आहे असे म्हणावे. जसे- पदार्थाची किंमत देण्यापण्याच्या
मांदीकरितां राजकर्त्यांनी जे कर्षीच न झिजणारे पदार्थ केलेले
असतात, त्यांस गाणी म्हणावे. ही नाण्यांची व्याख्या कोणत्याच
नाण्यास लागू होण्याचा संभव नाही. कां की कर्षीच न झिजणारा
असा एकहि पदार्थ नाही म्हणून ह्या व्याख्येमध्ये असंभव हा दोष
आहे -सुको ४१. [सं. अंसंभू]

असंभववृत्तिक—वि. ज्या उक्तीचा सुळी संभवच नाही
असा (अर्थ) अशक्यभाव. ‘ सूर्य अंधारासुळे टेंच लागून पडला
ही गोष्ट असंभववृत्तिक दिसते. ’ [अ + संभवत + उक्ति + क]

असंभवनीय—असंभावनीय पहा.

असंभवी—वि. दरिद्री. ‘ जेवी असंभवियाचें ऐकूं. घे पयो
पानी हावळ. ’ -कृ ६२. [अ+संभव]

असंभवी-विक-वित-भय—वि. १ विपरीत; विचित्र;
विजोड. २ (ल.) संभव नसलेले-नसणारे; असंभाव्य; अशक्य.
‘ साहित्य भरते अपार । असंभव्य दाटले ’ -रावि. [सं.]

असंभाड—(क.) असंभड; असंभाव्य. -वि. फार; बेडुमार. 'तरी तयाचिसारिखें । असंभाड पाप पिकें ।' -झा १३.३१. [सं. असंभाव्य]

असंभावना—स्त्री. १ संभव किंवा मिलाफ यांचा अभाव; २ (ल.) अशक्यता; असाध्यता; असंभाव्यता; दुर्घटना. ३ (वेदांत) जीव व ब्रह्मा यांचा भेद प्रतिपादन केला आहे कीं अंभेद प्रतिपादन केला आहे हा प्रमाणगत संशय; आणि जीव व ब्रह्म यांचा भेद सत्य आहे हा प्रमेयगत संशय या दोन्ही संशयांना असंभावना म्हणतात. 'असंभावना विपरीत भावना । निःशेष तुटल्या वासना । निजस्वरूपी तेव्हां जाणा । जागेपणा तो आला ॥' -एभा ११.४३२. [सं.]

असंभावनीय—वि. १ असंभाव्य; असंभूत; अगदीं विवक्षित; विजोड; विपरीत. २ अशक्य; दुर्घट. [सं. अ+सं+भू]

असंभावित—वि. १ असंबद्ध; विनंगत; न जुळणारा; संदेहजन्य; असमर्थ. २ (ल.) असंभवनीय; अशक्य, असाध्य. ३ संभावित, सम्य नाही असा; हलकट; नीच; वेगळ्या. [सं.]

असंभाव्य—वि. १ घडण्यास, होण्यास असमर्थ (अयुक्तता, विपरीतता या कारणांनीं); अक्षम, अशक्य; अवटित; असाध्य. 'हैं बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाव्य हैं ॥' -झा १८.८०९. २ अतर्क्य; अवटित. 'असंभाव्य श्री रामचरित्र ।' -रावि १.५. ३ पुष्कळ; अतोनात; अतिशय; अमाप. 'जे जे मनीं ईच्छले । ते ते हरीनें पुरविले । सकळ राजे भृत्य जाहले । द्रव्य संचले असंभाव्य ।' -ह ३३.१३३. [सं.]

असंभूत—वि. १ बुद्धीला न पटणारे, न जुळणारे; असमर्थ; अयुक्त. २ (ल.) अस्तित्व नसलेले; न घडलेले-होणारे; असंभवनीय; अशक्य किंवा असाध्य. [सं. अ+सं+भू]

असंभूति—स्त्री. अस्तित्व नसणे; नाश. 'विशेष संभूति म्हणजे जगाचे आधिकारण आणि त्याहून भिन्न जी अविद्या तिला असंभूति किंवा विनाश अशी दुसरी नावे देऊन याच्या पुढल्या तीन संग्रहांत पुनः (तोच अर्थ) वर्णिला आहे.' -गीर ३५७. (ईश उपनिषद् १२.१४.) [सं.]

असंभ्य—वि. १ (मूळ अर्थ) संभेत बऱ्यासावरण्यास अयोग्य, अयुक्त. २ (ल.) शिष्टाचाराविरुद्ध; अशिष्ट; वाईट, भलत्या रीतीचा, वतनाचा; जंगली; धुंद; अडाणी; गांवढळ; हलकट; प्राम्य. [सं. अ+संभा]

असम—वि. सट्टा, सारखा नाही असा; विषम. -पु. (साहित्य) एक अलंकार. जेथे उपमाच नाही असे वगैरे असते तेथे हा अलंकार होतो. उ० 'वन्यगुणे काय घडे मासतिर्सी इतर वावरा जन्म ।' -मोभीष्म १.६५. [सं.]

असमज—पु. समजुतीचा अभाव; अज्ञान; गैरसमज. -वि. समजुत नसणारा-न पडणारा. [अ+समज]

असमंजस—न असादृश्य; असास्य; अनवरोपता; फरक; तफावत. -वि. १ असट्टा; असमान; असम. २ मंद; ज्याला प्रहणशक्ति नाही असा; मूर्ख; अविचारी; बुद्धिहीन; अविवेकी; तारतम्यज्ञान नाही असा. [सं.]

असमजुती-रग—वि. विनवणी करून किंवा स्पष्टीकरणाने समजुत पडत नाही असा; समजुत होण्याला अशक्य; मनधरणी करण्यास, मन वर्तविण्यास अशक्य-कठिण; शांत करण्याला कठिण.

असमजुत—स्त्री. गैरसमजुत; विपरीत प्रवृत्ति; मतभेद; वेगनाव.

असंमत—वि. १ अमान्य; संमत, मान्य नसलेले; २ (ल.) नामंजूर; त्याज्य; निषिद्ध. 'परि ही गोष्ट असंमत ।' [सं.]

असमर्थ—वि. सामर्थ्यहीन; अशक्त; दुर्बल; अधम; नाताकड; नामद; नालायक. [सं.]

असमवायी—वि. एकसमयावच्छेदकरून नसणारा; संबद्ध नसणारा; अंगभूत नसणारा; आकस्मिक; नैमित्तिक; प्रासंगिक; यदच्छाभूत [सं.] ० **कारण**-न. (न्याय) नित्य संबंध नसलेले कारण. उ. तंतुयोग हें पटाचें कारण.

असमसहास, असमसास, अससाह(हा)स—वि. १ फार, अमर्याद साहसी; ज्याच्या साहसकृत्यास तुलना नाही असा. २ असंख्यता; पुष्कळ; अतिशय; अपार; अमर्याद. 'पांचाळाचे सैन्य असमसास ।' -शिथु ९२७. 'मग तया ब्रम्हगोळकांचे अंशांश । प्रसवती आदि संकल्प असमसहास ॥' -झा ८.२४. -एभा ६.३८. 'असमसाहास कूप सखोल ।' -दावि ७३. ३ अनिवार. -एभा ३.२६७. असमास पहा. [सं. अ+सम+साहस; अ+समास=मर्यादा, संकोच.]

असमाई—वि. १ न मावणारी; मनांत न राहणारी 'आपुल्या मना बरवी । असमाई गोठी जीवी ।' -झा ६.११८. २ असाद्य. 'मायबाप निमाल्यावरी । घातले भावाचे आभारी । तोहि परि हरी । तुज जाला असमाई ।' -नुगा ४०९०. [सं. अ+सम्+अव+ई=असमाई=सिंहाफ न होणे]

असमांतरभुज चौकोन—पु. (गणित.) ज्या चौकोनाच्या कोणत्याहि दोन बाजू परस्परशीं समांतर नसतात असा चौकोन. [सं.]

असमाधान—न. १ नाछुपी; संतोष; अशांतता; अस्वास्थ्य; मनस्ताप. २ दुखणे; आजार. 'विप्र पडला असमाधानी । दैववशे करुनि । पंचत्व पावला परियेसा.' -शुच ८.२६. [सं.]

असमान—वि. असट्टा; विषम; अधिकउणा; एका पातळांत नसलेला; भिन्न. 'कौ जगजुग पडिले असमान । एके वेळे.' -शिथु ६३. ० **गति**—स्त्री. १ नागमोडी, वांकडीगति-बळण-मार्ग-

ओष. २ अनियमित, अव्यवस्थित, विषम, प्रगति-सुधारणा. ० देश-
पु. १ चण्डवताराची, उंच-सखल जमीन. २ अनेक भेद-प्रकार अस-
लेला प्रदेश. [सं.]

असमान—न. अस्मान; आकाश. 'न खंडं पृथ्वी पिके
मृगजले। डॉगर भेटे बळे असमानासी।'—तुगा ४२१०. अस्मान
पहा.

असमाप्त—वि. न संपलेले; समाप्त-परिपूर्ण न झालेले; अपूर्ण
[सं.]

असमाप्त—वि. १ मर्यादित, संकुचित नसलेले; पसरलेले; फैला-
वलेले. 'मध्ये मृगंध सुवास। तेथे उठतो असमाप्त ॥' २ (काव्य)
अगम्याद; असंख्यात. 'पुच्छावरी असमाप्त। दाखवाय प्रेतिती ॥'
असमसाहास पहा. [सं. अ+समाप्त=जुट, संकोच]

असंमिता-मिति—स्त्री. (शाप.) विसादय्य; भिन्नता; दोन
बाजूंत सारखेपणाचा अभाव. (इं.) असिमेट्री. [सं.]

असंयुक्त—वि. (शाप.) संयोग न पावलेले; वगळे; निराळे
(परमाणु) (इं.) अन्कंडाईन्ड.

असंयुक्तावस्था—स्त्री. (शाप.) स्वतंत्र, विद्युत स्थिति. (इं.)
फ्री स्टेट. [सं.]

असर—पु. १ परिणाम; अंत; शेवट. 'कृष्णरावजी यांचे
प्राणाने असर केला असे वाटले.'—रा ५.८३. २ परिणाम; छाया;
प्रभाव; काय. 'असरकाक भाषण'—मौज २.६.३०. ३ अंश.
'दुधाभये पाण्याचा असर आहे.' ४ (व्यापक) छटा; चिन्ह;
खूण; वास; लज्जत, लेकर. [अर. असर्=चिन्ह, परिणाम]

असरणी—(कौ.) अशरीरिणी पहा.

असर्फी—स्त्री. (गो.) एक नाणे. किंमत सहा आणे आठ पै
(०-६-८). अथफी पहा.

असल—वि. १ मूळचे; अवल; आद्यकालिक; पहिले 'याची
नकल तुम्ही घ्या आणि असल पत्र मजपाशी ठेवा.' २ मुख्य;
प्रधान; उत्कृष्ट; श्रेष्ठ; पहिल्या प्रतीचा. ३ नकली नव्हे तो, खरा;
अज्ञेय. ४ थोर; कुलीन; उच्च घराण्यातील-वंशातील-जाती-
तील. ५ मूळावरहुकूम; हुबहुब (चित्र, तसवीर, खळ). ६ औरस;
धर्मपत्नीपासून झालेला. [अर. असल=मूळ, वंश] ० **नसल**-
वि. औरस संतति; प्रजा; कुटुंब. [अर. असल+नसल]

असल अर्जी—स्त्री. (कायदा) मूळ तक्रार; दाखल किर्याद.
[अर. असल+अर्जी]

असलगा—वि. १ संलग्न; जवळचा. 'असलगु ऐसां आवडे।
सिओसिओ न ए कळणी कडे।'—शिखु ६८८. २ सोपे; सुगम.
'एकें घृणितें सावधें। असलें एकें अगाधें।'—झा ११. १२६;
'येर तो अचिरा मारु। तो वसता आणि असलगु।'—झा ८.
२३७. ० **पण**—न. सुगमपण; सुलभता. 'कैसा शकविलों असलग-
पणें। अक्षरांचेनि।'—झा ७. १९४. [सं. आ+सल]

शको. १. २३

असलंग—क्रि. जवळ; संगतीत. 'अशाच्या बसूं नये अस-
लंगी।'—राला ४४. [सं. आ+सलंग]

असल(ळ)णें—अक्रि. उसळणें. 'कीं गंगापय असलले।'—
झा १३. २६८. [उसळणें]

असलकूल—न. १ शुद्ध लवंगूळ. २ शुद्ध अर्क. [अर. असल+
सं. प्रा. कूल म. कूल]

असलबाब—स्त्री. १ मूळचा-पहिला करपत्र; मूळची बाब-
कलम. २ किळ्याच्या बंदोबस्ताकरिता ठेवलेल्या सैन्यास कमी
दराने पदाथे पुरवण्याची सरकारची रयतवर असलेली सक्ती.
[अर. असल+बाब]

असला—वि. अशा प्रकारचा; ह्या जातीचा; अशा घडणीचा.
[सं. ईदश]

असलाई—स्त्री. १ असलपणा; खरेपणा; उत्कृष्टपणा. 'अस-
लाईस खोटे काम करणें मोठें लोखण' २ मोटेपणा; थोरपणा;
सम्यक्ता; कुलीनपणा, घराण्याचा उत्कृष्टपणा. 'प्राणहि वैचुनि करणी
करीतो अमलाई।'—राला ११. [अर. असल+ई प्रत्यय]

असली—वि. असल. [फा. असली]

असंबध—वि. (गो.) संबध नसलेला.

असंबध—वि. न सांबधारे; अमर्याद. 'तेथ असंबधें
आनंदें।'—झा १८. १६२०; 'सेना पाहे असंबध। आतां ते कैशी
आईकें उत्तर।'—गीता १३. १७; 'म्हणोन हें असंबधें। हें दैवि-
केंचें ओढायें। वाचुनि स्वातंत्र्य। माझे नाही।'—अमृ १०. ६.
[अ+सांबधे. सं. अ+संबध]

असवर्ण—वि. भिन्नवर्णाचा; भिन्न जातीचा-रूपाचा; विजा-
तीय. [सं.]

असवल, असर्वाळ—न. ऋक्ष; रीस; भल्लूक; अवल
पहा.

असविणें—क्रि. १ नवीन मृत्तिकापात्र-सडके राबविणें-रांप-
विणें (तापवून व दुधानें भरून) २ (ल.) कोमार्थे भंग करणें;
एखाद्या कुमारिकेशी संभोग करणें. ३ (सामा.) एखाद्या स्त्रीशी
अशास्त्र किंवा वैकायदेशीर समागम-संग करणें; जारकर्म, व्यभि-
चार करणें. [सं. आसव ?]

असविणें—उक्रि. रिंगणांमध्ये ओवरा टाकणें-मारणें. [स.
आस]

असंसक्ति—स्त्री. (वेदांत) अनासक्ति; प्रेम, लोभ यांचा
अभाव; ज्ञानी जीवाची सत्त भूमिकांतील पांचवी स्थिति.—हंको.
[सं.]

असंसृष्ट—वि. १ न मिसळलेला. २ निराळा; वेगळा; पृथक्
(इसम, मात्मता). [सं. अ+संसृष्ट]

असंस्कृत—वि. १ कोणताहि संस्कार (लम, मुंज वगैरे) न
झालेला; संस्कार विरहित. २ गांवढळ; हीन संस्कृतीचा. [सं.]

असहकार—३. सहकाराचा अभाव; तुटकपणा; अलगपणा; बरोबर काम न करणे; मदत न करणे. 'असहकार जरि बरिला ।' —सन्निवसमाज सेवला सन १९२९. पद ८.

असहकारिता—स्त्री. (इं.) नानकोऑपरेशन. एकत्र किंवा परस्परांचे काम करण्याचे नाकारणे; बलिष्ठ सरकाराशीं दुर्बल व निःशस्त्र प्रजेनें जुलमानें जाणून गेल्यामुळे कोणत्याहि प्रकारची सहकारिता न करण्याचा उपक्रम. 'असहकारिता श्रेष्ठ का सहकारिता श्रेष्ठ हे राजकीय विषय आहेत.' —नाकु १७. [सं.]

असहन—न. १ सहन करण्याची असमर्थता. २ दुसऱ्याची ऊजितावस्था, भरभराट, उत्कर्ष सहन न होणे; मात्स्ये. [सं. अ+सहन]

असहानु—वि. सहन करण्यास कठिण. 'असहानु जर्गी जगदळां चौहातु मल्लु ।' —शिथु ५१५. [सं. अ+सहन]

असहाय—वि. १ एकदा; जोडीदार नसलेला; मित्र, मदतनीस, अनुयायी नसलेला. २ अनाथ; निराश्रित. [सं.]

असहाल—३. घोड्याचा एक रोग. यानें घोड्याच्या पोटांतून मैल निघतो. 'नलखरी' असाहि एक शब्द आहे. —अथप २. १९६.

असह्य—वि. सहन करण्यास कठिण, अशक्य; दुःसह. 'चांदणें वेखोन प्रकाशमान । संतुष्ट होतील इतरजन । परि तस्कारांचे न आनंदे मन । त्याजकारणें असह्य ।' [सं.]

असलका-सा—३. आलिंगन; मिठी; कवटाळणे. [सं. आल्लेप अप.]

असा—वि. असला; अशा प्रकारचा; अशासारखा; विशिष्ट; इतका. 'म्हणोत म्हणणार वा तुज असा नसेल क्षमी ।' —केका ५१. —क्रि. १ अशा रीतीने; ह्या प्रकारें; म्हणून. २ सारखा—शब्दातील आरंभीचा अ गळून तो शब्दाच्या शेवटीं जोडून नेहमीं वापरतात. उ० 'भीष्म भीष्म तरंगिना अजुन हंमंत तरंगिना गमला ।' —मोमी १०. ११. 'गोरगरीबांस अत्र दावेसे मला वाटते.' [सं. ईश्वर; प्रा. अहस; म. असा] **अतसा**—वि. कोणी तरी; साधारण, हल्का; सामान्य प्रतीचा; धुळक; कमी प्रतीचा, दर्जाचा; नालायक; असाच पहा. 'हा पंडित केवळ अशासांतोला नव्हे.' —क्रि. कोणत्या तरी उपायानें, रीतीनें, युक्तिप्रयुक्तीनें; अडप-झडप. [सं. ईश्वर + ताश्वर]

असाइन—३. मुखत्यार. **०मॅट**—न. विमापत्रक वगैरे काही हक्क एखाद्याच्या नांवानें करणे. **नी**—३. ज्यास वेचन करून घ्यायचे—कोणतीहि गोष्ट नावें करून घ्यावयाची तो; मुखत्यार. [इं.]

असांडांडे, असांडांडे—वि. निरुपम; ज्यास संगत, बरोबरचा कोणी नाही असा; ज्याला सांगड नाही असा. 'हें किती बोळें असांडांडे.' —हा १५. ३०४. [सं. अ+सं+गम, किंवा घट्ट; म. सांगड]

असाच—वि. १ निष्ठप्रतीचा; सामान्यप्रतीचा. 'तो सेनापती असाच होता.' २ बिन लमाचा; आढे तसाच; जशाचा तसा (उ० ठोंब्या इ०) 'त्याला तुम्ही असाच किती दिवस ठेवणार.' —क्रि. माघान्या पावली; इतक्यांत. 'मी असाच परत आलों पहा.' [असा]

असाजे, पेसाजे—क्रि. (पत्रादिकांच्या आरंभीं) पुढें दिल्याप्रमाणें; येणेंप्रमाणें.

असाडी, अंसाडी—स्त्री. १ अ (अं) सडी पहा. २ (गुप्तपणें) वाईट अपकृत्य विषयक, दुष्कृत्यासंबंधीं घातलेलें वजन, भीड; अनुचितवजन; अनिष्ट पाडा.

असाणा—असणा पहा.

असाधारण—वि. १ सामान्य, साधारण नव्हे असा; एकाकी; विशिष्ट, विवक्षित प्रकारचा; विशेष; अगदीं निराळा. २ विलक्षण; असामान्य; लोकोत्तर. 'आणीक ही असाधारण । जे शस्त्रां प्रवीण ।' —हा १. १६. ३ सन्माननीय; मान्यता असलेला; विख्यात; पूज्य. ४ सुलभ नव्हे असें; कठिण. 'सांगितले तुम्ही आचार दोनी । कष्ट बहु विधवापर्णी । अशक्य आम्हां न ठाके स्वामी । असाधारण असे दातारा ॥' —गुच ३२. ६८. [सं.]

असाधु—वि. वाईट; साधुनव्हे तो; दुष्ट; अधम. 'पै असाधु-कमां तैसा ।' —हा १७. ३९९. 'कौरव हो गौरव हो सुजनीं न कहनि असे असाधु तरा ।' —मोसभा ६. १००. **असाधु**—प. निंदा.

असाध्य, असाधनीय—वि. १ साधण्याला—साध्य करून घेण्याला कठिण; संपादण्यास—प्राप्त होण्यास अशक्य. २ बरा न होण्यासासारखा; न सुधारण्यासारखा; उपाय—योजना लागू न पडणारा (रोग). [सं.]

असाध्वस—वि. निमेष. [सं. अ+साध्वस=भीति]

असान—न. उपकार; दया; कृपा; मेहेरवानी. [अर. इहसान]

असान—वि. सुलभ, सुगम, तोंपें; सुखकर. [फा. आसान.] **असान**—न. अवसान; धैर्य. 'भणओनि असानेयां होइजे । पुढां भाटुं धाडिजे ।' —शिथु ४७४. [अवसान अप.]

असांप्रत—वि. अकालिक; अप्रस्तुत; हार्ती घेतलेल्या—चाळ गोष्टीशीं विस्तृत; अप्रासंगिक; अनुचित; अयुक्त. [सं.]

असामदार—३. सरकारांतून नेमणूक, असामी असलेला; वेतन घेणारा (सरदार, दरकदार, इनामदार, कामदार, इ०) 'असामदारांचे घोडे परिच्छिन्न लहान जसेस धरूं नये.' —खरे ११. ५७७. [अर.]

असामी—३. स्त्री. १ इसम; व्यक्ति; माणूस, 'तुकोजी शिंदे यांनीं मीजे मुखेडे' येथे बटकी देखील पोरे' असामी तीन येकून रुपये दीडश्यास विकत घेतली. —बाड बाबा २. १९१. २ देणकरी;

कजैदार; ऋणको; प्रतिवादी. 'ती असामी भारी आहे.' ३ धार-करी; भाडेकरी; कूळ-खंडकरी. ४ हजीरीपट्टावर असलेले नांव; नोंद 'मातबर लोकांत असामी घातली.' सभासद. -पु. १ सरकारी नोकरी; चाकरी; नेमणूक; उपजीविकेचे साधन. 'रावटे आम्ही हा इस्ट इंडिया कंपनीच्या पदरी कारकुनाची एक लहान असामी पतकरून ... हिंदुस्थानांत आला.' -नि. ६१२. २ मोठा, मातबर माणूस; स्वारी. 'दक्षिणेत केवळ असामी नाही दुसरा।' -ऐपो २३६. [अर. इसम=नांव अव.] ० दार-असामदार पहा. ० धार-क्रि. १ नेम-णुकीप्रमाणे; हुद्याप्रमाणे. 'वरकड पांच इसम यांस असामीवार शिर-पेंच, पानदान देऊन वाटेस लाविले.' -रा ५.१४१. २ प्रलेकी; वेगवेगळे; मनुष्यागणीक; नांवनिशीवार. ३ कुळाप्रमाणे; रयतवार. [फा.]

असार—वि. १ निःसत्व; सारहीन. २ खोटे; मिथ्या; निकामी; पोकर. 'असार जीवित.' 'येथे एक बर्मे पाहिजे धीर। परि म्या लेखिले असार।' -तुगा ७११. 'असार म्हणिजे नासिवंत। सार म्हणिजे तें शाश्वत' -दा १४.९.५. [सं.]

असार—१ सामा. अंतर; दोन वस्तूंमधील क्षेत्र. २ (गवंडी काम) भिंतीची हंदी. ३ दार किंवा खिडकी यांच्या दोन बाजूंमधील अंतर; चौकटीचे क्षेत्रफळ. [अर. असा?]

असार—परिणाम, अंश वगैरे. अथासार्थ असर पहा. दुधा-मध्यें पाण्याचा असार आहे. 'पाण्याचा असार लागून गांडोडे भिजले.'

असार—(विणकाम) असार-री पहा.

असारणे—उक्ति. पसरणे. 'का समुद्राचेनि पैसारे। वरी तरंग गता असारे।' -झा १५.१०७. [सं. आ+सृ]

असारा—पु (विणकाम) मैदानांत पाजण करण्याकरितां पसरलेला सुताचा ताण. [सं. आ+सृ; द्रा. आसु=ताणा]

असारा-री—पु. स्त्री. (विणकाम) १ पंता किंवा फालका (किंवा असारा) यावरून सूत उकलून ज्या कामटीच्या केलेल्या हंडीच्या आकाराच्या चक्रावर घेतात तो. यावर सुमारे एक थोक सूत उकळतात; सूत गुंडाळण्याचे चाक; त्यावर गुंडाळलेले सूत किंवा रेशीम; कळीव रेशीम. [सं. आ+सृ-सर; द्रा. आसु=पसरणे, ताणा] ० **परती**-स्त्री. पतंगाचा मांजा (दोरा) ज्यावर गुंडाळतात तें चाक.

असाल—पु. मध. 'प्रवासांत नून (रोटी), मॉस (दही), असाल (मध) आणि प्याज (कांदा) या व्यतिरिक्त कोणतेहि पदार्थ घेतले नाहीत.' -सासं २.२६३. [अर. असल=मध]

असावणे—क्रि. आशायुक, आतुर होणे. 'तुका म्हणे माझ्या असावल्या बाबा। तुज क्षेम थाया पांडुरंगा।' -तुगा ८२९. [सं. आशा]

असावणे—क्रि. अश्रुयुक्त होणे. [सं. अश्र; म. अस्]

असावध—वि. १ लक्ष नसलेला; गैरसावध; गाफील; अनवधानी; दुर्लक्ष असणारा. २ गफलत्या; प्रमादी; अनवधानदृष्टि. [सं. अ+स+अवधान]

असावरी—पु. १ (संगीत) एक राग. आसावरी पहा. २ एक वनस्पती, शतावरी.

असावरी-कांड—पु. शेला वगैरे वळांत विणलेले कांड-एका वनस्पतीच्या पानांसारखी नक्षी असलेले कांड. अस्वली कांड पहा.

असासा—पु. उसासा-धापा टाकणे; नाकारतोडांतून वायु जोराने बाहेर सोडणे; सुस्कार; मोठा दुःखाचा उच्छ्वास (किं० टाकणे-देणे-घेणे-सोडणे). [सं. अस्=थास घेणे]

असासित—क्रि. एकदम; अकस्मात. 'विहासना वरीनि ऊठिला। तंबकें असासितु निगाला।' -शिद्यु ९८९. [सं. असा-सित?]

असाहाणुपणे—क्रि. सहन न करता; अमृयेने; मत्सराने. 'तरी तेही खिळनी केली इअसी। असाहाणुपणे।' -शिद्यु ८०८. [सं. अ+सहन]

असाहा—वि. एकटा; एकाकी; कोणाकडून मदत नसलेला. [सं. अ+सहाय]

असाळ-ळी—स्त्री. १ राक्षसिणीचा एक प्रकार; पिशाची; हड्ड. आसाळी पहा. २ (ल.) ककेशा ळी; अवदसा; राक्षसीग; कृत्या. 'परम विरस वाक्ये बोळते जों आसाळी।' -साहू ४७१. [सं. ईशाल-इसाल किंवा प्रा. आसालिय=सापाची एक जात. ?]

असाक्ष-क्षक—वि. १ न पाहिलेला; न देखलेला; ज्यास साक्षी नाही असा. २ (ल.) अतिथीस न देतां सेवन केलेले. 'असाक्ष भक्षिले मिष्टान्न।' -सक १४.८८. ० **भोजन**-न. पंथीस कोणी नसतां केलेले भोजन. -एमा २१.१३१. [सं. अ+स+अक्षि=डोळा]

असि—पु. बाजारांत मांडलेल्या मालावरील कर. 'इयां पाटणीं जे केणे उघटे तेहाचा असि आज्.. मठा दीन्हला।' -पाटण सिलालेख, शके ११२८.

असि—स्त्री. तरवार, खड्ग. 'जेथ असिपत्र तरवर।' -झा १६.३७३. [सं.] ० **धारा**-स्त्री. तरवारीची धार. ० **धारा व्रत**-न. १ स्त्रीपुरुषांनीं संयमनिवारणार्थ उभयतांच्यामध्यें नागवी तरवार ठेवून एका शय्येवर निजणे. २ (ल.) मनोविकारांचे संयमन करणे; यावरून अत्यंत कठिण, दुर्घट व्रत-नियम. [सं.] ० **पद्म**-न. तरवारीचे पान, धार. ० **पद्मवत**-पु. ज्याला तरवारीसारखीं पाने आहेत असे झाड. 'जेथ असिपत्रतरवर। खदिरोगाराचे डोंगर।' -झा १६.३७३.

० **पद्मवत**-पु. एक जातीचा मासा. (इं.) सॉफिश. -प्राणिमो १०. ० **पद्मवन**-न. तरवारीसारखीं पाने आहेत अशा झाडांचे वन. पाणी लोकांना तीक्ष्ण तरवारीसारख्या पानांनीं या (नरक

लोकांतील) अरण्यांत मोठे क्लेश देण्यांत येतात. ०पन्नव्रत-
ब्रह्मचर्य; असिधाराव्रत पहा. 'चैत्री पौर्णिमेसीं सोडावा। वषे-
पयें तो रक्षावा। स्वयं असिपन्नव्रत नेम धरावा। आणि बजावे
भोगमात्र ॥' -जै. १.१३. [सं.]

असिका—झी. (काव्य) राहण्याची, अधिष्ठाणाची जागा.
'स्वाधुभूतीची असिका आनंद मात्र तुं।' -वि. असणारा. 'एवढी
स्वामि दुःहा असिका। मीं केवि उरे।' -कृ. प.३. [सं. अस्=असणे,
राहणे.]

असिका-कें—वि. संपूर्ण; सर्व; समग्र. असका पहा. 'जियेचेनि
स्नेहमयेंके। दु.खतम निरसे असिके। तिये प्रभुशक्ति शंके। अविद्या
जात।' -भाप्र. २२. 'उडाळा बोयरे तंवका। तो सुनाट पडे
असिका।' -अमृ. ६.४६. 'त्यागीन तिला कां मी यस्यानें निष्कळें
यसो असिकां।' -मोसभा ४.७. [सं. आसाम]

असिड—न. अम्ल; तेजाव. अम्ल पहा. [इं.]

असित—वि. पांढरें नव्हे तें; काळें; निळें. [सं. अ+सित=
पांढरें] ०पथ—पु. (ज्याचा मार्ग काळा असतो तो) अग्नि.
०पक्ष—उ. कृष्ण-वध-पक्ष. 'असितपक्ष माघमार्गी।' -गुच ७.
११२.

असिध—वि. १ सिद्ध नव्हे ते. पुरावा नसलेले. २ अस्तित्वांत नसलेले; अनुपलब्ध; अविद्यमान. [सं.]

असिपद—न. तत्त्वमसि यांतील असि=आहे हें पद. तत्पद
आणि त्वंपद या दोहींचे निरुपाधिक ऐक्य जेथें होतें तें पद.
'असिपदीं तदात्मा अस्मि।' -परमा १.१७. [सं. असि=अस्-
व. द्वि. ए.]

असिरणि—अशरीरिणी पहा. 'असिरणि वाचा जालि।' -
-पंचतंत्र ३.१९.

असिल—न. (रसा.) पांढरा स्फटिकाकार व नम्रप्रचुर असा
स्नायुचा घटक. (इं.) क्रिएटिन.

असिलता असिल्लता—झी. १ तरवार. 'हातीं असिल्ला
करि खेडेकें। कटे झळके यमरंड ॥' २ तरवार परजणें; पडे
फिरवणें. ३ विजेची वक्रगति—लंकाकी; चमक. [सं. असि=तल-
वार+स्तता]

असिलेपण—न. अस्तित्व. 'नाहीं अज्ञानावांचुनि मूळ।
ययाचि असिलेपण टळाळ।' -ज्ञा १५.१४०. [सं. अस्]

असिवाद्—पु. तरवारीचे युद्ध. 'असिवादा असिवार तों
टाई' -ऐंगो २६९.

असिवार—पु. खड्गधारी; घोडेस्वार; राऊत. 'धरौनि
घोडाचां गौदीं निवटिती असिवारा ते !' -शिष्ट ९६९; -एभा
३०.९३. [असि+स्वार; असि+वार ?]

असिस्टंट—वि. दुय्यम; नायब; उ० असिस्टंट मॅनेजर
(दुय्यम व्यवस्थापक); असिस्टंट कलेक्टर वंगेर. [इं.]

असीम—वि. निस्सीम, अमर्याद. 'सृष्टिं असे अत्युपा दीन-
जनीं करिसि परि असीम दया।' -कुअक. [अ+सीमा]

असील—पु. घोड्याच्या डोक्याजवळचा भोंवरा. हा डोक्या-
वर असल्यास चांगला व डोक्याखाली असल्यास वाईट. -अश्वप
१०२. [सं अक्ष किंवा सं. अश्व]

असील—असल पहा.

असु—पु. १ प्राण; जीव; श्वासोच्छ्वास. 'असु जातां तनु
विकळा, जां जातां वत्स जेवि धेनु सती।' -मोसभा ७.४०. [सं.]
२ (शाप.) ऑक्सिजन. सामाशब्द-अश्वथिल अभिन, अमुकितन
वंगेर.

असुआर—पु. घोडेस्वार; असिवार पहा. 'तंव पुढिलां असु-
आरां। भिडौ सरले।' -शिष्ट ८७४. [सं. अश्ववार-कार]

असुख—न. सुखाचा अभाव; दुःख; त्रास; अस्वस्थता; पीडा;
असमाधान. 'देखोनिया असुख वे स्वकुलाभिमानें।' -आकृ
१२. [सं.]

असुख, असुख, अस्मक—न. १ स्त्रियांस अवेलीं विटाळ
येणें; आकाली, अनियमित ऋतुप्राप्ति. (कि० सुटणें). [सं. अयुक्]
२ देवीचा रोग.

असुखी—वि. अस्वस्थ; बेचैन; दुःखी; असमाधानी. [सं.]

असुखोदक—वि. शोकपरिणामी; शोकपर्यवसायी. -गीर
६६. [सं. असुख+उदकें]

असुजणें—अकि. (कां.) सज नाहीशी होणें, थांबणें, ओस-
रणें, बसणें, जिरणें, मावळणें. [अ+सुजणें]

असुडणें—कि हिसकणें; फेकणें. 'कृष्णें तेंव्हां काय केलें।
गोपीचें वख वेणें असुडलें। तत्काळ धरंवरि पडिलें। उचेंडें जाहलें
सवोंग।' -हृ. ७.१३२. 'मग हनुमंतें असुरी समग्र बांधोनिया
असुडल्या; 'कां केळीचा गाभा मोडला। चोखळा असुडला।
आकाशाचा।' -अमृ. ७.६९. [सं. आ+सुड]

असुडाळ—वि. १ ज्याच्या डोक्यांतून पाणी गळतें असा;
पिचकुडा; पिचक्या डोक्याचा (घोडा). हें घोडाचें अशुभ-
लक्षण आहे. दोन्ही डोक्यांच्या खालील बाजूस गोम किंवा भोंवरा
असतो त्यांत डोक्याचें पाणी जात असल्यास मालक नेहमीं रडत
राहणार असें मानतात. २ रडवा; रडका; रड्या. -पु.झी. गळका,
पिचका डोळा-घोड्याचा एक प्रकारचा रोग. [सं. अशुभ+म.
ढाळणें.]

असुणी—न. अशू; 'नितंवातें कुंभस्थळ निरक्षितां मत्तकरिचें।
महालज्जेनें ते श्रवति असुणी साचपरिचें।' -निमा ३.६९. [सं.
असु अव.]

असुद-ध—न. रक्त; अशुद्ध. 'वाहाती असुधाचिया सरिता ।
—उपा ८.३२. [सं. अशुद्ध]

असुदगी—स्त्री. शांता; भरभराट. 'तिनी सकांराची नजर
रयतीच व मुल्काचे व शहरंच असुदगीवर सादर आहे. —पेअ ६२.
[फा. आसुदगी]

असुदा-य—वि. १ आनंदी; उल्लासी; हुषार; विशेषतः पुष्कळ
दिवस तवेव्यांत बांधून ठेवलेला (पोडा). २ ताजातवाना (काम
केल्यानंतर—अमल्यानंतर); दमदार; जीवदार; जिवट; ईरयीचा;
जोरदार; ज्याला श्रम लवकर भासत नाहीत असा; चपळ; उत्साही;
थकवा न येणारा; ताकतवान. —ख ३१२९. ३ (व्यापक) रिकामा;
मोकळा; स्वतंत्र; निर्वैध; न गुंतलेला—अडकेला (कामपंधात);
सुटा, मागे (संसार, बायका पोरें यांचा) पाण, लोठणे नसलेला; कोणी
रहात नाही, बापरीत नाही अशी (जाग, भांरी इ०). 'तुम्ही
अटक पावतो मूळक कारीज केला, आतां मोहिमेस राज्य अमुंदे
कोणते?' —भाब ३७. 'राज्य ही अमुंदे आहे; पैसा पाहिजे
तितका मिळेल' —भाब ३५. ४ अनमुमवी; अपचित; ज्याला
पूर्वी काही माहीत नाहीत असा; ज्याने पूर्वी काही केलेले नाही
असा. ५ अनसूट अर्थ ४ व ५ पहा. [फा. आसुदा] **असुदादम**—
पु. नवीन दम; विश्रान्तीनंतर येणारी ठवटवी; उल्लास.

असुदा-य—वि. (गो.) १ आयतें; तयार. २ मनसोक;
खैर. असुदा पहा.

असुपात—असुपाळ पहा.

असुमाई—वि. १ अतिशय; बेसुमार; २ (ठ.) आश्चर्यकारक.
असमाई पहा. 'बाणली असुमाई आंगी योगकळा ।' —निगा ३०९.
'परि दाखविली लीळा असुमाई ।' —निगा ३११. [अ+समा+वर्ण]

असुर—पु. १ दैत्य; राक्षस; दाख (गुप्तशिल्पीच्या आरंभी
तुफानी वाऱ्यांस असुर म्हणत, नंतर अंधारास म्हणत, त्यानंतर
आर्यतर जातींस ही संज्ञा लावीत. ऋग्वेदांत बहुतेक ठिकाणी असुर
याचा अर्थ शक्तिवान, वीर्यवान असाच केला आहे. पुढील वाङ्म
यांत देवघातु असा रूढ अर्थ झाला.) 'मुरांअमुरातें ठकवुनी ।
महादेव मोहिला ॥' —एरुब २.१९. २ असिरिया देश; त्या
देशातील लोक. ३ बिहारमधील एक अनाय जात. [सं. असु=प्राण,
बल—असुर]

असुखाड—न. दुःख; क्लेश; त्रास; कष्ट. 'एन्हवीं विहितल्लें
मांडी । परी चालितां असुरवाडी ।' —ज्ञा १८.१८९.

असुरवेळा—स्त्री. संध्याकाळ. 'दश मास झालिया प्राप्त ।
मेधावती झाली प्रसूत । असुरवेळ्यांयेगे मुत । तिचे तामस जाहेले '
—अ. ७८.६२.

असुर—पु. मोहरमची १० वी तारीख. [अर. अशुरा—
अशरा]

असुरी—स्त्री. राक्षसीण; असुरस्त्री. —वि. १ असुरविषयी
संबंधी; दसविषयक. २ राक्षसी; धाडसी; क्रूर; क्रोड; तामनी
० **अन्न**—न. १ उडीद, बाजरी व दुसरी काही धान्ये. मावाज पहा
२ ज्यांत केंस आढळतो असे अन्न. ० **उपाय**—पु. फारच कठो
व जालीम उपाय; जसे—अंगकडेन, डाग इत्यादि कूपणांने रोगाच
केलेले उपाय, तापदायक औषधे इत्यादि. 'वायु झाला असत
डाग घेणे हा असुरी उपाय.' ० **कमें**—न. अंगावर शहारे आणणां
क्रूर कृत्य; दुष्टपणाचें कृत्य. ० **खाणें**—न. मांस, दारू इत्यादि
सेवन. ० **विद्या**—स्त्री. मंत्रतंत्र, जारणमारण, मोहन, स्तंभन, विष्यं
सन यांचा जीत समावेश होतो अशी कुविद्या; अभिचारकर्म. [सं
असुर; असु=प्राण, बल; असु=श्वास घेणे]

असुरी-फी—(गो.) असकी पहा.

असुळविसुळ—वि. अस्ताव्यस्त; विस्कळित. 'असुळविसुळ
न होती । ब्रह्मसंचिती स्फुरे म्हणोनी ।' —विपू १.४४. [अ्व
सं. अ+सु+वि+सु+ल. सु=हालणे]

असुझ—वि. १ आजण; अकुशल; अनिष्णात; गैरमाहित
गार. २ मुज नव्हे तो; अज्ञानी; मूर्ख. [सं.]

असूं—पु.न. डोळ्यातील पाणी; अशू पहा. 'एकाचिये डोळ
असूं बाब्याळारी । नाही तीं अंतरीं जळतील ।' —नुगा ४६
असवें उगळणें—(अंतःकरण सदादित होऊन) अशू दाळणें. [सं
अशु; प्रा. असु; गु. अंस, अंसु; नेपाळी असु; पं. अम्बु; जि
अश्व; सि. आश; फा. अश्क.]

असूक्त—वि. चांगले नव्हे—योग्य नव्हे ते (कृत्य). [सं
अ+सु+उक्त]

असूख—न. (गो.) देवीचा रोग. असूख पहा. [सं. असूख]

असूड—पु. गाडीवाल्याचा—शेतकऱ्याचा लांब चाबूक; कोरडा
[सं. असु=फेकणे; अ्व. सड्.] ० **गांड** (असुर गांड)—स्त्री. एक पद
धरून आंसडा दिला असतां सुटण्याजोगी गांड; सुरगांड.

असूत-द—न. खातांपितांना अन्नाचा अंश श्वासनलिकेंत
जाऊन व त्यामुळे ठसका लागून जीव घाबरा होणे. (क्रि.
जाणे). 'हूं तूं नको, तुला असूत जाईल.' [सं. उत+सिक्थ=आतां
शीत] **असूद-दा जाणें**—असूद्याच मार्गानें जाणे, आड मार्गानें
जाणे. [अ+शुद+म. मुदा—धा ?]

असूत-द—न. रक्त. [सं. अशुद अप.]

असूदगी—असुदगी पहा.

असूदी आबादी—स्त्री. शेताची लागवण, गांवाची वसाहत
इ० शांततेच्या काळातील गोष्टी. [फा.]

असून असून—क्रि. मधून मधून; थांबून थांबून; राहून
राहून. 'असून असून पोटांत तिडिक येते.' [असणे द्वि.]

असृष्ट्या—स्त्री. १ मत्सर; द्वेष; देवा. २ द्वेषबुद्धीने दुस्न्या-विषयी खोळ्या अफवा पसरविणे; चहाडी; आळ; तुफान. [सं.]

असूर—न. (गो.) रक्त. 'त्याला असूर पडतें. [सं. अशुक]

असूरखाना—पु. ताबूत करण्याची जागा. [अर. असुर+फा. खाना]

असूरा—असुरा पहा.

अशुक, असृज—न. रक्त; रुधिर; रोगित. 'हो अशुक व्योत. शत वाहे समराजिरीं खळखळतें.'—मोद्रोग २.२३. **०पीटिका**—स्त्री. रक्ताचे गोलक. (इं) बळड सेल, कॉयुस्कल. [सं.]

असं—असा पहा. —किवि. १ याप्रमाणे; अशा रीतीने. —नव १२.१५१. (असं)असं होणे—(बा.) वैधव्य येणे. 'माझे हें असं झाले तेव्हाच सारा ग्रंथ आटोपला.'—मुद्रसं २८. **असं काय** तें? **असं काय कराचें**—एक काळुजीचा उद्गार. 'बाळे असं काय तें अगदीं'—रजपूत कुमारी तारा ७६. [असा पहा.]

असं करतां—किवि. ह्याप्रमाणे चालले तर पुढे शेवटीं; सरते शेवटीं; परिणामी; या प्रमाणांत; या हिशोबानें; फार तर. 'एवढे घर बांधले असतां आटोपे रुपये लागतील, असें करतां हजार लागतील' [असा+ करणे]

असे(ख)खा—वि. मूर्खता; मूर्ख; अशेख. 'असेख ऋद्धिपुर वसो । भगौनि चरणकीर्ति ।'—ऋ १३. 'राणे हो आपुण्या मुखा । तुम्हीच झालेति असेखा ।'—विपु ७.४३. [सं. अक्षेप]

असेत, असेंति—कि. अगती; आहित. 'असेत माझ्या अपराध कोटी.'—सारूढ १.१३. 'जेथ अमंड अगेनि मुरगण ।'—दाव १३१. [अस्]

असेला—वि. अमला, अशा प्रकारचा—जातीचा. [असा+ला प्रत्यय]

असेली—असल पहा.

असेसर—पु १ माग, कर, पटी टरविणारा—वसविणारा—घालणारा. २ जमाबंदी करणारा, वसविणारा. ३ फौजदारी कोर्टांत किंवा विशेषकरून सेशन कोर्टांत न्यायाधिकाशा मजत करण्यासाठी नेमलेला माणूस (पगारी नव्हे); पंच. 'अजेंदाराचे जातीचे तीन असेसरे नेमावि.'—टि ६.३३७. [इ.]

असैनु—कि. अनेक. 'मीं असैनु श्रीकृष्णा तुझा होता ।'—दाव ८८५. [असणे]

असो—कि. असेंदे; राहो; पुरे; असेना. 'अथवा हे असो । बाप ओदार्याचा अतिमो ।'—ऋ १३. 'असो वरि कमा तरी विमल भाव ज्याचा करा ।'—केका ६७. [सं. अस्तु-अस्सु-असो]

असा—वि. (कों. गो.) असा. 'असा येकलो फिर नाकां'.

असोक-ग—पु. अशोक वृक्ष. अशोक पहा. [सं. अशोक]

असोड—असूड पहा.

असोल—वि. न सोल्लेखा (नाळ, रोडा वगैरे) 'त्यांचे काव्य असोल्या नारळासारखे कठिण असून तें उकलायास मोठा प्रयास पडतो.'—नि ७६६. [सं. अ+छाल; म. साल-सोल्ले]

असोशी-सी—स्त्री. १ सोस; हव्यास; अतृप्तता; फाजील लोभ; आतुरता; उत्कट इच्छा. 'कृपा करोनिया पुरवी असोसी । आपुल्या श्रीदासी राखावया ॥'—तुणा ४४९५. 'नाहिं शाला भोग तुम्ही फेडून घ्या असोशी ।'—अफला ५८. 'सुखकर अमुची हे पूर्ण कीजे असोशी ।'—महाराष्ट्र काव्यग्रंथ ५१, (माधव कृत) रामायण, अयोध्याकांड ६. —वि. अतृप्त, लोभी; आतुर; (अधिकाराची वगैरे) हांव धरणारा. [सं. आ+शोष=सोस]

असोशीक—वि. सहन न करणारा; चिडखोर; अविचारी; रागीट; उच्छ्वेखल. [अ+सोशीक]

असोस-सु—वि. सहन न होणारें; अतिशय; फार मोठे; अमर्त्य; पुष्कळ, शिवाय सोम पहा. 'किमहुना माया अमोस । हाना जी तुजेनि डोलम ।'—झा १४.१०. 'आतुडे जेथ सुख असोस ।'—रंगोबा १.८९. —किवि. हावरेपणानें. 'त्रिविधविकारीं बहुवम । वाढवी अमोस संसार ।'—एभा २४.१२२. **०पण**—न. हावरेपणा. [अ+सोसणे]

असोशीं—न. अव. पक्ष्यांची घरटी. अतिसाठीं पहा.

असौरभ्य—वि. सुगंधरहित; सुवास न घेतां येण्याजोगा. 'जो नाइकजतां नातु । जो असौरभ्य मकरंदु ।'—झा १५.७४. [सं.]

अस्क—असका—कें पहा 'लेखिका हातीं श्रध्दापूर्वक । उतार करविले कवन अस्क ।'—दावि १८०.

अस्कट-ड—न. (गो.) १ अडचणीची जागा. २ जेथे गवत, झुडपे वगैरे दाटीने एकत्र वाढतात ती जागा; रान; दरड [सं. अस्=फेकणे] **०विस्कट**—न.स्त्री. अस्ताव्यस्तपणा; अव्य-वस्थित स्थिति; विस्कटणे; पसारा. —वि. गबाळ; अस्ताव्यस्त. 'कितीयेक तीं अस्कटेविस्कटेंतीं'—दावि २८४. [अस्कट+विस्कट=विस्कटणे]

अस्कत—(गो.) अशक्त. [वर्णविपर्यास होऊन]

अस्कंद—अश्रंगभा पहा.

अस्करणें—अकि. धिकार करून बोलणे; हुर्यां करणे; अस्कारणे निस्कारणे पहा. 'सारी खेळांत अस्कारूं. निकरेही भांडों ।'—झा ११.५४८. [सं. अस्कार किंवा अस्=फेकणे]

अस्करा, अस्कारा—पु. कीर्ति; नावलौकिक; ख्याति; आख्या; लौकिक. 'सकळ सुरुष मंडळींत माझ्या स्वहयाचा अस्कारा ।'—प्रला ५८. 'नाजूक रुपडें दिपडें ठिकडें, जिकडे तिकडे अस्कारा ।'—पला १७४ (फा. म. कोश). [फा. आस्कारा=प्रसिद्धि]

अस्कवळ—वि. एका घासांत गट केलेला [सं. आ+कवळ]; बाहीची वरची वाजू (दर्शनी वाजू). **०मादी**—स्त्री. (शिवणकाम)
अस्का—अस्क; अस्का—कं पहा. ' दैन्यवर्धत अस्का मी तों
 मुळी '—दावि ७६.

अस्कारणे, अस्करणे—अक्रि. कीर्ति मिळविणे; नाणावणे; प्रसिद्ध असणे. [फा. आस्कारा]

अस्कारणे निस्कारणे—उक्रि. तिरस्कारणे; धिक्कारणे; सं. स्था]
 हिडिसफिडिस करणे; हेटाळणे; अस्करणे पडा.

अस्कारी—स्त्री. (विशेष प्रसिद्ध अशी) काळ्या दाढ्यांची जात. [फा. आस्कारी]

अस्खलित—वि. १ न अडखळतां; अप्रतिबद्ध; एकसारखें; अखंड; अचूक; खंबीर; अटळ. २ निरंतर; सतत; अखंड. **०गति**—स्त्री. १ अनिष्ट गति; एकगति. ३ (ल.) तदाचाराचा मार्ग; निर्दोष वतनूळ. **०बुद्धि**—स्त्री. तर्कशुद्ध—अचूक विचारमणी, कधीं न चुकणारा तर्क, ज्ञान. **०ब्रह्मचारी**—पु. कुमारां न जाणारा ब्रह्मचारी न चळणारा—अटळ ब्रह्मचारी. **०भाषण**—न. स्पष्ट व न अडखळतां केलेले भाषण, वागीचा अखंड प्रवाह. **०वीर्य**—वि. आजीव, अखंड (ब्रह्मचारी).—क्रि.वि. सतत; निरंतर; अखंड. ' माझी वृत्ति अस्खलित चाल्दी. ' [सं.]

अस्तर—न. एक विलायती फुलझाड. [इं.]

अस्तर—पु. १ अंतर्धान; अदृश्यत्व; लोप. २ (ज्यो.) आकाशांतील प्रहादिकांचे सुगोलाच्या आड गेल्यामुळे होणारे अंतर्धान—मावळणे (सामा.) मावळणे. उ० सूर्यास्त, चंद्रास्त. ३ मंगळ, शुक्र, गुरु, शनि इ० ग्रह हे सूर्याजवळ असले म्हणजे अदृश्यत्व पावतात, दिसत नाहीत ती स्थिति गुरु, शुक्र यांच्या अस्तांत मुंज, लग्न इ० नैमित्तिक कर्मे करीत नाहीत. ४ नाश; शेवट (मरण, दुर्लोकिक वैरीमुळे). ५ (ल.) सोडीकौडीत पडणे; मार्गे पडणे. ६ गपणे फसणे; अभाव; राहित्य; उणीव. [सं.]

अस्तंगत—वि. मावळलेला; अदृश्य झालेला (आकाशज्योति, ग्रह). ' अस्तंगत दिनकरकरंजित मंडप शोभे वरि गगनाचा ' [सं.]

अस्तगिरी—पु. पश्चिमेकडील काल्पनिक पर्वत. दाच्छा पाटीमार्गे सूर्ये विथोंति वेणण्या जातो अशी कल्पना आहे. (सामा.) पश्चिम दिशा. ' तरि अस्तुगिरिचिया उपकंडी '—झा १२.३५. [सं. अस्त+गिरी]

अस्तनी—स्त्री. बाही; बाहीचा कोंपरापासून पुढील भाग.

अस्तन्या वर सारणे—युद्धास सज्ज होणे; लढाईची तयारी करणे. ' आसचे दोघेहि वीर आपापल्या अस्तन्या वर सारण्याच्या विचारांत होते. '—स्वप ६१.

अस्तनींतील अग्नि-आग-
निष्कारा—उद्गीष्ट. गुप्त शत्रु; परचा दावेदार, वैरी; शुद्धकळ करणारा; विश्वासघातकी; घरमेया; दगलबाज. **०नर**—पु. (शिवणकाम)

बाहीची वरची वाजू (दर्शनी वाजू). **०मादी**—स्त्री. (शिवणकाम)
 बाहीचा अंतला भाग. [फा. आस्तीन्]

अस्तवाल—पु. तबेला; पागा. ' पीलखाना व अस्तवालास व उण्यांस दाणा नाही; फाके गुजरातात. '—रा १.५.६. [अर. इस्तबल; तुल० लं. स्टंबुलम=उभे राहणे; जुने फ्रें. इस्टेबल; इ. स्टंबल;]

अस्तम—पु (गो.) अस्तमान. ' अस्तम जांचो वेळ आयलो ' [सं. अस्त]

अस्तमान-मान—न. १ (नाविक). गलबताच्या तळास मध्य-भागी चार-सहा बांकांवर एक-दोन हात रुंदीचे व वीत दोन वीत जाडीचे लांकूड बसवितात. त्याला वरच्या अंगास काठी उभी केलेली असते. यांत डोलकाठीचा वुंधा बसवितात. हीं अस्तमने दोन-तीन असतात. २ (हेट.) अस्तमन असलेला तटमजला (गलबनाचा). [सं. आ+स्त्वभन]

अस्तमय, अस्तमान—पु.न. मावळणे; अस्त; अस्ताची वेळ (ग्रह-तारका यांची) ' कां अस्तनानीं निशी '—झा २.३२.४. [गं.]

अस्तमान, अस्तमित—वि. अस्तंगत, मावळलेला, अस्तास गेलेला (ग्रह, तारा) [सं.]

अस्तर—न. १ अंगांत घालण्याच्या कपड्याला आंतून लाविलेले पातळ (मऊ) कापड; (सामा.) कोणत्याहि वस्त्राला आंतल्या अंगास लावतात ते कापड. २ जोडयारा आंतील बाजूस जोडलेले मऊ कातडे. ३ (वै.ग.) आवरणत्वचा. पानरत्वचा. (इ.) मेमेन ' तोंडापासून सर्वे नटीस आंतल्या बाजूस एक तोंडडया रंगाचे फात पातळ व नातूक असे अस्तर आहे. '—आरोहा १.६. [फा. आस्तर=आस्तर+आ+स्तरण] **०गिरी**—स्त्री. गिलाव्याचे काम, कुण्याचे लिपप. ' शिखरास अस्तगिरी होत आहे. '—रा १०.५. [फा. आस्तर+गिरी प्रत्यय]

अस्तरि—स्त्री. बायको, अस्तुरी पहा. ' बोलाबिले अस्तरिीला '—एपां ११६. [सं. स्त्री]

अस्तलक्ष—न. १ क्रांतिकृताचा पश्चिमवृत्तिजावरील भाग-विंदु. याच्या उलट अंगलक्ष. २ मावळला राशि. [अस्त+लक्ष]

अस्तवर्णे—१ अंतर्धान पावणे; अदृश्य होणे; लोप होणे निकाल, खलास होणे. २ अस्तास जाणे; मावळणे. ' भावो दुसरं शुद्धक येईल. तरि जीवनकळा अस्तवेल. '—शिशु ८३०. [सं. अस्त]

अस्ताई—स्त्री. (संगीत) ध्रुवदाच्या तीन भागांपैकी पहिला दुसरे दोन-अंजा व आभोग. [सं. आ+स्था]

अस्ताचल—पु. पश्चिमेकडील पर्वत (सूर्यास्ताची जागा) पश्चिम दिशा. ' तों अस्ताचला गेला गमस्ती. ' [सं.]

अस्तायी—अस्ताई पहा.

अस्तावा—(विप्र.) तस्त पहा. [फा. आपतावा=शारी]

अस्ताव्यस्त, अस्तवेस्त—वि. अव्यवस्थित; घोंटाळ्याचा; घाबलेलीचा; बेशिस्त. 'आतां जापाणीं जापाणीं आपुलें। अस्ताव्यस्त हें।'—हा ११.३८१. —किवि. उलटापालट करून; अव्यवस्थित रीतीने. [अस्त+वि+अस्त]

अस्ति—१ आहे. 'स्वामी बोलिलें मुख्य भक्ती। इतर जे राधलें सांगता। त्यांसि प्राप्तीची अस्तित्नास्ति। देवें सजप्रती सांगावी।'—एमा १४.३४. २ असण्याचा भाव. [सं. अस्; तृ. पु. एकवचन]

अस्तित्व—न. १ असण्याचा धर्म-भाव-स्थिति. २ असणे ३ राहणे; वास्तव्य. [सं.]

अस्तित्नास्ति—न. काय आहे, काय नाही तें. 'म्हणे घरांत अस्तित्नास्ति, सर्व डाऊकें असे।'—कचपुच ४ —किवि. १ होय किंवा नाही; संमतीनें अगर नकाराने. (किं० म्हणणे). २ कांङ्क करून; नातू करून. (किं० करणे).

अस्ती-ति—स्त्री. हाड; अस्थि. 'अस्तिसांदे दुखती जाण। या नांव आध्यात्मिक।'—दा ३.६.२४. [सं. अस्थि अप.]

अस्तु—अ. १ असो; तसें अस्तु दे; बरे; कांही एक गोष्टीचा विस्तार न करतां अंगीकार करून दुसरी गोष्ट बोलायामाई किंवा एखादीचा जेव्हा उपसंहार केल्या आहे तेव्हा या शब्दाचा उपयोग करतात. २ तथास्तु. 'मजकडे दोष नसतां तूं मला लबाड म्हणतोस, अस्तु, थोर आहेस!' [सं.]

अस्तुरी—स्त्री. (कुण.) लमाची घायको; स्त्री. 'डोलाभर नाही पाहिलें अस्तुरीला।'—ऐपेयो १५९. [सं. स्त्री]

अस्तेकरी—वि. १ ज्याच्या जबळ इत्य-मालमता आहे असा; गम्बर; जबळ डबोलें असलेला. २ लौकिकवान; अमृदार. जिम्मेदार; जबाबदार. [असणे+करी]

अस्तेनस्ते—वि. अप्रस्तुत; अप्रासंगिक; ज्याची गरज नाही असे; उकरून काढलेले; नसता पहा. [असणे+नसणे]

अस्तेय—न. चोरी न करणे; चौथेकर्मापासून परावृत्ति; चोरी न करण्याचा धर्म. [सं.]

अस्त्युत्तर—न. १ कोणत्याहि गोष्टीवर प्रत्युत्तर; इजरजबाब (वाईट अर्थी). 'अस्त्युत्तर भानचोद'—एक शिबी. २ एखाद्या गोष्टीच्या सत्यत्वाबद्दल अमान्यता दर्शविणे; ज्या योगानें लोकांचे उपकार-वेगम्या कसपटासमान भासतात, ज्या योगें आपल्यावर अन्याय होतो, मान मिळत नाही, बुद्धि आहे त्यापेक्षां लोक कमी लेखतात असें वाटावयास लागणारा मनाचा कमकुवतपणा—असंतुष्टता—कृतप्रता-यासंबंधानें प्रयोग करतात. —वि. कृतप्र. [सं. अस्त+उत्तर]

अख—न. १ फेंकण्याचें शस्त्र. २ अभिमंत्रित शस्त्र किंवा मंत्र. सामाशब्द—अभ्यक्ष; बाहगाल; मेधाख; नारायणाख इ०. [सं.]

अखशख—न. १ शखाख. २ सामानधुमान; मालमता; चीजवस्त. **विद्या**—स्त्री. शस्त्रांवांचें ज्ञान. 'अखशखविद्याप्रवीण। जाहले राम आणि लक्ष्मण।' [सं. अख+शख]

अखी—स्त्री. खी (अप.). 'भंवती अखीयांची राषणे'—उषा २४.२१. 'चांगयान पोव्यानें रूप अखीचें घेतलें।'—ऐपेयो ६८. **अस्था**—आस्था पहा.

अस्थान—न. (ठाणे) वृत्ति; पूजा इत्यादिकांबंधीं हक्क, तट्टप वृत्ति.—पोतु. दस्त २९.११ १६५६. [सं. अर्चा+स्थान]

अस्थायी—वि. अनित्य; क्षणिक; लवकर नाहीसें होणारे; वितळणारे; अस्थिर होणारे. [सं.]

अस्थि—स्त्री हाड. **गत**—वि. हाडांत गेलेला; मुरलेला (ज्वर). 'आंतली मज्जा काढीं। अस्थिगत।'—हा ६.२१८. **गत-प्राण**—वि. मरणाच्या द्वारी पडलेला. **त्वचा**—स्त्री. हाडें आणि कातडें (रोड, अशक्त मात्सावद्दल). 'त्याच्या अगदीं अस्थित्वचा उरल्या आहेत.' **पंजर**—पु. हाडांचा सांपळा. 'तिचा केवळ अस्थिपंजर राहिला होता.'—पौण्ड २३. **भंग-भेद**—पु. हाडांचा भंग; हाड मोडणे. **माला**—स्त्री. हाडांचा सांपळा. **मेद**—पु. हाडांतला मेद; चरबी. (ई.) वोनमॅरो. **म्रण**—पु. हाडावण; हाडास क्षत किंवा जखम होणे. **शोष**—पु. हाडें वाळणे—क्षीण होणे. **संचय**—पु. प्रतदहन शाल्यानेतर त्याच्या अस्थी विविध संस्कारासाठीं राखून ठेवण्याकरितां गोळा करणे; राख सांबाळणे. **सांधा**—पु. हाडांचा सांधा—जोड—दुवा. २ हाडें जोडणाची क्रिया. **समर्पण**—न. मृत मनुष्याच्या अस्थी तीर्थांत टाकणे. **सिंचन**—न. (मृत मनुष्याच्या) तिसऱ्या दिवशीं राख टाकण्याकरितां मृताच्या अस्थीवर जल-सिंचन करण्याचा विधि. [सं. अस् अगर अ+स्था; तुल० लें. ओंस; ओंसिस; मी. ओंस्टिऑन; रुय. कोस्ति; जे. अस्त; फा. अस्ताइ, उस्तुखवान.]

अस्थित—वि. अस्तित्वांत—हयात नसलेली; लुप्त; अनुपलब्ध; धुळीस मिळालेली; नाहीशी झालेली. [सं.]

अस्थिति—स्त्री. १ अनास्तित्व; अनुपलब्धता; लुप्तता; अदृश्यता. २ टिकाऊपणाचा, निभावणीचा अभाव; कायमपणा नसणे; सतत, अखंड न चालणे. [सं.]

अस्थिर—वि. १ स्थिर नव्हे तो; अनित्य; क्षणिक. २ एका जागीं न टिकणारा; डळमळित. ३ चंचल; उतावळा. **तेलें**—न. अव. उडून जाणारी, न टिकणारी, वायुपरिणामी तेलें. (ई.) व्होल्टाईव्ह. **प्राय**—वि. १ न राहणारा; न टिकणारा; अशाश्वत. २ सहनशीलपणा नसलेला; उतावळा. [सं.]

अस्थैर्य—न. चंचलवृत्ति; उतावळेपणा; अस्थिरता; अशाश्वतता; अमित्यता. [सं.]

अस्नात—वि. (अप.) अस्नानी. १ अंग न घुलिला; स्नान न केलेला. २ (ल.) अशुद्ध; असंगत. [गं.]

अस्प—उ. घोडा; अश्व पहा. [फा. सं. अश्व] **०स्वार**—घोडेस्वार. —रा २०.१६२.

अस्पलुंग—उ. घोड्याचा एक प्रकार; याचे सवे शरीर पांढरे, गुड्यावर काळा रंग किंवा शरीराचा अर्धा भाग काळा, डोळे हरणा-सारखे काळे, पाठीवर सैली दुमपथित, कानाची टोके काळी असलेला हा घोडा शुभलक्षणी व धन्यास संतोष देणारा असतो. —अश्वप ३१.

अस्पताल—न. (ना.) इस्पितळ; रुग्णालय; रोग्यास औषधे देण्याची जागा. [इ. हास्पितळ; म. इस्पितळ.]

अस्पृश—वि. स्पर्श करणास, शिष्यास अयोग्य; पाणेरडा; अशुद्ध; अगतिव. २ मुतकी. ३ रजस्वला. [सं.]

अस्पृष्ट—वि. उबड न केलेले—मोगितलेले; अंधुक; गूढ; अव्यक्त; पुसट, अस्फुट; दुर्भाष. [सं.]

अस्पृश्य—वि. १ स्पर्श करण्यास अयोग्य, अशक्य; अस्पृश पहा. —उ. हिंदु समाजांत असा एक वर्ग आहे की ज्यास शिवले असतां विटाळ मानतात उ० महार, चोभार, दोर, मांग, होलार, ह्यालखोर, मांगारोडो इ०. [सं. अस्पृश्य]

अस्पृश्यता—स्त्री. विटाळ मानला जातो ती स्थिति; अस्पृश्य जातीचा विटाळ मानणे; महार, मांग इ० अस्पृश्य जातीशी संबंध न ठेवणे. 'अस्पृश्यता ही वैदिक धर्मास संमत नाही' —टिप्पू १३.

०निवारण—न. अस्पृश्य जातीचा विटाळ काढून टाकणे; त्यास अस्पृश्य मानण्याची कल्पना नाहीशी करणे. 'अस्पृश्यतानिवारण हे राष्ट्राचे पहिले बीजतत्त्व' —के १६.४.३०.

अस्पृश्योद्धार—उ. अस्पृश्य लोकांची उन्नति; अस्पृश्यता निवारण. [सं. अस्पृश्य+उद्धार]

अस्फुटोच्चार—उ. अव्यक्त—अस्पष्ट उच्चार; अशुद्ध वाणी; दुर्बोध भाषण; अशुद्धत वोलणे. [सं. अस्फुट+उच्चार]

अस्फुर—वि. अस्फुट; अस्पष्ट (वाणी). 'तैसेयाचेया अस्फुरा वेगी धावे सारंगधरा ।' —उषा १०४८. [सं. अस्फुट]

अस्फूर्ति—स्त्री. १ स्फूर्तीचा अभाव. २ विस्मरण; विस्मृति; व्यामोह. ३ लक्षांत न राहणे; मनांत—ध्यानांत न येणे. [सं.]

अस्वाव—न. सामान; अस्वाव पहा. 'बायकापोरे आणि अस्वाव कोटे ठेवावा.' —रा ७.१५३. 'जो आम्हापार्शी अस्वाव आहे तो हुन्नतचे कृपेचा आहे, हा चेळन फौजेचे खर्चीत आणवा' —दिमरा १.२१२. [अर. सबबचे अव.]

अस्मत्—सना. आम्ही. सामाशब्द—अस्माद्ग्रह; अस्मत्पत्नी; अस्मत्कुल इ० [सं.]

अस्मत्पन्हा, अस्मत्पना—वि. पावित्र्यरक्षक; पातिव्रत्य-शील; सन्मान्य; कुलीन; पत्रांतून स्त्रियांना लिहावयाचा मायना. (सामा.) शुद्ध; पवित्र. अर.इस्मत्=पातिव्रत्य, शुद्धता+पनाहू=रक्षक शक्ती. १. २४

अस्मदीय—सना. वि. आमचा; माझे; मम. [सं.]

अस्मद्वाच्य—उ. (व्याक.) प्रथम पुरुष; मी वाचक. [सं.]

अस्मसास—असमसहास पहा. 'गदायुद्ध अस्मसास । गेहे प्रवर्तते ।' —गीता १.३५४.

अस्माकं—सना. आम्ही; आमचे (विनोदानें प्रयोग). 'अरे अस्माकंवेरी कसे प्रगटे ।' —दावि २६.

अस्मादिक—सना. आम्ही; तुम्ह; आम्ही स्वतः (आपला विशेष-वर्णन वर्णन करावयाचा असतां आम्ही या ठिकाणी उपयोग, शिवाय बढाई, विनोद यावेळीं). 'तुमच्या अलीकडच्या नाटकांतील अद्भुतप्रसंग वस्तुस्थितीस अनुसरून नसल्यामुळे ते अस्मादिकांना पसंत नाहीत.' —नयक ८९. 'येथे अस्मादिक होते म्हणूनच या कामाचा उलगाडा झाला.' [सं. अस्मत्+आदि+क]

अस्मान—न. आकाश; अंतराळ; स्वर्ग. 'अस्मानां फलेची ध्वजा लागली.' —चित्रगुप्त ३३. 'अस्मानहि बुडाले तरी (मराठे) आपल्या मर्दानगीस अंतर करणार नाहीत.' —मरि ३. ७१.

०गिरी—उ. चांदवा; छत; चांदणी; मांडवाचे आच्छादन; मांडव; छपर; बळवण. **०चपेटा**—उ. १ परमेश्वरी कोप; मोठा प्रलय; संकट; दैवी आपत्ति; अरिष्ट. २ (व्याजोक्ति) आकाशांत उडण करणारा घोडा (एखाद्या रदी, टाकाऊ, निकामी घोड्यास म्हणतात).

०चीपरी—स्त्री. अप्सरा; सुंदर स्त्री. 'तबितखानाचे सवे लक्ष्य हातीं लागलेल्या अस्मानच्या परीकडे होतें.' —स्वप्न ४२९. **०तारा**—उ. १ आकाशांत चमकणारा तारा; चांदणी. २ धूमकेतु; उल्का. (किं० तुटणे). ३ सुंदर, चपळ घोड्याबद्दल अगर खंबा घोडेस्वाराविषयी, तसेंच उत्तम गवई, उत्तम लेखक, उत्तम बजवण्या इत्यादिकांची प्रशंसा करतेसमयी म्हणतात. **अस्मान तारा तुटणे**—१ उल्कापात होणे; तारे निखळून पडणे. २ निरर्थक बडबड करणे.

अस्मान जमीनीची तफावत—स्त्री. महदंतर; फार मोठे अंतर. 'त्या घुमारास व या लिहिण्यास पाहतां अस्मान—जमीनीची तफावत.' —ख १२१५. **अस्मान ठेंगणे होणे**—स्वर्ग दोन बोटे उरणे; ताळ्याचा—मर्णाचा कळस होणे. 'नवऱ्याच्या पगारांमुळे तर तिला अगदीं अस्मान ठेंगणे झाले होतें.' —पकोचे [फा. आस्मान=आकाश]

अस्माना—स्त्री. ईश्वरी कोपामुळे आलेले संकट (अतिवृष्टि, सांध बगैरे). —वि. १ आकाशी; फिकट जांभळा; आकाशाच्या रंगासारखा निळा; निळसर; मेघवर्ण. २ आकाशांतील; स्वर्गातील; दैवी. 'शिकंदर ताले ! अस्मानां फले (दिग्विजय) होत चाल्ही आहे.' —ख ७.३२३६. **०रंग**—उ. आकाशी रंग; निळा रंग. **०सुलतानी**—स्त्री. १ दैवी व राजकीय आपत्ति; ईश्वरी व मानवी क्रांति; ईश्वराचा व राजाचा कोप झाल्यामुळे ओढवणारी संकट. २ (ल.) जुद्धमजबूतस्ती. 'जेथे अस्मानां मुलतानी एकदम कोसळतात तेथे बिचारा

माणस काय करणार ? ' 'अस्मानी मुस्तानी मजरा असावी'—सांसडे—डोले १२. आकस्मिक हानी; दैवी आपत्तीमुळे नुकसान. 'आमच्याकडे विद्यार्थीकडून विक्रीस आलेल्या मालाची अस्मानी-सुस्तानी झाल्यास त्याची जबाबदारी आमच्याकडे नाही.'—मुंब्या ७१. [फा. आस्मान् + मुस्तान् = वादशाहा]

अस्मार्त—वि. १ आठवणीच्या पलीकडचे, स्मृतीस अगम्य; अतिप्राचीन. २ स्मृतिविरुद्ध; अशास्त्र; धर्मशास्त्रास सोडून; धर्म-शास्त्रविरुद्ध; धर्मशास्त्रवाह्य; बेकायदेशीर; बेकायदा. ३ अस्मार्त-कालिक पद्दा. ०काल-पु. आठवणीच्या पलीकडचा—अतिप्राचीन काल; (कायदा) शंभर वर्षांपूर्वीचा काल. ०कालिक—वि. (कायदा) शंभर वर्षांपूर्वीपासून उपभोग घेतलेली (जिनगी, माल-मत्ता). [सं. अ+स्मृ-स्मार्त]

अस्माप—अप्राप पद्दा.

अस्लुष—पु. रति; पद्धति; व्यवस्था. 'तेव्हां कराई कोणे प्रकारच्या व कशा, याचा अस्लुष काय तऱ्हेचा ?'—रा ७.८२. [अ. अस्लुष, उस्लुष = रीत, पद्धति]

अस्वडी—क्रि. (गो.) मागे; परोक्ष; सवड नसता; अयोग्य-वेळी. [अ+सवड]

अस्वत्व—न. मालकीचा, धनीपणाचा, स्वामित्वाचा अभाव. (कायदा) जिनगी, मालमत्ता वगैरेवरील वारसाचा, मालकीचा अभाव; वेवारासा. [सं. अ+स्व+त्व]

अस्वपात—पु. आंसवे डाळणे; अश्रुपात. 'अस्वपात पडती नयनी।'—उषा ४८.८८. [अश्रुपात; अश्रु = अश्रु+पात]

अस्वयंवेद्य—वि. स्वतःस न कळणारा; अज्ञेय. 'अस्वयं-वेद्य म्हणजे आपल्या स्वतःस न कळणारा अहंकार'—गीर १७१. [सं.]

अस्वरस—पु. नापसंति; इतराजी; नावड; मनाची किंवा प्रीतीची अनासक्ति; अनिष्ठा. [सं. अ+स्वारस्य]

अस्वल—पु. १ एक पुष्कळ केंस असणारा चतुष्पाद प्राणी; रीस. हा ऑस्ट्रेलियाखेरीज सर्व देशांत सांपडतो. २ मोठेले केंस असलेला मुसंड. [सं. ऋक्षमल्ल—अच्छमल्ल—अस्वल—अस्वल. (राजवाडे) ऋक्षमल्ल (स्वार्थी)] म्ह० १ अस्वला आधीं आरोली—दुसऱ्याने आपणांसंबंधी तक्रार करण्यापूर्वी आपणच त्याबद्दल तक्रार सुरू करणे. २ अस्वलाच्या अंगास (गांडीस) केंसांचा (गोटांचा) दुष्काळ, किंवा अस्वलाच्या रानांत केंसांचा दुष्काळ—एखादी गोष्ट हटकून ज्या ठिकाणी असेल अशी अपेक्षा असते त्या ठिकाणी तिचा अभाव. वाप्र. म्ह० अस्वलीचा कान दरवेशाचा हातांत—प्रत्येकाला योग्य निरंता असतो.

अस्वली—श्री. एक वनस्पति. असावरी; शतावरी ?

अस्वलीकांड—(प्र.) असावरी—श्री कांड. अस्वली वन-स्पतीच्या पानासारखी नक्षी असलेले कांड.

अस्वली, पायपुसणे—न. पायाची माती—चिखल पुसण्या-करितां दरवाजाजवळ टेबलेले काठ्यांचे अस्वलीच्या केसासारखे केसाळ खरखरीत तरत.

अस्वस्थ—वि. अस्थिर; अशांत; स्वस्थपणा नसलेला; मन स्थिर नसलेला; प्रकृतीस समाधान नसलेला. [सं. अ+स्वस्थ]

अस्वस्थता—श्री. १ असमाधान, असंतोष. २ राजकीय असंतोषामुळे उद्धवणारी चळवळ. (इं.) अनरेस्ट. ' (धीनपाल) यांनी केलेले अस्वस्थतेचे निदान शास्त्रदृष्ट्या फारच चुकीचे... आहे.'—टि २.१६. ३ प्रकृतीस स्वास्थ्य, आराम नसणे; दुःखणाईतपणा. [सं.]

अस्वाधीन—वि. (शब्दश. पराधीन पण प्रचारांत) स्वतंत्र; दुसऱ्यावर अवलंबून नसलेला. [सं. अ+स्व+आधीन]

अस्वामि-अस्वामिक—वि. ज्याला राजा—धनी—पुवारी—अधिपति—पालक—मालक—वारसदार नाही असा; वेवारासी. ०विक्रय—पु (कायदा)मालकी हक्क किंवा अधिकार असल्याशिवाय केलेली मालाची, जिद्दगीची, मालमत्तेची विक्री; बेकायदेशीर केलेली विक्री. [सं. अ+स्वामिक]

अस्वाम्य—न. (कायदा) जिद्दगीवर कायदेशीर हक्काचा अभाव; स्वामित्व नसणे. [सं.]

अस्वार—वि. घोडा, हत्ति, उंट इत्यादीकांवर आरुढ झालेला, वर बसलेला. —पु स्वार; शिलेदार; राजत. [फा. सवार]

अस्वारस्य—न. नापसंति; अरुचि; नावड; स्वारस्य, लोभ, प्रीति नसणे. [सं.]

अस्वास्थ्य—न. १ स्वास्थ्याचा अभाव; असमाधान; असंतोष; असुख. २ शारीरिक व्याधि किंवा विकृति; प्रकृति बरी नसणे. ३ निर्धनता; दारिद्र्य. [सं.]

अस्स—उद्ग. (कुण.) अस्सां; खरे की काय; खरे ? [असे तुल० सं. अंजस—अंसा—अस्स (राजवाडे)—आअ १८३२. ईश्याम]

अस्सल—वि. मूळचे; खरे; अकृत्रिम; गैरनकली; असल पद्दा. [अ. अस्स]

अस्सा—वि. (गो.) १ चिकार; गच्च. २ अस्सा; अर्धस पाहा.

अह—पु. दिवस. [सं. अहन्, अहस]

अह—सना. १ मी; स्वतः; प्रथम पुरुष. 'तो अह म्हणून बसला आहे.' 'अह कोहं सोहं भेद।'—एभा २२.४६७. 'तेथे अविद्येसी अहं लीन राहो. यालागीं होय भवभ्रम।'—एभा ३.७३३. २ मीपणा; गच्च; ताठा; अहंकार. [सं.]

अह—उद्ग. नापसंति, असंमति, नकारदर्शक उद्गार.

अहंकरता—पु. मी सवे करणारा असा गर्व; मीपणा; अहंकार; ताडा; स्वतःच्या कृत्याबद्दल प्रौढी. 'अहंकरता भाव गावून । मन निमग्न रचुनार्यी ।' [सं. अहंकरता]

अहंकाम—पु. हुकूम; सत्ता; हुकूमत; परवानगी. 'याप्रमाणें मुक्तारीचे अहंकाम आपून दिले.' —चिरा २४. [अ. अहंकाम हुकूम अव.]

अहंकार—पु. १ आपली, स्वतःची जाणीव; आत्मज्ञान. २ अभिमान; गर्व; मीपणा; ताडा. ३ परमात्म्यापासून किंवा बाह्य विश्वापासून आपण वेगळे आहों अशी भावना. 'बुद्धीपासून पुढे उत्पन्न होणाऱ्या पृथक्पणाच्या या गुणासच अहंकार असे म्हणतात.' —गीर १७१. ०भेद—पु. अहंकाराचे तीन प्रकार—सात्विक, राजस आणि तामस; यासच अहंकारत्रय किंवा त्रिविध अहंकार म्हणतात. [सं.]

अहंकारणें—अकि. गर्वानें फुगणें; ताडणें. 'अहंकारला रावण । कोटी गुणें ।' —राक १.१४.

अहंकाराशय—पु. अहंकाराचें. (किंवा आत्म्याचें) स्थान; शरीर. [सं.]

अहंकारास्पद—वि. ज्याबद्दल अहंकार वाढायचा तो (देह आत्मा). [सं.]

अहंकारी—वि. अहंकार असलेला; गर्विष्ठ; ताडर. [सं.]

अहंकृति-भाव—स्त्री.पु. अहंकार; गर्विष्ठपणा; ताडा; स्वतःची प्रौढी. 'तू त्रमलेपणें अहंकरितां यासि घातु न धरिसी चित्ती ।' —ह्या २.९८. 'ऐसेनि अहंकृतिभावो । जयाचा बोर्धो जाहाला बावो' —ह्या १८४२२. [सं. अहम+कृ.]

अहंग—पु. (संगीत) एक राग. राग पहा

अहंचत्वंच—स्त्री. अहंतुने, मी तू करणें; बाचाबाची. [सं. अहं+च+त्वं+च]

अहटणें—अहाटणें पहा

अहडणी—स्त्री. (कासांगी धंडा) नवीन घडविलेल्या मांडपा-वरील टोके साफ, गुळगुळीत करण्याने—मडारण्याचें हत्यार.

अहंता—स्त्री. १ अहंकार, मीपणा; अभिमान; गर्व. 'थोर ते गजाली पाहिले अहंता । उपदेश येतां मुख वाटे ।' —तुगा ३६३६. 'हळू हळू अगे अहंता सधमनीं वाढेथीं जमी शेडी ।' —मोरोपंत 'पतनाये का अहंता पोवारी या तशी व का समता ।' —मोवन २. ८७. २ रवामिज्ञान (अभिमान शब्दाम्नांनी दिलेले वाक्यप्रचार आणि म्हणी येथेहि लावतात) [सं.]

अहद तहद—किवि १ या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत; या हद्दीपासून त्या हद्दीपर्यंत. 'हा गर्व अहद तहद दोन कोस लांब आहे.' २ पासून—पर्यंत. 'अहद गयमिगी तहद चंजरी चेजावर.' —चित्रगुप्त १६१. 'अहद पुणें तहद काशी सारखा पाऊस पडला.'

'अहद दर्या तहद सूर्य' अहद तहद असाहि शब्द लिहितात. [फा. अह—हद+ता-हद]

अहदनामा—पु. वचनपत्र; करारनामा. [अर. अहद=वचन, करार+फा=नामा]

अहद-पैमान—पु. करार; करारमदार. 'अहद-पैमान व्हावे ते सवे स्वामीपार्श्यां आल्यावर अजे करितों.' —रा १.१५९. [अर. अहद+फा. पैमान=करार]

अहद-शर्त—स्त्री. तह; करार; अट. 'यांस अहदशर्तीचे कागदपत्र देऊन रवाना केले.' —रा १९.८. [अर. अहद=करार + फा. शर्त=अट]

अहंदेहबुद्धि—स्त्री. १ स्वतःच्या अस्तित्वाची कल्पना, जाणीव, भावना (त्यावरून). २ (तत्त्व.) मीपणा; अहंकार; पोकाळ गर्व; ताडा; आड्यता. 'दुपरेर अहंकार दशानन । अहंदेहबुद्धि लंकासुवन ।' 'जेसी अहंदेहबुद्धि सोहोन । योगी विचरे निरं-जनी ।' —वि. ज्याला आड्यता, मीपणा आहे असा; अहंदेही. [सं.]

अहंदेही—वि. ज्याला आड्यता, मीपणा आहे असा; अहंदेहबुद्धि. [सं.]

अहंपण-णा—नपु. अहंता पहा. 'उगाड्नि अहंपण । सोडहं काडिले शुध्द चंदन ।' —एस्वव १.६२. [सं. अहं+पण]

अहंपदार्थ—पु. (तत्त्व.) अहंपणाची मांडणी; मीपणाचें निध्यात्मक कथन; आपल्या स्वतंत्रपणाची भावना अहंता पहा [सं.]

अहंप्रविका—स्त्री. १ प्रत्येक कार्याची मी पुढे आहे अशी भावना ठेवून वागणें; आपलें घोटें पुढें ढकलणें. २ लढाईत योद्ध्यांचें एक-मेकांना अहंतापूर्वक आह्वान; हा मी पुढें झालों असें हेंचें सांगणें. अहमहमिका (युद्धांत). [सं. अहं+प्रवे]

अहफाद—मुलीची संतति; अफलाद पहा. 'व—ओलाद व अहफाद चालविले' —रा २०.१४१. १५.३६४. [अर. हफद=कन्या; हाफिद=जावंड, कन्यावंश, अव.]

अहंचळ—न अभिमान; अहंकार. 'उत्कर्षी रिपाणें जे संमेल । तें स्वभावं करी निमळ । परी न धरी अहंचळ । जें म्या नेमळ शाळिले ।' —एभा ७.४६२. [सं. अहं+चळ]

अहंबुद्धि—स्त्री. अहंता; अभिमान; आपलेपणाची जाणीव. [सं. अहम+बुद्धि]

अहंब्रह्मास्मि—(मी ब्रह्म आहे हा मूळ अर्थ, यावरून ल.) मी काय तो अष्ट; सबीत मी मोठा असा अभिमान. 'अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहमस्मि । यथीषा अथै ब्रह्मास्मि मी ।' —विउ ७.७८, —दा ५. ६.४४.

अहंभाव, अहंमति, अहंमान—पुष्पीपु. अहंकार पहा. १ अहंपणा; मानीपणा; मीपणा; दपे; ताडा; गव. 'अहंभाव ज्या मानसीचा विरेना'—राम १५९. —तुगा ७१. 'न पुसतोंचि व्यर्थ धमति । अहंमति भुलोनिया' 'परी देहाहंमान भुली ।'—ज्ञा १८. ३८१. २ (बुकीने उपयोग) भाव; अभाव; कल्पना; तर्क; अनुमान; अटकळ.

अहंममता—झी. १ मी व माझे अशी कल्पना, अहंभाव; अहंकार पहा. २ स्वतःशुद्ध, स्वतःच्या माणसाबद्दल, गोष्टीबद्दल, ममता—लोभ. 'अहंममतेने जग बुडाले' 'तैसी अहंममता किरीटी उरेंचि तया ।'—ज्ञा १८. ४०८. [सं. अहं+मम+ता]

अहंमहिका—झी. (मूल अर्थ मी पुढे, मी समर्थ असे वागणे). स्वर्णा; चढा भोड; ईर्ष्या; अहंकार, 'युरोपांतील राष्ट्रमध्यें... समुद्रापलीकडे मुख्य मिलविण्याची अहंमहिका' खुलू झाली.—वस्तु ३. [सं. अहम्+अहम्+इका]

अहंमानी—वि. अहंकारी; अभिमानी. [सं. अहंमान]

अहर्गण—पु. १ (ज्यो.) दिवसांचा समुदाय; इष्टकालिक प्रवादींचे गणित वर्तविण्यासाठी विवक्षित अवधीपासून गतदिवसांचा समुदाय. ज्योतिषशास्त्रामध्ये अहर्गणाचा उपयोग मध्यमप्रहसाधन करण्याकरता होतो. अहर्गणावरून मध्यम प्रहसाधन करावयाचे म्हणजे करणापासून गेलेल्या वर्षासंख्येस ३६५ यांनी गुणून आलेला गुणाकार. यावरून व दिनगतावरून मध्यमप्रहसाधन करता येते. २ यावरून पुष्कळ दिवसांचा काळ; बरेच दिवस. 'अहर्गणाचे अहर्गण लोटले' [सं. अहर्, अहस्+गण]

अहर्निश—शी. [सं. अहस्+निशा]—ज्ञा ४. १२३. [सं. अहस्+निशा]

अहर्बिब—न. सूर्यबिब; सूर्योदय; 'तेथे प्रातःकालि अहर्बिब-सर्माई सधपरिवारि ।'—पंच ५. १०. [सं. अहस्+बिब]

अहल—न. लोक.—पेअ. ५९. [अ. अहल]

अहलकार—पु. कारकून. 'साहेबांने फैज-बक्षीकरून लकर जाब पाळावयाविशीं अहलकारास आज्ञा सादर जाली पाहिजे ।'—पदमव ११२. [फा. अहल+कार]

अहलया—झी. १ गौतमस्त्री. पांच पतिव्रतांपैकी एक. २ (ल.) पतिव्रता स्त्री.

अहलयाबाई—झी. १ महारराव होळकराची सुन. ही मोठी साध्वी, सत्त्वशील व दानशूर होती. २ (ल.) दानशूर, सत्त्वशील स्त्री.

अहलूक—पु. भिक्षा मागतांना गोसावी लोक जो शब्द म्हणतात तो; अलक्ष; अलक्ष पहा. [सं. अलक्ष]

अहवाल—पु. कामाची केलेली नोंद—वृत्तांत—हकीकत. (इं.) रिपोर्ट—नैफियत. [अ. अह्वाल्; हाल अव.]

अहसून—वि. उत्कृष्ट [अ. अहसून.]

अहह—उद्ग. अरर; शोकाचा—खेदाचा उद्गार. 'अहह दारुण-तात तुझा पण !'—सीवस् ५. 'सुनीच्या शापानें अहह सतिचा त्या प्रियपती ।'—विवि (१८७२) अंक १. पु. २०. [ध्व. तुल० इं. अहा, आह]

अहळण—अहाळण पहा. 'प्रपंची अहळण त्या घुटेना ।'—दावि २३४.

अहळणें—अहाळणें पहा. 'तेवि अहाळली कोसलांगी ।'—दावि २६३.

अहळबहळ—आहाळबहाळ पहा.

अहळी—झी. अग्नीची ज्वाळा; आग; तेज; उष्ण वारा; सळ; (सामा). अनेकवचनी प्रयोग. **अहळीत असणें**—भिडन चालणें—वागणें; धाकांत चालणें; अहाळणी. [म. आहार=विस्तृत; का. होळ-कु-पु=तेज]

अहळीव—न. एक वनस्पतीचें पौष्टिक र्थ. याचीं झाडे वागा-ईत जमीनीत होतात. रंग तानूस, बीं बारीक. हें त्वचादोष, वायु व गुल्म यांचा नाश करणें आहे. अहळीवाचे लाडू पौष्टिक असल्या-कारणानें बाळंतिणीस देतात. [फा. हालम. हि. बं. हालिम, हालें; सं. आहलिब]

अहा, अहाहा—उद्ग. आनंद, आश्चर्य, शोक, निंदा इत्यादींचा वाचक उद्गार. 'तृपति बहु विलाप करी मृतांस म्हणे, अहा ! कसे घडले ।'—मोक्कण ६३. 'अहा निपट धृष्ट मी ।'—केका १६. 'अहाहा ! वारा येतांच बरे वाटले.' [ध्व.]

अहाई—झी. (विप्र.) अही पहा.

अहाकार—पु. १ हाहाकार; अहा, हाय असा शोक करणें; मोठ्याने रडणें. २ आक्रंदन; आकोश; आकांत [सं. अहह+कृ]

अहाच—वि. आहाच पहा. १ वरवर; सारसारी, दिखाऊ. २ सत्याचा आभास असणारा; मिथ्या; मायिक, व्यर्थ; सामान्य; साधारण. 'नामरूपात्मक प्रपंच । मिथ्या मायिकत्वे अहाच ।'—एभा २८. ५८३. 'देवा समुद्र गंभीर ऐकिये । वरुतोहि अहाच देखिये ।'—वहाच—किवि. वरवर; बाह्यात्कारी; उगीचक्या उगीच.

'माझा भाव नाही जिह्वाही । अहाचवाहाच भक्ति करी ।'—एभा १७. ११८. [सं. असत्य, अ+साच, विवा प्रा. अहा=यथा+च; दे. अहच=अतिशय, बेउमारा. अहाच द्व.]

अहाटणें—उक्ति. १ (शिजलेली डाळ वेगरे) पडी इत्यादिकांनीं घाटणें. २ (ल.) त्रास देणें; छळणें; पिच्छा पुरवणें. ३ (लाटणें; लोटणें; रगडणें) यांशीं सदश अर्थांनें एकत्र गणणें; आंत ढकलणें; एक करणें (अविचारानें व बेलाशक). 'राजा प्रधानास चोरामध्ये अहाटणें.' [सं. आ+घट=घाटणें]

अहादीव—वि. १ अहाटलेली—घाटलेली (डाळ). २ छळ केलेला; त्रास दिलेला.

अहाडून पहाडून—किवि. आडून पाडून; घालून पाडून; टोचून; टोमणा देऊन; बर्मी लागण्यासारखे औपरोधिकपणे; आहाडून पाडाडून पहा. [आडून+पाडून]

आहाणा—प. १ उखाणा (लमांतील). २ कोडें. ३ म्हण; उक्ति. आहाणा पहा. [सं. आहन्स्या; प्रा. आहाण=उक्ति, वचन]

आहादी—प. मापूस; एकांडा शिपाई. 'आहादीवर आहादी रवाना केले.'—मराचि थोशा ६४. [अर. अहदी=एक]

आहाय आहाय—उद्ग. अरे अरे; हाय, हाय (किं० करणे). [अ. हाय]

आहार—आहार पहा.

आहार—प. अजगर; आर [सं. अहि + आर]

आहार—प. १ विस्तव; निखारा; फुफाटा. २ इक्की करणे (किं० देणे). [म. आहार=विस्तव; का. होळकु=पु=तेज]

आहारणे—अकि. अति अन्न खाळधामुळे सुस्त पडणे; जेवण अंगार येणे; सुस्ती येणे. [सं. आहार=जेवण]

आहारणे—अकि. १ निसटणे; बाहेर येणे; ओघळणे (रहाटाची माळ). २ खचणे, खाली पडणे; आधार सुटणे (इमारत, खांब, जमीन). [सं. आ+ह]

आहरोळी—क्षी. निखाऱ्यावर भाजलेली पोळी, दामटी; आरोळी. [अहार=विस्तव+पोळी]

आहालकर—अहंकार पहा.

आहाली मवाली—वि उच्चनीच, सर्व दर्जाचे (लोक). 'यावरी तमाम आहाली व मवाली पणें मजकूर व गिरेनवाही जमीनदार हर कोणी लहान थोर सांगताती ज.'—बाड सनदा १४०. [अर. अहल=लोक]

आहाळणी—क्षी. १ उष्ण वाऱ्यांनी भाजणे, पोळणे. २ धाप; दम; उसासा. ३ (ल.) उत्कंठा; लालसा; हाव; वासना (किं० देणे). [म. अहार; का. होळकु=पु=तेज] **आहाळणी, आहाळण्या कहाळण्या टाकणे, देणे**—द्वेष, राग इत्यादि मनोविकारांना वाव देणे. दुःखोद्गागर, शोकोद्गागर काढणे.

आहाळणे—अकि. १ सूर्याच्या, अग्नीच्या झळीने भाजणे—पोळणे—होरपळणे. २ नाश पावणे. 'सेजार अहाळ अहाळले दिव्य भोगांचे.'—भाए ८९. 'कामाळें जीव महा अहाळे.'—साश्द १.६. ३ अतिशय दुःखित होणे—पीडणे. 'आहाळिली अचनी क्षत्रियांची.'—एभा ४. २४३. [म. अहार का. होळकु=पु=तेज प्रा. अहिळ=जाळणे. का. हाळु=नाश]

आहाळवाहाळ—वि. फार; बहुत; अत्यंत. 'तो मी येथे आहाळवाहाळी कापे.'—ज्ञा ११.३५१. [सं. बहुल; का. बाहाळा. बाहाळ द्वि.]

आहाळीच—अहळीच पहा.

अहि—प. सर्प. 'पाहुनि अजातरिपुची ताहक गुरुचरणभक्ति, महिबरेले। अहिबरेलेखवराहुनि बहु कटिनहि यवन वीर गहिबरेले।'—मोभीष्म १.११४. [सं.] **० नकुळ न्याय**—प. साप आणि मुंगुस यांच्यामधील जन्मजात वैराप्रमाणे वैर. २ (ल.) जन्मद्वेष; हाडवैर.

अहित—न. १ तोटा; नुकसान; हानि; अपाय; अकल्याण. —प. २ शत्रु; वैरी; द्वेष करणारा. 'करितां सारथि मस्तक—कोदंड—च्छेद पीरें अहितें।'—मोभीष्म —वि. १ अकल्याणकारक; नुकसानीचे. २ शत्रुवाच; वैराचे. [सं.]

अहिनी—वि. लोखंडी. 'अहिनी, दगडी जिस्त दाऱूचे अंतरी ठेवावे।'—मराआ ३५. [का. आहनीन]

अहिमही—प. विना. १ हे दोन पाताळांतील राक्षस अत्यंत पराकमी व बलाढ्य होते. रामांनी यांना ठार मारिले. यावरून २ (ल.) दोन जुळे वीर; जोडीचे पराकमी पुरुष. 'पण मराटेसाहीची मदत या दोघां अहीमहीवर आहे.'—स्वप २१०.

अहिरण—ऐरण पहा. 'कै अहिरणीं गुंततां हिरा। हिरकणी काढी तथा सत्वर।'—नव १८.१३४. [सं. अयम्+हन्+तुल० ई. आयनै.]

अहिरण—णी—क्षी. गुराखीण, गवळण. —वि. अहिराणी पहा [सं. आभीर—अहीर]

अहिरा, अहेरा—प. १ डोक्याचा एक रोग; बुबुळावर रक्ताप्रमाणे एक लाल टिपका असतो तो. यास अजून असेहि म्हणतात. २ एक तांबडा कटिण दगड; डोक्यांतील रोग बरा करण्यास हा अंगटीत बसवून डोक्याच्या बुबुळावरून फिरवितात. याला अहिन्याचा खडा म्हणतात. अंगटीत बसविण्याकरितां तयार केलेल्या खड्यास अहिन्याचा मणी किंवा त्या अंगटीस अहिन्याची मुद्रि असे म्हणतात. [प्रा. अहीर=जात्याचा दगड]

अहिराणी—क्षी. एक खानदेशांतील भाषा. ही मराठीची पोट भाषा म्हणून मानण्यांत येते. हिच्यावर गुजराथीचा बराच परिणाम झालेला दिसतो. [सं. आभीर—अहीर, एक राष्ट्र]

अहिरी—क्षी. १ लघु—मुंजीत बोहल्याभोवतीं उतरांही रचायाकरतां उपयोगांत आणतात तीं रंगीत मडकी; वही म्हणजे लोटा घडतां येईना आणि अहिरीचा इसार. 'सोन्याची अहिरी। मोत्यांचे कळस त्यावरी। रंगाचे रोपोपी चारी। पोसा दिवतसे अहिरी।'—ब्रोगीत २२. 'बोलावा साळवी। अहिरी सांगवी।'—स्त्रीगीत २२.

अहिरी—क्षी. अहेर करण्यास योग्य वस्त्र. अहेराक पहा.

अहिर्नसी, अहर्निश—झी—क्रि. रात्रिदिवस; अहोरात्र. 'राम घ्यावा अहिर्नसी।'—वेसीच १.१४. [सं. अहर्निश अप.]

अहिवा—वि. अविधवा; सुवासिनी; सवाण स्त्री. 'अहिवा नारी कुर्वडणा करती।'—बसा ३०. [सं. अविधवा] **० नवमी**—क्षी. अविधवानवमी पहा.

अहिसक, अहिंसा—वि. हिंसा न करणारा; हत्या न करणारा; कोणास न मारणारा. 'मित भाषण शांत दांत। अंगी अमा-नित्व अर्दभित्त्व। अहिसक अतिविरक्त। तोचि गुरु करावा।' [सं.]

अहिंसा—स्त्री. १ हिंसेचा अभाव; केवळ मांसाकर्ता जीवाची हत्या न करणे. अशा कारणाकरतां मनुज हिंसा त्याज्य ठरविली आहे (मनु ५.४३.). शाकाहारकृत. २ कोणत्याहि प्राण्याला इजा, दुखापत न करणे; रक्तपात न करणे; हे जेनांचे आद्य तत्त्व आहे. [सं.] ० धर्म—पु. प्राणिहत्या न करण्याचा धर्म. 'अहिंसा परमो धर्मः'

अहिस्ता—पु. संपण्यायामागचील एक (हिंदी) हुकूम. 'जोश कदमने जात असतां लांबवर अडकला होईल असे काहीं असल तर त्यांतून सावकाश जातां यावे म्हणून हा हुकूम देतात; सावकाश चालवण्याचे असल तरीहि देतात.'—संख्या २२. (हं.) स्टॅप् वाईट—झिल [फ्र. अहिस्ता=सावकाश. (अप.) आस्ते]

अही—स्त्री. १ विस्तवाची—अग्नीची धग, आग. 'जठराग्नीची अही थोर।'—सुर्य ४३३. २ उष्ण वारा; झळ; मृगजळ. (अव.) अथा. [सं. अहि=सूर्य]

अहीमुखी—वि. ज्याचे तोंड सापासारखे आहे असा (घोडा).

अहीर—पु. १ गवळी; गवळ्याची जात. 'शिरि विषयवासना जशि शुका अहीरास भी।'—केका ५४. 'त्यामाजि बोध वृष-भानु अहीर थाची। निर्मैनि भक्ति दुहिता तिस फार याची'—मंराधा ५. २ आभिर—गवळी जात. ही खान्देशांत व निजामशाहीत आढळते. हे पूर्वी मोठे राष्ट्र असून यांतील निरनिराळे धंदे करणाऱ्या लोकांच्या जातींना पूर्वी हे राष्ट्रनाम लावलेले आढळते. जेथे—अहीर सोनार, अहीर हलवाई. [सं. अहीर, आभीर]

अहीर—पु. १ अजगर; आर; अहार. २ गोड्या पाण्यातील एक सापासारखा मासा; हा काळा असून याच्या अंगास चिकट बळस असतो. [सं. अहि=साप]

अहीरमैरव—पु. (संगीत) एक राग. यांत पड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गंधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर येतात. हाची जाति संपूर्ण—संपूर्ण आहे. वादी स्वर पड्ज व संपादी पंचम गानसमय प्रातःकाळ हा एक भैरवप्रकार आहे [सं.]

अहूर—पु. (कों.) नदीचा पूर. अऊर, और पहा.

अहेतु, अहेतुक—वि. ज्याला हेतु—कारण नाही असे; विना-कारण; अकारण; निष्काम. याच्या उलट सहेतुक. 'अहेतुके चित्तें। अनुग्रा पां ययातें।'—झा ३.९२. 'आमच्या देशातील मुशिक्षित वर्ग स्वभाषेचा अहेतुक शत्रु बनला।'—टि ४.६९९. [सं.]

अहेंदी—देदी पहा.

अहेनवमी—अविधवानवमी पहा.

अहेर—पु. लम, सुज, गर्भाधान इत्यादि मंगल प्रसंगी अथवा एखाद्याच्या स्तकाराथे—अभिर्नदनाथे त्यास त्याचे इष्टमित्र, सगे-सोयरे, नातेवाईक यांच्याकडून शेला, पागोटें, वंगरे पोशाख, दागिना वंगरे जी देणगी मिळते ती. (सामा.) देणगी उपायन; बक्षिस. 'तैसे यागाचेनि नावे। जग वाउनि हवे। नागविती आर्धवे। अहेरावारी ॥'—झा १६ ३८७. म्ह० अहेर चोळीचा आणि गजरे वाजंज्याचा—लहान कृत्यास गाजावाजा जास्त या अर्थी. [सं. आ-ह=हरण; आहरण=भूषण, अलंकार; तुल० फा. महूर=स्त्रीधन]

अहेरण—ऐरण पहा. 'हिरा ठेवितां अहेरणीं। वांचे मारितां जो घनी।'—

अहेरण—स्त्री. सोनामुखीची एक जात, आयरण; ऐरण.

अहेरा—अहिरा पहा.

अहेराऊ, अहेरी, अहीराऊ, अहीरी—वि. १ अहेर करण्याच्या उपयोगी—योग्य (वस्तु, अलंकार इ०). २ टिकाऊ, पक्क्या रंगाचे नव्हे असे; कामचलाऊ; मासुली; दिखाऊ, [अहेर] **अहेरावा**—(व) अहिरा (रोग) पहा. 'डोळ्यांत अहेरावा पडला.'

अहेव—स्त्री. अविधवा; सौभाग्यवती—मुवासिनी स्त्री. 'भर्तारं-वीण अहेव। जाण पां तो सर्वे विंटेव।'—एमा १४.२५७. म्ह० अहेवचा मेला खेळावला गेला=नवरा असलेल्या वार्ड्याचा मुलगा मेला तर तो खेळावला गेल्यासारखाच असतो, कारण तिला दुसरा होण्याचा संभव असतो. २ सौभाग्य; भाग्य. 'ब्रह्मविद्येचे अहेवकांफण आज फुटले।'—भाए ८५. 'परंतु हे मम सुख-सार्थकता हेच मदीय अहेव।'—टिक ४०. [सं. अविधवा; प्रा. अविहवा] ० तेनु—पु. (काव्य) मंगळसूत्र, सौभाग्यसूत्र. 'कृष्ण-मणी अहेवतेनु। केंदीं परिला न मुटुनु।'—एरुव ७.३६. ० दोरा—पु. १ मंगळसूत्र. २ नेहमीं पाठीस लागलेली नोकरी, उद्योग—धंदा; नेहमीं टिकणारा, कायमचा दर्जा, मान, पदवी. ० नवमी—अविधवानवमी पहा. ० पणन—समवृत्तत्व; पति जीवित अन-प्याची स्थिति; सौभाग्य. 'वत्सभाचिया उजरिया। आपण्या पति कुत्रिया। जोडोनि तोपिती जैसिया। अहेवपण।'—झा १६. ३७७. 'सौभाग्य नटोनि अहेवपण। मेसी मिरविति निघाली।'—भवि ३.२४७. 'राखे मजला अहेवपणीं। प्राणेश्वरातें सोडी पितया।'—गुच ७.३४. 'अहेवपण हळद कुंकुममण्डित मरावे हीच इच्छा सर्वे स्त्रियांची.'—भावबंधन ९३. ० मणि—पु. मंगळसूत्र. 'कीं अजय झाले रणीं। अहेवमणी।'—पला ४०. १०१. ० मरण—न. सौभाग्यवती असतां, पति जीवित असतां, सवाणपणीं आलेले मरण. हे स्त्रिया फार प्रिय व मंगलकारक समज-तात. ० सवाण—स्त्री. सौभाग्यवती स्त्री; मुवासिनी. ० सुयेव—वि. पति जीवित असतांना मरण येत असलेली (स्त्री). [अहेव + असु + ई]

अहो—उद्ग. कोणाला मोठ्या गौरवानें किंवा बहुवचनीं संयो-
धून हांक मात्तावयाचा प्रयोग. अरेचें अव. कांतीं शब्दांपुढें यांतील
अचा लोप होतो; जसे—कायहो—कांहो. २ आकस्मिक आनंद-
भाष्ये यांचा उद्गार. **०जाहो**—अ. आदरपूर्वक बोलणें, हांक
मारणें. ‘कोणी थोर आला असतां त्यास अहोजाहो म्हणावें.’
[अहो+जा+अहो]

अहोदिवस—क्रि. सर्व दिवसभर; रात्रेंदिवस अहोरात्र शब्दा-
वरून (सं. अहस्=दिवस हा अर्थ न समजून) केलेला चुकीचा
प्रयोग. ‘अहोदिवस अहोरात्र शास्त्राचें अध्ययन केलें तरी तें जास्त
जास्त गूढ वाटणार’—नि ४६०.

अहोपी—वि. (अहोदिन पान करणारा). लोभी; आशाळ-
भूत; अपाशी. [सं. अह+पा]

अहोरात्री—क्रि. रात्रेंदिवस. ‘राखें अहोरात्रीं निज भक्तां’
—एमा २० १३९; ‘शेवा करी अहोरात्रीं’—सुआदि ३०.४७
[सं. अहस्+रात्रि]

अहोरात्र—पुन दिवस आणि रात्र; सूर्योदय तासांचा, तीस
सूर्योत्थांचा किंवा साठ घटकांचा दिवस. पृथ्वीला आपल्या आंसा-
भोवतीं प्रदक्षिणा करण्यास जो काल लागतो तो कालावधि. सूर्यो-
दयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंतचा काल. ‘कां अहोरात्रींची
गोंबी। आंघळें नेणें।’—ह्या १८.७१८.—क्रि. १ रात्रेंदिवस.
२ (चुकीं) सर्व रात्रभर. [सं. अहस्+रात्रि] **०घुत्त**—न. सूर्याच्या
दैनंदिन गतीचें वर्तुळ—वृत्त, कालिवृत्त, घुऱ्यासमांतरवृत्त; ज्या वृत्ताची
पातळी विषुवार्ध समान्तर असून आकाशांतील ताऱ्यांतून जाते तें
वृत्त. [सं.]

अहोय—उद्ग. (खा.) वारे वा ! [अहा]

अळ, अळई—स्त्री. कोड; अळ पहा.

अळई—स्त्री. एक झाड. हें डोंगराळ प्रदेशांत होतें; उंचीं सुमारे
पुष्पभर असून पानें, दाळक्यासारखीं. यास ‘ओवी’ असें म्हणतात.
गांठ किंवा उठणू जिण्यास याचा उपयोग करतात.—वयु १.३९.

**अळंकरण, अळंकार, अळंकारणें, अळंकारिक, अळं-
कारी, अळंकृत**—अलंकरण, अलंकृत पहा.

अळका-अळका—वि. १ पाटीमागें लागलेला; धाधावलेला;
वखवखलेला; ध्यास, छंद घेतलेला. उ० शोपेचा अळका, भुकेचा
अळका. २ (ल.) अडक्या; पैशाचा दास. ‘परि अळंकिया आंग
वणें होऊनि ठेला।’—भाए ७१९. [का. अळिपु; ह. का. अळ-
करिपु=हच्छा करणें; म. आळ].—**केपण**—न. आसकि, आवड.
अळकुवा पहा.

अळकुडी—वि. (चांभारी धंदा) जोडयाचा एक प्रकार
[अळकुड]

अळकुडी—स्त्री. अळवाचा गड्डा, कांदा किंवा मूळ. [अळू+
कुडें=मूळ]

अळकुवा—वि. (कों.) आसक्त; गुंग झालेला; अतिसाय
प्रेम करणारा; लंबट; पाटीमागें लागणारा. अळका पहा.

अळंग—अलंग पहा.

अळग, अळंग—अलंग पहा.

अळगत—अलगत पहा.

अळगावणें—अक्रि. १ व्यायला होणें; प्रसूति अवस्थेला येणें
(गाय, म्हैस वगैरे). २ अलंगण पहा. [सं. अलंग. म. अलंग]

अळगु—क्रि. वि. अलंग; एकिकडे. ‘मी उखेंडी जाय
अळगु।’—भाए १४०. [सं. अलंग. म. अलंग]

अळंगें—न. गोणीच्या प्रत्येक आख्याच्या तोंडाला अस-
णारा फांसा, कडी; यांतून गोणी आवळण्यासाठीं तडकणी ओंवून
घेतलेली असते. [का. अळ=ओडणें किंवा आळि=बल्लेड ?]

अळंगें चिळंगें—न. अव. आळोखे पिळोखे; अळे पिळे;
(किं० देणें). [सं. अलंग+चिलंग. का अळगु=कांपणें, हलणें.]

अळंटळं-टाळं-टाळी—न. स्त्री. १ चंगटपणा; चुकारपणा;
डिलाई, दिरंगाई, हेळखांड, हयगय, मुस्ती; सावकाशी; आळस; दुर्लक्ष.
(किं० मांडणें-लावणें-करणें). २ टाळाटाळ; चुकवाचुकव; दंगळमंगळ;
लांबणीवर टाकणें. ‘यांनै कामाची अळंटळं मांडली.’ ३ अनिश्चिता;
शंकास्पद स्थिति; मोचमणपणा. ‘त्याचें येण्याचें अळंटळं दिसतें.’
—क्रि. वि. दिरंगाईनै, हयगयीनै [सं. अलं+तलं+अलं किंवा टाळं-
टाळणें द्वि.]

अळण—न. १ हरभऱ्याचें पीठ पाण्यांत शिजवून मसाला घालून
कालवणाचा पदार्थ करतात तें; कालवण; पिळें; ताक व हरभऱ्याचें
पीठ लावून केलेली पातळ भाजी २ पातळ भाजी दाट होण्या-
करितां तीत पीठ वगैरे घालतात तें; बेसन; आळण पहा. [का.
अळक=अर्धवट पातळ; सं. आ+लयन ?]

अळणट—वि. थोडा अळणी. [सं. अ+लवण+ट प्रत्यय]

अळणी—वि. १ मीठ कमी असलेला; मीठ न घातलेला; मिळ-
सिळीत. २ कमी प्रतीचें; ज्यांत सक्क, तेज, जीव, पाणी, रस,
खोंच नाही असें (भाषण, सौंदर्य, लेख, शरीराची ठेवण, सुद्रा, चेहरा
वगैरे) खरमरीत किंवा कडक नव्हे असें (भाषण). ३ (सामा.)
बेचव. म्ह० नावडीचें मीठ अळणी. [सं. अ+लवण; प्रा. अलोण;
बं. आळणी]

अळणें—उक्रि. १ घट, दाट करणें. २ घट, दाट होणें (दूध,
पाक). ३ मुकुन, वाढून जाणें; रोड होणें; बारीक होणें; कुश होणें.
‘उपवास करून तो अर्धाच अळला आहे.’ ४ बर्‍यात येणें; यौवना-
वस्था येणें. ५ आटणें; आळण पहा. [का. अळक=अर्धवट घट
पातळ; सं. आ+लयन ?]

अळता—पु. १ लाबेपासून तयार केलेला तांबडा रंग. २ त्यानै
भिजविलेला कापूस. [सं. अलप्तक]

अळती—स्त्री. (कर्ना.) माप. [का. अळि=मापणें; अळति=माप]

अळदें भळदें—न. पोळा नामक सणांत वापरण्यांत येणारा रंजण-घागर. [का. अळिगे=रंजण]

अळपण—ण—न. १ बांधण्यासाठीं घेतलेली कोणतीहि वस्तु; निर्बंधन करणारी वस्तु; बंद. २ (ल.) निर्वध; नियमन; अडचण; मोडता (एखाद्या कामांत.) ३ (व.) दोराच्या शेंपटास गुंडाळलेली चिंधी. [का. अळपु. सं. आवळन, म. आवळणें याचा वणवि-पर्यास]

अळपणें—उक्ति. जोरानें आवंढन बांधणें; घट करणें; भोंवताली वेळून बांधणें. टीप—या क्रियापदाला, ज्या पदार्थानें बंधन करावयाचें त्या पदार्थाचा वाचक शब्द कर्म नसून जो पदार्थ बांधला जातो त्याचा वाचक शब्द कर्म असतो. याशीं संबद्धक्रियापद बांधणें उ० अळपून बांधणें.

अळपा—उ. १ बांधण्याकरतां घातलेला वेडा. (कि० घाल्णें-घेणें-देणें). २ बांधण्याचें-वेष्टण्याचें साधन. ३ घट बांधणें-वेष्टणें. (कि० घेणें-देणें.)

अळप्रतीति—स्त्री. तृप्ति; पुरेपणा; अलंप्रतीति पहा. ' तन्दि भोगितां आनंदावाप्ति । न प्वती अलंप्रतीति । ' —रास ४.१२२. [सं. अलं+प्रतीति]

अळबळीत गळबळीत—वि. १ साधा; मनमिळाऊ; घळ-षळीत; जुळवें, मिळवें घ्यावें अशा स्वभाववाचा. २ निष्कपट; अजु-कूळ, प्रिय भाषण-बोलणारा. [गळबळ द्वि.]

अळवें-में—न. एक वनस्पती; कुठ्याचें मूत; भुइळव्री; याचे दोन प्रकार—मोडें व विषारी, यानें अंमळ चढतो, बांती होते जाती—घुडयें, चितळे, गवतें, कुवळे, करडी, तेलंगी, भुरंफोड, मोग-राळें. हें शांत, मधुर, त्रिदोषकारक, कफप्रद आहे. [का. अळवें]

अळबो, ओळबो—उ. (गो.) बाळवी; बाळिवे.

अळमळीत, अळमळीतगुळमळीत, अळमळीत गुळ-मुळीत—वि. १ मोघम; अनिश्चित (भाषण). २ मिळमिळीत; कडक, स्पष्ट नसणारें. ३ हयग्योचें; विन कळकळीचें; टाळाटाळीचें; मुस्ताईचें (काम—कृत्य). [गुळमुळीत द्वि.]

अळमालु—अळमालु पहा. ' तंव अळमालु रूप झळकलें ' —शिबु ४१

अळमें, आळमें—न. (गो.) अळवें पहा.

अळय—अळवट पहा.

अळव—अळ पहा.

अळवट—स्त्री. (शती) नांगरलेली जमीन साफ करण्याचें हत्यार, साधन. [का. हलिवे. सं. हळमवर्ती !]

अळवंटण—न. स्वयंपाकास लागणाऱ्या मसाला बगैरे जिन सांची पिशबी; पंचपाळे.

अळवडी—स्त्री. अळवाची वडी; अळवाच्या पानास पीठ लावून तडून केलेली वडी. [अळ+वडी]

अळवण—न. १ पातळ पदार्थ—भाजी दाट होण्याकरतां लाव-लेलें पीठ; अळण पहा. २ दाट होणें. घट होणें; जमणें. ३ (ल.) उपासामुळें वाळणें, सुकून जाणें. (कि० काढणें-वाळणें—निघणें) [अळणें]

अळवण—स्त्री. आळवण; अळविणें; गोंजारणी; समजून. [अळविणें]

अळवणी—वि. अळणी. ' स्वल्प रूक्ष अळवणी । ' —गीता २.२१४१.

अळवणी—वळवणी व अकाळवणी या दोन शब्दांबद्दल चुकीनें वापरतात.

अळवंत—स्त्री. बाळंत होत असतांना मृत झालेली पिशाचरुपी स्त्री; बाळंत स्त्रीचें भूत; हड्डल; वखीण. [सं. बाळवती-बाळवंत !]

अळविणें—अळणें पहा.

अळविणें—उक्ति. १ समजून घालणें, प्रार्थना करणें; प्रेमानें-लाडक्या शब्दानें वश करणें—मन वळविणें (देव, राजा, बळभ, वळभा यांचें); अंजारून गोंजारून, लाडीगोडीनें समजावणें (तान्हा मुलास बगैरे); शांत करणें; सांत्वन करणें. ' आतां नाळवावें सुई मातें । ' —झा २.८२. ' सद्भावें अळवुनियां पंढरीराया । केळी काया मळारुप । ' २ विनवणी करणें; मिनतवारी करणें. ३ आला-पणें; गायन करणें; मंजुळ स्वरानें, तालसुरावर गाणें (राग, गीत, रागिणी, तान). ४ हाक मारणें; बोलावणें. आळविणें पहा. [सं. आलापन; प्रा. आलावण]

अळवी—क्रि. सन्मुख. ' बीजे करितां चुकवी । न न्हायें दृष्टीचिप अळवी । ' —झ ५०. [प्रा. अल्लिअ=समीप जाणें !]

अळवी—स्त्री. (कर्ना.) धान्यरुपी कडें. [का. अळवी=जमीन धारण करण्यासंबंधीं करार)

अळवीण—अळ पहा.

अळव्यान—वि. (गो.) करारबंद; करार केलेलें. [का. अळवी]

अळशिकावणें—कि. (गो.) लज्जा उत्पन्न करणें. [अळ-शीक]

अळशी, अळस, अळसी, अळसावणें, अळा, अळा-बांधा, अळीकर, अळीपाळीनें—आमध्यें पहा.

अळशी, अळसी—स्त्री. जवस. (इ.) लिम्सीड. [सं. अतसी-अडसी. प्रा. अलसी. का. अगशी]

अळशीक—स्त्री. (गो.) १ लज्जा. २ घाण; घाणजागा. ३ आळशीपणा, अळशीकणो—वि. घाणेरडा. [सं. आलस्य]

अळशी, अळशी—स्त्री. एक पेंढी—खुडी बांधतां येईल इतकें शेतांत कापून वाळत ठेवलेलें पीठ; मूठर रास. (सामा.) कापून

वाळत ठेवलेलें पीक. पाथरा व अळशी हीं एक नव्हत. [अळा, आळा]

अळसंवा, अळसंदी—पुकी. एकप्रकारचें कडधान्य; मोठी चवळी; चवळीची एक जात. [का. अळसंदी; गो. अळसांदो]

अळसिणी—झी. आळशी झी. 'तेथें येकी अळसिणी असे ।' —पंच ४.१६. आळशी पहा.

अळापिळा—पु. मुरडा; अळसाचिळसा, पिरगळा (अंगाचा, ववाणा इ०) (कि० देणें) [पिळा द्वि.]

अळि—पु. भ्रमर; भुंगा. 'कल्हारी कुमुदोत्पळीं अळि शर-त्कारी जळी गुंजती ।' [सं. अलि] **० उळ**—पु. भ्रमरांचा समुदाय. —एभा ५.५५५. 'भक्त अळिउळ आलापवी स्वये ।' [सं. अलि-कुल]

अळिका—झी. अळी; कीड. 'कीं अळिकेवरी द्वित्राज ।' —राम २.७.८१. [सं. अलीक=छुड, अति लहान. का. आळि=वर्तुल, वेढोळें. म. अळें]

अळिता—अळता पहा. 'रंग पिळुनि अळिता जणु दिति फेंडुनी ।' —मृ ४२.

अळी—झी. धान्य इत्यादिकांत बारीक तत्वाकार धूप जीव-कीडा उत्पन्न होतो तो; किड. [सं. अलीक. का. आळि=वेढोळें]

अळी—झी. वोळ; गळी; लहान रस्ता. [सं. आलि=रंग, ओळ] **० कर**—वि. शेजारी; जवळचा. **० न वळीचा**—शेजारचा, आळी-तला नव्हे असा; लांबचा; दूरचा. कांहीं संबंध नाही असा.

अळी—झी. छंद; रळी; हट. [का. अळु=रडणें] **० कर**—वि. छांशित; हट्टी.

अळी—झी. अळें १ व ३ पहा.

अळीपिळी—झी. १ (दोरीचा-वज्राचा) वळसा; वेडा. अळापिळा पहा. (कि० देणें—घालणें—खाणें—येणें—पडणें). [पिळा द्वि.]

अळीमिळी गुपचिळी—झी. कांहीं न बोलणें; गप्प बसणें. (लहान मुलांच्या खेळांतील शपथ). 'यावेळीं अळीमिळीगुपचिळी हें वेदसुत्र आळवतें ना ? या वेळीं आणीं बोलेल त्यानें मांडीं घासावीं' —हाच मुलचा बाप. **० घालणें**—न. बोलण्याची शपथ घालणें, ताकीद करणें.

अळीच—वि. १ आटवलेला; दाट केलेला (रस, पातळ पदार्थ). २ प्रौढ झालेला; वयात आलेला (मनुष्य, देह). [अळणें]

अळु—वि. किंचित; थोडें. 'नसे अळुहि प्रपंच लालची ।' —शनि ११८. [सं. अणु]

शको. १. २५

अळुकी—झी. आवड; भूक; प्रीति. अळका पहा. —वि. भुकेलेला. [का. अळुगु=प्रेम करणें.]

अळुकैलें—वि. भुकेलें. अळका, अळुका, आळुकणें पहा. **अळुमळ, अळुमाळ, अळुमाळ**—वि. किंवि. १ (काव्य) थोडें थोडें; अप; किंचित. 'मुख माखिलेंसें अळुमळ'—कृष्णाची गुपाळी १८. 'मजही दर्शन दिधलें अळुमाळ । घातला कवळ मुखाभार्जी.' —ब ३०. —अष्ट २.३०. 'हा आतपुही अळुमाळ ।' —हा ६.१७५. (विशेषतः कृत्याविषयीं) क्षणभर; लहानसें; कमी. 'अळुमाळ प्रकाश करी । तेतुलेनेच उभारूं धरी ।' 'मधुनि आतां पुसों अळुमाळसे । मग कलें दैवा ठाकें जसें ' २ परिपूर्ण; आंतर्गत; विस्तारानें. 'हाडांच्या अळुमाळ डोलति गळां माळा, कटीं कांबळा ।' —आता १२. 'अंगी तारुण्य प्रबळ । शृंगार केला अळुमाळ ।' —कथा १.६.५३. ३ हळु हळु. ४ किंचित देखील; अणुमात्र. 'जैसें तीथे आणि जळ ॥ मित्र नसेचि अळुमाळ ।' —भवि १२.११६. [सं. अणुमात्र]

अळू—पु. एक फळ झाड. याचें फळ तपकिरी रंगाचें असतें. [सं. आळु]

अळू—न. एक शाक भाजी; याच्या निरनिराळ्या जाती—राजाअळू, काळेंअळू, पानअळू, रुखअळू, मुंडलेंअळू, रानअळू (तेरी). काळेंअळू उत्तम असुन अमिदीपक, रक्तपित्तीचा नाश करणारें, बलवृद्धिकारक आहे. **म्हू**—अळवाची खाज अळवास ठाऊक=ज्याची चिंता त्यास ठाऊक. **अळवाची देठी**—झी. अळवाच्या देठ्यांचें दशांतील रायतें. **अळवडी**—झी. अळवाच्या पानांची तळन केल्ली भाजी. शिवाय गाठी, कोरडी भाजी, ताकाचें अळू इ० पदार्थ अळवाचे करतात **अळवावर अंचविणें**—उपकाराची जाणीव नसलेल्या माणसावर उपकार करणें (अळवाच्या पानावर पाणी टिकत नाहीं यावरून) **अळवावरचें पाणी**—(अळवाच्या पानावर पाणी ठरत नाहीं यावरून ल.) क्षणभंगुर; अशाश्रित; चंचल; अस्थिर (लक्ष्मी-देह-वस्तु-अन इ०) [सं. अळुक; गुज. अळवी, अळू, हिं. आळू, व. धोपा]

अळें—न. १ वृक्षाच्या बुंध्याशीं पाणी सांचण्याकरितां केलेला खळगा; माती, चुना यांचा चिखल—ह्या करण्याकरितां केलेली खळी; भोंपळा, पडवळ इत्यादींचीं बीजें रुजविण्याकरितां व पाणी ठरून राहण्याकरितां केलेला मातीचा उंचवटा. **अळेवाफे**—भोंपळा, दोडका, इ० वेळ लावण्यासाठीं केलेलें अळें कोरे. 'काय ! थोंदा अळेवाफे कांहीं लावलेस कीं नाही !' २ वांगीं, मिरच्या इ० कांचें खळींत एकेक लावलेलें रोप. अशांच्या समुदायांना देड म्हणतात. ३ एक कुळब. इतर प्रांतांत डिफका असा प्रकार आहे. (नागरस्यानंतर मातीचीं डिफलें फोडण्याचें साधन). [सं. आल्लाळ. तुल० का. आळि=वर्तुल.]

अळें—न. किमत, वजन, मापदर्शक दुष्यम परिमाणाच्यामागे प्रथम परिमाणाचा अभाव अगर त्यापासून भेद दर्शविणारे निष्क. उ० २८४; २८३; दोन रुपये तीन आणे. ५८३८८ पांच खंडी, तीन मण आठ शेर. ८३४८ सवातीन मण चार शेर.

अळेण, आळेण—न. (गो.) अळण; तांदूळाचें पीठ. [अळणें] **अळेदांडी, अळेपिळणें**—झी. न. गाडीचा अगडा (जू आणि दांडीची दोरी) नीट पिरगादून घट आवळण्याकरितां ज्या लांकडाच्या दांडक्याचा उपयोग करतात. [अळणें+दांडी-पिळणें]

अळेपिळे, अळोके पिळोके, अळुके पिळुके—पु. अव. **अळ्यापिळ्या**—झी. अव. अठापिळा पहा. 'अळेपिळे अंगारसी देत । हिडे धुधातुवापीडित ।'

अळेंवळें—क्रि. कसे तरी, सं. कटापे; प्रयासापे, जवरीपे; जुलमाने; जेमतेम; होय नाही करता, रडतकडत. 'म्यां अळेवळें दोन पांस खाव्हे. ' [वळें द्वि]

अळांचो मळांचो, अळांचो पाळांचो—लहान मुलांचा एक खेळ. दोन मुलें एका मुलाच्या दोन्ही कांसिन धरून ओंके देतात तेव्हां हें गाणें म्हणतात. [का. अळुबु, अळुपु=हालणे. सं. पर्यंक=प्रा. फलअंक-पलंख-पालख-पालणा द्वि.]

अळोणी—अळवणी पहा.

अळ्य—झी. (गो.) १ अळे (गणितांतील). २ रेत साफ करावयाची फळी. [अळे]

अक्ष—प. १ फांसा (सोंगटया खेळण्याचा). उ० अक्षक्रीडा; अक्षकुशल. २ (ल.) दूत. 'हे दुर्देश बरी कीं पुति असे कीं न अक्ष-तुण्णेची.' मोसभा ५. ३२. ३ माळेंत घालण्याचा मणि; इडाक्ष.

अक्ष—प. १ (ज्यो.) दीर्घ वृत्त्याचा व्यास. २ विशिष्ट स्थलाचें विषुववृत्तापासून अंतर; अक्षांश. ३ (गणित) ज्या काटकोन त्रिकोणाच्या भिरण्यानें शंकु तयार होतो त्याच्या स्थिर राखिलेल्या बाजूला त्या शंकूचा अक्ष म्हणतात. —सहमा १२. [सं. लं. इ. अँक्सिस; ग्री. अँक्सॉन; जर्म. अक्से; लियो. अँक्सिस; फ्रेंच. जिप्सी. अँकेस]

अक्ष—प. नेत्र; डोळा. [सं. अक्षि]

अक्ष—न. (गो.) आरोप; जबाबदारी, खापर; अपेक्ष. अक्ष पहा. [अ. अक्षम्]

अक्ष—प. कपाळावर एकावर एक असे दोन भोंवरे असणाऱा पोडा.

अक्षई—क्रि. सर्वकाल; नेहमीं वारंवार. 'अक्षई पदाचें अधि. घान ।' —वेसीस्व १.९. [सं. अक्षय]

अक्षक—न. १ (शारीर) गळसरीचें हाड; जवु. २ (प्राणि) पक्ष्यांच्या पंखांतील हाडांतील कवच; मणिबंधास्थि. [इ. रेडियस]

अक्षकर्ण—प. (ज्यो.) अक्षेत्राची कर्णरेषा; पल्लकर्ण.

अक्षक्रीडा—अक्षघात—झी. फाशांनीं सोंगटया खेळणें; पण लावून फाशांनीं सोंगटया खेळणें; घूत. [सं.]

अक्षज्या—झी. (ज्यो.) अक्षांशाची ज्या; पलज्या. [सं.]

अक्षत—झी. १ अभिमंत्रित केलेले किंवा अभिमंत्रित करण्यासाठीं घेतलेले तांदूळ; लम, मुंज इ० समारंभांत प्रधानभूत व्यक्तींच्या डोक्यावर टाकण्याकरतां, देवतांच्या कपाळीं लावण्याकरतां, किंवा लम, मुंज इ० चें आमंत्रण देण्याकरतां घेतलेले तांदूळ, २ लम-मुंज प्रसंगींच्या आमंत्रणाकरतां मिरवणूक निघते ती (देवास आणि शिष्ट लोकांस अक्षत देण्यासाठीं). ३ कपाळीं लावलेल्या गंधांत काळ्या रंगाचा जो टिकला लावतात तो किंवा तें गंध. ४ (सामा.) तांदूळ. **वाप्र**—वाटाण्याच्या अक्षता लावणें=साफ नाकारणें; (वाटाणे वाटोळे असल्यामुलें कपाळाम चिकटून रहात नाहीत म्हणून). **अक्षत काढणें**—**भिरविणें—निघणें**—समारंभाचें निमंत्रण करण्याकरतां मिरवणूक निघणें. **अक्षत टाकणें**—१ एखाद्या धरावर अक्षत टाकून आंतील लोक काय बोलतात तें ऐकणें. हा एक शकून पाहण्याचा प्रकार आहे. २ (देवावर) पूजेकरतां आवाहन केलेल्या देवतेचें विसर्जन करणें. ३ एखाद्या गोष्टीवरील सत्त्व सोडून देणें. ४ लक्षांत बंधुवारांवर तांदूळ टाकणें; लम लावणें. 'अक्षत टाकिली जैमी । मांदिये बरी ।' —हा १८. ७२३. **अक्षत देणें**—विवाहादि समारंभास निमंत्रण करणें. **अक्षत घेणें**—निमंत्रणाचा स्वीकार करणें. **डांग्यावर अक्षत(ता)पडणें**—विवाह होणें. **०८ टाकणें**—लम लावणें, करून देणें. **तांडावर अक्षत पडणें**—सनसोच, वाटेल तसें बोलणें. **अक्षत भरणें**—शेस भरणें. 'अक्षत भरिली भाणा । हुजा ब्राह्मण मेहुणा । आला होता पाहुणा । सिंदधेस मूढ ।' —दा ३. ३. १०. **अक्षत लावणें**—(घरास, जुलास) घरांतील सर्व माणसांस, कुटुंबास भोजनास बोलावणें केल्यामुलें लाल न पेटविणें. **अक्षत लावणें**—(वेदीस) गांव-भर-सर्व लोकांस आमंत्रण करणें. **अक्षत लावणें**—१ भाओत करणें. २ गुंतवून घेणें; प्रयुक्त होणें. **अक्षत वाहणें**—(सूतीवर) अभिमंत्रित तांदूळ देवावर टाकणें—वाहणें. **म्हू०** या या माझ्या कपाळाच्या अक्षता पहा=दुसऱ्याला विनाकारण हांक मारणाऱ्या किंवा बोलावणाऱ्या मनुष्याबद्दल रागानें म्हणतात. **घरतीं अक्षता, मध्यें गोपीचंदन खालीं रक्षा** (अंगारा)—तोंडाशीं हिवा, मध्यें गोपीचंदन; नासारखा मज व तळाशीं रक्षा झालेला असा भात; चांगला न शिजलेल्या भाताचें विनोदप्रचुर, खुबीदार वर्णन. वैष्णवीभात पहा. —वि. १ अभंग; इजा न झालेला; शाबूत; धड्याकट; सवंध. 'अक्षतधनु तोंवरी हें वीरशिरोरत्न नावरायाचें'—मोद्रोग ३. १२१.

२ पतिसमागम न झालेली (स्त्री); तीन पुनसृष्टी. पुनसृष्ट पहा. अनुप-मुक्त स्त्री. [सं. अक्षत]

अक्षतमरिष्ट—क्रि. अक्षय्या न येतां; अप्रतिहत; अव्या-

हत; संकट, विघ्न न येतां; विन हरकत. 'आमची वृत्ति पांचवें वर्षें

अक्षतमरिछ चाखत आली आहे. 'तुमची मंपति अक्षतमरिछ असो. '[सं. अक्षतं=अरिछ. 'अक्षतमरिछ चाखतु' या ब्राह्मणपूजन विनयक मंत्रावरून]

अक्षतय—स्त्री. (गो.) अधयतृतीया.

अक्षतयोनी—वि. १ पुष्पाशी मंग न घडलेली, अनुपमुक (स्त्री); बालविषवा; कुमारी, अविद्धयोनि [सं.]

अक्षता—अक्षत पहा.

अक्षतारोपण—न. कंकण बांधिली गेल्यावर वधूवरांचे आयुष्य वाढविण्याच्या उद्देशाने वधूवरांनी एकमेकांच्या डोक्यावर अक्षता टाकण्याचा विधि. [सं.]

अक्षतिज—स्त्री. अक्षय तृतीया. 'नवविंक टाउंक येमुर। चाल बदलून गाती डोर। घरोघरी वाजविती डोर। जशी अक्षति-जेची गोर।'—पला १५.

अक्षतृतीया—अक्षयतृतीया पहा.

अक्षतेचें खोड—न. कोंक गंध लावण्याकरिता उगालावयाचें लांकूड; टेंबुगीचा नार; काळया टाकलीचें मूळ

अक्षमा—स्त्री. (ज्यो.) पलभा पहा.

अक्षम—वि. १ उतावीळ; असहनशील. २ मत्स्यग्री; हेवेखोर. ३ खुनशी; दया न करणारा. [अ+क्षमा]

अक्षम—वि. पंगु; दुर्बल; असमर्थ; अक्षक; व्यंग असणारा; (ओंका, ल्ला, इ०) 'अक्षम आणि सन्यामिले। कां निरिधन आणि विशाले।'—हा १३. २७९. 'कोथे धरिल्या अक्षमा। अक्षम होती साधने।'—मुआदि ७. ९८. [सं. अ+क्षम]

अक्षमा—स्त्री. १ उताविलपणा. असहनशीलता; अविवेक; अशीरपणा. २ क्षमेचा अभाव; क्षमा न करणे. ३ मत्स्य; हेवा. [अ+क्षमा]

अक्षमाला—स्त्री. ह्याक्षांची माळ; मण्यांची माळ, जपमाळ.

अक्षमी—वि. १ क्षेमस अयोग्य २ अयमर्थ. 'केवि गति लाहिजे अक्षमी।'—ऊ. ७. [सं.]

अक्षय, अक्षय्य—गि. १ अविनाशी; अनक्षर; नाश न पावणारा; न्हास न पावणारा; नित्य; शाश्वत. 'क्षय पावती इंद्र चंद्र। कृष्ण नरेंद्र अक्षयी।'—एल्लव १. ७८. २ कधी न सणणारा; कमी न होणारा; निरंतर अयणारा. उ० अक्षय माता=जेदुर्मी वाणांनी भरलेला अवा माता. '... माझे धनुष्य। अधयभाने विशेष। वरद शल्ले अणवारी।' ३ (व्याप.) नित्य, नेहमीचे; निरंतर. 'आमचे राहणे ह्या गावांत अक्षय अगत तर घर बांधून जसतें.'—पु. क्षयाचा अभाव; अविनाशित्व. [सं. अ+क्षय]

अक्षयतृतीया—स्त्री. वशास शुद्ध तृतीया; कृतयुगाचा आरंभ दिवस. ह्या दिवशी केलेल्या जप, हाप, तर्पण, दान वगैरेचे फल-अक्षय टिकणारे असते. [सं.]

अक्षयत्व—न. अविनाशित्व; अमरत्व. 'जेणे जोडे जीविता। अक्षयत्व।'—हा १८. ९६. [सं.]

अक्षयवट—पु. प्रयाग (अलाहाबाद) येथे गंगा व यमुना यांच्या संगमावरून अगलेला एक वटवृक्ष. हा फार प्राचीन असून कधी मरत (वटत) नाही असे सांगतात. अशा नांवाचे वृक्ष इतर क्षत्रांतूनहि दाखवितात.

अक्षयवाण—न. दीर्घायुष्य व समृद्धि प्राप्त होण्याकरिता मुवासिनी श्रिया ब्राह्मणांना जे वायन (नारळ, वख, तांदूळ इ०) देतात ते. 'अक्षय वाणे घेऊनि। धांवती नगरीच्या गौळिणी।'—ह. ८. ३१. [सं. अक्षय+उपायन=वायन=वाण]

अक्षयवीट—स्त्री. विठोबाच्या पायाखालची वीट. 'अक्षय-वीट चरणतळवटी।'—विठ्ठलजी भूपाली २८.

अक्षयमुख—न. चिरकाल मुख; ब्रह्मानंद; ब्रह्ममुख. [सं.]

अक्षरी—क्रि. १ नेहमी; सतत; सदासर्वकाल; कधी न चुकता; कधी न टळता. २ संबंध, अशेषतः; सर्वधच्या संबंध; यथा-यावत. ३ (निषेधार्थी) मुळीच; अगदी. [सं. अक्षय]

अक्षय्य—अक्षय पहा. उ० अक्षय्यतृतीया, अक्षय्यत्व; अक्षय्यवट. [सं.]

अक्षर—न. १ वर्णमालेतील वर्ण किंवा मातृका. २ ज्यांचा पूर्ण उच्चार होतो असे वर्ण; शब्दावयव. (इ.) सिलेबल. ३ (ल.) विद्या; विद्वता; अध्ययनमंपति. 'अक्षर नाही चातुर्य नाही मग प्रणिष्ठा कशांने होईल' ४ यज्ञ. 'मग वेदांत परापर। प्रसवतमे अक्षर।'—हा ३ १३६. ५ अव्यक्त प्रकृति. —गीर, १५८. ६ लेख (पत्र, दस्तऐवज). —वि. अविनाशी; नाशरहित; शाश्वत; अव्यय; कूटस्थ; अव्यक्त. 'अक्षयो मी अक्षर।'—हा १८. ११९३. 'सर्व भूतें क्षर म्हणती। अक्षर कूटस्थ बोलिजे।'—दा १०. १०. ४५.

[अ+क्षर] **०ओळख**—स्त्री. १ अक्षरांची, मूळाक्षरांची ओळख-ज्ञान. २ (ल) शिक्षितता=वाचतां येणे. **०जीवी** (अक्षरोपजीवी)—वि. १ विषेवर उपजीविका करणारा २ लेखक किंवा कारकून. **०न्यास**—पु. अक्षरांची मांडणी. शुद्धलेखन, शब्दांतील प्रत्येक अक्षर स्पष्ट मांडणे. **०पद्धति**—स्त्री. शब्दांतील अक्षरांची रचना; अक्षरन्यास. **०परि-**

भाषा—१ लिहिण्याची धाटणी. २ विशिष्ट अक्षरांना विशिष्ट किंमत देऊन लिहिण्याची पद्धति. **०माला**—स्त्री. वर्णमाला. **०मुद्रिका-**

कथन—न. मनातील अक्षरे सांगणे; मुठीमध्ये कोणता पदार्थ आहे हे सांगणे. **०वटिका**—स्त्री. १ स्पष्ट वर्णोच्चार; शब्दांचा शुद्ध व स्पष्ट उच्चार कण्याची पद्धति. २ अक्षरांचे वळण. [अक्षर +

वर्तिका]. **अक्षरशाः, अक्षरागणिक**—क्रि. प्रत्येक अक्षर घेऊन; प्रत्येक अक्षराचा उपयोग करून. 'या कूट श्लोकाचा अर्थ मला अक्षरशाः लागत नाही.' **०शशु ०शून्य**—वि. अक्षित; निःक्षर;

अक्षः मूर्ख. 'एखादा अक्षरशत्रु हमाल असो किंवा कवीचा कवि असो दोघांचाहि श्रीगणेशा एकच' -एकचप्याला.

अक्षरारंभ—प. सुमुद्रतांवर लहान मुलांस मूळाक्षरें शिकविण्याचा आरंभ; विद्यारंभ. [सं.]

अक्षरी—वि. १ अक्षरासंबंधी. २ अक्षरांनी लिहिलेली (संख्या). ३ वार, नक्षत्र इत्यादिकांचे स्थावक अंक न घालता त्यांचीं आयाक्षरें घालून केलेले (पंचांग). [सं. अक्षर]

अक्षरेषा—स्त्री. (गणित) समीकरणलेखनांतील मूळ रेषा; निर्णयेरषा; सापनरेषा. (इं.) अक्सिस.

अक्षवण-वाण, अक्षवाणी—नक्षी. १ मंगलप्रसंगी पुष्कळ वाती लावलेला दीप (घरचा यजमान किंवा देवता यांच्या भोंवतीं) ओवाळतात तें; संकटें, अरिष्टें नाहीशी करण्याचा हा विधि आहे. 'कौसल्यात्मजा खुबीरा ! अक्षवाणें केलीं' -वेसीस्व ८.६. 'राया जनकाच्या वन्हाडिणी ! रामा केली अक्षवाणी !' -वेसीस्व ९.३२. २ मूल वगेरेस न्हाऊं घालतांना अक्षरीस पाणी ओवाळतात तें, औक्षण; अरिष्टें टाळण्याचा आणि दीर्घायुष्य चिंतण्याचा यांत हेतु असतो. [सं आयुष्यवान; म. औक्षण]

अक्षचलन—न. (ज्यो.) कांतिवृत्तीय स्थानावरून ध्रुव व समविंदु यांवर जाणाऱ्या चापामधील कोण. [सं.]

अक्षविचलन—न. (ज्यो.) अंडाकृति पृथ्वीवरील चंद्र-सूर्याच्या विषम आकर्षणसुळे खगोलीय ध्रुवाचे त्याच्या मध्यम स्थितीसभोंवतीं जें भ्रमण होतें तें. [सं.]

अक्षविक्षेप—प. फांसे टाकणें; दूत खेळणें; अक्षक्रीडा. [सं.]

अक्षवृत्त—न. विषुववृत्ताशीं समांतर वृत्त; स्थावरून आपणांस एखाद्या स्थलाचे अक्षांश समजतात. अक्षांशवृत्त; (इं.) पॅरलल ऑफ लॅटिट्यूड. [सं.]

अक्षसूत्र—न. वडाशांची माळ. -एभा २३.५२०.

अक्षहृदय—न. दूतक्रीडाज्ञान; फांशांचें अंतरंगज्ञान. [सं.]

अक्षक्षेत्र—न. (ज्यो.) ज्यांतील एक कोण अक्षांशतुल्य आहे असा काटकोनत्रिकोण.

अक्षांति—स्त्री. १ उतावीळपणा; असहनशीलता; अस्वच्छिन्ता; अक्षमा. २ दुसऱ्याच्या विजयाचा, वैभवाचा, वचस्वाचा मत्सर; हेवा; असूया. [सं.]

अक्षारलक्षण—न. १ मूतकांत किंवा व्रतस्थवेळीं खावयाचें अन्न (मीठ वगैरे शिवाय—अळणी), जसें गाईचें दूध, तूप, तांदूळ इ०. २ असें (अळणी) अन्न खावयाचें एक व्रत. [सं. अ + क्षार + लक्षण]

अक्षांश—प. (ज्यो.) दोन्ही ध्रुवापासून ९० अंश अंतरावर काढलेलें जें भुविषुववृत्त, त्यापासून खस्यकापर्यंत जें गोलीय

लंबरूप अंशात्मक अंतर तें; विशेषस्थळीं ओळव्याचा (किंवा भूत्रिज्याचा) विषुवाशीं जो कोन होतो त्याचा अंश. (इं.) लॅटिट्यूड. ० वृत्तें—न.अव. विषुववृत्ताशीं समांतर अशीं, त्याच्या दक्षिणेश व उत्तरेस काढलेलीं वृत्तें. [सं.]

अक्षि—प. नेत्र; डोळा. सामाशब्द—अक्षिगोचर, अक्षिमीलन, अक्षिपात, अक्षुन्मीलन. [सं. अक्षि; लॅ. ओक्युल्स; ग्री. ओकोस; डॅ. अक्षि.]

अक्षिकूटक, अक्षगोल-क—प. डोळ्यांचें बुबूळ. [सं.] **अक्षिकोश**—प. डोळे ज्यांत बसविले आहेत तो खोल भाग; डोळ्याची खांच. [सं.]

अक्षितारा—स्त्री. डोळ्याची बाहुली. [सं.]

अक्षिपटल—न. डोळ्यावरील कातडें—आवरण. [सं.]

अक्षिव—न. समुद्राच्या पाण्यापासून झालेले मीठ. [सं.]

अक्षी—किवि. अक्षी पहा. 'अक्षी लई छान !'

अक्षीवक्षीच्या वाती—स्त्री. (कर्ना.) एक प्रकारचें व्रत; ज्या स्त्रीला भावंडें असतात ती तुलसीविवाहाच्या दिवशीं वाती करून देवापुढें लावते. [अक्षय]

अक्षीर, अक्षीर—वि. (गो.) अरंद. [अ+क्षिरणें]

अधुण—वि. १ इजा न झालेला; अखंड; न मिजलेला; न वापरलेला. २ (ल.) अस्पृष्ट; अक्षत; अभुक्त; बिनवहिवाडीचा.

मार्ग—प. १ न वापरलेला रस्ता. २ थोडासा केलेला अभ्यास; थोडीशी पडलेली एखादी विद्या. [सं.]

अक्षे—अक्षय पहा. [अक्षय अप.]

अक्षेप—प. (प्र.) आक्षेप; संशययुक्त पृच्छा; शंका; हरकत. **अक्षै**—अक्षयी पहा. 'ऐसा जो विरळा संत ! अवघ्यां वेगळें मत ! अक्षे ज्याचें !' -दा ५.२.३८. [अक्षय अप.]

अक्षौ—स्त्री. (गो.) तागाचें बीं; सणविया.

अक्षोट-ड—अकोट-ड पहा. [सं. अक्षोट]

अक्षोभ—वि. १ फार खोल; ज्याला अंत-ठाव नाही असें; अगाध; आथांग (पाणी). 'वरी उदकाशी नाही अंतपार ! अक्षोभ सागर भरलासे ॥' -तुगा ५.१. २ स्थिर; शांत; खलबळ नमणारें. 'तेचि निक्षैरं करं अक्षोभ जळ !' -एभा २१.११९. [सं. अ+क्षुम्]

अक्षोभनरक—प. या नांवाचा एक अत्यंत खोल नरक. [सं.]

अक्षोभ्य—वि. अक्षोभः क्षुब्ध न करता येण्यासारखा; खवळतां न येण्यासारखा; शांत; सौम्य; गंभीर; न रागावणारा (स्वभाव, खोल पाणी). [सं.]

अक्षौणी, अक्षौहिणी—स्त्री. १ गज २१८७०, रथ २१८७०, घोडे ६५६१०, पायदळ १०९३५० इतकें मिट्टन होणारें सैन्य. 'आगवणां कारावेअं खोंचणी ! वेडिलिअं बलीस अक्षौणी !' -शिशु १०३५. 'तीन कोटि म्ळेछ त्याचे ! तेवीस अक्षौहिणी

दल मागधांचें ।' -ह २२.१४७. २ एकावर एकवीस शुन्ये दिलीं असतां जी संख्या होते ती. [सं.]

अश्वज—न. ओवाळणे; अश्वजण पाहा.

अश्व—वि. अजाण; विद्या नसलेला; मूर्ख. [सं.]

अज्ञात—वि. १ माहीत नसलेला. २ (क.) अजाण; अज्ञ. ३ जो कोणाच्या आकलन झाला नाही असा (परमेश्वर). 'अज्ञातानें घालुनि दिधलीं चक्रे तीं चुकविणें ।' -वि.वि. डिसेंबर १९२२.

०पातक, **०पाप**—न. अज्ञानामुळे किंवा नकळत घडलेले पाप. **०पूर्व**—वि. १ पूर्वी माहीत नसलेला; पूर्वी न घडलेला. २ अगदीं नवीन; विलक्षण; अपूर्व. **०योचना**—स्त्री. अजाण; अलड; वयांत न आलेली कुमारी; बालिका; तारुण्य (विकार) प्राप्त न झालेली स्त्री. **०वास**—पु. गृहपणानें. एकांतता राहणें, कोणाच्या उमरुन देतां राहणें; दूर राहणें. **०हत्या**—स्त्री. न कळत—अजाणतेपणां झालेला खून, हत्या. [सं. अ+ज्ञा=जाणणें]

अज्ञातता—स्त्री. अज्ञान; अविकल्प भाव. [सं.]

अज्ञान—न. १ ज्ञानाचा अभाव; अजाणतेपण. 'जेणे जीव तो अज्ञान ।' -दा ११.१.२४. २ निरक्षरता; अशिक्षितता. ३ मोह; भ्रमात्मक ज्ञान 'सर्वविषयक भ्रमांचे रज्जुविषयक अज्ञान कारण ।' 'मी कर्तो, मी लोकांचें चालवितो' इत्यादि अज्ञाना मुळे जीन मानतात. वस्तुतः पाहिले असतां ईश्वर करतो—चालवितो. ' ४ तारतम्यबुद्धीचा अभाव; अयमंजसपणा; समज नसणे. 'पाषाणादि जड पदार्थी अज्ञान राहते' ५ मूर्खपणा; अप्रबुद्धता; जडत्व. ६ जीवाच्या सात अवस्थांतील पहिली अवस्था. -वि. १ अडाणी; ज्ञान नसलेला; न शिकलेला; अजाण; जड; मंद. 'कृष्णः—प्राणवल्लभ, किती अज्ञान आहेस ?' -पारिभौ १७. २ (कायदा) (अ) विवाद, अंदाज, घटस्फोट या बाबतीत सोळा वर्षे पुरी होण्यापेवी अज्ञान; (आ) इतर बाबतीत अठरा वर्षे पुरी होण्यापेवी अज्ञान. (इ) कोर्टानें पालक नेमला असल्यास एकवीस वर्षे पुरी होईपर्यंत अज्ञान. (ई) मायनर. [सं.] **०गत**—स्त्री. भांबावलेली स्थिति; मोहाची—चित्तवेकल्याची अवस्था. 'ते वेळेस मला अज्ञान-गत झाली.' **०जन**—पु. निरक्षर मनुष्य; अविचारी, अज्ञ जड मनुष्य. **०तिमिर**—पु. अज्ञानांधकार; गाढ अज्ञान. **०घन**—न. (कायदा) वयांत न आलेल्या मनुष्याची किंवा वेळ्या मनुष्याची संपत्ति, मालमत्ता. **०पटल-पडल**—न. (काव्य) आध्यात्मिक अज्ञान; आध्यात्मिक ज्ञानाचा अभाव; श्रद्धा, माया इत्यादिकांच्या संबंधी वास्तविक ज्ञान नसणे. 'तुजें अज्ञान पटल विरालें । तुज झाली दिव्य दृष्टि ।' **०पालक**—पु. (कायदा) वयांत न आलेल्या मनुष्याच्या मालमत्तेची व्यवस्था पाहणारा किंवा त्याची काळजी वाहणारा. (ई.) मांडीयन. **०प्राणी**—पु. बुद्धिहीन प्राणी; विचार—विवेक नसलेला प्राणी; पशु. **०बुद्धि**—स्त्री. १ विवेकहीन किंवा मूर्खपणाची

समजूत, कल्पना, ग्रह. 'हे तूं म्हणतोस अज्ञानबुद्धीन.' २ मूर्खपणा, बुद्धिहीनता. -वि. मूर्ख; बुद्धिहीन; भोळा; बालक. **०भुरुरे-भुरळ**—(काव्य) अज्ञानाचा मोह; भ्रम. 'जे फिटे अज्ञान भुरुरे' **०सिद्ध**—वि. १ अज्ञानामुळे निश्चित झालेले, बनलेले (मत—कल्पना). २ अज्ञानामुळे निश्चित—प्राप्त होणारें; मूर्खपणापासून अवश्य मिळणारें (फल—शिक्षा). ३ अडाणी लोकांसहि निश्चित माहीत असलेले. 'तापावर दूध प्यायले असतां विकार होतो' हे अज्ञानसिद्धच. **अज्ञानी**—वि. अडाणी; अजाण; न शिकलेला; ज्ञानी नव्हेतो; अज्ञ. [सं.]

अज्ञाव—स्त्री. (गो.) अवज्ञा. 'अज्ञाव केही बरी न्है.' [सं. अवज्ञा वर्णविपर्यास]

अज्ञेय—वि. विचारशक्तीच्या पलीकडील; बुद्धीस अग्राह्य; अलक्ष्य. [सं.]

अज्ञेयवाद—पु. (तत्त्व.) (ई.) अंमोस्टिसिझम; आपणांस जे वास्तविक ज्ञान होते ते इंद्रियांस गोचर होणाऱ्या वस्तूंचेच होते. ईश्वर, अमरत्व या गोष्टी इंद्रियांच्या म्हणजे प्रत्यक्षाच्या कक्षपलीकडील असल्याने त्यांसंबंधी निश्चित असे काहीं मत स्थापणे अशक्य आहे असा वाद; मत. -ज्ञाको (अ) ६९४. **अज्ञेयवादी**—वि. अज्ञेय (वाद) मतानुयायी. 'ती नास्तिक नाही आहे, ती स्पेन्सरमार्गे आणि माझ्याप्रमाणे अज्ञेयवादी आहे.' -सुंदे १०८

अज्ञी—पु. (उत्कीचे रूप) अग्नि. 'करोनि थारोळी अज्ञी । आहरसिद्ध ।' -दावि ३४७.

आ

आ—१ वर्णमालेतील दुसरे अक्षर. याचा अक्षरविकास साधारण अक्षराखाक झाला आहे. २ संस्कृत शब्दांच्या मार्गे जेव्हां हे अक्षर उपसर्ग म्हणून लागते तेव्हां त्याचे पुढील अर्थ होतात—(अ) लघुता; अल्पता; कमीपणा. उ० ओष्णम्—कोवट (उष्णम्—कडत, ओष्णम्—समृद्धि; पूर्णता. (भोग=सुख, आभोग=अधिक भोग, भोगाची वाढ). (ई) उपक्रमाची मर्यादा (अमुकपासून). उ० आसमुद्रात=समुद्रापासून, आजन्मत=जन्मापासून. (ई) अवकाशमर्यादा; शेवटची, अंताची मर्यादा (अमुकपर्यंत, पावेतो) उ० आफलोदय=फलप्राप्ति होईपर्यंत; आजानु=गुडच्यापर्यंत; आकणे; आमरण=मृत्युपर्यंत. (उ) अंतर्भूत व समाविष्ट मर्यादा. उ० आत्मकण (कर्म=जाणें, चालणें, पाऊल टाकणें)=व्यापून टाकणें, आसकलात=श्रद्धा=श्रद्धा वस्तुमात्र व्यापून आहे. (आ+सकळ=सर्व). (ऊ) अतिरिक्त; अकारण, बाजवीपेक्षा अधिक;

निरर्थक; द्रिष्टि. उ० आभास, आघ्राण, आह्लाद, आघात, (भास, बरखेपणा ।) -दाब ४८. **आइकीजे**-ऐका. 'आइकीजे द्वारका-घ्राण, ह्लाद, घात, याप्रमाणेच अर्थे). (ए) आ लाबल्यानें शब्दाचा अर्थ वाडतो, मर्यादित होतो, बदलतो किंवा फिरकिता जातो उ० आग्रह(ग्रह)=घेणे=पेतल्यानंतर त्यालाच चिकदून राहणे=हेका. आचार (चर=चालणे)=शास्त्राप्रमाणे वागणूक ठेवणे. आगमन (गमन=जाणे)=जवळ जाणे, येणे. आमोद (मोद=आनंद)=सुवास. आकृति (कृति=कृत्य)=मूर्ति; स्वरूप; आकार.

आ-(आ अक्षर उच्चारतांना होणाऱ्या ध्वनीचा अनुवाद व तोंडाचा आकार) तोंड वासणे, उघडणे; उघडलेले तोंड. (कि० करणे, पसरणे, वासणे). 'तव सुप्रसाद मुदिता इच्छितसे चातकी करुनि 'आ' हे ।'-मोआ ४.८३. 'हृदये वाट पहाती मेणाची जेव करुनि आ झोते ।'-मोसाति ३.६५. **० वासणे**-१ तोंड पसरणे; आ करणे; जांभई देणे. २ खाऊन टाकण्यासाठी तोंड उघडणे. ३ मदतीसाठी याचना करणे. जनें-चीं चीं करणे, वे वे करणे; दयेची याचना करणे; आधीनता, अंकितापणा करणे; धारण आलों म्हणून कबूल करणे. म्ह० नाक दाबले म्हणजे आ वासतो. **० वासून, पसरून बसणे**-आशा धरून, उत्कटेने बसणे. **० पसरणे**-तोंड उघडणे; पदार्थ खाण्यासाठी आ करणे. '... आ ज्याला । कवळार्थे पसरिला...' -मोभीम १.२४.

आ-(संक्षेप) पत्रव्यवहारांत मोठ्याने लहानास लिहितांना 'आ' आशिर्वाद या अर्थी लिहितात. जसे-कळार्हे हे आ०. दंडवत बद्दलिह सुस्ता 'द' लिहितात.

आ-उद्ग. १ खबुतर, मोर, इत्यादि पक्ष्यांस बोलावण्याचा शब्द. २ (अनुमोदनार्थी) होय; बरे.

आ-भिन्नी भाषेतील पृष्ठीचा प्रत्यय. उ० उनाड पोयराआ हाणेपेन=उनाड पोऱ्याचे लहानपण. -भिन्नी भाषेतील गोष्टी ३०.

आं-उद्ग. १ सांगितलेली गोष्ट चांगली ऐकली नसतां पुन्हां बोल असे म्हणण्याच्या अर्थाने केलेला उच्चार; काय ! आं ! (प्रश्नार्थी). २ पृष्ठीचा विभक्तिप्रत्यय. 'तंव तो धारासिंघे तिरवटे । डोळेआं उजुं ।'-शिखु ७११. 'तेआं पासाव जगजीवने । काइ आधिष्ठी-लेति ।'-क १३. [सं. आम्]

आं-सना. तो-तीं तें. 'आं साहेबी'च्या प्रभुंवीं. -अ. असें कीं. [फा. आं]

आआडणे-अकि. (मि.) ओरडणे. 'जीव वाचवाखातोर तो मोठाने आआडाआ लाग्यो'-भिन्नी भाषेतील गोष्टी १७.

आइकट-उ. (गो.) तह. [का. आयकट्टु=व्यवस्था]

आइकर्णे-**आइकमट्टी**-**आइकीव**-ऐकर्णे, ऐकमट्टी, ऐकीव पहा. **आइका**-ऐका पहा. 'ते प्रसिद्ध नागांविका । प्रसन्न होए आइका ।'-क ४. **आइकन**-ऐकोत. 'तें आइकन रसिकु आतां ।'-शिखु ७४२. **आइकांनि**-ऐकून. 'जेआंचे आइकांनि

बरखेपणा ।'-दाब ४८. **आइकीजे**-ऐका. 'आइकीजे द्वारका-पुरा नगरी'-उपा ६४७. **आइके**-ऐक. 'आणीक आंके यावव टीळका ।'-उपा ८१३. **आइकशी**-(रा. झण) ऐकशील. 'माजे आइकशी ता तूं सुंबयच्या वांटे पडों तुको.'-मसाप २.४.१११. साधारणपणे जुन्या मराठीत लिहितांना ऐ बदल आई किंवा अई येत.

आइणी-आयणी पहा.

आइतवार-आदितवार पहा.

आइतीता-ती-ते-वि. १ स्वतंत्र, स्वतःसिद्ध; स्वयंपूर्ण. 'तो तुजा तूं आइता'-परमा ४.१६. 'म्हणुनि हें आइतें । सच्चिदा-नंद ।'-विउ १०.२५. २ धर्म, यत्न न करतां प्राप्त झालेला, मिळालेला. 'हा दागिना मीं करविला नाहीं, मला आइता मिळाला. आयता-ती-तें पहा. म्ह० आइती सुराज्या होईन, नैवेद्य खाईन=आयतें केलेले अन्न खाण्यास मागेपुढें न पाहणारी ऐदी स्त्री. [सं. अ+न्यट्=प्रयत्न करणे]

आइती-स्त्री. १ सिद्धता; तयारी; सामर्थी 'मग म्हंई-मटीं ऋद्धिपुरा जावेयांचि आइती करूं आदिरिती'-क १३३. 'जुंजाची आइती । कर्तवीसुं येदुपनी ।'-शिखु ७१०. 'ऐसणेंमिया आइती । जयाची परी असती ।'-ह्या १३.५९१. 'करा तुम्ही बाशिगाची आइती ।'-स्त्रीगीत ८. आयती पहा. [सं. आ+न्यट्=प्रयत्न करणे]

आइतोजी-वि. पूर्वी खटपटीच्या वेळीं न येतां फलोपभोग-समयीं मात्र येणारा. [आइता]

आइनोळा-उ. पाटाच्या क्लीला निच्या पूर्वभत्यांपासून झालेला पुत्र. आयतखाऊ, आयतोजी. (हा दुसऱ्या भत्यांस आयना मिळालेला असतो).

आइंद-दा-दे-किवि. १ येणारा; पुढे; पुढील वर्षी. 'हाली (सध्यां) व आइंदे'-पया ४९३. 'सरकारचे वचनाची कायमी कशी तें आइंदे जडुरांत येईल.'-रा १०.१६६. २ यंदां; या सालीं [फा. आयन्दा=येणारा, भावी.]

आइल-न. तेल, अर्क; एल (तिळेल, फुलेल यामर्शल). [इ.] **० इंजन**, **० एंजिन**-तैलयंत्र, तेलानें (तेलाच्या वाफेनें) चालणारे इंजन. 'आइल एंजिनांतील कूड आइल वापरण्याचा प्रघात बऱ्याच जणांस विदित असेल.'-सास २.१३२. [इ.]

आइस-उ. बर्फ [इ.] **० क्रीम**-न. दूध, दही, रस किंवा अशाच पातळ पदार्थांत साखर (कधी बदाम, केसर) घालून थंडाच्या व बर्फाच्या साहाय्यानें षट केलेले खाद्य. 'यापुढे विश्वा-मित्रांचे कुलवीमलाय आइसक्रीम थंडगार होतें'-नाकु ३.७९.

आई-एक भावदर्शक प्रत्यय. हा विशेषणस्य लाबला असतां भाववाचक नाव होतें. उ० भला-भलाई कुचर=कुचरई; नरमाई, बारकाई, गनिमाई. [फा.]

आई—स्त्री. १ जननी; माता. 'आई वंदे वा न मानी संकट'—दावि १६०. २ जगदंबा; देवी; देवीच्या नावापुढे लावावयाचे उपपद; जैसे—तुकाई, मरीआई, काळकाई. ३ (सांकेतिक) बाकरी पंथांतील लोक हानेश्वरीस म्हणतात. ४ (सामा.) देवी 'आईच नवसु नाही पुरविला'—दावि ३४७. ५ देवी (रोग); फोड्या. ६ लहान मुलाच्या लडिवाळपणे संबोधितात. [सं. आयें, किवा अयि? सं. आदि? प्रा. आइ?] शिवाय अइ पहा. **म्ह०** १ आईचें दूध कीं गायीचें दूध=दोन समान गोष्टीपैकी सरसनिस टरवितां येत नाही अशा वेळीं योजतात. जासारखीच दुसरी म्हण—आई गोड कीं खाई गोड. २ आईजीच्या दोदावर (जिवावर) बाईजी उदार=उसऱ्याच्या मालमतेवर उदारपणा दाखविणे; आयती नैन करणे. ३ आई जेंव्हालीना, बाप भीक मागूं देईना=दोन संकटे आली असतां किंवा दोन परस्परविरुद्ध मतांच्या अधिकाऱ्यांची मजी संभाळावयाची असतां योजतात (इकडे आड तिकडे विहीर आपणणे). ४ एका आईचीं लेकरें=बहुभाव दाखविण्याकरितां योजतात. ५ लहानपणीं आई आई, थोरपणीं बाय-लाबाई=लहानपणीं आईची आठवण वारंवार होते पण प्रौढपणीं स्त्रीसुद्धे विसर पडतो. ६ आई भेल्यावर बाप मावसा (निष्काळजी) होतो. **०आंग**—न. आईपणा-मायपणा ज्या अंगापासून येतो तें अंग; स्त्रीनं किंवा प्राण्यांतील मादीचें जननेद्रिय, व आंतील गर्भाशयाचा भाग; गुह्यांग. 'बाळंत होताना तिला त्रास झाला, आईअंग बाहेर आले' [आई+अंग] **०काठी**—स्त्री. शेतजमीन. ही आई-सारखी पोषक असते म्हणून आदराची. —गांवगाडा. [आई+काठी=शेतजमीन] **०पांढर**—स्त्री. गांवठाण; गांव ज्या जमिनीत वसतो ती जमीन; ही शेताच्या निरुपयोगी म्हणजे साधारण पांढऱ्या रंगाची असते. [आई+पांढरी] **०पोरका**—वि. आईचांचून उघडा पडलेला; ज्याची आई मेली आहे असें (मूल) **०वाई**—स्त्री. १ आई सारखी बघाने थेंपे, सुखभावी अशी बाई; आईप्रमाणे स्त्री. **म्ह०** देईं येई ती आई बाई, न देई ती मसणत बाई. २ शेजारची बाई: शेजारपाजारनी स्त्री; शेजारीण. ३ कोणी तरी बाई. (अनेकवचनी उपयोग). **म्ह०** परीट नागविला तर आयाबाया नागविल्या=पर टाच्या येथे चोरी झाली तर त्याचें काही जात नाही, उलट इतर लोक उघडे पडतात. **०करणे**—छासामत करणे; गोंजारणे. **०बाप**—पु. आई व बाप; वडील व मातोश्री; मातापिता. (अव.) आई व बाप. 'माझी आईबापे आणि माझे शिक्षक जें मला सांगतात तें कां केलें पाहिजे?'—मराठी ३ रें पुस्तक (१८७३) पृ. ४१. **आई-बापावरून पावणे, आईबाप उद्धरणे**—आईबापावरून शिष्या देणे; देव्यावांकड्या, बाईट शिष्या देणे. **०माई**—स्त्री. व्यापक अर्थानं बाई; एखादी आईसारखी मानलेली स्त्री, माउली; आई-बाई. **०माई उद्धरणे**—आईवरून शिष्या देणे. **०माई करणे**—छुपमस्कारी करणे; मनधरणी करणे.

आईक—वि. ऐकिव; पाहिलेली नाही अशी. —वामन बाल-क्रीडा ७३. (शर.)

आईणी—आयणी पहा.

आईदे—किवि. यापुढे; आईद पहा. —ख ३५७६; पया ४.६६. **आईन**—पु. एक झाड; आईन पहा. 'ते पाईरहि खैर, किंजळ, तिथे आईन ही वाढती।'—केक १२९.

आईस—(कों. गो. कुण) आई; माता; देवी; लक्ष्मी; आई पहा. 'मीं जरी सल्याचा चांगु। तरी काय आईसीहूनि अंतरंगु।'—हा ११.३२. 'आईस लागे की बहिण लागे सांग शिवराजिचें नांव'—मसाप १.१.८. [आई+स प्रत्यय]

आऊक-ख, ओख-क्ष—न आयुष्य; हयाति; जीवित. 'नाही फटली आसोमी देवा आऊक दिला थोडा।'—ऐपे ८९. [सं.] आयुष्य=आऊख] **०वंत**—वि. आयुष्मान्, दीर्घायुषी. [आयुष्यमान]

आउंज—आविज पहा.

आउट-ऊट-कें—ओट पहा.

आउत—ओत पहा.

आउले—वि. वेगळे; निराळे; वायले. 'चान्ही वेदयातीं आउले ठेविले। बळीसि दिधले बलिदान।'—ब १९८. [उवाइला वाइला पहा.]

आउ(ऊ)स—(कों. कुण.) आई; माता; आईस.

आउ(ऊ)क्ष—आऊख (आयुष्य) पहा. 'आऊख तानाजीचें समजली। घोरपड फिरली।'—ऐपे ४९. 'अगे बाई! आला! सोनियाचा बाळा। आऊख तयाला। उदंड हो।'—बाट बघ (जननी जनकज कृत काव्य). **०वंत**—आऊखवंत पहा.

आऊ—स्त्री. अवा पहा. १ मराठ्यांच्या स्त्रीला आदराची संबोधितात. उ० जिजाऊ. 'आऊसाहेब'—पया ५२७. २ आवडी नांवाचें संक्षिप्त रूप. ३ (ल.) हलक्या शीलाची स्त्री; अवा; अवाजी. ४ (सामा.) स्त्री. 'ही आऊ कोण बुवा?' [सं. अंबा; प्रा. अब्बा—आऊ, का. अब्बा] ५ स्तन; थान. 'आईचा आऊ तें पिऊ लागल'—नीतिशास्त्रप्रवेश पृ १००. [अमा-आमा-आम्] **आऊ**—न. १ कण्ठणे; विव्दळणे; आयाय करणे; मारतांना काढलेला किंवा असाच दुःखाचा उद्गार. २ कांकू करणे; नकार दर्शविणे. [ध्व. ऑन्कू]

आऊट-की-कें—अवटकी, अवटी, ओट पहा. **आऊड**—साडेतीन हाताचा पुरख; ओट पहा. **०बारा**—अडबारा पहा. [प्रा. आउठि=साडेतीन]

आऊड—पु. (ओथ) १ टप्पा. २ बंडुकीच्या गोळीच्या टप्प्या-इतकें अंतर, [ओट, आउट]

आऊत-काठी-की-घेणे-फाडा—ओत पहा;

आजुत—न. (कृ.) मासे धरण्याचे जाळे. [सं. आयुध]

आओ—पु. आकृति; रूप; आकार. 'जरि माजा सीं मोट-काचि आओ। तरि ब्राचरां कैसां भाओ।'—शिष्ट ३९४. [सं. आकार, तुल० म. आव]

आक—पु. १ (यु.) गाडीचा कणा; आंख. [सं. अक्ष. म. आंस] २ (घडकाम) लोखंडी लांबट तुकडा; गज; बार.

आंक—पु. १ अंक पहा. २ आंख पहा. 'आंका घेसला भाला' सयाजी गायकवाड पडला।'—ऐपों ८७.

आकटी—आगटी पहा.

आकंठ, आकंठमयाद—क्रि. गळ्यापर्यंत-पावेतों (भोजन, जल, संकट, इ० किंवा त्यांत बुडणे, निमग्न होणे.) 'हिमोदकं आकंठे।'—ह्या १७.२५८. [सं. आ+कंठ=गळा]

आकंठणें—उक्ति. (काव्य) गांठणें; आटोपणें (पकडणें, धरणें). 'वेत भोळा भावें भक्ता पाटोपाटीं। उचिता आकंटी माधोमाध।' [सं. आ+कंठ]

आकडसासु—खी. (व.) बायकोची वडील बहीण; वडील मेळणी, [आक्का+सासू]

आकडा, आंकडा—पु. १ संख्या; अंक; गणितांतील एक चिन्ह. २ बांकदार, बांकडे टोंक; आंकडी; हूक. ३ (ल.) विंचू किंवा खेकड्याची नांगी. ४ लांब मिरची किंवा चिच. 'चिचेचा आकडा.' ५ टोंक; शेडा. 'आंकड्याचे पान' 'तेसे आवाळुवा बरी आंकडे। धगधगीत दाढांचे।'—ह्या ११. ३६३. ६ घोडा (छत्रीचा वगैरे). ७ (जरतार धंदा) फिरकीतून जाणाऱ्या तारेस एकाच दिशेने फिरण्यास लावणारें यंत्र. ८ (गो.) अंगठा. [सं. अंक=खूण करणे, अंक=चिन्ह, आंकडा] **वळणें**—धंदीने किंवा भीतीने अंग आखडणे. **मोडणें-बसणें**—विषयाच्या अगोदर गाय किंवा म्हैस या जनावरांच्या हुंगणाऱ्या दोन्ही बाजू खोल जाणें. **आंकड्यास येणें-लांबणें-लघणें**—बांकणे, पिकणे (शेत, पीक, धान्याचीं कणसे). 'कितेक भारें आंकड्या खती'—सप्त १२.४३.

आंकडी—खी. आंकडा पहा. १ (गो.) थंडी वाजून भरणारें कांणें. 'माकां आंकडी आयली' [गो. आंकडुंचे=कांणें] २ ल्हान मुलांच्या पोटांत होणारा व हातापायास आंचके बसणारा रोग. [तुल० सि. आकड.] ३ उंचीवरील वस्तू (कुले, फळे वगैरे) तोडण्यासाठीं एका उंच काठीच्या टोंकाला कोयती, विळा किंवा तडाच प्रकारचे हत्यार बांधून केलेले साधन. 'आंकडी घेऊन जांने काप' ४ (कों.) कमेस कोयती ठेवण्यासाठीं एका दोरीला गेल केलेला लोंकडाचा तुकडा बांधून केलेले साधन. 'कंबरेला आंकडी लाव.' ५ नांगराचे जू ज्याला बांधतात तो मुख्य दांडा. —मसाप २.३.७७. ६ दुबेकळ्यासारखे विरण्याचा गळधडा बांधण्याचे एक हत्यार; एस्की; इचकी. —विरण्याची माहिती पृ. २१. ७ समेल (डम व डंका)

वाजविण्याची वेताची बांकविलेली ल्हान काठी. ८ (खा.) सोनारी (धंदा) गावी नांवाच्या तार काढण्याच्या टोकळ्यावर लोखंडी जाड पट्टीची कमान बसविलेली असते ती. [आंकडा, सं. आकृष्ट; प्रा. आकड्ड]

आकडी—वि. (कर.) पाणी न मिसळलें—कोरें; निरसे (दूध) 'आकडी दूध महाग असतें.' आखरी दूध पहा. [?]

आंकडेपत्रक—न. वस्तुस्थितिनिर्देशक आंकड्यांचा तफा. (इं.) स्टॅटिस्टिकल रिटर्न. [मं. अंक+पत्रक]

आंकडेशास्त्र—न. राज्यकारभारांत ज्या गोष्टींचे ज्ञान अवश्य असल तें परिमाणात्मक करण्यासाठीं आंकडे गोळा करण्याचे शास्त्र (इं.) स्टॅटिस्टिक्स. [अंक+शास्त्र]

आकण—न. १ एकदां मळणी केलेलीं कणसे (जोंधळा, बाजरी इ० चीं). २ (काही प्रांतांत) दुसरी मळणी झाल्यानंतरचे धान्य; मदन पहा. ३ धान्याची मळणी आल्यानंतर उरलेले, माती खडे मिसळलेले धान्य; मातेरें. —ह्याथो १.४४. [सं. आकृष्ट+कण किंवा आ+कंडण किंवा आ=ईश्वर, किचित्+क्षुण=मळलेले] **निघणें**—(व.) पिडा पडणें; खात्री निघणें; अतिशय दमून धकणें. 'फार मजल तो चालून आल्यामुळें त्याची खूपच आकण निघाली.' **निकण**—एकदां मळून, धान्य काढून झालेलीं कणसे पुन्हां मळून त्यांतून निघालेले धान्य.

आंकण-पााणें—पुन. १ पायांत घालावयाचा तोडा (पूर्वी शस्त्रा जिकल्यानंतर त्याचे नांव एका तोड्यावर खोदून तो पायांत घालण्याची चाल होती त्यावरून); पराक्रमसूचक पादभूषण. 'तो रणीं जितिला करुनि नेम। तेण संतोपोनि परम। आपले नाम आंकणा घाली।'—एसा १९. १४३. [सं. अंकन] २ (सामा.) ब्रीद; बिरुद; ब्रीदावळी; अलंकार; भूषण. 'आंगाचनि गोरेपणें। हे पण्हरयावरी पडवी आंकणें।'—शिष्ट ८०७. 'हे आंकणें अनंता तुजचि साजे।'—भाए ६५०.

आंकणकडवें, आंकडकडवें—न. १ गाण्यांतले पाळुपद; ध्रुवपद; पेडावंद. २ (ल.) एकदां नाकारलेली गोष्ट पुन्हां पुन्हां काढणें; विनंति करणें; उरलेली गोष्ट पुन्हां उपस्थित करणें; जपमाळ घेणें; घोळणें; तुलाणुणें गाणें, घोकणें. ३ झाल्याच्या भाषणांत वारंवार येणारा शब्द; पादपूर्ण; वाक्यपूर्ण. [अखंड+कडवें. गुज. आंकणी, आखणी]

आंकणा-ना—पु. अंकित; तावेदार; आक्षांतित. 'तेजाचेआं आळवना। जेआं बारां हीं सूर्यें आंकनां।'—शिष्ट ३९८; 'माशिया प्रतापें यमु आंकणां'—कुसु रा ३.५४; 'विद्रल म्हणा विद्रल म्हणा। कलिकाळ आंकणा मग तुम्हां।'—निगा ट्ट. १५५. [आंकण पहा]

आकणी—खी. (का.) रस्सा [अ+कण]

आंकणी—स्त्री. १ आंखणी; रेघा वगैरे आंखण्याची पटी; रुळ. २ रेघा मारणे; आंखणे; खुणा करणे. ३ पटींतील खण-कप्पा. ४ योजना; येत; रूपरेषा; चित्राकृति; (इं.) प्लॅन; स्कीम. ५ जनावरांना रोग झाला असता डागण्याची सज्ज. [सं. अंकन, म. आंखणे]

आंकणें—सक्ति. (वि.रु.) आंखणें. १ आंखणें; चित्रित करणे; कर्मांक घालणे; सरळ रेघा ओढणे; मोजमाप करणे. २ (सोनारी धंदा) कैवाराने माप घेणे. अंकणें पहा. [सं. अंकन]

आकतीज—अखतीज; अक्षयतृतीया पहा. 'आश्वीज आकतीज जाल्या यापरी.'—रावि ८५६.

आकदस—अकदस पहा.

आंकपट्टी—स्त्री. १ कापडाचा ताका किंवा सणंग वगैरे मालाची किंमत व कर्मांक दाखविण्यासाठी डफविलेली चिह्नी. अंकपट्टी पहा. २ कापडाच्या गाडीतील निरनिराळ्या वस्तूंच्या किमतीची मोठी यादी. ३ आंकणी अर्थ १ पहा. [सं. अंक+म. पट्टी]

आकपिळुळ—वि. (गो.) सद्गदित. करणेने धवलेला; गढि-वरलेला. [सं. व्याकुल, अक=डु.ख+म. पिळुळ=पिळलेला]

आंकपित—न. (नृत्य) नृत्यामध्ये डोके खाली व वर हट्ट-हट्ट हालविणे. हा अभिनय ओळख पटली असें दाखविणे, उपदेश करणे, प्रथ विचारणे, स्वाभाविक भाषण इत्यादि गोष्टी दर्शवितो. [सं.]

आकवंद—वि. संवंध; संपूर्ण; पुरा. (मालावर किमतीचा आंक, अंक, आंकडा घालून व इतर सर्व साधनें पुरीं करून तयार केलेला माल). उ० आकवंद पेटी. [सं. अंक+वन्ध]

आकबरीमोहर—अकबरी मोहर पहा.

आकय—(गो.) अक्का पहा.

आकर—उ. खाण; देवा; सोडा; संग्रह; आगर. उ० रत्नाकर. कृष्णकर, कुसुमाकर. 'ऋतुमाजी कुसुमाकर. वसंत तो मी ॥'—ज्ञा १०.२८३. [सं.] ०ग्रंथ—उ. मोठे—जाड पुस्तक; प्रचंड ग्रंथ. ०ज्ञान—न. खनिज्ञान; खाणीसंबंधी शास्त्राचें ज्ञान—माहिती; जमीन पाहून त्या ठिकाणी कोणत्या पदार्थाची खाण लागेल हें समजण्याची विद्या.

आंकर—उ. (गो.) अंकुर; मोड; कोंव. [सं. अंकुर]

आकर्षणें—उक्ति. आकार देणे—येणे; उत्पन्न होणे—करणे. 'आकर्षणें जें माथिक तें खरें.'—व २१२. [सं. आ+कृ]

आकरताळी—अकरताळ पहा.

आकरसणें—उक्ति. १ जोरानें ओढून, आवडून, करकडून बांधणे; घट बांधणे; बांधणे याची प्रयोग. उ० 'आकरसून बांध.' २ ओढणे, ओढला जाणे; आकर्षणे. [सं. आ+कृष]

शको. १. २६

आकरसणें—सक्ति. अकरसणें; संकोचणें; आंखडणें; आटणें. [आ+कृष]

आकरा—अकरा पहा. 'शिणल्या बहुत चौसट्टी. आठ जणी बहुत कठी. आकराही हिपुटी. स्वरूप तुजें वर्णिता.'—ह ३.४.

आंकारी—स्त्री. १ अंकुर; कोंवळा बोडा; डिरी. २ कोंवळे कणीस. [सं. अंकुर]

आकरीत—वि. अकरीत पहा. १ अतिशय; फार. 'नको करं आग्रह आकरीत.'—प्रला १२२. २ लवाड; धूर्त; फाजील. 'लई अंतरची खोल मोटी वर नट केवळ सात्त्विक दिससी. गरीब रीतीनें करून आकरीतपणीं जनीं अससी.'—होला ८९. [अ+करी]

आकरोट—अकोट—ड पहा. 'बदामें आकरोटें खिसमिस उतल्या आणवील्या सवंगा.'—सारह ३.४८.

आकर्ण—क्ति. कानापर्यंत. 'धनुष्य आकर्ण ओढून बाण सोडला' [सं. आ+कर्ण].—वि. कानापर्यंत लांब. उ० आकर्ण नयन—लोचन. ०धनुरासन—न. योगशास्त्रातील एक आसन. —संयोग ३८७. ०वरी—क्ति. कानापर्यंत. 'अधेचंद्र बाण त्वरित. आकर्णवरी वोढिला.'—

आकर्णणें—उक्ति. (काव्य) ऐकणे; ध्वन करणे; लक्ष देणे. 'हे आकर्णनि पूर्ण पूर्ण विभवज्ञानार्णव, क्षमापती.'—आसीस ९. 'तुम्हीं नगरीं हिंडता निरंतर. आकर्णिता जनवार्ता समग्र.'—रावि ३७.२०. [सं. आ+कर्ण]

आकर्णन—न. ध्वनण; ऐकणे. 'परी आकर्णनीं नाहीं. चाब जरी ॥'—ज्ञा १८.१८८९. [सं.]

आकर्णित—वि. ऐकलेले.

आकर्षक—वि. १ ओढून घेणारा; ओढणारा; खेचणारा. २ (ल.) मनोवेषक; चित्त रमविणारें; सुंदर. [सं. आ+कृष]

आकर्षकांडा—स्त्री. १ खेळ (सोंगळा, बुध्दिवळ इ०). २ माळयुद्ध (६४ कलांपैकी). [सं.]

आकर्षण—न. १ ओढून घेणे. २ (ल.) वेधून घेणे (मन, चित्त वगैरे), ओढा; ओढ (मनाची). ३ आकुंचन; आकरसणे. [सं. आ+कृष]. ४ (संगीत) वाद्याची वाजती तार ताणून तिच्यावर नखीचा आघात करून उच्च स्वर काढणे. ५ ओढून घेण्याची शक्ति; आकर्षणशक्ति पहा. सामाशब्द—विद्युदाकर्षण; लोहाकर्षण इ० (इं.) अट्रॅक्शन. ०शक्ति—स्त्री. (पदार्थ.) जिच्या-योगें वस्तूतील प्रत्येक परमाणु आपापल्या आकारमानाप्रमाणें व अंतराप्रमाणें इतर परमाणुस आपल्याकडे ओढतो ती. [सं.]

आकर्षणें—उक्ति. १ ओढून घेणे, वेधून घेणे; आकर्षण करणे. 'तत्सक आकर्षणि आम्ही. पाडीत असों इयें होमी.'—मुआदि ११.१३७. २ आकुंचन पावणे; घट होणे; आकरसणे. 'अया हिम जें आकर्षेल.'—ज्ञा १४.३७६. [सं. आ+कृष]

आकषित—वि. १ आकषण केलेले; वेधून, ओढून घेतलेले. २ संकुचित, घट केलेले; आकुंचित; आकरसलेले.

आकलण—आकळणे पहा.

आकलन—न. १ बंधन; आळा; ताबा; बचस्व; परावृत्त हर्षण; (कार्य) करून न देणे. २ समावेश; व्यापण; आंत घेणे; सांठ घेणे. ३ बोध; समज; प्रहण शक्ति; ज्ञान. [सं. आ+कल]

आकलित—वि. आकलन केलेले (सर्व अर्थी).

आकली—न. (कौ.) (मासे पकडण्याचे) पाग पेक्षाही श्वाण जाळे. [सं. आकलन]

आकल्प—अ. १ ब्रह्मदेवाच्या संबंध दिवसापर्यंत, म्हणजे ४३ ग्रेटी २० लक्ष मानव वर्षे जाईपर्यंत. २ (ल.) फार अमर्याद काळ जातो; जगाच्या अंतापर्यंत. ' आकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा । प्राप्ति या सकळां हरिच्या दासां । ' [सं. आ+कल्प]

आंकवर—उ. (गो.) कुमार, अविवाहित. [सं. कुमार; प्रा. ऑर; हि. कुंवर]

आकवात—न. (कु.) एक वेळ जेवून राहणे. [एक+वस्त]

आंकवार-चारीण—स्त्री. कुमारी; कुवारीण. [सं. कुमारी; त. कुभरी; म. कुंवारीण.]

आकस—अकस पहा. ' गजोंनी मग काळदंड त्यजिला गेलोन्या आकसी '—लघुश्रुत ५९.

आकसर—वि. (गो.) लमास योग्य असून लमावांचून राहिलेला रूप किंवा स्त्री, कुमार, कुमारी. [आंकवर. का. अक=मोठा]

आकसांवां—न. (गो.) आकांडतांबव; नाटकी आविर्भाव गर बोलणी. ' ता गेली आकसांवां सदाचींच । ' [गो. आकसांवां, अंक्शन]

आकस्मिक—वि. अचानक; अनपेक्षित; अकस्मात, अव-
धेत घडलेले, आलेले. [सं.]

आकळ—आकलन पहा. ' ब्रह्मदिकां न कोळ खोळ । ते हे ताकळ धरिलेली । '—तुगा २२३. —वि. १ अकळ पहा. २ (ल.) ब्रह्म. —शर.

आकळण—न. समग्रण्याची शक्ति; विवेकबुद्धि. आकलन हा. ' विवेक विसरला आकळण । '—एमा २३. १५८.

आकळणे—उक्ति. १ ओढणे; निग्रह करणे; ताब्यांत ठेवणे; धरणे. ' परी त्या गवें आकळिली '—रासपं २. ५९८. ' अंगुष्ठमात्रा पुण पुण. आकळोनिका कालिला । '—सुवन ६. ६३. २ समजणे; बोध घेणे; लक्षांत घेणे; आटोक्यांत, आवाक्यांत घेणे. ' किती समुदाय ताकलेना । '—दा १९. १०. ११. ' बळे आकळेना मिळेना मिळेना । '—राम १४२. —एमा २०. ६९. ' परि योग्य वीर समर—जीडोस्तुक-
वत्त काय आकळते । '—मोभीष्म १२. ६५. ३ (ल.) आवरणे; क्षिति मर्यादित करणे (धंदा, प्रकरण वगैरे). ४ सांपडणे. ' अहं

सोहं ब्रह्म आकळले । '—तुगा ४०३६. ५ व्यापला जाणे. ' तैसा तो धनुषेर महामोह । आकळिला । '—ह्या १. १९०. ६ ओढून घेणे; वश करणे. स्वाधीन ठेवणे. —एमा २९. ४७. ' तुम कुशल नाम बा हनुहू मना आकळी । '—केका ७४. ७ जवळ घेणे; ओढणे; कुलवाले. (ल.) चुंबिणे. ' धानें चोळुनिशानें वदनकमळहि आकळीलें पतीनें । '—विडलकृत रसमंजरी १०. [सं. आकलन]

आका—१ अका पहा. २ (गो.) आल्या. ३ निरर्थक शब्द; आकाबाका (ओटोप्रमाण). ' आका म्हणतां बाका येत नाहीं = ओ म्हणतां टो येत नाहीं; अशाणी; अक्षरशत्रु.

आकाटाका—उ. (व.) आटोका, अंदाज. ' आले माझ्या आकाटाक्यांत तर टाकतोच एक घर घेऊन. ' [आटोका]

आंकाडा—उ. (हेतकरी) कुंपण असलेल्या परसात जाव-
याच्या वाटेतील बेंडे; वाडग्यांत जावयाच्या वाटेत पुरलेल्या दुबेळक्यावरील आडवे लांकूड. [आंकडा]

आकांत—आकांत पहा. ' आमचा देव बहु सत्य । आम्हां आकांती पावत । '—दा ६. ६. ४२.

आकांतणे—१ अकांतणे पहा. ' त्याच्या पापरहाटी । आकांतली सर्वे सुखी । '—सुसभा ५. १४१. २ (गो.) वावरणे; वावरणे. ' ता गेल्या बोवेन हांव सगलो आकांतलो [सं. आकान्त]

आकातला—वि. (व.) हवापलेला. ' आकातल्यासारखा खायाला धांवतो. ' [आकांतलेखा]

आकाबाई—आकाबाई पहा. **आठवणे**—अवदशेची इच्छा करणे. ' तर तुम्हाला पुरतीच आकाबाई आठवी आहे असे मी समजतो. '—अरबी भाषेतील गोष्टी.

आकाय—स्त्री. (गो.) बडौल बहीण; वयोवृद्ध स्त्री. अका पहा.

आकार—उ. १ आकृति; ठेवण; रूप; घडण; मूर्ति. ' पै ब्रह्मबीजा जाहला अंकुर । घोषध्वनी नादाकार । '—ह्या ९. २७५. २ बाह्यस्वरूप; देखावा. ३ (ल.) साम्य; सादर्य; तुल्यता. ४ मनावर ठसलेली आकृति—ठसा—मूर्ति; मनावर झालेला परिणाम—कल्पना—प्रह. ५ (पूर्णतेस येणाऱ्या कामाच्या, धंद्याच्या किंवा योजनेच्या गोष्टीच्या, मसलत इत्यादी) स्वरूपाचा निश्चितपणा. ६ स्वर्च, नफा, उत्पन्न, वसूल इत्यादि गोष्टींचा अजमास—अंदाज; जमाबंदीचा अंदाज, ठरावणी. ७ खूण; चिन्ह; अंदाज; दिग्दर्शन. ' या व्यवहारांत शंकर रुपये मिळतील असा आकार दिसतो. ' ८ मनोविकारांचा शरीरावर होणारा परिणाम; विकारदर्शक स्थिति, भाव. जसे—कापण, हंसणे, रोमांच उभे राहणे—आतीतीनें आनंदाने वगैरे ९ (भूमिति) आकृति; चित्र. (इ.) चित्र. १० (भूमिति) आकृतिमात्र; परिणाम. (इ.) ह्यांल्लाम. ११ पदत; वाणवूक; राहणी; चाल; ठव; रीत; तन्हा. ' मी परब्रह्म येणे आकार ।

जेथे जीवस्वरूप स्फुरे ॥ 'या रीतीं बहुत आकारें तिनें झाडितां।' -पंच ३६. १२ पृथ्वीतील एकंदर वस्तुजात, विश्व. 'तरी ती हरीची हान कळा केवळ। हा आकार अवघा तुझा खेळ।' -दृ २४.८७. १३ सारा (जमिनीचा). १४ किंमत. १५ (कर.) आव, आविर्भाव. 'आकार तर एखाद्या बकिलाचा आणला आहेस'. एखाद्या वस्तूचा अमुक एक आकार आहे हे दाखविण्यासाठी हा शब्द योजून सामासिक शब्द बनवितात उ० मंडलाकार; चक्राकार; गोलाकार, वर्तुलाकार इ० [सं. आ+कृ] -**रात जाणें**-(नाग.) व्यर्थ जाणें; असफल होणें. 'एवढी उठावे करूनही अखेरीस ती गोष्ट आकारांतच गेली कीं नाही?' -**दाखविणें**-१ मिथ करणें; आव आणणें; ढोंग करणें; बद्दला करणें. २ एखाद्या गोष्टीचे स्वरूप, मान दाखविणें-व्यक्त करणें. -**रास येणें**-१ एखादी गोष्ट, धंदा, दुखणें, काम काहीं निश्चित स्वरूपास येणें, रंगास येणें, मृते स्वरूपांत येणें; हगोचर होणें. 'कर्म आले हो आकारा' -विष्णुची मृपाती २५. फळास येणें. 'त्यांची अवस्था तीच तुमची पुढें येईल आकारास' -ऐपो. ३०६. २ कमी प्रमाणावर-संख्येवर येणें; खालावणें. -**गंगापन**-न. १ खऱ्या स्वरूपाची, आकृतिची, मनोविकाराची छपवणी; लपविणें; गुप्त ठेवणें; पडदा पाडणें. २ ढोंग; छद्मपणा; छद्म व्यवहार. -**आमा**-स्त्री. अंदाजानें ठरविलेला वस्तू, वसुलीजमेच्या उलट. -**जमात**-न. वस्तुजात; उत्पन्न झालेल्या सवें वस्तू; विश्व. 'जे आकारजातीचे दुस। घडी केले।' -हा १५.८३. -**बंद**-उ. १ लिहिलेला, तयार झालेला मसुदा (वसूल, जमीन, पट्ट्या, वराती इ० चा) २ जमाबंदीचे सरकारी वार्षिक अंदाजपत्रक (सारा, जमीन पट्ट्या, सूट, इनामें वेगरेचे). ३ सामान्य अंदाज पत्रक-खर्चा. [आकार+बंद] -**मान**-न. १ विस्तारमान; बाह्य स्वरूपावरून केलेला अंदाज. २ आकृतिमान; परिमाण. (ई.). व्हॉल्युम. (प्र.) आकारमहत्त्व -**शुद्ध**-वि. नीटनेट्याचा, व्यवस्थित, पाहिजे तशा आकृतीचे, प्रमाणबद्ध (भांडें, घर, माणूस). [सं.] -**शुद्धि**-स्त्री. आकृतीचा, स्वरूपाचा, बांधेसुद्धपणा; अंगसौष्ठव; प्रमाणबद्धता [सं.] -**म्ह** -'आकारें रंगती चेष्टा' 'आकारैरिगितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च। नेत्र वक्त्रविकाराभ्यां लक्ष्येऽस्त्येत ममः ॥ (आकार, ईगित, चालचल्युक्त, कृति, भाषण, डोळे; मुद्रा, इत्यादि गोष्टींवरून मनुष्याच्या मनांत साधारणपणे आय चालले आहे ते कळते.) या ओलाचा आरंभी दिलेला पहिला चरण अप्रष्ट होउन मराठीत आला आहे. मनुष्याच्या बाह्यस्वरूपावरून त्याच्या हातून घडणाऱ्या कृतीचे स्वरूप ताडतां येतें; जसे- 'आकारे विरंगित कळले बोलोमि काय हो कळतें।' -मोवन १.१२.

आकारण-न. आव्हान; आमंत्रण; बोलावणें; हांक [सं. आकारण]

आकारणी-स्त्री. १ गणती; संख्या; माप; मोजणें; मोजणी; हिशेब. २ पाहणी; प्रतबंदी (जमिनीची); जमीन मोजणी;

३ सामाशब्द-आकारणीखर्चा -तालेबंद-तेरीजपत्र-बाकी-वसूल-सूट-हिशेब. ३ ठोकळ अंदाजपत्रक; कच्चा खर्चा. ४ वर्गणी; दर.

आकारणें-उक्ति. १ आकारास येणें २ (काव्य) बोलावणें; आव्हान करणें; आमंत्रण करणें. ३ आकारणी करणें (जमीन इ० ची). ४ रंगास्पास आणणें; विवक्षित स्वरूपास आणणें; आकार धारण करणें; आकारास येणें. 'अवयव आकारले सांग.' -सुआदि. ४.३६. 'आकारले रूप असेल जेव्हां' -साहज २.३९. ५ निदान करणें (रोग वेगरेचे). ६ अंदाज, हिशेब, मसुदा करणें. ७ ध्याव-याची रक्कम ठरविणें.

आकारीब-आकारीब पहा.

आकालिक-वि. अकालिक पहा.

आकाश-न. १ आभाळ; आपल्या डोक्यावर दिसणारी घुमटाकार पोकळी. हिचा रंग निळसर असतो. 'आकाश म्हणजे अवकाश पसरला पस' -दा १२.७. २ बातावरण; अंतराळ. ३ पोकळी-एमा १९.१९३. ४ एक संख्या (शून्य). ५ पंचमहाभूतांपैकी शेवटचे. यांत इंधक (ईथर) भरला असून तो ध्वनिवाहक आहे. ६ (वेदांत) निर्गुण स्वरूप. 'ऐसाही जरी धिक्सा। बांधोनियां आकाशा ॥' -हा १२.७४. कांहीं समाशब्द-घटाकाश; मळाकाश; म्हदाकाश; चिदाकाश इ० [सं.] हा शब्द पाताळ शब्दाबरोबर येतो. असे कांहीं वाक्प्रचार. -**पाताळ एक**-गर्वांत निर्गुण गेलेल्या माणसाबद्दल योजत. -**पाताळ एक होणें**-अति जोराचा पाऊस पडणें (मोठ्या पावसांत जमीन-अस्मान एक झालेले दिसते म्हणून.) -**पाताळ एक करणें**-इलकडोळ करणें; आरडा ओरडा करणें; धिंगाणा घालणें (रागानें, ह्दयानें). -**पाताळाचा भेद**-दोन वस्तूंमधील महदंतर दाखविणें. 'आत्मा आणि बुद्धि हीं जर तूं एक समजत असलास, तर आकाश पाताळाचा भेदच तूं नाहीस' केलास असे म्हटले पाहिजे. -**ला घेरा घालणें**-देणें-अचाट कृत्ये करणें; मोठमोठे पराक्रम करणें; दिग्विजय करणें; अशक्य गोष्टीस हात घालणें; महत्त्वाकांक्षी होणें. -**शाची चौघडी करणें**-आकाशाला घेरा घालणें. 'आकाशाची करवेल चौघडी। महामेरूची बांधवेल पुडी।

शून्याची मुरडवेल नरडी। परी मनाच्या ओढी अनिवार ॥' -**ची दोरी तुटणें**-आकाशाची कुन्हाड पडणें. 'तो एकाएकीच आकाशाची दोरी तुटते तैसी गोळी येऊन...उजवे बगेडीत लागली.'

-**भाब ८१** -**दांही राहाणें**-वरच्या सजल्यावर, आडयाखाली राहाणें. -**ला गवसणी घालणें**-अशक्य गोष्ट करावयास धजणें; आकाशाला घेरा घालणें. -**ची कुन्हाड-घाड पडणें**-दंडी आपत्ति येणें; निसर्गाच्या आपत्ती येणें; अत्यंत मोठी हानि होणें. उ० पति मरणें; एकुलता एक पुत्र मरण पावणें. 'चिटणीस, तुमच्यावर आज आकाशाची कुन्हाड कोसळली आहे.' -स्वप्न ४४६. **म्ह** -आकाशाची कुन्हाड कोसळल्या दांतावर. -**ची साल काढणें**-निष्कल प्रत्यक्ष

करणे. 'तेणें साली काढावी आकाशाची।'—अष्ट ६.४७. **तून उतरणें, पडणें** किंवा **अस्मान फाडून येणें**—अपटित घटना दाखविणें. **म्हणें** आकाशातून पडलों आणि सुईवर—अपडलें. —नि ५९४. **—ला शिड्या लावणें**—शात्तीवाहेर काम करणें. **०फाटणें**—सर्व बाजूनीं एकदम संकटें येणें. 'आकाश फाटले त्याला लावावें ठिगळ कुठोनी।'—संप्रामगीतें. हेच दुसऱ्या शब्दांत उदाहरण. **—शास ठिगळ लावणें**—निरर्थक प्रयत्न. 'हरि—भय—दीणें नम करिल धड लावुनि कृष्णसार थिगळाला।'—मोभीष्म ६.४४. **०कक्षा**—स्त्री. दस्यु क्षितिज. **०कुसुम**—न. खणुण; असंभाव्य किंवा अवास्त विक्र गोष्ट (सशाच्या शिगाप्रमाणें). **०गंगा—नदी**—स्त्री. आकाशां तील नदी; तासंचा एक विशिष्ट समुदाय; अति सूक्ष्म अशा ताऱ्यांचे आकाशांत दिसणारे दोन पट्टे. हे दक्षिणोत्तर गेलेले दिसतात. पहिला पट्टा अगस्ति ताऱ्याच्या पूर्वेस मघांच्या रेखांशाजवळून निघून व्याघ्राच्या पूर्वेकडून आर्द्राच्या पश्चिमेस वळतो व तैशूतून तो ध्रुवाच्या पश्चिमेपर्यंत पसरलेला आहे. दुसरा पट्टा श्रवण नक्षत्राजवळून ध्रुवाच्या पूर्वेकडे गेलेला आहे. पहिल्यापेक्षां दुसरा पट्टा लहान आहे. दुर्बिणीनें दिसणारे यांतील तारे सुमारे दोन कोटी आहेत. **०गमनविद्या**—**सिद्धि**—स्त्री. योगिक सिद्धीपैकी एक; आकाशांत संचार करण्याची माहिती; अर्वाचीन विमानविद्या. **०दिवा—दीप**—प. आश्विन शुद्ध पौर्णिमेपासून कांतिष्ठ शुद्ध पौर्णिमेपर्यंत (पितरांना प्रकाश दिसणारा करिता) भिंगाचा किंवा कागदाचा दिवा (कंदील) करून एखाद्या उंच काठीस किंवा झाडास टांगून लावतात तो. र. खुणेसाठीं एखाद्या उंच जागीं लावलेला दिवा. **०नगर**—ढगांच्या विचित्र आकृतीवरून वाटणारे ढगांतील किंवा आकाशांतील काल्पनिक शहर; (विप्र.) गंधर्वनगर; गंधर्वसृष्टि. **०पट**—प. ज्यामध्ये अक्षांस, रेखांश, विषुववृत्त, क्रांतिवृत्त, अयनवृत्त, नक्षत्रे, राशी, तारे, यांच्या आकृती दिलेल्या असतात असा नकाशा. यावरून सूर्य, चंद्र, ग्रह, उपग्रह, यांचे मार्ग ठरवितां येतात. [सं.] **०पथ—मार्ग**—प. १ अंतराल; आकाशांतून जाणारा रस्ता; योगिक सिद्धीपैकी एक सिद्धि. 'द आकाश पथें झोंकून. दशदिशा गेले पाषाण.' 'आकाश मार्गी गुप्त पंथी. जाणती योगिये समये ॥'—दा. र हवेंतील रस्ता, वाट. **०पाणी**—न. (ल.) ताडी, माडी, इ० मादक पेय; ताड, माड हीं झाडें फार उंच असतात व त्यापासून ताडी, माडी काढतात ती त्यांच्या शेंक्याजवळच्या भागापासून काढतात यावरून. [सं.] **०भाषण**—न. १ स्वर्गीय देवताशीं संभाषण; (नाटकांत वगैरे) आकाशाकडे पाहून, देवांना हांक मारून, त्यांचें उत्तर आपण ऐकलेसें दाखवून जे भाषण नाटकांतील व्यक्ति करितें तें. उ० 'हे स्वर्गस्थ देवतानो !'—र (नाटकांत) रंगभूमीवर नसलेल्या दुसऱ्या एखाद्या पात्राचे शब्द आपण ऐकत आहों असें रंगभूमीवरील पात्र हावभाव करून सुचवितें व त्यास उत्तर देतें ते शब्द. [सं.]

०मंडप—प. आकाशाचे छत; आकाश हाच मंडप. 'आकाश-मंडप आसवत। नक्षत्रे रिचवित्ती अपार पं ॥' **०मंडल**—न. खगोल. **०मापक**—प. (शाप.) वातावरणोष्णतास्थित्यंतर मापक यंत्र; किरण-विसर्जनदर्शक यंत्र. (इं.) ईंध्रिओस्कोप. **०मुनि**—प. उंट (हा वाक्प्रचार उंट्याची मान उंच असल्यामुळे पडला.) **०मूलि**—स्त्री. एक झाडाचा वर्ग (कुंभिका, पुन्नाग, यांचे मूल जमिनीत नसून अर्धा-तरीं अमलें). जलसंधर्षी वनस्पति. **०यान—वहन**—न. विमान. **०वल्ली**—**वेल**—स्त्री. १ बांडगुळ; वृक्षरुहा; वृक्षावर वाढणारी वेल. २ शेर वगैरे झाडांवर वाढणारी व बारीक बारीक पिवळे तंतु असणारी वेली; सोनेवेल; अमरवेल; अंतरवेल. याच प्रकारच्या दुसऱ्या एका वेलीस फुलें येतात. **०वाणी**—स्त्री. १ आकाशापासून निघणारा शब्द; अक्षरीरिणी वाणी; देववाणी. 'तुजें हें गाव म्हणजे आकाशावाणीम सीं समजतें.'—स्वयंवर. २ कोणाकडून एखादी गोष्ट समजली हें जेव्हां सांगावयाचें नसतें तेव्हां म्हणतात. जसे—'चिळिट गुणगुणलें.' **०वास**—प. वृक्षाधिकारराहाणें; उंच राहणें. **आकाशांतला वाप**—प. (वि.) क्षिस्तीधर्मांतील देव; ईश्वर. 'त्याला होय?—त्याला, त्याचा वाप—आणि वाप नसला तर आकाशांतला वाप आहेच!'—मुंटे ५९.

आकाशकिरीटी—स्त्री. (नृत्य) काश नांवाच्या गवताच्या चटईवर केल्या जाणाऱ्या एका पायाच्या क्रिया. या सोळा आहेत. त्यांचीं नावें—अतिक्रांत, पार्थक्रांत, अपक्रांत, ऊर्ध्वजातु, नृपरादिक, सूचीपाद, प्रक्षिप्त, दोलापाद, आविद्ध, उच्चृत, विद्युत्प्रांत, अलाता, भुजंगप्रासित, हरिणीलुप्त, भ्रमरी, दंडपाद.

आकांक्षणीय, आकांक्ष्य—वि. अपेक्षणीय; स्पृहणीय; इष्ट; इच्छा करण्यास योग्य [सं.]

आकांक्षणें—मत्कि. इच्छा करणें; अपेक्षा करणें. 'जाहला यालगीं जो कांहीं। आकांक्षी ना।'—झा १२ १९३

आकांक्षा—स्त्री. १ इच्छा; आशा. २ गरज; अपेक्षा; मागणी. ३ (कांक्षा या अर्थी वुकीनें) तर्क; शंका; संशय. 'होत करित कांहीं। आकांक्षी।'—झा १५.१०० ४ (कांक्षा अप.) आक्षेप; हरकत; उत्तरपक्ष. [सं.] **०दूरण**—न १ प्रतिपाद्य विषयाचे किंवा अर्थाचे पूर्ण करण्याकरिता लागणारे माग वाक्य किंवा शब्द पुरविणें. 'जो एथें आहे या वाक्याचे तो याच्या प्रयोगावाचून आकांक्षा-पूर्ण होणार नाही.' २ (सामा.) उणीव; गरज भरून काढणें—मागविणें.

आकांक्षित—वि. इच्छिलें; अपेक्षित, इष्ट, जरूर असलेलें. [सं.]

आकांक्षी—वि. गरजू, इच्छा करणारा; इच्छागणारा. [सं.]

आंकी—अ. तर्की; असेंकी—इम ६५. [का. आंकि]

आकीर्ण—वि. गजबजलेला; गर्द; भरलेला; दाटलेला; व्यापलेला; परिपूर्ण; व्याप्त. सामाशब्द—जलाकीर्ण; मेघाकीर्ण; वृक्षाकीर्ण. [सं. आ+कृ]

आकु—उद्भा. १ (ना.) जवळ बोलावण्याचा शब्द, (उ० कुठ्याला). २ (ल.) कुत्रा. [ध्व.]

आकुंचणें—उक्ति. आखडणें; संकुचित करणें; संकोचणें; आकरसणें. 'आकुंचून अथ। देऊनि तिन्ही संघ।'—झा १८. १०३७ [सं. आ+कुंच्=वांकडें होणें.]

आकुंचन—न. १ आखडणें, संकोचणें; आटणें, आकरसणें; अर्धवट मिटणें; थोडी जागा व्यापेल असें होणें; संकोच. २ आवळणें; घट करणें; ओढून घेणें; आकुंचित करणें. ३ वांकणें; वांक घेणें. ४ संक्षिप्त करणें; कमी करणें; पसारा, व्याप आंवरणें. ५ जमा करणें; गोळा करणें. [सं. आ+कुंच्=कुंच्]

आकुंचित—वि. १ मंकोचित; आंखडलेला, वांकलेला; गोळा झालेला; आकरसलेला; कमी झालेला. २ अडचणीचा; अग्रशस्त; संकुचित; लहान (जागा बंगरे).

आकुत—न. (कु.) गंध (कपाळी लावण्याचें); अक्षत. [सं. अक्षत]

आकुती—स्त्री. अकूमारखा अमंदी परार्थ; याकुती पहा. 'साह्या प्रीतिवर विजयी पडली। खाडनि निजते आकुती।'—सला ७१. [गु. आकुदी; फा. याकुती]

आकुर—पु (गो.) पावमाल्याच्या आरंभी खान्या नदीच्या, खाडीच्या काठी होणारी भाजी. [सं. अंकुर]

आंकुरणें—क्रि. उद्भवणें; प्रकट होणें; अंकुरणें पहा. [सं. अंकुर]

आकुल-ळ, आकूळ—वि. धरलेला; प्रस्त आलेला; पूर्ण व्यापलेला, गव्ग, व्याकुळ. सामाशब्द—कोषाकुल; चित्ताकुल; निद्राकुल; कामाकुल, शोकाकुल; दुःखाकुल. 'शोकाकुल रुदनातें। करीतु अंग'—झा २.१. [सं. आकुल]

आकुलित—वि. प्रस्त; व्यास, व्याकुल; आकुल पहा. 'शोकाकुलित अंगुन।'—एमा १६.११७. 'शोकाकुलित द्विपंचवदन। म्हणे हें प्रगटलें अद्भुत विप्र।' [सं.]

आकुल्यादियोग—पु (वैयक) अंकोलाच्या कळ्या आंवळ-काठी व हळद यांचे चुणी मगशीची चाटावे हे २० प्रकारच्या प्रमे-हांचा नाश करतें—योर २.१६२. अंकूल पहा. [मं. अंकोल]

आंकुवार-री-पण-वत—वि. (गो.) उमार; कुंवार, कुंवार-पण इ०. आकवा-री पहा. 'देवमाता तूं स्वामिनी। तूं सदा आंकु-वारी।'—सिपु १.१.८८.

आकुळी—वि. आकलन केलेली; ताव्यांत ठेवलेली; स्वाधीन; स्वस्थ. 'परी जिण्हा न राहे आकुळी। हे हरिवंशीची बोली। म्हणोनि ते वर्णिली। दैत्य कुमारी।'—कथा १.२.४७. [आकलन]

आकूड—वि. (व.) कुजड; कुबटलेले. 'फार दिवस राहिल्यांन मेतकूट आकूड लागतें.' [सं. कूट=वाईट]

आकूत—पु. आशय; भावायें; हेतु; इच्छा; अभिप्राय. [सं.]

आंकूर—अंकुर पहा.

आंकूल—स्त्री. (गो.) एक वनस्पति; अंकोली; सर्पंशवावर हिच्या मुळीचा उपयोग होतो. [सं. अंकोट; हि. अंकोल; म. अंकोली; गु. अंकोल्या]

आकृति—स्त्री. १ आकार; रूप; घाट. २ प्रतिमा; मूर्ति; चित्र. ३ शरीर; देह. 'जैसा देह पंचमूर्ती। मिळोनि होय आकृती।'—गुच २१.४. ४ (ल.) मूर्ति; व्यक्ति; मनुष्य. ५ (गणित) रेखाचित्र; गणितांतील विवेचन करितांना त्यामधील सिद्धांतांतील विषयीभूत अंगे जीत स्पष्टपणे दाखविलेली असतात त्यास आकृति म्हणतात. (इं.) फिगर. ६ एक किंवा अनेक मर्यादांनी सर्वांगांकडून मर्यादिलेल्या पातळीला व अवकाशाला (म्हणजे पोकळीला) आकृति म्हणावें. —ममा ४. ७ एक छंद (देखक वृत्तांतील); मंदार-माला पहा. [सं.] ०८६ख-उ. एखाद्या समगुष्ठाकृतीची (प्लेन-फिगर) बरोबर, लहान किंवा मोठी नकल करण्याचें वंन. (इं.) पॅटोग्राफ. ०८६ख-न-पुन. चित्राची रूपरेषा (पेन्सिलीन काढलेली); (इं.) स्केच. [सं.]

आकृष्ट—वि. ओढलेला; आंखडलेला; खेचलेला; आकर्षित. [सं.]

आके—स्त्री. (गो.) नणंद. [का. अक्का, आके=ती (स्त्री)]

आकें—न. (कु.) मासे धरण्याचें धनुष्याकृति जाळें. यास आठा लाविलेला असतो. [आंख]

आकेकर (हृदि)—स्त्री (हृत्) १ टोळ्याचे प्रांतभाग व पापण्या आकुंचित करणें, हृदि अर्धवट मिटणें, झोंपेतून जाणें होणें, डोळे दिपणें वगैरे गोष्टींचा द्योतक अभिनय. [सं.]

आके—आंकी पहा.

आकें—अखें पहा.

आकें—स्त्री. (गो.) १ नि.शक्त स्त्री. २ तरुण असून म्हातारी नि.सणारी स्त्री 'तिका पळोच्या जाता? ती सामकी आकें जाल्या.'

आकोचणें—क्रि. मिटणें; आकुंचणें पहा. 'कमळ आकोचें कोंडे प्रमर।'—ह ७.२१. 'अज्ञानकमळीं आकोचले।'—दावि ५०३.

आकोडा—(नाग.) छत्री वा घोडा; आंकडा पहा. [आंकडा]

आकोता—पु. कोंडाळें; कोचाळें; पेरा; वेडा (रात्राखांचा).

'की तेवढया निरयांचे आकोता। आगाविले।'—फ्र ८. [सं.]

आ+कुंत=शान्त; प्रा. कौत; म. कौतळे=कोचाळें]

आकोर—पु. (व.) अंकुर. [अंकुर]

आकोल, आंकोल—न. १ सोललेल्या चिंचेचा आकडा. २ चिंचेच्या फळाचें पोकळ टरफल. —स्त्री. एक झाड. अकोल-अंकोल पहा. [सं. अंकोट]

आकोल—स्त्री. तंबावूचा एक प्रकार; अकोला गांवावरून नांव पडलें.

आकरी—(भिमयडी) अखरी पहा.

आकस—अकम पहा.

आकाडा—पु (विणकाम) फणीबंद यांना फणी बांधण्यासाठी लागणारा लांकडी सांचा.

आकाबाई—अकाबाई पहा.

आकत—पु. (गो.) लम, मुंज, जेवणावळ वंगरेचा समारंभ. [पो. आकुत=कृत्य; ई. अंकट]

आकतार—क्रि. (गो.) वेळीच; ऐन प्रसंगी.

आक्या—पु. (व. ना.) देवाच्या नांवांने सोडलेला गोऱ्हा, पोळ, सांड, कडाळ्या. 'हा मास्तीचा आक्या मोकाट अमतां.' [अखा; आखला=न बडबेलेला]

आकटोपस—पु. समुद्रात सर्वत्र आढळणारा एक शीथेपादी वर्गातील प्राणी. [ई. मं. अष्टपाद. मी. आकटो=आठ+पोउस=पाय]

आकटोबर—पु. ईप्रग्री वर्षाचा दहावा महिना. [ई.]

आकत—खी. (व.) आळ. 'मी कांहीं कोणावर आकत घेत नाही, खरे तें सांगतो.' अकीत पहा. [अ+क्रीत; अकृत्य]

आकंदणें—अकि. मोठ्याने ओरडणें; रडणें; टाहो फोडणें; विलाप करणें; आकांत करणें. 'बहुत जाचले सारें। मोहमाया-जाळाच्या विखारें। त्रिगुण येताती लहरें। तणें दुःखें थोर आकंदलें।'—तुणा ७०४. 'मच्छ तळमळती जळाविण। कीं माते-बांचूनि आकंदे तान्हे।' [अ+कंद]

आकंदन—न. मोठ्याने रडणें; ओरडणें; हंबरडा फोडणें; रडा-रड; आरडाओरडा; विलाप; शोक. [सं.]

आक्रम—पु. १ चढणें; वर जाणें. २ चढ; मागें टाकणें; वर्चस्व; आधिक्य; ओलांडून जाणें; वरचढ; वरचप्पमा. ३ पराक्रम. ४ संचार; वारें; गर्व. 'एकासि जाणिंवाचा आक्रम। एकाचे पोटीं अम। महासिद्धीचा।'—एमा. ३. ३२६. ५ हळद; छाप। [सं. आ+क्रम] ० शक्ति—खी. १ आवांकां; आवस्थाकि; आटोप; पराक्रम. 'लवाडी पचविण्याची आक्रमशक्ति नाही.'—गांगां १५५. २ पोंच; समज; आकलनशक्ति.

आक्रमण—न. १ आक्रमण करणें; व्यापणें; वेढणें; घासणें; स्वाधीन करून घेणें (देश, शास्त्र, विषय) ; वरून किंवा मधून जाणें; ओलांडणें. २ वर्चस्व स्थापन; वरचढपणा करणें; मागें टाकणें; वर जाणें. [सं.]

आक्रमणें—अकि. आक्रम किंवा आक्रमण करणें; आकांत करणें; व्यापणें; वर्चस्व स्थापन करणें; ताब्यांत घेणें; ओलांडणें. 'तरी आकमला देख दुःखें। सांसारिकें।'—ह्या २. ३५०. 'आक्रमी स्वचरणें त्रिजातें राम।' [सं. आ+क्रम]

आकसणें, आकुसणें—आकसणें पहा.

आकांत—वि. आक्रमण केलें; दडपलें; व्याकुळ झालें. जसें—कामाकांत; शोकाकांत; भयाकांत; पादाकांत; मोहाकांत. [सं. आ+क्रम]

आकांत—पु. मोठ्याने रडणें; हंबरडा फोडणें; विलाप करणें; आकांत [सं. आकंदन किंवा म. आकांत अप.]

आकांतणें—अकि. व्याप्त होणें; खालीं दबणें; भुकेने व्याकुळ होणें; वखवखणें; खाखावणें; धाधावणें. 'मला भुकेने आकांतले.' [सं. आ+कांत.]

आकाळ—पु. मोठ्याने रडणें, आरडणें. [अकरताळ अप. किंवा सं. आ+कराल]

आकाळविकाळ—अकराळविकराळ पहा.

आंकी—(गो.) अंकुर. पहा. [सं. अंकुर]

आंकूड—अकोट—इ पहा.

आंके—वि. (व.) उडाबदार; लक्षांत भरण्यासारखें; आक्रमण करणारें. 'मुलगी काळी आहे, पण तिचें पाणी आंके आहे.' [सं. आक्रम?]

आकोश—पु. १ मोठ्याने रडणें; हंबरडा फोडणें; विलाप करणें; आकंदन; आकांत; कल्लोळ; चरफड. 'बोळख तूं निहर्ते। आकोशीवीण जेथें। क्षमा असे ॥'—ह्या १३. ३३९. २ निदा; ओरड; बडबड. ३ आवेश; आडाहास. 'तेथेंचि आकोशबळें। व्यापारें कोणे एके वेळें। निगलें तरी आंघळें। रोषे जैसे ॥'—ह्या. १४. १८९. [सं. आ+कुश]

आंक्वार—वि. (गो.) अविवाहित, उपवर; आंक्वर—वार पहा. 'आंक्वार चेईं.'

आक्साबोक्सी—ओक्साबोक्सी पहा.

आक्सांव—न. (गो.) ग्रामसंस्थेचा किंवा एखाद्या कंपनीचा भाग (शेअर). [पोहें.]

आंक्सिजन—पु. प्राणवायु; अम्लजन. [ई.]

आख—पु १ डोळा. 'आखीं ल्याहीली काजळ।'—खीगीत ३०. [सं. अक्षि; अक्षन्=डोळा] २ डोळा आणि कान यांच्या मधील मर्मस्थान; गंडस्थल. ० मोंडणें—डोकेदुखी बरी होण्यासाठी आखावर विण्याच्या फुल्या घालणें.

आख—पु. (गो.) शेताचा विभाग.

आंख—पु. १ संख्या; आंकडा; अंक (गणितांतील); चिन्ह. 'तेव स्वानंदाचा प्राहकु। तत्काळ भेटला नेटकु। त्यासि जीवेंसहित विवेकु। घालुनि आखु संवसाटी केली।'—एमा ११. १००० [सं. अंक] २ (व.) शोडा; आंकडा. 'आख्याचें पान.' ३ किमतीचा आंकडा; किमतीचा आंकडा वर घातलेले कापड. ४ (ल.) कापड. 'सरकारांतून अमुकास दोघों आंख पोचतात.' 'पोटास

(रोख) व आख (वख) पायत नाही. '—योमारी ५.५४. ५ (सामा.) रेखम; आंकडा. 'जैसे सरलियां लेख। आंख हस्ती एक।'—झा १३.१३७. 'निरूपण जमाबंदी घालूं आंख।'—दावि ४२८. ० घालणें—(व.) निश्चितसा अंदाज करणें. 'तुम्हीं तर नापासाचा आंख घालून ठेविला आहे.'

आख—गाडीच्या दोन्ही चाकांतून बसविलेल्या लोखंडी जाड दांडा; कणा; आंस [सं. अक्ष]

आख—(कों.) वण्याच्या ढोंगा भाजण्याचें कुपट—आगटी. [भाग; सं. अंमि]

आंख—पु. गाय, स्ट्रेस इ० जनावरांचा फरा. ० मोडणें—बसणें—आंकडा मोडणें—बसणें पहा.

आंखटणें—उक्ति. घाईने किंवा साधारणपणें आंखणें; कच्ची रूपरेषा काढणें—खरडणें; आराखडा घेणें. [सं. अंकन; म. आंखणें]

आंखटणें, आंखडणें—अक्ति. (कों.) भय किंवा कोंच, लायून पडणें; (कांट्यानें, खिळ्यानें) वख फाटणें. [सं. आ+कृष्ट; प्रा. आकड्ड=खेंचणें]

आखटे—वि. (गो.) वाईट; ओखटे; वोखटे [ओखट]

आंखडणें—उक्ति. अखडणें पहा. १ आकसणें; आकसणें; कमी होणें; संकोच पावणें. २ ओढून धरणें; संकोचित करणें; आखड करणें; आवरून धरणें. (दोर, वख, जनावर इ०) 'वासरूं आखड, सर्वै दूध पिऊन टाकील'. ३ थावणें, बंद होणें; 'सण्यां आमची गाय आखडली आहे, दूध कमी झाले आहे.' 'आतां पाऊस आंखडला.' ४ गवानें ताठणें; रागांनं रूसून—फुरकटून बसणें. [सं. आ+कृष; प्रा. आकड्ड; म. आखड]

आंखडल—पु. इंग्र. [सं.]

आंखडा—खाडा—(कों. गो.) १ बेड्याचें दुबळकें; कुंपणातील अर्बद वाट. २ आकडी अर्ध ५ पहा. ३ (गो.) आंगठा. ४ अडसर; बेडें; लहान कवाड. 'गोरवा येतील आंखडी लाव.' ५ अडसर; बेडें; लहान कवाड. 'गोरवा येतील आंखडी लाव.'

आखडी—क्रि.वि. (गो.) मागें. [आ+कृष्ट=मागें ओढलेले; प्रा. आकड्ड; म. आखडणें.]

आखण—णी—णें, आंखपट्टी—आंखण—णी—णें, आंखपट्टी पहा.

आंखणकडवां—(चि.) आंखणकडवें पहा.

आखणें—(मि. कातकरी) म्हणणें; सांगणें. 'एडंकी आख ताहा!'—असें म्हणतात. '—भिळी भाषेंतील गोष्टी ३०. [सं. आ+ख्या]

आखत—स्त्री. दडि; डोळे. 'पोंगिमेचे चांदिने। आखतीं—वीण जाणे। ते यातें पुसवणें। करी जातां।'—शिशु ८१८. [आंख सं. अक्षन]

आखता—स्त्री. अक्षता; तांदूळ. 'इअेते ओवाळोनि आखतां।'—शिशु ८१७. [अ+क्षत]

आंखंडुळणें—मक्ति. हासडणें; हाकडणें; खाली वर करणें (तांदूळ सारखे धुतले जाण्यासाठी व भाजीतील पदार्थ सारखे होण्यासाठी). [आ+स्खंड्—खंड्. म. खदखदणें]

आखबंद—आकबंद पहा. ० डोक्याचा—वि. हुबारी; हिसेवी 'अगदीं आखबंद डोक्याचा मनुष्य.'—भा ६. [अंक+बंद]

आखर—वि. अक्षय; अखर पहा.

आखर—पुन्नी. गांवाच्या शेवटचे शेत; गुरें दुपारीं बसण्याची सावलीची जागा; गोठण; गांवाची सीमा. अखर पहा. 'बोढा-ळाच्या खुरी। आखर आते खुरी।—झा १३.५५८. 'आखरें हुंबळी गुंगे'—गमा ५.४११. —क्रि.वि. शेवटीं; अखर. अखर पहा. 'आखर वक जाऊन काम कांहीं सज्ज होणें नाहीं.'—रा ३. ३७२. [अर. आखरी]

आखर—न. १ अखर; अकारादि प्रत्येक वर्ण; लेखनचिन्ह. 'लिहूनि कृद्धिपुरीकरे आखरें। चरण छिपी।'—अ १३. [सं. अक्षर; प्रा. अक्षर]

आखरनखर—अखरनखर, अखीरनखीर पहा. ० पेटी—स्त्री. (खा) गाडीचा आस—कणा ज्या लांकडी खोबणीत बसवितात ती.

आखरपख—अखरपख पहा.

आखरी—अखरी पहा.

आखरी दूध—वि. (माण.) पाणी न घातलेलें दूध; कोरें दूध. [अ+क्षर]

आखरखणें—अखरकणें पहा.

आखरखणें—मक्ति. (कु) तरतूद करणें; सांभाळणें. 'आखरखणें देव'—सांभाळणें देव. [सं. आंखणें+रखणें]

आखला—(गु) पोळ; सांड; न बडविलेला बैल; वडू [अखा—आखा=संबंधन प्रत्यय; गु. आखले=अंढील बैल]

आंखली—(कु.) आंबे वगैरे झाडावरून काढण्याचा घड; मेला; आंखी; गांजवा; आंकडी [सं. आ+कृष; अंक १]

आखा—वि. अखा—अखे पहा.

आंखा—पु. नारळ, कलमडें इत्यादि टेवण्यासाठी काढ्याची विणून केलेली जाळी; आंखली; गांजवा.

आखाजी—स्त्री. (खार.) अक्षयतृतीया.

आखाड—पु. आपाड; अखाड पहा. म्ह० आखाडांत तड्ड, मादक्यांत मड्ड. ० झाड—स्त्री. १ आपाड महिन्यांतील एकसारखा लायून राहणारा पाऊस. २ कंटाळवाणें, नीरस—भाषण. ० दवणा—पु. दवणा किडा (हा आपाड महिन्यांतच आढळतो). ० पाटी—स्त्री. लग्न झाल्यानंतर येणाऱ्या पहिल्या आपाड महिन्यांतील वय पक्षांत वधु-पक्षाकडून बराकडे फळफळावळ, मेवामिठाई व विटीदांडू, लोहारी चेंडू, भोवरा, सोनमथा, वृद्धिबळ, कळमदान, गंजिका वगैरे खेळण्याचें सामान व पोशाख वगैरे पाठवितात ती. ० पागोळी—स्त्री. आपाड

महिऱ्यांत पराच्या बळचर्णीतून पडणारे पाणी. हें पाणी नवीन लग्न झालेल्या मुलीने आपल्या सासरीं पाहू नये (म्हणून तिला माहेरीं धाड-
ते). हे पाहिलें असतां सासूच वाईट. **०पाळी**—झी. आषाढ महि-
ऱ्यांत शेतास रावयाची कुळवाची पाळी. **०भूती**—पु. सोदा, लुबा,
लबाड मनुष्य; प्राचीन काळी या नांवाचा कोणी लुबा माणूस असावा.
'आखाडभूती ऐसा जाण। गुरुपाशील न्यावया धन। उपदेश
चेऊन दीन। तो दांभिक जाण शरडिश्य'—एमा २३.२३६.—झी.
कपट व्यवहार; लुच्चेगिरी; लबाडी; भोंदपणा; ढोंग; दंभ. **०लाणी**—
झी. आपाढ महिऱ्यांतील मंडवांच्या केसांची कापणी,
कातरणी, भादरणी. 'मंडवांची आखाडलाणी झाली.' [सं. लु—कापणें;
सं. ल्वनं=कापणें] **०सासरा**—पु. १ कोणी पुरुष दवावणीची किंवा
उपदेशाची गोष्ट सांगू लागला असतां त्यास बायका निंदेने म्हण-
तात. २ (ल.) दुसऱ्यावर करडा अम्मल चालविणारा मनुष्य; नसता
मोठेपणा आपणाकडे घेऊन दुसऱ्यावर करडा अंमल चालविणारा
मनुष्य (लग्न झाल्यानंतर प्रथम येणाऱ्या आषाढांत नव्या सुनेस
सासऱ्याचें तोंड पहावयाचें नसतें व यासाठी तिला दुसऱ्याच्या
घरीं ठेवतात—तो परका मनुष्य तिच्यावर सासऱ्यासारखा अधि-
कार गाजवू लागला म्हणजे त्यास आखाडसासरा म्हणतात या-
वरून). 'मोठा मेला आखाडसासरा उपदेश करायला आला आहे।'

आखाडखाना—पु. १ शंकागार; हत्यारे ठेवण्याची जागा.
'गेला आखाडखान्यामधीं। पायीं तुमानिं... वाचनचें चढविलीं।'
—ऐपो ५७. २ तालीमखाना. [आखाडा+खाना. अखाडा पहा.]

आखाडणें—अकि. ऐट करणें; अकडबाजी करणें. [आखडणें]
आखाडा—पु. (कों.) गुरें वंगरे आंत शिरू नयेत म्हणून कुंप-
णाला खिरीसारखी केलेली अडवणीची वाट; वेडें; (गो.) आखाडो.
[आंकडा]

आखाडा—पु. तालीमखाना; अखाडा पहा. **आखाड्यांत
उतरणें**—१ कुस्तीस-लढाईस तयार होणें. २ (ल.) वादविवादास सिद्ध
होणें.

आखाडी—वि. १ आखाड—आषाढ महिऱ्यासंबंधीं. —झी.
आषाढी पौर्णिमा. २ आषाढ महिऱ्यांतील पावसाची एकसारखी
झड. (कि० बसणें, लागणें). ३ अशा पावसाचा काळ; आषाढां-
तील पावसाचा. 'आखाडीच्या दिवसांत दुखणें फार म्हणून जपून
असावें.' ४ आषाढांत पाऊस न पडल्यामुळे व त्यामुळे पुढें पिकें
न आल्यामुळे पडणारा दुष्काळ. या महिऱ्यांतील पावसाचें फार
महत्त्व असतें, कारण त्यानें मुख्यतः पिकें होतात. ५ (ल.) कोण-
त्याहि वस्तूची उणीव, टंचाई, चणचण; दुष्काळ. 'यंदा विहिरी-
मध्ये पाण्याची आखाडी पडली.' 'यंदा पावसाची आखाडी
म्हणून पाण्याची आखाडी.' [सामा.] दुष्काळ. ६ आषाढांतील
शुद्ध एकादशी; या दिवशीं पंढरपूरची यात्रा भरते. 'आखाडी

कातीकी भक्तजन येती।'—आरती विद्योबाची. ७ या महिऱ्यांत-
गुरांना होणारा रोग. ८ (नाशिक) या महिऱ्यांत जत्रेतून वंगरे
होणारे खेळ; वसंतकीडा. 'या सोमवारी ओझर येयें आखाडी
सुरू होणार आहे.' [सं. आपाढ; म. आखाड]

आखांडो—(गो.) आंगडा. [आंकडा]

आखात—आखात पहा.

आखामसाला—पु. मसाल्याच्या जिन्नसा न वाटतां फड-
क्यांत बांधून अथवा सवंधच तशा मांसांत टाकतात त्याला म्हण-
तात. (हि.) खडा मसाला. [अखाम+मसाला]

आखांमाखां—झी. (गो.) लहान मुलांचा एक खेळ.

आखिन्न—वि. (व.) आणखी. 'लय देव (=पुढक दिलें)
देवानें, मंग (=मग) आखिन्न काय पाहिजे!' [आणखी अप.]

आंखिला—वि अंकित; अंकिला पहा. 'जो सद्गुरुकृपेने
निवाला। तो सायो ज्यतेचा आंखिला।'—दा ५.३.३९. 'जो
गुरुभक्ती भावार्थी। जगामाजी तोचि स्वार्थी। त्यापार्थी माझी
सद्भक्ती। असे तिष्ठती आंखिला॥'—एमा ११.१५.२८.

आखिरी—अखेरी पहा.

आखी—झि. आंवे इत्यादि उतरून काढण्याकरितां काडीच्या
शेवटास जाळी वंगरे बांधतात ती; झेला; गांजवी, घड; आंखला
पहा.

आखीरश—किवि. अखेरीस; शेवटीं. 'त्यावर दुसरे दिवशीं
आखीरश ईमज जेहिमत होऊन...'—पया ४८०. [फा. आखिरश]

आखु—पु. उंदीर. 'ज्याचें आखु वाहन शोभे रणरंगी।'—
गणेशाष्टक मकामं १.३. [सं.] **०कर्णी**—पर्णी—वि. उंदीरकान्नी;
एक वनस्पति, हिचें फूल व पान उंदराच्या कानासारखें असतें.

आखु—आंस; आंख पहा. 'आखु छेदलिया पडिपाडें। रय
न चाले असतां हि घोडे।'—एमा १२.२२६. [सं. अख]

आखुड, आखुड—अख(खु)ड पहा. **०पासोळ्या**—वि.
(व.) कमी ऐपतीचा मनुष्य; दरीदी.

आखुडणें—कि. अखुडणें पहा. 'मवतिया से पडे। तें लाजही
लाजो आंखुडे। मवती जैसी।'—अष्ट ५.२७.

आखुडवडी—झी. (को.) (रहाट) कनेकड विहिरीवर ज्या
लोकडावर फिरत असतें तें लोकड.

आखुडवण—न. (कों.) विहिरीचें पाणी कमीजास्त जस-
जसे होतें तसतशी राहायची माळ खालीं वर करतां यावी म्हणून
मध्यंतरी थोडी (माळ) दुमडून बांधून ठेवावयाची दोरी.

आखु(खु)डवत—न. (कों.) कोंक्याच्या अगोदरचें लहानसें
केळीचें पान.

आखुणें—सकि. (भिडी) आंखणें पहा. म्हणणें; बोलणें.
'हावभाव किंन आखुणें.'—भिडी भाषेंतील गोष्टी ३०. [सं.
आ+ख्या]

आखुपुष्पी—आखुकणी पहा.

आखुडमाळ—झी. (कों.) विहिरीचें पाणी जसजसें खाली जाईल त्याप्रमाणें रहाटगाड्याची माळ लांबवितां यावी म्हणून मधून मधून माळ खापिकडाच्या तीन किंवा दोन जुळ्याइतकी आंखडून बांधून ठेवितात ती माळ. [आखुड+माळ]

आखूत—(गो.) अकोट—ड पहा.

आखूर—आखर अर्थ १ पहा.

आखें—आके पहा.

आखेर, आखेरनोबत, आखेरसाल, आखेरी—अखेर, अखेरनोबत, अखेरसाल, अखेरी पहा.

आखेंलेखें—क्रि. आंकडे मांडून, लहून; स्पष्टपणें; अंकीं—लेखीं. 'तो ज्ञानाचें तत्त्व न देखे । हें सांगवें आखेंलेखें । न लगे तुज ।' —हा १३.८४६. [अंक+लेख]

आंखांआंख—क्रि. चित्रीवर लिहिलेल्या किमतीच्या अनुक्रमांन; मूळ किमतीन. [आंख]

आखोटा—उ. (राजा.) गलवताचें वार्षिक भाडे. अकोटा पहा. (दुसऱ्याला भाष्यानें गलवत वहावयास दिले म्हणजे त्याच्या पासून भाडे घेतात तें). याच्या उलट गलवतांतून एखादा जिन्नस नेण्याबद्दल भाडे देतात त्यास नोर म्हणतात.

आखोमाखो—उ. (गो.) लहान मुलांचा एक खेळ.

आखोर—अखोर पहा.

आखोळ, आखळ—पाऊस नसलेला दिवस; खळ असलेला (पावसाचा) दिवस. [सं. आ+खलन]

आखळ-खळा—अखा पहा.

आख्य—वि. नांवाचा; नामधेय; नांव धारण करणारा. उ० रामाख्य इ० [सं. आ+ख्या]

आख्या—झी. १ कीर्ति; ख्याति; प्रसिद्धि. 'मोठ्या आख्येच्या रूपवती ब्रिया सुध्द'—व्हेनिसचा व्यापारी ११. २ लोकापवाद; जनवार्ता; गप; बातमी; कंडी. ३ अभिधान; पदवी; नांव. ४ कथा; आख्यायिका; हुकीकत. [सं. आ+ख्या]

आख्यात—वि. १ सांगितलेलें; प्रसिध्दीस आलेलें; बोल-बाला झालेले; कळलेले. २ (व्याक.) धातूंना लागणारे प्रत्यय; आख्यात विभक्ति. 'तोच न्याय धातूच्या प्रत्ययासहि म्हणजे आख्यात विभक्तीसहि लागू आहे.'—दामले, शास्त्रीय व्याकरण ४३६, दुसरे कारक प्रत्यय म्हणजे नामास लागणारे विभक्तिप्रत्यय. असे—रामास, रामाचा. [सं.]

आख्याति—झी. ख्याति पहा. 'आख्याति अन्यया, ख्याति शुन्यख्याति सत्ख्याति ।'—एभा १६.२०७. [सं.]

आख्यान—न. गोष्ट; कथा; कहाणी; दृष्टंत. 'पुराणें आख्यान नपे जीं । भारता आलीं ।'—झा १.४६. [सं.]

झको. १. २७

आख्यायिका—झी. १ दंतकथा; कल्पित कथा 'या गोष्टी सुसत्या आख्यायिका आहेत.' २ इतिहास, पुराण वर्णनतून परंपरेनें आलेली गोष्ट. ३ (सामा.) गोष्ट; कथा; आख्यान. [सं.]

आग—उ. अपराध. 'त्यजिले खळ सुत कबिर्नी पाहुनि सत्संप्रदांत अत्याग ।'—मोसभा ४.१६. 'नागवधूतें जाणों पाजी वर दुग्ध करुनिया आग ।'—मोसभा ६.४३. [सं. आगस]

आग—झी. १ विस्तव; अग्नि; विस्तवाचा भडका; ज्वाला. २ भाजणें; पोळणें; काहील होणें; दाह होणें. 'हातांगयांची आग होत आहे, काहीं मुचत नाहीं !' ३ (ल.) राग; कोप; संताप 'तुजला जाळी । आग भडकली ।' ४ आवेश; ताव; तडफ; फाजील उत्कंठा. 'सत्कारुनि म्हणें जी यावें सद्भाषणें न आग मूर्नी ।'—मोवन ४.५४. ५ ताप, ज्वर (येणें).

६ दारुगोळ्याचा—तोफेचा भडमार. 'मोंगलाची आग भारी.' ७ (ल.) तोफखाना; तोफ. 'मन्सूराली याजपाशीं आग भारी म्हणून भडभुंजे अभिधान होते'—आव २७. [सं. अग्नि, प्रा. अगनी—अग्नी; पं. अगन; वं. आगुन; हि. अगनी.]

० **असणें**—एखाद्या गोष्टीची फार उत्कंठा असणें; तीव्र इच्छा असणें. ० **उडणें-पडणें** (पोटांत)—अतिशय सूक्ष्म लागणें. ० **ओतणें**—आग पाखडणें; संकट आणणें. 'अन्यायानें लोकांवर आग ओतली गेली आहे.'—विक्षिप्त १.२०. ० **झाडणें-पाखडणें**—एखाद्यावर अतिशय दोषारोप करणें; शिण्यांचा वर्षाव करणें; निंदा करणें; कटोरपणें बोलणें; रागें भरणें.

'नाहक सख्या आग मजवर पाखडली र.'—प्रला १८७. 'जीवर नित्य करीं अनुराग । तिजवर झाडितसें मी आग ।।'—उत्तरराम (गोडबोले)पद७८. ० **घालणें**—आग लावणें 'निजामाजीनें पुण्यास वेडा देऊन आग घातली.'—विधि (१८७६) ८६. १०९. ० **आगार**—(यंत्र.) कोळसा घालणें. 'बॉयलरांत आग मारतेवेळीं'—एंजिनअग्रिगची तोंडी परीक्षा (वावीकर) १२. ० **रिघणें**—सती जाणें. ० **लागणें**—१ धान्य, वस्त्र इ० महाग होणें. २ (लागो) नाश होवो ! जळो ! मरो ! इ० उद्गार. 'आग लागो या राजकारणाला !'—तोबे १९. ० **लावणें**—दुही माजवणें; भांडण उपस्थित करणें; कलाप लावणें. 'या कारटीनें आग लावून दिली असेल. ही मोठी चोमडी आहे असे आजोबांच्या तोंडचे शब्द माझ्या कानीं पडले.'—पक्रोचे. म्ह०

१ आग लावील आणि विश्वीली की नाहीं जाऊन पाहिले—जो लोकांमध्ये आर्षी भांडणें लावून त्याचा परिणाम काय होईल, भांडणें कशीं मिटविली अशी काळजी बाहते असें बाह्यात्कारी दाखवितो अशा विप्रसंतोषी मनुष्यास ही म्हण लावतात. २ आग-लाव्या बोंबमान्या=आपण दुष्कृत्य करून तें दुसऱ्यावर घालणारा.

० **वरसणें**—धान्याची, फळांची, गुळाची, गुपाची, लाडकांची आग वरसणें म्हणजे ते ते जिन्नस पुरून उरण्याइतके प्रचुर होणें. म्ह० १ 'आग हातीं धरलेक पण (हा) हातीं धरवणार नाहीं.' हे वाक्य

एखाद्या तामसी, एककळी, विलक्षण स्वभावाच्या माणसास लाव-
तात. २ आगीवांचून कढ नाही आणि मायेवांचून रड नाही.
आगीत उडी घेणे—घालणे—टाकणे—'पोक्याच्या ध्यांत, उधो-
गांत, कासांत धाडसांने धारेणें किंवा हात घाल्ते, **आगीत किंवा**
आगीवर तेल ओतणे—घालणे—भांजण चालले असता ते आणखी
चिडीस नेणे. तुल० 'दीप्तालय विश्वाया दाटुनि घालील कोण
तेलते.'—मोउद्योग ४.९. **आगीत तावून काढणे**—पक्या
कसोटीस उतरविणे. **आगीवांचून धूर निघत नाही**—काही तरी
मुळांत खरे असल्याशिवाय बाहेर उगीच भुमका उठत नाही. या
अर्थानें अशाच दुसऱ्या म्हणी—वाऱ्याशिवाय लाट उठत नाही,
पिकल्याशिवाय विकत नाही इ० **आगी वाऱ्याचें भय** (आगी-
पासून व वाऱ्यापासून)—जरीमरीचें भय. **आगी वाऱ्याचे दिवस**—
ज्या दिवसांत वावटली फार सुटून गवत, केरकचरा वगैरे चोहोंकडें
उडतो (व आगीहि लागतात) ते दिवस. (कि० होणे, लागणे, सुटणे).
[आग+वाऱा] **आगीस पडणे**—(व.) घडपडणे; हावरेपणानें—अधा-
शीपणानें कास करणे. **कोणी आग द्यावें कोणी पाणी द्यावें**—
कोणी भांजण काढावें कोणी मिटवावें. म्हणजे (ल.) काही माणसें एका
स्वभावाचीं असावीत व काही निराळ्याच स्वभावाचीं असावीत,
काही चपळ व तत्पर असावीत व काही जड व शांत असावीत
अशा वेळीं उपयोग. (कोणाच्या) **आगीदुर्गांत नसणे**—अप्या
मन्यांत नसणे; संबध न ठेवणे. **आगीतून निघून पांफाट्यांत**
जाणे—पडणे—एका संकटांतून निघून दुसऱ्या संकटांत पडणे. **तळ**
व्याची आग मस्तकास जाणे—अतिशय राग येणे. 'तळ
व्याची चढली आग। मस्तकास जाउन भिडली।'—संभ्रामगीति
५८. **कोरडी आग पुरवते पण ओली पुरवत नाही**—विस्त-
वाची आग पुरवते पण भुकेचा त्रास सोसवत नाही.

आंग—अंग पहा. आंग पासून साधणारे सर्व शब्द अं मध्ये
पहा.

आंगओलाचें—वि. (कौ.) पावसाळा संपल्यावर जमनींत
शिल्लक राहिलेल्या ओलीवर पिकणारे (शेत, जमीन). [अंग+ओल]

आगकाडी—खी. विस्तव पेटविण्याची काडी; हिच्या एका
टोंकास ज्वालाप्राही रव्य लावलेले असते व हे टोंक निशिष्ट (ज्वाला-
प्राही) वदाथे लावलेल्या छत्रभागावर घासले असतां पेट घेते [आग+
काडी]

आंगकीर्तीचा—वि. (गो.) शारीरिक. [सं. अंग+कीर्ति]

आगखाडा—पु. अग्नि पेटविण्याकरितां केलेला खाडा, खडा;
शेकोटी; आगटी.—आ. इ. सं अहवाल १८३४. [आग+खाडा]

आगमागडी—खी. लोहमार्गावरून वाफेच्या इंजिनाच्या साहा-
य्याने चालणारी गाडी; हिंदुस्तानांत आगमागडी १८५४ सालीं

सुंबई ते ठाणे येथें प्रथम चालू झाली. [आग+मागडी]—**डीचें यंत्र**—
न. इंजन, (इं.) लोकोमोटिव्ह.

आंगचें—न. १ अंगांत एखाद्या देवतेचा किंवा पिशाचाचा
संचार होणे. २ गुदद्वारांतून बाहेर येणारे आंतडे; अंगरू पहा. ३
देवी (फोव्वा). (कि० उतरणे, येणे). [अंग]

आंगच्या—खी. अव. (राजा.) देवी; गोंवर; उष्ण विकार.
आगजदिवा—पु. (ना.) आकाशदिवा पहा. [आकाश+
दिवा]

आगज-स-पाळणा—पु. (ना.) जत्रा, यात्रा वगैरे ठिकाणीं
असणारे फिरते पाळणे किंवा झाडास दोऱ्या बांधून केलेले सोपळे.
[आकाश+पाळणा]

आगजाळी—ळ्या—वि. १ आग लावणारा; खोडसाळ; उप-
धापी. २ रागीट; तामनी; जहाल. ३ देश ठेवणारा; दुष्ट. ४ भांड-
खोर; त्राग करणारा, दुष्ट, खोडसाळ (पुरुष, स्त्री). 'बाई येथें
नाहीं माझ्या बऱ्यावर कोणी। आगजाळ्या रांडा जळती मला
पाहुनि।'—होला ७९. ५ आंगळ; वाईट; घाणेरडे (माणूस
अथवा कृत्य). [आग+जाळणे]

आगट—न. (व.) स्मशानांत प्रेत नेताना त्यापुढें ज्यामधून
विस्तव नेतात ते मंडकें [सं. अग्नि; म. आगटी]

आगटा—टी—टें—पु. खी. न. १ काटक्या, गवत इत्यादिक
पेटवून तयार केलेला विस्तव; शेगडींत घातलेला आहार किंवा
निखारे; शेकोटी; धुणी; परसा. 'पाहेपां कामिकाच्या पोटी।
सदा क्रोधाची आगटी।'—एमा १७.२२४. २ सोनाराची
शेगडी—कुंडी; बांगसरी. म्ह० सोनाराचें पाहणे आगटींत=थोड्याशा
लाभासाठीं मनुष्य एखाद्या छुद्रक गोष्टीतहि मन घालतो या अर्थानें.
३ (गो.) होमकुंड. ४ थोडीशी आग. [सं. अग्नि+स्थिति; प्रा.
अग्निटिडि=आगिटी—आगटी. सि. आगिटी.] **पेटविणे**—भांजण
तंडा—कलह—कलागत—लावणे—चेतविणे; कलह माजविणे. **विज-
वून टाकणे**—१ आग विजविणे. २ (ल.) एखाद्या कुटुंबाचा समूह
नाश, नायनाट करणे.

आंगठी—खी. (गो.) एखाद्या जुन्या वस्त्राचा तुकडा, फडकें,
विधी.

आंगठवण—खी. (गो.) अंगाची ठेवण; शरीराचा बांधा,
ठेवण. [सं. अंग+ठ. ठेवण]

आंगठसा—पु. शरीराची ठेवण, बांधा, आंगलोट, आंगकाठी.
'मीमा ऐसा आंगठसा। माझिये दष्टी आसतसे।'—मुसमा ६.
१५३. [अंग+ठसा]

आंगठा—पु. अंगठा पहा. [सं. अंगुष्ठ]

**आंगटी—आंगठेदाम—आंगठेधरी, आंगठोळा, आंग-
ठ्याचा मान—आंगडी—डे—आंगण**—हे शब्द अं मध्ये पहा.

आगड—आगड पहा. 'आगड खणविला क्षेत्राप्रति।'—एमा ११.३९९; २२. शिवाय २९२; ९.१३५.

आगड—वि. (गो.) अगाध; अतिशय. 'आगड उदाक' = अगाध जल. [सं. अगाध]

आंगड—स्त्री. (गो.) बाजार. 'आंगडीत वचून शाक घेव या.' [का. अंगडी=डुकान]

आगडकार—वि. (गो.) सोबती; सोबत करणारा. [सं. अंग]

आगडणें—क्रि. (गो.) नाहीसं होणें; हरविणें.

आंगडणें—क्रि. आंगास आलेपिलें देणें. 'चाले वेड्यातें उक-
लिती । कवतिकें होय आंगडिती ।'—स्वाद ९.५.११.

आगडड्यी—स्त्री. (ना.) काड्याची पेटी; आगपेटी. [आग+डवी]

आगडा—उ. अघाडा पहा.

आंगडी—१ अंगडी पहा. २ (गो.) चिधी; आंगटी पहा

आगडांब—उ. १ आगीचा भडका. २ (ल.) मोठे संकट; अतिशय त्रास. [आग+डोब]

आगड्याचेंवगडें—न. लहान मूल. 'आगड्याचेंवगडें म्हणाल
झणौ.'—दावि ४०९. [वगा-वगडि.]

आंगण-आंगणें—अंगण पहा.

आगत—वि. आलेला; प्राप्त झालेला; पोचलेला; दाखल झालेला. [सं.] **स्वागत**—न. अदरातिथ्य; पाहुणचार; पाहुणे; आदरस्त्कार. [सं.]

आगत—अगत्य, अगत पहा.

आंगतपंगत—स्त्री. मुलांच्या एकत्र भोजनाचा एक प्रकार; प्रत्येकानें आपआपल्या घरचे अन्न आपून त्यांतीत काहींची देव घेव करून एकत्र भोजन करणें. [सं. पंगि दि.]

आगती—स्त्री. १ येणें. 'भूतांणी आगती निगेती स्वयें जाणें.'—एमा १५.८९. २ विवाहायें वराच्या घरी येणारी वधू; वधूनें उचलून वराच्या गांवी येण्याचा समारंभ. [सं. आन्वत]

आंगंतुक—(वि.) आंगंतुक. —वि. १ आकस्मिक; अनपेक्षित; अवचित प्राप्त. २ पाहुणा; नेहमीं राहणारा नव्हे तो; नवखा; उपरी, फिरता; वाटसरू; पांथसर; परकी. ३ जेवणाच्या वेळीं कोणी न बोलवतां अवचित आलेला (मनुष्य); अंगंतुक. ४ (शाप) विजातीय; वेगळा; परकीय; आपाततः प्राप्त. 'या रीतीनें केलेल्या शिंद्यांत पुष्कळ आंगंतुक द्रव्य असतात.'—संपू २.८५. ५ शाश्वत नसणारे (सुख, दुःख, लाभ, इ.). —क्रि. (बुकीनें) आकस्मिक, एकदम; एकाएकी. **०खर्च**—पु. अनपेक्षित, एकदम, एकाएकी उपस्थित झालेला खर्च. **०गुण**—उ. अर्गी नव्हेत असे अभ्यासांनं येणारे गुण. 'रूप लावण्य अभ्यासितां नये । सहज

गुणास न चले उपाये । काहीं तरी धरावी सोये । आंगंतुक गुणाची ।'—दा २.८.३१. **०लाम**—उ. १ अकस्मात, अकल्पित घडलेला फायदा; घवाड. २ आड मिळकत. **०वृत्ति**—स्त्री. अंगांतुकी; आंगंतुकी, भोजनाच्या वेळीं आमंत्रण नसतां अवचित जाऊन जेवण्याची पध्दति. **०व्रण**—उ. (वैद्यक) काहीं प्रसंगांनं पडलेले, नैसर्गिक नसलेले क्षत किंवा खोंद; शारीरवर्णाच्या उलट.

आंगंतुकी—आंगंतुक वृत्ति पहा.

आगदा—स्त्री. (व.) दिपवाळीत धान्यरूपानें व द्रव्यरूपानें द्यावयाची देणगी. [अग्र+जात ?]

आगदावणा—वि. (व.) आकस्ताळ्या. 'मूल मोठे आग-
दावणे आहे' [सं. अति+दस=दाव, आग+दावणा; म. दावणे=दाखविणें.]

आगधाड—स्त्री. १ वणवा; आगीचा डोंबाळा, २ (ल.) अतिशय मूक लागणें. ३ जुलमी, छळणारा, त्रासदायक, खोडसाल मनुष्य किंवा पोर-जनावर, ४ अति दुःख; मोठे संकट, त्रास; आपत्ति. [आग+धाड]

आंगधार—स्त्री. दुभल्य जनावराची जोरांनं पिडून काढलेली धार (अंधोण पुढें ठेवून अग्न बांसरुं थानास लावून जो मोठा पांढा मुठतो त्याच्या उलट). [सं. अंग+धारा]

आगप—अगप पहा

आगपरमे—उ. अथ गर्मी, परमा; सूत्रद्वारासंबंधी विकार; लक्षवी करतांना आग होणें [आग+परमेह]

आगपाई—स्त्री १ (कों.) आगपणा, उताबळेपणा; धडपड; एखादी गोष्ट अगोदर करण्याची धाई; अघाडी. २ होरा वर्तवणें; भविष्य सांगणें; हेरणें. [आगप; सं. अग्र+पाती] **०करणें-साधणें**—अब्जल साधणें; आघाडी मारणें.

आगपाणी—न. १ नायट्रिक ॲसिड; नत्राम्ल, ॲक्वा फॉर्टिस. (गेल्या शतकांत सुमारे १८५५-वर्षाविलेला शब्द). २ दातू, मद्य करण्याच्या उपयोगी. ३ सल्फ्यूरिक ॲसिड; गंधकाम्ल [आग+पाणी]

आगपेटी—स्त्री. आगकाड्यांची पेटी (हा शब्द सन १८५० पासून उपयोक्तिला आढळतो.)

आगपेण-पेण—स्त्री. उष्णतेमुळे अंगावर येणारे देवींच्या फोडांपेक्षां मोठे व फार आग होणारे फोड. [सं. अग्नि+पीटिका]

आगबंब—उ. आग विस्फवण्याचें इंजिन. [आग+बंब]

आगबोट—स्त्री. वाफेच्या शक्तीने पाण्यावर चालणारे जहाज, तासू. (हा शब्द १८५० च्या सुमारास रूढ झाला.) [म. आग+बोट]

आगम—उ. १ वेद; धृति. 'निगमागम दुसफळ । फलप्रद ।'—भा १८.२. —एमा १५.१३५. २ तत्त्वज्ञान. ३ धर्मशास्त्र. ४ मंत्रशास्त्र; तंत्रशास्त्र. 'प्रतिपादिती अभिचार । आगम जे परमार'—शा १५.१६५.

५ प्राप्ति; फळ; मिळकत; उत्पन्न. ६ मिळकतीचे कागद; दस्तऐवज (अल्फज दलील उत्सुक); पुरावा; प्रमाणपत्र. ७ मूळ; सुरुवात; आरंभ; प्रारंभ. 'पातळ आगमीं गोड निर्गमीं कडू' 'आगमे सुख-माप्नोति निर्गमे प्राणसंकटं.' ८ येणे; आगमन. 'जालिया होय अत्रागमू । व्योम तें नेणे ।' -ह्या १८.३०८. ९ (व्याक.) उप-पद किंवा प्रत्यय; शब्दाच्या आरंभी, मध्ये किंवा शेवटी नवीन येणारा वर्ण; उ० परिच्छेद या शब्दांत छ च्या पूर्वी जो नू येतो तो. ९ (न्याय.) आप्तवाक्य. [सं. आ + गम] ० **निरपेक्ष**-वि. जिचा ताबा शाबीत करण्याची (दस्तऐवजाची) (शंभर वर्षे ताब्यांत असल्यामुळे) जरूर नाही अशी (जमीन, इस्टेट). हक्क शाबीत करण्याची जरूरी नसणारी (मिळकत). [सं.] ० **निर्गम**-उ. १ येणे आणि जाणे; प्रारंभ आणि समाप्ति; उपक्रम आणि परिणाम; २ (ल.) एकंदर व्यवहार, कारभार. 'तुमचे व्यवहाराचा सर्व आगम-निर्गम मला ठाऊक आहे.' [सं.] ० **रहित-विरहित**-वि. दस्तऐवज किंवा हक्क प्रस्थापित करणारा लेखी पुरावा नसलेला; विना-प्रमाण. [सं.] ० **संपादक**-वि. एखाद्या जमिनीचा किंवा जिद्दीचा हक्क, सनद ज्याने प्रथम संपादन केला तो; संस्थापक; मूळ पुरुष. [सं.] ० **सापेक्ष**-वि. जिच्या संबंधी हक्क शाबीत करणारा दस्तऐवज नाही अशी; आगमरहित (जिद्दी) [सं.]

आगमन-न. येणे; जवळ जाणे; उपस्थित होणे. 'नोवरीचे बुध्ति सन । कृष्ण आगमन पाहातसे ।'-एल्व ५ २०. [सं.]

आगमाग-उ. पत्ता; मागमूस; ठावठिकाण; सुवाता -झी. (गो.) यांगपत्ता. 'ताजी ह्या दिवसांत आगमाग कांय ना !' [माग द्वि.]

आगमापायी-वि. १ येणारा जाणारा. 'सुखदुःखादि नाना व्यथा । आगमापायी अविद्यकता ।' -एमा ११.४६३. २ (ल.) अशाश्वत. [सं. आगम + अपादिर्न]

आगमी-वि. तंत्रमार्गांनुयायी; शाकपंथी. [सं.]

आगर-उ. १ नारळ, सुपारी, इ० झाडांची बाग, मळा, शेत. 'बोल्हावतु का मानसे । आगरातली ।' -अमू ६.३५. (सामा.) शेत; मळा. 'आगर बागा नाही मितो ।' -वेसीस्व ३.५४. -सुवन ७.५०. २ घराभोंवतीच्या आघारांत भाजीपाला लागण्याची जागा; परसू. 'शोंपटीच्या वाहेर गवतावर केळीच्या झाडाखाली, आगरांत न्याहारी करीत.' -पाव्ह १७. ३ (कों. गो.) समुद्रकिनार्या वर किंवा खाडीजवळ मीठ तयार करण्याचे क्षेत्र, जागा; मिठागर. ४ काही विशेष गुणांचे किंवा प्रचुरतेचे स्थान; सांठ; संग्रह; खजीना. ५ संग्रहस्थान; जम-विद्येचा आगर; गाण्याचा आगर. 'पाहेन श्रीमुखे साजिरे सुंदर । सकळ आगर लावण्याचे ।' -सुगा २०२०. ६ उत्पत्तिस्थान; खाण. 'जो सकळ धर्मासि आगह' -ह्या २.३४४. [सं. का.]

आगर-न (काव्य) अग्र; टोंक; अणकुची; शेवट, शेठा. 'मिठाश्याची गोडी जिन्हेच्या आगरीं । मसक भरल्यावरी स्वाद नेणे ।' [सं. अग्र]

आगर-उ. चंदन. अगर-६ पहा. [अग्रह]

आंगर-न. १ (कों.) कुंपणाचे वेडे; दुबेळकें लांकूड (कुंपणाळा दार म्हणून पुरतात ते). २. गोट्यामध्ये गाताडी (गव्हाणांचे लांकूड) ज्यास बांधतात ते पुरलेले लांकूड.

आंगरखा-राखा-उ. (प्र.) अंगरखा. अंगांत बंडीच्या वर घालावयाचा बंदाचा घेरदार, मनुष्याच्या उंचीच्या मानाने उंच असलेला कपडा; डगळ; (गो.) सदरा. [सं. अंग + रक्षक; प्रा. रक्खग - अ; हि. रखा] अंगरख्याचे काही प्रकार - **प्यालेदार** - याचा छातीचा भाग प्याल्याच्या आकाराचा कापलेला असतो. **कंटीदार** - याचा छातीचा भाग कंटीसारखा असतो. - **गुंडीदार** - गळ्याला गुंडी असलेला. **नीमकंटी** - अर्धी कंटी (बोकली छाती) असलेला. - **गज-रेदार** - गजच्या प्रमाणे चूण असलेला. - **छडीदार** - छडीसारखा पटे ज्यावर आहेत अशा कापडाचा. - **छिटाचा** - चिटाचा; छापील कापडाचा. **जरदोजी** - जरीचा. - **अगाबानी** - बुडीदार अगाबानी कापडाचा. - **बनातीचा** - लोंकरीचा - **मलमलीचा** इ० अंगरख्याचे अवयव - **आगा**, **कळी**, **खुटकळी**, **पेशकळी**, **बंद**, **चोळा**, **घेर**, **अस्तन्या** इ० यांसंबंधी माहिती त्या त्या शब्दाखाली पहा.

आगर(री)गांव-उ. आगर-पोफळ, नारळी यांच्या बागा-असलेला गांव. [आगर + गांव]

आगरडा-डें-उ. अग्र; टोंक; अगरडा-डे पहा. 'काहीं काहीं आगरडीं । दंप्ठांचीं माखलीं ॥' -ह्या ११.४१६.

आगरडांगर-किनारा आणि डोंगर (व्यापक) सरहद्द; आवार; प्राकार.

आगरबची-अगरबची पहा.

आगरमाळ(ळि)का-झी. नारळी, पोफळी यांच्या बागांच्या एकापुढे एक, एकसारख्या असलेल्या रांगा. [आगर + माळ]

आगरवाडी-झी. राहत्या घराभोंवतीं भातखोरासह फळ-बाग व भाजीपाला करण्याचे आवार. [आगर + वाडी]

आगरवाल-झी. एक व्यापारी जात, दिल्लीपासून काही अंतरावर असलेल्या आपोहा या गांवचे राहणारे यावलून नांव पडले. ही जात बहुतेक सवे ठिकाणी व विशेषतः संयुक्त प्रांतांत व पंजाबांत आढळते.

आगरामेर-झी. मळ्याच्या कुंपणाजवळची झाडांची रांग; कुंपणाजवळची जागा; शेताची कड, बांध. 'कां तुणाचा बाहुला जो आगरामेरे ठेविला ।' -ह्या १८.४३८. [आगर + मेर = कड]

आगरी—पु. १ एक कुणवी जात; आगले कुणवी; बागवान २ बागाईतदार; आगर म्हणजे पोफळीच्या बागा मकल्याने कल्पा. हा शब्द १२८९ च्या नागांच्या शिलालेखांत आलेला आहे. 'हे दाम वरत सकोरा कवळिआ मुख्य करुनि समळि आगरियां मागि उडिळि'—यादवांचा शिलालेख (श. १२८९.). ३ कोळ्यापैकी एक जात. हे मिठागरींत राहातात व होड्या, मचवे हांकारतात. यांच्यापैकी काहीं शुने चालवितात. हे जेजुरीच्या खंडोबाची भक्ति करतात. ४ (गो.) मिठागरींतील कामकरी. [सं. का. आगर]—वि. आगरासंबंधी; आगरांत उत्पन्न होणारा (पदार्थ). **बागायत**—स्त्री. किनाऱ्यावरील, खाडीवरील रेटाड जमीनींतील नारळ, केळी वगैरे होणारी बाग; आगरांतील बाग. **भापा**—स्त्री. ठाणे व कुलाबा या जिल्ह्यांतील आगरी लोकांची भापा. ही भापा देशी कुणव्यांच्या भाषेपेढ वरीच भिन्न आहे. **मिरिं**—न. अ. आगरांत पिकणाऱ्या काळ्या मिऱ्यांची जात.

आंगरखा—स्त्री. (कों.) एका अखंड लाकडाची केलेली होडी. [अंग+रख=वृक्ष]

आगरू—अगरू पहा.

आगळ—वि. पहिला; पुढचा—स्त्री. १ नांगराच्या धेंलजोड्यांतील शेवटची वेलजोडी. पहिली थुरवी व दुसरी चादुरी. जेव्हा तीनच जोड्या असतील तेव्हा तिसरी ती आगली, आणि चार किंवा अधिक जोड्या असतील तेव्हा थुरवी व चादुरी शिवाय बाकी सर्व जोड्यांस (शेवटाकडून पहिली-दुसरी-तिसरी) आगली म्हणतात. २ अगळ-ला-ल्या-पहा. [सं. अपल]

आगळ—स्त्री. (ना.) आगळ; अडसर; अंगल. [मं. अंगल]

आगॅल—न. (गो.) आकाशांतून पडणारे आगीचे पाणी. [आग]

आंगलग—वि. अंगासंबंधी.

आंगलाडा—(कु.) आंगरखा पहा.

आगलाव्या—वि. भांडण, कळ, कलागत लावणारा, कच्चे-दलाळ; कळेचेट्या; कळीचा नारर; कळलाव्या; आगलावणे पहा. [आग+लावणे]

आगली—आगळ-ला पहा.

आंगळे—न. अ. व. (मिह्री) बोटे. [सं. अंगुली]

आंगळे—न. आंगडे. 'लेवविली पांचपुडी आंगलीं।'—शिखु ९१. (गो.) शबलें. 'ताका मावशेन कितलीशीं आंगलीं धाडल्यांत !' 'आंगळे तांपर घालप=पोशाख घालणे—चडविणे. [सं. अंग]

आंगवण—अंगवण पहा.

आंगवणे—कि. (गो.) अंगवण, नवस करणे. अंगवण पहा. 'ताणें दंवाक बोकडां आंगव्या.'

आगवळ—अंगवळ पहा.

आगवा—स्त्री. प्रगति; वाढ. 'मंत समागम धरावा । तेणें ब्रह्मा-नंदी होय आगवा या ।'—भज २०. [अप्रवत्]

आगवाडा—अगवाडा पहा.

आगवान—पु. (गु.) १ पुढारी; मुख्य. २ वाटाड्या. [मं. अप्रवत्]

आगवाला—(यंत्र.) बॉयलरमध्ये कोळसा घालणारा; (ई.) फायरमन. [आग+वाला]

आंगवालें—न. (गो.) अंगांत घालण्याचा कोणताहि शिव-लेख कपडा, आंगले. 'तुं नाटकाक येतलें ज्याल्यार तुगलीं आंग-वालीं घाल.' [मं. अंग+म. वाल]

आगवीस—स्त्री. (कु.) १ रानांत वणवा लागला म्हणजे भोंवतालचीं झाडे—झुडवे तोडून वणवा विजविणे—धांबविणे. (किं० काढणे). २ आलेले संकट निवारण करणे. [आग+विक्षण]

आगशी—स्त्री. (कों.) अग्नीची उवाळा; श्रोत; अही. [अग्नि+शिखा]

आगशी—स्त्री गच्ची; अगशी पहा. [सं. आकाशिका]

आगष्ट—पु. इंग्रजी वर्षाचा आठवा महिना. हा थावण—भाद्र-पद या महिन्यांच्या सुमारास येतो. (ई.) ऑगस्ट. [इं. ऑगस्टम्]

आगस्—न. पातक; अपराध; गुन्हा. [सं.]

आगस—वि. आगप; लवकर, अगोदर किंवा योग्य वेळेच्या पूर्वी पिकलेले तयार झालेले (फळ—धान्य). याच्या उलट मागस. (इतर फारसा उपयोग करीत नाहीत). [सं. अप्र+सृ]

आगसणे—अकि. योग्य कालाच्यापूर्वी तयार होणे; पिकणे. म्ह० आगसली ती मागसली आणि मागून आली ती कापुसली=गमर झाली. (विशेषतः सुनेच्या बाबतीत उपयोग). तुल० 'कानामागून आली, तिखड झाली.'

आगसपाळणा—पु. (व.) आभिनाच्या महिन्यांत खुल्या जागेत लांब व उंच झोंके घेण्याकरितां पाळणा बांधतात तो. [आकाश+पाळणा]

आंगसां—पु. (गो.) वस्त्राचा तुकडा; रुमाल; फडका. 'तों आंगसां हांगाहाड पळोया.' [सं. अंगवस्त्र, म. अंगोच्छा; हि. अंगच्छा]

आगरूर—पु. अपराधी; गुन्हेगार. 'परि म्हणतों यासमयीं येतां आगरूरहि अन्ह्यां या ।'—मोमोक्ष १.१०९. [सं. आगस्+रु]

आगस्ता—अगस्ता पहा.

आगस्ताळ—अगस्ताळ, अकरताळ पहा.

आगळ-गुळ-गोळ—पु. (कु.) रातच्याच्या फळाचा तांबडा रस. अगळ पहा.

आगळ, आगळगोटी, आगळडाव, आगळा—अगळ-अगळगोटी—अगळडाव पहा.

आगळ—स्त्री. (ब.) १ जमीनीत खोदलेली लांब चूल; ढोब चूल; चर. २ विटीदाह, गोदशा खेळण्याकरिता केलेली खळगी; अगळ पहा. [का. अगळु=खड्डा]

आगळणें—कि. रातब्याच्या सालीस पुढें देणें. अगळावणें पहा. [आगळ]

आगळा—वि. १ अधिक; वरती; जास्त. 'चउ आगळे चाळीस गड ।'—ऐपो १४. शेर आगळे सण = १ सण १ शेर. म्ह० (क.) जवा आगळी काशी=काशीपेशां जवळ अधिक. २ अधिक किमतीचा; उंची; वरवड; श्रेष्ठ; मोठा. 'अप्राकट्ठनि इक्षुरस । मुळां येतां आगळा मुरस ।'—सुआदि २.५७. 'सहाय दुसरा नसे तुजविणें बलें आगळा.'—केका ४६ ३ (संस्कृतेन किंवा परिमाणानें) मोठा; पुष्कळ. 'देखोनियां धार्मिकांची लोळा । अपवित्रास खेद आगळा ।' ४ अधिक (बार्ड, फाजील, खोडपाळ). ५ उध्द; उडाम; मगूर (नोकराचें भाषण, वर्तन वगैरे). 'तो रुक्मिया असत्य स्वार्थ बोले । म्हणे येवेळें म्यां जिकिलें । तों रेवतीवर म्हणे आगळें । असत्य न बोले कपटिया ॥'—ह ३२.६९. ६ निराळा; भिन्न; वेगळा. 'उपमा देऊं अपसरा । तरी त्या व्यभिचारी समया । हे त्याहून आगळी सुंदरा । पतिव्रतारत्न ॥'—कथा १.८.९२. [का. अगळ=मोठा; श्रेष्ठ; सं. अग्र+ल; प्रा. अगल=अधिक; हिं. आगला; जि. अंगले]

आगळा—स्त्री. अडसर; अगल. अगळ पहा. 'गळेत त्या आपण आगळा हो ।'—साहू १.५१.

आंगळी—स्त्री. (यु.) अंगुली अप.

आगळी, आगळिक, आगळीक, आगळी-त—स्त्री. १ आधिक्य; वाढ. 'तेसीं मि आं केली थोरी आगळी ।'—दाव ३०. 'रतीं सुरंगतेची आगळीक ।'—झा १.२८. 'कतळानें ताडून कवतुकीं । आगळीक दावणें ।'—सुआदि ३१.४६. २ कुरापत; खोडी; अमर्यादा; औद्धत्य; मर्यादेपलीकडील कृत्य. (किं० करणें). [का. अगळिक; म. आगळा]. ३ (कायदा) कोणा मनुष्याच्या ताब्यांतील गोष्टीत (मालांत किंवा मालवर) धमकी देणाऱ्या, त्रास देण्याच्या किंवा गुन्हा करण्याच्या इराद्याने जाणें. (हं.) द्रसपस.

आगा—उद्ग. अगा पहा. 'आगा तुम्हां देवां दोषां जणा ।'—उषा १७६.९.

आगा—पु. १ अंगरव्याचा पेश कळी आणि खुटकळी यांच्यामधील भाग. २ पुढील भाग.—वि. मुख्य; श्रेष्ठ. उ० आगा हैदर. [सं. अग्र; प्रा. अग्ग; का. आगा=श्रेष्ठ]

आगा—स्त्री. अगा (ह) पहा.

आंगां—न.अव. (गो.) काढ्यास लागणाऱ्या औषधी; अंगें. [सं. अंग]

आंगा—अ. (गो.) येथें; इथें; हंग. [तुल० कुण. अंग, हंग, हयं]
आंगा—पु. अंगरखा, कुडतें; अंगा पहा.

आगाऊ—अगल पहा.

आगाखानी—पु. एक मुसलमानी धर्मपंथ; आगाखानाला गुरु समजणाऱ्या इस्मायली मुसलमानांचा पंथ. [आगा+खान]

आंगागवडी, आंगागणिक—क्रि.वि. (कों.) पृथक् पृथक्; निरनिराळें; प्रत्येकीं; वेगवेगळें; प्रत्येक माणसाला निराळें. 'आंगागवडी शेला पागोटें दिले.' 'आंगागणिक कारभार करूं लागले तर राज्य बुडतें.' आंगोगडी—डया पहा. [अंग + अंग + वर्ती; अंग + गणिक]

आगाजणें—आगाजणें पहा.

आगाजा—१ अगाजा पहा. ०उठणें—होणें—बोभाटा होणें. २ वाद्य. 'आगाजांचे धडपडाट ।'—वेसीस्व ६.७६; ९.६३.

आगाडा—(गो.) आघाडा.

आगाड्याचें बागें—न. (गो.) अवाच्यासवा सांगणें; अतिशयोक्ति. [का.]

आगांतुक—स्त्री—आगांतुक पहा.

आंगाथिणें—कि. १ पुत्र होणें. 'भणऔनि आंगाथिलें ठीकल ।'—दाव १७८. २ अंगिकारणें. अंगाविणें पहा. [सं. अंग + स्था]

आगादज्वारी—स्त्री. अगात ज्वारी; मृग नक्षत्राच्या वेळीं पेरतात ती ज्वारी; लवकर येणारी ज्वारी; अगात पहा. [सं. अग्र जात; म. अगात+ज्वारी]

आगाप—शगप पहा.

आगापिछा—अगापिछा पहा. 'आतां मला आगा पिछा कोही नाही. काशीबासास जावें म्हणजे जन्माचें साथेक होईल.'

आगाबानी—अगाबानी पहा. 'अर्गी आगाबानी अंगरखा । चहुंकडून डौल सारखा ।'—प्रला ११६.

आगामी—वि. पुढील; येणारें; भविष्यकाळचें; भावी. [सं. आ+गम्]

आंगार—अ. (गो.) अंगार. अंग पहा. ०जावप—कि. अंगार जाणें; विटाळशी होणें; ऋतुप्राप्त होणें; रजस्वला होणें. ०चवप—कि. १ अंगार घेणें. २ (ल.) सुद्धा दुसऱ्याशीं स्पर्धा करून त्याला तोशीस लावणें; खोट बसणें. ०यावप—कि. अंगार येणें; खेकणें; वसकन अंगार येणें. ०लाळप—कि. अंगार लोळणें; विधिनियेध न बाळगतां (एखाद्याशीं) लगट करणें. यांखेरीज वाक्प्रचारांसाठीं अंग पहा.

आगार—न. १ घर; मंदिर; वाडा; महाला; अगार पहा. २ सांडा; संचय; खाण. [सं. आगार]

आगार—उ.खी. अंजुर; (व.) आगारे. अगारी पहा. 'ते' वीपासि घेऊनि आगारी। खोलावती॥'—हा १५.१२. 'जन्मवरी' मागरी। वाडतीचि असे॥'—हा १५.१७२. [सं. अम]

आंगारइचे—क्रि. (गो.) रागावणे; चिडणे. [सं. अंगार=अग्नि]

आंगारडशी—खी. (व.) आगकाड्यांची पेटी; आगपेटी. [अंगार+डबी]

आगारा-री-रे—पुखीन. अंजुर, शेंडा, डिरी. आगर, आगार पहा. [अम]

आंगारा—अंगारा पहा.

आगाव—अगाळ पहा. 'आगाव रुपये दिले असतां सस्ते मिळेल, ऐतेवेळेस दिले तर महाग पडेल.'

आंगावो—उ. (गो.) मोटेपणा.

आगाशी-सी—अगाशी-सी पहा.

आगासदिवा—(व.) आकाशदिवा पहा.

आगासताळपणा—अकरताळ(पणा) पहा.

आगाह-ही—अगा(ह-ही) पहा

आगाळा—उ. (चि.) सुडा; ज्यांत धान्य अथवा पेरणीची बीं बांधून ठेवतात असा पेट्याचा अंडाकृति बोजा; मोटकुळे; गाठोडे बिबळा; कोळे इ०

आगिअल-येल—न. आग; विस्तव; आगीचा डोंब. -वि. विस्तव किंवा अमिसंबंधी. 'जे आगिएलचां सरोवरी। घालिजे पुडिला ते॥'—शिक्ष ७५६; ९८०. [अग्नि+आलय]

आगिओ—उ. (गु.) जोषळ्याच्या पिकांत उगवणारे एक रोपटे. यासुळे जोषळ्याचे ताट सुकते; आगी पहा. [का. अगे=कॉव; अंजुर; रोप.]

आंगिक—अंगिक पहा.

आगिटा-ठा—उ. विस्तव; आगटी. 'कोणी एक सुभटा। विचाराचा आगिटां।'—हा १३.१०३६.

आगिटें—न. आगटी. 'मग तिहीं आगिल्लें वांगीचें काठे। तापावया केले आगिटें।'—कथा २.९.१९.

आगिट-ठी-ठें—उ. खी.नं. आगटी; भट्टी; शेंगडी; विस्तव; आग. 'कोड आगिटो पडे। तरी मळु तुडे वानी चढे।'—हा १८. १२१. 'लोहाराची आगिठी जैसी।'—एसा २६.४४. 'हें वाड्म-याचें साटें। साकारपणाचें वसतें। प्रपंचाचें आगिटें। अखंड धुपे॥'—स्वाद १३.३.४५. 'नेत्र जैसे कुंडीची आगिठी॥'—कृमुखा. २७.४५. [सं. अग्नि+स्था]

आगिनगाडी—खी. आगगाडी; वाफेच्या साहाय्याने चाल-णारी गाडी; बाष्पध. (इं.) रेल्वे. 'टोपीवाल्याचा मूळख। आगिन गाडीला कुलप।'—बाळगीत [सं. अग्नि-म. आगिन+गाडी]

आगिया—उ. काजवा; अरया. 'सैतकाळी आगिया देखोनि आगि म्हणोनी पार्नि झाकिला।'—पंच ३.४५.

आगियाळें—न. आगिअल पहा. १ अगिअल. 'घूतें आंभु-खूनि आगियाळें।'—हा १४.१६२. २ ललाटस्थ अग्निचक्र. [सं. अग्नि+आलय]

आगिचळा—उ. १ अमध्य पदार्थ ठेवल्याने अशुद्ध झालेले भांडे शुद्ध करण्यासाठीं दावयाची विस्तवाची आंच. (किं० देणे). २ इमारतीचें लांकूड (नवे तोडलेले) आकल्यासाठीं त्यास पुर-कटविणे. —खी. अग्नीची ज्वाळा. [सं. अग्नि+चलय]

आगी—१ अग्नि; आग; विस्तव; निखारा. 'जिह्वाही आगी सुदली। तापत्रयाची।'—हा ३.२५४. —चा पुलाव—उ. अति तापट, कडक मनुष्य. [आग+पुलाव] —चा लोट—कल्लोट—उ. १ आगीचा डोंब, झोत. २ मोठा, दांडगा प्रतिस्पर्धी; योद्धा. ३ (ल.) संतापी मनुष्य. —ची जीभ—खी. अग्नीची ज्वाळा; अग्निजिह्वा-शिखा. —चा चिमा—उ. आगीसुळे कोणत्याहि मालमतेच्या होणाऱ्या नुकसानीबद्दल किंवा नाशाबद्दल मोबदला देण्याचा करार. —ची वृष्टी—खी. १ तोफ, बंदूक यांचा मारा. २ (ल.) संकटपरंपरा.

'तिच्यावर सारखी आगीची वृष्टी होत होती.'—ईप ५६.

आगी—उ. शेवट. 'वाण्याचा बैल' अंभतां फिरे लागवरी। परी पाहतां नलगे आगी।'—एसा २१.२३२. [सं. अग्नि+टोंक]

आगी—खी. (कर्ना.) पड जमीनीत प्रथमच पीक करतांना उगवणारे रोपटे. [का. अगे=कॉव; अंजुर]

आंगी—अंगी पहा.

आगीदुगी—खी. १ भानगड, चोंबडेपणा करून किंवा मध्ये तोंड घालून दुसऱ्याने केलेला अपराध किंवा मूर्खपणा पुढे आणणे; चहाडी; आंगलावेपणा (अकरणरूपांत उपयोग व ज्या वस्तुवर क्रिया घडते तिची पट्टी योजितात). (किं० काढणे, पाहणे, करणे, उकरणे) 'मी कोण्हाची आगीदुगी पहात नाहीं.' २ उघडेंबैत; दुसऱ्याची पंचाईत; भानगड. 'बाबा कोणी कांहीं करो, कोणी कोणाची आगीदुगी करूं नये.' [सं. आगस्; म. आग=अपराध, द्वि.]

आगीदुगीत नसणे—आनगडीत नसणे; उघडेंबैत, पंचायतीत न पडणे. **आगीमागी पडणे**—धोक्याच्या व दगदगीच्या धंयांत पडणे; गोत्यांत पडणे. [सं. अग्नि; म. आग+आग]

आगीन—खी. अग्नि; अग्नि (अप.) 'तिसऱ्या पानावरी जळते नित्य आगीन।'—लावण्या (मसाप १.१.१.)

आगीमप्यार—खी. मप्यार; सर्पोंतील एक अतिउग्र, भयं-कर विषारी जात. [आग+मप्यार]

आगीमाशी—खी. जंगलामध्ये सहा प्रकारच्या माशा अस-असतात, त्यांपैकी एक. ही चावडी असतां दंश कृष्णवर्ण होऊन स्वतो, सुजतो व पिकतो. ही माशी प्राण हरण करणारी आहे, [सं. अग्नि+मक्षिका]

आंगु—अंग पहा.

आंगुठ—प. आंगठा. 'देवा भोवत्राची नीरी। आंगुठेन चेषते पुढें।' —उवा १८४६. [सं. अंगुष्ठ]

आंगुदान—न. बाराव्या शतकांतील देवगिरीच्या राज्यांतील एक सोन्याचें नाणें. 'तीस तीस आंगुदानां दिधलिया.' —भा-अ १८३६. ६. ९३.

आंगुल—गुल—स्त्री. (व.) नांगराच्या बैलजोडघांपैकी शेवटची, पुरवणी जोडी; आंगली पहा. २ बैलाच्या चाहोरांतील पुडचा भाग. 'आंगुलीची जोडी हलकी असली तरी चालते.' —वि. (व.) आंगुल्या; आंगुली (आंगली) हांकणारा मनुष्य. [सं. अग्र+ल; म. आंगल]

आंगुल—वि. (गो.) कजाग; ककडा (स्त्री, पुरुष); भांडखोर. 'ते झगडूं गेल्यार सामके आंगुल।' [पोतुं. आंगुल. तुल० सं. अभि+तुल्य]

आंगुल—न. १ आठ यव हंडीचें माप; आठ यव एकशेजारीं एक टेवून जें प्रमाण होईल तें. २ बोटाच्या हंडीचें माप. [सं. अंगुलि]

आंगुळी-आंगुळ-आंगोळी—अंगुळी पहा.

आग—प. श्रौत यज्ञांत याज्ञा म्हाणवयाच्यापूर्वी म्हाणवयाचा विशिष्ट मंत्र. [वै.]

आंगुळ—अंगुळ, अंगवळ पहा.

आगे—उद्भा. अग, अगे पहा.

आगे—क्रि. (हिं.) पुढें. [सं. अग्र] **आगे**—क्रि. पुढें मागे; अंमळ पुढें अगर पाठीमागे; यावाचुल अगर त्यावाचुल; जबळपास; इकडे तिकडे; अलीकडे पलीकडे (स्थळ, काळ संदर्भां). 'मागल तेव्हांच रुपये देईल असें प्रमाण नाहीं, परंतु आगेमागे देईल, बुडविणार नाहीं.' 'तो श्लोक त्याच ठिकाणीं कोठें आगे-मागे असेल.' [आगे; सं. अग्र, +म. मागे का. मगनु; प्रा. अगमओ-मगमओ.]

आगे—क्रि. लुह; स्वतः; जातिनिर्वाह. 'तेचि वस्तु होये आगे। या नांव साधक।' —दा ५.९.२१. [सं. अंग]

आगेरू—अंगरू (रोग) पहा.

आगेल—न. १ (गो.) आग; विस्तव. 'त्येचा घराचेर आगेल पडों.' [सं. अग्नि] २ (कु.) नारळाचें उणें तेल. [आग+तेल]

आगेवान—वि. पुढारी; दर वीस इसमांवरील नाईक. —डुक-राची शिकार ४. [सं. अग्रवत-वान; सि. अगवाण]

आगो—उद्भा. (कों. गो.) अग पहा. 'आगो, तूं पै वचूं नका.'

आंगोगडी-ड्या—क्रि. (कों.) प्रतिव्यक्तीवर निरनिराळा अन्वय होईल असें (देण, सांगणे). प्रत्येकीं; निरनिराळ्या व्यक्तींस स्वतंत्रपणें. 'एक जण कोण ते काम सांगा, आंगोगडी सांगू लागलां

तर म्यां काय करावें.' 'सगळे गांवकऱ्यांस शंभर रुपये बक्षीस दिले, आंगोगडी दिले नाहींत.' [आंग+गडी]

आंगोगडी-ड्या—क्रि. १ आंगोगडी पहा. २ पुनःपुनः; वारंवार. [अंग+घटि-डि]

आगोज—वि. मोठें; भयंकर; अगाध. 'भलतें जड पडो मारी। जीवावरी आगोज।' —मुग्गा ६६१. [सं. आ+गज् ?]

आगोट-टी-ठ—स्त्री. पावसाळ्याचा आरंभ. आगोट पहा. 'आगोटी भेष वणें।' —गीता १.२३११. [सं. अग्र+वृष्टि]

आगोटणें—सक्रि. (व.) आवरणें; ताब्यांत आणणें. 'बैल आगोटले तेव्हां गाडी थांबली.' [सं. आकृष्ट]

आगोटता—वि. (व.) आटोपशीर. 'त्याचा कारभार आगोटता आहे.' [आगोटणें]

आगोटली-थली, आगुतली, आगोती—स्त्री. (कों.) केळ, चवण यांच्या पानाचा शेवटचा—जेवणास उपयोगी पडेल असा भाग. दांडाळवट याच्या उलट. 'धाव्हाकरितां चार आगोटल्या पाहिजेत.' 'केळीच्या लांब लांब आगोटल्या हींच तपांचीं हव्याचीं ताटें.' —पाव्ह १७. [सं. अग्र+तल]

आगोदर-घर—आगोदर-घर पहा.

आंगोपती—क्रि. अंगप्रती; वेगळाले; प्रत्येक जण आपल्या-पुरतें; स्वतंत्रपणें. 'ते चौघे भाऊ आंगोपती संसार करूं लागले म्हणून घर बुडालें.' आंगोगडी पहा. [सं. अंग+प्रति]

आगांस—स्त्री. (कों.) उन्हाळ्याच्या सुरुवातीचे दिवस. जेणे—आगोठ=पावसाळ्याचा आरंभ. [सं. अग्र+उत्त=किरण; प्रा. उत्त; आग+उत्त]

आंगोस्तर, आंगांस्ती—अंगोस्तर—अंगोस्ती पहा.

आगोळ—? (कु. गो.) रातबीच्या फळापासून होणारा रस; तांबडा रंग. अंगुळ पहा. २ अंगवळ पहा.

आगोळा—(गो.) आगळा पहा. [वि. गो. आगोळो]

आंगोळी—अंगुळी, अंगोळी पहा.

आग्न—प. आग; विस्तव. 'आग्न म्हणे आसुचें घर। असम करूं।' —दा १.१०.४६. [सं. अग्नि]

आग्नेय—वि. १ विस्तवासंबंधी; अग्निदेवतेसंबंधी. [सं. स्त्री. २ आग्नेयी (अग्निदेवतेची पूर्व व दक्षिण यांमधील) दिशा.

आग्नेयी—स्त्री. अग्नि अचिष्ठित दक्षिण आणि पूर्व यांमधील दिशा. [सं.]

आग्या—प. १ खाजरी; खाजकुडी; स्पर्शे झाला असतां आग होणारी एक वनस्पति; पीतवर्णी. हिची जाईच्या पानासारखीं पानें असून सफेद रंगाचीं लहान बोंडे येतात; धान्याच्या शतांत हीं झाडे झाल्यास पीक जळून जातें. 'आग्या आणि काचकुडिरी।' —दा ३.७.५. २ काजवा. अग्या पहा. ३ खुंतेरा (कोळी); पाऊस

कमी झाला असतां जौधळ्याच्या पिकावर होणारा किडा. —कृषिवि १७८. ४ चांगी माशी; मोहळाची माशी; चावणारा—आग करणारा (चावल्या—इसल्यानंतर) साप इ० प्राणी. —वि. १ आग करणारा; दंश करणारा. २ अतिशय रागीट; तापट, जहाल (मनुष्य, स्वभाव). [सं. अग्नि] ०घणस—घोणस—उ. ज्याने दंश केला असतां अंगाची आग होते असा घणस. ०झोटिंग—उ. आग्यावेताळ पडा. 'जाखाई जोखाई मायाराणी। मारको मेसको यक्षिणी। आग्याझोटिंग जक्षिणी। त्यास भजोन जन तुडाले ॥' —हृ १.६७. ०देवी—स्त्री. देवी (फोड्यां) चा एक जाज्वल्य प्रकार. ०कुरसे—उ. (क.) सर्पांची एक जात. ०चिचू—उ. एक प्रकारचा विंचू; काजण्यासारखा प्रकाशणारा. 'आगाया विंचू झाला म्हणून काय कंठीच कवळावा।' —भज ८८. ०वेताळ—उ. १ आग लावणारा पिशाच्चांचा राजा. याचा एक मंत्र आहे. तो जपला असतां ज्या मनुष्याचा नाश करूय असेल त्याच्या शरीरास किंवा मालमत्तेस आग लागते. रात्री डोंगरावर इकडे तिकडे जाऊ दिसू लागला असतां आग्या वेताळाचा संचार सुरू झाला असे म्हणत २ अति तामसी, तापट, तडफदार मनुष्य. 'आमचे रावसाहेब म्हणजे शुद्ध आग्यावेताळच आहेत.' ०सपे—उ. एक सापाची जात. 'गंगनी लागती ज्वाळ। आग्यासपे।' —दावि २४४. ०सोमल—उ. मनशीळ.

आग्यं कुरसे—न. (क.) एक जातीचे कुरसे; सर्प. [आग्या+कुरसे]

आग्यं मोहोळ—न. आगीमाशीचे पोळे. [आग्या+मोहोळ]

आग्येल—न. (गो.) अग्निवर्षाव; आकाशांतून पडणारे आगीचे पाणी. [आग+तेल]

आग्रयण—न. नवीन धान्याचे भक्षण; नवीन तांदुळाच्या केलेल्या भाताचा स्वाधीपाक (होम) करून तो भक्षण करणे. हा विधि आश्विन शुद्ध पौर्णिमेस करतात; नवश्रेष्ठि. [सं.]

आग्रह—उ. १ जो हेतु किंवा जें मत एकदां झाले असेल तें बळकट धरणे; दृढमत; दृढनिश्चय. २ हेका; दृढ. (कि० धरणे). 'ऐसियाहि कंसे म्हणती त्यांचा। आग्रहोचि उरे।' —झा ३.६३. ३ भिन्नतवारी; प्रार्थना; गळ घालणे; अगत्याचे बोलावणे किंवा आमंत्रण. (कि० करणे). ४ दुराग्रह; अनमान; हरकत. 'गज दब-सहस्र वधितां भीममुजाला नसे लवायास। आग्रह करिति अशाच्या नर्णणीं स्वस्तुत कैसे लवायास।' —मोभीष्म ५.३१. [सं. आ + ग्रह] आग्रहास पेटणे—आग्रह धरणे.

आग्रहणे—अकि. आग्रह धरणे. 'आग्रहाल तरी सेवीन अग्र वैभार।' —वसा ४२.

आग्रहायण—उ. मार्गशीर्ष महिना. [सं.]

आग्रहायणी—स्त्री. १ मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमा. २ त्या पौर्णिमेस करावयाचा पाकयज्ञ (एक होमविधि). ३ (उयो.) मृगनक्षत्र.

शको. १. २८

आग्रही—वि. १ निग्रही; आग्रह धरणारा; दृढी; हेंकखोर. (विशेषतः निंदाव्यंजक अर्थाने उपयोग). २ चिकाटी—नेट धरणारा. ३ आग्रह करणारा; अगल्य दाखविणारा.

आग्रह—उ. (गो.) हरकत; विरोध 'हाजेर म्हागेंलां कांयूच आग्रह ना' [सं. आग्रह; तुळ० पोपु. आग्रहणे]

आग्रह—स्त्री. (व.) आळ 'त्यानें मात्थावर उगीच आग्रह घेतली.'

आंगळ—वि. (इं) इंग्रज किंवा इंग्रजी याग्येची. [इं अंगळ]

आंगलांडियन—वि. युरेजियन; हिंदुस्थानातील रहिवासी, हिंदुस्थानांत जन्मलेले, इंग्रज व हिंदू यांच्या मिश्रणांने उत्पन्न झालेले इंग्रज.

आंगळ—न. (व.) सदा.

आघ, आघटी, आघटे—आग-टी—टे पडा.

आग्रह—(प्र.) अगत, आगत, अगत पडा

आघवा—वि. एकंदर; सवे; अवगा. अघवा पडा. 'म्हणजनि अपाडु हे आघवे। निवारितां।' —झा. १.६९. 'असत्य हे माया म्हणतां प्रत्यक्ष। मायेचा हा पक्ष दृश्य आपवे।' —व १६५.

आघळ—उ. स्त्री. दाराचा अडसर; अगळ पडा. [सं. अंगळ]

आघळणे—आघाळणे पडा.

आघा—वि. १ सवे, अवघा; अघवा पडा. २ अघा पडा.

आघाट—ण—उ.न. सीमा; हद्द; मर्यादा; चतुःसीमा. 'भूत-ग्रामांचे आघाट चिरिले चारी' —जा १३.४५. 'जेमि आघाटणे चिआ।' —शक १२८९ तीळ यादवांचा नागांव येथील शिलालेख (ग्रंथमाला पु ६) [सं. आघाट=हद्द; मर्यादा]

आघाटी—स्त्री. एक तुंबावय; किमरी; एकतारी. 'रंगवति अने तुंबे आघाटी। गाई स्वरांचा पडिमरी।' —शिख ६९७. [वै. आघाटि (क्रम. १०.१६९.२)]

आघाडा—डी, आघेडा—अघाडा—डी, अघेडा पडा.

आघात—उ. १ तडाखा; युद्ध; चपटा; धका; प्रहार; मार. 'माया कणा हे करिते बहुत। किती सोमू या जगाचे आघात।' —तुमा ११९. २ वधस्थान. ३ (यंत्र.) चलनयुक्त पदार्थ दुसऱ्या पदार्थास जो धका देतो तो. —येमु २११. [सं. आ+हृत्]

आघार—उ. कोणत्याहि होमांत मुख्य देवतेयेंगंधी याग होण्यापूर्वी अग्निस्थंडिलाच्या वायव्य कोपऱ्यापासून आग्नेय कोपऱ्यापर्यंत एक व नैऋत्य कोपऱ्यापासून ईशान्य कोपऱ्यापर्यंत एक अशा संतत धार धरून दोन तुपांच्या आहुति देतात तो. [सं.]

आघारी—स्त्री. शुद्ध लोक धाड्याच्या वेळी पितरांना उद्देशून अर्घीत तुपाची किंवा भाताची आहुती देतात ती; किंवा कावळ्यास काकवळी (भाताचा पिंड) देतात ती. [सं. आधार]

आधाळणें—कि. वख वंगरे खळबळणें, पिळणें, चुबकणें. [सं. आ+क्षाल्; आ+षळ (ध्व) किंवा का. अगळ; अगळ=हालविणें]
०पाघ(घा)ळणें—खळबळणें.

आधिचळा, आधिचळी, आधीदुघी, आधीमण्यार—आगिवळा, आगिवळी, आगीदुगी, आगीमण्यार पहा.

आधी-आधीमाशी—आगीमाशी पहा. म्ह० मेले मंडळ आधीस भीत नाहीं.

आघोट—आगोट, अगोट पहा.

आंघोळ-आंघुळ—अंघोळ-अंघुळ पहा.

आच्या—आम्या; हा व यापासून साधलेले शब्द आम्या खाली पहा. **०वाघळी**—वो. वाघली नांवाची समुद्रांतली माशांची एक जात.

आच्यें—न. १ (कों.) मयपाशाचें पोळें; आम्यें मोहोळ [अंग. २ आम्या; मयमाशा; आगीमाशी [सं. अति, म. आग]

आग्रव-आग्रो—आग्रह पहा. [सं. आग्रह अप.]

आग्रण—न. वास घेणें; हुंगणें. [सं.]

आग्रत—वि. वास घेतलेले; हुंगलेले. [सं.]

आंच—१ विस्तवाची झळ; धग; शेंक. २ विस्तवाची उष्णता (शिजविण्याकरितां, भाजण्याकरितां, ओषधें, धातु वंगरे वितळ विण्याकरितां). ' विस्तवाची आंच लाविली म्हणजे धातूंचा रस होतो. ' (कि० देणें). ३ (ल०) काळजी; चिंता; धागभूग, सावप-गिरी. (कि० लागणें). ' गंगाधराला संसाराची आंच लागली. ' ४ धक्का; धसका; भीतियुक्त मनाची स्थिति; भय; भीति. (कि० बसणें). ५ (ल.) बोट भाजणें; जडून जाणें; हात पोळणें; (एखाद्या धाडसांत किंवा उलाढालींत) तोटा घेणें. [सं. अचिस; हि. बं. आच; का. ह्नु] **०बसणें-लागणें-पोळणें**; बटका बसणें; डाग दिला जाणें. **—चीत असणें**—धाकांत—दराच्यांत अगणें.

आचकट—अचकट पहा.

आंचकणें—उकि. १ जोरानें ओढणें; हिसका देणें; हिसडणें, २ तोडणें; खुडणें; सोलणें. ३ लुबाडणें, हिसकणें. ४ (अ०लील) *उपटणें, *विचकणें. [सं. अंच=जाणें; वांकविणें]

आंचका—५. १ एकाएकीं चलयीनें ओढणें; ताण; खेंच; हिसका; एकदम दिलेला धक्का. (कि० देणें). २ भीतीचा धक्का; धसका. (कि० बसणें). ३ झटका; कंप. [सं. अंच; का. अंजिके=भय ?]

आचकूड, आसकूड—५. (व.) बैलगाडीचा आंच; आस. [सं. अक्ष; सं. आंस]

आचकूल—वि. (गो.) जायबंदी; लुका. अचकूल पहा.

आचकोन—५. (वास्तुशास्त्र) (अप.) आचकोन; दोन शेजारच्या कमानी एकाजागीं मिळतात त्या जागीं होणारा कोन; स्थिर वरील कोन [इ. आचकोन]

आचंगणें, आचांगणें—अचांगणें पहा.

आचंगुल—वि. कृपण; अचंगल पहा. ' हीन आणि कृत्रिमी । रोगी आणि कुकर्मी । आचंगुल आणि अधर्मी । वासना रमे । '—दा २. ३. १४. [अ+चंगल]

आंचणी—स्त्री. आंच २ व ३ अर्थे. [आंच.]

आंचणी—स्त्री. (कों.) ओटी; ज्या घरी लग्न वंगरे असेल त्या घरच्या बायकांची ओटी भरण्यासाठी हळद, ऊंकू, खण, नारळ, अक्षता इत्यादि साहित्य तबकांत भरून नेतात ती. [सं. अचन; किंवा अंच=पूजणें; प्रा. अचण]

आंचणी—स्त्री. रवीनें घुसळण्याची दोरी. [सं. अंच=वळविणें]

आंचणें—(गो.) जमीन तयार करणें; जमिनीचा पोकळपणा घालविणें. [गो. आंचप, सं. अंच जाणें; फिरविणें]

आचंद्राक—अ. सूर्य, चंद्र आकाशांत आहेत तोंपर्यंत; शाश्वत; चिरकाल; निरंतर; यावच्चंद्रविधाकरी. [सं. आ+चंद्र+अक]

आचपळ—अचपळ पहा.

आचंबणें—अकि. (क.) आश्चर्यचकित होणें; अचंबा वाटणें; नवल वाटणें. [अचंबा]

आचंबा—अचंबा पहा.

आचमन—न. १ धार्मिक कृत्याच्या आरंभी शरीरशुद्धयर्थ उजव्या (गोकर्णाकृति) तळहातावर पाणी घेऊन तें मंत्र म्हणून पिणें, असें तीन वेळ संज्ञासह पाणी पिऊन चौथ्या वेळीं दोन्ही हात पुणें. या सर्व विधीस आचमन म्हणतात. कर्माच्या शेवटी हि दोन वेळ आचमन करतात. त्याप्रमाणें भोजनानंतरहि आचमन करतात. ' आचमन करून सागर । उदरामार्जी जिरविला ॥ ' **०देणें**—आपोष्णी घालणें. ' कर वाहेना तुला आचमन शुद्धाला दया । '—विक १. २ (ल.) एकदम गट करणें; आचमनासारखें पिऊन टाकणें; मुखरोग नाहीसा करण्यासाठी बासळीच्या सालीच्या काढ्यात तुरटी, मध घालून त्याच्या गुळण्या करणें. [सं. आ+चम.] **०पळी**—स्त्री. संधेची पळी.

आचमनीय—वि. आचमन करण्यास योग्य (पाणी).

आचरट—अचरट पहा.

आचरण—न १ वतैशूक; वागणूक; विधि; एखादें कृत्य करणें—पार पाडणें, २ व्रत, नियम; चाल; आचार; रीत; रिवाज. **०करणें**—बरहुकूम चालणें; नियम पाळणें; आचरणें; अभ्यासणें. [सं. आ+चर]

आचरणीय—वि. १ आचरण करण्यास योग्य; पाळण्यास योग्य (उपास, व्रत, विधि इ०). २ अनुसरणीय; अनुसरण्यास योग्य; करण्यालायक.

आचरणें—उकि. १ आचरण करणें, ठेवणें; वागणें. ' बहिणी म्हणे ऐसे भक्त आचरित । तयासी भगवंत जवळीच । '—ब ५४०.

२ चालविणें; करणें; उरकणें; अभ्यासणें. 'ज्या अंगना कधि न आचरिल्या तपातें ॥' [सं. आ+चर्]

आचरय—न. (ख.) आश्रय. [सं. आश्रय अप.]

आचरित—वि. १ आचरलेलें; पाळिलेले (व्रत, काम); अभ्यासिलेले; अनुसरलेले—न. १ वतणूक; वागणूक; आचरण. २ (कायदा) कर्ज वसूल करण्याचा एक प्रकार—व्हणकोच्या दारांत उपाशी वगणें.

आंचवणें, आंचविणें—अंचवणें पहा. [सं. आचमन.]

आंचळ—ळी—अंचळ—ळी पहा.

आचांगळी—वि. वाईट, अमंद, निदात्मक. अचांगळी पहा. 'आचांगळी अधिक शब्द ॥ ऐकून उठिला वीर गद ॥'—एरुव ९.४. [अ+चांगल]

आचार—न. लोपचें; अचार पहा.

आचार—पु. १ धुनि—स्मृतींना अनुसरून वतन—वागणूक; विहित आचरण; शास्त्रशुद्ध वतन. म्ह० दोन प्रह्र आचार, नंतर अनाचार—बारा वाजेपर्यंत धर्माचरण करून नंतर विषयासक्त होणें किंवा दोन प्रह्रपर्यंत धर्म कर्म केले तर तो आचार व त्यानंतरचा अनाचार समजला जातो. २ (सामा.) वतन; वागणूक; राहाणी. सामाशब्द—शिष्टाचार; दुराचार, लोकाचार, कुलाचार; सदाचार, आचार—प्राप्त—युक्त—शील—प्रिय—वेत्ता; आचारानुमत—गुरुपद. [सं. आ+चर्] **० पद्धति**—व्ही. वागण्याची चालरीत; नेहमींच आचरण, वतनकम; राहाणी. **० वृत्त—वान—शुद्ध—संपन्न**—वि. १ कुळधर्म व कुळाचार व इतर रीतीमाती व कशीर व शुद्ध रीतीने आचरणारा; सद्गतीनी. २ योग्य; रीतीप्राणें. 'केवळ सगळीच्या मनुष्याबरोबर जरी देवदेव करणें झाले तरी खतपत्र करून करावें, कांकी कोणताहि व्यवहार आचारशुद्ध असावा.' **० प्रसिद्ध**—वि. लोक-कृत्योत्ती, शिष्टाचाराचा; शिरलेखदार्क. [सं.] **० अष्ट-वर्जित—हानि**—वि. विहित धर्मकृत्ये न करणारा, न आचरणारा; अनंगळ. वेशिस्त; धर्मलेड, अनाचारी. **० भ्रष्टी**—वि. आचारभ्रष्ट (अशुद्ध रूप). म्ह० आचारभ्रष्टी सदा कष्टी. **० व्राणं**—(गो.) अमंगळ; अमंद [सं. आचार + विहीन] **० विचार**—पु. शास्त्रविहित उमे कुळाचार, धर्माचार, विवि संप्रदायशुद्ध आयुष्य घालविण्याचे मार्ग, नियम, शिस्त, मर्यादा इ०; शास्त्रोक्त आचार विचार. 'शहरांत राहिले असतां तादृश आचारविचार रहात नाहीत.' **० शील**—वि. आचारमंगल, सदाचारी. **० शोधक**—वि. सदाचार व अनाचार यांचे परीक्षण करणारा, विवरण करणारा.

आचारणी—पु. (प्र.) आचार्य. १ गुरु; उपदेश; उपदेश करणारा. 'जैनी तैसी असो पुढिलोचें सोई ॥ धरिती हातीं पायीं आचारिणे ॥'—नुमा १९०३. रामाचारी, कृष्णाम्नाचारी वंगरे नांवें आचार्यी हे पुढ आचार्यचें अप. असतें. [सं. आचार्य.] २ स्वयंपाक करणारा; स्वयंपाकी; दुसऱ्याच्या घरी स्वयंपाक्याची गोकरी

करणारा (विशेषतः ब्राह्मण जातीचा). [सं. आचार्य] **० पाणक्या**—पु. १ स्वयंपाक करणारा व पाणी भरणारा. २ (ल.) जड बुद्धीचा; अशिक्षित; ठेंब्या माणूस.

आचार—पु. आचार; वागणूक. 'येह आचार जो पावा ॥ तो देखतां कीर वरचा ॥'—झा ३-२२०.

आचार्य—पु. १ उपनयन करणारा, वेदमंत्र शिकविणारा गुरु. २ उपाध्याय; धर्मकृत्ये चालविणारा; भटजी; पुरोहित. ३ धार्मिक पंथाचा संस्थापक, प्रवर्तक उ० मध्वाचार्य; रामानुजाचार्य. ४ अध्यात्मज्ञान करून देणारा 'जे जाणणें या आधेयांचां गावीं ॥ गुरुत्वाची आचार्यपदवी ॥ जें सकळ मुद्यांचा गोसावी ॥ पवित्रां रावो ॥'—झा ९.४७. ५ पंडित; निष्ठात या अर्थी नांवाच्या पुढें लावण्यांत येणारी पदवी; प्रोफेसर. जें—राधवाचार्य; व्यंकटाचार्य इ०

६ (ख्रिस्ती) मिनिस्टर याचा पर्याय; ख्रिस्ती लोकांचे धर्मविधि, संस्कार व उपासना चालविणारा दीक्षित; ख्रिस्ती धर्मापाध्याय; सेवक. 'कोणी कारण न दाखविल्यास आचार्यानें बध्वांच्या आसनां पुढें बोलून याप्रमाणें उपासना करावी'—उपासनापद्धति ३१. —ईवि १३८. —साम्रा. ६८. इ० ७ (उप.) आचारी; स्वयंपाकी. ८ आय शंकराचार्य; किंवा त्या पीठावरील अधिष्ठित व्यक्ति. 'आचार्येस्वामीची साजे उपमा ॥'—सप्त २.९९. **० वरण**—न. धार्मिक कृत्यामाटी आपल्या अंगत्वाचें यजमान एखाद्या उपाध्यायाची धार्मिक पद्धतीनें योजना करतो तें; पौरोहित्य. 'कडया वीधलें ब्रह्मासन ॥ दत्तात्रेया आचार्यवरण ॥'—कवा २.१६.६०. [सं. आचार्य + वृ] **० आचार्यापास्ती**—व्ही. गुह्येवा, आचार्याची पूजा. 'त आचार्यापास्ती ॥ प्रकटिजल तुजपती ॥'—झा १३.३७०.

आचावचा—अचावचा पहा. 'काम वाढ भय वामनेच्या द्वारे ॥ सांडवे तें धरि आचावचा ॥'—तुगा २८०३.

आचिकाची—व्ही. (गो.) कल्पना, अंदाज, अटकळ.

आंची—अंची पहा.

आचीर—न. (क. कुण.) आश्रय. [सं. आश्रय अप.]

आंचुक—चौक, आंचेवक—युक—(गो.) अंबवणें पहा.

आचुडमूळ—वि. आमुद्यप; संवध. 'मग देखों लागे सकळें ॥ गानुडमु, पीतवणें.'—एमा ५.१०४. [सं. आ+चूड+मूल] **आनुडिनि**—अनुडिनि पहा.

आचुळ—चळ, आंचुळ—पु. १ गुराचें थान; सड; आंचळ. २ (विणकाम) विपुल झालेल्या कापडाचे उरलेल शेवटें. धागे, ज्यास नवीन ताणा (विणावयाच्या सुत्राचे उमे धागे) जोडतात ते. या व शर अर्थी अचळ, अंचळ पहा [सं. अंचळ]

आचूक—अचूक पहा.

आचोज—न. नवल; आश्रय; अचोज पहा. 'नंद नंदन हा आचोज आंबुला वो'—निगा ६५. [सं. आ+म. चोज]

आचांद्रा, अचुंद्रा—वि. १ पिचक्या किंवा चिपड्या-डोळ्याचा; अशु दृष्टि असलेला; २ (ल) वावळ्या मुद्रिचा. [सं. आ+तंद्रा=चंद्रा]

आच्छले—वि. (गो.) एकटे; एकलें.

आच्छन्न, आच्छादित—वि. १ झांकलेले; वर पसरलेले; व्यापलेले. २ लपविलेले; गुप्त; गुपित. [सं. आ+छ्द]

आच्छरिय—न. (गो.) आश्रय; नवल. [सं. आश्रय अप.]

आच्छा—अच्छ पहा.

आच्छादक—वि. १ झांकणारा; पसरणारा; व्यापणारा. २ लपविणारा; गुप्त ठेवणारा. [सं.]

आच्छादण—उक्ति. १ झांकणे; पांघरूण घालणे (वस्त्र वगैरेनीं वस्तु इ०) २ छपविणे, लपविणे. [सं. आ+छ्द]

आच्छादन—न. १ झांकणे; पांघरूण घालणे; आच्छादणे; व्यापणे; लपविणे, छपविणे. [सं.] २ गुमावस्था, गुप्त स्थिति; गुप्त असणे. ३ (सामा.) झांकणे; पांघरूण; कपडे; वस्त्रावरण. ४ आच्छादनाचे साधन; जेणे- तरवागीचे स्थान; घराचे छप्पर; कीटकां वरील कोय. इ०

आच्छरित—न. (अंगदार) (नृत्य.) उजव्या हाताने नूपुरकरण करणे, त्रिक फिरविणे व मग वंशसितकरणांतीला हात करून त्रिक फिरविलेले नीट करणे, नंतर उजव्या पाय अलातक करून त्याच पायाने सूची करणे व शेवटी करिहस्त व कटिच्छिन्न करणे. [सं.]

आच्यांव—पु. (गो.) कांचेची बरणी. [पोर्तु. आचांव]

आच्यावाच्या—अचावचा पहा. 'आच्यावाच्या बोलवितो । ज्यामीं त्यामीं ॥' —दा १३.९.१६.

आज—अज पहा. हा शब्द व त्यापासून झालेल्या म्हणी-उ० आज नीसण इत्यादि, अर्जी शब्दांखाली पहा.

आज—किवि. वर्तमान, चालू दिवस-काल; या शब्दापुढे बहुधां दिवस शब्द येतो. जो-आजचा दिवस. [गं. अय; प्रा. अज्ज; सि. अजु; हि. गु. आज; वं. आइज; पं. अज्ज; गो. आज] **उद्यां**—किवि. पुढे दृक्करणे, लांबीवर टाकणे. (हि० करणे). 'त्याचे आज उद्या दोन वेंचं चालले.' **काल**—किवि. चालू काल; आतांशा; सांप्रत; या दिवसांत; सध्यां. ह्द्री. सांप्रतकाळी. 'दीन-गरीब याचा समाचार घेणारा आज काल होण आहे वावा ?' **तेंव-तां। आइत-यत, -पर्थत**—किवि. या दिवसापर्यंत; आज पावेतो. **दिन-पर्थत**—किवि. आज पावेतो **दिक्खी**—किवि. १ शुद्धता किंवा मागे या दिवशी. २ आज; आजच्या दिवशी. **उला**—किवि. (हा शब्दप्रयोग फक्त लिहिण्यांतच उपयोगांत येतो, बोलण्यांत नाही) आतांपर्थत. [अच+उल] **उला**—कि. हि. १ आज; आजच्यासाठी, करता. 'मला आजला खचांब्यास काही रुपये पाडिजेन.' २ आजच्या दिवशी; एव्हाना. 'मुंज झाल्यापासून जर अन्ययक केले असो तर आजला पंडित झालो असतो.' **वर**—

वरी-वेरी-वैरी—किवि. आजपर्यंत; हा काल पावेतो. **वर्दी-वर्षे-वर्षी**—किवि. ज्या काळास आज वर्ष झाले तो काळ दाखविणे या अर्थी; तो दिवस; 'आजवर्दी आम्ही पंदरीस गेलो होतो.' [आज+वर्ष] **म्ह०** १ आज माझा उद्यां तुझा=चालू घडीस काम करून घेणे, उद्यांवर न टाकणे. २ आज अमीर तर उद्यां फकीर.

आजगर—अजगर पहा.

आजगा-गो—(गो.) माता(साळी)ची एक जात.

आंजणी, आंजिणी, आंजणवाडी—स्त्री. (कों.) रांजण-वाडी; डोळ्याच्या पापणीस होणारा एक फोड-पुळी. [सं. अंज=काजळ घालणे; अंजनावती]

आंजन—पु. १ अंजन पहा. २ अंजनीपुत्र माहती. [सं.]

आजन्म—किवि. १ जन्मापासून; जन्मप्रभृति. या शब्दाच्या ऐवजीं **आजन्मपर्यंत, आजन्मापासून, आजन्मप्रभृति, आजन्मांत** इ० शब्द चुकीनें योजतात. [सं. आ+जन्म] २ (चुकीनें)मरणापर्यंत; जोपर्यंत जिवंत आहे तोपर्यंत. जसे-आजन्म-सेवक=लाइफमेबर. 'मी आजन्म ब्रह्मचारी राहणार !' —सु ५१.

मरण(णे)—किवि. जन्मापासून मरणापर्यंत.

आजन्मत—किवि. १ जन्मापासून. २ (चुकीनें) मरणापर्यंत; आमरण.

आजन्मांत—किवि. १ जन्मापासून आजपर्यंत; आजतागायत.

२ सर्व आयुष्यांत.

आजम—पु (व) सामर्थ्य; अजम पहा. 'तुमच्यांत तर आजम नाही.'

आजमा—पु. अजमोदा; ओवा; अजमोदा पहा.

आजमावणे—अजमावणे पहा.

आजमावा—अजमाव पहा. —नामन विगत ८.३१. (शर.)

आजमास—अजमास पहा.

आंजरली, आंजुली—आंजणी पहा.

आजराहे—अज्राहे पहा.

आंजली—अंजली पहा.

आजचळ—आजूळ पहा. 'राम म्हणे वत्से ! तूं आजचळा पावलीस न वनांत !' —मो उद्योग. १३.८; —मोवन ६.५३.

आजस्वारी—अ. (आज स्वारी असुक मुद्दामीं आहे वगैरे मायना). लष्करांतून; स्वामीपूत (हु० म. निघतो कीं=आज्ञापत्र निघते जें). जुन्या कागदपत्रांत हा शब्द आज्ञापत्राच्या आरंभी लिहितात. [फा. अज्=पासून+स्वारी]

आजा—अजा पहा. 'बघिले कैसें धनार्थ आज्याला.'

—मोभीष्म १.२८. **म्ह०** १ आज मेला नातू झाला=एकाच्या जागीं दुसरा आला. २ आज्यास नातू शिकवितो.

आजागुरु—अजागुरु पहा.

आजात-द—वि. स्वतंत्र; मुक्त. अजात पहा. 'यांच्या मुलां-माणसांचे चालून (त्यांस) आजात करावे.'—पेटि १.२२. [फा. आझाद = स्वतंत्र]

आजादी—स्त्री. स्वातंत्र्य. [फा. आझादी]

आजादेची—स्त्री. एक धुद देवता (शुद्धादिकांची). [अजा + देवी]

आजानुबाहु—वि. उभा राहिला असता ज्याचे हात गुडघ्या-पर्यंत पोचतात असा (मनुष्य). 'एके आजानुबाहो नृपनाथा !'—एसा ३.७६. [सं. आ+जानु+बाहु]

आजाबा—आजोबा पहा.

आंजाम—अंजाम पहा.

आजार—पु. १ रोग; दुखणे, व्याधि. २ (ल) उपद्रव; पीडा, जुलूम; त्रास. 'त्याणीं रयतेस काडीचा आजार थावया गरज नाही.'—रा ८ २८. [फा. आझार; तुल. सं. आ+ज्वर]

आजारणे—अकि. आजारी पडणे, नादुरुस्त होणे; तेंदुरुस्ती नसणे. 'जोड्यापरी तुज धड वनवावे, आजारगी तू नित !'—पड्याळ कविता (विवि. १९२२ डिसेंबर.)

आंजारणे—अंजरणे पहा.

आजारी—वि. दुखणाईत; रोगी; पीडित; वेमार; व्यथित. [फा. आझार; तुल. सं. आ+ज्वर]

आजास—(कॉ. कु.) आज पहा.

आजि—आज. 'आजि या म्हण रामयासी । आणि तूं आतां ।'—लक्ष्मीनारायणकल्याण नाटक (शंक १९०६). 'प्रसन्न नाहीं मन आजि तूजें ।'—सासू १.१०. **आज्याने**—किवि. आजपासून; यापुढे. 'काकुळती येती हरी । म्हणे आजिच्यानें मी न करी चोरी ।'—इ ९.७०. [सं. अय. म. आज]

आजि—पु. रण; समर; युद्ध. 'कथिले तेगिच तुजें विजये मज आजि आजि-दशाते ।'—मोक्षेण ११ २८. [वं. आजि= शयंत, युद्ध]

आजिजी—अजिजी पहा.

आजिमांय—स्त्री. (गो.) आजेसासू.

आजिमांव—पु. (गो.) आजे सासरा.

आजी—अजी पहा.

आजी—किवि. आज. 'आजी जरी ते असती । तरी मजला कदा न विशंभती ।'—दा ३.४.३६. [सं. अय]

आजीआजी करणे—अजीअजी करणे पहा.

आजीज—वि. दीन. अजीज पहा. 'मारातां मारतां मरावे परंतु केवळ आजीज होऊं नये.'—भाव ७. [फा. आजिज=दीन]

आजीबाई—स्त्री. अजी, अजीबाई पहा.

आंजीमांजी—पु. (कु.) लपंडाव खेळ.

आजीघ—किवि. जन्मभर; मरणापर्यंत; आयुष्यभर. उ० आजीघ सभागदन्त्यईकमेवर. (इं) [सं.]

आजीवक—पु. १ भिकारी; मिश्रुक. २ एक धर्मपंथ, अमृतत्व सुमारे ख्रिस्तपूर्व ६ वे शतक. [सं.]

आजीस—स्त्री. (कॉ.) आजी.

आजीसवय—किवि. या कारणास्तव—साठीं, अजीमवय पहा. [फा.]

आजु—किवि. (गो.) आज 'आजुच संपळे पूण;'

आजुनि—आजून—अजून पहा.

आजुरदा—**आजुरा**—**आजुदा**—वि. खिन्न, दुःखी, धर्मी. अजु रदा पहा. 'रामा नापास झाल्यामुळे आज तो फार आजुदा आहे.'

आजुद—न. (गो.) वस्ति, एनिमा; पिचकारी. आज्युत पहा.

आजूबाजू, **आजूबाजूस**—किवि. आसपास, भोंवताली, सर्भोवताली; जवळपास; शेजारी. 'थळ शेतांत नसला तर तेंथिच आजूबाजूस कोठे अमेल पहा.' [बापू द्वि.; फा. बाझू=हात द्वि.]

आजूळ—**आजोळ**—अजूळ पहा. **वंशा**—पु. मातामहाचा वंश.

आजेगुरु—अजागुरु पहा.

आजेचीर—**वाण**—अजेचीर पहा.

आजेसासरा—पु. सासण्याचा किंवा सासूचा बाप; बाय-कोचा किंवा नवऱ्याचा आज्ञा; आज्ञेसासूचा नवरा. [आज्ञा + सासरा]

आजेसासू—स्त्री. सासण्याची किंवा सासूची आई; बाय-कोची किंवा नवऱ्याची आजी, आज्ञेसासण्याची बायको. [आज्ञा + सासू]

आजांबा—पु. १ बापाचा किंवा आईचा बाप. २ वृद्ध मनुष्यास आदराची म्हणतात. [आज्ञा+बा]

आजोरा—पु. १ कटकट; त्रास (जास्त कामाचा बगरे). अजोरा पहा. २ विनाकारण लागणारा खर्च. [फा. आजुरा]

आजोवळ, **आजवोळ**—न. (गो.) आजोळ. 'त्ये कां आजवोळ आसातुं ?'

आजोळा—**ला**, **आजवळा**—**ला**—अजवळा पहा.

आज्माईश—पु. परीक्षा; प्रत्यय. अजमावणे पहा. 'एक वेळ आम्ही स्नेह म्हटला तेथे चाल कशी पडती याचा आज्माईश नवाब साहेब यांस अथाप नाही.'—रा १९.१०१. [फा. आज्माईश]

आज्य—न. १ शेळीचे तूप. २ (सामा) तूप (गाय, म्हैस इ० चे). 'आज्य मी समिधा । मंथु मी हवि ।'—झा ९.२६७.

—वि. शेळीसंबंधी. [सं. अजा]

आज्याबा—आजोबा 'मामाजीस म्हणसि, तें न म्हण आर्थ आज्याबा ।'—मोआदि ३२.७२. [आज्ञा+बा]

आज्यूत—न. (गो.) एनिमा; वस्ति. 'ताका दिसपट्टे आज्यूत धेवपाची संवय आसा.' आजूद पहा

आज्ञान—न. (मशीदीच्या मनोऱ्यावर उभे राहून केलेले) नमास पडण्यासाठी बोलवणे, हाकामारणे. [फा. आवाश्दिन्]

आझूइ-आझुणी, आझू-ई, आझुण-णु-न-नि.
आझोनि—क्रि. अजून; अद्यापि 'अगा! जी हवीकशी आझूइ फिती चाळविशी।'—शिशु. ७८. 'आझूई उजगारा किती। कराल तुम्हीं।'—शिशु १२२. 'आझोनि सांडोनि अहंकाराते।'—दाव. ३७६. [अजून]

आझोडणे—क्रि. चांगले शोडणे; टोकणे; मारणे. 'विकारो विचारते आझोडी।'—भाए १८२; १९५; ४३७. [सं. आ=आय-मंतात्+म. शोडणे]

आट—स्त्री. अट पहा. १ हट्ट; हेका. 'नाहीं चाखून कोणी पाहिले वृथा आट धरणे। इंदास पाहिल्यामुळे भोंद भरणे.' प्रला. १९२. २ (ना.) मिजास; अभिमान; पीळ; ताटा; दिमाख. ३ वेढा; वकसा; पीळ. 'भीतर भरला आटा। भादि शेखाचे या सेवदा'—ऋ. ९२. ४ अडचणीची जागा, आडवाट. 'माणे रोथिला देखोनी आट। मागेस्थाने मांडिला अन्धे।'—सुवन ७. ७७९. [का. अड; म. अट]

आट—पु. संताप; त्रास; अटअट पहा. [सं. आते; प्रा. अट]

आट—स्त्री. १ धारणे सऊ होण्यासाठी कण्या उकडून त्यांत पीठ घालून तयार करतात ती; शिजलेल्या तांदुळाच्या कण्या. २—पु. आटवलेला पदार्थ. 'बघाचा वडसा। रतन्याचा आट भवे जैसा।'—शिशु ५९५. ३ आटणी. ४ (ल.) नाश; शिवट. 'विकळ देखोनि दळभार। मागवरीं कला मार। आट भवित्रला थोर। हाहाकार उठिला।'—एकूव १०. ४२. [का अट्ट=शिजविणे; म. आटणे]

आटक—न. (कों.) कर्तव्यदासारखे एक फळ. हे फिकल्यावर आंत-बाहेर लालसर होते.

आटक—न. (गो.) नारळाचा वाळूक्रेला गोडा, पाणी आटलेला नारळ. [का. अट्टु=आटणे]

आटक—स्त्री. कैद; प्रतिबंध; अटक. पहा.

आटकमाटक—१ लहान मुलांचा एक खेल. या खेळातील गाणे—'आटकमाटक। खेे पाटक। खेे झाले गोड गोड। त्यावर बसला। रामजी पोर। रामजी पोराचे हातांत। तुळशी माळा एक एक हात फुल्ल्यो॥'—रांजणागांव म्हणून एक गांव आहे, त्याला लागून असलेल्या डोंगरावर डोंवर व मलीसाराखीं सोडाखीं झाडे व चलीसाराखीं व बासुळीचीं लहान झाडे दाट उमळलेली आहेत. तेथे उन्हाही पडते. पाऊसधो शोडाबहुत पडतो. तर मग पीक कां बरे आले नाही—विजययज्ञात (पितें. १९१६) कानडीत या खेळाला अंतकमेट म्हणतात. [का. अति=उंबराचे झाड; मति=एक झाड]

आटकळणे—अटकळणे, अडखळणे पहा.

आटका—पु. (क.) आट बियांचे फळ. [अटक]

आटका, आटका—अटका पहा.

आटकाटी—स्त्री. (गो.) आडकिता. 'आटकाटेन मात्सा बंडां कातरून दी'

आटकांड—न. (क.) ज्यांतील पाणी आटत आले आहे असे डबकें. [का. अट्टु=आटणे+म. कुंड]

आटकाळ—अटकाळ पहा.

आटकी—स्त्री. १ अटकी पहा. २ आठ माणसांचा समुदाय; वजन; आठ माणसांनी वाहून नेण्यासारखा पदार्थ. आठका—की पहा. [सं. अटक]

आटकूल, आटुक—न. १ (क.) आठ चिबोक्यांचा समुदाय. 'आटकूल कर,' 'आटुक साला.' २ अटकी पहा. [सं. अठ+कूल; अटक]

आटके—न. १ अन्डेर; अर्धा शेर; मापटे; पायलीचा अर्धा भाग. आटके पहा. [सं. अर्धेक] २ (बटुलाचा खेळ) अट पहा.

आटखोर, आटणी, आटण, आटताकाळ, आटदार, आटप-पणे, आटपता, आटपसार, आटपळ, आटपा-अटप—अ मध्ये पहा.

आटघन—वि. (व.) अडून बसणारा; लवकर न वळणारा. [का. अड्ड]

आटघाट—अडाघाट पहा.—स्त्री. १ त्रास देणे; छळणे; कुरा-भोट करणे. २ त्रस्तावस्था; धम; त्रास; छळ; खराबी, नाश. 'देगांत होईल खट आटघाट।'—दावि २११. [आटणे+घाटणे]

आटछाट—स्त्री. १ आम्रह; हट्ट; छादिषण. २ काजील टापटीप; वातवेत; व्यवस्थितपणा; कडक तनोतपणा; चोखेदळपणा.

(किं० करणे-घरणे-लावणे). ३ शेलक्या शेलक्या—निवडक वस्तू; मासलेवाईक (वाईट अथवा चांगले) पदार्थ. —टीचा—वि. १ मासलेवाईक, निवडक. २ बारीक पाहणारा; चोखेदळ; कडक वातवेताचा, गिस्तीचा; शिष्टाचाराकडे फार लक्ष देणारा. [आटणे+छाटणे]

आटण—न. प्रवास; पथेअट. अटण—न पहा. 'समय भरत-खंडीं आटणे केली।'—सप्त ३.५.

आटण—अटणी पहा. ० कळा—स्त्री. उतरती कळा.

आटणी—स्त्री. अटणी पहा. १ मूस. 'जन्म कर्माची आटणी।'—दा ३ १.२. २ नाश. 'हे महाभूतांची कुडी। आटणी देखा॥'

—ह्या ६.२९०. ३ धम; त्रास. 'नेणांत सोसिली तयाची आटणी।'—तुगा १५.३२. ४ आटविणे. 'त्याची जेव जेव आटणी कीजे।

तंव रसपाक ते शरैरादि निपत्रे।'—रंयो ८.२८. ० पडणे—क्षीण होणे; आले नाही—विजययज्ञात (पितें. १९१६) कानडीत या खेळाला अन्धे खची पडणे. 'एन्ही नरेदेहाही येवढें। धन आटणीये पडे।'—ह्या १८.६१६.

आटणें—१ अटणें पहा. 'तेशी सुबद आटली।'—झा ६. २२५. 'दुहोत अलते सदा तरि न लेशही आटली।'—केका ५८. २ आटोपणें; माणें हटावणें; पराभव करणें. 'शिक्षोत्साह वळाने कोणी कोणासि त्यांत आटेना'—मोकणें ४०.५५. कमी होणें; नाश पावणें. ३ मरणें; मारणें; नष्ट होणें. 'वेरी एकदांचि आटावे।'—रावि ३१.२०९. 'अपराहणीं बहु दारण रण झाला, फार आटलें कटक।'—मोकणें १९. ३. 'कित्येक म्ळेच होऊन गेले। कित्येक फरंगणांत आटले।'—दा १५.२.३. [का. अट्टियु]

आटतीपरी—स्त्री. ह्दशी वायणूक, वर्तणूक. 'चित्ति कठी होतसे भारी। आटती परी देखोनिया ॥' [अट=अटणें+स. प्रनि=परी]

आटप—(गो.) अटपणें पहा. 'आटापां येना'—आटपत नाहीं. शिवाय आटोप पहा.

आटप—उ. उरक; अटप, आटोप पहा (कामाचा) ० असणें—कामाची माहिती असणें; उरक असणें.

आटपणें—अटपणें पहा. 'धीर धरोनी आटप म्हणुनी बाणें मजसाठी।'—केक ४१.

आटपता, आटपसार—अ मध्ये पाहणें.

आटपाट—उ १ मुलींचा एक शिवाशिबीचा खेळ. या खेळांत एकीवर डाव असून निने इतर मुलींना शिवावयाचें असतें. या खेळांत डाव घेणारी मुली इतर मुलींना शिवावयाम लागली तर त्यांनीं (खेळांत) बसावयाचें (छपापाण्याप्रमाणें) नसतें; पाठशिवणीचा खेळ. (किं० घेणें; खेळणें).—स्त्री. १ (ल.) गळ घालणें; गळीं पडणें; आपद्, नेट धरणें. (किं० धरणें). २ ठासपणा; पक्षेपणा. [आट+पाट. प्रा. अट=फार]

आटपाटनगर—न. १ कोणतें तरी निनावी, रहदारीचें गांव. [मं. अट=आमने व पट=आमने=आलेले गांव (राजवाडे)]. २ आठ पेठा असलेले मोठे शहर. [सं. अट=आट+पट=पेट] ३ बाजाराचे आठ चौक असलेले शहर. [अट=बाजार+पट=चौक; पट] ४ आठ मोठे राजस्ते असलेले गांव. [अट+पय=पाट; कौकणांत गुहागर या गांवी एका स्त्र्याच्या दोन बाजूस सारखी वस्ती असून त्या वस्तीच्या दोन वेगवेगळ्या भागांस खालचा पाट व वरचा पाट अशीं नावे आहेत.] कहाण्यांतून नेहमीं हा शब्द आरंभीं येतो. उ० आटपाट नगर होतें, तिथें एक ... वगैरे. [तुल० गु. पाडा=भाग, वस्ती, पेठ. उ० नवापाडा]

आटपिरड—(ब) धुसफुस; वैमनस्य; रुसणें; फुगणें; रागावणें.

आटपीठ—अटापीठा पहा.

आटफाट—(गो.) आटपाट खेळ पहा.

आटबाज—अटबाज पहा.

आटरणें—अटणें पहा.

आटवणें-विणें—कि. १ (सोनारी वंदा) सोनं, हवें इ० धातूंचा रस करणें; अटण्यानी क्रिया करणें. २ द्व पदार्थ उष्णतेच्या साहाय्याने घट करणें, अटली असं करणें ३ (ल.) कमी करणें, ठार मारणें. 'द्रोणिपराभवकार्ळां म्यां कौरव सैन्य फार आटविले।'—मोकणें ४०.३४. [अटणें प्रयोजक]

आट(ठ)वळ-ली-लें—पुष्पीन. १ (कों.) तांदूळ किंवा तांदुळाच्या कण्या; यंत पाणी अधिक ठेवून त्यांचा पातळसर भात करतात तो; कण्हरी; पंज. 'श्री महालक्ष्मि देविमि प्रातर्कालि आटविल्यन्या उपहारामि दिधलें'—शक १३३५. चा बांदिवड्याचा शिलालेख [का. अट्टु=शिवविणें]

आटवा—पु. (ना.) दगदग; त्रास. [मं. आतें; प्रा. अट; म. अट]

आटवाळ—(क) तांदुळाची कण्हरी. आटवल पहा.

आटविणें—कि (ना) त्रासविणें; रडकुंडीस आणणें [आटवा]

आटवी—स्त्री. एक मादक वनस्पति; हीस पांऱ्ही फळें येतात.

आटा—उ १ (यंत्र) स्क्रूचा फेरा—दोरा—कंगोरा; पंच २ वाटोळे कडे-वेठे (तबला, पीप व जुन्या काळच्या तोंड्याच्या बंदुकीच्या नळीम वळकटी येण्यासाठी वसविलेले). ३ लहान मुलांचें खेळण्याचें लोखंडी कडे, जे मुलें रस्त्यानें पळवीत नेतात ते. ४ एखादा पदार्थ आवडून बांधण्यासाठी वावयाचा दोरीचा वेढा; विळखा; वळसा. (किं० भरणें; बसणें). (सामा.) पीळ. ५ (कों. राजा.) छत्री, इरलें यांचा सांगाडा. [सं. अट=प्रमणें, सं. अटन=चक्राकार शस्त्र]

आटा—उ. (हिं.) इहू ई. धान्याचें पीठ 'आमचाच आटा बंद जाला'—माव १३०.

आटा—उ. (कों.) गाडीच्या दोन धुन्या (दांड्या)मधील तिसरें लाकूड. [अट]

आटा—उ. (का.) खेळ; नाटक सन १८४१ च्या सुमारास प्रथम कानडी नाट्यमंडळ्या सांगली-मिरजेकडे आल्या, तेव्हां हा शब्द मराठींत शिरला. [का.]

आटाआट-टी—स्त्री. १ खटपट; भ्रम; दगदग; अटअट; अटाअट; अटाट-टी पहा. २ धुमाकूळ, घोटाळा; नाश; गडबड. 'यादवांचेआं कटकां भीतरी। पारकां आटाआटी केली थोरी।'—शिबु ९८८. —एसा ३.८२४.

आटाघाट, आटापीठा-टी-पिट, आटाळी—अमध्यें पहा.

आटाट-आटाटी—अटाट-अटाटी पहा. 'निवासास्थानाची आटाटी। सर्वथा पोटी न धरावी।'—एसा ५.४०. शिवाय १२. ५९१. 'जर मराठी भाषा होतां होतां इंग्रजीच बनली तर आपल्या लोकांचा तीर्त ग्रंथ लिहिल्याचा आटाट सवें केवळ व्यर्थ झालासें होईल!'—नि ६.

आटाट्ट—वि. (मालवी) अतिशय; फार. 'आटाट्ट जेवण झाले.' [हि. अटाट्ट]

आटाणू—पु. ढाल, तरवार बाळगणारा शिपाई. [सं. अट्टन=ढाल]

आटाप—पु. (गो.) व्याप; पमारा. 'ताणे लमावाँ आटाप व्हड्लो' धल्ला. ' [आटोप]

आटापाणी—१ पीठ व पाणी; दरोजची शिपासामघी. २ जीविताचें साधन; अन्नाची वेगमी. [हि आट+म. पाणी] **० वेद करणे**—तपावेदारापें कुळाच्या दारांत वसून कुळाचें जेवणखाण वेद करणे.

आटापिटा-टी. आटापेट—अटापीटा पहा. **० पाडणें**—मेठाकडीस आणणें. 'खन्यापुन्या पोटाच्या पोराच्या लमांत त्या विहिणीचा बया किती आटापिटा पाडील तें एक देव जाणें.' —फाटक (नाटयछटा) १.

आटाफंड—पु. (धान्याचा, पिठाचा) मुष्टिफंड (मूठमर धान्याची मागणी). 'पंजाबांत आर्थसमाजाचें मिशनरी आटाफंडि...गोळा करतात.' —टि ८.५११.

आटारा—पु. (गो.) अटापिटा; थम; आटा. अटारा पहा. **आटारोटा**—आटरेडा-रोटा पहा.

आटालें-ळें—न. (कों.) घुरांना पाणी पिण्याचें एक विशिष्ट आकाराचें लांकडी भांडें. [?]

आटास—अग्राहम पहा. 'हाक फुटली आटासे'—उपा १४१९ [सं. अडाहस]

आटाळ—पु. अडथळा. —हार. अडल पहा. [अट-ड]

आटाळ-ळा-ळी-ळें—पु. लीन. माळा; गच्ची. अटाळा-ळी-ळें पहा. 'मोडिल्या गोपुर आटाळी.' —मुवन ३.५.

आटिवेटी—झी. १ थम; कट. २ (ल.) वेरझारा. अटिवेटी पहा. 'तें अत्र आल्यागेल्यापाटीं सुर्यासि न पडे आटिवेटी' —एमा २८.३३७. [आटी द्वि.]

आटी—झी. १ थम; यत्न; खटपट. (किं० काढणें). 'तयातें ईशियबैलांनी पेटी। न म्हणे अवसीं पाहाटीं। विषयक्षेत्रीं आटी। काटी भली' —झा १३.२९. 'चितिले पावलीं जया कृष्णभेटी। एवीं ते आटी वायांवीण। —तुगा ९८. २ मिटी. अटी पहा. 'प्रियो तमाचिया कंठीं। प्रमदा घे आटी।' —झा १३.७८५. ३ (गो.) (गोण वगैरे एकावर एक ठेवून केलेली) उभी रांग; अटी. 'पांचव्या आठवेंतलें एक तांदळांचें साक (पोतें) ताका दी' [अटी] **० चें रेसीम**—न. (चांबारी धंदा) जोड्यास भरतात तें एक प्रकारचें रेसीम. अटी (रेसीमाची लड) पहा.

आटीक—झी. न. एक झाड व त्याचें फळ.

आटीचा, आटीबाज, आटीव, आटोका, आटोपणें, आटंपता, आटंपसार, आटोपी—हे शब्द अ मध्ये पहा.

आटीव—वि. पीळदार. अटीव पहा. 'जो आटीव जेटिया ऐसा' —मुसभा ६.१५३.

आटु-टु—पु. लय, आटणी; नास. 'तंव शब्दाचा दिवो मावळला। मग त्याहि वरी आटु भविंदल।' —झा ६. ३१८. 'आटु भवीनला यादका' —उपा १६८८. [आटणें]

आटु—पु. हट. अट पहा. 'आटु वेगु विंदाणु।' —झा १३. २७१. [का. अट]

आटु—वि. कटपूर्ण; वेदनायुक्त. 'आटु भवंडिला सिंहा रिसाचा। एक पाडू या फिलिस्तेवाचा।' —खिपु १ २८.४५. [प्रा. अट; सं. आतें; म. अट]

आटुळणें—१ (व.) आंकुचित होणें; आकुरणें. 'कापड आटुळलें. २ (व.) हटून बसणें; रुमणें 'आटुळतोस तर आटुळ' [अटणें]

आटु—वि. (व.) हट्टी; कुठणारा. आटु पहा.

आटु—वि. १ कोरडें. २ दुबोध. —दार

आट—पु. दारीराचा संकोच; आटुळणें. [अटणें]

आटेजणें—कि. आटणें; आळणें. अटणें पहा.

आटेविटे; आटेविडे—पु. अ. १ (गो.) आळेपिके; आळोखे पिळोखे. [का. अट्ट, म. अटी-ही] २ आढेवेडे. ३ (गो.) उबग.

आटोकाट—अटोकाट पहा. 'आटोकाट मिळाले आटोकाट स्वदृष्टिचा म्हणती।' —मोअनु ३.८३. त्याचें आटोकाट ज्ञान व अपूर्व रचनाचारुण्य हीं लक्षांत येऊन मन अगदीं थक होऊन जातें' —नि ५.७६. [सं. आनकट]

आटोप—पु. १ सामर्थ्य; आवेश. 'सूर्यउदयपर्यंत कोपें। प्राची जितिली आटोपें।' —मुआदि २१.१२. २ पसारा; व्याप. 'व्यापेंविण आटोप केला।' —दा १९. ८.१५. 'सुखद सुटीचा आटोप। वेरुंतल्या अध्यापोप॥' —टिक १६२. ३ 'संघटना; सुव्यवस्था; व्यवस्था. 'गेल बहुत आटोपाचे। कार्यकर्ते।' —दा ३.९.५१. ४ बंदोबस्त; नियंत्रण; निबंधन; संरक्षण. 'गुरें शेतांत येतात तार आपले शेताचा आटोप करा.' ५ अभिमान; गर्व; ताटा; डौल. 'आपलेनीच आटोपें। धनित्वाचेनि दपें।' —झा ९.७५. ६ जोर, अतिक्रम; प्रभाव; क्षोभ. 'ज्वराचेनि आटोपे। रोगी भल्लें जल्पे।' —झा १६.३६४. ७ आवर; उस्क; आवरझकि. 'एवढा कारभार रेपावयास त्याचे अर्मी आटोप नाहीं.' ८ शास्त्रीनता; ताबा. 'प्रकृतीचेनि आटोपें। वर्ततु असे॥' —झा ३.१८४. ९ संधान. —शर. १० अटप पहा. [सं. आटोप=व्याप, पसारा यावरून ताबा; म. अटपणें]

आटोपणें—कि. अटपणें पद्दा. १ ल्हान करणें. 'आटोपी मूर्तिप्रति (स्मृत:च्या) मारुति हा कविहि तद्विशाल कथा ।'—मोवन ५.७२. २ आवरणें; मागें घेणें; मुंडाळणें; संपविणें; नाहींस करणें. 'प्रभुवर तें विश्वरूप आटोपी'—मोउयोग १०.२०. ३ (पुढें गेल्ल्यास माग-च्यान) मागणें. 'आटोपिलाचि गेला होता जर भीमसेन दूरवर ।'—मोपेपिक २.३. ४ ताब्यांत घेणें; व्यापणें. 'जै देही आटोपे पित'—ज्ञा १४.१९६. ५ उरकणें; सांभाळणें. 'आटोपसील संसार ।'—दावि २२. ० शुद्ध—वि. नीटनेटका; नेमस्त; आटोपसर.

आटोळा—अटवळा, अटाला पद्दा.

आटोळा—पु. (नाविक) वल्लें अडकविण्यासाठी नावेवर असलेला खुंटा. हा पेरजेस पाडलेल्या भोंकांत बसविलेला असतो. [अट; का. अट]

आंठट—न. (गो.) बाग; बगीचा. [पोतुं. होंटा]

आंठटखुरी—वि. गामण (मेंढी वगैरे); आठ खुरी म्हणजे तिचे चार व कोंकराचे चार खुर धरून. [सं. अठ+खुर]

आठव्यापाटव्या—छो. एक महाराष्ट्रीय नेळ. एकानें दुसऱ्यास ट्याविज जागेंत-पाटीत-अडवावयाचें व दुसऱ्यानें त्याला हुलकावणी देऊन निसदून जावयाचें अशी खेळाची टोकळ रूपरेषा आहे. यांत खेळणाऱ्यांच्या दोन बाजू असून दर बाजूकडे सुमार आठ गडी असून त्यांत एक सूकरी व सात पाटी धरणारे गडी असतात. सुराचा उभा पडा असून पाटीच्या आडव्या पट्या असतात. [सं. अठ+पट्टिका; का. आठ=खेळ; पाट द्वि.]

आठ—वि. १ आठ ही संख्या. २ (ल.) अष्टसिद्धी. 'शिणल्या बहुत चौसष्टी । आठ जणी बहुत कष्टी ।'—ह ३.४. [सं. अष्ट; प्रा. अठ्—अठ; म्री. लं. अंकटो; म्रं. अस्तन्; फा. हस्त] ३० १ आठी जेवणें, मठी निद्रा=भिक्षा मागून (आठ जणांकडून) राहणें व कोठें तरी शोपणें. उडाण टप्पू भटक्या माणसाला लावतात. २ आठ हात लांकूड, नऊ हात डलपी=अतिशयोक्तीने सांगणें, बोळणें, ३ आठ परदेशी, नऊ चुली (चौकें) किंवा ४ आठ पेटेल, नऊ चौधरी किंवा ५ आठशे लष्कर, नऊशें न्हावी=ज्या कामास थोडी माणसं पुरतील तेथें विनाकारण जास्त माणसं लावणें. ० आणी—छो. अर्धा रुपयाचें नाणें; अथेली. [आठ+आणा]

आठऊ—पु. आठ; स्मरण; आठवण. 'देहेबुधिचा आठऊ नाटवाचा ।'—राम १६९. [आठवणें]

आठका—वि. आठ संख्या किंवा तिने युक्त; आठांनीं मिळून झालेला; आठांनीं बनलेला किंवा आठजण लागतील किंवा आठ जणांना योग्य असे; उ० आठ हुमालाचें ओशें; आठ मणांची खंडी 'सुरती खंडी आठकी.'—पु. (ना.) आठ मणांचे माप (खंडी) [सं. अष्टक]

शका. १. २९

आठकी—छो. १ आठका पद्दा. [अष्ट] २ आठवेलासागें एका बैलाच्या जकातीची जी सुट जकातदार देतो ती. ३ सामरगोव्यांच्या खेळांतील एक प्रकार आठ खडे एका वेळीं गोळा करून वर उडविलेला नववा खडा झेल्लेण. अठकी पद्दा

आठकें—न. १ अठकें पद्दा २ अच्छेराचें माप. [सं. अंधक]

आठकें—वि. (गो.) आठवें. 'हें वम आठकें आसा.' [अष्टक]

आंठखणें-आंठखणें—कि. (गो.) अटकून (मितीस वगैरे) बसणें; टेकून बसणें. 'मितिक आंठखॉन वसूं नाकां.' ओटंगणें पद्दा.

आंठयुळ—अंठयूळ पद्दा.

आठघात—पु. एक वाक्प्रचार. आठव्या महिन्यांत (गर्भाच्या) जन्मलेले मूल जगत नाहीं या अर्थानें; याच्याच पुढें सातारें म्हणतारें=सात महिन्यांचें मूल म्हणतारें होतें अमें म्हणतात.

आठणी—(गो.) अठणी पद्दा.

आठतीस—वि. (गो.) अडतीस. [सं. अष्टत्रिंशत; प्रा. अडतीस]

आठनहाण-न्हाण—न. लग्नानंतर आठव्या दिवशीं वधु-वरास स्नान घालण्याचा एक सोहळा. या प्रथम महिन्यांत या प्रमाणे चार स्नानें असतात. जसें=आठन्हाण; दसन्हाण; सोळन्हाण; मासन्हाण इ० किंवा आठवंधन; दसवंधन; सोळवंधन; मासवंधन इ० 'वरात आणि आठनहाणें। कनकवळें नाना भूपणें'—कथा ३. ७.१९२. कोल्हापुराकडे **आठगाण** असें (अप.) रूप आढळतें [सं. अठ+स्नान]

आठपाट—आठपाट पद्दा.

आठबैली—वि. आठ बैलांनीं ओढली जाणारी (मोट, नांगर इ०)

आठभाव—अठभाव पद्दा. 'आठभावांची परवडी । उमवुनि स्वांदाची गुडी ।'—एहस्व ५.७९.

आठमुठ्या—वि. अडमुठ्या; अडमुठ-ठ पद्दा.

आठयो—पु. (गो.) तांब्याचें जुजें नाणें.

आठरणें—अठरणें पद्दा.

आठरा—अठरा पद्दा. 'साही त्रिकुट आठरा रांडे तेहि वेडा-वलीं'—दावि १२३. ० **आणेअवर**—छो. मोठी कीर्ति. 'विलायतेंत आठरा आणे अबरू आमच्या प्रभूची असे'—होला १८५. ० **नारू-अलुतेदार**—पुणव. तेली, तांबोळी, साळी, सनगर, शिंपी, माळी, गोंधळी, डोरी, भाट, ठाकर, गोसावी, जंगम, मुलाणा, वाजंत्री, घडशी, कलावंत, तराळ किंवा कोरवू, भोई इ०—गांगा १४. अलुता—त्या पद्दा.

आंठल—छो. (कों.) कणसांतील वी; अठळी. [सं. अष्टि प्रा. अष्टि]

आठव—अठव पहा. (कि० करणें; देणें). 'अपराध नसे केला, स्मरण नसे काय? मन न आठव दे'—मोडयोग ९.४३. '०देणें—आठवण करून देणें; स्मरण करविणें. 'उद्धवा तूं जाय मथुरापुरा। आठव देई यादवेंद्रा।'—ह २१.१११.

आठवगाठ—झी. एखाद्या गोष्टीचा विसर न पडावा म्हणून धोतरास गांठ देतात ती. [आठव+गांठ]

आठवगात—झी. (गो.) फराळाची वेळ. (टिफिन टाईम) [आठ+वखत]

आठवगिरी, आठवडकरी, आठवडा—झ्या, आठवडे—पाईक, आठवा—च, आठली, आठांगळें, आठांगुळें—आठी—अ मध्यें पहा.

आठवडा—प. अठवडा पहा. तेथें दिलेल्या व्युत्पत्ती खेरीज पुढील विवेचन पहा. [१ नेमाडांत सात या संख्येला हाट म्हणतात. सात दिवसांची मजुरी देतात तिला हाटवटी म्हणतात. हाट = बाजार. बाजाराचे दिवशीं मागील सात दिवसांची मजुरी देतात. बहुधा या हाटवटी शब्दावरून हाटवडा=आठवडा असा शब्द निघाला असावा. २ (राजवाडे मत) हा शब्द अशिष्ट लोक अठावडा असा उच्चारतात व तोच उच्चार व्युत्पत्तिदृष्ट्या इष्ट आहे. अष्टवर्त (स्वार्थक)—अष्टावडअ=अठवडा=आठवडा. आठव्या दिवशीं ज्या काळमानांत त्या वाराची आठ्वि अथवा आवर्त होतो तो आठवडा; दुधाचा आठवडा=दुग्धस्य अष्ट दिवसावृत्ति. '—भाअ १८३२.]—**डो कौल**—प. (कों.) देवाजवळ आठ दिवस गुण मागण्याबद्दलचा प्रश्न; शकुन.

आठवण—झी. १ स्मरण; सय; याद; आठव; पुन्हां लक्षांत किंवा ध्यानांत आणणें; स्मृति. २ आठवणीकरितां ठेविलेली वस्तु; यादगिरी. [सं. आ+स्थापन; प्रा. आठ्ठाण]

आठवणीचा—वि. ज्याची स्मरणशक्ति चांगली आहे असा. **०धड—आठोकाट—बहादुर—खबरदार**—वि. चांगल्या आठवणीचा; स्मरणशक्ति उत्तम असणारा.

आठवणीक—झी. १ दूर असलेला किंवा यत झालेला जो आपला इष्टमित्र त्याची आपणास आठवण होण्यास कारण ती वस्त्र इ० वस्तु ती; आठवणीचा पदार्थ. २ त्या योगानें त्याचें जें स्मरण होतें ती. आठवण पहा.

आठवणें—उक्ति. आठवण करणें, होणें; स्मरणांत, लक्षांत, ध्यानांत, मनांत येणें. 'बाळपर्णीचा काळ सुखाचा आठवतो घडि घडी मला गे।।'—शारदा २२.

आठवणेंस—किवि. आठवणीत; जाणोपरी पहा.

आठवता—वि. आठवण करणारा. 'दास म्हणे ते दैवाचे। आठवत रघुरायाचे।'—दावि ५०३.

आठवर—वि. १ अठवर पहा. 'ज्यांचा विवाहयोग्यकालांत नुक्ताच प्रवेश झालेला आहे, त्यांना नव+वर=नोवरा=नवरी असें म्हणतात. विवाहयोग्यकाल सुरू होऊन अर्धवट गेला तरीहि ज्यांचा विवाह झाला नाही त्यांना अर्धवट म्हणजे आठसर किंवा आठवर म्हणतात.'—मसाप १.२.८. २ (कातकरी) कुमारी—मसाप १.१.२.

आठवल—न. (गो.) मेथी, तांदूळ वगैरे घालून केलेली खीर. (बारस्यास नामकरणविधीच्या प्रसंगी ही करण्याचा प्रघात आहे). 'तांगेर आज पाळण्यांत घालतात, आठवल बी खूब केलें.' आठवल पहा.

आठवळा—आठोळा पहा.

आठवा—प. १ अठवें पहा. २ (गो.) अर्धीपड (माप); आठवो: पायलीच्या आठव्या भागाएवढें माप. 'ती पायली आनी तों आठवों मात्सां ताका आठवा न्हरून दी.'

आठवा—वि. क्रमानें मोजिलें असतां सातक्यानंतर येणारा.

आठवी—झी. (व.) अष्टमी; विशेषतः आश्विन वद्य अष्टमीस म्हणतात; 'आठवीपासून दिवाळी आठ दिवस राहाते.' **०मासळी**—झी. (कों.) दुसऱ्या गांवाहून भरून आलेल्या सुक्या माशांच्या होड्यांवर ऐन जिनरी वसविलेली जकात.

आठवेठ—झी. आठ दिवसांतून एक दिवस खोत प्रत्येक कुळाकून फुकट चाकरी घेतो तो. [आठ+वेठ]

आंठळ—आंठोळ—ळी—अठोळी पहा.

आठांग—अष्टांग पहा. 'आठांगाचा हुडा झुंझते दिसे।'—भाए ४५८.

आठांगुळें—अठांगळें पहा. 'मग जीवांचेनि मेळें। निकरलें-पणाचें आठांगुळें केलें।'—शिख ९०.

आठांळो—वि. (गो.) आठव्या महिन्यांत प्रसूत होऊन झालेले (मूल). 'आठांळो चलो चढ करून वांचना म्हणतात.' **आठोळी बाळंत जावप**—आठव्या महिन्यांत बाळंत होणें.

आठाळें—अठोळी, अठोळी पहा. 'आठाळेया बरी उमे ठाकावें।'—उषा १११८.

आठिव—वि. (कों.) आठ थर असलेले (मधमासांचे पोळे); सात थर असणाऱ्या पोळ्यास सातोरें म्हणतात. [सं. अष्ट]

आठिळा—झी. (कों.) अठळी. अठोळी पहा. 'आठिळांची भाजी गोड लागते.' [सं. अष्टि]

आंठी—सर्वे अर्धी अठी पहा. —झी. १ अठळी; कोय. 'सकळ फळे फळल्या पाठीं। आम्रवृक्ष फळे शेंवटीं। रसस्वादाच्या खोटी। पोटीची आंठी अडलिया।'—एरुव १६.१४७. २ गांठ. 'गळ-वाच्या आंठीतून पू निघत आहे.' [सं. अष्ठिल]

आडी—क्रि. (खा.) येथें; या ठिकाणी. अडी पहा. 'मांगो दुला आडी कालडी उन्ता' = मांगो दुला काल येथें आला होता. [सं. अत्र]

आंटी—स्त्री. मिठी. अटी पहा. 'मग सुखेंसी घे आंटी। गडपणें।' —हा ५.१३२. [का. अड]

आटीवेडी—अटिवेडी पहा.

आडु—आडू पहा.

आडुरणें—आडुरणें—अडरणे पहा. —क्रि. १ (कों.) ओढून घेतलें जाणें; ताडणें (अंगाचें कातडें किंवा अवयव) २ बांधणें; आवळणें. ३ (विप्र.) संकोचणें; आक्रसणें; आंखडणें. [का. अट्टु=आडणें]

आडुवर—अठवर पहा. ०पण—न. निबरपणा. 'नुजवेचि कड्यें बोले। आंगां बाडवरपण आले।' —शिशु २०८.

आडुळणें—क्रि. बांधणें, आडुरणें २ पहा. 'तो ऊर्ध्वी आडुळेंजे कंडु।' —हा १५.८८.

आडुळी—अडोळी पहा. 'आडुळी ते टाकणें कीं वरील साली काढणें।' —शिवरामकृत गीतार्थटिका ५९.

आडें, आडांपहार, आडोफळी, आडू—अ मध्ये पहा.

आडेविटे—घु. (गो.) अडेवेटे. अडेवेड पहा.

आडो—स्त्री. (व.) अडमी तिथि. [आड]

आडो—स्त्री. आडवण; स्मृति. 'म्हणानि निदकें निंदाचि करावी। तया तोचि जीवीं आडो असे।' —ब ५३६ [आडव]

आडांक—नि. रोखडोक. 'उपहार केला आडोक बोलणें।' —दावि १०१. [टोक]

आडांडिया—वि. आडव्याचा. 'पर्वकालिं धर्म त्या न कवडी केलारे आडोडिया.' —देप ५८.

आडोपार—अडोपहार. अडोपहार पहा. 'ठाई ठाई नित लढाई होई आडोपार।' —ऐरोपो ३४१.

आडोळा—आडाळा पहा.

आडोळा—वि. (गो.) आडवा.

आडोळी—स्त्री. आडव्या महिन्यांत वाळंत होणारी स्त्री. आडाळा पहा.

आडोळी—स्त्री. कोय; अडली; बी अडोळी पहा. 'असारे साली आडोळी।' —हा १८ २०४. —एमा १५ २४. ०पांगळी—स्त्री. (व.) एक सेवक. यांत विशिष्ट आकाराचीं घरे पाहून त्यांत आंब्याची कोय ठेवून ती एका पायांनं लंगडत ठेंब मासून बाहेर काढणें; ठिकरी. 'आडोळीपांगळी रोज चाले त्यांत डाव माझ्यावर येई.'

आडो—आडव; आडवण पहा. 'जें आपणां आडो होये.' —हा १४.३१७.

आडावन्न, आडावीस, आडेंचाळीस, आड्याणव, आड्याहचर, आड्याशीं—अ मध्ये पहा

आड—७. वाडोळी, पायऱ्या नसलेली व लहान तोंडाची विहीर; कुवा; कूप 'असतां आयु, न हो कां क्षम पळ जलधीस आड वाराया।' —मोभीष्म. ७.४९. 'आडांत पडला मृगद. कीं सांपळयांत कोंडिला व्याघ्र। तैसा साचार गुंतलों मी।' [सं. अवट=खळगा; प्रा. अड=कूप; अड=आड] म्ह० १ आडांत नाही तर पोहऱ्यांत कोठून येणार! २ इकडे आड तिकडे विहीर=दोन मोठ्या अडचणींत, संकटांत सांपडणें. ३ आडांत घालून दोर कापणें=विश्वासापात करणें. 'सकळांसी आडामध्ये घालून। दोर कापून गेलासी।' —ह १७.१५१. ४ अध्यां आडांत सोडणें=संकटांत टाकून जाणें. ५ आडांतलां बडूक आणि समुद्राच्या गोष्टी सांगतो=अल्प ज्ञान असून मोठाच्या गोष्टी सांगणें.

आड—न. (नार.) घराचें आड. 'आड बसलें कीं नाही।' [का. अड] —स्त्री. १ (राजा.) दोन डोंगरांच्या मध्ये पाण्याजवळ असलेली वस्तीस योग्य अशी जागा; घळ; दरी; खोरें. [का. अड]. २ विरोध; अडथळा; अडकाव. —स्त्री. ३ हट; हका, आम्ह. या सर्वे अर्थी अड पहा. 'धरिली भाऊंनीं आड।' —ऐरोपो १२६.

आड—अ १ हा शब्द उपपदाप्रमाणे क्रित्येक शब्दांना जोडून येतो. याची संविस्तर माहिती अडमध्ये दिलेली आहे. या शब्दाचा अर्थ—(अ) एकीकडे; एका बाजूस; दूर; मार्गाच्या बाहेर; रीती-वेगळा; सांघीकींरीत. उ० आडमार्ग; आडबाजू. (आ) मधून; वरून; उलट; विरुद्ध, मार्गांत (प्रतिबंधरूपांनं); उ० आडदंड; या उपपदांतील आणि अड उपपदांतील अर्थभेद 'अड' शब्दा-मध्ये पहा. २ एखाद्या पदार्थाच्या मार्गे; पलीकडे; पाठीमागे; पुढें, मागे, न दिसले असा; एका बाजूला. 'जे नित्य मायापट आड लावी.' —साहस १.५. 'मेघ आड आला म्हणजे चंद्र दिसणार नाही.' ३ (दृष्टिविरोध करण्याकरितां, प्रवेशप्रतिबंधाकरितां, आश्रय देण्याकरितां, संरक्षण करण्याकरितां) मध्ये येणारा; मार्गांत असणारा, मध्येतरी; मार्गे. 'आतां आड उभा राहों नारायणा। दयासिधुपणा साच करी।' —तुगा १५६८. ४ एखाद्याच्या छात्राखाली, आपत्याखाली; उ० शेताआड चोरी (आपत्याला स्वतःचें शेत आहे तेव्हां दुसऱ्याचें चोरले असा आरोप येणार नाही). दादल्या आड शिंदळकी; यावरून आड करणें, आड दडणें=आश्रय घेणें. ५ द्विरूपीनं आलेल्या शब्दांत आड शब्द आल्यास त्याचा अर्थ प्रत्येक दुसरा; एक टाकून एक असा होतो. जसे—सालाआड साल; झाडाआड झाड; एकाआड एक. द्विरूपि नसतांहि आड या शब्दाचा असा उपयोग करतात. जसे—तासाआड बैल आणि दिसा आड बायको (मारावी म्हणजे ठीक). ६ (समासांत) विक्षिप्त कालाव्यतिरिक्त. जसे—आडवार; आडसाल;

आडदिवस=ठराविक दिवसांपेक्षा इतर दिवशी. समासांत आड याचा अर्थ केव्हा केव्हा अकस्मात् असा होतो. काही वाक्यचार-
०पडप-(गो.) वामकृशीकरितां आडवें होणे. [पडणे] **०यवप**-(गो.) विरोध करणे; आड येणे. [येणे] **०लावून घेणे**-ओवळ्या लुगण्यावर सोवळे नेमतांना बायका मध्ये एखादे वस्त्र लावून घेतात ते किंवा नाहण्याच्या वेळी लावून घेतात ती पडदणी; पडदा. 'नव्हे सपातळ आड लावणें।' -शा ६.११४. **०जाणे**-१ आडरस्त्यास, आडमार्गास लागणे; रस्ता चुकून भलतीकडे जाणे; २ जवळून जाणे. 'जया आड जातां पार्था। तपथर्या मनोरथा। पाखंडियाहि आस्था। समूल होय।' -शा ६.१६७. **०पडणे**-१ नमस्कार करणे; विनवणी करणे. -शर. २ अडविणें 'तिये कडोन येतसे वारा। देखोनि धावे सामोरा। आड पडे म्हणे घरा। बीजे कीजो।' -शा १३.२७५. २ मुरकुंडी वळणे. 'गोपाळ हांसां आड-पडत।' -दाव २१७. **०घालणे**-१ मध्ये आणणे; रक्षण करण्यासाठीं काही मध्यंतरी ठेवणे. 'तेव आड घातले आणीकी वीरी' -उषा ६१६. २ उडी घालणे. 'कोणी आड घाली काय अघावी।' -शा ८.२४०.

आंड-अंड पहा.

आडआरी-स्त्री. (चांभारी धंरा) कातड्यास भोंक पाडण्याचे मध्यम हत्यार. अरी पहा. [आड+आरी]

आडई-स्त्री. (कों.) विप्रांतीसाठीं आडवें होणे. (किं० घेणे). 'अंमळ आडई घेतली तों किंचित डोळा लागला.' [का. अड; म. आडवा]

आडऊ-पु. चाराचुरा; डबर; गाल. 'आडऊ निघाला जो अपाह। तो महाभारतपाकाह। भोंवता केला।' -शा १८.२६. [आड]

आडऊड-किवि. १ एखाद्या वस्तूच्या मागे (लपून, दडून); छत्राखाली. २ सांघीकीर्दीत; आडबाजूस; आसपास. 'रस्त्यांत काही आडऊड खांचखळगा नाही ना?' [आड द्वि.]

आडक-पु. त्रास; प्रतिबंध. 'अपमानाचिये आडके। देखोनि न फडके भयभीत।' -एसा ११.४६४. [अडकणे]

आडकंठ-अडकंठ पहा.

आडकडा-पु. १ कड्याचा मध्यभाग; अर्धा कडा; दुहेर कडा. 'तपोदुर्गाचा आडकडा।' -शा ६.४७६. २ (खि.) अडथळा. [आड=अर्धा+कडा]

आडकण-अडकण पहा.

आडकणी, आडकया, आडकर, आडकळणे, आडका, आडकाम, आडकित्ता-अ मध्ये पहा.

आडकाठी-स्त्री. १ अडथळा; अटक; प्रतिबंध; हरकत; प्रत्यवाय. (किं० घालणे). 'परीणामी त्वां लाविली आम्हा अड-

काठी। हें सांग काय म्हणुनीया नये सदनार्थी ॥' -होला १२३. २ दाब; बंधन; ताबा; वचक. (किं० करणे, घेणे).

आडकाष्टा-पु. १ कासोटा न सोडतां थोडा बाजूस खोंवून लवचीस बसणे. २ अडकाष्टा पहा. [का. अड+सं. कच्छ+पटिका; प्रा. कच्छुटिया]

आडकीसुडकी-स्त्री. (शब्दशः अर्थ अर्थ पटकर लावणारी) एखादी छुरा स्त्री. 'बसला झाडावर एक आडकीसुडकी। न धरी मायेची द्राही ॥' -होला ५३. [आडकें=अर्थ+सुडकें=वस्त्र]

आडकुचा-पु. (क.) आडोसा.

आडकुडता-चा-पु. हाताचा केलेला आडवा चुलका; कुडता. (पाणी ग्रिण्यासाठीं तोंडाजवळ आडवा हात धरतात तो). 'आड-कुडता करून पी; आडकुडत्यानें पी. [का. आड+कुडत=पिणे; म. कुडता=भोटे चुलवून केलेला तळ हाताचा खळगा]

आंडकुली, आंडकूल-अंमध्ये पहा.

आडकुशीचा-वि. (लु.) एका बाजूस असलेला; मुख्य विषयांत नसलेला; मुख्य विषयास सोडून. [आड+कूस]

आडकुशीस, आडकुशी-किवि. (लु.) सरळमार्गापासून दूर; आज्ञाबाजूस; एकीकडे; अडगळीच्या जागी.

आडकूट-ड-न. अडोशासाठीं घातलेली भित, पडदा, कुंपण. २ (प्र.) अडखळ; प्रतिबंध; अडथळा. (किं० करणे; लावणे; घालणे; लागणे, पडणे; येणे) [आड+कूट; सं. कुष्ठ]

आडकूल-अडकूल पहा.

आडकूस-स्त्री. आडबाजू. -वि., -किवि. आडकुशीचा, आडकुशीस पहा.

आडकोठा-किवि. (कान्य) कोपन्यांत; एकाबाजूस; एकीकडे. 'जैसा दृष्टिक अन्याय करुनि। बैसे लपोनि आडकोठा।' [आड+सं. कोष्ठ]

आडखण्या-खर्च-खळ-खळणे-खाणे-खाद-खुळणे-खुळ-खोल-गडां-गल्ली-गांव-गिन्हारैक-गिन्हारैकी-ग्राहकी-घोडा-अ मध्ये पहा.

आडखिला-पु. लमोरीची रचना; ज्यावर नेम धरावयाचा असे स्थळ; निहाण; लक्ष्य. 'आपणचि आडखिला कीजे। तो कौतुकें जैसा विघोनि पाडिजे।' -शा ११.४७८. [आड+सं. कीलक; प्रा. खिल=खिलविणे?]

आडखिली-स्त्री. १ दाराचा अडसर, कडी, खिटी. २ (ब.) अडथळा; हरकत. [आड+खिला-ली-टी]

आडखेडे-न. (गो.) अडवणीच्या वाटेवर असलेले खेडे. अडगांव पहा.

आंडगडी-अं मध्ये पहा,

आडगत-गात—वि. (गो.) आडगिन्हाईकी; आयता, तयाय मिळालेला—ली-ले; वापरलेला. (इं.) सेकंडहँड. 'हाचिंही आमीर आडगत घेतल्या.' [आड+सं. गम्-गत]

आडगळ—स्त्री. १ (कौ.) अडसर. [आड+गळणे] २ अडगळ पहा. ३ (कु.) वाडी; खेडेपाडे. **लीचा**—वि. गांवढळ; खेड-वळ; गव्हा; अप्रसिद्ध.

आडगा—अडगा पहा.

आडगांठ्या—वि. घुरशी. खुनशी; द्वेषी; तेड उत्पन्न करणारा. [आड+गांठ]

आडगाडी—स्त्री. छकड्याहून मोठी पण गाडीहून लहान अशी गाडी. [अर्थ+गाडी]

आडगात—न. १ शरीराचा घेर. २ पलंग, बाज वगैरेंचे आडवे लांडूड. [आड+गात]

आडगात-त्या—वि. वक्र; कुटिल; तन्हेवाईक; विलक्षण; शंकेखोर; विरोधी बोळणारा. 'आडगात ना उभगत वाटनें चाल्ला गीत गात.' [आड=आडवे+गाणे]

आंडगी—स्त्री. (क.) (व्यापार) गडा. 'काल इरकलहून चार आंडगी लुगडी आली.' 'आंडगीतील लुगडी हिरव्या रंगाची होती.' [का. अडिंगे=अळे, अंध बैलाचे ओझे]

आडगुड—स्त्री. (चं.) पडदणी. [आड+गुडाळणे]

आडगु-गू-ण—पु. १ (कौ. गो.) भुतांखेतांचा जोर; भुतां पड्डाळणे; कांहीं चिन्हांवरून दिसून येणारे भुतांखेतांचे दुखणे; बाहेरची बाधा. २ कुटुंबातील मृतांच्या अवकूपेमुळे होणारी बाधा. [आड+गुण]

आडगोखमा—अडगोखमा पहा.

आडघात—स्त्री. अवेळ; अकाळ; वेईगाम, गैरमोसम, अयोग्य संधि. [आड+घात]

आडचा—वि. छत्राखाली, आश्रयाखाली असणारा. [आड]

आडचावट—वि. कंटाळवाणे बडबडणारा; बडबड्या; बोळण्याने त्रासदायक वाटणारा; वाचाळ. [आड+वाचाट]

आडचोर—वि. सांदीकौपन्यात पडलेल्या, किरकोळ वस्तू चोरणारा; उचल्या; भुटा. [आड+चोर]

आडच, आडजुना, आडणा, आडणी, आडत, आडत्या, आडदांड, आडदाळ, आडघोतर, आडनळ, आडपंचा, आडपेट, आडवंक, आडबांक, आडनाड, आडनीड, आडनीड, आडनेड, आडपन्डळ, आडफळ—अ मध्ये पहा.

आडजात—स्त्री. मुख्य जातीखेरीज हलकी जात; तेली, तांबोळी, घरीर. -वि. खट्याळ; हिरवट; द्राक्ष; खोडकर; त्रासदायक (मूल). [आड+जात]

आडजाल—किवि. अकल्पित, भल्लें संकट. 'जेंम गगनीं आमाळ । ना तरी तर्णां मृगजळ । तेंम नाथिले आडजाल । तुज पडिले हें ।' -विपु ७.४५. [आड+जाल]

आडजीमपडजीम—स्त्री. (व.) जिमेचा एक भाग; (सामा.) पडजीम. म्हणजे आडजिमेने पाहिले, पडजिमेने वास घेतला=खाऊन मन तृप्त झाले नाही म्हणजे ही म्हणू येजितात.

आडझट—न. लहानसें संकट; अडचण; बारीकसारीक त्रान; उमेद खचविणारी गोष्ट. एखाद्या नीच मनुष्याने आणिलेले संकट. [आड+झट]

आडणी—(कु.) अडणी पहा.

आडणीसावकार—पु. किरकोळ, लहान सावकार. 'व्याजाच्या आशेने लहान रकमा कर्जाक देतात. जमीनी गहाण घेतल्या त्या गहाणदारांना किंवा इतरांना वटाईने, खंडाने लाबतात. त्रागा, सिव्याशाप देऊन कजे वसूल करण्याचा यत्न करतात. पण कुणवी शेतमाल त्यांच्या हातीं लागू देत नाहीत. कांहीं दिवस अंदरबद्ध सोसून वड्ड्यां मुद्दल रुपयांचे सहा ते बारा आण्यांवर आपले रोखे वाण्यांना वेचून करतात.' -मांगा १६१. [आडणी किंवा अडाणी+सावकार]

आडणूक—अडणूक पहा. 'परोपरीं सिकविणें । आडणुका सांगत जाणें ।' -दा १९.१०.१५.

आडणें—अडणे पहा.

आडताल—पु. कोणत्याहि तालाचे दीडपटीचे आवतैन. अडताल पहा.

आडतास—न. जमीन नांगरतांना नांगरास पुष्कळ वेळ असल्यामुळे शेताच्या बांधापर्यंत नांगर जाऊ शकत नाही अशी नांगरावयाची राहिलेली जमीन आडवी नांगरतात त्यास म्हणतात. [आड+तास]

आडताळा—अडताळा अर्थ २ पहा. 'परी हा सूक्ष्म आडताळा । वारी विवेकें वेगळा ।' -दा ८.१०.६९.

आडत्रास, आडदोरी, आडधरणी—अं मध्ये पहा.

आडथळा—अडथळा पहा.

आडदंड—पु. अडथळा. आडकाठी पहा. 'द्वारपाल आडदंड । घाले न शकती महाभये ।' -पांश ३.१५. [आड+दंड]

आडदंडगी—स्त्री. (वे.) (विणकाम) विणलेले कापड मापांत व ट्राविक उंचीवर येण्याकरितां टेवलेले आडवे लांडूड. याच्या पुढे आडसरावर कापड गुंडाळले जाते व विणकरी त्यावर रेलून विणतो. [का. अड=आडवे+दंडगी=काठी]

आडदरा—अडदरा पहा. 'येतां जातां नेणों काळाचा आडदरा ।' -निगा ६६.

आडदावा—पु. गुप्त द्वेष; हेवा; खूनस. [आड+दावा]

आडदिवस-दिस—पु. १ ज्या दिवशी कांहीं नेमधर्म किंवा आचारसंस्कार नाही असा रिकामा दिवस. २ एक सोडून एक दिवस; दिवसाआड दिवस; अथवा मधला दिवस. ३ बिन हंगामी; अयोग्य दिवस. [आड+दिवस]

आडनर—पु. (नळीस बंगरे) आंतील बाजूस आटे पाडणारे यंत्र. [आड+नर]

आडनळी—अडनळी पहा.

आडनांव—अडनांव पहा. —न. टोपण किंवा औपरोधिक नांव. 'आडनामी वर्मी बोलावितु। गोपाळ हांसां आड पडतु। तेवींची अमृतां ण्ही नीववीतु। सवेगडेया ते।' —दाव २.१७.

आडनांव—न. १ अडनांव पहा. २ समाजांत एकाच नांवाच्या अनेक व्यक्ती रांपडतात. त्या अर्थी व्यक्तीचा निर्देश अधिक निश्चितपणे करता यावा म्हणून त्याच्या घुनीवरून, गांवाच्या अगर देशाच्या नांवावरून जें त्याला विशिष्ट नांव लाविलेले असते तें; कुलनाम; उपनांव. 'अस्तमानाचे जयासी। आडनांव नाही।' —हा ८.१०. २ (ल.) व्यर्थ नांव; खोटे नांव. 'जीम जे आरोग्य जाये। मग रसना हे होये। आडनांव कीं ॥' —अमृ ६.६२. 'तेसं क्षीसेजें जें खुल। आडनांव मात्र देख।' —सुरेंद्र २८.

आडनीत—स्त्री. १ (गो.) अन्याय्य निवाडा. २ अन्याय्य कृत्य. 'तागली ही आडनीत हें कोणीय सांगत.' [का. अड=आडवी, वांकडी+नस. नीति]

आडपडदा—पु. १ मध्ये सोडलेला-लाबलेला-टोंगलेला पडदा (पलीकडचे दिसून लपे म्हणून). २ (ल.) आच्छादन; गुप्तपणा; झांकण. 'येथे आडपडदा तरी आहे कां?' ३ मर्यादा; दाब; विनय; लज्जा. 'बडिलां देखत तपकीर ओढणे झाले तर एकीकडे तोंड करून ओढावी, इतका तरी आडपडदा असावा.' [आड+पडदा]

आडपधर-पट्टा—पु. १ पडदा (डोक्यावरील, घागावरील). २ आडपडदा; गुप्तपणा; झांकण; संकोच; विनय; लज्जा. [आड+पदर]

आडपाग—न. मासे धरण्याचे मोठे जाळे (हे बारा हात व्यासाचे असतें). [आड+पाग]

आडपाट—स्त्री. पडशी (गोणी) च्या दोन्ही तोंडाच्यामधील भाग—तरट. [आड+नस. पट; म. पाट]

आडफट—स्त्री. १ चौर; भेग (तफ्फोशी, दार बंगरेतील). २ एकीकडचा काना तोपरा; एकीकडची जागा; एकांत स्थळ. [आड+फट]

आडफागुर—पु. (गो.) एकाच्या खाली एक असे डाहळीला मोड घेणे, फुटणे; आडवे अंकूर फुटणे. [आड+फागुर=अंकुर, फांदी]

आडफांटा—पु. १ छुशक अडथळा; आक्षेप; हस्त; तकार; हुजत. अडफांटा पहा. २ अवचित अडथळा; विघ्न; संकट. ३ (कों.) भुतांखेतांची बाधा; भुतांनी पड्डाडणे. ४ भरणे—आडमार्गाने जाणे; बहकणे. 'अंदाकार मद्य पिऊनी। भ्रमती मायाचोरविपिनी। आपली शुद्धि विसरोनि। आडफांटा भरले हो।' —ह ७.२२८. [आड+फांटा] ५ ठ्या—वि. १ आडफांटा, अडचणी, अडथळा घालणारा; तकार करणारा; तकारी. २ लहरी; चिडखोर; तिरसट; छंदिष्ट.

आडवंदर, आडवाण्या, आडबायको, आडमाप, आडमूठ, आडमुठा, आडमुठ्या, आडम्हातारा—अ मध्ये पहा.

आडंबर—पुन. (ध्रीमंती, विद्वत्ता, पवित्रता इ. कांचा) डोल; दिमाख; पोळक बडेजाव; रिकामी ऐट. अवडंबर पहा. 'जेसे आडंबर स्वप्न भेदाचे। नाथिलेचि।' —विउ ८.४५. (किं घालणे; मांडणे). [सं. आड+बर]

आडंबा—पु. (कों.) दारास, खिडकीस लावण्याचा आडसर [का. अड्ड]

आडबाजू—स्त्री. मुख्य मार्गाहून एकीकडचा प्रदेश. [आड+बाजू] —क्रि. एका बाजूस; आड बाजूस; कोनाकोपण्यांत; नेहमीच्या जागेच्या पलीकडे. ०चा—वि. एकीकडचा; एकेबाजूचा.

आडबार—न. (गो.) मंडपाच्या उभ्या मेढीवर जे बांबू अगर पोफळीचे सोट आडवे घालतात त्यांपैकी प्रत्येक.

आडविदी—स्त्री. आड गल्ली; आड रस्ता; लहान मार्ग. 'जेथ जैन मार्गांचिंआं आडविदी।' —शिख ९७. [का. अड+विदी=गल्ली]

आंडबुली—अंडबुली पहा.

आडबोली—स्त्री. (कों. गो.) १ वांकडें बोलणे. २ संदिग्ध, अस्पष्ट, न समजण्यासारखे बोलणे. [आड+बोली]

आडभंगड—वि. (व.) मूख; अडाणी. अडबंक पहा. 'रामा फार आडभंगड माणूस आहे.'

आडभर-भारी—स्त्री. १ अडचण; संकट. २ अडवेपणा.

आडमरींभरणे—१ (गर्भांत) आडवे होणे, येणे. २ वांकडे जाणे. 'चित्त बहु निवृजले। तेणे आडमरीं भरले।' —दा ३.१.४०. [आड+भरणे]

आडभित—स्त्री. पडरी; दोन भाग करण्यासाठी मध्ये घातलेली भित. अडभित पहा. म्ह० आडभितची पडभित, पड भित्तीचा पोपडा=दूरचे नाते दाखविणे या अर्थी.

आडमळणी—अडमळणी पहा.

आडमार्ग—आडमानाय—पु. (राजा.) पोरगा; मुलगा; आडबाण्या. [आड+माणूस? सं. मान=माप]

आडमार्ग—पु. आडवाट; आड वळणाचा, एका बाजूचा, दूरचा रस्ता. 'परमाथे पंथ कर्मितां सांग। पाऊल पडले आडमार्गे। [आड+मार्ग]

आडमिळकत—अडमिळकत पद्दा.

आडमुद्दा—पु. सबब; तक्रार; अडवळा; भलता विषय. गाड+मुद्दा]

आडमळाळें—पुन. (गो. कों.) अकस्मात उत्पन्न झालेली इच्छा; आडकाटी; प्रतिबंध; विघ्न; व्यत्यय; अपसकून. 'तें काम किं हाव गॅल्लें, इत्ल्यांत मदींच हें आडमळें आयलें' [आड+ळणें=मळ]

आडमोड—स्त्री. मोडतोड; कापाकाप; नाश. 'तळीं रिचतां बोथें । पाताळादि विवरे वेंगें । नाशुनिया पन्नगें । अंगभंगें । डमोडी करी ।'—एमा ७.५२४. 'कवाडें करोनि आडमोडी । झाला आंत ।'—कथा ४.३.१८. (तुल.) अडमड पद्दा. [आड+ड]

आडमोरा-मोहरा—वि. १ एका बाजूस; समोर नाही असा; २ रस्त्यावर नाही असा. 'जाय पाहतां आडमोहरा । संत मुषयें वित्ती ।'—मुबिराट ७ १०३. [आड+मोरा-मोहरा=मुख] किंवि. व्यें; आड मार्गांत; प्रतिबंध रूपांत. (किं० येणें; असणें; होणें, इणें; घालणें; ठेवणें इ०) ; —**र्री**—क्रि. १ आडून; दडून; आटोनि. २ कोनाकोपन्यांत; सांथीकोरींत, बाजूला; एकीकडे.

आडय—स्त्री. एक पत्नी. [सं. आडि]

आडय, आडव—स्त्री. (कों.) आडवें होणें; कुशीवर निजणें, इणें, ठेकणें. (किं० घेणें.) [आडवा]

आडरसांव—न. (गो. कु.) अन्यायानें बोलणें. 'तागेले हें लीं आडरसांव !' [आड+पोतु. रसांव=न्यायीपणा]

आडरात—स्त्री. अर्धी रात्र; मध्यरात्रीनंतरची रात्र; भलतीच रात्रीची वेळ. [अर्ध+रात्र]

आडरान—न. अण्य; आडवाट. 'ना तरी सेऊनि थोर आडरान ।'—दावि ३९. अडरान पद्दा. **अंधेणें**—वांकडें बोलणें. मुद्दाला रोडून बोलणें; भलतेंच समजणें. 'ऐसा श्रोतयांचा अनुमान । श्रोती भेल्लें आडरान ।'—दा ९.३.७. या शब्दाचा उपयोग पुढील केषांपदांशीं करतात. जसें—आडरानांत भरणें, जाणें, शिरणें, फिरणें, म्हणणें, गुंतणें, भटकत फिरणें. —**नांत शिरणें**—जाणून बुजून भ्रमान दाखविणें; वेड पांघरणें. 'तर ते त्याचा अर्थवाद करून आडरानांत फिरतील काय ?'—टि ४.४.६३.

आडरानी—वि. गांवढळ; खेडबळ; शहरांतील नव्हे असा धंदा, रीत, माणूस, पदार्थ, व्यापार).

आडल—पु. आडहत्तारी. आडाज पद्दा. 'स्वारमाणूस आड-अचे.'—थोमारा. १. ३२२. [अडला=ऊ पद्दा]

आडला—पु. विळी; विळा. अडला पद्दा.

आडलां—अ. (गो.) दांड टाकण्यापूर्वी टाकतो या अर्थी तावधगिरीचा इशारा.

आडलागांजला-पिडला-भिडला—वि. अडचणीत अस-लेला, आलेला, सांपडलेला. [अडणें+मांजणें]

आडव—न. १ (क.) वेग किंवा दोन हातांची कवळी. २ (ल.) एका कवळींत मावणारी भात्याणाची पेंढी.

आडव—न. १ अण्य; रान; जंगल. 'जी जीवित्याच्या आडवी.'—ह्या १६.३४. —एमा १३.१३४. २ अडवणींचे ठिकाण. 'ते चोरांसी आडव होये ।'—ह्या १८.७२४. [सं. अटवी]

आडवकी-गी—अडवकी-गी पद्दा. 'सेकरपाचीही आड-वंगी । न करणें जे ॥'—ह्या १६.२०३.

आडवट—अडवट पद्दा.

आडवण, आडवाण—न. १ (कों.) डोंगरचा मध्यभाग; शिखर आणि पायथा यांमधील भाग [सं. अर्धवट] २ डोंगरावरील उताराची जागा; उतरण; उतरणीवरील जंगल. ३ अडवण पद्दा.

आडवत—न. (कों.) काकडीचा कीस तांदुळाच्या पिठांत शिजवून केलेले एक पकाव.

आडवणें—पु. आडजात [सं. अर्ध+वर्ण] —**वा**—वि १ आड जातीचा; संकरजातीचा (मनुष्य). २ भुताखेताच्या बाधेपासून झालेला (रोग, व्यथा). [आड+वण]

आडवळ—स्त्री. (गो.) हिंदी पोषाखातील (मजूर वर्गातील) किरस्तांव. —स्त्री.न. वणूला लढाव्या वेळीं हळदीचा रंग दिलेलीं वळें नेसविल्यानंतर त्यावर त्याच रंगाचे एक वळ गुंडाळून धातात धरावयास लावतात ते. [आड+सं. वळन=वेधन]

आडवली—स्त्री. (गो.) विळी. अडला=ऊ पद्दा.

आडवस्ती—स्त्री. १ एकाबाजूस, आड वळणास, किंवा खोल-गट जागेंत वसलेले गांव. २ वरील प्रकारच्या जागीं केलेली वस्ती, वसाहत, रहिवास. [आड+वस्ति]

आडवख—न. मुख्य वक्राशिवाय मध्ये पुरुष पंचा किंवा स्त्रिया पडवणी वगैरे नेसतात तें; सोंवळें नेसताना मध्ये दुसरें वख नेसतात तें. [सं. अर्ध+वख; अंतः+वख]

आडवळण—अडवळण पद्दा.

आडवा-आडवातिडवा, आडवेंउमें, आडसणें, आड-सांगड-डी, आडहतेर-री-हत्थार-री—अ मध्ये पद्दा.

आडवांग—न. एक बाजू. 'आपुल्या उसीसा कां आडवांगीं ठेउन आपण पाहत्याकडे खालि नीजति ।'—सूद्रपाठ (महानु-भाव) [आडवें+अंग]

आडवाट—स्त्री. १ एका बाजूचा, आड वळणाचा रस्ता; आडमार्ग. २ मोठ्या रस्त्याच्या बाजूची वाट; रस्त्याची कड. [का. अड+म. वाट; सं. अंतर्वाट (राजवाडे)] —**टया**—वि. शल्या मागांन जाणारा; सरळ न बागणारा; एककडी; करनकन्या.

आडवार्दंड—पु. (व्यायाम) दोन खांब जमीनीत गुरून त्यांच्या शेवटास दोन भोंके पाडून त्यांत आडवी गुळगुळीत पहार बसविलेली असते. ही पहार अधिक खाली घेणे झाल्यास दोन्ही खांबांस समोरासमोर आणखी भोंके असतात. या पहारेस दोन्ही हातांनी धरून किंवा पाय अडकवून वेगवेगळ्या प्रकारच्या उड्या घेतात. या उड्यांचे अनेक प्रकार आहेत. (इं.) हॉरिझॉटल किंवा सिंगल बार.

आडवार—पु. १ कोणत्याहि विशिष्ट दिवसाशिवाय किंवा नेमलेल्या दिवसाशिवाय इतर दिवस; अधलामधला दिवस. २ भक्ता, अयोग्य दिवस. [आड+वार]

आडवारणे, आडवरणे—अकि. (प्रां.) रेलणे; (निजण्यासाठी) आडवे होणे. [आडवा+आरणे=लोकणे; अहारणे]

आडवारा—पु. अडथळा; प्रतिबंध. 'करितसे आडवारा। विश्वाभासु जो'—हा १५.४६. —एमा ११.११७१. 'जैसे सिंहा चिया आहारा। जंकु करिती आडवारा।'—कथा ४.११.१२८. [आड+वारणे]

आडवाव—पु. आड रस्ता; अडथळा; मधला रस्ता. 'न फेडतां आडवावो।'—अमृ ७.२६५. [आड+वाव=वाट]

आडवी—स्त्री. अडवी पहा. **आडवी**—स्त्री. अडथळा; प्रतिबंध. 'कामप्राप्ति आडवी काडी। होतां कोधाची पडे उडी।'—एमा २३.२५२.

आडवीण—अडवण पहा.

आडवे—अडवे पहा.

आडवे—न. अण्य. 'अविद्येचे आडवे। मुंजोत जीवपणाचे भवे।'—अमृ २.२. [सं. अटवी]

आडवे—अडवा-वे पहा.

आडवेळ—अडवेळ पहा.

आडवोल—न. (गो.) ओले वस्त्र. [आड+ओले (वस्त्र)]

आडसणे—अडसणे पहा.

आडसंधि-सांध—अडसंधि पहा.

आडसर—पु. १ दार किंवा खिडकी बंद करण्याकरिता लंकडी किंवा लोखंडी दांडी, गज, खील, अडणा, अडू; लंकडी अडसर. हा कोठे कोठे दाराच्या पाठीमागच्या भिंतीत भोंक ठेवून त्यांत बसविलेला असतो व दार बंद करतांना तो दोन फळ्यांच्या आड लावतात. [आड=आडवे+सरणे]

आडसर—नपु. (कों.) ज्यांत पाणी अधिक असून खोबरे थोडे झाले आहे असा कोंबळा नारळ; झाडले. [सं. अर्धे+सहस्र] २ डोंगराभोवती असणारी वाट; ज्याचा झालचा भोंबतालचा भाग तुटल्यासारखा दिसतो असा डोंगराचा भाग; डोंगराच्या माथ्यावस्ती धार; डोंगराची बगल. 'आडसरामाजी राहिले।'—दाचि २५०. ३ गांवच्या

शिबेचा दगड. ४ (विणकाम) उभा ताणा सारखा पसरलेला रहावा म्हणून वहीच्यापुढे ताण्याच्याखाली आडवी काठी लावतात ती. ५ दांडगट, घाटिगण, आगडबंब मनुष्य. [आड+सं. सु=सरणे]—किवि. वट; आवळ; ताड. **आडसरासारखा पडणे-निजणे-पसरणे**—अव्यवस्थितपणाने रस्त्यांत वगैरे पडणे, निजणे, लोळणे.

आडसाठी—स्त्री. (गो.) पूर्ण नव्हे व अपूर्ण नव्हे अशी मधली स्थिति. [अर्धे=आड+सं. स्थिति]

आडसाठो—वि. १ (गो.) मध्यम स्थितीतील; पूर्ण किंवा अपूर्ण नाही असा; अर्धवट.

आडसाठो—पु. (गो.) आडसठा. अडसठा पहा.

आडसाठा—पु तात्पुरती एका वाजूस करून ठेवलेली, नेहमी न लागणाऱ्या वस्तूंची रास, संग्रह. प्रायः सप्तमी विभर्जात प्रयोग. जसे—आडसाठ्यांत. यावरून भलत्या ठिकाणी ठेवलेले, टाकलेले. [आड+साठा]

आडसार—पु. (हेट) पूर्ण न झालेला नारळ. आडसर पहा. 'आडसार खाऊ गोड लागता.' [सं. अर्धे+सहस्र]

आडसाल—न. १ एक वर्षे टाकून एक वर्षे; वर्षांआड वर्षे. २ (शेती) विवडाचे साल. जसे—ज्या जमिनीत एक वर्षी जोंधळ्याचे पीक केले तीत पुढील वर्षी बाजरी इ. दुसरी पिंके करणे. —त्या उंस—पु. अठरा महिन्यांनी होणारा म्हणजे एक वर्षांआड येणारा उंस.

आडसांग, आडांख, आडांखताळा, आडांखा, आडाणचोट - पट्टी - वस्ती - आडाणा-णी - आडाणी-जात-आडाणी कबाडी, आडात, आडातुडी, आडाथ, आडाव, आडावा, आडून—अ मध्ये पहा.

आडळ—न. (कों.) गोरवी कटवी या नांवाचे झाड.

आडळ—आडळ, आडळ पहा.

आडळ—पु. स्पर्श. 'कामकोधादि त्यांना नाही आडळ.'—रंयो १.५२५.

आडळ—पु. १ विकल्प. 'कवणे विसी आडळ। ने चे चित।'—हा १३.३५८. २ अडथळा; प्रतिबंध. 'मग धर्माचाचि ठेवा। जेवीं डोळ्यां दावी दिवा। तरी घेतां काय पांडवा। आडळ असे।'—हा १८.८९२. ३ यत्किंचित्. 'जळीं जळवेगळ। कापूर न दिसे आडळ।'—अमृ ३.२७. अडळ पहा.

आडळणे—कि. अडळणे. अडळणे पहा. 'तरी उजूचि कां आडळजे। जयापरी।'—हा १.४७७.

आडळणे—कि. आडळणे; प्राप्त होणे. 'एन्ही हा योगियां नाडळे'—हा ४.१३.

आडळी—स्त्री. एक पक्षी. अडळ पहा. [सं. आडि]

आडलीभ्रमणी—स्त्री. (व.) अंधुक पूर्वे कल्पना; संभव.
' आडलीभ्रमणी नसतां तो वारला. ' [अटकळ+भ्रम]

आडळ—पु. आडळ. ' जेणेसीं होतो आडळ. ' पुरे जिणे ।
—गीता १. ४३४.

आडा—पु. १ (कों.) शेतास केलेले काटिरी शाडाड्डुपांचे किंवा निवडुंगाचे कुंपण. [का. अड्ड] २ (गो.) घराभोंवतालचे दगडी कुंपण. ' ताणें पोसाभोंवतीं आडो केलों. ' (सामा.) कोंपाडे; आडोसा. ३ (कु.) दरवाजा बंद करावयाचा आडसर. ४ (हेट.) गलवताच्या व कलमीच्या आधारासाठीं एकाखालीं एक असलेली दोन मोठीं लाकडे. ५ (हेट.) घराचे आडे. [का. अड्ड] ६ रेपा; रंभ. ' भाळप्रवेशीं चंदनाचा आडा लेखितो. ' —पूनावसर (महाउभाव.) [का. अड्ड]

आडा—पु. एका जातीचा पक्षी, बगळा. [सं. आडि]

आडाआडी—स्त्री. धडपड; खटपट; भ्रम; आडाभाट. ' करुनि आवडीच्या कावडी । या रामेश्वरी येती भाविक कापडी. ' क्षणिक आयुष्य जाणुनि तांतडी । आडाआडी पावले. ' —हु १५. १४०. ' एवढी जिवाची आडाआडी करुन तुम्ही साधणार काय ? ' अट-अट पहा.

आडाऊ—पु. बंदूक, तरवार या शिवाय हलकें हत्यार वापरणारा—पायदळ शिपाई; आडहत्यारी. ' आडाऊ पायींचे चालत. ' —मुआदि १९. १०. अडाऊ पहा.

आडांख-खा, आडाखा—अ मध्ये पहा.

आडांगपण, आडांगाय—न. (गो.) वात्रटपणा; खोडी; मस्ती; आडदांडपणा. ' ता गेलीं आडांगपणा चढल्यांत. ' [आड+अंगी]

आडांगी—वि. (गो.) वात्रट; आडदांड; दांडगा; भांडखोर; मस्त. ' भारी आडांगी जाला तों चलों ! ' [आडवंगी; आडवे+अंग]

आडाचौताल—पु. (संगीत) एका तालाचें नांव; यांत मात्रा चौदा व विभाग सात असतात. [आडा+चौताल]

आडाडी-आडाणचेंट, आडाणा-णी, आडाणीजात, आडात-थ, आडांबरी—अ मध्ये पहा.

आडात्री—कि. वि. (कु.) नाजूक स्थानी किंवा ममेस्थानी. (किं.) लागणे; पडणे; मारणे. [आड+आंतर्]

आडांबो-बो—पु. (गो.) कडी, आडसर. ' दाराक आडामों (आडांबों) घाल. '

आडामोडा—पु. उंसाच्या रसानें भरलेलीं (चरकाजवळील) भांडी जुलाणाकडे नेणारा. —कृषि ४७३.

आडाव—पु. १ आड हत्यारी. अडाऊ-व पहा. ' मावळे आडाव इट्टेकरी, पडाईत...खांची संजगणी करुन हसाम मेळविले. ' —मराआ ६. २ धाडसी, धूर शिपाई.

शको. १. ३०

आडाव—न. (कर्ना.) (कडव्याच्या ?) पांच पेंढया. अडव पहा.

आडांव—न. (कों.) चालू कामापुरती खणलेली, न बांधलेली विहीर. [आड+सं. वापी; म. बाव]

आडाव-बु—वि. (क.) आडगिऱ्हाडी; खुनाट (वस्तू). ' आडाव वस्तु घेतली म्हणजे स्वस्त मिळते. ' [आड]

आडावण—अडवण पहा.

आडावणी—स्त्री. (नाविक) अडवणी पहा. अडवण पहा.

आडावणे—कि. (कु.) बंदरांत आगबोट दूर उभी असतां उतारु उतरुन घेण्यासाठीं आगबोटीस पडाव लागणे. [अडविणे प्रयोजक]

आडावतपाग—न. (कों. राजा) बारीक मासे पकडण्याचें ' रोंगो ' नांवाच्या जाळ्याहून लहान जाळें. आडपाग पहा. [अर्थ. वत=अपैवत+पाग=जाळें]

आडास—पु. (गो.) आडोसा; आच्छादन; छाया; अंधार. [आडोसा]

आडास—स्त्री. (शेती) जमीन एकदा उभी नांगरल्यावर तीच पुन्हां आडवी नांगरणे. पहिल्या नांगरणीस तास म्हणतात. [आड+तास]

आडासन—न. कंबर. ' आडासनी दोनी दोनी प(ख)में. ' —उया ८२४. सं. अर्धासन]

आडाळणी—स्त्री. (कु.) पेरणीच्या दुसऱ्या दिवशींची नांगरणी.

आडाला-ळो—पु (कु) विळी. अडला पहा.

आडाली—स्त्री. (कु.) मातीच्या भितीचें कुंपण.

आडि—स्त्री. (गो.) एक लहान मासा; खर्बा बांगडा. [सं. आडि-डि]

ऑडिट—न. हिशोबाची अखेर तपासणी (सरकारी किंवा नियोजित हिशेबतपासनीसाकडून) [इ.]

ऑडिटर—पु. हिशेबतपासणी करणारा; अधिकृत हिशेब-तपासनीस. [इ.]

आडिवा—पु. (कों.) अडसर; अडवट; अडणा. [अड्ड]

आडी—स्त्री. एक पक्षी; बगळी. [सं. आडि]

आडी—अडी पहा. —स्त्री. १ (कों.) रहाट-गाडग्याच्या

चाकाल परिघाच्या बाजूने अक्षांशीं समांतर अशी रव्यावर मारलेली लांकडे, एका राहट्यास अशा-बारा आडया असतात. [का. अड्ड] २ धार काढतांना गाईने लाथ मारुं नये म्हणून तिच्या सर्भोवार बांधावयाच्या काठ्या. ३ (मल्लशास्त्र) कुस्तीत प्रतिपक्ष्यास पायांत घालावयाची आडी. ४ (सामा.) आडी (आंग्याची, गवताची, कपाल, पाय इ. ची). अडी पहा. ५ (कों. गो.) जनावराचा पाय मोडला असतां तो नीट करण्यास दोन बाजूंस लांकडे

बांधतात ती. ६ (गो.) घराच्या भोंवतालचे दगडी कुंपण, गडगा.
७ (कर्ना.) नदी उरून जाण्याचा लंकडी पूल. ८ आडकाठी;
अडकळा; प्रतिबंध. ' जन्मसहस्रांचिया आडी । ' -ह्या ६.४६५.
' मागीं काहीं पडली आडी । दूत तांतडी पाडविले । ' -एरुस
१४.६७. ९ दंका. १० (कासारी धंदा) मांडी घडविण्याच्या
उपयोगी असलेले दगडी, चपटे आरपार भोक असलेले उखळ. ११
(नाविक) गलबताच्या झाडीच्या वरील लंकडी तक्त; उतारूंना
बसावयासाठी केलेली जागा; होडीवरील वसण्याकरिता असलेली
फळी. १२ (गो.) काना. १३ (गो.) अडसर

आडी—स्त्री. (संगीत) गानप्रकार, आदिपरंपरा. (गाणे.)
' आडी गातांती देवांगणां. ' -दाव १६५ [सं. आदि ? का. आडु=
गाणे]

आडी—स्त्री. (कु.) भोंवण्याची कापलेली फाक; तुकडा.

आंडी—स्त्री. (प्र.) अंडेर. (खा.) मुलगी. [सं. अंड, अंडीर
=पूण बावीचा माणूस]

आडील—वि. आडवा; आध्याखालील; छत्राखालील;
आच्छादनाखालील; आडोशाचा. [आड. का. अड्डल प्रत्यय]

आंडील, आंडुक्ली—अं मध्ये पहा.

**आडीसरी—श्री, आडुक, आडुमाड, आडुळसा,
आडून**—अ मध्ये पहा.

आडू—१ स्त्री. (कों.) घाटांतील सडकेच्या (डोंगराच्या वाजू-
शिवाय दुसऱ्या) बाजूस असलेली दगडी अर्धी भिंत, बांध. २
(पाथवेट काम) दगड फोडण्याचे पोलादी हत्यार; मोठा हातोडा.
अडू पहा. [का. अड्ड]

आडूक—वि. (गो. कर्ना.) कडवट. ' हॉं रोस आडूक
जाला. ' [का.]

आंडुगाडू—वि. पंड; बुळा; कुचकामाचा; मुदांड (माणूस).
' चार आंडुगाडू मिळाले म्हणून न्याय होतो काय ? ' [गांढ्रि.]

आडे—क्रि. (खा.) बाजूस; पलीकडे; आड. ' नग आडे
जाले झाडी बहुत । ' -दावि ७७८.

आडे—वि. (कों.) आडवे; कलें. (किं. येणे). [का. अड्ड]

आडे—न. १ (कों.) आडे (घराचे). अडे पहा. २ उंबरा;
उंबरठा. ' प्रामदारीचें आडे । नोलांडी कोण । ' -ह्या १२.६९९. ३
दोन माणसांनी कापण्याची करवत; आढया करवत. ४ (नाविक)
नावेचा कणा; एक जाडे लांकूड; हे नावेस बोडतांच्या दुरमीणावर
बसवितात. यांचे आंतल्या बाजूस मजबुती व काठीस टेकावा
मिळतो. ५ उंसाच्या चरकाचा आडवा दांडा (ज्यास बैल जोडतात
तो). ६ (कर्ना.) घरावरील छपर; माळ्यावरचा भाग. [सं. अट्ट=
माडी. का. अड्ड] ७ तागडी; ताजव्याची दांडी. -शर [का.
अड-डू] ८ **करी**—वि. तागडी वाला.

आडे—अंडे पहा.

आडेकरी—वि. १ आड, आडवा येणारा. २ (ल.) वाट-
मान्या. [आड+सं. कृ-कर]

आडेची—क्रि. (कु.) बरकरणी; ढोंगीपणाने. -वि. (गो.)
तात्पुरता; वेळेपुरता.

आडेचे—वि. (गो.) चालू; हल्लीचा. [सं. अय]

आडेपाडे—न. शेतांतील दरएक खळ्यांतून काही धान्य
घेण्याचा पाटलाचा हक्क. अडेपारडे पहा. [सं. अथे+ (पाड=माप,
किंमत.) म. परडे]

आंडेर—अंडेर पहा.

आडिल—पु (गो.) ताडाएवढा वाढलेला पण ठेंब्या असा
मनुष्य. [अंडिल; सं. अंडीर=पूर्ण वाढलेला माणूस]

आडो—न. (गो.) शेत, बाग, घर इ०चे दगडी कुंपण; तट;
गडगा; आडा पहा.

आंडोर—अंडोर पहा.

आडोरा—पु. व्यभिचार; बलात्कार. ' फिरला पापकर्म डांगोरा ।
विश्वंसिला यज्ञ सारा । मांडिला स्त्रियांसि आडोरा । प्रगटपणे । '
कथा. ६.५.४३. [दे. आडोलिया=हड्ड; गोखलेले. दे. अडाड=
बलात्कार.]

आडोशीपाडोशी, आडोसा—अ मध्ये पहा.

आडोणे—(गो.) अडविणे. पहा.

आडोनि—क्रि. बाजूस; आडवे. ' आगात्रे वीर हो
आडोनि सरा । उजू हातिअलें धरा । ' -शिशु ५६४. -शर.
आडून. ' पूर्ण चंद्राडोनि अभलु काढिले. ' -शिशु ७२० अडून पहा.

आड्डा—पु. (दारू काम) चंद्रज्यांती लावण्याकरिता एका
कळकाला लोखंडी फूल (अडा) लावतात तो. [अट, अड्ड]

आड्याळ—न. (माण.) नांगराचे रमणे. अड्याळ पहा.

आडई—स्त्री. (कु.) बगळी. [सं. आडि]

आडक—वि. ओढून घरणारा; आळवेचा. [प्रा. अडिळ. म.
ओढणे.]

आडक—पु. आठ पौड, चार शेर किंवा पायलीचे माप.
बंगालमध्ये दोन मणांचे माप. [सं. आडक=एकचतुर्थीचा द्रोण=१६
कुडव=७ पौड, ११ औंस]

आडकस—वि. १ मजबूत; घट. अटस पहा. २ (ल.)
धाडसी. [अटस]

आडगळा—पु. मांग लोकांचा सरपंच—गांगा. ३०.

आडणी—स्त्री. तिबई, अडणी पहा. ' स्तनजडित दीप ठेविले
जवळी । जडित आडण्या त्या तळीं । ' -ह २४.११९.

आडन—पु (व.) गाय, म्हैस इ०ची कांस. अडण पहा.

आडमूढ—वि. विस्तृत; अफाट; बफाम. अडमूढ पहा.
' आरामवाटिकेत आडमूढ वाहून, आकाशास हात घालणाऱ्या
वृक्षाची योजना ' -दि १.१५२. [सं. अथे+मूढ. का. अडमूड]

आढवारा—पु. छळ. -शर. -शुभानंद उद्योगपर्व. १२.२८.
आढवारा पहा.

आढळ, आढा, आढाऊ, आढाल—अ मध्ये पहा.

आढळणे—अढळणे पहा.

आढळून जाणे—भेदून जाणे. 'तिलाहि तो आढळून जात असे.' -खरा देशभक्त २५९.

आढाल—न. शक्क; अडला. 'उगाउगीच भांडतो। उगा-उगीच तेंडतो। उगाउगीच ढाल घे। उगाउगी आढाल घे।' -दावि ७७६. [सं. अड=हृद्धा करणे] **आढालाची**—वि. ढालगज; धीट. 'आढालाढालाची पै थोर। अभावभावे अति मुंदर। दाटोनि रिणे पाहे घर। वशीकरण मज करील।' -एरुख ५. ४५.

आढाव, आढांच—आडाळ, आडाव पहा.

आढावा—अडावा पहा.

आढाळ—न. डोंबारी खेळ करताना दोरीवरून चालताना तोल सांभाळण्यासाठी हातांत घेतात तो वेडू. 'ब्रह्मगोलकाचे आढाळ करी।' -भाए ६०५. [का. अड; आड+ल]

आढी, आढे, आढेकड, आढेवेढे—अ मध्ये पहा.

आढी—स्त्री. फळे गवतामध्ये थरावर थर रचून पिकविण्याची योजना. अढी पहा. 'यासी शुक्रमुख लागले। आवडीचे आढिये मुराले। संतजन सेवितां घाले। आनंदले परिपूर्ण ॥' -ह ९९ २२५. [का. अडकु=डीग करणे.]

आढे—न. घराच्या किंवा छपराच्या दोन पाख्यामधील लांब लाकूड. 'यहा पांच बांमे असे येक आढे।' -कंचमुच २ -एभा ८ २३३ **आंवां**-(कों.) खांवणी; आढे व तुळई यांस जोडून असलेला खांव. (इं.) फिज पोस्ट. **आढयांचे ताक**-न. (क.) अढे ज्यांत दिमेल इतके पातळ ताक. 'आढयांचे ताक व पाढे तो नेढर्मी खातो.' [आढे+ताक]

आढय—पु. धनिक; श्रीमान; संपन्न; युक्त सामाशब्द घनाढय; बलाढय; गुणढय, गवाढय. 'आढय कुलीनजनाचे दावी औदाय्ये वितरणी ते' -मोमीश्व ५. ४५. [सं.]

आढयता—स्त्री. १ गर्व; ताठा; मिजासखोरी; प्रतिष्ठिपणा डोल. 'तुला निरोप पाठविला म्हणजे तू यावे; तुम्हीं आल तरच येईन ह्मकी आढयता कशास पाडिजे.' २ श्रीमती. 'आढयु आतुडे आडवीं। मग आढयता जेवीं हारवीं।' -ज्ञा १३.२०५. (किं० धरणे; बाळगणे, भित्तगणे.) [आढय+ता] २ ख्याति; प्रसिद्धि (निदाय्यजक) [सं.]

आढयाकरवत—पु. अढया करवत पहा. दोन माणसांनी चालवावयाचा करवत.

आढयाचाखोबळा—पु. उंसाच्या चरकाच्या लाटां(खंडां) पैकीं मध्यमा लाटेच्या (नराच्या) डोक्यावर बसविलेली इंगमी

उ च्या आकाराची लोखंडी पट्टी. हीत चक्र फिरविण्याचे जोखड बसवितात [आढे+खोबळा]

आढयामारणे—कि. १ (व.) धडपड करणे. 'पहिल्याने स्वस्थ बसले आणि आतां आढया मारतात.' २ (ना.) ढेलपांड घालणे.

आण—स्त्री. १ शपथ. 'श्री विठ्ठलाची आण' -शक ११९५ वा चौ-याशीवा गिलाखेळ. (किं० घालणे; वाढणे; घेणे.) माझ्या गळ्याची आण; देवाची आण वगैरे प्रयोग आहेत. 'कां भीमकाची आण। हे चंद्रकिरण।' -शिशु ८२२. 'घाडी वळे घुकाच्या घातुनि हरिणीस आण गेहाला।' -मोविराट १.५३ [सं. आणा; प्रा. आणा; सि. गु का. आण; ते आन]

आण—स्त्री. (कों.) मिठाची रास (माप). कांहीं बंदरांत तीन खंडीची तर कांहीं बंदरांत अडीच खंडीची रास असते.

आण—उअ. १ आणिक; आणि; व. [सं. अन्य] -वि. अन्य; दुसरे; निराळे. 'आण करू नये बापा।' -उपा १०९८ 'तुजसम वीर नाही आण।' -मुर्गाति ३०.१५६. [सं. अन्य; प्रा. अण] **आंण**—न. (गो.) अंड; वृषण.

आणआणू—किवि. एकमेक; परस्पर. 'मग बोळतीं निपन-वसां आणआणू।' -शिशु ८१. [सं. अन्योच्य]

आणको—पु. (गो.) टोमणा; वाकूप्रहार. (अव. आणके.) [आण]

आणक्रिया—स्त्री. शपथक्रिया; प्रतिज्ञा; आणभाक. [म. आण+सं. क्रिया]

आणखी, आणखीन—अणखी पहा.

आणणावळ, आणणाई—स्त्री. सामान वगैरे वाहून आणण्याची मजुरी. [आणणे]

आणणे—उकि. १ घेऊन येणे. जावून आणणे. २ बहुतेक; जवळजवळ या अर्थी. आणणे हे सहाय्य क्रियापद ईत प्रत्ययांत कोणत्याहि क्रियापदास जोडले असतां त्या क्रियापदाने दर्शविलेली क्रिया बहुतेक पूर्ण झाली आहे असा अर्थ होतो. 'किळा बांधीत आणला हाता; शत्रूची फळी फोडीत आणली होती.' [सं. आनी; प्रा. आणि सि. आणणु; मै. जियसी. अन]

आण ने—स्त्री. १ (एखादी वस्तु) वारंवार इकडून तिकडे नेणे आणि आणणे. २ (ल.) उपद्रव्याप; दगादग; कुतूहल. तांगवळ [आणणे+नेणे]

आणप्रमाण—स्त्री. शपथ; शपथक्रिया; आणभाक. [आण+प्रमाण]

आणभाक—प-स्त्री. १ शपथनें ढड केलेला करार किंवा वचन 'लटके जाहलिया आणभाकिया' -एभा १२.२५६. [आण+सं. भापा म. भाका] २ लक्षांत केंद्रकबंधनाच्या वेळीं घ्यावयाची शपथ. या करारांमुळे दोन्ही पक्ष ठरावाप्रमाणे वागण्यास बांधले जातात.

आणशपथ—स्त्री. वचन; शपथ. [आण+शपथ]

आणा—पु. १ रुपयाचा सोळावा भाग, हिस्सा. १ जमीन मोजणीत ७.५६२५ चौसर याई म्हणजे एक गुंड्याचा १/६ किंवा एकराचा १/६ भाग; गुंड्याची साखळी १६ कड्यांची किंवा आण्यांची असते; २१/६ फूट लांब रेषेचे माप, प्रमाण. ३ कोणत्याहि वस्तूचा १/६ भाग. [अणू-आणक=लहान; हलकें. सं. अंकनक; किंवा (कार्य-आपणक-आअणअ-आणा (राजवाडे) तुल० आपण=बाजार आपणक)] **आणे पैचा हिशोब**—पु. तंतोतंत हिशोब. **आणेवारी**—स्त्री. पाटीलकुळकर्णी वगैरे सारा आकारण्यापूर्वी उभ्या पिकाची पहाणी करून अंदाज करतात तो.

आणा—उखाणा. धाहणा पहा.

आणाआण—क्रि. लागोपाठ घाईघाईने सामानसुमान आणणें इकडून तिकडून सर्व बाजूनी—दिशाकडून आणणें, जमा करणें; जुळवाजुळव. [आणणें द्वि.] **० आणाआणीचा संसार**—घरचें उत्पन्न ज्यास अगदींच नाही अशा मनुष्याने बाहेरचें मिळवून केलेला संसार. **आणा आणा मार्गे लागणें अथवा पाटीस लागणें**—१ हें पाहिजे, तें पाहिजे असा परचा तगादा मार्गे लागणें. २ (ल.) लम करणें; कुटुंबबत्सल होणें; पुष्कळ माणसांचा प्रपंच चालविणें; अडचणीत येणें. 'माजराव, तुमच्या मार्गे आतां आणा लागला आहे, व्यवस्थित वाग! हां!'

आणा-दोन आणे—वि. थोडा तरी; किंचित; १६ आण्यांपैकी काहीं अंश (१६ आणे गुण=पूर्ण गुण). 'रोम्यास आणा दोन आणे तरी गुण दिसला पाहिजे.

आणा, आणखी, आणी, आणीक, आणीदरा, आणी बाणी—अ मध्ये पहा.

आणापट्टी—स्त्री. प्रत्येक बिधा, नांगर, मनुष्य इत्यादि-कांगणिक घेतलेला एक आणा जादा कर.

आणि, आणू, आनू(अनू)-न-नि—क्रि. आणखी या अर्थी मराठीत क्रित्येक वकते पुढील प्रयोग करतात—१ अशा प्रकारची व्यवस्था आणि सरकारने केली. २ तो आणि तसा वागेल हें संभवत नाही. ३ ब्राह्मण नि दारू पिईल हें होणार नाही. या स्थळी आणि नि हे शब्द हन्.३, हान या शब्दांचे अपभ्रंश आहेत. [सं. हन्=(हाने.) हान-हानि-आणि-णि-आनू-न-नि. हान शब्द हानेश्वर असाच योजतो. -राजवाडे (१८३२) ' म्हणौनि उदकीं हान खु.] कां पवनीं जो स्पष्टी. !' -राज्ञा ७.३२.]

आणि—उभ. आणखी; व; शिवाय; आणिक. [सं. अन्य]

आणिग—उभ. आणि. -वि. अधिक; निराळा; वेगळा. अणिक पहा. 'मग आणिकु उपचार केला तेव्ही.] तो सांगिजेंतु आतां.' -शिष्ट ७७२. -एमा ३.६१८. [सं. अन्यत्क; प्रा. अणिक]

आणिकचि—अ. भलतेंच; विलक्षण. 'आणिकचि सुख होऊनि जाये । म्हणुनि विसर ।' -ज्ञा ६.३७१.

आणियाळें—वि. तीक्ष्ण; टोंकदार, अणियाळें पहा. 'अत्यंत सूक्ष्म आणियाळें । तांदुळां वेळिलें सोजवळें ।' -एस्व १४.१२३.

आणियाळीदट्टि—स्त्री. कटाक्ष; नेत्राच्या कोपण्यांतून पाहणें; वांकडी दट्टि. 'आणियाळिया दट्टी ।' -भाए ३६५ [सं. अणि]

आणी—स्त्री. एक आणा किमतीचे चांदी, निकल इ० धातूंचें नाणें. आणा पहा.

आणी—स्त्री. (चांबारी धंदा) जोड्यास शोभा आणण्यासाठीं टोपारामधून आणलेली शेंडी, टोंक. अणि-णी पहा. [सं. अणि]

आणीशिचणें—(चांबारी धंदा) तजाच्या मध्ये टोंकास रेशीम भरणें.

आणीक—अणिक, आणिक पहा. 'हरिरहित मुखाचा हेतु आणीक नेणे ।' -सारूह २.६७.

आणीकसारखा—पु. दुसरा कोणीतरी; भक्ताच. 'आणीक-सारखा असता तर चांगला चोप देता. ' [अन्यत + क + सट्ठा]

आणीया—पु. अफूच्या (खसखनीच्या) पिकावरील एक रोग -कृवि ५०७.

आणेक—पु (गो.) टोमणा.

आणेगा—स्त्री. १ अधिकाऱ्याच्या द्वाहीने (एखादी गोष्ट) बंद करणें. २ प्रतिबंध; मनाई. ३ द्वाही; दुराही. ४ शपथ; आण. अनेगा पहा. (कि० घालणें; करणें; मोडणें; मानणें). [आण]

आणेआन—वि. भलतेंच. 'एन्हवीं होईल आणेआन ।' -उवा ६५०. [सं. अन्य द्वि.]

आणोजें—न. अंशुर. 'देहीं कमाचें आणोजें ।' -ज्ञा १४. ३२७. [सं. आण]

आणकुमाणकुल्यो—स्त्री. (गो.) लहान मुलांचा एक खेळ.

आत—स्त्री. १ आल्या; बापाची बहीण. (मूळ संस्कृतांत स्वतःची बडील बहीण हा अर्थ असून बापाची बहीण हा अर्थ पुढे मराठीत रुढ झाला.) २ मामी; सासू (या अर्थी कुणबी लोकांत कोंकणात वापरतात). हा शब्द हाल-गाथा सप्तशतीमध्ये या अर्थी येतो. मराठे लोकांत मुलीची सासू म्हणजे तिची आत-बापाची बहीण-अमंत; तेव्हा आत म्हणजे सासू. [दे. अता=सासू, मामी (गाथासप्तशती); का. अते=सासू, आई; ते. अत्त; द्रा. आत्त=आई; हि. अत्ता; सं. अत्ता, अत्तिका=बडील बहीण.]

आत—न. (कों. गो.) सीताफळ, (गो.) आंत. [सं. आतृष्य=सीताफळ; वं. आता; पोर्तु. आत; मलायी आत]

आंत—शब्. क्रि. १ आंतल्या बाजूस; अंतर्भागांत. [सं. अंतर्] २ आन्विक मुदतीच्या पूर्वी; अगोदर. 'माझे पैसे महिन्याच्या आंत परत दे. ' ३ मध्ये; मितून; धरून; संबंधांत किंवा संबंधांत;

रोबर; (गौणपणे) एकांत एक; जसे—कामांत काम, खर्चांत खर्च; पोष्टीत पोष्ट, उदीमांत उदीम करणे; पोटांत पोटा चालविणे. इ. ०. हणजे पुष्कळ, गोष्टी किंवा कामे हातांत घेणे किंवा करणे, किंवा मुख्य काम अगोदर करून त्याच्या अनुषंगाने इतर कामे करणे. ० मध्ये—अशुद्ध प्रयोग परंतु सामान्य लोकांत रूढ अंतर्भागांत. आंतल्या गात्रसंवाहेर करणे—किंवा पाहणे—मागचा पुढचा विचार करणे. येणे—खालावणे; न्हास पावणे; एखादा धंदा तोट्यांत येणे; गाढनसामग्रीचा अभाव होणे. म्हू० आंत असं जसे, बाहेर पडे सें=चांगले आंत असेल तरच चांगले बाहेर येईल.

आंत—न. आंतडे; आंत्र. 'एकाचीं लोंबतीं आंतें। घाथीं कोतें गडकळीं।'—एरुस्व १२.२२. [सं. अंत्र; प्रा. अंत]

आतई, आतांई—उ. (व.) आतेचा नवरा. 'माशा आतई येथे राहतां.' [सं. अस्त्रिका+पति]

आंतउतां—ती—शब्. (काव्य) आंत; अंतर्भागी; अतोत—तां हा. 'सांग जाई गृहाआंतउतां।' [सं. अंतर]

आतंक—उ. १ भीति; धाक. 'तयाच्या आतंके द्विजल्लेखीं चळवळी।'—साहज ७.२. २ रोग; व्याधि. [सं.] ० निग्रह-याधिनाश; रोगहरण.

आतंकडीं—किटीं—किडीं—स्त्री. अव. (गो.) आतडीं. 'तो त्या आतंकडेक कसले दुयेंस जालां ख?' [सं. अंत्र]

आंतकोनाडा—उ. मोठ्या कोनाड्यांत राखलेला लहान तेनाडा.

आतखानी—वि. मत्सरी; द्वेषी; असहिष्णु. [आंत+खाणे]

आतगी—स्त्री (वाणी जातीत) आत; आल्या; बापाच्या हिणीस बहुमानार्थी म्हणतात. [आत+गी—गे]

आंतचा—वि. आंतील; आंतला. [आंत.]

आंतचाल—स्त्री. (उद्योतिष) एक मुहूर्त. सूर्य नक्षत्रापासून दिन क्षत्रपर्यंत होणाऱ्या नक्षत्रांपैकी आरंभीच्या चार नक्षत्रांचा काल. मुहूर्त गाय, म्हैस नेण्या—आणण्यास शुभ मानतात. वरील एक नक्षत्रांत क्रमाने प्रथमच्या चार नक्षत्रांस आंतचालीचीं व त्यातील तीन नक्षत्रांस बाहेर चालीचीं अशी संज्ञा आहे. [सं. अंतर+इ]

आंतडी, आंतडे—स्त्री. न. १ आंत; अंत्र; नलाकृति अन्नार्ग; पोटांतील नळी. २ तातीचे रस. [सं. अंत्र. तुल० (इ.) त्रेल; ग्री. एन्तेरोन.] आंतड्याला पीळ बसणे—खरी कळ, काळजी वाटणे. आंतडीं कुंपणावर घालणे—(क) अति-य त्रास देणे. शिवाय अंतडी—डं पहा.

आतणे—क्रि. १ होणे; पावणे. 'बकाच्या ऐसे आतले बळ।'—मुआदि १९.७७. 'असो जळीं लगण-विरोनि गेले। रे क्षारतेसीं होते उरले। तेंहि हळु हळु मयुरता आतले। या नांव ज्ञान स्थिति।'—स्वानु ११.१.८५. २ दडपणे. 'परि कैसा भारे

आतला पिकें। देवाचेनि।'—शा ६.१४५. ३ देणे; अपण करणे.

'प्रसन्न होऊनि वरदानास। सावरी विद्या आतुली।'—नव ७.३. ४ व्यापणे. 'विचित्रता भूतांचियां। आपण आंतोनि ठिकरिया।'—शा १८.५३९. ५ स्पर्शणे; शिवणे. आतळणे पहा. [सं. आप=मिळणे]

आततार्थी—आततार्थी—थी—वि. अपराधी; गुन्हेगार; छुनी, विष घालणारा, चोर, आगलाव्या, दुसऱ्याची, जमीन बळकावणारा व दुसऱ्याची स्त्री हरण करणारा या सहांपैकी एक; आत-ताई मनुष्याचे हे हाहा प्रकार शुक्रनीतीत दिले आहेत. 'अभिदो गरदथैव शस्त्राणिधनापहः। श्वेवदारापहारी च पडते आततायिनः।'

'शुक्र म्हणे कुरुनंदा। यादव टंकले आत्मभरणा। ते मारावया रामकृष्णा। आततार्थी जाणा लोटले।'—एमा ३०.१५८. २ (ल.) साहसी; हेकड; मूर्खपणाचे धाडस करणारा. [सं.]

आतप—उ. ज्ञान; सूर्याचा प्रकाश, ताप. 'सांमे वातवर्ष आतप धरे।'—शा ५.११४. [सं.]

आतपत्र, आतपत्राण—न. छत्री किंवा अबदागीर; ऊन निवारण करण्याचे साधन. 'छयातपत्रचामरयुग्म ध्वजीं उत्तम गरुडालंछन।'—एमा १५.१७३. 'निजबोधाचे आतपत्र। शिरी तन्मयाचे छत्र।'—एरुस्व १५.९६. [सं. आतप+त्र]

आतपमुच्छा—स्त्री. ज्या रोगांत कडक उन किंवा उष्ण हवेचा परिणाम शरीरांतील मज्जातंतूंचर प्रथम होऊन त्यासुळे हृदय व श्वसनेन्द्रिय यांची क्रिया बिघडते व त्याने मूर्च्छा व ताप येतो तो रोग. (इं.) सन्द्रोक्.

आंतबड्डा—उ. १ निरनिराळ्या प्रकारच्या नाण्यांची अदला-बदल, देवधेव करतांना मूल रकमेंत येणारी तूट; बाहेरबड्ड्याच्या उलट [आंत+बड्डा=वट]. २ नफा अपेक्षित असतां नुकसान होणे; खोड; तोटा. ३ (ल.) बुडता धंदा. 'आंतबड्ड्याच्या या अजागळ सदहाला आंधळ्या धंदेची साक्ष आणि अनोळखी ईश्वराची जामिनकी.'—प्रेमसंन्यास. —व्याचा व्यापार—उ. नुकसान तोसून केलेला—चालविलेला व्यापार—धंदा.

आतबड—आधवड; कातडे; अधोड पहा. 'बारा आतबडीचा जोडा'—ऐगो ५७.

आतर—उ. उतारा; नावेतून नदी उतरून जाण्याचे भाडे; नोर. 'तुम्हीच मग आतरास्तव मला सुदीना विका'—केका २२. [सं. आ+तृ+तर]

आंतर—वि. आंतला; आंतल्या बाजूचा; मधला. [सं.] ० त्वचा—स्त्री. झाडाची आंतील साल. 'या आंतरत्वचा भवदुमा। बळकळ म्हणावया महिमा।'—एमा १२.४३९. ० राष्ट्रीय—वि. भिन्न भिन्न राष्ट्रासंबंधी; परस्पर राष्ट्रांमधील; सार्वराष्ट्रीय (व्यवहार). (इं.) इंटर नॅशनल. ० विवर—न. (प्राणि.) पोकळी. (इं.) बूँक्पुओल. —रास्तर—न. (प्राणि.) गर्भेपिडाचे एक आंतोळ आवरण. (इं.) हिपोकालस.

आंतर्भाव—उ. प्रीति; प्रेम; लक्ष. 'आंतर्भाव ते सासुरवाडीं । मायबापे राहिलीं बापुचीं ।' - दा ३.२.३८. [सं. अंतर्+भाव]

आंतर्धकपृष्ठ—न. (ज्यो.) आंतील बाजूने गोलाचे छुष्ट पाहिले असता दिसणारा गोलाचा भाग. [सं.]

आंतला—वि. आंतील बाजूचा; अंतर्भागासंबंधी. [अंतर्]
आंतलीखूणगाठ—की. मनांतील गुप्त हेतु; मत्तल्ल. **आंतली-चाळ**—(राजा.) आंतचाळ पहा. **आंतलीपाळ**—की. कानाच्या आंतील कड-बाजू-मांसल भाग; याच्या उलट बाहेरील पाळ.

आंतल्या आंत—क्रि. १ अंतर्भागांत; आंत; मध्ये. २ गुप्त रीतीत; मनांतल्या मनांत; मुकाटयाने. ३ आपआपसांत; घरांतल्या घरांत; आपल्या मित्रमंडळींत.

आंतल्याकडचा-कडला-कडील-धडचा—वि. आंतल्या बाजूचा; आंतील; मधील.

आंतल्याकडेस-धडेस—क्रि. आंतल्या भागावर; आंतल्या बाजूने; आंतून.

आंतल्या गांठीचा—वि. खोल मनाचा; ज्याचे हेतू-बेत गुप्त आहेत असा; गुप्त मत्तल्ल्या; गुप्त कारस्थानी; मिरिकल; मत्तल्ल्या.

आतवता—आतौता पहा.

आतवर-चार—न. १ (वि. कों.) स्वयंपाक घर; माजघर; घराचा मध्यभाग; याच्या उलट बाहेरवार. ' आम्ही पुरुष बाहेर निजं बायकांस आतवर जाया पाहिजे ! ' [सं. अंतर्+वर्ती]

आतश-ब—उ. अग्नि. [फा. आतिशू=अग्नि; तुल० सं. आतश—उ. तोफखाना. ' किल्ल्यांत अंबदुल अहदखानाचे आतशखान्यांत रहावे. '-दिमरा १.८६. **०बाज**—वि. प्रेक्षणीय दारूकाम करणारा. -पेट्टि १.४३. [फा. आतिशू+बाझ] **०बाजी**—की. १ अग्निहीडा; शोभेचे दारूकाम; दारूची लंका. ' रात्रीं नाच रोशनी आतःबाजी जाली । ' -रा ७.१४५. २ (ल.) कैन; करमणूक. [फा. आतिशू+बाझी] **०बेहराम**—उ. पारशी लोकांचे अग्निमंदिर; [फा. आतिशू+बेहराम] अग्यारी पहा.

आतस—जी. (कों. कुण.) आत; आल्या. [सं. अत्ता]

आतसबाजी—आतसबाजी पहा.

आतळणें—उक्रि. १ (काव्य.) संसर्ग होणें; स्पर्श करणें; शिषणें; भेटणें. ' ते कमी तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती । ' -हा २.२७८. -एभा २.४८०. आतणें पहा. २ पावणें; लाभणें. ' तुजहूनि शाल्व पवित्र भला । नाही अंबेसी आतळला । ' -सुसभा ११.४९. ३ धारण करणें; पावणें; प्राप्त होणें. ' अगाध महोदधीचें जीवण । आतळे धवळ दुग्धवर्ण । ' -सुआदि ४.११०. [सं. आपू=मिळणें]

आंता—क्रि. १ सांप्रत; या वेळेस; एवढा ' एवढा वेळ घरीं होते, आतां बाहेर गेले. ' अतां पहा. २ यापुढें; चालू क्षणा-नंतर. ' आतां पारा कैसा सोधावा '-वैद्यक बाह ७८. ३ प्रंथ, विषय यांचे आरंभप्रतिष्ठेचे शोतक. ' आतां शब्दाचे प्रकार सांगतो. ' ' आतां बंदू कवीथर । ' ४ सांप्रत; सध्यां. [वै. अथा. सं. एतर्हि, अथ; आतः (इतोपीत्यर्थ) ; आतां काय म्हणतोस (=इतोपि किं भणसि) आतः=आता, आतां. -राज भाष. १८३४.]

आंतो—उ. (गो.) भात शिजतांना येणारा कड, उत.

आतांघटके—क्रि. (कुण.) या घटकेस; यावेळीं. [आतां+घटिका]

आंतोड—न. (गो.) बांबूचें वेद, वन.

आताता—उद्वा. अतत पहा.

आतार्शी-शें-सां—अ. यावेळीं; हल्लीं; सांप्रत; आजकाल; अलीकडे. [आतां+असा]

आति—क्रि. होय; आहे. ' तुज सर्वज्ञा विचारितां धर्मे । कांइ संसारा आति । ' -ऋ ४४. ' काहसे रचिति तै त्यासि सामर्थ्ये आति । ' -चक्रसिद्धांतसूत्रे १७.३. [सं. अस्ति; म. आहति]

आतित—अतित पहा.

आतित्य—आतित्य पहा. ' आल्याचें करावें आतित्य । ' -दा ४.७.२५.

आतिथ्य—न. अतिथीचा सत्कार, सन्मान, पूजन, आदर; पाहुणचार; पाहुणे. [सं.]

आतिथ्य, आतिथेय—वि. अनिथील योग्य अणें; पाहुण्यासंबंधी, आदरसत्कार, पाहुणचार यांसंबंधी.

आतिमधारण—न. (वास्तु.) अखेरचा जोर; दाब. (इ.) अल्टिमेट स्ट्रेस.

आतिशय—अतिशय पहा.

आतिसो—उ. (काव्य.) पुष्कळ; फार. अतिशय पहा. -वाक्य वृत्ति ४५७६. (-शर)

आती—की. (गो.) आत; आल्या. [सं. अत्ता]

आती—वि. आतें; त्रस्त. ' आती रक्षावे आं । ' -दाब ३३८. [सं. आति]

आंतील—वि. १ आंतील बाजूचा; मधील; अंतर्गत. जसे—आंतील फितूर, दंगा, फूट, भेद. [सं. अंतर्] २ गुप्त; अंतर्गुहांतील. जसे—आंतील जाच-जुलूस-यातना-संताप-खातें-पत्र-हिशेव-बही इ. **०आख**—उ. व्यापारी लोक मालावर किमतीचा गुप्त आंकडा घालतात तो, किंवा कांही खूण. [सं. अंतर्+अंक] गुप्त या अर्थी इतर उपयोग—आंतील खातें-पत्र-याद-बही-हिशेव इ. **०करारनामा**—उ. खाजगी रीतीने घेतलेली वचनचिठी, करार. **०जागिनकी**—की. आंतील जमीनदाराचे काम, धंदा. **०जामीनदार**—उ. सरकारी रीतीने

किंवा उघड रीतीने जामीनदार झालेल्यास आंतून जामीन राहणारा किंवा त्याला हमी देणारा. **०टांग-झी.** (मळविद्या) कुस्तीतील एक डाव; आपल्या एका हातात जोडीदाराचा हात आपल्या बगलेंत धरून आपल्या दुसऱ्या हातात जोडीदाराचे मनगट धरावे. ज्या बगलेंत आपण जोडीदाराचा हात धरला असेल त्याच बाजूच्या आपल्या पायात जोडीदाराच्या दोन्ही पायांत आपला पाय घालून, जोडीदाराच्या हातास झटका देऊन आपली मान बाहेर फिरवून, ज्या बगलेंत जोडीदाराचा मुंडा आपण धरला असेल तो आपला मुंडा जमिनीवर ठेवून, जोडीदारास चीत करणे. **०भोंक-न.** गुप्त गोष्ट; एखाद्या गोष्टीतील व्यंग, छिद्र, दोष; रहस्य. **०मजकूर-उ.** १ (पत्रांतील) वृत्तांत; मजकूर. २ (ल.) मनांतील गुप्त हेतु, मसलत. **०रोग-उ.** १ गुप्त रोग. २ (ल.) जुलूम, दुर्बेला, न्हास वगैरेचे अंतस्थ, गुप्त कारण.

आतीव्र-न. (शाप.) हे रासायनिक धातुसुल्लब्ध असून दुर्मिळ भूतिकाधातुवर्गीतील आहे. याचा शोध १८७७ साली लागला. (इं.) इटर्विअम्. [स्वीडनमध्ये इटर्वी]

आतुटी-अ. अखंड; अतूट पहा. 'चंद्र चकोरा चोखटी। बोले अमृतधारी आतुटी।' -क. ५२. [सं. आवुट्ट]

आतुडणें-अकि. १ (काव्य) सांपडणे; स्वाधीन होणे. 'कट-कटा धुम मंडळांतु आतुडलें।' -पंचतंत्र १.३९. २ (ल.) आकलन होणे; समजणे. 'माझे मजचि आतुडले मुज।' -निमा ७४. 'जे मना आकळतां कुवाडें। घावुसितां बुडी नातुडे।' -झा ५.६७. ३ लाभणे; प्राप्त होणे; हार्ती येणे. 'न करितां भगवद्भक्ति। सन्नाहनि नातुडे मुक्ती।' -एमा ३.१८६. 'तो देवैद्रपदा चंडे। मुर-बधूसंभोग तथा आतुडे।' -निमा १.१७. ४ संबंध येणे; निकट येणे; स्पर्शणे. 'मां साक्षात् तु शमसुंदर। आतुडलासी कीं।' -रास १.१०३२. [द्रा. आतु=धारण करणे; जवळ असणे.]

आतुणें-मकि. देणे. 'प्रसन्न होऊनि वरदानास। साबरी विद्या आतुली।' -नव ७.३. [सं. आप=मिळणे, कि. अपू=देणे]

आतुर-वि. १ उत्सुक; उतावीळ; उत्सुक. 'बहुतकरुनि कौरव। हे आतुर दुस्वभाव।' -झा १.१७२. २ आते; विव्दळ; व्यथित; पीडिलेला; दुःखणाईत. सामाशब्द. कामातुर-अर्थातुर-क्षुधातुर-चिंतातुर इ० 'कामातुराणां भयं न लज्जा। अर्थातुराणां न पिता न माता। क्षुधातुराणां न रुचिर्न पक्कं। चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा।' [सं.] **०संन्यास-उ.** मरणसमयी घाईघाईने घेतलेला संन्यास; केवळ प्रेधोच्छारादिक विधि करून घेतलेला संन्यास, चतु यथ्रम. [सं.]

आतुरता-स्त्री. विशेष उत्सुकता, घाई. [सं. आतुर]

आतुराव-वि. (गो.) आतुर; अर्धीर; उतावीळ; उत्सुक. [सं. आतुर]

आंतुरी-अंतुरी पहा.

आतुरबेळी-वि. महाबलढय; अचाट सामर्थ्यवान; अतुरबेळी पहा. 'अकमें जाण आतुरबेळी।' -एमा १०.५९१. 'धनुष्यकोटीने आतुरबेळी। गंगा आणिली आश्रमाजवळी।' -सुआदि १६ ८८.

आंतुल-ला-ली-लं-लें-वि. आंतील; आंतील बाजूचा; अंतर्गत; मधील. 'परि तयाआंतुल नव्हे हे देवा।' -झा ११. ३८८. 'फेडितांचि तो बाहिरलें। कड फिट आंतीडु। न फेडितांचि।' -अथ २.४८. [सं. अन्तर्]

आंतुवट-वि. आंतील; अंतर्गतांतील. 'मी देव तो भक्तछद्म। हा बाहेरी नांवाचाचि भेद। आंतुवट पाहतां बोध। सच्चिदानंद जनि तेक्यें।' -एमा २१.४७१. -न. अंतरंग हृदगत; गुप्त, गुण गोष्ट. 'हे आंतुवट तुज वर्म। दाविजत असे।' -झा ८.२०३. [सं. अंतर्+वर्ती]

आतू-स्त्री. आत; आल्या; आल्याबाई. [सं. अलिका]

आंतू-शब्. आंत; मध्ये. [सं. अंतर]

आंतून-शब्. किवि. आंतल्या बाजूने; अंतर्भागापासून; बाहेरूनच्या उलट. [आंत+हून] **०पाय काढणे-** (मळविद्या) जोडीदार आपल्या पाठीवर आपणास धरतो त्या वेळेस आपण खाली वांकून आपल्या दोन्ही पायांतून त्याचे पाय काढून घेणे. जोडीदार आपल्या पाठीवरून आपणास धरतो तेव्हा आपण झटक्याने खाली वांकून आपल्या दोन्ही हातांनी जोडीदाराचा पाय घोटयाजवळ धरून वर उचलवावा तो उचलतांना आपण जोडीदाराच्या मांडीवर बसावे म्हणजे जोडीदार चीत पडतो. **०पाय मोडणे-ओढणे-** एखादे कृत्य करीत असतां दुसऱ्याने त्यास गुप्तपणे विरोध-प्रतिबंध करणे. 'नानाचे पाय आंतून ओढण्याचा विस्माज्जचा यत्न होता.' -अस्तंभा ११२.

आतुस-तृप्ति-किवि. तृप्ति होईपर्यंत; शांत होईपावेतो [खाणे पिणे, भोगणे इ०]. (विरु.) आतुप्त. [सं.]

आते-कि. १ आहो. 'हा ही हातपिटी खेळती आते। जगजेटीसी।' -शिछु ६८९. २ होतें; असतें; बनतें. 'पाणी बुडई ये मिठातें। तेंव कठीच पाणी आतें।' -झा १६.७२. ३ येतो; प्राप्त होतो. 'जयाचेनि अपांगपातें। बंध मोक्षपर्णी आतें।' -अथ २.४. सं. अस्ति]

आते-स्त्री. (कों.) आल्या; आत; आल्याबाई. **०गौरव-चीर-चाण-मान-उन.** वरपक्षकडून वधूच्या आलेला मिळणारे मानाचे लुगडे-चोली. २ अशा प्रकारे दिलेला मान, किंवा मानाची रीत-प्रकार. **०दीर-उ.** नवऱ्याचा आतेमाज. **०बहीरण-स्त्री.** आतंची मुलगी. **०भाऊ-उ.** आतेचा मुलगा. **०मामे भावंडे-नश्व.** भावाची मुले तीं बहिणीच्या मुलांचीं मामेभावंडे व बहिणीचीं मुले तीं भावाच्या

मुलांचीं आतेभावडे होत. [आत+मामा] ० **सासरा**—पु. १ सास-
न्याचा आतेभाज. २ आतेसासूचा—सास-न्याच्या बहिणीचा—नवरा
० **सामू**—झी. सास-न्याची बहीण; नव-न्याची किंवा बायकोची आत.

आतें—न.अवर. आतेंहीं. आंत पहा. 'घाये आतें काढितीं'.
—एफ्फ ८.४५. [सं. अंत्र]

आतेगवर—(गो.) वर पक्षाने वधूच्या आतेस अपिलेले
लुगडे; आते गौरव—वीर पहा. [आते+गौरव]

आंतेर—झी. (गो.) सिताफळीचे झाड. आत पहा. 'ती

आंतेर बरी मातल्या.' [पोतु. आतेयूर. सं. आतूप्य]

आतेस—झी. (कों.) आत्याबाई; आते पहा.

आतोजी—झी. (कों.) सासू. [का. आते=सासू]

आंतांड—पु. (गो.) डोंगराच्या पायथ्यापासून थोडा उंच
पण साधारण सपाट भाग; यांत काजू, बांबू, अंबे, फणस, कोकंब
इ० झाडे लावतात व याच्या खालच्या भागांत केळी, सुपारी
यांच्या बागा करतात. [सं. आतुंड]

आतोनात—अतोनात पहा.

आतोळ्योपातोळ्यो करप-सांगप—(गो.) अंगविक्षेप
करून एखादी लांबलचक हुकीकृत सांगणे. 'आताळो गेलों पाताळो
गेलों, तिथून आणली' या गोष्टी प्रमाणे सुरवात करून
सांगणे. [सं. अतल+पातल]

आंतोटेपण—न. अस्तित्व; आंत असणे. 'हे कवणाजोगे
न होती। आंतोटेपणे।'—झा ३.२५९. [आंतोता+पण]

आंतोत-तां-ती-ते—आंतउतां-ती, आंतो पहा. 'पे पर-
तत्त्वा अंतोतें। स्वावरांता आंतोतें।'—झा १३.१५८. 'तरंग समुद्रा
आंतोता। म्हाणे माझे नि मेघ तत्त्वतां।'—एमा २.३८८. —सुआदि
२.४५; ६.४८ इ० [अंतूर+वर्ती]

आंतोर—अंतुरी पहा.

आत्काटी—झी. (गो.) आढकित्ता. आटकाटी ?

आत्तां—आतां पहा.

आत्म—वि. १ आत्म्यासंबंधींचे. २ स्वतःचें; आपले. [सं.]
० **कार्य**—न. आपले काम; स्वतःचें काम.—क्रिवि. खासगी कामा-
करितां; आपल्या कामासाठीं (व्यापारी लोकांच्या पत्रव्यवहारांत
हा शब्द येतो). हें अप. रूप आहे. ० **ख्याति**—ख्याति पहा.
० **गत**—वि. स्वगत; आपल्याशीं (नाटकांत एखाद्या पात्रां
केलेले आपण). ० **गति**—झी. १ आत्म्याची अखेरची अवस्था.
२ आपली अखेर. 'प्रिये आत्मगति यांची दिसताहे।'—सप्र
१३.१४. ० **ग्रह**—पु. १ आत्मज्ञान. २ स्वीकार करणे; स्वतःचें
मानणे; आपला म्हणणे; कैवार घेणे. ० **घात**—पु. १ आत्महत्या;
स्वतःचा पात, युक्त्यान (धर्मशास्त्रविहित प्राणत्यागास हा शब्द
लावीत नाहीत). 'तंव तो वशिष्ठ गुरूनाथ। म्हणे सहसा न करावा

आत्मघात।' ० **घातक-की, घाती**—वि. १ स्वतःचा घात करणारा.
२ (ल.) स्वतःचें युक्त्यान करणारा; स्वतःच्या पायांवर धोंडा पाडून
घेणारा. ० **घ्न**—वि. १ आत्महत्या करणारा. २ आत्मघातकी.

० **वर्चा**—वि. आत्म्यासंबंधी वादविवाद; ब्रह्मविचार; आत्मानात्म-
विचार. [सं.] ० **च्छाया**—झी. स्वतःची सावली. 'कां कवळि-
लिया न धरे। आत्मच्छाया॥'—झा १८.५३०. [सं.] ० **ज**—पु.

स्वतःपासून जन्मलेला; पुत्र; मुलगा. 'पैल इतक हा आत्मजु।
हें उरल के।'—झा ५.९३. ० **जा**—झी. स्वतःची मुलगी. 'अगा

आत्मजेच्या विपी।'—झा १२.१३२. ० **जिह्वास्तु**—वि. आत्मज्ञानाची
इच्छा करणारा. 'ऐसे आत्मजिह्वासु जे होते।'—झा १६.५२. ० **तत्त्व**—

न. ब्रह्मज्ञान; आत्मज्ञान. 'येर आत्मतत्त्व उदासीन'—झा १८.३०६.

० **तोष, तोष**—पु. आत्मानंद; स्वसंतोष. ० **त्याग**—पु. स्वाथे-
त्याग. 'हा आत्मत्याग व लोकाग्रय संस्कारचे शुभ हेतु पर्यायाने

सिद्धीस नेण्यास जर उपयोगी पडला ...'—टि. ३.९८२. ० **त्व**—न.
आत्मस्वरूप. 'न ल्माती तपे व्रत अनुग्राम। आत्मत्वाची खूप

वेगळीच'—ब. १७९. ० **धन**—न. १ स्वतःची संपत्ति. २ स्वतःचा
आत्मा; स्वतः ३ (ल.) स्वतःचा पुत्र. ० **निंदा**—झी. स्वतःची निंदा;

स्वतःस दोष देणे; स्वतःवर दोषारोप करणे (पय्यातापाच्या वेळीं).

० **निवेदन**—न. आत्मसमर्पण; परमेश्वराच्या ठिकाणी स्वतःस वाहून
घेणे; नवविद्याअर्चातील शेवटचा—नवव्या भक्तीचा प्रकार, म्हणजे

जीवशिविक्व. 'आत्मनिवेदनाचें लक्षण। आर्थां पाह्याची मी कोण।
मग परमात्मा निर्गुण। तो वोलखावा।'—दा ८.८.१३. २ स्वतःची

कथा, खुलासा; आत्मचरित्र. ० **निश्वास**—पु. वेद (यस्य निःश्वसितं
वेदाः=वेद ज्याचे (परमेश्वराचे) निःश्वास आहेत या वाक्यावरून).

० **निष्ठ**—वि. १ आत्मस्वरूपी तल्लीन असलेला; आत्मानंदी, ब्रह्मानंदी
निमग्न असलेला. २ मनोभावाचा; कळकळीचा; उत्तुंक. ० **निष्ठा**—झी.

१ आत्म्याच्या ठिकाणी निष्ठा. २ स्वतःवर विश्वास; आत्मविश्वास.

० **परिचय**—पु. आत्म्याविषयीचें किंवा स्वतःविषयीचें ज्ञान—ओळख.

० **पोटी**—वि. अपलपोट्या; स्वाधी. 'तव भीम म्हणे श्रीकृष्णासी।
तूं बरवा आत्मपोटी कळालीसी। मी अतिथो उभा असता द्वारासी।

भोजन सावकाश करिशी तूं।'—जे १०.२. ० **प्रची (ती) ति**—झी.

१ आत्मज्ञान; स्वप्रतीति, गुरुप्रतीति, आत्मप्रतीति या तीन
प्रतीतींपैकी एक. २ स्वतःच्या अनुभवामवरून मिळविलेले ज्ञान—बोध;

आत्मानुभव. 'नाना प्रथांच्या समती। उपनिषदे वेदांत धुती। आणि
मुख्य आत्मप्रचीती। शास्त्रसंहिता।'—दा १.९.१५. ० **प्रशंसा**—झी.

स्वतःची स्तुति; आत्मस्तुति—लाघा. ० **प्राप्ति-लाभ**—झी.पु. आत्म
ज्ञान; ब्रह्मज्ञान. 'महामंत्र आत्मप्राप्तीची खाणी।'—वेधु-पु. स्वतःचा

नातेवाईक; कुलत—मातस—आते—माते भाज. ० **विब**—न. १ प्रतिबिंब.
'का आत्मविब घेतले। बाळक जळी।'—झा १८.१३०६. २

जीवात्मा (परमात्म्याचें प्रतिबिंब). ० **बोध**—पु. आत्मज्ञान. 'मग

सत्त्वे खोलाळे । उपडती आत्मबोधाचे डोळे ।' - झा १८.२१०.
-आत्मभरी-वि. आपलपोट्या. **०यक्ष**-उ. स्वांथलाग; जीवि-
 तांचे बलिदान; स्वतः मरणाला तयार होणे. **०राज**-उ. आत्मा;
 स्वतः 'तेथ न सुवाव अभंगी । आत्मराजु ।' - झा १८.२८०.
०रूप-न. स्वस्वरूप. 'जयजय स्वसंवेद्या आत्मरूपा ।' - झा
 १.१. **०लिंग**-न. १ आत्मस्वरूप. 'पै तुजी आण बाहणे । हें
 आत्मलिंगातें शिवणे ।' - झा १८.१२६९. २ शिवाचें मुख्य लिंग
 (प्रतीक). शंकराने आपल्या अकाशाटी आत्मस्वरूपाचा तत्त्वांश
 मूर्ती करून ठेवला आहे. ३ अत्यंत जिवळाम मनुष्य; प्रेमाचें
 माणूस. 'एके दिवशीं बाजीरावसाहेब हे नानासाहेबास भोजनाचे
 वेळीं बोलेले कीं, रघुनाथराव यांचे पुत्रेज विठ्ठल शिवदेव हे आमचे
 दादासाहेबांचे आत्मलिंग होते.' - तोंययात्राप्रबंध ८२. **०वत**-वि
 आपल्या प्रमाणे; स्वतःसारखे; भेदभाव, आपपरभाव न ठेवितां.
 'आत्मवत् सर्व भूतानि ।' या वचनावरून. 'आत्मवत्' दखांचे
 अवचे जन । नवो देहमान किंचित् ।' **०वरा**-मनोनिप्रद; आत्म
 निप्रद-आत्मसंयमन. **०विचार**-उ. आत्म्यासंबंधी चर्चा; ब्रह्म-
 विचार 'संतंसेग आत्मविचार.' **०विद्या**-स्त्री. १ ब्रह्मविद्या, अण्वा-
 त्मविद्या; वेदांत. २ आत्मज्ञान; स्वतःसंबंधी जाणीव. **०विधि**-उ.
 आत्म्याचें कर्तव्य, गुणधर्म. 'ऐका चित्त देऊन आत्मविधि ।'
०वेत्ता-उ. ज्याला स्वस्वरूपाची पूर्ण ओळख झाली, स्वहृदयांत वास
 करणारा ब्रह्मांडक्यापी परमात्मा आपण आहो! असा ज्याच्या बुद्धीचा
 निर्धार झाला तो; मी ब्रह्म आहे असे मानणारा. **०शास्त्र**-न. अण्वा-
 त्मविद्या-शास्त्र. **०मुद्दि**-स्त्री. चित्तमुद्दि; स्वतःचे आचारविचार,
 वर्तन शुद्ध ठेवणे. **म्ह**० आर्था आत्मशुद्धि मग देवशुद्धि. **०संतो**
षाने-किवि. राजीखुशीं; कोणाची भीड न धरतां; आपखुशीं. 'हें
 खत मी आत्मसंतोषाचें लिहून दिलें असे. ' **०संतोषी**-वि. १ आत्मा-
 नंदांत सुख मानणारा. २ (ल.) आपमतलबी. **०सत्ता**-स्त्री. ब्रह्म-
 ज्ञान; आत्मस्वरूप. 'तैसें होईजे जाइजे देहें । ते आत्मसते अवि-
 क्रिये ।' - झा १५.३८०. **०संयम**-आत्मवश पहा. **०साधन**-न.
 १ आपल्या जीवाचें किंवा जन्माचें सार्थक करणे. 'जैस संताचि
 कास मुमुक्षु नर । धरित आत्मसाधना ।' २ स्वतःच्या उपजी-
 विकेची व्यवस्था-तरतूद. ३ (ल.) स्वतःचा मतवध. 'त्याचें कांहीं-
 तरी आत्मसाधन असेल तरच तो इतकी खटपट करितो.' **०साक्षा**
त्कार-उ. निगुण साक्षात्कार (सगुण साक्षात्काराच्या उलट); अंत-
 र्यामीं परमेश्वर-ब्रह्म याचें दर्शन होणे. **०सुख**-न. स्वतःचें (शारी-
 रिक किंवा मानसिक) सुख; आपल्या ठिकाणींच सुख; ब्रह्मज्ञाना-
 पावून होणारें सुख. **०स्तुति**-स्त्री. स्वतःची प्रशंसा; आत्मप्रशंसा.
 'आत्मस्तुति मनांतून । स्वामीं जयासि नावे ।' **०स्थिति**-स्त्री. ब्रह्म-
 स्वरूपाची स्थिति; आत्म्याची स्वतंत्र अवस्था; बारीर किंवा इतर वस्तू
 यांहून निग्र अशी अलिप्त स्थिति. कांहीं बाक्प्रचार-आत्मस्थिति ओळ-
 षको. १. ३१

खावी-जाणावी-मंपादावी-जोडावी-धरावी=सोदें नये; आत्म-
 स्थितीवर असणे. **०हृत्सा**-स्त्री. १ (कायदा) शास्त्रविधिबिरहित स्वतःस
 मरण येईल असें कृत्य स्वतः करून मरणास कारण होणे; हेतुपुरस्सर
 स्वतःचा जीव स्वतः घेणे; आत्मनाश; आत्मघात. २ आत्महत्त्येचें
 पाप, गुन्हा. **०हृत्सारा**-वि. आत्मघात करणारा. 'जो आपला भाण
 पातकी । तो आत्महत्यारा पातकी ।' - दा १७.७.१०. **०हित**-न.
 १ (ईश्वरप्राप्तीनें होणारें) जीवाचें कल्याण; देहाचें सार्थक; भग-
 वत्प्राप्ति. 'आहा नरेंद्र उतम पूर्ण । केवल भगवत्प्राप्तीचें स्थान ।
 म्यां आत्महित न करून । बुडालें कि अंधमती ।' २ स्वतःचा फायदा.
०ज्ञान-न. १ ब्रह्मज्ञान; स्वस्वरूपाचें ज्ञान; अण्वात्मज्ञान. 'ज्ञान
 म्हणजे आत्मज्ञान । पाहलें आपणासि आपण ।' - दा ५.६.१. २
 स्वतःच्या वनेनाची जाणीव. **म्ह**० आर्था आत्मज्ञान, मग ब्रह्मज्ञान.
आत्मक-वि. आत्मा असणारें; आत्म्याच्या ठिकाणीं अस-
 णारें; पूर्ण; भरलेले; तत्त्वरूपाची; तन्मय. 'हे जग पंचभूतात्मक
 आहे. ' अंकार मुण्णोत्पत्तक आहेत. ' इ० समासांत नेहमीं
 उपयोग. सामाशब्द-संकल्पात्मक; पापात्मक; धन्यात्मक; इ०

आत्मसात करणे-कि. १ आपलेमें करणे; आपल्या कामीं
 लावणे; बळकावणे. २ अभ्यासाने एखादी विद्या अवगत करणे;
 पांडित्य संपादणे. ३ स्वस्वरूप करणे; आपणाशीं एकरूप करणे;
 (इं.) असिमिश्रण.

आत्मा-उ. १ जड गृष्टीपेशां अत्यंत भिन्न असें आदित्तत्व;
 जीवाचें मूलबिंब; निराकार, अमर्त्य, परमात्मा; परब्रह्म. २ प्रत्येक
 देहमात्राच्या ठिकाणीं त्या त्या देहाची अभिमानी असलेली
 जाणीव, चैतन्य, प्राण; जीव. ३ मी, आपण, स्वतः ऐतद्वाचक
 शब्द. ४ अंतःकरण; स्वभाव; प्रकृति. ५ देह. ६ बुद्धि; समज. ७
 (श्रि.) ज्याला विचार, भावना, इच्छाशक्ति आहेत असे आध्यात्मिक
 व्यक्तित्व-योहा ३.५.८; ४. २४. 'माझा आत्मा जसा आसा ।
 पाहो जन त्यामाजि तुला ।' - उ० २८१. [सं. अत् = निरंतर
 चालणे] ८ (पिंजारा) कापूस पिंजण्याच्या क्रमानीच्या पंख्याच्या
 कडेवर एक चामच्याची पट्टी असते, तिच्या आत वसविलेली घोडी-
 वजा एक कातज्याची, घडी केलेली पट्टी. हिनें क्रमानीस असलेली
 तात ताणून अधिक आवाज निघतो. **०नेंद्र**-उ. विषयसुखापासु नचित
 आवरून परमात्म्याचें ध्यान केल्यानें होणारें समाधान. ब्रह्मज्ञाना-
 पासून होणारा आनंद; आत्म्याची जाणीव झाल्यामुळे लाभणारें
 सुख. भारतीय तत्त्वज्ञानांत आनंद हा आत्म्याचा एक घटक मानिला
 आहे. आनंद पहा. [आत्मा+आनंद] **०नात्मविचार-विवेक**-
 उ. देहाच्या ठायीं शुद्ध विविषयजो ज्ञानांश तो मात्र मी, इतर देहा-
 दिक ते अनात्मा होय म्हणजे मी नव्हे असा विचार; आत्मा आणि
 अनात्मा यासंबंधी विचार. [स. आत्मा+अनात्मा+विचार, विवेक]

०नुसब-उ. आत्म्याचा परिचय; आत्मज्ञान; ब्रह्मज्ञान. 'तेथे

आत्मानुभव बोळिजे कैसा कवण परि ।' [सं. आत्मा + अनुभव]
आत्मातुसंधाव—न. १ परमाधिपत्यक सत्याकडे, आत्मज्ञानाकडे लागलेले लक्ष. २ (ल.) अपलपोटेपणा. [सं. आत्मा + अनुसंधान]
०राम—पु. १ आत्मा; जीव; अंतःकरण. 'तुम्ही जेवून आत्मा-राम थंड करून घेतलात, मी मात्र उपाशी मेलें' २ विषय-पराधुसुख व ईश्वरापूजेविषयी तत्पर; ब्रह्मनिष्ठ; आत्मानंद लाभलेला; स्वसंतुष्ट. ३ परमेश्वर; परब्रह्म. 'आत्मारामाचेनि विरहें । जेयां जीवीतु न साहें'—ऋ ९. 'जयदेव, जयहेव जय आत्मा, रामा । परमायें आरती तुज पूर्णकामा ॥' [आत्मा+राम] **आत्मा-पूजे**—न. स्वतःला ईश्वरास वाहून घेणे. 'आत्मापूजाविण हरी बळतो कसा रे ।' [आत्मा + अर्पण] **०ध्यदोष**—पु. (तर्क.) स्वाध्यायावर अवलंबून—विसंबून असणें हा दोष; अन्योन्याध्यय दोष. उ० घट हा घटजन्य ज्ञानास कारण होय. [आत्मा+आध्यय+दोष]—**स्मोन्नति**—स्त्री. स्वतःचा उत्कर्ष. 'आर्धी आत्मोन्नति, मग देशोन्नति'—**स्मोपासना**—स्त्री. ध्यान करून परमेश्वराची उपासना करणे. कर्मोपासना, ज्ञानोपासना पहा. —**स्मोपम्य**—न. १ परब्रह्मस्वरूपाशीं एकरूपता. २ आत्म्याशीं, आपल्याशीं ऐक्य. आप परभाव नसणें. 'आत्मोपम्यानें सर्वें जण पहवें. —**स्मोपम्यबुद्धि**—स्त्री. सर्वत्र आपल्यासारखी बुद्धि. 'सर्वांभूतीं एक आत्मा किंवा आत्मोपम्यबुद्धि या तत्त्वानें व्यावहारिक नीतिधर्माची जशी उपपत्ति लागते, तशी दुसऱ्या कोणत्याच तत्त्वानें लागत नाही.'—गीर ३८२.
आत्मिक—स्त्रीय—वि. १ स्वकीय; आपले नातलग; सोयरे घायरे. 'आणि मी अजुनू हे आत्मिक ॥'—झा १८.१२८२. २ स्वतःसंबंधींचे.

आत्यंतिक—वि. १ अतिशय; फार. 'रायें पुसिलें आत्यंतिक क्षेम । तदयीं कवि ज्ञाता परम ।'—एभा २. २७७. २ शेवटचा; निर्वाणीचा. [सं. अति + अंतिक] **०प्रळय**—पु. १ ब्रह्मा-शिवाय इतर सर्वें वस्तुमात्रांचा नाश. 'म्हणोन हें अंशेप प्रपंचबंधन निःशेष संहारे तो प्रलयो देख आत्यंतिकी' २ मोक्ष प्राप्त झाल्यावर सर्वें जगाचा भासणारा अभाव. मोक्षप्राप्ति. निद्रा व मरण हे दोन पिंडीचे आणि कल्प व महाकल्प हे दोन ब्रह्मांडीचे असे चार प्रलय आहेत, पण यांत जीवास मुक्ति नाही. म्हणून हा पांचवा अत्यंतिक प्रलय कल्पला आहे. हा मुक्तिप्रद आहे.

आत्मा—स्त्री. १ आत पहा. देशस्थ ब्राह्मणांत आत्मी म्हणतात. [सं. अत्ता, अती, अत्तिक; प्रा. अत्ता = आई, सासू; का. अते, अति—सासू] २ पुरुषास बहुमानार्थी लाबायचा दानद. रंगनाथ-स्वामी निगडीकर यांच्या वडील भावास आत्मास्वामी म्हणत असत. **०बाई**—स्त्री. १ बापाची बहीण; आत. २ सासू. (काहीं जातींत आत्मा ही सासू होऊं शकते). 'तंव सत्यभामा म्हणे आत्माबाई । तुम्हासी तरी म्हणवें काई । तुम्ही कां म्हणवितां यांची आई । केवीं

उदरीं धरिलें हो ॥'—जे ९. ७२. **म्ह०** आत्माबाईला मिशा अकल्या तर काका म्हटलें असतें—जी गोष्ट किंवा स्थिति पाळणें आपल्या हातीं नाही ती तशी नसती तर बरे झालें असतें असें व्यर्थ म्हणणें.

आत्येसा—क्रि. अतिशय; फार (शोक). 'मुद्दां डेन्यास आणला ... आनंदी करितसे आत्येसा ।'—ऐपे ८९. [अतिशय]

आत्र—अंतर पहा.

आत्र—स्त्री. आतडें, अंत पहा. **०कलाधमनी**—(प्राणि) लघ्वंत्रावरणत्वक—धमनी (इं.) मेसेटेरिक. **०वेष्टण**—न. (शाप) १ उदरांतवेष्टन; पर्यंत्रक (रानडे). (इं.) पेरिटोनिअस.

आत्रवैन्यान, आत्रोपयरी, आत्रोपय-यान—क्रि. (कु. गो.) एक दोन दिवसां आड; वरचेवर. 'आत्रवैन्यान हांव थीं एक पावट मारताच' [पोतु. इं. अल्टरनेट ?; गो. पैरा=एक दिवसा आड]

आत्रावरोध—पु. एक रोग. यांत आंतड्यांतिल मल नेहमी-प्रमाणें ढकलला जात नाही; आंतड्यांत उत्पन्न झालेला अडथळा. [सं.]

आंत्रिक—वि. गाळलेले; ओलांडलेले, वगळलेले. अंत्रिक पहा. [सं. अंतर]

आंत्रिक—वि. आंतड्यांसंबंधी. [सं. अंत्र]

आत्राटण—न. ताडण; मारणें. 'निर्विकल्प करितां आत्राटण'—गीता २.२२५०. [सं. आन्तडू—ताडन]

आत्राटणें—अक्रि. थापटणें; ताडन करणें; मारणें.

आत्रेय—पु. (शाप) एक रासायनिक मूलद्रव्य. (इं.) यिट्रियम.

आत्साण—स्त्री. (गो.) स्वाद; चव. [सं. आ+स्वाद; प्रा. अस्ताड]

आत्साण—(गो.) उकिरडा. [सं. उत्सर्जन ?]

आथ—पु. (भित्री) हात. [सं. हस्त; गो. आत]

आथडणें—अक्रि. (प्रां.) हसडणें; हिसकणें; हिसका मारून—हिसकून—घेणें; पकडणें; बळात्कारानें धरणें. [सं. आन्तस्तम्]

आथडणें—अक्रि. जाऊन थडकणें; पोंचणें; थांबणें. [सं. आन्तस्तम्]

आथडा—पु. आथडण्यानें बसलेला हिसका; हासडा; हिसडा. [सं. आन्तस्तम्]

आथणें—अक्रि. (भित्री) शिवणें; हात लावणें. 'आव मोडो वेहे ताहां कुकाल आवळुंभी नेच.'—भित्री भाषेतील गोष्टी ३१. [आथ=हात]

आथर—पु. कामट्याची, गवताची चटई; आंथरी; हातरी. [सं. आस्तरण; प्रा. अस्थरण]

आंथरणे—अंथरणे पहा.

आंथरी—आंथर, अंथरी पहा.

आंथरूण—अंथरूण पहा.

आथर्वण-विधि—जाणमारण; अथर्वण पहा. 'विधि आथर्वण' हातीं आथी ॥'—झा १३.८२९.

आथर्वे—वि. (गो.) नवखे.

आथवां—(गो.) अर्धा शेर. आठ्ठा पहा.

आथारी—अथारी पहा.

आथि-थी—कि. १ (जुनें मराठी काव्य) आठे. आति पहा. पिंगलकु सिंहे येथे आथि ।'—पंच १.२४. 'एतद्विषयीं विषाद । आथीचिना ॥'—विउ ८.२९. [सं. अस्ति-अन्थि-आथि-आति] २ (मिळी) होती. 'एक कुकडी (कोंबडी) आथी'—मिळी भायें. तील गोष्टी ९.०८३-१ शाला; असला; होता; असणे या क्तिपादाचें भूतकालाचें जुनें रूप. 'कामें आथिला मैथुना रिषे ।'—०८६-१ शाले; आले. बायूपोटीं पाहे तेज जन्मले आपण । तेहि रे पांचागुणीं आथिले जाण ।'—ब ५८७. २ असलें; असतें; युक्त; संपन्न (कोणत्याहि गोष्टीने). 'नाथिलें चिंती तें अतिचिंता । आथिलें चिंती ते निश्चिंता ।'—एमा २.४१४. **०८६पण**—न. असतेपण; अस्तित्व.

आथिला—वि. १ भाग्यवान; थोर. 'सदाभ्यासाचेनि योगें । भगवत्प्रसादप्रसंगें । लाहोनि युक्तिसौभाग्यें । आथिला होय तो ।'—रासपं. २.६०५ २ युक्त किंवा संपन्न. 'ऐसेनि गंभीरपणें । स्थिरावलेनि अंतःकरणें । आथिला तोचि जाणें । मान्त्रे इथे ॥'—झा १.६१. —एमा २३.९३७. 'पुरुषचिन्हें जो आथिला ।'—सुआदि २३.११६. शिवाय नामाथिला—(सुआदि २१.४१) मोहा-थिला—(सुआदि २२.२२) ६० रूपें आढळतात. **०८६पण**—न. संपन्नता; थोरपणा; भाग्य. 'एथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलें-पण मिळी तोचि उणें ।'—झा ९.३६८. [सं. अस्ति; प्रा. अन्थि; म. आथि]

आथी—उ. (मिळी.) हत्ती. [सं. हस्ती]

आथुरण—अंथरूण पहा. 'ते गोपाळ झाले जाणते । आपले आथुरणावरी ।'—रासपं ५.५१.

आद्—वि. अर्थ, अद पहा. सामासब्द-आदपाव; आदमण ६० [सं. अर्थ]

आद्—स्त्री. वंशाची माहिती; आदि; वंशावळ-कोईसाले ४७. [सं. आदि]

आद्—स्त्रीअव. (व.) मागासलेल्या जाती. [सं.अंध]

आद्कर्णे—अकि. (माण.) नाउमेद होणें. अदबणें पहा. [प्रा. आदण=व्याकुल]

आद्करणी—स्त्री. मागील आचरण; पूर्वीची कृति. 'तीर्थ-वासि सांगतां ऐकिली सुमित्र तुमची आद्करणी ।'—प्रला ९१. [सं. आद्य+कृ; आदि+करणी.]

आदखणा—अदखणा पहा. 'बहुकृपण बहु खंदस्ती । बहु आदखणा बहु मस्ती ।' दा ५.७.३५. **०णेपण**—न. मात्सर्य; द्वेष. 'आदखणेपण करूं नये ।'—दा २.२.२२.

आद्गी—स्त्री. नणंद, नवऱ्याची बहिण. [का. आदंगी=स्त्री]

आद्घर—न. आदिघर; आयस्थान; पुराणप्रसिद्ध क्षेत्र. [आद्य+गृह] 'खुब जुतींनि किछा राखावा हें पूर्वींचे आद्घर ।'—ऐपो ३.५१.

आद्द—वि. न दटावण्या जागे; बलवान. अदद पहा. 'खातीं इंद्रिये आददें ।'—भाए ५१०; 'निळा म्हणे माझा पुरता आला वीट । देखोनी आदद कम बळी ॥'—निगा २१५. 'इंद्रिये करुनि आददें । परी अंती होती शांत ।'—विपु ६८. [अनंदाटणें, दटावणें]

आद्दटणें—अकि. दवणें, जिरणें; कमी होणें. 'बुद्धी भ्रम छुट प्रशस्त न वटे धोका सवे आददें ।'—दावि ४३६ [आनंदाटणें-दटणें]

आद्डा—स्त्री. (च.) गर्दी; दाटी. [दडणें=दावणें; दाटणें]

आद्दण-णा-णी-ण्या—अं मध्ये पहा.

आद्द—स्त्री. संवय; खोड; अदत पहा. 'जयाजी शिंदे यांस आदत अशी होती कीं स्नानानंतर मुखावर धोतर घेऊन धण-भर डोळे चोळत रहावें'—भाब १५. 'त्याला खोटे वोलण्याची आदत आहे.' [अ. आदत=संवय]

आद्दतर—वि. (गो.) आगाऊ. [सं. आदि+अंतर]

आद्दन—न. (गो.) आधण, भात इ० शिजविण्यास लागणारें, उकळी आलेले पाणी. [आधण अप; प्रा. आदान; सं. आदहन]

आद्दन—न. (गो.) अवलंबन; आधय. **०करप**—अवलंबून असणें, राहाणें; विसंबून असणें, राहाणें. 'हांवें ताजेर भोव आद्दन केलां ।' [सं. आधान]

आद्द-खाना, आद्दबणें, आद्दबशीर—अ मध्ये पहा.

आद्दमास—अजमास पहा.

आद्दमी—उ. १ मनुष्य; मानव; पुरुष (आदमचे वंशज). २ इसम; माणूस; व्यक्ति. [अ. आदस]

आद्दमुर्ते-मोर्ते—अदमुर्ते पहा.

आद्दमुसा—वि. (व.) मूर्च्छित; अंधमेला. 'मारून मारून आद्दमुसा केला. [सं. अर्थ+मूर्च्छा.]

आद्दर—उ. १ मान; श्रद्धा; पूज्यबुद्धि. 'गुणा न म्हणतां उणा अधिक आद्दरें सेवितो ।'—केला २३. २ (हुंदी) स्वीकार; स्तकार; होकार. ३ सद्भाव; हौस; आवड. 'तसा रंग श्रीमंत खेळले कलियुगांत अति आद्दरेंत ।'—ऐपो १९८. ४ (सामा.) गौरव; स्तकार; स्वागत; आदरातिथ्य. [सं. आभ; हिब्रू. अपथर.]—**रातिथ्य**—न. पाहुणचार (भोजनासंबंधीचा); आदरस्तकार.

[आर+आतिष्ठ्य] ० उपचार-मान-सत्कार-उ. १ पाहुणचार; मानसन्मान; मानमरतवः संभावना; आसन, अन्त्युत्थान, भोजन वगैरे देणें.

आदरण—न. (कों. गो.) बहुमान, सन्मान; आदर; धद्ध; पूज्यबुद्धि; अगत्य.

आदरणीय—वि. बहुमानास योग्य; मान देण्यास योग्य; माननीय; आदराहे.

आदरणें—कि. १ मान-सन्मान करणें; आदर ठेवणें. २ स्वीकारणें, घेणें; कबूल करणें; मान्य करणें. ' जतें प्रार्थितांचि आदरिलें । '—मोएपि १.३०. ३ (एखादा धंदा-विषय) हातांत घेणें, पत्करणें. ' धरिला राज्य मनोरथ म्यां मुढें, न वनवास आदरिला । '—मोनीम ११.१. [सं. आ+ट; तुळ. हिं. अधर्ष]

आदरणें—(गो.) पावसाचे लग्न जमा होणें; अंधारणें [अंधार]

आदरदोदर—वि. (व.) अर्धवट कुठेलें-चेचलेलें. ' हीं ओंपधें प्रथम खलवत्यांत जरा आदरदोदर करा नि मग त्यांचा अष्टमांश काढा उतारा. ' [सं. अर्ध+दृ]

आदरून—किवि. १ मनापासून; अंतःकरणपूर्वक. २ दृढ निश्चयानें; खडसून; खात्रीनें; साफ; चकचकीत. ३ मुद्दाम; जाणूनवुजून. [आदर]

आदरखून—अ. (कों.) मुद्दाम; आदरून. ' बाबू केशव चंद्रसेन यांची नव्या धर्मावर व्याख्यानें हीं फार मननीय असत. तीं नेटिव्ह ओपिनियन आदरखून प्रसिद्ध करी. '—वि. ना. मंडलीक-चरित्र. १.२१४.

आदर्श—१ आरसा. ' अंधास आदर्श जसा दिसेना । '—साहू २.१२. २ एखाद्या ग्रंथावरील टीका; भाष्य. ३ किता; नमुना. [सं. आ+दर्श] ० **अंबारी**—स्त्री. आरशाची अंबारी. ' गजपट्टी आदर्श अंबारी । '—एपो २६६.

आदला—अदला पहा.

आदवड—न. (कु.) चामडी रापविण्यासाठी पाणी ठेवण्याचे कुंड. [अंधोड]

आदवसाण—स्त्री. (गो.) आशा; फायदा; फल; परिणाम. [आदि+अवसान=आरंभ व शेवट]

आदवेचो-आदवो—वि. १ अदवेचा पहा. (चि. गो.) प्रथम, पहिल्यानें परित्यक्त झालेला; प्रथम परित्यक्ताचा. २ अपरिचित. [सं. आदवत्]

आदळ-आपट-उपट, आदळणें-आदळपण—अदळ पहा.

आदळ-ळु—उ. स्त्री. १ धका; हलकावा; घाव. अदळ पहा. ' विषयाचे आदळ रोकडे । चुकवुनि धडपुडे । काढितो तोरा । '—एमा २.३१६. २ शेंबी; धुंज; टकर; हातपाई. ' मग दोही दळां आदळु जाला ॥ तो कसा सांगो '—शिखु १०४१.

आदा—उ. सर्व अर्थां अदा पहा. आवक; उत्पन्न. ' दुसालां मिळोन खर्च भारी झाला, आदा नाही '—ख ४. १८३३. [अर. अदा] म्ह० आयापेक्षां खर्च मोठा, त्याचा होय सदां तोठा.

आदांगाद—उ. (गो.) वकील. [पोतु. अदवोगादो; इ. अँडव्होकेट]

आदान—न. १ कुयोग; अनुभूत सुचक प्रसंग. २ (ल.) ज्यांतून निभावणें-जगणें कठिण असा आजार किंवा अपघात; पुनर्जन्म देणारें संकट. ' म्यां भोगिलीं आदानें । गर्भवासी अपार । '—सुरंख ४३५. (कि० येणें; जाणें; चुकणें; टळणें; करणें; [सं. आ+दान]

आदान—न. घेणें; स्वीकारणें; बळचे घेणें—मिळविणें; अंतिम-कारणें. [सं. आ+दा]

आदापावती—स्त्री. (सावकारास) कांहीं रोख व कांहीं हवाल्याने दिलेल्या रकमेची पावती. भरणा केलेली पावती. [आदा+पावती]

आदाव—स्त्री. अदव पहा. १ बंदन, मुजरा (कि० बजावणें). ' सवीनी आदाव बजावली. '—पेटि ११२. २ भेटीचे जवाहीर, अलंकार, नजराणा. ' नवाबानीं मोत्याच्या बंटाचा तीन व जिगा, कळगी वगैरे अकरा आदाव इनायत केले. '—रा ५.१११. [अर. अदव=नम्रता, मर्यादा राखणें] ० **बंदगी**—स्त्री. बंदन; अस्मितादन-पूर्वक विज्ञप्ति. ' आदाबबंदगी ऐसीच । '—ख ११.५११८.

आदाम—उ. (लि.) १ सप्रत्युत्पत्तीच्या आय कथेंत प्रथम मानवास दिलेले नांव. २ येशुख्रिस्त. ' त्यानें (देवानें) त्यास आदाम हें नांव दिलें. '—उत्प ६.२ [इ. अँडम; हिब्रू. आदाम; अर. आदम]

आदाय—उ. नफा; फायदा; मिळकत. अदाई पहा. [सं. आदाय=स्वीकार; तुळ. अर अदा]

आदारी—स्त्री. (माण.) भंडारा देवण्याची कातझ्याची पिशवी. [सं. आधार]

आदाव—उ (गो.) १ हंशील, फायदा, आदा. आदाय पहा.

आदांव—उ (गो.) एक झाड. हें फक्त गोव्याकडेच होतें.

आदावत-ती-त्या-आदावळ—अमंथे पहा.

आदावत—उ. (गो.) आळस. [तुळ० इ. आयाडल=आळशी-ती-वि. आळशी.]

आंदाळी-मुंडाळी—स्त्री. (गो.) फिरताफिरव. [आंदोलन-आंदोळी+मुंडाळण]

आदाळो-आदळो-दाळी-दोळो—स्त्री. (गो. कु.) विळी; कितणीसह विळी. अडला पहा.

आदि—स्त्री. १ आरंभ; उगम; मूल; प्रारंभ; पहिला भाग. ' म्हणोनि नाही ऐसिया भवा । आदि कैवी । '—झा १५. २३५. ' मारांश, शक ६०२ पर्यंत आर्वाचीन मराठी भाषेची आदि नेण्यास सबळ कारणे आहेत असें दिसतें. '—प्रभात पाटण शिलालेख. (राजवाडे)

२ उद्भव; उत्पत्ति; मूल उत्पत्तिस्थान. ३ (ल.) खाण; इष्ट. [सं.] ४ मालेतील पहिली संख्या किंवा वस्तु; (गणित) श्रेढीतील प्रथम पद. ५ वंश; चरित्र; कुळी; कुळकथा. -वि. १ पहिला; प्रथम, अगोदरचा; मूळचा; प्रमुख; अप्रणी. २ समासांत या शब्दाचा मूळ अर्थ कायम रहातो तरी तेथे 'इत्यादि' असा विशेष अर्थ होतो जसे-ईश्यादि देव; रमादि स्त्रिया, कामकोपलोभादि. ३ सामासिक शब्दांत या शब्दास क प्रत्यय लागतो जसे-अकारादिक वर्ण= अ पासूनचीं मूळाक्षरे; ब्राह्मणादिक जाती, आकाशादिक भूतें. सामा-शब्द-आदिकाव्य; आदिदेव; आदिधर्म; आदिभाषा इ० -कृति. अगोदर; आधी. 'मी आदि उठेन मग तूं उठ.' ०अंत-पु. आरंभ आणि शेवट; प्रारंभ आणि समाप्ति; अव्वल आणि अखेर; शेडा आणि बुडखा.

आदिक—वि. १ अधिक; जास्त. 'ऐसें तें निज ठेवणें । कदापी पालटों नेणें । अथवा नव्हे आदिक उणें । बहुतां काळें ।' -दा १.९.९. [सं. अधिक] २ आदि (विशेषण अर्थ ३) पहा.

आदिकरून—कृति. एका समुदायातील कांहीं विवक्षित वस्तु प्रमुख धरून ती वस्तु प्रथम असें समजून ती व त्या वगेबर इतर, इत्यादि, वगैरे. 'ज्ञान झाल्यानंतर देहादिकरून सर्व पदाथे तुच्छ वाटतात.' [सं. आदि+करणे]

आदिकवि—पु. १ पहिला काव्यकर्ता; २ (ल.) श्रेष्ठ; आद्य-कवि; ब्रह्मदेव; वाल्मीकि, व्यास यांना आदिकवि म्हणतात; या-वरून एखाद्याची फार प्रशंसा करणे असतां त्यास म्हणतात. [सं.]

आदिकारण—न. निदान; आद्यबीज, पहिले कारण, मुख्य कारण. [सं.]

आदिकारी—पु. (गो.) अधिकारी; कुलकर्णी. [सं. अधिकारी अप.]

आदिकुमारी—स्त्री. दुर्गादेवी. 'आदिकुमारी येउनि जाण । कृष्णासी तेल लावी आपण । बांधोनि ह्दयाचें कंकण । जीवें जीव म्हणतसे ।' -एरुव १५.७३. [सं.]

आदिगादी—स्त्री. मूळ सिंहासन, तक्क; राज्यसंस्थापकाची गादी किंवा तक्क; मूळ स्थान; पीठ. [सं. आदि+ म. गादी]

आदिग्रंथ—पु. शीख लोकांचा मुख्य धार्मिक ग्रंथ; यासच ग्रंथ-साहेब म्हणतात. ग्रंथ या नांवाने हिंदू उल्लेखिल जातो. हा ग्रंथ वाच-णारास ग्रंथी म्हणतात. याचे दोन मुख्य भाग आहेत. पहिल्यांत अर्जुन नांवाच्या पांचव्या गुरूने पहिल्या चार गुरूंचे म्हणणे -आज्ञा-एकत्र केल्या आहेत. दुसरा दशम पादशाही (संक्षिप्तरूप दसमग्रंथ) दहावा पादशाह जो गुरुगोविंदसिंग याचा ग्रंथ. सर्व शीख लोक पहिल्यासच प्रमाणभूत मानतात, व कांहीं जहाल शीख दुसऱ्यास मानतात. याची भाषा हिंदी व लिपी गुरुमुखी आहे. [सं. आदि+ग्रंथ]

आदिघरणे—न. १ वंशाचे मूळचे कुटुंब. अगरीं पहिले कुटुंब. २ संस्थापकाचे किंवा मूळ पुरुषाचे गृह किंवा कुटुंब. [सं. आदि+ गृह-घर]

आदिजीव—पु. (प्राणि.) सर्वांत खालच्या कांटीतील एकपेशी मय प्राणी, हे सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पाहिल्याशिवाय दिसत नाहीत; मूलरूप प्राणी. (दं.) प्रोटोजोआ. [सं. आदि+जीव]

आदित—कृति. प्रथमतः; आरंभापासून; पहिल्यापासून; मूळा-पासून; उगमापासून. [सं. आदितः]

आदित—पु. (गो.) सूर्य. [सं. आदित्य अप] ०वार-पु. आदित्यवार; रविवार.

आदिताल—पु. (संगीत) संगीतातील एक ताल किंवा मात्रा. [सं.]

आदित्य—पु. १ सूर्य; रवि. 'वीरांच्या अभिमाना झाला अस्त । माझ्यान्हीं आला आदित्य ।' -एरुव ७.६४. २ वारा आदित्य (देवता)—धातु, मित्र, अथेमन, रुद्र, वरुण, सूर्य, भग, विवस्वत्, पूषन्, सवितु, त्वष्ट, व विष्णु हीं बारा मत्तित्यांतील सूर्याचीं वारा रूपे आहेत. ३ अदितिपुत्र. (सामा.) देवता किंवा देव. ४ सूर्यकर्मळ. 'आदित्याचीं आई. । सदा सन्मुख सूर्याकडे ।' -ज्ञा १८.८६५ [सं.] ०वार-पु. रविवार. -त्याची छत्री-स्त्री. अलेंबे; एक वनस्पति. -त्याची तुळस-स्त्री एक तुळसीसारखी वनस्पति.

आदिधन—न. (गणित) गणित किंवा भूमितीश्रेढीतील प्रथमपद किंवा आदिपद [सं.]

आदिना—पु. शुक्रवार. [अर.]

आदिनाथ—पु. १ शंकर. 'देवांचे देवत । तुज नमिले आदि-नाथें । ये वो कृपावेंते । भोगा माझ्या धावत ।' -तुगा २८६. २ नाथपंथाचा संस्थापक; मच्छेंद्रनाथाचा गुरू. 'नमस्कार माझा तथा आदिनाथा ।' -नाथनामावली. [सं.]

आदिनारायण—पु. १ प्रथम किंवा आदिकारण; भगवान्; विष्णु; क्षीरसमुद्रांत शेतावार निजलेले भगवत्स्वरूप. 'परब्रह्म असतां निश्चळ । तेथें संकल्प उठिला चंचळ । तयास वोलिजे केवळ । आदि-नारायण ।' -दा १३.३.३. [सं.]

आदिपद—आदिधन पहा. [सं.]

आदिपञ्चात—कृति. १ जरा अलीकडे पलीकडे, पुढे मागे; आजूबाजूस. जवळपास; आगे मागे. २ लवकर किंवा उशीरां; कांहीं दिवस अगोदर किंवा कांहीं दिवस मागून. 'आदितवारीच आले पाहिजे कीं आदिपञ्चात आलों तर येईल कामास !' ३ अस्ताव्यस्त; एकांत एक मिसळून. ४ उलटापालट; इकडचा तिकडे, तिकडचा इकडे; क्रमरहित. 'पोथीचीं पाने आदिपञ्चात लागलीं असतां नीट करा.' [सं.]

आदिपीठ—(विरू.) मूळ पीठ; आस्थान. [सं.]

आदिपुरुष—प. परमेश्वर; शंकर; विष्णु. ' ते देखोनि आदि-पुरुष । विस्मृतु । ' —हा १.१५९. २ मूळ पुरुष; कुळांतील पहिला पुरुष. [सं.]

आदिपृथक्करण—न. (रसायन.) प्राणिज किंवा उद्भिज पदार्थांचे मुख्य घटक एकमेकांपासून वेगळे करणे. पृथक्करणाचे दोन प्रकार—आदि पृथक्करण व अंतिम पृथक्करण. (ई.) प्रॉक्सिमेट ऑर्गेलेसिस. —सेपू १.४१० [सं.]

आदिबीज—न. मूळ उगम, कारण, तत्त्व; आदिकारण; परमेश्वर; प्रणव; ओंकार. ' ते मियां श्रीगुरुकृपा नमिले । आदिबीज । ' —हा १.२०. [सं.]

आदिभूतिक—वि. (प्र.) आधिभौतिक; पंचमहाभूतांपासून होणारा (त्रास, दुःख, सुख इ०). ' येकताप आध्यात्मिक । दुजा तो आदिभूतिक । ' —दा ३.६९. [सं. आधिभौतिक]

आदिम—वि. १ पहिला; मूळचा; अगोदरचा, २ (प्राणि.) शरीराच्या मध्यरेपेच्या जवळ असणारा. [सं.]

आदिमग—क्रि. १ आरंभी किंवा मागाहून; लवकर अथवा उशीरा; आधी किंवा नंतर. २ पुढचा मार्ग मागचा पुढे; उलट मुलट; आदिपथात्. [अशुद्ध प्रयोग. सं. आदि+म. मग]

आदिमध्यांतरहित—वि. ज्याला प्रारंभ, मध्य, शेवट या तीन अवस्था नाहीत असा (परमेश्वर). [आदि + मध्य + अंत + रहित]

आदिमसंघ—प. (प्राणि.) अतिमूक्षम प्राण्यांचा संघ; गोडे व खारे पाणी, पाणयळ जमीन आणि ओला, कुजका पाला यांत मुख्यतः हे प्राणी उत्पन्न होतात. —हाको (आ) १२१. (ई.) प्रोटोझोआ. आदिजीव पहा. [सं.]

आदिमाया-माता-शक्ति—स्त्री. १ आदिप्रकृति; मूल-माया; जगदुत्पादक शक्ति; सर्व संसाराला, प्रपंचाला कारणभूत अशी देवता. २ आदिपुरुषाची स्त्री; पार्वती; शक्ति. ' तूंचि आदि-मायेचा निजवर । ' —ह १.२ [सं.]

आदिमूर्ति—स्त्री. मूळ पुरुष; ईश्वर; नारायण. ' आदिमूर्ती निश्चिता । होते वटपत्रशयनी । ' —गुच २.६०. २ श्रीकृष्ण. ' हेम सिंहासनी । आदिमूर्ती । बैसला असे सहज स्थिती । ' —एरुव ३.२१. [सं.]

आदिरस—प. (शाप.) जीवनरस; जीवरस. (ई.) प्रोटो-प्लासम. [सं.]

आदिल—प. न्यायाधीश. [अर. आदिल=न्यायी, सचोटीचा]

आदिल, आदील—वि. पहिले; मूळचे; प्रथमचे; अज्वलचे. ' जैसा दीप दीप लाविजे । तेथ आदील कोण हें नोळखिजे । ' —हा १.४२८. [सं. आदि]

आदिवंत—वि. १ मूळचा; पहिला; आदिल. २ (ल.) मिरासदार. ' महासुखक्षेत्री । आदिवंत । ' —हा ६.४६९. [आदि+वंत]

आदिवद्—न. (गणित.) गणित किंवा भूमिति श्रेढीतील दोन टोकांच्या पदांपैकी पहिले पद. आदिघन पहा. —मोल [सं. आदि+वद]

आदिवराह—प. विष्णूचा वराह अवतार. [सं.]

आदिशून्य—न. १ आदिशक्ति; माया. ' भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाणेयांसी । ' —हा ७.२४. २ आकाश. ३ आदिमुष्टिजल. [सं. आदि+शून्य]

आदिष्ट—वि. आज्ञा, हुकूम केलेला; सांगितलेला; आज्ञस; कथित. [सं.]

आदिष्टपदार्थ—प. (रसायन.) एखाद्या वस्तूबद्दल दुसरी येणारी वस्तु; बदली पदार्थ. —सेपू १.६३. (ई.) सव्स्टिट्यूशन प्रॉडक्ट.

आदिसंकल्प—प. ब्रह्माच्या टिकाणी उत्पन्न होणारी ' एकोऽहं बहुस्याम् ' (मी एक आहे, अनेक असावे) ही मूळ इच्छा; पहिली इच्छा (माया). ' पे निर्विकल्पाचिये बरडी । फुटे आदिसंकल्पाची विरुडी । ' —हा ८.२२. [सं. आदि+संकल्प]

आदिसिद्ध—वि. प्रारंभी असलेले; शाश्वत. [सं.]

आदिसिद्धान्त—(न्याय.) अखेरचा सिध्दांत; मूल सिध्दान्त.

आदिसोयरा—प. (काव्य.) पहिला सोयरा, नातळ्या; ईश्वर. ' जो जगद्वंचा आदिसोयरा । ' [सं. आदि+म. सोयरा]

आदी—क्रि. आधी; प्रथम; अगोदर. [सं. आदि]

आदी—शब्. पूर्वी; पूर्वीचा; मागचा. ' उत्पत्ति आदी प्रपंच न मे । अंती कांही उरला न दिसे । ' —एभा १९.८७. [सं. आदि]

आदी-कर-कारी—प. अधिकारी; सुभेदार—शक १५६५ चा कल्याणचा ताम्रपट. (यावरून अधिकारी. अदकारी, आदीकारी हीं आडनावे पडली आहेत.) [सं. अधिकारी] **आदीचे बिर्दी, आदीं बिर्दी**—क्रि. १ सर्वोच्या आधी; सर्वोच्या अगोदर, लवकर. ' उद्यां आदी बिर्दी निजून कोण उठतो पाहं. ' २ पुष्कळ अगोदर; बराच वेळ पूर्वी. ' आदीबिर्दी घर शाकारले म्हणजे पाऊस केव्हा कां पडेना. ' [आदी द्वि.]

आंदु-दु—अंडु पहा.

आदुफ—न. (गो.) मोठी खिडकी.

आंदुली-ह्री—स्त्री. (कु. गो.) रांजणवाडी. आजरली, आजणी पहा. [सं. अन्ध]

आंदुळणी—स्त्री. (राजा.) रांजणवाडी.

आंदुळणे-आंदोळणे—उक्रि. (काव्य.) शोक घेणे, वेणे; हलकावे खाणे; हलविणे; हलणे; कंप पावणे; खालीवर होणे (जहाज इ०). ' आंदोळला सत्यलोक । ' —उपा १६८७. २ ल्हान मुलस पाळण्यांत घालून हलविणे. [सं. आंदोळ]

आंडुळो—प. (कों.) शोपाळा. [सं. आंदोलक; म. आंदोळा]
आहत—वि. १ आदर केलेला; मान दिलेला. २ स्वीकार केलेला; ग्रहण केलेला (नजराणा, बक्षीस इ०) [सं.]

आर्धे—वि. (गो.) अर्धे. [सं. अर्धे]

आदेखाई—अदेखाई पहा.

आदेय—वि. द्राष्टा; मान्य; संमत; स्वीकार करण्यास योग्य. [सं.]

आदेश—प. १ उपदेश. २ आज्ञा; हुक्म; विधि; नियम. ' दास म्हणे आदेश तयाला । '—दावि २७४. ३ अतिदेश या अर्थी चुकीने योजिला जातो. ४ कानफाटे, नाथपंथी (गोसावी) लोक परस्परांस नमस्कार करतांना उपयोगांत आणितात तो शब्द. ' अलक्ष आदेश जल्पतसे । '—नव ८.११०. ५ (व्या) मूळ अक्षराबद्दल दुसरे योजिले जाणारे अक्षर (प्रतिनिधि); बदली येणारा वर्ष. उ० इ० च्या स्थानी ई आदेश होतो. ६ (शाप.) बदली वस्तु, पदार्थ; प्रतिनिधि. ७ (राजनीति) हुक्म; आज्ञा; बदली कारभार करण्याचा ठराव. (ई.) मॅनेजट. ' वरील विचारास संलग्न असलेले दुसरे एक तत्त्व म्हणजे आदेशांचे होय. '—नव ५५. ८ (भाषा.) समागाथेक अन्य शब्द; प्रतिनिधि. उ० द्वा (धाव्यादेश) पद्य. [सं.] **अध्यान**—वि. (भाषा.) ज्यांत शब्दांचीं रूपे बदलतात अशा सप्रत्ययी (संस्कृत, लॅटिन वगैरे भाषा) (ई.) इम्फ्लेक्शनल. **अप्रकरण**—न. भाषेतील ध्वनी होणाऱ्या विकृतीबद्दलचे विवेचन; ध्वनिशास्त्र. (ई.) फोनेटिक्स. —ज्ञानेश्वरी व्याकरण १.

आदेस—प. (गो.) अर्धा दिवस. [सं. अर्धे+दिवस]

आदो—न. (गो.) आर्द्रा नक्षत्र. [सं. आर्द्रा]

आदोगर—क्रि. (प्र.) अगोदर. [सं. आदो+अग्रे]

आदोड—वि. (गो.) आघाती; हांवरा; अघोडी.

आर्दांरी—(गो.) अक्षर; खारवट शेताचा तुकडा.

आंदोरी—अंगुरी पहा.

आंदोल—प. शोपाळा; पाळणा; [सं. आंदोलक]

आंदोलक—प. घड्याळाचा लंबक, लोलक. [सं.]

आंदोलणे—ळणे—क्रि. हलणे; हेलकावे खाणे. आंदुळणे पहा. ' आंदोलत ब्रह्मांड पै । '

आंदोलन—न. १ शौका; हेलकावा; जेंप. [सं.] २ (हि.) राजकीय किंवा औद्योगिक चळवळ. (ई.) अंजिंटेशन—केसरी ११.१०.३०. ३ (संगीत) स्वर कांही वळ वर खाली करीत राहणे. **अलेखक**—प. विद्युत्संवाहाच्या शक्तीत होणारी कमी जास्त तीव्रता दाखविणारे यंत्र. (ई.) ऑसिलोग्राफ. **असिध्दांत**—प. सूर्य किंवा दुसरा तेजस्वी पदार्थ याचा वायुवर (ईथरवर) व्यापार घडून लाडा उत्पन्न होतात व त्या डोळ्यांस लावून प्रकाशाचे ज्ञान होतें असे मत. [सं.]

आंदोला, आंदोलिका—प. श्री. १ शोपाळा. २ पालखी. ३ पाळणा. [सं.]

आंदोळणे—आंदोलणे; आंदुळणे पहा. ' जळावरी कमळकटिका । जेवीं आंदोळे । '—ज्ञा ११.२४९. ' ससपाताळे आंदोळती । शेषकूर्म दचकले चित्ती । '—रावि ३३.१०२.

आंदोळविंदोळ—वि. हलणारा; ल्हरीने युक्त. ' तेथ घट जो होय चंचळ । ते प्रतिबिंब होय आंदोळविंदोळ । '—एमा ११. १५०. ' आंदोळविंदोळ होये । '—कसुरा ५९.४५. [आंदोळ दि.]

आंदोळी—श्री. (गो.) विळी. अडला पहा.

आंदोळी—श्री हेलकावा; शौका. आंदोलन पहा. ' आसोडितां विचारा आंदोळी जाली । '—आए ४३७.

आदौ—क्रि. प्रथमार्भ; सुरुवातीस; आरंभी; पहिल्याने; अगोदर; पूर्वी. [सं. आदि सप्तमि]

आंदोळणे—आंदोलणे; आंदुळणे पहा. ' कीं रावणाचेनि मुजांबळे । कैलासतेज आंदोळले । '—शिष्ट २३९. [सं. आंदोलन]

आदत्त—वि. अदत्त (अप.) न देणारा. ' स्वार्थी अभिलासी बोटाळ । आदत्त शोड आदखणा । '—दा २.३.२८. [सं. अ+दा]

आद्य—वि. १ पहिला; आरंभीचा; अगोदरील; उपक्रम, सुरुवात करणारा (वेळ, स्थळ संबंधी). २ मुख्य; प्रमुख; सर्वोत्कृष्ट. ३ आदि; प्रभूति. ' काशी यात्राघ यात्रा याणे केल्या आहेत. '—पु. १ आदिपुरुष; परमेश्वर. ' ओं नमो जी आया । '—ज्ञा १.९. [सं.]

अकवि-कारण-काल-काव्य-देव-धर्म-पुरुष-इ या सामासिक शब्दांपेक्षां आदिकवि—आदिकारण इ० शब्द अधिक प्रचस्त. ते पहावे **अंगोदान**—न. मुख्य अनुष्ठान करण्यापूर्वी प्रायश्चित्तान्त करावयाचे गाईचे दान. [सं. आय+गो+दान] **अग्रह**—प. पहिल्याप्रथम एखाद्या विषयी असणारी होणारी भावना, ग्रह, ठसा, पूर्वग्रह. **अंजंतु**—प. (प्राणि.) आदिजीव; (ई.) प्रोटोझोआ. **अनाडी**—श्री. (ज्यो.) नाडी पहा. **अपीठ-स्थान**—न. १ पूर्वज्वांची भूमि किंवा स्थळ. २ देवता जेथे प्रथम अवतीर्ण किंवा उपलब्ध झाली ते स्थान. ३ प्राचीन व पूज्य असे क्षेत्र, नगर, स्थळ [सं.] **अवेद**—प. ऋग्वेद. **अवेदी**—वि. ऋग्वेदी शाखेचा. ' आयवेदी असे आपण । '—युच १७.१७. **अज्ञान**—न. १ प्रथमचे, मूल ज्ञान...शहाणपण. २ उपजत, अंगचे अथवा जातीचे शहाणपण; नैसर्गिक बुद्धि. ३ मूळ कल्पना. ४ नवीन शोध, शकल; प्राथमिक युक्ति, प्रयुक्ति. [सं.]

आद्यंक—प. (गणित) त्रैराशिकांतील पहिले पद. [सं.]

आद्यंत—प. आरंभ आणि शेवट; संपूर्ण; सप्तम. ' बोलिलीसे आद्यंत । परमात्मस्थिती निजबोध । '—एमा १.१९७. उपजनिपज पहा. —क्रि. आरंभापासून शेवटपर्यंत; अवल अखेर; अय-पासून इतिपर्यंत. [सं. आदि+अंत]

आधा—३. नका; फायदा. अदा, आदा पहा. [सं. आ+दा]
आधाचार—३. पूर्वापार चालत आलेली रूढी, रीतिरिवाज, बहिवाद. [सं. आदि किंवा आद्य+आचार]

आधाक्षरसंयोग—३. संक्षिप्त नांवाचा शिक्षा, आकृति; एकाक्षरी शिक्षा. हे सूळ एकाक्षरी सहीचे चिन्ह असून सध्यां दोन किंवा अधिक अक्षरे एकमेकांत गुंनवून तयार केलेली आकृति असा याचा अर्थ होतो. हा साधारणतः अंगठीवर कोरतात. (इं.) मोनोग्राम.

आध—क्रि. खाली. 'भोरें घरा हे आध जाजें पाडे.' -दावि १२७. [सं. अधः]

आधडणें—क्रि. (व.) खूप जेवणें; अधाशीपणानें खाणें. [सं. अद्=खाणें]

आधडा—वि. मुखें; अडाणी 'नकरी तो अधडा दुराग्रही.' -दावि. २४९. [सं. अधः, प्रा. अद्ध+म. घड; अ+धड]

आधण—न. १ विस्तवावर तापविल्यामुळे कढत होऊन उकळले लागले पाणी; उकळण्यासाठी विस्तवावर ठेवलेले पाणी. 'जरि अशुत घालुं आधणा। कापुऱ मेळउ देणना।' -द्र. ५१. २ त्या-प्रकारची पाण्याची अवस्था; उकळी; कढ. (कि० येणें). ३ सूळ, काकरी, वंगरे करण्यासाठी काढिलेली कडण्यासाठी घातलेला उंसाचा रस. ४ (ल.) राज्य, एखादा कारभार, संसार इत्यादि व्यवस्थित चालवण्याविषयीची जबाबदारी किंवा भरंजा (सामा.) ओजे; भार; जबाबदारी. (कि० ठेवणें). ५ अपमृत्यु; आधण पहा. [सं. आदहन, प्रा. आदान, तुल० गो. आधन] **जिवावरचें आधण उतरणें**—भाळें मोठें संकट आपोआप नाहीसिं होणें, टळणें. **निवविणें**—सहस्रंकांतीच्या दिवशीं सुवासिनी स्त्रीने ब्राह्मणाच्या घरी जाऊन त्याच्या चुलीवर ठेवलेल्या आधणांत (भाताच्या भांब्यांत) तांदुळात गोम्याच्याचा तुकडा घालून ते वेणें. म्ह० आधणांतले रडतात आणि मुगांतले हांस्तात (मुगांतल्या तांदुळावरहि आधणांत पडून रडण्याचा प्रसंग येतो)=आज जे मुखांत आहेत त्यांना भावी दुःखाची कल्पना नसली तरी ते प्राप्त होतेच, ते मृधिनियमाला अनुसरून आहे.

आधणणें—क्रि. आधण येणें; उकळी येणें. [आधण]

आधमण—अधमण पहा

आधमण्य—अधमण पहा.

आधहन—क्रि. हटवून; आदरून; पहा. 'मी दाणे वाळत घातले म्हणजे आधहन पाळत येतो.'

आधल—न. (खा.) पितळेचें उभटं भांडें. याचा उपयोग धार काढतांना करतात. हें बोगोण्यासारखें असतें. [सं. आ+धा=उधेणें]

आधला—३. (खा.) एक पैसा. अथेला पहा. [सं. अधः]

आधला-ली-लें—वि. पूर्वीचा; पहिला. आदला पहा. 'आतां होताति आधलें। कृष्णमूर्तीलागीं।' -झा ११.६०६. [सं. आदिल]

आधवड-आधवणी-आधव्याचा—अ मध्ये पहा.

आधळा—वि. (कॉ.) ज्यांतील पाणी आटलें नाही असा नारळ; कोवळा नारळ. आडसर पहा. [सं. अध+आद्र; प्रा. अय्द+ओळ; म. अध ओला]

आंधळा—अं मध्ये पहा.

आंधळी कांशिबीर, आंधळें नक्षत्र-करण—अं मध्ये पहा.

आधा—वि. (काव्य.) अर्धा; निम्मा. 'हरें चंद्रमा आधा ऐसा। बाहिजत असे खिरसा।' -झा ९.४८६. 'आणि जो कुंभ असे आधा तिजा विभागें। त्यासीं डिगीमिगी उगीच होऊं लागे।' -स्वादि १.१.१०१. [सं. अधः; प्रा. अद्ध]

आंधाटी—अंधाटी पहा.

आधाटी—स्त्री. आधाटीबद्दल चुकीनें उपयोग; एक वाद्य. आधाटी पहा. 'हातीं घेउनियां आधाटी।' -उपा १८१३.

आधा-धे—आधाधे पहा.

आधाडा—अधाडा पहा. 'जिये ब्रह्माचळाला आधाडा।' -झा ७.६९; -दाव ३२१.

आधान—न. अयमृत्यु; मोठे अरिष्ट; जिवावरचें दुखणें; मरण प्राप्त होण्यासारखें मोठे भयंकर संकट. आधण अर्थ ५ पहा. (कि०-येणें; जाणें; चुकणें; टळणें; वारणें; निवारणें) 'शेवटीं तित-क्याही आधानांतून पार पडून आपल्या कुटुंबांत सुरक्षित येउन पोहोचला.' -बाळ २.२०४. [सं. आ+धान]

आधांतरी—अधांतरी पहा. 'आधांतरी हांती वेडे। या नांव आधिश्रुतिक।' -दा ३.७.१५

आधातुर—वि. अर्धमृत; अर्ध भुकेला; अर्धपोटी. 'जेथ चेतन्ये आधातुरें। करुनि असिजे।' -झा ६.२८०. [सं. अध+आतुर]

आधातुरी—स्त्री. आंयरुण; शाय्या. आथरी पहा. 'विरहा-नलाचा भरी। अवि पाळवे यांची करीनि आधातुरी।' -शिशु २८३. [सं. अध+आस्तरण; आध+आथरी.]

आधांतुरें—अ. अधांतरी; अंतराळी; निराधार. [अध+किंवा अध+अंतुर]

आधाधिणें—क्रि. मिणें; सीत घेणें. 'मृत्युनि आधाधिणें। तिहीं निरंजन सेविळें।' -झा १३.२३ [सं. आ+धा]

आधान—आधण. आधण अर्थ ५ पहा.

आधान—न. १ स्थापना; प्रस्थापना; ठेवणें. २ अभिहोत्र-प्रहणाचा संस्कार. अग्न्याधान ३ गंधाधान या शब्दांचे संक्षिप्त रूप.

[सं.]

आधान—आदान पहा.

आधायक—वि. ठेवणारा; स्थापन करणारा. [सं.]

आधार—प. आश्रय; टेंका; धीर; (अक्षरशः व लाक्षणिक) धारण करण्याची, सहन करण्याची शक्ति; दिलेला आश्रय. 'सर्व जगतास पृथ्वीचा आधार आहे.' सामाशब्द—आधार-गत-चलन-च्युत-भूत-धृष्ट-स्थान-स्थित-इ० २ निर्वाहाच्या साधनाची मदत; आश्रय; आसरा 'जवळ पैसा नाही आणि कशाचे आधारावर लम आरंभावे.' ३ (ल.) फूस; मदत; कृपा; संमति; मान्यता; अधिकार; ४ प्रमाण; धळ. 'तुम्ही वतन माझे म्हणतां याला आधार कशाचा म्हणाल तर भोगवडा.' ५ (योग.) षट्कर्मांपैकी पहिले; शिष्ट व गुद यांच्या मधील मूलाधारचक्र; याचा रंग तांबडा व पाकळ्या चार असून त्या प्रत्येकीवर 'वं, शं, धं, सं, हे' वर्ण असतात. 'मग कुंडलिनियेचा देमा। आधारी केला उभा।'—ज्ञा १२.५१०.—विउ १.४८. ६ (व्या.) सप्तमी विभक्तीचा अर्थ अधिकरण (आत, वर, कडे). ७ लावणे—आश्रय देणे; मदत करणे; पाठपुरावा घेणे. —**स लावणे**—(एखाद्या गोष्टीचा) शेवटपर्यंत छडा—तपास—शोध लावणे—करणे. —**स लागणे**—(एखाद्या गोष्टीच्या) मूळपर्यंत जाणे; थान्यास लागणे. —**स पंथ**—पु. एखादी गोष्ट समजण्यासाठी, सिद्ध करण्यासाठी लागणारी कारणपरंपरा, साधन, लक्षण; विशेषतः नकारात्मक उपयोग. 'मला ओळखीचा वाटला म्हणून त्यास विचारीत होतो परंतु त्याणे आधारस पंथ लागू दिला नाही.' (कि० लावणे; लागणे; दिसणे; असणे). म्ह० १ 'आधाराला मधार' २ 'म्हातारा नवरा कुंकवाला आधार.' ३ **कमळ-चक्र**—त. (योग) आधार अर्थ ५ पहा. 'आधारचक्री सूक्ष्म प्राण।'—एमा १२. ३१२. [सं.] ४ **द्रुम**—पु. आधारचक्र. आधार अर्थ ५ पहा. 'चरणतळें देव्हर्ही आधारद्रुमाच्या बुडी।'—ज्ञा ६.१९३. **पन्न**—न. पत्रावळीस मधोमध लावलेले लहानसे वेगळे पत्र; ताटाखालचें पान. २ पोथी-पुस्तकांत दोन्ही बाजूस लावलेला जाड कागद वगैरे पुष्टीपत्र. ३ प्रमाणपत्र; आधारस्वचन. ४ **बहाल**—न. ज्यावर छपराचा सर्व भार असतो ते. ५ **बिंदु**—पु. (शाप.) तरफ; टेकू (इं.) फलक्रम. ६ **मुद्रा**—स्त्री. योगशास्त्रांपैकी दहा मुद्रांतील एक. शोधुनि आधारमुद्रा बरवी।'—ज्ञा ८.४९. [सं.] ७ **शक्ति**—१ (योग.) मूलाधारचक्र; आधार अर्थ ५ पहा. 'आधाराशक्तीच्या अंकी।'—ज्ञा १२.५. २ अधिष्ठान; माया; ब्रह्म.

आधार-कॉडी-खण-खणी—अंधार पहा.

आधारण—(गो.) अंधारणे पहा.

आधारी-रात्र—अंधारी पहा.

आंधारे—(गो.) अंधेरी पहा.

आधावती—स्त्री. मूळ कारण. 'त्या संसाराची आधावती'—एमा २८.२०१. [सं. अपसु+वती]

शको. १. ३२

आधि—पु. स्त्री. मानसिक दुःख; भीति, शोक, चिंता इत्यादि-कापासून होणारे दुःख; काळजी. 'ते बुडाले द्वंद मंधी। आधि व्याधि महापेथी।'—एमा २.२८९.—तुगा १५.००. 'तब समेतील धरिति आधि रथी।'—मोकरण १४.४९.—पु. गहाण; करार; वायदा.—स्त्री. १ (व्यापक.) पाठीमागे लागणारे लचांड, पीडा, उपाधि, कुलंगडे, खेकटे. २ (ल.) उलंढा. 'हा बोल आदकत खवी।' अर्जुना आधि न माये जीवीं।'—ज्ञा १७.३२६. [सं. आधि]

आधिकमास—अधिक महिना पहा.

आधिक्य—न. १ अधिकपणा; बहुलता. २ अतिरेक. [सं.]

आधिदैविक—वि. १ इंद्रियाधिष्ठित देवतासंबंधी; स्वर्गातील देवांसंबंधी; देवतोपदिष्ट; अधिदेवतेच्या कक्षेतील, सामर्थ्यातील. 'अधिदेवता' पहा. २ दैवकृत; दैवी; परमेश्वरी प्रेरणेने उत्पन्न झालेले.

३ **ताप**—पु. देवांकडून शीत, उष्ण, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भुवंपादि होणारे दुःख. त्रिविधताप पहा. 'देवापासून तो आधिदैविक। मानस ताप तो आध्यात्मिक।'—एमा २२.३०९.—**विवेचन**—न सर्व परमेश्वरकृत आहे असे स्पष्टीकरण. 'पांचभौतिक सृष्टीच्या जड किंवा अचेतन गोळ्यात तदधिष्ठात्री सृष्टी या नांवाची एक देवता असून तीच जड सृष्टीचे व्यवहार चालवित्ये असे जेव्हा आपण मानितो तेव्हा त्यास आधिदैविक विवेचन म्हणतात.'—गीर ६२. [सं.]

आधिपत्य—न. १ स्वामित्व; अधिकार; धनीपणा. २ प्रतिष्ठा; गौरव. 'पुरुष निर्गुण जरी असला तरी सासुरवाडीस गेला म्हणजे त्याचे आधिपत्य मांडते'—शास्त्रीकौ. [सं.]

आधिभौतिक—वि. १ आधिभूतासंबंधी; प्राण्यांसंबंधी. अधि-दैव, अधिभूत पहा. २ आद्यतत्त्वासंबंधी. ३ जड; स्थूल; पंचभूता-त्मक; द्रव्यात्मक; प्राकृतिक. आध्यात्मिककच्या उलट. (इं.) मटी-रियल, फिजिकल. ४ **ताप**—पु. स्वशरीराहून भिन्न अशा चक्षुगोचर प्राण्या-पासून होणारे दुःख. —एमा २२.३०९. त्रिविधताप पहा. ५ **विवेचन**—न. जड सृष्टीतील पदार्थ आपल्या इंद्रियांना ज्याप्रमाणे गोचर होतात त्याचप्रमाणे ते आहेत, त्यापलीकडे काही नाही अशा दृष्टीने त्याबद्दल विचार करणे. ... त्यास आधिभौतिक विवेचन म्हणतात.—गीर ६२. [सं.]

आधिला—वि. अर्धा [सं. अर्ध]

आधिला-ली—वि. पहिला; अगोदरचा—ची. 'आधिल्या भ्रतारे काम नव्हे पुरा।'—तुगा ३०२. 'परपुरुषी रतले मन। आधिला भ्रतार नावडे जाण।'—कथासारास्त ११.११०. [सं. आदिल]

आधिवेदनिक—न. नव-न्याने दुसरी बायको करतांना पहिल्या बायकोला तिची समजूत घालण्याकरता दिलेले स्वीधन. —घरचा कायदा. ६१. 'आधिविभ्रान्तिये दयादाधिवेदनिके सम।'—याज्ञ-वल्क्यस्मृति २.१४८. [सं.]

आधिब्याधि—स्त्री. मानसिक व शारीरिक दुःख. [आधि+व्याधि]

आर्थी—किवि. अगोदर; पूर्वी; मूळांत. 'आर्थीच समुद्र पाहीं । तेंच दुवाडण कवणा नाहीं ।'—झा १. ११७. **अर्थी**—**खेव(वि)र्थी**—आर्थीचे विधी पहा. **म्ह०** १ आर्थी अननम मग तननम=जेवण झाल्यावर गाणें सुचेंतें. २ आर्थी गुंतूं नये मग कूंय नये. ३ आर्थीच बहु बावळी अन् बीचमें खाई भंग. ४ आर्थीच उव्हास लांत आला फाल्गुनसम (आर्थीच मरूट तरांतहि मय प्याला इ०) =स्वतःच्या होसैत दुसऱ्याच्या उत्तेजनाची भर पडणें. ५ आर्थी जाते बुद्धि, मग जाते भांडवल किंवा लक्ष्मी=मनुष्याला बाईद दशा येण्यापूर्वी भलमलत्या गोष्टी करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति होणें. ६ आर्थी पोडोबा, मग विठोबा; आर्थी स्वाथ, मग परमार्थ. ७ (ब.) आर्थी मला वाढा मग ओडीन कामाचा गाडा, आतां मी जेवळ हातीपायी रेवळें=प्रथम जेवणाम घाला मग काम करीन असें म्हणवयाचें व जेवल्यानंतर जेवण अंगावर आल्यामुळें निजावयाचें; एकूण केव्हांच काम व्हावयाचें नाहीं. कामचुकार, कामचुकार. ८ आर्थी होती पतिव्रता मग झाली सुसळदेवता=प्रथम गरीब मग भांडखोर.

आर्थी—जी. मानसिक दुःख. आधि पहा. 'मनाचा छेदावया आर्थी । योग त्रिष्टुब्धी साधावा'—एभा २. ८. ६१०.

आंथी—वि. (माळवी) वावळट. [सं. अंध; हि. आंथी]

आथीन—वि. स्वाधीन; ताब्यांतील; निर्धनित, अथीन पहा. 'देखे इंध्यांआथीन होईजे ।'—झा २. ११९.

आथीनांमर्थी, आर्थीमर्थी, आथील, आथेली, आथोड, आथोडी, आथोरी, आथोली—अ मर्थ्ये पहा.

आथुक—वि. अघाडी; खाखा करणारा. 'मुरक चढती कुणी भूक म्हणती द्विज आथुक तशा ब्राह्मणी ।'—राला १०८. —एपो ३७० [सं. अठ्=खाणें]

आथुत (शोषे)—न. (नृत्य) डोकें एकदांच किचित वांकडे करणें व मग ऊंच करणें. गर्वे, असंभाव्य गोष्ट घडून येणें वगैरे गोष्टींचा योक्त अभिनय. [सं.]

आथुनिक—वि. १ अलीकडचे; नूतन; सांप्रतचा; आतांचा. २ (बुकीन) नाशिवंत; न टिकणारा; अशाश्वत. [सं.]

आथेन—वि. स्वाधीन. अथीन पहा. 'सांडून सर्वदि गोत । खी आथेन जीवित ।'—दा २. १. ९.

आथेन—न. अध्ययन; अभ्यास. 'आथेन आणि अभ्यास । स्वयें करी दानपुण्य'—दा २. ७. १३. [सं. अभ्ययन]

आथेय—वि. १ टवलेला, स्थापिलेला; निश्चित. २ आश्रय दिलेला; आश्रित. 'अभय मी आथार । आथेय मी ॥'—झा १८. ११९. ५. ३ आंत असलेला; भरलेला; व्यापलेला. ४ स्थापावयाचा; ठेवावयाचा. ५ गहाण, ठेव म्हणून ठेवावयाचा. [सं.]

आथेर, आथेरकांडी, आथेरी—अं मर्थ्ये पहा.

आथेला-लें—अथेला पहा.

आथोण—पु. हत्तीचा महात. —विश्वलक्ष्मिणी ४. ४. (—शर.) [सं.]

आंथ्य—न. १ अंधळेपणा. २ काळोख; अंधार. 'कां जगाचें आंथ्य फेडितु ।'—झा १६. २००. [सं.]

आथ्या—अथ्या पहा.

आथ्यात्मिक—वि. १ अथ्यात्मज्ञानविषयक; तत्त्वज्ञानासंबंधी. अथ्यात्म पहा. २ ईश्वर, परब्रह्म, आत्मा यांमधेंपै; पारमार्थिक; (इं.) स्तिरिच्युअल. 'जे सात्त्विकाचेनि वडपे । गेले आथ्यात्मिक खरपे ।'—झा ६. ४९०. ३ धार्मिक. ४ मानसिक; बौद्धिक.

आथप—पु. देह, इंद्रिये व प्राण यांच्यापासून होणारें दुःख; स्थूल व सूक्ष्म शरीरांमध्यें होणारें आधिक्याधिरूप दुःख. —एभा २२. ३०९. **आमार्ग**—पु. आत्मा प्रधान मानून वासनेच्या छद्म-तेचा विचार केला म्हणजे तो नीतिनिर्णयाचा आथ्यात्मिक मार्ग होय. —गीर ३७८. **आथेचन**—न. मनुष्याच्या स्वरूपांत आत्म-स्वरूपांत राहून त्याला सकळ सृष्टीचें ज्ञान करून देणारी अशी एकच इंद्रियातीत चिच्छक्ति या जगांत असून त्या शक्तीनेच हे जग चाल्ले आहे असें जेव्हां मानितात तेव्हां त्यास आथ्यात्मिक विवेचन हें नांव देतात. —गीर ६२. [सं.]

आंध्र—पु. तैल्यण देश; दक्षिण हिंदुस्थानातील एक प्राचीन राष्ट्र; जेथेर, गंतूर, मच्छलीपट्टण, राजमहेंद्री, विजयापट्टण व गंगम इतक्या भागास आज आंध्र देश म्हणतात. [सं; ते. अंध्रमु]—पु. तैल्यण देशांतील लोक. **आंध्रा**—म्ही तेलगू भाषा. **आंध्र**—न. आंध्र लोकांचें राज्य; हे इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत दक्षिणहिंदु-स्थानांत होते.

आध्वर्थव—न. अव्यर्थ नामक ऋत्विजानें करावयाचें श्रौत-स्मार्तविषयक कर्म. [सं.]

आध्वाचा—किवि. (व) १ आधुनिक; अलीकडचा. २ उपट-मुंग; उपन्या. अध्व्याचा पहा. 'आमचे वाडवडील येथें पुरातन काळापासून रहातात, पण हा मनुष्य मात्र आध्वाचा आला आहे.'

आन—अ. (अडाणी लोकांत) ऐन, अतिशय, सपादून या अर्थी. उ० आन महागाई—उन्ह—पाऊन. इ. [ऐन]—उअ. आनि. अन. अन पहा. 'म्हणोनि आठे सात्त्विकांचा मेळावा केला आन गयो. —अ. ६० (टीप).—वि. दुसरें; निराळें; भिन्न; वेगळें. 'मग आन कांहीं आहे । पापावांचुनी ।'—झा १. २. ४८. २ (ल.) विचित्र. 'नामी बाळें आन कनीन. —उपा २८. १०. अन, अन पहा. [सं. अन्य] **आन**—किवि. निरमिराळें. 'न करितां सद्गुरु भजन । नव्हे भववृक्षाचे छंद । जरी कोटी कोटी साधना । आनआन केलिया ।'—एभा १२. ४७२. [सं. अन्य द्वि.]

आन—झी. (प्रा.) शपथ. आण पहा.

आन—न. (भित्री) घर. 'आन को आलो.' —भित्री भाएँ-
तील गोष्टी २५.

आनक—उ. १ नगरा. [मं.] **०दुंदुभी—पु.** कृष्णपिता वसुदेव;
याच्या जन्माच्या वेळेस स्वर्गांत दुंदुभी (नगरा) वाजल्या म्हणून
[सं.]

आनखशिख—क्रि. पायाच्या बोटाच्या नखापासून शेडी-
पर्यंत, सर्व शरीरभर; नखशिखांत. 'मी अये बोळांच तो कोधानें
आनखशिख लाल झाला' [सं. आनख+शिखा]

आनंतये—न. १ अंतर नमणे; अखंडपणा; एकमूर्तीपणा; अनु-
द्विपणा (जागेचा अथवा वेळेचा). २ सातत्य; सामिध्य. [सं.]

आनंत्य—न शाश्वतपणा, अपरंपरपणा (कालाचा किंवा
स्थलाचा) अनंतत्व पहा. [मं.]

आनंद—उ. १ हर्ष, सुख; मनोरा, उल्हास, समाधान; उत्साह;
आल्हाद, प्रमोद. पंचदशीत पुढील पंच प्रकारचे आनंद सांगितले
आहेत—आत्मानंद; ब्रह्मानंद. विषयानंद, विद्यानंद; योगानंद. २
संत्यामी व गोसावी यांचा एक संप्रदाय 'हा (विठ्ठल) भीमातीर दिगं-
बर। आदिपुरुषपरत्वर। आनंद सांप्रदाय थोर। ते धुनिया वाडिला'—ह
३६. ११७. ३ साठ संवत्सरांनी ८८ वें संवत्सर. —न. ब्रह्म. 'सएको
ब्रह्म आनंदः'—तिरीय उपनिषद् २.८.३६. [सं. आनन्द्=हर्ष
पावणे.] **—दाची घडी—झी.** आनंदाचा—सुखाचा काळ. (किं० येणें,
उपवर्गे; उपस्थित होणें; निघणें; चालणें). [आनंद+घडी] **—दाचें**
युद्ध—न. प्रेमकलह; मित्रकलह. 'बैरभाव नसतां किंचित। हें आनंदाचे
युद्ध हो।' [सं. आनंद+युद्ध] **०कंद—उ.** (काव्य) आनंदाचा उगम,
मूल; गूढा; सारा; परमेश्वर. 'आनंद कंद ऐसा। हा हिंद देश माझा।'
—टकाडे आनंदगीत. **०कांश—उ.** आत्म्याच्या आवरणच्या पंच
कोशांपैकी शोचदा कोश; अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व
आनंदमय असे पांच कोश मानितात; सदृतेन आणि चांगलेपणा ठेवून
त्यांत आनंद मानण्याचा धर्म. या कोशाची देहाशी (कारणदेह
किंवा अविद्या याशी) सांगड आहे. 'चित जेष्ठो तृत्तुन्य।
ध्येय ध्याता न दिते अन्य। अनुभाव ओले शुद्ध चेतन्य। आनंद
कोश ते समर्थी।'—निगमागमसार ८.२७. [सं.] **०घन—वि.** १
(काव्य) पूर्ण व शुद्ध आनंदांत परिपूर्ण. [सं.] २ (ल.) घन; परमेश्वर.
०भैरव (वडी)—उ. १ (वैद्यक) एक रसायन; बचनाग, मिर्जे,
पिपळी, टाकणखारांनी यडी, व हिंगूल यांचे समभाग चूर्ण करून
केलेली वडी; ही अतिसार व मेह यावर एक गुंजभर दरोज देतात.
—योर २.१७८. २ (संगीत) एक राग; या रागांत षड्ज, कोमल
ऋषभ, तीव्र गंधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद
हे स्वर लागतात. याची जाति संपूर्ण—संपूर्ण असून वादी षड्ज व
संवादी मध्यम आहे. गानसमय प्रातःकाल हा भैरवाचाच एक प्रकार

आहे **०मय—वि.** हर्षयुक्त; संतुष्ट, आनंदाने भरलेले. 'आनंदमय सकळ
ब्राह्मण' चिंतिती रामविजय कल्याण।' **०मयकांश—उ.** कारण
शरीर; तत्त्वप्रधान ज्ञान. आनंद कोश पहा. **०वन—न.** काशी क्षेत्र.
'देडकारण्य वृहदत। नैमिषारण्य आनंदवन।'—एमा १८.१५५.
'की क्षेत्रमाजी आनंदवन।'—ह १.११०. **०वनमुवन—न.**
नाशिकपासून कोल्हापुरापर्यंतचा प्रदेश; महाराष्ट्र. 'बुडाला ओरंग्या
पापी म्हेळच संहार जाहला। मोडली, मांडिली क्षेत्रे आनंदवनभू-
वनी।'—राक. ०वल्ली—झी. १ भांग. २ नाशिकच्या पश्चिम तीन
मैलांवर एक गांव. येथे आनंदीवाडी पंथचे रहात असत. —ख ८५५. ३
तैत्तिरीय शास्त्रेच्या उपनिषदांपैकी एक उपनिषद् **०वृत्ति—झी.** आनंदी
स्वभाव. —वि. रंगेल; आनंदी. **—दाश्रु—पु** अति आनंदासुखें
डोक्यांतून येणारे पाणी. (किं० येणें; आणणें). **०पिकणें.** अतिशय
आनंद होणें. 'आनंद पांडुचा पिकला।'—मोआदि २०.१. **—दानें**
टाळी पिटणें—न. अतिशय आनंद पावणें. **०ब्रह्मांडांत न मावणें—**
आनंदाने वेढोप. बेमान होणें. **—दाचें भर्ते येणें—**अतिशय आनंद
होणें, आनंदाने ऊर दाटणें. 'आनंदाचे भर्ते तेणें राजाला लोटलें'
—विक २७. **—दित—वि.** संतुष्ट; सुख पावलेला; हर्ष पावलेला.

आनंदर्षणें—अक्रि. हर्ष पावणें; सुखी होणें; उल्हसित असणें.
'तेशा देखोनि संत मूर्ति। बाग्देवी आनंदति।'—

आनंदन—न. आनंद; सुख; आनंद देणें; पावणें. —वि.
आनंददायक; आल्हादकारक. 'वरी आनंदीनी धीरूष्णक्या।'—
—दाव २७.

आनंदवर्णें—कि. आनंद देणें, सुख देणें; संतोषित करणें. 'तूं
सुखाने भावी युवराजांसह त्यांना आनंदविशील.'—राणी चंद्रावती
१६५.

आनंदी—वि. हर्षयुक्त; रंगेल; उल्हासी; हास्यसुख. **०आनंद—**
पु. पूर्णानंद; अतिशय आनंद; जिंकडे तिकडे सदैव आनंद होणें,
अमणें.

आनंदेशी—क्रि. (काव्य) आनंदानें, सुखानें.

आनंदवाद्य—न. कातळ्याने मडविलेले वाद्य; याचे प्रकार
—पखवाज, नाल, तबला, बाझा, डफ, संबळ, चौघडा, ताशा,
ढोल, मरफा, खंजिरी, डोर, कुडकुडे, इत्यादि [सं. आनंद;
आनक+नगारा]

आनन—न. १ तोंड; मुख. सामाशब्द—दशनन; षडानन;
गजानन इ० 'वचन हें निघतां कृपि आननी।' २ चेहरा. [सं.]

आनरसा—अनरसा पहा.

आनर्ते—उ. द्वारका प्रांत. याची राजधानी आनंदपूर किंवा
आनतेपूर (हल्लींचे बडनगर) येथे होती.

आनवा—अनवा पहा. 'नवरत्नामधि चंद्र पाहिला तेजस्वी
आनवा।'—सला ५३. [सं. नव]

आनस—(कौ.) भात. अन्न पहा. [अन्न]

आनसा—वि. (काव्य) दुसरा; निराळा; इतर. [सं. अन्य+सहस्र]

आनाकानी—स्त्री. (हिं.) दुर्लक्ष; कानाडोळा; चालढकल; डोळेसांक; टंगळमंगळ; अळढळ; टाळाटाळ; निष्काळजीपणा. (किं० करणे). 'यास जें काम सांगितलें त्याविषयी हा आनाकानी करतो' [सं. अ+आकर्णन=न ऐकणे]

आनागुना—(व.) आनाकानी पहा.

आनाद—उ. (कातकरी) आनंद पहा. 'राजाला मोठा आनाद वाटला.' [आनंद अप.]

आनान—वि. वेगवेगळा; भिन्नभिन्न; अनान पहा. 'एन्द्वाँ दीपाप्रति काई आनान। प्रकाश आहाती ॥'—झा ५. २७ [सं. अन्य+अन्य]

आनार, आनाचार, आनास्था—अ मध्ये पहा.

आनाह—उ. मूत्रवरोध; मलबदरोग. [सं.]

आनित्य-आनीत्य—न. अनीति (अप.) 'बहु आनित्य अविचार। या नांव बद्ध'—डा ५.७.२८. [सं. अ+नीति]

आनी, आनीक, आनींग—वि. (गो.) आणीक; आणखी.

आनीत—वि. आणिलेले; जाऊन आणलेले. [सं. आ+नी=नेणे]

आनीन—अनीन पहा.

आनीबानी—अणीबाणी पहा.

आनीबे—उ. पानवेलीवरील एक रोग. —शेतकरी मासिक ७. २८३ नामजोशी कोश [?]

आनु—वि. १ आणखी; अन्य. 'आनु वर्ष भरली'—वसा ३६. २ दुसरा; भिन्न. 'ते बाचौनि धोत्रें। आनु सेवीतिना. —क्र २५. [सं. अन्य]

आनु—वि. थोडे; अल्प; किंचित. 'येक म्हणती येकचि खरे। आनुहि नाही दुसरे।'—दा ८.२.४२. [सं. अणु]

आनुकूल्य—न. १ अनुकूला; युक्ता. २ (ल.) कृपा, बहाली. सामाशब्द-प्रहाणुकूल्य; देशानुकूल्य; कालानुकूल्य; लोकानुकूल्य इ० [सं.]

आनुपूर्वी, आनुपूर्व्य—स्त्रीन. १ (एका पुढे एक असा) क्रम; शिस्त; टापटीप; पद्धत; व्यवस्था. २ संगति, एकावक्यता यावरून एखाद्या ग्रंथावरील टीका, टीप, भाष्य. [सं. अनु+पूर्व]

आनुमविक—वि. अनुभव असलेले. अनुभविक पहा. 'हे औषध माझे आनुमविक आहे म्हणून तुम्हाला घ्यावयाला सांगतो.'

आनुमानिक—वि. तर्क केलेले; अंदाजिक; कार्यकारणसंबंध लक्षात घेऊन अटकळ केलेले. [सं. अनु+मा=मोजणे.]

आनुल्ली—स्त्री. (गो.) रंजनावाडी—आंजली. [सं. अंध]

आनुल्ले—न. (गो.) घोडांनी वाहून नेण्याजोगे, मेण्यासारखे परंतु वरील अन्न उघडा असलेले, गोमातकप्रांती रूढ असलेले एक वाहन; माचील; मंचील.

आनुवंशिक—वि. १ वंशपरंपरागत चालत आलेला; बापापासून मुलास, त्याच्या मुलास, असे आलेले (गुण, दोष). पिढीजाद; वारशाने मिळालेला; वडिलोपार्जित (धन, वतन, इ०) [सं. अनु+वंश]

आनुवंशिकता—स्त्री. १ वंशपरंपरागत प्राप्त अशी स्थिति; पिढीजादपणा. (इं) हेरेडिटी. २ प्राणिज व उद्भिज या कोटीतील व्यक्तीमध्ये आपापल्या मातापितरांच्या ठायीं वसत असलेले गुणदोष प्रायः उतरतात. त्यावरून जीं दोबळ अनुमाने काढतां येतात ती ज्या शास्त्रांत समाविष्ट केली आहेत असे शास्त्र.

आनुषंगिक—वि. १ बरोबर असणारे; सहस्थित; अनुगंगेने बरोबर येणारे 'आपणांस त्यांचे प्रधान व गौण अथवा आनुषंगिक असे दोन भाग पाडतां येतात.'—बसव २९. २ कार्यकारण संबंधी; तत्संबंधी; तन्निमित्त; अनुसारी; परिणामक ३ योग्य प्रमाणाचा; सहाय; सुलभ; वेताचा. [सं.]

आनुष्य—न. कर्त्रे, हेणे नसणे. [सं. अ+ऋण]

आने—वि. अन्य. आन पहा. 'हा वेव्हार कुपगिंधु। आने तुटेना।'—क्र ४२. ० **आन**—क्रि १ दुसरे; अन्य; निराळे. भल. तेंच. 'तरि तिथेसी प्राणी न भजोन। मध्येचि करिती आनेआन।'—स्वादि ७.२.५१. 'तंव मनं केले आनेआन।'—एमा २९.५१.

[सं. अन्य+अन्य] २ परस्पर. [सं. अन्योन्य]

आनेगा—अनेगा, आणेगा पहा.

आनोज—उ. अंकुर. —मनको.

आनोविन—वि. वाटेल तसे; अशाळ रीतीने. अन्योन्यविन पहा. 'बसतां एकत्र आनोविन। होईल जघन्य निमये।'—निगा २८५.

आनोति—क्रि. १ दुसरीकडे; अन्य ठिकाणी. 'सौंदर्या आनोती बाणु। पाहों नेदी।'—क्र ८९. 'तयां मी बांचुनि धांव। आनोति नाही।'—झा १२.७९. [सं. अन्यत्र]—वि. २ दुसरी; अन्य. 'गुरुबाचोनि निरंतरी। चिंता न करी आनोती।'—एमा १०.१३५. [सं. अन्यत्]

आन्वीक्षिकी—स्त्री. १ राजनीति-शास्त्राच्या (आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता व दंडनीति) चार प्रकारांपैकी पहिला प्रकार. विचार करून, अनुमति घेऊन केलेला बेत किंवा काढलेली युक्ति; तर्कशास्त्र; आन्वीक्षिकीत न्यायशास्त्राचाहि समावेश होतो. त्रयी वार्ता व दंडनीति हे शब्द पहा. 'आत्मानात्मविवेक केवळ। ते आन्विक्षिकी विद्या कुशल'—एमा १६.२०५. २ अध्यात्मविद्या; आत्मानात्मविचार. 'करितां त्वंपदाचें शोषण। होय तत्पदीं समाधान।'—आन्वीक्षिकी विद्या जाण। विवेकसंपन्न पावती।'—एमा २०.२८५. [सं. अनु+ईक्ष=पाहणे]

आन्हिक—न. स्नानसंध्यादि रोजचे धर्मकृत्य; नित्यकृत्य. (प्र.) आह्निक पहा. 'तो संपादुनि आन्हिक, पूजुनि परमेश्वरा भवा वरदा'—मोकण १९.७. [सं. अहनु = विवस]

आप—न. उदक; पाणी; जल; नीर; अंबु; वन. [सं. अप्; ग्री. अपॉस; लॅट अप्; फ्रा. आव्.]

आप—सना. १ आपण स्वतः. २ (ल.) आपला; स्वकीय; स्वजातीय. 'नमि, ज्याचे रिपु वसले ज्यासह होऊनि आप, गात नय।'—मोअनु ८.३४. [सं. आत्मन्; हिं. आप] **म्ह** ० १ आप मुखी जग मुखी = आपण मुखी असतां सर्वे मुखी आहेत अशी भावना. २ आप मेलें, जग बुडालें = आपल्या मागे कांहीं कां होईना या अर्थी. -वि. आपले; आपलें स्वतःचें. सामाशब्द-आपहस्ते; आपमुखें; आपखुपीने. 'आपकायाहून जीवीं । पर कार्यसिद्धि करावी।'—रा २.७६५. -न आपण; स्वतः; अहं; सामाशब्द-आपगर्जि; आपडंग; आपमतलवी ० **आंगें**—किवि. स्वतः; स्वांगें. 'तिथे चालत जाईन आपआंग स्वतां'—होला १४९. ० **अपर**—आपर पहा. ० **आप, आपजात**—किवि. आपण होऊन; आपखुशीने; आपोआप; आपल्याआपग. ० **आपणिया**—वि. आपण आपल्याला, 'आप आपणिया देखें । सबाह्याम्यंतर सम-दृष्टि।'—एहस्व १.५९. ० **आपला**—वि. प्रत्येकाचा; स्वतःचा; ज्याचा त्याचा. 'सर्वांस आपआपला स्वभाव वांगला वाटतो.'

आप—पु (गो.) आस. 'तो आप लागता' = तो आस लागतो.

आप—वि. स्वाधीन; स्वायत्त; आपल्या ताब्यांतील. 'एथ पुष्पीतल आपु होईल । हें महेंद्रपदही पाविजेल । परिमोह हा न फिटेल । मानसीचा ।'—हा २.६५. [सं. आप् = मिलणें; आस = मिळालेले]

आपई—स्त्री. १ आपलेपणा; आपलेपणाचें द्योतक कृत्य; पर-स्वर्णी असलेल्या मित्रास फळे, वस्त्रे इत्यादिकांची पाठविलेली भेट; देणगी; नजराणा. २ (प्रा.) डेव. [सं. आत्मन्]

आपकरा-कुरा-खरा—अपकरा पहा.

आपका—अपका पहा.

आपखुदी—स्त्री. १ आपण स्वतः, खुद. २ स्वसामर्थ्य. 'तो खारवंद त्या पाणिग्यांतील आपखुदीने होऊन'—चित्रगुप्त ८३. [हिं. आप+फा. खुद=स्वतः]

आपखुशी-पी—स्त्री. आपली मर्जी; स्वतःची मर्जी; इच्छा; स्वेच्छा. 'तू आपखुशीने माझी वस्तु मला देऊन टाक'—के १२. ७.३०. [हिं. आप+फा. खुशी] (विस्.) **आपखुपीने**—किवि. (कायदा) स्वतःच्या मर्जीनुसार; आपण होऊन. (ई.) व्हॉलेंटरीली.

आपगंड—वि. (राजा.) हद्दी; स्वच्छंदी; मनस्वी; स्वेच्छा-चारी. [आप+फा. गंड=मोडा]

आपंगणें—मक्रि. अपंगणें पहा. १ आश्रय देणें, प्रेमानें वाढ-विणें, संभालणें, पोसणें, वाळणें; आपलास म्हणणें. 'जे जे शरण आले । ते ते आपंगिले । पंवाडे विट्ठले । ऐसे तुझे ।'—तुगा १६३६. 'आपंगिले मज श्रीराम समें ।'—दावि ३६२. 'याचे आईबाप हा लहान असतानांच मेले तेव्हां आम्ही याला आजपर्यंत आपंगले.' २ स्वीकारणें; अंगीकारणें; आश्रय करणें. 'मग येथ अथवा स्वर्गी । जेव जे देह आपंगी ।'—हा १५.३६८. [आप+अंग]

आपगरजी, आपगर्जी—वि. स्वार्थी, अपलपोच्या; मत लबी. 'प्राणाशीं प्राण देणार नव्हे आपगर्जी राब जी जी'—होला १७५. [आप+गरज]

आपगा—स्त्री. नदी. 'मला निरखितां भवचरणकन्यका आपगा ।'—केका १०. [सं. अप्=पाणी+गम्=जाणें]

आपंगिता—वि. आश्रयदाता; पोशिदा; अपंगिता पहा. 'ज्यासि आपंगिता नाही । त्यासि धरी जो हृदयी ।'—तुगा २२१५

आपघर—न १ आपलें घर. २ नवऱ्याचें घर; सासर. 'मग आपघर त्यापूनि बापघरीं केली वस्ती ।'—सप्त ११.४९. **म्ह** ० आपघर किंवा बापघर=विवाहित स्त्रीला एक नवऱ्याचें कीं एक बापाचें घर राहण्यास योग्य. [आप+घर]

आपजणें—अक्रि उपजणें; उत्पन्न होणें; घडणें; घडून येणें. 'पंचमृताचें धान्य निपजें । तयाचा अन्नस आपजे ।'—विपु ६.१०. 'कां भूमि कुंभ ठेविजे । तें सकुंभता आपजे ।'—अमृ ४.४२. २ बासणें; वाटणें. 'जैसे स्वप्नामार्जी देखिजे । तें स्वप्नीचि साच आपजे ।'—हा २.१३९. [आप+जन् = उत्पन्न होणें]

आपजचिणें—मक्रि. उत्पन्न करणें. [आपजणें प्रयोजक;]

आपटणें, आपटा, आपटी—अ मध्ये पहा.

आपटौळ—वि. १ चहाटळ; गुंड. २ वेपवा; स्वच्छंदी; अपगंड; अठवर; नाटळ; आज्ञा मोडणारा. 'कीं आपटौळ आज्ञा-पाल्नी । मीं स्थीर नव्हे ।'—क ५०. [१]

आपड, आपाड—स्त्री. (राजा. कुण.) शिवाशीव. [सं. आप+पट]

आपडणें—अक्रि. शिवणें; स्पर्श करणें.

आपडी, आपडाआपड—स्त्री. (गो.) शिवाशीव.

आपडीशी—स्त्री. (क.) विटाळवी; रजस्वला [आपड]

आपदंग—पु. (हिं.) स्वेच्छाचार; जाणूनबुजून केलेल्या खोड्या; वेडेवारा; चाले. [सं. आत्मन्+म दंग; हिं. आवेदंग]

० **गी**—वि. लंगी; उनाड; स्वच्छंदी दुर्वर्तनी.

आपण—सना. १ स्वतः ; हे सर्वनाम मीं, तूं, तो, आम्ही, तुम्हीं, ते किंवा मी स्वतः, तूं स्वतः, तो स्वतः, आम्ही स्वतः, तुम्हीं स्वतः याबद्दलहि योजितात. जसे—म्या त्याला जेजें घातलें मग आपण (मी) जेवावयास बसलें; तूं मला खटपटीस लावून आपण (तूं) स्वस्थ बसलास; त्यानें चोरी करावी आणि आपण (त्यानें स्वतः) चोर चोर म्हणून हाका मारीत सुटावें. याप्रमाणेंच अनेक वचनीं रूपें—आपण (तुम्हीं) येत असाल तर मी येईन इ०. २ दरबारी भाषेत बोलणारे राजे, सरदार, मोठे लोक, संपादक वगैरे प्रथमपुरुषी एकवचनी बहुमातार्थानें स्वतः या अर्थी व सत्कार पूर्वक भाषणांत तूं या अर्थी आपण हा शब्द वापरतात. परस्पर संभाषणांत द्वितीयपुरुषी एकवचनी व बहुमातार्थानें वापरतात. व संभाषणांत ज्याशीं संभाषण चाल्ले असेल त्याशिवाय अन्य म्हणजे तृतीय पुरुषासंबंधी बोलतांनां एकवचनानें आपण शब्द योजतात [सं. आत्मन्; प्रा. अपणा—गे; पं. यु. आपण; सि. पाण.] ३ (विशेषेकरून) मी, मी स्वतः, आम्ही किंवा आम्ही स्वतः यांच्या विषयी आपण हा शब्द वापरतात. जसे—त्यापाशीं मागिले असतां तो आपणास देईल. ४ (प्रथमपुरुषी अ. व) एका स्थानीं असलेले सर्व लोक (बोहणारा धरून) किंवा त्यांना उद्देशून, 'सम्य यद्दृ-स्थो, आज आपण याठिकाणीं कां जमलों आहोंत हे सांगण्यानें कारण नाही.' म्हणून आपणावरून जप ओळखावें आपल्यास जसे होतें तसें दुस-यासहि होत असले असें समजावें. **आपणावर आपणें—वतेविणें**—केलेल्या कृत्यांचे यास किंवा श्रेय आपल्या-वर घेणें. 'सांगतो हळुहळूच अचाटें. आपणाचवर वतेवितो.' **आपणास म्हणविणें**—आपण मोठ्या योग्यतेचे, मोठे हुषार निष्णात असें मिरविणें; प्रौढी सांगणें. **आपण होऊन**—आप-खुशीनें; आत्मसंतोषानें; स्वतःच्या प्रेरणें. 'मी आपण होऊन मुला हे बक्षीस देणार होतो.' आपण या शब्दाला **पयां, पां, पै, पेयां**—हे प्रत्यय स्वतः; स्वतःस; आपल्या स्वतःला; आपणास या अर्थी लागतात (विशेषतः काव्यांतून). 'तिभा न संभालिती। आपणपयां ते।'—दाव ३१९. 'चक्रुप राडिले आपणपां।'—विपु ४.२५. 'जेया आपणपें सांडनि कहीं। इंदियप्रासुवेरि येणें नाही।'—राज्ञा ५.१०४. 'अहेकार अहेतेसि मुरे। आपणपेची।'—ऋ ६३. 'तेही विसरले आपणपें।'—उवा १८१५. [आपण+पे]

आपण—पु. बाजार किंवा दुकान. 'क्षेत्र म्हणिजे शेत गहन। हाट उत्पन्न द्रव्य आपण।'—एमा २७.३७९. [सं. आपण; आ+पण=नाणें (८० कवडयांचे); पण=विकत देणें-घेणें]

आपणया, आपणिया—सना आपणाला; स्वतःस; आपण पां-पें. 'आत्मा बोले भेटला। आपणया'—अभ्य ६.८. 'तेसें आपणया आपण बुझे।'—विपु ६.१०९. 'एहव १८३. 'ते आपणिया करी निःशेख।'—परमा ६.१४.

आपणुन—किवि. आपण होऊन. 'आपणांत आपणुन करी रीष।'—दावि २९७.

आपणें—क्रि. १ पावगे. २ प्राप्त होणें. [सं. आप्=मिलणें]

आपत्—स्त्री. आपदा; दुर्दैव; संकट; पीडा; विपत्ति. आपत्ति पहा. [सं. आपत्ति] **काळ**—पु. प्रतिकूल, अनिष्ट, हलाखीचे, वाईट दिवस. **पुर्ववणी**—स्त्री. वादविवादांत जी एखादी गोष्ट घस-रली किंवा विषडली तिची कशी तरी संपादणी करणें; चुकीचे सम-थेन करणें.

आपत—वि. नातलग; संबंधी; लाग्याबांध्यांचे. [सं. आम अप.] **आपत आणि घातक**—आपल्या आसेष्टांचा-नातलांचा घात करणारा दुष्ट मतुण्य; माणुसकी नसलेला. **विषयी**—पु. नात-लग; संबंधी; ऋणानुबंधी. [सं. आस+विषय]

आपतंत्री—वि. स्वैर; स्वतंत्र. [आप+तंत्र]

आपती—स्त्री. आपत्ति; संकट; आपत्ति (अप) पहा. 'त्वरित बहुत घाई होतसे आपतीची।'—सारह ३.६०. [आपत्ति]

आपत्ति—स्त्री. १ (दारिद्र्यामुळे, आजारीपणामुळे, दुर्दैवा-मुळे आलेले) संकट; अडचण; हाल; दुर्दशा. (अप.) आपत्; आपत्य. २ (समाप्तांत) प्राप्ति; मिलणें; प्राप्त होणें. उ० सुखा-पत्ति; इष्टापत्ति; दुःखापत्ति; अनिष्टापत्ति. [सं. आ+पद्=येणें] **काळ**—आपत्काल पहा.

आपद्धणें—क्रि. कष्टणें; क्षिणणें. 'नेणतां कोणी येक ते। आपर्दों लागती।'—दा १८.५.१९. [सं. आ+पद्]

आपद्दा—स्त्री. संकट; अशुभ, आपत्ति. 'आपदा गिरीं चुचिन्नत। उधवला ठायीं।'—झा ७.८७. २ दुःख; क्लेश, खाण्या-बाबून किंवा दुःखण्यामुळे होणारे हाल; कष्टावस्था; दुर्दशा. 'उप-कारी नाहीं देखत आपदा। पुढिलाची सदा दया चित्ती।'—तुणा १९०३. [सं.]

आपदावर्ण—अक्रि. (प्रा.) अडचणीत, दुःखांत, संकटांत सांपडणें; कुचंबत राहणें [सं. आपदा]

आपदष्टि—वि. स्वार्थी; मतलबी; आपल्यापुढें बघणारा; अपलपोट्या. [आप+ष्टि]

आपदेश—पु. (काव्य) स्वदेश; आपला प्रवेश, प्रांत. [आप+देश]

आपधर्म—पु. वर्णाधर्मधर्मविहित कृत्य करण्याला कालाच्या प्रतिकूलतेमुळे जो असमर्थ त्यासाठीं सांगितलेला गौण मार्ग अथवा कृत्य; निरुपायास्तव करावयाची गोष्ट. उ० आगगाडीत ओंबळ्यानें खाणें. [सं. आ+पद्+धर्म]

आपधाक, आपधाकर्ण—अ मध्ये पहा. 'आपधाकें विघ्ने पळतीं जाण।'—एमा ४.२०६. 'तो इतका धावरला कीं आपधा-केंच मटकन बसला.' [आप+धाक=भीति]

आपनेयां—नना. आपणांस. आपण्या पहा. 'पैल भावरमगी । आपनेयां तें भगवी शिद्धानी ।'—शिष्ट ६८६. [आपण+या प्रत्यय]

आपस—वि. १ विपत्तिदाहा पावलेला; आपतीनें घरेलेला; हाल-अपेष्टेंत पडलेला; कष्टी. २ मिळविलेला; कमावलेला; संपादन केलेला; प्राप्त; व्याप्त. सामाशब्द-खेदापन्न; शोकापन्न; हर्षापन्न; स्थानापन्न. [सं. आप+पठ्]

आपपर—वि. १ आपला आणि दुसऱ्याचा; आपले व परके; द्वैत. 'जेथ आपपर ऐसा भागु नाही ।'—झा ९.४०७. **०भाव-बुद्धि-भेद-मत-वृत्ति-विचार-दृष्टि**—आपल्या आणि दुसऱ्याच्या वस्तुमध्यें भेद राखणें; आपले दृष्टमित्र, नातलग व इतर जनता यांमध्यें भेद पाहणें. २ द्वैतभाव; तुजाभाव (क्रि० पाहणें). [सं. आत्मन्-आप+पर=दुसरा]

आपपरकी, आपपरकीय—वि. आपला आणि दुसऱ्याचा: स्वतःचा व परक्याचा; आपपर. **०भाव-भेद-आपपर** पहा.

आपबळ—क्रि. आपोआप; आपण होऊन. अपबळ पहा.

आपमतलबी—वि. स्वार्थी; आपलपोट्या; स्वतःपुरतें पाहणारा. 'ज्याला मोटपणा हवा असेल त्यानें आपमतलबी लोकांच्या कोल्हेकुईकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे.'—टि २.५४. [आप+मतलब]

आपमती—वि. आपल्या बुद्धीनें चालणारा. 'पुसो जावें कृषीं प्रती । तंव ते सर्दां आपमती । आपुलें मत प्रतिष्ठित । अन्यथा देती शापातें ॥'—एमा ७.१८०. —क्रि. आपल्या बुद्धीनें. 'आपमतीं भजतां राया ।'—एमा ३. ८०७; [आप+मत]

आपमरण—न. आपोआप येणारें मरण; आपमोती [आप=आपो आप+मरण]

आपमुखता-त्यार—वि स्वतंत्र, स्वैर; अनियंत्रित —पु. धनी. [आप+मुखत्यार]

आपमुखत्यारी—स्त्री. स्वतंत्रता; अनियंत्रितपणा; धनीपणा; मालकी.

आपमृत्यु—पु. अपमृत्यु पहा. 'संसारकोडे आपमृत्य । या नांव आध्यात्मिक ।'—दा ३.६.४७.

आपमोती-मोती—स्त्री. अपघात न होतां यथाकाल आलेले मरण; आपोआप, वृद्धपणामुळे आलेले मरण. आपमरण पहा. (क्रि० मरणें.) [आप+हिं मौत. सं. मृत्यु]

आपयणें—अक्रि. (गो.) बोलावणें. [सं. आप+आयन=जाणें याच्या उलट]

आपारंग—क्रि. (ना.) आपण होऊन; आपोआप. [आप+रंग]

आपसर—पु. फळांचा अथवा पानांचा (आंत पाणी न मिसळतां काढलेला) आंगचा रस. उ० ओल्या खोबऱ्याचें, पाणी न घालतां काढलेलें दूध; नारळाचा रस. (गो.) आप्रोस. [आप+सर]

आपरापिरी—स्त्री. (व्यायाम) एक प्रकारचा खेळ. —संख्या ५४.

आपरूप—अपरूप पहा.

आपरूपी—वि. ज्याचा चेहरा, तोंडावळ बापासारखा किंवा आईसारखाहि नाही, निराळ्या प्रकारचा आहे असें (मूळ). [आप+रूपी]

ऑपरेशन—न. शरीरावरील शस्त्रक्रिया; चिरफाड. उ० डोळ्याचें-कानाचें-पोटाचें वगैरे ऑपरेशन. [इं.]

आपलकी, आपलीक, आपलपणा, आपलेपणा—स्त्रीपु.

१ मालकी; आपत्संबंध; सोयरागत, स्नेह किंवा मालकी इ० कांती आलेला आपलेपणा; आपलेपणामुळे उत्पन्न झालेला अभिमान, माया, पक्षपात, वैचार 'मानसिल क्षमी आपलिक कांहीं । येव्हार पाही न चुकें कदा ।'—तुगा २६९७. 'परी हें गुणें अति निर्गुण । आपलीक या नाही ।' २ (क.) मीपणा; अहंकार. ३ स्वाभिमान; ममता. **०लावणें, दाखविणें, माजविणें**—दृढ संबंध अथवा नातें गोतें सांगणें, स्थापणें; तुम्हांपर्यंतची मी एक आहे असें दाखविणें किंवा तशी स्वतःची वर्तणूक ठेवणें. [सं. आत्मन्-आप]

आपलेपणांत येणें—क्रि. बयांत, उमेदींत येणें; शरीराची पूर्ण वाढ होणें. 'मी जेव्हां आपले पणांत येऊं लागलों तेव्हां नव्या भावना खडबडू लागल्या.'—गुपचूष [रसिकरंजन माला].

आपलपोट्या, आपलपोट्या—वि. स्वार्थी; स्वतःपुरतें पाहणारा; आत्मसमीर. [आपला+पोट] रडू० आपलपोट्या गंगाल उपट्या.

आपला—नना. (आपण पही). १ स्वतःचा; मालकीचा; आपण या शब्दाप्रमाणें याचाहि प्रयोग तिन्ही पुरुषी, दोन्ही बचनंत करतात. आपण पहा. २ प्रातिष्ठ किंवा अनिधयी मनुष्याच्या बोलण्यांत हा शब्द निरर्थक, वाक्यपूरणाधिक येतो. उ० मी आपला येथून उठलों; तो आपला त्याच्या घरी गेला. 'काय मेलीं अली-कडचीं काटीं तरी ! ... लहान नाही, मोठें नाही, आपलें उठें घोड्या पाणी पी !'—सुंदरची संकांत. आपला हा शब्द पुढील वेळा सुशिक्षित लोकांकडूनहि आपण या अर्थी वापरण्यांत येतो; जसें—आपल्यास किंवा आपल्याला=आपणांस. [आपण पही; सं. आत्मीय; प्रा. अपुल्ल; गु. आपण]

आपली वाढ-बुन खाणें—आपमतलबीपणाने आपलेंच पोडें पुढें ढकलणें; आपल्या हिताकडेच पाहणें. —**आपलीशीं करणें**—१ आपलें म्हणणें (पक्ष, मत) सिद्ध करणें, प्रस्थापित करणें; आपली सरस्ती करणें. २ वश करणें; ताब्यांत आणणें. 'प्रपंच वैरी मारावा । अथवा आपलासा करावा ।' विपु. ७.१४४. ३ स्वतःच्या मनाप्रमाणें वागणें. **आपला-आपलासा म्हणणें-समजणें**—एका-यास आत्मीय भावनेनें किंवा मित्रत्वाच्या भावनेनें वा वागविणें; मित्र समजणें. 'ज्यास मी एकदां आपलासा म्हण्टे त्याच्यासाठीं मी हवी

तितकी पस सोशीन. 'तू आपला ऐस-तू आपलें स्वतःचें काम पहा, दुसऱ्याची उठावेच करूं नको म्ह० १ आपल्या (ला) च्या, दुसऱ्या (ला) फुल्या = आपल्यास व्यावयाचें असलें म्हणजे माप दावून भरणें व दुसऱ्यास व्यावयाचें असलें म्हणजे माप पोळक भरणें. ही म्हण लोभी किंवा आपमतलबी माणसास लावतात. २ आपलें तें मापलें व दुसऱ्याचें तें दुपार्यें. ३ आपला कान पिडून धेणें=एखादी गोष्ट करून ती विषडली म्हणजे पुन्हां तशी न करण्याचा निश्चय करणें; अहल घडणें ४ आपला हात आणि जगमाथ=एखादें कायें स्वतःच्या हातांत असलें म्हणजे त्यांत स्वतःचा स्वार्थ साधणें. (जगमाथपुरी येथील प्रसाद एका ठिकाणी ठेवलेला असतो व त्यांतून यात्रेकरून हवा तितका (पुष्कळ सुद्धां) व्यावयाचा असतो; किंवा जगमाथ म्हणजे सर्व सत्ताधीश-हात) विपुलता व हवें तेवढें घेण्याची सुभा याअर्थी ही म्हण लूड झाली असावी. ०तुपला-वि. माझा तुला; स्वतःचा व परक्याचा; आपपर. २ आपली मालकीची; आपली म्हटलेली (मिल्कत, जिन्नस वगैरे). आपपर किंवा आपपर याच्यासारखेच आपला तुपला यापासून सामसिक शब्द बनतात. ०माणूस-मनुष्य-पुन प्रीतीचा मनुष्य. ' आपल्या मनुष्याला कोणी कमी कां परतो ? '-करंज्याचा फास २२. आपलाला-वि. आपआपला; ज्याचा त्याचा स्वतःचा; ' आपलाले कपडे सांभाळा ! ' आपलूक, आपलुकी-स्त्री. (चि.) आपलेपणा; स्वकीयता. आपलें आपण, आपल्या आपण-किवि. आपलुधीन; स्वयंप्रेरणेन; आपण होऊन. आपलें उगीच-विनाकारण; निरर्थक आपला अर्थ २ पहा. ' आपलें उगीच कारागिराची कुशलता पाहून माझी दृष्टि तिकडे वळली. ' -मू ५८. -आपल्या अंगी-अंगें-अंगां-स्वतः; खुद्द. आपल्या आपण-दुसऱ्याच्या मदतीवांचून; स्वतःच; आपसूक. आपल्या घरचा थोर-राजा-वि. १ हट्टी, हेंक-खोर मनुष्य. २ स्वतःच्या घरी जबरदस्तीने वागणारा व बाहेर लोकांत थंड-नरमपणानें वागणारा; गांवचा गांझा आणि बायकोचा देश-पांड्या. ३ दुसऱ्यावर विनाकारण वचेंस्व गाजविणारा. ' तो असेल आपल्या घरचा थोर, मला काय ? ' आपल्यांत-स्वगत (भाषण) जुन्या नाटकांतून स्वगत या अर्थी आपल्यांत हा शब्द योजीत असत. ' भीमरावः-(थांबून आपल्यांत) ' -रत्नकांता नाटक २४. आपवणी-न. पाटांतून वाहणारे पाणी (भांझ्यांतून आणलेले नव्हे) ; वागाईत शेतीमध्ये याचा उपयोग करतात. [आप+पाणी; किंवा आप+सं. वन=पाणी]

आपवणें-अकि. बोलावणें; आसंजण देणें. आपयणें पहा. ' आपविल्या द्विजा । अष्ट देवतांची करिती पूजा ॥ ' -वसा ३२. [मं. अयायनं=माणें सरणें याच्या उलट; किंवा प्रा. अयाह=सांगणें; खबर देणें.]

आपवणी-णां-वि. (गो.) बोलावणारा.

आपशांच-आपशी, आपशेंच-अ मध्ये पहा.

आपशुद्धि-वि. १ स्वतःची शुद्धि. ' आपशुद्धि नेणती । ' -दावि ४९६. २ आत्मानात्मविचार. ' दंड करुनियां बुद्धी । आशी घ्यावी आपशुद्धी ॥ ' -दा ६.१०.१२. [सं. आत्मन+शुद्धि]

आपसंत-वि. १ स्वतः पसंत केलें; ' वडील माणसांचे विचारांचाच आपसंतपणानें केलेल्या कृत्याचें फळ भोग आतां. ' रत्नकांता नाटक २६. [आप+पसंत]

आपसया-किवि. आपसुक; आपोमाप. अपसया पहा. ' तुण नाही तें पडिला दावाभि । जाय तो विज्ञोनि आपसया । ' -तुगा ३४२४.

आपसाच-आपशांच पहा.

आपसां, आपसांत, आपसाआपस-सीं, आपसां-मध्ये-किवि. परस्परंत; आपआपल्यांत; एकमेकांशीं; आमच्या आमच्यांत, तुमच्यातुमच्यांत, त्यांच्यात्यांच्यांत; एकमेकांत. ' शत्रुवर जाण्याचें सोडून आपसांतच भांडूं लागले. ' [आप. सि. आपसू+आं-आंत-ई-मध्ये]

आपसुक-ख, आपसुक-ख-अपसुक पहा.

आपसे-किवि. आपोआप; सहज; अनयासे. ' कवणाचें मन आपसें अगिलाप न करी । ' -भाए ३४. [आप]

आपसांशी-किवि. (राजा.) १ मन मनेल त्याप्रमाणें; कोणाचा अडथळा न मानतां; स्वेच्छेन; यथेच्छ; या शब्दाचा प्रयोग टोक देणें, इजा करणें, उंठ काडणें, इ अर्थांच्या क्रियापदां बरोबर करतात. २ निभेयपणानें; निःशंकपणानें; परिणामाकडे लक्ष न देतां; चैनीत. -वि. लोभी; आपमतलबी. [आप+सोस]

आपस्तंब-पु. १ कृष्णयजुर्वेदावरील चार सूत्रांपैकी एका सूत्राचा प्रवृत्तेक कृपि. २ आपस्तंब सूत्राचे अनुयायी ब्राह्मण. [सं.] ०सूत्र-न. कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेच्या चार सूत्रांपैकी एक सूत्र. [सं.]

आपस्तुति-स्त्री. स्वतःची प्रशंसा; आत्मस्तुति. ' आपस्तुतीने दाविते थोरीव ' -दावि ८८४. [आप+स्तुति]

आपस्वरूप-न. आत्मस्वरूप; ब्रह्मस्वरूप. ' मग अखंड उरे आपस्वरूप । ' -दावि १२५. [आप+स्वरूप]

आपस्वार्थ-पु. (स्वार्थ याच अर्थानें अडाणी लोकांत आपस्वार्थ हा शब्द वापरतात) आपला स्वार्थ; स्वतःचा मगल. [आप+स्वार्थ]

आपस्वार्थी-वि. आपमतलबी; स्वतःचा स्वार्थ पाहणारा. ' म्हणे मी काये आपस्वार्थी । ' -दा ५.८.३५. [आप+स्वार्थ]

आपहस्तक-कॉ, आपहस्ती-स्ते-किवि. आपल्या हातानें; आपल्या कडून; आपल्या सामर्थ्याने; आपल्याच्याने. ' गरीबाचें काम आपहस्ते-परहस्ते होईल तितकें करावें. ' [आप+हस्त]

आपा-पा—पु. १ वडील माणसांना, किंवा लहानास प्रेमानें हाक मारतांना योजावयाचा संबोधनाशी शब्द; दोषण नांव **आपासादिक**. २ एखाद्या नांवाच्यापुढें लावतात. जसे—गोविंदपंतआपा; गणुआपा. म्ह. सोनार शिपी कुळकरणी आपा, तिघांची संगत नकोरे बापा. ३ (कर.) जार; दोल्या; यजमान. 'ती बाई आपा ठेवन बसली आहे.' [सं. आप्त; प्रा. अप्य; का. अप्या=पिता]

आपाआप-आपाप—आपाप पहा.

आपाड—वि. अपार. अपाड पहा. 'तयांची उमाणितां कीर्ती । उणीव दिसे आपाडे ।—मुआदि ११.९३.

आपाततः—क्रि.वि. १ खोटे छेतोंपर्यंत, खोडून टाकितोंपर्यंत टिकणारा, चाल (मुद्दा, उलगाडा, अनुमान, उपपत्ति). २ आदर्श आरम्भी; प्रथमच; चटकन; तत्क्षणी. [सं. आपत्-पाततः.]

आपातरमणीय—वि. आपाततः, आरम्भी चांगले दिसणारे; तात्पुरतें प्राह्य (विधान, सिध्दांत इ.). [सं.]

आपाद—क्रि.वि. पायापर्यंत; पायापासून. 'आपाद पायु-तलें । पुल्कांचलें ।'—हा ११.२४६. [सं. आपाद] **०कंचु-कित**—वि. पायापासून मस्तकापर्यंत अंगवन्न घातल्यासारखें. 'बाचा पांगुळी जेथिथ तेथ । आपादकंचुकित रोमांच आले ।'—हा ९.५२७. [सं. आपाद+कंचुकी] **०तलमस्तक**—क्रि.वि. पायाच्या तळभागासून डोक्यापर्यंत. [आपाद+तल+मस्तक] **०मस्तक**—क्रि.वि. नखाशिखांत; डोक्यापासून पायापर्यंत. [सं. आपाद+मस्तक]

आपादणें—सक्रि. १ स्वीकारणें; घेणें; मिळविणें; संपादन करणें. 'आणि आपुलांलिये चाडे । आपादिलें हें मांडे ।'—हा ३.५१. २ कर्मे करणें. 'करचरणें आपादिजे । येईजे जें जें काहीं ।'—रंयो ७.११६. [सं. आपाद-आपादन]

आपादन—न संपादन; मिळवणी; प्राप्ति. 'ऐसे ठेलें आपा-दन । शालांचें जयां ।'—हा १७.३८. [सं.]

आपान, आपाप, आपापति, आपांपरी—अ मध्ये पहा.

आपाप-पा—क्रि.वि. आपोआप. आपाप पहा. 'पापात्म-बुद्धि धरुनी मरती अपापां ।'—बामन विराटपर्व ५.१८. म्ह. आपा-पाचा माल गपापा=जो माल किंवा वस्तु मिळविण्यास श्रम पडले नाहीत ती वस्तु किंवा माल बाटेल तसा खर्च करणें; अन्यायानें मिळविलेले द्रव्य हवें तसे उधळणें; याच अर्था फारसी-माल सुप्त दिले वे रहम.

आपापला—आपआपला पहा.

आपार—पु. (गो.) टांकाचें टोंक; निव. [पोतु. आपारो]

आपार—स्त्री. (गो.) उपमा; व्याजोक्ति. 'आपार माल्ली' =डोमणा दिला.

शको. १. ३३

आपारणें, आपाशाई जोडा, आपूस, आपोस—अमध्ये पहा.

आपाल—पु. (व. ना.) धारणा. [सं. अपूप]

आपालिया, आपितर—अमध्ये पहा.

आपिझीर—स्त्री. गव्हल्याच्या पिठाच्या पापडोची खीर. —पाठक पाक शास्त्र ७०.

आपु—वि. १ स्वाधीन; प्राप्त. 'हा सर्वां दुर्लभु मना । आपु नोहे साधना ।'—हा २.१४९. २ स्वतःसारखें; आपलें; आस. 'तेणें संसरलेनि करीं । आपु विश्व ।'—हा ७.१३५. 'तों जीवी लागे ज्ञानदीपु । तंवची स्त्रीपुत्र मायबापु । ये कव्हणीची नव्हेति आपु । प्रकाशले जया ।'—ह्याप्र १६३. [आप]

आपुथिणें—क्रि. गांजणें. —मनको.

आपुलकी—आपलकी पहा.

आपुला—वि. (काव्य) स्वतःचा. आपला पहा. 'रमती श्री-चरणकमलीं सुखी । मानसीं आपुलांचि ।'—म्ह २७. [सं. आत्मन्] **आपुलिया, आपुलिया**—आपल्या. आपुलिया पहा. 'तरी याहीं आपुलिअ चाडे । बावरों न अें ।'—शिशु १८५. 'तरि आपुलेआं चा होजे संहारु ।'—दाव १०६.

आपुलीक—ममता. आपलीक पहा. —ज्ञानेश्वर योगवासिष्ठ ६.४८.

आपुलेन—वि. (काव्य) स्वतःतः; आपल्याच. 'आपुलेणें परीवारेसी ।'—उषा ९७. 'लेकुरां नाहीं वाढविते । अन्न करावें लागे आपुलेन हातें ।'—दास ३.५.१२.

आपुल्याकून—क्रि.वि. १ (काव्य. कुण.) आपल्याकडून; आपणाकडून; स्वतःकडून २ आपण होऊन.

आपूर—वि. अपुरा; अपूर्ण. 'तरी तुमची वर्णितां स्तुती । आपूर असे माझी मती ।'—नव २२.११२. [सं. अपूर्]

आपूदान—न. अपोष्णी, अपोशन पहा. 'सुंदरमूर्ति आपूशन । करून सौमित्रानंदन ।'—वेसीस्व १.१३.

आपें, आपेंआप—क्रि.वि. १ आपल्याआपण; आपण होऊन; स्वतःच. 'विचारां आपेंआप धनी ।'—मुआदि १६.२८. 'जरी आपेंआप आम्हासि बरी । तरी ते गोष्ट बहु बरी । नातरी कपटरूपें सुंदरी । आणु येथें ।'—कथा १.८.९९. २ स्वभावतः; सहज. 'ऐसिया आपेंआप लाचविया । नमों तुज ।'—हा १४६

आपेरी—स्त्री—वि. अपयशी. 'द्वाड आपेरी दोंगळ । चाळ कुंबक लण्याळ ।'—दा २.३.२८. [सं. अप+यशस्]

आपेंणें, आपणें—सक्रि. (कों. गो.) आमंत्रण करणें. 'तो आपेंता. 'जेवणाक आपेंणें कर्चें झालें.' [सं. अपयान]

आपैता, आपैतिया—ती, आपैतें—वि. १ स्वाधीन; अच. कूल. 'तैसां इद्रियें आपैतां होतों ।'—हा २.३०२;—एषा १.१७०.

२ प्राप्त. 'हा भिक्षुगीतार्थे धरितां चिर्त्तां । शांति आपैती साधकां ।'
—एमा २३.१६८. १ 'आणि अम्मासुही याचा स्वाभिया ।
जेणे आपेतिया होती मूमि.' —रंयो ९.३२२. ३ (बुकीनें)
आयतें; आपोआप. [सं. आप्=मिळणे]

आपैस-सा-सी-से—क्रि. आपल्या आपण; आपो-
आप; सहज; आपसू. अपशांच पहा. 'मग समाधी विसर्जन
आपैसा ।'—विउ ११.९३. 'तंव उसळोनि सपोच्या कोटी ।
कुडी पडाव्या आपैसा ।'—मुआदि १०.४४. 'गातरी कुटिल
येतां समेसी । निदा प्रकटे आपैसी ।'—अवि १.६०. 'चारी पुरु-
षार्थे जैसे । भक्तापार्श्यां येती आपैसे ।'—एरुस्व ६.५८. [आत्मन्+
स्वयम्]

आपैसा—वि. आपलासा; वसा; स्वाधीन. (क्रि० करणे).
'समाधि भंगोनी कामकळे । भुल्लोनि करी आपैसा ।'—सुरंशु १२.
[आप+असा]

आपोआप—क्रि. १ (काव्य.) एकदम स्फूर्तिने. २ आपाप;
आपल्या आपण; प्रत्यक्षांचून; खटपट न करता; 'मालावर गवत
आपोआप उगवतें.' [आप द्वि.]

आपोशाण-न, आपोष्णी—अपोष्णी पहा. 'हावु न
माप्तितां सर्वापोशाण । रसनेविण सेवितु ।'—एमा ११.३०८.

आपोहिष्ठा—(व.) (ल.) च्छादना; फना; नाश; 'सगळ्या
तुपाचा आपोहिष्ठा केला. [सं. आपोहिष्ठा इ० मंत्रावरून]

आपोर्णे—क्रि. (गो.) बोलावणे. आपणें पहा. —न. मोठ.
रहाट याच्या शिवाय आपोआप मिळणारें पाटाचें पाणी.

आप्त—वि. १ संबंधी; एका रक्तामांसाचा; नातलग; गाते-
बाईक; सोयरा. 'आसांचीं नच मुखें भलायुक्की ।'—मोमंभा १.
५३. 'ईश्वर ही झालिया आप्त । विश्वास तेथें न धरावा ।'—मुआदि
३४.२१. २ आपला असा मानलेला; इष्टमित्र; हितकर्ता. 'रुचो-
कृति सभाग्य तूं सुनय आप्त का मातशी ।'—केका ३८. ३
विश्वासु; प्रमाणिक; विश्वासाह; प्रमाणभूत; भवशाचें. 'आप्त
म्हणजे विश्वसनीय पुरुष होय.'—गीर ४००. ४ (समासांत) प्राप्त.
जस-पर्याप्त; समाप्त. ५ गुरु; पूज्य पुरुष; सन्माननीय व्यक्ति;
यथार्थ वक्ता; ज्याचें वचन ईश्वरवचनासारखें प्रमाण मानतात तो.

०वाक्य, ०वचन, ०उक्ति—नञी. विश्वसनीय; साधार; प्रमाणयुक्त
(भाषण-शब्द); थोरलें वचन. [सं.] ०मित्र—उ.अ. सोयरे;
नातलग; भावंड; इष्टमित्र सवें मिळून. ०विषय—उ. १ नातलग;
जोरा. २ नात; संबंध. ०विषय—यी, —संबंधी—वि. रस्नेह
भावानें बांधलेले, नात्यागोत्याचें. 'एका गलबतावर आमची आप्त-
विषयी बाई जाणार आहे.'—पाव्ह ६६.

आप्तई—झी. आपति; संकट. 'आकूर हें नामाभिमान
सांगून पाही । आकूरें निष्ठुरपणें केली मोकुळांत आताई ।'—होला
११. [सं. आपति]

आप्तकाम—उ. संतुष्टता; पूर्ण काम; इच्छापूर्ति. 'जशी प्रयुक्त
तंदुलप्रघटि आप्तकामा तशी ।'—केका ३८. [आप्त+काम]

आप्तर—अप्तर पहा.

आप्तागिरी-व्या-गीर—अफताबगीर, अबदागीर पहा.

आप्ताफितरती—झी. अस्मानां मुक्तानी; दुष्काळ; अतिवृष्टी;
परचक. इ० [अर. आफत+फत्रव्]

आप्ति—झी. आपति; वाण. अप्ती पहा. 'त्याचप्रमाणें पीक
पाण्याचीही दिवसेंदिवस अधिकच आपति पडूं लागली.'—धर्मांजी
३२. [सं. आपति]

आप्तोयमि—उ. अग्निशोमादि सप्त सोमसंस्थांपैकी एक संस्था;
सोमयज्ञ. [सं.]

आप्पा—आपा पहा. 'हें टोपण नांव (बहुमानाची)
आजच्या प्रमाणें मागच्या काळांतहि आढळतें. चिमाजी बल्लाळ
पेशवे (—पया ८५), चिमणराव सांगलीकर (—पया ४३), जयाजी
शिंदे (—पया ३२०) वगैरेंना आप्पा संबोधित.

आप्पा—रव्याच्या तयून केलेल्या गोड वडया किंवा गोळे.
—गृशि ३१०.

आप्पाघप्पा—अमध्य पहा.

आप्य—वि. १ पाण्यासंबंधी; जलमय. २ पाणचट. —ज्ञा
१८.१०. [सं. अप्=पाणी]

आप्य—वि मिळण्याजोगें; संपादण्याजोगें. 'जयजय देव श्रीगुरो ।
अकल्पनाप्य कल्पतते ।'—ज्ञा १८.१०. [सं. आप्=मिळणे]

आप्यायन—न. १ पोषण; पुष्टता. २ शरीरपोषक द्रव्य;
भक्ष्य; आहार; खाद्य; जीवन. 'तो व्यान देहीच्या नाडीतें आप्या-
यन पुरवी. ' ३ सुप्राप्त अन्नाचें सेवन; दुग्धप्राशन ४ अपहारा; अभि-
लाष; पिसा खारणें [सं.]

आप्रीसूक्त—न. ऋग्वेदांतील या नांवाचीं सूक्ते. हीं दहा असून
पशुसंबंधीं प्रयाजयागामध्यें गोत्रपत्तें यांचा विनियोग करतात.
[व.]

आप्रोस—उ. (गो.) नारळाचा अंगरस, दूध. आपरस पहा.
आप्लविणें—सक्रि. बुडविणें. 'तेव्हीं अग्रज कुल आवणें ।
आहविजे ॥'—ज्ञा १.२५६. [सं. आह्व]

आप्सुत—वि. भिजलेला; बुडलेला; सिंचिलेला. सामाशब्द
आनंदाप्लुत; शोकाप्लुत; स्नेहाप्लुत इ०

आप्वन—उ. (बाप) एक उत्कव. हा वर्णहीन, अत्यंत बाष्प-
भावी व ज्वालाप्राही आहे. [इ. पुपिन]

आप्वर—वि. (व.) १ मोठा. 'काय आप्सरसणें हा. ' २ पाजी;
हलकट; अडबोड. 'ती पोडी फार आप्सर आहे. ' [सं. अप+सु]

आप्सुलाद्—वि. (गो.) स्वतंत्र वृष्टीचा; आपल्या मतानें
वागणारा [आप+सल्ला]

आफड—झी. (क.) शिवाशिव. भ्रष्टाकार. आपड, आपाड पहा. [सं. आ-स्पृष्ट]

आफडणें—अकि. शिवणें; ओंबळें करणें; विटाळणें. 'आरती ये आफडूं नको.'

आफडूं नयेशी—वि. शिवूं नयेशी; विटाळशी. [आफडूं नये अशी]

आफडी—झी. (गो.) विटाळशी झी.

आफत-आफनी—झी. १ संकट; आपदा; गोंधळ; दुर्दैव; अडचण; क्लेश; अरिष्ट. 'पादशाहीवर आफत पडली ऐसं झाले.'—चित्र गुप्त ३५. २ (ल.) दुष्काळ; अनाष्ट्रि. 'रयनेस आफतीच्या वेळी धान्य आणून पुरविले.'—विक्षिप्त २. ५३. (किं० पडणें; येणें; गुदरणें) ३ तोटा. [अर. आफत; सं. आपत्ति] ० **अस्मानी-आस्मानी**—झी. दैवी आपत्ति (अवघेण, अतिवृष्टि, टोळपाड वगैरे); दुष्काळ. 'मुळक जगिरा आहेत खांत आफत-आस्मानी जाली.'—दिमरा १. १०५. (याच्या उलट) ० **सुलतानी**—झी. सरकारकडून अगर खास राजाकडून येणारें संकट.

आफताव—अफताव पहा.

आफरी—पु. १ अव्यवस्थित; बंडखोर.—शिवदिग्विजय १३८. २ नाथपु.—शिवदिग्विजय १५६ [अर-हूराद् किंवा अफरीत=दैत्य]

आफरीन—पु. शावासकी; स्तुति. आफरीन पहा. [फा. आफरीन्=स्तुति]

आफळणें—उकि. १ आदळणें; खालीं आपटणें. 'नातरी उदकाचिये भूमिके। आफळलेनि कंदुके।'—ज्ञा १७. २८०. 'खेळत असतां सारीपाटा। फांस भूमी आफळिले।'—मुविराट ६. १६७. २ (एखाद्या वस्तुवर) जोरांनं मारणें; टोकणें; (काव्य) प्रहार करणें. 'भुजडंड आफडी कोवायमान।'—ह ११. ४९. अफळणें पहा. [सं. आ-स्फुट]

आफळणें—शिवणें. आफडणें पहा.

आफावणें—कि. घोळावणें; आदरसत्कारांनं आमंत्रण करणें. (गो.) आपणें; आपणें 'ते वेळीं देवे आफा भोवु। भीमा दीन्हला सवे मावु।'—शिशु ९२४; 'आगम आफाविले। मूर्त होती॥'—ज्ञा १३. ८३० [सं. आप्]

ऑफिस—न. (अशुद्ध) हाफिस; हफीस; कचेरी; फड. [इ.]

ऑफिसर—पु. (अशुद्ध) हाफीसर, कामगार; अधिकारी; अंमलदार. हुद्देदार. [इ.]

आफीण—न—झी. अफीण पहा.

आफीयत—झी. वृत्त; गोष्ट [अर. अफाल=कृत्य]

आफु—अफू, अफीण पहा.

आफुडणें—आफडणें पहा.

आफतर—वि. उजाड; बेचिराख; नष्ट. [अर. अबतर]

आफतागीर—अबदागीर पहा.

आफताबा—पु. पाणी ठेवण्याची प्रवासी झारी. [फा. आफ-ताबा=पाण्याचें भांडे]

आफिडी—पु. काबूल नदीपासून कोहाटपर्यंतच्या प्रांतांत राहणारे पठाण. [फा.]

आफ्रीन—झी. स्तुति; प्रशंसा. 'बहुत खूबक होऊन आपल्या तद्विरेस व खुरेस तहरीन व आफ्रीन फर्माविली.'—पया ४८२. ० **तहसीन**—झी. स्तुति; अभिनंदन. 'निजामन्मुलक यानीं स्वहस्ते आफ्रीनतहसीनचा शुका तुम्हांस पाठविला.'—रा ६. ६२७. [फा. आफ्रीन्=भले; शाबास. अर. तहरीन्=स्तुति]

आब—पु.न. १ पाणी. २ (ल.) (तोंडावरील) पाणी; डोल; तेज; प्रतिष्ठा; अबू. 'आब राखून सलूख करून निघावें.'—इम २८१. [फा. आब्=पाणी; सं. अप्; म. आप] ३ इज्जत; योग्यता; महत्त्व. 'त्यांत त्यांचा ... बराच आब रहात जाईल.'—नि ३७८. ४ पत; ख्याति; लौकिक (खरेपणा, सचोटी, विद्वत्ता, संपत्ति इ० विषयी); वजन. 'नायकीस आब पडे असें कोणी नव्हतें.'—रा ३. ४१९. ५ ढबदार वतणूक; वचक बसण्यासारखे वतन किंवा ऐट (मनुष्याची, धंद्याची किंवा व्यवहाराची). ६ काळजी (सामान-सुमानाची); बोज. 'आपण पांघरणाचा आब ठेवावा, पांघरुण आपला आब ठेवील.' (किं० राखणें)

आब—पु. (गो.) मेल्ल वाप. [आबा ?]

आंब—झी. १ हरभऱ्याच्या झाडावर घाटा येण्यापूर्वी संध्या-काळच्या वेळीं हरभऱ्याच्या डाळयांवर फडकें पसरून जें अम्ल दवाबरोबर उत्पन्न होतें तें फडकें पिळून काढतात ती. ही पोट-दुखी, मोडशी आणि पडकी यांवर देतात. २ लांबट फळ येणाऱ्या आंब्याची एक जात. ३ आंब्याचा धर्म, शक्ति (ही शक्ति हवा आणि उष्णता यांत जात्याच असते). 'थंडीच्या दिवसांत आंब कमी म्हणून दर्हीं फार आंबत नाहीं.' ४ आंबटपणा. (गो.) आंबटपदार्थ (चिब इ०); आंबोण; अम्लस. 'जाणपण न पिण्णित आंब।'—शिशु ८४. ५ (गो.) मासळी नसलेली कांद्याची आमटी; साधें आंबट वरण, सार. [सं. अम्ल] ० **ओर-पणें**—(गो.) १ दळ, मगज, गीर काढून घेणें. २ (ल.) एखाद्या पदार्थातील सत्त्वांचा काढून घेणें; चांगले तेवढें घेणें. **आंब रंगांत घालणें**—(चांभारी) बाभळीची साल व हिरडा यांचा रंग रापून थोडा हिणकस झाल्यानंतर त्यांत चांभर्डें ठेवणें.

आंबई—झी. एक झाड; अंबई पहा. 'तो पुलींग परसैय्या। जेथ मुळ बांधलें आंबइया।'—कृ. ७२.

आबक, आबका—अ मध्ये पहा.

आंबकट—वि. (गो.) आंबट; आंबटसर. ' आंबकट वास येता '

आंबकटी-काठी—स्त्री. आंब्याच्या कैऱ्यांच्या वाळविलेल्या फोडी; यांचा उपयोग चिचेऐवजी कालवणांत घालण्याकडे करतात; किंवा लागेल तेव्हां लोणचे करतात. अंबकटी पहा.

आंबकार—पु. दारू गाळणारा; कलाळ. [फा. आब्कार=कलाळ, मचपी]

आंबकारी—स्त्री. १ दारू, अफू वगैरे मादक पदार्थांवरील जकात; कर. २ दारू वगैरे काढण्याचा धंदा; कलाळी धंदा. ३ हा शब्द विशेषकरून मादक पदार्थांच्या शाखांना लावतात. त्या शाखांमध्य काढणे, अफू तयार करणे, गांजा तयार करणे, आणि बोजा (बिअर दारू) तयार करणे. ४ मादक पदार्थांसंबंधी खाते, उत्पन्न-वगैरे. (इ.) एकसाईज. [फा.] -वि. मादक द्रव्यासंबंधी; आंबकारी खात्याचे-विषयी.

आंबखरा-खुरा—अपकरा पहा. -वाडवावा २. १५४.

आंबखाऊ, आंबघेण्या-णा—वि. इज्जत, अन्न घेणारा; इज्जत खाऊ [आंबखाणें, घेणे]

आंबगार—न. (व.) तूप. ' भातावर आंबगार वाढल्याशिवाय अन्न शुद्ध होत नाही. ' [सं. अंबिगार]

आंबघात—पु. (गो.) अपघात. (अप.)

आंबटओला-चिबट-ढाण-वणी-वेल, आंबटा-ई-टाण, आंबटी-ठ्या, आंबणें—अं मध्ये पहा.

आंबटणें—उक्ति. (कों.) आंबणे (ताक, कणिक इत्यादि) आंबट होणे. [आंबट]

आंबटाण—स्त्री. (गो.) टरफले काढलेली चिंच.

आंबटाब—आबताब पहा.

आंबडणी—स्त्री. नांगरणी. [आंबडणें]

आंबडणें—उक्ति. (कों.) १ सद्गन, सपादन काम करणे. २ (माणसाळण्यासाठी) जनावरास बडवणे. ३ (कु.) (गुरें गांवाबाहेर नेण्यासाठी किंवा गावांत आणण्यासाठी) एके ठिकाणी जमा करणे.

आंबडधाबड—वि. बेडील; भोपळसुती. आंबडधोबड पहा.

आंबण—स्त्री. एक जंगली झाड; आमण; याच्या पानास आंबट वास येतो.

आबताब—पु. स्त्री. तेज; प्रतिष्ठा; अन्न; छाप (अधिकार, विद्वत्ता किंवा संपत्ति यांसुद्धे लोकांवर पडलेली). ' पुढेहि आमची आब-ताब रक्षण करणार स्वामी समर्थ आहेत. '-दिमरा २. १८३. [फा. आब्ताब=तेज]

आंबतें—न. (कों.) १ आंबण्यासाठी ठेवलेली कणिक इ. पदार्थ. २ अशा रीतीने आंबलेली कणीक, पीठ. [आंबणें]

आबदा—आपदा पहा. ' पुर्वी पाण्याची आबदा चहुंफडे । तलाब कोरहे । ' -मागी ३९.

आबदागिरी-गीर—अमध्ये पहा.

आबदाब—आबताब पहा. (किं० राखणे; संभाळणे; सोडणे; गमावणे; उडवणे). **आबादाबाने**—किवि. इश्रत आणि लौकिक यांच्या जोरावर; मान्यतेने; लौकिकांने; अन्नं.

आबदार—किवि. (माण.) अल्लाद; हद्दूच. **उचलणें-धरणें**—हलक्या हाताने, अलगत उचलणे, धरणे.

आबधाकणें—अपधाकणें पहा.

आबनुस—पु. एक झाड; टेंभुर्गी. टेंभुर्गीच्या आंतला काळा नार. (इ.) एवनी. [फा.]

आंबर—अंबर पहा.

आबरू-चा-दार—अन्न पहा.

आंबला—पु. (गो.) कणलोलक; झूल. अमला पहा.

आंबली-आमली—स्त्री. (गो.) १ चिंचेचे झाड व चिंच. [सं. अम्ल; हि. इमली; २ आंब्याचे लहान झाड. ३ (कु.) खारांतील कैरी. [सं. आम्ब; म. आंबा]

आंबले, आंबवण, आंबवणी, आंबविणें, आंबवारंग, आंबघाण-साण-सुका, आंबसूल—अं मध्ये पहा.

आबहवा—स्त्री. (हि.) (काशी) हवापाणी. ' ठिकाणही सातबर नाही; परंतु आबहवा मात्र काहीशी बरी. ' -रा १. ११५. [फा. आब=वाणी+उडू. हवा]

आबळ, आबळा—स्त्री. आबाळ; हयगय; हेलसांड; हलगर्जीपणा; दुर्लक्ष्य; उपेक्षा. ' ज्याची सारखी आबाळा चालली आहे ' -नि १०६९. (किं० होणे; करणे.) आबाळ पहा. [सं. अ+पाल्; अ+म. बाळगणे]

आबळागोवळा—वि. सर्वत्र दिशांस व्यापून असणारा. ' असो चढे देहावेगळा । जन्मकर्मासी निराळा । सकळ आबाळ गोबळा । सबाळ तूं । ' -दा ५. ६. ५६. २-किवि. एकंदर. [सं. आ+बल्य+गो (दिशा) +बल्य]

आबा—अबा पहा.

आंबा-आंबडा-डी—अंमध्ये पहा.

आबॉक—न. (गो.) रोगण; हबक. [इ. हबक]

आबाद—वि. १ समृद्ध; संपन्न; साधनसामग्रीयुक्त; भरभराट-लेले (शहर, देश, वस्ती, लागवड). ' दिग्दीप्त सरंजाम आणवून सारे ल्हकर आबाद करावें. ' -आब १११. २ सुरक्षित; स्वस्थ (प्रांत) ' आपला जागा आबाद ठेवितो. ' -दिमरा २. १५७.

३ सुखासमाधानाने सारा येणारा (प्रदेश). -स्त्री. १ समृद्धि; भरभराट; स्वास्थ्य. ' ह्याप्रमाणे हे योदे जिंकलेल्या लोकांनी

आबादीत आणलेल्या प्रांतांचे एकदम जमीनदार व मुभे बनले. '—इम २६. २ एखाद्या भरभराटलेल्या शहराच्या किंवा एखाद्या मनुष्याने वसविलेल्या शहराच्या नांवाच्या शेवटी लावतात. जसे—मुर्शिदाबाद, औरंगाबाद, हैदराबाद इ० [फा. आबाद्]

आबादान—वि. सुरक्षित. आबाद पहा. 'वरकडही जिप्स सदी न नेला, पेटी मात्र आबादान राहिली.' 'वरकडही जिप्स सदी न लागे असे आबादान ठेवावे.'—मराठा ३५. २ समृद्ध; संपन्न; भरभराटलेले (शहर, लष्कर इ०) 'संरजामही येउन पोहोचेल; लष्कर आबादान झाल्यावरी पुन्हा गिल्यांचे पारिपत्य करूं'—भाब १११. [फा. आबादान]

आबादानी, आबादी—स्त्री. १ (दाट वस्ती, लागवड, पिकाळ जमीन इत्यादींनी युक्त असा) सुखाचा अंमल, राज्य. 'आबादी जाल्या हा प्रांत कोडीचा आहे.'—इम २६७. २ शांतता संपन्नता; निपुळता (देश, प्रांत, वगैरेची) 'रयतेची आबादानी होण्यास व रयतेस तगाई देण्यांत आधी बहुत यत्न करावा.'—एस्कुले ५०. ३ जमीन महसूल. 'आठ वर्षांत आबादी ९१६६॥ बाळवी.'—विक्षिप्त २. ५३. ४ लावणी; पीक. [फा.]

आबादाबात—क्रि. १ लौकिकाच्या, अज्ञाच्या जोरावर; आपल्या वजनाने. 'फजीती होण्यापेक्षा आबादाबात वेळ मारून न्यावी हें चांगले.'—मूर्खोप २२८. २ (ल.) चोरून मारून; लपून छपून. 'प्रथम हें सर्व आबादाबात चालत होतें.'—हाच कां धर्मे २७. [आब + दाब]

आबादीआबाद्—स्त्री. अतिशय भरभराट; जिकडेतिक्डे समृद्ध, शांतता. [फा.]

आबाधा—स्त्री. अबाधा (गणित); त्रिकोणाच्या शिरोबिंदूपासून पायावर काढलेला लंब पायाला (किंवा वाढविलेल्या पायाला) ज्या बिंदूत मिळाला असेल त्या बिंदूपर्यंत पायाच्या दोन्ही टोकांपासून जीं अंतरें त्यांस आबाधा म्हणतात. —महमा २०. अवधा पहा. [सं. अबधा]

आबाय—अज्जाद्—पुअब. बाप—आजे; बापजाद; पूर्वज. 'अज्ज कदीमुल् अय्याम व आबाय अज्जाद मोक असे'—बाडसनदा १४०. [अर. आबा+अज्जाद्]

आंवारणे—अक्रि. (नां.) पक होऊं लागणे.

आवालवृद्ध—क्रि. लहानांपासून थोरारंपर्यंत; सर्व; सर्व लोक; जनता. [सं. आ+वाल+वृद्ध]

आवालसुबोध—वि लहान मुलांपासून तों जाणत्यापर्यंत सहज कळणारा. 'तेणें आवालसुबोधें। बोवीयेचेनि प्रबंधें।'—शा १८. १७४२. [सं. आ+वाल+सुबोध]

आबॉलार—वि. (गो.) कासावीस. [पोर्तु. आवल]

आबाव—अबाव पहा.

आबाशाई, आबाशी—अभासाई पहा.

आबाळ—स्त्री. १ हेळसांड; हुयगय; निगेचा अभाव. आबळ पहा. 'हा घोडा खाण्यापिण्याचे आबाळीमुळे खंगला, एरव्ही चांगला आहे. २ अन्नवन्नादि पदार्थांच्या अभावमूलक विपत्ति; आपत्काल. ३ फजीती; दुर्दशा; ह्याल. 'करील आबाळी। माझ्या दांताची कसाळी ॥'—तुगा ५७७. [अ+बाळगणे; सं. अ+पाल; का. बाळ=सुखांत राहणे; सिं. अवालो=मित्रहीन] **आबाळणे**—क्रि. हुयगय करून, दुर्लक्ष्य करून वागविणे; हेळसांड करणे.

आबाळ्या—वि. निबंल; अशक्त. [अ+बळ]

आंबिका, आंबी, आंबीण, आंबील, आंबूर, आंबूस, आंबेकरी, आंबेमोहर, आंबेहळद, आंबोण, आंबांशी, आंबोळी—अं मध्ये पहा.

आबुखा—पु. हातानें मारलेला पाण्याचा हप्का; आबका; आपका; अपका; अबका. अपका पहा. (किं० टाकणे; मारणे). [ध्व. सं. अप+वाणी]

आबुट—पु. मेव; ढग. 'ना तें ओळें आबुट। मकरंदांचें।'—शिगु ६१६. [सं. अभ्र+ट प्रत्यय]

आंबुला—आंबुली, आंबेली—अं मध्ये पहा.

आंबुले—पुअब. इल; आंबले; आमले; अमला पहा. 'कुमा-रांचे आंबुले, कडोरी। मजपाशीं आणजे'—सिगु १; १९; ३९. [सं. आम्र किंवा आमलक]

आंबुलेपण—न. नवरेपण. अंबुलेपण पहा. 'निवेलेनि भ्रतारें। जे विये चराचरे। जियेचा विसांबलाबुरे आंबुलेपणहि।'—अमृ १, ३७; [अंबुला=नवरा]

आबू—पु. एखाद्या माणसाचे ठेवलेले नांव; अबा; अबू. संस्कृत नाटकांत हा शब्द बोलण्याच्या भाषेत येतो, तसा मराठीतही येतो. —भाअ १८३२. [राजवाडे] जसे—आबूवर असे प्रख्यात बाबुजी नाईक बरामतीकर यांच्या भावास म्हणत.

आंबेजांबे—जुंबे—अंबवेद पहा.

आंबेवार—अंबा मध्ये पहा.

आंबेल—स्त्री. (गु.) दिवसांतून फक्त एक वेळ शिजविलेले अन्न खाण्याची जैन लोकांनी घेतलेली शपथ व्रत.

आंबेळ—पु. अधां आणा किंवा रुपया. (वेळ, दुबळ आणि निबळ या शब्दांबरोबर वापरतात).

आंबेळ—स्त्री. अंबेळ; एका जातीची केळ. **आंबेळें**—न. आंबेळीचें फळ; केळें.

आंबोती—अं मध्ये पहा.

आबोल—स्त्री—स्त्री. १ पिबडी कोरांटी. २ अबई. 'उन्हाळ्यामध्ये आबोलीच्या दोगा तटत फुटून उडतात.'—मराठी ६ वें पुस्तक (१८०५) २४३.

आबोलें—न. १ पिवळ्या कोरांटीचें फूल. २ अवईचें फूल.

आंबोसा—अं मध्ये पहा.

आंबाजडणे—कि. (गो.) लाथानी बडविणें; मारून जेरीस आणणें. [आब+आडणें ?]

आब्वस—अब्वस पहा.

आब्रस—किवि. ब्रसलोकापर्यंत. 'तेवीं आब्रस कुळ आवचें। आब्रविजे ॥'—ज्ञा १.२.५६.

आब्रसस्तंभपर्यंत—किवि. ब्रसलोकापासुन पृथ्वीपर्यंत (त्यांत निरसिराळे १४ लोक-सुवन येतात). 'आब्रसस्तंभपर्यंत। नाना योनि विकारवंत।'—एभा २.२.६१९.

आबू-चा-दार—अ मध्ये पहा.

आभ—न (कों.) १ आकाश; आभाळ. २ ढग; अन्न; आभाळ येणें. ३ प्रतिबिंब—आगमसार पंचिका १.२.३४. (हंको) [सं. अन्न]

आभंड, आभांड, आभय, आभर—अ मध्ये पहा.

आभरण—न. १ दागिना; अलंकार, रत्न; जबाहीर. 'सुक्ता-फळेसीं आभरणें। सोभायद्रव्ये कंठाभरणें।'—एरुव ६.८७. २ शोभा; शृंगार; मंडन; विभूषण. [सं.]

आभरणे—कि. १ नटणें; शृंगार करणें; अंगावर दागिने घालणें; मंडित करणें. २ तुल्य होणें. 'आत्मारामीं मन भरलें। स्वात्सम्ये मग आभरलें।'—आभ ४८. [सं. आ+भू-भर]

आभलाख—(गो.) अभिलाष पहा.

आभा—स्त्री. तेज; कांति; प्रभा; प्रकाश; चकाकी. सामा-घाबड-अंजनाभ, सुवर्णाभ. [सं. आ+भा=प्रकाशणें]

आभाडणें—अकि. बोलणें; भाषण करणें. 'तंव वैदर्भी आभा-इली। सावासिनीतें।—शिख १९० [सं. आ+भाडू=आभाख-क-आभाकि-आभाइ]

आभार—पु. १ उपकाराची जाणीव; कृतज्ञता; उपकाराचें ओझे मानणें. २ भार, ओझे. 'जळचूर जळाचा आभार घरी।'—ज्ञा ११.७९. ३ (ल.) जवावदारी; भार; भीड. 'प्रसन्न होवोनि म्हेणे शंकर। वन शाप न टळे दुर्धर। परि तुझे तपाचा आभार। जाह्ला मज ॥'—कथा १.१२.१५७. [सं. आ + ध - भार]

अभरित—वि. (गेल्या शतकांतील प्रयोग) आभारी; अत्यंत ऋणी असलेला; उपकारबद्ध; ऋणी. **मानणें**—कृतज्ञता, उपकार व्यक्त करणें. (ई.) थेंक ला प्रतिशब्द. **आभारलेपण**—न. ऋणी असलेली स्थिति; उपकारबध्दता. 'सर्वेश्वर आभारलेपणें।'—विभू ५.२८.

आभारी—अकि. १ आभारी असणें; उपकाराच्या ओझ्याने दडपणें. 'तेणें उपकारें काय आभारैला। वणी तयातें।'—ज्ञा २.३७. -तकि. २ नटविणें; आभरण घालणें. 'तेन्हां आभारूनीयां अति नवल। सभा यापरी सिध्द केली।'—कृष्णकोतुक २.२६ (महाराष्ट्र किम कांक १७) ३ उपकार करणें.

आभारी—वि. ज्याच्यावर उपकाराचें ओझे आहे असा; कृतज्ञ; ऋणी. (ई.) थेंकफुल ला प्रतिशब्द.

आभाव—पु. उणीव. अभाव पहा. [सं.]

आभाव—पु. (कों.) १ तर्क; अटकळ. २ अंदेशा; शंका. अभाव पहा. 'ज्यास अंक मोडायसच ठाऊक नाहीत त्यास दिशे-बाचें काम म्हटलें म्हणजे मोठा आभाव वाटतो.' [सं. आ+भू-भाव]

आभावणी—अभावणी पहा.

आभास—पु. १ भास. २ सादृश्य; सारखेपणा; प्रतिकृति; प्रति-बिंब. 'कां परता केलिया आरिसा। लोपु जाला तथा आभासा।'—ज्ञा १५.३७८. 'साकारा साभास आभास। चौथें जाणिजे निरा-भास। याहूनि पर तूं परात्पर हंस। तृणावतै प्राणहरणा।'—ह २०.१४५. ३ कल्पना; अंदाज; अटकळ; विचार; मद्द; समजत; थोडा विश्वास; थोडा खरपणा वाटणें. 'सांडिजे दुज्या नामाचा आभास।'—ज्ञा ६.४०. ४ (तर्क.) प्रमाणवादृश्य, बरोबर वाट-णारें पण चुकीचें मत, सुद्धा; चुकीची विचारसरणी. उत्तराभार; रसा-भास; हेत्वाभास; भावाभास; पक्षाभास पहा. इतर काहीं सामाशब्द. करुणाभास; कौधाभास, रून्हाभास इ०. [सं. आ+भास=प्रकाशणें]

आभासणें—अकि. भासणें, प्रतिबिंबित होणें. 'आभावोनि आविळ्ळें। देवपणें जें।'—ज्ञा १८.३२४. 'मिथ्याचि आभासे। निरंतर पाहातां।'—ना ६.८.३४.

आभासन—न. भास; आभास. 'दृश्य मुगजळ आभासन।'—परमा ५.३३. [सं. आ+भास]

आभाळ—न. आकाश; ढग. अभाळ पहा. 'जैशी आभाळाची बुंधी।'—ज्ञा ६.२५१;—एभा १०.५१४.

आभाळी—स्त्री. मेघपेवित. -दार. [सं. अप्रावली]

आभिचारिक, आमिमुख, आमिशाप—अ मध्ये पहा.

आभीर—पु. १ गुराखी; गवळी, अहीर; गवळी जात. अहीर पहा. 'हा आभीर गभीर सूपति असा सोडीच नातें मिठी।'—आकं ९. तालेमीच्या सुंगलांमध्ये आभीर हें नांव मिथु नराच्या मुखाजवळील प्रदेशांत रहाणाऱ्या एका जातीचे म्हणून दिलेले आहे. ही जात ब्राह्मण पुरुष व अंबष्ठ स्त्री यांपासून झालेली मान-तात. २ एक प्राचीन राष्ट्र. -ज्ञाको (आ) १९३ पहा. [सं.]

आसु—पु. ब्रह्म. 'तुच्छेनाम्बपिहितं यदासीत्।'—ऋग्व १०.१२९.३. 'आसु (ब्रह्म) व त्याला आच्छादणारी माया (तुच्छ) हीं दोन्ही पहिल्यापासुनच आहेत.'—गीर २.५३. [सं. आसु=ज्यापाणारें]

आमुम (वक्षःस्थळ)—न. (तुल्य) तुल्यास उभें असतं शरीराचा तोळ थोडा मागें गेला असतां खांदे किंचित पुढें येतात, पाठ वर येत व खर आत जातो, ती स्थिति. गोंधळळरी किंवा विषादयुक्त मनःस्थिति दाखविणें झाल्यास हा अभिनय करणें.

आमेल—न. (कों.) आमाळ; ढग; आकाश. [अमाळ पहा.]

आमोग—पु. (संगीत) १ चित्रेचा शेवटचा भाग; रागाच्या स्वरांची परिपूर्णता यांत होते. याला दोन तुक (भाग) असतात, परंतु अस्ताई व अंठा यांना प्रत्येकी एकच तुक असतो. २ (कुबडी-चेंडू खेळ) सुमारे पंचवीस हात चौफेर प्रदेश. —कुबडीचेंडू २२. [सं. आ+मृज्+भोग]

आम्यंतर—वि. आंतील; अंतर्गत. अम्यंतर पहा. ० **प्रयत्न**—पु. (संगीत) गाताना प्रत्यक्ष शब्दोच्चार किंवा स्वरोच्चारण (बाह्य प्रयत्न) करावयाच्या अगोदर गवई कंठ अगर फुफुसे फुगवून साफ करतो ती क्रिया; आम्यंतरप्रयत्नाचे चार भाग आहेत—स्पृष्ट, ईषत्स्पृष्ट, विवृत, संवृत. बाह्यप्रयत्नाचे ११ प्रकार आहेत—विचार, संवार, आस, नाद, पोप, अधोष, अल्पप्राण, महाप्राण, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित. [सं. आ+अभि+अंतर]

आम—वि. १ अर्थकच्चे; अर्धवट शिजलेले. (उ० आमात्र). २ कच्चे; हिरवे; न पिकलेले. [सं.] —पु. १ आंब; आम्रांश; खाळिले अन्न चांगले पचन न झाल्यामुळे कमनं थोडा थोडा सांठव जाणारा जो अन्नरस त्याला आम असे म्हणतात. हा मस्तक व सर्व शरीर यांमध्ये पीडा उत्पन्न करतो. २ (क्षाप.) अर्धपक्व अन्न; आमरस. (इं.) चाईम.

आम—आंबा. [सं. आम]

आम—वि. सावर्जनिक, सामान्य; सरसकट. 'हा आमरस्ता नाही.' दीवाण इ-आम; जलसा इ-आम, इ० [अ. आम्स=सामान्य] ० **खास**—क्रि.वि. सरांस. 'सदहूंप्राणें धारण छ २५ रजबीं आमखास बाजारंत जाली.' —रा ७.१४४. पु. दरबार; लोकसभेचा दिवाणखाना. 'तैसेच आमखासमध्ये कुलवजीर मुस्तेद करून उभे केले' —समासद ३८. [अ. आम्स+उर्दू खास=सामान्य] ० **दार**—पु. (अर्वाचीन) प्रांतिक कायदेमंडळाचा समासद; एम. एल. सी.; वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या सभापदाला खासदार म्हणतात.

आमकाठी—आवकाठी पहा.

आमगूळ—वि. आंबट-गोड; आंबूस; मधुराम्ल. [सं. अम्ल+गुड]

आमचा-ची-चें—आम्ही या सर्वनामाचे षष्ठीचे रूप.

आमचेपणा—पु. आपलेपणा. 'त्यांत आमचेपणा नाही' ठिंवा.

आमच्याइथें, आमच्याइथलीं माणसें, आमच्या-घरांत—नवऱ्यावहल (नांव घ्यावयाचे नसेत म्हणून) बहुमानां असा वाक्प्रचार योजितात. 'आमच्या इथें रात्रंदिवस काळजी लागली आहे.' —मोर १४. 'आमच्या घरांत देखील स्वभाव असाच पैशाचा लोभी.' —वि.वि. ८.३.९. 'अभिमानां मिरवावया-सारखी आमच्या इथली माणसें होण्यादरकं पाणी स्वाध्याच्या अवळ नव्हतं!' —गुणवृत्त (सिंकरंजनमाला)

आमटी—अंबटी पहा.

आमंटुक—क्रि.वि. (व.) अंदाजानें 'ज्वारी कशास मोजतोस, आमंटुकच दे म्हणजे झालें.' [सं. अ+मन्+मंतु]

आमडी—अंबाडी पहा. 'कुणास न मिळे भाजी कुणि राजी करडी मिळो आमडी जुनी' —राला १०८.

आमण—न. (कों.) चाकांत वाटोळे लोखंडांचे पंचपात्रे टोकतात तें; आवण. यांत आंस फिरतो; [सं. अक्ष-आंस+वत्-वण ?]

आमण—स्त्री. (कों.) एक जंगली वृक्ष; आंबण.

आमंत्रण—न. १ निमंत्रण; बोलावणे; पाचारण; आंतण; आव्हान. (कि० करणे; देणे) २ आमंत्रणाला निघालेली मंडळी. [सं. आ+मन्त्र] ० **पत्रिका**—स्त्री. बोलावणे करण्याचे पत्र; हुंकुम-पत्रिका; लमचित्री इ०

आमंत्रणे—उक्ति (काव्य) १ बोलावणे. २ आमंत्रण देणे; आंतवणे.

आमंत्रण—वि. १ (जवावयास) बोलावणे करणारा नोकर; बोलावणेकरी. २ आमंत्रणाम जाणारा; अक्षत घेऊन जाणारा (यजमान, आप्त वगैरे).

आमंत्रित—वि. ज्याला आमंत्रण, बोलावणे केले आहे असा; निमंत्रित.

आमद्—स्त्री. उत्पन्न; आवक. 'दौलत आहे तेथें आमदही आहे व खिसाराही आहे.' —रा १०.१६६. 'पैशाची आमद राहणार गाहीं.' —ख ७.३५७५. [फा. आमद्]

आमदन—न. येणे; आगमन. 'आं अमारत्पन्हाचें आमदन या जिल्ह्यास जल्दीनें होय तें करावें.' —पया ३९४. [फा. आमदन]

आमदनी, आमदानी—अमद(दा)नी पहा.

आमद्रफ्त, आमद्रफ्ती—स्त्री. १ ये जा; रहदारी; दळणवळण. 'हजारां मनुष्यांची आमद्रफ्त, त्यांत असा चोरून जो येणार तो कोणे स्वरुपानें व कथा येतो हें कशावरून समजोवें' —रा ७.१३५. २ व्यापारी मालाची ने आण व व्यावरील जकात 'सुख ह्म आमद्रफ्त होई देत नाहीत. —रा ३.८८. 'मागीं येतां जातां आमद्रफ्तीचा उपसणें न लावणें' —रा १५.२३०. ३ रहदारीची परवानगी, सुभा, मोकळीक. 'तो किष्ठा घेतला म्हणजे दर्जा-तून जहाजे येण्यास आमद्रफ्ती जाली' —ख ८.४३५४. [फा. आमद्=येणे+रफ्त=जाणे]

आमना—स्त्री. (व.) १ कामना; इच्छा; मनीषा; हेतु. 'त्या बाबतींत तुमची काय आमना आहे.' २ अंदाज; तर्क. [सं. आ+मन्]

आमनासामना, आमनेसामने—पु.वि. (हिं.) समोरासमोर; तोंडास तोंडे देऊन (साल्ल्या गोष्टी, भांडण); समक्ष. [सामना द्वि.; सिं. अमो+साम्हो]

आमनेर—स्त्री. (व.) ज्वारीची एक जात. वऱ्हाडांतील आमनेर या गांववरून नांव पडलें असावें.

आमपाचन—वि. हगवण; आवं वगैरे नाहीसैं करणारें; (औषध); आमांशावर उतारा. —न. हगवण, अमांश या विकारापासून होणारी सुकता. [सं. आम+पच्]

आमय—प. रोग; व्याधि; दुखणें; आजार; विकृति. [सं.]

आमरण, आमरणांत—क्रि. मृत्यु येईपर्यंत; मरेपर्यंत. [सं. आ+मरण+अन्त]

आमरवेल—अमरवेल पहा.

आमरपत्र—प. पिकलेल्या आंब्याचा पिढून काढलेला रस; आंबरस. [सं. आम्र+रस]

आमराई—स्त्री. आंब्याच्या झाडांची बाग, वन; अंबरार्द. [सं. आम्र+राजी]

आमल—प. कैफ; अमल पहा. 'रुक्या दोरुक्याचा आमल सेऊनि।' —दावि ४५२.

आमलक—प. आंबळ्याचें झाड व फळ. 'तुरट वाटे आमलक परि पुढें गोडी दिसे अधिक।' [सं.] —क्री—स्त्री. १ आंबळी; आंबळ्याचें झाड. २ आंबळकाटी. [सं.] **आमलक्यादि चूर्ण**—न. आंबळकाटी, चित्रकमूळ, हिरडेदळ, पिंपळी व सैषव यांचें चूर्ण. हें सर्व ज्वरांचा नाश करतें. हें भेदक, रुचिकर, कफनाशक, अग्निदीपक व पाचक आहे. —योगर १.६६९.

आमला—प. कारकून, अमलदार, अमला पहा.

आमली—स्त्री. (भिन्न) इम्ली; चिच. (अव.) आमल्या. [सं. अम्ब्लिका; हिं. इम्ली]

आमली—स्त्री. (गो.) केरी; आंबली. [सं. आम्र+ल=लघुत्व-प्रत्यय]

आमलेखामले—प. अव. (बायकी) मंगलागौरीच्या पूजेसाठीं देवीच्या चार बाजूस कणकीचे चार खांब बसवितात ते. [सं. स्तंभ-खांब-खांबले हिं.]

आमवात-चायु—प. संधिवात; एकदम कुपित झालेले आम व वात हे दोष माकडहाड व सांधे यामध्ये शिरून सर्वांग ताडवितात तो विकार. लक्षणें—आंग मोडून येणें, अरुचि, तहान, आळस, जडपणा, अन्नपचन न होणें, हातपाय वगैरे अवयवांना सुज येणें वगैरे. —योर २१. २३.

आमविकार-विकृति—पु.स्त्री. आमांशापासून होणारा रोग; आंतव्यासंबंधी होणारा रोग. [सं.]

आमशूल—प. आमांशाच्या संचयामुळे जो पोटातून जडतो तो; वातजन्य पोटादुखी.

आमसाण-सूल-सोल—अमसूल पहा.

आमा—प. स्तन, अमा पहा. 'हे तात काय जेयें न बहु मता दे मुखांत आमा जी।' —मोक्षी ४.४९. इतर अर्थी अमा पहा.

आमाक—क्रि. (व.) अंमळ; घटकाभर; थोडावेळपर्यंत. [वै. अन्नपू; सं. अम्=थोडें, लवकर]

आमाडा-डो—प. (कु.) केसांचा आंवाडा. अंवाडा पहा.

आमातिसार—प. आवं हगवण; अतिसार; संग्रहणी. [सं. आम+अतिसार]

आमात्य—अमात्य पहा;

आमानी—अमानी पहा.

आमान—न. कोरात्र; शिधा; कच्चे अन्न; विन शिजविलेले ब्राह्मणांना वगैरे देतात ते. 'ब्राह्मणांस संकल्पपूर्वक दक्षिणेतसहित आमान देतात.' [सं. आम=कच्चे+अन्न; गो. आमन्य]

आमाभामर—वि. (गो.) जीव कीं प्राण अशी; अत्यंत प्रिय (वस्तु).

आमाला—वि. चोहोंकडून मारा करणारा. 'दाटदळेआं देवांचा आमाला। दापितेआं देवांचा जगदळा।' —शिष्ट १५५. [सं. आ=आसमंतात+मारक—प्रा. आमालअ—आमाला=चारी बाजूचा मारा?]

आमांश—प. १ अपक अन्नाचा अंश; आंतड्यांत अगर पोटांत पचन न होऊन राहिलेले अन्न. २ त्यामुळे आंतड्यासंबंधी झालेले विकार, हगवण, आवं इ. [सं. आम=अपक—पचन न झालेला+अंश]

आमाशय—प. ज्यांत आम सांचतो तो पोटातील भाग; पकाशय; कोठा; पोटा. [सं. आम+आशय]

आमाशिक-सिक—वि. (ना.) अंमळसा; जरा; थोडा; अमासा पहा.

आमासा—अमासा पहा.

आमिष—न. १ मांस; भक्ष्य. २ प्रलोभन; लाळू; लांच; बक्षीस; मद्याचें बोट. 'जयासि मुकेलियां आमिषा।' —ज्ञा २.४६. ३ माशास पकडण्याकरितां गळस लावलेली उंडी वगैरे खाद्य पदार्थ. 'जसा गळीं मीतु आमिषे। मुलविज गा।' —ज्ञा ३.११३. —एभा ३.७९८. ४ (ल.) बुद्धिबळाच्या खेळांत प्रतिपक्षावर आपल्या मोहण्यांचा मारा जोराने चालवा म्हणून फुकट दिलेले मोहरे किंवा प्यादे. (इं.) गॅंबिट ५ (ल.) मोहक पदार्थ.—स्त्री. धन, इ०. [सं.]

आमिश्वा—स्त्री. (वै.) कडत उधांत दर्ही घालून होणारा पदार्थ. [सं.]

आमीं—क्रि. (भिन्नी) आतां. 'आमीं इं बोडें पाठक्या-बिगर मान सुटकोज नाहां।' [?]]

आमीग—प. (गो.) मित्र; दोस्त. [पोर्तु. आमीगु]

आमीन—उद्ग. (हिं.) तथास्तु. [अर. आमीन; इ. आमेन]

आमील—अमीन पहा.

आमुखणं—उक्ति. (गो.) हांकलणें; हांकून लावणें. 'त्या कावळ्यांक आमुख.' [सं. आ+मुख]

आमुनं—सना. (काव्य) आम्हांस; आम्हांला; आम्हांकारणें आमुतें जितिलें फुडें। नेणों केवी ।' -शिशु ७२९. [सं. अस्मत्]

आमुला—वि. संततिरहित; स्वतःचें सुल्लाळ नाहीं असा. 'ते आमुला हे आमुली। ययां संगति नाहीं देखली। परि सकळ कुळ-वाडी जथिली। ययांचि दोर्षी।' -स्वादि १३२. ३२. [अ+मूल]

आमुष्मिक—वि. दुसऱ्या जगांतील; पारलौकिक. [सं. अद्भुत की धृती; अमुष्य यापासून आमुष्मिक]

आमूलचूड—किवि. तुळापासून शेवटपर्यंत; आरंभापासून अखेरपर्यंत. [सं. आ+मूल+चूड]

आमेज—उ. भेसळ; मिश्रण. अमेज पहा. 'सुंबईची भाषा शुद्ध मराठी नव्हे; कांहीं आंत गुजराती भाषेचा आमेज आहे.' [का.]

आमेट—स्त्री. (गो.) (खेळांत) तहकूबी.

आमेद—स्त्री. (व.) १ आमदानी; उत्पन्न; आमद. अमदानी पहा.

आमेन—उद्गा. (झि.) तयास्तु; आमीन पहा. 'पाद्रीसाहेब जें जें सांगतील त्यास आमेन या एक्या पदानेंच उत्तर करावयाचें हीच कां धर्मेनिष्ठा.' -नि ८७६. 'तेव्हां सर्व लोकांनीं आमेन म्हणावें.' -अनु २७. १५. -वि. १ स्थिर. -प्रक ३. १४. २ सत्य; बायबलमध्ये ख्रिस्ताच्या प्रवचनांत या शब्दाचें भाषांतर सत्य, सत्य (व्हेरिली, व्हेरिली) असें केले आहे. -उ. १ येथुं ख्रिस्ताचें एक गांव. २ संमति, समाप्ति दर्शक शब्द. -गण ५. २२. -नेह ५. १३. -स्तोत्र १०६. ४६. [हिब्रू. ग्री. लॅ. इ. आमेन; अर. आमीन]

आमोट—सना. (गोंड.) आम्ही.

आमोण—अंशोण पहा.

आमोद—उ. १ सुगंध; सुवास. 'कृष्णमुखकळ सुंदर। जननयन तेचि अमर। तेथेंचि गुंतले साचार। कृष्णआमोद रसभावें।' -एकव ६. १८. २ आनंद; सुख. [सं.]

आमोदित—वि. १ सुगंधित; सुवासिक. २ सुखी; आनंदी. [सं.]

आमोरी—स्त्री. (गो.) (ख्रिस्ती लोकांत) दिवे लावण्याची वेळ; तिन्हीसांभ. 'आतां आमोरी जाली, चल तूं घरा.' [पोतु. ऑन्डि मेरिया किंवा मारीय हें तिन्हीसांभ म्हणवयाचें स्तोत्र]

आमोला—बोहोळकडून मारा. आमाला पहा. 'आमोलेयांचे आं वळभीबा। पुतां हातियेकें कैचा तेहूबडा।' -शिशु ८८०. 'आमोले उसासितांती रणीं। कटारे वेढीं।' -शिशु १०४६. -लेपण-न. मारण्याची बुद्धी; शौर्य. 'भीडला समरंगणीं आमोले पणें।' -शिशु ९७९.

शको. १. ३४

आम्ना—स्त्री. (व.) इच्छा; आमना पहा. 'आतां लोकांची कापूस विक्रावयाची आम्ना आहे.' [सं. आ+मन्]

आम्नाय—उ. वेद; धृति. 'सुकृत कीजे पुसतां। आम्नायातें।' -ह्या १८. २४३. 'तुजसम आम्नाय बोळका नाहीं।' -मोआदि १. ३. [सं.]

आम्न—उ. आंब्याचें झाड, फळ; आंबा. [सं.] ० पल्लव-उ. १ आंब्याची टहाळी. ही शुभ व अशुभ आशा दोन्ही प्रसंगीं वापरतात. २ (ल.) चांगल्या वाईट प्रसंगीं पुढे होणारा, विवेकशून्य, हलकट माणूस.

आम्ल—न. आंबट; आंबटपणा. अम्ल पहा. 'कां पुनिया-हून दासट। आम्ली हल।' -ह्या १७. १३९.

आम्लपेत्त—अम्ल पहा.

आम्लचेतस—न. १ महाकुंगाप्रमाणे ही एक लिंबाची जात आहे. ही फार आंबट असते, इतकी की फळांत पोलादी छेईं उंचून ठेवली तर विरघळते म्हणतात. हीं फळे काशीकडे फार होतात; (व.) सुळे निवु. २ पुका; आंबट भाजी. [सं.]

आम्ही—सना. प्रथमपुरुषी मीचें अव. बहुमानार्थी एकवचनी अर्थाने हि वापरतात. राजे, सरदार, मोठे लोक, संपादक, अधिकारी इ. आपल्याबद्दल बोळांना आम्ही शब्द वापरतात. आपण पहा. 'आम्ही कोण म्हणून काय पुसतीं। आम्ही असुं लाडके। देवाचे।' -केक (आम्ही कोण.) म्ह. ० १ (व.) आम्ही तुम्ही भाऊ भाऊ तुमचे पोढे आमचा कोडा मिळून मिसळून फुंकून फुंकून खाऊं. २ आम्ही तुम्ही भाऊ आमच्या कळाळ्यास हात नका लावू. ३ आम्ही खावें आम्ही प्यावें जमाखचें चुमच्या नांवें. या सवें म्हणी आपल-पोळ्या, मतलबी माणसास लावितात. [सं. अस्मत्; अहं; प्रा. अहमे; त्सीगन. आमेन किंवा आमे; फ्रेंच-जिस्ती अमिन; खान. आसु-आम्ह; गोंडी अमात; उरिया अम्हे; हळेका. आम; बं. आमी; राजस्ता. हम्, म्हे; गु. अमे; हि. हम्; पं. असीम; नेपा. हासी; काश्मिरी असि.]

आथ—उ. १ नफा; फायदा; मिळकत; उत्पन्न; आदा. याच्या उलट व्यय. २ (ज्यो.) कुंडलीतील ११ वे स्थान; आयक्स्थान. ३ अकुलें, बळुलें; उत्पन्नांतील गांभ कामगाराचा हक्क. अकुलेंकुलें पहा. [सं. आ+थ=जाणें]

आथ—स्त्री. (कु.) आई. अई, आई पहा.

आथ—न. लोखंड. [सं. अयस्]

आथ—उ. १ आटोप; आटोप. 'हे आथिपुरुषाची माया। ब्रह्मेयाही नेथिच आया।' -ह्या १. २०३. २ अस्तित्व. -सोहि-रोबा अद्वयानंद ३. -वार. ३ अकार; स्वतः. 'ते म्हणती भला भला रे नेटका। बरवीं आणिलीं आया प्रयपीठिका।' -एसा १. १७९. घर वगैरे बांधण्याकरतां थोडे खाना ठेविली तिच्या लांबी-रंदीच्या गुणाकारास आठानें आथून जी बाकी राहिली ती. हे आय

आठ आहेत.-ध्वज, धूम, सिंह, धान, वृषभ, खर, कुंजर व ध्वांक्ष.
घर बांधण्यास विषम स्थानांचे आय शुभ व समस्थानांचे अशुभ
समजतात; लांबीस रंंदीने गुणुन (आठानीं भापुन) शेषांक जो राहील
तो -शिवदिग्बि ४१६. 'सभा रचिली तें वेळीं। आठवी आय
सायले त्या स्थळीं। अष्टदिग्पाल महाबळी। पायांचे मुळीं स्थापिले।'
-ह ३४. ११५. 'मटी तरी चौकळें। आयें दिसे।' -ह्रा १३.
८९७. **आया येणें**-सकि. १ समजणें; आकलन होणें. 'कीं शिव
ब्रह्मादिकां न येसी आया।' -ह २३. १५३. 'जो देवादिका नये
आया।' -दावि १५१. २ प्रत्ययास येणें 'तें मिथ्या कैसेनि ये
आया।' -रंयो १. ११२६. ३ स्वाधीन होणें; ताब्यांत येणें;
आठोक्यांत येणें. 'ब्रह्मादिकां नयेचि आया। येव याया देहबुद्धी।'
-एकूच १३. ५०. आय पहा. ४ शरण येणें; पराभव होणें; जेरीस
येणें; मज येणें. -ख ३५३८. -पया १९४. 'सरकारी दावरदृष्ट्या
लागला तेव्हां तो आयास आल.' ५ आकाश येणें; अस्तित्व
असणें. 'ब्रह्मावेगळीं माया। सर्वथा नये आया।' -एभा २४.
४७७. 'तये काशीपुरी जावया। तीन मार्गं थोजिले सविया।
कोण कोण ते आया। आगिजती।' -स्वादि १०. ४. ५८. [सं.
आ+यम्=पसरणें]

आयआय—उद्भा. अंगांत एखादी आकस्मिक वेदना उत्पन्न
झाली असतां किंवा कांहीं दुःख झाले असतां एकदम उग्रावर निघतो
तो; अयोयो. [सं. अयि]

आयकर्णे, आयकमट्टी, आयकीच—ऐकणें पहा.

आयकरी—पु. (व.) गावांतील वरटी, न्हावी, सुतार वगैरे
कामदार; बळतेदार; यांना कामाबद्दल धान्यरूपांने मजुरी थावयाची
असते. [आय+करी]

आयकविणें—ऐकविणें पहा.

आयचन—स्त्री. (व.) अडकळ; कचरा. 'आयचनान्त जाऊं
नकोस, तेथे विचू-कांटांचे भय असतें.' [अडचण]

आयचो—वि. (गो.) आज्ञा. [सं. अय; म. आज]

आयंडा—पु. (कों. गो.) १ भात मोडण्याच्या वेळीं एका वेळीं
जेवढी भाताची पेंढी हातांत घेतात तीस म्हणतात; पेंढी; लाळा;
भाताचा भारा; बडवल्यानंतर नुसते कांडाच्या भाऱ्यास पेंढा, पेंढका,
पेंढके, आयंड्याची पेंढी इ० म्हणतात २ भातेण्याचा-झोडलेल्या
भाताचा-भारा. ३ वरील पेंढीस बांधावयाची दोरी. [सं. आ+यम्]

आयडोफार्मे—अदुयुक्त पहा.

आयणां—पु. (गो.) पेंढा; विज्ञप्ता [पोतें. जिप्ती आइरण
से. व्यजन; म. विज्ञप्ता]

आयणी—स्त्री. १ इच्छा; हेतु; वासना. 'तुका म्हणे मन
तुमचे बरणीं। एकढी आयणी प्रवावी।' -तुगा १६१९. -निगा
१९९. २ मत. ३ मन; बुद्धि. 'हे सरदुरुची विनवणी। कीं ब्रह्मसुखाची

खाणी। परिसतां स्रेम बोलणीं। रिझली आयणी सज्जनांची।' -

—एभा ४. २३ ४ चांगली चाल. -मनको. ५ सामर्थ्य. -मनको.
६ मालिका; ओळ. 'तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी। एका भावा-
यांच्या सुखासनीं। शोभती आयणी। चोखट आडका।' -ह्रा १०
४५. ७ चातुर्य; युक्ति 'नातरी जाणिवेच्या आयणी। कतितां दधि
कडसणी। मग नवनीत निर्वाणी। दिसें जैसें।' -ह्रा २. १२९. ८
अभिमान; गर्व. 'तो (शेव) ही बोलिकेपणें आयणी। बोलतां
रसना गेली चिरुनि।' -स्वादि १. २. २१. (आहणी, आयनी,
गेणी अर्शी इतर रूपें.) [सं. आ+या; आयान]

आयणी—स्त्री. म्हण; आहणा

आयत—वि. लांब; विस्तृत; मोठें; लांबदंड. 'पै कमलायत
डोळसा।' -ह्रा ११. ६९. -पु. (गणित) ज्या चौकोनाचे सर्व
कोन काटकोन असतात परंतु बाजू असमान असतात त्याला आयत
म्हणतात. -महमा ८ (इं.) रेक्टॅंगल. -न. (नृत्य) खिज्यांनी उभें
राहण्याचें स्थान; डावा पाय सरळ व स्वाभाविक स्थितीत ठेवणें व
उजवा पाय एकताल अंतरावर किंचित तिरकस ठेवणें, मुख प्रसन्न,
ऊर सम व उन्नत, हात नितंबाच्या वाजूस ठेवणें; रागाचा अभिनय,
गंभीरपणा, गुंणाभावा दाखविणें, वगैरे वेळीं या स्थानांत उभें
राहणें. [सं. आ=यम्=पसरणें]

आयत—स्त्री. कुराणातील ईश्वराचे वाक्य. 'ईश्वराचें वाक्य
कुराणधरीकच्या ग्रंथांत असतें त्यास आयत असें म्हणतात.' -वाड
-सनदा २३. [अर. आयत]

आयतन—न. जागा; स्थळ; राहण्याचे घर; वसतिस्थान-
देऊळ; अभिकुंड. 'परी संतकुपेसि मी आयतन' -एभा ५. ७४. सामा-
शब्द-भोगायतन=भोग भोगण्याचें स्थान; शरीर. मूलायतन=उगम,
मूळ, उत्पत्तिस्थान. [सं.]

आयता—पु. (कों. ना.) तांदुळाच्या पिठाचें आंबोळीसारखें
एक खाद्य; धिरडें. याचें पीठ आंबवीत नाहीत. हें आयत्या वेळीं
करतां येतें. आइता पहा. [सं. अयतनतः किंवा आयत]

आयता—किवि. १ प्रयत्न केल्यावांचून; धम केल्यावांचून;
दगदग, काळजी न करतां; हाताशीं सज्ज, तयार; धम न करतां;
चालून येणारें. 'हा दाहिना मीं करविला नाही, मला आयता
मिळाल.' 'प्राजी असाया मिळाल गंगास्तन आयती घु-धारा हो।'
-सोभीष्म १२. १२. [सं. आयत=चालून आलेले; किंवा अयतनतः]
२ बोळावल्याशिवाय; आपण कारण झाल्याशिवाय; आपल्या संमती-
शिवाय (देणें, प्राप्त होणें, घडणें-मानूस, प्रसंग, इष्ट गोष्ट.) -वि. प्राप्त
हालेला; आलेला; सध्यां हजर; चालत असलेला (काळाविषयीं).
'लगाचें साहित्य आधीं करून ठेवा म्हणजे आयत्यावेळीं खोळंबा
होणार नाही.' म्ह० ९ आयत्या पिठावर रेषा ओढणें, गुठका मारणें
बडिलाजित किंवा पाजया मिळालेल्या संपत्तीवर चैन करणें, दिवाळी

करणे. याच अर्थाची दुसरी म्हण—आयत्या विळी नागोबा बळी २ आयत्यावर कोयता=अगदी तुटायला झालेल्या लांकडावर कोयत्याचा एक पाव मारून सर्व लांकूड तोडल्याचें थेंय आपण घेणें, (ल.) एखादें भोंडण अगदीं मिटावयास आले असतां मज्जे पडून तें मिटविण्याचें थेंय आपण मिळविणें या अर्थी, किंवा दुसऱ्याच्या द्रव्यावर चैन करणें या अर्थी ही म्हण योजितात. ३ आयत्यावर रायतें करणें=हाताशीं असेल त्यांतून खर्च करणें. आयत्यावेळीं—ऐन प्रसंगी; नडीच्या वेळेंस.

आयतामूल—पु. एखाद्या विधवेचा पाट लावण्यापूर्वीचा मुलगा; आयतोळा.

आयतार—(गो.) आदित्यवार; रविवार. [सं. आदित्यवार]

आयताळें—न. लागणाऱ्या वस्तूची किंवा पदार्थांची तयारी. 'माझ्या घरीं आयताळें आहे. [आयता]

आयती—स्त्री. १ स्वयंपाकासाठीं (निवडून, धुवून, दळून, ठेविलेले डाळ, तांदूळ पीठ इ.) साहित्य; रिडता; तयारी 'पहा हो समाराधनेची आयती. पेऊनि आला अतिभक्ति. '—गुच ३८. १५. २ विस्तार, धाट. 'गंभीर वाचा ते आयती. गर्जेनेची ॥'—झा २. ७८. ३ सहज; आयता याचें स्त्रीलिंग; आयता पहा. 'ना ते अखंडचि आयती. परि संगे भिन्न गमली होती. ते सारिलिया मागोती. जैदी का तैसी ॥'—झा ८. ४४. ० वेळ—स्त्री. १ जेवण वगैरेंच्या तयारीची वेळ; ऐन कामाची, घाईची, जल्मीची वेळ. २ मळणीची किंवा पेरणीची घात, वेळ; हंगाम. [आयता]

आयती बायको—स्त्री. न्हातीपुती स्त्री; वाढलेली, मोठी बायको.

आयतें—१ फिरडें. आयता (पकाय) पहा. 'आई मला ज्वारीचीं आयतीं करून घाल. ' २ आयती अर्थे १ पहा. ३ (गो.) आमदीत टाकण्यासाठीं तयार केलेला कच्चा मसाला. ४ इतर अर्थोक्तितां आयता पहा.

आयतेंकार—पु. (गो.) स्वयंपाकाची पूवे तयारी करणारा.

आयतें सुयतें—न. एखाद्या कामास लागणारीं हत्यारंपात्यां, साधन, सरंजाम; साधनसामग्री. [आयतें त्रि.]

आयतोत्री, आयतगवळ, आयतमार—न्या, आयतोबा—पु. आयत खाल; कांहीं कष्ट न करतां दुसऱ्याचें खाणारा; जेवणाचें ऐन वेळीं येणारा; भ्रम करण्याच्या वेळीं दूर राहून फल-प्राप्तीच्या वेळीं हजर होणाऱ्या माणसास हा शब्द लावतात. म्हण १ आयत गवळू आणि पेंसा ठगवू. २ आयतमार आणि खायाला तय्यार. ३ आयतमाऱ्या आणि ताट ठगून्या. [आयता]

आयतोळा—वि. १ भ्रम न करतां मिळालेला, सांपडलेला; आयता. २ (थेनें) पाट लावलेल्या विधवेचें पहिल्या घरचे मूल (हे दुसऱ्या नवऱ्यास आयतेंच मिळाले असतें म्हणून). [आयता]

आयतोळा—पु. कुणची बायकांच्या गळ्यातील एक दागिना.

आयतोळा—वज्यांचा एक प्रकार. —गृशि ३६२.

आयत्त—वि. स्वाधीन; आधीन; अवलंबून असणारा; अनुयायी; अनुपंगी; हाताखालचा [सं.] ० कंठ—वि. (संगीत) ज्याचा गळा, आवाज स्वाधीन आहे असा (मनुष्य). ० कंठत्व—न. (संगीत) आवाज ताब्यांत असणें.

आयदण—न, आयदाण—न—न. (राजा. गो.) बांबूच्या बारीक पत्र्यांची विणलेली पाटी, टोपली, गोंण, भांडें. 'आयदाणा साटकर (लवकर) घास. २ कोंबड्याच्या टोक्यावरील तुरा ? [सं. आयतल]

आयंदा—आईदा पहा.

आयदी—अयदी पहा.

आयनक—आयना—अ मध्ये पहा.

आयनरणें—आयनेरणें—अकि. आई गरोदर झाली असता तिचें दूध प्याल्यामुळे आजारी होणें; आयनेऱ्याचा रोग होणें. अवघणणें पहा. [आई+न्यारें=निराळें.]

आयनी—आयणी पहा.

आयनी—वि. १ लोखंडी; लोखंडाचा. 'आयनी गोळे सांपडले. '—ख ४. १५८८. [फा. आहनीन=लोखंडी; तुल० सं. अयम्=लोखंड; इ. आयने]

आयनेरें—न आईचे अंगावर पिणें तुटण्यासुळे मुलास होणारी विकृति; आई गरोदर असतां तिचें अयोग्य दूध प्याल्यासुळे मुलास होणारी विकृति (गरोदरपणीं आईचें दूध चांगलें नव्हे म्हणून मुलांनां यावेळीं तोडतात). [आई+न्यारा]

आयपत—गेत पहा.

आयपाय—पु. अव. (गो.) आईबाप. [आई + पोतु. पाय=बाप.] ० वैरकाढणें—(गो.) आईबापावरून शिष्या देणें, उद्धार करणें.

आयपूत—पु. (राजा.) दत्तक घेतलेला मुलगा. [आयता+पुत्र. किंवा सं. आदा; प्रा. आया=स्वीकार+पुत्त]

आयब—अयब पहा.

आयबें—कुऱ्याची छत्री; अळबें पहा.

आयराणी—स्त्री. हडक, जखीण, जवाखंड—जोखाई या सारखी एक धुद देवता; हिला मायराणी अर्पेहि म्हणतात. [वें. सं. अरण्यानी=वनदेवता. किंवा आय=आई+राणी ?] ० मायराणी—(विनोद. उप.) नटापक्ष, नखरा करणारी स्त्री.

आयल—अयाळ पहा.

आयलड—डी—क्रि. (कु.) अल्याड; अलीकडची बाजू. 'आयलडी ये. ' [आयलड]

आयलें—वि. (गो.) अलीकडील. [सं. आदि+ल]

आयक्ष्या—क्रि. (गो.) अलीकडे किंवा जवळ. (स्थल-दृष्ट्या)

आयक्षद—ऐवढ पहा.

आयक्ष्य—प. १ जमा, आणि खर्च; वसूल आणि खर्च; उत्पन्न आणि खर्च; येणे देणे २ (फलक्ष्यो.) कुंडलीतील प्रह्लाच्या शुभा-शुभ लक्षणांवरून भनुष्याच्या आयुष्यातील लाभ, हानि यांचे गणित; आयक्ष्याची स्थाने; कुंडलीतील अकरावे स्थान आयाचे आणि बारावे व्ययाचे धरितात. [सं.]

आयशिलो—वि. (गो.) जवळचा; लग्नचा.

आयशी—झी. (कों.) आई, आईस; आवशी पहा. [आई. तुल० सि. आयली]

आयस—वि. लोखंडाचे; लोहमय; लोखंडी. [सं. अयस्-आयस] -न. लोखंड. 'सिद्धतलियादी परिसं. लोहत्वाचिचे अव-दते। न मृकिके आयसे। तै कवणा बोड।' -हा १८.१७७१. 'आयस जड मी, चुंबकमणि तूं।' -प्रभावती.

आया—अया पहा.

आया—झी. आकलन; धाटोका. आय पहा. (कि० येणे).

आयाओया—आय आय पहा.

आयागमन—न. पुनरागमन; पुनर्जन्म. 'मायुती होय आया-गमन। सवे जीवांचे।' -कथा १.१५.२३. [सं. आय+आय-गमन]

आयात—वि. जवळ आलेला; प्राप्त झालेला. [सं.] -प. परक्या ठिकाणाहून, बाहेरून आलेला माल. (इं.) इंपोर्ट. याच्या उलट निर्यात-निर्यात. **०जकात**—झी. 'परिकणाहून किंवा परदेशा-हून आलेल्या मालावर घेण्यांत येणारा कर. हा एक अप्रत्यक्ष कर असून तो सर्व वस्तूवर बसतो. **०निर्यात**—वि. आलेला व गेलेला; प्राप्त झालेला व निघून गेलेला. -झी. १ परदेशाहून आलेला व पर-देशी गेलेला माल. २ त्यावरील जकात.

आयानाम्ल—न. तेजाब; चरबीपासून काढलेलें एक अम्ल. (इं.) अँड्रिफिक अँसिड.

आयाबाया—झी.अव. १ शेजारणी पाजारणी; नाल्या-गोत्याच्या नसलेल्या, कोणीतरी सामान्य स्त्रिया; आईबाई पहा. २ (ल.) नेमळट, कमजोर, निसःत्व किंवा आयुबाई माणूस, वस्तु इ०; पराक्रमहीन, दरिद्री पुरुष. 'अरे, तुझ्यासारखा वीर जेथे थकला तेथे या आयाबायांच्या हातून काय व्हायचाचें आहे?' [आई+बाई] म्ह० श्लामध्ये एक साया (साग), वरकड साय्या आयाबाया.

आयाय—प. जमीन वगैरेची लांबी. [सं.]

आयाघ—न. (गो.) अहेव; सौभाग्य. [सं. अ+वैधव्य]

०पण—न. अहेवपण पहा.

आयाचाया—अयांचायां पहा. 'संसारिं करिती व्यर्थ। आयाचाया।' -दावि २१४.

आयास—प. १ धम; मेहनत; दगदग; कष्ट. 'भणौनि तुझा आयास।' -शिशु १२३. 'रायाला न गमे न जाय रजनी आयास होती महा।' -नल २८. २ (अव.) थकवा; गळून जाणे. (कि० होणे; पडणे). [सं. आ+यस=धम करणे] **०प्रायास**—**सायास**—प. अव. अनेक दुःखे; धम; कष्ट; मेहनत; कसोशी; प्रयत्न. [आयास द्वि.]

आयासी—वि. १ कष्टी; श्रमी. 'तें हृदयीं धरुनीही मी कां अयापि सांग आयासी।' -मचमयूर (पराङ्मूर) केका २८. २ मेहनत करणारा; कष्टाळ; प्रयत्नी; खटपटी.

आयाळ—भ्रतार; कोम या अर्थी. अयाळ-ळ पहा.

आयिता—आयता पहा. 'निजमोक्ष लाभे आयिता।' -एमा १७.५६. 'या लोकां सकळाथेसिद्धिफल तें पावे पहा आयिता।' -निमा १.१५.

आयु—न. आयुष्य; जीवितकाल. 'कांयें उरकुनि घे रे तेरा बंधिचि राहिले आयु।' -मोसमा ७.२४. [सं.] सामाशब्द-अल्पायु; शतायु; दीर्घायु; सहस्रायु. 'बापुडा हा त्रिभुवनगोळु. अल्पायु जाहला।' -हा ११.३८९.

आयुध—न. १ शस्त्र; हत्यार (तलवार, भाला इ०). 'सत्त्व-काळीं कामां न येतीं आयुधे। सोयरीं संबंधे नैन्य लोक।' -तुगा ३५६. २ (ल.) अवजार; उपकरण; साधन (शेती, कारागिरी इ० चे). [सं. आ+युध=ल्हाई करणे]

आयुरारोग्य—न. पुष्कळ आयुष्य व आरोग्य; दीर्घायुष्य व जन्मभर दुष्कण्याचाहाण्यांतून सुलता; निरोगी स्थिति. 'आयुरा-रोग्य ऐश्वर्य अपार। संतति संपत्ति ज्ञान विचार। ध्रुवमात्रे देणार।' [सं. आयु+आरोग्य]

आयुर्दाय—प. (अशुद्ध आयुर्दाव) आयुष्यमर्दाव; जीवन काल. [सं.]

आयुर्भाव—प. (आविर्भाव अप.) अभिमानानें मनांतील विचार दगोचर करणे, हावभावानें व्यक्त करणे, सांगणे. 'एकोनि श्रोता आयुर्भाव। आशंका घेतली।' -वेसीसव १०.१०७. [सं. आविर्भाव]

आयुर्भाव—प. आयुष्याचा अनुभव. 'तुका म्हणे दुःखे आला आयुर्भाव। झाला बहु जीव कासावीस।' -तुगा ३९५९. [सं. आयु+भाव]

आयुर्वृद्धि—झी. आयुष्याची वाढ. [सं.]

आयुर्वेद—१ वैद्यक शास्त्राचा मूळ प्रमाणग्रंथ ग्रंथ; ऋग्वे-दाचा एक उपवेद. उपवेद पहा. [सं.] २ वैद्यकशास्त्र; वैद्यक. 'आणि आयुर्वेदही आषवा।' -हा १३.२२४.

आयुःशेष—वि. मरणोन्मुख. —पु १ राहिलेले, शिलकी आयुष्य. 'त्याचा आयुःशेष होतः म्हणून तो बांचला.' २ आयुष्याचा शेवट. [सं.]

आयुष्मान्—वि. दीर्घायु; चिरंजीव; पुष्कळ आयुष्य असलेला; एखाद्यास आशीर्वाद देताना आयुष्मान् भव=दीर्घायुची हो, असे म्हणतात. -स्त्री. आयुष्मती. -पु. सत्तावीस योगपैकी तिसरा योग. [सं.]

आयुष्य—न. १ जीवितकाल; हयात; आयुर्दाय; जन्मल्यापासून मरणपर्यंतचा काल. २ वय; उमर. ३ वेळ; अवधि; कुरसत. 'या पुढील सर्वगुण चांगले आहेत परंतु बोलण्यास मात्र आयुष्य थोडे.' [सं.] **आयुष्याचे उणे करणे**—आयुष्य फुकट दवडणे. **क्रम**—पु. जीवितक्रम; रोजची वागणूक; वर्तणूक; राहणी. **दोरी**, -ची **दोरी**—स्त्री. आयुर्मर्यादा. (किं० तुटणे). त्याच्या आयुष्याची दोरी तुटली=त्याचे आयुष्य संपले; भरले. **मर्यादा**—स्त्री. अणण्याची इयत्ता किंवा अवधि. **मागणे**—आयुष्य वाढविण्याबद्दल देवाजवळ प्रार्थना करणे; हित चितणे. 'आयुष्य मागेन तुझ्या राज्याला।' —ऐपे ३२.

आयुस-आयूस—न. आयुष्य अप. जिवितकाल. [सं. आयुष्य]

आयुःक्षय—पु. आयुष्याचा नाश; आयुष्य घालविणे. [सं.] **आये-अयाये**—झा. दुःखोद्धार; शरीरास कष्ट झाले असता निषणारे उद्धार; विवळणे; अयायी-अयोयो, ओयओय इ. [ध्व.; आई द्वि.]

आयेतुटी—वि. धमलेले, कठी झालेले; सामर्थ्यहीन झालेले; अखेरीस टोकावर आलेले. 'तेह वेळीं कुच पर्वताच्या घाटीं। ओळवतां डोळे आले आये तुटी।' —शिख ५६०. [आय+तुट्]

आयोडिन—अद; हे एक महत्वाचे औषधी द्रव्य आहे. याचा बहुधा विव्याप्रमाणे बाहोपचाराच्या कामी उपयोग करतात. याच्या अंशी जंतुनाशक (ॲन्टी सेप्टिक) व दुर्गंधनाशक धर्मे आहे. अद पहा. [ई.]

आयोधन—न. (काव्य) युद्ध; लढाई. [सं. आ+युध्+योधन] **आर**—स्त्री. (गो.) अधोगवायु; 'आर मारची' =अर्धाश-वायूचा झटका येणे.

आर—पु. १ अजगर; अहार. 'आरें धाणू गिलिला' —ज्ञा १३. ७२४; —एमा १३.१९४. आरें गिलिताहि संकटीं। तें स्मरण करितां सोडणे॥ —मुआदि १२. ३९. २ सुस्त, आळशी माणूस; अजगर वृत्तीचा, जड माणूस. [सं. अजगर; प्रा. अअर.]

आर—स्त्री. १ भोंवरा, जातें, अंझडा, काठीचा शेवट, लांकडी कणा यांची अरी किंवा अणूचीदार लोखंडी टोक. अरी पहा. २ जरूर; निकड; तातड; घाई; उरकंडा; बोंबणी. (किं० लावणे;

लावणे.) ३ दोरीचे बारीक टोक किंवा शेवट. ४ अंकुर, मोड—विशेषतः जुन्या नागवेलीस फुटणारे अंकुर, धुमारे. या धुमाऱ्यांचा वियाण्याकरतां उपयोग करतात. म्ह० नागवेलीची आर एकदां रुजली म्हणजे वेल वाढतो. ५ (सामा.) पागोरा; तंतु; वेलीचा ताणा; अंकुर. 'तेथ आरघेणे मूळचि। तें ऐसे असे।' —ज्ञा १५. ७९. ६ काळजी; टोंबणी; आच. 'त्याला आतां संसाराची आर लागली आहे.' (किं० लावणे, लागणे). ७ गुरांना टोंबण्याची पराणी. 'जुलिले घाणां बांधोनी डोळे। मागे जोडी आर तेणेहि पोळे।' —तुगा ७०१. ८ (ओतकाम) चरकीवर भांडें शिलई (पॉलिश) करतांना त्याच्या मधोमध दोन्ही बाजूनी लावले जाणारे खिळे. ९ (व.) करारीपणा; एखाद्याचे कोणाशीं विसले असतां पुढां त्याच्याशीं बोलणे—चालणे इ० व्यवहार किंवा संबंध न ठेवण्याची वृत्ति; गर्व; ताठ; अभिमान. 'इतकी सुदां आर असुं नये तुम्हाला?' [सं. अर, आर.]

आर—स्त्री. काकाचा तुंबा व पाटा यांच्या मधील लाकडी तुकडा. [सं. अर.]

आर—स्त्री. गुदस्थानांत होणारे गर्द; अरई पहा. [सं. अर.]

आर—स्त्री. शरीरावरील बेंसांचा भोंवरा किंवा झुपका. [सं. आर्वे]

आर—पु. विटीदांड्या खेळांतील मोजण्याचा ६ वा आंकडा (वकट, लेड, सुंड, नाल, ऐद, आर इ०). [का. आर=६]

आर—उद्ग. अरे! अर—र! [ध्व.]

आर—अ. संस्कृतमधील कार (=करणारा) या अर्थी मराठीतील प्रत्यय, हा कारागिरांना लागतो. जसे सोनार, सुतार, लोहार, चांभार. इ० [सं. कृ-कार]

आरई—अरई पहा.

आरऊं—पु. अंकुर; आर अर्थ ५ पहा. 'जेथ शक्तितरुचा आरऊं।' —शिख १०९. [सं. आरा]

आरकटी—अकांटी. अरकाट पहा.

आरकसदार—अरकसदार पहा.

आरकत—वि. लाल; तांबडा; तांबूस. 'मस्तकीं मुकुट कानी कुंडले तेज फांके। आरकत दंत हिरे कैम शोभले निके॥' —तुगा ८८२. [सं. आरकत]

आरकतोष्ण—वि. तांबडे होईपर्यंत तापलेले. [सं. आरकत + उष्ण]

आरखंडा—पु. (कों.) डबर; खाणींतून काढलेल्या दगडांचा एक प्रकार. [अर+खंड]

आरखणा, **आरखुडा**—अ मध्ये पहा.

आरखें—न. कामाची कापण्याची बारीक करवत. अरकस पहा. [फा. अर+करवत.]

आरगड, आरगिन आरगीपारगी—अ मध्ये पहा.

आरगडाळ—स्त्री. (व.) हयगय. 'तुम्ही या कामाची फार आरगडाळ चालवली आहे' [अरग+डाळणे]

आरचेस्ट्रा—पु. १ नाटकशृंगार प्रेक्षक व रंगभूमि यांच्यामध्ये तबला, पेटी इ० वाद्ये वाजविणाऱ्या लोकांची बसण्याची जागा २ वरच्या दर्जाच्या प्रेक्षकांची बसण्याची जागा. [ई.]

आरज—पु. १ आर्जव; लाड. 'कोंही न जना करितील आरज।'—दावि २६४. 'तुम्ही पोरांचे खूपच आरज करता' [अर. अर्ज]

आरज—स्त्री. आडवता. —नागा ५३. (—शर) —वि. आर्थ; श्रेष्ठ; पुत्र्य. 'जो आरजास गोवी। तो येक मूर्ख।'—दा २.१. २०. [सं. आराध्य; प्रा. आरज्ज]

आरजा—स्त्री. ऋतु प्राप्त झालेली स्त्री; युवती; तरुण मुलगी. 'हरि म्हेणे वस्त्र काढून जपे। तेंगेच करिती आरजा। म्हणती काय करावें अयोक्षजा। संकट थोर मांडिलें।'—हृ. ९.२७४. —निगा ७०. [सं. आन रजम्]

आरड, आरडणें, आरडा, आरडाओरडा, आरडेळ, आरडा, आरता, आरतापारता—अमर्थे पहा.

आरडावणें—कि. (व.) ओरडणें. आरडणें पहा. [सं. आनरुड]

आरण—पु. (कृषि) (यु.) निळीचा रंग तयार करताना निळीचीं झाडे ज्या हौदांत भिजत घालतात तो हौद. [वि. सं. आरण = खोली खोलवणा]

आरण, अरण—न. आरण्यक म्हणून जो वेदाचा भाग आहे त्यास भिक्षुक लोक चुकीने म्हणतात. [सं. आरण्यक]

आरण—स्त्री. (यु.) अपेक्षा; इच्छा. 'आम्हां इष्ट्याची नाही आरण। आम्ही करावें वेद पठण।'—कथा ६.१९.१९८. [आर]

आरण, आरणी—स्त्री. अरणी पहा. १ युद्धभूमि. 'जया जिया अक्षौहिणी। तेणे तिया आरणी। बरगण कवण कवणी। महा-रथीया।'—ज्ञा १.१२२. —एभा २२.२९५. २ युद्धाची उठावणी; युद्धविषयक हुकूम. 'आणि धुरे नाही रणी। तरी कोणे घावी आरणी।'—कथा ३.११.१८०. ३ शस्त्र. —नागा २१०८. (—शर) [सं. आरण]

आरणूक—स्त्री. विधवा; अराणूक. 'आरणूक ते मना नाही जयाचिया।'—मीता १२.३१८. [सं. आनरम्]

आरणें—अकि. आरवणें; शब्द करणें (कोंबव्याचें). [सं. आनम्]

आरणें—अकि. (राजा.) अजगारासारखे सुस्त पडणें; अहारणें. [आर=अजगर]

आरणें—अकि. (एखाद्या गोष्टीविषयी) उत्सुक होणें; अधीर होणें. 'आरोनियां पाहे वाट। कटकट सोसमा।'—तुगा ६७९. [आर]

आरणें—अकि. १ (कर्ना.) ओली जमीन उलणें, भेगलणें, वाळणें, सुकणें. २ सांत होणें; शमणें; तृप्त होणें. 'उपकारी असे आरोंन उरला. आणुलें तयाला पर नाही'—तुगा २३९५. [का. आरु=सुकणे]

आरण्य, आरण्यक—वि. १ अरण्यासंबंधी; वन्य; जंगली; रानटी. अरण्य पहा. [सं.]

आरण्यक—न. वैदिक वाङ्मयांतील अभ्यात्मविषयक भाग. ब्राह्मणप्रथांच्या शेवटीं हा भाग असून तो बहुतेक गद्य असतो. वेदांच्या प्रत्येक शाखेचें स्वतंत्र आरण्यक आहे. आरण्यक प्रथांचे अध्ययन घरांत करीत नाहीत; अरण्यांत किंवा गांवांतील एखाद्या देवळांत करतात. प्रथमच अध्ययन करावयाचें ते उदययनांत करतात. ऐतरेयारण्यक, तैत्तिरीयारण्यक, वृहदारण्यक इ० आरण्यकांचीं नांवें आहेत. [सं. अरण्य]

आरत—न. इच्छा; आवड. 'पोटीचे आरत रामा झडकरि पुरवावें'—दावि १९९. [सं. आर्ति; यु. आरत=गरज; जल्मी]

आरत—न. (गो.) आरती (देवादिकांची करतात ती) पहा.

'रामीरामदासे आत बोवाळीलें'—दावि ४८२. [सं. आर्ति;]

आरत—किवि. अलीकडे. अरता पहा. 'म्हणतिले आरत ये प्रमलासि भूषा'—दावि ४३८. [सं. आर=साक्षिभ्य; आरत]

आरतलें—वि. (व.) आवड पुरविणारें; काळजी घेणारें. 'मुलीला आरतलें टिकाण सांपडलें. [सं. आर्ति; म. आरत]

आरता, आरती—किवि. अलीकडे; अरता पहा. 'केल्या-विण नव्हे हातीं। धगेनि आरतीपारती'—तुगा १६०. 'सोहं हंस-गति कमी वसुमती ये उंबऱ्या आरती।'—मंराधा ८२. 'सुर्याबा रे बंधु आरता येरे माझ्या दादा।'—तेपो ४५. [सं. आर=साक्षिभ्य; आरत]

आरती—स्त्री. १ तत्कांत लाबलेलें निरांजन किंवा जळता दिवा देवून त्यानें देव, गुरु यांना ओवाळण्याचा विधि. २ ओवाळण्या-साठी तयार केलेले जे दीपासहित ताम्हून, तबक इ० साहित्य. ३ देवास निरांजन ओवाळताना म्हणावयाचें स्तुतिपर गीत. उ० 'सुखकर्ता दुःखहर्ता। वार्ता विप्राची।' ४ तबकामध्ये काढलेली कमल, स्वस्तिक यांची आकृति. ५ पुराणाचे, तांडुळाच्या पिठाचे, कणकोचे दिवे करून त्यांत तूप, वात घालून प्रदीप्त करून देवास ओवाळतात ती. ६ प्रशंसा; सन्मान; बडेजाव. (कि० करणे). 'लॉर्ड सॅटर्स्ट यांचीहि आरती करण्याचा आमचा विचार आहे.'—टि २. १०३. [सं. आर्ति; आर्तिक्य] ० **कुरवंडी**—स्त्री. लमाई मंगल कायांत संकट निवारणार्थ किया जे बंधूवरांना ओवाळतात ती. (सामा.) आरती; ओवाळणी. 'ओवाळ्य आरत्या कुरवंड्या येती'—विठ्ठलाची आरती.

आरतें, आरतेंपरतें—अरता—ती तें पहा.

आरत्र—अरत्र पहा. 'सुचि नाही स्वधर्म नाही। आचार नाही वेचारा नाही। आरत्र नाही परत्र नाही। मुक्त किया मनाची।' -दा २.४.२२.

आरंदळणे—अरंदळणे पहा.

आरद्रा—श्री. सत्तावीस नक्षत्रांपैकी ६ वे नक्षत्र. [सं. आर्द्रा]

आरंभ—संतान नसल्यामुळे होणारा दुःख. अरंभ पहा 'तेणे बहुत दुःख जालें। घरीं आरंभे पडले। म्हणती आम्हांस कां ठेविले। देवे वांझ करुनी।' -दा ३. ३. ३७. [सं. आरंभ=नाश]

आरघेली—अर्थेली पहा.

आरपणे—कि. नष्ट होणे. -सदाचार १५९९. (हंसस्वामी कृत) -शर. [सं. अर्प]

आरपार—किवि. वैभ्य, किंवा उल्लंघ्य पदार्थाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत (वेधणे; उल्लंघणे; इ.); थेट मधून, आतून, वरून; या बाजूपासून त्या बाजूपर्यंत; इकडून तिकडे; अलीकडून पलीकडे. [पार द्वि.; मि. आरपारी] **मुजणे**—सर्व बाजूनी मुजणे; सर्वभर मुजणे.

आरकुल—न. (गो.) एक दागिना.

आरब, आरबट, आरंबळ—अमध्य पहा.

आरंबळणे—अकि. पोळणे. 'जैसा आरंबळला आर्गी।' -ज्ञा ११.३२५.

आरंबळणे—अकि. आरंदणे; हंबरडा फोडणे; विवळणे. अरंबळणे पहा. 'दारीं खिळिले पांचही जण। आरंबळत पडिजेले।' -रावि २८.४५; -स्वादि ३.५ ३३. [सं. आरंभ=शब्द करणे]

आरबळणे—अकि. १ (व.) घाबरून जाणे; गुदमरणे. 'त्या गरीत मी तर आरबळत गेलों.' २ क्षीण होणे. 'स्वशरीर दुःखे कधी। आरबळत जाय प्रतिकर्मी।' -रंयो १.१०८७.

आरवाई—श्री. लढीत नांवाचे एक मोठयाने म्हणावयाचे लांब लटक गाणे. 'घनसान म्हणतां आरवाई चेतां' -भाण ४६१. [सं. आरंभ=चोळणे; म. आरव]

आरबाज—वि. आढतेखोर; आर बाळगणारा. आर पहा.

आरबिड्रशन—न. लयाद; पंचामर्फत निवाडा. [इं.]

आरबी—अरबी पहा. 'एक घोडे दबलवणे विशाल। एक नीलवर्ण अतिनिर्मल। एव पिवलेचि केवळ। आरबी चपळ चौताळती ॥' -ह २२.३९.

आरबैन—अरबैन पहा.

आरब्ध—वि. आरंभिलेले; सुरुवात केलेले; हात घातलेले. [सं.] **कार्य**—न. (वेदांत) प्रारब्ध; संचितावा एक भाग. 'प्रारब्धासच आरब्धकार्य असें दुसरें नांव आहे.' -गीर २९६.

आरंभ—१ सुरुवात; उपक्रम; प्रारंभ; (एकावा) कार्यात, धंद्यात हात घालणे. २ अस्तित्वांत आल्यावेळची, मूळची स्थिति;

प्रयत्नवत्त्वा, क्रिया, प्रवेश 'उ० जगाचा आरंभ, सृष्टीचा आरंभ.' ३ जेवून सुरुवात होते तो भाग; आदिभूत विभाग. 'ही नदी या गांवाचा आरंभ.' [सं. आरंभ] **०वाङ्-उ.** जगाच्या उत्पत्तीसंबंधी एक मत; सूक्ष्म व नित्य परमाणूंचा परस्परसंयोग होण्यास जेव्हां आरंभ होतो तेव्हां सृष्टीतील व्यक्त पदार्थे वन लागतात. या कल्पनेस आरंभवाद अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे -गीर १४९. **०शूर**—वि. कोणत्याहि कामास आरंभ करावयाच्या वेळीच ज्यास्त उत्साह दाखवून आळसाने शेवटी अर्धच कार्य टाकून देणारा, आरंभी उत्साह दाखवून शेवटी हातपाय गाळणारा. [सं. आरंभ+शूर] **म्ह०** आरंभशूराः खुनु दाक्षिणात्याः।=दाक्षिणात्य (दक्षिणी, महाराष्ट्रीय लोक) आरंभी कामांत मोठे पटाईत पण ते कार्य तडीस नेण्याची मात्र त्यांच्यांत धमक नसते.

आरमटी—श्री. ओढाताण, गडबड, 'मोठी आरमटी करुनि विकटी दंतावडी चावुनी।' -आसी ४२. [सं. आरमटी=शौर्थ]

आरंभण—न. सुरुवात; प्रारंभ. [सं.]

आरंभणीय—वि. आरंभ्य पहा.

आरंभणे—अकि. सुरुवात करणे; प्रारंभ करणे; हात घालणे. [सं. आरंभण]

आरभार—पु. (गो.) भर्वसा; भरिभार. 'आतां म्हजा आरभार सगळें देवाचे!' [भार]

आरभ्य—वि. आरंभ करण्यास योग्य; आरंभणीय. -किवि. आरंभ केल्यापासून. उ० जन्मादारभ्य. 'एवं कथिलयादारभ्य।' -ज्ञा १५.५७०. [सं. आरंभ]

आरमान—श्री (व.) होस 'या प्रवासाने आमची चांगली आरमान फिटली.' [आर]

आरमार—श्री. (गो.) कपाट. अलमारी पहा. [पोतु. आर्मा-रिगु]

आरमार—न. १ लडाऊ जाहजांचा तांडा; जहाजावरील योद्धे, अधिकारी व जहाजावरील युद्धसामग्री या सर्वांस आरमार म्हणतात. [पोतु. स्पे. आर्माडा; डे. आर्मोर] २ लडाऊ जहाजे. ३ नाविक दल. **०कर**—वि. (हेट) आरमाराची गळवते संग्रही असणारा. हे आडनांव देखील आहे.

आरमारी—वि. आरमारासंबंधी; नाविक दलासंबंधी.

आरय—श्री. (गो.) काळी रेंती. [पोतु. ओरेडा]

आरय—गव्य. आरई पहा.

आरव—पु. ध्वनि; शब्द; आवाज. [सं.]

आरव—पु. १ वृक्ष. 'संवरितु नगराची बरंव। तैसे चातुर्दक्ष आरव।' -क १५. 'जैचिचि हांसती आरव उभावांनो ते।' -शिखु २४९.

२ वाग; अरण्य; राई. 'तिये विनयदुर्माचिये आरवीं।' -ज्ञा ११. ३३७; १८.१७७. ३ (गो.) शेतविभाग. [सं. आरुहवन=रोप]

आरंभ—टी—उ. श्री. कापणी झालेले भाताचे शेत (जमीन न भाजतां दुसऱ्या वर्षाच्या पेरणीसाठी राखून ठेवलेले.) [सं. आ+रंभ+रोप]

आरंभणी—श्री. पक्ष्यांचे—विशेषतः कोंबड्याचे ओरडणे, आरंभणे. 'कोंबडी सकाळीच आरंभली.' [सं. आ+रंभ+व]

आरंभणे—अकि. ओरडणे; शब्द करणे. आरंभता कोंबडा=आरंभण्याजोगा मोठा झालेला कोंबडा. [सं. आ+रंभ]

आरंभसा—उ. अंकुर; आरंभ. ओरडा पहा. 'यया महदादि आरंभसे। अथो शाखा।' —ज्ञा १५.१०९. [सं. आरंभ+अंकुर]

आरंभार, आरंभाली, आरंभारि, आरंभारी, आरंभस, आरंभसी, आरंभळ, आरंभळी—अ मध्ये पहा.

आरंभसड—न. (विणकाम) लावण (उमा ताणा) तरंगून रहावे म्हणून लावण्याखाली असलेला २-३ हात लांब व १-२ सुत जाडीचा लाकडी तुकडा.

आरंभसपान—उ. संगमरवरी दगड. [हि.; सं. आरंभ+पापान]

आरंभसपानी—वि. १ संगमरवरी. २ आरंभ लावलेला (महाल वगैरे)

आरंभसा—उ. प्रतिदिन दिसण्याची कांच, धातु वगैरे पदार्थांत केलेली योजना (धातू घातून चकचकीत करून किंवा काचच्या मागे पारा लावून); दर्पण; आदर्श. 'पहाते आरंभसा पांजे। तेथे कांहींचि नवल नव्हे।' —अष्ट ६.२. [सं. आदर्श; प्रा. आरंभसि—आरंभस्सि]

आरंभसा—उ. (व.) असा पहा.

आरंभसूड—आरंभसोड—उ. (व.) असुड पहा. [आरंभ+सूड=काठी, लाकूड]

आरंभसेनिक—अरंभसेनिक पहा. [इ.]

आरंभसेमहाल—उ. चोर्होके आरंभ लावले आहेत असा महाल, दिवाणखाना; अयनेमहाल. [सं. आदर्श+अरंभ. महाल]

आरंभळ—वि. लाकूड; अस्वार; मृदु. अरळ पहा. 'कवणाचिजे सेजे फुलजे आरंभळ घालिजे।' —भाए १३०. 'मागे बुचडा आरंभळ शोक माथ्यावर पदराचा। चार आंगुळे सरळ लपविला चेद्र तारफेचा।' —होला १००.

आरा—उ. (व.) वीस पंचवीस हात लांब व चार पांच हात रुंद जमीन; एक नांगराने नांगरण्याइतकी, नांगरभर जमीन. 'मी एक आराभर काम केले.' [का. आरु=नांगर]

आरा—उ. गवताची खुंबळ (भांब्याखाली ठेवण्यासाठी). (प्र.) आहारा. [सं. हार]

आरा—उ. साधन; (पण वगैरे लावण्यास) द्रव्य. 'तंव देवी म्हणे कर्पूरगौरी। तुम्हां खेळावया नाही आरा।' —कथा २.१५. १२३. [प्रा. अर (सं. कर) हुंडा, शुल्क]

आरा—उ. पिकाची कापणी. —शेतकरी मासिक ७.२९. —नामजोशी कोश.

आरा—उ. (कर्ना.) लाकडावरची रेव [आराखडा]

आराहणे—कि. १ धारण करणे; धरणे. 'किंवा मनोभिमान धरिला। तोही आजिबी साथे झाला। जो गोपीमने आराहला। कृष्णप्राप्तीलागी।' —रास ५.१११. [प्रा. आराहअ=ग्रहीत, प्राप्त]

आराहणे—अकि. अपेण करणे; अनुकूल असणे. 'परी सर्वे प्राणें मजचि लागी। आराहले असती।' —ज्ञा १.११०. २ उत्पन्न होणे. 'किंबहुना तृषितालागीं। पाणी आराहिले असे जमी।' —ज्ञा १६.१६१. [सं. आ+रुह+आराध्]

आराहणे—अकि. थांबणे; बंद करणे; कंटाळणे, पुरे करणे. 'जे भोगितां उन्मनी। आराधना।' —ज्ञा १२.२०९. [सं. अ+रुह—आर. का. आरु=शमणे]

आराखडा—आराखडा पहा.

आराखा—उ. (व.) मर्यादा; कुंपण. [सं. आ+रुह किंवा आ+नरेखा]

आराजी—श्री. (व.) १ क्षेत्रफल. 'शेताची आराजी किती?' [इ. एरिया?]

आराजी—श्री. व्यवस्था. —नामजोशी कोश. [आ+राज्]

आराड—ड—श्री. (गो.) आरडा; ओरड. अरडा पहा.

आराटी—आराटी पहा. 'बोरवडित स्नेहाची आराटी—एसा १०.६.

आराटपराट—वि. (गो.) उलटे सुलटे. अरते परते पहा. 'आराट्यांनीं पराट्यांनीं उलवप' =वांकडें, टोंचून बोलणे.

आराटीमाल—निरनिराळ्या प्रकारचा माल. मसाप २.१४२. [प्रा. आरडिअ=चित्रयुक्त?]

आराणुक—णुक—१ सर्व अर्धी आराणुक पहा. 'आराणुक नाही चिता' —एसा १०.२०५. उस्तत. 'बहुत कामें मज नाही आराणुक।' —तुगा ११३. —ब ५००. २ खटपट. 'तुझ्या पायांसाठी केली आराणुक' —तुगा ११२०.

आरातणे—कि. जवळ येणे; उत्पन्न होणे. आराहणे पहा. 'काई लावाकेंआं केतें। आरातीचि ना।' —शिखु ११६. [सं. आ+रुह; आरात्]

आरातारा—(हि.) रागरंग. [तारा द्वि.]

आराति—प्रे. शत्रु 'दीर्घद्वेषी या मृष्टीचा कोण असा आराति। —टिक ३२. [सं. आराति=शत्रु]

आरातिक—न. आराती. 'आरातिके घेउन भक्त येती' —सारुह ७.५६. [सं. आराति]

आराध—उ. खटपट; धम 'आराध करी सोसी। त्यासी हांसे तो आळसी।' —तुगा २७३५. [सं. आ+राध=नुष्ट करणे]

आराधक—वि. आराधी; उपासक; आराधना करणाऱ्या. [सं. आ+राध=पूजा करणे]

आराधणूक—स्त्री. पूजा; सेवा; प्रार्थना; [सं. आराधना]

आराधणे—उक्ति. १ पूजा, सेवा, भक्ति, स्तुति, भजन, मन-धरणी, खुशामत करणे. 'एकाभावे तुम्ही गायत्री आराधिजे।'—बस २०. २ प्राप्ति, उपाजेन, संपादन—करणे, मिळविणे. [सं. आ-राध्=पूजा करणे; मज्जी संपादन करणे]

आराधन—न. १ पूजा; प्रार्थना; सेवा; उपासना; खुशामत; मनधरणी. 'योगादिके साधने । साक्षात् आराधने ।'—ह्या ३.१०. —एसा २.४४६. २ प्राप्ति; उपाजेन; संपादन. ३ उपास्य देवता. 'मार्जे आराधन । पंढरपुरीचे निधान ।'—तुगा ८२१. [सं.]

आराधना—स्त्री. १ आराधन पहा. २ ब्राह्मणभोजन; संन्यासी समाधिस्थ झाल्यावर त्याच्या वर्षादाच्या दिवशी प्रतिवर्षी प्रथम श्राद्ध करून नंतर ब्राह्मणपूजन, त्यांच्या तीर्थांचे पूजन, ब्राह्मणभोजन इ. करावयाचा विधि. संन्याशाच्या पुण्यतिथीचा समारंभ. [सं.]

आराधी-ण. (विप्र.) **आराधी-ण**—पु.स्त्री. १ आराधना करणारी. २ (विशेषतः) देवीचा पुजारी ण, भक्त; खंडोबाचा भक्त. ३ खंडोबाच्या, देवीच्या नावाने भिक्षा मागणाऱ्यांची एक जात. ४ भोळाईचे भक्त; नृपसक्त; पंड. [सं. आराधी-पत्नी]

आराधुरा—पु (व.) १ सारासार विचार. 'कांहीं आराधुरा न पाहतां टाकली आडांत उडी' २ भीड—सुरत. [आरा=चाकाचा+धुरा=वृ]

आराध्य, आराधनीय—वि. १ पूजा किंवा भजन करावयास योग्य. २ ज्याची खुशामत किंवा चाकरी करावयाची तो. ३ ज्याची प्राप्ति करून घ्यावयाची ती वस्तु; संपादनीय गोष्ट. 'मोक्ष दुराराध्य कोर होय ।'—ह्या ११.९९. [सं.]

आराध्यदेवता—देवत—स्त्रीन. कुलस्वामिणी—स्वामी; कुल-देवता; कुलदेवत; उपास्य देवता. [सं.]

आराध्य-ब्राह्मण—पु. तैलंगाणील शैव ब्राह्मण; यांच्या गळ्यांत ज्ञाने असून लिंगाकृति प्रसिद्धा असते. हे भस्म व दास्य धारण करतात. मद्रास इलाखा व द. हैद्राबादकडे यांची विशेष वस्ती आहे. **आराध्यलिङ्ग**—न. उपास्य देवत; पूजनीय देवता. 'स्वजन-वर्चंदना । आराध्यलिङ्ग ।'—ह्या १०.३. [सं.]

आरापारा—क्रि. (राजा.) तुरळक; विरळपणे; इकडे तिकडे. 'यंदा या आंब्यावर आवे आरापारा धरले आहेत, दाट नाहीत.' [अर+परव; आर=इकडे+पार=तिकडे]

आरापुडा—पु. (ना.) सरीगची ठेवण, बांधा; आंगलट (आरा व पुडा हे चाकाचे भाग आहेत) [आरा=चाकाचे उभे लांकूड+पुडा=नाभि]

आराब—न. (गो.) एक वाय; ताशा [अर. फा. रबाब=तैलाबा ?]

शक्ती. १. ३५

आराब-चा—१ पु. अराबा पहा. २ (व.) घोंटाळा; गोंधळ; रगाडा; मांड; पसारा. 'रामाचा आराबा पडला.'

आराबाय—स्त्री. (गो.) मध्ये लुडबुड करणारी स्त्री.

आराम—पु. (जरतारी पंदा) विवक्षित अंशापर्यंत (तारेस) उण्णता देणे; यासूळे तारेस झिराई येते.

आराम—पु. १ वित्रांति; विसावा; आनंद. 'ज्याचा आराम मजमाजी ।'—एसा ११.७८. २ दुःख किंवा आजारापासून मुक्ता; स्वास्थ्य; मुखरूपता. 'दौलानीं तबियत आराम झाल्याची तबाबास मजर पाठविली'—रा७.१२०. ३ वाग; उपवन; उद्यान; कीडावृक्ष. 'आगम निगमांचा कल्पद्रुम । कीं सकळ विद्यावल्लींचा आराम ।'—जै १.५७. [सं. आ+रम; फा. आराम]—वि. वित्रांति घेणारा (अशुद्ध प्रयोग). ४ (संघ व्यायाम) एक आज्ञा. (इ.) स्टॅंड इमी—हात खाली सोडून, दोन पायांत एक फूट अंतर ठेवून ताट उभे राहणे. —संख्या ७. **खाना**—पु. १ विभ्रांतिस्थान; शेजक. २ अठरा कारखान्यांपैकी एक कारखाना. [फा.] **खुर्ची**—स्त्री जिच्यावर निजतां येईल अशी कापड किंवा वेत वगैरे लावलेली खुर्ची; (इ.) इस्कीचेअर. 'तो आरामखुर्चीवर स्वस्थ पडून होता'—नाकु २.

आरामशीर—वि. सुखदायक; प्रशान्त; सुखावह; स्वस्थता, हुषारी देणारा, आणणारा, (झोप औषध, पच्यपाणी वगैरे); सुखदायक; आनंददायक (रस्ता, वाहन वगैरे). [फा.]

आरास्त—न. ज्यापासून पोटिक भैदा तयार करतात असे एक शाड व कांदा. आरास्तचे शाड साधारण हळदीसारखे असते. वा शाडाच्या कांथापासून बलक काढतात व त्यापासून तवकीर तयार करतात. ते हलके व सहज पचण्यासारखे असल्यामुळे लहान मुलांस व आजारी माणसास देतात. तवकील पहा. [इ.]

आराच—पु. शंकर; आवाज; पक्ष्यादिकांचा गळखल, ध्वनि; गर्जना. 'अमरसेवि भरावे तें न भव बहु न मानवांश्रवे ।'—मो विराट ५.७५—मो भीष्म १०.२२. [सं. आ+च=आवाज करणे]

आरावण—पु. (गो.) लक्षांत नारळ चंदन, तांदूळ, खण वगैरे घालून बराबरोबर मिरवणूकीत एक नोकर डोक्यावर जेऊन नेतो ती बांबूची दुरडी. या दुरडीत शिवाय वधूगृही वरास सार्वत्रीय विधिसाठी लागणारे सामान असते. [सं. आहण=भूषण, अलं-कार; म. अहेर]

आरावणे—क्रि. (गो.) आठोक्यांत आणणे.

आरावण—क्रि. हातपाय ताणून निजणे; अहारणे. आरणे पहा.

आरास—आरास पहा.

आरासास—पु. आवरसावर; आवराआवरी; (सामान वगैरे) थोडक्या जागेत नीटनेटके लावून ठेवणे. [आवरासावरचा संक्षेप]

आरिख—वि. १ ऋषिप्रणीत; छांदस; वैदिक. 'पुराणिचे आरिख नोल'—दाब १७. २ छांदिष्ट; आर्ष; अव्यवस्थित. 'जेवि

कां तें बाळ अहान पंचवार्षिक । जडबुद्धि केवळ आरिख । '—स्वादि ४. ४. ४२. ३ बोबडे; असंस्कृत. ' तो आरिखा शब्दांमाझारी । चातुर्थे बोलां ते पुरी । स्वाधरे सुखाबाहेरी । पडो नेदी । '—झाप्र ७९२. [सं. आर्थ]

आरिसा—पु आरसा पहा. ' आत्मा आत्मसुख देखे । आरिसां जिये । '—अष्ट २. ६. ' न दिसेचि पाहतां आरिसा । '—शिक १८. ७४. [आरसा अप.]

आरी—स्त्री. १ चांबाराचे हत्यार, यानें कातड्यास भोंकें पडतात. अरी पहा. २ चाकाचा भाग. आरा पहा. ३ करवत. आर पहा. ४ निर्गंध वृक्ष, बेल्या खैर; अराटी पहा. ' लागलें आळवीचे रान । आरीबोरीचें दारुण । '—वसा ७. —गेपो ४५. [सं. आरि] ५ (तंतु बांधे) सतार बंगरीची तार आंवण्यासाठी एक वतार टंकण्यासाठी एक हस्तीवंती फणी. ६ (कु.) कोंबड्याच्या डोक्यावरील तुरा. ' ह्या कोंबड्याक आपून आरी देखूळ फुटांक नाय । ' [आर]

आरीफ—वि. जाणता; सूक्ष्म. ' विशेष लिहावें तरी महाराज साहेब आरीफ असेती । '—रा ८. ७. [अर. आरिफ=जाणना; शहाणा]

आरीबोरी—स्त्री. १ आरी, बोरी यांसारखीं विशेषतः काटेरी व फुलांस वास नसलेली झाडे. आरी अर्थ ४ पहा. ' चंदनाचे संगतीवरी । खुवास होती आरीबोरी । त्यातें देवद्विज वंदितो शिरी । तेवी साधकां करो सत्यं । '—एभा २९. २५२. २ (सामा.) बोरीयें झाड; तंबबरोबर आरीचाहि निरर्थक उल्लेख येतो. ' आरीबोरी रुई कारली ती शीघ्र आण । जवळि राखण मांडा । '—वसा ७. [सं. आरि+बोरी; किंवा बोरी द्वि.]

आरीयत—स्त्री. शरम. ' गुदस्तां दादासाहेब पुण्याजवळन आले; परंतु पुणें पाहिले नाहीं हे आरियत मातुशीस फार आरे. '—मदबा १. ६२. [अर. फा. आर=लाज]

आरु—आर पहा.

आस्ता—स्त्री. योग्यता. ' म्हणोनि लोटिला ऊर्ध्व चरणी । आस्ता नाहीं स्वर्गभुवनी । '—कथा ३. ७. ३३. अस्ता पहा. [सं. अस्ता]

आस्ता-ती-तें—क्रिवि. अलीकडे; जवळ; अगोदर; इकडे. अस्ता, अस्ता पहा. ' वहिही ग धात्रे । बालवी आस्ती । '—शिख ८२९. ' तंब ध्यानस्थ होते पशुपती । शेजे उभी असे शक्ति । खुणा दूनि म्हणे ये आस्ती । नारद देवो । '—कथा ३. ९. ९. [सं. आरात्-अर=साभिन्त्य]

आस्वार-ळ—अस्वार पहा. ' क्षीराब्धी शेपाचा आस्वारी । '—क्रुपा ६. ६८.

आरुष—वि. (प्र.) आर्थ; छांदस; वैदिक. १ असमंजस; अवबड; वेडीवाकडी; गावळ; बोबडी; कक्ष; छादिष्ट; पोस्कड; मडाणी (वाणी, बोल, भाषण, कृति वगैरे). ' ते माझे मन्हाटे

आरुष बोल । सदगुरून केले सखोल । '—एभा १६. ७. ' माझ बोलणें आरुष अत्यंत । '—रावि १. २. २ मंद; मूखे; अजाणळ; कक्ष; गोसावड्यासारखा. ' या आरुष नामांचा चाळा । चेऊनि गर्जेती वेळोवेळां । '—एभा ५ ४१२. [सं. आर्थ]

आरुसा—वि. टोंकदार. [आर+सा (सहस्र)] ० करणें—कि. (चांबारी धंदो) दोन्याचे टोंक बारीक करणें. —पु. जुंपणीस ज्या कड्या असतात त्यांस बांधणारा सळ किंवा वादी. अरोसा पहा. [आर.; तुल० का. आर=जुंपणी]

आरूढ—वि. चढलेला; वर बसलेला—गेलेला; आरोहण केलेला. (क्रि० होणें). ' जरी संप्रामारूढ आहों । जाहलों आम्हीं । '—झा ४. ३०. सामासब्द—अनुभवारूढ=अनुभविक; इंद्रियारूढ=इंद्रियांच्या योगानें जाणीव झालेला; अधिकारारूढ; गर्वारूढ; पदारूढ; विषया-रूढ; ज्ञानारूढ; संप्रदाय-धर्म-योग-राज्य-स्थान-काम-क्रोध-लोभ-शान्ति-कर्ण-जिह्वा वगैरेवर आरूढ [सं. आ+रूढ=आरूढ]

आरूढणें—क्रि. १ आरूढ होणें; वर चढणें; वर बसणें; स्वार होणें. ' असो हें जमासी जेयांचा भेदारा । तें राऊंत आरूढिलें । '—शिख ९३८. ' आरूढले वीरवर नारायण नंदन । '—गेपो ३०९. २ (ल.) लोकांच्या तोंडीं असणें, बभ्रा होणें; वोभाया होणें; [सं. आ+रूढ=वाढणें]

आरे—उ. १ कर्नाटकातील एक दक्षिणी लोकांची जात. दक्षिणेकडे मराठे जातीनां ओर हें उपपद लावतात. उ० आरे=कापू. [सं. आर्ये]

आरे—उद्ग्रा. अरे; संबोधनायी. ' आरे, जें आकारासी येतें । तें अवघेच नासोन जातें । '—दा १८. ८. १८.

आरेकस—(ना.) अरकस पहा.

आरेकसणें—क्रि. (खा.) अरकसणें पहा.

आरेख-खा—पु (प्रा.) निग्रह; संयमन, धाक; बचक; ताबा; हुकमत. [आ+रेखा]

आरेखडा—अराखडा पहा.

आरेखणें—उकि. (प्रा.) आरेख्यांत ठेवणें; ताब्यांत, धाकांत ठेवणें; संयमन करणें; निग्रह करणें. [आरेखा]

आरेंभेरें—क्रिवि. (गो.) अप्रत्यक्षपणें; परमारे. [सं. भृ-भर-भेरे-भेरे द्वि. किंवा भार=बाहेर अप.]

आरोगण-णा—न. स्त्री. भोजन; जेवण; सेजवानी; भोजन-करणें; अन्न सेवन करणें. ' आंघोळी देंवें पूजा सारिली । आरोगणा सपरिवारी जाली । '—शिख ५७६. ' दुग्धसार घृत छुवादे । आरोगणें सारिलीं । '—मुआदि ४२. ६३. ' मग जाहली आरोगणा । स्त्री जोडली तया मदना । '—कथा १. ११. १३३. [का. आरोगण=खाणें; भोजन प्रा. आरोग्य=भोजन करणें, खाणें; हिं. आरोगना] ० भूमि—स्त्री. जेवणाची जागा. ' तंब रंगमाळिका देखे कुसरी । आरोगण भूमि । '—झ ७८.

आरोगणं—उक्ति. भोजन करणें; खाणें; जेवणें. 'दोषादोष न पाहतां प्रभुवर ! आरोगिसी चंगले ।'—निमा १.५०. 'आरोगुनी मग ! बैसलासी जैसा बग !'—तुगा १४६८. [का. आरोगण]

आरोग्य—न. १ निरोगीपणा; (प्रकृतीचें) स्वास्थ्य. २ आरोग्यशास्त्र. [सं.] **० चिह्नान**—न. आरोग्य राखण्यासंबंधी शास्त्र; आरोग्यशास्त्र. [सं.]

आरोचक—अरुचि, अरोचक पहा. 'कॉ बाधिलेंती आरोचकें ।'—शिशु ११९.

आरोंठा—आरंवडा पहा.

आरोण—आरुणी—न. स्त्री. (ना.) चाराच्या फळापेक्षां थोडें लहान असणारं व अंबुस—मोड स्वादाचें एक जंगली फळ.

आरोंथा—स्त्री. तीव्र इच्छा; उत्कंठा. अस्ता पहा. 'पायांवरी डोई ठेवाया आरोथा—झाली थावी सता धेम एसी ।'—तुगा ३८०४. [अस्ता—आर्ति]

आरोप—**आरोंपण**—ण—पु. न. स्त्री. १ लावणें; पुरणें (वृक्ष इ०). २ (ल.) चिकटविणें; लावणें; जोडणें. 'परी करितां बीजारोपण । अंकुर जाण त्या नाही ।'—एमा १३.५८३. सामासवद—वृक्षारोप; बीजारोप; स्तंभारोप; दोषारोप; गुणारोप वंगर. ३ धर्म; गुण. 'शोषण उष्णादि आरोप । तेज जाणावें ।'—दा ८.५.२८. 'मना कोपआरोपणा ते नसावी ।'—राम १०७.४ दोषारोप; गुन्हा लावणें; ठपका ठेवणें. 'जपती ठेवुनि आरोपण ।'—दावि २८५. ५ (अलंकार) उत्प्रेक्षालंकार उ० 'तेजस्वितादि कारणमुळे सूर्यत्वाचा आरोप करून हा ब्राह्मण केवळ सूर्य आहे असा आरोप होतो. 'कां वखपणाचेनि आरोपें. मूर्खांप्रति तंतु हारोपें ।'—झा १८.५४६. ६ खोटा आळ; बालेंत; चुकीची समजूत; लूक. [सं. आरोंप्]

आरोपणं—उक्ति. १ लावणें; रोपणें; पेरणें; पुरणें. 'नातरी विधिचिंये वाफे । सत्क्रियावीज आरोपें ।'—झा १३.३२. 'हो कां वापी रूप आराम । वृक्षारोपण वनविभ्राम ।'—एमा १२.२३. 'आरोपिले बीज फळान आले ।'—साहू ७.५१९. २ (ल.) चिकटविणें; अंगी लावणें; लावणें. 'तैसी इयें निमळ माझ्या स्वहर्षी । जो भूतभावना आरोपी ।'—झा ७.७९. ३ हवाली करणें; सोपविणें; स्वाधीन करणें; वर देवणें 'शहाजी जिन्हार आरोपुनी ।'—झा १.२२. ४ राहणें; डाकणें; माजणें. 'मग अधर्मुचि आरोपे । कुळामाजी ।'—झा १.२६५. ५ आरोप देवणें; दोष देणें; ठपका देवणें; आळ देणें. [सं. आरोप्]

आरोपार—आरवार पहा.

आरोपित, आरोपी—वि. १ आरोप केलेला; आरोप असलेला; (आरोपाच्या सबै अर्थानें) आरोप पहा. २ खोटा; वनावट; ढोंगी. ३ गुन्हेगार; ज्याच्यावर आरोप ठेवला गेला आहे

असा. 'समोर आरोपिताकरतां जागा होती. '—राणी चंदावती १५३. 'प्रेसअॅक्टाप्रमाणें आरोपित लेखांचा नाट्यदृष्ट्या विचार करण्याचा अधिकारच.. कोर्टाला नाही. '—टि ३.३५३. [आरोप]

आरोंरा—पु उपा; अरुण; प्रभात; प्रभातकालीन आकाशाचा वर्ण. [इं.] **० बोरिआलिस**—पु. उत्तरध्रुवाकडील प्रदेशांत पडणारा एक चमत्कारिक प्रकारचा प्रकाश.

आरोंशापारोशानें—क्रि. स्नान न करतां, न धुतां तसाच (माणूस, कपडा, भांडे वंगर). पारोसा पहा. [पारोसा टि.]

आरोसा—अरोसा पहा.

आरोंह—पु. (संगीत) पड्डज स्वरपासून वर निपादाकडे स्वर म्हणत जाणें. [सं.]

आरोंह, आरोंहण—पुन. १ चढणें; वर जाणें; उठणें. 'सिंहासन होईन आपण । वरि गुरु करिती आरोंहण ।'—झा १३.६२४. २ (ल.) प्रगति; वाढ; वृद्धि. ३ आरंभ करणें; उद्युक्त होणें. 'चढतें प्रेमाचें भरतें । तें नावेक आवरोनि चित्तें । पुढील कथा निरुपणातें । कहीं निवडतें आरोंहण ।'—एमा १.१७६. [सं. आरूह=वाढणें, चढणें]

आरोंही वर्ण—पु. (संगीत) पड्डजापसून निपादाकडे वर गात जावयाचे स्वर [सं. आरोंही+वर्ण]

आरोंडी—स्त्री. १ जोराची हांक; लळकारी. अरोडी पहा. (क्रि० टोकणें; मारणें) २ मोठ्याने ओरडणें, गर्जणें; गर्जेना करणें. 'बाळें चरफडतां वेवे जाळीं । आंकंदोनि वे आरोंडी ।'—एमा ७.६००. [सं. आरू=आवाज करणें] **इह**० अस्वला आधीं आरोंडी=संकट येण्यापूर्वीच त्याबद्दल गाजावाजा करणें. 'सरकारनें आपलें नवें धोरण जाहीर करण्यापूर्वीच अस्वलाआधीं आरोंडी या न्यायानें जनतेनें आपल्या गाऱ्याण्यांची दाद सरकारपुढें मांडली पाहिजे. '—मास २.२३८.

आरोंडी—स्त्री. १ कणीक व हरमन्याचें पीठ एकत्र करून त्यांत तूप व मीठ घालून, साखर, वेलची इ. घालून तिवून ते भजनाप्रमाणें तळून करतात. —श्रुति ३९. २ गाखर, निखान्यावर भाजलेली जाड पोळी. ३ चांदकी; पानगो. अरोडी. [अहार=निखारा+पोळी]

आरौते—अस्ता. अरुंत पहा. १ पूर्वी; अगोदर. आरुता पहा. 'पे चंद्रोदया आरौतें । ज्याचें डोळे फुटती असते । ते काडले केवी चंद्रातें । गोलखती '—झा ८.२८. २ अलीकडे; या बाबुला. 'चौध शापुनि केले परतें । कनिशा पाचारिलें आरौतें ।'—मुआदि १९.१०२. ३ शिवाय; विना 'जिसें कल्पतींचें भरितें । स्थळ जळां दोहीतें । बुडबिल्या आरौतें । राहूचि नेणें ।'—अमृ ४.११. —वि. अपुणें; कधी. 'तो काय बोलोनि दाखवूं आतां । बोलणें बोलतां आरौते पडे ।'—निगा १९६. [सं. अर=सात्क्रिय; आरान=निकट]

आर्क—१ बालेकिष्ठा. —रा १.१९४. अर्क पहा. २ कमान. [पोतु, आर्कु; इं. आर्क] **आर्कां घालीत घवर्णे** (जाणे) —(गो.) वाकडें तिकडें जाण; क्षिप्त जाणे.

आर्क लाइट—पु. (फोटो.) काळोखाच्या वेळीं विशेषतः पाव. साळयांत ज्या प्रकाशांत फोटो घेतात तो प्रकाश. हा विद्युत्प्रज्वल्य आर्क नोंवाचा विशिष्ट प्रकाश कर्वापासुन घेण्यांत येतो. [इं. आर्क-लाइट=प्रकाश]

आर्कारी—झी. (गो.) (वहाणेचा) थोरला (पहिला) पट्टा. (तळास शिवण्यांत येणाऱ्या वक्राकृति दोन पट्ट्यांपैकीं अलीकडचा पट्टा) हा दुसऱ्यापेक्षां रंद असतो. शोभेसाठीं कोटें कोटें या पट्ट्यावर एक अगर तीन गुंड्या बसवितात.

आर्गळा—झी. अडसर; अर्गळा पहा. 'आपोआप डेड्या तुटल्या रुंछळा । बंदाच्या आर्गळा कुल्लें कोंडे ।' —तुगा १०.

आर्धुमास—न. (गो.) कात, सूळ बंगरे घालून तयार केलेला झुपा. [पोतु. आंगामस].

आर्चकोन—कमानाचे वगड; आर्चकोन पहा. 'कमानाची जाडी ३ फुटांपेक्षां अधिक असल्यास आर्चकोन कमानाच्या पूर्ण जाडीचे पाडिजेत.' —तपशीलपत्रक (म्यारट) ४७. [इं. आर्च=कमान]

आर्चळपण—(सिनेमा, फोटो) विशिष्ट वस्तूवर तीव्र प्रकाश पाडण्याचा (फोकसिंगचा) दिवा. [इं.]

आर्जल—अरजल पहा.

आर्जव—न. १ सरळपणा; ऋजुता; प्रमाणिकपणा; साधेपणा; भलेपणा. 'तैसे प्राणिमात्रां सौजन्य । आर्जव ते ।' —झा १६.११३. २ शक्ति-सम्यक्पण किंवा नम्रपण वागण्याचा गुण; चांगली रीत-भात; सौजन्य; कुलीनता. [सं. ऋजु-आर्जव]

आर्जव—नझी. १ स्तुति; विनंति; सेवा; उपासना; मनधरणी. 'कैसे याचे आर्जव फळेल ।' —युच. ९.२२. २ (ल.) खुशामत; शुंकी श्रेष्ठे; हांजी हांजी करणे. 'आर्जव वाटल त्याने वाटल त्याचे करावे. ते करण्याची सनद अगर हक्क कोणी कोणास यावा लागत नाही.' —टि ३.१६७. 'त्यास योगक्षेमाविषयी कोणाचे आर्जव न पडे ते करावे.' —मराआ ११. 'तो (घाशीराम) प्रथम काही दिवस सरकारदवारांत जाऊन मुत्सदी मंडळीचे आज्ञांवांत असुन उमेदवारी करून पोत अरीत होता.' —घाशीराम-ग्रंथप्रवेश. (किं० संपादणे). [फा. आर्झ] ३ शक्ति—झी. १ सेवा; खुशामत, आर्जव करण्याची शक्ति; हांजीखोरपणा. 'मी म्ह्णतारा झालों, व माझ्या अंगांत आतां आर्जवशक्ति नाही.' ० **संपादन**—न. (अशुद्ध ग्रंथोग) मनधरणी; हांजी हांजी; खुशामत. (किं० करणे).

आर्जविणे—उक्कि. आर्जव करणे; खुशामत करणे; हांजी हांजी करणे; आर्जव करून प्रसन्न करणे; मिनतवारी करणे. [फा. आर्झ; तुल० सं. आर्जव]

आर्जवी—वृ—वि. १ आर्जव करणारा; आर्जवांत राहणारा. २ खुशामत करणारा; हांजीखोर. ३ आज्ञासंबंधी.

आर्जू—झी. इच्छा. 'बल्की मागील फडचे व पुढें स्वच्छता व्हावी ऐसी कल्याणाराव यांची आर्जू' —रा ७. खलप २.१८. —वि. इच्छा करणारा; इच्छू; आज्ञेमंद. 'गोहजवालाही फार आर्जू आहे कीं गाल्हेर घेऊन माझा मुलूख सोडून यावा.' —सदबा १.१९०. [फा. आर्झी] ० **मंद-चंद**—वि. आर्जू; इच्छू; उत्सुक. 'फराशीस सर्का-राशी दोस्ती करण्यास वकील पाठवून बहुत आर्जुमंद' —ख ७.६. ६६. 'अगोभर कांहीं आर्जुवंद नव्हतो व पुढें ही आम्ही होत नाही.' —रा ६.६०५ [फा.]

आर्जी—झी. मनधरणी; आर्जव. 'तेथील अमीर आमची आज्ञां करितात.' —रा ३.४२८. [फा. आर्झ]

आर्टिकल—न. १ वृत्तपत्रातील किंवा मासिकांतील लेख. 'आर्टिकलची मर्यादाहि भरत आली.' —आगर ३.१४२. २ नियम; करार; सॉलिसिटर व्हावया करतां करावा लागणारा करार. ३ वस्तु. ४ उपपद. [इं.]

आर्टिकल्स ऑफ अॅसोसिएशन—न.प. (कंपनी कायदा) कंपनीचे नियम, शर्ती; कलमबंदी. [इं.]

आर्टिलरी—झी. तोफा; तोफखाना. [इं.]

आर्डर—झी. १ व्यवस्था; क्रम; परंपरा. २ बंदोबस्त; ठाकटिकी; जम. ३ आज्ञा; हुक्म. ४ (व्यापारी) मागणी; मागणीची नोंद. 'कित्येक व्यापार्यांनी विलायती मालाच्या दिलेल्या आर्डरी रद्द केल्या' —के ३१.५.३०. ० **बुक**—न. आज्ञापुस्तक, कार्यक्रमाचे पुस्तक; मागणीवही. [इं.]

आर्डिली—पु. लकरी अंमलदारास लष्करखात्याकडून तैनाती करितां दिलेला फौजी नोकर; हुजुन्या, (अप.) अडली. [इं.]

ऑर्डिन्स—पु. १ शासन; कायदा. २ वटहुक्म. 'ऑर्डिन्स प्रसिद्ध करून वृत्तपत्रांची मुसुळदाबी करण्यांत आली.' —के १७.६.३०. [इं.]

आर्ते—झी. १ उत्तंडा; आतुरता; तळमळ; इच्छा. 'पाहे पां श्रीधूसची प्रसन्नता । तथा उपमन्युचिया आतां । काय क्षीरास्थि दूधभाता । देखेंचिना ।' —झा ५.११. 'अथ दुर्लभ जो पदार्थ । त्यावारी सकळांचीही आर्ते ।' —सुजादि ४.१५०. —वि. १ रोगी; आधिक्याधिप्रस. २ दुःखित; पीडित; प्रस. 'नातरी आर्तेत स्पॅर्शिजे । अळुमाळु ।' —झा १३.२८७. 'भीष्म द्रोणासि म्दणे आला कीं आतेशब्द हा कानी ।' —मोभीष्म ५.५५. ३ आतुर; उतावळा. सामाशब्द—कामात; खुधार्ते; रोगात; तृषार्ते बंगेर. [सं.] ० **बंधु**—पु. दीन बंधु; पीडितांना संकटांतून सोडविणारा. 'आइके फा आर्तेबध् । निरंतरकाश्यासिंधू ।' —झा १४.३. ० **भूत**—वि. उल्कटेनें पीडिलेला; खंत घेतलेला; आतां झालेला. 'पत्रिका देखोनि कृष्णाथ । श्रवणार्थी आर्तेभूत ।' —एरस्व ३.५३. ० **साधु**—अभिमाना—वि

दीनांना दयाळु; दुःखितांचा परामर्ष घेणारा; आर्तबंधू. ०स्वर-३. दुःखिताचा आकोश; दुःखाची आरोळी; संकटाच्या वेळची हाक.

आर्तिक—वि. उत्कंठित असणारा; आतुर असलेला. 'अहो ऐका भाविक । संत आर्तिक सुमुष्ट ते।'—निगा १५२. [सं. आर्त]

आर्तव—३. स्त्रियांचा विटाळ; खीरज; शोणित. -वि. विटाळा-संबंधी. जसे—आर्तवदोष=प्रदर, धुपणी वगैरे विटाळासंबंधी रोग. [सं. ऋतु]

आर्तवत—वि. उत्सुक, आतुर. 'धावित्रले लहानथोर । आर्त-वंत पहावया ।'—मुआदि २८.५८. [सं. आर्त]

आर्ता—कवि. अलीकडे; इकडे. अस्ता पहा. 'देव पर्तांचि आतां ।'—दावि ४१३.

आर्ति—स्त्री. १ दुःख; पीडा; उपद्रव. 'जयाचि आर्तीचि भोगित । विपर्यी त्यजिले संत ।'—हा २.१७०. २ उत्कट इच्छा; आतुरता. 'कों गोपिकांची पुरबावया आनीं । मी झालो श्रीपती कामारा ।'—एभा १६.३१४. 'तुका म्हणे तरी सज्जनांची कीर्ति । पुरवावी आर्ति निर्वळाची ।'—तुगा १९०३ [सं. आर्तिः]

आर्तिक—वि. इच्छा करणारा; इच्छाद; सकाम; लोभी. 'मग तो म्हणे खिच्येकारणें आर्तिकु नरु काय न करी ।'—पंच ४.४. [सं. आर्त]

आर्ता—कवि. (चि. गो.) अलीकडे; जवळ; अगोदर. अस्ता पहा.

आर्थ—वि. १ अर्थसंबंधी; विषयासंबंधी; वाच्यार्थासंबंधी. शब्द याच्या उलट. २ अभिप्रेत; ध्वनित; गर्भित. [सं. अर्थ]

आर्थिक—वि. १ आर्थ पहा. २ अर्थशास्त्रानुसार. (इ.) इका-नौमिक. अर्थशास्त्र पहा. ३ संपत्तीच्या आयक्यासंबंधी; नफ्या-तोड्यासंबंधी; सांपत्तिक. द्रव्य, धन यासंबंधी (इ.) फायनॅन्सअल. 'सुधारणाकायथां आर्थिक स्वायत्ततेचा मागमूसिल नव्हता.'—के १८.६.३०. 'आर्थिक स्वरूपाची (फायनॅन्स) दिले मात्र समग्र समेच्या कमिडीकडेच जावी लागतात.'—पालमेंट ९०. [सं. अर्थ=द्रव्य]

आर्द्र—वि. ओला; आंबट ओला; दमट, भिजलेला. सामा-शब्द-दयाद्रि; प्रेमाद्रि. इ० [सं.]

आर्द्रिक—न. आले; ओली सुट. [सं.]

आर्द्रता—स्त्री. १ ओलेपणा; ओलावा. २ (पदार्थविज्ञान) हवेतील दमटपणा. (इ.) शुमिडिटी. ०दर्शक-३. (इ.) हायग्रो-स्कोप. ०मापक—न. हवेतील आर्द्रता मापण्याचें यंत्र; (इ.) हायग्रोमीटर. [सं.]

आर्द्रा—स्त्री. सत्तावीस नक्षत्रांपैकी ६ वें नक्षत्र; [सं.]

ऑर्फनेज—न. अनाथबालग्रह; बालाश्रम; संगोपनग्रह. [इ. ऑर्फन=पोरका, अनाथ मूल]

आर्मे—न. १ शस्त्र; हत्यार; चिलखत. २ हात; बाहू. ०चेअर—स्त्री. हाताची किंवा हात असलेली खुर्ची. [इ.]

आर्मी—स्त्री. सैन्य; फौज; लष्कर. [इ.]

आर्य—३. १ एक मानववंश; (इ.) आर्ये. २ वैदिक; प्राचीन वैदिक ऋषींनी, ब्राह्मणांनी प्रस्थापित केलेल्या देवतांची उपासना करणाऱ्या जातीस हे राष्ट्रवाचक नांव होतें. याच्या उलट अनार्य; श्रेष्ठ; विद्वान्; आदराह माणूस; कुलीन; सदाचारी माणूस. ३ सम्राट इलाख्यांतील पत्तर ब्राह्मणांची विशिष्ट जात. [सं. आर्य]

आर्य—वि. १ कुलीन; श्रेष्ठ; सभ्य; मान्यवर, वडील. 'पर-मोदार वृकोदरभुज यश देतील शीघ्र आर्यात ।'—मोसमा १.८६. 'मौमित्रे मजविषयीं तूं आर्यप्राथेना करी काही'—भक्तमयूर केका ११४. २ आर्य लोकांना शोभणारे (वतन, वागणूक इ०) ; ३ यथो-चित, युक्त; लयक; योग्य. जसे—आर्यवेष्ट; आर्यधर्म [४ आर्यासंबंधी; आर्यांची. जसे—आर्यभाषा; आर्यदेश. ५ मोठ्या माणसांना आद-राची बापरतात; बहुमानसूचक पदवी. 'आर्या, राजा कोठें वाघे तदद-र्शनचि मी माते ।'—मोकर्ण ३.९.४९. 'पुण्यास पेशव्यांच्या दरबारीं असलेला पटबंधनाचा वकील बाबा काळे आपल्या पत्रव्यवहारांत परशुरामभाज्जा 'आर्य' शब्द योजी.'—खरे ५२८५. व ५२९८. [सं.]

आर्यन्—आर्य पहा. -वि. (भाषा, समाजशास्त्र) १ आर्य भाषा, लोक वर्णारे संबंधी; आर्यवंश्य; आर्यवंशीतील. २ आर्य भाषा वंश; याला इंडोयुरोपियन किंवा इंडोजर्मानिक म्हणतात. संस्कृत, श्वेद, पार्शी, ग्रीक, लॅटिन, केल्टिक, व्युर्जोमिक आणि स्लॅव्हॉनिक या भाषा आपल्या अबांचीन पोडभापांसह आर्यन् भाषेत समा-विष्ट केल्या जातात. ३ आर्य मानववंश; आर्य भाषा बोलणारे लोक यांत येतात. हिंदी लोक, इराणी, ग्रीक, रोमन, ईमज, मॅच, जर्मेन, स्कॅडिनेव्हियन्, स्पॅनिश, केल्ट व स्लाव्ह हे प्रमुख लोक या आर्यन् महावंशांत येतात.

आर्यपुत्र—३. श्रेष्ठ, थोर माणूस (संस्कृत नाटकांत नवऱ्याला संबोधितात). 'आता आर्यपुत्रापुढे स्वतां केलेली काही कविता म्हणून दाखीव.'—कर्म ३०. [सं.]

आर्यभाषा—स्त्री. १ आर्यभाषावंशातील भाषा. २ संस्कृत भाषा.

आर्यव्रत—न. आर्योंनीं घालून दिलेले आचार; नियम; कौलिन्य; सदाचरण (संराणाताची उपेक्षा न करणें, दानावर दया करणें इ०). 'आतां तीं आर्यव्रत कैसें जीवितार्थ सोडावें ।'—मोउद्योग ४. ७६. [सं.]

आर्यसमाज—३. स्वामी. दयानंदसरस्वती यांनी स्थापन केलेला, वेद मानणारा धार्मिक पंथ. हा हिंदुस्थानातील एक महत्त्वाचा ऐक्यरी पंथ आहे. आधिभौतिक, आध्यात्मिक, सामाजिक वगैरे बाबतीत मनुष्याजातीचे कल्याण करावे हा याचा उद्देश आहे. हा संप्रदाय जातिभेद मानीत नाही. हिंदु संप्रदायाच्या कामी यांनी अलौकिक काम केले आहे. [सं.]

आर्या—स्त्री. १ ऋग, आदरणीय स्त्री; स्वाधी स्त्री. (सिं.) आर्याणी=पडदानशीन स्त्री. ' चाले दंबी (द्रोपदी) जीचा कैवारी देवदेव ती आर्या ! '—मोस्वी २.३. २ एक वृत्त, छंद; आर्येच्या प्रत्येक अर्थात साडेसात मात्रागण असावेत. त्यांत विषमस्थानी ज गण नसावा आणि पष्ठस्थानी ज गण किंवा न गण यावा हा सामान्य नियम आहे. आर्या, गीति, उपगीति, उद्गीति आणि आर्यागीति असे आर्यावृत्ताचे पांच भेद आहेत. यांतील प्रथम आर्या हा वृत्तप्रकार संस्कृत असून मराठीत हे वृत्त कचित येते. आर्यांनांबाचे हे वृत्त मराठीत आहे ते वास्तविक गीति आहे. मोरो पंत यासच आर्यावृत्त म्हणतात. ' शोभा आर्यावृत्त आली मुक्तील यासि कवि कोटी । '—मोभीष्म १२. ७९. पहिल्या व तिसऱ्या पादांत १२ मात्रा, दुसऱ्यांत १० आणि चौथ्यांत १५ असे वास्तविक आर्यावृत्ताचे लक्षण आहे. ' गीति ' पहा. ' आर्या आर्यांसि रुचे ईश्या ठायीं जरी अस गोडी । आहे दुतरां छंतीं गोडी परि यापरीसती थोडी ॥ '—मोस्कुटआर्या. **आर्यागीति**—स्त्री. या वृत्ताच्या पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत १२ मात्रा असून दुसऱ्या व चौथ्या चरणांत २० मात्रा असतात. उदा० सत्यप्रतिज्ञ भीमस्तुतिपावे बंधु कंठलोहितपावे। मारी वसिष्ठ-सुत जो मुनि विश्वामित्र तत् कीर्ति तोहि तपावे ॥ '—मोक्कण ६. ३२. [सं.]

आर्या (र्ये) करणे-होणे—कि. १ खाली करणे; खाली ठेवणे, पाडणे. ' आगवोडीचो जिनो आर्या कर. ' (नाविक) वीड उतरणे; शीड खाली करणे, पाडणे. ३ (कु.) मरणे. ' बातमी ऐकल्या-बरोबर त्याने आर्या केलान ' ४ नाश करणे. ' भटाच्या गवताची आर्या रे । माझ्या बेलान केल्यान रे. [का. आर=विघणे, नष्ट होणे]

आर्या—फजीती; अन्या पहा. [बोऱ्या दि.]

आर्या—पु. (गिद्धी) सोबती; मित्र. ' आर्या मांआं आर्याओ दबिज्यो तियाआ गोठ्याओवं ' [सं. आय=मित्र]

आर्यावर्त—पु. आर्यांचा प्रदेश; आजचा उत्तरहिंदुस्थान; आर्यावर्ताची प्राचीन सीमा—पूर्व समुद्र, पश्चिम समुद्र, उत्तरेस हिमाचल आणि दक्षिणेस विंध्याचल; यामधील भाग. [सं.]

आरिहो—वि. (गो.) अर्वाचिन.

आर्य—पु. मूलव्याप. अर्थ पहा. [सं. अर्थ]

आर्य—वि. ऋषिसेवार्थी; ऋषिप्रणीत (ग्रंथ, आचार, प्रयोग इ०) ' रामयशोवधर्तरी क्षम जीवां जेवि आर्य ताराया । '

—मोभीष्म ५. २५. २ प्रवित्र; पुज्य; प्रमाणभूत; आधारभूत (ग्रंथ, संप्रदाय, ज्ञान वगैरे.) ३ (ल.) मंद; जड; अव्यवस्थित; मूख; हठी; हेकेखोर. ४ असमंजस; अयुक्त; मूर्खपणाचे; फाजील (भाषण, मत वगैरे.) ' तैसें माझे आर्य बोलणें पुण । अंगीकाराल वाटतें । '—मवि १. ४१. ५ विचित्र; तऱ्हेवाईक; हठीस धरून नसलेला. [ऋषि-काली संस्कृत भाषा प्रचलित असल्याकारणानें तिच्यांत नेहमीं फेरबदल होत असत म्हणजे पूर्वीचे काही शब्द व रूपे नष्ट होऊन नवीन शब्द व रूपे भाषेत येत असत. ऋषींनी आपल्या वेदमंत्रांत योजिलेले शब्द व रूपे हीं जेव्हां अप्रचलित झालीं तेव्हां त्यांना आर्य (ऋषींनीं योजिलेलीं) असें म्हणत व असे अचलित शब्द व रूपे चालू नसल्यामुळे कानाला विचित्र लागत. यावरून आर्य शब्दाचे लाक्षणिक अर्थ झाले.] **प्रयोग**—पु. ऋषींनीं दृष्ट अशा वेदप्रथांत पाणिनीय व्याकरणाच्या नियमांना सोडून असणार प्रयोग. **भाव**—पु. भोळा भाव. ' परि सगुणस्वरूपे आर्षभावाचें । '—सप्त १. ७१. **विवाह**—पु. त्रेवर्णिकांच्या अष्टविवाहांतील एक प्रकार, यांत मुलीचा बाप बराकडून गाय व बैल यांची एक किंवा दोन जोड्या घेऊन त्यास आपली मुलगी देतो. ' अष्टविवाह ' पहा. [सं.]

आर्सेनिक—अरसेनिक पहा.

आन्हां—किवि. अलीकडे ' जया जे आन्हां परोते । जया जे पुढें मागो तें । '—झा १५. ७५. [सं. अर=साध्निष्ठ; प्रा. आरओ]

आल—स्त्री. एक झाड; याच्या मुळ्यांपासून व सालीपासून तांबडा रंग काढून त्याचा कातडें, रेदीम वगैरे रंगविण्याकडे उपयोग करतात. यास सुरंगी असेंहि म्हणतात. याचीं पाने मोह्याच्या पानासारखीं व फुले पांढरक्या रंगाचीं असून तीं बारमहा येतात. याचीं फळे लोणच्यांत घालतात. याची लागवड बऱ्हाड-खानदेशांत फार होते. रंगाच्या उपयोगी झाड होण्यास तीन वर्षे लागतात. मुळ्यांपासून पक्का तांबडा रंग होतो. त्याचा सतरंज्या, पासोज्या रंग-विण्याच्या कामीं उपयोग होतो. बऱ्हाडांत आल नांवाचे वृक्ष आहेत त्यांच्या मुळ्यापासून तांबडा रंग करतात. आलखण म्हणजे आल वृक्षापासून जो तांबडा रंग निघतो त्याने रंगविलेले कापड अलखण पहा. [सं. आलकक; हि. आल; अर. अलवन]

आल—वि. (गो.) १ कोंवळा. ' नाल मात्तो आल आस '= नारळ थोडा कोंवळा आहे. २ मूखे; बुद्धा. [सं. आरें; म. ओला तुल० प्रा. आल=कोमल]

आलक—पु. कपटी, लबाड मनुष्य; सुन्हेगार. ' असे जरी आपण आलकाही । न देय येऊं पण आल काही । '—सारह १. ६५. [सं. आल=कपट]

आलकटपालकट—अलखट पालखट पहा.

आलकडी—स्त्री. (गो.) हालकडी पहा.

आलंकारिक—वि. १ अलंकारयुक्तः सुषर्णो, दागिने, शोभादायक वस्तू यांनी मंडित; सुशोभित; सुंदर. २ साहित्यशास्त्रांतील युगांनी युक्त; उपमा, रूपक, वगैरे काव्ययुगांनी पूर्ण (पद्य, ग्रंथ, भाषा सरणी). ३ अलंकारशास्त्राचे ज्यास ज्ञान आहे असा (मनुष्य). [सं.]

आलख—पु. अलख; ब्रह्म. अलख पहा. 'आलख तो सकळाहुनि वर्ता ।'—दावि ३७९.

आलखलें—कि. हल्लें; ओघळणें. 'तो परमानंद आलखेला ।'—शिष्य ४१०. [सं. आ+लख्=जाणें, हल्लें; किंवा पालख द्वि; तुलं का. अलकु=हाल्लें]

आलखती—क्रि. वि. अदृश्य; न कळण्याजोगें. 'सत्यलोकीं आलखती बांधिली । तैसीं अमृतें दृष्टीं पातलीं ।'—दाव ४७८ [सं. अलक्ष्य]

आलखपलख, आलखटपलखट मारणें—मांडी घालणें; अलखटपलखट पहा. 'आलख पलख मारी थवपी कमाना तीर कडुनि कस्ती ।'—सला ६३.

आलखडी—स्त्री. (गो.) आंकडी अर्थ ४ पहा. बिळा, कोयती वगैरे ठेवण्याचा खांच पाडलेला एक लांकडी तुकडा. एका बाटोळ्या फळीस एक लांबट खांच पाडून त्या खांचेत कोयता ठेवतात व त्या फळीस एक आडवें भोक पाडून त्यांतून दोरी ओवून त्या दोरीनें फळी कंबरेस बांधतात. ती बांधल्यावर त्या खांचेत कोयता स्थिर राहतो. माडावर चढतेवर्जी कोयता नेण्यास हिचा उपयोग होतो. एका खांचेत एकच कोयता ठेवतात.

आलग—न. १ अग्र, टोंक. २ (ल.) क्षेप; फेंक. 'पुढें दृष्टिचेंनि आलगें. खोंचि कीं निवडी मागें ।'—अमृ २.१९. [सं. अ+लग]

आलगट—वि. द्वाड; कुभांडी. अलगट पहा. 'आलगटा अवघ्याचि नारी । नसतीं गान्धार्गी आणित्तां ।'—निगा ३५.

आलगरजी—अलगरजी अर्थ ३ पहा. 'कामापुरता हात बरवळ कुरवाळसी । आलगरज्या काम करून कंटाळसी ।'—होला ८५.

आलटपालट-उलटापालट—अलटपालट पहा.

आलटड—(गो.) अलटड पहा. 'गोरां आलटडी आसा कीं पलटडी ?'

आलंतर—न. (गो.) पडुडण्याची खुर्ची; आरामखुर्ची. [किं. व्होलेटर]

आलपीन—स्त्री. (कर.) केसांची विशिष्ट रचना. 'बाळ अलपीन राखू नको' 'त्यानें अलपीन राखली' [इ. आलपीन या विशेषनामावरून]

आलपेडुथार—वि. (गो.) बडील अगर पालक याचा दाब नसलेला; रिकामेटेकडा.

आलंब—पु. १ ओलंबा; लंबक. २ आश्रय; आसरा; अवलंबन 'तेथेचेंनि आलंबें । तो तयासी न विसंबें ।'—विपू ७.१२३. [सं.]

आलंबेला—अलंबेला पहा. 'सखये धृंगाररसाचे रंगे । बनली आलंबेरी ।'—होला ८४.

आलंभाव—य—पु. (गो.) सोयरे; दूरचे नातेवाईक; अलंबतेगलबते. उ० आलंभाव कॉलंभाव=रिकामेटेकडे माणुस. [इ. आलं=सर्व किंवा म. आला+भाड]

आलम—अलम पहा. १ जग; लोक. 'रघुनाथराव बिरादर असतां त्याणीं दया केला; आलमशिवाय (दुनियेविरहीत) हे मोष्ट त्यांजकडून अमलंत आली'—ख ७.३५६६. 'संपूर्ण आलमांत जालें कीं... यांची दोस्ती होऊन टोपीकरास सजा करावी ऐसा नक्षा अला हा लोकिक'—रा १९.९२. २ काळ; स्थिति; अंमल. 'कराराप्रमाणे फडचे करावे, याम दिरंग लावून तफावत होणें दोस्तीचे आलमांत दुस्त नाही.'—रा ५.३४. [अर. आलम=जग]

आलमगिरी—पु. (व.) एक अल्प किंमतीचे नाणें. अलमगिरी पैसा पहा. 'मी तुला एक आलमगिरी सुद्धां देत नाहीं.'

आलमारी—अलमारी अर्थ २ पहा. 'बिपयसुखाच्या आलमारीच्या माझ्या तीवर तपेरुदा ।'—पला ९३.

आलय—न. घर, राहण्याचे ठिकाण; निवासस्थान; वसतिस्थान; मंदिर. २ सांडा; खजिना; कोटार. सामाशब्द=देवालय; धर्मालय; सर्गालय. 'जें धर्मालय म्हणिजे ।'—ज्ञा १.८६. [सं.]

आलराइट—उद्ग. १ सर्व ठीक; बरोबर. २ बरें तर; तसेंच. —मु ४. [इ. आलं=सर्व+राइट=बरोबर]

आलवण—अल्वान पहा.

आलवारजोडा—पु. (वांभारी.) मारवाडी जोडा (साध्या घाटाचा). [अलवार नांवाच्या गांवावरून तेथील घाटणीचा जोडा]

आलवाल—न. आळ; पाणी राहण्यासाठीं झाडाभोवतीं केलेला खळगा; 'आलवाल न भरितां जळें । सुरतस ओपी ह्मिळीं फळे ।'—मुआदि ३०.१३०. [सं.]

आलस, आलस्य—पु.न. आलशीपणा. आलस पहा. 'सर्वद्विया जाडय । मनामार्जी मौख । माल्हाती दाखी । आलस्याचें ॥'—ज्ञा १४.१७९. [सं.]

आलव्हीस—स्त्री. (गो.) आनंदप्रसंगीं देतात ती चिरीमिरी किंवा तथीफ. [पोठे. आलव्हिस्]

आला—अकि. येणें याचा भूतकाळ; आगमन झालें=केलें. [सं. आगत; प्रा. आअअ; आल]. **ओला-भला**—वि. १ येणारा जणारा. २ (ल.) पै पाहुणा; अतिथि-अभ्यागत. 'त्याच्या घरी आल्यागेल्याची बंदळ फार, तरी कंटाळा नाही.' **आल्यागेल्याचें घर**—ज्या ठिकाणीं नेहमीं पाहुणे देतात ते घर. **म्ह० १** आलागला गोसावी दाढेला दिला. २ (कर.) आलाभला भावकाईला टोला=एकाच माणसाला काम सांगून अथवा बोद्धून बोद्धून

स्तावणे या अर्थी. ० दिवस—किंवि. खंड न पडतो; दरोज; प्रत्येक दिवशी; जो दिवस येतो त्या दर दिवशी. 'सुदीत घरी आल्यापासून हा आला दिवस खेळतो आहे.'

आला—वि. अत्युच्च; सर्वश्रेष्ठ. 'प्रस्तुतचा रंग तर असा दिसतो जे आला व अद्वा खाविदापार्शी बराबर.' —रा ५.९. [अर. आला=श्रेष्ठ] ० दर्जा—पु. (ना.) उत्कृष्ट, सर्वोत्तम स्थिति. ० हज्रत—पु. सर्वश्रेष्ठ स्वामी. हैद्राबादच्या निजामाला त्याची प्रजा या नांवाने संबोधितात. [हज्रत=स्वामी]

आलात—पु. कोलीत; जळते-पेटलेले लांकूड. अलात पहा. ० चक्र—न. कोलीत बाटोळे फिरविले असता दिसणारे चक्र, कडे. 'आलातचकीचा निर्धार' अमि सत्य मिथ्या चक्र ।' —एमा १२. ५५१. [सं.]

आलाप-फ—पु. १ बोल; बोलणे; भाषण. 'ल्यांचिये बाचेचा ठाई । कृष्णवीण वार्ता नाही । आलापु जितुका कांहीं । तो तद्वि-पर्याक जयांचा ।' —रास २.६७२. २ परस्पर भाषण-बोलणे; संभाषण; चर्चा. 'दैत्य मिळोनिया सकळी । आलाप मांडिला पाताळी ।' —कथा ४.१२.४९. 'परी हे प्रासंगिक आलाप । आतां असतु न बोलो संक्षेप ।' —झा ५.४४. ३ वर्णन; गोष्ट; कथा. 'जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप ।' —झा ९.४४५. ४ गाण्यांतील-संगीतांतील स्वर, तान, लंकेर; रागाचा आकार. ५ आवाजी जमविणे; गाण्याची तयारी करणे. ६ (ल.) रडणे; ओरडणे. [सं. आलप-आलाप]

आलाप(फ)चारी—स्त्री. १ आलाप; आलाप काढणे; गाण्याला सुरवात करण्यापूर्वी स्वर जमविणे. [सं. आलाप+चर-चारी]

आलाप(फ)णे, आलापि(फ)णे—अकि. आलाप करणे; आलाप घेऊन गाणे; आलाप काढणे.

आलापाला—पु. पाला, कंदमुळे वंगरे अक्षय; जाडे भरडे अन्न; कंदन; कसे तरी देह निर्वाह होण्यासाठी अन्न. म्ह० आला-पाला खाल्ला आणि गोसावी घाला=जाडेभरडे किंवा अगदी साधे अन्न खाऊन जो संतुष्ट असतो अशा माणसाला लावतात. [पाला द्वि.]

आलापिनी—स्त्री. १ (संगीत)सतराव्या ध्रुतीचे नांव. २ वीणा. [सं.]

आलाबु—पु. भोंपला. अलाबु पहा. 'आला मुनी जवळि, आलापितांचि जळि आलाबुसा उसळला ।' —आमा ४५. [सं. अलाबु]

आलायबलाय—अलाईबलाई पहा.

आलांबतीनी—स्त्री. १ (गो.) बाळंतपणांत भेल्ल्या स्त्रीचे पिशाच. 'आलांबतीनी जावन गोमटेदे फसली.' २ (ल.) राक्षसी; भांडखोर स्त्री. [सं. आ+बाल+बती ?]

आलावा—पु. आगटी; ताबुतांतील विस्तवाचा खडा. अलावा पहा. 'त्या मंदिरासमोर मुसलमानांचा आलावा नव्हता पण तेथील मुसलमानांनी तो पाडण्याचे ठरविले.'

आलाशिरा, आलासिरा—पु. (गो.) आधार; आसरा; आश्रय. 'युत जोडू लागिल्लो जाल्यार कितेंय आलाशिरां जातलो आशिर्षो.' [सं. आश्रय]

आलिकडचा-ला, आलीकडचा, आलीकडील कडून, आलीकडे—अमध्ये पहा.

आलिंग—पु. १ बैलास मारावयाच्या कोरड्याची तुताती (वादी) ज्या कातडी कडील—वळधाल (कोरड्याच्या मुठीच्या अपाशी) बांधलेली किंवा अडगविलेली असते ते वळे; कडी. २ (व.) (शिवालीचे) पांते वर करण्यासाठी किंवा बैलाच्या गळ्यास बंध करण्याकरिता जी दोरी उपयोगांत आणतात ती. [सं. आ+लिंग्] **आलिंगणे**—कि. कवढाळणे; मिठी मारणे; आलिंगन देणे; भेटणे. 'कीं आलिंगावेआं श्रीकृष्णराजा ।' —दाव १७१. [सं. आलिंगन]

आलिंगन—न. कवढाळणे; मिठी; भेट. (कि० देणे.) (गो.) **आलिंगणा घालप**—लोटांगण घालणे; मनपरणी करणे.

आलिंगित—कि. वि. कवढाळलेला; मिठी मारलेला. आलि-गन दिलेला.

आलिजा, आलिजाहा, आलेजा—वि. उच्च पदवीचा. उ० आलीजा बहादुर सिंदे. अलीजाहां पहा. [फा. आलीजाह]

आलिब्द—पु. एक फळझाड; भुमच्यसमुद्राच्या आजूबाजूस याची लागवड होते. याच्या फळाचे तेल काढतात. कांहीं ठिकाणी फळाचे लोणचे घालतात. फळापासून रंग तयार होतो. आलिब्दाचे पान, फांदी, माळ खिस्ती लोकांत शांतेचे निदर्शक मानितात. [ई.]

आलिशां, आलिशान—वि. उच्च दर्जाचा; मोठ्या मानाचा अलिशान पहा. [फा. आलीशान]

आली—स्त्री. आलीचा रंग करणारी एक जात. हे लोक नेमा डांत राहतात. —कृषि ४१४. अला पहा.

आली—स्त्री. १ सखी; मैत्रीण. 'गेली मदत कराया संकटि पाहूनि आपुली आली.' 'आलीजें अति युगधर्षि धूपवीले.' —सारह ६.२०. २ पंक्ति; ओळ; रांग. [सं.]

आलीगेली—स्त्री. नफाकूसान; जमाखचे; यशापयश; जय-पराजय. 'तुम्ही आपले निराळे, आलीगेली मजवर लोटणार.' [येणे जाणे.]

आलीढ (अंगहार)—पु. (वृत्त्य) आलीढस्थान करून व्यसित-करणांतील हातांप्रमाणे हात करून खांयावर हळू हळू टोकणे, डावा पाय नुपर व उजवा आलात करणे, नंतर उजवा पाय पुढे फेकून हात उरोमंडल करणे, शेवटी करिहस्त व कटिच्छिन्न क्रमाने करणे.

आलीढस्थान—न. (नृत्य) ऐन्द्रस्थानाप्रमाणे उभे राहणें व उजवा पाय पांच ताल पुढे ठेवणे. मल्लयुद्ध, शत्रूंची हेडाळणी वगैरे गोष्टी या स्थानांत उभे राहण्याने सूचित होतात. [सं.]

आलीढाट—श्री. आलेला मागे. 'बाण वषेला घनदाट । हकिया मुलविला आलीढाट'—एकवच १२.१३५. [आली+ढाट]

आलु—पु. १ खाण्याजोगें कंदमुळ; २ (दि.) बटाटा, गोरख, वगैरे कंद. [सं.]

आलुका-फी, आलुकपण—अलुका, अळका पहा. 'कसा प्रीतिवा आलुका देव ।' किमुदाम. ३०. 'रसनेच्या ठायीं आलुक पण ।'—मंत्रराज ७६.

आलुता-ते—अलुता पहा.

आलुबुखार—अलुबुखार पहा.

आलें—अलें पहा.

आलेपण—न. येण्याची स्थिति. 'की निद्रेचेनि आलेपणें । निद्रेलें तें जाय प्राणें ।'—अष्ट ४.२९. [सं. आगत+आल+पणा]

आलेख्य—न. चित्रें काढणें; चित्रकला; रेखाटणें; लिहिणें; चौसष्ट कलांपैकी एक कला. चौसष्ट कला पहा. [सं.]

आलेभाऊ, आलेमाय, आलेभाच—पु. अव. (गो.) सोयरे-भायरे; दूतचे नातेवाईक. 'कोल्हेभाऊ-येणारे जाणारे; भोज पाहणारे; तमासगीर; वधे. [आल+भाऊ]

आलें—न. अलें पहा. 'कृष्णकथेचें आलें कीजे खोल । बुडीं भाबरसाची जीती ओलु'—शिशु २२. [सं. आल्ला; तुल. का. आळि=वर्तुल]

आलोक, आलोकन—पु.न. अवलोक-न पहा. १ पाहणें; बघणें. २ हटय; देखावा; रूप; आकार. 'पैल खांब कां पुरुष । ऐसा निखयो नाही एक । प्री काय वोज नेणो आलोक । दिसत असे'—हा १८.७६. ३ प्रकाश; तेज; दीप्ति. ४ विचार; विचार करणें. [सं. आ+लोक]

आलोकशब्द—पु. राजा चाल्तांना किंवा सभेंत बसला असतां त्यानें लोककडे पहावें. रामराम ध्यावा इ. अर्थाचे चोपदार जे शब्द बोल्तात ते; ललकारी; पुकारा. [सं.]

आलोकित—वि. पाहिला; अवलोकन केलेला; अवलोकित. —न. (नृत्य) नृत्यामध्ये एखाद्या वस्तूकडे पाहणें. [सं.]

आलोच—पु. विचार; मनोगत; आलोक. 'मग समुद्रांपेलाडी देखे । स्वर्गीचा आलोचु आईके । मनोगत वोळखे । सुंमियेचें'—हा ६.२६९. [सं. आ+लोच]

आलोचणें—सक्रि. १ पाहणें; बघणें; विचार करणें. 'माये-पुढें बाळका । रिगतां न पडे शंका । तेंसें मग देतां लोकां । नालोची जो'—हा १३.३६०. 'आलोचिलें कीं पीढीतील व्यर्थे'—दावि ३०९. ३ सांगणें. 'धावोनि मिठी बालाबयासी । हितगुज आलो चासी ।'—एमा ११.११५७. [सं. आ+लोच]

शको. १. ३६

आलोचन-ना—नशी. परीक्षण; निरीक्षण; वारकाईनें पाहणें; विचार करणें; चर्चा; विचार. अवलोकन पहा. 'तयाप्रती कुलिश पाणी । आलोचना करी विश्वासे ।'—मुआदि १७.२९. [सं.]

आलोडणें, आलोडणें—उक्रि. १ हालचाल करणें; ढवळा-ढवळ करणें; इकडे तिकडे करणें; घुसळणें; मिसळणें. २ (ल.) मनांत घोळणें-घोळविणें; पुन्हां पुन्हां विचार करणें. 'तुम्ही आलोडून स्वप्नाची सून । सांगा मजलागीं ।' ३ अध्ययन करणें; अभ्यासणें. 'तसे शब्दजात आलोडिले ।'—हा १०.१७२. 'आलोडून वेदशास्त्राचे । ज्ञातेपणें जे पंडित ।'—एमा ५.५७. [सं. आ+लुड=हलविणें; आलोडन]

आलोडन—न. (अप.) आलोडन. १ काही एक पदार्थ ढवळा-प्याषा व्यापार. २ (ल.) मंत्रादिकांतील तत्त्व समजावें म्हणून अनेकवार, अनेकप्रकारे अभ्यासून पाहण्याचा क्रम; दीर्घ अभ्यास; अध्ययन. [सं.]

आलोडित—वि. आलोडन केलेलें. [सं.]

आलोड्य—वि. (विप्र.) आलोड्य. (क.) आलोड. १ आलोडन करावयाजोगा; ज्याचें आलोडन करावयाचें आहे असा (मंत्र वगैरे). २ पुढेकड आलोडन झाल्यामुळे चांगला परिचित झालेला (विषय) किंवा त्या विषयाचा तज्ज्ञ (मायूस). —न. प्रावीण्य; पढिकत्व; पांडित्य. 'ज्योतिषशास्त्रांत त्याचें चांगलें. आलोड्य आहे.' [सं.]

आल्लासी—क्रि. (व.) अचानक. अलगपीत पहा. 'कृष्ण गोविंदाला आल्लासी भेटला.'

आल्ल्युमिन—न. श्वेतकल्कबल्क; हा दुधांत, अंघ्यांत, रक्तांत, वनस्पतींत वगैरे सांपडतो. (अ) (रसायन) अंघ्यांतील पांढरा बलक. (आ) (वनस्पति) गर्भपोषक द्रव्य; मगज; बीजसंवर्धक द्रव्य. (इ) (वैद्यक) रक्तांतील एक घटक; औजस द्रव्य. **आल्ल्युमिन्जड पेपर**—पु. (फोटो.) अंघ्यांतील पांढऱ्या बलकानें तयार केलेला कागद. [इ.]

आल्लम—न. (गो.) धैर्य; धाडस. [पोतु. आनिमु]

आल्लमा-आवै—श्री. (गो.) वेढव, कुलूप खी. [पोतु. आल्लम+आवै=आवा, आई]

आल्ल्याड—क्रि. अलीकडे. अलाड पहा. 'सरस्वतीच्या आल्ल्याड आलें.'—बाय २.२.

आल्ल्यापावली—क्रि. एकदम; ताबडतोब; आलातसा. 'तुं आल्ल्यापावलीं परत जावेंस हें फार चांगलें.'—नाकु १.१२. [आल्ले+पाळल]

आल्लहर—पु. अंगाई गीत. 'गाऊनिया आल्लहर मुखें । निजीं निजवीं त्या मुखें ।'—निगा १२५. [अल्लहा !]

आल्लहा—आल्लहा पहा.

आल्हादी—क्रि.वि. (व.) अल्लाह. अलग पहा.

आव—पु. १ डौल; घाट; मोठा आविर्भाव; प्रतिष्ठा; महत्त्व. 'येथुनि रसां झाला आवो। रसाळपणाचा।'—हा १.३३. (कि० घालणे; आणणे). 'अंगत कलुष नसुन आव घालण्याचा आमच्या लोकांना मोठा अहंपणा.'—नि ६४. २ नीजेनेटकेपणा; सुंदरता; बाह्यसौंदर्य; आकारमनोरमता; सुंदर घाट; (सामा.) आकार; घाट; घडण. 'सत्तावरणेंसि प्रवेड। आवो साधुनि उडंड। निमीण केले ब्रह्मांड। मयुरांड आकारे।'—एभा २४.१४२. ३ धेयें; हिमंत; हिम्या; धमक; अवसान. (कि० धरणे; आणणे) 'त्या धर्मसिनि कांचे झाले होतेचि सर्व आव रिते।'—मोक्षग १२.५. ४ दाब; आटोप; आब; दबदबा; शक्तिक्षेत्र; बल; सामर्थ्य. 'तुझिया लाटे पणाचा आवो। तिहीं लोकीं।'—हा २.९. 'कोडून चित्ताची धांव बसविसील आव न कळे कैसा।'—होला १०१. ५ नेम; पवित्रा. 'ह्म साधोनियां आवो। निजबळे घालिता घावो।'—एभा १२. ५८८. ६ घाट; घडण (मांडे बंगरीची). ७ उडव; उडम. —शर. [सं. आ+ह=जाणे]

आव—वि. (व.) निर्भेळ; ताजें; कोरें; जसें—आवचे दूध= निरस्ते—निर्भेळ दूध. [सं. अव=शुद्धतादेशक उपसर्ग ?]

आव—पु. आवक; प्राप्त; लाभ. 'केवढा माझा उवावो। करितां कोण प्रस्तावो। केलियाहि आवो। काय येथ।'—हा १८.६२२. [सं. आय, प्रा, आव]

आव—क्रि. (आज्ञार्थी द्वि.पु.) (हि.गु.) ये. [सं. आ+या; प्रा. आव. हि. आव गु. आवो. आववो] **आवजा**—(फ़िली) (आज्ञार्थी) या. 'हा काल लाकडी लिईन आवजा. ' **आवजाव**—१ या आणि जा. ये, जा; पुन्हा ये असें सांगणे. २ (ल) हेलपाटा. (कि० करणे, मांडणे; लावणे;). आवजाव घर तुम्हारा = दानशूर माणसाचे घरी कोणी येतो जातो त्यास अनुलक्षून योजितात.

आंव—स्त्री. आंतव्यासंदर्भात रोग, आमांवा; पोटातील अपक्वता, अपचन, अजीर्ण. ०रक्त—न. रक्ती आंव, रक्ताची हृगवण. [सं. आम; हि. आव; सिंधी आंई; काश्मिरी ओड; सिहली अमु]

आवई—अवाई पहा.

आवक—वि. आलेला; प्राप्त झालेला; आयात; मिळालेला. —स्त्री. १ जमा; उत्पन्न. 'जरी त्याची आवक मोठी असुन काट-कसरही मोठी असे तरी त्याला जबर कर्ज असो.'—इंरामु २९२. २ आलेलीं पत्रे—पुस्तके, कागद, बंगरे; याच्या उलट जावक. ० **जावक**—स्त्री. १ आयातनिर्गम; जमाखर्च. २ आवकजावक वार-निशी; आल्यागेल्या पत्रांची नोंद. ० **वारनिशी**—स्त्री. आलेलीं कागदपत्रे जीत वार करतात ती बरी. [सं. आ+ह=जाणे; प्रा. हि. आव]

आंवकणे, आवकणे, आवकणे—अक्रि. अडखळणे; धांवणे; कचरणे; सांघळ होणे. आंवाकणे पहा. 'पण यशवंत तूं क-

णार ना आज सारे ? राधाबाईंनी जरा आवंकत विचारिले. —हाच कां धर्म २३९ 'आंतून गाण्याचे कोमल सूर येत होते. मी जरा आव-कलीं दाराशी'—हाचकां धर्म २९५ इतर अर्थाकरितां आंवाकणे पहा.

आवग—न. (कु.) माशाच्या पोटातील आंतडे. आंवाग पहा.

आवगणे—अक्रि. १ वाईट मार्गाला लागणे; स्वेच्छाचारी, दुराचारी बनणे; बहकणे; वाववळणे. अवगणे पहा. 'चोरी-जारी अनाचर। फहनि नाही म्हणती नर। तैसा नावेक राजेश्वर। असल्या जागीं आवगला।'—सुभादि १६.११६१. [सं. अव+गम्]

आवगणे—सक्रि. धारण करणे; अंगीकारणे; अंगी आणणे, घेणे; अवगणी घेणे. 'कीं मानुषपणा आवगला। भणऔनि सत्य-लोकां एवो बिहाला।'—दाब ३५२. 'अमृतुंदी मूर्ति आवणे।'—हा ६.१३१. शिवाय अवगणे पहा [अव+अंग किंवा अव+गम्]

आवगणे—सक्रि. आटोपणे, —हंको. [आव=आटोप]

आवगुंडी—स्त्री. (शेती-चांबारी) मोटेच्या बैलांस मागे ओढतांना उपयोगांत आणावयाची, कास-यास जोडलेली वादी.

आवचट—अवचट पहा. 'आवचटें निधान जोडलें। तें कव-डीच्या बदल नेलें।'—दा ३.१०.३४.

आवंजणे, आवंजे—आवणे, आवणी पहा. 'माझे आवंजे (माताची लावणी) उद्या होणार आहे.'

आवजा—हा—वि. अवलंबन; भार; ओझे. अवसा पहा. 'तया मोक्षाचा आवसा। आपणेया कवणे लावीला।'—भाए ७८३. 'जिबलगासि आवजा जाला'—दावि ७७८. [सं. अवह; प्रा. आवज; किंवा अवजड (अप.)]

आवझवरो—वि. (हेट.) (शिबी.) आईशी वाईट कर्म करणारा; मात्रागमनी. [आव=आई+झवरो=झवणारा]

आवट—पु. लांकडाची रास. अवट पहा. 'आवटामध्ये मांड-वाचा सरा आहे, तो आप.

आवटचावट—क्रि.वि. भलतेंसलतें; अरबटचावट. [चावट द्वि.]

आवटणी, आवटणी—स्त्री. (कों.) (माताची) पुन्हा लावणी; आवटण्याची क्रिया; दाट झालेली रोपे उपटून दुसरीकडे लावणे. [आवटणे]

आवटणे, आवटणे—उक्रि. (कों.) पेरलेले धान्य (बहुधा नागली व बरी, कचित एका जातीचे भात) उगवून आल्यावर उप-टून नांगरलेल्या जमीनीत काडी काडी आडवी फेकणे (म्हणजे तें जीव पऱते). [सं. आ+वट=वेगळे करणे]

आवटणे—क्रि. उरणे. (—शर.)

आवटरणे, आवटणे, आवटळणे, आवटणे, आवटणे—अम० पहा.

आवटळा—पु. गात्रसंकोच; उसण; अवटळा पहा. 'उठवणें ताडा करक । आवटळे आणि लचक ।' —दा ३.६.४६.

आवठ—पु. (व.) अस्पष्ट आकृति; अस्पष्ट चिन्ह, माग. 'येथून चोर गेल्याचा आवठ दिसतो.' (किं० उठणें; वठणें).

आवठणें—(कों.) आवठणें पहा.

आवड—स्त्री. १ गोडी; संतोष; आनंद; इच्छा. म्ह० आव डीला मोल नाही आणि प्रीतीला तोल नाही; २ प्रीति; चांगला भाव; रुचि; पसंति. (किं० ठेवणें; होणें; असणें.) 'आवडीची धुधा जयाप्रती । तयासि रुचे पाकनिष्पती ।' —मक २२. १५. [सं. आ+व्=वरणें] ० कृत्य—न. (काव्य) आवडीचें, मना-जोगें, संमत असलेलें, आवडणारें काम; 'श्रीप्र येकनि पुतासहित । संपादीन आवड कृत्य ।' ० गोड—चतुर—चतुराई—अमध्यें पहा. ० नावड—निवड—तिटकारा—स्त्रीपु. प्रीति आणि अप्रीति; हवें असणें नको असणें; एक गोष्ट पाहिजे असणें दुसरी नको असणें; २ (ल.) विषमबुद्धि; द्वैत; समतेचा भाव. ० निवड—स्त्री. मकर-संकातीच्या दिवशीं लुकासिनी बियांनीं करावयाचा एक विधि. तो एखाद्या लुकासिनीस बोलावून तिच्या आवडीप्रमाणें तिला चोखी शिवून देणें हा होय. ० भूत—वि १ आवडतें झालेलें; आवडलेलें; प्रिय झालेलें; संमत असलेलें 'हें घर मला मोठें आवडभूत आहे.' २ प्रीति, आनंद; प्रेम; आवड. 'अमक्यावर आवडभूत आहे. अमक्याची आवडभूत आहे.'

आवड—स्त्री. (शाप) स्नेहाकषण; रासायनिक आकर्षण. (इं.) अंफिनिटी. [आवड]

आवड—पु. (व.) मोठया शेताचा एक भाग. अवाड पहा. [सं. आवार]

आवडकचवडक—औडकचौडक पहा.

आवडणें—सक्ति. पयंत असणें; रुचणें; आनंददायक किंवा मनजोगें असणें. आवडून घेणें—आपली प्रीति बळक ठेवणें; आपल्याला प्रेमबद्ध करून घेणें. [आवड; सि. आउणु]

आवडणें—नक्ति. दिमेंग, वाडणें; असणें. 'तो मनुष्यासारखा तरी आवडे । परी मनुष्यत्व त्या न घडे' —झा ४.१००.

आवडणें, आवाडणें—सक्ति. (राजा. कुण.) शौचविधी-नंतर हुंगण धुणें; कुल्ले धुणें. [अवटणें; सं. आ+वृत्; प्रा. आवड्=शोषणें ?]

आवडता—वि. १ पसंतीचा; आवडीचा; लाडका; आनंद-दायक; संतोषकारक. २ (ल.) वाटेल तो, पाहिजे तो; हवा तो; भलता. 'हे जें साधन तुम्ही निरूपिलें तें आवडतयाहि अग्यासिलें ।' —झा ६.३३७. 'तैसा आवडतिये भूमिके । आरुडलियाहि कौतुके ।' अष्ट. ७.२६०.

आवडती बायको—स्त्री. १ आवडणारी, पसंत असलेली, बायको; २ (ल.) विजवराच्या किंवा दुसऱ्या लमाच्या बायकोबद्दल म्हणतात.

आवडतें शास्त्र—न. १ एखाद्या वाक्याचा (शास्त्रादि ग्रंथां-तील) सत्याला जरा सोडून आपल्या इच्छेप्रमाणें किंवा मताप्रमाणें अर्थ करणें; अनुकूल शास्त्रार्थे काढणें. २ आपल्या इच्छेचा कायदा किंवा आपली इच्छा हाच कायदा, शास्त्र; स्वच्छंदीपणा; मनला वाटेल तसें करणें.

आवडवणी—न. आरोग्यासाठीं स्नानाकरितां जिवाचीं पांजे वगैरे टाकून तापविलेले पाणी. [?]

आवडसावड—स्त्री. १ माणस, बैल, नांगर इ० एकमेकांच्या उपयोगासाठीं एकमेकांस देण्याघेण्याची शेतकऱ्याची पद्धति; २ एकमेकांस केळी मदन; मदतीची अदलाबदल. [सवड—सावड दि.]

आवडळ—वि. यत्किंचित्; थोडा; अल्प. अवडळ अर्थ ३ पहा.

आवडा-ढा—भंवडा पहा.

आवडाव—अवाडाव पहा.

आवडी—स्त्री. (काव्य) आवड; प्रीति; पसंति. आवड पहा. 'तुका म्हणे कुडी । जेवी प्राणानी आवडी ।' ; 'अमेचि अशि आवडी करिषि कां न अत्यादर ।' —केदा ६१.

आवड-ढे—क्ति. (खा.) इतका; एवढा; येवढा [एवडा]

आवण—न. गाडीच्या चाकाच्या भोंकांत घातलेले लोखंडी बत्तुळाकार वंढे किंवा मायगी. हिच्यामध्ये गाडीचा कणा फिरत असतो. 'चाकाचे आवण वाटेंत पडेंत.' २ (यंत्र.) (इं.) वेअरिंग; फिरणाऱ्या दांड्याच्या खाली—वर असणारा भाग, खोबण; याचा उपयोग घरणें होणारी स्त्रीच कमी करणें हा असतो. आवणांत शाफ्टिंग बसविलेले असतें. [सं. आ+णत]

आवण—न. (कों.) १ भाताचे उम शेत; रोपे. 'आमच्या शेताला १० मणाचें आवण लागतें.' २ बागी, नाचणी, बरी मिरची यांचे दुसऱ्या टिकाणी लावण्याकरितां तयार केलेले रोप; नारली, पोफळी यांचे रोप. ३ ज्यांत प्रथम रोपे लावतात ती जमीन; जीत बीं पेरून रोपे तयार करतात ती जमीन. ४ (उत्तर भाग) भाताचीं रोपे पहिल्या टिकाणावरून उगटून ज्या दुसऱ्या जमीनीत लावतात ती जमीन. ५ (सामा. काही प्रांतांत) घाऱ्या, भाजीपाला यांचीं रोपे लावतात ती जमीन; आवणीची जमीन. [सं. आ+वप्—आवापण—आवण]

आवणा—वि. (क.) शिळा.

आवणी, आवणी—स्त्री. १ लावणी; दाटीतील भाताचे रोप उगटून दुसरीकडे लावणें. २ जीत भाताचीं रोपे लावतात ती जमीन. आवण पहा.

आवषणू—न. (कॉ.) १ आवणीसाठी काढलेली रोपे लावण्या-करिता तयार केलेली जमीन; जीत भावणी करावी लागते ती (जमीन, क्षेत्र). २ पुन्हा लावणी केलेली आवणांतील भाताची रोपे वगैरे; आवणी करून झालेले भात. [आवण]

आवणें, आवणें—अकि. (चि. गो.) जेवण झाल्यावर हात व तोंड पुणे. आंचवणें चित्पावनी रूपे—आंच=आंचव; आंचवच=आंचवच=हात धुवच; आंचवे=आंचवावयास. [सं. आचमन=आंचवणेंचा वणेंविपर्यास व वणेंलोप]

आवणें—अकि. (कॉ.) आवण उपद्रुन दुसरीकडे लावणें; भात, नागली, मिरची, वांगी वगैरेच्या रोपांची दुसऱ्या जागेंत लावणी करणें; आवणांतून काढलेली रोपे आंचवणेंत लावणें. [आवण]

आवणें—अकि. समाविष्ट होणें; सामावणें; मावणें. 'सकल-करतळांत क्षिती आवली.'—प्रला ११७. [आव]

आवत—(क.) औत पहा.

आवतण, आवतणें—कि. १ बोलावणें; आमंत्रणें. अवतण, अवतणें पहा. 'गोमायुधप्रलभुक्रुपरिवारा मुत्सुलाभि आवतणें। दिषधीं कुरुसंन्यानी...'—मोकणें ८४. २ अभिमंत्रण करणें. 'मळ-विषेचा अम्यास। आंचवुनि चालिला चंडीसा। हां हां म्हणतां नापाशा। घातिला त्यासि ॥'—कथा ३.१०. १६३. 'इनवारीं आणिला जरी आंचवुन धोतरा। निरमाल्य गमे नाहीं तेज कुण्या मंतरा।'—प्रला १०४. ३ भोजनास बोलावणें. 'भोजना आवं-तिला सहपरिवारी।'—मुआदि ४०.७२.

आवंतर—अवांतर पहा. 'आधींच पुणें गुलजार, तशामधि अपूर्व वसला आदितवार। त्यांत कृष्ण धीमंत आवंतर समस्त यादव परिवार।'—ऐपेपो २००.

आवतासवदा—उ. (व्यापारी) वाययाचा सट्टा. भविष्य-काळीं होणाऱ्या देवघेवीचा करार.—मुंव्या २४९. [यु. आवता=आगामी+सवदा]

आवतिकाय—की. (गो.) गति; स्थिति; विशेषकरून दुस्थिति दुर्दशा. 'म्हज्या दुस्मानानीं म्हज्या घरांर कितें (जाडुटोणा) करून घालें तेतपासून म्हजी आवतिकाय हीं अशी जायत्या. [अवगतिका]

आवती, आवथी—की. १ आहुती. २ (ल.) नाश. [सं. आहुति]

आवतीक—(गो.) न. नाश; नुकसान, आवती पहा. ०.मारप=नुकसान करणें.

आवतीमांवती—किवि. समोवती; आजूबाजूस; जवळपास. 'आवतीमांवती अशीं किलबिल करूं लागलीं म्हणजे जिवाला गार-वाऱ्यावर चांगण्यांत घेवल्यासारखें वाटतें'—भा १३ [मांवती द्वि.; स. आकृत+भ्रमिंत. प्रा. आवत्]

आवती—वि. अवती नमरासंबंधी. —की. एक भाषा. ही महा-राष्ट्री व शौरसेनी यांचे मिश्रण आहे. [सं.]

आवदा—की. आयुष्य मर्यादा. 'मृत्युलोकीं मनुष्यमर्यादा। शतवर्षे जी गोविंदा। ते अतिकमोनि आवदा। अधिक मुकुंदा पंचवीस जाहली।'—एभा ६.२५४. [सं. आयुर्दाय]

आवदा—किवि. यंत्रा; अवंदा पहा. 'तुम्ही आवंदाची मस्तळ बुडविली तरी पुरवेळ.'—आव ४४. 'चवरी आवदागरी वक्षीस कंठी मोत्याची आवंदाची बोली येक पालखीची।'—होला १६७.

आवदुष—न. (व.) १ बिन पाण्याचें दूध. २ न तापविलेले—कच्चे—निरसे दूध. 'तापविलेल्या दुधापेक्षां आवें दूध घेणें हितकर आहे' [सं. आप; प्रा. आव=पाणी+दूध. किंवा अव=मुदतादशेक आगम]

आवनो—वि. (क.) न भाजलेला; कच्चा. [आवा ?]

आवभाषी—(प्र.) दुकरच; दुष्ट बोल. 'जमाना आला उफ-राटा। सुन सासुला लावी बडा। ...लेकबापाशीं लावी आवभाषी।'—अफला ६८. [सं. अप-अव+भाषा]

आचय—की. (गो.) आई; माता. ०.बापुय—अव. आईबाप. [अव्-अवा=आई]

आंचय, आंचय—उश. (गो.) छी; धू; इश्या. [सं. अ+वच्; प्रा. अवय]

आवर—उ. की. १ आटोप; आटोका; आटोक्यांत आणणें; आटोपतें घेणें; थोडक्यांत आणणें; गोळा करणें; बंद करणें; संपुष्टांत आणणें. २ नियंत्रण; ताबा; वचक; निग्रह; अंमल. ३ व्यवस्था; कारभार; पाहणी; धंदा चालविण्याचें कौशल्य; उरक. ०.आटोप-शक्ति—शुकी. उरक. 'मोठे काम करण्यास आवर-शक्ति असले तो कामाचा.' [सं. आ+ट]

आवरक—वि. आवरणाऱा; वेढणारा; बांधणारा; संयम कर-णारा; अटक करणारा; ताबा ठेवणारा; आळा घालणारा. आवरण घालणारा. 'आहो भक्तीचें बळ थोर आहे देवराया आवरक।'—दावि २७९. 'अज्ञान अविद्या आवरिका। विपरीत ज्ञान विक्षे-पिका।'—विपु ५.५७. ०.शक्ती—की. आवरशक्ति; उरक; व्यवस्था ठेवण्याचें कौशल्य.

आवरक्त—न. रक्ताची हगवण, आमंश. [आमरक्त]

आवरजा—अवरजा, अवर्जा पहा.

आवरजून—अवरजून पहा.

आवरण—न. १ आवरणें; आटोप; आवरणकाचा व्यापार. २ वेष्टन; आच्छादन; वेडा; झांकण; रक्षण साधन (कटडा, कुंपण, वर्ड, झांकण, पुट्टा, पेटी, पडदा, झगा इ०). ३ वेढणारी, बांधणारी वस्तु. ०.आच्छादन—वस्था; आवरणवस्था; संरक्षणवस्था. 'मज अनावरण प्रावण। भूषणगीतासि भूषण।'—झा ९. १६२.

‘धाकट्या भोवतें आवरण । मी घालुनि धरितसे ।’—रावि ३८. १९. ५ ताबा; नियमन; अंमल; व्यवस्था; अधिका; आटोप; उरक. १ भाद्रपद शुद्ध द्वितीयेच्या रात्री बायकांचें आर्कट भोजन; खाणें—फराळ (कारण दुसऱ्या दिवशीं हरितालिकाचा उपवास कांहीं न खातां करावयाचा असतो). ७ (ताव्हान) बुकीच्या कल्पनेच्या दोन कारणांपैकीं (आवरण व विक्षेप) एक; आच्छादन; लपविणें. ‘भ्रमज्ञानास आवरण आणि विक्षेप हें कारण होय.’ [आ+वृ=आच्छादन करणें] ० देवता—श्री. मुख्य देवतेच्या भोंवतालच्या अवांतर देवता. जसें:—अनंताच्या भोंवतीं असणारे अष्टदिक्पाल. ८ (ल.) राजाच्या भोंवतालचे मंत्री, खूपमस्को वगैरे, मोठ्या माणसाच्या भोंवतालचा परिवार. ० पूजा—श्री. मुख्य देवतेच्या भोंवतीं असलेल्या देवतांची पूजा; अनंतचतुर्दशीस अनंताच्या भोंवतालच्या अष्टदिक्पालादिकांची पूजा. ‘कृष्ण परमात्मा मन्त्रमूर्ती। आवरण-पूजा यादवंप्रकृती।’—एकस्व १४.१००. ० शक्ति—श्री. १ आटोपण्याची; नियमन करण्याची, ताब्यांत ठेवण्याची शक्ति. आवरक शक्ति पहा. २ माया; वस्तुच्या खऱ्या गुणांचें आच्छादन करण्याची शक्ति; मोह; अविद्या.

आवरणें—उक्ति. १ एकत्र करणें; गुंडाळणें; आटोपणें; थोडक्या जागेंत आणणें; गोळा करणें; संपविणें (वस्तु, कामें इतर गोष्टी इ०). आटपतें घेणें. ‘जी ताईसाव। पण आयुन जरा आवर्तत घ्या.’—चंद्रप्रहण ४१. (ल.) माघारें घेणें; परत घेणें. ‘प्रसाद करणें मनीं जरि नसेल हें आवरा।’—केका १४. ३ वहिवाटणें; व्यवस्था पाहणें; वेखरेख करणें; अम्मलबजावणी करणें. ४ झांकणें; वेळणें; आच्छादणें; गुंडाळणें; व्यापणें; व्यापून असणें. ‘म्हणोनि आम्ही त्यातें। म्हणों सर्वत्र आहकतें। एवं जें सर्वातें। आवरुनि असे।’—हा. १३.८८२. ‘तूं सर्वात्मा असतां हृदयी। चित प्रवेशेना तुझ्या ठायीं तें आवरिलें असे विषयी। नवल कायी सांगवे’—एमा ७.१६८. ४ ताबा चालविणें; नियमन करणें; अटकाव करणें; हुकूमतीत ठेवणें. ‘तेणें तिया आवरिजे। भीष्मातळीं राहिजे।’—हा १.१२३. ‘तैसा आत्मा आवरला। प्रपंचे हा।’—विपू ७.११३. ५ आपल्याकडे घेणें; सांभाळ करणें; वाळविणें (अनाथ पोरक्या मुलांचा वगैरे). ६ (काव्य) रक्षण करणें, मदत करणें, आश्रय देणें; आच्छादन घालणें. ‘मज बुडतां आवरी। देवा प्रपंच-सागरीं ॥’ [सं. आ+नृ]

आवरणें—न. आवरण ६ पहा. हरितालिकापूजेच्या आदल्या रात्रीं (भाद्र. शु. २) करावयाचा फराळ.

आवरणें—न. (सोनारी काम) मांण्यास पसरट आकार देण्यासाठीं उपयोगांत आणावयाची हातोडी. [सं. आ+नृ]

आवरणें आटोपणें—उक्ति. आवरणें पण आटोपणें संयु. कि. १ आवरणें पहा. (जोडकियापदासुद्धें अर्थवृद्धि होते)

आवरदा—वि. १ आयात माल. २ (कर्षी कर्षी) आवक. ० जमा—श्री. आयात जकातीचें उत्पन्न. **आवरदेखाना**—आयात-नियात; व्यावारील जकात. [फा. आवदेन=आणणें; अव. आवरें] **आवरसावर, आवराअवर**—श्री. बोधाबंध; गोळा करणें; आटोपणें; सांकापाक. [आवरणें+आवरणें—आवर द्वि.] **आवरां**—प. (गो.) धीर. ० उडप—धीर घुडणें. [आवरणें] **आवरां**—प. (गो.) आळसुंघासारखें एक धान्य; चवळी; कडवेवाल. अवरा पहा. [का. अवरी]

आवराबावरा—कावराबावरा पहा.

आवरिव—न. भक्षणाकरितां पुरवठा; मेजबानी. ‘तै तुआं आवरिव केली। दैत्युमांसाची।’—शिखु ४४५. [सं. आ+नृ]

आवरी—वि. आवरणारा; देखरेख करणारा; कारभारी; व्यवस्थापक. ‘जया प्राणाचे घरीं। अंगें राबते भाऊ चारी। आणि मना ऐसा आवरी। कुळबावी कहां।’—हा १३.२८.

आवरीत—(वि०.) आवरीत पहा. ‘आर्षी मसी लावलीस प्रीत। पुढें त्वा केलीस आवरीत।’—होला १४४.

आवर्जणें—सक्ति. टाकणें; त्याग करणें; सोडणें; ‘गडी म्हणती जगजीवना। कां आवर्जिली यस्तना। कोण्या त्रिवारें मनुसुदना। कोप धरिला तिजवरी’—ह १०.८२. [आ+नृ]

आवर्जो—हिशेबवदी. अवर्जा पहा. ‘कीर्दी, नावनिशीवार पत्रकें आवर्जे वल्ले’—ख ४.१४३३.

आचर्जून—किवि. अगत्यपूर्वक. अवरजून पहा.

आचर्ण—प. (रामदासी वाङ्मय) समुद्र. ‘तिथा आधार आवर्णांदाका’—दावि २८२. —दा १३.४.१८. [अणेश अप.]

आचर्त—प. १ चकाकार भ्रमणगति; केरा; वळण. २ पाण्याचा भोंवरा. ‘जें द्वेषाच्या आवर्ती दाटत। मत्सराचे वळसे पडत। माजि प्रमदादि तळपत। महामीन।’—हा ७.७२. ३ चक्रवात; वावटळ; तुफान; (इं.) सायक्लोन. ‘समर्थें सज्जनदुर्गी पवत आवर्त पाहणें।’—सप्र ९.१५. ‘सुधें विषुववृत्ताच्या उत्तरेस असतां शांत प्रदेश उत्तरेस येउन तेथें व्यापारी बारे समोरासमोर येतात, लंबकिर्णांनीं जमीन फार तापते म्हणून त्यांस जोर येतो, त्यांचें चक्र बनून तें गरगर फिरूं लागतें, हें चक्र वर आकाशांत जाऊन प्रतिव्यापारी वाऱ्याबरोबर धुवाकडे जातें यास आवर्त असें म्हणतात.’—स्थितिशास्त्र ७३. ४ पाण्यांतील भोंवऱ्याच्या आकृती-प्रमाणें अंगावरील केशांची रचना, आकृति (विशेषतः पोण्याच्या अंगावरील). उ० जंघावर्त; जानुवर्त. ५ मनांत एकसारखें धोळणें; विचार. [सं. आ+नृ]

आवर्त (करण)—न. (नृत्य) उजवा पाय कुंचित करून पुढें पसरणें, असें अनेकवार करणें, उजवा हात आकुंचित करून पुढें पसरणें व पुन्हां आकुंचित करणें, डावा हात वक्षस्थलावर ठेवणें.

आवर्तणे—सक्र. आवर्तन करणे; घोकणे, 'येरां स्तोत्र कां नाममंत्र'। आवर्तणे पवित्र'—ह्या १६.१०४. [सं. आवर्तन]

आवर्तदशांश—पु. (गणित) व्यवहारी अपूर्णकास दशांशांचे रूप देताना कधी कधी भाग बरोबर तुटत नाही व भागाकारांत तेच तेच अंक पुन्हां पुन्हां येतात. उ० $\frac{१}{५} = \frac{१०}{५५}$ इ० अशा जातीचे दशांशास आवर्तदशांश म्हणतात. हा असा लिहितात. फ्रिऊन फ्रिऊन येणारा जो भाग त्यास आवर्तप्रदेश म्हणतात. —छत्र १७.

आवर्तन—न. १ फिरणे; भोंवतळी फिरणे, फिरवणे; ढवळणे. २ पुन्हा पुन्हा म्हणणे; आवृत्ति; संथा; पाठ; पारायण (धार्मिक ग्रंथ, स्तोत्र, श्रद्धाभ्यास इ. कांचे) 'नित्य दहासहस्र आवर्तनं पूर्ण'। क्षोणी पाळा करी सप्तदिन।'—शिवलीलामृत ११ ११९. ३ अभ्यास करणे; सबय करणे; पठण करणे. ४ एखाद्याकडे वळणे, फिरणे, येणे. ५ (संगीत) कोणत्याहि एका तालाचा संपूर्ण मात्रासमूह. [सं.]

आवर्तनी—स्त्री. सोने इ० धातु आढविण्याचेभांडे, मूस. [सं.]

आवर्तप्रतिध्वनि—पु. (संगीत) पुन्हा पुन्हा ऐकू येणारा प्रतिध्वनि. 'निरनिराळ्या अंतरावरील समांतर अडथळ्यावर ध्वनि आपटून आवर्तप्रतिध्वनि उत्पन्न होतो.'—स्वरसाध ३५. [सं.]

आवर्तप्रदेश—आवर्तदशांशांपैकी पुन्हा पुन्हा येणारा भाग; पहा.

आवर्तित (जंथा)—स्त्री. (नृत्य) डावा पाय उजव्या पायावरून उजव्या जाजूस व उजवा पाय डाव्या पायावरून डाव्या जाजूस नेऊन ठेवला म्हणजे जंथांचे एक स्वस्तिक बनते, ती स्थिति. विदूषकांचे चालणे दाखविण्याच्या वेळी हा अभिनय करितात. [सं.]

आवर्दा—पु. जीवित; आयुष्य. —नामजोशी कोश. [सं. आयुर्दाय अप.]

आवर्षात—क्रि. संबंध वर्षात; उभ्या वर्षात; वर्षभर; सालभर. [सं. आ+वर्ष+अंत]

आवर्लणे—उक्रि. वल्हविणे; वल्हे मारणे; नाव चालविणे. 'जे आवर्लतां भाववळे'। तोडी कर्माकर्मकूजळे'—एमा २. ३१५. 'ये नदीतील जलचर धोर'। पुन प्रल्हाद विधिपुत्र'। येथील अनंत एक कणीधार'। आवली कृपाट्टीने'।—जै ८०. ७. [सं. आ+वल्]]

आवला, आवलकरी—पु. वल्हे मारणारा; वल्हविणारा; वल्हेकरी; आवल्या; अवलेकरी पहा. 'मग डोहो महा विशाळी'। बाळ लोटिलासे जळी'। परि धरिला वरुण आवली'। विष्णुचेनि धाके'—कथा ७. ७. २०. २. (ल.) कणीधार; सूत्रधार; मार्गदर्शक. 'उसती पुसती नेत्र युक्तीनें समजाविती राज्याचे आवले नाना'।—मापो ८३. [सं. आ+वल्; प्रा. अवलक, अवलक=वल्हे.]

आवली—स्त्री. पंफ; ओळ; रांग; पंगत. सामाशब्द—रोमावली; रत्नावली; पद्यावली इ० [सं.]

आवले—न. वल्हे. अवले पहा. 'लावुनि विवेकाचे आवले तोडिती कर्माकर्मोचें जळे'।—एमा २०. १७८.

आवल्या—पु. १ आवला पहा. २ (व.) शेतीबाडीच्या स कामाची वेवघेव ठेवून ते काम व्यवस्थित चालविणारा मनुष्य कणीधार. ३ लंपडाव खेळांत भोग्यास शिवणाऱ्या मुलांना उद्देश म्हणतात. 'आवल्या येरे लवकर, भोग्याजवळ कोणी नाही.' [आवले]

आवशी—स्त्री. पूर्वाश्र. अवशी पहा. 'काळ न म्हणे हा घाट'। न म्हणे आवशी पहाट'।—एमा १०. ४२४.

आवशी—स्त्री. (गो. कों. कुण.) आई; आईस. 'म्हेनत करु हेच धर्तरी आवशीची चाकरी कर.'—मसाप २. ३६९. **आवशीचीं घव**—पु. (अश्वत्थ) (हेट.) आईचा नवरा. [आयशी, का. अव्वा]

आवशुद्ध—वि. नीट; बांधसूद; प्रमाणशीर; आकारशुद्ध [आव=आकार+शुद्ध]

आवश्य, आवश्यक—अवश्य, अवश्यक पहा.

आवस—स्त्री. आई. आवशी पहा.

आवस-आंवस—स्त्री. अमावास्या. अवस पहा. 'ते वेळ पुनिवा भरे'। ना आवासं सरे'।—अष्ट ४. १५.

आंवस—न. १ वाच, सिंह इत्यादि हिल्लपड गाय, हरि वंगरेनां मारून त्यांचे थोडे मांस खाऊन दुसऱ्या दिवसासाठी कांद राखून ठेवतात ते. २ आमिष; गळ वंगरेस पीठ लावितात ते. [सं आमिष] **आंवसांवरचा घाघ**—पु. १ आंवस (पूर्व दिवस) राखून ठेवलेलं मांस) खाण्यास आवेशाने जाणारा वाघ. २ (ल. चिरकाल इच्छित वस्तूचा उपभोग घेण्यास प्रवृत्त झालेला; तापट अधिरा; रागीट; जलाल (मनुष्य).

आवसश्य—पु. १ अग्निहोत्राच्या पंचामिषांपैकी एक. पंचाम पहा. २ यथाभि. 'आवसश्याग्निहवन'। गुह्यासरीं अवतिये जन्म दिन'।—स्वादि १०. ३. २०. [सं.]

आवसा—पु. तात्पुरते बांधलेले घर; झोपडी; खोप; खोपडी मांडव; प्लेग वंगरे रोग गावांत झाला असता बाहेर तात्पुरती बांध तात ती झोपडी. 'पांढरपेशी ब्राह्मण, गुजर, सोनार, कासार वंगे मंडळी गांवाबाहेर आवसांत किंवा शेतांतल्या पडळीत वंगरे राहण्यास गेली.'—खुदे २०१. [सं. आ+वास; प्रा. आवास; सिंह अवस, अवा; गु. ववास; हिं. आवास]

आवस्ता—वि. (रामदासी वाड्मय) अवास्तव; विनाकारण 'आम्ही आवस्ता मुल्लो तुक्या योमे'—दावि ७७६. [सं. अ+वस्तु]

आवस्वर—पु. वेळ; अवसर. अवस्वर पहा. 'विश्वामित्राच अंतरी'। कोथ तत्काळ प्रवेश करी'। मग उळाते ते आवस्वरी'। बशिं बैसविला'।—वेसीस्व १. ४९. [अवसर अप.]

आवह—वि. आणता; नेता; घडविता; वाहून आणणारा; संपादन करणारा; प्रापक. सामान्य-गुणावह; सुखावह; दुःखावह; दोषावह; संकटावह; हितावह; शोकावह; भयावह; हर्षावह; कल्याणावह इ० [सं.]

आवळणें—उक्ति. अवळणें पहा. १ रगडणें; दाबणें; चुरणें; धुणें. 'जळीं आवळी वळमोळी.'—गंगाधरकृत रमकळोळ ५८. २ ब्यूह रचणें (फौजेचा). 'तिकडे मोंगल आपले तळावर तयार होऊन जमावसुद्धा आवळून उभा राहिला.'—भाब १४४. ३ आलिंगणें; मिठी मारणें. 'त्वां हृदयीं स्वसुजी धरुनि आवळिला.'—भक्तमयूर केका २८. [सं. आ+वल्]

आंवळा, आवळकटी—काठी, आवळणें, आवळसर-सरा, आवळा, आवळी, आवळीभोजन, आवळया गंधक—अ मध्ये पहा.

आवळा—(खा) हुळा पहा. [म. हवळा, हावळा, हुळा]
आवळाजावळा—वि. जुळें. [जावळा—जुळें द्वि; सं. युगुल]
आवळेंजावळें, आवळ्याजावळ्या, आवळींजावळीं—पु. स्त्री. न. अव. जुळीं आवडें.

आवा—पु. कुंभाराची मदी; मडक्यांची रास; वही. अवा पहा. 'कुंभ अवावा एक आवा।'—तुगा ३१९५.

आवा—स्त्री. १ बाई. 'असली तरवारवहादुर आवा आमा-सनी साफ बायकू नको.'—बाय २३. २ रांड; राख. अवा पहा.

आवा—पु. (कों.) १ आवणांतून काढून आवणूत लावण्यासाठी उपटलेलीं मूठभर भाताचीं रोपें, रोपांचा पुंजका; पुन्हां लावलेलीं अशीं रोपें. २ वांगी, मिरच्या वगैरेची नवीन वाफ्यांतून लावलेली रोपांची जोडी. आवण पहा. [आवण, आवणें, सं. आ+वृ=पेरणें]

आवाई—अवाई पहा. 'टिपुची बाजारआवाई येत होती ती लटकी; तो आहे...'—ख ७. ३६१६. **खाणें**—मिणे. 'मुख्य दानु आवई खाऊन व्यप जगहला आहे तो सांबर धरितो.'—मराठा ७.

आवाकर्णे—अवाकर्णे पहा. 'जे एक वेळ आवांकुनिया सांगवें ज्ञान।'—ज्ञा १८. १३३७.

आवांका—अवांका पहा. १ शक्ति; सामर्थ्य; आकारमान; अवसान; धैर्य; उमेद. 'बहुतीं मांडिले आवांके। वीरश्रीम्लान-मुखें। म्हणती पातलो कौतुकें। महोत्साह पहावया।'—मुआदि ४१. ४८. 'जयसिंगालाहि आपला आवांका काय आहे तें समजेल'—सूर्यप्रहण ८४. २ विचार; सारासार विचार; मर्यादा; रीत. 'अहो जी आइका। तुमते नाहीं रूपेचा आवांका। तरि येथें बीजे करोनी कां मातें चुकविलें।'—क ३२. —आभा ३१. ५५५. ३ अभिमान. 'मी एक चतुर् बोलका। हाही उठी त्या आवांका। बोल बोलू नेणें फिका। बोलोनि नेटका अबोल्ला।'—आभा २८. ४४९. ४ सार;

अभिप्राय; गोळाबेरीज. 'त्या अर्थजातां अशेषां। केला तात्पर्याचा आवांका। तो हा आठरावा देखा। कलशाध्यायो।'—ज्ञा १८. १४. ४५. 'एवं भारताचा आवांका। आपुनि श्लोका एका।'—ज्ञा १८. १६५९. ५ आटोका कवजा. 'तेथ एरादळांचा आवांका। कवणुकरी।'—शिशु ९०७.

आवाज, आवाजी—पु. स्त्री. १ ध्वनि; सूर; शब्द; नाद. २ बातमी; गडबड. [फा. आवाझ] **आवाडणें**—१ बोलणें; शब्द करणें; कुरकुर करणें. २ (कु.) ऐपतीबाहेर आव दाखविणें. ३ (कानाखालीं) थोबाडीत मारणें. **आवाड**—वि. चांगल्या आवाजाचा; चांगल्या नादाचा, ध्वनीचा. **आवाजी**—स्त्री. आवाजी; सुरेलपणा; आवाजाचा ओंकदारपणा, खणखणीतपणा. **आवाडें**—हाक मारणें. 'त्या वेळीं जमादार त्यास आवाज देऊन आपलेकडे बोलावून घेतो.'—चित्रयाची माहिती १७.

आवाज—पु. नग. ऐवज पहा. 'थोरलीं मांडी एकूण आवाज दीड हजार.' [फा. इवझ=द्वय]

आवाजदारकाम—न. (बडोदे) सोन्याच्या, चांदीच्या, अल्युमिनमच्या वगैरे जाळीदार घाटांत नसामध्ये रत्न छुल्ले (इ. ओपनसेटिंग) बसविण्यांत येतें तें काम. —जव्हेरखानानियम (पारिभाषिक) १.

आवाजा—पु. १ ध्वनि; शब्द. आवाज पहा. २ प्रसिद्धि; कीर्ति; बोलबाला. [फा. आवाझ]

आवाजावा—स्त्री. ये जा; येणेंजाणें; दळणवळण; वडिवाट; वडिवाटीचा हक. [सं. आया=येणें+जावा=जाणें; हि. आवाजवा]

आवाट—पु. (गो.) १ परिघ; घेर. २ आसमंतांतील प्रदेश. [सं. आवृत्त; आवार]

आवाठ—पु. (कु.) वाडी; वाडा; आवाड. 'तों सुताराचा आवाठाक आसा'—तो सुतारावाज्याला आहे. [सं. आ+वाट; आवार]

आवाठ—पु. (गो.) १ मोटेपणा; व्यापकता. आवाठ पहा. २ ताकद; शक्ति. [सं. आ+वृद्धि=वाड=आवाड]

आवाड—न. आवार. अवाड पहा.

आवाडाव—आवाडाव पहा.

आवाडी—स्त्री. (कों.) (नाविक) सुकाणू फिरविण्यासाठी लावलेला दांडा, काठी. [सं. आवृत्त=फिरणें; प्रा. अवट्ट=फिरणें]

आवाण—न. (कु.) नागली, मिरची वगैरेस कोंवळ रोप. आवण पहा.

आवातण-न—न. (कुण.) आमंत्रण. अवतण पहा. 'तुमचें आवातण येईल म्हणून मी बराच वेळ वाट पाहिली.'

आवांतर—अ मध्ये पहा.

आवाप—प. परणें; सामासन्द-धान्यावाप; बीजावाप; क्षेत्रा-वाप. [सं. आ+वप्+परणें]

आवार—प. १ कुंपणाच्या आंतील जागा; परसु; वाडगें; अंगण. 'उत्तरद्वारी यावेश्वर । पैल मदन्याचा आवार ।' —कथा १. ६. १५५. २ कुंपण; इद्द; ज्याने वेढतात, मर्यादित करतात असे बई, वडांग, कडडा, भित, तट, गडगा, गांवकुसु. 'कीं गंधर्वनगरीचें आवार ।' —हा १.१७३. 'पाडोनि देवाचें शिखर । घातलें सर्भो-वतें आवार ।' ३ वेढा; आवरण; बंदिस्तपणा. [सं. आ+वृ]
आवारा—प. आवारांतील पायखाना; शेतखाना. [आवार+फा. खाना]

आवारा—प. १ आव; मोठी तयारी; बडेजाव; कांहीं मोठ्या योजनेचा धाट, डौल. (किं० घालणें). २ (ल.) फुटल्यानंतर पुन्हां फुगणें, तयार होणें (गद्दें वगैरे). (किं० धरणें; घालणें). [आव, आवार]

आवारा—वि. (माळवी) भटक्या मारीत फिरणारा; रिकाम-टेकवा. 'तो आजकाल आवारा आहे.' [फा. आवर्दन=भटकणें; आवारा=भटक्या]

आवारा—प. नासाडी; नुकसान. 'गयाळाचें काम हिताचा आवारा । लाज फजितखोरा असत नाही ।' —तुगा ३१२८. 'त्याचि सेताचा आपण आवारा केला.' —रा १५. ३४. [फा. आवारा करना=नासाडी करणें]

आवारिव—न. भक्षण; भोजन; मेजवानी. 'भूतावळीं आवारीव केलें । दैत्य मांसाचें ।' —शिष्ट १०५९.

आवारी—प. (व.) १ शेतावरचा मोकदम. २ पाटलाच्या घरचा कारभारी. [आवरणें]

आवारू—वि. (नंदाभावा) दोन. 'सेल पोक् आणि ठकार । आवारू खुण सांगती सत्वर ।' —भवि ४२. ४६. 'आवारू उदा-नके (पैसे) धर्माचें बाळगें (दिले) . 'विट्टी—दोनशें. 'काटी—चाळीस.

आवास—प. निवासस्थान; वसतिस्थान; ठिकाण; राहणें; वस्ति. [सं.]

आवाहणें—उक्ति. बोलावणें; आमंत्रण करणें; आवाहन करणें. [सं. आवाहन]

आवाहन—न. आमंत्रण; बोलावणें. 'ज्ञानाचे आवाहन मंत्र । जें ज्ञान पिकतें सुखें ।' —हा १८. ७१. २ नवीन केलेली मूर्ति किंवा एखादी वस्तु यामध्ये देवतेला प्रवेश करण्यासाठी बोलावणें. [सं.]
अविस्मर्जन—न. १ बोलावणें व निरोप देणें. 'आवा-हनविस्मर्जनेविण । शालिग्रामी माझे अधिष्ठान ।' —एमा ११. १३५४. २ देवतेची आणप्रतिष्ठा करणें व तिला निरोप देणें. ३ आवा-हतविस्मर्जन बराबर=क्षणिक ठिकाणाच्या किंवा अल्पजीवि अशा वस्तूवद्दल स्मृणतात. उ० पाण्यावरचा बुडबुडा. [सं.]

आवाहनपत्र—न. (लि.) १ एखाद्या सनदी उपदेशकास मंडळीचें पाळकपण स्वीकारण्यासंबंधाने पाठविलेले पत्र. २ पाचा-रणपत्र; निमंत्रणपत्र. —साप्रा ७०.

आवाहित—वि. १ आवाहन केलेली (देवता). २ बोलाव-लेला. [सं.]

आवाळ कार्या—प. १ (गो.) गणगोत; आप्तोष्ट मंडळी. २ एकत्र जमून केलेला काथ्याकूट. [आवळणें+काथ्या ?]

आवाळगोत्र—न. (गो.) गोतावळा. [आवळ+गोत्र]

आवाळबोय—झी. आवळकाठी पहा.

आवाळाळी—(गो.) आवळा, आवळी पहा.

आवाळू—न. १ ओठाचा भाग; ओठ. 'जे अनयांचे कान-वेरी । आवाळुचें चाटीत निघे बहिरी ।' —हा ९. १८२. 'सदृश संख्या वृक्षपाती । तिये जाहली जागृति । आवाळुये चाटिती । उठली ते ।' —कथा ३. ४. १२६. २ जबडा. 'मग परसूनियां आवाळें । प्रासुं धांवला गोपाळें ।' —कथा ४. ६. १८. ३ गंडस्थळ. 'मुडीव शूडादंड सरले । शोभें अभिनव आवाळें ।' —दा १. २. १२. ४ डोकें. 'आकाशी लागलें आवाळें ।' —वेसीस्व १. ६५. [श्रा. औडू—आवुडू=खालचा ओठ; तुल० सं. आ+वल्] ५ गद्दें; मासा-बुद्द; चामखीळ; वाळुक. हे जन्मतः किंवा नंतर रक्तदोषामुळे उत्पन्न होतें. 'शोभें जयास निटिळीं लडुसें आवाळें ।' —रामदासवर्णन (खुनायपंडित कृत) ९. [सं. आवळ]

आविज—झ—झी. (कों.) मांवाणी; माताची पुन्हां लावणी; आवाणांतून काढून आवणूत रोपे लावणें; आवणें; आवणें पहा. ०णें—आविज करणें; आवणूत रोपांची लागण करणें. आवणें पहा. [सं. आ+विन्दु=अला करणें; आवणें]

आविद्ध (आकाशीचारी)—न. (नृत्य) जंघांत स्वस्तिक करून कुंचित पाऊल पुढें पसरणें व खालीं आणांतोना चवडा जमी-नीवर टेकणें, हा टेकतांना दुसऱ्या पायांत अडकविणें.

आविद्धवक्रक (संयुतहस्त)—न. (नृत्य) उजव्या हातानें डाव्या खांद्यापासून डाव्या हाताच्या कोपऱ्यापर्यंत, तसेंच डाव्या हातानें उजव्या हाताच्या खांद्यापासून उजव्या हाताच्या कोपऱ्या-पर्यंत हात फिरवून आपल्या समोर तळहाताच्या पाठी जुळवून धरणें.

आविर्भवणें—अकि. १ (काव्य.) प्रगट होणें; उत्पन्न होणें; व्यक्त होणें. 'कृष्णस्वरूपाची प्राप्ती । भीमकी सादर प्रवणार्थी । हृदयीं आविर्भवली मूर्ती । बाह्यस्फूर्तीं मावळली ॥' —एस्व १. ८७. २ दिसणें; दृग्गोचर होणें; स्पष्ट, उघड दिसणें. 'कीं संज्या-राग पक्षिंम आविर्भवला ।' [सं. आविर्भू]

आविर्भवन—न. प्रकटीरण; दृग्गोचरपणा; उघडपणा; प्रसिद्धि [सं.]

आविर्भाव—उ. १ प्रगट स्वरूप; अवतार; उघडपणा; मोकळेपणा; स्पष्ट दर्शन; प्रसिद्धपणा २ हावभाव; अंगविक्षेप; चेष्टा; मनातील विका-
रांचे दिग्दर्शन; हातबारे. ३ आव; डोल. 'शूरत्वावांचुनि धूरमाजी
ठाव. नाहीं आविर्भाव आणिल्या।'—तुगा ३१३८. ४ (संगीत)
एकाद्या रागाचे आलाप घेत असतां अन्य रागाची छाया सामान्य
स्वरसमुदायामुळे उत्पन्न होऊं लागल्यास प्रस्तुत रागाचे रागावाचक
स्वरसमुदाय पुढे आयुन ती छाया दूर करणें व प्रस्तुत रागाचें स्वरूप
प्रगट करणें. [सं.]

आविर्भूत—वि. अवतरलेला; प्रकट झालेला; उघड झालेला;
दिसलेला; मुळीच गुप्त न राहिलेला; स्पष्ट; उदय पावलेला; उग-
वलेला. [सं. आविर्भूत]

आविष्करण—न. प्रसिद्धीकरण; प्रकटीकरण; उघड करणें;
फोडणें (गुप्त गोष्ट); स्पष्ट करून दाखविणें; उघडकीस आणणें;
जाहीर करणें. [सं. आविस्कर]

आविष्करणे—उक्ति. १ प्रकट होणें; प्रतिबिंबित होणें; स्फुरणें.
'नाना कथास्वरूपे भारती। प्रकटली असे त्रिजगती। आविष्करोनि
महामती। व्यासाचिये।'—हा १.३२; ६.१९. २ अभिमान धरणें;
गवै वाहणें; आवेश चढणें. 'जो कांसि लागोनि तरे। तया पोहती उमी
जुरे। पुरोहित नाविष्करे। दातेपणें।'—हा १८.१७९. [सं. आवि-
ष्करण]

आविष्कृत—वि. आविष्कार केलेले; व्यक्त, प्रकट केलेले,
झालेले. [सं.]

आविष्ट—वि. स्वाधीन झालेला; प्राप्तलेला; पळाडलेला; व्याप्त
झालेला (विकार वगैरेनी). सामाशब्द—कामाविष्ट; कोधाविष्ट; कोपा-
विष्ट; लोभाविष्ट; हर्षाविष्ट; शोकाविष्ट इ० शिवाय आवेश शब्द
पहा. [सं. आभविष्ट]

आवि(र्षी)स, आविस—न. १ आमिष; लालच; 'न पावे
अर्थ कामाचिया आविस।'—भाए २५९. 'आविसासाठी फासा
मान। पाडी धनइच्छा ते।'—तुगा १०२६. २ मांस आर्वीस आरो-
गिलें, उडाला।—उषा. ८५४. [सं. आमिष]

आविसाळें—न. पक्ष्यांचे घरेटें; आश्रयस्थान. अविसाळ पहा.
'सत्तंग सूर्याचे मेळी। देशाचीं आविसाळीं। सांडती जीव।'—एषा
२६.४३७. [सं. आविसु+आलय]

आवीज—प. (गो.) सूचना; नोटीस. [पोर्तु. आन्दीज]

आवृत्त—वि. व्याप्त; वेष्टिलेला; आच्छादिलेला; गुरफटलेला.
'तिहीं गुणी आवृत्त। हे वेद जाणें निम्रत।'—हा २.२५६. [सं.
आभृत्]—कौ. आवृत्ति (अप.) श्रुत.

आवृत्त—वि. फिरलेला; वेढे घेतलेला; गुंडाळलेला; गरगर
फिरलेला; धोळलेला; ज्याची आवृत्ति झाली आहे असा [सं. आवृत्त]
घात. १. ३७

आवृत्ति—कौ. १ उजळणी; एखाद्या गोष्टीचे आरंभापासून
शेवटपर्यंत पुन्हां एकवार अनुष्ठान २ परतणें; परत येणें; ये जा
करणें; परत करणें; परत तेच करणें; पुन्हापुन्हा उजळणी; अभ्यास
'इतिहासाची आवृत्ति तशी पुनः पुन्हा: दावी।'—विक ५.
३ मनांत धोळणें; चिंतन करणें; 'वृत्ती तसे आवृत्तीसी। बुडोनि जाय।'—
हा १८. ११३५. ४ (तत्त्व.) पुनर्जनन; जन्ममरणाचा फेरा.

५ एखाद्या पुस्तकाचे पुन्हा मुद्रण-प्रकाशन; 'काव्याची पुनरावृत्ती
काढतेवेळीं ज्यास्त टीपा वाढ्या'—विवि (१८७६) ८.७.२६६.
[सं.] ० वाचक—वि. पटी दाखविणारा; आवृत्तिपत्रक (प्रत्यय).
जसे—एकपट, पांचपट वगैरेतील पत्र हा प्रत्यय

आवे—वि. (व.) कच्चे; निरसे (द्रव्य). आव पहा.

आवेग—प. १ जोर; वेग; जोराची गति. २ मनःक्षोभ; संताप;
आवेश. ३ तीव्रता (दुष्ण्याची); ठगका; तिडीक; अस्वस्थता.
४ एक गौण मनोभाव, व्यभिचारी भावाचा एक प्रकार. भाव पहा.
५ धाई; लगभग; धांदल. सामाशब्द—दुःखावेग; शोकावेग. [सं.]

आवेदन—न. नम्रतापूर्वक विनंति. अर्ज; निवेदन; गान्हाणें;
फियाद [सं. आभविद्+जाणणें]

आवेळ—(कों. गो.) नारळ खवून त्याचा चष पाण्यांत उकडून
त्याचे काढलेले, किंवा चवाचा दाट रस ऋतून काढलेले तेल. हे
थंडीने अंग पुढले असतां त्यावर किंवा जलमेवर लावतात; आंव्याळ;
गुठेळ. अवघाल पहा. [गो. अवळ=कोंवळा नारळ+म. तेल]

आवेळ—प. बैल; अवेळ पहा. 'अवयव म्हणेनि पंचवुली
चेतविले आवेला।'—सप्त १५.४.

आवेव—प. अवयव. अवेव पहा. 'अघटघटी हरीची माया।
अलक्ष लक्ष्मि ब्रह्मया। आवेव अंडामाजीं तया। देवमाया रचि-
येले।'—एषा ८.५७४. 'वर्णा क्रियांचे आवेव। माना नाटकें
हाकभाव।'—दा २.१०.१९.

आवेश—प. १ एका मनोभावाचे किंवा विकाराचे मनावर
वचनेर; एका विकाराधीन सर्व मनोव्यापार असणें; क्षोभ; आवेग;
संचार; विकारवशात; विकाराचा जोर. सामाशब्द—कामावेश;
कोधावेश; पिशाचावेश; लोभावेश; मोहावेश; दौर्घ्यावेश. २ उत्कंठा;
बल्लुकता; तल्लखपणा; त्वरा; धाई. ३ संताप; राग 'देवे एकूढा
आवेशे कीजे। कवणावरी'—शिशु ६७२. [सं. आभविष्ट=शिरणें]

आवेश—प. क्लृप्त; अवकाश. 'निगणेया आणि प्रवेश। चित्त
नेदीतु आवेश।'—हा १६.२८२. [सं. आभविष्ट=प्रवेशणें]

आवेशर्ण—अक्ति. १ आवेशयुक्त होणें; स्फुरण पावणें; उगुक
होणें. २ रागावणें; संतापणें; क्षुब्ध होणें. 'तंव वातात्मज आवे-
शला। म्हणे धरुनि आणीन तुंडुभीला। मग तो आकाशीं उडाला।
नाहीं देखिला कोणीहि।'—ज ६.७.३६. 'आवेशोनि प्रवण देखा।'—
गुच ६.१८४. २ प्रवेश करणें; शिरणें; व्यापणें 'मनीं आवेशलें
अद्भुत' [सं. आभविष्ट]

आवेशी—वि. आवेशयुक्त; उत्साही; जोरदार; तापट; तळख. [आवेश]

आवेश—उ. (गो.) शरीरयष्टि; डेवण; शरीराचा बांधा. ' मामाळी चली तुमल्या, आवेसान म्हणसारकी काय ना ' [सं. आ+विश्]

आवेष्टित(अंगुलि)—स्त्री (नृत्य) एका हाताने दुसऱ्या हाताच्या तर्जनीपासून आरंभ करून त्या हाताच्या तळहाताच्या बाजूने वेढा घालणे.

आवे—स्त्री. (गो.) आई. म्ह० १ आवै नासिल्याचे पोट व्हड=ज्याला आई नाही त्याने थोडे खाले तरी पुष्कळ खाले असे सांगणे. २ आवै सोसीत, वापूस पोसीत=आई छुशुषा करणार व बाप पसा खचे करणार (तिन्हाहाताचे काय जाते ?) [द्रा. अव्वा-आवा]

आवो—उ. प्राप्ति; प्रतिष्ठा; डौल. इ० अर्थी. आव पहा. जयासी कां वीजभावो । वेदांती केला ऐसा आवो ।'—झा १५. ५१२; १.२३; १८६२२. इ०

आवो—उद्गा. अहो; अंग. अवो पहा. ' तंव सावासिनी भणितिले । आवो आवो गोसावी आले ।'—शिख १७४. 'आवो आहकै राजकुमरी ।'—उषा ६५०.

आवत, आवत—उ. (गो.) खटल. [पोतुं. आवतु]

आव्ती—स्त्री. (गो.) भाहुती; आवती. **०मारप**—(गो.) खर्चीत पाडणे; खोट आणणे. आवतीक पहा.

आव्हाट—उ. आढमार्ग; आव्हाट पहा. ' कीं आव्हाटीं म्हेसबायर । नव्हतां दृष्टीगोचर ।'—झ ४८. 'जैसे आंघळे सुईने आव्हाटा ।'—झा २.९. [अ+वाट]

आव्हाटचक्र—न. उल्हाटचक्र=शक्ति; मायाजाळ. ' जे अंतरीच भ्रमलें । मायासंभ्रमें संभ्रमलें । तयासह कैसे उकलें । आव्हाटचक्र ।'—दा १४.९. २.३.

आव्हाटणे—अव्हाटणे पहा. ' आव्हाटलिया तरी जोडे । स्वर्गमुख ।'—झा ६.१५८.

आव्दान, आव्दानण—आव्दान आव्दानणें पहा.

आव्हेर-आव्हेरणे—अव्हेर, अव्हेरणे पहा.

आश—उ. चमच्याने खाण्याचा लाफशीसारखा पातळ पदार्थ. —उशि २.१८८. [सं. अशन; हि. आश]

आश—स्त्री. आस; आशा; इच्छा. ' लोकांचा सारविला उंबरा देखती । तरी एका शिताची आश करिती ।'—शिख १५०. [सं. आशा; म. आस]

आशक—वि. १ क्षुष; फिदा; अनुरक्त. ' ते (संभाजीराजे) परजियांवर आशक होते. '—मदव १.१०६. २ प्रणयी; प्रियकर.

(माथुक बरोबर उपयोग). [अर. आशिक] **०माशुक**—न. प्रणयी जोडपे; प्रियकर; प्रियकरीण.

आशकड—आसकड पहा.

आशकणें—अकि. १ (काव्य.) संकित होणे; साशंक होणे; कचरणे; मिणे; भय वाटणे. २ शंका घेऊन प्रश्न करणे. [सं. आ+शंक]

आशंका—स्त्री. १ भीति; अंदेश; शंका; संवेद; खात्रीचा किंवा समाधानाचा अभाव; संकोच. २ (तर्क.) आक्षेप; शंका; विधानाला हरकत. ' आतां प्रश्न शर घेऊन । विदारीत आशंकाते —पां २७.४२. —दा १.१.१२. **०निवृत्ति**—स्त्री. शंकेचे, आक्षेपाचे निरसन; स्पष्टीकरण; फोड. [सं.]

आशंकित—वि. १ भ्यालेला; साशंक झालेला; विश्वास ठळलेला; बुझलेला. २ शंका घेणारा; भीति वाळगणारा; अंदेश असलेला. [सं.]

आशकी—स्त्री. प्रणयानुनय; प्रियाराधन. [फा. आशिकी]

आशनाई—स्त्री. मैत्री; नाते; परिचय. आशनाई पहा. [फा.]

आशय—उ. १ उद्देश; हेतु; अभिप्राय; मनीषा. २ ठिकाण; स्थान; आगर; सोटा. सामाशब्द=अभाशय; जलाशय; मूत्राशय. इ० ' अमुच्या अशुभाशयाचा धातु । कविता चरणधूमकेतु ।'—एभा ६.१११. [सं. आ+शी=राहणे]

आशरफी—स्त्री. सोन्याचे नाणे. अश्रफी पहा.

आशा—स्त्री. १ अपेक्षा; आकांक्षा. ' आशा अमर आहे. ' २ इच्छा; वासना; मन. ' पेरू पाहिले तेन्हां माझी आशा त्यांजवर गेली. ' ३ आवड; प्रेम; लोभ. ' आतां या फाटक्या आंगरुच्याची आशा कशाला धरतोस । एखाद्यास देऊन टाक. ' ४ दिशा. ' घेनु कुर्णी बळक्या येवूनि उत्ताराशेला. '—मोविराट ६.६३. [सं.]

०कार—वि. आशा करणारा; आशावादी. **०दुराशा**—स्त्री. बरी-वाईट इच्छा; अपेक्षा; माया; लोभ; आशा आणि भीति. ' आशा दुराशा त्याजा । आधि तो उमजा । स्वहित समजा । दुर्भावं टाका दुजा । मुक्तीस लावा ध्वजा ।' **०धोशी**—वि. (गो.) हांबरा. ' किंते आशां धोशी रे बाबा मनीस हों ' **०निराशा**—स्त्री. आशा आणि निराशा; आशेची निराशा. म्ह० आशेसारखे दुसरें दुःख नाही आणि निराशे सारखे सुख नाही. **आशेची निराशा होणे**—अपेक्षा, आशा, हेतु फलटू प न होणे; हिरमोड होणे. **०पाश**—उ. १ संसारतील अपेक्षा, इच्छा, हेतु, यांचे जाळे; मोहजाळ; विषयजाळ. २ (व्यापक.) जगराहाटी; जग. **०बद्ध**—वि. १ आशापाशांत सांपडलेला; सांसारिक, आशा, अपेक्षा यांनीं जखडलेला; लोभी; हांबरा. ' आशा-बद्ध बोलो नये । विवेकेचीण चालो नये ।'—दा १४.१.७७. २ आशावादी; आशायुक्त. **०भेषा**—उ. निराशा; हिरमोड. **०भूत**—वि. (निदाव्यंजक) (प्र.) आशाळयुत; हांबरा; लोभी. **०षाड**—उ.

जगत दुःखापेक्षां सुख अधिक आहे आणि जगत अखेर सत्या-
वाच किंवा सत्यशाचाच विजय होणार आहे असे प्रतिपादन कर-
णारे मत. (इं.) ऑप्टिमिझम. **०वाच-वादी**—वि. (विह.) आशा-
वर्त-आशाविष्ट=आशायुक्त. आशा ठेवणारा. [सं.]

आशावर्णे, आशवर्णे—अकि. आशा करणे; इच्छा करणे;
आस धरणे; लोभणे. [आशा]

आशाविर्णे—अकि. आशा करावयास लावणे; आशा उत्पन्न
करणे; लोभविणे. [आशा]

आशाळ, आशाळू—वि. १ लोभी; हांबरट; अपाशी. २
आशावादी. 'प्रो. गोखले हे आमच्यांतले अत्यंत आशाळ गृहस्थ
आहेत.'—टि ३.९८. **आशाळभूत**—पु. १ आशाभूत पहा. अति-
शय अपाशी. २ आशावादी. [आशा+आळ प्रत्यय]

आशिक—पु. स्त्री. आशीर्वाद. 'सकलिक आशिका देती.'
—बसा ७०. [सं. आशिस]

आशिल्लो—वि. (गो.) खाऊन पिऊन सुखी असा (मनुष्य).
[सं. अशू=खाणे]

आशी—वि. खाणारा; सेवन करणारा. सामाशब्द-असृताशी,
विषाशी; अन्नाशी; अल्पाशी; मिताशी; पथ्याशी, बह्माशी. [सं.]

आशी—पु. आशीर्वाद. 'त्यासी आशी देतो, देतो पुत्रांजशी
पिता ठेव।'—मोआदि २.२३. [सं. आशिस]

आशीं—न. (कों.) पोहे पाखडतांना जे बारीक कण निघ-
तात ते. [सं. अंश]

आशीं—स्त्री. (गो.) १ सुकलेले गवत. २ एक रोपटे.

आशीक—वि. प्रणयी; लुब्ध; (विशिष्ट गोष्टीची) आवड
अणणारा. आशक पहा. [अर. आशिक]

आशींपार्शी—किवि. समोवताली; चौफेर; जवळपास. आस-
पास पहा.

आशीर्वचन, आशीर्वाद—नप. एखाद्याचे कल्याण चिंतने;
आयुरारोग्य, पुत्रपौत्र, संपत्ति इ. प्राप्त होवो असे इच्छणे;
स्वस्तिवाचन; शुभचिंतन; दुवा. (किं० देणे; घेणे; करणे) **पत्र**—न.
बडील माणसाकडून लहानास, वरिष्ठ जातीकडून (विशेषतः ब्राह्मण
जात) खालच्या जातीच्या माणसास जे अभीष्ट चिंतनपर व आशी-
र्वाद देणारे पत्र जाते ते. [सं. आशीः+वचन]

आशीर्वाद्धे—अकि. आशीर्वाद देणे; अभीष्ट चिंतने.
'आशीर्वाद्धे साधु साधु वचने आले तदा गोपुरा।'—आता ४.

आशीर्वाद्धार्य, आशीर्वाद्धार्यक—वि. शुभेच्छा प्रदर्शक;
अभीष्ट चिंतणारे; ईश्वराचे स्वरूप वगैरे करून. 'असा जो ईश्वर तो
तुमचे रक्षण करो.' आशा अर्थांचा (श्लोक, वाक्य इ.); आशी-
र्वाद्पर. [सं.]

आशीर्विष—पु. साप; सर्प. 'कुदाशीर्विष गरुडा, कीं जिंकाया
अशुद्ध-वी शुद्ध।' [सं.]

आशीष—पु. आशीर्वाद. 'चंद्र इंद्र प्रजापति सकलिक आशीष
देती।'—बसा ५०. [सं. आशिस-आशीन्]

आशु—वि. सत्वर; लवकर; द्रिघ. 'सलज्जांची लज्जा हरि
परि हरी आशु भजनी।' [सं.]

आशुग—पु. शर; बाण; इयु. 'गुरु सात्यकिमुक्ताशुगपटल
न दे लेश मार्ग वाताते।'—मोद्रोग ११.४४. [सं. आशु=जलद+
ग=जाणारा]

आशुद्ध—न. रफ. अशुद्ध पहा. 'रुते बाण तेथून आशुद्ध
वाहे'—वामनविराट ७.१७९. —दा ३.१.१७.

आशुरा, आशूरा, आशूरा—मोहरमचा नववा अथवा
दहावा दिवस. मोहरमचे पहिले दहा दिवस. अनुरा पहा. 'सांप्रत
मोहरमचे आशुन्याचे दिवस'—रा ५.९३. [अर. अशूरा]

आशोभाण—न. (गो.) कमालीचा हांकरा, अपाशी. 'तों
म्हणजे सामकें आशे-भाण' [सं. आशा+भांड=भांडे]

आशोच—न. १ कोणी सविडादि जन्मला किंवा मेल्य असतां
किंवा प्रेत वाहून नेले असतां (खांदा दिला असतां), त्यांचे दहना-
दिक केले असतां घमंशास्त्राप्रमाणे श्रौतस्मार्तादि कर्माविषयी अन-
हंता आणि अस्पृश्यत्व अशी जी स्थिति मनुष्यास कांहीं काल प्राप्त
होते ती. २ ग्रहण लागले असतां ते मुष्टेपथ व त्यानंतर स्नान
करीपर्यंत येणारे अशुचित्व. ३ (सामा.) सुतक (मेल्याचे);
विटाळ. सामाशब्द-जननाशोच; ग्रहणाशोच; निहेरणाशोच;
जाताशोच; प्रेताशोच; स्नावाशोच; शवाशोच; पाताशोच; अनु-
गमनाशोच; दर्शनाशोच; स्पर्शाशोच. इ. ४ (ल.) अशुद्धत्व;
घाणेरडेपणा; गबाळपणा; अजागळपणा. [सं.]

आशीची—वि. आशोच असलेला; सुतक असलेला.

आश्कारा, आस्कारा—पु. कीर्ति; प्रसिद्धि; शौकिक; अस्करा
अस्कारा पहा. 'भवानीपंताचा आश्कारा मात्र, सोंगे कांहीं चम-
त्कारिक नव्हती.'—ऐटि १.५८. [फा. आश्कारा]

आश्वर्थ—न. १ विस्मय; कौतुक; नवल; अचंबा. 'आश्वर्था अति
पावली बघुनियां तूणीर पाटीवरी।'—शबरी आख्यान. २ अद्भुत
गोष्ट; चमत्कार; आश्वर्थ बाटणारी गोष्ट. 'कांहीं आश्वर्थे पहावे
असे मनांत आहे.'—कर्म १.३८. अशुद्ध रूपे-आश्वर्थ; 'ब्रह्मानंद
ते समई. कोण आश्वर्थ होतमें।'—वेसीमस् ३.२२. (गो.)
आधिर. [सं.]

आश्वर्थे—अकि. (काव्य अर्वाचीन रूप) आश्वर्थचकित
होणे; विस्मय बाटणे. 'आश्वर्थे शिवकार्य ऐकुनि शहा यदृति हो
गोजिन्या'—जयजयकार (स्वातंत्र्यशाहील)

आभ्राई—स्त्री. स्नेह; सख्य; परिचय. आशानाई पहा. 'तेथे रंगोजी पठवारी यासी आभ्राई होती त्या आसरियानें राहिली.' —भा. १८३४.१४१. 'राव पंतप्रधान याजकडली सदांराणीही रफ्त आभ्राईचा आहे. —रा. ५.१०१. [का. आभ्राई =मैत्री]

आभ्रम—पु. १ ब्राह्मणक्षत्रियादि त्रैवर्णिकांना धर्मानें घालून दिलेले ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास हे चार मार्ग किंवा अवस्था. यांस वर्णाश्रम असेंहि म्हणतात. 'निलानित्य होमद्रव्ये । ब्रह्मभि प्रज्वळल एकसरे । जाळून आभ्रमांची चारी घरे । केले खरे निराश्रमी ।।' —एमा. ७.२६६. २ पणकुटी; पणेशाला; निवास-स्थान; मठ; पाठशाला; ऋषींच्या वस्तीचे ठिकाण. 'आणि वयसा वितकासु । ययांचा वाढवी संभ्रमु । म्हणोनि मदे आभ्रमु । तोचि केला ।' —भा. १८.७५७. 'देवे आभ्रम कांहीं चालवावे अले ।' सप्र. ८.३२ ३ गृहस्थाश्रम; संसार. 'आपणासि आभ्रम करणें नाहीं ।' —स. २.११६. 'साहोनि काम कोष अहंकार । आभ्रमीं भविनाश साथी रे ।' —तुगा. २४८३. ४ संन्यास; चतुर्थाश्रम. ५ गोसाव्यांतील एक पंथ. ० **चतुष्टय**—ब्रह्मचर्य; गार्हस्थ्य वानप्रस्थ संन्यास हे चार आभ्रम. ० **धर्म**—पु. ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्यास हे चार आभ्रम व त्यांत स्वाध्याय, यज्ञकर्म, ज्ञान-प्राप्ति, सर्वसंगपरित्याग इत्यादि कर्म आचरणे हा धर्म. [सं.]

आभ्रमांतर—न. एका आभ्रमांतून दुसऱ्या आभ्रमांत जाणे, दुसऱ्या आभ्रमाचा स्वीकार. [सं.]

आभ्रमी—वि. १ चार आभ्रमांचेही एका आभ्रमाचा. २ आभ्रमवासी; तपस्वी; ऋषि वर्ग. [सं.]

आभ्रय—पु. १ आश्रयाचे स्थान; आधारस्थान; निवाऱ्याची जागा. २ संरक्षण; छत्र; आधार; आसरा; थारा; आच्छादन; 'तिला परमुलखांत कोणाचा आभ्रय नव्हता' —पाहू ५. ३ (ल. व अक्षराः) दुजोरा; संजुरी; पसंत; आधार; प्रमाण; कैवार, आधारभूत; प्रमाणभूत; कैवारी. ४ आश्रय असणे; अवलंबन करणे; स्वीकारणे; उपयोग करणे; पाळणे; वागणे; अनुसरणे; अभ्यासणे. ५ शेजार; सामिप्य. 'अमीच्या आभ्रयास तूप ठेवूं नको, वितळेले. (सामाशब्द) जलाश्रय; ग्रामाश्रय; वृक्षाश्रय इ. ० [सं. आ+प्रि=आसरा घेणे]

आभ्रयान—न. आश्रय पाहणे; आधार घेणे; आश्रयार्थ अवलंब करणे; धरून बसणे; चिकटून राहणे (मत, सिद्धांत हा कांस). [सं.]

आभ्रयणें—उक्ति. १ आश्रय घेणे; निवाऱ्याकरितां अवलंब करणे; मदत घेणे; 'सांझि आपला आडल । लवण आभ्रयी जळ ।' —भा. १८.१२५०. 'तयाचा आभ्रम अति सुंदर । जेथे बायीव्याघ्रां नसे तेथे । विडाल आभ्रयती उडिर । निद्रा करिती स्वकीले ।' —अ. २९.१५. २ अनुसरणे; प्राप्ति मानणे; चिकटून बसणे (मत, सिद्धांत

यांस). ३ अवलंब करणे; स्वीकारणे; पाळणे (उपाय, योजना). [आश्रयण]

आभ्रयराग—पु. (संगीत) थटास ज्या एखाद्या प्रसिद्ध रागाचे नांव दिलेले असते तो.

आभ्रयी—वि. आश्रय करणारा; आश्रय घेतलेला; ज्याने आश्रय घेतला आहे तो; शरणार्थी; शरणगत. [सं.]

आभ्रा—पु. आला. आश्रय पहा. 'आपला सरकारचा आभ्रा गेला असे त्यास वाटेले.' —टि. ४.४४. [सं. आश्रय; हि. आभ्रा]

आभ्राप—ब—वि. मरीब; निरुपद्रवी. आभ्राप अर्थ ३ पहा. 'जनावर मोठे खरं, बाकी फार आभ्राप'

आभ्रायणी—अशरीरिणी पहा. 'तंव आभ्रायणी सूचना-बचन ।' —दावि ४२.

आश्रित—नि. १ आश्रय दिलेला; सांभाळलेला; पोसलेला. २ संरक्षणासाठी ज्याचा आश्रय घेतला आहे असा; जो आश्रयिला जातो तो; आश्रय देणारा. ३ अनुसरलेला; पाळलेला; अभ्यासिलेला. ४ उपयोग केलेला; कार्यां लावलेला; आसरा घेतलेला; अवलंब केलेला ५ आश्रयास असलेला, ज्यास कांहीं कामगिरी नसून केवळ योगक्षेमासाठी ज्यास धर्मंत लोकांनी नेमणूक करून दिली आहे असा भिक्षुक वगैरे. सामाशब्द—राजाश्रित, मिश्राश्रित इ. ० [सं.]

आश्रुढाळ—वि. (व.) अश्रु गाळणारा; घोड्याचे एक लक्षण. अनुडाल पहा.

आश्रुष्ट—वि. आलिंगिलेला; कबटाळलेला. [सं. आ+श्रिष्ट]

आश्रुष—पु. आलिंगन; भेट. [सं.]

आश्रुषणें—अक्ति. आलिंगणे; आलिंगन देणे. 'सर्व इंद्रियेहि आश्रुषावें । श्रियातेचि ।' —राजा १६.३३२.

आश्रुषा—स्त्री. सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं नववे नक्षत्र. [सं.]

आश्र्वालायन—पु. या नांवाचा एक ऋषि; आश्र्वालयन श्रौत व गृह सूत्राचा कर्ता; कात्यायनाच्या ऋग्वेदसंबांनुक्रमणीवरील षड्गुरुशिष्याने केलेल्या टीकेंत आश्र्वालयन हा शौनकाचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. २ आश्र्वालयन शाखेचा (अनुयायी) ब्राह्मण. ० **सूत्र**—ऋग्वेदाच्या शाकल शाखेचें सूत्र, याचे १६ अध्याय असून १२ अध्यायांस श्रौतसूत्र व चार अध्यायांस गृह्यसूत्र म्हणतात. श्रौतसूत्रांत होत्र विषय असून गृह्यसूत्रांत संस्कार व इतर स्मार्त विषय आहेत. [सं.]

आश्र्वास—पु. धीर; आश्वासन. 'आश्र्वास दिखला दयाघने ।' —दावि २६०. [सं. आ+श्वस्]

आश्र्वासर्षे—सक्ति. १ धीर देणे; आशा दाखवून उबुकुत करणे; उत्तेजन देणे. 'परि आश्रासिले पयातें । विद्वाजियासी ।' —भा. ११.६५४. 'आश्रासने दास । तरी घडतो विश्वास ।' —तुगा १६८५. २ बोलावणे; हांक मारणे. 'क्रपी कळे गेला अनुडान ।

माणें आले त्रयसृति आपण। अनुसंयेसी आथासुन। अतिथि आलों म्हणुन।' -गुच ४.२७ [सं. आथासन]

आश्वासन—न. धीर; उत्साह; उत्तेजन. 'तिसी यावें आथा सन। उदईक आहे तुजें लग्न। तुवां असावें सावधान। पाणिग्रहण मी करीन।' -एस्व ५.७८. [सं.]

आश्वासित—वि. आश्वासन दिलेला; प्रोत्साहन, धीर दिलेला. [सं]

आश्विन—प. चैत्रादि बारा महिन्यांतील सातवा महिना [सं. अश्व-अश्विन-आश्विन]

आश्विनगोरी—वि. आश्विनांतील गौरीच्या सुमारास तयार होणाऱ्या नाचणीच्या एका प्रकाराचे नांव. [सं. आश्विन+गौर]

आश्विना-नी—वि. आश्विन महिन्यासंबंधी (आदित्यवार, पौर्णिमा तिथि इ०) [सं. आश्विन]

आपक—आशक पदा.

आपाढ—प. चैत्रादि बारा महिन्यांपैकी चौथा महिना. [सं]
आपाढ झड, आपाढ दवणा, आपाढखाना, आपाढ-पागांडी, आपाढपाटी, आपाढभूती—आखाड पहा.

आपाढा-ढी—वि. आपाढासंबंधी.

आपाढी—स्त्री. आपाढ महिन्यांतील शुद्ध एकादशी. शिवाय आखाडी पहा. म्ह० (व.) आपाढीं तट, धावणीं भट, भादवीं कुणवट (माजतात).

आष्ट—एक झाड. आस पहा

आष्टा—स्त्री. (व.) रानतुळस.

आषणी—(गो.) घुसलखांबाची दोरी. आसणी पहा.

आस—स्त्री. आशा; इच्छा; अपेक्षा; उत्कंठा. 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकमी संगति न व्हावी।' -ज्ञा २.२६६. 'काल्याचिये आसे। देव जळीं जाले मासे।' -तुगा १८९. (कि० धरणें; घेणें; लागणें). म्ह० १ श्वास तो आस. २ आसका बाप निरासकी माय. ३ आशा अमर आहे. [सं. आशा; प्रा. आस]

आस—पु. स्त्री. १ (भोंवऱ्याचा खेळ) रंगणात नेमका भोंवरा टाकणें; रंगणांतील भोंवऱ्यास दुसरा भोंवरा मारणें; रंगणटोला. २ (बैदुलाचा खेळ) एक वंदूल दुसऱ्या वंदुलास नेम घडून मारणें. [सं. अस्=फेकणें]

आंस, आस—पु. १ गाडीचा कणा; हा लोखंडी किंवा लांकडी असतो. २ (ज्यो.) दोन धुवानी जोडणारी जी कल्पित रेखा व जी धृष्टवीगोलाच्या अगरीं मध्यांतून जाते तिला आंस म्हणतात. (सामा.) ज्या कल्पित रेपेभोवती कोणताहि गोल फिरतो ती रेखा. [सं. अक्ष]

आस—पु. एक झाड. (लं. हिक्किस् पाप्युलनिओआइस). -स्त्री. एक प्रकारचे झाड. **आसफळ**—न. आस झाडाचे फळ. -स्त्री. (कों.) फणसाची एक जात.

आस—न. धनुष्य. 'गणेश घे रत्नजडीत आसा।' -साकू ५.३०. [सं.]

आसं—कि. (चि.) आहे. [सं. अस=असणें]

आसक, आसुक—न. (वायक्री) वाखा, पूर्ण दिवस भरण्या-पूर्वी प्रसूति. [सं. सू=प्रसवणें]

आसकड—न. अडचणीची जागा; खवदाड; दुर्गम स्थान. 'शब्दाचिया आसकडीं। भेदनदीच्या दोहीं थडीं। आरडत विहरवेंडीं। बुद्धिबोवु।' -ज्ञा १६.५. [सं. आस+कूट]

आसका—कं—क्रि. सगळा; संपूर्ण. असका पहा. 'राया तूं पाहे पां विवेकें। जगचि आसकें मुख दिसे।' -एभा ७.३४३.

आसका—वि. आश्रित. 'कंगाल तरी मी तुमचाच आसका।' -दावि ६०. [सं. अस्=असणें]

आंसकूड—पु. (व.) गाडीचा आंस, कणा, आंस पहा.

आसक्त—वि. अनुरक्त, परायण; निरत; लंपट; लोभी. 'तुका म्हणे जीव आसक सर्वभावे। तरतील नावें विठोबाच्या।' -तुगा २४९१. सामाशब्द-विषयासक्त; गृहासक्त; भजनासक्त. [सं. आ+संज=बांधणें]

आसकि—स्त्री. लोभ; तत्परता; तह्नीनपणा; लंपटता; भक्ति; व्यासंग; इव्यास. 'परी कर्मफळीं आसकी। धरुनियां।' -ज्ञा २.२४५. [सं.]

आसखा—वि. सर्व; प्रत्येक; किंवा सर्व समुदाय. 'कवण कवण न देखें। होते तेथे राहिले आसखे। येरीकडा जाऊ न गेले। अंधारें करोनी।' -खिपु १.१६.११२. असका पहा.

आसट—पातळ; सरबरीत. आसट पहा.

आंसड—पु. गाय, म्हैस, इ० कांचे थान; सड; अचळ. [म. सड]

आंसडणें—मकि. (कर्ना.) कांडणें; सडणें. [सडणें]

आंसडणें, आंसडा, आसडी, आसण-णा—अ मध्ये पहा. 'मग विराटाचेनि महाभेडें उतरें। आसड्ढनि नागविलें।' -ज्ञा ११.४६९.

आसडा—पु. जोराचा हिसका. असडा पहा. 'रंगले तें अर्गी दावी। विष देववी आसडे।' -तुगा ३१६४. 'बोडिले मारोनि आसडा।' -मुआदि १०.१०१.

आसडी—स्त्री. (कों.) गाय, बैल, म्हैस इ० कार्नी मारलेली लाय. (कि० मारणें). [सं. अस्=फेकणें]

आसणी—स्त्री. घुसलखांबा म बांधावयाची रबीची दोरी. [आसडणें; सं. अस्=फेकणें; प्रा. असण=फेकणें, ओढणें]

आसनुदी—वि. निराशा करणें; आशा तोडणें. 'तेवींचि कठिण बोले आसनुदी। अजुन होईल हिंयुदी।'—**श्रा** ११.४५३. [सं. आशा+नुद=तुल्ये]

आसंव—प. एक औषधी वनस्पति; आस्कंद. [सं. अश्वगंधा]

आसंरी—श्री. १ (औतकर्म) लांकडी चार पायांची घडवंची. ही मोळाच्या दोरीनें विणलेली असते. हिच्या विणलेल्या भागाच्या वर सुमारे हातभर पायांची उंची असते. सोमयज्ञांतिल सोमवह्नी हीवर ठेवतात. २ (हिं.) खुर्ची; आसन; खाट. [सं.]

आसन—न. १ बैठक; बसकर; बसण्याच्या उपयोगी पाट, खुर्ची, कोच, सतरंजी वगैरे वस्तू. सामाशब्द—कुशासन; दर्भासन; तृणासन. 'होईन गुरूचें आसन। अलंकार परिधान। चंदनादि होईन। जपचार ते ॥'—**श्रा** १३.४२०. २ बसण्याचें वाहन—पक्षी, उंदीर, वगैरे जसें—विष्णूचें वाहन गडड, गणपतीचें वाहन उंदीर, शंकराचें वाहन बैल. ३ हातपाय वगैरे अवयवांची योगाभ्यासांत किंवा सुख-प्रसंगी जी विशिष्ट प्रकारची रचना ती. जसें—कुक्कुटासन; मयुरासन. इ० हीं आसनें ८४ आहेत. 'तेचि षष्ठामार्जी प्रगट। आसना-लागोनि स्पष्ट। मैथुनें लिहिली जीं वीट। वैराग्यातें उपजविति।'—**श्रा** १०.२६. 'येकीचे हातीं विचित्र पट। चौऱ्यांयशी आसनांचे प्रगट।'—**मुंरुड** ३. **म्ह** ० एक्या मांडीवर चौऱ्यांशीं आसनें. ४ बसण्याचा विशिष्ट प्रकार. जसें—वीरासन; पयारान. ५ घोड्यावरील बैठक; घोड्याची पाट; घोड्याच्या पाठीवर बसण्याची जागा. ६ पुस्तकाच्या पानावरील रकाना, कॉलम; खातें; कोठा. ० **ओळखणे**—आपला स्वार कोण आहे हें (घोड्यानें) जाणणें. ० **गुंडाळणे**—बोचकीं बांधून, निघून जाणें; बिऱ्हाड उचलणें. ० **घालणे**—टोकणें—आसनमांडीप्रमाणे एखाद्या विशिष्ट पद्धतीनें बसणें; स्थिर होणें; हृदय बसणें. ० **जड होणें**—१ घट बसणें; वसून राहणें. २ चढून जाणें; गर्वानें फुगून जाणें. ० **जमणें**—१ चांगला जम बसणें. २ गच्च भरून येणें; दाटणें (डाग वगैरे). ० **जमविणें**—आपला बस बसविणें; आपलें स्थान स्थिर करणें. ० **जोडणें**—उकितें बसणें. ० **ठरणें**—घोड्याच्या पाठीवर बसणें; स्थिर होणें. ० **ठेवणें**—(घोड्यावर) चढणें. ० **डळमळणें**—१ आपली जागा, बैठक बैसणें होणें. २ (ल.) अस्वस्थ—चंचल होणें. घडी चिक्कटणें; बसलेला जम बिंबडणें. ० **डळणें**—आपला बस, जम, योग्यता—दर्जा वगैरे गमावणें. ० **पडणें**—जागा मिळणें; जम बसणें वगैरे. ० **बसणें**—आसन ठरणें पहा. ० **हंदावणें**—**काढणें**—१ हंदा होणें; लड होणें (शरीर). २ (ल.) मोठेपणा मिळविणें; लयाजमा वाढणें. ० **सोडणें**—नेहमीची जागा, दर्जा, प्रत, सोडणें. **आसनीं**—**खेळणें**—१ (भुतादीनीं) आपल्या क्षामाभयें स्वच्छंदानें वावरणें—खेळणें. अंगांत येणें. २ आपल्या अंगांत आपल्या साधनांनीं खोड्या, चेष्टा करणें. **नीं येणें**—मुखपदावर, मूळ स्थिताला येणें ० **कुहा**—**घा**—**प**.

० **खोड**—**य**—श्री. घोड्याच्या ७२ खोडयांपैकी एक खोड; घोड्याच्या पाठीवर बसण्याच्याजार्मी काही रेषा किंवा विशिष्ट रंग असणें हें या खोडीचें लक्षण आहे. घोड्याला हें अष्टम लक्षण असेल तर घन्यावर घुल्यु किंवा एखादे मोठे संकट ओडवतें. ० **चलन**—न. चंचलता; अस्थिरता; धसोड; (अक्षरशः व लक्षणें). ० **बंध**—**रचना**—पुत्री. आसन बसविणें, नक्षी करणें, घालणें (विशेषतः योगांत). ० **मांडी**—**वटा**—स्त्रीप. दोन्ही पावले उगून एक पाळल दुसऱ्या गुड्याशीं आणि दुसरे पाळल पहिल्या गुड्याशीं लावून बसण्याचा प्रकार. ० **विधि**—प. १ योगांतिल आसनें कशीं करावीं, कशीं ठेवावीं वगैरे ज्यांत सांगितले आहे असा विधि. २ एखादे धर्मकृत्य (जप, पूजा इ०) करण्यासाठीं बसावयाच्या वेळीं, तें कर्म संपेपर्यंत उठावयाचें नाही अशा नियमानें बसणें व त्यावेळीं करावयाचें न्यास वगैरे विशिष्ट कर्म. [सं.] ० **गुंदि**—श्री. आसनाची ठेवण व रीत निश्चित करणें, अनुष्ठानापूर्वी तंत्रशास्त्रांत आसनाचें अनेक प्रकार सांगितले आहेत त्याप्रमाणें आसन करणें.

आसनपेडी—श्री. (गो.) बांक (बसावयाचे). [सं. आसन+पीठ]

आसनी—श्री. पूजेस वगैरे बसण्यासाठीं केलेले लोंकरीचें लहान आसन. [सं. आसन]

आसनी—श्री. (व.) आश्विनी पौर्णिमेस सर्वांत वडील मुलास ओंवाळण्याचा विधि. 'आज मुलाची आसनी करावयाची आहे.' [सं. आश्विनी, प्रा. आसिन]

आसनीवान—वि. (व.) यथेच्छ. 'आज आसनीवान जेवण झालें.' [सं. आशा+म. नीवविणें]

आसन्न—वि. जवळचा; समीप असणारा. [सं.] ० **काल**—

मरण—**मृत्यु**—**अवधी**—वि. मरणोन्मुख; मरणास टेकलेला.

० **निद्र**—वि. शोपेस आलेला. ० **प्रसव**—**प्रसूति**—वि. बाळंत होण्यास टेकलेली; प्रसूतिकाल जवळ आलेली (जो, गाय, म्हैस इ०)

० **समाधि**—वि. समाधि घेण्याच्या वेतांत आलेला (संन्यासी).

आसपास—किवि. भोंवतळी; आजूबाजूस. —प. (पुस्तक

बांधणी) पुस्तकाची बांधणी करतेंवेळीं त्याच्या दोन्ही बाजूस

चिकटवावयाचे कोरे कागद; (ई) साइडपेपर. [सं. आस्थ=तोड;

किंवा आसन=जवळ+पार्श्व; प्रा. आस+पास=जवळ; वै. आसा=सं.

मास=जवळ, +पार्श्व=बाजू. हिं. आसपास; सिं. ओसेपास]

आसपासचा—**पासील**—वि. आसपास असणारा; जवळ

पासचा; आजूबाजूचा.

आसपाव—प. (कर्ना.) दोरी, पट्टे, कांसरा, इत्यादि जोत

जुपण्याचें सामान

आसपाव—प. पुढें होणाऱ्या गोष्टीचा भास, चिन्ह, स्वरूप;

लक्षण; तर्काल किंवा कल्पनेला वाच. 'मला अगदीं आसमास

समजला नाही. 'हा बोर निघेल असा मला आसभास नव्हता.' [आसा द्वि.].

आसभास—झी. (गो.) रीतिरिवाज; रीतभात. 'आसभास कांयच कळना भरे तुका.' [भात=चाल, रीत द्वि.]

आसमंतचा—वि. शेजारचा; जवळचा; आसपासचा.

आसमंतात—क्रि. सर्व बाजूनी; सर्वोपती; चोहोकडून; आसपास; या शाब्दाची अशुद्ध रूपे—आसमंत, आसमंतजागी, आसमंतभागी. [सं. आ+समंतात्.]

आसमाप्ति—क्रि. समाप्तिपर्यंत; शेवटपर्यंत; पूर्ण होईपर्यंत. [सं. आ=पर्यंत+समाप्ति=शेवट]

आसमास—क्रि. सर्वत्र, सर्वोपती; आसपास; पुष्कळ; अतिशय; सतत; सहसा; कधीही; केव्हाही. 'मुर्खी घालितां एक प्रास। स्वर्गी घणघणी घंटाघोष। कदा न राखे आसमास। गजर विशेष जाहला।'—ह ३४.९५. 'तुझें गुणलक्षण चिदाकाश। तेथे व्यासादिक उडती राजहंस। भेदित गेले आसमास। ज्यांच्या मतीस सीमा नाही।'—ह २.५. 'मी तुस न होतो जगबिवास। तें घर नांस्तचि आस। तेथे अवदशा ये बहुवस। आसमास कष्ट होती।'—ह ७.१४९. 'तीन राती तीन दिवस। युद्ध झाले आसमास।'—रावि २५.१६७. 'कृष्णासि जरी देती गोरस। तरी शतयुगे वाडे विशेष। ते थुही दशा न ये आसमास। गोरस हरीस अर्पितां।'—ह ६.१९१. [सं. आ+समास; असमसाहस पहा]

आसमाळ्यो—झी. अव. (गो.) उताणें निजून, पाय वर करून त्यांवर लहान मुलाल दिलेले शोके. [अस्मान+अळंछ्यो]

आसर—उ. (गो.) आश्रय; मदत. [सं. आश्रय]

आसर, आसोर—उ. (कों. गो.) पावसाळ्यात पाऊस थांबून उघाडी पडते ती; उघडीप. [सं. अपसृ; प्रा. ओसर; म. ओसरणे; तुळ० सं. आसार=जोरांने पाऊस पडणे]

आसर—उ. परिणाम; असर पहा. 'माझ्या बोलण्याचा त्याच्यावर चांगलाच आसर झाला.' °पाडणें=परिणाम घडवून आणणे.

आसरण—न. (ऊ.) पावसापासून रक्षणाचे साधन, छत्री इ० [सं. आश्रयण. म. आसरा]

आसरा—झी. १ जलदेवता; तळी, विहिरी वगैरे ठिकाणी बास करणाऱ्या सात देवता; शेतांतील देवता; प्रसूतिदेवता. आसराई पहा. 'वनदेवता गंधर्व यक्षिणी। गंधळ घालिती महावर्नी। आसरा जाज्वल्य रूप दाज्नी। तेच क्षणीं गुप्त होती।'—ह ११.१९१. 'सातवे दिवशीं साती आसरा। गुप्त रीतीचा घालिती पैरा।'—गुळणा (शाहूमहाराजांचा) ८. [सं. अप+सृ; अपसरा; प्रा. अस्सरा]

आसरा—उ. १ आश्रयस्थान; आश्रयाची, निवाऱ्याची जागा; आशोसा; 'तुझिया रूपेयीण ईश्वरा। आसरा आम्हा नाही

तुसरा।' २ बचाव; रक्षण; आच्छादन; छत्र. ३ आधार; प्रमाण. ४ (ल.) संमति; अनुमति; अधिकार; परवानगी. [सं. आश्रय; द्वि. आसरा]

आसराई—झी. प्रसूतिदेवता; आसरा 'आसराई सादर केला। रामचंद्र कौसल्ये। ...'—झीगीत १२. [आसरा]

आसलग—वि. सोपे; सुगम; असलग पहा. 'अपाय इहीं आसलग।—हा १६.४२९.

आसब—पु. १ पाणी वगैरे द्रव पदार्थात औषधी द्रव्ये घालून अभिषेचन न करितां तसेच पुरून ठेवून मषाप्रमाणें तयार करतात ते. जसे—कुमारीआसब. २ द्राक्षे; कोरफड इ० औषधी पदार्थांचा अभिसंयोगाने औषधाचे जो द्रव काढतात तो. उ० द्राक्षासब इ० अंस, काकवी वगैरेपासून काढलेली दारू. ४ (सामा.) मद्य. ५ अंक; (इं.) टिक्कर. [सं. आ+सृ]

आसवणें—अकि. आशाबद्ध होणे. आसावणें पहा. [सं. आशा; म. आस]

आसबल—अस्वल पहा. 'आसबले गुगुरिती।'—दावि २४४.

आसवें—न. अने. अश्रू. 'आसवें लोचनीं आलीं।'—विक ९. [सं. अश्रू; प्रा. अंसं; म. अंसूं]

आसबल—झी. एक वनस्पति; शितागौड; दिसमावळी; शतावरी पहा.

आसळसा—झी. (गो.) आलेखा नक्षत्र. [सं. आलेखा.]

आसा—कि. (कों. गो.) आढे; जिवंत आढे. 'तोचि आसा कीं काय आजून हें न कळे कोणाला। नाही त्याचा विश्वास जाईल अवचित घालून घाला।'—होला १२. 'आवय आसा काय?' [सं. अस्=असणे]

आसां—उ. (गो.) तांदुळांत एखादा सकवच असलेला भाताचा दाणा; भातगोटा; भातकण, आंशी पहा.

आसा, आसाणा—पु. एक झाड. असणा पहा.

आसाटणें—सकि. (भित्री) आपटणे. 'तियांव आपो दोपी काडिन तोर तीवे आसाटी।'—त्याने आपली दोपी काढून जमिनीवर आपटली [म. असडणें]

आंसाड—झी. (गो.) सुक्तीच्या वेळीं नदीच्या पाण्यास येणारी जोराची उसळी.

आसाडी—झी. जखमेवर बसणाऱ्या माशांनी केलेली विष्टा. असडी पहा.

आंसाडी—झी. (व.) आळी, कीड. अंसडी पहा. 'सडीने घोंगड्यावर आंसाडी पडली.'

आंसाव—पु. (गो.) छत्रीचा अभ्रा; छत्रीच्या सन्यांचा सांगाडा. [पोटें.]

आसादन—न. १. टेवणे; रचणे; मांडणे; लावणे (यक्षांतील पात्रे—सासुगो, किंवा जेवणाची ताटे, इतर साहित्य). २. मिळविणे; संपादणे; प्राप्त करून घेणे. [सं. आ+सद्=वसणे]

आसादित—वि. आसादन केलेला [सं.]

आसान—वि. (व.) (हि.) सोपे; सोईस्कर. 'परदेशांत नांव मिळविणे आसान गोष्टी नाही' [फा. आसान=सोपे]

आसानी—स्त्री. (व.) (हिं.) साहजिकपणा; सुलभाता; सौकर्य. 'या उपायाचें रोग आसानीचें हटतें' [फा. आसानी]

आसामदार, आसामी, आसामीदार, आसामीवार—अभ्यर्थे पहा.

आसार—स्त्री. संततधार; निरंतर वृष्टि. 'वर्षाकाली आसारी राहो' हेमंती जळाशयें. '—एभा २४.२८४. [सं. आसार=जोराचा पाऊस]

आसार—री—असार, असारा पहा.

आसावणे—कि. आशा करणे; उत्कंठित होणे. आशावणे पहा. 'पाहावया वनसांवाळा. कृष्णव्यामता आनी खुबुळां. आनवली दोन्ही डोळां. सबाहापणे देखणे ॥'—एरुस्व ७.२३. 'आसावले मन जीवनाचे ओडी. नामी रूपी गोडी लाविलेली.'—तुगा १५२३. [सं. आशा म. आस]

आसावरी—स्त्री. (संगीत) गायन शास्त्रांतील एक रागिणी. या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गंधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गंधार व निषाद वज्रयै. जाती औडव संपूर्ण, वारी धैवत व संवादी गंधार. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर. [सं. ?] **०थाड**—उ. ज्यामधून आसावरी वगैरे राग उत्पन्न होतात त्या थाटाचें नांव. याचे सात स्वर पुढीलप्रमाणे असतात—शुद्ध षड्ज, शुद्ध ऋषभ, कोमल गंधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद.

आसाहेव—उ. अधिकाऱ्यास उद्देशून योजावयाचें संबोधन; आपण (तुम्ही या अर्थी). 'आसाहेबांनीं या इलाक्यांतील ज्यूरी संवधानें सरकारकडे जो आपला अभिप्राय पाठविला आहे...'—टि १.१५२. [फा.]

आसाळी—स्त्री. पिशाची; हुडक. असाली पहा. 'आसाळी घोरकाली सुरदळ विदळी कृष्ण व्याळी विशाळी.'—मुरामायण ६.६५.

आसिका—की—वि. संपूर्ण; सर्व. अमका पहा. 'न फुटतां बीजकणिका। माजि विस्तरे वडु आसिका।'—अमृ ७.१४९.

आसिद—न. अमक; असिद. 'त्या पाण्याचे ठायी कांहीं आसिदपणा येतो.'—मराठी १.६ आहूति २.१६६. [इ. अंसिद]

आसीमांत—क्रि. सीमेपर्यंत; हद्दीपर्यंत. [सं.]

आसु—न. एक चांदीचें जुने (देवगिरीकर यादवांच्या वेळचे) नाणे. 'दक्षिणेंसि साठी आसु दिलें'—पाटण शिलालेख, भाअ १८३.५.६३.

आसुक—न. वस्त्र; चिरगूट. [सं. अंशुक]

आसुक्त—वि. अयोग्य. असूक्त पहा. 'हे गुणपणा थोर आसुक्त कीं। याची लाज तूं तरी धरी जरा।'—होला ३७. [सं. अ+सु+उक्त]

आसुड—उ. चावूक. असुड पहा. 'तेथ जो राहे गा मागे पुढें। तो होडिजे आसुडें।'—एभा ६.१७०.

आसुडणें—उक्ति. १ पाखडणे; कोंडा काढण धाकरितां सुपांत घालून झटकणे. 'आकाश असे आसुडत।'—ह्या १.१५६. २ ओडणे; हसडणे; हिसका देणे; हिसकणे; झटका देणे; आपटणे वगैरे अर्थाकरितां असडणे पहा. 'तंव गळ आसुडी। जळपारथी।'—ह्या १४. १४७. 'जोड्हा आसुडील झणौनी।'—उषा ७२९. 'आसुडिल्या मागा हात पाय नेटें। तंव भार बोटें उचलिला।'—तुगा ७१. ३

लुबाडणे; गडप करणे. 'क्षणेक अर्थाची अतिगोडी। क्षणेक आसुडी परद्रव्य।'—एभा २५.१४७. शिवाय असडणे पहा. [सं. आ+सुट्; आ+सुट्; प्रा. आसू]

आसुडपाखड—स्त्री. १ धान्य निवडणे, आसडणे, पाखडणे वगैरे निरनिराळ्या क्रियांगां हा शब्द लावतात. २ (ल.) कसून तपासणी; उलट सुलट तपासणी. [असडणें+पाखडणे]

आसुडा—उ. हिसका; असडा पहा. 'मालविचेच्या आसुडीं। थडक हाणोनियां गाडी।'—एभा २९.२६६.

आसुडाळ—उ. ज्याच्या डोळ्यांतून पाणी गळत आहे असा अस्वच्छ दृष्टीचा पोटा. अंसुडाळ पहा.

आसुति—स्त्री. अर्क काढणे; मथ गाळणे. [सं. आ+सु]

आसुदै—असुदाय—वि. (गो.) आयता; तयार. असुदा—य पहा. 'आसुदै अन्न सेऊं नये। वडिलांचेंही।'—दा २.२.२६.

आसुपाटी—उ. घोडेस्वार. —पाटण शिलालेख [सं. अश्वपट्टी—असपाटी—आसपाटी]

आसुमारे—वि. आधर्शकारक. असुमाई पहा. 'आसुमाई चिन्ह पडे हद्दी। वाटे पोटीं नवल तेव्हां।'—निगा १८८.

आसुर—री—वि. १ असुरासंघी. २ (ल.) असुरी; जलाल; दुष्ट; दारुण; भयंकर; अपोरा; अक्रालविकाळ (सायुष किंवा कृत्य). [सं.]

आसुरी—उपाय—उपचार—उ. शेवटचा, धाडसाचा उपाय; आततायीपणाचा, भयंकर उपाय. **०कर्म—कृत्य—क्रिया**—न. स्त्री. एखादे विलक्षण, भयंकर, राक्षसी काम. **०चिकित्सा**—स्त्री. भयंकर, राक्षसी उपाय; शलक्रिया. जसे—हातपाय तोडणे, डाग देणे वगैरे. **०निद्रा**—स्त्री. गाढ झोप; वेदी झोप. **०बुद्धि**—स्त्री. (तत्व) प्रकृतीचा एक भेद. प्राकृतिक बुद्धि. —मीर १७१. **०भोजन**—न.

अभाशीपणाचें जेवण; बेमुसार जेवण. ०माया—स्त्री. चेद्रक; जाड; जुन्या काळातील राक्षसांची अजब कृत्ये—चेष्टा. ०विवाह—पु. (प्र.) आसुर विवाह. कन्या विकत घेऊन करावयाचा विवाह; मुलीच्या बापास किंवा नातल्यास द्वय देऊन केलेला विवाह. अष्टविवाह पहा. 'विवाह तंव बहुता परी। पिशाच गांधर्व आसुरी।'—एहस्व ४.४२. ०संपत्ति—स्त्री. १ जुलूम जबरदस्तीने अथवा अन्य मार्गाने जमविलेली अपार संपत्ति. २ वेसुमार फाजील चैन. ३ कामकोष—लोभादि विकारांचे मूळ अशी ऐहिक संपत्ति; याच्या उलट वैशी संपत्ति. [सं.]

आसुर्दी—स्त्री. तापटण्याची (कोरड्याची) लांकडी दांडी, दांडकें.—मसाप २.२५४. [असुड+काठी]

आंसू—न. अधु; अंसू पहा. (अव.) आसुवें. 'नितंबु आलि गनी मुखारेलें। बांधितां आंसुवें गाळी लागले।'—शिशु ७२१.

आसुड, आसुडगांठ—असुडगांठ पहा.

आंसें—न. (कों.) फिकरे; अरंद पटाशी, लांकडास चौरस भोंक, खांच पाडण्याचे साधन. [सं. असि=मुरी]

आसेचित—वि. सेवा केल्या; सहवासित; परिचेष्टिलेला. 'गणां सेवित शिव आला।' [सं.]

आसो—पु. (गो.) १ तांदूळ निमडतांना सांपडणारा मात-गोटा. २ पंचाक्षरी प्रश्न पाहताना जे तांदुळाचे दाणे किंवा साळ उपयोगांत आणतो ते. आशी पहा. [सं. अंश]

आसांडा—पु. (ना.) हिसका; झटका. असडा पहा.

आसोल—(कों.) अस्वल.

आसांस—पु. फार अतिशय. असोस पहा.

आसोसी—असोशी पहा. 'बये वचन ऐकावें। माझी आसोशी खानाल।'—ऐपों १८.

आस्कटी—स्त्री. (गो.) पापणीचा केश. [सं. अक्ष+कुटि ?]

आस्कंद—पु. अस्कंद; अश्वगंधा पहा.

आस्कळविरकळ—वि. (गो.) ऐसपेस.

आस्कारहुस्कार—पु. (गो.) आसोकाव्याम; हुंदके देऊन खडपे [च्व. हुस्का]

आस्तर—अस्तर पहा.

आस्तरण—न. १ पसरणें; आंथरणें. २ हांतरी; पसरण्याचें वळ (स्तरंजी, गालिचा; चढई; आंथरण; इ०) 'किवा वळें सांडनी आस्तरणें तेलव्या त्या।'—रास १.२२३. 'सळमूजें भरें आस्तरण।'—यमादि १३.६२९. [सं. आ+स्तु+आस्तरण]

आस्तरणें—उक्ति. आंथरणें; पसरणें.

आस्ता—१ आस्था पहा. 'त्या पाटीलभोवाची आस्ता नाही प्रली।'—ऐपों २८७. २ (गो.) आशा; हांबरेपणा. ३ स्वाधे.

शको. १. ३८

आस्ति(स्ती)क—वि. १ ईश्वराच्या ठिकाणी श्रद्धा ठेवणारा; ईश्वर, परलोक, पापपुण्य मानणारा, श्रद्धावान्. याच्या उलट नास्तिक. 'तया आस्तिकांचा आश्रम। पांडवा गा।'—ज्ञा ८. १९३. २ (गो.) खाऊपिऊन मुस्री असा (मनुष्य); मुखवस्तु; ऐपतदार; मातबर. —पु. ए. प्र. कवि. याने जनमेजयाच्या सपैसत्रांतून तक्षकाचा वांचविले. निजतेगमशीं साप वगैरेची बाधा होऊं नये म्हणून या कशीचे नांव दोन वेळ (आस्तिक—आस्तिक असें म्हणून) घेतात. [सं.]

आस्तिकाय—पु. (गो.) श्रीमंती; ऐपण. [सं. आस्तिक्य]
आस्तिक्य, आस्तिक्ययुद्धि—न. स्त्री. आस्तिकपण; परमेश्वराबद्दल विश्वास, श्रद्धा. 'आणि आस्तिक्य जाणावें। नववा गुण।'—ज्ञा १८ ८४८ 'म्हणोनि अमितायाच्या ठायीं। तयां आस्तिक्ययुद्धि नाही।'—ज्ञा २.१३२. [सं.]

आस्तिक्यवाद—पु. परमेश्वराच्या अस्तित्वाविषयी समर्थन; आस्तिकपणाचें समर्थन ईश्वरवाद. याच्या उलट नास्तिकवाद, [सं.]—वादी—वि. नास्तिकवादाचा पुरस्कर्ता आस्तिकवाद मानणारा; [सं.]

आस्तीर्ण—वि. १ परारलेले; आंस्लेले (वज्र वगैरे). २ आच्छादिलेले; झांकलेले (जमीन वगैरे). [सं. आ+स्तु]

आस्तुरी—स्त्री. (कुण.) (काव्य) स्त्री; वायको; अस्तुरी पहा. [सं. स्त्री]

आस्ते—निवि. हळु हळु; सावकाश. [फा. आहिस्ता]
कदम—हळू पाऊळ टाकणे (नाटकांतून किंवा विनोदी भाषेत योजतात) आसनकदम; आसे कदम!—नाकु ३.२४. २ पांचवें या अर्थी. तेंच नावा असा हत्यनेन योजतात. [फा. आहिस्ता+अर. कदम=पाऊळ]

आस्था—स्त्री. १ कळकळ; काळजी; 'परी ते आस्थाही न धरी मानपी।'—ज्ञा ८.१९६. २ उत्प्रेक्षा; इच्छा; उत्कंठा; पोटाग; याच्या उलट अनारवा. ३ आसक्ति; प्रेम. 'घरावरी तेतुली। आस्था नाही।'—ज्ञा १३.५५८. ४ आशा; आस; अपेक्षा; (कि. करणे.) 'आवाकणीचिच्या आस्था। बहुस्त्री तोग संपादित।'—एमा १३.६६७ ५ विश्वास, श्रद्धा. 'पाळाडियाहि आस्था। समूळ होय।'—ज्ञा ६.१६७. [सं. आ+स्था]

आस्थान—न. स्थान, स्वयं; समास्थान; पीठ. 'कों बहिर-यांच्या आस्थानीं। कवण गीतांतें मानी।'—ज्ञा ४.२३. [सं.]
आस्थीक, आस्थेकरी, आस्थेवाइक—वि. आस्था बाळगणारा; काळजीचा; कळकळीचा; उत्सुक; उत्कंठित. [सं. आ+स्था]

आस्थीक—पु. (गो.) १ यद्दस्थ. २ धनिक. [सं. आस्तिक]

आस्पद—अ. (गो.) ऐपत; शक्ति, सामर्थ्य. 'हुंवा वेण्याची आस्त नाही.' [सं. आस्पद]

आस्पद—न. स्थान; स्थल. सामाशब्द—अहंकारास्पद—अहंकाराचे स्थान—शरीर; शुणास्पद—विद्वान्; सात्विक मनुष्य; मोहास्पद—कनक, कता इ० वस्तु; दुःखास्पद; हास्यास्पद; शोकास्पद, इ० 'आस्पदे आस्पद। एक सर्वभौम पद।' —हा १६.२३१.

'हे कर्म तुम्ही करतां परंतु परिणाम दुःखास्पद होईल.' [सं.]
आस्पाव—प. (गो.) मोटेपणा. 'सराठी भाषेचो आस्पाव जरी व्हावलो न्हय तरी आमी तिजो अभिमान धरूंक जाय' 'विजयनगरचो आस्पाव पळोन तेनाचे फिरंगी बरयतालें.'

आस्फारण—अकि. वाजणे. कंप पावणे; आस्फुरणे पहा. 'तंब दळामाजि रणतुरे आस्फारिलीं.' —हा १.१३०. [सं. आस्फारण=स्फूर्च=प्रयोजक=कंप पावणे]

आस्फालणे—अकि. जोरांन आदळणे; आपटणे. 'आस्फालितांही स्वकंर न राहे' 'वेड जसा तो उसळेचि पाहे।' [सं. आस्फालण]

आस्फुरणे—सकि. १ कंप पावणे. २ फुंकणे; वाजविणे. 'दिव्य शंख भीष्मदेवें आस्फुरिला।' —हा १.१२७. [सं. आस्फुरण=कंप पावणे]

आस्फोट—प. ठोसा; तडाखा; धपका; दणका; भारण्याचा आवाज. स्फोट पहा. [सं.]

आस्मान—अस्मान पहा.

आस्थ—न. मुख; तोंड. 'आस्थ सरोद्ध हास्यलवें अतिरम्य उपास्थ मनोभ्रमरी।' —ध्यानमाला. [सं.]

आस्त्रा—आसरा पहा.

आस्त्रल—अस्त्रल पहा.

आस्वाद—प. १ रुचि; चव; स्वाद. २ इच्छा; लालसा. 'तेसा कसूवाचा मनु। आणि कर्मफळाचा आस्वाद।' —हा १८.२०५. [सं.]

आस्वादणे—उकि. रुचि घेणे; चाखणे; हुंगणे; स्वाद घेणे; खाणे. [सं. आस्वादन]

आस्वादन—न. सेवन; स्वाद घेणे; रुचि घेणे 'ना तरी भ्रमृतसास्वादर्नी। रस सकळ।' —हा १.२६. [सं.]

आस्वादित—वि. चाखलेलें; स्वाद, चव घेतलेलें. [सं.]

आहट, आहाट—प. (ब) १ आवाज; चाहूळ; चहाळ. 'गारी गेल्याचा आहाट आला.' २ हांक; हांक मारणे. (कि. घेणे.) 'त्या शेतांत रामा आहे त्यास आहाट दे.' [इटकणे]

आहाटणे, आहाटणे—कि. १ पाटणे; ढवळणे. २ त्रास देणे. अहाटणे पहा.

आहाटीच, आहटीच—अहाटीच पहा.

आहणा, आहवा—प. १ आणा. उकि; म्हण; वचन; न्याय; दृष्टी, 'एक अनी जुकी तो बारा बरसका ह्यात, पेढा आहणा प्रसिद्ध आहे.' —भाब ११८. २ लक्षांत वचवरांनीं प्रत्यरांचीं नांवां घेणे किंवा लक्षांत बायका व शिष्यमांत पुरुष विनोदी किंवा अश्लील पद्यस्य वाक्यें बोललात तो; उखाणा. 'तो आहणी रुक्मिर पोबुचि नाम खासें। बोले मयूर वचना रद-कति आसुत।' —विनि ५९.३४. ३ कोरें; उखाणा; अहणा पहा. [बि. अहन्त्या; सं. आह्यान; प्रा. आहण; किंवा सं. आहन; प्रा. आहण.]

आहत—वि. मारलेला; ताडलेला; टोकलेला; आघात केलेला. 'चंढवाते ज्योति आहत वैशी।' —हा २.३२३. [सं. आहत]

आहाति—कि. आहत. 'एसें बहुती परी असेय। जे सांगितले तुज कां याग। ते विस्तारुनि वेदेंचि वांग। स्मृणितले आहाति।' —हा ४.१५६. [तु. पु. अव. सं. असु]

आहत्य, आहत्यमेव—किवि. खरोखर; खात्रीने; अगत्य-पूर्वक. [सं.]

आहरण—न. आणणे; बोलवणे; आनयन. [सं.]

आहारा, आहारा—प. मडकें, भोडें इळमळें नवे म्हणून लाखालीं ठेवावयाचें गवताचें निवणें, चुंबळ; आरा पहा. [सं. हार]

आहारा—वि. आणणारा; आहरण करणारा. [सं.]

आहव—पु. युद्ध; लढाई. 'मग मथिलें द्रौणीचे दृढपदुते करुनि आहवा वाजी।' —मोभीम ३.४३. [सं.]

आहवन—न. यजन; याग; होम; हवन. [सं. आन्हवन]

आहवनीय—वि. अग्निहोत्र्याने धारण करावयाच्या (गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि, आहवनीय या तीन किंवा पांच अग्नीपैकीं पूर्व बाजूचा अग्नि; इष्टीत व नित्यहोमांत मुख्य याग या अग्नीत करावयाचा असतो. पंचाग्नी पहा. 'आहवनीयादि वन्ही। निक्षेपरूपी हवनी।' —हा १७.३६१. [सं.]

आहसी, आहास, आहासी—कि. आहस; आहत. 'तूच आहसी आसुची गती।' सराठी ३ रे पु. १० अं. ४ थी (१८७३). 'अनुना तू कवण आहसी। काय हा करितासि।' —गीताचरित्रा ६५. 'गवसोन पुसिलें आहास सुखी।' —दावि १८८. [सं. अहस; द्वितीय पुरुष ए. व. असि]

आहळ, आहळी—स्त्री. अग्नीची ज्वाळा. अहळी पहा. हा शब्द आहळी किंवा आहळ्या अशा अनेक वचनांत उपयोगांत जातो. **आहळीत असणे**—धाकांत, जखेंत असणे.

आहळणे—स्त्री. अळणे; अहाळणे पहा. 'त्या संतापें करावर।' आहळो लागे। —निगमसार ६.२७.

आहळ, आहळ—ओहळ पहा. (ब.) शुराकरितां पाणी सांडविण्याची जागा; (खानदेशी-हाळ) पावसाळ्यांतील पोण्याची झरा.

आहा—हे—स्त्री. ज्वाला; आंच; उपद्रव; उपसर्ग; पीडा. 'लागे दोषाभिनी न या आहे.'—मीशक्य १.२८. 'आही पहा.

आहा—कि. (कातवडी) आहे. 'माझा लहान बाळ आहा, मला मारला नको'—मसाप २.३१. [सं. अस्ति; म. आहे]

आहा, आहाहा—उद्ग. आश्चर्य, दुःख इ० उद्गार; भरो; आहा. 'आहा वृथा उतरलो निजलो विलोकी.'—नल ७८.

आहाकटा—स्त्री. उ. द्वाकादी; ओरड; आक्रोश; हाय हाय. 'आहाकटा मग करिती गेलिया। आधीं ठावा तयां नाहीं कोणा।'—तुगा ५४. [अह+कटका]

आहाकाप्या जाणें—कि. (ब.) गर्भगलित होणें; बावरणें; धीर सुटणें. 'तोफ पाहूनच तो आहाकाप्या गेल.' [अह+हि. काप्या=कापले]

आहाकार—उ. ओरड, हाकाटी; अहःकार पहा. 'शोकणीसी गुंडा घाली पागोन्याच्या नेटें। पळती आहाकारे अंधवी पाखरांची वाटे।'—तुगा ३५९. [सं. अह+कृ; हा.+कार]

आहाच, आहाचवाहाच, आहाचवाणा—किवि. आहाच वहाच पहा. १ वरवर; सरसरी; 'अभि ऐसे आहाच।' तेजा नामाचें आहे कवच।'—हा ७.३६. 'तेथ अचेत चित्ताचा सांगातु। आहाचवाणा दिसे मांडतु।'—हा ८.९५. 'आहाच पाहतां कलना।'—दा २०.३.१४. 'नवे करणीचा आहाच। जीवें पायीं जडली साचें।'—च ५३३. २ सहज; सहजगत्या; उगीच. 'आहाच सांपडतां धन। त्याग करणें मूर्खपण।'—दा ७.१.३५. 'पहिलेचि आहाचवाहाच उडलिया।'—रयो १०.१७६. ३ खोटे; अंधधें. 'तेसें असतेपण आहाच।'—हा ८.३१. 'मी प्रकटलों हे ऐसे। बोलणें ते आहाच दिसे।'—एमा १४.८९. 'तरी हे गोष्टी आहाच दिसे।'—ययादी ४.६५६.

आहाइन पहाइन—किवि. आइनपाइन. अहाइनपहाइन पहा. 'आहाडे पाहाडेगे वावुरेचि झगडे।'—निगा ७६.

आहाण—वि. १ उफ; उचित. 'यहूबि यारादिकी किया।' आहाण तेचि धनंजया।'—राहा १६.३७४. [सं. आइनत्या; आह्यात; आह=चोळणें]

आहाणा—वि. आत्मघातकी; हानि करणारा. 'आतां हा ऐसा अवेरिजे। मय नाथिले घोरेचें बैसिजे। तरी आपण आहाणा होईजे। आपणपेयीं।'—हा ३.१९६. [सं. आह+ह; प्रा. आहाण]

आहाणा—उ. १ म्हण; उफ; उखाण. अहाणा, आहणा पहा. 'म्हणेचि खाण लोकी भाती। आहाणा लोकीं प्रसिद्ध।'—बुवादि १६.१७४. 'पुण्य करितां उन लावत। हाहाणा बोळी बनावत।'—मक ७.१०७.

आहार—उ. १ अन्न; शरीरपोषकद्रव्य; खाद्यपदार्थ. 'आहार तरी सेविजे।'—हा १.३४९. २ खाणें; जेवणें; भोजन करणें. साहा-शब्द-फलाहार; दुग्धाहार; धान्याहार; इ० म्ह० 'आहारीं व्यवहारीं भीड नसावी.' 'मासा आहार तुटला.' ३ नेहमीं खाण्याचें प्रमाण; शेर. 'त्याचा दोन शेराचा आहार आहे.' ४ अन्न खाण्याची विशिष्ट शक्ति; सुखानें जेवढें अन्न पचतें तें. 'जसा आहार वाढवला तसा वाढतो.' 'आहारीं असणें—ताब्यांत, वाढोव्यांत असणें. आहारीं पढणें—जाणें—ताब्यांत, वचें—ताब्यांत जाणें. 'बरेचें झालें आजीवरी। नाहीं पडलें मृत्याचे आहारीं।'—तुगा ७१७. आहा-राखालीं, आहारीं आणणें—ताब्यांत आणणें; कदाचित् आणणें. [सं.]

आहार—उ. १ (व. ना.) निखारा; विस्तव; फोपाडा; 'बुलीन आहार काढ व हातपाय शेक.' २ इन्दी; कपडे कडक करणें; (कि. वेणें.) [सं. आ+ह]

आहार—अजगर. अहार आर पहा. आहारणें—१ आरणें; अहारणें पहा. २ खाऊन, गिळून टाकणें. 'मासाचे लव्हे तोडून या पिशाचानें आहारून टाकले आहेत।'—एकचण्याला नाटक.

आहारपानगा—उ. निखान्यावर भाजलेली लहान भाकरी; पानगा; आहारोळी; रोटी; खाकरा; पाखर. [आहार=निखारा+पानगा=पोळी]

आहारी—वि. उपजीविका करणारा; खाणारा; खाऊन-राहणारा. सामाद्यक्ष दुग्धाहारी; फलाहारी; मत्स्याहारी; शाकाहारी.

आहारोळी—स्त्री. निखान्यावर भाजलेली पोळी. अहारोळी पहा.

आहार्य—वि. बळेच अंगीकारलेलें; अनुमानिलेलें, कल्पिलेलें, (उकीने, किंवा मुद्दाम) आरोपिलेलें; कृत्रिम. १ निश्चय—उ. भ्रमता मह; उकीची, खोटी समजूत, कल्पना. आहार्यारोप—उ. उकीचा मह धरून चालणें; बुद्ध्या वेगळी समजूत घेऊन व्यवहार करणें जसें—एखाद्या मनुष्यानें राक्षसाचें सोंग घेतलें आहे असें समजलें असतांही आहार्यारोपानें त्यास राक्षस समजून त्या आवेजनें त्याशीं वागणें.

आहाव—उ. (श्रौतकर्म) यज्ञांत होता संसन (शस्त्र पळण) करतो त्यामध्ये 'शोसावो' असा मंत्र म्हणतो त्यास आहाव म्हणतात. [सं.]

आहाळ—उ. १ खळगा; कुंडी. आहळ पहा. २ (कांभार धंद्या.) कातडी टांगण्याचें कुंड, खळगा.

आहाळ—उ. १ आहार; विस्तव; आप. आहार पहा. 'सुंफिआ-ज्याळ्याच्या आळा। लेयितियाही अयळा। अदाविया आहाळा। काय पळणें आहे।'—अश्व ७.१३६. २ (ल.) दुःख.

आहाळणी, आहाळणें—क्रि. १ भाजणें; पोळणें. अहाळणी, अहाळणें पदा. 'जेवि तीव अर्मीत शिरतां तेथें आहाळेना कसें म्हणावें।'—नव १५, ६६. २ (ल) ताप; दुःख; वास. 'आहाळण्या किती सोसूं या च्यारी।'—पला ८२.

आहाळणें—क्रि. (व.) अणें अळणें पदा 'दृष आहाळलें आहे.'

आहाळणें—अक्रि. हालणें. 'पाठी निवृत्ति करिताले. आहाळी ते पूजा विधुळे।'—ज्ञा १७, ७. [सं. आ+हृ+ण=लोळणें, हालणें; म. हलणें]

आहाळबाहाळ—१ अहाळबाहाळ पदा. २ संपूर्ण; विस्तीर्ण; पुरेपुर. 'जेही आपुला संभोगकाटी. परत्र भोगिजे आहाळबाहाळी.'—शिशु ७४५. 'दृश्य दृश्यपेमें जें जें उठी. तें ते निजात्मता पाठी पोटी. तेणें अन्वये देवो देखे दृष्टी. आहाळबाहाळ सृष्टि दुमदुमित।'—एसा ३, ४८०.

आहाळीव—अहळीव पदा.

आहिक्य—न इहलोक, भौतिकता 'तुका म्हणे आम्हा आहिक्य परतीं. नाहीं कुळगोत्री तुजवीण।'—तुगा ५०० [सं. ऐहिक अप]

आहित—वि. टेवलेलें; स्थापित केलेलें, धसविलेले; आधान केलेले. [सं. आ+धा=दित]

आहिताग्नि—उ. ज्याने अग्न्याधान केले आहे तो; अग्निहोत्री. 'वि. अग्निहोत्र्यास लावयावयाची पदवी. [सं.]

आहिर मासा—उ. (माण) अंगाला चिकट बळस असणारा मासा. अहीर अर्थ २ पदा

आहिर्णी—स्त्री. ऐरणी, वंशपात्र; लक्षांतील शाल. 'तंव ते आहिर्णीचा समय।'—वेमिस्व १२, ६ [सं. ऐरिणी अप.]

आही—स्त्री. उन्हाची झळ; तिरप. अही पदा.

आही-हे—स्त्री. (काव्य) १ ज्वाला; आग. आही पदा. (अव.) आग. 'येती उष्णाच्या आग्या. पायीं लक्षा भाजती.'—अमृत ध्रुव ५. 'वियोगाची कोण भांगील आहे।'—नन्हरी दानव १८. २ कांति; घोभा. 'रूपाचेनि आहे। ऐरावत पाणि वाहे।'—शिशु ५०८. [सं. अहि=सूर्य, सं. आभा: प्रा. आह=कांति]

आहुति-ती—स्त्री. आहुत (विप्र) १ देवतेप्रीत्यर्थ अर्पित हवन करावयाचें किंवा जळत, भूमीवर टाकावयाचें द्रव्य (चक्र, घृत, तीळ इ.); अवदान २ बळी; भक्ष्य. 'आहुत देऊं पंचवीस माणसांची'—ऐपो ६०. 'ज्या कोणावर माझी नजर जाई त्याची आहुती मी स्वतः घेत असे.'—विवि (१८७६) ८, १५५. ३ (ल.) समूह नाश; नाशनाश; संपा; ध्व्वा. 'ल्लेग, तुष्काळ वगैरेनी त्याच्या सर्व घरादाराची आहुति घेतली.'—**०** **ऊन उमा असणें राहणें**—नाश करण्यासाठीं उपणें; नाश करण्याची वाट पाहणें. 'तो त्यासाठीं आहुति घेऊन उमा आहे.'—**०** **देणें**—१ वली देणें; बलि-

दान करणें; २ अग्निकुंडांत अवदान टाकणें; यज्ञ करणें. ३ (ल.) नाश करणें; वृद्धिणें; संकटांत टाकणें; तुकसान करणें. 'त्याने तिची आहुति दिली.' [सं. आ+हृ]

आहुत—वि. १ बोलविलेला; आमंत्रिलेला; आव्हान केलेला. [सं. आ+हृ]—स्त्री. आहुति (अप.)

आहुत—वि. आणिलेला; हरण केलेला. [सं. आ+हृ]

आहे—क्रि. (अस्तित्व दर्शविणारे) असणें या क्रियापदाचें वर्तमानकाळाचें रूप. **आहे आहे नाहीनाही**—एखाद्या गोष्टीचें अस्तित्व किंवा व्यवहार ज्या वेळीं क्वचित्च असतो किंवा असून नसल्यासारखा असतो त्या वेळीं हा वाक्यप्रचार योजितात. 'तो आहे आहे नाहीनाही'—'त्याचें अस्तित्वच भासत नाही, त्याला कोण विचारतो?' 'अशौचामध्ये स्नानसंध्या म्हणजे काय, आहे-आहे नाहीनाही.' [सं. अस्ति; प्रा. अत्थि, आथि]

आहेत, आहेता-ती—क्रि. असणें या क्रियापदाचें वर्तमानकाळाची तृतीयपुरुषाचें अनेकवचन. 'आहेता सरिता उदंड सरिता-नाथासि कांता प्रिया।'—निमा (भागीरथीस्तोत्र) १, २८. 'हंस आहेती ऐकिले तुंबा हि।'—नल ११०.

आहेपण-णा—न. १ अस्तित्व. २ तथ्य; सत्य. 'वळा-लंकार दोनी. नसोनि भासती आहेपणीं।'—निमा (आत्मचरित्र १०५) पृ. १७.

आहेर—उ. १ अहेर पदा. २ (व.) कुणबी लोकांत श्राद्धपक्षाच्या दिवशीं देवस्थानी ज्या ब्राह्मणास बसवितात त्यास म्हणतात. याचा वाप जिवंत असावा लागतो.

आहेव—वि. सधवा. अहेव पदा. 'आहेव मीं गर्भाणपणें। हें सांगणें का लागे।'—तुगा १२७. **०** **तंतु-दोरा-मणि**—उ. मंगळसूत्र. 'कीं अजय झाले एणीं। सखे साजणी। आहेवमणी तुदन पडला।'—पला ४९. **०** **एण**—न. मोभाग्य.

आहो—अहो पदा.

आहिक—न. १ ब्राह्मणाचें रोजचें (स्नानसंध्यादि) धार्मिक कृत्य; नित्यकर्म; उपासना. २ सामान्यतः नित्यकृत्य; रोजचा उद्योग. [सं. अह्न=दिवस]

आहाद—उ. आनंद; संतोष; उल्हास; हर्ष. [सं. आ+हृद]

आहाद्वि—वि. आहृद-आनंद देणारा; आनंददायक; उत्साहदायक; उत्साहकारक. [सं.]

आहादणें—उक्रि. (काव्य) आनंदणें; संतोष पावणें; उल्हासणें. 'संकुसारासमुखीसवीसंध नयनकल्हारी आहादला।'—आसी ६०. [सं. आहृद]

आहादन—न. आहादणें; आनंदणें; उल्हास; आनंद; संतोष. [सं. आहृद]

आहादित—वि. आनंदित; उल्हासित; हर्ष पावलेला.

आह्लाता—वि. बोलावणारा, हांक मारणारा. 'माझ्या सज्जनैसि माते ! पेशुन्याचेनि आह्लाते !'—ह्ला १८.१४९९. [सं. आन्हेंबोलाविणें]

आह्लात—न. १ आमंत्रण; बोलावणे; पाचारणे; आमंत्रणे. २ सामन्यास, वादविवादास, युद्धास, निमंत्रण; (इं) बॅलेज. 'मी त्यास आह्लात करून सांगतो कीं जी काय माझी निंदा करावयाची असेल ती वारपुरे यांनीं खुशाल करून घ्यावी.'—केलें १ ३६३. ३ नांव; संज्ञा; नाव देणे. [सं. आन्हें]

आह्लातणें—उक्ति. १ (काव्य) बोलावणे, हांक मारणे. पाचारण करणे. 'इंद्रादि अष्टौ लोकपाल ! आह्लातूनियां राकळ !'—एमा १७.२६७. २ युद्धास—यामन्यास वगैरे आमंत्रण देणे. ३ नांव देणे; नांव ठेवणे; संज्ञा देणे.

आळ—प. श्री. १ आरोप; कुमांड, दोषारोप; अपवाद (किं घेणे; घालणे; वेणे). 'तो आळु नोहे अनुरोधी ! बोलतया !'—ह्ला १५.२३०. 'वरी न असदुक्षितहे रविसखोत्थिता आळशी !'—केका ८. म्हणू एक आळ आणि एक महाआळ—एखादा सोटा दोषारोप आला कीं त्याच्या पाठोपाठ सोटी नुकसानी आणीच म्हणून समजावे. २ (ल) केवळ बाध स्वरूप; सोम; छाया, सादश्य; निमित्त; नांव. 'नैवेद्याचा आळ ! वेचे ठाकर्णी सकळ !'—तुगा १३९९. ३ आमास, जसे—पुण्याचा आळ मात्र; ब्राह्मणाचा आळ; शिपायाचा किंवा विहारीमिरीचा आळ इ. [सं. अलीक=असत्य; सं. आळ=लबाडी]

आळ—प. श्री. १ हांव; इच्छा; आवड; छंद; इष्ट. 'बालकें अघटित घेतां आळ ! माता पुरवी तत्काळ !'—मरि १.१३. 'आळ घेतली न राहें !'—पाळणे (जोगी) १९. (किं घेणे; पाळणे; पुरविणे) [का. अळ=रडणे]

आळ—प. (राजा) बांधण्याची वस्तु. आळा पहा.

आळ—श्री. गल्ली; रांग; ओळ. अळी, आळी पहा

आळ—श्री. (गो.) रोपटे (फणसाचे वगैरे)

आळ—प. १ मजूर; गडी. २ मजुरी. [का.]

आळ—न. किंमत, वजन, माप दर्शक चिन्ह. अळे पहा. [का. आळ=वतुळ]

आळई—श्री. अळी; कीड; अळई पहा. 'लहान पराई उंबर कवळी वर्षे बारा तेराची ! प्रत्यक्ष आळई बोराची !'—पला ८.४१.

आळका—अळका पहा.

आळकपण—अळकपण पहा. 'गोडप्रासी आळकपण ! अलादरे पिडपोषण !'—दा २.५.११.

आळंगणे—सक्ति. आर्लिगन देणे; मिठी मारणे. 'चेतां त्परी सुखाची गोडी ! तेवें श्रीहृग आळंगिला मुजादडी !'—शिशु ६०. [सं. आर्लिगन]

आळंगेविळंगे—अळंगेविळंगे पहा.

आळंच—पु. आळस; अळंठळ. 'आळंच न करावा !'—सुत्रपाठ आचार उतरावें १६६. [सं. अलंच]

आळंच—श्री. मगलत; खल; विचारविनिमय. 'मेळउनि मळकाप्रती ! राजा करी आळंचु !'—स्मिपु १.१५.४.

आळण, आळणी. आळणें—अ मध्ये पहा. 'वडपावड आळणें ! वर वाळिनीं खुबें वरणें !'—वसा २७.

आळणा—प. (कु) पंखा. 'आळणा आहे तर या ! वारा सुलीच नाही [अळणें]

आळणी—श्री. वाळणें, मुळणें (अन्नपाण्यांचून) . 'अन्न-वस्त्रेवीण आळणीया नांव आदिभूतिक !'—दा ३.७ २८. [अळणें]

आळणी—मि. वेचव. निरस (आपण, मत) . अळणी पहा. 'लोकमताचा आळणीपणा कसा घालवावा हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे'—टि ३८.

आळणें—सक्ति. आळा घालणें, ताकड्यां ठेवणें, आकलन करणें. आळा पहा. 'मनुष्ये सकळांस आळिरे !'—दा २०. ५.२८.

आळणें—घट, दाट होणे; आळणें. अळणें पहा. 'ऊंस गाळि-लिया रस होय ! तो ठेवितां बहुकाळ न राहें ! त्याचा आळूनिया पाहें ! घुळ होय संपिड !'—एमा १६.१८. दुष्ये आळून केलीं दाटे !'—सुवन ११.

आळता-ती—वि. आळविणारा; आळाप घेणारा (गाणें म्हणून वगैरे). 'आळती गानी सरस्वती ! गंधर्वराज !'—शिशु ५१. [आळविणे, का. आळती=गाणे; सं. आळापन, प्रा. आळावण]

आळपणें—सक्ति. आवळणें, अळपणें पहा. 'दुर्मोक्ष मोह-पाशें आळपणी घट कंधरा ज्ञाची !'—मोवन ३.८२.

आळपे—प. (व.) १ अंतर, फट. २ (अव) अन्नाचे मोठाले व गडबडीने घेतलेले घांस. [सं. आन्लपू=लपू ?]

आळमाळ—वि. अल्प. अळुमाळ पहा. 'एकादिया आळ-माळा ! श्रीगुरुनिचा खेळा !'—ह्ला १३.४१९.

आळमेळे—न (गो.) अपसकून. षाडमेळ पहा

आळवण—णी—श्री. १ हांक; बोलावणे. २ विनवणी; प्रार्थना. 'त्याची आळवण केल्याशिवाय मी केव्हाहि पुढें पाऊळ टाकलेलें नाही !'—तोवें १३८. 'मागतिचा मोडवळ आळ-वण ! नामासी जतन दातियासि !'—तुगा १०९३. —न. (व.) अळविण्याचे गाणे; स्तोत्र. अळवण पहा. [अळवणे]

आळवण—न. पदार्थ घट होण्यासाठी लावलेले पीट. अळ-वण पहा.

आळवणे, आळविणे—सक्ति. अळविणे पहा. 'जयातें आळविजे स्वभावे !'—ह्ला ८.३६.

आळबणे—क्रि. १ अळबिणे, अळणे पहा. १. दुष्ट, आळबिण्या चिन्हा. २. मत्त, २. कळणे; घालविणे. 'कधी दिवड दुःखांत आळविले.'—ऐरोब, २०९. [अळबिणे]

आळबा—वि. (राजा.) लहान; कोकळे; लाड करण्याचोगे; आळविण्या—आळ पुरविण्या—जोगे (सूत). [अळबिणे]

आळबातीस—बी. (गो.) मळीगात्र; हळ. अळबंत पहा.

आळबा वेंढ—बी. (गो.) मळीगात्र; निष्ठाण; अक्ष. [अळबा=अळ+वेंढ=वेढ]

आळबार—उ. दक्षिण हिंदुस्थानातील प्राचीन वैष्णव संत-कवी. हे १२ असून त्यांच्यांत नम्माळवार हा प्रमुख होय. [का. आळवर=दीन; धुद्र; नम्र]

आळवाळ—न. अळे. आळवाळ पहा. 'अर्थविनाशाचे फळ. दुसरे एक नावाचे मूळ. १ विरोधनाशाचे आळवाळ. श्री केवळ ओळख पा ॥'—एमा ८.११८.

आळशी—बी. जवस. अळशी पहा.

आळशी—सी—वि. दुस्त; निरधोगी; भेंद; मड; आलस्य-युक्त; कामचुकार; ऐदी. [सं. आलस्य] म्ह. १ आळशा दुणे काम, लोभ्या दुणा खच. २ आळशास त्रिकोकाचे ज्ञान. **आळशा-बर गंगा येणे**—(शब्दस्य) गंगालानाने प्राप्त होणाऱ्या पुण्य-श्रीतीर्थांतील लोक गंगालानाने दुसरे आतांत परंतु एखाद्या आळ-शाच्या जवळ गेले पात्र येणे आणि त्यास स्नान घेणे. (ल.) एखाद्या नालायक मनुष्यास नवते महत्त्व येऊन चांगली मनुष्यास त्यांच्या (माल्यायुक्त्या) कल्याणासाठी त्यांच्याजवळ जाई लागणे अथवा ही म्हण योजतात. किंवा उपाधी लायकी नाही अशास असायास चाली संधि येणे या अर्थी. 'गंगा आली आळशा-बरी' आळशी देखीसि पळे दुरि. १. —तुगा. २ आळशास गंगा, पाण्याला पंढरपूर=प्रयत्न न करणाऱ्यास अनायास एखादा लाभ होणे. आळशांचा मायापार-राजा—अत्यंत आळशी मनुष्यास म्हणतात. (बी. रूप) आळशिणी. 'एकी ओंठाळ आळशिणी. एकी त्वा मही डाकिनी'—एमा ७.६५. अळशिणी पहा.

आळस—उ. १ केवळ सुख असले म्हणजे झाले, त्याबद्दल वेळेचा विचार नसणे, दुःख-दोषासंबंधी विशेष आतुरता नसणे व शांत-करण्याची अंशात धमक असून ते करण्याविषयी धन प्रसन्न लक्षण; या अर्थस्य आळस; म्हणतात; सुस्तपणा; उद्योगाविषयी कंटाळा, जवड; मंदपणा; मडपणा; थिल्लपणा. म्ह. १ आळस भिजारी. कुटुंबाज नास करी. २ आळसे काम नासते. हे तों प्रथ-यास येते. —दा १८.७.४. ३ हजमण; दुष्ट; अळंढळ; टंगळ-संभळ. [सं. आलस्य प्रा. आलस्य]

आळसट—वि. आळशी; मंद; सुस्त; मड. ०पणा—उ. आळस; सुस्तपणा. —पळे २४८. [आळस]

आळसडा—वि. आळशी; आळसळ; निरलोकी.

आळसणे—क्रि. १ आळशी होणे; आळसावणे. आळ-साने युक्त होणे. २ (व.) खिन्न होणे; मळू होणे. 'आर्वापाक मूल आळसले.' [आळस]

आळसभोंडारा—वि. आळशी; मंद; मड; जड. विशेषे-करून हा शब्द बयामुळे जड, आळशी झालेल्या माणसास लाव-तात. [आळस+भोंडारा=म्हणतारा]

आळसमळस—क्रि. (गो.) ऐसपेस.

आळसाई—बी. १ आळशीपणा; आळस; हयाय; डिके-पणा; निरस्ताह. (गो. रूप आळसाय) कसर देणे; ताप घेण्या-पूर्वीची अवस्था. (दोळे जड होणे इ.)

आळसावणे—क्रि. आळसणे; आळशी, मंद, सुस्त होणे, बनणे. 'गोदी आळसावून खांजावळ उभी होती.'—मोरप्रहसन ३३.

आळसुंदा—बी. मोठी चवळी. अळसदा पहा.

आळा—१ बंधन; बांधण्याची, बावळण्याची, बांधणारी वस्तु. नियंत्रण करणारी गोष्ट; दोर; बंद. जसे—केळीच्या पानांत बांध-ण्याचा सोपट्याचा बंद; गवताचा भारा बांधण्याची गवताची दोरी. 'हैदरग्याच्या आळा अवधी चिपाई. काय तेथे गोडे निवडावी'—तुगा २८०२. २ (ल.) नियंत्रण; बंधन; संयमन; दाब; मर्यादा; मांडकाठी; धरमळ. (कि. ० बालणे; तुडेणे) 'एकीचा धंदा दुसरी जात करणार नाही असा आळा पडला'—तुगा २६. ३ (व.) एकी; जूट. 'कुणक्यांचा आळा'. [सं. आलान (धातु ली)=सांखळी, बंधन, क्रिवा म. अळणे] ० **आळणे**—मर्यादा, नियम, बंधन बालणे; आटीक्यांत ठेवणे; व्यवस्था लावणे. 'घाली महाप्राज्ञ निरमिच्छा आळा कोण-यातुडे'—विक ९. ० **पिळणे**—माडीची आखरी आणि साटा यांना बांधणाऱ्या आळ्याला आळेदाडीने पीळ घालणे. **आळ्यांत असणे**—सांगणे—राहणे—घालणे—आकांत, कशात, ताब्यांत असणे. 'ती भाषा व्याकरणाच्या आळ्यांत राहण्यास विशेष योग्य असते.' मराठी व्याकरणाचील निबंध (कुणभारती चिपळूणकरकृत) १०. **आळ्यांत आणणे**—ताब्यांत, कशांत ठेवणे. नियमन करणे; नियम व्यवस्था लावणे. 'आजून यांनी कोशरचना करून तीस (इंग्रजी भाषेत) आळ्यांत आणण्याचा प्रबंध उद्योग आरंभून तो एकदशाने शेषदास नेला.'—सि ५५६.

आळाटाटी—बी. डिलाई; वेगटपणा; बेफिकिरी; अळं-ढळ. [अळंढळ=आळा टाळणे]

आळाटोळा—उ. आटोका; अंदाज; पकड; आवाका. 'ही गोष्ट माझ्या आळ्याटोळ्यास आली असतो मी करीन.' [आळ टि.]

आळाबांधा, (क.) आळेबंध; (गो.) आळाबंदा—उ. बी; आटोका; अधिकार; ताबा; मर्यादा; नियंत्रण; शासन; अंमल;

अवस्था. (कि० येणें; आणणें; वाळणें.) ' हे आतां आळाबांधा बघे. कठिण दिसतें. ' आळाबांधा काढाडप-(गो.) ? (एखादें काम) उत्कीर्त आणणें. २ (पातळ पदार्थ) घट करीत आणणें; आट-विणें; आळावप. [आळा+बंध]

आळाशी-(व.) अळशी, अळाशी पहा.

आळास-उ. (गो.) मोठ्याने रडतांना कोंडून धरलेला श्वास. ० परतणें (पतुवप)-रडतांना श्वास कोंडून धरला असतां होणारी अवस्था. [का. अळ=रडणें; अळ कुसु=रडणें रडका (मुलगा) ; किंवा आळा+धास ?]

आळिक-वि. धुळक. ' हे अवघेच विचारितां आळिक. ' -आए ७०. [सं. अलीक=घोडे]

आळिका-झी. (अव.) अजी; क्रुमि; कीटक. अळिका पहा. ' आळिका म्हणती आमुचे घर । काष्ठामधें. ' -दा १.१०.३८. [सं. अलीक=धुम्र; का. आळि=वतुळ; तुळ० सै. अलि=विंबु]

आळिका-वि. हडी; हांबरा. अळका पहा. ' अधीर आळिका अनाचारी. ' अंध पंगु खोंकलेकरी. ' -दा २.३.३३. ' बाळक देखो-नियां आळिकें. ' कीर्तनाचिया कौतुकें. ' -अमृत ध्रुवच १४. [अळका]

आळिता-अळता पहा.

आळियाड-न. हड; छंद; अळि, अळका. ' पाहां पां माते तुम्हांसांगें. ' माहेर तेणें सुरवाडें. ' प्रथाचें आळियाडें. ' सिद्धी गेलें. ' -झा १८.१७७५. [अळि]

आळी-झी. गळी, ओळ. अळी पहा. ० कर-अळीकर पहा.

आळी-झी. कीड. अळी पहा. ' कीं अधर्माची आळी वाढे. ' पीक बुड तेणेंही. ' -एमा १०.५१५.

आळि-ळी-च-झी. १ हड; छंद; रळी; (लहान मुलांची) तीन इच्छा, हेतु, मत्तीपा, लाड. ' तें आळि करीनि मागे जेवण. ' -दाव २५६. ' आळी घेउन जन्मा आले. ' किट्टक प्राणी. ' -दा ९.८.२३. ' एके दिवशीं प्रातःकाळी. ' कृष्ण घेउन बेसला आळी. ' -ह ६.६. २ लडिवाळपणाचें, हडचें भाषण. ' आळि बोलैति धाऊत विदा-वतीसी. ' -सिधु ३५३. [का. अळ=डणें] ० कर-वि. १ हडी; छाडिष्ट; हेकेखोर (लहानमूल). ' आळिकर त्याचें. ' कृपिरी समा-पान । अमयाचें दान देवोनिया. ' -तुगा ५२१. [आळ=हड]

आळीपाळीने-किवि. एकामाएन एक; आळूनत. पाळूनक; आळूनत नवूनत. [आळी=रांग; किंवा पाळी. द्वि.]

आळीव-अडळीव पहा.

आळुकणें-कि. तीन इच्छा असणें; ह्वाणणें. ' चिह्नीकणपणें नाहीं बेसिलें. ' तेचि हडीं इतिवर्ती देखले. ' असें रंग का. आळुकेंले. ' तुपाचें सेवी. ' -झा ५.११०३. [अळक पहा.]

आळुका-की-वि. अळका पहा. ' कैरी हवसुलांची आळुकी. ' जे दोनीपणे मिळोनि एकी. ' -अमृ १.५. ' म्हणे पर्तीं मुकेची आळुका फार. ' यासि न होय निराहोरी. ' -महिकयां ३३.१५३. ' परीं छुचेचा आळुका बहुत म्हणवोनें. ' नवें बडोमि सवेया. ' -मंदि कथा ३५.१६९.

आळुकेंपण-न. आसक्ति; हांब; हांबरेपणा; छंद; लोभ. ' ति आळुकेंपणे जडली. ' अति संत्वर श्रीकृष्णि. ' -रास ४.७२. ' तेचें आळुकेंपण ब्राह्मणें. ' असें कीजे. ' -गीता १.४.१३. [अळका]

आळुकेंपिळुके, आळेपिळे, आळोके पिळोके-अळे-पिळे पहा.

आळुबाय-उ. (गो.) लाडिकपणा. अरपळ, अडळ पहा. आळुमाळ, आळुमाळ-अळुमाळ पहा. ' बाचें आळ्या आळुमाळ. ' -गीता २.१५८९.

आळू-न. एक माजी. अळू पहा. आळू-झी. उंसावरील कीड. ' उंसास मुख्य उपजळ बाळवी, ' आळू आणि हमरी या दुस्रं प्राण्यांपासून फार होतो. ' -कृषि ४६३. [अळी.]

आळू-न. एक जंगली-काटेरी झाड व त्याचे फळ. हे तांबड्या मतीत होतें. फळ सुमारे पेरुवेबरे असून पिकल्यावर तपकिरी रंगाचें होतें. त्यास एक प्रकारचा वास येतो. अळू पहा.

आळें-अळ पहा. ' शरीर विटाळायें आळें. ' मायांमोहपणा जाळें. ' -तुगा ७३९.

आळेण-न. (गो.) आमटी बगैरे काळपण घट होण्यासाठी लावावयाचें पीठ. अळण पहा.

आळेपिळे-उ.अ. अळेपिळे पहा. ' अभिमानाचे आळे-पिळे. ' महत्त्व उमासे येती बळे. ' -एमा ८.२१२.

आळेवणें-अकि. (गो.) (अळणामुळे आमटी) दाढ होवें. [अळण]

आळीच-झी. कानगोष्ट; कानमात. ' बहिन्यांचा बरी कळकळणा आळीच सांगे. ' -आए ५५४. [सं. आनंलोच.]

आळीचणें-अकि. हळूच कानांत लागणें, बोलणें; कानगोष्टी करणें. ' हितगुण आळीचाती. ' हृदयचें मोड सांगावयासी. ' -एमा २४.३०१. ' तो जेणो काह आळीचोनि गेला. ' -आए ६२. [सं. आनंलोच.]

आक्षिप्त-वि. १ आक्षेप केलेला, घेतलेला; नायजूर केलेला, अडकला-हलकत आपलेला (वादविवादांत प्रतीपक्षानें अडवलेला). २ अमान्य. [सं.]

आक्षिप्त-अंगह्वा-न. (रूप) सुस्वरूप कसून चित्तिप्रकरण करणें, मात्र का करणांत हातपाय सारखे बुडवें फेकणें; व असात्त्वक; विक्षिप्त, उल्लेख, निंतव, करिहास, व कटिच्छिन्न हीं कर्मसुद्धे करणें. [सं.]

आक्षिप्त(करण)—न (नृत्य) हात व पाय भराभर पुढच्या बाजूस फेंकणें. [सं.]

आक्षिप्तेरचित(अंगहार)—न. (नृत्य) हात पाय रेचित करून स्वस्तिके करणें, मग तीं स्वस्तिके मोडून पुन्हां रेचित व स्वस्तिक करून हात, पाय पुन्हां रेचित करणें. नंतर रेचितवार येत असणारे पाय उडी मारल्यासारखे करणें, नंतर उदत्त, आक्षिप्त, उरोमंडल, निंतव, करिहस्त व कटिच्छिन्न करणें हीं क्रमानें करणें. [सं.]

आक्षिप्तेरचित(करण)—न (नृत्य) डावा हात हृदयावर ठेवून उजवा हात दूर करून रेचित करणें, नंतर तो रेचितहस्त तोंडा-समोरून डोक्यावर नेऊन उचलून धरणें. [सं.]

अक्षिप्तिका—स्त्री. (मंगीत) स्वरांत, तालांत लिहिलेली चीज; (हं) नोटेशन. [सं. आभक्षिप्]

आक्षेप—पु. १ ओढणें; खेचणें; आकर्षणें. 'लगाम हातीं असला म्हणजे घोड्याचा पाहिजे तेव्हां आक्षेप करावयास सांपडतो.' २ (ल.) मोहित करणें; आकर्षिलेली किंवा मोहित अवस्था. 'त्यांचे चित्त परमाथाकडे लागले आहे, त्यास विषयाच्या गोष्टी गांमून त्यांचे चित्ताचा आक्षेप करूं नका।' २ ओढून धरणें; मागें घेणें, आढेवेढे घेणें; शंकाझुंजा काढणें; आवश्यक म्हणून वाट पाहणें; खोळवून राहणें (एखादा माणूस किंवा वस्तु नाही म्हणून); अडून बसणें. (किं० घेणें, धरणें). 'कोणाचा आक्षेप न घेतां स्वतः फडशा करीन.' 'हा माल गिन्दाईक आला म्हणजे विकून टाका, माझा आक्षेप धरूं नका.' ३ (ल.) अनुमान निघणें; मोबत, बरोबर येणें; बरोबरच बोध होणें; ध्वनिंत, गर्भित असणें; गर्भितावस्था. 'माझे ऋण घेतलेस तें दे-या वाक्यांत ऋणांनं व्याजाचा आक्षेप होतो.' ४ हरकत; आडखाटी; विरोध. (वादांत प्रतिपक्ष्याचा मुद्दा किंवा बाजू). 'त्यांनीं घेतलेले आक्षेप धडधडीत खोटे आहेत.'—केले १.३६१. ५ शंका; संशय; शंकाप्रथ. 'श्रोत्यांनीं आक्षेप केला.'—रावि ३. ६ आप्रद; दृढ; सूचना. 'नाहीं प्रया-रभंसकल्प. नव्हता श्रोत्यांचा आक्षेप। प्रथीं उजळला कृष्णदीप। घुस्करूप हृदिका ॥'—एस्त्व १८६९. 'दुर्योधनेंही आक्षेप केल्या असे भेटीचा।'—मुसभा १३.८९. ७ निंदा; कुटाळी; दूषण; टपका. ८ एक अलंकार (व्यापारिक—अर्थ्योक्त्यांमार्गे); एखादा आक्षेप घेऊन तो खोद्दून टाकण्याचें वर्णन असतें तेंच आक्षेप अलंकार होतो. बोलवयाचें तें अर्पवट बोलून एखादा विशेष अभिप्राय व्यक्त केला असतो तेंचहि हा अलंकार होतो. जसे—नसेन दिसलो कसा नयनसर्वसाक्षी रवी। विषाद धरिला म्हणो न सुरभी विषक्षीर वी।'—केका ४. [सं. आभक्षिप् = फेंकणें]

आक्षेपक—वि. आक्षेप घेणारा, काढणारा. —पु. बातोरेग; मज्जातंतूंचा रोग; आचके; आंकडी; (हं.) कन्धल्ल्यान; [सं.]

आक्षेपणें—उक्ति. (काव्य) ओढून घेणें; आकर्षणें; चटक लावणें. २ हरकत घेणें; नामंजूर करणें; अमात्य करणें; ३ शंका

काढणें. 'मागां श्रोतीं आक्षेपिलें। जी ये ग्रंथी काय बोलिलें। ते सकळही निरोपिलें। संकलीत मागें ॥'—दा १.१.२७. [आक्षेप]

आक्षेपाहं—वि. दोषाहं; आक्षेप घेण्याजोगें. [सं.]

आक्षेपून—किवि. (काव्य) निक्षून; प्रत्यक्ष बजावून; बुद्धि-पुरःसर; सुद्धा; जाणून बुजून; आवजून. [आक्षेप]

आक्षे—किवि. अक्षय (अप.) 'हीं हें सुखाचीं ताखें ओटलीं। आक्षे आनंद उतरली।'—दा १.७.३१.

आक्षेप—वि. आहापिलेला; हुकुम केलेला; सांगितलेला. [सं. आभज्ञा]

आक्षप्ति—स्त्री. आज्ञा पदा. 'आमात्यराज, ही विक्षप्ति कां ? आज्ञाभीच भी समजेन'—चंद्रगुप्त २०१.

आज्ञा—स्त्री. १ हुकुम; आदेश; ताकीद. सामाशब्द—राजाज्ञा; शाखाज्ञा; वेदाज्ञा इ० २ वेद, शास्त्र इत्यादिकांमध्यें म्हणतात.—मनको. ३ होय, बरे, इच्छेप्रमाणें करतों या अर्थी. बरिगिणी आज्ञा केली असतां सेवकजन 'आज्ञा' या शब्दानें उत्तर देतात. ४ तंत्रशास्त्रातील पट्टचक्रांपैकी एक. योगशास्त्रातील एक मुकुटीस्थ चक्र. 'आधारादि भेदुनि। आज्ञावरी ॥'—ज्ञा १८.१०३८. ५ **वंदणें—नमस्कारणें—पाळणें**—आज्ञा शिरसामान्य करणें. 'आज्ञा वंदेनि निघाला तेव्हां' 'तयातें बोलखवाया हेचि संज्ञा। जे जणें नमस्कारिजे आज्ञा ॥'—ज्ञा १०.३११. ६ **येणें**—१ कामावरून दूर करणें; बडतर्क करणें. २ निरोप देणें. ३ **मागणें** (जाण्यास)—परवानगी घेणें; निरोप घेणें. ४ **दशक**—न. (खिस्ती) दशाज्ञा; परमेश्वरानें मोशाळा मीनापवतावर ज्या दोन दमडी पाटया दिल्या होत्या त्यांवरील लखाचें नांव. पहिल्या चार आज्ञांमध्ये मनुष्याचीं देवाशी आणि बाकीच्या आज्ञांत मनुष्याचीं मनुष्यांचीं कर्तव्य सांगितलीं आहेत)—अनु ८.१३; १०.४. 'आणि पाटयांवर त्यानें (मोश्यानें) कराचा वचनें म्हणजे दहा आज्ञा लिहून काढिल्या'—निती ३४.२८.

आज्ञाकर—कर्ता—कारी, आज्ञांकित, आज्ञाधारक—धारी, आज्ञाधीन, आज्ञानुसारी—वर्ती—वि. आज्ञा पाळणारा; आज्ञेप्रमाणें वागणारा; अंकित; आश्रित; आज्ञाधारक. हा शब्द पन्नाच्या शेवटीं आपली आज्ञा पाळणारा सेवक (हं. युवर मोस्ट ओबिडियंट सर्व्हंट) या अर्थी लिहितात. [सं.]

आज्ञाचक्र—न. धर्मग्रंथस्थानीं असणारे चक्र; आज्ञा अर्थे ४ पदा. 'नाकाचें अग्रयाह्निं दूरी। दृष्टी ठेवावी नासार्मी। ते ठायीं बैस आज्ञाचकीं। योगमंभीरीं योग्यता ॥'—एमा १४.४१२. [सं.]

आज्ञातिक्कम—ण—पु. आज्ञा मोडणें; आज्ञेचें उल्लंघन; हुकुमाच्या विरुद्ध जाणें. [सं. आज्ञाभतिक्रम]

आज्ञापणें—पिणें—उक्ति. आज्ञा करणें; हुकुम करणें; ताकीद करणें; सूचना करणें. 'आज्ञापिला निजपिता बघुदेव देवें' 'आणीक कथा राहिल्या अपार। मग हविमणीच आज्ञापी।' 'प्रियाहि

असि जाहली तुज कुकार्ये आज्ञापिती । '—केका ८३. २ सोंपविणें; स्वाधीन करणें; ताब्यांत देणें. 'प्रधानास राज्यकर्म आज्ञापून राजा आपण ईश्वराचें ध्यान करीत बसला. ' [आज्ञापन]

आज्ञापक—वि. आज्ञा करणारा; हुकूम करणारा (घनी इ०) 'वाचासिद्धि पाचाल। आज्ञापक होआल।'—ह्या ३.९९. [सं.]

आज्ञापक—न. १ गरकार्ये हुकूमार्थे पत्र; सरकारी हुकूम; मराठी राज्यांत छत्रपतींच्या खुद्द पत्रास आज्ञापत्र म्हणत. २ (सामा.) मोठ्याकडून लहानास गेलेलें पत्र. ३ लेखी हुकूम; वासनपत्र. ४ (वि.) राजा, विषय वगैरे अधिकारी वर्गाकडून एकेलसियेला अथवा मंडळीला आलेला हुकूम. 'त्याच वेळेस..... आज्ञापत्रें, आवाहन-पत्रें असल्यास वाचावी'—सामा ७०. (इं.) ग्रीक. [सं.]

आज्ञापत्रिका—झी. (बडोदे) सरकारी हुकुमांचे प्रसिद्धी पत्रक; सरकारी वातापत्रक; सरकारी गॅझेट. [सं.]

आज्ञापन—हु. हुकूम करणें; आज्ञा करणें; सूचना करणें; सम जावून सांगणें; ताकीद; आदेश. [सं.]

आज्ञापनीय—वि. आज्ञा करण्यायोग्य. [सं.]

आज्ञापालक—वि. आज्ञांकित; आज्ञाधारक; आज्ञा पालन करणारा; अंकित; सेवक; अनुचर; प्रजा. [सं.]

आज्ञापालन—न. आज्ञा पाळणें; हुकूम मानणें; आज्ञांकितता [सं.]

आज्ञापित—आज्ञप्त पहा.

आज्ञाप्य—वि. आज्ञापनीय पहा.

आज्ञाभंग, आज्ञाहोत्र, आज्ञाहोत्रधन—पुन. आज्ञा मोडणें; हुकूम तोडणें; आज्ञेविरुद्ध वागणें.

आज्ञार्थ—पु. (व्या.) बोलणारा आज्ञा, उपदेश किंवा प्रार्थना करतो असा जो बोध क्रियापदाच्या रूपापासून होतो तो.

आज्ञार्थी—वि. (व्या.) बोलणारा आज्ञा, उपदेश किंवा प्रार्थना करतो असा जो बोध ज्या क्रियापदरूपापासून होतो तें क्रियापदाचे रूप.

आज्ञासिद्ध—वि. ज्याची आज्ञा सिद्ध झाली आहे असा; ज्याची आज्ञा सर्वत्र पाळली जाते असा (ईश्वर). 'मी मने वाचा देह। करी तें कैसें नोह। कें मजवांचुनि आहे। आज्ञासिद्ध आन।'—ह्या १६.३५५. [सं.]

इ

इ—मराठी वर्णमालेतील तिसरें अक्षर; व स्वरमालेतील तिसरा स्वर. अक्षरविकासः—मुख्य चार अवस्था. पहिली इ. स. तिसऱ्या शतकाच्या अशोकाच्या गिरीनार शिलालेखांत, दुसरी इ. स. ४९३.

शको. १. ३९

मधील एका दानपत्रांत, तिसरी हेहयवंशी राजा आज्ञादेव याच्या काळांत व चवथी इ. स. १२७३ सुमाराच्या लेखांत आढळते. —ओशा.

इ, ई—सना. हा, ही, हे. 'तें समस्ती ईही भोगात्रे।'—ह्या १. २१७. 'ई उनावन वागाल ओहवां आली.'—हे एकून वाचाला हंसू आलें—मिथी भाषा १७. [सं. एतत्, इदम्; प्रा. ईम्]

इ—वा, नी, वें, ष्टीचा फारसी प्रत्यय. हा प्रत्यय मराठींत शके १४५० च्या सुमारास घुसला असें राजवाडे यांचे म्हणणे आहे. शके = सं. शक + का. इ. शके १८४९ = शक + इ + १८४९. = १८४९ चा शक. 'श्री कारवे व कोडिवले व वडिगां राजमुद्रा मुख्य समस्त इ असिवातु'—शके १४२९ मधील एक पत्र. यांतील समस्त इ=वे समस्त. —मात्रिसं १५. [का]

इ।—अ. इस्तिकबाल (अमुक काळापासून) चा संक्षेप. 'सुचें कापड इ। माहे रमजान उर्फ मार्गश्वर.'—मात्रे १०. ३. ११६. [अर. इस्तिकबाल=भविष्यकाल]

इआ—सना. या, या. 'अयानका इआ। एके न भिये एति भवभया।'—हृ २४. [सं. इदम्; प्रा. ईअ]

इकडचा—ला, इकडील—वि. या ठिकाणचा, बाजूचा, दिशेचा, रस्त्याचा; इकडे असणारा. **इकडचा डोंगर तिकडे करणें**—मोठे अचाट, अवघड काम करणें. **इकडला गड तिकडे नेऊन ठेवणें**—अर्थ वरील प्रमाणें, पण बायफळ वडवड करणाऱ्या-संबंधी योजतात. **इकडला लुखा तिकडला चोर**—(व) दोन्ही-कडून थपडा खाणारा. [इकडे]

इकडचा तिकडचा—वि. या बाजूचा, आणि त्या बाजूचा; या ठिकाणचा व त्या ठिकाणचा; म्हणजे निरनिराळ्या ठिकाणचा, बाजूचा, विषयांचा; कोठला तरी; चार (अनेक) ठिकाणचा. [इकडेतिकडे]

इकडून—क्रि. या दिशेहून-ठिकाणाहून-बाजूकडून. (कुण. रूप) इकडने [इकडे+हून] **तिकडून**—क्रि. येथूनतेथून; आजू-बाजूनी; कोटनरी; कसेतरी.

इकडे—स—क्रि. १ या बाजूस, दिशेस. २ येथे, या जागी. ३ घरी; स्थानी; जेथे या अर्थी. 'त्याचे इकडे' 'माझे इकडे.' एथें पहा. [हा+इकडे; का. ईकडे; ते. इकड, अकड]

इकडे—पु. (बायकी) पति, नवरा. बायका नवऱ्याचें नांव घेत नाहीत, तेव्हा इकडे (=आपला पति) ही मोघम संज्ञा योजितात. कधी **इकडून** असाहि प्रयोग आढळतो. 'काय मेल्यांची छाती लागली आहे इकडच्यापुढे उभें राहाण्याची!'—पृथ १३७. 'काळजी इकडची बाही.'—संप्रामगीतें ४९.

इकडेतिकडे—क्रि. येथें तेथें; या बाजूस त्या बाजूस; आसपास. —झी. (ल.) टंगळमंगळ; कुचराई; लपडाव. (किं०. करणें; लावणें; मांडणें). **इकडे आड तिकडे विहीर**—दोन्हीकडे

सारख्याच अडचणी, संकटें असणें, व त्यांत सांपडणें. [इकडे + तिकडे]

इकणें, इकत, इकार—हे व यांसारखे शब्द विकणें, विकत, विकार या शब्दांत पहा. (कुणवाज बोर्लीत वच्या जागीं इ योजितात).

इकरम—उ. देणगी; दया, कृपा. [अर. अकाम = देणग्या; करीमचें अव. अप.]

इकरा—वि. (गो.) अकरा. [अकरा अप.]

इकरार—उ. १ कबुली; करार; ठावर. २ जवानी (लेखी किंवा तोंडी). 'पर जिल्यांतील साक्षीचा इकरार घेउन पाटवणें-विषयीं जडजांन जडजास लिहावें.'—न्यासे ३४. [अर. इकार वचन, खात्री, कबुली] **०नामा**—उ. लेखी ठावर, कबुली; कबुली-यत. [का.]

इकलजमकी—खी. पाटपुरावा. 'तुसे कितेक मशाकती व इकलजमकी व मगलती केली...'—शिक्करित्रप्रदीप ८४. [अर.]

इकला—वि. (व्यापारी) अकरा भाजीपाल्याचा सोदा करतांना असे सांकेतिक शब्द वापतात. [अकरा. गो. इकरा]

इकळी—वृत्त—खी. (कुण.) किलस; कळमळ; ओकारी (किं० येणें). [उकळी ?]

इकुडचल-ला, इकुडील—वि. (प्र.) इकडचा पहा.

इकून तिकून—क्रि.वि. (कुण.) इकडून तिकडून पहा. 'गाडी इकून आली व तिकून गेली.' [इकडून, तिकडून अप.]

इक्कीदार—उ. १ अनुयायी; अनुकरण करणारा. २ (ल.) विश्वासू. [अर. इफिदा=अनुकरण, अनुचरण.]

इक्की (इकतो)—वि. (राजा. कुण.) इतका (अप.) पहा.

इक्बाल—उ. नवीव; सुदैव, भरभराट. [अर. इक्बाल = भर-भराट]

इकार—इकरार पहा.

इख—उ. (गो.) विप; विख. 'तो इख खांन मरतोलो खे' [सं. विप.]

इखण—न. हत्यार; साधन, उपकरण; विखण. [सं. ईप्-ईपिका=हत्यार; शस्त्र; साधन ?]

इखंनपाखंन—न. (व.) शेतकीचें हत्यार. 'शेत वाहतो म्हण तोस काहीं इखंनपाखंन आहे का ?' [इखण द्वि.]

इखलास—उ. मैत्री; स्नेह, प्रीति; अंतःशुद्धता; मनाचा निर्मळ पणा; निष्कापत्व. [अर. इखलास = मैत्री, प्रेम] **०नामा**—उ. स्नेहाचें पत्र; मैत्रीचें पत्र, स्नेहासोबत्यांमध्यें एकमेकांच्या पत्राला म्हणतात. [अर. इखलास+फा. नामा]

इखलासी—वि. स्नेहपूर्ण; प्रीतीयुक्त; चाहता; प्रेमाचा. [अर. इखलास]

इखला—उ. (सुतारी धंदा) खिळे वेगवेगळ्याच चिमटा. [उखळणें.]

इखीति—(कुण.) यत्किंचित्. [इकित=इतकी; सं. इयतक] **इंगणें**—अकि. काळजीनें, धमामें, आज्ञानें किंवा इतर कारणांनें भारावून जाणें; गळित होणें; डेकीला येणें. [वंग (ब) ण]

इगत-इगुत—खी. (कुण.) युक्ति; उपाय. [युक्ति अप.]

इंगरेज—उ. १ इंग्रज माणूस, लोक; ब्रिटिश. २ साहेब; गोरा. [इंग्रज; इंग्लिश; पो. इंग्लेज]

इंगरेजी—खी. अशुद्ध अंग्रेजी. १ इंग्रजी भाषा. २ इंग्रजांचा अस्मल; ब्रिटिश अस्मरानी. [पो. इंग्लेजी]—वि. इंग्रजांचा; इंग्रजी भाषेसंबंधी; इंग्रजी; ब्रिटिश. **०दारू**—खी. १ तापड, चिडका, संतापी माणूस. २ हुषार, चलाख माणूस; तडफदार माणूस. [इंग्रजी दारू जलद पेटते यावरून]

इंगर्ज—खी. (गो.) खिरती कॅथोलिक पंथीयांचें देऊळ. [पो. इंगर्ज]

इंगळ-ळा, इंगोळ—उ. (व. गो) जिवंत निखारा; विस्तव; अंगार. 'कैची सुखनिदा आंथरणीं इंगळाच्या।'—भा ९.५०९. 'आंगीं लागतांतीं कमळें। इंगळें जेसी'—शिशु ७५७. 'संसार हाचि दुःखमूळ। लागलीं दुःखाचें इंगळ।'—दा ३.२.९. दुःसत्याच्या घरावर असा इंगोळ ठेवणें चांगलें नाहीं.' [सं. अंगार; प्रा. इंगाल]. **म्ह०** इंगळ हातीं धरवेल पण हा हातीं धरवणार नाहीं=एखाद्या तापट माणसास उद्देशून म्हणतात. **इंगळासारखा लाल होणें**—रागांनें बेधरा तांबडा होणें, अतिशय रागावणें. **इंगळा-सारखे डोळे**—लाल भयंकर डोळे (अतिशय रागांनें असे डोळे होतात).

इंगळा—उ. एका जातीचा मुंगळा. [सं. अंगार; प्रा. इंगाल]

इंगळी—खी. १ विचवाची एक जात; ही आकारानें विचवा-पेक्षां मोठी असून काळी व अतिशय विचारी असते. २ टिण्णी; निखारा; विस्तव; इंगळ पहा. 'जेवीं वेळ पाटवीं वेळुजाळी। वेळुखळवां कांचणीमेळीं। स्वयें पाडुनि इंगळी। समूळ जाळी आपण्यातें।'—एमा २३.६८९. ३ (सोनारी धंदा) तापलेल्या मुश्टीतील रस ओतण्याकरितां उपयोगांत आणवयाचा इंग्रजी साताच्या आंकड्या-प्रमाणे असलेल्या पोलादी चिमटा; सांडशी. (इंगळीच्या नांगीच्या आकारावरून.) [सं. अंगार; प्रा. इंगाल]

इंगा—उ. (चांभारी धंदा) चामडें ओढून घोदून ताणण्याचें व मऊ करण्याचें (उलथण्यासारखें) हत्यार. **०दाखविणें**—खोड मोडणें; आपलें सामर्थ्य दाखविणें. 'तुला दाखवितो कोतवाली इंगा.'—नामदेव नाटक ८५. **०फिरणें**—याभैरवहारा होण्याजोग्या अडचणींत सापडणें; संकटामुळे नरस येणें; जंजेर होणें; त्यामुळे शुद्धीवर येणें; डोळे उघडणें. **म्ह०** इंगा फिर, मुंगा फिर. २ नांगर-लेल्या जमिनीतील डेकळे फोडण्याचें लाकूड. [सं. इंग=फिरणें, हलणें]

इंगित—न. १ खूण; खूणकरितां सूचक हावभाव किंवा सूत्रा 'या इंगिते जाणविलें कुमारा ।'—आमा २८. २ अभिप्राय; अंतस्थ हेतु; योजना. 'सोळासंस्कारांपैकीं केवळ विवाहाद्याच अलिकडे इतकें प्राधान्य कां आलें यांतील इंगित आमच्या मते हिंदू लोकांची न्द्वाराकाळी अति वाढलेली विपयलंपट्टा हेंच असावे.'—टि ८. १३८. ३ (व्यंगित अप.) व्यंगोक्ति; औपरोधिक भाषण. ०छ—वि. इंगित जाणणारा; आकारावरून अभिप्राय जाणणारा. [सं.]

इन्वेरिया—स्त्री. (होमिओपाथी) प्लेगप्रतिबंधक व प्रतिहारक बी. [इं.]

इय्यारावी—वि. (मिडी) अकरावी. 'गोट इय्यारावी.' [हिं. इय्यारह]

इंम्रज, इंम्रेज—प. १ इंम्रेज पहा. 'जावी जंगी फिरंगी । इंम्रेज बहुधा एक रंगी । मलेवार नौकामार्गी । विम्रकतें दंडिले ।'—सुसमा ८. १२७. २ (कॉ.) दोन काशांनीं व चार रंगांच्या सोंगड्यांनीं खेळण्याचा एक डाव. यांत पेशवे (पिवळ्या) आपल्या शिंदे (हिरव्या) होळकर (काळ्या) साथीदारांसह एका बाजूला व इंम्रेज (तांबड्या) दुसऱ्या बाजूला असून इंम्रेजांना इतरांनीं हरविलें म्हणजे 'इंम्रेजांची टिमकी बजावली' असा टोमणा मारून डाव संपतो. —न. पोलाद; लोखंडाचा एक प्रकार.

इम्रज, इम्रेज—(गो.) इम्रज पहा. 'सकलक तेपली प्रव सती । तेंयें देखिली इम्रेजी आहती । पुनं जुंघार सोमती । चोंडं कडां ।'—सिपु १. १. १७२.

इंम्रेजी, इम्रेजी—इंग्रेजी पहा. 'इंम्रेजी साम्राज्य, व्यापार, राज्यपद्धति, माल इ०: ० गहाण'—वि. (कायदा) जेंयें धनकोला मिळकत तयरील करून देऊन फणको ठारविक सुदतींत कजे फेडण्याचा करार करतो व स्वतः जातींत कजें फेडण्याची हमी घेतो व कजें फेडल्यास मिळकत धनकोन परत करावी असें लिहून देतो त्या व्यवहारास इंम्रेजी गहाण (इंग्लिश मार्गेंत) म्हणतात.

इग्लाई—स्त्री (मिडी) अभाशीपणा 'साखत्री वोखत इग्लाई केवो नेव.'—मिडी भाषा २५. [सं. उल्लु=खणें]

इंग्लिश—वि. १ इंग्रेज. इंग्रेजी पहा [इं.] २ परदेशी; विलायती. ०कट—वि. १ (सराफी) युरोप अमेरिकंत कांतून, पेंड पाडलेलें (रत्न). २ इंग्रजी पद्धतीचा (रुपडा, पदार्थ इ०) ०वॉडो—(छाप.) एक कारका छापण्याचा, चौदा पॉइंटचा टाईप हा पायका टाईपपेक्षां जरा मोठा व ग्रंथ प्रागमरपेक्षां जरा लहान अक्षरांचा असतो. [इं.]

इयड—प. (कु.) बिघाड. 'तेनो इयड झालोमा' [बिघाड]

इंच—प. फुडया बारावा भाग; अंगुळ; तम्. 'दोन इंच हास'—नाकु ३. ५. [इं. ; लं. उन्सिआ=१२ वा भाग.]

इचकट, इचकटणें, इचकणें, इचका—विचकट, विचकटणें, विचकणें, विचका पहा.

इचका—प. एका प्रकारची गोफण.

इचका—प. १ पृक्का प्रकारचें गवत व त्याचें बीं. तृणधान्यांत याचा समावेश होतो. २ एक छुबूप. याचीं पानें खाण्यास हरकत नसते. विचका पहा.

इचका—प. एक प्रकारचा मासा. इचना पहा.

इचकाईधन—वि. (व.) अव्यवस्थित; मोडतोड झालेले. [विचका+इंधन]

इचका—स्त्री. (व.) महामारी. [सं. विपूचका]

इचकोपा—वा—प. नाश; विध्वंस, विचका; विचकोपा—वा पहा. (कि० होणें; करणें). 'चौकून मग इचकोवा तोवा हाय सुकून गेले ओठ ।'—अफला ४१. [विचका]

इचना—प. फक पावसाळी दिवसांत सोंपडणारा लहान मासा. यास पुण्याकडे इचका—की म्हणतात. याच्या छातीपोटावर दोन व पाठीवर एक असे पंख असून अंगारार अनेक रंगी छिपक असतात.

इचर—वि. (व.) विरळ. [सं. विचर] ०कुंधा—प. विरळ झालेला कुंधा (एक प्रकारचें गवत).

इचा—स्त्री—हिचा—स्त्री (ही या सबेनामाची पट्टी) ०भन—उडा. मूळ अर्थ शिबीरासारखा. पण पुढें आध्यांचा, हेटाळणीचा उद्गार झाला. 'अंर च्या !' पळुगति—(स्वगत) 'इचीभन हाथ समदा मान आवांनांच !'—वाय २. २. [हिची वहीण]

इचार—ण—विचार—विचारणें पहा

इचु, इंचु—प. विन् [विन् अप. सं वृश्चि; प्रा. विचु]

इचर—वि. (व. ना.) खोडकर, खट्याळ, 'पाटील' म्हणून तुमचें पोर तसें आहें हुशार ! पण इचक मोठें !' [विचकणें]

०दागो—वि. (ना.) सोडकर.

इच्छा—स्त्री. १ वासना; वांछा; आशा; आकांक्षा; मनोगत, मनीषा; आग्रह. सामाशब्द—इच्छापूर्वक; इच्छापुरःसर इ० २ (गणित) इच्छांक; त्रैराशिकांतील प्रमाणनजानीय राशि. आर्थक, मण्यांक व अंत्यांक किंवा इच्छांक हीं तीन पदें असतातच, चवथें इच्छाफल (उत्तर) काढायचें असते. उ० पांच इच्छांस दोन मण, तेव्हां नार स्वयांस किती ? येथें पांच हें प्रमाण व चार ही इच्छा. [सं. इप्] ०तृप्त—क्रि. इच्छेची तृप्ति होईयावेली, इच्छा परिपूर्ण होईपदत. ०तृप्ति—स्त्री. मनीषा मिडीस जाणें; हेतु, वासना सफळ होणें ०दान—न. इच्छिलेले दान देणें. इच्छा पुढी करणें ०दानी—वि. इच्छादान करणारा; ज्याची जी इच्छा असेल ती पुरविणारा. 'तुका म्हणे इच्छा दानी । पुरवी आवडीची घरी ।' ०तृप्ति—स्त्री. इच्छेची फलदपता, प्रतीता; इच्छातृप्ति. ०कल—न. (गणीत) त्रैराशिकांतील चौथें पद (उत्तर). मण्यांक आणि इच्छांक यांच्या गुणाकार वरून त्यास

आदिपदाने भागिले असतां इच्छाफल येते. ०भंग-पु. इच्छेची पूर्ति न होणे; आशा निष्फळ होणे; निराशा. ०भोजन-न. १ तुमि होई-पावेतो जेवणे. २ भरपूर जेवण. ३ इच्छित पदार्थ (ब्राह्मणांस) खाऊं घालणे. ०मरण-न. इच्छेस येईल तेव्हां मरण येणे, मरणे; पाहिजे तेव्हां मरण आणण्याची शक्ति. ०मरणी-मृत्यु-वि.पु. इच्छा होईल तेव्हां मृत्युस निमंत्रण करणारा; इच्छामरणाचा ईश्वरी प्रसाद असणारा. 'ख्यातयशस्वी इच्छामृत्यु तुम्ही कुरु कुळांत वासवसे।' -मोउद्योग ११.८७. ०लाभ-पु. इच्छित वस्तुची प्राप्ति; इष्टलाभ. ०वान-वि. इच्छा असणारा; इच्छायुक्त. ०विनाश-पु. इच्छाभंग; इच्छादमन; आत्मसंबध. ०विलास-विहार-पु. मानिल तेव्हां, मानिल तें खेळणे, मनसोकत विलास, ईन करणे. ०शक्ति-स्त्री. इच्छेचें सामर्थ्य; संकल्पशक्ति; इच्छा हीच शक्ति; (इं.) विल्यावर. ०सिद्ध-वि. इच्छेप्रमाणे सिद्ध किंवा असिद्ध ठरवितां येण्यासारखा. ०स्वातंत्र्य-न. इच्छेची स्वतंत्रता; प्रवृत्तिस्वातंत्र्य. ०क्षय-पु. इच्छाविनाश पहा.

इच्छाधीन-वि. इच्छेप्रमाणे चालणारा. 'इच्छाधीन जे स्नायु आहेत, म्हणजे जे स्नायु मनात आल्याबरोबर आपल्या शरीराचे अवयवांचे ठिकाण...गति उत्पन्न करितात.' -मराठी ६ वे पुस्तक (१८७५) २६०. [सं. इच्छा+अधीन]

इच्छानधीन-वि. इच्छेबाहेरचा; स्वतंत्र. 'रक्षाशय हा एक इच्छानधीन स्नायुच आहे.' -मराठी ६ वे पुस्तक (१८७५) २६०. [सं. इच्छा+अधीन]

इच्छांक-पु. (गणित) इच्छा अर्थ २ पहा.

इच्छिक-वि. इच्छा असणारा; आकांक्षी. 'पूर्वील सोयरा लमाचा इच्छिक।' -ब. ५. [सं. इच्छ+क]

इच्छिणे-सक्ति. इच्छा करणे, धरणे; आकांक्षा असणे; चित्तेने; वांछिणे; हेतु, मनीषा असणे; लोभ धरणे. [सं. इच्छ-इच्छ] म्ह० १ इच्छिलेले साधेल तर दरिद्र कां बाधेल. २ इच्छी परा येई घरा=दुःसंज्ञाचे वाईट जे चित्तिले असेल तें आपणांवसू येते.

इच्छित-वि. इच्छिलेले; चित्तिलेले; वांछिलेले. [सं.]

इच्छु-वि. इच्छा करणारा; इच्छक; इच्छिक पहा. सामाशब्द-विधेच्छु; श्रव्येच्छु; मोक्षेच्छु. [सं.]

इछा-स्त्री. (रामदासी वाइमय) इच्छा. 'मानिल देवे हे पुरविली इछा।' -दावि २१. 'वनफळभोजनी इछा काहीं।' -सप्त २.४. [इच्छा अप.]

इजखीलाल-पु. घोड्याचा एक रोग. हा रोग पाठीचा असून त्यामुळे पाठ मुस्त होते व कणा फाटते. -अश्वप २.३००. [उई]

इजगो-स्त्री. (व.) चिकित्सा; विचका. हा शब्द द्विरुक्तीने वापरतात. 'याला दाखीव त्याला दाखीव अशी इजगो इजगो झाली.' [विचका ?]

इजट-न. (कर्ना.) इजाट; ऊद; कांठेचोर; यूळ खाणारे मंजर. (माण.) इजाट. [का.]

इजत, इजत आसर-खाऊ, इजती-इज्जत पहा.

इंजन-न. शक्ति उत्पन्न करणारे यंत्र; चालक यंत्र; गतियंत्र; इंजनाचे स्टीम (वाष्प), ऑईल (तेल), गॅस (धूम), कॉम्प्रेड एअर (पीडित वायु) वगैरे पुष्कळ प्रकार आहेत. [इं. एंजिन]

इंजनवारा-पु. (व.) पंखा; पंख्याचा वारा. विंक्षणवारा पहा. 'इंजनवाऱ्याने वारा घाल.' [विंक्षण+वारा]

इजबळ-स्त्री. (व. ना.) एका जातीची पाल. विसाप ? [सं. विसप ?]

इजमायली-वि. १ कच्चा, जुजबी (हिशेव, गांवचा ताळे-बंद). २ (फों.) कामचलाऊ; हंगामी; कच्चे; तात्पुरते (इमारत, काम वगैरे). [फा. इज्माल=सारांश, तात्पर्य.]

इजलास-स्त्री. बैठक; सभा; अधिवेशन; सेशन (कोर्टाचे.). [अ. इज्लास]

इजवटा-विजवटा पहा.

इजळणे-विजळणे पहा.

इजा-स्त्री. अपाय; पीडा; त्रास; उपद्रव. 'तारुंकिास इजा न लागे ऐसा बंदोबस्त होऊन तेजवंतास पत्रे यार्वी.' -रा ७.११७. [अ. ईशा]

ईजई-वि. दिसण्यांत सुरेख; चकाकित; भक्तेदार; दिखाऊ पण पोळक. [सं. ईं=चमकणे ?]

ईजाईत-वि. लुकसान, लुप्तकान; दिखाऊ (कापड); कमजोर, निःरसव (लांकड, इमारत); चांगले न बनविलेले, तयार केलेले (काम वगैरे) [सं. ईं=चमकणे ?]

इजाफत-स्त्री. १ (इनामदारास) वतनास कायम जोडून दिलेले गांव; इजाफत इनाम; २ इतर राजांकडून किंवा परराष्ट्रांकडून येणाऱ्या जाणाऱ्या देणग्या किंवा नजराणे यांचा हिशेब ठेवणारे खाते; इजाफतखाना; हा जो खर्च होतो त्यास इजाफत खर्च म्हणतात. याच्या उलट मुजाफत व मुजाफतखर्च. -स्त्रीन. आधिक्य; वाढ; बढती. -वि. अधिक; जादा; जास्त. [अ. इझाफा=वाढ, आधिक्य]

०गांव-इजाफत अर्थ १ पहा. **०जमा**-स्त्री. १ कजे, नजराण्यांची विक्री वगैरे निरनिराळ्या नवीन साधनांनी सरकारने गोळा केलेला पैसा; तह, तौफेर, नाणेचढाव, वरपाडा, पारखाव, वाजगस्त, वटाव, भेटी, यादगार, उलफा, तफावत, सौकत, नाल-बंद, बेते, नदीकिनाराउत्पन्न (उरुजे वगैरे), तळ्याच्या काट्ये उत्पन्न, महालोमहालचे उत्पन्न, हुजूरून आलेली रक्कम, बैलकटी, सनदसूद, गुजरात, मूस, कवडी, कचकळ्याजी, गुजराची निथोजी वगैरे बाबी यांत येतात. -भाअ १८३४. ४४. २ एका सुन्यांत किंवा महालात दुसऱ्या महालाचा जमा झालेला वसूल. मुजाफत-खर्च पहा. 'जव्हेरखान्यांतून एखाद्या कारखान्याकडे जिनसा दिल्या

गेल्या म्हणजे त्या कारखान्यांत जव्हेरखान्याच्या नांवाने इ० होऊन खर्च कारखान्यांत दाखल होई. 'जनि (बडोदे) ४. ३ जत केलेल्या एखाद्या गांवचा वसूल.

इजाफती—वि. इजाफत (जमे) संवर्धी.

इजाफा—पु. १ गांव इनाम; नेमगूक; तनखा; नजराणा. २ वाड; बदली. 'इजाफा पंचहजारीचा देणार.'—रा १.१७९. [अ. इजाफा=वाड]

इजा, बिजा, तिजा—अ. १ एकामागून एक असे तीन वेळां; दोनदा झाले कीं तिसऱ्यांदा झालेंच पाहिजे अशा कल्पनेने तिसऱ्या वेळीं वापरतात. —स्वप् ६७. (कि. होणें; सांगणें) २ (ल.) वारंवार; कैक वेळां. [बीजुं, तीजुं हे दोन व तीन या अर्थी गु व बिजा, तिजा, हे हिंदी शब्द यांस जुळणारा असा एक इजा शब्द या अर्थी केलेला दिसतो; तुल० का. इज=दोन]

इजायली, इंजायली—वि. १ अगदी सामान्य, जंगली, रायवळ इमारी लोंकड; इंजायली (रायवळ) विरुद्ध साग; सागा-खेरीज इतर लोंकडाला हा शब्द योजतात. २ रायवळ लोंकडांचे बांधकाम. [अ. अजाल=हलकें.]

इजार—खी. विजार; पायजमा, सुर्वार; चोळणा; पाटलोण. 'इजारा पंजारा मुकलम सकळा.'—सप्र ७.११. म्ह० जो इजार शिबील तो भोंक ठेवील. [का. इझार]

इजारत, इजारा—खी.पु १ खंड; मंकेगिरी; विशिष्ट करार; भाडेपट्टा; चढलावणी (एखादे खेडे किंवा ओसाड जमीन ३०-४० वर्षांत वसाहत करण्याच्या किंवा लागवडीस आणण्याच्या कराराने घेणें); धारा. 'शेरीकाकडे शायरचा इजारा असे, आणि त्यास दरवर्षी त्याजवढल टाकिल रकम सरकारांत भरावी लागत असे.'—इम ५४. २ (ल.) जबाबदारी. 'सर्व इजारत मन्सब्याची तुफ्यावर आहे.'—विजयगुप्त ९२. [अ. इजारह=इजारा]

इजारदार—पु. इजारा घेणारा; मंकेदार; ठेकेदार; कंत्राटदार. 'त्यावेळेस इतर इजारदारांप्रमाणे यांच्याकडेस काही सरकारी बाकी होती.'—विश्वस १.५०. [अ. इजारा+दार]

इजारदारी—खी. मंकेदारी.

इजारपट-पट्टा—पु. १ इजारदाराची सनद. २ गांवांतील किंवा विशिष्ट हद्दीतील शेतांची जंत्री, फेरिस्त. ३ गांवच्या मुख्य पाटलाला दिलेला वार्षिक वसुलाचा हिशेब, जमाखर्च. ४ गांवचा टाव होऊन जो कागद पाटलास देवात तो. [अ. इजारा+पट्टा]

इजारी—वि. (जुनरी) गुढ्यापर्यंत पाय पांढरी असणारी; विजारी. (मंडी बगैरे प्राणी). 'ही मंडी इजारी आहे.' [का. इझार]

इजितपत्र, इजीत जाणें—अजितपत्र—अजित जाणें पहा.

इंजिनियर, इंजिनेर, इंजनेर—पु. यंत्रकाम किंवा बांधकाम जाणणारा; स्थापत्य (इंजिनियरिंग) शास्त्र; यंत्रशास्त्रवेत्ता. 'जे प्रयोग शेकडों वर्षे वसून गेले आहेत, कीं भापचा आणि त्यांचा जगोकाय एकच जीव होऊन गेला आहे, त्यास व्याकरणाने उपटून टाकण्याचा यत्न करणें म्हणजे इंजनेरास सडक बांधावयाची असता त्याने मधील डोंगर व पर्वत उपटून दूर फेकून देण्यासारखें कृत्य आहे!'—नि १२४. [इं. इंजिनियर]

इंजिनियरिंग—न. वास्तुशिल्प; स्थापत्यशास्त्र; यंत्रशास्त्र.

इजूक लागणें—कि. (माण.) दुखणें लागणें, [इजा]

इजोगत—खी. (ल.) दुष्ट अपघात; संकट; अरिष्ट. [इजा]

इजत, इजत—खी. १ अबू; प्रतिष्ठा; मान; थोरवी; कीर्ति 'हे गोष्ट थोरपणाचे इजतीस लायख नव्हे.'—ऐस्पुले (शिवाजीचे मालोजी घोरपड्यास पत्र). 'सरकारची इजत सत्याप्रधानीं मीठ लुटले तेव्हांच गेली.'—के २.७.५.३०. २ पत्राच्या आरंभीचा बहुमानार्थी मायना. [अ. इश्कत=प्रतिष्ठा] **○खाणें, घेणें**—कि. दुर्लभिक करणें. **○आसार**—वि. सुप्रतिष्ठित; सन्मान्य; नामदार. फारशी पत्रांतून नांवाच्यापूर्वी हा बहुमानवाचक शब्द किंवा पदवी योजतात.—रा १८.५०; १५.२७१. [फा. इश्कत]

○खाऊ, घेणा—वि. १ एखाद्याची अबू किंवा मान कमी करणारा; बुडविणारा; आश्रयदात्याची वेअबू करणारा (नोकर, वख, घोडा, इ०) २ पोटाला माजविणारा; कार्येनाश करणारा; सूखंपणा पदवी बांधणारा; अबू घेण्यासारखा. **○दार**—वि. प्रतिष्ठित. [फा.] **○पन्हा, -महा**—वि. सुप्रतिष्ठित; श्रेष्ठ; नामदार (एक पदवी).—रा ३.४३. [फा. इश्कत+पन्हा, महाव्] **○लायक**—क्रि.वि. प्रतिष्ठेप्रमाणें; माफक मरातीव. 'सिफाउ इनामत देतात ते अबूच्या सर्दारांसहि इजत-लायख घेणें.'—रा ६.२१०. **○हमती**—खी. मान-पान 'पेशजी यांच्या बडिलांची इजत हुमती चालली आहे तैसी यांची चालविणें.'—बाडसनदा १६.

इज्जती, इजती, इज्जतीचा—वि. अबूदार; प्रतिष्ठित; सन्मान्य.

इज्जती-दस्तगाह—प्रतिष्ठा-निधी; श्रेष्ठ; सन्मान्य.—रा १८.५०. [अ. इश्कत+दस्तगाह]

इज्जा—पु. ताबा; सत्ता. 'जो कोणी सवाईसिगाचे इज्ज्यांत येईल त्यास राज्य यावें.'—जोरा १०७. [अ. इश्न=परवानगी.] **इज्ज्यांत**—क्रि.वि. आधीन; लगामी.

इज्हार—पु. जाहीरनामा; प्रसिद्धीकरण; ताकीदपत्र; नोटीस; समन्स. [अ. इश्हार्=प्रसिद्धीकरण]

इझणा—(व.) विझणा पहा.

इशाहल-यल—इलायल पहा.

इंशाल—पु. (व.) १ पाटाक्या खालच्या बाजूस लाबलेला आडवा दांडा; पाय; अडात पहा. २ कवाडाला लाबलेला आडवा दांडा. इंशाले पहा.

इशीचेअर—भी. आरामखुर्ची; जीवर शोष घेतां येईल किंवा पाय लांब करून वसतां येईल अशी एक प्रकारची खुर्ची. [इं. इशी+चेअर]

इट—खी. वीट पहा. 'तिहीं गुणाचिए इटेचेनि पाई.'—शिशु ९४. [सं. इटका; प्रा. इट्या.]

इटकर-कूर—न.खी. विटकर पहा.

इटकुली-मिटकुली—वि. लहानशी; एवढीशी. 'इटकुली मिटकुली गोष्ट सरो तुमचे आमचे पोत भरो.' [इटकुली (सं. इय त्कल) ची द्वि.; तुलं का. इटकु=अकुंचितपणा.]

इटकोर—वि. (व.) अटकर; इद्दी; अडेल. [अटकर अप.]

इंटर, इंटरक्लास—पु. आगगाडीमधील थड्डें (तिसरा) आणि सेकंड (दुसरा) यांमधील वर्ग. [इं. इंटर=मधला]

इट्या—पु. भाल्यासारखे एक शस्त्र; वीट; सांग. या भाल्याची लांबी सहा फूट असून पुढां त्याच्या शेवटास सहा फूट लांबीची दोरी बांधलेली असते, ती सनगटाला गुंडाळून इट्या फेकतात, म्हणजे याचा मारा बाराफुटांपर्यंत चालतो. पट्ट्यापेक्षा हि हा मारा जास्त असल्यामुळे 'दहा पट्टेकरी तर एक इटकरी' अशी म्हण पडली आहे. इट पहा. [प्रा. इट्टि=खेचणे (?); ते इट्टे, हि. ईट्टि. सं. यट्टि.]

इटाळ-णे-सी—विटाळ पहा.

इंटाळ, इंटाळ—(कुण.) विटाळ पहा. 'आमचा इंटाळ साप्ता.'—के १.७.३०.

इटाळी—भी. आळ; आरोप; किटाळ. 'एकें गे यशोदे जननी। अवधी लटकीच याची कण्णी। आम्हांवी इटाळी घेऊनी। नसतीच उठतो गे॥'—इ. ७.१५७. [किटाळ, विटाळ अप.]

इटाळें—विटाळ पहा.

इटी, इटीदांइ—विटी, विटीदांइ पहा.

इटीमिटी-टी—खी. (काव्य) दृष्ट लागून नये म्हणून आंबाळून टाकतात ती (पायाची माती ओवाळतात किंवा ती कपाळाला लावतात, किंवा मीठमिरच्या ओवाळून टाकतात) अलायबलाय; इडापिडा, निबलोण. 'झण्णी लागेल बायटशी। म्हणोनि घेतली इटिमिटी। निबलोण उठाउटी। करी गोरटी निजमावें॥'—एरुस १४.९१. [का. मिडी=दुःख, बोटें चालविणें; किंवा, मिटी=हि. मटी, माती ?; मिटी=मीठ ?.]

इटेकरी, इटेबरदार—पु. १ इट्या हत्यार धारण करणारा, बाळगणारा शिपाई. —भाअ १८३२ (गो.) इटेकरा. [इटा+कर; इटा+का. बंदार=धारण करणारा]

इटेबंदी—वीटबंदी पहा.

इटाळ—खी. (राजा.) ताक बगैरेंस वास, स्वाद लागवा म्हणून विटेचा किंवा चापट दगडाचा तुकडा लाल तापवून वर लोणी, मोह-या इ० घालून ताकात बुडवितात तो दगड किंवा विटकर. [इट-वीट पासून.]

इड—खी. एक भूषण; अलंकार; तोरण. 'कीं आकाशां इड बांधिली। कापूरकेळीची।'—शिशु ३३३. [सं. ऋद्धि; प्रा. इड्डि; का. इडु=दागिना]

इडकणें, इडकावणें—अकि. (व.) १ नखरे करणें; चेष्टा करणें. 'असा इडकाळं नकोस.' २ नटणें मुरडणें. ३ लाडणें. [सं. ऋद्धि; प्रा. इड्ड; का. इडु=दागिने घालणें]

इडगंट—न. (कर्ना.) गुप्त धन. [का. इडु=टेबलेल+गंट=गांठोडें]

इडगळाला—वि. (व.) पाणेरडा; आंगळ; ओवडधोवड. [इड+गळणें ?]

इडनिवू-ईडनिवू—ईडनिवू पहा.

इडपाड—पु. नेट; आवेश; जोर; धम. ईडपाडें पहा. [सं. ईपी; म. ईर]

इडरी-ली—खी. (कर्ना.) थिरडें; उडीद व तांदूळ यांचे पीठ आंबवून त्यांत तिखटमीठ घालून गोळ थापट्या करून उकडतात ते खाव. हें सांडणासारखे असते. 'वृण चंद्राचा अनुकारी। चोसाळपणं भजिजे इडरी।'—ऋ ८१. [प्रा. इडरिया=मिष्टान्न; का. इडडी]

इडा—पु. नाभिचक्रापासून निवृत्त डाव्या नाकपुडीतून वाहणारी एक नाडी. ही योग व स्वर शास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. हिला चंद्रनाडी म्हणतात. पिंगला व सुस्पन्ना यांच्या बरोबर इडेचा उल्लेख येतो. 'इडा पिंगळा एकवटती।'—झ ६.२४४. 'इडेनि करावा प्राण पूर्ण।'—एमा १४.४२०. [सं.]

इडापिडा—खी. (बायकी) सर्व त्रास; संकट; अरिष्ट; दुःखे (ओवाळतांना किंवा द्रष्ट काढतांना वायुका म्हणतात). (किं० जाणें; नाईशी, दूर होणें). म्ह० १ इडापिडा जाओ बळीचें राज्य होओ. २ इडापिडा ठाणे, पाप अमंगळ पळो. 'जीवभावाचें निस्केलण गुरूमी मी करीन आपण। इडापिडा मी घेईन जाण। तें लोणलक्षण मज लागो॥'—एमा १२.५५७. [पीडा द्वि.]

इंडाळें—न. (व.) १ बाडाच्या चौकटीमधील आडवे लांकूड. इंशाळ पहा.

इंडियन—वि. हिंदुस्थानसंबंधी. —पु. १ हिंदी माणूस; हिंदुस्थानचा रहिवासी. २ अमेरिकेतील मूळ रहिवासी; रेड इंडियन. [इं. इंडिया=हिंदुस्थान]

इडी—विडी पहा.

इहरी—झी. एक प्रकार; इहरी पहा. 'पूर्ण परिपूर्ण पुरिया। सभा गोड युद्धरिया। क्षीरसागरिच्या क्षीरधारिया। इहरीया सकुमारा।'—एस्व १४.११९. [प्रा. इहरीया=मिश्रात, का. इहरी]

इडेपाडे—किवि. १ आवेशने; ईर्ष्ये. २ श्रमाने; कष्टने. 'भाले विश्व इडे पाडे। घेवे म्होगनि टाकिली।'—सुआदि ६.३९. 'परि न पाहेचि देवाकडे। तेणे देवासी परम सांकडे। मी आलो येथे इडेपाडे। ते येणे व्यर्थ केले।'—स्वाद ३.३.२९. [सं. ईर्ष्या; म. ईर; ईड द्वि.]

इंगंग—न. (गो.) एक लहान मासा. याला फार कांटे असतात.

इणा, इणो—पु. (कु.) तंबोरा, विणा. 'इण्याची तार तुळी.' [सं. वीणा अप.]

इत—(शाप) अम्हाचा अनाम्ला (वैस) वर परिणाम होऊन जे क्षार बनतात त्यांना हा प्रत्यय लावितात. (इं.) एट. उ० गंधकित (सल्फेट), कथित (कॉबनेट), नत्रित इ० [प्रत्यय]

इतउपर—किवि. यापुढे; आतापासून; येथून पुढे; इत.पर. [सं. इतः+उपरि.]

इतका—ला—वि. एवढा; एवढा मोठा (परिमाणाचा, मापाचा, संख्येचा) एवढा पहा. 'दर फळा जिनमाला इतकाही किंमत यावी लागली.' मराठी सहावे पुस्तक (१८७४) १९२. [वैस. इयत्तक; सं. इयत्त; प्रे. जि. केती; ते. इंते]

इंतकाल—पु. मृत्यु; अंतकाल. 'महमदअलीखान वालाजाह यांचा इंतकाल छ. २७ माहे रबिवावली जाल्याचे वतमान आहे.'—रा ५.२०३. [सं. अंतकाल; अर. इंतिकाल=मृत्यु; गमन]

इतकावा—वि. या प्रमाणाचा, मर्यादेचा, पायरीचा, अवस्थेचा (एखाद्या मालिकेतील, आवृत्तीतील) [इतका]

इतकासा—वि. अगरी लहान प्रमाणाचा; खूबसा; जरासा; लहान; थोडा; (व. ना.) इतकुसे. [इतका+असा]

इंतजाम—पु. १ बंदोबस्त; व्यवस्था; निकाल. 'सकारचे कामाचा पक्षा इंतजाम.'—जोरा १२९. २ इतमाम पहा. [अर. इंतिसाम=व्यवस्था]

इंतजारी—झी. मार्गप्रतिक्षा; वाट पाहणे. 'त्याचा जबाब केव्हा येईल याची इंतजारी आहे.'—रा ५.१२८.—वि. मार्गप्रतीक्षाक; उत्सुक. 'उत्तराविषयी लवकर आज्ञा जाली पाहिजे; नवाब फार इंतजारी आहेत.'—रा ५.१२४. [अर. इंतिसार=अपेक्षा, प्रतीक्षा]

इतपत—वि. एवढे; या प्रमाणांत; इतके. [सं. इयत्तपरिमित]

इतःपर—किवि. यापुढे; यानंतर; अनंतर; अतःपर. [सं.]

इतफाक, इत्यफाक—पु. सहविचार; एकविचार; सल्लागसल्ला. 'याचा बंदोबस्त केलें तसा आम्ही राजश्री पंतप्रधान याचे इतफा-

कानें कलें.'—रा १.२६१. 'त्या मोठीचा इत्यफाक या शादीचे खुशीचे समारंभांत घडावा हें फार चांगलें.'—रा ७.५१. [अर. इतिफाक=मेक्य]

इतवार—पु. १ विश्वास; इमान; श्रद्धा; भर्तृवसा. 'आतां इतवार कोणाचा येत नाही. —सभासद २९. २ प्रतिष्ठा; पत; मानपान. 'कोणा इतवार याचा वरी'—सल ११. [अर. इतिवार=विश्वास श्रद्धा] ०पण—न. श्रद्धालुपणा; विश्वास; भर्तृवसा; खात्री. —रा १५.३७२.

इतवारात—झी. मानपान; इतवार अर्थ २ पहा. 'शिवाय स्वारीखर्च व इतवारात पावती होती.'—पेदेसमा ११०. [अर. इतवार]

इतयारी—वि. विश्वास; प्रामाणिक; भर्तृवशाचा; अमीन. 'म्हणे तुम्ही घन्याच्या बऱ्यावरी. पहिल्यापासूनि आहांत इतयारी।'—अफला १५. [अर. इतिवारी]

इतमाम—पु. लवाजमा; खटला (दासदामी, पालखी, घोडा, इ०); सरंजाम; दर्जाप्रमाणे खाजगी किंवा सरकारी तैनात. 'इतमाम ज्याचा त्याला. मराठे सुसलमानां।'—एपो २३२. [अर. इहतिमाम=व्यवस्था, बंदोबस्त]

इतमामी—वि. इतमाम ठेवणारा, अरणारा; सरंजामी; लवाजमेवाला. [अर. इहतिमाम]

इतमास्या—पु. व्यवस्थापक; रखवालीदार; नोकर. 'वाणकरी व इतमामे पुण्यास रखवालीस पाठविले.'—खरे १.४३३. [अर. इहतिमाम]

इतर—वि. सना. अन्य; निराळा; येर; दुसरा; वेगळा. [सं.] ०पितर काढणे—(व.) नातलांबवून शिण्या देणे; मायबहीण घेणे. [पितर द्वि.] ०विशेष—वि. उरलेले; राहिलेले; अवशिष्ट; किरकोळ (बाजी, गोष्टी).

इतरणे—अकि. १ (व. ना.) १ खोड्या, चेष्टा, चाळे, नखरे करणे; उनाडणे. 'अर! असा इतरतोस काय?' (हा अर्थ हिंदु-स्थानीत आढळतो). २ अवांतर गोष्टी करणे, सांगणे; विषयांतर करणे. 'सांगशील तर सांग लवकर, इतकें नको असा' [सं. इतर]

इतरल—किवि. अन्यत्र; इतर ठिकाणी; दुसरीकडे. [सं.]

इतरथा—किवि. १ दुसऱ्या प्रकारे; निराळ्या रीतीने; अन्यथा. 'नसता दासजि प्रभु, करितां सारख्यां कां इतरथा ते।'—मोभीष्म ४.२०. २ उलटपक्षी 'कांची शोभे वढुं इतरथा भूषणे दूषणे हीं।'—कमं २. २९. [सं.]

इतराज—वि. अप्रसन्न; रुष्ट; नाराज. 'न जावें तरी स्वावंद इतराज होतात.'—पासनीस ब्रप १३८. [अर. इतिराज=आक्षेप घेणारा]

इतराजी—श्री. अप्रसक्ता, गैरमजी; अवकृपा; नाराजी. 'एकी-कडे सत्ताधीशांची इतराजी व यामुळे सुखाची हानि.' —छत्रपदार्थ नियम १४४. [अर. इतिराजी=राग; अवकृपा]

इतरायेल—वि. (खा.) वात्रट; चावट. 'तो इतरायेल पोऱ्या माथा वाटी जातो.' [इतरणे.]

इतरेजन—पु.अ. कांहीं नात्याचा संबंध नसलेले; परके; कांहीं हितसंबंध नसलेले. 'मिष्टान्नमिते जनाः' —सुमा. 'म्हणून इतरेजन कांहीं तरी त्यांत दोष काढीत राह्यचेच.' —विचारविलास २७०. [सं. इतरे+जनाः लं. इतरेम; हिं. इतैर]

इतरेतर—सना. वि. परस्पर; अन्योन्य; एकमेक. [सं. इतर+इतर] —पु. (व्या.) द्वंद्व समासांतील एक भेद (समाहारद्वंद्वान्या उलट) ज्यांतील पदे आणि किंवा व या अव्ययाने जोडली असून ते अव्यय अभ्याहृत असते तो इतरेतरद्वंद्वसमास. उ० हरिहर, आईबाप, इ० [सं.]

इतलनितल—वि. (गो.) चंचल; धरसोड झुंतीचा; लहरी. —किवि. लहरीपणां; धरसोडीने, चंचलपणे. (कि० करणे; बोलणे; चालणे; लावणे; मांडणे). [कुण. इतलं=इतकें+तितलं=तितकें; हिं. इतरतिथर]

इतलसार—पु. घोड्याच्या अंगावरील एक वाईट भोंवरा; हा वृळयावर असतो. ही एक घोड्याची खोड मानतात.

इतला-इतलां—वि.सना. (खा. कों.) इतका. 'इतला मघार कथाइन उनारे?' —इतकयामध्ये कोणीकडून आलास रे. [इतका]

इतलाख, इतलाख नेमणूक—श्री. सरकारी तिजोरीतून किंवा कोठारातून मिळालेली दराविक नेमणूक; इनाम. 'पांचशे रुपये यांचा गांव व पांचशे रुपये इतलाख.' —बाडसमा १.३६. [अर. इत्लाक्=स्वातंत्र्य]

इतलाख-खी—वि. कधी इतलाक-की. १ स्वतंत्र; निराळा; मोकळा. २ पगारी (गैरसरंजामी फौजला योजितात, किंवा एका खात्यावरचा नोकर दुसऱ्या खात्यांत काम करीत असला किंवा जादा नोकर नेमला असला म्हणजेहि हा शब्द योजतात. जसे-इतलाखी फौज, नोकर वगैरे.) सात हजार फौज इतलाख रोजमन्या-वर ठेवावी. —ख ८.४३२२. [अर. इत्लाक्=स्वातंत्र्य]

इतलाखी—श्री. सख्य; मैत्री. 'रियासतींत मोठी गोष्ट की वचनाची कायमी, त्यांत तलबून मिजाजी (लहरीपणा) झाल्यास व इतलाखी बातल होऊ लागल्यास लाचार.' —ख ७.३५७४. [अर. इत्लाक्]

इतल्या—पु.श्री. १ संबंध; हित; लक्ष, गुंता, लोभ. 'हरतन्हा करोन त्याचे (शिष्यांचे) परिधानून आपले पेटेंत येऊन राहिले, त्यांचा इतल्या आम्हांकडे नाही.' —ख १०.५६०६. २ वार्ता;

खबर; बातमी (विशेषतः सरकारास दिलेली). (कि० करणे; दंगे; सांगणे; लिहिणे). [अर. इत्लाअ=ज्ञान, समज]

इतलेपत्रक-रपोट—नप. सरकारी बातमीदाराचा लेखी अहवाल; वार्तापत्र; (सामा.) बातमीपत्र; अहवाल. [अर. इत्ल्लाअ+पत्रक; इं. रिपोट]

इतवा—वि. इतका, इतकावा पहा.

इतवार—पु. (हिं.) आदित्यवार; रविवार. [सं. आदित्य+म. वार]

इतस्ततः—किवि. इकडेतिकडे; इकडूनतिकडून; अस्ताव्यस्त; अनिश्चितपणे. 'मी इतस्ततः दिवसभर भटकलों.' [सं.]

इताजी—वि. (ब.) मिजासखोर; फार नाजूक; चवढाळ; चोखंदळ. 'त्याला कांथाचा वास नाही चालत, असा इताजी आहे.' [अर. इतिजाम्=व्यवस्था]

इति—अ. १ (या) प्रमाणे, असे, अद्या तन्हेने इत्यादि शब्दां-प्रमाणे सारखेपणा किंवा एकरीत दाखविणारे अव्यय. २ अखेर; शेवट; समाप्ति; इतिश्री पहा. [सं.] ० कर्तव्यता—क्रिया—श्री. १ पद्धत; मार्ग; रीत (एखादी गोष्ट करण्याची); कार्यक्रम; मुलापासून शेवट-पर्यंत कमाने अनुष्ठान जीत आहे असे कार्ये. २ कर्तव्य; करणीची; यापुढे करावयाची कामगिरी. ३ कर्तव्याची समाप्ति; अखेरी.

० कृति—श्री. (अर्वाचीन) शिष्टसमत आचार; वागण्याची पद्धत; (इं.) एटिकेट. (गोविंदामनांने हा शब्द रूढ केला). ० श्री—श्री. १ शेवट; समाप्ति. इतिश्री असे शब्द पुराणांतील अध्यायांच्या शेवटी ('इतिश्रीस्कंदपुराणे रेवाखंडे ...') येतात त्यावरून. 'तगटी इतिश्या कराव्या।' —दा १९.१.१९. (कि० करणे; होणे). २ (ल.) अखेर; मृत्यु. 'तू आज कडू झाला असतास म्हणजे बारमाईची इतिश्रीच होती.' —इं.प ४३. ० वृत्त—न. अहवाल; हकीकत; इतिहास; रिपोट.

इति-ती—पु. (रामदासी वाङ्मय) यति. 'इति महाउभाव गाइत्री पूजन।' —दा ४.५.४. 'ज्याचे यही इति जेविला। तेथे स्वये परमात्मा तूत जाला। इति आणि परमात्मयाला। वेगळक नसे सर्वया।' —स्वाद ८.२.५७. 'इती भीइती भांडती दीधे द्वेयें।' —दावि ३९४. [सं. यति]

इतिमासांव—न. (गो.) सूचना; बोलवणे; नोटीस. [पो. इतिमासांव; इं. इटिमेशन]

इतिमा—वि. इतका; इतला पहा. 'इतिमा निथयो करुनि।' —गीता १.२२०८.

इतिहास—पु. १ प्राचीन काळी घडलेल्या हकीकतींचे लेखी किंवा परंपरेने आलेले वर्णन; जुनी कथा; शब्दप्रमाणाला प्रतिशब्द म्हणून हा शब्द योजतात. २ (सामा.) एखाद्या गोष्टीची साम माहिती; इत्यंयुत हकीकत; वृत्तांत; कथा. [सं. इति+ह+आस=असे झाले, होतें.]

इतिहासर्णे—सकि. (अर्वाचीन काव्य) इतिहासांत समाविष्ट करणे. अमर करणे. 'मराठकृत्या दे मंधि इतिहासाया नांव ।' —जेननीजनकज (वेद आर्हेचे नांव).

इतिहासशास्त्र—न. अर्वाचीन पद्धतीने संशोधन, चिकित्सा, पांडित्यपूर्वक इतिहास लिहावयाचे शास्त्र. [सं.]

इतुका—इतना वि. (काव्य.) इतका पदा. 'दान इतुलें या मज दीना ।'—तुगा ३४४. 'इतुक्याहि दिसांत रणी ज्याचे बहु मय धरुनियां पोटी ।'—मोर्ण ६. ५३. 'हेहि असो कीं इतुली मातु ।'—सुसमा ५. १३१. [इतका; गो. इतुलें]

इत्तदाय—उ. आरंभ. 'ज्येष्ठमास इत्तदायमास तागायत पौषपयितका मज्जूर'—जोरा ५८. [अर. इत्तिदा=आरंभ]

इत्तिफाक—उ. १ संमत; कडुली. २ मैत्री; स्नेह. ३ देव; योग. इत्तिहाद. [अर. इत्तिफाक=बरोबरी, मैत्री, सख्य]

इत्तिहाद, इतेहाद—उ. ऐक्य, मैत्री, दोस्ती. 'असे श्रीमं-तांचे मनांत येणें हें इत्तिहादास चांगलें नाहीं.'—रा ५. ३०. 'आमची दोस्ती आणि इतेहाद पूर्वीपासून जो आहे त्यांत खलश न यावा.'—रा ५. ३०. [अर. इत्तिहाद=ऐक्य, मैत्री]

इत्थंभूत—वि. जशी घडली तशी; सविस्तर; तपशीलवार (गोष्ट, वर्णन, निवेदन, प्रतिपादन, विचार, प्रकार वगैरे). [सं. इत्थम्=असे+भूत=घडलेलें]

इत्थर्थ—उ. सारांश; तात्पर्य; सिद्धांतरूप अर्थ. 'तरी तूं इत्थ-र्थार्थें सार । इतुलें जाण'—ज्ञा १. ८४६. —ख ४३०४. [सं. इत्ति+अर्थ]

इत्यादि—क—वि. वगैरे; हे व इतर. 'तत्त्वांची अभिवृद्धि कशी झाली इत्यादिक गोष्टींचा विचार वास्तविक पाहतां आमचा आम्हीच करावयास पाहिजे होता'—टि ४. १२६. [सं. इत्ति+आदि,+क]

इत्रावर्णे—कि. (व.) खोडया करणे इतरणे अर्थ १ पहा.

इंतुज—न. (गो.) स्रिस्ती लोकांचा शिमगा. [पोटु. इंतुजो]

इत्था—स्त्री. (काव्य) इच्छा (वस्तु मिळण्याची). 'ते देत इत्ताभोजन । दीप तरी चित्तामणिरत्न । छाये करिती चितित-भोजन । कल्पतरूचे ।'—कथा २. १३. ५. ७. [आदिता (=चेण्याची इच्छा)—आइत्ता—इत्ता. (राजवाडे) भाषा १८३४; इच्छा—इत्ता]

इथचा, इथला, इथपर्यंत, इथपावेतो, इथथर, इथून, इथें—एकत्र्ये पहा.

इथरणें—अकि. बेशिस्त, गैरसुधें वागणें; खवळणें; विचडणें ? विघरणें. [विघरणें अप.]

इथिल—न. (शाप) एक रासायनिक मूलद्रव्य; सामान्य अल्क-हल; इथ व दार्वेस्ल यांतील मूलांस हें नांव आहे. (इं.) एथिल. **०अदिद**—न. एथिल आयोडाईड; हायड्रोऑडिक इथर; यास मधुर शको. १. ४०

वास असून हें वर्णहीन व रसरूप असतें. **०अलकहल**—न. मयार्के. हा किल्येक फळांत सांपडतो. हा निर्गंध असून यास तिखट व दाहक अशी रुचि असते. दिव्याच्या सामिध्यांत पेटतो व हवेत उघडा राहिल्यास उडून जातो. **०नत्रित**—उ. नायट्रिक इथर; नत्र इथर; याचा वास मधुर असून ज्वाला पांढरी असते, उष्ण केला असतां याचा स्फोट होतो.

इथिलीन—उ. (शाप.) एक वायु. हा दगडी कोळशांत सांपडतो; हा तेलयुक्त, रंगहीन, आणि पारदर्शक असून यास मधुर पण लष्णीसारखा वास येतो. [इं.]

इथुन—उ. (शाप.) एक उत्कर्व. (संतृप्तवर्ग) (इं.) इथन.

इथ—उ. (शाप.) दैधक; तेजोवाहक पदार्थ; सुक्ष्मवायु [इं. इथर.]

इदगा—उ. ईदच्या प्राथेनायमारंभाकरितां मुद्दाम तयार केलेली जागा. [फा. ईद+गाह]

इदंता—स्त्री. हें पणा; हें असा निर्देश. 'मग इदंतेमि वाळलें ।'—ज्ञा १५. २६७. [सं. इदम+न्ता]

इदवार—उ. विश्वास. इतवार पहा 'आम्ही दूर वेगळी राहणा-णार, नाही इदवार कोणाचा धरीत ।'—होष्ठा १७७.

इदमपि—सना वि. हें देखील; हेहि; हें सुद्धा. 'इदमपि धनं जितां ते शकुनि म्हेणे दीप्तपावक पडामे ।'—मोसमा ४. ५५. [सं. इदम+अपि]

इदमित्थ—न. सर्व कारभार; एकंदर सर्व गोष्ट; सगळे (जाणा-वयाचे, सांगावयाचे, करावयाचे) [सं. इद+इत्थं]

इदला—वि. (कुण.) इतका. इतला पहा.

इद्वळा, इद्वाला—किवि. (कु. गो.) याकेळीं; एवढां; एवढ्या वेळीं. [सं. इयत+वेला]

इदळ—न. (गो.) १ पावसाळ्यानंतर पेरण्यांत येणारी धान्ये; रबीचे पीक; पाणथळ जमीनींत घ्यावयाचे पीक. २ पाणथळ जमीन.

इंदळख, इंदळसकुटा—वि. (कु.) भोळसट.

इद्वारणा, इद्वारणे—विद्वारणा—गें पहा.

इंदिन—उ. (शाप.) हा एक उत्कर्व (हायड्रोकार्बन) आहे. दगडी कोळशाचे आंशिकपातन केलें असतां त्यांत हा सांपडतो. [इं. इंडिन]

इंदिरा—स्त्री. लक्ष्मी; विष्णुपत्नी; कमला. 'जे होय मंदिरहि सुंदर इंदिरेंचे ।'—नल९. [सं.] **०वर**—उ. इंदिरेंचा पति; विष्णु. [सं. इंदिरा+वर]

इदी—स्त्री. सणावारी दिलेली मेठ. [फा. इदी]

इंदी(दि)वर—न. कमल; नील कमल; निळ्या कमळाचे फूल. 'फांकलिया इंदीवरा । परिवाह नाही धनुष्या ।'—ज्ञा १३. ३६१. [सं.]

इंदु—उ. चंद्र. 'जो मम नयनचकोरा इंदु'—संगीत राम-राज्यविद्योग ५७. (समासाच्या शेवटी) असे—मुखेदु; पूर्णेदु. [सं.]
ंवार-वासर—उ. सोमवार.

इंदुरी—वि. इंदूर शहरासंबंधी (पागोटें, वक्र, बुक्का इ०).

इंदुवदना—वि. १ चेद्राप्रमाणे जिचे मुख आहे अशी (स्त्री).
 २ (ल.) सुंदर, रूपवती स्त्री; तक्षणी; कुमारी. ३ एक समवृत्त. अक्षरे १४. गुण भजनगमा; उ० कायकरि काळकलि नीलाळ चित्तीं । ध्याल जरि बालभरि बैसुनि निवार्तीं । भाळशिखि बाळशशिर्मांडण भवारी । सांब शिव सांब शिव सांब शिव गारे ॥ '—निमा (सांबशिवाष्टक) १. [सं. इंदु+वदन]

इदत—स्त्री. (मुसलमानां कायदा) घटस्फोटांनंतर तीन महिन्यांची मुदत. 'ज्या स्त्रीचा नवरा मुक्ताच मयत झालेला असेल किंवा ज्या स्त्रीला तिच्या पहिल्या नवऱ्याने काडी मोडून दिली असेल अशा स्त्रीच्या उद्दतीच्या मुदतीत तिच्याशी लग्न लावले तर तें फासीद आहे परंतु रद्दातल नाही'—घरचा कायदा ७२. [अर. इदत]

इंद्र—उ. १ देवांचा राजा; स्वर्गलोकचा व पूर्वे दिशेचा अधिपति; मेघ, पाऊस यांची ही अधिपती देवता म्हणून फार प्राचीन काळापासून मानतात. 'प्रिया वाखाणिजे अमरेंद्र. कृष्ण इंद्राचाहि इंद्र ।'—एरुत्त १.७८. २ (समुदायामध्ये) राजा, धैर्य, वरिष्ठ व्यक्ति; नायक; मुख्य; पुढारी. सामाशब्द—नृपेंद्र; खगेंद्र; विप्रेंद्र; फणींद्र; परींद्र. ३ गोसावी, संन्यासी, यांच्यातील एक पंथ; या पंथातील व्यक्ति. ४ (सामा.) राजा. [सं.] **म्ह०** इंद्रायतक्षकायस्वाहा—(जनमेजयाने सपेसत्र केले त्यांत सर्व संपूर्ण अस्मिद्धांत पडली, परंतु तक्षक इंद्राच्या पाठीशी दडला तेव्हा जनमेजयाने 'इंद्रायतक्षकायस्वाहा' असा मंत्र म्हणून आहुति देतांच इंद्रासह तक्षक आकर्षिला जाऊं लागला. या कथेवरून)=एखाद्याने शत्रूला बुकविण्याकरितां दुसऱ्याचा आश्रय केला असतां शत्रु प्रचल असल्यास त्या आश्रयादत्त्यासह आश्रिताची उचलबांगडी होणे या अर्थी ही म्हण योजितात. 'जानसमसारकथा रसिकांनीं.. ज्यास कवित्वसिंहासनावर आसल करवून सर्वांच्या अभिनंदनास पात्र करून ठेविले होते त्यास मेकांलेप्रभृति अर्वाचीन निबंधकारांनीं पदच्युत करून 'इंद्रायतक्षकायस्वाहा' या न्यायाने जॉन्सनप्रभृति मोर्चेलाल्यांसहि त्या-बरोबरच खाली ओढले. —नि ८७६ [सं.]

इंद्रकट—न. (कों.) आढत्यापासून पाऊष्यापर्यंतचे खाली असलेले वासे टकून राहण्यासाठीं तुळ्यांच्या टोकावर आडवे लांकूड बसविलेले असते ते; भितीत बसविलेले बहालाच्या खालचे आडवे लांकूड. [सं. इंद्र+काष्ठ]

इंद्रकल्याणी—वि. (माण) विद्रूप; विद्रूप स्वरूपाचा. [इंद्रा-विद्रा+कल्याणी]

इंद्रकापशी—स्त्री. कापसाच्या झाडाची एक जात. देवकापशी [सं. इंद्र+कापस]

इंद्रकीट, इंद्रगोप—उ. एक प्रकारचा पावसाळी तांबडा (कधी पांढरा) किडा; कुंकवाचा किडा; सोमकिडा; मृगनक्षत्रांत हा उत्पन्न

होत असून याच्या पाठीवर सहा टिपके असतात. 'इंद्रगोप धुतले पाउसें । पंमरागीं जडवले असे ।'—ऋ ८६. [सं.]

इंद्रकील—उ. १ मंदराचलपर्वत; २ घोट्याचा सांधा; घोट्याची खील. [सं. इंद्र+कील]

इंद्रगेळ—न. १ पायाच्या घोट्याचा भाग; थडेने पुढील क्लोक म्हणतात. 'इंद्रगेळ धोत्रेंच'—गुडघापर्यंत पोतर, पंचा. २ गुराच्या टाचेवर (खुरावर) मागील बाजूस जो वाढलेला मांसल भाग असतो तो; पायाचा एक भाग. [इंद्र+गेळ]

इंद्रचाप-धनु-धनुष्य—न. आकाशांत पावसाच्या तुषारांवर पडणाऱ्या सूर्यकिरणांच्या योगाने दिसणारी धनुष्याकृति. याचा आकार अर्धवर्तुळाकार असून वर्तुळाचा मध्यबिंदु पाहणारा मनुष्य आणि सूर्य यांस जोडणाऱ्या रेपेवर असतो. या धनुष्यांत तांबडा, नारिंगी, पिवळा, हिरवा, निळा, पारवा व जांभळा असे सात रंग असतात. प्रकाशकिरणांचे वक्रीभवन व परावर्तन यांच्या योगाने इंद्र-धनुष्य पडते. [सं.]

इंद्रजघ—उ. इंद्रबीज; कुड्याचे बीं. [सं. इंद्र+जघ; हिं. इंद्रजौ; गु. इंद्र+जव.]

इंद्रजाल—न. मंत्रविद्या; जादुगिरी; जादुयोग; गोंडबंगाल; भागामती; हातचलाखी; माया. 'हें सर्व इंद्रजालच माझ्या दृष्टीस पडत आहे.'—कर्म ३. [सं. इंद्र+जाल=जालें]

इंद्रज्योत—इंद्रमय पद्म.

इंद्रधनुष्य—इंद्रचाप पद्म. 'नाना रंगीं गजबजे । जैसे इंद्रधनुष्य देखिजे ।'—झा १५.२४०. 'तेही क्षणिक जैसी रेख । व्योमीं इंद्रधनुष्याची ।'—सुरेंद्र २७५.

इंद्रध्वज—उ. पाडव्याच्या दिवशीं उभारतात ती गुढी. गुढी पद्म. [सं. इंद्र+ध्वज=निशाण]

इंद्रनील—उ. एक रत्न; उंची नीळ. 'पिढून इंद्रनीळ किळी. वोतली कृष्णतनू सांबळी । पाउले सुकुमार कोंवळीं । घोट्टीं निळीं दोहीं भागीं ।'—एरुत्त १.२३. [सं.]

इंद्रफणी—उ. १ इंद्रजाल विद्येने दरोरीचा दिसणारा साप. —मनको २ इंद्र व शेष. ३ मांजर व सर्प. 'दोघां ऐसीं तीन चालती । अवगुणी अष्टधा प्रकृती । अधोघे साहून वतेती । इंद्रफणी ऐसी ।'—दा १५.५.१. [सं. इंद्र+फणि]

इंद्रबाही—स्त्री. दरबाराच्याच फळीचे दोन बाजूचे दोन व एक मणील असे उभे तुकडे. [सं. इंद्र+बाहु]

इंद्रभुवन—न. १ इंद्राचा राजवाडा; इंद्रलोक. २ (ल.) अत्युत्कृष्ट व टोलेखंग राजवाडा. [सं. इंद्र+भुवन]

इंद्रमंडे—डें—न. अगदीं ह्रस्व, अशक्त, रोड, मळ्यासारखा मनुष्य. [सं. इंद्र+मंडे]

इंद्रलोक—उ. स्वर्गातील इंद्राची निवास भूमी; ज्या प्रदेशांत इंद्र राहतो तो स्वर्गाचा भाग. [सं. इंद्र+लोक]

इंद्रवज्रा—स्त्री. एक समवृत्त; याच्या प्रत्येक चरणांत ११ अक्षरे येत असून प्रत्येक चरणांत त त ज ग ग असे गण येतात. उ० 'कां टाकिले शस्त्र रणांत तेणें ।'—वेणीसंहार. [सं. इंद्र+वज्र]

इंद्रवंशा—स्त्री. एक समवृत्त. प्रत्येक चरणांत १२ अक्षरे येत असून त त ज र असे गण येतात. उ० गोपी हरीच्या भजनांत रंगल्या. [सं. इंद्र+वंश]

इंद्रवारुणी—स्त्री कड्ढकवंडळ; कडुवृंदावन; इंद्रावण. [सं. इंद्र+वारुणी]

इंद्रवारुण-वरुण—न. इंद्रवारुणीचे फळ, कडुवृंदावन. इंद्रावण पहा. 'अंतर कडु वरी वरी दावी सुंदर । इंद्रवारुणफळ जेंसें ।' [सं.]

इंद्रसभा—स्त्री. १ इंद्राची सभा. २ (ल.) जेवणाला टाळा (विशेषतः रात्रीच्या). 'तुम्ही पडला पंके कोंकणस्थ, पराभे पुष्टि-वर्षेन, लागलीच रात्रीची इंद्रसभा.'—खरादे १२२. [सं.]

इंद्राचीरंभा—स्त्री. इंद्राच्या सभेतील अप्सरांमध्ये रंभा अति सुंदर, यावरून ल. सुंदर स्त्री म्हणतात. 'पैसा मिलाळा कीं इंद्राची रंभा देखील आपुन देईन.'—मोर २२. [सं. इंद्र, रंभा]

इंद्राठी—स्त्री. (कों.) इंद्रकृप पहा.

इंद्राणी—स्त्री. १ इंद्राची स्त्री; शची, म्ह० इंद्र फिरतो (बदलतो) पण इंद्राणी फिरत नाही. = इंद्रपदावर कोणीहि आला तरी त्याची बायको इंद्राणी ही एकच, यावरून. २ निगुंडी. ३ इंद्र-वल्ली किंवा कडु कवंडळी (इंद्रवारुणी). ४ वेलोडयांचे झुडूप. [सं.]

इंद्रायण—न. कडुवृंदावन; कवंडळ-ळ. [सं. इंद्र+वारुण]

इंद्रायणी—१ इंद्राची स्त्री. इंद्राणी पहा. 'इंद्रास इंद्रायणी कृष्णास हो रुक्मिणी ।'—वसा १५. २ एक नदी. ही पुणे जिल्ह्यांत असून हिच्या काठी प्रसिद्ध आळंदी क्षेत्र आहे. [इंद्राणी अप.]

इंद्रायुध—इंद्रचाप पहा. [सं.]

इंद्रावन—न. वृंदावन, कडु कवंडळ. हें फळ दिसण्यांत सुंदर पण खाण्यास कडू असतें. यावरून सुंदर पण निरुपयोगी, बाहेरून शांत पण आंतून क्रूर अशा माणसास म्हणतात. 'ते इंद्रावण कोणी न सेवी. अंतरस्वभावी अति मळिण ।'—एभा २. ३९०. 'बचनागाचे झाडीं विष कोण घाली । इंद्रावनातलीं कडूपण ।'—ब ११९. 'अहो आंब्याचे कैसे मोडपण । जसे तें प्रत्यक्ष इंद्रावन । तरी हें काय मूषण दूषण । आंब्यासी कीं आपणासी ॥'—स्वाद १३. २. १०७. [सं. इंद्र+वारुण]

इंद्रावणी—स्त्री. कडु वृंदावन; ही वेल असून हिचीं पांजे कलिंगडाच्या वेलीसारखी पण त्यापेक्षा थोडी बारीक असतात. पिकलेल्या फळाचा रंग पिवळा असतो, मोठे आंब्याएवढे फळ येतें त्याच घोडशावण म्हणतात, दुसऱ्या जातीचे फळ लिंबावढे असतें, हें तीव्र रेचक आहे. सर्पदेशावर इंद्रावणीचे मूळ बिडयांत

खाण्यास देतात. 'मग राजगा जिया क्रिया । तया इंद्रावणी पिक-लिया । जे मुखें चित्तासुनियां । फळती दुःखें ॥'—ज्ञा १८. २६२. इंद्रावणीचे फळ=सुंदर पण निरुपयोगी माणूस, पदार्थ. इ० [सं. इंद्रवारुणी]

इंद्राक्ष—पु. १ घोळ्यांचे एक लक्षण. ज्याच्या दोन्ही गंड-स्थळीं भोंवरे आहेत असा घोडा. —अथप २५. २ ज्यास कर्णमूळाचे ठिकाणी एक व उरावर एक असे दोन भोंवरे असतात त्यासही इंद्राक्ष म्हणतात. —अथप ८८. [सं. इंद्र+अक्षन्]

इंद्रिय—न. १ ज्ञानाचे किंवा कर्मांचे साधन जो शरीराचा भाग तो. इंद्रिये ११ आहेत.—(अ.) पंचज्ञानेन्द्रिये—डोळे, कान, नाक, रसना व त्वचा हीं अनुक्रमें रूप, शब्द, गंध, रस व स्पर्श यांचे ज्ञान करून देतात. (आ) पांच कर्मेन्द्रिये—पाय, हात, मलद्वार, मूत्रद्वार व जिह्वा हीं अनुक्रमें गति, देणेंघणें, मलोत्सर्ग, मूत्रत्याग व बोळणें हीं कर्मे; करतात. व (इ) मन—हें संकल्पविकल्प करतें. 'अकराही इंद्रियवृत्ती । कैसा लागती भगवद्भक्ती ।'—एभा २. २९३. पंचज्ञानेन्द्रिये व पंच कर्मेन्द्रिये यांखेरीज पुढील चार अंतर्गतेन्द्रिये आहेत—मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार. (सामा.) इंद्रिय म्हणजे बाह्य वस्तू जाणण्याची साधनशक्ति; आरंभी इंद्रिय शब्द येऊन होणारे सामासिक शब्द—इंद्रिय-दमन; इंद्रियनिग्रह; इंद्रिययमन; इंद्रियगोचर; इंद्रियविषय; इंद्रिय-वश; इंद्रियाधीन; इंद्रियजता; इंद्रियनियामक; इंद्रियनिग्रही, इंद्रियप्रेमण. २ पुरुषांचे जन्मेन्द्रिय; लिग. [सं.] इंद्रिय हातीं धरणें—जार कर्मांचे अतिशय व्यसन असणें; अति विषयासक्त असणें. ० गम्य—वि. इंद्रियांना आलकून होणारें—कळणारें; इंद्रियगोचर. —यागम्य—वि. इंद्रियांना आकलून होणारें; इंद्रियागोचर; इंद्रियातीत. ० ग्राम—पु. १ इंद्रिय-समूह; सर्व इंद्रिये. २ इंद्रियांचे स्थान, शरीर, देह. ० जुलाब—पु. १ मूत्रेच—मूत्राढळ; मूत्राधिक्य होण्याचे औषध. २ बहुमूत्र. ३ मूत्ररुचि. ० दमन—१ इंद्रियांना कळात, स्वाधीन ठेवणें. २ विषया-कडे इंद्रियांचा ओढा नार्हिसा करण्याचा योगसाधनादि उपाय. ० विज्ञानशास्त्र—न. इंद्रियांच्या रचनेची, व्यापारांची माहिती देणारें शास्त्र. (इ.) फिजिऑलॉजी.

इंद्रियार्थ—पु. इंद्रियाचा विषय (रूप, रस, गंध यापैकी), विषय. 'जो या इंद्रियार्थ । नागवेचि ।'—ज्ञा २. १२४. [सं.]

इंद्रियीकरण—न. (जीवशास्त्र) इंद्रियरचना, इंद्रियविशिष्टता. (इ.) ऑर्गेनिझेशन.

इंद्रुसयारी—स्त्री. (नाविक) गलतवाकरील डोलकाठी व शीड उभारण्याची दोरी, यारी.

इद्राटो—वि. (गो.) नाश करणारा; दुष्ट. [सं. विघ्नंस्क; म. विघ्नवटा]

इद्रास—पु. (व.) नाश; विघ्नंस्क. 'चाकूचा इद्रास नेपाड. [सं. विघ्नंस्क]

इंधक—पु. (पदार्थ.) इध; (इं.) ईधर.

इंधन—न. १ (व. खा.) सण; जलण; जाळावयाची लाकडे; वेतण. 'जरि अमृत घालें आंधणा। कापुर मेळउ इंधना।'—ऋ. ५१. 'जेवीं इंधनी वाडे हुताश।'—एमा २५.७७. 'छुद्ध हें जेवितो निवे मन। अल्प त्या इंधन बुड लागे।'—तुगा २६२. [सं.]

इधर—किवि. (हिं.) इकडे; येथे. **०तिधर**—किवि. चुकवा चुकवीचें, उडवाउडवीचें (भाषण); तालांत नसणारे (भाषण). (क्रि० करणे; मांडणे; लावणे). [इधर द्वि.]

इंधा—पु. (व.) छी बाळंत झाल्यानंतर अस्पृश्य होण्यापूर्वीच गर्भधारणा होऊन झालेला मुलगा.

इंधा—पु. (व.) चुलीसाठी तीन धोंडे मांडतात त्यांपैकी प्रत्येक [इंधन]

इध्मा—पु. विवक्षितसंख्याक समिधांचा समूह; ध्रौतस्मात यागांत उंबर, पळस इत्यादि वृक्षांच्या सामान्यतः पंधरा समिधांचा इध्मा उपयोगांत आणतात. इध्मांतील समिधांची लांबी वीतभर किंवा हातभर असते. इध्म किंवा इध्मा नामक समिधांचा याग मुख्य यागापूर्वी करावयाचा असतो. [सं.]

इनइन—छी. (व.) किरकीर; घासाघासी. 'मोटी इनइन करतो' (क्रि० करणे). [चव.]

इनई—छी. (व.) एक रोग. यांत हाताला ठणका लागून सुया बोलल्यासारख्या वेदना होतात. [चव. इनहन]

इनमीनतीन—इनमीनतीन पहा.

इनसान—पु. माणूस; मनुष्य. 'हुजूर काय सांगूं! तो इनसान नशे केवळ सैतानाची ओलाद आहे.'—इलासुंदरी (मकरंद माला) २०.१७९. [अर. इन्सान=मनुष्य]

इनसाफ—पु. १ इल्ले, निर्णय. 'रितभात इनसाफ लग्ना नाही दुधांत कालवले'—ऐपे ३०५. २ (कायदा) कोर्टांत फियोदी—आरोपीसमक्ष पुरावा घेऊन न्याय देण्याचें काम. ३ वरिष्ठ अधिकाऱ्यावर वरिष्ठ कोर्टांनं आरोप ठेवून खटला भरणे. (इं) ईपी-चमेट. 'त्या वेळेस त्यास कायदेमंडळाच्या मताप्रमाणे वागण्यास भाग पाडण्याकरिता दुसरा कोणताहि उपाय नसल्यामुळे; ईपीचमेट (इन्साफ) या प्रखर शास्त्राचा उपयोग करावा लागला.'—वस्तु ५०. [अर. इन्साफ=न्याय; निर्णय]

इनार्ह—छी. (व.) महारांची देवी.

इनॉक्युलेशन—न. १ रोगप्रतिबंधक लस टोचून अंगांत घालणे; (सामा.) टोचणे; देवीकाढणे; २ प्लेग वगैरे होऊं नये म्हणून प्लेगाची लस टोचणे. 'इनॉक्युलेशन हा एक तोडगा आहे. यापासून आणायस थोडाबहुत गुण येईल.'—टि. २.१३५. [इं.]

इनाम—न. (ज्यो.) (कोणत्याही) प्रहाचें द्यायपासुन अंतर; पांढरा) किंवा

यांमधील अंतर [सं. इन=सूर्य+अपगम=मागे जाणे]

इनाम—न. १ कोणत्याहि अटीशिवाय शाश्वत, वंशपरंपरेची स्थावर अशी देणगी; वृत्ति; इनामांत पुढील प्रकार आहेत.—वतनी (सनदी) व गांवनिसबत. वतनींत गैरउपयोगी (न्हावी, सुतार, चांभार, चौघुला, सोख्या, मांग, कुंभार, पोतदार, महाजन, कुडबुडे जोशी इ०) व उपयोगी (उपाध्याय, गुरुव, गांवज्योतिषी, जंगम, काजी, मुलाणा, मुजावर इ०), परगणे वतनदार (देशमुख, देशपांडे, देश-कुलकर्णी, नाडगौडा, नाडकर्णी, सरदेसाई, सरदेशपांडे, सरदेशमुख, सरपाटील, निरखीदार, देशगत, घाटपांडे, देसाई), गांवनौकर (पाटील, कुलकर्णी, मतादार, माधवी, महार, तराळ, बळीकर इ०), क्षेत्रोपाध्ये. गांवनिसबत (पासोडी, देवस्थान, हाडोळी, मावळी, धर्मादाय, देणगी, वतनदारी इ०). सनदी म्हणजे सरकारी करा पासून मुक्त व कायमचें दिल्याबद्दल सनद मिळते ते. शराकती दुमाला म्हणजे गांवांतील उत्पन्नांतून गांवकामगारांचा खर्च वजा जातां बाकी राहणाऱ्या उत्पन्नांत सरकारी हिस्सेरस्ती असते ती. शिवाय अग्रहार, भाकरी, चोळीबांगडी, देवस्थान, कदीम, जदीद, जात, जुडी, कोल्हाटी, मळीकी, राजकीय, साधणूक, शेतसनदी, योगक्षेम, इसाफत, नौकरी, वतनीवजीफा, आलतमघा, इ० इ० ऐन इनामतीमध्ये ब्राह्मणांची अग्रहारे व बादशाहाचे पीर आणि थर्गी, मशिदी आणि देवस्थाने, फकीर इनाम, मोईन, काजी—मुलाणा, फकीर—तपस्वी, अग्रछत्र वगैरे बाबी येत.—भाअ १८३३.१३८. २ देव, ब्राह्मण वगैरेना दिलेली भूमि वगैरे. ३ मालकी हक्क न देतां देणे, वणे, खाणे, सोडणे. 'हा माड यांनं इनाम खाळा. 'आम्ही गार्ह्ये दूध काढीत नाहीं, वासरे इनाम पितात.' ४ (सामा.) कोणतेहि बक्षीस; नज; देणगी. [अर. इनाम] **०इनाम**—पु. भेट; देणगी, बक्षीस, वृत्ति.—बाडसभा २.१९६. [अर.] **०इजाफत**—न. देणगी वाढवून देणे; देणगीची वाढ; इनामांत घातलेली भर (कांही कामगिरी केल्याचा मोबदला म्हणून वाढवून दिलेले इनाम.) **०इजाफतदार**—वि. इनाम इजाफत मिळालेला; वाढवलेले इनाम उपभोगणारा. **०चित्रणावळ**—छी. इनामावरील सरकारी बाब किंवा कर. [हिं.] **०चिह्नी**—पु. १ वेगवेगळ्या इनामांची यादी, तपशील (जिल्ह्यातील किंवा तालुक्यांतील). २ इनामपत्र; इनामपत्रा, इनामखत. **०चौकशी**—छी. इनामपहाणी पहा. **०चौथाई**—छी. इनामाचा चौथा हिस्सा (सरकारांत भरणा करावयाचा). **०जमीन**—छी. एखाद्या मोठ्या कामगिरीबद्दल सरकारांतून बक्षीस मिळालेली सरामाफीची जमीन. **०तिजार्ह**—छी. १ इनाम जमिनीच्या उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा. हा कर सरकार सहा किंवा दहा वर्षांनीं वसूल करी.—शारो ४०.२ पूर्णे अथवा सवैस्वी इनाम नसलेल्या इनामी जमिनीवरील साऱ्याचा तिसरा भाग. 'इदल्खादी दिबागांत इक्कचौथाई इ इनामतिजार्ह नव्हती'—रा ३.११७. [फा.] **०द्वार**—पु. इनाम धारण करणारा; इनामी

जमिनीचा मालक; वतनदार. [फा. इन्+आम्+दार] **०नोकरी**—स्त्री. गांव, महाल, परगणा यांची महसुली, फौजदारीसंबंधाने गावकी, घरकी कामे करणाऱ्या गांवकामगारांना व परगणे असलदारांना इनाम जे देण्यांत आले ते; काळीजे उत्पन्न, (स्वामित्व नव्हे); म्हणजे महसूल घेण्याचा अधिकार; किंवा इनाम जमीन धारण करणाऱ्यांना महसुलाची सर्वस्वी अथवा अंशतः सूट देण्यांत आली ती. इनाम मिळकती दोन प्रकारच्या असतात. —प्रत्यक्ष (दुमाला) आणि अप्रत्यक्ष (परभारा). पहिल्या प्रकारांत इनामदारांना संबंध गांव, महाल किंवा गांवांतील सर्व जमीन दुमाला करून देत आणि धारा वसूल करण्याचा राजाधिकार हा त्यांना देत. दुसऱ्या प्रकारचे इनाम ऐन किंवा नक्त किंवा ऐनजिनमी असे धारा वसूल करून आपल्या स्वजिन्यांतून सरकार इनामदारांना जी ट्रायिक नेमणूक रोकडीने आदा करी तिला नक्त इनाम म्हणत आणि जमीन धारण करणाराकडून इनामदार परस्पर ट्रायिक घुगरी म्हणजे दर विषयाम किंवा नांगरास धान्याची अनुक्रमे मागे घेत ती; अथवा वाजराहाटांत, विकावयास आलेल्या मालाची देव-फागकी किंवा बाणगी घेत ती, यांना परभाराकड किंवा ऐनजिनमी इनाम म्हणतात —गागा २९.४०. **०पट्टी ताजम**—स्त्री. पु. इनामदारावर वसविलेली पट्टी, कर. हा कर दर तीन वर्षांनी जेवढे उत्पन्न असेल तेवढा वसवीत, जेवढे त्या वर्षाचे उत्पन्न असेल तेवढा घेत. **०पन्न**—न. इनाम दिल्यासंबंधीचे खत, सनद; इनाम दिल्याचे राजपत्र; सरकारने कोणास इनाम दिल्यास त्याबद्दल पुढील चार सरकारी हुकूम निघत—(अ) खुद इनामदारास, (आ) इनाम गांव अथवा जमीन ज्या परगण्यांत आहे त्या परगण्याच्या मामलेदाराम, (इ) त्याच परगण्याच्या देशमुख देशपांड्यावर, (ई) इनाम असलेल्या गांवच्या पाटील—कुलकर्णी वंगरे मुकर्रमास. **०परभारा**—पु. सरकारांतून न घेतां परभारें गांवाकडून वसूल करण्यांत येणारे इनाम. **०पासोडी**—स्त्री. गांवकामगारांना जी किरकोळ जमीन इनाम देतात त्याबद्दल व्यापकतेने योजावयाचा वाद. ज्येठे—पाटलाग पासोडीसाठी. कुलकर्णीरा रुमालासाठी, पोतदारास पोंगडीसाठी; महारास जोब्बारासाठी; भटास भोतरासाठी, वंगरे इनाम दिलेल्या जमिनीबद्दल. **०पाहणी**—स्त्री. दिलेल्या इनामजमिनीची पाहणी, तपासणी. **०फैजावी**—स्त्री. जमिनीवरील सरकारसाऱ्याच्या एकतुली धाडास्तका दरसाल सरकारांत करावयाचा भरणा. [अ.]

इनामत—स्त्री. देणगी; बक्षीस; इनाम. 'कित्येकांस इनामत अजरामर गावे भूमि करून दिधीली.' —चित्रगुप्त १०६. [अ. इन्+आमत = देणगी]

इनामती, इनामी—वि. इनामनगंधी; इनामासंबंधी. इनाम मिळालेला.

इनायत—स्त्री. कृपा; बक्षीस; मेहेरबानी; वरिष्ठांकडून देणूक; दयादर्शन; कृपादर्शन. [अ. इनायत्] **०करणे**—बक्षीस देणे.

०नामा—पु. कृपापत्र, शिफासपत्र, आज्ञापत्र (वरिष्ठांकडून येणाऱ्या पत्रास लावतात). 'यांस अर्ज कर्तां इनायतनामा थावयासी विलंब करणार नाहीत.' —रा ८.२०२. **०हाणे**—बक्षीस मिळणे.

इन्कार—पु. निषेध; प्रत्याहार; नाकबुली [अ. इन्कार]

इन्किलाब—स्त्री. कान्ति; फेरबदल; उलाढाल. [अ. इन्क-लाब+कान्ति]

इन्फंटी—स्त्री. प्राथमिक शाळेतील अगदी पहिला, उजळणीचा, वर्ष; विंगर इयत्ता; बालवर्ग. 'ती आतां पांच एव वर्षांची झाली होती, आणि हातांत पाटी पुस्तक घेऊन इन्फंटीच्या वर्गाला जात होती.' —मुं० २९. [इ. इन्फंटेन्स, बालक]

इन्फिसाल—पु. निकाल; फैसला. 'त्याचा हिमावाचे रुईने इन्फिसाल करावा' —रा ७.६८. 'दिगगांवमुद्दां बाकीसाल—मज-कूरचा इन्फिसाल करून द्यावा.' —रा २२.६६. [अ. इन्फिसाल]

इन्शाल्लाताला—उद्गा. सर्वेष्ट प्रभु टक्कील तर. 'पृथ्वीपद दन शा अज्ञात तआला याणी अकबरासहित औरंगजेबाम करार करून बलिमी कर्तो आहे.' —चित्रगुप्त ४१. [अ. इन्शा अज्ञात तआला]

इन्शुअरन्स—न. विमा. 'कंपनीने फक्त आपल्या नोकरांसाठी प्रॉव्हिडंट किंवा इन्शुअरन्स फंड काढावा' —आगर ३.७३. [इ.]

इन्साफ—पु. १ न्याय; निष्ठा. इन्साफ पहा. **०गुजी**—वि. इन्साफी; न्यायी. —ख ७.३५७५. [फा. इन्साफ+गुजीनी]

इन्साफी—वि. १ न्यायी; न्यायाने वागणारा. 'इंप्रजी इन्साफी त्यांचे येथल्यारी हेही मुन्साफ (न्यायी) असतील.' —ख ७.३५७०. २ इन्साफ करण्यांत चतुर. [अ. इन्साफ]

इन्सोल—(चांभारी धंदा) (जोड्याच्या) अंतल्या बाजूम शिवण्याने तळ (सोल) [इ. इन्=आतील + मोल=तळ]

इन्स्पेक्टर—पु. तपासनास, देखरेख, तपासणी करणारा असल. दार. उदा. ० पोलीस इन्स्पेक्टर; मर्कल इन्स्पेक्टर; स्कूल इन्स्पेक्टर. 'इन्स्पेक्टर उभे हात हातावर.' —गाणो १३ [इ.]

इपट, इपतर, इपरीत, इपसळ, इपारण, इपारा, इपितर—विभज्ये पहा.

इफळ—न (गो) वसुधकटकाच्या खाऱ्या व भरतीच्या पाण्याने बुडणाऱ्या जागी होणारे झाड. हे झाड सात हात उंच असते. याचा विस्तार मोठा असून डाहाळ्या समुद्रांत बुडालेल्या असतात, पाला घुरे खातात, लाकूड चिवट व कठिण असते. लाकूड जाळून त्यापासून क्षार होतो त्याचा उपयोग परीट कपडे धुण्याकडे करतात. [सं. विफल]

इफाजत—स्त्री. संरक्षण; आग्रय. 'रबुनाथराऊ पंगवे हे जानवाचे इफाजत आहेत.' —रा १०.१०६. [अ. इफाजत]

इबत्ती—स्त्री. (कर्ना) लिमाईत लोक कपाळास लावतात ते भस्म; विभूति. [सं. विभूति.]

इबाक—किवि (खा.) या बाजूम, इकडे. [इन्+बाजू]

इबाड—पु. (गो.) खराबी; नासधूस; नास; बिघाड. [सं. विघात; म. बिघाड]

इबादत—स्त्री. पूजा; भक्ति; ईश्वरनिष्ठा. [अर. इबादत=पूजा]

इबादती—वि. धार्मिक. 'हे बातेचा तस मोहीबासारखे इबादती लोकांस काहीच नये हें अज्याईब आहे.' —रा ३.९०. [अर. इबादती=पूजक; इबादत=पूजा]

इबादीपंथ—उ. एक मुसलमानी पंथ व त्यांतील लोक. यांचा पंथ 'खवारीज' पंथाची एक शाखा आहे. या पंथाला हें नांव त्याचा संस्थापक अबदल्ला बिन इबाद याच्या नांवाने पडले. [अर. इबादत]

इबारत—स्त्री १ भाषापद्धति; वाक्प्रचार; शब्दप्रयोग. 'ह्या ग्रंथाच्या बैता तीस हजार आहेत, तो पारसी भाषेचे इबारतीत आहे.' —पेस्कुले ४५. [अर. इबारत=भाषाशैली, धाटणी] २ इश्रत; प्रतिष्ठा. 'तुमची इबारत गार्हिकवाडांवरी चढली.' —रा ६.३२१. [अर. इब्रत. अप.]

इबीत—(कर.) इबती पहा.

इबीन, इब्न—उ. पुत्र; बिन (अमक्याचा मुलगा). 'येलोजी बिन माबजी इबीन चांदजी.' —पेदस १११ [अर. इब्न]

इब्नी—स्त्री. (व. ना.) विटी; गिल्ली (विटीशेंड्या खेळां तील).

इब्लाग—स्त्री. पाठवणूक; पाठवणी. 'हमेशा मोहबतनामा इब्लाग करीन मसूर (आनंदित) करीत जाणें.' —रा १०.१६४. [अर. इब्लाग]

इब्लिस—उ. दानव; सैतान. 'मुसलमानी कुराणांत असें सांगितलें आहे कीं इब्लिसनें अल्लाविरुद्ध बंड केले म्हणून त्याला स्वर्गातून हांकून लावण्यांत आले.' —ज्ञाको (इ) १७१. —वि. (व.) (ल) खोडकर; खोडसाळ; उनाड; उपयापी; बदमाश (मूल किंवा कृत्य, माषण). 'देशपांड्यांचा रामा फार इब्लिस पोरगा आहे.' [अर. इब्लीस] **० पणा**—उ. बदमाशी; वात्यपणा.

इभम—उ. हत्ती. 'सरिसेपणें एकवट इभम । मस्तकावरि '—ज्ञा १.१७. 'द्वैत कानगीचे कंठीख व तुम्ही इभ तेथे सर्व ।' —पांश्र ३१. २१. [सं.]

इभ्रत—स्त्री. थोरवी; बळ; प्रतिष्ठा; विश्वास; वचक; दरास; शक; अन्न. 'तें ठाणें इश्रतीनें घेतलें.' —ख ६.२७२५. 'या देशी यांची इश्रत फार बाळगितात.' —ख ११ ६१५६. [अर. इब्रत=उदाहरण; (ल.) धाक; भीति]

इमला—उ. इमारत; बांधकाम; वाडा; घर; मंदिर. 'वैकुंठी यशाचे इमले. बांधुन मग सुरवंशी जन्मले ।' —ऐपो २६६. [अर. इम्लाक=मालमत्ता] **० इमलळणें**—मसल्ल अंगावर येणें; काम नासणें, मोडणें, विचडणें. 'त्यांचा (मनुषिकांरांचा) लवकर नाश कराव याचा असेल उर त्यांना मुखिक्षणाचा किडा लावावा म्हज्याचोड्या बसला त्यांची पती होऊन त्यांचा इमला डाळसतो.' —टि ४.३७.

इमलाफैला—अमलाफैला पहा.

इमली—स्त्री. (हिं) चिंच; अम्ली. [सं. अम्लिका; गु. अंबील]

इमाद—उ. खांब; आधार. [अर. इमाद=खांब, आधार]

इमान—न. १ वचन; एकनिष्ठा; सचोटी; 'नबाबांनी आपला इमान राखिला.' —पदवा १.८९. २ श्रद्धा; विश्वास. 'त्या पंज्या पासी तुमचा इमान असावा.' —मदर १.११३. [अर. ईमान=श्रद्धा] ३ इमानपत्र; इमानाची खूण; शपथपत्र. 'इमान पाठविले.' —९६ कलमी ७. ४ सदसद्विवेकबुद्धि; मनोदेवता; अंतर्ग्राम. **० इत-बार**—उ. एकनिष्ठा; सचोटी; प्रामाणिकपणा. **० करणें**—देणें—वचन देणें; शपथ देणें; शपथेवर सांगणें. 'यावी शेजेची बाईल पण इमान देऊं नये.' —इपुकीपो ४२. **० क्रिया**—स्त्री. इमान राखण्या-बद्दल शपथ घेणें. **० गुतणें**—शपथेत अडकणें; शपथ घेऊन कुकणें.

इमानास जागणें, इमान धरणें—इमान नष्ट न होऊं देणें; इमान जागृत ठेवणें; सचोटी न सोडणें; पूर्वीचे उपकार स्मरणें. **० प्रमाण**—न. १ प्रामाणिकपणा; विश्वासपणा; सचोटी. २ करार-मदार; आणभाक; शपथक्रिया. **० भाक**—न. आणभाक; करार; अहदपैमान. —रा १५. २७३.

इमानतदार, इमानी—वि. विश्वास; प्रामाणिक; खरा; सत्य-शील.

इमानेंइतबारें—क्रि. एकनिष्ठेनें; प्रामाणिकपणानें.

इमाम—उ. १ मुसलमानी धर्माध्यक्ष, शुद्ध, उपाध्याय; (विशेषतः अलीच्या वंशजांपैकी); ज्याचें चांगलें वाईट अनुकरण करावयाचें तो पुढारी; राज्यव्यवस्थेत इमाम ही अधिकाराची जागा असून धार्मिक संस्कार करणें हें काम त्याच्याकडे असतें. 'इराण-मध्ये शिया लोकांतील इमाम जास्त शुद्ध व अध्यात्मी असून सरकारच्या सत्तेखाली ते येत नाहीत. २ बहुमानार्थी पदवी; नायक, पुढारी, श्रेष्ठ या अर्थी. [अर. इमाम] **० गड्या**—उ. मुसलमान लोक हनुवटीवर केंसाचा भाग राखतात तो. **० जड्याती**—स्त्री. मोहरमचा सण; ही विचित्र अरबी-संस्कृत संज्ञा हिंदूंनी मुसलमानी सणाला पूर्वीपासून रूढ केली आहे. **० दांडगा**—वि. दांडगेश्वर; उमैद; मस्त-वाल; पशुतुल्य; लज्जामय. **० बाळी**—स्त्री. १ हत्तीच्या कानांतील एक मोठी बाळी (पूर्वी ही हत्तीच्या कानांत घालण्याची चाल असे). २ एकाच कानांत घालण्याची (मोती, लोळक बगैरे असलेली) बाळी. ही मुसलमान, भिळ बगैरे लोक घालतात.

इमायत, इमाईत—स्त्री. संरक्षण; आश्रय. —रा ८.१८५. [अर. हिमायत]

इमारत—स्त्री. दगड, लुना, विटा, माती, लाकूड इ० साहि-त्यानें करावयाचें काम; बांधकाम; पायाच्या वरचें बांधकाम. किल्ल्याची इमारत; विहिरीची इमारत. 'गडाची इमारत मुस्तेद करावी.' —मातंगा ३३. २ वाडा; हुबेली; मंदिर; घर; इमला ३ अंगकाटी; शरीरयष्टी; बांधा. —'घोडी पांच हजार रुपये किंमतीची

होती, इमारतीनेही थोर होती. '—ख ११.५००६. [अर. इमारत]
खाना—प. सरकारी इमारत बांधण्याचे (इं. पी. डब्ल्यु. डी.)
 खाते. —इए २२.२४. **फळा घेणे**—१ इमारत घरी होणे; बांध-
 काम पुरे होणे. २ (ल.) इच्छित कार्य सिद्धीस जाणे. 'संतकृपा
 झाली। इमारत फळा आली।'—ब. २२९.

इयत—सना. इतके; एवढे. उ० इयतकाल; इयत परिमाण. [सं.]

इयत्ता—खी. १ इतकेपणा; ठाविक, नेमून दिलेली मर्यादा,
 प्रमाण; दर्जा; प्रमाणाचे मापन (गुण, काल, दर्जा इ०चे);
 पक्षा; टप्पा. मर्यादा नेमून देणे. जसे उष्णतेची इयत्ता. 'स्फूर्तीची
 ज्वाला अमुक इयत्तेपर्यंत वाढली पाहिजे...'—टि ३.२६२.
 [सं.] २ शास्त्रील अभ्यासप्रमाणे दर्जा; बग. यत्ता पदा. [सं. इयत;
 प्रा. इत्तिय]

इया-यी—पु.खी. (खा.) विळा, विळी.

इया-ये—सना. इये—(अव.) या. 'इया पाठणी जे...'
 शिलालेख शके ११२८. 'मी माणसवि नव्हे या थरासि। कांड नाणी-
 तीचि इये।'—फ ५५. 'म्हणोनि मी हें न करीं। इये संग्रामी शत्रु
 न धरीं.'—झा १.२३३. 'तुजवरि मन इचे यापरी कां इयेला।'
 —नल १९८. 'इज बाय इया पोयरा खेरी याहाकी हाय'—हीच
 बाई या मुलाची खरी आई आहे. —भिळीमाषा २४. सं. एषा, एस्त,
 इम्स]

इयोंक—किवि. (राजा.) विण्यास, प्रसूत होण्यास —मसाप
 २.३५९. [विणे]

इरकल-ली—वि. बिजापुर जिल्ह्यांत, हुनगुंद तालुक्यांत इल-
 कल नांवाचे गांव आहे, त्या गांवावरून (तेथे होणाऱ्या) लुगड्याच्या
 वाणास नांव पडले आहे. या लुगड्याचा पोत कोणताही असून
 किनार रेशमी, त्यामध्ये नक्षी करत व पिचके फुटफासे व चार
 गोसा असतात. [इलकल गांव]

इरगीमिरगी—खी. मुलांचा एक खेळ.

इरजा—प. इरजिकसंबंधी कामावर येणारा मनुष्य, वैल इ०
 इरजिक पदा.

इरजिक-जीक, इरजे—खीन. जमिनीस थांबण्याची कुळ
 वाची पाळी, पेरेणी, पिकाची काढणी, मळणी वगैरे शेताचे काम
 करण्यासाठी एकाच वेळी अनेक गडी लावतात त्यांना सकाळीं
 न्याहारी, दुपारी साधारण जेवण, व संध्याकाळी मोठे जेवण
 घालतात ते; अशा कामाला अन्नमय मोबदल्याला—इरजिक म्हण-
 तात. —माणा १४५. (सामा.) शेती वगैरे कामास लागणारे वैल
 वगैरे यांची एकमेकांनी एकमेकांस करावयाची मदत. (कि० घेणे).
 [सं. विरू—इरजि=अन्नमय करणे; वंस. इरा=अन्न]

इरड, इरवड-वाड—खी. १ सकाळी गांवदरीस पडलेले
 उठेपाठे, विष्टा वगैरे खाण्यासाठी गुरांचे दिडघे, अटकणे; (कि०

करणे). २ विष्टा वगैरे खाणे. (कि० खाणे). ३ (ल.) शेजारी-
 पाजारी आशोशीपणाने तोंड घालणे; परदार करणे. [का. एरु=शेण,
 गुरांची विष्टा.]

इरड, इरवड-वाड—न. (विरु.) विरड. मुख्य धान्या-
 बरोबर पेरलेले धान्य; मोगण (कि० टाकणे).[का. एरड=दोन]

इरड, इरवड-वाड—खी. जंगलांतून आणलेला लकडाचा
 किंवा गवताचा डोंडभर भारा; डोंडोभेजे; भाऱ्याकरिता जंगलंत
 घातलेली फेरी. [विरड, इरड करणे]

इरडणे—अकि. (कर.) उगवणे (रोप वगैरे). 'उंस लुक्ताच
 इरडावयाला लागला आहे' [कर्ना. इरडा=झाड, रोप]

इरडपाळी—खी. मृगाचा पाऊस पडताच कुलवांने शेतांत
 घातलेली पाळी.

इरडा-इरडो—पु. (कर्ना. गो.) झाडाचे रोप, (गो.)
 डांबो. [कर्ना. इरडा=झाड]

इरण—न. एक वेळी. अरणी पदा.

इरमणे—विरमणे पदा.

इरमार—पु. (कु.) अभिमान; गर्व; ताढा. [वैसं. इरिन्=
 गर्विष्ठ]

इरय—पु. (कु. हेट.) १ एक बूड; देवदार. २ (गो.) गाडीचा
 आंस.

इरली—खी. (कों.) लहान इरले.

इरले—न. १ पजेन्य निवारण्यासाठी डोकरीवर घ्यावयाकरिता
 कामट्यांचा (कुचीच्या आकाराचा) केलेला सांगाडा. यावर पळस,
 कुंभा, साग, केतकी यांचीं पाने धिवून हा तयार करतात; नारळीच्या
 पातींचेहि इरले करतात. पानांची गांबटी छत्री. विरले पदा. [प्रा.
 विराली=एक वली; प्रा. इलीर=छत्री; सं. बलर=व्हातकुंड ?] २ (ब.)
 (धान्याच्या) कणगीवर ठेवण्यासाठी गवताचे केलेले झांकण.

इरस—पु. (कु.) गाडीचा आंस. 'गाडयेचो इरस वांकलो
 हा.' [हिं. इरिस, इसे=आंस]

इरसाल—वि. निवडक; वैचक. 'मवाळपक्षांत प्रामाणिक-
 पणाचे इरसाल कोडे कसे कसे आहेत ते पदा.'—केळ १. १३९.
 इरसाल पदा.

इरळ-ळा—वपु. दुसऱ्या धान्यांत पेरलेले धान्य. उ० कपाशी
 पेरतांना तीत थोडे ज्वारीचे टाकलेले दाणे. [का. एरड=दोन]

इरळणे, इरळण काढणे—कि. (माण.) दाट उगवलेल्या
 पिकांतील कांही मोड उपटून विरळ करणे. [विरल.]

इरा—पु. (व. कों. कुव.) पाण्याचा झरा; पन्था. [सं. इरा=
 पाणी, पेय]

इरा—पु. (चंद्रपुरी) विळा. [विळा]

इराकत-खत-गत—स्त्री. (व. भों.) विराकत १ लक्ष्मी; लक्ष्मी करणे; लक्ष्मी वसणे. (वन्हाडां भियांना उद्देखून व इतर ठिकाणीं पुरवणां उद्देखनीय योजतात) (कि० करणे) २ (ल.) तुळ्य मानणे. 'मी त्या पैशांवर इराकत करतो.' [अ. इराकत, तुल० सं. इरा=पाणी; विराकत; तुल० सं. वि+रिच्=रिक्तसे होणे]
इराको—वि. इराक देशातील (घोडा); अरबी. [इराक=एका प्रांताचे नांव]

इराडा काढणे—कि. (माण.) नोड मोडणे. अरड काढणे पहा.

इराणी-नी—वि. इराणांतील (घोडा, गाढव). -पया २९. -उ. १ इराणांतील मूळचे लोक; पार्शी. 'मी बाहेर इराण्याच्या दुकानांत चहा प्यायला गेलो होतो.' -नाकू ३.३९. २ जेथे अफगाण, पठान, बलुची यांच्या बरोबर इराण्यांचा हि उल्लेख येतो तेथे पठाणगारखे आजमुढे दरोडेखोर लोक असा अर्थ समजावा. आजचे इराणी मुसल मान आहेत. [फा. ईरान.] ० फर्लींग-उ. ३३ मेल -ल० अं ७८.

इरादा—पु. १ विचार; हेतु; वेत; संकल्प, उद्देश; इच्छा. २ योग्यता; अधिकार. 'पुरंधऱ्यांची कदीम इरादा । तत्पर पेटे मोगल वादा.' -येपो २१९. ३ इलाखा (हक्क, पक्की या अर्थी बुद्धीने वापरतात). [अ. इरादत; इरादा=इच्छा, हेतु.]

इराप—स्त्री. (मुतातरका) (फकीर्या) भोपण्यास करावयाची गोलची. -मॅरट ७७. [महिराप ?]

इरिडियम—न. (शाप.) प्लॅटिनम वर्गातील एक मूलद्रव्य हे फ्लाऊंटन पेनच्या टोंकास लावतात. पेत्र पहा. [इ.]

इरीरी, इरिडिर करणे—कि. १ धैर्यांना हाकणे, चुककारणे 'दरिरी पोपो (तेलगु चल, चल.) वादा, झाडा. २ (ल) (कुं.) शेती करणे; शेतकरी बनणे. 'तुं शिकतलय की इरीरी करतलय.' [भव; सं. इर=जाणे]

इरुदी, इरोदी—(व.) विरोली, विरोदी पहा.

इरे—स्त्री. ईर्षा. ईर्ष पहा.

इरेफ, इराय—वि.कि.वि. (क्षिपी धंदा) तिरपे, वांकडे, तिरकसपणे; वांकड्या रीतीने (कपडा कापणे). रास किंवा कास (सरळ) याच्या उलट. (कि० कापणे). [सं. विरेधा, विरेफ, हि. द्वेव]

इरोली—स्त्री. सुर्याच्या पायास होणारा एक रोग.

इतिवात—स्त्री. स्नेह; मंत्री. 'पंत साहेबांसी व आम्हांसी दोस्ती व इतिवात कदीम आहे.' -दिमरा १. ६५. [अ. इतिवाक्=भेत्री]

इर्मित—स्त्री. (गो.) ख्रिस्ती धर्मप्रचाराकांचा मठ. [पोर्तु. इर्मिता]

इरशाद—पुंश्री. हुक्म; आज्ञा; उपदेश. 'रामाजी महादेव यास इरशाद फर्मावून.' -ख ७. ३५६५. 'तिकडील बातमी वरचेवर

आणवीत जावी, याप्रमाणे इरशाद करून खलिता वाचून बहुत भ्रमी झाले.' -दिमरा २. १६६. [अ. इरशाद=आज्ञा; हुक्म]

इरसाल—उ. १ पाठवणूक; रवानगी. 'चित्तांत आल्यास माझे विनंतीपत्र व जिनस इरसाल करावे.' -रा १. १४७. २ सरकारी खजिन्यांत भरावयाचा पैसा, पाठविण्याचा पैका. 'यावर तमाम लखराम व वाणिगांस ताकीद करून इरसाल पोहोचवून दिल्या.' -इम १९५. -वि. १ अगदी उत्तम दर्जाचा; मुणानें अत्युत्कृष्ट;

(आंबा, इतर फळे व त्यांचीं झाडे यांस म्हणतात, तसेच फळे, फुले, झाडे, बिया अत्युत्कृष्ट समजल्या जाणाऱ्या वाहेर पाठविण्या योग्य यांनाही हें विशेषण लावतात). निवडक; वेचक; अस्सल; अज्वल. २ अडल, बेरकी; वस्ताद; पक्का (लबाड माणूस, चोर, भामटा, खोटा माणूस वगैरे) (अ. इरसाल=दुर्लभ/डक; पत्रेप्रेषण) ० नामा-पट्टी-पुंश्री. खजिन्यांत भरावयाच्या पैशांचा तपशील; अथवा सरकारांत भरावयाच्या किंवा भरलेल्या रकमेची यादी. ० भरण-उ. महालाकडून खजिन्यांत पाठविलेला वसूल, पैसा.

इलगार—पु. हल्ला. एल्यार पहा. [अ. इल्यार=लुटालूट; सैन्याने केलेली नासपूस]

इलम—पु. स्त्री. १ शास्त्र; विद्या; कला; हुनर. २ उपाय; साधन; प्रयत्न; युक्ति; इलाज. ३ जादूटोणा; मंत्रतंत्र; चमत्कार; इंदजा [अ. इम.] -वि. इलमी; इलमवाज.

इलमबाज, इलमी—वि. १ इलम जाणणारा; जादूगार; मांत्रिक २ बुद्धिवान; हुशार; हुशरी. [अ. इलम]

इलस—कि. (कुं) आलास. 'तुं केव्हां इलस.' (कुं.) इलो=आला.

इलाहूत-यत—स्त्री. विलायत, प्रांत; प्रदेश; मुलस. 'देश इलाहूत । कावोच केले तळकोकाण' -इपुकिपो. 'विलायतिजने पदः ।' -राव्यको. जनपदवा १. [अ. विलायत्=प्रांत; देश]

इलाकी—इराकी पहा. -मराआ ६.

इलाखा-का—पु. १ हक्क; ताबा; सत्ता अवलंबन. 'रघुनाथ-राव इलाखा राखणार नाही.' -ख ७. ३५७३. २ परिवार; बायका-माणसे; खटला. 'सर्व रायगडावरी संभाजीराजे यांचा इलाखा (परिवार) राहिला.' -सराचिंथोशा २५; -ख ८३५. ३ संबंध. 'तुम्हांसी त्याचा इलाखा नाही.' -सभासद ४२. ४ परमाणु; प्रांत; शहरहद्द; राज्यकारभाराची विशिष्ट भौगोलिक मर्यादा. 'हा गांव पुणे इलाख्यांत आहे आणि तो नगर इलाख्यांत आहे.' 'या देशांत ईमजांची प्राबल्यता जाहलिया अगोदरी नवाब मुहम्मद अली खानाचे इलाकेंत आम्ही होतो.' -तरा १००. ५ पालखीच्या दांडीस लावावयाचे लहान लहान गोंडे. ६ वसुलीवर वरात; तनखा;

वतन. [अ. इलाका]

इलागत—कि.वि. (व.) कचित; एखादेवेळीं.

इलाचा—पु. एक प्रकारचे गभैरेशमी कापड; उंची कापड. [इ.]

इलाची, इलायची—स्त्री. बेलदोडा; बेलची; बेलचीदाणा. बेलदोडा पहा. [सं. एला; हि. इलायची; बं. इलायची; गु. एलची; का. यालकी; ते. एलाकी; ता. एलांची] **०केळ**—न. केळयाची एक लहान चांगली जात. **०दाणा**—पु. बेलची अंत घालून केलेला साखरफुटाणा.

इलाज—पु. उपाय; उपचार; युक्ति. [अ. इलाज]

इलामत—स्त्री. (गो.) अवदागीर, छत्री, सूर्यपान वगैरे दत्त मास. [अर. अलामत=राजचिन्ह; खण]

इलावृत्त—न. जंजुट्याच्या नऊ वर्षांतील एक वर्ष; प्राचीन जगाचा एक भाग. हे नेह्रू पर्वताच्या आसमंतात भार्गी अनिकट समचतुरस्राकृतीने वमलेले असून याच्या भोंवती नील, निपध, गाल्यवान व गंधमादन हे पर्वत आहेत. [सं.]

इलाही—वि. ईश्वरी; ईश्वरासंबंधी; देवी. ' शुके इलाही '=मी ईश्वराचे आभार मानतो. [अर. इलाह=ईश्वर; इलाही=देवी] **०सन**—पु. अकबर बादशहाने मुरू केलेला एक शक. हा अकबर व जहांगीर या दोनच बादशहांच्या कारकीर्दीत चालू होता. पुढे शहाजहानने हा शक बंद केला म्हणून वरील दोन बादशहांच्या कारकीर्दीतील कागदपत्रे, नाणी यांवर हा शक आढळतो. इलाही शकांत १५५५-५६ मिळविले असता इसवी सनाचे वर्षे निघते. **०गज**—पु. अकबराच्या कारकीर्दीत राजा तोडमल यार राज्यांतील जमीन भोजण्या करिता जी सांखळी किंवा गज उपयोगांत आणिला तो.

इलिसा, इलु, इलुसा-सी-खे—वि थोडा; थोडासा, अल्प; अगदी लहान. इवलासा पहा. ' व्यंग इलुहि त्यांत जाण '—दावि १९८. ' बोलि ऐसे लावूं न शके कोणीहि दोष धीरा ज्या । राजास विशाल्य करी देउन इलुसीच ओपथी राजा ॥ '—मोभोष्म ८८. [सं. अल्पीयस्]

इलेक्शन—१ निवडणूक; पसंत. २ सभासदांची निवडणूक. ' नेहमी नेहमी टिळक नि गोखले, आणि धर्म नि इलेक्शन ! संसार नाही होत काहीं. '—युदे ४८. [इ.]

इल्जाम—पु. आळ; दोष; दोषांची शाबिती; ठपका. ' मज कडे कोण काय इल्जाम सांगतील त्याचे जाबसाल मी सर्व पुरतून देईन. '—राज १०. ३४४. ' मजवर इल्जाम नाही गेले समजोन आहो होईल त्यास हजर. '—रा ५. २०९. [अर. इल्जाम्]

इल्तिमास—स्त्री. विनवणी; अर्जी. ' ये बाबें तुम्ही इलतिमास लिहिली. '—इम ७५. [अर. इल्तिमास्]

इल्लत—वि. (व.) व्ययनी; खोडकर; द्राड; उपद्रवाची. ' इल्लत माणूस आहे तो. '—स्त्री. (व.) व्ययन; खोड; दोष;

कावो. १. ४१

योग. ' कोणाला चिडीची तर कोणाला गांजाची टल्लत असते. ' [अर. इल्लाद=अधार्मिकता; नास्तिक्य]

इल्लत-ध—स्त्री. हत्यार; उपकरण; आउन; भोंक पाडण्याचे अणकुचिंदार हत्यार. [अर. आल्ल=शस्त्र; प्रा. इली=एक शब्द; म. विळा, विळत]

इल्लम—इल्लम पहा

इल्ला—पु. (कर्मा.) १ इन्साफ. २ अर्थ.

इल्ला—पु. समाप्ति; अभाव; नकार. **०विल्ला करणे**—**दाखविणे**—नकार देणे; नवाचा पाडा वाचणे; आशाभंग करणे; आढेवेढ घेणे; कांकू करणे. ' वळखून टेवले तुला फाकडे, किती कशी इल्लेविल्ले. '—पळा १०९. [का. इल्ला=नाही]

इल्लां—वि. (कु.) थोडे. टवले पहा. इतर रूपे—इल्ले, टदले, इल्लो. **०तिल्ला**—वि. (गो.) लहानमहान.

इल्लु—न. (सिंपी थंदा) गुंडीचे भोंक; काज (टं.) होळ. ' हुकाची बटणे आहेत त्यांचे इल्लु सदरहूप्रमाणे पूर्वीच करून देवा-वेत. '—शिकशि १. १३.

इल्लण—वि (व.) विरवरीत, विरळ, पातळ, (जाळया-प्रमाणे) ' ते कापड फार इल्लण निघाले. '

इल्लाक—पु. जोडणी; सही. ' अजमतखान यांचा इल्लाक, सखुलंदजंग यांचे इल्लाक. '—रा ७. ४५. [अर. इल्लाक=जोड, सांधा]

इवइव करणे—कि. (कु.) बोलव्यास बोलवणे [ध्व.]

इवला, इवलासा, इवलिसा—वि थोडा; एवढासा, एवढा; उलिसा; किचिर; अल्प; मूढभर; चिमडीभर; नखभर. ' समर्थी आलिया याचक. इवली भीक न घालिती. '—एमा ७. २८५. [सं. अल्प-अल्पीयस्]

इवशी—अवदसा. विवशी पहा. ' धाड पडो रे त्या मुल-खाशी । कुणकुन आली इवशी. '—ऐपो १२८. ' म्हणे राज्याला भवली इवशी. '—गापो १०१.

इवळखोर, इवळणी, इवळण, इवळत—विवळखोर, विवळणी, विवळण, विवळत पहा.

इवा—पु. (व.) विळा. [इलाप्रमाणे विळा अप.]

इवाई—न. (व.) संकट.

इवाई-य-ही, इव्वाई—पु. (कों. कु. व. ना.) व्याही. ' तो म्हातारा गृहस्थ त्याचा इवाई होय. ' [व्याही अप.]

इशार, इशरीन—अशर, अशरीन पहा.

इशाड—न. (हेट, कु.) नांगराचा एक भाग; इसाड; नांग-राचा दांडा; नांगराच्या जोखडास बांधावयाचे लांब लांकूड; (कु.) नांगर ओढला जाण्यासाठी ज्याची एक बाजू नांगरखुटाच्या भोंकांत बसविलेली असून दुसरी बाजू बैलांच्या मानेवरील जुवाच्या मधोमध बांधलेली असते असे लांकूड. दोरीतून निसर्द नये म्हणून याला दांते पाडलेले असतात. [सं. ईषा; प्रा. ईसा=नांगराचे एक लांकूड+दंड]

इशाड-साड—न. (गो. कौं.) कलम (छुटीचें); कलम बांधलेलें खोड. **इशाड्यांचा आंवा**—ज्या आंवाच्या झाडावर कलम केले आहे असा आंवा; कलमी आंवाचें झाड. [सं. ईषा]

इशाण—न. (कु.) विसण पहा.

इशारत, इशारा—स्त्री.पु. खूण. 'तेज्या इशारती। तडा फोकावरी घेती।'—तुणा ३०४८. २ सुचन; ताकीद; खबर. 'इशारती'—समावद ४२. [अर. इशारत—रा=खूण] **इशू**० गाढवास डोणपा, तेजीम इशारा=गाढवाला माराची जरूरी आणि अरबी घोड्याला नुसता इशारा पुरेसा होतो.

इशी—स्त्री. उद्गार. (बाल-बायकी) घाण; मलमूत्रोत्सर्ग; घाणेरडा पदाथि. २ नकारदर्शक तिरस्कारदर्शक उद्गार. इश्श पहा. [सं. विष्-पा=विष्टा; का. इस्=शीः! शू!] **०करण**—(बाल.) शोचास बसणें; हागणें.

इशीम—स्त्री. अभिमान; अन्नची चाड; आपल्या नांवाची, लौकिकाची, मोठेपणाची जाणीव. [अर. इशम=वैभव]

इश्क, इश्क—पु. १ प्रणय; शृंगार; विलास. 'आम्ही तर दर्दी, इश्काचे भुकेले प्राणी'—प्रला. २ नाद; कल; आवड; शोक; ओढा. 'श्रीमंत राजेशी बाजीरावसाहेब व जिमाजीआप्पा यांसी घोड्यावर बसावयाचा इश्क बहुत आहे.'—ख ९.४८३३. [अर. इश्क=प्रेम] **०पेंच**—न. एक पुष्पविशेष; शोभितें लता. 'इश्कपेंच गुलखू सरोदित भर शेवती सांवरी'—प्रला १५४. **०बाज**—वि. चिनी; विलासी; खीलंपट. [अर. इश्क+फा. बाज्] **०बाजी**—स्त्री प्रेमलीला; प्रणयविलास; आशकबाजी.—चित्रगुप्त १६४. २ रांडबाजी; बाहेरचा नाद. ३ चैन. [अर. इश्क+फा. बाजी] **०बाजी लावणी**—स्त्री. शृंगारपर लावणी; पद.

इश्की—वि. प्रेमाचा. [अर. इश्क]

इश्तिहार—पु. जाहिरात; प्रसिद्ध करण्याचा मजकूर; जाहिरनामा [अर. इश्तिहार=प्रसिद्धि]

इश्दो, इश्श, इश्शारे, इश्शो—उद्गार. (बायकी) लाज, नागपंती, तिरस्कार, आप्रमह वगैरे दाखविण्याच्या वेळीं हा उद्गार निघतो. छीः!; छः!; इशी पहा. 'इश्श! अग तुझें नांव तर सांगशील!—नाकु ६.२५. 'केवळ हुंड्यापायीं अनाठायीं पडणाऱ्या रत्ना! इश्श!'—प्रफुल्ला ३१.३.२३. 'इश्शारे बायको!' [विन्नं (=मांताची घाण) —इश्शारे—इश्शारे—राखवाडे भाअ १८३४. किंवा ऱ्हीच्छ-ईच्छ-इश्श इशी; किंवा ध्वनि, सीत्कार]

इषक, इष्क, इष्की—इश्क पहा. 'सहू दे इष्कीनोबद वाजिव चौघडा'—सला २. 'प्रसन्नता मजि उभयता इष्की सागरा आले भरतें।'—सला ५.

इपनिवाह—पु. शंका; संशय; अस्पष्टता. [अर. इश्तिवाह=संशय]

इष्कीबाजी—स्त्री. चैन, इश्कबाजी पहा. 'वैसा फार फार होत चालला म्हणजे... इष्कीबाजी वाढते'—नि ५३.

इष्कल, इष्कील—स्त्री. अडचण; घोटाळा; व्यत्यय. (किं० करणें; घालणें; पडणें; पाडणें). [अर. इश्काल=अडचण; संशय]

इष्ट—वि. १ इच्छिलें; आवडतें; पसंत केलेलें; हवें असलेलें; मानलेलें. 'तुम्ही इष्ट अंक मनांत धरा तो मी सांगतो.' 'इष्ट धर्मेण योजयेत्. २ शुभ; हितप्रद; कल्याणप्रद. 'सहज इष्टानिष्ट करणी। दोघीचि इया कवतुकिणी।'—ज्ञा १६.६१. ३ (गणित), इच्छेंतें धरलेली किंवा मानलेली; गृहीत (काल, घाट, वेळ); जसें—इष्टघटि, इष्टकाळ. —पु. मित्र; स्नेही, जसें—इष्टदर्शन; इष्टमंडळी. —स्त्री. इष्टि; यज्ञयागादि कर्म; स्नान, दीक्षा इ० आवश्यक कर्म. 'जे इष्ट यज्ञ यज्ञावे। तें हविर्मन्नादि आषवें।'—ज्ञा ४.१२०. 'इष्ट जे कां यागादिक। बापी कूप आराम देख। गो भू रत्नदानादिक। त्याहून अधिक अन्नदान।'—एरुव ४. १९. **०आप्त**—पु. अव. (प्र.) आप्तेष्ट, स्नेहीसोवती; नात्याचीं माणसें. **०कर्म**—न. (गणित) त्रैशिक; त्रैशिकाच्या रीतीतें उदाहरण सोडविण्याची क्रिया. **०कल्पना**—स्त्री. (तर्कशास्त्रा किंवा गणित) गृहीत कल्पना; प्रथम खरी मानलेली गोष्ट; गृहीत कृत्य; सिद्धवत गोष्ट. कल्पित पक्ष. **०काळ**—पु. (गणित) शुभ वेळा; कोणत्याहि कार्यास पाहिजे तशी वेळ; शुभ काळ. (किं० येणें.) **०देवता**—**देवत**—स्त्री. न. आपली भक्ति जीवर आहे अशी देवता; आराध्य देवत; पालनकर्ता देव, साधु इ०. **०पंगत**—**भोजन**—स्त्री. न. श्राद्धाच्या दिवशीं श्राद्धीय ब्राह्मणांचें जेवण श्राव्यावर यजमानांन आपल्या इष्टमित्रांसह करावयाचें भोजन किंवा त्यांच्यासह जेवणाची पंगत.

०मित्र—पु. अव. स्नेहीसोवती; सोयरेसायरे; ओळखीपाळखीचें लोक. 'इष्ट मित्र आपुले। दुमरजन देखिले।'—ज्ञा १.१८१. **०राशि**—**राशिक**—पु. (गणित) १ त्रिशिक. इष्टकर्म पहा. 'इष्टराशीमध्यें एकेरी व दुहेरी असे दोन प्रकार आहेत. २ गृहीतसंख्या; धरलेली संख्या; इष्टसंख्या. **०संख्या**—स्त्री. गृहीतसंख्या; इष्टराशि अर्थ २ पहा.

इष्टका—स्त्री. वीट. [स. इष्टका]

इष्टकी—स्त्री. (कु.) मैत्री. [सं. इष्टक]

इष्टती—क्रि. समजुतीतें; स्नेहभावानें. 'त्वां जावोनि वैरिंयांसी। इष्टतीं सांगा वादीयांसी।'—युच ३५.२५६. [सं. इष्टत्व; इष्टता]

इष्टत्व—न. १ मैत्री; स्नेहभाव; समजुतदारपणा. 'इष्टत्वं मागतं कितीएक।'—युच ८.६९. २ सांगत्य; शुभदायकपणा. [सं.]

इष्टदा—वि. इच्छित वस्तु देणारी. 'इष्टदा परी अनिष्टा। हेतु होती।'—ज्ञा १६.२१९. [सं. इष्ट+दा]

इष्टांक—पु. (गणित) इष्टसंख्या; इष्टराशि; अंदाजेलेली, गृहीत धरलेली रक्कम. 'जी किमत इष्टांकरूपानें संकल्पिली.'—के २.८. ३०. [सं. इष्ट+अंक]

इष्टागत—स्त्री. (गो.) भेत्री. [इष्ट+आगत]

इष्टानिष्ट—वि. आवडते नावडते; आवडीचे नावडीचे; शुभा-
शुभ; मंगल अमंगल. 'इष्टानिष्ट तैसें जगाच्या ठायीं.' —झा १३.६००. [सं. इष्ट+अनिष्ट]

इष्टापत्ति—स्त्री. एखादी आपत्ति किंवा संकट येणार अशी
भीति असतांना आपल्याला अनुकूल अशी गोष्ट घडणे; आपल्याला
इष्टी असलेली अनुकूल अशी गोष्ट आयती घडणे; मिळणे. [सं.
इष्ट+आपत्ति]

इष्टापूर्ते—न. एखादे धार्मिक, दानधर्माचे मोठे कृत्य; इष्ट
म्हणजे यज्ञयागादि श्रौतस्मार्ते कर्मे व पूर्त म्हणजे तलाव, धर्मशाळा,
विहिरी वगैरे बांधून त्यांचा उत्सर्ग करणे वगैरे धार्मिक कृत्य.
'आणि सचाडाचिये परी इष्टापूर्ते सोतो.' —झा १३.५२४. —एमा
११.१५१४. [सं. इष्ट+पूर्ते]

इष्टि—स्त्री. अग्निहोत्र्यानें दर महिन्याच्या शुक्र आणि कृष्ण
पक्षाच्या प्रतिपदेस करावयाचा याग; अग्निहोत्र घेतल्यापासून ते
नष्ट होईपर्यंत अग्निहोत्र्याने हा याग करावयाचा असतो. इष्टीत
नित्य (दशपूर्णमास) नैमित्तिक (आग्रयणेष्टि; वर्षापनेष्टि इ०)
व काही काम्य (सर्वाकामेष्टि, पवित्रेष्टि इ०) आहेत. अग्निष्टो-
मादि यज्ञातहि दीक्षणीया, प्रायणीया, आतिथ्या, अवयथेष्टि,
उदयनीया वगैरे इष्टी असतात. चातुर्मास्य याग हाहि अनेक इष्टी-
चाच समुदाय आहे. पशुयाग, हीहि परिवर्धनीय आहे. सामान्यतः
कोणत्याहि श्रौतयागाची इष्टि ही मूल प्रकृति आहे. 'तंव तिये
इष्टीचिया बुडो। पशुहिंसा रोकडी।' —झा १३.२२२. [सं.
इष्ट=इच्छिणे]

इष्टिका—स्त्री. वीट. [शुद्ध सं. इष्टका]

इष्टीण—स्त्री. (कु.) भेत्रीण. [सं. इष्ट]

इस्कणे—कि. (कु.) थोडे खणणे. विसकणे पहा.

इस्कळ—णे—विसकळ—विसकळणे पहा.

इस्काड—न. (शेती) बांगराचा दांडा; इशाड पहा. [सं. ईषा+
काष्ठ]

इस्क्री—स्त्री. (शेती) कोळण्याच्या दिंडांत बसविलेला (कोळपे
जमिनीत दाबण्याकरिता) दांडा, लांकूड. [सं. ईषा+काष्ठ]

इस्सन—न. (व.) विसण वहा.

इस्सने—वि. दोन ही संख्या; अरबी वर्ष मोजतांना योज-
तात. [अर. इस्ना] **अशर**—वि. बारा संख्या; याचा वर्षगणनेत
उपयोग करतात. [अर. इस्ना+अशर]

इस्प—ब—पु. १ विसप; हातापायावर होणारा गजकर्णा-
सारखा एक चामडीचा रोग. २ जनावरांच्या अंगावरील लालसर
व्याज किंवा; गोखिडीसारखा किडा. [सं. विसप; प्रा. विसप=
फेलावणारा]

इस्वगोल—पु. संकेत जिरे; एक औषधी बी; याची उत्पत्ति
मिसर देशांत व इराणांत होते. हे बीं आकाराने पिसूसारखे असते.
झाडाची उंची हातभर, पान बारीक असते, झाडास गव्हासारख्या
औष्या येऊन त्यांत बीं येते. याच्या पांढरे, तांबडे व काळे अशा जाती
आहेत. पैकीं काळे औषधोपयोगी, पांढरे सर्वांत उत्तम. सोमलाच्या
विषावर इस्वगोल पाण्यांत कोळून त्यांत वेदाणा, दही, गुलाबपाणी,
वगैरे घालून प्यावयास देतात. —वयु १.५६. [फा. इस्पूल; तुल०
सै. ईषत+म. गोल; हि. ईस्वगोल; का. स्वगोल; ता. इस्पुगोल;
इ. इस्फुल]

इस्वंद—पु. मेंदीचे बीं; भुतांवेतांची वाधा किंवा दृष्टिबाधा होऊं
नये म्हणून विवाह, प्रसूति वगैरे प्रसंगीं जाळतात ते [फा. इस्पंद]

इस्म, इस्मी—न. पु. अव. अस्मी. १ विश्वेधनाम; नांव.
२ मनुष्य; अदमी; अस्मी. —न. (हिशोबांत) नग; सतर;
नगाचे वर्णन; स्वात्याचे नांव; वगांचे नांव; बाब; जात. 'माळी इस्म
हजीर झाले.' 'कुमार इस्माकडे बाकी राहिली'—स्त्री. इस्मी
पहा. [अर. इस्म=नांव] **अनिशी**—स्त्री. नांविशी; नामावली.
'इस्मनविशीची फदे लिहून नवाबांस अर्ज केले' —रा ५.१२७.
[फा. इस्मन्वीसी] **अमजकूर**—वि. (सरकारी कागदपत्रांतून)

वर, मार्गे उल्लेखिलेला; उपरिनिर्दिष्ट (मनुष्य) [फा.] **मुबा-
दला**—पु. १ (हजीरीपत्रकांत वगैरे) बदलून घाललेले नांव; बदली
नांव. २ बदली माणूस; दुसऱ्याबद्दल काम करणारा इस्म. [अर.]
अवार—किवि. १ नांवाच्या अनुक्रमाने; नांवापुढे नांव असे; नांव-
निशीवार. २ हिशोबाच्या सविस्तर बाबीप्रमाणे. [अर. इस्म; +फा.
वार] **अवारकमजास्ती**—स्त्री. पगार नोंदीसह नांवाचा तक्ता;
सामाशब्द—इस्मवार—अजी, नांविशी, पट्टा, पत्रक, पाहणी, पावती,
फाजील, वसुलीवाकी, सूट, इजारी, रुजवात इ. **अवारी**—स्त्री.
नांवाचा तक्ता; नांवांची यादी, हजिरीपत्रक. (इं.) मस्टर, मस्टर
रोल.

इस्मारी—स्त्री. (खा.) पाल; एक प्राणी.

इस्वर, इस्वरकी—इस्वरकी पहा.

इस्सरा—पु. (व.) मालमत्ता; चीजवस्त. 'आमचा इस्सरा
गांवीच पडला आहे.' [अर. आसार=परंपरा, इतिहास]

इस्सरावाडी—स्त्री. (धंदूपरी) माळमत्ता; इस्सरा

इस्सर्वा—वि. खिस्ती. —स्त्री. खिस्ती शक. [अर. ईसवी
ईसा=येशू; हिब्रू येशू; इं. जीसस] **अन**—पु. खिस्ती शक. हा येशू
खिस्ताच्या जन्मापासून धरला आहे.

इस्सळ—स्त्री. **इस्सळा**—इयाळ पहा.

इसा—स्त्री. (व.) बराच्या छपरास धूर लावून जमलेले घुरांचे
किटाण. [सं. विषा=विश] ?]

इसा—स्त्री. अव. (कुण.) वीस; वीस या संख्येचे (पदार्थाचे) 'गट'. 'म्हणूनइयानी एक दोन इसा वाधासनी मारुनशानी सर-स्वतीच्या आल्याड आलों.'—वाय २.२. [सं. विशति; म. वीस]

इसाड—न. नांगराचा एक भाग. दुखाड पहा. [सं. ईषा+दंड]

इसाप—व. इस्पृप—इसप—व पहा.

इसापत—फत—इजापत पहा.

इसार—रा—विसार—रा पहा.

इसारकी—स्त्री. नांगराच्या इसाडाला मागील शेवटास (नांगरांत बसविलेल्या) असलेली खीळ. [कों इसार+सं. कीळक]

इसारा—इशारा पहा.

इसाळ—ळा—प. १. स्पर्धा; स्पर्धेचे—चढाओढीचे वारे; चुरस; चढाओढ; अहमहमिका; हेवा; खुमखुमी. (कि.० धरणे, येणे). 'पद्मदर्लेसी इसाळे । भांडताति जे हे डोळे ।'—हा १२.५५९. 'बळ देखोनि मर्बांगळे । एक नामाच्या इसाळे । मधवे राजे बुद्धि-कुशळे । संप्राम त्यासी मांडिला'—सुआदि २३.९४. २ चीड; तिठकारा. 'वाचे सत्याचा विटाळ । ईंद्रियनियमाचा दसाळ ।'—सुआदि १.६७. [सं. ईर्षा]

इसाळा—(माण.) ऐन जिवरी मोवदला, शंभर पेंढ्यास अमुक पेंढया देण्याचे ठरवून काम करणे.

इसाळा—ळा, **इसाळा**—प. ज्वारीवरील रोग —शे ११. १५५, ७. १९५.

इसाळाइसळी, इसळाइसळी, इसलाइसला—क्रि. स्पर्धेने; ईर्ष्येने, चढाओढीने म्हणून दगळादगळा रोजारी पिसळला.

इसाळु, इसाळ्या, इसाळा—वि. स्पर्धाळु; चढाओढ करण्यास उत्सुक. [सं. ईर्ष्याळ]

इसाळु—प. साप; दग्यावर राखणीसाठी बसलेला मूळ पुरुष; श्रमराक्षस; समंध. 'आणि इसाळु जैसा घरा । कां दंदिया हतिचेरा । न विमंवे भांडारा । बध्दक जैसा ।'—हा १३.५०९. [सं. दीर्घा—ईर्ष्याळ]

इस्क—(कुण.) इस्क पहा. 'मला कसं म्हणतुया, तुझ्या इस्काच्या नादानं मी हात आडया.'—वाय २.२.

इस्काद्—स्त्री. (गो.) जिना. [पो. इस्काड]

इस्काळ, इस्कीळ, इस्कीलकी. हरकत; अडचण; तंटा. 'चंद्रजीराव इस्कील करील तर त्यासही मारूक करून (सम-जावून) सांगणें'—रा ८.९७. 'ते विषयी इस्कीलकी कथला न करणें.'—रा ८ ७९. [अर. इस्काळ=अडचण]

इस्टेट—स्त्री. स्थावर मालमत्ता, मिल्कत; (सामा.) माल-मत्ता. 'अज्ञानासंबंधानें ही इस्टेट कोटांच्या ताब्यांत जाऊन तिच्या व्यवस्थाकर्तां रोव्ट साहेबांची नेमणूक झालेली होती.'—'दि. २. ५७७. [इ.]

इस्त—स्त्री. १ (गो.) इज्जत, इज्जत. २ वेअबू.

इस्तक्याळ—प. १ सामोरे जाणे. 'कोंणाराव निघोन येथे हैदराबादेस आला, त्यास इस्तक्याळ राजाजीचे भाऊ आपाराव यांस पाठविले होते.'—रा ५. १४५. २ भविष्यकाल; भावी. 'कार्कुनानी हाल व इस्तक्याळ...' (हल्लीचे व भावी कार्कुन) [अर. इस्तिक्याळ=भविष्यकाल; सामोरे जाणे]

इस्तक्याळ—शअ. पासून (मागील विशिष्ट गोष्टीपासून किंवा तारखेपासून, तो दिवस धरून) पुढे; सुखातीची मिति, एखाद्या व्यवहाराचा आरंभकाल; हा शब्द तागायत शब्दाला जोडून येतो. [अर. इस्तिक्याळ] **०तागायत**—शअ. अमुक दिवसापासून अमुक दिवसापर्यंत (आरंभीचा व शेवटचा दिवस धरून). उ० इस्तक्याळ चंद्र तागायत फाल्गुन. [फा.]

इस्तक्याळ—प. जोर; धीर, धर. 'या कौजेचा इस्तक्याळ राहिला नाही तब्दां सुलुक आरंभिला'—रा ६.४४०. [अर. इस्ति-क्याळ]

इस्तंबुल—बोल—न. तुर्कस्तानची राजधानी; कॉन्स्टेन्टिनोपल; स्तंबोल.

इस्तमरारी—स्त्री. कायमचारा पद्धति. [अर. इस्तिमरार=अखंडता]

इस्तमालत, इस्तमाली—स्त्री. १ दिल-दिलासा, समजावणी. २ लावणी, संचणी; कीर्त, महामुरी. 'आबादीस व इस्तमालतीस कोसीस करून'—रा १५.११३. [अर. इस्तिमाल=उत्तेजन, सान्त्वन]

इस्तमाली—वि मामुली; जुनापुराणा; वापरण्यायोग्य;—स्त्री. १ बहिवाद; परिपाठ; अभ्यास. २ 'इस्तिमाल' पहा. [अर. इस्तिमाल=बहिवाद, परिपाठ; इस्तिमालि=वापरण्यायोग्य]

इस्तमेल—स्त्री. १ (हिशेब) जमाखर्चांची एक बाब; जमेच्या रकमा खर्ची व खर्चाच्या रकमा जमा टाकणे, मांडणे, उ० धान्य वगैरे प्रथम खर्ची टाकून, त्याचे पीठ, कोंडा वगैरे नंतर जमा करणे.—भाअ १८३३-१४०; १८३४. ४५. २ घालमेल; वर्गा-वर्गी; उलाढाली; घडामोड. [अर इस्तिमाल=पूर्णता; पूर्ण करणे]

इस्तरी, इस्ती—स्त्री. स्त्री; बायको; बाई; अस्तुरी पहा. 'मी बी पुरुसराज्यांतून इस्तरीराज्यावर एकदम हापटलों'—वाय २.२. [स्त्री अप.]

इस्तरी इस्ती—स्त्री. धुतलेला कपडा ओलसर असतांना त्याच्यावरील सुरुज्या जाऊन त्यास कडकपणा येण्यासाठी त्यावर (ज्यांत विस्तव आहे असे) फिरवावयाचे येन. याचें कपडा झगझगीत होतो. या यंत्राचे पोकळ व भरीव असे दोन प्रकार आहेत; अग्निपात्र; कुंदी करण्याचे यंत्र. **०करणे—मारणे**—इस्ती करणे; अग्निपात्राने कपडा सकाईदारी करणे. 'या कोटास इस्ती करून या.' [हि. इस्तु=विस्तव+आर=आरी; म. विस्तव]

इस्तस्वाय—पु. पसेनि; राहा. 'त्यांचे इस्तस्वायाने काम करावें.'—रा ७.५८ [अर. इस्तस्वाय=पसेनी, माहा]

इस्ताद्—श्री. सिद्धता; तयारी. [अर. इस्तअदाद्=सामर्थ्य तयारी]

इस्ताद्—श्री १ तुन्याचें पकें बांधकाम. 'इस्तादेचीं घरे',—मराठा. २ चीजवस्त; सामानसुमान; जंगम मालमत्ता. [फा. इस्ताद्=उभे, उभे केलेले]

इस्ताफा इस्तीफा—पु. नोकरीची सोडविथी; राजीनामा. 'आम्हांग दौलत नलगे, मेकम जावें किवा घरी बसुन राहावें या भावे आम्ही नवाबाम इस्ताफाही लेहून पाठविला.'—रा ३.४११. 'यांचा दगादा आहे की येथील कामाचा इस्तीफा थावा.'—दिमरा २.१८. [अर. इस्तअफा=अमेची थाचना]

इस्तारी—श्री. (प्र.) विस्तारी. (व. राजा. कुण) पत्रावळ, 'इस्तान्या मांडा.' [सं. विस्तर-विस्तर-विस्तार, विस्तरण]

इस्तावा—पु. १ नवीन जमीन कीदमासुरीन येते वेळी काही वंपपर्यंत भर साऱ्यापेक्षा कमी पंगु दरमाल वाढल्या साऱ्याने देण्याची पद्धत. २ अशा तऱ्हेने दरमाल वाढणारा सारा. ३ (थरने) नास्ति; अभाव; टाळा. 'आज जेवणास इस्तावा वमला.' ४ वगोवरी; लढाईची तहकुची करून वगोवरीच्या नात्याने तहाचे बोलणें करणें.—शर [अर. इस्तवा=बरोबर, समान]. **०कौल**—पु. वरील प्रमाणें वाढणारा जमिनीचा सारा.

इस्तियाक मुस्ताकी—श्री. प्रेम. लोभ. 'ज्या ज्या प्रमं गोचित इस्तियाक-मुस्ताकीच्या गोष्टी बोलावयाच्या त्या नवाब निजामुदौला बहादूर यांगी बयाण केल्या.'—रा १.१८७. [अर. इस्तियाक मुस्ताकी]

इस्तिहार, इस्तेहार—पु. जाहीरनामा, प्रगटिपत्रक, इस्तिहार पहा. 'नऊ तारखेच्या होळकर सरकार गंगेतमध्यें बाणी लोकांसंबंधी जो इस्तिहार महाराजांनीं प्रसिद्ध केला आहे तो गमतीदार आहे.'—विहित १.१२७. [अर. इस्तिहार]

इस्तीफस्ती—श्री. (गो.) वेअर.

इस्तु, इस्तुव, इस्तो—पु. (कुण.) विस्तव. 'गांज्याच्या डोक्यावर इस्तुव कुट्टे हाय.'—बाय ८.२. (खा.) 'इस्त्याचा खेय नको करू-विस्तवाशी खेद नको

इस्तेरेत—न. (गो.) लहान उंचीची साधी खाट. [टं. स्ट्रेचर]

इस्दार—बाहेर काढणें; प्रसिद्धीकरण. 'दस्तक इस्दार करून पाठविले आहे.'—रा ३.११. [अर. इस्दार]

इस्पिक—पु. परत्याच्या खळांतील एक रंग; काळा बराम. 'इस्पिक हुकूम बोललास काय! आतां बाराच वाजविर्ते!' [इ. स्पेड]

इस्पिट—न. खेळावयाचे पत्ते; परत्याचा डाव. [इस्पिक पहा]

इस्पिजर—पु. (स्थापत्य) दोन कमानीमधील त्रिकोणाकृति दगड. ज्या दगडापासून कमानीच्या बांधकामाग सुरवात होते तो दगड. [इ. स्पिजर]

इस्पितळ—न. रुग्णालय; रोग्यांची राहण्याची व औषध पाण्याची तजवीज जेथे करतात असे स्थान; दवाखाना. (उप.) वेळ्यांचे इस्पितळ 'एसोद राजेची जर घरांतील रवे रग्मेड समुद्रात टाकावयास निघाले तर त्यांचे आभवेन त्यांस इस्पितळाचा मार्ग दाखविला.'—दि. ४.२७ [इ. हॉस्पिटल]

इस्फळ—वि. (कुण.) वात्य; अचपल; त्रामदायक; खोडक [अचपल अप]

इस्माळी वसणें, इस्मून वसणें—(माण) विस्मरणात असणें; विस्मरून वसणें [विस्मरण अप]

इस्माएल, इस्त्रायल—पु. १ देवाशी अगडन जय मिळविणारा; याकोबाच्या देवाने दिलेले नाव; 'इत पर तुला याकोब म्हणणार नाहीत, तर तुला इस्त्रायल दे नाव प्राप्त होईल.'—उत्प ३५. १०. ३२.२८ निवे १८.१ कथिथ १०.१८ रोम ९.६ २ याकोबाचे वंशज. ज्यू लोक व त्यांचा धर्म. हे इस्त्रायल लोक 'याहवे' देवतेचे उपासक आहेत या धर्माचें मूळ उत्पत्तिस्थान फॉरेस्टाईन होय, त्रिदु व इस्त्रायल धर्माच्या वैचारिक व सामाजिक इतिहासांत अनेक साक्षरे दृष्टीस पडतात [हिब्रू-सायन्सलॉजी + एल्-परमेथर]

इस्त्राय—श्री. (चाभारी धंदा) चपलेच्या वगच्या भागाचे नांव; भाण्डास लावलेली पट्टी. (कि० ओवणें) [टं स्ट्रप]

इस्लाम—पु. मुहंमद पंगवराजने स्थापिलेला धर्म, मुसलमान धर्म; मुसलमान [अर इस्लाम]

इस्लामी—वि. इस्लाम धर्मासंबंधी, मुसलमान

इस्वण-न, इस्वाळ—पु. (कों.) कोंकण किनाऱ्यावर सांपडणारा एक पिवळा मासा.

इस्वाट—न. (कर.) परत; पुसून.

इस्वाटी—पु. (कर.) परड्याचा स्खवाली, राखण करणारा देव.

इह—क्रि. येणें, या लोकीं. 'इह भोगिनी की पुठनी.'—मुच ९. ३७ [मं.] **०जमो-जन्मांत**—क्रि. या जन्मी, या लोकीं, या आयुष्यात. [मं इह+जन्म]

०ना पर—क्रि. इकडे साठी आणि तिकडे नाही 'इह च नारित पर च न लभ्यते.' [मं. इह+न+पर] **०पर-लोक**—पु. मृत्यु लोक आणि स्वर्ग लोक [मं.] **०फल**—न. या लोकांचे फळ. [इह+फल]

०भोग—पु. मृत्युलोकीचा भोग. 'अं दु कामु पसंग. अवबने पैनी थारे तैथ क्षणिके पदोतंगे. इहभोगानी'—ज्ञा १५.१५८. [इह+भोग]

०लोक—पु. मृत्यु लोक. 'याच्या उलट **०वृत्त**—न. (वर्तमानपत्री) स्थानिक कृत, बातम्या.

इहदे-इहिदे-हे—वि. एक; वाहेद. [अर. अहद्=एक]

इहसान—न. (व.) कृपा; मेहेरवाणी; उपकार. 'दोलता-वाचेचें यश आम्हांस यावें म्हणूनच स्वामींनीं रुपये जहागीर दिली, सकारिकायातीकरितां न दिलें हेही मोठे इहसान सेवकावर.' —ख १.३९. 'आमच्यावर काय इहसान (उपकार) आहे?' [अर. इहसान]

इहा—स्त्री. इच्छा. [सं. ईहा]

इहीं—मना. अव. या; यांहीं; यांनीं; इ ची तृतीया विभक्ति. 'इहीं लक्षणीं अलंकृत.' —विपू १.५०. 'मोठा अपराध इहीं, प्रसुनी या योग्य दंड हा केला.' —मोसंभा ३.६८. [इ=हे]

इहीर—स्त्री. (खा.) विहीर.

इळ—पु. (व. कर. कुण.) वेळ; दिवस. [वेळ अप.] म्ह० (व.) इळ गेला इळाचा, माथा धुते तिलाचा=दिवस व्यर्थ घालून रात्री काम करणें या अर्थी. **०भर**—क्रि. सारावेळ. **०वरी**—क्रि. या वेळपर्यंत. आतांपर्यंत; इतका वेळ. **इळानइळ**—क्रि. (ना.) सारा दिवस; दिवसभर.

इळक—स्त्री. (कर्ना.) लचक.

इळत-द—स्त्री. एक शेतकी हत्यार; नांगराचा फाळ किंवा पावडें यांची माती खरडण्याचें साधन; खणतें; कंडाण्यास शेवटास बसविलेली लोखंडी शिप. हिनें फाळास लागणारी माती वगैरे खरडून काढतात. (व.) वखर किंवा डवर यांच्या पासावरील माती साफ करण्याचें हत्यार. (को.) लोखंडी कुदण्याच्या शेवटास असलेली लोखंडी अणी. [विलद, विला; सं. इलि; अर. आलत् = हत्यार]

इळसाट—क्रि. (व.) दिवसभर. 'शेतकरी इळसाट शेतांत काम करतात.' [वेळ]

इळा—पु. विला पहा. 'इळे कुराड्या दोरी साहित्या।' —दावि ४०५ [सं. इलि=एक प्रकारची तरवार; का. इळगा, ईळगे; अर. आल, आलत्] **०खिळा**—पु. १ घांतील हलकी, भारी चीजवस्त; लहान मोठ्या वस्तु; सर्वे जंगम मालमत्ता. २ किरकोळ वस्तु; सडरपट्टा माळ. [विळा+खिळा] **०अगाम, दारीराचा इळा-खिळा करणें**—अतिशय धर्म घेणें; फार मेहनत करणें; धर्मणें.

इतर वाक्प्रचाराकरितां विळा पहा.

इळी—स्त्री. विळी पहा. 'नातरी इळीपळी आडकित्ता। यासी काय तुळावी खडगल्ला। चंदनकाष्ठ चढे देवमाया। तयासी एरंड रामान काय।' —जै ६२.११. [इळाचें ललुच]

इळीमळी(चि)गुपचिळी—उद्ग. आतां गुप, गप बसा ! (गुळे गप राहवीं म्हणून घालावयाची शायण). अळीमळी गुप-चिळी पहा.

इक्षु—पु. ऊंस. 'रणभूमीचा घाणा करौनि सरिसा। महाकालु इक्षु माळीतुस जेता।' —शिख १०४३. [सं.] **०कोड-देड**—पु. उंसाचें पेर; कांडे; (सामा.) ऊंस. 'नातरी इक्षुदंड। पाळितया गोडु।' —ज्ञा १२.२००. —एरुख ६.८६. **०मेह**—पु. मधुमेह. **०यंत्र**—न. चक्र; उसाचा रस काढण्याचें यंत्र. **०रस**—पु. उंसाचा रस. 'नाना प्रभा व्यापे प्रकाश। गोडिया इक्षुरस।' —ज्ञा १८. ५०९. **०रसासव**—पु. उंसाच्या रसापासून केलेली दारू, मद्य. **०शर्करा**—स्त्री. उंसापासून होणारी साखर. (ई.) सेंकरोज, (फलशर्करा नव्हे)

ई

ई—मराठी स्वरमालेतील चौथा वर्ण. अक्षरविकास इ प्रमाणेंच.

ई—सना. ही; इ पहा. 'निंदा सकळ पापांचे माथा। ई परता असेना।' —एमा ९.५०३. (खा.) 'बाय ई बोरें एहें डें काह।?' बाई, ही बोरें अशीं कां?' —भिडीभाषा २७. [सं. एतत्, एषा]

ई—उद्ग. उपहासात्मक अव्यय; यद्वा करण्यासाठीं, लाजविण्याकरितां योजितात. विशेषतः स्त्रियांत रुढ. 'ई! आतां कशी भ्याली गे?' [सं. ई=एक उद्गार]

ई—बहुमानार्थक; आई या शब्दाचा संक्षेप; जसें—ताराई; जिजाई इत्यादि.

ई—भावदर्शक प्रत्यय. हा नामास किंवा विशेषणास लावला असतां तद्भावदर्शक भाववाचक नामें होतात. जसें—गरीब—गरीबी; नरम—नरमाई; खुप—खुपी; एक—एकी [फा.]

ई—मना. हा, ही, हे; दरबारी पत्रांत लेखक स्वतःस या शब्दानें संबोधितो. 'ई जानव.' [फा. ईत्.]

ईचा—पु. संशय—मनको. [सं. वीचि=चंचलता ?]

ईशीचेअर—स्त्री. आराम खुर्ची; प्रशस्त रेल्व बसण्याची एक खुर्ची. इशीचेअर पहा. 'ईशीचेअर आहेच ही आपल्या करितां!' —मोर ३२. [ई.]

ईट—स्त्री. वीट पहा. [सं. इटका] **०बैदी**—वि. विदांनीं बांधलेली (घर, भित).

ईट—न. भाल्यासारखें एक हत्यार. इटा पहा. [ते. ईट]

ईड, ईडनिष्ठ-लिडू—न. १ गघड लिडू; लिबासारखें परंतु थोडें मोठें असलेलें फळ; याचें लोणचें करतात; रसाचें लेमोनेड करतात. फळाचा रंग पिवळा असून साल खडबडीत असते. हें आंबट फळ असून शूळ, जाडच, वात व पित्त यांचा नाश करतें. हें अन्निमांश घालविणारें व कृमिनाशक आहे. —स्त्री. ईडलिबाचें झाड. [का. ईळे]

ईडपीड—इडापिडा पहा.

ईड येणें—कि. (कर्ना.) पुरवणें; रेलचेल होणें. [का. इडिकु= षट् बसणें, दाटणें; कि. वोट]

ईडेपाडे—क्र. नेटानें; चढाओढीन; ईपेंन. इडेपाडे पहा. 'दोही दळीचे इडेपाडे। वाकर मांडिला चढेंचढें।'—वेसीस्व ११.७२. [सं. ईपां=ईर; ईडची द्वि.]

ईडेपिडे घेणें—कि. दृष्ट काढणें (वोट मोडून). इडापिडा पहा. 'किती घेती ईडपिडे.'—वेसीस्व २.१४.

ईड्य—वि. स्तुत्य; स्तुति करण्याजोगा. 'सद्गुणभंडित पंडित दंडि तपस्वीडय सद्रिवेकपिता।'—मोसभा ४. ५७. [सं. ईड्=स्तुती करणें]

ईण—श्री. (कर.) विहीण. [विहीण अप.]

ईत, ईति—श्री. अतिवृष्टि, अनावृष्टि, उंदीर, टोळ, पोपट, राजकीय जुलूम (स्वचक्र) व परचक्र या सात प्रकारांनी होणारा उपद्रव. [सं. ईति=उपद्रव]

ईथर—उ. पृथ्वीमोवती ज्या वायुरूप पदार्थांचे सर्वव्यापी वेत्रण आहे तो; द्रव्य; द्रव्यक; आकाशतत्त्व. [इं]

ईद—श्री. मुसलमानी सण. दोन इदा मुख्य (अ) ईदउल्उहा; ईदुद्दा किंवा ईदुद्बाणी म्हणजे वकईद, आणि (आ) ईदुल्फिद् म्हणजे रमजान ईद—रोजे—उपवास सोडण्याचा सण. 'नवावाम ईदेबद्द वखें पावलीं नव्हतीं.'—दिमरा १. १६१. —उ. श्री. विवाह झाल्यावर प्रथम वर्षी संक्रांत, दिवाळी, दसरा इ० सणांम वधूवराकडून एकमेकांस तिलगुळ, गांठ्या वगैरे भेट, नजराण पाठवितात त्यांपैकी प्रत्येक किंवा प्रत्येक सण. [अर. ईद्]

ईदरा—वि. अशा प्रकारचा; असला. [सं.]

ईनमीनतीन, ईनमीन सवा—साडे—तीन—संख्येने अगदी कमी (माणसे); अगदी अल्प; थोडी संख्या (वस्तू, माणसे इ०). 'या संख्येच्या इन—मीन—तीन सभासदांपैकी दोघे बाहेर जाणार, तेव्हा राहिलेल्या एका सभासदाच्या संख्येचा कारभार एक मतानें व एकसुत्रीपणानें चालेल, यांत कोणालाच शंका नव्हती'—सुदे २६२. [इनमीन सवातीन याचा संक्षेप; ईन्ही (बायको), न=आणि, मी=स्वतः न=आणि स=तो (मुलगा अर्थां), वा=अथवा ती (मुलगी अर्थां)=मिळून तीन माणसे; किंवा ई, मिं, तिं,=मी आणि ती—भाअ १८३२]

ईप्सिणें—सकि. इच्छिणें. 'तैसे शतक्रतु यजिले मातें। कीं ईप्सिताति स्वर्गछुवातें।'—शा १.३१२. [सं. ईप्सा]

ईप्सित—वि. इच्छिलें. 'मग ते तुम्हां ईप्सिता'—शा ३.९५. **भोजाचे** पुढून ईप्सित मुनी तो होय अंतर्हित।—विक (भोज) १९. [सं.]

ईर—वि. वीर पहा. 'असे लढाई शाली पर, खवळले ईर'—ऐयो ३४४. **०पीर**—वि. धाडसी मनुष्य. 'हे पहा मिस्र विलायत, मोटेमोटे ईरपीर हा गुंतागुंतीचा प्रश्न सोडवितां सोडवितां थकले.'—सु ६५. [सं. वीर अप.]

ईर—श्री. १ शक्ति; उत्साह; सामर्थ्य; तरतीर. २ रात्व; उत्कृष्टपणा; पक्वपणा व गुणक्षमता यांचा सामावेश ज्यांत आहे असे (चुना, पीठ इ०); तत्त्व. विरी पहा. [सं. वीर्य]

ईर—श्री. १ चढाओढ; स्पर्धा; चुरस. २ हरकत; अडथळा; तंटा. (किं० धरणें; येणें).—पया ३२८. 'यासि जो ईर येईल त्याचे वंशावरि गाढव असे.'—मंगळवेढे येथील शिलालेख. ३ बुद्धि-वळांत राजास दुसऱ्याच्या मोहऱ्याचा वसणारा जो शह तो लासून फडायाजोगी मध्ये आपले मोहरे ज्यादे यांची असण्याची जी स्थिति ती; यावरून पुढील वाक्प्रचार पडले आहेत. **ईरस पडणें सांपडणें**—थोक्यांत गोत्यांत सांपडणें; कठिण प्रसंगांत सांपडणें. **ईरस घालणें**—स्वतःच्या बचावासाठीं दुसऱ्यास पुढे करणें, धोक्यांत घालणें; झळगाचा दरवाजा फोडांताना त्याला असलेले लांब लांब सिळे हलीच्या धडकेवरोबर त्याच्या कपळांत शिरून नयेत म्हणून मध्ये रोडकामा उंट घालणें **ईरस पडणें—चढणें**—चुरशीने, अभिमानाने पुढे सरसावणें; कंवर कसून उयुक होणें. 'मोहरे मोहरे रंगमी पडती.'—सप्र २१.५१. 'मोहारा रंगस पडला.'—संग्रामगीतें २९. [सं. ईर=चुरणा करणें]

ईरतवान—वि. (माण.) हिमंतवान; ईर्ष्यावान. [ईर]

ईरतीनें वागणें—कि. (माण.) हिमतीनें वागणें. [ईर]

ईरमोड—श्री. हिरमोड; निरुत्साह; निराशा. [ईर्ष्या=ईर+मोडणें]

ईर्षा, ईर्ष्या—श्री. १ हेवा, मत्सर २ चुरस; स्पर्धा; चढाओढ. ३ संकल्पित कार्य तडीस नेण्याविषयीं अंगी असणारा अभिनिवेश, उत्साह; अभिमान. ईर पहा. (किं० धरणें; येणें) 'मी ईर्षत पडलों.'—देणें—एकायास उत्तेजन देणें, उचलून धरणें, चढविणें.

ईर्ष्यालु—वि. (विरु.) ईर्ष्याळू. ईर्षा वाळगणारा; उत्साही; वीरधीचा. २ हेवेखोर; मत्सरी. [सं.]

ईव—उ. (व.) पाठीच्या कण्याच्या दोन्ही वाजूचे मानेपासून कमरेपर्यंतचे फुगवटे; पाठीचे सर, प्रत्येक. २ (व) पाठीत या भागांत येणारी कळ, उसण. 'ईव लागला जरा चेप.'

ईश—उ. १ ईश्वर. २ राजा; मालक; धनी; सधाट; अधिपति. सामाशब्द—जगदीश; महेश; वंशेश; इ० 'जो प्रकाशयेवीण प्रकाश। जो ईशितव्येवीण ईश।'—शा १५.५४५. ३ शंकर. 'राज्य त्यजिलें ईशानें.'—शा १३.२४. [सं.]

ईशान—उ. मालक; धनी; राजा, ईश पहा.

ईशानी-न्य-—भी. (प्र.) ऐशानी. उत्तर आणि पूर्व यांमधील दिशा; ईशान्य दिशा. [मं. ६३, पृष्ठांनी]

ईशानी—भी. १ प्रभुत्व, वर्चस्व. २ शंकराच्या आठ स्वरूपांपैकी एक; अष्ट महागिद्धींपैकी एक. 'अष्टमहागिद्धि' पहा.

ईश्वर—पु १ परमेश्वर; जगाचा नियंता; देव. २ शंकर किंवा विष्णु ३ स्वामी; राजा; मत्तायीश; अमराज. ४ अवाढव्यता, विशालता देवविष्णुमायी हा शब्द व्यापकतेने सामासिक शब्दांत पुढीलप्रमाणे मंडळनेने उपयोजितात. त्यामुळे हे शब्द वेडेवाकडे व कर्णकट्ट होतात जसे—डोंगेश्वर; घोंडेश्वर; खांडेश्वर; वाडेश्वर, पाटेश्वर, नदीश्वर; कुलेश्वर वगैरे. ५ सर्वेष्टा या अर्थी शब्दाच्या शेवटी लावतात. जसे—कवीश्वर; योगीश्वर; परमेश्वर. 'तोचि सर्वव्येनिर्मी'. योगीश्वर. —ज्ञा ६ १७. [सं.] **०कनूत्व-कृति**—न.भी. 'देवी कृति. ईश्वरानी करणी. ०कृपा'—भी. परमेश्वराची कृपा; ईश्वरीकृपा; ईश्वरीप्रसाद.

०तनुचतुष्टय—त्रयांदाची चार अंगे—महामाया, अव्यक्त, द्विष्य-गमय विराट 'महामाया मूलप्रकृती'. कारण ते अव्याकृती. सूक्ष्मऽप्युपगम्ये म्हणतात. विराट ते स्थूल. —भा १० १०. १०. १६. **०दत्त**—वि ईश्वराने दिलेली. 'देवी. **०नियमित**—वि ईश्वराने योजिलेले, ठरविलेले. **०प्रणिधान**—न ईश्वराची आराधना. **०प्रसाद**—पु देवाची कृपा; ईश्वरीकृपा. **०प्रीति**—भी. १ ईश्वराची मर्जी, प्रसन्नता. २ देवाची कृपा, ईश्वरीकृपा. **०प्रात्यर्थ**—न.कि. देवास आवडीचे म्हणून; देवास प्रसन्न करण्यासाठी (दिलेले). **०भक्ति**—भी. ईश्वराची पूजा, उपासना, आराधना इ. **०भाव**—पु ईश्वरावर निष्ठा; आस्तिक्य बुद्धि; याच्या अंतर्गत अनीश्वरभाव. **०माया-माय**—भी देवाचा चमत्कार, लीला, कृत्य. देवानी करणी. 'आपण करू ज्ञात एक. प्रारब्ध घडवी अनेक'. **०भैरवाचे** कौतुक. त्रयादिशाने कलेष्टि (अथवा नेणवेष्टि).

०सत्ता—भी देवाची नियामक सत्ता; ईश्वरी सामर्थ्य; ईश्वराचा संकल्प (कोही बरे वाईट होण्यास). **०साक्षात्कार**—पु परमेश्वराचे दर्शन; परमेश्वरी दृष्टांत (अस्तित्वासंबंधी). **०सूत्र**—न १ ईश्वरी योजना; ईश्वरी घटना; योगयोग; प्रारब्ध; देव, मंदीर २ कथ्यगंगा परस्पर विवाहसंबंध होण्यास कारणाभूत जो ईश्वरी संकल्प ते. —**राचा(घरचा)प्राणी**—पु. देवानेच सांभाळलेला प्राणी. निवेत प्राणी; असहाय मनुष्य; ज्यास कोणी आप्त, मित्र नाही असा मनुष्य; एखाद्याची कीव किंवा दया येऊन त्यासंबंधाने हा शब्द योजितात. —**राचा लाल**—पु. देवाच्या मनीसचा माणूस; ज्याची अतिशय भरसराट होत आहे असा; ह्रीचा लाल.

ईश्वरपरिधानपाठशाला—भी. (वि.) थिऑलॉजिकल कॉलेज: ज्या शाळेत मुख्यत्वेकरून ईश्वरविषयक ख्रिस्तीसिद्धांतांचे व तुलनात्मक धर्मशास्त्रांचे शिक्षण दिले जाते ती शाळा. (ई.) डिप्लोमाई स्कूल. 'अहमदनगर येथील ईश्वरपरिधानशाळा... महिन्यांत पुणे येथे आली.' —ज्ञानोदय १७. १. १९१८. [सं.]

ईश्वरार्पण—न. परमेश्वराला अर्पण करणे; परमेश्वरास वाहिलेली वस्तु. [सं.]

ईश्वरावतार—पु. १ देवाचा अवतार; मानवेदधारी ईश्वर. २ (ल.) ईश्वरावतारी; ज्यामध्ये देवी गुण आहेत असा मनुष्य; पुण्यशील, उदार पुरुष. [सं.]

ईश्वरी—भी. शक्ति; दुर्गा; लक्ष्मी. सरस्वती; आदिमाया इ. देवता. —वि. १ ईश्वरासंबंधीचा, २ (काव्य) अतिशय भव्य, उदात्त, विपुल, अद्वितीय वगैरे अर्थीहि वापरतात. जसे:—ईश्वरी आनंद; ईश्वरी नाश; ईश्वरी बल, लाभ, मोहळा. अशा तऱ्हेचा याचा उपयोग छंद आणि अनिजात असून ईश्वर अर्थ ४ प्रमाणे तो सदोष नाही. [सं.] **०आनंद**—पु. १ परमेश्वरस्वरूपांत मानिलेला आनंद, सुख; ईश्वराच्या ठिकाणी वाटणारा आनंद. २ परमेश्वरापासून मिळणारे सुख. ३ अत्यंत सुख, देवी सुख; ब्रह्मानंद. **०उत्पात**—पु देवी आपत्ति. चमत्कार, भयंकर स्वरूपाचा मृष्टचमत्कार (बीज, भूमकेतु इ.) **०कृपाणुबंध**—पु परमेश्वरी, देवी घटना, ईश्वरी नेमागम; विधिघटना **०करणी-कृत्य-कर्तृत्व**—भी न परमेश्वरी लीला, ईश्वरकृत गोष्टी ईश्वरकृत पदा. **०कळा**—भी. ईश्वरी लीला; परमेश्वरी कृत्य, देवाचे कौशल्य, चातुर्य. **०कौतुक**—न. ईश्वरी लीला; ईश्वराने घडवून आणलेला चमत्कार; परमेश्वराची मृष्टिघटना, नियमन व प्रारब्धभाषी गोष्टी यांना हा शब्द योजितात. **०गादी**—भी. न्यायासन; पदसैन. **०चेष्टा**—भी. परमेश्वरी कृत्य, खेळ; ईश्वरी लीला, कला. **०जीव-प्राणी**—पु १ मृष्टीतील प्राणी. २ योगी; तापवी. **०नेत्र**—ईश्वरी घटना, योजना, कार्य, पद्धति; मृष्टिचापार चालण्यासाठी ईश्वराने करून ठेवलेली योजना. **०नेत्र**—न. १ सल-शील माणसाचे तेज; सात्विक माणसाच्या ठिकाणी दिसून येणारी कान्ति, प्रभा २ (थेंबे) वृष; मोने. **०देण-देणगी**—न.भी. १ ईश्वराने दिलेली देणगी; प्रसाद. २ जन्मजात गुण; देवी गोष्ट.

०नाश—पु. १ महाप्रलय; जगाच्या शेवटी होणारा मोठा जल-प्रलय. २ (ल.) महासंकट; अरिष्ट; अनर्थ; देवी आपत्ति.

०नियम-नेम-नेमानेम—पु. देवी घटना; ब्रह्मनिमित्त; मृष्टिनियम **०न्याय**—पु. देवाच्या घरचा न्याय; खग, बास्तविक न्याय-**०पराक्रम**—पु. देवी सामर्थ्य, शक्ति. **०पसारा**—पु. ईश्वरनिर्मित मृष्टि, जग, जगदुत्पत्ति. **०पुरुष**—पु. १ साधु, वैराग्यशील, पुण्य-पुरुष. २ भोळा, सरळ वृत्तीचा माणूस. **०प्रसाद**—पु. (प्र.) ईश्वर-प्रसाद; देवाची कृपा. **०फल**—न. १ देवाने दिलेली वस्तु; देवाची देणगी. २ पुत्र. **०बल-ल**—न. अचाट शक्ति; असाधारण बल; ईश्वरी पराक्रम; अलौकिक, अमानुष सामर्थ्य. **०भावना**—भी. सत्प्रवृत्ति; पुण्यशीलता; साधुवृत्ति; परमाभिनिष्ठा. **०महिमा**—पु. ईश्वराचे सामर्थ्य, श्रेष्ठत्व. **०माया**—ईश्वरमाया पहा. **०मुद्रा**—भी. देवी, तेजयुक्त, अत्यंत सजेज, तेजःपुंज अशी चर्चा. ईश्वरी तेज

पहा. ०यंज्ञ-न. १ सर्व सृष्टी; ईश्वरी तंत्र पहा. २ प्राणी, जीव, वनस्पति वगैरे ईश्वरनिर्मित वस्तुजात. ०लाभ-उ. अकल्पित, अत्यंत मोठी प्राप्ति. ०लाल-ईश्वराचा लाल पहा. ०लीला-स्त्री. ईश्वरी कृति, खेळ; परमेश्वरी कृत्य. ०वाचा-स्त्री. देववाणी; आकाशवाणी, साक्षात्कार वगैरे स्वरूपाने किंवा एखाद्या महात्म्याच्या सुखाच्या द्वारे प्रगट होणारी वाणी; ज्ञान. ०संकल्प, संकेत-उ. विधिषटना; नेमानेम; प्रारब्ध. ०साक्षात्कार-उ. देवाचे प्रत्यक्ष दर्शन; देवाने दाखविलेला चमत्कार; दृष्टांत. ईश्वरसाक्षात्कार पहा. ०सूत्र-ईश्वर सूत्र पहा. ०सोहळा-उ. १ अत्यंत थाटाचा, शोभायुक्त उत्सव; आनंददायक प्रसंग (समाराधना, खेळ, मिरवणूक वगैरे). २ कोणत्याहि देवाप्रीत्यर्थ केलेला उत्सवसमारंभ. ३ परमेश्वराच्या या सृष्टीतील चढामोडी, मनुष्याच्या आयुष्यातील प्रकार वगैरेच्या चिंतनाने वाटणारा आनंद. ०श्रोम-उ. देवी आपत्ति; अरिष्ट.

ईश्वरेच्छा, ईश्वरी इच्छा-स्त्री. परमेश्वरी इच्छा; ईश्वर सत्ता; देवाची मर्जी. [सं.]

ईषणा-स्त्री. इच्छा; प्रेम; उत्पुङ्गता; काळजी; आस्था; आसक्ति. सामाशब्द-लोकेषणा; पुत्रेषणा; वितेषणा; दारेषणा. [सं. इष्ट]

ईष्ट-कृति. थोडेंसे; किंचित्. 'तरी अधिक नोहे ईष्ट ! मर्यादा न संडी !' -हा २. ३५८. सामाशब्द-ईष्टपुण्य; ईष्टदर्शन; ईष्टदोष; ईष्टन्मात्र; ईष्टत्कर. [सं.]

ईषा-स्त्री. दांडा (गाडीचा, नांगराचा); इशाड; धुरा; ईस. 'चळला होता धांडुनि ईषेवरि नम रुनि तरवारी' -मोद्रोग ११. ५०. [सं.]

ईषिका-स्त्री. कुंचली; ब्रह्म. 'चित्रकाराची जशी ईषिका तशी वार्णिका कवीची' -टिक १२२. [सं.]

ईस, ईसाड-ईशा. इशाड पहा.

ईस-उद्ग. इश्या; छीः; शीः. इश्या पहा. -स्त्री.न. तिरस्कार; विषाद; नापसंति. ०म्हणणे-१ तिडकारा, कंटाळा, नापसंति दाखविणे. 'ईस देखील म्हटली नाही' 'मनांत ईस देखील आली नाही.' २ एकदम दुःख वादन हाय असे विवळणे.

ईसवी-इसवी पहा.

ईसा-उ. येथू खिस्त.

ईसा-स्त्री. इर्ष्या. 'मारीन आपुलीया ईसा !' -उपा १०. ८०. [सं. इर्ष्या]

ईस्टर-उ. शुभमार्गयेनंतर पहिल्याच रविवारी होणारा खिस्त पुनरुत्थापनानिमित्त वार्षिकोत्सव; एक खिस्ती सण. [इ.]

ईहा-स्त्री. १ इच्छा. २ हातीं धंतलेले काम; उद्योग; व्यापार कृत्य. 'या नांव काम जाण । कामकिया तो ईहा पूर्ण !' -एमा २५. ७८. [सं.]

शको. १. ४२

ईहित-वि. इच्छिलेले. [सं.]

ईळ-उ. (कुण.) वेळ; काळ. इळ पहा. [सं. वेला] ०भर-कवि. (व.) दीर्घकाल; पुढकळ वेळ; दिवसभर. 'एवढा ईळभर बसलों.'

ईक्षण-न. १ अवलोकन; पाहणे. २ डोळा; नयन. 'देवो उन्मेषसुद्धमेषणु । विप्रराजु ॥' -हा १. १५. [सं. ईश्वर=पाहणे] ०यंज्ञ-न. एक प्रकारचा आरसा, परंतु यांत काचेच्या ऐवजी धातूचा पत्रा असून त्यावरून किरणांचे योग्य तऱ्हेने पृथक्करण होण्याकरिता तो घासून चांगला चकचकीत केलेला असतो. याचा उपयोग शस्त्रक्रियेच्या वेळी आंतरिक्षिये पाहण्यासाठी, तसेच परावर्तक बुद्धिर्णीत करतात.

ईक्षण-सक्ति. पाहणे; बघणे. 'ईक्षानि शिष्यांचा मेळा दयाळु !' -दावि ३२२. ईक्षित-वि. पाहिलेले; अवलोकन केलेले. 'पजन्या ! तर ये ! कृषीवल तुझ्या मार्गाप्रती ईक्षती !' -केक ८१.

उ

उ-मराठी वर्णमालेतील पांचवा स्वर; या अक्षराचे पहिले स्वरूप अशोकाच्या (गिरनार) शिलालेखांत व आजचे स्वरूप इ. स. ८३० च्या जोयपुर लेखांत आढळून येते. -ओझा. -उपसर्ग. उलट क्रिया, विरोध, आभाव, अपकर्ष इ० अर्थी क्रियापदांस लागणारा एक उपसर्ग. उ० उप्तवणे, उतळणे, उलगडणे. इ० [सं. उन्, उद्] -उ पु विष्णु. (ओम् मधील उ म्हणजे विष्णु). 'उकार विष्णुव्यक्त.' -गुच २. १३०.

उँ-उद्ग. अं ! काय ! या अर्थी आश्चर्याचे किंवा प्रश्नाथैक उद्गार; याने नाखुषीहि दाखविली जाते. [ध्व.]

उँ-स्त्री. एक कृमि. कैसांतील ऊ. [सं. युका]

उ-उमर याचा संक्षेप.

उइला-वि. उवांनी भरलेला. [ऊ]

उक-स्त्री. १ झळ. 'माझिया विरहामाची उक तू कैसेनि साहवी.' -भाए ७०. 'लगे जेसी दावानळाची उक !' -झाप्र ७७०. २ उकळी; उडावा. [का. उकड=ऊत येणे, कड येणे]

उकड-उकड पहा.

उकटणे-उक्ति. १ जात्याला टांकी देणे; जाते पुन्हा नव्या-सारखे करणे (टांकी देऊन) २ (ल.) दोडारदेवीचे ण उठणे-पडणे. [सं. उत्+कृत्=काडणे; तुकडे करणे; कापणे; तुल० लिउ. कटु; श्री. केहो, कसिस; रं. कोडु; अ. कटसे; हिज्ज. केअरतैपम्]

उकटणे-उक्ति. १ उलथणे (तथ्यावरील पोळी वगैरे) २ (राजा) उचकटणे पहा. ३ (लस) उकळणे पहा. [उचकटणे, उकळणे; सं. उक्तत्थन; प्रा. उक्तत्थन=उसडणे]

उकटाई—स्त्री. १ जात्याला दांकी देण्याची मजुरी. २ दांकी देण्याचे काम. [उकटणे]

उकटी—स्त्री. १ जात्याला दांकी दिल्यावर दळण्यांत येणारे मूठमर धान्य (जात्याची रेव जावी म्हणून). २ दांकी देण्याचे हत्यार; दांकी. ३ नवीन दांकी दिलेल्या जात्यावर दळलेल्या धान्याच्या रस्त्यावर घातलेल्या फुल्या, वतुळे. ' कलतरूतळवटीं असे सुये-कराची उकटी. ' —भाए ६१३. ४ दांकी दिल्यावर दळलेल्या रेवेच्या पिठाच्या फुल्या ओलांडल्यामुळे पायाच्या टांचेस अगर तळव्यास येणारे फोड, गळवे. [उकटणे]

उकटींच—वि. दांकी दिलेले; नवे केलेले, दुस्त केलेले (जाते).

उकड—क्रि. उकिडवा; उकिरडा; मांडी न घालतां. (किं. बसणे). ' म्हणोनि उकड बैसोनि. ' —पंच १.११.

उकड—स्त्री. १ मोदक वगैरे करण्याकरितां शिजवून केलेले तांदूळ वगैरेचे पीठ. (किं. तिबणे). —वि. उकडलेला, शिजविलेला. [उकडणे; सं. उत्कथ्य] • **आवा, उकडावा**—प. पाडाचा आवा उकडून तोंडी लावण्यासाठीं करतात तो; तो बरेच दिवस टिकावा म्हणून पाणखारांत घालून ठेवितात. • **गरे**—पु. अव. गरे शिजवून उकडून भाजी करतात ती. फणस जून असला म्हणजे त्याची अशी भाजी करतात. —ग्रंथि १.२०४. • **पीठ**—न. तांदळाचे वगैरे उकडलेले पीठ. • **पंडी**—स्त्री. (ना.) ख्याला फोडणी देऊन तयार केलेले एक रुचकर खाद्य. [तुल. का. उपिदृद-खारासां] • **पोळी**—स्त्री. उकडीत गव्हाच्या सांजाचे पुरण घालून केलेली पोळी. • **रस्ता**—प. मांस, हाडे वगैरेपासून तयार केलेला रस्ता. —ग्रंथि २.४६. • **लोणचे**—न. उकडलेल्या लिंबांचे लोणचे, मिरच्या इ. • **हंडी**—स्त्री. १ पावटे, मुई भूग वगैरेच्या ओल्या देगां एका मडक्यांत घालून ते पालथे भुईवर ठेवून त्यावर विस्तव पेठवून उकडतात ती. २ स्वयंकांत भांडे उलटे उकडण्याची एक पद्धत **उकडीचे मोदक**—पु. अव. नारळाचा कीस काढून, त्यांत साखर घालून ते पुरण तांदळाच्या पिठाची उकड तयार करून तिच्या पापडीत घालून उकडून तयार केलेला एक पदार्थ.

• **उकडणे**—उक्रि. १ शिजविणे; उष्णता लावून पदार्थ खाण्या-जोगा मऊ करणे. ' तेणे सवैती उकडती । अस्तिमांस ॥ ' —दा ३. १.३०. २ हवेंत उष्णता भासणे; गुदमरणे. ' जळचेंरे उकडोनिया मरति । ' ' येथे दाटीमुळे उकडते. ' ३ (सोनारी धंदा) (उकाड्याच्या तेलाने) मळ किंवा घाण काढून टाकणे. [सं. उत्पंक्त्यु; का. उक्कु = उत्तं येणे; शिजणे]

उकडवा, उकडा—क्रि. उकिडवा. उकड पहा. (गो.) उकडवा.

उकडा—वि. मीठ, मिट्टी, मसाला न घालतां केवळ उकडून काढलेला (भाजी इ. पदार्थ) —प. (कों.) उकाडा पहा. • **तांदूळ**—

प. भात प्रथम उकडून मग कांडून तयार केलेले तांदूळ; उकडे तांदूळ. —पया ४२१. [उकडणे]

उकंडा—प. (व. ना.) उकिरडा. ' घरापुढेंच उकंडा आहे. ' [सं. उत्पंक्त्युवर फेंकणे; ढीग करणे, खणणे; प्रा. उक्करड]

उकडीव—वि. १ उकडलेले; शिजविलेले. २ पाण्यांत घालून थोडी आंच दिलेले. (तांदूळ इ.) [उकडणे]

उकर-उकरी—पु. स्त्री. उकरून काढलेली माती; उकरी पहा. [सं. उत्पंक्त्यु; प्रा. उकर=ढीग; रास.]

उकरड—स्त्री. (कु.) नासाडी; खराबी; उकरडा. ' काय उकरड केलीस ही ' = काय नासाडी केलीस ही. [सं. उत्पंक्त्यु]

उकरडा—प. कचऱ्याची रास; घाण, गदळ वगैरे टाकण्याची जागा. उकिरडा पहा. [सं. उत्कर=खणून काढलेली घाण; ढीग, रास; कचरा. यशामध्ये वेदीच्या बाहेर उत्कर असतो; प्रा. उक्केर] • **फुकरणे**—अत्यंत दारिद्र्यावस्था प्राप्त होणे. —**ड्याची दैना फिटणे**—शुद्ध वस्तुचाहि केव्हांना केव्हां तरी उत्कर्ष होणे (उकिरडाहि केव्हां केव्हां स्वच्छ होतो यावरून). —**ड्याची धण करणे**—चांगल्या वस्तुचाहि नास, दुरुपयोग करणे. (चांगल्या वस्तुचीं उकिरडा समुद्र करणे). —**ड्यासारखा वाढणे**—बेसुमार वाढ होणे (संकट, कष्ट, मूळ, दुःख, रोपटा वगैरेची) ' मुलगा उकरड्यासारखा वाढो ! '

उकरणे—उक्रि. १ खरवडणे; कोरणे; खणणे; पोखरणे; खणणे (उंदीर, घुशी वगैरे जमीन कोरून काढतात त्याप्रमाणे). २ जमीन किंवा एखाद्या वस्तुवर खोदणे, कोरणे; (नख, दांत, शस्त्र, इ. च्या टोंकांनी) कोरून काढणे; खांचा पाडणे. ३ एखादी गोष्ट मुद्दाम पुन्हां उपस्थित करणे; कळू उपस्थित करणे; भांडणाचे मूळ पुन्हां वर काढणे. ४ खुदीवर प्रथम खरी हकीकत एखाद्याच्या तोंडी नून बाहेर काढणे; उकरून काढणे ही शब्दयोजना वरील अर्थ ३ व ४ यथे वापरतात. —अ.क्रि. (प्रा.) भिंतीचा गिलावा, भांड्याचे फीट वगैरे सुद्ध येणे; भांड्यांना लागलेले अन्न भिजून निघण्याजोगे सैल होणे. [सं. उत्पंक्त्यु]

उकरमणे—अ.क्रि. तवा वगैरेवरील खरवड, जळका अंश, खपल्या वगैरे दूर होणे; भांडे, वस्त्र वगैरेचे पावुदे, मळ वगैरे सुद्ध येणे. [उकरणे अप.]

उकराई—स्त्री. खोदकाम करण्यास (उकरण्यास) लागलेला खर्च; खोदकाम.

उकरी, उकरीड—उकरडा, उकिरडा पहा.

उकरीव—वि. उकरून काढलेला; ओरखाडलेला; कोरलेला; पोखलेला; खवलेला.

उकल—पु. १ उलगाडा; गूढ गोष्टीचे स्पष्टीकरण. ' या तोपिया योगस्थिती । उकलु देखिला गा बहुती । ' —शा ६. ३८७.

‘या गोष्टीचा उकल एक हरीच जाणे.’ ‘मला त्याचा काही उकला होत नाही.’ —सूत्रग्रहण १९. २ उमज, खुलासा; बोध. ‘इत्यादि कर्मांचा उकल. होय ऐसें बोलीं पाहतो बोल ॥’ —यथा ४.४१६. [सं. उत्कल=सोडविणे, मोकळे करणे]

उकलणं—उ.क्रि. १ सेल करणे; उलगाडा करणे; गुंतागुंत काढणे; मोकळा करणे. ‘देवदुडियां वेणिआं उकलैलियां । उधवटां गांठीं सुटलियां ।’ —शिशु ७१६. ‘सावधव्हा कंठीं यमपास कैसे पालितां अहा! उकला ।’ —मोसभा ५.११. २ फोडून निराळे करणे; दुफळी करणे; फोडणे; चिरणे; निराळा करणे; (गो.) उकलास पहा. ३ (ल.) विवरण करणे; स्पष्ट करणे; फोड करून सांगणे. ‘उकल जाणे अंतर । प्राणीमात्रांचे । —दा १६.७.१२. ४ सुटका करणे; मुक्त करणे. ‘संसारीं गुंतोत काये । उकलवी ऐसें हृदये । तो सत्व-गुण ।’ —दा २.७.४३. —अ.क्रि. १ स्पष्ट होणे; उघडणे; मोकळी होणे; सुटणे. ‘अंणीं उट्टी दिसे सुडाळ । कीं हेतुविच उकलें निमेल ।’ —ह ७.११. २ उल्लेख; उमलणे (जमीन, फूल, कळी, दांत वगैरे). ‘उकलतेनि उन्हेसे । प्रज्ञाकुवाल्लेचि तिसें ।’ —शा १५. १८५. [सं. उत्कल]

उकलणं—न. (विणकाम) रेशीम वगैरे उकलण्याची आटणी. **उकलाउकल**—स्त्री. पुनःपुन्हां सोडबांध; घडामोड; विचार न करता करणे व पुनः मोडणे. [उकल द्वि.]

उकलास—उ. (गो.) देवाच्या नावे निराळा राखून ठेवलेला भाग; संकल्प. [उकलणे]

उकलीव—वि. १ सुटलेला; उलगाडलेला; सोडविलेला; मोकळा केलेला. २ उमललेला; विकास पावलेला. ३ तडकलेला; उतडलेला. उल्लेख. ४ क्षपट, साफ केलेला. ५ घडी मोडलेले (कापड वगैरे). [उकलणे]

उकवण उकवीण—न. १ (कौं.) जलमैतील कीड (किवण) नाहीशी करणारा मंत्र. २ तो मंत्र म्हणण्याचा विधि, प्रयोग. [सं. कृमि+वण; म. किवण; उ+किवण]

उकवणें—उकावणें पहा.

उकशी—स्त्री. एक लहान रामशुद्ध.

उकसणें—उ.क्रि. (राजा.) १ अस्ताव्यस्त करणे. उसकटणे पहा. २ (ना.) खरचटणे. [सं. उत्+कृप्=वर ओढून काढणे ओढणे; फाडणे; प्रा. उक्करिस; प्रा. उक्कस्त ।]

उकसावुकशीं-सां-सीं—क्रि. ओस्सावोक्शी पहा. ‘प्रेम-पाह्ना फुटला देवकीशीं । क्षणक्षणां विलोकीं हृदिमुखासी । मागुती धरी हृदयासी । उकसावुकशीं स्फुरत ॥’ —ह १९.१८८. ‘आसुवे सांडी उकसावुकसा । धांव महेशा धावण्या ॥’ —कथा १४.८.१५६

उकळ—स्त्री. १ कड. उकळीपहा. २ काडा; उकाला पहा. [सं. उत्+कल; का. उक्किष्ठ.]

उकळणें—अ.क्रि. रटटा शिजणे; अधण येण; बुडबुडे उत्पन्न होणे; खदखदणे; गुदगुदणे; उसळणे; सळसळणे; कढणे; कड येणे; —उ.क्रि. शिजविणे; कडविणे; काडा करणे; अर्क काढणे; उकाळा काढणे. [सं. उत्+कल]

उकळणें—उ.क्रि. (पैसा, अन्न भिक्षा वगैरे) वसूल करणे; गोळा करणे; लुबाडणे; उपटणे. ‘कवडे उकळीं भूतळीं’ —शिशु १६२. म्ह. वृसळतीपेक्षां उकळतीच घरी फार. [उकळ]

उकळा—उ. १ लोकांकडून हक्कदाराने किंवा कुळांकडून साव-काराने गोळा केली बाकी, वसुली; उगरण. २ भीक मागून जमा केलेला संग्रह. ३ दुसऱ्याकडून उपटलेला जिन्नस, वस्तु. [उकळणे]

उकळित—उकळीत पहा.

उकळी—स्त्री. १ उकळण्याची क्रिया; कड; अधण. (किं० फुटणे; येणे). २ उमाला; उत्कट इच्छा; उत्कंठा; आंच. ‘ब्रह्मा उपजला नाभिकर्मा । त्याच्या मनीं सृष्टीची उकळी । म्हणोनि प्रथम पुत्र मानस उपजले ’ —यथादी १०.१५७. ३ प्रेम, दुःख, राग इत्यादि मनोविकारांचा उद्रेक किंवा भरते येणे; उमाला (किं० फुटणे; येणे). ‘रामकृष्णरंगीं रसना रंगली । अमृतउकळी नाम तुझे ।’ —सुगा २५०२. ४ बाह्यापरे पाणी अडले असता होणारी अवस्था; लाटा; पाण्याची खळबळ. ‘वळणे वांकणे भोंवरे । उकळथा तरंग झे ।’ —दा ११.७३. [सं. उत्+कल; उत्कलिका]

उकळीत—स्त्री.न. १ येणे असलेल्या पैसांची उगवणी; वसूल केलेली रक्कम. २ भीक मागून मिळविलेला जिन्नस. ३ विका-वयाकरितां आणलेल्या बागाईत किंवा किराणा मालावर ऐनमालाच्या रूपाने वसूल केलेली (शेखदाराने) रक्कम; करवसुली. ४ पाटलांने रयतेकडून वसूल केलेला सरकारी सारा. ५ धारेकऱ्यांना प्रत्येक हप्त्याची जी येणे रक्कम असेल त्या बाबतीत पाटविलेला फिरता हुकूम, याद, हिशेबाचा कागद अगर स्मरण. [सं. उत्कल]

उकळीगिरी—स्त्री. लुटलुट; लुबाडणे; दरोडा.

उका—स्त्री. १ उल्का; तुटणारा तारा. २ टिणगी. ‘नीगती अभीचीया उका’ —उषा ११२५. [सं. उल्का; प्रा. उक्का]

उका—वि. (कौं.) (विरु.) ओंका. उघडा; नागडा; हीन.

उकाइती—स्त्री. उकळीत; लुटलुट. ‘ह्या सुलखात आपली उकाइती किरायतरी होईल असे त्यास वाटले.’ —कोकि. १३४. [उकळणे]

उकाडा—उ. रतीव (दूध, भाजी, दळण वगैरे) रोज निय-मितपणे घ्यावयाची पद्धति, रीत; नियमित वेळीं रक्कम देणे, हस्ते देणे.

उकाडा—उ. १ अतिशय उष्ण, गर्मी. २ (सोनारी घंदा) भांड्यांना, अलंकारांना उजळा देण्याकरतां जे चिंच, लिंबाचा रस,

अँसिड (तेजाप) किंवा इतर अम्ल पदार्थ आणि मीठ बगैरेंचें कढवून मिश्रण करतात तें. (कि० देणें; करणें). **उकाळ्याचें तेल**—न. (सोनारी धंदा) सल्फ्युरिक अँसिड उकाळ्यासाठीं वापरतात म्हणून त्याचा पर्याय वाचक शब्द. [सं. उत्तु+क्वथ्]

उकारमात्रा—स्त्री. प्रणवाची (अ, उ, म यांपैकीं) दुसरी मात्रा.

उकाल—प. १ निवाडा. २ छुटका; वेगळे होणें; निसटणें; मुक्ता. ३ स्पष्टपणें दिसून येणें; बाहेर पडणें. ४ (प्र.) उकाला. आजारांतून उठणें; आराम वाटणें (कि० पडणें; होणें.) [उकलणें]

उकाघणें—कि. १ वर येणें, चढणें; उंच होणें. ' मग मनीं उगलाचि उकावशी । '—दावि १३२. २ इरेस पेटणें; भरीस पडणें. ' बंदे भद्र नृपापुढें उकावला चढोवढें । '—बसवकृत महाबळचरित्र ६ [सं. उत्तु+क्वम=वर चढणें; का. उक्क=चढणें]

उकाशी—वि. (गो.) १ उपरी कूळ; स्थायिक नसलेला. २ काहीं शिल्लक न टाकणारा; उघळ्या.

उकासु—पु. प्रवासी. -हार

उकाळ—प. १ काढा. २ नेम लुकून फुकट गेलेला तोफचा गोळा. [उकळणें]

उकाळ—प. १ निवाडा; निकाल. २ उखाळ पहा. [म. उकलणें]

उकाळा—प. १ उकळी. २ काढा. ३ काहीं अम्ल पदार्थ, क्षार किंवा मीठ, तांब्याचा तुकडा वगैरे घालून उकळलेला पाणी; हें विष खाळेच्या माणसास उलटी होण्यास देतान. ४ गांवांतील हक्क दाराचा हक्क वसूल करणें. खेळ्यांतील बाजारांत येणाऱ्या जिप्ससार हक्कदारांचा (बचकभर घेण्याचा) असलेला हक्क. ५ येणें असलेल्या पैशांनी उगवणी, बघली. [उकळणें]

उकिडवा—वि. टांचा टिरीशीं व गुडघे पोटाशीं येतील अशा प्रकारें जमिनीवर पावळें टेकून बसलेला (माणूस); उकिरडा [सं. उत्कटक-उक्कड-उकडय-उकिडव-वा -राजवाडे, भाअ १८३४ सि. ओकिडु]

उकिरडा—प. १ केर टाकण्याची जागा; केराचा ढीग. २ उकिरड्यावरची राख (बागेच्या खतासाठीं). [सं. उत्तु+क्व, उत्किर् प्रा. उक्कड] म्हणुं कुंभाराचें गाडव उकिरड्यावर आल्यावांचून कां राहणार ? **उकिरड्यावरचा शेणगोटा**—कुचकामाचा; निरुप योगी. ' आम्ही काय उकिरड्यावरचा शेणगोटा । '—हंप ६१. **उंकुणें**—१ दारिद्र्यामुळे छुद्र लाभसाठीं भटकणें. ' तूं आतां विधा करीत नाहीस ! मोठेपणीं उकिरडे कुंकणार कीं काय ? ' २ वेश्यागमन करणें ' बाहेर जाऊन दहा उकिरडे कुंकून येतील '—बाय २१.

उकिरडी भाजी—स्त्री. हलक्या प्रतीची (उकिरड्यावर उगवणारी) माठाच्या जातीची भाजी.

उकिरवळ्या—स्त्री. अव पोपडे; उकीर पहा. ' जमीनीच्या उकिरवळ्या... '—सुर्योदय १८४. उखरवळी पहा. [उकीर+वळी]

उंकी—स्त्री. पाजणी, मागावर विणण्याकरितां खळ देऊन तयार केलेले उमे धागे. [का. उंकी, उंके]

उकीर—प. १ उकळून काढलेली माती (घूस, उंदीर इ० नीं); उकळल्या मातीचा ढीग. ' घुसी उंदरांसी ठेउनी मंचकीं । काय उकीर शेखी काढितीमा । '—ब ५३८. २ ओल्या जमिनीवर शेण वगैरे पडून त्याचे निघणारे पोपडे; उखळलेली जमीन. ३ डोळ्यांतील पू, घाण. ४ (सामा.) उकिरडा; कचरा. ' उल्पात विविध होती मणिर्कांचनमय संभतिह उकीर । '—मोमोसल १. २६. [सं. उत्तु+क्व; उत्किर्; प्रा. उकेर]

उकुडवा—उकिडवा पहा.

उक—वि. बोललेले; म्हटलेले; सांगितलेले. सामाशब्द-तदुक्त; मनुकु; ईश्वरोक्त. ' तरी आतां जाण म्याचि उक दोन्ही । '—झा ३.३४. [सं.] २ प्रकट; व्यक्त. **उनिवाह**—प. बोललेले करणें; वचन पाळणें; आपले शब्द कायम ठेवणें. **उनिवाही**—वि. बोललेले करणारा; वचन पाळणारा; आपले बोलणें खरें करून दाखविणारा.

उका-की-कें—किवि.वि. वजन, माप, न करतां राशीवारी (केलेली खरेदी किंवा विक्री); घाऊक; टोकळ; मोघम (आकार). २ मक्त्यानें अगर खेपेवारी किंवा केलेल्या कामाप्रमाणें (दिलेली मजुरी); खंडानें (दिलेली जमीन). ३ सरसकट; सगळे, मोजकें. [सं. वच्-उक्क; का वट; का. ता. तेल्यु, वुळ, ओड=रास.]

उमाप—न. टोकळ, अंदाजी माप.

उक्ति—स्त्री. १ भाषण; वचन; वाक्य; बोलणें. [सं.] ' तेंसं व्यासोक्तितेजें धवळित सकळ । '—झा १.४१. २ वचनरूप प्रमाण; म्हण; सुभाषित.

उक्ति—स्त्री. युक्ति. ' आपण होता तेथें । नेऊनि त्या प्रेम-ज्वातें । उक्ति प्रयुक्ति त्यांत । प्रेममंजुस करोनी । '—रास १.३७. [युक्ति अप.]

उक्ति, ओक्ती—स्त्री (कों.) एका लांब काठीस एका बाजूस जड दगड व दुसऱ्या बाजूस भांडें लावून विहिरीतून पाणी काढण्यासाठीं केलेले साधन. [सं. उत्क्षिप्त; प्रा. उक्क्षित+क्व फेकलेले]

उक्ते—वि. (गो.) १ उघडें; रिकामें. ' उक्त्या बैलावर गोणी ' २ कापलेले. [सं. उत्कृत; प्रा. उक्कित]

उकंडा—(व.) उकिरडा पहा.

उकदा-क्सा-कुंक्षी-बोक्षी—ओक्साबोक्सी पहा.

उखई—स्त्री. फजिती; उग्रहास; धडा, चेष्टा झालेली स्थिति; उग्रहकीस येणें; बाहेर येणें. [सं. उत्तु+खिड]

उखका—प. भावार्थ; कर्तव्यार्थ. —हंको

उखटणें—सकि. (माण.) ढलपे काढणें; उखडणें. [सं. उत्+
प्त=कापणें]

उखडणें—उकि. १ उखणणें; खणून काढणें; उखळणें; मुळा-
ऋट उपदून काढणें, २ (ल) काढून देणें; घालवून देणें; उच्चा-
प्त करणें (कामावरून, जागेवरून). ३ रागावणें. 'तो जेव्हां
मसे बोळ्या तेव्हां मात्र मी उखडलों.' [सं. उत्+खर]

उखडंपट्टी—झी. (व.) १ उचलबांगडी; हुकालपट्टी. २ तशेरा.
मोसडपट्टी; हुजेरी; रागावून बोलणें; निर्मात्सना. [उखडणें]

उखंडा—वि. (व.) उपड्या; अनाच्छादित. 'उखंडया बां-
र बसला.' (गो.) उक्ते.

उखडया—प. (जुमरी) माशाची एक जात; याचें शरीर लहान
१ डोकें मोठें असतें. हा नदी-ओढ्यांत सांपडतो. 'ओढ्यांत
उखडया मिळाला.'

उखणणें—सकि. खणून काढणें (तकपोशी, जमीन, गन्धी,
भूमिनीचा तुकडा इ.); उखळणें. [सं. उत्+खन; प्रा उक्खण]

उखता—तें-उख्याचा—(प्र.) उक्ता पद्दत. 'भफीची जोडी
ते उखत्याचिसाटी. उणें पुरें तुटी तेथें नाहीं.'—तुगा २०९८
'जो वितो (जीविता) तो माझा पिता. उखता तो उखत्याचा.'
—तुगा ३८११.

उखर—वि. लागवड होत नाहीं अशी माळवट जमीन; रेंताड,
डोंगराळ जमीन; बड. 'झुपीवळ परगणी करी. भूमीपाडे पिकती
जुमरी। अंकुरेना क्षितिळीं उखरीं। तें बीज निर्धारी अतिशुद्ध।'—
—एमा ११.१०३१. 'मेघवृष्टि येथें होते अनिवार। जिन्हाळ्या
उखर लाभ नाड।'—तुगा ३४४०. [सं. उखर]

उखरडें—न. १ समुदाय; सैन्य. 'तें देखौनि पातळें उखरडें।
यादवांचें'—दिशु १६५. [सं. उत्कर प्रा. उकर=समूह]

उखरणें, उखरींव—उकरणें उकरींव पद्दत.

उखरवळी, उखरी—झी. पाण्डा; ढलपा; पोपडा; खपली;
कवचीचा अल्म तुकडा; कोशेदा; खवली; खरपुडी; उकीर, उकिर-
वळ्या पद्दत. [सं. उत्+कु]

उखरवा—पु. गुंताडा. 'परी अधीन कां नागवें। हेंचि कैसेनि
जाणवें। गुणांचिये उखरवे। मार्जी असतां।'—झा १४. ३२५.

उखरवाखर, उखरावाखर, उखरपाखर, उखरवखर—
वि. १ खालवण; खडबडीत; उंचसखल; खोल खड्डे असलेली (जमीन,
पृष्ठभाग वगैरे). २ अस्ताव्यस्त; न लावलेले; चिंचडलेले (कागद)

उखलणी—वखरणी, उखळणें पद्दत. 'सेताचे उखलणीस नांगर
३ पड्डण.'—मसाप २.६६.

उखलणें—कि. (खा.) वर उचलणें. [सं. उखळणें]

उखलाड—झी. (फो.) उचलणें आणि ठेवणें; काढणें—घालणें;
हल्लाहलव; काढवाण; हलवणें आणि ठेवणें; अस्ताव्यस्त करणें.
[उखलणें=उचलणें आणि बसवणें]

उखलाशी—वि. (कर.) हंगामी, कायम न टिकणारा; काढून
टाकतां येण्याजोगा. [उखळणें+असा]

उखळ—न. कांडण्या—सडण्यासाठी दगड खोदून अगर लांक-
डाचा ओंझ पोखरून जो खोलाट भाग करतात तो. 'पीठ करणें
एकें वेळें, उखळीं वसुंधरेचा ॥'—शिशु ११४. 'उखळांत घालून
करी कांडण। आपल्या करें मज देखतां।'—'उखळ रोंबिले धर्म-
शाळे। मळती कांडी मळ्या वेळे ॥'—सुरसु ४१३. [सं. उलू-
खल; प्रा. उक्खल; तुल० का. होखु—उरळु=लवडणें+कल्लु=दगड
वरकल्ल] **०पांढरें होणें**—वैभव प्राप्त होणें; नशीब उपडणें; अमुप
व्यय मिळणें (गरीबाच्या घरी उखळाला कांहीं काम नसतें तेव्हां
तें पांढरें असत नाहीं यावरून) (एखाद्याच्या) **बेंबीचें उखळ
होणें**—चमचमीत खाद्य पेयें मिळाल्यामुळे दोंद घुटणें, (बेंबी
उखळासारखी खोल होणें); शरीर पुष्ट होणें. **०मुसटारां
गांठ पडणें**—भांडणाऱ्या व झगडणाऱ्या माणसाचा सहवास घडणें.
वक्त्रचार—उखळांत घातला असतां सतरा घाव कुकविणारा=

पालमेल, अफरातफर करणारा; कोणाच्या तावडींत न सांपडणारा,
अर्थात द्राड माणूस. **उखळांत डोकें घालणें, देणें**—जीव अति-
शय धोक्यांत घालणें; संकट, अनर्थ गुदरण्याच्या स्थितींत असणें,
जाणें. **म्ह०** उखळांत डोकें घातल्यावर मुसळाला कोण भितो=
स्वतः पत्करलेल्या साहसाचे परिणाम भोगावयास न कचणें.

उखळ, उखळणी—झी. जमीनीची पहिली नांगरणी.
फाळणी. [सं. उत्खनन, उत्स्खलन]

उखळण—झी. फार वापर पडून खराब झालेली, भेगा पड-
लेली अशी जमीन, जागा यांची अवस्था; खडबडीत पृष्ठभाग
(शेणानें सारवलेली जमीन, फरशी, तकपोशी वगैरे). [उखळणें]

उखळणी—झी. (जमीन) उखळणें; खणून काढणें; मोडणें;
तोडणें; तुकडे करणें; केलें त्याच्या उलट करणें. [सं. उखळणें]

उखळणें—उकि. १ पहिल्यानं शेत नांगरणें; फाळणें (जमीन);
उकरणें, खणणें. २ उलगडणें; काढणें; मोडणें; निखळून टाकणें;
उपदून काढणें (रूकू, खिले, अडसर, पाय, हात, यंत्राचे भाग इ.).
'तों रावणाचा उखळला हस्त। शत्रू पडिले धरणीवरि ॥'—'उख-
ळीन ईशराच्या हरिच्यादि महाभयावह रदासा'—मोउद्योग
११.११७. ३ (ल) उच्चाटण करणें (स्थान, नोकरी यावरून);
निर्मूलन करणें; हुकलणें; नाहींसे करणें. 'उखळा धर्मांस म्हणसि
तरि म्हणसिल बालिशा नभा उखळा।'—मोभीष्म ७.४३. ४
(ल.) उचलणें; पराभव करणें. ५ फोडणें; फाडणें; विला करणें.
'तयानें लासोटा उखळुनि असें उ उकलिलें।'—साहू ५.८३.
—अकि. सैल होणें; तुकडे पडणें; (यंत्र वगैरेचे भाग) वेगळे होणें.
[सं. उत्+स्खलन]

उखळ (ळा) वेर—स्त्री. १ पहिली व दुसरी नांगरणी; एकदां आडवे व एकदां उभें नांगरणें. २ उखळथापाखळथा; उखळ-बेरीज. 'या उखळवेच्या काडीत बसण्यांत काहीं अर्थ नाही.'—टि १.४१५. [उखळणें=पहिली नांगरणी करणें+वेरणें=दुसरी (आडवी) नांगरणी करणें]

उखळबेरीज, उखळापाखळ—स्त्री. एखाद्याचें दुष्कृत्य उजेडांत आणणें; एखाद्याचें दोषाविष्करण करणें; टवाळकी करणें दोमणें मारणें; उखाळी. (किं० काढणें).

उखळाउखळ—स्त्री. (एखाद्या यंत्राचे अवयव) विस्कटणें उलगडून टाकणें; मोकळें करणें; काढपाल करणें; मोडतोड, तुकडे करणें. [उखळ द्वि.]

उखळी—स्त्री. १ डमरूच्या आकाराचें लांकडी-दगडी उखळ (पोहे, तांदूळ इ० काढण्यासाठी). २ भोंवरा; आवतें; गरगर फिणगारें पाणी. ३ उंसाच्या चरकाच्या खुंट्यांचे आंख ज्यांत फिरतात ती; (ओतकाम) चरकांतील मराच्या डोक्यावरील खोबळा बसविण्याचें साधन. ४ (व.) दाराचें कुंस फिण्यासाठी केलेली खोबण. 'कावड (दार) उखळीतून निघाले तें बरोबर कर.'

०४ **लाटसांधा**—खोबण व अंत फिणगरी लाट, अशा तऱ्हेचा सांधा उ० खांशाचें पोकळ हाड व त्यांत दंडाचें हाड यांचा सांधा **उखळ्या**—वि. (मथळा टवका निघून उखळाप्रमाणें) खांचा पडलेला (नाणें, पैसा, रुपया).

उखा—स्त्री. १ प्रातःकाल; पहाट; सकाळ; उपःकाल. 'करी साधुहृदयराउळी। मंगळ उखा।'—झा ५.१४२. २ उषा; बाणा-सुरकऱ्या; अनिरुद्धाची पत्नी. 'उखाहरण पुण्यपावना ऐकावें चित देउन।'—गाणें. [सं. उक्त्स]

उखाडपळाड—स्त्री. (हि.) पराकाष्ठेचे भ्रम, मेहनत; उप ब्याप; यातायात; दगदग. [उखडणें+पळाडणें]

उखाडे चारणें—क्रि. वडणें; टोकणें. 'पोतदारानें आपल्या मंडळीस त्यांना धरण्यास सांगितलें, दोषादोषांनीं एकेकास धरून उखाडे चारले.'—व्यायाम मासिक १५.१.२३.

उखाणा—पु. आहणा पहा. १ कोडें; कूटप्रश्न. उ० परडी भर फुलें हुक्यानें मोजेवनात माझ्यानें मोजेवनात. उत्तर तांर २ गुप्त, गुढ अर्थाची म्हण; वचन. ३ बायकोचें किंवा नवऱ्याचें नांव घेतांना मापंचा एक अलंकार योजतात तो; पयात्मक नांव घेणें. ४ लमांत वधूवरांकडील बायका परस्परांना लागतील अशीं गमतीदार यमकात्मक वाक्यें रचून म्हणतात तो; (सामा.) यमकयुक्त दोमणें मारणें. नाशकास आषण शुद्ध षष्ठीस नदीच्या दोन्ही काठांवर जमून हातांत मुसळें वगैरे घेऊन एका काठावरच्या बायका विरुद्ध काठावरच्यांना शिक्का देतात. पुण्याकडे नापचंभीस असाच कांठी प्रघात आहो. [वै. आहणत्या; स. अःख्यान ३ प्रा. आहणा; सिं

ओखाण, गु. उखाणु] ० **घेणें**—पतीचें नांव घेतांना त्या नांवाभोंवतीं मोड शब्दांची सजावट करणें. ० **घालणें**—विचाराचें कूट प्रश्न टाकणें; कोडें सांगणें. ० **सांगणें**—उखाणा ओळखणें; जिंकणें.

उखाणा पोटरा—पु. कणसाचीं पोटे फुगून कणसे बाहेर पडण्याच्या पूर्वीची स्थिति; शेतांत कणसे सेण्याची वेळ. 'शेत उखाण्यापोटण्यांत आले.'

उखाणी—वि. कूट; कल्पित. —शर.

उखार—वि. उथळ; मालवट (जमीन) उखर पहा. [सं. ऊखर]

उखार—पु. कच्च्या, कोऱ्या रेशमाची खळ. ० **काढणें**—(जरतारी धंदा) कच्च्या रेशमाचा कडकपणा (ते पापखारांत शिजवून) काढून टाकणें.

उखारणें—अकि. खळ, खरबरीतपणा नाहीसा होणें; स्वच्छ निघणें. 'नातरी सादनिये भीतरी। वख चूरिये गायबरी ॥ उखा-रेना तथा बाहेरी। या हेतु ॥'—झाप्र ८४९. [उखार+येणें]

उखारी—स्त्री. १ उंसाचा मळा. —शर २ दुकान. —मनको; शर.

उखाळ—न (कौं.) ओकारी—वांतीचें औषध; काढा; उकाळा पहा. 'ती उखाळाची मात्रा घेणें।'—गीता २.२०९८. 'ढाळ आणी उखाळ देती। पथ्य कठीण सांगती।'—दा ३.७.२३. [सं. उत्स्खलन हिं. उखाल; उखळणें]

उखाळी, उखाळीपाखाळी, उखाळीवाखाळी—स्त्री. वर्म; वैगुण्य; दोष; व्यंग; कमीपणा बाहेर काढणें; वैगुण्य काढून केलेलें भांडण. (किं० काढणें). 'उखाळ्या पाखाळ्या काढोनि भांडावें। वदेळीस यावें काय त्यांनीं।' [उखळणें द्वि.]

उखि-खी—वि. मिथ्या; खोटा; वृथा. 'अरिसा आणि मुखी। मी दिसें हें उखी ॥'—अमृ २.६५. —पु. मिथ्याभास. 'जो भव-रुख जाणें। उखि ऐसा ॥'—झा १५.१४३.

उखित-ता—पु. आंगतुक; वाटसरू. 'अहो जीक एय उखिता। वस्ती करूं बाटें जातां।'—झा १३.३४. —वि. १ उदासीन. २ उपरी. 'उखिता जैसा विडारी।'—झा १३.५९३. 'हेतु ठेवुनि परमार्था। देखीं वस्तीकरूं जेव्हीं उखिता।'—एमा ९.२५५. [सं. उपित (वृत्त)=आदिलेख (तात्पुरता.)] **उखिति क्रिया**—स्त्री. उदासीनपणें (ब्रह्मार्पण बुद्धीनें) केलेली क्रिया.

उखिता-ते—क्रि. (प्र.) उक्ता, १ एकंदरः सगळें; अवघें; सवें. 'तेणें मज आपुलें पोसणें केलें। कीं विकत घेतलें उखि-तेचि।'—एमा २३.७०८. 'उखितांच एकसरें चित्तें। मनीहुनि विटे विषयांतें।'—एमा २९.५५८. २ बक्षिस; उचित. 'दासीचा पाहुणेर उखितें। धणीं देखेंत अपुल्या हातें।'—नुगा ७००. [सं. उक्त (वृत्त)]

उखिरवाखिर, उखीरवाखीर—वि. उखराखर पहा.

उखिखिखी—स्त्री. चर्चा; बादविवाद; झगपोह. 'हे बहु उखि-खिखी। ऋषीं केली नैसर्गिणी।'—झा १३.६९. 'नाग बायु राहोनि

मस्तकी। अनाहतध्वनीची कठी उखिविखी। कूर्म वायु ध्रोत्रीं राहोनि सन्यकी। कठी शब्दाधिकरण । -स्वादि १.३.४३. [सं. उडू=चचां करणे]

उखी—स्त्री. १ उडवणी; मरगळ; निजीवपणा. २ (ल.) हुकाल-पट्टी; नाश. 'जेथ अहंकारा उखी जाहली ।' -ह्या १३.५३०. [सं. उडू=डुख देणे; किंवा उत+खिदृ] ०हणें—थकणे; मरगळणे. -हंको. ०करणे—(व.) निंदा करणे; बोज उडविणे.

उखी—वि. खोटे; मिथ्या. उखि पहा. 'येणेही बोले जाणावी । अज्ञान उखी ।' -अमृ ७.५४.

उखीर—बरड जमीन, उखर पहा. 'जिकडील अत्यंत सुपीक देश सत्सारी इकडच्या उखीर जमीनीबरोबर, ...ही केवढी मौज आहे !' -नि ५८६.

उखेड—(दि.) (कुस्ती) जोडीवाल्याच्या चडईत जाणा-ब्याजवळ किंवा मांडीवर धरून आपल्या दुसऱ्या हाताने जोडी-दाराच्या मुंडया वर धरून आपल्या छातीच्या शोकांने जोडी-दारास वर उचलून खाली चीत पाडणे. (कुस्तीतला एक डाव) [उखडणे. उखाड]

उखेडी—स्त्री. भ्रम; कष्ट; सायास. उखाड पळाड पहा. 'भण-ओनि आपणेयां उखेडीन पडे । जीतु शिझुपालु हातां चढे ।' -शिझु ४९०. [सं. उत+खिदृ]

उख्ता—उत्ते—उक्ता—उक्ते पहा.

उगऊ—प. उगम; उगवतें स्थान. 'जे वेदाचा उगऊ ।' -ऋ १. [सं. उदगम; प्रा. उगम]

उगऊन देणे—सकि. स्पष्ट करून सांगणे. 'म्यां, काय, माते उगऊन थावे ।' -साहू ७.१७२. [सं. उदगम]

उगटिलें—वि. नीट उघडलें; (साल जाऊन) स्वच्छ झालें (धान्य इ०). 'सुपीं तोंच पाहें धड उगटिलें । नव्हता नासिले जग झोडी ।' -तुगा २६१. [उघडणे; सं. उद+पठृ]

उगड, उगंड, उगंडा, उगंडु—प. उद्गार; सुटका. 'पडिल्या तिथे ठायीं । मग कल्पातीही उगंडु नाही ।' -ह्या १.२६१. 'जयाचेनि संगे जन्मशतें उगंडुचि नव्हे गा ।' -रास ३.४६०. 'तदपि अष्टुणि तूसा होत नाही उगंडा ।' -साहू ४.८४. [सं. उदगम किंवा उद+पठृ; प्रा. उघड; म. उघड]

उगडपें—किवि. प्रसिद्धपणे; उघडपणे. 'आपण क्रिस्तु तारकु म्हणउतु उगडपें सांगितलें. ' -सि २.३६ चा मथळा.

उगडास—स्त्री. (गो.) आठवण. 'तुवें काम सांगितल्ल्याचो उगडास ना. =तुला काम सांगितल्याची आठवण नाही. ' [सं. उद+प्रह; उगह=प्रहण करणे]

उगण—स्त्री. उगणण; फुडणे; देवी, गोंवर इ० बाहेर निघणे, पडणे. [उगवणे]

उगणा—प. (काव्य.) बयाणा. उगणा पहा.

उगणे—कि. उगी राहणे. 'तेथे कांत नसे म्हणोनि उगली पावोनिया विरमया ।' -विश्रलंकृत २ (रसमंजरी ५८. [उगी]

उंगणे—कि. (भित्री) आंघोळ करणे. 'आने उंगीने रामा-भोक्ति केतली. ' =आणि अंग धुवून रामाची सेवा करी. -भित्री भाषा २७. [सं. अवगाह; प्रा. उग्गाह]

उगणें—अकि. उगवणे; उमळणे. 'दिनमणिकिरणस्पशित, पंकज उगतीं स्वयेच हो ज्येश ।' -माअक १७२. [सं. उदगम]

उगंत—स्त्री. उत्पत्ति. -शार [सं. उदगम]

उगम—प. १ उत्पत्तिस्थान; जन्म; उत्पत्ति, बीज; मूळ; २ (शब्दशः व लक्षणेने). ब्रह्म; आदितत्त्व. 'येक बळाचे निवडले । ते पोहतचि उगमास गेले ।' -दा ११.७.१०. ३ नदी निघते ते ठिकाण; झरा. [मं. उदगम]

उगमगणे उगमणे—अकि. उगम पावणे. तेजावासून आप-आपापून वर पृथ्वी उगमगी ।' -पला ८. [उगम]

उगमा—किवि. उगा, स्वस्थपणाने; शांतपणे; कांहीं एक न योलांत. 'पुढें चाले मागे उगमा । नाथ जातसे सवें सवें ।' -नव ९.६९. [उगा]

उगरण, उगराणी, उग्राणी—स्त्री. उगवणी; पैसे वसुली; उधारी गोळा करणे. [सं. उद+प्रहण; प्रा. उग्गाहण=तणादा; तुल० ते. का. उग्राणी=उत्पन्न वसूल करणारा]

उगराबागरा—वि. उग्र; क्रूर; रानटी; भयानक; अकाळ-विकाळ; खवळलेला; आवेशलेला; भयंकर [सं. उग्र द्वि]

उगरावणें उगराविणें—सकि. (राजा.) (विरू.) उगारणें (काटी, छडी) पुढें करणे; दाखविणे; उगारणें पहा.

उगमुणें—अकि. (गो.) फूल अर्धवट फुलणें, उमळणें, उघडणे, मिटणे. [सं. उद+गम; प्रा. उग्म+सं. मूळधे, प्रा. मुळ]

उगला—किवि. १ लब्ध; मुकाट्याने; उगीच; निमूट; गप्प; गुपबुप; निवांत; निमूटपणे; तटस्थपणाने 'आनंदें फुगला नसेचि उगला; गांधेय गजें सने ।' -आसी ५५. 'क्षता म्हण करी उगला । वाग्यापार ये काळीं ।' -मुआदि २९.१४५. 'बसले कृष्णेसमीप ते उगले ।' -मोएफिक ३.१९. २ व्यथे; विनाकारण. निरर्थक. 'जन्मनी उगले कां मरती !' -आप ३८. 'हा प्रथं म्हणाल उगलीच बाणी । तरी नोहे आहे अमृतसंजीवनी ।' -नव ६.५४. [सं. उद+ग]

उगव—प. १ मूळ; आरंभ; उगम. 'वृथाचि झाला जीव । तयासी त्याचा उगव ।' -विष्णू ७.१४३. २ उलगडा, निकाल 'मुख्य बिंब तो मी शिजू । विशद उगवू हा जाण ।' -एभा ११. १३८. [सं. उदगम]

उगवण—स्त्री. १ उगण; जोरांने (देवी, गोंवर वगैरे) बाहेर निघणे; उफणणे; उतणे; पुळक; पुळक. २ प्रहादिकांचा उदय;

उगवणे. ३ नवरात्रांत देवापुढे रजत घातलेले धान्य. ४ गुंतागुंत सोडविणे (गुंतलेल्या दोऱ्याची); उलगाडा; फोड. [सं. उद्+गम्; उद्गमन]

उगवण-णी-णूक-ळी. १ दिलेले पैसे गोळा करणे; वसुली. उगराणी. २ वसूल-गोळा केलेले पैसे. -शक १५६५ चा कल्याण ताम्रपत्र. [सं. उद्+ग्रहण; प्रा. उग्गाहण]

उगवणे-विणे—उकि. आदा होणे; वसूल होणे; वसूल करणे (पैसे वगैरे). ' मास अखेर रकम जवाहीरखान्यांतून उगवून घ्यावी '—प्रोप्रदाननियम (बडोदे) ४. [उगवण]

उगवणे—उकि. १ प्रह, नक्षत्रे वगैरे क्षितिजावर येणे; उदय होणे. २ बीजापासून रोप वर येणे; अंकुर फुटणे; प्रादुर्भूत होणे. ३ गोवर, देवी वगैरे दिसू लागणे; उफाणे; उठणे. ४ नजरेस येणे; प्रकाशणे (बुद्धि, सद्गुण); कला, विद्या, व्यवहार इ. मध्ये निष्णात होणे. ' हा लिहिल्यामध्ये दोन वर्षांत चांगला उगवला. ' ५ उलगाडणे; सुटणे; फोड होणे (गुंतावळ, गुंतलेला दोरा), उकळणे; समजाविणे; ओळखणे. ' एकाच्या कैदाडे उगवे बहुतांचे कोडे. ' -तुगा २७४. ' आतां हे अवघेचि उगवे. आणी मनास प्रत्येचे फावे. ' -दा १०.२.१५. ' पहा गे येणे नवल केले. कृष्णदृष्टीच उगवले. ... विरहे काढिले निजदृष्टी. '—एरुव १६. ७९. ६ उमटणे; दृष्टीस पडणे. ७ प्रकट होणे; उत्पन्न होणे. ' नाना सपें उगवले काळ काढांत चालिले. '—दावि ५०१. ८ अचर्चातून मोकळे करणे. ' बाचे मंत्रजप कां अध्ययन करणे. अथवा गुंतलियासी शब्दे उगवणे. '—स्वाद्वि ४.१.१५. ९ हिशोबांत जमेच्या व खर्चाच्या रकमांची बरोबरी होणे; तोंडमिळवणी होणे. १० गंध उगालणे. ' केशर कस्तुरी बंदन उगवा. '—पला १०७. उगविणे पहा. [सं. उद्गमन; पं. उग्मणा; तुलं का. उक्किमु, उक्कु]

उगवणे—अकि. स्तब्ध होणे. ' परी बोलोनि पार्थ उगवला तेथे. '—नीताचंद्रिका ९. [उगा]

उगवत-ती—झी. पुर्व दिशा; प्राची; पूर्व. -किवि. पुर्वेकडे. [उगवणे]

उगवतामावळता—पु. (उगवणारा आणि मावळणारा) सूर्य. ' तुमैं कृत्य उगवत्यामावळत्यास ठाऊक आहे. '

उगवतामावळता—किवि. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत; दिवसभर. ' हा मुलगा उगवतामावळतां ररता. '

उगवला—कीवि. उगला; उगी; स्तब्ध. ' मग देव म्हणे राहा उगवले. या बाळें प्राण बांचविले. '—जे ८२. ७९. [उगा]

उगवा, उगवील—झी. १ दिलेले पैसे गोळा करणे; उगवणारी. २ वसूल केलेले पैसे; वसूल. [उगवण]

उगवान—झी. [हेतकरी] पूर्वदिशा (नाविक). उगवत.

उगविणे—सकि. १ गुंत्यातून मोकळे करणे; स्पष्ट करणे; फोड करणे. ' सांगितले सर्ती तुम्हां उगवुनी. गर्भासी येजनी यमदंडा. '—तुगा १५. २ उल्लेखून दाखविणे. ' हे कलम तुम्ही खरी म्हणतां परंतु तुमचे हातचें दांचण आहे त्यांत उगवलेलें नाही. ' ३ चढून वर येणे. ' तुम्ही खोळंबा न करतां तर घाट उगवून एव्हाना पार गेलों असतों. ' ४ (को. गो.) सुड घेणे. ५ संकट निवारणे. ' उगवावया ईसमीत. मुनिश्चित सांगितलें. '—एमा १६. ४२; ' असें वर्म सांगून थीहरीने उगविलें सांकडे. '—पला ५४. ६ (गो.) केंस विचरणे; गुंता काढणे. ' आगो दिवो लोंच्या पयली केंस उगोंक सांग. ' [सं. उद्+गम्]

उगवितपागवीत—किवि. सोईसोईने; थोडे थोडे (दिलेले पैसे हप्त्याने गोळा करणे) [उगविणे]

उगवी—झी. समजूत. ' थेक सांगातं एकचि भावी. उगीच करी गयागोबी. तथा वेडयाची उगवी. कोणे करावी. '—दा ९. ६. २. ९. [उगवणे]

उगवील—उगवणी पहा.

उगवू—पु. उलगाडा; उगव पहा. ' पिंड ब्रह्मांडाचा करोनी उगवू. मग तो अनुभवू होय तुज. '—व ३२७.

उगसावुकसी—ओकसावुकसी पहा. ' स्फुंदे यशोदा उगसावुकसी. '—निगा ३९.

उगळ—झी. १ तोंडातून टाकिलेला पदार्थ; वमन; ओक. (किं० टाकणे). ' म्हणतां यमासि मिळिल्या उगळ प्रभु तो कपीश्वर करी सुगळ. '—मोवरदरामायण ३२. ' सर्पानें उगळ टाकली. ' २ गुरे एकदां खाहिला चारा रवेंच करण्याकरितां पुन्हां बाहेर काढतात तो; पायाखाली मळलेला, खराब झालेला चारा, वैरण. ३ (व.) उंसाच्या अथवा धांड्याच्या गंडे-यांतील रस चोखून घेतल्यानंतर शिळक राहिलेला (तोंडातील शुंक्र टाकला जाणारा) चोथा, चोयटी. [सं. उद्+गू; उद्गिर; प्रा. उमिल; बं. उमरेण; हि. उगल्ला; का. उमि=धुंकणे-उगुळ=धुंकी]

उगळ—पु. पुरळ; पुरुळ; उगवण. [सं. उद्+गू]

उगळ—वि. (कर.) मोठा. उ० उगळ अंगरखा. [सं. उद्+गल्] **सैल**—वि. मोठा; सैल (अंगरखा).

उगळणे—उकि. १ उगालणे; घोटणे. २ (ल.) झिजणे. ' ते मागीं देह जरी उगले '—पला ३. ४. ३ शिस्ताने, ताब्यांत ठेवणे. ४ चारा पायाखाली उडविणे (जनावरांने). (घासण्याने, उगळण्याने) नरम होणे; फुटून जाणे. ५ चुरा होणे. ६ शिस्ताने मऊ करणे, नम्र करणे; ताळयावर आणणे. ७ चांगल्या रीतीने प्रहृत होणे; सचोटीच्या मार्गावर येणे; सुगारणे; ताळयावर येणे, मार्गावर येणे; वाईट नाद सुटणे. ' उगळला तर परमेश्वर खटळा तर शनिश्चर. ' ८ मुलची शक्ति परत येणे (नवीन बडविलेल्या बैलाच्या ब्रह्मण्याच्या शिरा पुढेपणीं न मळण्या गेल्यामुळे); पूर्वावस्था प्राप्त होणे. ९ रडू कोसळणे; द्रवणे. १० अनुकूल होणे; वध

होणें; दया येणें. 'बहु दासी दासशते देतां हि न विप्र तो बंधे मुळे ।' -मोक्षी २९.२९. [सं. उद्+गल्+गळणे]

उगळणें—उक्ति. १ धुकणें; ओकणें; बाहेर टाकणें; ओकून टाकणें. 'कीं मी तोंड करुनी कानबडे । उगळौनि चाली॥' -ज्ञान ९६४. 'उधर्णणींचे जेवीं तोंड । उगळी धुवाचे उमड ।' -ज्ञा १६.२९४. 'असो मच्छसिधुनें उगळून । आपून ठेविला पुढेस्थळीं ।' २ टाकणें; त्यागणें; सोडणें. 'उगळिसील अरुणा मुजा । तरीच देह परतेले माझा ।' -सुआदि ५. ८५. ३ (ल.) चोरलेली, दाबलेली, अपहार केलेली, मालमत्ता परत करणें. ४ (ना.) गुप्त गोष्ट फोडणें; प्रकट करणें. 'दोन्ही विशेष गिळी । ना निर्विशेषाते उगळी ॥' -अमृ ७.१८३. ५ रवेंच करणें; चर्वण करणें. [गं. उद्+गू-उद्गू; प्रा. उगाल=रवेंच; उगिल, वं. उगरण; हि. उगलना; का. उगि=चर्वण]

उगळलेला गडी—उ (माण.) ब्रह्मचर्यव्रतापासून ढळलेला मनुष्य. [सं. उद्+गल्; प्रा. उगाल, उगिल; वं. उगरण; हि. उगलना]

उगळा—उ. प्राय; उराडा; नाश; नासवूस. 'गनिमी नन्हेनें उगळा लावावा.' -रा १.३६५७. [उगळणें]

उगा—क्रि. १ न बोलतां-हालतां काम करतां; स्वस्थ; गप्प; उगीच; मुकाब्यानें. 'तंव रज तम उगे । कां पां राहाती ।' -ज्ञा १७.६३. 'आतां नाईकें न पाहें । म्हणोनि मी उगा राहें ।' -एमा ९.४५५. 'राहें भीष्म उगा, कीं सोडी तव सुत न दुरभिमानीतें ।' -सोभीष्म १२.२८. 'नको छंद घेऊ उगा राहि गोपाळा ।' -कृष्णाचा पालणा १४. २ न खटपट करतां; विना धंदा किंवा उद्योग. ३ अकारण; अनिमित्त; निष्कारण; जहरी नसतां. 'उगा लोळसा पोल भोठा करीतो.' -राक ३६. ४ व्यर्थे; निरर्थक; वे फावदा. 'उगा भ्रमसि वाउगा कषाला युगांत खळ हा कली.' -राला १०६. उगी, उगला पहा. [ह. का. उगि=मिणें; का. उके=गप्प ?]

उगाई—स्त्री. उगराणी पहा. 'जीवनराव व्यंकटेश यांस सरकारी घेणें असलेमुळे त्या दुकामची उगाई सक्तीनें वसूल होईल.' -विप्रसि ३.९३.

उगाच, उगीचचेउगीच, उगीचेउगीच—क्रि. उगा पहा. १ निष्कारण; जबर नसतां; विनाकारण; व्यर्थे; निरर्थक. 'सत्य धनंजय कर्म रूपे दिसतो उगाचि बरि नरसा ।' -सोभीष्म ११. ७२. २ निमृत्पणें; बिनतकार. 'घेणार तो न समजोनि उगाच भेतो.' -नल ८७.

उगाण—उ. स्पष्टीकरण. [सं. उद्गमन]

उगाणणें—सक्ति. फोड करून सांगणें; स्पष्ट करणें; उपवेश करणें. 'शास्त्रसिद्धांतु आपवा उगाणिला ।' -ज्ञा १६.४१. [सं. उद्गमन]

शको. १. ४३

उगाणणें—क्रि. १ हिशेब देणें; झाडा देणें. 'परी परमात्मया चक्रवर्ती । उगाणिती जंव हातीं ।' -ज्ञा १८.७४३. ३ अपेण करणें; हवाली करणें. 'तीं गोपवत्से उगाणलीं । गोपनाथासीं ।' -कथा ४.३.२६५. ४ मुक्त करणें; सोडविणें (पाप इकां पासून); 'उगाणिलीं जन्ममरणें.' ४ उठणें. 'सभेसि राजा उगाणवी । तें मृत्यूची पदवी मस्तका आली ।' -एमा १.२११. ५ शून्य होणें. 'तेथ उगाणले कियाकमे । लाजा विराले धर्माधर्म ।' -एमा २३. ७००. [सं. उद्ग+ग्रहण; प्रा. उगाहण]

उगाणवा—उ. लट; नागवण. [सं. उद्ग्रहण]

उगाणा-ना—उ. १ दातव्य; बयाणा; विसार. 'आचाराचा उगाणा जी कवणासि दिवला.' -भाए १०९. २ गणना; झाडा; परीक्षा; हिशोब. 'तेथ फलेहत्तुचा उगाणा । कवणु चाली ।' -ज्ञा ७.१२९. 'नाणी कांही मना । करुनी पापाचा उगाणा ।' -तुगा ५५७. ३ मुक्तता; सोडवपूक. 'तुवावीण योगिया उगानावेडा कवण करील ।' -भाए १०५. ४ कर्जाक रकमेची फेड; तोंडमिळवणी. 'बहिणीं म्हणे मना हेतुचा उगाणा । करुनि निवाणा पहातसे ।' -ब १२९. 'कीं होय उगाणा' -राला ३८. ५ चव; हचि; अनुभव. 'रसहृतीवी उगाणे । घेऊनि जिह्मदा शहाणे ।' -अमृ ६.९०. 'मानावमाना समहश्य उगाणा ।' -देव १६. ६ नाश; नागवण. 'कोप येतांच जाणा । करी उगाणा तपाचा ।' -एमा ४. ७८. २३.६५९. **०काढणें**—(वायकी) कोणतेहि धान्य कांडतांना अगर कुडतांना उखळांत खाली राहिलेला जिन्नस वरचेवर खालचा वर व वरचा खालीं करणें. [उद्+ग्रहण]

उगाणा—उ. उपदेशपर भाषण; उलगडा; स्पष्टीकरण. 'नाना प्रमेयांचे उगाणे । काय ध्रवणाचेनि आंगणें । बोलें लाहाती ।' -ज्ञा ७.१९८. [उगावणें]

उगाणा—उ. हारकून; हिशेबनीस; उग्राणी करणारा. 'सरसा उगाणा कोटी, चाटे बहुजे तैसे निगले ।' -ऋ १३२. [सं. उद्ग्रहण; प्रा. उगाहण=त्तादा; परत मागणें]

उगासुगा—अ. (ख.) स्वस्थ; बोलल्यावांचून; गपचीप. [उगा+मुका]

उगारणी, उग्राणी—स्त्री. उगराणी पहा.

उगारणें—उक्ति. १ एखाद्यास मारण्वाकरितां शस्त्र, काठी, हात वगैरे उचलणें; मारण्याचें भय दाखविणें; धमकावणें. २ पैसे वसूल करणें. ३ फेकणें; झोकणें; मारणें. ४ चाल करून जाणें. 'त्या पौरवासि सोडुनि सौमह जयधथावरि उगारे ।' -मोद्रोण १.८५. [सं. उद्+ग्रहण; प्रा. उगाहण]

उगाल(ळ)गान—न. पीकदाणी; तस्त. 'पीकदानिस्तुगालदान' -राज्यको [सं. उद्+गू; का. उगि=धुकणें; उगुळ=धुकी+फा.] दान; हि. उगाल दान; सि. ओगादानी]

उगावा—उगवणी पहा.

उगावागा—पु. १ स्पष्टीकरण; सोडवणक; निकाल; मोकळीक; वेड. २ वसूल. 'एक म्हणती व्यक्तीने घेत. त्याचा उगावागा करून येईत.'—मक ३१.५४. [उगविणे]

उगाळ—पु. १ तोंडातून टाकलेला पदार्थ; वमन; थुंकी; पीक. 'हृदय मी बोलणेन। मीव उगाळू घेईन।'—झा १३.४१९. २ (ल.) सरमेसळ; काळा; चिवडा; खिचडी (कागद, पैसे, कपडे वगैरेची). ३ अव्यवस्थित स्थिति; पसारा. ४ (अलंकारिक) जाळें. [सं. उद्+गृ; का. उगुळ=ओक, थुंकी; सि. ओगार]

उगाळणे—क्रि. १ (चेदन बगैरे) घोटणे; घांसणे, वाटणे; वारीक पड करणे. 'परम सुवास जो मनशीळ। तो स्वकें उगाळोनि तात्काळ। निढळीं टिळक रेखिला।'—२ (ल.) वेढे शिजविणे (सेवेत, नोकरीत); कष्ट सोसणे. ३ शिक्षित धरणे; शिस्तीत, शिकवणीत ठेवणे; काळात ठेवणे. ४ फिल्लू फिल्लू करणे (ठराव बगैरे); पुनरुच्चार करणे. तेच तेच करीत, घोळत राहणे. ५ विविध; भरविणे; मनावर ठसविणे. [सं. उद्+गल्]

उगाळणे—क्रि. बाति होणे; ओकणे; थुंकणे. 'तो पुन्हा उगाळी सावकास। जैसा होता तैसाच।'—शमि ३६२. [सं. उद्गरीण; प्रा. उगाल; का. उगि, उगुळ]

उगाळा—कृ. पु. १ थुंकी; पीक; चावून टाकलेला विडा. 'तांबुळांचे उगाळू पडिले। मलपावरी।'—शिशु ७१७. 'उगाळा हातीं झेली।'—गीता २.२१६२. [सं. उदरीण; का. उगुळ]

उगाळा—पु. घोटलेला, वाटलेला, उगाळलेला पदार्थ; किंवा त्याचे कण. 'सुंदीचा उगाळा.' [उगाल]—स्त्री. खडी; दगडाचे बारीक तुकडे (रस्ता करण्याकरितां गच्छी करण्याकरितां, घराच्या पायांत भरण्याकरितां). [उगाळणे]

उगिया—वि. व्यर्थ; रिकामा; फुकटचा; उगा. उगीव पहा.

उगी—क्रि. गुपचुप; उगला. उगा पहा. 'वयनीसाहेब, असे उगी बसून आम्ही सोडगार नाहीं.'—स्वकांता ५.४. (व.) (गाणे) (उगीउगी, बोळी शिवीन मुगी, लुगडें घेईन लाल सासुन्या जाल.'—३) उगत असलेल्या मुलीला घटेनें म्हणतात.] **ओकरणे**—होणे—रडावयाचे थांबविणे; शांत करणे; गप्प करणे, होणे. 'काय झाले मुशिलेला? असें म्हणून तिला त्यांनीं युक्तीनें क्षणार्थांत उगी केलें.'—सुंदे ७. **ओराहणे**—शांत होणे. 'उगी राहें आतां बहुत वदतां ओष्ट झुकले।'—सारह ७.९९. [का. उके=गप्प, ह. का. उगी=भिणे]

उगीच—क्रि. १ गुपचुप; सुकाटथानें. 'चाल उगीच, प्रभुसीं हट करितां पाठिशीं कशा लागे।'—मोसमा ५.८.२ कारणावांचून; प्रयोजनावांचून; व्यर्थ. 'कामाशिवाय उगीच कोणाचे धरि जाऊ नये.' [उगी]

उगीदुगी—स्त्री. आगीदुगी पहा. **ओला येणे**—(कर.) चिर-डोला येणे. 'उगीच उगीदुगीला कां आलीस?' **ओकरणे**—१ (वायकी) मध्ये तोंड घालणे; रिकाम्या गप्पा मारणे; बाता मारणे. २ चहाडी, चुगली करणे.

उगीर—वि. (व.) १ उद्धट; रागीट; उग्र स्वरूपाचा; गर्वित; मगूर; विमाखाचा; उगरावागारा पहा. २ उग्र वासाचा; कडक. [सं. उग्र] **ओवाडाणा**—पु. (व.) उद्धट; उगीर. अर्थ १ पहा.

उगूम—पु. उत्पत्ति, बीज, मूल, उद्भवस्थान. उदय पहा. [सं. उद्गम]

उगे, उगेच—क्रि. निमृत्पणे; गप्प, उगी पडा. 'फुन तुमचेनि रागे। जरी अमोची उगे। तरी आमुचे पोडु फुगे। न बोलतां।'—शिशु १२८. 'आतां आहें तसी गोटी। उगेच सांगा।'—गीता २.२६१. २ व्यर्थ, विनाकारण. 'उगेच खावे उगेच असावे।'—दा २.६.२७. **ओण**—न. स्तब्धता. 'म्हणुनि कळू लाहे खती। उगेपगाची।'—झा १८.८०.

उगेले—क्रि. १ निवांत; शांतपणे; आवाज, गडबड न करता; २ आपोआप; सहज; अनायासे. 'जसें उंची उदक पडिले। ते तळवटवरी ये उगेले।'—झा ९.२२४. [उगी]

उग्र—पु. १ शिव; रूढ. 'अति दुःसह उग्रचें तेज सकल दुःसहीहि मदर्नी कीं।'—मोभीष्म ३.२. २ भेसळ जात; क्षत्रिय बाप व शूद्र आईपासून झालेली प्रजा. —वि. १ अनायास; भीतिदायक (मनुष्य; वस्तु, स्थिति); अकालविकाल (चेहरा); भ्यासुर; भयंक; कर्षा; कठोर (आवाज, बोलणे) धोर; राक्षसी; क्रूर; अतिदुष्ट (कृत्य); तामवी; रागीट (स्वभाव); प्रखर. उग्र सोडिले बाण।—'मोकीण ८.२५ ३ उग्रट; तीव्र; अतिशय दुःसह (वास), ज्याचा वास डोंक्यांत भरून त्रास होतो असा. [सं. उग्र. तुल० इ. ओगर=राक्षस] **ओंगंध**—वि. ज्याचा वास उग्रट आहे असें.

उग्रट—वि. दुःसह, कपाळ दुखू लागण्यासारखा (वास). 'हें पत्र साह्या हातीं आल्यापासून या पापी जगाची आणखी उग्रट घाण येऊं लागली आहे.'—सु. ५.२. [सं. उग्र]

उग्रटाण, उग्रघाण—स्त्री. दुर्गंध; दुःसह वास; घाण. [उग्रट+घाण]

उग्रदंड—पु. कडक शिक्षा. —वि. कडक शिक्षा करणारा; कांहीं दयामाया न दाखवितां न्याय देणारा. (न्यायाधीश, अंमलदार, राजा). [सं. उग्र+दंड]

उग्रम—पु. आरंभ; सुरवात; उग्रम; उत्पत्ति; वीज; मूल, स्रा (एखाद्या कामाचा). [सं. उद्गम],

उग्रम—पु. जोर; उठाव; झपाटा; वेग; तडाखा; (रोग, पाऊस, बारे बगैरे संबंधाचा) आवेश; क्षोभ. 'पावसाचा उग्रम

मोडल्यावांचून थंडी पडत नाही.' 'गळवाचा उपम मोडला नाही.' [सं. उप]

उपस—वि. उपट पहा.

उप्रा—स्त्री. विना, (संगीत) एकविंशत्या श्रुतीचे नांव. [सं.]

उप्राणी—पु. (दक्षिण कानडा) खेडेगावांतील एक विशिष्ट सरकारी नोकर; पाटील. [का. उप्राण=सरकारी कोठार]—स्त्री. वसली; वसूल करणे. उप्राणी पहा

उप्राबागरा—उप्राबागरा पहा.

उप्रासन—न. योगशास्त्रातील एक आसन; पश्चिमोत्तानासनाप्रमाणे डोकें डोंगरावर न टेकतां डोंगरांत भरून शक्य तितकें जमिनीजवळ लावणें, अशा प्रकारचें आसन. —योगशास्त्र ३४९. [सं. उप+आसन]

उपटणें—कि. प्रत्यक्ष मांडले जाणें; उपडणें पहा. 'दयां पाटणीं जें केणें उपटें।'—शंके ११२८ चा पाटणचा शिलालेख. [सं. उद+घट=उपट=उपट.]

उपटा—(गो.) उपडा पहा. करंडो उपटो कर.

उपड—वि. १ स्पष्ट; व्यक्त; उकलेल्या 'मनीं आहे तें उपड। बोल पां सुखें।'—ज्ञा ११.४४२. २ स्वच्छ; डळडळीत; जाहीर; प्रकट; सविज्ञानिक; महेश्वर; गुप्तवेपथ्वहित. ३ दुर्लौकिक झालेले. —स्त्री. १ निरभ्र आकाश; हवा स्वच्छ असणें; उघाडी; उपडीक; पाऊस थांबणें. २ दुर्लौकिक (एखाद्या गोष्टीचा)—किवि. प्रसिद्ध पणानें; जाहीर रीतीने (फिरणें, सांगणें, बोलणें). [सं. उद+घट; प्रा. उपड] **उपडकीस येणें**—परिस्फोट होणें; गुप्त न राहणें; जाहीर होणें **उपडकीस आणणें**—परिस्फोट करणें; प्रसिद्ध करणें; जगजाहीर करणें.

उपडगांड-ड्या—वि. नेहमी शेंपटी हालविणारा (त्यामुळे ज्याची गांड उपडी पडते ती धोडा, घोड्याचे एक अगुभ लक्षण).

उपडझांक-प—स्त्री. वारंवार उपडणें-झांकणें (दार, पेटी, डोळे, पंख वगैरे), उपगुण्या-झांकण्याची क्रिया; आकाशांत उग येणें-नाहीमे होणें; काढणें घालणें (पडदा वगैरे).

उपडणें—उकि. १ आच्छादन काढणें; खुंटे, मोकळे करणे (पेटी, दार.); उकलणें. २ उपडकीस आणणें, गुप्त गोष्ट फोडणें, प्रगट करणें, प्रसिद्ध करणें. —अकि. १ मोकळे-खुंटे होणें. २ (पाऊस) थांबणें; उग नाहीमे होणें; आकाश निरभ्र होणें; (हवा, पाऊस) स्वच्छ होणें. ३ उत्कर्ष होणें; उदयास येणें (देव); ऊर्जितदशा येणें. [सं. उदघाटन; प्रा. उघाडण; सि. उघिडण]

उपडदोरा—पु. जे दोर दोहीकडे धरून ओढले असतां बटवा, कसा ह्यादि उपडला जातो असे लावलेले असतात, त्यांपैकीं प्रत्येक; ओढदोरा. [उपड+दोरा]

उपडभावई—स्त्री. (व.) उपडपणा; कांही प्रतिबंध, अडोसा नाही अशी स्थिति. 'घर सांपडलें तें असें उपडभावईचें, मग सुरक्षितपणा कसा वाटावा.' [उपड+भाव]

उपडमराटी—उपडीमराटी पहा.

उपडमाथा—किवि. १ उपडपणें; प्रसिद्धपणें; उपडउपड, निःशेकपणें; राजरांस. २ (उप.) निलेजपणें (फसविणें, उपडकीस आणणें इत्यादि.)

उपडमीट—स्त्री. पुनःपुन्हां उपडणें, मिटणें (डोळे, ओठ, कुठें इ.), उपडझांक पहा.

उपडवाघड—किवि. उपडपणें; प्रसिद्धपणें; उपडउपड; स्पष्टपणें. [उपड द्वि.]

उपडवासरा-वासरा—पु. उपडी, मोकळी जागा; निष्प्रतिबंध जागा किंवा स्थिति. [उपड+वास]

उपडवासन्यात—किवि. उपड्या-मोकळ्या जागेंत (मंदा-नांत, पटांगणांत); चवाट्यावर; खुल्या हवेंत; हमरस्त्यावर. [उपड+वास]

उपडा—वि. १ मोकळा; खुला; न झांकलेला; अनाच्छादित. २ स्पष्ट; प्रगट; व्यक्त; विशद; आविर्भूत; स्वतःसिद्ध; डळडळीत, गुड; गुप्त तळेंद असो. ३ लोकविख्यात; प्रसिद्ध; महेश्वर; जगजाहीर, सर्व लोकांस माहित असणारा. ४ ज्यास सांभाळ करणारा कोणी नाही असा (पोर, राज्य इ.); 'आईबाप मेळ्यापासून हें पोर उपडें पडलें आहे.' अरक्षित; निराश्रित (स्वतः, प्रदश, माणूस). (किं पडणें). ५ मोकळी; स्वच्छ (हवा). ६ अंगांत कपडा न घातलेला; नग्न (कमेरच्या वर); पोशाख नसलेला; फक्त धोतर नेमलेला; केवळ अभ्य-वेष्टित. 'वाऱ्यांत अंगणांत उपडा दिईं नको.' म्ह० नागझ्यापार्शी उपडा (किंवा उपड्यापार्शी नागडा) गेला सारी रात्र हिवावे मेला. ७ सवंध नग्न; नागवा; अगदीं वस्त्रहीन. 'बा ! डळतां तिळदि पर भावी व्यजननास साग रामा जी । ती खळसंभेत उपडी पडत्यें न पडोनि सागरामाजी ।'—मोसभा ५. ७७. ८ अनाच्छादित; बोडका; बुत्तचा; ओका. ९ निमीड; स्वैर; दाही दिशा मोकळ्या असलेला. **०करणें**—१ निराश्रित करणें. २ उपडा पाडणें पहा. **०पडणें**—निराश्रित, अनाश्र होणें. 'अशेतच हरणाबाई आपल्या दोन मुलींसह उपडी पडली.'—स्वप ६५. **०पाडणें, उपडथा-वर आणणें**—निमंत्र, उपडासास पात्र करणें, एखाद्यास चवाट्यावर आणणें; गुप्त गोष्ट फोडणें, जाहीर करणें; बोभाडा करणें. **उपडथा-डोळ्यांनीं**—जाणून वृत्तुन; कटून सवरून. म्ह० १ उपडथा डोळ्यांनीं कराचें आणि डोळे मिटून भराचें. २ उपडथा डोळ्यांनीं प्राण जात नाही—मलतीच गोष्ट आपल्या देखत घडत असतां तिचा प्रतिकार

केल्यावांचून आपणास राहवत नाही. **०नागडा-धोट-बंब-बाग(घ)डा-बाग(घ)ड-सोट-वि.** १ बखहीन; नम; अंगावर मुळीच काही नसलेला. २ आडोसा नसलेली (जागा). ३ आच्छादन-रहित; न झांकलेला (पदार्थ, अन्न). **०बोडका-वि.** १ अंगांत व डोक्याला काही न घातलेला. २ निराश्रित; निराधार. ३ कुटुंब, काळजी, धंदा नसलेला; घरदार नसलेला; ना घर ना दार असा. **०बाळसंतोष-पु.** फडिंग; सडा. **०माथा-पु** १ धाक, लाज नाही असा मनुष्य; निःशंक, निर्भय, निर्भीड माणूस (चांगल्या व वाईट अर्थी). 'आम्ही पिढीचे भिक्षुक, आम्हास प्रतिग्रह घेण्याविषयी उपडा माथा आहे.' २(ल.) दोषविमोचन, निरसन; उजळमाथा-तोंड असणे; निरपराधित्व; आरोपनिराकरण. (होणे) (३ बोल, निंदा, दोष, टपका यांपासून अलिप्तता, मुक्तता. (असणे) 'कसबिणीने शिंदळकी केली तर तिला कोण विचारतो, मूळचाच तिचा उपडा माथा.' **०माथ्याने-किवि.** न कचरतो; न लाजतो; धीटपणाने. **०हिशोब-पु.** सरळ, स्पष्ट हिशेब; लवकर समजणारा हिशेब; पाहिल्याबरोबर डोळ्यांत भरणारा, पटणारा जमाखर्च.

उपडी-खी. (कों.) फांजास लावलेले दार; बांधाच्या दारा-करितां जे उपड्यांपीचे दरवाजे ठेवतात ते; (आगरी) पाणी घेण्या-सोडण्यासाठी केलेला चुन्याचा किंवा लंकडी दरवाजा. 'त्याची उपडी मोठी असल्यामुळे शेतीचे पाणी लवकर आटते.' (इं.) फलडगेट, स्लुस. [उपडणे]

उपडीक-प-खी. १ प्रसिद्धि; जाहीर माहिती; परिस्फुटता. 'आपली शाळे लोकांस ठाऊक व्हावी, कारण तेणेकरून आपली उपडीक होत.' -नि १०१६. २ उपाड, पाऊस धांवणे; उपडावा; स्पष्ट हवा. 'पावसाने उपडीप दिली.' [उपडणे]

उपडीमराठी-मन्हाटी-खी. सरळ, मोकळ्या मनाने केलेले भाषण; प्रामाणिक व्यवहार; सरळ वागणूक; चोखी; स्पष्टपणा; स्पष्टवक्तेपणा. [उपडी+मराठी]

उपडी मांडी करणे-टाकणे-कि. (मांडी उपडी ठेवणे हे शिष्टाचारास सोडून आढे यावतून ल.) निर्दोषपणेच आचरण करणे; वेश्रमपणाने वागणे; अश्लील प्रकार करणे; अनुचित, असम्य आचरण करणे.

उपडे परग्रह-न. अगदी स्पष्ट, उपडउपड दिसणारी गोष्ट, वाच, वस्तु. (अशा उपडपणाबद्दल जेव्हां आद्ये वाटेत त्यावेळी हा शब्द वापरतात).

उपडयावर-किवि. १ मोकळ्या जागी; उपडया जागेत; आगणांत; चवाडयावर; रावत्याच्या जागी. २ जाहीरपणे; प्रसिद्ध पणे.

उघराणी-(बडोदे) उघराणी पहा. 'उघराण्या बगेर करून रकम वसूल करविण्याची योग्य ती तजवीज करतील.' -स्वारी नियम ३८. [सं. उद्+ग्रहण; गु. उघराणी]

उघळ-खी. (कों.) पहिली नांगरट; उखळ. 'जमीन उघळ घ्यावयास नांगर सुमार २॥ येकूण.' -मसाप २.१८०. [उखळ]

उघळ-खी. १ उगळ; जात्यांत दारू दहन झाल्यावर दळले न गेल्यामुळे छेदपाच्या मुळाशी राहिलेले धान्य, घांस. २ नवीन जात्यामन्ये प्रथम दळलेले मूठमर धान्य. [सं. उद्+ग्रह. प्रा. उगाल] **उघळणे-उकि.** १ जात्यांत राहिलेला घांस, उघळ काढणे. २ नवीन जात्यांत मूठमर धान्य दळणे. [सं. उद्+ग्रह]

उघळणे-उकि. उगालणे; अतिशय बारीक वूड करणे. उगळणे पहा.

उघाडणे-सकि. उघडणे. 'कोणी ये निःपरवसा। उघाडली वसंताची दिशा।' -शिष्ट ८३६. [सं. उद्+घट्ट]

उघाड-डी-खी. १ पजन्यकाळांत कांही काळ पजन्य पडून थोडा वळ तो थांबला आढे अशी स्थिति; उपडीक. २ उपडी जागा. 'परातीसराखे उघळ मांडे घेऊन त्यांत चुन्याचे पाणी घालून उघाडीवर ठेवावे.' -मराठी ६ वे पुस्तक १६६. ३ परिस्फुटता; प्रगटपणा. 'मुलीला ... कांही खोड होती आणि ती मग उघाडीस आली.' -मोर २०. [उघड]

उघराणी, उघ्राणी-(कों.) (बडोदे) उघराणी पहा. 'जीं पडे येत नसतील त्याजविषयी उघ्राणी करावी.' -राजमहाल कारकून नियम ३.

उघारणे-उगारणे पहा.

उंच-वि. (कुण.) उच. १ भुईपासून किंवा उभें राहण्याच्या स्थानापासून आकाशांत पुष्कळ अंतरावर असणारा, पोंचणारा; उन्नत; उत्तम; उच्च. 'चंद्रमंडलापेक्षां सूर्यमंडळ उंच आहे.' २ श्रेष्ठ (गुण, पदवी, किंमत यांमध्ये); वरिष्ठ पदवीचा, योग्यतेचा; (चतुरस्रता, थोरपण, बगैरेसंबंधाने); सन्मान्य. 'वातुर्वीर्या उंच पदवी.' -दा १४.६.७. उंचा, उंची पहा. ३ (संगीत) वर चढणारा (तान, स्वर.) ऊर्ध्वगामी; तीव्र; वरपर्यंत गेलेला. ४ फारच उभट चढणीचा. 'असं झाल्यां, कैलासावागी उच पहाडाच्या डोक्यावर पुरस बसल्याती व्हयना?' -माय २.२. ५ (राजा) खोल (विहीर, खांच, चर बगेर) ६ फार मौल्यवान्; किंमतवान. 'कट करितां सत पिंके। उंच वस्त तत्काळ फिके।' -दा १२.७.२५. [सं. उच्च. हिंशु उच्छन=टेंडकी; फ्रें. जि. वुच.] **०कापळ्या-वि.** नवीनवान.

०टाचा करून वागणे-अमंगल, अपवित्र पदार्थांवर पाऊल न पडावे म्हणून चवडयावर चालणे. (ल.) गर्वाने वागणे; तोन्यांत असणे. **०दरबाजा-पु** पुढील मोठा दरबाजा. 'उठल्या अबाई उंच दरबाजा लाविला।' -ऐपे ६८. **०दुर्पण-न.** सूर्यकांत. 'उंच दुर्पणी अग्नी निघतो।' -दा १६.५. १९.

०नाक-प्रतिष्ठा; मान्यता; प्रौढी. 'उंच नाके अश्रुधारांनीं वागे न ऐसे करावे।' -जै १७.६५. **०नाक करून-किवि.** १ प्रतिष्ठेने; मान्यतेने. २ निर्दोषपणाने; वेश्रमपणाने. **०नीच-किवि.**

१ खाली वर असें; खडबडीत; उंचसखल; उत्तमाधम. २ लहान-थोर; गरीबश्रीमंत. 'उंच नीच कांहीं नेणें भगवंत !'—तुगा १६११. ०४८—न. चवण असलेला रस्ता; चवणीवरील जागा. —वि. किंचित वर; थोडें उंचावर. म्ह० सात ताड उंच=अतिशय उंच.

उंच—क्रि. वि. वर; हवेत; उंचावर. [सं. उच्च]

उचक—वि. (बडोई) ठोक; उक्ती; ठराविक; उचलून दिलेली (रक्कम). 'जमादारास दमहा योग्य ती उचक रक्कम बांधून देण्याचें करावें.'—चित्याची माहिती २७.

उचकटणें—उकि. १ जोरानें बाहेर काढणें; उपटून काढणें; ओढणें; उसकटणें (खिला, झांकण इ०). २ नखानें वंगेरें उकरणें; कुरतडणें; सोडविणें. ३ बरी झालेली जखम पुन्हां उघडी करणें; जखमेची खपली काढणें. ४ सारखी बसलेली (जमीन, फेंस, बत्त्याच्या जुग्या, तुणसमुदाय) उखळणें, विस्कटणें, अस्ताव्यस्त करणें; जमीन, छप्पर उसकटणें. ५ (ल.) मिटलेला व्यवहार पुन्हां उपस्थित करणें; विसरलेली गोष्ट पुन्हा उकरून काढणें. [सं. उच्चाटन; म. उचकणें; किंवा उचकितणें]

उचकटाउचकट—खी. घाईघाईनें ओढणें; ओरवडणें; उल-गडणें, विसकटणें.

उचकणें—उकि. १ उपटणें; चोरणें; उचलेगिरी करणें; फसवून घेणें. 'ही सुत बंधु पेक्षा उचकी !'—अमृत ११२. उचकटणें पहा. [उचकटणें] २ उचळणें. 'नाहीं म्हणोमि उचकीन करे फुलाला.'—आक २५. [सं. उच्च+कृ=उंच करणें]

उचकण—अकि. बुडविण्याच्या उद्देशानें दुसऱ्याजवळून कजें अथवा उधार माल घेणें; वाईट उद्देशानें उधारी करणें.

उचकणें—सकि. १ उपटून काढणें; समूल वर काढणें. २ (ल.) उचचाटण करणें; हाकून, फेंकून घेणें. [सं. उच्छन्नन; उचखणें—उचकणें]

उचकणें—न. (व.) १ दाखला; उदाहरण. 'दुसऱ्याचें उचकणें मला कां देतोस ?' २ टोमणा; छद्मी भाषण; हिणविणें. (कि० देणें). 'मला काय त्याचें उचकन देतां !'

उचकळ्याउचकळ्या—क्रि. वि. १ बुडत्या माणसाच्या पाण्यांतल्या गडगळ्या. (कि० देणें).—खी.अव. (ल.) उपजीविकेसाठीं धडपड; नशिवाचा बराबाईट फेरा. (कि० देणें) [बुचकळ्या दि.]

उचका—खी. द्वयादिक उपटण्याचा व्यापार; फसवेलिरी; खिसेकारूपणा; उकानचोरपणा; उचापत; उधारी; उसना, उधार माल. (कि० घेणें; काढणें; करणें). उचका या शब्दानें नेहमीं लबाडी ध्वनित होते. [उचकणें]

उचका—पु. १ काळजी, ध्यास, वैध यांमुळे होणारा भास. स्वप्न. (कि० घेणें; लागणें; पडणें). २ एखाद्या गोष्टीचें औत्सुक्य, कुतूहल; मनांत पक्षें बसलेले भय किंवा भाव; चिंता; धोर, धोसरा. (कि० धरणें; लागणें; बसणें). [वचक]

उचकाउचक—खी. १ घाईनें, उतावीळपणानें ओढणें, हिसकणें. २ फसवून द्वयादिक उपटणें; उघटाउघट; लपलापव; उचका पहा. (कि० करणें; काढणें).

उचकाना—वि. उंच कान असलेला. 'उचकाना फणेंदु.'—भा.ए. ९.

उचकी—खी. कंठामध्ये सशब्द असा आचका बसणें; गुचकी; आचकी; उडकी; हिक्का. (कि० येणें). 'उचकी उदानलिंगापासून येतसे जाणा !' [ध्व. उच्च् ?] ० लागणें—(आजारी मनुष्यास) अत्यावस्थ होणें; शेवटल्या स्थितीत येणें; मरणोन्मुख होणें. 'उचकी लागली उसित गेला ! पीत उसळलें उलाट आला !'—दा १. ६. ३३.

उचक्या—वि. १ उचल्या; चोर; भामटा; खिसेकापु; उपट्या; दुकानचोर. ० म्ह. बाजार भरला नाही तोंच उचक्यांनीं कमरा बांधिल्या. [उचळणें; हिं. उचका] २ आपलें बळ, शक्ति, ऐपत न पाहतां हवेतसे, पाहिजे त्या अटीवर पैसे काढणारा; माल उधार खरेदी करणारा; भरमसाट कंत्राटी वंगेरें घेणारा. [उचकणें]

उंचखाल—क्रि. वि. उंचसखल; बरखाली; खांचखळग्यामध्ये; खांचखळग्याची. —वि. विषम; नतोम्रत; खालीवर असणारी (जमीन.) [उंच+खाली]

उंचगणें—अकि. (कों.) धज्याबाजें वाढणें; उफाड्यानें वाढणें; फोफावणें; जोरानें वाढणें; लवकर वाढणें; पुढे होणें (मूल, रोगी, जनावर.) [सं. उच्च+अंग]

उचट—खी. उचाट पहा.

उचट—वि. १ उंच; चढावाची (जमीन); उभट; चढणीचा. २ किंचित उंच; वाढलेला. [सं. उच्च+वत्]

उचटणें—अकि. चिकटलेला, जोडलेला पदार्थ वर उचळून काढणें (तव्यावरील भाकरी, खिळे मारलेले झांकण) ; उचकटणें पहा. 'पत्र उचटिलें प्रयत्नें । म्हाही करायकारणें ॥'—तुगा ४१०४. [सं. उच्चाटन]

उचटणें—उचाटणें पहा.

उचटणें—न. उल्लंघन; कलया; उचटण्याचें साधन. [सं. उच्चाटन]

उंचडळणें—उकि. हिसळणें; सांडणें; पातळ प्रवाही पदार्थ हलक्यानें ढवळून बाहेर पडणें, सांडणें. [सं. उच्च+आंदोलन]

उंचबळ—खी. १ कांडोकांड भरून येणें; नदी, तळीं इत्यादि कांडोकांड भरून येण्याची स्थिति; भांड्याबाहेर सांडेइतकी भर, वाढ, फूट. 'काय पाण्याची उंचबळ बाल्ली हो.' २ (गो.) ताराबळ. 'माझी उंचबळ झाली.' ० खार्णें—उदून चळवळ करणें; पुनः पुन्हां उदून गडबड करणें; एखादे काम अस्थिर स्तीनें चादू देवणें; विशेषतः पराप्त प्रतिपक्षानें पुन्हां वर डोकें काढणें या अर्थीं योजतात. याच्या विरुद्ध पड खाणें. [सं. उच्च+बलन !]

उचंबळणें, उचमळणें, उचमणें—अ.कि. १ वर येणें; भरून वाहण्याच्या स्थितीस येणें (नया वगैरे); डळमळणें; हेलकावणें. ' धडधडीत अंबर । उचंबळत सागर ॥ '—झा. १.१२९. (सामा.) वाढणें; माजणें. ' आतां रिता कुंभ समुद्री रिगे । तो उचंबळत भरोनि निगे ॥ '—झा १७.१९. काम्य उचंबळे विषयाचे चाडे । तेंचि पडे निषिर्दी ।—उषा १०५०. २ आनंद वगैरे विकार मनांत न मावतां बाहेर पडणें. ' म्हणलनि मीही तेंसिच म्हणें । उचंबळला सांता । '—झा ७.११७. ' येरी आनंदें उचंबळत । '—उषा ९०४. ३ जोर करणें; उसळून वर येणें. (पित्त); पित्तानें मळमळणें; ओकारी वाढणें. [सं. उच्च+चलन ?]

उचंबळ्ठा—उ. १ उचंबळ; भरती; उकळी (हर्ष, आनंद यांची). २ (ल.) हर्ष; आनंद. [उचंबळणें]

उचमपचम—न. १ विनाकारण दुसऱ्याच्या भानगडींत पडणें; उठावेव; उपद्रव्याप; उचापत. (किं० करणें; उरकणें; पाहणें.) २ रिकामे दोष काढणें; कुटाळी; कुंभटा. ३ खोख्या सक्ती; टाळा टाळ; उड्याकडव. —किवि. उठावेव, उपद्रव्याप करून; रिकामपणें; कुंभेचें; टाळाटाळीनें; आढेवडे घेऊन. [ध्व.]

उचल—खी. १ चाल; हल्ला; धाला. (किं० करणें). २ पुन्हां वर डोकें काढणें; पुन्हां जोरावणें, बळावणें (आजार, शत्रु, गोंधळ इ.). (किं० खाणें.) ३ उत्तेजन देणें; प्रवृत्त करणें; प्रोत्साहन देणें; मागे लागणें. (घेणें) ४ उन्हां उभे राहणें; जोडणें; स्थापना करणें; (कर्जबाजारी किंवा नादार इसम) स्थिरस्थावर होणें. (घेणें) ५ (संघटित किंवा जोराचा प्रयत्न करून) एखाद्याला वर उचलणें, आणणें. ६ (वांटपामध्ये) एखाद्याच्या हिशाला दिलेल्या (विहीर किंवा एखादा हक्क) वस्तूबद्दल सोबदला म्हणून दिलेला. विशिष्ट जमिनोचा तुकडा. ७ आपल्या सावकारा—पेढी—कडून किंवा काण्डून वेळोवेळीं काढलेल्या, उचललेल्या रकमा. (कि. उचलणें; फेडणें.) ८ अशा रकमा उसर्या घेणें; उधारी. (किं० करणें.) ९ पैशाबद्दल तगादा लावणें, करणें, छळणें, नड लावणें. १० जागृति; जळवळ; उडावणी. ' सर्व प्रांतांत एकदम उचल झाली. '—टिळकचरित्र ३.६२. [सं. उत्+चल] **चावडा**—रा-वि. उचळवळ; अविचारी; ध्यांत मन नसलेला; लहरी; हुकीवाज; अस्थिर; चंचल; तन्हेवाईक; छिष्टि. **चावडेपणा**—उ. छादिष्टपणा; लहरीपणा; चंचलवुद्धि. **जागता**—(अर्वाचीना काव्य)—वि. ताजे-तवानें होण्या—करण्यासाठी तयार; हुबारी आणणारा. ' उर्भी झोपतीं झाडें, त्यांच्या उचलजागता चाळा । '—कृष्णाकाठी कुंडल (गोविंदा-प्रम.). **उटपटू**—वि. १ (वाईट अर्थी) उडावटपटू; भटकणारा; कोडेहि स्थिर नसणारा. २ (चांगल्या अर्थी) वाटसरू; उपन्या; क्रायम वक्ती न करणारा; वस्तीकऱ्या; खुंटावरचा कावळा. **पाखळ**—किवि. वरखाली; दबळादबळ.

उचलणी—खी. उठाव; उचल; वर करणें; उचलणें. [सं. उत्+चलन]

उचलणें—अ.कि. १ वर येणें; वर येण्याचे प्रकार—(अ) पित्त, पुरळ, फोड, गळवें वगैरे शरीरावर उठणें, उत्पन्न होणें. ' गळ्वें कालच उचलले. ' (आ) पाण्यावर लाटा, बुडबुडें उत्पन्न होणें. ' जेशा उचलती लहरीवरी लहरी '—दा ११.९.१७. (इ) जमिनीवर वाहळें, मोमे, उंचवटे तयार होणें. (ई) सारवलेल्या जागेवर खूपड्या, पोपडे येणें; ' बरचेवर सारवल्यानें जमीन लवकर उचलत नाही. ' (उ) आकाशांत दग येणें. ' तेंच प्रळये मेघ उचलले । कठिण घोषे गति-घले । '—दा १३.४.१६. २ वाढणें; लढ होणें; मोठे होणें. ' हा उकि-रडा भारी लवकर उचलला ? ' ३ उडावणी करणें. ' म्हणे पांडवसेन्य उचलले । '—झा १.८८. ४ उंच होणें; वाढणें; अंकुर फुटून वर येणें. ' दोन दिवस पाऊस लागतांच झाडें उचललीं. ' ६ उचलून येणें; पोटांत असवस्थता वाढणें; दबळणें; पित्त वर येणें; ओकारी पाहणें; मळमळणें. ' कालच गोपणामुळे क्षणोक्षणी उचलले. ' **उचलून जाणें**—येणें—वादाविषयी, युद्धसंबंधी आह्वान देणें; वाद उत्पन्न करणें, ओढून आणणें, मुखवात करणें; चर्चाई करणें. ' जे जुंसावया उचलोनि आले असती. '—गीताचंद्रिका १.२२. **उचलून जाणें**—लमास, विवाहास वरपक्षाच्या ठिकाणी वरपक्षानें इष्टमित्र आणि सामान यासह जाणें. **उचलून बोलणें—गोट सांगणें**—१ बद्दाई, बाता, सोकणें, माणें. २ ताटयानें उटून बोलणें. ३ आपला दर्जा न ओळखतां बोलणें. [सं. उच्चलन; सि. उच्छिल्यु]

उचलणें—स.कि. १ वर करणें—धरणें; उडावणें. अंगीकारणें; स्वीकारणें; पत्करणें (काम, भाग, सुमिका, प्राप्त). २ हातीं घेणें; ' वेदां पैशाचें अळमटळम दिसतें आहं, नवें घर वाप्रावयाचें उचलें नका ' ' लहानपणापासून यानें संसार उचलला. ' ' पुढें मूर्तिपूजा इतुद्धु आयोनीहि उचलली असं दिसतें. '—मसाप २.२.११६. ३ उत्तेजन देणें; उमा करणें; मनांत भरविणें; चेतविणें; चेव आणणें; हंस घेंवविणें (वाद, मूल, इ. विषयी) ' त्याचे मनांत भाऊवंदशीं आजच कविया सांगावा असं नव्हतं परंतु लोकांनीं त्यास उचलळा. ' ४ लावविणें; बोरणें. ५ उचल करणें; रक्षम घेणें. **उचलून आपटणें**—वर उचलून खालीं टाकणें; मोठ्या जोरानें आपटणें; आदळणें. **उचलून देणें**—१ (तुलशी, बेलवर्ष वगैरे वस्तू हातांत घेऊन) शपथ घेणें; कोणाच्या नांवानें सकलप करणें. २ स्वसंतोषानें उफो रक्षम कोणेकास देणें; ३ वेगळे काढून देणें. ' तूं आमच्यांत जेवायला आलास तर कमेंतरी भागवितां येथेल. तुला बोडिंगांत रहावयासाठी पांच रुपये उचलून देणें जड जाईल, वाटल्यास जेवणास ये. ' **उचलून धरणें**—१ सता-वून सोडणें; धरणें घेऊन बसणें; खणपडोस बसणें; तगादा लावणें; ओढून धरणें (भिक्षेकरी वगैरी.) २ भारी आली लादणें; जबर किंमत, व्याज मागणें (सावकार वगैरी.) ३ एखाद्याचा विशिष्ट

पक्ष स्वीकारणें; जबाबदारी पत्करणें; अभिमान बाळगणें; सम र्थन करणें; आधार देणें. म्ह० उचलली जीम लावली टाळधाला = विचार न करितां मनास थेंदले तें बोलणें; ताळतंत्र सोडून बोलणें.

उचलतां-त्या पाई—किवि. अति त्वरेणें. 'तैमियां उचलतां पायीं धावती.' - शिशु ६८२. 'जावया निघाला लवलाही. तेंव क्षण जाहले दोही बाही. म्हणोनि आला उचलत्यापाई. द्वार केसी ॥' - कथा ४.१६.२२. [उचलणे+पाय]

उचलनी—स्त्री. विकास; उत्थान. 'करी कमलांची उचलनी' - दाव १७९. [उचलणे]

उचलपांगडी-वांगडी—स्त्री. १ हातपाय धरून उचलणे; बलात्कारानें नेणे (लहान मुलांना घालत नेण्यासाठी प्रयोग). २ बलात्कारानें घालवून देणे; हकालपट्टी करणे; उच्चाटण. 'मुथो-जीची उचलवांगडी होण्याचा वेळ आला होता.' - विवि ८६. १११. [उचल+पांग-डी=कोळयाचे जालें (हें मोठें असल्यास दोष, चौथे उचलतात.)]

उचलपुची—वि. एक शिवी. ज्याची वृहती उचलेल्ली आहे असा. 'येसूच थंड कशी उचलपुचाला हुशी.' - पला ८०. व

उचलमावेंदें—न. (व) उच्चाट, हकालपट्टी. 'तेथून लव-करच त्याचें उचलमावेंदें झालें.' [उचल+मावेंदें]

उचलला—वि. १ उचलेलेला; वर आलेला; निघलेला; सोडून चाललेला. 'उचललेल्या प्राणासतिसीं. इंद्रियेही निघती जैसी।' - १२.१०९. २ मर्जीनुसल, इच्छेप्रमाणें मंजूर केलेला; नेमून दिलेला; ठारविक 'उचलला पगार, वेतन, शेर.' **० संसार**—पु. तुटपुंज्या आत्मीयर चाललेला संसार, कामधेदा, व्यापार. **० हात**—पु. स्वेच्छेने थावयासाठी पुढें केलेला हात; स्वसंतोषानें देणे. 'आई-बाप मला जें उचलल्या हातानें देतील तें मी घेत असतो.' **० उचललेलें काम**—न स्वधुषीने पतकरलेलें काम; शेपेलें पाहून घेतलेलें काम.

उचलसांचल—स्त्री. उचलाउचल पहा.

उचला—पु. (कों.) दुर्गा देवी किंवा इतर ग्रामदेवतेच्या देवळांत देवाजवळ एक दगड ठेविलेला असतो तो. काहीं गोष्टींविषयी देवाला प्रश्न करून तो उचलला असतां केव्हां जड येतो, केव्हां हलका येतो; त्यावरून त्या प्राचाचें उत्तर समजतें; कौलाचा दगड.

उचलाउचल—स्त्री. १ प्रायंचिक वि-हाड वगैरेंचें स्थलंतर. २ अस्ताव्यस्त फेंकाफेंक; घाईनें जिनसा शोधणे, उलगाडणे वगैरे; कोणी काहीं उचलण्याचा व्यापार.

उचलाऊ—वि. (लुप्त.) उचलण्यास शक्य; उचलण्यालायक;

उचलावासा वाटणारा. [उचलणे]

उचलाडेवर—स्त्री. (कों.) उचलणे व टेवणे; पुन्हां पुन्हां उचलणे; उचलाउचल. [उचलणे+डेवरणे=टेवणे]

उचलाव—पु. चाल; उठाव; हलका; घाला. उचल अर्थ १ पहा. - शिदि ३४५. [उचलणे]

उचलासांचल—उचलाउचल पहा.

उचलेगिरी—स्त्री. भामटेगिरी; एखादी हातीं लागेल ती लहानसहान वस्तू हळूच पळवून नेण्याची, चोरण्याची क्रिया. 'सुधारणेचा जो नवा बाजार भरणार त्यांत उचलेगिरी कपन काहीं हातीं लागतें कां पहावें' - केले १.१४०. [उचल+गा. गारी]

उंचलो—वि. (गो.) बरचा. [सं. उच्च]

उंचल्या—पु. १ भामटा; खिसेकाप; चोरांचा एक प्रकार; किरकोळ चोरी करणारा; पुण्याकडे यांना भामटे म्हणतात. 'मैंद उंचले खाणोरी. सुवगंपयी भुरेकरी।' - दा ३.७.४९. म्ह० 'बाजार भरला नाहीं तोंच उंचल्यांनीं कमरा बांधल्या. - वि. थोडा काळ गेके ठिकाणीं राहणारा, उपरी; उचलटपू पहा. [उचलणे]

उंचवट—वि. १ किंचित उंच. २ थोडा चढ असलेला; उंचावर असलेला; याचचा उलट बसकट. [सं. उच्च+वर्ती]

उंचवटा-ळा—पु. उंच भाग; टेकाड; उंचाड; टेंब. २ अंगा-वरील, एखाद्या वस्तूवरील उंच भाग; टेंगूळ. ३ मपाट शूद्रभागावरचा थोडा उंच भाग; ओटा. 'तो उंचवटा देखिला. नितल नीट. - क. ७२.

उंचवणे—अकि. उंच असणे.

उंचशिरा—वि. ज्याचे शिर उंच आहे असा; उंच बांधणीचा; चांगला उंच. 'चौया मजला उंचशिरा करी बहार आकासी।' - प्रला १५. [उंच+शिर]

उंचश्रवा—पु. उच्चैःश्रवा; दंदाचा घोडा. 'उंचश्रवा न सव-रेची.' - उषा १६७९. [सं. उच्चैःश्रवस्]

उंचसखल—वि. उंच व खालीं; उंचवट व बंदखल; चढ उतार असलेली; खडबडीत; विषम (स्थल) [उंच+सखल]

उंचा—वि. १ उच्च प्रकारचा, महत्त्वाचा; अधिक योग्यतेचा; नामी; गुणानें श्रेष्ठ असा. 'नीचिये कुळीचा उंचा बंध होय।' - गुणा २४२०. २ अधिक मौल्यवान; महाग. उंच अर्थ ६ पहा. [सं. उच्च]

उचाट—पु. १ कंटाळा; उद्रेग; नाखुरी; तिटकारा. (कि० घेणे; खाणे). २ ध्यास; नाद; उदकंटा; घाई; अधीरेपणा; अत्यो-त्सुक्य; एखादी गोष्ट करण्याचे कामीं भर. (कि० भरणे; खाणे). ३ खासगी लिलावानें विक्री. [सं. उच्चाटन; हि. उचाट]

उचाटणे—सकि. तिरस्कार, बीट येणे; कंटाळा येणे; तिटकारा येणे; मन उडणे. [सं. उच्चाटन]

उचाटा—पु. १ (नाट्य.) मुखवटे तयार करण्याकरितां केलेला द्या, आकृति; पौराणिक नाटकांतील गणपती आदिकरून मुख-बट्यांसाठीं मातीची आकृति प्रथम करून तिच्यावर कागदाचे थर

चिकटवून जी आकृति करून घेतात त्या आकृतीस उंचाडा म्हणतात. जसे—गणपतीचा, नारसिंहाचा उंचाडा. २ (मुद्रण) ज्यांतून ठेस (टाईप) गाळले जातात तो सांचा. (इं.) मेट्रिस. [सं. उच्चट]

उंचाड—न. १ उंचवट्याची जागा; ल्हान टेकडी; चढणीची जागा; टेंब; टेकाड. -वि. २ उंच; उन्नत; तुंग; भव्य. उंचवट पहा. [सं. उच्च]

उचापत—स्त्री. १ माल उधार विकत घेणे; उधारी; उसण-वट. 'वाण्याची उचापत देऊं कशांन मी जातां।'—पला ८०. **म्हू** उचापतीचें पोतें, सवा हात रिते. २ उधार माल; पतीवर आणलेला माल. 'उसिणें उचापत कां देतील.'—दावि ३०१. ३ कोणाकरून वेळोवेळीं काढलेली रक्कम; उचल. अर्थ ७-८ पहा. ४ (सामा.) कर्ज. 'शाली शुद्ध उचापत प्रसुबरे केली बिदागी दहा।'—राला १४. ५ उठावटे; नसती उलाढाल; भानगड; विकत भांडण. [सं. उद्+आपत] **० खाऊ**—वि. उधारीवर उपजीविका करणारा. **० खाणी**—१ चांगली गोष्ट घडून येईल—पुढे कांहीं-तरी मिळेल—या आशेवर चैन करणे. २ दुसऱ्याचें विकत भांडण घेणे; भांडण ओढून घेणे; विकत धाड घेणे; लक्ष्म्या भाकरी भाजणे. **० विचापत**—स्त्री. उचापत दि. पहा. **उचापतीचा रोजगार-व्यवहार**—पु. उधारीचा उसनवटीचा, केवळ पतीवर व्यवहार. याच्या उलट रोकडीचा व्यवहार. [हिं. उचापट]

उचापती-त्या—वि. १ उठावटी करणारा. २ उधार घेणारा व देणारा. [उचापत]

उंचापुरा—वि. सुद्ध; भव्य; पूर्ण बाढलेला. 'हे स्थित्यंतर बुदकलेत अलीकडे झाल्यामुळे... उंचापुरा जवान आणि किचकट पोरहि सारखें.'—नि ९७१. [सं. उच्च+पूर्ण]

उंचाफेर—पु. घोड्याची एक प्रकारची चाल. -अश्वप १९४. [उंच+फेर]

उचारापाचार—पु. दृष्ट लागून येणारें, नवीन किंवा उलटणारें दुखणें. (किं० करणें, होणें). [पाचारा=पाचावा; पांचवा दि.]

उचारापाचार—पु. दुसऱ्याच्या खाजगी गोष्टी लोकांत सांगणें; बकबकणें; मुखस पाघळणें. (किं० करणें). [सं. उच्चार दि.]

उचारापाचार—पु. (उक्रीनें) उधारपाचारबद्दल वापरतात.

उंचाल, उंचाल जाणें—उच्छाल, उच्छाल जाणें पहा.

उंचावणी—स्त्री. १ उठावणी. 'करोनि शब्दांची उंचावणी। मग लेवू खंडिला तिसा नाणी।'—सिपु. २. ४५. ३३. २ (ल.) गौरव; मोठेपणा. [सं. उच्चय; श्रा. उच्चाव]

उंचावणें—भक्ति. १ उंच होणें; वाढणें. 'एथ उंचावे तेणें नाम। नैमित्तिक होय।'—हा १८. ११४. २ वक्षस्थल उन्नत होणें.

३ उंच जाणें, उडणें; मरारी मारणें. ४ (ल.) सुस्थिति प्राप्त होणें; उत्कर्ष होणें. -सकि. १ चढविणें; वर उचलणें; उडविणें; उंची बाढवणें; वर करणें. 'शेष धावला तत्क्षणा। उंचावुनि फणा।'—कृष्णाचा पाळणा १०. २ मोठेपणा आणणें. 'आम्हां मानवांतें उंचावीती मातें।'—टिळक कविता १३५.

उचित—वि. १ देशकाल, लोक, शास्त्र, रीति इत्यादिकांना अनुसरून केलेलें; योग्य; लायक; उळणारें; साजणारें; बरोबर; चांगलें. 'प्रमाण न म्हणों जरी उचित मासिया नीचते।'—केका ३. २ सवयींचें; अभ्यासांतलें. -न. १ योग्यपणा; योग्यता. 'निळा म्हणे जागा आपुल्या उचित।'—निगा २३३. 'देवाचें जें मनोगत। तेंचि आपुलें उचित।'—दा ४. ८. २२. २ (व.) पारितोषिक; बक्षीस; देणगी. 'भाटांतें उचितीं वारितु। घोडेयांचा स्कुंद थापटीतु।'—शिशु ५२१. 'दुपदें गौरविलें उचितीं।'—मुआदि ४५. ९६. -वशाप ५०. २८३. [सं. वच्] **० ज्ञ**—वि. उचित, अनुचित त्यास समजतें तो; व्यवहार; शहाणा; नतुरा; माहितगार. **उचितास येणें**—योग्यतेनुसार उचित वाटणें; पसेत पडणें; योग्य दिशणें; बरोबर वाटणें.

उचिष्ट—उच्छिष्ट पहा. 'बहुतांचें उचिष्ट अंगीकारी'—दा २. १. ६०. [सं. उच्छिष्ट]

उंची—स्त्री. १ पदार्थाच्या खालच्या भागापासून वरच्या भागापर्यंतच्या व्याप्तीचें प्रमाण, माप; तळापासून शेंड्यापर्यंतचें प्रमाण. २ (राजा) (विहीर वगैरेची) खोली. -वि. अधिक चांगला; सरस; श्रेष्ठ; जास्त किमतीचा. उंचा पहा. 'महाराष्ट्रांत ही एकच उंची संस्था होती.'—केले १. २९८. [सं. उच्च; सिं. उंचो]

उंची—शब्. (राजा) वर; उंचीवर; शेंड्यावर; कळसावर; उपरि. 'पुजेन्येकाळीं मीठ चुलीउंची देवाचें म्हणजे पावळ नाहीं.' [सं. उच्च]

उंची देणें—कि. (व.) हरभऱ्याच्या झाडावर चढविणें. हुर-ळावयास लावणें; चढविणें; गवांनं कुगविणें; भर देणें.

उंचीदोड—स्त्री. घोड्याची एक चाल. -अश्वप १८८.

उंचीव—स्त्री. उंची; उंचपणा. 'उचिवे जैसा प्रचंड ताळ.'—मुसभा ८. ३८. [उंच]

उंचून—शब्. बलून; उंचावून; शेंड्यावरून; डोक्यावरून. (किं० वाढणें; टाकणें). [उंच]

उंचेट—स्त्री. कोंढणांतून खडा काढल्यानंतर उचकटून काढलेलें सोनें, रुपें इ० [सं. उच्चाटन; म. उचटणें]

उंचेला—वि. उंच; उंच असलेला; उन्नत; उत्तुंग; उंचसा; (गो.) उचोला. [सं. उच्च; म. उंच]

उचोदा—उंचवटा पहा.

उच्च—न. १ केंद्रस्थ सूर्यापासून अति दूर असणारा ग्रहकक्ष-
तील बिंदु; सूर्योच्च. २ ज्या राशीमध्ये विशिष्ट ग्रह बलवान्
असतो ती रास; जैसे—सूर्य मेष राशीत, चंद्र वृषभ राशीत, बुध कन्या
राशीत, शुक्र तुळ राशीत असल्यास त्यास उच्च मानतात. —वि.
उंच; भव्य; श्रेष्ठ, उच्च प्रदेशावरील; उच्च जातीय; उच्चासनीस्थित
इ० 'उच्चा तेमां खजुरी पोफळी.' —दाव १३५. [सं.] **०नीच**
भाव—प. एक मोठा व एक लहान अशी भावना; द्विधा, द्वैतभाव.
०पदस्थ—वि. मोठ्या अधिकाऱ्याच्या, सन्मानाच्या जागीं
असलेला. **०शिक्षण**—न. विश्वविद्यालयीन (युनिव्हर्सिटीचें)
शिक्षण; कॉलेजातील शिक्षण. **०स्वर**—(विरू.) चढा आवाज; मोठा,
स्पष्ट आवाज; तीव्र स्वर; वरचा सुर; तार ससकांतील आवाज.

उच्च दिवाण—वि. (गो.) खुळा; मूर्ख; दीड साहाणा.
[का. हुच्चा=खुळा+फा. दिवाण]

उच्चलन, उच्चालन—न. १ उंच करणें, धरणें; उचलणें.
२ उच्चानन; हकालपट्टी. [सं. उत्+चल]

उच्चाट—पु आतुरता; उत्केंडा. उचाट अर्थ २पहा. 'माझिया
हा मन घेतला उच्चाट। पहावें वैकुंठ पंढरी हे।' —ब ३४६.

उच्चाट—पु. उचल्या; भामटा. [सं. उच्चाटन]

उच्चाटण—न—न. १ मंत्राच्या साहाय्यानें मनुष्यास स्वतःचें
घरदार, नोकरी, उद्योग यांविषयी तितकारा उत्पन्न केल्यास तें
सोडावयास लावणें; जादूटोणा करून वेडापिसा करणें. २ जादू-
टोणा; मंत्रप्रयोग. ३ हकालपट्टी; उचलबांगडी; उखडणें; घालवून
वेणें; उलथून पाडणें; दूर करणें. [सं. उच्चाटन]

उच्चाटणें—उच्चाटण करणें.

उच्चातिउच्च—वि. श्रेष्ठांत श्रेष्ठ. 'तुमच्या मते तुमची अन-
न्योपभोग्य छुधारणेची उच्चातिउच्च जी तत्त्वे आहेत.' —टि.
४, ७९. [सं. उच्च+अतिउच्च]

उच्चार—ण—पु.न. वाणीपासून वर्णात्मक शब्दाची होणारी
स्पष्टता किंवा त्यास अनुकूल असा व्यापार; बोलण्याची क्रिया,
पद्धति; बोलणें; बोलून दाखविणें; भाषा; बोल. [सं. उत्+चर्.]

उच्चारणीय—वि. सांगण्याजोगा; बोलून दाखविण्याजोगा.
[सं.]

उच्चारणें—उक्ति. उच्चार करणें; तोंडातून काढणें; बोलणें;
बोलून दाखविणें; स्पष्ट सांगणें. [सं. उत्+चर्.; उच्चारण]

उच्चारित—वि. उच्चारलेले; बोललेले; सांगितलेले; उद्गार-
लेले. [सं.]

उच्चार्य—वि. उच्चारणीय; बोलण्यालायक; सांगण्याजोगें.
[सं.] **०माण**—वि. उच्चार होत असलेला.

उच्चारक—पु. (यंत्र.) तरफ; जड पदार्थ उचलण्याकरितां
योजिलेला लांब दांडा. (इं.) लिम्बर. [सं. उत्+चल]

शको. १. ४४

उच्चावच—वि. लहानमोठा; उच्चनीच. 'ये लोकीं उच्चा-
वच जाण। देवासि समान निजभावे।' —एभा २७. ३४०. 'सर्वत्र
उच्चावच भेद आहे।' —साहू ४. १३. [सं. उच्च+वच]

उच्चावणें—अक्रि. मोठा होणें. उंचावणें पहा. 'तपस्तेजें
बहु तोचि उच्चावला.' —उचिद्यु ४. [सं. उच्च; प्रा. उच्चाव]

उच्ची—स्त्री. (ना.) एखाद्यास वर चढवून त्याची केलेली
फजिती. **०पट्टी**—स्त्री. फजिती; उच्ची. **उच्चीत येणें**—(स्तुति
केल्यामुळे) चढून जाणें; वनणें. [का. हुच्चु=मुख्येणा]

उच्चैर्घोष—पु. मोठ्यानें जयघोष; आकांक्षतांडव; उदोउदो.
'ही सुधारणा व स्त्रीशिक्षण यांच्या महातत्त्वांचा उच्चैर्घोष करणा-
रींनी ही गोष्ट अवश्य ध्यानांत ठेविली पाहिजे...' —टि ४. ८१.
[सं. उच्चैर्+घोष]

उच्चैःश्रवा—पु. मोठ्यानें ऐकू येणारा क्षीरसमुद्रांतून निघालेला
इंद्राचा घोडा (चौदारत्नांपैकी एक). 'तुरंगजाता प्रसिद्धां आंत
उच्चैःश्रवा मी।' —ह्या १०. २३७. [सं.]

उच्छलन—न. १ उच्चलन पहा. २ उचळी [सं. उचल्ल]

उच्छव—उत्सव पहा.

उच्छलित्र—न. भूमिछत्र. अळंब पहा. 'उच्छलित्र आणि
पूर्णचंद्र। वत्सपदेके समुद्र।' —ऋ ४७. [सं. उच्छलीत्र]

उच्छाई—वि. उत्साही पहा. 'सांगतां सत्कारुनियां मन
उच्छाई।' —होला ४०.

उच्छाद—पु. १ उपद्रव; त्रास; पीडा; सतावणूक; गांजणूक;
पुरेपुरतें करणें. (कि० देणें). २ छुटाळट; जुलूम (चोर, दरोडे-
खोरांचा); खोड्या (मुलांच्या). (कि० आणणें; देणें; मांडणें).
३ उपद्रव झालेली स्थिति; त्रस्तता. [सं. उच्छादन] **०काढणें**—
त्रास सोसणें. 'या मुलांचा उच्छाद मी काढू तरी किती?' **०येणें**—
त्रासणें; कंटाळणें; पीडीत होणें. 'या विषामस्तीनें मला उच्छाद
आला आहे!'

उच्छाप—पु. शापाची निवृत्ति; शापावर तोड, उपाय, इलाज;
याकरितां असणारा वर. [सं. उत्+शाप]

उच्छाल—पु. वाढ; चढ; बढती; उत्कर्ष. **०जाणें**—१ संता-
पणें; एखाद्यावर रागाडून उठणें. २ उडी मारणें (घोडा वगैरेनीं).
[उत्+चल]

उच्छा(त्ता)व—पु. उत्सव पहा. 'मंगळोच्छाव वागदेवते।
तां बदावे असणार कथे। श्रोतया वक्तयाचें माये। आनंदें डोळी।' —
वैसीस्व. १. ६.

उच्छास्त्र—वि. शास्त्राविरुद्ध; शास्त्र सोडून (भाषण, वतन).
[सं. उत्+शास्त्र]

उच्छिन्न—वि. पूर्णपणें नाश पावलेले; नष्ट झालेले. [सं. उद्+
छिद्]

उच्छिष्ट—वि. १ अवशेष राहिलेले; उरलेले (पदार्थ); उठे. 'पडिल्ये ठायीं उच्छिष्ट मेसावे.'—तुगा ६३२. २ (ल.) उप-भुक्त; वापरलेले (वस्त्र, पुष्प, खी, इ०). ३ उठे; शिले; नवीन नसणारे; उसने घेतलेले. —न. उठी पात्रे; उठे; उच्छिष्टाग्र. 'उच्छिष्टे काडी धर्माधारी । ब्राह्मणाची ओड थोरी ।'—एरुस्व २.२६. [सं. उद+शिष्ट] ० **कल्पना**—स्त्री. दुसऱ्याने अगोदर व्यक्त केलेली कल्पना; शिळा, नावीन्य नसलेला चिन्हा. ० **चांडाळी**—स्त्री. एक क्षुद्र देवता हिला प्रसन्न करण्याकरितां दोन जेवणांच्या मधील कालांत भाकरीचा तुकडा दाढेंत ठेवण्याचा एक विधि. 'कणेपिशाच भग-लिनी । उच्छिष्टचांडाळी रानसटवी जखणी । वेताळ संज्या काळ-जनी । भजिजे जनीं अतिप्रीती ।'—ह १३. ६८. ० **भाषण-श्लोक-वाक्य**—न.पु. पूर्वी दुसऱ्याने म्हटलेले कवन अगर भाषण; वाक्यमयी.

उच्छिष्टे—उक्ति. उठे करणे; अर्धवट—काही काळ—भोपून टाकून देणे; जुने—शिले करून टाकणे. 'येरु म्हणे गा उच्छिष्टे । होमद्रव्य नेणती ॥'

उच्छृंखल—वि. १ ताबा, दाब नसलेला; उतावळा; अविचारी; अविवेकी; अनियमित; गैरसिस्त. 'हे उच्छृंखल बोलणे कायसे.'—ज्ञा ६.१६२. २ शास्त्र, राजा, बडील इत्यादिकांस न मानतां वागणारा; उद्दाम, स्वच्छंद; स्वैर; स्वेच्छाचारी. 'राहटे उच्छृंखलु । तयापरी ॥'—ज्ञा १८.६६९. [सं. उद+शृंखल=सांखळी]

उच्छेद—न.पु. १ समूह नाश; नायनाट; विध्वंस; खंड. २ त्रासदायक कृत्य (शैथिल्याने उच्छाद बहल). 'उच्छेद तो असे हा ये आरंभला । रोकडे विडला परचक्र'—तुगा ६४७. [सं. उद+छिद=तोडणे] ० **आणणे-मांडणे**—त्रास देणे. सामाशब्द—धर्माच्छेद; वंशोच्छेद; क्षत्रुच्छेद; वनोच्छेद; कुलोच्छेद; गृहोच्छेद. ० **क**—वि. नाहीसे करणारा; नायनाट करणारा; त्रास देणारा; बुडविणारा; निर्दलन करणारा.

उच्छेदणे—उक्ति. नाश करणे; नाहीसे करणे; उध्वस्त करणे; फडशा, सप्पा, नायनाट करणे.

उच्छेदित—वि. उच्छेद केलेला; नाश केलेला; उध्वस्त केलेला. [सं.]

उच्छ्वास—पु. १ नाकातून आंत घेतलेली हवा पुन्हा बाहेर सोडणे, बाहेर सोडलेला श्वास; (विशेषतः) जोराने श्वास टाकणे; सुस्कार. २ हवा जाण्याकरितां ठेविलेले भोंक; वायुमार्ग; श्वासग्रंथ. ३ पाण्याचा नहर; नळ; उश्वास. ४ (विक.) उस्वास. उंचावरून आणलेल्या पाण्याची उंची कायम रहावी व पाणी दूर अंतरावर नेतां यावे व आंतील दूषित हवा बाहेर जावी म्हणून बांधलेला होद. 'नामा फडणिसांनीं बांधलेले पुष्कळ उच्छ्वास आहेत.'—अस्तेमा ३. [सं.]

उच्छ्वासन—न. श्वास सोडणे; श्वासोच्छ्वास करण्याचा व्यापार. उच्छ्वास अर्थ १ पहा. [सं.]

उच्छक—वि. स्वैर. 'उच्छक आणि सहिष्णु । तोचि आत्मा ।'—दा १३.१.१७. उच्छृंखल पहा.

उच्छृंखल—स्त्री. १ शेत कापून नेल्यावर राहिलेले दाणे टिपून त्यावर निर्वाह करणे. रस्ता, बाजार इ. ठिकाणी पडलेले धान्याचे कण नेचून त्यावर निर्वाह करणे. 'एक त्याचे जीविकावतेन । शिल्फ कां उच्छृंखती जाण ।'—एभा १७.४१४. —पु. अशा प्रकारे निर्वाह करणारा उच्छृंखतीने राहणारा तपस्वी. [सं.]

उच्छह—पु. उत्साह पहा. 'समर्थ रामनौमी उच्छह केले.'—सप्र ४.९.

उछाडपछाड—उछाडपछाड पहा.

उछाव—ह—पु. उत्साह पहा. 'बेणीस्वामी रघुनंदन । ताटिका मारिती उछावे.'—वेसीस्व ११९.

उछिष्ट—उच्छिष्ट पहा. 'पुढे न शिवावे म्हणोनि उछिष्टा ॥'—दावि २०.

उछेद—पु. उच्छेद पहा. 'ब्रह्महरीचा उछेद । जीवमात्रास देणे खेद ॥'—दा २.६.१९.

उछेदणे—उच्छेदणे पहा. 'मत्सरे यासी मिथ्या म्हणती । तरी अवधेचि प्रथ उछेदती । नाना ग्रंथांच्या समती । भगवद्-वाक्ये ॥'—दा १.१.१७. 'देवां भक्तांस उछेदी ॥'—दा २.३.७.

उजलुरा-खोरा—वि. उजव्या हाताने काम करणारा; याच्या उलट डावखोरा. [सं. क्रजु; प्रा. उज्जु+फा. खुदैत; उजवा+खोर]

उजंग—पु. सुस्थिति; सुखाचा काळ. 'देशपांड्यांच्या घराळा केव्हां उजंग पडेल तो पडो.' [सं. क्रजु+अंग; उजु+अंग]

उजगरा-गारा-गिरा—पु. १ (प्र.) उजागरा. जागरण; निजावयास उशीर. 'आहूई उजगरा किती । कराल तुम्ही ॥'

—शिक्षु २२२. 'थोडे तुज घरी होती उजगरे । देउळासी कां रे मरसी जातां ॥'—तुगा २९९३. २ (ल.) दुःख; श्रम; त्रास; कंटाळा.

'आपुला घेवोनिया चारा ॥ मग पेटती महामारा । तेणे होतसे उजगरा । ऋषीश्वरासी ।'—कथा ४.१४.१२५. सामान्यतः उजागरा पहा. ३ जागृति, जागृण. (किं० करणे; देणे.) [सं. उद+जाग्र, उज्जागरक; प्रा. उज्जगरय]

उजगारी—स्त्री. उत्कर्ष; प्रसिद्धि; लौकिक; भरभराट; वाढ. उजागरी पहा. 'तितक्या उजगारीस ती (आमची भाषा) कधी तरी पोचेल की नाही याचा संशय आहे.'—नि २०१. [सं. उद+जाग्र]

उजड, उजडणी-णे-तां—उजड पहा.

उजदार—न. पुढले दार; उघडा दरवाजा. 'निरविल तें मग निजात्म स्वसुखें येथिल उजदारा'—देप ६५. [सं. क्रजु+भ्रार=उजु+दार=उजदार]

उजदार—वि. (गो.) प्रकाशमान. 'उजदार विसत अशें कर' [सं. उद्योत; प्रा. उज्जोभ+दार प्रत्यय]

उजम—प. थोरली; श्रद्धा. 'हे आपले सकारच्या गोष्टी उजमाच्या सांगतात.'—दिमरा १.१७. [अ. ह्रस्व किंवा उद्भ्रम=श्रेष्ठा, वैभव]

उजूर-रा—प. (व) तक्रार; हरकत; आक्षेप; बचाव 'पुढे तुम्ही जिवंत असला तरी तुमचा कोणताच उजूर ऐकला जाणार नाही.' 'त्यांची स्वावर जंगम इस्टेट इन्साल्फावांचून, त्यांचा उजरा ऐकल्यावांचून, महाराजांच्या हुकमाने सत्कारांत घेतली'—विश्वस ३.१०२. [अ. उद्भ्र=सबब]

उजूर—प. उत्कर्ष. [सं. ऊर्ज]

उजूरणे—उकि. १ चकाकित करणे; स्पष्ट करणे; उठावदार करणे; स्वच्छ करणे; ठळक करणे ('रंभा, आकृति, खण छाप'). २ पुन्हा उच्चारून पक्के करणे; उजळणी करणे; हट करणे; (पुनःपुनः उच्चार, प्रयोग इ० योगे अन्वयास, आह्ला, शोध). [सं. उज्ज्वलन; म. उजळणे]

उजूरणे—उकि. १ दुस्त, डागडुजी करणे. २ मारलेले खिले नीट करणे; सरळ बसविणे, करणे; पोचे आलेले भांडे नीट करणे; गोळाकार घडणे ('लोखंडी काय'). 'मी भक्तिवश न चुकले त्या कुन्नेच्याहि वपुसि उजराया।'—मोक्षाति ७.६७. [सं. ऋजु+कृ]

उजूरणे—अकि. १ उत्कर्ष होणे. २ शक्ति परत येणे, खुधा-रणे; मूळच्या स्थितीवर परत येणे; हुषारी, तेजला येणे, उध्वजीत होणे ('प्रकृति सुधारून'). ३ संद बुद्धीच्या मनुष्याची प्रगति होणे; बुद्धीचा विकास होणे; त्याला जास्त कष्ट लागणे. 'सांग हित सुद्ध गुरु हूँ आहेसि समर्थ यासि उजराया।'—मोवन १.५२. [सं. ऊर्ज]

उजरा—प. १ प्रगत मार्ग; रीत; 'अनादि सिद्ध उजरा।'—हा १६.२७१. २ प्रसिद्ध; उजगरा पहा. [सं. उत्+जार्]

उजरा-म—अप्रामादमत्त पहा.

उजरावणे—उकि. (गो.) स्वच्छ करणे (मासळी); उजरणे पहा. [सं. उज्ज्वलन; ऋजु+कृ; उजु+कृ]

उजरिया—स्पर्शीकरण; विवेचन; उपपत्ति. 'तंव उजरिया केले दैवाचिआ। ते परिआ पां।'—ऋ १०. 'सर्व सिद्धांताचिया उजरिया। सांझुनियां निरुद्धिया।'—अष्ट ५.३९. उजरी अर्थ २ पहा. [सं. उज्ज्वलन]

उजरी—स्त्री. तेज; प्रकाश; प्रभा. 'प्रमेची जैसी उजरी। ते सोईवृत्ति अवधारी।'—हा १४.३९१. २ स्पष्टपणा; स्वच्छता; विवरण. 'परी प्रमेयाची उजरी।'—हा १८.५५. ३ उत्कर्ष; उदब; उजळा; 'तुका म्हणे कई भाग्याची उजरी। होईल पढरी देखा-बया।'—तुगा ५५८; 'असो याचि प्रकारे जियांचे शरिरी। अयुक्त होय वृद्धीची उजरी।'—स्वायु ३.२.९. ४ व्यबस्थितपणा. 'तैसी आहारनिवेची उजरी।'—हा १३.७६७.—वि. १ स्पष्ट; उषड. 'जालया कामा नाही चोरी। तें कळतें होय उजरी।'—हा १८.४३. [सं. उज्ज्वलन]

उजरी—वि. सरळ. 'परि ते भजती उजरी नव्हे। विषम पडे।'—हा ९.३४५. [सं. ऋजु]

उजरी—स्त्री. सहाय्य; सामर्थ्य; आश्रय. 'वडभाचिया उज-रिया। आपण्या पति कुशिया। जोडोनि तोषिनी जमिया। अह-वपणे।'—हा १६.३७७. [सं. ऊर्ज=शक्ति; पोषण]

उजवट—वि. उजळ; गोरा. 'नवऱ्यापरीस नवरी उजवट, सोन्याचे तुला गोड साख्खाई.' [सं. उज्ज्वल]

उजवट-ड, उजवाड—प. (गो.) उजेड; प्रकाश. 'कर-तेल्याच्या तोंडाक उजवाड पडलो.'—करणाऱ्याच्या तोंडाचा प्रकाश पडला. [सं. उज्ज्वल]

उजवण-णी-णूक—स्त्री. ऊर्जितदशा (भूमि, शक्, मनुष्य, इ० कांस). [सं. ऊर्ज]

उजवण—स्त्री. १ समाप्ति, शेवट; अखेर; बाळवण 'जेय कृष्णकीर्ति कोतेन। तेथे कर्माकर्मोची उजवण। होय संसाराची बोल-वण। जन्ममरणसमवेत।'—एभा ३०.४०. २ साफल्य. 'आजि आयुष्या उजवण जाहली।'—हा १०.१४७. ३ लग्न, मुंज इत्यादि संस्कार अवश्य ते धार्मिक विधि; (विशेषतः) विवाह. 'पुत्रास नोवऱ्या आल्या। आतां उजवणा केल्या। पाहिजेत कीं।'—दा ३.४.७. [सं. उद्यापन; प्रा. उज्जा (ज्ज) वण]

उजवणे—अकि. १ विहित क्रमाप्रमाणे समाप्त होणे, पार-पडणे; यथासांग तडीस जाणे (नेम, विधि, धर्मकृत्य). सफल होणे; सुपरिणामी होणे. 'मग म्हणे गा प्रह्लाकांत। उजवली आजि वक्तु-त्वा।'—हा १४.६३. २ स्वतःचा विवाह इत्यादि संस्कार होणे, 'उजवेचि कव्हेणे बोले। आंगा आठवर पण आले।'—शिख २०८. [सं. उद्यापन; प्रा. उज्जावण=उजवणे]

उजवणे—अकि. १ आपत्ति, रोग इत्यादीतून निभावून जाणे, पार पडणे. २ चांगला निघणे; निवळणे. [सं. ऊर्ज]

उजवरा—प. स्पष्टार्थ. उजरी पहा. 'तये नामाचा उजवरा। धुंझनि भक्ती चराचरा। म्हणोभिया गा नेत्रा। हुंडानाभा।'—कथा ६.१९.१३.

उजवा-ची-वै—वि. १ दक्षिणा; उजवीकडचा; डावा याच्या उजव; दक्षिण. २ हात 'मुलापेक्षां, म्हणे मुलगी उजवी' ३ सरळ. [सं. ऋजु] उजवत-उ. ज्यावर अवलंबून आहे असा, पूर्ण विश्वासांतला मनुष्य; अवल मंदतनीस; निकट सहकारी 'इतके क्षाल्यावर सोकरजी ओलबांस साहेबांचा अपट्टी उजवा हात बनला.'—भयंकर दिव्य. **उजवी वृद्धी देणे**—संमत देणे; कबूल करणे; परवा-नगी देणे. गुढी पहा. **उज्यालणे**—उजवीकडे राहिल अशा तऱ्हेने भोवती फिरणे; प्रदक्षिणा करणे. 'विचये पुसोनि उजवे घालुनि तें त्या घुरापगानया।'—मोक्षाति ७.८१. 'उजवा घालितो अर्बन देश.'—मोक्षी ६.३७. 'देवाला उजवे घालून येते.'—गाईला

उजवीं पाली. '०बाजू—स्त्री. १ राजसमेंत उजव्या बाजूस बसलेली मंडळी; मोठे मानकरी लोक. २ विश्वासूक, अतिशय उपयुक्त असा राजेलाकांचा उजवा हात असलेला माथूस. **उजवीं डावीं देणें**—होय—नाहीं स्पष्ट म्हणणें; होकार किंवा नकार देणें. **उजवीं देणें**—१ उजव्या बाजूकडे जाऊं देणें. २ मूर्तीच्या अंगाला लावलेले तांदूळ, फुले वगैरेंपैकी उजव्या बाजूकडील खालीं पडणें; कोल देणें. ३ संमति देणें; होकार देणें. **०जाणें**—उजवीकडून जाणें.

उजवाडणें—अकि. (गो.) सूर्यादय होणें. 'उजवाडलें आतां गोरंकर पसरीक सोड.' [उज्ज्वलन]

उजवात—स्त्री. (गो.) उदबत्ती. 'आज उजवात देवासमोर लाव.' [उद+वात]

उजवारणें—कि. (राजा.) रोगांतून बरें होणें. उजवणें पहा. [सं. ऊर्जन]

उजविणें—सकि. १ समाप्त करणें; उद्यापन करणें; पार पाडणें; पुरें करणें; संपविणें. 'अविनयकृतिप्रतिज्ञा उजवुनि गुरुभक्तिचा रस त्यजुनि।'—मोक्षण १.१७. 'जे जे व्रत धरावें। त्यातें उजवावें तत्पत्ता।'—युक् ३.२.३६. २ छुरिणांमी करणें. 'धन्य इहीं उजविला धनुर्वेंद।'—मोक्षण १०.१२. ३ विवाहादि संस्कार करणें. उजवें कृती होतील पोरें।'—तुगा २.९४९. 'दिवसेंदिवस खचें 'वाढला। याव्हा होता तो खुंदोनि गेला। कन्या उपवरी जाहल्या त्याला। उजवावया द्रव्य नाहीं।'—दा ३.४.३. **उजवून घेणें**—लक्ष लावून घेणें. 'कन्या गुपाची उजवून घ्यावी.'—सारह ७.९१. **दोहो अंगीं उजविणें**—लमामध्ये दोन्ही पक्षाकडील खचें करून लमकार्य पार पाडणें. [सं. उद्यापन; प्रा. उज्जावण]

उजविणें—सकि. १ व्यवस्थितपणें करणें; उत्कर्ष करणें; प्रगति करणें. 'ती आपला संसार उजवीत नाहीं हें तर ठळें.'—निचं ९. ५६. २ सजविणें; विभूषित करणें. 'चित्रें काढून चौक उजविले.'—पेयो २११. [सं. ऊर्जे]

उजळ—वि. १ चकचकीत; सतेज; जिल्हई दिलेली (धातु); स्वच्छ; पांढरा; निर्मळ. २ गोरा; सुंदर; सतेज (चेहरा). ३ फळ पिकतांनां रंग बदलून जी सतेजता येते तसा प्रकारचें (पेरू, केळें इ० फळ). ४ शुद्ध वर्तमानें; राबत्यांत श्रेण्याजोगें. 'उजळ लोकांपैकीं निवडण्याचें धोरण असावें.'—जम्हेरखानानियम ९. [सं. उज्ज्वल; प्रा. उज्जल; गु. उजळ, सि. उजळ; हि. उजळ] **०टिक्या**—वि. कासोळीवर पांढरें टिपकें असणारा (घोडा). **०ठक**—पु. १ संभावित भासदा; राजरोस भासदेगिरी करणारा. २ बाहेरून भपकेदार परंतु कवडीमोल वस्तु; आंतून सरळपणा नाहीं असा माणूस. **०तोंड-माया होणें**—अपवाद, आगेपासून मुक्त होणें; दोषमुक्त होणें; काळिया जाणें. **०माथ्यानें हिडणें**—राजरोसपणें वावरणें, वागणें; न लाजतां वागणें.

उजळणी, उजळणूक—स्त्री. १ चकचकीत करणें; स्वच्छपणा करणें; उजळा, जिल्हई देणें; पाणी देणें. २ आश्रुति; धूळशराचें लेखन व पाठांतर. ३ (गणित) पाडे, सवाकी, दिडकी, अडी-चकी, औटकी, शेर, मग, टांक, आणे वगैरे हिसेबाचा भाग; हा भाग तयार करणें. ४ (ल.) खूप शिष्या देणें. (कि० करणें). [सं. उज्ज्वलन; प्रा. उज्जळण; म. उजळण—णी]

उजळणें—सकि. १ चकचकीत करणें; जिल्हई देणें; घांसणें; निर्मळ, स्वच्छ करणें. २ दिवें लावणें; मशाल पेटविणें; प्रकाश करणें; पेटविणें; पेट देणें. 'जैसा मालविल्या दिवा। प्रमेसि जाय पांडवा। मग उजळिजे तेथ तेधवा। तैसाचि फांके।'—ज्ञा १५. ३६९. ३ प्रकाशित करणें. 'दंत तेजें उजळोनी दिशा। हांसोनि म्हणे।'—सुआदि २.२.८८. ४ स्फुट करणें; सुलभ करणें. 'विरक्ते पर-माथें उजळावा.'—दा २.९.१२. ५ उजळणी, आश्रुति करणें. 'पाठ उदंडचि असावि। सर्वकाळ उजळोति जावें।'—दा १८.३.१९. —अकि. १ गोरें होणें; सतेज होणें; सुंदर होणें. 'क्रमंच तीचीं उजळेच अंगे।'—सारह २.५३. 'उजळेना ना काळवंडेना।'—दा १३. २.२२. २ पाडास आलेले आंव इ० सुंदर रंगयुक्त होणें, उजळ होणें. 'कापुरवेलीची चोखडी। उजळिली परीवडी।'—ऋ ८४. ३ (उष्णादि विकारांनें लाल झालेला डोळा, अंधारी रात्र) निव-ळणें. ४ प्रकाशित होणें. 'जेसें जैलोक्या दिसि उजळलें।'—ज्ञा १.३९. 'उजळल्या दाही दिशा.'—तुगा ६७८ [सं. उज्ज्वलन; प्रा. उज्जळण; सि. ओजराणु]

उजळपाजळ—वि. स्वच्छ; सतेज; चकचकीत; लखलखीत; तेजदार; लखपख (वस्त्र. पात्र इ.). [उजळ द्वि.]

उजळा—पु. १ तकाकी; चकाकी; लकाकी (घांसून, पुसून येणारी). २ जिल्हई; मुलामा (सोन्याचांदीचा). (कि० देणें). 'तैसीं चंपककुसुमें उजळा दिधलें तसेंचि गे स्वर्ण'—कर्म ९२. ३ जिल्हई देण्याचा पदार्थ; उ० बाळू, तुरटी, सोरा, इ० घ (सोनारी) सोरमीठ, नवसागर, मोरचूत, पोटेथियय सायनाई यांचें मिश्रण (हें मिश्रण डाग लावलेल्या जिनसास तो डाग सोन्यासारखा पिवळा दिसावा म्हणून उजळा देण्यासाठीं तयार करतात). —वि. चकचकीत; शुद्ध पांढरा; उजळ पहा. [सं. उज्ज्वल; प्रा. उज्जळ; सि. उजळाई]

उजळाई—स्त्री. जिल्हई देण्याची अगर घांसण्याची क्रिया; किंवा तिची मजुरी.

उजगार—रा—किवि. उघडपणें; सर्व समाजासमोर; जगासमोर; अगदीं प्रसिद्धपणें. —वि. १ निर्भय; धीट. २ (व.) (उप.) संभावित; एखादें काम करून न केळें असें दाखविणारा. 'चोरी करून रामा उजगारून दिसतो.'—पु. १ जाग्रण; जागेवण; जागुतासफ्या. (कि० पडणें; होणें; घडणें). २ उजळमाथा; निर्भयता; धीटपणा;

श्रपणा; भिटाई; धडाडी. 'ते पुस्तक मासिक मग त्यासून मासून घ्यायचा सला उज्जागरी नाही काय?' ३ आठवण. ४ सावधपणा; सावधानता. [सं. उत्+जाग्र; उज्जागर; यु. उज्जागरो]

उज्जागरी, उज्जागिरी—स्त्री. १ निर्भयता; मोकळीक; उप-शीक; उपडपणे एखादी गोष्ट करण्यास मोकळीक; उपड व्यवहार. 'तो तुमचा दबेल होऊन तुम्हास पाहील तेव्हा त्याला मेल्याचा पाड चढेल आणि तुम्हाला उज्जागरी होईल'—बाळ २. १८९. [सं. ऊर्ज] २ निर्लज्जपणा; धीटपणा; धृष्टता (तृतीया विभक्तित प्रयोग). 'नित्य पतिदेवतां, भोगितां उज्जागरीने मजा।'—प्रज्ञा २२५. ३ प्रसिद्धि; घट्कर्णी होणे. ४ दुर्लौकिक; बोभाटा. [सं. उज्जागर]

उज्जागरीस आणणे—कि. परिस्फुटा करणे; उपडकीस आणणे; प्रसिद्धीस आणणे. [उज्जागर]

उज्जागरीस येणे—कि. उपड होणे; उपडकीस येणे.

उज्जागीर—वि. १ निर्लज्ज; बेशरम; जनलज्जा नसलेला. २ धीट; निर्भय. 'ती पोरगी फारच उज्जागीर आहे.' ३ ज्यास विवक्षित कर्म प्रसिद्धपणे करण्यास मोकळीक झाली आहे असा; उजळमाथ्याचा. ४ उपड; जाहीर. [सं. उत्+जाग्र]

उजाड—वि. निर्जन; ओसाड, वस्तीरहित; निर्मल्लय; उध्वस्त; बेराण (गांव, सुलख इ.). 'व्यापाराच्या उत्कर्षासुद्धे कित्येक शहरांत लोकसंख्या अतिशय वाढली होती, तर उलट कित्येक गांवांतून वस्ती अजीबात उळ्यासारखी होऊन ते गांव उजाड झाले होते'—पार्लमेंट ३४. [सं. उत्+ज्वल्]

उजाडणे—उजडणे पहा.

उजाडतां—उजेडतां पहा.

उजाडी—स्त्री. ओसाडपणा; उध्वस्तता; निर्जनस्थिति; उजाडपणा. [उजाड]

उजान—किवि. (व.) पुन्हा; आणखी.

उजाला—पु. (हि.) चकचकाट; प्रकाश, दिवा. 'चवतर्फी लाविले गलासे जिकडे तिकडे उजाले।'—पला २७. [सं. उज्ज्वल]

उजाला-ऊ-ळें—पुन. १ तेज; प्रकाश; उजेड. 'उजालू चंद्रादिलसंगडा' ॥—हा ११. २१२. 'बातसूर्याचेनि उजालें। तैसी कवळें टाचांचीं ॥'—एरुव १. ३१ 'स्वामी पैल येक उजाले पवतातळीं वाटलें।'—सप्त १५. २१. २ पांढरेपणा; स्वच्छपणा; उजळपणा. ३ छद्मता; कीर्ति; नांवलौकिक. 'माक्षिया कुळाचा उजाळ ॥'—हा १६. ३५८. -वि. पांढरे; स्वच्छ. उजळ पहा. 'उजाल हुति सादेव।'—अमृ ५. ३. [सं. उज्ज्वल]

उजिजणे—अकि. वेगळें होणे. 'जीबु धुव्ती पासोनि उजिजें। जेणें भवबुध विधडे'—दाव ३३८. [सं. उज्ज्+आकून देणे]

उजिती—स्त्री. आगटी. 'प्रज्यामीची उजिती। आंबुखर्ली जैसी'—हा ११. ३४२. [सं. उद्+धुव=पेटणे; प्रकाशणे; प्रा. उज्जुअ]

उजितें—न. ज्वलन; पेट; पेटण्याची क्रिया. 'ते विज्ञोनि जाय उजितें। अमीचें जेव्हां।'—हा ८. २१३. [सं. उद्योत]

उजियड-येड—पु. उजेड पहा. 'पडिलेआ भवतमी निबिडें। जिया प्रतिभवी उजियेडें।'—क्र २. 'परि श्रीनिवृत्तिदीपउजियेडें। देखेन मी ॥'—हा ६. ३२. 'तेणें उजियड पाहता गा।'—दावि ४९९. [उजेड पहा]

उजियेरी—स्त्री. सादर्य. 'जरि पाहतां उजियेरी न जोडे। ते व्हेळि मांडिली।'—क्र ३९. [सं. ऋजु]

उजिरा—पु. प्रकाश; तेज; उदय. उजरा पहा. [सं. उत्+ज्वल्; ऊज्]

उजिवड-डू-डें—पुन. प्रकाश; उजेड पहा. 'दिवा जो उजिवड। तो घराचाचि सरवाड।'—अमृ १०. ४. 'ऐसेनि येणे निवाडें। जयाच्या जीवीं उजिवडें।'—हा १३. १०८२.

उजिवडणे—अकि. १ उजाडणे; प्रकाशमान होणे. २ (ल.) भासणे. 'तैसें लटिके येणें रूडें। जड येणें उजिवडें।'—अमृ २. ३५. 'जयाच्या जीवीं उजिवडें।'—हा १३. १०८२. [उजाडणे]

उजिवण—स्त्री. साफल्य; साधक; उजवण पहा. [सं. उयापन; प्रा. उज्जावण]

उजीयडा—पु. उजियड, उजेड पहा. 'आपणा वसतिला उजीयडा ॥'—विवि ८. ३. ५९.

उजीर—वि. सरळ. उजू पहा. [सं. ऋजु] ० पण—न. सरळच; सरळपणा.

उजु-जू—वि. १ सरळ; बांकडें नव्हे असे; समसुत्रासुवती (रेधा, मार्ग इ.). 'तो उजु हातिणू। धरो जेणें ॥'—शिक्ष ८९५. २ नीट; योग्य; अनुकूल; सीधा (स्वभावाचा). 'किंवा जैसें तें शातक। मेघां उजु करितां घोळ।'—स्वादि १. २. ८२. ३ सरळ; चांगले; सन्मागवर्ति. 'ऋषीश्वरांसि पडले सांकडे। कीं उजु करितां जाहले बांकडे।'—कथा ६. ५. ६९. 'स्वैरिणीचें पाऊल उजू म्हणून तुकूनहि पडायचेच नाही.'—नि ७८९. ४ बरोबर; प्रमाणशीर; सरळ येणारें; योग्य; यथान्याय. 'उजु हिशेबाचे जे पैसे ते आम्ही देऊं.'—कोरकि २८०. ५ छक्कंजे, ध्वन्यर्थ, वक्रांकि वगैरे नसलेले; सहज; सोपे; सुबोध; सहज समजण्यासारखे (भाषण, वाक्य, कविता इ.). ६ प्रामाणिक; न्याय्य; निःपक्षपाती. [सं. ऋजु; प्रा. उज्जु; जिप्ती उजो] ० **ऊकरणे**—बबबून कामाला योग्य करणे; पेटविणे (बेल.)—शाय. समोर; कडे. 'तंव तो धारासि पेटवटे। डोळेआं बज्ज ॥'—शिक्ष ७११. 'मग आवेसें पसरी मुख। ऊज्वां

उज्जु ॥ '—हा ६.२२८. 'उभा राहिला जानकी उज्जु ।'—ह्मुरा १०.१२. 'बीर पाहाती आकाश उज्जु । तों येतां देखिला तेजःपुंज ।' जो ब्रह्मयाचा आत्मजु । नामे विख्यात नारद ॥ '—ज ५१. १५. —किवि. १ सरळपणें; बरोबर; नीटरीतीनें. २ योग्य बाजूस, दिशेस, मार्गास. 'रथियाउज्जु पाथे बीर । भिमें लक्ष्मले गजभार ॥' उज्जु—उं, उज्जु—ऊ—क—किवि. (कुण.) अजून; पुन्हां; आणखी; माकल्यान. उजान पहा. 'रामा येतो म्हणाला पण उजुक आला नाही.' [हि. अजो; म. अजून]

उजुकार—प. सरळ रीत, मार्ग; सीधा मार्ग; सरळपणा. 'एक षट्चक्राचेनि उजुकारे.'—दाव १५१. [सं. ऋजु+क]

उजुवाट—खी. सरळ, लांब रस्ता; उजुकार. 'घाटु टेंकळिआं तेंचि दशन । उजुवाट तेंचि रसन ॥'—दाव ९७. [सं. ऋजु+वर्ति]

उजुवाडु—प. उजेड; प्रकाश. 'सरिल उपरा प्रतारात्री दिनु । सकल दिशा उजुवाडु होउनु ।'—जिपु. २.४४. १९८. [सं. उज्ज्वल]

उज्जु—खी. उजूर या अर्थी चुकीनें वापरतात. 'कुळाची उज्जु न कर्तां रुपये देईन.'

उज्जु—न. (नमाजापूर्वींचें) हस्तपादप्रक्षालन. [अर. मुजुहू=चेहरे, वस्त्र=चेहरा यांचे अव.] •तवाजू—खी. नमाज; प्रार्थना. 'तों अजुल अली दुराणी जुमा मशिदीस येज्जु आपला स्वधर्म उज्जु—तवाजू करीत होता.'—भाब. २७. ५२. [अर. मुजुहू+तवा+मुअ=नम्रता] •नमाज—प. प्रार्थना. 'याजबहल पांच वस्त उज्जूनमाज करून इलाही नजीक रावसाहेबांचे हकामध्ये दुवा याद करीत आहों.'—रा १.६३. [अर. मुजुहू+नमाज=प्रार्थना]

उज्जु, उज्जुजुजु—खी. आदर; मान; मर्यादा; सन्मान. (कि० ठेवणें; राहणें; उडणें). [अर. मुजु]

उज्जूर—प. अकृता, आक्षेप पहा. १ सबब; सबब सांगण्याचा हक्क. 'देव मजूर देव मजूर । नाहीं उज्जूर मेवेपुडें ॥'—तुगा ३७००. 'बायकोला नवऱ्यापुढें उज्जूर नाहीं.' २ तक्रार; आक्षेप. 'उज्जूर असेल तरी हुज्जूर ऐणें.'—रा १५. १५९. 'नाहिं उज्जूर आपल्याविशीं रे जिवलग ।'—प्रला १२८. ३ अडथळा; विलंब; आक्षेप अर्थ ४ पहा. 'सेवकास आज्ञा होईल त्या आज्ञेस उज्जूर नाहीं.'—रा १०. २२६. ४ हक्क; अधिकार; वाजवी काम. ५ खोळो-वून राहणें; विचार करणें; वर पाहणें. अकृता अर्थ २ पहा. 'महिना भरल्यावर माझा उज्जूर न धरितां तुम्ही गहाण विकून ऐवज घ्यावा.' 'कुळाचा उज्जूर न धरितां मी खुदगिसबत फडशा करून देईन.' [अर. उज्जूर=बहाणा]

उज्जुरुज्जु—कि.वि. (गो.) रुजवात करून; बजावून 'त्येकां पैसे उज्जुरुज्जु करून दिलें मूं.' [अर. रुजु=परत पाहणें द्वि. उज्जु]

उज्जुहारीं—किवि. सरळपणानें; भानगड न करत; ऐन जिनसीं. [उज्जु+हारा]

उजेड—प. १ प्रकाश. 'दाही दिशा उजेड ।'—सुआदि १९. १९४. २ प्रकाश देणारी, पाडणारी वस्तु; दिशा. 'अंधार पडला कांही उजेड सोंगे घ्या.' [सं. उज्ज्वल किंवा उद्योत; प्रा. उज्जोअ; अथवा सं. उद्योत—उजड—उजेड.—आअ १८३२.] •पाडणें—लावणें—करणें—१ (उप.) अपक्रीतिरूप कृत्यें करणें. 'म्हणती भावानें उजेड केला । कीर्तिध्वज उभारिला ।'—नव १८३९. २ शतकृत्य करणें. 'आम्ही तर हात टेकले ! आतां तुम्ही काय उजेड पाडतां पाहें.' कांही समानार्थी वाक्प्रचार—मशाल पाजळणें, लावणें; टेंभा पाजळणें; नगा—यावर टिपसं टाकणें, वाजविणें; दिवसां मशाल लावणें; बेचाळीस पिड्या अथवा कुळें उदरणें; वडिलांचें नांव गाजविणें. •पडणें—हाणें—१ प्रकाश पडणें. २ (उप.) अपक्रीति होणें; छीः धुंः होणें.

उजेडणी—खी. (कों.) चूड; ताड; माड बगैरेच्या सावळ्या एकत्र करून सईलशा बांधून उजेडासाठीं पेटवितात ती; टेंभा. [उजेड]

उजेडणें, उजाडणें—अकि. प्रभात होणें; सूर्योदय होणें. २ कार्यारंभ होणें. ३ अनुकूल काळ प्राप्त होणें; वेळ येणें; सुयोग येणें. ४ स्पष्ट होणें. 'म्हणोनि हें उजेड ।'—दा ६.६. २२. [सं. उद्योतन; प्रा. उज्जोअण; उज्जवलन]

उजेडतां—भ्रणीं, उजाडतां—भ्रणीं—किवि. अगदीं पहाटे; दिसूं लागतांच.

उजेडता काळ—प. १ उजाडावयाची वेळ; संधिप्रकाशाचा समय. २ (ल.) भावी भाग्याची प्रभात; वांगले दिवस येण्याचा समय. [उजेड]

उजेडावा माणूस—(उप.) चलाख, पराकमी माणूस हा शब्दशः अर्थ; परंतु ध्वनि उलट होतो. [उजेड]

उजेरणें—उ.कि. (राजा) १ साफ करणें; गाळ, घाण बगैरे काढणें (गाटांतरी) २ एखाद्याचा विषय प्रवेश करून देणें; शिक्षित करणें. ३ (सामा.) उजवणें पहा. [उजळणें]

उजो—उ.प. (गो. क.) विस्तार; आग. [सं. उद्योत; प्रा. उज्जोअ]

उज्ज, उज्जन—प. (शाप.) वातावरणांतली एक वायु; हा अतिशय हलका व त्वरित पेट घेणारा आहे. हा वायु पाण्यातील मुख्य घटक आहे. (इ.) हायड्रोजन [सं.] •गंधकिट—प. एक वायु. याची फार दुर्गंधि सुटते. घातूच्या गंधकिटावर अम्ल ओतले म्हणजे हा उत्पन्न होतो. (इ.) हायड्रोजनसल्फाइड. •प्राणिद—(इ.) हायड्रोऑक्साइड; हायड्रोनाइड. उज्जित—(इ.) हायड्रेट. उज्जिद—हायड्राइड.

उज्जनचलनी—न. उज्जैन येथें चालणारें; उज्जयिनी येथील शिंदेसाई नाणें. —पया ४६९ [उज्जैन+चलन]

उज्जोवन—न. १ जागृति; प्रगटता; प्रगट होणें. 'जे उज्जोवन जहालें । ज्ञानाचीचें ।'—हा ४. १३३. २ चेतना; उत्तेजन. 'तैसें

रायभोग समृद्धि । उज्जीवन नोहे जीववृद्धि ।' —ज्ञा २.६८. ३
भोगसाधन. —हंको. [सं. उत्+जीव्-जीवन]

उज्जड—वि. उद्धट; दांडधेश्वर; उर्मट. [सं. उत्+जड्; उद्धट;
हि. उज्जड=गांढळ]

उज्झित—वि. टाकलेले; सोडलेले; त्यक्त. [सं. उज्झ्=सोडणे]

उज्जड—पु. (कौ.) उजवाड पहा.

उज्जल—वि. १ सतेज; चकचकीत; प्रकाशमान. २ स्वच्छ;
शुद्ध; पवित्र; उजळ पहा. [सं. उत्+ज्वल्]

उज्ज्वलन—न. १ जळण्याची, प्रकाशित होण्याची क्रिया;
पेटविणे. २ तजेला, जिल्हे देण्याची, स्वच्छ करण्याची क्रिया;
चकचकीत करणे. [सं.]

उज्ज्वलित—वि. १ पेटविलेला. २ प्रकाशित केलेला; जिल्हेई
दिलेला. ३ प्रकाशमान; तेज. पुंज. [सं.]

उज्वाट्टयार—क्रि.वि. (गो.) पहाटिस. [उजेड]

उज्वाड—पु. (गो.) उजेड; प्रकाश. ' उज्वाडाक हडप '
=प्रकाशांत आणणे; प्रसिद्ध करणे. [उजेड]

उज्ज्वलज—स्त्री. (चंद्रपुरी) बाहेरील दरवाजाला लावून आंतील
दोन बाजूस असलेली बैठक; देवडी. [उज्झ्+लज्]

उट—स्त्री. हुटहुट; कटकट. —शर (तुगा. ई. ७९.) [श्व]

उट्ट—स्त्री. चाकाला प्रतिबंध करण्यासाठी लावलेली उटी; उट;
टेंक; दगड. [उटणे]

उट्ट—पु. उट पहा. ०उतरणे—रग जिरविणे; नक्षा उतरणे.

उट्ट—पु. (कुण.) उट. १ (सैन्यादिसंबंधी) ओझे वहाणे
इत्यादि उपयोगी एक पशु. अरबस्तानासारख्या वाळवंटाच्या प्रदेशांत
उट असतात व तेथे त्यांच्याशिवाय दुसरे कोणतेहि जनावर
वाहतुकीला उपयोगी नसते. २ बुद्धिबळाच्या खेळांतील एक मोहरे.
याची गति सर्व बाजूंनी तिरपी असते व तिची मर्यादा पगाच्या अखेर
पर्यंत असते. [सं. उट्ट; अवेस्ता उट्र; तुल. फा. शुतुर; प्रा.
उट] उंटावरचा-शाहणा-मुखपणाची मसळत देणारा. (रंज-
णांत रेडकाचे डोके अडकले असता एका उंटावर बसून जाणाऱ्याने
प्रथम आंत येण्याकरिता घराची भिंत पाडण्यास सांगून नंतर रेड-
काची मान कापून मग रंजण फोडावा अशी सळा दिली या गोष्टी-
वरून.) ' तिसरे एक उंटावरली असे विचारतात ' —टि ४४१.
उंटावरून शेतल्या हांकरणे—अतिशय आळस किंवा हलगर्जीपणा
करणे. उंटावर बसून दक्षिण दिशेस जाणे—एक अपशकुन;
दुष्किंद. ' घेऊनि उट्ट्यानी बैसुनि दक्षिण दिशेस जाताहे. '
—मोउयोग १०.१७१. उंटाचे बोथे—न शिकविलेले उंटाचे बच्चे.

उट्टक—वि. उतरणीची; उंचवट्याची; खडकाळ (जमीन)
' तिसरा होयसखोल सुमिके । येथु न राहें उट्टके । जाय निरसोनि '
विपु. १.८२. [सं. उत्+ट्टक=उतरण, उट्ट+स्था; प्रा. उट्ट]

उट्टकटारी, उट्टकटारी—स्त्री. एक वनस्पति; उताडी; कटि
चुबुक; हिची पावे कोपरे कातरल्यासारखी असून पृष्ठभागी सफेत रंगाचे
कटि असतात. शंभ्या खोळ्यावर याची मुळी लहान मुळांच्या
गळ्यांत बांधतात. सर्प, विचू यांच्या विषावर हिचे मूळ उपादान लेप
देतात. मुळास ब्रह्मरेडी म्हणतात. ही उंटास प्रिय असते. [सं.
उत्कट; यु. उटकटो; हि. उटकट्या]

उट्टकर्णे—उक्ति. उघाटन होणे; वेगळे पाडणे, होणे; दूर करणे.
' सर्वोरमा उट्टले. ' —ज्ञा १८.३६६. [सं. उत्+ट्टक्=बांधणे;
उत्+ट्टक्=खरडणे; म. ऊट करणे]

उट्टकण—न. १ दूर होणे. २ अवघेपण. —शर.

उट्टकरळ—स्त्री. उटकळ पहा. —वि. हलगारा; डळमळ-
गारा; सैल; खिळखिळीत झालेला (दगड). [सं. उत्थ+कृ; प्रा. उट्टक;
म. उटकर]

उट्टकळी—स्त्री. (राजा.) तोंड येणे; तोंडांत खरे, पुढकळ्या
येणे.

उट्टकर—वि. उर्मट; मग्न; उद्धट. (कि० येणे.) [सं. उट्ट=
मारणे, पाडणे]

उट्टगणी—स्त्री. एक वनस्पति. —मुंभ्या ११२ [?]

उट्टगरळ—न. १ उंचवटा; लहान टकडी; डेंब. २ शरीरावर
असलेले आवाळ; गलेड; टेंगळ. ३ एखादी जड वस्तु लोटून नेताना
खाली जो दगड लावितात तो. —वि. १ वर खाली झालेला; उंच-
सखल; उच्चनीच; खडबडीत; डळमळीत. २ उट्टगळे असणारा
(प्राणी, जमीन). [सं. उट्ट+स्था+गल्; प्रा. उट्टगल] —क्रि.वि.
उंचसखलपणां.

उट्टज—न. पणकुटी; झोपडी; पणशाळा. [सं. उट=गवत,
पावे+जन्+उट्टेभ्यो जायते इति]

उट्टणे—न. १ अंगास लावण्यासाठी केलेला अंगेज ह. सुगंधी
पदार्थ; उटी. ' उट्टणे लावुनि घातले स्नान. ' —कर्म ५७. ' कां सुगंध-
चिया आंगा उट्टणे । लागत असे ॥ ' —ज्ञा १०.१०. २ उटी;
उट्टणे अंगाला लावणे, माखणे; मदेन. [सं. उट्टनेन; का. उट्टणे=
अंगाला तेल, लेप लावणे]

उट्टणे—उक्ति. १ माखणे; चोपडणे; लावणे; चर्चिणे. ' श्रीमहा-
देवो कापुंरे उट्टिला ॥ ' —ज्ञा ११.२२२. ' हळदी भीनली हेमकळा ।
तेणे उट्टिले मुखकमळा. ' —एरुव ७.३४. ' भीमकी सुकुमार गोमटी ।
रुणा इसी हळुचि उट्टी. ' —एरुव १६.८७. २ (राख, माती ह. नीं
मांडें बंगरे) घांसून साफ करणे. ' हां हो उट्टोनिया आरिसा. '
—ज्ञा ११.१५७. ' काप्रासी काय लावुनी उटावें । काय ओवाळावें
दीपकासी ॥ ' —तुगा ४४२२. ' अन् मांई उट्टाया गेलें होतों. '
—सागो प्र. १. १. ३ घुणे. ' बृद्ध परंपरा ऐसी आहे । वरचरण उट्टी

बोहमाये ।'—एरुव १४.८९. 'मग तें मंगळरूप पाऊले । ते छुमे-
धेने उटिले ॥' बेसीस्व २.२९. 'क्षणभंगुर जाउनी दुःख मायीक
लोटेले । वदन उटिले । रोमांच आंगीं उटले ॥'—पला ४५. [सं.
उटतेन; हिं. उवटन; गु. उटयु; सिं. उवटयु; का. उटणी—णे]

उटन—न. (खा.) वांस्ण्याची क्रिया. [उटणे]

उटंवर-रा—उटंगर पहा.

उंटमान्या—वि. उंटसारखी ज्याची मान आहे असा; विशो-
मित; उंटाड. [उंटमान]

उंटवान—पु. (हिं.) उंट हाकणारा; सारवान. [म. उंट+सं.
वत् प्रत्यय]

उटा—पु. चाकाची गति खुंटविण्यासाठी चाकाखाली ठेवलेला
शगड; अटकण. (कि. देणे). उट पहा.

उटाउटी—किवि. (प्र.) उटाउटी; तत्काल. 'गौरजातु पयो
धरकटी । अवलोकितां उटाउटी ॥ धैर्य पळाले वारा वाटी ।
नाहीच माला बिचार ॥'—मुआदि १५. १४३. [सं. उत+स्था द्वि.]

उंटाड—वि. विशोभितपणे उंच; उंटसारखा उंच. [सं.
उष्ठाड्य=उंटाड]

उटाणटेगळा—उटंगळ पहा. [सं. उत्थान; प्रा. उट्ठाण; म.
उठाण+टेंगळ]

उटारेटा-ठा-टी-ठी—पु. स्त्री. (प्र.) उटारेटा. १ उठाटेव;
वळावळ; उपडव्याप; नसता उद्योग, भागवडी; लुडवूड. २
लहान मुलांची) उळवूळ; चळवळ; वळवळ; नाचरेपणा. ३ उड-
ताडव; चिवड. (अनाची—भूक नसतां केलेली). ४ थापेबाजी;
प्या. (कि. करणे). [उटणे+नेटणे]

उटारेटी-ठा-टी—कि. वि. नसत्या उठाटेवीत; आळसांत;
टेवल्याबाबल्या करण्यात (कालाचा अपव्यय करणे). ०म्ह—दिवस
मेला उटारेटी मग दिव्यांत कापुस रेटी (किंवा बोटांनं काड-
ताती लोटी). २ चिवडीत; उडवीत. (जेवणे).

उटारेटीस येणे—उटारेटा करणे. [उटणे+नेटणे]

उटाळणी—स्त्री. १ उठावणी; प्रोत्साहन; उत्तेजन; प्रवर्तन; अरी
गळणे; जेव आणणे. २ उटाळण्याची क्रिया. [उटाळणे]

उटाळणे—उकि. १ (व्र.) स्पष्ट उच्चारला जाणे; लिहिलेले
मक्षर स्पष्ट उमगले जाणे. ('आस लागल्यामुळे त्यांचे बोलणे उटा-
ळत नाही.' २ अर्थ, हेतु, भाव स्पष्ट होणे, करणे; ३ उठावणे;
स्पष्ट करणे; उच्चारणे. 'इला कसे नाम तुझे उटाळे ॥'—साह
१.२८. —दयाळ ९३. [सं. उत+ताल्]

उटाळणे—उकि. उलथणे; हलविणे; उटाळा लावून ढकलणे.
सं. उत+तल]

उटाळा-ळी—पु. स्त्री. १ तरफ; जड पदार्थ उचलून फेंकण्या-
साठी लाखाली पहार वगैरे घालतात ती. (कि. देणे). २ अशी

उचलण्याची, तरफेची क्रिया. (कि. करणे). ३ ढकलणे; जोर लावणे;
धक्का देणे (पुढे ढकलण्यासाठी); खांदा देणे. (कि. देणे). [सं.
उत्+तल्=स्थापन करणे]

उटाळा—पु. १ स्पष्टोच्चार (वागिद्रियापासून होणारा अक्ष-
रांचा). २ स्पष्टीकरण; विशदीकरण; फोड; किळी (लिहिलेले, गूढ श्लोक,
इ० कांची). 'माझे या स्मरणाचे उटाळे वांचूनि आन नाही.'—भाए
६८३. ३ चेतणा देणे; प्रभुत करणे. [सं. उत्+तल्]

उटाळा—पु. (व.) उथळे; इमारतीच्या खांबास बुडांत
दिलेला दगड. (इं.) वेस स्टोन. [उत+तल]

उटाळे—न. चाकाची गति बंद करण्याकरिता, तें चव्हे-ढव्हे
नये म्हणून त्याखाली ठेवलेला दगड, अड.

उटिंगळ—(कों.) उटंगर पहा.

उटिंवर-रा—नप. टेंगळ; गांठ. उटंगर पहा.

उटी—स्त्री. उटणे पहा. १ सुवासिक द्रव्यापासून तयार केलेला
पदार्थ (चंदनादिक). (कि० कपे). २ उटण्याचा लेप. (कि०
लावणे). 'तो जैसा काळलोहे डवरिला । नातरि प्रेक्षिआंधकार उटी
ओळधेला ।'—शिबु ९९९. 'उटी चंदनाची शरीरा दुपारी ।'
—कर्म १०२. 'आंगीं शेंदुराची उटी ।'—गणपतीची भूपाळी ३.
[सं उटतेन—उटति—उवटि—ळी—उटी.—भाअ १८३२. का. उटणी]

उटी—स्त्री. (कु.) उडवी; एक स्तंभ पुरून त्याचे भोंवताली तुण
वगैरे वरपर्यंत येईल अशी रचना; गवताची गंजी. [सं. उट=गवत]

उटी—स्त्री. चाकाची गति बंद करण्यासाठी जो दगड लावतात
ती. उटा, उट पहा.

उटी—स्त्री. तेज; माहात्म्य. (कि० उतरणे). 'सर्वेचि इंद्र-
पणाची उटी उतरी ॥'—भा ९.३२८. 'तीर्थांची उतरली उटी ।'
—एमा ११.७४५. 'उतरल्या तीर्थांचियां उटी ।'—एमा १.३०८.
ऊत पहा. ०उतरणे—महत्पदापासून अर्थ होणे.

उटीजणे, उटिजणे—सकि. १ उटणे; उटी लावणे; माखणे.
'कापुराचेनि पराग उटीजती । मोतियांचेनि रसे न्हाणीजेती ।'
—शिबु २८१. २ घांसून स्वच्छ करणे 'न घडितांचि आरिसा ।
उटिजे काई ॥'—अमृ ७.६२. [उटणे]

उंटीचा—स्त्री. उंटाची मारी; सांड. (उं; हिं. उयान]

उंटीचि—वि. खरबडून काढलेले; वांस्लेले. [उटणे]

उंटे—न. (विरु.) उंटे पहा. वाईट कर्मांचे प्रायश्चित; सुडाचे
कृत्य; पारिपत्य. 'बहुत लोकांस तुवां पीडिले । त्यांचे उंटे आज
निघाले ।'—ह ९.८१. 'पाहिजे तर त्यांचे उंटे त्यांनां दुसरे वेळीं
ध्यावे.'—बाळ २.१८५.

उंटेरेडे—न. उठाळेव, उपध्याप. उटारेटा पहा. 'आतां सांडिले
उंटेरेडे ।'—शिबु १३६.

उट्टे—न. मोबदला; वचपा; भरणाई; तोडीस तोड; सुड; खरड-पट्टी. 'एण आज येईं दे तरी, म्हणजे पत्त्याचें समळें उट्टे काढतें.' —तोबे. बं. २. प्र. १. [सं. आनृतस; प्रा. आउट; किंवा सं. आकुट; प्रा. आउट=हिंसा] **०काढणें—उगवणें—घेणें**—जखास तसें करणें. 'आठ्यून सगुण तिळतिळ काडीन उट्टे तें।' —प्रला १५७.

उठकट-र—बी. ह्कालपट्टी. उठकळ पहा.

उठकळ-ळा—बी. १ उठण्यास होणारें कारण; उठण्याची निकड, गरज. (किं० आणणें; लावणें; येणें). २ उठण्याची बुद्धि; हुदुदी; सुरुसुरी (मनांतून किंवा बाहेरच्या कंहीं कारणानें येणें). (किं० लागणें; येणें). ३ ह्कालपट्टी; पराभव. ४ स्थलांतर; बारा-वाटा होणें (गांव, कुटुंब इ० कांचें) **०येणें**—दुसरीकडे जाण्याचा हुकूम होणें, भाग पडणें. 'हा सुभेदारस आला, त्या सुभेदारास उठकळ आली.' [उठणें+कळ]

उठकळें-लें—न. ह्कालपट्टी; पराभव. 'उठकळें करुनि दित्यासी।' —आप ४१. 'मारोनि गजरवांची दळे। बीराचें उठकळें केलें।' —शिखु १०६१.

उटंगार, उटंगार—उ. (गो.) महापूर.

उठणें—अकि. १ उभें राहणें. वसणें याच्या उलट. २ (ल.) वर येणें; आकाशांत वर जाणें (धूर, धुराळा). ३ जाणें होणें; शुद्धी वर येणें (शोपेंतून, सूळेंतून). ४ बरखास्त होणें, संपणें (समा, वेढक वगैरे). 'चार वाजले म्हणजे कचेरी उठते।' ५ (सैन्य वगैरे) चालू होणें; बाहेर पडणें; सज्ज होणें; दृष्टा करणें. 'भट दशासहस्र उठले जे आज्ञाकर सुयोधमाचे हो।' —मोभीष्म ६.६१. ६ उडून जाणें (एखाद्यावरील मन, प्रेम); उद्भिन्न होणें; त्रासणें; कंटाळाणें. ७ वंड करणें (एखाद्या विरुद्ध); सामना देण्यास तयार होणें. 'तुजेंन ज्याचें अन्न खातो त्याजवरच उठतो.' ८ स्पष्ट दिसणें; उमटणें. (उसा, रंग, छाप वगैरे). 'उत्तम गुण तत्काळ उठे।' —दा १९.६.२०. ९ वर येणें; दिसावयास लागणें; बाहेर पडणें; उद्भवणें (पुरळ, साय, संकट, बातमी वगैरे). १० दुखावयास लागणें; (डोकें, कांठ, मस्तक; शीर, त्याचप्रमाणें दाढ, दांत, कान, हात, पाय, या संबंधींही) कचित् उपयोग करतात. 'निघाल्या देवी आणि गोवर। उठलें कपाळ लागला ज्वर।' —दा ३.२.२६. ११ ताजेतवानें होणें; फुलणें; टवटवीत होणें; आनंदित होणें; (मनुष्य, प्राणी, वन-स्पती वगैरे); छुलून दिसणें (रंग वगैरे). १२ आकसानें आळ घेणें; कुंभांड रचणें (मनुष्यावर; घराण्यावर वगैरे). १३ छुणा पडणें; उडून दिसावयास लागणें (वण, वळ, चाबकाचा मार, दांताचा चावा). १४ करवणें; उरकणें; पार पडणें (काम वगैरे). 'माभ्याच्यान पडिल्यासारखें कामही उठत नाही.' —विज ८.८.१५३. १५ बस्ती वगैरे उडून जाणें; ओसाड पडणें. १६ उत्पन्न होणें. 'उठती घन-पटळे। नाना वर्ण।' —हा ८.३०. 'शब्द पडसाड उठला. म्हणजे धाको. १. ४५

कोण रे बोलिला।' १७ (व.) खर्च होणें; खालास होणें; संपून जाणें. 'इतके तांदूळ आजच्या आज उठतील.' म्हू० उठणे-वाल्याचें उठतें कोटीवाल्याचें पोट दुखतें.' १८ पूर येणें. 'जसें महाप्रलयीं जळ। उठल्या भरे ब्रह्मगोल।' —विउ ११.८६. १९ वाढणें. 'चार शिंगणी लागोपाठ सांपडतांच पडिल्यापेक्षां चार बोटे भाजी उठली.' २० प्रवृत्त होणें (वाईट करण्यास). 'मी इतकें बोलतांच तो जीव ध्यावयास उठला.' २१ क्षोभ होणें (पिता-दिकांचा). २२ नवीनच गोष्ट प्रसिद्ध होणें; प्रचारांत येणें. 'बारा-वर्षांचे मागलें वेणेंवेणें कोणी देऊ नये, मागूं नये असें हें अलीकडे नवेंच उठलें.' २३ एखाद्यानें लौकिकानुरूप मर्यादा मोडून वतन करणें. २४ उभें होणें; तयार होणें (इमारत वगैरे). 'ते राजवाडा उठे.' —विज ११. २५ वाटणें; मनांत येणें. 'शेंखी घ्यावी ऐमं उठे।' —दा २.६.१५ [सं उठ्+स्था; प्रा. उठ, सि. उथयु; जिन्गी सीगन उथी; जिन्सी फ्रेच उथी] **उडून जाणें**—१ परवानगीशिवाय निघून जाणें; पडून जाणें; रागानें चालतें होणें. 'त्याची थडा सुरू होतांच तो मंडळीतून उडून गेला.' **माणसांतून उडून जाणें**—१ रीतमात मोडणें; अनैतीच्या मार्गांला लागणें. २ परपुरुषाबरोबर निघून जाणें (स्त्रियांच्या बाबतींत). 'खरेंच का रूपमाया सेनापती उडून गेल्या.' —वाय ४.३. **उडून दिसणें**—स्पष्टपणें नजरेस येणें. **नित्य उडून, रोज उडून**—किवि. दररोज नेमानें; नित्य; रोजच्यारोज. **उठला टाव देववत नाही**—उडून जेवावयाचें पानहि मांतांत येत नाही (इतक्या निर्वलेचें द्योतक).

उठतबसत—किवि. खुरडत; थोडे चालत व थोडी विप्रांति घेत; थांबून थांबून; धीरे धीरे (काम करणें, जाणें). (अति अश-कतेचें द्योतक) **उठतांबसतां—पडल्यां, उडल्यावसल्या—सुटल्या**—किवि. क्षणोक्षणीं, हरघडी, सदासर्वदा; जेव्हा पहावें तेव्हा; एकसारखें; अहोरात्र. 'अहो येतां जातां उठत बसतां कार्य करतां।' 'उठतां बसतां जर असे मुलाखा माहे लागलां तर तो कोडगा होईल.' 'उठल्यामुठल्या चहा पिण्याची संवय फार अपा-यकारक बरे।' **उठतांबसतां उपावास—निराहार—नवरात्र—नवरात्रांतील घटस्थापनेच्या दिवशीं व शेवटच्या दिवशीं उपास करण्याची पद्धत. म्हू० उठतां लाय बसतां बुक्की=सदासर्वदां माराचा धाक किंवा मार. 'तुला उठतां बसतां असे पाहिजे; एव्हरीं तूं ताळ्यावर येणार नाहीस!'** [उठणें+बसणें]

उठपळ—बी. १ एकसारखें पडून जाणें (असंतोषी नोकर किंवा सून वगैरेनीं). (किं० लावणें). २ त्रासदायक, जुलमी वागणूक, गांजणूक, (पडून जावयास लावण्याइतकी); हाल करणें; छळ करणें. (किं० लावणें). ३ अस्थिरता; असंबद्ध वागणूक; वंचलता; उतावळी. (किं० करणें; लावणें; मांडणें). ४ जावयास निघणें. (किं० करणें). —किवि. एकसारखा; पुन्हांपुन्हां; अविप्रांत; उतावीळपणानें. 'हा पोर उठ-पळ खेळायला जातो.' [उठणें+पळणें]

उठपाय—कि.वि. एकरारखे पुन.पुन्हा; उठपाय पहा. [उठ+पाय]

उठवशी-सी, उठ बैस—भी. १ उठपावसण्याची मेहनत; पुनःपुन्हा उठणे व बसणे. २ खळवळ; चळवळ (अस्थिरता थोतक). ३ नसता खटाटोप, उठाटेव. म्हं. कोणाच्या म्हशी कोणाला उठावशी. ४ ठेठका (व्यायामाचा एक प्रकार). [उठणे+बसणे]
उठवस करणे—(कों.) आदरातिथ्य करणे.

उठवण-गूक, उठवळ—भी. वसले असतां स्वतः उठत नाही, दुसऱ्याने उठावयास लागवें अशी अवस्था (मुर्ते, घोडे इ. ची) उठत उभे राहण्याची सुद्धा शक्ति नसणे. 'उठवणे ताठा करू'—दा ३.६.४७. 'आतां सवैया उठवण्या'—एभा ११. १२०९. (किं. घेणे) २ (ल.) आपत्ति; दारिद्र्य; दैन्य; दुर्बल दशा. **उठवणे**—१ शक्ति परत येणे. २ दारिद्र्य, निराशा यांपासून मुक्त होणे; **उठवणीस येणे**—(कों.) १ अतिशय अशक्त होणे; सरावयाम ठेकणे; उठवण घेणे; दुसऱ्यानी उठावें लागणे; (सामा.) अतिशय दमणे; थकणे. 'वैरणचारा महाग याजकतितां थोडीं व उठें उठवणीस येऊन, अस्थिरचमं जाहार्थी.'—भाष ५६. [उठविणे]

उठवण—झं. (गो.) कुणबी लोकांतील देवकृत्य. देवक उठविणे [उठविणे]

उठवण(णे)कर-करी-करू—वि. उठवणीस आलेला (समुष्ट, बैल); विडान्याला खिळलेला (रोगाने, वाधक्याने). 'मागचे वर्षांपासून तो उठवणेकरी बनला आहे.'

उठवळ—वि. १ आळशी; कामचुकार (उठवणकन्याप्रमाणे वागणारा). म्हं. उठवळ सासू थोड जावई. २ चळवळया; उच्छृंखल. ३ बेफिकीर. 'उठवळ संसार करून कसे चालेल?' [उठविणे]

उठवळ—धी. (उठकळ या अर्थी 'जुकीने' हकालपट्टी; उठवाटन; अवनाति. **उठणे-लागणे**—उत्पाटनावी वेळ. 'फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजला उठवळ आली आहे.'—केले १.५१.

उठविणे, उठवणे—उक्रि. उठणे प्रयोजक. १ उचलणे; वर करणे; उच्च स्थितीला नेणे; उंच करणे; उभे करणे. २ जाग्रत करणे; जागें करणे; उठावयास लावणे. म्हं. निजलेल्याला कोणी उठवील, जाग्याला कोण उठवील? ३ चेतना देणे; प्रवृत्त करणे; क्षोभविणे; उठावणी करणे. ४ दुखावयास लावणे (डोकें). ५ (कंडी) पिकविणे; जाहीर करणे (बातमी, गोष्ट). ६ उत्पन्न करणे; काढणे. 'जे उठवी शब्दांकर. वंदे वैखरी अपार।'—दा १.३.२. 'विचार न करतां बांधा उठून ... अडथळा आणू नये.'—स्वारीनियम (बडोदे) ४७. ७ पार पाडणे; बजावणे. 'सूचना होतील त्याप्रमाणे नोकरी उठविण्याची आहे.'—स्वारीनियम (बडोदे). २४. ८ चोरणे; लांबविणे. 'चोरट्यांनीं स्वयंपोषाचीं दोन भांडी उठविळी.'—विवि ८.११.२०८. ९ रक्षक कडे काढणे; उचल करणे;

खर्च करणे. [सं. उत्थापन; प्रा. उठवण] **घरांतून उठविणे**—नारी लावून पळविणे 'ह्या स्वतंत्र बायका केव्हा कोणच्या म्हाताच्या घरांतून उठवतील काही नेम नाही.'—बाय २.१. **जन्मांतून उठविणे**—आयुष्याचे मातरे करणे (जार कर्मासुळे). 'माझ्या पोरीला अशी जन्मांतून उठवलीनू.'—निचं १२५.

उठळ—वि. (व.) निरपयोगी; आळशी. उठवळ पहा.

उठाउं—१. जाग्रति; उत्साह; उठाव. 'बोध करितांही उठाउं नेषे।'—दावि २४. [उठणे]

उठाउठी—कि.वि. तावडतोब; त्वरेंने; लवकर; तत्काळ; लागलीच; झटकर; त्वरित; एकदम; जलदीने. 'आतां उठाउठी। असक्यां ब्रह्मगोलकां देवु मोठी।'—शिष्ट ९२१. 'बृथिक देखतां उठाउठी। पादरक्षा आठविजे।'—मुमादि ३६.८५. (सी) दीर्घ नेणे जडवीट्टी। चमत्कार उठाउठी।'—नुगा १८१६. 'वय चालिल्ले कीं उठाउठी।'—दावि १५७. 'कित उठाउठी भयभीत मरण पावले.'—गेपो ३६७. [उठणे द्वि.]

उठागीर—वि. १ (निदा व्यंजक) प्रवासी; मुशाशर; उपन्या; तात्पुरती वस्ती करणारा. २ उचल्या. [उठविणे+गीर प्रत्यय]

उठाठव-ठेव—भी. १ रिकामी लुडबुड, खटपट; पंचाईत; दुसऱ्याच्या कामांत ढवळाढवळ (किं. करणे). 'पंचभूतिक उठाठेवी। न चले तेथ।'—दा १.४.३०. म्हं. विषवेला (बोडकोला) कुंकवाची उठाठेव कद्याला पाडिजे. २ बरदास्त; सरबार्द; व्यवस्था. 'घायाळ समशेर बहादूर कुंभेरीस आला, तिथं सुरजमळ जाट याणें त्याची बहुत उठाठेव करून घोडी व पालखी देऊन वाटस लाविला.'—भाष १६२. ३ कामाची दगदग; खटाटोप; खटपट. ४ हुकडच्या तिकडच्या कुचाळक्या करणे, मळते सल्लें उठविणे. [उठविणे+ठेवणे]

उठाण—णे. १ उठवणी; उमेद; तीव्र प्रवृत्ति. 'कीं ते समयां मनाचें उठाण।'—यथादी १०.२५८; ११.८८७. २ उन्नतता; उठावदारपणा (स्तनांचा). 'उठेत वक्षोह ह् उठाणें।'—सारह २.५६. ३ सूचक लक्षण; चिन्ह. 'तों वैवकीत वरिती विरथी उठाणे।'—कृष्णजन्म (देवनाथ) १३. [सं. उत्थान; प्रा. उठाण; द्वि. उठाणा]

उठाणू—न. गळू; वेड (शरीरावर उठाणारे). [उठाण]

उठा (ठो) पायीं—उठपाय पहा.

उठावशी—उठवशी पहा.

उठारेठा-रेंठ-ठी—उठारेठा पहा.

उठाव—१. १ वर आलेला भाग. २ शरीराची ठेवण, स्वरूप.

'आणा धरोनि मृग हा, कैसा दिसतो मनोरम उठावें।'—मोवन ११.१९. ३ उचल; सरसावणे. 'किंवा अमृत क्षीरसागरी। येती लहरीची लहरी। तैसी द्रौपदी राजकुमरी। उठाव करी दुसरेनें।'—ह ३४.२८. ४ खर्च. ५ (शिष्ट) उठावाची नक्षी; उचलून

दिसणारें काम; वर दिसणारी, कोरेल्ली आकृति. (इ.) रिलीफ. उ० उठावणा नकाशा. ६ पदांमध्ये बदललेल्या चालीवरून पुन्हा मूळच्या चालीवर व ध्रुवपदावर येणें (वणी येथील गोविंदकवीच्या पदांतून असे उठाव आढळतात). -स्तोत्रमाला २६८. [उठावणी]

उठावणी—स्त्री. उडविणें पहा. १ उतेजन; प्रोत्साहन. २ जोरानें पुढें सरसावणें; उचल करणें. ३ बंडखोरी; डोकें वर काढणें; हल्ला करणें; स्वारी करणें. ' इंग्रज लोक जितक्या वेळां उठावणी करतील तितक्या वेळां त्यांना चोपून काढायचें. ' -इप १४४. ४ उद्युक्त होणें; पुढें होणें. ५ जागृति. ६ (कों.) शिफारस; प्रसंसा. ७ उभारणी सजावट. ' अशा धर्तीवर सेनका पात्राची उठावणी खुबीदार ... झाली असती ' -नाक ४७. ८ तळ हलविणें, निघण्याची तयारी करणें; कूच करणें. ९ उडविणें; दारिद्र्य, संकटें यांतून वर काढणें. १० उचलणें (ओसे वंगरे). ११ जैन किंवा वैष्णवांमध्ये मृताच्या तिसऱ्या दिवशीं करण्याचा विधि. [सं. उत्थापन; प्रा. उठ्ठावण; हिं. उठावना]

उठावणें—अकि १ पुढें होणें; उद्युक्त होणे; तयार होणे; सरसावणें; एखाद्या उद्योगासाठीं आवेष्टानें लागणें; मनापासून कामास लागणें. ' पत्रिका वाचिताचि गोपाळा । पुढें भीमकी देखे डोळां । बाह्या पसरून उतावेळा । आलिना उठावला ॥ ' -एरुव ४.६२. २ हल्ला करणें; छापा घालणें; स्वारी करणें; युद्धाचें चालून जाण्याकडे उठणें; हल्ला; चढाई. ' काळत्राचीं कटके । उठावलीं जैसी ॥ ' -ज्ञा ११.१९९. ' गदा पडताळोनिया करें । उखला संमुख ॥ ' -सुमभा १०.१५५. ' देहसमंयावरी लोटला । संकलपावरी उठावला ॥ ' -दा ५.९.४२. ' मृगेदावरि जंजुक । अपार जसे उठावले. ' [सं. उत्थापन, प्रा. उठ्ठावण]

उठावणें—मकि. (गो.) नकल, तालीक करणें; उतरून घेणें. **उठावद्वार**—वि. डोळ्यात भरणारा; चांगला उठाव असलेला; आकर्षक; ठळक. **चित्र**—न. प्रथमागच्या वर ओलेले चित्र; उठावाचें चित्र. [उठाव+दार प्रत्यय]

उठावा—पु. उठाव, उठावणी पहा. १ निघून जाण्याकरितां उठणें; तळ हलविणें; कूच करणें; वाहेर पडणें. ' आतां उठावा करी ताता । नातरी त्यजीन मी जीविता । ' -कथा १५.११२. २ क्षुब्धचित्त उठणें; हल्ला; चढाई. ' दीधला वीरभद्र उठावा ' -उषा ११५२. ३ अज्ञात स्थितीतून, दुखण्यांतून वाहेर येणे. ४ वहाट, उत्कर्ष. ' फुन वसंताचा उठावा । तो आनूचि दिसे ॥ ' -सिगु २५९. ५ विस्तार; वाढ. ' तसे जेथुनि हा आधवा । संसारतरुचा उठावा ॥ ' -ज्ञा १५.२०२. ६ प्रोत्साहन; उतेजन. ' उल्हासु वीरचिंचिया उठावा । उठावा दीधला मागुता ॥ ' -आ ९.१३२. ७ आवेष्ट; वेग. ' ऐसा दड बैराग्यउठावा । तेणें विदित्ताभि वोलवावा ॥ ' -एसा १८.६५. [सं. उत्+स्थापय; प्रा. उठ्ठाव]

उठाळणी—स्त्री. उतेजन; उठावणी पहा. ' चाळीस हजार घोडा मद्रें दिली उठाळणी । ' -ऐपे ८५. [उडविणें]

उठाळून बोलणें—कि. (माण.) मोठ्याने बोलणें. [उडविणें]

उडिंगण—न. (कों.) आधार. ' सोन्याचें ताट झालें तरी त्यास कुडाचें उडिंगण पाडिजे. ' [उडणें]

उडित—वि. (व.) मर्यागत केलेली. लागवडीस आणलेली; वहित (जमीन). [सं. वह-उड; किंवा उत्थित]

उडी—स्त्री. उठावयाम लावण्याची निकड; उडण्याची, निघून जाण्याची निकड. ' तुजें स्वरूप पाहतां दृष्टी । मयातें उडी उठावें. ' -नव १४.७२. [उडणें]

उडीनिलियां—किवि उडलें असतां; उडल्याने ' एकी प्रेमे उत्कर्षितां । पहाविया उडीनिलियां असांमिता । ' -शिगु ६००. [उडणें]

उडूठ—स्त्री. कामाची गति, निकड, तगादा, लकडा. (कि० लावणें, मांडणें; करणें) [उठ ! उठ ! किंवा उठ दि]

उडोळ—वि. (व.) आळशी; उडवळ पहा. ' ती फार उडोळ मावशी आहे, तिच्याच्याने तें काम होणें शक्य नाहीं. '

उडें—पु. पोटांत उठणारा बायूचा गोळा; नळाधित बायु. ' त्याच्या पोटांत उडें धरला आहे. ' [का. उडें=गोळा; प्रा. उंडी=गोळाकार वस्तु, पिड]

उडें—स्त्री. उडीण वृक्ष. याच्या फळांनील वियाचें तेल काढतात.

उडकी—स्त्री. (गो) लहान उडी [उडी]

उडकी, उडकी—स्त्री (कों.) उचकी. (कि० येणें) ' डोळे झांकले जिब्डा आड पडली । नेरी हुंकारा वोलखी मोडली ॥ उडकी हृदयांतु प्रवेसी । प्राणु सांडी वेडोवेडां ॥ ' -चिपु २.२४. ८४.

उडकी लागणें—कि. गोळी मारू येणें. (शेती) पाभरीचें वर (भोंक) माती लापून बंद होणे आणि त्यामुळे खाली धान्य न पडणें. -ससाप २५५.

उडंग-गु—पु. त्रास [का उडिंग=फटिंग]

उडगण—स्त्री. गोमलगाय. ' उडगण वडों जाय भिर्ती ! तूण लोडितां पडे पुढती ॥ ' -युकिगट ५.३०.

उडगण—पुन. नक्षत्रे. [सं. उडु गण]

उडगणें—उकि. (कर्ना.) झाडणें; केर काढणे. [का उडगु=झाडणें]

उडगणें—अकि. उताडणे. ' आल्हेलियांत पुढकदां पुढ परांत चुलिकाराधन करीत आन, बायका स्स्थान्तून बाजाररहाट करीत उडात आहंत असा चमत्कार दृष्टीस पडतो. ' -महाराष्ट्र २६.६.१९३०. [का. उडिंग=फटिंग]

उडंगळ, उडंगा, उडगा—वि. निरुयोगी; कामचुकार; उडंगटपट्ट; भटक्या (मुलगा) [का. उडिंग]

उडंगा, उडंगादगड—पु. १ ओबडधोबड, खडबडीत धोंडा; ठोकळा; ओंढा. २ दांडगा, उदट मुल्या. [का. उडिंग]

उडंगेमासे—पु. अव. ज्यांस पिले झाली नाहीत असे मासे. —मरळ माशांची पैदास (बडोदें) ७.

उडण—णी—स्त्री. १ किडी; आळी. 'उडणी लेवून न शके भितीसी।'—एभा ५.१३.

उडण—णी—स्त्री. उंडी; उंडीचें झाड. हें कोंकणात होते. याची पानें सुरंगीच्या पानांसारखी मोठी, गुळगुळीत, स्वच्छ असून पत्रावळी करता येण्यासारखी असतात. फूल पांढरें, सुवासिक असतें. फळें सुपारी एवढी असून बियांचें तेल जाळवयाच्या उपयोगी पडतें. त्यास उंडेल म्हणतात. हें खरजेवर औषधी आहे. —वयु १. ६०. [सं. पुन्नाग]

उडणटपट्ट—उडणटपट्ट पहा.

उडणें—अक्रि. १ भारी मारणें; आकाशमार्गं गमन, संचार करणें (पक्षी वगैरेंनीं). २ आघात प्रत्याघातादि कारणांनं स्थान सोडणें; मूळ स्थानापासून अन्यत्र जाणें, वर बाजूस उडी मारणें. 'बेहू जसा वेगानें आपटाल तसा वर उडेल.' 'तोडावर बळ धरून बोल, नाहीतर हुसत्याचे अंगावर धुंका उडतो.' ३ उल्लेखन करणें; ओलांडून जाणें; वरून उडी मारून जाणें. 'आडमार्गं उडोन भिती.' —सुविराट ४.२४. ४ उंचावरून खाली उडी मारणें. ५ झडप, झेप घालणें, तुटून पडणें; रागांनं, आवेशानें चालून जाणें. ६ नाहीसिं होणें; निवून जाणें; संपणें. 'ते रात्री येतां सुर्यापुढें. स्वकायेंसी सगळी उडे।'—एभा २०.२८१. 'मनीं निवयो सर्व खेदें उडाला।'—राम ६२. ७ एकदम अदृश्य होणें; दिसेनासिं होणें. 'दिवस बुडाला, मजूर उडाला.' ८ कोमेजणें; निस्तेज होणें; रंग विटणें; अस्पष्ट होणें; फिकका होणें. 'या चित्राचे रंग उडाले आहेत' ९ खपणें; खलास होणें; खबे होणें (द्रव्य, जिन्नस): 'त्याचा सर्व पैसा चैनबाजींत उडाला.' ' (कोशाच्या) दरबारी लाखां प्रती उडत असल्यामुळे ते (ये) झिजून जातात. '—नि ६७७. खुटणें; (धेंयें, धीर) खुटणें; (पाणी वगैरे) आटणें. १० मन विटणें; तिष्ठका येणें; प्रेम नाहीसिं होणें. 'तिचा आज जीवच उडून गेला होता.'—अस्तंभा १८८. ११ दुभेंत जनावर दूध देत नाहीसिं होणें, कोरडें पडणें; भाकड होणें. 'हल्ली आमची नाय उडाली आहे.' १२ बंदूक, तोफ पेटणें; गोळी खुटणें; स्फोट होणें; फुटणें. १३ युद्ध, भांडण वगैरे जुंपणें. १४ मजा, गंमत, दुष्काळ, अरिष्ट, भांडण-तांडा, अव्यवस्था वगैरे उत्पन्न होणें, सुरू होणें, वाढणें, माजणें. 'वालिडे उडत गर्जेत.'—दावि २६८. १५ हलवार, आशेवर काम करणें; अवलंबून कार्य करणें (द्रव्य, सत्ता, वचन वगैरेवर). 'कशाच्या

बळावर उडतोस?' १६ सभोगार्थ उडी मारणें—चढणें (पक्ष वगैरेंच्या बाबतींत—नर पशूनीं माघावर) १७ (ल.) गर्ब करणें; मद येणें; ताडा चढणें. 'ज्यांच्या बळें उडसि ते तिकडेचि मनेंहि तुजकडे देहें।'—मोउयोग ४.१०९. १८ (ल.) वर मान करणें; भरभराटणें. 'सत्कीर्ति न दे उडो नवसुधेतें।'—मोमंभा २.४०. १९ भूतधांव पळणें (घोडा वगैरे); वेगानें जाणें. २० एखाद्याची चाकरी, रोजगार खुटणें. २१ दोष, विरोध वगैरे दूर होणें, मावळणें; आरोप नाहीसा होणें; (शास्त्रादि विषयांवरील). २२ निसटून जाणें; पडून जाणें. 'पुढें धरितां मागे पेंचला. मागे धरितां पुढें उडाला. ऐसा सांपडतचि गेला. ठाईंठाईं ॥'—दा १७-४.३. २३ (शाप.) वाफ होऊन जाणें; वाष्पीभवन होणें. (इं.) व्हेपराईस, इव्हॅरोट. [सं. उद+डी, उड्डान; मॅचजिप्सी उरी] उडून चरेंण—(ल.) ऐष-आरामांत, थाटामाटांत राहणें; राजदरबारीं मानसन्मानाने राहणें. **उडत जाणें**—[ल.] खिजगणतीत नसणें; महत्त्व न देणें; न मानणें. 'नाही सांगितलेस तर उडत गेल्यास!'

उडंत—स्त्री. वानरांची लढाई. —शार.

उडतउडत—क्रि. १ उडत्या मारीत; नाचत—वागडत; एकाच क्रमानें; वेगानें नाही अशा प्रकारें (जाणें, येणें). २ अनिश्चितपणें; अनिश्चरपणें; संदिग्धपणें; अस्पष्टपणें (सांगणें, बोलणें, ऐकणें). 'हें काम त्यास होणार नाही अशी बातमी मी उडतउडत ऐकली.' ३ कर्णापकर्णी (एकाकडून दुसऱ्याला अशी बातमी इ.० येणें). ४ संक्षेपानें; सारांशरुपानें; अचून मधून. 'सगळी कथा सांगावी तर वेळ लागेल उडतउडत सांगतो.' 'तिने उडत उडत जबाब दिला'—विचि ८.३.८२.

उडतक—न. घोड्याच्या अंगावरील गाशाखालील वळ.

उडतधुमा—वि. (भोंवत्याच्या खेळांत) दूर उडून तेंथें फिरत राहिल अशा तऱ्हेनें टाकलेला; उडून धुमोत असा टाकलेला (भोंवरा) [उडणें+धुमणें]

उडतपगडें—न. सोंगट्याच्या खेळांतील एक डाव. (क्रि० करणें) [उडत+पगडा]

उडतबातमी—स्त्री. वाजारबातमी; गप्प; मुमका; सहज सम-जळेल पण संशयित वतमान; कर्णापकर्णी ऐकलेली बात.

उडतरुमाल—पु. १ मरुमकी करणाऱ्या महार वगैरे हलक्या जातीच्या लोकांसाठीं योजिलेला किताब. २ लढाई थांबविण्याची खूण. [उडणें+रुमाल]

उडतहत्तार—तोफांची मारगिरी; गोलेदाजी. —रा ३.२१३.

उडतापील—पु. उडकळ्यांनं वाढणारें मूल; थोराड मुलगा; धडाडीचा, पुढें नांवारुपास चंडल अर्शी चिन्हें दाखविणारा तणू; हुषार, चलाख मुलगा. [उडत+पील=पिल्लें, छावा]

उडतीपाटी—**झी.** बळुयांपैकी एक हक्क; धान्य उफणतांना महार जे जागलें घेतात तो हक्क; धान्य उफणायला जी पाटी घेतात तिला उडती पाटी म्हणतात, अर्थात् धान्य उफणणाऱ्या महारास त्या पाटीभर धान्य घेतात त्यास उडती पाटी म्हणतात. —गांगा १००.

उडती वार्ता—**झी.** उडतवातमी पहा. 'उडती वार्ता हे निज-कथा ।'—दावि २८७.

उडतें ऊन—न सूर्योष्ण; सकाळचे ऊन. [सं. उदयत-उड-अत-उडत. —भाअ १८३४]

उडतें पाखळें—न. १ उडणारा पक्षी २ (ल.) चंचल, अस्थिर माणूस; हंगामी. म्ह० उडतें पाखळें पोटभरू. —के. ९. २९. वाक्प्रचार-उडत्या पाखराचीं पिसें (शेटे) मोजणारा-मेज करणारा=(ल.) फार चलाख, हुषार मनुष्य; पाताळयंत्री मनुष्य; नुसत्या तक्रांनी एखादी गोष्ट अजुक्त ओळखणारा. (गो.) 'उडत्या पाखराची शेंदां मोजप.'

उडवी—**झी.** (कर्मा.) बैली; सुताचा ताणा मागावर चढविण्यापूर्वी पाजणी (उकी) करण्याकरितां लागणारे लाकडी घोडे. [का. हुडू=जोडणें+यंत्र]

उडद—**झी.** (गु.) उडीद पहा. [का. उदूद=उडीद]

उडदण-दाण—न. उडदाची मळणी झाडण्यावर राहिलेला भुषा, भुसकट. ०णी-वि. उडदाच्या रंगाचें, काळसर. उडदानीं लुगडें; उडदानीं रंग.

उडदळ—**झी.** उडीद पेरण्यास योग्य अशी जमीन; जेथें उडीद पेरला आहे अशी जमीन. [उडीद+सं. आल=व्याप. का. आळ=व्याप्ति, मूमि]

उडदावेगम-ण—न.झी. (बुद्धिबळ खेळ). मोंगली संप्रदायी बुद्धिबळांतील एक मोहरे; यांत घोड्याच्या ऐवजी उडदावेगम हें मोहरे अवून लावी गति ३॥ परें असते. या उडदावेगणीच्या खेळांत पठावर १०० घरे असतात. [तुर्की. उडू=सैन्य+वेगम=राणी; उडदावेगम=हल्यारवंद, लखाल वेगम; वेगणी=अमीराची स्त्री]

उडदावेगमी-वेगी—**झी.** (हिं.) हल्यारवंद स्त्री; उडदावेगणी. [तुर्की. उडू=सैन्य, तळ, लष्कर, बाजार+वेगम=स्त्री, तरणी, राणी, वेगणी]

उडदासुहृते—**पु. लं.** सुंग वंगरे समारंभांत आरंभी सुवासिनी उडीद दळण्याचा जो समारंभ करतात तो; उडीद भरडण्याचा सुहृत्, काळ. [उडीद+सुहृत्]

उडदावळ—**झी.** १ उडीद पेरलेली जमीन; उडदाचें शेत; उडदळ पहा. २ उडदी रंगाचें लुगडें. (काळ्या अंगावर पांढऱ्या चौकटी असणारे). [उडीद+सं. आल]

उडदी—**वि.** उडिदाच्या रंगाचें. ०लुगडें—न. पांढऱ्या चौकटी असलेलें काळें लुगडें.

उडदू—**झी.** उडू भाषा. उडू पहा.

उडदे—**पु. अ. (व.)** उडदाच्या दाण्यासारखे कीटक. [उडीद]

उडधामुरूम—**पु.** उडदासारखा बारीक, काळा मुरूम.

उडप—**न. (गो.)** बाघाला माण्याकरितां एखादें मेलेलें विंवा त्यांनीं मारलेलें जनावर ठेवून त्याभोंवतीं केलेलें काट्यांचें कुंपण. [सं. उडप; प्रा. उदय-व ?]

उडपाल—**न.** १ मोठ्या तंबूशेजारीं जो स्नान, स्वयंपाक वगैरे करण्याकरितां ल्हान तंबू ठोकतात तो. [आड+पाल=ल्हान तंबू]

उडपाल—**न.** कांबळ्याच्या खोळीवर (पजेन्यनिवारणार्थ) जें दुसरें वस्त्र घेतात ते. [सं. ऊर्ध्व+पल्ल; प्रा. उडूद+पाल]

उडया-यें—**पु. न. (व. कु.)** उडवा-भी-यें पहा.

उडरणें—**अ. (व.)** माजणें; सेताडणें; उन्माद येणें. ' गोण्या आतांशा फार उडरला आहे. ' [का. उडिग]

उडल—**झी.** उडं; उंडीणीचें झाड व तिचें फळ. उडण पहा.

उडलटणू—**वि.** निरुद्योगी. उडाणटणू पहा.

उडली, उडी, उलडी—**झी.** (नाविक) होडी उलदं नये म्हणून तोल सांभाळण्यासाठीं तिच्या बाहेरील बाजूस दोन वांकडीं लाकडें जोडून त्यांच्या शेवटाला जोडलेलें एक आडवें लांकूड. हे नेहमीं पाण्यांत असतें. [उडलटें]

उडलीण—**झी.** उंडीण.

उडलेल—**न.** उंडीच्या बियांचें तेल; उंडेल. [उंडल+तेल]

उडवणी—**झी.** १ पसरणें; फैकून देणें; उधळणें. २ अवहेलना करणें; अज्वरे करणें; हेडाळणी. ३ निरास. ' ये विवर्यी उडवणी पंचकांत । बोलिलेली दासानी अभंग बटूक ते । '—दावि ३१३. [उडविणें]

उडवणें-विणें—**अ. (व.)** उडणें याचें प्रयोजक; उडणें पहा. २ दूर फैकणें; अस्ताव्यस्त करणें; विस्फुटित करणें; चारी दिशांत उधळून लावणें; पळवून लावणें. ' मुकुट शिरीचा उडविला । '—मोदोहारामायण ६९. ३ उधळपटी करणें; वेधुमार खचें करणें. ' आपल्या नादीं लावून हवा तेवढा पैसा उडवील असं तिला वाटलें. '—विवि १०. ५-७. १२३. ४ टाळणें; अज्वरेणें; सोडणें; टाकून देणें. ५ हेडाळणें; अज्वरे करणें; झिडकारणें. ६ चोरणें; लांघविणें; नाहीसं करणें. ' हातवध्या क्रियांतीनं उडविल्या. '—विक्षिप्त ३. १५. ७ मारणें; आघात करणें; ' निर्गुणास जन्म कल्पिला । अथवा निर्गुण उडविला ॥ '—दा ९. ३. २६. ' शत्रुवर नेम धरून सोजीर उडवितां वेतीक. '—दंष्ट १५०. चावूक उडविणें, चाबकाचे फटके मारणें. ' भटजीचे अंगावर चावूक उडविले. '—ईप ८६. ८ चोरून नेणें; पळवून नेणें; ' तिला उडवून नेण्याचा

प्रयत्न करणे ही गोष्ट श्राव्य आहे.' -विचि १०.५-७.१२३.
९ आटोपणे; जलद काम करणे; त्वरित संपविणे. 'लॅटिन भाषांतर विद्यार्थ्यांस दिले असतां तें जॉन्सनने कसे उडवून दिले याविषयी मागे सांगितलेच आहे.' -नि ६५६. १० फजीत करणे. 'नका आमची जास्त उडवू' -चंद्रप्रहण. ४०. ११ काढून, हांकून लावणे. 'आपण स्वतः टोळीचा नायक होऊन तुम्हास उडवून देणार नाही.' -कोरकि २८८. [सं. उड्+डी-डायन्-उडायन; प्रा. उडवण]

उडवलाउडवला, उडविलाउडविला-वि. (कॉ.) दूर दूर; इकडेतिकडे; मधूनमधून; विलग; तुरळकतुरळक. 'आंबे बहुतकरून आभाळाने गळाले, आतां कोठे उडवले उडवले आहेत.' [उडविणे द्वि]

उडवळ-वि. (कॉ.) कामतुकार. उडवळ पहा.

उडवा-ची-ये-पु. स्त्री. न. १ ढीग; रास; गंजी (पिकांची, गोवण्यांची). 'नाना निधानवि निंदेबा । होये कोळमयाचा उडवा ॥' -शा १८.७२५. २ (ब.) (गोंवऱ्या वांगेरची) रास ठेवण्यासाठी केलेले कूड. 'उडव्यांत कुणची गोंवऱ्या ठेवितात.' ३ कोणत्याहि धान्याच्या बाळलेल्या ताटांचा (झोडपणीसाठी) रचलेला ढीग; बुचाड. [सं. कूट; प्रा. उड; का. उड्डी=ढीग]

उडवाउडव-ची-स्त्री. १ टाळाटाळी; कोलवाकोलव. २ हेटाळणी; अवमान. ३ उधळपट्टी; अव्यवहित खर्च. ४ अस्ताव्यस्त करणे (रहून ठेवलेला जिन्नस); अस्ताव्यस्तपणा; अव्यवस्था; विस्कळीत रीतीने केलेली फंकाफंकी. ५ निरास करणे; लागू होऊं न देणे (दोष इ.). [उडविणे द्वि]

उडवाणी-स्त्री. (प्रा.) तिरस्काराने वागविणे; अवहेलना करणे; अन्याय करणे (एखाद्या माणसाचा किंवा त्याच्या भाषणाचा). (क्रि. करणे). [उडविणे]

उडव्या-वि. १ उधळपट्टी करणारा; खर्चिक; अतिव्ययी. २ तुकारपणा करणारा; टाळाटाळ करणारा. [उडविणे]

उडळ-स्त्री. उडी एक झाड.

उंडा-पु. १ भिजविलेल्या पिठाचा गोळा. (भाकरी, पोळी इत्यादीसाठी तयार केलेला). २ उडीद आणि तांगळ यांच्या पिठाचे गोळे करून शिजवून एक खाद्य पदार्थ तयार करतात तो; 'खाजी रणजी, घ्याजी दाजी, आम्रह करिती, साखरमोडा, उंडा भर लांछा घोंडा ।' -अमृत ७३. 'आमच्या आया तुमच्या गाय। खातील काय दूध उंडे.' -भोंगा ३ मोळा. 'तोचि दधी पाताचा उंडा बामकरी ।' -दाव ३८५. ४ (कर्ना.) लाडू; गुंडाळें उंडी=लाडू. ५ आळवाच्या पानांच्या वण्या करण्याकरतां पानांस भट लावून तीं गुंडाळून त्यांचे किंवा कळण्याचे वरवल्याच्या आकाराचे गोळे करतात ते, नंतर ते शिजवून, कापून, तळून बडया करतात. [प्रा. उंडी=मोळा; पिंड; का. उंडे=मोळा; ता. ते. तु. वगैरे ई भाषांतूनहि हा शब्द आढळतो. गो. उंडो]

उडाउडी-क्रि. चढाओढीने; ताबडतोब; उध्मा पडून; उर-शीमे. 'हीं बांगीं उडाउडी विकलीं.' [उडी द्वि.]

उडाऊ-वि. अतिशय खर्चिक; उधळ्या. उडव्या पहा. [उडविणे]

उडाऊळणी-पु. वि. टाळाटाळी करणारा; तुकारतद्द. [उडविणे+ळपणे; उडाण टप्पूप्रमाणे काही तरी प्रयोग.]

उडाण-पु. शेताचा, जमिनीचा एकीकडचा विलग असलेला तुकडा. [उडणे]

उडाण-स्त्री. (ना.) उडी; पांव. [सं. उडान; प्रा. उडण] **०खटोल**-न. विमान.

उडाणटप्पू-वि. १ एकाच ठिकाणी, कामांत फार वेळ न टिकणारा; भटक्या; अस्थिर; चंचल वृत्तीचा. २ खुशालचंद; रिकामा; गांवगुंड. ३ तात्पुरते; चालचलऊ; हंगामी (उद्योग, नोकरी.) [उडणे+टप्पू; तुल० उनाड पहा.]

उडाणवीर-पु. (कॉ.) कोणत्याहि अवघड कामांत भय, शंका न धरतां उडी घालण्याचा ज्याचा स्वभाव तो. [उडणे+वीर]

उडाऊ-वि. १ तात्पुरते; हंगामी; क्षणिक (काम, स्थिति). २ अस्थिर; चंचल मनाचा, वृत्तीचा; वेगवेगळ्याचा (माणूस).

उंडारणी-स्त्री. १ माज; मस्ती; गर्व; ताठा; ऐट; अभिमान; खुमखुमी. २ स्वेर वर्तन. ३ उनाडकी; उगणणे; खेळणे. [उडा-रणे]

उंडारणे-अक्रि. १ माजणे; मस्तीला येणे; उदट होणे. २ स्वेर वृत्तेन करणे. 'झिनाल छक्कडया उंडारतात.' -ईप ६२. ३ उनाडकी करणे; उडाणटप्पू बनणे. [का. उंडिंग]

उडावणी-उडवणी पहा.

उडावू-वि. अति खर्चिक; उडव्या. उडाऊ पहा.

उडाळ-वि. १ अस्थिर; चंचल. २ (राजा.) लक्ष्य उडा-लेला, मनांतून, लोभांतून गेलेला; मन विटलेला; पराड्युत्स. 'दूय मिळविण्याची आस्था लागतांय यांचे मन विवेकन उडाळ झाले.' [उडणे]

उडिद्-उडीद पहा.

उडिया, उरिया-पु. ओरिसा प्रांतांत राहणारा. -स्त्री. ओरिसा प्रांतांत प्रमुख भाषा. [सं. ओड्र; प्रा. उडिडम; हिं. उडिसा]

उडी-स्त्री. १ एका जाग्यावरून उडून दुसऱ्या जागी वेगाने पडणे, जाणे; झेप; उडणे; उडाण (किं० घालणे; मारणे; टाकणे). २ (ल.) संकल्प; इच्छेची मर्यादा. 'त्या भोड्याचे हजार रुपये घ्यावे अशी त्याची उडी आहे.' ३ (ल.) आटोका; आवांका; पळा; कार्यक्षमता; आकांक्षा; उमेद. ४ (राजा.) दुसऱ्याचा बेल कामाकरितां आणल्याबद्दल धान्याच्या किंवा पेशाच्या रुपाने द्यावयाचे मूल्य; भाड्याने जनारचे आणून शेती करणे. [सं. उड+डी प्रा. उड्डी] **उड्या पडणे**-सद्मन, तुदम पडणे (मला पाहिजे,

मी कर्तो म्हणून); गर्दी होणे; जोराची चढाओढ लागणे; चुरस लागणे (एखाद्या गोष्टीबद्दल). 'उंच वस्त तात्काळ विके। जाणत्या लोकांच्या कौतुके। उड्या पडती।' - डा १२. ७.२५. 'त्या रोजगाराविषयी उड्या पडतात.' **उड्या मारणे** - १ गवे वाहणे; ऐट करणे; फुसारी मारणे; बढाई मारणे; उद्दामपणे वागणे. २ उनाडक्या करणे. ३ चैन करणे. ४ विवक्षित मर्यादा ओलांडून, उल्लंघन जाणे. ५ गाळणे (मुद्याचा भाग, नाटकांतील भाग, ग्रंथांतील विशिष्ट भाग). (बळावर, जिवावर) **उड्या मारणे** - दुसऱ्याच्या आश्रयावर, आधारावर अवलंबून मोठमोठ्या गोष्टी करणे; गवे वाहणे; मोठमोठ्या कार्यास हात घालणे. 'आजपर्यंत आम्ही तुमचे बळावर उड्या मारीत होतो, परंतु तुम्ही हातचे सोडले.' **उडी** - स्त्री. (कों.) उडींग क्षाड व त्याचे फळ. उडंग पहा.

उंडी - स्त्री. उंडा याचे लघुत्वाचक. उंडा पहा. १ गोळा; घांस. 'जैसी घांपे लोणियाची उंडी।' - झा ११ ४५.७. २ माताची मूद; पिंड; घास. 'ना तरी अस्माग्निच्या तोंडी। न पुरे माताची उंडी।' - झाप ७०.३. ३ बळी; नैवेद्य. 'नवसियां देती उंडी। बाळकांची।' - झा १७.१७. ४ खीर करावयासाठी तांदळ इत्यादिकांच्या पिठाच्या गोळ्या करतात त्या प्रत्येक. ५ आमिष; पिठाची गोळी. 'उंडीस देखोनि मासा मुखळ। गिळितां कंठी गळ दोचला।' - भवि २.१६०. [प्रा. उंडी=पिंड; का. उंडे=गोळा; तै. उंड; ता. उंडू; उंडू; उंडा यांचे अल्पत्वदर्शक नाम] **उंडी, उंड्या उळण** - भिक्षा मागणे; आंगुठुकी करणे (दुसऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्याबद्दल वापरतात). **०बकाल** - वि. (राजा.) भोजन-भाज [उंडी+बकलणे=खाणे]

उंडीण - उडंग पहा.

उडीद - पु. एक द्विदल धान्य. याचे झुडूप अथवा वेल हात दीडह्यात उंच वाढते: उडदाचा रंग काळा असून शाल पांढरी, पौष्टिक, शीतल असते. 'उडशंमाजी काळें गोरें। काय निवडावे निवडणारें।' - व्यं १४. [प्रा. हि उडिद; का. उडुद; गु. अडद; सं. माष]

उडु - न. नक्षत्र. [सं.] **गण** - पु. तारकापुंज. **०पति-राज** - पु. चंद्र. 'तंच उडुराज उडेल गमनी।' - रास १.१००.

उडुप - पु. १ चंद्र. २ नौका. [सं. उडुप=पति]

उड्डगाडा - पु. (व.) भरीव चाकाचा गाडा.

उड्केकार - वि. (गो.) पाव करणारा, विकणारा; रोटीवाला. [का. उंडे=गोळा उंडो=पाव+से. कृ-कार]

उड्ले - न. (कों.) उडिंगीच्या फळांतील बियांचे तेल. याचा जळण्याकडे व गुरांच्या अंगावर माशा बसू नयेत म्हणून उपयोग करतात. [उंड+तेल]

उड्डाण - न. उडी पहा. 'एकेचि उड्डाणे माताहि सागरा। प्रदक्षिणा करी जो।' - झा १०. २५०. [सं. उड्डान]

उड्डियान - न. हृदयस्थान; अनाहतचक्र. [सं.] **०बंध** - पु. योगांतील एक बंध; योगांत मूल, उड्डियान व जांभेदर असे तीन बंधांचे प्रकार आहेत.

उड्या - वि. १ उडी मारणारा. २ धमक असलेला; हुशार; चलाख. **म्हं** उड्या पुरवेल पण पड्या पुरवत नाही.

उडा - पु. बांबूची एक जात. हा जाड असून लोढा येथील जंगलांत होतो.

उण-खु-खण - स्त्री. १ हेतु; मनोगत; कामना. 'नायदयामेण। न मोडिजे नागांची आण। तैसी पाळी उणखण। स्त्रियेची जो ॥' - झा १३.८००. २ वम; रहस्य. 'म्हणोनि एक एकाचीन। जाणती उणखण येरेरां।' - निगा १७७. ३ प्रत्यय; अनुभव. 'ते शोधित-मत्वाचे लक्षण। हे मी जाणें उणखण।' - एभा ११.७२५. ४ ओळखण्याचे लक्षण; चिन्ह; बाणाखणा. 'एकमां विभागे अंतःकरण। त्याची उणखण निज लक्षण।' - ऐकोनिया उणखणेसी। चरफडी जैसी विव्हळ।' - एभा २३.१७३. [उणें+खण]

उणवट - वि. अल्प मोलाचे. [सं. उण+वट; म. उणें+वट]

उणवाई - स्त्री. (कों.) उणेपणा; कमतरता; न्यूनता; कमीपणा; तोटा; टंचाई. [सं. उण; म. उणे+वाई प्रत्यय]

उणा - वि. १ कमी; अपुरा; नेहमीपेक्षां कमी; विवक्षित परिमाणपेक्षां कमी 'काय उणे कां कतिरोसि चोरी।' - तुणा ११९. 'गुण न म्हणतां उणा अधिक आदरें सेविती' - केका २३. २ अपुरा; अपूर्ण, सदीप (काय, सामग्री); अपुरी असलेली (गोष्ट). 'शेताचा सरंजाम जमविला खरा, परंतु उणा ओह; कांकी आंत वेल उणे आहेत म्हणून.' ३ हलका; कमी योग्यतेचा, प्रतीचा. 'म्हणोनि आधुरी उणी संपदा नव्हे।' - झा १६.२५६. 'बैश्य जातीपेक्षां शूद्र जाति उणी.' ४ मानहानिकारक; अयोग्य; एखाद्याचे व्यंगदर्शक (शब्द, भाषण, इ०). 'बोले शब्द उणा विदह पिछुणा-मध्ये तदा त्या गुणा ॥' - आसी ५१. २ नपुंसक. 'बडील बाईल म्हणे उण्या। शाकटी बाईल म्हणे सुण्या ॥' - नामदेवनाटक १९. ६ गैह्वर; अविदमान; कसती. [सं. उण] **०अप्रा** - वि. अपुरा; विवक्षित मापाहून कमी (कापड). उणा पहा. [उणा+अपुरा] **०दुणा** - वि. १ अपमानकारक; कमी अधिक; तिरस्कारदर्शक; मर्मभेदक (शब्द, भाषण, बोलणे). 'कोणाला उणेदुणें बोलणें बोलूं नये' २ सरासरी. उणापुरा पहा. [सं. उण+द्विगुण] **०पुरा** - वि. कमी-अधिक; जवळजवळ; अजमासे, सुमारे; सरासरी. 'मला पुण्यास आल्याला उणापुरा एक महिना झाला.' [सं. उण+पूर्ण]

उणाक - ख - वि. हलक्या प्रतीचे; हलकी किमतीचे; (हलके, विटणारे वस्त्र, साल बगैरे). 'त्याप्रमाणे उणाख आणि मध्यम

शालजोडया पाहून पाळवून देणें '—पेद १८.७२. —न. हलकें वळ. 'भाजी नारायण पुरंदरे यांना उणाखी मिळाली होती.' —भात्रे १०.३.१२.७. [उणा+अंश]

उणांग—वि. (गो.) कमी; हलका; हलक्या दर्जाचा. [सं. जन+अंग]

उणाव—पु. कमीपणा; कमताई. उणावाई पदा.

उणावणें—अकि. १ कमी होणें; न्यूनता येणें; पूर्व स्थिती-पेक्षां उणा होणें (पंजऱ्या, रोग इ.) 'उपेक्ष अंघ्र्यलें उणाविला ॥' —मुआदि २५.८६. २ तीव्रता कमी होणें (दुःखाची); क्षिथिल होणें. ३ उतरणें; खालावणें; अवनति होणें; क्षीण होणें. [सं. जन; प्रा. ऊण]

उणावळ—स्त्री. कमीपणा; तट.

उणाव—स्त्री. १ कमीपणा; न्यूनता; उणेपणा. 'परि उणि-वेचा सोस नाही त्यास ।' २ दोष; व्यंग. [सं. जन. सि. ऊणी]

उणें—न. १ कमीपणा; न्यूनता; दोष; व्यंग; अपूर्णता; वैशुष्य. 'देव्यां देवां आणिलें उणें ॥' —झा ९.४५०. 'तया पांडवांचें उणें । कीजेचि ना पुराणें । विश्ववेंयें ।' —झा १५.२५. 'जे यादवां येईल उणें ।' —उषा ७८५. 'म्हणे स्वकृतिच्या उणें किमपि एकवर्णी न हो ॥' —केका ६१. —शअ. वांचून; शिवाय; 'ीण. 'जीव घेतल्या उणें चालें नेमासी साजणें ।' —अष्ट २.३९. 'तैसें आवडतें हिं करणें । न निफजे सीणेल्यां हिं उणें ।' —राज्ञा १८.९४०. —वि. उणा पहा. [सं. जन; प्रा. ऊण.]

० **आणणें**—दोष लावणें; कमीपणा आणणें; लाज-विणें. 'वरि झळकति दिव्य कळस । उण आणति उडुगणास ।' ० **खेणें**—आपल्या कमीपणाबद्दल मनास लावून घेणें; दुःख पावणें; स्वतःला कमी समजणें. ० **पाहणें—काढणें**—दोष पाहणें; व्यंग्य काढणें; नविं देवणें. ० **उत्तर—भाषण**—न. अपमानकारक, तिरस्कार-व्यंजक, मानभंग करणारें उत्तर. 'तें गुडच्याएवढें पोर, पण जुलत्याल उणीं उत्तरें करते ! हा काय त्यांच्या घरचा मोला तरी !' ० **म्ह** (ब.) उणें असे मनी खसे नकट असे नाक परबसे=ज्याच्यात काहीं सणें असतें त्यास दुसरें कोणी बोलत असल्यास, तें मलाच तर उद्देशून बोलत नाहीत ना ? असें वाटतें. ० **डुणें—रें**—वि. अपमानकारक; निंदा-व्यंजक; कमीअधिक; पाणउतारा करणारें (भाषण); घालूनपाहून बोल-लें; उणाडुणा पहा. 'भाऊसाहेब काकासाहेबांना उणेंदुरें बोलत असलेले पाहून नमुताईना जरा राग आला.' —हाच कां धर्म ३३. ० **पणा**—पु. कमीपणा. ० **पाणें—पाताळ**—न. दोष. 'एकसेकांची उणीपाणीं काढण्यांतच जर आपला असा वेळ जायचा तर उधां रणांगणावर काय होणार.' —डावजिकला. 'त्याचें कशाला उणेपाताळे काढतस ?' —नामदेव नाटक ७६. ० **पुणें**—वि. उणापुरा पहा. १ कमीअधिक; सुमारे; सरासरी; अंदाजे; जवळजवळ.

'आपल्या भेट्टीला उणेंदुरें बघें होत आलें.' २ पूर्णअपूर्ण. 'किती अनुवाद, उण्यापुऱ्या नकला...आढळून येतात हें लक्षांत येईल' —गीर ५.

उत—अव. अथवा. 'अजुन म्हणे उभा रे सिंहव तयजुनियां न कुतरा हो । उत राहो, क्षण पाहो, जा यममट हो ! तळीं न उतरा हो ॥' —मोवन ९.४३. [सं. उत=वा]

उतटणें—अकि. १ तडकणें; उकळणें; उलणें; उसवणें; ताणून फाटणें; फुटणें; तटतटणें (ताणल्यानें, आतून जोर घाल्यानें बंद, इ०). 'मग शिवणी जैशी उतटे ॥' —झा ६.२६६. 'तयेच्या चोळीचे सकळ जबदाणें उतटती ।' —सारूढ ८.१६५. 'नादें उत-टलें आकाश ।' —वेसीस्व २.२४. २ घट होणें; दाटणें; अतिशय ताण बसून टुटणें. 'हे बोळी गेली उतटोमि । तेंचि जाणिलें मियां ॥' —शिष्ट २२५. —मकि उकळणें; फाडणें; ताणून तोडणें इ. [सं. उत्+तत्.]

उतटणें—अकि. उंचवळणें; भरून येणें. 'कों हें सुखाचीं ताखें लोटलीं । भाक्षे आनंदें उतटलीं ।' —दा १.७.३१ 'एकोनि उतटला समर्थी प्रेम ।' —दावि ३०२. [सं. उत्+तट=वर येणें]

उतणणें—उकि. गवत काढून टाकणें; तृण झांप इत्यादिकांनीं आच्छादिलेल्या पृष्ठावरील तृण किंवा झांप काढून टाकणें. [सं. उत्+तृण; प्रा. उत्तण]

उतणणें—अकि. गवांनें फुगून जाणें; ताणणें. [सं. उत्+तत्=लांब करणें]

उतणें—अकि. १ उकळून वर येणें (दूध, कडी वगैरे). 'जैसें उतलें आगीं पडे । ते नलगेचि होसा ।' —झा १८.१९३. २ पू वगैरे येणें (डोळ्यांतून). ३ ओठादि अंगावर पुटकळ्या, फोड येणें (तापामुळें, वस्तरा लागून). ४ बिंब्या वगैरे लागल्यामुळें चिडचिड; फुगून वर येणें. 'कोणे सवतीन भरला भिलवा उतला ।' —निर्गुणाचा पाळणा १२. ५ खतखतणें; खदखद होणें (आगीचांचून शिजल्याप्रमाणें). (काहीं चूणावर लिंबाचा रस घातला असतां होतें तसें). फेंस येणें. ६ भरून वाहणें. 'कोपावेशे झालें कल्पतीचें सधु-द्रसें उततें ॥' —मोमीयम ९.२६. ७ (ल.) गवांनें फुगून जाणें. 'किंबहुना ऐसेंस । उतणें जें संपत्तिमिसें ।' —झा १६.२२९. 'खळा ! न मंदें उतरे ।' —मोरा २६. ८ उसळणें; उंचवळून वर येणें. 'तातला तेलीं सारार । उतताती ।' 'कल्पातीचें जसें जेलि उतते ।' —मोवन १०.३९. ९ साजणें; फुगणें; जोरांनें वाढणें—(पीक, गवत, भाजी वगैरे). १० अतिशय समृद्ध होणें; कल्पनेबाहेर बहर येणें (धान्य, फळें वगैरेस). [सं. उत्+तत्; म. ऊत; तुल० का. उडु=फुगणें] **उट्टें—जाणें—चालणें**—१ खर्च होणें; नुकसान होणें; तोटा होणें; अडणें. 'मासें काय त्यावांचून उट्टें जात आहे. ' उट्टें येणें—ऊट येणें; उतास येणें; वर येणें (दूध इ०); फेंस येणें; (ल.) रहस्य असणें; आटोकाट, अतिशय प्रेम असणें.

उत्तरणें—अकि. उंचवळणें; उरणें अर्थ ८ पहा. [उत्+तन.]

उतती—स्त्री. खारीक. 'बादांम आकरोडे खिसमिस। उतत्या आणवीया खंगगा ॥'—साहू ३.४८. [का. उत्तुपे=खारीक]

उतप—वि. (प्र.) उताप. उषडें; ज्यावर चांगलें उम येत आहे असें; छायारहित. [सं. उत्+तप; उतस; प्रा. उतप]

उतफाळणें, उतफळणें—कि. फाडून टाकणें; फाडून तुकडे तुकडे करणें; चिंध्या करणें; वगडाडे काढणें. [सं. उत्स्फालन]

उतमाच-ज-त—उक्ती. (ना.व.) १ उच्छाद; उपद्रव; उच्छृंखळपणा. २ माजोरीपणा; गवे. 'एवढी उतमात करूं नकोस.' [उत+मात]

उतरंग—न. (कों.) दरवाजाच्या चौकटीचें वरील लाकूड. [सं. उत्तर+अंग; प्रा. उतरंग]

उतरचड—वि. वारंवार चढण किंवा उतरण असलेले; उंच-सखल; खाल्वर. —स्त्री. चढण्याउतरण्याची क्रिया. [उतरणें+चढणें]

उतरट—वि. उतार असलेला; उतरता. [सं. उत्त+तृ-तर]

उतरड, उतरंड—स्त्री. निवडुंगावर वाढणारा एक तन्हेचा वेल. ह्याच्या रसांनं अगर चूर्णांनं चामड्यावरील केंस निघून जातात. [का. उतरणी]

उतरड, उतरंड, उतरण—स्त्री. १ खाली मोठें वर लहान अशा रीतीनं एकावर एक भांडीं, घट ठेवून केलेली रचना. 'मनोरथाच्या उतरंडी। उतरांस्त्री।'—हा १३.११४. 'नाचती गोकुळीचीं मंदिरे। नाचत उतरंडी देव्हारे।'—ह ५८.८०. २ घोड्याचें एक बाईट लग्न (कपाळावर एकावर एक असे तीन उलटे भोंवरे असणें). **उतरंडीचा वाघ**—परांत शोध घेणारा भेकड मनुष्य. **उतरंडी उतरणें**—उसऱ्याच्या कामांत ढवळाढवळ करणें. **म्ह० उतरंडील नसेना** दाणा पण दादला असावा पाटील राणा. [सं. उत्त+तृ-तर; उतर+हंडी]

उतरड—स्त्री. १ डाळ; उतार. २ उंसाच्या चरकांतील नराचा आंस ज्यांत फिरतो तो आडवा दांडा; अडवट. [सं. उत्+तृ]

उतरण—स्त्री. १ उतार असलेली जमीन; उतरड; डाळ. **म्ह० चढणीस घोडा उतरणीस रेडा.** २ उतार; उतरता रस्ता. ३ (उतराण्यातील) उतरेकडून वाहणारा वारा. ४ वय-संपत्ति वगैरेस लागलेली ओहोटी; कमी होत जाणें; अवनति; हीन स्थिति. ५ (यंत्र) क्षितिजपातळीशीं कलती अशी पातळी: तिर्यक् धरातल. (इं.)

६ पिकविण्याकरितां झाडावरून उतरलेले आंबे. —न. ज्या ठिकाणीं नदीतून पायांनं चालत जातां येतं अशी जागा; उतार. [सं. उत्त+तृ-उत्तरण]

उतरणें—अकि. जमिनीवर ठेवणें; वरचा पदार्थ खाली आणणें, ठेवणें. २ मुकामावर ओझे वगैरे ठेवणें; खाली, रिकामें करणें; माल काढून ठेवणें (गाडीतून, गलबतातून). ३ खाली आणणें; घात. १. ४६

खाली येण्यास मदत करणें. ४ उंची कमी करणें; उंठाणें करणें. ५ पलीकडे नेणें; पार करणें (नदीतून वगैरे). ६ उतरून घेणें; पाहून काढणें; नकल करणें; चित्र काढणें; छबी काढणें; प्रतिया काढणें; 'चित्तुने गणूच्या पाटीवरील उदाहरण उतरलें.' नमुन्यावरहुकूम करणें; कृति, हावभाव वगैरेची नकल करणें. 'कोंकण्याची नकल हा हुबेहुब उतरतो.' ७ धारा, भाव, मागणी वगैरे कमी करणें; अल्प प्रमाण करणें, 'नवा राजा झाला त्याणें शेतास पीक नाही असे पाहून घारे उतरले.' ८ अपकवे करणें; दर्जा, हुद्दा योग्यता कमी करणें; गवे नार्हीसा करणें (ताशेरा, इ० द्वारां). ९ तीव्रता कमी करणें, शांत करणें (विष, मादक पदार्थ वगैरेची). १० नारळ, मीठ, मोहऱ्या वगैरे पदार्थ अंगावरून ओवाळून टाकणें. 'ज्यासी हृदयी ध्याती पद्मज्यूज्जती। त्यावरुनि यशोदा उतरी दृष्टी।'—ह १३.१६१. 'येसूबाईनं कालसद्वरून एक कोंबडें उतरलें.' ११ नाक, कान, जीभ वगैरे अवयव कापून टाकणें; 'या खड्गें हें घिर उतरां हा वेह पडूं दरीणी।'—विक २९. १२ (नदी, समुद्र इ०) पार जाणें; पलीकडे जाणें. 'बहु दुस्तर विपदेंवुराणि उतराया।'—मोकण ७.२३. १३ अंगावरून काढणें (कपडे, दागिने, वगैरे) १४ (उतरतें छपर, पडवी, पात्रा वगैरे) तयार करणें; बांधून सिद्ध करणें. १५ काढून टाकणें (घराचा वरील भाग. इ०). 'म्युनिसिपॅलिटीनं राम-रावांचे घर पार उतरलें.' १६ कापून टाकणें, साफ करणें (दाढी, मिशा वगैरे) १७ (परचांच्या खेळांत) पान टाकणें. 'तुम्ही एका उतरा.' १८ झाडांवरून फळें वगैरे काढणें. 'आम्ही आमच्या आंब्यावरील आंबे आज उतरले.' १९ वरून खाली येणें (घाट, जिना वगैरे) [सं. उत्+तृ]

उतरणें—अकि. १ (जिना, घाट, पंचत वगैरेवरून) खाली येणें. 'उतरलें उदक पंचत वळघे।'—हा १०.६९. 'पुण्याचा रस्ता बाई नजीक सोनजाईच्या डोंगरावरून खाली उतरत होता.'—विचि १०.१०.२१७. २ हिशेब, माप, भविष्य इत्यादि बरोबर जमणें, पडणें; ताका पडणें; मूळावरहुकूम नकल तयार होणें. 'आतां ग्रंथकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें भाषांतर उतरलें आहे.'—विचि ८.८.८४. ३ मुकाम करणें; थांबणें; वाहनांतून खाली येणें. 'बिहारील गाडीतून उतरले.' 'आपलें सर्व खटलें बाहेरच्या देवळांत उतरा आणि तुम्ही सडे किड्यांत या.' ४ धैर्य, राग, भीति, ज्वर, दर, भाव इत्यादि कमी होणें. ५ कोमेजणें, निर्जीव होणें; निरुत्थावस्थेत जाणें; स्थान होणें; सुकणें (वेहेरा). 'करितां अपभ्रं सयः स्वपितृभुज्जनं सुखप्राप्ता उतरे।'—मोआदि १.५७. 'उतरलें पाहोनि सत्सिद्ध्यवन्न।'—दावि २६०. 'गंध-वांकडून दुर्योधनास धर्मराजापुढें उभें केलें तेव्हां त्याचें तोंड उतरलें होतें.' ७ वयातीत होणें; प्रकृति खालावणें; वन्न जीणें होणें; शरीर, कुलें, मासे, मांस, मोल्यें वगैरेचा तजेला नार्हीसा होणें. ८ फळ वगैरे अधिकणें, अधिक पिकणें. ९ अडी वगैरे बरोबर पिकून

उत्तरा होणे. १० योग्य रीतीने वनचें, उत्तरा होणे. ११ एक काहीस-
कडल्याचाचार मध्य पळ उतरला. १११ व्याधि, योग्य वनचें पार
पडणे. ११२ योग्य दोन मुलें उतरली, एक वनचालें. ११३ परीक्षेत
अस्य मिळविले. उत्तरी होणे; पस्त होणे. ११४ आमचा रामा येशा
पडला; कांताच्या रीतीने उतरला. ११५ संकटानंतून पार पडणे. ११६ तुम्हां
अकालावधीनें उतरितां स दासा पडे. ११७ केका ११९. ११८ विविध
शिक्षके वळणे. ११९ महासारी तिकडे खानखानात उतरली. १२० मजी-
तून जाणे; वाळणी होणे. १२१ मनास पडणे; योग्य बातणे; पस्त
होणे. १२२ त्याच लोकान्या परातीस उतरले. १२३ विविध १२४. १२५
१२६ मोर्तें वगैरे; छिद्र मोठे होणे; केजी उतरणे १२७ गरोदर वी
प्रसूतीपासून मोकळी होणे, हार्तिपत्नी मुटणे. १२८ नाईस होणे,
फिटणे. १२९ ते सुकें सुकें उतरे दोरीचेदी १३० त्या २१. १३१.
१३२ (स्थान सुर्वेच्या खेळाच्या मारणी) चकून पार पडणे २१
लोगणे; उत्पन्न होणे. १३३ मनास पडणे १३४ योग्य वाटणे; पस्त
होणे. १३५ उत्तरण टाकणे-१ तनल्यावरील वाया, साज
बरेर काढून टाकणे. २ बोकायून टाकणे (आजारी माणसावरून
खाद्य पदार्थ; प्राणी वगैरे). ३ (सामा) खाली काढणे.
१३६ उत्तरा-त्ती-वि. १ उत्तरा असलेला; उत्तराचा. २ क्षीण
होत-चाललेला; अधोगतीस गेलेला; खाली येणारा. ३ अद्वय होत
असलेला; मजबूत. ४ उत्तरा दिवस. ५ कमानें खाली येणारा.
६ (गंजिफा, पत्ते ४० खेळांत) दक्षिण्याचे मार्गे नवल्यानें;
त्याच्या मार्गे आश्यानें हुकूम व्हावे; अशी उत्तरी पानें. चढती-
उत्तरती कमान-अ. उत्कर्षावस्था व निष्ठावस्था; उत्कर्ष,
अपकर्ष; बरेवाईट दिवस. ७ पाया-उ. अकाल स्थिति; अक-
मल; अधोभूति; होच स्थिति. ८ कळा-दशा-पायरी-अ. विपणावस्था;
चास, खालावलेली स्थिति. ९ उच्चवास्था प्राप्त झाली
की त्याबरोबरच उतरतो कळा लागल्याची. १० विविध ८९. १६९.
उत्तरत्या पायरीस लागणे-१ चास होत जाणे. २ तो उत्तरत्या
पायरीस लागला. ३ बाजू-अ. १ उतरणे; उतरत येणारी बाजू.
याच्या उलट चढती बाजू. २ दशावतारी गंजिफांतल पसरा-मा-
पासून पुढील पांच बाजू. ३ आंजीवी-अ. (गणित) मारी परिमा-
णाच्या आंकास हलक्या परिमाणाचे रूप देणे; जस-इत्यादि आणे
करणे बरे. ४ वेळ-खाली जाणारा दिवस. दोन प्रहर टळण्यानंतर
सायंकाळपर्यंतचा काळ. ५ खालावलेली स्थिति, वार्धक्याचा काळ.
६ शेडी-अ. (गणित) पदांची एक मर्यादा; योग्य संख्या
कम्यकमानें स्वरूप होत जातो.

उत्तरपराई-अ. (प्र.) उत्तरपराई; 'तात्पर्यान्तरचा काळ;
आनुष्याचा उत्तराधि. [उत्तरपराई; उत्तरपराई].
१ उत्तरपेठ-अ. (प्र.) उत्तरपेठ. मुख्य व्यापारी ठिकाण;
व्यापाराने खिन्न ज्या ठिकाणी अनेक ठिकाणांवर येऊन पुन्हा कि-

निराळ्या ठिकाणी पाठविले जातात अशी व्यापाराची जागा; (इं.)
मार्केट. [उत्तरपेठ].

उत्तरख-छा-दाराच्या चौकटीवरील कोनावर. [सं. उत्तर+
ख प्रत्यय].

उत्तरवट-वि. १ किंन्ति उत्तर असलेला; उतरण; उत्तरा
(युग्मिभाग). २ अधोगतीस लागलेला. [उत्तर+वट प्रत्यय].

उत्तरवटा-उ. उत्तर असलेली जमीन; उतरण; उतरण.
उत्तरवण-न. उत्तरा उतरण; सखलपणा. [उत्तर+वण प्रत्यय].

उत्तरवणी-अ. भाताची पेज; कांजी. [उत्तरणे+वणी=वाणी;
सं. वन=वाणी].

उत्तरवाट-अ. उत्तर असलेली वाट. [उत्तर+वाट].

उत्तरविणे-अ. उत्तरणे प्रयोजक. १ खाली ओढणे, आणणे;
खाली यावयास लावणे. उत्तरणे पहा. २ तिरंदाजों, मजबूतांचे
निशाण उतरावयाचा व किनाऱ्याकडे जावयाचा हुकूम सोडला.
-कौरिक ९. २ (बडोदे) तयार करून घेणे; कातरणे. ३ सुमारी
खरादी योजकडून उतरविणे. ४ नेरापुत्र १. २७४.

उतरा-उ. पडण्याची, उतरण्याची क्रिया; पडणे. 'नसतां
अधिमधि उतरा। नसतीच विभं येती घरा।' -नव १८. १२६.

उतराई-वि. (छपा, कर्ज, वचन इ.) उपकारांची फेड
केलेला; कर्जमुक्त; कर्जफेड केली आहे असा. २ दोनिया
उतराई। लया जाय। ३-ज्ञा १५. ५८५. ४ मी क्षाय होऊं उतराई।
माझे सांबांके छुण्यावई ॥ -दृ ३४. ४०. ५ होणे-उपकार फेडणे.
६ पुस्तो उतराई होतो न देखो कवणीयाही पदार्था। -एस्व ५.
५५. ७ कणांचा उतराई व्हावा वधिलो रिपुनि यापरता। -मोरकण
४९. ६५. [सं. उत्तरी; प्रा. उत्तरिण].

उतराई-अ. १ गाडीतून माळ उतरण्यास पडलेली मजुरी.
२ (दि.) नांवेची अकात, मां. ३ उतरून काढण्याची (नक्कल,
चित्र, आंव, वगैरेची) मजुरी ४ (राजा.) उतरा वयाचे दिवस.
(लागणे, जडणे.) [उत्तरणे; दि. उतराई].

उतराण-अ. (नाविक) उतरकडून वाहणारा वारा. उत-
रण पहा. [सं. उत्तरायण].

उतरायी-उतराई पहा.

उतरावारा-उतरकडचा वारा (समुद्रावरून येणारा); उत-
रण.

उतरी-अ. अंगवस्त्र; उपरणे; उत्तरीय. २ बरवा मिरवे उतरी
जाडा ॥ -उषा १८४६. [सं. उत्तरीय; प्रा. उत्तरी].

उतरीव-वि. खाली पडून न देता काढलेली (आंबे वगैरे
फळे).

उत्तरूनसर-कवि. (गंजिफाचा खेळ) आणणाऱ्याकड हुकूम
असून त्या खालील एक वाच मर्यादा त्या खालचे एक आणणे
पानें हुकूम करण्याकरिता आपला हुकूम व त्याच रंगाचे बुसडे कोणते
उतरी पान अशी बोझ पानें उतरणे.

१) उताव—उ. १ (कॉ.) परावर काबळे वगेरे सुकत बालभ्या-
सारी ल्हान मंडवीसारख्या तीन बोर काठया बांधून तयार करतात
तोड; भाळी; मंडवी. २ (हिटकरी) बुडीच्यावर स्वयंभक्ताच्या वस्तू

ठेवण्याची जागा. [सं. उत्पन्नेया, उत्थान, उत्पव]

उताव—उ. नंदीस येणारी पहिला पूर; उथव. [उत]

उतावडा—प. (कृषि) एकाच सरित बाजरीबरोबर अंबाडी,
तूर, मूग, मटकी वगेरे धान्य मिसळून पेरणे. [का. उत्तंजागरण]

उतावणी—यौ—स्त्री. न. आधपाचे पाणी; उळकी आलेले पाणी.
[सं. उत्तमन; किंवा उत+वणी=पाणी]

उतावणे—अकि. १ पाणी वांगेतां आधण येणे; कड येणे. [सं.
उत्तमन]

उताविणे—कि. रेशमी कड, तापता बंपरे तापलेल्या खापसावर
पसून शाल्ले, सळईने विवधित घडया पाडणे. उत्त पहा. [विह.
उत्त=कापडाच्या धड्या; चुन; सिं. उत्तु]

उतावळुपणे—कि. वि. उतावीळपणे. 'ते उतावळुपणे आळंगिळे'
—दाव १८३.

उताळ, उताळवट—वि. (म) उथळ, उथळवट पहा. 'लक्षान-
लक्ष कनक पात्रे। उताळे विस्तीर्णे चित्रविचित्रे।'—वेभीसू. ११.
७८. [सं. उत्तमल]

उताळणे—अकि. (कॉ.) गदरणे; पिकण्याची लक्षणे दिसें
लगणे; उजळणे. (पाडाचा आंबा बरेरे) [सं. उत्तमल]

उताळताप—उ. (शो.) (तापनें होणारा) भडका; दाह;
संज्ञा. [सं. उत्तमल+ताप]

उताळपातळ—स्त्री. गण्या; बाता; प्रौढी. —वि. अपुरे; बोडे;
विरळ; तुरळक (पाऊस, पिके, इमारती, झाडे वगेरे). [पातळ द्वि.]

उताड, उताडकी—स्त्री. १ कुडाबयास, बाहेर पडाबयास
होणे. २ (ल.) उतावळी; अविचार; अस्थिरता; हावरेपणा; कळ-
वळ; कळवळ; कुळकुळ. (कि. येणे). [सं. उत्तमल]

उताटणे—अकि. (कॉ.) १ तटकन फुटणे (फळ). आंठून
भरून आल्यामुळे फळाच्या बाहेरची साल फाटणे; तटकाटन घेणे;
अंगच च होणे. २ (ल.) अतिशय ओतुकूपण होणे; प्रकल ह्छा
होणे; ३ गवनें ताळणे. 'तो काय उताटलाय?' [उताट]

उताडा—उ. पडावस्था; पूर्णविस्था; तयार होणे. 'उताडा
पिकाचा आल्याबरी।'—यथादी १८.२.६०. [उताड]

उताणाखाट—स्त्री. १ उताणी पडलेली खाट. २ (ल) तापट,
उमट, मांडरी माणूस. [सं. उत्तान; प्रा. उत्तान; म. उताणा+
खाट]

उताणणे—अकि. वणन करणे; जाहीर, प्रसिद्ध करणे. 'उता-
णितो तुम्ही कीर्ति। उणाव नसे आम्हात।' [सं. उत्तमन;
उतान; प्रा. उताण]

उताणा—वि. १ वर तोंड; केलेला; उलथा; पाल्या, उपडा
याच्या उलट (वीत मनुष्य, पात्र, पण इ०). २ (ल.) हुस्त; भिं-
वोगी; विंवा. [सं. उत्तान] ० खाटणे—गवनें; फुगणे; ताळणे.
छांती काढून, प्रौढीने, आळतेने चालणे; (नो.) उताणे पेंप.
'तेसा विद्यावयसा माजे। उताणा चाले।'—झा १३.७१५. ० पडणे—
१ उताणा होऊन पडणे; तोंडपती पडणे; 'खाली येणे.' (प्रीमल,
सावकार ३० नी दिवाळे काढले असता इद्रमहात.) २ दमिरी होणे;
हीन स्थितीस येणे. ३ आखाती होणे. ४ रिक्तते पडणे; निरुपयोची
होणे; पाल्ये पडणे याप्रमाणेच (धुवली, पात्र; सोंडे इ०).

५ अप्रवश पावणे; बराभूत होणे; कोणतेहि काम खंभवर येणे.

० पाताणा—वि. खालीसार उलथपाळणे; पोटाकून-पोटीकून;
गडबडा फिरवून अंगरी चित. (कि० करणे; पाडणे; होणे).
[उताणा द्वि.]

उतान, उताना—वि. १ उताणा. 'महीस पाळिला करीत तो
उतान येतुके' ॥—गजपौरी (वसवकल) ५६. २ आणवेत्वा; गाविह.
'बहु पुरकटलसे बोल बोले उतान।'—कृष्णवैतुक. १५. [सं.
उतान]

उतान-ना-पाताना-खाट—उताणा बगेरे पहा.
उतानी—स्त्री. इच्छा; आवड; ऐसी भिये ज्ञानी मुम्नी-
थरांसी उताणही।—झा १३.१६६. [सं. उत्तमल; प्रा. तटहा; म.
तेहान]

उताप—वि. उन्हांतील; साखळी बसलेला; उपद्रव. [सं. उतमल]
उतापती—स्त्री. उलटून सहा; फिर सहा. [मं. उलथपति] ० खाट-
मारी—स्त्री. लांडगासोड; कलन.

उतार—उ. १ फरीकडील तीरास चालत आले भण्यासारखी
पाण्यामधील वाट. 'तो पळवण्याहून पायउतारा म.'—झा १.१६५.
२ एखाद्या ओण्याची तीमता, जोर कमी करण्याकरिता दिलेले
ओषध. ३ विपत्तीसहील कंटाळ, अपमान, संज्ञ, उपाय, इलाज, प्रतिकार.

'जेणे विष पाजिले दुधर। तोषि कळ धावे उतार।'—हनु १.१६२.
४ संज्ञान, सेनोच दाखविण्याच्या वेळी. खंभावरील पोवाळाच्यावेला
दागिने बडीस येणे. अंगावरील उतरून देणे. ५ कमी होणे; अंशाले.

(मदीया पूर, रोगाची तीमता, दुख, केमन, कीर्ति, संपत्ति वगेरे).
'द्वारा; शान्ति; धामन.' ६ जमिनीचा उतरतेपणा; डाळा; उतरणा. ७
ओषध्याच्या असेरीस बाजविण्याची जळद गति; घत्ता ७ ठोडीने,

तरीचे भाडे; 'दोहीमून पलीकडे जाण्याचे भाडे'; नोर. १ नकल.
'उतार घेयाचा अस' मित्रिणी ॥—हामि २.५०. १० उतारा;
एका प्रवासीला दुसऱ्या प्रवाशां पितलेला भाग. 'स्थानिककथा आला

काहीसी या उतार कवेनें भाग'—मोअनुवासान ८.१८. ११ पालट
होणे; घडलेणे; 'तीकतो कमी' होणे. १२ परंतु अंमकोजी शिबे धावे
धुडीस उतार घेया. '—भाष १.५५. [सं. उत्तमल; उतार] ३ वि.

१ उत्तर वय होण्याच्या मार्गास लागलेला; वृद्धत्व आलेला. २ हीण; हिणवस; दुष्यम प्रतीचा; चढ याच्या उलट. ३ नाशाच्या पंथास लागलेला; मोडकळीस आलेला; न्हास होण्याच्या मार्गास लागलेला; मंदीचा; तोटप्रांत चाललेला. सामाशब्द-उत्तर खचै-पत्र-पान-ओषध-मोळी-मुडी-मात्रा-मोल-मोली-डाव-बाट-रंग-काळ-चावडी-भंग्र-मार्ग-मसलत-वेत. ० खालीं असणें-पडणें-अपकर्षास लागणें; निष्ठ स्थिति प्राप्त होत जाणें; ओहोटी लागणें; उतरती कळा लागणें; मंदी येणें. ० खालीं चालणें-गति कमी करणें. ० करी-कळ-उ. १ मुशाफर; प्रवासी; पांथस्य; तात्पुरता मुकाम करणारा-केलेला. २ द्रव्य वगैरे देउन नदीपार जाणारा. ० घाट-उ. नदीवरील पायऱ्यांचा रस्ता. ० घात-उ. (गो.) विश्वासघात. [उत्तर+घात] ० चढ-स्त्री. १ खालीं वर होण्याची क्रिया; कमी अधिक होण्याची क्रिया (आजार, माणूस वगैरेंची); सयवृद्धि; उत्कर्षापकर्ष. २ एखाद्या प्रवेशाचा उंचसखलपणा. ३ किमतीमध्ये कमी जास्तपणा होणें; भावत बदल. ४ ताप कमी अधिक होणें. ० चाघडी-स्त्री. १ खेड्यांतील पांथस्य वगैरे जीत उतरतात ती चावडी; डाक-बंगला; धर्मशाळा. २ (ल.) पाहुणे उतरण्याची जागा; अतिथि-घर. ० चिटी-स्त्री. १ जलमार्गावरून प्रवास करणाऱ्या परवाना. २ नकळ; रद्द केलेले खत-पत्र (पूर्वी वरील श्रीकार खोडून, फाडून खत रद्द करण्याची पद्धत असे). ३ विष वगैरे उतरावें म्हणून वांधलेली-मंगरलेली चिटी, कागद. ४ कोणत्याहि लेखाची नकळ. ५ (घटने) बडतर्फीचा हुकूम. ० जमीन-स्त्री. खल होत जाणारी जमीन; उतरण. ० तसरीफ-स्त्री. एखाद्याचा सन्मान करण्याकरितां स्वतःच्या अंगावरून काढून दिलेलीं वस्त्रे. उतार अर्थ ४ पहा. [अ. तसरीफ-सन्मान; बहुमानाचीं वस्त्रे देणें] ० तळ-उ. माणसें, गाढ्या उतरण्याची गांवाबाहेरील जागा; अडा, गाडीतळ; बाटेतील मुक्कामाची जागा. ० तेज-वि. १ ज्याचें तेज कमी झालें आढे असा. २ क्षीण; निस्तेज; निःसत्त्व; निःशक्त. ० तोंड-न. ज्यापासून घाट उतरण्यास सुरुवात होते ती डोंगरांतील जागा; उतरणीचा आरंभ. ० विवस-उ. १ आणुण्याचे अखेरचे दिवस; वार्धक्य. २ आपत्काळ. ० पातार-बितार-उ. १ सर्वसामान्य प्रवासखर्च. २ तरीचें भाडें; वाहनाचें भाडें; उतार. ३ मार्गावरील कर, जकात वगैरे. ० पातार-न. १ (गंजीफा-पर्यायील खेळांत) खेळलेले, खेळावयाचें पान. २ हिशेब पुढें चालू केलेले, करावयाचें पान. ० पेठ-स्त्री. १ ज्या ठिकाणीं निरनिराळ्या ठिकाणाचा माल विक्रावयाकरितां येतो व खरेदी केला जातो असे शहर, बंदर, व्यापारी शहर. उतरपेठ पहा. 'आचाराचें मूळ पीठ। वेदांची उतारपेठ।' -झा १७. २७४. २ उतारतळ पहा. ० पोशाख-उ. १ अंगावरून उतरून बक्षीस दिलेलीं वस्त्रे. २ अंगावरून काढून टाकलेलीं जुनीं वस्त्रे. उतार अर्थ ४ पहा. [फा. पोशाक-वस्त्रे] ० बंद-उ. ज्या काग-

दावर कोणत्याहि गोष्टीची नकळ काढली आहे असा कागद.-वि. १ उतारावर असलेली, उताराची. २ अपकरीम्रात जाणारी. [फा. बन्द] ० बंदर-न. १ जलमार्गावरील प्रवासी व माल उतरण्याचें ठिकाण. २ जलमार्गांत लागणारें ओरवा करण्याचें-नांगर टाकण्याचें स्थल, बंदर पहा. [फा. बंदर] ० बाजी-स्त्री. १ पर्याच्या डावांतील दहिल्यापासून खालचे पेंत. २ अंगावर येणारा, हार येत असलेला खेळ. ३ चौषड्याच्या अखेरीस जलद वाजविण्याची गत; बाजा. उतार अर्थ ४ पहा. ० बाजू-स्त्री. (पत्याच्या खेळांत) ज्या बाजुनें प्रथम पान खालीं टाकावयाचें, उतरावयाचें ती बाजू. ० मणी, मोहरा-उ. विष उतरविणारें रत्न. ० मान-उ. १ पाणउतारा; अपमान; अप्रतिष्ठा; अवहेलना. २ धृदावस्था; आयुष्याची उत्तरावस्था.-वि. (व्यापक) अवमानित; अपमानित; मान-खंडना केलेला. ० माल-उ. होडीतून पलीकडे पाठवावयाचा माल. ० वय-न. म्हातारापण; वृद्धावस्था. [सं. उत्तरं वयः] ० वस्त्र-न. १ जीर्णवस्त्र; फाटलेले कपडे. २ दुसऱ्यानें अंगावरून काढलेली किंवा टाकून दिलेलीं वस्त्रे. 'उमदीं तरी ते उतार वस्त्रे। घालूं नये रे अंगावर।' -दावि ४३९. ० वेळ-स्त्री. दोन प्रहर दिवस टळल्यावरची वेळ; संध्यासमय.

उतार-न. (गो.) उत्तर पहा. १ प्रतिज्वनि. २ उत्तर; वचन. 'त्येणे माकां उतार दिले.'

उतारा-उ. १ एखादी क्रिया केल्यानंतर उत्पन्न होणारें फळ, निष्पत्ति, पदार्थ, द्रव्य इ० अखेर परिणाम; राहिलेले उत्पन्न. 'पंधरा शेर लोणी कढविलें त्याचा बारा शेर उतारा आला.' २ वचन; मेळ, ताळा (निरनिराळीं मापे वगैरेचा). ३ अंगावरून ओवाडून काढलेला पदार्थ (भूतबाधा निवारणार्थ) व ती क्रिया. 'ज्या महुद्-भुत संचरले अंगीं। त्यासि पंचाक्षरी नसे जर्गी। अगवंत भेटी बांचून वेगीं। उतारा त्यासी असेविना।' -अ ८१. ५८. 'त्वरित उत्तारे करून देती लोह उडीद डोंबाला।' -ऐपो ३०७. (कि० करणें). ४ विष वगैरेवरील औषधे, उपाय, इलाज; रोगउपशम. ५ एखादा उखाणा, कोडे यांचें उत्तर, किंली. ६ रचना, धाटी व सदश शब्द असलेले परंतु विरुद्ध अर्थी श्लोक, पद्य वगैरे; किंवा समानार्थक परंतु भिन्न शब्द व रचना असलेले पद्य. ७ कलस; प्रत; प्रतिमा; उत्तरून घेतलेला मंधाचा किंवा भाषणाचा भाग. (कि० करणें). ८ तरीचें भाडें ९ नदी वगैरेंतून पाच जाण्याजोगा रस्ता. उतार अर्थ १ पहा. १० पाणउतारा याचा संक्षेप; अपमान; अप्रतिष्ठा, मानहानि. ११ अंगावरून काढून टाकलेलीं वस्त्रे; जीर्ण वस्त्रे; अगर सन्मानाकरितां अंगावरून काढून दिलेलीं वस्त्रे. १२ झाडावरील फळे उतरण्याकरितां वावयाची मजुरी; उतरणावळ. १३ हुंडी वगैरे कागदपत्रांची नकळ उतरून घ्यावयाची बही. १४ बडतर्फी. उतार पहा.

उतारावाग-किंवि. (व.) उताराच्या अनुरोधानें. [उतार+बाजू ?]

उतारी—खी. १ (गंजिफांचा खेळ) आपले सर्व हुकूम एक-दम खेळून घेणे; वेणीघेणी संपल्यावर जर तिगस्त शाली नसेल किंवा तिगस्त होऊनहि खेळण्यास वाट नसेल तर उतारी करावी लागते. (क्रि० करणे). (पत्त्यांचा खेळ) पान टाकण्याची क्रिया; उतरणे; उतरावयाचे, उतरलेले पान. 'उतारी तुमच्यापासून होऊं या.' २ (ल.) उतरती कळा. ३ उतारू; प्रवासी; तात्पुरता मुकाम करणारा. ४ सधे, विंचू यांच्या विचावर उपाय करणारा; मांत्रिक. ५ होडीवाला; तरवाला; नावाडी. [उतार, उतरणे]

उतारी—वि. (गो.) प्रत्युत्तर करणारा. [सं. उत्तर]

उतारू—वि. उतारकरी; प्रवासी; तात्पुरता वस्ती करणारा. [उतरणे] ० **पातारू—प.** प्रवासी, वाटसरू. [उतारू द्वि.] ० **होणें—** (माळवी) उद्युक्त होणे; तयार होणे.

उताच्या—वि. १ नदीवरून लोकांस उतरून नेणारा; नावाडी; होडीवाला. २ झाडावरून आंबे उतरणारा. [उतरणे]

उतावळ—ळी—खी. १ धाई; गडबड; आतुरता; अति उत्कंठा; त्वरा; अधीरपणा. २ (विशेषतः) उतावळी नांवाची हळब्या जोडवळ्याची एक जात. [प्रा. उतावळ; का. ओत्तर=धाई=धातु ओतु; हि. उतावळ; तुल० सं. उताप किंवा उद्+त्वर]

उतावळा, उताविळा, उतावीळ—वेळ—वि. अधीर; बडबड्या; धाई करणारा; उत्सुक; उत्कंठित; विलंब न खपणारा. 'नगरा आला श्रीकृष्ण। नगरनागरिक जन। उतावेळ कृष्णदर्शन। करावया धाविंभले।'—एकव्र ६.१६. 'प्रभात होता उतावेळ' कदु बोले विनतेसी।'—सुआदि ५.१८. 'म्हणा मज उताविळा गुणचि घेतला धाबें।'—केका ४५. 'मदन जाहला उतावीळ। जावयासी।'—कथा १.४.१४०. **म्हू** उतावळा नवरा आणि गुडच्याला बाहिंग (उतावळपणाने कोणी अयोग्य वतन करतो तेव्हा) उपहासाने म्हणतात. [उतावळ]

उती—खी. उद्भव; उठाण. उत, उतणे पहा. 'ऐसा न धटे विषयाची उती।'—भाए ७३३.

उतीव—वि. उकळणार; उकळून वर येणारे. उतणे पहा.

उतुतणें—अकि. १ अंगार पुरळ उठणे. उतणे पहा. २ (ल.) धाईत असणे; धांदलीत असणे.

उतू—प. अंगरखा इत्यादि शिवावयाच्या कापडास जसजसे दोरे घातलेले असतात तसतशी घडी घालून मोड पाडण्याची क्रिया. उतविणे पहा. [हि. उतू]

उतें—न. (कों) जमीन भाजल्याशिवाय तीत भाताचा रोह टाकून काढलेले पीक. नुसती नांगरत करून भाताचे केलेले रोप. 'आपण उतें पेरले काय?' **उत्याचें भात—न.** वरील जमिनीत काढलेले भात. [का. उतू=जांगरणे?]

उतो—अ. आणखी. —धार (नामवेवगाथा) २३६. [सं. उत]

उतोटी—खी. भाताचीं रोपें उगवलेली उतार जमीन; ज्या जमिनीवर उतें करतात ती जमीन.

उतोति—ती—खी. खारीक. उतती पहा. 'अशोक वृक्ष उतो-तिया'—ह १०.१५७. 'तेथें पोफळी असती सतरा। उतोतीया लागल्या अपारा। कवीट आणि किंचा समप्रा। मिळोनिल छतीस।'—स्वादि ९.५.४१. [का. उत्तुत्ते, उत्तोत्ते=खारीक]

उतोव, उतव—प. (गो.) बुडल्याचा वगैरे जाळ केल्या-मुळे भांड्यांतील पदार्थांस घुरासारखा येणारा वास. [सं. उत्तप्] **उत्कट—वि.** १ अतिशयित; प्रचंड; जोरदार; अधिक; पुष्कळ; फार. 'आपणुध्वीउत्कटें।'—ज्ञा १४.१०१. २ चांगले; दुरख; उत्कृष्ट. 'उत्कट भव्य तैचि ध्यावें। मळमळीत अवघेचि टाकावें।'—दा १९.६.१५. [सं.]

उत्कटासन—न. योगासनाचा एक प्रकार. पायांच्या बोटां-वर भार सांभाळून दोन्ही टांचावर दोन्ही कुळे ठेवून बसणे व दोन्ही हात जोडणे.—संयोग ३३४. [सं.]

उत्कंठा—खी. उत्कट इच्छा; आशा; उत्सुकता; आवड; अतिसय आकांक्षा; आतुरता; अधीरता; ह्यापणें; वखवखणें; धाधावणें. 'ग्रंथ दावी उत्कंठा। भंगो नेदी।'—ज्ञा १४.२६. [सं.]

उत्कंठित—वि. उत्कंठा लागलेला; उत्सुक; आतुर; अधीर; धाधावलेला. [सं.]

उत्कड—(कों.) कुठलीच पातें पुढें बसविलेले मुसळासारखें हत्यार. याचा उपयोग खांब पुण्याकरितां जमिनीत खडा करण्याकरितां, खोदण्याकरितां किंवा उलटें पुरून नारळ सोलण्या करितां करतात. [सं. उत्+कड; प्रा. कड=काटी]

उत्कथित—(अप.) शिजविलेले; उकडलेले; कढविलेले. [सं. उत्कथित]

उत्कर्ष—प. (शाप.) कर्ष आणि उज्ज यांच्या रासायनिक संयोगाने झालेले संयुक्त द्रव्य. (ई.) हायड्रोकार्बन. तेल, तूप, लोगी, चरबी इ. स्निग्ध पदार्थ उत्कर्ष आहेत. **० नन्नास्त्र—न.** कवैनत्रवायु व उज्जवायु यांच्या मिश्रणाने तयार झालेले अम्ल. (ई.) हायड्रोसायनिक ॲसिड.

उत्कर्ष—प. भरभराट; चलती; चलचलाट; वाढ; भर; मोठेपणा; श्रीमंती; समृद्धि; संपन्नता. 'भारतीच्या उत्कर्षे। नाहीं मुक्तीचें ते पिसें।'—तुगा ५४७. [सं. उत्+कृष=कर्ष]

उत्कलिका—खी. उकळी; एकाएकी उत्पन्न होणारी तीव्र इच्छा. [सं.]

उत्कल—की उत्कला; उत्तबीज; लक्ष्मीरपण. उत्कलिका पहा. [सं. उत्+कल]

उत्कलित—न. युद्ध; कलह. 'उत्कलिते ज उत्कलित' -शा १८.१६२७. [सं. उत्+कल]

उत्काडे—क्रि. (पां.) पराङ्कडे. [का. उक्कड्+गांवाची कड]

उत्कीरक—प. ओरडड्यांन्यापड्यांन्या एक वर्ग; या पड्यांना अमुलीस तीक्ष्ण सख्या असतात व त्यायोगे त्यांस ओरडड्यांन्या येते. -प्राणिमो ६०. [सं. उत्+कृ]

उत्कीलन—न. १ गुंणयुक्त सोडवणे; मोकळे करणे. २ बंध नापासून मोकळे करणे; सोडविणे, सोडणे. ३ फुलणे; उमलणे; पसरणे; उघडणे; विस्तृत करणे. [सं. उत्+कील]

उत्कण—प. (हि.) डेकण. [सं. मत्कुण]

उत्कृष्ट—वि. १ अत्यंत सुंदर; चांगले, फार उत्तम; नामी; २ अत्युत्कट. 'मनुष्याने उत्कृष्ट उडी मारली तर पांच हात मारिल, आणिक किती मारिल!' [सं. उत्+कृष]

उत्क्रम—प. १ उलटी व्यवस्था, क्रम, पद्धत; व्युत्क्रम. २ (ल.) अव्यवस्था; अनियमितता; पद्धतशीरपणाचा अभाव. [सं. उत्+क्रम]

उत्क्रमण—न. खालून वर जाणे; बाहेर निघणे, पडणे, उडणे; वर जाणे; निघून जाणे. उ० प्राणोत्क्रमण—मरण. 'कों बिबी ऐक्यपण ! तैचि ज्ञानियाच्या चिदर्शोचें उत्क्रमण !' -यथादी ३.७६०. [सं. उत्+क्रम]

उत्क्रांत—वि. उत्क्रमण केलेला; वर किंवा बाहेर चाललेला; निघून गेलेला; वर उडून चाललेला. [सं.] **उत्क्रांति**—वि. व्यापक बुद्धीचा; शक्ती. -औ. व्यापक, अफाट बुद्धि. 'नाहीं पोरें गुरु-अर्था' परीं गा उत्क्रांतमती. -शा १३.११. [सं. उत्+क्रम+क्रान्ति]

उत्क्रांति—औ. १ ऊर्ध्वगति; मरण. २ (चुकीने सध्यां लुड) विकास; उत्पत्ति (ई.) इच्छेस्पयाने. [सं.] **उत्क्रान्ति**—औ. मरणसमयीं सुखाने मेल्लु यावा व पापक्षालन व्हावे म्हणून ब्राह्मणास अपण केलेली गाय. [सं.] **उत्क्राद**—प. विकासवाद; मूळ द्रव्यांतील शोकाची क्रमाक्रमाने वाढ झालेली आह व हा पूर्वापक्रम किंवा संज्ञा सोडून मध्यच उपटव्यासारखे काही निर्माण झाले नाही असें म्हणतात. -शा १६८. [सं. उत्+क्रम+क्रान्ति]

उत्क्रान्तिक—प. (शाप.) द्रवरूप धर्माद्येचि धावूंत रूपांतर होण्याचे उष्णमान. (ई.) बायलिंग पॉइंट. [सं. उत्+क्रम+अंक]

उत्क्रांति—औ. लोभाचा एक प्रकार. -अथप १८५.

उत्क्रांति—वि. उखळलेला; नट केलेला; बायंगाट केलेला; मुळा सकट उघडलेला; खणलेला. [सं. उत्+क्रान्ति]

उत्क्राह—प. उत्क्राह; उत्क्राह वहा. 'श्रीराममनोहरी चक्राह आला !' -दावि १४.

उत्सव—वि. उत्सव; प्रकाश झळलेला; भोक्ता; छात्रादिहित; सर्वसां सुखेकरणाचीं तापत-असणारा; -म; उघडी व पूर्ण प्रकाश असणारी वशी जागा. [सं. उत्+सव]

उत्सव—वि. अतिशय तापलेले. [सं.]

उत्सर्ग—वि. १ वर उचलले; सरळ उभे केलेले. २ पुढे आलेले; उलट (शिवाये स्तन). ३ उभारलेले, वर केलेले (कान). [सं. उत्+सर्ग]

उत्सर्ग—वि. १ अतिशय चांगले; उत्कृष्ट २ प्रथम; मुख्य; वरिष्ठ. **उत्सर्ग**—न. (व.) हातधारे; निकर 'तेव्हाच उत्सर्गावर येतो.' [खने?] **उत्सर्ग**—औ. १ मोक्ष; निर्वाणपदप्राप्ति. २ चांगले मरण (क्षेत्र, तीर्थ वगैरे ठिकाणी), सुखकाळीं-मरण येणे. ३ चांगली प्रगति (शास्त्र वगैरेमध्ये). **उत्सर्ग**—न. १ (धर्मशास्त्र) उच्च वर्गाचे (चोरलेले) धन, संपत्ति. २ सुवासिक औषधी पदार्थ. **उत्सर्ग**—प. १ चांगला, श्रेष्ठ पुरुष; धर्मश्रेष्ठ; पुरुषोत्तम. (व्याकर.) प्रथम पुरुष. **उत्सर्ग**—वि. पुण्यकीर्ती; विख्यात; कीर्ति. पसरलेली आह असा; पुण्य भोक्ता. **उत्सर्ग**—न. (धर्म शास्त्र) सर्वोत्तम मोठा देव; उ००० किंवा १०८० वर्ष. २ देहात्मिका; सर्वोत्तम मोठी शिक्षा. (द्वाप देणे, इष्टप्राप्ती, मालमत्तेची जपती, अवश्वच्छेदन व मृत्यु या मुख्य शिक्षा होत). ३ देहात्मिकासह, मुक्ता; सर्वोत्तम मोठा मुक्ता. ४ अतिशय कठोर कार्य; अत्यंत धाडसाचे काम.

उत्सर्ग—प. १ धनको; सावकार. याच्या धाडसात अधर्माचे. २ पडीवाला; हुंडीवाला. [सं. उत्सर्ग+कृण]

उत्सर्ग—न. डोकें; मस्तक. 'इयें उत्सर्गां होतीं कुडीं !' -शा ११.४१८. [सं. उत्सर्ग+अंग]

उत्सर्ग—वि. अतिशय उत्तम; उत्कृष्ट; फारच चांगला. [सं. उत्सर्ग]

उत्सर्ग—न. १ प्रतिवचन; जबाब. 'तो किमपि न दे उत्तर उत्तरदिगेशि सोडूनी !' -मोविवाद ३.१९. २ वाक्यरूप, पदरूप शब्द; भाषण. 'मी एक उत्तरही बोललों नाही आणि हा मला उगीच शिवाय देतो.' 'उत्तरास प्रत्युत्तर करतो.' 'उत्तर उत्तराची काहाणी पाचा उत्तरी सुफलें संश्रुण.' '४ (गणित) गणितश्रेष्ठीत ज्या अंतरांमै संख्या एकापुढे एक चढत किंवा उतरत जातात ते अंतर; दोन पदांतील अंतर. ५ (काव्या) प्रतिभाशैवा वादीस जबाब; समर्थन, साक्षी वगैरेचा जबाब. हाचैचा प्रकार भाषेत-अंसदिग्ध (स्पष्ट), अनाकुल (सुसंबद्ध), अज्याव्यागम्य (सुबोध-मुसल), न्याय्य (योग्य); प्रतिभाशैवा उत्तराचे चार प्रकार आहेत-अत्योत्तम (कबुली जबाब), मिथ्यात्वरं (नाकबुली), कारणोत्तर (कबूल करून त्यास कारण दाखविणे), प्राडन्यायोत्तर

(पूर्वीच वारीचिह्न न्याय झाला आत्रे असा जबाब). १ उलट जबाब; हाजीर जबाब. - श्री. ७ दक्षिणेच्या समोरी दिशा. 'पूर्वकडे तोंड करून उभे राहिले असतां. हाव्या हाताकडची उत्तरदिशा. 'न. ८ उवाहणाचे इष्ट फल. - पु. ९ एक अल्कार, जेव्हा वस्तु प्रक्षोभित राहिले. 'अल्कार' हा अल्कार होतो. यांत विचारलेले प्रश्न किंवा उत्तरे अनुमानित यातून उद्भवले. 'हस्तित' वंत व्याघ्रचर्म केसे. 'यथ मित्रे बुला. 'मुक्ते' जांवीरी रम्य विहास दिसती मुग्धा. '॥ यावरून प्रश्न तर्कित होतो. व 'काय कथित' हे देव गती, सुख काय हे प्रेमळा अशी पत्नी. '॥ यांत प्रश्न आणि उत्तर ही दोन्ही आहेत. - न. १० अग्रहार इतम जमीन; मालकीची जमीन. समासांत उत्तरपदी जमे-देवांतर; अग्रोत्तर. 'अग्रोत्तर'तें ब्राह्मण दिखले. - श्लो. ११२८ पा पाठनशिलालेख. - पु. ११ उंबरठा. 'कानाच्ये' कांतीला. 'उत्तर जडीला. '॥ स्त्रीगीतमाळा २०. - नि. १ 'पद्मां' अधिक. जास्त. 'याअर्थी' एकोत्तर, एकोत्रा, चिहोत्रा, चोत्रोत्रा, पंचोत्रा, पचोत्तरात, कोशोत्तर योजन, अंगुलोत्तरास्त २ पुढील; नंतरचा; दुसरा; पूर्वच्या उलट; दुसऱ्या. याअर्थी-इतराचे, उत्तरीक, उत्तरात्र. ३ श्रेष्ठ; बरचड; अधिक चांगला, याअर्थी-राजोत्तरप्रधान; नरोत्तरनारी; युक्ततरशिष्टः स्वस्मृत्तर सेवक; शास्त्रोत्तर वेद, ज्ञानोत्तर भक्ति. ४ नंतरचा; याअर्थी-उत्तर काळोत्तर व्यथा-यातना-व्यय-आयुष्य-वय. - अथ. नंतर; मागाहून. ५ इत उत्तर; तत्तुत्तर. 'ज्योत्तर' लगे होत नाहीत. 'स. उत्तर. 'अक्षांश'-पु. जी स्थले विपुलवृत्ताच्या उत्तरे असतात त्यांचे अक्षांश. ० कथा-भाग - श्रीपु. एखाद्या गोष्टीचा, व्याख्यानाचा शब्दच-भाग; उपसंहार. ० कंदन - (ज्यो.) कांतितुत्तरे उत्तरेकडील कंद. ० कर्म-काय-क्रिया-नशी. ० अर्धवेदिक; प्रतारंकर. 'माझे उत्तरकाये मी जाणवला हातून आठोण्याला. 'विनि १४. १०. २१९. ० काल-पु. १ भविष्यकाल. २ सत्यकाल; अखेरचे दिवस; वृद्धावस्था. ३ नंतरचा, मागाहूनचा, पुढील काल. ० कुरु-पु. १ मुक्तीच्या नवसंडांपैकी एक खंड; उत्तरेकडील, उत्तर्भुवाजकळा प्रदेश. २ उत्तरध्रुववृत्त. ० कोन-पु. उत्तरेकडील कोपरा, दिशा. ० खंड-न. १ आर्यावत; उत्तर देश पहा. २ पुढील; उत्तर भाग (ग्रंथ, प्रवेक्ष, शहर वगैरेचा). ० गति-श्री. १ सुटका; मुक्तता. २ मोक्ष. ० गोले-पु. कांतितुत्तराच्या उत्तरेकडील भाग; यांत मेघापासून कन्येपर्यंतच्या राशींचा अंतर्भाव होतो. ० गोलाधी-पु. भूमध्यक्षेत्रांत. 'पृथ्वीचे दोन भाग पडतात त्यापैकी उत्तरेकडील भाग. ० उषा-श्री. (गणित.) त्रिष्येनून भुजक्या घना केली असतां येणारे अंतर; पद व ज्या यांची मध्यरेषा. (हं.) बर्हसुं साईन. ० वृक्षा-श्री. १ पुढे. येणारी स्थिति; नंतरची स्थिति. २ उताव वय; बांधक्य. ० दिवस-पु. १ पुढील दिवस; नंतरचा दिवस. २ उद्याचा दिवस; भविष्यकाल. 'पूर्वे दिवस गेला, उत्तर दिवस कला, येईल तसा येवो. ' ० देश-पु. आर्यावत; उत्तरेस हिमालया-

पर्यंत व दक्षिणेस विध्य पर्वतापर्यंत आणि पूर्व-पश्चिम दिशांस प्रमुख. ० भुव-पु. १ उत्तर ध्रुवत्वात्तात. २ पृथ्वीचा खोलांत उत्तरेकडील बिंदू. ० भुववृत्त-न. उदात्तवृत्त. पासून २३॥ अक्षावहन जे वृत्तवृत्त जाते ते. ० पंथ-पु. १ संसारापासून विरक्त होऊन परलोकासाधने तीर्थयात्रा, आरण्यवास, तप, श्रम इत्यादि कर्मांचे म्हणून अवलंबन करावयाचा मार्ग. ० श्रीवाद-श्रीवल्लभ नाम गेये. 'आले त्रिमूर्ति कैसे. 'पितृशते म्हणतसे. 'आज उत्तरेकडील. '॥ - मुच. ५. ५९. २ हिमालयात ब्रह्मिधमाजकळ एक स्थान आहे ते. हा मार्ग स्वर्गाकडे जातो व मात्सासतो तुल्य अहि अशी समज आहे. यावरून ० पंथास लागणे-मर्णांत मुक्त होणे. ० पंथी सरदार-शिंदे होळकर. कारण पेशवाईत हे उत्तरेकडे असले. - ख. ३३४१. ० पक्ष-न. (व्या.) समासंतील दुसरे शब्द. ० पंदाई, पंदाई-श्री. उतार कय; व्याख्या. ० पंदा-श्री. (शब्दार्थ) प्रतिपदी; त्याची बाजू. २ (मोक्षपदार्थात) विरक्त व्यक्ती व तिचे जबाब-समर्थन, आलोचने निरमन, खंडन; पूर्वपक्ष याच्या उलट. ३ (न्याय-तर्क.) उपप्रेम्य; 'मीणप्रेम्य; उपनय (प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय व निगमन या न्यायशास्त्राच्या पांच अंगपैकी चौथे) ४ महिन्यांतील दुसरा पंधरवडा; कृष्णपक्ष; वद्यपक्ष. ५ (सामा.) प्रत्युत्तर; पूर्वपक्षवदन; शत्रूंचे समाधान. ० पाळरी-श्री. (कौ.) ज्या टिकाणाहून उत्तरेकडील भाग दुर्बल दिसत आहे व दक्षिणेकडील बाजू टेंकडी, झाडे वगैरेंनीं संरक्षित आहे. अशी जागा; उत्तराभिमुख अशी; दक्षिण पाळरीच्या उलट. ० पूजा-श्री. १ पूजेचा शब्दचा भाग. २ एखाद्या तात्पर्याच्या स्थापने केलेल्या देवतेचे विसर्जन करतेवेळीं करावयाची पूजा; विसर्जनविधि. ० प्रत्युत्तर-न. उत्तरावर पुढां उत्तर, जबाब, याप्रमाणे जाणवेल. बाद-प्रतिपदा. ० भाग-पु. पुढील, दुसरा भाग. ० भाजजन-न. रात्रीचे जेवण. 'उत्तर भोजन अगत्या कराई. ' - ख. १५. २. ० मात्रां-त्री-किं. प्रत्येक शब्दागणिक; प्रतिक्षणी; प्रत्यक्षबहारी. 'तुला उत्तरमात्रां शिकविले पाहिजे. ' - शाको. ० मीमांसा-श्री. बाक्षायणाची ब्रह्मपुत्रे; षड्दर्शनांतील एक दर्शन; वेदांत. ० रात्रा, रात्रिणी-पु. श्री. उत्तरात्री (रात्र संघपायच्या वेळीं) मध्यरात्रे मालकोष, वसंत, सोहणी इत्यादि रात्र, रात्रिणी. ० रात्र-श्री. मध्यरात्रीनंतरचा. काल, विभाग; पहिलेचा कालभाग; मध्यरात्र व सुषोदय यांमधील वेळ. ० लोके-पु. वरचा लोक; देव, ऋषि व साधू यांचे निवासस्थान. ० वय-न. वृद्धावस्था; म्हातारपण; उत्तरपुढे. ० सूर्यस्क-वि. बुद्ध; म्हातार; वयातील. ० वादी-पु. (कायचा) प्रतिकारी. ० वेद-श्री. उत्तारेपेढ पहा. ० वेद धर्माची उत्तरेवट कीं सिद्धी ओळखत. - ऋ. ११. 'ते वेदतत्ते. सूट पीठ. ११ परिमळाची उत्तरेवट. ' - शिख. ६१५. ० वेदवेद-श्री. यक्षामध्ये ज्या वेदीवर मुख्य सोमदिष्ट इत्यांचे हवन होते. ती वेदी.

०व्यवस्था—स्त्री. १ भविष्यकाळची तजवीज; पुढील तरतूद. २ मृत्युपत्र. ३ उत्तरक्रिया; औषधेदेहिक किंवा त्यासंबंधी तजवीज. ०संगीतपद्धति—स्त्री. हिंदुस्थानी संगीतपद्धति. ०साक्षी—पु. प्रतिवादीपक्षातर्फे आलेला साक्षीदार. ०हीन—वि. निरुत्तर; उत्तर देतां येत नाही असा.

उत्तरण—न. १ उतरणे; वरून खाली येणे. २ नदीच्या पलीकडे जाणे; नदी बलांडणे; पैलतीरी जाणे. [सं.]

उत्तरणे—अकि. उत्तर देणे. 'बंक्रिळा खालच्या मानेने उत्तरली.'—निचं ९ [उत्तर]

उत्तरज—किवि. १ नंतर; मागाहून; पुढे. २ पलीकडे. ३ भविष्यकाळांत. [सं.]

उत्तरा—स्त्री. १ बारावे नक्षत्र; उत्तराफाल्गुनी. २ उत्तर दिशा.

उत्तरांग—पु. १ शेवटचा भाग, अंग; उपसंहार; कोणत्याहि कामाच्या प्रभानभागानंतरचा भाग. 'पूर्वांग पुरवत, उत्तरांग पुरवत नाही.' २ (संगीत) रागाच्या प, य, नी, सा, ह्या चार स्वरांचा समुदाय. [सं. उत्तर+अंग] ०वादी राग—पु. (संगीत) ज्या रागाचा वादी स्वर त्याच्या उत्तरांगामध्ये असतो असा राग. ह्या वर्गांत येणाऱ्या रागाचा गानसमय रात्री बारा वाजल्यापासून दिवसाचे बारावाजेपर्यंत असतो.

उत्तराण—उत्तरण, उतरण पहा.

उत्तराणी—पु. आधाडा. [का. उत्तरणी]

उत्तराधिकारी—पु. वारस; मनुष्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या जिवंदगीचे स्वामित्व ज्याच्याकडे जाते तो. [सं.]

उत्तराफ (फा) ल्गुनी—स्त्री. बारावे नक्षत्र; उत्तरा. [सं.]

उत्तरामाद्रपदा—स्त्री. सव्वीसावे नक्षत्र. [सं.]

उत्तराभास—पु. (कायदा) अप्रस्तुत; अस्बद्ध; टाळाटाळीने दिलेले उत्तर; खोटा जाव. [सं. उत्तर+आभास]

उत्तराभिमुख—वि. ज्याचे तोंड उत्तरेकडे आहे असा. 'बाहेरी पडानस रघुनी । उत्तराभिमुख बैसोनि ॥'—झा ८.१२. [सं.]

उत्तरायण—न. (ज्योतिष) सूर्य किंवा इतर ग्रहनक्षत्रे यांचे उत्तरेकडे जाणे; दुसरे अयन; हा अयनकाल; मकरवृत्तापासून कर्कवृत्तापर्यंत सूर्याच्याक्रांतीस जो सहा महिन्यांचा काळ (डिसेंबर २२ ते जून २२ किंवा माघ ते आषाढ) लागतो तो. 'आणि सामासामार्जी माझ । उत्तरायण ॥'—झा ८.१२०. [सं. उत्तर+अयन] ०पात, बिंदु—पु. क्रांतिवृत्तापासून फिरणारा सूर्य ज्या संपातांतून विषुवाचे उत्तरेस जातो तो पात किंवा बिंदु; वसंतारंभपात; याच्या उलट दक्षिणायनपात किंवा शारदारंभपात. ०मार्ग—पु. १ सूर्य मकरवृत्तापासून कर्कवृत्ताकडे जातो तो क्रांतिवृत्तांतील मार्ग. २ ब्रह्मलोकाचा मार्ग. अर्चारादि मार्ग पहा.

उत्तरीराणी—स्त्री. अग्रिमंथन करण्याची वरची अरणी. खालचीस अथराणी म्हणतात. [सं. उत्तर+अरणी]

उत्तरार्ध—पु. दोन अर्धांपैकी दुसरा अर्ध; मधादिकांचे जे दोन भाग त्यांतील दुसरा भाग [सं. उत्तर+अर्ध]

उत्तरावस्था—स्त्री. अखेरची अवस्था; बांधेकय; न्हास; नाश. 'क्षीणपणाचा सुमुहूर्त । काळ आरंभ करी जेथ । तेथे उत्तरावस्था येथ ।'—एमा २२.५२४. [सं. उत्तर+अवस्था]

उत्तरावाढा—स्त्री. एकविसावे नक्षत्र. [सं.]

उत्तरी—स्त्री. १ उत्तरक्रिया करतेसमयी गळथान जानव्यासारखे एक फडके बांधतात ते. २ अंगवळ; उपरणे; ओढणी; उत्तरीय. 'तिने फाडून । आमरणे टाकिली बांधोनि.' ३ स्नानसंध्यादि कमेसमयी उत्तरीयवस्त्र रामनामांकित पठ्यासारखे कोणी गळथान घालतात ती. [सं. उत्तरीय]

उत्तरीय—न. १ उपरणे; ओढणी; शाला; उपवस्त्र; अंगवस्त्र. 'बहु विस्मित नृप मुनि सुर म्हणती उडवुनि उत्तरीयांतें ॥'—मोमीष्म १२.१४. 'स्व उत्तरीयावर त्या समाजीं । बांधोनिया चाप त्यास माजी ॥'—२ उत्तरी पहा. [सं.]

उत्तरेकडील ढोंग—(ऐति.) तोतया (सदाशिवराव आज-साहेब) चें सांकेतिक नांव.—खरे १०२६.

उत्तरोत्तर—किवि. १ हळू हळू; विवसावुदिवस; क्रमाक्रमाने; पुढे पुढे. 'उत्तरोत्तर विद्या कमी होत चालली.' २ अधिकाधिक. 'ऐसा हा उत्तरोत्तर । ज्ञानवीजाचा विस्तार ॥'—झा ४.१९२. [सं. उत्तदि.]

उत्तंस—वि. भूषण; अलंकार; तुरा. सामाशब्द—कुलोत्तंस=कुलाला भूषण; राजोत्तंस=राजश्रेष्ठ. [सं. उत्+तंस=सोभविणे]

उत्तान—वि. १ उताणा, तोंड वर केलेला. २ उथळ. ३ सरळ; स्पष्ट; गूढ नव्हे असा (श्लोकार्थ; अभिप्राय इ०) [सं.] ०चरण—पु. उतानपाद याचा प्रतिशब्द; धुवाचा बाप. 'आणि उत्तानचरणचिया बाळा ॥'—झा १०.१०२. ०कूमासन—न. कुक्कुटासन घालून दोन्ही हाताची मिठी मागेत घातली असतां होणारे आसन.—संयोग ३४४. ०मंडूकासन—न. बेडकाप्रमाणे केलेले आसन.—संयोग ३३८. ०वंचित (संयुतहस्त)—न. (मृत्यु) कोपरें व खांदी थोडे वांकडे करून होन्ही हात त्रिपताक करणे, मग त्यांचे तळहात तिरकस दिसतील अशा रीतीने ते ठेवणे.

उत्तानार्थ—पु. १ सरळ, सहज समजणारा अर्थ; सोपा अर्थ.—वि. २ गूढ नसलेला; उवड; स्पष्ट. (अर्थ इ०) [सं. उत्तान+अर्थ]

उत्ताप—न. उजेडाची व उघडी जागा. —वि. उघडी; उजेडाची; छायारहित; मोकळी; उन्हाची (जागा). [सं. उत्+ताप]

उत्तीर्ण—वि. १ उतरून पार गेलेला (नदी, घाट, संकट इ०); कार्यांतून पार पडलेला. 'जे शतमखोत्तीर्ण करा । आरुहोनि असे ॥'—झा १०.२४०. २ पास झालेला (परीक्षेत); जय मिळालेला;

विजयी. 'उत्तीर्ण होण्यास अवश्यक गुणसंख्या ... एकंदरीत शेंकडा ६०'—कलावंत खातें ४८. ३ उतराई; ऋणमुक्त.

‘बेवृनि मज उत्तीर्णी । जालीं आजी ।’ — झा १६.३३. ‘परम सात्त्विक ब्राह्मण । हस्मिणी धरी त्याचे चरण । म्हणे जगी कृष्ण येथील घेऊन । तरी मी उत्तीर्ण नव्हे तूंतें ॥’ — ह २३.८५. ‘त्वां केळे उपकारांनी । उत्तीर्ण नव्हे वंशोवंशी ॥’ — शुच ३०.६. [सं.]
 ० **होणे** — १ विजयी होणे; पास होणे. २ सरणे. ‘तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणे ॥’ — झा १.२०.२. ३ उतराई होणे. ‘उपासनेचें उत्तीर्ण व्हावें ।’ — दा १५.१०.३३. ० **ता-त्व** — श्री. न. ऋणमुक्त होणे; कर्जाची फेड. ‘मी आपुलियाचि उत्तीर्णत्वालागीं ।’ — झा ८ १३१. ‘आली मुखावाटे अमृतवचनें । उत्तीर्णता येणें नव्हे जन्में ॥’ — तुगा २१८७. [सं.]

उत्तुंग — वि. फार उंच. [सं.]

उत्तु — उतु पहा.

उत्तेजक — वि. चेतना, उत्तेजन देणारे. हुरुप आणणारे; प्रोत्साहक; चेव, क्षोभ, कोप आणणारे; हुवारी, तनूरी देणारे (भावण, पेय, प्रसंग इ०). [सं. उत्+तेज=तीक्ष्ण करणे] ० **पदार्थ** — ५. तर तरी, हुशारी आणणारे पदार्थ; द्रव्य. (चहा, कॉफी, दारू इ०).

उत्तेजन — न १ उत्थान. जागृति; चेतना प्रोत्साहन. उद्दीपन; स्फूर्ति; आवेश, चेव, क्षोभ देणे २ प्रलोभन; आकर्षण; उत्थानमाधन. [सं.]

उत्तेजित — वि. १ उत्तेजन दिलेला; आवेश, चेतना आणलेला; हुरुप, स्फूर्ति मिळालेला. २ प्रवर्तित; प्रवर्धित; गति वाढविणारा. [सं.]

उत्था — श्री उत्पत्ति; जन्म, उठावणी; समाप्ति उपयोग. उ० — **मायेत्यमंसार** (मायेपासून ज्याची उत्था झाली आहे तो); ज्वरोत्प; अज्ञानोत्प. [सं. उत्+स्था: उत्प=उत्पन्न]

उत्थान — न १ उभे राहणे; उठणे. २ उदय पुनरुत्थान= पुन्हां उठणे. [सं.]

उत्थापक — वि. १ उभा करणारा; संस्थापन करणारा, प्रवृत्त करणारा; संस्थापक; उत्पादक. २ उठविणारा. उत्थापन पहा. [सं. उत्+स्था, उत्था, उत्थापक]

उत्थापणे — अकि. स्थानभ्रष्ट करणे; उठवून लावणे. या व इतर अर्थी ऊत्थापन पहा. ‘असुर सुरांत ते उत्थापिती । ते गाच्छाणें हुरिशीं देती । इंद्र चेद्र प्रजापती । तेही चरफडती हरिपदा ॥’ — एरुस १.७९. [सं. उत्थापय्]

उत्थापन — न. १ उठविणे; उभे करणे. २ (ल.) मोठेपणास आणणे. ३ देव, मूर्ति इ० चे विसर्जन करणे; देवकोत्थापन. ४ उत्तेजन; उठावणी. ५ खडी ताजीम; स्वागतार्थ उभे राहणे; सामोरे जाणे. (कि० देणे; घेणे). ६ उठविणे; अभ्युत्थान; स्थानभ्रष्ट करणे; काढून टाकणे (राज्य, नोकरी इ० कां वरून). उत्थापणे पहा. ७ (गणित) एका पदार्थावरील दुसरे पद, अंकाबद्दल अक्षर घालणे; बदली देवणे, आणणे. [सं.]

शको. १. ४७

उत्थापित — वि. १ उभा राहिलेला; उभारलेला; उठविलेला; स्थापलेला; कायम केलेला २ काढून टाकलेला; दूर केलेला. [सं.]

उत्थित — वि. उठलेला; उभा राहिलेला; वर आलेला. [सं.]
 ० **पद्मासन** — न. पद्मासन घालून नंतर दोन्ही हात व हाताचीं बोटे साफ उषडून जमिनीवर टेंकून, हाताच्या बोटांवर व तळ हातावर सर भार देऊन आसन उचलून धरण्याची क्रिया. — संयोग ३१८.

उत्थिति — श्री. १ उत्थान; उभे राहणे; वर येणे २ उभे राहण्याची, वर येण्याची स्थिति; उत्थितपणा. [सं.]

उत्थितोत्प्रेषासन — न. शीर्षासन करून उभ्या पायांची हलू हलू एकक मांडी घालून तशाच स्थितीत पद्मासन करणे. यांचे मान, डोकें, कोपर यांवर ताण वसवो व डोक्यांचे पांटे झालेले ब्रेस काळे होतात संयोग ३८०. [सं. उत्थित+उत्प्रेष+पद्मासन]

उत्पत्ति — १ श्री जन्म; संभव; उदभव २ प्रादुर्भाव; उत्पत्ति; उदय. सामाशब्द — वीजोत्पत्ति, रोगोत्पत्ति. म्ह० एकाच उत्पत्ति नीच दुसऱ्याची आपत्ति. उत्पत्त, स्थिति व संहार (लय) या तीन अवस्था प्रत्येक प्राण्याला असतात ब्रह्मा, विष्णु व महेश (शिव) या अनुक्रमे वरील तीन अवस्थांच्या अग्निप्राप्ती देवता आहेत. [सं. उत्+पद्]

उत्पन्न — वि. जन्मलेले; उत्पत्ति पावलेले; उद्भूत; तयार झालेले. — न. १ फल, मिळवत, प्राप्ति (घेतली, नोकरी, धंदा, व्यवसाय यांपासून). २ नफा; खर्च वजा जाऊन शिल्लक; लाभ. ३ मूळ ठिकाण; मूळ कारण [सं. उत्+पद्+पन्न] **उत्पन्नास येणे** — प्राप्ति होण्याच्या अवस्थेस पोचणे; नफा, फायदा मिळू लागणे. फलदायक होणे ० **अभक्षी** — वि. हातातोंडाशीं गांठ असलेला, रोजच्या-रोज मिळवून खाणारा; आलेले उत्पन्न लागलीच खाणारा; काही शिल्लक न टाकणारा किंवा टाकण्यास असमर्थ. म्ह० उत्पन्न-भक्षी मज्यान्ह दरीदी. ० **भोक्ता** — वि. १ बडिलोपाजित संपत्ती-वर निर्वाह करणारा २ हातातोंडाशीं गांठ असलेला; उत्पन्नभक्षी.

विनष्ट, विनाशी — वि. १ उत्पन्न झाल्याबरोबरच नष्ट होणारा; लागलीच नाश, मृत्यु पावणारा २ क्षणभंगुर; अल्पायुषी. ३ निर्जीव; निःसत्त्व.

उत्पन्न — अकि. उत्पन्न होणे; उदय पावणे. ‘उत्पन्नली नदी जेथें अमृतोदकें प्रवाह ।’ [उत्पन्न]
उत्पारक — श्री. (गो.) उत्प्रेत इच्छा.

उत्पल — न. १ कमळ; राजीव; पंकज. ‘पूजीजसी नीलोत्पली । जीवभुंजाच्या ।’ — झा १७.६. शरदुत्पलपत्राक्षी शरदुत्पल-पुण्यगंधसमर्पणा — मोरभा ४.७३. २ एक उत्पल्ल. हें नील वणाचें असून सुंदर, स्वच्छ, पारदर्शक आणि कठिण असतें. [सं. उत्+पल (पत्)].

उत्पाटणं—सक्ति. नार्हीसैं करणें, नाश करणें; उपद्रुत टाकणें. 'जे येवढें झाड उत्पाटी। ऐसैं कायि असे।'—झा १५.२१० [सं. उत्+पट्=उत्पट्]

उत्पाटन—न. उच्चाटण; उपटणें; खणून काढणें; निर्मूलन करणें. सामाशब्द-वृक्षोत्पाटन; केशोत्पाटन; वासोत्पाटन. [सं.]

उत्पाटित—वि. उपटलेलें.

उत्पात—न. १ भयसूचक चिन्ह, सूण, अपशङ्कन; भावी अतिशयें सूचक चिन्ह. 'पाहुनि उत्पातांतें बहु तज्ज्ञ संकंपकाय होतात।'—मोभीष्म १.६. 'झाले उत्पात बहुत तेव्हां चळचळ वसुंधरा हाले।'—मोभीष्म १०.३८. उत्पातांचे कांहीं प्रकार—सुकंप, उल्कापात, तडित्पतन, अशनिच्यवन, वृक्षोन्मूलन वगैरे. २ अनर्थ; संकट. ३ खोज्या; दंगे; पीडा; प्रास (राजा, चोर, बंड इ० चा); उचल—पया ७२. [सं. उत्+पत्=पटणें] ० प्रलय—पु. प्रलयकालचा, जगाच्या अखेरीचा अनर्थ; भयंकर, सवैयापी संकट [सं.]

उत्पाती—वि. १ भ्रात्य; खोडकर; द्राड (सल.). २ साहसी; मोठा उद्योगी; हिंयेदार; उलाढाली करणारा (चांगल्या व वाईट अर्थी) [उत्पात]

उत्पादक—पु. १ पिता; निर्माणकर्ता; उत्पन्न करणारा. २ संस्थापक; कांहीं कार्य, गोष्ट मूळ, काढणारा, आरंभ करणारा. 'ही गोष्ट चालकांनी व उत्पादकांनी विसरतां कामा नये.'—वि. फलदायक. [सं. उत्+पट्=उत्पन्न करणें]

उत्पाटणें—सक्ति. १ घडविणें; जन्मास आणणें; उत्पन्न करणें; तयार करणें; बनविणें. २ प्रकट करणें. 'शिकल्या शब्दांचें उत्पादितो ज्ञान । दर्पणांचें धन उपरवायां।'—नुगा १५५९. [सं. उत्पादन]

उत्पादन—न. १ उत्पत्ति; उत्पन्न करण्याचा व्यापार, क्रिया. २ (अर्थशास्त्र) उत्पन्न केलेला माल (कारखाने, व्यापार, शेतकी यापासून) [सं.]

उत्पादित—वि. उत्पन्न केलेला; उत्पादिलेला; जन्मास आणलेला. [सं.]

उत्पाद्य—वि. उत्पन्न करण्यास योग्य; उत्पन्न करावयाचें तें. [सं.]

उत्पाणिद—न. (शाप.) उज्ज व प्राण यांचा संयोग. (इं.) हायड्रोक्साइड.

उत्प्रेक्षण—न. दृष्टांत, उदाहरण देणें; दाखला देणें. [सं. उत्+प्र+ईक्ष=पाहणें]

उत्प्रेक्षणें—सक्ति. (कांहीं एक गोष्ट) उत्प्रेक्षाविषय करणें; खाया गोष्टीचा दाखला, उदाहरण देणें. [उत्प्रेक्षा]

उत्प्रेक्षा—स्त्री. १ (साहित्य) एक अर्थालंकार. उपमेयावर जणों हें उपमानच आहे अशी संभावना ज्यांत केली असते तो अलंकार,

स्वरूप (उत्प्रेक्षित वस्तु पदार्थ असेल तर), हेतु (क्रियेचें कारण असेल तर), व फळ (क्रियेचें फळ असेल तर), असे उत्प्रेक्षेचे तीन प्रकार आहेत. उ० 'मुलांचीं अक्षरें जणूं काय मुक्ताफळेच.' 'असें बोलोनी नळें रंजवीला। अंजुळीमाजी हंस बैसवीला। गमे चंपक-कुसुमौघ हार झेला। पाठवाया सुवतीस सिद्ध केला।'—नल ८१. २ उपमा; दृष्टांत, तुलना, दाखला देणें; कांटी करणें. 'त्या हरदासानें एका अमेगावर किती हो उत्प्रेक्षा घेतल्या? फार चांगला वक्ता तो!' ३ कल्पना; तर्क; युक्ति. 'आइकतयां उत्प्रेक्षे सल्लु चढे।'—झा १०.२८६. [सं. उत्+प्र+ईक्ष=पाहणें]

उत्प्रेक्षित—वि. उत्प्रेक्षा दिलेलें; तुलना केलेंलें; दाखला देऊन स्पष्ट केलेलें. [सं.]

उत्पलवन—न. उड्डाण; उडी. 'देखें उत्पलवनासारिंसा। पक्षी फळासि शोबें जैसा।'—झा ३.४१. [सं. उत्+प्लव्=उडणें]

उत्फालन—न. उडवा मारण्याची क्रिया. 'मारी मूषक थोर कोण कुहरी राहोन ते मांजरी। उत्फालन करी करून मजला पीडा शरीरी करी।'—विद्रुल्लत रसमंजरी २. [सं. उत्+फल]

उत्फुल्ल—ल्लित—वि. उलाडलेलें; विस्तारलेलें; उघडलेलें; विकारलेलें; उमललेलें (पुष्प, नयन). [सं. उत्+फुल्]]

उत्फुल्लिका—स्त्री. मुलींचा एक प्रकारचा खेळ; बसकुगडी. 'पादांविद्यानां मुदुः पतनोत्पत्तरूपा कीडा उत्फुल्लिका इति उच्यते।'—हाला-याशासत्राती (मसाप २.२४२). [सं.]

उत्त्रापावलाक—किवि. (गो.) प्रत्येक शब्दागणिक व पावला-बरोबर; हरघडी. [सं. उत्तर+पाद; प्रा. प्राउळ; म. पाउळ]

उत्संकळ-खळ-गळ—वि. (प्र.) उच्छ्वसल, उतावळा; अमशोद; अप्रतिबद्ध; स्वैरवर्तनी (पोर, सासुरवादीण इ.) 'तंव कृष्ण म्हणती ऐसैं । हें उत्संकळ बोलणें कायमें।'—झा ९.६९२. [सं. उत्+सृंखला]

उत्संग—पु. १ मांडी. 'संतोपा उत्संगीं। दिशेले घर।'—झा १२.१५०. २ साम्रिच्य. 'जयांचियें विट्टीचिया उत्संगीं।'—झा ९.४७६. [सं.]

उत्संग (संयुत हस्त)—पु. (वृत्त्य) अराल हात उताणे करून वाहु वाकविण व उजवा अराल हात डावीकडे व डावा हात उजवीकडे ठेवणें.

उत्सन्न—वि. मृत; नष्ट. 'कुलघातकांच्या या वर्षसंस्कारक दोषांनीं पुरातन ज्ञातिधर्म व कुलधर्म उत्सन्न होतात.'—गीर ६१०. [सं. उत्+सद्]

उत्सर्ग—पु. १ बाहेर टाकणें; टाकून देणें; त्याग; दान; अपेण. सामाशब्द-मलोत्सर्ग; मूत्रोत्सर्ग; वृषोत्सर्ग वगैरे. 'संकमण उत्सर्ग। विष्णूवाचा।'—झा १३.११९. २ नियम; विधि; रीत. उ० उत्सर्गी शास्त्र; 'मनुष्यानें सत्य बोलावें या उत्सर्गाचा कोणेकाचा प्राणरक्षणार्थ

असत्यदि बोलावें या विशेष वचनानें बाध होतो. ' ३ धर्मे करणें विहीर, धर्मेसाळा इ० देवास अर्पण करणें. [सं. उत+मृज्=टाकणें]

उत्सर्गतः—क्रि.वि. १ सामान्यतः; साधारण मानानें. ' उत्सर्गतः पाहिलें असतां अहिंसारूप धर्म निर्दुष्ट आहे. ' २ नियमानुसार [सं.]

उत्सर्जन—न. १ टाकणें; त्याग करणें; सोडून देणें. उत्सर्ग अर्थ १ पहा. २ वेदाध्ययन थांबविण्याच्या वेळीं करावयाचे कर्म; यज्ञोपवीत धारण करणारांचे एक प्रातिवार्षिक कर्म; धावणीतील एक कर्म. [सं.]

उत्सर्जित—वि. उत्सर्जन केलेला; त्याग केलेला; टाकून दिलेला. [सं.]

उत्सव, उत्साव—पु. १ आनंद; आनंद. उत्साह पहा. ' या ब्राह्मणांस आम्हां सुहृदांस परीं बसोनि उत्सव दे । ' —मोक्षानि ४.६६. २ आनंदाचा दिवस; समारंभ; सण. उत्साह अर्थ ३ पहा. ' आणखी होतसे रिणदार तंटा । उत्साव भारी कारणें । ' —दावि ४१४. ३ नाचरंग; खेळ; विलास. [सं. उत+मु]

०मूर्ति—स्त्री. १ मिरवणुकीत न्यावयाची देवाची प्रतिमा; भोगमूर्ति. २ केवळ शोभेचा, दिखाऊ माणूस, वस्तु. ३ —वि. (भंटेनें) नेहमी नटून धरून असणारा; उत्सवाला, मानाला मात्र पुढे असणारा.

उत्सादन—न. १ पतंग उडविणें (६४ कलापैकी एक). २ नाश करणें. ३ वर जाणें, चढणें. ४ नांगरण दोन-तीनदां किंवा पुरें (शेत). [सं. उत+सद्]

उत्सार, उत्सारण—पु. न. (गणित) भाज्य संख्येपैकी जेव-पयेंत भागाकार झालेला आहे त्यापुढील आंकडे; पुढे भागावयाचा प्रत्येक आंकडा, पद [सं. उत+य]

उत्साह—पु. १ अनुकूल भाव; उल्हास; उत्सुकता. २ आनंदः संतोष; समाधान. सामाशब्द-रगोत्साह; दानोत्साह; पुत्रोत्साह, धनोत्साह; मानोत्साह. ३ सण; सोहळा; आनंदाचा समारंभ, मंगल-प्रसंग; आनंददायक कार्यक्रम (रामनवमी, शिवरात्र वगैरे प्रसंगी करावयाचे अनुष्ठान, कथाकीर्तन, ब्राह्मण भोजन इ०), वसतोत्साह ' कर्तिता उत्साह वारशा ब्राह्मण । कलूनी ब्राह्मण घरां गेले । ' —व ४. ' असो गोकुळीं झाला आनंद । उत्साह कर्तिता परमानंद । ' —ह १२.१४४. ४ उमेद; हिमत; नेट; निकर; धैर्य. ' धर्मे म्हणे, आजोबा उत्साहे कौरवाथे भांडां । ' —सोभीम १.७४. ५ वेग; जोर; आवेश. ' तो उत्साहो न संवरं । इंद्रिय ओधां । ' —फ ६३. [सं. उत+सह]

०बुद्धि—स्त्री. मनाची उमेद; ईर्ष्या; उत्सुकता; तत्परता; काम करण्याची आवड. ' उत्साहबुद्धि न मनाप्रति दे उठाया । ' [सं.]

०भंग, नाश—पु. १ आनंदाचा विरस; निराशा. २ आनंददायक कार्यक्रमाचा बिघाड; त्यांत आलेले विघ्न. **०मूर्ति**—प्रा. उत्साह]

उत्सवमूर्ति पहा. १ व्यवहारांत पुढे असणारा; ज्याला नेहमी पुढे करण्यांत येतें असा माणूस; कारभारी; फिरता व्यापारी, प्रचारक, प्रतिनिधि. **०शक्ति**—स्त्री. उमेद; आत्मविश्वास; धमक; जयाबद-लची खात्री; युद्धोपयोगी तीन शक्ती पैकीं एक. (दुसऱ्या दोन म्हणजे प्रभुशक्ति आणि मंत्रशक्ति). [सं.]

उत्साहवान, उत्साही—वि. १ उमेद असलेला; आनंदी; उत्साहाने काम करणारा. २ तत्पर; उत्सुक; दीर्घोयोगी. [सं.]

उत्साहित—वि. १ उत्साही; आनंदित; प्रसुदित; उत्साह पावलेला, आणलेला. २ संतोषित; खूप झालेला; समाधान पावलेला.

उत्सिक्त—वि. उत्सं गेलेला; वाहून गेलेला, भरून गेलेला. [सं. उत+सिच्]

उत्सुक—वि. १ उत्कंठित; आतुर. २ अशीर, उतावीळ. —ता—स्त्री. उत्कट इच्छा.

उत्सृष्ट—वि. टाकलेला; सोडून दिलेला; त्यक्त, उत्सर्जन केलेला.

०पशु—पु. देवदेवतांचे सोडलेला, अर्पण केलेला वेळ. [सं. उत+सृज्]

उत्सेक—पु. १ उकटून वर येणें; उत. २ भर; वाढ. ३ गवें; ताटा. [सं. उत+सिच्]

उत्सेदणें—सक्रि. नाश करणें; मोडणें; विध्वंस करणें. ' कोणी एक ज्ञानी म्हणवितो । अहंमत्त वृणें जाणतो । आणि सगुणभक्ती उत्सेदितो । ते तल्लेचि न तरती अभिमाने । ' —संवि २२.७८. [सं. उत्सादन]

उत्सेदित (भौमिचारी)—न. (वृत्त्य) पाय पुढे टाकतांना पायाच्या कनिष्ठिकेच्या बाजूने बाह्यवर्तुळ करणें म्हणजे मागच्या बाजूने पाय वाटोला फिरवून पुढे टाकणें, व आंगठ्याच्या बाजूस आंतरवर्तुळ करणें म्हणजे बाहेरच्या बाजूने पाय फिरवून मग मागे टाकणें. [सं.]

उत्क्षिप्त—वि. टाकून दिलेला; फेकलेला. [सं. उत+क्षिप्]

उत्क्षिप्तशीर्ष—न. (वृत्त्य) डोकें वर करून खूप उंच पाहणें, हा अभिनय उंच गोष्टी पाहण्याच्या वेळीं करतात. [सं.]

उत्क्षेप-ण—पुन. वर उडविण्याची क्रिया; वर फेकणें. [सं. उत+क्षिप्]

उत्क्षेपणें—उक्रि. दूर फेकून देणें; वर उडविणें. [सं. उत+क्षिप्]

उत्क्षेपमुंघई—स्त्री. (वृत्त्य) नृत्यांत एकाच वेळीं एक किंवा दोन्हीहि भुंवया वर चढविणें. दामावणें, तर्क करणें, पाहणें, हंला-लीला वगैरेच्या वेळीं हा अभिनय करतात. [सं.]

उपध—स्त्री. भरती; पूर. ' आतां उपध आल्यामुळे एक होऊं पाहात नाहीं काय ? ' —सुद ८४. [सं. उत+स्था=उत्थायिन; प्रा. उत्पाह]

—उपल—वि. १ साधारण सखलः कमी खोल; फार खोल नसलेले (पात्र, नदी, तळे इ०). २ (ल.) साधामोळा; मोकळ्या मनाचा; निष्कपटी; भावडा. ०. बुडाचा—वि. हुशर जाणारा; अल्प-संतुष्ट; भोळसर. 'आमच्यातही उपल बुडाची कांही मंडळी आहे.' —टि १.३९७. ३. उ० उपल पाण्याला खलखल (खलखळाट) फार—ज्याच्या अर्गी गुण थोडा त्याला आळता जास्त असते. [सं. उत्त+तल किंवा स्थल; प्रा. उत्थल]

उपलणे—अकि. उसळणे; उचंबळून येणे; जोराने वर येणे; उत्पन्न होणे. 'अथवा उपलोनि प्रेमा। कृपिण मिळाल्या त्या रामा।' —रास १.१२२७. मज अवाप्त कामासि सुख। त्यांचे पूजेनी देख उपलले।' —एमा १३.७४८. 'तेणे शांतिंगेची स्थिती। मरुनि उपल्ले अतिउजवी।' —एमा २३.६९. [उपल]

उपलपातळ—क्रि. थोडेंथोडें. [उपल]

उपलवट—वि. साधारण उपल, सखलः फार खोल नसलेले (पाणी, जमीन) [उपल]

उपल्ला—पु. (कों.) वृक्षावर पर्जन्य पडला असता त्यावरून जे त्या पाण्याचे थेंब खाली पडतात ते प्रत्येक.

उपल्लापाटी—लं. पुलीन. १ खांब्याच्या वर व खाली वसविण्याकरितां तयार केलेला चौकोनी लहान व उंच दगड किंवा लांकूड; खांब्यात तळखडा, बैठक. 'टेवलांत बसविलेल्या उभ्या फिरत्या दांड्याच्या खालच्या बाजूस टोंक असून ते उपल्ल्यांत फिरते.' —पदार्थवर्णन १.४३. २ (बांधकाम) दगडी किंवा कांकराच्या चाफा. [उत्तल किंवा उत्थल]

उपल्लापाठ—वि. उपल्लो किंवा गोडी भातजमीन जेथे आहे असे खेडें. [उपल+सं. पठ]

उपल्लो—स्त्री. (कों.) विशिष्ट प्रकारचे भात पिकणारी गोडी जमीन. [उपल]

उपल्लो—स्त्री. १ उपल्ला पहा. २ (माण.) हंद तोंडाची लहान पाटी; उपणपाटी. [उपल]

उपलान—न. १ हवेचा कोंदपणा; अग्रे आली असता जी हवा होते ती; गदमद; उकाडा. (किं० येणें). २ भाद्रपद महिन्यातील ऊन. —शिदि ७८. [सं. उत्त+स्थान]

उपल्लाळी—लं. पुलीन. उपल्ला पहा. खांब्याच्या खालचा व वरचा दगड, लांकूड; खांब्याची येठक; तोंडेबा. 'गोरियां सोनेकेली। कामीनि कीजेति खांब—उपल्लाळीं ॥' —शिख ७६४. 'उपल्लाळी बेसला इन्नीले ॥' —मुआदि ३१.१५. 'पसरागचे तोंळंब स्वयंभ। वरी दिव्य हिऱ्यांचे खांब। निळ्याचीं उपल्लाळीं सुप्रभ। उपमा नाही तयांत ॥' —ह २.१७. [सं. उत्त+तल]

उपथान—न. परावर्तन; उठावणी; पतन; उत्थान पहा. [सं.] उपथापना—स्त्री. उभापना; उत्थापन पहा. 'आमुची उत्थापना न करावी ॥' —सप्र ५८ [उत्थापन]

उडू—तु—एक उपसर्ग अर्थ—१ वरचढपणा; प्रेष्ठत्व; वरस्व. उ० उत्तर; उदाहन; उद्गार; उद्दिष्ट २ वियोग, विभाजन; विषाड; दूरीकरण; अपसारण; (पासून—मधून). उ० उत्सर्जन; उत्क्षेपण. ३ वर; ऊर्ध्व; उंच. उ० उत्थान; उत्तिष्ठ. [सं. उडू; तुल. ष्ट. उश; हि. उअस—ओस—ओस]

उडू—न. पाणी (फक्त समासाच्या आरंभी). [सं.]

उडई, उडय—स्त्री. वाळवी. उधई पहा.

उडईक—क्रि. उयां. [सं. उडय]

उडकू—क्रि. उत्तरेकडे; उ० उडडुमुख; उदगयन. [सं.]

उदक—न. पाणी; जळ; नीर; अंशु; गोव्याकडे पाणी या अर्था हाच शब्द रुढ आहे. 'बरे उदक आण.' 'कलं जता उदक. पान। घोटासवें आठवे कृष्ण।' —एरुस्व ५. ६२. सामाशब्द—गंगोदक; तीर्थोदक; पर्जन्योदक; संस्त्रितोदक इ० [सं. उडू=वर येणे; ओलें करणे; तुल. ग्री. ऊदीरू; लॅ. उन्द; ग्री. बतो; लिथु. वन्दु. ०. येणे (डोळ्यांत, नेत्रांत, नयनांत)—दुःख होणे; वाईट वादून राहणे; अधू येणे. 'दर्शनिर्मित तया शयनातें देखतां उदक येथे नयनातें।' ०. सोडणे—देणे—१ मालकी सोडणे; त्याग करणे; सोडून देणे; टाकून देणे. 'गोप्रदानाबद्दल सोळा रुपयांच्या रकमेचे उदक सोडले जाईल.' —गोप्रदानाचे नियम (बडोदे) २. ३ कोणत्याहि गोष्टीचा संकल्प केल्याचे यांतक म्हणून मंत्रपुत्रक पाणी सोडणे; संकल्प करणे. ३ संकल्पाचे उदक सोडून जेवण्यास आरंभ करणे. ०. हातावर घालणे—एखाद्यास दान करणे; अर्पण करणे; दुसऱ्यास देऊन टाकणे. उदकापाण्याने कलून टाकणे—एखादे कार्ये, समारंभ, उत्तरक्रिया अतिशय थोड्या खर्चात व गाजाबाजा न करता फक्त विधीस बाध येऊ न देतां उरकून टाकणे. ०. घेऊन वचप—(गो.) निघून जाणे. [वचणे=जाणे] ०. क्रिया—स्त्री उत्तरक्रिया; तिलाजलि; तपण. ०. घात—पु. बंगारे घालून पाणी अडवणे व अशा रीतीने जोर उत्पन्न करून योग्य वेळी योग्य प्रमाणात बाटेल तेथे पाणी सोडणे यासंबंधींचे ज्ञान, विद्या; ६४ कलातील एक कला. ०. दान—न. १ उत्तरक्रिया; तिलाजलि, तपण; उदकक्रिया. २ पाण्याची सोय करणे (विहीर, तळे इ० बांधून). ०. मेह—पु. एक रंग; यांत पाण्यासारखी पुष्कळ लक्षणे होते. ०. वायू—न. १ जलदग्ग; जलदग्गाकरितां वापरावयाची भांती. २ जलतरंगतयार करणे किंवा ते वाजविण्याची कला. ०. शांत—शांति—स्त्री घरांत कोणी आजारी असल्यास अथवा कांहीं अरिष्ट घडल्यास त्याच्या शांत्यर्थे चार ब्राह्मण बोलावून त्यांकरवी कांहीं विशिष्ट (बौधायनसूत्रांत सांगितल्याप्रमाणे) सुक्ते पठण करावयाचा व जलसिंचन करावयाचा विधि.

उदकप्रक्रिया—स्त्री. (शाप) पाण्याच्या साहाय्याने विशिष्ट संयुक्त द्रव्यांतील मूलद्रव्ये वेगळीं करणे. (इ.) हायड्रॉलिसिस. [सं.]

उत्काकडे—क्रि. (अप. रूपे) उत्कडे—उत्काडे—उत्काडे.
(गो.) बहिर्दिशेकडे; परसाकडे; शौचास (पाणी पाहून त्या ठिकाणी शौचास वसतात म्हणून प्रयोग). [उत्क+कडे]

उत्काडी—स्त्री. उदवत्ती; अगरवत्ती. [उद+काडी]

उदकुंभ—पु. पाणी भरलेला घट; पाण्याचा घडा, कलशी (धार्मिक विधीत उपयोग). 'आली घरासि युवती उदकुंभ ठेवी'—आकृ १०. [सं. उद+कुंभ] **उदान-श्राद्ध**—न. मृताच्या अक-
राव्या दिवसापासून एक संवत्सरपर्यंत (अव्दपूरित श्राद्धापर्यंत) मृतास उद्गृह्यून दरोज करवावयाचे श्राद्ध यांत ब्राह्मणास उदकुंभाचे दान करतात. हे श्राद्ध रोज करणे शक्य नसल्यास एकच दिवस श्राद्ध करून दरोज नुसते उदकदान व आमात्र (किंवा धान्य) दान करतात. अथवा वर्षाचे धान्य एकदमच देतात. [सं.]

उदगयन—न. सूर्याचे उत्तरदिशेकडे जाणे. उत्तरायण पहा.
'उदगयन होय तोवर मी शरतर्त्यो असाचि राहेन'—मोभीम ११.१२४. [सं. उदक+यन]

उदगा, उदगामादगा—वि. राभीट. मयूर: माजोरी.
[उतणे+मातणे; किंवा मातगा द्वि.]

उदगिर—१ निजाम इलाख्यातील एक गांव. २ लघुइयांची एक पठ; तेथील लुगडी. 'अकलोट सोलापुर उदगिर बागिक येती त्या घनवेळी.'—अमृत ४९.

उदगिरि—स्त्री. एक क्षुद्र देवता. 'उदगिरि देखी म्हणे स्वामीसी। देवा तुं उदगिरिवरि पावलागी। आमुचा पूजा-
मान चालवी जनासी। तुझ्या भजनासी विश्व लाजं ॥'—सप्त ५.२३. [उदयगिरि]

उदगंगाल—पु. कावितृताचा उत्तरेकडील अर्धा भाग. [सं. उदक+गाल]

उदंड—वि.क्रि. पुष्कळ; अनेक; असंख्य; फार (संख्या, परिमाणवाचक). 'तयाच्या टापी उदंड। अज्ञान असं वितंड।'—झा १३.६९१. 'विस्तीर्ण मस्तकीं उदंड। सिधूर चविला।'—दा १.२.१०. 'कैवल्याच्या तुम्हां घरी। रासी हरी उदंड।'—गुण १६११. 'लोकानी त्याला उदंड सांगितले...'—बाळ २.८७. [सं. उद+ड, उदंड]

उदणां घालप—क्रि. (गो.) केळीं वंगरे फळे पिकविण्याकरितां मडक्यांत ठेवून तोंडावर दुसरे लहान मडके घालून लिपून व ४५ दिवस विस्तवाची आंच देऊन पिकत घालणे. [उद+दहन? दे. उद्धान=बुला, स्वयंपाकाची शेंगडी]

उदंत—पु. १ इत्यंशुत वार्ता: सापन्त वृत्तांत, हकीकत. 'आई-
किजे सर्व उदंत कार्नी।'—साखड ६.८. 'सांगे तदा त्या सकला उदंता।'—वीरेश्वरकृत सोमवारचरित्र ३७. २ शुद्ध अंत:करणवाच-
मनुष्य. ३ उद्योग करून पोटा भरणारा माणूस. [सं. उद+अंत, उदंत]

उदधि—पु. समुद्र; सागर. 'जैसा गंगेसी उदधि। निरंतर।'—झा २.२४१. सामाशब्द-कालोदधि; महोदधि; क्षीरोदधि इ०. [सं. उद+धि]

उदनी—स्त्री. (कों.) उडवीमज्ये पाणी जाऊ नये म्हणून ती वर निमूळती करीत नेतात आणि गवत किंवा पेडा यांनी ती शिव-
तात असा केलेला उडवीचा निमुळता भाग. 'पाऊस पडण्याची भीति असल्यामुळे उडवीला उदनी चांगली घेतली पाहिजे.' [सं. उद+नी]

उदप—पु. पाण्यातील जीवजंतु; पाण्यांत वास करणारा प्राणी.
'मग उदपासि म्हणे उदधी। तुम्ही मीत कोरावे स्वबुद्धि ॥'—कथा २.१४.११९. [सं. उद+प]

उदफाळणे—उत्कि. काढून तुकडे करणे; चिरून, काढून टाकणे; धुव्या उडविणे. [सं. उत्स्फालन]

उदफूल—न. उदांचे फूल; उदाची लाही; लोह उदासलोखंडी तव्यावर आंच देऊन त्याची पंचपात्रांत धरलेली बाफ ही बाफ तुंग्याच्या फलासारखी व क्षुद्र असते. -वयु १.७४. [अर. उद=लाकूड+फूल]

उदवत्ती—स्त्री. उदकाडी; अगरवत्ती; उद; धूप व इतर कांही सुगंधी पदार्थ वाटून त्यांचा लप एका काडीस देतात, ही पेटविली म्हणजे सुगंधी धूप वेंत पसरतो. [उद+वत्ती=वात; उद+वत्ती]

उदंबर—पु. उंबर; औदंबर. 'वाडितां उदंबर सरिसे। पुरि-
कांमी ॥'—क ८२. [सं. उदुंबर=उंबर]

उदमस्त-मात—वि. (कों. गो.) उन्मत्त; बेफिकीर; गर्बिष्ठ; अवहेलना करणारा; माजोरी. [सं. उन्मत्त]

उदमी—पु. १ उदमी करणारा; व्यापारी; क्रयविक्रय करणारा; दुकानदार. २ उद्यमी, उद्योगी; पुढारी. 'ब्राह्मणांनीच उदमी व्हावे असे आम्ही म्हणत नाही'—टि ४.२२८. [सं. उद्यम]

उचाल—स्त्री १ व्यापारी पद्धति २ व्यापारी लोकांची राहाणी, चालीरीती वंगर.

उदमुक्त—वि. (गो.) उन्मत्त.

उदमेख—पु. (कों.) उद्योगीपणा; आवड, होस; तत्परता, उत्सुकता; आतुरता. (क्रि. करणे). [सं. उन्मिष=शेक उचडणे; उन्मेष=जाणतता]

उखी—वि. उत्सुक; आतुर; आवड असलेला वंगर. -खून-क्रि. १ सुहाय; निश्चून; आवडून. २ मनाचा पूर्ण निश्चय कपन; स्वतःच्या आवडीने; पूर्ण कल्पना येऊन; सहज किंवा यत्कृत्रेण याच्या उलट

उद्धमल—न. (शाप.) ज्या अम्लांत प्राणवायु नसतो ते अम्ल. (इ०) हायड्रॅसिड. [उद+अमल]

उद्य—पु. १ उगवणे; क्षितिजावर येणे; दिसणे (सूर्य, तारे, इ०) 'अस्तास जाई उदयास येई ॥' 'पूर्वे दिशे उदयाला भाऊ

आला उदयाचला ।' -पला २२. २ हस्य होणे; दिसू लागणे (छुक, बुच, इत्यादि ग्रह सूर्यापासून दूर झाल्यामुळे). ३ उत्पन्न होणे; प्रादुर्भाव; उद्भव; उद्भव; वर येणे; कुठे, अंकुर, विकार वगैरे जसे-पुणोदय; कामोदय; क्रोधोदय इ०. ४ उठणे; बाहेर येणे; कुठणे (कैस, घाम, इत्यादि शरीरावर जसे-घर्मा-दय). ५ उत्कर्ष; भरभराट; महत्पद प्राप्त होणे; वर डोकें काढणे. 'सांदीपनीने आपल्या शिष्यांचे भावी गुण व उदय जाणून त्यास ठेवून घेतले.' [सं. उद्+इ=जाणे] **उदयास येणे**-प्रसिद्धीला येणे; अभ्युदय होणे.

उद्यगिरि, उदयाचल-ळ-उ. ज्या पर्वताच्या आडून सूर्य-चंद्राचा उदय झालेला दिसतो तो (काव्यनिक) पर्वत; ज्या भागातून उदय होतो तो भाग, प्रदेश. 'कां उदयाचळकुळी। झळकतां अंघ्रुमाळी ॥' -हा १८.१५३१. 'उठि लौकर वनमाळी उदयाचळी मित्र आला ।' -होला १६. [सं. उदय+गिरि, अचल=पर्वत]

उदयलक्ष्म-न. (ज्यो.) उदय पावत असलेला राशि, राशीचा उदय; लक्ष पहा. [सं.]

उदयीक-क्रि. उयां. [सं. उदय]

उदर-न. १ पोट, कोंडा; जठर. 'उकार उदर विशाल ।' -हा १.१९. २ पोटकुंगी; विकारने फुगलेले पोट; पोटांतील एक रोप. उ० जलोदर; वातोदर; सपोंदर, वगैरे. ३ (कृषि) (पाण्यास अजीर्ण) कादे, बटाटे इत्यादि भूमिगत पिकास पाणी फार झालेतर सूज येते व तो भाग कुजतो त्यास म्हणतात. -कृषि १८८ ४ गमांशय; कुस; कुक्षि. 'अगा वसुदेवाचिये, तपप्राप्ती। श्रीकृष्ण देवकीउदरा येती ।' -एरुव ११०. 'घन्य घन्य ते कौसल्यासती । उदरासि आला त्रैलोक्यपति ।' -सवि १८.५. [सं. उदर; सि. जलधरु]

राची खांच-श्री. पोट. 'आपुली खांच उदराची.' -संप्रामगीते १३३. -रीं येणे-(एखादा ग्रह जन्मराशीस येणे); यथेच्छ खाण्या-पिण्यास, उपभोग घेण्यास मिळण्याजोगी दशा येणे (निदाबोधक). **उदरीं शनी, शनैश्चर येणे**-(ज्यो.) शनी जन्मराशीस येणे. म्हणजे चांगली दशा प्राप्त होणे; मध्य मिळणे. **०तलधमनी**-श्री. (शारीर.) पोटाजवळची धमनी. **०तलपाद**-(प्राणि.) गोगलगाय इत्यादि पोटांनि सरपटणारे प्राणी. [इ. गॅस्टरपोडा; ग्री. गॅस्टर=पोट; तुल० सं. जठर]. **०दरी**-श्री. पोट; पोटाची खांच. **०निर्वाह-पूर्ति-पाषण-प्रवृत्ति-वृत्ति**-पुष्पीन. १ चरिताय; उपजीविका, पोषण; उदरभरण; छुपासांति. 'मिक्षा मागुनी क्षेत्राभीरती । उदरनिर्वाह करितसे ॥' -नव १३.६०. 'उदर प्रवृत्ति-कारणे । मूर्च्छा आपून विकीतसे ॥' -सवि २१.१८. २ उपजीविकेचे, चरितायचे साधन; जीवण; पोटापाण्याची सोय. ३ पोट भरणे; केवळ जगणे; जीव जगविणे; पोट चालविणे (सामा. निदा-

व्यंजक). **०पिशाच**-पु. अतिशय खादाड; अपाशी; खावू. **उदरंभर-री**-वि. १ पोटभर; पोटाशी; खादाच. 'पीतां मरंद उदरंभर बंभराचे ।' -नल ३८. 'गोसावी लोक ईश्वरप्राप्तीस नुसते सोंग आणतात, पण उदरंभर मात्र असतात.' २ स्वाध्यास; आपमत्तवी. 'बरेच प्रोफेसर... उदरंभरी लोक आहेत' -टि २.५१४. ३ पोट भरण्याखेरीज काही न करणारा; स्वतःच्या निर्वाहाखेरीज अन्यत्र न पहाणारा (दश-समाजसेवा इ० इतर काही न करणाऱ्यास म्हणतात). **०भरण**-न. अन्न खाणे; जेवणे; भोजन. उदर-निर्वाह पहा. 'उदरभरण मोहे जाणिजे यज्ञकर्म ।'

उदर-(नाविक) उत्तर दिशा; धुर-दिशा. [सं. उत्तर]

उदर-न. (नृत्य) पोटांने केलेले निरनिराळे अभिनय. नृत्यामध्ये उदराच्या चार प्रकारच्या अवस्था होतात-क्षाम; खळ; पूर्ण व सम. [सं.]

उदरणे-(क्रि. ओकणे. 'दुदाची बालके मारिते । तीं रफासवे दुद उदरती ।' -खिपु २.१३.३०. [सं. उद्-गृ]

उदरनळी-श्री. (माण.) मेटाच्या वरच्या बाजूस असा नळ्या नळ्याची प्रत्येक. [उंदीर+नळी]

उदराडकान-श्री. (गो.) वनस्पतिविशेष. उंदीरकानी पहा.

उदरसूत्र-न. (गणित) (बतुलाचा) व्यास; बतुलाच्या मध्यवित्तून जाणारी परिघमर्यादित रेषा. [सं.]

उदरी-वि. १ ज्यास उदररोग झाला आहे असा; पोट कुगलेला. २ अतिशय लड; दोरील; पोट पुढे आलेला. ३ उदराचा; उदरा-पोटासंबंधीचा. [सं.]

उंदरी-श्री ज्यांत डोक्यावरील केंस गळून पडतात असा रोग; चाई; कातरी. मनुष्येतर प्राण्यासहि हा रोग होतो (लौकर गळून पडते); मूळच्या केंसांचा भाग उंदरांने चाबल्या-कुरतडल्यापामाणे दिसतो म्हणून हे नांव पडले. [उंदीर]

उंदरी-श्री. एक परोपजीवी वनस्पति.

उदक-पु. पुढे होणारी गोष्ट; भविष्य; भविष्य. सामाशब्द-उदक-काय-वचन-सुखदुःख इ०. [उद्+अक=सूर्य] **०काळ**-पु. भविष्यकाळ. **०फळ**-न. परिणाम; पयबसान; निष्पत्ति; शेवट. **०नितन**-न पुढे होणाऱ्या गोष्टीबद्दलचा विचार.

उदगंत-श्री. (गो.) उपाय; झंज. [सं. उद्गार+गति]

उदया-श्री. अव. १ विशाखा नक्षत्र. २ त्यांत पडणारा पाऊस. विशाखा नक्षत्राजवळ सूर्य असतां पडणाऱ्या पावसामुळे उंदीर साप, वगैरे विषारी प्राणी व वनस्पती उत्पन्न होतात अशी समजूत आहे. 'उदया लागल्या-पडल्या.' 'यंदा उदया कोरव्या गेल्या.' **०मांजया**-श्री. अव. १ विशाखा व अनुराधा हीं दोन नक्षत्रे. २ त्यांत पडणारा पाऊस; विशाखा नक्षत्रामुळे जे विनाशकारी प्राणी, वनस्पती उत्पन्न होतात ते अनुराधा नक्षत्राने नाहीं होतात म्हणून एकाला उदया व दुसऱ्याला मांजया म्हणतात. [उंदीर+मांजर]

उद्व—उद्वा. उदो पहा. १ देवीचे भक्त भिक्षे निघाले म्हणजे देवीपुढे 'ऊठ! तुला जय होवो' अशा अर्थाचा हा शब्द उच्चारतात. [सं. उदय, उदयोस्तु; तुल० का. उदु=पहा या अर्थी उद्धार (देवीला नैवेद्य दाखवितांना म्हणतात)] २ उजेड याअर्थी निंदाव्यंजक उद्धार. 'मोठा उद्व (उजेड)!' **०करणे-लावणे-** (उप.) उजेड पाडणे; पराक्रम करणे; महत्कृत्य करणे.

उद्वर्णे—अक्रि. (उप.) उद्व करणे पहा.

उद्वर्णे-विणे—अक्रि. उदाच्या धुराने सुगंधित करणे; ऊद जाळणे; उदाचा वास लावणे, घुरी देणे (केस, ताईत, पाणी वगैरेस). 'उंच लुगडी नेसायाची, वमंड मोटी न्हायाची, केस पस रून उदवायाची।' —प्रला २१७. 'चंदनी चोखण्या करिती विहिणीशी उद्वीती।' —वसा ५३. [अर उद]

उद्वात—स्त्री. (गो.) उदवत्ती पहा. [उद+वर्ति]

उद्वधु—वि. रडणारा; रडका. [सं. उद्+अधु]

उदा—वि. (ना.) निळसर; उदी रंगाचा. उदी पहा.

उदाण—स्त्री. (कों) उधाण पहा.

उदाणू—नृ—वि. (नंदभाषा) तीन; व्यापारी भाषेतील सांकेतिक संख्यावाचक शब्द. 'मुळुवदेने जया काण. उदातु नेत्र देदीप्यमान।' —मवि १८.८९. 'मुळु उदातु अंगुळ ऐसी। नंदभाषा सांगितली त्यासी।' —अवि ४२.४५.

उदात्त—वि. उच्च; श्रेष्ठ; मोठा; दाता; उदार; स्पष्ट, व्यक्त (स्वर); तीव्र, तीक्ष्ण (आघात); उंच, मोठा कवैश (आवाज) [सं.]

उदान—पु. १ पंचप्राणयामपैकी एक वायु. हा कंठातून मस्तकांत चढतो. 'कंठी उदान शुद्धी अपान।' —दा १७.८.१२. 'उर्ध्वमुखे कंठाकडे पुगारा। जो धरी पोटांत वारा। त्या प्राणाच्या प्रकाश। उदान नामें जाणोवें।' —यथार्थ १७.१००२. २ मृत्युसमयीचा श्वास, धाप; ऊर्ध्व. **०लागणे**—फार स्वाह्यामुळे, रोगामुळे श्वासोच्छ्वास मोकळेपणाने करतां न येणे; दम लागणे; श्वास कोंडणे. [सं. उद्+वत्+अन्=श्वास घेणे]

उदानका—पु. (नंदभाषा; कर.) पैसा. 'पांगळ्याला आवाह (दोन) उदानके दिले.' उदाणू पहा. [उदान=तीन+रुका=पै-पैसा]

उदार—वि. १ मोठ्या मनाचा; कनबालु; थोर मनाचा; धर्मात्मा. २ मोकळा; धीट; प्रशस्त; उपड्या मनाचा; संकोचित, कुठ्या, कृपण, कंजूष, अरुंद याच्या उलट (माणूस, भाषण, स्वभाव, होडी, जागा, गाडी, खोली वगैरे). ३ सडळ; दाता; खर्चिक; दानशाल; चिक्कू, कृपण याच्या उलट. 'उदार तोच श्रीमंत कृपण तोच दरिद्र।' म्ह० आईजीच्या जिवार बाईजी उदार. **०कर्णे**—वि. १ कर्णासारखा उदाश्; दानधुर; मोठा दाता. २ (उप.) कृपण

व कंजुष (मनुष्य). **०धोरण**—न. लुल्या दिलचें, प्रतिपक्षावर अधिक विश्वास ठेवण्याचें, मोठ्या मनाचें धोरण. 'लॉर्ड कझन यांच्या कारकीर्दीचें धोरण रिपन साहेबांच्या उदार धोरणाच्या अगदीं उलट झालें आहे.' —टि ३.४०. **०पक्ष**—पु. (राज.) व्यापक विचारांच्या लोकांचें (लिबरल) मंडळ, पक्ष; प्रागतिक पक्ष; हुन्नर (कॉन्सर्वेटिव्ह) पक्षाच्या उलट. **०मतवादी**—वि. सुधारणाप्रिय लोक; प्रागतिक; (ई.) लिबरल. 'सर्व प्रकारची चौकशी करण्याकरितां लॉर्ड डर्हम या उदारमतवादी मुत्सद्याची रवानगी करण्यांत आली.' —वस्व ६४. **०लक्षण**—वि. १ उदावदार; स्वावदार; मर्दानी (चेहरा, लक्षणें). २ भाग्यशाली; मोठेपणाचीं (लक्षणें, चिन्हें). **०शिक्षण**—न. उदारपणाचें शिक्षण; ज्यामुळे मनाचा विशेष विकास होतो व बुद्धि व्यापक होते असें शिक्षण.

उदारांग—वि. (उप.) प्रशस्त शरीराचा; तुंदिल्लतु; लह; भव्य शरीराचा. [उदार+अंग]

उदाराचें पोतें—न. दुःख्याची मालमत्ता चैनीने व सडळ हातानें खर्च करणारा मनुष्य; हलवायाच्या घरावर तुळसीपत्र देणारा.

उदारीव—न. उदारपणा. —तुगा २२७४ (—शर)

उदावर्त—पु एक अंतड्याचा रोग; पोटांतील अंतड्यांमध्ये निरोध झाल्यामुळे होण्याच्या वेदना, रोग (वाईट प्रकारचें अन्न सेवन केल्यामुळे हा रोग होतो.). [सं.]

उदावादा—पु. पूर्णत्व, प्रकटपणा. 'पें प्राप्तुनि आपली मर्यादा। एक करीत नदीनदां। उठी कल्पांतीं उदावादा। एकार्णवाचा ॥' —ज्ञा १५.५३२. 'तैशा चहुंभुजीं उदावादा सगुण देखोनि गोविंदा।' —एभा ११.१४७५. —क्रि.वि. सडळपणे; उपडउपड. 'म्हणोनि इंद्रियें तेचि संपदा। वेचितांही उदावादा।' —ज्ञा १३. ३०५. [सं. उदयवादित्र !]

उदास—वि. १ दुःखी; खिन्न; निरुत्साही; कठी. 'झाला कंठस्फोट आळवितो। उदास आतां न करावें।' —तुगा ७०९. वेपर्वा; निष्काळजी; बेफिकीर; तटस्थ. 'तरि जो या देहावरी। उदासु ऐसिया परी।' —ज्ञा १३.५९३. 'को अठ्ठ जालिया उदासु।' —ज्ञा १८.४९६. ३ निःस्पृह; उपेक्षाबुद्धि; निरपेक्ष. ४ विरक्त; निःसंग; निर्बिकार. 'केवल पापीहि प्रस्तावले। उदासपणें देखो-निया।' —सप्र १२.१४. ५ व्यर्थ; फुकट. 'तुका म्हणे माझी पुरवावी आस। विनंति उदास करूं नये।' —तुगा ८२८. ६ सोसाड; निस्तेज; निरादंद; अयप्रदः (अभयण जाणा, गांव, घर.). —पु. एक गोसाव्यांचा पंथ. उदासी पहा. [सं. उद्+आस्=असणे. **०चवन**—न. खिन्न मनानें केलेलें भाषण. 'उदासचवनें ऐकोनि सत्त्वरी। अश्रुपात नेनीं वाहती ॥' **०स्थिति**—स्त्री. निष्काळजीपणाची वृत्ति; बेफिकीर; खिन्नता.

उदासर्णे—अकि. उदास, खिन्न होणे. 'खेरीं पाडीं भलताच लुडितो कुमब्याचा जीव उदासला.' -अफला ६८.

उदासस—न. उदासीनता; वेपवाई. 'जेतुकेंच मूज भोगले। जे इजिप्तांतु साहिले ॥ तेया होउनि अदिक जाहोले। उदासन तुझें ॥' -छिपु १.१४.११२.

उदासनी—झी. उदासपणा. 'चटपटी लागली उदासनी मना ॥' -दावि २३६.

उदासी—वि. निराश; खिन्न; निष्काळजी; बेफिकीर. उदास पहा. 'तप करिती अरण्यावासी। त्यासी कितोसी उदासी ॥' -गुच २.१३६. -पु. १ एक गोसाव्यांचा पंथ; या पंथांतील गोसावी, वैरागी. २ शीखांचा एक प्रमुख पंथ. नानकपुत्र असेंहि यास नांव आहे. याचे चार भेद आहेत—बाबाहसन, फूल, गौदा व अल्मस्त. सर्वांची एक सभा अमुन तीस बडा आखाडा असें नांव आहे. हे लोक ब्रह्मचर्य पाळतात. [उदास]

उदासीन—वि. १ विरक्त; वीतरागी. 'उदासीन जो तापसी ब्रह्मचारी ॥' -राम ५०. २ खिन्न; दुःखी. ३ निष्काळजी; वेपवाई. तंव नोहोवें यागादिकीं उदासीन ॥' -ज्ञा १८.१५२. ४ तटस्थ, ज्यास कोणी शत्रु किंवा मित्रहि नाहीं असा; मध्यवर्ती; मध्यस्थ. 'तये देवदुद्धीचे लक्षण। सुहृदसुहृद उदासीन। त्रिविध त्रिगुण करी मग। देहाभिमन उपजवी ॥' -परकृत १३.५१. [सं.]

उदासीनता—झी. वैराग्य; विरक्ति. 'उदासीनता तत्त्वता सार आहे. ॥' -राम ५७.

उदाहरण—१ दाखला; दृष्टांत. 'अक्षरें तिसऱ्या पादीं। उदाहरण शेवटीं।' -वृत्तदर्पण ११. २ नमुना; किता. ३ (गणित) सोडविण्याचा प्रश्न; (सामा.) प्रश्न. [सं. उद्+आ+ह]

उदाहृत—वि. उदाहरण, दृष्टांत देउन सिध्द केलेले. समजावलेले, सांगितलेले. [सं.]

उदाळणें—अकि. उसळणें; उडणें; वर येणें. उडळणें पहा. 'जैसी खळाळीच्या उदका। सरसीं उदाळें चंद्रिका।' -ज्ञा १५. ४९८. [सं. उद्+ळ]

उदित—वि. १ उदय पावलेला; वर आलेला (ग्रह, तारा इ.). 'नाना उदितें शिवाकरें।' -ज्ञा १७.१७८. २ फुगलेला; मोठा झालेला. ३ (नशीब) उचडलेला; उत्कर्ष पावलेला; अनुकूल (देव, भाग्य) 'कोण्या कोळें होईल नेणों भाग्य उदित वो।' -तुगा ११७. ४ (मनोविकार) उत्पन्न झालेला; उठलेला; प्रबल झालेला 'परि सचोकारें उदितें प्रेमभाचें।' -ज्ञा १०.११५. ५ कृत्य करावयास निघालेला; सज्ज; उद्युक्त; तयार; तत्पर. 'युद्धा येईल विराटदल। म्हणानि योद्धे उदित सकल।' -मुविराट ६.४४. ६ कथित; सांगितलेले; बोललेले (भाषण) 'घालविलें मग रायें मातुनिया मडुदितें हितें अहितें।' -मोवन १.२०. [सं. उद्+ह] **कार्य**—न. आक-

स्मिक उडवलेले, अंगार पडलेले कार्य. **काळ**—पु. भाग्याचा काळ; उत्कर्ष; भरभराट.

उदिदिन—न. (शा.प.) एक रासायनिक द्रव्य. (इं.) बेक्लि-डाईन यापासून रंग काढतात.

उदिन—न. (शा.प.) (इं.) बेक्लि उज्ज (हायड्रोजन) व कबै (कोबेन) यांचा संयुक्त पदार्थ.

उदिपणें—अकि. उद्यवणें; उदयास येणें; निघणें; उत्पन्न होणें. 'सूर्यापासुनि प्रभा उदिपे। ते प्रभाचि सूर्य केवि म्हणिपे।' -स्वारि १८.१५. [सं. उद्+दीप]

उदिमदार—पु उदमी. व्यापारी. 'तों सन्निधीं येऊनि उदिम-दार।' -दावि ४२९. [सं. उद्यम+फा. दार]

उदिमी—पु व्यापारी; उदमी पहा. 'बेदनाखसंपन्न झाला। त्यावरि पोट भरूं लागला। तरी तो उदिमी थोर झाला।' -एमा ११.५४८. [सं. उद्यम]

उदिया—अकि. उद्यां. 'आज उदिया राहूनि येथें' -दावि ३८५.

उंदिरकानी-किनी—उंदीरकानी पहा

उंदिरी, उंद्री—उंदरी पहा.

उदी—वि. उदाच्या रंगाचा; पिंगट; तपकिरी. 'तेथील खडक चमत्कारीक उदी रंगाचा असे.' -पाव्ह ४१. -झी. १ उदाची राख; पिराजवळ जाळलेल्या उदाची राख प्रसाद म्हणून घेतात. 'बावुनि प्रताप भट्टाउदी देऊ.' -दावि ३५३. २ उदाच्या राखेची शपथ (मुसलमान लोक घेतात). ३ उदी रंगाचे वस्त्र. [अर. उद; म. ऊद.]

उदीची—झी. उत्तरदिशा 'उदीची प्रतीची तथा मुख्य प्राची। दिसे दक्षिणेमाजि वित्रांति ज्याची।' [सं.]

उदीचीन, उदीच्य—वि. उत्पन्नकडील [सं.]

उदीत—वि उद्युक्त; उदित पहा 'भैत्री करून कौत्खासी। विद्याभ्यासी उदीत।' -मुआरि ३०.१४९. [उदित]

उदीम—पु १ कामधंदा; व्यापार, व्यवहार; उद्योग. 'तुम्हि कांही उदीम न करा.' -पंच १.३५. २ उदीम करितां सोळाबारा शेत करतां होईवर भारा=व्यापारांत तोट्याला तयार असले पाहिजे, पण शेतकरी जर केळी तर होण्यावरचा भारा खाली उतरणार नाही (त्याला तयार असा). ३ (व्यापक) शेतीचें उत्पन्न, पीक; बागा-ईत; मळा. ४ (व.) उण्याप; मानगड. ५ (सामा.) व्यवहार; काम; योजना. 'मग रायासि म्हणे नारद। हा उदीम जाहला फलद.' जेवुद्रीपाचा तुटला कंद। भूपाळांचा।' -कथा २.१४.३७. [सं. उद्यम]

उदीम—१ व्यापार, उद्योगधंदा करणें. २ (ल.) व्यापारांत खोड येणें, नुकसान येणें; व्यापारांत फसणें. **पट्टी**—झी. व्यापारावरील सरकारी कर. **धंदा-व्यवसाय-व्यापार-पादीम**—पु. (सामा.) धंदा; व्यवहार; व्यापार. 'उदीमधंदाचें शिक्षण' =व्यापार-उद्योगधंदाचें शिक्षण.

उदीमी—पु. व्यापारी. 'हें टाहून उदिम्या तोंडावरी।' -दावि २६२. -वि. व्यापारपेश्यामंत्रिणी (जिनस, माल, व्यवहार इ.) [उदीम]

उदीर—पु. चोहोंकडे आडळणारा व सवें पिकांनीं त्रास देणारा एक लहान प्राणी, आळू; सूषक. प्राचीन भारतीय ग्रंथकारांनीं उद्वेक्षिल्ल्या उंदराच्या जाती—लालन; पुनक; कृष्ण; हरिण; उडुंदर; अलस; कपायदंत; कलिग; अजित; कपिल; कोकिल इ. घरगुती, रानटी व पिकाच्या हंगामाच्या वेळीं उत्पन्न होणारे असं उंदराचे तीन प्रकार आधुनिक प्राणिशास्त्रज्ञांनीं केलेले आहेत. इ.स. १ उंदरास मांजर साक्ष—ज्याची मदत घेणे शोक्याचे अमते, तेव्हां अशी साक्ष घेणे व्यर्थ आहे. २ उंदर खणून—पोखरून—उंदीर काढणे—मोटे प्रयाम करून फार थोडी कार्यनिष्पत्ति होणे, अचाट परिभ्रमाचें अल्प फळ. ३ उंदीर गेळ मस्कतास पण सावकार नाही शाळा.—मोठ्या टिकाणीं गेळा म्हणून छुद्र माणूस काय मोठा बनतो! **०कानी**—खी, लहान बेल. हिचीं फुलं गुळाची रंगाचीं असून पाने उंदराच्या कानासारखीं असतात. ही फार उष्ण असून थोके पाचक आहे. सपेंद्रशावर व पुष्पत्व येण्यास फारच गुणकारी. उंदराच्या विषावर ह्या वनस्पतीचा रस पोटांत घेतात. [सं. आळू—मृगाकर्णी; गु. उंदरकानी; बं. दंदुरकानी]

०खांड—खी. उंदराचा उपद्रव; उंदिरखाद. **०खिब्वी**—कनाडकांत गणेशचतुर्थीच्या दुसऱ्या दिवशीं येणारा श्यांदा सण. या दिवशीं लक्ष्मी (गोड कडबोळीं) तय्यद नैवेद्य दाखवितात व तो दुसऱ्या दिवशीं पहाटे शेताच्या सीमेवर नेऊन ठेवतात. उंदरांनीं शेताची नासाडी करूं नये म्हणून हा सण पाळतात. **०वासा**—पु. घरांतील भितीच्या वरील भाग आंतील बाजूस उतरता असल्यास छप्पर व वासा यांमध्ये उंदरास फिरावयास जागा राहाते म्हणून तेंथें असणाऱ्या वासास हा शब्द लावितात. ही जागा बहुधा उंदरांचा शासक वृक्षविण्यासाठीं चुन्यानें भरून काढितात. **०सांध**—खी. उंदीरवाशासुळे उंदरांना बावल्यास असलेली मोकळी जागा.

उदीसर—वि. उदी, तपकिरी रंगाचें. [अर. उद+सं. सहर्य] **उडुंदर**—पु. औदुंदर; उंदर; एक वृक्ष. [सं.] **०मराक**—पु. अव. उंबरातील किडे. -वि. या किड्यांप्रमाणें गदीं असलेले; धवे असलेले; गुजगुजलेले; भरलेले.

पावो. १. ४८

उदें—न. (राजा.) पाण्यातील एक जनावर. उद पहा.

उदेउदे—उदा. उदोउदो करणे; अनिष्टास स्तुति करणे; अजयकार करणे. उदो व उदव पहा. 'उदेउदे शब्द आगोळी हो करि कृपा।'—अजनी बोधपर पदसंग्रह ३९. [सं. उदय; म. उदो] **उदेग**—पु. उद्रेग पहा. 'राजिक दैविक उदेग चिता। अत्र वल्ल देहममता ॥'—दा ११.३.५. 'तया सांगता थोर उदेग जीवा।'—गक १.१८. [सं. उद्रेग अप.]

उदेजणे—अकि. १ उदय पावणे; उगवणे. 'जमा अनेक डोळ्यां दिनश हो उदेजुनी। प्रकाशनी पदार्थ ही अपार रश्मिच्या गर्णी।'—हस्तामलक ९. (शिवरामकृत) २ उत्पन्न होणे. 'अग्नि उदयिजेती काळे।'—सुआदि २६.१८. [सं. उद+उदय]

उदेणे—अकि (काव्य) १ उगवणे; उदय पावणे. 'जो उदेल्या गांवेंसी खाये। दाहीतें यया ॥'—जा १५. ४७३. २ उत्पन्न होणे; वाडेर निघणे. 'अहा हो तें पाहा, अमृत मथिता ते विष महा, उदेलें।'—हाणीतमे फडफडा ध्वनि हो उदेल्या।—नल ९०. ३ नशीब फळकळणे; उत्पन्न पावणे. 'अघटितघटणेने देव किवा उदेलें।'—साहू २.११२. [सं. उद+इ]

उदेनी—खी. (गो.) उगवती; पूर्व दिशा. [उदित]

उदेयांचा—क्रि. १ उजाडतांचा; सकाळचा. **०विधि**—पु. प्रातर्विधी. 'उदेयांचा विधी सारंगी।'—शिशु २३०. [उदय]

उदेल—न. उदाचें तेल, अंक. [उद+एल=तेल]

उदेव-वो—पु. (गो.) उदय पहा. 'सुयें उदेवो करी तेथोनि।'—शिशु १.१.८५.

उदेवणे—अकि. (गो.) उदय पावणे; उगवणे पहा. [उदय]

उदेसलिफ—पु. मुईकोडळा. —संख्या ११३. [अर.]

उदे—क्रि. उद्यां. 'उदे करील अयोध्याप्रवेश।'—कुरुसा ७३.१०. [उदय]

उदेजणे—अकि. उगवणे, उदय पावणे, उदेजणे पहा. 'उदे-जणे कवूचें जेसैं।'—ज्ञा १६.३१९. 'कां विज्ञे उदेजणे। तोचि अस्तु।'—अथ ४.९. [सं. उद+इ-अय-उदय]

उदेणे—अकि. १ उदेणे; उगवणे. 'तंव उदेल्या दिनकरू।'—दाव ३१६. २ उत्पन्न होणे. 'काई सांघाळ उदेलें। तें जाण-वेना।'—शिशु ११५. [उद्रेणे]

उदो—पु. १ उदय. 'तंव उदो जाला दीनकरू।'—उषा २८.१२. २ प्रादुर्भास; उत्पत्ति. ३ विजय; उदयोस्तु, जागी हो। 'असा शब्द; आनंदाची आरोळी. उदव, उदे उदे पहा. 'प्रपंचगो-धळांचेनि हरिखे। उदो म्हणोनी नाचती ॥'—एरुस ११.६०. 'नाही जाळीत भगदीं। उदो म्हणोनि आनंदी।'—तुणा १८१६. **०उदो करणे**—दिमकी वाजविणे; खुशामत करणे; मोठेपणा देणे; स्तुति करणे. [सं. उदय; का. उदु=जागी हो याअर्थी नैवेद्याच्या वेळची हांक]

उद्दी—३. नाश. 'सुकृताचा उद्दी केला। गोंधळ घाला इतिथि ॥'—तुगा ४०९. गोंधळ घालण्याच्या वेळीं दिवडी पाजवून तेल वगैरे जाळतात व उद्दी उद्दी म्हणतात या कियेस उद्देशून पेट विणें, जाळणें, नाश करणें असा अर्थ झाला असावा. [उदय]

उद्दत—वि. १ उगवलेला; उत्पन्न झालेला; निघालेला; उद्भूत. २ वर गेलेला, चढलेला. [सं. उद्+गम्=जाणें]

उद्दणें—क्रि. खवळणें; उसळणें; आवाज करणें. [सं. उद्+गम्=आवाज करणें]

उद्गम—३. उगम; मूळ; प्रारंभ; प्रादुर्भाव; जन्म; दारा. (लक्षणेन व शब्दशः—नदी, चाल, भांडण, रुढी, भाषा इ. चा) २ वर जाणें, चढणें, उडणें. [सं. उद्+गम्=जाणें]

उद्गाता—५. यज्ञांतील सामगान करणारा कृत्विज. 'उद्गाता कौत्समुनी पिंगळ अश्वयु त्या मखी होता।'—मोआदि ७४. [सं. उद्+गम्=गाणें]

उद्गामी—वि. वर जाणारा, चढणारा, निघणारा. —छी. अनुमानकर्तीचा एक भेद; दुसरा भेद अवगामी—अध्यापन १. [सं.]

उद्गार—५. १ उच्चार; बोलणें; तोंडातून निघालेला ध्वनि, शब्द. 'साधने जे उद्गार त्यांनीं शकुनगाढ बांधावी.' २ विकार प्रदर्शन उ० कोधोद्गार; आनंदोद्गार; आश्चर्योद्गार वगैरे; अहाहा! वाहवा इ. तोंडातून निघणारे विकाराचे ध्वनी. ३ तोंडातून असंकल्पित असा निघालेला ध्वनि, उच्चार, सहज, चुकून तोंडावाटे निघालेला विशिष्ट गोष्टीचा जापक शब्द. ४ हेंकर; ओकारी; वमन. [सं. उत्+गृ]

उद्गारणें—अक्रि. १ उच्चारणें; बोलणें. २ आवेशानें, जोरांनें बोलणें, ओषधनें बोलणें, शब्द करणें; विकारवश होऊन उद्गार काढणें. [उद्गार]

उद्गारावची—वि. मनांतील निरनिराळे भाव व्यक्त करण्याकरितां उच्चारलेलीं अवयव; केवलप्रयोगी अवयव. उ० अहाहा! अवव! अरें! वगैरे. [सं. उद्गार+वच=बोलणें]

उद्गारण—न. वमन; ओक; ओकारी. [सं. उद्+गृ]

उद्ग्रीण—वि. ओकलेले; तोंडातून बाहेर पडलेले. [सं. उत्+गृ]

उद्ग्राटण—न. १ उघडणें; खोलणें; उलगडणें; (कपाट, आंकण, तसवीर इ०). २ फोडणें; उघडकीस आणणें; प्रसिद्ध करणें. उ० मर्मोद्ग्राटन; गुह्योद्ग्राटन इ०. ३ स्पष्ट करणें; विवरण करणें; चर्चा करणें. [सं. उद्+घट्]

उद्ग्राटित—वि. १ उघडलेला, उघड केलेला; उलगडून दाखविलेला; उद्ग्राटन केलेला. २ स्पष्ट केलेला; विवेचितलेला. [सं.]

उद्गृष्टता—छी. (संगीत) नीरस उद्गोष करणें. [सं. उद्+गृष्ट]

उद्ग्राण—५. धाडणें; पुनःपुनः म्हणणें (स्मरणाने राहण्याकरितां, पाठ करण्याकरितां). २ (ल. तीच तीच गोष्ट पुनःपुनः

सांगणें; एकाच विषयावर एकासरखें बोलत राहणें. ३ लोकवातावरता; लोकविषय; वातमी. ४ ध्वंवी; जाहीर करणें; गजना. ५ घोष; धोसरा; उत्कंठा. [सं. उत्+गृष्ट=घोष]

उद्गाम—वि. १ धौट; धारिष्टवान; दांडगा; साहसी. २ गर्विष्ठ उन्मत्त; मस्त; बेकाम. ३ जोराचा; मजबूत; टवटवीत; जोमदा (अंकुर, कलिका, पुष्प वगैरे). ४ मोठा; ठसठशीत; ठळक (दागिना रत्न वगैरे). ५ अतिशय गहिरी; तजेलेदार; चकचकीत (रंग.) । उप; तीव्र (वास). ७ मोठा; पहाडी; भरदार; गंभीर; सुस्थ (आवाज, ध्वनि). [सं. उद्+गम्] **०पणा**—५. दांडगेपणा उन्मत्तपणा. 'पण आकम्या मते तें निर्मिड आहे. असें म्हणण्यापेक्षा तें उद्गामपणाचें आहे...असें म्हणणें अधिक योग्य...होईल. —टि. ३. ३५४.

उद्दित—वि. उदित; उल्लसित; शोभिवंत. 'दृष्ट्ये निर्भ उद्दित। सुप्रसन्नवदतु।'—दा १.२.९. [सं. उदित]

उद्दिष्ट—वि. १ योजलेले; संकल्पिलेले; मनांत ठरविलेले विचार करून ठाम बनविलेले; अभिप्रेत. २ विवक्षित; निर्दिष्ट उद्देशित; दिग्दर्शित; वर्णन केलेले. [सं. उत्+दिश्]

उद्दिष्ट—न. (संगीत) इच्छित स्वरान्वया प्रस्तारांतील अमुक स्वररूपाच्या स्वररचनेचा प्रकार किंवा हें सांगणें. [सं. उत्+दिश्]

उद्दीपक—वि. १ पेटविणारे; चेतना देणारे; प्रवर्तक; प्रोत्साह देणारे; जागृत करणारे; मनोवृत्ति उत्तेजकविणारे; स्फुरण देणारे २ (वैद्यक) उत्तेजक (द्रव्य, औषध इ०). 'रक्तचंदनादिक पदां कामोद्दीपक आहेत.' (इं.) रिट्युलेटिव्ह [सं. उत्+दीप्]

उद्दीपणें—अक्रि. चेतना होणें; प्रवर्तन होणें; प्रकाशन. 'क जागृती जेव जेव उद्दीपे।'—झा १८. ११०४. [सं. उद्दीपण]

उद्दीपन—न. १ प्रज्वलन; चेतविणें; पेटविणें. २ प्रकाशन प्रकाश; उजेड. ३ (ल.) प्रवर्तन करणें; जागृत करणें (क्रोध, लोभ इ० विकार) 'या चूर्णानें धुषेचें उद्दीपन होतें.' ४ (ल.) ज्यामुळे चेतना, जागृति होते असा उत्तेजक पदार्थ; उ० क्रोधोद्दीपन; कामोद्दीपन; हर्षोद्दीपन इ० **०विभाव**—५ (साहित्य) साहित्याखातील शृंगाररसाचा एक विभाव विशेष. —शर

उद्देश—५. १ प्रयोजन; हेतु; इच्छा; मनांतील कार्य; अभिप्राय; आशय; मतलब. 'ऐसा योग्युक्तीचा उद्देश.'—झा ५. १६१. 'तो उद्देश तुंजेंणसीचि।'—झा ३. ३४. २ दिग्दर्शन; वर्णन; प्रकटीकरण. 'उद्देश एक दोनि जायिजती बोलोनी।'—झा १. १०४. ३ सारांश. 'म्हणोनि मागां भाव जैसे। आउले सांगितले तुवां उद्देशे।'—झा १०. १८८. [सं. उद्+दिश्] **०कारण**—न. (न्याय) हेतु; प्रयोजन; न्यायाशास्त्रातील कारणांतील एक प्रकार. (इं.) फायनल कॉश. 'प्रक्षालन हें (साबणाचें) उद्देशकारण होय.'—न्यायप ५८.

उद्देशार्ण—उक्ति. १ मनांत योजणे; विचार करून ठरविणे; संकल्प करणे. २ नांव घेऊन किंवा उद्देश करून उच्चारणे, बोलणे. ३ प्रयोजन, हेतु असणे; वेत असणे, ठरविणे. [सं. उद्देश]

उद्देश्य—न. १ संकल्पित कार्य, वेत, मनांतील हेतु. २ ज्या विषयी संकल्प करावयाचा ते ३ (व्या.) वाक्याचा एक भाग; वाक्यांत ज्या अर्थाचा उद्देशून विधान केलेले असते किंवा ज्या विषयी वक्ता बोलतो ते; वाक्याचा दुसरा भाग विधेय होय. [सं.]

•वाचक—प. (व्या.) कर्तृबोधक, उद्देश्य, हेतु दाखविणारा (शब्द) **•विधेयभाव**—प. कर्तृपद आणि क्रियापद उद्देश्य आणि विधेय यांमधील संबंध. **•विस्तार**—प. कर्तृपदाची विशेषणे किंवा तत्संबद्ध शब्द वर्णन. 'उद्देशविस्तार व विधेयविस्तार हे पाठ मुलांना फार मनोरंजक वाटतात.' —अध्यापन ९७. [सं.]

उद्धट—वि. १ उर्मट; दांडगा; उद्दाम; असम्य; वेपर्वा; अविनयशील. 'पहिलेच धीमदे उद्धट । त्यावरी मांडिले कपट ।' —एमा १.३४६. २ उद्धट; पाणीसार; बलवान. 'अतिरिध उद्धटवीर । पाठीसीं चालती कृष्णकुमर ।' —ह ३३.११८. [सं. उद्धट, उद्धट हट]

उद्धटाई—स्त्री. धिटाईची, वेपर्वाईची वागणूक; दांडगेपणा; वेपवाई, मसूरी. [उद्धट]

उद्धटित (अंगहार)—प. (नृत्य) उजवा हात आधी उद्धटित करून मग अपविद्ध करणे, मग उजवा पाय निकुडित करून हीच सर्व क्रिया डाव्या हाताने व पायांने करणे, मग उरोमंडल हात करून नितंब, करिहस्त व कटिच्छिन्न ही करणे क्रमाने करणे. [सं.]

उद्धटित (करण)—न. (नृत्य) पाय उद्धटित करून तळहात एकाशी एक जुळवून नेतर डावा हात डाव्या नितंबावर व उजवा हात उजव्या नितंबावर ठेवणे.

उद्धटित (पाद)—प. (नृत्य) चवड्यावर उभे राहून टांच वर उचलून पुन्हा टांच जमोतीवर ठेवणे. [सं.]

उद्धड—न. मस्तकविरहित धड. —शिदि ३४८. [सं. उद्ध + म. धड] **•करणे**—टार करणे.

उद्धट—वि. १ मस्त, गर्बित; उर्मट; उद्धट: 'उद्धट त्या जातो । इत्ये रंगल्या उद्धतो ।' —तुगा ३११८. 'नद्धेचि न विचारिले धुधजगांसि मया उद्धते ।' —केका ५९. २ साहसी; धीट. 'हे सुधामां अति उद्धत । —भा १.१९४. —न. उर्मट. 'सख्याचें उद्धत । सखा साहे निवांत ।' —भा ११.५७४. [सं. उद्ध + हट]

उद्धरगत—उद्धारगत पदा

उद्धरण—णी—नस्त्री. १ बाहेर काढणे; वर काढणे (खाली पडलेला पदार्थ). २ उपद्रव, निखटून काढणे (इश ६०). ३ अग्निहोत्र्याने कुंडांत पुरून ठेवलेला अग्नि बाहेर काढणे; सकाळ-संध्याकाळ कुंडांतील अग्नि प्रज्वलित करणे. ४ सुटका करणे; बचाव करणे; अघो-गतीपासून सोडविणे; संरक्षण करणे. ५ शापापासून बचाव करणे;

(उ-क्षाप देऊन) उद्धार करणे; पुनः योग्यतेस चढविणे; सुक्ति देणे. ६ देऊळ वर्गरेची दुहस्ती करणे. ७ चालू करणे; पुनरुज्जीवित करणे; पुनरुद्धार करणे (वृत्ति, धर्म, हक्क, मालमत्ता इ. चा). [सं. उद्ध + ह]

उद्धरणे—उक्ति. १ सोडविणे; सुटका करणे; वर काढणे; सुक्त करणे. 'भक्त उद्धरावेअं अपाह ।' —दाव ४ 'उन्नतगजेंद्र उद्धरण । गर्भसंरक्षण परीक्षितोचि ।' —एमा २.३०५. २ वैभवाच्या स्थितीस नेणे; स्वर्गादि उत्कृष्ट लोकी पोहोचणे; मुक्त करणे. 'राम उद्धरुनि गौतमजाया ।' —भगीरथाने आपल्या भस्मीभूत पीतारांना स्वर्गास गंगा पाताळांत आणून उद्धरिले. ३ (विपरीत लक्षणा) शिब्या देणे (वडील माणसांना). (एखाद्याचे) **पितर उद्धरण**—वाड-वडिलांना. पितरांना शिब्या देणे. [सं. उद्ध + ह; उद्धरण]

उद्धाराम्ल—न. (शाप) एक प्रकारचे अम्ल-घटक उज्ज व हर. (इं.) हायड्रोक्लोरिक अम्ल.

उद्धर्ता, उद्धागक—वि. सुटका करणारा, सुक्त करणारा. [सं.] **उद्धव**—प. उत्साह; आनंद. 'निजतत्त्व कथुनि द्वाद्रादि सुरासि निपुळ उद्धव दे ।' —वि. माहा ३.३९. [सं. उद्ध + हु]

उद्धवर्णे—कि. प्रज्वलित करणे. 'अनुनाद वैधानार । उद्धवतु ईद्विग जोहारा । आंतु कवण वाचे ।' —क ५६. [सं. उद्ध + वृ]

उद्धलण—न. कामेणे; चोपडणे, उडवणे; उडवळणे. 'भस्म उद्धलण लक्ष्मीचा भोग । शंकर धीरंग उभयहर्षी ।' —तुगा २०५०. [सं. उद्ध + लृ]

उद्धाट—प. १ घषणे २ (ल.)घोष. 'ते कलमळाचीं मळगटे । नामोच्छाटें नासती ॥' —एमा ४.२५३. [सं. उद्ध + हट]

उद्धात—वि. फांकलेल; पसरलेला. 'उद्धातया रंगाचा हीरा त मानकुलाचि ।' —भाए ६४४. [सं. उद्ध + हा = मोडणे]

उद्धार—पु उद्धरण पहा. १ वर, बाहेर काढणे. २ सुक्ति; मोक्ष; सुटका; सोडवणूक, हीन जातींतून वर आणणे; गर्भवास चुकविणे. ३ पुनरुज्जीवन; पुनर्जन्म; (इं.) रेनासन्स; उद्धार-कालीन=रेनासन्स काळातील (युगांतील १५ वे शतक). ४ आलापन (राग, रागिणी वर्गरे). 'रागोद्धार करितां प्रत्यक्ष । दीप लागले लक्षातुल्लक्ष ।' —शनि २२८. ५ वेवा; अवतारण (एखाद्या रंगातील). [सं. उद्ध + हट किंवा वृ] **•करणे**—(उप)शिब्या देणे, पितर उद्धरण.

उद्धारक—वि. १ वर काढणारा; उद्धार करणारा; उद्धर्ता. २ (सामाजिक). जुन्या मताचा दुर्धारक; सुधारक या संज्ञेविषय. [सं.]

उद्धारगत—स्त्री. उद्धार. १ चांगली स्थिति प्राप्त होणे. २ सुक्ति मिळणे; सुटका होणे. [सं. उद्धार + गति]

उद्धारण—णे—उद्धरण, उद्धरणे पहा.

उद्धूलन—न. १ उडवणे; इतस्ततः फेकणे; पसरणे; (माती, राख, भस्म, गुलाब, लुका इ.). २ (ल.) उडवणपट्टी करणे; बेसुमार खर्चणे. [सं. उद्ध + लृ]

उद्धृत—वि. १ मुद्रका केलेला; मुक्त केलेला; रक्षिलेला; वर चढविलेला; उत्कर्ष केलेला, उध्दरण पहा. २ अवतरून, उतरून घेतलेले (वाक्य वगैरे). [सं.]

उद्ध्वेध-न—न. दंगून ठेवणे; लोबकळत ठेवणे. [सं. उद+वध्]

उद्धोज—वि. एकदम उत्पन्न झालेले, आलेले (टोळ, टोळधाड, मुंग्यांचा थवा, ढेकून वगैरे). —न एकदम येणारा, दिसू लागणारा धोळका; पुंज (मुंग्या, ढेकून इ० चा). [सं. उद्+भज्ज्]

उद्वुध्—वि. १ माहिती करून दिलेला; जाणीव असलेला, ज्ञान झालेला. २ जाणृत; उज्जीवित; चेतना दिलेला; उत्तेजित. ३ ताकीद दिलेला; पूर्वमंचित; आठवण, समजावणी मिळालेला. [सं.]

उद्धोध-न—उ. न. १ शिकवण; शिक्षण; समजावणी. २ सूचना; ताकीद. ३ जाणृत; निवृत्त उठणे; चेतना. 'निखळ उद्धोधांचेचि आपणें घडे ॥' —झा ९. ९६. 'आपाड मासीं शयन, भाद्रपदमासीं अंगपरिवर्तन, कार्तिकी उद्धोधना (असें विष्णु करतो).' ४ (विशेषतः उद्धोध). ज्ञान, माहिती. समज; जाणीव. [सं. उद्+वुध्]

उद्धोधक—वि. १ सूचक; योतक; गमक; ज्ञापक. उ० शरण आल्याचे—दाती धरलेले तृण; अनर्थांचे—उल्कापात वगैरे, राजत्वाचे छत्र, ध्वज वगैरे; ताप आल्याचे—अंग जल होणे वगैरे; मृत्यु जवळ आल्याचे—वृद्धत्व अशक्तता इ० हीं त्या त्या स्थितीचीं उद्धोधक लक्षणें होत, २ उत्तेजक; दाहक. उ०—अम्ल (जिभेचे), सौंदर्य (हच्छेने, कामाचे). यावरून (सामा.) प्रवर्तक; उद्दीपक; उत्तेजक; चैतन्यदायक. [सं. उद्+वुध् = जाणणे]

उद्धट—वि. १ दूर; धाडसी; बलवान्; धारिष्टवान्; धैर्याचा. 'राजकुमार वीर उद्धट ।' —सुभाद्रि ३१. २९. २ प्रचंड; अफाट; मोठा; विस्तृत. 'आंसडोनि बळउद्धटे । मण्ये उध्दडिला तडतडाटे ।' —सुसमा ७. ५५. ३ धेड; उलटू; थोर; प्रख्यात. 'जे स्वगुणी उद्धट । घेऊनि सत्व खोखट ॥' —झा १४. २१८. ४ कठिण; कठोर; खडतर. 'पुराणी उपदेश साधन उद्धट । आम्हां सोपी वाट वेकूटीची ॥' —तुगा २११९. ५ उन्मत्त; उद्धट पहा. [सं. उद्+मट]

उद्धव—उ १ उत्पत्ति; प्रादुर्भाव; प्रारंभ; जन्म 'भुवनेद्धवारंभस्तंभ । भवध्वंस ॥' —झा १८. ५. २ प्रकट होणे; बाहेर पडणे. ३ उत्पत्ति; हेतु. [सं. उद्+व]

उद्धवणे—अकि. १ उत्पन्न होणे, प्रारंभ होणे, निर्माण होणे; जन्म पावणे २ प्रकट होणे. (कचित् सकर्मक प्रयोग) [सं. उद्+वृ]

उद्धवत—न. १ विचार; बोलणे, सांगणे २ उत्पत्ति; जन्म, उत्पादन. ३ प्रकट करणे; उपस्थित करणे; प्रदर्शन. ४ अनवधान; असावधान; अनारुघा. [सं. उद्+वृ=भाव-भावन]

उद्धवत-विणे—कि. १ उत्पन्न करणे; अस्तित्वांत आणणे; जन्माला घालणे २ प्रकट करणे; उघड करणे. [उद्+वृ=भव-भाव, उद्भावक]

उद्धिज-उज-व—न. वृक्ष, वनस्पति इ० सृष्टि. 'जैसी मही ह उद्धिज ।' —झा ६. ४४. —वि. जमीनींत उगवणारे; जमीनीतून वर येणारे; अंकुर फुटणारे; बाहेर पडणारे (वृक्ष, वनस्पति, इ०) [सं. उद्+भिद्] **० कटिवंध**—उ. पृथ्वीच्या ज्या भागांत वनस्पती वाढतात तो प्रदेश. **० कोटि**—स्त्री. वनस्पतिवर्ग; प्राणिवर्गाच्या उलट. 'संरित्रयसायनशास्त्रांत उद्धिज व प्राणिज या संरित्रकोटीतील यच्चयावत् पदार्थांचा समावेश होतो.' —मैत्र प्रस्तावना १.

उद्धृत—वि. १ उत्पन्न झालेला; जन्मलेला. २ प्रगट झालेला; निघालेला; बाहेर पडलेला, आविर्भूत. [सं. उद्+भू=भूत] **० उध्णता**—स्त्री. आपल्या त्वचेस समजणारी उध्णता. —भुवनेन ३१.

उद्धेद—उ १ फुटून बाहेर पडण्याची क्रिया (जमिनीतून अंकुर येतात त्याप्रमाणे). 'पजेन्य पडला म्हणजे भूमीतील वीजें भूमीचा उद्धेद करून बाहेर येतात.' २ विकसन; उमळणे; फुलणे; हरय होणे. [सं. उद्+भिद्]

उद्ध्रंता—वि. मनस्ताप पावलेला. विव्हल; वावरलेला; गोधळलेला; गडबडलेला. [सं. उद्+भ्रम्]

उधत—(लस) उन्मत्त पहा. [सं. उन्मत्त अप.]

उधत—वि. १ तयार; तत्पर; उत्सुक; उद्युक्त; मिद. 'जे जाहल असती उधत गुंजावया ।' —झा १ २१९. २ उगवलेला, वर आलेला (सूर्य वगैरे) [सं. उद्+यम्=यत] **० दंड**—बाहु—वि. हात वर केलेला; हात उगारलेला; कडक; शिस्तीचा; कठोर (राजा, न्यायाधीश). [सं.]

उधम—उ उद्योग; उद्योगधंद्या; व्यापार. उदीम पहा. 'जेंसे भाग्याचिये भडसे । उधमांचेनि मिसे ।' —झा ६. ३५४. [सं. उद्+यम्=प्रयत्न करणे] **० शील**—वि. उद्योगी, मेहनती; परिश्रम करणारा; कष्टालु; उस्ताही. [सं.]

उधमी—वि. उद्योगी, नेहमी कामांत असेल्ला; मेहनती; कष्टालु. [सं.]

उधां—क्रिवि. उदयीक; दुसऱ्या दिवशीं. [सं. उद्+इ; उदये=उद्यां=उशां=राजवाडे=ग्रंथमाला.] **० कडे**—क्रिवि. उधां; उद्योगधंद्या. 'म्हातारंखुवा, वादशांहाचा एक सरदार आपल्या लक्ष्म्याह्यात्र उधांकेडे त्या बाजूने जाणार असल्याची सेनापतीसाहेबांना खबर लागली आहे.' —स्वप १९०. —**चा आदितवार**—कधी न येणारा दिवस=एखादी गोष्ट करावयाचे मनांत नवले म्हणजे उधांच्या आदितवारी करूं असें उतर द्यावयाचे.

उद्यान—न. बाग; वगीचा; उपवन. 'नातरि उद्यानिचेआ फळां । न्युत श्राद्धादि रसाला ।' —अक्र ५८. 'की अगिनव उद्यान । विवेकारुचे' —झा १. २८. [सं. उद्+या=जाण] **० भोजन**—वनभोजन. (इ.) पिकूनिक. 'तथापि चार सहा महिन्यांतून एखांद

वेलेस तरी त्यांना शिष्टप्रदायाप्रमाणे उद्यानभोजन, खाना, चहा-पाटी वगैरे थावी लागत असेच. '—नपुं. २६.

उद्यापन—न. १ एखादे आरंभिलेले व्रत संपल्यावर त्या व्रताची समाप्ति करणे; त्यासंबंधी विधि, कर्म. २ धर्मशाळा, सरोवर, अश्वत्थ इत्यादिकांचा उपयोग करावयाच्या पूर्वी करावयाचा विधि. ३ (ल) गाथा गुंडाळणे; काव्यसामाप्ति, हानि; आपत्ति; अरिष्ट; संकट; कार्यानाश. [सं. उद्+या=जाणे—यापन]

उद्यापित—वि. योग्य विधीने विसर्जन केलेला, विधिपूर्वक उपयोगाने आणलेला (तळे, धर्मशाळा वगैरे) [सं.]

उद्युक्त—वि. १ तयार; सिद्ध; सज्ज २ गडबडला; गुंतलेला. [सं. उद्+युज्=जोडणे]

उद्युत्कार—वि. उदय, प्रकाश करणारा उद्योतकर पहा [सं. उद्+युज्=प्रकाशणे]

उद्येल—(कुण.) उदेल पहा.

उद्योग—१ काम; धंदा, नोकरी, रोजगार. २ कार्य; व्यवसाय ३ खटपट; प्रयत्न; मेहनत; धर्म [सं. उद्+युज्=जोडणे—योग] **चालविणे—करणे**—काम हाती घेणे; कामधंदा चालविणे, सुरू करणे **वेळे-वेळा**—पुन्ही. दिनमानाचे आठ भाग धरून पाडलेला एक भाग. हा ३॥ घटिकांचा असतो. म्ह. १ उद्योगाचे घरी कट्टिसिद्ध पाणी भरी=उद्योगी मनुष्यास धनप्राप्ति वगैरे होत. २ (कौ.) ये उद्योगा आणि वेस माझ्या खांद्यावर=रिकामा उद्योग उक्तरून काढणे.

उद्योगी—वि. १ नेहमी कामांत गुंतलेला, गंके असलेला २ मेहनती; कष्टाल. ३ उद्याला कामधंदा आंदे असा. आळशी याच्या उलट. ४ (उप.) उष्यापी, नसते लचांड उपस्थित करणारा. 'उद्योगी बाळ'

उद्योत्कर—कार—कार—वि.पु. उदयकर्ता; प्रकाशक; दीपक. 'बडिला अव्यकाचिया वंशा । उद्योतकार सुये जेसा ॥'—अमृ. ६.३. [सं. उद्योत+कृ]

उद्ग—पु. उद; पाणमांजर; जलनकुल. [सं.]

उद्गस—वि. वेचव; नीरस, शुष्क; शिळे; वाळलेले [सं. उद्+स]

उद्ग्राण—न. मुक्ति. उद्गरण पहा. 'पोवाडा गाल्याला उद्ग्राण । ऐक्याला घडो पुण्य !'—गणो. ६३. [उद्ग्राण अप.]

उद्ग्रिक्त—वि. अतिशय समृद्ध असलेले; रमाड, वाजवीपेक्षा जास्त; गडगंज. [सं. उद्+ग्रिक्=अधिक आरंभ]

उद्ग्रेक—पु. १ वृद्धि; अतिशयपणा, वैपुल्य; अतिरेक. २ वेग; वेगळा; शालता, कळ, सुराड (पोटातील विकारापुढे मलमुत्रविसर्जना पूर्वी होणारा). ३ आक्रान्तिक प्रेरणा; लहट; उमाळा (पोटांत येणे या बरोबर प्रयोग). [सं. उद्+ग्रिक्]

उद्गतेन—न. अप. रूप-उद्गवचेन. १ मुग्धि द्रव्ये लावून स्वच्छ करणे; उद्योग लावणे (देवमूर्ति, शरीर इ.स), प्रक्षालन. उ. ० कगेद्वतेन. 'निर्मळा आंगोद्वतेन । कळाकौशल्ये रसापेन ॥'—मृ. ७. 'कतिपेक गोपत्रिया । विलेपन करित होतिया । उद्गतेनादि क्रिया । संपादित ।'—रास १.२१४. २ कामावरून हांकून देणे; उच्चाटण. [सं. उद्+गृत्]

उद्गतेन (उरु)—न. (नृत्य) नृत्यांत सूचीपाद करून मांडी वर उचलणे. [सं.]

उद्गतेनफलक—पु. तार किंवा सूत ओढण्याची पट्टी, जंत्री.

उद्गस, उद्गसु-से, उद्गस्त—वि. १ ओस; शून्य; उजाड; निजून; ओवाड; उज्वस्त, रिकामा. 'ययापरी उद्गस समस्त । पांढरी पडली ।'—गीता २.२२७१. 'नाना उद्गते जे वने ।'—दा ८.५. ८. 'बसुंधरा उद्गस आजि झाली ।'—सारह ३.२५. २ (राजा) अस्ताव्यस्त; अव्यवस्थित; घोटाळपणा; गोंधळ झालेला (व्यवहार, काम). ३ व्यर्थ, फुकट. 'नातरी पाहावया दिवस । वातीचा कीजे सोयु । तेव्हाडाही उद्गसु । उद्यसु पडे ॥'—अमृ. ६.२९. 'शेषसभा नेत्री दक्षिणी । त्यापुढे सुरधामे उद्गस वाटली ।'—ज ३९.९०. [सं. उद्+वस्=व्यस्त]

उद्गस्कंध—पु. सप्तस्कंधांतील सूर्यमंडळापासून चंद्रमंडळापर्यंत ज्याची मर्यादा असा तिसरा स्कंध. —हंको. [सं.]

उद्गाचेन-उद्गाजेन—उद्गतेन पहा.

उद्गासन—न. १ मूर्तीत स्थापित केलेल्या देवतेचे विसर्जन; उत्थापन. २ काढून टाकणे (अधिकारापासून), उच्चाटण. [सं. उद्+वस् प्रयोजक]

उद्गाह—पु. विवाह; लग्न. [सं. उद्+वह्=नेणे]

उद्गाहित—वि. विवाहित. [सं.]

उद्गाहित-कटि—स्त्री. (नृत्य) नृत्यामध्ये दोन्ही पायांच्या चवड्यावर उभे राहिल्याने वर उचललेली कंबरची स्थिति; लग्न माणसाचे चालणे दाखविणे व नाचण्याचा भाव दाखविणे, असा वेळी हा अभिनय करतात. [सं.]

उद्गाहित (जंघा)—स्त्री. (नृत्य) नृत्याच्या वेळी सूचीपाद केला म्हणजे जंघा वर उचलली जाते ती स्थिति.

उद्गाहित-वक्षःस्थल—न. (नृत्य) नृत्यामध्ये दोन्ही पायांचे चवड्यावर उभे राहिले असता सर्व शरीराचा भार उचलून धरणा लागतो तेव्हा साहजिकच वक्षःस्थळी उचलले जाते ती स्थिति; जांभई देणे, विव्भोकाचा भाव वगैरेच्या वेळी हा अभिनय करतात. [सं.]

उद्भिन्न—वि. उदास; खिन्न; अस्वस्थ; दुःख-संकट-भयप्रस्त; कालजीर्ण व्याधः पिताकोत; विषण्ण; व्यथ; व्रस्त; उद्भेग पावलेला. [सं. उद्+बिज्=भय पावणे]

उद्धृत—वि. धर्मेबाध, अशान्ध वतैन करणारा; बहकलेला; उच्छृंखल; चिनी; अविचारी; स्वरवतनाचा; निसवलेला; अवगलेला. [सं. उद्+श्रुत]

उद्धृत, उद्धृतरांकु—उन्मंडलरांकु पहा.

उद्धृत (आकाशचारी)—न. (वृत्त्य) पाय अंचित करून दुसऱ्या पायात अडकवून घेऊन सग मांडीला टांच लांगल अशा प्रकारे दुसऱ्या मांडीला त्या पायांना विळखा घालणें, अशा स्थितीत शरीर वर उचलून वरच्यावर गिरकी मारणें व तो पाय खाली ठेकणें (म्हणजे दुसरा पाय गिरकी घेतांना फिरवत).

उद्धृत (करण)—न. (वृत्त्य) हातांपायांसकट सर्व शरीर पुढे फेकून उडी मारतां मारतां वरच्यावर सर्व शरीरास गिरकी देणें. [सं.]

उद्धृत (संगुत हस्त)—न. (वृत्त्य) हात हंसपक्ष करून कनिष्ठिकापासून आंतील बाजूने आरंभ करून एकमेकांस वेढा घालणें.

उद्धृतक (अंगहार)—प. (वृत्त्य) उजवा पाय वृषुर करणें व हात मकराख्य करून दोन्ही बाजूंस लोबत सोडणें, नंतर दोन हातांनीं विक्षिप्तकरण करून ते सूचीहस्त करणें व त्रिक फिरविणे शेवटीं लताहात करून कटिच्छिन्नकरण करणें.

उद्धेग—प. उद्दिग्मणा; खेद; अस्वस्थता, खिन्वता; कंटाळा; काळजी, भीति, दुःख यापासून त्रास. 'जयागी उद्धेगु नाहीं चित्तीं.'—ज्ञा २.२९४. 'विसह कामाचा तुका म्हणे झाला. उद्धेग राहिला. जाणें यावें ॥'—तुगा ७५. [सं. उद्+विञ्=दुःखी होणें]

उद्धेगणें—अकि. उद्दिग्म होणें; खिन्न होणें; अस्वस्थ होणें. 'येरी म्हणे तुझेगीजे. आश्रयो काहीं दिसतांहे.'—मुआदि ९ ७५. 'मज हांसीतील ते संत. जिहीं देखिलेति मूर्तिमंत. म्हणोनि उद्धेगें चित्त. अहाच भक्त ऐसा दिसे ॥'—तुगा ७१६. [सं. उद्+विञ्]

उद्धेप—प. उधयाप. 'देहीचा सोडोंनि खटाटोप. शिबे धरिला दाहण कोप. केला मज्युद्ध उद्धेप. जाजवल्यामान.'—कथा ७.८.५.

उद्धेहित(अंगुलि)—स्त्री (नृत्य) एका हातांना दुसऱ्या हाताच्या तजनीपासून आरंभ करून त्या हाताच्या बाहेरील बाजूने तजनीच्या तळाहोताकडील बाजूपर्यंत हात आणणें. [सं.]

उद्धेष्टि(बाहु)—प. (नृत्य) बाहूंच मनगट बाटोले फिरविणें म्हणजे सर्व बाहु फिरला जातो अशी स्थिति.

उद्धस्तेमाम्ल—न. (शाप.) (इं.) हायद्रोजेनमिक अॅसिड.

उधई—स्त्री. पांढरी मुंगी; वालवी. या मुंग्या जमिनीत बाहेलें तयार करून किंवा भिंती तुळयावर घेरें करून राहतात. 'उधयांनीं खादले शरीर. वक्षते उगवले तहवर. तेव्हां अस्थिमय प्राण साचार यास्तव न मरें सर्वथा.'—सवि १०.११६. [सं. उद्+वर+इ=वर्ण; सि. उडोही; यु. उधाई]

उधट, उधंटे—वि. उद्धट पहा. 'उधटेआं देवां जगक्षेपू.'—शिशु १५४. 'उधा सासुरां वतेति गे उधंटा.'—साहू ७.१२८. [सं. उद्धत]

उधड-डा—वि. उक्ता; विन हिशोबी; अंदाजांना. 'जमादारास लागवड खावईहल दरमहा १ रुपयाप्रमाणें उधड देण्यांत यावा.' (बडोदे) पंढरल्लान कुस्ती नियम ८.

उधड—प. (व.) ठेका; मक्ता. 'उधेणें-मक्त्यांनां घेणें. म्माप-न. अंदाजी वजन, माप, हिशेव; उक्ते माप. [सं. उद्+धृत; प्रा. उध्दड ?]

उधडणें—उकि. १ उखवणें; उकलणें; फोडणें. २ (साल, कांड वंगर) फाडणें; चिडड्या, चिरफळ्या करणें. 'मधें उधडिला तडतडाटे.'—मुसमा ७.५५. ३ (ल.) धुडकावणें; हांकलणें; उच्चटन करणें. 'उधडिला सिद्ध कोल्यांनीं.'—संभ्रामनीत ८१. ४ (व.) (चांभारी) मेलेल्या जनावराचे कातडे काडणें. 'महारांनीं ते जनावर उधडले.' [सं. उद्+धृ-प्रा. उध्दडन; म. उ+धड; हि. उध-डना; म. उद्धरण=उधडणें]

उधणी, उधवणी—स्त्री. गवाक्ष; द्वार; धारें; धुराडें. [सं. उद्+धृ]

उधम—न. (माळवी) गडवड; कल्ला, दंगा. [हि. उधम]
उधमणें—अकि. उकळी येणें; सुडसुडे येणें. [सं. उद्+ध्मा]
उधर—किवि. (खा.) सरसकट; उधड. -भात्रे ७.१.४.

उधरण—न. भेट; आंहर. 'उधरण रोंपी आणि द्राक्ष फळे बहुता प्रकारें. रामापुढे टेविताती सकळिक पकानें सारें.'—व ६२९. [सं. उद्+धृ; उधरण]

उधरण—उकि. १ ओकणें; ओकारी येणें. 'मला उधरतें.' २ उधार करणें. 'जना उधरी नाथ लोकवयाचा.'—राम २५. [सं. उद्+धृ-उधरण]

उधरागति—स्त्री. उद्धारागति; मोक्ष; मुक्ति. 'नरदेही येऊन सकळ. उधरागती पावले केवळ. येथें रांशयाचें मूळ. खंडोन गेले ॥'—दा १.१०.२०. **उजाणें**—मोक्षाप्रत जाणें; सुक्त होणें. [सं. उद्+धृ-उध्दार+गति]

उधतां—वि. उधरता; उध्दारकर्ता. 'भूतें भूत भर्ताचि धर्ता उधतां ॥'—राक १.१. [सं. उधृ]

उधवटां—वि. कठिण; उधट पहा. 'देव्हडियां. वेणिआं उकल्लियां. उधवटां गांठीं सुटलियां ॥'—शिशु ७१६. [सं. उध्दत, म. उधट]

उधवणी—उधणी पहा. 'उधवणीचें जेवीं तोंड. उगळी धुवांचे उभड ॥'—ज्ञा १६.२९३.

उधवर्ण-विणें—उकि. १ उकळणें; वर येणें, जाणें, होणें, करणें. 'नेदिजिचि संसृती. माथां उध ॥'—ज्ञा १४.४९. 'नातरी

वडवानल सांदुकला । प्रलयवाते पोखला । सागर सोपूनि उध-
वला । अंबरासी ॥' —झा १.९०. —एमा ५.३०६. २ बाढणें.
'मग तो न सांबरे जेसा उधवला ।' —झा ३.२०४. ३ उध-
वणें. 'तैसिया सर्वोनी उधवती अणिया । रोमांचिया ।' —झा ६.
२६४. ४ वर जाणें; उढणें; पसरणें. 'सांगे सुवनवया काजडी ।
जे गगनामाजि उधवली ।' —झा ४.१७६. ५ उधें कणें; उचलून
ढेवणें (जातण, पाटी इ०); नीट ढेवणें. [सं. उद्धृ-धव]

उधवणें—उधवणें पहा.

उधळ—स्त्री. अवास्तव खबरे; वेगुमार खबरे; उधळपट्टी. [सं.
उद्ध+भूल] **० खार-पट्ट्या-पांढ्या-माणक्या-माधळ्या-
वाढ्या**—वि. अति खबरे करणारा; उधळ्या; वेगुमार, वेदाद, शस्ती-
बाहेर, निष्कारण खबरे करणारा. **० ठक**, पु. (बुकीने) उचळटक पहा.
० पट्टी—स्त्री. १ मनस्वी खबरे; फाजील, निष्कारण व्यय. २ (बुकीने)
खडपट्टी पहा. (कि० काढणें). **० भवानी-मावशी**—स्त्री. खबरेक
स्त्री; उपली. **० माण कोनी-माधळ**—स्त्री. उधळ; उधळपट्टी. म्ह०
उधळमाधळ घाल गोंधळ.

उधळण-णी—नस्त्री. उधळणें, वर फेंकणें, टाकणें; उडविणें.
'जडापारी लीळा उधळण चित्ताभस दायनी ।' —दावि २२४.
'विभूतीचे उधळण शितिकंड नीला ।' —शंकराची आरती. [सं.
उद्ध+भूल]

उधळणें—सक्रि. १ वर फेंकणें; उडवणें; पसरणें (धूल, गुलाल,
राख वंगरे). २ वारवणें; वारा घालणें. ३ (ल.) पळवून लावणें,
दाणादाण करणें; दशदिशां करणें; हांडून लावणें; पिटाळून देणें
(सैन्य, गद्दी वंगरे). ४ अतिशय खबरे करणें; उधळपट्टी करणें.
'हा काय पैसा उधळतोस !' ५ (सामा.) नाहीसे होणें, जाणें.
'अहो या लोहाचा जिनस परमिसेसी जर मिळे । तयाच्या संसर्गें
अखिल मग लोहल्व उधळे ।' —सारह ५. ६२. —अक्रि. १ दशदिशां
पळणें (सैन्य, समाज वंगरे). 'शिकारीला गेलेले खोसैन्य उधळ-
लेले दिसते. ' —बाय ४.२. २ अनावर होणें; उजून पळणें (म्यालेला
घोंडा, पेल वंगरे). 'घोडा मोकळा मुटला वी सारखा उधळतो. '
३ उनाडणें; भटकणें; फिरणें (मूळ वंगरेने). 'हा दिवसभर
गांवांत उधळतो व रात्रीं घरी येतो. ' ४ आवेशाने एखादी क्रिया
करणें (मारणें, शिब्या देणें वंगरे). ५ जोराने वाहून पडणें,
बळवणें (एखादा रोग). ६ उडणें; आजवात नाश होणें (पीक
वंगरे). ७ पडून जाणें; नाहीसे होणें (एखादे कूळ, भाडकरी
कोरी). [सं. उद्ध+भूल; उधलून] **उधळा घालणें**—१ उड्या
मारणें; हेंदोस घालणें; दांडगाई मांडणें. २ पळवून लावणें, (मंत्रां,
जादूने वंगरे).

उधळवाक—स्त्री. १ ओल कमी झाल्यामुळे पेरण्यास अयोग्य
अशी जमीनीची स्थिति; किंचित कोरडेपणा. २ पेरणीचा हंगाम
गेल्यानंतरचा काळ; ऐनवाक, घातवाक याच्या उलट. [उधळणें+वाक]

उधळा—पु. उधळण पहा. 'कनककमळांचां कचोळा । कीजे
परागाचा उधळा ॥' —विश्व ७८१;

उधळा-ळ्या—वि. पुष्कळ खबरे करणारा; उडव्या पहा.
'धर्म करी त्याला उधळा म्हणती । न केल्या बोलती पोटापोशा ॥'
म्ह० (व.) उधळ्याचा भाऊ दिवडा.

उधाडणें—न. प्रकट होणें. उधवणें पहा. 'म्हणोनि आळविला
नंव वोखडा । उधाडला हा ॥' —झा ११.४५२. [सं. उद्ध+धू]

उधांग—न. (व.) उमंत; अवकाश. 'जरा उधांग पडू दे. '
उधाण—न—न. १ अमावास्या-पौर्णिमेला येणारी मोठी
भरती; पूर्ण भरती; समा. 'भरले रतिसागरी विषय उधान । कलें
कुठवर करी अपिधान ॥ —प्रला १३९. २ (सामा.) भर; उत.

'बादगहाचा हा गळेकापू प्रकार पाहून माझ्या देहांतल्या एकूणएक
धमन्यांतील रक्त सारखे उधाण पावत आहे. ' —स्वप ७६. ३
पशूंच्या ठिकाणीं दिसून येणारे कामोद्दीपन. ४ तारुण्याचा भर.
'५ भरभराट: उत्कर्ष वंगरे. [सं. उत्थान; प्रा. उशाण, सि. उषण]

उधानाचें पाणी—न. पौर्णिमा-अमावस्येस येणारी मोठी भरती.

उधाण—क्रि. बहरणें; प्रकट होणें, विकसणें; बहर येणें. 'जेथ
पक्षेप्रेमा मोदरती । आनंदमकरंद उधाती ॥' —त्राप्र ४१२. [उधाण]

उधानलें—अक्रि. १ तारुण्याच्या अंगत येणें. २ भरती येणें.
[उधान]

उधातु—वि (नंदभाषा) तीन उधातु पहा. 'उधातु काटी-
वरी चोपडूची आग । नवरा रात्रस मिरवतसे ॥ —तुगा ४८५९.

[नंदभाषा]

उधार—पु. १ पत्नीवर किंवा खात्यावर आणणें; आणलेला
जिनस. 'मज उधार न घाल्यावा संनिधाणाचा ।' —भाए १४५.
२ ऋण, कर्ज; पत्नीवर आणलेल्या मालाबद्दले येणें-देणें. 'याचा
धरी नियत हेतु उधार साचा. ' —सारह ८.१३१. ३ विन न्याजीं
कर्ज; उसनी आणलेली रकम, वस्तु. —वि. अवकाशाचा; बाय-
द्याचा; विलंबाचा 'तारीन म्हणतां उधार । बोलीं दिसताहे उधार ॥'
—एमा २३.९२८. 'संगार म्हणजे संवध स्वारा । नाही मरणास
उधार ॥' —दा ३.९.१. —क्रि. पत्नीवर; जवाबदारीवर (देणें,
वेणें, आणणें, नेणें वंगरे). [सं. उद्+आ+ह; किंवा उद्+धृ]

म्ह० १ उधाराचे पोते सव्या हात रिते. २ उधार आणि अंधार.
(उधारीने घेण्यांत मनुष्य फसतो या अर्थी). ३ (व.) उधाऱ्याचा
पुढार खाटल्याखातीं अंधार (कोणी औदायांच्या मोठमोठ्या बाता
मागीत असल्यास त्याला म्हणतात.) **० पट**—पु. पत्नीवर माल घेत-
लेल्या गिऱ्हाडकांची नोंद; उधारीची यादी.

० पाधार—पु. पत्नीवर माल आणि कर्ज देणें, घेणें; उधारीचा व्यवहार. [उधार द्वि.]

० बोलणें—न. वर वर बोलणें. 'काही कल्पिमी संदेहो । उधार
बोलणें कृत्रिम स्नेहो ॥' —सुरंशु १२९.

उधारा—वि. उताणा; तोंड वर केलेला.

उधारा—(गो.) उतारा.

उधारी—स्त्री. कांही मुदतीने पैसे देऊं करून माल नेणे; उधार व्यवहार; उधार; उचल; उचापत; ऋण. [उधार]

उधावणे—उक्ति. उद्धवणे; वाढणे; जोर येणे. उधवणे पहा. 'अधिर्कांचि विरहोज्ज्वलं. उधावतु दिसे ॥ -शिशु ८३२. [सं. उद्+धृ-धाव्]

उधाळा—पु. १ डोळ्यांत कांहीं उध्दन गेले असतां होणारी स्थिति; उधळणे; धुंदी. 'मज कैसा पडला मोठाचा उधाळा ॥' -भाए ३८८. २ मुकटी; रक्षा; भस्म. 'घाली रूपाचा उधाळा ॥' -भाए ३६२. [सं. उद्+ळ]

उधाळी—स्त्री. उडी. (कि० मारणे).

उधी—स्त्री. निर्णय. -शर.

उधुता—स्त्री. वर पारलेली; एक लगामाचा प्रकार. -अश्वप १८५ [उद्+धृता, अप]

उधेल—वि. खबले, वण असलेला. 'तोंड-न. देवीचे वण असलेले तोंड

उधोपानस्य—पु. कोठीवाला. 'कारकून उधोपानस्या माणोन ॥' -रामदासी २.३२.

उध्वस्त—वि. अस्ताव्यस्त, उधळलेला; इकडेतिकडे करून झकलेला, नाश केलेला. [सं.]

उनंत—वि. थोर; मोठा; उन्नत. 'जुंझा लगौनी उनंत ॥' -उषा ८२७ [सं. उन्नत]

उननी—न. (व.) आधण आलेले पाणी [सं. उष्ण+वन-वणी]

उना-नी—क्रि. (खा.) आला-ली. [हि. आना]

उनाडने—(भिडी) ऐकून. 'तियांज बेनीहीं आखुलें उनाडने दोपायाल आखुलेंक...त्याने दोधीचें म्हणणें ऐकून शिपायाल गितले कीं...'.

उनाड—वि. १ अनिवध; भटक्या; मोकळा सुटलेला; स्वैर मनुष्य, मूल. २ जंगली; रानटी (बैल, वनस्पति वगैरे). ३ कीं. (आळा नसलेली; स्वैर; व्यभिचारी (स्त्री). -क्रि.वि. १ वैरतेने, अनिवधपणे; स्वच्छंदपणे (भटकणे). २ आपोआप; न ज्ञात (उगवणे). [सं. उद्+नट्, नाट्; प्रा. उनाडिय=हर्षयोकतावाज. उद्नाडि; का. उडिग=आईबापाविरहित मुलगा] **उनाळा**—न. स्वैरवर्तन; खोडकरपणा; माल्यपणा; उनाडकी. **उनाड**—न. रानटी, जंगली झाड; तण. **उनाडुला**—वि. भटक्या; उनाडक्या रीत फिरणारा; स्वैर; स्वच्छंदी. **भाजो**—स्त्री. जंगली माठ.

मेना—स्त्री. स्वरिणी स्त्री.

उनाडकी—स्त्री. उनाडचाळा; उडाणटप्पणा.

उनाडणे—अक्रि. स्वैरपणानें फिरणे; भटक्या मारणे; खोड्या करीत फिरणे; उनाडक्या करीत राहणे. [उनाड]

उनारणे—अक्रि. (व.) भाजलेल्या कणसांतील दाणे चोडून काढणे.

उनारी—स्त्री. (व) पेरण्याच्या वेळीं गव्हाचे किंवा ज्वारीचे दाणे चाळ्यांत एका विवक्षित क्रमानें सोडण्याची क्रिया.

उनिदिया—वि. जागृत. 'उनीदियाचे पडुडणे [निरोधाचे वेव्हावणे ॥' -रात्रा १२ ६४. उन्निद्रा पहा. [सं. उन्निद्र]

उनून—वि. गरम; पुष्कळ ऊन; खूप तापलेले; उन्हून पहा. [उन्न+ऊन] **म्हण**—उनून पाण्याने घर जळत नाही—निंदा, अप-सन्द, धाक हीं कितीहि वाईट असली तरी त्यामुळे कोणी मरत नाही.

उन्नत—वि. उंच; उच्च; श्रेष्ठ [सं. उद्+नम]

उन्नत (पाश्वे)—पु. (नृत्य) नृत्यामध्ये मृक्षीपाद करीत असतां जो पाश्वभाग वर जातो तो.

उन्नत (मान)—न. (नृत्य) उंचावरील पदार्थ पहात असतां होणारी मानची स्थिति.

उन्नत, उन्नतांश—नपु (ज्यो.) खट्ट पदार्थांचे त्रितिजा-पासून होणारे जें कोनात्मक अंतर ते. [सं.]

उन्नति-ती—स्त्री. १ उंची. २ धेष्टपणा, मोटपणा; अधिकार. ३ उत्साह. 'कांपरिखु जालिया हातीं. लोहालागीं सर्वसंपत्ति. वैचिंता ये उन्नती ॥' -ज्ञा १८.६००. ४ उदय. 'दिवसाचिचे उन्नती. भातु जेता ॥' -ज्ञा १७.१३३. ५ वृद्धि; उत्कर्ष; आधिक्य. 'ते कथेची संगति. भावाची संपत्ति. रमाची उन्नति. म्हणिपेल पुढां' -ज्ञा ४.२१२. 'तेथही दोन गुण खांचती. मग एकधरी उन्नती ॥' -ज्ञा १७.५७. ६ (ज्यो.) उन्नतांश पहा. ७ उदयपणा. [सं. उद्+नम-नति]

उन्नत्र—न. उज्ज व नत्र यांचे संयुक्त द्रव्य. (उं.) हायड्रोजोन.

उन्नद्ध—वि. गवांने कुमललेला. 'वकदते जरांमध. शाल्वपौडूक उन्नद्ध ॥' -एहव ५.३०. [सं. उद्+नह-उन्नद्ध]

उन्नयन—न. वर नेणे, उचलणे; दूर नेणे; लांबविणे. [सं. उद्+नी]

उन्नावां, उन्नाह, उन्नाहो—पु. वृद्धि, वाढ; भरती. 'काय प्रलयांवांचा उन्नाहो वाडु मानी ॥' -ज्ञा १८.४१३. [सं. उद्+नी-नय; उन्नाह=उंची]

उन्निद्रा—स्त्री. जागृत. [सं. उद्+निद्रा] **उन्निद्र**—वि. जागा. 'उन्निद्रियाचे पडुडणे ॥' -ज्ञा १२.६४. **उन्निद्रित**—वि. जागृत. 'उन्निद्रितें एकें निद्रितें ॥' -ज्ञा ११.१२८.

उष्का—पु. रोजचा दिवा; भत्ता; अडेथी; रोजमुरा. 'तित-क्यास चार मास मिष्टान उष्के चालविले.' -धिवयुप्त [अर. उल्का=दिवा, भत्ता.]

उन्मंडल—न. विवक्षित स्थलींच्या मध्यान्हरेखापाताचे क्षितिजाला त्या स्थळाचे उन्मंडल म्हणतात. —सूथे १६. [सं.]
०००—उ. सकाळी सहा वाजता सूर्याच्या उभतांसाची भुज्य्या.

उन्मत्त—वि. १ गर्विष्ठ; उद्वट; मस्त; माजलेला; दांडगा; रागीट. २ धुंदीत असलेला; निशा चढलेला; झगलेला; छुदि गेलेला (मद्य इ०च्या सेवनाने) [सं.] **०००**—न. मद्यादि मादक पदार्थ. 'कां उन्मत्तव्य सेविलें। तेंण अनक मासो लागले॥' —दा १०.६.१५. **०००**—एक मात्रा, रसायन. **०००**—उ. भ्रम; उन्मादवायु; वेड; बडबड; एक वातविकार.

उन्मत्त (करण)—न. (नृत्य) उजव्या पायाची बोटे आकुंचित करून तोटांचेर उभा करणे, हंसपक्ष हात फिरवून उताणे करून व बाहू पसरून ठेवणे. [सं.]

उन्मन—वि. १ लीनः परमेश्वरचिंतनांत निमग्न; उन्मनी अवस्थेत असलेला. 'तुका म्हणे मन उन्मन जों होय। तोंवरि हे सोय विधि पाळी।' —तुगा २७६८. २ विरक्त. [सं. उद्+मनस्]

उन्मनी—स्त्री. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुरीया याहून पलीकडील जी पांचवी अवस्था ती, ह्या अवस्थेत इति मायेच्या उपासीपासून मुक्त होऊन ब्रह्माच्या ठिकाणी लीन होत; परमेश्वराच्या ठिकाणी लय, तंद्री. 'उन्मनी ते निवृत्ति जाण। जेथ विर जाणपण। विज्ञान ते।' —दा ७.४.५०. 'कल्पनेची लहरी नाही। मन निमग्न चेतन्याडोही। स्वरूपावाजूनी नाठवे काही। तेचि उन्मनी॥' —निगमसार ८.२६. [सं. उद्+मनस्]

उन्मळण—न. उपटून पडणे; उन्मूलन. 'अंगवायो छुटला तेंण दुसां। मागीं उन्मळणें जालीं।' —कुसुमा १४१. [सं. उद्+मूलज]

उन्मळणें—उक्ति. १ उपटणे; समूल उच्छेद करणे. 'गळा बांधूनियां उखळासी दावे। उन्मळीं त्या भावे विमळाजून।' —तुगा २०. २ भडभडून येणे; कळमळणे; मळमळणे. [सं. उन्मूलन]

उन्मळणें—कि. उमळणे; उघडणे; विकासणे; फुलणे. उन्मळ पहा. 'तिथे उन्मळतां मावळे। नवलावो।' —अमृ ७.१८४.

उन्मळित—वि. उघडलेले; विकासलेले. 'पाहिले ताटस्थ उन्मळित लोचन।' —तुगा ११७. [सं. उन्मील; उद्+मीलित]

उन्माद—उ. १ मद्ये; ताडपणा; उध्दपणा; माज. (विषा, संपाति इ० योगे). २ धुंदी; वेष्टिद; कैफ. (मादक पदार्थांमुळे येणारा) ३ भ्रम; वेड; वातविकार. [सं. उद्+मद्=माजणे] **०००**—उ. उन्मत्तवायु पहा.

उन्मादक—वि. कैफ आणणारे; गुंगी आणणारे; मादक. [सं.]

उन्मादणें—कि. उसळणें, वर येणें; वाढणें. 'रांधवणी लुकी-पुढे। पन्हे उन्मादती खातवडे।' —हा १३.५६२. २ उन्माद येणे. [सं. उन्माद]

शको. १. ४९

उन्मान—न. १ वजन करण्याची क्रिया; वजन करणे. २ वजन; भार (वस्तूंचे); माप. ३ वजन करण्याचे प्रमाण; माप; वजने (मग, थार, तोळा, इ०) ४ वजन करण्याचे साधन (तराजू, कांटा). [सं. उद्+मा=मापणे]

उन्मिळणें—अकि. विकासणे; उघडणे; फुलणे. उन्मळित पहा. [सं. उन्मीलन]

उन्मीलन—न. १ उघडणे; उमळणे; विकासणे; फुलणे. 'जेथ उन्मीलन होत आहे। दिती।' —हा ११.१४१. २ प्रगट करणे; दाखविणे; व्यक्त करणे; अनाच्छादित करणे. 'जगदुन्मीलनाविरल-केलिप्रिया।' —हा १८.६. ३ प्रहण सुटणे. ४ डोळ्यांची उघड-साप; लिकलिक, लुलुक. [सं. उद्+मील=मीलन=मिळणे]

उन्मीलित—वि. १ उन्मीलन झाले आहे असे; विकासलेले; फुलेले (फूल) २ उघडलेले (डोळे). ३ मुटलेले (प्रहण). [सं.]

उन्मुख—वि. सज्ज; तत्पर; प्रवृत्त झालेला; तयार झालेला. उ० मरणांमुख, विषयांमुख. [सं. उद्+मुख]

उन्मूलन—न. उपटणे; उच्छेद; नाश. [सं.]

उन्मूलित—वि. उपटलेले; नाश केलेले. [सं.]

उन्मूळणें—सकि. मुळासकट उपटून टाकणे. 'जें संसारातें उन्मूळी।' —हा १३.१७२. 'जसा उन्मुळी चंडवायू वनातें।' —किंकर, छुंकरांसंवाद ३. [सं. उद्+मूल]

उन्मेख, उन्मेप—उ. १ डोळ्यांची उघडझाप; उघडण्याची क्रिया; निमेष (मिळणे) याच्या उलट. २ उघडणे; फुलणे; विकासणे (डोळे, फूल वगैरे) ३ बुद्धीचा विकास; ज्ञानप्राप्ति; ज्ञान-संपादन. 'तन्ही उन्मेखाचिये पडे। गुणा अवंकणी मरीन बुद्धीचि साटे।' —ह १४. 'मग नवी विरूढी फुटेल। उन्मेपाची।' —हा २.७९. ४ ज्ञान; बुद्धि; प्रकाश; जागृति. 'जयाचेनि विवेक किरणसंगे। उन्मेखसुंकात फुगगे।' —हा १६.८. ५ तेज; चमक. ६ प्रकटपणा; उघडपणा. 'जे किराटी तुज निकें। तें पसपां उन्मेखे। मनाचेनि॥' —हा २.२८६. 'अविद्या नाशी उन्मेखु।' —अमृ ६.६० **उन्मेखें**—किवि. स्वपटणे; उघडपणे. 'आतां असोत हीं वाक्यें। सिंधु केवीं उपसूं नखें। हे सांगितलें उन्मेखे। तुज प्रती।' —कथा १.१४ ८९. उन्मेखून=सुधाभा, दादून; बुद्ध्या; जाणून बुजून. [सं. उन्मेप]

उन्मेप (पुट)—न. (नृत्य) नृत्यामध्ये खालच्या बरच्या पापण्या एकमेकीपासून फार दूर ठेवणे, ह्या अभिनय राग आला आहे असे दर्शविणे. [सं.]

उन्मेपलता—स्त्री. ज्ञानवत्ती; ज्ञानरूपी वेल. 'परी हे बोली काय गीता। जे हे माझी उन्मेपलता।' —हा १५.५८२. [सं.]

उन्ह—न. (प्र.) ऊन-न्ह. सूर्यप्रकाश; ऊन पहा. [सं. उध्ण]

म्ह० उन्हात गेल्याशिवाय सावलीचे सुख कळत नाही. उन्हात

ठेवणें—उन्हांत तापत ठेवणें. **उन्हांतांल पाळा होणें**—कोमेजणें; म्हाजणें; जीव मुकणें. 'जाहला उन्हांतील पाळा।'—संभ्रासगीतें ११८. **० उन्हीत**—वि. (गो.) उन्न; ऊन; गरम; तापल्ले; तप्त. 'गिरिजाबाई नवऱ्यास म्हाणाली कीं तोंजे उन्हीत थालीपीठ तयार आहो तें वेळ का ?'—कोरकि ६७. **उन्हाचा कढ**—५. सूर्याची प्रखर उष्णता. **उन्हू देणें**—तापूं देणें.

उन्हणें—अकि. उन्हांत तापणें; ऊन होणें; उन्हीत ठेवणें; उन्हू देणें या रूपांतच क्वचित हें क्रियापद आढळतें. [सं. उष्ण; म. ऊन] **उन्हण, उन्हून**—वि. कळत; वाफ येत असलेला; उन्न. 'मेक्सिको येथील लोकांच्या देवता मांसभक्षक असल्यामुळे तेथील लोक उन्हण उन्हण तांजें मांस आणि रक्त त्यांच्या तोंडांत कोंबतात.'—आगर ३.१५. [सं. उष्ण]

उन्हवणी, उन्हाणी—स्त्री. १ उज पाणी. 'कुंथावयाची आवडी ओवा । उन्हवणी रचवी बाळें ॥'—तुगा ३२५७. २ सूर्य-प्रकाशांत तापविलेले पाणी. 'मोहरिया बाडुनि उन्हाणियासि दिधलिया तुं मरसिल।'—पंच ३.१८ [सं. उष्ण+वन=पाणी]

उन्हसाण—न. (गो) गरमपाणा.

उन्हाळ—स्त्री. उन्हांने लांकडांत पडलेली भेग. [उन्हाळणें]

उन्हाळणें—कि. उन्हांने करणें; मुकून जाणें (फळे वगैरे).

उन्हातान्हाचा—किवि. भर दोन प्रहरां; मध्यान्ही; ऊन कडक असतां. 'एव्हां उन्हातान्हाचा जाऊ नको, अंमळ शिलोपा पडला म्हणजे जा.' [ऊन्ह द्वि.]

उन्हाळ-ऊंस-वांगी—५ उन्हाळ्याच्या दिवसांत होणारा ऊंस-वांगी वगैरे माल.

उन्हाळणें—अकि. १ उन्हापासून त्रास होणें. २ ऊन लागून तडकणें (लांकड) ३ उन्हाळे लागणें; उन्हापासून एक विकार होणें [सं. उष्णकाळ; प्रा. उन्हाळ.]

उन्हाळपावसाळ—किवि. (राजा.) उन्हाळ्यांत आणि पावसाळ्यांत; बारमाही; सवध वर्षभर. 'या विहिरीस उन्हाळपावसाळ पाणी एकसारखें अगते.'

उन्हाळमावई-ळी, उन्हाळभावी—स्त्री. (व.) वैशाख वय अमावास्या. [सं उष्णकाळ+भू-भावी]

उन्हाळमैत्री—स्त्री. (व.) उन्हाळ्यापुरेसी, चालत्या काळा. पुस्ती मैत्री; हंगामी मित्रत्व.

उन्हाळसावली—स्त्री. १ उन्हाळ्यांत राहण्याकरितां बांधले घर; उन्हाळी वंगला; बारदादारी. २ (थट्टेनं) छप्पर; शींपडी. ३ उष्णतेपासून बचाव; आसरा.

उन्हाळा—५. १ ज्या दिवसांत ऊन्ह कडक असते ते दिवस; फाल्गुनापासून ज्येष्ठार्पणतेच करी महीने. २ ऊन्हा; उकाडा. ३ वारंवार मूर्तविसर्जन करावें अशी भावना. (किं.लागणें, उन्हाळे; एक रोग)

४ आईबापावांचून उघडें पणें; निराश्रितपणा; पोरकेपणा. 'पोरा-बाळांचा उन्हाळा झाला.' ५ नाहीसें होणें; नाश पावणें; अभाव; करपणें; जळणें; खराब होणें (शेत, बाग, मळा वगैरे). 'श्रीतीचा उन्हाळा राया।'—संभ्रासगीतें ८१. ६ (सामा.) विनपावसाळ्याचे दिवस (आठ महिने). [सं. उष्णकाळ; प्रा. उन्हाळ; सि. उन्हारो] **० करणें**—नाश करणें; उकाड करणें. 'मी म्हणतें तुसते द्यागिने नेले असते तरी बरें. पण घराचा उन्हाळा केला.'—नामदेव नाटक ७६.

उन्हाळी—स्त्री. १ हवेंतील उष्णता; उन्हाळ्यांतील उष्णता; उकाडा. २ एक मृत्तविकार; उन्हाळे. (कि. लागणें, होणें.) 'मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा कोंडतां आंदोळे ।'—दा ३.६.३०. ३ एक वनस्पति; रानटी तीळ; हिचीं फुलें लाल व पांढऱ्या रंगाचीं असून शेंगा चपट्या व पातें लहान व लांबट असतात. काडाचा सगणाकडे उपयोग होतो. शिवाय वण, खोकला, विष, दमा, अर्श, ज्वर, वायु-नाशक वगैरे गुण यामध्ये आहेत. ४ (कों.) उन्हाळा पहा. **० पावसाळी**—स्त्री. खेळांतील दोन पक्षांपैकी कोणी डावाला सुरवात करावयाची हें ठरविण्यासाठी खपरी किंवा पैसा यांस एक बाजूने धुकी लावून तो वर फेकतात. त्या खपरीचे किंवा पैशाचे कोरडें अंग ती उन्हाळी व धुकी लागलेले अंग ती पावसाळी. त्यापैकी एकांने कोणतें तरी अंग मागावयाचे व मागितलेलें अंग वर आल्यास त्याने प्रथम खेळावयाचें असतें. **० भात**—न. वादगणें भात.

उन्हाळू—न. (माळवी) उन्हाळ्यांतील पीक.

उन्हाळे—पुंअव. उष्णतेचा, लवचीचा विकार; उन्हाळी.

'मुरडा हागवण उन्हाळे ।'—दा ३.६.३०. [उन्हाळा]

उन्हाळें, उन्हेरें—न. उष्ण पाण्याचा झरा. [सं. उष्ण+आलय]

उन्हून—उन्हण पहा.

उन्हेत—न. (गो.) सूर्याची उष्णता; उन्ह.

उन्होटी—स्त्री. उबारा.—सार.

उप—अ. एक उपसर्ग-अर्थः १ अनुगमन. उ० उपदेश, उपा-लंभ. २ अधिकपणा. उ० उपपराय. ३ हौनपणा; गौणत्व. उ० उपबी, उपपत्नी, उपपुराण. ४ कमी प्रतीचा, तीव्रतेचा, गुणाचा. (हं.) हायपो; हा अम्लांत किंवा त्रासायनांत (प्राणवायूचा) कमीपणा आहे असें दाखवितो. उ० नत्रस अम्ल (नायट्रस अॅसिड) पेशां उपनत्रस अम्ल (हायपोनायट्रस अॅसिड) हें कमी अम्लजन असतें. ५ समीपता; सात्त्विक्य. उ० उपकंठ, उपनदी, उपांत्य. ६ पहिलेपणा. उ० उपक्रम. ७ दाक्षिण्य; आदर. उ० उपचर्या. ८ साम्य. उ० उपधातु, उपन्यास. ९ शोबट; नाश. उ० उपरति. १० विकार. उ० उपलेप. ११ स्वीकार. उ० उपागम, उपाकर्मी. १२ व्यापणें. उ० उपहास. १३ समूहत्व; संमेलन; संकलन. उ० उपाजन. १४ शक्ति.

१५ अध्ययन; उपपानयन; उ० उपाध्याय. १६ उपयोग. १७ कडे; वर; खाली. उ० उन्धयन. १८ निरिच्छ म्हणूनही कधी हा उपसर्ग लागतो. अप या उपसर्गाचे कांहीं अर्थ याचेहि आहेत.

उपकंड—किंवि. गळ्यापर्यंत; आकंड (खाणें, वर जीव येणें).
—शब. जबळ; शेजारें. 'तरि अस्तुगिरिचिया उपकंडीं। रिगालिया
रविचिंवापाटीं ॥'—ज्ञा १२.३५. 'उम्या राहोनि उपकंडीं। तंव
धूष देखिला ह्यीं।'—कथा ३.३.१८. [सं. उप+कंड=कंड]

उपकणा—पु. नावेचा आंतील कणा.

उपकरण—न. १ साधन; हत्यार. २ साहित्य; सामग्री;
परिवार; घटकवाच्य; घटकद्रव्य. 'हें यज्ञोपकरण सकळ।'—ज्ञा ३.
१२८ ३ देवांच्या पुजेचीं भांडीं (घंटा, तबकडी, धूपतीं इ०).
'आणि उपकरतीं आपलीं। उपकरणे आधि जेतुलीं।'—ज्ञा १३.
४०६. ४ (अव.) पंचांग तयार करताना केलेलीं निरनिराळीं
गणितें, फलें (तिथिशुद्धि, अब्दप इ०). ५ राजभूषणें; राजचिन्हें
(छत्र, चामर इ०). ६ शास्त्रीय प्रयोगसाहित्य. (इ.) अंपेटस.
[सं. उप+क] **०सामग्री**—श्री. अनुज्ञानस अगर देवपूजेस लागणारे
साहित्य किंवा भांडीं. 'माता निरोपी कैकेयीतें। उपकरणसामग्री
लागेल येथें ॥ सिध्द करुनि तें देई ॥'—रावि ३.९८.

उपकरणें—अकि. १ उपकार करणें; उपयोगी पडणें; कामस
येणें. 'आपुला अथवा परावा;। ठायीं उपकरमी पांडवा।'—ज्ञा १८.
१३५९. २ सेवा करणें. [सं. उप+क]

उपकर्ता—वि. उपकार, कल्याण करणारा; मदत करणारा;
उत्कर्ष करणारा; उपयोगी पडणारा; उपकारकर्ता. [सं. उप+क]

उपकर्तस—पु. (गणित) लहान कंस; कंसांतील कंस. [सं.]

उपकार—पु. १ मदत; साहाय्य; साहिल्य. २ कृपा; दया; आभार;
मेहेरबानी. ३ हित; कल्याण; फायदा; बरें. म्ह० उपकारानें उपकार
फेडावा. [सं. उप+क; उपकार] **०डेवणें**—उपकाराची फेड न
करणें. **०बाळगणें**—मानणें—न विसरणें—स्मरणें—उपकारा-
बद्दल कृतज्ञ असणें. 'तेल आणुनि यावें घरा। तुमच्या उपकारा
न विसरें ॥' **उपकारांनीं बांधणें**—दुसऱ्यास ऋणी करून
डेवणें. **उपकारांनीं मारणें**—१ अतिशय उपकार करणें; न
फिटसे उपकार करणें. २ उपकार करून एखाद्यास बस करून घेणें;
सिधा करून देवणें. **०स्तुति**—स्त्री. (अवांचीन) उपकार कल्या-
बद्दल आभार मानणें; कृतज्ञता व्यक्त करणें. (इ.) थेंक्स गिव्हिंग.
०स्मृति—स्मरण—स्त्री.न. (अवांचीन) उपकाराची जाणीव;
उपकार स्मरणें.

उपकारक—वि. १ साहाय्यकारी; अनुकूल; मदत करणारा;
उपकर्ता. २ हितकारक; कल्याणप्रद (औषध, क्रिया इ०). [सं.
उप+क]

उपकारो—वि. १ दुसऱ्याचा फायदा, बरें करणारा; उपकार
करणारा; उपकर्ता; उपकारी; कृतज्ञ. ३ साहाय्यक; साहाय्यकारी, हात
भार लावणारा. [उपकार]

उपकाये—वि. ज्याला मदत करावयाची, ज्यावर उपकार
करावयाचा असा. [सं. उप+क]

उपकृत—वि. मदत, उपकार केलेले; ज्यावर कृपा, दया केली
आहे असा; ऋणी; आभारी. [सं.]

उपकेशगच्छ—पु. जैन धर्मातील एक संप्रदाय; असे एकंदर
गच्छ (संप्रदाय) ८४ आहेत. श्रीमालच्या उद्दहानें ओस नगरी
स्थापिली तेव्हांपासून त्या ठिकाणच्या जैन समाजाला उपकेशा हें
नांव पडलें. ओसवाल जैन या गच्छाचे आहेत. [सं.]

उपक्रम—पु. १ आरंभ; सुरवात; हातीं घेणें. 'प्रकृतिपरिहार
उपक्रमी ॥'—ज्ञा १०.२८. उपक्रमाच्या उलट उपसंहार (शेवट).
'उपक्रमोपसंहारो'—गीर २१. २ प्रवेश; शिरकाव (एखाद्या विष-
यांत), प्राथमिक अवस्था; सुतोवाच. ३ ओष, संदर्भ. 'उपक्रमे
वदे। तुका वमांसी ते भेदे ॥'—तुगा ३.५१५. ४ उद्योग करणें;
उपाय करणें; चालविणें. [सं. उप+क्रम=जाणें]

उपक्रमणें—उकि. उपक्रम, आरंभ करणें, हातीं घेणें. 'ऐसेस
अफाटीं कमी। समारंभु उपक्रमी ॥'—ज्ञा १८.२३८. [उपक्रम]

उपक्रांत—वि. १ आरंभिलेले; सुरवात केलेले; उपक्रमिलेले.
२ चालू; सुरू. [सं.]

उपखणें—अकि. १ नाश पावणें; क्षय पावणें. 'पै जणीं
जीवनासारखें। वस्तु अंग बरी उपखे ॥ परी जातें जीवित राखे।
तुणाचेही ॥'—ज्ञा १६.१५६. 'फळनाशे रस फांके। तोही रस
उपखे। तृप्तिदानी ॥'—अमृ ५.२२. २ व्यर्थ होणें. 'परि जहा-
लीही वृष्टि उपखे ॥'—ज्ञा ११.९५. ३ खचणें 'आणि आपण
जालिये जोडी। उपखों नेदी कवडी ॥'—ज्ञा १८.६५३. [सं.
उप+क्षि=क्षय]

उपखर्च—पु. किरकोळ, बारीकसारीक, अवांतर खर्च. [मं.
उप+फा. खर्च]

उपखा—स्त्री. १ उपशेसा; उणीव. 'गृहीं उपखा न पडी ॥'
—भाए ३.५०. २ खंड; खळ 'तव मात्रिया श्रवणमुखा। मध्येचि
पडेल ॥ उपखा ॥'—स्वाद १२.२.६८. [सं. उपशेसा]

उपखा—पु. १ भ्रम. 'तेथ चंद्रासि काय किरीटी। उपखा पंडे ॥'
—ज्ञा ९.११५. २ क्षय; नाश; खर्च 'किंबहुना इया भाखा।
द्वैताचा जेथ उपखा ॥'—अमृ २.५४. -वि. व्यर्थ; निरर्थक. [सं.
उप+क्षि=क्षय=व्हास होणें]

उपखा—पु. सहवास; वस्ती; अधिवास; उपवास. 'पडिला
चारि देहाचा उपखा। बुकला परमार्थमुखा ॥'—श्र ८. [सं. उपक्षि=

जवळ राहणें; श्रुति, श्रित्यति=जवळ राहणें]
०उपगण—पु. उपवर्ग; पोटवर्ग; गोंण प्रकार; भाग. [उप+गण]
उपगणें—कि. कंटाळणें; उवगणें पहा,

उपगत—वि. लब्ध; प्राप्त; सफल. 'तेथे काष्ठ केले बहुत । न होयचि काय उपगत ॥'—सुच ४५-४४. [सं. उप+गम्]

उपगुरु—पु. गुरुस मदत करणारा; त्याच्या हाताखालचा; दुय्यम शिक्षक; मालकाच्या. [सं.]

उपग्रह—पु. (उयो.) १ मोठ्या ग्रहांमोर्ती फिरणारा लहान ग्रह; दुय्यम ग्रह; चंद्र. २ राहु; केतु. (इं.) सेंटेलईट.

उपघात—पु. दुर्दैवाचा फेरा; संकट; आपत्ति; अपघात. 'तुं सुमुहूर्तावरनीध म्हणजे घात उपघात सारे वारले.' [सं. उप+हन्-घात]

उपचडा—पु. उमाळा; आवेग. 'उपचडे सुटती तिजला बहू.'—सारह ६.१२८. [उप+चढणे]

उपचय—पु १ साठा; संचय. २ वाढ; वृद्धि. [सं. उप+चि=गोळा करणे; उपचय]

उपचार—पु. १ धम, उपाय; प्रयत्न. 'मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचितें उपचारें।'—झा ४.७१. २ पूजेतील प्रकार. उ० पोड-शोपचार, पहा. 'देवांगणामिरणियां । आंगोपचार पुरवणियां।'—झा १७.२०३. ३ चिकित्सापद्धतीतील प्रकार; समोपचार पहा. ४ वैयकीय चिकित्सा; औपधीयोजना; इलाज; उपाय. 'तें उपचारा वेया खु पाहे । देतु वैयनाथु ।'—क २२. ५ गौरव; आदरस्त्कार; आतिथ्य; संभावना; सेवा. 'उपचार करोनि मग राजाला ।'—दावि ३९२. ६ रुढी; रिवाज; चाल. उ० लोकोपचार; शिष्टोपचार. 'मरें टेंकला विप्र पुत्रोपचारें । हरीच वंदे नाम लोकोपचारें ।'—नामधुवा ५९. ७ शब्दाचा वाच्यार्थापासून दूरान्वय; उपमा, रूपक इ० वापरणे; लाक्षणिक भाषण; अलंकारिक भाषण. ८ सामग्री, साधने; साहित्य. 'कां बसतीं बरवा आरामु । आरामही प्रियसंगमु । संगमी आगमु । उपचारांचा ॥'—झा १८.३४५. [सं. उप+चर्] ० बोल—पु. अव. निरर्थक भाषण, औपचारिक, तोंड देवले बोलणे; शिष्टाचार म्हणून बरवरचे, मनापासून नसलेले भाषण. 'उपचारबोल हा कासया वृथा ।'—दावि २८६. ० भरण—न. सन्माना त्थी. 'हेचि यज्ञोपचार-भरण । अज्ञानघृत ।'—झा ९.२४०. ० विमर्श—क्रि. शिष्टाचारा-विरुद्ध; रुढीविरुद्ध.—नीतिशास्त्र १४७. ० हाडें—वि. क्षणिक. —मनको

उपचारणे—मक्रि. उपचार देणे. 'तो तुवां उपचारिलें.'—विपु २.२२.

उपचारिक नांव—न. व्यावहारिक नांव; टोपण नांव. **उपचित**—वि. गोळा केलेले; जमविलेले; ढीग घातलेले; संगृहीत; संकलित. [सं. उप+चि]

उपज—पु. १ उत्पन्न; निपज; पैदास; नफा; फायदा; प्राप्ति. २ उत्पत्ति; जन्म; मूल; उपम. (निपजबरोबर बहुधा प्रयोग). 'त्याचा उपजनिपज सगळा टाऊक आहे.' ३ (संगीत) आपल्या कल्पनावलोकने नवीनच चमत्कारिक वेंतलेली तान. ४ शास्त्रादि-व्यवहारांत आपल्या बुद्धीने शंका, समाधान इत्यादि काढणे; नवीन

कल्पना; शोध; राशोधन. [सं. उप+जन्, उपज=वाढलेले; किंवा सं. उत्त+पद् प्रा. उत्पज्ज]

उपजंघा—पु. घोड्याच्या पायाचा रोग. —अश्व २.३८.

उपजणे—अक्रि. १ उत्पन्न होणे; जन्मणे; उद्भवणे. 'ऐसा उपजे नित्य सद्भावो । तोहि आपणपांचि ।'—झा ६.६९. 'पदीं उपजती नदी कशि कशी त्रिलोकीसती ।'—केका ७७. २ पासून निवणे; मिळणे; प्राप्त होणे. 'श्रीरामभजनी बैसली प्रीत । तेजोमय शरीर दिसत । तेणें ईशसि भय उपजलें बहुत । म्हणे पद निश्चित घईल हा ।'—संवि २.१८२. म्ह० उपजल्या प्राण्यास मरण हें लागलेलेंच आहे. [उपज पहा]

उपजत—क्रि. १ जन्मत; जन्मापारान; उ० उपजत आंधळा रोगी—मुका—शाहणा लंगडा बॅगरे. 'मांजर...याचें भय मुलामधें जसे स्वाभाविक, उपजत असतें.'—नीति २६४ —वि. स्वाभाविक; जातीची; निसर्गत; प्राप्त; उ० उपजत बुद्धि—खोड—स्वभाव. ० रांगणे—१ उपजल्यापासूनच रांगणे २ एखाद्या वस्तूची एकदम भारी किंमत सांगणे. ३ एखाद्या अडचणीला तोंड देण्याची आपली लायकी एकदम हमखास सांगणे. ० खोड—स्त्री. जन्मल्यापासून असलेला दुर्गुण खोड—व्यंग (शारीरिक, मानसिक). ० गुण—पु. स्वाभाविक, अंगचा, जातीचा धर्म; जन्मापासूनचा गुण. ० बागी—वि. मूळचा, जातीचाच घोड्यावर बसण्यांत पटाईत. [उपजत+हि. बाग=लंगाम, बागी=स्वार; सं. बाजी=घोडा] ० स्वभाव, अंगस्वभाव—पु. जन्मत; असलेले गुणधर्म—स्वभाव; स्वाभाविक प्रवृत्ति.

उपजनिपज—स्त्री. १ जन्म आणि वाढ; उदय आणि प्रगति (व्यक्तीसंबंधी) २ आरंभ आणि शेवट; उत्पत्ति आणि लय (एखाद्या गोष्टीचा). ३ (संगीत) एक तानेचा प्रकार [उपज+निपज]

उपजविणे—मक्रि. उत्पन्न करणे; जन्म देणे. 'उपजविला कवणा काजा ।'—उपा ३०. 'वीर्यदानें उपजविता । अनदानें प्रति-पाळिता । संकटीं प्राणरक्षिता । तिये पिते बोलिजेती ।'—मुआदि १५.१५६. [उपज प्रयोजक]

उपजा—उबजा पहा.

उपजाऊ—वि. सुपीक; पिकाऊ. [उपज]

उपजाति—स्त्री. एक वृत्त. हें ईश्वराचा व उपेश्वराचा या दोन वृत्तांच्या मिश्रणानें झालेले आहे. याच्या प्रत्येक चरणांत अकरा अक्षरें असून यांत पादांती असतो. उ० 'हा बाण गेला वरती मण्याला । धरून पृथ्वीवर आणण्याला ।' [सं. उप+जाति]

उपजाति—स्त्री. पोटाजाति; उपवर्ग; पोटावर्ग. [सं.]

उपजापक—वि. जुगल्या कणारा; मागे निंदा करणारा; लावालावी-करणारा. [सं. उप+जल्प]

उपजारीस येणें—भरास येणें. -शिलप. वि. ६८१. (नमको.)

उपजीवक-जीवी—वि. १ (एखाद्यावर) उपजीविका करणारा; पोट भरणारा; अवलंबून असणारा. उ० कृष्णोपजीवी; विद्योपजीवी. 'आणि प्रयोगोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें । दृष्टादृष्ट विजये । होआवें जी ।'—ज्ञा १८.१८००. २ निर्वाहाचें साधन असल्लें. 'ते दैवी सुखसंभव । तेथ दैवां गुणां येकोपजीवी ॥'—ज्ञा १६. ६७. [सं. उप+जीव]

उपजीवन, उपजीविका—नखी. १ निर्वाह, पोषण; उदर-निर्वाह. २ जगण्याचें साधन, पोट भरण्याचा उपाय (अन्न, भक्ष्य). ३ आश्रय; आधार; रक्षण; पालन, धारण (शरीराचें) ४ रक्षणाचें साधन (शक्ति, अन्न इ०) [सं. उप+जीव]

उपजीव्य—न. निर्वाहाचें साधन; आश्रय; पोषक द्रव्य, जीवन, जीवाचा आधार [सं.] **चिरांग-प**—१ आश्रयदात्याशीं विरोध; पालनकर्त्याशीं वैर २ उपजीविकेचें साधन सुटणें.

उपट—श्री. १ अवाची रेलचेल; समृद्धि. २ वोट; दिसारी; आकृष्टगति. (कि० घेणें). ३ पुनरुत्थान, उठाव, वर डोकें काढणें 'उपट खात्री पतीच्या दैवानें ॥'—मसाप १ १. २. ४ दोन्ही हातांत धरलेल्या सोट्याचा मार, आघात; हल्ला. (कि० खाणें). (कि० घालणें) 'तों वज्राचें सामान थोडकें, त्यास यांची उपट सोसेनाशी जाली ॥'—माव ४९. ५ उचळी, उशी (चेंडूची). [सं. उत्+पट; प्रा उपट] **खाणें**—१ उलणें (रोग इ०); जोरावर; उलटून पुन्हां हल्ला करणें (दाटून). २ चेंडू पुन्हां उडणें, उशी घेणें. **वेणें**—जेवणें—ओ येइतों खाणें; आधाशीपणें खाणें

उपटखंडा—प उपटजात्याचा खंडा.

उपटजातें—न. कोटिहि हालवितां—नतां येण्यासारखे जातें, जमीनीत कायम न पुरलेंचें जातें.

उपटणी—श्री. उपटणें, वेचणें; वर काढणें (शेत, तृण, केश इ०) [उपटणें]

उपटणें—सक्ति. १ उपटून काढणें; मुळासकट वर काढणें. 'रंगुनें ती खंडी सकाळीं उपटली.' २ (एखाद्यापासून द्रव्य वगैरे) कपटानें, युक्तीनें काढणें; लाटणें; लुबाडणें. 'माझी खुशामत करून तुला पैसा उपटणें असेल'—विवि ८२. ४०. ३ हिसकून घेणें; लांबविणें; घोरणें; न कळत घेणें; पळविणें. 'उठावरील हूमिणी या भासट्यानें उपटली तर नपेल !' ४ आपटून मारणें. 'जें पाखरू एकु चांचुवाडा । धरोनि उपटिले ॥'—शिशु ८६७. [सं. उत्+पट-पात, उपपाटन]—अकि. १ (खिळा खंडी झाड वगैरे भित्तीतून) बाहेर येणें, वर येणें. २ प्रगट होणें, उजडत येणें; दिग्न लागणें; (अंमल) सुरू होणें. 'अरे बापर ! घातवार, व्यतिपात, संक्रांत, किंक्रांत, मरीआई, बारावा वृहस्पति, साडेसाती सारीं एकदम उपटली ।'—मार्व ८९. ३ उत्पन्न होणें; प्रादुर्भाव होणें (एखादी साथ

वगैरेचा); पुनः उद्भवणें (रोग). 'त्याला कालपासून मुळव्याध उपटली आहे' ४ उडणें; आपटून वर येणें. 'आपणाचि चेंडू सुट । मग आपण्यां उपट ॥'—अमृत ९. ५७. ५ एखाद्यावर तुटून पडणें, रागावणें 'रयें रयें दाटी । गजें गजां उपटी ।'—शिशु ८८१. 'अन्याय केला कोणी आणि मजवर कां उगीच उपटतोस !' [सं. उत्+पट]

उपटसरी-ळी-सुरी-ळी-ळी—श्री. (कों) एक वेल; उपलसरी; अंतंतमूल; श्यामा.

उपटसुभ-भा-वा-व्या—वि. १ उडाणटप्पु; कामधेदा नसलेला. २ तात्पुरत; उपरि. ३ हक्क नसतां अधिकाराच्या जागवर आलेला; तोंतया. 'नुकतेच परलोकवासी झालेले सातारजें जंगली महाराज यांना सरकार ५०० रुपये माहिवाी पेन्शन देत होते. तेव्हां तर ते उपटसुभ नव्हते ना ?'—केसरी. ४ (उप.) अविबाहित, व्रज्यवारी. [उपट+सुभ=संभु अप]

उपटमूळ—वि १ आकस्मिक; कम सोडून असा. 'मध्येंच उपटमुळासारखें कोटीं निर्माण झालें नाहीं.'—गीर १६८. २ विपातक. मध्येंच तुडवुड करणारा, भांडखोर. उडाणटप्पु. हवळाढवळ करणारा. ३ उपटमुंभ; अलबत्यागलबत्या. 'मरतेवेळीं एखाद्या उपटमुळास विनाकारण आपली दौलतहि त्यास देतां येणार नाहीं.'—टि. ४. २७. **खांदावर घेणें**—मूर्खपणानें भागशी, त्रास, लचाडें पाठीमागें लावून घेणें; नसतें ङंगट मागें लावून घेणें. **म्ह**—उपटमूळ (की) घे खांदावर=नसतें लचाड मागें लावून घेणें. [उपटणें+मूळ]

उपाटा, उपाटा—प १ उचल; दुसऱ्यास फसवून पैसे उपटणें. लबाडीनें कर्ज उभारणें; टकबाजी करून पैसे काढणें. (कि० मारणें). २ लुबाडणें; लांबविणें; उचलेगिरी करणें; पळविणें. (कि० देणें). [उपट]

उपाटाउपट-टी—श्री. १ शुस्तीनें, जबरीनें अथवा फसवेगिरीनें द्रव्यादि काढणें, उपटण्याचा व्यापार. [उपट द्वि.]

उपटी—श्री प्रहार; धाव. 'कोपें इंदु आला हातुपीटी । तो खांडेयाचा उपटी ।'—शिशु ८५२ [उपटणें]

उपटीव—वि उपटून काढलेले (तोडून विचा कापून न काढतां काढलेले पीक, केंस वगैरे). उन्मळून पडलेले-उपटलेले (झाड).

उपटून खांदावर घेणें—उपटमूळ पहा.

उपट्ट—क्ति. (गों) काठापरीत भरलेला.

उपट्या—वि फसव्या, खिसेकाटू; उचलत्या, भासटा; अग्ल सोदा. [उपटणें]

उपडणें—सक्ति. उपटणें पहा. १ उपटणें. 'आंगेरें टाकौनि घोडा । भणती याचिआ जट्टे उपडा ।'—शिशु १४१. 'रोंबोनि उपडितां दाभणा ।'—सुआदि १३. १६. २ आपटून मारणें. 'मग उपडिला खडकी । इंसु जसा ।'—ज्ञा १८. ७९६—अकि. बाहेर,

वर येणें; उत्पन्न पडणें; मुळासकट उपटून पडणें. 'उत्तम अधर्मी संवर्तती । ऐसे वर्णवर्ण मिसळती । तेथ समूळ उपडती । जाति-धर्म ।' —हा १.२५०. [सं. उत्त+पत्; प्रा. उपपड]

उपड्यवी—स्त्री. भोंवरा; लाटा एकमेकांवर उलथून पडणें; खळवळ. 'मी बुडतां भवाणीचीं । वरि एतां उपड्यवी । तेवीच काळळती दावी । कृपापांतोपुडे ॥' —अ १०१. 'संसांराचे या डोहांत उपड्यवी असे ... ।' —आ १०४. [सं. उत्+पत्+स्था; उपडणें+ठाव]

उपडहंडी—हांडी—स्त्री. १ (ना.) पाणी गार करण्याकरितां फडके बांधून उलटें टांगलेले भांडे. २ उकडहंडी पहा. [उपडी+हंडी]

उपडा—डी—वि. तोंड खाली केलेला; पालथा; अधोमुख; उताणा याच्या उलट; (गो. कु) उपडी. म्ह० उपड्या घागरीवर पाणी व बहिऱ्याजवळ कहाणी (व्यर्थ). [सं. उत्पाटित—उप्पाडिअ; प्रा. उप्पाड=उपड=उपडा.]

उपडा तांभ्या—पु. पालथा तांभ्या; खो रजवला, विटाळशी असल्याचें थोतक.

उपडी मांडी—स्त्री. लिहिण्याकरितां मांडी दुमडून घातलेली बैठक.

उपडु—न. जागरण. —शर.

उपंढर—वि. १ पांढरा; फिका. 'तौहि उपंढर ऐसा । मज बाटवुसे ॥' —अ ८६. २ उचडे. 'झांकिले तिरि उपंढर पडे । दुर्गधी सुटे जिऊडेतिकडे ॥' —दा १५.९.३९. —पु. १ दंभ; होंग. 'ना ते आतुरांगवीण । उपंढर श्रीचरणध्यान ।' —ह्याप्र ४११. २ दंभस्कोट; होंगाची उचडकी. 'लोकांपासीं भावाचे केचा । आपण जगवावा तयाचा । सेवट उपंढर कोणाचा । पडोंचि नये ॥' —दा १९.८.२३. [सं. उद्+पंडुर=पांढरा]

उपणणी—स्त्री. धान्यातील भुसा, टरफळ काढण्याकरितां धान्य बावणें; वाऱ्याने उडविणें; वरून खाली ओतणें. [सं. उद्+पवन]

उपणणें—उकि. १ टरफल, घाण वगैरे काढण्यासाठीं धान्य बारवणें (घुपानें पाखडणें, उभळणें; झडणें किंवा फटकेण नव्हे). 'मी भूस बीज एकवट । उपणतां राडे घनवट ॥' —हा २.१३०. 'भूस उपणुनि केले काय । हारले दोन्ही टाय ॥' —तुगा २.१२४. 'आज सर्व धान्य उपणलें पाहिजे. ' २ धुद, तुळू लेखणें; कस्प-टाममाणें मानणें. ३ विवरण; फोड करून सांगणें. 'हे कथा उपणतां तुज नारे । जाण मीं अखमसेजुनारे ॥' —वामनविराट ६. ८५. [सं. उद्+पू=पवन, प्रा. उपणण=वरून बारा देणें; सि. उणिणु; गु. उणिणवुं]

उपणणें—अकि. उत्पन्न होणें. 'निगालेआं चैतन्यनाथा । अंतौरां उपणली अवस्था ।' —शिष्ट ७४३. [सं. उत्पन्न; प्रा. उपणण]

उपणवटी—पाटी—खाटी—स्त्री. उथळ बुरडी, पाटी (धान्य उपणण्याकरितां घेतात ती). [उपणणें+पाटी]

उपणा—पु. १ वातविकारानें हातापायांस विकृति झाली असतां शेरण्याकरतां वाकवलेला निरगुडी वगैरे वनस्पतींचा पाला; नारळाचा कीस वगैरेचा पेंड. (क्रि० शिजवणें; करणें; लावणें; बांधणें). २ बरोबर न शिजलेला भात (हेटाळणीकरितां वापरतात). 'भाताचा उपणा वाढला.' [सं. उत्+पु; प्रा. उपण; किंवा सं. उत्+पणें; प्रा. उपणण ?]

उपणी, उपणी—स्त्री. पेरणी. [सं. वप्]

उपणें, उतणें—उकि. पेरणें; पेरणी करणें. [सं. वपन]

उपणें—न. बारवलेले, उपणलेले धान्य. [उपणणें]

उपतप्त—वि. तापलेला; तापविलेला. [सं. उप+तप्]

उपतरणें—(प्र.) उवतरणें पहा.

उपताप—पु. त्रास; दगदग; काळजी; जिकीर. [सं. उप+ताप]

उपतिष्ठणें—अकि. १ मनांत बिंबणें; परिणामकारक होणें; वजन पडणें (उपदेशाचें); संस्कार होणें. २ उपस्थित होणें; समोर येणें; हजर असणें; प्रकट होणें. 'इंद्रादि देवतां घरीं पुरवती वस्तु-जात ॥ उपतिष्ठति न चित्तां ऋदिसिद्ध ॥' ३ उभें राहणें (पापइ०). प्राप्त, साध्य होणें; फलास येणें; सत्कृत्याचें अथवा दुष्कृत्याचें फल प्राप्त होणें. 'तुका म्हणे साधन सुलभ गोमटे । परि उपतिष्ठे पुढे पुण्ये ॥' —तुगा २२७७. [सं. उप+स्था—तिष्ठ्]

उपतिष्ठित—वि. मनांत भरलेला; बिंबलेला; ठसलेला; रुचलेला, मनावर परिणाम झालेला (उपदेश, बोलणें, शिक्षा). [सं.]

उपदेश—पु. गर्माचा विकार; एक शुद्धद्रियाचा रोग. [सं. उप+द्श्]

उपदेश—स्त्री-वि. ज्यास उपदेश झाला आहे तो.

उपदानें—न.अव. आमास; उदकुंभ; वस्त्र; छत्र; उपानह; कमंडलु; यष्टि; लोहदंड; दीप; तांदूळ; चंदन; माला; तिल; सिद्ध-स्थाली; उर्णावस्त्र; व्यंजन; धेनु हीं उपदानें और्ध्वदेहिक कर्मांत थावयाचीं असतात. [सं.]

उपदिशा—स्त्री. पोटादिशा; मुख्य चार, आठ किंवा दहा दिशा धरून शिवाय राहिलेल्या इतर दिशा; अवांतर दिशा. [सं.]

उपदिष्ट—वि. १ शिकविलेले; सांगितलेले, उपदेशिलेले (कर्म, मंत्र इ०). २ ज्यास उपदेश दिला आहे किंवा शिकविले आहे तो (शिष्य इ०). —न. शिकविलेले ज्ञान; उपदेश दिलेला मंत्र. [सं.]

उपदेव—पु. मुख्य देवतांहून ज्या इतर गंधर्व, विद्याधर, अप्सरा इत्यादि देवता त्या; किरकोळ, गौण देवता. [सं.]

उपदेश—पु. १ शिक्षण; ज्ञान; शिकवण, पाठ; बोध. २ सत्ता; मसलत; युक्ति; सुचना; निदेश; ३ शुद्धमंत्र; मंत्रदान. सामाशब्द-मंत्रोपदेश; हितोपदेश; गुरुपदेश इ०. [सं. उप+दिश्=दाखविणें]

उपदेशक, उपदेश—वि. उपदेश करणारा; शिकविणारा; मंत्र देणारा, सांगणारा; सहायसलत देणारा (शिक्षक, गुरु, मित्र), २ (शि.) प्रीचर या ईंग्रजी शब्दाचा पर्याय; ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करणारा; (ख्री.) उपदेशिका. 'त्यांना दिसून आले कीं हा परदेशीय उपदेशक जे सांगतो ते आपल्या पवित्र ग्रंथांमध्ये सांपडते.'—हानोदय ७.५.१९१८; २१.२.१९१८. [स. उप+दिश्]

उपदेशार्थे—उक्ति. १ ज्ञान, मंत्र, शिकविणे, सांगणे. 'मज निजज्ञान सर्वेशा। कृपा करुनि उपदेशी ॥'—जेणे उपदेशिला खुनाथ। तो बृहद्वासिष्ठ श्रेष्ठ ग्रंथ।—हृ १.१००. २ (सामा.) साहिती, ओळख करून देणे; पढविणे. 'केवळ जे वेदांत ज्ञान। रामासि उपदेशिला ब्रह्मानंदन।' ३ सहायसलत देणे, सुचना; कान-उघडणी करणे. [उपदेश]

उपदेशी—वि. १ शिकविलेला; पढविलेला. २ सहाय दिलेला; हिताहिता सांगितलेला. ३ मंत्र सांगितलेला, उपदेश घेतलेला. 'संत-संग करितां म्हणती हा उपदेशी। येरा अभागासी ज्ञान नाही ॥'—तुगा ३३४९. [उपदेश]

उपद्रव—उ. १ पीडा; त्रास; दुःख; जाच; छळ. 'त्रिविध मुख्य आवचे। उपद्रवांचे मेळावे।'—हा १३.३४३. २ बाधा (पिशाच्चादिक); संचार. 'या औषधाने जेव्हां गुण पडत नाही तेव्हां हा अंगरोग नव्हे, काही उपद्रव आहे.' ३ (कायदा) अपकार, नुकसान; वाण; अडथळा (ई.) उद्भूतसन्. ४ रोग; शारीरदोष. [स. उप+द्रु]

उपद्रवी-क—वि. १ पिशाच्चापेसंबंधी (पीडा, रोग) २ रोगकारक (अशु); अपध्य; शरीरांत बिघाड करणारे; न पचणारे. ३ त्रासदायक; पीडाकारक; कंटाळाणा. ४ अनर्थकारक; भयोत्पादक; संकट उत्पन्न करणारी (सत्ता, व्यवस्था, राज्यपद्धति, कारभार). ५ (उपद्रवी) ज्याला पिशाच्चाबाधा झाली आहे असा.

उपद्रवी जीव—उ. उपद्रव देणारा, त्रासदायक प्राणी (बेकूण, पिसा वगैरे)

उपद्रष्टा—उ. १ यज्ञादि कर्मांमध्ये न्यूनताधिक काही कर्म होईल ते पाहून जेथील तेथे यथास्थित करावे म्हणून एक ऋत्विज असतो तो; यज्ञांत व्यवस्था पाहणारा ऋत्विज. २ (सामा.) व्यवस्थापक; चौकसीस. [स. उप+द्रश्=पाहणे]

उपद्रुत—वि. उपद्रव पावलेला. [सं.]

उपद्वीप—न. १ द्वीपकल्प; बेटासारखा भाग २ लहान बेट. ३ ससद्वीपांवरिहत जी द्वीपे सांगितली आहेत ती. अष्टोपद्वीप पहा. [सं.]

उपद्रव्याप—उ. १ अतिशय त्रास, कष्ट; परिधमपूर्वक प्रयत्न; खटपट; रफाचें पाणी करणे. 'सरकापद्वार, चर्चाशी इतका जेव्हां उपद्रव्याप केला तेव्हां त्याजकडील रुपये उगविले.' २ पीडा;

जिकार; त्रास; छळ. (किं० देणे). ३ व्याप; खटाटोप; पसारा; सिद्धता; तयारी (भेदा, समारंभ, कारभार इ०ची). ४ रिक्कामा उपयोग; उलाढाल; उचापत. [सं. उप+द्रव्याप]

उपद्रव्यापी—वि. १ मेहनती; कष्टालू; अतिशय काम करणारा; फार खटपटी. २ मात्य; खोडकर; त्रासदायक; उचापत्या; भानगड्या (मूल, माणूस).

उपधातु—उ. १ तांबे, सोने, रुपे इत्यादि मुख्य सात धातू-खेरीज इतर धातू-स्वर्णमाक्षिक, तारमाक्षिक; मोरचूत; कासे; पितळ; शेंदूर; शिलाजित. २ अस्मीभूत, प्रस्तीभूत पदार्थ; खनिज द्रव्य. ३ शरीरांतली मुख्य धातूशिवाय बाहेर पडणारे सात धातू-दूध, रज, वसा, घाम, दांत, केश, ओजस. [सं. उप+धातु]

उपधान—न. १ अर्पण करणे; देणे; पोंचविणे; नेणे (गुणधर्म स्वभाव इ.). 'साधुसमागम अंतःकरणांत विनयाचे उपधान करितो.' २ (सामा.) उपाधि, साध्निष्ठ याथांगे एका व्यक्तीचे गुणधर्म दुसऱ्या व्यक्तीस प्राप्त होणे; गुणधर्माची देवघेव; एखाद्याचे स्वभावगुणधर्म यांची छाया दुसऱ्यावर पडणे; गुणपरावर्तन. [सं. उप+त्रवळ; धा+ठेवणे]

उपधानासन—न. एक पाय लांब करून दुसरा पाय उशी-सारखा मानेखाली घालून निजणे. —संयोग ३४७. [सं. उपधान=उशी+आसन]

उपधान्य—न. किरकोळ व कमी महत्त्वाचे धान्य; गौण धान्य. अग्रा उपधान्ये पहा.

उपधायक—वि. देणारा; उपधान करणारा; पोंचविणारा. उ० गुणोपधायक; फलोपधायक; हितोपधायक. [सं.]

उपधामनीय—उ. अर्धविसर्गपूर्वक पकार आणि फकार; प आणि फ यापूर्वी येणारा विसर्ग. [सं. उप+धाम्ना]

उपध्वनि—उ. प्रतिध्वनि; मुख्य आवाजामागून निघणारा शारीक आवाज; प्रतिशब्द; पडसाद. [सं. उप+ध्वनि]

उपनगर—न. शहरालगतची बसाहत; शहराच्या आसपासचा भाग. (ई.) सबब. उ० सुंबई उपनगर (जिल्ह्यापलें, अंधेरी इ० भाग). [सं. उप+नगर]

उपनये—अकि. उपनये पहा. १ उपजणे; जन्मास येणे; उत्पन्न होणे. 'तंव कृपा उपनली जगन्नाथा। तें परिणसा पां।'—ऋ ३६. 'तो आतां दमघोषाचां घरी। उपनलसें।'—शिष्ट १६३. 'वायांचि धिवसा उपनला चित्ता।'—हा १.६७. २ श्रद्ध घालणे, पडणे. 'जेयावरी दृष्टी उपनली। चेतन्यनाथाची।'—शिष्ट ५८३. [सं. उद्+पद्; उत्पन्न; प्रा. उपण]

उपनये—तकि. (कृषि) बारबणे. उपनये पहा.

उपनयन—न (मुक्त) जवळ नेणे, व्रतबंध; प्रथम यशोपवीत धारण करण्याचा विधि; मौजीबंधन; जानवें घालणे; मुंज; त्रैवर्णिकांस

आठव्यावर्षी वेदाधिकांसास योग्य करण्यासाठी हा संस्कार करतात; सोळा संस्कारांपैकी एक. 'या उपरी उपनयन। शुद्धारां गायत्री-प्रमाण।'—एमा १७.२.७१. [सं. उप=त्रवळ+नी=नेणे]

उपनाम-नांव—न. कुळाचें नांव; आडनांव; टोपणनाव; गोत्रनाम. [सं.]

उपनामक—वि. उपनांवाचा; टोपणनांवाचा; आडनांवाचा. उ० 'वंशापायनोपनामक; पंडितोपनामक; एतदुपनामक. [सं.]

उपनांवाचा—अडनांवाचा पहा. **उपनाह**—न. १ पोटीस. —योर २.८१. २ मलम; औषध; [सं.]

उपनिधि—प. ठेव; दुसऱ्याजवळ विश्वासाने ठेविलेली वस्तु, संपत्ति; अनामत वस्तु. [सं. उप+निधि]

उपनिषद्—न. १ गुरुचरणाजवळ बसून मिळविलेले ज्ञान; गूढज्ञान. २ वेदांच्या ब्राह्मण ग्रंथांना जोडून असणारा वेदांतपर भाग; वेदांसारखा असणारा ग्रंथ; वेदज्ञानकाण्डात्मक भाग. एकंदर १०८ उपनिषदे मानितात. पैकी पुढील दहा उपनिषदे मुख्य आहेत. —ईशा, केन, कठ, प्रश्न, मुंड, मांडूक्य, तित्तिर, ऐतरेय, छांदोग्य व बृहदारण्यक. 'अतिगुह्य ज्ञान परात्पर। जे उपनिषदांचे भांडार।'—एमा १३.७१२. 'कुंडले जाहली कृष्णश्रवणीं। तीं उपनिषदाथे किरणीं। झळकताती सतेज।'—एरुस्त १.५२. [सं. उप+नि+सद्=जवळ बसणे]

उपनीत—वि. व्रतबंध, मुंज झालेला; वेदाधिकारी. [सं.]

उपनेत्र—प. चष्मा; दृष्टिदोष दूर करण्यासाठी कांच किंवा गार यांचा उपयोग करून हा तयार करतात; चालिशी; डोळ्याची आरक्षी. 'जे न देखती नेत्र। ते देखती उपनेत्र।'—यथा ४.३३२. 'होय भला हाष्टाग्रंथ उपनेत्रेचि कीं भला बुवळें।'—मोउद्योग ३.१३. [सं.]

उपन्यसनीय—वि. प्रतिपाद्य; पुढे मांडावयाचा; विचार करावयाचा (विषय, मुद्दा वगैरे). [सं. उप+न्यस]

उपन्यस्त—वि. १ पुढे मांडलेला; दाखविलेला; उघड केलेला; प्रतिपाद्य. २ जवळ ठेवलेला. [सं.]

उपन्यास—प. १ वस्तु, मुद्दा व्यवस्थित रीतीने पुढे ठेवणे, मांडणे; विशद करणे; प्रतिपादन; स्पष्टीकरण; समोरासमोर ठेवणे, मांडणे. २ प्रस्तावना करणे; विषयप्रवेश करणे; आरंभ; सुरुवात; उपक्रम. 'या वादाचा आज येथे उपन्यास करण्याचे कारण इतकेंच कीं ...'—टि ४.८३. ३ साहित्य; निकटता; जवळ असणे. [सं.]

उपपत्ति—प. यार; जार; धगड; सग्या; राखा; पतीखेरीज हुसरा उपभोक्ता; व्यभिचारिणीशी संबंध असलेला पुरुष. [सं. उप+पत्ति]

उपपत्ति—झी. १ पुरावा; कार्यकारणभाव; संबंध; विषयसिद्धता; सिद्धतेची प्रमाण; युक्तिवाद. 'अंगान्विया अनुपपत्ति। आटल्या उपपत्ति।'—अमृ ५.५५ 'हे केली विवंचना। उपपत्तीसी।'—ज्ञा १८. ६२७. २ सिद्धांत; तत्त्वांचे प्रतिपादन; विशदीकरण; मीमांसा; विवेचन; शिस्तवार मांडणी; योग्य समजूत. 'शिस्तवार जी मांडणी करितात तिला उपपत्ति किंवा उपपादन असे म्हणतात.'—गीर २३. ३ सिद्ध करून दाखविलेली गोष्ट; सप्रमाण, समुक्तिक सिद्ध. 'सुईचे वेजांतून हत्ती पार गेला म्हणातों घडेल कसे याची उपपत्ति करून या.' ४ (गणित) उदाहरण सोडविण्याच्या रीतीचे स्पष्टीकरण. ५ (युमिति). प्रमेयसिद्धता. ६ साधने; सामग्री; साहित्य (निर्वाह, कारभार इ० चे) ७ युक्ति; कल्पना. 'उपपत्ती शाहीगी। दाविता जाहला।'—ज्ञा ११.७०४. 'तेही अर्थीची उपपत्ती। ऐक निश्चिती शुक्र सांगे।'—एमा २.१२५ (इं.) थिअरी-पकोष (टीका-कोल्हटकरकृत) ६१. [सं. उप+पद्] ० येणे—पटणे; मान्य होणे प्रतीति; अनुभव. 'सज नयेहे उपपत्ति। याचिलगी।'—ज्ञा २.४९.

उपपत्ती—झी. राख; अंगवस्त्र; पत्नीखेरीज दुसरी उपभोग्य स्त्री. [सं. उप+पत्ती]

उपपद्—न. १ गौणपद (भामासिक शब्दांतील). उपपद-समास व उपशब्द पहा. २ कोणत्याहि विद्येमध्यें किंवा कलेमध्यें प्रावीण्यदर्शक संज्ञा. बी. ए. एम्. ए. काव्यतीथे, पुराणरत्न इ० ३ पदवी; विरुद; बहुमानदर्शक किंवा पराक्रम, विशेष कृत्यदर्शक उपनाम, टोपण नांव. विक्रमादित्य; आहूतमल; इ० 'विलियम जो विजयी या उपपदानें प्रसिद्ध आहे ...'—नि ५५२. ४ इंग्रजीत नामा-पाटीमागे लागणारे पद. उ० ए, अन, डि. (इं) आर्टिकल.

उत्पुरुष—प. १ जेव्हा तत्पुरुषसमासातील दुसरे पद धातुसाधित असते तेव्हा त्यास उपपदतत्पुरुष म्हणतात. उ० कुंभकार, श्रवकार, गृहस्थ इ० ० धारी—वि. पदवीधर; श्रम्युष्ट. 'सदगृह कलिजत चाळ असणारा शिषणमक किंवा त्यांतून तयार झालेले उपपदधारी लोक यांपैकी कोणीहि अद्याप आपल्या गुणांनी विशेष लोकमान्य झालेले आमच्या ऐकिताने नाही.'—टि २ २३३. ० समास—प. शब्दाची द्विरावृत्ति करून किंवा काही एक साहाय्यक शब्द घेऊन जो समास बनवितात तो. उ० दगडभोंडे; भाकरी तुकडा; पुस्तक-विस्तक; उपशब्द पहा.

उपपद्यक(हस्त)—प. (नृत्य) आंगठ्यासह सर्व बोटे पद्यको-शापेक्षां जास्त विरळ व जास्त वांकडी करणे. [सं.]

उपपद्म—वि. १ सिध्द केलेले; स्पष्ट केलेले; ज्याची उपपत्ति आहे असे. २ साधनांनी युक्त; समृद्ध; संपन्न; धीमंत; सधन. [सं.]

उपपातक—न. दुय्यम, तिय्यम प्रतीचे पातक; गोवध, कन्या-विक्रय, नास्तिक्य इत्यादि पापे; हीं एकंदर ४९ आहेत. महत्पातक पहा. [सं.]

उपपात्र—न. पाणी पिण्याचें लहान भांडें; पंचपात्री; फुल पात्र, पेला इ० [सं.]

उपपादक—वि. सांगणारा; दाखविणारा, सिध्द करणारा; उपघट करून देणारा; स्पष्ट दर्शविणारा. [सं.]

उपपादणें—उक्ति. १ उल्लेखिणें; मांडणें; विवरण करून सांगणें; स्पष्ट करणें; विवेचन करणें; शिक्किणें. ' भक्ति ज्ञान विरक्ति । जिये शास्त्रें उपपादित । तिथें बोलायि सहति । यथाथैवादि ॥ ' २ सिध्द करणें; स्थापित करणें. [सं. उप+पद=जाणें, उपपादन]

उपपादन—न. १ मांडणी; उल्लेख; विवेचन; प्रतिपादन; उपपत्ति. ' शिस्तवार जी मांडणी करितात तिला उपपत्ति किंवा उपपादन म्हणतात. '—गीर २३. २ सप्रमाणसिध्दात, स्थापना. [सं.]

उपपादित—वि. १ उपपादिलेले; सांगितलेले; विवेचन केलेले; स्पष्टीकरण केलेले. २ सिध्द केलेले. [सं.]

उपपाद्य—वि. सांगवयाचा, मांडवयाचा, स्पष्ट करावयाचा; विवेचन करावयाचा (विषय, मुद्दा). [सं.]

उपपुराण—न. मुख्य अठरा पुराणांशिवाय इतर जी गौण पुराणे त्यांपैकीं प्रत्येक. लघुकालिका, बृहत्कालिका, पराशर, सिध्द, नारद, सप्तकुमार, सौर, दुर्वास, कपिल, मानव, विष्णुधर्मोत्त, शैवधर्म, माहेश्वर, नंदी, कुमार, औशनस, देवी, वरुण. याहून वेगळ्याहि काही याचा सांपडतात. अठरा उपपुराणें पहा.

उपपुर—न. उपनगर; शहराबाहेरची लहान वस्ती. ' भवति उपपुरे । गुह्यं गोपुरे । '—आशु १३. [सं. उप+पुर]

उपप्राण—५. शरीरांतील पंचप्राणांहून भिन्न असे दुय्यम प्रतीचे जे वायु त्यांपैकीं प्रत्येक. हे पांच आहेत—नाग, कूर्म, कृकल, धर्मजय, देवदत्त. ' प्राणचि जाहले उपप्राण । '—अपरोक्षानुभव ४६. [सं.]

उपप्लव—५. १ हाणामार, लुटालुट; जाळपोळ (शत्रु, लुटारू वगैरेकडून होणारा). २ जुलूम; जबरदस्ती; अन्याय (जुलमी राजा, निर्दय माणूस यांजकडून). ३ (सामा.) पीडा, उपद्रव, त्रास. [सं.]

उपप्लव्ह—स्त्री. (प्र.) उपप्लव्ह; उशी. ' बाहू हे उपप्लव्ह काय करणें उंझा अम्हां सद्गुणा ॥ '—निमा-सुमदांचुप ४.२०. [सं. उपप्लव्ह=उशी]

उपपाधक—वि. पीडाकारक. ' याचि कारणें उपपाधका । होती तुज अनेका ॥ '—युच ३.२०. [सं. उप+पाध्]

उपपाधा—स्त्री. पीडा; दुःख.

उपभुक्त—वि. १ उपभोग घेतलेले, वापरलेले; आस्वाद घेतलेले. २ अनुभवलेले; मनांत उमजलेले; स्वतःस माहीत असलेले. [सं. उप+भुज्]

उपभोक्ता—वि. १ उपभोग घेणारा; वापरणारा; मालकी हक्क गाजविणारा; २ अनुभव घेणारा; स्वतःच्या अनुभवांने जाणणारा. [सं.]

शको. १. ५०

उपभोग—५. १ आस्वाद; विलास; सुख भोगण्याची क्रिया; उपयोग; भोग; भोगवटा. २ अनुभव; स्वतः अनुभवांने मिळविलेले ज्ञान (गुप्तदुःखाचें). ३ रतिमुख; संभोग. ४ (अर्थशास्त्र) माल्याचा खप, उठाव ' उत्पादन व उपभोग यांमध्यें मोठी खिड पाडतां कामा नये. '—ज्ञाको (उ.) १९. [सं. उपभुज्]

उपभोगणें—उक्ति. १ आस्वाद घेणें; वापरणें; उपयोग करणें; उपभोग घेणें. २ अनुभव घेणें; पडताडन पहाणें; अनुभविणें. ३ रतिमुख घेणें; यंग करणें; संभोगणें. [उपभोग]

उपभोगी—वि. उपभोग घेतलेले; आस्वाद घेतलेले; अनुभवलेले.

उपभोग्य—वि. १ उपभोगावयाचें; वापरावयाचें; उपभोग करावयाचें. २ अनुभव व्यावयाचें; उपभोगास योग्य असे. [सं.]

उपम—न. उपमा. पहा. ' त्याचें उपम दिल्लें त्यांने ॥ '—रामदासी ८३. [सं. उपमा]

उपमर्ण-मिणें—मक्ति. उपमा देणें; तुलना करणें; सारखेपणा दाखविणें. ' अगा तुझेनि देखें । कवणचि उपमावि ॥ '—विष्णु ५.१०४. ' तेंम ज्ञान हें उपमिजे । ज्ञानेंसीचि ॥ '—ज्ञा ४.१८३. ' त्यासीं उल्लेख्य उपमणें ॥ '—वेगीस्य ८.११२.—अक्ति. सारखें असणें, दिसणें; जुळणें; बरोबरी करणें. [सं. उप+मा=भोजणें]

उपमर्ण-मिणें—कि उडणें; अंतरिक्षांत वर जाणें. ' तेथें होमधूत्र प्रगटला । तो गगनमार्गेसी उपमर्ण ॥ जैसा जणउ (जाणो) निघाला । महादेवासी ॥ '—अंतरिक्षीं बीज लखे तैशी गगनीं उपमिळीं ॥—वसा २४. ' इतकें चोडुनि नारद तत्कर्णीं गमनीं उपमला ॥ '—वसा ४३. [सं. उत्+मर्ण, वर. कर्णय]

उपमर्द-न—५. न. १ अंग चोळणें, रगडणें, दाबणें. २ तुडविणें; पिळणें; त्रास देणें; पीडा करणें; जुलूम करणें. ३ मानखंडना; अपमान; इज्जत घेणें. ४ (व्यापक) आडाडंड, वेमुवैत कृत्य; अविचारी आचरण. [सं. उप+मर्द]

उपमर्दन—अक्ति. नाश पावणें. ' तेमा माझेनि प्रसादें । जीवकणु जयाचा उपमर्द ॥ '—ज्ञा १८.१२०२. —नक्ति. १ अंग चेपणें, रगडणें. २ तुडविणें; पिळणें; त्रास देणें; पीडा करणें. ३ अपमान करणें, इज्जत, अज्ज घेणें. [सं. उप+मर्द]

उपमा—स्त्री. १ दृष्टांत; उदाहरण; तुलना; दाखला. २ सादृश्य; सारखेपणा, (प्रतिमा, चित्र, मूर्ति, यांतील). ३ उपमान; तुलनेकरितां घेतलेली वस्तु. ४ एक अर्थालंकार—दोन वस्तूंचें साम्य-साध्म्य जेथें वर्णिलेले असतें तेथें हा अलंकार होतो. याचे अनेक प्रकार आहेत. हा अलंकार सर्व अलंकारांच्या तुडाशी आहे. ' जो धेंयें धरसा सहस्रकरसा तेंजें तमा दूर सा ॥ '—नळ १०. [सं.]

उपमातणें—न. उपमा देणें; सदृश्य दाखविणें. ' भणओनि उपमातु कमठ । जगांमाजी ॥ '—दिशु ३९१. [सं. उप+मा]

उपमाता—स्त्री. १ दाई; जंगावर पाजणारी बाई; धात्री. ' सदरील अडचण असल्यास मूल पाजण्यास उपमाता टेवावी. '

—बालरोग चिकित्सा ४. २ संगोपन करणारी (मातेशिवया) दुसरी-बाई; ३ सावत्र आई; मानलेली आई; पालनकर्ती. [सं.]

उपमान—न. १ ज्याशी तुलना करावयाची ते; दृष्टांत, उदा-हरणादाखल घेतलेली वस्तु; तोंडाला चंद्राची उपमा देतात तेथे चंद्र हे उपमान असते. २ अनुमानाचा एक प्रकार, सादृश्य अनुमान. (ई.) अंनोलंजी. [सं.] **गम्य**—वि. सादृश्यने प्रतीत होणारी, समज-णारी; तुलनेने समजणारी. **सिध्द**—वि. सादृश्य दाखवून, तुलना करून सिध्द केलेले. [सं.]

उपमानोपमेयभाव—उ. उपमान आणि उपमेय यांचा परस्पर संबंध; दोन तुल्य वस्तूंमधील परस्परसंबंध. [सं.]

उपमित—वि. उपमा दिलेले; उदाहरण दिलेले, तुलना केलेले; दृष्टांत दिलेले. [सं.]

उपमिति—स्त्री १ तुलनेने, प्राप्त झालेले ज्ञान; दृष्टांतांने झालेली सिध्द. २ सारखेपणा; सादृश्य. ३ प्रतिकृति, प्रतिमा; सारखी वस्तु (चित्र, मूर्ति वगैरेची). [सं.]

उपमीजणें—उक्ति सदृश समजणें; उपमा देणें; तुलना करणें. ' क्षीसागराचा पाट्ट. जमुने जलां होतां गोट्ट. तरी उपमीजतां दानवशिरसाट्ट. नारदें आलेगितां ॥ '—शिशु ६१. [सं. उप+मा=माजणें]

उपमेय—न. ज्याचे साम्य, तुलना वगैरे दाखवावयाचे ने; उपमानाची उपमा ज्यास यावयाची ते. तोंडाची चंद्राशी तुलना करतांना तोंड हे उपमेय असते [सं.]

उपयम—पु. विवाह; लग्न. [सं. उप+यम]

उपयुक्त—वि. उपयोगी; कामाचें; वापरण्यालायक; साहाय्यक; सोयीचें; लाभार्थ; उपकारक. [सं. उप+युज्]

उपयोग—पु. १ उपयुक्ता; योजना; साहाय्यकता; फलदायकता; उपकारकता; मदत. २ गरज; जरूरी; प्रयोजन; सापेक्षता. [उप+युज्]

उपयोगणें, उपयोजणें—उक्ति. उपयोग करणें; वापरणें. ' तेच योग्य प्रकारें उपयोगिल्याने पाटलिपुत्रांतहि त्यास उपयोगी पडले '—चंद्रगुप्त १८३. [सं. उप+युज्, उपयोग]

उपयोगी—वि. १ साहाय्यक; उपयुक्त; उपयोग्य होईल असे. २ जरूरीचें; गरजेचें. [सं.]

उपर—पु. १ वजन, छाप, श्रेष्ठत्व ठेवणें; बरवेष; वरचढपणा. ' जयाचेनि सावायें जीव ब्रह्मउपर लाहे ॥ '—अमृ २.१६. ' हा जिकडे जातो तिकडे आपला उपर लोकांवर ठेवितो. २ (नाविक) उत्तर दिशा [सं. उपरि; श्लेढ उर्परि, उपर; ग्री. हुपर; लॅ. सुपर; जुने जर्मन ओबर; ई. ओव्हर; हिं. गु. उपर]—क्रि. १ नंतर; मागाहून; तदुत्तर; उपर. ' त्याजिले मुकुमजन कसें हें आयकि-ल्याहि उपर माणूस १ '—मोवच १०.६७. २ कांडापर्यंत. ३ उत्तर

दिशेस. —शअ. १ वर; ऊर्ध्व; उंच. म्ह० तेरा उपर मेरा. २ आणखी; पलीकडे; अधिक; पेक्षा. ' उपरमला भीष्म, विदुर कृष्णहि कथितां अशाहि उपर मला ॥ '—मोउद्योग ९.६७. ' ह्याउपर तुला काहीं मिळणार नाही. ' ३ नंतर. उ० याउपर; त्याउपर वगैरे. ' सरेल उपरा प्रतिमात्रि दिवु । सकले दिशां उजुवाडु होउवु । '—लि २.४४. १९४. **उपरांत असणें** (सोंगटी)—तिकाशी सोंगट्यांच्या खेळांत सोंगटी लागण्यापुरेसे दान पडून वर उरणाऱ्या दानामध्ये मारातें घेण्यासारखी दुसऱ्या बाजूची सोंगटी बसलेली असणें. हीं दानें सर्वे दसऱ्यादापासून पुढे येतात.

उपरकाठी—स्त्री. अनवाणी चालतांना काहीएक लहान काठीवर पाय पडला असतां तिचे अग्र तटकर उडोन पायाचे तळास आघात करितें तेणेंकरून विघासाराखिं मोठे दुखणें होतें तें झालें असतां त्या आघातास म्हणतात. [उपर+काठी]

उपरखणी—स्त्री घराची माडी, मजला. [उपर+खण]

उपरगुडी—वर, उंच उभारलेली गुडी. ' फडफडिति उपर-गुडिआं । फूजितां बाघवडाइआं ॥ '—शिशु ५२७. [उपर+गुडी]

उपरचा वारा—पु. (नाविक) उत्तरेकडून येणारा वारा. [उपर=उत्तर]

उपरच्छा—पु. तिकाशी सोंगट्यांच्या खेळांतील एक शब्द. सोंगटी लागावयास पुरेसे दान असून अधिक सहा पडल्यास त्यास म्हणतात. उ० १६, १७, १८. ह० तील सहा. [उपर+च्छा]

उपरछडी—स्त्री. (विशेषतः पाण्यांत) उलटी उडी; खाली डोकें वर पाय करून मारलेली उडी. [उपर+छडी]

उपरटपका-टप्पा-ठपका—पु. दुसऱ्यावर उपकार केले असतां आभाराऐवजीं मिळालेला दोष, निंदा, द्वेषण वगैरे; अयोग्य, अस्वार्थी, दोषारोपण. [उपर+टपका]

उपरटप्पी-टप्प्याचा—वि. पोकळ; वायफळ; वरवरचें (भाषण, गप्पा, वादविवाद). [उपर+टप्पा]

उपरडकवळ—स्त्री. उत्कषेयुक्त आलिंगन. (टीपग्रंथ) 'ना तरि घेतांए । उपरडकवळी । मकरंभ्रजू ॥ '—शिशु ५१७. [उपरड=वर+कवळ]

उपरडणें—उक्ति. पालथें करणें; उपडणें; उपडें करणें. उपराडणें पहा.

उपरणा-णें—पुन. एकेरी पांघरावयाचें, अंगावर घेण्याचें वस्त्र; अंगवस्त्र. [सं. उपावरणें—उपावरणें—उपरणें किंवा उपाभरण—उपाहरणें—उपावरणें;—मात्र १८३२; हिं. उपरना] **श्राहून निघणें**—१ मोकलें होणें; एखाद्या गोष्टीपासून संबंध तोडणें. २ रागांने निघून जाणें.

उपरत—वि. पराड्मुख; परावृत्त (रणापासून, भांडणापासून). ' धावुनि कणें म्हणें ते दावुं नये पृष्ठ संगरोपरतें । '—मोद्रोग १२.३३. [सं. उप+रम्]

उपरतर्णे—कि. थांबणे; बसत होणे. 'तया सुखासी दृष्टांत। देतां सरले वस्तुजात। उपरतले चित्त। ठाईचा ठाई।'—स्वाद १.२.१६. [सं. उपर+म्]

उपरतविणे—कि. उफराटे फिरविणे. 'यालागीं त्याग संन्यास। पुसावेयाचें घेउन मीस ॥ उपरतविलें दूस। गीतेचें तें ॥'—राज्ञा १८.८२. [सं. उत्+पर+भृत्+वते]

उपरता—वि. क्रि. १ वरचा; वरला; वरील. 'आणीकही शाखा उपरता। जिया सनकादिकनामें विख्याता।'—ज्ञा १५. २०५. २ उलट; उफराटे; विपरीत. 'तें विसरलासि हें उपरतें। सहास्र आदरिले ॥'—ज्ञा ११.३८८. [सं. उपरि+तः]

उपरति—स्त्री. १ थांबणे; बंद होणे; शांत होणे, खळ; खंड; उपरम. २ विरक्ति; वैराग्य; विषयापासून निवृत्ति; सुखाविषयी उदासीनता. 'उपरति होऊनि चित्ता। निरवधि तल्लीनता। निरंतर ॥'—ज्ञा २.१७३. [सं. उप+रम्]

उपरत्न—न. मुख्य नऊ. महारत्नांशिवाय इतर काही रत्ने. उ० तोरमली, स्फटिक कांचमणि, भीष्ममणि, मुफा—ज्योतिरस, राजवर्त, राजमय, ब्रह्ममय, जलकोत, हंसगर्भ, विभवकर, सौभाग्यकर, विषहर, श्रीकांत, हंसमाली, कोस्तुभ, चितामणि, राजमणि, धूलीमरकत, भुजंगेशमणि, खंज, सीमंतमणि, स्वर्णमणि, तित्तिर, शिला, कृपारास, शक्तिचूर्णक, नीलकंठ, गहड, परीस, केदार, स्यसंतकमणि, कैयूर इ० २५ मुख्य उपरत्ने व १०० किरकोळ रत्ने आहेत. —रत्नपरीक्षा (खावटे कृत). एकंदर ८४ रत्नांपैकी ९ महारत्ने आणि बाकीचीं ५५ उपरत्ने समजतात. —जव्हेरखाना (बघोडे) १. [सं.]

उपरदवडा—पु १ वाजवीपेक्षा जास्त मागणी; फाजील हाव. २ वरचढपणा; वरचष्मा; वरचूस. 'उमिच गाल फुगवून रुसावें, आला दिवस उपरदवडा।'—प्रला १६२. ३ अधिकार; सत्ता; प्रभुत्व. (कि० करणे; घेणे; चढवणे, चालविणे; होणे; चढणे; चालणे). ४ वाजवीपेक्षा जास्त मोबदला, मागणी; थोडे देऊन फार काढण्याची प्रवृत्ति. अं० वळा देऊन कोहळा काढणे. (कि० करणे) ५ एखाद्याचें बरें कर्हें गेल्यास त्यांत यश न येऊन, यानें माझे बाईट कले असो दोष (उपका) घेणे. —मनको [उपर+दवडणे] म्ह० उपरदवडा खांथावर ××× = वरचढपणा करणारा नेहमी आपली मिजास चालवितो याअर्थी.

उपरदुवा, उपरपगडा, उपरपव, उपरपंजा—पु. तिफाशी सोंपटांच्या खेळांत सेलेली सोंपटी लागण्यापुढेसा दानावर उरणारें दान. उ० पवचारांमधील पव किंवा पगडा, दसरोबारा-मधील दोन किंवा दुवा, पंधरा, सोळा किंवा सतरामधील पंजा म्हणजे पांच, किंवा सहा इत्यादि; दुवा, पगडा, पव, पंजा हीं खेळांतील दोन, एक, एक, पांच हीं दाने आहेत.

उपरप्यादी—स्त्री. बुद्धिबळांत एका प्याद्यानें शत्रूच्या राजास शाह देऊन लागलीच दुसऱ्या प्याद्यानें प्यादेमात करणे. प्यादी पहा. [उपर+प्यादी]

उपरबाहेरचा वारा—पु. (नाविक) वायव्यदिशेकडून येणारा वारा.

उपरम—१ थांबणे, बंद होणे, शेवट; विश्रांति; विराम. 'कासया जयो उपरमु।'—गीता १.२३४२. 'अहो ज्या सद्भावें जनन मरणाचा उपरम' २ शांति; विरक्ति; वैराग्य. 'कले होती वृथा भ्रम। चित्ता उपरम न होतां ॥'—तुगा ३३१६. ३ आनंद; संतोष. 'ऐसा ज्याच्या नामाचा महिमा। वर्णितां देव पावले उपरमा ॥'—ह १६.८. 'असो आतां यशोद माय। गोष्टी याच्या सांगीं काय। ऐकतां चित्तां उपरम होय। भ्रम सये नाबरे मज ॥'—ह ७.२३७. [सं. उप+रम्]

उपरमण—कि. १ थांबणे; शांत होणे; बंद होणे; स्थिर होणे. २ रममाण होणे, आनंद पावणे, संतुष्ट होणे; उपकीडणे; प्रफुल्लित, ताजातवाना होणे. 'उपरमोनि पाहो सुंदरी। तंव अंगीं आदळला श्रीहरी ॥'—एरुव ७६३. ३ विसावणे, विरमणे. 'शिव आणि श्रीधर। ह्यांचे भक्तीस उपरमति तत्पर ॥' ४ मरणे; मृत्यु पावणे. [सं. उप+रम्]

उपरमाडी—स्त्री. घराचा वरचा मजला, माडी, उपरखण; माडीवची माडी. 'पहाया वैदर्भी मग उपरमाडीवरि चढे।'—साहू ७.८४. [उपर+माडी]

उपरबळ्या-वाळ्या—क्रि. १ वरून. उंच टिकाणाहून; उंचावरून. 'सफेलीवरून उपरबळ्या खंदकांत उडी टाकली.' २ वर, उंच; डोक्यावर. [उपरि+बलन] ० अंबट मागणे—कारणाशिवाय दुसऱ्याच्या भागणईत पडणे; रूपावर उपटसुळ घेणे; विकत भाद घेणे.

उपरबांयां—क्रि. कारणाशिवाय, जरूरीशिवाय. [सं. उपरि+वि+इ.; म. उपर+बायां=व्यर्थ] ० अंबट घेणे—कारणाशिवाय भांडणे.

उपरसाल—स्त्री. बाहेरची साल, कातडी, चामडी; अंतर-सालेच्या विरुद्ध. [सं. उपरि+छाल]

उपरसाल—स्त्री. एक प्रकारचे भात. [सं. उपरि+शालि; प्रा. सालि, म. सालि]

उपरा—पु. (राजा.) बहार; भोसम; बहर

उपरा, उपरी—क्रि. तांतडीने, लागलीच, ताबडतोब 'सिंहनाद केल्या नीतीं। उपराउपरी थांबिने।'—एरुव ८.२०, 'निष्काम उपवेने चौफेरी। तीं जाळिलीं उपाउपरी ॥'—एमा २३.३१९. [सं. उपरि+उपरि]

उपराग—पु. प्रहण. 'चंद्रासि लागति कळा उपराग येतो।'—नळ ५. [सं. उप+रंज्]

उपराग, उपरागिणी—पुं०. गौण राग, रागिणी. 'राग उपराग भास्योहित । सामगान एक करिती ।'—रावि ३६ ६९ [सं.]

उपराटणें, उपराटा—उपराटणें—उकराटा पहा (गोमांतकी रूप—उपराटें, उफाटें, उफराटें.) 'उपराटांनी नेलीं प्राणें ।'—गीता २.१०६०. 'तो उपराटा गमे ।'—गीता १२.१३७.

उपराटणें—उक्रि. पालें करणें; सांडणें; पाडणें; उलथून पाडणें (गाडा, गलवत इ०) । [सं. उपरि+छंद=छड्=छंड=छांड=सांड=रांडणें=ओकणें वगैरे]

उपरांत, उपरांतिक—क्रि. १ नंतर; मागाहून. 'उपरांत नर्मदाकाटी, सार्थकासाठी, मोक्षकार्यार्थी'—गेपो ४१६. 'तो मजकूर बाबल्याच्या उपरांतही त्याची वरील रंगेल वृत्ति जर तशीच कायम राहिली तर या गोष्टीबद्दल त्याची मोठी तारीफ करणें रास्त होईल.'—नि ६२४.—शब. शिवाय; आणखी; वर. 'बरस ! उपरांत नाही. अगदीं हरा शिवा !'—आ ४. [सं. उपरि. अपरांत=तिक याप्रमाणें प्रयोग, गु. गो. उपरांत; हि. उत्रांत.]

उपराग—पु. थांबणें, बंद होणें; विराम, विश्राम. उपरम पहा. [सं.]

उपराळ—वि. अधिक; फाजील, वाजवीपेक्षां जास्त. [सं. उपरि+आळ; हि. उप्राळ=आणखी, वर]

उपराळ—स्त्री. (क.) ओहळाकाटची स्मशानभूमि.

उपराळणें—अक्रि. भरून वाहणें (भांडें, नदी) उ० **उपराळून येणें, भरणें, चालणें**. [सं. उपरि+आळ, हि. उप्राळ=वरून]

उपराळा—पु. १ दोहों बाजूंस सारखें ओंघे करण्याकरितां जनावराच्या पाठीवरील एका बाजूस घातलेलें (लंकडे इ० ये) वजन. २ बाजवीपेक्षां अधिक सामग्री, संग्रह (माल, द्रव्य वगैरेचा). राखून ठेवलेला जिनस; खर्च भागवून उरलेला माल, द्रव्य, पदार्थ इत्यादि; जरूर लागल्यास उपयोग करतां येईल अशी तरतूद (दारू, गोळा, सिंच्य इ०). ३ टाविक वजनापेक्षां अधिक असलेला माल. ४ वचेंस; वचछपणा (वादांत, मांडणांत). ५ विलक घेतलेल्या मालावर ठावलेल्या वजनापेक्षां थोडा अधिक मिळणारा माल (गुळाची टोप, लंकडाचा गडा इ०चे तोलेलेल्या वजनापेक्षां ओझ्यांत अधिक वजन भरतें ते वाणी काहीं न आकारतां घेतात). ६ जनावराच्या ओझ्यावर टाकलेले किरकोळ जिनस (काटक्या इ०); किरकोळ भरती. ७ भरपाई; वजावाट; मोबदला. (क्रि. करणें) 'कच्च्या गडयास काहीं टोल्यांचा किंवा बऱ्यांचा उपराळा द्यावा.' कुबडी चेडू—(वडोदे) १७ (ई) हंडीकेंप ८ एखादा जिनस वजन करताना दुसऱ्या पारड्यांत घातलेलें वजन, दडपण. ९ (ल.) आढापीट; खडापीट. 'ब्रह्मसूत्राची भार-दोरी गळां । भंगोपपंथ भिक्षेचा सोडू । लक्ष्म्यावाचण्याचा उपराळा । पोड भारवाचकारणें ॥'

—स्वादि ३.३.१०. [चि. उपराळो=प्रत्युपकार] [सं. उपरि+आळ; हि. उप्राळ=वर, अधिक]

उपराळा—पु. १ आरोप; आळ; खोटी सबब. २ कुरापत; आगळिक; निमित्त (कच्चा, युद्ध इ० स). 'आम्ही केल्या नियमास टाळलों नाही, परंतु तुमचेकडूनच उपराळा झाला तेव्हां अम्हाला उठणें प्राप्त.' ३ (गो.) तक्रार. **०घेवण**—नांव ठेवणें. आळ घेणें. [उपर+आळ]

उपराळा—पु. साहाय्य; मस्त; कुसक. 'आणि स्वामीसही परम असाध्य होऊन त्याचा उपराळा ताम्राकडून होणार ।'—मराभा [सं. उपरि+आळ, हि. उप्राळ=मदत; चित्पा. उपराळो]

उपरि—शब. उपर, उपरी पहा. १ वरती; वरच्या बाजूस. 'उपरि संकट सांचे परंतु सांचे जयांत मुरसांचे ।'—नळ ३५. २ वर ३ यानंतर; यावर; अधिक; याशिवाय; जास्त; पुढील; विशेषतः एतत् किंवा तत् लावून प्रयोग. उ० एतदुपरि; तदुपरि.—वि. उत्तर, पुढील 'यक्षवंभव खंडाच्या उपरिभागांत आरंभीचे अध्याय एक ते बारापर्यंत ब्रह्मगीता.'—गीर ४. [सं.]

उपरितन—वि. वरचा [सं.]

उपरिप्रवाहीचक्र—न. (यंत्र) वरून पाण्याचा लोंडा चाकावर पडून फिरणारा चक्र (ई.) ओव्हरशॉट व्हील.—ह्राको ए १४ [सं.] **उपरिभाग**—पु. वर आलेला भाग; वरचा भाग, बाजू. [सं.]

उपरिभूमि—स्त्री. १ उंचावर असलेली जागा, जमीन (माडी-वरील, डोंगरावरील). २ वरची खोली, उपरि. [सं.]

उपरी—वि. १ गांवत जमीन, वतन नाही असा; मिरासदार नसणारा; तात्पुरता राहणारा, स्वतःची मालकी नाही अशा जागी राहणारा २ (ल) उडाणटप्पू; आगापिडा नसलेला. 'एखादा उपरी पोर भरून आणून स्वर्गाचे दरवाजे मोकळे करून घेतल्यांचे सुख मानून ध्यावयाचे'—टि ४.१८. **म्हण**० उपरं आले आणि धनी झाले. ३ खंडाने, कौलाने जमीन करणारा; खंडकरी; खंडूत; थलकरी याच्या उलट, ४ वरिष्ठ; वरचा. 'चित्पास शिकारीचे सर्वसाठीं उपरी अधिकाऱ्याच्या परवानगीने येणें.'—चिमा. (वडोदे) २८.—क्रि. नेतर, पुढे, वर उपरि पहा. 'उपरी बोले रामलला ।'—रावि २०.१३९. (पत्रातून) आश्रीवांद उपरी; विनंती उपरी, इ०—स्त्री. माडी 'मग ती सत्तत्त्वणांची उपरी । तेंथें ठेविली राये कुमरी ॥'—कथा १.६.३५.—पु. उंचवटा. 'स्वामिपूजेसि ते अवसारी । स्थळ केळें उपरीवरी ।'—संवि १३.१३८. (गो.) [सं. उपरि; मि. आपिरो; गु. उपरी, हि. उपर]

उपरूळ—वि. अडथळा केलेला; प्रतिबंध केलेला; अडविलेला. [सं. उप+रूळ]

उपरूळ—वि. उपरी; थरु; 'तो मोडिया घे उपरूळ ब्रह्मविद्येत ।' भाए ७१५.

उपरें—क्रि. आधिक्याने. 'एन्ही देत्यकुळ साचोकारें । परि इंद्राही सरी न लाहे उपरें ।'—ज्ञा ९.४५२. —न (कासार धंदा) जोडाच्या भांज्याचा बरचा भाग [सं. उपरि]

उपरोध—प. १ प्रतिबंध, अडथळा; अडचण; जुलूम, दास. 'हेही उपरोध करणें । तरी आतेभय हरणें ।'—ज्ञा १३ २८८. 'गांवा-जवळ जर तुम्ही सैन्य उतरलें तर ग्रामस्थांस उपरोध होईल. ' २ भीड, संकोच; शंका; चोरी. 'तुका म्हणे अहो खुमाईच्या वरा । उपरोध कां धरा माझा आतां ।'—तुणा १२४३. 'जे काम पडेल तें मला सांगीत जा, हे थोर यांस कमें सांगावें, असा उपरोध बाळगूं नका. ' ३ आपद्; हुट. 'बाळक स्तनपानीं उपरोधु करी'—ज्ञा ११.७९. ४ व्याजोक्तीचें, छद्मी भाषण; ममी लागेल असें भाषण; टोचून बोलणें; आडून, घालून पाहून बोलणें. 'उपरोधु जी सन्मुख । तुजसां करूं ।'—ज्ञा ११.५४३.

उपरोधाचा, उपरोधी-क—वि. छद्मी; व्याजोक्तीचें; निंदागम; उपरोधपूर्ण; वरमण्यासारखें (भाषण, लेख). 'साळेत पोर वेळ जुकवून उशीर करून गेला म्हणजे त्याम पंतोजी अहो यावे मराराज, बसावे, अर कोणी आसन थार, द जे करितो तें उपरोधि-क. '—शास्त्रीको.

उपर्जन-ना—खी. (कों.) जमिनीची, संपत्तीची, मालमत्तेची बाड; उत्पत्ती; भरभराट. 'पंच विषयवासना । अनुक्रमें वर्तें नाना । तेथें स्थूल वेद उपजना । कारण होय ।'—मिसं १.१५६. [सं. उप+अर्जन]

उपल—प. दगड; उत्पल. **प्रक्षेप**—प. १ दगडमार; भोंड-मार. २ (ल.) प्रतिपक्षावर मुद्दे अथवा प्रमेयांचा भडिमार करून त्यास गोंधळून टाकणें. कांही बऱ्यावाईट युक्त्यांनीं खंडन करणें. ३ आपला पराभव होत असतां प्रतिपक्षावर जोरजोरांनं तुटून पडून, असंबद्ध भाषणें करून आपला पराभव लपविण्याचा प्रयत्न करणें. ४ श्लोश आरोप करणें; आळ घालणें; अपशब्द बोलणें. [सं. उत्पल=दगड+प्रक्षेप=मारा]

उपलग—वि. उपयोगी. [सं. उप+लृप्]

उपलट—न. (राजा.) १ वाई; गडबड. 'आजपर्यंत अशीं लम झालेलीं असतील पण तीं इतक्या उपलटानं झालेलीं नाहीत. '—झांफली मृदू ६०. २ उपधाप, भागवड.

उपलब्ध—वि. सांपडलेले; मिळालेले, प्राप्त; अर्जित. [सं. उप+लब्ध]

उपलब्धि—स्त्री १ प्राप्ति; अर्जन, हस्तगत होणें; स्वाधीन होणें. २ ज्ञान; ज्ञातता; गोचरता. 'शब्दाची उपलब्धि श्रोत्रेन्द्रिया-बांधून होत नाही. ' ३ अस्तित्व, प्रत्यक्षता. 'स्यायनसाम्राचाची उपलब्धि त्या दशांत नाही. '

उपलभ्णें, उपलभ्णें—अक्रि. प्राप्त होणें; मिळणें. 'परी देहाचें मोटकें उमैं । आणि चेतना तेथ उपलभे ।'—ज्ञा १५.३७३. [सं. उप+लभ्]

उपलब्ध-मान—वि १ उपलब्ध असलेले; प्राप्त होण्यासारखे; विवृत; हयात; ज्ञात; चालू. २ सांठणारें; लाभणारें; प्राप्त होणारें; फायदा-नफ्यासारखें मिळणारें. [सं.]

उपलक्षण-णी—नस्त्री. १ मिष्ट, रुचकर पदार्थ; पक्काप्र. 'नव रसांची उपलक्षण'—विपू १.१६. २ विस्तार,वर्णन. 'उमटती जीचे थरांच्या थ्रेगी । तेथींचीं करावी उपलक्षणी । स्वाधुमवे कीं ।'—विपू ३.२. 'म्हणोनि द्या वाहणी । केली म्यां उपलक्षणी ।'—ज्ञा १३. ८५२. [उप+लक्षण]

उपलवर्णें-विणें—उक्रि. १ प्रसार; विस्तार. 'मौक्तिका चिआं वेलीं कुललिया । कीं क्षीरसागरां लहरी उपलवलियां ।'—शिशु ५९२. २ विवेचन, विस्तार, व्याख्यान, वर्णन करणें. 'हेचि आनि भांती । प्रमेय उपलवूं पुढतीं । परी तूं प्रतीती । याचि घे पां ।'—ज्ञा १४ ८६. ३ फुलणें; उद्वलणें; फुलविणें; विकास करणें. 'साहित्या-चिण सजें । बोलोचा रंगु उपलवित्जे. '—शिशु २८. 'जमी चंद्र-मयाची घडी । उपलविली ।'—ज्ञा १९.२२३. ३ व्यक्त होणें. 'तेथे जाणां कोटी सूर्य घडी उपलविली चोखडी । तैसी तेजपर वडी । श्यामांग चतुर्भुज ।'—स्वार्दि १०.३.१३. ४ प्रसन्न होणें. 'तुमी हरिले आतां उपलवला निरूपणी ।'—ज्ञा ६.४८८. [सं. उत्+लृ; उप+लृ; उत्लव्न किंवा उपलव्न]

उपलक्षण—न १ (साहित्य) लक्षणा; अंशावरून संपूर्णाचा, व्यक्तीवरून वर्गाचा व वर्गावरून जातीचा निर्देश करणें उ० सांगटी खेदं नये. 'येथें सांगटी हें उपलक्षण, कांहीच खेदं नये असा अर्थ; 'तुम्ही माझे घरी चोरी केली असतां मीं तुम्हांस शिक्षा करावी कीं नाही ?' या टिकाणीं तुम्ही म्हणजे कोणीहि. २ रूपकात्मक व दृष्टांतर भाषण, उपमा. 'ते दीपाचे उपलक्षण । निर्वातीचिया ।'—ज्ञा ६.३५८. ३ एका वस्तूचा, त्या वस्तूशीं तात्पुरत्या संबद्ध असलेल्या दुसऱ्या वस्तूवरून निर्देश. उ० ज्यावर कावळा बसला आहे ते रामाचे घर, येथे कावळा हें घराचे उपलक्षण. [सं.]

उपलक्षणें—उक्रि. अनंत धरून, हेतू-उद्देश धरून बोलणें; रोंख ठेवून बोलणें, अर्थ असणें.

उपलक्षित—वि. अप्रत्यक्ष कथित, संकल्पित, रूपकानें किंवा उपलक्षणांनं सांगितलेला. [सं.]

उपलक्ष्य—वि. अनुमेय; संकल्पित; गर्भितार्थ काढण्याजोगें; गूढीत मानण्यासारखें. [सं.]

उपला-ली—पुस्त्री. (हिं.) गोबरी. [सं. उप+लृप्]

उपलाण-णा-णी-णू—वि. खोपीर, जीव न घातलेला (घोडा). 'कीं जीव नृपाचे वाढ उपलाण ।'—ज्ञा १८.४६४. 'जसा वाढ

उपलानी । वस्य करी अश्वसाहणी ।'—एमा २०.२१६ [सं.उत्+पर्याण=घोष्याचा साज, खोपीर; प्रा. उपलक्षण] ० **बसणें**—जिनाखेरीज घोड्यावर बसणें. 'एक उपलानी बैसले । पायवंद सोडूं विसरले । तेणें गुंतोनि खाती पडिले । पायवंद बसती पाठीवरी ॥'—जं ७६.६०.

उपलानी—वि. १ उपरी; बाहेरचा; थोडा वेळ राहणारा. 'तो मनुष्य आपल्यावेथील नाही, उपलानी आहे.' २ (व.) बिन आधारी.

उपलानें, उपलानें—न. विनीचें घोडदळ; घोडेस्वार; विनी हुलसार—स्वार पहा. 'उपलानें निगलें बरवेंतु । हाटांमाजि ।'—शिखु ५०३; ५५१; २६९. 'धाडुनी ईंद्रियांचे उपलानें । विषयांचे घाली घालणें । होदेशी ब्रह्मचर्यांत जिणें । पाचारुनि ॥'—ज्ञाप्र ७३७. [सं. उत्+पर्याण=खोपीर; प्रा. उपलक्षण]

उपलानें—वि. (गो.) उपरी, पूर्ण लाभ न मिळणारें.

उपलिप्त—वि. लेप केलेला, लावलेला; फांसलेला; माखलेला; सारकेलेला; लपेटलेला. [सं. उप+लिप्]

उपलेप-न—पुन. १ चोळणें; माखणें; लावणें; फांसणें, लेप करणें. २ लेप; गिलावा; गिलाव्याचा पदार्थ; (ई) स्फेटर. [सं.]

उपवड-ढ—खी. जागृत. 'माना उपवड होतां खेवो । तुरे स्वप्नसंभ्रमाचा ठावो ।'—ज्ञा १५.२६४. उपवडणें पहा.

उपवडणें—अक्रि. जागृत, जागें होणें. 'नोहे हृषीकोासी कारण । उपवडलिया जाण । जिया परी ।'—ज्ञा १५.२९४. [सं. उप+वृड ?; का. उपवडिडु=जागें होणें, उपवड=जागें करण्याचें गीत]

उपवर्णें—अक्रि. (व.) नाहीसा होणें; गुप्त होणें. 'तेथल्या तेथे चाकू उपवला. ॥' [सं. उत्+वृ=उडणें; प्रा. उप्वव ?]

उपवन—न. १ बाग; उद्यान; बगीचा; २ (ल.) रमणीय स्थान; वन याच्या उलट. [सं. उप+वन]

उपवर—वि. १ ल्हास योग्य वयाची; विवाहास योग्य (मुली, मुलगा). 'उपवर परी उपायचि नाही ।'—रामदासी २.१३६. २ विवाहाचा सामान्य काल अतिक्रमून विवाह न होतां राहिलेला (मुलगा, मुली). ३ ऋतुप्राप्त झालेली. 'पैठगांत पत्नी जाली उपवर. २.७४. ४ संभोगक्षम. 'राधिकेचा मानस जाणून उपवर झाला सखा ।'—पला २. [सं. उप+वृ]

उपवख—न. १ उत्तरीय; अंगवस्त्र; उपरणें; पांचरावयांचे वस्त्र. २ (ल.) रखेली; राख. [सं. उप+वस्=आच्छादन करणें]

उपवारा—पु उकाडा; उवारा. 'रंगमाहाली होतो उपवारा । कोणी प्रियकर आणवा राजेद्राचा थारा ।'—पला ४.२६. [उवारा]

उपवास—पु. सर्वथे दिवस (अहोरात्र) भोजन न करणें; उपोषण; लंघन; अन्ननिष्ठित; भोजनाभाव; निराशन; अर्ध्या दिवसाच्या निराशनालाहि हा शब्द लावितात. उ० सोमवार—शनवारचा

उपवास. [सं. उप+वस् (यक्ष भूमिजवळ, यक्षारभाच्या पूर्वीच्या दिवशीं सायंकाळीं जाऊन व्रतस्थ राहणें हा मूल अर्थ)]

उपवासी—वि. १ उपास केलेला; उपोषण केलेला. २ भोजन न केलेला; उपाशी राहिलेला. ० **मरणें**—मुकें व्याकुळ होणें; मुकें नासव मरण होणें. 'वाटे जातां घडी घडी । पाहे पोह्याची गांठोडी । मनांत म्हणे वरी बाळें रोकडी । उपवासी मरली ॥'—ह २९.६१.

उपवासु—न. सानिध्य; जवळ राहणें. 'उपवासु जालेया जागह । नाहीं तया ।'—ऋ ८८. [सं. उप+वस्]

उपविद्या—खी. ब्रह्मज्ञानविरहित इतर भौतिक विद्या, ज्ञान; भौतिक शास्त्र; ईश्वर, धर्मशास्त्र या विरहित अभ्यास; व्यावहारिक ज्ञान. [सं.]

उपविष—न. विषाचा एक गौण प्रकार, रईचा चीक, त्रिधारी निवडुंगाचा चीक, कळलावी, कपरे, गुंज, अकू, धोतरा, या सात उपविषाच्या जाती होत. [सं.]

उपविष्ट—वि. १ (सामा.) बसलेला; स्थापन झालेला; आलेला; दाखल झालेला. २ जवळ, शेजारीं बसलेला. [सं. उप+विश्]

उपवीत—न. त्रैवर्णिकांन वापरावयाचें यज्ञोपवीत; जानवें. [सं. उप+वै=विणणें]

उपवृत्त—न १ समवृत्तांशीं म्हणजे कोणत्याहि स्थलाचे पूर्व आणि पश्चिम बिंदु व खस्वस्तिक यांमधून जाणारें जे त्रिज्यावृत्त त्यांशीं समांतर असें जे लहान वृत्त ते; पूर्वापरवृत्तांशीं समांतर लहान वृत्त, वृत्त. २ कोणतेहि दुय्यम वृत्त, वृत्त [सं. उप+वृत्]

उपवेद—पु. मुख्य चार वेदांशिवाय इतर वेद; जसे—ऋग्वेदाचा आयुर्वेद (कोणच्या मते हा अथर्ववेदाचा उपवेद आहे); यजुर्वेदाचा धनुर्वेद; सामवेदाचा गांधर्ववेद, अथर्ववेदाचा स्थापत्यवेद, शिल्पशास्त्र; गौणवेद. 'आयुर्वेद धनुर्वेद गांधर्व वेदमात्मनः । स्थापत्येचासृजदेदं कमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ।'—भागवत ३.१२.३८. [सं.]

उपवेश—न—पु १ (सामा.) बसणें, बसलेपणाची स्थिति. २ जवळ बसणें. [सं. उप+विश्]

उपशब्द—पु. शब्दाचा अर्थ विशद, विस्तृत करण्याकरितां तत्सहश किंवा त्याच अर्था जो दुसरा शब्द, प्रतिशब्द जोडतात तो. उ० पोथी—पुस्तक; लाकूड—फांडा; गवत—काडी; दगड—गिगड; भाकरी—विकरी वगैरे. [सं.]

उपशम—शान्ति—पु. १ शान्ति; निग्रह; लय; शेवट. 'जितया मान मोडिली । उपशमाची ।'—ज्ञा ३.२५२. २ विराम; थांबणें. 'माणेन उपशम व्याधीचा. ॥'—युच २.२१३. 'मायेशीं होय उपशान्ति । केवळ उरें ज्ञानि ।' ३ नाश. 'आपणावर येणाऱ्या संकटांचा उपशम केवळ स्वतंत्रतेनें होत नाही...'—ईम् ३१०. [सं. उप+शम्]

उपशमर्णे—अकि. नाहीसे होणे. 'जो शरीरभावांत उपशमी । तो अधियजु एष या मी ।'—ज्ञा ८.३७. 'कठिण काळ तुसा उपश-मला ।'—किंकरकृत द्रौपदीवल्ग्वहरण २१. [उप+शम.]

उपशमन—न. १ शांति; उतार; कमी होणे; उपशम. उपशम पहा. 'दावितसे स्फोटकाची । म्हणे उपशमन केवी होय ।'—युच ५०.५५. २ उतार पाडणारे, शांत करणारे औषध; उतारा; झुजा; तोडगा. 'महादेव तमोगुण । त्या तमासि उपशमन । तुझीये चरणींचे रज जाण ॥'—एरुस्व ४.५३. [सं.]

उपशास्त्र—न. गौण हुत्कार; मारण्याचे किंकोळ साधन. 'हे उपाय केवळ उपशास्त्रवत् होत.'—व्यनि ५६. [सं.]

उपशास्त्रा—स्त्री. लहान फांदी; फांदीला फुटणारी खांदी, दुय्यम, गौण शाखा. 'वीज जळाची जवळीक लाहे । आणि तेंचि शाखोपशास्त्री होये ।'—ज्ञा ९.१०९. २ एखाद्या मुख्य खोडा-पासून फुटणारा अंकुर, फांदी. [सं.]

उपशांत—वि. शांत झालेला; थंड झालेला. 'तया स्वांत.करण-जिता । सकळकामोपशांता ।'—ज्ञा ६.८१ [सं.]

उपशांति—उपशम पहा.

उपशास्त्र—न. न्याय-मीमांसादि षटशास्त्राहून इतर दुय्यम दर्जाची गायन, वैयक, वंगरे शास्त्रे किंवा त्यांवरील ग्रंथ प्रत्येक. [सं.]

उपशिक्षक—पु. १ शिक्षकांने आपल्या साहाय्यकरिता, शिक्षणाचे काम करण्याकरिता अगर विद्याभ्यास नजर ठेवण्याकरता हाताशी घेतलेला वरच्या वर्गातील हुशार विद्यार्थी; उपगुरु; माल-चाट्या; (इं.) मॉनिटर. २ दुय्यम शिक्षक; मदतशिक्षक. [सं.]

उपश्रुति—स्त्री. १ परोक्ष किंवा भवितव्य गोष्टीविषयी प्रथ पाहण्याकरितां रात्रीं हीन वर्गाच्या (चोभार, परीट इ०) घरा जवळ जाऊन उभे राहिले असतां आंतून साहाजिक निघालेला बरावाईट शब्द; असा शब्द आपल्या गोष्टीवर प्रकाश पाडतो अशी मानण्याची पद्धति; पडताळा. २ आपल्या प्रस्तुत गोष्टीसंबंधी कोणक अग्रस्तुत व्यक्तिमुखाने सहज निघणारा बरा-वाईट शब्द आपल्याकडे लावून घेणे. 'मी लमाचा विचार करीत बसलों होतों तों मरशील्ले, मरशील्ले अशी तिकडून उपश्रुति झाली; तस्मात् यंदां लग्न करूं नये.' ३ सांगोवांगी, कर्णोपकर्णी आलेली देशांतराची अनिष्ट बातमी (भविष्यकालीन किंवा वृत्तमानकालीन वार्डेट गोष्टीची). ४ जनवाता; वदंता; भुमका. [सं. उप+श्रु=ऐकणे]

उपश्रुष्ट—वि. १ शेजारी ठेवलेला; जवळ असलेला; संसर्ग असलेला; चिकटलेला; उपलक्ष असलेला. [सं. उप+श्रुष्ट]

उपश्रुषे—पु. साक्षिण्य; जवळ असण्याची स्थिति; जवळपणा. [सं.]

उपशृंभ—पु. पाया; आधार; निमित्त; आश्रय. [सं. उप+स्तृभ]

उपशृंभक—पु. आधार, धीर देणारा; आश्रय देणारा; साहाय्य करणारा, सांवरणारा, हात देणारा. [सं.]

उपशृंवि—क्रि. (व.) विनाकारण; बिन आधारी. [सं. उप+स्था ?]

उपसर्ण—णी-**उपसा**, **उपसामर**—क्रि. उपसाउपमी वंगरे वणवण्यासाने उपसण इत्यादि शब्दापासून ते शब्द माथिले आहेत. उपसर्णे पहा.

उपसमापति—पु. समापतीच्या गैर हजेरीत काम करणारा; उपाध्यक्ष. —समा ७१ [सं. उप+समा+पति]

उपसमीप—क्रि. जवळ; सन्निध; शेजारी. 'चित्त जो उप-समीपचि वासी । राखी करील तो उपवासी ।' [सं. उप+समीप]

उपसरण—न. जवळ येणे; शेजारी येणे; पुढे सरणे. [सं. उप+सृ]

उपसर्ग—पु. १ (व्या.) धातूंच्या मागे लागणारे अव्यय, उपप्रद. उ० अति; अनु; उप; परा; प्रति. समू इ०. २ उपप्रव; त्रास; पीडा; विप्र. 'तेथे दर्शनी उपसर्ग केला लोकां । रचिली द्वारका नुका म्हणे ।'—तुगा ९९. ३ दुष्टिन्ध; अनिष्टमुचक गोष्ट (उत्पात, उल्कापात इ०). [सं. उप+सृज=उत्पन्न करणे]

उपसर्पण—न. जवळ येणे, जाणे; सान्निध्य, आगमन. 'धना-लागी नीचसेवन । उपसर्पण हीनाचे ॥'—एरुस्व १३ ३१. [सं. उप+सृप]

उपसर्वे—क्रि. जवळ; सन्निध. 'आणव बैसे उपसर्वे नेदी ॥'—नव १६.४०. [सं. उप+वस् वणव्यत्यय]

उपसंहरणे—अकि. शांत होणे; लोपणे; नाश पावणे; संपणे. 'तो घोव तरी उपसंहरला ॥'—ज्ञा १.१६१. 'जे उपसंहरुनि कीजेल गोठी । ते मीचि आहे ॥'—ज्ञा ७.३०. [सं. उप+सम्+ह]

उपसंहार—पु. १ संकोच; एकत्रीकरण; गुंडाळणे; आटपणे; आवरणे 'प्रपंचाचा उपसंहार होय तेथे आत्म्यतिक ।' २ सारांश; शेवट; समाप्ति. ३ ग्रंथाचा अखेरचा भाग; शेवटचे शब्द; सिंहाव-लोकन 'ग्रंथाचे तात्पर्य काढणे असल्यास (एकंदर) सात गोष्टी साधनभूत अतून .. पैकीं उपक्रमोपसंहारी म्हणजे ग्रंथाचा आरंभ आणि शेवट या गिहल्या दोन गोष्टी होत ॥'—गीर २१. [सं.]

उपसंहृत—वि. १ गुंडाळलेला; एकत्र केलेला. २ समाप्त केलेला; शेवट केलेला. [सं. उप+सम्+ह]

उपसळा—वि. खोडकर; त्रासदायक; उपप्रव देणारे; वाईट वर्तनाचे (मूल वंगरे). [सं. उप+शल्य]

उपसळो—पु. १ उपसर्ग; त्रास; उपप्रव; उद्देग (उंदीर, मांजर, कुत्रा वंगरेपासून होणारा). २ कटकट; त्रास (सुल्ले वंगरेचा); छळवाद; सतावणी; (किं० आणणे; येणे). [सं. उप+शल्य]

उपसागर—पु. समुद्राचा जमिनीत शिरलेला मोठा व इंद भाग; लहान समुद्र. उ० बंगालचा उपसागर. [सं. उप+सागर]

उप(ब)साण—श्री. (कों.) कुवट वाम; कुजक्री घाण. (कि० यणे; पडणे). [का उव्ने=वाफ, उणता]

उपसातुपसी—श्री. १ वंदेळीवर येऊन आवेशानें म्यानानून तरवारी बाहेर काढणे; वंदेळीवर येणे. २ रिकामें करणे; बाहेर काढणे. [उपसणे द्वि]

उपसामग्री-साहित्य—श्रीन. किरकोळ उपकरणे; सामान: साहित्य; सामग्री; द्रव्ये वंगरे. 'करावया बैसला हवन । तेथे उप सामग्री आणून । जगन्माता देत असे ॥' स्वयंपाकांतील उपसाहित्य म्हणजे तांदूळ, कणीक मोहून मीठ, मिरची, दिगड० साहित्य. [सं]

उपसामी—वि. साधु; विरक्त. 'येर उपसामीयांचा रावो ॥' -उवा १४३५. [सं. उपशमी]

उपसारा—पु. १ वाटेल तिकडे संचार; मोकळे, स्वेर वावरणे. 'या घरांत उपासऱ्याला जागा नाही.' २ प्रसस्त जागा; मोकळी जागा. 'ह्या घरांत उपसाऱ्याची जागा नाही.' [सं. उप+सरा]

उपसारा—पु. १ घरांतील किरकोळ सामान; वसावाची सामग्री, जिप्सना. २ किरकोळ कामे; वारीकसारीक कामे; अडकामे. [सं. उप+म. पसारा]

उपसावणे, उपसाहणे—उक्ति. सोसणे; सहन करणे; पोटांत घालणे; क्षमा करणे. 'परि जाणतां उपसाहावे। बोलंचे पाणिपद निहाळावे ॥' -शिखु ३६५. 'आतां म्हणे तयाचे वचन। उपसाहों आम्ही ॥' -अशु ७.२६९. 'ते उपसाहावाची सुरारी ।' -दाव ३८०. 'तैसें मियां सद्गुरूसां काढले। श्रीरामचंद्रांचे योजिले बळे। ते उपसाहिले सद्गुरूदयाळे। कृपा सांगरे ॥' -स्वादि १०. १.२४. [सं. उप+सह]

उपसाहो—पु. उपसाह; सहन करण्याची क्रिया. -किवि. सहज. -शर.

उपसूचक—पु. समेपुढे आणलेल्या ठावांमध्यें कांहीं फेरफार सुचविणारा; उपसूचना मांडणारा; किरकोळ सूचना करणारा. [सं.]

उपसूचना—श्री. समेमाये चर्चा चाललेल्या विषयावरील मूळ ठावांत दुसरी, फेरफार किंवा तो बाजूस देवावा इत्यादि प्रकारची मांडलेली कल्पना. [सं. उप+सूच]

उपसृतक—न. (नृत्य) पाय पुढे फेकणे व हातहि पुढे फेकणे व सवें गात्रे मागच्या बाजूस बांकविणे. [सं.]

उपसेचन—न. तोंडीलावणे; तोंडीलावण्याचे माधन; पक्काव रुचकर करणारी वस्तु (चटणी, मसाला वंगरे). 'उपसेचन म्हणजे साधन ॥ तें तोंडी लावितां अन्न मिळे ॥' -यथा ११.४१८. [सं. उप+सिच]

उपस्कर—पु. १ एखादे कार्य पूर्ण करण्याकरितां लागणारे साहित्य, वस्तु, पदार्थ; साधन; बाब; अवश्य नसलेली पण उपयोगी अगर शोभा, सौंदर्य वाढविणारी वस्तु. २ तोंडी लावण्याचा पदार्थ;

मसाला; मिसळण; व्यंजन. ३ गृहकृत्यास उपयोगी पडणारी कोण-तीहि वस्तु (सुप, केरमुणी, गुसळ इ०). साधन; साहित्य. [सं.]

उपस्तरण—न. (याज्ञिक) सुग्रांत किंवा हवन करावयाच्या पात्रांत होमद्रव्य घेण्याची त्या पात्रांत दर्वीत तूप घालणे. [सं.]

उपल्ली—श्री. रखेली; राख; अंगवस्त्र. [सं.]

उपस्थ—पु.न. १ श्री किंवा पुरुष यांचे जननेंद्रिय; लिंग; योनि; मैथुनेंद्रिय; पंचकमेंद्रियांपैकी एक. २ रथामध्ये सारख्याने बसावयाची जागा; गाडीवान वसण्याची जागा. [सं. उप+स्था]

उपग्रह—पु. संभोग, मैथुन न करणे; विषयोपभोगापासून अलिप्तता; ब्रह्मचर्य; विषयनिवृत्ति; अविधारावत.

उपस्थान—न. १ उठणे; नर येणे; उद्भवणे; उत्पन्न होणे. २ घडून येणे; घडणे (कर्म, व्यवहार इ०). ३ एक प्रार्थनेचा प्रकार; गूढार्थक मंत्राने उपासना, प्रार्थना. ४ असे गूढ मंत्र; स्तोत्र. ५ उभे राहून हात जोडून, मंत्र पठण करून देवतांची स्तुति करणे. [सं. उप+स्था]

उपस्थापन—न. १ उपस्थित करणे; जवळ आणणे; उभे करणे; घडवून आणणे; उत्पन्न करणे; वनाव वनविणे. २ पूजा; सेवा. [सं. उप+स्था प्रयोजक]

उपस्थापित—वि. पडलेले; झालेले; स्थापन केलेले. [सं. उप+स्था प्रयोजक]

उपस्थित—वि. १ उद्भवलेला; उत्पन्न झालेला; प्राप्त झालेला; पोचलेला; घडलेला (प्रसंग, गोष्ट, कर्म इ०). 'आमच्या देसांत हजारां सभा दरवर्षी उपस्थित होतात...' -नि २७५. २ ज्ञात; माहीत असलेला; हयात, ताजा असलेला; मलिन न झालेला; रुढ; चालू (अभ्यास, विधि). ३ प्रत्यक्ष असलेला, आलेला; हजर. -श्री. उपस्थित पहा. [सं. उप+स्था] ०होणे-हजर असणे, येणे. (सभा इ० ला)

उपस्थिति—श्री. १ जवळ असणे; हाताशी असणे; ताजे असणे; स्मरणांत असणे; तयार असणे; ताजेपणा; नवेपणा; स्मरण (विषय, अभ्यासाचे, शास्त्राचे). 'वाचलेल्या ग्रंथांची उपस्थिति चांगली राहण्यास त्याचा (ग्रंथसंग्रहाचा) किती उपयोग आहे हेही सर्वांच्या सहज लक्षांत येणार आहे.' -नि ५१५. २ उद्भव; विद्यमानता; अस्तित्व; उपस्थितपणा; हजर असणे; उत्पन्न होणे; चालू असणे (प्रसंग, कार्य वंगरे). 'माझे घरी लक्षाची उपस्थिति झाली.' ३ मनांत येणे; स्मरण होणे. 'रोग म्हटला म्हणजे बैयाची उपस्थिति होती.' [सं. उप+स्था]

उपहत—वि. १ मारलेला; इजा, जखम झालेला; नाश, नष्ट केलेला; उध्वस्त; ताडित. २ निस्तेज; हतबली; पीडित; दुःखी. 'साश राजकुमार पदच्युत। सवेथा होय उपहत।' -हा १.२७०. [सं. उप+हन्]

उपहति, उपहती—स्त्री. (काव्य.) १ निस्तेजता; अपमान; अनादर; मानहानि. 'जैसी मातारहीन बनिता । उपहति पावे सर्वथा ।'—भा २.१९९. २ नाश; खालाबेलेली, दुःखित स्थिति [सं. उप+हृत्]

उपहसित—वि. ज्यांचे हसं, उपहास, थडा, फजिती झाली आहे असा; अपमानित, अनादर; छी: धू: झालेला. [सं. उप+हस]

उपहार—पु. १ (उपाहार अप) कराव्यांचे सामान; फत्ताळ; भक्ष्य. 'मीचि होईन सुआर । वोगरीन उपहार ।'—जा १३.४२१. 'उपहार कोही करावा ।'—गुच ५३.९२. २ वेण्णी; नजराणा; वक्षीस. भेट; अहेर. 'वरजें अलेकार सुमने । नाना उपहार बलिदान ।'—एरुव ६.८४. [सं. उप+आहार]

उपहारण—उक्ति. अपण करणें; देणें. 'हेचि भस्म ईश्वरासि । उपहारावें तुम्ही ह्या ।'—गुच ४०.८१. [सं. उप+आ+हृ]

उपहास—पु. १ थडा; चेष्टा; फजिती. छी: धू: निंदा; अपमान; निमेत्सना. 'उरोधु वादुबळ । प्राणितापवाळ । उपहासु वाळ । वसेपथी ।'—भा १३.२००. २ उपहास होतो अशी स्थिति; उपहासक्षम अवस्था, योग्यता. [सं. उप+हस]

उपहासक—वि. उपहास, थडा करणारा; नावें ठेवणारा; निंदा करणारा. [सं. उप+हस]

उपहासणें—अक्ति. थडा, चेष्टा, निंदा, फजिती, इ० करणें; हसणें; अनादर, अपमान करणें. [उपहास]

उपहासास्पद—वि. थेट्या विषय झालेला; थंडेस पात्र. [सं. उपहास+आस्पद]

उपहास्य—वि. थडा करण्यास योग्य, पात्र; चेष्टा करण्यालायक; उपहासास्पद; भिय; तिरस्कायें; त्याज्य. —न. थडा (उपहास अप). 'उपहास्य केल समर्थचें ।'—रामदासी २.३. [सं.]

उपहास्यता—स्त्री. १ (उपहास या अर्थी उक्तीनें) थडा; चेष्टा २ (वास्तविक अर्थ) उपहासाहेता; निंदास्पदता. [सं.]

उपहित—वि. १ जवळ असलेले; जवळ ठेवलेले (पदार्थ, भक्ष्य, इ०). 'जैसं कां उपहिता (अंगोंग) म्हेसी खाय ।'—भा १७.१५४. २ संसंग्युक्त; आरोपित. 'तैसें उपाधी उपहित । थोकोनि ठाके जेथ ।'—भा १५.५११. ३ उपाधियुक्त, उपाधिवद; सामाशब्द-मायोपहित (चैतन्य); घटोपहित (आकाश) 'आणि कुटस्थ जो अक्षर । दाविला पुरुष प्रकाश । तेंगें उपहिताही आकार चैतन्या केला ।'—भा १६.४३१. [सं. उप+धा=ठेवणें]

उपहुडणें, उपहोडणें—अक्ति. झोंपितून जागें होणें; उठणें 'पाहातेआं पाहारां दधिमेथनीं । गौळनीं गातीं श्रीचक्रपाणी । तो ध्वनि आयकौनि ध्रुवणी । रेओ उपहोडलें ॥'—दाव ३११. [उप+हुडणें]

शकी. १. ५१

उपळ—पु. पाषाण; दगड. उपळ पहा 'जडा उपळा अवचते । लागती श्रीचरणेशीं ब्रटे ।'—ज्ञाप्र ४०५. [सं. उत्पळ]

उपळ-ळी, उपळण—स्त्री. १ फार पाऊस पडल्यानें जागोजाग झरे फुटून पाणी वाहेर यावें अशी भूमीस अवस्था होते ती. २—पु. असं जमिनींतून वाहेर येणारे झरे, प्रत्यंक. ३ (ल.) धोणस किंवा फुरसं चावल्यामुळें शरीरांतून रक्त वाहू लागतें ती अवस्था. ४ (व्यापक.) (स्त्रियांस) विटाल अतिशय धोण्याची अवस्था; धुपणी. ५ जोरानें उठणें, उत्पन्न होणें; जोर करणें (दमा, खोकला, ताप, दुखणें, रोग, इ०) [सं. उत्+पळ]

उपळ जमीन—स्त्री. ज्या जमिनींत पावसाचे पाणी अतिशय जिरल्यामुळें जिला पाझर फुटले आहेत अशी जमीन.

उपळणे—अक्ति. १ पाणी जिरून साचल्यामुळे (जमीनींतून) पाझर फुटणें, उपळी होणें. २ शरीराच्या छिद्रांतून किंवा हिर-ज्यांतून वगैरे रक्त वाहू लागणें. ३ जमीन भिजून मेल झाल्यामुळें वर उपटून येणें; उफळणें, उपटलें जाणें (झाड वगैरे). [उपळ]

उपळवट-टा—स्त्री. १ पाणी फार जिरल्यामुळे पाझर फुटलेली जमीन; उपळ जमीन; भिजलेली, मुलेली जमीन. २ (ल.) (विशेषतः उपळवट) वेगळ; गडगड; समृद्धि (किं० करणें; येणें; होणें).—वि. १ उपळ असणारी; ओलाव्याची; मुलेली (जमीन). २ नेहमीं पाझर असलेली (जमीन). [उपळ]

उपळवणी—न १ जमीनींतून वाहणाऱ्या पाझराचें, उपळीचें पाणी. २ (ल.) संपत्ति; मान; सम्मान; सुख इ० (क्षणिकत्व दर्शविण्यासाठीं). [सं. उत्+पळ. वन=पाणी; उपळ+वणी]

उपळसरी, उपरसाळ—स्त्री. अनंतमूळ पहा. इयामा; इडियन सासांफरेला; दुद्रोडी; उपरसाळ (बुकीनें) आस्वली; हिरुया दोन जाती आहेत—एक पाहरी व दुसरी काळी. वेळ काळीसांतून रंगाचा असून पांनें तस्वारीच्या आकाराचीं, अर्धदंड रेंद व तीन अंगुळी लांब असतात. ही रक्तशोधक आहे. हिला उपटबुडी; लहान काबळी; शेत कांती; शेबबेल अशींही नांवें आहेत. [सं. उत्पळ=दगड+स=सराणें]

उपळी—स्त्री. झरा; पाझर. उपळ पहा. [सं. उत्+पळ]

उपळी—वि. पाषाणमय; दगडी. उपळ पहा. 'असो हे सोम-कांत उपळीं । जेवि श्रविजे चंद्रकळी ।'—दृ. २४. [सं. उत्पळ]

उपळी—स्त्री. (खा) गाडीच्या साटीच्या दोन्ही बाजूंस समांतर असणाऱ्या सहा पट्ट्यांपैकीं प्रत्येक.

उपझा—स्त्री. मूळचें ज्ञान; उपजत बुद्धि; आद्यज्ञान [सं. उप+ज्ञा]

उपाडणें—उक्ति. १ आरंभ होणें; आरंभणें; उत्पन्न होणें; पातणें; जवळ येणें. 'आता उत्पन्न होणारें । मयाचें ऐका ॥'—भा १०.४०.

१ उपन्न होणें; मिळणें; प्राप्त होणें. 'तेचि आमुचें देणें उपाङ्गलें।' -झा १०.१३२. ३ विस्तार करणें, पावणें. 'तेचि येक वेगळालें. येथ चिन्हीं अळेकारालें ॥ सांगिलेलें उपाङ्गलें ॥ भेदलेपणें ॥' -झा १८.६९५. [सं. उप+ङ्ग=जवळ जाणें]

उपाङ्गलें—वि. १ उत्कृष्ट; आवडतें; 'तैसें आत्ममुख उपाङ्गलें. जयासि आपणपांचि फावले ॥' -झा ५.१०८. २ प्रशस्त; मोटें.

उपाङ्ग येणे—क्रि. १ घोडा वगैरे जनावरांने पुढील पाय उभा-रून मागील पायांवर उभें राहणें. २ क्रोधावेशांने दुसऱ्यावर चालून जाणें; निकारवर येणें. [सं. उत्+पङ्ग=पाद; प्रा. उपाय]

उपाङ्गो—पु. इलाज; उपचार. उपाय पहा. 'तंव भणे यादव-राओ । एठ हाचि उपाङ्गो । -शिशु ७४१. [सं. उपाय]

उपाकरण, उपाकर्म—न. १ प्रतिवर्षी यज्ञोपवीत धारण करणाऱ्या विधि; प्रावणी. २ वेदाध्ययनास आरंभ करतेंवेळीं करावयाचें कर्म; वेदाध्ययनास आरंभ. [सं. उप+आ+कृ]

उपाख्यान—न. लहान कथा; गोष्टीत गोष्ट, लहान गोष्ट. आख्यानांतर्गत उपकथा; दृष्टांतकथा; एखादी मोठी गोष्ट सांगतांना मध्यंत, प्रसंगांने सांगवयाची लहान गोष्ट. [सं. उप+आ+ख्या=सांगणें]

उपांग—न. १ गौण अंग; भाग; लहान अवयव; भेद; प्रकार; शाखा; मोठ्या कार्यास साहाय्यभूत करावयाचें लहान कार्य; आनुवंशिक विधि. 'मोहरी पावे मूदंग । डफडीं सनया उपांग । मिरवत जातसे श्रीरंग । नंदयशोदेसहित पै ।' -हृ ११.२२२. 'कारागिराल... धंदा मुख्य व शिक्षण हें उपांग असतें.' -टि ४.४८. २ साधन, साहित्य, सामग्री यांपैकीं गौण वस्तु; उपसाहित्य. 'कां गीत राहातं उपांग । बोहटु पडे ।' -झा १८.१०९३. ३ उपशास्त्र, मुख्य शाखाची, विषयी पुरवणी. जसे—वेदांचें उपांग, उराण; न्याय, मीमांसा व धर्मशास्त्र [सं. उप+अंग] **० राग**—पु. (संगीत) मूळचा जो राग असेल त्याच्या स्वरांमध्ये थोडा बदल करून जो रागाचा पोटेभेद तयार होतो तो.

० ललित—स्त्री. आश्विन शुद्ध पंचमीस (ललितापंचमीस) पूजन करावयाची एक देवता. **० वियांग**—पु. एखाद्या वस्तूचे भाग निरनिराळे करणे, मोकळे करणे, उल्लाङ्घने; प्रयकरण

उपाग्रसर—पु. (गणित) प्रमाणित असलेल्या दोन संख्यांपैकी (युगमापैकी) दुसरी संख्या; पहिलीस अग्रसर म्हणतात. -छअ १०४. अग्रसर पहा. [सं. उप+अग्र+सृ-तर]

उपाट—क्रि.वि. तोंडोतोंड; साडेपथेत; गच्च; वाहण्यासारखें (पाण्याचें भांडें अण, सपत्ते). उपट अर्थ १ पहा. [सं. उत्+पट-पात]

उपाड—न. १ (बडोदें) उचल; उचापत; उधार. 'बर्पप्रति-पदेनिमित्त व्यापारीवार होणाऱ्या उपाडाचीं रीतसर बिलें तयार होऊन...' -ऐराप २.४७. २ खप; विक्री; उठाव (मालाचा).

'कमी उपाड झाल्यास त्याजवढल सरकारांतून नुकसान मिळणार नाही अशी शक्ती ठेवावी.' -स्वामी नियम (बडोदें) ९६. [सं. उत्+पट; यु. उपाडवु=उचलणें]

उपाडा—पु. उत्कृष्ट; पराभव, पाडाव. 'आवडी नावडीचा उपाडा । कृनि निधडा भोजनी ॥' -एभा ११.९३६. [सं. उत्+पट=पडणें]

उपाणणे—उपणणे पहा.

उपाणें—न. उखाणा; कोडें. -शर.

उपांत—पु. १ सोंव; कांड; कड; शेवट. २ डोळ्याचा कोपरा; अपाग [सं. उप+अंत]

उपांत-तिक—वि. जवळचा; शेजारचा; शेवटाजवळील; कांटावरचा. [सं. उप+अंत]

उपांतिम-उपांत्य—वि. शेवटच्या जवळचें; अखेरीच्या अली-कडचें; अंत्याच्या मागचा; उपांत्य (वृण, स्वर). 'अंतिम तो अंतिम, तो उपांतिम होऊं शकत नाही, किंवा अंतिमाच्या खालच्या पायरीचाही असणें शक्य नाही.' -टि ३.२४८. [सं. उप+अंतिम]

उपास—वि. गृहीत; स्वीकृत; स्वीकारलेलें; कबूल केलेलें. 'उपासविद्यो गुरुदक्षिणाधी ॥' -रघुवंश ५.१. [सं.]

उपादान—न. १ ग्रहण; स्वीकार; घेणें; कबूल करणें; मान्य करणें; मान्यता; संजुरी. २ प्राप्ति; संपादन. 'एथ अविद्यानाशु हें स्थूल । तेणें मोक्षोपादान फळ ।' -झा १८.१२४३. ३ साक्षात् कारण; समवायिकारण. उपादानकारण पहा. (जसे—घटास माती). 'येर आत्मतत्त्व उदासीन । तें नाहेतु ना उपादान ।' -झा १८.३०९. [सं. उप+आ+दा] **० कारण**—न. (तत्त्व) समवायिकारण; घटक-द्रव्य. 'कार्यांचे उत्पत्तीस ज्या जड द्रव्याची आवश्यकता असते त्यास उपादानकारण म्हणतात. पुस्तकाचें कागद, शाई, दोरा हें; मेजाचें लांकूड, खिले हें उपादानकारण होय.' -न्यायप २६.

० लक्षणा—स्त्री. ज्या लक्षणेने वाक्यार्थाचा अन्वयबोध बद्दला म्हणून शब्दांच्या मुख्यार्थासह त्या मुख्यार्थास संचित केलेला म्हण अर्थ याचें ग्रहण करितात तिला उपादानलक्षणा म्हणतात. 'अजहत्त्वा-र्थलक्षणा पहा. 'शोर्की बुडई पाहे स्वावासा पर जसा परावासा ।' (स्वावासा=आपल्या घरांतील मनुष्यास) -मोभीम ३.४८. 'तो चमटकार पाहण्यास पांचवें गाडी लोटली होती.' येथें गाडी या शब्दांत त्यातील मनुष्ये अंतर्भूत होतात.

उपादेय—वि. स्वीकार करण्यास योग्य; मान्य करण्यालायक; स्वीकारार्ह; ग्रहणार्ह; ग्रहण करण्यास योग्य. [सं. उप+आ+दा]

उपाङ्गीक—न. (कृण.) उपाध्यायपण; जोसकी; भिक्षुकी; उपाधपण पहा. [सं. उपाध्याय]

उपाध—स्त्री. त्रास; पीडा; दुःख. उपाधि पहा. 'जाणतियां घाईं लागला उपाध । नेणता तो सिद्ध भोजनासी ॥' -तुगा ३.५०६. [सं. उपाधि]

उपाधपण, उपाधपण, उपाधीक—नशी. १ उपाध्यायाची इति, काम; पौरोहित्य; जोसकी; भिक्षुकी. २ उपाध्यायास मिलणारी विदागी, बतन, प्राप्ति, दक्षणा. ३ उपाध्यायास असणारे वतन. [सं. उपाध्याय]

उपाधपेठ, उपाधपेठीच—वि. १ उपाध्यायास लग्न, मुंज वगैरे प्रसर्गों देतात तसे (सर्गण, पागोटें वगैरे). २ हलक्या प्रतीचें; कमी किमतीचें; अर्गदी साधें; छुल्लूक; टाकाऊ [सं. उपाध्याय+पेठ]

उपाधि—पुली. १ शुद्धस्वरूप पदार्थावर अन्यरूपता भासविण्यास कारणीभूत असणारे पदार्थांतर. उ० रंग द्रव्याने पाण्यास रंगीत स्वरूप घेतें, येथें रंगद्रव्य हा उपाधि होय. 'आकारविशेषरूप उपाधि क्षाला म्हणजे सुवर्ण अलेकारादि व्यपदेशा पावतें.' २ कोणेका पदार्थापासून विलक्षण कार्य उत्पन्न होण्यास प्रयोजक असें कांहीं एक; (सामा.) कारण, उत्पादक, प्रवर्तक, परिणामकारक, कार्यकारक गोष्ट. उ० अग्नीपासून धूर होतो त्यास आग्नेधनसंयोग उपाधि होय. ३ प्रसंग; कारण; निमित्त; प्रयोजन. ४ विशेष गुणधर्म; गुणविशेष. ५ पदवी; दोषण नांव, अन्वयिक नांव; विशेषण (आवर्तन किंवा उपहासानें दिलेले). ६ (वेदांत) जप; साया; बाह्यपाश; संग. 'करिती नावडतेयां त्याग। उपाधीचें।'—ज्ञा १७. ३६२. ७ प्रपंच; संसार. 'जोतु तैसा उपाधि। आवडे लोकां।'—ज्ञा ४.२१. ८ विकार; विचार.—आगतसार पंचिका १.२.५०. ९ त्रास; अडथळा; उपसर्ग; अडचण; आपत्ति; संकट; भानगड; लचांड; लिगाड. 'रायाच्या मनीं नव्हतें, पडें नये उपाधीला।'—गोपो ४१०. 'राजकीय बाबतींत अशा उपाधी म्हणजे लोकांचा असतोष, आप्रद...ह्याच होत.'—टि ३.२५९. १० (रामदासी) चळवळ; खटपट. 'उपाधीसी विस्तारावें। उपाधीत न सांपडावें।'—दा १.५५. ९. 'संकीर्तनायें वर्ती जाण। उपाधीमधें मिळों जाणें॥'—दा ११.६१३ [सं. ०] **निरास**—पु उपाधि नाहीशी करणें.

उपाधीक—वि. (प्र.) औपाधिक; उपाधि असलेले; उपाधी संबंधीं. [सं. उपाधि]

उपाध्याय—पु. अध्यक्षास मदत म्हणून किंवा त्याच्या गैर-हजेरींत काम करण्यास घेतलेला किंवा निवडलेला मनुष्य. [सं. उप+अध्यक्ष]

उपाध्याय—पु. १ पुरोहित; भटजी; भिक्षु; धार्मिक कृत्य चालविणारा; तीर्थक्षेत्रादि स्थळां यात्रा व इतर धर्मेकृत्ये यथासंग घडविणारा; कुलोपाध्याय; ग्रामोपाध्याय; तीर्थोपाध्याय. 'सांगे उपाध्याय संध्यावदन।'—दावि २१. २ (ल.) आमटया;—मनको. ३ वेदादि विद्या शिक्षणारा गुरु. [सं. उपाध्याय] (कोणेक वस्तूस) **उपाध्या भेटणें**—वस्तु चोरीस जाणें.—चें

सर्गण, पागोटें—उपाधपेठ पहा. म्ह० नवरा मरो कीं नवरी मरो उपाध्याला दक्षिणेशीं कारण=मतलाशां गंठ घालणाऱ्याबद्दल वापरतात.

उपाध्यापणा—पु. भिक्षुकी; उपाध्यायाची वृत्ति. उपाधपण पहा.

उपातयन—न. घोड्यावर स्वार बसला असतां घोड्याने पुढेचे दोन्ही पाय वर करणें ही खोडी. उपाईयेणें पहा.—अश्वप १०१. [सं.]

उपातह—पु. पादत्राण; पायतण; जोडा. 'जेजां हृदय उपातहो सदैवीं। मैत्रविजति॥'—ऋ ३५. [सं. उपातह; हिं उपात; गु. उपात]

उपाय—पु. १ युक्ति; योजना; इलाज; तजवीज; साधन; उपयुक्तकियाविनियोग. 'तूतें करुनि पुढें। जे उपायें घेती दवळे। तयां ठाकसी बहुवे पाडें। मार्गाचि तूं॥'—ज्ञा १७.१२. २ साम, दाम, दंड, भेद यांपैकीं प्रत्येक. [सं. उप+इ, उपाय] **०चतुष्टय**—न. साम, दाम, दंड, भेद हे युद्धशास्त्र किंवा राजनीतीतील चार उपाय.

उपायन—न. १ देणगी; भेट; नजराणा; उपहार. 'समर्पिले उपायनं। राया कृष्णजीतें॥'—रास १.११९; 'समर्पितो याच उपायनाही।'—साहू १.३४. २ वायन; वाण. [सं. उप+इ]

उपायिणें—लें उपायिणें—लें पहा.

उपायी, उपायीं येणें—उपाई येणें पहा. १ पुढील पाय उचलणें. 'उडी मारून त्याजवर बसतेवेळीं तो उपायी (दोन पायांवर) उभा राहील.'—अश्वप २२६. २ निकरावर येणें. 'चिनी सरकार विशेष उपायीं न येतां सामोपचारांन, शिस्तीनं झगडत आहे.'—के १६.४.३०.

उपायी—वि. उपाय योजना; युक्त्या काढण्यांत तरबेज; कल्पक बुद्धीचा; युक्तिवाज; प्रयत्न करणारा. [सं. उप+इ]

उपाये—पु. उपाय पहा. 'जेवें श्रवणाचा उपाये। आणि परमायेंसमुदाये।'—दा १.८.२१. [सं. उप+इ]

उपायेण—न. उपायन पहा. 'नातरी तेणें आणिलें। उपायेण श्रीकृष्णजीतें।'—रास १.१२.

उपार—पु. उपहार; उतारा; देवांदिकांस किंवा सूपिशाचादिकांस तांदूळ, साखर वगैरे अर्पण केलेले पदार्थ. [सं. उप+आहार]

उपाजणें—जिणें—१ कि. मिळविणें; संपादन करणें. 'जेणें प्रकृतीचें भोगिजे। उपाजिलें।'—ज्ञा ८.३३. २ आजव करणें; खुशामत करणें. [सं. उप+अर्ज]

उपाजर्न—न. संपादन; मिळविणें; प्राप्त करून घेणें. 'जया राज्य द्रव्य करणें उपाजर्न। वश देवमाना इच्छे जालें॥'—सुगा १०६५. [सं. उप+अर्ज] **०पट**—पु. वृत्तिपत्र; इनामपत्र.

उपार्जना—स्त्री. १ आज्ञा; खुशामत; खुबमस्कारी; याचना; नीचसेवा. २ मिळविणे; संपादन करणे. [सं. उप+अर्ज]

उपाजित—वि. संपादिलेले; मिळविलेले. 'उत्पन्न झालेले उपाजित गुण'—नीतिशास्त्र प्रवेश ३२१ सामाशब्द-पूर्वोपाजित; आत्मोपाजित. [सं. उप+अर्ज]

उपाव-घों—पु. युक्ति; इलाज. उपाय पहा. 'येविषई असे उपावो।'—विपु २.४८. 'आतां हें न चले कांहीं। उपाव लांगतां देई॥'—ब ६१३. 'तुटली आयुष्याची दोरी नाही उपाव।—ऐपो १५४. [उपाय अप.]

उपावणें—अक्रि. १ पायांच्या टांचा वर करून आंगठ्यावर भार देऊन उभें राहणें; पायांच्या बोटांवर उभें राहणें. २ मागल्या पायांवर उभें राहणें (घोष्याने); उपाई येणें पहा.

उपासी, उपासीपोटीं, उपाशेपोटीं, उपाशीतापाशी, उपाशी वनवाशी—वि. क्रि. न जेवलेला; रिकाम्या पोटी; अन्न विरहित; न जेवतां, न खातां, अनशवे पोटी. उपासी पहा. [उप+वस्] 'हिंदुत्वानची स्थिति कशी आहे हें उपाशी पोटी आम्हास जितकें समजतें तितकें... समजणें कठिण आहे.'—टि २.३९९. म्ह० १ उपाशी मागती भाकर शिळी, देव देतो साखरोळी. २ (क.) ब्राह्मणाला उपाशी ठेवू नये आणि मुसलमानाला जेवायला घालू नये. ३ (गो.) उपाशी असलेल्याक उष्ट्याचो केंडाळो ना. —उपाशी माणसास कांहींही चालतें. ४ उपासाला केळें आणि वनवासाला सिताफळे.

उपांशु—क्रि. हळू, हलक्या आवाजांत; शब्द बाहेर न उमटतां [सं.]

उपास—पु. उपवास पहा. [सं. उपवास; प्रा. उपास.] **उपासाची चूल करणे**—जेवणाचा स्वयंपाक झाल्यावर निराहाराचे पदार्थ विजविण्यासाठी पोतेंर घालून चूल सोंबली करणे.

उपासआनास-तापास—पु. १ उपवासादि व्रतनियम; कडक व्रत. २ (ल.) देहदंडन; कष्ट. [उपास द्वि; उपास+तप्] **उपासी तापासीं बसणें**—कांहीं न खातां राहणें; जिवाचे हाल करून घेणें.

उपासक—पु. उपासना, पूजा करणारा; भक्त, सेवेकरी. [सं. उप+आस्+वसर्णे] ० **बंधुत्व**—न उपासकामशील बंधुभाव. 'त्यांच्या मध्ये (उपासकामध्ये) उपासक बंधुत्वाची तुझी जागृत होते.'—टि १.४८७.

उपासकर-री—पु. उपास करणारा.

उपासंग—पु. बाण ठेवण्याचा भाता. 'या सैन्याबरोबर...

उपासंग...इ० साधनें होती' हिल्ले. २२. [सं.]

उपासणें—क्रि. उपासना, आराधना करणे; प्रार्थने; पूजा करणे; भक्ति करणे. 'आम्ही हा स्वयंसेवि विव्हिली असे। यातें उपासा मग आपसे। पुरतो काम।'—झा ३.८८. 'कवण उपासूं गे देवता।

कवणकवण्या जाऊं तीर्था। कवण नवस नवसूं आतां। कृष्णनाथ प्रासीसी।'—एरुव २.४२. [सं. उप+आस्]

उपासतान—क्रि. १ उपास आणि तहान. २ (ल.) कष्ट; देहदंडन. [उपास+तहान] ० **काढणें**—अन्नपाण्याशिवाय काळजीनें, कष्टानें, दुःखानें दिवस काढणें. ० **पाहणें**—एखाद्याची काळजी वाहणें; त्याच्या अन्नपाण्याची तजवीज करणे.

उपासन—न उपासना, पूजा; पूजन; अर्चन; आराधना; होम हवन इत्यादि. उपासना पहा. 'मग उपासन जिहीं आणिलें। योगासींचे।'—झा ४.१२२. 'वेदमुषणा वरदराजा। उपासन करावें।—वेसीस्व १२.४४. [सं. उप+आसन]

उपासना—स्त्री. १ भक्ति; पूजा; अर्चा; सेवा; आराधना. 'मुख्य उपासनालक्षण। नाना कवित्वलक्षण। नापा वातुत्यलक्षण। योल्ले असे।'—दा १.१.१०. २ सेवा; नेमभंग; (गुरुमंत्र जपण्याचा इ०) सामाशब्द-आत्मोपासना; ज्ञानोपासना; कर्मोपासना. ३ (रामदासी) उपास्यदेवत 'उपासना तेथ उभी आदे।'—रामदासी २ ७९. [सं. उप + आस्] ० **कांड**—न. वेदाच्या तीन कांडांपैकीं ज्यामध्ये उपासना सांगितली जाई तो भाग; यजुर्वेद. ० **निरूपण**—न. केलेल्या कर्मांचे अखेरीस जें देवतेला समर्पण करितात तें. ० **मार्ग**—पु ईश्वराचे चिंतन, मनन, ध्यान इत्यादींचे आचरण. 'उपासनामार्गांनं ज्ञानाच्या भक्तांना भक्तिमार्गांनीं म्हणतात.'—टिप्पू ३८. ० **यंत्र**—न. प्रहव देवता यांची उपासना करण्यासाठी धातूवर किंवा कागदावर काढलेली विशिष्ट आकृति. 'ना तरी उपासनायंत्र। तैमै दिभे सन्यसुत्र। भीमकी मध्यपीठ पवित्र। कृष्णक्षेत्र निजबीज।'—एरुव ६.५५.

उपासपारणें—न. उपास करणे व सोडणे; उपासतापास. (क्रि० करणे; पारणें; मांडणे; लागणे; [उपास+पारणें]

उपासमर-मार-मारा—क्रि० १ अमावास्या मरणें किंवा मारणें; अन्नप्रदक्ष. २ अश्वेपोटीं ठेवणें; कंत्रवपणा करणे; एखाद्यास कोणतीही वस्तु पुरेशी न देणे. [उपास+मरणें]

उपासमाजगा-माजरू—वि. (माण. व.) उपाशी राहून सुद्धा कामधंदा न करणारा; अन्नप्रदक्ष असुनहि माजलेला. [उपास+माजणे]

उपासित—वि. ज्याची पूजा, भक्ति, अर्चा इ० केली आहे असा, सेवा केली आहे असा; आदरिलेला; पूजिलेला. [सं.]

उपासी—वि. १ उपास केलेला; अन्न न खावेला; उपवासी. 'तीन दिवसांचा उपासी अंतेज।'—रामदासी २.१५८. २ मुकेलेला; भूक लागली आहे असा. [उपास] ० **मरणें**—मुकमुळें व्याकुळ होणे; खाद्याण्यापास न मिळून मृतप्राय होणे. म्ह० विक्रया झाडाखालीं उपासी मरणें (अगदीं ऐदी, आळशी माणसाला खवितात.) ० **अनासी-तापासी-कराडी-पोटी**—वि. क्रि. १ अन्नाशिवाय.

भुकेलेला; अभावांजन असलेला. २ उपावासी; उपास केलेला. **उपासी**
पोटीं अन्न ठेवणें—आणय उपाशी राहून दुसऱ्यास अन्न ठेवणें
(क्षुद्र सेविका एक प्रकारां.).

उपास्ति—स्त्री. १ उपासना; भक्ति; पूजा; अर्चा; आराधना;
सेवा. 'उपास्तिवेन्ही राबतया। उपायफळि येती मोडोनियां।'—अमृ २.१७. 'तैसी दोनी ये मते। सुविती एका कारणते। परी
उपास्ति ते योग्यते। आधीन असे।'—ज्ञा ३.४०. 'त्या मज
सूर्याची उपास्ती। सौरसुक्ती त्रैविद्या।'—एमा ११.१३३२. [सं.
उप+आस्]

उपास्य—न. ज्याची उपासना करावयाची ती देवता, दैवत,
आराध्य दैवत.—वि. पूजा करण्यास योग्य; पूजनीय. ० **दैवत**—
न. १ उपासनेची देवता. २ पूज्य व्यक्ती. [सं.]

उपाहार—पु. १ फराळ; जेवणातील मुख्य पदार्थ (भाता).
शिवाय इतर पदार्थ; अल्पाहार. २ फराळ करणें [सं. उप+आहार]

उपाळा—पु. १ उमाळा; उपळी, आवंग; उकळी. 'कुटला
शरिरांत ह्या काम उपाळा। कर शांत नृपाळा।'—प्रला १२७
२ अन्न; पाणी. उपळ पहा 'आम्हांस टाकून जाशी कृपाळा।
पशुपक्षांच्या नेत्रां उपाळा।'—प्रला २५९. [सं. उत्+पळ]

उपाळी—स्त्री. उपहास; यष्टा; निंदा; वेष्टा; टवाळी; मस्करी
[प्रा. उष्काल=खल, दुर्जन ?]

उपिकणें—अकि. अविकणें; पिकून अधिक होणें; वाजवीपेक्षां
अधिक पक होणें. [सं. उत्+पच]

उपिट, उपिट्टु—न. १ (क) तिखटमीठ घालून ओले करून
वाफ दिलेले लाक्षांचे पीठ २ तिखटमिठाचा सांजा. [का. उप्पु=
मीठ+इट्टु=पीठ]

उपिटणें—अकि आर्द्रता कमी झाल्यामुळे किंवा सारखें भाजेलें
न गेल्यामुळे भाकरी वगैरेस भेगा पडणें; पिठुळणें. [सं. उत्+पिट]

उपीठ—वि उपिटलेली (भाकरी, खापरपोळी इ०) [सं. उत्+
पिट; म. पीठ]

उपीत वेणें—पिणें—अकि १ उच्छृंखलणें, अविचाराने वागणें.
२ अतिशय धाईत असणें. [सं. उत्+पत्]

उपीवणें—अकि. (व.) गुप्त होणें; नाहीस होणें. [सं. उत्+
पत्]

उपेखणें—उपेक्षणें पहा. 'तरि कसें तिये वरि स्वाभिमय।
उपेखुन वोलिले।'—शिष्य २.३६.३७. [सं. उप+ईख]

उपेग—पु. उपयोग; प्रयोजन; जरूरी; गरज; फळ. 'एरी
भणे जरि तिच्या अनुरागु। तरी एव आलेआ कवण उपेगु।'—
शिष्य १८२. 'एथ एकचि उपेगा जायें। परमासुत।'—ज्ञा २.
६७. [उपयोग]

उपेगा—सी—वि. उपयोगी. 'येन्हीवीं पराधिका चौधी। जीव
मोक्षाच्या उपेगी।'—अमृ ३.२. ० **येणें**—उपयोगी पडणें. 'येणें
येतां न भागा त्वरित हजरगा तीर्थे आले उपेगा।'—ब ६८७. [उप-
योग]

उपेड—वि (राजा.) जेथून दूरवरचें दृश्य दिसले अशी उंचा-
वर असलेली; उंचाड, उंचवट (जमीन) [सं. उत्+पीट]

उपेणां—णें—स्त्री. वस्ती, वास; विधातिस्यान; राहण्याची
जागा, राहावा 'नानाहूची केली उपेणी। कीं पावि प्रभेची वाणी।'—
—कृ ८३ 'स्वर्गां करोनि उपेणें। मागिजे सुखाचें केणें।'—शिष्य
८५८. 'तैमनि आशेतपणें। कवित्व जालें हें उपेणें।'—ज्ञा १८.
१७४६ २ जवळ जाणें, येणें. 'उपेणें करितां कुमुमाकरां। झाडे
बघेति शृंगारा। तेथ कोकळांची पाति दृष्टी। केवि लाभें।'—कृ
५२. 'उपेणें पावला चकोर।'—कृमुग ३५. ४७ [सं. उप+ई=
जाणें]

उपेत—वि जवळ गेलेला [सं. उप+इत]

उपेंद्र—पु. इंद्राचा धाकटा भाऊ. विष्णु 'उपेक्षिमीं तूं मज
कां उपेंद्र।'—सारङ्ग १९. [सं. उप+इंद्र]

उपेंद्रवज्रा—स्त्री. एक समचरण वृत्त. याच्या प्रत्येक चरणांत
११ अक्षरे असून ज, त, ज, ग, ग असे गण येतात उ० चले वदेही
वर दान देही। तथापि ह्या राघव दान देही। न देह ह्या भाग्य
अहो जनाचें। विचित्र कतेव्य निरंजनाचें॥' [सं. उप+इंद्र+वज्र]

उपेय—वि उपायाने प्राप्त करून घेण्यासारखी; साध्य (गोष्ट).
'म्हणोनि उपेयही हातीं। जालया उपायस्थिती।'—ज्ञा १८.
१२४५. [सं. उप+ई]

उपेक्षक—वि उपेक्षा, अन्वेष करणारा; दुर्लक्ष, टाळाटाळी
करणारा. [सं. उप+ईक्ष]

उपेक्षणीय—इय—वि उपेक्षा करण्यास योग्य, कानाडोळा
करण्यासारखा, लक्ष न देण्यासारखा. [सं.]

उपेक्षणें—उकि. १ उपेक्षा करणें, दुर्लक्ष करणें, अन्वेष करणें;
'जेवीं नव्हे या खुद्दी। उपेक्षिला।'—ज्ञा १० १६१. २ त्याग
करणें; सोडणें. 'नाहीं आहिकली मागे ऐसी मात। जे त्वां शरणा-
गत उपेक्षिले।'—तुगा १६३३. 'उपेक्षूं नको युगवृत्ता अनंता।
रघूनायका मागणें हेंचि आतां।'—राक. [सं. उप+ईक्ष]

उपेक्षा—स्त्री. १ हृदयग, दुर्लक्ष, अन्याय; अन्वेष. 'किंवा
उपेक्षेची। बाळुनि साडिले।'—ज्ञा १८ १५४२. २ चालढकल;
कानाडोळा. ढोंकशांक (गुन्हांकडे, दोषांकडे). ३ त्याग, सोडणें.
[सं. उप+ईक्ष]

उपेक्षित—वि. उपेक्षा केलेला, अन्वेषलेला; त्याग केलेला.
[सं.]

उपोद्घात—उ. १ आरंभ; सुरुवात; प्रस्तावना. २ परिचय; विषयप्रवेश. ३ (न्याय) प्रभातील प्रतिपाद्य विषयाला अनुरूप असं ग्रंथ-प्रकरणनाम; अवतरणप्राय ग्रंथांश. ४ उदाहरण; दृष्टांत. —अमरकोश. ५ पृथक्करण; विवरण; स्पष्टीकरण; तत्त्वशोधन. [सं. उप+उद्+हृत्]

उपोषण—न. उपवास; उपवास; निराहार; निरशन. [सं. उप+वस्] • **मंडळ**—न. (लि.) पुनरुत्थानाच्या सणाच्या पूर्वी करावयाचे चाळीस दिवसांचे उपोषण; लेन्ट या संस्कृत शब्दाचा पर्याय. लेन्ट म्हणजे वसंत. हे उपवास वसंतात येतात म्हणून यांना वसंतोपवास असेहि म्हणतात. 'उपोषणमंडळाचा आरंभ अंश वेन्स्टे (राखेचा बुधवार) या दिवसाीं होतो.' —उम ५.

उपोषित—वि. १ उपवास केलेला. २ उपाशी. [उप+उषित]

उपोडु—जागृति; उपवड—ड पडा.

उत्तरणें—अकि. (व.) कुणें; सुजणें; उणें. ' त्याचें तोंड उत्तरलें आहे. ' उबतरणें पहा.

उत्परमाडी—स्त्री. दुसरा मजला; दुमजली घर; वरची माडी. उपरमाडी पहा. ' ईश्वर त्याची मस्ती मोडी, आलां कैची उत्परमाडी. ' —अमृत ५२. [सं. उपरि; हि. उत्पर+माडी]

उप्पुडिंडी (शिरा)—उ. (तेलगु) तिखटमिडाचा सांजा; उपिट पहा. —पृशि ४४५. [का. उप्पु=मीड]

उप्रत—अ. नंतर; मागाहून; उपरंत पहा.

उफका-खा—उ. नाश. उपखा पहा. [सं. उप+क्षि]

उफखणें-उफगणें—अकि. उपखणें पहा. रिकामा होणें; रिक्त होणें; संकोच पावणें. ' आणि फुंक भाता फुगे. रंचिल्लिया सवेंचि उफगं. ' —ज्ञा १३ ६६४. [सं. उप+क्षि]

उफट—वि. १ निस्तेज; फिकट; फिका (रचनाशामुळ). २ रोगट; आजारी. [सं. उत्+स्फट=तुरटी]

उफटणें-डणें, उफंडणें—अकि. फिके पडणें; निस्तेज होणें, पंढरें पडणें. —ज्ञा १७. १५६ [उफट]

उफणणें—अकि. उफणणें; वारवणें, वाऱ्याने भूस उडविणें. पाखडणें. [उत्+पवन; प्रा. उफण]

उफणणें—अकि. १ जोराने वर येणें; वाढणें (पीक, झाड, मूल वगैरे). २ उतणें; अंगावर उठणें (पुळूळ, फोड, बिवा, शेर, ज्वर, वस्त्र इ० उठणें, उतणें). ३ कुजणें; नासणें (फळे वगैरे); नासणें; आंबणें; फुडणें (दूध वगैरे). ४ कुणें; ताढणें (गर्वांनि). ५ उफटणें; तोडणें. ' नमोजी स्वच्छंदा सकल भवबंधा उफणिता ॥ ' —वामन (व्याधाख्यान) २३. उफणणें पहा. [सं. उत्पन्न; प्रा. उप्पण]

उफर-रा—उ. (राजा. कु.) बाज; बार; बहर; पीक (वृक्ष, लता, शेत इ० सं येणारा) [सं. उत्+भृ-भर; किंवा पूर]

उफर-रा—उ. (राजा. कु.) उफणणें; वारवणें. [सं. उपरि; हि. उत्पर]

उफरणें—अकि. (राजा. कु.) उफणणें; वारवणें; वाढवणें. [उफर]

उफराटणें, उफरांडणें—कि. १ उलटें होणें; अंग, तोंड विरुद्ध दिशेस फिरणें; उफाटें होणें; उलट बाजूस जाणें; विपरीत होणें. २ डोळे चढले जाणें, फिरणें (मृत्युसमयी किंवा वेषुद्धीने); डोळे या शब्दाबरोबर किंवा सुसता प्रयोग. —सकि. उफराटा, उलटा-सुलटा करणें; वरचें अंग खाली व खालचें वर असें करणें (धक्का इ० ने). ' त्या गळ्यास या म्हाशीने उफरांडून पाडलें. ' [सं. उत्+परावृत्]

उफराटसुफराट, उफराटासुफराटा—वि. उलटासुलटा; वरील बाजू खाली व खालील बाजू वर असा; आंतील बाजू बाहेर व बाहेरील बाजू आंत असा; पुढील बाजू मागे व मागील बाजू पुढे असा; व्यस्त; व्युत्क्रम. [सं. उत्+परावृत्; सु+परावृत्]

उफराटा—वि कि. वि. १ उलटा; विपरीत; परावृत्त; मागे; विरुद्ध; ' अहा कटा हें वोखटें. मृत्युलोकीचें उफराटें ॥ ' —ज्ञा १. ५१५.

२ (ल) चुकीचा ३ उलट; प्रत्युत्तरदर्शक. ' वरवेपणें मोटी. ' होतें लक्ष्मीचे पोटी. कृष्ण देखोनियां दृष्टी. तेही उफराटी लाजली. ' —एकूच १. ७३. [सं. उत्+परावृत्] • **न्याय**—पु. विचित्र, विपरीत न्याय; अन्याय. म्ह० उफराटा न्याय गालगुडे खाय. —टी गंगा—

स्त्री. उलट दिशेने वाहणारी गंगा; संसारहाटी, माया यांस उपमा देतात. ' उफराटीगंगा पाहतां मिळणें. सकळांस तेथें ॥ ' —दा ११.

७ ११. —टी दुनिया—स्त्री. उलटें जग; अव्यवस्था; बेवंदशाही; अनिर्वधत; अन्याय्याचरण —टी बाहुली—स्त्री. अगदीं डोकल्यां जवळ धरल्याशिवाय दिसत नाही अशी दृष्टि; अडुदृष्टि; संवदृष्टि;

दूरचे दिसत नाही अशी नजर —टी काळजाचा—वि. निष्ठुर; निर्दय; कृतघ्न, अति धाडशी. अविचारी (मनुष्य). —टें भांडण—

न. कृतघ्नेचे भांडण; उपकार विमरुत केलेले भांडण; अन्यायाचें भांडण, उपकार, प्रेम करणाऱ्याशी विवृष्ट. —टें दहाणपण—न.

मुखपणा

उफलणें—अकि. १ फुलणें; विकासणें; उमलणें. २ (ल.) उघडणें, विस्तीर्ण होणें, उल्लणें. ३ पाप्मर फुडणें; द्रव येणें (हृदयास). ४ उदयास येणें, उघडणें; अनुकूल होणें (रेंव); [सं. उत्+फल्]

उफळणें—अकि. १ वर उडणें; जोराने जाणें; वर जाणें. ' जो अंबरीं उफळता खुर लागलाहे. ' —नळ ३१. ' उफळाया बघती वेणें. ' —संग्रामगीतें १७. २ फाळाने उकरली जाणें (जमीन).

उफळणें पहा. [सं. उत्+फल्, किंवा सं. उत्पाट्; प्रा. उप्फाल=

उठवणें, उघडणें]

उफा—स्त्री. (व.) अफवा; बर्दता; ऐकीव बातमी; अबाई. [का. अफवा]

उफाट-ड-डा—पु जोर; वेग; शीघ्रगति. 'उफाड जोड करीतु। पांचविअे धारें वावडतु ॥'—शिखु ५३४. 'ते व्याधीचिया उफाडा। देशें सरुव्या काडा ॥'—एमा १०.१५. [सं. उत्+फल]

उफाडें—वि. (गो.) उफराटा पहा. —पु. जोर; आवेग.

उफाडणें—अकि. उडणें; उफळणें. 'व्याघ्र निज छायेसि उफाडे ॥'—विपु ७.४६. [उफाट]

उफाड्याचा—वि १ लवकर वाढणारा; जोराचा. २ भरदार; सुडढ बांध्याचा; दणगट; फार सशक्त (शूक्ष, मनुष्य, पीक, मूलइ०). 'कसी उफाड्याची पोर आंठ ती.'—मोर ११—**चें हाड**—न. सगळ, जोरांन वाढणारें शरीर. —नें वाढणें. **वाढास येणें**—कि. लवकर, जोगने वाढणें. —ची जमीन—शेत—की न लवकर व जोरदार पीक येणारें शेत.

उफाणणें—कि. सुजणें. उफाणणें पहा. 'त्याचें सर्वांग उफाणलें आहे.'

उफाणा, उफान—न.पु १ उकळी; कढ; उत. (कि० येणें) २ उतूं जाणें; कढ वर येणें (कि० जाणें).—वि उधळ्या. [उत्+पवन] **० गिरी**—स्त्री. १ चंगळ; समृद्धि; गडगंज. २ (ल.) उधळपट्टी; उधळपणा; एखादी गोष्ट वाजवीपेक्षां जास्त असणें, उत येणें.

उफार—पु. (गो.) उफार; फराळ. [सं. उप+आहार]

उफाराटा—उफराटा पहा

उफारशेत्या—पु. कृत्तप्र, उपकार कर्त्यावर उलटणारा, मित्रा-वर उलटणारा मनुष्य. [उफराटा+शेत्या]

उफाळ-ळा—वि. अधिक, वाजवीपेक्षां जास्त; पुरत उरलेले; शिलकी ठेवलेले [सं. उत्+फल]—पु. १ उकळी; उत; उत्साह; जोर; आवेश; उफाड पहा. 'उफाळचि जाती मुजा फुडुरीती।'—राक. 'पुण्याच्या पुण्यप्रदेशांत उफाळयाला ओलेला तो एरंड...'—इं० ८९. २ एकदम वर येणें; जोरांन उठणें; जोरांन बाहेर येणें; उडळी; उत (पाणी वगैरेंस); (कि० निषणें; येणें). 'आंगें घेतुंस उफाळा। सिंगेवरि ॥'—रु ८९. 'नंदाचें मूल काळें। त्यासि नेलें काळें। कोण्हीयेका काळे। चालिले उफाळें ॥'—दावि २४१. 'माना तीर्थार्थी कार्जवीं बहुत। घरोघरी उफाळत।'—रावि ३६. १७२. ३ शिलक; वाड.

उफाळणें—अकि. उफळणें पहा. १ उकळी येणें, उत येणें. २ वर येणें; वर चढणें (जाळ वगैरें). 'केला जरी पोत बळचि खालें। ज्वाला तरी ते वरती उफाळें।'—वामन ३ उसळणें; वर उडणें (पाणी वगैरें). 'कोटें गुप्त कोटें प्रगटे। जैम जीवन उफाळे आटे।'—दा ९.८.२७. 'अग्नी उंच उफाळला। क्षीतितळी तो येथ आंदोळता।'—आक २१. ४ गवांनें फुगणें, ताढणें. ५ फार वाढणें; वाजवीपेक्षां जास्त होणें. ६ नांगरणें; उकरणें. ७ उधळणें; धावणें. 'जैसा सिंह उफाळला हिमिगिरीच्या गव्हरा-पावुनी'—आसी ६३. [सं. उत्+फल, फाल प्रा. उफ्फाल]

उफाळणें—उपणणें पहा.

उफिडणें—उफिळणें पहा.

उफेणणें, उफिणणें—अकि. (कौ.) अधिक होणें; कुजणें; नासणें; अविकणें (फळ वगैरें). इतर अर्थां उफणणें पहा.

उफेवणें, उफेणें—अकि. (गो. कृ. राजा) वर येणें; (पाण्या-तून) पृष्ठभागावर येणें, तरंगणें, उसळणें. उफणणें पहा.

उंब—पु. एक मोठा शूक्ष.

उंबई—स्त्री. (ना.) ओंबी पहा. [सं. उंबी, उंबिका=ओंबी]

उवक-ग—पु (काव्य) १ बांती; ओकारी; उमळ. २ (ल.) उमाळा; दुःखाचा आवेग; दयेचा पाझर; कौव. ३ कंटाळा; त्रास, बीट; उद्वेग. 'लोटिकाचा उद्वेगु। शाखांवरी उवगु।'—हा १३.१९२. 'उवग मानूनी तो वना जाय। भागी येजनि त्या बोभाये।'—मुआदि २.४४. 'भागलिया आला उवग सहज। न धरितां काज आलें मनी।'—तुगा १८५५. [सं. उत्+पञ्; का. उवञ्; उच्चिक्के=उमाळा; वर येणें; गु. उवक=बांती; हि. उकना=ओकर]

उवगट—उवट पहा.

उवगणें—अकि. गुदमरणें; दरदून घाम येणें; गदमदणें; उष्णता व गर्दी यांमुळे घाबरणें; गदगदणें. [का. उवञ्जे=उष्णता, वाफ]

उवगणें—अकि. कंटाळणें; त्रासणें; बीट येणें; ओकारी येणें. 'अणोनि उवगेलसि पोडु। जीवजातां।'—रु ३२. 'एव अडून म्हणे कटकटा। उवगिलें सांगिल्या संकटा।'—हा ११.४५२. 'गगन शून्यत्वा उवगलें। कृष्णभेटींसी उदित जाहलें।'—एफ्त्व ७७. —उकि.

१ उपेक्षा करणें; तिरस्कार करणें; हयगय करणें; आवाळ करणें. 'उणें किमपि भाविका उवगशील तूं देव कां।'—केका २०. 'कदा-चित तृणांकुरां उवगिजेले दिम्वारणी।'—आशिवा १४. २ टाकणें; त्याग करणें. 'सम उवगून विषयासी।'—चंम ५.२७१. [उवक]

उवगणें—उकि. शोषून काढणें; ओळखणें. उमगणें पहा. 'साप-त्तभावाचे जणो उवगोनि चिर्ती।'—विवि ८.७.१२३. [सं. उपगमन]

—उवगअण—उवगण—उवगणें. —राज. भा. १८३२.]

उवगघट्ट—पु. कंटाळा. —शर (शायो २.७७.)

उवगवाणें—वि. कंटाळवाणें. —शर (भावाचें रामायण १. २.५२.)

उवजणें—उमजणें पहा.

उवजणें—उकि. (क.) भातावर आषण घालून त्याचे उवजे करणें. उवजा पहा.

उवजणें—(व.) उमरणें पहा.

उवजत—उपजत पहा.

उवजरणें—अकि. क्षीण झालेली शक्ति पुन्हां येणें; पुनरुज्जी-वन होणें; नवीन उत्साह धारण करणें; टवटवीत होणें (प्राणी, वन-स्पती). [सं. उत्+जृ]

उबजरा—पु. टवटवी; ताकद; उत्साह परत येणें. (कि० येणें; आणणें). **उबजऱ्यास येणें**—कि. पुनरुज्जीवन होणें.

उबजळणें—अकि. कंटाळणें, त्रासणें; वीट येणें. ' उबजळली बाळा । गेली सवतीच्या माहेरें. ' [का. उबवे: तुल. सं. उत्+ज्वल्]

उबजळा—पु. कंटाळा; त्रास; वीट; कंटाळणें; डोकें उठणें; त्रासणें. (कि० देंणें; आणणें; लावणें; लागणें)

उबजा—पु. भातावर आधण घालून तें भात खापरांत भाजून निववून काडिले असतां जो तांदूळ होता तो. (अव.) उबज. [का. उबवे=उष्णता, वाफ]

उबजें—न उबजे करण्यासाठीं आधणाचें पाणी घालून ठेवलेलें भात. [का. उबवे]

उबट—वि. १ किंचित उष्ण; कोंबट २ घाण, दुर्गंधी येणारा (अर्धवट कुजण्यामुळे, घान्य वंगरे पदार्थ). ३ चांगले जून होण्या पूर्वी पिकविल्यामुळे नासलेले (फळ वंगरे). [का. उबवे=उष्णता]

उबटणें—१ नासणें, कुजणें; बुरसणें व त्यामुळे दुर्गंधियुक्त होणें (फळे वंगरे). २ जून होण्यापूर्वी पिकवल्यामुळे खराब होणें. ३ पिकण्यापूर्वी नासणें (फळ वंगरे). उबट होणें. [का. उबवे]

उबटाण-ठाण-साण—स्त्री. १ कुजलेल्या वस्तूची दुर्गंधी. २ ओलसर, उष्ण व बंद जागेस येणारी दुर्गंधी. [का. उबवे]

उबडण—न. उडव. [सं. उद्भवण]

उबडणें—अकि. १ उडवणें; उत्पन्न होणें. ' कीं उबडला देखौनि सोच्यु । कालवडैला । '—ऋ ४०७. ' शीतकारूपे आळस उबडे । शरीरामार्जी देवाच्या । '—स्वादि ७.२८. २ प्रकाशणें. ' जयाचें उजियेडें । तारागण उबडें ॥ '—झा १३.१२७. [सं. उड्-वन]

उबडणें—उकि. विरमणें; घालविणें; नाश करणें. ' दोरीचें अज्ञान तरी गेलें । सर्वबुद्धीसि ही उबडलें । परी भयकंपादि राहिले । संस्कारें भले दड असती ॥ '—रंयोबा ९.२३६.

उबडहॉडी—स्त्री. (ना.) उपडहॉडी अर्थ १ पहा.

उबडा—वि. उपडा; पालथा; अधोमुख. ' हेंसि विषयांचेनि कोडें । जेणें परत्रा केलें उबडें । '—झा १६. ४५२. ' सांडिली पुरुषार्थेडुगडी । केवळ नागवीं उपडीं । विन्मुख पडतीं उबडीं । मेलीं महीं होऊनि ठेलीं ॥ '—एस्व १२.५६.

उबवणें—अकि. १ उकाडा होणें; तापणें; गरम असणें, होणें; उष्णता पावणें. २ गुदमरणें; गदमरणें; कोंडल्यासारखें वाटणें; खत-खतणें. ३ (ल.) त्रासणें; अस्वस्थ होणें. ४ उष्णता व ओलसरपणा यामुळे खराब होणें; कुजणें; नासणें (फळे वंगरे) ५ कुबटणें; उबटणें; बुरसणें (घान्य वंगरे) उबवें विकृत होणें. ६ पिकणें; पुवळणें (गव्हे वंगरे). [का. उबवे] **उबवें ठेवणें**—पिकण्यासाठीं उबवें ठेवणें; वाफ-ऊन देणें (तंबाकू, गव्हे वंगरेस).

उबवणें—अकि. (कों.) चावणें; ओसरणें; उघडणें (पाऊस वगैरे). (प्र.) उभणें पहा. ' पाऊस उबाला. '

उबवा—पु. उबरा; उंबरठा; दाराच्या चौकटीचे खालचे किंवा वरचे लांकूड. [सं. उं+र=दरवाजाच्या चौकटीचे वरचे लांकूड]

उबदरणें—अकि. (प्रा.) १ गुदमरणें; गदमरणें. २ (ल.) त्रास, हाल सोसणें. ३ (गव्हे वंगरे) पिकावयास तयार होणें. [का. उबवे]

उबदार—वि. गरम; उष्ण; उष्णता उत्पन्न करणारे (कापड वगैरे) [का. उबवे]

उंबर—पुन. १ एक वृक्ष; हें झाड सर्वत्र होतें. यास अंजिरा-सारखीं फळे येतात. हिरव्या फळांची भाजी करतात. याचे लांकूड चिकट असतें सालीचा रस औषधी आहे. [सं उंढवर; प्रा. उंबर; गु. उंबर] २ उंबरवडा; वायनासाठीं भोंक न पाडितां करतात तो वडा. म्ह० (कों.) १ भटो तुमचे पोट होऊ कां वांकडें तर म्हणाला उंबर राहिले म्हणजे झाले ! २ भरलेपोटा उंबर कढू=पोटभर जेवण झाले असतां गोड पदार्थांहि कडू लागतो. —न. १ उंबरचा फळ. म्ह० उंबर फोडून केवरे काढणें=स्वतःच्या थोड्या लाभकारितां दुसऱ्याचें मोठेंतुक्कसान करणें. २ एक प्रकार; पिकलेले केळे तांदुळाचे पिठांत कुसकरून आत साखर घालून त्याच्या गोळ्या करून त्या भज्यांप्रमाणे तुपांत तळतात. —गृशि ४५८. ३ बऱ्या फणसाचे घरे कुसकरून त्यांत तांदुळाचे पीठ भिजवून तें पुरीप्रमाणे थापून तेवत अथवा तुपांत चारग्यांप्रमाणे तळतात. ' पुरिया उंबरवाणें तळिती. '—वसा ८. —**राचें फूल**—न. (ल.) (उंबराचें फूल अष्टय असल्या-बलून) दुष्प्राप्य, दुर्मिळ वस्तु; क्वचित भेटणारा मनुष्य. ' आतांशा अगदीं उंबरचांच फूल झालें आहे. '—सागोप्र ३ १. [तुल० प्रा. उंबर पुष्प=अद्भुत गोष्ट]

उंबर—(राजा.) दमट; ओलसर; पावसाळ्यांत बहुतेक पाणी सांचणारी, पाणथळ (जमीन); अशा जमिनीत पावसाळी पीक होत नाही, उन्हाळी (रब्बी) पीक मात्र होतें. [का. उबवे]

उंबर—स्त्री. उमर (अप.) वय. ' येवडी उंबर साली भेट दिली नाही कोणाला. '—ऐपो १८. ' जुकी नसतां गांजिल्यामुळे खरें बसली कंबर । त्यांत बहुरांत ऐन उंबर । '—प्रला १६९. [अर. उम; म. उमर]

उंबरघाट—पु. (उंबरा हाच कोणी घाट यावरून) पुढील दाराच्या चौकटीचे खालचे लांकूड. [उंबर+घाट] **ओलांडणें**—**सुटणें**—(उप.) घरांतून बाहेर पडणें; घरांतून क्वचित बाहेर पडणाऱ्या व्यक्तीस योजतात. ' उंबरघाट सुटणें हें महा कठीण. '

उंबरठा—पु. १ घराच्या पुढच्या दाराच्या चौकटीचे खालचे लांकूड; उंबरा. २ उंबरच्या आसपासचा प्रदेश. ३ (व्यापक) घर. [सं. उंबर+स्था] **उबडणें**—शिरणें; प्रवेश करणें.

‘ बांगला सुतार सुदां ... शाळेचा उंबरठा न चढतां वीस पंचवीस रुपय सहज मिळवितो. ’

उबरणें—अकि. १ (खरूज, जखम, गद्दें वगैरेंतून) पाणी बाहेर येणें; चिचळणें; वाढणें; पिकणें; वाढायास लागणें; पूर्ण कुलणें (देवी, गोवर, इ०) ; दाढणें. [उब] २ आकारास येणें; वाढणें; वर व्यक्तीस दिसें लागणें (मुष्टी, इ०) [सं. उद+भृ-भर्; तुल. का. उब्बे]

उंबरवट—उ. उंबरा, घराच्या दाराच्या चौकटीचे खालचे लांकूड. ‘ ते राजद्वार नमस्कराणि । देखे उंबर वट्ट । ’—कृ. ६०. [उंबरा]

उंबरा—उ (यों) ओढ्याच्या किंवा नदीच्या काटीं पाण्यासाठीं खणलेला झरा. [सं. उद्+भृ]

उंबरा—वि. (राज.) जो पदार्थ खाद्या असतां अंगावरील जखमेंत पू वगैरे वाढता, जखम उबरते असा (पावठा, भोंपळा, वगैरे पदार्थ). [उवरणें]

उंबरा, उमरा—उ. १ दाराच्या चौकटीचे खालचे लांकूड. २ (ल.) घर; वस्ती. ‘ या गांवांत शंभर उंबरा आहे. ’ ‘ या शहरांत लाख उंबरा आहे. ’ [सं. उंबर=दाराच्या चौकटीचे वरचे लांकूड; ‘ उम्बरोगृहदेहलिः ’—हेमचंद्र प्रा. उंबर; दे. उम्भर.] **उंबरपट्टी**—झो. घरपट्टी. —ख ३९४. **उंबढणें**—घरांत जाणें; उंबरठा चढणें पहा. —**य्याची साल काढणें**, —**माती राहूं न देणें**, **उंबरा झिजविणें**—एखाद्याच्या घरीं एकसारख्या येरझारा घालणें, वरचेवर जाणें. **वरचा उंबरा**—उ. दाराच्या चौकटीची वरची बाजू. **खालचा उंबरा**—उ. दाराच्या चौकटीची खालची बाजू. दरवाजाच्या बाहेरच्या चौकटीच्या लांकडास उंबरा म्हणतात व आतील चौकटीच्या लांकडास लतकोरा म्हणतात.

उंबराव—उ. उमराव (अप.) पहा. ‘ बावीस उंबराव भिल्ल आले वाचण्या सभेला. ’—हनुमत्पौ ६.

उंबरेड—उ. (व.) उंबरठा.

उंबऱ्या—वि. उंबरासारखा लाल रंगाचा (घोडा). [उबर]

उबलक—ख. **उबलंग**—वि. कि. वि. १ असंख्य; सुबलक; फार समृद्ध. २ बेहिशेवी; वेअंदाजी; मोघम. ३ अनिश्चितवर्ग; मोघमपण. [अर. अबलह=अज्ञानी]

उबलणें—सकि. (सोनारी धंदा) सोन्याचे बारीक तुकडे करून ते एकेमेकांवर ठेवून त्यास मोरवद्द वगैरे लावून ते शेगडींत तापवून त्यांचा आकार न बदलतां एकजीव होतील असे करणें. [उबाळा]

उंबला, ओंबील, वाळंबा—उ. (साडावर वगैरे आढळणाऱ्या) तांबडा सुंगळा, सुंगी.

शको. १. प२

उबली—झी. (कु.) दरवाज्यावर अगलेली छावणी; दरवाज्यावरील कोनाडा, वस्तू ठेवण्यासाठीं दरवाज्यावर मारलेली फळी; दाख्खी. [सं. उंबर=उंबरा]

उबलें—न. पोहे किंवा लाह्या करण्यासाठीं आपण घालून ठेवलेले भात. [का. उब्बे]

उबलें—न. (कु.) दाराची चौकट; दरवाजा. [सं. उंबर]

उबवणें—न. (कु.) आवे वगैरेची आढी घालण्याकरितां वापरण्यांत येणारे गवत. [का. उब्बे; म. उबवणें]

उबवणें, उबविणें, उबावणें—सकि. १ उब देणें; उष्णता देणें. २ गुदमरविणें; गदमदविणें. ३ उष्णता देऊन पिकविणें (आंबे अढीत घालून वगैरे). ४ उष्णता देऊन वाढविणें (अंजी वगैरे). ५ पिकविणें (गद्दें वगैरे). —अकि. उबवें पहा. [का. उब्बे]

उबवरा—वि. फुशीर उब न जिरण्यामुळे चिकट, चवचवीत झालेला (भात, खिचडी). [का. उब्बे]

उबवलें—न. अतिशय उष्मा होत असलेली, हवा येत नाहीं अशी, वेद जागा.

उबरी—वि. (गो.) दमेकरी. [उवस]

उवस—झी. (गो) दमा. ‘ उवस मारता. ’ [का. उव्वस=दमा]

उवसळ—झी. भाड्यांना झिलई देण्याचे गोल रंच्यासारखे हत्यार.

उवसाण—झी. उवट किंवा कुजट घाण; उवटाण. [उव=उवस+घाण]

उवळ—झी. खोकल्याची उसळी, दांस [का. उव्वळ, (धातु उव्वलिसु=ओकारी देणें)] ‘ प्रत्येक खोकल्याची उवळ येण्यापूर्वी मुलास सूचना होऊन तें साह्यासाठीं आश्चर्य पळतें. ’—एहवैय ४४.

उवळ—(गो.) पावसाळ्यांत जमिनीतून झर वाहू लागणें; उपल पहा.

उवळक—उवळक अर्थ १ व ३ पहा.

उवळणें—कि. (गो.) १ साबण वगैरे लावून (घरीं) कपडे धुणें. २ सुगणें विशिष्ट प्रकारे हालवून कप्या व पीठ किंवा कोंडा वेगळा करणें. उमळणें पहा. [का. उव्वळ=कोंडा]

उवळणें—अकि. १ अतिशय उष्णतेमुळे (फळ वगैरे) कुजणें, नासणें. २ गंध नासवणें; गंधेखाव होणें. [का. उब्बे]

उवळा—उ (क.) उचला, तात्पुरता, आद्योपशीर संसार. ‘ आमच्या सासुवाईचा उवळा संसार असतो. ’

उवळी—एक झाड.

उवळी—झी. (गो.) उपल पहा. [सं. उत्+व्वलन]

उवळें—वि. (गो.) घुललेले (वज्र). [उवळणें]

उवा—झी. उष्णता. उब पहा. ‘ तेवंचि बन्निह्व आगीं ।

आणि उबे उबगणें आगीं । ’—ज्ञा १८. २२०. ‘ कां गजबजिला उवा । पांशुरणें केळीचा गाभा ॥ ’—अष्ट ५. ६०. [का. उब्बे]

उवागळी—स्त्री. (व.) समृद्धि; रेलचेल; आधिक्य. 'पेशाची उवागळी असली म्हणजे सवे काही सुचते.' [उजव+आगळी]

उवागी—पु. ताडा; गर्व. 'तुम्हां चढलासे उवागी। हरिदास गाय रंगी ॥'—ब ६११. उवगणे पहा. [का. उव्वु=सुजणे, कुणणे]

उवाणा—पु. (व.) खटाटोप. 'कामाचा उवाणा फार झाला.'—जनाबाई (नित्यपाठ) २. [का. उव्वाण=अडसर ?]

उवार—स्त्री. १ (जमाखचे) रोजखर्चावर पूर्वेदिवशी निघालेली शिल्क दुसऱ्या दिवशी जमा धरतात ती; हातांतील शिल्क.

—वि. (व.) फाजील; जास्त; अधिक. 'उवार बोलशील तर धुतरीत देईन.' २ बाकी; उधारी. 'गिन्हाडकाकंड दुकानदारांची बरी व उवार निघत.' ३ हातांतील शिल्केसंबंधी. [हि. उवारना=शिल्क ठेवणे. तुल० ब. उतू+य; का. उव्वर=आधिक्य]

उवार—वि. (गो.) उंच. [सं. उपरि]

उवार-डुंग—वि. (ना.) (श्राव्य) ऐतखाऊ; उनाड; भटक्या. [स. उद्+य]

उवारणे—सक्ति. १ उववणे (अंडी वगैरे). २ पिकविणे; अढी लावणे (फळे वगैरेची)—अकि. १ उण्णाता वा अत्रेता यांच्या योगाने नासणे, कुणणे (फळे किंवा इतर पदार्थ). २ उष्मा होणे; गदमदणे. 'प्रीमकाळ दाखवी उण्णा। उवारोनि माझिया प्राणा। कासावीस करीतसे।'—मुआदि ४८.७१. ३ खरूज, जखम, पुटकुळ्या बगैरेतून पू वाहणे. [का. उव्वे; म. उवारा]

उवारणे—उकि. उभारणे पहा. १ (राजा. कु.) आकारांत आणणे; तयार करणे (वाफा वगैरे). २ (राजा. कु.) अस्ताव्यस्त करणे; विवर्धणे; अव्यवस्थित करणे (केस किंवा काही वस्तु). ३ (प्र.) उभारणे; शिवाययाच्या कण्ठ्याचे भाग एकत्र करून दोरा घालणे. [सं. उद्+य; का. उव्वर=आधिक्य; म. उभारणे]

उवारा—पु. १ उण्णाता; उष्मा; उन्हाळा; उकाडा. 'तेव येरीकडे धुधेरा आसनाचा उवारा ॥'—भा ६.२२१. 'नका काही उपचार माझ्या शरीरा। करूं न साहावे मज बहु होतो उवारा ॥'—दुगा ११७. २ (ल.) संपत्ति; धन्य; मालमत्ता. 'त्याजपासीं काही उवारा आहे.' ३ (ल.) पराक्रम; तेज. 'तो माझेया मुजाचा उवारा। काई साहिल ॥'—शिख. ८९३. ४ (सामा.) उज पहा. ५ (ल.) आश्रय. 'माते तुझाचि उवारा.'—रामदासी २.१७२. [का. उव्वे; सं. उव्वतर=उव्वर=उवार=उवारा=राज. भाष १८३३] ० देणे—ऊन करणे; तापविणे; उण्णाता देणे.

उवारा—पु. आधिक्य; समृद्धि. 'ऐसा कस्तुरियेचा निकरा। तेथे परिमळाचा उवारा।'—विपू ७.१०६. [सं. उद्+य; का. उव्वर=आधिक्य]

उवारी—स्त्री. (गो.) उंचवटा. [सं. उपरि]

उवाळ, उवाळा, उवाळा—न.पु. विस्तार; फोंफावणे; अतिशय दाट माजणे (तण, झाडछुडप). 'महा मोहाचे उवाळ.'—भाए ३०७. [का. उव्वर=आधिक्य; कुणणे; माजणे]

उवावणे—अकि. उवणे. १ उकाडा होणे; उष्मा होणे; गदमदणे. २ उण्णातेने किंवा उबेने नासणे, कुणणे (फळे वगैरे). [का. उव्वे]

उवाळा—पु.स्त्री. १ (गो.) उन्हाळा [का. उव्वे] २ आकाशाची अभ्राच्छादित स्थिति, 'आज पावसान् उवाळ धल्या.'—आज पावसाने काळोखी धरली आहे; उवाळा पहा.

उवाळा—स्त्री. दांस; खोकल्याची उवळ पहा.

उवाळणे—अकि. १ उकळणे; शिजणे. २ उण्णातेने नासणे, कुणणे (फळे वगैरे). [का. उव्वे]

उवाळा—पु. १ हवेंतील उण्णाता; उष्मा; गर्मी. २ उन्हाळा. [का. उव्वे=उण्णाता]

उवाळा—पु. १ पाण्याचा कढ, उत, उकळी. (किं० येणे). २ उमाळा; आवेग (सुख, दुःख, करुणा इ०). (किं० येणे). ३ (व.) जाळ; उवाळा उठणे, उकळणे (विस्तवाची). 'उळी वन्हीचे उवाळ.'—दा १६.६.८. 'संश्याकाळीं सुथे उवाळ्यासारखा दिसतो.' [का. उव्वु=वर उडणे; कुणणे; (तुल० गु. उवाळो=सर्पण)] **उवाळा**—पु. १ (कांसारी धंदा) ; भांड्यांच्या वुडास आकार देण्याचे हत्यार, हे जमिनीत उभे पुरून त्याच्या माथ्यावर भांडे ठेवून हातोड्याने टोकतात. २ (कों.) (सोनारी धंदा) आंगठी, जोडवे वगैरेस बाटोळा आकार देण्याचे हत्यार. [सं. ऊव्वे; प्रा. उव्वम; म. उभा+ला]

उवाळा—पु. (कु.) फेस. [उमाळा]

उवाळ—न. उन्हाळ्यात उण्णातेमुळे होणारे गळ. [उजव+आवाळ] **उंबी**—स्त्री. धान्याचे (गहू वगैरेचे) ओले कणीस; ओबी. [सं. उंबी]

उबीन—स्त्री. (सोनारी धंदा) चांदी.

उबीर—(गो.) बांधकामाकरिता किंवा गिलाव्याकरिता केलेला चिखल. [सं. उद्+य]

उंबील—पु उंबल पहा.

उंबूर—पु. (व.) बाजरीचा हुरडा; निंबूर; लिंबूर. [सं. उंबी=हुरडा]

उवेजणे—उडेणे—अकि. उवणे; उकडू लागणे. 'अयबा पक्वाने सुकेले। गंगेसि तृथा उपजले। काहू चंद्रकळा उवेजली। व्यजनाते इच्छिल ॥'—रास ५.८०८. [का. उव्वे]

उबो—वि. १ (गो.) उभा. २ (ल.) उभे गंध लावणारा (बैष्णव). [सं. ऊव्वे; प्रा. उव्वम; म. उभा]

उभ्या—पु. (व. ना.) विस्तव; जाळ. [का. उव्वे]

उद्धतमंशिलत—वि. वैभवसंपन्न. —राज ७. १७२. [अर. उद्धत=वैभव]

उभ—स्त्री. उभारणी; उत्पत्ति. [सं. ऊर्ध्व; प्रा. उब्भ; किंवा सं. उद्भव; प्रा. उब्भव] —वि. उभय; दोघे. [सं. उभय]

उमउभ्या—किंवि. उभाउभी; तत्काळ. 'अविश्वासं कव-
ल्लिया चित्ता । अस्मिन्ने म्हेणे मी ज्ञाता । तेव्हां उमउभ्या पळे
आस्तिकता । देखे नास्तिकता सर्वत्र ॥' —एमा २३. ३१०. [उमद्रि]

उभक—न. (कों.) बैल किंवा रेडा ज्यामोर्बली फिरतो ते र्हाट-
गाड्याचे उभे लाकूड. [सं. ऊर्ध्व+काष्ठ; म. उभकट ?]

उभकुडी—स्त्री. पांढरी माती पाण्यात कालवून तिने भितोस
दिलेले सारवण. [उभा+कूड]

उभग—उभग पहा.

उभगणे—उवगणे पहा. 'एक भागली, एक उभगली अशी
व्यवस्था उभयतास जांढली होती.' —भाब २०. (पाठमेद)

उभगात—न. खाटेच्या चौकटीचीं जीं दोन उभीं गाते
(लांकडे) त्यांपैकीं प्रत्येक. याच्या उलट आडगात. [उभे+गात्र]

उभजणे—कि. कंटाळणे; त्रासणे; खेद पावणे. 'ते मुविद्यता
तोखे । उभजेहीना ।' —हा १४. ३२९. 'जो गुरुभक्ती उभजे ।'
—हा १३. ६७२. [सं. उद्+भज्]

उभट, उभंड—वि. १ उभा. २ उंच; उंचवट (भांडे, पगडी).
३ उभ्या अंगाचा; उंचेला; उभ्या ठेवणीचा. ४ उचड; वर; स्पष्ट;
जाहीर. 'उभंड निंदा धरिली मुखी ।' —दावि १६४. [उभा]

उभड-डा, उभंड—प. (क.) उभट. १ उमाळा; उसळी;
गहिवर; आवेग. 'त्याचेनि दुःखे उभड आला ।' —सुवन ८. ८१.
'गोपाळां उभडु नावरे दुःखाचा । कुंडित हें वाचा जाली त्यांची ।'
—सुगा ४५. 'तेणे बहुत दुःखी जाला । देखोनियां उभड
आला ।' —दा ३. ५. ६. 'स्मशान वैराग्य दुसरियास सांगवें
परंतु ज्याचा उभड तोच जाणत असेल.' —भाब ९४. २ खालून
वर उसळणारा प्रवाह (पाणी, रक्त इ. च) सरा; लोट; पूर.
'जैसा प्रळयांबुचा उभडु ।' —हा १६. १३८. 'पहिलिया संकल्प-
जळाचा उभड' —हा ७. ६९. [सं. उद्+भूत; किंवा सं. उद्भट;
प्रा. उब्भड=प्रबल, प्रचंड ?]

उभंड—उभट, उभड पहा.

उभडणे—१ उत्पन्न होणे; प्रादुर्भूत होणे. २ उमाळा; पूर
येणे; उसळी येणे; वाढणे. 'देहीं सीतळता उभडे । कां उण्णता
अर्थंत चढे ।' —एमा २८. ५९९. [उभड]

उभणी नी—स्त्री. उभार; उभारणी; प्रसंग; हकीगत; बनाव.
'तर्ही आकुरु रत्नाळ उभणी ते ।' —शिष्ट ७६०. 'तेयां
भीतीरी उभणी गोमटी ।' —शिष्ट ५६९. [उभा, उभणे]

उभणे—उकि. १ उभारणे; उभारले जाणे; रचणे; रचले जाणे;
तयार होणे; करणे. 'तेव्हेळीं मायाभूमिकेचनि पसारे । उभिली
लियादेवळीं धवळोरे ।' —शिष्ट ९३. 'तैसियां गुहियां उभि-
लियां । वरोषरी ।' —शिष्ट ५९२. 'कां प्रमेचा उभला । दीप-
प्रकाश संचला ।' —अमृ ७. १७०. 'उभिला जैसा देउळी । जाणोनि
कुंचा ।' —हा १३. ६५८. [सं. उद्+भवन्; प्रा. उब्भवण]

उभणे—अकि. थांबणे; ओसरणे (पाऊस वगैरे). [उभा]

उभय—सना. दोघे; दोन; द्वय; दुक्कल; जोडी; जुळे. याचा
उत्तरपदाशी समास होतो. उ० उभयब्राह्मण (दोन जे ब्राह्मण);
दोन स्वामी ज्याचे तो उभयस्वामिक; उभयसत्ताक; इ० [सं.]
०कुल—न. शरीरसंबंधामुळे जोडलेली दोन्ही कुळे, माहेर व सासर.
'उभय कुलाला बढा न देखे असा मुलगा असावा !' 'उभ' श-
नंददायिनी' 'उभयकुलोदार' [सं.]

०खुरी-मुखी—वि. गाय
वितांना वासरू बाहेर पडतेवेळीं दोन्ही बाजूस दोन (गाईचे व
वासराचे) खुर किंवा तोंडे दिसतात म्हणून त्या स्थितीत असलेली
(गाय). 'तंव पुढे देखे कामधेनु । उभयखुरी प्रसवतां अर्धेखणु ।
राहिला तेथे ।' —कथा ३. ६. ८३. **०गामी**—वि. दोन्ही (दिशां बाजूं)
कडे जाणारा. **०चर**—वि. जलस्थलाधी; पाण्यात व जमिनीवर
किंवा हवेत राहणारा. **०दर्शी**—वि. दोन्ही बाजू पाहणारा, लक्षांत
घेणारा; दोन्ही बाजूंचा विचार करणारा. **०द्वारे**—न. अव. शरी-
राचीं मलमूत्रोत्सर्गाचीं दोन गुह्यद्वारे. 'राजसेक फिती नी ।
उभयद्वारे मुक्त सांडोन ।' **०निष्ठ**—वि. दोन्ही बाजूंविषयीं
प्रेम, अगल असणारा; दोन्ही पक्षांना सांभाळणारा. **०पणा**—न.

द्वैत. **०पराङ्मुख**—वि. दोहोंपैकीं कोणतीही गोष्ट न स्वीकारणारा,
रुचणारा; दुराग्रही; हठी. **०पक्ष**—पु. दोन्ही बाजू, पक्ष, तट. —किवि.
दोहोंकडे; दोहोंकडे; इह आणि परलोके. 'तयासीं लाभे प्रत्यक्ष ।
महा आनंद उभयपक्ष ।' —गुच ५१. ६५. **०पर्शसिमान**—वि. १
दोहोंबाजूंनी, दोन्ही दृष्टींनी सारखा; दोहोंबाजूस चालण्यासारखा;
दोन्ही बाजूंसंबंधीं अपत्य बाळगणारा. २ निःपक्षपाती, पूर्वग्रह
विरहित; निःस्पृह; निर्विकल्प. ३ दुतोऽब्धा; वेळ पाहून वागणारा;
दोन्ही इगरींवर हात ठेवणारा; सव्यसाची. **०लिगी**—वि. १ ज्या
प्राणी-वनस्पति-जातींत स्त्री व पुरुषजनसंख्ये एकाच शरीरांत अस-
तात अमे (प्राणी, वनस्पती). (इ.) हर्माफ्रोडाईट. २ संशयित
लिगी; हिजडा; ढवा. **०लोक**—पु. स्वर्गलोक व मृत्युलोक; इहपर
लोक. 'जेणें करितां उभयलोक । संतुष्ट होती ।' —दा ११. ३. २.
०विध—वि. १ दोन प्रकारचा, तन्हेचा, स्वभावाचा वगैरे. २ (ल.)
स्त्री-पुरुषयुक्त; उभयलिगी पहा. ३ सक्रमेक व अक्रमेक दोन्ही
जातींचे (क्रियापद). ४ दुतोऽब्धा; आंत-बाहेर वाळे असणारा;
दोन दगडींवर हात ठेवणारा; एकनिष्ठ नसणारा. **०शौच**—न. मन
व शरीर या दोहोंची शुद्धि. 'गृहस्थे ब्रह्मव्या निष्पाप । ठाके तो

करावा जपतप । उभयशौचांचे स्वरूप । अति साटोप करावे ॥ ' -
-एमा १८.३१८. ०साधारण-सामान्य-उभयपक्षीममान
पहा. ' काही वतें स्मातीचीं, काही वैष्णवांचीं आहेत, काही उभय
साधारण आहेत. ' ०स्वामिक-सत्ताक-वि. दोन धनी असलेला;
दोघांच्या सेवेखाली असलेला.

उभयतः—क्रि. दोहीकडे; दोन्ही बाजूंनी, दोहोंकडून [सं]
०पाशरज्जु—श्री. (ल.) दोहोबाजूंनी येणारी अडचण; कात्री,
इकडे नई इकडे वई अशी स्थिति; शृंगापत्ति; (सामा.) पंच;
पंचाईत. (इं.) डायलेमा.

उभयतां—सना. दोपेजण, दोन्ही; उभय; द्वय. [सं. उभ-
यतः] ०सरदार—(सांकेतिक) शिंदे-होलकर. ' उभयतां सरदा
रांत पंच दिसतो. ' -राज ३.१३८.

उभयतोमुख—वि. दोन्ही दिशांनी पाहणारा, द्विमुखी; दोन
दशेनी बाजू असलेला; दुतांब्या [सं.]

उभयतोमुखी—श्री. १ उभयमुखी पहा. २ दोन प्रवाहांनी
बाहणारी नदी, जरा. [सं.]

उभयतोवाही—वाहिनी—वि. दोन प्रवाहांनी वाहणारा
(प्रवाह, नदी) ; नयतोमुखी. [सं.]

उभयत्र—क्रि. दोन्ही बाजूंनी; दोन्ही ठिकाणी; दोन्हीकडे;
इकडे आणि तिकडे. [सं.]

उभयां—क्रि. उभाउभी; उभ्याउभ्या. ' एकां उभयांचि
प्राण गेले. ' -ज्ञा १.१३५. [उभा]

उभयान्वयी—वि. १ दोघास जोडणारा; दोहोंबाजूंचा; उभय-
पक्ष-निष्ठ; दोन्ही पक्षांशी संबंध ठेवणारा; दुतोड्या. ' उसर हिदु-
स्थानातले उपद्रव्यापी ... संस्थापिक, कनेल हस्करासारखे त्यांचे
हस्तक व प्रो. रसावुक बुल्यम्ससारखे उभयान्वयी स्वार्थसाधक त्यांचे
स्तोम माजणार कसे ? ' -केसास २.१९३. ०अव्यय-न. (व्या.)
दोन शब्द किंवा वाक्ये जोडणारा शब्द. उ० आणि, व, जर, तर,
परंतु इ०.

उभयान्वित—वि. १ दोन्ही बाजूंनी जोडलेला; दोन्ही
बाजूंनी संबंध असलेला. २ उभयान्वयी (अव्यय) पहा. [सं.]

उभयार्थ—वि. १ ज्याचे . दोन अर्थ होतात असा. दार्थी,
दोग तऱ्हांनी लावतां येईल असे; ' हे बोलणे खग मनीं उभयार्थ
लेखी ' -नळ १२२. २ (ल.) अनिश्चितार्थ; संशयितार्था; दुटप्पी;
दुतोखी (वचन, भाषण, वक्तवित; श्लेष इ०). [सं.]

उभयालंकार—प्र. मिश्र; अलंकार; शब्दालंकार आणि अर्था-
लंकार यांचे मिश्रण. उ० ' मंगार मंगालय केसरी हो । सांगा
अंगार नटकेसरी हो । कासे विकास पट केसरी हो । श्रीशंकली
पंकजकेसरी हो ॥ ' -वामन.

उभयंग—प्र. फिका, फिकट रंग; अस्पष्ट, विटलेला रंग. -वि.
फिकट रंगाचे; विटलेले; विटलेल्या रंगाचे (वज्र). [सं. उद् +
भर + रंग. उभरा + रंग]

उभरणी—श्री. उभणी, उभारणी पहा.

उभरणे—उक्ति. १ उकणणे; वारवणे. उकणणे पहा. २ (व.)
उतणे (विष्वा वगैरे). ' विष्वा उभरला म्हणजे खोबरेल तेल लाव-
तात. ' ३ (धान्य, वाळू वगैरे) ओतणे; रिकामे करणे. [उद् + ध;
खा. उभरवणे; दि. उभरा = रिकामे करणे]

उभरा—वि. फिका; फिकट; विटलेला.

उभवण—न. पाऊस निवारण करण्याचे साधन; छत्री; इरले;
वंगैर. [उभवणे; तुल० का. उब्बे = पाऊस + सं. आवरण]

उभवण, उभवीण—श्री. (विणकाम) ताणा; उमे दोरे;
याच्या उलट आडवण. [उभी + वीण]

उभराभरी—श्री. (भरीवर भर) गरी; दाटी; रांग; पंक्ति.
' आतां काय कळे या वरि । रिगै न पामेभराकां मंगिरी । दोघांची
उच्चारी न उभराभरी । सासरीती फुडां ॥ ' -श्लघु २.३७.६४.
[सं. उद् + भर + भर]

उभला—लें—प्र. न. उंबरठा; उंबरा; दारवठा. ' बाणसिधे
उभले । कोण न रिगे । ' -ज्ञा १३.७००. [उंबरा पहा]

उभवट—श्री. उभारणी; बांधा; ठेवण. ' म्हणे धाकटी उभ-
वट माझी नवी तणी माती । ' -पला ७६. [उभा + वट प्रत्यय]

उभवणी—श्री. १ उभारणी; उडावणी; रचना; स्थापना;
बांधणी; उभणी पहा. ' जेवीं कां नटाची रावोराणी । दोघे खेळती
लटिकणी । तेवीं प्रकृतिपुण उभवणी । मिथ्यापणीं जो जाणे ॥ '
-एमा १९.२७. २ (ल.) (दारिद्र्य, आजार वगैरेपासून) मुक्तता;
उज्जितावस्था, वर डोकें काढणे, उठणे, उठवणे; पायावर उभे करणे.
३ धंदा, व्यापार वगैरेची स्थापना, उभारणी. ४ पसारा; ज्याची
उभारणी केली आहे ती वस्तु, गोष्ट. ' असो हे उभवणी माया-
मय । जेणे रचिली । ' -विपु ४ ७९. [उभा, उडवण]

उभवणे—प्र. उभविणे—सक्ति. १ उभारणे, उभे करणे; रचणे;
स्थापन करणे. ' गगनावरी उभवावे । घडे केवी ॥ ' -ज्ञा १.१२.
' मठ मंडप उभविले । ' -मुआदि २७.५२. २ थांबविणे;
उभे रहावयास लावणे. ३ पाऊस थांबविणेंत आश्रय घेणे, थांबणे;
परजन्य टाळणे. ' म्यां पाऊस उभविला, मग निघालों. ' ४ उप-
योगानंत उभे करणे, जागेवर ठेवणे (जातें वगैरे). ५ विस्कटणे;
उभे करणे; विखुरणे (कैस वगैरे) [सं. ऊर्ध्व + भू = भवन; किंवा उद् +
भवन]

उभवणे—अक्ति. १ उभे राहणे; ताठ, सरळ होणे; स्थापित
होणे; रचले जाणे. २ (ल) आजरांतून उठणे; गरीबीतून किंवा अज्ञात
स्थितीतून वर येणे; स्वतःच्या पायावर उभे राहणे. ३ बंद होणे;
थांबणे (पाऊस). [उभा; सं. ऊर्ध्व; प्रा. उभम + सं. भू, भव ?]

उमषिता—वि. उमषणी, उभारणी करणारा. 'याचा प्रभु तोचि उमषिता तनया.'—मोमंभा २.२६. [उमविणें]

उमषमना—झी. (कॉ.) निभेत्सना; चारचौघांत फटफजिती; उपहास. [सं. उद्+भर्त्सन्]

उमळ—झी. कोंड्यांतून उमळून वेगळी काढलेली कणी. [सं. उद्+भल्ल; प्रा. उब्भालण=सुपानें पाखडणें]

उमळ-ळी—झी. १ खोकल्याची दांस. उबळ पहा. 'उमळीचा उजगारा। उबगु मेजारिल्या घरा ॥'—एभा १.२७०. २ तीव्र उत्कंठा; उत्सुकता; उतावळी [का.]

उमळणें—उकि. १ सुपानें कोंडा वगैरेतून कणी वेगळी करणें, पाखडणें. २ नवीन जात्यांत थोडें धान्य दटून तें चालू करणें व तें कसें चालतें तें पाहणें; जात्यांतील घास काढून टाकणें. [प्रा. उब्भालण; तु० सं. उद्+भल्ल; का. उब्भल्ल=कोंडा]

उमळणें—उकि. (प्रा.) उकळणें (मद्य वगैरे). [का. उज्वे]

उमळण, उमळेणें—अकि. (राजा.) उत्कंठित होणें; अधीर होणें; उतावीळ होणें. [उबळ]

उमळा—वि. उभारलेला. [उभा]

उभा—वि. १ तार; वयर; खडा; आडवा नसलेला, न वांकलेला; न वसलेला. 'उभा राहून किती वेळ बोलली' ये. इथें झोपाळयावर बस. २ सरळ दिशेत असलेला, लांबीच्या अनुषंगानें सरळ रेंवेत असणारा (रस्ता). याच्या उलट आडवा (रस्ता). ३ चाळू; सुद्धा असलेला (धंदा वगैरे). 'माझे घर वांघण्याचें काम उभें आहे.' ४ न कापलेले, शेतात उभें असलेले (पीक वगैरे). 'शेतांतील उभें पीक झालून कापून नेले.' ५ तयार; उत्सुक; पुढें आलेला; सिद्ध. 'त्याचें घर विकत घेण्यास कांणी उभा रहात नाही.' ६ सतत; अडळ; जाणूत; पक्का; तीव्र (द्वेष, दावा वगैरे). 'त्या दोघांमध्ये उभा दावा आहे.' ७ संपूर्ण, सवें; अथवासून इतिपर्यंत (संवत्सर, साल, वर्ष वगैरे). 'उम्या वर्षीत धंद्यामध्ये कांहीं फायदा झाला नाही.' ८ सारखा; चालू असलेला. खळ न पडणारा; फार वेळ टिकणारा, अविरत (पाऊस, वारा वगैरे). 'उम्या पावसांत शेतलावणीचें काम चालू होतें.' ९ सरळ धारा पडत आहेत असा (पाऊस). १० थेट समोरून येणारा; लोडवा येणारा; विकृष्ट दिशेकडून येणारा (वारा वगैरे). 'वारा उभा असल्यामुळे गलबताची गति खुंटली, मंद झाली.' ११ गति नसलेला; थांबलेला; स्थिर [सं. ऊर्ध्व; प्रा. उब्भ; सि. उभो; बं. उडु] **०**करणें—कि. १ थांबविणें; गति बंद करणें; स्तब्ध करणें 'गाडी उभी कर.' २ बंद करणें; तात्पुरता थांबविणें; कांहीं काळ थोपविणें (धंदा, काम वगैरे) 'मेरीमुळे सध्या धंदा उभा केला आहे.' ३ रचणें; उभारणें; तयार करणें. 'पोलितांनी खोटा खटला उभा केला.' ४ (बायकी) घुतांना लांब वळ एका पदरापासून

तुसऱ्या पदरापर्यंत सारखें करून घेणें. ५ उत्पन्न करणें, आणणें. 'शिवाजीमहाराजांच्या नेत्रांतून देखील अश्रू उभे केले.'—इंय १०६. ६ आडवी पडलेली वस्तु लंबरूपेंत ठेवणें. 'समई आडवी पडली आहे ती उभी कर पाहू!' **०**हाणें—थांबणें; तात्पुरता बंद होणें; विथांति घेणें. **०**धरणें—निर्धत्तांत ठेवणें; कडक शिस्तार्ति वागविणें; जांचणूक करणें; त्रास देणें (धनकोने रिणकोस, मुलानें आईस वगैरे). 'केव्हापासून यानें मला अगदीं उभें धरिलें आहे, जरा ये तरी!' **०**जालणें—अत्यंत हाल करणें; अतिशय त्रास देणें; छळणें. **०**टाकणें—उत्पन्न होणें; समोर येणें. 'संगतीच्या लोकांचा भोग। उभा ठेला।'—दा १.२.९. २४. **०**नाहणें—सर्वांग भक्त येणें, पाझरणें, निथळणें (घाम, रक्त वगैरेनीं) **०**राहणें—१ मिळणें; प्राप्त होणें; लाभणें (फायदा, नफा वगैरे); परत मिळविणें; वसूल होणें; संपादन करणें 'व्यापारांत घातलेले माझे मांडवल अद्यापि मारें उभें राहिलें नाही.' २ घडणें; जवळ येणें; निकट येणें (एखादी गोष्ट निहाळूक्य); प्राप्त होणें; आवंदयक होणें. ३ माहात्म्य करणारा पुढे येणें, तयार होणें, सिद्ध होणें. 'बहुत जन वास पांढे। वेळेमी तत्काळ उभा राहो ॥'—दा १.९.४.११ ४ एखाद्या संकटांतून वर येणें; नशीब काढणें. ५ पोटांत गोळा उभा राहणें; संकट येणें, उपस्थित होणें. ६ आड येणें; अडचण, प्रतिबंध होणें; पुढे येणें. 'त्यावेळीं एक गोष्ट उभी राहिली, तेणेकरून माझा वेत जायच्याजागींच राहिला.' 'माझ्या मुलीचे लग्न उभें राहिलें आहे, तुम्हाला यावयाला मजबूत पैसे नाहीत.' ७ उत्पन्न होणें; मिळणें, प्राप्त होणें (किंमत वगैरे). 'या मालाचे रुपये पांच हजार उभे राहिले कीं, माझे वडील भाग्योदय मानतील'—विधि. १०.५. १९७. ८ अनुकूल होणें. 'उभे राहिले भाग्य विभीषणाचें।'—राक १ ७१. **०**इंद्र करणें—पुन्हा सुखात करणें; नव्याने आरंभ करणें (काम, धंदा वगैरेस). **०**छेद—पु. (गणित, स्थापत्य, चित्रकला) एखादी वस्तु उभी (ओढव्यांत) वरपासून खालपर्यंत कापली असतां दिसणारें दृश्य. **०**तांब्या—पु. राजापुराकडील उभेंट आकाराचा पितळेचा किंवा तंब्याचा लोटा. **०**दांडा—पु. १ उभा, सरळ खांब. २ (ल.) सरळ व्यवहार; सरळ वर्तन. शुक्तीचें, कुशलतेचें वर्तन. [उभा+दंड] **०**दावा—पु. हाड-वैर; अश्रय, कायमचें वर. म्हणें जावा जावा, उभा दावा. (उभे) दोन प्रहर—पु उभीडुपार पहा. 'आपल्या झोपड्यांवर उम्या दोन प्रहरांनीं चांगले जल पडतें.'—पाळू २७. **०**दोरा—पु. धांवदोरा; कच्ची शिंपण; टीप याच्या उलट. **०**नासणें—सवें नाश होणें; तात्काळ नासणें. 'जे शब्दी वदोनि उभा। संसार नासी ॥'—दा १.२.९. **०**पाहारा—पु. १ खडा पाहारा; अत्यंत काळजीपूर्वक, काळ्यांत लेल घालून केलेली राखण. २ सारखे उभें रहाणें, बसावयास फुरसत न मिळणें; एकासारखे कष्ट; विथांतीचा

अभाव. 'दिवसभन्याच्या उम्या पाहान्येत अंग भरून येऊन रात्री मेळ केव्हा एकदां आडवी होईन अंग होऊन गेलें.' —नाटयछटा (फाट) २. ३ (ल.) एकसारखी केलेली चाकरी, सेवा; एखाद्या आज्ञ्याची एकसारखी केलेली सारखी श्रुथा. ०पाऊस—पु. मोठा, सरळ धारांनी पडणारा पाऊस; न खळणारा पाऊस ०बाजार—पु. १ या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सर्व बाजार सगळी बाजारेथ. 'तु दिलेच्या रंगाची लोंकर उम्या बाजारांत मिळत नाही.' २ भरयाजार; बाजाराचा मध्य भाग; चव्हाटा. 'उम्या बाजारांत कथा । हे तों नावडे पंढरीनाथा ॥' ०मार्ग—पु. १ राजरस्ता; सार्वजनिक रस्ता; रहदारीचा रस्ता; मोठा रस्ता; हमरस्ता. २ या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सर्व, सगळा रस्ता. ३ सरळ रस्ता; आडवा नसलेला, बाकडातिकाडा नसलेला रस्ता. ४ (ल.) सरळ, प्रामाणिकपणाचे वर्तन, शहाजोग व्यवहार. उभ्यामागानें जाणें, येणें—न. सरळ मार्गानें, न थांबतां, बांकडें तिकडें न जातां जाणें. ०माल—पु. तयार झालेले, पाण न कापलेले शेतांतील पीक. उभ्या मालाची पाहणी—खी. शेतांतील पिकाचा अंदाज. म्ह० उभ्यानें यावे ओणव्यानें जावें—वेळ प्रसंग पाहून वर्तन करावें, नम्रतेनें बागावें.

उभार्त—वि. (कें.) समार्क; दोघांच्या मालकीचा. उभागत पहा. [सं. उभयतः]

उभाउभी—क्रि. त्वरेन; घाईघाईनें; लवकर; तात्काळ; ताबडतोब. 'उभाउभी फळ । अर्गी मंत्राच्या बळ ॥' —तुणा २४.७२. [उभा द्वि] ०घाईघाईनें—बरील अर्थ पहा.

उभा खडपा—सूळ—पु. सरळ, लवरेपेत असलेला, डोंगराचा खडपा, कडा, मुळका. [उभा+खडपा, सूळ]

उभांग—वि. उंचट; सामान्यांपेक्षा अधिक उंची असलेला; उंचेला; उभार; अंगापिडांने चांगला [उभा+अंग]

उभागत—वि. समार्क; वाटण्या न केलेले; दोन मालकांचे (शेतांतील उभें पीक इ०). उभाईत पहा. [उभय+गत]

उभाट—ड—वि. उंच; उंच बांध्याचा (मुठ्ठय वंगे), सरळ, वर वाटणारे, न पसरणारे (झाड वंगे). [उभा]

उभाड, उभाडांग, उभाड्याचा, उभाटा—वि. वयाच्या मानाने अधिक उंच; विशेष वाढ झालेला; जोमदार; चांगला तयार; सशक्त; (मुलगा, झाड इ०).

उभार—खी. १ उंची; उभट, उंचट आकार, डौल (पात्र, पागोट इ०चा). २ उभारणी; रचना. 'ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांड संव्धार ।'—दा १२५.१४. ३ बायकांच्या बोटीचे पुढील दोन तुकडे. —पु. १ उल्साह. २ गवे; ताड. —वि. १ उंच, वर आलेले, भरलेले. 'उभार छाती तरसरित । सुषप गुणांनें अशी जी कांता ती पाणी

करते सरसरित ।' —प्रला १६८. २ आडवे नसलेले; सरळ; उंचवट (पात्र, पागोट इ.) [सं. उद्+भृ-भर; उभा+आकार]

उभार—पु. १ उभार; ऊर; पुरेसा होऊन अधिक राहिलेला, अवशिष्ट पदार्थ. २ योद्ध्याच्या तोब्यांतील थोड्यानें खाऊन उरलेले दाणे; चारण्याच्या दाण्यांतून पुढें दुसऱ्या वेळीं चारावयाकरितां काढून ठेविताना तो दाणा. [उभार पहा]

उभारणी—खी. १ मांडणी; रचना; बांधणी; पसारा; विस्तार. उभवणी पहा. 'ऐसी जाली उभारणी । आतां एका संव्धारणी ।'—दा ११ १.११. 'विश्वाची उभारणी व संहारणी हा क्षराक्षरविचाराचा प्रमुख भाग आहे.'—गीर १६६. २ उभें राहण्याची क्रिया. 'कठ दाटला दोघांचा । उभारणी जाहली रोमांचा ।' [उभारणें]

उभारणी—खी. उंसाचा रस कढविताना त्याला येणारी कडकी. [सं. उद्+थ] उभारणीस येणें—तयार होण्यापर्यंत पोचणें; सिद्धसमीपावस्थेस येणें.

उभारणें—उक्रि. १ उभें करणें; रचणें; स्थापन करणें; सरळ, लवरेपेत बसविणें. 'परी महाभूतचें दळबाडे । उभारी भले ।'—ह्या ५.७८. २ चालू करणें; सुरू करणें; गति देणें (धंदा, काम वगैरे) स्थापना करणें. 'लॉर्ड रॉडग यांनीं लकरी कोर्ट उभारण्याची चुकी केली.'—के १०.६.३०. ३ वर आणणें; ऊर्जितावस्थेस आणणें; पुढें आणणें (व्यापार, धंदा). ४ प्रवृत्त करणें; पुढें करणें. ५ वर उचलणें; उंची वाढविणें (देण्या वस्तूची किंवा इमारातीची). ६ उत्पन्न करणें; कल्पणें; मनाशीं बांधणें (तर्क, कल्पना, पद्धति वगैरे). 'म्हणुनी तर्क उभारिती कामिनी ।' ७ शिष्टपण एखादे शिवावयाचें वर तुकडे जोडून व धांवदोरा घालून देणें करणें; कच्चे काम करणें; एखादा सांगाडा वगैरे तात्पुरता रचणें.—अक्रि. १ उठणें; उभें राहणें; ताड, खडा होणें; सरळ होणें. 'पालवितो करीं उभाकनि बाहे । कृपावंता पांढे मजकडे ।' २ उभें राहणें; सरळ होणें (केस वगैरे). ३ वर येणें; उठणें; उत्पन्न होणें; बाहेर पडणें (पुली, गव्दें वगैरे). 'तो तसा गिळितसा न उभारि'—गजेंद्रमोक्ष (रघुनाथ पंडित) ३७. [उभा, उभार]

उभारत—क्रि. १ समार्थिक मालमत्ता, भांडवल, मालकीची वस्तु वंगरेचे निरनिराळे मालकीचे विशिष्ट भाग प्रत्यक्ष न पाडतां; एकत्रित रीतीनें. २ अनिश्चित; विचार चालू असताना; शेवटस नसेलें नसताना; निकाळत न निघतां. 'माझी पंचाईत उभारत राहिली आहे.' ३ सामान्यतः विशिष्टव्यक्तीस उद्देशून नसलेले; सर्वसाधारण (भाषण). 'या गांवचे लोक फार लबाड असें मी उभारत बोललों आणि तुलाच कां राग आला?' ४ पक्का उरलेला नसताना (पगार वगैरे); दोन्ही बाजूंनीं निश्चितपणें मान्य केलेली नसताना (क्रिमत, अट वगैरे); नवी न तोलतां; अमोज; अमाप (धान्य वगैरे). 'त्या शेताचें धान्य म्या उभारत त्याचे स्वाधीन ठेवेलें.'—उभार्त, उभागत पहा. [उभार ?] ०पणा—पु. निःपक्षपातीपणा; निष्पक्षता

उभारस्ता—उभासांगे पहा.

उभारा—पु. १ उभारणी; रचना; विस्तार, मांडणी. 'तरी सत्यचि गा धनुषेरा । सर्वे कर्मांचा उभारा ।'—ज्ञा १८३०४. २ स्थिति; अस्तित्व; 'शीत उष्ण पञ्चन्यधारा । अर्गी न लागती अंबरा । तेवी साधुचा उभारा । द्वंद्वसंभारा निर्द्वंद्व ।'—एभा ११. १४७. ३ शरीराची ञ्चण, बांधा. 'अंगे सर्वींग सुकुमार । मनोहर उभारा ।'—एफ३१ १५. ५०. [उभा+कृ] ४ पोकेळ अवसान; उठावणी; आकार; डौल. 'तुका म्हणे उभाऱ्याने । खरे कोण मानितसे ।'—नुगा ३१८६. ५ फेलाव; दखळणे; पसरणे; प्रसार. विस्तार. 'जैसा कस्तुरीचा निकरा । तेथे परिसळाचा उभारा । तैसा ज्ञानाने शिष्यवरा । जन्मलासि तू ।' ६ चालू स्थिति; स्थिरता, अस्तित्व. 'ऐश्वर्यासीं ईश्वरा । जियेचे आंग संसारा । आपलाही उभारा । आपणचि जे ॥'—अमृ १.२९. [सं. उद्+भू, उभार]

उभारा—पु. १ इच्छा; प्रवृत्ति; उमाळा 'बनि व्याघ्र वृका दिक सारे हिंसेचा त्यजति उभारा ।'—देप ८८४. २ उसाचा रस कढवितांना त्यास येणारी उकळी, जत. (कि० घेणे). 'रसास उभारा येतो म्हणजे... रस उत्तु जाऊ लागतो.'—कृपि ८७२. **उभारा धरणे**—पुडाकार घरणे; उचुक होणे. 'परिष्ठाणाया साधूच्या उभारा, धरी निवडायी सर्व भूमिभारा ।'—कृष्णजन्म (देवनाथ) ३८. [उद्+भृ+भर]

उभारा-ळा—पु. नालंबदाची ऐरण, टोकळा. [उभार]

उभारिणे—उभारणे पहा.

उभारी—स्त्री. (व.) बैलगाडीत भरती जास्ती न्हावी म्हणून उभी लावलेली काठी. छंदाचे खाचरांत कापूस वगैरे भरण्याचे वेळीं खाचराच्या टोंकावर भोंवतालीं दोन हात लांबीचीं उभीं दांडडीं लावतात तीं. [सं. उद्+भृ+भर]

उभारी—स्त्री. उसाह; नेट; जोर. (कि० घरणे) 'अरी भारी भारी अवचड उभारी धरितसे ।'—द्रौपदीवल्लहण (किंकर) ४३. [उद्+भृ+भर]

उभारू—पु. (काव्य.) १ ताडा; दांडगेपणा; मगहरी. २ उभार, उभारणी, उभवणी पहा.

उभा लगाम—पु. कमानीदार लगाम. [उभा+लगाम]

उभावणे—उभणे, उभविणे पहा. 'नीलाकुरोद्रेक मध्ये उभावे—मुद्दलयां भाषांतर (हरिराज) ८७.

उभा शिवार—पुन. न कापलेले, उभे पीक. **उठाकून जाणे**—पळणे—सरकव बगैरे आले असतां पीक काढून न घेतां, कांही बरोबर न घेतां पळून जाणे. [उभा+शिवार]

उभासणे—अकि. भास होणे; दिसणे. 'शर (बामन—चित्तसुधा १) [सं. उद्+भास्]

उभासूळ—उभा खडपा, कडा पहा.

उभासोट—विक्रि. अगदीं सडक उभा; उभाच्या उभा.

[उभा+सोट]

उभाळ—पु. (व.) ज्वाळा. उवाळा अर्थ ३ पहा.

उभाळा—पु. उवाळा, उमडा पहा. 'दुःखाचे डोंगर उभाळा मुटला.'—ऐपों ३३६.

उभी—उभा पहा. **०कुडी**—स्त्री. उंच, सडपातळ बांधा; उभी ठेवण. 'ही गाय उम्भ्याकुडीची आहे.' [उभा] **०चाकरी**—स्त्री. त्रासदायक, जिंकिरीची चाकरी, सेवा. **०चतुर्थी-चौथ**—स्त्री. वचपक्षांतील चतुर्थी; संकट चतुर्थी. या दिवशीं सकाळपासून चंद्र उगवेपर्यंत उभे राहण्याचे कांहींचे व्रत असते. [उभी+चतुर्थी, चौथ]

०दुपार—स्त्री. भर दोन प्रहर; ऐन दुपारची वेळ; ऐन माध्यान्ह. **०धांव**—स्त्री. सरळ, वर, बोंगरावर चढणे. 'उभी धांव घ्यावी गिरी तो चढावा.'—दावि १४५. **०पेट**—स्त्री. या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंतचे मवे शहर, बाजार; उभा बाजार पहा. **०रास**—स्त्री. १ मोज—माप न करिता, न विभागतां जशीच्या तशीच ठेवलेली धान्याची रास, शेतांतून आणलेले धान्य प्रथम सुसते ढोंग करून ठेविलेले असत त्यास म्हणतात. २ (ल.) सर्व मालमत्ता; कुटुंबाची अविभक्त व मोल न केलेली मालमत्ता, संपत्ति, जिद्दी. **अज-मास उमी रास-गल्ला**—पिकाचा किंवा धान्याचा अंदाज. **०विळी**—स्त्री. ज्या विळीचे पाते मोडतां येत नाही किंवा मिटतां येत नाही अशी विळी.

उभी—कवि. उभ्याउभ्या; पाईने. 'मनादिने व्यापाह । सांठितां उभी ।'—ज्ञा १८.७३७. [उभा]

उभे—१ उभारणी; मांडणी. 'म्हणोनि समभागे शुभाशुभे । मिळोनि अनुष्ठानांचे उभे ।'—ज्ञा १८.२४४. २ वज्र सरासी । सुसते गुंडाळून घ्यावे असा श्रियांचा वज्र नेसण्याचा प्रकार.

उभे—वि. उभा पहा. **०काम**—न. जरूरीचे, अगत्याचे, निक-डोचे काम. 'माझीं अगदीं उभी कामे तीन आहेत, तेव्हां मला तुमच्या बरोबर यावयास कुरतसे नाही.' **०कुंकू**—न. वैष्णव श्रिया लावतात त्या पद्धतीचे, उभ्या गंधासारखे (बदामी आकाराचे) लावलेले कुंकू. **०कुंड**—न. (चांभारी घंदा) चामडे भिजत ठेवण्याकरितां लागणारे रांपणाच्या आकाराचे खापरचे कुंड. **०खारणे**—कि. सर्वे-समूळ नाहीसे करणे. 'लोह उभे खाय माती । तें परिसाचिये संगती । सोने जाल्या पुढती । न शिविजे मळ ।'—ज्ञा १८.१४०७. **०नेसणे**—घेणे—**लाडून घेणे**—**लावणे**—(लगडे, पडदणी, पोतर वगैरे)—तात्पर्ये (सरासरी दहा—अकरा हात) वज्र, प्रथम पदर घेऊन बाकीच्या वज्राच्या निच्या करून पोटावर मयोमध धरून उजवी कडील पदराचे आणि डावीकडील पदराचे अशीं दोन टोके घेऊन त्यांस निःन्यावर घट गांठ मारल्यावर शेवटच्या पदराचे टोक धरून कासोटा घालणे; कसे तरी एखादे वज्र नेसणे; स्नान करण्याकरितां

लहानसे वज्र नेसणें; आडवें नेसणें याच्या उलट, या दोन वाक्प्रचारांचे अर्थ कोंकण व देश या प्रांतांत परस्परविरुद्ध आहेत. कोंकण प्रांतांत आडवें नेसणें याचा अर्थ व्यवस्थितपणानें व पद्धतशीरपणानें नेसणें असा होतो, तर देशावर, आडवें नेसणें याचा अर्थ आड लावून घेणें, तात्पुरतें किंवा लहान वज्र नेसणें असा होतो. ०पीक-न. शेतांत तयार झालेले पण न कापलेले पीक. 'या जागेत उभी पिके असून...' -डुकराची शिकार (बडोदे) २०. ०वर्ष-न सवंध वर्ष; आरंभापासून अखेरपर्यंत वर्ष. 'उभ्या वर्षीत मी आईबापांना भेटली नाहीं.' ०दुखणे-न. आंधगगास न खिळविणारें, साधें दुखणें; किरकोळ दुखणें. ०पण-न. १ उभा असलेली स्थिति. २ (ल.) जिवंतपणा. 'आतां उभयां उभेपण नाहीं जयाचें । मा पडिल्या गहन कवण तयाचें ।' -ज्ञा ८.६३. ०पळणे-कि. उभ्याउभ्या, न थांबतां एकसारखें पळत जाणें. ०वारें-न १ गडबड; गोंधळ; धांदल; त्रैधा. २ उदासीनता; औदासिन्य. (कि० सुरणें). ०वैर-उभादावा पहा. ०सुकणें-१ झाड उभ्या स्थितीत असतांच वाळणें. २ सर्व शरीर दुःखांत, काळजींत कूषा होणें, वाळणें. 'लेकहवाचेनि दुःखें । जेवि माउली उभी सुके ।' -क्र ४६.

उभेआं—किवि. उभें; उभ्यायें. 'तुआं लम लावावें श्रोचक्र धरा । उभेआं ठाकीनि ।' -शिशु ७२७. [उभा]

उभेउभ्या, उभेउभ्यानीं—किवि. ताबडतोब; घाईने; तत्परतेने; तत्क्षणे; तेव्हांच. [उभा]

उभेटा—वि. उभट, उभट पहा.

उभेटया—किवि. (गो.) उभ्यानीं; उभ्यानें. [उभा]

उभेणें—अकि. १ उभें राहणें; उभणें. 'उठोनि उभेला सन्मुखी.' -दावि ४०१. २ उभारणें. 'रामराज्याची उभेली गुढी.' -दावि १६७. [उभा]

उभेया—किवि. १ उभ्या; उभ्या स्थितीत. २ (ल.) जिवंतपणीं. 'उभेयां उभेपण नाहि जयाचें । पडिल्यां गहन कवण तयाचें ।' -राज्ञा ८.६२.

उभैता—वि. दोषे; दोन्हीं; उभयतां पहा. [सं. उभयतः]

उभौ—वि. दोन; दोषे. 'का उभौ येकवीं वर्णितां ।' -दावि २५७. [सं.]

उभ्यां उभ्यां, उभ्यां उभ्यानीं—उभेउभ्यां, उभ्याघाई पहा. 'तूं जरा वैस, मी उभ्यां उभ्यां जाऊन येतो.' [उभा]

उभ्यांघाई—किवि. १ उतावीळपणानें; अतिशय घाईने; उत्सुकतेने; उत्कटेने (हांक मारणें, ओरवणें इ०) (कि. करणें). २ मोठ्या कळकळीने; आग्रहानें; जोरांन (धांवणें, विनविणें इ०). [उभा]

उभ्या जन्मांत—किवि. संवध आयुष्यांत, कारकीर्दीत. 'धृत-राष्ट्राणें ही करामत उभ्या जन्मांत एकदांच केली.' -आ ३९.

उभ्यानें—किवि. १ उभें राहून; ताडपणानें. २ अविनयानें; ममूरीनें. म्ह० उभ्यानें मुतावयाचें मग मुखला काय विचारावें—जाणून बुजून करावयाच्या गैरशिस्त गोष्टीबद्दल सद्दा विचारणें हें मुखेपण.

उभ्या पायांन—किवि. अतिशय तत्परतेने 'शेकजी व परछुराम हे दोन महत्त्वाकांक्षी ब्राह्मण नेहमीं बाईसाहेबांच्या तेनातीत उभ्या पायांन असतात.' -स्वप १३१.

उमकळणें—सकि. (गो. कु) लोंबकळत ठेवणें, टांगणें. [उत्त-कल्ल-धरणें]

उमका-खा—छी. उत्कट इच्छा; प्रवृत्ति; आवेग. 'बोल्याचा मला उमका नव्हती.' 'कोरकि ४६३. [सं. उद्-मनीपा]

उमग—पु १ आढळ; शोध (लपलेली, हरलेली गोष्ट); ठावठिकाणाचें ज्ञान (कि. पडणें; पाडणें). 'कुंतीचा भाउ मग स्थिर राहें घेत आसलाभा उमग ।' -मोक्रुण ४९६. २ समज; समजून. उमज पहा. [उद्-ममज्ज; प्रा. उम्मम=वर्ण्ये, तरंगणे]

उमगणे, उमंगणे—अकि. १ आढळणें, दिसणें. सापडणें; शोध लागणें. २ शोधणें; शूंढाळणें; ओळखणें; समजणें. 'काळांत दमणार मी उमगितें शूंडोनियां बाळ जी ॥' -आपू ९. 'हैं अक्षर अमक्याचें अने मी मगोनि.' 'समुदावरील वाळवंटातला एखादा खडा नाहींसा झाला असतां कुणाला उमगला जाणार नाहीं ...' -नि २४४. -अकि. उघडकीस येणें; जाहीर होणें; गुप्त न राहणें; उलगडा होणें; प्रकाशांत येणें. [सं. उद्-मज्ज; प्रा. उम्मग]

उमगा—वि. (कर्ना.) उमगावयाची; गुपित; गुप्त (गोष्ट). [उमग]

उमग्या—वि. उमगून काढणारा; शोधून काढणारा; शूंढाळणारा. [उमग]

उमच—छी. उपकारांची परत फेड; प्रत्युपकार. [सं. उद्-मज्जन; प्रा. उम्मज्ज]

उमचणें—अकि. उपकारांतून बाहेर पडणें; उपकाराची फेड करणें; उसनें फेडणें. 'हारी उमचावया । जुंवारी जैसा ये झया ॥' -ज्ञा १३.५४१. 'आणि दान जया यावें । तयातें ऐसया पाहावें । जया घेतलें उमचवें । कायसनहीं ॥' -ज्ञा १७.२७८. [सं. उद्-मज्जन]

उमचळणें—कि. उमळणें; उपटून येणें; उलथून पडणें (झाड वगैरे); उमचवून पडणें असा सामान्यतः प्रयोग. [सं. उत्-चलन]

उमज—पु. १ समज; समजून; बोध; ज्ञान; उमग. 'तुम्ही बहु भले मला उमज होय ऐस कथा.' -कैका १००. 'उमज पडला भीमसेना ॥' -मुआदि २९.१०५. 'पाप करूं नये म्हणून म्हटलें तस्मात् पापांन नाश होतो असा उमज पडतो.' २ आकलन-शक्ति; शहाणपणा; अक्ल; कासवीचे परी पाहें दृष्टी अक । विज्ञानी उमज दाखुनियां ॥' -तुगा १०८०. (कि० दाखविणें; दावणें;

वेणें). ३ (कु.) पहिली नांगरणी; नांगरणीचे जे उमज, दुरो, तास, अडास हे चार प्रकार त्यांपैकी पहिला प्रकार. [सं. उद्+मज्ज] ० समज—स्त्री. वरवर; सामान्य समजूत, ज्ञान (पक्कं नव्हे).

उमजणें—उक्ति. १ समजणें; लक्षांत येणें; समजूत पडणें; माहीत होणें; 'असे उमजतां भलेन गुरुभाव तो दाकिती.'—केका १७. उमजणें व समजणें यांमध्ये असा फरक आहे कीं समजणें यानें केवळ सामान्य ज्ञान होतें, परंतु उमजणें म्हणजे पूर्णपणे समजणें; आंतील रहस्य माहीत होणें असा बोध होतो. उ० हा मघासीं समजला होता खरा परंतु उमजला नव्हता. २ आजारांतून उठणें; दबटवीत होणे. ३ जाणूत होणें; सावध होणें. 'जया दोघांमाजि येखादे विपाये उमजले होय निंदे'—अमृ १.१४. ४ (गो.) मापाचा उतार पहाणें; उमजुंचें. [सं. उन्मज्जन]

उमजीक—वि. १ तत्काल उमजणारा. २ (ल.) बुद्धिमान; हुषार; चलाख; तीक्ष्ण, तीव्र बुद्धीचा. [उमज]

उमट—१ आवळ; बोध; थांग; प्रकटता; परिसफुटता. (कि० पडणें). २ स्पष्ट; ठळक; प्रामुख्याने पुढें येणें, दिसणें (अज्ञात गोष्ट). ३ निश्चित; पूर्ण कल्पना; ज्ञान; समज (कि. पडणें; होणें). ४ उबळ; मळमळ, उबक; आवेग (ओकारीचा वगैरे). [सं. उन्मथ्-उमट]

उमटणें—उमंटणें—अकि. १ दिसणें; आवळणें; प्रकट होणें; जाहीर होणें; उघडकीस ये. 'हा राजकुमार उमंटला.'—उषा ४८. ४२. २ स्पष्ट होणें; स्वच्छ होणें; पूर्ण होणें (ध्वनि, आवाज वगैरे). 'शब्द ना उमटती पुढती.'—संग्रामगीतें ७२. ३ वर येण; उद्गून दिसणें; स्पष्ट होणें. 'तेंमं अवधेसु उमटले वालिणें आडोनी.'—शिखु ७२०. 'उमटती अंगवरी काटे.'—गीताचंद्रिका २९. ४ उत्पन्न, उद्भूत होणें; उपजणें. 'ऐसी वाट पाहे काहीं निरोप कां मूळ। काहो कळवळ तुम्हां उमटेंचि ना।'—तुगा ४५२. 'ऐसा हा सरब गुण। देहीं उमटतां आपण।'—दा २.७.८. ५ (सा, चित्र, प्रतिबिंब इ०) तेवणें; स्पष्ट दिसणें; स्वच्छ, अंकित होणें. 'जेथ हें संसार-चित्र उमटें.'—ज्ञा ५.१५६. ६ बाहेर पडणें, येणें. 'वरणावती बाहेर सत्तयोजन, द्वार केलें उमटावयू।'—पाप १०.१४०. ७ (गो.) उपटणें; उपद्गून काढणें. [सं. उन्मथ्-उमट]

उमटणें—उवटणें पहा.

उमट्या—पु. (व.) आवड; नाद. (किंचित तिरस्कारव्यंजक). 'तिला खाण्याचा मोठा उमट्या आहे.' [सं. उद्+मन्-मत; प्रा. उम्मत=उत्कंठा]

उमठणें—उमटणें पहा.

उमडणें—कि. उमडणें; उत्पन्न होणें; सांपडणें. उमटणें पहा. 'मृगजळ जेथें उमडे। तेथें असे पां कोरडे.'—अमृ ६.३४. [उमडणें]

उमण—(गो.) ओमण पहा.

शको. १. ५३

उमणणें—कि. मापणें, भोजणें; उमाणणें पहा. [सं. उद्+मा] **उमतणें**—उक्ति. (माण.) ओतणें. [सं. उद्+मप्]

उमती—स्त्री. उमेदी; उवागी; तारण्य. 'छान छेवेली सुरत फाकडी पुढें उमतीमधें येणारू।'—पला ४.४०. [सं. उद्+मद्-मत; प्रा. उमत्त]

उमथा—वि. (गो.) पालवा; उपडा. 'उमथ्या कळशार पाणी.'—पालव्या घापीवर पाणी. [मं. उद्+मथ्; प्रा. उम्मथ्य=अधोमुख]

उमदगी—स्त्री मोटेपणा; थोरवी; मातब्बरी; संपन्नता. [अर. उमद्गी]

उमदळणें—अकि. उमळणें; मळमळणें; कालाकालव होणें; ढवळणें (पोटांत). 'मला उमदळतें.' 'पोटांत उमदळतें.' [सं. उद्+मूळ]—मकि. काल्मणें; ढवळणें; गढूळ करणें (पाणी इ०). [मं. उद्+मूलन किंवा उन्मदन; प्रा. उम्मलण]

उमदा—वि. १ थोर; श्रेष्ठ; दूर; पराक्रमी; विश्वासू; मोठ्या मनाचा २ भव्य; सुंदर; देखणा; पाणीदार (माणूस, वस्त्र) [अर. उम्दा]

उमदा—पु. (व.) जागरण; थम. [सं. उद्+मद्]

उमन—स्त्री. (कु.) पहिली नांगरणी. उमज पहा. [सं. उद्+मथ्]

उमन—पु. (सोला. माण.) उखाणा. [सं. उद्+मन्]

उमप, उमाप—वि. पुष्कळ; अतिशय; खूब; अमोज; अगणित; 'जे एके वळें फडावा भारू। उमपपणाचा'—शिखु ७५. 'बाहाळिया जाती उमपा। ऊर्वाही उजू'—ज्ञा १५.१४४. [सं. उद्+मा]

उमपणें—उक्ति. वर येणें; उडणें. 'मग ते निघाली तेथोन। तत्काल उमपली गमन'—कथा १.६.१५९. [सं. उद्+मा]

उमर—उंबर पहा.

उमर, उम्मर—स्त्री वय, आयुष्य. 'वितां आंत उम्मर, नरम कंवर, पितोवर पंणचे नेसल्ये।'—प्रला २२९. [अर. उम्र]

उमरठ-ठा—पु. दाराच्या चौकटीची खालची बाजू; उंबरठा. उंबर पहा. [सं. उंबर; प्रा. उम्मर]

उमरडणें—कि. १ ओलांडणें; उलंघन करणें; सोडणें; त्याग करणें. 'स्वर्गाची आडवंगी। उमरड्णि'—ज्ञा १३.१६२. —एमा १०.४. [सं. उद्+मृद्; म. उमरा+सोडणें]

उमरद्वाराज—पु. विरंजीव; पुत्र; मुलगा. [अर. उम्र]

उमरा—पु. उंबरठा. उंबर पहा. [सं. उंबर; प्रा. उम्मर]

उमराव—पु. सरदार; मानकीरी; श्रेष्ठ जन; अमीर; खासा. 'राजे बाहादर रंगराव होळकर स्वतां आदि उमराव.'—ऐपे २६७. [अर. अमीर अव.] ० जादा-दी-पु. सरदाराचा मुलगा, मुलगी.

उमलणें—अकि. १ विकासणें; फुलणें. 'तें उमललें अष्टदळ । ठेऊं बरी ॥' —हा १५.६. २ भेग पडणें; फुटणें; उकलणें. ३ सेल होणें; विरपळणें (काड्यावरचा मळ, चुन्याची कळी, मातीचें ठेकळ बगैरे). 'वरचें खरकटें उमललें म्हणजे मग भांडें घांस.' ४ फुगणें; लाही व्हावयाजोगें फुलणें. (भिजत घातलेले धान्य बगैरे); ५ प्रकुक्षित होणें; उल्हासयुक्त होणें (मन बगैरे). ६ प्रकट होणें; उत्पन्न होणें. 'परी येकी केधवां गेली । शाखाकोडी केधवां जाली । हें नेणव जेवीं उमललीं । आषाढअशें ।' —हा १५.१२५. —उकि. १ उचलणें; उखळणें (वाकवून घट बमविलेलें खिलघाचें टोंक बगैरे). २ सुटें करणें; उघडणें, खोलणें (कोयड्याचीं मिळविल्लीं दोन टोंकें बगैरे). ३ क्षार लावून तापवून सांधणें, एकत्र करणें (सोऱ्याच्या दागिन्याचीं टोंकें) ४ सोलणें; मोकळे करणें; काढून टाकणें (धान्य भिजवून त्याचीं सालें बगैरे). [सं. उद्+मील-उन्मीलन; प्रा. उम्मीलण]

उमला—उबला पहा. 'उमले व डोंगळे यांचे विष जालीम असतें.' —प्राणिमा ११८

उमलें—न. १ आधण घालून भिजत ठेवलेलें भात, जोंधळे बगैरे (लाद्या बगैरे करण्याकरितां). २ (व.) सपीट, रवा बगैरे काढण्याकरितां भिजत ठेवलेलें गहू. 'रव्यासाठीं उमलें कालच केले, आज तें दळून घा.' [सं. उद्+मील]

उमलें—न. मळमळ; उमळ पहा.

उमस—पु. १ आस; दम, उमास—सा. २ उसंत; विसावा, विभ्रान्ति; अवकाश, स्वस्थता; स्वास्थ. 'सत्व उर्मी अंतःकरणासही । उमस घेवो नेदी ।' —हाप्र १३५. 'मार्गे असतासी कळला । उमस घेऊं नसता दिला ।' —तुंगा ४०९६. ३ स्फूर्ति; उद्भव; विस्तार. 'बागदेवतेची स्तुति । वाचाजि जाहली वदता । तेथे द्वैताचि ये संपत्ती । उमस चित्तीं उमसेना ॥' —एभा १.२८. [सं. उद्+मिष्]

उमस—पु. उमज; समज, जाणीव. 'म्हणोनि आत्म्या आत्मलामें । नोंदजनि शब्द शोभे । येईल ऐसा न लेभ । उमसु घेवों ॥' —अष्ट ६.९४. [उमज]

उमसणें—उकि. १ सांगणें; उघड करणें; प्रकट करणें. 'जीतु जावो परि मुमसे । ठेविला ठवो ॥' —हा १३.२०२. २ प्रकट होणें; दिसणें; माहीत होणें. 'एवं द्वैतासीं उमसों । नेदुनि ऐक्यासि विसकुलें ॥' —अमृ २.६९. [उमज]

उमसु—सो—पु. विसावा. उमस पहा. 'उमसु नाही युद्ध सत अहोरात्रि' —हमुरा ६९.२८.

उमळ—स्त्री. १ मळमळ; ओकारी वाटणें. २ उमाळा पहा. [सं. उद्+मूल]

उमळ-ट—स्त्री. उपळ पहा. १ पावसाचे पाणी जिरून जमिनीतून सारे वाहू लागण्याची स्थिति; उपळ. २ फुरसें, धोणस बगैरे चावले असतां अंगांतून रफ वाहू लागण्याची स्थिति. ३ अकाली गर्भेलाव होणें. ४ उष्णता व आर्द्रता यांमुळे फळें कुजून त्यांतून रस वहावयास लागणें अशी स्थिति. ५ मऊ होणें (कळीचा चुना, मातीचें ठेकळ इ.). [सं. उद्+मूल] ० **पडणें**—अतिशय पाऊस पडल्यामुळे पीक कुजावयास लागणें.

उमळणें—कि. उमळ यापासून क्रियापद. उपळीनें विशिष्ट होणें. उमळ, उमळणें, उघडणें पहा.

उमळणें—कि. फुलणें; उमळणें (कळी बगैरे). [सं. उद्+मील]

उमळणें—उकि. (कु. गो.) पुणें; खळबळणें (वल्हें, भांडीं बगैरे) [सं. उत्+मूल]

उमळणें—अकि. १ पोटांतील कोंवळ्या गर्भास उष्णविकृति झाल्यामुळे तो खवणें, पडणें. २ उदरघ्न; उपटून येणें 'ह्या उमळती दाडा । दांतांसहित ।' —हा १३.५६४. 'परस्परेणं ज्याच्या तस्युगुल तत्काळ उमळें ।' —सारह १.५७. [सं. उद्+मूल]

उमळशाक—स्त्री. (गो.) उत्कंठा; आतुरता; औत्सुक्य. [उमाळा; प्रा. उममाल=तृष्णा]

उमळा—वि. (राजा.) बुळबुळीत; मळमळीत; गळगळीत; लिबलिबीत (पातळसर अन्न, ज्यांतून रस पाचळत आहे असें फळ, बगैरे). [उमळ]

उमळावण—स्त्री. (राजा.) मळमळ; पोटांत ढवळण्याची क्रिया; तोंडास ओकारीपुर्वी पाणी सुटतें ती स्थिति. (कि० सुटणें; येणें.) [उमळ+पाणी; उमळणें प्रयोजक]

उमळी—वि. स्वतंत्र; निर्वैध. —स्व ९३१.

उमळी—स्त्री. एक झुडूप. उंवळी पहा.

उमा—स्त्री. पावती; गौरी; दुर्गा. ० **कांत-वर**—पु. उमेचा पति; शंकर, शिव 'तांडव विसरले उमाकांत । अति अद्भुत हरि-लीला ।' —एहकव ३.१०. [सं. उमा=पावती+कांत, वर=नवरा]

उमा—पु. (गो.) मुका; धुंवण. —विपु [ध्व. का. उम्मु=धुंवण]

उमा—वि. (व.) खेडकळ; आडाणी; साध्या; मोळा; अशिक्षित. 'आपण मराठी उमें माणूस, आपणाजकळ दाखला नाही.' [सं. उन्मत्त ? दे. उम्महय=मूढ; अर. उम्मी=अशिक्षित]

उमाडा—पु. उमाठा पहा. 'अकनीचे उमरटे उलले ।' —हमुरा ४१.२५.

उमाड, उमेड—वि. उंच; उंचवट; वर आलेली; फुगलेली. (जमीन) (पाणधळच्या उलट). [सं. उद्+मस्त(क)]

उमाडा—पु. १ उंचवटा; उंच जागा; डोंगराचा माथा. 'उमम-ठपावरी येतसे सूर्य जेव्हां ।' 'एके उमाठपाचे जाग्यावर उभी राहून... तिनें तिला हाका मारल्या.' —बाळ २.१६६. २ द्वार; उंबरठा. 'एक

श्रवणाच्या राजविदीस आले। तेथून हरिरूप निर्धारिले। एक कीर्तनाच्या उमाठी ठाकले। प्रभे हरिरूप विलोकिती ॥' -हृ २३.२२६. ३ (ल.) प्रसिद्धि; (विशेषतः) कुप्रसिद्धि; बोमाडा; बभ्रा; एखादी गोष्ट उघडकीस येणे. (किं० होणे). (विरु.) उमाड्यास येणे. स्पष्ट, ठळक दिसू लागणे. (-किं० पडणे; होणे). [सं. उद्+मस्त(क); प्रा. उम्मात्थ-उम्माथा; म. उमाडा]

उमाड—खी. (कौ.) तुफान, वादळ; खबळणे; धुवधुपणा (समुद्राचा) [सं. उद्+मद्, उमाद]

उमाडा—उ. उमाळा. उबळ पहा. १ मळमळ. खळबळ (पोटांतील); पोटांत ढवळणे. २ जोराची उकळी; उत; उडणे (पाणी). ३ (ल.) हुंदका; आवेग, उमाळा (दुःख इ० विकारांचा) [सं. उद्+मद्]

उमाणे—उकि १ मोजणे. मापणे 'हा संसार उमाणितें माप। कां अष्टांगसामग्रीचे दीप' -ज्ञा ६.४६३. 'बाग उमाणवा बावें।' -एमा ११.१४६०. 'व्यास बाल्मीकि व्यापारी। कीर्तेन केणें उमाणिति।' -भवि २९.५५. २ (ल.) हिशोब देणे; झाडा देणे. ३ ताडून पाहणे; तुलना करणे. 'तयांची उमाणितां कीर्ति। उणीव दिसे आपाडे।' -सुआदि ११.९३. ४ (ल.) अटकळ करणे; अजमास करणे. 'करीं गिरी धरुनि उमाणिली। महेंद्रमहिमा।' -ज्ञा १०.२८९. [सं. उद्+मा-मान; प्रा. उम्माण]

उमाण—उ. १ माप. 'उमाण घेऊनि परींसी। सुरबाडिजे।' -ज्ञा १८.५२२. २ तुलना; बरोबरी. 'चंद्रासि घे उमाणे। १२संर्गीं धुलवणे।' -ज्ञा १३.११५५. [सं. उद्+मा-मान; प्रा. उम्माण]

उमाणा—णे. पुन. उखाणा; हुमाणा; कोडें; कूट प्रश्न. 'पुरुषे-बातुनी जाली। आपणा आपण व्याली। पोटीचे घेउनि गेली। उमाणे माझे।' -दावि ५०२. 'आतां मी पुसेन तें सांगार उमाणे।' -निगा ९७. [हुमाणा]

उमाणी—णे. खीन. माप; मोजणी; झडती; अटकळ; अनुमान. 'कर्ता कतव्या घे उमाणे।' -ज्ञा १८.५००. [सं. उद्+मा]

उमाने—उकि. मापणे; मोजणे; उमाणणे पहा. 'आगाधा जाणिवतें उमानी' -कृ. २. 'तेथ मापें उमानीति खरे। खोटे म्हणति' -कृ १११. 'तेयां रुखांचे उमानें। कवन घे।' -शिशु ६१९. [सं. उद्+मा]

उमाप—वि. अमुप; अमोज; अगणित; अतिशय. 'ब्रह्मांड भसनि उरलें ऐसे सौभाग्य तें उमाप तिचें।' -मोअनु ५.२६. [सं. उद्+मा; म. माप] म्ह् उमाप लीन सावधान=इव्याचा अतिव्यय अगर उधळेपणा या अर्थी ही म्हण जोरतात.

उमापणे—उमाणणे पहा.

उमास—सा—उ. १ मळमळ; पोटांतील खळबळ; पोटांत ढवळणे. काल्मळ (किं० येणे) २ उमाळा; आवेग; उकळी; लाट

(हवे, शोक वगैरेचा). 'अभिमानाचे आळेपिले। महत्त्व उमासे येती बळे।' -एमा ८.२१२. ३ उद्वेगपयाची स्थिति, तयारी (बादळ, रोग, गडू वगैरेची). धुमसणे; पिकणे; तयार होणे. ४ खोकल्याची उबळ. ५ जंत वगैरे झाल्यामुळे होणारा अद्वेय वंगैरे (किं० येणे) [सं. उद्+मथ्; ड. उम्माच्छिअ=उमाच्छळ]

उमास—सा—१ श्वास; उच्छ्वास; उसासा. (कि. टाकणे). 'अपरिमित तियेला येति तेणें उमासे' -साहू ३.६३. 'मला उमासा टाकायला फावत नाही.' २ विप्रांति; उस्त; विसावा. 'सैन्य पळालें दशदिशा। म्हणती त्राहें त्राहें जगदिशा भीम आकांत मांडिला कैसा। पळतां उमासा घेऊं नेदी ॥' -जे १३.६३. ३ घेरी; वेगुद्धि. 'उमासा येऊनि पडिला वनीं। परी हट्टीसि कोठें न दिसे पाणी ॥' -महपतिस्वयंसारामृत २४.१९०. [सं. उद्+मिथ्, प्रा. उम्मित] उमस, उमास खणे—विप्रांति घेणे; दम टाकणे.

उमाळ—किवि. अतिशय; अमोघ; अगणित; अलोट. 'शयन वर मापून उमाळ गोळ्या पडू लागल्या।' -आव १३८ [सं. उद्+मा]

उमाळा—ळी—पुखी. १ मळमळ; पोटांतील खळबळ; कळमळ; उमळ. २ हुंदका; उकळी; आवेग, उसळी; लहर (राग, प्रेम, दुःख, शोक वगैरे विकारांची). 'स्वांनंदाचे उमाळे देती। सारासार विचारें तळपति।' ३ तीव्र इच्छा. 'देहे खंगतां सर्वे जाळी उमाळी।' -दावि १७८. ४ उकळी; कळ; उत (पाणी, दूध वगैरे पदार्थांचा). ५ सुटका; सोडवणूक; सुकता; मोकळीक (एखादा धंदा, कार्य वगैरेतून). (किं० पडणे). ६ लोट; गर्दी; हल्ला; उठाव. 'तो देखौनि शयदांवाचा उमाळा। परी सिंहनादु दीन्हला ॥' -शिशु १०४१. 'तेसे हरयाचे डाखले। नाना हट्टीचे उमाळे।' -अमृ ७.१४३. ७ उद्वेग; जोर; प्रभाव. 'जेयांचा देखौनि उमाळा। पळे महामोहाचा पाळा।' -शिशु ३८४. 'भंगोनि विप्रांचा उमाळा.' -सुआदि ३५. १०२. [सं. उद्+मल; तुल० का. उम्माळ=धास घेण्यास येणारी अडचण, कफ] ७ (काव्य.) ज्वाला; झोत; लोळ; तरंग (आग, वीज वगैरेचा). 'कोटी रविशशि तेज उमाळा ॥' -दावि ३३५. 'जेसे कल्पतंजिबूंच उमाळे।' -रावि ११२. [का. उम्माळ=उणता] ० पडणे—अतिशय पाऊस झाल्यामुळे पिकें कुजवयास लागणे. उमळ पडणे पहा.

उमाळी—उमाळीस—उमाळ्यास—उमाळ्यास पडणे—येणे—उघडकीस येणे; माहीत होणे; दिसणे; आढळणे; बभ्रा होणे.

उमाळा—वि. (ना.) ओंगळ; मळका; घाणेरडा. [सं. उद्+मल्]

उमेठा—उ. १ समुद्रा; मेळावा. 'उमेठेयां देवां निचनवा। आडाइतेआं देवां बंवाळु दीवा ॥' -शिशु १५३. -वि. १ सासुदायिक; एकगट. २ अतिशय; पुष्कळ; उमाप. 'किंबहुना सात्त्विका आळां। चाचव मोबांता उमेठा ॥' -ज्ञा १८.१६०६. [सं. उद्+मित]

उमेद—स्त्री. १ आशा; धीर; भरंवसा; खात्री; विश्वास. 'खाची उमेद अशी होती कीं, ' २ आकांक्षा; हिमत; उत्साह; धैर्य; हौस; अवसान; ईर्ष्या. 'अब्दालीचीं बोलावणीं बहुत उमेद लावून गेलीं.' -ख १.३४. ३ तारुण्य; ज्वानी; वय. 'आबाजी आपले उमेदीत आल्यावरी ता। मा। देशमुखी कराव्यास आले.' -रा १०.५. [फा उमैद, उमीद, उमेद] **उमेदीस येणें**—१ वयात येणें; पणांत येणें (स्त्री वगैरे). २ जोषांत, भरमराटीस येणें (कार्य वगैरे). ३ बहार येणें (झाडास वगैरे).

उमेदगी—स्त्री उमेदवारी. 'हे उमेदगीची व रयासतीची कोण वजे (तन्हा) ते दयास करावी.' -ख ७.३५७ [फा. उमैद, उमेद]

उमेदगी-नी—स्त्री. (कों.) मळणी हात्यावरचीं खळ्यांतील कामें (वारवणी, मापणी, साठवणी वगैरे). [मं उद+मयः किंवा उद+मदेन]

उमेदवार-द्वार—वि.पु १ धीट; आशापूर्ण; हिमतवान; निश्चयी; धीराचा. २ वयांत आलेला; तरुण; पूर्ण वाढ झालेला (मनुष्य, पशु, झाड वगैरे). 'गडी पडला उमेदवार !' -मोर ९. ३ इच्छू; गरजू; परान्वेषी. 'तुम्ही इकडील लक्षांत राहून कल्याणचे उमेदवार (हितेच्छ) असावे.' -रा ८.५. ४ अजैदार; नोकरी मिळण्याकरितां खटपट करणारा. ५ काम शिकण्यासाठीं राहिलेला; पसंतवारीचा; कच्चा (नोकर). ६ परीक्षा देण्यास आलेला. ७ नव शिष्या. [फा. उमी-द्वार; उमैद, उमेदवार]

उमेदवारी-द्वारी—स्त्री. १ आशावादीपणा; आकांक्षा; खात्री; निश्चय; दृढता; हिमत; विश्वास. 'खांची उमेदवारी पेशावे सर करूं सहजांत.' -ऐपों २७७. 'त्यास स्वारी निचावयाचा मार्ग पहात आम्ही उमेदवारीनें बसलो आहोत.' -ख ८.४६९०. २ तारुण्य; ज्वानी; पूर्ण वाढ; जोम; जोर. 'हे आपले उमेदवारीत आल्यानंतर त्यांचें लग्न केलें.' -मद १.११. ३ उमेदवारपणा; कच्ची, पसंतीच्या अटीची नोकरी; उमेदवार बनून राहणें. [फा. उमीद्वार]

उमेदी—स्त्री. ज्वानीचा, मनोविकाराचा भर. 'शृंगार घालितां उमेदी चंडे ग। खेळतां गंजिफा येतें रडें ग॥' -प्रला १४६. उमेद पहा.

उमेराघामेरा—वि. घामानें थबथबलेला, भरलेला, डबडबलेला, डबडबलेला; घामाघूम. [घामेरा द्वि]

उमेळा—वि. (ना.) ओंगळ; मळका; घाणेरडा. [सं. उद+मळ]

उमोप—वि. अतिशय; पुष्कळ; अगणित; अमोज. उमाप पहा. 'तुझेचि करणां गेवा मन धरी उमोप द्या.' -केका २०. [सं. उद+मा]

उमदगी—स्त्री. थोरली; मातम्बरी; प्रेष्ठपण. उमदगी पहा. 'अजियतल्या सर्गारास दोनी सकारंच्या बुजुर्गी व उमदगीवर प्रतेष्ट-तेचे व इज्जतीचे रस्म अमलांत येतील.' -चे अ ५८. [अर. उमदगी]

उम्दा—वि. १ थोर; विश्वासु; उत्कृष्ट. उमदा पहा. 'दोन उम्दे मनुष्य दिली दोस्ती आहीर कारावयास रवाना करीत आहों.' -पे अ ६५. २ भारी; किंमतवान; बहुमोल. 'तलफ चुकऊन पोशाख दिवला खूप उम्दा भजरी.' -पला ८९. [अर. उम्दा]

उम्दान—वि. (ना.) उत्तम; फकड. [अर. उम्दा]

उम्देतुलुळ—पु. दोळी (राच्या) चा खांव. विठ्ठल शिव-देव विचुरकर यांना दिल्लीच्या बादशहानें ही पदवी दिली होती. [फा उम्दतु-स्तंभ, आधार+उल्लु+मुल्लु=राज्य]

उम्मस—वि. (ना.) हूड; आडावड.

उम्मस—पु उरांत; विश्रान्ति. उमासा पहा. 'स ससपना सारिखा परी नाही कीं उम्मस।' -दावि २१४.

उम्हळ, उम्हळणें, उम्हास-ळा—उमळ, उमळणें, उमाळ वगैरे पहा. 'हल्लींच्या तापाचीं मुख्य लक्षणे.. वांत्या व उम्हासे... हीं होत.' -टि १.५७५. 'विग्द हः खाचे कितीदा उम्हाले।' -टिक ५९.

उम्हाट—(ना.) उमाठा पहा. 'ते घर उम्हाटावर आहे.'

उयला—पु. (कों.) पावट्याचा सोलाणा. [सं. उद+बलन; तुल० का. उय=पाट्याचें टफळ]

उर—स्त्री. हौस. -शार (सोहि महदनु). [फा. उर=उतावलेपणा]

उर—ऊर पहा.

उरउरीत—क्रि. उरेलेला; वेगवेगळेपणानें; अलग. 'सांगा-यासी लोकां। उरउरीत उरला तुका॥' -तुगा ३८०७. [सं. उर्वरित]

उरउळी—स्त्री. १ (कु.) रोवळी (तांदूळ धुण्याची); दुरबी. २. तेल घालण्याचें नरसळें [का. उरलि=वाटोळें भांडें]

उरक, उरका—पु. काम त्वरित करण्याचें सामर्थ्य, कौशल्य, उत्साह; आटोप; आवारशक्ति. 'उयला ज्या कामाचा उरका असेल त्याला तें काम सांगावें.' [दे. उर=आरंभ; का. उर=उतावलेपणा; तलखपणा, प्रयत्न, किंवा का. उरु=शक्ति, पराक्रम] **० उरकर्णे**—१ काम पार पाडणें, पुरें करणें. २ दुसऱ्याच्या कामांत ढवळाढवळ करणें. **० पडणें**—(कामाचा) संपविण्याची जबाबदारी अंगावर घेणें, पडणें.

उरक—पु. जोर; उत्कर्ष; जोम; उत्साह; उल्हास. 'भीतीर अवस्था व्यापिलें। उरकें वागिन्द्रिय कोंदलें॥' -रु ४३. 'तें उरकें आली फळां।' -भाए ३१४. [का. उरु=पराक्रम]

उरकर्णे—सक्रि. १ पुरें करणें; पार पडणें; संपविणें; शेवटास नेणें; तडीस नेणें. २ आनगाडीत पडणें; ढवळाढवळ करणें. 'आपण आपल्या कामांत असावे, लोकांची कुचनिंदा उरकूं नये.' -अक्रि. १ आटपणें; संपणें; शेवट होणें; खलास होणें; नाहीस होणें. २ (ल.) मरणें. ३ आटोकर्यांत येणें; पसंतीस येणें; यथायोग्य होणें; सोपें होणें. [उरक]

उरकता मार्ग-रस्ता, उरकती वाट—पु. स्त्री. लवकर संप-
णारी वाट (सरळ, छाया असलेली, जवळची, सोपी म्हणून).

उरकमाणे—संकि. स्वच्छ करणे; घासून-पुसून काढणे; निर्मळ
करणे (भांड्याचे खरकटे, कपड्याची धाण वगैरे). —अकि. विलग
होणे; सुटणे; निघून येणे (भांड्यास, वस्त्रास लागलेली, खरवड,
कपड्या, धाण, मल वगैरे).

उरकाउरक—स्त्री. घाईघाईने, गदीने, काम संपविण्याची,
आवरण्याची क्रिया; आटपाआटप; आवराआवर. [उरक दि.]

उरकुडा—पु. (व.) उकिरडा पहा. [उत्त+कृ]

उरग—पु. सर्प; साप; नाग ' तरी सरोवर तरंगी । सांडिले
आकाश मेघी । का चंदनाचे उरगी । उद्यान जैसे ॥ ' —ज्ञा १७. २२५.
[सं. उरस्=छाती+गम्=जाणे]

उरंग-गु—वि १ विटलेल्या रंगाचा; हीन रंगाचा. २ शिला;
नावडीचा. ' ते आवडी कां उरंगु । आतां जाती ' —भाए १४०.
[सं. उद्+रंग]

उरंगणे—अकि. विटणे; हीनरंग होणे. ' उरंगे ना साडे-
पन्हर सोने ' —दाव २९

उरगळी—वि. ज्याच्या डोळ्यावर, उरावर व गळ्यावर
मण्यासारखे चिन्ह आहे असा (घोडा). हे घोड्याचे अंशुभ
लक्षण होय. [ऊर्+गळा]

उरगुडें—न. (का.) खेड्यांतले देऊळ. ' जेणे कैलास-
दुर्गा पाडिले । सत्यलोकीं ठाणे घातले । सोनकाने उरगुडे घेतले ।
पैकुटीचे ॥ ' —शिख १६०. [का. ऊर्=गांव+गुडि=देऊळ]

उरजणे—अकि. बलवान् होणे; बलिष्ठ होणे; सुस्थितीत येणे;
उत्कर्ष होणे. [सं. ऊर्ज्]

उरजा—स्त्री. जोपासना; निगा; काळजी; सुव्यवस्था. (किं
राखणे). [सं. ऊर्जा]

उरंडा—पु. वरंडा; ढीग. ' पाथरांचे उरंडे यापरी । जाहाले
येरुसालेआंतु । ' खिपु २. ४२. १३०. [सं. वरंड=ढीग, समूह]

उरण—पु. मेंढा; बक़रा. ' ते उमजसली न उरे व्याघ्र रवें
वीथे लेशहि उरणी ' —मोकण २८. ८३. [वे सं. उरा=मेंढी; सं.
उरण=मेंढा, ऊर्णा=लेंकर]

उरणी—स्त्री. एक वृक्ष, वेल. ' केळी कल्हार निबुणी । मालती
मोगरे उरणी ॥ ' —दध्या २. १५. १५२.

उरणे—अकि. १ शिल्पक, बाकी राहणे, मार्गे राहणे; पुरून
राहणे; अवशिष्ट राहणे; जास्त होणे. ' तेथे लोक कैचे उरती ' —उषा १७६७. २ शक्य होणे; परवडणे; पुः गणे. ' ज्या इंदियास
जो भोग । तो तो करी येथासांग । ईश्वरांचे केले जग । मोडितां
उरना ॥ ' —दा १७. ५. २८. [सं. उत्त+पृ=उत्तर; प्रा. उव्वर-
उवरे किंवा ऊर्=जाणे] **उरता करणे**—कि. बाकी ठेवणे; अंशतः
फेड करणे.

उरता—स्त्री. बाकी; शिल्पक; अवशिष्ट; अंश (किं राहणे;
देणे; राखणे; ठेवणे; धरणे; बाळगणे). [उरणे]

उरता—स्त्री. अस्ता (अप.) १ भीड; सुरवत; आक्षेप. ' मी
कोणाशी कांहीं पण बोले लागले तें तर कोणाची उरता ठेवणार नाही. '
२ खोळेया मानणे; उणीव भासणे. ' तूं माझी उरता धरूं नको. '
=माझ्यासाठीं खोलेवूं नकोस. ३ अस्ता; सबब. ' त्यांच्याकडून तो
माल न आल्यामुळे येणाऱ्याची उरता न सांगतां बाजारांत जसा
भाव असेल त्याप्रमाणे घेऊन यावा लागतो. ' —सुंय्या २५१.
[अस्ता] **०५ धरणे**—कि. मान न राखणे; मीड न धरणे; वाट न
पाहणे.

उरदाणा—पु. घोड्याच्या तोबऱ्यांतील शिल्पक राहिलेला हर-
भरा, घांस. [उरणे+दाणा]

उरणे, उरवणे, उरंघणे, उरमणे—अकि. उरीं फुटणे;
उरीं भरणे; अति श्रम केल्यामुळे छातींत दुःख उत्पन्न होणे. (घोडा,
थैल वगैरेस). [उर्]

उरःपाश्वाधर्मंडल (संयुतहस्त)—न. (नृत्य) उजवा
हात अगल व डावा हात पळव करून दोन्ही हात उराच्या जवळ
आणणे व मग उजवा हात उजव्या बाजूस व डावा हात डाव्या
बाजूस वट्टलाकार करणे.

**उरफाटणे, उरफाटफरफाट, उरफाटसुफाट, उर-
फाटा, उरफाटासुफाटा**—उरफाटा इ० पहा.

उरफोड—स्त्री. अतिशय श्रम; अतिशय कष्ट; उरस्फोट—ड
पहा. [सं. उरस्+स्फुट; म. ऊर्+फोडणे]

उरवंद—पु. गोरवंद. घोड्याच्या गळ्यांत बांधण्यासाठी खोमि-
रास लावलेला घा. [ऊर्+वंद]

उरमोडा—पु. (माण.) जनावरास होणारा एक रोग; याने
जनावर छातींत आखडते [सं. उरस्+मोदनं; म. ऊर्+मोडणे]

उरम—न. उमर ? एक पक्षाक्ष. ' उंबर ' पहा. कदाचित् उर-
मावडल मुद्रणदोष असावा ! ' मालपुण्यादी सकुणमार (सकुणपार ? =
साखरपारा ?) । उरम मृदु भक्षितो । ' —नव ९. ११६.

उरमट—ठ—वि. उदाम; दांडगा; माजोरी, उदट, मस्त. [सं.
उन्मत्त]

उरमटणे—कि उरमट, मगळ होणे; अरेरावी दाखविणे;
दिमाख मिरविणे.

उरमटाई-ठाई—स्त्री. उरमटपणा; मगळी; वेपवाई; उदट-
पणा.

उरमाल—पु. (कौ. गो.) रुमाल (अप.) पहा.

उरलासुरला, उरमूर, उरलापुरला—वि. अवशिष्ट राहि-
लेला; शिल्पक; शेष. [उरणे दि.]

उरले मगू—पु.अव. (सं) बटाटे. [का. उरळि; ता. उरळै=गोल]
उरवाई—स्त्री. शिल्पक; बाकी; अवशेष. [सं. उर्वरित]

उरवर्ण-विर्ण—उक्ति. बाकी ठेवणे, राहू देणे; शिळक ठेवणे; मागे टाकणे; बाकी राखणे; राखून ठेवणे. 'तन्हि कुणगंडवयुद्धा-रंभतमय यश तिवे न ते उर्वी ॥'—मोक्षण ८.१५. 'सर्वे तूप बाहू नको, थोडेस उरव'. [मं. उर्वरित; तुल० का. उर्विषु=वाढ-विण]

उरवळी, उरोळी—स्त्री. रोवळी; तांदूळ बगैरे धान्य धुण्या-करितां बांबूचे किंवा धातूचे केलेले सच्छिद्र पात्र; दुरडी. [का. उरळि=वाटोले भांडे.]

उरवी—स्त्री. पृथ्वी. [सं. उर्वी]

उरशी—स्त्री. स्तनांचा प्रादुर्भाव झाला आहे अशी स्त्री; बयांत आलेली स्त्री; तरुणी. [सं. उरसु]

उरसिज—न स्तन; उरोज. 'येइल बहुपचारें बंधोरसिजासि काय ओलावा.' [सं. उरसु—सप्तमी एकवचन उरसि+ज]

उरःसर—पु. उरानें सरपटणारा प्राणी; सर्प; नाग; साप. उरण पहा. [सं. उरसु+स]

उरःस्थल—न. वक्षःस्थल; वक्षप्रदेश; छाती. [सं. उरसु+स्थल]

उरस्फोट-ड—स्त्री. १ अतिशय श्रम, कष्ट; जिवापाड मेहनत; अत्यंत नेटाचा प्रयत्न; रक्त आटविणे; आंतर्डी तोडणे (एखाद्या विषय फोडून सांगताना); माथेफोड. २ अत्यंत कळकळीची विनंति. 'पदरीं धरिसी। किति करिसी उरस्फोट'. [सं. उरसु+स्फोट] ० करून घेणे—जीव तोडून सांगणे; जिवापाड मेहनत करणे.

उरःक्षत—पु. छातीत होणारा एक रोग; एक प्रकारचा क्षय-रोग; यासुळे छातीत ब कुर्शात पीडा होते. [सं. उरसु+क्षत]

उरा—पु. नदीच्या पात्रातील कमी पाणी असलेली किंवा उघडी पडलेली जमीन; उतार; भाट. [सं. उर्वरित]

उराउरी—किवि. (छातीला छाती लावून) झटपट; झटकून; झडकर; एकदम; ताबडतोब; तत्काळ. 'चांग ते उराउरी मार्गो।'—झा ११.५४९. [उर द्वि.]

उराक, उन्हाक—स्त्री. (गो.) स्वाद नसलेली दास. [पो. उन्हाक; इ. अरक; अर. अरक]

उराचा तख्ता-पांजरा-शिप-शिपी—पुन्नी. भरदार, विस्तीर्ण छाती; बरबड्या. ऊर पहा.

उराझुरा—वि. अल्ला राहणारा; दूरदूर असणारा; मनमोकळा न बागणारा; कुडा; आंतल्या गांठीचा. (किं० बागणे) [उरणे द्वि; किंवा ऊर+झुरणे ?]

उराटी-टी—स्त्री. (घोड्याच्या) उराला बांधावयाचा खोगि-राचा बंद, गांठ (बांधें याच्या नष्ट). [ऊर+अटी=गांठ]. २ उंच, उभी चढण. ३ एका जागीला साप चाबला असतां येणारी रक्ताची गुळणी; झेंड. [सं. उरसु]

उराड—न. १ अतिशय वर आलेली छाती. २ ऊर यालाच हीनाथेक शब्द; छाताड. ३ छातीवर येणारे वजन किंवा दाब. (किं० लागणे). ० काढून घालणे—छाती पुढे करून गर्बांन घालणे.

उराडी—स्त्री. १ भरलेली, प्रशस्त छाती; रुंद, विशाल उरो-भाग. २ (खाटिक) उराचे हाड; जनावराचे ऊर. **उराडी-भरणे**—इ० बाकुप्रचार ऊर शब्दापुढे पहावे. [सं. उरसु]

उराल्ले, उराल होणे—अकि. १ गाडीत मागे अतिशय भार झाल्यामुळे जू बैलांच्या मानेवरून वर तरंगणे. २ गाडीत मागे फार भार होणे. उलाड पहा. 'बाळासाहेबांची गाडी वाटेत उराल्ली.'

उराळा—पु. (व.) खांवाशिवाय तयार केलेला मंडप. [सं. ऊर्ध्व+आलय]

उरी—स्त्री. १ बाकी; अवशेष; शिळक; शेष. 'जंव भरली आधी उरी। बळाची ते।'—झा १८.४२६. 'नायकसी माझे सांगितले जरी। शरिराची उरी उरी नेद्री।'—भ १३४. २ आश्रय; ठाव; टिकाण; जागा. 'तैसे तातलीये लोही। तुघारां उरी नाही।'—झाप्र ७०२. 'आम्हां अनाथा केची उरी'—दावि १०. ३ भीड; मर्यादा, सुरत 'आपगांजें मानेना। तेथें कदापि राहोवेना। उरी तोडून जावेना। कोणीएकें।'—दा १२.२.१४. 'आम्हा-पार्सी असत्य कोळांत। उरी सर्वथा न ठेवी।'—मवि ८.१५८. ४ अवसान; टिकाव; धडात; स्थिति. 'एरिकच्या निजघायी। यादवांस उरी नाही। दुषड तोडूनियां पाही। पडतीं ठायीं परस्परें।'—एसा ३०.१४९. ५ इच्छा; हेतु. 'भक्तां धुतेयां जिविची उरी। पुरविल स्वामी।'—खिपु १.१.१४९. [सं. उर्वरित; म. उरणे]

उरु—ऊर पहा.

उरु—वि. मोठा; थोर; विशाल. 'हरणार कसें म्हाणशी तू हित-कर या अशाहि उर्वरितें।'—

उरुद्रोणी—पु. घोड्याचा एक रोग; यानें घोड्याच्या दोन्ही पायांमध्ये सूज येते. —अथप २.२८३. [सं. ऊरु+द्रोणि; द्रोणी]

उरुळी—स्त्री. रोवळी. उरवळी पहा

उरुर्के—न. वेल, वेळीचा धुमारा, अंक्र. 'मौक्तिकांचे झुडू-बकें। तेजाचेनि उरुर्के'—शिख ४२४. [सं. उरुप=एक गवत; का. उडु=पगकम]

उरुज—पु. (मालवी) उप्रति; बढती; सव्हत्. [सं. ऊर्जू]

उरुफ—वि. उर्फ; दुसऱ्या नांवाने माहीत असलेला; दोपण नांव असलेला; उपनांवाचा. 'अफजलपूर महम्मदाही उरुफ करा बाबचन'—इम ४८. 'नहीसादुने उरुफ पन्हाळा'—रा ३.५४. [अ. उर्फ=विख्यात, माहीत असलेला.]

उरुबक, उरुबुरू—किवि. समक्ष; प्रत्यक्ष. 'उरुबक येऊन विनंती करीन।'—रा ३.१२३. 'उरुबुरू स्वामींच्या समक्ष मनचे-मनीं कुलुबतां आम्ही'—होला १५.१३४. —स्त्री. उपस्थिति; हजीरी; प्रत्यक्षत्व; समक्षता. [फा. रुबक=अत्यक्ष]

उत्सव—प. १ पिराचा उत्सव; (सामा.) पुण्यतिथि; जत्रा. २ लक्षांतील मेजवानी. म्हणू आले उत्सव ते बुरुड नये गुहस [अर. उत्स=१ देवतेस उपचारसमर्पण. २ लक्षाची मेजवानी]

उत्सवा-उरोत्सा—प. (ना. व.) पडसे, सर्दी;

उरेशकसोटा—प. (हिं.) (मळविद्या) १ कुस्तीतील एक डाव. जोडीदाराच्या एका हाताचा पंजा धरून तो झिटकून देऊन जोडीदाराच्या गळ्याच्या घाटीवर मूठ वळवून मारणे. २ जोडीदाराचा एक हात आपण आपल्या हातांत धरून तोच हात आपल्या हातांत जोरात झिटकून देऊन कसोटा मारल्यासारखी हूल दाखवून जोडीदाराच्या दुसऱ्या बाजूच्या गळ्यावर आपली मूठ वळवून मारणे. [अरेव=कुशल + कसोटा; अर. अरबद=युद्ध +]

उरेशधांबीपछाड—(हिं.) (मळविद्या) जोडीदाराचा एक हात आपल्या खांद्यावर असताना धरून आपण गुडघा देऊन उंस मोडतो त्याप्रमाणे जोडीदाराच्या कोंपराच्या खाली आपला खांदा देऊन धुतांना परीट ज्याप्रमाणे वळ फिरवून टाकतो त्याप्रमाणे जोडीदाराला फिरवून टाकणे. [अरेव=कुशल, अकलवान+पोबी+पछाड=ह्यापटी]

उरोगामी—प. सरपटणारा प्राणी (साप, वंगरे). अशा प्राण्यांचा वंगे. [सं. उत्स+गम]

उरोग्रह—प. एक रोग; यकृतांतील रक्त दूषित झाल्यामुळे हा होतो. [सं. उत्स+ग्रह]

उरोज—प. स्तन. ' पुढे होउनी तत्करांमोहहोते । उरोजी धरी गाढ रंमोह हाते । ' -राधाभुमंग (वामन) ३२. [सं. उत्स+ज]

उरोटा—प. १ विहिरीजवळचे पाण्याचे टाकें, द्रोण, कुंडी. २ अवशिष्ट; शिल्लक; बाकी राहिलेले. [सं. उर्वरित; म. उरणे]

पुरोटा—प. (उरोटथाला पुरोटा) उणे पडेल ते पुरे करणे. [सं. उर्वरित+यु]

उरोध—प. उपरोध; औपरोधिक भाषण; व्याजोक्ति. ' उरोधु बाहुबलु । प्राणितापढालु । उपहासु बाळु । बर्मसपुंथु ॥ ' -झा १३. २००. [उपरोध अप.]

उरोमंडलकरण—न. (नृत्य) पाय स्वस्तिकाकार ठेवून नंतर एकमेकांत गुंतेविणे, मग हात छातीसमोर आणून उद्धेष्टि करणे. [सं. उत्स+मंडल]

उरोमंडल(संयुतहस्त)—प. (नृत्य) दोन्ही हात छातीसमोर आणून एका हातात दुसऱ्या हातास तर्जनीच्या बाजूने आरंभ करून तळहाताच्या बाहेरच्या बाजूने आंतील बाजूस विळखा घालणे व काढणे. [सं. उत्स+मंडल]

उरोमुरो—वि. (बायकी) उरलेखुरलेले. ' उरोमुरो बाळापोटी दूध जितो. ' -मुलाला पाजताना असे अंगाईनीत म्हणतात. [उरणे+मुरोणे] -न. १ अपहार; खाणे; वापणे; लंबविणे. (किं० करणे). ' या वस्तूचे याने उरोमुरो केले. ' [सं. उर्वरित; उरो द्वि.]

उरोळी—झी. शेताची हद्द दाखविण्याकरिता सरकारी भवि-कान्याने शेताच्या सीमेवर घातलेला मातीचा बांध; वरंबा; वढजी.

उरोळी—झी. रोवळी. उरवळी, उरळी पहा.

उर्जा—झी. (प्र.) ऊर्जा; सतेजता; निगा; तगेला (किं० टेंवणे; राखणे). [सं. ऊर्जस्]

उर्जित—वि. (प्र.) ऊर्जित. बलिष्ठ; मोठा. [सं. ऊर्जित]

उर्जा—प. (क.) शेतीसंबंधी खर्च; मशागतीचा खर्च. ' जमिनी-बद्दल किती उर्जा आला ' [सं. ऊर्ज]

उर्णनाम (हस्त)—प. (नृत्य) आंगठ्यासह सर्व बोटे विरळ ठेवून पहिल्या परेतां वांकवून तीं सर्व तळहाताकडे वाकडीं करणे. [सं. उर्णनाम=कोळी]

उर्णनामिका—प. कोळी; ज्याच्या बेंबीतून तंतु निघतो असा प्राणी. ' नातरी उर्णनामिका जेसा । उर्णा बमूनि करी फांसा । ' -रंगोवा. १०. ३४६. [सं. उर्णा+नामि]

उर्णपट—प. लोकरांचे वस्त्र; घुरपूस. ' आसन सोरठा उर्णपटी । पुढां माचळी चौपुटी. ' -ऋ ८०. [सं. उर्णा+पट]

उर्णा—झी. लोकर. [सं. उर्णा]

उर्ता—झी. (क.) काळजी. [सं. आर्तिः]

उदावेगनी—झी. (हिं.) जनांखान्यांतील सखल अंगरक्षक स्त्री; (सामा.) दासी; परिचारिका; बटीक. [तु. उदू=सैन्य, तळ, लष्कर, बाजार+वेगम=झी, तरणी]

उदू—१ सैन्याचा तळ; लष्कर. २ एक देशी भाषा; ही मूळ लष्करांतील भाषा असून हिच्यांत हिंदी, फारसी इ० अनेक भाषांचे मिश्रण आहे हिला हिंदुस्थानी भाषा असेहि नांव आहे. ३ बाजार. [तु. उदू=सैन्य, छावणी]

उर्फ—अ. उपनांव; दोषण नांव; प्रसिद्धीचे नांव; अमक्या नांवाचे महशूर; म्हणजे. ' रघुनाथ बाजीराव उर्फ दादासाहेब. ' उत्सुक पहा. [अर उर्फ]

उर्फाडा—उफराडा पहा.

उवुद रोग—प. शरीरावर उत्पन्न होणारी गांठ, गळू; आवाहू. [सं. अवुद]

उर्मट—वि. उद्धट; उत्सट पहा. **उर्मणा**—प. उद्धटपणा; अरेरावी. ' सरकारी अधिकाऱ्यांचा उर्मटपणा उतरेल व रयतेस कांही कायदा होईल. ' -टि १. ५८९.

उर्मेल—प. (कु.) ह्माल; उरमाल पहा. ' माथ्याक उर्मेल बांद. ' [रमाल, अप.]

उर्मी—झी. उर्मी; उर्माळा; उठाव; लहर; तरंग; लाट; निक्-राचा जोर. उर्मी पहा. ' भीतर भरिल्या उर्मी । अगे आहोजी स्वामी । ' -ऋ ४३. ' जब विशयोमीच्या आकळिया । उळाळे वेती ॥ ' -झा ७. ७५. ' आली उर्मी साहे । तुका म्हणे थोडे आहे ॥ ' -नुगा ३३४०. [सं. उर्मि=लाट]

उर्वरित—वि. बाकी; अवशिष्ट; शिल्लक राहिलेले; मागे टाकलेले. 'आहाराच्या घासे पचोनियां जिरे। वासनाहीं उर उर्वरित ॥'—तुगा १२२०. [सं.]

उर्वी—उर्वीमंडल—क्षी.न. पृथ्वी; धरित्री; जमीन. 'मग बज्रासन तेथि उर्वी.'—हा ८.४९. 'नातरी ध्यावया उर्वीचा भार। यास्तव अवतरला फणिगर ॥'—संवि १७.२. 'दणाणीत उर्वीमंडल।' [सं. उर्वी]

उन्हाई—क्षी. (ना. व.) पडसे.

उल—(गो.) लघुत्वदर्शक प्रत्यय. उ०—कोयती—कोयतूल, [कोयती+उल=कोयतूल=ल्हान कोयती.]

उल-ळ—पु. (कौ. कुलाबा.) कांदा; पाती असलेला ओला कांदा (अव.) उली. [का. उल्लि=कांदा, लसुण वंगरे]

उलकटणे—सक्ति. १ उलथणे; उलथेपालथे करणे; उलगाडणे; अस्ताव्यस्त करणे; उक्कटणे; विस्कटणे; उलटापालट करणे (एखाद्या पेटीचे झांकण, बैठक वंगरे). २ उकळणे; मोकळे करणे; वेगळेवेगळे करणे; सोडविणे (एखाद्या वस्तूचे भाग) ३ संपाविणे; उलगाडणे. [सं. उत्+कल्=फेकणे; म. कलथणे]

उलखणे—अकि. १ (सोन्याच्या दागिन्याची) क्षिजून लाख बाहेर दिसें लागणे; माशी लागणे (लाखेच्या दागिन्याला). २ (व्यापक.) लाख निवून जाणे; निस्कणे; सोपा घुटणे (फडी, फांसा, खील, जोड वंगरेचा). [सं. उद्+लक्षा; म. लाख]

उलग—उळीग पहा. **वारणे, वारून टाकणे**—उळीग पहा.

उलगडणे—सक्ति. १ सोडविणे; मुक्त करणे; मोकळे करणे. उलकटणे. 'संकटपाशनिबद्ध प्राणिगणाला त्वदन्ये न उलगाडी।'—मोके ४२.११. २ एखाद्या वस्तूचे भाग सोडविणे, अलग करणे (येत्र इ०). ३ उवडणे (घडी केलेले वस्त्र, पुस्तकाचे पान वंगरे) ४ व्यवस्थितपणे लावून ठेवलेला वस्तूचा ढीग किंवा साठा सोडवून पृथक् करणे; एखादी विशिष्ट रचना मोडणे. ५ संपाविणे; शेवटास नेणे; पार पाडणे; तडीस नेणे (एखादे कार्ये वंगरे).—अकि. १ घुटणे; मोकळे होणे. २ मोडणे; भाग वेगळे वेगळे होणे. ३ बंधन घुटणे; विसकटणे. ४ एखादा मोसम वंगरे संपणे, आटोपणे. [सं. उद्+लस]

उलगडा—पु. १ उलगडणे; सोडवणूक; मोकळीक (कर्ज वंगरेची); घुटण्याची किंवा मुक्त होण्याची क्रिया (एखादे संकट किंवा कोड वंगरेतून). २ निकाल; शेवट; व्यवस्था (प्रश्नाचा, कामाचा, वादाचा वंगरे). ३ फेड; मुक्ता (कर्ज वंगरेची). [सं. उद्+लस]

उलगाणे—अकि. संपणे; निवून जाणे; बंद होणे; थांबणे (हंगाम, ताण्य इ०). 'पर्जेच्याचे दिवस उलगाळे.'—केक १३१.

'काजूचे दिवस उलगाळे.' [सं. उद्+लस]—सक्ति. १ मोकळे, रिकामे करणे (घात, बाग, कोठार इ० कांतील पीक, जिन्नस इ० काढून घेऊन). २ खलास करणे; नेणे (पीक; जिन्नस, वस्तू, साहित्य इ०). ३ आटोपणे; संपाविणे; पुणे करणे (काम, चाकरी, समारंभ इ०). **उलगवाडी**—क्षी. उलगणे; अखेर; समाप्ति (हंगाम वंगरेची). 'विषयाचिया उलगवाडी।'—भाए १८२. [सं. उद्+लस]

उलगाउलग, उलगामालगी—क्षी. १ आवराआवर; आटोपाआटोप; निरवानिरव (एखादे कार्ये उरकल्यानंतर सामानाची, सवे गोष्टीची). २ समाप्ति; अखेर; उपसंहार. [उलग द्वि.]

उलगाघाल—क्षी. १ घालमेल; मोडतोड; उलथापालथ. २ खटाटोप; उठांठेव; भानगड; उलाढाल. [उत्तंगडणे+घालणे.]

उलघाल—क्षी. १ अस्वस्थता; बेचैन; असमाधान; (ताप, तहान, भूक, पित्त, धृत्युत्पन्न इ. वेळीं होणारी शरीराची स्थिति). २ उलगाघाल; भानगडीचा व्यवहार; घालमेलीथा, उलाढालीचा धंदा [उलगडणे+घालणे.]

उलझा—पु. (व.) १ अनिर्णित गोष्ट; वांधा; गुंता. २ निर्णय लावणे. [अर. उलझन्=गुंतागुंत; द्वि. उलझाव]

उलट—पुक्षी. परावर्तन; परतणे ('वेड वंगरे'). २ ओहोटी (समुद्राची) ओसर. ३ पुनरुत्थान; फेर उचल; पुनरुज्जीवन (पराजित शत्रु वंगरेचे). ४ माघार; परत, मागे आणणे; विरुद्ध गति (चाक, त्यावरचा दोर वंगरेची). ५ पुनरागमन; प्रत्यावर्तन; प्रत्यागमन (ताप, साथ, दुष्काळ वंगरेचे). ६ माघार; विनमुखता; भंग (वचन वंगरेचा). ७ पराङ्मुखता; सोडून जाणे; विमुखता; त्याग (एखादे काम किंवा गोष्टीपासून). (कि० करणे). ८ ओकारी; वमन; वांती. ९ प्रत्यावर्तन; बद्दल देणे; फेड; परत करणे; (उपकार, अपकार, आदर, सन्मान वंगरेचा). [सं. उद्+लट्; वे. उल्लङ्]—वि. उपकारांटे; प्रतिकूल.—किवि. परत; मागे; विरुद्ध दिशेने; विरुद्ध मार्गाने, रीतीने. 'त्यानें तिकडून दगड मारितांच मीं इकडून उलट दगड मारिला.' ० अहेर—एखाद्या कार्यांत मिळालेली दंगणी, अहेर (वज्र, वंगरे) याबद्दल दुसरा आपला अहेर देणे; परत अहेर. ० इन्साफ—पु. एखाद्या दिलेल्या निकालाचा विचार करून पुन्हा दिलेला निकाल, निवाडा; दुसरा, फेर निवाडा. ० उत्तर—न. प्रत्युत्तर; जबाब. २ विरुद्ध भाषण. ० करार—पु. केलेल्या कराराच्या प्रतिपालनार्थ प्रतिपक्ष्याने केलेला दुसरा करार; एका कराराच्या विरुद्ध दुसरा करार. ० कराराचे गहाण—न. बाह्यतः खरेदी केलेली मिळकत तत्पतः गहाण समजून किंमत परत दिल्यास मूळ मालकास परत थावयाच्या अटीवर केलेला व्यवहार. ० वेणे—इरक्त वेणे; प्रतिकार करणे. ० गोष्ट—क्षी. प्रत्युत्तर; फेर जबाब; उद्गमपणांने दिलेले उत्तर. ० ढाल-ढाला—क्षी. १ स्वारी परत फिरविण; सैन्याचा मोर्चा विरुद्ध दिशेला (कूच करण्यासाठी)

वळविणे. (कि० देणें) उलटी ढाल पहा. २ स्वतः सोडून प्रति-
पक्षास जाऊन मिळणे; वचनभंग करणे शब्द मोडणे; फिरू होणे;
बंद करणे. ० **पालट-सुलट**—अ. उलटापालट. उलटासुलटा पहा.
० **पुलट**—अ. उलथापालथ; फिरवाफिरव; खालीवर, इकडेतिकडे
करण्याची क्रिया. ० **बाजी**—अ. प्रतिकार; परत फिरविल्या डाव.
० **मजकूर**—उ. प्रत्युत्तर; परत जबाब; फेर निरोप; उलट उत्तर.
० **पत्र**—न. उत्तरादाखल लिहिलेले पत्र. ० **भेट**—अ. आपल्या भेटीस
आलेल्या गृहस्थाच्या घरी भेटावयास जाणे; भेट परत करणे;
परत भेट. ० **मान**—उ आपला ज्याने सन्मान केला त्याचा आपण
उलट सन्मान करणे; उलट मेजवानी, उलट जावसाल—जबाब वगैरे
वाकप्रचारांत परत फेड असा अर्थ होतो. उलट अहेर पहा. ० **तपा-**
सणी—अ. १ एखादी गोष्ट पुन्हां पुन्हां सत्य किंवा तपासून पाहणे; विचार
करणे; २ साक्षीदारास प्रतिपक्षाने विचारलेले प्रश्न. ० **मनसुखी**—अ.
दिलेला न्याय किंवा निकाल फिरविणे; उलट इत्सा फहा. ० **लढाई**—
अ. फेर दहा; पराजित दाल्यावर पुन्हां केलेली उठावणी; पुनरुत्थान
(पराभवांतूनचें). ० **बारा**—उ. विरुद्ध दिशेकडून येणारा बारा.
(कि० येणे; लागणे). ० **सनद**—अ. जुन्या सनदवरून कायम
करण पुन्हा दिलेली सनद. ० **हुकूम**—उ. १ पुन्हां केलेला पहिलाच
हुकूम. २ विरुद्ध हुकूम; पहिला हुकूम रद्द करणारा दुसरा हुकूम;
दुसरा हुकूम. ० **हुंडा**—उ. वृष्टिपत्त्याने वातकडून घ्यावयाचें द्रव्य,
शुक्र. ' माझा उलटहुंडा घेण्यासाठी वडिलांनी मला सुदाम बिन
लमाची वाढविली. '—सास २. ४१५. [उलट द्वि]

उलटकर—वि. उलटण्यासारखा; डळमळीत; अस्थिर; कच्चा
आधार असलेला (दगड, लांकूड इ.). [उलट]

उलटणी—अ. पुन्हां, परत क्रिया (करणे); फेरतपासणी;
फेर मोजणी; फेर पाहणी; उजळणी (करणे). [उलटणे]

उलटणे—सक्रि. १ पालथे करणे; उलथणे; उपडे करणे. २
(वज्राची) आतील बाजू बाहेर करणे; वळविणे; उरफाटे करणे.
३ एखादी गोष्ट पुन्हां करणे; पुनरावृत्ति, उजळणी करणे; तपासणे.
(धान्य वगैरे पुन्हां मोजणे, लेखन तपासून पाहणे, ज्ञानाची, अभ्या-
साची उजळणी करणे). ४ पार पाडणे; पुरे करणे; संपविणे (एखादे
काम, आनगडीचा हिशोब वगैरे). ' हें सारें लिहिणें पडलें आहे, हें
उलटावयास मला दोन महिने पाहिजेत. ' ५ उलमडणे; सोडविणे;
स्पष्ट करणे; अर्थ सांगणे (एखादा प्रश्न, कोडे, स्वप्न, भास वगैरेचा).
—अक्रि. १ उलडणे; पालथे होणे. २ मागे फिरणे; विरुद्ध दिशेने
जाणे. ३ पुन्हां उचल खाणे; पुन्हां घुल होणे (रोग, सांध वगैरे).
४ संपणे; निघून जाणे; मागे पळणे (हंगाम, काल, वय वगैरे).
उ० तिथी, चाळिशी, उलटा प्रथ, कोडे, स्वप्न, भास वगैरेचा)
—जावसाल करणे; उलट उत्तर करणे; उद्वदपणे बोलणे. **उलटून**
बोलणे—१ पुन्हां बोलणे; परत म्हणणे. २ प्रत्युत्तर करणे; उमेद-
पणाने उत्तर देणे.

शुक्र. १. ५४

उलटणे—न. (कों.) खज्यावर नुकत्याच मळलेल्या धान्याचें
अंदाजाने माप करण्याकरितां योजतात ती दोपरी. [उलट]

उलटा—वि. विपरीत; विपरीत; परिवर्तित; उपडा; पालथा;
विरुद्ध दिशेचा, बाजूचा; वरची बाजू खाली असलेला; आंतील
बाजू बाहेर आलेला; मागील बाजू पुढे असलेला; उलट पहा.

—क्रि विरुद्ध; परत. ' म्यां त्याला कप्या दिल्हा त्याने माझा
उपकार मानावा परंतु तो उलटा मला मारायला पाहतो. '—मोल

—उ. १ तोड; किळी; उत्तर (एखाद्या कोड्याचें); एखाद्या श्लोकास
परत समानार्थक किंवा विरुद्ध अर्थी प्रतिश्लोक, वचन; नकूल;
प्रतिमा २ प्रत्युत्तरादाखल किंवा परतफेडीदाखल दिलेले उत्तर, वस्तु

वगैरे. सामाशब्द—उलटा अहेर; उलटा दगड; उलटा निकाल;
उलटा हल्ला. उलट पहा. ३ विष वगैरेखरील उपाय. उतारा अर्थ

४ पहा. [उलट] ० **खप्पा**—उ. (मळविद्या) आपल्या एका
हाताने जोडीदारावर तो उभा किंवा बसलेला असताना त्याच्या

खांद्यावरून आपला हात आणून आपल्या हाताच्या पोटा-

रीने जोडीदाराच्या गळ्याची घाटी दाबून ज्या हाताने जोडीदा-

राच्या गळ्याची घाटी दाबतो त्या आपल्या हाताचा पंजा आपल्या

दुसऱ्या हाताच्या कोपराच्या लवणीत घालून व आपल्या दुसऱ्या

हाताची पोटीर जोडीदाराच्या मानेवर बसवून त्याला दुसऱ्या

मार्गेने. [उलट+भा. बुध्दतन्=निजणे, खफाह= (इस्तीत), गळा दाबणे]

० **गिरा**—उ. (मळविद्या) आपला एक हात जोडीदाराच्या बग-

लेतून बरगडीवर ठेवून बरगडीवर ठेवलेल्या हाताच्याच बाजूचा

आपला पाय जोडीदाराच्या पायाच्या ढोंगशिरेवर दाबून टेवावा

व आपल्या दुसऱ्या हाताने जोडीदाराच्या दुसऱ्या पायाच्या गुड-

ध्याच्या लवणीत धरून पाय वर उचलावा म्हणजे जोडीदार चीत

होतो. [उलटा+हि. गिराना=पाडणे] ० **पट**—उ. (मळविद्या) जोडी-

दारांने आपल्यास उभ्याने खाली धरलें असल्यास आपल्या आंतील

हाताने आपल्या पुढील जोडीदाराच्या पायांतून गुडध्याच्या लव-

णीत बाहेरून हात घालून व आपला आंतील पाय जोडीदाराच्या

दुसऱ्या पायाच्या गुडध्याच्या लवणीत बाहेरून घालून आपला

गुडधा जोडीदाराच्या गुडध्याच्या लवणीत टेंकून गुडध्याने त्याच्या

पायाच्या लवणीत जोराने धका देऊन व हाताने जोडीदाराचा पाय

वर उचलून त्यास चीत करणे. [उलटा+सं. पत्; हि. पटकन=

पाडणे] ० **पहारा**—उ. विपरीत काळ; फिरलेला काळ. ' कलीयु-

गाचा उलटा पहारा जाहत्या या चाली ! '—भागो १०२. [उलट+

सं. प्रहर, म. पहारा] ० **पालट**—अ. १ विपरीत रचना; उलथापालथ;

उलटसुलट करणे; अव्यवस्था. २ (ल.) परस्पर प्रभोत्तरें; उत्तरप्रत्यु-

त्तर. [उलटा द्वि.] ३ दुनियेची उलटापालट=अंगातील, संसारातील

घडामोड; मोठा सदाटोप; धाडस; (व्यापारांत) कपयांची, पैशांची

उलाढाल; पैशांची मोड; चळनी बदलाबदल. —क्रि वि. अव्यवस्थित

रीतीने. [तुल० सं. उपर्यस्त+पर्यस्त; प्रा. उवाङ्त्थ-ठ+पङ्त्थ-ठ]
०पांलटा-सुलटा-वि. वरची बाजू खाली व खालची बाजू वर असा; आंतील बाजू बाहेर व बाहेरील बाजू आत असा, मागील बाजू पुढे व पुढील बाजू मागे असा; विरुद्ध मार्गाचा किंवा विरोधाचा; अस्वाभाविक; उ-व्या क्रमाचा; व्युत्क्रम; वेडावाकडा; विलोमअनुलोम. **०सुलटा उभा राहणे**-कि. विरुद्ध दिशेस तोंड करून उभे राहणे. **०सुलटा पहारा**-पु. दोन पहारेकरी विरुद्ध दिशांस तोंडे करून उभे राहून करीत असलेला पहारा.

उलटी-**खी.** १ वांती; ओकारी; वसन. २ विरुद्ध गति: प्रत्यावर्तन; उरफाटा प्रकार, स्थिति (किं० देणे; घेणे; मारणे) ३ कोलांटी उडी; उलटी उडी. 'आनेदे कडोळा बाळा खेळली सकळा | देती उलटिया चपळा एकी एकीहुनी ||'-तुगा १३३. ४ (ल.) कारभंग; वचनभंग; तराविविद्ध आचरण; विपरीत वर्तन (किं० मारणे, करणे). 'म्हणुनी फिकत नानांनी उलटी मारुनी केली गळत.'-एगो ३९५. [उलट] **०अंबारी**-**खी.** भिक्षेची सोली. (अंबारी उलटी केली असतां झोडीसारखी दिसते यावरून). **उलट्या अंबारीत वसणे**-भिक्षेस लागणे; दरिद्री होणे. 'घरचा सुखी होतो पण नशिवांने उलट्या अंबारीत वसविले.' **०उडी**-उलटी अर्थ ३ पहा. **०ढाल**-उलटढाल पहा. **०उनिय**-**खी.** सार्वत्रिक अवयवस्था; अराजकता; गोंधळ; वेगवेगळी; न्यायाच्या विरुद्ध पद्धति. **०पूजा**-**खी.** अपमान; मानहानि; मानखंडना; उपहास. **०बाहुली**-**खी.** अदृष्टदिशेचा; लांबचे न पाहतां येणे; डोक्यांतील एक खोड. **०बुकी**-**खी.** दोशासदोसा; आघातास प्रत्याघात; उसने फेडणे. **०शिबी**-**खी.** अपशब्दास प्रति अपशब्द; शिबीस शिबी; उत्तरास प्रत्युत्तर; शब्दास शब्द; खरडपट्टीची, शिबी-गाळीची परत फेड **०सुलटी, उलटीसुलटी हजामत**-**खी.** १ (शब्दशः) कैसांच्या विरुद्ध दिशेने, खालून वर केलेली हजामत. २ (ल.) खरडपट्टी; ताशेरा; रागांन शिबीगाळ करणे; तासडपट्टी; भोसडपट्टी; अपशब्दांनी संभाषना. **०सूज**-**खी.** शरीराच्या खालच्या बाजूकडून वरच्या बाजूस वाढत जाणारी सूज; पायाकडून वर चढणारी सूज.

उलटून-**क्रि.** १ परत; प्रत्युत्तरादाखल; विरुद्ध दिशेने. २ अगार करून; फाजीलपणे.

उलटें-**वि.** उलट पहा. **०दर्शन**-**न.** १ परत आल्यावर घेतलेली भेट; परतभेट. २ श्रेष्ठ मनुष्याने कमिष्ठ प्रतीच्या मनुष्याच्या घरी जाऊन त्याची घेतलेली भेट. **०दान**-**न.** परतभेट; परत अहेर, देणगी; आपणास भेट, नजर, बक्षीस, म्हणून मिळालेल्या वस्तुबद्दल परत दिलेली भेट, बक्षीस, देणगी. **०शाहाणपण**-**न.** शाहाणपणाच्या उलट वावगा सल्ला; मूर्खपणाचा साक्षा. (किं० शिकविणे).

उलटणी-**खी.** १ (शब्दशः) कलाटणी; उलटणी. २ (ल.) दोमणा; टोळा; खोंचदार उत्तर. 'ऐसीं देतां उलटणी। अनुराग रोपाची लावगी ||'-शिख ६८१. [उलटणे]

उलटेंडणे-**उक.** १ कलंडणे; लवंडणे; पाळेंड करणे; सांडणे 'दिव्य स्तन गोफणिले। अहा अमृतपात्र उलटिले ||'-ह ३० १९. 'तों पितर कोथे पाहती। याणे अन्याय केला म्हणती दुग्ध उलटिले क्षिती। निष्कोष पुत्र देखोनी ||'-जै ९६. १५ २ उलटून पडणे. उन्मळून पडणे; उपटून येणे. 'जे तुटलिया मुळा पाशी। उलटेल कां शाखाशी ||'-झा १५. ५०. 'तंव देखिले सहोदर। जेम् उलटिले तक्रर ||'-कथा २. १२. ८८. ३ उलटून येणे. ४ भरून वाहणे; तुडुंब भरणे. 'दुराशेने हृदय उलंडी.'-दावि २८४. ५ (लवंडणे या अर्थी) खाली पडणे, निजणे. 'भूमीवरी उलंडली।'-रावि ३८६. 'मृष्टना येऊनि उलंडला।'-सप्र १२. २४ ६ त्याग करणे; सांडणे; टाकणे. 'भेले अवघेचि सोडा आधी देवाला धुंदा। आशा समता उलंडा। ज्ञाने काळाला दंडा ||'-दावि ८८०. ७ ओलांडणे पहा. [सं उत्+उलट; प्रा. उल्लंड; क्रिवा सं उत्+उलट; प्रा. उल्लुट]

उलंडा-**वि.** (नाविक) कलथा; कलंडा; एकदम उलथणारा (इं) मॅक.

उलंडी-**खी.** (नाविक) होडी स्थिर राहावी म्हणून तिला दोन आडवीं व एक उभे (पाण्यातले) अशीं लाकडे लावतात तीं; होडीच्या एका अंगास ती उलटून नये म्हणून बावखंडाच्या टोंकास जे पाण्यांत एक लांकूड बांधतात ते. (इं) आऊटरिंगर. उडली पहा. [उलंडणे]

उलडू-**उगव.**-शर.

उलडाल-**उलडाल** पहा.

उलणे-**अक.** १ (शब्दशः व ल.) उकळणे; दुमंगणे; फांकणे; उतडणे; भेगा पडणे; भेगळणे; आंतील नेटाने फाटणे (जमीन, शरीर, फळ इ०). 'बसेते उल्लास तक्ररान्। उलोनि लागल्या स्वागंदधारा।'-एमा १२. १५. 'तरि इष्टव्यसनवना धातशते तूं वृषा न उलतास।'-मोर्कण ३. ४६. 'पिता सांगे हितावबोध। म्हणे हा सजिपातला वृद्ध। हृदय उलें ऐसा नेले शब्द। त्याच्या भारें दुःखी धरा ||'-ह २७. १३२. २ (ल.) उचंबळून येणे; पाझर फुटणे; सडत होणे. 'श्रीकृष्ण मथुरेसी जाईल। प्रेमाचा सागर उचंबळेल। ते कथा ऐकतां हृदय उलेल। प्रेमळ सद्भाविकांचे।'-ह १७. २१६. [सं. उत्+ल=कांपणे; दे. उल्लङ्ग=भ्रम, फुटलेले]

उलथ-**उलथी** पहा.

उलथ-**वि.** स्पष्ट; उलथा अर्थ ५ पहा. 'जायती उलथ नव्हे स्वप्न। साक्षात्कारचि तो उरिपूणे।'-दावि १८६.

उलथ—पुं. एखाद्या टेकडीची, गांवाची दूरची बाजू, सीमा, टोंक; दूरचा, अखेरचा, शेवटचा भाग.

उलथणी—स्त्री. उलथ, कलाटणी; उलथी पहा.

उलथणे—कि फाटणे; दुभंग होणे. 'तो शोक सांगतां उलथे धरणी.'—रावि २८.४०. [सं. उदन्तल]

उलथणे—न. १ सराटा; कलथा; भाकरी वगैरे परतविण्यासाठी, आठण्याचे दूध डबळण्यासाठी, केलेला पितळ किंवा लोखंडाचा पसरट तोंडाचा दांडा; उलथा. (व.) उलथन. २ (चांमारी धंदा). जोड्याचीं दोपेरे व्यवस्थित करण्यासाठी उपयोगात आणावयाचे लांकूड. उलथा पहा. [सं. उन्तल; प्रा. उत्थल]

उलथणे—सक्रि. १ उलटें करणे; उताणे करणे; खालची बाजू वर करणे. उलठणे. 'आकाश पडावया गडाडी। पृथ्वी उलथावया हुडबडी।'—एभा १७.१४२. २ आंतील बाजू बाहेर करणे; फिरविणे (अंगरखा, पागोटें इ०). ३ पुरी व्यवस्था लावणे; उरकणे; पुरे करणे; पार पाडणे; तडीस नेणे (एखादे भागडीचे काम किंवा प्रश्न) ४ उलथेपालणे करणे, चाळवणे; खालीवर करणे; हुडकणे (एखाद्या राशीतून वगैरे); धुंडाळणे ५ उत्पन्न होणे, प्रादुर्भूत होणे. 'परमपूती उलथल्या पोटी। असुतहीन लावी ओटी।'—एभा १२. ५९१. ६ पुन्हा करणे; परत करणे. 'तेचि उलथोनि ज्ञानकथा। उद्धवसि होय सांगता।'—एभा ११.२.५५. ७ खालवरकरणे (उखळांतील धान्य) —अक्रि. १ उलटें होणे, दुसरी बाजू वर येणे २ परतणे; पुन्हा येणे. ३ (ल.) आकस्मिक मृत्यु येणे; तटकर मरण; मरून पडणे (सामा. शिवी देताना वापरतात) 'एवढा बाप्या पण पडकीनें हां हां म्हणतां उलथला.' 'उलथत नाही मेला एकदांचा।' ४ उठणे; लोटणे 'घननीयें सांवळा। परब्रह्माचा पुतळा। पाहाविया गाओ आला। उलथोनियां।'—शिशु ५३५. [सं. उद्+तल; प्रा. उत्थल; म. उथळ वगैरेव्यत्यास] ० **जाने**—क्रि. मरणे. 'त्याचे म्हातारडे आईबाप तिकडे उलथून गेले.'—नामाना ११४.

उलथा—वि. उताणा; तोंड वर असलेला; पाठीवर पडलेला. पालथा याच्या उलट. —पु. १ कलथा; सराटा; उलथणे पहा. २ उलट विरुद्ध (बाजूचा मनुष्य) प्रतिपक्षी. ३ कांडांना उखळीच्या तळाशी राहिलेले धान्य उखळून वर काढणाची कलथा. ४ (ल.) उसा; संस्कार. 'निद्राकाळी बुद्धीचा माथा। बैसे जाणुतीच उलथा।'—विउ २.५२. ५ (प्राप्त्य) उत्तर; जबाब; टोमणा. (क्रि० देणे.) ६ उलट व्यस्त्यास; स्थिति. प्रतिपक्ष; विरुद्ध गोष्ट, अर्थ, वस्तु. 'तू म्हणसी जे स्वप्नावस्था। ते तंव जाणुतीच उलथा। तनी जाणुती तत्कार्य व्यवस्था। केवीं घडे।'—विउ १.३१. 'स्वप्न जाणुतीचा पै उलथा। जाणुतीमाजी इंद्रिये करिती ज्या ज्या अवस्था। तदनुसार नावा परी व्यवस्था। मनकरी स्व न साजो।'—स्वादि ५.२.४४. [सं. उद्+तल] ० **जमान**—स्त्री. १ (कों.) एकाच

गेताचा किंवा मळ्याचा थोडा दूर असलेला भाग, पुरवणी भाग; मुख्य शतास राब, कवळ वगैरेचा पुरवठा करणारी पड जमीन किंवा सामान्य पडीत जमीन. 'माझी उलथा जमीन येथून कोसभर आहे.' २ (सामा) पडीत जमीन. ० **पसा**—पु. उताणा हात; भिक्षा मागण्याकरितां पुढे पसरलेला हात. ० **पालथ**—था—स्त्री. वि. वर-खाली करणे; उलटापालट, उलटापालटा पहा. [सं. उद्+तल; प्रा. उत्थल+पत्थल्ल; हि उथलपाथल]

उलथी—स्त्री. उलटी; कलाटणी; परिवर्तन; उलटण्याची क्रिया. (क्रि. खाणे; घेणे; देणे).

उलथा-फा, उलपो—पु. (राजा. क.) शिष्या. 'भटजीना उलथा व दक्षणा दिली.' [अर. उलफा=रोजसुरा]

उलफुली—स्त्री. (गो.) टाकळ्यासारखे एक झाड; याची भाजी करतात. [सं. उत्+पुष्प]

उलमत—वि. उन्मत. 'आजळ कापी जळ सारसत, अंगरख चरख उलमत कस्तुरीमृग कस्तुरी नाभित लागला पगला.'—ऐपो २४३. 'साठ कोट उलमत डुलतात कुंजर.'—ऐपो २४३. (टीप शित्तु ३३१.) [सं. उद्+मत]

उलमा—पु. विद्वान. [अर उलमा, अलीम अव.]

उलमी—स्त्री. (कों.) एक प्रकारची होडी.

उलव—स्त्री. (कर्ना.) चाहूड; हालचाल; जाण (माणसाची वगैरे). [का. उलवु=उल्लु=आवाज]

उलवण—न. (विणकाम) कापड विणल्यानंतर फणीत राहिलेले धागे, दोरे. [सं. उद्+वलन]

उलवणे, उलवें, उलौणे—(गो.) बोलणे. [सं. उद्+लप्; प्रा. उलव=सांगणे. किंवा सं. उल्लपन. प्रा. उलवण=कथन]

उलसमार—स्त्री. (गो.) जेवणानंतर येणारा आळस. [सं. लम्=काम करणे, किंवा सं. अलस=आळस]

उलसा, उलिसा, उलुसा—वि. थोडा; किंचित; इवला; इवलासा पहा. 'उलुसि साखर खजुर खोबरे।'—मेराधा २३. [सं. अल्पयस्]

उला—पु. (व.) वैल; अवेळ (चुलीचा). वेल पहा. [दं. उली=उला]

उलागीर—वि १ प्रवासी. उप्पन्था, तात्पुरता राहणारा. २ अनाहूत. आंगतुक. ३ मंत्राने उडविल्याशिवाय किंवा बोलाविल्याशिवाय अचानकपणे येणारे, प्रकट होणारे (सूत, पिशाच वगैरे) ४ विन जतरीचे; फालतू; फाजील (सामान, वगैरे). [सं. उद्+ल्ग]

उलाघाल—ढाल—स्त्री. १ अस्वस्थता; वैचैन (तापाने वगैरे होणारी). २ भागड; चळवळ; खटपट; धडपड (कामधंद्याची

वगैरे) ३ खळबळ; घालमेल; काति. 'सातव्या-आठव्या शतकां-
तील मोठी उलाढाल म्हणजे बुद्धधर्माचा न्हास' -टि ४.
११५. या व इतर अर्थी उलाघाल, उल्लेखाले पहा. [सं. उद्+घात
(धातु-हृन्)]

उलाघाली-ल्या, उलाढाल्या—वि. उलाघाल करणारा;
चळबळ्या; गडबड्या; खटपट्या; नसत्या उगडेवी करणारा.
[सं. उद्+घात-धातु-हृन्]

उलाट—पु. १ उलटी; वांती. 'पीठ उसळले उलाट जाला।' -
दा ३.६.३३. २ उडी. 'दाटे घाट उलाट घेति गगनीं थोडी
तयां वाट ते.' -आसे ३७. [सं. उद्+उट्; प्रा. उल्लट]

उलाटयंत्र—न. तोफ उल्हाटयंत्र पहा. 'भांड्यादि बंदुखा
उलाटयंत्र।' -दावि ३६३. [सं. उल्हाटयंत्र]

उलाड—वि. उलार; उलटण्यासारखी; मागच्या बाजूस अधिक
बजन असलेली (गाडी). [उल्लेख; सं. उद्+उट्; प्रा. उल्लाडिअ=
वर फेकलेली]

उलांडणे—उकि. ओलांडणे; उल्लेखणे; पलीकडे जाणे. 'राम-
राम जय जपोनि दोष खाणिला. हा महाभवांजुनिधी बा उलांडिला.' -
आप ८. [ओलांडणे]

उलांडी—उलंडी पहा. **○बाजू**—की. उलांडीकडील होडीची
बाजू.

उलाट—(ना.) उलाड पहा.

उलाळ—पु. मोठा आवाज; उल्लोळ. 'खणण खणण खणख-
गिती ताळ गणिती मस्त दस्त कीं हस्ती ताळ उलाळ उफाळती
नेमे पाळिती जाणित जेतमस्ती' -दावि ४१७. -वि. उंच; वर.
'आतां कोण्या गुपळे धनु करकमळें उचलीजे उलाळे।' -सीता-
स्वयंवर (अनंत) ७८. [ध्व; उद्+उल्ल]

उलाळ—न. उडी. 'परतिला पाचारौनी। उलाळें घालितु।' -
शिशु १०७६. [सं. उद्+उल्ल; प्रा. उल्लाळ=उंच, वर फेकणे]

उलाळणे—कि. उडवा मारणे. 'काळ चलाळ उलाळत आंहे
जेर सकळ जन रे।' -दावि १२३. [सं. उद्+उल्ल; प्रा. उल्लाळ=वर
फेकणे हिं; उलाळना]

उलिंग—नं. १ नियमित काम, नेमलेले काम, सेवा,
चाकरी. 'वृत्ति जाणौनि उलीगें। वीळगवीति।' -ऊ ३४. २
वेठकाम, बिगार. -वि. नियमित; ठराविक. [का. उळिग=सेवा,
चाकरी]

उलिंगवाडी—की. चोरी; लुटालुट; वाटमारी. 'कसित
उलिंगवाडी तिते तपोवर्नी.' -भाए ४३४. [का. उळिग=चोर]

उलिंगी—पु. चाकर; नोकर. सेवक. 'कीं आरोगितां परमा-
नंदु। उलिंगिए लाहाति प्रसादु।' -ऊ ७८. [का. उळिग=सेवा,
चाकरी]

उलु-लु-क—पु. बुबड; दिवाभीत. [सं.]

उलुक—पु. घोड्याच्या पायास होणारा एक रोग.

उलूखल—न. उखळ. 'उलूखलीं दाटुनि सत्वर। तस सुखें
चेंचिती।' [वैस. उलूखल; तुल० का. उलूखल; उलूख=स्थिर+
कल्ल=दगड]

उल्लेखाले—न. उलाढाल; मोठमोठे वेत; मोठ्या प्रमाणावर
खटपट, धडपड; द्रव्याजैनार्थ केलेले अनेक तऱ्हेचे प्रत्यन, उद्योग,
मानगडी, घडामोडी; उपधाप; संसारांतील दगदग. [उलाढाल]

उलेमा—पु. इस्लामी पंडित, धर्मवेत्ता, आचार्य. [अर. उलमा,
अलीम अव.]

उलो—की. (गो.) हाक. [सं. वल्गु=बोलणे; किंवा सं. उद्+
लप; प्रा. उल्लव] **○भर**—किवि. हाकेवर.

उल्का—की. १ एकाएकीं तुटणारा, तुटलेला तारा; अशनि;
आकाशांतून पडणारा तारा. २ चुडी; पलिता; कोलीत. 'वीरांसि
आज्ञा दिधली म्हणे व्या रे उल्का।' -कृमुरा ३६.१२. [सं.]

○पात—पु. १ उल्कांचा, तान्यांचा वर्षाव; तारे निखळून पडणे. २
(ल.) अनर्थ; संकट. (जाळपोळ, लुटालुट इ०). [सं.]

उल्फा—१ उल्फा पहा. 'सिधे उल्फे' -मदर १.८१.

उल्फा भोजन—न. लमानंतरचे जेवण. 'लमानंतर उल्फा-
भोजनाचें आमंत्रण येतें' -ऐरापुर्विज १९१. [अर. उल्फतु=मैत्री]
उद्व—न. गभांवरील वेष्टण; गभाच्छादन. 'नातरी उल्वाची
खोळी। गभेश्यासी' -ज्ञा ३.२६०. [सं.]

उद्वघ्न, उद्वघाण—न. १ वातपित्तादिकांचा अतिशय क्षोभ.
२ (ल.) भयंकर संकट, आपत्ति; अनर्थ (दुष्काळ, रोग, लुटालुट,
परकळ वगैरे). 'काळक्षोभाचिये दृष्टी, शतवर्षे अनादृष्टी। तेणें
अत्युल्वणे आटे सृष्टी। पृथ्वीच्या पोटीं कांहीं नुरे।' -एमा ३.
१५८. ३ सावैयिक पीडा; त्रास; दुःख; आकांत. [सं. उल्वघ्न]

उल्वघ्न (संयुतहस्त)—पु. (तृत्य) हात उपपन्न करून त्यांच्या
अप्रभागास तजेनीपासून बाहेरून आंत चिळखा घालणे व मग ते
हात एकमेकांत गुंतवून तसेच गुंतलेले हात डोक्यावर नेणे. [सं.]

उल्लुक्—न. कोलीत; पलिता; मशाल; पेटलेली चूड, लांकूड,
गोंबरी इ०. [सं.]

उल्लघ्न, उल्लघन—न. १ अतिक्रम; ओलांडणे; पार जाणे;
पलीकडे जाणे. २ नियमभंग; मर्यादातिक्रम; आज्ञाभंग. [सं. उद्+
लघ्]

उल्लघणे—उकि. १ ओलांडणे; पलीकडे जाणे; पार होणे. २
मर्यादा सोडणे; अतिक्रमण करणे (मर्यादा, रीत इ०). 'उल्लघेली
लाज। तेणें साविधेले काज।' -गुरा १९८८. [सं. उद्+लघ्]

उल्लेखित—वि. १ ओलांडिलेले; पलीकडे गेलेले; अतिकांत.
२ मर्यादा सोडलेला; आज्ञाभंग केलेला; नियम मोडलेला.

उल्लसणें—क्रि. १ विलसणें; प्रकाशित होणें; तेजयुक्त होणें; प्रकट होणें. 'समुद्र कां वायुवशे। तरंगाकार उल्लसे ॥'—शा १५. ३४४. २ आनंदित होणें; प्रसन्न होणें; संतुष्ट होणें. [सं. उद्+लस्=प्रकाशणें, खेळणें]

उल्लसित—वि. १ प्रफुल्लित; आनंदित; संतुष्ट; हर्षयुक्त. २ सुसोभित; सजेज; प्रकाशित. [सं. उद्+लस्]

उल्लाट—वि. उप्र. -शर. [सं. उद्+लट्]

उल्लास—पु. (विरु.) उल्हास. १ उत्साह; आनंद; प्रसन्नता; संतोष; सुखभाव. 'भाग्य तेथ विलासु। सुख तेथें उल्लासु ॥'—शा १८. १६३७. २ हौस; आनंद वाटणें; आवड असणें; गोडी लागणें. 'आर्षीच शंखाचा उल्लास। त्यांत पातला फाल्गुनमास ॥' [सं. उद्+लस्]

उल्लासणें—अक्रि. आनंदित होणें; संतोषणें; उल्लासयुक्त होणें. 'आला नीरधराभिराम निकटी हस्तीर उल्लासला ॥'—गजेंद्र-मोक्ष (रघुनाथपंडित) ४९. [सं. उद्+लस्]

उल्लासी, उल्लासी—वि. आनंदी; उत्साही; प्रसन्न.

उल्लाळ-ळा, उल्लाळा—पु. १ उडी उलाळ पहा. 'आढाळं ऊळिले उल्लाळ घालितु। धतुवाडेंयां पुढां ॥'—शिखु ९५२. 'उल्लाळ वेत कवणे परी। वैकुंठ कैलासाहूनि वरी ॥'—एरुवत्त १७. २६. 'लवणाची मासोडी। जीवनीं घेत्ये उल्लाळा ॥' २ उसळी; उर्मी; उमाळा. 'जेथ विषयोर्मीच्या आकळ्या। उल्लाळे घेती ॥'—शा ७. ७५. 'एवं इन्द्रियवृत्तिउल्लाळे। मोडिले गुल्वाक्य प्रतीतिबळे। निजाधिष्ठानमेळें। कळसले एकेवेळें अयंङ कुपुणे ॥'—एमा २. ५१४. 'कैश शब्दाचे उल्लाळ। नादें नम दणदणी ॥'—वेसीस्व १४. ११९. ३ आनंद; उत्साह. 'वत्से आणि गोवळें। जाती परम उल्लाळें ॥'—ह १०. २६५. [सं. उल्लाळ=लाट. प्रा. उल्लाळ=वर फेंकणें]

उल्लाळणें, उल्लाळणें—अक्रि. १ उल्ल्या मारणें; उल्ल्या मारून बर, बाहेर येणें (पाण्यांतून मासा इ०). २ नाचणें; बागडणें; आनंदित होणें. 'ती माहेरी जायला मोठी उल्लाळली.'—उक्रि. बर उच्चल्लें जाणें; उल्लणें (मागच्या बाजूस अधिक ओढें झाल्यामुळें गाडी वगैरे). **उल्लाळा जाणें**—असाहि प्रयोग होतो. [उल्लाळ]

उल्लाळणें—उक्रि. माखणें; लेप करणें, लावणें; 'चंदने श्रीकर उल्लाळिले। बरि उण्णोदकें प्रस्राळिले ॥'—अ ५३९. [सं. उद्+लाल्य; प्रा. उल्लाळ=पीडणें, ताडणें]

उल्लिग—वि. नम्र. [सं. उद्+ल्लिग]

उल्लू—न. घुबड. -वि. १ (ल.) मूख; अविचारी; मंद; खराब; टोणपा. २ छंद; सुग्रीत असलेला; फैफात असलेला. ३ उतावीळ; हावरा. 'उल्लू आहे बेटा !' [सं. उल्लू=घुबड, हि. उल्लू]. **०ण्णा**—पु. अविचार. 'हा आपला केवडा उल्लूण्णा.'—चंद्रगुप्त १६९. **०बनणें**—अविचारी, बेडा होणें. **०मशालजी**—वि. उतावीळ;

मूख; अविचारी (मनुष्य). 'परिषदेस जाण्याकरतां ह्यापलेल्या उल्लूमशालजींना नाचवून भागावयाचें नाहीं.'—के १९. ७. ३०. **म्ह**—उल्लूकामाई मशालजी=घुबडाला उजेड सहन होत नाही तेन्हां त्याच्याशीं स्नेह अशक्य.

उल्लेख—पु. १ उच्चार; निर्वेश; दिग्दर्शन; प्रस्ताव. २ (लेखा-मध्ये) समावेश; निर्देश करणें; लिहून व्यक्त करणें. [सं. उद्+लिख्] **उल्लोकित (दर्शन)**—वि. (कृत्य) कृत्यामध्ये उंचावत्त्वे पाहणें. [सं. उद्+लोक]

उल्लोच—पु. चांदवा; छत; पाल; मंडप. [सं.]

उल्ला, उल्लाणें—पु.न. (व.) वेल; अवेळ, वेल पहा. 'उल्ला-प्यावर भाजी शिजते.' [दे. उल्ली=बुला]

उल्लाट—टी—पु. स्त्री. (व.) उलटी; ओकारी; बांती. 'मघाशीं त्याला एक उल्लाट झाला त्यांत अन्नच पडलें.' [सं. उद्+लट्; म. उलटी]

उल्लाटयंत्र—न. तोफ; गरनाळ. 'उल्लाटयंत्राचेनि मेळें। पदचक्रपाळें भेदिलें ॥'—एमा ९. १२३. 'लघु उल्लाटयंत्रे आर्षी। घेऊन पुढें धावती खांदी ॥'—ह २२. ३३. [सं.]

उल्लाटशक्ति—स्त्री. कुंडलिनी. 'तेथ उल्लाट शक्तीचेनि उजिवडें.'—शा ९. २१४. [सं.]

उल्लास, उल्लासणें, उल्लासी—उल्लास, उल्लासणें, उल्लागी पहा. 'आलिनास ते पाणी। उल्लासती प माझे ॥'—मुसभा ८. ९८. [सं.] **म्ह**—आर्षीच उल्लास त्यांत फाल्गुनमास.

उल्लाळ—उल्लाळ पहा. १ बर उडी. 'मज जीवनीं मासोडी उल्लाळ घेती प्रीती करून ॥'—सला ३. २ उमाळा. 'त्या मुलाला पाहतांच प्रेमाचा उल्लाळा आला.'

उल्लाळें—(विणकाम) हातमागाची ओवी एके जागीं बस-विण्याची खुंटी; खोटी.

उवगा—पु. बांबू; वेळू.

उवणें—अक्रि. उडवणें. 'ऐन बोले सनानिनी। तंवकें बैडी ठेली। जैसी शृंगाराची दाटि उविली। मदनमेळें ॥'—शिखु १८६.

उवला—वि. उवा असलेला. [सं. युका; दे. ऊभा]

उंवला—पु. (राजा.) हरभरे, पावटे वगैरेचा सोलाणा. [सं. उद्+वल]

उवस—(गो.) दमा; उबस पहा.

उवळ, उवळ, उवीळ—वि. घुरसा पीळ नसलेले; पीळ उडालेली, सुटलेली (दोरी, सुंम इ०). [सं. उद्+वल्]

उवळणें, उवळणें—क्रि. पीळ सुटणें; उल्लाडणें; पीळ सैल होणें (दोरीचा वगैरे). [सं. उद्+वल्]

उवळणें—क्रि. उवळणें, उवळणें पहा. १ उण्णेतने पिकाव-याच्या आर्षी कुजावयास लागणें (फळ वगैरे). २ फुरसे किंवा

घोणस चावल्यामुळे शरीराच्या छिद्रांतून रक्त वहावयास लागणे. ३ अथेवढे बडवलेला बेल पुन्हा बीर्येयुक्त होणे. ४ उषडणे; प्रव येणे; पाप्मर फुटणे (हृदयास) [उचळणे]

उचळा—वि. १ उष्णतेमुळे जून होण्याच्या पूर्वीच पिकलेले (फळ); मिळमिळीत, लिबलिबित; बिलबिलित २ निस्तेज; दुबळा निरुसाही; मंद (भाषण, चेहरा). [उचळणे]

उचळा, उंचळा—वि. (राजा) पुरेसा पीळ नसलेला (दोर वंगरे) [सं. उच्+क्वल्]

उवाडणे, उवायणे—कि. १ प्रगट्न होणे; संतोषित होणे; आनंद पावणे. 'देखे कुम्रे जियापरी। उवाडिला अवयव पसरी।' —झा २३५२. 'ते काई पांचित उवाडले। इये बोलीं तुझे।' —झा ५.१६२. २ शांत होणे. 'क्षोभलेपणे माजे। उवाडिला ठायीं माजे।' —झा ६२१५. ३ स्पर्श करणे. विस्ताराने सांगणे. 'जो सांख्यशास्त्री आहं। उवाडिला।' —झा १८५१९. 'तोचि सामग्रीने उवाडिला।' —रंगोबा १.७६७. [सं. उप+द्स्; प्रा. उवडम्] ४ स्थापन करणे; उभारणे. 'मी कळसु याचि कारणे। अठरावा अध्यायो म्हणे। उवायिला बादरायणे। गीताप्रासादा।' —झा १८.३३ [सं. उप+इ=जाणे, उपाहित=उवाइ+अल=उवाइल —भाअ १८३५.]

उवाइला-यिला—उ अभिप्राय. 'ऐसा श्रीगुरुचा उवायिला। निवृत्तिसासी पातला।' —झा ५.१८३. —वि. प्रशस्त; मोठा; विस्तीर्ण; 'वरि आपुल्या स्मरणाची उवाइली। हींवि ऐसीं करी साउली।' —झा ८१३३ [सं. उप+इ]

उवाय—उ १ सुख; आनंद. उवाव पहा. 'जो बहुवे विपयविलासे गुंफा तो म्हणती उवाये पडिला सापे।' —झा ९.५०९. 'होऊनि यावे उवाया। कैवल्याच्या।' —झा १६.२७०. २ उत्कर्ष; भर; विकास. 'बयसेचेनि उवाये। मंपत्तीचेनि सावाये।' —झा १३.७७१. 'मांगाच्या आटणिया। कंत उदाया आणिला जिया। स्वसंकोचे प्रिया। रुढविली जेणे।' —अमृ १.३२.

उवार—उ (गो.) पूर, ओर (नदीचा वंगरे). 'पावसाचो उवार आयल=पावसाचा पूर आला.' [सं. आ+पूर]

उवारीस येणे, उवाऱ्यास येणे—कि. अधिक होणे; उरणे; बांख्यास रहाणे, पुरून उरणे, वारीरा येणे पहा. [उरणे+येणे]

उवाव—उ १ आनंद, उत्साह 'फडितां वंधनाचा ठावो। तं जगद्धेउ ऐता भावो। धरूं वोळगे उवावो। तुझाचि आंगी।' —झा १७.१०. २ उत्कर्ष; प्रसार; भर, उसळी 'जे निरोधिले घे उवावो। जया मंयमुचि होय सावावो।' —झा ६.४१६ ३ विस्तार; सामर्थ्य. 'केवढा माझा उवावो। कितो कोण प्रस्तावो।' —झा १८.६२२. 'आणि मुखाचे वेणे देणे। निवे उवाया ये येणे।' —झा १७.१३६. [सं. उप+इ किंवा या]

उवाव—उ अवकाश; वाव. 'तेव साउमा घेयांवा उवावो। तंव वोडवला आन प्रस्तावो।' —झा १६.६२. [उन्वाव]

उंवाळळेली—वि. (गो.) १ ओंवाळलेला. २ (ल.) वाईट स्वभावाचा; कोणास नको असा. [ओंवाळणे]

उवीळ—उवळ पहा.

उवेड—ड—वि. १ उलगडा करणारा. २ वेडा उठविणारा. [सं. उद्+वेष्; म. वेडणे]

उवेडा-ढा—उ. १ वेडा उठविणे. 'जै अमरावतीये आला धाडा। तै म्यां एकलेनि केला उवेडा।' —झा ११.३८७. 'न करितां रे उवेडा। केवी जाऊं पाहसी पुढां।' —एरुव ८.२८. २ (ल.) उलमडा; मोकळीक. [सं. उद्+वेष्; म. वेडा]

उवेर-री—खी. अवशिष्ट भाग, अवशेष, ऊर; राहिलेला भाग. [सं. उत्+उ-पूर; प्रा. उव्बर; उर्वरित]

उवेरा-ला—वि. उवा असलेला (मापूस, डोकें). [सं. यूका; प्रा. ऊभा]

उशना—उ. शुक्राचार्य; दैत्यगुरु. 'कवि आंतु धियां ठाओ। उशनाकवि तो मी।' —राझा १०.२७१; —एभा १.११६. [सं.]

उशागति, उशोगत—खी. १ विद्यान्याची किंवा पंथाची डोक्याकडची बाजू. २ शेताची, मैदानाची वरणी बाजू. [सं. उत्+शीर्ष; प्रा. उत्सीस+गात्र, गत]

उःशाप, उद्शाप, उश्चाप, उच्छाप—उ शापनिर्गुल; शाप-मोचन; शापाची तीव्रता कमी करणारे वचन, वर. [सं. उत्+शप्]

उशाळ—उ (कर्ना) उसाच्या मळ्यांतील आठ इसमांवरील मुख्य. [सं. इधु; म. ऊस]

उशिडणे—उकि. उठे करणे, होणे. 'एसे उपाधी उशिडले। काय कर्ण।' —झा १८.२२. [सं. उच्छिड]

उशि(सि)टा—वि. उठा; उच्छिड. 'जे काळाचा खिच उशिटा। जे आशेचा आंगवटा। जन्ममरणाचा बोलिवटा। स्वभावें जे ॥' —झा ८.१४४ 'तन्ही नवडचि उशिटी। दिटी जयाची।' —अमृ २.१५५. [सं. उच्छिड]

उशिणी—खी. उसनवारी; कर्ज देणे. 'परि अनारिसे पद्म-राणी। कीं दहा अवतारांची उशिणी। ते आव 'फडाया लागुनि। केले पणे ॥' —कथा ७.५.१२८. [उसन अप]

उशिरी—किवि. विलंबाने, दिरंगाईने, अतिकालीं. [उशोर]

उशिशी—खी. उशी पहा. 'करोनी अशिधाराची उशिशी। शरपंजरीं निजविली जेनी। नेतवड साम्यारूपे तेसी। वळवैणीण ॥' —झाप्र ७७२. [सं. उत्+शीर्ष]

उशी, उशी—खी. डोक्याखाली घ्यावयाची लहान मारी, गिररी; उरें [सं. उत्+शीर्ष. प्रा. उत्सीस] **उशापायरीं असणे, उभा राहणे, बसणे, लागणे**—१ नेहमीं जवळ असणे;

संक्षिप्त असणे (पुढील गोष्टीसाठी). २ (ल) संरक्षण करणे; मरत करणे; साहाय्य करणे; सेवा करणे. ३ (ल) त्रास देणे; उप-द्रव करणे; वाटेत येणे; आड येणे. **०उशापायतीं रडणे**—एक-सारखी तक्रार करणे; सतत कटकट करणे; किरकीर लावणे; त्रास देणे.

उशी—स्त्री. उसळी; उडी; वेडू आपटला असतां वर येतो ती क्रिया. ' लागोनि अशोदेशीं ते घडनियां मुमंत्रितेपु उशी । ' —मोमीष्म ११.१४१. [सं. उत्प+श्री]

उशी—स्त्री. (गो.) ऊंस. [सं. इक्षु]

उशीकांडो, उशेकांडो—न. (गो.) उसाचें कांडें.

उशीर—पु. १ अतिकाल; बराच वेळ २ विलंब. दिरगाई; खोळेबा; वेळ टाळणे. ' भोजनामी उशीर जाले तुम्हा । ' —सप्त ११.५. ३ अवकाश; अवधि. ' अरे, अजून भोजनास किती उशीर आहे ! ' [सं. उत्+चि] **०धरणे**—कि. थांबणे, वाट पाहणे. **उशीरावर येणे—धरणे**—कि. भिरंगाई करणे; विलंब करणे; वाट पहावयास लावणे; ताटकेळत ठेवणे.

उशीर—पु. एक जातीचे सुकंधी गवत (वाळा, इ०) [सं.]

उंशील, उशेल—न. (राजा. गो.) उसाचें शेत. उसाची लागवड. [सं. इक्षु; गो. उशी; म. ऊंस]

उद्धर—पु (प्र.) उधर पहा.

उध्रम-मा—पु. १ उसासा; जोराचा श्वास; दम. (कि० घेणे; डाकणे). २ विसावा, विपत्ति. (कि० घेणे). [सं. उत्+ध्रम्]

उध्रमा—१ पुच्छा; प्रत्युर. ' त्यावर बावांनीं (महादजी शिंदे यांनीं) उध्रमा केली कीं ' —मरिउ २ ४५. २ याचना; मागणी. ' उध्रमा न करी कवणापुढे ' —दावि ४५६. [सं. उत्+स्मृ]

उध्रमा—पु (व.) राग; रुग्ण; गान्हाणे. ' तुम्हीं लग्नाला आले नाही याबद्दल बंडूचा तुमचेवर उध्रमा आहे. '

उध्रामा—पु. केलेल्या उपकाराची स्मृति; आठवण [सं. उत्+स्मृ]

उध्राप—पु. उशाप पहा. ' उध्राप काळी पुन्हां आले । पूर्व-देहीं ' —दा १.८.१. ' मायुता उध्राप दिधला ' —वेसीस्व २.२०.

उध्वास—पु. उच्छ्वास. बाहेर टाकलेला श्वास; जोराचा श्वास; उसासा. ' उध्वास टाकोनि दुस्सरी । मंचकीं बसे ॥ ' —कथा १.८. ७३. ' भरोसा नाही वाचिल ऐसा. म्हणोनि उध्वास टाकीत । ' [सं. उत्+ध्वस्]

उषःकाल—पु. पहाट; प्रभात; सूर्योदयापूर्वीच्या दोन घटका. ' पंचवक्त्र उषःकाली रविवक्त्र निघो आले । ' —द्वोला १७. [सं. उपस्+काल]

उषःपान—न. उषःकाली करावयाचे उदकपान; रात्री निज-तांना उसाशीं झांकून ठेवलेले पाणी पहाटेस पिणे; असे पाणी नाकासे पिणे दितावक समजलेत यापासून मलमुद्धि होते. हें पाणी प्याल्यावर एक श्रोत्र घ्यावयाची असते. [सं. उपस्+पान]

उषा—स्त्री. १ संधिप्रकाश २ उष काल; प्रभात; पहाट ' उषडि नयन रम्य उषा, हंसत हंसत आली । ' —रंदाळकर [सं.]

उषा—उशी अने० पहा. ' खाशा वैन्यावाणी पाटि लागते आणखी उषा उसाशा । ' —सला ८५.

उषणे—कि अलग करणे; सोडविणे; उचकणे; उचकणे; उप-उणे; बाहेर काढणे. [सं. उत्+स्मृत]

उट्टर—पु उट. ' उट्टरें डगोन चल्तीली ' —दा १.१० ५८. [सं. उट्ट. फा जुनुर किवा उशुनुर] **०खाना**—पु उटांची पागा, शाला; उट्यातें किवा कारखाना; अशा कारखान्यांपैकी एक. ' मागें उतरला उट-खाना ' —पुणे २ १५. —इतिहास ऐतिहासिक २२.२४.

उट्टवट-ळ—स्त्री. उटावळ पहा

उट्टवण, उट्टावण—न १ लहान मुलास प्रथम अन्नप्रदान करावयाचा विधि, संस्कार (मामाकडून सोन्याच्या अंगठीने खीर मुलाच्या नोंडास लावून हा संस्कार करतात). (गो.) उटवणी. २ उट्टे खाणे. ' भीमक करिताहे विनंती । अवघाई झाली परमवृत्ती । उट्टा-वगालागीं श्रीपती । ठायीं ठेविति निजमुद्रा । ' —एरव्व १५ ५. [सं. उच्छिष्ट+वृत्]

उट्टवणी—न उट्टे केलेले पाणी, ज्यामध्ये उट्टी—खरकडी भांबी वंगरे धुतात असे पाणी. शिळें, वापरलेले पाणी, वखट, ओखट वर्गी [सं. उच्छिष्ट+वन=पाणी]

उट्टा—वि. १ टाकलेला; सोडलेला; त्यक्त (अन्न, भक्ष्य, इ०). २ खाहल्या अन्नातील अवशिष्ट राहिलेला भाग; पानांत टाकलेले (अन्न वंगरे). ' ही उट्टी भाकरी भिकान्याला दे. ' ३ जेवण झाल्यावर हात, तोंड धुतल्याशिवाय असेलला, खर-कटथा हाताचा, तोंडाचा. ३ (ल.) अशुद्ध; विटाळ झालेला. ' मी उट्टा आहे, आंचवून आल्यावर हीं मोतीं पाहीन ' ४ (ल.) वापर-लेले; उपयोग केलेले; उपयुक्त (वस्त्र, वस्तु इ०). ' ते खोबरे त्यानें उट्टे केलेले आहे, तूं ते खाऊ नकोस. ' ५ दुसऱ्यानें पूर्वी उपयोग केलेले, वापरलेले, लिहिलेले, बोललेले (भाषण, वचन वंगरे). जसे—उट्टे भाषण; उट्टा बोल. [सं. उच्छिष्ट] **०होणे**—कि घाईघाईनें थोडेसें खाणे; पोटभर न जेवणे. म्ह० उट्ट्या हातानें कावळा हांकीत—मारीत नाहीं=कंजूप मनुष्याबद्दल वापरतात. **०उपास**—पु. जेवणांत अडथळा आल्यामुळे थोडेसें खाऊन उठणे; उपास मोडून पोटभर जेवणहि न मिळणे; बांबाला जेवणे; पानावर बसणे. **०नवरा**—पु. विज-वर. ' इतके दिवस मुलीला स्थळ पाहतां पाहतां शेवटीं उद्या नवरा

पथकरावा लागला. '० **पाथा-माथा**—वि. खाळेल्या अशांतील राहिलेला अवशिष्ट भाग; पानांत टाकलेले (अन्न बगैरे). उष्टा पहा. [उष्टा दि.] ० **विटाळ**—उ. उष्ट्या अन्नाचा किंवा उष्ट्या मनुष्याचा विटाळ; उष्ट्यामुळे आलेली अशुद्धता, अपवित्रता. ' उष्ट्या विटाळाने मला किंवा ह्या पाण्याच्या हंड्याला शिवू नको. '

उष्टावर्ण, उष्टाविर्ण—उकि. १ उष्टे करणे; चावून पाहणे; उष्टावर्ण करणे. २ विटाळणे.

उष्टावळ—झी. पंगत जेवून उठल्यावर जे उष्टे राहते ते; उष्टे अन्न; उष्टेरकरटे. ' जेविले ते संत मागे उष्टावळी. अवघ्या पन्नावळी ककनी झाडा ॥ '—तुगा २०३०. ' हा प्रभाकर म्हणजे धुंडिराजपंतांच्या घरच्या उष्टावळीवर वाढलेला तुम्हां सर्वांचा एक जन्माचा गुलाम आहे. '—भा ८२. [सं. उच्छिष्ट+आवलि=पंगत]

उष्टी—वि. उष्टा पहा. ० **करुपना**—झी. नवीन नवगारी, पूर्वी कोणी काढलेली करुपना; उष्टा विचार. उष्टा अर्थ ५ पहा. ० **पत्रावळ**—झी. (ल). अनेकांनी उपभोगिलेली झी; व्यभिचारी झी; वेष्ट्या. ० **झी**—झी. उपभोगिलेली झी; कोमाये नष्ट झालेली झी; क्षतयोगिनी. ० **हळद**—झी. लक्षांत घेण्या आंगस लाविल्यानंतर राहिलेली हळद; ही नेतर बराच्या आंगस लावावयास नेतात.

उष्टे—न. १ जेवून राहिलेले अवशिष्ट अन्न; पानांत, पानांत उरलेले अन्न; खरकटे. २ ज्यांत भोजन केले आहे असे पात्र. ' सांबडीन मी उष्टी. '—मोसभा २.११. **म्ह**—तुपाच्या आशेने उष्टे खाणे=कांही लाभ होईल या आशेने वाईट काम करणे. ० **खरकटे**—न. उष्टे; उष्टी पाने; उष्टावळ. ० **खरकटे करणे**—कि. जेवणानंतर उष्टी भांडी, पात्रे, जमीन इ० स्वच्छ करण्याचे काम करणे. ० **खळी**—झी. उष्टे-खरकटे, उष्ट्या पत्रावळी टाकण्याची जागा; उकिरडा; कचरा टाकण्याची जागा.

उष्टेवारो—उ. (गो.) उकिरडा; उष्टेखळी; केरकचरा टाकण्याची जागा. [सं. उच्छिष्ट+उ]

उष्टू—उ. उंठ. ' बऱ्हाड सिद्ध जाहले फार । लागले वायांचे गरज । उष्टू घोडे रहंवर । चाळिले फार तेथवां ॥ '—सवि १.१५८. [सं. उष्टू. फा. श्रुतु किंवा उत्तुरु] ० **सेना**—झी. सांडणीस्वार; उंटांचे सैन्य. ० **ल्लगुडन्याय**—उंटांला मारावयाची काठी, तो स्वतःच आपल्या पाठीवर वाहून नेत असतो, यावरून ज्याचे त्याच्याच हातून शासन करविणे.

उष्ट्रासन—न. (योग.) जमिनीवर उपडे निजून दोन्ही पाय दोपरांत मोडून मांडीला मांडी लावून खोटा कुल्यांना लागतील असे करणे व दोन्ही हातांच्या चिमटीने दोन्ही पायांचे आंगठे धरणे व खांदी जमिनीला लावून मान उचलवेल तितकी वर उचलणे. —संयोग ३४८. [सं. उष्ट्र+आसन]

उष्ट्री—वि. उंटाची; उंटासंबंधी (गति इ०). ' तो निषाल्या अश्वत्थानांच्या हारी. दाखविली गती नानापरी । उष्ट्री नाकुळी हंसी मयूरी । पांक्वी नीली बोलिजे ॥ '—जै ४.२२. [सं. उष्ट्र]

उष्ण—वि. १ तप्त; गरम; दाहयुक्त. २ उन्न; थंड न सारलेला; न निवलेला (अन्न बगैरे पदार्थ). ३ (ल.) रागीट; आवेशयुक्त; तडफदार; उतावळा; प्रखर. ४ शरीरांत उष्णता उत्पन्न करणारा (सुंद, मिराई इ० पदार्थ). ५ तिखट; जालीम; कडक (पदार्थ).

—न. १ उन्न, गरम हवा; ताप. २ उष्ण विकृति; शरीरांतील उष्णता, दाह, गरमी; याविकृद् शैत्य. [सं. उष्=जाळणे] ० **कटिबंध**—उ. धृत्वीच्या दोन्ही अयनवृत्तांमधील भाग; भूमध्यरेषेपासून दक्षिणोत्तर २३½ अंशांपर्यंतचा प्रदेश. ' उष्णकटिबंधावर सूर्याचे किरण लेबळपाने पडतात. '—मराठी ६ वे पुस्तक (१८७५) २१७. ० **काल**—उ. उन्हाळा. ० **दृशको**—वि. उष्णता दाखविणारा (इं.) थर्मोस्कोप. [सं. उष्ण+दृश्] ० **मान**—न. उष्णतेची तीव्रता, प्रमाण, माप (इं.) टेपरेवर. ० **मापक**—न. उष्णतेची तीव्रता मोजण्याचे (उष्णतामापक) यंत्र. (इं.) थर्मोमीटर. ० **वात, वायु**—उ. १ उष्णतेने पोटांत गुबारा धरणे. २ अंबट, करपट, ढेंकरा येणे. ० **वास**—उ. पंचामिसाधन. ' उष्णवास जळवास । शीतवास अरण्यावास । '—दा ४.१.१२. [सं. उष्ण+वस्] ० **वीर्य**—वि. शरीरांत उष्णता उत्पन्न करणारे, उष्ण परिणामकारक (औषध). [सं. उष्ण+वीर्य]

उष्णता, उष्णत्व—झी.न. १ तप्तता; गरमपणा; उष्णपण. उष्ण पहा. ' उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो ब्रह्माचा । उष्णत्व नस्तां देखाचा । घात होये ॥ '—दा १६.२.१०. २ उष्ण विकृति (शरीराची). [सं. उष्=जळणे] ० **गतिशास्त्र**—न. उष्णता आणि यंत्रसिद्ध काम यांमधील संबंध दाखविणारे शास्त्र. (इं.) थर्मोडायनॅमिक्स. ० **जन्मवियुत्**—झी. उष्णतेपासून उत्पन्न होणारी बीज; (इं.) थर्मो इलेक्ट्रिसिटी. ० **तेज**—यंत्रिक समसूच्य—न. एक भाग उष्णता उत्पन्न करावयास करावे लागणारे काम किंवा श्रम; (इं.) मेकॅनिकल इन्क्विव्हॅलेंट ऑफ हीट. ० **द्रव**—उ. द्रवपत्र उष्णता, (इं.) कॅलोरिक क्लुइड. ० **धारणदाक्षि**—झी. उष्णता टिकून राहण्याची शक्ति. ० **परिमाण**—न. उष्णतेचे माप; (इं.) क्वांटिटी ऑफ हीट. ० **मान, उष्णमान**—न. उष्णतेची तीव्रता; (इं.) टेपरेवर. ० **मापक**—न. पदार्थांतील उष्णता मोजण्याचे यंत्र; (इं.) कॅलोरीमीटर. ० **मापन**—न. पदार्थांतील उष्णता मोजण्याची क्रिया; (इं.) कॅलोरीमिटी. ० **यंत्र**—न. उष्णतेने चालणारे इंजिन; (इं.) हीट इंजिन. ० **घट्टन**—न. एका परमाणूची उष्णता त्याच्या अतिनिकट परमाणूस मिळण्याची क्रिया; (इं.) कंडक्शन. ० **विसर्जन**—न. उष्ण पदार्थांतून उष्णता बाहेर पडून जाण्याची क्रिया; (इं.) रेडिएशन. ० **विसृति**—झी. उष्णता सर्वत्र पसरण्याची क्रिया; (इं.) डिफ्यूजन ऑफ हीट. **उष्णतोत्पादक**—वि. उष्णता उत्पन्न करणारा; (इं.) एक्सोथर्मिक.

उष्णा, उष्णेषाण—वि. उसना, उसनेवाण पहा. [उसना अप.]
उष्णाचणें—अकि. तापणें; गरम होणें. 'देसेंचि बोलतां उष्णाचले.'—दावि ४०८. [सं. उष्ण]

उष्णांशु—पु. ज्याचे किरण उष्ण आहेत असा; सुयें. [सं. उष्ण+अंशु=किरण]

उष्णीष—न. पागोटें; शिरोवेष्टण; रुमाल; मंदील. [सं.]

उष्णेषाण—न. उसनें वाण पहा.

उष्णोदक—न. तापलेले पाणी; उन्न पाणी; गरम पाणी. [सं. उष्ण+उदक]

उष्मज—वि. उष्म्यापासून उत्पन्न झालेला (जंतु, प्राणिवर्ग).

उष्मा—पु. १ उष्ण; उष्णता. 'कां कस्तुरीसगट परिमळ। उष्मेसगट अनळ।'—अमृ १.४२. २ उकाडा; दाह; गरमी. [सं. उष्=जाळणें]

उत्स—उद्ग. हाय! दुःखोद्गार; एकाएकी दुःख झाल्यामुळे किंवा कळ वगैरे निघाल्यामुळे निघणारा उद्गार. (किं. म्हणणें; करणें). [ध्व.; सं. उत्+भ्रस्; तुलं का. उत्स=हुदश]

उत्सउत्स, उत्सउत्सो—पु. (गो.) अस्वस्थता; गडबड; धांदल. —वि. अस्वस्थ; अस्थिर. [सं. उत्+भ्रस्]

उत्सकटणी—स्त्री. उत्सकटाउत्सकट; उत्सकटचक; उत्सकटणें पहा.

उत्सकटणें—कि. १ अभ्यवस्थित करणें; इकडेतिकडे टाकणें; विस्कटणें; उत्सकटणें (व्यवस्थित रचलेल्या वस्तू); अस्ताव्यस्त करणें; विचडविणें (घडी वगैरे). २ उलगडणें (भाग); मोकळे करणें (एकादें यंत्र, घड्याळ वगैरे). ३ (विचरलेले कैस, गवताची मंजी) विस्कटणें; इकडेतिकडे पसरणें. [सं. उत्+शकल]

उत्सकटाउत्सकट—स्त्री. अव्यवस्था; घडामोड; विचाड; मोडतोड; उत्सकटणें पहा.

उत्सकणें—कि. विस्कटणें; अव्यवस्थित करणें. 'जैसा उदक कुंभ साचार येथें। तो मळ उसके जेथें तेथें।'—नव १२.९. [सं. उत्+भ्रक्=जाणें, हालणें; प्रा. उत्सक; उत्+शकल]

उत्सकी—स्त्री. (गो.) उत्सकी. [ध्व.]

उत्सको, हुसको—पु. (गो.) हुसहुस; काळजी. [सं. उत्+भ्रक्; प्रा. उत्सक=उत्कंठित होणें.]

उत्संग—स्त्री. (प्रा.) उत्संग, मांडी. 'जननीयां घेतला उत्संगा'—उषा ७.६३. 'उल्हासचंद्रिका सावध केली। मृणालिका उत्संगिअं घेतिली।'—शिष्ट ७.५९. 'घेउनि अहानें उत्संगिए। आतं लाल्हाति जिथे।'—ऋ ५. [सं. उत्संग]

उत्सण, उत्सणव ? उत्सणावळ, उत्सन—स्त्री. कमरेंत किंवा पाठींत उठणारी कळ, लचक, तिडीक. (किं. भरणें; निघणें; चालणें).

शब्. १. ५५

[प्रा. उत्सण = गतिभंग] **उत्सण उतरणें**—१ मंत्र वगैरे टाकून पाठींत भरलेली लचक उतरणें. २ (ल.) एखाद्याचा दिमाख उतरणें; ऐट उतरणें, जिरविणें. **उत्सणें**—(गो.) लचकणें; वातानें कळ येणें. [सं. उत्+सद्]

उत्सण, उत्सणवार, उत्सणवारी, उत्सणा, उत्सणें, उत्सणें-वाण—उसना, उसनेंवाण पहा. 'मुष्टिभर पोहे उत्सणे आपुनि। विप्रा हातां देतसे।'—ह २९.४९. 'तुल्या पुत्राचा नंदन। त्यासी मारिले जैसा मत्सुण। तुजलागीं सांगतां न घेसी उत्सण। तरी मग आजा कायसा।'—जै ८७.४६.

उत्सणून उठणें; उत्सणावणें—अकि. (माण. व.) झोपेंतून ओरडत उठणें. [उत्सण+उठणें]

उत्संत, उत्संध, उत्संधि—स्त्री. १ विसांवा; विभ्रांति; आराम. (किं. खाणें; घेणें) 'म्हणोनि व्यापाराहातीं। उत्संत देहा ना राती।'—हा १४.२४१. २ पुरसत; रिकामा वेळ. 'कदां उत्संत नाहीं।'—झाप्र १४२. 'त्यास वहुत रात्रीं झोप नव्हती, दिवसां उत्संत नाहीं.'—भाव ११२. [सं. विभ्रांत; प्रा. वीसंत; सं. उत्+संधि]

उत्संतणें—अकि. आक्रमण करणें; उल्लेखन करणें; पलीकडे जाणें. 'चाले झडझडां उत्संतुनी वाट। पाहे पाळतुनी उभा तोचि नीट बोटे।'—तुगा ११२. २ दूर करणें. 'परी नोसंतितां विवसी। भेटी नाहीं निधीसी।'—हा १७.३११. ३ धांवणें; बंद होणें. 'आंग मोडा-मोडी। कार्यजातां अनावडी। उत्संतें परिवडी। जांमैयांची।'—राज्ञा १४.१७९. ४ विसांवा घेणें. ५ आश्रय करणें. 'भार्यां म्हणे प्राणे-श्ररा। उत्संतुं नको शोकसागरा। मीं सांगेन त्या विचारा। अला-दरे अगुष्टी।'—मुआदि ३८.२२. ६ शेवटास नेणें; पुरें करणें; निस्त-रणें. 'तुका म्हणे आपुलाले। उत्संतिले ज्यांणीं तें।'—तुगा २२०८. 'योगी उत्संतितो योगपंथा।'—रास ५.९३. [सं. विभ्रांत; प्रा. वीसंत; सं. उत्+संधि]

उत्सती—स्त्री. (व.) उशी. 'उत्सती अंधरणांत आहे.' [सं. उत्+शीर्थ]

उत्सनवट, उत्सनवारी—स्त्री. उधारी; कर्ज; कण. —वि. उत्सन-वार; उसना दिला-घेतलेला; कर्जाऊ; उधार. **उत्सनवट, उत्सनवार, उत्सनवारी**—वि. कि. वि. उधारीने; परत बोलौने; कर्जाऊ; भाड्याने (आणणें, देणें, घेणें वगैरे). **उत्सणाघाई, उत्सणाघायी, उत्सिण-घाई**—कि. वि. घाबाला घाब किंवा मान्यास मारा देऊन; समोरासमोर; उसनें न ठेवतां. 'निककट्टा होआवें। उत्सिणघाईं कुंझावें।'—हा २.१९०. 'उत्सणें घाई वीर सकळ। हाणताती परस्परें।'—ह २४. १४. **उत्सनी गोष्ट सांगणें**—आपल्याला जी गोष्ट करतां येणें शक्य आहे ती दुसऱ्यास करावयास सांगणें.

उसना—वि. १ परत देण्याच्या बोलीनें आणलेला (पदार्थ, वस्तु). 'म्हणे उसनें आणितें मेळऊनि'—कचेसुदा ४. २ कजाऊ; उधारा (व्यवहार, व्यापार). ३ (ल.) उदासीन; लक्ष, मन लावून काम न करणारा; उपरा; चुकार; हलगर्जी (नोकर, नातेवाईक वगैरे). ४ हलगर्जीचें; बेफिकिरीचें (काम). ५ वरवर; दिव्हाऊ पणाचें; मायावी (भाषण). [सं. वस्न = मूल्य]

उसनें—न. सूड; बदला. 'उसनें संभाजीचें घ्यावें'—रेपो १८. **उसनें घेणें, उगविणें, फेडणें**—सुड घेणें, बदला घेणें; परत करणें; फेड करणें. **उसनेंपासनें**—वि. उधार; कजाऊ; मागून आणलेले; परत बोलीचें; उसनवार. (उसनें दि.) **उसनें वाण**—न. १ कोणी कांहीं जें केलें असेल त्याचा मोबदला घेणें; प्रत्युपकार; परत भेट; परत फेड. २ सूड; बदला. म्ह० उसन्यापायीं फांसण्या= उसनें काढण्यापासून होणारा श्रास, जिकीर.

उसपण—णी, **उसपा**—झीउ. १ काढून टाकणें; बाहेर काढणें उपसणी, उपसा. (होडींतील, डबक्यांतील पाणी, भांड्यांतील दूध, तूप, तेल वगैरे). २ कोरडे, रिकामें करणें (बालडी, चमचा, पळी, दोपली, हात वगैरेच्या साहाय्यानें). ३ बाहेर काढणें, वर काढणें; मोकळे करणें; उघडें करणें. (म्यानांतून तरवार, गवसणींतून, आच्छादनांतून वस्तु वगैरे). [सं. उत+सृप्] वाक्प्रचार—१ अंगावर उसपणें=रामातून टाकून बोलणें, धावून जाणें. २ काम—धंदा उसपणें=काम धंदा उरकणें, पार पडणें, संपविणें. ३ शिंग उसपणें= शिंगें उगारणें, शिंगें उगारून मारावयास धावणें.

उसपणें—सकि. उसपाउपस करणें; काढून टाकणें; बाहेर काढणें (भांडें वगैरेतून वस्तु इ०)

उसपाउसपी—झी. एकदम जोरानें बाहेर काढण्याची क्रिया (पाणी, म्यानांतून तरवारी वगैरे). [सं. उत+सृप्; म. उसप दि.]

उसपाभर—किवि. १ निष्कारण किंवा व्यर्थ वरचेवर बाहेर काढणें व पुन्हा भरणें. २ (ल.) उघाटव; रिकामी दगदग; त्रास. [उसपणें+भरणें]

उसबकी—झी. एक प्रकारचा रस्सा करण्याचा मसाला. —शुशि २.५२. [उसबक=एक अफगाणी जात]

उसंबणें—कि. स्फुंदणें; हुंदके घेणें; हुंदके देऊन रडणें. [सं. उत+स्फुंदन]

उसबु—झी. बाळ. 'लाज्या लाक्षा कीं लेप्या लाल। कानुडे तयासी वदती आळु। सिकता बाल उस्क्या उसबु बाल। नदीतीर खडपा म्हणणें कीं'—दावि ५४. [का. उसबु=बाळ]

उसमत—पु. (गो.) घुसमत पहा. [उस+मर प्रत्यय]

उसमतणें—कि. (गो.) घुसमरणें; घुसमतणें पहा. [का. उसत, उससने=कष्टानें श्रास घेणें; म. उस=दीर्घश्वास]

उसर-री—१ झी. बाळविलेली भाजी; सुकविलेली भाजी (अळू, मेथी, गाजर इ०). सुकलेल्या आंब्याच्या फोडी; बाळवलेल्या पालेभाजीस पळवा म्हणतात. 'या आंब्याच्या उसन्या आहेत.' २ (ल.) कुस; बाळलेले शरीर. 'तसुख हे मत्सुख तसु होतचि होती तदाधिनें उसरी।'—मोआदि ३५.४. 'रोग न ये हा भोग लागला देह बाळून उसरी।'—पला ७६. **उसर करणें**—कि. बाळविणें; कुस करणें; निगा न राखून, श्रास देऊन किंवा छळ करून (जनावर, मनुष्य यास) कुस करणें; हयगय करणें. [सं. उष्=उष्णता देणें, बाळणें.]

उसरत, उसरपत—झी. (गो.) उंसत; विथंति; रिकामपण; फुरसत. 'तारामती भावें काम करी। उसरत नाहीं दिवस राती.' 'पेशा करितां येरझारा। उसरपत नाहीं भवसागरा। माजीं बुचकळ्या देत असे'—[सं. उत+सृ]

उसरमा—पु. उभ्रमा पहा. 'उसरमा मनींचा वदतां नये।'—विठ्ठलकृत रसमंजरी ५०.

उसराण—न. उंसाचें देत; उंस लावण्याची जमीन. [उंस+रान]

उसरीं—उशिर्वां पहा.

उसल—पु. (कर्ना.) श्रास. [का. उसल=श्रास]

उसल, उंसल—झी. (प्रा.) उंसाची जमीन; उंसाचें शेत. [सं. इधु+आलय]

उसवण—उसण पहा.

उसवणी—झी. शिवण काढून टाकणें; टाके उलगडणें, उसवणें. [उसवणें]

उसवणें, उसविणें—उकि. १ शिवण काढून टाकणें; टाके उलगडणें; दोरा काढणें; उघडणें (शिवण्याच्या उलट क्रिया) २ (कॉ.) घरावरील शिबलेल गवत काढून टाकणें. [सं. उत+सिक्=शिवणें] म्ह० १ उसवले त्यास शिबील पग निसवले त्यास काय करील. २ उसवल्याला दोरा, निसवल्याला वारा.

उसवणें—कि. (राजा.) सुज उतरणें, ओसरणें. [सं. उत+श्वि=सुजणें, वाढणें]

उसवास—उच्छ्वास पहा.

उससणें—अकि. १ उसासा टाकणें; श्रास टाकणें. 'मग उस-सोनि किरीटी। श्रास पाहिली'—[सं. ११.२५३. २ वाढणें; उत्पन्न होणें; जिवंत होणें; जीवन पावणें; प्रकट होणें. 'तंव आयुष्यनदी उससे। वेहाचि देहा'—[सं. १७.१३२. 'परी तें असो हें ऐसे। कावरें झाड उससे। यया म्हदादि आर्वसे। अधोशाशा'—[सं. १५. १०९. [सं. उत+श्वस्; प्रा. उत्सस]

उससा—पु. उच्छ्वास; सुस्कारा; उसासा. 'बागर्था पडत मिठी। उससांचिया'—[सं. १८.१६०५. [सं. उत+श्वस्; प्रा. उत्सस]

उसळ—स्त्री. कोणतेंहि कडधान्य (प्रथम भिजत ठेवून) शिजवून मसाला घालून तयार केलेले भाजीसारखे खाद्य. [का. उसळि=उसळ]

उसळणें—उक्ति. उसळ करणें. [उसळ]

उसळणें—कि. १ वर उडणें (तुषार, लाटा, कण); वर जाणें. 'जैसीं प्रख्याचेनि समीरें । वृक्षपणें उसळती ॥'—सुवन १०. १०६. २ वर उडी मारणें; उंच जाणें. 'स्वस्थावरुनि बाणाघातें उसळोनि पावती पतन ।'—मोउद्योग १३. ११३. 'दक्षिण गगनीं उसळले । वीरभद्र पायातळीं राखिले ॥'—शिवलीलामृत १३. ५८. ३ कोधानें अंगावर धावून जाणें; फार रागावणें; उसडणें. 'हाक देओनि उसळला ।'—शिशु १०६७. ४ जोरानें, जलद वाडणें (मूल, शेत, झाड वगैरे). ५ एकदम बाहेर, वर येणें. (पाण्यांतून, गदीं तून). ६ वर उशी घेणें; आपटला असतां जमीनीवरून वर उडणें (चेंडू वगैरेनीं). ७ निघणें; उत्पन्न होणें; वाडणें. 'हालविशी कणयुगुळ । तेवूनि को कां वारा उसळे ॥'—मुच १. २. [सं. उत्त+शल=वर उडणें]

उसळणी—स्त्री. उसळणें; उसळी पहा. [उत्त+शल]

उसळपा—उ. १ (राजा.) सप्रेगाचा ओडा; फोडलेला जळाऊ लाकूड. २ (सामा.) ओडा; ओडका. 'लांकडाचा मोठा उसळपा पवैतावरून कोसळला.' [सं. उत्त+सृप्]

उसळवट—वि. झेर, पाझर असलेली जमीन; उपळीची जमीन. [सं. उत्त+शल+वट]

उसळवार्दी—किवि. सळसळ आवाज करीत. 'कांई सांगी या परोती । उदकें उसळवार्दी कडती ॥'—शिशु ७४९. [सं. उत्त+शल+वट]

उसळा—(राजा.) उसळ पहा.

उसळी—स्त्री. १ पाण्याचे तुषार, लाटा वगैरे हुवेंत उडणें. २ उडी; उशी (पाण्यांतून वगैरे). (कि० खाणें; मारणें). ३ (ल.) बंधनांतून जोरानें बाहेर पडण्याची क्रिया. ४ (ल.) कोधाची लहर; रागाचा आवेश; प्रेम वगैरे विकारांची लाट; आवेग. ५ जोरानें वर येण्याची किंवा उडण्याची क्रिया. (कि० खाणें). उसळणें, उसळी पहा. [सं. उत्त+शल]

उसां—किवि. उशाला. 'मोनेच येऊनि मोक्षदानी । सत्य-भामेचे शिर उचलूनी । उसां आपली मांडी देऊनी । चक्राणि बैसला ।'—ह २६. ११३. —स्त्री (ऊ.) उशी; उंच; उशास उगावयाची वस्तु. [सं. उत्त+शीर्षे]

उसाण—न. १ (कों.) उधान; पौर्णिमेची अगर अम वःस्पेची समुद्रास येणारी अतिशय मोठी भरती. २ महापूर (नदीय यणाणी). [सं. उत्त+प्रि; उच्छि=वर येणें, उच्छृणय; प्रा. उत्सयण.]

उसावर-भर—(कर्ना.) धंदा; काम; संबंध; भानगड; उठाउठ. 'त्याच्या उसाभरीला जाळं नको.'—चक्रवार्ती संबंध ठेवूं

नको' [अर. इस्तित्रा=संबंध तोडणें; मोकळें होणें.] ०करणें—(माण.) व्यवस्था ठेवणें.

उसार—उ. रिकामी जागा; मोकळी जागा (गलबत, घर यां-मध्यें) [हि. उसारा=देवडी ?]

उसास—उच्छ्वास पहा.

उसासणें—कि. १ उसास टाकणें; दम घेणें. 'मग देओ भणे हो हो कां उसाससी । राहे राहे कां पळिसी ।'—शिशु १०६८. २ उसळणें; वर येणें. 'सागरीं लहरी उसास । उसासली ते सर्वेचि नासे ।'—एमा २८. २८६. ३ उमटणें; उन्नत होणें; ज्वानीत येणें; फुलणें; भरणें (स्त्रीचे स्तन). 'संगीन कुच भरदार सजिव सजदार गुलमंद उसासले ।'—प्रला ११३. ४ टाकणें; त्याग करणें. 'लक्ष्मी उसासिली ।'—भाए १११. [सं. उत्त+श्चस्=उल्लसित होणें; श्वास टाकणें; प्रा. उस्सास]

उसासा—उ. १ दीर्घ श्वास, सुस्कारा. २ विवाहा; विध्यांति. 'पाटीं व्याघ्रादि तामसा । योनी तो अळुमाळु ऐसा । देहाधाराचा उसासा । आधी जोही ।'—झा १६. ४१५. ३ पाण्याच्या नळत हवा येण्याकरिता ठेवलेले उंच छिद्र. उच्छ्वास पहा. [सं. उत्त+श्चस्; प्रा. उस्सास] ०असासा—उ. जोराचा सुस्कारा, श्वास. (कि० टाकणें). [उसासा द्वि.]

उसासी—स्त्री उशी. [सं. उत्त+शीर्षे; हि. उसीसा]

उसाळणें—सक्ति. हृषेविणें; आनंदित करणें. [उसळणें सं. उत्त+शल]

उसाळा—उ. उल्हास; उत्साह; आवेश; जोर; उमाळा. उसळी पहा. 'तेथें कृषिकृळ सकळ नाचती निमैळ उछायाचेनि उसाळे'—दा ८८९. 'सद्गुरु कृपेचेनि बळें । परोक्षानाचेनि उसाळें ।'—दा ५. ३. ४८. 'उसाळें नभामाजि दारू निघाली'—राक १. ८८. [सं. उत्त+शल]

उसाळी—स्त्री. उडी; उसळी पहा. 'रोपिले चित्त चे उसाळी । कथा संपतां अवलोकी ।'—मुआदि १३. १७. 'वाम हस्त मीचे-तर्फी । दुजा सुदला पादसूली । गगनीं देऊनि उसाळी । धरातळीं दाकिला ॥'—मुआदि ४१. १२७.

उसिटें—न. उडें पहा. 'उसिटें लाहावेआचे सायासु । तेथ सेवेंची कवणी आसु ।'—दाव २. ५३. 'तन्ही नव्हेचि उसिटी । रिडी जयाची ।'—अमृ २. १५.

उसित—पशांत पास अडकणें; असूत, उशीत पहा. (कि० जाणें) 'उचकी लागली उसित गेला । पीत उसळलें उलाट जाला ।'—दा ३. ६. ३३. [सं. उत्त+सिचप्]

उसिणें—न. उडें; उसणें पहा. 'उसिणें घेतले देवांचि । मूळ शोषिलें राक्षसांचि ।'—दा १६. ६. ३१.

उत्तरी, उत्तरीस्—उत्तरी पहा. 'आतां उत्तीकं होइछु अपडे ।'
—शिशु १८५. 'आतां न लाबावा उत्तरी'—वेसीस्व ३.५.

उत्तीसै—न. उसासा; श्वास; दमा. 'कीं संसाराचेनि त्रसै ।
जे करौनि होते उत्तीसै ।'—भ्र ६०. [सं. उत्+अस]

उसुलवार—वि. (कों.) जोरानें वाढणारा; वर येणारा;
वाढाव (शाड, मूल वगैरे). [सं. उत्+साल]

उसू—वि. (कों.) सैल; फट राहिलेला; पट न बसलेला;
शिथिल; पोळळ (खुंटी, दादरा, दार वगैरे). [सं. उत्+सिक्-
स्यूत]

उसूल—पु. वसूल; जमा; उत्पन्न. [अर. वसूल]

उसै—न. १ विज्ञान्याची डोक्याकडची वाजू; उशागत पहा.
२ उशी; गिरदी; निजतांना डोक्याखाली घेतलेला आधार
३ निजलेल्या स्थितीत ठेवलेले डोकें ' उसै सुदैवर ठेवूं नको, उशी-
वर ठेव. ' ' उशाखाली हात सांपडला. ' [सं. उत्+शीर्थ; प्रा.
उत्सीस; उच्छीपेक—उत्सीस—उसै—उसै—रा. प्रथमाला] (कोणेकाचे)
मांडीचे उसै करणें—आपल्या संरक्षणासंबंधी सर्वेस्वी एखाद्या-
वर विश्वास ठेवणें. ० गत—उशागत पहा.

उसेती—स्त्री. (नाविक) भरतीची वेळ. [उस+येणे]

उस्करणें—उक्ति. (प्र.) उत्तरणें; विसकटणें; अस्ताव्यस्त
करणें; विखरणें. ' वीण रसभरही उस्करली नाही. '—झांकली मूठ
(हडप) १९. [सं. उत्+शकल]

उस्कारा, उस्कारासस्कारा—पु. उसासा; सुस्कारा; जोराचा
श्वास; दम. (कि० टाकणें) [सं. उत्+श्वास; हुद्दश+ सं. कृ]

उस्क्या—स्त्री. बाळू; रेंती. उसतु पहा. ' लाज्या लाक्षा कीं
लेण्या लाल । काउडे तयासी बदती आरळु । सिकता बाळु उस्क्या
उसतु बाळु । नदीतीरखज्या म्हणणें कीं ॥ '—दावि ५४. [का.
उछुकु=बाळु]

उस्तरणें—कि. १ परावरील कवले, गवत वगैरे आच्छादन
काढणें; छपरावरील ओमण वगैरे काढणें. २ विस्कटणें; उलगाडणें;
उघडें करणें. ३ उसवणें; वीण काढून टाकणें; दोरा काढणें. ४
नासवून करणें; मोकळें करणें; अलग करणें; भागवेगळे वेगळे करणें.
' सारी पोथी उस्तरली पण ते पत्र कोठें सांपडले नाही. ' [सं.
उत्+स्तृ]

उस्तराउस्तर—स्त्री. मोठ्या प्रमाणावर व सर्वत्र उस्तरण्याची
क्रिया; उलगाडणें; उस्कटणें; मोकळें करणें; उघडें करणें वगैरे.
उलगाडण्य, उस्तरणें पहा. [सं. उत्+स्तृ]

उस्तरें—न. (गो.) ठसका; उशीत; असूत—द पहा. (कि०
जाणें). [सं. उत्+सिक्थ—उसित; उस्त+न]

उस्तवारी—स्त्री. १ डागडुळी; दुरुस्ती; व्यवस्था; मजबुती;
पुनर्पेटना. ' लोकांचे कर्जीचा मागे होऊन आपली उस्तवारी होईल. '
—रा १३.११. २ उपचारा; तैनात; शुभ्रवा. ' जखमांची वगैरे पध्द-

पाण्याची उस्तवारी बरीच आहे. '—ख ११.६०१७. ' राजा-
राणीची उस्तवारी करितात. '—प्राणिमो ११०. ३ मशागत; लाग-
वड (शेत, जमीन वगैरेची). ' जमिनीची नीट उस्तवारी ठेविल्यास
ती सुधारते. '—वे ३.२. ४ (माण.) उठावेव; चौकशी. [फा.
उस्तुवारी]

उस्ताद, उस्तादगिरी, उस्तारी—(हिं. गु.) वस्तादपदा.
उस्तै—न. (कों.) पहाटिचा किंवा सकाळचा संधिप्रकाश;
सुखमुसुख. [सं. उषा; प्रा. उसा]

उस्मरणें—अक्ति. १ सुस्कारा टाकणें; श्वास टाकणें. २ हुंदके
देणें; स्फुंदणें. ३ धापा टाकणें. [सं. उत्+स्मृ—स्मृणोति]

उस्मरणें, उस्मरणें—उक्ति. १ आठवणें; आठवण करणें;
स्मरण करणें; पुन्हा पुन्हा पुढे आणणें. २ उल्लेख करणें; सांगणें;
दिग्दर्शित करणें. [सं. उत्+स्मृ—स्मरति]

उस्मरा—पु. १ विश्रांति; दम; श्रमानंतरचा विसावा. (कि०
घेणें). २ दीर्घ श्वास सोडणें; सुस्कारा टाकणें. (कि० टाकणें). [सं.
उत्+स्मि—स्मेर ?]

उस्मरथड—न. (गो.) बागाईत जमिनीशेजारची पडीत जमीन.

उस्मारा, उस्मारा—पु. १ उपकाराचे किंवा अपकाराचे स्मरण,
आठवण, जाणोव, दिग्दर्शन. उ० उस्मारा टाकणें; उस्मरा करणें.
२ (सामा.) उल्लेख; कथन; दिग्दर्शन. [सं. उत्+स्मृ]

उस्मरा—उश्रमा पहा.

उस्ना—स्त्री. गाय. ' राखिता कळप या बनि उस्ना. '—बामन
विराट ८.४८. [सं.]

उस्नाप—(कुण.) उःशाप पहा.

उस्वास—सा—पु. उश्वास पहा. ' त्वास उस्वास कोंडला ।
तेणें प्राणी जाजवाला ॥ '—दा ३.१.३९.

उस्नापोह—ज्हापोह पहा.

उड्डु—हुं—उड्डा. नव्हे, नाही, न हो या अर्थी; नकाराची अव्यय.
'उपसी परि गांभीर्य आपण न उड्डु म्हणोनि त्या विटवी. '—मोसभा
५.८६. [ध्व.; सं. उत्+हुम्=संमति; म. हुं]

उड्डु—पु. १ व्यूह; विधू; कंद; युक्ति; वेत; तके; कल्पना. (कि०
रचणें). ' रात्रीं जाऊन घर वेढून त्याला धरावें असा उड्डु रचला. '
२ परिस्थितीप्रमाणें धूळ सामान्य रीतीच्या वाक्यांत विशेषा-
नुरोधानें केलेला फरक. (उ० एकवचनाच्या ठिकाणी अनेकवचन,
पुष्पिगान्या ठिकाणी स्त्रीलिंग, असुक्त शब्दाबद्दल विष्णु इ. नांव).
' यज्ञोपवीत धारण करावें हें सामान्यवचन, येथें दोन यज्ञोपवीत
धारण करावीं असा उड्डु केला पाहिजे. ' हेतु कायम ठेवून शास्त्र-
वचनांत जरूर तो बदल करणें. ३ प्रथम उल्लेख; प्रस्तावना; परि-
स्फोट; विषयाची मांडणी (कि. काढणें). ' मी आपण होऊन
उड्डु काढणार नाही, तुम्हीं उड्डु काढा म्हणजे मी मध्यस्थपणें बोलें. '
[सं. ऊह, उह्वा, व्यूह]

उहू—झी. (खा.) (१) सुन. (२) धाकटी भावजय. [सं. वधू-वहू-उहू-भात्रे ७.१-४]

उळ—न. फूल. 'उठणे कीं पडणे। कुचभाराचें कोण जाणें। फांकणे कीं घुक्णे। जाउळा(जातीपुष्प)चें।'—अमृ ४.८. [सं. पुष्प-फुल्ल-उळ-उळ]

उळउळी, उरउळी—झी. अव. (गो.) पिसा; पिसवा. [का. हुळु=किडा, जंतु; हुळि=किष्कांनीं खाणें]

उळउळीत—वि. (गो.) किंचित तापलेंलें; कोंबट. [का. उळगु=जाळणें ?]

उळकंबणें, उळकुंबणें, उळकंबा, उळकुंबा—ओळकंबणें; ओळकुंबणें. ओळकंबा पहा.

उळग—उळीग पहा.

उळगाऊ, उळगी—वि. उळिगाकरितां योग्य; अहेर किंवा ह्तर देणगी देण्यासारखें (बळ वगैरे). [का. उळ=उंची वळ]

उळगी, उळिगी—झी. १ एखाद्या कामाचें ओझें, भार; एखाद्याचि उपकार फेडण्याचें ओझें. २ बिगार. 'तरी कर्मप्रवृत्तीही लागीं। तया आयसु नाही आंगी। जे प्रवृत्तीचेही उळिगी। लोकुचि आधी।'—ह्या १८.४५८. [का. उळिग=सेवा]

उळंबणें—उळि. अवलंबणें; आश्रय करणें; प्राप्त होणें. 'भग-वतासिये भक्ति। स्वर्गसुखांतें उळंबिति।'—रास १.६३२. [सं. अवलंब]

उळंबळणें—अकि. तुडुंब भरणें (भांडें, नदीचें पात्र वगैरे). [सं. उत्पल्लंख]

उळपात—कांब्याची पात. [ता. ते. तुळ का. उळ्लिळ=कंद, कांदा]

उळवई-यी—झी. (कर्ना.) गाडीच्या चाकांच्या तुंब्यांतील (भ्यात कणा असतो तें) लोखंडी कडें, वसवी, आवण.

उळा—पु. हवळा; हुळा; भाजलेला हरभरा. [का. उळगु=जाळणें; म. हुळा]

उळिग—झी. भोंवरा. 'आठहि पाहार जैसें पायां। उळिग वापे।'—ह्या १७.२०२. [का. उळ्ळु=वाटोळें फिरणें, गुंडाळणें]

उळिग, उळीग—झी. १ सेवा; चाकरी. उळगी पहा. 'उळिग मी करीन। आंघोळीचें।'—ह्या १३.४१९. २ काम; व्यवसाय; धंदा. 'चतुर्वर्णां धातली। सिनानीं उळिगे।'—ह्या १८.८१७. ३ बिगार; पडलेंलें काम. ४ उपकाराचें ओझें. (किं० वारणें). 'तरी कर्मप्रवृत्तीही लागीं। तया आयसु नाही आंगी। जे प्रवृत्तीचेही उळिगी। लोकुचि आधी।'—ह्या १८.४५८. ५ (चि.) सण; श्राद्धस्थ इ० नैमित्तिक विशेष. [का. उळिग=सेवा, चाकरी, काम]

उळी—झी. (व.) (खुतारी धंदा) किकरें; पटाशी. [का. उळि]

उळोगार—पु. (गो.) ओषळ.

उळळा—पु. (कर्ना.) एक प्रकारचें गवत.

उक्षण—न. (गो.) नांगरणी. [सं. उत्पल्लंख]

उक्षण—न. सिंचन; ओक्षण. अवोक्षण पहा. [सं. उक्ष=शिपडणें]

उक्षतरण—विना. ओंक्सफोडें; इंग्लंडमधील ओंक्सफोडें शहर.

'वर्तमानकाळीं उक्षतरणनगरी वास करणाऱ्या महा बंदिकांची माहिती ...'—नि ४२४. [सं. उक्ष=बैल+तण]

उक्षित—वि. सिंचित; भिजविलेंलें; ओलें केलेलें. 'स्वपरक्षत-जोक्षित ते जेविं वसंती पलाशतः फुल्ले।'—मोभीष्म २.९. [सं. उक्ष=शिपडणें]

उक्षी—झी. एक वनस्पति. ही झाडें डोंगराल जमिनींत होतात, याच्या फळाचें चूर्ण पत्री, जायफळ इ० पदार्थांच्या चूर्णाबरोबर पंडुरोगावर देतात.—वगु १.७२. —दो ६.२८७.

ऊ

ऊ—१ मराठी वर्णमालेतील सहावा स्वर. अक्षर विकास उ प्रमाणेच. २ शंकर-वेदवाचक शब्द.

ऊ, ऊं—झी. केंसांत किंवा मलीन वखांत घाणिणें उत्पन्न होणारा व चावणारा एक प्रकारचा लहानसा सदा पायांचा व कांटधांची सोंड असलेला किडा. (अव.) उवां-वा. 'अरिकरि-षटा पहातां तुज नरसिंहा विमृगति होऊ।'—मोकोण ७.१७. [सं. यूका; प्रा. जूआ; वे. ऊआ; नि. ऊंअ; पं. हि. गु. जू; मैजि. जुव; आर्मेजि. झोऊ] ० टिऊण-ऊ मारणें.

ऊं—उद्वा. १ (प्रार्थनी) काय ? असें कसें ? २ (असंमति-दक्षक) अं ? ३ (अवमानार्थी) थु ! हट ! वा ! शुः ! 'ऊं : ? तो काय मूख आहे.'—मृ २० ४ असें ? अं ! असावधपणामुळे गोष्ट घडल्यानंतर ती स्पष्ट ध्यानांत आली असतां निघणारा उद्वा. [हि. पं. गु. जू; जि. जुव]

ऊ—सना. (तृतीयपुरुषी एकवचनी सवनाम.) तो, ती, तें. 'बाद ऊ (=त्याच्या मागून) अबुलाद व अहकाद त्यासी रवा करणे.'—रा १५ ३६४. [अर.ऊ=तो]

ऊख—पु. (हि.) ऊंख. [सं. इखु; प्रा. इक्ख]

ऊखर—उखर पहा.

ऊचवड—उंचवट पहा. 'जे अवरां पेलीकडे। ब्रह्मस्वरूप ऊच-वडें।'—ह्याप्र ५३५.

ऊट—झी. १ गाडीच्या चाकाला गतिरोध करण्यासाठीं आडवा लावलेला दगड; टेपा; टेका; आधार. (हा शब्द बऱ्याशांत पुळिगी वापरतात.) (किं० देणें) उटी पहा. २ चाकाला येणारा अडथळा

(दगड, उंचवडा, बांध यांचा). (कि० लागणे). ० उतरणे—१ ताठा, गवै नाहीसा करणे; नम करणे; बठणीस आणणे. २ भिकेस लावणे; धुळीला मिळविणे; नाश करणे. ३ (संकट, अपमान इ० च्या). उतारास लागणे. ४ चौर; भेग.

ऊं—उ०. १ उंट पहा. —वि. २ (ल.) लांबटग्या; बारिकमान्या उंच व किरकोळ (माणूस). म्ह० उंट कोण्या कानी बसेल कोण जाणे ?—दुसऱ्याच्या संकटाला कोणी हेंसू नये (केव्हा हसणाऱ्यावर आपत्ति कोसळेल याचा नेम नाही; कदाचित् उंट=अडथळा या-बलून). [सं. उष्ट्र]

ऊंउठरीं—क्रि. उठाउठी पहा. ' एक म्हणती ऊंउठरीं । चला घेऊं हरीची भेटी । घालू हिरिचर्णी हड मिठी । प्रेम पोटीं न समाये । '—ह १६. १८८.

ऊंउड—उ. जोषळ्यावरील एक रोग. —शे ७. ३२.

ऊंउकळा—उठकळा पहा.

ऊंउनाउबड—झी. (व.) पुरून उरण्याइतका जिनसांचा पुरवडा. ' शंभर आंब्याने ऊंउनाउबड होते. '

ऊंउपाय—क्रि. १ एका पायावर तयार (जाण्यास, करण्यास); सदां उभा. २ (ल.) उठल्याबसल्या; सदानकदा; सारखे तेंच; फिरून फिरून. ' तूं ऊंउपाय त्याचे घरीं कां जातोस ? ' [उठणे+पाय]

ऊंउबारी, ऊंउबस, ऊंउबशी—झी. उठणे व बसणे; वारंवार उठण्याबसण्याचा व्यापार, ऊंउबस पहा. (अव.) उंउाबशा—१ शाळेतील शिक्षेचा एक प्रकार. २ (तालीम) व्यायामाचा एक प्रकार; बैठका मारणे. (कि० काढणे). [उठणे+बसणे]

ऊंउबैस—झी. १ ऊंउबशी पहा. २ अस्थिरता; चंचलता.

ऊंउी—झी. बाकी; उचल; उचापत. —शर.

ऊंउ—झी. (कों.) भिंतीतील लहान खिडकीच्या आंतील भिंतीच्या रुंदीपर्यंतचा उतरता व पसरट होत जाणारा भाग (जास्त उंचड येण्यासाठी ठेवलेला).

ऊंउ—झी. माया; कपट; दगा; धोका. ' प्रसू सुड घेइल पुढती अति ऊंउ करिन । '—आप ६२. [सं. कूट-कूड; प्रा. ऊंउ ?]

ऊंउवे—न. (कों.) भाताच्या पेंढ्या शोडून भात काढून घेतल्यावर पेंढ्या पुन्हा रचून ठेवतात ते; गंजी. (अव.) उडवी. उडवे पहा. [सं. उडज; प्रा. उडज; प्रा. उड=समूह, रास; सं. कूट; प्रा. उड, का. उडडी=डीग]

ऊंउखूण—झी. १ वर्म; रहस्य. उणखूण पहा. ' हे जिह्वा-रींची उणखूण । तुज संपूर्ण सांगीतली । '—एमा ११. १५६०. २ प्रचाति; वाटाघाट; चर्चा. ' रिघोनि सद्गुरुस शरण । काढून शुद्ध निघेपण । याची करिशी उणखूण । प्रत्यक्ष आतां । '—दा ६. १०. ५२. उणखूण पहा.

ऊंउत—उ. उठणे पहा. १ पदार्थ कडू लागला म्हणजे त्यांतील पाण्याचा अंश, केस वगैरे वाफेच्या जोरांने वर उचलला जाण्याची क्रिया; उकळी. ' भीमांचे यश लाजवि सुरभिशीराचियाहि उताते । '—मोकरणे ३८. २६. २ (ल.) फणफणाट; झणका; ताठा; बौल; उन्माद. (कि० येण; जिरणे; जिरविणे). ३ उत्कवै; भरभराट; मर्यादेबाहेरची स्थिति; अतिशयपणा; (ताण्याचा, संपत्तीचा, चिलटांचा इ०). ' यंदा आंब्यांना उत आला आहे. ' ४ उतळी; अंतून वर येणे. ' यमुनेच्या डोहावरी आला उत । काळ्या कुतात धुधुकारे । '—तुगा ५१. ५ (ल.) ससुदाची भरती. ' ये धर्मचमू भासे धुण्याबन्धीच्या उतासमा, राया । '—मोभीष्म १. १४. ६ उचं-बळलेली मनोवृत्ति; गहिवर; आवेग. [सं. उत; तुल० का. उट=डुगणे; वर येणे]

० मारणे—चेव नाहीसा करणे, मोडणे; फुगवडा (दुधावर आलेला) पाणी घालून नाहीसा करणे. ० येणे—आत न मावण्याइतकें पुष्कळ वाढणे. ' रूसो—जपानी युद्धाचे वेळी जपानांतल्या आबाज-इझांच्या देशाभिमानाला खरोखरीच उत आलेला दिसला. '—के ० मात—उ. उन्माद; माज; उद्वटपणा; बेफिकीरी; रागीटपणाचें कृत्य; धुंवी; उभेटपणा. (कि० करणे; मांडणे; उतरणे; जिरणे; जिरवणे. [उतणे+मातणे]

ऊंउ—उ. १ एका वृक्षाचा सुगंधी चीक. (धुपासाठी जाळतात तो) विस्तारावर टाकला असतां सुवास देणारा; लोबाण; धूप. तुर्कस्थान, पूर्व आफ्रिका, जावा, सुमात्रा या देशांत यार्ची झाडे होतात. हा वात, कफ, कंडुनाशक आहे. याच्या उद्बण्या करितात. उदाचे प्रकार—१ भीमसेनी. २ जनादेवी. ३ लोहबंदी. ४ कवण्या. [अर. उद.] ० काडी—बत्ती—झी. १ उदाने माखलेली काडी. उद्बत्ती पहा. २ (उप.) बॉबील. (बॉबील भाजला असतां घाण सुटते म्हणून). ० उदेल, उदाचा अर्क—न.प. उदाचे तेल; हां पांढऱ्या व कवड्या उदाच्या भरड कुटीपासून तयार करतात. ऊंउफूल—न. उदाचे फूल; मडक्यांत उद्ब जाळतात व त्याच्या घुरापासून बनीकरण क्रियेने हें तयार करतात.

ऊंउ—उ. एक वृक्ष. [अर.]

ऊंउ—न. कांडेचोर; मांजराच्या जातीचा एक प्राणी. हा रात्रीं हिडतो व तान्या सुलास उचळून नेतो असा समज आहे. इतर हिंस प्रशुभ्रमाणे याच्या तोंडाच्या लाळेपासून जसम दूषित होण्याचा संभव असतो. [सं. उद्र]

ऊंउाईन—न. (शाप.) (इ.) बेंसाईन, हा वणईनी स्फटिकरूप घन असून अल्कहल किंवा ईश्वर यांत विलयतो. याचा धूपाकडे फार उपयोग होतो. [अर. उद]

ऊंउाढल—न. (रसा.) (इ.) बेंसाइक अंशुड. हें मोठे शक्तिमान आहे. हे पोटांत गेले असतां मृत्रमार्गाच्या अंतस्त्वचेतील स्लेष्ममय पदार्थास रोगबीजरहित करून उत्तेजित करते.

ऊविन—न. (शाप.) (इं.) बैशिन; हें दगडी कोळशाच्या बांभरांत सांपडतें. ह्याचा बांबरी रंग करण्याच्या कामी उपयोग होतो.

ऊदिल अल्कहल—न. (रसा.) (इं.) बॅक्लि अल्कोहोल. हा जाई, मोगरा इत्यादी अत्तरांत सांपडतो. यास सौम्य सुगंध येतो. भातिल कर्विनल (फेनिल कर्विनोल).

ऊदिल प्रायोजित—न. (इं.) बॅक्लिडहाइड. वर्णहीन सुगंधी द्रव्य; कडू बदामाचें तेल.

ऊधा—वि. (खा.) उलटा; विरुद्ध. [गु. सि. ऊंधो]

ऊन—स्त्री. लोंकर. 'दुल्या उनाच्या, शाल्यामाच्या संजाप-दार.'—प्रसुतिहत्यादर्श १. [सं. ऊर्णा]

ऊन—वि. कमी; उणे; अपुर्ण; थोडे; न्यून. उ० एकोन, अर्धोन, पाऊन. [सं.]

ऊन—म्ह—न. सूर्याचा ताप, तेज; किरणांचा प्रकाश; ओप; ओपाळी. 'सम्य जनीं हित पुच्छक, सीतातेहि कोण गा ! नये ऊनीं'—मोसभा ४. १०८. -वि. गरम; कडत; उष्ण. [सं. उष्ण; प्रा. उण्ह; गु उन्हु] **ऊन-आग**—वि. १ जळजळीत; कडक; होपळण्यासारखे; चटका बसण्यासारखे. २ (ल.) ताजे; गरम; ऊष्ण; नवे कोरें; तुकतेंत केलेलें. **खाणें**—उनांत बसणें. **तावणें**—सूर्यकिरण जास्त प्रखर होणें. **ताहान म्हणणें-पहाणें, मानणें**—(नकारार्थी प्रयोग) कांहीं संकटांचीं बगेरे पर्वान करतां कामास लागणें; कांहीं सबबी संगतां ताबडतोब निघणें.

पाऊस—उ. ऊन आणि पाऊस; नागवा पाऊस; सूर्याचें ऊन पडलें असतांना पडणारा पाऊस. **पारखा**—वि. आयुष्यातील अडचणींचा अनुभव नसणारा; नासुक; धीमंतीत लोखणारा. **वारा**—उ. झळई; अहळी; ऊन, दाह करणारा वारा. **वारा लागणें, सासणें**—१ (नकारार्थी प्रयोग) संसारातील अडीअडचणींना पारखा असणें. २ (होकार्थी प्रयोग) सर्व संकटाना तयार असणें; सर्व प्रकारच्या हवा, परिस्थिती सहन करणें. **परतणें**—ऊन कमी—खाली होणें.

ऊपाळणें—सक्ति. उपाळणें; उपटणें. 'किती येक ऊपाळती लाग वेणें'—राक २५. [उत्पाटन]

ऊब—स्त्री. १ निर्वातस्थळाची, कोंदटपणामुळे उडवणारी उष्णता; गरमपणा. २ शिजणाऱ्या पदार्थापासून निघणारी वाफ. ३ विस्तवाची अथवा तापवलेल्या पदार्थाची उष्णता, धम. 'तेवींचि बन्हित्व आंगीं' आणि उबे उबगणे आंगी !'—झा १८. २२०. ४ प्राण्याच्या आंगची उष्णता. ५ उष्ण हवा; गरमी; उकाडा. ६ (ल.) विण, संपत्ति इत्यादी गवई, ताठा; त्यामुळे अंगी असलेला आत्मविश्वास, धमक, अर्बसा. ७ मुख; साधन; आधार. 'त्याच्या जवळ पैशाची ऊन आहे.'—जिकणें—भीम किंवा दारा बेपणें;

मीति नाहीशी होणें; परिचय, स्नेह होणें. **ऊजिरविणें**—रग उतर-विणें; नांगी तोडणें; हुडडी नरम करणें. [का. उब्जे=उष्णता, वाफ. तुल० सं. उपप-उपपत्र-उब्ज-ऊब]

ऊर—उ. १ पोटावरचा आणि गळ्याखालचा पुढल्या अंगाचा भाग; छाती. 'उर कुहिलेज जळें । आसुवांचेनी ॥'—झा १३. ५६०. 'किंवा व्याघ्र व्याघ्रा भेदी प्रखर शिलीमुखें उर गा ।'—सोमीष्म ९. २४. २ (त्रियांचे) स्तन; वक्षःस्थल. 'तों तों तिचा उर भरीव दिसोनि येतो.'—नळ ७०. [सं. उरसु; प्रा. उर] **म्ह**—ऊर केश साथां टकल=एका बाजूनें मिळविणें व दुसऱ्या बाजूनें गमावणें. **उलणें**—अतिशय दुःख होणें. 'परतेल काय ऐकुनि हें साध्वींचीं उरेंच उलटिल कीं ।'—मोवन १२. १८. **काढून चालणें**—ऐटीत चालणें; वेसुर्वत वागणें. **उड-पणें**—भय, लाज, मत्सर बगेरींनीं धर्यें नाहीत होणें; उत्साह नष्ट होणें; छातीस धक्का बसणें; निराशा वाटणें. **उडणें-बसणें**—गांगरून जाणें; भयचकित होणें. उर उलणें पहा. **दाटणें-भरणें**—(दुःख, प्रीति यामुळे) गडबड करणें; छाती भरून घेणें; बांध बसणें. **पिकणें**—१ कफ दाटणें व त्यामुळे घसा बंद होणें; अति श्रमानें छातीस ताण बसणें. २ (ल.) त्रास, छळ होणें. **पिक-विणें**—त्रास देणें. 'पदोपदीं येउनि शीकवीला । तथापि तेणें उर पीकवीला ॥'—साहज २. १४. **फाटणें**—अतिशय दुःख होणें; उर उलणें-दबणें पहा. 'फाटे उर शोकानें बहु निच क्षत्रधर्म त्या वाटे ॥'—मोअव ५. ३९. **फुटणें**—१ (त्रियांना उदेवून). स्तनांचा उद्गम होण्याच्या वयास येणें 'ती उर फुटण्याच्या वयांत आली आहे. २ हृदयविकार होणें; छाती फुटून निकामी होणें (बोधा). ३ शोकानें, काळजीनें व्याकुळ होणें; उर फुटणें. ४ (व.) हिमंत चालणें. 'पुरांत उडी टाकून अतिशय धम करणें. 'ती आपल्या मुलाना उरपोटी धरते. **उरावर घालणें**—(शिबी) इच्छा नसताना एखाद्यास देणें, द्यावयास भाग पडणें; 'गोणीभर होन ब्राह्मणांच्या उरावर घातले.'—नामदेवनाटक १०५. **उरावर असणें**—एखाद्यावर अधि कार चालवणें—सत्ता असणें; एखाद्याच्या डोक्यावर असणें. **उरावर घेणें**—१ अतिशय कठिण काम पार पाडण्यासाठीं अंगावर घेणें, स्वीकारणें. २ (ल.) (शिबी-त्रियांच्या बाबतींत) संभोग देणें. **उरावर धोंडा देवणें**—१ स्वतःचे मनोविकार दाखून घेणें; स्वतःवर जोर चालविणें. २ एखाद्यास अतिशय कठिण काम करावयास सांगणें (पूर्वी

मौगलार्हत सरकारी वसूल करण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या उरावर धोंडा ठेवीत असत यावरून. सक्ति करणें; 'कोणी तुमच्या उरावर धोंडा ठेवली होती?' - नाकु ३.१५. **उरावर बसणें**-१ छातीवर बसणें. २ (ल.) टाळतां न येणारें काम अंगावर येऊन पडणें; त्यामुळे असहाय्यता येणें. ३ मागे लागून निकडीनें काम करून घेणें. ४ पुण्यानें एखाद्या स्त्रीवर बलात्कार करणें; स्त्रीसंभोग करणें. **उरावर हात ठेवणें-लावणें, ठेवून-लावून-सांगणें-बोलणें**-जोराने वचन देणें; एखाद्याबद्दल खात्रीनें सांगणें. 'या श्लोकाचा अर्थ मला समजला आहे, असें मी उराला हात लावून तुला सांगतो' **उराशी धरणें**-१ आलिंगन देणें. २ नम्रपणाने प्रार्थणें. ३ कांहीं झाले तरी (हातीं घेतलेलें काम) शेवटास नेण्याचा निश्चय करणें; सतत (गोष्ट) स्मरणांत ठेवणें. ४ स्वीकारणें; पतकरणें; आपले म्हणणें; न सोडणें. **उरावर रोगडी**-अतिशय दुःख; विवंचना; त्रास. **उराला हात लावणें**-तत्पयता, आत्मविश्वास, निश्चय, धमक दाखविण्यासाठी छातीस हात लावणें. **उरास लावणें-उरी पोटी धरणें**-दादाबाबा करणें; मन वळविणें. उराशी धरणें पहा. **उराची-शिप-शिपी**-स्त्री. (सिंदाव्यंजक) खोल छाती; छातीचा खळगा. **उराचा तब्या**-प. भरदार छाती. **उराचा पांजरा-पिंजरा**-प. क्षीणतेमुळे छाती वरील सर्व हाडें दिसणें; छातीचा सांपळा. **उराचरचा गोहो-घगड**-प. १ ज्या व्यक्ती-अगर वस्तुविषयी एखाद्यास सतत भीति वाटते ती वस्तु; उरावरील दडपण; धोंड. २ नवरा; जार. [कें. गोहो=नवरा] **उरी डोंगर घेणें-कडीण काम स्वीकारणें**; अतिशय दगदग करणें. **उरी डोंगर पुरी काट्या घेणें**-(छातीवर पवेत घेणें व नदीच्या पुरांतून काटेकुटे ओढून काडणें) पोटासाठी अतिशय दगदगीचे काबाडकष्ट करून सर्व तऱ्हेचे उपाय करून पाहणें. **उरी पोटी करणें**-अतिशय श्रम करणें उरापोटी करणें पहा. **उरी फुटणें-ऊर फुटणें** पहा. 'इतका अम्यास करून उरी फुटायचें आहे का काय?' - मी (आपटे). **उरी भरणें**-१ दमणें. 'उरी भरली ऊरपोट' केली चळवळ झाली घाबरी ॥ २ - पहा २. 'तो सत्तमजुरी करून उरी भरला.' २ स्त्रियांच्या स्तनांचा उद्गम होणें; ऊर भरणें. **०तूट**-स्त्री. (उराशी धरण्यांत, मिठी मारण्यात अडथळा, प्रतिबंध, व्ययय यावरून) विरोग; विरह. (किं० करणें; होणें). **०दुखी**-स्त्री. १ उरांतली दुःख. २ (ल.) मत्सर; हेवा. **०पाकीट**-न. (क. शिवण) छातीवरचा खासा. [ऊर+दं. पाकेट=खासा] **०फोड**-स्त्री. उत्स्फोट; अतिशय दगदगीचें व संकटमय काम; श्रम; उद्योग. -वि. असे श्रम पडणारें, फार मेहनतीचें (काम) **०भेट**-स्त्री. छातीस छाती लावणें; मिठी मारून भेटणें.

ऊर-स्त्री. १ उरलेले; जास्त झालेले काम, पदार्थ, गोष्ट; बाकी; शिष्टक; शेष. 'इतकें आवण एवढ्या खांचरास पुरणार नाही

असें वाटत होतें; परंतु पुरून ऊर आली.' 'या उरीत (उरलेल्या कापडांत) एक जाकीट बसेल.' २ तूट; उणीव; उरता या अर्थी. [उर्वरित सं. उत+ऊ] **०न पुर**-स्त्री. उरणें न पुरणें; प्रसर्गें कामाला न पुरण्यासारखें किंवा पुरून न उरण्यासारखें सामान, सामग्री; उणीव, तूट कमतरता. **०पूर**-स्त्री. पुरून उरण्याइतकी सामग्री; भरपूर; सद्युद्धि; आधिक्य. [उरणें+पुरणें] **०सूर**-स्त्री. १ शिष्टक; बाकी; अवशेष [ऊर द्वि.] -वि. शिलकी; उरलेले; राहिलेले.

ऊर-न प. ऊत; ओर; नदीचा पूर. [सं. ध-पूर; प्रा. ऊर]

ऊरु, ऊर-न. खेडेगांव. ग्रामनामवाचक सामासिक शब्दांतील अन्त्य भाग म्हणून येतें. उ० जसें देव+ऊर=देवूर, चंद्र+ऊर=चंद्रूर. [सं. पुर, प्रा. ऊर; का. ऊर]

ऊरु-प. स्त्री. गुढ्याच्या वरचा भाग; मांडी. 'तरी ऊर या जघनासी। जडोमि घाली ॥' - भा. ६.१९२. [सं.] **०कर्म**-(नृत्य.) मांड्यानीं केलेले अभिनय; नृत्यामध्ये ऊरकर्म पांच आहेत-स्तंभन, कंपन, बलन, विवर्तन, उद्वैगन. **०उड्डुच भौमिचारी**-१ (नृत्य) टांच बाहेरच्या बाजूस येईल असें चवड्यावर उभे राहून व जंघा वांकडी करून वल्चेवर फिरविणें. २ (करण) उजवा हात फिरवून मांडीच्या मागे वांकडा करून ठेवणें व पोटी वांकडी करून वर उचलून बाजूस वळविणें, म्हणजे मांडी वर होऊन जरा वळली जाते. **०मूल-संधि**-न.प. १ मांडीचा कमरेशी संलग्न असलेला भाग. २ जांघ; वंक्षण; कटिसंधि; आडसंधि. **०स्तंभ**-प. एक वातरोग; वाताने खालचें अंग जाणें; पुष्टकळ दिवसांचा मांझ्यांचा पक्षपात.

ऊरुफ-ऊर्फ पहा.

ऊरुबरू-क्रि. समक्ष; समोर. उरुबु ६ पहा. [फा. रुबरू]

ऊर्जे-प. हिंमत; शक्ति; ताकद; तेज. [सं. ऊर्जस]

ऊर्जा-स्त्री. उत्तंबारी; संरक्षण. 'उरजा' पहा. [सं. ऊर्जस]

ऊर्जित-न. उत्कर्षाचा काळ; चढती कळा; बढती; भरभराट; कल्याण. [सं.] -वि. शक्तिमान्; चढता; उत्कर्षाचा. **०कळा**-काल-स्त्री.प. भरभराटीचे दिवस.

ऊर्ण-न. लोकर; तंतू; धागा. [सं.] **०तंत**-प. कोळ्याच्या (किंवा) जळ्याच्या धागा; 'हस्त (हवी) बांधीजे ऊर्णेंतेंत। लोभें मृत्यु भ्रमरांत.' - दा २.१०.१५. **०नाभी**-प. कोळी; किडा (याच्या शरिरांतून लोकरासारखा धागा निघतो). उणेनाभी पहा. 'ऊर्णनाभीचा तंतुसुर्मी। जरि उचलिजेल धरित्री ॥' [सं.]

ऊर्णा-स्त्री. १ लोकर (मेढी, ससा, उंट इ० चे केस). २ लोकरांचे कापड. (शाल, घोंगडी). ३ दोन भुवयांमधील नाकाच्या अखेरीस १ उरलेले; जास्त झालेले केस. या ठिकाणीं ओंभार असणें हे सार्वभौमत्वाचे लक्षण समजतात. [सं. ऊर्ण]

कर्ता—**श्री.** (व.) वाट पाहणें, थांबणें. अस्ता पहा. ' माझी कर्ता नको, तुम्ही लम जुळवा. ' [अस्ता]

ऊर्ध्व, **ऊर्ध्व**—**क्रि.** वरती; उंच; वर. -**वि.** १ वरीक; उंचा-वरचा. २ (गणित) उभा; लंब. (इ.) ऋदिकल. [सं. ऊर्ध्व] **ऊर्ध्व-गति**—**श्री.** वर चढणें; उंच उडणें, जाणें; आकाशांत भ्रम्यां मारण. ' भविष्ये ऊर्ध्व चढती । तयासीच ऊर्ध्वगति ॥ ' -दा १७ ३. २२. **मुख**—**वि.** वर तोंड करून पहाणारा. -**क्रि.** वर तोंड करून ' ऊर्ध्वमुखें भेट तुटतो. ' -दा २०. ३. २२. ' चित्नुनियां चैह हाणे ऊर्ध्वमुखें । ठेलीं सकळिक पाहतवि ॥ ' -तुगा ४२.

ऊर्ध्व—**प.** १ मरण्यापूर्वी लागलेला श्वास; घरघर. २ एक रोग; श्वास; दमा; छाती भरून येणें. ३ स्वस्वस्तिक. [सं.] **गति**—**वि.** उंच जाणारा, उडणारा. **जातु** (आकाशीचारी)—(त्रुत्य.) एक पाय आकुंचित करून शुद्धा वक्षस्थळावृत्ताक उंच करणें व दुसरा पाय तसाच ठेवणें. **जातु करण**—**न.** (त्रुत्य) उजवा पाय कुंचित करून शुद्धा उंच करणें, डावा हात वक्षस्थळावर व उजवा हात उजव्या पायाप्रमाणें कुंचित करून वर उचलणें. **दृष्टि**—**वि.** वर किंवा आकाशाकडे, वरच्या दिशेकडे नजर लावलेला (माणूस); बरोळ्या; बुर दृष्टीचा; उदात्त हेतूचा; गर्वित; महत्त्वाकांक्षी; थोर मनाचा. -**श्री.** १ आकाशाकडे असलेली नजर. २ (ल.) कपट; महत्त्वाकांक्षा; अभिमान; उच्च हेतु. **देह**—**प.** मरणोत्तर आत्म्याला प्राप्त होणारा देह. **देहिक**—**न.** उत्तरक्रिया. और्ध्वदेहिक पहा.

नाडी—**श्री.** वर जाणारी नाडी; सुपुष्पा. इडा पहा. **पंथ**—**प.** (काव्य) वरचा मार्ग; वरची दिशा; स्वर्गास किंवा आकाशांत जाण्याचा रस्ता. ' जों जों वाडे पर्वत । भेनाक नामें अद्भुत । तों ऊर्ध्वपंथ आडवा येत । हनुमंतासी ते काळीं ॥ ' **पातन**—**न.** पाणी अथवा इतर द्रव पदार्थ यांची आंच लावून वाफ करणें व त्या बाफेचें पुन्हा द्रवपदार्थांत रूपांतर करणें, या सर्व क्रियेस ऊर्ध्वपातन क्रिया म्हणतात. (इ.) डिस्टिलेशन. ह्या क्रियेनें पदार्थांचा अर्क काढणें. **पान**—**न.** (सांकेतिक) दारु पिणें अथवा मादक पदार्थ सेवन करणें. **पुडू**—**प.** कपालीं लाविलेला चंदनाचा उभा टिळा; उभें गंध. ' ऊर्ध्वपुडू माळ । कंठी शोभे माळ । कांपिजे कळिकाळ तया मेणें ॥ ' -तुगा २२१४. **वाहु**—**प.** सतत वर हात ठेवणाऱ्या भैराव्याचा एक पंथ. **मस्तक**—**न.** डोक्यावरची कवठी. **मुखी**.

गोम—**श्री.** (घोड्याच्या अंगावरील) गोमेसारखा केसांच्या अमंगांचा बर बळखला सुषका. ह्या अशुभकारक समजतात; याच्या उलट अधो-मुखी गोम. **यूद्ध**—**वि.** वर मुळें असलेला; उलटा १ (ल.) देह; शरीर. २ प्रपंच जगत्. **मंडल**—**न.** (त्रुत्य) दोन्ही हात वर करून बाटोळें फिरणें. **रेखा**—**पा**—**श्री.** १ वळोढ्यातवरील किंवा तळ-पायावरील वर जाणारी सरळ रेष. ' ऊर्ध्वरेखा पाया असली म्हणजे राज्य किंवा तीर्थयात्रा. ' २ (गणित) लंब रेषा; उभी रेषा. **रेतक**—

रेता—**प.** हनुमान, भीष्म इ० चित्रशिल्पाचारी. -**वि.** नैष्ठिक; आमरण ब्रह्मचारी; ज्याचा कर्षाई वीर्यापात होत नाही असा. ' तेथ बसती सन-कादिक । ऊर्ध्वरेते देख महायोगी ॥ ' -एमा २४. २१७. ' तो राघवप्रिय विरक्त । ऊर्ध्वरेतक वज्रदेही ॥ ' ' ऊर्ध्वरेत मुनीश्वरासी । ' -गुच १३. ६९. **लोक**—**प.** १ स्वर्ग; इंद्रलोक. २ स्वर्गातील अनेक लोक (चंद्रलोक, ब्रह्मलोक इ०). **वात**—**वायु**—ऊर्ध्व अर्थ १ व २ पहा. **वाट**—**श्री.** स्वर्गाची वाट; ऊर्ध्वपंथ. ' प्राणार्शी दुजा-योच्या दाउत ऊर्ध्ववाट माघारे फिरती. ' -एपो २६९. **स्वस्तिक**—**न.** स्वस्वस्तिक. **स्थ** (वाहु)—(त्रुत्य) पाहणाराच्या मुखा-आड न येतां, लोंबत सोडलेले बाहू वर नेणें.

ऊर्ध्वधर—**वि.** स्वस्वस्तिक व अधःस्वस्तिक यांच्याकडे दोकें असलेला; लंब, सरळ रेषेत उभा. [ऊर्ध्व+अधर]

ऊर्ध्वासन—**न.** (योग.) चौऱ्यायशीं आसनांपैकीं ताठ उभें राहणें हे एक आसन. [सं. ऊर्ध्व + आसन]

ऊर्ध्व—**श्री.** ऊर्ध्वनाडी पहा. ' मग ऊर्ध्वीचिया रिगानिगा । पुढती तेचि शक्ति पै गा । ' -ज्ञा १८. ३३७. [सं. ऊर्ध्व]

ऊर्फ—**वि.** नांवांने लोकांमध्ये माहीत असलेला; प्रसिद्ध नांवाचा; सामान्यतः; दुसऱ्या नांवाचा; दोषण नांवाचा; अथवा; म्हणजे. ऊर्फ पहा. ' माहे मोहरम ऊर्फ चैत्र. ' -मोल. ' बाळाजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडनीस. ' [अर. ऊर्फ=नांवाचा; प्रख्यात.]

ऊर्मि—**मी**—**पु.** १ लाट; उलडी; उकडी; तरंग; लहर (पाण्याची). तुका म्हणे गंगासागरसंगमी । अवघ्या क्षाल्या ऊर्मि एकमय । ' -तुगा ४०१६. ' आली ऊर्मि साहे । ' -तुगा. २ वेग; प्रवाह. ३ (ल.) आकस्मिक उत्कंठा; इच्छा; आग; वृत्ति (मनाची). ' किं मोधऊर्मि दारुण । सद्बिबेकें आवरिजे । ' [सं. ऊर्मि]

ऊर्मिका—**श्री.** (लहरीप्रमाणें चमकणारी) अंगठी. ' उथोत तो उत्कट ऊर्मिकांचा । ' -सारह ८. १५२. [सं. ऊर्मि = लाट]

ऊर्वी—**उर्वी** पहा.

ऊवर—**श्री.** खाणण; खारी जमीन. [सं.]

ऊमवर्ण, **ऊमा**—**प.** (व्या.) स, ष, त, या अक्षरांन ही संज्ञा त्यांच्या उच्चारारून लावतात. हे उभम म्हणजे उणता उत्पन्न करणारे अथवा प्रखर उच्चारारचे म्हणून यांना हे नांव आहे. कोणी ऊमवर्णीत ' ह ' नाहि समावेश करतात. [सं.]

ऊमा—**उभमा** पहा.

ऊस, ऊंस—**प.** साखर, काकवी, खडीसाखर, गूळ हे ज्याच्या रसापासून तयार होतात अशी एक ५-६ हात उंचीची बनस्पती; ऊंस हिंदुस्थानांत सर्वत्र होतो. याचें पीढार, तांबडा, काळा, पुष्पा, पडरी वगैरे प्रकार आहेत. तसेंच १ साल्या=दरसाल गाळला जाणारा; याच्या गुळाचा उतार कमी असतो. २ आड(ड)साल्या=दीड वधानें गाळला

जाणारा; याचा गूळ कसदार व रुचकर असतो. ३ खोडवा=जमिनी पासून बीतभर थुंथा राखून तोडतात व त्यास धुमारे फुटून होणारा; याचा गूळ चिकीचा असतो. उसाचा कोणताही भाग फुकट जात नाही. हा समदी गोष्ट आहे. रस थंड असतो. वेडा ऊंस म्हणून एक ओपगोपयोगी प्रकार आहे. २ उंसाचा फड; उंभे पीक. 'उंसात जाऊन वाढे शोध किंवा आण.' [सं. इक्षु. प्रा. इक्षु. उच्छु. हि. उख.]

० म्ह १ ऊंस गोड लागला म्हणून मुळासकट खावा? ; =एखादी गोष्ट खांगली असली म्हणून आपल्या फायद्याकरिता तिचा हवा तसा उप योग करावा काय? ऊंस गोड पण मुळथा खोड=एखादा उदार भेटला म्हणून आपण त्याला साराच लुवाडून नये. ऊंस मुळासकट खाणा तर मुळापासून दातांना त्रास होऊन रक्त येते, त्याप्रमाणे एखादा वेणारा भेटला व त्याचा फार फायदा घेतला तर तोही त्रासतो. २ (व.) उसापोटी काऊंस=सुर्यापोटी दगैश्वर ३ उंसात जाऊन वाढे शोधी, किंवा आणणे. **उंसांतले वाड**—१ उसाचा दाडा, वाढे. २ (ल.) हुपार, होतकरू मुलगा. ० **खतचिणें**—उसास खत घालणे. ० **साळणें**—सोडळणें—उसाची पांनें—पाती सोलणे.

ऊस—बी. एक प्रकारची खारी माती [सं. ऊप-र. प्रा. ऊस=खारी माती]

ऊसदार—न. पुढील दार; त्याच्या आसपासची जागा; शेजाऱ्या प्रदेश. पससार याच्या उलट. [उत्पार]

उह-हु—प. १ तर्क; अजमास; अंदाज; तर्कज्ञान. २ पस्-स्थित्यनुसार बदल केलेला (घालववनांत बगैरे). उहू अथे १ पहा. [सं.] ० **चाळणें**—प्रतिपादन करणे. 'अथी असत्याचा बडिवाह। सद्गावे केला जो सद्गुरु। त्यासि मिथ्या नास्तिक विचारू। एकांती नहू ऊहु चाली।'—एमा २३.२२७.

उहापोह—पु बादाघाट; साधकबाधक विचार; सहानिशा; विचारपूर्वक करावयाची योजना; काळजीपूर्वक चर्चा, विवरण. 'त्या तत्वांचा पूर्ण उहापोह करून आमच्या ऋषींनी मागेच निगणय केला आहे.'—टि ४.१२५. [सं. ऊह=तर्कूप ज्ञान+अपोह=विपरीत तर्क.]

उहापोहणें—क्रि. चर्चा करणे; बादाघाट करणे. 'आतां व्यापक की एक वेदी। हे उहापोही जे ऐसी।'—बा ६.८९.

ऊंहु—उद्ग. छे ! नव्हे ! नको (असंमतिदर्शक). [ध्व.; ऊं+हुं=हुंकार.]

ऊळ—झी. कांथाचे रोप; पातीच्या कांथाची गडडी. [का. उळिळ=कांदा]

क

क—मराठी वर्णमालेतील सातवें अक्षर. हे अक्षर इ. स. च्या ६ व्या शतकात उष्णीषविजयधरणीच्या तांडपत्रात प्रथम आढ-

ळते. वर्तमान नागरी कृ याच आकृतीपासून बनला आहे. यानंतर १० व्या शतकातील एका नेपाळी हस्तलिखित पुस्तकांत व ११ व्या शतकातील काही लेखांत क दिसतो.

क—प. चार वेदांपैकी पहिला वेद; ऋग्वेद. —झी. ऋग्वेद-दांतील कचा, मंत्र; सुक्तांतील एक भाग. ० **संहिता**—झी. ऋग्वेद-संहिता; ऋग्वेद ग्रंथ; ऋग्वेद पहा. [सं.]

ऋग्वेद—प. चार वेदांपैकी पहिला वेद. या वेदाची १० मंडले असून ती निरनिराळ्या ऋषींच्या नांवांवर आहेत. काही कृचांचे एक सुक्त व काही सुक्तांचे एक मंडल याची याची गणना आहे. याची दुसरी गणना म्हणजे आठ अष्टक व ६४ अध्याय ही होय. काही कृचांचा एक वर्ग, काही वर्गांचा एक अध्याय, आठ अध्यायांचा एक अष्टक व असे आठ अष्टक म्हणजे ऋग्वेद. ही विभागणी अली-कडील आहे. ऋग्वेदाची एकंदर सुक्ते १०२८ असून एकंदर कृचा १०५८०॥ व अक्षरसंख्या ४३२००० आहे. चारी वेदांत ऋग्वेद मोठा आहे. ऋग्वेद हा हौत्रवेद असून यज्ञांतील होता नामक कृत्विजाचे यांतील मंत्र म्हणावयाचे असतात [सं.]

ऋग्वेदी—प. ऋग्वेदास अनुसरणारा ब्राह्मण; ज्याच्या कुल-परंपरेत-उपनयन, विवाहादि संस्कार ऋग्वेदांतील मंत्रांनी होतात असा ब्राह्मण; ब्राह्मणवर्गातील एक शाखा. [सं.]

कचा—झी. १ ऋग्वेदसुक्तांतील एक मंत्र, श्लोक. 'बोळी निषेधनियमे। जिया कृचा यज्ञःसामें।'—बा १५.१६६. २ वेदां-तील मंत्र. 'कृचा ध्रुति स्मृति। अथेय स्वयं स्तवक जाती।'—बा १२.५.४. 'ऋचेतल्या...स्वरांची संथा घेत स्तेजवर नाच करतो,'—नाक ३.१२. [सं.]

कजु—वि. १ सरल; प्रत्यक्ष; उजू. २ (ल.) प्रामाणिक; निष्कपटी; साधा; अकृत्रिम; सच्चा. [सं.]

कजुभुजक्षेत्र—न. (गणित) बहुकोणाकृति; सरळरेषाकृति. [सं. कजु+भुज+क्षेत्र]

कृष्ण—१ कडें; देणें; रीण; परत बावयाच्या बोलीनें (सव्याज किंवा तसेच) घेतलेले द्रव्य, इ०. २ (ल.) उपकार; माणसाला पुढील तीन कृष्णे असतात असे समजले जाते—देवकृष्ण; ऋषिकृष्ण; पितृ-कृष्ण; कोणी मनुष्यकृष्ण असें चौथे कृष्ण मानितात. कृष्णप्रय पहा. 'हे माझे पूर्वील जुने कृष्ण। देवापार्शी जाण ठेविले होते।'—एमा २३.४५२. 'कृष्ण फेडावया अवतार केला। अविनाश आला आकारासी।'—गुणा १०. २ (अंकगणित) बाद किंवा वजा करावयाचा अंक, रकम. ३ (बीजगणित) वजाबाकीचे चिन्ह; उणे चिन्ह; उणी संख्या; वजा करावयाची संख्या; याच्या उलट धन. ४ (पदार्थविज्ञान) विजेचा एक प्रकार; (इं.) (निगेटिव्ह) अप-सारक विद्युत्; धनविद्युत्च्या उलट ऋणविद्युत्; जवळ असलेल्या दोन पदार्थांपैकी एकावर कृष्णबीज असेल तर दुसऱ्यावर धनबीज उत्पन्न

होते. [सं.] ० करणें—१ कर्ज काढणें. २ कर्ज करणें. ० काढणें—कर्ज काढणें. ० फिटणें—कर्जमुक्त होणें; उपकाराची फेड होणें. 'मेलों रणांत म्हणजे तुमचें याचेहि सवें अरण फिटले ।'—मोभीपम ११. ७४. म्ह० १ ऋण काढून सण करणें=अनुकूलता नसतां हि उसन्या पैशांवरी लोभिक, हौस संभाळणें. २ ऋण कृत्वा घृत पिबेत्=प्रसिद्ध नास्तिकाप्रणी चावांक याच्या नांवांन प्रसिद्ध असलेल्या पुढील श्लोकांत हा चरण आहे. 'यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् । अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ।' (अथे—जीवांत जीव आहे तोपर्यंत चैन करावी ऋण काढून तृप्त प्यावें. कारण या देहाचा भ्रंवसा काय ? जडूत गेलेला देह पुन्हा मिळत नाही). ० करी—वि. १ कर्ज देणारा; सावकार; उतमर्ण. २ कर्ज घेणारा; देणेदार: ऋणको; अधमर्ण. ३ ज्यापासून काहीं उपयोग नाही पण ज्याला उगीच पोसावें लागतें असा, कुचकामाचा माणूस; आळशी, आयत खाऊ अशास निंदित म्हणतात. ४ ज्याच्याकडून आपल्याला नेहमीं मरत होते व जो सारखा आपल्यावर कृपा करीत असतो अशा माणसास कृतज्ञतादर्शक बुद्धीनें म्हणतात. ० प्रस्त—वि. कर्ज-बाजारी; कर्जांत बुडालेला. ० घातकी—वि. (ना.) अवसानघातकी; ऐन वेळेवर मागे घेणारा. ० चिन्ह—न. (गणित) उणे चिन्ह. (—) ऋण अर्थ ३ पहा. ० त्रय—न. देवऋण, पितृऋण, ऋषिऋण; ऋण अर्थ १ पहा. 'मी ऋणत्रयापासून त्रिशुद्धि । मुक्त झालों भावतां ।' 'प्राचीन धर्मागत ऋणत्रयाची कल्पना आढळते.'—टि. ८. १४८. ० दार—वि. देणेदार; ऋणकरी; ऋणकरी अर्थ २ व ३ पहा. ० धन—न. १ कर्जांक, उसना घेतलेला पैसा. २ उणे अधिक चिन्ह. ० ध्रुव—उ. (पदार्थ विज्ञान.) (चंद्रकाच्या किंवा विजेच्या) दोन टोकांपैकी एक टोका. (इं.) निगेटिव्ह पोल; केंद्रोड याच्या उलट. ० पद—न. वजा करावयाचा राशि, पद; ऋण अर्थ ३ पहा. ० बंध—बंधन—पुन. कर्जांचें बंधन; कर्जाची अटक; कर्जाचा जाच. ० बद्ध—वि. कर्जांन बांधला गेलेला; ऋणप्रस्त. ० मुक्त—वि. कर्जमुक्त झालेला; अऋणी. ० मुक्ति—मोक्ष—मोचन—शोधन—स्त्री. पुन. कर्जांची फेड; कर्जांचें वारण; कर्ज देवून टाकणें. ० मोचित—वि. १ ऋणमुक्त. २ (कायदा) धनकोनें कर्ज निवारिले असा तो धनकोचा नोकर होतो तो. ० वई—पणा—वि. उ. ऋणी; ऋणीपणा. 'निळा म्हणे ऋणवई पणा । होतसां नारायणा उत्तीणी ।'—निगा १९०. —नागा ६३५. ० विद्युत्—स्त्री. विजेचा एक प्रकार. (इं.) निगेटिव्ह इलेक्ट्रिसिटी; ऋण अर्थ ४ पहा. याच्या उलट धनविद्युत्. ० हर्ता—वि. (ऋण फेणारा.) परमेश्वराचें एक विशेषण. हिस्ती वाङ्मयत प्रयोग.

ऋणको—उ. कर्ज असलेला; कळ; अधमर्ण; ऋणकरी; धन-कोच्या उलट. [ऋण]

ऋणवैपण—न. ऋणवईपणा पहा. 'तें ऋणवैपणदेखोनि अंगीं । मी आपुल्याचि उत्तीणेंत्वालागीं ।'—हा ८. १११. [ऋण]

ऋणार्हत, ऋणार्हतस्वरूपी, ऋणायतस्वरूपी, ऋणायी-तत्स्वरूपी—उ. १ (साम.) ऋणकरी. २ काहीं उपयोग नसतां पोसावा लागणारा ऋणकरी. 'उगीच ऋणायतस्वरूप्यासारखे डोक्याला हात टेकून चार चौथे येथें येतात तेथें बसू नका.'—मोर ४. ३ देणेदार; कर्जदार. 'एक म्हणे हा माझा ऋणायित । भला सांपडला येथ ।'—एभा २३. ५२१. म्ह० साळी साळ्याची, अर्धी माळ्याची धनीण तेल्पाची अन् ऋणार्हत ब्राह्मणाची (बायको).

ऋणादान—न. १ सावकाराचा धंदा; पैसे उसने देण्याचा व्यवसाय. २ कर्जवसुली; उग्राणी. ३ कर्जफेड. [सं. ऋण+आदान]

ऋणानुबंध—उ. १ चालू सुखदुःखाचा पूर्व जन्माशीं ऋण-संबंध; इष्टानिष्ठ फल देणारा पुर्वसंबंध; प्राक्तन; योगायोग; ईश्वरी-सुत्र. 'हा परमेश्वराच्या धरचा ऋणानुबंध.' २ स्नेहसंबंध; घरोवा; मैत्री. 'जन हो ? ममपासुनिया सुखदुःखाचा मुळीच वजावी सरला ऋणानुबंधचि ईश्वरमर्णाचें वेळ खोजावी ॥'—वनवासी फूल-टिक. [सं. ऋण+अनुबंध]

ऋणिया—वि. १ कर्जदार; देणेकरी; ऋणको. 'परी मेळु ये होइजेळ । ऋणिया तुज ॥'—हा १८. ३०१. २ धनको; सावकार. 'जैसा समर्थ आणि ऋणिया । मागों आला बाहणिया । न लोटे तैसा प्राणिया । पडे तो भोगु ॥'—हा १८. २५२. [ऋण]

ऋणी—वि. १ ऋणसंबंधी. २ देणेदार; ऋणको. 'आमुचा तू ऋणी ठायींवाच देवा । मागावा ठेवा आलों दारा ॥'—तुगा १२१९. ३ (ल.) उपकारबद्ध; उपकृत. 'त्याचे आपण ऋणी नाहीं काय ?'—टि. ८. १४८.

ऋत—न. सत्य; खरेपणा. [सं.]

ऋतु—उ. १ विविध कालावधि, हवामानाप्रमाणें मानलेला वर्षाचा एक भाग; हवामानांत नियमानें होणारा फरक; भारतीयकाल-गणनेप्रमाणें दोन महिन्यांचा काळ. हे वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत व शिशिर असे सहा ऋतु पल्लिपे आहेत. युरोपांत वसंत, ग्रीष्म, वर्षा व शरद असे चारच मानतात. 'ते ऋतुकाळींचा माहत् । ज्ञानवनांतुं जै रिषे ॥'—एभा १२. १. २ त्रियांचा मासिच मंडा-ळाचा काल; त्रियांचा रजोदर्शन काल. ३ (ल.) ण्गमा; मोसम (झाडावरील फुलां-कर्जांचा). ४ गर्भधारणेचा काळ फळण्याचा काळ (पशुपण्याचा); ज्वानी. ५ सहा संख्येचा गट, ह्मणून (ल.) सहा ही संख्या. [सं.] ० काल—१ गर्भधारणेचा काल हा रजो-दर्शनापासून १६ दिवस असल्यामुळे संभोगास व सुप्रजाजननास योग्य समजला जातो. 'हेही वेदे नेमिले जाण । स्वदारागमन ऋतु-काळीं ।'—एभा २१. १९६. २ ऋतुपरत्वे येणारा काल; ऋतु बाजू असलेली वेळ; हंगाम; मोसम. 'ऋतुकाळे कळे थंती पूर्ण । त्यासि दृष्टिमेही हाटी जाण ।'—एभा २३. ९८. 'ऋतुकोद्भव ऋण-फळा ।' ० गण—उ. ऋतूंचा समुदाय; सारे ऋतू. ० त्रय—न. तीन ऋतू;

उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा. 'पै ऋतुत्रय आकासं । घननियाही जैसे ॥' - भा १४.२९१. [सं.] ० दर्शन-न. रजोदर्शन; स्त्रियांस प्रथम प्राप्त होणारा ऋतु, विटाळ; नहाण; ऋतुप्राप्ति. ० दान-न. संभोग; स्त्रीसमागम. 'अधेरात्रीनंतर भायेंस ऋतुदान करावें.' - सुषु १७. ० पति-उ. वसंतऋतु. 'जैसे ऋतुपतींचे द्वार । वनप्री निरंतर । बोलगे फळभार । लावण्येसी ।' - भा ३.१००. (सुने अप. रूप ऋतिपति. 'फुल्लडवा ऋतिपति । बोलिका वृहस्पती ॥' - शिशु ५१. ० पर्याय-उ. ऋतूंचे परिवर्तन; अनुक्रम; ऋतूंचे पुन्हां-पुन्हा येणे; ऋतूंत बदल. ० प्राप्ति-स्त्री. रजोदर्शन, ऋतु प्राप्त होणे; नहाण; विटाळोपण. 'मुख्य मुख्य स्मृती आणि सुत्रे हुएनसांगच्या वेळीं प्रचारांत असून पृथ्वी मानीत असत. या ग्रंथातून मुलींचा लमाचा काळ आठ वर्षांपासून ऋतुप्राप्तीपर्यंत सांगितला आहे.' - टि ४.११५. ० मती-स्त्री. (अप. रूपे-ऋतुवती-वंता-वती.) १ विटाळशी; प्रथम ऋतु प्राप्त झालेली कन्या; न्हाणाली. २ विटाळ प्राप्त झाल्यापासून १६ दिवसपर्यंत गर्भसंभव होण्यास किंवा गर्भधारणेस योग्य स्त्री; विशेषतः चवथ्या दिवशी ती अशी अवस्थे भोग्य समजतात. 'व्रत व धाद सांग होऊन ऋतुमतीची इच्छाही पूर्ण होईल.' - सुषु १७. ० शांति-शांत-स्त्री. प्रथम रजो-दर्शनसमयी अनिष्ट भासादिकांचे दूषित फलनासाथे करावयाची शांति; गर्भाधानविधि. 'कारण पुढे शुक्राचा अस्त आहे म्हणून कुटुंबाची ऋतुशांति करून घ्या.' - कफा ९. ० संपादणें-ऋतुदान करणे; संभोगें. 'दिवस पांचवा ऋतु संपादन मग जा शुभराशी.' - पला १२. ० स्नाता-त-वि. १ विटाळोपणानंतर स्नान करून शुद्ध झालेली. २ (बुकीनें) विटाळशी; ऋतुमती; रजस्वला. 'ऋतुज्ञात भार्या, जिला चतुर्थे दिवस त्याच दिवशीं एकादशी आली असेल तर ...' - सुषु १६. ३ संभोगयोग्य; उपभोग्य. 'कां शुनी जैशी ऋतुस्नात । तिसरीं भोग्यं यती श्वान बहुत.' - एभा १०.५२२. [सं. ऋतु+स्नाता; ऋतुस्नात बुकीचा प्रयोग]

ऋतुद्रव-द्रावक-वि. आतंजनक; ऋतु प्राप्त करून देणारे (औषध वगैरे). [सं. ऋतु+उद्रव]

ऋत्विज-उ. यज्ञयोग, होमहवन इ० कर्म करणारा, त्यांत भाग घेणारा; यजमानानें याची योजना करावयाची असते. यज्ञ-यागांत व होमहवनांत ऋत्विग्वरण नांवाचा एक विधि असतो. यांत यजमानानें आपल्या घरीं करावयाच्या यज्ञकर्मांत विशिष्टक्रमांनं त्या त्या ऋत्विजाची योजना करून त्यांचे पूजन करावयाचें असतें. ऋत्विज अभ्यंग, तहण असावा वगैरे लक्षणे सूत्रप्रथांतून (आध-लायनग्रन्थसुत्र १.२३.) दिली आहेत. [सं. ऋतु+उद्रव=जा करणे]

ऋद्धि-स्त्री. १ ऐश्वर्य; संपत्ति; भरभराट; समृद्धि; लक्ष्मी. 'का तपोबळे ऋद्धी । पातलिया अंग्रे बुद्धी ॥' - भा १.१८८. २ ऐश्वर्यांचा, भरभराटीचा काळ. [सं.] ० सिद्धी-स्त्री. अव. १ गणपतीच्या दोन दासी, परिचारिका; सामान्यतः ऋद्धि. 'ऋद्धिसिद्धिसहित

महागणपतिभ्यो नमः ।' (विरू.) रुद्धिसिद्धि पहा. २ ऋद्धि आणि सिद्धी (अष्टमहासिद्धी) : संपत्ति आणि यश.

ऋषभ-१ बैल; पोळ; वस्. २ (संगीत)(शुद्ध) सात स्वरांपैकीं दुसरा स्वर; सा, रे, ग, पैकीं रे हा स्वर. स्वरसप्तक पहा. -वि. श्रेष्ठ. उ० पुरुषपैव. 'व्यथान देती पुरुषा हे जया पुरुषपैव ।' - गीता २.१५. [सं.]

ऋषि-उ. १ तपश्चर्यादि पुण्यकर्मांचे ठिकाणीं ज्याची सतत पूर्णे निष्ठा असून ज्याचीं वचनें ईश्वरवचनाप्रमाणें लोक मानतात असा साधु; ऋषींमध्ये कश्यप, अत्रि इत्यादि सात ऋषी प्रसिद्ध आहेत. ऋषींमध्ये काही वेदसंभार (मंत्ररचना करणारे) आहेत. ऋषींचे पुढील सात प्रकार आढळतात-देवर्षि, ब्रह्मर्षि, राजर्षि हे तीन मुख्य आहेत. महर्षि परमर्षि, भूतर्षि व कांडऋषि हे चार कोणी मानतात. (सामा.) तपस्वी; मुनि; योगी. २ सांत्त्विक माणूस; देवमाणूस; शुद्ध आचरणाचा, धार्मिक माणूस. [सं.] ३ ऋ० नदींचे मूळ आणि ऋषींचे कूळ पाहू नये (केवढीही मोठी नदी असली तरी तिचा उगम एखाद्या ओहोळ्यापासून झालेला असतो, तसेंच पुष्कळ ऋषींचा जन्म जारज किंवा हीन कुळांत झाला असल्याच्या महाभारत वगैरे ग्रंथांतून कथा आहेत, म्हणून त्यांचे मूळ शोधू नये, कारण ते आनंदरास कारण होतें). एखाद्या गोष्टीचा अधिक छडा लावीत न बसतां चालू गोष्टीकडे लक्ष द्यावें या अर्थी उपयोग. ० ऋण-न. मनुष्यप्राण्याला असलेल्या ऋण-त्रयांपैकीं एक ऋण; दुसरीं दोन-देवऋण व पितृऋण होत. ऋतिपण व वेदाध्ययन यांनीं ऋषिऋण फिटतें. ० धान्य-न. मुख्य अष्टाधान्ये खेरीज करून सावे, वरी, देवभाता वगैरे फिरकोळ धान्यांपैकीं धान्य.

० पंचमी-स्त्री. भाद्रपद शुद्ध पंचमी; या दिवशीं अश्वतीसह सप्त-ऋषींची पूजा करतात. हे व्रत सर्वे स्त्रियांनीं, विटाळशी असतांना चुकून घरांत काही वस्तूंस स्पृशे झाल्यास तो दोष नाहीसा होण्यासाठीं करावयाचें असतें. या दिवशीं स्त्रियांनीं बैलाच्या कटांनं तयार झालेला कोपताहि पदाथे खावयाचा नसतो. ० मार्ग-उ. शास्त्रविहित आचार, वर्तन; शुद्ध, सात्त्विक वर्तन; निष्पृथ्व, अन्यायकर्म लोभ होत असतां हि सर्वथा न करणे. ० मार्गी-वि शुद्ध वर्तन ठेवणारा; ऋषि-मार्गानें जाणारा. ० यज्ञ-उ. पंचमहायज्ञांपैकीं एक यज्ञ; ब्रह्मयज्ञ. इतर यज्ञांमध्ये प्रत्यक्ष अवदान किंवा बलिदान असतें परंतु या यज्ञांत ऋषिप्रीत्यर्थ वेदाध्ययन करणे हेच हवन होय. ० संस्थ्या, संख्याक-वि. सात ही संख्या, सात ऋषींवरून ही संज्ञा पडली आहे. 'खदिरवृक्षांचे शास्त्रसंख्याक । पळसांचे ऋषिसंख्याक । ऐसिधा-परि सम्यक । यज्ञकिया अवलंबिली ॥' - जै १२.४४.

अग्नेश्वराचा कारभार-उ. दिग्गंडांचा, सावकाशीचा, अव्यवस्थित चालणारा कारभार. [शुद्धरूप ऋषीश्वर]

ऋट्-स्त्री. लढाईचें एक शस्त्र; तलवार किंवा भाला. -हिल्ल २२. [सं.]

ऋश्व-उ. अस्वल; गीस. -न. एक तारकापुंज. [सं.]

क, ल, ल्ह.

हे तीन स्वर आरंभी असलेले शब्द मराठी भाषेत येत नाहीत, संस्कृतमध्ये येतात.

ए

ए—मराठी वर्णमालेतील अकरावें अक्षर. अक्षरविकास—यांच्या पांच अवस्था आहेत १ गिरनार शिलालेख; २—३ सहाय्या शतकांतील ताडपत्री ग्रंथ व बुद्धगयेचा लेख; ४ धार शिलालेखांतील काव्य (११ वे शतक). शब्दटप्पी पांचवी अवस्था त्यानंतर लवकरच प्रचारात आली. —ओसा १.

ए—उद्ग. परिचयांतील माणसास हाक मारण्यासाठी योजाव. याचें संबोधन; अरे ! अग ! 'ए रामा, इकडे ये.' [सं.]

ए—सना. हा, ही, हे, या. 'जो मजशीं जुझे अे भूतळीं। रायां माजी ॥'—शिछु ८९०. 'तरि तेही ए सुंदरी। मुखस्थंभ केला ॥'—शिछु ८०३. (कातवडी भाषा) 'ए बालानी सोय किसी कराबा.'—मसाप २.३१. [सं. एतव; प्रा. एअ]

ए—कि. (द्वितीय-तृतीयपुरुषी एकवचनी) ये, येते, येतो. ये पहा. 'वैरी सरिसा जी अे । तरि निद्रा कैसेनि अे ॥'—शिछु ४७०. क्रियापदांतील व त्याच्या रूपांतील ये बद्दल ए येतो. उ० एओ, एओनी अशा तऱ्हेचीं येवो, येवून वगैरेचीं रूपे होतात. 'अवदशा यां पांडवा । एओ जेदावी ॥'—शिछु ४९१. 'वेधे एओनि वृंदावनां.'—दावा १६५. [सं. आ+इ; प्रा. ए; म. येणें]

ए—(अं)—तृतीयेचा एकवचनी प्रत्यय; नें; एं; शीं यांपैकीं दुसरा. 'परांगे धुलवाडी खेळिजे । जाउडे याचेनि पाणिअें सिपिजे ॥'—शिछु २७५. [प्रत्यय]

ए॥—(संक्षेप) एकूण.

एअर—ली. (ई.) हवा; वायु; वारा. [ईं.] ०गन—ली. वात—नलिका; हृतेच्या दाबांन उष्णारी बंदूक. ०टाइट—वि. वातप्रतिबंधक; बाहेरून हवेचा प्रवेश न होणारा. ०पंप—पु (पदार्थविज्ञान) वाताकर्षक यंत्र; वारा काढून घेण्याचा पंप. [ईं.]

एउतें—किवि. इकडे. 'आतांची भणतु होतें । सापें नारद न एति एउतें ॥'—शिछु ११६. [सं. अत्र, प्रा. एत्थ]

एक—वि. १ आयसंख्यावाचक; सर्व संख्यांमध्ये पहिली संख्या. २ एकटा; अद्वितीय; कोणी बरोबरीचा नसणारा. 'ब्रह्म जें आहे तें एक आहे.' ३ कोणी तरी; अमूक; एखादा. ४ विवक्षित एक; सर्वांत वरचड. उ० एक शहाणा; एक लबाड; एक शिनळ. 'तो एक

वीर आहे.' ५ सारखे; एकरूप; एकच. म्ह० 'तुम्ही आम्ही एक कंठाळीस मेख. ६ अतिशय किंवा एकसारखा; अग्यात. जसे—एक पाऊल=न थांबणारा, एकसारखा पडणाऱ्या पाऊस; एक घोळ; एक गोंधळ; एक गहूजव; एक अनर्थ; एक रड वगैरे. ७ (संख्यावाचक अथवा प्रमाणवाचक शब्दाबरोबर योजतात) अजमासें; जवळजवळ; मुमारे; कमजास्त. जमें—येथून कोसएकअर समुद्र आहे; शंभरएक रुपये शिळक असतील; पांच एक; वीस एक इ०. ८ न फ्रिणारें; अन्यथा न होणारें; सतत एक. 'तुम्ही बोर तुमचें वचन एक असावें.'

उ. एकवचनी; एकवाणी; एकपत्नी. ९ दुसरा; निराळा; वेगळा; भिन्न; एक नव्हे असा. 'हें औषध एक तें एक, एकसारखा गुण कसा येईल !' 'कळे एक आणि झाले एक.' [सं. एक; प्रा. एक; फा. एक; लें. एकअस; फ्रेंचि. येक; हि. एक, यक; सि. एकु, दिकु, हकु; पं. इक; पपं. हेक, हिक्] एक या शब्दाशी दुसरे अनेक शब्द जोडून वाटेल तमे वाक्प्रचार करतात त्यांतील काही पुढे दिले आहेत (आपल्या टिकाणी) ० म्हणविणें—स्वतः बदलवा अविमान किंवा भोटपणा राखणे, प्रस्थापित करणे; आपण कोणी मोठे आहोत अमें मानणे. ० असणें—होणें—पडणें—एकजुट करणें; एकत्र असणें; एकी असणें. ० धरून वसण—विशिष्ट गोष्टी संबंधी हेका धरून वसणें; दृष्ट धरणें. एक करतों वेक होणें—इच्छित न घडतों भलतेंच होणें, एक करावयास जातां दुसरें कांही तरी होणें. एकाचें दोन करणें—एकाचें वेक करून सांगणें. एकाचें एकवीस पांचाचें पंचवीस करणें—फुगवून सांगणें; पदरचें घालून सांगणें; तंतोतंत खरें न सांगणें. एक नाहीं दोन नाहीं—मौन स्वीकारणें; कोणाच्या अभ्यासाच्यात नसणें, तुल० हरा नाहीं शिवा नाहीं. (तटस्थवृत्ति स्वीकारलेल्या माणसाबद्दल योजितात.)

एकउंटी—वि. (बुद्धिबळ कौडा) आपल एक उंट शिळक ठेवून प्रतिपक्ष्यावर प्यादेमात करणें; जमें—एक उंटी हुचमट्टी (उंटमात).

एकएक, एकक—वि. प्रत्येकजण; एकएकटा; एकामागून एक; एकैकजण; निरनिराळा; स्वतंत्र; वेगळा. म्ह० एकएक बात सव्वा सव्वा (नऊ नऊ) हात=लांबलचक गप्पा; भरमसाट, अवाच्या सवा बोलणें.

एकएकटा, एकएकला, एककटा, एककला—वि. १ एकएक पहा. २ एकला; स्वतःच एकटा; बरोबर कोणी नसलेला; सोबत—मदत पाडिजे असलेला; दुसऱ्याची जरूर असलेला.

एककट—टूट, एककूट—टूट—किवि. एकट पहा.

एककतार—उद्ग. कवाडितीमधील एक हुकूम, बोल (ईं. फॉल इन् यास प्रतिशब्द). हा हुकूम मिळाल्यावर सर्वांनीं एका सरळ रेषेत एकमेकापासून ६ इंच अंतरावर आणि सर्वांत उंच मनुष्याच्या डाव्या हाताला, उंचीच्या प्रमाणात एकाखाली एक असे उभें राहावें. —संख्या ५.

एककरपद्धति—स्त्री. (अर्थशास्त्र) सर्व कर काढून टाकून फक्त जमिनीच्या उत्पन्नावरच कर बसविण्याचे तत्त्व, म्हणजे सर्व करांचे एकीकरण; (इ.) मिसल टॅक्स. या तत्त्वाचा हेन्री जॉन्स (१८४९-९३) या अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञाने प्रथम पुरस्कार केला.

एककली-ल्ली—वि. १ हेकेखोर; संकुचित मनाचा; एकाच ठराविक मतांना, संवयींना, पद्धतींना किंवा गोष्टींना अगदीं हटाने चिकटून राहणारा; प्रसंगांनुसार वागण्याचे ज्ञान नसलेला; कोत्या मनाचा. २ (पाठ करणे, तर्क करणे, हिशेब करणे. कवन करणे इ० पैकीं) एकाच विषयाकडे स्वाभाविक कल किंवा बुद्धि असलेला; एकांगी; एकदशीय. [एक+कल]

एककांद्यालसृण—पु.स्त्री. एकच कुडी असलेला; एक प्रकारचा लसृण. (हीत निरिन्गाला कुड्या, बिया नसून, एकच गूठा असतो) [एक+कांदा+लसृण]

एककानी—वि. एक काना असलेली (बंदूक). [एक+काना]

एककामी—वि. एकच काम करण्यास लायक; हरकामीच्या उलट.

एकंकार—पु. १ जुळणी; जोडणी; मिसळणी. २ गर्दी; गुंतागुंत; गोंधळ; गोलंकार. एकाकार पहा. -वि. एकरूप; समान; एकासारखा; एकाकार. ' राव रंक समसमान उंचनीच एककारी. ' —पंला ६५. [शुध्द रूप एकाकार]

एककालिक, एककालीन—वि. समकालीन; एकाच वेळचे; एका वेळीं झालेले, आलेले; समवयस्क; समशिक्षित; (इं) कोंटिम्पोरी. [सं.]

एकखटा—किवि. (नागपुरीरूप एकखटा) एकत्र; एका ठिकाणीं करून; आखबंद; घालक; ठोक; बट. [सं. एक+खट+च]

एकखती-खंती—वि. दुसऱ्या, विजातीय रंगाची एकेरी छडी, रेश, सलई उडविलेला (रेशमी खण, लुगडे). [म. एक+अर. खन=रेषा, रेश.]

एकखांबी—वि. १ एकाच खांबावर उभा असलेला (तंबू, घर वगैरे). २ (ल.) एकटाच कर्ता पुरुष असलेले (कुंडूब, घर). [एक+खांब] म्ह० एका खांबावर द्वारकाच्या कुटुंबांत फक्त एकच कर्ता माणूस राहिला आहे त्यास लावतात.

एकखेप—किवि. एकपाळी; एकवार; पुन्हां एकदां. [एक+खेप]

एकंग—पु. काठीचा खेळ. ' एकंग लकडी, फरीगदका, लाठीचे हात ब कवाईत ... (विद्यार्थ्यांकडून) करवून घ्यावी. ' —संन्या ५२.

एकगजब—पु. एकगर्दी; गोंधळ; हलकलोल. गजब पहा. [एक+अर. वक्षब्]

एकगजर—स्त्री. एकत्रित जोराचा आवाज, ओरड; आरडा-ओरड; कडाड; गलका. [एक+गजर]

एकगट-गट्ट—किवि. १ एकत्र; एका ठिकाणीं; सर्व मिळून. २ एक जुटीनें; सर्व एकत्रित होऊन; संघ करून. [एक+गट]

एकगेळी—वि. अखंडछुरी; खुर विभागले नाहीत असा (चोरा) ' त्याच्या (घोड्याच्या) पायाचा आकार मूळचाच चांगला असून एकगेळी पसरट छुराच्या योगाने पाय फार सुंदर दिसतात. ' —मराठी तिसरे पुस्तक (१८७३) १०६. [एक+गेळ]

एकगोत्री—वि. सगोत्री; एकच गोत्र असलेले; परस्पर. [एक+गोत्र]

एकचएक—वि. केवळ एक; अगदीं एक; निव्वळ एक; दुसरे जोडीला नाही असे. ' माझे एकचएक पागोटें तें तुला देऊन काय करूं ? ' [एक द्वि.]

एकचढ—वि. वरचढ; एकाहून एक श्रेष्ठ. ० एक—एकावर एक ताण. ' काय एकाचढीं एक कारटीं निपजलीं आहेत. ' —आ ४४. [एक+चढणे]

एकचर—वि. एकलकोंडा; एकटा फिरणारा; तुटक राहणारा; याच्या उलट अनेकचर. [सं. एक+चर]

एकचाकी गाडी—स्त्री. एक चाक असलेली गाडी; ढकल-गाडी; रस्त्यांतून माल विकणारांची गाडी.

एकचार—पु. १ (गो.) एकी. २ (गु.) संकर; मिश्रण. [एक+आचार]

एकचाल-ली—वि. १ एका चालीचा; संवयीचा; रागाचा (गाण्यांत). धाटणीचा. २ एकमार्गी; एखाद्या ठराविक मतांना, संवयींना, पद्धतींना चिकटून बसणारा; एककडी. ३ सरळ; प्रामाणिक; छकेपंजे माहीत नसणारा. [एक+चाल]

एकचित्त—वि. १ एक मताचे; एकमेकाशीं जुळणारे; सर्व-समत. २ एकाम्र; सावधान; लक्षपूर्वक. -न. १ एकाम्र असणारे चित्त; एकमत्य; सर्वांची एकदम तयारी. २ (ल.) जेवणास बसलेली मंडळी उठतांना सर्व एकदम जेऊन उठतात त्यावेळीं सर्वांचे जेवण झाले काय या अर्थी एकचित्त झाले काय? असे विचारतात. ' सर्वांचे भोजन संपले असे पाहून नैमित्तिक गोष्टांस्तरे कामदार यांनीं एकचित्त जाहल्यबाद्द हात जोडून श्रीमंतांस कळविले म्हणजे श्रीमंत खाशा स्वान्या हात घुऊन ऐनेमहालाच्या बाहेर जातात —ऐरापु २.१७. [सं. एक+चित्त]

एकछत्री—वि. एकाच राज्याच्या किंवा मालकाच्या ताब्यांतील, अधिकांतातील; एकतंत्री, एकसत्ताक (कारभार, राज्य इ०) ० राज्य-न. १ एका सार्वभौमाच्या सत्तेखालचा अंमल, प्रदेश, ज्या प्रदेशावर दुसऱ्या कोणाची सत्ता नाही असा प्रदेश. ' हें भरतखंड इंग्लिशा लोकांच्या एकछत्री राज्याखाली आहे. ' —के. २ (ल.) एकजण करील ती पूर्वदिशा. [सं. एक+छत्र]

एकजती एकमती—स्त्री. एकमत; एकी; एकोपा (अनेक व्यक्तींमध्ये); पूर्ण मैत्री; अविवक्षता. ' एकमती असल्यावांचून

आम्ही गहाण ठेवणार नाही. '—क्रि. एकमतानें; एकजुटीने. 'हा रोखा एकमतीं लिहून दिवा सही. 'जतीमती पहा. [एक+जथेणें;+मत]

एकजथा—५. एकवच; संहति; एकोपा (जातीचा किंवा कुळाचा); एकजुडव; एकजात. —क्रि. (यु. एकजथे) एक गडा; वाळू; टोक. [एक+जथा]

एकजन्मी—वि. १ सवंध आयुष्यभर पुरणारे; अतिशय टिकाऊ; पुष्कळ काळ चालणारे. २ आयुष्यांत एकदांच केलेले; ज्याची जन्मांत पुनरावृत्ति होत नाही असे. ३ जे करण्याला, पार पाडण्याला सवंध आयुष्य लागतें असे. [सं. एक+जन्म]

एकजरा—क्रि. अणुमात्रहि; यत्किंचित्तुद्धां. 'यास तफावत एकजरा न करणें. —रा ८. १५९. [फा. यक्+जरा]

एकजात—वि. १ एकाच जातीचा, नमुन्याचा; एकसारखा. 'एकजात पक्षी पांजे घेऊन ये, म्हणजे हिरवे एकदि नसावे. '२ (ल) सजातीयता निमेल; चांगले; 'अरे बाण्या! हे तू पाईट दितवें? नाही महाराज एकजात तू आहे. '३ सुंदर. 'सुळमी मात्र एकजात आहे. '४ सजातीय; एकापासून उत्पन्न झालेले (बंधू, बांधव). —क्रि. निव्वळ; केवळ; सवें एकच. [सं. एक+जाति]

एकजातीय—वि. एक प्रकारचे, तऱ्हेचे, जातीचे, वर्णाचे. एकजात अर्थ १ पहा.

एकजिन्नस-सी—वि. एकाच प्रकारचा, तऱ्हेचा; एकजात. (माला, वस्तु वगैरे). [एक+जिन्नस]

एकजीव—वि. पूर्ण मिसळलेले; पूर्ण एक झालेले. (किं० होणें). 'नारळाचा चहू उकळत्या दुधांत घातला म्हणजे त्या दोहोंचा एक जीव होऊन जातो. ' [एक+जीव]

एकजुट—स्त्री. एकी; मिश्रण; एकोपा; एकजथा. —क्रि. एकमतानें; एकोप्याने. [एक+जुट]

एकझडपी—वि. एकच फळी किंवा शरप आहे असे (दार, सिडकी). [एक+झडप]

एकट-एकटका—क्रि. एकटा; दुसरा कोणी बरोबर नसताना; एकला. 'झालिया राज्यलोट। चोराकुलित होईल वाट। कोणी नवजावे एकट। अवधी एकावट करावी ।'—एमा ३०. ३५९. 'सवनीं एकट कनकलता। राधवराणी ते सीता ।'—निमा (निवोऋ-राध) १.४. 'हिडे मार्गे भ्रमोनि एकटका ।'—मोआदि ३१. ३६. [एक+ट प्रत्यय]

एकटक-एकटक—क्रि. सतत; एकसारखें; खळ न पडतां (पाहणें, रडणें, बघणें). टक पहा. [एक+टक]

एकटणें—उक्ति. १ एकवटणें; एकत्र करणें; वेंचणें; गोळा करणें; (फुलें, धान्य इ.). २ (ब.) जीव एकटणें (एकादून येणें); कासावीस होणें; गुदमहन येणें. एकटणें पहा. ३ गर्दी होणें; एकत्र होणें; सरभेसळ होणें; मिसळणें. [एक+ट]

एकटदुकट—क्रि. एकटाच (बहुतेक एकटा, क्वचित्तु दुकटा); एखाददुसरा. 'या वाटेनें एकटदुकट चोर फिरतात—फिरतो. १ [एकटा+दुकटा]

एकटप्पी-प्या—वि. एक टपाचा; आंतील किंवा खालचा टप (कंढ्या) आणि वरील टप यांपैकी कोणता तरी एक टप असलेला (तंबू). [एक+टप]

एकटा—वि. एकला; दुसरा कोणी बरोबर नाही असा; सोबत नाही असा. म्ह० एकटयाची एकावट=एकटा असला म्हणजे चाहील तो किंवा एकचएक मार्ग राहतो; एकटा काहीहि करण्यास स्वतंत्र असतो अशा अर्थानें. [एक+ट प्रत्यय.]

एकटाकी—वि. १ एका आकाराचा, घाटाचा, रंगाचा; (सामा.) एका स्वरूपाचा. २ एकाच मनुष्यानें एकाच टाकाणें लिहिले असतां सारख्या वळणाचें दिसणारे (अक्षर) किंवा अशा अक्षरांचा (लेख, पुस्तक). ३ एकच टाका दिलेला (द्रोण इ.). [एक+टंक] **० मोर्तेब**—५. हात न उचलतां लिहिलेला मोर्तेब. 'हा शब्द एकटाकी मोर्तेबानें लिही. '

एकटांग्या—वि. (ब.) १ एक पाय असलेला; एका दिशेनें जाणारा. २ (ल.) एककडी (मनुष्य). [एक+टांग=पाय]

एकटाडुकटा—क्रि. एकटाडुकटयाचा, एकटयाडुकटयानें अशीं रूपे आढळतात. एकटदुकट पहा.

एकटा टिकोजी, एकटा प्राणी, एकटा एकसुरा—५. १ फटिंग; एकलकोंडा; एककडी; माणूसधाण्या. २ ब्रह्मचारी; प्रपंच नसणारा मनुष्य.

एकटिका—क्रि. एकट, एकटका पहा. 'तो गातां तरि एकटिका। परि स्वरें पुढतां नीका ॥'—विशु १६८. [एक+ट+क]

एकटय, एकटांय, एकटावण, एकटे—क्रि. (हेट. कु. गो.) एकाच टिकाणीं; एका स्थळीं; एकत्र (किं० करणें). [एक+टाय=ब; यु. एकट; हिं. एकटा]

एकटोक—क्रि. १ सवें एकत्र; सरसकट; एकदम. २ घाऊक; एकसठा; टोकळ; किरकोळ नव्हे असें. [एक+टोक]

एकडकाठी—स्त्री. (विणकाम) हातमागावरील ओढ्या किंवा बऱ्या ज्याला टांगावयाच्या अशी धुकली किंवा गज; डंकणी; कपाळ काठी. [एक+डकाठी]

एकडा—५. एक; एकाचा आंकडा. [एक]

एकडाल तान—स्त्री. (संगीत) स्वरकमांत बदल न करतां मंत्र अथवा मध्य सप्तकांतील स्वरापासून आरंभ करून निदान सात स्वरांची घेतलेली तान. [एक+डाल+तान]

एकडोळसां—न. (कु.) एक जातीचा मासा. [एक+डोळा]

एकडोळा—५. १ एक डोळा. २ (ल.) एकूळता एक मुलगा. म्ह० 'एक डोळा तो कां डोळा म्हणावा?—एकच मुलगा असला तर त्याला संतति म्हणतां येईल काय?—वि. एकच डोळा असलेला,

एकडोळी करोटी-करवंदी—श्री. एक डोळा (भोक) असलेली, सोंडीकडील बाजूची, करवंदी, नरोटी.

एकतंड—किवि. (व.) एकसारखा; सतत. एकतंत पदा. 'एकतंड पंधरा दिवस ताप आला.' [सं. एकतन्त्र]

एकतंत—किवि. अखंड; एकसारखा; सतत (वेळ, जागा, क्रिया इ०) [एकतन्त्र-तंतु]

एकतंत्र—किवि. एकदम; एका वेळी; एकाच साधनाने; एकसूत्री; एकसाधनी (अनेक गोष्टी करणे). -वि. एकसत्ताक; एकसूत्री; एकसूत्री. एकतंत्री पहा. 'सर्व कारभार एकतंत्र करण्याची जी ईप्रजी कामगारांची होस आहे...' -टि १.१२२. [सं. एकतन्त्र]

एकतंत्री—वि. १ एकाच सत्तेने, साधनाने अनेक कामे पार पाडणारे; एकाच तंत्राने चालणारे; एका हाती; एक मार्गी; एकतंत्र. २ (ल.) (चांगल्या अर्थी) सुरळीत; व्यवस्थित. ३ (ल.) (वाईट अर्थी) अनियंत्रित; स्वैर; जुलुमी. [एकतंत्र]

एकतत्त्ववाद—उ. अद्वैत; जगांत एकच सत्य स्वरूप आहे, मग ते भौतिक असो अगर आध्यात्मिक असो असा सिद्धांत; प्लेटिनस, स्विनेसा, शॉपेनहार्ड हे एकतत्त्ववादाचे पुरस्कर्ते आहेत, याच्या विरुद्ध द्वितत्त्व-बहुतत्त्ववाद. [सं. एकतत्त्ववाद]

एकतत्त्वी—किवि. एका बाबतीत; एका गोष्टीत; एका ठिकाणी; एका मुद्यावर (जीव धरणे, मन लावणे, अनुसंधान धरणे, चिंत देणे इ०). [एकतत्त्व]

एकतया—किवि. एकाप्रमाणे; एकचित्ताने. 'त्यांचीं नामे कोण कोण. तेंही एके एकतया.' -मुआदि १४.३५. [सं.]

एकतरफा—वि. १ एक धन्याचा, राजाचा (प्रदेश). २ एका बाजूचा; पक्षपाती; एकदेशीय (विधान). -किवि. १ एका बाजूस, एका मार्गी. 'एकतरफा बस्ती आहे.' 'एकतरफा फौज उभी आहे.' २ एक बाजूचा; प्रतिपक्षी हजर नसताना (न्याय). [सं. एक+अर. तर्फ=ताळुका, पेटा; फा. तरफ=बाजू, दिशा.]

एकतरफी, एकतर्फी—वि. एका बाजूचा; पक्षपातीपणाचा; एकतरफा पहा. ० **इन्साफ-निकाल**—उ. प्रतिपक्षी हजर नसतां किंवा त्याची बाजू पुढे न येतां एका बाजूने दिलेला निकाल. सामाशब्द-एकतरफी कज्जा-चौकशी-जामीन-पंच-पंचाईत-पाटिलकी-पुरावा फैसला-बोलणे-मजकूर-मोहकमा-वाद-साक्ष-साक्षी-हिस्सा-इ० 'या दुसऱ्या मुद्याकडे प्रकृत निबंधांत फारसे लक्ष दिले नाही त्यासुळे हद्दींचा लेख जरा एकतर्फी झाला आहे.' -टि ४.११५. [एक+अर. तर्फ]

एकतन्हा—श्री. एक (विचित्र, चमत्कारिक, नवीन) प्रकार, रीत, धाटणी, पद्दत. 'बोल्याची एक तन्हा आहे.' [सं. एकतन्हा+अर. तर्ह; फा. तन्हा.]

एकतन्हेचा—वि. वेगळ्या प्रकारचा; चमत्कारिक; विचित्र; विक्षिप्त. [एकतन्हा]

एकता—श्री. एकोपा; एकी; ऐक्य; एकरूपता; सारूप्य. 'न भिन्न तनु त्या भले भजति एकता पाहुनी.' -केका १०८. [सं.]

एकताटी-टया—वि. १ एकाच ताटांतील; एकाच ताटांत जेवणारे. २ (ल.) एकाच जातीचे; समानधर्मी; समान आचाराचे. **एकताटी जेवणे**—कि. १ एकाच ताटांत जेवणे; एका ठिकाणी जेवणे. २ (ल.) अगदी सलोख्याने असणे; भेदभाव न ठेवणे. म्ह० एक ताटी जेवणे आणि घांस मोजणे=वरवर प्रेम दाखवून आतून मत्सर करणे. [एक+ताट]

एकतान—वि. एकाम्र; लक्षपूर्वक; एकाच गोष्टीकडे मन लागून असलेले. जसे-गायनेकतान; शृंगारकतान; भजनेकतान; अध्ययन-कतान; विषयकतान; परमार्थकतान; सत्कर्मकतान. [एक+तान]

एकतानता, एकतानपणा—श्रीपु. एकाप्रता; अनन्यवृत्ति. 'वेळ आपल्या गतीनें एकसारखा एकतानपणे जातच असतो.' -वज्रापाठ २१३.

एकतार, एकतारा-री—वि. १ एका-एकेरी तारेचा; एक-धाग्याचा; दोन धागे पिडून दुहेरी न केलेल्या धाग्याचा (विण-लेला पितंबर, वस्त्र वगैरे). २ एका समुन्याचे, फर्माचे, मजकुराचे; एकसारखे; एकाच प्रकारचे. 'मग केसा केला विचार। पत्रे लिहिहीं एकच तार।' -ऐरो १०६. ३ एकचएक; तेंचतेंच; कंदाळ-वाणे. [एक+तार]

एकतारा-री—पु. श्री. विण्यासारखे एक तंतुवाद्य. याचा भोपळा गोल व चापट असतो, दांडी कळकाची असून हंच-सव्या हंच व्यासाची व दोन तीन फूट लांबीचा गोल असते. भोपळा एका बाजूने कातड्याने मळविलेला असतो. घोडी भोपळ्याच्या मध्य-भागार्गी लावतात. दांडीला एक छंदी लावून तिला एक तार गुंडाळलेली असून ती घड्यांत लावलेली असते. ती घोडीवरून भोपळ्याच्या बुडावार्गी जो दांडीचा भाग असतो त्यास लावलेल्या बारीक छंदीस खिळवितात. भजनी लोक, गोसावी, भिकारी, बंगीरे गाताना या वाद्याचा उपयोग करतात. [सं. एक+तार; गु. एकतार]

एकताल—उ. एका तालाचे नांव; यांत मात्रा बारा व विभाग सहा आहेत. 'मंगलाचरणाला एक जीवाचा एकताल आणि भरत-वाक्याला रुदताल हा ठलेला.' -मा ३८. [सं. एक+ताल]

एकताल-ली—वि. १ (संगीत) एक तालाचा (धुपद इ०). २ ज्यांतून एकच नाद निघतो असे वाद्य. (तास, हंगट इ०).

एकताळामण—उ. (व्यापार) एक माप; या मणाचे बचन सुती १५४० रुपये भार असते. -मुंज्या ६. [एक+ताला+मण]

एकताळीस—(हि.) एकेचाळीस पहा.

एकतीस—वि. ३१ संख्या. [सं. एकत्रिंशत्; प्रा. एकतीस, एकन्तीस. तुल० वि. एकतिस]

एकतुक—वि. एकटा; एकला; एकाकी. 'अशीग मी संसारी एक तुका । खर्च नाही केला रुका ।'—पला ४.२०. [एकटका अप.]

एकतुका—वि. सारखे; समान; सदृश. 'ऐसे एकतुके पांच भौतिक । पडती बहुवच टांक ।'—हा ७.२५. [एक+तुक्कणे]

एकतांडी—वि. एका बाजूस तोंड असलेला, मोकळा असलेला. हुतांडीच्या उलट. —क्रिवि. एका बाजूने; विरुद्ध बाजूस कोणी नसताना; एकांभी (वाद, तकार, पुरावा, कैफीयत). **एकतांड करणे**—तोंड देणे; समोर होणे; रुजवात करणे.

एकत्र—क्रिवि. १ एका जागी; एका ठिकाणी, मिळून. २ अविभक्त (बंधू इ० नीं संसारांत); भागीदारीने. ३ एकीकडे, एका-बाजूस. 'एकत्र केशव बसे अपरत्र बेरी । अन्यत्र पर्वत शतक्रतु भीत मारी ।'—नीतिशतक १८. [सं. ०कुट्टेय-न. (कायदा) मूल एखाद्या पुरुषापासून जो वंशविस्तार झालेला असतो त्या वंशातील पुरुष, त्यांच्या बायका व अविवाहित मुली असे सर्व मिळून एक बनलेले कुटुंब. ०कुटुंबपद्धति—स्त्री. वांटणी वगैरे न करता सर्वोनी एकत्र राहण्याची पद्धति.

एकथाट—उ. सारखी, एक प्रकारची व्यवस्था, चाल, रीत, मांडणी. [एक+थाट]

एकथाक-प—क्रिवि. १ एकदम एका वेळीं सर्व (घेणे, धोडे धोडे अनेक वार न घेतां); एक रास. २ घाऊक; सरसकट; उक्ता; एकटोक. [एक+थोक; एक+थाप-थोप]

एकदूट—क्रिवि. एकदम; एकमेकांस लागून; एका ओळीने, एकत्र. 'तंव धोंडीची वीरघंटा । सनसनितीं जेगटा । वाजितांती एकदटां । एके वेळीं ।'—शिखु ५.२२. [एक+दटाणे]

एकदंत—उ. गणपति; गजानन; विनायक. 'नमन श्री एकदंता । एकपणे तूंचि आतां ।'—एभा १.२. 'प्रथम नमन तुज एकदंता । रंजी रसाळ बोवडी कथा ।'—तुगा ४१९३. [सं. एक+दन्त]

एकदम—क्रिवि. १ ताबडतोब; तत्क्षणी; अकस्मात; थंड: विरलंब न लावतां; न थांबतां; विसावा न घेतां. २ एका पर्यायांत; एका दम्यांत; एका सपाटप्यांत, खेपेत. 'मला त्याणीं एकदम लाख रुपये दिले.' ३ एका वेळीं; एकसमयावच्छेदकरून. 'एकदम हजार गोळा उडतो असे एक यंत्र करावयाचे आहे.' [एक+दम; फा. यक्+दम=क्षणेक; तुल० सं. एकपदम्]

एकंदर—स्त्री. १ एकत्र करणे; एकवट करणे; एक ठिकाणी आणणे; बेरीज; मिळवणी. २ स्नेह; सोबत; संगत; मैत्री. —वि. क्रिवि. १ एकत्र; जुटीत; सहकारांत; मिश्रणांत. 'वरी बैराग्याचेनि आधारें । जिही विषय दवडनि बाहिरें । घरीरीं एकंदरें । केले मन ।'—हा ५.१५१. 'तांदूळ आणि डाळ एकंदर केली म्हणजे शको. १. ५७

खिचडी होते.' २ एक रकमी सर्वे; एकत्र करून; एकदम. जसे—एकंदर जमा—आकार—ताळा—पत्रक—पट्टी; एकंदरीचा हिशोब—बेरीज—बही. ३ सर्वोनी मिळून; एका संघानें; एका ताफ्यांत; एकवट. 'सारीं ओपणें एकंदर कुटून मग बांधा.' ४ टोक; एकूण; एक गरी; एक गोळा. ५ पुन्हां पुन्हां करण्याचे कारण न देवितां; एकवार, एकदांच (ताकीद, इशारा वगैरे). 'याप्रमाणे वर्तावें म्हणून त्यास एकंदर ताकीद केली आहे.' ६ (नकारात्मक) कधीहि नाही; विलकूल; केव्हाहि अशक्य या अर्थानें. 'तूं माझ्या घरीं एकंदर देजें नको.' =कधीहि, केव्हाहि येजें नको. —पया ४८५. —ख ११७६. [सं. एकत्र] ०राट—क्रिवि. सर्व मिळून एकत्र; एकरकमी; एकजिनसी सर्वे; एक जुटीनें, मेळयानें, समूहांन.

०ची सरासरी—स्त्री. बेरजांची सरासरी (एखाद्या मोठ्या हिशोबाच्या). ०भाव—उ. सरासरी रत; किंमत. ०चिक्की—स्त्री. धाऊक, टोक, एकदम, एकजिनसी विक्री.

एकंदर—न प्रत्यक्ष न होतां परंपरेने झालेला, अप्रत्यक्ष संबंध, स्पर्श, विटाळ. 'या सुतक्याचें मला एकंदर झालें म्हणून मी स्नान करतो.' [सं. एक+अंतर, हि. अंदर]

एकंदरी—स्त्री. १ एकूण; बेरीज; सर्व मिळवणी; हांशील. २ (गो.) सारांश, तात्पर्य.

एकंदरीत—क्रिवि. शेवटीं, अखेरीस; थोडक्यांत; सारांश.

एकदल—वि. (विरु.) एकदल. एकपानाचें; एक पाकळीचें (झाड, फूल इ०). [सं. एक+दल]

एकदशांश मीटर—उ. मीटरचा दहावा हिस्सा (मीटर= $\frac{1}{10}$ इंच) (इं.) डेसीमीटर. [सं. एकदशांश+इं. मीटर]

एकदा-दां—क्रिवि. १ एकेकाळीं; एकेवेळीं. २ एकदम; एकसमयावच्छेदकरून; युगपत्. ३ एकवार; एकवेळ; पुन्हां नाही अशा रीतीने. [सं. एकदांवा=कसेतरी, कसेबसे, साध्यासाधें; एकवार; फक्त एकेवेळ (पुन्हां कधीहि नाही); (किं० होणें; करणें, इ०). 'एकदांचे लग्न झाले म्हणजे सुटलों.' 'तो एकदांचा तथे पावला म्हणजे झाले.' 'हें काम एकदांचे संपलें म्हणजे जन्माचें साधक झाले.' 'एकदांची टाळी बाजली.' [सं. एकदा]

एकदाणा—उ. (तेजावर) एक खडयाची नाकांतील चमकी; सुगबट [एक+दाणा]

एकदाणी—वि.सर्वे दाणे एकराखे असलेले (धान्य). 'डुगब्या-जवळील दाणा एकदाणी असतो.' —गांणा १४६. —स्त्री. सोन्याचे साधारणतः चाळीस मणी सोन्याच्या कड्यांनीं माळरूपानें गुंफून त्या माळेच्या दोन्ही टोंकांस गोफाचे तुकडे लावलेले असतात व त्यांच्या शेवटीं सोन्याचे फांसे असतात अशी माळ; एकरी मण्यांची माळ. एक पोतीचा व एक सोन्याचा मणि ओवलेली माळ. [एक+दाणा]

एकदाणें—न एकदाणी माल; एक प्रकारची माल; यांत कांचेच्या पोतीमध्ये मधोमध एक सोन्याचा मणी असतो. 'एकदाण्याची खरखुजी तन्हा सादर।' —अफला ५५. [एक+दाणा]

एकदिशगत—वि. एकाच दिशेने गेलेला. [सं. एक+दिक्+गत] **०समांतर रेखा**—छी. एका बाजूकडे जाणाऱ्या समांतर रेखा.

एकदिशगामी—वि. एकाच दिशेने जाणारा. [सं.] **०प्रेरणा**—छी. (यंत्र.) एकाच दिशेकडे कार्य करणारी प्रेरणा, शक्ति; सरूप प्रेरणा. (इं) लाहरी फोसेंस; यांच्या दल भिन्नदिशगामी किंवा विरूप प्रेरणा. —अस्थि ३८. [सं. एक+दिक्+गम्]

एकदिन-दिवस—किवि. एके दिवशी; कधी तरी. 'एकदिन जानारे भाई। सबसे राम भजन करलेना।' [एक+दिन, दिवस]

एकदिल-धील—वि. एक मतांचा, एक विचारांचा (स्नेही); एकचित्त; एकनिष्ठ. 'श्रीमते व नवाच एकदील, तेव्हां हैदरखानाचा मजकूर किती आहे.' —ख ६. २८९८. 'नऊ लाख सैन्य एकदिल घोडा बिरा। तीस हजार अबदागिरी बरोबर चाले दिगारा।' —ऐपे १११. —उ. स्नेह; एकमल; संतोष. 'फौजेचा एकदील करून ... पत्राचें उत्तर जरवेचें आले असतां इकडूनहि सन्जाम जावयास दिवसगत लागणार नाही.' —ख ११. २१०२. [फा. यक्+दिल्]

एकदिली—छी. स्नेह; एकमल; एकदिल पहा. 'सदृख एक दिली आहे.' —दिमरा १. १२३. [फा. यक्+दिली]

एकदी—किवि. (व.) परबा; मुक्तेंच; एक दिवस. [एक+दिन, दिवस अप.]

एकदीस—किवि. (कुण. गो.) एके दिवशी. 'एकदीस मेल्यार कोणती रडतले, सदा मेल्यार कोण रडतां.' —कोणतीहि गोष्ट नेहमीचीच झाली म्हणजे कोणी काळजी करीत नाही. [एक+दिवस अप.]

एकदुःखसुख—वि. सुखदुःखांत वाटिकरी असणारे; समसुख दुःखी; ज्यांचे सुखदुःख एक आहे असे [सं. एक+दुःख+सुख]

एकदुःखी—वि. समदुःखी. [एक+दुःख]

एकदेश—पु. एक अंश; एक पक्ष; एक भाग. 'गळां पडति ज्यांचिया तत्रशुणैकदेश भ्रमे। तिहीं तुजचि दायितां भजति बा। तुला संभ्रमे।' —केका ३२. [एक+देश]

एकदेशातः—किवि. एकपक्षां. 'वरील निरूपण केवळ एकदेशातः झालें.' —नि ५२. [सं.]

एकदेशित्व—न. मर्यादित्व; संकुचितता. 'तो मी हृदया-मार्जी असे। हेही एकदेशित्व मज नसे। जगदाकारें मीचि भासैं। जेवी कल्लोळें विलासे सागळ।' —एमा २१. २८६.

एकदेशी—वि. १ एकाच देशाचे; समदेशी. २ पूर्णपणे लायू न पडणारे; एकांगी; मर्यादित; एकपक्षी (दृष्टांत, उपमा, तर्क इ०). 'अगा एकदेशी दृष्टांत। दृष्टीत कीर असे वरीत।' —विपु ७. ३८.

३ एकाच बाजूने; एकपक्षीय (विचार, विधान इ०). ४ आपल्या विरुद्ध बाजूचे मत खोडून टाकण्याकरितां प्रथम गृहीत धरून नंतर आपले मत सिद्ध करणारा; किंवा ते त्याचे अवलंबिलेले (मत).

५ एककळी; संकुचित विचाराचा; कोणाशीं न पडणारा. (माणूस, विचार, मत). 'ऐसा अहंकाराधिरुद्ध। एकदेशी मूढ।' —झा ३. १७९. 'एकदेशी होतों अहंकारें आयिला। त्याच्या त्यागें झाला सुकाळ हा।' —तुगा ४०४६. ६ सार्वत्रिक, सार्वदेशीय नव्हे असा; एकाच जागेला चिकटून असलेला; अल्पव्यापी. 'सर्वव्यापक अयोध्यावासी। किंवा आहे एकदेशी। सांगे मजपासी निवचें।' [सं.]

एकदेशीय—वि. एकदेशी असणारा.

एकदोरी—छी. १ एकपुत्र; एकओळ. २ (ल.) एकराज्य; एक-अम्मल; एकभत्ता. 'राज्यांत एकदोरी हलती' —वि सरळ; सारखें. [एक+दोरी]

एकधा—किवि. एके वेळीं; एक प्रकारानें, मागानें. 'एकधा दशा विभागता। ऐक तुपनाथा सांगेन।' —एमा ३. १०६. [सं.]

एकधातुचलनपद्धति—छी. (अर्थशास्त्र) नाणीं पाडण्याच्या कार्मां जीत एकाच धातूचा उपयोग होत असतो ती पद्धति. केवळ मोने किंवा रुपे यांचे चलन असून सोने व रुपे यांचे एकसमयाव-च्छेदे चलन नसणे. [सं. एक+धातु+चलन+पद्धति]

एकधान्य—न. ज्यामध्ये एकाच जातीचे धान्य खाऊन रहा-वयाचे असे चातुर्मासांत आचरावयाचे मत; एकाच प्रकारच्या धान्यावर निर्वाह. [सं. एक+धान्य]

एकधारी—वि. एका बाजूला धार असलेले; एका बाजूने चाल-णारे (हत्तार, तलवार वगैरे). **०रोखण**—न. (कु.) सुताराचे एक हत्तार; रंभा. [एक+धार]

एकधान्या—पु. (खा.) एक प्रकारचा रंभा. यांत पातें डाव्या-कडेस खंडून असतें. त्यामुळे एका बाजूस खांच पाडतां येते.

एकघातोरी—वि. एकच वस्त्र असलेला; वस्त्रांचे दारिद्र्य अस-लेला. म्ह० एक घोत्री आणि महा क्षेत्री—नारीब पुण फार लबाब. (उप.) गरीबाचा शिरकाव अनेक ठिकाणीं असतो, त्याला पुष्कळ गोष्टी साध्य असतात. [एक+घातोर]

एकघोरणी—वि. एकच हेतु, उद्देश, धोरण असलेला. [एक+घोरण]

एकनळा—किवि. १ लागोपाठ; खंड न पडतां; एकामागून एक (मुलगे किंवा मुली होणे). लमाआधीच मी गर्शिन। एक-नळ मुलगे झाले तीन। —पला ४. १९. 'एकनळ्या तीन मुली झाल्या.' २ एक नाळ असलेले जुळे (मुल) [एक+नाळ]

एकनाड-डी—छी. मुलगा किंवा मुलगी यांच्या जन्मनक्षत्रा-वरून अथा, मय्य व अंत्य अशा तीन नाडी ठरलेल्या असतात. ज्या मुलामुलीची वरीलप्रमाणे एकच नाडी असेल त्यांचा विबाह

त नाही; त्यास एकाड म्हणतात. 'खुळत नाही, एकाड नाही.' [एक+नाडी]

एकनाळ—वि. १ एकनाळ असलेले जुळे (मूल). २ (ल.) काच आवडीनिवडीचे, मताचे, कलाचे. [एक+नाळ]

एकनिक—वि. एकट; एकटा. [एक+नि+एक; एक द्वि.]

एकनिकी—स्त्री. जूट; एकी.

एकनिरवडी—वि. एकाच वेळी, एकाच कामांत, एकाच टक्यांत निरवलेले; संपविलेले; उरकलेले. [एक+निरवणे]

एकनिश्चय—पु. दृढनिश्चय; निर्धार; दृढप्रज्ञा; विश्वास. -वि. निश्चयी; करारी. [एक+निश्चय]

एकनिष्ठ—वि. १ एका वस्तूवर मन वसलेला; एकावरच दृढ [छा] ठेवून चालणारा; अद्वल श्रध्दावान्. 'श्रीकृष्ण बोलावे तुवां तै. एकनिष्ठ ॥'—ज्ञा ३.१८. २ (उप) अद्वल; पक्का; पुरा. जमै हनिष्ठ लबाड—सोदा—शिनळ—लुञ्चा—खोटा—मात्रागमनी इ० सं.] **एकाशीकर**—पुरा लबाड; मात्रागमनी; वेविश्वास.

एकनिष्ठता, एकनिष्ठा—स्त्री. १ एकनिष्ठ असण्याचा गुण, ती श्रध्दा; मनःपूर्वकता. २ एकरिथित; अचांचल्य. 'जयां विप-च्या ठायीं. एकनिष्ठता कहीं नाही ॥'—ज्ञा २.११३. [सं.]

एकपंगत—स्त्री. ऐक ठिकाणी, एका पंक्तीला बसून जेवणे. स्त्र. भोजन. [सं. एक+पंगति]

एकपट—वि. एकदां घेतलेले; एक या प्रमाणांत. [एक+प्रति] १० एकपट रूप दुप्पट पोशाख.

एकपणा—पु. एकी.

एकपत्नी—वि. १ एकच बायको असणारा; दुसरें लग्न न कर-ताचा बाणा बाळगणारा; एक बायको असताना दुसरी न करणारा विवाहित स्त्री (धर्मपत्नी) बांधून इतर स्त्रियांशी संबंध न ठेवणारा; भिचारी नसणारा. [एक+पत्नी] **व्रत**—न. १ सर्व आयुष्यांत हाच स्त्रीशी विवाह करावयाचा असे व्रत, एकभायव्रत, एकविवाह. २ फक्त लग्नाच्या स्त्रीशीच संबंध ठेवावयाचा असा बाणा. 'तू श्री एकपत्नीव्रती. दुसरी बरिली कां अपकीर्ति ॥' 'एकबाण ज्वनच. एकपत्नीव्रत पूर्ण. चौदा वर्षे भरल्याविण. कदापि आग ि घडेना ॥'—सवि १२.११२.

एकपंथी—वि. एकमार्गी; एककळी; धोफटमार्गी; एका पद-चा; एकच क्रम आचरणारा. [एक+पंथ]

एकपद—न. (बीजगणित) ज्या पदांत एकच रकम असते ते ; याच्या उलट संयुक्तपद. जसे—३ अ, ५ अब, ६ अवक

एकपदे होत. परंतु (अ+ब) हे संयुक्तपद होय. [एक+पद]

एकपदरी—वि. १ एका बाजूचा पदर चांगल्या प्रकारचा रून दुसऱ्या बाजूचा पदर साधा असणारे (छगडे, पांगोटे इ०). एकरी; एका घडीचे (वज्र). ३ एकच मर, पदर असलेला (गोक,

माळ इ०). ४ एकरी; अरे तुरे असे (बोलणे). [एक+पदर] **एकपदरीवर येणे**—(एखाद्याशी बोलताना) एकरीवर येणे; अरेतुरे करणे.

एकपदीमार्ग—पु. एकाच माणसास जाताना येण्यासारखी वाट; पाऊलवाट; एका ओळीने जाण्यासारखा मार्ग; एक कतार; (सैन्याचा रस्ता). [सं. एक+पद+मार्ग]

एकपक्षी—वि. विशिष्ट; एकजातीय; एका बाजूने. -किवि एका अर्थी; एका बाजूने; एका दृष्टीने; कोणा एका पक्षास अवलंबून (बोलणे, असणे इ०). [एक+पक्ष]

एकपांकळी-पाकळी—वि. ज्या फुलाच्या पांकळ्या अगदी खुळलेल्या, एकमेकांना चिकटलेल्या अशा असतात असे (फूल). उ० गोकर्णी. -मराठी ६ वे पुस्तक. (१८७५) पृ २४०. [एक+पांकळी]

एकपांक्त—वि. एका जातीचा; ज्याच्याशी सहभोजन होतें असा. एका पंक्तीत बसून भोजन करण्यास योग्य. [सं. एक+पंक्ति]

एकपाखी—वि. एकच पाखें असणारे; ज्याच्या छपरास एकच बाजू आहे असे (घर). **घर**—न. एकाच बाजूला पाखें असणारे पडवीसारखे घर. (इं.) पेट हाऊस. [एक+पाखें]

एकपाठी—वि. १ एक वेळ वाचून किंवा ऐकून पाठ म्हणणारा. २ (ल) दृढ बुद्धिवान; मोठ्या स्मरणशक्तीचा. [सं. एक+पठ-पाठ=पठण]

एकपाठी-ठ्या—वि. १ लागोपाठ, एकामागून एक, पाठो-पाठ जन्मास येणारी (भावंडे, एखाद्या कुटुंबातील मुले). [एक+पठ-पाठ=सारीचा मागचा भाग]

एकपाणी—न. पाण्याचे एकच साधन (विहीर, तलाव इ०) असणे. म्हू० एकपाणी नरकवाणी (एकपाणी पण ते युद्धां नरका-प्रमाणें) एकूला पण उनाड अशा मुलाबद्दल वापरतात.

एकपात्र—न. जेवणाचे पान आणि द्रोण एकाच जातीच्या पानांचे असण्याचे व्रत; याच्या उलट भिन्नपात्र. [एक+पात्र]

एकपादशिरासन—न. (योग) उजवी मांडी मोडून बसवें, नेतर डाव्या पायाच्या खालून डावा हात घालून तो पाय हळू हळू मानेवर चढवावा. -संयोग ३३०. [सं. एक+पाद+शिर+आसन]

एकपावटी—किवि. एक वेळां; एकदां. [एक+पावट=पाय]

एकपावलीवाट—एकपदी मार्ग पहा.

एकपिकी—वि. वर्षातून एक वेळ पीक, वहर येणारी (जमीन, झाड); एकप्रसू. [एक+पीक]

एकपुट—किवि. (ना.) संवध; एकदम; एक वेळ; एकटोच. [एक+पुट]

एकपुटी—वि. एकच पुट देऊन तयार केलेले (रसायन इ०).

[एक+पुट]

एकपुटा—पु. एक जमाव; एक संघ; एक संस्थेची, कामाची, विचाराची मंडळी. 'सगळ्या माणमांचा एकपुटा जमला आहे.' [एक+पुठ; म. पुठा]

एकपुडी—वि. एकपुड (कातडी आच्छादन); एकरी कातडे असलेला (मुदंग, पखवाज). [सं. एक+पुट=पुड]

एकपुती—वि. एकच मुलगा असलेली (प्री). [एक+पुत्र-पूत] म्हणू एक पुती रडे आणि सात पुती रडे (जिला एक मुलगा आहे तीहि रडते व सात मुल्ले असणारीहि रडते); कोळयाहि चांगल्या वाईट स्थितीत समाधान नमणें याअर्थी योजतात.

एकपुरू—वि. (नंदभाषा) अकरा. 'मिरजेहून कोल्हापूरचे भाडे एकपुरू आणे आहे.' 'शिवणावळ एकपुरू आणे दिली.' [संक्रितिक]

एकपेडी—स्त्री. (कु.) एक दाणी, एकसर. (कु. अव. एकपेडयो). -वि. एकच पेड असलेली (वेणी, दोरी). [एक+पेड=पदर]

एकपेशी—य—वि. (प्राणि) एक पेशी असणारे; एकपेशीमय (प्राणी). (इं.) युनिसेल्युलर. [एक+पेशी]

एकप्रकारचा—वि. निराळ्या प्रकारचा; निराळ्या वर्गाचा विलक्षण; विचित्र; अनन्यसामान्य; एकाच तऱ्हेचा. -ख २४७६, ३१३९, ४१२८. 'लौकिक प्रकारे जालिया उत्तम नाही.' -मिर २.९५. [एक+प्रकार]

एकफणी—वि. एका विणीचा; एका वाण्याचा; एका तऱ्हेचा (कपडा). [एक+फणी (विणकामांतील)]

एकफरमा—वि. एका आकाराचा, टेवणीचा, जातीचा, स्वरूपाचा (संन्याच्या रांग, लिहिण्यातील अक्षरें वर्णारे)—पु. आकृति; आकार यांत ऐक्यता; एक स्वरूप; एक आकार. [एक+इ. फोर्म-फरमा]

एकफसली—वि. वर्षाला एक पीक देणारी (जमीन): एक-पिकी. [एक+फसली]

एकफावट—क्रि. (गो.) एकदांचा; एकदां. एकपावटीं पहा. [एक+पद-पाय=पावट]

एक-ब-एक-येक—क्रि. १ एकूणएक; सर्व. १ एक-ब-एक हुकूम लागू जाहीर. -रा १५ ३१ २ एकाएकी; एकदम. 'त्यांनी मीररसाम यास जठवरक येथे एक-ब-येक येऊन गाठें.' -रा ५, ११८. [फा. यक ब यक]

एकवर्गी—क्रि. एक प्रकारे 'परिते एकवर्गी थोडे' केलिया प्रतिकारामाजि वडें ॥ -ह्या ११.४०४. [एक+वर्ग=प्रकार]

एकवरी—वि. एकरी पन्थाचें, रंदाचें, डबल पन्थाचें नव्हे असें (कापड). [एक+वार=वार=वेळ; तुळ० इ. ब्रेड्थ]

एकवागी—वि. मानेवर एका वाजूस भोवरा असणारा (घोडा); हें घोड्याचें अशुभ लक्षण किंवा खोड म्हणून समजतात. [एक+वाजु]

एकचाट—पु. सकर; सरभेसळ; जमाव; गोकुळ; गोळंकार; खिचडी. -क्रि. सरभेसळीं भेदविचाररहित; सर्व एकत्र अव्यवस्थितपणें. [एक+चाट]

एकवारी—वि. १ एकदांच वार, आत्राज करणारा, वाजणारा (फटाका, बंदूक इ०). २ वर्षास एकच बहर किंवा बार येणारे (फळझाड). ३ एका बाराचें काढलेलें (गुलाबपाणी इ०). ४ सवें एक रंदाचा. एकवरी पहा. (हुपेटा इ०) ५ एका दमांत गांठावयाचा, करावयाचा (पळा, दोड इ०). 'धडखोरपिकीं घोड-दळाची तुकडी ३६ मैलांचा एकवारी पळा मारून दिहीजवळ येऊन थडकली.' -सन १८५७.१९७. [एक+वार]

एकबाल—इकबाल पहा.

एकबीच—वि. एक टाकून एक, सम. उ० २,४,६,८. -संन्या ३९. ०हात-पु (कवाईत) सम अंक म्हण्टेलेल्यांनीं (२, ८, ६) आपला उमवा हात ताट, जमिनीशीं समांतर करून खांद्याच्या पातळीत समोर, थोडे एकमेकांशीं लागलेलीं, आंगठ्याचा अभ्रगाव बर आणि करंगळी जमिनीकडे अशा स्थितीत न्यावा. -संन्या ४. [एक+हि. बीच]

एकबुंदी, एकबुंदी—वि. एका जुन्या चलनी रुपयाचें नांव; या रुपयाच्या शुभभागावर एक बुंद (टिपका) असतो. [एक+बुंद]

एकबुरजी—वि. १ एक खांबी (राहुटी, तंबू). २ (ल.) एकाच माणसावर अवलंबून असणारे (काम, कारस्थान). [एक+बुरुज]

एकवेक—वि. सम-विषम (रंग, पद). [एक=विषम+वेक=सम]

एकवेरजी—स्त्री. १ (हिशोब) जमाखाचांची पहिली नोंद; याच्या उलट दुवेरजी; या नोंदीवरून पुढें खातेवारी दुवेरजी, तिथेरजी केली जाते. उ० एकवेरजी कलम-कारकून-रकम-लिहिणें-दिशोब. २ एकनोदी हिशोब; बारनिशी. याच्या उलट दुवेरजी. ३ सर्व रकमांची एकूण वेरीज. -वि. अशा प्रकारे टेवलेला (हिशोब, प्रकरण इ०). ०दसर-न. १ निरनिराळ्या खात्यांचा जमाखर्च, हिशोब व नोंदणी एकत्र टेवणारी कचेरी, खाते. २ खातावणी; निरनिराळ्या खात्यांच्या खातावण्यांच्या रकमांचें हिशेबी दसर. यावरून एकंदर सरकारी जमाखाचांच्या हिशोबाचें पत्रक तयार करता येत असे.

एकबोटीगंध—न. एका बोटीने कपाळास लावलेलें आडवें किंवा उभें गंध; याच्या उलट दुबोटी गंध. [एक+बोट+गंध]

एकभक्त—वि. १ एकाच देवाची भक्ति करणारा. २ (ल.) एकाच धन्याची सेवा करून राहणारा; एकाचीच मनधरणी करणारा. ३ एकभक्त पहा. [एक+भक्त]

एकभाज—वि. एकदांच भाजलेले. [एक+भाजणें]

एकभाव—३. १ मनाची एकाग्रता; एक विचार; ठाम मत. २ एक दर; एक ठाविक किंमत. [एक+भाव]

एकमुक्त-कि—न. स्त्री. अहोरात्रांत एकदांच किंवा माध्याह्नी एकदांच जेवून राहण्याचे व्रत. 'दशमीव्रत एकमुक्त साचार। एकादशी उपोषण हरीजागर ॥'—वि. दिवसांतून एकदां जेवणारा; एकमुक्त आचरणारा. [सं.]

एकमंगल—ठ—न. अनेक जातीचे लोक एकत्र येणे; सब गोलंकार; संकर; काला. [एक+मंगल (उप.)]

एकमजला—ली—वि. १ एकच मजला असलेले (घर) २ एकच पदर असणारे (पातळ, लुगडे, पागोटें इ०). [एक+मजला]

एकमजली—किवि. मध्येन उतरतां एकदम सुकामापर्यंत (जाणे, चालणे इ०). [एक+मजल]

एकमत—न. मतैक्य; सर्वांचीं मते जुळणे; अविरोध; एक विचार; अभिमत; एकजुट. —वि. एकमताचे, विचाराचे. [एक+मत]

एकमध्य—वि. (गणित) समकेंद्र; एक केंद्र; मध्यबिंदु एक असणारे. (इं.) कॅन्स्ट्रिक्ट. [एक+मध्य]

एकमय—वि. १ सर्वव्यापी; सर्वाधिष्ठित. 'ब्रह्म एकमय आहे.' २ एकलप. 'तुका म्हणे गंगासागरसंगमी। अवघा झाल्या उर्मि एकमय ॥'—तुगा ४०१६. ३ सर्वे एक, समान (जातीचे-प्रकारचे-गुणाचे). जसे-एकमयधर्म-आचार-स्थिति-प्रकार.—किवि. एकत्र, सब मिळून; एकजुटीन. [सं.]

एकमसृदी—वि. धोर; अद्वितीय सुसदी; धोरणी; ज्याबद्दल दुमत होणार नाही असा सर्वमान्य; अद्वितीय. 'नानाफडनवीस एक मसृदी तर्क त्याने काढिला.'—ऐपों २७६. [एक+सुप्तपदी, अप; एक+मसुदा]

एकमानपद्धति—स्त्री. (गणित) त्रैराशिकाऐवजी एक रीत. या रीतीत प्रथम दिलेल्या प्रमाणावरून एका वस्तूची किंमत काढून नंतर त्यावरून इष्ट राशीची किंमत काढतात; यास एकमानगणित असेंहि म्हणतात.

एकमार्गी—वि. एकाच मार्गाने, रीतीने जाणारा; केवळ आपल्या मताप्रमाणे चालणारा; एककडी; एकरोखी. [एक+मार्ग]

एकमांस-एकहाड—वि. एका हाडामासांचा; एका रक्ताचा; एका कुटुंबातील; एकपिंड; सपिंड, समोत्र. [एक+मांस, हाड]

एकमाही—वि. एक महिन्याचा (हिशोब, वसूल, रोजगुरा, वेगमी इ०). [एक+माहे=महिना]

एकमुख—किवि. १ सन्मुख. 'तेगें एकांती नेऊनि देव। व्यासासि कैः एकमुख.'—एमा १.१५३. २ तत्पर. 'माझ्या भजनी एकमुख। माझिया निजमाये अतिभाविक ॥'—एमा १३.७४८—वि. एक विचाराचे; एक जुडीचे; एक [एक+मुख]

एकमुखी—वि. १ एका तोंडाचा; एक चहऱ्याचा, रुपाचा, बाजूचा (देवमूर्ति, मुखवटा, रुद्राक्ष बोंबरे). २ एकस्वरूपी; एक.

जातीय. ३ एकतंत्री; एकाच अधिकाऱ्याच्या हाती असणारी (सत्ता.) 'सध्यां हिंदुस्थानांत एकमुखीराज्यपद्धति प्रचलित आहे.'—के. १.१२.३०. ४ एकाच्याच तंत्राने चालणारा; ज्याला एकच वरिष्ठ आहे असा. [एक+मुख] **रुद्राक्ष**—३. १ ज्यान एकच तोंड आहे असा रुद्राक्ष. २ (ल.) एकतंत्री; जो एकाकडून माहिती, सुचना, सल्ला बोंबरे घेतो असा माणूस, राजा, न्यायाधीश, अधिकारी बोंबरे. 'सरकारी शाळांच्या एकमुखी रुद्राक्षाने सर्व शिक्षणक्रम सुरू ठेवणे बरोबर नाही.'—टि. ३.३९.

एकमुठाण—न. एकी; जूट, कट, संघ. [एक+मुठाण]

एकमुठी-मूठ-मुठीचा—वि १ एकाच्याच मतेसहानी असणारा (राजाच्या, मंत्र्याच्या, मालकाच्या बोंबरे); एकमुखी २ एका विचाराचे-पक्षाचे; एकमत जांणले. एकमुखी चालणे—कि. एक मताने, एकत्र जाणे, वागणे [एक+मुठ्ठि-मूठ]

एकमुठी-सूट—किवि. १ एका मुठीने; एका हाताने; एका वेळीं. 'एका मुठीने म्यां हजार रुपये दिले.'—मोल. २ कामाच्या किंवा व्यवहाराच्या एका वेळीं; एका उरकांत; एका श्रद-क्यात. [एक+मूठ]

एकमुळा—वि. (गो.) एकुलता; एकलकोंडा, एकटा. 'एक-मुळी आस दुसरो कोणीच नाको'—एक मुळा आहे, दुसरा कोणीच नको. [एक+मूळ]

एकमुळी—स्त्री. १ एकच मुळी, एकच रोपटें; कुटुंबांत एकच मूल जिवंत राहिले म्हणजे त्यास म्हणतात. (किं० राहणे) २ (शेतकरी लोकांत) गावांतील एक धान्याचें पीक, शेत, लागवड; शेतकीचा एकच उद्योग. 'एकमुळी बुडाली म्हणजे गांव उजाड झाला.'—वि. आपल्याखेरीज दुसऱ्या धान्याला जमिनीत जागा न देणारे (जोंधळा, गहू इ० पीक) [एक+मुळी]

एकमुख्य—वि. (रसायन.) संतृप्त उत्कबीनून एक उच्च परमाणु निःसारित केल्यानंतर राहणारा संतृप्तमूलक. (इं.) मोनोव्हेन्-लेंट मोनाड. 'संतृप्त उत्कबीनून उज्जवाच एक परमाणु काढला असल्यास त्याचा एक अवयव असंतृप्त राहील व त्यास एकमुख्य म्हणात' येईल—झाको. क १३०.

एकमेक—वि. परस्पर; अन्योन्य. 'एकमेकांतें साटोपें लव्-नियां विधिति.'—सुवन ४.१९१ [एक द्विः प्रा एकमेक]

एकमेक, एकमेकाशीं, एकमेकांत—किवि. परस्परांमध्ये; एकमेकांबरोबर; आपआपसांत; आपणांमध्ये, तुम्हांमध्ये, त्यांच्या-मध्ये.

एकमेकी—स्त्री (गो.) मेळ; जम. [एक+एक]

एकमेव—वि. एकच एक; केवळ एक. [सं.]

एक-येकमेळ—पु. भिलणी; ऐक्य; संघ; एकत्रपणा. —वि. एकवट; एकत्र. 'प्रत्य वन्निहूत तेजाळ। श्रीं द्वादशदित्य येक-मेळ ॥'—सुआदि ५.२५. [एक+मेळ]

एकमेळणी, एकमळीं—क्रि. सर्व मिलून; एकत्र; एक-जुटीने; समुदायानें. 'सच्चिदानंद एकमळीं। तेचि त्रिवर्णी ललाटी।' —एरुव १.६१. [एक+मेळ-णी]

एकमेळी—वि. (गो.) एकताई; एककळी. [एक+मेळ]

एकमोडी—वि. एकमागीं, एककडी; एका प्रकारचा; एका स्वरूपाचा, जातीचा. [एक+मोड]

एकमोल—न. (कों.) एकमेगळ, संकर; गोतमकाला. [ए+मोला]

एकमोली—वि. एकसारखी किंमत असणारा (पदार्थ). [एक+मोल; सं. मूल्य] -

एकयोनि—वि. एकाच आईपासुन जन्मलेले; सहोदर; सोदर सख्खे भाऊ. [सं. एक+योनि]

एकर—पु. (गणित) जमीन मोजण्याचें एक विशिष्ट माप इंग्रजी मापानें ४८४० चौरस यार्ड म्हणजे एक एकर, ८५ एकर म्हणजे १०० बिघे जमीन. —राको २२. १ आणा = ७-५६२६ चौरस यार्ड, १२१ चौरस यार्ड किंवा सोळा आणे=एक गुंठा, ४० गुंठे किंवा ६४० आणे = एक एकर. [सं. अजल = अंगण, परसून, आवार, प्राकार; मी. अग्रान; ल. अगेर; जुने ई. अकेर; जुने फ्र. एकर]

एकरकम—खी. निरनिराळ्या वारींची एकत्र बेरीज. [एक+रकम]

एकरकम-रकमी—क्रि. एकदम; एका रकमेने; एकमुटी; एकटोक. 'एकरकमी पुढळ पेंसा मिळण्यास देशांतरीं फिरल्या-शिवाय इलाज नाहीं.' —मात्र ९. [एक+रकम]

एकरंग-रंगी—वि. १ एकाच रंगाचा; सर्वत्र, दोहों अंगांस एक रंग असणारा (पागोटें, सखलाद ह०). २ अंगावर एकच रंग असलेला; दुरासा कोणत्याहि रंगाचे धपके वंगर नसलेला; निमळे रंगाचा (घोडा); असा घोडा कुलक्षणी, अशुभलक्षणी समजतात.

पाटीवर शुभ-रंग—रंग कोणता तरी एक असुन पाटीवर मात्र पांढरा रंग असणारा (घोडा); हें अशुभलक्षण होय. —जी. १ सोंगट्यांच्या तिकाशी खेळांतील डाव. प्रतिपक्षाची सही होण्यापूर्वी आपली सही होउन डाव बसुन पक्षास सोंगटा उठुन गेल्या व नंतर कच्च्या सोंगट्या उठून जाण्यापूर्वी प्रतिपक्षाची सही झाल्यास त्यास एक-रंगी असें म्हणतात. २ सकय; स्नेह; अविरोध; 'नवाव मवसुफ व रावपंतप्रधान यांची कदीमापासोन दोस्ती व एकरंगी, जुदागी नाहीं.' —रा १९८. 'पुत्रपौत्रपथेंत एकरंग केळें.' —मेटि २.८०. [एक+रंग; फा. यक्+रंगी]

एकरदन—पु. (एकदांत असलेला) एकदांत; गणपति. 'उठोनि बेनी एकरदन। दिखले सकळासीं दर्शन।' —गणपतीची भुपाळी ६. [सं. एक+रदन=दांत]

एकरस—वि. एकाच गोष्टीत सुख मानणारे, पावणारे; एका विकाराचें; एका भावनेचें; समस. —पु. १ एकात्मता. २ (ल.) पर-ब्रह्म. 'मेदु लाजोनि आवडी। एकरसीं देत बुडी।' —अमृ १.९. [एक+रस]

एकराजक—वि. एकराज्य; एकतंत्री, एकाच्याच सत्तेखाली असणारे; स्वसत्ताक (राज्यपद्धति) (ई.) ऑटोकसी. 'सर्वांच्या तोंडीं लोकसत्ताक संस्थान चांगले की एकराजक चांगळे हा वाद झाला.' —नि ८३. [सं.]

एकराज्य—न. एकसत्ता; एकतंत्री-सुखी कारभार; एकाच्या हातीं असलेली अनियंत्रित सत्ता; एकछत्री राज्य. 'जाहाले सक-लीक एकराज्य.' [एक+राज्य]

एकरात्र—क्रि. १ एका रात्रीचा काल; चार ग्रह; सूर्या-स्तापासुन सूर्योदयापर्यंत. २ संबंध दिवम, अहोरात्र, भोवीस तास व्यापून. [एक+रात्र]

एकराशि-रास—वि. १ एक राशि ज्यांची आहे त, २ (ल.) एका गुणाचे, जातीचे व पक्षाचे; सारख्या मानाचे; एकसारखे. 'बायकोपासुन नमोपथेंत एकरास.' —फाटक, नाटयछटा ३. ३ एकाच राशीतील, संधातील, समूहातील (धान्य, पदार्थ, इ०); एकजात. [सं. एक+राशि]

एकराष्ट्र—न. लोकांत एकी, एकोपा असलेले राष्ट्र, देश; एकच विभाग मिलून झालेला देश, राष्ट्र. 'इंग्रजी राज्याखालीं हिंदुस्थानांतील भिन्नभिन्न जाती एकवट करुन त्यांस एकराष्ट्राचें स्वरूप आणण्यास ज्या कल्पनांची आणि साधनांची आवश्यकता आहे ...' —टि १.२५१. 'छप्पन देश मोडून त्यांचा एकजीव अथवा एकराष्ट्र होण्याचा समय आला आहे.' —टि १.४७५. [एक+राष्ट्र]

एकराष्ट्रीयत्व—न. सर्व राष्ट्र (त्यांतील सर्व लोक) एक आहे अशी भावना, राष्ट्राभिमान; राष्ट्रभक्ति; (ई.) नॅशनॅलिटी. 'एकराष्ट्रीयत्वाची भावना राष्ट्रांत निर्माण झाल्यास स्वातंत्र्य काय लांब आहे?' —टिप्पू ३८. [एक+राष्ट्र]

एकरूप—वि. एका रूपाचें, आकाराचें; सदृश; समरूप; अवि-भक्त; न बदलणारे; अविकारी. 'जयजय देवैकरूप। अतिवृत्त कंदर्पसौंदर्य।' —सा १८८. —क्रि. १ एकासारख्या पद्धतीने; बदल न करिता; सारखे. 'मी एकरूप दहा रोज अनुग्राला बसलों.' २ (नकारात्मक प्रयोग) केव्हांहि नाहीं; कधींहि नाहीं; कोण-त्याहि प्रकारें नाहीं. 'तू एकरूप त्याच्या वरीं जाऊं नको.' 'मी एकरूप यावयाचा नाहीं.' [एक+रूप]

एकरींखी—वि. (अप. रूप) एकोरोहकी. १ एककडी; एकमागीं; एकाच विषयाकडे चित्ताचा, मनवाचा कल असणारा. २ एकाच (वरच्या) बाजूला बेलबुड्या वंगेर भरतकाम केलेले

अहि असे (बीट, वख). ०शिवावर-न. गांवाच्या एकाच बाजूस असलेल्या जमिनी. [एक+रोंख]

एकल—वि. १ एकल; एकटा. 'एथ एकलेआ चालतां। भय नाहीं संवथा।'—ऋ. ७. २ (बंदुलाच्या खेळ) एक या अर्थाने. [सं.] ०काजा, कांजा-खाजी-उ. एक (गोटया-बैदुलाचा खेळ) एक गोटी दुसरीस सारतांना मोजणाऱ्याच्या कामी एक या संख्ये बद्दल योजतात. [एकल+खाजा ?]

एकलकांडा-कांग्या, -कोट -टिका-टुका-टुरा-निपशा—वि. एकांतप्रिय; माणूसवाण्या; समाजांत न मिसळणारा; मनमिळाऊ नसणारा. (हा शब्द निंदाग्रंथक असा वापरतात). म्ह.० एकलकांडा बारा रांग्या.

एकलंगी—वि. क्रि. १ एकीकडे, बाजूला असणारे; सलग याच्या उलट (घर, झाड इ.) [एकल+ंग] २ सलग; एकासएक थिकद्वन असाहि अर्थ होतो. [एक+लंगण]

एकलंगी—वि. एका लंगीवर उभारलेले; एकपाखी (घर); याच्या उलट दुलंगी, दुपाखी. [एक+लंग]

एकलंगी (पेंच)—स्त्री. (मल्लविद्या) जोडीदाराच्या दंडावरून आपला हात घालून जोडीवाल्याचा हात आपल्या पाठीवर दावून धरून जोडीवाल्याचा हात ज्या बाजूने दावून धरला असेल त्याच आपल्या पायांने जोडीदाराच्या पिंडरीस आपल्या पिंडरीने व पायाच्या चौथ्याने धरून आपली मान जोडीदाराकडे वळवून त्याला चीत करणे. फारसी भाषेत पिंडरीला लंग म्हणतात व हा डाव पिंडरीने करावयाचा असल्याने यास एकलंगी हें नांव पडले आहे. [एक+फा. लंग=पिंडरी.] ०ची सवारी, एकलंगी-स्त्री. (मल्लविद्या) आपल्या एका पायांने जोडीदाराच्या पायांत बाहेरून पाय घालून जोडीदाराच्या गुडघ्याच्या वाडीजवळ मांडीकडील बाजूस पाय घालून तोच आपला पाय आपल्या दुसऱ्या पायाच्या गुडघ्याच्या लवणीत घालून ज्या आपल्या गुडघ्याच्या लवणीत आपल्या पायाचा पंजा घातला आहे, त्या आपल्या पायाचा पंजा जोडीदाराच्या ढोणशिरवर टाचिकडील बाजूस घालून जोडीदारास चीत करणे.

एकलपायी—वि. जोडीदार, मदतनीस नसलेला; एकटा. [एकल+पाय]

एकलहरी—वि. एक विशिष्ट साधाची जात; हा चावल्याने फक्त एक लहर येऊन मृत्यु येतो. 'मेघ कुंजर जटिल एकलहरी। आझा होतां घेती झुझरी। टाळ मृदंग वाजतां कुसरी। रागोच्छार करिती पै।'—ह. ३४.१४९. [एक+लहर]

एकलक्षी—वि. ज्यासवंशी आदर किंवा कांही हेतु आहे अशी एकच वस्तु डोळ्यापुढे ठेवणारा; एकधोरणी; एकमाणी. [एक+लक्ष्य]

एकला—वि. एकटा; एकल पहा. [सं. एकल; प्रा. एगल]

म्ह.० 'एकल्याची एक वाट.'

एकलाधी—स्त्री. एक्य; एकमत; एकबुद्धि. 'मग अहंकारासि एकलाधी। करुनि जीवितावधी। वहाविले बुद्धि। चराचर।'—शा. १३.४९. [एकल+धी; किंवा एक+लधाणे]

एकलिंग—न. भोवतालीं पांच कोसांच्या मर्यादेत कोठेहि दुसरे शिवस्थान नाही असा शिवस्थान; हे विशेषप्रतीक सिद्धिस्थान समजले जाते. [एक+लिंग] ०जी-पु मेवाडांत उदेपूर सह्या-पासून एक मलावर असलेले एक देवस्थान; हे देवस्थान मेवाडांत फार प्रसिद्ध आहे. रजपूत लोक भेटीच्या वेळी. 'जय एकलिंगजी.' म्हणून रामराम करतात.

एकलौढ्या—वि. एकच लोंबी असलेला (एक भाताचा, साळीचा प्रकार). [एक+लौढी]

एकलौता-ती—वि. १ एकलता-ती. 'कां एकलौतिया बाळ का—। वरि पडोसि टाके अंबिका।'—शा. १३.५०२. २ एकपुत्री; एक पोर असलेली. 'गृह बहुतांची माये। परि एकलौति होऊनि दये।'—शा. १३.४०९. [एक+ल+ता, हि. एकलौता]

एकवंक—न. एकनिश्चय, एकवाक्यता. 'याचेनि एकवेंके। जगासि वाडु।'—शा. १३.१६. [एक+वन्+वाक्]

एकवेंकी—स्त्री. एकलपता; भेदरहितता; सारखणपण; एकत्व; तादात्म्य. 'मज एकवेंकी याची स्थिति। आवडतु असे।'—शा. १.१२. 'न साहे वियोग तुम्हां उभयतां। देवां आणि भक्तां एकवेंकी।'—निगा १८०.

एकवेंकी—स्त्री. पायांतील एक दागिना. 'निजपदिचेनि ओले। तोने पीका निगाले। तें एकवेंकीं समिलले। शीचरण क्षेत्री।'—ऋ. ८७. [एक+वन्क=वांकी; सं. वक; प्रा. वंक]

एकवचन—न. १ एकच बोलणे; न फिरणारे वचन. २ (व्या.) नामाच्या ज्या रूपावरून त्याच्या एकत्वाचा बोध होतो किंवा ज्या नामावरून एकच वस्तुचा बोध होतो ते. **एकवचनांत बोलणे**—नानदाराने, ऐकरी बोलणे; ओतुरे करणे, म्हणणे. [सं.]

एकवचन-नी—वि. १ (व्या.) पदार्थाचे एकत्व दाखविणारा; एकवचनांत असणारा. २ वचनाचा धड; बोलल्याप्रमाणे करणारा; सत्यप्रतिष्ठ. 'राम एकवचनी, एकवाणी होता.' [एक+वचन]

एकवट—क्रि. एकत्र; एका टिकाणी; संयुक्त; सवै मिलून; मेलिन्न; एकदर. 'रथ जोडिले एकवट। वरि चढले वीर उद्धट।'—एकस्व ८.१४. 'तिसऱ्या हेनरी राजाच्या काकरीदींच्या अखेरी-

पासून सुमारे वरील दोन भाषा एकवट होऊन हल्ली जीस इंगेजी म्हणतात ती बनत चालली.'—नि. ५५२. [सं. एक+वट; प्रा. वट; तुल.० का. ओट्टु=मिळणी] **एकवटणे**—अक्रि. एकत्र होणे; गोळा होणे; मिसळणे; मिळणे. 'हे तिन्ही (अकार, उकार, मकार) एकवटले। तेथ शब्दत्रय कवळले।'—शा. १.२०. 'दीर्घी दीपू एकवटला। मिळणीं एकच होऊनि ठेला।'—एभा १०.३३३.

‘ससकोटि मंत्र पाहीं । एकवटले बाणाचे ठायीं ॥’—सक्ति. १ गोळा करणे; एकत्र करणे; जमविणे. २ मिसळणे; काला करणे. [सं. एकवृत्त-वत्स=होणे]

एकवटा—पु. १ एकवटलेली स्थिति, अवस्था; संयुक्तपणा. २ एकवृत्त; संघ; एकोपा, एकी; मिलाफ. ३ (विरु.) एकट्याचा जिन्नस, माल; घाऊक घेतलेला माल; एकवट्याचा जिन्नस; टोक घेतलेला जिन्नस. [एकवट]

एकवटा-टा—वि. १ एकटा; एकला. ‘मग नेणे बहु थोडे । न पाहे मागे पुढे । मार्गमार्ग येकवटें । करीत चाले ॥’—शा १८ ६२५. २ (गो.) एकेरी. ३ एकत्र केलेला. एकवट पहा.

एकवत—न. (वायकी) एकभुक्त; उपवास. ‘सुक नाहीं म्हणून एकवत.’ [सं. एकवत, अप.]

एकवत—क्रि.वि. एकत्र. ‘कोडे नेणे हा फाबला एकांत । सदा विलकिल भोवतीं बहुत । दोघे एकवत बोलावया मात । नाहीं लाज धरिली दिला हात यो ॥’—तुगा १११. [सं. एक+वत; म. एकवट]

एकवद—न. एकवाक्यता; ऐक्यता; एकवत्. ‘एव्हवी मध्य ऊर्ध्व अध । हे नाही जेथ भेद । अद्रयासि एकवद । जया ठायीं ॥’—शा १५.७३. [सं. एक+वद; एकवत्]

एकवर्ण—पु. वर्णसंकर; जातिभेद न पाळणे; सबगोलंकार [सं.]

एकवर्ण-णी—वि. एकरंगी; एकरंगचा (बैल, गाय, पक्षी वगैरे). [सं.]

एकवर्णसमीकरण—न. १. (बीजगणित). ज्या समीकरणांत एक अव्यक्त पद असते ते. जसे— $x + अ = ३$ व. याच्या उलट अनेकवर्णसमीकरण. —समी. प्रस्तावना ३. २ ज्यांत अव्यक्त पदांचे प्रथमघात मात्र येतात ते. —बीजगणित (जर्जिहसकृत आ. २) १४४. (इ.) सिलप इन्वेशन. [सं.]

एकवेंशता—स्त्री. सपिंडता; सहजातसंबंध [एक+वंश]

एकवर्षी-वशास—एकीशी, एकोशास पहा.

एकवसा—पु. १ एककडील जागा; एकांत स्थळ; आड जागा. २ एकोसा पहा. [सं. एक+वस्]

एकवस्त्र. एकवस्त्रपरिधान. एकवस्त्रस्नान—न. तीर्थाच्या ठिकाणीं नवरा व बायको यांनी एकच वस्त्र नेसून किंवा दोघांनी तेच तेच वस्त्र नेसून करावयाचे स्नान. हे फक्त तीर्थाच्या ठिकाणीं पुण्यकारक आहे, इतर ठिकाणीं पाप होय. [सं.]

एकवळा—पु. १ एकोपा; ऐक्य; संघ; जमाव. ‘ना तरी अंब-सेच्या दिवशी । भेटली बिबें दोनी जैशी । तेवीं एकवळा रसी । केला एय ।’—शा ११.५. ‘बोधचंद्राचिया कळा । विबुरलिया येकवळा । छपापुनीव लीळा । करी ज्याची ॥’—अमृ २.७. २ भैत्री; स्नेह. [एक+वळणे]

एकवाक्यता—स्त्री. १ एकमत; एकार्थ; एक निष्कर्ष (निर- निराळ्या पुस्तकांचा, वचनांचा, विधानांचा); ऐकमत्य. ‘तुम्ही बोलतां एक आणि तुमचा वकील बोलतो एक, ते तें मिळत नाही, याजकरितां तुमची व त्याची एकवाक्यता करून मग बोल म्हणजे काय तें सांगेन. ’ २ ऐक्य; मेळ; जुट. ‘सर्व लोकांचीं सर्व बाबतींत, सर्व विचारांची एकवाक्यता होणे कधीहि शक्य नाही. ’ —टि ३. २४६. ‘हा...निदेशांची...एकवाक्यता करून काय निष्पन्न होतें हें पाहणे अगत्याचें आहे. ’—मसाप २.१२२. [सं.]

एकवाट-वाटी—क्रि.वि. १ एकवट; एकत्र; संयुक्त; समस्त. ‘तयांमागे कुंजरघाट । गळां सांखळ्या एकवाट ॥’—एरुव ६. ५३. ‘हृद्य द्रष्टा आणि दृष्टी । देखतां तिन्ही एकवाटी ॥’—एभा २.३५८. २ एकदम. ‘तैसें तें (सैन्य) घनदाट । उठावले एक-वाट ॥’—शा १.८९. [एकवट]

एकवाढ—स्त्री. जेवणाम पुरेसं अन्न जेवणाराच्या पानांत एकदम वाढून ठेवणे. [एक+वाढणे]

एकवार—क्रि.वि. एकदा; एक वेळ. [सं. एक+वार]

एकवारिक—वि. वर्षातून एकदांच होणारी (वनस्पति, पीक, वस्तु इ.). [सं. एक+वर्ष]

एकविचार—पु. एकमत; ठाम, निश्चित मत; निश्चय. [सं. एक+विचार]

एकविध—क्रि.वि. १ एकाच तऱ्हेचा; एकाच प्रकारचा. २ (ल.) एकनिष्ठ (भक्त); सरळ; साधा. ‘एकविध आम्ही न धरूं पालट । न सडूं हे वाट सापडली ।’—तुगा ७५३. ०भाब—पु. (काव्य) एकमत; एक विचार; एकभाव; ऐक्य; एकोपा. [सं. एक+विधा]

एकविधा—क्रि.वि. एका प्रकाराचे; एका रीतीचे. [सं. एक+विधा]

एकविधाभक्ति—स्त्री. एकाच देवतेवर असलेली श्रद्धा, भक्ति; एकाच ईश्वराची पूजा. [सं. एक+विधा+भक्ति]

एकविसणी—वि. एकदांच तापवून निवविलेले; चुलीवरून खाली काढून निवृं दिलेले. (पाणी). [एक+विसण]

एकवीस—वि. २१ संख्या. [सं. एक+विंशति; प्रा. एगवीसा; हि. एक्कीस.]

एकचुंतगतफलद्वयन्याय—पु. (एका देठास दोन फळे) एका ओड्याने दोन पक्षी मारणे या अर्थी, किंवा एका प्रयत्नांत दोन कार्ये करणे या अर्थी योजतात. [सं. एक+वृत्त=दैठ+गत+फल+न्याय]

एकवेळ-ळां—क्रि.वि. १ एकदा; एकवार. २ एकदम; एकाच वेळीं. [सं. एक+वेळा]

एकवेळ—स्त्री. दिवसाच्या दोन (सकाळ, दुपार) भागांपैकीं एक. सकाळ किंवा दुपार. [सं. एक+वेळा]

एकव्यसनी—वि. एक मताये; सारख्याच संवयी असलेले; एक राहणीचे (लोक वंगरे). [सं. एक+व्ययने]

एकशफ—वि. अखंडखुरी; एकमेळी; खुराला भेग नसलेला (घोडा, गाढव इ०). [एक+शफ]

एकशय्या—स्त्री. १ एकाच अंशरुणावर नित्रंगे, इतका परिचय. २ (ल.) अति स्नेह; दाढ मैत्री; प्रेमायें संपटन. [एक+शय्या]

एकशरीर—वि. एका रक्ताचा, मांसाचा, हाडाचा, सपिंड; समोन. [एक+शरीर]

एकशिगी—वि. (गो.) एक शिंग असलेला (पशु.) [सं. एक+शिंग]

एकशिवडा—वि. (गो.) काढकुळा, सडपातळ, किडकिडीत (मनुष्य) ' तें चेडु वरें दिगना, एकशिवडें आग ' = ती मुलगी चांगली दिसत नाही, किडकिडीत आहे. [एक+शिवडा=नरतीतील एक मास.]

एकशिसाल—स्त्री. (गो.) डोक्याचा एक भाग दुखणे; अर्धशिशी. [सं. एक+शीष+ल]

एकशिरफालत—वि. (गो.) शीघ्रकोपी. [एक+शिर+फो. फालत=उणे; इ. फोल्ड=दोष]

एकशेंगकापरी—स्त्री. देवकापरीचें झाड; याच्या बोंडांत एकच बी असते.

एकशेज—क्रि. एका ओळीनें, रंगेनें; एक दंडाळी (वसणे, मांडणे, वंगरे) [एक+शेज]

एकशेवडी—वि. (कों.) सरळ मोट; विन फांबांचें (झाड.) [एक+शिवडा]

एकशौक्तिक—न. मोर्ती तयार करणारे एकशिपली कालव; हीं गोड्या पाण्यांत असतात [सं. एक+शुक्ति=शिप]

एकश्चित्त—वि. एकचित्त; सावधान; एकाग्र. [सं. एक+चित्त]

एकसडी—वि. एकदांच सडलेले, कांडलेले (तांदूळ.) [एक+सडणे]

एकसडी—वि. एकदंटी; एकच टाहाळा, खांदी असणारा (हरभरा, तूर, भेंडीची भाजी वंगरे). [एक+स. सट्=वृथक करणे; सड; प्रा. सड]

एकसत्ताक—वि. एकाव्याच हातीं सर्व सत्ता असलेले (राज्य); एकाज्य; एकाजक; याच्या उलट लोकसत्ताक. ' एकसत्ताक राज्य असल्यास अग्रिय कायद्याच्या योगाने असंतोषजन्य बंड उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. ' —टि ४.९३. [सं.]

एकसंध-संधी—वि. जोड किंवा सांधा नसणारे; तुकडा नसलेले; अखंड; बिनजोडी (भांडें, नाव, दगड, फळी, वज्र इ०). [एक+संधि]

शको. १. ५८

एकसंथा—विना.पु. रविवार. [फा. यक्+थंव; तुल० सं. एक+संथा=वीज; एक+संथा=रात्र, राहिली रात्र.]

एकसमयावच्छेदकरून—क्रि. एकदम; एकाकाळी, एकाच वेळी; युगपत्. (इ. सायमन्टेनियमली यास प्रतिशब्द म्हणून अडीकडे लढ आहे.) [एक+समय+अवच्छेद+करून]

एकसर—पु. (वायली) एकदाणी; एकावली; एक पदरी माळ. एकदाणे पहा. [सं.]

एकसर-रां-रां-रें—क्रि. १ एका ओळीत, रंगित, ओषात; ' पळते जाहले एकसरे. ' —रावि २७.९७. २ (ल.) एकदम; एक-वेळी; एकाएकी. ' हांक दिपली महावीरि. ' वाण पुढे एकसरी । यादव गैन्याचा महागिरी । शरधारी जाळला । ' —एह्रव ८ ४९. ' तुटे संशयाचे मूळ । डेकरां । ' —दा १ १ २८. ' लालसेचेनि भरे । चोरिली तिहि अंतरे । कां जे आपणा नि जावे एकसरे । साधेल कुण । ' —रास १.१७८ —वि. एकसारखा; निव्वळ; निर्भेळ. ' तें ब्राह्मण एकसर सावडें । माणुत नेणें फुडें । ' —शिवु २०४. ' होती व्हडबुद्धी एकसरी । ' —दा १०.२१. ' त्यावरीं बहु भ्रम । तेवींचि नाही एकसर । निर्बादो जया । ' —हा १३ ८१३. [सं. एक+सर=सर; प्रा. एकसरिअ; तुल० फा. यक्+सर]

एकसरणे—अक्रि. १ अनुसरणे; निष्ठा देवणे. ' रिगतां बलभा पुढें । नाही आंगी जीवीं सांकडे । तिये कांतेचेनि पाडे । एकसरला जो । ' —हा १३.६०६. २ एकवटणे; एकत्र होणे. ' वाराया धावे प्रसु तो एकसारोनि सर्व कोपानें । भोजांधक सात्यक्रिया वेष्टिति अत्यंत मत्त जो पानें । ' —मोसौसल १.५० ३ एकीकडे सरणे; पाठीमागे पळणे; पाय काडणे. —शिरि २७२. [एकसर]

एकसष्ट, एकसट—वि. ६१ संख्या [सं. एकषष्टि; प्रा. एग-सडी]

एकसहा, एकसा, एकसाहा—क्रि. एकसारखा, अखंड; सरास. ' सुर्ती तोंचि संग घेई धडकुडी । एकसा गधडी नाम केला । ' —तुगा २६१. —वि. समान; सारखा; एकाच प्रकारचा, जातीचा. [सं. एग+सह; फा. यक्सान; हि. सं. एकसा]

एकसांगी—स्त्री. एकसां, फक्त एक वेळ सांगणे, आज्ञा करणे. [एक+सांगणे]

एकसांज—क्रि. एकवेळ; एकदां (दिवसांतून). ' भी एक-सांज जेवतो—फराळ करतो. ' —स्त्री. एकवेळ दूध देणे (गायीने). ' गायीनें एकसांज धरली. ' किंवा ' गाय एक सांजेवर आली. ' [एक+सांज]

एकसाथ—क्रि. (कवार्त) एकदम; एकदम काम करण्याकरितां हा हुकूम आहे. ' एकसाथ नमस्तेका काम. ' —संय्य १८. [हि. एक+साथ]

एका ताटांतला—वि. एकाच ताटांत बसून जेवणारा; एकाच अन्नाचा (मित्र, सोबती). एका ताटीं जेवणें; एकताटी पहा. [एकन्ताट]

एकांतिक—वि. परब्रह्मी लीन; ब्रह्मरत. [सं. एकन्तकिक]
० धर्म—पु. भागवत धर्म. 'हा भागवत किंवा नारायणीय धर्म त्यासच सात्त्विक किंवा एकांतिक धर्म अशी दुसरी नांवें आहेत.' —गीर १०.

एकांतीलोकान्ती—क्रि. खाजगी व सार्वजनिक रीतीने गुप्त आणि प्रकट; कचित् एकांतलोकांत अवादि प्रयोग करतात.
० सांगणें—एकीकडे व प्रसिद्धपणें, चारचौघांत सांगणें. [एकांतन्त लोकांत]

एकात्मता—स्त्री. एकपणा; एकरूपता; तादात्म्य. 'उदकधणे पांडुसुता । तरंगाची एकात्मता । न ओडेचि जेवी ॥' —ज्ञा १८ ११७१. [सं. एकन्तात्मता]

एकान्तवाद, **एकान्तकेश्वरवाद**—पु. एका परमात्म्यानेच सर्व विश्व व्यापिले आहे त्याचाचून अन्य कोही नाहीं असे मत; अद्वैतवाद; (इ) गुणितिराग्निज्ञम्. [सं. एकन्तात्मन्तवाद]

एकांत्रा-तरा—वि. एकदिवसाआड येणारा (उजरा) एकांतर पहा. [सं. एकांतर]—क्रि. एकदिवसाआड. ० आड—एकांत्राड—क्रि. एक दिवस आड; एक दिवस सोडून. [एकांतरन्त आड]

एकाद-दा—वि. एखाद-दा पहा. ० डुकलो—(गो.) एखाद-दुसरा. [एकादन्तुकल]

एकादश—वि. १ अकरा (११) संख्या. २ अकरावा. 'आतां यावरी एकादशी । कथा आहे दोन्ही रती ।' —ज्ञा ११.१. ३ भागवताचा अकरावा स्थं. 'कृतकामळ योगी एकादश केला । —मुक्तेप्रकृत एकनाथाची आरती ३. [सं] ० स्थानीं असणें—अतिशय नेहमावानें असणें. जीवस्थकंडश असणें. अकरावा पहा. ० रुद्र—पु. शिवस्वरूप अकरा ठेव. अकरा रुद्र पहा. या अकरा रुद्रदेवतांची साधारण नांवें अशीं—वीरभद्र, हंसु, गिरिरी, अजेकपाव, अद्रिबुध्न्य, पिनाकी, अपराजित, धुवनाधीश्वर, कपाली, स्वाणु व भव.

एकादशी—स्त्री. दर पंधरव्यांतील प्रतिपदेपासून अकरावी तिथि. हिचे रमते आणि भागवत असे दोन प्रकार आहेत. ज्यावेळीं दोन दिवस एकादशी असते त्यावेळीं पहिली रमते व दुसरी भागवत असे धरितात. दर महिन्यांतील शुक्र आणि कृष्ण पक्षांतील एकादशीं जीं निरनिराळीं नांवें आहेत तीं अनुक्रमे पुढीलप्रमाणें—चैत्र—कामदा, पापमोचनी; वैशाख—मोहिनी, वरुथिनी; ज्येष्ठ—निजल, अपरा; आषाढ—शायनी, योगिनी; श्रावण—पुत्रदा, कामिका; माघपद—परिवर्तिनी, अजा; अभिन—पाशाङ्कुषा, हंदिरा; कार्तिक—प्रयोधिनी, रमदा; मार्गशीर्ष—मोक्षदा, फला; पौष—प्रजावर्धिनी, सफला; माघ जयदा, पद्मिला; फाल्गुन—आमलकी, विजया. [सं.] म्ह० एका-

दशीच्या घरी शिवरात्र—जेव्हा एका संकटामाप्तून दुसरे येतें, किंवा एका कंगालाजवळ दुसरा कंगाल मित्रा मागतो तेव्हां ही म्हण येजतात. ० वात—स्त्री. चार बोटांच्या हंदीवर २५० फेरे घेऊन (५०० सुतांची) कापसाची एक वात तयार करतात. अशा दोन वाती आषाढी एकादशीपासून एक वर्षभर दर एकादशीस लावतात.

एकानेक-भेक—क्रि. शाहून रावें. एकुनएक पहा.

एकानुसंधानी—वि. एक अनुसंधान, ध्येय, उद्देश असणारा; एकावधानी; एकदृष्टी; एकदेशी [सं. एकन्तनुसंधान]

एकाक्ष—न. १ एक जेवण, दिवसातून एकच वेळ जेवून राहणें. 'मला आज पंधरा दिवस एकात्र चालले आहे त्यामुळे उठणं झाले.' २ एक धान्य, कोणत्या तरी एका धान्यावर राहणें. ३ (क.) एकत्र जेवणखाण करणें. [सं. एकन्तक्ष]

एकापक्ष-एकशी—क्रि. एका अर्शी, एकपक्षी पहा [एकपक्षी अप]

एकाव(का)खोलीचा—वि. लुकडा, रोड; अक्षत, याच्या उलट दुहिरी हाडाचा, लंगरहाडाचा. [एकन्ता(का)खोली]

एकामी-में—क्रि. १ विराम न घेता; इतर कोही न करिता; सर्व उरकून; आटपून; एका अवस्थ्यांत; दुसरीकडे न बघतां (उरकणें, सुरू करणें, करणें). 'भोजन घाटोपून एकामीच निघावें म्हणजे वाटेनें मध्ये जराबयाच नलगे. ' २ एकदंत; पुनरावृत्तीची वेळ येणार नाही असाप्रकारें (जागे, करणें). ३ एकदंत; सर्व मिळून; एकत्र; एकेवेळीं; युगपत्; (येगे, जागे, करणें). 'वर्षति एकमिषि प्राणहर प्रखरनेकमात्र गणी ।' —भोकरण (पराङ्मुख प्रत) १४.२१. [एकन्ताकाम]

एकायतन—न. १ एक स्थान; एक ठिकाण, अधिष्ठान; आश्रय-स्थान. (ल.) ब्रह्म. 'जे बरोतेजाचिपा राशीं तांकां एकायतन झालागीं ।' —ज्ञा ४.६२ [सं. एकन्तायतन]

एकार—पु. (व) स्त्रयाची (दुसरीपक्षा) उंच अराणारी बाजू; एका बाजूस उंचवटा असणारा असा रस्ता. 'एकारावर माडी कळलेल वव !' —वि. (न.) १ (ओड्यामुळें) एका बाजूस कळलेला, खचलेला. २ एकदळी (माथण). [सं. एकीक, एकन्तार] ० जाणें—होणें—कलणें एकीकडे रावणें, खाली येणें (जनावराच्या पाठीवरील ओंसे गलबत, होरी); बोंक जाणें; पुढें येणें. ० वसणें—१ कलून, रेवून वसणें. २ (ल.) अलग राहणें; बाजूस राहणें; एकीकडे वसणें.

एकारणें—अक्रि. १ (ओंसे अधिक झाल्यामुळें) एकीकडे झुकणें, कलणें, दबणें; एक अंग खाली येणें (गोपी, पवरी, गलबत यांचे) २ गुंतागुंत होणें; सर्व एक होणें; एकवटणें (दोरी इ०). ३ एकीकडे, खाली येणें, लोंबणें, मोटें होणें (बुसण इ०). —सक्रि. एकत्र करणें; रास करणें; गोळा करणें. [एकार]

एकारत-थ—(गो.) एकारती पहा.

एकारती—श्री.एका वातीये, आरतीये निरांजन. याच्या उलट पंचारती. [सं. एक+आरति]

एकारी—श्री. (व.) एक चाकोरी खोल असलेला रस्ता. एकार पहा.

एकार्पाव—पु. (एक समुद्र) कल्पांतीचा जलप्रलय, प्रलयराळी सर्वत्र पाणीचपाणी होऊन झालेला महासमुद्र. 'जो एकार्पावतोर्हा जिरवी । जेविचा तेथे ।' —ज्ञा १०.२७१. 'जवी त्या एकार्पाव जीवनी । कीडे हरि मीन होऊनी । तेथीं तुं निगगायम जीवनी । मत्स्य होऊनी पोहसी ।' —अज १.३९. [गं.]

एकावन-वज्र—वि. ५१ संख्या. [सं. एकपंचाशत्; प्रा एन-पचास]

एकावली—श्री. १ एक अर्थाकार, पदांनी येगी. यांन पहिल्या वस्तुतीं दुसऱ्या वस्तूचा, दुसरीशीं तिसरीचा असा सांख्यीप्रमाणे विशेषणरूप संदर्भ असतो. 'राज्यात समुद्र पुढें उंच पुरातिल घुटें, घुटांत जन- । उद्योगशील सांग, उद्योग स्तुत्य दति विबुल धन ॥' (यांत राज्य, पुढें, घुटें, जन, उद्योग आणि धन अशा सहा पदांशींची एक येगी मिळते). --अर्थाकाराचे निरूपण १७९. २ एकावली पहा. 'नवस्तांनं देवांचे पदक आणखी एकावली कोठे आहेत ?' —नाना ८३. [सं.]

एकावली—श्री. एक गळ्यातील अलंकार एकपदरी माळ, कंठा, हार. 'जेथ अहंकार उली जाहली । एकावलीची काढली । दोरी जेसी ।' —ज्ञा १३.५३०. 'वरी पीतवर्णांची चोली । त्या वरी स्तनहार एकावली ।' —कथा २.११.९८ [सं. एक+आवलि]

एकांशिक, एकांशी—वि.एका भागामंवेची, एकागी. मर्यादित स्वरूपाचा; विशिष्ट विषयापुरता; मंजूरित [सं. एक+अंश]

एकांशी—क्रि. कांतिरी; एका तऱ्हेने; एका बाजूने. एका बावतींत. [एक+अंश]

एकासरें—क्रि. एका पदवीने, वृत्तीने. एकरें पदा. 'तुम म्हणे तरे । भवसिंधु एकासरें ।' —तुगा १२०० [ए+असर]

एकाह—पु. एक संवत् दिवस; चौथीच तारा [सं. एक+अह्न]

एकाहत्तर—वि. ७१ संख्या; एकवत्तर. [सं. एक+अष्टत, पा एकसतर, एहत्तर; सं. एहत्तर]

एकाहार—पु. एक ओळ, पंक्ति; एक्य. 'उकला आदीं एकाहारा । येवो पाहें ।' —ज्ञा १८.२९१. 'चारुस्वयी एकाहारी । एकांगाचा ।' —अमृ १.२. [एक+हार]

एकाहिक—वि. एकाहिक पहा. [सं. एकाहिक]

एकाहिशयी—क्रि. एका गंधी; एका प्रकारें; एकांशी.

एकाक्ष—वि. एक डोळ्याचा; एकडोळ्या; एका डोळ्याने आंधला. —पु. कावळा; शुकाचार्य. [सं.]

एकाक्षर-री—वि. एका अक्षराचा; एक अक्षर असलेला; उ० एकाक्षरी कोश. [सं.]

एकिहेळां—क्रि. १ एक वेळ; एकदां. 'ते एकिहेळां घे पा आवें ।' —ज्ञा ९.२९९. २ एकदम; अकस्मात्. 'हें लटिकें केवीं म्हणिज । एकिहेळां ।' —ज्ञा ८.३९. [एक+हेळा; तुल० प्रा. हेला=श्रीपता]

एकी—श्री १ एक्य; सख्य; मैत्री; स्नेह; गठी; एकमेळ; एकदिल २ अभेद; अद्वैत, अविभक्तता (हेतु, भाव, हित, उद्योग यांमधील) ३ (एकीचकी खेळात) विषम संख्या. 'एकी कां वेकी ?' ४ लवची, मुलगे, लघुयुगा; शाळांतून विद्यार्थी लवचीला जातांना परवानगी जागतांना (एकथोट दाखवून) म्हणतात. गुजरातीत या व वरील अर्थाने म्हणू आढे [तुल० का. एककुं=धरन राखे, वारंवार लवची-परमाकडेच होणें] ५ एक याचे अनेक वचन 'एकी म्हणती काय तारी ?' —राजवाडे अंधमास. [सं. एक; फा यकी]

एकी—क्रि. एकाचे गुणून, उ० एक एकी एक, पांच एकी पांच, अंग पाश्चात म्हणतात.

एकीसडा-कडील—वि. एका बाजूचा, दिशेचा, भागाचा वंगे [एक+कड]

एकीकडून-कडणे-कडणे—क्रि. १ एका बाजूने, दिशेने, भागाने, एका बाजून, अंगस, भागस 'येदा एकीकडून आवे आले' २ एकदम सर्व मिळून; एकदर सगळे. 'तुम्ही सगळे एकीकडून शिब्या देऊ लागलां तर...' [एक+कड+हून]

एकीकडे-कडेस—क्रि. १ अनेक कडा, बाजू यांतून एका ठाणी, एका अंगा. २ एका बाजूस; एकीकडून अर्थ १ पहा. ३ बाजूला. बहिष्ठाटीच्या रस्त्यापासून दूर; लांब; पलीकडे. ४ (ल) प्रकृत भाषणाचींच प्रस्तावकम, त्यापासून अळा, दूर. 'मी बोलतो तें एकीकडेच राहिले, आपटेंच तेवढे पुढें आणतो.' ५ एकीकरण—न. १ नैमिश्रण; संकलन. मिश्रण; एक करणे; मिलाक करणे. २ अभेद; अद्वैत. एकाकार; एकरूप; एक्य. [सं.]

एकीभाठा—क्रि. एकत्रपणे, तौलमिक पदवीने विचार करून; पराक्रान्ति विचारदृष्ट्या. तात्त्विकदृष्ट्या 'तेस दृष्ट्य कां द्रष्टा । या दोन्ही दशा बांझता । पाहतां एकी भाठा । स्फूर्तिमात्र तो ।' —अमृ ७.२८८. [सं. एक+भाठ=दिशा, सोमा]

एकीग—श्री. सार्या; हदमत. 'व-बाजिची ताकीद होईल हे एकीन समजोन...' —रा १५.१५२. [अर. यकीन]

एकीचकी—श्री १ वायका-मुलांचा एक समविषम ओळखण्याचा खेळ; यात मुद्दींत पैमे वंगरे घेऊन दुसऱ्यास ते सम आहेत की विषम आहेत असे विचारातात त्याने सांगितलेले (मोजून पाहतां) खरे ठरले तर मुद्दीतील सर्व पैमे इ० त्यात धावयाचे, खोटे झाल्यास दुसऱ्यापासून तितके आण घ्यावयाचे; गुजराथेंत हि हा

खेळ आहे. 'एकीवेळी पोरा सांग झडकरी.' — भज ११४.
 ॥ जटफूट; समेट आणि भांडण. [एक+वेक=दोन] ॥ ॥ ॥ ॥
 जय, बैकीत क्षय.

एकीभवन—न. संकलन; संमिश्रण; एकीकरण. [सं. एक+भवन]

एकीय—वि. एकटा; एकला; एकासंबंधी. [सं.]

एकीसवा—क्रि. १ एकसारखा; एकत्र. २ एकेबाजूस; एकीकडे. 'सकळही तुम्ही व्हा गे एकीसवा। तुका म्हणे जीवा धीर नाही।' — तुगा २ [एक+सह; म. सर्वे]

एकुण, एकुणएक—एकुण, एकुण एक पहा.

एकुणअशीं—पेशीं—वि. ७९ संख्या. [सं. एकोनाशीति; प्रा. एण्णासी; म. एक+उणा+ऐशी]

एकुणचाळीस—वि. ३९ संख्या. [सं. एकोनचत्वारिंशत्; प्रा. एण्णचाला; म. एक+उणा+चाळीस]

एकुणतीस—वि. २९ संख्या. [सं. एकोनत्रिंशत्; प्रा. एण्णतीस; एक+उणा+तीस]

एकुणनव्वद्—वि. ८९ संख्या. [सं. एकोननवति; प्रा. एण्णनवड्; गो. एकुणनय; एक+उणा+नव्वद्]

एकुणपन्नास—वन्नास—वि. ४९ संख्या. [सं. एकोनपचाशत्; प्रा. एण्णपन्नास; म. एक+उणा+पन्नास]

एकुणवीस, एकुणीस, एकोणीस—वि. १९ संख्या. [सं. एकोनविंशति; प्रा. एण्णवीस; म. एक+उणा+वीस]

एकुणारंभर—वि. (क.) ९९ संख्या. [एक+उणा+शंभर]

एकुणसत्तर, एकुणहत्तर—वि. ६९ संख्या; एकुणसत्तर. [सं. एकोनसप्तति; प्रा. एण्णसत्तर; म. एक+उणा+सत्तर]

एकुणसाठ—वि. ५९ संख्या. [सं. एकोनषष्टि; प्रा. एण्णसठ्; म. एक+उणा+साठ]

एकुणात—नात, एकुणहात—स्त्री. १ हिशेव पुरा केल्यावरची, अखेची एकुण रकम, हिशेबी अखेरी रकम, शिल्लक. 'शेवटी एकुणात देत जावी.' — खानगी खाते अंमलदाराचे अधिकार (बडोदे) १८५. २ या पुन्या केल्या रकमेवर मालकांनी करावयाची सही किंवा रब, लेख. ३ या सहीवर एक विशिष्ट खूण म्हणून काढतात ती U — अशी रब. रब पहा. ४ (ल.) भाषणांतील प्रमाणभूत सार; सारसिद्धांत; तात्पर्य. [एकुण]

एकुणेर—एकुणेर पहा.

एकुणेशी—एकुणअशी पहा.

एकु (कू) न (ण) एक—क्रि. १ एकच; तेंच तें; सर्वे, सारें एकच. २ प्रत्येक; कोणी न बगळता; सर्वेजण. [एकुण+एक; एक+अनु+एक ?]

एकुणपर—येर, एकुणेर—क्रि. १ (कुण.) परस्पर; एकमेक. 'लोक मुसती एकुणेराला।' — ऐपो १३०. २ एकुणएक पहा. [एक+अनु+येर; एकुण]

एकुलता, एकुलताएक—वि. एकटाच; एकचएक; जो नाहीसा झाला असता दुसरा सुळीच नाही असा. [एकल+एक]

एकुण—न—क्रि. १ तर मग; असे आहे तर; सारांश; एकंदरीत. 'एकुण त्या वृषबीच्या भाच्याला राज्यावर बसविण्याकरितां तूं असला नीचपणा केलास काय ?' — चंद्रगुप्त १७९. २ सर्व मिळून एकंदर संख्या किंवा बेरीज. 'पांचा जणांनी पांच पांच रुपये दिले एकुण पंचवीस झाले.' — मोल. ३ अष्टल (बोलण्याचा निष्कर्ष काढून आलेले मत म्हणून); पक्षा; बस्ताद; उ० एकुण लबाड—लुच्चा—सोदा—हरामी—मूर्ख. [सं. एक+अनु] ० एक—क्रि. एकुन—एक पहा. ० जमा—बेरीज—स्त्री. (अनेक रकमांची) एकंदर बेरीज; एकंदर रकम. बाकप्रचार—एकुण क्षेत्रफळ सारखेच (लांबी कमी करून रुंदी त्यामानाने वाढविली किंवा रुंदी कमी करून लांबी त्यामानाने वाढविली) तरी क्षेत्रफळ सारखेच राहणार यावरून — एकुण—एकच—एकीकडे कमी तर दुसरीकडे जास्त तेव्हां एकंदर बरोबरी.

एक—अ. एकेवेळां; एकांनी गुणावयाचे असतांना योजावयाचे अव्यय. उ० तीन एकें तीन.

एके—एकचें अनेकवचन; एकी अर्थ ५ पहा.

एकेक—एकएक पहा. [सं.]

एकेचाळ—चाळीस, एकेताळ—ताळीस—वि. ४१ संख्या. [सं. एकचत्वारिंशत्; प्रा. एण्चताल; हि. एक्तालीस]

एकेडेंय—क्रि. (कु.) एका टिकाणी; एके जागीं; एकत्र; एकाठावीं [एक+ठाव]

एकेरा—री—वि. १ दुहेरी, घडीचा किंवा पिळलेला नव्हे असा; एकपदरी (कापड, कागद, सूत वगैरेला लावितात); विरळ विणीचे (सांगणं). उ० ' एकेरी कुडें शुंफून केलेली माळ ती एकेरी माळ. २ कोता; बारीक; दुबळा. (गाण्याच्या कामी गळा, आवाज वगैरे). ३ एकचनी; ओतुरे असा (उल्लेख, संबोधन). 'तूं मला शिवकुमारी या एकेरी नांवाने हांक मार गडे !' — विवि ८. २. ३०. ' थोरास एकेरी शब्द बोलूं नये. ' ४ एकएक; स्वतंत्र. दोन दोन, तीन तीन अशा प्रकारें संबद्ध नव्हे असा. **एकेरीवर येणें**—१ ओतुरे म्हणणें; एकेरी नांवाने संबोधणें (अनादरयुक्त). २ (ल.) विरडीस जाणें; चिडणें.

एकेरापट—उ. (मल्लविद्या) एक पेंच; जोडीदाराच्या एका पायास गुड्याच्या लवणीत हात घालून उचलून आपलें डोकें जोडीदाराच्या बगलेजवळ छातीस दाबून जोडीदारास चीत करणें. [हि. पटकना=जमिनीवर जोराने आपटणें.]

एकेराहुलकस—उ. (मल्लविद्या) एक पेंच; आपण आपल्या जोडीदारास खाली आणून त्याची मान आपल्या छातीने दाबून

आपला एक हात जोडीदाराच्या बगलेंत घालून आपल्या दुसऱ्या हाताचे कोपर जोडीदाराच्या बाहेरील मुंडयावर ठेवून आपल्या दोन्ही हातांस मिठी घालावी व ज्या बाजूचा आपला हात जोडीदाराच्या मुंडयावर ठेविला असेल त्या बाजूचा आपला पाय जोडीदाराच्या गुढ्यापासून धोटापर्यंत तटबावा व जोडीदाराच्या बगलेंतून घातलेल्या हातातों शटका देऊन जोडीदारास चीत करावा. [हिं. हूल=धका+कस=जोर; हूलकस=जोरातें धका देणें]

एकेरी ईजन—न. (यंत्र.) एक पंचपात्र असलेले वाफेचे ईजन. [ईं. सिंगल सिलेंडर एन्जिन]

एकेरी इधराशि-राशिक—प. स्त्री. न. इधराशि, इष्टकर्म पहा.

एकेरी कारकून—प. हलक्या दर्जाचा कारकून; याला शिपाई, प्यादे इ० नेमणूक नसते; याचे काम निव्वळ कारकुनीपलीकडे काहीं नसते; (निदाव्यजक) धोपटमागीं. [एक+कारकून]

एकेरी वहिवाट—स्त्री. (जमाखर्च) एकदांच बार करणें. दुबेरजीच्या उलट. [एकेरी+वहिवाट]

एकेरीसरकत—स्त्री. (अंकाणित) एकपाती; एकभागी; एकेरी प्रमाणमाग, वांटणी; दुहेरीसरकतच्या उलट. (ईं) सिंगल फेलोशिप. [एकेरी+सरकत]

एकेरी होन—प. एक नाणें; होनाचा एक प्रकार. होन पहा.

एकेहत्तर-हात्तर—एकाहत्तर पहा.

एकेक—वि. एकएक; एकेक. 'एकेके वेळे जाले दुखणें.' तें आम्ही केलें पुसवणें ॥'—शिष्ट ८१६. [सं.]

एकोएकी—किवि. एकाएकी पहा.

एकोटणें—उ. कि. एकवटणें पहा.

एकोटा—अ. कि. एकवटा पहा.

एकोटी—स्त्री. (खा.) भाकरी भाजण्यासाठी तण्याप्रमाण उपयोगांत आणावयाची बाटोळी मातीची खापरी. [एकवती]

एकोत्तरा—प. एकोत्रा पहा. 'ज एकोत्तर्याचिया वाडी। ब्रळतिये आगीं घालिती उडी।'—भा ९.५४. [सं. एक+उत्तर]

एकोत्तरावा—वि. एका अधिक; भिन्न; वेगळा. 'सहस्रवरी गविया। आहाति सहस्राडिना राया। तरी तो काय तिया। एकोत्तरावा।'—अमृ ७.१४०. [सं. एक+उत्तर]

एकोत्रा—प. दर महा दर शेंकडा एक रुपया व्याज असा म्याजाचा दर. [सं. एक+उत्तर; सि. एकोत्तर; म. एकोत्तरा]

एकोत्री-एकोत्रें—स्त्री. उजळणीचा एक प्रकार, संख्यांच्या गाँवा पाषा. उ० अकरे अकरे एकवीसाशें. [एकोत्तर]

एकोदर—वि. सोदर; एका आईची; एकाच उदरांतून उत्पन्न झालेली (मुले). 'कच चोला आवदें। तुम्ही आम्ही एकोदरे।'—पाप ५.९९. [एक+उदर]

एकोदरदों, एकोदरदों, एकोदरें—वि. एकोशे एक (१०१); हुंडी लेख वगैरेंतून हा शब्द येतो. 'अधपति नरपति राजे होती। एकोदरें राणी तया वर्णु नाहीं मिति।'—वसा १३. 'त्याचे एकोदरें शालेच।'—भा १०. [सं. एक+उत्तर+शत; एकोत्तर+शें]

एकोद्वि—न. १ मृताच्या उत्तरकिर्येंत सपिंडी (त्रयीस उद्देशून) श्राद्ध होण्यापूर्वी अकराव्या दिवशीं करावयाचे श्राद्ध. २ चुलता, भाऊ इ० निपुत्रिक मृत झाले असल्यास केवळ त्यांनाच उद्देशून (म्हणजे त्रयीचा उल्लेख न करतां) हे श्राद्ध केले जातें म्हणून एकोद्वि हे नांव यास आहे. —धर्मसिधु. एकोत्तिष्ठ असाहि शब्द रूढ आहे. [सं. एक+उद्विष्ट]

एकोपा-बा—प. एकी; एकमत; जूट; संघटना. 'राष्ट्राच्या अभ्युदयाकरितां एकोप्यानें प्रयत्न करण्याची जरूरी आहे.'—टि ३.२४६. [एक+उप + सं. एकात्मता-एकाप्यत्रां-एकापा-एकोपा. —भाअ १८३४.]

एकोशास, एकोशी, एकोस—किवि. (कों.) एकीकडे; आडवळणीं; एकांती; रस्त्यापासून बाजूला (गांव वगैरे). [सं. एक+वस]

एकोसा—प. जनावरांच्या आंचळस होणारा एक रोग.

एकोळ—पु. स्त्री. एक मोटें सरळ वाढणारें झुडूप.

एकोळा—वि. एकसमूह; एकवट. 'एकोळा करीन लागु वळावीला।'—भात्रे १०.३.११४. [एक+कोळा; एक+वळणें]

एककडेन—किवि. (गो.) एकीकडे; एकत्र. [एकीकडे; का. ईकडे; म. इकडे; एकवट]

एकलकांडा—एकलकांडा पहा.

एका—प. (कों) तबल्यावरील एक ठेका.

एका—प. १ (व. ना.) एक दिवस अहोरात्र भजन; भजनसत्ता; खल न पाडतां एक दिवस अहोरात्र करावयाचे नाम-स्मरण, भजन. 'काल एकक्याची समाप्ति झाली.' २ एकी; जूट; एकमत; एकविचार. 'पुढे स्वराज्यामधीं असून एका नसून वेबंदी झाली होती.'—भापो ९४. [सं. एक; प्रा. एक]

एका, एक्या—प. १ पर्यातील पानांपैकी ज्यावर एक चिन्ह आहे असें पान. (पंचे-गजिकांत प्रत्येक रंगाचा एक एका असतो). हे पान सर्वांत भारी मानण्यांत येतें. एका पहा. 'एका म्हणे राजालाही मारतो!'—के २६.७.३०. २ (ल.) अद्वितीय; श्रेष्ठ माणूस. [सं. एक; प्रा. एक]

एका, एक्या, येक्या—प. एक बैलाची (क्वचित् घोड्याची) गाडी; बैलगाडी; छकडा. '(दिखी येथील) ध्रीमंत लोक प्रातः-काळीं मोठाले बैलाचे रथ किंवा येकके यांत बसून यमुना स्नानास जातात.'—तीर्थयात्राप्रबंध ६९. [सं. एक; प्रा. एक; का. यका; बं. एक्या; यु. एक]

एकशेकपुटर—३. (कायदा) मयताने आपल्या मृत्युपत्रा-प्रमाणे आपल्या इस्तेतीची व्यवस्था करण्याकरतां नेमलेला व्यवस्थापक; बजावणीकामगार (कोर्टाकडून नेमल्या जाणाऱ्या व्यवस्थापकाला अॅडमिनिस्ट्रेटर म्हणतात) [इं.]

एकशेकपुट्टिळ—क्रि. कार्यकारी; विभागक; शासनासंबंधी. **०६जिनिअर**—३. सडका; इमारती, पाटबंधारे, वगैरे (पी. डब्ल्यु. डी.) कामावरचा एक वरिष्ठ अधिकारी. **०कॉन्सिल**—न. कार्यकारीमंडळ; कारभारीमंडळ. [इं.]

एकवार—स्त्री. वातसीपत्र; अखबार पहा. —दिमरा १.१६४. [फा. अखबार.]

एकवालपन्हा—वि. दैववान; नशीबवान. [फा. इम्बाल् + पन्हा]

एक्याएशी, एक्यायशी—वि. ८१ संख्या. [सं. एकाशीति; प्रा. एकासीअ; सि. एकासी]

एक्याण्व—वि. ९१ संख्या. [सं. एकनवति; प्रा. एक्काण्वय; सि. एकानवे]

एक्या माळेचे मणी—वाकप्र. (शब्दशः एका माळेतील एकसारखे मणी). एका जातीचे, धर्माचे, स्वभावाचे, पेशाचे वगैरे सहाश अशा अनेक व्यक्ती; समानधर्मी. **म्हण** एक्या माळेचे मणी ओवायला नाही कोणी.

एकार—३. कराग; कबुली; इकार. 'ऐसे स्पष्टवादे पुसतां सुलजीम होऊन एकार केला.' —रा २०.६५. [अ. इकार.]

एकलेसिया—स्त्री. (ख्रि.) समूह अथवा संघ (इसाएल अथवा ख्रिस्ती लोकांचा); (अ.) उपासनेची बैठक. (आ) स्थानिक संघ; (इ) ख्रिस्ती महामंडळ; मार्वात्रिक ख्रिस्तीमंडळी. 'ख्रिस्ताने जर एकलेसिया स्थापिली तर ख्रिस्तापूर्वी एकलेसिया नव्हती काय?' —हीवि १२५.१२३. साम्रा १०२.११८. [इं. एकलेसिया; ग्री. एक=बाहेर+कॅलेओ=मी बाहेर बोलावतो]

एक्स-ऑफिशिओ—विक्रि. अधिकारपरत्वे; हुयान्चा नात्याने; (सभासद, एखाद्या कमिटीचा). [इं.]

एक्सप्रेस—वि. ताबडतोबीचा; धाईचा; निरुडीचा. उ० एक्सप्रेस ट्रेन=जल्दारीची तार; एक्सप्रेस ट्रेन=दौडगाडी; जल्द गाडी (अधील थोड्या स्टेशनवर थांबून लवकर पोचणारी आगगाडी); याच्या उलट पॅसेंजर ट्रेन. [इं.]

एक्सप्रेसार्ईस—३. १ धडा; पाठ; अभ्यास. २ व्यायाम; कसरत; मेहनत. ३ अभ्यासाची बही; दिपणबही; एक्सप्रेसार्ईस बुक. [इं.]

एक्सप्रे—उ. (पदार्थ) क्ष-किरण; रॉन्टजेन किरण (प्रो. रॉन्टजेनने १८९५ त हे शोधून काढले); विशुद्धज्य प्रकाश-किरण. या किरणांमुळे अपारदर्शक वस्तूतील अंतर्भाग दिसतात.

रोग्याच्या शरीरांतील विषाड यांनी अनुक कळतो. [इं. एक्स=क्ष अक्षर+प्रे=किरण]

एक्साईज—३. १ देशातील मालावर, तोतयार होत असताना किंवा तयार होऊन देशांत विकण्यापूर्वी बसविलेला सरकारी कर, जमात; असल्या जकातीचे खाते. २ अबकारी खाते. [इं.]

एक्सान, एक्सा, एक्सू—वि. एकनिष्ठ; एकसारखा. 'धन्याची एक्सान चाकरी केली हें सुकृत पदरी आहे.' —ख १. ४०९. 'जमाना एकसा नाही.' —रा ५ ८५. 'खानाजाद नौकर एक्सू.' [फा. युकसान. फा. युक+सु=बाजू]

एखत्यार-री—अखत्यार-री पहा.

एखरा—३. कोळिड्याचे बी; ताजीमखाना.

एखाद्-दा—वि. १ कोणीतरी; कोणीएक; अमुक; विशिष्ट मन्हे तो; एकादा—था. 'तुज्यासी एखादा हय्या अगला तर दे.' 'अपध्य करितोस पर एखादे दुखणे येईल' २ (अध्याहार होऊन) एखाद्या वेळी; एखाद्या प्रकारे. 'पाण्यांत जाऊं नको, एखादा बुड शील.' [सं. एक+अर्थ: हि एक+आधा; तुल० बं. एकआध]

एखाद्दुसरा—वि. कोणी एखादा (क्वचित् आढळला तर); एकदोघे आणखी; कदाचित् एक जास्त (आतांपावेतो सांगितल्यापेक्षां) [एखादा+दुसरा]

एख्लास-सी—३. स्त्री. स्नेह; आदर; यगानगत; चहा; मैत्री. इख्लास पहा. —तरिका एखलासीचा. —रा १०.१६५. [फा. येख्लास; अर. इख्लास.]

एंगर्गे—उ कि. वेषण पहा.

एंगरट—वि. (ब.) अकलशून्य. [एंगर+ट, वेंगळ-वेंघळ]

एगान—स्त्री. (जरतार धंदा) एकेरी तार; एकाच तारेस पीळ दिलेला असल्यास तीस म्हणतात; [फा. यगान=एकू; तुल० सं. एक]

एगानगत—स्त्री. ऐक्य; स्नेह. 'तुनियाईत दोही दोलतीची एगानगत मण्हर.' —रा ५.२१. [फा. यगानगत्]

एंगेजमेंट—स्त्री. १ संकेत; बोली; टाव; वायदा. २ लग्न करण्याचे वचन; लग्नाचा टाव. [इं.]

एग्जिविशन—न. प्रदर्शन; देखावा; मांडणी (वस्तूंची इ०) [इं.]

एग्यु, एग्यु-फीन्डर—३. (इं.) मलेरियाचा ताप; हिंवातप; हुडहुडी; थंडी. [इं. एग्यु=हीव+फीन्डर=ताप] **एग्युमिक्थर**—न. (मिक्थर=मिश्रण-औषध) हिंवातापावरचे औषध.

एजंट—३. (इं.) १ (व्यापार) गुमास्ता; अबट्या. २ (कायदा) प्रतिनिधि; मुखत्या; वकील; गुमास्ता; सुनीम ३ (राजकीय) पोलिटिकल एजंट; संस्थानांवर देखरेख ठेवणारा (वरिष्ठ सरकारी) अधिकारी. उ० मध्यहिंदुस्थानातील संस्थानांचा एजंट, राजपुताना संस्थानांचा एजंट.

एजंटी—श्री. १ (इ.) एजन्सी याचा प्रतिशब्द; एजेंटपणा; गुमास्तेगिरी; बकिंग. २ एजंटीची कचेरी, इ.ग. 'जाय एजेंटित दाद सागण्या तों घर मागे पडे. -विश्वस १.१२५. ३ अडतीचे काम; असे काम करणारी संस्था. ४ मन्वयत्वी; दलाली. [इ. एजेंट]

एजन्सी—श्री. (इ.) एजंटी पहा.

एजा करणे—अकि. १ ये जा म्हणणे; अरेतुरे असे एकवचनी संशोधणे. ' घरांतील कर्ती माणसे सोडून बाकीच्यांना होतां होईल तों एजा करण्याचाहि मोरभटांचा परिपाट होता. ' —हाकांध ३४. [ये+जा] २ हेलपाट घालणे; जाणे येणे ठेवणे. [येणे+जाणे]

एंजिन, एंजिनियर, एंजिनियरिंग—इंजन, इंजिनियर, इंजिनियरिंग पहा.

एजोब—पु. (वि.) वनस्पतिविशेष; जुन्या कराराच्या काळी याच्या डाहाळ्यांचा उपयोग शुद्धीकरणाच्या विधीमध्ये रक्त किंवा पाणी शिपडण्याकरितां करीत असत (इ.) हिमप. ' एजोबाने स्वच्छ करा मज निमेल ते मी होईन हो. ' —उम १८८. [हिद्द]

एट-ठ, एटण-ठण, एट(ठ)णे, एटाली, एटालणे इ०—वेट-ठ, वेटण=ठण, वेटण-ठणे, वेटाली, वेटालणे पहा.

एटक—न. गाडीची साठी आणि बुटें यांना जोडणारा दांडा

एटोळ—किवि. (व.) इतका वेळ; वाढूळ. एटवळ, एटोळ पहा. ' एटोळ तूं कोट होतास ? ' [सं. इयतवेला; म. एवढा+वेळ, वाढूळ]

एट-ठां, यट—किवि. (कों. कुण.) येथे; या ठिकाणी. ' तंव भणे यादवराओ । एट हाचि उपाओ ॥ ' —शिशु ७४१. [सं. इत्य; प्रा. एत्य; कुण. ह्य; म. येथे]

एड—श्री. टांच; मंत्रज; घोड्याला मारण्याकरितां टांचेच्या मागच्या बाजूस लावलेली दातेरी. (कि. देणे) [हि. एडी=टांच; तुल० सि. अडी हणण=टाच मारणे]

एडका—पु. १ मंड्याची एक जात; याला शिंग येतात तीं मजवूत असून त्यास टकर देऊन लडण्याला शिकवितात. ' एडका मदन तो केवळ पंचानन ॥ ' —भज ११२. ' हजारों एडके देवाला देऊन तो संतोष पावेल काय ? ' —बाळाक १८. २ सुंग्या पकडण्या-साठी घुळीत वाटोळी खळी करून तीं वसणारा किडा; याला मोर असेहि म्हणतात. [सं. एडक; द्रा. आडु-जेळी]

एडगुळवेडगुळ—वि. (व.) ओंबडोबड. ' हे चित्र एड-गुळवेडगुळ दिसते. ' [वेडगुळ द्वि.; वेडगुळ-वेगळ-वेडव ?]

एडला—किवि. (चि.) इतक्यांत; एवढांना; एवढ्या वेळांत. [सं. इयतवेला; म. इयला, एला]

एडिटर—पु. (इ.) संपादक; संपादकीय मजकूर तयार करणारा; छापावयाचे लेख तपासून प्रसिद्ध करणारा; वर्तमानपत्र आणि शको. १. ५९

मासिक किंवा एखादे नियतकालिक यांतील मजकूर तपासून प्रसिद्ध करणारा; त्यांतील लेखांची जबाबदारी घेणारा. [इ. एडिटर]

एडी—श्री. (व.) टांच. एड पहा. ' बूट एडीवर काढला. ' [हि. एडी; वि. अडी]

एडी—श्री. (गो) पोत्यासारखे एक मासे धरण्याचे जाळे.

प. डी. सी—वरिष्ठाच्या (विशेषतः राजे, गव्हर्नर वगैरेच्या) तेजातीस असणारा लष्करी अधिकारी (हा अधिकारी खाशांच्या सर्व सुखमायीकडे लक्ष देऊन त्यांची बडदास्त ठेवितो); शरीर-मरक्षक; अंगरक्षक. [संज्ञा; इ. एड-डी-कंपचा संक्षेप]

एडु(डू)क—पु हाडें, दांत, केंस वगैरे काही स्मारक पुरून शाल्यावर त्यावर उभारलेला मनोरा किंवा इमारत; स्तूप; डागोबा. बुद्धाच्या अवशेषांचीं अशीं एडुकस्थाने असतात. ' एडुकचिन्हा ग्रथिची न देवग्रहसुप्तिता. ' —गीर ५५६. (महाभारत वनपर्व १९०-६७.) [सं; लॅ. ईडिस=देवस्थान, डै. एडिफिस]

एडवळ, एटोळ, एटोळां—किवि. आतांपावेतों; एवढा वेळ. वाढूळ एटोळ पहा. [एवढा+वेळ, वाढूळ; सं. इयतवेला]

एडा—किवि. (राजा.) येथे एड-ठां पहा.

एडाडी—किवि. (राजा.) येथून.

एण-णी—पु श्री. हरिण; सुग. [सं.]

एणांक—पु चंद्र; ज्यावर हरिणाचे विन्ह आहे तो; मृगलंछन. ' होता द्रोण कृपाख्ययुक्त सह तो एणांक तारांगणी. ' —वामन-विराट ५. १३. [सं. एण=हरिण+अंक=चिन्ह]

एणाक्षी—श्री. मृगनयना; हरणासारखे डोळे असणारी सुंदर श्री. [सं. एणा+अक्षि]

एणे—मना. मृतीया १ येणे; याणे. ' ते अणेघरांत मारिली । पतना भणोनि ॥ ' —शिशु ८६६. ' कथितों सर्वाशेपद जण्य महाभ्रम मी तुला एणे । बस होइजेळ देव जेवि मधुरगोत मोहिते एणे. —मोअनु-शासन ५. १३. २ या; अया उ० एणेककन; एणेपरी; एणेप्रमाणे वगैरे रूपे होतात. ' एणेपरी परिसतांच तया अनन्या । ' —नल १२१. [जुने रूप]

एतत्-एतद्—मना. हा, ही, हे. पुढीलप्रमाणे समासांत हा शब्द येतो. एतदतिरिक्त (एतत् + अतिरिक्त) = याहुन वेगळा, याहुन वरचड. एतदंतर्गत=यांत समाविष्ट झालेले; यांतोळ; यांचे. एतत्-कृत=यांनी केलेले. एतदर्थ=याकरिता; म्हणून. एतदर्थक=या अर्थाचा. एतवन्तर=यानंतर. एतदुत्तरूप=याप्रकारे; याप्रमाणे. एतदवधि=येथे-पर्यंत; इतके. एतदारभ्य=यापासुं वगैरे. [सं.]

एतद्देशीय—वि. या देशातील; या देशांत, येथील लोकांकडून होणारी (पुस्तके, इतर कामे वगैरे). ' एतद्देशीय ग्रंथावर साहेबमजकुरांनी जो टीकालेख लिहिला ... ' —दि २. १९३. —पु. युरोपियनेतर; नेटिब; देशी लोक; हिंदी लोक. ' त्यांची (एल्फिन्स्टन साहेबांची) अशी खात्री होती कीं एतद्देशीयांचीं मने

सुशिक्षित शाल्यासुळे इंग्लंडास आपला गाथा भुंडालावा लागला तर ज्यांचा देश त्यांस परत शाल्याम इंग्लंडची कीर्ती ब होणारी आहे. ' -टि १.४४०. [सं. एतत+देशीय]

एतपर्यंत, एतपावेतो—एतपर्यंत; एतपावेतो पहा.

एतां—क्रि. येतां; येतांना. ' तुमते एतां देखिले । ' -शिशु १२५. [यणे यांचे एणे असे जुने रूप]

एतां—क्रि. (राजा.) आतां.

एताव्हा—वि. यासारखा; असा. [सं.]

एतावत्—वि. इतका; एवढा. उ० एतावत्काल; एतावत्प्रमाण. [सं.]

एतावता—क्रि. १ म्हणून; एकंदरीत; यामुळे; इतक्याने; थेंब्याने. ' एतावता निष्पन्न काय होते कीं, औरस पुत्र नसल्यास स्वर्गप्राप्तीसाठी दत्तकपुत्र घेण्याची जरूर नाही. ' -टि ४.१५. २ तथापि; असे आहे तरी; अथाप. ' त्याने आदरातिथ्य केले, गोड बोळाला, एतावता त्याचे मनातील द्वेष गेला असे म्हणू नका. ' [सं. एतावत्]

एतावधि—क्रि. एतपर्यंत; एतपावेतो; होताहोईतो; एवढा; इतका. [सं. एतदवधि अप.]

एतुला—वि. इतला; एवढा; इतका; असा. ' लाडका करिसि यास एतुला ' -आड्ड २८. [सं. इयत्, एतावत्+ल; प्रा. एतुल]

एथचा-ला, एथील—वि. या जागेचा, भागाचा, प्रांताचा, दिशेचा वगैरे; येथील. [सं. अत्र; प्रा. एत्थ; गो. एय]

एथपर्यंत-पावेतो-वर-वरी, एथोर—क्रि. हा पावेतो; या(वेळ किंवा जागे)पर्यंत; हा काळ पावेतो; एवढा वेळ; एवढाळ. [एय यास प्रत्यय लागून]

एथून, एथोन—क्रि. या पुढे; या स्थळापासून किंवा ठाकापासून पुढे; अशिशू रूप एथने. [एथ+हून; प्रा. एतहि]

एथें—क्रि. १ या ठिकाणी; या जागी. येथे पहा. ' महा-राजांनीं आतां एथेंच बसून राह्यावे. ' -कमे ४.१११. २ (एखाद्याचा) घरी, राहण्याच्या जागेत. जसे-त्याच्या एथें, माझ्या एथें. वाक्प्रचार- (गो.) एथनानी तेथना=इकडेहि नाही व तिकडेहि नाही [सं. अत्र; प्रा. एत्थ; वं. एथा]

एदगिरी—वि. एदगीर गावेंचें (शेला, धोतरजोडा इ० वज्र). [एदगीर=नागपुर जवळचें एक गाव. -मोल. उदगीर ?]

एदेन, आदान(बाग)—पु. (लि.) पवित्र शास्त्रांत वर्णिल्या-प्रमाणे मानवांचे मूल पूर्वज आदाम व हव्वा यांस ज्या बागांत ठेविले होते त्या बागेचें नांव; आनंदोद्यान; नंदनवन. ' ...परमेश्वर देवानें त्यांस एदेन बागांतून काढून लाविलें. ' -उत्प २.२२. [हिब्रू एदेम=आनंद किंवा सुख; ई. ईडन]

एदो—वि. (गो.) एवढा. **वेळ-एदोळ-एदोष**—क्रि. (गो.) एवढावेळ; मद्यां, एयां सकाळीं=एवढया सकाळीं. [सं. इयत्+वेला; म. एवढा+वेळ]

एववळा, एथोळ, एधोळां—क्रि. (जुण. व-हाडी रूपे **एधाळा, एधाळून**) एव्हांना; इतका वेळ; एवढा वेळपर्यंत, एवढळ एढोळ; यावेळीं; एवढयावेळीं. ' एधाळून त(तर) आमचा सैपा-कय (स्वयंपाकही) होत असते (असतो). ' ' एधाळा काय काम आहे गा तुह (तुजें) ? ' [एवढा+वेळ]

एधवां—क्रि. (काव्य) आतां; यावेळीं. [सं. अद्य; प्रा. एत्थ; म. तेथवा-तदा]

एधष्ट—क्रि. पाहिजे तितकें; यथेष्ट; भरपूर; पुरेपूर. [सं. यथेष्ट अप]

एनेकेनप्रकारें, एनेतेनप्रकारें—क्रि. कोणच्यातरी प्रकारें-रानें; कदांमुळे तरी; कसेतरी; कसेंहि. [सं. येनेकेनप्रकारेण]

एनेमल—न. कांचमिना; धातूवर आंचेचा मुलाचा देण्याची क्रिया; कांचवण; कांचमिन्याप्रमाणे चकाकणारा छुष्टभाग. [इ.]

एनातीमामूल—खी. ठराविक देणगी. इनायत पहा. [फा. अर. इनायत+मामूल]

एनिमा—पु. वस्ती; वस्तीचे औषध किंवा पिचकारी; शौच-विधीचे एक साधन. [इ.]

एन्ना—क्रि. (गो.) एव्हां; इतक्यांत. [एव्हांना ? सं. एना=नंतर, त्यावेळीं.]

एन्काबुचान—पु. रत्नाला कांतून बहिर्घट आकार देतात तो. (बहिर्घट रत्नांचा आकार हा शब्द काबुचामला प्रतिशब्द म्हणून वापरला आहे. -खांबेडे) [इ. एन्-फ्रे. काबुचान=न कांतलेला हिरा]

एन्तायकलोपीडिया—पु. ज्ञानकोश; विश्वकोश; विश्वज्ञान-संग्रह. यांत जगातील ज्ञानाच्या सर्व शाखांची माहिती अकारविल्ल्याने दिलेली असते. [इ.]

एन्हा घेणें—अक्रि. (व.) हिसका घेणें; ध्येय प्राप्त घेणें. [सं. एनस=उःख]

एपिफनी—खी. (लि.) १ (विवेकी लोकांसमोर) खिस्ताचे प्रकट होणें; आविर्भवन. २ खिस्त दर्शनात्सव; हा जानेवारीच्या ६ व्या तारखेला करतात. ' बरील सार प्रार्थना, पत्र व शुभवर्तमान हीं एपिफनीपर्यंत प्रतिविवशीं वाचार्वी. ' -साम्रा ४२. [इ. ग्री. एपि=वर+फायनो=मी प्रकट करतो.]

एप्रिल—पु. इंग्रजी वर्षाचा चवथा महिना (हा मराठी चैत्र-वैशाखाच्या सुमारास येतो.) [इ.]

एबनी—न. आबनूस पहा. [इ.]

एम्—पु. छापील मजकुराची ओळ सोजण्याचें प्रमाण (इंग्रजी एम् अक्षरास जी समचौरस जागा लागते त्या जागेचे माप कल्पून,

एम्ने ओळ मोजण्यांत येते. एका ईबांत पायका डाहपाचे सहा एम् बसतात, ब्रम्जर (डाहप) जुळण्याचा भावहि एम्परच ठरलेला असतो. एका वययास १४००-२४०० एम् (लहानमोठ्या टाईपा-प्रमाणे) पर्यंत दर असतो. [इ.]

एर—वि. १ येर; बाकीचे; दुसरे; इतर (विशिष्ट सांगितल्यानंतर राहिलेले); अन्य; भिन्न. 'एर परिवारू अपारू. तो कवचु जाणे.' —शिखु ५२. २ (ल.) गौण; किरकोळ; सटफर. [सं. अपर, अवर; प्रा. येर]

एर-री-रू—सना. तो; ती; हा; ही. 'मग एरी कानिआं पर तली'—शिखु १७५. 'सीता म्हणे लक्ष्मणा धांव. एरू म्हणे राक्षसी माव.' [सं. अपर; प्रा. येर]

एरक—श्री. (खान.) तंबाखूची जुडी. —भाईस ७.१.४. [सं. एरका=तुणविशेष, मोया]

एरका, एरिका—श्री. एक प्रकारचे गवत; लव्हाळा; मोथा. 'ब्रम्जपापाची एरिका. तीरीं निघाली होती देखा. ते मुष्टी घेऊनि कोषतवका। एकमेकां हाणिली।'—एमा १०.१४६. [सं. एरक-का]

एरकान—पु. घोड्याचा एक रोग; यास पिळा असेहि म्हणतात; हा रोग खोकल्यापासून होत असून याने शरीर पिवळे होतें. —अक्षप २.३३०.

एरजार-झार-धार—श्री. येझार पहा.

एरंड—पु. एक औषधी झाड; याच्या मोगली व सुरती (तांबडा व पांढरा) अशा दोन जाती आहेत. सुरती एरंडाच्या वियांचे (एरंड्यांचे) तेल काढितात. ते उत्तम रेंचक असून बहुतेक रोगांवर आरंभी रेंचक म्हणून देतात. सर्पदंशावर पानांचा चार चमचे रस, चमचाभर पाणी घालून याचा व दंशावर पाला बांदून लावावा. —वयु १.७६. मोगली एरंड शेंताच्या कुंपणास लावतात त्याच्या बियांतहि तेल असते पण त्याचा फारसा उपयोग करीत नाहीत. म्हू १ ओसाड गांवीं एरंड बळी. २ थोर (उंच) बाढला एरंड तर काय होईल इत्युदंड. ३ एरंडाचे गुन्हाळ=निरथक, कंटाळवाणे भाषण, निष्फळ उद्योग. (जस वरकांत घातला तर गोड रस तरी मिळतो पण एरंडापासून न पिण्याजोगा निवृत्तयोगी पदार्थे निघेल, जस आणि एरंड दिसण्यांत सारखे म्हणून ही तुळना.) ४ निरस्त पादपे देसो एरंडोडपि हुमायते=झाड नसणाऱ्या प्रदेशांत एरंडच येथ. गवळ्या गावांत गाढवी सवाण्ण याप्रमाणे अर्थ. [सं. एरंड; गु. एरडो; हि. अरंड; बं. भेरांडा; का. एरुड आंडळे] ०मूळ—न. सुरती एरंडाचे मूळ, मुळी; ही औषधी असते. ०काकडी—श्री. (माळवी) पोपई. नागपुराकडे एरणपई असे पयईला नांव आहे.

एरंडचेरड—वि. (ना.) बेडौल; प्रमाणशीर नसणारा. [बेरड दि.]

एरडां—नब. (कु.) एका जातीचे मासे.

एरंडी—श्री. १ सुरती एरंडाचे झाड; एरंडाची एक वेगळी जात. २ एरंडाची बी. हे एक गळिताच्या मुख्य धान्यांपैकी आहे. याच्या तेलाचा उपयोग दिव्याकडे व औषधाकडे आहेत पण त्यापेक्षा यंत्रांना आंगण म्हणून विशेष होतो. [सं. एरंड]

एरंडे—न. एक हलके रेशीम (सोबळयाच्या वस्त्रासाठी); उत्तर रेशीम. [सं. एरंड] (रेशमाचे किडे एरंडाचीं पानें खातात यावरून).

एरंडेल—न. एरंड्यांपासून काढलेले तेल. [एरंड+तेल]

एरंड्यासाप—पु सापाची एक जात. एरंडीच्या बीवर जेमे ठिपके असतात तसे ठिपके या सापावर असतात म्हणून यास हे नांव आहे.

एरमीठ—न. नेहमीचे खाण्याचे मीठ; समुद्रमीठ (खेदेलोण वगैरे खनिज नव्हे). [एर=इतर, एरवींचं+मीठ]

एरवण—श्री. (प्रभु लोकांत) बरातीत लागणारी रोबळी; शाल. [एरणी]

एरवां-व्हां—क्रि. तेरावां किंवा तेरावांच्या पुढचा दिवस; चालू दिवसापासून मग किंवा पुढे चवथ्या दिवशी (कोणी पांचवा दिवस समजतात); कोणी तेरावां म्हणजेच एरवां मानतात (परत्वां या-प्रमाणेच हे रूप बनलेले आहे). [सं. अपरधसु; गो. एरवां=तेरावां]

एरवीं, एरव्हीं, एरीं, एरव्हीं, एरव्हीं—क्रि. १ उगीच; सहज; कारणाशिवाय. २ सहजासहजी; अचानक; अमाविना. ३ नाहीतर; किंवा. 'ऐसे बदतां कोपाल. ए-हवीं पुढे पळाल.'—शिखु ८८४. 'माझा पैका दे एरवीं मी तुझे घराहून आणार नाही.' ४ इतर बाबतीत; हे सोडून. 'त्या पंडितास वक्तृत्व मात्र नाही एरवीं बरा आहे.' [सं. एर+वा, वी, प्रत्यय] म्हू ० एरव्ही करिण्ये=विनाकारण, व्यर्थ, फुकट केलेली (खटपट, काम.)

एरशोर—वि. असातसा, फालतू; निरुपयोगी, सामान्य (माणुम; गोष्ट). [एर. क्रि.]

एरांस—पु. (गो.) दाय; रिक्त; वारसा; जमीनजुमला. 'जाव्याक एरांस दिला'—जावयाला जमीन—जुमला दिला. [गो. वरीस=वारसा; इ. इन्हेरिटेन्स]

एरिंग—श्री. कानातील एक लोकासारखा दागिना, हुल; कणें भूषण. (अव. एरिंगा). [इ. इर=कान+रिंग=भंगडी, वेडे]

एरीकडे—क्रि. इकडे; तिकडे; दुसरीकडे. 'एरीकडे श्रीचक्र पाणी. काई करितें जाले.'—शिखु ८५२. [एरी+कडे=दुसरीकडे]

एरीमोहरे—क्रि. उलट बाजूस; दुसऱ्या तोंडाकडे. 'जंसी ते झुकाचेनि आंगभारे। नळिका भोवितली एरी मोहरे।'—झा ६. ७६. [एरी+मोहरा=मुख]

एरू—एर पहा. 'एरू भणे काई तूं जालासी। मातें देखत खेओ पळतीं कैसी।'—शिखु ८८९. 'सीता म्हणे लक्ष्मणा धांव. एरू म्हणे राक्षसी माव।' १

एकूणेर—एकूनएर पहा. [एकूणेर अप.]

एल—पु. एक जातीचा मासा; याला वाम किंवा बांब असें आपल्या इकडील नांव आहे. पण एल हा वामप्रमाणें गोड्या पाण्यात अंडी घालीत नाही. हा सर्पाकृति असतो. [इ ईल]

एलकाकीडित(भौमिचारी)—न. (नृत्य). पायाच्या अमृतलावर नीट उभें राहून व उंच उडी मारून पुन्हां जमिनीचा तमें उभें राहणें; अशी क्रिया वारंवार करणे. [सं एलका=एडका, मेटा]

एलकाविणें—उकि. शेवटें; वर चेणें; ओढणें (विहिरीतून किंवा खड्यांतून पाणी वगैरे). [हेलकावणें]

एलकी—झी. (प्रा.) चमक; उषण. (किं भरणें).

एलगा—पु. निकसाचा दृक्; निखयपूर्वक जोराचा प्रयत्न; चढाई; दौड. 'दर्यातून आरमार व खूष्कीने लखर घातून चौतर्फी एलगा करून अवकाश घेऊं न देतां त्याणें आक्रमिली स्थळे ...' —मराठा ६. [फा. येल्गार, एल्गार, इल्गार=मोठीमा; तुकी ईल्गार]

एलची, एलाची—झी. वेलची; वेलदोड्याचे दाणे, वेलदोडा. [सं. एला, एलीका; गु. एलची; ते. एलकि; का. यालक्कि; थं. इलायच; हि. इलायची]

एलची, येलची—वि. (व. ना.) वात्य; खोडकर; फाजील; पाणचट. [सं. एला—(एलायति)=विलास, क्रीडा करणें; खोडयाळ असणें; गु. एलफेल=शिवराळ, असंभय]

एलटी, एलाटी—झी. (विणकाम) चाळयाच्या (वहीच्या) खाखरच्या दोन पथा. (या चाळयांतून ताण्याचे दोरे जातात). [वेळटी, वेळ-काठी]

एलणें, एलावणें—अकि. (व.) १ चेष्टा करणें; नखरे करणें. 'तो एलायला लागला.' २ स्वर वागणें. 'कामून एलते' =काम म्हाणून स्वर वागतोस ? [सं. एलायति]

एलदोडा—पु. एलची पहा. [एल+दोडा]

एलपाड्या—वि. (ना.) नाना तऱ्हा करणारा; नकलया; चेष्टा करणारा. [एलणें]

एला—झी. वेलदोडा; वेलदोड्याचा दाणा किंवा शाड; वेलदोड्यात एला आणि एलची असे दोन किरकोळ भेद आहेत. एला म्हणजे मोठ्या बीचा वेलदोडा. [सं. एला; गो. एल]

एला—पु. एक झाड; लें. टर्मिनलिया निटिडा.

एलापों, एलाफा—पु. (गो.) एक तांडुळाचें पक्काम; घारगा.

एलें—न. (नांगर, कुळव किंवा पाभर यांची) दांबी व जोखड यांना एकत्र बांधावयाची कातड्याची वादी. ही कोडकांतून ओवलेली असते. [सं. वल्ली; प्रा. वेली, वेल.]

एलची—पु. वकील; हेजीव. 'शाहमज्जुरास तोफा-तायफ, वेकून एलचीची रस्तत करणार आहे.' —दिमरा २.५. [तुकी ईल्ची]

एवं—उभ. याप्रमाणें; याप्रकारें; असें. 'एवं थितिया मातें चुकले।' —झा ९.३३०. [सं.] ० **गुणविशिष्ट**-वि. अशा गुणांचा; अशा गुणांनी भरलेला (निदाव्येजक) ० **विध**-वि. या प्रकारचा 'जी एवंविधा तूंतें। मी देखतसें हें निवतें।' —झा ११.३१२. [सं.]

एवंच—किवि. सारांश; एकूण; तात्पर्य; मथितार्थ असा की; मिळून; एकंदरीत. [सं. एवम+च]

एवढा—वि. १ इतका मोठा; इतक्या आकाराचा, परिमाणाचा. २ इतका पहा. (एवढा, जेवढा, तेवढा, केवढा, वगैरे शब्दांना वग आणि इतका, जितका, तितका, कितका वगैरे शब्दांचा वर्ग यांत फरक असा की पहिला आकार, गुण, परिमाण दाखवितो, तर दुसरा संख्यापरिमाण दर्शवितो. तथापि दोलण्यांत इतर शब्दांप्रमाणें या संबंधांतहि कैथिल्यानें हा भेद पाळला जात नाही.) (वाप्र.) एवढयाचें एवढं करून सांगणें=कुगवून, तिखटमीठ लावून सांगणें. एवढयान्हां=इतक्या मोठ्यानें, जोरांनं किंवा मोठा आवाज करून; दणदिशी. [सं. इततः प्रा. एवडा; वि. उडहो] ० **वेळ-वेळ**-किवि. हा वेळ पावेतों, हा सारा वेळ; इतक्या उशीरां. [एवढा+वेळ]

एवडी—वि. एका पायास अधिक (पांचवा) पाय फुटला आहे असा (घोडा) हें बोव्ज्याचें अंशुभ लक्षण आहे. [एक-एव]

एवाळें—न. (गो.) पाणसाप; वयाळें; हेंवाळें. [सं. व्याल; प्रा. वयाळें]

एवि-वीं—किवि असें याप्रमाणें. 'मार्कंडरय ऋषि एवि बोळती।' —वसा ११. [सं. एवम] ० **तेवीं**—किवि. कोणत्याहि प्रकारें; कसेहि झालें तरी; कांहीं असलें तरी (होऊं नये झालें, आतां जसें होईल तसें होऊं द' असा भाव). 'एवींतेवी वाघ खातो मग पडून फळ काय, त्याचे अंगावर जावें.' म्ह० एवींतेवी भर गो इंची=कसेहिकरून हें दवी पुरी कर (आस, इच्छा, काम, इ.); याचना; प्रार्थना. [सं. एव तु एव]

एवीच, एव्याच—किवि. (कों.) मुकाट्यानें; स्तब्धतेनें; उरग्याच; उगीच (पाहणें, लक्ष घेणें.) 'आपुलांलें तुम्ही पुसा। सेवा एव्याच सरिस। स्थिरावल्या कैसा। काय जाणें विचार ॥'

—तुगा ३३६१. [सं. एवम]

एव्हाडा—एवढा पहा.

एव्हो—किवि. आतांच्या आतांच; आतां; यावेळीं; तूरी; यासमयीं (आतां पेशां हा शब्द जोरदार आहे). ० **एव्हो**—किवि. (राजा.) सुमार हा वेळ; या घटकेला (मागे). 'काल आपण तेथून एव्होएव्हो निघालों नाहीं बरें ?'

एव्होना—किवि. हा वेळ पावेतों; आतांपावेतों.

एव्होनी—किवि. एव्हो; आता; या घटकेला; इतक्यांत. 'खबरदार मला एव्होनीच आपली म्हणाल तर !' —बाय ४.३.

एशोल—न. (व. ना.) खाण्याचें तेल; गोडें तेल. (अळशी+तेल)

एषादिक—सना. विशिष्ट लोक दर्शविण्यासाठी व्याजोक्तीने हे सवे लोक, हे मोठे लोक, शिष्ट, अस्मादिक प्रमाणें रूप. (सं. एषः+आदि+क)

एश्य—वि. १ आगामी; भावी. २ (ज्यो.) अनुपपुक्त, जीतून अयापि ग्रह गला नाही अशी (रास). याच्या उलट गत [सं. इ=जाण]

एस, एसकर—वेस, वेसकर पहा.

एसणा-ना—वि. असा; असला; इतका; एवढा. 'तंव बलिभुदु बोलिला । एसना तुं जूझारूं भला ॥'—शिथु १११. 'आपुलेआं पाडांचें पातिजे । तेनेसीं एसनें कीजे ॥'—शिथु ६७३. 'एसणी आंगीं असतां प्रौढी ॥'—गीता १.१४७२. [सं. अदस्-एष]

एसवा—वेसवा पहा.

एस्तर—क्षी. (माण.) मिरच्यांची कांदा घालून केलेली पूड; काळें तिखट. [का. एस्तर=शिजणाऱ्या भाजी-आमटीतील पाणी, मिरच्यांचे पाणी]

एहंकी, एहंकी—क्रि. (भिळी) असे; याप्रमाणें. 'लोक मान आल्स्यो साम्यो एहंकी आखताहा !'—लोक मला आळशी शाम्या असे म्हणतात)—भिळीभाषा ३०. [सं. एवं+की; किंवा एतत्-एष प्रा. एह+की तुल०—का. एहंगे=कसे, कोणत्या प्रकारें;]

एहसान—क्षी. १ कृपा, उपकार, इहसान पहा. 'इतके दिवस परभारें दौलतीवर एहसान होत गेली'—रा ५.३१. 'लगडें आणलें तर आपल्या बायकोला आणलें, त्याचें माझ्यावर काय एहसान केलें?' २ (व.) साऱ्याची माफी. [का.; अर. इहसान] ०मंद-वि. कृतज्ञ; आभारी. 'पातशाहा आपला एहसानमंद होऊन पात शाहीचा बंदोबस्त आपले हातून करून घेई ऐशी कारस्ती जी होईल ती करावीच करावी'—ऐच ११५. [का.]

एही—सना.—नृभव, यांनीं; ह्यांनीं. 'एहीं रंजओं सकळेंकु लोक ।'—दाव १४. ['ए' ला विभक्तिप्रत्यय लागून]

एहेंडें—क्रि. (भिळी) याप्रमाणें, अशी. एहंकी पहा. 'वाय हं नोरें एहेंडें काहा ?'—बाई, हीं बोरें अशी कां ।—भिळी भाषा २७.

एहेंतेहें—क्रि. (भिळी) इकडेतिकडे; येथें तेथें. 'आन एहेंतेहें फित्तलो' आणि इकडे तिकडे भटकलो—भिळी भाषा ३६.

एळ—बेळ पहा.

एळ—क्षी. (गो.) समुद्रकांठ. [सं. वेला=समुद्रकिनारा]

एळ—(गो.) बेलदोडा एला, एला पहा.

एळकोट, एळकोटभे—उ. १ (खंडोबाचे भक्त देवापुढची तळी उचलताना किंवा भिक्षा मागताना एळकोट किंवा एळकोट-

मल्हार असें ओरडतात, त्यावरून) एक जुटीनें प्रयत्न; निकराचा प्रयत्न. 'आधीं होता वाघ्या । देवयोगें झाला पाया । त्याचा एळकोट राहीना मूळस्वभाव जाईना. ' २ (निंदाव्यंजक) मोघळ; गड-बड; अव्यवस्था 'दहा घरचीं दहा माणगें आलीं तेव्हां त्यांनीं साऱ्याच कामाचा एळकोट करून टाकला. ' [का. एळु (=सात)+कोट (=कोट संख्या दिवा तट. खंडोबाचें सैन्य सात कोटी असल किंवा त्याच्या किल्ल्याचे सात तट असतील.]

एळकोटमल्हार—पु नाश; उचलवांगडी. 'मी दकुंड जयवंत-रावाचा एळकोट मल्हार करतो.'—चंद्रग्रहण नाटक ६१.

एळणी—क्षी. (व.) मातीचे भोंडे (थाळी, वाटीसारखे) 'एळणीत तुप घ्यावे.' [बेळणी]

एळव—उद्गा. (तंजावरी) कंटाळा, नापमेंति दर्शविणारा उद्गार. —पु. अमंगळ काम. [तामीळ एळवु]

एळवणी—क्षी. (माण.) आसटी. अळवणी पहा.

एळा—एला पहा.

एळिया, एळया (चोळ)—प. एक औषध, बोळाचा एक प्रकार; काळाचोळ. [सं. एलीयक; हिं. एलवा, एडुभा.]

ऐ

ऐ—मराठी वर्णमालेतील बारावा स्वर. अक्षरविकास—'ए'च्या डोळ्यावर आडवी रेष प्रथम इ. सनाच्या २ व्या शतकांतील लेखांत दिसून येते. 'ए'ला दिलेली मात्रा प्रथम बरीच मोठी अस. पुढें दहाव्या शतकांनंतर हल्लींचा ऐ तयार झाला. —ओझा.

ऐ—उद्गा. अगवाई! दुःख, शोक याचा उद्गार. अइ पहा. 'मज हरसिपु ऐ जहूर कदरकरील्लूर आलि बाई भराधरा !'—राला ! —नामजोशीकोश.

ऐकणा—वि. ऐकणारा; ज्यास चांगलें ऐकू येत असा; कानाचा धड. 'कान वचन मीचि श्रोता । मीचि जाण शब्दाथेता । ऐकणाहि मज परता । नाही तत्त्वांत श्रवणाचा ॥'—एभा १३.३४५. [ऐकणें]

ऐकणें—उक्ति. १ कानांनीं शब्द, ध्वनि जाणणें, समजणें; कान देणें; श्रवण करणें. आइकणें पहा. २ लक्षपूर्वेक ऐकणें; काळजीनें श्रवण करणें; अवधान ठेवणें. ३ लक्ष देणें; मान्य करणें (एखादी सांगितलेली गोष्ट) ; ध्यान ठेवणें; नीट चित्त देणें; बरहुळम वागणें; आज्ञा पाळणें. [सं. आकणन; म. आइकणें, आयकणें] म्ह० ऐकावें जनाचें करावें मनाचें=कोणतीहि गोष्ट करण्यापूर्वीं सर्वांचा विचार अवश्य घ्यावा, मग आपणांस योग्य वाटेल तें करावें.

एकतखेंबो—क्रि. ऐकण्याबरोबर; एकतांशणी. 'जयाची गोटीचि एकतखेंबो । आपला संसार होय वावो ॥'—झा १०.१९७. [ऐकत+खेंबो; सं. क्षण.]

ऐकभट्टी—**झी.** (विनोदायें) ऐकण्याचें काम; कर्णद्वारे प्रहण करणें (याच्या उलट अभ्यासास प्रहण करणें); ऐकण्याचा अभ्यास; ऐकीव अभ्यास. 'कोण्ही उपजत गवई असतो कोण्ही सहस्रायास शिकून असतो, कोणी भयत्नतः ऐकभट्टीचा गवई असतो' [ऐकणें+भट्टी]

ऐकमत्य—**न.** सर्वांचें एक मत असणें; मतांचें, विचारांचें, आवडी-नावडीचें एकस्वरूप; ऐकीकरण; एकवाक्यता; ऐकी; ऐकोपा. 'राष्ट्रीय सभेत ऐकमत्य होण्यापूर्वी प्रत्येक प्रांतांत, प्रत्येक जिल्ह्यांत, प्रत्येक खंडांत तें झालें पाहिजे.'—टिप्पू ४०. [सं.]

ऐकवणी—**झी.** १ ऐकायला लावणें; कवून करावयास लावणें. २ विवरण; विवेचन; फोड (कि० करणें) [ऐकविणें]

ऐकविणें—**उक्ति.** (ऐकणें प्रयोजक) ऐकावयास लावणें.

ऐकाहिक—**वि.** १ ऐका दिवसाचें; उरकण्यास एक दिवस लागणारें (दिनांक). २ एकच दिवस पाळावयाचा (उपास वगैरे). ३ एकच दिवस टिकणारें; क्षणिक; क्षणमंदुर. ४ दररोज येणारा; रोज थोडाबहुत असणारा, साप्ताहिक (ज्वर, वगैरे) [सं. एक+आहिक (अह्न)]

ऐकीव—**वि.** १ ऐकलेलें; ऐकून साहीत झालेलें; दुस-याकडून समजलेलें. २ (ल.) प्रत्यक्ष पुरावा, साधन नसणारें; कमी विश्वासार्ह. [ऐकणें]

ऐक्य—**न.** १ एकरूपा; एकपणा; ऐकी; अद्वैत. २ एकदिल; एकचित्त; एकभाव; मिलाफ; जुट (उद्देश, स्वभाव, इच्छा वगैरेचा). ऐकमत्य. ३ (तत्त्व.) ऐक्यमत; ऐक्यज्ञान; जीवात्मा व परमात्मा यांचें अद्वैत असतें असे मत; सृष्टि व परमेश्वर यांची एकरूपा; ईश्वरमयत्ववाद. ४ (वेदांत) ब्रह्म; अद्वैत. 'ऐक्य जीव तो ब्रह्मांश। जेथें पिंडब्रह्मज्ञ निरास ।'—दा ११.१.३५. ५ (गणित) बेरीज; जमा; रास. [सं.] ऐक्यास्त येणें—एकत्र होणें; समीलन होणें; रसपर जुळणें. ' कीं वेदांतशास्त्रींच्या श्रुती । ऐक्यास येती परस्परें ॥ ' ० भाव—पु. एकरूपा; अद्वैतता; ब्रह्मस्वरूपा. ' अथवा ऐक्यभावाचेनि पैंस । दुजे मानूनि आत्मा ऐसे ॥ '—झा १६.७१.

ऐक्यता—**झी.** ऐक्य अर्थ १,२. पहा. ' ऐक्यता नाहीं म्हणजे ईश्वरी राज्यास त्यापासून कांहीं भय नाहीं. '—टि २.१५.

ऐक्याकार—**वि.** एकाकार; एककार पहा. ' दुजे शिलेवरी रेखीं मकार दोहीस करी ऐक्याकार । '—रावि २३.१५६. ?

ऐग्यबैग्य—**पु.** अव. अवज्ञागलवते; ऐक्येगैकते; कोणी तरी माणस.

ऐचण, ऐंचण, ऐतण—**झी.** (व. ऐचण) १ पडझड; अडचण; २ खेचखेच; गर्दी. ३ अडचणीची, गर्दीची अवस्था, जागा. ४ गवत, रान, झाडभुडप जाजलेली जागा. ' त्या पडक्या जागेवर ऐचण कार आहे ' [अडचण—अडचण; आड+तृण—अडतण—ऐतण]

ऐचेआ—**वि.** (गो.) आजचा; विद्यमान; चालू. ' जे येती वरसवेरी । येवया आडविले संसारी । ते ऐचेआ दिवसा भितुरी । दाविले तुवां '—खिपु २.२.१५५. [आजच्या अप.]

ऐच्छिक—**वि.** १ इच्छिलें; इष्ट. ' ऐच्छिक पदार्थ मिळाला म्हणजे फार संतोष होतो. ' २ मर्जीवर ठेवलेलें; पाहिजे तें; मर्जीनुसार. ' साधूची ऐच्छिक प्रवृत्ति ऐच्छिक निवृत्ति. ' ३ स्वच्छंदी; अविचारी; बेलगाम; उच्छृंखल. ' ऐच्छिक व्यवहार कलं नये शास्त्रानुरूप वर्तावें. ' ४ नियमबद्ध नसलेलें; मर्जीनुरूप; वाटेला तसें; काहीं तरी; लहरी; अशास्त्रीय. ' हा ऐच्छिक प्रयोग आहे यास शास्त्रप्रमाण कोठें. ' ५ हेतुपुरःसर, बुद्धिपुरःसर केलेलें; पूर्वयोजन-नेनुसार, योजून केलेलें; जाणूनबुजून केलेलें. ' ऐच्छिक पापाचें प्रायश्चित्त मोठें. ' [सं.] ० विषय—पु. परीक्षेकरितां नेमिलेल्या दोन किंवा अधिक विषयांपैकीं इच्छेनें घेतलेला विषय. ' एम. ए. च्या परीक्षेस देशी भाषा या विषयाची निदान ऐच्छिक म्हणून तरी गणना करण्यांत आली '—केल १.९२

ऐट-टा-टी, ऐटबाज, ऐटबाजी—अयट-टा-टी, अयट-बाज—बाजी पहा. [हि. ऐट=अकड]

ऐणी—आयणी पहा. ' कामधेनु आणि चिंतामणी । हींही एरवृत्त न सकती ऐणी । '—विपु १.७८.

ऐणुटें—**वि.** (गो.) किंचित् अळणी [अळणट अप.]

ऐतखाऊ, ऐतगडू—मारा, ऐता, ऐतोजी, ऐतोळा—आयतोजी, आयतगडू, आयतमार, आयतोबा, आयतोळा पहा.

ऐतरेय—पु. एक वैदिक ऋषि; इतरांनां वाच्या स्त्रीचा मुलगा. ० आरण्यक—न. ऋग्वेदाच्या शाकलशाखेचें आरण्यक. याचे पांच भाग असून यांत कांहीं अभ्यास व बराचसा होत्रविषय आहे. ० उपनिषद्—न. ऐतरेय आरण्यकाच्या दुसऱ्या भागांतली कांहीं भाग. यांत अभ्यासविषयाचें विवेचन आहे. ० ब्राह्मण—न. ऋग्वेदाचा ब्राह्मण ग्रंथ. याचे ४० अध्याय असून पांच पांच अध्यायांची एक अशा आठ पंचिका आहेत. यज्ञांत होता नामक ऋत्विजांन करावयाच्या होत्रकर्माविषयीचें विवेचन यांत आलें आहे. या ग्रंथाचें कर्तृत्व ऐतरेय ऋषीकडे आहे.

ऐतवार—पु. आदितवार; रविवार; सूर्याचा वार. [सं. आदित्य+वार]

ऐता-ती-तें, ऐतोजी—आयता पहा.

ऐता—सना. (कुण.) तो—ती—तें; हा—ही—हें; हा येथें । हा एक । हें (तो—ती—तें) आहे । [आहें+तो; हान्+तो; सं. आ+हत्+तः ?]

ऐतिहा—**न.** लोकपरंपरेचा प्रवाह; परंपरा; परंपरागत गोष्ट; लोककथा; दंतकथा. ' या वडाच्या झाडावर ब्रह्मराक्षस आहे असें ऐतिहा ऐकतों. ' [सं.]

पेती, ऐतिका—(गो.) तयारी. आयती पद्दा. 'तेथे होमांची ऐती करिती.'—वसा २१. 'प्रधानेसी म्हणे इओसे। यांये मंथिरी नेहेजे। भोजनाची ऐतिका करविजे। तेयां कारणे'—क्षिपु ११४. ११.

पेतुलें—वि. इतुक; पडवें. इतका, इतुला पद्दा. 'पेतुलें आह्कोनि नीगालें, —उवा ५७.४८. [सं. एतावत]

पेदान, आयदान—न. (कर्ना.) भोंडें; आयदाण पद्दा.

पेदी—वि. आळशी; जड; मंद; सुस्त; अजागळ; अव्यवस्थित; जडभरत; खुशालेंवेह. 'ऐदी होण्याची चटक मलादी थोडीशी लाव-शील तर बरें होईल.'—बाय २.१. [सं. अ+यत् = प्रत्यन करणे]

पेंद्र—प. १ (ज्यो.) सत्तावीस योगांपैकीं सव्वीसावा योग. २ (रासायनिक) एक मूलद्रव्य (इ.) इरिडियम. —वि. इंद्रासंबंधी (आयुध, अन्न इ०). [सं.] **०जाल**—न. दंद्रजाल; जादुगिरी. **०जालिक**—प. जादूचे खेळ करणारा; गाहडी. —वि. जादूसंबंधी; इंद्रजालासंबंधी. [सं.]

पेंद्रस्थान—न. (नृत्य) दोन्ही पाय वांकडे करून आडवे ठेवणे, व यांत अंतर चार ताल ठेवणे, कंबर मुडण्याच्या रेषेत येईल ह्मणून वाकविणे, हत्तासारख्या प्राण्यावर चढणे वगैरे गोष्टींची सूचना या स्थानांत उभें राहण्याने होते.

पेंद्राग्न—वि. (इंद्र व अग्नि, इंद्राग्नी) देवतासंबंधी (हवि, पुगे-डाश, कृचा इ.) [सं.]

पेंद्रीयक—वि. इंद्रियप्राज्ञ; इंद्रियांनी जाणण्याजोगा; इंद्रिय संवेद्य; इंद्रियांसंबंधी. [सं.]

पेन—१ एक धूश, झाड. अदन पद्दा. २ चांगली वस्तु. अदन पद्दा.

पेन—अ. (दुसरे रूप येन) १ जोर दाखविण्यासाठी या उप-पदाचा उपयोग करितात. अचुकण्णा; पूर्णता; अतिशयितता वगैरे अर्थ हा शब्द लागव्यापासून होतात. जसे. **०उन्हाळा**—पाव-साळा—हिव्याळा—प. उन्हाळ्या पावसाळ्याचा अगदी भर. **०दोन प्रहर**—प. अगदीं दुपार. **०वेळ**—स्त्री. अगदीं बरोबर; योग्य वेळ. **०सोदा**—अष्टल छुच्चा, लबाड, हरामी; ऐन अष्टल. **०भर**—प. मध्य; मध्यावस्था; अगदीं भरमसटीची अवस्था (ऐश्वर्य, आरोग्य, तारुण्य, कीर्ति इ० जसे—ऐन दौलत, ऐन जवानी, ऐन ऐश्वर्य, ऐन अमदानी, ऐन हंगाम). **०घाई**—स्त्री. घाईचा, गडबडीचा कळस, परमा-वस्था. **०मारासारी**—लढयाचा अतिशय जोर किंवा लढाईचा अतिशय भर.

पेन—अ. प्रधान, मुख्य, मूळ, आरंभीचे—मूलभूत वगैरे अर्थ ऐन हें उपपद शब्दास लावल्यास होतात. जसे—**०कर्ज**—न. 'ऐन कर्जे हजार रुपये व्याज शंबर रुपये मिळून अकराशे रुपये.' 'या शेतांत ऐन पीक दोन खंभी पिकतें, त्यांत खवें जाऊन एक खंडी पदवी पडतें.' **०कारभारी**—प. वरिष्ठ (व्यवस्थापक, मंत्री,

कोठारी, घटक इ०). **०किंमत**—स्त्री. मूळ किंमत. **०खर्च**—प. मुख्य खर्च, अवांतर सोहून (जसे—घोड्याचा सामान वगैरे शिवाय खर्च; मेजवानीचा ऐन खर्च म्हणजे फक्त खाण्यापिण्याचा खर्च—रोषनाई वगैरे शिवाय). **०गड्डा**—प. १ पाहणी करून ठरविलेला धान्याचा गड्डा; अंदाजी पीक. २ पाहणी करून ठरविलेला सारा. **०जमा**—स्त्री. १ ठरलेला किंवा नेहमीचा वसूल, सारा; अवांतर सोहून मुख्य वसूल; याच्या उलट खेरीज जमा; शिवाय जमा; कमाविस जमा. २ मूळचा, नेहमीचा वसूल (एखाद्या वर्षी कमनास्त झालेला नव्हे असा).

०दस्त—मुख्य, नेहमीचा सारा (शेतावरचा वगैरे) याच्या उलट सवाई; वताळा; वावती वगैरे. **०नकद्** (**नकद्**, **नगद्**, **नक**)—स्त्री. पैसाच्या रूपांने येणारा सारा किंवा ऐनजिन्नसी साम्याची पेशांत किंमत. **०काळी**—स्त्री. जमिनीवरील सारा, घर. [ऐन+काळी=शेत जमीन] **०जिन्नस**—प. १ जमिनीचे धान्यादि उत्पन्न; याच्या उलट नक सारा, उत्पन्न विकून पैसा केलेला नव्हे तर जसाच्या तसाच सरकारांत भरावयाचा शेतातील माल, सामसांत—ऐन जिन्नस धारा; ऐन जिन्नस वसूल. २ (ल.) छुद्; जातीनें. 'तरी ऐन जिन्नस पदाजी यादवाचे दोधे वेटे एकोजी व कुसाजी गमिमा-कडे आहोती'—रा १५.१. **०जिन्नसी**—वि. १ प्रत्यक्ष मालाच्या रूपांत ऐन जिन्सासंबंधी (धारा, वसूल, जकात वगैरे). 'स्वराज्यातील नेमणुकीचा बहुतेक भाग ऐनजिन्नसी मिळत असल्यामुळे '—गांग १४२. २ त्याच जातीचे, प्रकारचे (धान्य, कापड, दागिना वगैरे शब्दाबरोबर जोडतात). ३ छुद्; ऐनजिन्नस अर्थ २ पद्दा. —किवि. मुद्देमालासह; प्रत्यक्ष कृति करीत असतां. 'ऐनजिन्नसी चोर पकडला' **०फाजील**—जमाबंदी हिशोबातील एक सदर. यांत शेतकी किंवा बागाईत खेरीज येणारे जादा उत्पन्न येते. जसे—आंबराई, टरखुज वाडी, पाणभरा जमीन, कुरण वगैरेचे उत्पन्न. **०मोकासा**—चोथ्याईतील सरदारांची नेमणूकबाब. चोथ पद्दा. **०खसुली**—स्त्री. रोख वसुली; निव्वळ—ठाम—रोख उत्पन्न.

पेन—न. (दुजे रूप येन) १ (कर्ना.कों.) मुद्दल; मूळकम; भांडवल. **म्ह**—व्याजास सोकला, ऐनास मुकला. २ मूळचा ठरलेला शेतासारा 'साठ लाखांची वेरीज येन व इजाफा मिळोन सिद्ध केली.'—रा ५.५२. [ऐन]

पेनक—प. चप्पा; डोळ्यास लावावयाची आरशी [अर.ऐनक] **पेनपेन, पेणपेण**—स्त्री. निवाळा वेणें; खात्रीपूर्वक सांगणे. (कि० करणे; घालणे; पडणे) [ऐन+पेन]

पेनघाफ—स्त्री. पेरणीचा हंगाम; ऐनवेळ; पेरणीचा नक्की हंगाम—भर.

पेनवेळ—स्त्री. अगदीं आणीबाणीचा प्रसंग; मोक्याची वेळ. **पेनवेळी**—किवि. अगदीं वेळेवर; अगदीं आणीबाणीच्या प्रसंगां.

पेनसाद्दा—प. एक झाड. अदन पद्दा.

पेना—उ. १ आयना; आरसा. 'पेना निदितसे निर्मासिक.' —दावि २६३. २ (ल.) सोमादायक वस्तु; अलंकरण; भूषण. 'कम्बरबस्ता करून निघे निज मंदिरचा पेना.' —प्रला १२३. ३ विशेषतः अतः—पेने; चरमा; उपनेत्र; डोळ्यांची आरसी. [फा.]

पेनाती—स्त्री. मूळ ठरविलेल्या शेतसाऱ्याचा प्रकार; पेन-यैन आकार. [फा.]

पेने(ना)महाल—उ. आरसेमहाल; आतून सर्व बाजूनीं आरशांनीं मंडविलेला दिवाणखाना. 'पेनामहाल जो रत्नखचित.' —दावि ३५८. 'त्याचप्रमाणे ती सुभानजीबरोबर नागोजीच्या गर्दीत त्याच्या खास ऐनेमहालांत आली.' —स्वप ३९३. [फा.]

पेनेर-रे—न. एक लहान मुलांचा रोग; यानें गर्भिणी आईचें स्तनपान करणाऱ्या मुलाला खास, अभिमांय, ओकारी, सलानी, खोकला, अर्बुच, घरी येणें हीं लक्षणे होतात, पोटां मोठे होतात. याला वैयक्तात पारिभाषिक असें म्हणतात, यावर अमिदीपकक्रिया करावी. आयपेरे पहा. [आईनयारे]

पेनेरणें, पेनरणें—आयपेरेणें पहा.

पेनेराजमेहल—उ. (बडोदे) राजवाडादपण; या नांवाच्या पुस्तकांत बडोदे राजवण्यांत होणाऱ्या सवै प्रकारच्या नैमित्तिक कृत्यांची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. [ऐनेनराजमेहल]

पेपत—स्त्री. संपन्नता; आर्थिक सामर्थ्य, शक्ति, योग्यता, साधन; मालमत्ता; पैसाअडका. [अर. आफिकय] **पेदार, पेपती**—वि. पेपत असणारा; सांपत्तिकदृष्ट्या समर्थ; पैसेवाला.

पेपत—स्त्री. (गो.) टांक.

पेख—उ. व्यंग; दोष; चूक; खोड; अयुक्ता. अयब पहा. 'नाक लागलें तर फारसा ऐब दिसणार नाही.' —ख ४.१५०५. 'त्याच्या चेहऱ्यांत काहीं ऐब नव्हता.' —कोरकि ३१. [अर. अयब, आइब] **पेळारणें**—कि. कमीपणा येणें. **पेदार**—वि. चुकीचा; दोषी; उणीव असणारा; दोषसंबंधी.

पेखतेगैवते, पेखतेगैवो—वि. साळकोजी मालकोजी; सडकधर; कोणीतरी; ज्यांचा काहीं संबंध नाही असे. पेयू-पैयू पहा.

पेबी—वि. १ (ना.) खोडकर; त्रात्य, २ (कु.) ओझाला; मिथा. [ऐब; हि. ऐबी; अर. अयब, आइब]

पेयट, पेयटबाज, पेयटबाजी—अयट पहा.

पेयाळ—अयाळ पहा.

पेय्या—स्त्री. अया पहा. [तुल० हि. अय्या=आजी, म्हतारी स्त्री]

पेरण—स्त्री. सोनार, लोहार वगैरेचें एक हत्यार; घडकाम करण्याचें साधन. यावर धातूचे जिन्नस ठोकून त्यास पाहिजे तो आकार देतात. सामान्यतः आठ ते दहा शेर बजनाचा व पांच इंच लांबी-रेंदीचा, वर बंद व चौकोनी असून खाली निमुळता असलेला लोखंडी ठोकळा एका लाकडी लांबट ठोकळ्यात बसविलेला असतो. यास

वरच्या बाजूस एक इंच जाडीचा पोलादी भाग असतो. 'जैसे पेरणीवरी घण । तैसे हागिती उसणपण ॥' —कथा १.१३.९८. [सं. अरणि, अपरिणी; प्रा. अहिरिणी; सि. अहरणी, तुल० सं. अघराणी] **पेगारणें**—कि. (सोनारी) पेरणीला ठोकून ठोकून गुळगुळीतपणा आलेला असतो तो धालविण्यासाठी कुंदाचा नुरा हातोड्यानें पेरणीवर घासणें.

पेरण—स्त्री. (वाई) शेताच्या बांधावर असणारा, हद्द दाखविणारा मातीचा दीग. अरणी पहा.

पेरण, पेरिण—स्त्री. १ इरण; नखेल. २ आयरणी; सोना-मुखीची एक जात. [सं. अरणि; हि. अरणि; गु. अरणि]

पेरणमैरण—स्त्री. एक वनस्पति; हिचीं पानें यक्ताच्या आकाराचीं असून त्यांचा यक्ताविकारावर उपयोग होतो.

पेरणी—स्त्री. पेरण पहा. 'सर्पांची जे बाकली फणी । तेच पिटावया ऐरणी । कातरी केलिया जोरोनि । सर्पांच्याच ॥' —कथा ३.१७.९२.

पेरणी, पेरिणी—स्त्री. लमांत बरातीच्या पूर्वी वेळच्या परडीत (शालीत) कणकीचे दिवे लावून त्यांत उमामहेश्वराची पूजा करून ते पात्र वरमातेस दान करतात. 'भीमकें मांडिलें विदान । भव पेरणी संपादन । कृष्णासी वंशापात्रदान । विधिधिषान वंदोक्त ॥' —एकस्य १६.१५८. २ अभिपात्र. 'विरहा नलेतातळी । चंद्रकळा होअे चुळचुळी । ते ऐरणी करतळी । घडेन मी ॥' —शिष्ट १९६. [मं. अरणि] **पेदान**—न. लमांत वंशाष्टीसाठी वृषपक्षा-कडून वरमातेस वंशापात्राचे (शालीचे) जे दान देतात. **पेयजन**—न. पेरणीदान करण्यापूर्वी वंशापात्राचे (शालीचे) करावयाचें पूजन.

पेरा—अहिवा पहा.

पेराण—इराण पहा.

पेरावण—उ. इंद्राचा हत्ती, ऐरावत. [सं.]—वि. (गो.) (ल.) अतिशय मोठा; अगडबंब.

पेरावत—उ. (विरु.) ऐरावती; इंद्राचा हत्ती; समुद्रमंथ-पासून काढलेल्या चौदा रत्नांपैकी एक. 'अजुना मी गा ऐरावत । पयोराशी सुरमथितु ॥' —शा १०.२३८. [सं.] **म्ह**० कोटें इंद्राचा ऐरावत कोटें शरामय्याची तदानी=एक अतिशय थोर आणि दुसरी अतिशय खुद अशा दोन गोष्टींचा विरोध दाखवावयाचा असल्यास या म्हत्तीचा उपयोग करतात. **पेरावतीलक्ष्मी**—स्त्री. गर्जांत लक्ष्मी; हत्ती बाळगण्याहत्तीची श्रीमंती. 'मदमत्त साल्मरया द्वीपेद्रानें एखादे वेळीं कचित प्राणनाश केला म्हणून ... ऐरावती लक्ष्मीचा अनादर करणें योग्य नाही.' किरकोळ लक्ष समृद्ध (विष्णु शास्त्री चिपळूणकर).

पेरीगैरी—वि. १ अशक्त; मूर्ख; मंद; जड (माणूस); हुलकी; धुड; (बस्तू). २ अलभलागलम्या; सुलभ; कोणीतरी. 'कोतींचे चौघडे पोवाडे ऐन्यागैऱ्याचें नाहीं फेंक.' —गापो ७६. [गैरी-हि.]

ऐरिणी, ऐरीण—माल. ऐरीणी पहा.

पेल, पेला, पेलाड, पेलाडी, पेलाडी—वि. अलीकडचा; मलीकडचा. 'उताराचिचे सांगडी ॥ ठांके ते ऐलीच थडी ॥'—हा १८. २५५. 'पाहेचि ना तो नाही बुडाला । कोरडा आला ऐल तीरा ।'—एमा २८. ३२५. किंवि. १ या बाजूला; अलीकडे. 'प्रवृत्ति माधोति गोहरे । समाधि ऐलाडी उतरे ।'—हा ६. १९१. २ आधी; अगोदर; [वी. 'तेवि तो उडुनाय । केवल श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ । सांझि काळ नेयत । ऐलाडचि उदेल ॥'—रास १. १०७. [सं. आदिम; प्रा. माझ] पेलकांड, पेलतीर, पेलथड—उ. न. खी. अलीकडचा कांड; मळचा कांड; पेलथडी याच्या उलट. 'शोभा समुद्र हलाचे पोटी । बक्ष पोहणार उठाउठी । ऐलकांटी चुबकले ॥'—सुसभा २. ७७. असो आतां त्या अवसरी । क्षीरसागरीच्या ऐलतीरी । बध्दाजलि न्हाणि निधारी । सुखार उमे ठाकले ॥'—ह २. ६०.

पेलपेल—किंवि. या व त्या बाजूस; जवळच्या व दूरच्या (गन्धी कांडावर; अलीकडे पलीकडे. 'या नदीचे पेलपेल वस्ती गाहे. [पेल+पेल]—वि. (अलीकडचा व पलीकडचा) इतर; अवांतर; केरकोळ; मिश्र; सतरफट; छुळक (वस्तु, काम, शब्द, मनुष्य इ०). आम्हास ससारखचपिष्ठां अप्पेल खवे फार लागतो.'

पेलपैल—खी. १ बंड; उठाव; बेमानपणाचे, आज्ञा मोडण्याचे इत्य. २ खोडचा; उपहास; बेमुवत वतन; उद्दाम भाषण. (किं० इत्यं; बोलणें). [फैल द्वि; अर. फियल=कर्म]

पेलान—उ. (मालवी) शासन; कायदा; वटहुकूम. (इं.) मॉडिन्स. [हि.]

पेलीकडचा, पेलीकडला, पेलीकडून, पेलीकडे—मलीकडचा, अलीकडील पहा. 'जेवी वसंता ऐलीकडी । वृक्षासि त्रिय पानझडी ॥'—एमा ३. १५५. 'नाणावे पैलाड येतां हि जीव । एलिकडे उठतां न्यावे घरा ॥'—दावि १४८.

पेवज—उ. १ मालमत्ता; संपत्ति; इस्टेट; रोकड किंवा माल. पांडुरंग आणितां ध्यानांत । तों ऐवज आठविला मनंत ।' २ स्थिति; टिकाउपणा; भक्षमपणा; दमदारपणा. ३ तत्वांश; तामस्य; उत्साह; उमेद; पाणी. ४ किंमत; मूल्य (कोणत्याहि वस्तूची पैशाच्या रूपांत). ५ रोख वसुली; रोख उत्पन्न; जमा.

फा. इक्षु=बदला] ०दार-शीर—वि. समर्थ; उपयुक्त; चांगल्या दैर्घ्यात असणारा; कार्यायोगी (वस्तु, पदार्थ, पशु वगैरे).

०मोबदला—उ. १ एखाद्याच्या मालकीची वस्तु दुसऱ्याच्या भाष्यात त्याच्या वस्तुबद्दल असणें; ऐवजाची अवलाबद्दल असणें. २ देवघेव; मोबदला देणें. (किं० करणें). ३ ऐवीवर पैसा उसनवार पावणें; म्हाणकजें. (किं० करणें; देणें; ठेवणें; याच्या उलट हाता-त आणणें; कावणें; देणें). ०मोबदल्याचें लिहिणें—हिशेबाचें एक कातें; ठेवी ठेवल्याचें व पैसे उसने आणल्याचें हिशेब ठेवणें; धाको. १. ६०

निरनिराळ्या प्रकारच्या बसुलीपोटीं, ठेवपोटीं, कर्जपोटीं दिल्या-वेतल्या रकमांचा हिशेब ठेवणें; निरनिराळ्या प्रकारच्या साराबसुलीचा रीतसर हिशेब ठेवणें. 'ऐवजमोबदल्याचें लिहिणें महाकठीण यांत जो कारकून पार पडेल तो लेखणीचा धड.'

पेवजी—उद्य. बदली; जागी; मोबदला. 'हे रुपये मुद्दलंत धरूं कीं व्याजाऐवजी धरूं ?' [फा. इव; सिं. एवजी]

पेवट—वि. १ भरीव, जड (दागिने वगैरे); अवजड; मोठा अवाढव्य; अजस्र (झाड, खांब, इमारत वगैरे); जाड; दणकट; ओबडधोबड (कापड वगैरे). हा शब्द पुष्कळ वेळां फार व्यापक अर्थानेहि योजलेला दिसून येतो. जसे—अगडबड, थोडाच भाष-सांना; असम्य, प्राम्य, असंस्कृत भाषणाला; विविध प्रकारच्या व्यापक कामाला; दिखाऊ मोठ्या वस्तूंना हे विशेषण लाबलेलें आढळतें. २ जड; मंद; मूर्ख; बेडौल; ओबडधोबड (माणूस). [अर. बवट ?]

पेंश—न. (गो.) आमिष. 'ऐशाचेया आसा । मिनु शोवि-नला जैसा ।'—खिपु १. १७. ३७. [सं. आमिष.]

पेशानी—खी. ईशान्य दिशा. [सं.]

पेशआराम-पेशाराम-मी—मुली. जैन. सुख आणि स्वास्थ्य; वैषयिक सुखोपभोग; कर्मणूक; विलास; मनोरंजन. [अर. एश+फा. आराम]

पेशी—उ. आनंदोद्गार. भले शाबास ! वाहवा ! छान ! [अशी, असा.]

पेशी—वि. १ अशी; यासारखी. २ (ल.) अतिशय; फार (निंदा-व्यंजक). 'तो येजें दे तर खरा, त्याची ऐशी पूजा करेतां !' [अशी]

पेशीं—वि. ८० संख्या. (सं. अंशति; प्रा. असीद; सिं. असी) ०म्ह १ ऐशीं तेथें पंचायशी=चोडें आस्त झालें तरी हर-कत नाही या अर्थी. २ ऐशीं तेथें पंचायशी, कर ग राडे पुरण-पोळ्या—उपळया माणसास लावतात.

पेश्वर—वि. ईश्वरी; दैवी; ईश्वरासंबंधी. 'पेश्वरकळा साजती । पाहुन शत्रु लाजती ।'—ऐपो ३१८. [सं.]

ऐश्वर्य—न. वैभव; प्रतिष्ठा; सत्ता; इच्छित प्राप्तीचें सामर्थ्य. 'आह्वा यश श्री औदार्य । ज्ञान वेगाम्य ऐश्वर्य ।'—हा ६. ३७. 'ऐश्वर्य म्हणजे जे जे इच्छील ते तें प्राप्त करून घेण्याचें योग-सामर्थ्य.'—गीर १६४. २ प्रसुपणा; प्रसुत्व; वर्चस्व. 'तुज ऐश्वर-श्वराचिया ठायीं । ऐश्वर्य केले ।'—हा ११. ५६९. ३ ईश्वरी अंश, गुण, सामर्थ्य. 'हा आमुचा ऐश्वर्य योगु । तुवां देखिला की चांगु ।'—हा ९. ८७. ४ (सामा.) समृद्धि; श्रीमंती. [सं.] ०पीड—न.

ऐश्वर्यस्थान; संपत्तीचें, वैभवाचें माहेरघर. 'की ऐश्वर्यपिटीची देवी सुंदर.' ०योग—उ. ईश्वरी सामर्थ्य; वैभव. ऐश्वर्य अर्थ ३ पदा.

०वान-वि. १ मोठा; विख्यात; प्रतिष्ठित. २ संपत्तिमान; मरम-
राटीत असणारा. ३ भाग्यशाली; सुदैवी. ऐश्वर्याचा प्राणी-पु.
ज्याची सदोदित भरभराट असते अशास म्हणतात; नत्तीबवान;
देवाची कृपा असणारा; भाग्याचा पुतळा; दैवाचा भोपळा.

ऐषआराम—ऐशआराम पहा.

ऐषमहाल—पु. करमणुकीच्या व वैनीच्या साधनांनी सज्ज
ठेविलेला महाल. [अर. ऐशमहाल]

ऐष्टिक—वि. यज्ञिय; हव्य; इष्टीसंबंधी (कर्म वर्गरे) [सं.]

ऐस—(कु.) आमिष, ऐश पहा.

ऐसपैस—क्रि. १ विस्तीर्ण; प्रशस्त; अमर्याद; मोकळा-
धाकळा. २ आसमंतात, आसपास, पहा [आसपास]

ऐसा, ऐसे—वि. क्रि. (काव्य) १ असा; असे. ' ऐसेआ
आपदा अनिर्वाच्या । भोगितां तेआ सोच्या ' —ऋ. १०. २ सारखा.
' लोकबंध जो होय रबीऐसा ' —नल ७. [सं. ईदश; प्रा. ईदिश;
अपभ्रंश अइस.] ऐसेनी—अशा प्रकारे; याप्रमाणे. ऐसीयासी-
अशाला. ' बोले तैसा चाले तो प्रिये देवासी । भीम ऐसियासी गाये
सदां । ' —रामदासी २. १६६. ऐसेसे—क्रि. असे असे. ' किबहुना
ऐसेसे । मुक्तकैवल्य सुदिवसे ' । —ज्ञा १६. १३. [ऐस+ऐसे]

ऐसांत येणे—क्रि. (कु.) कोणतीहि (अयोग्य) गोष्ट कर-
ण्याच्या भरांत, जोरांत, आवेशांत येणे. [आवेशांत अप. ?]

ऐहिक, ऐहलौकिक—वि. या लोकांतील; इहलोकसंबंधी
(सुख, भोग इ.) पारलौकिक याच्या उलट. ' तैसे ऐहिक तरी न
नशे । ' —ज्ञा २. २३३. [सं. इह-ऐहिक]

महाराष्ट्र शब्दकोश

ग्रंथसंक्षेप सूची

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक, इ०	आंकड्यांचा खुलासा
अकक अनु	अनेककविकृत कवितासंग्रह अनुवाद	काव्येतिहाससंग्रह पवित्रशास्त्र-जुना करार. बायबल सोसायटी, इ. स. १९२४	भाग, कविता
अफला अभं अयु	अनंतकंदीकृत कविता अथवा लावण्या अभंगांजलि श्रीअमृतानुभव	प्रका. चित्रशाळा, आवृत्ति ४, सन १९२१ संपा. ना. वा. टिळक, १९१९ संपा. बाबा गदें, प्रकाशक के. मि. ठवळे, १९२९	अध्याय, वचन भाग, पृष्ठ पृष्ठ
अमृत	अमृतरायकृत कवितासंग्रह	काव्यसंग्रह २६. संपा. बा. दा. ओक, निर्णय- सागर १८९६	प्रकरण, ओवी,
अमृतबाल अमृतध्रुव अरु अश्वप अस्तंभा	अमृतरायकृत बालक्रीडा अमृतध्रुव अरु अश्वपरीक्षा अस्तंभतमानु	” ” ” संपा. बाबा पदमनवी. आवृत्ति २, सन १९०८ संपा. रा. रा. गुंते, ज्ञानचंद्र पुणे, १८८५ संपा. द. वि. परांजपे, प्रका. मोदवृत्त, वॉई, १९२६ (ऐतिहासिक पोवाडे) आनंदतनयकृत कवितासंग्रह, संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा. ओक, निर्णयसागर १८९१	पृष्ठ कविता ” पृष्ठ भाग, पृष्ठ.
अज्ञाअ आकं	अज्ञानदासकृत अफसलखानवध आनंदतनय-कंदुकारुख्यान	आनंदतनयकृत कवितासंग्रह, संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा. ओक, निर्णयसागर १८९१	पृष्ठ चौक.
आकृ	आनंदतनय-कृष्णचरित्र	आनंदतनयकृत कवितासंग्रह. संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा. ओक, निर्णयसागर १८९१	कविता
आगर आगो	आगरकर-निबंधसंग्रह आनंदतनय-गोरसक्रीडा	प्रका. सुधारक प्रिंटिंग ब्युरो, पुणे आनंदतनयकृत कवितासंग्रह. संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा. ओक. निर्णयसागर १८९१	कविता भाग पृष्ठ
आता आप, आपद आपू आमंस	आनंदतनय-ताडकावध आनंदतनय-पदे आनंदतनय-पुतनावध आत्मनियंत्रण मंडळयांची समाजपद्धति	” ” ” ” ” ” ” ” ” प्रका. अमेरिकन मिशन सोसायटी, मुंबई १८९६	” पद कविता
आमा	आनंदतनय-मार्कंडेयारुख्यान	आनंदतनयकृत कवितासंग्रह. संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा. ओक, निर्णयसागर १८९१	पृष्ठ
आय आरोशा आशिषि	आनंदतनय-यक्षरक्षण आरोपशास्त्र आनंदतनय-शिबिककवर्त्यारुख्यान	संपा. बा. प्र. मोडक, निर्णयसागर सन १८९३ आनंदतनयकृत कवितासंग्रह. संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा. ओक, निर्णयसागर १८९१	कविता भाग, पृष्ठ कविता

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक, इ०	आंकड्यांचा खुल्लास
आश्वसू आसी	आश्वलायन गृह्यसूत्र आनंदतनय-सीतास्वयंबर आनंदतनयकृत कवितासंग्रह. संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा.ओक,निर्णयसागर १८९१	अध्याय, खंड कविता
आसु इऐ	आनंदतनय-सुदामचरित्र इतिहास व ऐतिहासिक	नियतकालिक. "चिटणीस", सत्कार्यो- रोजक सभा, पुणे प. शा. जु. क. बायबल सोसायटी, १९२४	" वर्ष (अंक), पृष्ठ अध्याय, वचन
इति इनाम	इतिहास सुंबई इलाख्यातील इनामकमिशनखातें- यांतील गैर इनसाफ	(शिलाप्रत) ज्ञानप्रकाश सन १८५९ संपा. अ. ब. कोल्हटकर, प्रका. भावे आणि मंडळी, सुंबई शके १८४८.	पृष्ठ
इंप	इंपजांचा पराभव	संपा. आकषे व शंकर तुकाराम शाळिग्राम, निर्णयसागर १८९१	पृष्ठ
इपुत्रिपो	इतिहासप्रसिद्ध पुरुष व स्त्रिया यांचे पोवाडे	प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	पृष्ठ अध्याय, वचन
इफि इब्री इमं	इफिसकरांस पत्र इब्री यांस पत्र इतिहासमंजरी	" संपा. द. वि. आपटे, "शके १८४५, चित्र- शाळा पुणे	" पृष्ठ
इंस्	इंग्लंडच्या राज्यकारभारव्यवस्थेच्या इति- हासार्ची मूलात्वे	संपा. सि. गो. फाळके, विद्याखातें, बडोदे १९१४	पृष्ठ
ईवि उचिष्टु उत्प उदा उपा उमं उषा	ईश्वरी विद्या उदबचिद्वनकृत शुक्रभासंवाद उत्पत्ति उषाबलेले दार उपासनापद्धति उपोषणमंडळ उषाहरण	संपा. सी. एस्. रिविंग्टन, १९२६ काव्यसंग्रह, महाराष्ट्र कवि भाग ७ प. शा. जु. क. बा. सो. १९२४ संपा. दि. शं. सावरकर, १९२४ संपा. ना. वा. टिळक, १९२९ " १९१४ चोभाकृत, प्रका. भा. ह. सं. मं. अहवाल, शके १८३३	पृष्ठ पृष्ठ कविता अध्याय, वचन पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ पोथीपृष्ठ, ओबी पृष्ठ
उसं अ	उपासनासंगित ऋद्धिपूरवर्णेन	ड्रॅक्ट अँड बुक सोसायटी, सन १९२३ नारायणभ्यास बहाल्येकृत (महानुभाव), प्रका. य. ख. देशपांडे, यवतमाळ, सन १९२९	पृष्ठ
ऋग् ए एभा	ऋग्वेदसंहिता एज्रा एकनाथी भागवत प. शा. जु. क. बा. सो. १९२४ (विष्णुनोवा जोग संप्रदायी) संपा. भा. कृ. देशमुख, आवृ. २. शके १८४९ प्रका. मा. कृ. देशमुख, चित्रशाळा, शके १८४७	पृष्ठ मंडळ, सूक्त, ऋचा अध्याय, वचन
एरुस्व	एकनाथ-सकिमणीस्वयंबर	इतिहाससंग्रह विविध १. संपा. द. ब. पारसनीस " " " " " " संपा. य. न. केळकर, १९२८ आवृ. २, इंदुप्रकाश सुंबई, सन १९१२ बडोदे १९२२ बडोदे	" " " " भाग, पृष्ठ पृष्ठ " " " पृष्ठ प्रकरण, पृष्ठ
ऐकिप्र ऐच ऐटि ऐपो, ऐतिपो ऐरा ऐरापु ऐरापुत्र	ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणे ऐतिहासिक चर्चा ऐतिहासिक टिपणे ऐतिहासिक पोवाडे ऐनेराजमेहेल, अथवा राजवाडादर्पण ऐनेराजमेहेल-पुढवणी पुढवणी-ऐनेराजमेहेल प्रकरण		

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक, इ०	आंकड्यांचा खुलासा
ऐरापुर्वि ऐस्कुल, ऐस्कु ओझा कचेबुच	ऐनेराजमेहेल-पुरवणी, विवाहविधि ऐतिहासिक स्फुटलेख प्राचीन भारतीय लिपिमाला कचेथरकविकृत सुदामचरित्र	बबोदे १९२८ इतिहाससंग्रह विविध १, संपा. द. ब. पारसनीस संपा. गौरीशंकर ओझा, अजमेर (शिळाप्रत) प्रका. कृ. ब. ठाकूर, मुंबई सके १८०९	पृष्ठ भाग, पृष्ठ
कथा	कथाकल्पतरु	कृष्णयाज्ञवल्किभूत	पृष्ठ स्तबक, अध्याय, ओंवी
कफा	करंजांचा मनोरंजक फार्स (प्रहसन)	संपा. का. म. थत्ते, दत्तप्रसारक छापखाना, पुणे १८८८	पृष्ठ
कमं	कपूरसंजरी-सहक (मराठी भाषांतर)	संपा. स. प. पंडित, मुंबई, इंदुप्रकाश १८७७	पृष्ठ जवनिका, पृष्ठ
करि	करिचकरांस पत्र	प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	पत्र, अध्याय, वचन
कलस्ते	कलस्तेकरांस पत्र	" " "	अध्याय, वचन
काप्र	काकडे प्रभमाला	शिबणकला त्रैमासिक, मॅनेजर, टेलरिंग अँड कटिंग कॉलेज, कोल्हापूर	पृष्ठ
काप्रहसा	कायस्थप्रभूंच्या इतिहासाची साधने	व्यवस्थापक, कायस्थ प्रभु ऐतिहासिकमंडळ, निर्णयसागर प्रेस	पृष्ठ कविता
किंगवि किंदौपदी किंजुदा, किंजुदाम }	किंकरकृत गडगडवेंविमोचन किंकरकृत द्रौपदीचरित्र किंकरकृत सुदामचरित्र	अनेककवि भाग २ " " " " " "	" "
कुअक	कुंदवाडकर कविता	अर्वाचीनकविता (पूर्वाधे) संपा. चं. शि. गोन्हे प्रका. दामोदर सांवळाराम मंडळी, मुंबई १९०३	पृष्ठ तारीख, माहे, सन
के केक	केसरी वसंतमानपत्र केसवसुत यांची कविता प्रका. हरि नारायण आपटे, आर्यभूषण प्रेस, पुणे	पृष्ठ
केका	मोरोपंतकृत केकावली	केकादशे, संपा. परशुरामतात्या गोडबोले, आवृ. ४, सन १९१७. प्रका. गजानन चिंतामण देव	श्लोक खंड, पृष्ठ
केले, केळ कोको	केळकरांचे लेख ए कॉपेडियम ऑफ मराठी-मराठी अँड इंग्लिश डिक्शनरी	प्रका. शि. वा. आवटी, विजय प्रेस, १९२५ अंबाजी कोन्हेरेकृत मराठी-मराठी व इंग्रजी कोश, सन १८९६	
कोरकि	कोरलईचा किल्लेदार	संपा. वि. बा. भिडे, प्रका. भारतगौरवग्रंथ- माला, मुंबई १९२५	पृष्ठ
कौचविनि कुसुरा कृषि, कृषिवि ख खपो खरादे	कौन्सिल घटना व नियम कृष्णदाससुबल रामायण कृषिकर्मविद्या ऐतिहासिक लेखसंग्रह खख्यांच्या लढाईचा पोवाडा खरा वेशभूषा	प्रका. युनायटेड चचे ऑफ नॉर्देन इंडिया प्रका. सहाराष्ट्रकवि संपा. रा. आ. राजे, व रा. स. गुप्ते आवृ. १ संपा. बा. वा. खरे, सन १८९७-१९२६. संपा. बा. कृ. भावे, भारतगौरवग्रंथमाला	पृष्ठ पृष्ठ प्रसंग, ओवी पृष्ठ भाग, पृष्ठ; पृष्ठ चौक पृष्ठ

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक इ०	आंकड्यांचा खुलासा
खलप	खडर्पांच्या लढाईचा पत्रव्यवहार	राजवाडेसंपादित मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधने, खंड ७	भाग, पृष्ठ
खस्वाब लिधु झि, झिपु	खडर्पांच्या स्वारीची बखर लिस्तीधर्माचे मूलतत्त्वज्ञान लिस्तिपुराण	संपा. का. ना. साने संपा. पंडिता रमाबाई, सन १९१५ फादर स्टीफनसकृत, संपा. जोसेफ सालाणा मंगळूर १९०७	पृष्ठ पुराण, अवस्व६, ओवी अध्याय, ओवी कविता अध्याय, वचन
लिस्ता गगवि गण गल गांगा, गांव गापो	लिस्तायन गळगवेविमोचन गणना गल्लीकरांस पत्र गांवगाडा गायकबाड घराण्याचे व इतर पोवाडे	संपा. ना. बा. टिळक १९२१ किंकर, अनेककवि भाग २ प. शा. जु. क. बा. सो. सन १९२४ प. शा. न. क. बा. सो. १९२४ संपा. त्रि. ना. अत्रे. १९१५ संपा. गो. स. सरदेसाई, बडोदावत्सल छापखाना, १९२४	पृष्ठ अध्याय, ओवी पृष्ठ अध्याय, ओवी " "
गीता गीर, गी गीस गुब गोइसा गोखंविशाब गुशि	गीतार्णव गीतारहस्य गीता-समल्लोकी गुरुचरित्र गोमंतकाच्या इतिहासाचीं साधने शाहूमहाराजांची बखर गृहिणीशिक्षक	दासोपंतकृत संपा. बा. गं. टिळक, चित्रशाळा, १९१५ बामनकृत सरस्वतीगंगाधरकृत. यथावंत प्रेस, पुणे संपा. विनायक रामचंद्र सरज्योतिषी, १९१४ गो. खं. चिटणीसकृत संपा. सी. सावित्रीबाई जोशी व ल. ना. जोशी, मुंबई १९२९	पृष्ठ अध्याय, ओवी पृष्ठ अध्याय, ओवी " "
घका	घरचा कायदा	संपा. सी. के. दामले, प्रका. लॉ प्रिटिंग प्रेस, पुणे, १९२७	भाग, पृष्ठ
घाको चं, चंद्र चंद्रचूड	घाशीराम कोतवाल चंद्रगुप्त चंद्रचूड दफ्तर, कला १	मोरोबा कान्होबाकृत, सन १८६३ संपा. इ. ना. आपटे, आर्यभूषण प्रेस, पुणे. संपा. द. वि. आपटे, प्रका. भा. इ. सं. मंडळ, पुणे	पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ
चसत्रु चित्र चित्रगुप्त चिमा चिरा छअं छंर	चतुर्थसंमेलनद्वस्त चित्रसंयजगत शिवाजीमहाराजांची बखर चिन्पाससंबंधी सामान्य माहिती चिन्पापट्टण येथील राजकारण छत्रेकृत अंकगणित छंदोत्तरेचना	भा. इ. सं. मंडळ, शके १८३८ नियतकालिक, चित्रशाळा प्रेस, पुणे चित्रगुप्तविरचित बडोदे १९२६ इतिहाससंग्रह. संपा. द. ब. पारसनीस संपा. के. ल. छत्रे, आठ. १०, मुंबई, सन १८७९ संपा. प्रो. मा. त्रि. पटवर्धन आर्यसंस्कृति- मुद्रणालय, पुणे सन १९२७.	पृष्ठ वपै. अं. पृष्ठ पृष्ठ " " " " पृष्ठ
जनि जुऐगो जुक जुले जै, जैअ जोरा झांम् दि, टिळे	जव्हेरखान्याच्या अंतर्गवस्थेचे नियम जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी जुना करार जुने लेख जैमिनि अथमेध जोधपूर येथील राजकारण झांकली मूठ लो. टिळकांचे केसरीतील लेख भाग १-४	बडोदे १९१९ इतिहाससंग्रह. संपा. द. ब. पारसनीस प. शा. बा. सो. १९२४ इतिहाससंग्रह. संपा. द. ब. पारसनीस, १९१५ श्रीधरस्वामीकृत चित्रशाळा प्रत इतिहाससंग्रह. संपा. द. ब. पारसनीस, १९१५ संपा. वि. बा. हडप प्रका. केसरी-मराठा, संस्था, पुणे १९२२-३०	पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ विषय, अध्याय, पृष्ठ अध्याय, ओवी पृष्ठ पृष्ठ भाग, पृष्ठ

संक्षेप	प्रथनाम	संपादक, प्रकाशक इ०	आंकड्यांचा खुलासा
टिक	टिककांची कविता	रे. ना. वा. टिकळ यांच्या कवितांचा संग्रह, प्रका. भा. कृ. उजगरे, १९१४	पृष्ठ
टिळ्या	लो. टिळक यांची व्याख्याने	संपा. स. ह. भावे, १९०८	पृष्ठ
टिस्	टिळकसूक्तिसंग्रह	संपा. स. वा. बापट, विजय प्रेस, १९२६	”
तरा	तेजवरचे राजघराणे	इतिहाससंग्रह, संपा. द. ब. पारसनीस १९०२	”
तुसंब	तृतीयसंमेलनवृत्त	भा. इ. सं. मंडळ, शके १८३७	”
तीता	तीताला पत्र	प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
तीम	तीमथ्याला पहिले पत्र	” ” ”	” ”
तुगा	तुकाराममहाराजांची गाथा	संपा. मा. कृ. देशमुख, शं. वा. दांडेकर, चित्रशाला १९२५	अभंग
तैसं	तैत्तिरीय संहिता	कांड, प्रपा. अनु.
तोबं, तोबंड	तोतयाचे बंड	संपा. न. चि. केळकर, प्रका. भट आणि मंडळी, पुणे १९१३	पृष्ठ
थेस्	थेस्सलनीकेकरांस पत्र	प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
थोमारो	थोरले माधवराव रोजनिशी	संपा. ग. चि. वाड	भाग, पृष्ठ
दयाळ	दयाळनाथांची कविता	अ. सी. साठे, पांडे, अग्निहोत्री यांची प्रत	दशक, समास,
दा, दास	धर्मदासबोध	रामदासस्वामीकृत, प्रका. सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे, आवृ. ५, शके १८४४	ओंवी
दानी	दानीएल	प. शा. ज. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
दाव	बच्छहरण	दामोदरकविवरित (महानुभावपंथीय), प्रका. द. सी. पंगु, १९२७	ओंवी
दावि	दासविभ्रामधाम	आत्मारामस्वामीकृत, प्रका. सत्का. सभा, धुळे, रामदास आणि रामदासीप्रथमाला, भाग ७ वा	पृष्ठ
दिमरा	दिह्री येथील मराठ्यांची राजकारणे	संपा. द. ब. पारसनीस १९१३	भाग, पृष्ठ
द्विसंब	द्वितीयसंमेलनवृत्त	भा. इ. सं. मंडळ, शके १८३६	पृष्ठ
शेप	शेवनाथमहाराजकृत पदसंग्रह	संपा. वा. दा. ओक, निर्णयसागर, १८९६	कविता
देवसंत	देवदासकृत संतमालिका	संपा. द. वा. पोतदार, वैद्यकपत्रिका छाप- खाना, पुणे	ओंवी
धर्माजी	धर्माजीरावांचे कुटुंब	संपा. बळवंत मनोहर पंडित, जगदितेच्छु १८९६	पृष्ठ
धर्मि	धर्मसिंधु	परिच्छेद
ध्यानमा	ध्यानमाला	वामनपंडितकृत	कविता
नक	नवा करार	प. शा. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
नकआ	नवा करार	संपा. बा. ना. आठवले, १९२९	अध्याय, वचन
नकपं	नवा करार	संपा. पंडित रमाबाई, १९१२	”
नकपुत्र	नव्या करारांतील पुस्तकांची प्रवेशिका	लिटरेचर कमेटी, १९२५	पृष्ठ
नदा	नरहरीकृत दानव्रत	महाराष्ट्र कवि, अनेककविकृत कवितासंग्रह भाग २	कविता
नपुक	नवपुष्पकरंडक	संपा. वा. म. जोशी, मनोरंजन, मुंबई.	पृष्ठ
नल, नळ	नलदमयंतीस्वयंवराख्यान	रघुनाथपंडिताचे काव्यमंथ प्रका. इ. त्रि. बापट, १९०९	कविता
नव	नवनाथ भक्तिसार	शुद्धिराजसुतमालोकृत, प्रका. बा. ल. पाठक, जगदीश्वर प्रेस, १८९६	अध्याय, ओवी

संक्षेप	प्रथनाम	संपादक, प्रकाशक इ०	आंकड्यांचा खुलासा
नहे नाडू नागा नाना, नाम, नामना } नि	नेहेम्या नाटयकलावक्त्रकार मात्रा नामदेवगाथा नामदेवनाटक निबंधमाला	प. शा. जु. क. बा. सो. १९२४ संपा. स. ना. डोसर, १९२६ इंदिराप्रेस. संपा. वा. रं. शिरवळकर, आर्यभूषण, १९०४	अध्याय, वचन वळसा, पृष्ठ अभंग पृष्ठ
निचं निगा	निरञ्जनं श्रीनिलोबासहाराज यांच्या अभंगांची गाथा	संपा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, चित्रशाळा १९१७ संपा. वि. वा. हडप १९२० नानासहाराज साखरे संप्रदायी, प्रका. त्रि. ह. आपटे, शके १८३०	पृष्ठ पृष्ठ
निमा निगे नीति नीतिसू न्यायप न्यासे	निरंजनमाधवाची कविता निमेष नीतिशास्त्रप्रवेश नीतिचूडें न्यायपद्धति न्यायाब्धिसेतु	प्रका. ल. रा. पांगारकर, शके १८४१-४७ प. शा. जु. क. बा. सो. १९२४ संपा. वा. म. जोशी, मनोरंजन, १९०९ प. शा. जु. क. बा. सो. १९२४ न्यायशास्त्र-मोरो केशव दामले (शिळाप्रत) मो. श्री. चितळेकृत, रत्नागिरी, १८५६	पृष्ठ भाग, पृष्ठ अध्याय, वचन पृष्ठ अध्याय, वचन पृष्ठ
पकोपे पंच पदमव पदाव पपत्रे, पत्रे	पण लक्षांत कोण घेतो ? पंचतंत्र (मराठी भाषांतर) परकीय दरबारी मराठ्यांचे वकील पदायैवर्चन पतिपत्नीप्रेम	संपा. ह. ना. आपटे, प्रका. महाराष्ट्रकवि, शके १८२९ इतिहाससंग्रह संपा. द. ब. पारसनीस संपा. बा. प्र. मोडक, निर्णयसागर संपा. बा. रा. कोठारी, प्रका. सुरस ग्रंथमाला आ. २ री.	” पृष्ठ पृष्ठ ” भाग, पृष्ठ
पया परमा पला पवि, पलोवि पशागी पाइ	पत्रेयादी वर्गें परमास्त परशुरामकृत लावण्या परलोकविद्या पवित्रशास्त्रातील गीतें पाइअसहस्रनाम	काव्येतिहास संग्रह. मुकुंदराजकृत प्रका. चित्रशाळा, १९२० प्रका. रा. ना. कॉलेकर, आ. ३, सन १९१८ संपा. पंथिता रमाबाई, १९१९ प्राकृत-हिंदीकोश. संपा. पंथित हरिगोविंद- दास त्रिकुमचंद शेट, कलकत्ता १९२८ बडोदावस्थल छापखाना, सन १८८९ श्रीधरस्वामीकृत रघुनाथ यादवकृत, संपा. का. ना. साजे संपा. नारायण आनंदराव पै, प्रका. नारायण- भिकुशेट ब्राह्म, शके १८१३ (शिळाप्रत) संपा. दा. ना. आपटे, सयाजीसाहित्यमाला ८३, बकोर्दे, १९२४	पृष्ठ पृष्ठ प्रकरण, ओबी पृष्ठ; प्रकरण, पृष्ठ पृष्ठ ” पृष्ठ पृष्ठ अध्याय, ओबी पृष्ठ
पाट पात्र पाव पारिमौ	पाट नांवाचा पत्त्यांचा खेळ पांडवप्रताप पानपत्र बखर पारिजातभौमाष्टुर नाटक	संपा. गो. सं. बापट, प्रका. गन्ध. सें. बुकचेपो १८७५ (खरा रजपूत वीर) लोकहितवादी संपा. गो. का. चांदोरकर, इतिहास-ऐतिहा- सिक मासिक, प्रका. सत्कार्याचेजक सभा पुणे संपा. गो. स. सरदेसाई	पृष्ठ पृष्ठ अध्याय, ओबी पृष्ठ
पार्ल पाव्ह	पार्लमेंट पाल व व्हर्जिनिया		पृष्ठ
पूच पेज	पूचवीराज चव्हाण पेशवाईची अखेर		पृष्ठ पृष्ठ
पेव	पेशवे दसरातील निवडक पत्रे,		पृष्ठ भाग, पत्र

संक्षेप

प्रथमानाम

संपादक, प्रकाशक इ०

अंकित्यांचा खुलासा

पेय	पेयाचे पहिले पत्र
पेयसमा	पेयावेदसंस्कृत सनदापत्रांतील माहिती
प्रक	प्रकटीकरण
प्रयेच	प्रभु येसूचे चरित्र
प्रला	प्रभाकरकृत लावण्या
प्रसंग	प्रथमसंमेलनकृत
प्राणिमो	प्राणिशास्त्र (मूलतत्त्वे)
प्रेकृ	प्रेषिताची कृत्ये
ब	बहिणाबाईचा गाथा
बंहा	साथे ज्ञानेश्वरी
बाय	बायकांचे बंड (नाटक)
बाळ	बाळमित्र
ब्रच	ब्रह्मप्रस्तावनांचे चरित्र
ब्रप	ब्रह्मप्रस्तावना पत्रव्यवहार
ब्रावि	ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या
भज	(मानासुपी संतखेळ आणि) भजनी बोधपर
भत	पदसंग्रह
	भजनतरंगिणी
भवि	भक्तविजय
भा	भाषाबंधन
भाअ	भारत इ. सं. मंडळ अहवाल
भाइ	भारत इ. सं. मंडळ इतिवृत्त
भाए	भास्कर-एकादशस्कंद (उद्भवगीता)
भाएपयाव	भारतवर्ष-ऐतिहासिक पत्रे, यादी, वर्णन
भाकि	भाऊसाहेबांची कैफियत
भाखुणो	भारतवर्ष-खुन्या ऐतिहासिक गोष्टी
भात्रे	भारत इ. सं. मं. त्रैमासिक
भाद्विसंग	भा. इ. सं. मं., द्वितीयसंमेलनकृत
भाब	भाऊसाहेबांची बखर
भि, भिळी	भिळी भाषेतील सोप्या व मनोरंजक गोष्टी, भाग १
भू	भूशास्त्र
भूव	भूवर्णन
भोकु	भोसल्याचे कुलाचार
भक	भक्तिपति-कथासारासुत
भल	भक्त्युक्त शुभवर्तमान
भदबा	महेश्वरदरबारची बातमीपत्रे
भदसं	मदनमंजरी
भदर	मराठी दफतर क्वाल

प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
संपा. ग. वि. बाड व द. ब. पारसनीस, १९१०	पृष्ठ
प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
संपा. पंडिता रमाबाई, १९१३	पृष्ठ
प्रका. चित्रशाळा, १९२०	पृष्ठ
भा. इ. सं. मंडळ, शके १८३५	”
संपा. बा. प्र. मोडक, निर्णयसागर, १९२३	”
प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
प्रका. वि. ना. कोल्हारकर, शके १४४८	अभंग
गंगा, वेकटस्वामी, शके १८४९	अध्याय, ओवी
संपा. कृ. प्र. खाडिलकर, चित्रशाळा, १९०२	अंक, प्रवेश
संपा. वि. कों. ओक, आशु. २, निर्णयसागर	
१८९०	भाग, पृष्ठ
संपा. द. व. पारसनीस	पृष्ठ
”	पृष्ठ
संपा. म. शि. गोळे, आर्यभूषण, १८९५	पृष्ठ
प्रका. शं. ग. चिंचलकर, निर्णयसागर, मुंबई	
१८९०	पृष्ठ
संपा. ल. पां. नागवेकर, तत्त्वविवेचक छापा-	
खाना, मुंबई १८९१	पृष्ठ
महिपतिकृत. प्रका. जगदीश्वर प्रेस, मुंबई	अध्याय, ओवी
संपा. रा. ग. गडकरी, चित्रशाळा प्रेस १९२०	पृष्ठ
प्रका. चिंटणीस, भा. इ. सं. मं.	”
”	”
भास्कर कवीश्वर व्यासकृत (महानुभावी)	ओवी
संपा. ज. बा. मोडक, व. का. ना. साने	पृष्ठ
काव्येतिहाससंग्रह. संपा. का. ना. साने, शके	
१८०९	”
संपा. द. व. पारसनीस व ह. ना. आपटे	”
प्रका. चिंटणीस भा. इ. सं. मं. पुणे	वर्षे, अंक, पृष्ठ
”	पृष्ठ
काव्येतिहाससंग्रह. संपा. का. ना. साने, शके	
१८४४	पृष्ठ
संपा. धों. स. सानक व त्र्यं. रा. विंगळे,	
आशु. ३, १९२८	पृष्ठ
संपा. का. बा. मराठे, ग. में. बुकडेपो,	
मुंबई १८८६	
संपा. का. बा. मराठे, मुंबई १८८०	पृष्ठ
संपा. द. व. पारसनीस, १९१५	पृष्ठ
महिपतिकृत	अध्याय, ओवी
प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
संपा. द. व. पारसनीस, १९१०	भाग, पृष्ठ
संपा. अण्णाजी गोविंद इनामदार	पृष्ठ
संपा. वि. ल. भाबे	भाग, पृष्ठ

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक, इ०	आंकड्यांचा खुलासा
मनको	मराठी भाषेचा नवीन कोश	संपा. रघुनाथ भास्कर गोडबोले, मुंबई, ग. स. बुकडेपो, १८७०	
मव	महिकावतीची बखर	केशवाचार्यकृत. संपा. वि. का. राजवाडे, चित्रशाळा, पुणे १९२४	पृष्ठ अध्याय, खोळ
मनु	मनुस्मृति	...	
मभा	महाभारत	...	
मंस	मंदारमंजरी	...	
मसंब	महाराष्ट्र मंडळाची बखर	रेंदाळकरांचा कवितासंग्रह, कोल्हापूर १९१०	पृष्ठ
मंराधा	मंगीश-राधाविलास	भारतवर्ष. संपा. द. ब. पारसनीस	पृष्ठ
मंराधा-मक }		महाराष्ट्रकवि, भाग २	कविता
मराभा	मराठ्यांची राजनीति-आज्ञापत्रे	विविधज्ञानविस्तार	पृष्ठ
मराचियोशा	म. रा. चिटणीस-थोरले शाहूमहाराज	संपा. का. ना. साने	"
मराचिशा	म. रा. चिटणीस-धाकटे शाहूमहाराज	संपा. का. ना. साने, शके १८०६	"
मराचिरा	म. रा. चिटणीस-धाकटे राजाराममहाराज	" " " "	"
मराचिस	म. रा. चिटणीस-संभाजीमहाराज	" " " " सन १८८२	"
मला	मलाखी	प. शा. उ. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
मरि	मराठी रियासत	संपा. गो. स. सरदेसाई	भाग, पृष्ठ
मसाप	महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका (त्रैमासिक)	प्रका. महाराष्ट्रसाहित्यपरिवद	वर्ष, पृष्ठ; किंवा वर्ष, अंक, पृष्ठ
महमा, ममा	महत्त्वमापन	संपा. रा. मो. देवकुले, आवृ. २, सन १८८७	पृष्ठ
मृ	संगीत मृच्छकटिक नाटक	संपा. गो. ब. देवल	पृष्ठ
मॅरट, मॅरटप	मॅरट-तपशीलपत्रे	कनेल म्यारियटच्या पुस्तकाचे भाषांतर, आवृ. २, पुणे ज्ञानप्रकाश १८९४	पृष्ठ
माजक	माधवराव (सर टी.) यांची कविता	अर्बाजीन कविता (पूर्वाधे). प्रका. दा. सां. यंदे आणि मंडळी, मुंबई १९०३	पृष्ठ
माप्र	मासा प्रवास	गोडसेशास्त्रीकृत बखर. प्रका. दा. सां. यंदे आणि मंडळी, मुंबई	पृष्ठ
मार्क	मार्कट्टत शुभवर्तमान	प. शा. न. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
माशेको	मासा शोजारी कोण	लिटरेचर कमिटी, १९२९	पृष्ठ
मु	मुक्तेश्वरकविकृत काव्यरचना		
मुआ, मुआदि	मुक्तेश्वर-महाभारत-आदिपर्व	मुक्तेश्वरकविकृत	अध्याय, ओर्वी
मुमा	मुहूर्तमातंग	...	
मुरंशु	मुक्तेश्वर-रंभाशुकसंवाद	मुक्तेश्वरकविकृत	ओर्वी
मुसामा	मुक्तेश्वर-रामायण	" "	अध्याय, ओर्वी
मुवन	मुक्तेश्वर-महाभारत-वनपर्व	" "	" "
मुंब, मुंव्या	मुंबईचा व्यापार	संपा. भीमराव सी. शालिग्राम, इंदुप्रकाश, १८९२	पृष्ठ
मुसमा	मुक्तेश्वर महाभारत-सभापर्व	मुक्तेश्वरकविकृत	अध्याय, ओर्वी
मो, मोरो	मोरोपंतकविकृत काव्यरचना		
मोअनु	मोरोपंत-आर्याभारत-अनुशासनपर्व	मोरोपंतकृत	अध्याय, आर्या
मोआश	" " आश्रमेशिकपर्व	" "	" "
मोआश्रम, }	" " आश्रमबासीपर्व	" "	" "
मोआ			
मो उद्योग	" " उद्योगपर्व	" "	" "
मोऐथिक, मोऐथि	" " ऐथिकपर्व	" "	" "

संक्षेप	प्रथनाम	संपादक, प्रकाशक, इ०	आंकड्यांचा खुलासा
मोर्क	मोल्स्वर्थ कॅडीकोश	मोल्स्वर्थ-कॅडी कोश (इंग्रजी-मराठी) यांचे ए. सो. १८८७	
मोर्क	मोरोपंत-आर्याभारत-कर्णपर्व	मोरोपंतकृत	अध्याय, आर्या
मोर्क	” ” कर्णपर्व	” ”	” ”
मोर्क	मोर्क, एल्. बी. (प्रहसन)	संपा. नारायण हरि भागवत, नेटिव ओपि- नियन प्रेस, १८८२	पृष्ठ
मोर्क	मोरोपंत-आर्याभारत-भीष्मपर्व	मोरोपंतकृत	अध्याय, आर्या
मोर्क	मोरोपंत-मंत्रभागवत	”	स्कंध, आर्या
मोर्क	मोरोपंत-आर्याभारत-मौसलपर्व	”	अध्याय, आर्या
मोर्क	मोरोपंत-रामायण	”	अध्याय, आर्या
मोर्क	मोरोपंत-आर्याभारत-शल्यपर्व	”	अध्याय, आर्या
मोर्क	मोरोपंत-आर्याभारत-शांतिपर्व	”	अध्याय, आर्या
मोर्क	मोल्स्वर्थ-कॅडीकोश	प्रका. बाबे ए. सो. आवृ. १, १८३१, आवृ. २, १८५७	
मोर्क	मोरोपंत-आर्याभारत-समापर्व	मोरोपंतकृत	अध्याय, आर्या
मोर्क	” ” क्षीपर्व	”	” ”
यशदी	यशदीदीपिका	वामनपंडितकृत, प्रका. काव्यसंग्रह १९०८- १९१७	अध्याय, ओवी
यश	यशशास्त्राचीं सूत्रे	संपा. गं. फडके, १८५३	पृष्ठ
यश	यशया	प. शा. जु. क. वा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
यश	यशवंतराव खरे	संपा. हरि नारायण आपटे	
यश	यशस्वितिशाल	संपा. बा. प्र. मोडक, आवृ. १, १८९७, कोल्हापूर	पृष्ठ
यश	यशकेल	प. शा. जु. क. वा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
याको	याकोबांचे पत्र	प. शा. न. क. वा. सो. १९२४	” ”
यो	रंयोवा पहा		
योर, योग	साधे योगतत्त्वाकर	प्रका. य. गो. दीक्षित, आवृ. २, सन १९२३	भाग, पृष्ठ
योहा	योहानकृत शुभवर्तमान	प. शा. न. क. वा. सो. १९२४	अध्याय, वचन
र	रघुनाथपंडित-काव्यप्रथ	प्रका. ह. त्रि. बापट, सन १९०९	पृष्ठ
रत्न	रत्नकोता नाटक	संपा. सी. ना. पडकेकर, मालवणसमाचार छापखाना १८९०	अंक, प्रवेश
रंयोवा, योवा	रंगनाथी योगवासिष्ठ	संपा. गो. ना. शास्त्री दातार, प्रका. ग. वि. देव १९०५	प्रकरण, ओवी
रसाम	रसायनशास्त्राचीं मूलतत्त्वे	संपा. बा. प्र. मोडक	
रसाप	” ” पूर्वाधि	” ”	पृष्ठ
रसाठ	” ” उत्तराधि	” ”	”
रा, राज	मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधने	संपा. वि. का. राजवाडे	खंड, पृष्ठ
राज	रामायण अयोध्याकांड	माधवकृत. प्रका. महाराष्ट्रकवि	अध्याय, ओवी
राक	राजदासकविता	रामदास-रामदासी; भाग ३	कविता
राको	रानडेकृत इंग्रजी-मराठी कोश	संपा. प्रो. एन्. बी. रानडे, १९०३-१६	
राज-भाअ	राजवाडे यांचा लेख	भा. इ. छे. मंडळ अहवाल	शक
राजे	राजे १, २	प. शा. जु. क. वा. सो. १९२४	अध्याय, वचन

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक इ०	आंकड्यांचा खुलासा
राधा राघुपो राम, रा रामा राला रावि राव्यको रास, रासपं	मंगीशकृत राधाविलास राजकीय पुरुषांचे पोवाडे रामदासी मनाचे श्लोक रामायण रामजोशीकृत लावण्या रामविजय राजव्यवहार कोश रासपंचाध्यायी	महाराष्ट्रकवि भाग ३, प्रका. आत्माराम प्रेस, धुळे, शके १८३२ कृष्णदास मुद्रलकृत. प्रका. महाराष्ट्रकवि चित्रशाळा प्रस, १९०८ आवृ. ३ श्रीधरकृत. प्रका. बा. ल. पाठक, शके १८२८ रघुनाथपंत हणमंटेकृत. शिवकल्याणकृत. प्रका. ग. वा. मोडक, शके १८२६ संपा. वि. वा. राजवाडे	कविता पृष्ठ श्लोक प्रसंग, ओवी, पृष्ठ अध्याय, ओवी वर्ग, श्लोक अध्याय, ओवी अध्याय, ओवी
राहा रुह रोज्यू रोम लुक लेबी लोक लोककथा } लोधी लोप्रथेलि बसु	राजवाडेसंपादित हानेश्वरी सारुह पहा रोमिओ आणि ज्यूलियट रोमकरांस पत्र लुककृत शुभवर्तमान लेबीय लोककथा लोकधीवर लोकबंधु प्रभु येथुलिस्त वनौषधिरघुणादशे	शेक्सपियर नाटयमाला प. शा. न. क. बा. सो. १९२४ प. शा. न. क. बा. सो. १९२४ प. शा. जु. क. बा. सो. १९२४ संपा. शं. ग. दाते, पुस्तक १, २. प्रका. गणेश सदाशिव, पुणे. १९२९-३० संपा. भा. कृ. उजमरे, १९१९ संपा. ना. वा. टिळक, १९१८ संपा. शंकरशास्त्री पदे, प्रका. य. गो. रीक्षित, पुणे १९२० कृष्णदास-कीर्तनतरंगिणी १ उमरावती (बन्हाड) प्रका. के. सी. कुलकर्णी, सुवर्ण प्रि. प्रेस, मुंबई, १८८२ संपा. वि. अ. लेंबरे, मुंबई १९२० संपा. ग. चि. वाड संपा. ग. चि. वाड व द. ब. पारमनीस " " " " " " " " वामनकृत " " संपा. द. अ. आपट, चित्रशाळा प्रस, शके १८४२ संपा. वा. म. जोशी, लक्ष्मीनारायण प्रस, मुंबई १९२७ मुकुंदराजकृत मुकुंदराजकृत प्रका. ग. चि. देव, शके १८३३ नियतकालिक, मुंबई " " " " संपा. व्ही. एन. भाटे, मुंबई न्यूज प्रेस, १८९५-९६, भाग १-३ वणाबाईकृत. प्रका. सत्का. सभा, धुळे, शके १८३५	पृष्ठ अध्याय, वचन " " " " भाग, पृष्ठ पृष्ठ " भाग, पृष्ठ वर्षे, अंक, पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ भाग, पृष्ठ भाग, पृष्ठ पृष्ठ श्लोक पृष्ठ पृष्ठ प्रकरण, ओवी वर्षे, अंक, पृष्ठ " " " भाग, पृष्ठ समास, ओवी.
बत्स बशाप बसा	बत्सलाहरण बन्हाडशालापत्रक बटसावित्रीचै गाणे		
बत्स बाड-मा बाड-बाबा बाड-समा बाड-शाछ बामन बामनर, बाड विक	बसाहतीचै स्वराज्य बाड-थोरले माधवराव रोजनिशी बाड-बाळाजी बाजीराव रोजनिशी बाड-सवाई माधवराव रोजनिशी बाड-शाहू छत्रपति रोजनिशी बामनी स्फुटश्लोक बामन-शंकिमणीविलास विनायकाची कविता		
विचावि	विचारविलास		
विसि विपु-उ विवि विविभामिनी विक्षिप्त	विवेकसिंधु विवेकसिंधु-पूर्वाध, उत्तरार्ध विविधज्ञानविस्तार विविधज्ञानविस्तार-भामिनीविलास विक्षिप्त-हंरूसत्थान		
बेसीस्व, } बेणासीस्व }	बेणा-सीतास्वयंवर		

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक इ०	आंकड्यांचा खुलासा
वैयक व्यं व्यनि	वैयकवाड व्यंकटेश स्तोत्र व्यभिचारनिषेध	भा. इ. सं. मंडळ, अहवाल शके १८३३ देवीदासकृत संपा. बाबा पदमनजी, प्रका. अमेरिकन मिशन सोसायटी, मुंबई १८५४	पृष्ठ ओंबी पृष्ठ ओंबी
शनि शर शारो शासको शास्त्रीको, } शाको शिक	शनिमाहात्म्य शब्दरत्नाकर शाहूमहाराज यांची रोजनिशी शास्त्रसंघर्षी कोश महाराष्ट्र भाषेचा कोश शिवकयामृत	संपा. वा. गो. आपटे, आष्ट. १, १९२२ संपा. ग. चि. वाड संपा. का. म. ढालबाणी, १८८५ क्रमवंत, जंभेकर इ० शास्त्री मंडळींनीं मुंबई शिक्षामंडळाकरितां रचलेला, १८२९ शिवरामकृत, महाराष्ट्रकवि अंक ५१, शके १८२९	पृष्ठ ओंबी पृष्ठ ” कविता भाग, पृष्ठ पृष्ठ
शिकशि शिगीता शिचप्र	शिवणकलाशिक्षक शिवगीताचंद्रिका शिवचरित्रप्रदीप	संपा. रा. ना. पराडकर शिवरामकृत संपा. द. वि. आपटे व स. म. दिवेकर, शके १८४७	” ”
शिदि, शिवदि, } शिवदिग्बि शिली शिल्पवि शिष्ट	शिवदिग्विजय शिवलीलायुत शिल्पविद्या शिष्टशास्त्र	संपा. पां. रा. मंदुरबारकर व ल. का. दांडेकर श्रीधरकृत भास्कर कविकृत (महानुभावी). प्रका. मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, शके १८४४	अध्याय, ओंबी पृष्ठ ओंबी वर्ष, अंक, पृष्ठ पृष्ठ
शे श्रीखुवि संग्राम, संग्रामगी, } संग्रामगीतें सप्र, स	शेतकरी भासिक श्रीखुद्विजय मराठ्यांची संग्रामगीतें समर्थप्रताप	सन १८८३, वर्ष १-१३ संपा. ग. र. नवलकर, १९०६ संपा. डु. आ. तिबारी	पृष्ठ पृष्ठ
संग्राको समा समारो	संस्कृत प्राकृत शब्दकोश समाप्रदीप सवाईमाधवराव यांची रोजनिशी	गिरिधरस्वामीकृत. प्रका. सत्का. सभा, धुळे, शके १८३४ अनंतशास्त्री, तळेकर, आष्ट. १ सन १८५३ संपा. गजानन, प्रका. द. वि. आपटे, पुणे. संपा. ग. चि. वाड, प्रका. डे. व्ह. ट्रा. सो. सन १९०८	समास, ओंबी शके १८३४ अनंतशास्त्री, तळेकर, आष्ट. १ सन १८५३ संपा. गजानन, प्रका. द. वि. आपटे, पुणे. संपा. ग. चि. वाड, प्रका. डे. व्ह. ट्रा. सो. सन १९०८
समीपु संयोग सला संवि संख्या	समीकरणपृथक्करण संयुक्तयोगशास्त्र सगनभाळकृत लावण्या संवि संख्यायाम (मराठी स्पष्टीकरण)	संपा. ना. र. मोहोळकर, पुणे, १८६६ (शिलाप्रत) संपा. पां. गो. महाजन, आष्ट. ३, १९२१ प्रका. जहागिरदार व अधिकारी. १९२४ महिपतिकृत संपा. प्रो. माणिकराव, आरोग्यग्रंथमाला, पु. ९, सन १९२७	भाग, पृष्ठ पृष्ठ ” ” अध्याय, ओंबी पृष्ठ
सशिच ससं साक्षि सागोप्र	सप्तप्रकरणात्मक शिवचरित्र सप्तमसंमेलनवृत्त साक्षिदत्ताचे संवाद सावित्री आणि गोपाळ, प्रहसन	प्रका. का. ना. साने भा. इ. सं. मंडळ शके १८४१ संपा. वा. म. जोशी, कर्नाटक प्रस, धारवाड १९२२ पंपा. रा. चि. कर्मकर, वीरक्षेत्र मुद्रणालय बडोदे, १८९०	” ” ” अंक, प्रवेश पृष्ठ
सांच	साहित्यचंद्रिका	सपा. हरि माधव समर्थ, जळगांव, सन १९२४	पृष्ठ

संक्षेप	प्रथमानाम	संपादक, प्रकाशक, इ०	आंकण्यांचा खुलासा
साक्षा	साधारण प्राथेना	संक्षिप्त आश्रुति, कोल्हापूर मिशन छापखाना, १९०८	पृष्ठ
साख, साख	सामराज-कविमणीहरण	सामराजकविविरचित. प्रका. गो. वि. तुळपुळे, पुणे	संगे, श्लोक
सासं	सारसंप्रह	(केसरीचे छोटे फाईल). प्रका. केसरी कबरी.	कनांक, पृष्ठ
सासंह	सार्वतबाडी संस्थानचा इतिहास	संपा. वि. पु. पिपुळकर	पृष्ठ
सिंह	सिंहासनचरित्रा	प्रका. वि. स. अग्निहोत्री, मुंबई, १८५७	"
सिंसं	सिद्धांतसंहिता	सोहिरोबानाथकृत, पैप्रत,	अध्याय, ओवी
सीतालोपा	सीतालोपामुद्रासंवादांतील वेचे	बामनपंडितकृत. नवनीत, प्रका. मंगळदास आणि सन्त, सुरत, आश्र. ८. १९२३	कविता
सीस्व	सीतास्वयंवर	बामनकृत.	"
उ	सुदर्शन नाटक	संपा. कृ. ह. दीक्षित, चित्रशाळा, पुणे, १९१७	पृष्ठ
सुको	सुशिक्षणकौमुदी	संपा. गु. ना. मुळमदार, प्रका. विद्याविलास कोल्हापूर १८९०	"
सुच	सुरसुंदरीचरित्र	(प्राकृतग्रंथ) जैनविधिसाहित्य शास्त्र-माला, बनारस १९१६	"
सुदा	सुदामचरित्र	अमृतरायकविकृत	कविता
सुदे	सुशिलेचा देव	संपा. वा. म. जोशी, विजयप्रेस, पुणे	पृष्ठ
सुधु	सुरतसुधुन्वा नाटक	प्रका. पुरंदर आणि कंपनी	"
सुये	सुयमाला	संपा. धारप, ग. स. बुळडेपो, १८८९	"
सुयेप्र	सुयप्रहण	संपा. ह. ना. आपटे, आर्यभूषण	"
सं-उ	संक्षिप्तसायनशास्त्र-पुंवाधे-उत्तराधे	संपा. बा. प्र. मोडक, निणयसागर, मुंबई १९००	"
सोहिमह	सोहिरोबा महदनुभवेश्वरी	सोहिरोबानाथ आश्रित्य	"
श्रीगीत	श्रीगीतमाला	प्रका. गो. मो. कॉलेकर, मुंबई, १८८२	"
स्तोसं	स्तोत्रसंहिता	प. शा. जु. क. बा. सो. १९२४	अध्याय, बचन
स्वप, स्वरापरि	स्वराज्याचे परिवर्तन	संपा. नाथमाधव, प्रका. गणेश महादेव आणि कंपनी १९२५	पृष्ठ
स्वादि, } स्वानुदिन }	स्वानुभवदिनकर	दिनकर रामदासीकृत, रामदास-रामदासी भाग ६, शके १८२३ सत्का. सभा पुणे	कलाप, कित्थ, ओवी
ह, हरि	हरिविजय	श्रीधरकृत प्रका. जगदीश्वर प्रस मुंबई,	अध्याय, ओवी
हंको	हंसकोश	संपा. र. भा. गोडबोले, आश्र. १ शके १७८५.	"
हब	हरिवंशाची बखर	संपा. बा. वा. खर	पृष्ठ
हाकांथ	हाव का धर्म	संपा. सौ. शांताबाई (भिडे) नाशिककर, प्रका. मनोरमा कार्यालय, अधिकारी आणि मंडळी पुणे	"
हिब	हिम्मतबहादर	संपा. आ. स. बर्वे, बडोदे	"
हिल्ई	हिंदुस्थानचा लळकरी इतिहास	संपा. ज. नानासाहेब. शिंदे, श्रीसयाजीसाहित्य माला ३९, बडोदे, १९२१	"
हो, होला	होनाजीवाळाकृत लावण्या	प्रका. चित्रशाळा, १९२४	"
होके	होळकरांची कैफियत	संपा. का. ना. साने	"
होपो	होळकरशाहीतील पोबाडे	संपा. बाळकृष्ण आत्माराम गुप्ते	"
शा	ज्ञानेश्वरी	प्रका. बंकेटस्वामी, शके १८४९	अध्याय, ओवी
शाको	ज्ञानकोश	संपा. डॉ. श्री. व्यं. केतकर, महाराष्ट्रीय ज्ञान- कोशमंडळ, पुणे	भाग, पृष्ठ किंवा
ज्ञान	ज्ञानप्रकाश	दैनिक वतमानपत्र, पुणे	अक्षर, पृष्ठ
ज्ञानो	ज्ञानोदय	माप्ताहिक.	ता. माहि. सन
ज्ञाप्र	ज्ञानप्रबोध	विश्वनाथकृत (महाजुभावी)	" " "
ज्ञायो	ज्ञानेश्वर-योगवासिष्ठ	...	ओवी

व्याकरण, भाषा, शास्त्र, प्रांत इत्यादि विषयक

संक्षेपांची सूची

संक्षेप	रूपष्टीकरण	संक्षेप	रूपष्टीकरण
के.	अव्यय.	खि.	खिस्ती.
.	अकर्मक क्रियापद.	ग , गणित	गणिती परिभाषा.
मा.	अपभ्रंश, अपभ्रष्टरूप.	गौ.	गौथिक भाषा.
र.	अधेमागधी.	ग्री.	ग्रीक भाषा.
अंरे.	अरबी भाषा.	गु , गुज.	गुजराती भाषा.
अव.	अंरेमाईक भाषा.	गो.	गोमंतकप्रांतीय भाषा.
आइ.	अनेकवचन.	चि.	चित्पावनी भाषा.
आद.	आंग्लो इंडियन.	छाप.	छापखानाविषयक.
आद.	आदराधी.	ज.	जनभाषा.
इ.	इत्यादि.	जि.	जिप्सी.
इं.	इंग्रजी भाषा.	ज्यो.	ज्योतिषशास्त्र.
उ०	उदाहरण, उदाहरणार्थ.	तत्त्व.	तत्त्वज्ञान.
उ. उरि.	उरियाभाषा.	तर्क.	तर्कशास्त्र.
उभ.	उभयान्वयी अव्यय.	ता.	तामिलभाषा.
उकि.	उभयविध (सकर्मक-अकर्मक) क्रियापद	तु.	तुकी.
उद्ग.	उद्गारवाचक अव्यय.	तु०, तुल.	तुलनार्थी, तुलना करा.
उप.	उपरोधिक.	त.	तेलुगू भाषा.
उई, ज.	उई भाषा.	द्रा.	द्राविडी भाषा.
एव.	एकवचन.	द्वि.	द्विरुक्ति.
क., कर.	करीरप्रांतीय भाषा.	दे., देभा.	देशी (संस्कृत प्राकृत खेरीज) भाषा.
कर्ना.	कर्नाटकप्रांतांतील (दक्षिण महाराष्ट्रांतील) भाषा	ध्व.	ध्वन्यनुकारी; ध्वनिवाचक.
कवि.	कवितेत.	न.	नपुंसकलिंगी.
का.	कानडी भाषा.	ना.	नागपुरी भाषा.
काश्मी.	काश्मीरी भाषा.	न्याय.	न्यायशास्त्र.
क्रि.	क्रियापद.	पं.	पंजाबी भाषा.
क्रिवि.	क्रियाविशेषण.	पदा, पदार्थ.	पदार्थविज्ञान.
क्रिबिअ.	क्रियाविशेषण अव्यय.	प्र.	प्रशस्त.
कु.	कुडालप्रांतीय भाषा.	पा.	पालीभाषा.
कुण.	कुणबाज भाषा.	प्रा.	प्राकृत भाषा.
कौ.	कौंकणी (ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी प्रांतीय)	प्रां.	प्रांतिक (Provincial).
क.	कथित प्रयोग.	प्राणि.	प्राणिशास्त्र.
खा.	खानदेशी भाषा (अहिराणी).	पु.	पुष्किनी.

संक्षेप	स्पष्टीकरण
पेव.	पेरुवियन भाषा.
पोर्तु.	पोर्तुगीज भाषा.
फा.	फारसी भाषा.
फ्रें.	फ्रेंच भाषा.
बं.	बंगाली भाषा.
बा.	बागलगी (नामपुर, नासिक प्रांतीय) भाषा.
बीज.	बीजगणित.
बे.	बेङ्गाली.
भा.	भाग.
आहसंमं.	भारत—इतिहास—संशोधक—संज्ञक, पुणें.
भि.	भिन्नीभाषा.
म.	मराठी भाषा.
म्ह०	म्हण.
म्है.	म्हैसूर प्रांतीय.
मा.	मावळी भाषा.
माण.	माणदेशी भाषा
रसा.	रसायनशास्त्र.
राजा.	राजापुरी भाषा.
रू.	रूढ.
ल.	लक्षणने, लक्षणाधी, लाक्षणिक.
लॅ.	लॅटिन भाषा.
छ.	छत्त.
व.	वन्हाडी भाषा.

संक्षेप	स्पष्टीकरण
वाप्र.	वाक्प्रचार.
वास्तु.	वास्तुशास्त्र.
वि.	विशेषण.
विना.	विशेषनाम.
विप्र.	विशेष प्रचार.
विरू.	विशेष रूढ.
वै.	वैदिक भाषा.
व्या.	व्याकरण.
व्यापक	व्यापक अर्थी.
शम.	शब्दयोगी अवयव.
शाप.	शास्त्रीय परिभाषा.
सं.	संस्कृतभाषा.
सक्ति.	सकर्मक क्रियापद.
सना.	सर्वनाम.
सामा.	सामान्य अर्थी.
सामाशब्द	सामासिक शब्द.
सिं.	सिन्धीभाषा.
सिंह.	सिंहली भाषा.
सुभा.	सुभाषित.
स्था.	स्थापत्यशास्त्र.
स्त्री.	स्त्रीलिङ्ग.
हिं.	हिंदीभाषा.
हेट.	हेटकरी भाषा.

